НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

5
ТОМ

Кон — Кю

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2008

ББК 63.3(4УКР)я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 978-966-00-0855-4 (т. 5)

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подачі інформації в Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуються наприкінці останнього тому ЕІУ за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подані переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується в середині тексту до перших літер.

5. Назви вищих навчальних закладів, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Там, де вказано старий стиль, його розміщено в дужках.

8. Назви населених пунктів подаються відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, а також, у переважній більшості, за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Після означень місто, село і т. д. назви населених пунктів друкуються в називному відмінку.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним «Українським правописом».

11. Вживані в статтях і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведені наприкінці тому.

12. Курсивом у основному тексті статей виділяються терміни, які є гаслами у цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак можливі випадки, коли бібліографія згадується в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора. Тексти без вказаних прізвищ їхніх авторів підготовлені як реферативні огляди джерел, що подані в рубриці «Література» до відповідного гасла.

КÓН Фелікс Янович (30.05.1864—28.07.1941) — парт. та держ. діяч. Н. в м. *Варшава.* Закінчив г-зію. Навч. у Варшавському ун-ті. З 1882 — чл. Польс. робітн. партії «Пролетаріат». 1884 заарештований. 1885—1904 перебував на каторзі (Нерчинський пов. Забайкальської губ.) та засланні (Якутськ, Іркутськ, нині міста в РФ). 1904 повернувся до Варшави, вступив до Польс. соціаліст. партії (ППС). З 1906 — чл. ЦК ППС (лівиці). 1905—07 проводив революц. роботу в *Одесі*, Варшаві та ін. містах. 1907—17 — на еміграції в *Австро-Угорщині* та Швейцарії. У травні 1917 приїздить до Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*). 1917—18 — комісар у польс. справах по Харків. губ. 1918 разом із Харків. групою ППС (лівицею) вступив до РКП(б).

1919 керував групою польс. комуністів у *Києві*, редагував газ. «Голос комуніста» (польс. мовою), завідував представництвом *Зафронтового бюро ЦК КП(б) України* при *Дванадцятій армії*, очолював видавничу комісію Реввійськради Зх. фронту, був чл. колегії Наркомату земельних справ УСРР та Наркомосу РСФРР.

1920 — голова *Галицького організаційного комітету КП(б)У*, один із організаторів *Закордонного відділу ЦК КП(б)У.* Липень-серпень 1920 — чл. Польс. тимчасового революц. к-ту в м. Білосток (нині місто в Польщі). В лютому 1921 разом з Ю.*Коцюбинським* підписав від імені УСРР мирну угоду з Литвою (див. *Договір мирний між Українською СРР* і *Литовською Демократичною Республікою 1921*).

Березень—грудень 1921 — 1-й секретар ЦК КП(б)У. 1922 — нач. Укр. політуправління РСЧА (див. *Радянська армія*). 1922—23 — секретар виконкому *Інтернаціоналу Комуністичного.* 1925—30 — ред. газ. «Красная звезда», «Рабочей газеты», ж. «Каторга и ссылка». В 1930-х рр. працював у держ. установах РРФСР, редагував журнали. 1920 — канд. у чл. політбюро, чл. оргбюро ЦК КП(б)У. Чл. ВУЦВК і Президії ЦВК СРСР. Автор численних книг і статей.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Збірка творів, т. 1—3. Х., 1933—35.

Літ.: *Нагорна Л.О.* Фелікс Кон. К., 1963.

В.І. Прилуцький.

Ф.Я. Кон.

КÓНАР (Палащук) **Федір Михайлович** (20.02.1895—12.03.1933) — громад. і політ. діяч. Н. в с. Рудники (нині село Підгаєцького р-ну Терноп. обл.). Від 1912 навчався на правничому ф-ті Львів. ун-ту. Там же став чл. *Української соціал-демократичної партії.* 1913 обраний секретарем Спілки соціаліст. молоді Галичини і Буковини, редагував газ. «Життя». Під час *Першої світової війни* воював у лавах УСС (див. *Легіон Українських січових стрільців*). У листоп. 1918 — один з організаторів *протигетьманського повстання* на *Волині.* 1919 був заст. губернського комісара (див. *Губернські комісари*) *Подільської губернії.* Входив до Ради республіки, що діяла в м-ках *Хмільник* та Літин (нині с-ще міськ. типу Він. обл.) під кер-вом І.П.*Мазепи.* У берез. 1920 вступив у КП(б)У, увійшов до складу командування *Червоної Української Галицької армії.* Брав участь у створенні Комуніст. партії Сх. Галичини (див. *Комуністична партія Західної України*). У лип.—верес. 1920 — чл. *Галицького революційного комітету*, очолював відділ внутр. справ.

Від груд. 1920 перебував у м. *Москва*, завідував відділом інформації, преси і пропаганди Червоного інтернаціоналу профспілок. Делегат 3-го конгресу *Інтернаціоналу Комуністичного* (1921). Надалі завідував вид-вом «Красная новь», був чл. правління Держ. вид-ва, Всесоюзного текстильного синдикату і Промбанку СРСР, головою правління Всесоюзного синдикату паперової пром-сті. У листопаді 1930 призначений зав. фінансового сектору і одночасно заст. наркома земельних справ СРСР, чл. колегії наркомату землеробства СРСР. Від берез. 1932 працював у Союзколгоспбанку.

Заарештований органами ОДПУ СРСР 9 січ. 1933, безпідставно звинувачений як «учасник контрреволюційної організації галичан» і «польський шпигун». Страчений згідно з постановою Особливої колегії ОДПУ СРСР від 11 берез. 1933.

Похований у спільній могилі на Ваганьковському кладовищі в Москві.

Реабілітований 12 берез. 1957.

Літ.: *Гуцал П.* Українські правники Тернопільського краю. Тернопіль, 2008.

П.З. Гуцал.

М.С. Конарєв.

КÓНАРЄВ Микола Семенович (19.01.1927—10.04.2007) — держ. діяч. Д-р тех. н. (1981), проф., акад., віце-президент Академії транспорту РФ, Герой Соц. Праці (1989), почесний громадянин м. *Харків* (1999). Н. в м. Сталіно (нині м. *Донецьк*). 1944—49 — студент Харків. ін-ту інженерів транспорту залізниць. Після закінчення ін-ту його доля була тісно пов’язана з Пд. залізницею, де він послідовно пройшов усі ступені професійного зросту від інженера з техніки безпеки шляхів сполучення (з 1949) до нач. Пд. залізниці (1972—76). Зробив вагомий внесок у справу тех. пе-

реобладнання і зміцнення матеріально-тех. бази магістралі, був одним з ініціаторів обґрунтування доцільності та організації будва харків. метрополітену. 1976 перейшов на роботу в центральне союзне відомство — обіймав посаду заст. (1976), а згодом — 1-го заст. міністра шляхів сполучення СРСР. Одночасно з 1978 — нач. гол. управління руху Мін-ва шляхів сполучення СРСР. Від листоп. 1982 по трав. 1991 — міністр шляхів сполучення СРСР. 1991—2007 — президент, ген. директор закритого зовнішньоекон. т-ва «Інтертранс» (РФ).

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора та ін. відзнаками.

П. у м. *Москва.*

Г.Г. Єфіменко.

КОНА́РСЬКИЙ (Konarski) **Шимон** (Шимон-Констант-Юзеф-Ігнаци; 05.03(22.02).1808—27(15).02.1839) — військовик, революціонер, журналіст. Походив зі *шляхти* протестантського віросповідання. Н. в батьківському маєтку Добкішки (Добкишки) Кальварійського пов. Ломзького департаменту *Варшавського князівства.* 1825 закінчив школу в м. Ломжа Августовського воєводства (нині місто в Польщі) і добровольцем вступив до стрілец. полку армії *Царства Польського.* 1827 номінований підофіцером. Прилучився до *польського повстання 1830—1831*, підвищений в офіцери, зріс до чину капітана, командував батальйоном, не раз відзначався в боях і походах. Перетнувши влітку 1831 із соратниками кордон Прусського королівства поблизу м. Мемель (нині м. Клайпеда, Литва), потрапив до табору інтернованих, звідки 1832 перемістився до Франції.

Як емісар емігрантських кіл 1833 намагався розгорнути партизан. дії на своїй рідній землі, що опинилась в Августовській губернії *Російської імперії.* Затриманий по дорозі туди прусськими властями, скористався фальшивими документами і за два місяці арешту дочекався вислання до Бельгії, у серп. прибув до Антверпена, потім переїхав до Брюсселя. На життя заробляв переважно грою на флейті в сільс. оркестрі.

Ш. Конарський.

Восени 1833 у Швейцарії ввійшов до створеної під впливом Дж.*Мадзіні* громади *«Молода Польща»* — осередку міжнар. демократ. орг-ції «Спілка прав людини та громадянина». 1 лют. (20 січ.) 1834 під орудою ген. І.Раморіно взяв участь у невдалій «савойській» експедиції *карбонаріїв*, покликаній каталізувати визвол. боротьбу в Італії. Після залишення інсургентами П'ємонту уник репресій. Працював на годинниковій ф-ці в кантоні Невшатель (Швейцарія).

Від січ. до трав. 1835 з Я.Чиньським видавав у Парижі (Франція) двотижневик «Północ» («Північ»), чия назва пов'язана з ідеєю досягнення революц. звільнення народів пн. та сх. Європи. Публікував програмні статті радикального спрямування, головно проти *кріпацтва* та нац. гноблення. Обстоював необхідність респ. держ. ладу, заг. свободи «на засадах релігійної, політичної, громадянської та соціальної рівності». Того ж року депортований до Великої Британії, звідки з чужим паспортом дістався *Кракова*, зв'язався із заснованою там нелегальною «Спілкою польського люду» («Stowarzyszenia Ludu Polskiego»), щоб за дорученням Й.*Лелевеля* консолідувати виступи проти царату на всіх теренах колиш. *Речі Посполитої* (провід цього т-ва, у т. ч. С.*Гощинський*, невдовзі розташувався у *Львові*).

Восени 1835, таємно перетнувши австро-рос. кордон поблизу м. *Броди*, перейшов з *Галичини* на *Волинь* з метою очолити й поширювати антиурядову конспірацію в Україні, Білорусі та Литві. Мав нелегальну резиденцію в с. Лісове (нині село Маневицького р-ну Волин. обл.), опорні пункти по різних місцевостях, зокрема в *Кременці*, с. Воютин (нині село Луцького р-ну Волин. обл.). Утверджуючи орієнтацію на волю нар. мас задля щастя кожної особи в «гармонії» станів сусп-ва, об'єднав польс. підпільні гуртки *Києва*, *Житомира*, *Одеси*, Вільно (нині м. *Вільнюс*), Старокостянтинівського, Кременецького та деяких ін. повітів. Улаштував контрабандне одержання та пропаганду забороненої цензурою літератури. Був схоплений поліцією 1838. Рос. офіцери А.Кузьмин-Караваєв і К.Де-Люсине спробували підготувати втечу К. з-під варти, проте їхню змову було викрито. Після тривалих і жорстоких допитів за рішенням військового суду К. розстріляний у віленському передмісті Погулянка. Тримався в ув'язненні мужньо, проте спец. слідчі комісії у Вільні та Києві після допитів його сподвижників відкрили дізнання про «конарщину», в результаті чого сотні підозрюваних у «заколоті» за цією справою зазнали переслідувань, у т. ч. в Київ., Волин., Подільській губерніях. Десятки з них потрапили на каторжні роботи чи примусове мешкання у віддалених од їхніх країв регіонах, а частину молоді, притягнутої до відповідальності, було віддано в солдати. Серед причетних до акцій К. виявився, зокрема, Броніслав *Залєський.*

Постать К. як незламної духом людини набула популярності в польс. визвол. русі.

18 (6) 1861 масовий похід мешканців Вільна до могили К. намагалися зупинити урядові підрозділи — дві роти солдатів і дві сотні козаків, але зрештою відступили перед демонстрантами, озброєними підручними засобами.

Тв.: Dziennik z lat 1831—1834. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973.

Літ.: Могила Конарского. «Колокол», 1861, 15 сентября; *Daszyński J.* Szymon Konarski: W 60 rocznicę stracenia. Lwów, 1902; *Szpotanski S.* Konarszczyzna. Kraków, 1906; *Zahorski St.* Szymon Konarski. Warszawa, 1907; *Мошковский К.* Рукопись в тюрьме. «Русский архив», 1909, № 4; *Sedlaczkówna J.* Szymon Konarski. Lwów, 1910; *Kwiatkowski W.* Szymon Konarski na tle swej epoki. Wilno, 1939; *Łukaszewicz W.* Szymon Konarski. Warszawa, 1948; *Mościcki H.* Szymon Konarski. Warszawa, 1949; *Миллер И.С., Нарский И.С.*

Шимон Конарский. В кн.: Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. 2. М., 1956; *Смирнов А.Ф.* Революционные связи народов России и Польши: 30—60-е годы XIX века. М., 1962; *Лебедева Г.М.* Новые материалы о «Содружестве польского народа» и Шимоне Конарском. В кн.: Из истории общественно-политического движения в России XIX века. М., 1967; *Kieniewicz S.* Konarski Szymon Konstanty Józef Ignacy. B кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 13. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968; *Сергієнко Г.Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; *Марахов Г.И.* Шимон Конарский и «Содружество польского народа». В кн.: Związki rewolucjonistów polskich w XIX w. Wrocław, 1972; *Barszczewska A.* Szymon Konarski. Warszawa, 1976; *Марахов Г.И.* Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX века. К., 1979; *Zdrada J.* Welka Emigracja po Powstaniu listopadowym. Warszawa, 1987; *Skowronek J.* Od konspiracji do kapitulacji. Warszawa, 1989; *Усенко П.Г.* Т.Г.Шевченко в русско-украинско-польських революционных связях середины XIX в. В кн.: Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. К., 1990; *Савіч Ф.* Успаміны. В кн.: Шляхам гадоў. Мінск, 1994; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. К., 1996.

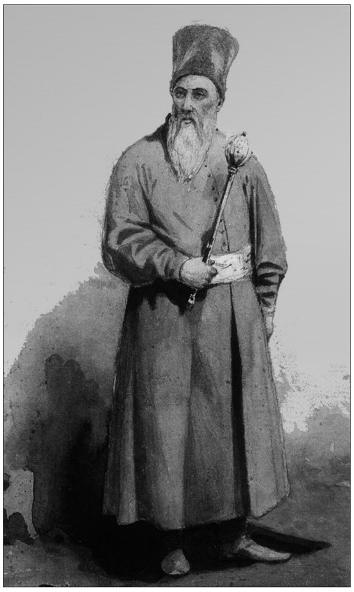
П.Г. Усенко.

КОНАШЕ́ВИЧ-БУТ Антон (р. н. і р. с. невід.) — гетьман *Війська Запорозького*. Перша згадка про К.-Б. в джерелах датується бл. 1610 і пов'язана з його даром чигиринській церкві Пречистої Богородиці (Успенській) рукописного Євангелія 16 ст. з коштовно оздобленою обкладинкою. Із зробленого ним вкладного запису на полях Євангелія випливає, що на той час він був простим козаком, його батько мав ім'я Конош, а мати — Пелагія (в історіографії цей запис приписували П.*Конашевичу-Сагайдачному*). Прихід до гетьман. влади К.-Б. припав на період, коли козаки, які брали участь у *Федоровича повстанні 1630*, шукали примирення з *гетьманом польним коронним* С.*Конецпольським*. К.-Б. змінив Т.*Федоровича* на гетьманстві, вірогідно, у 2-й пол. трав. 1630. У ході переговорів відмовився видати Т.Федоровича польс. стороні. Втратив гетьман. булаву 8 черв. (29 трав.) 1630 під час укладення *Переяславської угоди 1630* внаслідок обрання гетьманом Т.*Орендаренка*, якого «подав» на старшого Війська Запороз. С.Конецпольський, після чого К.-Б., зібравши кілька десятків тисяч козаків, вернувся на Запорожжя. Подальша його доля невідома.

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995; *Сас П.М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: Молоді роки. К., 2006.

П.М. Сас.

КОНАШЕ́ВИЧ-САГАЙДА́ЧНИЙ Петро Кононович (бл. 1582 — 20(10).04.1622) — гетьман *Війська Запорозького*, відомий полководець і політ. діяч. Н. в родині дрібного шляхтича правосл. віросповідання із *Самбора*. Його батька звали Конон, а матір, імовірно, Мокрина (у чернецтві). Вірогідно, протягом 1589—92 здобув початкову освіту в Самборі, 1592—98 навч. в *Острозькій школі*. По завершенні навчання став запороз. козаком. На поч. 17 ст. брав участь у походах козац. війська в Молдову та *Волощину*, а також Лівонію (тер. Центр. і Пн. Латвії та Пд. Естонії). Ходив у мор. походи, засвоював традиції воєн. мист-ва запороз. козаків. Бл. 1602 — на поч. 1603 одружився зі шляхтянкою Анастасією Повченською, від шлюбу з нею мав, очевидно, сина Лукаша (н. бл. 1604). Перша достовірна згадка про К.-С. як козац. полковника зафіксована в джерелах 4 берез. 1615. Протягом 1616—22 чотири рази був обраний *гетьманом* Війська Запороз., вперше — у черв. або на поч. лип. 1616, імовірно, після гетьмана В.Стрілковського. Невдовзі після обрання К.-С. гетьманом бл. 4 тис. козаків під його проводом висадилися 22 лип. під Кафою (нині м. *Феодосія*) — сильною турец. фортецею та великим невільницьким ринком. За допомогою військових хитрощів запорожці проникли за міськ. мури. Здобувши дві кам'яні цитаделі, оволоділи містом із бл. 80-тис. нас. та визволили багато християн. бранців. На поч. 1617 запороз. гетьманом став Д.Барабаш, а в жовт. (під час переговорів з урядовими комісарами) — К.-С. Він відкинув жорсткий антикозац. проект польс.-запороз. угоди *гетьмана великого коронного* С.*Жолкевського*, домігшись внесення до тексту *Вільшанської угоди 1617* пунктів, що були менш неприйнятні для козаків. Навесні 1618 активізувалася запороз. дипломатія, що мала протитурец. спрямованість. У квіт. у *Варшаві* посли Війська Запороз. в принципі погодилися з антитурец. планом перського шаха Аббаса I Великого щодо пере-

П.К. Конашевич-Сагайдачний. Портрет роботи художника С. Васильківського. 1900-ті рр.

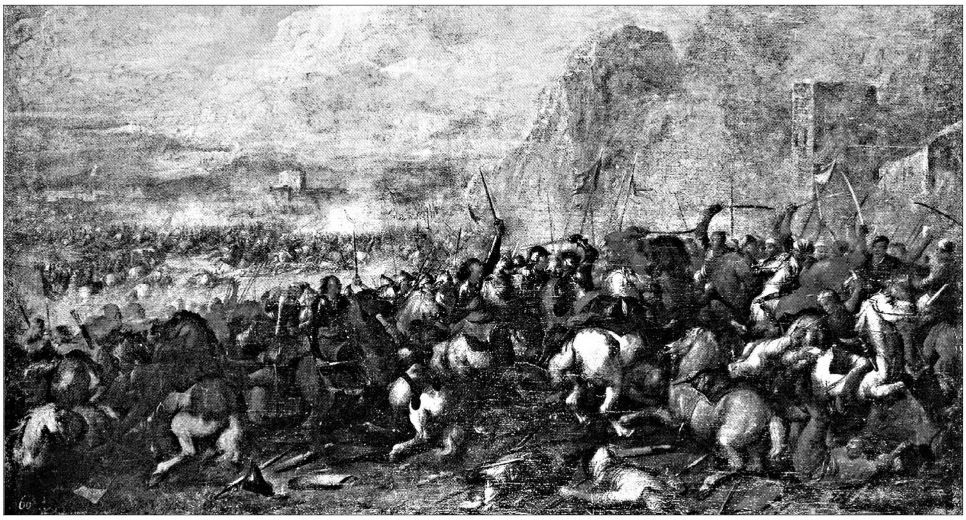
П.К. Конашевич-Сагайдачний. Гравюра з книги Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб...». 1622.

Пам'ятник П. Конашевичу-Сагайдачному в Києві. Скульптор В. Швецов (за участю Б. Крилова, Е. Кунцевича, О. Сидорука), архітектори М. Жариков, Р. Кухаренко (за участю Ю. Лосицького). 2001.

селення 10—12 тис. козаків у чорномор. порт Яні. 7 квіт. в польс. столиці запороз. посли на чолі із Дмитром Отрохимовичем підписали угоду з Олівером де Марконом (представником герцога Карла Гонзага де Невера, який згодом став одним із засновників нового рицарського ордену під назвою Ліга християн. міліції). Згідно з цією угодою, О. де Маркон став повіреним запорожців у справі залучення їх до хрестового походу проти *Османської імперії*, що його намагався організувати герцог де Невер. Запороз. посли пообіцяли виставити на цю війну разом зі своїми союзниками (можливо, *донські козаки*) 60-тис. військо.

К.-С. та його козаки погодилися рушити в Рос. д-ву на допомогу королевичу Владиславу (згодом — польс. король *Владислав IV* Ваза), який домагався царської корони, що її бояри пообіцяли йому 1610 (див. *Польсько-московська війна 1617—1618*). За участь у моск. поході запорожці вимагали від польс. влади свободи віросповідання для православних та припинення насильницького насадження церк. унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*). У черв. 1618 у похід виступили кілька десятків тисяч козаків, у т. ч. 20-тис. військо з *артилерією* під командуванням К.-С. Захопивши низку міст, 8 жовт. під Тушином запорожці об'єдналися з силами королевича Владислава. 11 жовт. відбувся невдалий для польс.-козац. війська штурм укріплень Москви, а згодом було укладено рос.-польс. *Деулінське перемир'я 1618*. На поч. черв. 1619 запороз. гетьманом став Д.Барабаш, однак уже на поч. лип. К.-С. повернув собі гетьман. булаву. У лип. він скликав у *Києві* раду, на яку прибули бл. тисячі козаків та старшин, делегованих з місць. Діючи в інтересах т. зв. старовинних козаків (соціальна база яких складала бл. 10 тис. осіб з числа запороз. ветеранів, потомственних козаків, старшин), учасники ради висловилися за політ. компроміс із польс. владою: в обмін на визнання станових прав «старовинних» козаків вони добровільно погоджувалися очистити Військо Запороз. від «нових» козаків — покозачених селян та міщан. На цій раді ухвалили також узяти під протекцію та оборону Війська Запороз. Правосл. церкву. В жовт. при укладенні *Роставицької угоди 1619* К.-С. та його старшинам вдалося значною мірою нівелювати антикозац. програму урядових комісарів. Разом з тим, пункти цього документа щодо виписки козаків з Війська Запороз. та обмеження місця їх проживання територією *королівщин* становили чималу загрозу для козацтва, насамперед «нового». У серед. листоп. — на поч. груд. 1619 К.-С. повів козац. військо чисельністю бл. 5 тис. вояків на татар. улуси з виходом під *Перекоп*, де відбувся бій із бл. 8-тис. військом хана Джанібек-Гірея. Запорожці завдали противнику помітних втрат, а також визволили з неволі чимало бранців-християн. У січ. 1620 К.-С. відправив до *Москви* своїх послів із запевненням царя *Михайла Федоровича* в службі «по-старому» (воєн. служба іноз. монархам була традиційною для запорожців). Очевидно, це ж саме посольство провело попередні переговори з єрусалимським патріархом Феофаном III, який перебував у Москві, щодо висвячення єпископату укр.-білорус. Правосл. церкви. 25 берез. в Києві гетьман з кількома тис. козаків урочисто зустрів єрусалимського патріарха, попросивши в нього від імені всього Війська Запороз. відпущення гріхів за пролиття крові християн під час моск. походу 1618. Виразною демонстрацією політ. підтримки правосл. церкви став вступ гетьмана разом з усім Військом Запороз. до Київ. (Богоявленського) братства, що відбувся між 27 трав. і 5 черв. 1620. К.-С. був серед тих, хто активно переконував Феофана III відновити вищу ієрархію Правосл. церкви. У 20-х числах черв. 1620 К.-С. організував напад із суші та моря на Перекоп 17-тис. козац. війська. По завершенні цієї виправи, 9 лип., невдоволені К.-С. козаки, насамперед виписані з Війська Запороз. згідно з умовами Роставицької угоди 1619 (див. *Виписні козаки*), а також ті, які всупереч його заборонам хотіли йти на море, виступили проти гетьмана. К.-С. було позбавлено влади, а новим гетьманом обрано Я.*Бородавку* (Нероду). Наприкінці лют. — на поч. берез. 1621 К.-С. з кількома сотнями козаків провів до Дністра єрусалимського патріарха Феофана III, який повертався додому по висвяченні в Україні правосл. ієрархів (див. *Феофана III місія в Україні 1620*). На козац. раді (див. *Рада козацька*), що відбулася над р. Кагарлик 15—17 черв. у зв'язку з *Хотинською війною 1621*, К.-С. та ще трьох осіб обрали послами до короля *Сигізмунда III* Ваза, наказавши їм, зокрема, домагатися від польс. влади визнання нововисвячених правосл. ієрархів. У період 20—31 лип. К.-С. та ін. послів прийняв у Варшаві гнєзненський архієпископ В.Гембіцький, а також Сигізмунд III Ваза, який дав їм ухильні обіцянки. 25 серп. під Могилевом (нині м. *Могилів-Подільський*) відбулася козац. рада, на якій Я.Бородавку було скинуто з гетьманства і вручено булаву К.-С. Під його командуванням козац. військо з'єдналося з

Хотинська битва 1621. Картина роботи невідомого художника. Кінець 18 ст.

польс. силами під *Хотином* і відіграло вирішальну роль у зриві агресивних планів султана Османа II щодо *Речі Посполитої*. У січ. 1622 К.-С. та ін. запорожці відмовилися без скликання заг. козац. ради розглянути вимогу королів. комісарів про скорочення їхнього війська до 3 тис. осіб. Водночас до польс. влади було висунуто низку вимог, у т. ч. щодо дотримання конфесійних прав православних. К.-С., який під час Хотинської війни 1621 отримав тяжке поранення, помер у Києві. Перед смертю гетьман призначив опікунів для своєї дружини та близьких родичів, а також заповів значні статки на доброчинні цілі, підтримку в Україні освіти, Правосл. церкви, Київ. братства та *Львівського братства*. Похований у *Київському Братському Богоявленському монастирі* (його могила не збереглася). Ректор Київ. братської школи К.*Сакович* відгукнувся на смерть К.-С. твором «Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622), в якому прославлялися подвиги гетьмана і запорожців, а також наголошувалося на громадян., рицарському служінні К.-С. християн. світові й *Вітчизні*. Нині в *Національному музеї історії України* зберігається срібний позолочений хрест, який 1622 гетьман передав до церкви Богоявлення-Благовіщення (на спорудження цього храму він пожертвував великі кошти). У Держ. зібранні мист-в на Вавелі (*Краків*) є меч, що його нібито подарував К.-С. королевич Владислав за участь у Хотинській війні 1621. У Держ. Владимиро-Суздальському історико-архіт. та художньому музеї-заповіднику (м. Владимир, РФ) зберігається Євангеліє 16 ст. із вкладним записом на полях, що його до останнього часу приписували К.-С. (насправді автором запису був А.*Конашевич-Бут*). У різних жанрах худож. літ. про гетьмана писали П.*Куліш* (1885), Д.*Мордовець* (1909), А.Чайковський (1910), З.*Тулуб* (1930-ті рр.). До його образу не раз зверталися художники та скульптори. Пам'ятники К.-С. відкрито в с. Кульчиці (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.), в Хотині, Києві та Севастополі.

Літ.: Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana. Lwów, 1861; Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620. Kraków, 1868; *Максимович М.А.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси, т. 1. М., 1877; Повесть об осаде г. Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г. «Киевская старина», 1885, № 12; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 2. К., 1896; *Каманин И.М.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного. «Чтения Исторического общества Нестора-Летописца» (К.), 1901, кн. 15, вып. 1; Жерела до історії України-Руси, т. 8. Львів, 1908; *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). Kraków, 1921; *Łukaszewski A.* Pochodzenie Piotra Konaszewicza Sahajdacznego. Lwów, 1929; *Барвінський Б.* Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. «ЗНТШ», 1930, т. 100; *Крохмалюк Ю.* Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). Львів, 1936; *Алекберли М.А.* Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957; *Majewski W.* Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 13. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967—68; *Гуслистий К.Г.* Петро Конашевич-Сагайдачний. «УІЖ», 1972, № 4; *Баран О.* Козаки в описах Пієтра Делла Валле з XVII ст. «Український історик», 1980, ч. 1—4; *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. Warszawa, 1988; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; Документи російських архівів з історії України, т. 1. Львів, 1998; *Мицик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного). «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), 1998, вип. 5; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Мицик Ю.А., Хижняк З.І.* Сагайдачний (Конашевич, Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович. В кн.: Українське козацтво: Мала енциклопедія. К. — Запоріжжя, 2002; *Сас П.М.* Взятие запорожскими казаками во главе с гетманом П.Сагайдачным Кафы (вопросы хронологии). В кн.: Сурож, Сугдея, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины. К. — Судак, 2002; *Сас П.М.* Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. В кн.: Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. К., 2003; *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. К., 2004; *Сас П.М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. К., 2006.

П.М. Сас.

КОНВЕНЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА — австрійс. монетна система, запроваджена за реформою графа Ф. фон Гаугвітца від 7 жовт. 1750 та австро-баварською монетною конвенцією від 20 верес. 1753, до якої до 1760 приєдналися д-ви Пд. та Зх. Німеччини. За К.с. лічильний *флорин*, якому як обіговій монеті відповідав *гульден*, містив: два півгульдени або чвертьталери, чи чвертаки, три двадцятикрейцеровики, 3,75 сімнадцятикрейцеровика, 6 десятикрейцеровиків, 8,57 зібенера (семикрейцеровика), 12 п'ятикрейцеровиків, 20 трьохкрейцеровиків, 60 *крейцерів* та 120 денаріїв, карбованих за двадцятигульденовою стопою з кельнської марки срібла (233,89 г срібла). Два флорини або гульдени складали 1 *талер*, а 4,5 флорина (1786) — 1 *дукат*. Ці високоякісні монети отримали назву «конвенційні монети». Їх доповнювали мідні розмінні монети: крейцер, його 3/4 (грешль), 1/2, 1/4 (*пфеніг*), 1/8 (*гелер*). Конвенційні монети були замінені 1857 монетами *австрійської валюти*.

Літ.: *Зварич В.В.* До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини. «Історичні джерела та їх використання» (К.), 1966, вип. 2; *Його ж.* Нумизматический словарь. Львов, 1978; *Szaivert E.* Münzkatalog Österreich. Von 1740 (Maria Theresia) — 1990. Augsburg, 1991; *Krause Ch., Mishler C.* Standard world coins: 1701—1800. Iola, 1994; *Probszt G.* Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918. In 2 Teilen. 3. Aufl. Wien—Köln—Weimar, 1994; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

О.Д. Огуй.

КОНВЕ́НЦІЯ «ПРО МІЖНАРО́ДНО-ПРАВОВЕ́ ОБ'Є́ДНАННЯ» УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ ТА РОСІ́ЙСЬКОГО ПОЛІТИ́ЧНОГО КОМІТЕ́ТУ 1921 — двостороння угода, підписана 1 квіт. 1921 у *Варшаві* О.*Ейхельманом*, Л.Михайловим, С.Стемпковським (від першого уряду *Державного центру УНР на еміграції* під кер-вом В.*Прокоповича*) та Д.Філософовим і О.Дикгоф-Деренталем (від Рос. політ. к-ту), затверджена 2 квіт. 1921 А.*Ніковським* і 6 квіт. 1921 — Б.*Савінковим*. Містила взаємне визнання суверенності сторін в етнічних межах; передбачала обмін офіц. представниками для інформації та зміцнення союзних відносин, узгодження і, в разі потреби, об'єднання дипломатичних представництв (за участю також Білорус. Нар. Республіки, Грузин. Демократ. Республіки і *Кубанської Народної Республіки*) та спільне військ.-політ. кер-во

антибільшовицьким повстанським рухом, для чого обрана з представників договірних сторін спец. комісія мала виробити стратегічний план. Термін дії конвенції передбачалося визначити окремою умовою. (Див. також *Конвенція «Про міжнародно-правове об'єднання» між Державним центром Української Народної Республіки на еміграції та Донською демократичною групою 1921*).

Літ.: *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917—1921 років: на теренах постімперської Росії. К., 2002; *Головченко В.І.* Угода між урядом УНР і Російським політичним комітетом Бориса Савінкова. В кн.: Україна дипломатична — 2002: Науковий щорічник, вип. 3. К., 2003.

В.І. Головченко.

КОНВЕ́НЦІЯ «ПРО МІЖНАРО́ДНО-ПРАВОВЕ́ ОБ'ЄДНАННЯ» МІЖ ДЕРЖА́ВНИМ ЦЕ́НТРОМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ НА ЕМІГРА́ЦІЇ ТА ДОНСЬКО́Ю ДЕМОКРАТИ́ЧНОЮ ГРУ́ПОЮ 1921 — двостороння угода про взаємовизнання та об'єднання зусиль *Державного центру УНР на еміграції* (ДЦ УНР) й Донської демократ. групи, що оформилася в середовищі евакуйованих до Болгарії з Криму підрозділів Донського козачого корпусу, у рамках спільного антибільшовицького фронту. Підписана в м. Тарнув (Польща) 2 квіт. 1921 міністром закордонних справ ДЦ УНР А.*Ніковським* і заст. голови Донського військ. кругу полк. М.Гнилорибовим, який представляв Донську демократ. групу. Складалася з 14 статей. Розмежування території УНР і *Області Війська Донського* (ОВД) відкладалося на розгляд парламентських органів обох д-в у майбутньому, а доти межі ОВД визначалися за станом на 1917 (ст. 3). Передбачалася можливість створення спільних офіц. представництв до урядів ін. країн і до установ *Ліги Націй* (ст. 6). Договірні сторони зобов'язалися за першої нагоди укласти фінансовий та екон. договори. З огляду на активізацію антибільшовицького повстанського руху (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*) ДЦ УНР і Донська демократ. група задекларували намір узяти на себе політ. кер-во ним і виробити з цією метою заг. стратегічний план (ст. 9). Ст. 11 передбачала укладення військ. конвенції щодо спільної військ. боротьби регулярних військ проти рад. урядів. Спираючись на вже укладені союзні угоди УНР із *Кубанською Народною Республікою* та ДЦ УНР з Рос. політ. к-том Б.*Савінкова* (див. *Конвенція «Про міжнародно-правове об'єднання» Української Народної Республіки та Російського політичного комітету 1921*), а також між останнім і Кубанською радою, МЗС ДЦ УНР висунуло завдання завершити договірно-правове оформлення Чорномор. союзу шляхом підписання аналогічних договорів з урядами Грузин. Демократ. Республіки, Азерб. Демократ. Республіки та Вірм. Демократ. Республіки. Департамент чужоземних справ МЗС ДЦ УНР 21 квіт. 1921 розіслав усім послам і головам дипломатичних місій «Загальну інструкцію у справі організації конференції і союзу Причорноморських держав» у складі України, Дону, Кубані, Тереку, Закавказ. республік і Рос. політ. комітету.

В.М. Матвієнко.

КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ОХОРО́НУ ВСЕСВІ́ТНЬОЇ КУЛЬТУ́РНОЇ ТА ПРИРО́ДНОЇ СПА́ДЩИНИ 1972 — міжнар.-правовий документ, прийнятий Ген. конференцією *ЮНЕСКО* 16 листоп. 1972 в м. Париж (Франція). Набула чинності 17 груд. 1975. Ратифікована 158 д-вами, у т. ч. УРСР (2 січ. 1988). Складається з преамбули, 8 розділів, 38 статей.

У преамбулі наголошується, що пошкодження або зникнення будь-яких елементів тієї чи іншої культ. цінності або природного середовища є згубним збідненням спадщини всіх народів світу, а також що охорона культ. та природної спадщини лише на нац. рівні може бути недостатньою у зв'язку з обсягом засобів, яких вона потребує, і за браком екон., наук. і тех. ресурсів. Під міжнар. охороною культ. та природної спадщини в конвенції мається на увазі «створення системи міжнародного співробітництва і допомоги для надання державам — сторонам Конвенції допомоги в зусиллях, спрямованих на збереження й виявлення цієї спадщини» (ст. 7).

Обов'язок забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію і передачу майбутнім поколінням культ. та природної спадщини, яка є на тер. певної д-ви, покладається насамперед на цю *державу*. Для реалізації даного положення кожна д-ва повинна максимально використовувати наявні в неї ресурси, а в разі необхідності — міжнар. допомогу та співробітництво, що передбачає фінансове, наук., тех. і худож. сприяння (ст. 4).

На підставі положень конвенції утворено Міжурядовий к-т охорони культ. і природної спадщини (ст. 8), який за зверненнями д-в складає, поновлює й публікує «Список всесвітньої спадщини» та «Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою» (ст. 11). Внесення пам'ятки до одного із цих списків є підставою для надання їй координованої ЮНЕСКО міжнар. допомоги з боку д-в та міжнар. орг-цій. У Списку всесвітньої спадщини Україну нині репрезентують нац. *історико-культурні заповідники* «Києво-Печерська лавра» (див. *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*) і *«Софія Київська»*, а також істор. центр м. *Львів*. Частина тер. нац. історико-архіт. заповідника *«Кам'янець»*, розташована в каньйоні р. Смотрич (прит. Дністра) разом з комплексом фортифікаційних споруд, номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як «Культурний ландшафт каньйону в м. Кам'янець-Подільський».

Згідно зі ст. 15 конвенції, засновано Фонд всесвітньої спадщини, який акумулює кошти для здійснення програм охорони всесвітньої спадщини. Завдяки створенню к-ту і фонду визначилася постійна юрид., адм. та фінансова структура всесвітнього міжнар. співробітництва у сфері охорони найвизначніших об'єктів культ. і природної спадщини.

Норми конвенції на міжнар. рівні набувають подальшого розвитку і втілення у двох формах: 1) практичній — у вигляді здійснення програм порятунку такої спадщини. Прикладом такої роботи стали міжнар. кампанії з урятування Акрополя (Афіни, Греція); пам'яток Нубії (істор. область у серед. течії р. Ніл від 1-го порога у м. Асуан (Єгипет)

на півночі й до м. Хартум (столиця Судану) на півдні), Мальти; стародавніх міст Мавританії та ін.; 2) теор. — йдеться про розвиток положень і принципів конвенції в ін. міжнар. актах. Кожна д-ва-учасниця конвенції може звернутися по міжнар. допомогу (ст. 19—29); така допомога вважається справою всього людства, незалежно від того, якій д-ві належить пам'ятка.

В.В Максимов.

КОНВЕРГЕ́НЦІЇ ТЕО́РІЯ (від лат. convergo — зближуватися, сходжуватися) — одна з поширених у 1950—60-х рр. оптимістичних концепцій конструктивного розвитку людства після його поділу на капіталіст. та соціаліст. системи (див. *Капіталізм*, *Соціалізм*). Згідно з нею за умов поступу *науково-технічної революції* неминучим є стирання екон., соціальних, політ. та ідеологічних розбіжностей між цими системами і творення в майбутньому «змішаного суспільства», в якому будуть синтезовані всі кращі якості цих двох систем. Висунута П.*Сорокіним*, Дж.Гелбрейтом, У.Ростоу (США), Х.Шельським та О.Флейтхеймом (ФРН), Я.Тінбергеном (Нідерланди). У *СРСР* у 1960—70-х рр. була популярною в дисидентських ліберально-демократ. колах, зокрема, її пропагував у своїх публіцистичних роботах акад. А.*Сахаров*. Однією з причин появи цієї концепції стала яскраво виражена в 3-й чв. 20 ст. у провідних країнах Заходу тенденція до усуспільнення вир-ва, введення елементів планування в екон. життя, розвитку соціальних програм, зростання питомої ваги держ. сектору в економіці, акціонування капіталу. Відігравало роль і те, що вже в соціаліст. країнах Центр. та Пд. Європи (*Югославія*, Угорщина, Польща, *Чехословаччина* до 1968) не без успіху велися пошуки поєднання планового госп-ва з елементами ринкових відносин при наявності дрібної приватної власності. Нарешті, неабияке значення мало прагнення гуманістично орієнтованих інтелектуалів сприяти подоланню небезпечної для миру в усьому світі конфронтації між соціальними системами й відповідними блоками країн. Теор. підґрунтям цієї концепції була, насамперед, праця У.Ростоу про стадії екон. зростання сусп-ва. Згідно з нею, у розвинутому *індустріальному суспільстві* соціально-екон. структура менш залежна від форм власності, ніж це було раніше, а це означає, що визначальним фактором структури такого сусп-ва стає саме рівень *індустріалізації* країни і, отже, капіталізм і соціалізм на певному етапі їх зрілості повинні стати різними варіантами «єдиного індустріального суспільства». Криза К.т. намітилася в 1970-х рр., коли З.*Бжезинський* та С.Хантінгтон виступили з її критикою і поставили під сумнів можливість «кінцевого злиття» двох антагоністичних систем. Тоді ж певного поширення набула ідея т. зв. негативної конвергенції (Г.Маркузе, Ю.Хабермас, Р.Хелбронер) — переймання кожною з протилежних конкуруючих систем одна від одної не стільки позитивних, скільки негативних якостей, що неминуче веде до «кризи сучасної індустріальної цивілізації» в цілому. У 1980-ті рр. критика концепції конвергенції посилилась, що було зумовлено черговим посиленням напруженості між Заходом і СРСР, новим витком гонки озброєнь (т. зв. програма зоряних війн Р.Рейгана), очевидною системною кризою в СРСР та стрімким ривком Заходу завдяки використанню найновітніших електронно-інформаційних технологій до нового, *постіндустріального суспільства*, яке невдовзі отримало назву *інформаційного суспільства*. Ставало дедалі зрозумілішим, що Захід та найрозвинутіші країни Далекого Сх., адаптувавши до своєї суспільно-екон. системи деякі модифіковані елементи соціалізму (планування, держ. соціальні програми тощо), вийшли на принципово нову, порівняно з індустріальним сусп-вом (на рівні якого залишився СРСР), стадію розвитку. За таких умов ідея конвергенції втратила свій сенс. Крах СРСР та подальша деградація більшості пострад. країн упродовж 1990-х рр. виразно це підтвердили. Разом з тим, досвід постіндустріальних країн Заходу і Далекого Сх., а також стрімкий розвиток Китаю упродовж двох останніх десятиліть доводять продуктивність синтезу планових і ринкових регуляторів економіки, що долає обмеженості й вади кожного з них.

Літ.: *Sorokin P.A.* The basik trends of our times. New Haven, 1964; *Гелбрейт Дж.* Новое индустриальное общество. М., 1969; *Rose G.* Was steckt hinter der Konvergenztheorie? Berlin, 1969; Современные буржуазные теории о слиянии капитализма и социализма. М., 1970; *Miessner H.* Konvergenztheorie und Realitat. Berlin, 1971; *Сахаров А.Д.* Мир, прогресс, права человека. Л., 1990.

Ю.В. Павленко.

КОНГРЕ́С УКРАЇ́НСЬКИХ НАЦІОНАЛІ́СТІВ (КУН) — політ. партія. Зареєстрована Мін-вом юстиції України в січ. 1993. Виникла після серпневих подій у

Акція Конгресу українських націоналістів. Вшанування пам'яті героїв Армії Української Народної Республіки, які загинули під с. Базар (нині село Народицького р-ну Житомир. обл.) 1921. Листопад 2006.

о. В. Кушнір — один із засновників Комітету українців Канади.

СРСР 1991 (див. *Акт проголошення незалежності України*) в результаті перенесення на терени України діяльності *Організації українських націоналістів* (С.*Бандери*), котра через переслідування з боку рад. влади змушена була, починаючи від 1950-х рр., діяти за кордоном.

28—29 берез. 1992 в м. *Київ* ОУН(б) провела конф., на ній були ухвалені вимоги про відставку КМ України, вихід України зі *Співдружності Незалежних Держав*, про розпуск ВР України 12-го (1-го) скликання й проведення нових виборів на багатопарт. основі, а також Маніфест про створення політ. орг-ції.

17—18 жовт. цього ж року в Києві відбувся Установчий з'їзд КУНу. Як *партія політична* КУН пройшов певну ідейно-політ. еволюцію. Спочатку його провідною суспільно-політ. ідеєю була ідея християн. демократії, яка відкидала традиційну для ОУН(б) елітарну теорію, замінивши її теорією народовладдя зх. демократії, а його гол. екон. ідеєю — ідея «народного капіталізму» — соціально орієнтованої ринкової економіки, що забезпечує соціальні та політ. права всім громадянам д-ви. Автором цих ідей був Р.Зварич, представник т. зв. детройтського центру ОУН. Після усунення Р.Зварича з посади заст. голови КУНу програма партії змінилася: нові ідейно-теор. розробки наблизили програмні документи партії до ідей С.Бандери та Я.*Стецька*, зорієнтували їх на побудову в Україні нац. унітарної д-ви на засадах укр. *націоналізму*.

Структурно партія побудована за територіальним принципом: а) первинний осередок; б) районні, міські, міськрайонні (р-нів у містах) орг-ції; в) обласні орг-ції. Її керівними та орг. структурами є: збір, голова конгресу, політ. рада, провід, голова секретаріату, референти секретаріату. Між зборами найвищим органом є політ. рада, вона складається з представників голів обласних орг-цій. Статут КУНу передбачає індивідуальне, асоційоване і колективне членство.

На виборах до ВР України 1994 КУН одержав 5 депутатських мандатів, дещо пізніше було обрано ще 3 нар. депутати. Усіх депутатів парламенту України від КУНу обрано в *Галичині*. На виборах до ВР України 1998 партія провела до ВР 3 своїх чл. (2 — від Івано-Франк. і 1 — від Терноп. областей). У парламентських виборах 2002 КУН здобув 3 депутатських мандати: 2 — у блоці «Наша Україна» і 1 — в одномандатному окрузі на Івано-Франківщині. У виборах до парламенту 2006 КУН брав участь у складі блоку «Наша Україна» і отримав 2 мандати.

Тривалий час головою КУНу була Ярослава *Стецько*, вдова Я.Стецька, від 1997 — нар. депутат України. Після її смерті лідером КУНу 3 квіт. 2003 обрано О.Івченка (нар. депутат України 4-го та 5-го скликань, випускник Львів. політех. ін-ту, за фахом інженер-будівельник, канд. екон. наук. Під час Помаранчевої революції 2004 — командувач «Народної гвардії». Від берез. 2005 до трав. 2006 — голова правління НАК «Нафтогаз України». У ВР 5-го скликання входив до фракції блоку «Наша Україна», чл. парламентського к-ту з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки).

2006 КУН налічував бл. 24 тис. чл., мав свої осередки в усіх областях України, а також бл. 600 районних і міських та понад 1500 селищних орг-цій. Найбільші його орг-ції діють у Львові, Івано-Франк. та Терноп. областях.

Партія видає газети «Гроно» і «*Шлях перемоги*».

Літ.: Політичні партії України. К., 1996; *Яблонський В.* Сучасні політичні партії України: Довідник. К., 1996; Парламент України: вибори'98, ч. 1—2. К., 1998; Політична система сучасної України. К., 1998; Довідник з історії України. К., 2001; *Малярчук В.* Міжнародна політика: простір партійного змагання і співробітництва. К., 2005; *Хімченко О.Г.* Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства. К., 2006.

А.Д. Пахарєв.

КОНҐРЕ́С УКРАЇ́НЦІВ КАНА́ДИ (КУК; до 1989 — Комітет українців Канади) — нац. координаційна рада укр. політ., громад., культ. орг-цій та церков Канади. Комітет українців Канади був заснований як громад. орг-ція за ініціативою канад. уряду в листоп. 1940 у м. Вінніпег з метою ефективної участі українців у боротьбі проти нім. *нацизму*. Чл.-засновниками к-ту були: Братство українців-католиків, *Союз гетьманців-державників*, Союз українців-самостійників, Укр. нац. об-ня. Після *Другої світової війни* в систему к-ту ввійшли орг-ції, утворені українцями 3-ї хвилі еміграції, — Укр. євангельське об-ня, Укр. нац.-демократ. союз, Укр. канадійське т-во прихильників визвол. боротьби України, Ліга визволення України та ін. У 2-й пол. 1950-х рр. к-т об'єднував практично всі громад. орг-ції (за винятком *Товариства об'єднаних українських канадців*), члени яких становлять значну частину організованої укр. громадськості Канади. На серед. 1960-х рр. К-т українців Канади мав 32 складові орг-ції. Серед них: Укр. робітн. орг-ція, Союз укр. канадійських ветеранів, Укр. молодіжна орг-ція «Пласт» (див. *«Пласт»*), *Наукове товариство імені Шевченка*, *Українська вільна академія наук*, Братство карпатських січовиків, Союз укр. бувших вояків, Союз укр. нац. демократів, Укр. тех. т-во, *Український народний союз*, Союз укр. студентів Канади, Союз українців — жертв російсько-комуніст. терору, Рада укр. молоді, К-т українок Канади, Осередок укр. к-ри й освіти, Братство вояків 1-ї д-зії Укр. нац. армії, *Спілка української молоді*, Об-ня укр. педагогів, Спілка укр. журналістів, Укр. наук. рада, Об'єднання укр. ветеринарних лікарів, Федерація укр. професіоналістів

«Бюлетень Комітету Українців Канади». Т. 28, № 3. 1980. Липень—вересень. Обкладинка.

«Бюлетень Комітету Українців Канади: Відділ Монтреал». 1964. Лютий. Обкладинка.

та підприємців, Укр. сусп. служба Канади.

У 1940—80-х рр. діяльність к-ту була спрямована на об'єднання зусиль українців Канади для допомоги укр. народові в боротьбі за незалежність, збереження етнічної та духовної самобутності еміграції. Традиційними в 2-й пол. 20 ст. стали заходи відділів комітету з відзначення нац. свят, істор. дат з життя укр. народу («День української державності і соборності», 50-ті роковини *голодомору 1932—1933 років в УСРР* та ін.), цілеспрямованого характеру набули акції протесту проти політики *русифікації* України, проти переслідування учасників *дисидентських (опозиційних) рухів 1960—1980-х років в Україні.*

Довголітнім президентом к-ту 1940—52 й одним із засн. орг-ції був о. В.Кушнір (1893—1979). За його головування К-т українців Канади разом з ін. орг-ціями українців Пн. та Пд. Америки утворили Панамер. укр. конференцію. 1967 к-т увійшов до складу *Світового конгресу вільних українців*. З ініціативи к-ту 1988 в м. Оттава створено Укр. інформаційне бюро, яке представляє інтереси укр. громади перед членами парламенту та уряду Канади.

Вищим керівним органом комітету, а нині КУКу, є конгреси українців Канади, які відбувалися і відбуваються кожні три роки. У період між конгресовими засіданнями орг. роботу здійснює президія (екзекутива), яку формують складові громад. орг-ції через своїх представників. 1989 16-й конгрес перейменував К-т українців Канади на Конгрес українців Канади. КУК має місц. та провінційні управи по всій країні, координує громад., освіт., молодіжну, жін. і допомогову діяльність українців Канади. З часу проголошення незалежності України допомагає й співпрацює з її орг-ціями та установами.

Літ.: Збірник матеріалів і документів у 25-ліття діяльності КУК. 1940—1965. Вінніпег, 1965; Зарубіжні українці. К., 1991; *Марунчак М.* Історія українців Канади, т. 2. Вінніпег, 1991; Нарис історії Конгресу українців Канади в Торонті. Торонто, 1991.

О.Г. Бажан.

КОНГРЕ́СИ НАЦІОНА́ЛЬНИХ МЕНШИ́Н, конгреси національних меншин Європи міжвоєнної доби. Проводилися з ініціативи Німеччини від 1925 до 1938 щорічно: 1925—31 — у м. Женева (Швейцарія), 1932 — у м. *Відень*, 1933—38 — у м. Берн (Швейцарія). У центрі уваги були питання діяльності *Ліги Націй* щодо захисту нац. меншин.

Після вступу Німеччини до Ліги Націй (1926) уряд Німеччини розпочав пропагандистську кампанію про утиски нім. меншин у чужих країнах. Міністр закордонних справ Німеччини А.Штреземан наполягав на розширенні компетенції Ліги Націй у справах меншин. Цьому сприяло й укладення низки двосторонніх угод між д-вами *Антанти* та східноєвроп. країнами, спрямованих на міжнар. захист меншин. На ґрунті ідеї захисту меншин правлячі кола Німеччини висували претензії до сусідніх країн, створюючи тим самим підґрунтя для виправдання відкритої агресії проти них. Веймарська Німеччина намагалася використати питання захисту прав нім. нац. меншин у країнах Центр. та Пд.-Сх. Європи для підготовки ревізії *Версальського мирного договору 1919* та зміни сх. кордонів Німеччини, у першу чергу з Польщею. Польща ж, навпаки, прагнула заперечити правомірність втручання ззовні у внутр. стосунки зі своїми нац. меншинами.

У всіх конгресах брали участь українці Польщі (представники *Українського національно-демократичного об'єднання*), вони послідовно відстоювали ідею створення єдиної й незалежної укр. держави. На 1—3-му конгресах члени укр. делегації — М.Черкавський, О.Левчанівська, П.Васильчук, Д.*Левицький*, О.Марітчак — через незгоду з офіц. програмними засадами конгресів, спрямованими на надання меншинам *національно-культурної автономії*, та через невнесення до порядку денного територіального питання були присутні лише як спостерігачі. Українці вважали, що програмною основою з'їздів меншин повинен стати принцип права *націй* на самовизначення. Свою позицію вони задекларували в спільних українсько-білорусько-литов. деклараціях. Останні містили перелік умов, на яких представники цих меншин погоджувалися брати повноцінну участь у роботі конгресів, а саме: не відмовлятися від боротьби за реалізацію права на нац. самовизначення, обговорювати не лише заг. проблеми, а й становище конкретних нац. меншин, а також надання їм двох місць у президії конгресів. Ухвалення рішення про задоволення чи незадоволення цих вимог було відкладене до прийняття статуту конгресів. Статут був ухвалений на 3-му конгресі в 1927. У ньому зазначалося, що конгреси не розглядають питання про можливі зміни існуючих міждерж. кордонів.

Активну участь у конгресах українці почали брати від 1928, коли до складу президії було обрано Д.Левицького (він був повторно обраний і 1929). У роботі 4-го конгресу взяли участь також М.*Рудницька* та Л.Куницький. У декларації укр. делегації, яку виголосив Д.Левицький, зазначалося, що українці, співпрацюючи з конгресами заради захисту своїх культ. прав, ніколи не відмовляться від прагнення створити незалежну та єдину укр. д-ву. В.-Р.*Залозецький-Сас*, який представляв на конгресі українців Румунії, заявив, що українці Румунії не прагнуть до руйнування існуючих держ. рамок нац. життя й беруть участь у конгресах меншин лише заради захисту своїх культ. прав. До порядку денного 7-го конгресу (1931) було внесено питання про *пацифікацію* (від лат. pacificatio — умиротворяти; насильне утихомирювання, заспокоєння повстань, національ-

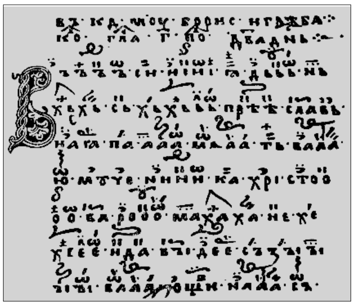
но-визвол. рухів). На ньому від укр. делегації виступила М.Рудницька, вона закликала взяти під захист переслідуване укр. нас. *Галичини.* На 8-му конгресі (1932) М.Рудницька виступила з критичною оцінкою діяльності Ліги Націй щодо розгляду петицій представників нац. меншин, зокрема укр. петицій з питань «пацифікації», військ. колонізації та укр. політв'язнів. На 9-му конгресі (1933) обговорювалися питання масового голоду в *СРСР* (див. також *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*). Від імені українців Польщі та Румунії з осудом дій комуніст. режиму виступила М.Рудницька. У резолюції, ухваленій на з'їзді за пропозицією ген. секретаря конгресів Е.Амменде, висловлювалася подяка всім, хто брав участь в акціях допомоги голодуючому нас. в СРСР, та містився заклик до продовження таких акцій.

Міжвоєн. конгреси проходили в умовах різного роду конфліктів між окремими їхніми учасниками, зокрема між поляками та німцями. Представники Німеччини виступали, зокрема, за надання нім. меншинам у чужих країнах культ. автономії та за «звільнення націй від панування їх держав». Українці на цих конгресах у повний голос постійно заявляли, що вони прагнуть не до *автономії*, а до незалежної й соборної укр. держави.

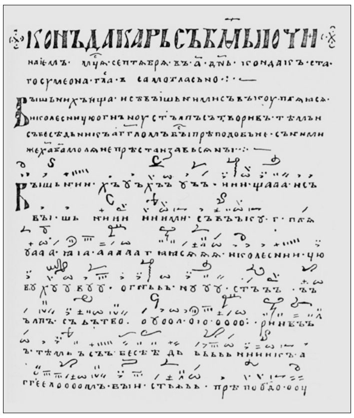
Літ.: *Кушнір В.В.* Українці Галичини на європейських конгресах національних меншин 1925—1938 рр. «Збірник наукових праць Одеського державного політехнічного університету», 1998, № 5; *Газін В.П.* Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925—1933 рр.): східноєвропейські аспекти. Кам'янець-Подільський, 1999.

І.В. Євсеєнко, Н.В. Кривець.

КОНДА́К ТА І́КОС. Кондак (від грец. κοντάκιον — короткий) та ікос (від грец. οἶκος — оселя, містилище) — це дві частини акафіста — похвальної пісні на честь Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці чи святого. Найстаршим і зразковим акафістом вважається «Акафіст Божій Матері», написаний у 7 ст. на честь урятування Богородицею *Константинополя* від персів і *аварів.* Він складається з 25 пісень: 13 кондаків і 12 ікосів. Кондак та ікос мають однаковий зміст, проте в кондаку він викладений коротко, а в ікосі — більш широко (у зв'язку з цим кондак називають темою, а ікос — розвитком теми), ікоси стоять після кондаків і співаються після них. У грец. оригіналі кондак та ікос подані одним і тим же віршованим розміром. Кондаки та ікоси співають поза добовим колом богослужіння (це коло містить: дев'ятий час, вечірню, повечір'я, опівночницю, утреню, перший час, третій час, шостий час, Літургію).

Благовіщенський кондакар. Кондак Борису і Глібу. Початок 12 ст. Фрагмент.

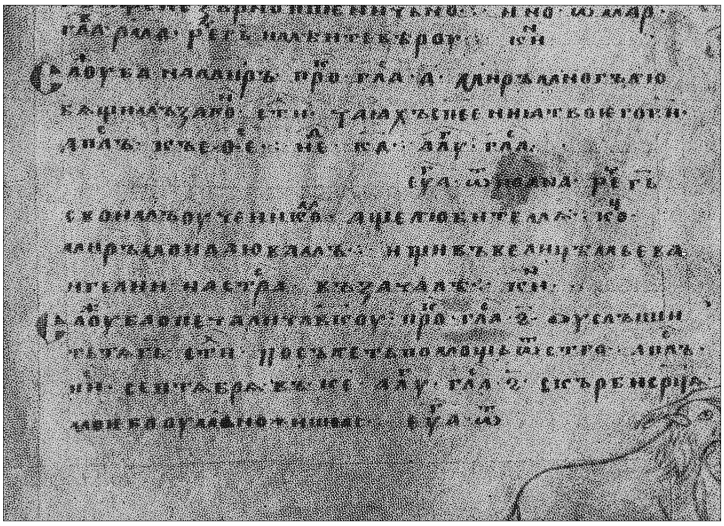
Устав студійський і Кондакар (створений, вірогідно, у Києво-Печерському монастирі, нині Києво-Печерська лавра). Кінець 11 — початок 12 ст. Сторінка з нотними знаками.

За поясненням митрополита Ефеського Марка (15 ст.), першим творцем кондаків був св. правосл. Церкви преподобний Роман Солодкоспівець (5—6 ст.), який прибув із Сирії до Константинополя. Романові, як пише Марк, приснилася Пресвята Богородиця, яка вручила йому чистий сувій і повеліла цей сувій проковтнути; прокинувшись, він відчув натхнення й проспівав свій перший кондак «Діва днесь».

Літ.: *Никольский К.* Обозрение богослужебных книг православной Российской Церкви по отношению их к церковному уставу. СПб., 1858; Акафіст Пресвятої Богородиці світлій оселі вигнанців бездомних. Б/м, 1946; Наука про службу Божу. К., 1993; *Петровский А.В.* Кондак. В кн.: Христианство, т. 1. М., 1993; *Барсов Н.И.* Икос. Там само; *Дещиця М.* Малий український церковно-історичний словник. Львів, 1994; Молебни та акафісти, найчастіше вживані. Жовква, 1996; *Пуряєва Н.* Словник церковно-обрядової термінології. Львів, 2001.

П.В. Голобуцький, О.В. Зорька.

КОНДАКА́РИ — староукр. рукописи кондаків (див. *Кондак та ікос*) 11—14 ст. Усі розспівні тексти в них помічені особливими нотними знаками — кондакарним знам'ям, деякі елементи якого досить подібні до знаків грец. нотописів (невм), однак не тотожні їм. У 14 ст. кондакарне знам'я вийшло з ужитку й було забуте. На сьогод-

Устав студійський і Кондакар (створений, вірогідно, у Києво-Печерському монастирі, нині Києво-Печерська лавра). Кінець 11 — початок 12 ст. Фрагмент сторінки з ілюстрацією.

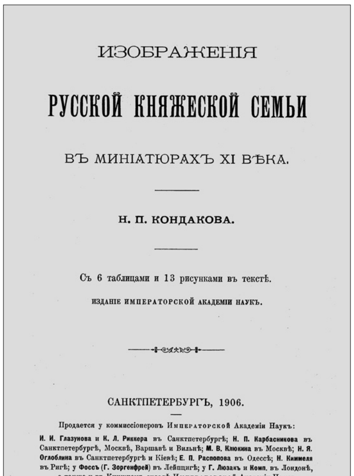
ні воно ще не розшифроване. Найстарший К. — «Благовіщенський» — датується 11—12 ст. і є найстарішою староукр. нотною книгою.

П.В. Голобуцький, Т.А. Карадобрій.

КОНДАКО́В Никодим Павлович (13(01).11.1844—17.02.1925) — рос. історик візант. і давньорус. мист-ва, археолог, педагог. Дійсний чл. петерб. Акад. мист-в (1893), акад. Петерб. АН (1898), чл. багатьох іноз. академій. Н. в с. Халань Новооскольського пов. Курської губ. (нині с. Большая Халань Бєлгородської обл., РФ) в родині селянина-кріпака. Навч. 1861—65 на історико-філол. ф-ті Моск. ун-ту у Ф.Буслаєва. 1870—88 та 1918—20 — викл. у Новорос. ун-ті в *Одесі* (з 1877 — його професор). 1888—1917 — проф. Петерб. (з 1914 — Петрогр.) ун-ту, завідував відділенням мист-ва середніх віків та епохи Відродження Ермітажу. В 1910-х рр. жив у Криму. 1920 емігрував, викладав в університетах Софії (Болгарія) і Праги (*Чехословаччина*).

Був чл. *Одеського товариства історії та старожитностей*, Археол. комісії (від 1876), Рос. археол. т-ва (від 1886) та ін. Брав участь в організації і роботі Одеської рисувальної школи. Один з фундаторів сучасної візантиністики. Ввів у мистецтвознавство історико-порівняльний метод дослідження, розробив іконографічний метод вивчення пам'яток мист-ва. У своїх працях поєднав інтереси історика мист-в і археолога, підкреслював зв'язок мист-ва з ін. сферами к-ри та історією. Серед найзначніших праць: «История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей» (1876), «История и памятники византийской эмали» (1892), «О научных задачах истории древнерусского искусства» (1899), «Археологическое путешествие по Сирии и Палестине» (1904), «Лицевой иконописный подлинник. Иконография Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа» (1905), «Иконография Богоматери» (1914—1915), «Русская икона» (1928—33). Досліджував пам'ятки к-ри і мист-ва України («Русские древности в памятниках искусства», 1889—99, вип. 1—6; «Русские клады», 1898; «Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века», 1906, та ін.). Створив наук. школу дослідників середньовічної худож. к-ри. Серед учнів К. — Д.*Айналов*, Є.Редін, Я.Смирнов.

П. у м. Прага.

ИЗОБРАЖЕНІЯ

РУССКОЙ КНЯЖЕСКОЙ СЕМЬИ

ВЪ МИНІАТЮРАХЪ XI ВѢКА.

Н. П. КОНДАКОВА.

Съ 6 таблицами и 13 рисунками въ текстѣ.

ИЗДАНІЕ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ, 1906.

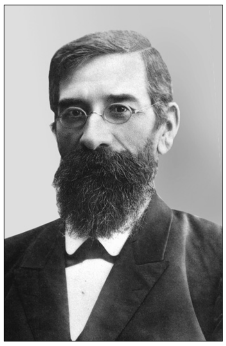
Продается у коммиссіонеровъ Императорской Академіи Наукъ:
И. И. Глазунова и **К. Л. Риккера** въ Санктпетербургѣ; **Н. П. Карбасникова** въ Санктпетербургѣ, Москвѣ, Варшавѣ и Вильнѣ; **М. В. Клюкина** въ Москвѣ; **Н. Я. Оглоблина** въ Санктпетербургѣ и Кіевѣ; **Е. П. Распопова** въ Одессѣ; **Н. Киммеля** въ Ригѣ; у **Фоссъ (Г. Зоргенфрей)** въ Лейпцигѣ; у **Г. Люзакъ и Комп.** въ Лондонѣ, а также и въ Книжномъ складѣ Императорской Академіи Наукъ.

Цѣна 2 руб. = 5 Mark = 5 Fr.

Кондаков Н.П. «Изображенія русской княжеской семьи въ миніатюрахъ XI вѣка». СПб., 1906. Титульний аркуш.

Літ.: *Лазарев В.Н.* Н.П.Кондаков. 1844—1925. М., 1925; *Масленицын С.* Академик Н.П. Кондаков. «Искусство», 1981, № 7; *Кызласова И.Л.* История изучения византийского и древнерусского искусства в России: Ф.И. Буслаев, Н.П. Кондаков: методы, идеи, теории. М., 1985.

Н.Г. Ковпаненко.

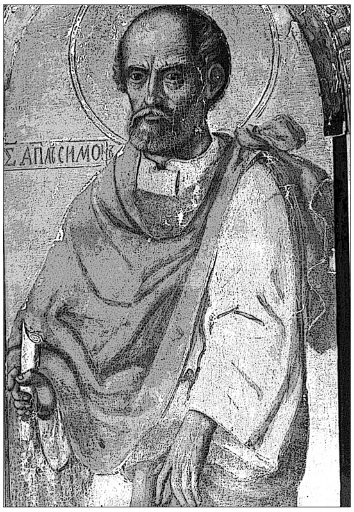

Н.П. Кондаков.

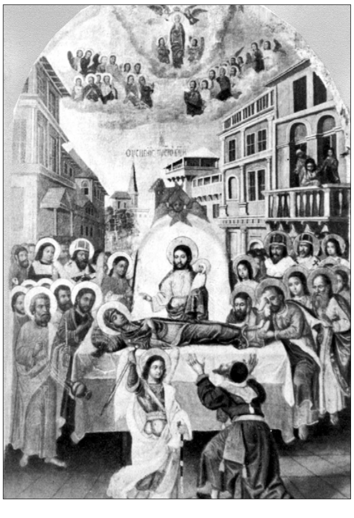
КОНДЗЕЛЕ́ВИЧ Йов (світське ім'я — Іван; 1667 — бл. 1740) — живописець, ієромонах (з 1693). Н. в м. *Жовква*. Мистецьку освіту, як вважають, здобув у живописця Г.Семигиновського в Жовкві, де провів свої дитячі та юнацькі роки, а також у *Києві* й, можливо, за кордоном. Жив у Білостоцькому монастирі й у *Луцьку*. Був провідним діячем *Луцького братства* та, імовірно, викладав у *Луцькій братській школі*. Серед найраніших відомих творів К. — ікони шести апостолів та «Успіння Богородиці» для іконостаса Білостоцького монастиря. 1695 виконав кіот для *Загоровського монастиря Різдва Богородиці*. 1698—1705 на чолі групи іконописців працював над п'ятиярусним іконостасом (1785 проданий до м. *Богородчани*, тому й названий Богородчанським) для монастирської Свято-Воздвиженської церкви *Манявського скиту* на Прикарпатті, де йому належать великі намісні образи «Успіння», «Вознесіння», «Тайна вечеря», «Розп'яття», «Христос з самаритянкою», «Христос і Никодим», образи архангелів Михаїла та Гавриїла на пд. і пн. дияконських вратах. Після повернення на Волинь брав участь у створенні іконостасів у с. Городище, м-ку Локачі (1710; нині с-ще міськ.

Йов (Кондзелевич). Ікона «Нерукотворний Спас». З Вощатинського іконостаса Загоровського монастиря Різдва Богородиці.

Йов (Кондзелевич). Ікона Апостола. З іконостаса Білостоцького Хрестовоздвиженського монастиря.

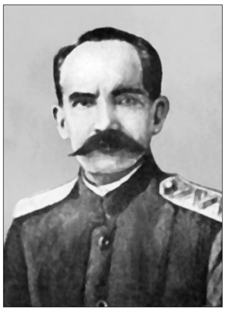
Йов (Кондзелевич). Ікона «Успіння». З Білостоцького Хрестовоздвиженського монастиря.

І.М. Кондогурі.

Р.С. Кондратенко.

Л.Л. Кондратович.

типу Волин. обл.), т. зв. Вощатинського іконостаса для Загоровського монастиря Різдва Богородиці (1722), виконав «Розп'яття» для Черчицької церкви поблизу Луцька (1737). В іконах К. присутні архіт. та побутово-жанрові мотиви, а бібл. та євангельські персонажі наділені портретними рисами конкретних людей. Живопис Богородчанського іконостаса Манявського скиту, виконаний під кер-вом К., належить до найвищих досягнень давнього укр. мист-ва. Твори К. зберігаються у Львів. музеї укр. мист-ва, Луцькому краєзнавчому музеї.

Літ.: *Пещанський В.П.* Богородчанський іконостас. В кн.: Скит Манявський і Богородчанський іконостас. Жовква, 1926; *Батіг М.І.* Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас. Львів, 1957; *Возницький Б.* Творчість українського художника Іова Кондзелевича. В кн.: *Возницький Б. та ін.* Львівська картинна галерея. Львів, 1967; *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978; *Сидор О.Ф.* Міські краєвиди й інтер'єри у творах Йова Кондзелевича. В кн.: Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. К., 1983; *Його ж.* Художня спадщина Йова Кондзелевича. «Образотворче мистецтво», 1985, № 5; Історія української культури, т. 3. К., 2003.

Н.Г. Ковпаненко.

КОНДОГУ́РІ Іван Миколайович (1820—1881) — моряк, військ. діяч. Спадковий дворянин *Таврійської губернії.* 14 (2) жовт. 1836 вступив на службу до *Чорноморського флоту* гардемарином. 12 жовт. (30 верес.) 1839 зі старшинством од 2 січ. 1839 (21 груд. 1838) став мічманом і переведений на Балтику, де служив до 1842. З 7 квіт. (26 берез.) 1844 — лейтенант.

Учасник *Кримської війни 1853—1856*, нагороджений орденом св. Анни 3-го класу. Під орудою П.*Нахімова* 30 (18) листоп. 1853 на посаді старшого офіцера лінійного корабля «Три Святителя» вправно діяв у Синопській битві (хоча в запеклій перестрілці вогнем турец. берегової батареї його судно дістало пошкодження, проте швидко було відремонтоване й успішно продовжило бій). За подвиги отримав орден св. Володимира 4-го ст. з мечами та бантом і чин капітан-лейтенанта. Під час *Севастопольської оборони 1854—1855* від 25 (13) верес. 1854 командував артилер. батареєю № 18 на *Малаховому кургані.* 23 (11) жовт. цього ж року зазнав важкого поранення у скроню, контузії в голову та лівий бік. Наприкінці 1854 затверджений кавалером ордена св. Георгія 4-го класу. 1857, командуючи гвинтовим канонерським човном, чатував брандвахтенним постом на бердянському рейді в Азовському м. Од 11 листоп. (30 жовт.) виконував обов'язки ялтинського градоначальника, 1861 нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ст. 1862 у статусі капітана 2-го рангу направлений до штурманської роти, потім прикомандирований до мор. корпусу, 10 листопада (29 жовтня) того ж року — до 1-го флотського зведеного чорномор. екіпажу. Тривалий час лікувався. 8 січ. 1866 (27 груд. 1865) призначений будівничим Миколаїв. мор. госпіталю. 1866 підвищений до капітана 1-го рангу. 1867 удостоєний ордена св. Станіслава 2-го ст., 1870 — ордена св. Анни 2-го класу. 27 (15) червня 1871 зарахований до складу чорномор. екіпажу. 1873 увільнений зі служби у званні контр-адмірала.

П. у *Санкт-Петербурзі.*

Літ.: Общий морской список, ч. 10. СПб., 1898; *Ляшук П.М.* Дворяне Таврической губернии — Георгиевские кавалеры первой обороны Севастополя. «Известия Крымского республиканского краеведческого музея», 1995, № 12; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. СПб., 2001; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770—1920). Севастополь, 2003.

П.Г. Усенко.

КОНДРАТЕ́НКО Роман Сидорович (12.10(30.09).1857—02.12.1904) — рос. генерал-лейтенант, військ. інженер, герой оборони Порт-Артура (нині м. Люйшунь, Китай) у період *російсько-японської війни 1904—1905.* Н. в м. Тифліс (нині м. Тбілісі, столиця Грузії) в сім'ї офіцера. Закінчив у *Санкт-Петербурзі* Миколаївське інженерне уч-ще (1877), Інженерну акад. (1882) та Акад. Генштабу (1886). Служив на Кавказі, у Литві, Білорусі та Україні, зокрема — в *Києві* й *Одесі*, звідки був направлений 1900 на Далекий Сх. Пройшов шлях від командира роти до команд. 7-ї Східносибірської стрілец. д-зії (1903). Після початку рос.-япон. війни 1904—05 створив нову систему оборони Порт-Артура. Безпосередньо керував обороною фортеці й успішно відбив 4 наступи япон. військ. Загинув разом з ін. офіцерами в казематі форту № 2, куди влучила япон. бомба. Через 20 днів по його загибелі — 22 груд. 1904 — гарнізон Порт-Артура капітулював.

Родина К. переїхала в Україну. Його син штабс-капітан М.Кондратенко загинув у роки *Першої світової війни* в боях під *Тернополем.*

Літ.: *Миткович В., Дубенский Д.* Роман Исидорович Кондратенко. СПб., 1908; *Куличкин С.* Кондратенко. М., 1989.

В.М. Волковинський.

КОНДРАТО́ВИЧ Лука Лукич (17.10.1866 — р. с. невід.) — військ. діяч. Н. в м. Мінськ (нині столиця Білорусі). Закінчив Олександрівське військ. уч-ще (*Москва*, 1887), Миколаївську акад. Генштабу (*Санкт-Петербург*, 1895). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905.* У роки *Першої світової війни* — генерал-майор, нач. дивізії. Учасник *Першого Українського військового з'їзду 1917* та *Другого Всеукраїнського військового з'їзду 1917.* На останньому в черв. 1917 обраний до Укр. ген. військ. к-ту (УГВК; див. *Генеральний військовий комітет*), де був призначений головою комісії спецслужб, а згодом очолив консультативний відділ. Як чл. УГВК кооптований до складу *Української Центральної Ради.* На відміну від соціаліст. більшості УЦР обстоював необхідність формування регулярної нац. армії. Виконував особливі доручення ген. секретарства військ. справ. На поч. 1918 виїхав до Ташкента (нині столиця Узбекистану), де очолив антирад. Туркестанську військ. організацію. Подальша доля невідома.

Літ.: *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР (1917—1925 гг.). М., 1975; Історія українського війська. Львів, 1992.

А.О. Буравченков.

КОНДРА́ТЬЄВ (Кіндратович) **Герасим Кіндратович** (р. н. невід. — п. 1701) — полковник *Сумського полку* 1658—1701. Засн. козац. роду *Кондратьєвих.* Походив з м-ка *Ставище Білоцерківського полку.* Після поразки в *Берестецькій битві 1651* і каральних акцій *Речі Посполитої* у *Правобережній Україні* став ініціатором

Г.К. Кондратьєв. Портрет роботи невідомого художника кінця 17 ст. У верхній частині портрета ліворуч — родовий герб.

переселення 1652 сотні козац. сімей у *Слобідську Україну*. Був засн. і осадчим м. *Суми*, його першим *городовим отаманом* (1652—58), пізніше — першим сум. полковником. Відіграв значну роль в освоєнні та заселенні Сумщини, заснував кілька її населених пунктів. 1668 підтримав гетьмана П.*Дорошенка*, але після укладення останнім союзу з *Османською імперією* розірвав стосунки з ним. Під час протиборства І.*Самойловича* та П.Дорошенка підтримував першого, оволодів Медведівкою (нині село Чигиринського р-ну), Жаботином (нині село Кам'янського р-ну; обидва Черкас. обл.), *Суботовим* (1674), брав участь у облозі *Чигирина* (берез. 1674), пізніше — його обороні від військ Осман. імперії (1677, 1678; див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*), у *Кримських походах 1687 і 1689*. Заснував два монастирі під Сумами (Успіння Пресвятої Богородиці та св. Іоанна Предтечі), сприяв буд-ву Спасо-Преображенського собору в Сумах. Мав чотирьох синів — Григорія, Романа, Андрія, Івана, останні два були сум. полковниками.

Літ.: *Дорошенко Д.І.* Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1993.

Ю.А. Мицик.

КОНДРА́ТЬЄВ Микола Дмитрович (04.03.1892—17.03.1938) — економіст, автор теорії «циклів» екон. розвитку susп-ва. Н. в с. Галуєвське Кінешемського пов. Костромської губ. в сел. родині. 1900—03 навч. в церковно-приходській школі. Поступив до вчительської семінарії. 1905 став чл. *Партії соціалістів-революціонерів*. 1906 звільнений із семінарії за участь у революц. подіях (див. *Революція 1905—1907*); бл. 7 місяців провів у в'язниці. Упродовж 1907/08 навч. року відвідував уч-ще землеробства і садівництва в м. *Умань*, переховуючись у такий спосіб від переслідувань поліції. 1908—10 навч. на Петерб. загальноосвіт. курсах. Весною 1910 склав екстерном іспит на атестат зрілості при 1-й Костромській г-зії. 1911 поступив на юрид. ф-т Петерб. ун-ту, слухав лекції з економіки М.*Туган-Барановського*, історії О.*Лаппо-Данилевського*, соціології Макс.*Ковалевського*. Його однокурсниками були П.*Сорокін*, Г.*Пятаков*, Л.Караханян. 1913 за участь у революц. русі знову був заарештований, місяць провів у в'язниці. 1915 закінчив ун-т і залишився на каф-рі політ. економії для підготовки до професорського звання; 1916 працював зав. стат.-екон. від. Земського союзу Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*). Був чл. Ліги аграрних реформ. У січ. 1917 опублікував ст. «Продовольственный кризис и задача организации хозяйства» («Ежемесячный журнал», 1917, № 1), у якій відстоював необхідність держ. регулювання екон. життя в умовах подолання продовольчої кризи. Брав активну участь у революц. подіях 1917 (див. *Лютнева революція 1917*), у лют.—лип. (ст. ст.) був секретарем О.*Керенського* з питань с. госп-ва. Розробляв програму соціалізації землі — передачі її у трудове користування селянам, відстоював ідею кооперації. У жовт. 1917 займав посаду товариша (заст.) міністра продовольства 3-го коаліційного кабінету *Тимчасового уряду*. Був делегатом Всерос. сел. з'їзду (1917) та *Всеросійських Установчих зборів* (від Костромської губ., за списком Партії соціалістів-революціонерів). Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* спочатку пішов у опозицію до нової влади, а згодом почав співпрацювати з нею. 1918 переїхав до *Москви*, очолив там екон. від. Ради с.-г. кооперації, працював у правлінні Центр. т-ва льонарів. 1919 вийшов з Партії соціалістів-революціонерів і зосередився на наук. роботі, зокрема на розвитку ідей теорії криз М.Туган-Барановського. 1919—20 працював зав. лабораторією с.-г. кон'юнктури Вищих курсів с.-г. економії і політики, очолюваних О.Чаяновим. Підтримував зв'язки з укр. науковцями і госп. діячами, зокрема з чл. Всеукр. агрономічного т-ва (створене в листоп. 1920). Від 1920 — дир. Кон'юнктурного ін-ту, професор Тімірязєвської (до 1923 — Петровської) с.-г. акад., нач. управління с.-г. економії і планових робіт Нар. комісаріату земельних справ РСФРР. Працюючи над проблемами с. госп-ва, запропонував, зокрема, внести зміни до земельного законодавства «в розумінні відновлення більш міцного зв'язку з землею, в розумінні більшої свободи та гнучкості в земельному обороті й виборі форм землекористування». Двічі перебував під вартою: спочатку — в справі «Союзу відродження», а 1922 — з метою висилки за кордон (однак за наполяганням Наркомату фінансів РСФРР був звільнений з в'язниці й залишений у країні). 1925 опублікував книгу «Большие циклы конъюнктуры», яка принесла йому світ. визнання. Його обрали членом багатьох зарубіжних екон. і стат. т-в, з ним листувалися відомі економісти світу — У.Мітчел, І.Фішер, Дж.-М.Кейнс та ін. По завершенні *нової економічної політики* більшовики оголосили «кондратьєвщину» «ідеологією куркульства» та реставрацією *капіталізму* (зокрема в Україні розпочався суд. процес проти «кондратьєвців»). 1929 його звільнили з Кон'юнктурного ін-ту, а 1930 заарештували в справі «Трудової селянської партії» (див. *«Трудової селянської партії» справа 1930—1931*), 1931 — засудили до 8 років таборів. Свої останні праці він написав у Бутирській тюрмі та Суздальському політізоляторі. 1938, коли завершувався строк відбування покарання, відбувся новий суд, який виніс йому смертний вирок. Страчений.

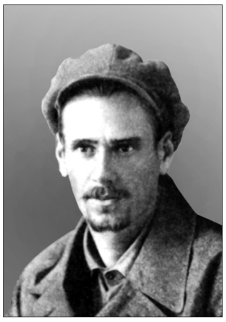
М.Д. Кондратьєв.

Реабілітований 1987.

Вважається одним з найбільш видатних економістів рад. часу. Досліджені ним півстолітні цикли суспільно-екон. змін сьогод-

М.К. Кондратюк.

Ю.В. Кондратюк.

ні називаються в науці «кондратьєвськими».

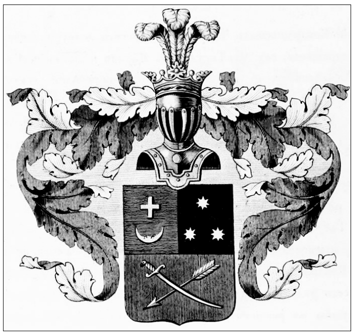
За рішенням *ЮНЕСКО* 1992 був оголошений роком пам'яті М.Кондратьєва.

Тв.: Большие циклы конъюнктуры. В кн.: Вопросы конъюнктуры, вып. 1. Б/м, 1925; Проблемы экономической динамики. М., 1989; Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз. М., 1991; Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. М., 1991; Избранные сочинения. М., 1993; Особое мнение: Избранные произведения, кн. 1—2. М., 1993.

Літ.: *Ефимкин А.Л.* Дважды реабилитированные: Н.Д. Кондратьев, Л.Н. Юровский. М., 1991; Научное наследие Н.Д. Кондратьева и современность, ч. 1—2, М., 1991; *Горкіна Л.П.* Нариси з історії політичної економії в Україні. К., 1994.

В.І. Марочко, Д.В. Грузін.

КОНДРА́ТЬЄВИ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, найвизначніший на Сумщині в 17—19 ст. Його родоначальником був **Герасим Кіндратович** (Кондратьєв; див. Г.*Кондратьєв*), козак зі *Ставищ Білоцерківського полку*, який 1652 переселився в *Слобідську Україну*, заснував м. *Суми* та став першим полковником *Сумського полку*. Він був тричі одруженим, мав чотирьох синів — **Івана, Андрія, Романа** і **Григорія** (п. 1679). Перші два були сум. полковниками, відповідно 1673 (разом з батьком) та 1701—08, а третій — охтирським полковником 1691—92 (перед тим він був *сотником* Сум. полку). Сум. полковниками та ін. значними старшинами були в 1-й пол. 18 ст. також онуки, правнуки та праправнуки Герасима Кіндратовича, деякі з них обіймали високі посади і в ін. *слобідських козацьких полках*. **Іван Андрійович** був сум. полковником 1708—27, **Василь Андрійович** — *обозним*, а його син — **Андрій Васильович** —

Герб роду Кондратьєвих.

сум. полковником 1734—48. К. були споріднені з визначними старшинськими родами *Гетьманщини* (*Апостолами, Миклашевськими, Полуботками, Савичами, Томарами* та ін.), виступали як покровителі правосл. церкви та освіт. закладів. Зокрема, Андрій Герасимович, який загинув у бою з повсталими козаками-булавінцями (1708; див. *Булавінське повстання 1707—1709*), власним коштом збудував Свято-Воскресенський собор у Сумах. У 18 ст. К. отримали рос. *дворянство*, а після ліквідації полкового устрою на Слобожанщині стали одними з найбагатших *поміщиків* у регіоні. У 2-й пол. 19 ст. рід занепав.

Літ.: *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1993; *Модзалевський В.Л.* Матеріали до «Малороссийского родословника», вип. 1 (Томари). К., 1996; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 1. К., 1998; *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина Харківського Слобідського полку 1654—1706 рр. Х., 1999.

Ю.А. Мицик.

КОНДРАТЮ́К Микола Кіндратович (05.05.1931—17.11.2006) — оперний та концертно-камерний співак (баритон), педагог. Нар. арт. СРСР (1978), проф. (1979). Н. в м. *Старокостянтинів* у сім'ї військовослужбовця. 1953—58 навч. в консерваторії (клас О.Гродзинського). 1957—59 — соліст Держ. укр. нар. хору під кер-вом Г.*Верьовки*, 1959—66 — Київ. театру опери та балету ім. Т.Шевченка (нині *Національна опера України імені Т.Шевченка*), 1962—63 стажувався в міланському театрі «Ла Скала» (Італія). 1966—74 — соліст Укрконцерту і Київ. філармонії. Партії: Остап («Тарас Бульба» М.В.*Лисенка*), Посол Великої Русі («Богдан Хмельницький» К.*Данькевича*), Ігор («Князь Ігор» О.Бородіна), Максим («Арсенал» Г.*Майбороди*), Алеко («Алеко» С.Рахманінова), Ді Луна, Жермон («Трубадур», «Травіата» Дж.Верді), Фігаро («Севільський цирульник» Дж.Россіні). В репертуарі К. були твори українських — М.В.Лисенка, Я.*Степового*, К.*Стеценка*; рос. — М.*Глинки*, П.*Чайковського*, М.Мусоргського, С.Рахманінова та західноєвроп. композиторів, нар. пісні. 1968—2004 — викл., з 1972 — зав. каф-ри оперної підготовки, від 1979 — проф., 1974—83 — ректор, з 1999—2004 — зав. кафедри сольного співу Київської консерваторії (від 1995 — *Національна музична академія України імені П.Чайковського*). Одночасно 1973—85 — голова правління Муз. т-ва УРСР.

Лауреат 7-го Всесвітнього фестивалю молоді та студентів у *Відні* (1959, золота медаль), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1972).

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Білаш О.* Шлях на сцену. «ЛУ», 1971, 19 лют.; *Задерацкий В.* В расцвете творчества. «Советская музыка», 1977, № 10; *Майборода П.* Крила пісні. «Радянська Україна», 1981, 5 трав.; *Лисенко І.* Словник співаків України. К., 1997; Мистецтво України. К., 1997.

П.М. Бондарчук.

КОНДРАТЮ́К Юрій Васильович (справжні прізв., ім'я та по батькові — Шаргей Олександр Гнатович; 21(09).06.1897 — імовірно, 23.02.1942) — учений-винахідник, один з піонерів космонавтики, обґрунтував і розрахував найекономнішу схему польоту на Місяць з поверненням на Землю. Н. в м. *Полтава.* Його батько — Гнат Бенедиктович Шаргей — був свого часу студентом юрид. ф-ту Київ. ун-ту (п. 1910 в *Санкт-Петербурзі*), мати — Людмила Львівна Шліппенбах — працювала вчителькою географії Києво-Подільської жін. г-зії (п. 1910). Із шестирічного віку виховувався в бабусі Катерини Кири-

Меморіальна дошка на місці будинку Українського науково-дослідного інституту Променергетики, де в 1933—1934 роках працював Ю. Кондратюк. Архітектор М. Овсянкін. Харків, 1997.

лівни і нерідного діда Якима Микитовича Даценка. 1916 закінчив зі срібною медаллю 2-гу Полтав. г-зію. Того ж року без іспитів вступив до Петрогр. політех. ін-ту. Провчився там усього 40 днів і в жовт. був призваний до армії й направлений у школу прапорщиків при Петрогр. юнкерському уч-щі. По закінченні уч-ща отримав призначення на Закавказ. фронт. У берез. 1918 демобілізований, однак невдовзі по дорозі до Полтави знову був мобілізований до армії ген. від інфантерії Л.*Корнілова*. В трав. цього ж року самовільно залишив військову частину. Будучи ще студентом, а потім на службі в армії розробляв ідеї косміч. польотів, побудови проміжних міжпланетних баз, створення дзеркал-відбивачів для використання енергії сонячного проміння. Своє бачення цих проблем і шляхи їх вирішення виклав у праці «Тим, хто буде читати, щоб будувати» (1918—19). Від 1919 до 1925 жив в Україні. Спочатку працював у Полтаві на різних роботах, згодом — у м. *Сміла* робітником націоналізованої олійниці, з весни 1921 — у Малій Висці (нині місто Кіровогр. обл.) на млині (саме тут, видавши себе за свого нещодавно померлого в *Києві* знайомого — Юрія Васильовича К., 1890 р. н., 15 серп. 1921 отримав документи на чуже ім'я), потім від листоп. 1922 до серп. 1925 — на цукровому з-ді на різних посадах. Від жовт. 1925 впродовж одного року працював механіком на буд-ві зернового елеватора на ст. Криловська Північнокавказ. залізниці (нині на тер. Краснодарського краю, РФ), а з жовт. 1926 до квіт. 1927 — механіком на буд-ві елеватора на ст. Ельхотово в Пн. Осетії (нині РФ). Потім займався експлуатацією, ремонтом, будівництвом зерносховищ і елеваторів у Зх. Сибіру та на Алтаї. Від 1928 — заст. гол. інженера Сибірської крайконтори «Хлібопродукт», займаючи цю посаду збудував найбільше на той час у світі механізоване дерев'яне зерносховище на 10 тис. т зерна, назване ним «Мастодонтом».

1929 в Новосибірську під редакцією та з передмовою проф. В.Ветчінкіна опублікував працю «Завоевание межпланетных пространств». Це був перероблений і доповнений варіант його попередньої книги «Тим, хто буде читати, щоб будувати». У ній було систематизовано, технічно й математично обґрунтовано осн. ідеї космонавтики; розглянуто можливості створення проміжних баз на штучних або природних супутниках малої маси для дозаправки косміч. кораблів, проаналізовано питання використання рідких компонентів ракетних палив для охолодження двигуна, бороводню і озону для підвищення теплового ефекту, запропоновано обґрунтування принципу дії багатоступеневих ракет, дано опис конструкції спускового апарата з аеродинамічним гальмуванням, розглянуто можливості використання крилатих ракет.

31 лип. 1930 був заарештований і засуджений на 3 роки ув'язнення. Невдовзі, однак, вирок було змінено — на заслання до Зх. Сибіру, там він працював у проектному бюро № 14 ПБК ОДПУ СРСР при Кузбасбуді інж.-конструктором залізобетонних конструкцій. 1932 на прохання наркома С.*Орджонікідзе* його достроково звільнили з заслання, і він на виконання розпорядження Головенерго Наркомтехпрому СРСР почав працювати над проектом потужної вітроелектростанції (ВЕС) в Криму, який завершив у квіт. 1934 (його тогочасні розробки з питань будівництва залізобетонних веж згодом були використані також при буд-ві телебашти в Останкіно, *Москва*). Від 1934 до 1938 працював у Харків. ін-ті пром. енергетики над розробкою робочого проекту Крим. ВЕС. Після загибелі С.Орджонікідзе будівництво Крим. ВЕС було зупинено, а К. переведено на посаду нач. тех. від. вітросектору при Теплоелектропроекті Наркомтехпрому СРСР з розробки малопотужних ВЕС. Згодом він став нач. проектного від. Проектно-експериментальної контори. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* добровільно вступив 6 лип. 1941 до д-зії нар. ополчення Київ. р-ну Москви і був зарахований червоноармійцем роти зв'язку стрілкового полку.

Загинув на Орловській землі.

Одним із втілень його ідей у практичній космонавтиці став політ на Місяць 21 лип. 1969 амер. астронавтів Н.Армстронга, М.Коллінза й Е.Олдріна. На космодромі Канаверал (США) йому встановили пам'ятник, його ім'ям назвали кратер на зворотному боці Місяця та одну з малих планет.

1997 святкувався 100-літній ювілей К. у рамках *ЮНЕСКО*, на його честь у Полтаві було зведено пам'ятник (скульп. І.Білоус), у станиці Криловська — відкрито меморіальний комплекс.

Тв.: Про завоювання міжпланетних просторів. К., 1996; Завоевание межпланетных пространств. М., 1997; Тим, хто буде читати, щоб будувати. 1918—1919. Рукопис. Автограф 1918—1919 (Інститут історії природознавства і техніки РАН. Фонд Ю.В.Кондратюка).

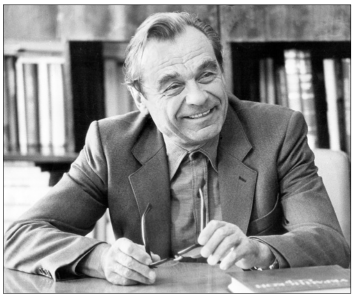
Літ.: *Романенко В.И.* Юрий Васильевич Кондратюк. М., 1988; Космічні і земні орбіти Ю.В. Кондратюка (О.Г. Шаргея). Дніпропетровськ, 1996; *Чуприна Ф.* Космічний геній з Полтави. «Вечірній Київ», 1996, 13 червня; *Гринь Г., Ніколаєнко Л.* Сяйво згаслої зорі. «Голос України», 1997, 21 черв.; *Дормідонтов А.Г.* Творець місячної траси. К., 1997; *Ємченко О.* Геній в обмотках, або «Я не жилець на цьому світі...» «Урядовий кур'єр», 1997, 21 черв.; *Завалішин А.П., Даценко А.В.* Ю.В. Кондратюк (О.Г. Шаргей) — основоположник космонавтики. К., 1997; *Сорока М.* Юрій Кондратюк: хто він? «Урядовий кур'єр», 1999, 23 жовт.; *Малышевский И.* Под чужим именем. «Зеркало недели», 2002, 23 февраля — 1 марта, № 7.

В.А. Шендеровський.

КОНДУФО́Р Юрій Юрійович (30.01.1922—10.01.1997) — історик, компарт. діяч. Акад. АН УРСР (1985), засл. діяч н. України (1992). Н. в с. Зубані (нині село Глобинського р-ну Полтав. обл.). 1939—40, 1946—49 навч. на істор. ф-ті Харків. ун-ту. 1940—46 служив у танк. частинах Забайкальського військ. округу в Монголії, брав участь у боях з япон. Квантунською армією. 1949—52 — аспірант, з 1952 — доцент Харків. ун-ту. Канд. дис. на тему: «Боротьба робітничого класу і біднішого селянства України за хліб у період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. 1919 рік» (1952). 1958—68 — зав. від. науки та к-ри ЦК КПУ. 1965 в Акад. сусп. наук при ЦК КПРС (*Москва*) захистив докторську дис. на тему: «Союз робітничого класу і селянства в період громадянської війни» (науковий консультант — акад. АН СРСР І.*Мінц*). 1968—78 — зав. каф-ри історії рад. сусп-ва, одночасно з

1973 — декан істор. ф-ту Київ. ун-ту.

1978—93 — дир. Ін-ту історії АН УРСР (з 1990 — Ін-т історії України АН УРСР; нині *Інститут історії України НАН України*), з 1994 — радник дирекції. 1979—88 — гол. ред. *«Українського історичного журналу»*. З кін. 1980-х рр. сприяв створенню в ін-ті обстановки ідеологічного плюралізму та можливості дослідження принципово нових тем (*голод 1921—1923 років в УСРР*, *голодомор 1932—1933 років в УСРР*, *голод 1946—1947 років в УРСР*, історія *Української Центральної Ради* та ін.), хоча сам залишався на старих методологічних позиціях. Підготував 3 д-рів і 15 канд. наук.

Ю.Ю. Кондуфор.

Герб роду Конецпольських («Побуг»).

Делегат XXI, XXII, XXIII і XXVI з'їздів КПУ, на яких обирався канд., а на XXVII — чл. ЦК КПУ, делегат XXVI і XXVII з'їздів КПРС. Депутат ВР УРСР 5—7-го скликань.

Опублікував понад 250 праць, в яких переважно популяризував історію Жовтневої революції в Україні. Брав участь у колективних працях, у т. ч. «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (Київ, 1973); «Історія Української РСР: Короткий нарис» (Київ, 1981; рос. мовою, Київ, 1983); «Великое содружество народов-братьев. К 60-летию образования Союза ССР» (Київ, 1982); «Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны» (Київ, 1986); «Великий Жовтень і Україна» (Київ, 1987) та ін. Очолював авторські колективи видань «Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920» (Київ, 1968, т. 2) та ін. Гол. ред. *«Історії Української РСР»* (у 8-ми т., 10-ти кн., Київ, 1977—79), «Истории Украинской ССР» (у 10-ти т., Київ, 1981—85), *«Історії Києва»* (у 3-х т., 4-х кн., Київ, 1986—87), циклу праць з історії істор. зв'язків і дружби укр., рос., білорус. і молдав. народів з 6-ти томів (Київ, 1978—82, Держ. премія УРСР в галузі н. і т., 1984), «Истории рабочих Донбасса» (у 2-х т., Київ, 1981).

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. «за вагомий особистий внесок у справу створення багатотомної "Історії Української РСР"» (1980). Нагороджений орденами Вітчизн. війни, Жовтн. Революції, 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

П. у м. *Київ*.

Тв.: Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. Х., 1953; Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии. Х., 1955 (у співавт.); Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября. Х., 1957 (у співавт.); Пролетаріат Харкова у трьох революціях. Х., 1959 (у співавт.); Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.). К., 1964; Великий Жовтень і захист його завоювань. К., 1971; История СССР: Поступающим в вузы. К., 1977, 1980, 1983, 1987, 1988 (у співавт.); Великий Октябрь на Украине. К., 1986.

Літ.: Учені вузів Української РСР. К., 1968; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. К., 2004; Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора, т. 1—2. К., 2004; Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006.

О.В. Юркова.

Замок Конецпольських у с. Підгірці (нині село Бродівського р-ну Львівської обл.). Фото 2008.

КОНЕЦПО́ЛЬСЬКИЙ Олександр (1620—30.03.1659) — один із найбагатших *магнатів Речі Посполитої*, коронний *хорунжий* (1641—56), сандомирський *воєвода* (1652—59), також староста переяслав. (з 1637), корсунський і канів., проскурівський (з 1643), чигиринський (з 1643), кам'янкострумилівський (з 1652; див. *Староство*), князь (з поч. 1640-х рр.). Син С.*Конецпольського* та його другої дружини Кристини Любомирської. Вчився в Новодворському колегіумі в *Кракові*, потім — у Падуанському та Болонському ун-тах в Італії (1641), в 1630—40-х рр. чимало подорожував по Зх. та Центр. Європі зі своїми вихователями й учителями — відомими польс. істориками та мемуаристами С.*Освенцімом* та Ш.*Старовольським*. На поч. 1640-х рр. служив у війську герм. імп. Фердинанда III Габсбурга, отримав титул князя *«Священної Римської імперії германської нації»*, набував також військ. досвіду під наглядом батька. 1642 одружився з Яною-Барбарою Замойською — донькою Т.*Замойського*. На відміну від батька був прихильником безоглядного придушення запороз. козацтва, переслідував Б.*Хмельницького*, підтримав чигиринського *підстаросту* Д.Чаплинського в його нападі на *Суботів*. Після того, як під Корсунем (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) війська гетьмана Б.Хмельницького полонили коронних гетьманів (див. *Корсунська битва 1648*), став одним із трьох (разом з кн. В.-Д.*Заславським* та М.Остророгом) *регіментарів* коронними військами Речі Посполитої. Виявився недостатньо зрілим для такої посади (Б.Хмельницький назвав його «дитиною»), що стало однією з причин поразки польс. військ від українських повстанців у *Пиля-*

С. Конецпольський.

В'їзна брама до замку у с. Підгірці (нині село Бродівського р-ну Львівської обл.), прикрашена гербом «Побуг». Фото 2008.

вецькій битві 1648. Пізніше був одним з організаторів і активних учасників каральних операцій в Україні, зокрема, брав участь у *Берестецькій битві 1651.*

Літ.: Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965.

Ю.А. Мицик.

КОНЕЦПО́ЛЬСЬКИЙ Станіслав (між 1591 і 1594 — 11.03.1646) — військ. і держ. діяч *Речі Посполитої* 17 ст., староста велюнський (1606—27), сандомирський (1625—33), а також жарновицький, радомський, проскурівський, буський, белзький, ковельський, стрийський, переяславський (див. *Староство*); *підстолій* коронний (1615—18), *каштелян* краківський (1633—46), *гетьман польний коронний* (1618—32), *гетьман великий коронний* (1632—46). Походив зі старовинного польс. шляхетського роду Конецпольських герба «Побуг», родовим гніздом яких було м. Конєцполь, що за 35 км на сх. від Ченстохови (Польща). Його батько — Олександр Конецпольський — був сенатором Речі Посполитої, активним учасником *Лівонської війни 1558—1583*, мати — Анна (уроджена Срочинська) — донькою кам'янецького *войського*. Навч. в Краківській академії. Бойове хрещення дістав під час облоги Смоленська (1610—11; нині місто в РФ), тоді ж загинув його брат — Пшедбур. Згодом брав участь у поході на *Москву*. Вів активну боротьбу проти агресії *Османської імперії.* 23 верес. 1617 уклав перемир'я з турками під м. Буша (нині село Ямпільського р-ну Він. обл.). Завдав відчутних поразок татарам і туркам під: Мартиновим, що північніше *Галича* (черв. 1624), Кам'янцем (22 жовт. 1633; нині м. *Кам'янець-Подільський*), с. Охматів (30 січ. 1644; нині село Жашківського р-ну Черкас. обл.). У ході *Цецорської битви 1620* потрапив у полон, був визволений 1623. Відзначився у битвах проти Швеції в Помор'ї (1627) та Пруссії (1628—29). Був прихильником жорсткої лінії стосовно запороз. *козацтва*. Водночас розумів необхідність компромісів з ним, зокрема підтримки козац. верхівки. Йому вдалося досягнути порозуміння з *Військом Запорозьким*, очолюваним П.*Конашевичем-Сагайдачним.* 28 жовт. 1617 було укладено відповідну угоду в урочищі Суха Вільшанка (див. *Вільшанська угода 1617*), а в жовт. 1619 — на прит. Росі — р. Роставиця (див. *Роставицька угода 1619*). Він командував каральними польс. військами, що придушували повстання М.*Жмайла* (1625), Т.*Федоровича* (1630), П.*Бута* (1637), Я.*Острянина* та Д.*Гуні* (1638). З метою посилення контролю над *Запорозькою Січчю* та протидії татарам домігся прийняття сеймом Речі Посполитої позитивного рішення про зведення фортеці *Кодак* (берез. 1635), а після її зруйнування повстанцями І.*Сулими* швидко її відбудував. Згідно зі свідченнями деяких джерел, 1639 він зустрічався у Кодаку з Б.*Хмельницьким*. Був ініціатором буд-ва фортеці також у *Бродах*. За його сприяння в Підгірцях (нині село Бродівського району Львів. обл.) звели палац, у Бродах — мануфактуру, де з допомогою італ. і грец. майстрів було налагоджено вир-во шовку, сукна, килимів. Серед його близького оточення були, зокрема, С.*Освенцім* і Ш.*Старовольський*. Він володів величезними маєтностями, у т. ч. і в Україні (Брацлавщина, *Волинь*, *Галичина*, Київщина, *Поділля*), був одним із найбагатших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої. Тричі одружувався: перший шлюб мав з Катериною Жолкевською, другий — з Кристиною Любомирською, третій — з Софією Опалінською. Від другого шлюбу мав сина О.*Конецпольського.*

Надгробок С. Конецпольського в парафіяльному костьолі в м. Конєцполь.

Літ.: *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski. Warszawa, 1978; Османская империя в первой четверти XVII века. М., 1984.

Ю.А. Мицик.

І.С. Конєв.

КО́НЄВ Іван Степанович (28(16). 12.1897—21.05.1973) — військ. діяч. Маршал Рад. Союзу (1944). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), Герой Чехословац. Соціаліст. Республіки (1970), Герой Монгол. Нар. Республіки (1971). Н. в с. Лодейно (нині село Кіровської обл., РФ). Учасник *Першої світової війни* та громадян. війни 1918—20. У Червоній армії (див. *Радянська армія*) — від 1918: комісар бронепоїзда, бригади, стрілец. д-зії. 1934 закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе. 1934—40 — командир стрілец. д-зії, корпусу, команд. армії. 1940—41 — командуючий військами Забайкальського та Північнокавказ. військ. округів. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* командував 19-ю армією, згодом — військами Зх., Калінінського, Пн.-Зх. фронтів, *Степового фронту*, *Першого Українського фронту* та *Другого Українського фронту.* Війська під його командуванням брали участь у *битві за Москву 1941—1942*, *Курській битві 1943*, визволенні *Харкова*, *Полтави*, *битві за Дніпро 1943*, *Корсунь-Шевченків-*

ській операції 1944, визволенні Правобереж. та Зх. України, у *Східнокарпатській наступальній операції 1944*, *Вісло-Одерській наступальній операції 1945*, *Берлінській наступальній операції 1945* та Празькій наступальній операції 1945. 1945—46 — головноком. Центр. групи рад. військ і верховний комісар по Австрії, 1946—50 — головнокомандуючий Сухопутними військами, 1950—51 — гол. інспектор Рад. армії — заст. військ. міністра СРСР, 1951—55 — командуючий військами Прикарпатського військового округу. 1955—56 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і головнокомандуючий Сухопутними військами, 1956—60 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і одночасно головнокомандуючий Об'єднаними збройними силами країн-учасниць Варшавського договору (1955—60; див. *Варшавський договір 1955*), 1961—62 — головнокомандуючий Групою рад. військ у Німеччині. Від квіт. 1962 — ген. інспектор групи ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР.

Депутат ВР СРСР 1—8-го скликань. 1939—52 — кандидат у чл. ЦК ВКП(б), від 1952 — чл. ЦК КПРС.

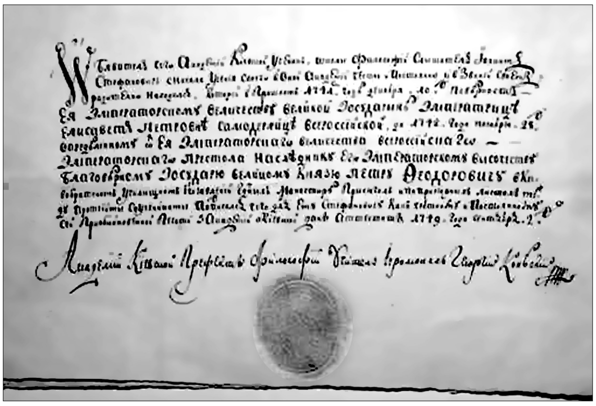
Нагороджений 7-ма орденами Леніна, вищим рад. військ. орденом «Перемога», ін. рад. та іноз. орденами, медалями.

П. у м. *Москва.* Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тв.: Сорок пятый. М., 1970; Записки командующего фронтом: 1943—1945. М., 1985.

Літ.: Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987; Солдаты XX века. Многотомное издание, вып. 1. М., 2000.

Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко.

Атестат, виданий префектом Київської академії ієромонахом Георгієм (Кониським) учневі школи філософії Якиму Стефановичу про складання присяги на вірність всеросійській імператриці Єлизаветі Петрівні та спадкоємцю престолу великому князю Петру Федоровичу (майбутньому російському імператорові Петру III). 1749, 2 вересня.

КО́НИК Клим (Климент, Климентій) **Йосипович** (27.10.1888—03.11.1937) — військовик, організатор освітянської справи в УСРР. Н. в м. Посада Сеницька в *Галичині.* 1908 закінчив г-зію у *Львові.* Навч. у Львів. ун-ті, в офіцерській школі в Егендорфі. 1914 закінчив юрид. ф-т Віденського ун-ту. Перебував на військ. службі в австрійс. армії, потім — в *Українській Галицькій армії*, згодом — у 1-й Укр. рад. д-зії, служив командиром кулеметної сотні, старшим слідчим Особливого від. 44-ї д-зії, в яку була переформована 1-ша Укр. рад. д-зія, був секретарем видавничого органу д-зії «Шлях червоноармійця» (1919—20). 1921 завідував Держ. вид-вом на Волині у м. *Житомир*, 1922 працював інспектором Житомир. політосвіти, 1924 — зав. облпрофосвіти та лектором Житомир. технікуму землеустрою, 1925 — старшим інспектором інспектури соцвиховання та зав. Житомир. губернського відділу освіти. Від 1925 — ректор і викл. Житомир. ін-ту нар. освіти, від 18 лют. 1928 — ректор Одес. ін-ту нар. госп-ва, від 23 листоп. 1928 — заст. зав. Управління наук. установами Наркомосу УСРР. Звинувачений у причетності до *Української військової організації,* 15 листоп. 1930 звільнений з Наркомосу УСРР. 23 верес. 1933 засуджений трійкою при колегії ДПУ УСРР до 5 років позбавлення волі (див. *«Української військової організації» справа 1933*). 9 жовт. 1937 особлива трійка управління НКВС СРСР по Ленінгр. обл. ухвалила рішення про вищу міру покарання для 134 «українських буржуазних націоналістів», у т. ч. і К. Страчений разом з ін. в'язнями в р-ні м. Медвеж'єгорськ (нині місто в Республіці Карелія, РФ).

Літ.: Історія Національної академії наук України. 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

В.М. Даниленко.

КОНИ́СЬКИЙ (у польських творах Koniński) **Георгій** (до постригу — Григорій Осипович); 31 (20).11.1717—24(13).11.1795) — церк. та громад. діяч, філософ і письменник. Належав до роду *Кониських.* Н. в м. *Ніжин.* Закінчив Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*), залишився там викладати поетику, згодом — курс філософії й богослов'я. 1744 прийняв чернечий постриг у *Києво-Печерській лаврі.* У філософії підтримував орієнтацію на європ. раціоналізм, був прихильником викладання розділу моральної філософії, запровадженого Феофаном (*Прокоповичем*). Прочитав студентам акад. два філос. курси, перший з яких (1747—48) грунтувався на інтерпретаціях системи *Арістотеля*, а другий (1749—51) більше тяжів до системи Р.Декарта й був зорієнтований на здобутки природничих наук. 1751—55 — ректор академії. Автор проекту перебудови системи навчання в Україні в напрямі наближення її до тогочасного природознавства. Від 1755 до кінця життя — єпископ Могильовський (від 1772 — єпископ Могильовський, Мстиславський і Оршанський) єдиної на той час у Білорусі правосл. єпархії. 1762 виступив з вірнопідданницькою проповіддю на коронації рос. імп. *Катерини II* в *Москві*, 1765—66 перебував у *Санкт-Петербурзі*, 1767—68 жив у *Варшаві.* При підтримці рос. цариці вів переговори з польс. королем *Станіславом-Августом* Понятовським щодо поліпшення статусу православних у *Речі Посполитій* і обмеження наступу унійної церкви. Від 22 верес. 1783 — чл. Найсвятішого Синоду (див. *Синод*). Відстоював *православ'я* навіть під загрозою смертельної розправи. Заснував у Могильові (нині місто в Білорусі) школу на зразок Київ. колегіуму. Опублікував як підручник курс поетики Феофана (Прокоповича).

Георгій (Кониський).

В укр. літ. увійшов як автор драми-мораліте «Воскресіння мертвих», де гостро звучить соціальна тема — пригноблення пересічних *козаків* старшиною. Написав кілька віршів, а також істор. досліджень польс. та укр. книжною мовами, де на основі зібраних документів відстоював незаконність унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*) на укр. і білорус. землях. Прославився як палкий проповідник. Опубліковані та рукописні тексти його проповідей свідчать про його громадян. позицію: боротьбу проти хабарництва в судах та держ. установах, пропаганду освіти серед широких верств нас., осуд жорстокої експлуатації людини людиною та невігластва як основи рабства.

У кількох списках «Історії Русів» та в її першому виданні (1846) К. вказаний автором цього твору.

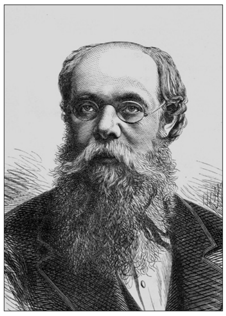
П. у м. Могильов.

Тв.: Praecepta de arte poëtica. 1746 (рукопис); Prawa i wolności dyssydentów w nabożeństwie chrześcijańskim w Koronie Polskiej i w Welkim Xięstwie Litewskim. Warszawa, 1767; О должностях пресвитеров приходских. К., 1789, 1799 (у співавт.); Собрание сочинений Георгия Кониского, архиепископа Белорусского, ч. 1—2. СПб., 1835; Філософські твори, т. 1—2. К., 1990.

Літ.: *Возняк М.* Історія української літератури, т. 3. Львів, 1922; *Кашуба М.В.* Георгий Конисский. М., 1979; Георгій Кониський: Світогляд та віхи життя. К., 1999.

М.В. Кашуба.

КОНИ́СЬКИЙ Олександр Якович (літ. псевдоніми — О.Верниволя, Ф.Горовенко, О.Перебендя, Полтавець та ін.; 18(06).08. 1836—12.12(29.11).1900) — письменник, публіцист, громад. діяч. Належав до роду *Кониських*. Н. на х. Переходівка (нині село Ніжин. р-ну Черніг. обл.). Закінчив Ніжин. дворянське уч-ще та Черніг. гімназію. Після невдалої спроби здобути вищу освіту в Ніжин. юрид. ліцеї (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*) і відбуття військ. служби з 1854 служив на низових посадах у Кримінальній палаті в *Полтаві*. Здав екстерном іспити на кандидата прав, а після *селянської реформи 1861* зайнявся адвокатською практикою, сподіваючися захищати інтереси «визволених невільників». Опублікував кілька праць на професійні теми, зокрема статтю «Судебные следователи в Полтавской губернии» («Московские ведомости», 1861). Вів активну літ. (з 1858) і громад. діяльність, був членом київ. громади (див. *Громади*), займався організацією *недільних шкіл*. Опублікував укр. прописи (1862), підручник з арифметики (1863), а 1882 — читанку для укр. шкіл. Підготував також підручник про закони, потрібні селянам, який, однак, не був дозволений до друку цензурою. В січ. 1863 був заарештований і в позасудовому порядку висланий до Вологди (нині місто в РФ), потім — до Тотьми (нині місто Вологодської обл., РФ). 1865 отримав дозвіл виїхати за кордон для лікування. 1866 вернувся в Україну і від кінця року жив у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), перебуваючи під гласним поліцейським наглядом. Займався адвокатською та літ. працею. Від 1872 після зняття нагляду переселився до *Києва*. Упродовж 1869—73 опублікував бл. 15 статей з питань цивільного процесу у фаховому ж. «Судебный вестник». Був одним з ініціаторів заснування 1873 у *Львові Літературного товариства імені Шевченка*. У 1880-х рр. обирався гласним Київ. міської думи, тоді ж захопився проблематикою *звичаєвого права*. Опублікував у виданні полтав. губернського *земства* «Земский обзор» статтю «Мировой суд и народные обычаи» про нехтування мировими суддями (див. *Мировий суд*) звичаєвого права (1883) та «Письма из Юго-Западного края» про правовий режим чиншового володіння (1884; див. *Чинш*). Вів активну публіцистичну діяльність в *Галичині*, зокрема, тривалий час матеріально й інтелектуально підтримував літ.-наук. і політ. час. *«Правда»*, який відіграв визначну роль у формуванні укр. нац. свідомості. У цьому виданні опублікував кілька оглядів про держ. лад європ. країн, проблемні статті про земельну власність і правовий статус укр. *селянства*, переклад укр. мовою статті рос. адвоката і громадського діяча В.Танєєва «Права чоловіка в імперії Російській» (1890). Був ініціатором перетворення в 1892 Літ. т-ва імені Шевченка в *Наукове товариство імені Шевченка*. Автор двотомної біографії Т.*Шевченка* «Тарас Шевченко-Грушівський» (1898), численних поезій і прозових творів, найвідоміші серед яких «Семен Жук і його родичі» (1873) і «Юрій Горовенко» (1883), у них порушуються питання нац. відродження України. Значна частина його літ. творів містить у своїй основі юрид. сюжети, викриває негативні явища в діяльності царської адміністрації і суду, здирництво тогочасної адвокатури: «Суддя Гарбуз» (1875), «Антін Калина» (1881—82), «Народна педагогія» (1886), «Стельмахи» (1887), «Козарський ланок», «У "тісної баби"» (обидва — 1889), «Баба Явдоха» (1897), «Ранком в Алупці» (1898), «Сікутор», «Хвора душа» (обидва — 1899), «Бугай» (1901), «Наввипередки» (1903). Йому належить цикл «оповідань з кримінальної хроніки»: «Каторжний», «Тюрма за волю» (обидва — 1881), «Драма в тюрмі», «Чи злочинець, чи ненужний» (обидва — 1885), «Конокрад Іван Дранка» (1887). Кілька поезій присвятив темі тюрми, заслання і каторги. Опублікував казку-пародію на царський суд «Собача правда» (1894).

О.Я. Кониський.

П. у м. Київ.

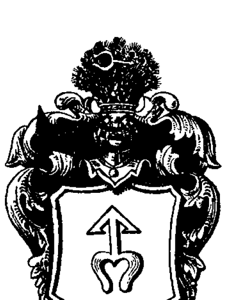
Збірки його вибраних творів публікувалися 1899—1903, 1927, 1986, 1990.

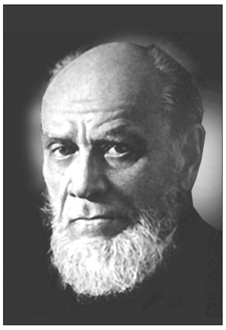
Національний гімн на його слова в обробці О.*Кошиця* і музику М.В.*Лисенка* «Боже Великий Єдиний, нашу Вкраїну храни» традиційно використовується в церемонії *інавгурації* Президента України та під час ін. офіц. урочистостей.

Літ.: *Доманицкий В.* Библиографический указатель сочинений А.Я. Конисского, написанных по-малорусски. «Киевская старина», 1901, № 1; *Франко І.* Олександр Якович Кониський. «ЛНВ», 1901, кн. 1; *Авдикович О.* Огляд літературної діяльності Олександра Кониського. Перемишль, 1908; *Єфремов С.* Вступна стаття. В кн.: *Кониський О.* Вибрані твори, кн. 1. К., 1927; *Сиваченко М.Є.* Олександр Кониський. В кн.: *Кониський О.Я.* Оповідання. Повість. Поетичні твори. К., 1990.

І.Б. Усенко.

КОНИ́СЬКІ — козацько-старшинський, згодом дворянський рід. Засн. роду — **Ярема** (Ієронім) **Касянович** (Касіяненко; р. н. невід. — п. 1682) — *бурмистер* Ніжин. магістрату (1668—72). Його сини були ніжин. *війтами*: **Леонтій Яремович** — 1707—11, **Іван Яремович** — 1688—91. Нащадки служили в *Ніжинському полку* та обіймали посади полкової і со-

Герб роду Кониських («Одровонж»).

А.Ф. Коні.

Р. Конквест.

тенної старшини: **Матвій Григорович** (бл. 1720 — бл. 1760) — івангородський *сотник* (1737—59), **Іван Осипович** (1742 — після 1788) — ніжин. полковий *осавул* (1772—80). **Осип Федорович** (1711 — бл. 1790) був полковим писарем (1746) та *обозним* (1756) 3-го компанійського полку (див. *Компанійці*). До цього роду належать видатний церк. діяч, письменник Георгій (*Кониський*; 1717—95) та письменник, публіцист і громад. діяч О.*Кониський* (1836—1900).

Рід К. внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Васютинский Ф.* Фамильные документы предков Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. «Черниговские епархиальные ведомости», 1895, № 9; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

КО́НІ Анатолій Федорович (09.02(28.01).1844—17.09.1927) — суд. і громад. діяч, правознавець, літератор. Д-р права (1890). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї історика, відомого театрального критика і водевіліста Ф.Коні (1809—79) та актриси і письменниці І.Юр'євої (1811—91, родом з *Полтавської губернії*). Початкову освіту здобув удома. 1855—58 навч. в нім. школі при церкві св. Анни, 1858—61 — у 2-й Петерб. г-зії. 1861 поступив до Петерб. університету на фіз.-мат. ф-т. Після закриття в цьому ж році на деякий час ун-ту займався самоосвітою, вивчав філософію І.*Канта*. 1862 поступив на юрид. ф-т Моск. ун-ту і закінчив його 1865. Перебував на службі в судово-прокурорському відомстві Росії: пом. секретаря Петерб. суд. палати, секретар прокурора Моск. суд. палати, товариш (заст.) прокурора окружного суду в *Харкові* та С.-Петербурзі, губернський прокурор у Самарі (нині місто в РФ), прокурор окружного суду в Казані (нині столиця Республіки Татарстан, РФ) і С.-Петербурзі, прокурор і голова Петерб. окружного суду, обер-прокурор кримінального касаційного департаменту Правительствуючого Сенату. Перебуваючи в Харкові (бл. 2-х років), займався, зокрема, справою про завдання губернським секретарем міщанинові тяжких побоїв, унаслідок яких той помер. Справа закінчилася, незважаючи на спротив місц. влади, осудженням губернського секретаря. 1888 був відряджений до Харкова для з'ясування причин аварії імператорського поїзда 17 жовт. цього ж року біля ст. Бірки Зміївського пов. Харків. губ. (нині в смт Бірки Нововодолазького р-ну Харків. обл.) та керування слідством у цій справі. 1890 Харків. ун-т (нині *Харківський національний університет*) присвоїв йому ступінь д-ра кримінального права за сукупністю праць без захисту дис. (honoris causa). 1894 був відряджений до *Одеси* для розслідування справи про загибель пароплава «Владимир». Від січ. 1907 до жовт. 1917 — член Держ. ради Рос. імперії (з берез. 1917 — Держ. рада Росії). Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* займався гол. чин. викладацькою та освітянською діяльністю. Був проф. Петрогр. університету (1918—22) та кількох ін. вищих навч. закладів. Читав лекції з кримінального судочинства, суд. етики та з питань літератури, виступав у робітн. колективах. Підготував коментар до 1-го Кримінального кодексу РСФРР.

1919 був заарештований *ВЧК*, провів день під вартою, але на клопотання Наркомосу РСФРР був із вибаченням звільнений. Як визнаний борець за справедливість він вважався опозиціонером старому режимові й користувався певною повагою у рад. кер-ва, зокрема А.*Луначарського*. Йому було призначено академічний продовольчий пайок, а згодом і пенсію. 9 лют. 1924 з нагоди його 80-річного ювілею відбулися урочисті збори Рос. АН.

Світогляд К. склався під впливом волелюбних ідей 60-х рр. 19 ст. Він не входив до кола революц. *інтелігенції*, але не раз ставав на бік опозиції до *самодержавства*, відкрито висловлював свою незгоду з каральною політикою царського уряду. Володів високим ораторським мист-вом. Вважав суд. процеси «школою для народу», яка вчить, окрім поваги до закону, служінню правді та дотриманню норм людської гідності. Сам він, за його власною самооцінкою, як суддя завжди намагався впроваджувати в життя ідею справедливості «в земні людські відносини», а як прокурор — «умів відрізняти злочин від нещасного випадку, а навіювання від правдивого свідчення». У своїх виступах і працях він послідовно обстоював принцип повної незалежності суддів від властей, а також наголошував, що діяння суддів мають бути засновані не на тимчасових уявленнях, а «на вічних і незмінних засадах правосуддя».

Свої теор. міркування він реалізовував у практичній діяльності. Класичним прикладом цього став проведений 1878 під його головуванням суд. процес у Петерб. окружному суді по обвинуваченню В.*Засулич* у замаху на вбивство петерб. градоначальника ген.-ад'ютанта Ф.Трепова. Присяжні засідателі виправдали В.Засулич, а К. підписав виправдальний вердикт. За це він опинився в тривалій офіц. опалі, але не відступився від своїх переконань.

К. був також талановитим літератором. Особисто знав Л.*Толстого*, І.Тургенєва, Ф.Достоєвського, І.Гончарова, А.*Чехова*, В.*Короленка*, дружив з І.*Рєпіним*, К.Станіславським, В.Немировичем-Данченком, К.Чуковським та ін. письменниками, вченими, артистами і журналістами. Про багатьох із них залишив свої нариси. Автор книг «Судебные речи. 1868—1888» (СПб., 1888, кілька перевидань), «Очерки и воспоминания» (СПб., 1906), «Отцы и дети судебной реформы» (М., 1914), праці «Нравственные начала в уголовном праве» (1902) та ін.

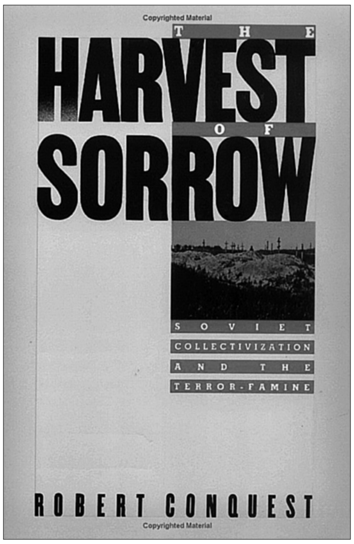
Його творчі заслуги отримали високу оцінку наук. громадськості. Він був обраний почесним чл. Петерб. АН у галузі юриспруденції (1896) і літератури (1900), а також почесним чл. Моск. ун-ту (1892).

П. у м. Ленінград (нині м. С.-Петербург).

Літ.: *Полянский Н.Н., Сыромятников Б.И.* На службе праву. М., 1928; Памяти А.Ф. Кони. Труды Пушкинского Дома АН СССР. М.—Л., 1929; *Высоцкий С.А.* Кони. М., 1988; *Смолярчук В.И.* А.Ф. Кони и его окружение. М., 1990.

Ю.С. Шемшученко.

КО́НКВЕСТ (Conquest) **Роберт** (Джордж; н. 15.07.1917) — брит. та амер. учений-історик, політо-

Конквест Р. «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine». University of Alberta Press, 1986. Обкладинка.

лог, письменник, поет, літературознавець, мистецтвознавець. Чл. Брит. АН (1994). Н. в м. Малверн (Велика Британія). 1931—35 навч. у Вінчестер-коледжі, 1935—36 — в ун-ті в Греноблі у Франції, 1936—39 — в Оксфордському ун-ті. 1939—46 служив в англ. піхоті. Закінчив *Другу світову війну* на Балканах. 1946—56 — на дипломатичній службі, співробітник МЗС Великої Британії в м. Софія (столиця Болгарії) та при *Організації Об'єднаних Націй*. 1956 почав займатися наук. роботою. 1956—58 працював у Школі економіки в Лондоні. 1959—60 читав лекції з англ. літератури в Ун-ті Буффало (США). 1962—63 — літ. ред. ж. «Spectator» («Спостерігач», Лондон). Певний час обіймав посаду ст. викл. Ін-ту з вивчення Росії при Колумбійському ун-ті (США), де був стипендіатом із сучасної історії й отримав ступені бакалавра та магістра з мист-ва, політики, філософії й економіки та ступінь д-ра літератури з рад. історії. Працював ст. наук. експертом, був чл. колегії Співдружності незалежних д-в при Ін-ті Гувера (США), ад'юнктом Центру стратегічних і міжнар. досліджень (у Вашингтоні), наук. дослідником *Українського наукового інституту* Гарвардського університету, чл. ради Ін-ту європ. захисту й стратегічних досліджень, Брит. міжпланетного т-ва зі сприяння романським дослідженням й Амер. асоц. в ім'я прогресу досліджень слов'яністики, чл. Королів. т-ва літератури. Нині працює в Гуверівському ін-ті Стенфордського ун-ту.

Видав низку книг поезій та одну з літ. критики, редагував перші антології «Нових ліній» (1955—63); зробив віршований переклад епічної поеми О.Солженіцина «Prussian Nights» (1977; «Прусські ночі»), опублікував кілька творів з наук. фантастики, у т. ч. новелу «The Egyptologists» у співавт. з Кінгслі Амісом (Kingsley Amis).

Написав чимало книг із рад. історії, зокрема: «The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties» («Великий терор: сталінські чистки 30-х років», уперше опубл. в Канаді 1968, перевидана більш ніж 20-ма мовами), «Inside Stalin's Secret Police: NKVD Politics, 1936—1939» (1985; «Таємна поліція Сталіна»), «Stalin and the Kirov Murder» (1988; «Сталін і вбивство Кірова»), «Tyrants and Typewriters» (1989; «Тирани і письменники»), «The Great Terror: A Reassessment» (1990, «Великий терор: Переоцінка»), «Stalin: Breaker of Nations» (1991; «Сталін — руйнівник націй»).

1993 в укр. перекладі — «Жнива скорботи» — побачила світ його кн. «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine» (уперше опубл. в США 1986) про *голодомор 1932—1933 років в УСРР*, а 2003 — кн. «Роздуми над сплюндрованим сторіччям» («Reflections on a Ravaged Century», 1999).

2005 опублікував книгу «The Dragons of Expectation».

1993 йому присвоєно звання джефферсон-лектора з гуманітарних наук — вищу федеральну урядову відзнаку в цій галузі від Нац. фонду гуманітарних наук. 1997 отримав премію Амер. акад. мист-в і літератури в номінації легких віршів.

Нагороджений орденом Брит. імперії. 2005 за вагомий особистий внесок у дослідження голодомору в Україні, привернення уваги міжнар. спільноти до визнання голодомору 1932—33 в УСРР актом *геноциду* укр. народу нагороджений орденом Ярослава Мудрого 5-го ст.

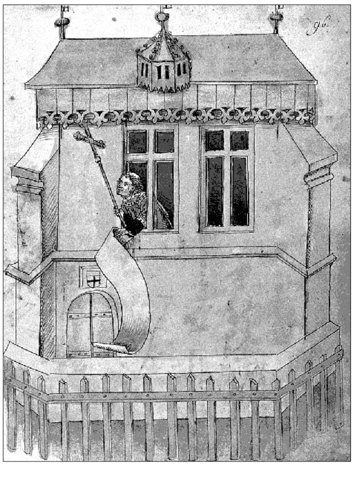
Тв.: Poems, 1955; A World of Difference, 1955; New Lines, 1956 (редактор); Common Sense About Russia, 1960; Power and Policy in the USSR, 1961; Courage of Genius, 1962; Between Mars and Venus, 1962; The Pasternak Affair, 1962; New Lines II, 1963 (редактор); The Egyptologists, 1965 (у співавт.); Russia after Khruschev, 1965; The Great Terror, 1968; Arias from Love Opera, 1969; The Nation killers, 1970; Where Marx Went Wrong, 1970; Lenin, 1972; Kolyma, The Arctic Death Camps, 1978; Coming Across, 1978; The Abomination of Moab, 1979; Present Danger: Towards a Foreign Policy, 1979; Forays, 1979; We and they: Civic and Despotic Cultures, 1980; What to do when the Russians come. 1984 (у співавт.); Inside Stalin's Secret Police: NKVD Politics 1936—39, 1985; The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and Terror-Famine, 1986; New and Collective Poems, 1988; Tyrants and Typewriters, 1989; Stalin and the Kirov Murder, 1989; The Great Terror: A Reassessment 1990; Stalin: Breaker of Nations, 1991; Demons Don't, 1999; Reflections on a Ravaged Century, 1999.

Літ.: Who is who in America 2002. 56-th Edition. A.Marquis Who's Who Publication, vol. 1. New Providence — New Jersey; Who's who 1998. The annual biographical dictionary. A&Black. London; The International Who's who 1996—97. 60-th Edition. London, 1996; *Марочко В.* «З найкращими побажаннями...»: Зустріч із Робертом Конквестом у Стенфордському університеті. «День», 2006, 17 черв.; Сторінка Р.Конквеста в Гуверівському інституті Стенфордського університету. Web: http://www.hoover.org/bios/conquest.html.

О.М. Веселова.

КОНКЛА́В (від лат. conclave — кімната, що зачиняється) — канонічний інститут Римо-католицької церкви, що регулює обрання Папи Римського *кардиналами*, які збираються у *Ватикані* за зачиненими дверима.

Процедура обрання Папи Римського варіювалася впродовж

Мініатюра «Habemus Papam», що сповіщає про обрання Папою Римським Мартина V (1417—1431). Ілюстрація з «Хроніки Констанцького собору» Ульріха фон Ріхенталя. 1417.

П. Коновал.

Є. Коновалець.

Пам'ятник Є. Коновальцю у м. Жовква Львів. обл. Фото 2008.

століть. У добу *середньовіччя імператор* й аристократичні рим. родини не раз втручалися в перебіг виборів, перетворюючи їх на політ. процес. Усунення впливу світської влади на обрання папи було однією з цілей Григоріанської реформи (Григорій VII, світське ім'я Гільдебранд, гол. провідник реформи, з 1049 був довіреною особою кількох пап, справляв значний вплив на політику папського престолу, Папа Римський 1073—85). Папа Миколай II (1059—61) передав 1059 виняткове право обирати папу кардиналам; рим. *духовенство* і народ мали скликатися після виборів для висловлення своєї згоди. Папа Олександр III (1159—81) 1179 скасував положення про необхідність згоди народу й духовенства, ухваливши правило, згідно з яким при цілковитій незгоді між кардиналами правильно обраним вважається кандидат, який набере 2/3 голосів. Порядок проведення К. остаточно запровадив 1274 папа Григорій X (1272—76), він закріпив норму щодо ізоляції кардиналів на час К., аби попередити будь-яке стороннє втручання й скоротити час виборів (сам Григорій X був обраний після 2-х років і 9-ти місяців засідань). Нині порядок проведення К. визначає апостольська конституція Universi Dominici gregis, видана папою *Іоанном Павлом II* 22 лют. 1996.

У К. беруть участь лише кардинали (за винятком тих, кому до дня смерті папи виповнилося 80 років). Максимальна кількість кардиналів-виборців не повинна перевищувати 120 осіб. Папою може бути обраний будь-який католик чол. статі, здатний прийняти обрання (з 1378 папами обиралися лише кардинали).

К. відбувається на тер. Ватикану, у місці, зачиненому для сторонніх. Кардинали в цей час живуть у Будинку св. Марти, відбувають богослужіння в каплицях Апостольського палацу й голосують у Сікстинській капелі. Кардинали можуть залишити К. лише після обрання папи; у разі крайньої потреби кардинал може вийти з Ватикану з поважної причини, визнаної такою більшістю учасників К. Під час К. будь-яке спілкування кардиналів із зовн. світом заборонене; усі зобов'язані суворо дотримуватися таємниці, навіть і після К.

На 15-й день (або, у крайньому разі, не пізніше 20-го дня) після смерті папи кардинали-виборці збираються в соборі св. Петра на месу, потім урочистою ходою йдуть до Сікстинської капели, де починається К. Кардинали беруть участь у таємному голосуванні двічі вранці й двічі після обіду; для обрання папи потрібно 2/3 голосів присутніх кардиналів. Якщо після 12 днів жодний кандидат не отримає потрібної кількості голосів, кардинали можуть обрати папу абсолютною більшістю голосів. Після кожного голосування бюлетені спалюють у печі. Якщо за результатами виборів нікого не обрано, у піч підкидають вогку солому, що робить дим чорним. У разі обрання нового папи спалюють лише бюлетені — і спостерігачі бачать білий дим — знак обрання нового понтифіка.

Після завершення виборів кардинал-декан просить обраного кандидата висловити свою згоду з обранням і запитує його, яке ім'я він приймає. З моменту прийняття власного обрання новий папа отримує повну й найвищу владу в РКЦ. На цьому К. завершується.

Учасниками К., на 4-му засіданні якого 19 квіт. 2005 новим Папою Римським було обрано кардинала Йозефа Ратцингера, який прийняв ім'я Бенедикта XVI, були: глава *Української греко-католицької церкви* кардинал Любомир *Гузар* та глава конференції єпископів Римо-католицької церкви в Україні кардинал Мар'ян Яворський.

Н.С. Рубльова.

КОНКОРДА́Т (від пізньолат. concordatum — угода) — угода між Папою Римським як главою Римо-католицької церкви та урядом певної *держави* про становище й діяльність на тер. цієї д-ви католицької церкви, її права і привілеї (призначення ієрархів, церк. власність, звільнення від податків, особливі права в питаннях сім'ї та шлюбу, умови дипломатичних відносин з *Ватиканом*). Найвідомішими були конкордати: між папою Калікстом II й імператором «Священної Римської імперії» (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*) Генріхом V (Вормський К. 1122, він підвів риску під тривалою боротьбою за інвеституру); між франц. консулом Наполеоном Бонапартом (див. *Наполеон I*) і папою Пієм VII (1801); між папою *Пієм XI* і фашистським урядом Італії (Латеранські договори 1929); між папою Пієм XI і гітлерівським урядом Німеччини (1933); між папою Пієм XII і франкістським урядом Іспанії (1953).

10 лют. 1925 в Римі було підписано К. між Апостольською Столицею й 2-ю Річчюпосполитою. Він надавав свободу діяльності РКЦ на теренах Польщі (включно з *Галичиною*), одночасно гарантував їй держ. опіку й дотації. У ньому було потрактовано й правове становище греко-католицької церкви на західноукр. землях, більшість вірних якої складали українці (див. *Українська греко-католицька церква*).

Н.С. Рубльова.

КОНОВА́Л Пилип (Konowal Philip; 15.09.1887—03.06.1954) — виходець з України, кавалер брит. Хреста Вікторії. Н. в с. Кутківці (нині село Чемеровецького району Хмельн. обл.). Емігрував до Канади 1913. З початком *Першої світової війни* служив у Франції, виявив героїзм під час боїв за м. Ланс. Король Великої Британії Георг V особисто вручив героєві найвищу нагороду Великої Британії — Хрест Вікторії. Воював проти *більшовиків* у складі Канад. сибірської похідної групи.

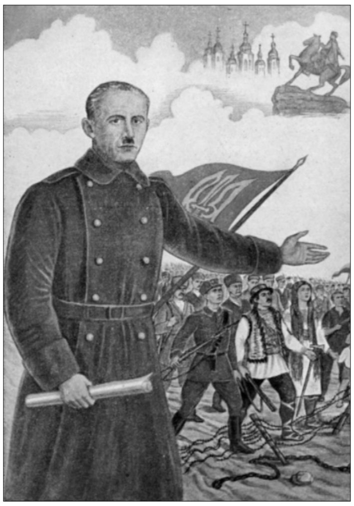
П. у м. Оттава (Канада).

1996 на честь К. в Канаді встановлено тримовні (англ., франц. та укр. мовами) меморіальні дошки в Оттаві, Торонто, Нью-Вестмінстері (Британська Колумбія). Портрет К. — на почесному місці в Нац. галереї Канади. У с. Кутківці йому відкрито пам'ятник.

Літ.: Філіп Коновал, герой британської армії. В кн.: Пропам'ятна книга Українського Народного Дому у Вінніпезі. Вінніпег, 1949; *Блажевич Ю.І.* Пилип Коновал — емігрант з Поділля, герой Великобританії та Канади. В кн.: Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000; *Малина Б.* Українець з Поділля, з яким віталися англійські королі. «Політика і культура», 2000, 7—13 квіт.

В.Г. Абліцов.

КОНОВА́ЛЕЦЬ Євген (псевдоніми — Віра, Валентин, Вірленко, Вірський, Дід, Дідько, Дядько,

Є. Коновалець. Поштівка. 1938—1939.

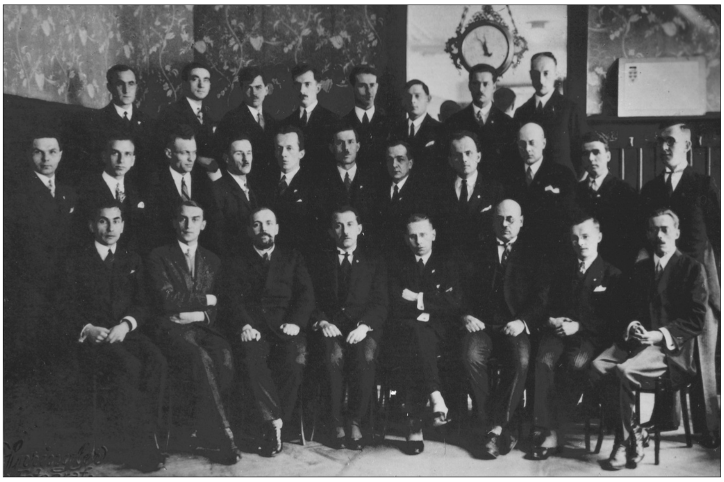
Мудрий, Святослав; 14.06.1891—23.05.1938) — військ. і політ. діяч, полковник *Армії Української Народної Республіки*, комендант *Української військової організації*, голова Проводу укр. націоналістів (з 1927), голова *Організації українських націоналістів* (з 1929). Н. в с. Зашків (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.) у сім'ї Михайла Коновальця і Марії Вегжиновської, мав двох братів — Мирона та Степана. Початкову освіту здобув у Зашківській нар. школі (директором і одним із викладачів у ній був його батько). 1901—09 вчився в *Академічній гімназії у Львові.* 1909 вступив на юрид. ф-т Львів. ун-ту. Цього ж року брав участь у 1-му Всеукр. студентському з'їзді. 1913 був обраний членом правління Укр. студентського союзу і брав участь у 2-му Всеукр. студентському з'їзді, на якому познайомився з Д.*Донцовим.* Цього ж року став членом Укр. нац.-демократ. партії, входив до її «Тіснішого народного комітету» і очолював її 4-ту секцію. Був одним з активістів, які боролися за створення у *Львові* укр. ун-ту. З початком *Першої світової війни* мобілізований до 19-го полку 9-го корпусу Крайової оборони Львова («ландвер»), до якого був приписаний, і отримав звання кадет-аспірант (це звання було наступним після звання заступника офіцера та передувало званню фенріха (хорунжого)). У черв. 1915 під час боїв на г. *Маківка* потрапив у рос. полон і був етапований до табору для військовополонених спочатку в Чорному Яру біля Царицина (нині м. Волгоград, РФ), потім у самому Царицині. Разом з ін. укр. старшинами налагодив там пропагандистську діяльність серед полонених. У ході розвитку революц. подій у *Російській імперії* у верес. 1917 покинув табір і прибув до *Києва.* У жовт.-листоп. цього ж року разом з Р.*Дашкевичем* та однодумцями сформував у Києві *Галицько-Буковинський курінь січових стрільців.* У січ. 1918 обраний командиром реорганізованого Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Курінь ніс охоронну службу *Української Центральної Ради*, а в січ.-лют. 1918 брав участь у придушенні більшовицького *Київського (січневого) збройного повстання 1918.* На початку берез. цього ж року *січові стрільці* під його командуванням спільно із *Запорізьким корпусом Армії УНР* та *Гайдамацьким кошем Слобідської України* С.*Петлюри* разом з нім. армією (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) звільнили Київ від більшовицьких військ. Після *гетьманського перевороту 1918* полк січових стрільців було роззброєно і розформовано. Наприкінці серп. 1918 з дозволу гетьмана П.*Скоропадського* К. розпочав формування у *Білій Церкві* Окремого загону січових стрільців. У листоп. 1918 брав участь в *протигетьманському повстанні.* Очолювані ним січовики розгромили гетьман. війська під Мотовилівкою (див. *Мотовилівка, бій 1918*). Сам К. відмовився увійти шостим членом до складу *Директорії* УНР і отримати ранг «отамана» (відповідав званню генерала). 1918—19 командував дивізією, корпусом і групою січових стрільців під час бойових операцій проти рос. більшовицьких та денікінських військ. Після прий-

Могила Є. Коновальця у м. Роттердам (Нідерланди) на цвинтарі Кросвік. 1939.

Київ. Пам'ятний знак на стіні Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова на честь Галицько-буковинського куреня січових стрільців із зображенням Є. Коновальця (праворуч) та А. Мельника, відкритий у день пам'яті героїв Крут 29 січня 2001. Скульптор В. Луцак.

Група учасників 1-го Конгресу українських націоналістів. Відень, 1929. У першому ряду 4-й ліворуч — Є. Коновалець.

Пам'ятник Є. Коновальцю в с. Зашків Жовківського р-ну Львівської обл. на території Музею-садиби. Фото 2006.

Музей-садиба Є. Коновальця в с. Зашків Жовківського р-ну Львівської обл. Фото 2000.

няття урядом *Української Народної Республіки* 6 груд. 1919 рішення про розпуск регулярного війська і налагодження партизан. боротьби видав наказ про розпуск підрозділів січових стрільців. Спочатку деякий час разом із стрільцями перебував у польс. таборі для військовополонених у *Луцьку*, а весною 1920 перебрався до *Чехословаччини*. Цього ж року взяв участь у створенні з окремих груп колиш. січових стрільців Української військової організації (УВО), повернувся до Львова і як командант очолив Начальну команду УВО. 1922 одружився з Ольгою Федак, донькою відомого Львів. адвоката Степана *Федака*. Того ж року під загрозою арешту польс. властями виїхав за кордон, жив у Чехословаччині, Німеччині, Швейцарії та Італії. Брав активну участь у підготовці конференцій укр. націоналістів. Після проведення 1-ї такої конференції, що відбулася в листоп. 1927, очолив створений на ній Провід укр. націоналістів, а 1928 — провід ОУН. Головним завданням ОУН було визначено боротьбу за відродження держ. незалежності України. Передбачалося, що діяльність ОУН розвиватиметься легально і нелегально. Великого значення надавалося розширенню мережі ОУН в Україні та в д-вах, де мешкали укр. емігранти. За його ініціативою та участю була заснована Українська стрілецька громада, що поклала початок *Організації державного відродження України* (ОДВУ) в США і Укр. нац. об-ня (УНО) в Канаді, було сформовано військ. штаб та започатковано школи з підготовки військ. кадрів. Водночас з практичною орг. роботою опікувався розвитком ідеології *націоналізму*, публікував власні теор. статті в націоналістичній пресі (*«Сурма»*, «Український націоналіст» та ін.). Намагався поширювати вплив ОУН на легальне укр. життя, вживав заходи для винесення на форум *Ліги Націй* укр. питання, зокрема про *голодомор 1932—1933 років в УСРР*, про нац. утиски в *Галичині*, *Буковині* та на *Волині*. Діяльність ОУН стурбувала Москву і там було прийнято рішення про ліквідацію її лідера. Проти нього в Роттердамі (Нідерланди) співробітником рад. спецслужб було вчинено терористичний акт, унаслідок якого К. загинув. Похований на кладовищі Кросвік у Роттердамі. Надгробок виконаний митцем Р.*Лісовським*. На батьківщині в с. Зашків 1990 відкрито музей-садибу Є.Коновальця. В с. Зашків, м. Жовква встановлено пам'ятники Є.Коновальцю, а у Києві, Львові, *Івано-Франківську* — меморіальні таблиці.

Тв.: Причинки до історії Української революції. Прага, 1928.

Літ.: *Мартинець В.* Українське підпілля від УВО до ОУН: Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Winnipeg, 1949; *Кутько Я.* Пекельна машина в Роттердамі, ч. 1—3. Нью-Йорк, 1952—53; *Онацький Є.* У вічному місті: Записки українського журналіста, т. 1—4. Буенос-Айрос — Торонто, 1954—89; *Мірчук П.* Євген Коновалець. Торонто, 1958; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933—1945). Warszawa, 1972; Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974; *Онацький Є.* Шляхом на Роттердам. Буенос-Айрес, 1983; *Коновалець Є.* «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930. К., 2003; *Wysocki R.* Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów Polsce w latach 1929—1939. Geneza. Struktura. Program. Ideologia. Lublin, 2003; Документи й матеріали з історії Організації Українських Націоналістів, т. 1. 1927—1930. К., 2005; Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. Львів, 2006; *Былинин В.К., Коротаев В.И.* Портрет лидера ОУН в интерьере иностранных разведок (По материалам АП РФ, ГАРФ, РГВА и ЦА ФСБ РФ). В кн.: Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. М., 2006; Документи й матеріали з історії Організації українських націоналістів, т. 2, ч. 2: Листування Є.Коновальця з Д.Андрієвським. К., 2007.

О.С. Кучерук.

КОНОВА́ЛЬЦЯ ЄВГЕ́НА МУЗЕ́Й-САДИ́БА — історико-меморіальний музей у с. Зашків Жовківського р-ну Львів. обл. Відкритий у трав. 1990 в садибі родини Коновальців, де Є.*Коновалець* народився і постійно жив у 1891—1901 та приїздив у наступні роки. У будинку розташована експозиція, яка висвітлює життєвий шлях і діяльність Є.Коновальця. Зібрано меблі, що належали Коновальцям, фотографії, документи, ужиткові речі того часу. 1990 було встановлено пам'ятник Є.Коновальцю, який 1991 був підірваний невстановленими особами. Відновлений і поновно відкритий того ж року. Залишки понівеченого першого пам'ятника експонуються у дворі музею-садиби. На базі музею-садиби щорічно проводяться молодіжні зустрічі «Фестини у Євгена» за участю дослідників та митців.

О.С. Кучерук.

КОНОВНІ́ЦИН Іван Петрович (28(16).09.1806 — 1867, за ін. даними — 1871) — військовик, декабрист. Н. в сім'ї Петра (див. П.*Коновніцин*) та Ганни (у дівоцтві Корсакової) Коновніциних. За батьком став графом (1819). Володів успадкованими на *Слобідській Україні* 3,5 тис. десятин землі. Закінчивши Пажеський корпус у *Санкт-Петербурзі*, 25 (13) квіт. 1825 отримав звання прапорщика і був випущений до кінно-артилер. роти. Від 18 (6) жовт. того ж року служив при батареї лейб-гвардії кінної артилерії, дислокованій у столиці. Після смерті імп. *Олександра I* відмовився 26 (14) груд. присягати новому імп. *Миколі I* і закликав солдатів саперного батальйону та гвардійців обстоювати престол для цесаревича Костянтина Павловича, раніше публічно оголошеного наступником монарха. Цієї самої доби був затриманий і невдовзі ув'язнений на гауптвахті. 25 (13) лип. 1826 звільнений за царською волею й направлений до 23-ї кінно-батарейної роти під суворий нагляд начальства. 19 (7) трав. 1827 переведений на Кавказ.

Брав участь у рос.-перській *війні 1826—28* і *російсько-турецькій війні 1828—1829*, дослужився до поручика. Після присвоєння наступного чину — штабс-капіта-

на 1 трав. (19 квіт.) 1836 звільнений з армії, проте позбавлений права в'їзду до С.-Петербурга і *Москви.* Оселився в садибі Микитівка (Никитівка) Охтирського пов. Харків. губ. (нині село Тростянецького р-ну Сум. обл.). 1838 на прохання його матері, звернене до уряду, власті зняли таємний контроль за ним. Від 1842 мав дозвіл мешкати за бажанням усюди в *Російській імперії.*

1843 обраний дир. контори Харків. комерційного банку. 1854 утверджений надвірним радником, виконував обов'язки *предводителя дворянства* у Гдовському пов. Санкт-Петерб. губ.

Похований у Свято-Покровській церкві с. Кярово (нині село Гдовського р-ну Псковської обл., РФ).

Літ.: Россия: Полное географическое описание нашего отечества, т. 7. СПб., 1903; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; *Попов А.А.* Декабристы-псковичи. Л., 1980; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Эйдельман Н.Я.* «Быть может за хребтом Кавказа...» (Русская литература и общественная мысль первой половины XIX в. Кавказский контекст). М., 1990.

П.Г. Усенко.

КОНОВНІ́ЦИН Петро Петрович (09.10(28.09).1764 — 09 або 10.09 (28 чи 29.08). 1822) — військ. і держ. діяч *Російської імперії*, генерал-ад'ютант (20 груд. 1812 за ст. стилем), генерал від інфантерії (1817), граф (1819). Син генерал-поручика Петра Петровича Коновніцина та Ганни Єреміївни (у дівоцтві Родзянко), які в *Слобідській Україні* володіли маєтностями, зокрема, с. Каплунівка (нині село Краснокутського р-ну Харків. обл.). Батько І.*Коновніцина*, П.Коновніцина (молодшого).

Дитинство провів у родинних маєтках. Навч. в Артилер. та інженерному шляхетному кадетському корпусі. Дійсну службу розпочав офіцером лейб-гвардії Семеновського полку 12 (1) січ. 1786. Брав участь у рос.-швед. війні 1788—90. Переведений 1791 на посаду генерал-ад'ютанта від Чорномор. флоту при кн. Г.*Потьомкіні.* По закінченні *російсько-турецької війни 1787—1791* командував Старооскольським мушкетерським полком, 1793 обеззброїв у *Барі* залогу, що була там залишена *Річчю Посполитою.* 1794 придушував повстання під проводом Т.*Косцюшка*, за що від

П.П. Коновніцин. Портрет роботи Дж. Доу. 1820-і рр.

імп. *Катерини II* дістав на *Волині* три села з кріпаками. 1797 утверджений генерал-майором, призначений шефом Київ. гренадерського полку. 1798 командував Углицьким полком (перейм. на Мушкетерський Коновніцина полк) і того ж року вийшов у відставку.

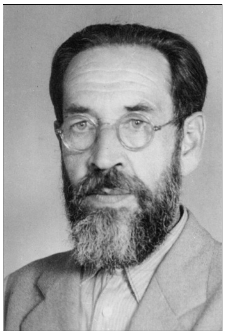
1806 вступив до земської міліції, наступного року командував її корпусом у Кронштадті (нині місто, підпорядковане С.-Петерб. міськраді, РФ), після чого імп. *Олександр I* повернув його до регулярного війська, зарахував до царевого почту. Під час рос.-швед. війни 1808—09 виконував обов'язки чергового генерала діючої у Фінляндії армії, у мор. битві на Балтиці керував веслувальною флотилією. Ставши генерал-лейтенантом, 1809 очолив Черніг. мушкетерський полк і піх. д-зію, навесні 1812 разом зі своїми підлеглими удостоївся монаршої прихильності, був оголошений прикладом для решти рос. війська. Тимчасово командував армійським корпусом.

Учасник *Війни 1812*, удостоєний золотої шпаги з алмазами та написом «За храбрость». Будучи 17 (5) серп. пораненим в оборонних боях під Смоленськом (нині місто в РФ), залишався у строю доти, доки захисники тамтешньої фортеці переходили на ін. берег *Дніпра*, а 18—19 (6—7) серп. завдав контрударів переслідувачам-французам по дорозі до *Москви.* Від 28 (16) серп. командував ар'єргардом (у його складі було понад 30 тис. солдатів) відступаючих з боями частин військ ген. від інфантерії М.*Барклая-де-Толлі.* У *Бородінській битві 1812* заступив вибулого зі строю через важку рану ген. від інфантерії кн. П.Багратіона і стабілізував ситуацію на лівому фланзі. Двічі зазнав контузії. 7 верес. (26 серп.) призначений нач. піх. корпусу, 16 (4) верес. — черговим генералом по всіх рос. ЗС, фактично керував штабом М.*Кутузова.* Особисто відзначився в боях на передових позиціях 18 (6) жовт. під с. Тарутіно та 24 (12) жовт. під м. Малоярославець (нині населені пункти Калузької обл., РФ), коли військо імп. *Наполеона I* було змушено до відступу старим Смоленським шляхом, в обхід України.

1813 К. — командир Гренадерського корпусу. В баталії 2 трав. (20 квіт.) під Лютценом (Німеччина) тяжко поранений. До осені лікувався. Під час лейпцизької «Битви народів» 16—19 (4—7) жовт. виконував особливі доручення Олександра I. 1814—15 супроводжував великих князів Миколу Павловича (майбутнього імп. *Миколу I*) та Михайла Павловича в зарубіжних походах рос. армії. Від 24 (12) груд. 1815 — військ. міністр, од 1819 — гол. дир. Пажеського корпусу та решти військово-навч. закладів, сенатор, чл. Держ. ради.

Автор спогадів, частина з яких опублікована. Сприяв своєму ад'ютантові Дмитру Ахшарумову у підготовці нарисів «Историческое описание войны 1812 года» (СПб., 1813) та «Описание войны 1812 года» (СПб., 1819). Підтримував Олександра Михайловського-Данилевського (ад'ютанта М.Кутузова) у праці «історіографа армії».

З дружиною Ганною (до заміжжя — Корсакова) мав 5 дітей (донька Єлизавета стала дружиною полковника Михайла Наришкіна й добровільно вирушила за чоловіком-декабристом на заслання до Сибіру, де той утримувався на каторзі, а потім — на Кавказ. війну, куди того відправили служити рядовим солдатом. Старший син Петро, н. 1802, за ін. даними — 1803 — п. 1830, став військовиком, декабристом, був репресований. Його пам'яті присвячено вірш поета-декабриста О.Одоєвського «На смерть Петра Петровича Коновницына», надрукований М.*Лорером* разом із першою публікацією знаменито-

К.С. Кононенко.

М.С. Кононенко.

го послання О.*Пушкіна* «Во глубине сибирских руд...», «Русский архив», 1874, кн. 2).

Кавалер орденів св. Георгія 4-го (1794), 3-го (1809), 2-го (1812) класів, св. Анни 1-го ст. (1806), св. Володимира 2-го (1813) і 1-го (цього ж року) ст., св. благовірного кн. Олександра Невського (1812) з діамантовими знаками (1815), а також низки іноземних відзнак: прусського ордена Червоного Орла 1-го ст., австрійс. — св. Леопольда, франц. — св. Людовіка, баварського — св. Максиміліана.

П. у Петергофі, поблизу м. *Санкт-Петербург*. Похований у Покровській церкві с. Кярово (нині село Псковської обл., РФ).

Тв.: Воспоминания. В кн.: *Харкевич В.* 1812 год в дневниках, записках и воспоминаниях современников, вып. 1. Вильна, 1900.

Літ.: [*Ахшарумов Д.И.*] Известие о службе и подвигах генерала Коновницына. «Сын Отечества», 1813, № 27; *Михайловский-Данилевский А.И.* Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах: Военная галерея Зимнего дворца, т. 1. СПб., 1845; *Милорадович Г.* Известие о записках графа П.П. Коновницына. «Библиографические записки», 1858, № 14; Русский биографический словарь, т. 9. СПб., 1903; Военная галерея 1812 года. СПб., 1912; Поход русской армии против Наполеона в 1813 г. и освобождение Германии. М., 1964; *Глинка В.М.*, *Помарнацкий А.В.* Военная галерея Зимнего дворца. Л., 1974; 1812 год: Воспоминания воинов русской армии. М., 1991; *Иванов Е.П.* «Славян любовь». «Военно-исторический журнал», 1992, № 2; *Безотосный В.* Коновницын. В кн.: Русский архив, т. 7. М., 1996; *Залесский К.А.* Наполеоновские войны: 1799—1815. М., 2003; История русской армии, 1812—1864 гг. СПб., 2003; *Троицкий Н.А.* Коновницын. В кн.: Отечественная война 1812 года: Энциклопедия. М., 2004.

П.Г. Усенко.

КОНОНЕ́НКО Костянтин Семенович (12.06.1889—28.08.1964) — політ. і громад. діяч, учений-економіст. Н. в м. Рильськ (нині місто Курської обл., РФ). Закінчив агрономічне від-ня природничого ф-ту Харків. ун-ту (1916). 1917 — чл. *Української Центральної Ради*, Київ. міськ. думи. Чл. *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (1905—18).

Організатор Всеукр. спілки с.-г. кооп. т-ва «Сільський господар» (див. *«Сільський господар»*), засн. Всеукр. агрономічного т-ва (1921—25), чл. правління *Українського сільськогосподарського банку* (1927—30). Засуджений до 8 років позбавлення волі за звинуваченням у *«Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України» справі 1930*, амністований 1935.

Під час гітлерівської окупації в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* очолював дослідний ін-т с.-г. механізації при Гол. управлінні МТС у *Києві* (1943). Виїхав до Німеччини, займався політ. та наук. роботою. 1949—51 очолював редакцію тижневика «Український самостійник», друкував статті та книги під псевд. Н.Олежко. 1951 переїхав до США. Співробітник видавничо-дослідницької асоц. «Пролог», автор ґрунтовних монографій.

П. у м. Бунтон (шт. Нью-Йорк, США).

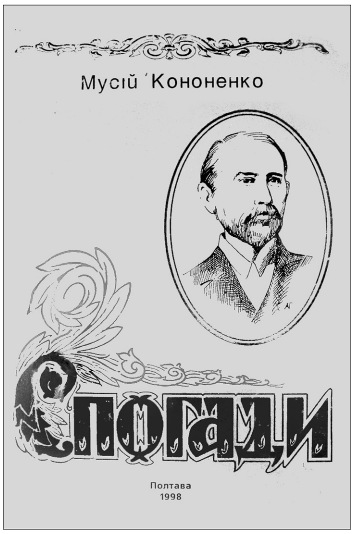
Тв.: Ukraine and Russia. Miiwarkee, 1958; Україна і Росія. Соціально-економічні підстави національної ідеї. Мюнхен, 1965.

Літ.: *Хиллиг Г., Марочко В.* Свидетельства искренней дружбы: Воспоминания К.С. Кононенко о А.С. Макаренко. «Opuscula Makarenkiana» (Marburg), 1997, пч. 20.

В.І. Марочко.

КОНОНЕ́НКО (Оноприєнко, Оноприєнко-Кононенко) **Мусій Степанович** (03.09(22.08).1864—10 або 11.06.1922) — письменник, службовець, економіст, громад. діяч. Чл. *«Братерства тарасівців»*. Н. в с. Турівка Прилуцького пов. Полтав. губ. (нині село Згурівського р-ну Київ. обл.) у родині наймитів — колиш. кріпаків М.*Маркевича*. Два роки навчався в сільс. школі, займався самоосвітою. Змалку сам заробляв собі на хліб, пас поміщицьких телят, був козачком, кухарем, лакеєм.

Брав уроки в приватного вчителя. 1884 відвідував пед. курси в м. Новозибков (нині місто Брянської обл., РФ). Протягом 1885—90 служив у рос. армії в містах *Козелець, Чернігів, Батурин*. Демобілізувавшись, улаштувався в *Одесі* нічним вуличним вартівником, згодом переїхав до *Києва*. 1892 став чиновником Пд.-Зх. залізниці. Популяризував укр. друковану продукцію. У власній домівці таємно організував лекції В.*Антоновича* «Козацькі часи в Україні». Сприяв підготовці «Словаря української мови» (за-

Кононенко М. «Спогади». Полтава, 1998. Обкладинка.

вершеного Б.*Грінченком*). 1897 як один з ініціаторів установчого з'їзду *Загальної української безпартійної організації* включений до її ради (востаннє переобраний туди 1900).

Залишив службу, господарював на *Поліссі*, купував поміщицькі землі та передавав їх селянам. Через антиурядові погляди зазнавав переслідування, 1905 був заарештований, перебував під поліційним наглядом із забороною займати держ. посади. 1913 переїхав і на деякий час осів у м. *Лубни*, 1916 оселився в м. *Полтава*, де наступного року ввійшов до правління місц. спілки кредитових та ощадно-позичкових товариств.

Дебютував як літератор 1883: за підтримки професора-медика О.Шкляревського поширив у Києві поему «Нещасне кохання». 1885 побачила світ його перша збірка віршів «Ліра». Написав чимало худож. та публіцистичних творів, у т. ч. на істор. теми (зокрема «Мазепа», «Заповіт Ярослава Мудрого», «Україна»). Його поезії «За нелюбом» («Одружили мене силою...») і «Вечір» («Сховалось сонце за горою...») стали нар. піснями. Публікувався в *«Буковині», «Зорі», «Правді», «Літературно-науковому вістнику»*, ж. «Дзвінок», антологіях «Вік», «Українська муза» та ін. виданнях. Так, у «Зорі» під псевд. О.Стодольський вмістив замітку «Обшир і скількість русинів-українців» (1892), низку рецензій.

З бібліографічними нотатками виступив у час. *«Киевская старина»*. Опублікував книжки: «Між народ» (Львів, 1894), «На селі» (Львів, 1898), «Буденне життя» (Київ, 1902), «Перебирает ли потребительское общество деньги за отпущенные товары?» (Лубни, б/р), «Кооперативы Лубенского уезда» (Лубни, 1914), «Про монархію та демократичну республіку» (Полтава, 1917) та ін.

Значну увагу приділяв шевченкознавству, склав «Критичний аналіз віршу Шевченка “Ой люлі, люлі, моя дитино”», «Воспоминания и анекдоты о Т.Г.Шевченко, записанные из народных уст», нарис «На Шевченковій могилі», переклав укр. мовою повість Т.*Шевченка* «Близнецы» і поетичне звернення «Do Brata Tarasa Szewczenki» польс. письменника Е.Желіговського, власноруч записане останнім у щоденник Т.Шевченка 25 (13) трав. 1858.

Приятелював зі своїм земляком М.*Міхновським*. Товариськими порадами допомагав М.*Коцюбинському*, листувався із Х.О.*Алчевською*, Б.Грінченком, ін. діячами укр. к-ри.

У роки *української революції 1917—1921* брав активну участь у просвітніх і громад. заходах. 1919 керував Зіньківським від-ням «Союзбанку», 1920 головував у кооп. банку, 1921 працював у Полтав. сільсекції губспілки. 1922 замешкав у м-ку *Нові Санжари*, де й помер від сухот.

Епістолярна та мемуарна спадщина К. містить унікальні згадки про Л.*Глібова*, О.*Кониського*, В.Антоновича, М.*Драгомирова*, В.*Науменка*, *Лесю Українку*, П.*Куліша*, С.*Носа*, М.В.*Лисенка*, М.Чалого, О.Шкляревського.

Тв.: Струна. К., 1908; Хвилі, кн. 1—5. Полтава, 1917—1918; Повісті. Львів, 1994; Хвилі. К., 1994; Спогади. Полтава, 1998.

Літ.: [*Коваленко О.*] Мусій Степанович Кононенко (Псевдонім М. Школиченко). В кн.: Українська муза, вип. 5. К., 1908; *Лютий І.* М.Коцюбинський і М.Кононенко. «Україна», 1926, кн. 1; *Бурко Д.* Син свого народу. «Голос Полтавщини», 1943, 22 серп.; *Крук Ю.* Забутий поет. «Краківські вісті», 1943, 31 груд.; *Ващенко Г.* Мусій Кононенко. Там само, 1944, 29 лип.; [*Бельчиков Н.Ф.*, *Хинкулов Л.Ф.*] Комментарии. В кн.: Тарас Григорьевич Шевченко в воспоминаниях современников. М., 1962; *Непорожній О.* Співець знедоленого краю. «Зоря комунізму» (Яготин), 1964, 5 верес.; *Ротач П.П.* Матеріали до українського біографічного словника: Літературна Полтавщина. «Архіви України», 1966, № 1; *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). К., 1969; *Калениченко Н.Л.*, *Ротач* П.П. Кононенко Мусій Степанович. В кн.: УЛЕ, т. 2. К., 1990; Полтавщина: Енциклопедичний словник. К., 1992; *Погребенник В.* «Він був країни вірний син, коханець волі...» В кн.: *Кононенко М.* Хвилі. К., 2007.

П.Г. Усенко.

КОНОНО́В Іван Анатолійович (1885—23.01.1959) — діяч рос. флоту (капітан 1-го рангу, 1917), контр-адмірал (1918). Закінчив Мор. кадетський корпус (1905), Миколаївську мор. акад. (1912) у *Санкт-Петербурзі*. З початком *Першої світової війни* — у штабі *Чорноморського флоту*, від 1915 — нач. Воєнно-морського управління *Південно-Західного фронту*, пізніше — на *Румунському фронті*. З кін. 1917 — у *Білому русі*. З квіт. 1918 командував Донською, пізніше — Азовською військовими флотиліями. Від квітня 1920 — на еміграції у Франції.

П. у м. Париж. Похований на рос. кладовищі Сент-Женев'єв де Буа.

Тв.: Путь к Голгофе русского флота и морские рассказы. Нью-Йорк, 1961.

Літ.: *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. М., 1997; *Клавинг В.В.* Белая гвардия. СПб., 1999.

В.А. Гриневич.

КОНОНО́ВИЧ Сава (кін. 16 ст. — п. у жовт. 1637) — гетьман *Війська Запорозького* в черв.— жовт. 1637. Походив з сіверського боярства (з м. Любеч; нині с-ще міськ. типу Ріпкинського р-ну Черніг. обл.), за ін. даними, прибув в Україну з Моск. д-ви (див. *Росія*). Брав участь у військ. походах запорожців 1620—30 рр. У 1-й пол. 1630-х рр. був переяслав. полковником (див. *Реєстрові козаки*), мав у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) маєтності, зокрема кам'яні будинки. На козац. раді на р. Росава (прит. Росі, бас. Дніпра) в січ. 1637 (на початку *Павлюка повстання 1637*) частина *козацької старшини*, невдоволена пасивністю *гетьмана* В.*Томиленка*, скинула останнього з уряду і обрала гетьманом К., пізніше його було затверджено на цій посаді представниками уряду *Речі Посполитої* (*гетьманом великим коронним* С.*Конецпольським* та черніг. *підкоморієм* А.*Киселем*). Після обрання гетьманом К. забрав у с. Трахтемирів (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) *клейноди козацькі*, почав придушувати повстання на Переяславщині. У відповідь П.*Бут* (Павлюк) захопив Переяслав, арештував К., *генерального писаря* Онушкевича та кількох інших старшин. Дещо пізніше усіх їх було розстріляно в с. Боровиця (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.).

Деякі дослідники припускають, що родичем К. був любецький *сотник* (1650—60-х рр.) Сава Кононович Унучко-Посудевський.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995; *Кондратьєв І., Кривошея В.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. К., 1999; *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2000.

Ю.А. Мицик.

Герб гетьмана Сави Кононовича (герб «Радван» з відміною).

КОНОНО́ВИЧ-ГОРБА́ЦЬКИЙ (Горбацький) **Осип** (чернече ім'я — Йосиф; р. н. невід. — п. у лют. 1653) — єпископ Білорус., вчений, культ. діяч, філософ, ректор. Походив з *міщан*. Освіту здобув за кордоном. 1635 був запрошений зі *Львова* до Київ. колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*) для викладання риторики й філософії, 1642—46 — ректор, 1646—50 — ігумен *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*. Висвячений на єпископа Мстиславського, Оршанського і Могильовського (Білорус.), затверджений привілеєм короля *Яна II* Казимира Ваза 2 трав. 1650. Разом із митрополитом Петром (*Могилою*) та ін. підготував до друку «Требник» (див. *«Требник» Петра Могили 1646*), брав участь у створенні «Православного сповідання віри», схваленого на *Київському православному церковному соборі 1640*, прийнятого на правосл. соборі церков правосл. Сходу в Яссах (1642; нині місто в Румунії) і затвердженого чотирма правосл. патріархами (1643). Автор першого відомого курсу риторики в Україні «Orator Mohileas» (1635), низки праць філос. та богослов-

Замок і ключ від фортеці Конотоп.

ського змісту, насамперед латиномовного підручника з логіки «Subsidium Logicae» (1639—40). Філос. праці, а також вчення про мову К.-Г. мали вплив на його послідовників — Йоасафа (*Кроковського*), Стефана (*Яворського*), Феофана (*Прокоповича*), Георгія (*Кониського*), на поширення освіти, наукових знань, мовної досконалості, поетичної майстерності.

П. у м. Могильов (нині місто в Білорусі). Похований у Могильовському Спасо-Преображенському соборі.

Літ.: *Петров Н.И.* Киевская академия во второй половине XVII века. К., 1895; *Конончук С.В., Хижняк З.І.* Кононович-Горбацький. В кн.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст. Енциклопедичне видання. К., 2001.

З.І. Хижняк.

Конотоп. Залізничний вокзал. Листівка початку 20 ст.

КОНОТО́П — місто обласного підпорядкування *Сумської області*, райцентр. Розташов. на р. Єзуч (прит. Сейму, бас. Дніпра). Залізничний вузол. Нас. 91 тис. осіб (2006).

Перша письмова згадка про тутешнє поселення належить до 1638. Тут наприкінці 1630-х рр. на місці проживання переселенців із *Правобережної України* польс. уряд спорудив фортецю, яка стала опорним пунктом на прикордонні з Рос. д-вою.

Від 1648 — сотенне містечко *Ніжинського полку*. Під час укр.-рос. війни 1658—59 витримав 1,5-місячну облогу рос. армії під командуванням кн. О.Трубецького; 1659 під містечком між козацько-татар. військом під проводом гетьмана І.*Виговського* і хана *Мухаммед-Гірея IV* та рос. армією кн. О.Трубецького відбулася *Конотопська битва 1659*.

27 (17) черв. 1672 у Козацькій Діброві поблизу містечка проходила ген. козац. рада, на ній було обрано гетьманом ген. суддю І.*Самойловича* та підписано *Конотопські статті 1672*.

У 1780-х рр. поблизу міста діяв повстанський загін, очолюваний С.*Гаркушею*.

1782—96 — повітове місто *Новгород-Сіверського намісництва*, 1796—1802 — *Малоросійської губернії*, від 1802 — *Чернігівської губернії*.

Після прокладення 1869 Курсько-Київ. залізниці перетворюється на значну вузлову станцію. Наприкінці 19 ст. в К. побудовано чавуноливарний, ресорний та цегляні з-ди, а на поч. 20 ст. в місті налічувалось 35 пром. підпр-в.

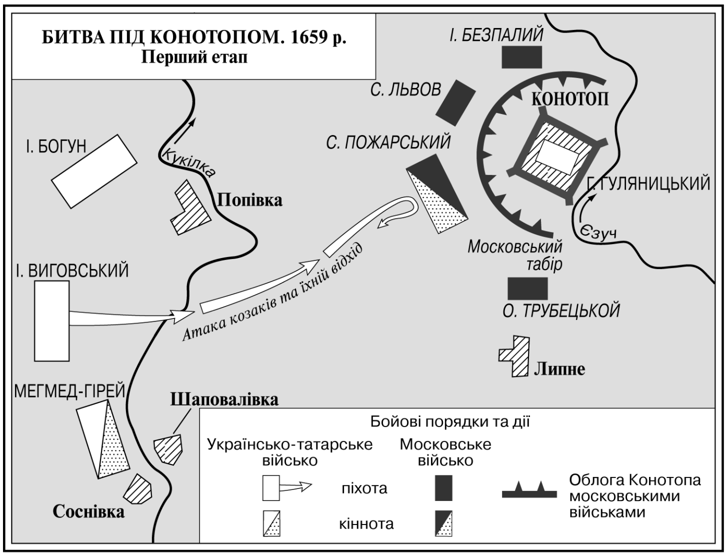
Райцентр від 1923, 1923—30 — центр *Конотопської округи*, 1932—39 — у складі *Чернігівської області*, від 1939 — Сум. обл.; відтоді К. — місто обласного підпорядкування.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 7 верес. 1941 до 6 верес. 1943 окуповане гітлерівцями, в околицях міста діяв Конотопський партизан. загін (командир — Ф.Канавець), що входив до партизан. з'єднання під командуванням С.*Ковпака*.

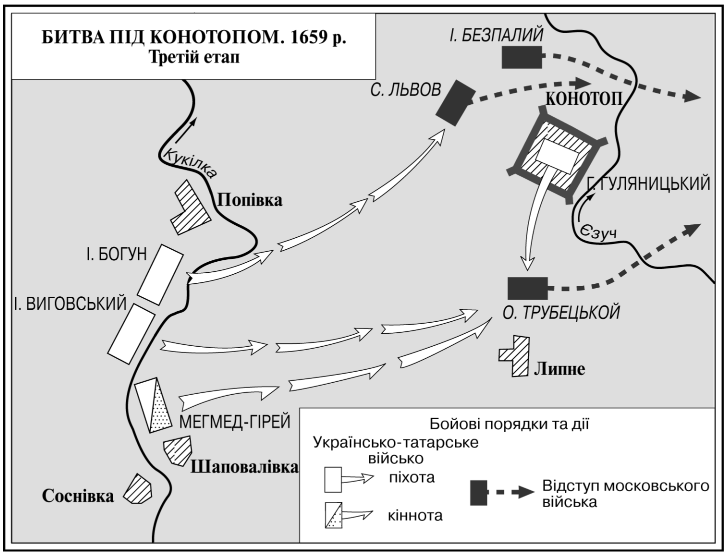
Літ.: *Лазаревский А.* Историко-статистические сведения о населенных местностях Конотопского уезда. К., 1890; ІМіС УРСР. Сумська область. К., 1973; *Маленко Е.Е. и др.* Конотоп: Путеводитель. Х., 1982; Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник. Суми, 2000.

О.Г. Бажан.

КОНОТО́ПСЬКА БИ́ТВА 1659 — один із центр. епізодів укр.-рос. війни 1658—59. Битві передувала успішна оборона протягом

трав.—лип. 1659 укр. військами (4—5 тис.) під командою наказного гетьмана *Лівобережної України* ніжин. полк. Г.*Гуляницького* м. *Конотоп*, обложеного 100-тис. рос. військом на чолі з князями О.Трубецьким, С.Пожарським, Г.*Ромодановським* та загонами укр. опозиції наказного гетьмана І.*Безпалого*. Вимушена затримка рос. військ під Конотопом дала змогу гетьманові І.*Виговському* мобілізувати укр. військо в *Правобережній Україні*, сформувати наймані загони іноземців (разом бл. 60 тис.) та залучити на допомогу крим. хана *Мухаммед-Гірея IV* на чолі 40-тис. війська. 4 лип. 1659 І.Виговський розбив передовий загін рос. армії під с. Шаповалівка (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.). Підійшовши до Конотопа, він за домовленістю з ханом Мухаммед-Гіреєм IV залишив у засідці біля с. Соснівка (нині село Конотопського р-ну) татар. військо та частину укр. війська і 8 лип. вдарив по рос. армії, потім після нетривалого бою почав відводити козац. підрозділи на вихідні пози-

Гетьман Іван Виговський під Конотопом. Картина роботи художника І. Бельського.

Бій під Конотопом. Картина роботи художниці Н. Сомко. 1916.

Печатки Конрада І Мазовецького.

ції, імітуючи втечу. Рос. воєвода кн. С.Пожарський кинувся переслідувати відступаючих і потрапив у заздалегідь підготовлену пастку. За наказом І.Виговського в цей час було зруйновано міст і загачено р. Кукілка (прит. Сейму, бас. Дніпра), що унеможливило організований відступ рос. війська. Згідно з найчастіше вживаними в літературі підрахунками істориків, у бою загинуло бл. 30 тис. рос. війська, а 15 тис. вояків (у т. ч. півсотні воєвод) потрапили в полон. Втрати козац. військ І.Виговського та найманців становили 4 тис., втрати військ крим. хана Мухаммед-Гірея IV — 6 тис. Однак, за підрахунками деяких із сучасних рос. дослідників, втрати рос. армії вбитими і полоненими склали лише 3 тис. вершників. 9 лип. 1659 об'єднана українсько-татар. армія розпочала наступ на позиції кн. О.Трубецького під Конотопом, змусивши рос. війська відступити з укр. тер. до *Путивля*. Результати битви стривожили Москву і мали широкий резонанс у Європі.

Літ.: *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами во второй половине XVII века. В кн.: *Новосельский А.А.* Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). М., 1994; *Горобець В.М.* Битва під Конотопом року 1659. «Розбудова держави», 1996, № 7; Конотопська битва 1659 року: Збірник наукових статей. К., 1996; *Бульвінський А.* Конотопська битва 1659 р. «УІЖ», 1998, № 3; *Його ж.* Українсько-російська війна 1658—1659 рр. Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 1999; *Kroll P.* Bitva pod Konotopem (8 lipca 1659). «Materiały do historii wojskowości», 2004, cz. 2; *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. К., 2004; *Малов А.В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656—1671 гг. М., 2006.

В.М. Горобець.

КОНОТО́ПСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР (див. *Округа*). Утворена 1923 в складі *Чернігівської губернії*. Окружний центр — м. *Конотоп*. На час утворення налічувала 11 р-нів. За даними на 1 жовт. 1925, складалася з 15 р-нів та 199 сільрад, нас. 588 тис. осіб. Нац. склад нас. за переписом 1926: українців — 94,5 %, росіян — 2,0 %, євреїв — 2,1 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Розформована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Конотопська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

КОНОТО́ПСЬКІ СТАТТІ́ 1672 — укр.-рос. договір, укладений 27 (17) черв. 1672 на ген. раді (див. *Козацька рада*) в Козацькій Діброві поблизу *Конотопа*. Регулював взаємини *Гетьманщини* з рос. царем *Олексієм Михайловичем*.

Виробленню К.с. передувало обрання гетьманом *Лівобережної України* І.*Самойловича* (проголошеного перед тим козац. *регіментарем* на старшинській раді в *Батурині*), а також підтвердження правомочності положень попереднього укр.-рос. договору — т. зв. *Глухівських статей 1669*.

З формального боку К.с. складалися з двох частин: положень, запропонованих від імені царя його повноважним представником кн. Г.*Ромодановським* та схвалених учасниками ради; і положень, що були ініційовані *козацькою старшиною* та затверджені рос. монархом (пропозиції з цього приводу було передано наприкінці берез. та на поч. трав. 1672). За змістом К.с. становили лише додаток до договору 1669, покликаний або роз'яснити його суть, або доповнити його. Принципово нові положення вводилися лише для регулювання питань, що постали на порядку денному укр.-рос. відносин уже після 1669. Зокрема, за пропозицією козац. старшини обмежувалася на її користь влада гетьмана у сфері внутр. та зовн. політики, а за ініціативою царя — ставилися перепони на шляху до територіального розширення Гетьманщини за рахунок південнобілорус. земель, а також скасовувалося положення про обов'язкову участь укр. делегації в рос.-польс. переговорах, де мова йтиме про укр. справи.

Загалом К.с. обмежували гетьман. владу на користь старшинської олігархії, а також звужували автономію Гетьманщини. Свою правову силу договір формально зберігав до 1687, але після істотного зміцнення влади І.Самойловича з 2-ї пол. 1670-х рр. чимало його положень стали неактуальними.

Дж.: Собрание государственных грамот и договоров, ч. 4. СПб., 1826; Полное собрание законов Российской империи. Издание 2-е, т. 1. М., 1830; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 9. СПб., 1886.

Літ.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Його ж.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В.М. Горобець.

КО́НРАД І Мазовецький (1187 або 1188 — 31.08.1247) — князь мазовецький, куявський, серадський і ленчицький (від 1202), краківський (1229, 1241—43). Молодший син краківського кн. Казимира II Справедливого. Від 1220-х рр. намагався підтримувати дружні стосунки з галицькими і волин. князями. Вони ґрунтувалися значною мірою на династичних шлюбах, що було звичайною дипломатичною практикою в *середньовіччі*. К. І одружився з Агафією, донькою Святослава Ігоровича, який 1206—08, 1210—11 княжив у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). Сини К. І взяли в дружини князівен із роду *Романовичів*. Не знаходить підтвердження в джерелах версія, ніби середній син К. І Земовит був одружений з якоюсь із доньок *Данила Галицького*. К. І суперничав зі своїм небожем, краківським кн. Болеславом V Соромливим. У серед. 1230-х рр. він ворогував з Данилом Галицьким і став на бік його ворога черніг. кн. *Михаїла Всеволодича*, але

Конрад І Мазовецький. Потрет роботи художника Я. Матейка. 1890—1892.

Конрад І Мазовецький з дружиною Агафією і синами. Мініатюра середини 13 ст.

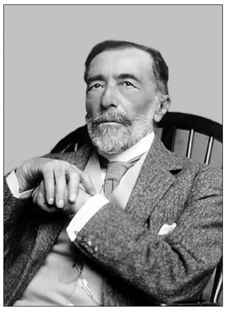
вже 1238 відновив приязні стосунки з Романовичами. Коли 1241 Данило подався на зх., рятуючись від полчищ *Батия*, К. І надав йому у володіння м. Вишгород у Мазовії (істор. область у Польщі в середній течії р. Вісла та нижній течії її приток Нарев і Зх. Буг), де галицький князь пересидів татар. грозу (див. *Монголо-татарська навала*). 1243 К. І із синами був розбитий Болеславом V Соромливим у битві під Суходолом. Але того самого року спустошив Краківську землю і спонукав Романовичів до наїзду на Люблін (Польща). 1244 К. І знову напав у союзі з Романовичами на Люблінську, а також на Сецехівську землі.

Літ.: *Włodarski B.* Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich. Lwów, 1936; *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998.

М.Ф. Котляр.

КО́НРАД (Conrad) **Джозеф** (справжні ім'я та прізв. — Юзеф-Теодор-Конрад Коженьовський; 03.12.1857—03.08.1924) — класик англ. літ. (мариніст, літ. критик), моряк. Племінник Ю.*Коженьовського*. Н. в с. Терехове (нині село Бердичівського р-ну Житомир. обл.) в сім'ї польс. шляхтича, письменника й революц. діяча А.*Коженьовського*, засланого царським урядом 1861 до Пермі, а 1863 — до Вологди (нині обидва міста в РФ). Хрещеним батьком К. був Ю.-І.*Крашевський*, відомий польс. романіст. К. рано осиротів; батьків йому замінив дядько по матері, багатий землевласник Тадеуш Бобровський, якого він дуже любив і цінував. К. жив на Житомирщині, у *Чернігові*, *Львові*, бував у *Києві* та *Одесі*, де вперше побачив море — свою неминущу любов. Навч. в Краківській (1868—69) та Львів. (1872—74) г-зіях. Мріючи про далекі мандри й не бажаючи служити в рос. армії, отримав згоду дядька на виїзд до Франції і 1874 у Марселі став юнгою торг. флоту. Після трьох подорожей до Вест-Індії (група о-вів в Атлантичному океані між Пн. і Пд. Америкою) у квіт. 1878 перейшов служити матросом в англ. торг. флот, де дослужився до капітана (1886) і тоді ж отримав брит. підданство. Вже капітаном К. відбував рейси до Австралії, Індії, Сіаму (колиш. назва Таїланду), Малайського архіпелагу та багатьох ін. земель в усіх частинах світу, під його командуванням побувало 19 кораблів. Після невдалої тяжкої подорожі до Конго захворів на малярію. Однак, перш ніж відмовитися через хворобу від кар'єри мореплавця, К. здійснив ще останню подорож — до Австралії. 1894 К. назавжди розпрощався з морем. Одружившись із Джессі Джордж, оселився в графстві Кент і зайнявся творчою працею під псевд. Джозеф Конрад. Як письменник К. формувався під впливом польс., рос., укр., франц., англ. та багатьох ін. к-р. Сх. та афр. враження дали йому матеріал для перших романів — «Примха Олмейєра» (1895), «Вигнанець з островів» (1896), «Негр з "Нарциса"» (1897), «Розповіді про неспокій» (1898). Стоячи на позиціях неоромантизму, К. оспівував мужніх тубільців з «нецивілізованих» екзотичних країн, чол. гідність і честь, незрадливу дружбу, засуджував грабіжницькі війни («Перемога», 1915; «Визволення», 1920), колоніалізм та расизм, зокрема тиранію рос. самодержавства (повість «Таємний агент», 1907; роман «Очима Заходу», 1911), своєрідно поєднуючи реалізм з морською романтикою і морально-етичними та соціальними пошуками героїв. Відвідуючи дядька (у с. Казимирівка Київ. губ.), 1890 і 1893 К. жив в Україні, природу, життя і побут якої відобразив у багатьох творах: «Емі Фостер» (1903), «Дві сестри» (1896, незакінчений, опубл. 1928), «Князь Роман» (1925), кн. «Зі спогадів» (1912); напівавтобіографічний роман «Тіньова межа». Залишившись у душі польс. патріотом, К. відмовився прийняти титул брит. лорда.

К. — автор 7-ми збірок новел і 12-ти романів, кращим з яких є «Лорд Джім» (1900); три з них написані в співавт. з Ф.Фордом («Спадкоємці», 1901; «Почуття», 1903; «Природа злочину», 1924). Перу К. належить також низка статей про творчість визначних письменників — А.Доде, Гі де Мопассана, А.Франса, І.Тургенєва, свого друга Дж.Голсуорсі.

Дж. Конрад.

П. у м. Бішопсборн (графство Кент, Велика Британія).

Недописаними залишилися твори «Золота стріла», «Порятунок», «Чекання» (про *Наполеона I* Бонапарта на о-ві Ельба) та «Князь римський» (про революц. рух у Польщі 1831—63). Створена К. нова розповідна техніка вплинула на творчу манеру Е.Хемінгуея, У.Фолкнера, Максима *Горького* та ін.; його твори перекладені майже всіма мовами світу (укр. його перекладали С.Вільховий, Л.Гончар, М.Калинович, Г.Касьяненко, М.Лисиченко та ін.). Творчість К. досліджували М.Калинович, Г.Костенко, Г.Майфет, А.Ніковський, С.Родзевич, В.Цибульська та ін. Твори письменника, який вірив у можливість морального вдосконалення людської природи, залишаються актуальними і в наш час. У 70-ті рр. 20 ст. у Великій Британії засновано міжнар. «Конрадівське товариство»; у США видається ж. «Конрадіана». 1994 амер. режисер Ф.Коппола створив за повістю К. «Серце пітьми» кінооф-м «Апокаліпсис нашого часу»; 2005 в Чехії знято кінофільм за повістю К. «Перемога», гол. роль у якому — українки — зіграла киянка Іванна Іллєнко. За романом К. «Лорд Джім» польс. композитор Р.Твардовський створив оперу (поставлена 1976). 1987 на батьківщині письменника в с. Терехове в складі місц. краєзнавчого музею відкрито експозицію, присвячену Дж. Конраду. У ній представлено прижиттєві видання творів К. англ. та ін. мовами, книги Ю.-І.Крашевського, листи його сина — Богдана Конрада — до жителів с. Терехове, бюст роботи А.Матвієнка та ін. матеріали.

У 70-х рр. 20 ст. в англ. періодиці опублікована серія фоторепортажів «Тут народився Джозеф Конрад» кореспондента газ. «Земля Бердичівська» В.Коржука.

Відтиск печатки митрополита Київського Константина І. Прорис.

2007 з нагоди 150-річчя від дня народження К. Польща заснувала для укр. письменників премію ім. Конрада, першим її отримав Т.Прохасько.

Тв.: Укр. переклад: Аванпост прогресу. К., 1926; Кінець неволі. К., 1928; Олмейрова примха. Х., 1929; Твори, т. 1—2. Х., 1929; Тайфун. Х.—К., 1930; Вибране. К., 1959; Фрейя з Семи Островів. К., 1960; Аванпост прогресу. В кн.: Книга пригод. К., 1983; Лорд Джім. К., 1985; Рос. перекл.: В зеркале морей. Одесса, 1979.

Літ.: *Майфет Г.* Критик цивілізації. «Життя й революція», 1928, № 8; *Кагарлицкий Ю.* О Джордже Конраде. «Иностранная литература», 1957, № 12; *Кочур Г.* Нова зустріч з Джорджем Конрадом. «Всесвіт», 1960, № 4; *Урнов Д.* Вахта Джозефа Конрада. «Вокруг света», 1972, № 2; *Вознесенская И.А.* Джозеф Конрад и натуралистический роман в Англии. «Вопросы филологии», 1974, вып. 4; *Цибульська В.* Степи, як море, і море, як степи. Джозеф Конрад на Україні. «Прапор», 1974, № 8; *Урнов Д.М.* Джозеф Конрад. М., 1977; *Костриця М.* Співець морської романтики. «Радянська Житомирщина», 1978, 23 лип.; На батьківщині Джозефа Конрада. Житомир, 1990; *Соколянський М., Цибульська В.* Українські ремінісценції Джозефа Конрада. «Всесвіт», 1996, № 8/9; *Костриця М.Ю., Костриця Н.С.* Класик англійської літератури — наш земляк. В кн.: Бердичівська земля в контексті історії України. Житомир, 1999; *Кузнєцова Л.А.* Українська конрадіана. В кн.: Прикладна лінгвістика у XX ст. Львів, 2003; *Тимошенко І.В.* Українські літературознавці про творчість Джорджа Конрада. В кн.: Духовні витоки Житомирщини. Житомир, 2003; *Опанасюк О.* Джозеф Конрад. Земляк із когорти великих. В кн.: Волинь моя, вип. 4. Луцьк, 2004; Музей Джозефа Конрада. «Музеї України», 2005, № 3; *Колесник В.* Джозеф Конрад. В кн.: Земля моя запашна, барвінкова. Вінниця, 2006; *Романюк А.І.* Хроніка одного життя: спомини і роздуми. Львів, 2006; Джозеф Конрад. Країни Світу: http://svit.ukrinform.com/konrad.shtml.

В.Г. Абліцов, Г.П. Герасимова.

КОНСЕРВАТИ́ЗМ: політична доктрина і реальна політика. Як визнана складова парт. змагань К. існує від поч. 18 ст. У більш ранній період потреби в консервативних доктринах не було, оскільки тоді ще не діяли партії, що сповідують концепції сусп. поступу, які ґрунтуються на ідеях лібералізму й раціоналізму. Власне термін «консервативний» у політ. лексиконі вперше з'явився, очевидно, у Франції, там у 1820-х рр. він використовувався поміркованими прибічниками реставрації Бурбонів. Однак широковживаним він став лише після того, як його підхопила партія торі в Британії. К. був і є доволі мінливим. Він змінювався і змінюється відповідно до того, до якої політики консерватори стають в опозицію. Водночас для політ. диспутів консерваторів завжди мали і мають принципове значення три наступні гасла. Перше і, можливо, найважливіше — це неприйняття соціальних утопій, що так чи інакше пов'язані з тезою про можливість зміни людської природи. Друге, яке доповнює перше, — це повага до *влади*. Консерватори заперечують, що освіченість, солідарність і *демократія* можуть настільки гармонізувати стосунки між людьми, що застосування сили в сусп. справах стане непотрібним. Третє — це захист традиційних звичаїв та інституцій, зокрема сім'ї, патріотичних обов'язків, реліг. та моральних норм.

Хоча логіка цих гасел і не суперечить логіці вільного ринку, проте консерватори досить тривалий час були противниками екон. лібералізації та мінімізації обмежень торгівлі. Так, у 1-й пол. 19 ст. партії та групи, що називалися консервативними, всіляко протидіяли перспективам вільного ринку. Певне напруження між прихильниками і противниками ринку притаманне консервативній політиці й досі. Однак між консервативними та класичними ліберальними поглядами існують глибока спорідненість й істор. зв'язки. У серед. 18 ст. шотландський філософ Д.Юм (він вважається одним із основоположників філософії К.) хоча й насміхався над теорією лібералів про соціальні контракти, оскільки вона ігнорувала фундаментальну роль сусп. звичаїв і нераціональних знань, проте сам був вихователем А.Сміта, чия праця «Багатство націй» («Wealth of Nations») стала біблією класичної ліберальної економіки. Цю книгу всіляко вихваляв Е.Бурке, який вважається одним з найвизначніших теоретиків К., а сам А.Сміт визнавав, що Е.Бурке є єдиною в Англії людиною, яка в питаннях економіки мислить так само, як і він. У серед. 19 ст. брит. консерватори відмовилися від своїх попередніх заяв і підтримали вільну торгівлю, а в Канаді та в деяких землях Німеччини нові партії почали називати себе «ліберально-консервативними», підкреслюючи цим злиття суспільної консервативної та економічної ліберальної доктрин. Від кін. 1970-х рр. «консервативні партії» в країнах зх. демократії наголошують на послабленні держ. контролю та обмеженні урядових витрат (цю програму часто називають «неоліберальною»).

Існує кілька міркувань, які пояснюють об'єднання консерваторів і лібералів. По-перше, консервативні погляди — як засіб посилення персональної відповідальності та самодисципліни — були залучені до ринкової конкуренції. По-друге, стало очевидним, що заклики до перерозподілу багатства послаблюють *державу* й економіку. По-третє, політики переконалися, що потурання заінтересованим групам відвертає увагу уряду від істотних першочергових питань і підриває його моральний авторитет. Нарешті, у більшості теор. викладок лібералів їхнє попереднє ставлення до ринкових процесів, обставин і пріоритетів великої кількості індивідуумів було доповнене характерним для консерваторів розумінням традицій як форм нагромадження і передавання знань від одного покоління до іншого. При цьому і ліберали, і консерватори враховують той факт, що існують природні обмеження, які не залежать ні від чиєї волі.

Наприкінці 20 ст. у Зх. Європі та Пн. Америці консервативні партії не користувалися підтримкою виборців, однак консервативна політика в той час процвітала: саме тоді партії лівого спрямування досягали успіху завдяки прийняттю екон. доктрин консерваторів. У сучасному світі час від часу виникають усе нові й нові прагнення до перебудови сусп. життя. І доки так буде, доти і для консервативних партій, які протидіють цим поривам і захищають здоровий глузд і тверду моральність, знайдеться місце в політиці.

За: Дж.-А.Рабкін (Jeremy A. Rabkin) Conservatism. (The Oxford Companion to Politics of the World. Oxford, 2001.)
Пер. з англ. О.В. Юркової.

КОНСИСТО́РІЯ, Київська духовна консисторія. Термін «консисторія» (від лат. consistorium —

місце зборів), як правило, вживають для означення церк. або урядової структури, що займається питаннями церк. адміністрації. К. існують у правосл., катол., вірм. та лютерансько-євангелічній церквах.

У Київ. митрополії К. було створено наприкінці 17 ст. (не пізніше 1700). 1733 на базі Переяслав. вікаріату Київ. митрополії була створена (на підставі указу *Синоду* від 31 серп. цього ж року) самостійна Переяславсько-Бориспільська єпархія з чотирьох протопопій (пізніше їхня кількість потроїлася) і водночас Переяславсько-Бориспільська К.

1744 консисторії РПЦ (див. *Московський патріархат*) були реформовані й названі «духовними консисторіями».

1789 Київ. духовну консисторію перейменовано в Київ. духовну декастерію, але 1832 їй повернули попередню назву.

1841 було видано статут духовної К. Згідно з ним К. очолював секретар, якого призначав обер-прокурор Синоду і який йому підпорядковувався. Члени К. займалися діловодством *єпархії*, здійснювали суд над духовними особами в справах про шлюб, про богохульство тощо. До кола справ, якими відала К., в різні періоди належали питання церк. буд-ва й реставрації церк. маєтностей, торгівлі й ремесла в церк. володіннях, церк. освіти, видань газет і журналів тощо.

1785 Синод своїм указом ліквідував Переяславсько-Бориспільську єпархію, включивши її до складу Київ. єпархії.

Київ. духовна К. існувала до берез. 1919.

Архів Київ. духовної К. (понад 200 тис. справ) і архів Переяславсько-Бориспільської духовної К. (бл. 2 тис. справ) складають нині окремі фонди (№ 127 і № 990) ЦДІА України в Києві.

Літ.: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. К., 1958; Рэлігія і Царква на Беларусі. Мінск, 2001; *Коротенко В.* Генеалогічні матеріали у фонді Полтавської духовної консисторії. «Полтавські єпархіальні відомості» (Полтава), 2002, № 8; *Мицик Ю.* З документів Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії 1725—1783 рр. Там само.

Ю.А. Мицик.

КОНСТАНТИ́Н I (р. н. невід. — п. 05.06.1159) — митрополит Київський (1155—59), грек за походженням. Канонізований РПЦ, день пам'яті 5 черв. (за ст. ст.). У писемних джерелах уперше згадується 26 січ. 1156, коли він, уже будучи офіційно київ. митрополитом (відповідне його призначення в *Константинополі* відбулося восени 1155), виступив на патріаршому синоді в Константинополі з промовою, присвяченою жертвоприношенню неподільної Трійці під час Євхаристії. К. I був призначений київ. митрополитом на прохання кн. *Юрія Долгорукого* після того, як останній у берез. 1155 захопив *Київ* і посів великокняжий київ. стіл. Призначення К. I відбулося на тлі реліг. конфлікту на Русі, що виник ще 1147 і був спричинений тим, що всупереч традиції, згідно з якою київ. митрополит призначався в Константинополі, собор єпископів у Києві (див. *Київський церковний собор 1147*), за підтримки попередника Юрія Долгорукого на київ. столі — київ. кн. *Ізяслава Мстиславича*, висвятив митрополитом Київським русина *Климента Смолятича*. Ревнителем традиції призначення митрополита в Константинополі виступив одразу ж після Київ. церк. собору 1147 гол. політ. супротивник Ізяслава — на той час ростовський і суздальський кн. Юрій Долгорукий.

Після наставлення К. I київ. митрополитом Церква на Русі, яка мала свого митрополита — Климента Смолятича, опинилася перед загрозою розколу.

Одразу ж по прибутті на Русь К. I почав проводити політику посилення тут впливу грец. *духовенства*, намагався прибрати з єпископських кафедр усіх русинів, навіть тих, які не підтримували Климента. Узимку 1156—57 він замінив на ростовській кафедрі русина Нестора греком Леоном. Майже два роки К. I відкладав рукопокладення новгород. архієпископа Аркадія. Але йому так і не вдалося поширити свій вплив на всю територію Русі. Його влада обмежувалася територією політ. впливу його світських покровителів. На решті території реліг. влада належала митрополиту Климу (Клименту). К. I так і не вдалося підпорядкувати собі Турівську та Володимирську (Волинську) єпархії, хоча він, намагаючись послабити останню (там переховувався Климент), навіть виділив з її складу новостворену ним Галицьку єпархію і призначив на її кафедру єпископа Козьму.

Коли Київ захопив (22 груд. 1158) син Ізяслава — волин. кн. *Мстислав Ізяславич*, К. I втік до *Чернігова*. Щоб подолати реліг. розкол, князі 1159 уклали компромісну угоду, згідно з якою було вирішено: а) ні К. I, ні Климента Смолятича не вважати канонічними митрополитами; б) звернутися до Константинополя за поставленням нового глави руської церкви.

Невдовзі потому К. I помер, заповівши перед смертю, згідно з літописним переказом, викинути його застигле тіло на розшматування псам. Три дні його останки лежали просто неба за міською стіною, а потім їх було поховано в черніг. *Спасо-Преображенському соборі*.

Дж.: Patrologia Graeca. Paris, 1860. T. 140, col. 148—153; Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Paris, 1947. T. I. Fasc. III. N 1038; ПСРЛ, т. 1, стб. 347, 349; ПСРЛ, т. 2, стб. 483, 485, 488, 498, 503.

Літ.: *Соколов* П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в. К., 1913; *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси: X—XIII вв. М., 1989; *Толочко О.П.* Смерть митрополита Константина (До розуміння давньоруської моделі святості). В кн.: Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей, т. 2. К., 1993.

А.Г. Плахонін.

КОНСТАНТИ́Н II (р. н. невід. — п. 1177) — митрополит Київський (від 1167 до, імовірно, 1170), грек за походженням. На Різдво 1168, яке припало на сере-

Відтиск печатки митрополита Київського Константина II. Прорис.

Будинок Київської духовної консисторії по вул. Володимирській, 24. Фото 2008.

Ісус Христос увінчує імператора Константина VII. Слонова кістка, різьба. Константинополь, бл. 945. Оригінал зберігається у Музеї образотворчого мистецтва ім. О. Пушкіна, Москва, РФ.

Монета «номізма» візантійських імператорів Константина VII і Романа II (945—959). Золото.

ду, К. II піддав єпітимії (заборонив вести службу) ігумена Києво-Печерського монастиря (нині *Києво-Печерська лавра*) *Полікарпа*, який мав власне тлумачення з приводу правил дотримання посту в середу та п'ятницю на Господні свята (щоб відомстити йому, монастирське літописання проголосило погром *Києва*, вчинений 1169 коаліцією рус. князів на чолі з владимирським і суздальським кн. *Андрієм Боголюбським*, карою за митрополичу «неправду»). Ще суворіше К. II покарав ростово-суздальського єпископа Феодора (Феодорця), який намагався заснувати в Пн.-Сх. Русі в м. Владимир на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ) окрему від Києва митрополію: йому відрубали праву руку та осліпили.

Вважається, що через безкомпромісний характер К. II патріарх відкликав його з Русі.

Літ.: *Соколов П.* Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в. К., 1913; *Щапов Я.Н.* Государство и Церковь в Древней Руси X—XIII вв. М., 1989.

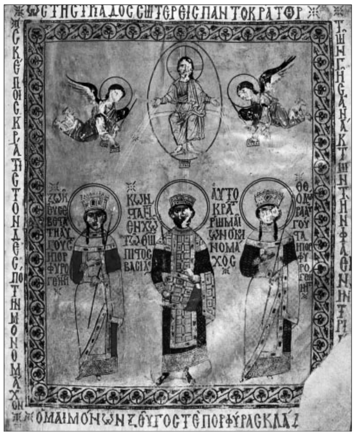
А.Г. Плахонін.

КОНСТАНТИ́Н VII Багрянородний (17 або 18.05.905—09.11.959) — візант. імператор, письменник. Син імп. Лева VI Мудрого (886—912). 15 трав. 908 був вінчаний як співправитель батька. 914 К. VII одружився з донькою команд. флоту Романа Лакапіна, який наприкінці 915 примусив зятя зробити себе співправителем. Роман I відібрав у юного К. VII кер-во імперією. Лише 16 груд. 944 К. VII зумів усунути Романа й зіслати на Принцеві о-ви (Мармурове м., нині Туреччина). 6 квіт. 945 він зробив своїм співправителем сина Романа. Лише у віці 43 років К. VII зумів стати справжнім імператором. Відсторонений від управління імперією, К. VII заповнював своє дозвілля писанням книжок, наукою, ознайомленням із антич. літ. спадщиною і став одним із найосвіченіших людей свого часу. Він працював над укладанням різних енциклопедичних довідників («Про посольство», «Про феми», «Про доблесть і зло» та ін.), авторство низки яких приписане йому давньою традицією. Гол. його творами є «Про церемонії візантійського двору» і «Про управління імперією». Перший вважається гол. джерелом про посольство вел. кн. київ. *Ольги* до *Константинополя* та її зустрічі з К. VII (імовірно — 946), другий (ств. 948—52) висвітлює, крім ін., історію *Київської Русі* 1-ї пол. 10 ст., її міжнар. відносини. У цій праці К. VII описує порядок збирання *данини* на Русі (*полюддя*), її збут у *Візантії*, буд-во й плавання рус. однодеревок («моноксилів») Дніпром і Чорним м. У зб. настанов і порад із зовн. політики «Про управління імперією» намальована широка картина істор. географії Сх. й Центр. Європи, описуються слов'ян. племена й міста. К. VII приписується також «Життєпис імператора Василія», що оповідає про його діда — імп. Василія I, згадується в ньому й про обставини хрещення Русі за київ. кн. *Аскольда*.

Тв.: De ceremoniis aulae byzantinae. Bonnae, 1829; De administrando imperio. Budapest, 1949; Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий. М., 1989.

М.Ф. Котляр.

КОНСТАНТИ́Н IX Мономах (бл. 1000 — 07.01.1055) — представник знатного сенаторського роду Мономахів, імператор *Візантії* (12 черв. 1042 — 7 січ. 1055) у співправлінні з останніми представницями Македонської династії Зоєю і Феодорою. Його правління було часом громадян. воєн, активних набігів на Візантію *печенігів* і турків-сельджуків, від яких війська К. IX зазнавали поразок. 1043 відбувся воєн. конфлікт з *Київською Руссю*, викликаний, за офіц. даними, вбив-

Константин IX Мономах, Зоя і Феодора. Мініатюра. Слова Іоанна Златоуста. Константинополь. 1042—1050.

Константин IX Мономах. Деталь мозаїки з собору св. Софії у м. Константинополь (з 1453 — м. Стамбул).

Імператриця Зоя, дружина Константина IX Мономаха. Деталь мозаїки з собору св. Софії у м. Константинополь (з 1453 — м. Стамбул).

ством на ринку *Константинополя* знатного «руса». Частина істориків причиною конфлікту 1043 вважає намагання К. IX розпустити корпус найманців із *варягів* та русів. Флот русів на чолі з сином. *Ярослава Мудрого* Володимиром був розбитий, ч. дружини з воєводою *Вишатою* три роки перебувала в полоні. Але вже 1046—47 між К. IX і Ярославом Мудрим укладено союз, який закріплено шлюбом (у джерелах Візантії про цей шлюб немає, однак, жодних згадок) родички (за деякими да-

ними — доньки) імператора з *Всеволодом Ярославичем*. Син від цього шлюбу Володимир Всеволодович отримав у спадок прізвище Мономах (див. *Володимир Мономах*). З цим шлюбом пов'язана й легенда про «дари Мономаха», яка 16 ст. увійшла до *Третього Риму концепції*.

Літ.: *Брюсова В.Г.* К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. «Византийский временник», 1968, т. 28; *Пселл М.* Хронография. М., 1978; *Синицына Н.В.* О происхождении понятия «шапка Мономаха». В кн.: Древнейшие государства на территории СССР. М., 1989.

А.Г. Плахонін.

КОНСТАНТИ́НОВ Йосип (Осип) **Ілліч** (1813—15(03).05.1856) — військовик, урядовець *Російської імперії*, історик, журналіст. З дворян Гродненської губ. Навчався у петерб. 1-му Кадетському корпусі, з якого 1832, по завершенні курсу, випущений офіцером і направлений служити в кінно-артилер. роту, потім — артилер. бригаду. 1836 прикомандирований до 2-го Кадетського корпусу. 1837 переведений до петерб. Арсеналу, 1839 — до тех. артилер. школи. 1840 поручиком увільнений з армії, щоб цивільним увійти до штату підлеглих М.*Воронцову*. 1845 обійняв посаду чиновника з особливих доручень при начальникові цивільного управління Кавказ. краєм у чині колезького асесора. Написав трактат «История русского владычества за Кавказом», дослідивши період 1799—1806 (за цей текст імп. *Микола I* нагородив його 1846 діамантовим перснем і грошима).

1846 у Тифлісі (нині Тбілісі, столиця Грузії) став видавцем і редактором приватної політ. і літ. газ. «Кавказ», що була створена при канцелярії царського кавказ. намісника, виходила щотижня (1850 — двічі на тиждень) рос. та вірм. мовами (від 1848 — лише рос.) і мала передплату, крім місця випуску, в *Санкт-Петербурзі*, *Москві* та *Одесі*. Попри специфічний офіціозний характер видання, публікував у ньому різноманітні краєзнавчі розвідки, де висвітлювалися питання історії, археології, етнографії, географії, к-ри, деякі сусп. проблеми, особливо щодо Грузії. Тут умістив, наприклад, власні матеріали «О состоянии рабочего класса в Закавказье», «Река Кур», «Очерки Тифлиса». Оприлюднив унікальну інформацію з Чорномор. узбережжя, куди масово переселялися українці. Залучив до співпраці І.*Попка*, опублікував, зокрема, отримані від нього статті «Учреждение Мариинской монашеской пустыни в Земле Черноморских казаков», «Войсковой праздник Черноморских казаков», а також праці ін. авторів, у т. ч. кореспонденцію «Поездка на правый фланг Кавказской линии и в Черноморию», нотатки «Путешествие от Одессы до Тифлиса», нарис «Исторический очерк распространения и устройства русского владычества под Кавказом и в Закавказье», в якому значну увагу приділено *Чорноморському козацькому війську*.

1846—49 склав і поширив вісім збірок матеріалів «Сборник газеты "Кавказ"». Підготував путівник «Дорожник Закавказского края», розділ «Путеводитель по Черномории, Кавказскому и Закавказскому краю от Тамани до Тифлиса и потом до Кутаиси, Эривани, Шемахи и Дербента» для книжки «Кавказский календарь» (1851).

Наприкінці 1850 передав випуск газети своєму помічникові Іванові Сливицькому, 1851 повернувся до С.-Петербурга секретарем 1-го від. канцелярії військ. міністерства. Потрапивши під час *Кримської війни 1853—1856* у підпорядкування командувача рос. армії на Дунаї кн. М.Горчакова, прибув з ним як головнокомандуючим ЗС у Криму до *Севастополя* і взяв участь у *Севастопольській обороні 1854—1855* (залишив спогади про тодішні бойові дії). 1856 призначений міністерським чиновником особливих доручень, підвищений до статського радника.

П. у м. С.-Петербург, похований на Волковому кладовищі.

Тв.: Дорожник, по пути следования Его Императорского Высочества, Государя Наследника, по Закавказскому краю, в 1850 году, с краткими описаниями этнографическими, статистическими и историческими. Тифлис, 1850; Штурм Малахова кургана 27 и 28 августа. «Русская старина», 1875, № 11; Из писем очевидца севастопольской обороны. Одесса, 1904.

Літ.: Обзор статей, помещенных в газете «Кавказ» в продолжение 1846, 1847, 1848 и 1849 годов. «Кавказ», 1849, № 48—52; *Ив.Сл.* [*Сливицкий И.*] Библиография. «Кавказ», 1850, 1 ноября; *Хаханов А.С.* Указатель этнографических статей и заметок в кавказских изданиях от начала их существования: «Кавказ». «Этнографическое обозрение», 1892, № 2—3; Константинов, Осип Ильич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 9. СПб., 1903; *Косвен М.О.* Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке. В кн.: Кавказский этнографический сборник, т. 1. М., 1955; *Безъязычный В.* Сколько было «Сборников газеты "Кавказ"»? В кн.: Альманах библиофила, вып. 5. М., 1978; *Богомолов И.С.* Тропою дружбы. Тбилиси, 1984; *Махарадзе Н.А.* Русская газета на Кавказе в 40—50-е гг. XIX в. Тбилиси, 1984; *Серков С.* Комментарии. В кн.: Время и судьбы, вып. 1. М., 1991; *Филилеева А.Н.* Константинов Осип Ильич. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994.

П.Г. Усенко.

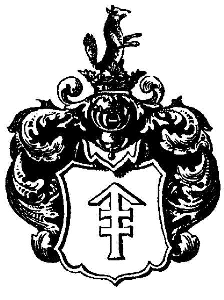
КОНСТАНТИ́НОВИЧІ, Костянтиновичі — козацько-старшинські, згодом дворянські роди грец. походження. Найбільш відомий з них заснований греком **Анастасієм Костянтиновичем** (р. н. невід. — п. до 1784), який переселився з Румелії (у той час Румелія охоплювала, крім Болгарії, сучасні Македонію, Пн. Грецію, ч. Сербії, Албанії, Боснії і Герцеговини й ч. сучасної Туреччини; іноді Румелією називали європ. ч. Туреччини) спочатку до *Ніжина*, а потім — до Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), де тримав на *відкупі* індуктні збори (див. *Індукта*). Згодом — *значковий товариш Переяславського полку* (1756), переяслав. *комісар полковий* (1759—60). Його син — **Христофор Анастасійович** (1741—86) — перший полковий переяслав. *сотник* (1770—81), онук — **Петро Христофорович** (1785—1850) — генерал-майор (1848), командир Київ. артилер. гарнізону (1836—48), а правнук — **Олександр Петрович молодший** (1832—1903) — генерал-лейтенант (1889), військ. губернатор Тургайської обл. (1878—83), бессарабський губернатор (1883—99).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Київської губернії.

Другий рід походить від **Родіона Костянтиновича** (кін. 17 — п. на поч. 18 ст.), син якого — **Микола Родіонович** (бл. 1710 — п. до 1798), на прізвисько Грек, — черніг. *городничий* (1756—67). До цього роду належать брати: **Митрофан Олександрович** (1841 — бл. 1901) — історик, автор кількох праць з історії Остерщини та земський діяч, і **Микола Олек-**

П.Х. Константинович.

Герб роду Константиновичів, нащадків Анастасія Костянтиновича (герб «Лис»).

сандрович (1844—89) — співавт. О.*Лазаревського* при створенні «Обозрения Румянцевской описи». **Володимир Миколайович** (1872—1920), син Миколи Олександровича, — лікар-патологоанатом, проф. Київ. ун-ту, дир. Ін-ту патологоанатомії в *Києві.*

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Чернігівської губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Томазов В.* З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські. В кн.: Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірник наукових праць (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович), ч. 2. К., 1995; *Дмитрієнко М. та ін.* Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії: Документи, матеріали, карти. К., 2000; *Томазов В.* Греки в Україні (З історії українських аристократичних родів грецького походження). «Берегиня», 2000, № 1—2.

В.В. Томазов.

Кораблі Олега на колесах і під вітрилами йдуть на Константинополь. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

КОНСТАНТИНО́ПОЛЬ — столиця Візант. імперії (див. *Візантія*). У давньорус. середньовічних текстах іменувався Царгородом (від грец. Βασιλεύουσα πόλις — Царствене місто). Заснований 326 імп. Константином I на європ. березі протоки Босфор, на береговому мисі між затокою Золотий Ріг і Мармуровим м. (на тер. антич. міста Візантій — мегарська колонія, існувала від 7 ст. до н. е.). 11 трав. 330 Константин I переніс до К. столицю Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*). Це було пов'язано як з тим, що К. розташовувався ближче, ніж Рим, до багатих сх. провінцій імперії й був у вузлі міжнар. торг. шляхів, так і з тим, що тут не було опозиції з боку сенаторів і патриціату Риму, які опиралися впровадженню *християнства* та посиленню імператорської влади. Проголошення К. столицею імперії викликало його швидке зростання, побудову нових кварталів, серед них — Влахерни, Пера й Галата. Уже в 1-й пол. 6 ст. К. налічував бл. 400 тис. мешканців. У ньому поступово зосередилося торг.-ремісниче життя країни. Він став найбільшим екон. і культ. осередком середньовічного світу.

Від кін. 6 ст. К. не раз облягали вороги: *авари* і перси — 616 і 626, араби — 673—676, 716—717, сельджуки — в 11 ст. 1204 К. здобули хрестоносці (див. *Хрестові походи*). Не раз атакували К. рус. князі. 860 київ. кн. *Аскольд* обложив К. і відступив лише тоді, як узяв контрибуцію й підписав прийнятний для себе договір з імп. Михаїлом III. 907 київський князь *Олег* також загрожував К. Облога принесла йому контрибуцію і вигідну для Русі політ.-торг. угоду. Менш вдалими були походи на Візантію його наступників — київ. князів *Ігоря* (941, 943) і *Святослава Ігоровича* (970). 1043 відбувся останній похід Русі на К. під проводом сина київ. кн. *Ярослава Мудрого* Володимира, що завершився невдачею (див. також *Договори Київської Русі з Візантією*). Від кін. 14 ст. турки почали стискувати кільце облоги навколо К. Місто прийшло в занепад, на серед. 15 ст. його нас. скоротилося в десятки разів. Після тривалої облоги 29 трав. 1453 султан *Мегмед II* штурмом здобув К. Місто було перетворене на столицю *Османської імперії* й назване *Стамбулом*.

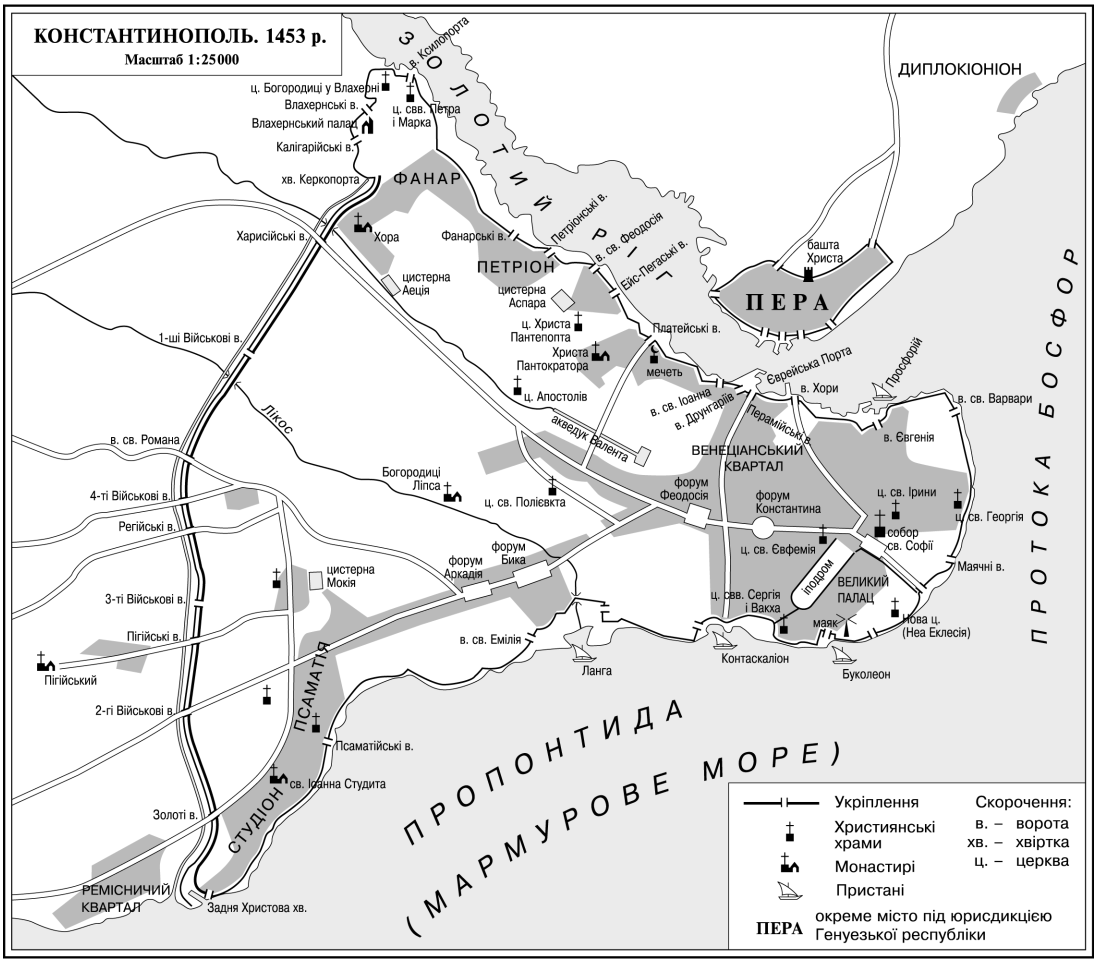
Літ.: *Барт А.* Царьград и его окрестности. Пг., 1915; *Джелал Эссад.* Константинополь от Византии до Стамбула. М., 1919; *Janjin R.* Constantinople byzantine. Paris, 1964.

М.Ф. Котляр.

Константинополь. Міські мури (Мури Феодосія). 5 ст. Фото початку 21 ст.

КОНСТАНТИНО́ПОЛЬСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1720 — договір «вічного миру» між Рос. д-вою та *Османською імперією.* Укладений 5 листоп. 1720 у м. *Стамбул* (ін. назва — *Константинополь*). Ініціатива укладення нового договору замість *Прутського трактату 1711* та *Адріанопольського мирного договору 1713* була висунута в трав. 1719 рос. уповноваженим О.Дашковим. К.д. проголосив безстроковий мир. Сторони зобов'язувалися не надавати допомоги одна проти другої третім країнам. Рос. д-ва отримала право мати в Стамбулі постійного дипломатичного представника.

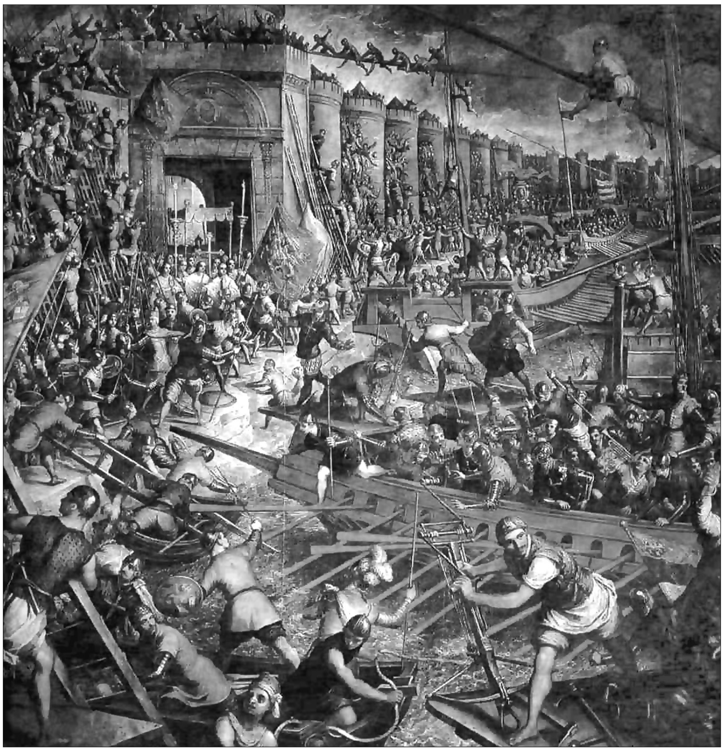

Турец. уряд не заперечував проти введення до *Речі Посполитої* рос. військ у випадку необхідності захисту держ. ладу та територіальної цілісності цієї країни. Заборонялося буд-во фортець між *Азовом* та Черкаськом (нині станиця Старочеркаська Ростовської обл., РФ), у гирлі р. Самара, а також між нею та р. Оріль (обидві притоки Дніпра). Підтверджувалися взаємні права рос. та турец. купців на вільну торгівлю в обох д-вах. Рос. підданим було дозволено без оплати *мит* здійснювати паломництво до *Єрусалима*.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1, т. 6. СПб., 1822; Дипломатический словарь, т. 2. М., 1985; История внешней политики России (Конец XV в. — 1917 г.): XVIII век. М., 2000.

О.В. Кресін.

КОНСТАНТИНО́ПОЛЬСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1700 — договір між Рос. д-вою та *Османською імперією*, укладений 13 (3) лип. 1700 у м. *Стамбул* (ін. наз-

Завоювання Константинополя хрестоносцями 1204. Фреска роботи італ. художника Я.П. Тінторетто в Палаці дожів у Венеції. 16 ст.

ва — *Константинополь*). Був частиною системи міжнар. договорів, що оформили завершення війни 1683—1699 між Осман. імперією та *«Священною лігою»* (Австрія, Венеція, *Річ Посполита*, Папська д-ва (див. *Ватикан*), Рос. д-ва). Укладений на виконання положень Карловицького перемир'я (підписане у м. Карловиць; нині м. Сремські-Карловиць, Сербія) від 24 (14) січ. 1699, якими передбачалося припинення бойових дій між Рос.

Константинополь (з 1453 — м. Стамбул). Собор святої Софії. Інтер'єр. Фото початку 20 ст.

д-вою та Осман. імперією до 25 грудня 1700, а також укладення протягом цього строку миру або довгострокового перемир'я. Під час Карловицьких переговорів 9 листоп. 1698 — 14 січ. 1699 сторони не змогли узгодити територіальні питання й відклали їх вирішення до майбутніх переговорів (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*).

Для підписання К.м.д. від імені Рос. д-ви повноважним послом було призначено (2 квіт. 1699) кер. *Посольського приказу* та каргопольського намісника думного дяка (пізніше — ближнього думного радника) О.*Українцева*. Згідно з таємною інструкцією, розробленою Ф.Головіним та П.Возніциним і затвердженою царем *Петром I*, К.м.д. слід було укласти на 25 років з переходом до Росії всіх завойованих нею земель у Нижньому Подніпров'ї та Пн. Приазов'ї, а також м. *Керч*. Згідно з пізнішою інструкцією Петра I, Росія погоджувалася на повернення Осман. імперії територій у Нижньому Подніпров'ї та відмовлялася від ін. територіальних претензій. Переговори розпочалися 4 листоп. 1699.

Константинополь. Монастир Хора (Кахріє-Джамі). 12—14 ст. Фото початку 21 ст.

Договір був викладений турец. та рос. мовами і мав завірений лат. переклад. Усі його примірники підписали від Рос. д-ви О.Українцев і дяк Ї.Чередіїв, від Осман. імперії — великий візир Мегмет Рамі та таємний секретар О.Маврокордато.

Договір складався з преамбули та 14 статей. Передбачав перемир'я на 30 років (преамбула, ст. 1). Рос. д-ва звільнялася від виплати щорічної данини («дачі») *Кримському ханату* (ст. 8), отримала право тримати в Осман. імперії постійного посла (ст. 13).

Більшість положень договору присвячено питанням зміни кордонів, а також режимові використання прикордонних територій. Місто *Азов* та приналежні до нього землі (*Азовський ейялет*) перейшли до Рос. д-ви, а також частина *Кубані* — «на десять годин їзди кіньми». Османські піддані зберігали право переходити через землі, що відійшли до Рос. д-ви. У межах Азовського ейялету та на відторгнених кубанських землях заборонялося будувати нові поселення (ст. 4, 7). Землі із зх. на сх. від Перекопського перешийка до р. Міус та з пн. на пд. від *Запорозької Січі* до *Очакова* мали залишатися незаселеними, але на них було дозволено вільний неоподатковуваний і безмитний промисел для підданих обох д-в, а також сезонне відгінне скотарство — для *кримських татар* (ст. 5, 6). Нижньодніпровські землі, завойовані Росією, мали бути повернені Османській імперії, але остання зобов'язувалася протягом місяця знищити й не відновлювати фортеці Тавань, *Казікермен*, Мустрідкермен, Шагінкермен. Рос. гарнізони цих фортець разом з майном та озброєнням мали безперешкодно вийти до Російської д-ви. Осман. імперія отримала право побудувати перевіз нижче по Дніпру, але без спорудження фортеці (ст. 2, 3). Делімітація кордону мала бути здійснена спільною рос.-осман. комісією (ст. 7).

Рос. д-ва гарантувала безпеку Осман. імперії від набігів рос. підданих, у т. ч. *козаків*; козац. судноплавство на Чорному м. мало бути заборонене. Осман. імперія гарантувала безпеку Рос. д-ви від набігів своїх підданих, у т. ч. татар. народів. Обидві д-ви зобов'язалися карати своїх підданих, винних у порушенні цього положення, а також вертати награбоване ними майно власникам (ст. 8). Проголошувалися обмін полоненими та вільний викуп тих, кого не вдасться поміняти. Надалі викрадені під час татар. набігів піддані Рос. д-ви мали вертатися безоплатно (ст. 9). Прикордонні суперечки повинні були розглядати спільно представники місц. влади обох д-в (ст. 11).

Сторони декларували намір розвивати двосторонню торгівлю, що мало бути врегульовано в майбутньому осман. урядом з рос. послом у Стамбулі (ст. 10). Рос. підданим було дозволено без оплати *мит* здійснювати паломництво до *Єрусалима* (ст. 12). Рос. д-ва зобов'язалася протягом шести місяців надати Осман. імперії ратифікаційну грамоту на цей договір (ст. 14).

У результаті укладення договору Російська держава отримала значні тер. в Приазов'ї, а також на Кубані. Вперше було визначено пд. кордон земель *Вольностей Війська Запорозького низового*, за Вольностями закріпили значні за розмірами раніше не розмежовані території. Було порушено цілісність території Крим. ханства, зокрема, воно втратило можливість сухопутного сполучення зі своїми північнокавказ. й кубанськими володіннями, що стало однією з причин поступового екон. та політ. занепаду цієї д-ви. Внаслідок встановлення специфічного режиму використання нижньодніпровських та приазовських володінь Осман. імперії і Крим. ханату було обмежено їхній суверенітет над цими землями. Укладення К.м.д. дало змогу забезпечити нейтралітет Осман.

імперії протягом першого десятиліття *Північної війни 1700—1721* Рос. д-ви зі Швед. королівством.

На виконання положень договору в 1705 було скликано *межову комісію.*

Порушення російською стороною умов договору (зокрема побудова фортеці *Кам'яний Затон*) викликало неодноразові протести Османської імперії.

Реалізація умов договору та діяльність межової комісії 1705 спричинили протести й протидію *Коша Запорозької Січі.* На підставі укладення договору царський уряд з 1700 істотно зменшив щорічне грошове утримання Запороз. Січі. У зверненні Петра I до гетьмана *І.Скоропадського* та нас. *Гетьманщини* від 26 трав. 1709 порушення запорожцями умов К.м.д. було визначене як одна з гол. причин знищення *Чортомлицької Січі.* Умови К.м.д. було підтверджено грамотою султана Осман. імперії *Агмета III* 14 січ. 1710.

Константинополь. Церква Паммакаристос (Фетхіє-Джамі). 14 ст. Фото початку 21 ст.

Ікона «Азовська Богоматір». Початок 18 ст. Ікона присвячена укладенню Константинопольського миру. Внизу на іконі зображено дві фортеці — Азов (ліворуч) та Казікермен (праворуч). Праворуч у нижньому ряду — Петро I (верхи), за ним — царевич Олексій.

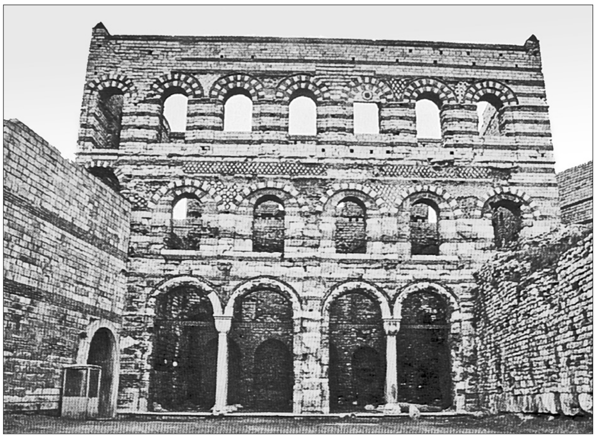
Після проголошення Осман. імперією 20 листоп. 1710 війни Рос. д-ві договір було денонсовано.

Літ.: *Юзефович Т.* (составитель). Договоры России с Востоком: политические и торговые. СПб., 1869; *Кащенко А.* Кость Гордієнко-Головко. Останній лицар Запоріжжя. Катеринослав, 1917; *Богословский М.М.* Петр I: Материалы для биографии, т. 3. М., 1946; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, кн. 7. М., 1962; *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. М., 1971; *Никифоров Л.А.* Формирование российско-турецкой границы в первой четверти XVIII в. В кн.: Формирование границ России с Турцией и Ираном. XVIII — начало XX вв. М., 1972; *Молчанов Н.Н.* Дипломатия Петра Великого. М., 1990; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 3. К., 1991; *Гриневский О.А.* Прокофий Возницын, или Мир с турками. М., 1992; *Санин Г.А.* Границы России и Крымского ханства во второй половине XVII — первой половине XVIII вв. В кн.: Проблемы истории и археологии Крыма. Симферополь, 1994; *Станіславський В.В.* Константинопольський мирний договір: рішення та наслідки для Запорозької Січі. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. К.—Черкаси, 1994; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 1998; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в., ч. 2. М., 2001; Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. Запоріжжя, 2004.

О.В. Кресін.

КОНСТАНТИНО́ПОЛЬСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1712. Укладений між Рос. д-вою і *Османською імперією* 23 (12) квіт. 1712 у м. *Стамбул* (ін. назва — *Константинополь*) терміном на 25 років. Підписанням договору було юридично закріплено закінчення війни, оголошеної Осман. імперією Росії 9 груд. 1711 та 27 січ. 1712 у зв'язку з невиконанням умов *Прутського трактату* 23 (12) лип. 1711, зокрема щодо передачі Осман. імперії фортеці *Азов* і знищення фортеці Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) та ін. Спираючись на неоднозначно сформульовані положення Прутського трактату 1711, Осман. імперія вимагала від Росії зречення на свою користь прав на *Гетьманщину* та *Запорозьку Січ.*

З рос. боку договір підписали П.*Шафіров* та М.Шереметьєв, з осман. — великий візир Юсуф-паша, посередниками виступили англ. та голл. посли. Був ратифікований рос. царем *Петром I* 20 трав. 1712.

Константинополь. Палац «Текфур-Сарай». 14 ст. Фото початку 21 ст.

Містить інтерпретацію й уточнення положень Прутського трактату 1711. За його умовами Росія була зобов'язана протягом 3 місяців вивести свої війська з тер. *Речі Посполитої*, але мала право вести війну на цих землях у разі вступу до Речі Посполитої швед. військ. Росія поступалася тер. Запороз. Січі, а також зрікалася влади над правобереж. і запороз. *козацтвом.* Сторони зобов'язалися не будувати фортець на р. Дон між містами Азов та Черкаськ. Дату виїзду швед. короля *Карла XII* до Швеції мала визначати Осман. імперія.

Порівняно з Прутським трактатом К.м.д. чітко вказує не лише на підданство запорожців султанові, а й на приналежність тер. Запороз. Січі до Осман. імперії. Ця норма збереглася до *Бєлградського мирного договору 1739.*

У зв'язку з невиконанням Росією умов договору, зокрема щодо виводу військ з тер. Речі Посполитої, Осман. імперія 31 жовт. 1712 знову оголосила Росії війну, яка закінчилася укладенням *Адріанопольського мирного договору 1713.*

Літ.: *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. М., 1971; *Молчанов Н.Н.* Дипломатия Петра Великого. М., 1990; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 1998.

О.В. Кресін.

КОНСТАНТИНО́ПОЛЬСЬКИЙ ПАТРІАРХА́Т — одна з найдавніших помісних правосл. автокефальних церков (див. *Автокефальна церква*). Резиденція її патріарха, Священний Синод та кафедральний собор — собор Священномученика Георгія Переможця — діють у Фанарі (нині це р-н м. *Стамбул*). Патріархат був утворений 381 на основі Константиноп. єпархії Рим. церкви у *Візантії* з центром у м. *Константинополь.* Згідно з рішенням II Вселенського собору (проходив 381 у Константинополі; див. *Собори вселенські*), константиноп. архієпископ вважався таким, що посідав «перше місце за честю» при рим. єпископові. Це рішення було підтверджено і розширено IV Вселенським собором (проходив 451 у Халкидоні; нині Кадіка, р-н м. Стамбул): у 28-му правилі, ухваленому на цьому соборі, зазначається, що ієрарх церкви у Візантії має титулуватися «Святійшим архієпископом Константинополя — Нового Риму і Вселенським Патріархом».

В історії К.п. умовно виділяють 5 важливих періодів: 1) від заснування Константинополя

Стамбул. Кафедральний собор — собор Священномученика Георгія Переможця. Царські врата. Фото початку 21 ст.

Стамбул. Кафедральний собор — собор Священномученика Георгія Переможця. Фото початку 21 ст.

Константинопольський патріарх Геннадій II Схоларій пояснює султану Мегмеду II засади православ'я. Мозаїка 18 ст.

(330) до остаточної перемоги над іконоборцями (843); 2) від початку *хрестових походів* до загарбання хрестоносцями Константинополя (1204); 3) із часу звільнення Константинополя від хрестоносців (1261) до загарбання міста турками-османами (1453); 4) від початку перебування Константинополя під владою *Османської імперії* до утворення суверенної Грец. д-ви та проголошення незалежної Елладської (Грец.) правосл. церкви (1821); 5) від 1830-х рр. до нашого часу.

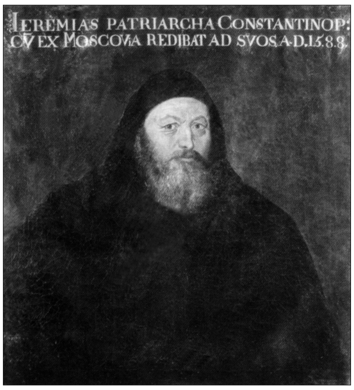
З часом К.п. посів перше місце серед ін. сх. патріархатів, статус патріарха Константинополя був вищим від статусу патріархів Александрії (див. *Александрійський патріархат*), Антіохії (див. *Антіохійський патріархат*) та Єрусалима (див. *Єрусалимський патріархат*), а після церк. розколу 1054 (див. *Розколи церковні*) К.п. став визнаним центром церков візант. традиції.

У Візантії главою Константиноп. церкви фактично був імператор, який міг сам скликати церк. собори й ініціювати церк. ухвали, що набували чинності держ. законів (див. *Цезаропапізм*).

Першим патріархом після захоплення 1453 Константинополя турками-османами був обраний Геннадій II Схоларій (1454—56; 1462—63; 1464), він намагався протидіяти поширеній на той час практиці купівлі й продажу церк. посад і духовних санів (т. зв. симонії — назва походить від імені волхва Симона, який, за свідченням книги Діянь апостолів (див. *Біблія*), намагався купити в апостолів Петра і Павла дар Божий), підписав угоду з султаном *Мегмедом II* про відносини між правосл. церквою та мусульманськими властями, склав сан і помер 1464 (згодом був канонізований (див. *Канонізація*) правосл. церквою; день пошанування 31 серп. за ст. ст.). За патріарха Максима (1476—83; канонізований), названого Філософом, моральний авторитет константиноп. церкви значно зріс. 1572 патріархом був обраний *Єремія II* (1572—79, 1580—84, 1586—94 або 1587—95), названий Траносом (Світлим). Він, як і Геннадій II Схоларій, активно боровся з симонією і скликав для цього церк. собор. 1579 султан Мурад III позбавив його патріаршої влади, але вже 1580 відновив на патріаршому престолі, а згодом заслав на о-в Родос (нині в складі Греції); повернений із заслання 1587. 1588 він відправився як константиноп. патріарх у Рос. д-ву. По дорозі до *Москви*, а потім і на зворотному шляху до Стамбула побував в Україні, де відвідав православні *єпархії*, підтримав *братства* та видав багато ухвал, що мали на меті, зокрема, гармонізувати відносини між церковними братствами та єпископами. Під тиском рос. царя Федора Івановича (1584—98) дав згоду на заснування *Московського патріархату.*

1764 Константиноп. кафедру посів патріарх Самуїл I (1763—68, 1773—75), він провів низку реформ і домігся при підтримці султана Мустафи III свого главенства над ін. сх. правосл. автокефальними церквами: 1766 К.п. підпорядкував собі Сербський патріархат в Печі («Печську Патріархію»; з низведенням її до рангу митрополії), а 1767 — Охридську архієпископію.

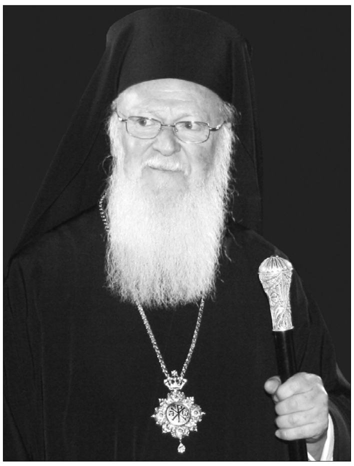
Коли в Греції та на Балканах почав набувати сили національно-визвол. рух, осман. влада почала підозрювати патріархат у зв'язках із повстанцями. Це стало причиною того, що патріарх Григорій V (1797—98, 1806—08, 1818—21) не раз усувався з патріаршого престолу, а під час ан-

Константинопольський патріарх Єремія II Транос. Портрет роботи невідомого художника. 16 ст.

тиосман. повстання 1821 був заарештований і після допитів повішений на воротах Патріархії. Разом із Григорієм V були ув'язнені всі синодальні та ін. архієреї, які були в Стамбулі, частину з них — бл. 80 митрополитів, архієпископів і єпископів, а також кілька сотень священиків — було страчено. Тіло Григорія V перевезено до *Одеси* й там поховано, а 1871 урочисто перенесено в Афіни (столиця Греції; канонізований правосл. церквою; день пошанування 10 квіт. за ст. ст.).

Церква в *Київській Русі* визнавала авторитет константиноп. патріарха, але не була йому підлеглою. Київ. митрополита, як правило, обирали і надсилали до Києва грец. єпископи (див. також *Київські ієрархи*). Першими митрополитами-русинами стали *Іларіон* (за часів правління вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого*) і *Климент Смолятич* (за часів правління вел. кн. київ. *Ізяслава Мстиславича*). Церква в Київ. Русі визнавала також авторитет Александрійського, Антіохійського та Єрусалимського патріархів.

Константинопольський патріарх Варфоломій I.

Підпорядкування правосл. церкви в Україні Моск. патріархатові, що мало місце 1686, константиноп. патріарх Григорій VII у томосі від 13 листоп. 1924 (грец. τόμος — визначення, постанова; указ глави помісної правосл. церкви з важливих питань церк. буд-ва, зокрема щодо надання автономії чи автокефалії) визначив як таке, що відбулося без дотримання всього того, що установлено відносно повної автономії київ. митрополита, який титулувався «Екзархом Вселенського Нашого Престолу».

1965 К.п. частково відновив відносини з Римо-катол. церквою (див. *Католицька церква*), що були розірвані після 1054.

У своїх стосунках з *Українською православною церквою Київського патріархату* і *Українською автокефальною православною церквою* К.п. дотримується позиції визнання цих церков частинами Церкви, які перебувають у розколі. К.п. наполягає на тому, що передумовою визнання автокефалії правосл. Церкви в Україні має стати об'єднання всіх гілок укр. православ'я, що утворення єдиної Помісної правосл. церкви в Україні можливе за наявності доброї волі Моск. патріархату.

На тер. Туреччини К.п. має 1 архієпископію і 4 митрополії із заг. чисельністю православних бл. 3 тис., здебільшого це греки. За межами Туреччини єпархії К.п. діють у країнах Зх. Європи, Азії, Америки й Австралії. Юрисдикція К.п. поширюється на *Афон*, Естонську, Критську та Фінляндську православні церкви. У Москві є подвір'я (представництво окремої церкви чи монастиря на тер. ін. країни) Афонського Свято-Пантелеймонового монастиря при храмі Священномученика Никити за р. Яуза (прит. Москви, бас. Волги). Заг. кількість віруючих, які перебувають під юрисдикцією К.п., понад 3 млн осіб. Від 1991 К.п. очолює патріарх Варфоломій (Димитріос Архонтоніс, н. 12 берез. 1940), який 2008 відвідав Україну з нагоди 1020-річчя *хрещення Київської Русі*. У храмах більшості єпархій К.п. богослужіння здійснюється за григоріанським календарем (див. *Календар*) грец. мовою, а в емігрантських єпархіях (рос., укр. та ін.) — церковнослов'ян. та нац. мовами. Богослужіння Пасхального циклу всі правосл. церкви К.п. провадять в одні дні, за винятком Фінляндської автономної церкви, яка святкує Пасху разом із зх. християнами — католиками і протестантами.

Літ.: *Соколов П.* Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века. К., 1913; *Болотов В.В.* Лекции по истории древней церкви, ч. 4. Пг., 1918; *Поснов М.* История на християнската церква. София, 1933; Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії, від 13 листопада 1924 року, про признання Православної Церкви в Польщі Церквою Автокефальною. В кн.: *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1964; *Beck H.-G.* Geschichte der ortodoxen Kirche in Byzantische Reich. Gottingent, 1980; Культура Византии. IV — первая половина VII в. М., 1984; Христианство. М., 1994; Українська Церква між Сходом і Заходом. К., 1996; Історія релігії в Україні, т. 2: Українське православ'я. К., 1997; *Головащенко С.І.* Історія християнства: курс лекцій. К., 1999; Академічне релігієзнавство. К., 2000; *Саган О.* Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. К., 2004; Религиоведение: Энциклопедический словарь. М., 2006.

П.Л. Яроцький.

КОНСТА́НЦЬКИЙ СОБО́Р 1414—1418 — вселенський собор *католицької церкви*, скликаний вищими церк. колами, світською владою та авторитетними теологами з метою відновлення єдності Церкви і протидії єретичним ученням, зокрема англ. реформатора Дж.Уікліфа (1320—84) та його чеського послідовника Я.Гуса (1371—1415). Відбувся в м. Констанц (Пд. Німеччина) від 5 листоп. 1414 до 22 квіт. 1418. У

Спалення Яна Гуса. Гравюра 15 ст.

ньому брав участь імп. «Священної Римської імперії» (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*) Сигізмунд I Люксембург, були викликані Я.Гус та його учень Ієронім Празький. Собор засудив учення, спрямовані проти догматів та практики катол. церкви (особливостей євхаристії — причащання для мирян лише самим хлібом, індульгенцій, латиномовної церк. служби, церк. землеволодіння, визнання божественного походження папської влади та ін.). За рішенням собору Я.Гуса було спалено 6 черв. 1415, а його учня Ієроніма — 30 трав. 1416 (страта Я.Гуса спричинила розгортання національно-визвол. гуситського руху в Чехії). На соборі було досягнуто єдності катол. церкви: усунуто трьох пап — Григорія XII (1406—15), Іоанна XXIII (1410—15, антипапа) і Бенедикта XIII (1394—1423, антипапа, не визнав рішення собору), обрано нового папу Мартина V (1417—31). Для протидії необмеженій владі пап ухвалено рішення періодично скликати собори, яким мала належати верховна влада, проте це положення не було реалізоване.

Ф.-К. Піллерсдорф — міністр внутрішніх справ Австрійської імперії. Літографія Й. Кріхубера. 1848.

У роботі собору взяв участь київ. митрополит Григорій (*Цамблак*). Його перебування в Констанці історики пов'язують з політикою вел. кн. литов. *Вітовта* щодо правосл. церкви на укр. та білорус. землях, спрямованою на підтримку руху за унію з катол. церквою (див. *Унія церковна*). Відомі два тексти промови Григорія (Цамблака), один з них — лат. мовою (він був виголошений 25 лют. 1418 перед папою Мартином V чеським теологом Маврикієм Рвачкою), другий — церковнослов'ян. мовою (в копії 16 ст). Митрополит виступав за єдність церкви, чистоту догматів *християнства*, пропонував скликати собор для вирішення спірних проблем, але обійшов питання про підпорядкування правосл. церкви Папі Римському.

Папа Римський Мартин V головує на Констанцькому соборі. Мініатюра 15 ст.

Літ.: *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории, т. 2, вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство. М., 1939; *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. Додатки. К., 1990.

О.М. Дзюба.

КОНСТИТУ́ЦІЇ АВСТРІ́ЙСЬКОЇ ІМПЕ́РІЇ ТА А́ВСТРО-УГО́РСЬКОЇ МОНА́РХІЇ. Історія розвитку конституціоналізму в Австрії бере свій початок від серед. 19 ст. і була пов'язана з тогочасними революц. подіями в Європі (див. *Революції 1848—1849 в Європі*). Віденське березневе повстання 1848 та посилення національно-демократ. руху в більшості провінцій Австрійс. імперії спричинили падіння режиму канцлера кн. К.Меттерніха і змусили австрійс. імп. Фердинанда I Габсбурга (1835—48) пообіцяти нас. широкі демократ. перетворення.

25 квіт. 1848 було оприлюднено проект австрійс. конституції, підготовлений комісією на чолі з міністром внутр. справ Ф.-К.Піллерсдорфом (т. зв. конституція Піллерсдорфа). У ньому Австрійс. імперія проголошувалася *конституційною монархією*. Разом з тим було загалом підтверджено єдність і неподільність імперії, без Угорщини й італ. територій. Мова йшла про створення в країні двопалатного *парламенту* — рейхсрату, його нижня палата повністю обиралася нас., а верхня — частково призначалася цісарем (імператором) із принців Габсбурзької династії (див. *Габсбурги*) і частково обиралася родовитою аристократією. Закони мали набрати сили після затвердження обома палатами та цісарем. Цісар зберігав за собою всю повноту виконавчої влади й командував військом. Кожному народові Австрійс. імперії було обіцяно непорушність його народності та мови. Визнавалися свобода віросповідання, совісті й особи, свобода мови і книгодрукування (при виконанні певних цензурних вимог), свобода спілок. Кожний громадянин мав право бути власником землі, займатися будь-яким незабороненим законом видом заробітчанства чи підприємництва і досягати будь-яких чинів та гідностей.

Конституційний проект викликав критику радикально налаштованих кіл, зокрема студентів і нац. гвардії, на що влада відповіла наступом реакції. 11 трав. 1848 увійшов у дію виборчий закон, який позбавляв виборчих прав робітників і студентів та передбачав двоступеневі вибори у нижню палату. 14 трав. було розпущено центр. к-т нац. гвардії. Усе це спричинило нове віденське повстання (почалося 15 трав.), яке змусило імп. Фердинанда I Габсбурга 16 трав. заявити про відмову від конституційного проекту Ф.-К. Піллерсдорфа, а наступного дня виїхати в м. Інсбрук, залишивши столицю під владою революц. К-ту сусп. безпеки.

На початку черв. в країні було ухвалено новий виборчий закон, згідно з яким парламент мав бути однопалатним, а виборчі права надавалися більш широким верствам нас., у т. ч. найманим працівникам, хоча й зберігалася двоступеневість виборів.

Скликаний у *Відні* 22 черв. 1848 рейхстаг з функціями загальноавстрійс. установчих зборів (невдовзі цісар перевів його до провінційного моравського м. Кремзире; нині м. Кромєржиж, Чехія) проголосив скасування феод. повинностей селян та низку ін. перетворень у д-ві. Аби перетворити імперію на союз націй з гарантією їхніх культ., політ. і екон. прав, депутати висунули проект реституції (від лат. restitutio — відновлення; відновлення в попередньому правовому становищі) етнічної рівноправності. Передбачався поділ країни на 8 регіонів: нім. землі (Австрія із Судетською обл.); чеські землі (Богемія, Моравія, Австрійс. Силезія і вперше названа окремо Словаччина); Австрійс. Польща (*Галичина* з *Буковиною* й «угорськими областями, населеними русинами»); італ. обл. (Венеція і Ломбардія); Словено-Іллірія; землі пд. слов'ян (Хорватія, Славо-

нія, Далмація і Воєводина); угор. області; румун. області. Нім. федералісти пропонували перетворити імперію на федерацію 5 нац. д-в (включно з Чеською та Нім.). У верес. 1848 був підготовлений проект конституції, схвалений особливою парламентською комісією. Цей проект передбачав децентралізацію владних повноважень, широкі автономні права нац. земель д-ви, перевлаштування верхньої палати парламенту за федеративним зразком, а також рівність і заг. розширення прав та свобод громадян.

2 груд. 1848 імп. Фердинанд І Габсбург зрікся престолу. Його наступником став племінник *Франц-Йосиф І* Габсбург. Новий цісар узяв курс на посилення єдності д-ви. 4 берез. 1849 було оприлюднено «октройовану конституцію» (від франц. octroyer — жалувати, дарувати), т. зв. Ольмюцьку Конституцію, а 7 берез. 1849 був розпущений установчий рейхсрат, який так і не завершив розгляду осн. законів. Найрадикальніших депутатів було заарештовано. За дарованою згори новою конституцією влада знову зосереджувалася в руках цісаря. Усі нації урівнювалися в заг. підпорядкуванні центр. владі. Створювався двопалатний парламент, в якому нижня палата обиралася нас., а верхня потрапляла під контроль великих землевласників. Передбачалася парламентська відповідальність міністрів. Проголошувалися скасування *кріпацтва*, свобода віросповідання та деякі ін. громадян. й політ. права. Кожен із 14 *коронних країв* у складі Австрійс. імперії отримував право на свою конституцію та представницькі установи.

Для Галичини, яка включала і Буковину, крайову конституцію було надано цісарським патентом 29 верес. 1850 (див. *Крайова конституція для Галичини*). Ця конституція проголошувала, зокрема, що поляки й руські (тобто українці), а також ін. народності, які проживають у коронному краї, є рівними в управлінні і кожен народ має непорушне право на збереження й розвиток своєї народності та своєї мови.

Проте лише деякі положення імперської і крайових конституцій були впроваджені в життя. Військ. перемоги в Ломбардії в ході австро-італ. війни 1848—49, придушення угор. повстання 1848—49 рос. військами сприяли посиленню центр. влади і призвели до реставрації старого абсолютистського порядку управління, скасування 31 груд. 1851 Конституції 1849 «як такої, що не відповідає умовам австрійської імперії». Водночас були скасовані всі крайові конституції і представницькі установи. Хоча й було заявлено, що рівність громадян перед законом залишається в силі, але реальний обсяг демократ. прав і свобод було помітно звужено. Почалася тривала заг. реакція, уособленням якої став імперський уряд на чолі з О.Бахом.

Чергової кризи австрійс. *абсолютизм* зазнав після поразки в австро-італо-франц. війні 1859 і втрати Ломбардії на користь Сардинського королівства. Загострення ситуації в імперії змусило уряд О.Баха піти у відставку, міністром внутр. справ було призначено поляка графа А.*Голуховського*, колиш. намісника Галичини. Саме він став фактичним натхненником ухвалення 20 жовт. 1860 імператорського диплома, яким встановлювався «постійний і незмінний Основний державний закон». Нова Конституція проголосила федералізацію Австрії і передачу управління нац. землями сеймам, які отримували широкі права у внутр. житті. Особливо широкі повноваження, включно з правом законодавчої ініціативи, дістали Угор. нац. збори. Загальнодерж. управління покладалося на цісаря і рейхсрат у складі 100 членів, що призначалися цісарем з 300 кандидатів, обраних сеймами.

Політ. ускладнення змусили Відень посилити центр. владу і доповнити «незмінний диплом» 1860 імператорським патентом від 26 лют. 1861, разом вони склали оновлену Конституцію. Права регіональних сеймів були помітно обмежені, а повноваження імперського рейхсрату істотно розширені. Останній відтепер формувався не за нац.-територіальним, а за становим принципом і складався з палати панів (призначалися імператором) і палати депутатів (обиралися сеймами). «Вузький» рейхсрат скликався без представників Угорщини, а «широкий» — з ними.

За цією конституцією Галичина отримала *автономію* з власним сеймом (див. *Виборча сеймова ординація для Галичини*, *Крайовий статут для Галичини*), а Буковина — статус коронного краю з титулом воєводства і власні органи самоуправління.

Оновлена конституція викликала невдоволення і протест в Угорщині (її представники вимагали повернення до конституції 1849), а згодом — також у чеських і польс. політ. колах. Деякі депутати почали залишати рейхсрат, врешті-решт, це призвело до паралічу його роботи, що сприяло відновленню абсолютизму без «парламентських прикрас». Цісарським патентом від 20 верес. 1865 дія Конституції була призупинена.

Наступний конституційний розвиток був пов'язаний з поразкою Австрії в австро-прусській війні 1866, що змусило владу до компромісу з угорцями. Упродовж берез.—черв. 1867 умови австро-угор. компромісу були погоджені, офіційно схвалені австрійс. рейхсратом та угор. сеймом. Остаточно австро-угор. угода була юридично оформлена 21 груд. 1867 (згодом угода поновлювалася щодесять років). Австрійс. імперія перетворювалася на дуалістичну монархію (наприкінці 1868 Франц-Йосиф І Габсбург повелів назвати д-ву *Австро-Угорщиною*, а себе — іменувати цісарем Австрії і апостолічним королем Угорщини). Річка Лейта (слов'ян. — Літава; нині р. Лайта, бас. Дунаю) розмежувала дві частини д-ви Габсбургів, що мали окремі уряди й парламенти. Навіть прапор нового держ. утворення складався з двох половин. До Цислейтанії (офіційно «Королівства і землі, представлені в Імператорській раді») належали Альпійські землі (Нижня і Верхня Австрія, Зальцбург, Тіроль, Форарльберг, Штирія, Каринтія), терени на Адріатиці (Крайна, Істрія, Трієст, Далмація), Землі корони св. Вацлава (Богемія (Чехія), Моравія, Австрійс. Силезія), *Королівство Галіції і Лодомерії* (з центром у *Львові* і теренами до *Кракова* включно), Герцогство Галіція. По той бік Літави

розташовувалось Угор. королівство (Землі корони св. Іштвана, куди входили також *Закарпатська Україна*, Трансильванія, Банат і Воєводина, автономне Триєдине королівство Хорватії та порт Фіуме (слов'ян. Рієка)).

8 черв. 1867 цісар Франц-Йосиф I коронувався в м. Буда (від 1873 — у складі м. Будапешт, нині столиця Угорщини) на короля Угорщини. Держ. апарат був окремий для Цислейтанії й Угорщини, проте вони мали 3 спільні мін-ва: військове, закордонних справ і фінансів. Для обговорення загальнодерж. справ було створено спец. орган із двох делегацій (60 осіб від австрійс. і 60 від угор. парламенту), засідання яких скликалися щороку цісарем почергово у Відні та Будапешті.

Відтоді в Австрії відновлювалася дія Конституції 1860—61 зі змінами, які були внесені 5-ма новими конституційними законами, ухваленими 21 груд. 1867: про імперське представництво; про заг. права громадян; про урядову і виконавчу владу; про суд. владу; про імператорський сан. Натомість Угорщина жила за власною конституцією 1848.

Нова австрійс. конституція, частиною якої став закон про компроміс, розширила законодавчі та ін. повноваження парламенту, хоча й надала цісарю право видавати надзвичайні укази. Верхня палата (палата панів) австрійс. рейхсрату складалася зі спадкових та довічних членів, які призначались імператором. До складу нижньої палати (палати депутатів) входили представники земель (що мали власні сейми й ландтаги), які обиралися на основі куріальної системи за високим майновим та віковим цензом.

Боротьба за заг. виборче право увінчалась успіхом лише 1906, коли палата депутатів ухвалила спец. закон, за яким це право надавалося всьому нас. чол. статі, яке досягло 24 років. Конституція запровадила заг. військ. повинність, юридично визнала цивільний шлюб, закріпила низку ін. демократ. перетворень.

Деякі положення нової конституції мали важливе значення для укр. населення Австрії. Так, ст. 19 Конституційного закону про заг. права громадян королівств і областей, які представлені в рейхсраті, від 21 груд. 1867 встановлювала, що: 1) усі народи д-ви, які належать до різних рас, рівні в правах; 2) кожна раса має невід'ємне право підтримувати і культивувати свою національність і свою мову; 3) д-ва визнає за всіма мовами, вживаними в областях монархії, рівне право на використання у школах і при здійсненні функцій та різноманітних актів держ. життя; 4) в областях, нас. яких належить до різних рас, установи нар. освіти повинні бути організовані таким чином, щоб кожна раса, не маючи потреби вивчати ін. мову, мала можливість отримувати власною мовою необхідні елементи своєї освіти. Ст. 2 цього акта проголошувала рівність усіх громадян перед законом, а ст. 3 — однакову доступність держ. посад для всіх осіб, які мають права австрійс. громадянства.

У такому вигляді конституція проіснувала до розпаду Австро-Угорщини 1918. А конституційний закон про заг. права громадян королівств і областей, що представлені в рейхсраті, від 21 груд. 1867 згодом став частиною конституційного законодавства сучасної Австрійс. Республіки.

Літ.: *Пристер Е.* Краткая история Австрии. М., 1952; История Венгрии, т. 2. М., 1972; The peoples of Eastern Habsburg Lands by Robert A.Kann, Zdenek V. David. A history of East-Central Europe, vol. 6. University of Washington press, 1984; A history of Hungary by Peter F. Sugar, Peter Hanak, Tibor Frank. Indiana University Press, 1990; Dejiny Československa, t. 2: 1648—1918. Praha, 1990; Історія Австрії. Львів, 2002.

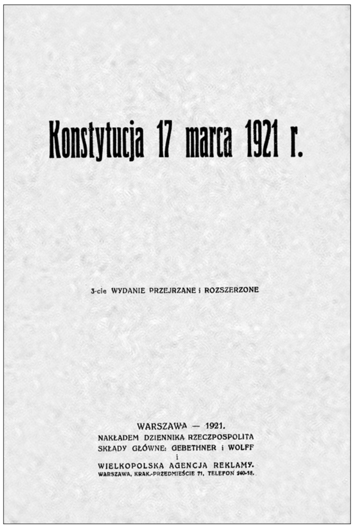
І.Б. Усенко, М.В. Кірсенко.

КОНСТИТУ́ЦІЇ ДРУ́ГОЇ РЕЧІ-ПОСПОЛИ́ТОЇ ПО́ЛЬСЬКОЇ 1921 та 1935. Перша Конституція була ухвалена установчим сеймом 17 берез. 1921. Підготовча робота над нею тривала з 1919; Конституційну комісію очолював В.Сейда. Зразком слугувала конституція Франц. Республіки. Осн. Закон складався із 7-ми розділів і 12-ти статей. Народ проголошувався носієм найвищої влади. Законодавча влада була представлена двопалатним *парламентом* — Національними зборами, які складалися з сейму та сенату. Депутати обиралися прямим, рівним, заг., таємним, пропорційним голосуванням на 5 років. Виконавча влада за Конституцією належала *президентові*, який визначався главою виконавчої влади, та урядові. Президент обирався парламентом строком на 7 років і мав представницькі функції. Уряд (прем'єр-міністр та міністри) був відповідальним перед сеймом. Суд. система будувалася на принципі незалежності від законодавчої і виконавчої влади. Конституція гарантувала громадянам республіки демократ. права й свободи. Обов'язками громадян проголошувалися: вірність державі, виконання її законів, військ. служба та сплата податків. Конституція надавала самоврядні права мешканцям гмін (територіальних громад), повітів і воєводств.

Щодо умов існування реліг. конфесій у Конституції 1921 зазначалося: «римо-католицька церква посідає в державі провідне місце серед рівноправних церков».

109 і 110 статті Конституції визначали права нац. меншин: вони визнавалися рівними з поляками та отримували право мати власні нац. заклади освіти, виховання, к-ри, створювати громад. доброчинні й реліг. об-ня, у рамках яких вільно використовувати рідну мову.

За оцінками провідних європ. політиків, Конституція Другої

Перша Конституція Другої Речі-посполитої Польської. «Konstytucja 17 marca 1921 r.» Варшава, 1921. Обкладинка.

Речіпосполитої Польс. 1921 належала до найдемократичніших у Європі, її прийняття закінчило процес держ. розбудови Другої Польс. Республіки. Конституція 1921 діяла до прийняття нової конституції в квіт. 1935.

Але на практиці небагато з її демократ. положень було втілено в життя. Натхненник Конституції 1921 Ю.*Пілсудський* 1923 відійшов з усіх політ. посад, влада фактично опинилася в руках правих націоналістичних сил. З поверненням Ю.Пілсудського до влади у трав. 1926 країна не стала більш демократичною.

Сейм 6 серп. 1926 вніс до Конституції зміни та доповнення, якими зміцнювалася влада президента, підвищувалася роль уряду, зменшувалися повноваження сейму.

Демократ. засади Конституції 1921 не завадили силовому усуненню політ. опонентів, ув'язненню їх у Брестській фортеці, виникненню концтаборів для політ. в'язнів — таких, як *Береза Картузька*.

Щодо нац. меншин, які становили 40 % нас. країни, — то їхні права, визначені Конституцією 1921, також постійно порушувалися, напр., провадилася репресивна політика *пацифікації* укр. нас. *Галичини* 1930. В.*Кубійович* охарактеризував польс. нац. політику 1920-х рр. як політику «ослаблювання й денаціоналізації українців». Унаслідок її провадження розвинувся укр. націоналістичний рух (*Українська військова організація*, *Організація українських націоналістів*; див. також *Націоналізм*) та постійно загострювався українсько-польс. внутр. конфлікт.

Зміна Конституції була пов'язана зі зміною розкладу політ. сил у країні з метою збереження та посилення влади блоку ББСУ (польс. — BBWR; Безпарт. блок співпраці з урядом) пропілсудського спрямування. Конституційну комісію очолювали В.Славек і С.Цар — політики, наближені до Ю.Пілсудського (конституція готувалася під нього як президента, але 12 трав. 1935 він пішов з життя). 23 квіт. 1935 після прийняття сеймом Конституцію підписав президент І.Мосьцицький.

Друга Конституція Другої Речіпосполитої Польс. відкидала ліберально-демократ. лад, замінювала його на авторитарний (див. *Авторитарні режими*), встановлювала президентську форму правління. Главою д-ви ставав президент, який наділявся великими повноваженнями, у т. ч. законодавчими, і відповідав тільки «перед Богом та історією», мав право розпуску сейму й сенату, призначав прем'єра і міністрів, підзвітними йому ставали уряд, сейм, сенат, збройні сили, суди, органи контролю. Пропорційна система виборів замінялася мажоритарною. Президент обирався на спец. Зборах виборців строком на 7 років тільки з двох кандидатів, висунутих 50 депутатами сейму, 25 депутатами сенату та 5 найвищими посадовцями країни. Третина депутатів сенату призначалася президентом. Змінюватися Конституція могла тільки за згодою президента. Сейм приймав закони, які набували чинності після підписання їх президентом. Підвищувалася роль сенату.

Статті Конституції 1921, що стосувалися демократ. свобод, переходили до Конституції 1935, але громадян. права обмежувалися, обов'язком громадян ставало бути лояльними до д-ви та діяти для «загального добра».

Статті 109 і 110 Конституції 1921 щодо захисту прав нац. меншин перейшли в повному обсязі до Конституції 1935.

Наприкінці трав. 1935 під впливом репресій та голодомору в Рад. Україні (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*) правлячі пропілсудські еліти уклали з представниками *Українського національно-демократичного об'єднання* усну угоду про нормалізацію укр.-польс. взаємин. Унаслідок домовленостей у парламентських виборах 1935 взяло участь 50 % укр. нас. Польщі, укр. депутати отримали 14 мандатів у сеймі і 4 в сенаті, але укр. питання до початку *Другої світової війни* вирішене не було.

Що ж стосується єврейс. нас. Другої Речіпосполитої Польс., то загострення польсько-еврейс. внутр. конфлікту, розгул антисемітизму призвели до масового виїзду 160 тис. осіб єврейс. національності 1937 до Палестини.

Нова Конституція Другої Речіпосполитої Польс. віддзеркалювала заг. зміни в європ. країнах 2-ї пол. 1930-х рр., тобто перехід до тоталітарних режимів (див. *Тоталітаризм*) у ряді країн Європи.

Літ.: Konstytucja 17 marca 1921 r. Warszawa, 1921; Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 — styczeń 1924. Warszawa—Kraków, 1924; Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku. Warszawa, 1935; *Pobóg-Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski, t. 2. Londyn, 1967; Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1999; Wielka historia Polski 1918—1939, t. 9. Kraków, 2000; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Львів, 2002.

Т.І. Зарецька.

КОНСТИТУ́ЦІЇ РУМУ́НІЇ — осн. закони Румунії та д-в, що існували на румун. землях (князівства Молдова, князівства Валахія, Румун. князівства, Румун. королівства). 1856—78 поширювалися на Пд. Бессарабію (див. *Бессарабія*), 1919—40 — на Бессарабію та *Буковину Північну*. Ідеї конституціоналізму почали проникати на румунські терени на поч. 19 ст. У верес. 1822 в князівстві Молдова (див. *Молдавське князівство*), що перебувало у васальній залежності від *Османської імперії*, група ліберально налаштованих бояр, купців та інтелектуалів на чолі з І.Теуту (т. зв. кервунарів, за прикладом італ. *карбонаріїв*) підготувала проект конституції, згідно з яким князівство мало стати парламентською д-вою з представницьким органом Сфатул церій, до якого повинні були увійти насамперед дрібні бояри та міщани. Передбачалися рівність усіх перед законом, особиста свобода, свобода праці тощо. Проект був поданий турецькому султанові Магмуду II, але не отримав його схвалення.

Згодом, згідно з *Акерманською конвенцією 1826* («Російсько-турецьким окремим актом про Молдову і Валахію») і *Адріанопольським мирним договором 1829*, дунайські князівства Молдова і Валахія (див. *Волощина*) здобули адм. і законодавчу автономію в рамках османського сюзеренітету та рос. *протекторату*. Дивани (держ. ради) князівств отримали право обирати господарів із місц.

бояр пожиттєво. Туреччина зобов'язалася додержуватися принципів внутр. реорганізації князівств. Ці принципи з часом знайшли втілення у двох майже ідентичних «органічних регламентах», що були напрацьовані представниками боярства разом з рос. військ. адміністрацією ген. П.Кисельова, схвалені диванами обох князівств і стали чинними для Молдови з лип. 1831, а для Валахії — із січ. 1832. Органічний регламент (іноді його називають першою румун. конституцією) встановлював, що нар. збори мають обрати пожиттєвого господаря д-ви, а також створити законодорадчий орган із представників великого і повітового боярства, уповноважений подавати господарю свою думку з приводу законопроектів виконавчої влади. Господар здійснюватиме виконавчу владу за допомогою Адм. ради, що фактично виконуватиме роль уряду. Йому надавалися права: законодавчої ініціативи, затвердження законів, призначення всіх міністрів тощо. Суд. органи відділялися від адміністрації і мали власну організацію. Водночас зберігалися напівфеод. екон. відносини, привілейоване становище боярства. Було підтверджено рос. протекторат над дунайськими князівствами, що робило осман. сюзеренітет суто формальним.

Після поразки *Російської імперії* у *Кримській війні 1853—1856*, згідно з рішеннями Паризького конгресу 1856 (див. *Паризький мирний договір 1856*), Росія змушена була віддати Молдові 3 *повіти* на пд. Бессарабії (у т. ч. нинішні укр. землі навколо *Ізмаїла*, це позбавляло Рос. імперію виходу до гирла Дунаю). Була підтверджена васальна залежність Молдови і Валахії від Осман. імперії, замість рос. протекторату їм надавалися колективні гарантії 7 європ. д-в. Окрім того, ініціювалося скликання в обох князівствах представницьких зборів (диванів) разового характеру («ad hoc»), які мали вирішити питання про можливе об'єднання князівств. Такі дивани відбулися у верес.—жовт. 1857 і висловилися за утворення єдиної автономної д-ви з назвою Румунія у формі спадкової монархії на чолі з представником однієї з європ. королів. династій, чий наступник уже буде вихований відповідно до звичаїв і релігії своєї батьківщини (Румунії). Обрання монарха іноз. походження мало запобігти боярським міжусобицям, що могли стати приводом для втручання великих д-в у внутр. справи країни. Законодавча влада мала належати Громад. зборам, які представлятимуть усі інтереси нації.

1858 ці вимоги стали предметом обговорення на Паризькому конгресі. 19 (7) серп. цього ж року було ухвалено «Конвенцію щодо устрою Дунайських князівств», вона проголошувала, що Молдова і Валахія будуть називатися Об'єднаними Князівствами, матимуть єдину законодавчу комісію у Фокшанах (нині місто в Румунії), єдиний касаційний суд і можливість формувати єдине військо. Водночас кожне князівство матиме свого господаря, обраного з місц. нас., який буде управляти ним разом з міністрами. Князівства залишаються під сюзеренітетом Осман. імперії і матимуть колективну гарантію щодо своєї безпеки з боку великих д-в. Органічний регламент замінюється цією конвенцією, яка стає конституцією князівств.

Паризька конвенція 1858 не справдила надій «юніоністів» на створення єдиної Румунії, однак невдовзі в рамках її вимог їм удалося втілити в життя проект обрання господарем в обох князівствах однієї й тієї ж особи. Таким єдиним господарем став у січ. 1859 полк. А.-І.Куза, спочатку його обрали господарем Молдови в Бухаресті (нині столиця Румунії), а згодом — господарем Валахії в Яссах (нині місто в Румунії). Великі д-ви і Туреччина (у верес. 1859) визнали це обрання. Гол. зміст своєї діяльності новообраний господар вбачав у завершенні політ. й адм. інтеграції обох князівств. У листоп. 1861 після напружених переговорів, які відбувалися в *Стамбулі*, Туреччина за погодженням з державами-гарантами визнала повне об'єднання князівств, але лише на період правління А.-І.Кузи. 23 (11) груд. 1861 господар у відозві до нас. країни оголосив про існування єдиної румун. д-ви. Було створено єдиний уряд з резиденцією в м. Бухарест, а 5 лют. (24 січ.) 1862 почали роботу об'єднані Нац. збори, які завершили процес створення єдиної держави — Румун. князівства.

Проте ідея монарха іноз. походження виявилася настільки привабливою, що 23 (11) лют. 1866 А.-І.Куза змушений був зректися престолу. 22 (10) трав. 1866 зі згоди прусського канцлера О.*Бісмарка* і франц. імп. Наполеона III новим румун. господарем з титулом князя під ім'ям Кароль I став Карл-Ейтель-Фрідріх фон Гогенцоллерн-Зігмаринген. Незабаром, 11 лип. (29 червня) 1866, Установчі збори прийняли нову конституцію, її санкціонував монарх і вона була оприлюднена 13 (1) лип. 1866. Конституція мала договірний характер і закріплювала компроміс між молодою *буржуазією* і великими землевласниками. Встановлювалася спадковість трону за нащадками монарха чоловічої статі (за відсутністю дітей спадкоємцем Кароля I було визначено його племінника, принца Фердинанда). Законодавчу владу поділяло з монархом Нар. представництво, яке складалося з палати депутатів (183 члени віком від 25 років, обрані на 4 роки) і сенату (120 осіб віком від 40 років, обраних на 8 років). Вибори в палату (збори) депутатів проходили за станово-майновим принципом за куріями землевласників, міськ. обивателів та ін. платників податків. До сенату входили «члени по праву» (спадкоємець трону, який досяг повноліття, та вищі церк. ієрархи), 2 представники від ун-тів і виборні сенатори (по 2 від округу). Встановлювався досить високий майновий ценз для кандидатів у сенатори, але він не поширювався на високопосадовців, полковників і генералів, лікарів і вчених та колиш. депутатів. Селяни й ремісники своїх представників у сенаті не мали. Уряд вважався відповідальним перед Нар. представництвом. Конституція проголосила народ джерелом *влади*, декларувала рівність перед законом, непорушність держ. ладу і всіх форм власності, закріпила низку громадян. і політ. прав, характерних для свого часу.

1877 Румунія стала на бік Росії в *російсько-турецькій війні 1877—1878* і 21 (9) трав. 1877

проголосила свою повну незалежність від Осман. імперії. *Сан-Стефанський мирний договір 1878*, а згодом Берлінський трактат 1878 (див. *Берлінський конгрес 1878*) підтвердили її міжнар. статус як незалежної д-ви.

Румунія також здобула нові території, але змушена була передати Росії Пд. Бессарабію. 26 (14) берез. 1881 Кароль I прийняв титул короля, і д-ва стала називатися Румун. королівством. Територіальні поступки на користь Росії викликали охолодження стосунків з Росією, і 1883 Румунія вступила в Троїстий союз (військово-політ. блок Німеччини, *Австро-Угорщини* та Італії). Усе це спричинило частковий перегляд Конституції у 1878 і 1884, але в осн. рисах вона залишилася незмінною.

За наслідками *Першої світової війни*, в яку Румунія вступила в серп. 1916 на боці *Антанти*, в умовах розпаду Рос. імперії та Австро-Угорщини тер. і нас. Румунії збільшилися більш ніж удвічі. На підставі *Сен-Жерменського мирного договору 1919*, *Нейїського мирного договору 1919* та *Тріанонського мирного договору 1920*, а також Паризького протоколу 1920 (див. *Паризька мирна конференція 1919—1920*) під її владу потрапили Трансильванія (істор. область на пн. Румунії), Бессарабія та *Буковина*. Румунія стала багатонац. д-вою з нас. 18 млн жителів (із них 1,2 млн становили українці). 29 берез. 1923 уряд націонал-лібералів провів через румун. парламент нову редакцію Конституції 1866, що закріпила нове співвідношення сусп.-політ. сил, компроміс між буржуазією та ін. верствами сусп-ва. Було декларовано політ. права й свободи, у т. ч. вперше — свободи слова, зборів, друку тощо, скасовано станові та церк. привілеї, закріплено заг. виборче право (якого, однак, не було надано жінкам і військовим), запроваджено обов'язкову початкову освіту, а також кримінально-процесуальні гарантії і суд присяжних. Конституційні положення про захист усіх форм власності оберігали інтереси як буржуазії, так і поміщиків-землевласників. Конституцію доповнювали окремі закони щодо нац. меншин, згідно з якими мешканцям нових провінцій належало одержати підданство королівства, а деяким категоріям осіб — службовцям, працівникам освіти і охорони здоров'я — скласти іспит з румун. мови, історії, географії та конституційного права. Структура органів влади залишилася майже без змін. Формально визнаючи принцип нар. суверенітету, Румунія залишалася «конституційно-монархічною державою», в якій законодавча влада здійснювалася королем і нар. представництвом в особі палати депутатів і сенату. Збереглися високі виборчі цензи та вибори за колегіями (від «палати торгівців, промисловців, ручної праці, сільського господарства») — у нижню палату й за округами — у сенат. Залишилися і сенатори «по праву», число яких було дещо розширене за рахунок колиш. прем'єр-міністрів, голів палат, вищих суд. органів тощо. Король одноосібно призначав і звільняв міністрів, затверджував та оприлюднював закони, мав право видавати укази на виконання законів, був головнокомандувачем ЗС тощо. Виконавча влада здійснювалася від імені короля, всі офіц. акти монарха підписувалися королем і відп. міністром.

Загалом конституційні зміни мали відносно ліберальний характер, однак майже увесь їхній лібералізм перекреслювався репресивним законом про захист д-ви 1923, антидемократ. виборчим законом 1926, систематичним запровадженням у країні надзвичайного стану.

10 лют. 1938 король Кароль II розпустив парламент, установив особисту диктатуру, а 20 лют. того ж року запровадив нову конституцію, яка значно звужувала права і свободи громадян. Влада ще більше зосереджувалася в руках монарха, він перебрав на себе право оголошувати війну й укладати мир та військ. і політ. союзи, затверджувати екон. угоди без їх ратифікації парламентом. Король і уряд уповноважувалися видавати декрети з силою закону, а парламент набув рис дорадчого органу. Нижня палата парламенту обиралася за колегіями, що тепер складалися з рівної кількості депутатів, які представляли с. госп-во і ручну працю, пром-сть і торгівлю, інтелектуальні заняття. Сенатори обиралися за посадою і призначалися королем. Вибори ставали багатоступеневими й ще більш цензовими. Конституційним принципом визнавалась «єдність нації», що мало наслідком закріплення лише за «істинними румунами» права обіймати держ. посади й володіти приватним майном. Конституція проголошувала непорушність власності, відсутність класових та соціальних відмінностей, заборону пропаганди, спрямованої на зміну держ. ладу, перерозподіл або привласнення власності ін. осіб тощо.

Через рік після початку *Другої світової війни* Кароль II у верес. 1940 зрікся престолу, а всі владні повноваження в країні перебрав на себе прем'єр-міністр ген. Й.*Антонеску*, який, незважаючи на існування нового короля Михая I, почав іменуватися «вождем держави». Конституція була офіц. призупинена, а фактично — скасована. 14 вересня 1940 Румунія була проголошена «націонал-легіонерською державою». Скасовувалися навіть формальні представницькі установи та конституційні права і свободи.

Після краху військ. диктатури у серп.—верес. 1944 в країні було відновлено дію низки демократ. положень Конституції 1866 у редакції 1923 і скасовано антидемократ. законодавство 1940. У процесі подальшої демократизації сусп-ва 30 груд. 1947 король Михай I був змушений зректися престолу та емігрувати, визнаючи в акті зречення, що монархія не відповідає сучасним умовам держ. правління і заважає подальшому розвиткові Румунії. У цей же день Збори депутатів Законом № 363 прийняли зречення монарха, проголосили створення Румун. Нар. Республіки (РНР) і встановили, що Конституція 1866 з усіма наступними змінами скасовується. У лют.— берез. 1948 було розпущено Збори депутатів і проведено вибори до нового представницького органу, який було названо Великими нац. зборами. 13 квіт. 1948 новообраний парламент прийняв Конституцію РНР, вона декларувала завоювання політ. влади трудовим народом на чолі з робітн. класом, держ. суверенітет, демократ. права й свободи трудя-

щих, закріпила законодавчі основи організації держ. влади, існуючі форми власності та юрид. заходи щодо створення соціаліст. економіки (див. також *Соціалізм*). Конституція проголосила, що РНР є нар., єдиною, незалежною і суверенною д-вою. Вона містила спільні для всіх східноєвроп. д-в т. зв. нар. демократії положення та інститути, була досить подібною до *Конституції СРСР 1936*.

Друга Конституція РНР була прийнята Великими нац. зборами 24 верес. 1952. Вона зберегла наступність з попереднім Осн. законом, але посилила закріплення заг. засад, характерних для соціаліст. політ. системи, зокрема положення про керівну роль партії робітн. класу, повновладдя трудового народу, соціаліст. власність тощо. Вищими органами держ. влади визнавалися Великі нац. збори та їхня Президія. У подальшому конституція змінювалася лише в частині регламентації організації і здійснення держ. влади. Так, 1961 замість Президії Великих нац. зборів було засновано Держ. раду як постійно діючий орган влади.

21 серп. 1965 було прийнято нову конституцію, в якій зафіксовано завершення буд-ва соціалізму і «створення умов для поступового переходу до комунізму». Це позначилося не лише на новій назві країни — Соціаліст. Республіка Румунія, а й на визначенні нац. економіки як соціалістичної. Декларувалася належність усієї влади народові, який складався тільки з трудящих, закріплювалася роль Румун. комуніст. партії як «керівної сили суспільства». Фактично ця конституція попередила положення про «розвинений соціалізм» і «загальнонародну державу», що згодом знайшло найповніше відображення в *Конституції СРСР 1977*. У наступні роки конституція зазнала певних змін у зв'язку з реформою адм.-тер. поділу і судоустрою (1968), структури й повноважень Великих нац. зборів і нар. рад (1971—72), запровадженням поста президента д-ви (1974) та інституту референдуму (1986).

Після повалення 1989 режиму Н.Чаушеску Конституція 1965 формально не була скасована, але фактично її роль значною мірою виконував Декрет-закон від 14 берез. 1990 про вибори парламенту і президента Румунії. Нова конституція Румунії була прийнята 21 листоп. 1991 Установчими зборами і набула чинності з дня її схвалення на референдумі 7 груд. 1991. Згідно з цією конституцією, Румунія — нац., суверенна і незалежна, єдина й неподільна д-ва, форма правління якої — республіка. В офіц. назві д-ви немає слова «республіка», а відображено лише її істор.-геогр. та нац. характеристики. Конституція 1991 є типовим для постсоціаліст. д-в осн. законом, що втілює сучасну зх., передусім франц., конституційну доктрину, ліберально-демократ. модель конституції, принципи й інститути, визнані осн. цінностями *євроатлантичної цивілізації*. Вона закріплює відмову від *тоталітаризму*, авторитаризму й *етатизму* і перехід на демократ. шлях розвитку, враховує істор. досвід румун. д-ви і сусп-ва. Конституція обмежує держ. владу в рамках *громадянського суспільства*, посилює народовладдя, поділ держ. влади, визначає основи сусп. і політ. ладу, права та свободи громадян та обов'язки д-ви, організацію, діяльність і відповідальність публічної влади на загальнодерж. та місц. рівнях.

Літ.: Конституция и основные законодательные акты Румынской Народной Республики. М., 1950; Конституция и основные законодательные акты Румынской Народной Республики. М., 1954; *Гросул В.Я.* Два неизвестных проекта молдаво-валашской конституции (1828—1829 гг.). «Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук», 1964, № 8; Конституции государств Центральной и Восточной Европы. М., 1977; История Румынии. М., 2005.

І.Б. Усенко.

КОНСТИТУ́ЦІЇ СЕ́ЙМОВІ — правові акти, що від кін. 15 ст. приймалися *вальним сеймом*. Поділялися на постійні й такі, що діяли тільки певний час. Постійними були ті К.с., які містили норми щодо політ. ладу шляхетської *Речі Посполитої* (такими були, напр., *Генрикові статті 1573* та *пакти конвенти*). Від 1543 стало правилом друкувати К.с. польс. мовою і розсилати видрукувані примірники по окремих землях (ці дії вважалися їхньою публікацією). Для схвалення й видання К.с. потрібна була заг. згода учасників сейму. Від кін. 16 ст. всі сеймові ухвали приймалися як одне ціле (одна К.с.). К.с. оголошувалися від імені *короля*, який мав право надавати їм остаточну редакцію перед публікацією. К.с. увійшли згодом до законодавчого зб. *Volumina legum*.

Літ.: *Płaza S.* Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572—1574). Kraków, 1969; *Bardach J.* та ін. Historia ustoju i prawa polskiego. Warszawa, 1996.

П.М. Сас.

КОНСТИТУЦІ́ЙНА МОНА́РХІЯ — форма держ. правління, в якій влада глави держави — монарха (від грец. μοναρχία — єдиновладдя, єдинодержавність, «влада одного») — обмежується конституційними нормами. Як правило, монарх має титул *короля* (королеви), а в деяких країнах — *імператора* (імператриці), принца, еміра чи *султана*. К.м. виникли в країнах, де свого часу правили абсолютні монархи (основа їхньої влади була реліг., а сама їхня влада не обмежувалася законами; див. *Абсолютизм*). У 19 та на поч. 20 ст. у більшості таких країн система держ. правління набула респ. форм і лише в деяких — еволюціонувала в К.м.

Наприкінці 20 ст. із 43 країн-монархій 36 були К.м. З-поміж останніх 16 фактично мали одну королеву — Єлизавету II, главу д-ви Сполученого Королівства, 15-ти країн Співдружності та Брит. колоній. Найбільше К.м. — 10 — було в Зх. Європі. Характерною рисою цих д-в є те, що той чи ін. політ. курс у них проводить виборний уряд, а монарх здебільшого виконує лише церемоніальні та символічні обов'язки. Зрідка, однак, роль монарха може стати вирішальною — напр., у період виходу країни з конституційної кризи або проведення в ній заходів із запобігання військ. перевороту.

Літ.: *Bogdanor V.* The Monarchy and the Constitution. Oxford, 1995.

За: Філіп Нортон (Philip Norton) Constitutional Monarchy (The Oxford Companion to Politics of the World. Oxford, 2001). Пер. з англ. О.В. Юркової.

На червень 2008 29 д-в світу є монархіями. В Азії — 13: 7 коро-

лівств (Бахрейн, Бутан, Йорданія, Камбоджа, Малайзія, Саудівська Аравія, Таїланд), 3 емірати (Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати), 2 султанати (Бруней, Оман), 1 імперія (Японія). В Європі — 12: 7 королівств (Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція), 3 князівства (Андорра, Ліхтенштейн, Монако), велике герцогство Люксембург, місто-держава Ватикан (форма правління — абсолютна теократична виборна монархія). В Африці — 3: усі — королівства (Лесото, Марокко, Свазіленд). В Океанії — Королівство Тонга.

КОНСТИТУЦІ́ЙНА РЕФО́РМА В СРСР 1936. Формально конституційну реформу 1936 ініціював пленум ЦК ВКП(б), що відбувся в лют. 1935 і, як повідомляли газети, розглянув питання про внесення змін до процедури виборів до рад.

На той час політ. життя в *СРСР* мало ззовні демократ. вигляд: 1) суверенним носієм влади вважалися пролетарські маси (див. *Пролетаріат*, *Диктатура пролетаріату*); 2) представники робітників, червоноармійців і селян утворювали ради, які на всіх рівнях — від місцевого до загальнодержавного — формально мали всю повноту влади в країні; 3) між з'їздами рад законодавчу, виконавчу й суд. владу, згідно з чинною конституцією (див. *Конституція СРСР 1924*), здійснювали обрані ними органи — виконавчі к-ти; 4) виборці мали право відкликати свого депутата в будь-який момент (останнє не властиве для представницьких демократій парламентського типу, де виборці делегують депутатам на певний строк увесь обсяг своїх повноважень; див. *Демократія*). Однак зсередини політ. життя в країні було іншим: складання наказів виборців, визначення кандидатів у депутати, проведення зборів робітників, червоноармійців і селян або з'їздів рад, на яких обиралися депутати, контроль за діяльністю депутатів та ініціювання їх відкликання в разі потреби — усі ці дії здійснювала «структура», що перебувала поза рамками Конституції. Цю «структуру» уособлювала партія *більшовиків.* Режим рад. демократії давав змогу кер-ву ВКП(б) опосередковано — через рад. органи влади — керувати суcп. життям. Опосередкованість вважалася перевагою, оскільки за таких умов парт. к-ти могли не обтяжувати себе відповідальністю за повсякденні справи і водночас мали можливість волюнтаристськи вирішувати будь-які питання політ. характеру. Влада радянських органів була «вторинною», проте реальною. Ця обставина створювала як ілюзію суверенності народу, який обирав своїх представників до органів влади, так і потенційну залежність парт. органів від радянських: узурпація парт. органами владних функцій рад повинна була відтворюватися при кожному оновленні складу рад — обраними мали бути лише «слухняні» депутати, які підпорядковувалися залізній парт. дисципліні. Вибори до рад були для партії справою великої ваги. Були розроблені спец. виборчі процедури, що давали змогу штучно підбирати персональний склад рад за тими чи тими критеріями: класовим походженням, парт. приналежністю, демографічними ознаками тощо. Вибори відбувалися на основі нерівного виборчого права, зокрема, у першій конституції рад. Росії (лип. 1918) було затверджено істотну перевагу робітників над селянами. Дискримінувалося й міське нас. непролетарського походження. Представники «чужих класів» позбавлялися права голосу. Категорія «позбавленців» («лишенців») була досить численною — до 10 % населення. Виборчими дільницями вважалися підпр-ва, установи, військ. частини, навч. заклади. Для інвалідів, безробітних членів профспілок, дружин робітників і червоноармійців створювалися територіальні дільниці. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партій або профспілкових орг-цій, громадськості. Спосіб голосування подачею записок чи підняттям руки визначали самі збори виборців. Як правило, вибори проводилися відкритим голосуванням. На виборців чинили різноманітний тиск через безпосереднє начальство (оскільки вибори відбувалися на вир-ві), через громадськість, яка займалася розподілом матеріальних благ, чи погрозами «випадання» зі списків виборців. Ті, кого не влаштовував формалізм виборчих процедур, воліли залишатися вдома. В Україні першу справді широку кампанію виборів у ради, коли кількість тих, хто проголосував, перевищила половину наявного складу виборців, вдалося організувати тільки 1925/26. Прямі вибори проводилися лише до місц. органів влади. Всі інші з'їзди рад — від волосних (з 1923 — районних) до Всесоюзних — формувалися з депутатів місц. рад. Списки майбутніх членів виконавчих комітетів, аж до Всесоюзного ЦВК, ретельно опрацьовувалися в парт. комітетах відповідного рівня, аж до ЦК ВКП(б). Технологія виборчих кампаній не становила таємниці для багатьох. У летючці, що поширювалася есерами серед робітників *Дніпропе-*

Мітинг на стадіоні «Зенит», присвячений обговоренню опублікованого в пресі проекту «Положення про вибори у Верховну Раду СРСР». Сталіно (нині м. Донецьк). Липень 1937.

тровська в січні 1929, зокрема, зазначалося: «Більшовики нав'язали нам відкрите голосування у виборах в ради. Та невже можемо ми обрати вільно, коли обираємо відкрито? Хто насмілиться на очах осередкових князьків голосувати за чесного безпартійного або підняти руку проти мерзотника-комуніста, якщо останній виставлений осередком?»

Після того, як у лют. 1935 пленум ЦК ВКП(б) вирішив запровадити зміни до процедури виборів до рад (ішлося про те, щоб замінити нерівні вибори рівними, багатоступеневі — прямими, відкриті — закритими), він запропонував внести до порядку денного чергового Всесоюзного з'їзду рад питання про реформу Конституції СРСР. У цьому ж місяці 7-й Всесоюзний з'їзд рад розпочав процес розробки нового Осн. Закону. З цією метою він створив конституційну комісію під головуванням Й.*Сталіна*. До її складу увійшли 32 представники від усіх союзних республік, у т. ч. від УСРР — П.*Любченко*, М.*Мазай*, Г.*Петровський*, О.*Стаханов*, В.*Чубар* та ін. Комісія мала розглядати проекти, вже підготовлені фахівцями. Як свідчив С.Коен, М.*Бухарін* говорив своїм друзям, що написав текст конституції «від першого до останнього слова» майже одноосібно, лише при певній допомозі К.Радека. Звичайно, ішлося про переважно редакторську роботу. Те, що Конституція СРСР пройшла через руки М.Бухаріна, позначилося на її формі й змісті. На Заході цілком щиро називали цей документ найбільш демократ. конституцією у світі.

12 черв. 1936 проект Конституції СРСР було опубліковано, і розпочалося тривале, майже піврічне його обговорення на парт. зборах трудових колективів і зборах громадян за місцем проживання. В Україні в обговоренні взяли участь понад 13 млн осіб.

Обговорення становило собою пропагандистську кампанію, і цього навіть не приховували. Спочатку ред. комісія з мільйонної кількості пропозицій щодо внесення поправок до проекту взяла до уваги лише 43, вони торкнулися 32 статей із 157, переважна їх більшість, на думку Й.Сталіна, була неістотною, проте в кінцевому підсумку було затверджено лише кілька поправок, здебільшого термінологічного характеру. Було також уточнено перелік загальносоюзних наркоматів, оскільки за час обговорення уряд поповнився ще одним наркоматом — оборонної пром-сті.

5 груд. 1936 Надзвичайний 8-й з'їзд рад СРСР затвердив нову Конституцію (див. *Конституція СРСР 1936*). У ній проголошувалося, що в країні побудовано соціалізм (див. *Соціалізм*). Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах мали створюватися не за вироб. одиницями, а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули зовн. рис парламентської влади.

Подібна еволюція влади була закономірною. У чинній з берез. 1919 парт. програмі проголошувалося, що позбавлення частини громадян політ. прав є тимчасовим заходом боротьби зі спробами експлуататорів відстояти або відновити свої привілеї. Вказувалося й на те, що тимчасовою є і «деяка» перевага в органах влади у пролетаріату порівняно з «дрібнобуржуазними» верствами села.

Однак зміни в конституційних нормах не позначилися на реальній владі. Коли Надзвичайний 8-й з'їзд рад СРСР затверджував новий Осн. Закон, було оголошено, що вибори до Верховної Ради заплановані на «найближчий час». Проте насправді вибори відбулися тільки 12 груд. 1937. Річна відстрочка потрібна була Й.Сталіну, щоб належним чином підготувати до виборів компартійно-рад. *номенклатуру* і самих виборців. «Революція згори», на його думку, повинна була завершитися велетенською кадровою чисткою.

«Зачистка» мала на меті забезпечити досягнутий раніше одноосібний контроль Й.Сталіна над партією і суспільством від будь-яких випадковостей. Спроба на XVII з'їзді ВКП(б) багатьох представників компартійно-рад. верхівки скористатися механізмом таємного голосування для усунення Й.Сталіна зі складу ЦК виявилася невдалою. Вона засвідчила, однак, зростаюче невдоволення в партії диктаторськими методами кер-ва. Після з'їзду генсек ініціював зміни в законодавстві, які полегшували розгортання масового терору, і чекав слушного часу, щоб розпочати його. З прийняттям нової Конституції СРСР стало можливим зробити компартійно-рад. апарат співучасником спрямованого проти нього ж (цього апарату) терору.

Скасуванням «ручної» системи виборів Й.Сталін викликав вогонь на всю очолювану ним компартійно-рад. вертикаль влади. Вільні вибори становили величезну загрозу для апарату, який звик не відчувати залежності від електорату. Останній раз вільні вибори відбувалися після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* за списками, підготовленими ще *Тимчасовим урядом*. У Росії тоді більшовики набрали 24 % голосів, а в Україні — 10 %.

Й.Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на НКВС. Він потребував підтримки з боку компартійно-рад. апарату. Щоб отримати її, генсек поставив апаратників перед перспективою вільних виборів. Тепер вони вимушені були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла для них нова Конституція.

У лют.—берез. 1937 відбувся пленум ЦК ВКП(б). Й.Сталін заявив на ньому, що країна опинилася в небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він звинувачував «безтурботних, добросердних і наївних керівних товаришів», котрі нібито втратили здатність розпізнавати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати «правильне рішення». Це був майже відвертий заклик до бунту проти «старих» керівників з великим, часто дореволюц., парт. стажем. Однак заклик вождя не дав істотних результатів. Під час перевиборів парт. к-тів,

проведених за вказівкою секретаріату ЦК ВКП(б) у берез.—квіт. 1937, старі кадри здебільшого залишилися на своїх посадах. Тоді чистку партійних органів взяв на себе НКВС СРСР на чолі з М.Єжовим.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 поклав початок Великому терору (див. *«Єжовщина»*). У ході відповідних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони — морально (через примус до публічного засудження «ворогів народу», дачу під тортурами неправдивих свідчень проти своїх співробітників, знайомих і навіть рідних, вимушену співпрацю з органами держ. безпеки).

Було покладено край усяким розмовам про висування альтернативних кандидатур на виборах у Верховну Раду, що точилися під час обговорення проекту нової конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного кандидата від т. зв. блоку комуністів і безпартійних. Висування незалежного від властей кандидата кваліфікувалося як антирад. діяльність.

У виборчому бюлетені друкувалося прізвище лише одного кандидата — від блоку комуністів і безпартійних, і хоча в бюлетені також друкувалася, як того вимагала світ. практика демократ. виборів, рекомендація: «Залиште прізвище одного кандидата, за якого Ви голосуєте, решту викресліть», однак тепер вона мала зовсім інший сенс. Всупереч практиці вільних виборів, коли у випадку, якщо в бюлетені міститься одне прізвище, то поряд є пара слів «за — проти», одне з яких виборцю слід було викреслити, перед тим зайшовши в спец. кабінку, організатори рад. виборів спростили текст бюлетеня і відповідних слів там не надрукували. Позитивне ставлення до кандидатури за цих умов виключало необхідність письмової фіксації такого ставлення, а отже, й робило зайвим відвідування кабінки для таємного голосування. Лише той, хто був не згоден і мав намір викреслити відповідне прізвище чи мав особливу думку, повинен був іти до кабінки, яка таким чином ставала своєрідним тестом на лояльність режимові.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися також про забезпечення належної явки виборців на виборчі дільниці. Було створено цілу «армію» агітаторів, яка рекрутувалася за вироб. ознакою. Кожен агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували.

Внесені до Конституції СРСР у ході її реформи 1936 зміни не вплинули на суть влади в країні. Контроль над *державою* та сусп-вом здійснював підвладний ген. секретареві ЦК ВКП(б) апарат, про який у «конституції соціалізму, що переміг», навіть не згадувалося. Конституція містила в собі лише декларативне (позбавлене юрид. сили) положення про комуніст. партію загалом, яка «являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних» (ст. 126).

Дж.: Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917—1936). К., 1937.

Літ.: *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). К., 1999; *Його ж.* Таємниця Тридцять сьомого року. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», число 5; Історіографічні дослідження в Україні, випуск 10: Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія (з нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження), ч. 1. К., 2000; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; *Литвин В.* Україна: міжвоєнна доба (1921—1938). К., 2003; Політична історія України. XX століття, т. 3. К., 2003.

С.В. Кульчицький.

КОНСТИТУЦІ́ЙНА РЕФО́РМА В СРСР 1988 — запроваджена з ініціативи ген. секретаря ЦК КПРС М.*Горбачова* реформа *компартійно-радянської системи державної влади в СРСР*. Діючи в рамках бюрократичної *перебудови*, реформатори прагнули пристосувати рад. лад до викликів сучасності шляхом демократизації політ. режиму. Насправді, однак, конституційна реформа 1988 перетворилася з традиційної для країни «революції згори» на некеровану «революцію знизу», яка розвалила *Комуністичну партію Радянського Союзу*, рад. соціально-екон. лад і створену володарями Кремля на тер. *СРСР* та країн Центр. і Сх. Європи комуніст. *імперію*.

З приходом до влади М.Горбачова сусп-во пов'язувало сподівання на докорінні політ. і соціально-екон. реформи. Воно не мало чітких уявлень про напрям і характер реформ, але ніхто не сумнівався в їх необхідності. «Ми чекаємо змін!» — так назвав свою пісню-хіт популярний тоді рок-співак В.Цой. Прагнучи відповідати сусп. настроям, новий лідер держ. партії енергійно взявся за справу. Навколо нього згуртувалася невелика група політ. діячів, які вважали, що дальше гальмування реформ призведе до втрати впливу кер-ва партії в сусп-ві і до послаблення позицій Рад. Союзу на міжнар. арені.

Кадрові зміни у вищому кер-ві, що були необхідні для забезпечення успіху реформ, М.Горбачов розпочав одразу після приходу до влади. Квітневий (1985) пленум ЦК КПРС перевів з кандидатів у члени політбюро В.*Чебрикова* і обрав членом політбюро секретаря ЦК М.Рижкова. На липневому (1985) пленумі ЦК був звільнений від обов'язків члена політбюро і секретаря ЦК у зв'язку з виходом на пенсію суперник М.Горбачова Г.Романов. Пленум ЦК обрав членами політбюро Є.Лігачова та Е.Шеварднадзе і звільнив М.*Тихонова* від обов'язків члена політбюро у зв'язку з виходом на пенсію. Посаду голови РМ СРСР зайняв М.Рижков.

Склад вищого органу компарт. кер-ва продовжував інтенсивно оновлюватися і в наступні роки. З політбюро ЦК пішли Д.Кунаєв, А.*Громико*, В.*Щербицький*, М.Соломенцев, Г.Алієв. Новий генсек змінив персональний склад цього органу майже повністю, з попередніх його членів залишався тільки В.Воротніков, обраний на цю посаду 1983.

Інтенсивна кадрова чистка відбулася і в секретаріаті ЦК КПРС. З команди Ю.*Андропова* в ньому залишився тільки Є.Лігачов. Склад ЦК після XXVII з'їзду КПРС (1986) оновився майже наполовину. За наступні кілька років так само майже повністю був змінений склад 1-х секретарів парт. к-тів респ., обласного і районного рівнів. Це була найбільш масштабна після 1937—38

кадрова зміна в історії КПРС. Однак ефект її під кутом зору поставлених завдань виявився незначним. Більш молоде покоління парт. керівників було таким же консервативним, як і попереднє.

У безпосередньому оточенні ген. секретаря ЦК почалася боротьба між ортодоксами на чолі з Є.Лігачовим і реформаторами, яких очолював обраний до політбюро ЦК у черв. 1987 О.Яковлев. М.Горбачов залишався арбітром, але розумів, що його висуванці здатні у сприятливий для них момент поставити питання про заміну ген. секретаря. Апелювати до парт. низів у боротьбі з *номенклатурою* він поки що не міг: рядові партійці були в лабетах залізної статутної дисципліни. За цих умов М.Горбачов все частіше почав звертатися через голову секретарів парт. к-тів до сусп-ва. Започаткована ним кампанія *десталінізації* зустріла активну підтримку в колах ліберальної *інтелігенції*. Завдяки політиці гласності сусп-во вперше почало знайомитися з реальною історією рад. часу.

Прагнучи зупинити потік публікацій, присвячуваних «білим плямам» в історії КПРС, Є.Лігачов ініціював появу 13 берез. 1988 в газ. «Советская Россия» листа ленінгр. викладачки Ніни Андреєвої під заголовком «Не можу поступитися принципами». Н.Андреєва вимагала припинити «очорніння історії КПРС». М.Горбачов спочатку не надав цій публікації серйозного значення. Незабаром, однак, він побачив, що партапарат почав використовувати її для розгортання кампанії, покликаної обмежити гласність і поставити політику перебудови в жорсткі рамки. З досить великим запізненням — тільки 5 квіт. — газ. «Правда» надрукувала ред. статтю «Принципи перебудови: революційне мислення в дії», в якій виступ «Советской России» визначався як «маніфест антиперебудовних сил». Після цього вплив Є.Лігачова на політику Кремля різко послабився. Натомість істотно зріс вплив О.Яковлева.

М.Горбачов домігся від членів ЦК КПРС згоди на скликання в період між двома з'їздами (вони відбувалися через кожні 5 років) партконференції. Така конференція була йому потрібна, щоб заручитися підтримкою всієї партії на проведення реформ.

Готовність ген. секретаря до рішучих дій з метою подолати опір номенклатури назрілим реформам зустріла сусп. підтримку. У такій атмосфері відбулися вибори делегатів на XIX конференцію КПРС. Рядовим членам партії вперше була надана можливість вибору кожного делегата з кількох кандидатур при таємному голосуванні. Незважаючи на це, партапарат все одно в цілому забезпечив обрання потрібних йому кандидатів. Проте делегатами конференції стали також деякі реформатори, які здобули собі ім'я завдяки виступам у засобах масової інформації.

План М.Горбачова зводився до того, щоб перетворити Рад. Союз на «соціалістичну правову державу». Тим самим ген. секретар ЦК КПРС фактично визнавав, що очолювана ним *держава* правовою не була. І справді, її засновники приховували свою владу над партією і країною під евфемізмом *диктатури пролетаріату*, а їхні наступники у повоєнні десятиліття взагалі відмовилися від незручного слова «диктатура». Однак кожний громадянин СРСР знав, що партія в особі її керівників приймає закони, але стоїть над ними.

Винайдений В.*Леніним* політ. лад базувався на тандемі «партія—ради». Парт. частина тандему мала диктаторські функції, а радянська — розпорядчі. Рад. органи формувалися нас. на виборах, які не були вільними внаслідок застосування парткомами обмежувальних процедур. Парткоми визначали персональний склад рад та їхніх виконавчих к-тів і доручали останнім безпосереднє управління д-вою. За собою вони залишали прийняття політ. рішень, якими повинні були керуватися ради. Самі ж парт. к-ти, за винятком центрального, були провідниками, а не носіями диктатури. Повнота диктаторської влади зосереджувалася в Центр. к-ті, а точніше — у його постійно діючих органах — політбюро і секретаріаті. Передача рішень, які приймалися цими органами, а також контроль за їх виконанням здійснювалися відділами ЦК.

У цю систему влади М.Горбачов прагнув внести виборче начало, тобто поставити формування парт. і рад. органів у залежність від тих, хто їх обирав. Він домігся того, щоб січневий (1987) пленум ЦК КПРС прийняв рішення про здійснення виборів до парт. к-тів на альтернативній основі при таємному голосуванні членів партії, і мав намір заручитися підтримкою парт. конференції для організації таких же вільних виборів у рад. органи влади всіма громадянами СРСР.

Тим часом партапарат спромігся вихолостити формулу вільних виборів делегатів XIX конференції КПРС. Щоб реально демократизувати політ. лад, треба було позбавити ради опіки з боку парткомів, або, як висловлювався генсек, забезпечити «повновладдя рад». Таким способом реформатори сподівалися покінчити з феод. за своєю природою взаєминами особистої відданості, які існували між функціонерами різних ланок компартійно-рад. апарату і перетворювали «внутрішню партію» на замкнений середньовічний орден (див. також *Демократичного централізму принцип*).

Компартійно-рад. система влади була олігархічною, і людина, яка посідала в ній найвищу сходинку, могла претендувати за відсутності масового терору тільки на роль координатора. Відчуваючи, що ця система влади вже давно вражена гниттям, М.Горбачов бажав знайти собі місце в реформованій системі, створюваній за його вирішальною участю.

XIX конференція КПРС відкрилася 28 черв. 1988. Гол. темою її порядку денного була політ. реформа. У доповіді М.Горбачов надав реформі оманливий вигляд повернення до форм організації влади, що були ліквідовані в ході проведення *конституційної реформи в СРСР 1936*. Винесена на розгляд партконференції форма організації влади справді нагадувала ленінську, але подібність була зовнішньою. Всесоюзні, респ. і місц. з'їзди рад, які скликалися 1917—36, були слухняними провідниками компарт. диктатури. Кожний крок їхньої діяльності суворо контролювався відповідним парткомом.

За концепцією М.Горбачова, вищим органом представницької влади ставав з'їзд нар. депутатів. 2/3 депутатів з'їзду обиралися шляхом прямих і вільних виборів на основі альтернативності при таємному голосуванні. 1/3 депутатів висувалася офіційно зареєстрованими громад. організаціями — КПРС, *Всесоюзною ленінською комуністичною спілкою молоді*, *профспілками*, творчими спілками, наук. громадськістю тощо. Кожний номенклатурний працівник, який бажав стати нар. депутатом, повинен був пройти через сито вільних виборів. Третина місць від громад. орг-цій, які надійно контролювалися апаратом, призначалася переважно для тих функціонерів вищого рангу, які остерігалися опинитися віч-на-віч з виборцями.

З'їзд мав збиратися кілька разів на рік, а його депутати повинні були працювати на своїх попередніх місцях роботи. З'їзд обирав Верховну Раду чисельністю до 400 депутатів — орган, який володів виключним правом приймати закони. Склад Ради повинен був щорічно оновлюватися за рахунок нар. депутатів, щоб усі вони до нових виборів встигли попрацювати в постійно діючому законодавчому органі.

Якщо політ. реформа перетворювала Верховну Раду на єдине в країні джерело *влади*, то найвищим персональним посадовцем ставав голова парламенту, а не ген. секретар ЦК КПРС. М.Горбачов належним чином підготувався до виборів на з'їзд нар. депутатів, що були заплановані на 1989. Вересневий (1988) пленум ЦК дав ген. секретареві рекомендацію виставити свою кандидатуру на вакантну у зв'язку з переходом А.Громико на пенсію посаду голови президії ВР СРСР. Зайнявши цю посаду, М.Горбачов міг претендувати на підтвердження своїх повноважень під час формування на з'їзді нар. депутатів СРСР нового складу Верховної Ради.

Конституційна реформа 1988 не зустріла чітко артикульованих заперечень на самій конференції. Частково це було пов'язано з вправністю, з якою спрямовував ген. секретар ЦК її хід. З його ініціативи дебати транслювалися по телебаченню, і кожен, хто виступав, не бажав позиціонувати себе як ворога реформ. Противники М.Горбачова могли лише висловлювати сумніви щодо чіткості цілей і орієнтирів, поставлених Центр. к-том і ген. секретарем ЦК. Найбільш резонансним був виступ письменника Ю.Бондарева, який порівняв проголошену перебудову з літаком, що піднявся в повітря, але не знає, де йому приземлитися.

Окрім того, представники номенклатури не сприйняли перехід влади від парт. к-тів до рад та їх виконкомів як надто велику новацію, оскільки звикли до того, що членство в радах різних рівнів завжди було доповненням до відповідної за рівнем парт. посади. У біографії багатьох з них рад. посади чергувалися з партійними і навпаки. Перехід з одного крісла в інше вважався для них непринциповим, тому що вони залишалися членами однієї «внутрішньої партії».

Можливі заперечення з боку тих, хто мав право голосу на партконференції в черв.—лип. й на позачерговій сесії Верховної Ради в листоп. 1988, стосовно того, що кандидати на керівні посади мали шукати підтримки у виборців, М.Горбачов передбачив завчасно й запобіг їм: представники номенклатури могли ставати нар. депутатами через громад. орг-ції.

Під кутом зору «персонального крісла» конституційна реформа 1988 не була доленосною подією. Тому мало хто з представників номенклатури міг усвідомити її значення в трансформації компартійно-рад. системи влади.

М.Горбачов не допустив дискусії в питанні про політ. реформу. Проголошені ним тези були негайно проголосовані й прийняті при кількох голосах проти. Мало хто з делегатів партконференції побажав мати вигляд ретрограда, коли його ставили перед дилемою в питанні, чи варто віддавати владу народові. Коли питання ставилося руба, демагогічні виверти про народність компартійної влади не спрацьовували.

Тим часом ліквідація ленінського тандема «партія—ради» одразу ж позбавила комуніст. партію статусу держ. структури. КПРС практично негайно перетворилася на звичайну *партію політичну* і внаслідок цього втратила здатність контролювати хід подій у країні. І навпаки, ради, ставши повноцінними органами влади, негайно «втягнули в себе» всю «внутрішню партію». Номенклатурний клан десятиліттями формувався як монопольна конгрегація управлінців, без якої держ. життя в усіх його формах існувати не могло. Тому він залишився при владі в усіх регіонах країни, за винятком тих, де повномасштабна радянізація розгорнулася тільки в повоєнні десятиліття. Конституційна реформа 1988 навіть зміцнила цей клан, тому що очистила його від нагромадженого баласту вільними виборами.

Початок пострад. періоду датується 1991 роком. Але насправді його слід датувати 1989—90 роками, тобто періодом, коли конституційна реформа 1988 запрацювала. Вибори 1989 на З'їзд нар. депутатів СРСР і вибори 1990 в респ. та місц. органи влади створили нову політ. реальність, хоч її ще не усвідомили в повному обсязі ні всередині країни, ні за її межами. Замість тієї рад. влади, яка тримала кожного громадянина в цілковитій залежності від командного центру в Кремлі, в Рад. Союзі почала функціонувати демократ. рад. влада, сформована самими громадянами на вільних виборах. Ця зміна, однак, маскувалася тим, що ті, хто обирав, і ті, кого обирали, керувалися звичними нормами поведінки. Зокрема, рад. органи влади, як і раніше, чекали керівних указівок від секретарів компарт. к-ту, якому вони раніше підпорядковувалися.

Тим часом у процесі реалізації конституційної реформи 1988 компартійно-рад. номенклатура якщо не зрозуміла, то відчула, що «загальнонародна власність» втратила статус власності тоталітарної д-ви, тобто власності одного сукупного власника — керва держ. партії, і може бути приватизована (див. *Приватизація*). Не гаючи часу, вона почала привласнювати все, що могла. До таких дій підштовхувало й те, що, втрачаючи свою посаду, номенклатурний працівник будь-якого рівня одразу позбавлявся

набутого соціального статусу та звичних засобів до існування.

Соціально-екон. лад СРСР, який уже давно був у стані перманентної кризи, почав агонізувати разом з агонією КПРС.

Літ.: *Кульчицький С.В.* Керівні органи Центрального Комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. К., 1990; *Восленский М.С.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. М., 1991; Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал, т. 2: Апогей и крах сталинизма. М., 1997; *Пихоя Р.Г.* Советский Союз: история власти. 1945—1991. М., 1998; *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917—1991. К., 2000; *Kulchytsky S.* Nation-Building in the Independent Ukraine. Kyiv—New York, 2003; *Литвин В.* Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985—1991). К., 2005.

С.В. Кульчицький.

КОНСТИТУЦІ́ЙНИЙ ВИ́МІР УКРАЇ́НСЬКОЇ ІСТО́РІЇ (до початку 1990-х років). У широкому розумінні конституційний вимір історії є розвитком спочатку природного права, що, не будучи писаним, нагромаджувалося в пам'яті людей, збагачувалося й оборонялося главами родин, верхівкою роду і племені, передавалося з покоління в покоління, згодом — ще й умовних сусп. договорів про утворення держави — і нарешті — упозитивованих законів, серед яких завжди можна виокремити стрижневі, основні, тобто такі, що називаються «constitutio» (конституційними). Конституційний вимір укр. історії у загальноістор. розумінні охоплює всю діяльність органів влади, що здійснювалась у формах, визначених традиціями, звичаями, нормами та ін. соціальними регуляторами (у нову добу — ще й держ. правом), а також витоки, еволюцію і вдосконалення всіх конституційно-правових інститутів, теорії та практики організації сусп. і держ. життя відповідно до фактичних чи юрид. конституцій на тер. сучасної України з моменту формування на ній правових відносин і до сьогодні.

Конституційний процес на укр. землях мало чим відрізнявся від аналогічних процесів, якими просувалася історія на землях ін. д-в світу. Проте фактичні конституції, тобто сусп. відносини, що реально складалися й існували незалежно від їх формалізації (такі конституції не створювалися законодавчо, а виникали самі по собі на ґрунті природного менталітету, традицій, нагромаджуваного істор. досвіду), судячи з матеріальних пам'яток, мали й одну виразну особливість — вони були переважно «мирними».

Уперше розвинених форм фактичні конституції набули в часи побутування на території України могутнього племінного союзу царських скіфів (панівна верства), скіфів-кочовиків, еліно-скіфів, скіфів-хліборобів (орачів) та ін. етнічних спільнот. *Скіфи* привнесли в них паростки військ. демократії. «Стовпами» влади були ідеї матері-роди́ни, отця-неньки, патріарха-родоначальника, а «законодавцями» — жерці та вожді племен (царі), згодом — родові й племінні сходи, збори військ. еліти, наради при вождях, ради родових старійшин, союзні племінні ради.

У 6—3 ст. до н. е. конституційний процес вступив в епоху фактичного уконституціювання класового сусп-ва і збагатився міфічним (умовним) сусп. договором між скіф. племенами про утворення д-ви з центром у *Кам'янському городищі.* Після поразок у війні з Македонією скіф. д-ва почала занепадати, а в 3 ст. до н. е. центр її розвитку перемістився до Криму (до *Неаполя Скіфського*).

За кілька століть до нової ери тутешня людність почала засвоювати деякі елементи найновішого на той час конституціоналізму. Вони були привнесені сюди еллінськими колоністами, які заснували міста-держави *Ольвію*, *Феодосію*, *Пантікапей*, *Херсонес Таврійський*, *Тіру* та ін. (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Фактичні конституції грецьких *полісів* переважно тяжіли до *демократії*, тобто всотували кращі зразки афінських *агор*, екклесій та ареопагів, захисту δική (прав, справедливостей), а незабаром і νόμοζ (законів), і власне конституцій (так з часів Ферамена називалися деякі закони). Систему влади в містах-державах представляли нар. збори й виборні виконавчі органи (ради міст, колегії *архонтів*, архонти-епоніми та ін.). Попередниками суд. конституційного контролю в 3 ст. до н. е. стали колегії ефорів, фесмофестів, діететів, геліея тощо.

З часом причорномор. елліни віддали перевагу, звичайно, фактичним конституціям, що передбачали спартанські держ. інституції: два царі, герусію (раду старійшин), апелу (нар. зібрання) та колегію ефорів. Найбільшого розвитку такі системи органів влади набули в *Боспорському царстві*, де процеси занепаду представницьких інституцій супроводжувались аристократизацією правління. Та в серед. 1 ст. до н. е. Боспорське царство опинилося під владою римлян, які теж у той час уже втрачали надбання респ. традицій. За доби романізації боспорські фактичні конституції так чи інакше поступово трансформувалися від аристократизації до авторитаризації повністю залежних від завойовників органів держ. влади. Проте у 3—4 ст. вони були знищені готами і *гунами.*

Майже тисячолітнє панування у пд. регіонах майбутньої України греків і римлян не могло не посприяти прискоренню конституційного процесу. Колоністи привнесли сюди не тільки практичні зразки право- і державотворення антич. цивілізації, а й учення про сусп-во, право, д-ву, політику тощо.

Трипільська культура, грекоримська (див. *Антична культура в Північному Причорномор'ї*, *Античність*), скіфсько-сарматська (див. *Скіфи*, *Сармати*) культури, ймовірно, позначилися, звичайно, на процесах складання фактичних конституцій слов'ян. племен. За рим. доби (див. *Рим Стародавній*) і часів *Великого переселення народів* вони вступили в кінцевий період первіснообщинного ладу і замінили звичаєві конституції на сусп. договір у вигляді конгломерату «законів батьків», «правди пращурів», божественних (переважно язичницьких) настанов, що передавались усно із покоління в покоління. Саме на таких конституціях базувалися, імовірно, інституції ранніх слов'ян. держ. утворень (нар. зібрання, ради старійшин, ради племінних союзів тощо). Можливо, саме в цей період існував згадуваний у деяких літописах і договорах із греками «устав і закон руський», який

можна було б вважати однією з перших писаних власне протоконституцій пд.-сх. слов'ян. Але, якщо навіть припустити, що «устав і закон руський» був справді писаним документом, то це зовсім не означає, що він став наслідком законодавчої діяльності наших пращурів, він міг бути, звичайно, лише зведенням *звичаєвого права* русів (див. *Русь*), що передавалося в піснях, переказах, приказках, символах, легендах, сказаннях, билинах, віруваннях та ін. формах колективної пам'яті.

За княжої доби (9—14 ст.) вітчизн. конституційний процес знайшов своє відображення як у юрид. документах *Київської Русі*, так і в богословській політико-правовій ідеології. Осн. джерелами останньої, окрім слов'ян. менталітетних традицій, були давньогрец. і давньорим. правові встановлення та християн. догми (див. *Християнство*), трансформовані у візант. законах і вченнях (Еклога, *«Закон судний людєм»*, Прохірон, Старий Завіт і Новий Завіт (див. *Біблія*), проповіді Афанасія Александрійського, Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, *Фотія* та ін.). Значну роль у розвитку східнослов'ян. протоконституційного мислення відіграли фундатори вітчизн. *православ'я*: *Антоній Печерський*, *Феодосій Печерський*, *Никон*, *Нестор*, Сильвестр, Іоанн, Никифор, *Климент Смолятич*, *Кирило Турівський*, *Даниїл Заточник*, *Серапіон* Владимирський та ін.), а також княгиня *Ольга*, князі *Святослав Ігорович*, *Володимир Святославич*, *Ярослав Мудрий*, *Володимир Мономах*.

Завдяки літописам, особливо «*Повісті временних літ*», до нас дійшли тексти деяких власне політико-правових, у т. ч. конституційного характеру, настанов часів Київ. Русі, втілених у *договорах Київської Русі з Візантією* 10 ст., «*Руській правді*», договорах *віча* з князями, княжих уроках, уставах і грамотах, а також *Ізборнику 1073*, *Ізборнику 1076*, *«Повчанні» Володимира Мономаха* тощо. У цих джерелах та в численних проповідях, «словах» і «моліннях» відображалися такі основоположні змістовні засади вітчизн. протоконституційного мислення 8—14 ст., як: потяг до правди й справедливості, увага до проблем людини, недоторканність власності, божественне походження влади князя, доктрина династичного владування, повага до природного права, визнання суд. рішень, централізація влади в *Києві*, підпорядкування благодаті, тобто євангельським істинам, удосконалення мистецтва держ. управління, гуманізація політ. моралі, зміцнення самостійності Київ. Русі, пом'якшення наслідків соціально-екон. нерівності людей, необхідність усунення з посад «злих» місцевих можновладців та ін. Звичайно, характерними для конституційного процесу тих часів залишалися принципи панування сили, станового поділу людей, хоча в деяких творах (праці *Іларіона*, *«Слово о полку Ігоревім»*, *Патерик Києво-Печерський*, *«Молєніє Даниїла Заточника»* тощо) лунали заклики до обмеження князівської влади, до миру й злагоди між народами, щоб судити людей не за багатством, а «по правді», наближати до себе мудрих і справедливих тощо. Втілювати такі протоконституційні настанови покликані були князі, віча, снеми (княжі з'їзди), боярські ради (думи), Правосл. церква як невід'ємний атрибут д-ви та численні місц. владці.

Після *монголо-татарської навали* спочатку на певний час центр подальшої еволюції східнослов'ян. протоконституційної думки і практики перемістився в *Галичину* й на *Волинь*. Тут вони зазнали відчутного впливу польс. та нім. правових традицій і почали збагачуватися феод. конституціями міст (ідеться, зокрема, про отримання Сяноком (нині місто в Польщі), *Львовом*, *Кременцем*, *Житомиром*, Києвом та ін. містами *магдебурзького права*).

У 15—17 ст. конституційний процес на більшій частині укр. земель почав зазнавати вже не тільки польс. і нім., а й литов. впливів. Водночас протоконституційний досвід, нагромаджений нашими пращурами в Київ. Русі («доба руського права»), знайшов відображення у Кревському акті (див. *Кревська унія 1385*), Віленській умові (див. *Віленсько-Радомська унія 1401*), *Городельській унії 1413*, у привілеях-конституціях галицькій шляхті на права й вольності Владислава II *Ягайла*, *Вітовта*, *Свидригайла*, *Казимира IV* Ягеллончика (протягом 1387—1457), Нешавських статутах (1454), *земських уставних грамотах* укр. землям (1456—1529), *Судебнику Казимира IV 1468*, привілеях волин. шляхті (1501), *«Уставі на волоки»* (1557), привілеях духовенству (1563), *Генрикових статтях 1573* і, особливо, у *Статутах Великого князівства Литовського* (1529, 1566, 1588). Останні буквально «виросли» з «Руської правди».

Починаючи від 16 ст. місцем збереження протоконституційного менталітету сх. слов'янства стали козацькі *січі* за *дніпровими порогами*. Тут фактичні конституції поставали із «законів батьків», «правди пращурів» із збагаченням їх «козацькими обикновеніями» (див. *Козацьке звичаєве право*). Утиски з боку шляхти, а також нагальна необхідність боротися з набігами татар змусили багатьох селян покидати свої рідні місця і тікати на малолюдні землі, де вони засновували *слободи*, *хутори*, ін. поселення, створювали козац. громади, мири, товариства, що існували за неписаними правилами істинно нар. конституцій. Останні еволюціонізували до військово-старшинського ладу, набували елементів народоправства, соборності, громад. солідарності, свободолюбства, рівноправності, братерства, справедливості, виборності владних органів і навіть, спочатку спорадично, поділу влади на «законодавчу» (*кошовий отаман*, заг. козац. ради), «виконавчу» (старшина) і «судову» (кошові судди, згодом — *кошовий суддя*, *генеральний суддя*).

Здоровий консерватизм козац. гурту мав своїм корінням випробувану віками селян. затятість, що відобразилася, зокрема, у соковитому прислів'ї: «Що город — то норов, що село — то звичай». За порушення «звичаю давняго» чимало посадових осіб розплачувалися власним життям. Козац. органи управління створювалися в куренях (див. *Курінь запорозький*), січах-форпостах, малих, а згодом і великих січових об'єднаннях (*Томаківська Січ*, *Базавлуцька Січ*, *Микитинська Січ* та ін.). Я.-Щ.*Гербурт* називав козац. конституції «найкращим

правом і матір'ю всіх прав», а спроби польс. володарів їх порушувати порівнював із прагненням перемістити море до *Самбора* чи Бескиди до Гданська (місто на узбережжі Балт. моря, Польща).

Впевнившись у неможливості зруйнувати фактичні конституції укр. козаків, Варшава почала використовувати козаків для охорони кордонів Речі Посполитої, а 1579 *Стефан Баторій* формально подарував козакам «октройовану конституцію» у вигляді певних прав і привілеїв. Осн. складниками козац. самоврядування були: гетьмани (зокрема такі, як: Б.Ружинський, П.*Лянцкоронський*, О.*Дашкевич*, кн. Д.*Вишневецький*, О.Ружинський, І.Свірговський, К.*Косинський*, Б.*Микошинський*, С.*Кішка*, П.*Конашевич-Сагайдачний* та ін.), січова військ. рада (січові збори; див. *Рада козацька*), *рада січової старшини*, старшинські ради, полковники *паланок*, курінні військ. збори, *курінні отамани*, похідна старшина, громад. отамани тощо. Ідеологами козац. конституцій виступили в цей період Ю.*Дрогобич*, П.Русин, С.*Оріховський*, Мелетій (*Смотрицький*), Касіян (*Сакович*), Йов (*Борецький*), Захарія (*Копистенський*), Михайло (*Рогоза*), Кирило (*Терлецький*), Іпатій (*Потій*), кн. В.-К.*Острозький*, а також Гедеон (*Балабан*), Х.Філалет, Ю.*Рогатинець*, Стефан (*Зизаній*), Лаврентій (*Зизаній*), Кирило (*Ставровецький*), Петро (*Могила*) та ін. Чимало козац. вождів у боротьбі за недоторканність фактичних конституцій січовиків, заснованих на вірі батьків та патріотизмі, були страчені властями або померли у вигнанні.

Посягання польс. шляхти на козац. вольності і привілеї, викладені в таких актах польс. влади, як «Порядок щодо низовців в Україні» (1590), *Ординація Війська Запорозького 1638* та ін. (ці акти руйнували конституційний устрій запорожців), стали гол. причиною спочатку низки козац. повстань, а потім — і нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). Саме з цього періоду бере свій відлік черговий етап конституційного процесу в Наддніпрянській Україні. Його осн. риси — створення гетьман. д-ви, юридизація, систематизація фактичних козац. конституцій у Союзному договорі з крим. ханом *Іслам-Гіреєм III* (1648), листах Б.*Хмельницького* до рос. царя *Олексія Михайловича* (1648), *Зборівському договорі Криму з Польщею 1649*, Договорі про союз Молдови з Україною (1650), грамотах царя Олексія Михайловича (1650), *Білоцерківському договорі 1651*, Ухвалі Земського собору про прийняття України «під високу государеву руку» (див. *Земського собору рішення 1653*), рішеннях *Переяславської ради 1654*, *Березневих статтях 1654*, *Переяславських статтях 1659*, Батуринських конституціях (1663), рішеннях *Малоросійського приказу* (1663—1722), *Московських статтях 1665*, *Глухівських статтях 1669*, *Конотопських статтях 1672*, *Переяславських статтях 1674*, *Коломацьких статтях 1687*, таємних договорах гетьмана І.*Мазепи* (1707), грамотах рос. царя *Петра I* (1708), *Решетилівських статтях 1709*, *«Пактах і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 1710*, «Маніфесті до європейських урядів» (1712) та ін. документах часу гетьмана П.*Орлика*, актах 1-ї *Малоросійської колегії* (1722—27), *«Рішительних пунктах» 1728*, рішеннях *Правління гетьманського уряду* (1734—50), *«Правах, за якими судиться малоросійський народ»* (1743), маніфесті імп. *Єлизавети Петрівни* про відновлення гетьманства (1747), збірниках *«Суд і розправа в правах малоросійських»* (1750—58), *«Книга Статут та інші права малоросійські»* (1764), *«Екстракт малоросійських прав»* 1767, актах 2-ї Малорос. колегії (1764), маніфестах рос. імп. *Катерини II* про ліквідацію укр. державності та її жалуваних грамотах (1765—85), а також у численних *гетьманських універсалах* і гетьман. інструкціях. Усі ці акти (діючі й такі, що юрид. сили так чи інакше не набули) є віхами (які, проте, по-різному позитивно чи негативно оцінюються тими чи ін. дослідниками) в історії вітчизн. конституційного процесу.

У 2-й пол. 17—18 ст. укр. конституціоналізм розвивався переважно і здебільшого у контексті західного і рос. правового поступу. Він був концептуально збагачений також політико-правовими вченнями Інокентія (*Гізеля*), Лазаря (*Барановича*), Іоанникія (*Галятовського*), Ф.Сафоновича, Сильвестра (*Косова*), А.Вишоватого, Афанасія Берестейського, Макарія, М.Токаревського, Діонісія (*Балабана*), Йосифа (*Нелюбовича-Тукальського*), А.Винницького, Йоасафа (*Кроковського*), М.*Андрелли*, І.Максимовича, *Димитрія Ростовського*, Стефана (*Яворського*), Феофана (*Прокоповича*), Я.Горленка, Мельхиседека (*Значко-Яворського*), Г.*Сковороди*, видатних козацьких літописців: Самовидця (див. *Літопис Самовидця*), Г.*Граб'янки*, С.*Величка*, Я.Лизогуба (див. *Лизогубівський літопис*) та ін. Саме ці мислителі і їхні численні учні та послідовники наповнили укр. конституціоналізм нової доби передовими доктринами й ідеями рівності, свободи, демократії, політ. лібералізму, просвітництва, природних прав людини, договірного походження д-ви, а також різними проектами майбутньої укр. державності, зокрема, створення укр. незалежної д-ви, єднання східнослов'ян. народів, автономного статусу України у складі *Російської імперії*, свободи православ'я, возз'єднання всіх укр. земель в одній д-ві. Вони ратували за втілення у свідомість політ. діячів високої політ. моралі, чеснот скромності, лагідності, доброзичливості, безсрібництва, необхідності опікування бідними та знедоленими тощо.

Гетьман. конституції в автономній Україні (як ті, що були розроблені самостійно, так і «даровані» Рос. державою) запроваджувались і захищались чинними військово-адм., військово-козац., полково-сотенними, церк. та ін. системами органів влади й управління, передусім ієрархією інституцій: гетьман (формально обирався, фактично призначався царем) — загальновійськ. рада (значення поступово падало) — *рада генеральної старшини* — ген. уряд (згодом *Генеральна військова канцелярія*) — полкові уряди (спочатку обиралися, потім призначалися) — генеральний, полкові та сотенні суди — місц. органи. У *Запорозькій Січі*, на яку не поширювалася влада гетьмана, ця система була дещо іншою: військ. рада — кошовий отаман —

військ. суддя — кошові старшини (старшинська рада) — курінні отамани — військ. служителі — похідна старшина — громад. отамани, начальники церков та ін.

Руйнуванню юрид. гетьман. і фактичних козац. конституцій, встановленого ними конституційного ладу в *Гетьманщині*, Запороз. Січі, *Слобідській Україні* та на ін. укр. землях поклали початок, по-перше, безперервні конфлікти й криваві суперечки між козац. старшиною, зрадництво в їхніх лавах, переслідування гетьманами та їхнім оточенням суто власних інтересів меркантильного характеру тощо, а по-друге, невідступна реалізація рос. *самодержавством* політики нищення укр. конституційних процесів. Рос. царі й імператори завжди жорстко контролювали такі процеси і всюди насаджували свої форми й методи државо- і правотворення. Спочатку цим займалися *Посольський приказ*, рос. війська на чолі з воєводами, Малорос. приказ, Колегія закордонних справ, згодом — царські резиденти при гетьман. урядах, Правительствуючий Сенат, знову Колегія закордонних справ (двічі), Малорос. колегія (двічі), Правління гетьман. уряду. Так чи інакше ці органи ставали суб'єктами укр. конституційного процесу, а від серед. 18 ст. — відвертого його нищення: 1723 було фактично, а 1734 і 1764 — юрид. ліквідовано *гетьманату інститут*; 1765 і 1781 — скасовано *полковий устрій*, 1775 — знищено Запороз. Січ, 1782—83 — запроваджено новий адм. поділ, 1783 — юридично закріпачено селян тощо.

Звичаєві конституції *Правобережної України* до 1793 таким же чином утискувалися Польщею і *Османською імперією.*

(Конституційний процес у 16—18 ст. у зх. і пд.-зх. землях України потребує окремого освітлення, що винесено за рамки даної статті.)

Від поч. 19 ст. і аж до 1917 укр. конституційний процес на теренах Наддніпрянщини еволюціонізував як складова загальноімперського процесу.

У цей період укр. мислителі та вихідці з укр. земель зробили значний внесок у розвиток загальнорос. конституціоналізму. Так, у розробленні концепції «законної монархії» (її доктрина була сформульована в «Наказі Комісії для створення проекту нового уложення»; див. *Комісія законодавча 1767—1768*) брали участь Я.*Козельський*, С.Десницький, Г.*Козицький*, В.*Золотницький*, І.Хмельницький, В.*Рубан*, П.*Завадовський*, М.*Мотоніс* та ін. У справі розвитку конституціоналізму працювали також мислителі-гуманісти межі 18—19 ст.: І.*Котляревський*, В.*Капніст*, О.*Шафонський*, Г.*Калиновський*, В.*Ломиковський*, І.Рижський, В.*Каразін*, О.Паліцин, Ф.*Туманський*, І.*Базилович* та ін., політ. діячі О.*Безбородько*, А.*Чеп*, П.*Симоновський*, О.*Рігельман* та ін., члени масонських лож (див. *Масонство*) в *Полтаві*, *Одесі*, Києві, *Харкові*, *Немирові*, *Кременчуці*, Кременці, Житомирі, декабристи-конституціоналісти (див. *Декабристів рух в Україні*), професійні правознавці, філософи, історики Ф.Давидович, М.*Балудянський*, Й.Шад, І.Тимковський, А.*Дудрович*, С.Єсикорський, П.Дегай, А.Гевліч, М.Білоус, С.*Гамалія*, І.Борисова, І.Скворцов, О.*Новицький*, С.*Гогоцький*, М.*Максимович*, О.Криворотов, Г.Гордієнко, Т.Степанов, К.Михайловський, О.Куніцин, *А.Федотов-Чехівський*, О.*Рославський-Петровський*, А.Валіцький, О.Палюмбецький, П.*Лодій*, І.*Данилович*, О.Міцкевич, С.Богородський, С.Орнацький, К.*Неволін*, П.Редкін, М.*Іванишев*, М.Пілянкевич, В.Лашнюков, О.Бакунін та ін.

До надбання рос. і укр. конституційної думки належать такі видатні пам'ятки конституційного процесу, як *«Екстракт із указів, інструкцій та установлень» 1786*, *«Екстрат малоросійських прав» 1767*, *«Екстрат про слободські полки»*, *«Зібрання малоросійських прав» 1807*, *Конституційний проект Північного товариства* (1822, 1824), *«Руська Правда»* П.*Пестеля* (1823), *Звід законів Російської імперії* (1830), *Звід місцевих законів західних губерній Російської імперії 1837*, «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (1842), акти про сел. (1861), земську, суд. (обидва 1864), міську (1870), військ. (1874) реформи, друге видання Зводу законів Рос. імперії (1884).

У цей же час усупереч політиці рос. самодержавства відродженням козацьких фактичних і юрид. конституцій опікувалися Т.*Шевченко*, М.*Костомаров*, П.*Куліш*, М.*Гулак*, М.Савич, В.*Білозерський*, О.*Навроцький*, О.Тулуб, О.М.*Маркович*, І.*Посяда* та ін. Частина з них 1846—47 об'єдналася в *Кирило-Мефодіївському товаристві*, в ньому були створені такі проекти, як *«Книга буття українського народу»* («Закон Божий») та «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» (див. *Кирило-Мефодіївського товариства статут*), а також ін. розробки, в яких на грунті політико-правового *романтизму* було відроджено й розвинуто укр. нац. і державницькі ідеї. Чл. т-ва Г.*Андрузький* виступив із власними варіантами конституційних проектів, побудованих у формі вільних міркувань, роздумів і навіть описово-мрійницьких змалювань, у яких розглядав «Україну з Чорномор'ям, Галичиною та Кримом» як частину федерації Слов'ян. Сполучених Штатів.

Значний внесок у збагачення вітчизн. конституційного процесу кін. 19 — поч. 20 ст. належить ідеологам укр. *громад*: М.*Драгоманову*, В.*Антоновичу*, П.*Житецькому*, К.*Михальчуку*, Т.*Рильському*, П.*Чубинському*, Г.*Галагану*, О.*Кістяківському*, В.*Тарновському*, одному з фундаторів *Літературного товариства імені Шевченка* у Львові О.*Кониському*, а також М.*Зіберу*, Ф.*Вовку*, С.*Подолинському*, О.С.*Терлецькому*, Я.*Шульгіну*, М.*Павлику*, І.*Франку*, *Лесі Українці.*

В історії конституційного процесу в Рос. імперії чимало держ. актів мали відверто «контрконституційний» характер. Це, зокрема, імператорський маніфест «Про непохитність самодержавства» та положення «Про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою» (1881), фабричне законодавство (1882—97), антиземська реформа (1890), «булигінська конституція» (1905; див. *Булигінська дума*) та ін. Усі ці акти спричиняли опір громад. думки й цим самим давали поштовхи до еволюції теорії і практики новітнього конституціоналізму. Віхами на цьому шляху стали проекти держ. ре-

форм 1863 і 1866, подарована «братушкам-болгарам» Тирновська конституція, розроблена під кер-вом вихованця юрид. факультету Харків. ун-ту О.*Градовського* (1879), програмна стаття І.*Петрункевича* «Найближчі завдання земства» (1879), конституція — «диктатура серця» М.Лоріс-Мелікова (1881), «Політична програма товариства "Земський Союз"» (1881—82), Осн. держ. закон Рос. імперії (1904), розроблений «Союзом визволення» під проводом І.Петрункевича, та низка ін. конституційних проектів земців-конституціоналістів чи їхніх опонентів (1905—07), урядові маніфести про утворення Держ. думи (1905; див. *Державна дума Російської імперії*), маніфест «Про удосконалення державного ладу» (1905), перша кодифікована юрид. конституція Рос. імперії — Осн. держ. закони в редакції від 23 квіт. 1906 — та ін.

Найважливішими подіями саме для укр. конституційного процесу виявилися «Проект основаній Устава українського общества "Вольный союз" — "Вільна спілка"» М.Драгоманова (1884), *«Україна irredenta»* Ю.*Бачинського* (1893), конституційні проекти *Революційної української партії* 1903 і 1905, автором та ідейним натхненником яких був М.*Порш*, ін. роботи (1905—12) М.Порша, конституційний проект *Української народної партії* 1905, підготовлений під кер-вом М.*Міхновського*, ін. націоналістичні заповіді М.Міхновського цього періоду, конституційні погляди М.Грушевського, викладені в багатотомній «Історії України-Руси» та в опублікованих 1904—17 працях «Нариси історії українського народу», «Конституційне питання і українство в Росії», «Ілюстрована історія України», «Наша політика», «Вільна Україна» тощо.

Ці та багато ін. політ. діячів, правознавців, представників ін. сфер гуманітарних наук стали ідеологами й організаторами «революційного» конституційного процесу в Україні 1917—20.

Українська Народна Республіка, *Українська Держава*, *Західноукраїнська Народна Республіка* збагатили вітчизн. конституціоналізм низкою нормативних актів конституційного характеру (*універсали Української Центральної Ради*, Статут Ген. секретаріату УЦР, закони про вибори, суд. систему, нац.-персональну автономію, про землю, громадянство, про тимчасовий держ. устрій України, про Держ. сенат Укр. Д-ви, універсали *Директорії* УНР і *Трудового конгресу України* про тимчасове верховне управління і порядок законодавства в УНР, про Держ. нар. раду УНР, про Держ. секретаріат, про держ. самостійність укр. земель колиш. Австро-Угор. монархії, про адміністрацію ЗУНР, *акт злуки 1919*, *Варшавський договір 1920* тощо) та конституційними проектами, що не встигли набути чинності, але ввійшли в історію укр. конституціоналізму як його важливий концептуальний доробок (проект конституції УНР 1917, *Конституція Української Народної Республіки 1918*, Закон про форму держ. влади 1919, *Конституція Української Народної Республіки 1920*, проекти конституцій П.*Скоропадського* (див. *Конституція Української Держави 1918*), О.*Ейхельмана*, С.*Дністрянського* (див. *Конституційні проекти Галицької Держави та Західноукраїнської Народної Республіки* та ін.). Авторами й ідейними натхненниками цих пам'яток вітчизн. конституційного процесу стали, окрім щойно названих, В.*Винниченко*, М.*Грушевський*, С.*Петлюра*, К.*Левицький*, Є.*Петрушевич*, О.*Лотоцький*, М.Порш, С.О.*Єфремов*, Мих.*Ткаченко*, І.*Шраг*, А.*Лівицький*, М.*Левитський*, І.*Красковський*, А.*Ніковський*, М.*Білинський*, С.*Баран*, І.*Липа*, М.*Василенко*, С.*Шелухін*, В.Косинський, М.*Чубинський*, А.*Марголін*, В.*Старосольський*, С.*Витвицький*, Л.*Цегельський* та ін.

У 1917—20-х рр. започатковано також рад. конституціоналізм, гол. його віхами стали *Конституція Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки 1918*, *Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919*, Конституція Крим. Автономної СРР 1921, Договір про утворення СРСР 1922, Конституція СРСР 1924, *Конституція Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки 1925*, *Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929*, *Конституція СРСР 1936*, *Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937*, Конституція Крим. Автономної РСР 1937, *Конституція СРСР 1977*, *Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978.*

Майже з самого початку рад. конституційний процес перебував під контролем РКП(б)—ВКП(б)—КПРС та її провідників: В.*Леніна*, Й.*Сталіна*, М.*Хрущова*, Л.*Брежнєва*, Ю.*Андропова*, К.*Черненка*, М.*Горбачова.*

Концептуально рад. конституції базувалися на марксистсько-ленінських доктринах і розробленій на їхній основі політико-правовій теорії. Серед вихідців з України в еволюції цієї теорії, а також у практичній роботі з конституційного буд-ва найактивнішу участь брали держ. діячі й правознавці: Х.*Раковський*, О.*Хмельницький*, Л.*Троцький*, М.*Лебединець*, Є.*Терлецький*, Г.*Петровський*, В.*Затонський*, М.*Криленко*, Г.*Зінов'єв*, А.*Вишинський*, О.Винокуров, О.*Дзеніс*, П.Недбайло, В.*Корецький*, С.Кравчук, Г.Александренко, А.Таранов, Б.*Бабій*, В.Терлецький та ін.

У 1920—30-х рр. на західноукр. землях та в середовищі *української діаспори* концепції укр. конституціоналізму зх. зразка розробляли: М.*Чубатий*, Д.*Дорошенко*, Р.*Лащенко*, Д.*Антонович*, Ю.Панейко, А.Фатєєв, Є.Спекторський, С.Гессен, Є.*Перфецький*, Г.*Вернадський*, О.Ізгоєв, К.*Лоський*, О.*Назарук*, М.*Стахів*, Я.Падох, О.*Марков* та ін. Доктрини «войовничого» націоналістичного конституціоналізму пропонували: Д.*Донцов*, В.*Липинський*, Ю.*Коновалець*, В.*Кучабський*, Ю.*Липа*, А.*Мельник*, С.*Бандера*, М.*Сціборський*, П.*Мірчук*, Я.*Старух*, Л.*Ребет* та ін.

Завершальний етап розвитку укр. рад. конституціоналізму започаткували зміни, що, починаючи від 1988, вносилися до Конституції СРСР 1977: у груд. 1988 було поправлено 23 статті, у груд. 1989 — 30 статей і 1 глава, у берез. 1991 — 15 статей та преамбула, а в груд. цього ж року — 38 статей, 4 глави й 1 розділ. Відповідні зміни вносилися до Конституції УРСР 1978: у жовт. 1989 — до 48-ми статей і 3-х глав, у жовт. 1990 — до 38-ми статей і 3-х глав, у квіт. 1991 — до 1-ї

статті, у трав. цього ж року — до 2-х статей, у черв. — ще до 34-х статей і 1-ї глави, у лип. — до 19-ти статей і 1-ї глави, у верес. — до 18-ти статей та преамбули.

Нищівного удару рад. конституційний процес в Україні зазнав у берез. та жовт. 1990, коли шляхом скасування положень про *Комуністичну партію Радянського Союзу* як керівну і спрямовуючу силу рад. сусп-ва, ядро його політ. системи, держ. та громад. організацій, був зруйнований його фундамент, і в лип. 1990 — після ухвалення ВР УРСР *Декларації про державний суверенітет України*. Юридично рад. конституціоналізм припинив існування наприкінці 1991: у верес. 1991 Конституція УРСР 1978 була змінена і перейменована на Конституцію України, а в груд. цього ж року втратила чинність Конституція СРСР 1977. Відтоді укр. конституційний процес вступив у новий етап (див. *Конституційний процес в Україні 1990—1996*, *Конституційний процес в Україні після ухвалення Конституції України 1996*).

Літ.: *Грушевський М.С.* Конституційне питання і українство в Росії. Львів, 1905; *Драгоманов М.П.* Политические сочинения. М., 1908; Наше минуле. К., 1918; *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки. Львів, 1922; *Дністрянський С.* Загальна наука права і політики, т. 1. Прага, 1923, *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права, т. 1—2. Прага, 1923—24; Праці Комісії для виучування звичаєвого права України, т. 1—3. К., 1925—28; *Василенко М.* Матеріали до історії українського права, т. 1. К., 1928; *Шелухін С.* Історико-правничі підстави української державності. Вінніпег, 1929; *Яковлів А.* Українсько-московські договори у XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Чубатий М.* Огляд історії українського права, т. 1—2. Мюнхен, 1946—47; *Окіншевич Л.* Лекції з історії українського права: Право державне. Доба становлення станового суспільства. Мюнхен, 1947; *Таранов А.П.* Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1957; *Кукушкін Ю.С., Чистяков О.И.* Очерки истории Конституции СССР. М., 1980; *Юзьков Л.П.* Конституция Советской Украины. К., 1984; Конституційні акти України 1917—1920: Невідомі конституції України. К., 1992; *Мироненко О.М.* Історія Конституції України. К., 1997; Історія української конституції: Збірник документів. К., 1997; *Мироненко О.М.* З історії вітчизняної конституційної юстиції (серія статей). «Вісник Конституційного Суду України», 1998, 7; Антологія української юридичної думки, т. 1—10. К., 2002, 5; *Мироненко О.М.* Конституційна юстиція: маловідомі сторінки історії (цикл статей). «Закон і бізнес», 2000, 7; Правовий звичай як джерело українського права IX—XIX ст. К., 2006.

О.М. Мироненко.

КОНСТИТУЦІ́ЙНИЙ ПРОЕ́КТ ДО́ГОВОРУ ПРО УТВО́РЕННЯ СРСР У РЕДА́КЦІЇ УСРР, Український проект Конституції СРСР 1924. За результатами роботи 1-го з'їзду рад СРСР (див. *СРСР*) було оголошено, що з'їзд схвалив декларацію та договір про утворення СРСР. М.*Фрунзе* від імені УСРР запропонував передати проекти декларації і договору (вони були підготовлені керівними органами з'їзду, до яких входили представники вищих органів парт.-рад. кер-ва РСФРР та ін. рад. республік) на додатковий розгляд ЦВК союзних республік з метою їх доопрацювання як базових документів майбутньої Конституції СРСР (див. *Конституція СРСР 1924*). Висловлена М.Фрунзе пропозиція випливала як із невдоволення компарт.-держ. кер-ва УСРР тим, що центр. органи влади та управління РСФРР не раз вдавалися до порушень положень *Договору про військовий і господарський союз між Російською СФРР та Українською СРР 1920*, так і очевидності того, що парт.-держ. кер-во РСФРР прагнуло законодавчо оформити виникнення такої союзної *держави* рад. республік, яка б була максимально централізованою. Пропозиція була схвалена.

Відповідно до рішень 1-го з'їзду рад СРСР, наприкінці січ. 1923 ВУЦВК і РНК УСРР створили робочі комісії для доопрацювання декларації та договору й вирішили текст декларації залишити без змін, а до тексту договору внесли низку поправок і доповнень (усього бл. 30). 16 лют. 1923 текст проекту конституційного договору зі змінами схвалила РНК УСРР, а 17 лют. цього ж року — Президія ВУЦВК. 11—12 квіт. 1923 2-га сесія ВУЦВК 7-го скликання ухвалила резолюцію «Про союзний договір СРСР», в якій постановила продовжити роботу над проектом з урахуванням рішень 7-ї конф. КП(б)У, спрямованих на розширення гарантій прав республік і закріплення за ними більш широких прав у питаннях, що були зараховані до відання Союзу.

Після XII з'їзду РКП(б) для розробки нових підходів до проекту конституційного договору 4 трав. 1923 було створено спец. комісію ЦК КП(б)У у складі Х.*Раковського*, М.Фрунзе, В.*Затонського* і Е.*Квірінга.* Питання про створення союзної д-ви обговорювалися також на засіданнях комісій РНК УСРР 3, 7, 19 трав., їх протоколи потім затверджувало політбюро ЦК КП(б)У.

Остаточний текст укр. проекту конституційного договору (він складався з 36 статей Договору про утворення СРСР і 9 статей додаткового положення про палати ЦВК СРСР) було схвалено на об'єднаному засіданні комісій РНК УСРР 19 трав., потім 23 трав. його розглянули на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і РНК УСРР.

На відміну від тексту договору в редакції 1-го з'їзду рад СРСР, укр. конституційний проект закріплював більш широкі повноваження союзних республік й обмежував права загальносоюзного центру. У вступній частині формулювання про об'єднання республік у «єдину союзну державу» було замінено на формулювання, що республіки «утворюють Союз Радянських Соціалістичних Республік». У ст. 34—36 конституційного проекту проголошувалося, що суверенітет республік обмежується нормами союзного договору, але лише з питань, зарахованих до компетенції Союзу. Поза цим кожна республіка мала здійснювати свою держ. владу самостійно, а Союз мав охороняти суверенні права республік. За кожною республікою зберігалося право вільного виходу з Союзу, а її територія і конституція не могли бути змінені без її згоди. Дана норма не могла змінюватись, обмежуватись або скасовуватися без згоди союзних республік.

Згідно зі ст. 17—20 проекту, ЦВК союзних республік надавалося право опротестовувати декрети і постанови Президії ЦВК СРСР — у ЦВК СРСР, постанови РНК СРСР — у Президії ЦВК СРСР, а також призупиняти по-

станови наркомів СРСР у разі їх невідповідності союзному договорові, законодавству республіки або порушення ними інтересів республіки.

Проект передбачав розширення гарантій екон. прав республік та рівноправність республік у культ. і адм. питаннях, що мало забезпечуватися обговоренням та схваленням рішень верховних органів влади СРСР у другій палаті ЦВК СРСР (за Конституцією СРСР 1924 — Рада Національностей).

Одночасно пропонувалося децентралізувати систему держ. управління, зокрема зменшити кількість загальносоюзних і об'єднаних наркоматів (керованих союзним центром). Загальносоюзними залишалися наркомати з військ. і мор. справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Вони повинні були мати при РНК союзних республік не уповноважених (як це передбачалося документом, розробленим парт.-держ. кер-вом РСФРР), а наркомів. У віданні республік були питання регулювання на їхній тер. тарифів внутр. сполучень, залізничного та поштово-телеграфного будівництва, а також управління залізничними шляхами і поштово-телеграфними установами, які не мали загальносоюзного значення. Загальносоюзні наркомати закордонних справ і зовн. торгівлі входили до розряду об'єднаних (це згодом викликало найбільше роздратування кер-ва рад. Росії), а об'єднані наркомати продовольства, праці, робітн.-сел. інспекції — до самостійних наркоматів республік.

До виключного відання загальносоюзних органів були зараховані (ст. 1): представництво Союзу в міжнар. відносинах; зміна зовн. кордонів Союзу; укладення договорів про прийняття до Союзу нових республік і встановлення умов цього прийняття; оголошення війни й укладення миру; укладення позик СРСР і розв'язання питань про зовн. і внутр. позики окремих республік; ратифікація договорів СРСР; встановлення основ зовн. торгівлі і регулювання митної політики; розробляння основ заг. плану всього нар. госп-ва Союзу, укладення загальносоюзних концесійних договорів (див. *Концесії*) і встановлення осн. норм, які регулюють укладення окремими республіками концесійних договорів з іноз. громадянами; кер-во транспортною і поштово-телеграфною справою в загальносоюзному масштабі; встановлення основ організації збройних сил СРСР; затвердження союзного держ. бюджету, єдиної монетної, грошової та кредитної системи, а також системи загальносоюзних податків; розробляння законодавства про переселення і встановлення колонізаційного фонду, який має загальносоюзне значення; визначення основ законодавства в галузі союзного громадянства відносно прав іноземців; встановлення заг. амністій; скасування постанов з'їздів рад, ЦВК і РНК союзних республік, які порушують союзний договір. У ст. 2 було наведено перелік питань, стосовно яких Союзу надавалося право встановлювати лише основи або заг. засади союзного законодавства: внутр. торгівля; користування надрами, лісами і водами, які мають загальносоюзне значення, землекористування; судоустрій та судочинство, цивільне й кримінальне законодавство; законодавство про працю; система мір та ваги; програми і плани стат. робіт, які проводяться в загальносоюзному масштабі; податкова політика окремих республік.

При цьому з відання СРСР були вилучені питання землеустрою та встановлення заг. засад нар. освіти і охорони здоров'я. Розширювалась участь союзних республік у вирішенні питань, які, на думку кер-ва РСФРР, мали перебувати у виключному віданні загальносоюзних органів: республіки могли вступати в міжнар. зносини від власного імені, однак лише в межах, визначених особливими актами союзної влади; мали право зноситися з прикордонними сусідніми державами з адм.-правових і госп. питань і укладати з цих питань відповідні договори, які б не суперечили міжнар. договорам і законодавству СРСР; самостійно, за взаємною згодою і без втручання союзних структур, вирішувати питання про внутр. кордони між собою; право оголошувати на власній тер. приватні амністії, помилування і реабілітації. Передбачалося право республік з усіх питань, в яких союзні органи встановлювали основи або заг. засади, видавати свої власні законодавчі акти, що не суперечили загальносоюзному законодавству.

Проект закріплював за республіками право вирішення важливих питань у фінансовій і бюджетній сферах. Згідно зі ст. 22—29, у повне відання союзних республік передавалися місц. бюджети, респ. податки, встановлювалася самостійність респ. кредитних систем. Чітко розмежовувалися союзний і республіканський бюджети, їх прибуткова та видаткова частини. Прибуткова частина союзного бюджету обмежувалася прибутками від загальносоюзних підпр-в і майна, надходжень від спільних союзних галузей управління, Держбанку, загальносоюзних податків і внесків союзних республік, якщо такі будуть встановлені. Респ. бюджети мали формуватися цілком самостійно за рахунок прибутків від держ. підпр-в і власного майна республік, надходжень від наркоматів, за винятком спільних галузей управління, і респ. податків та зборів. Усе майно й ресурси, що містилися на тер. республік, перебували у їхньому розпорядженні, користуванні та управлінні. Значні повноваження надавались республікам щодо функціонування трестів (див. *Тресті радянські*) й ін. держ. об'єднань, різноманітних пром. і торг. об'єднань громадсько-правового і приватно-правового характеру — акціонерних та пайових т-в і компаній.

Єдиного союзного громадянства не передбачалося, натомість, згідно зі ст. 30, при перебуванні громадян однієї республіки на території ін. вони могли користуватися всіма правами громадянина даної республіки.

Укр. конституційний проект на першому засіданні розширеної комісії ЦВК СРСР з розробляння проекту Конституції СРСР (воно відбулося 8 черв. 1923) не розглядався, оскільки за основу обговорення взято проект, розроблений конституційною комісією ЦВК СРСР як такий, що більшою мірою забезпечував інтереси загальносоюзного центру.

На 4-й нараді ЦК РКП(б), що відбулася 9—12 черв., Й.*Сталін* та ін. парт. й держ. керівники РСФРР жорстко розкритикували укр. проект, звинуватили Х.Раковського у «конфедералізмі», хоча той не промовив жодного слова і не зробив жодного натяку про конфедеративний устрій СРСР.

У ході подальшої роботи розширеної комісії ЦВК СРСР над проектом Конституції СРСР кілька напрацювань з укр. проекту були частково враховані, зокрема в питаннях про гарантії суверенних прав союзних республік (ст. 34—36 укр. проекту), а також про компетенцію Верховного Суду СРСР (ст. 14 проекту), і відповідно увійшли до 2-ї та 7-ї глав Конституції СРСР.

Літ.: *Игнатьев В.И.* Советский строй, вып. 1: Возникновение и развитие конституции Союза ССР. М.—Л., 1928; *Цюцюра Т.-Б.* Проект тексту конституції Союзу РСР в редакції Української РСР. «Український історик», 1986, т. 23; *Салига Л.П.* Боротьба Х.Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень—липень 1923 р.). «УІЖ», 1992, № 1; *Чехович В.А.* Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. Х., 1995.

В.Т. Окіпнюк.

КОНСТИТУЦІ́ЙНИЙ ПРОЕ́КТ ПІВНІ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА — політ.-правова програма таємного Пн. т-ва (див. також *Декабристів рух в Україні*), заснованого 1821 у *Санкт-Петербурзі.* Викладений у кількох варіантах Осн. статуту Всерос. союзу, гол. автором та ідейним натхненником яких був М.М.*Муравйов.* Мав істотні розбіжності з аналогічним проектом Пд. т-ва, викладеним у *«Руській Правді».* Пн. т-во керувалося ідеями верховенства народу і поділу влади на законодавчу, виконавчу та суд., передбачало федеративний устрій Росії у складі 13 д-в, 2 областей та 569 повітів. На укр. землях мали з'явитися Чорномор. д-ва (3 млн 465 тис. нас. чол. статі, столиця — м. *Київ*) та Укр. д-ва (відповідно 3,5 млн чоловіків, столиця — м. *Харків*). Законодавчим органом федерації мало бути Нар. віче з двох палат — Верховної думи і Палати нар. представників.

42 члени Верховної думи (по 3 від кожної держави і 3 від областей) мали обиратися законодавчими органами д-в на 6 років. 14 депутатів передбачалося переобирати через кожні 2 роки. Для членів думи встановлювалися цензи: віковий (30 років), осілості (9 років), майновий (володіння нерухомим майном вартістю 1500 *фунтів* срібла або рухомим — у 3000 фунтів срібла). До компетенції Верховної думи, крім законодавчих функцій, мали належати: суд над міністрами, верховними суддями, питання війни і миру, призначення суддів, головнокомандувачів сухопутних і мор. сил, корпусних командирів, начальників ескадр та верховного блюстителя.

Палата нар. представників мала обиратися на 2 роки громадянами д-ви чол. статі: по 1 депутату від 50 тис. обивателів-чоловіків. Чорномор. д-ва мала б посилати до палати 69 депутатів, Укр. — 70. Всього палата налічувала б 450 нар. представників.

Чергові збори Нар. віча передбачалося відкривати кожного першого вівторка грудня, тобто раз на рік. Палата нар. представників наділялася виключним правом на встановлення податків. Проекти законів мали пройти три читання у кожній з палат з інтервалом у 3 дні між кожним читанням. *Імператорові* надавалося право вето, яке могло бути подоланим 2/3 голосів кожної з палат. Закон набував чинності після згоди більшості Верховної думи і Палати нар. представників.

До компетенції Нар. віча декабристи зараховували ухвалення цивільних, кримінальних, торг. і військ. законів для всієї федерації, встановлення заг. правил судочинства та внутр. управління, оголошення війни, надзвичайного стану, амністії і помилування, розпуск владних органів окремих д-в, вирішення військ. питань, затвердження бюджету (на 2 роки), обрання правителів автономій, проголошення регентства чи спадкоємця імператора.

Передбачалось і функціонування *парламентів* окремих д-в. Кожний з них мав складатися з палати виборних представників і думи: палата обиралася б на 1 рік (1 депутат від 10 тис. громадян чол. статі) в останній вівторок вересня на спец. зібраннях; дума обиралася б на 4 роки із щорічною ротацією 1/4 її складу (1 депутат від 30 тис. чоловіків). Парламент д-ви повинен був збиратися двічі на рік.

Проект конституції не визначав повноваження парламентів д-в щодо ухвалення законів. До їхньої компетенції пропонувалося зарахувати прийняття постанов щодо внутр. управління, адм. поділу д-ви, встановлення місць обрання нар. представників, місц. податків, буд-ва доріг, каналів, заснування громад. закладів, шкіл, лікарень, а також право на клопотання перед Нар. вічем про внесення змін до конституції федерації.

Всю виконавчу владу проект конституції віддавав «верховному чиновникові російського уряду», спадкоємному за прямою лінією (від батька до сина, від тестя до зятя), — імператорові. Після складання присяги Нар. вічу йому надавалося право накладати вето на закони. Він вважався верховним військ. начальником із правом призначення і звільнення керівників галузевих виконавчих департаментів, ведення переговорів з іноз. д-вами і укладання мирних трактатів, які після ухвалення 2/3 присутніх на засіданні членів Верховної думи вважалися «верховними законами», призначення дипломатичних представників, скликання обох палат тощо.

Але для імператора встановлювалися й істотні конституційні обмеження. Верховний чиновник не мав права в ухвалюваних трактатах звужувати конституційний статус рос. громадян, оголошувати війну, відчужувати рос. землі, застосовувати військ. силу для придушення виступів усередині д-ви. Імператор зобов'язувався подавати вищому представницькому органові регулярну інформацію про стан д-ви. Конституція забороняла імператору виїжджати за кордон, зазначаючи, що такі від'їзди гальмують управління д-вою, порушують рівновагу влад, спричиняють зайві витрати, містять загрозу перетворення імператора, віддаленого від вітчизни, на знаряддя реалізації злих намірів її ворогів, впливу їх на верховного правите-

ля. Виїзд імператора за кордон розцінювався як зречення від трону, який негайно мав зайняти спадкоємець імператора.

Суд. влада визначалася в проекті досить розпливчасто. Її мало очолювати Верховне судилище з 5 або 7 суддів, обраних Нар. вічем з-поміж власників майна вартістю не менше 150 тис. *рублів*. Ін. суддів верховних суд. місць «з поради і згоди Верховної думи» повинен був призначати імператор, а в окремих д-вах чергових суддів — правителі цих д-в.

У преамбулі проекту конституції наголошувалося, що спроба правителя піднятися над законом ставить його як поза законом, так і поза сусп-вом. Джерелом верховної влади визнавався виключно народ. При цьому докладно визначались умови набуття і втрати *громадянства*. Усі громадяни вважалися рівними перед законом. Проголошувалися права на свободи: думки, слова, друку, зборів, союзів, віросповідання, вибору професії, місця проживання, суд. захисту, безпеки життя і власності, недоторканність власності. Кріпосний стан (див. *Кріпацтво*), рабство, поділ людей на *стани* і чиновників на 14 рангів (див. *Табель про ранги 1722*) передбачалося скасувати.

Конституцію не мали права змінювати ні імператор, ні Палата нар. представників, ні Верховна дума, ні Нар. віче в цілому. Такі повноваження надавалися виключно установчій владі — Нар. чи Держ. зборам, порядок скликання яких у проекті не визначався. Найвищий нагляд за дотриманням конституції покладався на імператора.

Конституція Пн. т-ва М.Муравйова була поміркованішою за «Руську Правду» П.*Пестеля*. Через це вона відкидалася Пд. т-вом, а також К.*Рилєєвим* та його соратниками із С.-Петербурга (див. *Декабристів конституційні проекти*).

Дж.: *Муравьев Н.* Проект конституции. В кн.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 1. М., 1951.

Літ.: *Довнар-Запольский М.В.* Идеалы декабристов. М., 1907; *Багалій Д.* Декабристи на Україні. Х., 1926; *Базилевич В.* Декабристи на Київщині. К., 1926; Декабристи на Україні, т. 1—2. К., 1926—30; *Дружинин Н.* Декабрист Никита Муравьев. М., 1933; *Нечкина М.В.* Декабристы. М., 1982.

О.М. Мироненко.

КОНСТИТУЦІ́ЙНИЙ ПРОЦЕ́С В УКРАЇНІ 1990—1996. Початок конституційного процесу внесення змін до *Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978* поклала ухвалена ВР УРСР (див. *Верховна Рада України*) 16 лип. 1990 *Декларація про державний суверенітет України*. Закріплені в декларації принципи суверенності, народовладдя, недоторканності тер. республіки, поділу державної *влади*, рівності громадян перед законом, гарантування їм конституційних прав і свобод мали конституційний характер.

Спираючись на декларацію, ВР УРСР затвердила 24 жовт. 1990 склад першої Конституційної комісії. Перед нею постало завдання розробити проект Концепції нової конституції. Комісія опрацювала один за одним 7 варіантів документа. У черв. 1991 концепція нової конституції була схвалена парламентом.

Тим часом у житті *СРСР* відбувалися епохальні події. Після конституційної реформи М.*Горбачова* політ. влада перейшла від комуніст. парт. к-тів до рад та їхніх президій і виконкомів (див. *Конституційна реформа в СРСР 1988*). Проведені 1989—90 вільні вибори зробили органи рад. влади єдинолегітимними.

За відсутності комуніст. парт. монополії ради вперше стали реальною владою. Радянська влада успадкувала властиву для політ. монополізму нероздільну побудову, але не була диктаторською. Проте її органи, незалежно від їхнього політ. забарвлення (уже після виборів 1990 з'явилися обласні ради, які за політ. спрямованістю більшості депутатів були антикомуніст.), незадовільно справлялися з новою для себе роллю носія влади. Раніше вони виконували лише функцію «передавального пасу» від справжнього носія влади — комуністичної партії — до нар. мас (див. *Диктатура пролетаріату*).

За таких обставин особливого значення набуло заснування в д-ві посади *президента*, відповідний закон був ухвалений ВР УРСР 5 лип. 1991. У Конституції УРСР вказувалося: «Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів». Після запровадження посади президента до тексту Конституції було внесено норму — «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України». Ці дві норми суперечили одна одній. Лише новий осн. закон держави, який би запроваджував принцип поділу держ. влади на законодавчу, виконавчу і судову, міг усунути цю суперечність.

У черв. 1991 Конституційна комісія приступила до розроблення проекту нової Конституції. Вивчалися конституції ін. д-в, міжнар. конвенції, власний істор. досвід. У проекті були закріплені положення, що містилися в *Загальній декларації прав людини 1948*, пактах *Організації Об'єднаних Націй* про екон., соціальні й культ. права, *Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950* тощо. Ці норми не викликали заперечень на всіх етапах конституцій-

Підписання Конституційного договору. Київ, 8 червня 1995.

ного марафону і увійшли в остаточний текст Конституції.

Після подій 19—21 серп. 1991, коли було вчинено спробу держ. перевороту в СРСР, держ. партія (*Комуністична партія Радянського Союзу*) і ств. нею союзна держава (СРСР) відійшли в небуття.

24 серп. 1991 ВР УРСР ухвалила *Акт проголошення незалежності України.* Ця доленосна подія змінила багато положень парламентської концепції нової Конституції. Розбудова правової системи в незалежній д-ві повинна була здійснюватися на власній основі.

Проекти конституційної комісії обговорювалися на численних наук. конференціях. Було проведено низку експертиз вітчизн. та зарубіжними правниками. 1 лип. 1992 ВР України ухвалила постанову про винесення проекту Конституції України на всенар. обговорення. Протягом 6-ти місяців відбувалося обговорення опубл. варіанта проекту. У ньому взяли участь понад 180 тис. громадян. До Конституційної комісії надійшло понад 47 тис. поправок, доповнень і заперечень. При доопрацюванні проекту кожна восьма пропозиція була врахована: з'явилося 30 нових статей, 188 зазнали істотних змін, 48 було вилучено. 26 жовт. 1993 було оприлюднено черговий варіант проекту.

У ході дебатів виявилася непримиренна суперечність між позиціями Президента України Л.*Кравчука* та ВР України щодо поділу держ. влади. Більшість депутатів вимагала зберегти положення чинного Осн. Закону 1978 і відкидала норми про сильну вертикаль виконавчої влади, яка починалася б із президента, та про регіональне й місц. самоврядування. Полеміка відбувалася здебільшого між прихильниками і противниками збереження системи влади рад. Різні думки висувалися щодо того, якою республікою мала б стати Україна, — парламентською чи президентською.

Восени 1993 конституційний процес остаточно загальмувався. Чинною залишалася Конституція УРСР 1978, до якої було внесено понад 200 поправок.

Наступний етап конституційного процесу розпочався після виборів президента і нового складу ВР. 10 листоп. 1994 почала діяти нова Конституційна комісія, утворена вже не як орган ВР України, а за принципом представництва всіх гілок влади. До складу комісії увійшли 15 нар. депутатів, 15 осіб, призначених Президентом, голова *Конституційного Суду України*, по два представники від Верховного і Вищого арбітражного судів та Ген. прокуратури, один від *Автономної Республіки Крим*, секретар комісії та два співголови. Співголовами було затверджено Президента України Л.*Кучму* і Голову ВР України О.*Мороза.*

Прагнучи зрушити справу з місця, Л.Кучма в груд. 1994 вніс до ВР України проект «Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». У ньому містилися конкретні пропозиції щодо розмежування влади на законодавчу та управлінсько-розпорядчу. Проект не міг не порушувати багатьох статей Конституції УРСР 1978, побудованої, як усі попередні рад. конституції, на принципі неподільності влади (див. *Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919*). Згідно з цим документом, ВР України повинна була віддати Президентові України істотну частину владних повноважень, наповнити реальним змістом внесену 1991 в Конституцію статтю про запровадження посади президента як глави д-ви і глави виконавчої влади.

18 травня 1995 парламент прийняв закон «Про державну владу й місцеве самоврядування в Україні». Згідно з ним, президент ставав одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень ВР України. Президент мав очолити й систему місц. органів держ. виконавчої влади. Ідея про місц. владу у вигляді рад депутатів не пройшла. Органами держ. влади в областях та районах, а також у містах, районах міст *Київ* і *Севастополь* ставали держ. адміністрації, главами яких президент повинен був призначати обраних населенням голів відповідних рад. У місц. рад залишалися обмежені повноваження: підготовка й виконання обласних і районних місц. бюджетів та програм територіального розвитку. Всі ін. повноваження передавалися місц. держ. адміністраціям. З прийняттям цього закону Україна перетворювалася з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську республіку.

Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування» було прийнято простою більшістю голосів. Однак, щоб увести його в дію, необхідно було мати конституційну більшість голосів, тобто дві третини. Для існуючого складу парламенту це було недосяжною справою. В умовах, що склалися, залишався тільки один варіант мирного розв'язання конфлікту: підписання на період до прийняття нової Конституції Конституційного договору між Президентом і більшістю членів ВР.

Переговори про Конституційний договір у ВР України затягувалися. Тоді 31 трав. 1995 Президент України Л.Кучма видав указ про проведення опитування громад. думки стосовно довіри громадян України Президентові України та ВР України.

Але до опитування справа не дійшла. Гостру кризу влади в черв. 1995 було припинено підписанням Конституційного договору, укладеного строком на один рік, між Президентом України та ВР України про осн. засади організації та функціонування держ. влади і місц. самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Під договором, який переважно відтворював положення не прийнятого конституційною більшістю закону «Про державну владу і місцеве самоврядування», поставили підписи більше половини депутатів. Тимчасово припинялася дія положень Конституції 1978, які суперечили договорові. Вважалося, що за рік договірні сторони дійдуть згоди в конституційному питанні. На цей строк обмежувалися повноваження парламенту та місц. рад і розширювалися нормотворчі й адм. функції виконавчої влади.

Нестандартний крок, яким став Конституційний договір між ВР і Президентом України, дав змогу започаткувати впроваджен-

ня цілісної держ. політики на основі принципу поділу держ. влади і стимулював конституційний процес.

У берез. 1996 Конституційна комісія передала проект Осн. Закону на розгляд парламенту. 28 берез. розпочалося перше читання, яке тривало до 4 черв. Проект розглядався майже 3 місяці. Відбулося 3 офіц. читання.

«Яблуком розбрату» серед депутатів стали 5 пунктів: обсяг повноважень різних органів держ. влади, проблема власності, держ. символіка, статус рос. мови і статус Автономної Республіки Крим. У цій ситуації *Рада національної безпеки і оборони України* та Рада регіонів України рекомендували Президентові оголосити референдум про затвердження Осн. Закону в редакції, винесеній 11 берез. 1996 Конституційною комісією на розгляд ВР України. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту і його перейменування на Нар. збори. Політ. напруга сягнула свого апогею наприкінці черв., після указу Президента України про винесення 25 верес. 1996 на всеукр. референдум Основного Закону. У цій ситуації ВР України ухвалила безпрецедентне рішення — працювати в режимі пленарного засідання до остаточного завершення роботи над Конституцією України.

Зрештою, в «конституційну ніч» (з 27 на 28 черв.) після 24 годин безперервної роботи 321 голосом «за» (45 — проти, 12 — утрималося, 17 — не голосували) ВР України ухвалила й ввела в дію *Конституцію України 1996.*

День прийняття Конституції — 28 черв. — проголошено держ. святом.

Літ.: Конституція незалежної України, кн. 1—3. К., 1995—97; Історія України: нове бачення. К., 2000; Новітня історія України XX ст. К., 2000.

В.М. Литвин.

КОНСТИТУЦІ́ЙНИЙ ПРОЦЕ́С В УКРАЇ́НІ ПІ́СЛЯ УХВА́ЛЕННЯ КОНСТИТУ́ЦІЇ УКРАЇ́НИ 1996, хроніка законодавчих робіт із внесення змін до Конституції України: 1997 — початок 2008. Першим актом, спрямованим на започаткування новітнього конституційного процесу, стала постанова *Верховної Ради України* «Про загальний план законодавчих робіт на 1997 рік» (№ 98/97-ВР) від 20 лют. 1997, в якій передбачалося, зокрема, розроблення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України». Проте офіційною датою початку процесу внесення змін до *Конституції України 1996* стало рішення ВР України від 17 лип. 1997 щодо розгляду законопроектів про внесення відповідних змін. Під час засідань ВР було розглянуто 3 конституційні законопроекти: проект, розроблений Ін-том законодавства ВР України, що передбачав внесення змін до 24 статей Конституції і двох пунктів розділу «Перехідні положення», поданий нар. депутатом М.Карнаухом та іншими; законопроект про внесення змін до ст. 41 (нар. депутат І.Чиж та ін.) й законопроект про внесення змін і доповнень до ст. 81 Конституції (нар. депутат В.Мойсеєнко та ін.). Жоден з цих законопроектів не набрав необхідної кількості голосів.

26 груд. 1997 до ВР України було подано проект Закону України «Про внесення змін до статті 46 Конституції України». 15 січ. 1998 ВР України прийняла постанову про попереднє схвалення цього законопроекту та направлення його до *Конституційного Суду України* (КС України) для отримання висновку.

КС України визнав цей законопроект таким, що не відповідає вимогам ст. 157 Конституції України (висновок від 2 черв. 1999 № 2-в/99). 15 січ. 1998 парламентом попередньо був схвалений законопроект «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» (постанова № 27/98-ВР), який також було направлено до КС України для надання відповідного висновку.

У висновку від 25 берез. 1999 за № 1-в/99 КС України визнав даний законопроект таким, що відповідає вимогам ст. 157 і 158 Конституції України в частині, згідно з якою «парламентський контроль за формуванням та виконанням Державного бюджету України по доходах і видатках від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата України» та що «повноваження, порядок організації і діяльності Рахункової палати України визначаються Законом».

Після одержання висновку КС України щодо цього законопроекту ВР України у зв'язку із внесенням до законопроекту деяких змін (постанова ВР України від 21 верес. 2000) знову звернулася до КС за висновком. Отримавши позитивний висновок КС 21 груд. 2000, парламент попередньо схвалив цей законопроект, а потім 17 січ. 2002 прийняв його як конституційний закон. Це був перший закон про внесення змін до нової Конституції України. Проте він так і не набув чинності, оскільки 7 лют. 2002 Президент України Л.*Кучма*, застосувавши право вето, повернув його до ВР України для повторного розгляду з пропозицією відхилити даний законопроект. Не погодившися з таким рішенням Президента України, 73 нар. депутати України звернулися до КС з поданням про відповідність Конституції України вето Президента України. КС своїм рішенням від 11 берез. 2003 визнав здійснене Президентом України право вето на прийнятий ВР України Закон України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» із поверненням його на повторний розгляд ВР України таким, що відповідає Конституції України.

22 груд. 1998 на розгляд парламенту було запропоновано проект закону № 2339 про внесення змін до низки статей та доповнень до Конституції (нар. депутат П.Симоненко та ін.). Принциповими в цьому законопроекті були пропозиції про скасування інституту Президента України, відновлення інституту Президії ВР України, перерозподіл повноважень між парламентом і урядом, відновлення системи рад нар. депутатів та ліквідацію місц. держ. адміністрацій, відновлення системи органів нар. контролю, уточнення функцій КС України тощо. 14 черв. 1999 ВР України прийняла постанову про направлення законопроекту до КС України для надання висновку, однак висновку так і не отримала.

18 черв. 1999 у ВР України було зареєстровано законопроект за № 3366 про внесення змін до ст. 111 Конституції України, поданий нар. депутатом О.Мазур та ін. (цей проект передбачав додат-

кові підстави для усунення Президента України шляхом *імпічменту*, а саме: зростання зовн. та внутр. боргу, створення передумов втрати екон., інформаційної та нац. безпеки, суверенітету й обороноздатності д-ви). Законопроект 16 лип. 1999 було направлено до КС України, але висновку КС України не надав.

1 лип. 1999 у ВР України був зареєстрований законопроект за № 3442 про внесення змін до статей 84, 85, 89, 92, 93, 94, 106, 147, 150, 151 та до п. 6 розділу XV Конституції України (нар. депутат О.Ющик та ін.). 16 лип. 1999 цей законопроект, згідно з постановою ВР України, було направлено до КС України. Свій висновок щодо законопроекту КС ухвалив 14 берез. 2001. Законопроект з урахуванням висновку КС України був опрацьований депутатами і зареєстрований у парламенті 14 травня 2002 під № 0998.

21 січ. 2000 було зареєстровано законопроект за № 3029-д (нар. депутат І.Коліушко та ін.) щодо внесення змін до ч. 3-ї ст. 80 Конституції України. Цим законопроектом передбачено, що нар. депутати України не можуть бути затримані чи заарештовані до набуття законної сили обвинувальним вироком суду. Стосовно даного законопроекту КС України 5 груд. 2000 ухвалив позитивний висновок.

Починаючи від 15 січ. 2000, право законодавчої ініціативи щодо конституційних змін почав реалізовувати також Президент України. Саме тоді глава д-ви видав указ за № 65/2000 «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою», який мав вирішити низку питань, у т. ч. щодо внесення змін до Конституції України. Цей указ став предметом розгляду КС України в справі за поданням нар. депутатів щодо його відповідності Конституції України, і частково його було визнано неконституційним (рішення КС за № 3-рп/2000 від 27 берез. 2000).

16 квіт. 2000 відбувся всеукр. референдум, на ньому було дано позитивну відповідь на всі запитання, внесені до бюлетеня з урахуванням рішення КС України, а саме: 1. «Чи підтримуєте Ви пропозиції про доповнення статті 90 Конституції України новою третьою частиною такого змісту: “Президент України може також достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо Верховна Рада України протягом одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість або у разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України”, яка б установлювала додаткові підстави для розпуску Президентом України Верховної Ради України, та відповідне доповнення пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України словами: “та в інших випадках, передбачених Конституцією України?”»; 2. «Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканності народних депутатів України і вилученням у зв’язку з цим частини третьої статті 80 Конституції України: “Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані?”»; 3. «Чи згодні Ви із зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 і пов’язаною з цим заміною у частині першій статті 76 Конституції України слів “чотириста п’ятдесят” на слово “триста”, а також внесенням відповідних змін до виборчого законодавства?»; 4. «Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації, та внесення відповідних змін до Конституції України і виборчого законодавства?»

25 квіт. 2000 до ВР України був поданий законопроект про внесення змін до статей 76, 80, 90, 106 Конституції за результатами всеукр. референдуму за нар. ініціативою (подання Президента України), визнаний Президентом як невідкладний (реєстраційний № 5300). Дещо раніше, 10 квіт. 2000, нар. депутати України подали до ВР України проект Закону України «Про зміни до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму 16.04.2000 року» (реєстраційний № 5300-1), пропонуючи внести також зміни щодо двопалатного парламенту. Обидва законопроекти стали предметом розгляду КС України, який у своєму висновку від 27 черв. 2000 визнав перший законопроект таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158, а у висновку від 11 лип. 2000 щодо другого законопроекту визнав його таким, що частково не відповідає вказаним вимогам та припинив провадження в справі про запровадження двопалатного парламенту. Надалі законопроект, поданий Президентом України, було попередньо схвалено парламентом, проте 18 січ. 2001 конституційний процес щодо цього законопроекту закінчився тим, що парламент не прийняв його як конституційний закон.

1 груд. 2000 на розгляд ВР України було подано законопроект за № 6254 про внесення змін до ст. 81 Конституції (нар. депутат Б.Беспалий та ін.), який передбачав дострокове припинення повноважень нар. депутата України, обраного за виборчим списком *партії політичної.* 22 берез. 2001 даний проект направлено до КС України, висновок суду отримано в лип. 2001. 11 лип. 2001 зазначений законопроект було попередньо схвалено парламентом із врахуванням цього висновку. У жовт. 2001 К-т з питань правової політики рекомендував ВР прийняти даний законопроект як закон, однак це питання не було розглянуте до закінчення строку повноважень парламенту 3-го скликання. 20 лют. 2003 ВР України повторно попередньо схвалила законопроект і включила його до порядку денного 4-ї сесії для прийняття як конституційного закону (реєстраційний № 0937 від 14 трав. 2002).

23 лют. 2001 на розгляд ВР України внесено законопроект № 7091 на заміну раніше поданих законопроектів № 2339 від 22 груд. 1998 (нар. депутат П.Симоненко та ін.) і № 6349 від 18 січ. 2001 про внесення змін до статей 85, 94, 106, 112, 114 Конституції України. Проектом № 7091 передбачалося внесення значних конституційних змін і доповнень з метою чіткого поділу обов’язків між гілками влади, посилення взаємного зв’язку і

взаємної відповідальності між парламентом і урядом та визначення ролі Президента України у зв'язку з необхідністю уточнення питань щодо утворення й функціонування парламентської більшості. 22 берез. 2001 даний законопроект за рішенням ВР України направлено до КС України, який надав висновок 16 жовт. 2002. У зв'язку з тим, що повноваження парламенту 3-го скликання закінчились, а законопроект за № 7091 так і не був розглянутий, нар. депутати — його автори, переобрані до нового складу парламенту, 14 трав. 2002 внесли на розгляд ВР України 4-го скликання законопроект за № 0999 ідентичного змісту.

Подальше осмислення напрямів можливого реформування системи держ. влади в Україні відбувалося під впливом ідей її демократизації та необхідності наближення організації влади в Україні до стандартів демократ. країн Європи. Істотне значення для розвитку цього процесу мали й такі чинники, як необхідність налагодження ефективної взаємодії між парламентом та урядом України і наближення президентських виборів 2004.

Першим кроком, який засвідчив можливість реформування системи держ. влади в напрямі підвищення не лише відповідальності, а й ролі парламенту України у вирішенні питань держ. життя, стала ініціатива Президента України Л.Кучми про необхідність проведення конституційної реформи, висловлена ним у зверненні з нагоди Дня Незалежності України 24 серп. 2002. Як осн. ідея конституційної реформи, яка, однак, до цього вже не раз висловлювалася представниками різних політ. сил України, був названий перехід до парламентсько-президентської форми держ. правління. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» згідно з Указом Президента України за № 197/2003 від 6 берез. 2003 був винесений на всенар. обговорення. Одночасно цей проект був поданий Президентом України до ВР України.

Законопроект був зареєстрований у ВР України 5 берез. 2003 за № 3207. Після завершення всенар. обговорення 20 черв. 2003 Президент України вніс на розгляд ВР України уточнений текст цього проекту. Після ініціювання Президентом України політ. (конституційної) реформи постановою ВР України від 26 груд. 2002 було створено Тимчасову спец. комісію з опрацювання проектів законів України про внесення змін до Конституції України. ВР України доручила цій комісії доопрацювати проекти законів України (реєстраційні номери 0998 та 0999) із урахуванням поданих до ВР України в установленому порядку законопроектів щодо змін до Конституції України, відносно текстів яких надано висновки КС України, а також з урахуванням зауважень та пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи і внести на розгляд ВР України. 9 груд. 2003 (постанова ВР України від 9 груд. 2003 за № 1353-IV) до повноважень цієї комісії був зарахований розгляд законопроектів за № 3207-1 (внесений на розгляд ВР України 1 лип. 2003 нар. депутатами А.Матвієнком, В.Мусіякою, А.Мартинюком та О.*Морозом*), за № 4105 (внесений на розгляд парламенту 4 верес. 2003 за підписами 232 нар. депутатів України, в т. ч. С.Гавриша, Р.Богатирьової, К.Ващук) та за № 4180 (внесений на розгляд ВР України 19 верес. 2003 нар. депутатами України С.Гавришем, Р.Богатирьовою, К.Ващук, М.Гапочкою). Останній законопроект за своїми осн. положеннями повністю відтворював законопроект № 4105, однак передбачав уведення в дію всіх конституційних новел, зокрема обрання Президента України парламентом та 5-річного терміну повноважень парламенту, через 4 місяці після остаточного прийняття змін до Конституції ВР України.

Законопроект за № 3207 після його направлення до КС України був відкликаний Президентом України. Під час розгляду парламентом 8 квіт. 2004 й остаточного голосування по законопроекту за № 4105 він не набрав необхідної для його прийняття кількості голосів. Однак після цього виникла ідея про продовження розгляду законопроекту за № 4180.

Законопроект за № 4180 (який є Законом України № 2222-IV, що набув чинності 1 січ. 2006) до його прийняття та підписання кілька разів істотно змінювався. Зокрема, під час підготовки до першого розгляду в парламенті (на предмет попереднього схвалення) із проекту були вилучені положення про обрання Президента України парламентом. На стадії підготовки до остаточного прийняття зазнали коректив положення проекту про статус місц. держ. адміністрацій, внаслідок чого ці органи залишилися фактично під контролем Президента України. Поступово з проекту були вилучені наявні в його перших варіантах положення, спрямовані на зміну статусу суддів і порядку формування КС України.

Події в сусп-ві, які відбулися під час проведення виборів Президента України 2004, стали каталізатором завершення політ. (конституційної) реформи, остаточного прийняття 8 груд. 2004 ВР України законопроекту за № 4180 та підписання його діючим на той час Президентом України Л.Кучмою, а також прийняття за основу проекту за № 3207-1 з направленням його на висновок КС України (цим законопроектом передбачено зміну системи адм.-тер. устрою (на низовому рівні) й пов'язаної з нею системи місцевого самоврядування, розширення повноважень органів самоврядування районного та обласного рівнів і відповідне обмеження системи місц. держ. адміністрацій).

1 груд. 2005 у ВР було зареєстровано законопроект за № 8526 про внесення змін до Конституції України (нар. депутати М.Оніщук, В.Мусіяка, Ю.Кармазін, В.Сіренко, Л.*Каденюк*, О.Карпов). 2 груд. 2005 його було передано на розгляд до комітету, а 6 груд. цього ж року вручено для ознайомлення нар. депутатам України. Цей законопроект ВР не направляла до КС для перевірки на відповідність вимогам статей 157 і 158 Конституції України, а отже, він не пройшов належної процедури, що передбачена ст. 159 Конституції України.

У зв'язку з тим, що ВР 4-го скликання внесла уточнення до редакції проекту Закону України про внесення змін до Конститу-

ції України щодо удосконалення системи місц. самоврядування (реєстраційний № 3207-1) вже після надання КС України свого висновку на зазначений законопроект, 23 груд. 2005 уточнену редакцію Закону знову було направлено до КС для перевірки на відповідність вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

25 трав. 2006 у ВР зареєстровано проект Закону про внесення змін до Конституції України (реєстраційний № 0900; поданий народними депутатами А.Мартинюком, А.Матвієнком, О.Морозом, В.Мусіякою та ін.), ним передбачалось не лише забезпечення здійснення реформи системи місц. самоврядування, адм. та адм.-тер. реформ, а й усунення негативних наслідків конституційної реформи 2004; 23 листоп. 2007 цей законопроект було відкликано.

4 верес. 2007 у ВР 5-го скликання було зареєстровано законопроект за № 4058 про внесення змін до Конституції України (щодо гарантії недоторканності для окремих посадових осіб; поданий нар. депутатами І.Боким і М.Замковенком та підтриманий 177 нар. депутатами). Того ж дня було прийнято постанову ВР за № 1253-V про направлення цього законопроекту до КС України для одержання висновку.

27 груд. 2007 Президент України видав Указ «Про Національну конституційну раду» за № 1294/2007, згідно з яким на Нац. конституційну раду покладено підготовку концепції системного оновлення конституційного регулювання сусп. відносин в Україні та проекту нової редакції Конституції України.

15 січ. 2008 КС України у своєму висновку за № 1-в/2008 визнав законопроект про внесення змін до Конституції України (щодо удосконалення системи місц. самоврядування; реєстраційний № 3207-1), схвалений постановою ВР від 23 груд. 2005 за № 3288-IV, таким, що не відповідає вимогам ч. 1-ї ст. 157 Конституції України щодо пропонованих змін до ст. 118 Конституції України, оскільки «фактично скасовується інститут висловлення недовіри голові обласної державної адміністрації депутатами обласної ради», що «може призвести до обмеження прав громадян».

18 січ. 2008 у ВР зареєстровано законопроект за № 1375 про внесення змін до Конституції України (щодо обмеження депутатської недоторканності; поданий нар. депутатами В.Кириленком та І.Кириленком і підтриманий 167 нар. депутатами). 25 січ. 2008 цей законопроект було вручено для ознайомлення нар. депутатам України.

29 січня 2008 КС України прийняв ухвалу за № 5-у/2008 про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за зверненням ВР про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо гарантії недоторканності для окремих посадових осіб; реєстраційний № 4058) вимогам статей 157 і 158 Конституції України на підставі пункту 1-го ст. 45 Закону України «Про Конституційний Суд України» у зв'язку з відсутністю встановленого Конституцією України і цим Законом права на звернення. (Згідно з ч. 6-ю ст. 139 Регламенту ВР, після отримання ВР ухвали КС України про відмову у відкритті провадження щодо законопроекту про внесення змін до Конституції України цей законопроект вважається знятим з розгляду без додаткового голосування з цього питання, про що головуючий на найближчому пленарному засіданні Верховної Ради робить повідомлення.)

8 лют. 2008 у ВР зареєстровано законопроект за № 1375-1 про внесення змін до Конституції України (щодо гарантії недоторканності для окремих посадових осіб; поданий нар. депутатами В.*Януковичем*, О.Лавриновичем, О.Лукаш, Ю.Мірошниченком і С.Льовочкіним та підтриманий 145 нар. депутатами). 11 лют. 2008 цей законопроект вручено для ознайомлення нар. депутатам України.

18 лют. 2008 Указом Президента України «Про склад Національної конституційної ради» (№ 139/2008) затверджено персональний склад Нац. конституційної ради.

В.М. Литвин.

КОНСТИТУЦІ́ЙНИЙ СУД УКРАЇ́НИ (КС України) — єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні; його завданням є гарантування верховенства Конституції України як Осн. Закону д-ви на всій тер. України. КС України почав діяти 18 жовт. 1996, коли судді склали присягу на засіданні *Верховної Ради України* і обрали голову КС України. Приймати конституційні подання й конституційні звернення до розгляду КС України почав 1 січ. 1997.

Інститут Конституційного Суду в Україні було передбачено Законом Української РСР «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Осн. Закону) Української РСР», ухваленим 24 жовт. 1990 у зв'язку з прийняттям 16 лип. 1990 *Декларації про державний суверенітет України*. На його основі до тексту *Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978* було внесено положення про формування Верховною Радою УРСР відповідного органу в складі 25 членів строком на 10 років (ст. 112). У черв. 1992 до цих положень внесено зміни, у т. ч. щодо складу КС України. Водночас було ухвалено Закон України «Про Конституційний Суд України» (1992), який деталізував організацію і порядок діяльності КС України. Положення всіх цих актів були в заг. вигляді відтворені в Конституційному договорі між Президентом України і ВР України (1995). У лип. 1992 головою КС був обраний Л.Юзьков. Однак до прийняття *Конституції України 1996* склад КС України так і не було сформовано.

Важливим етапом становлення конституційної юрисдикції в Україні стало прийняття Конституції України 1996. У ній істотно

Конституційний Суд України. Архітектор М. Левандовський. Фото 2001.

був змінений порядок формування КС України. Зазнав змін і зміст компетенції (конституційної юрисдикції) КС. На основі Конституції України в жовт. 1996 прийнято новий Закон України «Про Конституційний Суд України». У берез. 1997 рішенням КС України затверджено регламент КС, присвячений переважно питанням конституційного судочинства. Ці акти визначили статус КС України.

За природою осн. функцій і характером діяльності КС України є суд. органом конституційної юрисдикції, або органом суд. конституційного контролю. КС України відокремлений від системи судів заг. юрисдикції.

КС України складається з 18 суддів, яких порівну (по 6) призначають Президент України, ВР України та з'їзд суддів України. Подібний порядок призначення суддів запроваджений у деяких ін. країнах (Болгарія, Італія). Проте призначення третини складу КС України саме найвищим органом суддівського самоврядування є унікальним.

Конституція України і Закон України «Про Конституційний Суд України» встановлюють вимоги до судді цього суду: ним може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40 років, має вищу юрид. освіту, стаж практичної, наук. або пед. роботи за фахом не менше 10 років, володіє держ. мовою і живе в Україні впродовж останніх 20 років. Суддя вступає на посаду від дня складення ним присяги на засіданні ВР України не пізніше як через місяць після його призначення.

Судді КС України призначаються строком на 9 років без права повторного призначення. Такий строк повноважень суддів і відсутність права на їх повторне призначення є найпоширенішими в практиці органів конституційної юрисдикції. На суддів КС України поширюються підстави дострокового звільнення з посади, передбачені Конституцією України для суддів заг. судів (ст. 126). Зокрема, суддя звільняється з посади при досягненні 65-річного віку, порушенні ним присяги чи вимог щодо несумісності. В усіх випадках дострокового звільнення судді КС України з посади відповідне рішення приймає орган, що його призначив.

Судді КС України не можуть належати до *партій політичних* та *профспілок*, мати представницький мандат, брати участь у будь-якій політ. діяльності, займати будь-які ін. оплачувані посади, виконувати ін. оплачувану роботу, крім наук., викладацької і творчої.

Голова КС України обирається самими суддями з-поміж власного складу лише на один 3-річний строк. Подібне є майже заг. правилом у практиці органів конституційної юрисдикції.

Зміст компетенції КС України розкрито в розділі 12 («Конституційний Суд України») та в ін. окремих положеннях Конституції України.

Традиційними, тобто такими, що є загальновизнаними та певною мірою поширеними у світ. практиці, є повноваження КС України вирішувати питання про конституційність (відповідність Конституції України) визначеного кола правових актів: законів та ін. актів ВР України, актів Президента України, актів КМ України й актів ВР АР Крим (ч. 1, ст. 150).

Саме оцінка певного кола правових актів (чинних і тих, що не набули чинності) стосовно їх відповідності Конституції є своєрідною титульною функцією органів конституційної юрисдикції за будь-якої її моделі. У різних країнах коло відповідних актів різне.

Особливостями компетенції КС України порівняно зі змістом компетенцій конституційних судів ін. держав є те, що предметом контролю КС України може бути конституційність не тільки нормативних, а й індивідуальних правових актів відповідних органів.

Більш-менш традиційними є повноваження КС України вирішувати питання про відповідність Конституції України чинних міжнар. договорів України або тих міжнар. договорів, що вносяться до ВР України для надання згоди на їх обов'язковість (ч. 1 ст. 151). Аналогічні дії уповноважені вчиняти суд. органи конституційної юрисдикції і в деяких ін. країнах. Досить звичайним є повноваження КС України вирішувати питання про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України зі свого поста в порядку *імпічменту* (ч. 2 ст. 151). При цьому КС України об'єктивно визначає відповідність вказаній процедурі дій (або відсутність дій) органів і посад. осіб, визначених у ст. 111 Конституції України. В ін. країнах суд. органи конституційної юрисдикції здебільшого беруть безпосередню участь у здійсненні імпічменту, ухвалюючи остаточне рішення щодо усунення глави д-ви з посади.

КС України наділений повноваженнями офіційно тлумачити Конституцію і закони України (ч. 1 ст. 150). Аналогічна практика офіційного тлумачення притаманна також конституційним судам в ін. країнах, зокрема в деяких «пострадянських», а також у деяких розвинених, хоча в останніх зазвичай усе зводиться до казуального тлумачення конституційних норм, яке здійснюється в процесі вирішення питань відповідності Осн. Законові ін. правових актів.

Повноваженнями КС України, які характерні виключно для вітчизн. досвіду, є насамперед надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (ст. 159) вимогам її ж (Конституції України) статей 157 і 158. Осн. Закон допускає в даному разі лише матеріальний контроль, тобто контроль за конституційністю змісту законопроекту. Наведене повноваження практично не має аналогів у європ. практиці конституційної юрисдикції. Його наявність значно посилює роль суду як своєрідного охоронця Осн. Закону.

Нарешті, на відміну від органів конституційної юрисдикції в ін. д-вах, у складі яких є територіальні автономії, КС України уповноважений не тільки вирішувати питання конституційності правових актів представницького органу автономії (ВР АР Крим), а й визнавати його дії або відсутність необхідних дій такими, що порушують Конституцію і закони України (п. 28 ст. 85). ВР України на підставі відповідного висновку КС може достро-

ково припинити повноваження представницького органу автономії.

Літ.: Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997—2006, кн. 1—6. К., 2001—2006; Конституцією покликані. К., 2001; Правові позиції Конституційного Суду України в рішеннях і висновках (1997—2003 роки). К., 2003.

В.М. Шаповал.

КОНСТИТУЦІЙНІ А́КТИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ — комплекс документів, ухвалених 1918—19 Українською національною радою *Західноукраїнської Народної Республіки* (див. *Українська національна рада ЗУНР*). Це, зокрема, «Статут Української національної ради» (18 жовт. 1918), «Прокламація Української національної ради» (19 жовт. 1918), «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» (13 листоп. 1918), «Про Виділ Української національної ради» (4 січ. 1919) та ін.

«Статут Української національної ради» визначив Укр. нац. раду як конституанту (колегіальний представницький орган з розроблення і прийняття конституції) «тієї частини українського народу, яка живе в Австро-Угорській монархії, на цілій етнографічній українській території», а також як законодавчий та адм. орган. До її складу увійшли члени Палати панів австрійської Державної ради «української народності», від *Галичини* та *Буковини*, українські посли крайових соймів та по 3 представники від політичних партій, що діяли на західноукр. землях. Укр. нац. рада «іменем українського народу Австро-Угорської монархії» мала реалізувати «його право самоозначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом». Безпосереднє керво роботою цього органу покладалося на Президію (обрана 26 жовт.) у складі 9 осіб на чолі з головою Укр. парламентської репрезентації в австро-угорському парламенті Є.*Петрушевичем.*

«Прокламація Української національної ради» проголосила укр. етногр. область *Австро-Угорщини* — «Східну Галичину з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західну Буковину та українську полосу північно-східної Угорщини» — «одноцілою українською територією» і поклала на Укр. нац. раду обов'язок розроблення конституції для новоств. д-ви на основах «загального, рівного, таємного і безпосереднього голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин».

«Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» — конституційний акт, ухвалений Укр. нац. радою. Містив 5 статей (артикулів), у яких визначалися назва й основні засади державності Західноукр. Нар. Республіки. До скликання Установчих зборів уся повнота законодавчої влади передавалася Укр. нац. раді, а виконавчої — створюваному нею 9 листоп. *Державному секретаріатові Західноукраїнської Народної Республіки.*

Автором проекту конституції ЗУНР був один з найближчих співробітників митрополита А.*Шептицького* о. Платонід Філяс (чин св. Василія Великого). Безпосередню участь у розробленні документа брали митрополит А.Шептицький, єпископи Й.Коциловський та Г.*Хомишин.*

Закон «Про Виділ Української національної ради» встановлював, що виділ виконуватиме «функції, які звичайно входять в обсяг уповноважень президента держави». До першого складу виділу увійшли: Є.Петрушевич (президент), Л.*Бачинський*, С.*Вітик*, А.*Горбачевський*, Г.Дувірняк, М.*Новаковський*, Т.*Окуневський*, О.*Попович*, А.Шмигельський, о. С.Юрик, секретарі: д-р С.*Витвицький*, С.Силецький, О.Устимович.

Закон про внесення змін до Статуту Української національної ради покладав поточну роботу виділу на Президію Ради у складі президента Є.Петрушевича, чотирьох його заст., двох секретарів та заст. секретаря. Одночасно було ухвалено закон про недоторканність членів Укр. нац. ради.

Ще один конституційний документ — **«Передвступний договір»** про злуку двох частин України в «одне державне тіло» (підписано 1 груд. 1918, ратифіковано Укр. нац. радою 3 січ. 1919) — оголошував, що ЗУНР та *Українська Народна Республіка* заявили про свої наміри створити єдину д-ву; ЗУНР зберігала права «територіальної автономії». Фактично «соборна» УНР була конфедеративним об'єднанням: ЗУНР зберегла свої органи законодавчої та виконавчої влади, сферу й обсяг їх компетенції.

На сесії, яка тривала 25 берез. — 15 квіт. 1919, Укр. нац. рада ухвалила **закон про утворення повноцінного легітимного законодавчого органу для ЗУНР** — сойму, який мав замінити Укр. нац. раду після виборів, призначених на черв. 1919. До новообраного парламенту мали увійти 226 осіб, у т. ч. 160 українців, 33 поляки, 27 євреїв, 6 німців — відповідно до нац. складу нас. *Східної Галичини.* Вибори до сойму повинні були проводитися на засадах заг., рівного, безпосереднього, таємного та пропорційного виборчого права, що надавалося: активне (право обирати) — з 20-річного, пасивне (право бути обраним) — з 28-річного віку. Нац. громади мали 23 нац. виборчих округи виключно для громадян даної національності. 14 квіт. 1919 був ухвалений відповідний виборчий закон.

15 лют. 1919 ухвалено закон **«Про державну мову»**. Він проголошував держ. статус *української мови*, її мали вживати у внутр. і зовн. управлінні «всі державні власті і уряди, публічні інституції та державні підприємства». Водночас нац. меншини мали «свободу уживати як усно, так і в письмі їхню рідну мову в зносинах з державними властями і урядами, публічними інституціями та державними підприємствами».

20 квітня 1919 Українська національна рада ухвалила **закон про громадянство**, який визнавав усіх громадян *Західної області Української Народної Республіки* громадянами Української Народної Республіки, а всіх громадян УНР — громадянами ЗОУНР (окремого громадянства ЗОУНР не встановлювалося).

24 трав. Виділ Укр. нац. ради та Рада держ. секретарів ухвалили **закон про передачу повноти влади в ЗОУНР держ. секретарям**

О.Бурачинському, М.Мартинцеву, а також «в разі потреби» — А.Артимовичу, М.Казаневичу, В.Паненкові, М.М.*Лозинському*. Цим особам надавалося право «заступати правительство Західної Області Української Народної Республіки, діяти від імені цього правительства і справляти урядові правні акти».

9 черв. 1919, за умов військ. поразки та держ. розвалу Зх. Області, Президія Виділу Укр. нац. ради та Держ. секретаріат ухвалили рішення «надати право виконувати всю військову і цивільну владу, яку виконував досі на основі конституції Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат, уповновласненому Диктаторові Євгену Петрушевичу». Для втілення в життя покладених на нього функцій диктатор ЗОУНР утворив інститут уповноважених, які в практичній роботі керувалися виключно його вказівками. Уповноваженими були призначені С.*Голубович* (внутр. справи), С.Витвицький (закордонні справи), ген. В.*Курманович* (оборона д-ви), І.Мирон (транспортні справи); ген.-поручник О.*Греков* став начальним вождем *Української Галицької армії*.

У серед. лип. 1919 залишки УГА перейшли р. Збруч (прит. Дністра) і з'єдналися з військами *Директорії* УНР. ЗУНР припинила своє існування de-facto. Є.Петрушевич у супроводі найближчого оточення перебрався на тер. Румунії, звідки виїхав до *Відня*. Там він організував новий закордонний центр Західноукр. Нар. Республіки (назва «Західна Область Української Народної Республіки» була відкинута).

Літ.: *Лозинський М.* Галичина в 1918—1920. Прага, 1922; *Костів К.* Конституційні акти відновленої української держави 1917—1919 років і їхня політично-державна якість. Торонто, 1964; *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. Рим, 1989; К., 1994; Конституційні акти України 1917—1920. Невідомі конституції України. К., 1992; *Тищик Б.* Західно-Українська Народна Республіка (1918—1923). Історія держави і права. Львів, 2004.

Д.Б. Яневський.

КОНСТИТУЦІ́ЙНІ А́КТИ НЕЗАЛЕ́ЖНОЇ КАРПА́ТСЬКОЇ УКРАЇ́НИ — два ухвалених 15 берез. 1939 сеймом (соймом) *Карпатської України* конституційних закони — «Закон число 1» і «Закон число 2», що визначали окремі основи держ. ладу проголошеної на тер. Закарпаття (колиш. Підкарпаторуського краю *Чехословаччини*) незалежної держави.

«Закон число 1» містив 8 статей, у них проголошувалися і визначалися, відповідно: 1) незалежність д-ви; 2) назва д-ви; 3) форма правління — республіка на чолі з президентом, обраним сеймом; 4) статус української мови як державної; 5) барви держ. прапору — синя (горішня) і жовта (долішня); 6) держ. герб — колиш. крайовий герб, доповнений двома новими елементами, а саме *тризубом* і хрестом — «медвідь у лівім червонім півполі і чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі» (ця стаття передбачала також ухвалення окремого закону про держ. герб); 7) держ. гімном — *«Ще не вмерла Україна»* (без вказівки на авторів слів і мелодії); 8) що закон набуває чинності з моменту його ухвалення.

«Закон число 2» передбачав надання уряду повноваження видавати за згодою президента тимчасові розпорядження з силою закону. Ці розпорядження не могли містити змін конституційних законів і мали бути внесені як законопроекти на найближче засідання сейму, інакше втрачали юрид. силу. Закон набував чинності з моменту його ухвалення.

Обидва закони лише окреслили гол. атрибути державності і не містили конституційних норм про правовий статус особи й громадянина, організацію центр. (крім вищих) і місц. органів влади, здійснення правосуддя тощо. У першому законі закріплювалася назва новопроголошеної д-ви «Карпатська Україна», а в другому — натомість вживалася назва «Карпато-Українська Республіка». Подальшого розвитку ці конституційні акти не набули у зв'язку з окупацією Закарпаття угор. військами.

Літ.: *Росоха С.* Сойм Карпатської України: (в 10-ти ліття проголошення самостійності). Львів, 1991; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава.: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1918—1939 роках. Торонто, 1965; Тисяча років української суспільно-політичної думки, т. 7: 20-ті — 40-ві роки XX ст. К., 2001.

І.Б. Усенко.

КОНСТИТУЦІ́ЙНІ ЗМІ́НИ В СРСР 1944, розширення прав союзних республік СРСР. Внесення змін до *Конституції СРСР 1936* було зроблено з метою декларативного надання союзним республікам *СРСР* права створювати нац. військ. формування та права самостійно спілкуватися з іноз. д-вами і міжнар. орг-ціями. Ініційоване головою РНК СРСР, ген. секретарем ЦК ВКП(б) Й.*Сталіним* після зустрічі з президентом США Ф.*Рузвельтом*, яка відбулася 29 листопада 1943 під час *Тегеранської конференції*. Президент США інформував тоді Й.Сталіна про стан справ з вирішення питання щодо створення по закінченні *Другої світової війни* світ. орг-ції, заснованої на принципах Об'єднаних Націй. Виконавчий орган цієї організації мав складатися з представників великих д-в — СРСР, США, Великої Британії, Китаю та кількох представників від груп країн — європ., азіат., південноамер., домініонів Великої Британії. Ф.Рузвельт повідомив, що прем'єр-міністр Великої Британії У.-Л.*Черчілль* незгодний з таким принципом формування виконавчого органу, тому що він дає можливість Великій Британії мати у виконавчому органі тільки два голоси — власне Великої Британії і одного з домініонів.

Через два місяці, 28 січ. 1944, газ. «Правда» опублікувала коротке інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозицію РНК СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин» і схвалив її винесення на наступну сесію ВР СРСР. «Черговий» пленум ЦК ВКП(б) був першим з початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (і єдиним за всі роки війни). Сесія ВР СРСР почала свою роботу в день скликання пленуму ЦК ВКП(б) і ухвалила 1 лют. по доповіді 1-го заст. голови РНК СРСР, наркома закордонних справ СРСР В.*Молотова* два закони, що мали конституційне значення: «Про утворення військових формувань Союзних республік та про перетворення у

зв'язку із цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» і «Про надання Союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку із цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський комісаріат». Сесія затвердила також дві додаткові статті — 18-а і 18-б — Конституції СРСР такого змісту: «Кожна союзна республіка має право вступати в прямі відносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами» і «Кожна союзна республіка має свої збройні формування».

4 берез. 1944 у визволеному *Києві* відбулася 6-та сесія ВР УРСР 1-го скликання. Вона прийняла відповідні до законів СРСР норми, які увійшли до *Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937* як статті 15-а і 15-б. Проте зміни в укр. уряді були здійснені раніше — на основі загальносоюзного законодавства: 5 лют. 1944 були опубл. постанова ЦК КП(б)У і указ Президії ВР УРСР про утворення Нар. комісаріату закордонних справ (НКЗС) УРСР. Головою нового відомства був призначений письменник О.*Корнійчук*, який перед цим уже рік працював у *Москві* на посаді заст. наркома закордонних справ СРСР у справах слов'ян. країн.

На відміну від зовнішньополіт. відомства УРСР, яке створювалося прискореними темпами, ст. 15-б Конституції УРСР про створення власних збройних сил залишилася на папері. 23 лют. 1944 Й.Сталін видав наказ Верховного головнокомандуючого у зв'язку з 26-ю річницею утворення Червоної армії (див. *Радянська армія*), в якому повідомлялося про утворення в найближчому майбутньому нових військ. формувань у союзних республіках. Проте в Україні ніхто не збирався утворювати нац. армію навіть у форматі батальйону або роти. У берез. 1944 наркомом оборони УРСР був призначений командуючий військами *Київського військового округу* ген.-лейтенант В.*Герасименко*, який, однак, продовжував виконувати попередні посадові функції, оскільки його нова посада була декоративною.

У НКЗС СРСР не робили таємниці з того, якими мають бути найближчі наслідки впровадження в дію конституційної реформи. Як повідомляв Держ. департаменту США амер. посол в СРСР А.Гарріман, 30 січ. 1944 один з високопоставлених працівників НКЗС висловив у бесіді з ним думку про те, що за своїм держ. устроєм СРСР незабаром наблизиться до Британської Співдружності. Відповідаючи на запитання, чи можна налагоджувати дипломатичні відносини з союзними республіками, В.Молотов на прийомі в честь брит. посла А.Керра 6 лют. 1944 вказав, що це мають вирішувати уряди союзних республік та іноз. д-в. Однак аналітики в Держ. департаменті США не мали жодних сумнівів із приводу того, яких меж може досягати «розширення прав союзних республік». Керівник східноєвроп. відділу в Держдепартаменті США К.Болен зазначав, що «центральний контроль Москви ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію, і безумовно, так буде і надалі». А.Гарріман з ним солідаризувався, підкресливши й ту обставину, що в СРСР існує жорстка ієрархічна підпорядкованість установ по партійній лінії.

Новопризначений нарком закордонних справ УРСР О.Корнійчук 9 лют. 1944 представив голові РНК УРСР, 1-му секретарю ЦК КП(б)У М.*Хрущову* проект структури наркомату і записку про осн. напрями його діяльності. У складі НКЗС УРСР О.Корнійчук вважав потрібним утворити відділи за країнами: 1-й (Польща, *Чехословаччина*, Румунія), 2-й (Велика Британія і США), 3-й (Болгарія, *Югославія*, Угорщина, Греція, Туреччина), 4-й (Німеччина). Останній відділ мав передусім готувати матеріали для мирної конференції, яка повинна була встановити характер відносин з Німеччиною після її беззастережної капітуляції. Однак у НКЗС УРСР були створені лише допоміжні структурні підрозділи (протокольно-консульський, таємно-шифрувальний, політ.). У лип. 1944 О.Корнійчук був звільнений з посади. Наркомом закордонних справ і одночасно членом політбюро ЦК КП(б)У був призначений Д.*Мануїльський*. Реальний вихід на міжнар. арену був пов'язаний для України тільки з утворенням *Організації Об'єднаних Націй.*

У серп. 1944 в передмісті Вашингтона (столиця США) Думбартон-Оксі почала працювати міжнар. конференція, на якій розглядалися питання, пов'язані з утворенням ООН. Голова рад. делегації посол СРСР у США А.*Громико* оприлюднив на ній позицію уряду СРСР про членство в міжнар. орг-ції 16 союзних республік, оскільки всі вони мали статус країн і зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни. Союзники не підтримали цієї вимоги, а Ф.-Д.Рузвельт після конференції звернувся до Й.Сталіна з посланням, в якому просив не порушувати питання про членство рад. республік в ООН до остаточного створення міжнар. орг-ції. У відповідь Й.Сталін заявив: «Заяві радянської делегації з цього питання я надаю виключно важливого значення. Після відомих конституційних перетворень у нашій країні на початку року уряди союзних республік насторожено стежать за тим, як поставляться союзні держави до гарантованого в радянській Конституції розширення їхніх прав у сфері міжнародних відносин». Разом з тим у цьому ж посланні містилася замаскована поступка: з-поміж ін. республік виділялися дві — Україна і Білорусь, що за кількістю населення і політ. вагою перевищували, як підкреслював Й.Сталін, ряд країн з числа майбутніх ініціаторів утворення ООН.

На *Кримській конференції 1945* вдалося досягти єдності стосовно права вето для постійних членів *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй.* У зв'язку з цим питання про членство всіх союзних республік в ООН втратило для СРСР попередню політ. вагу. Конференція прийняла компромісне рішення про те, що УРСР і Білорус. РСР мають бути членами-засновниками ООН. 26 черв. 1945 СРСР, УРСР і Білорус. РСР були запрошені для підписання Статуту ООН. 24 жовт. цього ж року на конференції в Сан-

Франциско (США) Статут ООН був ратифікований.

Літ.: Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; Політична історія України. XX століття, т. 4. К., 2003; *Литвин В.* Україна в Другій світовій війні (1939—1945). К., 2004.

С.В. Кульчицький.

КОНСТИТУЦІ́ЙНІ ПРОЕ́КТИ ГА́ЛИЦЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ ТА ЗАХІДНОУКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ, Конституційні проекти С.Дністрянського — пам'ятки укр. політично-правової думки поч. 20 ст. Свого часу ці проекти справили значний вплив на практичну діяльність органів держ. влади ЗУНР, сприяли розвиткові укр. конституціоналізму. Складені С.*Дністрянським*.

Проект Конституції Галицької Держави. Обрана в жовт. 1918 як політ. представництво укр. народу в *Австро-Угорщині* Укр. нац. рада (УНРада; див. *Українська національна рада ЗУНР*) проголосила *Галичину*, *Буковину Північну* та *Закарпатську Україну* складовими цілісної укр. держави і постановила розробити її конституцію. На пропозицію УНРади визначити заг. засади новопосталої д-ви та її устрій С.Дністрянський підготував документ «Устрій Галицької Держави. Перший проект тимчасових основних законів, виготовлений у віденському парламенті проф. С.Дністрянським 1918 р. для покликання у життя Галицької Держави». Проект містить 2 розділи: Осн. закони (з підрозділами: «Галицька Держава», «Самоозначення народів», «Свобода», «Рівність», «Народна влада»); Нар. устрій (з підрозділами: «А. Народна рада», «Б. Старшина Народної ради», «В. Народна управа»). У проекті вказувалося, що «Галицька Держава обіймає усі злучені землі, поселені споконвіку українським народом у межах дотеперішньої Австро-Угорської монархії». В основу державності закладалося право укр. народу на самовизначення. Польс., єврейс. та нім. населенню гарантувалася «народна самоуправа». Держ. мовами пропонувалося визнати укр., польс. та нім., а укр. водночас визнати «внутрішньою урядовою мовою». У проекті передбачалося широке коло конституційних прав і свобод, першим з яких було названо «право плекати свою народність і мову». Декларувалися свобода віри, науки, думки, преси, свобода зібрань і організації товариств, безпечних для д-ви, свобода зміни місця проживання, право внесення прохань або скарг, а також поштова і телеграфна таємниця.

На чолі д-ви мала стояти Нар. рада, тобто обрана у жовт. 1918 Укр. нац. рада під трохи зміненою назвою. Передбачалося, що вона розширить свій склад за рахунок представників Угор. (Закарп.) України та делегатів від нац. меншин Галицької Д-ви. Нар. рада мала обрати провідника, двох його заступників та держ. секретаря, а також старшину (президію) з 9 осіб і виконавчий орган з урядовими функціями — Нар. управу. Зазначалося, що провідник ради є водночас провідником Галицької Д-ви. На Нар. раду покладалося здійснення законодавчої влади, а її старшина розглядалась як орган для «верховних постанов та верховного нагляду». Нар. управа як «начальний виконуючий орган держави» мала складатися з окремих управ: внутр., «заграничної», військ., культ., «оборотової», суд. на чолі з начальниками, які призначалися Нар. радою. Громадам надавалася повна автономія у вирішенні місц. справ. Водночас скасовувалася «різниця між самостійним та відпорученим кругом ділання громади». Вибори громад. рад повинні були проводитися на основі заг., рівного, прямого і таємного голосування.

У конституційному проекті передбачалося видання окремих законів про відповідальність посадових осіб, про скасування обмежень у праві на полювання та риболовлю, про тимчасове збереження чинності австрійс. законів та ін.

Ідея мирного конституційного переходу Галичини, Пн. Буковини та Закарпаття від Австро-Угорщини до Галицької Д-ви, отримання «законної свободи» виявилася нездійсненною. Тому 1 листоп. 1918 владу Укр. нац. ради було встановлено збройним шляхом (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*), а 9 листоп. 1918 новоутворена д-ва отримала назву *Західноукраїнська Народна Республіка*. Роль «малої конституції» у ній виконував «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» від 13 листоп. 1918 (див. *Конституція Західноукраїнської Народної Республіки*).

Проект Конституції Західноукраїнської Народної Республіки. Наприкінці 1920 на замовлення уряду ЗУНР в еміграції С.Дністрянський підготував проект Конституції ЗУНР. На відміну від проекту Конституції Галицької Д-ви в новому проекті передбачалося об'єднання ЗУНР з Великою Україною на основі права народів на самовизначення. Проект складався з 3-х частин: 1. Д-ва та право (зі вступом і розділами: «Людські та громадянські права», «Народні права»); 2. Держ. влада (з розділами: «Основи державної влади», «Організація народної волі», «Виконування народної волі»); 3. Самовизначення народів.

Майбутню західноукр. д-ву вчений уявляв як самостійну і правову унітарну напівпрезидентську демократ. республіку. Громадянам гарантувалася «натуральна, особиста, політична та економічна свобода». Усі свободи визнавалися необмеженими, за винятком екон., «яка не може перешкодити державній власті у переведенні справедливого розділу дібр». Д-ва мала опікуватись «економічно слабшими», обмежуючи з цією метою в разі необхідності індивідуальну ділову свободу. Заг. екон. порядок д-ви повинен ґрунтуватися на приватній власності, яка водночас мала «підчинятися суспільним обмеженням з огляду на добро загалу, бо в'яжуться з кожного власністю суспільні обов'язки». Вчений вважав за можливе збереження родових, станових, шляхетських привілеїв за умови, що їх не братимуть до уваги при розподілі держ. посад. Усі громадяни визнавалися рівними щодо суду. Проголошувалося рівне право кожної людини на держ. охорону.

На першому етапі держ. будівництва передбачалося скликання Установчих зборів, які мали узаконити остаточний текст

конституції (затвердити конституційну грамоту), здійснити адм.-тер. поділ (на громади, повіти, округи), прийняти виборчі закони та ін. акти, зокрема про податки й аграрну реформу. Вибори до Установчих зборів повинні були проходити на основі заг., прямого, рівного і таємного голосування за трьома нац. куріями — укр., польс. та представників ін. національностей.

Після завершення роботи Установчих зборів найвищим законодавчим органом влади ЗУНР мала стати Нар. палата, обрана на 4 роки шляхом заг., прямого, рівного і таємного голосування. Обрані до неї посли (депутати) поділялися на 3 нац. курії: укр., польс. та ін. національностей. Кожна з курій наділялася правом вето щодо винесеного на ухвалення Нар. палати закону, якщо він порушував нац. права народності. Такий закон мав передаватися на розгляд держ. суд. трибуналу або на «народний збор» (референдум). До компетенції палати належало прийняття рішень з найважливіших питань д-ви (війни та миру, верховного нагляду за адміністрацією, судочинства).

Проект передбачав утворення у складі палати кількох спец. комісій, у т. ч. «легіслативної комісії» для підготовки законопроектів. Палата мала також право висувати політ. звинувачення проти президента республіки, вищих держ. функціонерів.

Безпосередня демократія реалізовувалася через заг. або локальні нар. збори (референдуми). Дорадчим органом мали бути нар. комори — виборні орг-ції, які могли вимагати від держ. влади врахування їхніх рішень.

Функції надзвичайного органу покладалися на Заг. нар. раду, яка мала скликатися у виняткових випадках для прийняття найважливіших державних рішень (внесення змін до конституції, встановлення обмежень конституційних прав на період війни тощо). Половину складу цього органу делегувала Нар. рада, а решту — окружні заступництва, нар. комори і заг. нар. збір (референдум).

Виконавчу владу представляли держ. органи на чолі з президентом республіки, обраним безпосередньо населенням на 4 роки. Перші вибори президента мали відбутися одночасно з виборами до Установчих зборів, наступні — з виборами до Нар. палати. Президентом міг бути кожний громадянин, українець за походженням, не молодший 35 років і не позбавлений цивільних та політ. прав, без обмежень щодо віросповідання. Президент республіки водночас проголошувався верховним головнокоманд., мав право призначати і звільняти членів Ради д-ви, вищих урядовців, а також право впродовж 10 днів після ухвалення закону Нар. палатою публічно опротестувати цей закон і направити його на розгляд заг. нар. зборів.

У виконанні покладених на президента функцій (насамперед у питаннях нац., зовнішньополіт. та військ.) йому мала допомагати Прибічна рада з 6 членів: 4 українців, 1 поляка та 1 представника ін. народностей. Трьох її членів повинні були делегувати нац. курії, інших добирав президент. У структурі держ. виконавчої влади передбачався такий орган, як Держ. канцелярія, очолювана канцлером.

Пропонувалося утворення Ради д-ви як вищого виконавчого органу з функціями уряду. В її складі мали бути 6 осіб, яких призначав президент: 4 українці, 1 поляк і 1 представник ін. народностей. Рада формувала 6 департаментів (або міністерств) для ведення справ д-ви. При кожному з них передбачалося утворити «радні колегії» з 6-ти осіб — по 3 від уряду та Нар. палати.

С.Дністрянський наполягав на відокремленні юстиції від адміністрації. Держ. юстицію мав очолювати голова, якого призначав та звільняв президент. Самостійною структурою був Держ. суд. трибунал.

Важливе місце в проекті конституції приділялося організації органів місц. влади в округах, повітах і громадах. У них передбачалися свої виборні представницькі органи (заступництва) та «локальна самоуправа». Компетенція окружного заступництва мала охоплювати всі справи, які потребували однакового й спільного впорядкування в межах округу та не були охоплені законами д-ви. Заступництва повітів і громад наділялися власною «питомою легіслативою». Окрему складову проекту становили норми про самовизначення народів у д-ві. Встановлення принципу «національного ключа», тобто співвідношення 4:1:1 (4 українці, 1 поляк та 1 представник ін. народностей), на думку вченого, повинно було сприяти утвердженню права укр. народу як природного власника нац. тер. на повне самовизначення на своїй землі і водночас забезпеченню прав ін. народностей. Крім утворення 3 нац. курій, встановлювалася культ. автономія нац. меншин, що виявилося, зокрема, у поділі шкільної ради на нац. секції, вживанні рідної мови в урядових установах, судах, громад. житті.

Дж.: *Дністрянський С.* Нові проекти української конституції. «Воля» (Відень), 1920, т. 6, ч. 5—8.

Літ.: *Дністрянський С.* Загальна наука права і політики, т. 1. Прага, 1923; Устрій Галицької Держави. В кн.: Правова держава, вип. 7. К., 1996.

І.Б. Усенко, В.І. Возьний.

КОНСТИТУЦІ́ЙНІ ПРОТЕ́СТИ УСРР — акти опротестування Президією ВУЦВК на підставі *Конституції СРСР 1924* (ст. 42, 49) та Положення про ЦВК СРСР від 12 жовт. 1923 (ст. 53) нормативних документів, які приймалися загальносоюзними органами (Президією ЦВК СРСР, РНК СРСР та окремими наркоматами), у разі їх невідповідності законодавству *СРСР* або законодавству союзної республіки. До прийняття Конституції СРСР упродовж 1923—24 було направлено 4 К.п. УСРР від імені РНК УСРР, але згодом Президія ВУЦВК стала єдиним у республіці суб'єктом конституційного опротестування загальносоюзних актів. Акти Президії ЦВК СРСР і РНК СРСР опротестовувалися без зупинення їх виконання, а виконання рішень окремих наркоматів могло бути зупинене на тер. республіки безпосередньо Президією ВУЦВК. Наявність такого права випливала з конституційного визначення СРСР як федерації суверенних союзних республік, це мало бути однією з гарантій суверенних прав УСРР й сприяти встановленню єдиної конституційної законності для всієї рад. федерації. Президія ВУЦВК направляла

С.А. Муромцев.

Ф.О. Головін.

П.М. Мілюков.

А.І. Шингарьов.

протести або подання (іноді вони називалися клопотаннями) від імені ВУЦВК до Президії ЦВК СРСР, аргументуючи їх тим, що опротестовані акти не відповідають Конституції СРСР або містять наміри до централізації чи втручання в компетенцію союзних республік або спробу регламентації дрібних питань поточного управління. Прийняттю постанови Президії ВУЦВК про направлення К.п. УСРР передувало одержання від РНК УСРР або Конституційної комісії ВУЦВК і насамперед від Прокуратури УСРР відповідних аргументованих пропозицій (подань, протестів, висновків тощо).

Згідно з постановою Президії ЦВК СРСР від 14 серп. 1925, для подання протесту встановлювався місячний строк від дня прийняття опротестованого акта. Згодом за клопотанням Президії ВУЦВК цей строк постановою Президії ЦВК СРСР від 6 листоп. 1926 було збільшено до 2-х місяців. За підрахунками дослідників, Президія ЦВК СРСР задовольняла щороку від третини до половини К.п. УСРР; решта відхилялася або верталася Президії ВУЦВК для перегляду.

Практика направлення К.п. УСРР тривала від 1923 до поч. 1930-х рр., коли вона була припинена у зв'язку з курсом на централізацію і звуженням суверенних прав союзних республік. Перший відомий К.п. УСРР заявлено Президією ВУЦВК 20 груд. 1923 з пропозицією припинити чинність низки положень постанови РНК СРСР «Про товарні знаки». Останні (з виявлених в архівах) К.п. УСРР датуються 1930. Точного обліку всіх поданих К.п. УСРР не велося і щодо їх заг. кількості в офіц. документах є певні розбіжності. За даними Президії ВУЦВК, було опротестовано: у 1923 — 2 акти, у 1924 — 22, у 1925 — 17, у 1926—27 — 52 акти. За документами Прокуратури УСРР, направлено: у 1923 — 1 протест, у 1924 — 18, у 1925 — 19, у 1926 — 37, у 1927 — 49 протестів.

Літ.: Протесты административного надзора Прокуратуры УССР по поводу постановлений и распоряжений органов власти, вып. 1—2. Х., 1924—25; Практика Президиума ЦИК Союза ССР в области конституционного (общего и судебного) надзора. М., 1931; *Яковенко Д.Т.* Высшие органы государственной власти Украинской ССР в условиях строительства социализма (1917—1937). К., 1975.

І.Б. Усенко.

КОНСТИТУЦІ́ЙНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (кадети) — рос. ліволіберальна *партія політична*, найбільш авторитетна і впливова в Росії на поч. 20 ст. Заснована лівим крилом рос. ліберального руху, яке складали члени орг-цій «Союз визволення» та «Союз земців-конституціоналістів», на установчому з'їзді, що відбувся 25—31 (12—18) жовт. 1905 в *Москві*. Програма була остаточно ухвалена на 2-му з'їзді, що відбувся 17—24 (4—11) січ. 1906 в *Санкт-Петербурзі*. Вона орієнтувалася на зх. зразки парламентаризму, була спрямована на радикальне реформування громад.-політ. ладу в *Російській імперії*, створення демократ. правової д-ви, впровадження принципу поділу законодавчої, виконавчої та суд. влади. Передбачалося перетворення Рос. імперії на *конституційну монархію* з двопалатним *парламентом*, обраним за демократ. виборчою системою. Декларувалися заг. демократ. свободи, 8-годинний робочий день, свобода *профспілок*. В аграрному питанні — розподіл серед селян удільних, монастирських, кабінетських земель, а також частини примусово відчужених поміщицьких земель за «справедливою (неринковою) ціною». В нац. питанні кадети виступали прихильниками єдиної Росії, противниками *федералізму*, обмежували нац. права нерос. народів національно-культ. самовизначенням. Як виняток, визнавали за Польщею та Фінляндією право на *автономію* «в межах імперії». Вони підкреслювали позакласовий характер своєї партії, заявляли, що відстоюють потреби розвитку країни в цілому, а не інтереси окремих соціальних груп. У зв'язку з цим прагнули до створення осередків партії серед різних верств населення. Полегшені правила вступу, а також привабливість помірковано-ліберальної програми сприяли бурхливому росту партії 1905—06, тоді її чисельність зросла до 70-ти тис. членів, об'єднаних у 360 орг-цій. За соціальним складом це була переважно інтелігенція, ліберальне *дворянство*, середня міська *буржуазія*, студентство. Партія існувала гол. чин. на приватні пожертви. До керівної ланки входила інтелектуальна *еліта* Росії — діячі культури, професура, члени Російської АН тощо. Після *революції 1905—1907* партія перебувала в опозиції до *самодержавства*, зосередивши гол. увагу на парламентській діяльності. Члени її ЦК очолювали 1-шу (С.Муромцев) та 2-гу (Ф.Головін) Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*), в них кадети мали численні активні фракції — відповідно 179 та 98 депутатських місць, у 3-й Держ. думі — 52 місця. Партія перетворила Думу на центр легальної демократ. опозиції, кадети виступали проти політ. й адм. свавілля влади, вимагали від уряду втілення в життя принципів Маніфесту 30 (17) жовт. 1905, критикували порушення прав нац. меншин тощо. У відповідь влада посилила репресивну політику: партії було остаточно відмовлено в легалізації (1908), закрито низку парт. видань. Кадети зазнавали особистих переслідувань, оскільки для членів нелегальних партій існувала заборона займати держ. та громад. посади. Це призвело до значного скорочення чисельності чл. партії (1908 — до 30 тис.), зменшення кількості осередків, особливо в провінції; а також до спаду її громад. активності. Парт. діяльність пожвавилася 1912 під час виборів до 4-ї Держ. думи, в якій кадети посіли 59 місць. Після початку *Першої світової війни* кадети відмовилися від опозиції до уряду та спрямували діяльність на підсилення обороноздатності Рос. імперії. Вони проголосували в Думі за воєнні кредити, взяли участь в організації *воєнно-промислових комітетів*, посіли керівні посади в *союзах земств і міст*. У серп. 1915 за ініціативою кадетів у 4-й Держ. думі був створений «Прогресивний блок» на чолі з П.*Мілюковим*, він відстоював необхідність демократ. реформ у країні.

Після *Лютневої революції 1917* партія відмовилася від програмної вимоги конституційної монархії та підтримала демократ. бурж. *республіку*. На деякий час кадети знову стали найбільш впливовою політ. партією: 1917 в

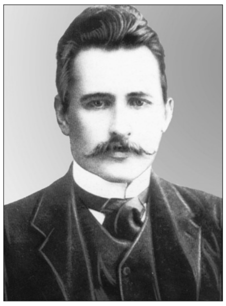
ній перебувало до 100 тис. членів. Лідери: П.Мілюков (голова), В.Набоков, П.Струве, В.*Вернадський*. Друковані органи — газети «Речь» і «День». Кадети відіграли провідну роль в утворенні й діяльності *Тимчасового уряду* (міністри П.Мілюков, А.Шингарьов, М.Некрасов, С.*Ольденбург*, кн. Д.Шаховськой та ін.), обіймали керівні держ. посади. Проте вступ до партії представників усунутої революцією від влади верхівки рос. усп-ва (великих землевласників і промисловців, колиш. урядовців, *октябристів* тощо) спричинив корекцію її політ. курсу, він змістився вправо — від лівоцентристських до центристських позицій. Протягом 1917 кадети поступово втратили свої провідні позиції, поступились впливом соціаліст. партіям — есерам (див. *Партія соціалістів-революціонерів*) та *меншовикам.* Вони не визнали *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, 9 листоп. (27 жовт.) 1917 ЦК партії звернувся до нас. із закликом не виконувати розпорядження більшовицької РНК. Кадети стали організаторами саботажу держ. службовців у захоплених *більшовиками* установах. ЦК ухвалив рішення про неприпустимість для членів партії перебування на службі в рад. органах влади та ін. рад. установах, за винятком професури. 11 груд. (28 листоп.) 1917 РНК заборонила діяльність кадетської партії, оголосила її членів «ворогами народу» та заарештувала кер-во. Після цього частина партії діяла напівлегально, деякі її члени перейшли в підпілля, стали активними організаторами боротьби проти рад. влади, зокрема у складі антибільшовицьких орг-цій «Правий центр» та «Союз відродження Росії». Кадети активно підтримували *Білий рух*, входили до урядових та адм. органів різних білогвард. режимів, хоча й не грали там провідної ролі.

В Україні серед членів кадетської партії були представники укр. ліберальної буржуазії та інтелігенції, в т. ч. члени Старої громади (див. *Громади*), *Товариства українських поступовців* (ТУП), які відігравали помітну роль у нац. русі: М.*Василенко*, Д.Григорович-Барський, І.*Лучицький*, В.*Науменко*, Ф.*Штейнгель*, І.*Шраг* та ін. Вони підтримували нац.-культ. вимоги українства. Кадети рішуче засудили русифікаторську політику царату в *Галичині* в часи І світ. війни (див. *Галицьке генерал-губернаторство*). Голова партії П.Мілюков з трибуни 4-ї Держ. думи назвав її «європейським скандалом». Член ЦК, академік В.Вернадський написав статтю «“Українське питання” і російське суспільство» (1915) на підтримку нац.-культ. домагань українців. 1917 в Україні було до 10 тис. членів К.-д.п., переважно представників інтелігенції, в Києві вони видавали газ. «Свобода и право». Кадети входили до складу *Української Центральної Ради* та Малої Ради (С.Крупнов; див. *Комітет Української Центральної Ради*), *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* (М.*Туган-Барановський*). Вийшли з УЦР в жовт. 1917 після ухвали рішення про скликання *Українських Установчих зборів*. Після *гетьманського перевороту 1918* та утворення *Української Держави* кадети отримали міністерські посади в *Раді міністрів Української Держави*, яку з 3 трав. до серед. трав. 1918 тимчасово очолював М.Василенко (йому було доручено добрати її склад). 11 трав. 1918 відбувся з'їзд кадетських орг-цій в Укр. Д-ві, в ньому взяли участь делегати від Київщини, *Поділля*, Херсонщини, Катеринославщини, Харківщини, Полтавщини та Чернігівщини. З'їзд визнав укр. державність такою, що врятувала країну від хаосу та анархії й схвалив участь партії в держ. роботі. Проте кадети не зрікалися відновлення в майбутньому єдності колиш. Росії. З'їзд ухвалив рішення про утворення крайової парт. орг-ції та утворив Гол. управу, незалежну від загальнорос. ЦК партії. Кадети підтримували політику гетьмана П.*Скоропадського*, складали значну частину гетьман. міністрів та урядовців. З падінням Укр. Д-ви партія назавжди зникла з політ. життя України.

Після остаточного встановлення рад. влади в Росії більшість кадетів перебралися за кордон. 26 трав. — 2 черв. 1921 в Парижі (Франція) відбулася нарада членів ЦК, вона закінчилася розколом партії. Із серед. 1920-х рр. партія фактично припинила існування.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 2. Ужгород, 1930; К., 2002; *Шелохаев В.В.* Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907—1914 гг. М., 1991; Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. М., 1996.

О.Д. Бойко.

М.В. Некрасов.

Д.І. Шаховськой.

КОНСТИТУ́ЦІЯ (від лат. constitutio — лад, установлення) — 1) інституції, звичаї та принципи, що разом утворюють таку систему правління в країні, яка обмежує *владу* певними рамками; 2) письмовий документ, що запроваджує або узаконює певну систему правління. Сьогодні кожна *держава* має К. в першому сенсі і майже кожна — за винятком Великої Британії, Нової Зеландії та Ізраїлю — також письмову К. Механізми конституційного обмеження влади можуть бути різними: це і регулятивні норми, що стримують дії урядовців до управління д-вою, і спец. положення (напр., про поділ влади), що не можуть бути змінені звичайними законодавчими актами. Проте К. не лише обмежує, а й розвиває держ. владу. Тому винятковa увага до К. як до способу обмеження владних повноважень є певною мірою оманливою: історично конституції створювалися саме для посилення держ. влади.

Писана К. визначає держ. устрій шляхом: обмеження його дієвості окремою тер., окремим народом та/або окремими проблемами; окреслення повноважень інституцій, з яких складається д-ва; прописування, принаймні часткове, того, що можна вимагати, і того, що можна робити в політ. сфері.

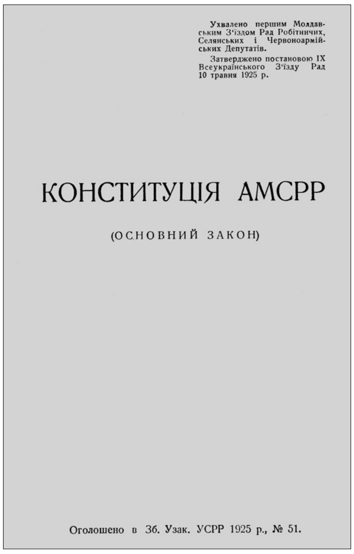
Перші конституційні системи правління розвинулися в США та Франції. Їх утвердження там було пов'язане, відповідно, з боротьбою амер. колоній Великої Британії за незалежність 1775—83 та *Французькою революцією кінця 18 століття.* У ході тих подій було перебудовано структури держ. інституцій і утверджено нові політичні принципи. І у США, і у Франції в підгрунтя писаних К. закладалася ідея встановлення влади на основі взаєморозуміння громадян та поваги до прав окремої людини.

Досвід упровадження конституцій у США та Франції визначив «жанр конституції» загалом: створення конституційних форм правління стало невід'ємною складовою усіх нац. і бурж. революцій 19 ст., а силові та інтелектуальні традиції жанру перейшли у 20 ст. Після *Другої світової війни* колоніальні й окупаційні власті інколи відмовлялися залишати підвладні їм країни до затвердження там «прийнятних» конституцій. Нині наявність у новостворюваної д-ви писаної К. є майже необхідною передумовою її (цієї д-ви) міжнар. визнання, а проголошення нової К. в тій чи ін. країні є засобом зміни в цій країні правлячого режиму.

Літ.: *Sartori G.* Constitutionalism: A Preliminary Discussion. «American Political Science Review», 1962; vol. 56; *Elster J.*, *Slagstad R.* Constitutionalism and Democracy. Cambridge, U.K., 1988; *Elkin S.L.*, *Soltan K.E.* A New Constitutionalism: Designing Political Institutions for a Good Society. Chicago, 1993; *Hart V.*, *Stimson Sh C.* Writing a National Identity: Political, Economic and Cultural Perspectives on the Written Constitution. Manchester, U.K., 1993.

За: *Сюзетт Гембергер (Suzette Hemberger) Constitution. (The Oxford Companion to Politics of the World. Oxford, 2001). Пер. з англ. О.В. Юркової.*

КОНСТИТУ́ЦІЯ АВТОНО́МНОЇ МОЛДА́ВСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1925 — Осн. Закон Автономної Молдав. Соціаліст. Рад. Республіки (АМСРР, утвореної в складі УСРР 12 жовт. 1924; див. *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*). Ухвалена 23 квіт. 1925 1-м Всемолдав. з'їздом рад у столиці новосте. автономії м. *Балта* (від 1929 столицею автономії стало м. *Тирасполь*). Затверджена 5-м Всеукр. з'їздом рад 10 трав. цього ж року. Складалась із 7 глав та 48 статей. У них відображені осн. принципи побудови автономної республіки, визначені політбюро ЦК КП(б)У в постанові від 28 листоп. 1924. Передусім це наявність в автономії повної системи центр. органів рад. влади: з'їзду рад, ЦВК, РНК і наркоматів. Поділ наркоматів на необ'єднані (їх було 6) та об'єднані (7) був таким самим, як і в УСРР на той час, а уповноважені загальносоюзних наркоматів в УСРР мали своїх представників в автономії. АМСРР мала свого представника при уряді УСРР, який мав дорадчий голос в усіх центр. органах УСРР.

Ухвалено першим Молдавським З'їздом Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів.

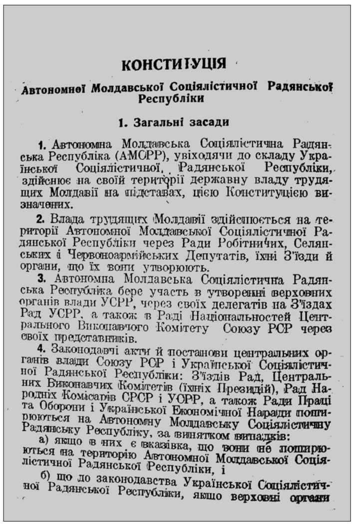
Затверджено постановою IX Всеукраїнського З'їзду Рад 10 травня 1925 р.

КОНСТИТУЦІЯ АМСРР

(ОСНОВНИЙ ЗАКОН)

Оголошено в Зб. Узак. УСРР 1925 р., № 51.

Конституція Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (Основний Закон). Харків, 1928. Обкладинка.

КОНСТИТУЦІЯ

Автономної Молдавської Соціялістичної Радянської Республіки

1. Загальні засади

1. Автономна Молдавська Соціялістична Радянська Республіка (АМСРР), увіходячи до складу Української Соціялістичної, Радянської Республіки, здійснює на своїй території державну владу трудящих Молдавії на підставах, цією Конституцією визначених.

2. Влада трудящих Молдавії здійснюється на території Автономної Молдавської Соціялістичної Радянської Республіки через Ради Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів, їхні З'їзди й органи, що їх вони утворюють.

3. Автономна Молдавська Соціялістична Радянська Республіка бере участь в утворенні верховних органів влади УСРР, через своїх делегатів на З'їздах Рад УСРР, а також в Раді Національностей Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР через своїх представників.

4. Законодавчі акти й постанови центральних органів влади Союзу РСР і Української Соціялістичної Радянської Республіки: З'їздів Рад, Центральних Виконавчих Комітетів (їхніх Президій), Рад Народніх Комісарів СРСР і УСРР, а також Ради Праці та Оборони і Української Економічної Наради поширюються на Автономну Молдавську Соціялістичну Радянську Республіку, за винятком випадків:

а) якщо в них є вказівка, що вони не поширюються на територію Автономної Молдавської Соціялістичної Радянської Республіки, і

б) що до законодавства Української Соціялістичної Радянської Республіки, якщо верховні органи

Конституція Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (Основний Закон). Харків, 1928. Перша сторінка.

На тер. АМСРР поширювалися закони й ін. нормативні акти *СРСР* і УСРР, за винятком тих випадків, коли з тих же питань вищі органи автономії самостійно видавали відповідні закони й нормативні акти. Проте сфера самостійної законотворчості вищих органів автономії обмежувалася утворенням необ'єднаних наркоматів, місц. виконкомів та їхніх відділів, встановленням їхніх штатів і мережі, а також мовними та освіт. справами. До того ж, самостійна законотворчість не повинна була жодним чином суперечити законодавству УСРР. У Конституції підкреслювалося, що «найрозповсюдженішими мовами в А.М.С.Р.Р. визнаються мови: молдавська, українська, російська» (ст. 9). Мови всіх національностей, які населяли республіку, вважалися рівноправними.

У царині місц. управління та місц. фінансів повноваження центр. органів влади АМСРР фактично дорівнювали повноваженням губернських (згодом окружних) з'їздів рад і їхніх виконкомів.

ЦВК автономії або його Президія формально мали право призупиняти дію на тер. АМСРР обіжників, постанов і розпоряджень, що видавалися об'єднаними та необ'єднаними наркоматами УСРР, у разі їх явної невідповідності законам СРСР і УСРР.

АМСРР мала свій герб і прапор, які встановлювалися ЦВК республіки та затверджувалися ВУЦВК.

У Конституції не було, однак, виписано кількох основоположних для будь-якої конституції питань. Насамперед не були вказані територіальні межі республіки (це було пов'язано з незавершеністю визначення кордонів автономії; див. *Кордони державні України*). Не були також встановлені принципи виборів до місц. органів влади. Вони були визначені в трав. 1926, коли 2-й Всемолдав. з'їзд рад законодавчо встановив нерівність у виборах депутатів до районних з'їздів рад: від селян обирався 1 депутат від 500 виборців, а від селищних і міськ. виборців, а також від червоноармійців — 1 депутат від 180 виборців. Крім того, значна частина громадян була позбавлена виборчих прав.

Конституція АМСРР мала передусім пропагандистський характер. Парт. та рад. керівники автономії постійно зазначали, що мають на меті утворити союзну рад. Молдавію чи навіть рад. Румунію. За АМСРР фактично визнавалося право виходу автономії зі складу УСРР. Про це свідчили зміни, внесені до *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919* (ст. 4) і

закріплені в *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929* (ст. 18). У них говорилося, що «об'єднання» АМСРР з УСРР відбувається на основі «права на самовизначення аж до відокремлення». У Раді національностей СРСР АМСРР, як і УСРР, мала 5 представників.

Після ухвалення *Конституції СРСР 1936* та *Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937* Конституція АМСРР 1925 була замінена на *Конституцію Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки 1938.*

Дж.: Конституція УСРР та АМСРР. Х., 1928.

Літ.: Съезды советов Союза ССР, Союзных и Автономных Советских Социалистических Республик: Сборник документов 1923—1937, т. 5. М., 1964; *Иванов В.М., Костаки Г.И.* Конституционное развитие Молдавской ССР. Кишинев, 1979.

Г.Г. Єфіменко, О.М. Мироненко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ АВТОНО́МНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ КРИМ 1998 — законодавчий акт, ухвалений ВР *Автономної Республіки Крим* 21 жовт. 1998 і затверджений *Верховною Радою України* 23 груд. 1998. Набула чинності 12 січ. 1999. Її ухваленню передував тривалий період конфронтаційної *кризи* між кер-вом України та АР Крим. Протистояння було спричинене, зокрема, нечіткою позицією парламенту РФ в питанні про кордони між РФ і Україною. 1992 парламент РФ ухвалив постанову, що не визнавала законним акт передачі Криму до складу України 1954 (див. *Закон СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад Української РСР» 1954*), а це означало, що РФ може підтримувати процес відокремлення Криму від України.

Перший конституційний акт ВР АР Крим ухвалила 6 трав. 1992. Цим актом Крим проголошувався суверенною *державою* в складі України, при цьому підкреслювалося, що взаємовідносини Криму з Україною мають базуватися на договірній основі між двома суб'єктами права. Такий акт, однак, не відповідав чинним нормам укр. законодавства і тому був скасований ВР України і Президентом України Л.*Кравчуком.* ВР України і Президент України скасували ще кілька законодавчих актів, ухвалених ВР АР Крим щодо держ. устрою автономії. Лише після ухвалення 1996 Конституції України та підписання 31 трав. 1997 *Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997* протистояння між кер-вом України та АР Крим ослабло. Це й дало змогу 1998 ухвалити Конституцію (Осн. Закон) АР Крим.

Конституція АР Крим містить преамбулу, 5 розділів, 9 глав, 48 статей. У преамбулі зазначено, що Осн. Закон АР Крим ухвалено відповідно до *Конституції України 1996* та Закону України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» (1998). У розділі 1 проголошуються конституційні основи статусу та повноважень АР Крим, а також принципи і гарантії автономії. Вказується, зокрема, що АР Крим є невід'ємною складовою України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, які є в її віданні. Представницьким органом АР Крим є її ВР, виконавчим — РМ. Нормативно-правові акти ВР і РМ АР Крим або їхні положення, які суперечать Конституції республіки, не мають юрид. сили. Такі акти можуть бути оскаржені в суді особами, права та інтереси яких порушено. Питання про відповідність нормативно-правових актів Осн. Законові АР Крим вирішуються згідно з Конституцією України, *Конституційним Судом України.* ВР АР Крим здійснює своє право на звернення до КС України щодо питань, передбачених Конституцією і законами України. Норми Конституції АР Крим є нормами прямої дії. Конституція АР Крим не може обмежувати права й свободи громадян, встановлені Конституцією України. Розділ 2 Конституції визначає осн. повноваження АР Крим у галузях політ., екон., культ. та сусп. життя. У розділі 3 визначаються статус і повноваження ВР та РМ АР Крим, прокуратури й органів правосуддя в республіці. В ньому закріплено статус депутата ВР АР Крим, повноваження вищих посадових осіб. Окремо визначаються функції Президії ВР АР Крим. Розділ 4 регламентує органи місц. самоврядування в автономії, їх взаємодію з держ. органами влади. В розділі 5 вказується, що статус і повноваження автономії гарантуються Укр. д-вою й забезпечуються демократ. інститутами сусп-ва, діяльністю органів держ. влади АР Крим, органів місц. самоврядування, громадян та їхніх об'єднань. Конституція може бути змінена тільки ВР АР Крим.

У конституції декларується, що держ. мовою в АР Крим є укр. мова, а всі правові акти в автономії друкуються, окрім укр., також рос. та кримськотатар. мовами.

Конституція не передбачає інституту *президента* АР Крим.

Дж.: Конституція Автономної Республіки Крим. Сімферополь, 1998.

Літ.: *Семак В.И. и др.* Конституция Автономной Республики Крым: Учебное пособие. Симферополь, 1999.

Г.Г. Єфіменко, Г.О. Мурашин.

КОНСТИТУ́ЦІЯ МОЛДА́ВСЬКОЇ АВТОНО́МНОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1938 — Осн. Закон *Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки* (МАРСР). Ухвалена Надзвичайним 7-м з'їздом рад МАРСР у січ. 1938 в м. *Тирасполь* у зв'язку з тим, що набула чинності *Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937* і, отже, чинна на той час *Конституція Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки 1925* мала бути узгоджена з новою Конституцією УРСР, у якій МАРСР було присвячено 5-й та 6-й розділи.

К. МАРСР складалася з 11 розділів та 114 статей. У ній МАРСР проголошувалася соціаліст. д-вою робітників і селян, що входить до складу *Української Радянської Соціалістичної Республіки* «на правах Автономної Республіки». У Конституції визначалися тер. республіки та її адм.-тер. поділ (14 *районів* і м. Тирасполь). Зазначалося, що тер. МАРСР не може бути змінена без згоди самої республіки.

Конституція декларувала громадян. права й свободи. На відміну від Конституції АМСРР 1925, в новій конституції встановлювалися однакові виборчі права для сільс. та міськ. населення.

Вибори стали прямими і таємними. Система з'їздів рад була замінена на ВР МАРСР, яка проголошувалася найвищим органом влади в республіці. Вона обиралася раз на 4 роки за нормою 1 депутат від 6 тис. нас. У період між сесіями ВР вищим органом влади вважалася Президія ВР МАРСР. До місц. органів влади вибори здійснювалися кожні 2 роки. Норми представництва залежали від кількості нас. і відповідали затвердженим у Конституції УРСР 1937 принципам: 1 депутат до районної ради від 500 до 1500 жителів р-ну, міськ. і міськ. районної ради — 1 від 100 до 1000, до сільс. ради — 1 від 100 до 250.

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади визначалася РНК МАРСР. До її складу входили голова РНК, два його заступники, голова Держ. планової комісії МАРСР, 11 наркомів (поділу на об'єднані й необ'єднані наркомати не передбачалося), нач. держ. управління, уповноважений К-ту заготівель СРСР і нач. управління у справах мистецтв.

Республіка мала свій герб і прапор. У Конституції зазначалося, що написи на гербі та прапорі МАРСР, а також публікація законів і ведення судочинства здійснюються укр. та молдов. мовами. Згідно з Конституцією СРСР 1936, квота представництва МАРСР у Раді національностей СРСР встановлювалася з 11 осіб (аналогічна квота від УРСР — 32 особи). Усі символи державності мали насамперед пропагандистський характер і слугували засобом впливу на молдов. нас. *Бессарабії*.

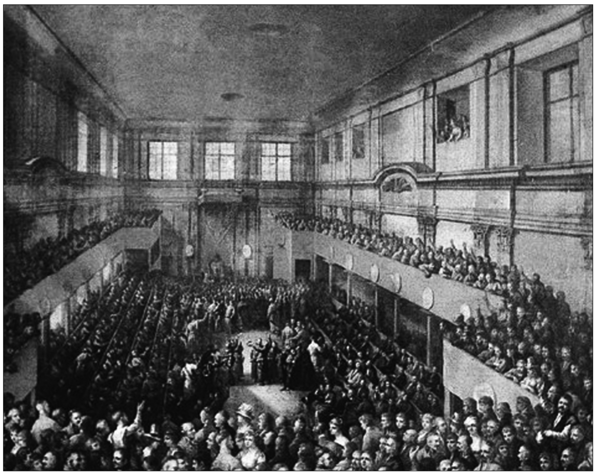
Після утворення Молдав. РСР конституція автономії втратила чинність.

Дж.: Конституция (Основной Закон) Молдавской Автономной Советской Социалистической Республики. Тирасполь, 1938.

Літ.: *Иванов В.М., Костаки Г.И.* Конституционное развитие Молдавской ССР. Кишинев, 1979.

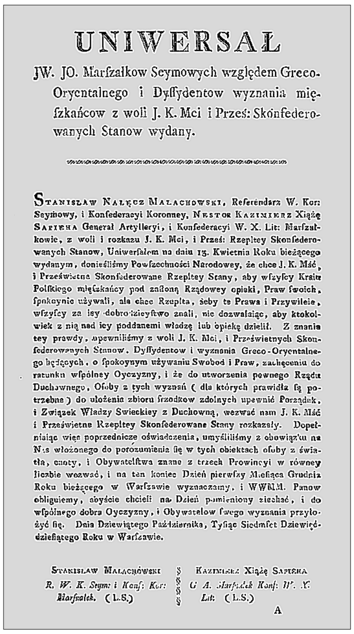
Г.Г. Єфіменко.

Ухвалення Конституції Речі Посполитої 3 травня 1791. Картина роботи художника К. Войнаковського. 1806.

КОНСТИТУ́ЦІЯ РЕ́ЧІ ПОСПОЛИ́ТОЇ ТРЕ́ТЬОГО ТРА́ВНЯ 1791 (офіц. назва — Ustawa rządowa — Урядовий закон) — Осн. Закон *Речі Посполитої*, ухвалений 3 трав. 1791 Чотирирічним або Великим (Wielki) сеймом (1788—92). Перша в Європі та друга у світі після США ухвалена парламентом *конституція*; регулювала діяльність держ. влади, а також визначала права та обов'язки громадян. Ввела до вжитку поняття «громадянин» («obywatel»), під яким треба було розуміти кожного мешканця Речі Посполитої, який не був підданим володаря ін. країни, а також поняття «народ», що об'єднувало в одне ціле *шляхту*, *міщан* і селян (раніше це поняття вживалося лише стосовно шляхти).

Ухваленню конституції передувала низка важливих для життя д-ви подій. Після 1-го поділу країни 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) стало очевидним, що д-ва потребує здійснення реформ політ. та сусп. ладу. Перші зміни були проведені в галузі освіти (див. *Едукаційна комісія 1773—1794*), замість єзуїтських шкіл були організовані світські, заснований кадетський корпус. Король *Станіслав-Август Понятовський* підтримував реформи, спираючись на досить численну партію патріотів (oboz reform), що ставила за мету врятувати незалежність держави. Опозицію королю й партії патріотів складали *магнати* і частина шляхти, які закликали до повернення «золотої вольності» і шукали підтримки в сусідніх д-в. Намагаючись позбутися втручання *Російської імперії* в польс. справи, Станіслав-Август Понятовський і патріоти шукали слушного моменту. Такий момент, як вони вважали, настав, коли *Османська імперія* 1787 оголосила Рос. імперії війну (див. *Російсько-турецька війна 1787—1791*), а ще раніше — на поч. 1788 це зробила і Швеція.

UNIWERSAŁ

JW. JO. Marſzałkow Seymowych względem Greco-Oryentalnego i Dyſſydentow wyznania mięſzkańcow z woli J. K. Mci i Prześ: Skonfederowanych Stanow wydany.

Stanisław Nałęcz Małachowski, Referendarz W. Kor: Seymowy, i Konfederacyi Koronney, Nestor Kazimierz Xiążę Sapieha Generał Artylleryi, i Konfederacyi W. X. Lit: Marſzałkowie, z woli i rozkazu J. K. Mci, i Prześ: Rzeplitey Skonfederowanych Stanow, Uniwerſałem na dniu 13. Kwietnia Roku bieżącego wydanym, donieśliśmy Powſzechności Narodowey, że chce J. K. Mść, i Prześwietne Skonfederowane Rzeplitey Stany, aby wſzyſcy Kraiu Polſkiego mięſzkańcy pod zasłoną Rządowey opieki, Praw ſwoich, ſpokoynie używali, ale chce Rzeplita, żeby te Prawa i Przywileie, wſzyſcy za iey dobrodzieyſtwo znali, nie dozwalaiąc, aby ktokolwiek z nią nad iey poddanemi władzę lub opiekę dzielił. Z znania tey prawdy, upewniliśmy z woli J. K. Mci, i Prześwietnych Skonfederowanych Stanow. Dyſſydentow i wyznania Greco-Oryentalnego będących, o ſpokoynym używaniu Swobod i Praw, zachęceniu do ratunku wſpólney Oyczyzny, i że do utworzenia pewnego Rządu Duchownego, Osoby z tych wyznań (dla których prawidła ſą potrzebne) do ułożenia zbioru ſrzodkow zdolnych upewnić Porządek, i Związek Władzy Swieckiey z Duchowną, wezwać nam J. K. Mść i Prześwietne Rzeplitey Skonfederowane Stany rozkazały. Dopełniaiąc więc poprzednicze oświadczenia, umyśliliśmy z obowiązku na Nas włożonego do porozumienia ſię w tych obiektach osoby z światła, cnoty, i Obywatelſtwa znane z trzech Prowincyi w równey liczbie wezwać, i na ten koniec Dzień pierwſzy Miesiąca Grudnia Roku bieżącego w Warſzawie wyznaczamy, i WWMM. Panow obliguiemy, abyście chcieli na Dzień pomieniony ziechać, i do wſpólnego dobra Oyczyzny, i Obywatelow ſwego wyznania przyłożyć ſię. Dnia Dziewiątego Października, Tyſiąc Siedmſet Dziewięćdzieſiątego Roku w Warſzawie.

Stanisław Małachowski R. W. K. Seym: i Konf: Kor: Marſzałek. (L.S.)

Kazimierz Xiążę Sapieha G. A. Marſzałek Konf: W. X. Lit: (L.S.)

A

Універсал про права та свободи громадян греко-східного православного визнання та дисидентів (протестантів), виданий 9 жовтня 1790 і підтверджений Конституцією 3 травня 1791.

У Польщі було ініційовано перебудову всієї політ. структури. У жовт. 1788 зібрався сейм. Щоб противники реформ не зашкодили їм, опрацювання тексту К. відбувалося в таємниці, з проектом була ознайомлена невелика група людей. Усупереч сеймовій процедурі проект не був навіть погоджений з палатою послів (депутатів). Розгляд проекту і його ухвалення відбулося 3 трав. 1791. Тоді у *Варшаві* перебувало 182 з 359 послів, причому більшість присутніх були прибічниками реформи.

Згідно з текстом закону, шляхта і надалі залишалася привілейованим *станом*. Селяни отримували «опіку права й уряду», хоча без гарантій. Міщанам надавалося право обирати на сейм своїх представників. Скасовувався принцип виборності королів: після смерті Станіслава-Августа Понятовського престол Речі Посполитої (див. *Корона Польська*) мав стати спадкоємним у династії саксонського курфюрста Фрідріха-Августа III (онук польс.

короля *Августа III* Саксонського). Законодавча влада мала здійснюватися сеймом, складеним із двох палат: сенаторської й посольської; всі справи вирішуються більшістю голосів, право вето (див. *«Ліберум вето»*) скасовувалося. Заборонялося створення конфедерацій (див. *Конфедерації шляхетські*). Виконавча влада передавалася *королеві* та раді при ньому, остання називалася стражем законів (Straż Praw) і складалася з примаса як голови едукаційної комісії та 5 призначуваних королем міністрів — поліції, друку, війни, фінансів і закордонних справ. За королем закріплювалися права: помилування, розпоряджання військ. силами під час війни, призначення *біскупів*, світських чиновників та офіцерів. Однак він не мав права видавати розпорядження без згоди ради. Низка положень закону стосувалася реліг. політики. Пануючою релігією залишився *католицизм* (належним до цієї конфесії було заборонено її покидати), ін. релігіям гарантувалися свобода культу й захист уряду. (Ще 13 квіт. та 9 жовт. 1790 сейм видав універсали сеймових маршалів (С.Малаховського та К.Сапєги) про громадян греко-східного визнання (українців і білорусів) та дисидентів (див. *Протестантизм*). У них православні й дисиденти заохочувались «до порятунку спільної Вітчизни», їм гарантувалося вільне вживання їхньої віри й давалась обіцянка створити Духовний уряд, який мав утвердити «порядок і зв'язок влади духовної та світської»). Конституція підтвердила реліг. свободи, визначені цими універсалами і ще раз гарантувала православним та дисидентам повноту громадян. прав, а також право бути послами (депутатами) на сеймах і сеймиках та брати участь у суд. трибуналах тощо. Єдине, що їм заборонялось, — це посади міністрів, які могли займати лише католики.

Конституція була підтримана польс. сусп-вом. Більшість шляхти висловила свою прихильність до неї на *шляхетських сеймиках*, скликаних у лют. 1792, лише 4 *повіти* не присягнули їй. Багато закордонних політиків теж схвалили її, рим. папа Пій VI надіслав королю Станіславу-Августу Понятовському поздоровлення й особливим розпорядженням переніс на 3 трав. день пошанування пам'яті св. Станіслава. Прусський король Фрідріх-Вільгельм II й герм. імп. Леопольд II Габсбург зустрілися в замку Пільниці (Саксонія) й домовилися не втручатись у внутр. справи Польщі і не порушувати її цілісності. Росія спочатку зберігала мовчання, але вже в трав. 1792 її 100-тис. військо вступило на польс. тер. Тим часом частина шляхти на чолі з польс. магнатами проpoc. орієнтації С.-Щ.Потоцьким, С.Ржевуським і К.*Браницьким* скликала конфедерацію (див. *Торговицька конфедерація 1792*). Справа реформаторів була програна. Невдовзі в 1793 відбувся 2-й поділ Польщі. Незважаючи на поразку, польс. патріоти ще довго з сумом і разом з тим з гордістю згадували про втрачений шанс на відродження Речі Посполитої, про Конституцію своєї д-ви 1791. На її честь був складений полонез, свої враження від цієї піднесеної музики не менш піднесено передав А.*Міцкевич* у поемі «Пан Тадеуш» (пер. М.*Рильського*): «І мая Третього б'є полонез гарячий / В повітря стишине. Молодших нетерпляче / У танець кинутись музика порива, / А в старших в пам'яті далеке ожива: / Той час, коли сенат ознаймував народу / У згоді з королем даровану свободу, / Коли, трактуючи свойого короля, / Гукали: "Польська хай повік цвіте земля, / Нехай живе король, нехай живуть всі стани!" / І в танці хвилями кипіли громадяни».

Літ.: *Соловьев С.М.* История падения Польши. М., 1863; *Костомаров Н.* Последние годы Речи Посполитой. СПб., 1870; *Kraszewski J.* Polska w czasie trzech rozbiorów 1772—1797, t. 1—3. Poznań, 1874—75; *Korzon T.* Wewnetrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794), t. 3. Wewnętrzne. Kraków, 1884; *Balzer O.* Reformy spoleczne i polityczne konstitucyi trzeciego maja. Kraków, 1891; *Kalinka W.* Sejm czteroletni, t. 1, cz. 1—2; t. 2, cz. 1—2. Kraków, 1895; *Любавский М.И.* История западных славян. М., 1918; *Tazbir J.* Dzieje polskiej tolerancji. Warszawa, 1973; Konstytucja 3 maja. Warszawa, 1983; *Lojek J.* Geneza w obalenie Konstytucji 3 maja. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787—1792. Lublin, 1986; *Міцкевич А.* Пан Тадеуш або останній поїзд на Литві. Х., 2004; *Брикнер А.Г.* История Екатерины Второй. М., 2005.

П.В. Голобуцький, О.О. Михайлов.

КОНСТИТУ́ЦІЯ РОСІ́ЙСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ ФЕДЕРАТИ́ВНОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1918 — перша рад. конституція, Осн. Закон Рос. Соціаліст. Федеративної Рад. Республіки. Ухвалена 5-м Всерос. з'їздом рад 10 черв. 1918. Відіграла важливу роль у становленні укр. рад. конституціонізму, оскільки більшість її норм було відтворено у Конституції УСРР 1919. У 1-му розділі Конституції, яким стала *Декларація прав трудящого та експлуатованого народу 1918* (гл. 1—4, ст. 1—8), Росія проголошувалася республікою рад, федерацією рад. нац. республік, яка ставить за мету знищення експлуатації, придушення експлуататорів і перемогу соціалізму в усьому

Герб Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, затверджений Конституцією РСФРР 1918.

«Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики». М., 1918. Обкладинка.

LEX

РАЗДЕЛ ПЕРВЫЙ

Декларация прав трудящегося и эксплоатируемого народа.

ГЛАВА ПЕРВАЯ.

1. Россия объявляется Республикой Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов. Вся власть в центре и на местах принадлежит этим Советам.

2. Советская Российская Республика учреждается на основе свободного союза свободных наций, как федерация Советских национальных республик.

ГЛАВА ВТОРАЯ

3. Ставя своей основной задачей уничтожение всякой эксплоатации человека человеком, полное устранение деления общества на классы, беспощадное подавление эксплоататоров, установление социалистиче-

«Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики». М., 1918. Перша сторінка.

світі. Приватна власність на землю скасовувалася. Ліси, надра, води та осн. засоби вир-ва проголошувалися нац. надбанням, пром. і транспортні підпр-ва передавалися під робітн. контроль, позики царського уряду анульовувалися, банки націоналізовувалися, вводилася заг. трудова повинність, декретувалося озброєння трудящих, скасовувалися всі таємні міжнар. угоди.

Другий розділ (гл. 5, ст. 9—23) встановлював у країні диктатуру міськ. і сільс. пролетаріату (див. *Диктатура пролетаріату*), декларував свободи віросповідання, антиреліг. пропаганди, друку, зборів, союзів, право на безплатну освіту, встановлював обов'язки працювати та відбувати заг. військ. повинність, а також права іноземців. (Цей розділ майже повністю був відтворений у ст. 1—5, 22—31 Конституції УСРР 1919.)

Третій розділ (гл. 6—12, ст. 24—63) регулював питання рад. влади в Росії. Вищою владою проголошувався Всерос. з'їзд рад, який мав скликатися двічі на рік із представників міських (1 депутат на 26 тис. виборців) та губернських (1 депутат на 25 тис.) рад. З'їзд обирав Всерос. ЦВК у кількості до 200 осіб, який між з'їздами вважався вищою владою і вищим законодавчим, розпорядчим та контрольним органом РСФРР. До виключної компетенції з'їзду конституція зараховувала лише «встановлення, доповнення і зміни головних начал радянської конституції», ратифікацію мирних договорів та зносини з іноз. д-вами, оголошення війни й ухвалення миру. Всі ін. питання держ. життя (заг. кер-во внутр. і зовн. політикою, кордони, розмежування компетенції рад, адм. поділ, грошова система, позички, податки, призначення нар. комісарів, громадянство, амністія тощо) належали до спільної компетенції Всерос. з'їздів рад та Всерос. ЦВК. РНК із 17 осіб визначалася як орган заг. управління справами РСФРР.

Конституція РСФРР 1918 перестала відповідати реальним політичним умовам з підписанням у груд. 1922 Договору про утворення СРСР, а формально втратила чинність після ухвалення в трав. 1925 12-м Всерос. з'їздом рад нової конституції РСФРР.

Літ.: История государства и права Украинской ССР, т. 2. К., 1987; Історія держави і права України, ч. 2. К., 1996.

О.М. Мироненко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ СРСР 1924 — перша конституція *СРСР*. Остаточно затверджена 2-м з'їздом рад СРСР 31 січ. 1924, однак була введена в дію відразу після попереднього затвердження 2-ю сесією ЦВК СРСР 1-го скликання 6 лип. 1923. У 1920-х рр. називалася Конституцією СРСР 1923, а день Конституції святкувався 6 лип., і лише згодом, враховуючи різний формальний статус тих вищих органів влади СРСР, які її затверджували, в літературі її стали називати юридично правильно — Конституцією СРСР 1924.

Її текст розроблявся згідно з відповідною постановою 1-го з'їзду рад СРСР на основі двох прийнятих цим з'їздом 30 груд. 1922 актів — декларації й договору про утворення СРСР.

10 січ. 1923 Президія ЦВК СРСР створила 6 комісій для розроблення актів конституційного значення — про РНК, Раду праці та оборони СРСР і союзні наркомати; про бюджет; про Верховний Суд і ОДПУ; про прапор і герб СРСР; про ЦВК СРСР і його членів; про організацію наркоматів СРСР. 13 січ. 1923 з першої комісії була виділена підкомісія з попередньої підготовки Конституції СРСР і проектів окремих положень, яка поступово перетворилась у центр з розгляду всіх конституційних питань. У рад. літературі її називали (іноді разом з ін. комісіями) першою Конституційною комісією ЦВК СРСР або просто комісією ЦВК СРСР.

Паралельно в союзних республіках були створені конституційні комісії для розгляду і уточнення текстів декларації та договору про утворення СРСР.

В основу роботи комісії ЦВК СРСР, яка складалася тільки з представників РСФРР, був покладений проект Конституції СРСР, розроблений Всерос. ЦВК. Його обговорення завершили, як і планувалося, в серед. лют. 1923.

Наприкінці лют. 1923 Пленум ЦК РКП(б) прийняв рішення про двопалатну структуру ЦВК СРСР. Для внесення відповідних змін у проект Конституції СРСР було подовжено діяльність комісії ЦВК СРСР і перенесено на липень 1923 скликання чергової сесії ЦВК СРСР, що мала затвердити текст Конституції СРСР. Пленум ЦК РКП(б) створив також комісію ЦК РКП(б) на чолі з Й.*Сталіним*, яка мала керувати всією роботою з підготовки Конституції СРСР.

Певні корективи в роботу над проектом Конституції СРСР були внесені після XII з'їзду РКП(б), який відбувся у квітні 1923. Тоді ж Президія ЦВК СРСР створила нову розширену комісію для опрацювання проекту конституції у складі 25 осіб під головуванням М.*Калініна*. На початку черв. 1923 до неї надійшли проекти Конституції СРСР, розроблені ЦВК Білорус. СРР і Конституційною комісією УСРР (одним з авторів останнього проекту був голова РНК УСРР Х.*Раковський*; див. *Конституційний проект договору про утворення СРСР у редакції від УСРР*). ЦВК Закавказької СФРР свого проекту не розробляв, він приєднався до проекту комісії ЦВК СРСР (фактично це був проект, розроблений Всерос. ЦВК), запропонувавши до нього лише кілька уточнень, змін і доповнень.

Однак на перше засідання розширеної комісії ЦВК СРСР 8 черв. 1923 було винесено лише два проекти конституції: від комісії ЦВК СРСР і від УСРР. За основу при обговоренні Конституції СРСР було взято перший з них, оскільки він був 5—6 черв. 1923 попередньо схвалений комісією ЦК РКП(б). Укр. проект було визнано неприйнятним, а пізніше на 4-й нараді ЦК РКП(б) піддано критиці за його т. зв. конфедералізм.

Проект конституції, прийнятий 16 черв. 1923 розширеною комісією ЦВК СРСР, 25 черв. 1923 розглянула комісія ЦК РКП(б), вона внесла до нього істотні зміни, спрямовані на посилення ролі загальносоюзного центру. 26—27 черв. 1923 пленум ЦК РКП(б) розглянув проект конституції, а потім його обговорили на спец. сесіях ЦВК союзних республік. Після цього 6 лип. 1923 2-га сесія ЦВК СРСР 1-го

скликання прийняла постанову «Про введення в дію Конституції СРСР», якою передбачила внести текст конституції на остаточне затвердження 2-го з'їзду рад СРСР. Другий з'їзд рад СРСР затвердив конституцію постановою від 31 січ. 1924.

Конституція складалася зі вступної частини і 2 розділів — Декларації про утворення Союзу РСР і Договору про утворення Союзу РСР. Договір містив 11 глав: 1) про предмет відання верховних органів влади Союзу РСР; 2) про суверенні права союзних республік і про союзне громадянство; 3) про з'їзд рад Союзу РСР; 4) про ЦВК Союзу РСР; 5) про Президію ЦВК Союзу РСР; 6) про РНК Союзу РСР; 7) про Верховний Суд Союзу РСР; 8) про нар. комісаріати Союзу РСР; 9) про Об'єднане держ. політ. управління; 10) про союзні республіки; 11) про герб, прапор і столицю Союзу РСР.

У вступній частині коротко йшлося про політико-правові передумови прийняття конституції та її структуру. Ця частина була ухвалена спец. голосуванням на 2-й сесії ЦВК СРСР 1-го скликання 6 лип. 1923 і лише згодом внесена до тексту Осн. Закону.

1-й розділ конституції текстуально відтворив Декларацію про утворення СРСР, що розглядалася на 1-му з'їзді рад СРСР 30 груд. 1922. У ній проголошувалося, що на відміну від капіталіст. д-в лише рад. владі в умовах *диктатури пролетаріату* вдалося ліквідувати нац. пригноблення і налагодити братське співробітництво народів, яке забезпечило перемогу над внутр. і зовн. ворогами, що в країні припинено громадян. війну і здійснено перехід до мирного госп. буд-ва. Визначались причини утворення СРСР: необхідність організації зовн. безпеки рад. республік, потреби у відновленні їхнього нар. госп-ва та інтенсифікації їхнього екон. поступу, а також розвитку т. зв. інтернаціональної природи рад. влади, яка спонукає трудящі маси всіх країн до об'єднання і створення в майбутньому світ. соціаліст. рад. республіки. Декларувалося право кожної республіки на вільний вихід із Союзу РСР.

У 2-му розділі, який був прийнятий на основі видозміненого Договору про утворення СРСР 1922, розмежовувалися компетенції СРСР і союзних республік.

До відання СРСР в особі його верховних органів належало: 1) представництво Союзу в міжнар. зносинах, ведення всіх дипломатичних зносин, укладання політ. та ін. договорів з ін. д-вами; зміна зовн. кордонів Союзу, а також регулювання питань про зміну кордонів між союзними республіками; 2) укладання договорів про прийняття до складу Союзу нових республік; 3) оголошення війни і укладення миру; 4) укладання зовн. і внутр. позик СРСР і надання дозволу союзним республікам на зовн. і внутр. позики; 5) ратифікація міжнар. договорів; 6) кер-во зовн. торгівлею і визначення системи внутр. торгівлі; 7) встановлення основ і заг. плану всього нар. господарства Союзу, визначення галузей пром-сті та окремих пром. підпр-в, що мають загальносоюзне значення, укладання концесійних договорів — як загальносоюзних, так і від імені союзних республік; 8) кер-во транспортною та поштово-телеграфною справою; 9) організація й кер-во ЗС СРСР; 10) затвердження єдиного держ. бюджету СРСР — до його складу входили бюджети союзних республік; 11) встановлення загальносоюзних податків і доходів, а також відрахувань від них та надбавок до них, що йдуть на формування бюджетів союзних республік; 12) надання дозволу на додаткові податки і збори на формування бюджетів союзних республік; 13) встановлення єдиної грошової та кредитної системи; 14) визначення заг. начал землеустрою і землекористування, а також користування надрами, лісами та водами по всій тер. СРСР; 15) формування загальносоюзного законодавства про міжресп. переселення і встановлення переселенського фонду; 16) встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільного і кримінального законодавства Союзу; 17) розроблення осн. законів про працю; 18) встановлення заг. начал у галузі нар. освіти; 19) визначення заг. заходів у галузі охорони народного здоров'я; 20) встановлення системи мір та ваги; 21) організація загальносоюзної статистики; 22) розроблення осн. законодавства в галузі союзного громадянства щодо прав іноземців; 23) право амністії, яке поширюється на всю тер. Союзу; 24) скасування постанов з'їздів рад і центр. виконавчих к-тів союзних республік, що порушують Конституцію СРСР; 25) вирішення спірних питань, які виникають між союзними республіками; 26) затвердження й зміна осн. начал Конституції СРСР.

Згідно з 2-ю главою 2-го розділу, суверенітет союзних республік був формально обмежений лише тими предметами, що належали до відання СРСР, а самі республіки мали право вільного виходу з СРСР. Однак фактично ці норми мали декларативний характер.

Порівняно з Договором про утворення СРСР 1922 в конституції були звужені права республік на врегулювання питань про кордони між собою, дипломатичні відносини, укладення договорів із ін. д-вами, встановлення внутр. позик тощо, відповідно розширена компетенція центру.

У главах 3—9 2-го розділу визначалася система органів влади СРСР. Верховним органом влади був з'їзд рад, він складався з представників міськ. рад (рад міськ. поселень) з розрахунку 1 депутат на 25 тис. виборців і представників губернських (з 1925 — окружних) з'їздів рад з розрахунку 1 депутат на 125 тис. виборців (при виборах делегатів на з'їзд рад діяв принцип, згідно з яким надавалася перевага робітн. класові порівняно з селянством та ін. категоріями нас.; до виборів не допускалися представники т. зв. експлуататорських класів, однак ці норми закріплювалися безпосередньо в законодавстві союзних республік).

З'їзд рад скликався ЦВК СРСР один раз на рік (з 1927 — раз на два роки). За рішенням ЦВК СРСР або на вимогу палат ЦВК СРСР могли скликатися позачергові з'їзди.

У період між з'їздами рад верховним органом влади був ЦВК СРСР, він складався з 2-х палат — Союзної ради і Ради національностей. ЦВК обирався

з'їздом рад: Союзна рада — з представників тільки союзних республік пропорційно до кількості нас. кожної з них, а Рада національностей — із представників союзних республік, автономних республік і автономних областей. Така система представництва забезпечувала чисельну більшість у ЦВК представників РСФРР.

ЦВК СРСР мав широкі повноваження у сфері нормотворчої діяльності. Він міг: самостійно видавати кодекси, декрети, постанови, розпорядження, що були обов'язковими до виконання на всій тер. СРСР; затверджувати, за умови прийняття обома палатами, законопроекти, які подавалися на його розгляд, надаючи їм силу закону, а також призупиняти чи скасовувати акти Президії ЦВК СРСР, з'їздів рад союзних республік, ЦВК союзних республік та ін. органів влади на тер. СРСР.

Найбільш важливі нормативно-правові акти, що визначали заг. норми політ. та екон. життя СРСР або вносили корінні зміни в існуючу практику держ. органів СРСР, мали обов'язково розглядатись і затверджуватися ЦВК СРСР. Крім цього, ЦВК СРСР об'єднував роботу щодо законодавства й управління СРСР, визначав коло діяльності Президії ЦВК СРСР.

ЦВК СРСР, відповідно до кількості союзних республік, обирав зі свого складу голів ЦВК СРСР і був відповідальним перед з'їздом рад.

ЦВК СРСР працював сесійно. Чергові сесії скликались Президією ЦВК СРСР тричі на рік. Позачергові могли бути скликаними за постановою ЦВК СРСР, на вимогу Президії Союзної ради або Ради національностей чи ЦВК однієї з союзних республік. Засідання палат відбувались спільно або окремо.

У період між сесіями ЦВК СРСР вищим законодавчим, виконавчим і розпорядчим органом влади була Президія ЦВК СРСР. До неї входили в повному складі президії Союзної ради і Ради національностей, ін. члени обиралися на спільному засіданні палат ЦВК СРСР.

Президії ЦВК СРСР надавалися широкі права щодо конституційного контролю: нагляд за втіленням у життя Конституції СРСР та постанов з'їздів рад і ЦВК СРСР; призупинення чи скасування постанов РНК СРСР й окремих наркоматів СРСР, а також ЦВК і РНК союзних республік; призупинення постанов з'їздів рад союзних республік з наступним винесенням цих постанов на розгляд ЦВК СРСР; вирішення питань про взаємовідносини між РНК СРСР і наркоматами СРСР та ЦВК союзних республік і їхніми президіями.

Президія ЦВК СРСР також мала право видавати декрети, постанови й розпорядження; розглядати і затверджувати проекти декретів та постанов, які вносили РНК СРСР, окремі відомства СРСР, ЦВК союзних республік, їхні президії, ін. органи влади. Президія ЦВК СРСР була відповідальною перед ЦВК СРСР.

У главі 6-й 2-го розділу конституції закріплювалося правове становище уряду СРСР. РНК СРСР була виконавчим і розпорядчим органом ЦВК СРСР і ним же (ЦВК СРСР) утворювалась. Для обрання РНК СРСР проводилося спільне засідання ЦВК СРСР з окремим голосуванням палат.

РНК СРСР мала право, в межах наданих їй ЦВК СРСР повноважень і на основі Положення про РНК СРСР, видавати декрети й постанови, що були обов'язкові до виконання на всій тер. СРСР. Проте вказані акти могли, без призупинення їх виконання, бути опротестовані ЦВК союзних республік і їхніми президіями, при цьому відповідні протести повинні були направлятися до Президії ЦВК СРСР. Лише Президія ЦВК або сам ЦВК СРСР мали право призупинити і скасувати постанови та розпорядження РНК СРСР.

Урядові СРСР надавалося право розглядати декрети і постанови, які вносились окремими наркоматами СРСР, ЦВК союзних республік та їхніми президіями.

РНК СРСР складалася з голови, його заступників і 10 нар. комісарів, які очолювали загальносоюзні та об'єднані (союзно-респ.) наркомати. РНК СРСР була відповідальною перед ЦВК СРСР і його Президією.

У 8-й главі 2-го розділу конституції йшлося про систему органів держ. управління СРСР. Ця система складалася з нар. комісаріатів двох категорій — загальносоюзних і об'єднаних. До загальносоюзних належали комісаріати — закордонних справ, воєн. і мор. справ, зовн. торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. До категорії об'єднаних — вищої ради нар. госп-ва, продовольства, праці, фінансів, робітн.-сел. інспекції.

Загальносоюзні наркомати мали в союзних республіках безпосередньо підпорядкованих їм уповноважених. Органами об'єднаних наркоматів у союзних республіках були відповідні наркомати цих республік.

Кер-во наркоматами СРСР здійснювали наркоми, під їх головуванням перебували колегії відповідних наркоматів. Рішення наркомів СРСР могли бути оскаржені членами останніх. Розпорядження наркомів, у разі їх явної невідповідності конституції, союзному законодавству або законодавству союзної республіки, мали право призупинити ЦВК союзних республік або їхні президії з негайним повідомленням про це РНК СРСР чи відповідного наркома СРСР. Скасувати розпорядження окремих наркомів СРСР могли тільки Президія ЦВК СРСР і РНК СРСР. Наркоми СРСР були відповідальні перед РНК СРСР, ЦВК СРСР і його Президією.

Окрема 7-ма глава 2-го розділу конституції регламентувала правове становище суд. органів, зокрема Верховного Суду СРСР. До його компетенції належало: надання верховним судам союзних республік керівних роз'яснень у питаннях загальносоюзного законодавства; розгляд і опротестування перед ЦВК СРСР за поданням прокурора Верховного Суду СРСР постанов, рішень і вироків верховних судів союзних республік у випадку їх невідповідності загальносоюзному законодавству або якщо вони посягали на інтереси ін. республік; надання висновків на вимогу ЦВК СРСР про законність (відповідність Конституції СРСР) постанов союзних республік; вирішення суд. спорів між союзними республіками; розгляд

справ щодо звинувачення вищих посадових осіб Союзу у злочинах за посадою.

Структурно Верховний Суд СРСР складався з цивільно-суд., кримінально-суд., воєн. та воєнно-транспортної колегій. Функціонувало також пленарне засідання Верховного Суду СРСР у складі 11 членів Верховного Суду СРСР, у т. ч. голови і його заступника, 4 голів пленарних засідань верховних судів союзних республік і одного представника Об'єднаного держ. політ. управління (ОДПУ). Пленарні засідання формували суд. присутствія (склади) для розгляду кримінальних і цивільних справ виняткової важливості та справ персональної підсудності членів ЦВК СРСР і РНК СРСР.

Глава 7-ма визначала також правове становище прокурора Верховного Суду СРСР. Він і його заступник призначалися Президією ЦВК СРСР. Прокурор був зобов'язаний: давати висновки з питань, що підлягали розглядові Верховного Суду СРСР; підтримувати обвинувачення в засіданнях Верховного Суду; опротестовувати, у разі незгоди, рішення пленарного засідання Верховного Суду СРСР до Президії ЦВК СРСР.

Право направляти справи на розгляд Верховного Суду СРСР надавалося ЦВК СРСР, його Президії, прокуророві Верховного Суду СРСР, прокурорам союзних республік і ОДПУ.

У 9-й главі 2-го розділу закріплювався (вперше на конституційному рівні) статус центр. відомства держ. безпеки — ОДПУ. Воно створювалося для об'єднання революц. зусиль союзних республік у боротьбі з політ. та екон. контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом. Мало діяти при РНК СРСР, а його голова входив до складу уряду СРСР з правом дорадчого голосу.

ОДПУ через спеціально призначених уповноважених при РНК союзних республік керувало роботою місц. органів ДПУ. Нагляд за діяльністю ОДПУ мав здійснювати прокурор Верховного Суду СРСР.

У 10-й главі 2-го розділу встановлювалася система верховних органів влади і управління союзних республік. Вона загалом була такою самою, як і союзна структура: з'їзд рад, ЦВК, Президія ЦВК і РНК союзної республіки. У складі уряду союзної республіки мали діяти 6 респ. наркоматів — землеробства, внутр. справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення.

В останній 11-й главі 2-го розділу визначалися держ. символи (герб і прапор) і столиця СРСР — *Москва*.

Прийняття Конституції зумовило внесення змін до чинних конституцій союзних республік, зокрема до *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919*, активізувало розвиток загальносоюзного законодавства, стало однією з причин 2-ї хвилі кодифікації законодавства у союзних республіках, у тому числі УСРР (див. *Кодифікаційні роботи в УСРР*).

За час дії Конституції 1924 до неї вносилися численні зміни. Вони стосувалися питань входження до складу СРСР нових республік (Туркменської, Узбецької та Таджицької РСР), змін адм.-тер. поділу (перехід спочатку на три-, а потім на двоступеневу систему управління), режиму роботи окремих органів влади, структури держ. апарату СРСР тощо. Загалом ці зміни засвідчили тенденцію до розширення прав загальносоюзного центру і звуження прав союзних республік, а також до централізації та бюрократизації органів держ. управління. Від 1927 строк скликання з'їзду рад СРСР змінився з одного разу на рік до одного разу на два роки. Відбулося створення нових загальносоюзних і об'єднаних наркоматів за рахунок відповідного зменшення кількості респ. наркоматів. До поч. 1935, внаслідок реорганізації існуючих органів держ. управління, були створені: загальносоюзні наркомати — зовн. торгівлі (груд. 1930), зернових і тваринницьких радгоспів (жовт. 1932), важкої, лісової (обидва — січ. 1932) та харчової (1934) пром-сті, внутр. справ (1934); та об'єднані наркомати — землеробства (1929), постачання (1930), легкої пром-сті (1932 — 4 верес. 1934), внутр. торгівлі (1934).

Конституція СРСР 1924 припинила чинність після прийняття *Конституції СРСР 1936.*

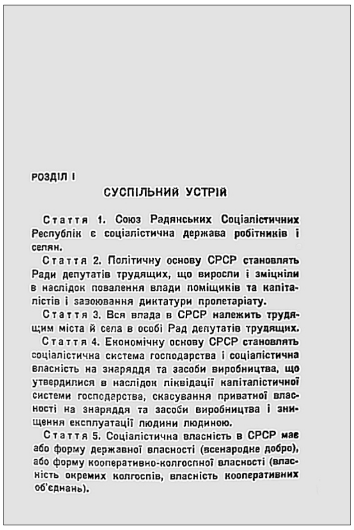
Літ.: *Игнатьев В.И.* Советский строй, вып. 1: Возникновение и развитие конституции Союза ССР. М.—Л., 1928; *Малицкий А.* Советская Конституция. Х., 1928; *Генкина Э.Б.* Образование СССР. М., 1947; Первая Конституция Союза ССР. Сборник документов. М., 1948; *Ронин С.Л.* К истории Конституции СССР 1924 г. М.—Л., 1949; *Якубовская С.М.* Строительство Союзного Советского Социалистического государства. 1922—1925. М., 1960; *Портнов В.П., Славин М.М.* Этапы развития Советской Конституции (историко-правовое исследование). М., 1982; *Кукушкин Ю.С., Чистяков О.И.* Очерк истории Советской Конституции. М., 1987; *Чехович В.А.* Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. Х., 1995.

В.Т. Окіпнюк.

КОНСТИТУ́ЦІЯ СРСР 1936 — Осн. Закон *СРСР*. В офіц. доктрині пропагувалася як «конституція соціалізму, що переміг» та «сталінська конституція». Теза про необхідність прийняття нової (другої) конституції СРСР була висловлена в лют. 1935 на пленумі ЦК ВКП(б) і закріплена в рішеннях 7-го Всесоюзного з'їзду Рад. У трав. 1935 — квіт. 1936 тривала робота конституційної комісії на чолі з Й.*Сталіним*. Основними творцями тексту проекту конституції були М.*Бухарін* і К.Радек. Певний час проект доопрацьовувався в апараті ЦК ВКП(б) і в черв. 1936 обговорювався на пленумі ЦК ВКП(б). 12 черв. 1936 проект опублікували й ініціювали його всенародне обговорення. За офіц. даними, в

«Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік». К., 1936. Обкладинка.

РОЗДІЛ І

СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ

Стаття 1. Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістична держава робітників і селян.

Стаття 2. Політичну основу СРСР становлять Ради депутатів трудящих, що виросли і зміцніли в наслідок повалення влади поміщиків та капіталістів і зазоювання диктатури пролетаріату.

Стаття 3. Вся влада в СРСР належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих.

Стаття 4. Економічну основу СРСР становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що утвердилися в наслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною.

Стаття 5. Соціалістична власність в СРСР має або форму державної власності (всенародне добро), або форму кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об'єднань).

«Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік». К., 1936. Перша сторінка.

обговоренні взяло участь 75 млн осіб (55 % дорослого нас. країни) і було внесено понад 2 млн пропозицій. 5 груд. 1936 Надзвичайний 8-й з'їзд рад СРСР остаточно затвердив конституцію. Відтоді 5 груд. було проголошене держ. святом і вихідним днем.

Містила норми та принципи сусп. і держ. ладу СРСР, вищих органів держ. влади й держ. управління союзних республік, місц. органів держ. влади, суду і прокуратури, осн. прав та обов'язків громадян, виборчої системи тощо. Ці норми з незначними змінами були перенесені до тексту *Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937*.

Уперше на конституційному рівні СРСР було визначено як соціаліст. д-ву робітників і селян. Інші конституційні положення констатували повалення влади поміщиків і капіталістів та встановлення *диктатури пролетаріату*; знищення капіталістичної системи госп-ва і приватної власності на знаряддя й засоби вир-ва з утвердженням соціаліст. системи госп-ва та соціаліст. власності; знищення експлуатації людини людиною. Все це разом давало для ідеологів рад. влади підстави для політичного висновку, що соціалізм в СРСР переміг і в основному вже побудований.

Для організації держ. влади принципове значення мала ст. 14, вона закріплювала за СРСР в особі його вищих органів влади та органів держ. управління такі повноваження: 1) представництво Союзу в міжнар. відносинах, укладання, ратифікацію чи денонсацію договорів з ін. д-вами; 2) вирішення питань війни і миру; прийняття до складу СРСР нових республік; контроль за виконанням Конституції СРСР і забезпеченням відповідності її конституцій союзних республік; затвердження змін кордонів між союзними республіками та новоутворених країв і областей, а також нових автономних республік і областей у складі союзних республік; 3) організацію оборони СРСР і кер-во всіма ЗС країни; 4) ведення зовн. торгівлі на засадах держ. монополії; 5) охорону держ. безпеки; 6) прийняття народногосп. планів СРСР; 7) затвердження єдиного держ. бюджету, а також податків і доходів, що надходять на формування союзного, респ. та місц. бюджетів; 8) управління банками, пром., с-г. і торг. установами і підпр-вами загальносоюзного значення; 9) управління транспортом і зв'язком; 10) кер-во грошовою й кредитною системами; 11) організацію держ. страхування, надання позик; 12) встановлення осн. засад користування землею, надрами, лісами і водами; 13) організацію освіти та охорони здоров'я; 14) організацію єдиної системи народногосп. обліку; 15) встановлення засад законодавства про працю, про судоустрій та судочинство, кримінальних і цивільних кодексів, законів про союзне громадянство, законів про права іноземців, встановлення основ законодавства про шлюб і сім'ю, видання загальносоюзних актів про амністію.

Порівняно з *Конституцією СРСР 1924*, з компетенції Союзу були вилучені функції здійснення всіх дипломатичних стосунків, встановлення системи внутр. торгівлі, укладання концесійних договорів (див. *Концесії*), ухвалення загальносоюзного законодавства про міжресп. переселення, встановлення переселенського фонду та ін. Водночас Союзу РСР були надані повноваження в питаннях затвердження нових країв та областей, автономних утворень у складі союзних республік, охорони держ. безпеки, управління банками і підпр-вами загальносоюзного значення (у попередній конституції йшлося лише про визначення таких підпр-в) та організації держ. страхування.

Найвищим органом держ. влади Союзу проголошувалася *Верховна Рада СРСР*, яка обиралася на 4 роки і складалася з двох палат: Ради Союзу (обиралася по виборчих округах за нормою 1 депутат від 300 тис. нас.) і Ради національностей (обиралася від союзних республік — по 25 депутатів, від автономних — по 11, від автономних областей — по 5, від автономних округів — по 1 депутату). Обидві палати вважалися рівноправними при вирішенні всіх питань і ухваленні законів, які приймалися простою більшістю голосів. Чергові сесії Верховної Ради скликалися двічі на рік, позачергові — за ініціативою Президії ВР СРСР чи на вимогу однієї або більше союзних республік. Президія ВР СРСР обиралася на спільному засіданні обох палат у складі голови, 11 його заступників (за кількістю союзних республік), секретаря і 24 членів. До повноважень Президії належали: скликання сесій, розпуск Верховної Ради у випадку її неспроможності ліквідувати розбіжності між палатами та призначення нових виборів, проведення референдумів за власною ініціативою чи вимогою однієї або більше союзних республік, призначення й звільнення окремих наркомів СРСР, нагородження орденами і присвоєння почесних звань, помилування, призначення й зміна вищого командування ЗС, проголошення заг. і часткової мобілізації, ратифікація міжнар. договорів, призначення та відкликання повноважних представників СРСР в іноз. д-вах тощо.

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади країни була РНК СРСР, підзвітна Верховній Раді, а в період між сесіями — її Президії. До РНК входили: голова уряду, його заступники, голова Держплану СРСР, голова Комісії рад. контролю, наркоми, голови к-тів заготівель, у справах мист-в та вищої школи. Наркомати поділялися на загальносоюзні, які здійснювали керівництво дорученою їм галуззю на всій тер. СРСР безпосередньо або через призначені ними органи, та союзно-респ.,

що виконували свої повноваження через однойменні наркомати союзних республік. До перших належали як уже існуючі (оборони, закордонних справ, зовн. торгівлі, шляхів сполучення, зв'язку), так і нові (водного транспорту, важкої пром-сті, оборонної пром-сті). Зі списку союзно-респ. органів були вилучені *Вища рада народного господарства*, Центр. стат. управління, *Робітничо-селянська інспекція*, наркомат праці. Натомість до нього додавалися наркомати легкої пром-сті, лісової пром-сті, зернових і тваринницьких радгоспів. Набували статусу союзно-респ. (тобто вилучалися з безпосереднього підпорядкування союзним республікам) наркомати внутр. справ, юстиції, охорони здоров'я, внутр. торгівлі, землеробства; зберігали цей статус наркомати харчової пром-сті та фінансів. У респ. підпорядкуванні залишалися наркомати освіти, місц. промисловості, комунального госп-ва і соціального забезпечення.

Конституція СРСР 1936 зберігала систему неподільної держ. влади в СРСР. Контроль за виконанням конституції і функції забезпечення відповідності їй конституцій союзних республік повністю віддавалися до компетенції Союзу. Водночас з переліку повноважень СРСР, визначених Конституцією СРСР 1924, було вилучено норму щодо скасування постанов вищих органів влади союзних республік у разі порушення ними союзної конституції. Проте оскільки конституційний контроль не виключав, а передбачав право на скасування конституційних актів, то конституцієдавець ніяк не обмежував вищі органи держ. влади СРСР щодо можливості припинення чинності законів та ін. актів вищих органів влади союзних республік під приводом їх невідповідності загальносоюзному Осн. Закону.

У ст. 16 зазначалося, що кожна союзна республіка має свою конституцію, яка враховує особливості республіки і будується у повній відповідності до Конституції СРСР.

Важлива норма містилася у ст. 126. Вона закріплювала статус Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків; див. *Комуністична партія Радянського Союзу*), що на той час була єдиною в д-ві партією, як «керівного ядра всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних».

Конституція закріпила рівноправність громадян та конституційний перелік їхніх прав і свобод. Проте більшість проголошених політичних і особистих прав виявилася лише формальною декларацією й була сплюндрована в ході подальших протиправних репресій.

Окремими елементами конституційного контролю і засобами забезпечення охорони Осн. Закону були: обов'язок громадян дотримуватися конституції (ст. 130), зарахування права на її зміну до виключних повноважень ВР СРСР і тільки кваліфікованою більшістю у 2/3 голосів у кожній з палат (ст. 146), закріплення у повноваженнях Президії ВР СРСР її права на скасування постанов і розпоряджень РНК СРСР і РНК союзних республік у випадку їх невідповідності конституції (ст. 48), встановлення права РНК СРСР призупиняти постанови й розпорядження РНК союзних республік і скасовувати накази та інструкції наркомів СРСР (ст. 69), права РНК союзних республік призупиняти постанови і розпорядження РНК автономних республік і скасовувати рішення та розпорядження виконкомів місц. рад (ст. 82).

Офіц. тлумачення чинних союзних законів закріплювалося за Президією ВР СРСР.

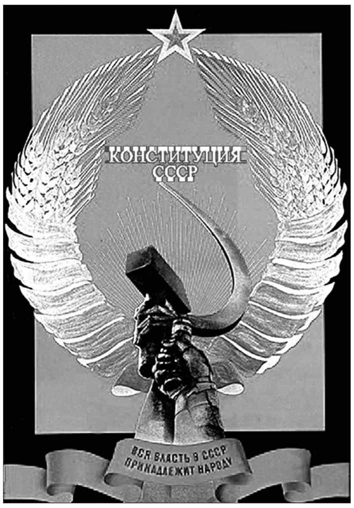
Упродовж наступних 40 років до Конституції СРСР 1936 вносилися зміни та доповнення. Вона втратила чинність 7 жовт. 1977 — в день ухвалення *Конституції СРСР 1977*.

Дж.: Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. М., 1937.

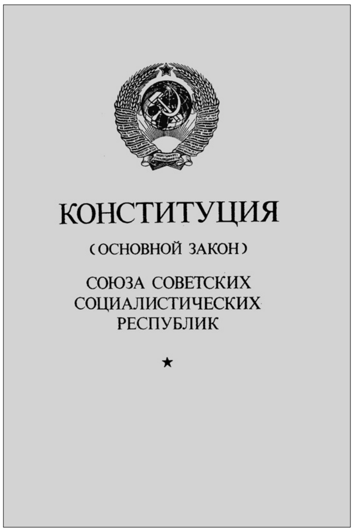
Літ.: *Кукушкин Ю.С., Чистяков О.И.* Очерк истории Советской Конституции. М., 1987.

О.М. Мироненко, І.Б. Усенко.

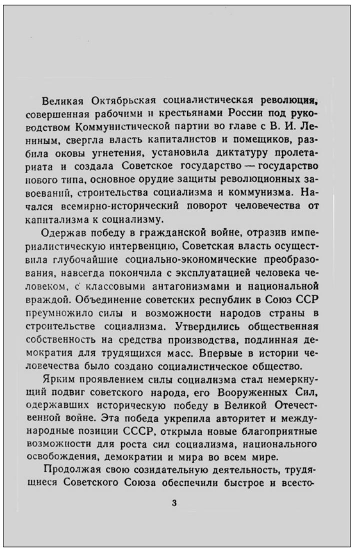
КОНСТИТУ́ЦІЯ СРСР 1977 — Осн. Закон *СРСР*. Третя і остання союзна конституція. Ухвалена позачерговою 7-ю сесією ВР СРСР 9-го скликання 7 жовт. 1977. У рад. час визначалася як «конституція розвиненого соціалізму» або «конституція загальнонародної держави». Складалася з преамбули і розділів: про по-

«Конституция СССР». Плакат. Художник О. Волкова. 1978.

«Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик». М., 1977. Обкладинка.

Великая Октябрьская социалистическая **революция**, совершенная рабочими и крестьянами России **под руководством** Коммунистической партии во главе с В. И. Лениным, свергла власть капиталистов и помещиков, разбила оковы угнетения, установила диктатуру пролетариата и создала Советское государство — государство нового типа, основное орудие защиты революционных завоеваний, строительства социализма и коммунизма. Начался всемирно-исторический поворот человечества от капитализма к социализму.

Одержав победу в гражданской войне, отразив империалистическую интервенцию, Советская власть осуществила глубочайшие социально-экономические преобразования, навсегда покончила с эксплуатацией человека человеком, с классовыми антагонизмами и национальной враждой. Объединение советских республик в Союз ССР преумножило силы и возможности народов страны в строительстве социализма. Утвердились общественная собственность на средства производства, подлинная демократия для трудящихся масс. Впервые в истории человечества было создано социалистическое общество.

Ярким проявлением силы социализма стал немеркнущий подвиг советского народа, его Вооруженных Сил, одержавших историческую победу в Великой Отечественной войне. Эта победа укрепила авторитет и международные позиции СССР, открыла новые благоприятные возможности для роста сил социализма, национального освобождения, демократии и мира во всем мире.

Продолжая свою созидательную деятельность, трудящиеся Советского Союза обеспечили быстрое и всесто-

3

«Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик». М., 1977. Преамбула.

літ. та екон. системи, соціальний розвиток і к-ру, громадянство, права, свободи й обов'язки громадян, осн. засади союзної д-ви, союзну республіку, систему і принципи діяльності рад нар. депутатів, виборчу систему, статус нар. депутата, найвищі органи держ. влади й управління союзної республіки, місц. органи держ. влади і управління, правосуддя, арбітраж та прокурорський нагляд тощо. Покладена в основу *Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978.*

У преамбулі містився короткий істор. огляд розвитку рад. державності, висновок про побудову в СРСР розвиненого соціаліст. сусп-ва і його характеристика, проголошувалася вища мета рад. д-ви — побудова безкласового комуніст. сусп-ва. У ст. 1 Рад. Союз визначався як соціаліст. загальнонар. д-ва, що виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни. У наступних статтях закріплювалися принципи народовладдя (ст. 2), демократ. централізму (ст. 3), соціаліст. законності (ст. 4), статус *Комуністичної партії Радянського Союзу* як керівної і спрямовуючої сили рад. сусп-ва, ядра його політ. системи, держ. і громад. орг-цій (ст. 6). Основою екон. системи була проголошена соціаліст. власність на засоби вир-ва у формі держ. (загальнонар.) і колгоспно-кооп. власності (ст. 10). Соціальною основою СРСР було названо непорушний союз робітників, селян та інтелігенції (ст. 19). Істотно розширився перелік конституційних прав і свобод. До їх числа, зокрема, було включено право на житло (ст. 44), право брати участь в управлінні держ. і громад. справами (ст. 48), право на критику (ст. 49), право на оскарження дій посадових осіб, держ. і громад. органів (ст. 58). У ст. 70 зазначалося, що СРСР — це союзна багатонац. д-ва, утворена в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. соціаліст. республік на основі принципу соціаліст. федералізму. За кожною республікою зберігалося право вільного виходу з СРСР (ст. 72).

«Конституция СССР — моральная помощь и реальное подспорье...» Плакат. Художник В. Корецький. 1978.

Ст. 73 визначала повноваження СРСР в особі його найвищих органів держ. влади та управління. До цих повноважень були зараховані: 1) прийняття до складу СРСР нових республік; 2) визначення держ. кордону Союзу і затвердження змін кордонів між союзними республіками; 3) встановлення заг. засад організації та діяльності респ. і місц. органів держ. влади й управління; 4) забезпечення єдності законодавчого регулювання на всій тер. СРСР; 5) встановлення основ законодавства Союзу РСР і союзних республік; 6) проведення єдиної соціально-екон. політики; 7) кер-во економікою країни; 8) визначення осн. напрямів наук.-тех. прогресу і заг. заходів щодо раціонального використання та охорони природних ресурсів; 9) розроблення й затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР, затвердження звітів про їх виконання; 10) розроблення й затвердження єдиного держ. бюджету СРСР, затвердження звіту про його виконання; 11) кер-во єдиною грошовою і кредитною системою; 12) встановлення податків та доходів, що надходять на утворення держ. бюджету СРСР; 13) визначення політики в галузі цін і оплати праці; 14) кер-во галузями нар. госп-ва, об-нями й підпр-вами союзного підпорядкування; 15) заг. кер-во галузями союзно-респ. підпорядкування; 16) питання війни і миру, захисту суверенітету, охорони державних кордонів і тер. СРСР; 17) організація оборони, кер-во ЗС СРСР; 18) гарантування держ. безпеки; 19) представництво СРСР у міжнар. відносинах, зв'язки СРСР з іноз. д-вами і міжнар. орг-ціями; 20) встановлення заг. порядку й координація відносин союзних республік з іноз. д-вами і міжнар. орг-ціями; 21) зовн. торгівля та ін. види зовнішньоекон. діяльності на основі держ. монополії; 22) контроль за додержанням Конституції СРСР і забезпечення відповідності їй конституцій союзних республік; 23) вирішення питань загальносоюзного значення. У разі розбіжності законів союзних республік із загальносоюзним законодавством мали діяти закони СРСР. Цей перелік повноважень фактично урівнював повноваження союзних республік з повноваженнями автономних республік, автономних областей чи автономних округів.

Найвищим органом держ. влади СРСР проголошувалася *Верховна Рада СРСР.*

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади СРСР визначалася РМ СРСР; вона складалася з голови уряду, перших заступників і заступників голови, міністрів СРСР, голів держ. к-тів СРСР, голів урядів союзних республік.

Найвищим суд. органом країни проголошувався Верховний Суд СРСР; він здійснював нагляд за суд. діяльністю судів СРСР і союзних республік. Конституювалися спец. суди — військ. трибунали у ЗС (їхні судді обиралися Президією ВР СРСР строком на 5 років, а нар. засідателі — зборами військовослужбовців строком на 2,5 року). Уперше в конституційній практиці СРСР Осн. Закон містив спец. розділ, який надавав конституції найвищої юрид. сили і визначав, що всі закони та ін. акти держ. органів видаються на основі й у відповідності до конституції (ст. 173).

Конституція закріплювала як союзне повноваження контроль за додержанням Осн. Закону країни і забезпечення відповідності йому конституцій союзних республік (п. 11, ст. 73).

Низка положень стосувалася питань охорони конституції. В Осн. Законі проголошувалося, зокрема, що додержування норм конституції та рад. законів є обов'язком держ. і громад. орг-цій (ст. 4), що парт. орг-ції діють у рамках Осн. Закону (ст. 6), що обов'язком громадян СРСР, іноземців та осіб без громадянства є поважання конституції і дотримування рад. законів (ст. 37, 59). В Осн. Законі містилася також вимога відповідності конституцій союзних республік Конституції СРСР, а конституцій автономних республік — Осн. Законові СРСР і конституціям союзних республік (ст. 76, 82). ВР СРСР надавалося виключне право ухвалювати конституцію і вносити до неї зміни (ст. 108). Ішлося про право попереднього конституційного нагляду, що було закріплене за комісіями ВР СРСР (ст. 114), про можливість скасування чи призупинення дії неконституційних чи незаконних рішень, постанов, розпоряджень держ. органів (п. 7 ст. 122, ст. 126, 130) тощо. Правом офіц. тлумачення законів СРСР конституція наділяла Президію ВР СРСР.

Конституція втратила чинність у груд. 1991 після розпаду СРСР.

Дж.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.

Літ.: *Бутко І.П.* Основний закон СРСР. К., 1978; Конституция развитого социализма: исторические предпосылки и значение. М., 1981; Конституция СССР: политико-правовой комментарий. М., 1982.

О.М. Мироненко, І.Б. Усенко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УКРАЇ́НИ 1996. Ухвалена і введена в дію *Верховною Радою України* 28 черв. 1996 (див. *Конституційний процес в Україні 1990—1996*). Складається з преамбули та 15 розділів: «Загальні засади»; «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»; «Вибори. Референдум»; «Верховна Рада України»; «Президент України»; «Кабінет Міністрів України. Ін. органи виконавчої влади»; «Прокуратура»; «Правосуддя»; «Територіальний устрій України»; «Автономна Республіка Крим»; «Місцеве самоврядування»; «Конституційний Суд України»; «Внесення змін до Конституції України»; «Прикінцеві положення»; «Перехідні положення». У преамбулі підкреслюється, що ВР України ухвалює цю Конституцію — Осн. Закон України від імені укр. народу — громадян України всіх національностей.

До осн. положень К.У. 1996 належать норми, що визначають заг. засади держ. ладу України. Згідно зі ст. 1, Україна є суверенною і незалежною, демократ., соціальною, правовою д-вою. Демократ. суть д-ви конкретизує ст. 5, проголошуючи Україну *республікою* за формою правління, а також закріплюючи в укр. д-ві принцип народовладдя (див. *Демократія*). Народ визнається носієм суверенітету і єдиним джерелом влади.

Демократизм форм правління в Україні визначається й тим, що держ. *влада* здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Відповідні органи здійснюють свої повноваження у встановлених конституцією межах і відповідно до законів України.

Україна є соціальною д-вою. У ст. 3 конституції сформульовано принцип, за яким: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю... Держава відповідає перед людиною за свою діяльність».

У «Загальних засадах» закріплено характеристику України як правової д-ви. Ст. 8 проголошує: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права».

До основних положень, що містяться в «Загальних засадах», належить також визначення України як унітарної д-ви, тер. якої є цілісною і недоторканною.

У «Загальних засадах» є норми щодо мовної політики. У ст. 10 проголошується: «Державною мовою в Україні є українська мова». Поряд з цим гарантується вільний розвиток, використання і захист рос. та ін. мов нац. меншин.

К.У. 1996 визначає й осн. напрями етнічної та культ. політики д-ви.

Важливими і послідовно демократ. настановами «Загальних засад» є ті, що визначають укр. народ як суб'єкт права власності на землю, її надра, повітря, водні та ін. природні ресурси, які знаходяться в межах тер. України. Право користуватися природними об'єктами, що є власністю народу відповідно до закону, має кожний громадянин України.

К.У. 1996 визначає правовий статус власності: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству».

У конституції підкреслюється, що осн. нац. багатством України є земля, яка перебуває під особливою охороною д-ви, а також гарантується право власності на землю, яке набувається і реалізується тільки відповідно до закону.

У «Загальних засадах» встановлюються також основи національної безпеки та зовнішньополіт. діяльності України.

На тер. України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом, а також не допускається розташування іноз. військ. баз.

Визначаючи спрямованість зовнішньополіт. діяльності д-ви, К.У. 1996 робить наголос на забезпеченні нац. інтересів та безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнар. співтовариства за загальновизнаними принципами й нормами міжнар. права.

Розділ «Загальні засади» завершується описом держ. символів України — держ. прапора, держ. герба і держ. гімну.

У розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» закріплено широкий спектр прав і свобод людини й громадянина, що охоплює всі без винятку права і свободи, які демократ. світ. спільнотою прийнято вважати за відповідні гуманістичні стандарти в цій сфері сусп. і держ. життя. Так, до особистих прав людини у К.У. 1996 зараховано: право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), невід'ємне право на життя (ст. 27), право на повагу до людської гідності (ст. 28), право на свободу й особисту недоторканність (ст. 29), право на недоторканність житла (ст. 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та ін. корес-

понденції (ст. 31), право на невтручання в особисте й сімейне життя (ст. 32), право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33), право на свободу думки й слова (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

До політ. прав зараховано право на об'єднання в *партії політичні* та громад. орг-ції (ст. 36), право брати участь в управлінні держ. справами, у всеукр. та місц. референдумах, вільно обирати й бути обраним до органів держ. влади та органів місц. самоврядування (ст. 38), право на мирні збори, мітинги (ст. 39), право на звернення до органів держ. влади, органів місц. самоврядування та їхніх посадових і службових осіб (ст. 40).

У контексті екон., соціальних та культ. прав людини і громадянина К.У. 1996 передбачає право кожного володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст. 43), право на страйк для захисту своїх екон. і соціальних інтересів (ст. 47), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя й здоров'я довкілля (ст. 50), право, зумовлене гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також охороною материнства, батьківства, дитинства і сім'ї (ст. 51, 52), право на освіту (ст. 53), право на свободу творчості та на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54).

К.У. 1996 встановлює юрид. гарантії прав людини і громадянина. До них належить, зокрема, право на суд. захист громадянином своїх прав та свобод, а також право звертатися стосовно захисту своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а «після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» (ст. 55).

У К.У. 1996 визначено конституційні органи України, їхній статус і повноваження.

ВР України, яка складається з 450 нар. депутатів, є єдиним органом законодавчої влади в Україні, *парламентом* д-ви.

Президент України визначається конституцією як глава д-ви, який виступає від її імені. Він є гарантом держ. суверенітету, територіальної цілісності України, додержання конституції, прав та свобод людини й громадянина.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є *Кабінет Міністрів України*. До центр. органів виконавчої влади належать мін-ва, держ. к-ти та ін. відомства загальнодерж. рівня.

Органами держ. виконавчої влади на місцях є обласні, а також ств. у містах *Київ* та *Севастополь* відповідні держ. адміністрації.

Місцеві державні адміністрації зобов'язані постійно координувати свою діяльність з відповідними органами місц. самоврядування, допомагати їм у задоволенні потреб територіальних громад, вирішенні актуальних питань життя.

Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні К.У. 1996 визначила *Конституційний Суд України*, який «вирішує питання про відповідність законів та тих чи інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України» (ст. 147).

Конституція визначила територіальний устрій та органи місц. самоврядування України. Відповідно до ст. 133 розділу «Територіальний устрій України» систему адм.-тер. устрою України складають: АР Крим, області, р-ни, міста, р-ни в містах, с-ща і села. До складу України входять: *Автономна Республіка Крим*, *Вінницька область*, *Волинська область, Дніпропетровська область*, *Донецька область*, *Житомирська область*, *Закарпатська область*, *Запорізька область*, *Івано-Франківська область*, *Київська область*, *Кіровоградська область*, *Луганська область*, *Львівська область*, *Миколаївська область*, *Одеська область*, *Полтавська область*, *Рівненська область*, *Сумська область*, *Тернопільська область*, *Харківська область*, *Херсонська область*, *Хмельницька область*, *Черкаська область*, *Чернівецька область*, *Чернігівська область*, міста Київ та Севастополь. Міста Київ та Севастополь мають спец. статус (держ. підпорядкування), визначений відповідними законами України.

На розвиток і зміцнення демократ., соціальної, правової д-ви спрямований закріплений у К.У. 1996 принцип, яким в Україні визнається і гарантується місц. самоврядування.

Конституційні положення мають важливе значення для удосконалення та зміцнення системи правопорядку. Згідно з конституцією, правосуддя в Україні здійснюється тільки судами.

Судочинство провадиться Конституційним Судом України та судами заг. юрисдикції, останні організовуються за принципами територіальності й спеціалізації. Найвищим суд. органом у системі судів заг. юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими суд. органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

У К.У. 1996 передбачена досить жорстка процедура внесення до неї змін та доповнень. Для схвалення відповідних змін до різних її розділів вимагається від 2/3 до 3/4 голосів від конституційного складу ВР України. Якщо ж зміни скасовують чи обмежують права й свободи людини і громадянина або спрямовані на ліквідацію незалежності чи загрожують територіальній цілісності д-ви, то Конституція України взагалі не може бути змінена (ст. 157).

З прийняттям К.У. 1996 втратили чинність Конституція 1978 (див. *Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978*) і Конституційний договір між ВР України та Президентом України від 8 черв. 1995.

Дж.: Конституція України. К., 1996.

Літ.: Конституція України — основа подальшого розвитку законодавства. К., 1997; Конституційне право України. К., 1999; *Шаповал В.М.* Сучасний конституціоналізм. К., 2005; Конституції і конституційні акти України. К., 2006.

В.М. Литвин.

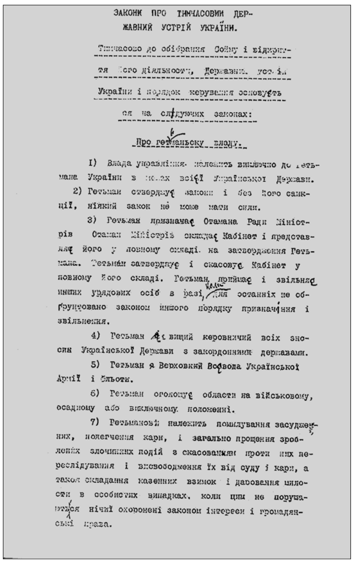
КОНСТИТУ́ЦІЯ УКРАЇ́НИ П.О́РЛИКА 1710 — див. *«Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» 1710.*

КОНСТИТУ́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ 1918 — комплекс документів, які визначали правові основи функціонування Української Держави.

У «Грамоті до всього українського народу» (29 квіт.) П.Скоропадський проголосив себе гетьманом всієї України (див. *Гетьманські грамоти П.Скоропадського*). «Грамота» декларувала, що управління країною провадитиме призначений ним КМ на основі «нижчедолучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України» і оголошувала про розпуск *Української Центральної Ради* та всіх створених нею інституцій, а також *земельних комітетів*. Гетьман обіцяв видання нового закону про скликання Укр. сойму; заявляв про відновлення «в повній мірі» права приватної власності як «фундаменту культури і цивілізації»; обіцяв «твердо забезпечити права робітничого класу».

«Закони про тимчасовий державний устрій України» (29 квіт.) зосереджували всю повноту цивільної виконавчої, законодавчої та військ. влади в руках гетьмана, запроваджували становий поділ нас. на рівних у правах «козаків» та «громадян», визначали їх осн. сусп., політ. й екон. права. Вищу суд. владу мав здійснювати призначуваний гетьманом Ген. суд. Справи «кредиту і фінансової політики» належали до компетенції «вищої народної інституції» — призначуваної ним же Фінансової ради.

«Тимчасовий Закон про верховне управління державою на випадок смерти, тяжкої хвороби і перебування поза межами України Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України» (1 серп.) визначав порядок передачі верховної влади в перелічених у його назві випадках Колегії верховних правителів д-ви в складі трьох осіб, обраних відповідно самим П.Скоропадським, *Державним сенатом Української Держави* та *Радою міністрів Української Держави.* Головою колегії призначався Верховний правитель, обраний персонально

ЗАКОНИ ПРО ТИМЧАСОВИЙ ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ.

Тимчасово до обібрання Сойму і відкриття його діяльности, Державний устрій України і порядок керування основується на слідуючих законах:

Про гетьманську владу.

1) Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2) Гетьман стверджує закони і без його санкції, ніякий закон не може мати сили.

3) Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє инших урядових осіб в разі, коли для останніх не обгрунтовано законом иншого порядку призначення і звільнення.

4) Гетьман є вищий керовничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5) Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти.

6) Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключному положенні.

7) Гетьманові належить помилування засуджених, полегчення кари, і загально прощення зроблених злочинних подій з скасованням проти них переслідування і звободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і дарування милости в особистих випадках, коли цим не порушуються нічиї охоронені законом інтереси і громадянські права.

«Закони про тимчасовий державний устрій України». 29 квітня 1918. Перша сторінка. Оригінал.

П.Скоропадським. 2 верес. П.Скоропадський призначив Верховним правителем голову Ради міністрів Ф.*Лизогуба*. Верховними правителями були обрані військовий міністр О.*Рогоза* (від уряду) та Д.Носенко (від сенату).

Проект першого зі згаданих документів — «Грамоти» — написав 25 квіт. київ. юрист О.Палтов. Він підготував також проект «Законів про тимчасовий державний устрій» за зразком «Основных государственных законов Российской империи» в редакції 23 квіт. 1906. П.Скоропадський вніс до проекту три принципові зміни: виступив проти проголошення України *конституційною монархією* на користь визначення держ. устрою соймом (парламентом) України; з метою збереження укр. традицій проголосив себе гетьманом, а не королем; наголосив на «тимчасовому» характері влади гетьмана. П.Скоропадський сформулював й ін. ключову ідею «Законів»: «Погодитися на роль президента вважаю згубним для всієї країни, краще було не починати всієї справи. Країна може бути врятована тільки диктаторською владою, тільки волею однієї особи можна повернути у нас порядок, вирішити аграрне питання і провести ті демократичні реформи, які так необхідні країні».

Твердження про те, що авторство «Законів про тимчасовий державний устрій» належить міністру юстиції А.*В'язлову*, якому асистували члени гетьман. кабінету М.*Василенко*, Д.*Дорошенко*, О.*Ейхельман*, В.*Зіньківський*, І.*Кістяківський*, Ф.Лизогуб та ген. О.Рогоза, треба вважати недостатньо обгрунтованим.

Упродовж трав.—лип. кер-во *Української Держави* розробило, ухвалило та оприлюднило понад 250 законів, у т. ч. «органічних»: про громадянство, вибори до міськ. і сільс. громад, про сенат, низку законів щодо адм. проблем тощо. Восени було підготовлено новий виборчий закон про вибори до сойму, який грунтувався на засаді заг. виборчого права. Вибори планувалося провести 15 лют. 1919, у зв'язку з чим було підготовлено проект поділу країни на 251 виборчий округ.

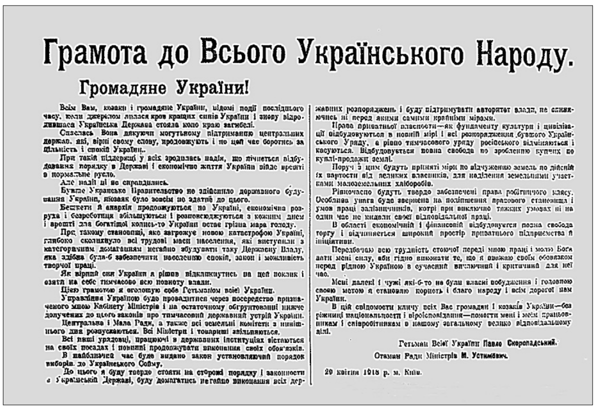
Літ.: *Костів К.* Конституційні акти відновленої української держави 1917—1919 років і їхня політично-державна якість. Торонто, 1964; *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. Рим, 1989; К., 1994; Конституційні акти України 1917—1920 рр. Невідомі конституції України. К., 1992; *Проданюк Ф.* До питання про внутрішню політику держави Павла Скоропадського. В кн.: Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873—1945. К., 1993; *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995.

Д.Б. Яневський.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1918 — Осн. Закон *Української Народної Республіки*, затверджений в останній день існування *Української Центральної Ради* (29 квіт. 1918).

К. УНР наголошувала, що вся влада в УНР «походить від народу» (ст. 22), а її верховним

«Грамота до Всього Українського Народу». 29 квітня 1918.

Грамота до Всього Українського Народу.

Громадяне України!

Всім Вам, козаки і громадяне України, відомі події послідного часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні свому слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродилась надія, що почнеться відбудовання порядку в Державі і економічне життя України війде врешті в нормальне русло.

Але надії ці не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатнє до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробітиця збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для богатішої колись-то України стає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була-б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередство призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточному обгрунтовані нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Ради, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі инші урядовці, працюючі в державних інституціях зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найблизчім час буде видано закон установляючий порядок виборів до Українського Сойму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку і законности в Українській Державі, буду домагатись негайно виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власности — як фундаменту культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартости від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбудовується повна свобода торгу і відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обовязком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які-б-то не були власні побуждення і головною своєю метою я становлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

В цій свідомости кличу всіх Вас громадян і козаків України — без ріжниці національности і віросповідання — помогти мені і моїм працьовникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський.

Отаман Ради Міністрів М. Устимович.

29 квітня 1918 р. м. Київ.

органом мають стати Всенар. збори (збори), обрані рівним, прямим, таємним і пропорційним голосуванням на 3 роки з розрахунку 1 депутат від 100 тис. громадян. Особа депутата мала бути недоторканною. Результати виборів мав перевіряти Ген. суд, свої висновки він мусив передати до Всенар. зборів, лише їм надавалося право визнавати мандати недійсними, скасовувати результати виборів і визначати місце й час проведення нових виборів.

Передбачався і достроковий розпуск Всенар. зборів за письмовою вимогою 3 млн виборців, дійсність підписів яких встановлювалася судами. Постанову про нові вибори ухвалювали збори; проведення їх у 3-місячний строк покладалося на виконавчу владу.

Всенар. збори обирали голову та його товаришів у кількості, встановленій самими зборами. Один з них ставав заст. голови. Сесії зборів передбачалося проводити не рідше, як двічі на рік, а перерва між ними не повинна була перевищувати 3-х місяців. За вимогою 1/5 депутатів мали скликатися позачергові сесії у місячний термін. Збори вважалися повноважними при наявності понад 1/2 депутатів, а питання вирішеними — за підтримки їх звичайною більшістю голосів від кількості присутніх. Внесення змін до конституції вимагало кваліфікованої більшості в 3/5 голосів присутніх. Будь-яка зміна до конституції набувала чинності після ухвали її новим складом Всенар. зборів простою більшістю голосів. Відокремлення ж територій, проголошення війни та віддання під слідство і до суду міністрів мало вирішуватися 2/3 голосів присутніх.

Право законодавчої ініціативи та внесення законопроектів конституція надавала Президії зборів при погодженні їх з Радою старшин зборів, окремим фракціям, групам депутатів кількістю не менше 30 осіб, Раді нар. міністрів, органам самоврядування, що об'єднували 100 тис. і більше виборців, і таким же за кількістю групам громадян, підписи яких підтверджувалися судами. Проекти повинні були обговорюватися відповідною комісією, доводитися до відома уряду й розглядатися зборами після доповіді комісії. Якщо законопроекти відхилялися, то вони могли бути внесені на наступну сесію. Ухвалені закони й постанови мали друкуватися у вигляді витягів із протоколів засідань зборів за підписом голови або його товариша та одного із секретарів зборів і набувати чинності після доведення їх до місц. установ.

Заборонялося без ухвали зборів встановлювати будь-які податки, позики, обмеження держ. майна, правила обов'язкової військ. або міліцейської служби, опубліковувати від імені УНР політ. і екон. трактати, визначати одиниці мір та ваг, а також монет України.

Найвищою виконавчою владою УНР конституція проголошувала Раду нар. міністрів, вона мала вести справи, які стосувалися всієї України, координувати та контролювати діяльність місц. установ, не втручаючись при цьому в їхню компетенцію. Уряд отримував свої повноваження від зборів і звітував лише перед ними. Формування Ради нар. міністрів покладалося на голову зборів за погодженням з Радою старшин. Збори могли висловити недовір'я Раді нар. міністрів у цілому та окремим членам уряду. У такому випадку останні мали скласти свої повноваження, а через добу збори вже могли приступити до їх заміщення. Членам уряду надавалося право брати участь у дебатах на сесіях з дорадчим голосом. Депутати, які входили до складу уряду, мандат свій зберігали, проте позбавлялися права вирішального голосу на сесіях зборів.

Судова влада в рамках цивільного, кримінального і адм. законодавства повинна була здійснюватись іменем УНР тільки суд. установами, їхні рішення не могли змінювати ні законодавча влада, ні адм. органи влади. Розгляд справ мав бути прилюдним і усним.

Конституція утверджувала принцип верховенства *парламенту*, тобто парламентську республіку, проте не розкривала питань власності, кордонів, мови, держ. символіки тощо.

Літ.: Устрій Української Держави. Конституція УНР. Львів, 1920; *Шелухін С.* Історико-правничі підстави укр. державності. Вінніпег, 1929; *Яковлів А.* Основи Конституції УНР. Париж, 1935; Конституція Української Народної Республіки. В кн.: Конституційні акти України 1917—1920. К., 1992; *Мироненко О.М.* Проблеми національного державотворення в Конституції УНР. В кн.: Історико-політичні уроки української державності. К.—Дніпропетровськ, 1998.

О.М. Мироненко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1920, Основний державний закон Української Народної Республіки — проект, ухвалений комісією у складі: А.*Ніковський* (голова), С.*Баран*, Й.*Безпалко*, М.*Билинський*, Ю.Біліц, О.*Ейхельман*, В.Завадський, І.Золотницький, І.Кобза, О.Ковалевський, М.Корчинський, П.Красний, І.*Липа*, М.Литвицький, С.Мішко, П.*Пилипчук*, Ф.Хижняк. Комісія була створена на підставі «Декларації Правительства Української Народної Республіки» від 2 черв. 1920 з метою вироблення проекту Осн. Закону д-ви для розгляду майбутнім парламентом *Української Народної Республіки.* Працювала від 2 верес. до 1 жовт. у м. Тарнов (нині м. Тарнув, Польща). Підготовчу роботу провів юрист і держ. діяч *Західноукраїнської Народної Республіки* С.Баран.

158 статей, об'єднаних у 10 розділів, пропонували конституювати УНР як президентсько-парламентську республіку, вся влада в якій належить «загалу її громадян» і здійснюється через голову д-ви, однопалатну Держ. раду (парламент) і РМ. Вищою суд. владою визначався Найвищий касаційний суд. Гарантувалися осн. цивільні права та свободи громадян, їх рівність перед законом. Органам місц. влади надавалося право автономії, в т. ч. у сфері визначення обсягів оподаткування для місц. потреб. До проведення виборів на підставі рівного, прямого, таємного виборчого права головою Держ. ради призначався С.*Петлюра.* Законодавча влада передавалася урядові.

Проект Осн. держ. закону УНР фактичним головою д-ви С.Петлюрою не підписувався, не був оголошений і в дію не вступив.

Літ.: Устрій Української Держави. Львів, 1920; Конституційні акти України 1917—1920 рр. Невідомі конститу-

ції України. К., 1992; *Трембіцький В.* Дванадцять українських Конституцій. В кн.: Альманах Українського Народного Союзу. 1997. Річник 87-й. Джерзі Сіті — Нью-Йорк, 1997.

Д.Б. Яневський.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1937 — Осн. Закон *Української Радянської Соціалістичної Республіки*, затверджений 14-м надзвичайним Укр. з'їздом рад 30 січ. 1937. Базувалася на *Конституції СРСР 1936*. Складалася з 13 розділів. У 1-му розділі УРСР проголошувалася соціаліст. д-вою робітників і селян, закріплювалися її політ. (ради депутатів трудящих) і екон. (соціаліст. система госп-ва і соціаліст. власність на знаряддя та засоби вир-ва) основи. Декларувалася перемога *диктатури пролетаріату*, торжество гасел «Вся влада радам!», «Хто не працює, той не їсть» та «Від кожного за його здібністю, кожному — за його працею». Соціаліст. власність фіксувалася у двох формах — держ. (всенар. добро) та кооп.-колгоспній (громад., соціаліст. власність колгоспів і кооп. орг-цій). Законом захищалося право особистої власності громадян на їхні трудові доходи та заощадження, на житловий будинок і підсобне хатнє госп-во тощо, право спадкування особистої власності громадян, а також особиста власність членів колг. двору. Земля закріплювалася за колгоспами у безплатне і безстрокове користування. Кожний колг. двір міг мати в особистому користуванні невелику присадибну ділянку землі. Допускалося існування дрібного приватного госп-ва одноосібних селян і кустарів, яке ґрунтувалося на особистій праці й виключало експлуатацію людини людиною.

2-й розділ конституції декларував добровільне об'єднання УРСР з ін. рад. республіками в союзну д-ву — *СРСР*, а також респ. суверенітет УРСР, недоторканність її кордонів і право виходу із Союзу. Установлювався принцип подвійного громадянства, адм. поділ України на 7 областей (*Вінницьку область*, *Дніпропетровську область*, *Донецьку область*, *Київську область*, *Одеську область*, *Харківську область* і *Чернігівську область*) та *Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку*.

Декларації про суверенні права республіки різко обмежувались як обов'язковістю законів СРСР на тер. УРСР, так і викладеними у ст. 19 повноваженнями найвищих органів влади й органів держ. управління УРСР в особі ВР УРСР, її Президії, РНК і комісаріатів УРСР, порядок створення, функціонування й компетенція яких формулювались у наступних розділах.

Найвищий і єдиний законодавчий орган держ. влади в Україні — *Верховна Рада УРСР* — обирався на 4 роки за нормою: 1 депутат від 100 тис. нас. Чергові сесії ВР скликалися двічі на рік, позачергові — за рішенням президії чи на вимогу не менше третини депутатів. Закони ухвалювалися простою більшістю і публікувалися за підписом голови та секретаря президії. Президія ВР обиралась у складі голови, двох заступників, секретаря і 15-ти членів та була підзвітною ВР. Депутати мали право недоторканності. На їхні запити члени уряду або окремі наркоми були зобов'язані відповідати у 3-денний строк.

Рада нар. комісарів як уряд УРСР і найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки утворювалася ВР, була відповідальною перед нею і підзвітною їй та Президії ВР. Компетенція РНК визначалась у ст. 43 і обмежувалась не лише ст. 14 Конституції СРСР 1936 та законами УРСР, а й законами СРСР та постановами й розпорядженнями союзної РНК. Галузями держ. управління керували союзно-респ. (харчової, легкої, лісової пром-сті, земельних справ, зернових і тваринницьких радгоспів, фінансів, внутр. торгівлі, внутр. справ, юстиції та охорони здоров'я) і респ. (освіти, місц. пром-сті, комунального госп-ва, соціального забезпечення) нар. комісаріати. До уряду УРСР, окрім голови, його заступників та нар. комісарів, входили голова Держплану УРСР, нач. управління у справах мист-в й уповноважені загальносоюзних наркоматів і К-ту заготівель СРСР.

Окремі розділи Осн. Закону визначали найвищі органи держ. влади і органи держ. управління Молдав. АРСР. ВР Молдав. АРСР, її президія та раднарком будувалися, функціонували і наділялися повноваженнями аналогічних центр. органів УРСР, але в межах компетенції автономії.

Органами держ. влади в областях, округах, районах, містах, селищах, станицях і селах УРСР були відповідні ради депутатів трудящих, які обиралися населенням відповідних округів, районів, міст, селищ, станиць і сіл на 2 роки. Виконавчими та розпорядчими органами місц. рад вважалися виконкоми. Безпосередні управлінські функції на місцях здійснювали управління чи відділи виконкомів — земельні, фінансові, внутр. торгівлі, місц. пром-сті, нар. освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, комунального госп-ва, шляховий та ін. Загальносоюзні наркомати і НКВС СРСР утворювали при обласних, а НКВС УРСР і при районних радах — власні управління; К-т заготівель СРСР призначав своїх уповноважених. Відділи й упра-

Надзвичайний 14-й з'їзд рад УРСР. Делегати голосують за нову Конституцію УРСР. Київ, 30 січня 1937.

вління виконкомів перебували в підпорядкуванні відповідної ради виконкому, відділу вищестоящого виконкому, наркомату.

Конституція закріпила осн. соціально-екон. права громадян: на працю, відпочинок, матеріальне забезпечення в старості, у разі хвороби чи втрати працездатності, на освіту, рівноправність жінки і чоловіка, рівноправність громадян незалежно від їх національності та раси, держ. охорону інтересів матері й дитини тощо. Демократ. свободи (слова, друку, зібрань, мітингів, походів, демонстрацій, совісті, об'єднання у громад. орг-ції) декларувалися, але фактично не забезпечувалися. Вперше на конституційному рівні КП(б)У надавався статус «керівного ядра» всіх орг-цій трудящих — як громад., так і державних. Закріплювалися також недоторканність особи, житла та ін. особисті права. Громадяни зобов'язувалися дотримуватися конституції, виконувати закони, додержуватися дисципліни праці, чесно ставитися до громад. обов'язків, поважати правила соціаліст. співжиття, берегти й зміцнювати сусп., соціаліст. власність, захищати батьківщину, виконувати заг. військ. обов'язок.

Конституція містила спец. розділ про виборчу систему. Тут закріплювалися принципи заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Здійснення правосуддя в УРСР покладалося на Найвищий Суд УРСР, Найвищий Суд Молдав. АРСР, обласні, окружні нар. суди, а також на спец. суди СРСР. Усі суди, крім народних, обиралися відповідними радами на 5 років. Нар. суди обиралися за районами громадянами на основі заг., прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні на 3 роки. Декларувалися незалежність суддів, підлеглість їх виключно законові, відкритість розгляду справ, право обвинуваченого на захист, на вживання рідної мови, участь нар. засідателів.

Київ. Засідання комісії з підготовки проекту Конституції УРСР. 1978.

Вищий нагляд за точним виконанням законів покладався на прокуратуру. Прокурор УРСР здійснював цей нагляд через систему органів прокуратури: окружні, районні та міські прокурори призначалися ним на 5 років з наступним затвердженням їх Прокурором СРСР і здійснювали свої функції незалежно від будь-яких місц. органів, підпорядковуючись лише Прокуророві СРСР.

Ін. розділи конституції регулювали питання держ. бюджету, визначали герб, прапор і столицю республіки, встановлювали порядок внесення змін до Осн. Закону.

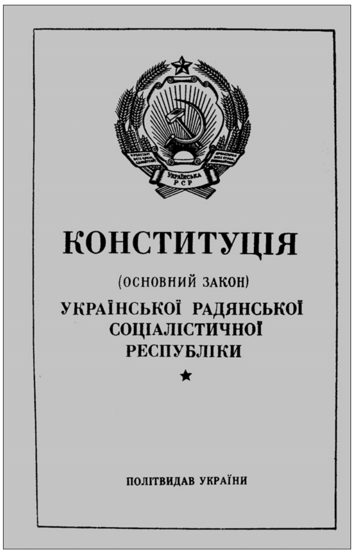
Конституція 1937 була чинною впродовж більш як 40 років — і наприкінці 1930-х, коли влада ігнорувала будь-які особисті права громадян, і в період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, коли ціла низка норм конституції не діяла з об'єктивних причин, і в повоєнні роки, коли влада, нехтуючи всіма писаними законами, боролася з укр. *націоналізмом* у зх. областях республіки, і в роки хрущовської «відлиги» (тоді до складу УРСР було введено нову тер. — Крим), і в період брежнєвського застою. Лише наприкінці 1970-х рр. Конституція 1937 була замінена *Конституцією Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978*.

Дж.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1937.

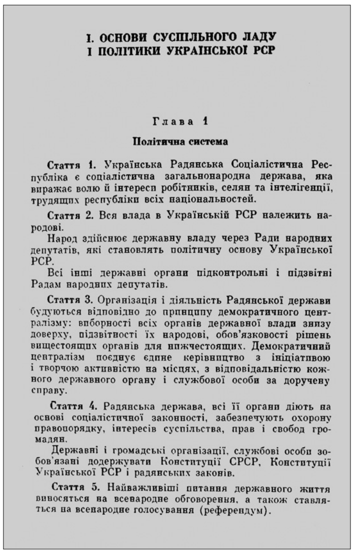
Літ.: *Таранов А.П.* Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1957; *Мироненко О.М.* Історія Конституції України. К., 1997.

О.М. Мироненко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1978 (після внесених 1991 до тексту Конституції змін — Конституція України). Конституція УРСР 1978 — Осн. Закон *Української Радянської Соціалістичної Республіки*, четверта й остання з Конституцій УРСР. Базувалася на *Конституції СРСР 1977.* Прийнята позачерговою 7-ю сесією ВР УРСР 9-го скликання 20 квіт. 1978. У преамбулі конституції вказувалося на наступність конституційного розвитку України, ідеї й принципи якого були закріплені в конституціях 1919, 1929 та 1937 рр. (див. *Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919*; *Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929*; *Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937*). Мала 10 розділів, які об'єднували 19 глав, що містили 171 статтю. У них визначалися основи сусп. ладу й політики УРСР, конституційний статус громадян, нац.-держ. та адм.-тер. устрій, конституційний статус рад нар. депутатів, а також найвищих органів держ. влади і управління тощо. УРСР визначалася як соціаліст. загальнонар. д-ва, що виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей. Носієм влади проголошувався народ. Закріплювалося всевладдя рад нар. депутатів, демократ. централізм (див. *Демократичного централізму принцип*), соціаліст. демократія, соціаліст. законність; *Комуністична партія Радянського Союзу* визначалась як «керівна і спря-

«Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки». К., 1978. Обкладинка.

I. ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ
І ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 1

Політична система

Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Стаття 2. Вся влада в Українській РСР належить народові.

Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР.

Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів.

Стаття 3. Організація і діяльність Радянської держави будуються відповідно до принципу демократичного централізму: виборності всіх органів державної влади знизу доверху, підзвітності їх народові, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих. Демократичний централізм поєднує єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях, з відповідальністю кожного державного органу і службової особи за доручену справу.

Стаття 4. Радянська держава, всі її органи діють на основі соціалістичної законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян.

Державні і громадські організації, службові особи зобов'язані додержувати Конституції СРСР, Конституції Української РСР і радянських законів.

Стаття 5. Найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум).

«Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки». К., 1978. Перша сторінка.

мовуюча сила радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій». Конституція декларувала суверенітет УРСР та її право вільного виходу з *СРСР.*

Система органів держ. влади республіки порівняно з Конституцією УРСР 1937 зазнала деяких змін. Ради депутатів трудящих були перейменовані на ради нар. депутатів. Строк повноважень ВР збільшувався до 5 років, ін. рад — до 2,5 року. Певною новацією стала окрема глава про нар. депутатів, що закріплювала їхній статус як повноважних представників народу, котрі керуються загальнодерж. інтересами. Депутат визнавався особою недоторканною, мав право запиту і міг бути в будь-який час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

Згідно з Конституцією УРСР 1978, найвищий орган державної влади — *Верховна Рада УРСР* — складався із 650 депутатів і скликався на чергові сесії двічі на рік. До виключної компетенції ВР належали питання внесення змін до Осн. Закону; затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку УРСР, держ. бюджету та звітів про їх виконання; утворення підзвітних органів. Право законодавчої ініціативи надавалося президії і постійним комісіям ВР УРСР, депутатам, РМ УРСР, Верховному Суду УРСР, Прокуророві УРСР та громад. орг-ціям в особі їхніх респ. органів. Президія ВР визначалася постійно діючим органом Верховної Ради, їй підзвітним, і в період між сесіями виконувала функції найвищого органу держ. влади.

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади визначався уряд — РМ УРСР. Для вирішення питань, пов'язаних з кер-вом нар. госп-вом, держ. управлінням, як постійний орган РМ діяла її президія. Респ. мін-ва і відомства підпорядковувалися РМ безпосередньо, союзно-респ. перебували в подвійному підпорядкуванні. Обласні, міські, районні в містах, селищні й сільс. ради нар. депутатів визначались органами держ. влади на відповідних територіях і мали вирішувати всі питання місц. значення, виходячи з інтересів громадян. Сесії рад скликалися не менш як 4 рази на рік. Їхніми виконавчими і розпорядчими органами були виконкоми. Правосуддя покладалося на Верховний Суд УРСР, обласні й Київ. міський суди, районні (міські) нар. суди, організація і порядок діяльності яких визначалися законами УРСР та СРСР. Вищий нагляд за точним й однаковим виконанням законів з боку держ. органів, юрид. і фізичних осіб мав здійснювати Ген. прокурор СРСР через призначуваних ним і підлеглих йому Прокурора УРСР та обласних прокурорів.

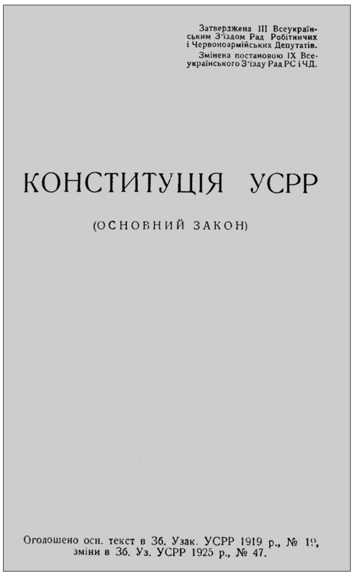
Після набуття Конституцією 1978 чинності до неї вносилися зміни й доповнення, особливо впродовж 1989—91. Після ухвалення 24 серп. 1991 ВР УРСР *Акта проголошення незалежності України* Конституцію УРСР 1978 було перейменовано на Конституцію України та вилучено з неї преамбулу й низку статей, додано дві глави — «Автономна Республіка Крим» та «Президент України». У черв. 1995 Конституція 1978 фактично була замінена Конституційним договором між Президентом України та ВР України (див. *Конституційний процес в Україні 1990—1996*). Формально вона втратила чинність 28 черв. 1996 з прийняттям *Конституції України 1996.*

Дж.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1978.

Літ.: *Мироненко О.М.* Історія Конституції України. К., 1997.

О.М. Мироненко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1919 — нормативний акт, що закріпляв встановлення рад. форми влади в Україні, перший Осн. Закон УСРР. Розроблена ВУЦВК та РНК УСРР відповідно до директив 3-го з'їзду КП(б)У. Ухвалена на *Третьому Всеукраїнському з'їзді рад* 10 берез. 1919, а в остаточній редакції — на засіданні ВУЦВК 14 берез. 1919. В її основу покладено *Конституцію Російської Соціалістичної Федеративної Ра-*

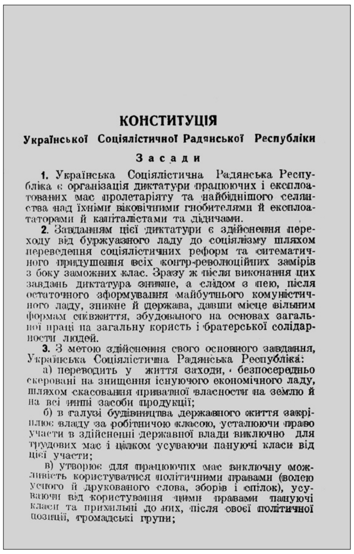
Затверджена III Всеукраїнським З'їздом Рад Робітничих і Червоноармійських Депутатів.
Змінена постановою IX Всеукраїнського З'їзду Рад РС і ЧД.

КОНСТИТУЦІЯ УСРР

(ОСНОВНИЙ ЗАКОН)

Оголошено осн. текст в Зб. Узак. УСРР 1919 р., № 19, зміни в Зб. Уз. УСРР 1925 р., № 47.

«Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (Основний Закон)». Х., 1928. Обкладинка.

КОНСТИТУЦІЯ
Української Соціялістичної Радянської Республіки

Засади

1. Українська Соціялістична Радянська Республіка є організація диктатури працюючих і експлоатованих мас пролетаріяту та найбіднішого селянства над їхніми віковічними гнобителями й експлоататорами й капіталістами та дідичами.

2. Завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціялізму шляхом переведення соціялістичних реформ та ситематичного придушення всіх контр-революційних замірів з боку заможних клас. Зразу ж після виконання цих завдань диктатура зникне, а слідом з нею, після остаточного зформування майбутнього комуністичного ладу, зникне й держава, давши місце вільним формам співжиття, збудованого на основах загальної праці на загальну користь і братерської солідарности людей.

3. З метою здійснення свого основного завдання, Українська Соціялістична Радянська Республіка:

а) переводить у життя заходи, безпосередньо скеровані на знищення існуючого економічного ладу, шляхом скасовання приватної власности на землю й на всі инші засоби продукції;

б) в галузі будівництва державного життя закріплює владу за робітничою класою, усталюючи право участи в здійсненні державної влади виключно для трудових мас і цілком усуваючи пануючі класи від цієї участи;

в) утворює для працюючих мас виключну можливість користуватися політичними правами (волею усного й друкованого слова, зборів і спілок), усуваючи від користування цими правами пануючі класи та прихильні до них, після своєї політичної позиції, громадські групи;

«Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (Основний Закон)». Х., 1928. Перша сторінка.

дянської Республіки 1918. Складалася з 4-х розділів, що містили 35 статей. УСРР визнавалася в ній як держава диктатури трудящих та експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства над їх віковими гнобителями й експлуататорами — капіталістами та поміщиками. Завданням диктатури було забезпечення «переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень та систематичного придушення всіх контрреволюційних проявів з боку заможних класів». У конституції проголошувалося скасування приватної власності на всі засоби вир-ва, у т. ч. на землю, закріплення влади тільки за трудящими масами: лише за ними визнавалися політичні права, на них покладався збройний захист завоювань революції. Нас. країни, яке використовувало найману працю та жило на нетрудові доходи (зокрема, приватні торгівці, комерційні посередники, ченці й служителі реліг. культів, колишні поліцейські та жандарми), а також засуджені, душевнохворі й божевільні позбавлялися політ. прав. Заявлялося про тверду рішучість УСРР увійти до складу єдиної соціаліст. рад. республіки, як тільки створяться умови для побудови останньої, а також про намір увійти у найтісніший союз з існуючими рад. республіками. Влада в республіці мала здійснюватися радами робітн., сел. і червоноармійських депутатів. Оголошувалася їх боротьба за перемогу світ. комуніст. революції.

Конституція визначала організацію держ. влади в центрі та на місцях, розмежування компетенції між різними її органами. До центр. органів влади було зараховано: Всеукр. з'їзд рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, ВУЦВК, РНК. Вищою владою оголошувався Всеукр. з'їзд Рад, який скликався не рідше, ніж два рази на рік, а в період між з'їздами — ВУЦВК. До виключної компетенції ВУЦВК належало, зокрема, формування РНК, питання про кордони, зовн. відносини, ЗС, визначення напрямів розвитку нар. г-ва. Усі центр. органи наділялися законодавчими правами. До органів рад. влади на місцях було зараховано ради робітн., сел. і червоноармійських депутатів, губернські, повітові й волосні з'їзди рад та обрані ними виконавчі к-ти. Строки й порядок виборів, норми представництва, внутр. організація цих органів, розмежування компетенції влади між ними, а також з центр. органами встановлювалися ВУЦВК.

До конституції входив пристосований до УСРР текст Декларації прав трудящого та експлуатованого народу, затверджений 3-м Всерос. з'їздом рад 18 січ. 1918. Останній розділ конституції встановлював герб та прапор УСРР. З часом до Конституції 1919 було внесено зміни, найбільш істотні — після утворення *СРСР*. Із цими змінами конституція була чинною до 15 трав. 1929 (див. *Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929*).

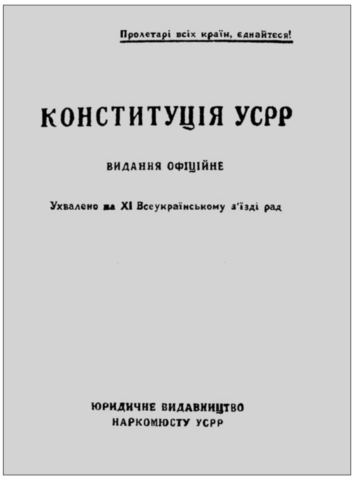
Дж.: Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. К., 1919.

Літ.: *Таранов А.П.* Історія Конституції Української РСР. К., 1957; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919): Збірник документів і матеріалів. К., 1962.

В.М. Бойко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1929 — Осн. Закон УСРР, затверджений 11-м Всеукр. з'їздом рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів 15 трав. 1929. Складалася з 5 розділів, що містили 82 статті. Безпосередньою підставою для прийняття нової конституції стали радикальні зміни в держ. буд-ві після 1919: утворення *СРСР*, проголошення Автономної Молдав. СРР, адм.-тер. реформа (перехід до *округ*) тощо. Конституція декларувала мету д-ви — «остаточно подолати буржуазію, знищити експлуатацію людини людиною та здійснити комунізм, коли не буде ні поділу на класи, ні державної влади».

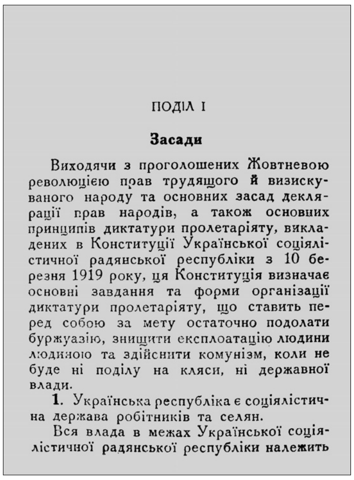
Укр. республіка проголошувалася соціаліст. державою робітників і селян, де вся влада належить радам робітн., сел. і червоноармійських депутатів. Констатувалися цілковита солідарність з усіма рад. республіками, добровільність входження до СРСР. Акцентувалося, що УСРР входить до складу Союзу як суверенна д-ва та зберігає за собою право вільного виходу із нього. Конституція зараховувала землю, надра, ліси, води, ф-ки, з-ди, банки, залізничний, водний та повітряний транспорт і засоби зв'язку до соціаліст. держ. власності, а зовн. торгівлю визнавала держ. монополією (ст. 4).

«Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Видання офіційне». К., 1929. Обкладинка.

Політ. права громадян УСРР, що водночас вважались громадянами СРСР, отримували лише трудящі маси; експлуататорські класи позбавлялися таких прав повністю. Обирати й бути обраними до рад могли громадяни УСРР віком від 18-ти років: особи, які добували засоби до життя виробництвом і суспільно корисною працею або вели хатнє г-во, що забезпечувало іншим можливість продуктивно працювати; червоноармійці та червонофлотці; громадяни, які належали до наведених вище категорій, але втратили працездатність; іноземці, котрі перебували на тер. УСРР і належали до робітн. класу або селянства і не застосовували найманої праці.

Конституція декларувала для трудящих політ. права й свободи (слова, друку, зібрань, мітингів, демонстрацій, спілок, віросповідань тощо), для націй — право на самовизначення, на створення нац., адм.-тер. одиниць тощо. Мови всіх національностей проголошувалися рівноправними і кожному громадянинові гарантувалася можливість вживання рідної мови. Із соціально-екон. прав конституція гарантувала повну,

ПОДІЛ I

Засади

Виходячи з проголошених Жовтневою революцією прав трудящого й визискуваного народу та основних засад деклярації прав народів, а також основних принципів диктатури пролетаріяту, викладених в Конституції Української соціялістичної радянської республіки з 10 березня 1919 року, ця Конституція визначає основні завдання та форми організації диктатури пролетаріяту, що ставить перед собою за мету остаточно подолати буржуазію, знищити експлоатацію людини людиною та здійснити комунізм, коли не буде ні поділу на кляси, ні державної влади.

1. Українська республіка є соціялістична держава робітників та селян.

Вся влада в межах Української соціялістичної радянської республіки належить

«Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки». К., 1929. Перша сторінка.

всебічну та безплатну освіту, право на розвиток «пролетарськими шляхами української національної культури й культури національних меншостей». Праця визнавалась обов'язком усіх громадян, встановлювався також конституційний обов'язок оборони соціалістичної батьківщини і заг. військ. повинність. Почесне право обороняти революцію зі зброєю в руках надавалося лише трудящим, а на нетрудові елементи покладалися ін. військ. обов'язки. Про права на відпочинок, охорону здоров'я, матеріальне забезпечення старих і непрацездатних та ін. соціально-екон. права, як і про особисті права (недоторканність особи, житла, листування тощо), конституція не згадувала.

Організація рад. влади засновувалася на принципі «Вся влада радам». Верховним органом влади залишався Всеукр. з'їзд рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, до виключного відання якого було зараховано: затвердження, внесення змін і доповнень до конституції; остаточне затвердження *Конституції Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки* та внесення змін і доповнень до неї; зміни кордонів УСРР; встановлення кордонів Автономної Молдав. СРР; вибори ВУЦВК; вибори представників УСРР до Ради Національностей СРСР. До компетенції Всеукр. з'їзду Рад належали й деякі контрольні функції: заслуховування і затвердження звітів про діяльність уряду і визначення заг. напрямів його роботи. Чергові з'їзди мали відбуватися раз на 2 роки, надзвичайні — скликалися ВУЦВК за власною ініціативою або на вимогу місц. рад, які охоплювали місцевості, де мешкало не менше $^{1}/_{3}$ виборців. Делегати на Всеукр. з'їзди обиралися Всемолдав. з'їздом та окружними з'їздами з розрахунку: 1 делегат на 10 тис. виборців — від міськ. і селищних рад, 1 делегат на 50 тис. виборців — від сільс. рад.

ВУЦВК, згідно зі ст. 25 конституції, вважався верховним законодавчим, виконавчим і розпорядчим органом влади УСРР у періоди між Всеукр. з'їздами рад і був відповідальним перед ними. Чергові сесії ВУЦВК мали скликатися не менш як 3 рази на рік, надзвичайні — збирала Президія ВУЦВК за власною ініціативою, за поданням РНК чи на вимогу $^{1}/_{3}$ й більше членів ВУЦВК. До повноважень ВУЦВК належало: обрання голови, секретаря і членів Президії ВУЦВК; утворення РНК; заг. кер-во всіма галузями держ., госп. і культ. буд-ва; затвердження бюджету УСРР; встановлення (відповідно до Конституції і законодавства СРСР) плану розвитку нар. госп-ва республіки, держ. та місц. податків, зборів і неоподатковуваних прибутків; здійснення (у порядку, визначеному союзною конституцією) зовн. та внутр. позик УСРР, концесійних договорів; затвердження законодавчих актів Президії ВУЦВК, проектів кодексів, усіх законодавчих актів, що визначали заг. норми політ., екон. та культ. життя УСРР або вносили докорінні зміни в практику держ. органів республіки; припинення, скасування та зміна постанов Президії ВУЦВК, РНК, Всемолдав. і окружних з'їздів рад, Всемолдав. ЦВК та окружних виконкомів. Конституція вперше конституювала Президію ВУЦВК як вищий законодавчий, виконавчий і розпорядчий орган влади УСРР між сесіями ВУЦВК. Президії надавалися повноваження припиняти та скасовувати постанови РНК УСРР й окремих нар. комісаріатів, Всемолдав. ЦВК і окружних виконкомів, видавати декрети, постанови та розпорядження, розглядати й затверджувати проекти декретів і постанов, що вносилися РНК УСРР. Усі законодавчі акти й постанови загальнореспублік. значення, як і проекти кодексів, мали вноситися на розгляд та затвердження ВУЦВК. Президії ВУЦВК надавалося право законодавчої ініціативи у вищих органах СРСР, внесення (у порядку, визначеному Конституцією і законодавством СРСР) протестів на постанови Президії ЦВК СРСР, РНК СРСР, а також припинення в обумовлених законом випадках чинності актів союзних наркоматів та ін. центр. установ СРСР.

РНК УСРР залишалася виконавчим та розпорядчим органом ВУЦВК, здійснювала заг. держ. управління, мала право видавати законодавчі акти й постанови у межах прав, наданих ВУЦВК. До складу РНК, окрім голови, його заступників і нар. комісарів, входили уповноважені загальносоюзних наркоматів та ін. особи, визначені ВУЦВК. Відповідальність РНК перед Всеукр. з'їздом рад доповнювалась відповідальністю перед ВУЦВК та його президією.

Поряд з нар. комісаріатами внутр. справ, юстиції, земельних справ, фінансів, торгівлі, праці, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та Робітничо-сел. інспекцією у складі РНК діяли Укр. рада нар. госп-ва та ЦСУ УСРР. Останні разом з наркоматами торгівлі, фінансів, праці та Робітничо-сел. інспекцією одночасно підпорядковувалися відповідним союзним наркоматам і органам.

На місцях влада належала радам робітничо-сел. і червоноармійських депутатів, районним і окружним з'їздам рад та обраним ними виконкомам. Делегати районних з'їздів обиралися міськ., сільс. і селищними радами, а також військ. частинами армії та флоту; делегати окружних — міськ. радами окружних міст і районними з'їздами за нормами й у порядку, встановленими ВУЦВК. Чергові з'їзди скликалися раз на рік, позачергові — за пропозицією вищих з'їздів рад або їхніх виконкомів, а також відповідними виконкомами за власною ініціативою чи на вимогу рад, які представляли не мен-

О. Конт.

ше $^1/_3$ виборців даного району. Виконкоми обиралися на з'їздах, діяли в період між ними і вважалися вищими органами рад. влади на відповідній території. Вони підпорядковувалися з'їздам, вищим виконкомам, ВУЦВК і РНК УСРР.

Конституція визначила герб, прапор і столицю республіки — м. *Харків.*

Конституція УСРР 1929 втратила чинність 30 січ. 1937 у зв'язку із затвердженням нового Осн. Закону УРСР.

Дж.: Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки. Х., 1933.

Літ.: *Таранов А.П.* Історія Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки. К., 1957; *Кукушкин Ю.С., Чистяков О.И.* Очерк истории Советской Конституции. М., 1980; *Мироненко О.М.* Історія Конституції України. К., 1997.

О.М. Мироненко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ. *Чехословаччина* стала однією з суверенних країн, що утворилися на теренах колиш. Австро-Угор. монархії (див. *Австро-Угорщина*) після її розпаду 1918. До її складу, крім Чехії і Моравії, увійшли землі Словаччини і Підкарпатської Русі (таку офіційну назву мала *Закарпатська Україна* 1918—1938 рр.), мешканцям яких, згідно з *Сен-Жерменським мирним договором 1919*, було гарантовано «щонайширшу автономію» і цілковиту рівність в усіх галузях сусп. життя. Конституція Чехословаччини була ухвалена Тимчасовими нац. зборами 29 лют. 1920 і набула чинності 6 берез. цього ж року. Вона проголосила респ. лад у *державі*, територіальну неподільність країни включно з Підкарпатською Руссю, якій було надано *автономію*, право на власний сойм та окреме представництво в Нац. зборах. Словаччина не отримала обіцяної автономії, оскільки переважна більшість учасників Тимчасових нац. зборів дотримувалася концепції чехословакізму, згідно з якою словаки вважалися гілкою єдиної чехословац. *нації* (автономія була надана Словаччині лише 1938, і саме тоді одержала реальну автономію і Підкарпатська Русь — 11 жовт. 1938 було призначено її перший уряд на чолі з А.*Бродієм*; див. *Карпатська Україна, Конституційні акти незалежної Карпатської України*).

Конституція містила преамбулу, вступний закон до Конституційної хартії Чехословац. Республіки та саму Конституційну хартію, Закон про принципи мови. Вона закріпила парламентський лад у країні на принципах поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову. Законодавча влада належала двопалатному *парламентові* — Нац. зборам у складі палати депутатів (300 членів; обиралися на 6 років) і сенату (150 членів; обиралися на 8 років). Парламент обирався на основі заг., прямого, рівного, таємного і пропорційного виборчого права. Активне виборче право (право обирати) для виборців до палати депутатів поширювалося на громадян віком понад 21 рік, для виборців до сенату — віком понад 26 років. Виконавча влада була поділена між урядом (радою міністрів) і главою д-ви (*президентом*). Права президента визначались конституцією. Президент обирався Нац. зборами строком на 7 років і міг бути обраним удруге. Він представляв д-ву в зовн. зносинах, мав право укладати й ратифіковувати міжнар. конвенції (за згодою парламенту), проголошувався верховним головнокоманд. ЗС республіки, наділявся правом призначати і звільняти міністрів, скликати й розпускати парламент, повертати на перегляд схвалені парламентом закони зі своїми зауваженнями, бути присутнім і головувати на засіданнях РМ, вимагати від міністрів письмових доповідей тощо. Уряд підпорядковувався парламентові й президенту. Суд. влада здійснювалася незалежними судами на чолі з Верховним судом. Розділ «Права, свободи та обов'язки громадян» проголошував рівність усіх громадян республіки перед законом незалежно від їхнього походження, мови, раси та релігії; декларував свободу особи, друку, зборів, спілок, сумління та віросповідання; закріплював недоторканність житла. Особливе місце посідало положення про право нац. меншин користуватися рідною мовою в держ., муніципальних, громад. орг-ціях і установах, а також у школах.

У тексті конституції не було зафіксовано норми про недоторканність приватної власності на засоби вир-ва, натомість проголошувалося, що обмеження майнових прав може здійснюватися виключно на підставі закону і за відповідну компенсацію.

Формально конституція діяла до 1948.

Літ.: *Ванечек В.* История государства и права Чехословакии. М., 1981; Краткая история Чехословакии. М., 1988; Dejiny Československa, t. 2. Praha, 1990; *Кірсенко М.В.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918—1920 років. К., 1997.

М.В. Кірсенко, В.Д. Гончаренко.

КОНТ Огюст (Auguste Comte; 19.01.1798—05.09.1857) — філософ і соціолог. Н. у м. Монпельє (розташоване на пд. Франції за кілька кілометрів від Середземного м., тут здавна діяли кілька університетів і найстаріша в Зх. Європі медична школа). Його батько працював збирачем податків. У 10 років К. почав навчатися в місцевому ліцеї, захоплювався математикою. Від 1814 здобував освіту в Політехнічній школі в Парижі (Франція), але через її тимчасове закриття, спричинене конфліктом між викладачами і студентами, не закінчив навчання й 1816 був висланий до Монпельє під нагляд батьків.

Від 1817 став учнем і секретарем К.-А. де Сен-Сімона, ця робота фактично була для нього продовженням навчання (на думку дослідників творчості К., усі головні його твори несуть відбиток прозрінь К.-А. де Сен-Сімона). Допомагав учителеві в підготовці твору «Catéchisme des Industriels» («Катехізис промисловців»), сам написав до нього розділ під назвою «Prospectus des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société» («Проспекти наукових праць, необхідних, щоб реорганізувати суспільство», 1822, 2-ге вид. 1824; відомі вчені, зокрема Ф.*Гізо*, А.Се, А.Карно, Г.-В.*Гегель*, позитивно оцінили цю працю). 1822 через світоглядні розбіжності з К.-А. де Сен-Сімоном (останній не поділяв, зокрема, ентузіазму К. щодо відмови від релігійності) пішов від нього. 1826 на своїй квартирі в Парижі почав читати для обме-

женого кола інтелектуалів курс «позитивної філософії» (назва курсу, за задумом К., означала, що в ньому йтиметься про нову філософію, яка має справу лише з реальними предметами і явищами). Невдовзі, однак, К. захворів і змушений був тривалий час лікуватися. Після одужання продовжив 1829 читання свого філософського курсу. 1830 став засновником школи, в якій викладалися основи точних наук для робітників. Почав друкувати «Cours de philosophie positive» («Курс позитивної філософії»; 1832 — 1-й т., 1842 — 6-й, останній). Заробляв репетиторством, а також займав посаду (з 1837) екзаменатора в Політехнічній школі. Його «Курс позитивної філософії» досить швидко став популярним і був перекладений на кілька іноземних мов (рос. переклад побачив світ 1899—1900). 1842 через конфронтацію з викладачами Політехнічної школи втратив заробітки, розвівся з дружиною, йому стали матеріально допомагати його прихильники, які дізналися про його скрутне матеріальне становище. Організував передплату на підтримку курсу позитивної філософії й знову отримав можливість зосередитися на своїй творчості. 1844 опублікував працю «Discours sur l'esprit positif» («Роздуми про позитивний дух»). Наступного року закохався в Клотильду де Вò (de-Vaux), а після розпачу від наглої смерті останньої від сухот зосередився на осмисленні переважно релігійних і політичних питань. 1848 заснував організацію Société positiviste, яка мала започаткувати становлення нової соціальної релігії. 1949 став читати публічні лекції із загальної історії людства.

1851—54 оприлюднив 4-томну «Système de politique positive» («Систему позитивної політики»), яку сам вважав найголовнішою працею свого життя, проте вона не одержала такого широкого визнання, як його курс позитивної філософії.

Мав численних учнів, зокрема, Е.Літтре (Франція), та прихильників, серед яких були Дж.-С.Мілль і Г.*Спенсер* (Англія). Однак жодна з його спроб отримати кафедру в Політехнічній школі Парижа не увінчалася успіхом.

Останні два роки життя знову хворів.

П. у м. Париж.

Філософська творчість К. розвивалася в період бурхливого прогресу природничих наук і зазнала на собі відповідних впливів. Одним з наріжних її мотивів було прагнення пояснити будь-які прояви змін у природі й суспільстві за допомогою універсального принципу. К. спирався на відкриття Ч.Лайелля (про поступовість змін земної кори) та Ч.Дарвіна (про механізм еволюції біологічних видів) і протиставляв умоглядним філософським концепціям своїх попередників розуміння світу, яке ґрунтувалося, як він проголошував, винятково на даних науки. На його думку, головним завданням новітньої філософії мало стати творення світогляду на твердому ґрунті наукових знань, що потребувало вилучення з пояснювальних схем теологічних і метафізичних ідей. Щоб справитися з цим завданням, філософія повинна була встановити зв'язки між теоретичними надбаннями конкретних наук і зрозуміти порядок власне самої наукової системи знань. Порядок наукової системи знань К. запропонував шукати в послідовності зменшення загальності й простоти законів, які є визначальними для тієї чи ін. науки. Його власна класифікація «абстрактних» наук (тих наук, які, за його тлумаченням, займаються не конкретними речами, як, наприклад, мінералогія чи ботаніка, а виведенням законів, як це робить фізика) починалася з математики, далі йшли астрономія, фізика, хімія та біологія, а завершальною мала бути соціологія, якої, однак, на той час ще не існувало. Передбачення щодо необхідності розробки нової науки — соціології (сам цей термін також належить К.) стало важливим здобутком позитивізму. К. вважав соціологію, яку іменував «соціальною фізикою», однією з теоретичних наук, яка так само, як це роблять астрономія, фізика, хімія чи біологія, вивчає фундаментальні закони, але не природи, а социуму.

К. вважав за необхідне подолати метафізичність і умоглядність у науках про суспільство, в тому числі — в історії. Він поставив за мету зробити історію «позитивною наукою», яка б ґрунтувалася винятково на точних і перевірених фактах.

Слідом за К.-А. де Сен-Сімоном К. розвивав ідею про те, що інтелектуальна еволюція визначає увесь розвиток суспільства. На його думку (як і на думку Сен-Сімона), людство у своєму поступі проходить три стадії: 1) теологічну, коли усі явища пояснюються на підставі тих чи ін. релігійних уявлень; 2) метафізичну, коли надприродні фактори у поясненні природних явищ замінюються «сутностями» й «причинами» земного походження (головне «завдання» цієї стадії, на думку К., полягає в критиці здобутків попередньої стадії і підготовці ґрунту для наступної стадії), 3) позитивну наукову (визначальним для цієї стадії є пошук відповідей на питання «як», а не «чому», пізнання не сутностей, а лише феноменів).

На 2-й стадії (метафізичній) переважає абстрактне, формальне мислення, завдяки йому уявлення про богів витісняються поняттями про «загальні сутності», «першопричини» і «цілі». На 3-й стадії переважає власне науково — позитивне мислення, яке замінює в поясненнях причин тих чи ін. явищ природи і суспільства теологічні і метафізичні «сутності» законами природи.

Лише на останній стадії виникає наука про суспільство, а виникнувши, вона відкриває для людства нову перспективу розвитку — можливість вдосконалення його організації на шляху побудови раціонально організованого суспільства. Згідно з передбаченням К., соціологія мала поділятися на соціальну статику, яка аналізувала і сталі (природні) умови існування суспільного ладу, і соціальну динаміку, що вивчала природні закони суспільного розвитку, а також прогрес окремих людських спільнот і усього людства в цілому (при цьому К. припускав, що людство як єдине ціле становить собою єдину душу, подібно до того, як у Г.-В.Гегеля світ як єдине ціле становив собою абсолютний розум). Разом з тим соціологія повинна була обґрунтувати «наукову політику, що мала примирити принципи порядку і прогресу,

реставрації і революції» й стати у такий спосіб «позитивною мораллю», що стосується не індивіда, а всього людства.

Принцип співвідношення історичної науки й соціології К. розумів таким чином, що історична наука накопичує емпіричний матеріал, збирає факти, а соціологія дає раціональну, впорядковану картину історичного прогресу. Це означало, що традиційне знання про минуле не дає правильного розуміння історії, а потребує дальшого узагальнення засобами соціології. І хоча таке розуміння співвідношення наук означало, що історія й соціологія є взаємозалежними дисциплінами, однак разом з тим воно містило в собі можливість їх протиставлення і навіть зверхнього ставлення соціології до історії.

Позитивізм справив величезний вплив на розвиток історіографії, зокрема, сприяв утвердженню в ній: а) ідеї прогресивного характеру загального історичного процесу; б) тези про залежність історичних явищ від місця і часу; в) вимоги максимально точного опису фактів, оскільки останні є «об'єктивним і єдиним джерелом історичних знань» (при цьому самі історичні факти тлумачилися як «заготовлені самою історією "цеглини" об'єктивної істини»); г) принципу генезису при тлумаченні історичних подій і явищ; ґ) більш високого пріоритету у фактів про дії мас, ніж у фактів про діяльність видатних осіб, а також, відповідно, — у методів колективної психології, ніж у методів індивідуальної психології.

Позитивізм розхитав умоглядні тлумачення історії, підірвав позиції провіденціалізму, стимулював пошуки й публікування писемних джерел, розробку нових методик їх аналізу, сприяв розвиткові спеціальних історичних дисциплін.

Позитивізм по-різному вписувався в культурно-історичний фон окремих країн і відігравав неоднакову роль у національних історіографіях. На позитивістській теоретико-методологічній основі наприкінці 19 ст. були створені спеціальні праці із джерелознавства, зокрема Ш.-В.*Ланглуа* і Ш.*Сеньобоса* — у Франції (ці книги стали свого часу настільними у рос. і укр. істориків), Є.Бернгейма — в Німеччині, В.*Іконникова* — в Україні. В *Російській імперії* на позитивістських засадах, доповнених марксистськими і, частково, неокантіанськими, склалася «російсько-українська історична школа», яка в пореформені десятиріччя (після 1861) звернулася до аграрної історії французького 18 ст., а також аграрних проблем, що існували в Іспанії, на укр. землях та в деяких ін. країнах. У цій царині вона створила праці, які з часом були визнані надбанням світової науки.

Позитивізм постійно зазнавав критики з боку класичного історизму. Йому дорікали, зокрема, за: а) ігнорування історичних джерел, що не мали ознак факту; б) некритичне ставлення до ідеї прогресу, яка, по суті, є «метафізичною гіпотезою», в) оцінку попередньої історичної науки як переважно «суб'єктивної», а її уроків — як «ілюзій».

Марксизм критикував позитивістський історизм за те, що той не надавав переваги жодному з тих чинників (факторів) історичного процесу (економічному, політичному, культурному, расовому та ін.), за допомогою яких він цей процес пояснював, а також за те, що той тяжів до тлумачення змін в історії як наслідків змін в свідомості людей.

У СРСР позитивізм зімкнувся зі спрощеним, вульгаризованим марксизмом і став теоретико-методологічною основою досліджень радянських істориків. Вони відзначали стихійно-натуралістичні й об'єктивістські сторони позитивістської історіографії 1860—80-х рр. і в цілому характеризували її як необхідний підготовчий етап у розвиткові «дійсно наукових» історичних досліджень. Підсумовуючи розвідки своїх колег про розвиток історичної науки, М.Барг констатував, зокрема, що позитивістська історіографія, будучи «пронизана пізнавальним оптимізмом і зосереджена на процесах структурного характеру (на противагу подієво-розповідальним побудовам провіденціального історизму), створила широкі історичні полотна, які служили ґрунтом для широких узагальнень і висновків».

На Заході позитивістську історіографію та її марксистське продовження змінили *Анналів школа*, модернізм, постмодернізм, постпостмодернізм, які нищівно критикували позитивізм (як, до речі, і марксизм) за ігнорування ним такої фундаментальної якості історичних подій, як їх унікальність, а отже, й спотворення їхньої сутності в разі їх тлумачення винятково як закономірних наслідків дії загальних законів.

В укр. історіографії початку 21 ст. позитивізм і марксизм утримують домінуючі позиції. Переважно молоді історики послуговуються іншими методологічними підходами й відповідним їм категоріально-понятійним апаратом.

Тв.: Cours de philosophie positive, v. 1—6 Paris, 1832—1842 (у рос. перекладі: Дух позитивной философии. СПб., 1910).

Літ.: *Mille I.S.* A. Comte and positivism. London, 1866; *Levy-Bruhl L.* La positivisme d'A. Comte. Paris, 1900; Родоначальники позитивизма (сборник). СПб., 1910, 1913; *Mauduit R.* A. Comte et la Science Economique. Paris, 1929; *Gounier H.* La vie d'A. Comte. Paris, 1931; *Idem.* La jeunesse d'A. Comte et la formation du positivisme, v. 1—3. Paris, 1933—1941; *Кедров Б.М.* Классификация наук, т. 1. М., 1961; *Кон И.* Позитивизм в социологии. Л., 1964; *Вайнштейн О.Л.* Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX—XX веках. Л., 1979; *Далин В.М.* Историки Франции XIX—XX веков. М., 1981; *Барг М.А.* Категории и методы исторической науки. М., 1984; *Таран Л.В.* Французька історіографія. К., 1991; *Її ж.* Историческая мысль Франции и России. К., 1994; *Її ж.* Новые тенденции мировой и украинской историографии. В кн.: Диалог со временем. 13. Альманах интеллектуальной истории. М., 2004.

Л.В. Таран.

КОНТАРІНІ (Contarini) **Амброджо** (р. н. невід. — п. 1499) — представник відомого патриціанського роду Венеції (Італія), дипломат, мандрівник, письменник. Протягом 23 лют. 1474 — 10 квіт. 1477 здійснив подорож в д-ву Ак-Коюнлу (існувала на тер. Зх. Ірану, Азербайджану, Вірменії, Іраку та сх. частини Туреччини) для виконання дипломатичної місії при дворі її правителя Узун-Хасана, метою якої було схилити того до війни проти *Ос-*

манської імперії в союзі з Венецією. У ході подорожі через українські землі відвідав *Луцьк*, *Житомир*, *Київ*, *Черкаси* та Кафу (нині м. *Феодосія*). На зворотному шляху зупинявся в *Москві*. У подорожніх нотатках, опубл. 1487 під назвою «Подорож пана Амброджо Контаріні, посла пресвітлої Венеціанської сеньйорії, до правителя Уксункассама, короля Персії» («Questo e el Viazo di misier Ambrosio Contarin, ambassador de la Illustrissima Signoria de Venesia al signer Uxuncassam, re de Persia»), містяться згадки про Луцький та Київ. замки, відомості про природу, побут і звичаї населення *Волині*, *Полісся* та Київщини, традиції при дворах київ. *воєводи* М.*Гаштовта*, вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича. Книга також містить цінні матеріали про міжнар. відносини в східноєвроп. регіоні останньої третини 15 ст.

Тв.: Путешествие А.Контарини, посла светлейшей Венецианской республики к знаменитому персидскому государю Узун-Гассану. В кн.: Библиотека иностранных писателей о России, отд. 1. СПб, 1836.

Літ.: Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. Л., 1971.

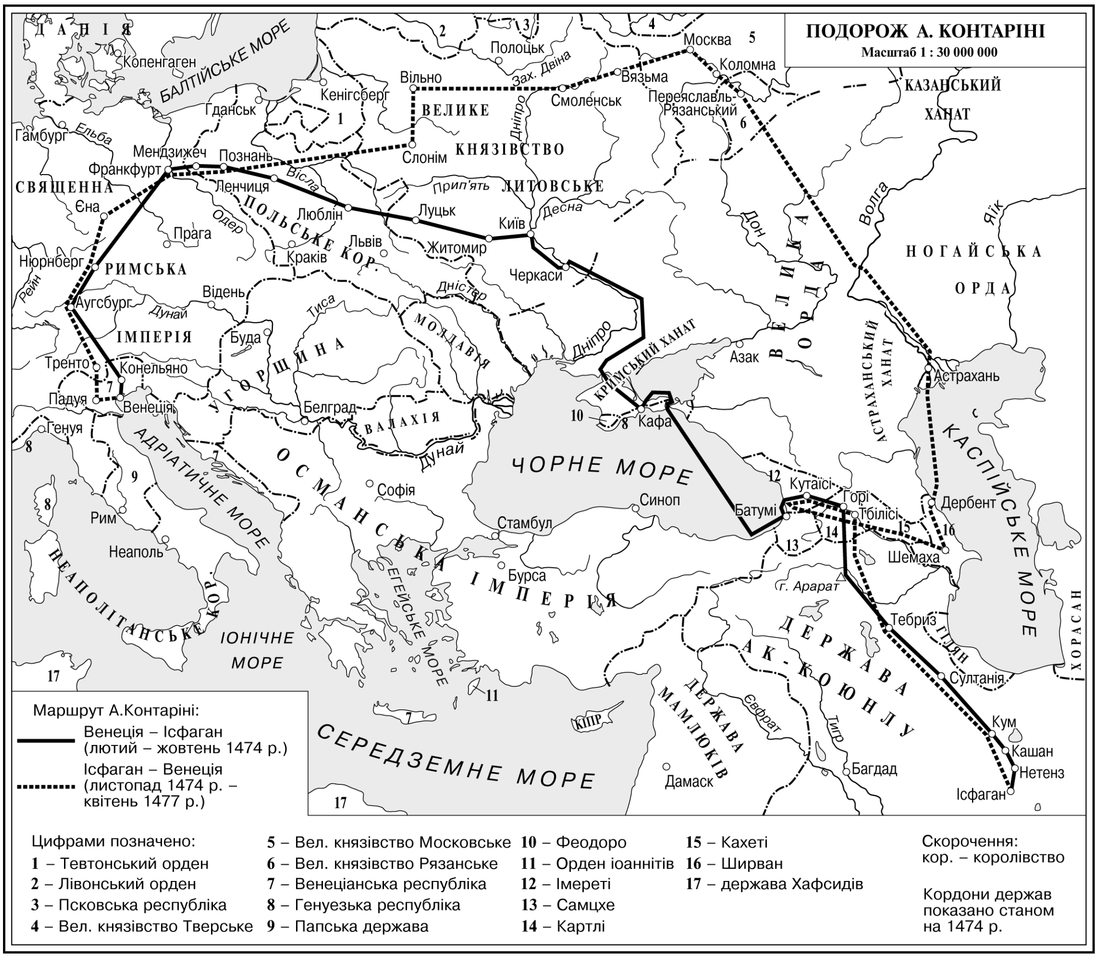
К.Ю. Бацак.

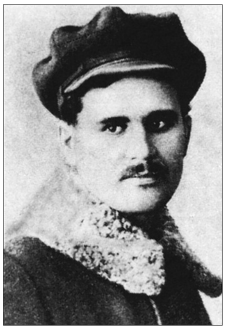
КОНТРИБУ́ЦІЯ АВСТРІ́ЙСЬКОЇ ВІЙСЬКО́ВОЇ АДМІНІСТРА́ЦІЇ НА БУКОВИ́НЦІВ 1775—1786 (Kontribution; від лат. contribuo — збираю, стягую; примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, які проводять окупаційні війська на свою користь) — заг. держ. податок, який австрійс. військ. адміністрація, що урядувала в *Буковині* з 1774 до 1786, щорічно, починаючи з 1775, накладала на буковинців (за винятком *духовенства* і трьох верхніх класів *дворянства* — бояр, мазилів та резешів). За розпорядженням генерал-майора К. фон *Енценберга* від 8 груд. 1780 така контрибуція складала для дрібних торгівців, міщан та селян 2 *флорини* 30 *крейцерів*. Євреї сплачували на сім'ю по 5 флоринів (замість 10 *лей* до 1775), шляхтичі та великі купці — 4 флорини, а вільні цигани — по 1 флорину 30 крейцерів.

Літ.: *Zieglauer F.* Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militärverwaltung. Achte Bilderreihe: Das Jahr 1786. Czernowitz, 1901; *Сплені Г. фон.* Опис Буковини. Чернівці, 1995; *Огуй О.Д.* Монетнолічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.): Проблема функціональних поліномінацій в адаптивних терміносистемах. Чернівці, 1997; Державний архів Чернівецької області, ф. 1, оп. 4, спр. 56; 1178, спр. 114; ф. 1178, спр. 111; 160.

О.Д. Огуй.

КОНТРО́ЛЬНІ ПАЛА́ТИ В РОСІ́ЙСЬКІЙ ІМПЕ́РІЇ — місц. органи Держ. контролю. Були утворені в ході фінансової реформи 1860-х рр., яка разом із запровадженням гласності бюджету і нагляду за витратами коштів змі-

Г.Д. Епік.

нила попередню систему контролю за держ. доходами і витратами. Здійснювали контроль за фінансовою діяльністю місц. цивільних, військ. і духовних установ. За ініціативою заст. держ. контролера В.Татаринова засновувалися з 1 січ. 1865 спершу у 12 губерніях, а з 1866 — у решті губерній і областей Росії замість однойменних від-нь *казенних палат*, крім деяких істор. регіонів: у *Царстві Польському* відкривалися, починаючи з 1867, у Закавказькому та Туркестанському краях — з 1868. Зразком були подібні установи Пруссії, Австрії, Бельгії і Франції. У своїй діяльності керувалися «Тимчасовим положенням про місцеві контрольні установи» від 3 січ. 1866 та «Інструкцією контрольним палатам і відділенням» від 30 трав. 1866. Функціонували в губернських центрах: *Києві* (1866—1919), *Чернігові* (1865—1920), *Полтаві* (1866—1919), *Херсоні* (1865—1919), Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*; 1865—1920), *Харкові* (1866—1919), Подільська в Кам'янці-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*; 1866—1918), Волинська в *Житомирі* (1865—1919), Таврійська в *Сімферополі* (1865—1920). Для контролю за буд-вом і експлуатацією залізниць відкривалися окремі установи, зокрема на Харківсько-Миколаїв. (1883), Уман. гілці Південно-Західної (1888), Донец., Курсько-Харківсько-Азовській, Лозово-Севастопольській (1889) залізницях. Контрольна палата була незалежною від місц. адміністрації і не входила в число губернських установ, що підпорядковувалися *губернаторові* та губернському прокуророві, а підлягала безпосередньо держ. контролерові й раді держ. контролера.

Київ. Будинок по вул. М. Коцюбинського, 12, де 1909—1918 розміщувалася Контрольна палата відомства шляхів сполучення. Фото 2008.

Складалася із заг. присутствія (управляючого, помічника управляючого, старшого ревізора) та штату співробітників: старших і молодших ревізорів, їхніх помічників, секретаря і журналіста (вів журнал засідань). До контрольної палати не входили представники місц. адміністрації, губернатор наділявся лише правом повідомляти держ. контролера про випадки зловживань контрольної палати, а також наглядати за її чиновниками й службовцями в політ. і поліцейському відношеннях. Управляючі контрольними палатами призначалися й звільнялися за погодженням з *імператором*, їхні помічники і ревізори — держ. контролером. Очолювали контрольні палати зазвичай фахівці центр. установ, що було викликане браком спеціалістів на місцях та недовірою до чиновників регіонального походження.

Контрольна палата наглядала і перевіряла грошові обіги в *губернії*, ревізувала звітність місц. установ, вдаючись до раптових перевірок, зокрема губернських і повітових казначейств, каси спеціальних збирачів, а також розпорядження кредитами і зборами держ. статків. Вона також наглядала за правильністю руху, збереженням грошових капіталів і матеріальних засобів у губернії, з'ясовуючи вигідність або невигідність госп. операцій. Результати ревізій розглядало заг. присутствіє контрольної палати, ці результати надсилалися в Держ. контроль у вигляді звіту про діяльність палати. Заг. присутствіє обговорювало вигоду від здійснення різних грошових операцій, з'ясовувало нарахування, а також окремі питання, що виникали під час ревізій. Чиновники контрольної палати були присутніми при проведенні торгів в управлінні держ. маєтностей та в казенних палатах під час знищення контрамарок і гербових паперів. Схвалювала результати ревізій і приймала рішення рада держ. контролера.

Контрольні палати припинили свою діяльність згідно із постановою Нар. комісаріату держ. контролю УСРР «О единообразном наименовании учреждений государственного контроля» від 15 берез. 1919.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2, т. 41, № 42861. СПб., 1867.

Літ.: *Градовский А.Д.* Начала русского государственного права. В кн.: *Градовский А.Д.* Собрание сочинений, т. 9, ч. 3. СПб., 1904; Государственный контроль: 1811—1911. СПб., 1911; *Коняев А.И.* Финансовый контроль в дореволюционной России. М., 1959; *Воробьева Ю.С., Просянкина Т.Ю.* Контрольная палата. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 2. М., 1999.

В.С. Шандра.

«КОНТРРЕВОЛЮЦІ́ЙНОЇ БОРОТЬБИ́СТСЬКОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ» СПРА́ВА 1935 — політ. справа, за якою 27—28 трав. 1935 у закритому порядку було винесено суд. вирок членам т. зв. контрреволюц. боротьбистської орг-ції. Ця справа знадобилася політ. кер-ву УСРР для тотальної чистки всіх структур суспільства від колиш. членів партії боротьбистів (див. *Українська комуністична партія (боротьбистів)*), яких в атмосфері розгорнутої ВКП(б) наприкінці 1932 кампанії пошуків «націоналістичних контрреволюціонерів» без особливих труднощів зробили «прихованими» націоналістами (свого часу боротьбисти були політичними конкурентами *більшовиків* в УСРР; 1920 вони влилися в КП(б)У й чимало з них, зокрема О.*Шумський*, Г.*Гринько*, В.*Блакитний*, Г.*Михайличенко*, П.*Любченко*, А.*Хвиля*, Ю.Войцехівський, зайняли там керівні посади).

Серед обвинувачених були дир. «Укркниготоргу» О.Полоцький, колиш. чл. редколегії газ. «*Комуніст*» М.Любченко, колиш. зав. відділу Держстраху Наркомату фінансів УСРР С.Семко-Козачук, колиш. нач. планово-фінансового сектору Наркомату комуніст. госп-ва УСРР Ю.*Мазуренко*, колиш. дир. Всеукр. контори сільгоспбанку Д.*Кудря*, старший хімік Ін-ту ім. Карпова Л.*Ковалів*, літератори М.*Куліш*, Г.Епік, В.*Поліщук*, В.Вражливий-Штанько, Є.*Плужник*, А.Панів, В.Штангей, П.Ванченко, О.*Ковінька*, колиш. лектор історії музики в Полтав. муз. технікумі Г.Майфет. Їм інкримінувалося створення підпільної орг-ції, що нібито проводила всередині КП(б)У роботу «по нагромадженню націо-

налістичних сил» і створила «місцеві терористичні групи в Полтаві, Харкові і в Києві». У суд. вироці зазначалося, що керівний центр орг-ції 1934 «складався із Полоцького, Любченка Миколи, Мазуренка, Епіка, Кудрі, Семка-Козачука, Куліша, Коваліва».

За рішенням суду 15 осіб були позбавлені волі на 10 років із конфіскацією майна, а дві особи — на 7 років.

1937 за постановою особливої трійки Управління НКВС по Ленінгр. обл. від 9 жовтня цього року М.Куліша, В.*Підмогильного*, В.Штангея, Г.Епіка, Ю.Мазуренка, М.Любченка, А.Паніва було страчено.

12 трав. 1956 на основі додаткової перевірки гол. військ. прокурор вніс висновок у Військ. колегію Верховного Суду СРСР з пропозицією припинити кримінальні справи колиш. учасників «справи боротьбистів». Рішенням Військ. колегії Верховного Суду СРСР від 4 серп. 1956 всі вони реабілітовані.

Літ.: *Майстренко І.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1984; *Даниленко В.М. та ін.* Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. К., 1991; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

«КОНТРРЕВОЛЮЦІ́ЙНОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ В СІЛЬСЬКО́МУ ГОСПОДА́РСТВІ УКРАЇНИ» СПРА́ВА 1930. Надзвичайна сесія Верховного Суду УСРР, що розглядала цю справу, 1 черв. 1930 засудила 29 осіб до позбавлення волі на строки від 2 до 10 років, з них п'ятеро були позбавлені волі умовно й звільнені з-під варти. Серед засуджених — чл. Колегії Наркомату земельних справ УСРР, дир. Всесоюзного ін-ту землеробства М.Резников, старший інспектор Агрогрупи Наркомзему УСРР А.Воронін, заст. дир. Київ. с.-г. дослідної станції Е.Заславський, співробітник Наркомзему УСРР А.Іоффе, чл. правління Укрсільгоспбанку, проф. Харків. геодезичного ін-ту К.*Кононенко*, чл. президії Держплану УСРР, кер. сільгоспсекції Держплану К.Маньківський, зав. Переяславським радгоспом Київ. с.-г. дослідної станції Й.Мацкевич, чл. сільгоспсекції Держплану УСРР Г.Підгоріти, старший інспектор Наркомзему УСРР, заст. завідуючого від. тваринництва В.Подольський, агроном Житомир. обласного земельного управління А.Степаненко, дир. Київ. с.-г. дослідної станції, проф. Кооп. ін-ту О.Філіпповський, проф. Харків. с.-г. ін-ту В.Шелекета, працівник Наркомзему УСРР В.Батиренко, кер. кабінету фінансування Ін-ту сільгоспекономіки А.Дідусенко, зав. курсів Наркомзему УСРР І.Доленко, дир. с.-г. дослідної станції в Синельниківському р-ні Дніпроп. обл. Б.Овсянников, чл. торговельно-кооперативної секції Держплану УСРР В.Онуфрієв, референт Земплану Наркомзему УСРР і проф. Геодезичного ін-ту В.Соловейчик та ін. Серед засуджених були також фахівці з с. госп-ва, які мешкали і працювали в *Москві*, Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), Самарі (нині місто в РФ), *Дніпропетровську*.

В обвинуваченні зазначалося, що учасники «організації» мали на меті відродити капіталіст. лад шляхом: «перекручення політики та практичних заходів у галузі сільського господарства», «зміцнення і розвитку індивідуального міцного селянського господарства», «шкідницьких дій у різних областях сільського господарства». Й.Мацкевич та О.Філіпповський обвинувачувалися в шпигунстві.

На підставі нібито законно отриманих у обвинувачених свідчень стверджувалося, що «контрреволюційна шкідницька організація в сільському господарстві України» виникла після 2-го Всеукр. агрономічного з'їзду і була оформлена як Всеукр. агрономічне т-во, яке протягом 4-х років існувало як легальне об'єднання спеціалістів у галузі с. госп-ва.

Уся ця справа, по суті, була однією зі спроб влади перекласти власні помилкові кроки у сфері с. госп-ва на спеціалістів-аграрників, приписуючи їм цілеспрямовану протидію заходам режиму. Характерно, що інкримінована звинувачуваним у ході попереднього слідства «організаційна діяльність та участь в організації» у вироку Надзвичайної сесії Верховного Суду УСРР при визначенні міри покарання не фігурувала, а їхні дії кваліфікувалися лише як «шкідництво». Обвинувачення Й.Мацкевича та О.Філіпповського в шпигунстві суд визнав недоведеним.

16 лют. 1930 (тобто до завершення суд. слідства у справі «шкідників») про «шкідників» з УСРР згадав у виступі на загальноміськ. зборах інженерно-тех. та наук. працівників *Москви* голова РНК СРСР О.Риков. Це він зробив не випадково, адже на попередньому слідстві окремі «шкідники» дали «докази» проти представників старої інтелігенції, фахівців-аграрників, які працювали в Москві і доводили авантюризм і можливі негативні наслідки курсу на форсовану *колективізацію сільського господарства.* Ці «докази» було використано в *«Трудової селянської партії» справі 1930.*

1989 рішенням Верховного Суду УРСР всі 29 осіб, які притягалися до кримінальної відповідальності за участь у «контрреволюційній організації в сільському господарстві України», були реабілітовані.

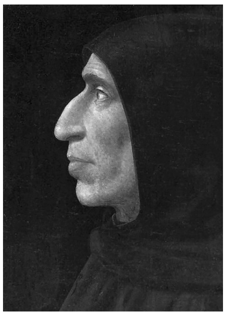
Літ.: *Гресь І.* З грифом «цілком таємно». «Сільські вісті», 1990, 5, 6, 8 трав.; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

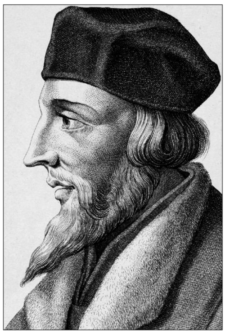
«КОНТРРЕВОЛЮЦІ́ЙНОЇ ТРОЦЬКІ́СТСЬКОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ» СПРА́ВА 1935 — одна з політ. справ 1930-х рр. За її матеріалами Особлива нарада при НКВС СРСР своєю постановою засудила «за контрреволюційну троцькістську діяльність» 25 комуністів-керівників. Обвинуваченим інкримінувалося створення

«Червоноармієць з рушницею, робітник з молотом, селянин з плугом доб'ють контрреволюцію». Плакат. 1920.

Джироламо Савонарола. Портрет роботи Фра Бартоломео. Бл. 1498.

Ян Гус.

контрреволюц. орг-ції, що нібито мала свої групи у *Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститутів* та в Держплані УСРР. Невдовзі, 17 трав. 1935, ця сама нарада засудила за цією ж справою до 5 років заслання колиш. голову Держплану УСРР Ю.*Коцюбинського*.

Рішенням від 3 листоп. 1934 політбюро ЦК КП(б)У увільнило Ю.Коцюбинського із займаної ним посади й відрядило до *Москви* «у розпорядження ЦК ВКП(б)», де він був заарештований. Спочатку його кілька днів допитували в Москві, потім перевезли на допити до *Києва*. У Києві було проведено очні ставки Ю.Коцюбинського із заарештованими — пом. прокурора Західносибірського краю І.Фалькевичем, нач. сектору легкої промсті Держплану УСРР Д.Наумовим-Лекахом, нач. сектору палива й металургії Держплану УСРР Я.Туном, нач. техніко-екон. сектору «Укргіпроводу» Б.Раппопортом-Дар'їним. Одним із тих, хто проходив у справі «контрреволюційної троцькістської організації», був ректор Київ. ун-ту Р.Левік.

У заяві на ім'я наркома внутр. справ В.*Балицького* Ю.Коцюбинський писав про заборонені методи видобуття свідчень.

У жовт. 1936 Ю.Коцюбинського знову заарештували за обвинуваченням у кер-ві «контрреволюційною троцькістсько-терористичною організацією, яка готувала терористичні акти над керівниками партії і радянської влади». На відміну від допитів 1935, коли Ю.Коцюбинський заперечував участь у троцькістській діяльності після 1930, цього разу він визнав себе винним у створенні за завданням Г.*Пятакова* троцькістського центру в УСРР.

Навесні 1937 Ю.Коцюбинського та ін. учасників «троцькістської організації» стратили.

Більшість осіб, які проходили в справі, було реабілітовано в 1950-ті рр.

Літ.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

«КОНТРРЕВОЛЮЦІ́ЙНОЇ ШКІДНИ́ЦЬКОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ В О́РГАНАХ НАРКОМЗЕ́МУ І НАРКОМРАДГО́СПІВ» СПРА́ВА 1933 — політ. справа, сфабрикована кер-вом СРСР з метою «знайти» винних за створення голоду 1932—33 (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*), а також для залякування тих керівних працівників, які несхвально ставилися до політики комуніст. режиму на селі. 5 березня 1933 ОДПУ СРСР через газ. «Правда» оголосило про викриття «контрреволюційної шкідницької організації в деяких органах наркомзему і наркомрадгоспів, головним чином у сільськогосподарських районах України, Північного Кавказу, Білорусії». Сповіщалося також, що заарештовані мали на меті «підірвати селянське господарство і викликати голод у країні». Це було чи не перше офіц. повідомлення, в якому фігурував термін «голод». 11 берез. 1933 Колегія ОДПУ СРСР ухвалила постанову, якою «за організацію контрреволюційного шкідництва у машинно-тракторних станціях і радгоспах» засудила до страти 35 осіб, до 10 років ув'язнення — 22 особи, до 8 років ув'язнення — 18 осіб.

У квіт. 1933 *Державне політичне управління УСРР* оголосило про викриття «українського філіалу» цієї контрреволюц. орг-ції, який нібито очолював колиш. заст. зав. сектором урожайності Всеукр. акад. с.-г. наук В.Батієнко. Разом з В.Батієнком слідчі заарештували: відп. виконавця «Укрзаготекспорту» М.Апанащенка, референта планового управління Наркомату земельних справ УСРР, агронома «Укрбурякотрактороцентру» В.Борщика, старшого референта бюро п'ятирічки Наркомзему УСРР П.Бровара, наук. співробітника Колг. ін-ту С.Будняка, заст. керуючого Укр. конторою «Центроплодоовоч» Є.Васильківського, агронома «Укртрактороцентру» А.Гепенера, нач. Гол. планового управління Наркомзему УСРР Л.Діманта, старшого спеціаліста сектору тваринництва Наркомзему УСРР В.Єлисеєва, зав. планового від. «Укрзернотрактороцентру» М.Максименка, агронома військ.-госп. відділу штабу Укр. військ. округу М.Румянцева, агронома «Укртрактороцентру» С.Рутковського, референта Наркомзему УСРР Я.Співакова, референта плодоовочевої групи Наркомзему УСРР О.Еспозита.

В обвинуваченні, яке було висунуто проти «шкідників» з УСРР, зазначалося, що вони перекручували «усі заходи партії по реконструкції сільського господарства», здійснювали роботу зі «зриву посівної, збиральної та заготівельної кампаній», а також «активного руйнування тракторного парку». Учасникам «змови» інкримінувалося налагодження зв'язків з відп. працівниками Київ., Одес. та ін. областей з метою «створення необхідних передумов для розгортання й активізації своєї підготовчо-повстанської роботи» та формування повстанських осередків (загалом у 102 *машинно-тракторних станціях*, 114 колгоспах і селах у 133 районах УСРР). Окремо виділялася «практична» діяльність, що призводила до «дискредитації основних заходів партії на селі, озлоблення селянства й підштовхування його на шлях повстання проти радвлади». Називався строк розгортання повстання — весна 1933.

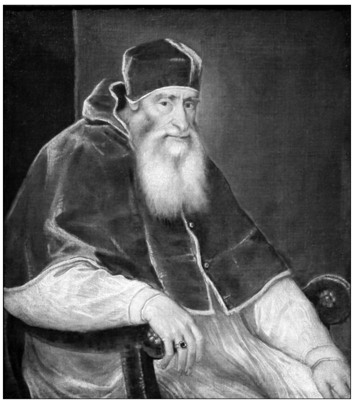
Для перевірки цієї справи було створено спец. комісію Наркомату робітн.-сел. інспекції, що підтвердила висновки слідства. Постановою суд. трійки ДПУ УСРР від 27 квіт. 1933 всі учасники «змови» були притягнені до кримінальної відповідальності. Чотирьох засудили до страти (В.Батієнко, В.Борщик, Л.Дімант, В.Єлісеєв), решту — до позбавлення волі на строки від 3 до 10 років.

1956 всі засуджені були офіційно реабілітовані.

Літ.: Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. К., 2001.

Ю.І. Шаповал.

КОНТРРЕФОРМА́ЦІЯ (від лат. contra — проти і reformatio — перетворення, виправлення) — релігійно-церк. рух у Європі 2-ї пол. 16 — серед. 17 ст. (також катол. Реформація або катол. відродження), пов'язаний з переходом європ. сусп-ва від *середньовіччя* в Новий час. Ініційована

Папа Римський Павло III. Портрет роботи Тіціана (Тіціано Вечелліо). Бл. 1545—46. Оригінал зберігається у Державному Ермітажі. Санкт-Петербург, РФ.

1536 Папою Римським Павлом III, який — значною мірою під тиском імп. *«Священної римської імперії германської нації»* Карла V Габсбурга (1519—56) — створив спец. комісію з підготовки церк. реформи. Покликана, з одного боку, зупинити наступ протестантської *Реформації*, з ін. — завершити оновлення *католицької церкви*, розпочате чернечою реформою, англ. теологом Джоном Вікліфом (1320—84), чеським реформатором Яном Гусом (1371—1415), флорентійським ченцем-домініканцем, реліг.-політ. діячем Джироламо (або Ієронімом) Савонаролою (1452—98), діячами «північного благочестя», а також соборним рухом. Необхідність реформи визрівала також у ході боротьби катол. церкви з середньовіч. *єресями* (альбігойцями, вальденсами), вільнодумством *Відродження* та моральними наслідками Великої західної схизми (1378—1417), що була подолана на *Констанцському соборі 1414—1418.*

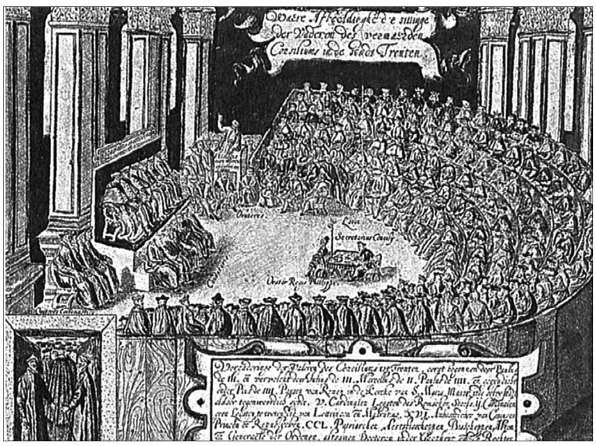
Синтетичний характер К. зумовив різноманітність її завдань. Перше — протидія *протестантизму*, що призвело до активізації інквізиції (реорганізована в одну із конгрегацій катол. церкви 1542), створення неформальної антипротестантської орг-ції «Каплиця Божественної любові» (1517—27), затвердження статуту (1540) ордену *єзуїтів* («Товариство Ісуса»), котрий став ефективним засобом боротьби з протестантизмом у багатьох західно- і східноєвроп. країнах. Таку ж мету переслідувало запровадження церк. цензури — «Індексу заборонених книг» (перший список складено 1559; 1571 засновано Конгрегацію «Індексу», котра постійно доповнювала список новими виданнями; скасований 1966). Друге завдання К. передбачало адекватну богословську відповідь на виклики Реформації та подолання багатьох зловживань у житті катол. церкви. Це спричинило нове осмислення нею свого доктринально-літургійного базису, вдосконалення організації, піднесення чернечого і мирянського начал, оновлення духовного життя середньовічної Європи.

Квінтесенцією К. став Тридентський собор (1545—63, що проходив у Тренто, нині місто в Італії, лат. Триденті, з перервами; 19-й Вселенський собор за катол. традицією), який оголосив будь-які відхилення від католицизму єрессю. Собор ухвалив декрети і канони, в яких спростовувалися гол. засади протестантського вчення, що були піддані *анафемі*, та викладалися догмати й норми церков. життя катол. церкви. На соборі прийнято також Тридентське сповідання віри (опубл. 1564). За вимогою *булл папських*, усі, хто вступали в духовне звання та переходили в католицизм з інших конфесій, або наверталися в християнство за католицьким обрядом, мали приймати сповідання як присягу і вірити, що лише одна католицька церква має спасительну силу, є матір'ю й учителькою всіх християн.

Найбільшим внеском у теор. обґрунтування катол. церкви є визначення Тридентським собором (1546) автентичності та авторитетності лат. перекладу *Біблії* (Вульгати, лат. vulgatae — звичайний, народний), визнання двох (писемного і усного) джерел божественної істини — Св. Письма і Св. Передання, а у відповідь на доктрини М.Лютера (див. *Лютеранство*) — остаточна кодифікація катол. віровчення про церкву, спасіння і таїнства. Собор відкинув спроби компромісного вирішення питань про шлюб *духовенства*, причащання мирян під обома видами, дав нове обґрунтування уявленням про папську зверхність, безумовний авторитет Папи у справах віри, зміцнив куріальні (див. *Курія*) позиції в церкві. При цьому собор застеріг від незалежного (поза церк. кер-ва) вивчення мирянами Біблії. Нового обґрунтування набули вчення про чистилище, індульгенцію, транссубстанцію (перетворення), сакраментальне значення і жертовний характер меси, підтверджено канони про сповідь, необхідність поклоніння святим і реліквіям. Майже все, що протестантами було піддане критиці в катол. віровченні і практиці, собор визнав як істинне, давши гол. доктринам католицизму розгорнуту аргументацію та водночас дозволивши в деяких випадках впровадження нац. мов у богослужіння. Не менш результативним виявився собор у підготовці реформи церк. життя. Було прийнято низку дисциплінарних постанов стосовно целібату (від caelebs — неодружений), призначення та обов'язків єпископів і кліриків (див. *Клір*), оновлення духовної освіти (відкриття семінарій), діяльності чернечих орденів, піднесення морального рівня духовенства. Це сприяло посиленню ролі Апостольського Престолу в багатьох європ. країнах, передусім в Іспанії, Франції, Італії, Австрії, у південнонім. князівствах, Польщі, Угорщині, Чехії. (Хоча рішучий наступ на протестантизм, ініційований К., набув подекуди жорстоких форм: Варфоломіївська ніч у Франції, 1572.) Натомість в Англії, Шотландії, а ще більше — у Скандинавії катол. церква втратила свій колиш. вплив.

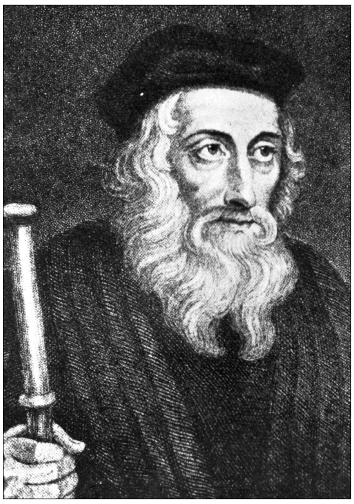
К. дала новий імпульс схоластичній думці (Франсиско Суа-

Контрреформація. Тридентський собор. Гравюра 16 ст.

Карл V. Портрет роботи Тіціана (Тіціано Вечелліо). 1548.

Дж. Вікліф.

рес; Francisco Suàrez, 1548—1617) і водночас активізувала розвиток містичних учень (монахиня-кармелітка Тереза Авільська (Teresa de Ávila або Teresa de Jesus, 1515—82), Хуан де ла Крус (Juan de la Crus, св. Іоанн від Хреста 1542—91; див. *Кармеліти*), Ігнатій Лойола (Ignasio de Loyola, 1491—1556)), котрі вплинули на катол. духовність, на розвиток катол. богословської думки. Унаслідок К. оновлено діяльність старих та утворено низку нових чернечих спільнот (театинці, барбаніти, капуцини, урсулинки). Найдіяльніший провідник катол. реформ Папа Римський Сикст V (1585—90) заснував 15 конгрегацій (лат. congregatio — об'єднання, громада), або комісій, покликаних розробляти стратегію катол. церкви в зміцненні її позицій у світі та в протидії новим реліг. течіям.

У *Речі Посполитій*, зокрема в укр. землях, К. також сприяла активізації католицизму, його наступу не лише на протестантські, але й на правосл. церкви (див. *Православ'я*). Водночас у пристосуванні тут до нових сусп.-реліг. реалій катол. церква переосмислила свої схоластичні традиції, шукаючи точок зіткнення з елементами ренесансної культури. Це зумовило вплив К. на розвиток шкільної освіти (*єзуїтські школи*, які приваблювали безоплатним навчанням і застосуванням нац. мови), піднесення конфесійної полеміки (*полемічна література*), актуалізацію ідеї церк. унії (див. *Унія церковна*, *Берестейська церковна унія 1596*, *Ужгородська церковна унія 1646*).

Літ.: *Жукович П.* Кардинал Гозий и польская церковь его времени. СПб., 1882; *Кареев Н.* Очерк истории реформационного движения и католической реакции в Польше. М., 1886; *Krasiński W.* Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce, t. 2. Warszawa, 1903—04; *Вульфиус А.* Проблемы духовного развития. Гуманизм. Реформация. Католическая реформа. Пг., 1922; *Михневич Д.Е.* Очерки по истории католической реакции (Иезуиты). М., 1953; *Daniel-Rops H.* The Catholic Reformation. New York, 1962; *Evennet H.* The Spirit of the Counter-Reformation. Cambridge, 1968; New York, 1970; *Kosman M.* Protestanci i Kontrreformacja... Wrocław, 1978; *Wright A.* Counter-Reformation. New York, 1982; Historya Kościoła, t. 3. Wrocław, 1986; *Лозинский С.Г.* История папства. М., 1986; *Бедуел Г.* История Церкви. М., 1996; Львів, 2000 [укр. мовою]; *Гергей Е.* История папства. М., 1996; *Spielvogel J.* Western Civilization. New York, 1997; *Андреев А.* История ордена Иезуитов. Иезуиты в Российской империи. М., 1998; *Рожков В.* Очерки по истории Римско-Католической Церкви, ч. 1. М., 1998; *Гризингер Т.* Иезуиты. СПб., 1999; *Лортц Й.* История церкви, т. 2. М., 1999; *Luebke D.* The Counter-Reformation: The Essential Readings. New York, 1999; *Кёнигсбергер Г.* История Европы, кн. 2. М., 2006.

В.І. Любащенко.

КОНФЕДЕРА́ЦІЇ ШЛЯХЕ́ТСЬКІ (від лат. confoederatio — спілка, об'єднання) — тимчасові політ. об'єднання *шляхти* в *Речі Посполитій*, які брали на себе функції держ. влади або ж домагалися від центр. уряду задоволення своїх станових вимог. Після згасання династії *Ягеллонів* (1572) їхні створення та діяльність відбувалися або згідно з правовим порядком regnum, коли функціонували всі держ. і політ. інститути, або — interregnum, коли було неможливим функціонування в повному обсязі виконавчої, законодавчої і суд. влади. У другому випадку — у періоди міжкоролів'я — у всіх *воєводствах* створювалися каптурові конфедерації з власними судами (див. *Каптурові суди*), які об'єднувалися в ген. каптур (ген. конфедерацію). На чолі д-ви як тимчасовий правитель (interrex; див. *Інтеррекс*) ставав примас (гнєзненський архієпископ), він керував адміністрацією та готував елекцію (вибори короля; див. *Елекція вільна поголовна*), осн. етапами останньої були конвокація (на ній посли від земель об'єднувалися в ген. конфедерацію) та елекційний і коронаційний сейми (див. *Вальний сейм*). Ген. конфедерація утворювалася окремо для *Корони Польської* та для *Великого князівства Литовського*. Конфедерація обирала свою владу (Генеральність), формувала конфедератські суди, накладала податки і призначала *регіментарів* конфедератських військ. Найвищим органом влади конфедерації ставала ген. рада, що обиралася конфедератськими сеймиками. На ген. раді головував маршалок конфедерації; її рішення ухвалювалися на основі консенсусу, а з серед. 18 ст. — більшістю голосів.

За звичайного правового порядку в д-ві (regnum) шляхта створювала конфедерації як для політ. підтримки короля, так і для боротьби з ним чи тиску на нього, щоб домагатися виконання тих чи ін. своїх вимог (див. *Барська конфедерація 1768*, *Торговицька конфедерація 1792*). Якщо король визнавав справедливими вимоги утвореної проти нього конфедерації, то вона набувала рис легальності; не визнана королем конфедерація поставала як *рокош*. Протягом 17—18 ст. К.ш. потрапили під вплив магнатських угруповань (див. *Магнати*), що переслідували свої групові інтереси.

Із 17 ст. для Речі Посполитої актуальними стали військ. конфедерації, в яких активну участь

брала шляхта, що служила у війську. З часом ці конфедерації почали висувати не лише фінансові, а й політ. вимоги, що стало особливо помітним з 2-ї пол. 17 ст.; певний вплив на них справила політ. модель рокошу.

У 18 ст. під виглядом К.ш. почали скликатися вальні сейми, завдяки цьому вдавалося уникати їхнього (вальних сеймів) зриву, оскільки на К.ш. для ухвалення рішень не вимагалося одностайної згоди під час голосування та не діяло право liberum veto (див. *«Ліберум вето»*).

Літ.: *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie. Korona. Lwów, 1925; *Gierowski A.* Konfederacje a postawa polityczna szlachty. В кн.: Dzieje kultury politycznej w Polsce. Warszawa, 1977; *Pawinski A.* Rządy sejmikowe w Polsce 1572—1795 na tle stosunków województw kujawskich. Warszawa, 1978; *Kriegseisen W.* Samorząd szlachecki w Małopolsce w latach 1669—1717. Warszawa, 1989; *Stanek W.* Konfederacje generalne w Koronie w XVIII wieku. Toruń, 1991; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652. Warszawa, 1995; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996.

П.М. Сас.

КОНФЕДЕРА́ЦІЯ (лат. confoederatio — спілка, об'єднання) — 1) форма держ. устрою, міждерж. союз, що створюється на договірній основі для досягнення спільної (політ. або військ.) для всіх країн-учасниць мети. Характерними рисами такого союзу є повна суверенність кожної *держави* в проведенні зовнішньо- та внутрішньополіт. курсів; збереження державами-членами своїх державно-політ. устроїв; відсутність спільної фінансової, податкової, правової та госп. систем. Центр. керівні інституції К. діють лише в межах делегованих їм урядами країн-учасниць повноважень. У світ. політ. практиці відомі такі конфедеративні союзи, як Рейнська К. (1254—1350); Ганзейська Ліга (1367—1669); Швейцарська К. (1291—1798, 1815—1848); Республіка Об'єднаних Провінцій — Нідерланди (1579—1795); Нім. К. (1815—1866); Конфедеративні Штати Америки (1861—1865). По суті, К. (принаймні на першому етапі) був і фіксований Переяславсько-Моск. договором 1654 (див. *Березневі статті 1654*) союз між Укр. д-вою та Рос. монархією;

2) тимчасові сусп. чи соціальні об'єднання (К. професійних чи корпоративних спілок тощо), діяльність яких підпорядковується спільному вищому органові та регламентується окремим документом;

3) воєн.-політ. союзи шляхти в *Речі Посполитій* (див. *Конфедерації шляхетські*) в 16—18 ст.

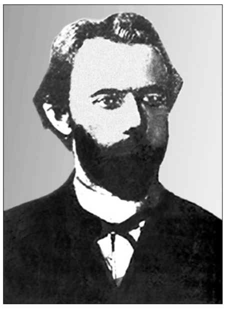
В.А. Смолій.

КОНФЕДЕРА́ЦІЯ АНАРХІ́СТСЬКИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ УКРАЇ́НИ «НАБА́Т» — об-ня анархістських сил, діяло на укр. землях 1918—20 і мало на меті втілення в життя ідей *анархізму*. Ств. в дні початку в Україні *протигетьманського повстання 1918* на конференції, що проходила 12—16 листоп. 1918 в Курську (нині місто в РФ). У її роботі взяли участь представники протилежних течій в анархізмі — анархо-синдикалісти (див. *Анархо-синдикалізм*) та *анархо-комуністи*, які посідали домінуюче місце в конфедерації. До керівного органу були обрані В.Волін, М.Мрачний, А.Которович, Й.Гутман та Я.Суховольський. Конфедерація не охоплювала всіх анархістських груп, що діяли на укр. землях після переїзду сюди багатьох анархістів з Росії, яких на батьківщині в квіт. 1918 розгромили *більшовики*. Конфедерація мала у своїх лавах летучу групу з організації терору і повстань, але займалася переважно агітаційно-пропагандистською роботою. Десятки місц. газет, брошури, листівки та прокламації пропагували ідеї безвладного комуніст. сусп-ва. Конфедерація покладала великі надії на реалізацію своїх планів через масовий сел. повстанський рух — махновщину (див. Н.*Махно*, також *Повстанський рух в Україні 1918—1922*), з яким встановила зв'язки в січ. 1919. Після створення в серп. 1919 Революц. повстанської армії України (махновців) «набатівці» спробували не лише поширювати свої ідеї серед особового складу армії, а й підпорядкувати собі повстанців та їхнього ватажка — «батька» Н.Махна. «Батько» скептично поставився до «набатівців». Він довірив очолювати їхнім керівникам Реввійськраду: 1919 В.Воліну, а 1920 — А.Барону. Однак, коли керівники конфедерації побажали підпорядкувати собі «батька», той вигнав В.Воліна і А.Барона зі своєї армії. На 3-й конф. «Набату», що проходила від 3 до 8 верес. 1920, Н.Махна було піддано нищівній критиці і заявлено, що він не є анархістом. Тоді ж було вирішено розпочати рішучу боротьбу проти рад. влади, а конфедерації — перейти на нелегальне становище. Коли в жовт. 1920 махновці уклали угоду з більшовиками для боротьби з *Російською армією* ген.-лейтенанта П.*Врангеля*, анархісти знову вернулися до Н.Махна для пропаганди своїх ідей. Після розгрому Рос. армії Червона армія (див. *Радянська армія*) 26 листоп. 1920 приступила до ліквідації махновщини. До 1 жовт. 1921 конфедерація і самостійні анархістські групи на укр. землях були ліквідовані.

Літ.: *Аршинов П.А.* История махновского движения (1918—1921). Берлин, 1923; *Верстюк В.Ф.* Махновщина. К., 1991; *Боровик М.А.* Анархістський рух в Україні у 1917—1921 рр. «УЇЖ», 1999, № 1.

В.М. Волковинський.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ЗІ СКОРО́ЧЕННЯ ТА ОБМЕ́ЖЕННЯ ОЗБРО́ЄНЬ 1932—1934 (Conference for the Reduction and Limitation of Armaments). Перші спроби досягти на міжнар. рівні домовленостей про обмеження озброєнь були здійснені на Гаазьких конференціях 1899 та 1907. Країни *Антанти*, окрім США, взяли на себе зобов'язання розпочати процес роззброєння за *Версальським мирним договором 1919*. 1925 *Ліга Націй* створила підготовчу комісію з роззброєння (1926—32), завданням якої стало визначення переліку озброєнь, що підлягатимуть обмеженням, та розроблення заходів з роззброєння. До 1931 ця комісія розробила проект для дискусії, який став основою роботи конференції. Перше її спільне засідання відбулося 2—24 лют. 1932 в Женеві (Швейцарія) і проходило за участю представників держав-членів Ліги Націй, а також Афганістану, Бразилії, Єгипту, Еквадору, Коста-Ріки, Мексики, *СРСР*, США і Туреччини. Франція висунула пропозицію про інтернаціоналізацію деяких видів озброєнь (зокрема, бомбардувальної авіації,

Г.М. Концевич.

лінкорів тоннажем понад 10 тис. т, далекобійної артилерії тощо) та створення міжнар. військ. сил під егідою Ліги Націй. Водночас вона виступила проти обговорення заг. скорочення сухопутних та повітряних озброєнь і наполягала на збереженні диференційованого підходу до різних д-в залежно від їхньої ролі в європ. безпеці. Велика Британія і Японія виступили проти включення питання про скорочення мор. озброєнь в обговорення в принципі. СРСР запропонував два плани — негайного повного роззброєння і пропорційно-послідовного скорочення всіх озброєнь. Німеччина пропонувала взяти за основу підходу щодо визначення параметрів скорочення озброєнь та ЗС кількісні обмеження, подібні до тих, що були накладені на неї Версальським мирним договором 1919; у разі незгоди з такою пропозицією Берлін залишав за собою право збільшити кількісні параметри власних ЗС для досягнення паритету з ін. великими д-вами. Принцип «рівності в озброєннях» разом з Німеччиною підтримала також Італія. 22 черв. 1932 амер. делегація висунула проект паритетного скорочення озброєнь на $^1/_3$ всіма державами світу (план Г.-К.Гувера). Однак жоден із планів не дістав значної підтримки учасників конференції. Більшість делегацій наполягала на необхідності в першу чергу провести скорочення тих озброєнь, які могли використовуватися для наступальних дій і становили безпосередню загрозу міжнар. миру. У зв'язку з цим основне обговорення зосередилося навколо визначення понять «агресивна» та «неагресивна» зброя. Після того, як учасникам не вдалося дійти згоди і в цьому питанні, 23 лип. 1932 в роботі була оголошена перерва. Заг. сесії не проводилися, а обговорення проблем роззброєння відбувалося в комісіях та групах експертів. Відновлення роботи конференції блокувалося Німеччиною, яка наполягала на якомога швидшому вирішенні питання про рівні з ін. д-вами права щодо озброєнь. 14 верес. 1932 Німеччина офіційно припинила участь у конференції і повернулася до неї лише після підписання 11 груд. 1932 п'ятьма д-вами (Великою Британією, Італією, Німеччиною, США та Францією) протоколу про надання Німеччині рівних з ін. великими д-вами прав у рамках майбутньої єдиної системи безпеки. Одночасно Велика Британія, Італія, Німеччина та Франція підписали декларацію про відмову від застосування сили для вирішення міждерж. спорів.

Після відновлення обговорення проектів роззброєння ключовим планом став т. зв. план Е.Ерріо-Ж.Поль-Бонкура, що передбачав організацію системи взаємних гарантій безпеки, заборону далекобійної артилерії та важких танків, встановлення єдиного 3-місячного терміну військ. служби. У плані повторювалися франц. пропозиції про створення міжнар. військ. формувань під проводом Ліги Націй, встановлення міжнар. контролю над європ. повітряними шляхами та цивільною авіацією, а також пропонувалося скоротити мор. озброєння. Оскільки план надавав однобічні переваги Франції, проти нього виступили представники Великої Британії, Італії та Німеччини, і в лют. 1933 сесія ген. комісії конференції відхилила план Е.Ерріо-Ж.Поль-Бонкура, формально вмотивувавши це невідповідністю плану до формату конференції, оскільки він передбачав заходи, спрямовані лише на скорочення, і жодних заходів щодо обмеження озброєнь. У берез. 1933 брит. делегація запропонувала план Дж.Макдональда, що передбачав встановлення граничних рівнів сухопутних озброєнь для д-в континентальної Європи, однакових рівнів повітряних озброєнь для всіх великих д-в, встановлення короткострокового (8—12 місяців) військ. обов'язку та створення постійної міжнар. комісії з роззброєння, яка мала перебрати на себе вирішення питань, що залишалися б нерозв'язаними після закриття конференції. 8 квіт. 1933 ген. комісія прийняла план Дж.Макдональда за основу майбутньої конвенції з роззброєння, але 14 жовт. 1933 Німеччина, яка взяла курс на ремілітаризацію, відкликала своїх представників із Женеви та офіційно припинила участь у конференції. Остання сесія ген. комісії конференції відбулася 29 трав. — 11 черв. 1934 і завершилася фактично без результату.

Літ.: *Иоффе А.Е.* Внешняя политика Советского Союза. М., 1968; *Верт Н.* История советского государства. М., 1992; *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1997; *Безыменский Л.* Гитлер и Сталин перед схваткой. М., 2000.

В.Ю. Константинов.

КОНФЕ́СІЯ, термін — 1) у заг. традиційному значенні слово «конфесія» (від лат. confessio — визначення, сповідання) вживається для означення окремої християн. церкви як орг. структури, що має своє віровчення та культові особливості;

2) у заг. нетрадиційному значенні слово «конфесія» вживається для означення: а) певної релігії взагалі; б) конкретного, в рамках тієї чи ін. релігії, сповідання; в) будь-якої окремої церкви; г) будь-якого культу. Нетрадиційне вживання слова «конфесія» досить часто призводить до непорозумінь і некоректних висловлювань на кшталт тих, де конфесіями називають нехристиян. релігії чи різноманітні реліг. общини або говорять про міжконфесійний діалог у розумінні міжреліг. діалогу;

3) у спец. значенні слово «конфесія» вживається для означення: а) гробниці святого мученика в катол. храмі; б) вишуканого скульптурного оздоблення такої гробниці (часто у вигляді балдахіну, навіси з каменю на колонках чи стовпах, покрови).

Літ.: *Новиченко М.* Конфесія. В кн.: Релігієзнавчий словник. К., 1996; *Безнюк Д.* Конфессия. В кн.: Религия: Энциклопедия. Минск, 2007.

П.В. Голобуцький.

КОНЦЕ́ВИЧ Григорій Митрофанович (17.11.1863—26.12.1937) — збирач нар. пісень *Кубані*, хормейстер, педагог, композитор, автор навч. посібників зі співу для шкіл краю. Н. в станиці Старонижестеблїівській (нині станиця Краснодарського краю, РФ). 1883 закінчив Кубанську вчительську семінарію. Працював викл. Тенгінської станичної шк. (нині станиця Тенгінська Краснодарського краю, РФ). З 1887 продовжував освіту на регентських курсах петерб. *Придворної співацької капели.*

Повернувшись до Єкатеринодара (нині м. *Краснодар*) 1892, працював регентом військ. хору, перебуваючи на цій посаді до 1906. З 1909 — викл. муз. уч-ща (у числі перших 1920 вшанований званням професора).

Для вчителів співу *народних шкіл* К. видав посібник «Школьное пение на два и на три однородных голоса» і зб. пісень «Четыре времени года». 1904—13 ним видано 7 зб. укр. пісень. Авторські тв. К. входили в репертуар військ. хору, для якого він опублікував у власній обробці 200 пісень чорномор. козаків (див. також *Чорноморське козацьке військо*). Велику популярність здобули пісні «Тиха Кубань бережечки зносить», «Їхав козак за Кубань», «Ой летів орел», «Ой Морозе та Морозенку», «Щедрик-ведрик».

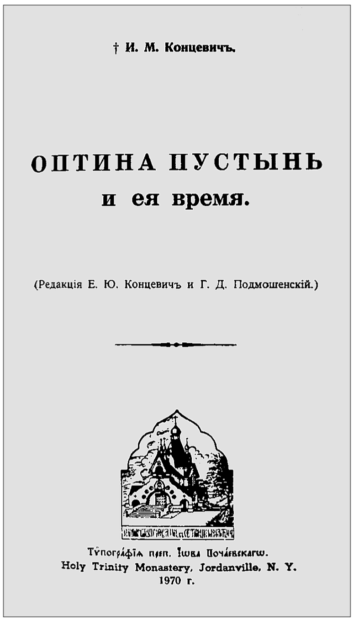
З ім'ям К. пов'язане відкриття диригентсько-хорового від-ня в муз. уч-щі Краснодара (1935) і створення Кубанського козац. хору (1937).

К., одного з найяскравіших діячів муз. к-ри Кубані, було заарештовано 30 серп. 1937 і за сфальсифікованим обвинуваченням у замаху на життя Й.*Сталіна* страчено в м. Краснодар. Реабілітований 18 квіт. 1989.

Літ.: *Захарченко В.Г.* Слово о Г.М. Концевиче. В кн.: Проблемы историографии и культурного наследия народов Кубани дореволюционного периода. Краснодар, 1991; Екатеринодар—Краснодар 1793—1993. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к Летописи. Краснодар, 1993; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

КОНЦЕ́ВИЧ Іван Михайлович (19.10.1893—06.07.1965) — богослов, історик церкви, інженер. Н. в м. *Полтава*. Там само закінчив г-зію. Після 4-го курсу Харків. ун-ту вступив у *Добровольчу армію*, був поранений. Після розгрому Білого руху (див. *Білий рух в Україні*) разом з вояками *Російської армії* ген.-лейтенанта П.*Врангеля* перебував у м. Галліполі (нині м. Геліболу, Туреччина), закінчив там Військово-інженерне уч-ще. Працював на буд-ві тунелю в Болгарії. Тривалий час жив у Франції, тоді ж отримав диплом фіз.-мат. ф-ту

† И. М. Концевичъ.

ОПТИНА ПУСТЫНЬ
и ея время.

(Редакція Е. Ю. Концевичъ и Г. Д. Подмошенскій.)

Типографія преп. Іова Почаевскаго.
Holy Trinity Monastery, Jordanville, N. Y.
1970 г.

Концевич І.М. «Оптина Пустынь и ея время». Нью-Йорк, 1970. Титульний аркуш.

Сорбонни. 1935 одружився з О.Карцевою, племінницею церк. письменника С.Нілуса. 1948 закінчив Свято-Сергіївський правосл. богословський ін-т у Парижі. Написав канд. дис. на тему: «Стяжание Духа Святого в путях древней Руси» і видав її 1952. У цьому ж році переїхав до США, викладав там патрологію, рос. мову та літературу. Написав кілька книг і значну кількість статей на богословські теми.

П. у м. Сан-Франциско (шт. Каліфорнія, США).

Тв.: Истоки душевной катастрофы Л.Н. Толстого. Мюнхен, 1960; The Northern Thebaid. Platina, 1976.

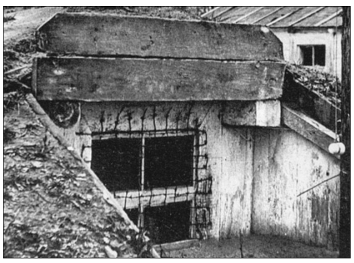
Літ.: Русские писатели эмиграции: Биографические сведения и библиография их книг по богословию, религиозной философии, церковной истории и православной культуре. Бостон, 1973; Дамаский (Христенсен). Не от мира сего. Жизнь и труды отца Серафима (Роуза) Платинского. М., 2001.

П.В. Голобуцький.

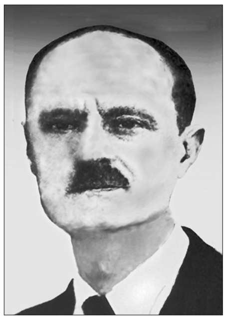
КОНЦЕНТРАЦІ́ЙНІ ТАБОРИ́ більшовицького та нацистського тоталітарних режимів на території УСРР—УРСР. У широкому сенсі термін «концентраційний табір» (КТ) означає місце, де за рішенням вищих органів влади або держ. таємної поліції з політ., воєн., нац. або реліг. мотивів примусово утримуються (як правило, у тимчасових приміщеннях за вкрай примітивних побутових умов) великі групи ув'язнених людей. Існують різні версії, коли, де і ким уперше було запроваджено практику «концентрування» затриманих чи полонених у таборах. Подібні табори створювалися, зокрема, під час Громадян. війни в США 1861—65; починаючи від 1895, їх організовували іспанські колоніальні власті на Кубі; під час англо-бурської війни 1899—1902 британці утримували в них полонених фермерів-партизанів. Саме британці й назвали ці табори «таборами концентрації», і відтоді даний термін набув поширення.

На тер. УСРР—УРСР КТ створювали більшовицький та нацистський тоталітарні режими, що свого часу тут володарювали. Такі табори були важливою складовою реалізації їхніх ідеологій (у першому випадку — більшовицької версії марксизму, у другому — нім. *націонал-соціалізму*) та їхньої політ. практики з елементами «соціальної інженерії». Водночас в'язні КТ були важливим ресурсом наддешевої робочої сили. Відповідно, кожний режим мав ту чи ін. типологію та структуру КТ.

Фактичні дані про КТ, що створювалися комуніст. режимом, уперше стали доступними для широкої громадськості лише на поч. 1990-х рр. На основі архів. документів рос. дослідники підготували кілька довідників про виправно-трудові табори (ВТТ) в *СРСР*, зокрема «Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923—1960» (М., 1988). Побачило світ 7-томне зібрання документів «История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов» (М., 2004—05). Укр. вчені уклали і оприлюднили зб. документів «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії», в якому представлені матеріали про долю

Бараки й землянки Сирецького табору військовополонених у м. Київ. Листопад 1943.

І.М. Концевич.

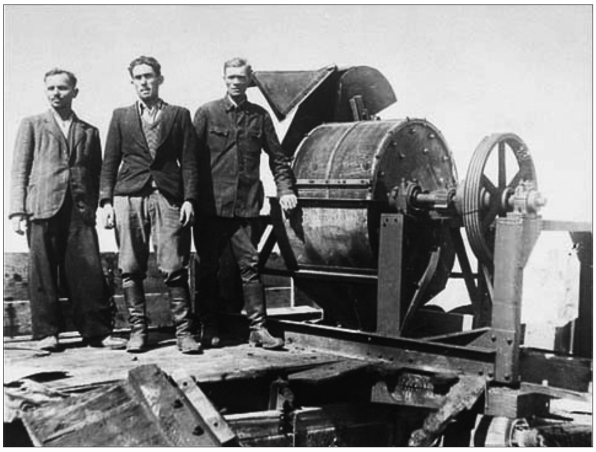
в'язнів з України в Соловецьких КТ (див. *Соловки*), а також першу книгу багатотомного видання «Реабілітовані історією. Вінницька область», що містить матеріали з історії одного з ВТТ ГУЛАГу, в'язні якого 1938—40 будували автотрасу Емільчино (нині смт Ємільчине Житомир. обл.) — *Могилів-Подільський*.

Документи про нацистські КТ широко оприлюднені в багатьох збірниках, що побачили світ після завершення *Другої світової війни*, а також у спец. дослідженнях, зокрема М.*Марунчака*, Л.Сушона, В.Короля, О.Круглова. Однак існували й існують значні труднощі з класифікацією КТ, що мають не лише наук., а й практичне значення — визнання чи невизнання колиш. в'язнів тих чи ін. таборів такими, що мають право претендувати на матеріальну компенсацію від уряду Німеччини. Нацистські КТ мали різний характер і призначення, однак за умовами утримування в них в'язнів майже всі вони належали до категорії таборів з високою смертністю, голодом, тортурами, масовими розстрілами. Спроба комплексної класифікації нацистських КТ здійснена укладачами «Довідника про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944)» (К., 2000), однак не всі питання їм удалося вирішити.

Оркестр в'язнів Янівського табору (м. Львів) грає «Танго смерті» під час розстрілу. 1943.

Янівський концентраційний табір (м. Львів). Члени зондеркоманди 1005 позують біля кісткодробильної машини. 1943.

У цілому тема КТ на тер. УСРР—УРСР все ще малодосліджена.

Вперше на укр. землях КТ почали створювати каральні структури більшовицької (див. *Більшовики*) влади РСФРР. У цих таборах *ВУЧК* утримувала політичних противників рад. влади.

Організація КТ розпочалась після секретного наказу *ВЧК* від 2 верес. 1918. У ньому зазначалося, зокрема, що необхідно запровадити практику арештів «ворожих до радянської влади» прошарків нас. — «представників буржуазії, поміщиків, фабрикантів, торгівців, контрреволюційних попів, офіцерів»; арештованих утримувати «у концентраційних таборах, встановивши там надійний караул», а також «примушувати працювати під конвоєм». 5 верес. 1918 РНК РСФРР офіційно проголосила політику ізоляції «класових ворогів» у трудових КТ, підвідомчих губернським ЧК. Більшість з таких осіб ув'язнювалась без рішення суд. органів.

Від квіт. 1919 ці КТ, а також табори для військовополонених, підвідомчі Центр. колегії у справах полонених та біженців при Наркоматі військ. і мор. справ, почали називати «таборами примусових робіт». Офіційно всі вони перейшли у відання НКВС РСФРР, але фактично частина їх підпорядковувалася ВЧК. Згідно з документами, у цей час функціонувало 5 типів таборів примусових робіт: особливого призначення; заг. типу; виробничі; для військовополонених; розподільники. Проте вся ця градація фактично була умовною. У КТ утримувалися як політично неблагонадійні особи, так і кримінальні злочинці (хоча для останніх у системі Наркомату юстиції (НКЮ) існувала й окрема система місць ув'язнення).

1920 за вказівкою голови РНК РСФРР В.*Леніна* почали створюватися КТ для арештованих за «контрреволюційні злочини». Саме тоді були створені КТ у Холмогорах (нині село в Архангельській обл., РФ) і на Соловецьких о-вах (рос. мовою СЛОН — Соловецкие лагеря особого назначения; див. *Соловки*). Серед перших в'язнів цих КТ були й колиш. вояки *Української Галицької армії* (від поч. 1930-х рр. туди спрямували чимало представників *інтелігенції української* та багатьох компарт. функціонерів з УСРР, більшість із них були знищені під час «великого терору» 1937—38).

В УСРР від 1920 КТ створювали губернські та повітові органи ВУЧК. Заг. кількість цих таборів невідома. Вони припинили існування 1922 після ліквідації ВУЧК та створення *Державного політичного управління УСРР*. Від 1923 місця утримання політ. в'язнів, засуджених за суд. вироком, перебували у віданні ОДПУ СРСР. Місця покарання, де утримували в'язнів за неполіт. злочини, підпорядковувалися НКЮ УСРР. Затримані на період досуд. слідства перебували у в'язницях слідчих органів.

Наприкінці 1920-х рр. почало практикуватися використання праці ув'язнених для освоювання багатих на корисні копалини пн. районів СРСР. Згідно з постановою РНК СРСР від 11 лип. 1929, справи всіх засуджених до позбавлення волі на термін від трьох та більше років передавалися у відання ОДПУ (справи ін. ув'язнених залишились у системі респ. наркоматів юстиції). Наприкінці 1929 — поч. 1930-х рр. на пн. РСФРР, а потім і по всій тер. СРСР для ув'язнених ОДПУ було створено мережу виправно-трудових таборів (ВТТ). Від 1930 ці табори були підпорядковані Гол. управлінню виправно-трудових таборів ОДПУ СРСР (ГУЛАГ — рос. мовою «Главное управление исправительно-трудовых лагерей»; див. *Гулаг*). Від лип. 1934 ГУЛАГ перебував у складі НКВС—МВС СРСР; до його відання передали й усі виправно-трудові установи респ. нарком'юстів. 1935 в НКВС УСРР створено відділ трудових поселень та місць ув'язнення.

В УСРР—УРСР ВТТ і колонії ГУЛАГу діяли впродовж 1930—50-х рр. Їхні в'язні працювали на

Меморіал пам'яті жертв нацизму на місці Янівського концтабору в м. Львів. Фото кінця 20 ст.

буд-ві шосейних доріг (від 1936 ГУЛАГ забезпечував робочою силою буд-во й капітальний ремонт автошляхів) і оборонних споруд.

Так, на будівництві дороги стратегічного призначення Ємільчино—Могилів-Подільськ постійно було задіяно від 5 до 6 тис. в'язнів, підпорядкованих управлінню «Будівництво 211 та ВТТ», що від 4 верес. 1938 до 31 груд. 1940 розташовувалося поблизу м. *Вінниця* у с-щі Стрижавка (нині с-ще міськ. типу Він. обл.). Після закінчення буд-ва шосе (у Він. обл. цю трасу й досі називають «сталінкою») управління закрили, хоча ще в квіт. 1941 у ВТТ утримувалося 33 в'язні.

Від 4 верес. 1938 до 15 січ. 1939 функціонувало управління «Будівництво 210 та ВТТ» (кількість в'язнів, які утримувалися у ВТТ цього «Будівництва», невідома), що здійснювало прокладання дороги стратегічного призначення *Черкаси*—Котюжани (нині село Мурованокуриловецького р-ну Він. обл.).

Після приєднання *Західної України* до УРСР почало діяти «Управління будівництвом Західно-Української дороги № 1», воно споруджувало магістраль Проскурів (нині м. *Хмельницький*) — Тарнополь (нині м. *Тернопіль*) — *Львів*—*Яворів* — держ. кордон СРСР і від 25 верес. 1939 до 28 черв. 1941 мало табір, у якому утримувалися польс. військовополонені.

Напередодні *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* силами в'язнів ГУЛАГу, а також військ. буд. батальйонів, військовополонених та колгоспників, мобілізованих місц. органами влади, на тер. УРСР велося буд-во 82 аеродромів.

Від 15 трав. до 6 верес. 1941 на залізничній ст. Бєлокоровичи (нині ст. Білокоровичі в Олевському р-ні Житомир. обл.) існував табір НКВС Білорус. РСР. Його в'язні працювали в кам'яному кар'єрі, копали протитанк. рови та окопи.

Після закінчення Другої світової війни на буд-ві доріг певний час використовували військовополонених, яких утримували в таборах НКВС.

12 жовт. 1949 були ств. нові управління буд-ва Гол. управління шосейних доріг МВС СРСР з ВТТ.

Гол. контора «Будівництво Головного управління шосейних доріг МВС СРСР № 1 та ВТТ» містилась у м. Красний Луч Ворошиловградської обл. (нині *Луганська область*). Від січ. 1952 до квіт. 1953 у ВТТ цього «Будівництва» постійно утримувалося від 4 тис. 300 до 4 тис. 700 в'язнів. Вони будували дорогу *Київ*—*Харків*—Ростов-на-Дону (нині місто в РФ).

Від поч. 1948 до поч. 1953 у Харкові діяло управління «Будівництво ГУШОСДОРу МВС СРСР № 2 та ВТТ», воно займалося спорудженням доріг Харків—*Сімферополь* (ділянка Харків—*Новомосковськ*) та Київ—Харків—Закомельська (ділянка *Полтава*—Харків—Закомельська поблизу с. Іванчуківка Ізюмського р-ну Харків. обл.). У складі цього «Будівництва» постійно працювали від 2 тис. 300 до 5 тис. 200 в'язнів.

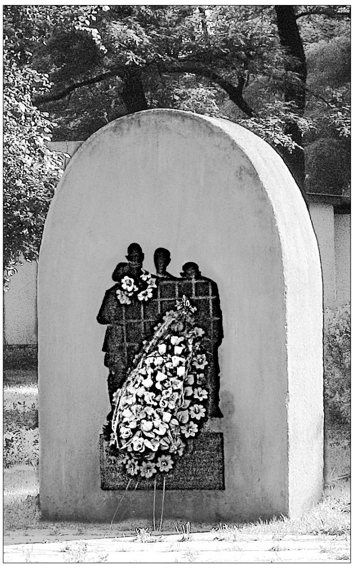
Гол. контора «Будівництво ГУШОСДОРу МВС СРСР № 3 та ВТТ» від 1950 до кін. лип. 1952 знаходилась у м. *Артемівськ* і забезпечувала спорудження дороги Київ—Харків—Ростов-на-Дону (ділянка Закомельська—Дебальцеве). Кількість в'язнів, які утримувалися у ВТТ цього «Будівництва», становила від 4 тис. 500 до 5 тис. 200 осіб.

Управління «Будівництво ГУШОСДОРу МВС СРСР № 7 та ВТТ» від жовт. 1949 до лют. 1950 знаходилось у м. *Мелітополь*, а з лют. до квіт. 1953 — у м. Полтава. Воно забезпечувало буд-во дороги Харків—Сімферополь (ділянка р. Кінська, прит. Дніпра, — Сальково, село Генічеського р-ну Херсон. обл.), а також дороги Київ—Харків—Ростов-на-Дону (ділянка *Лубни*—Полтава). У ВТТ цього «Будівництва» утримувалося від 2 тис. 400 до 4 тис. 200 осіб.

Управління «Будівництво ГУШОСДОРу МВС СРСР № 8 та ВТТ» від жовт. 1949 до лют. 1950 знаходилось у *Запоріжжі*, а потім, до 1951, — у Києві й забезпечувало буд-во 3-х доріг: Харків—Сімферополь (ділянка Новомосковськ — р. Кінська); Київ—Чабани (нині с-ще міськ. типу Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.), Київ—Харків—Ростов-на-Дону (ділянка Київ—Лубни). Кількість в'язнів, які утримувалися у ВТТ цього «Будівництва», у різні періоди становила від 2 тис. 400 до 7 тис. 500 осіб.

Від 1946 робочу силу ГУЛАГу почали використовувати в Донбасі. Від листоп. 1946 до 4 берез. 1947 існував Донец. табір (Донлаг), у ньому утримувалося 15 тис. 182 в'язні, вони видобували вугілля, відновлювали шахти Донбасу й рудники Криворізького басейну, будували житлові будинки, виконували вантажні роботи. Табірні підрозділи Донлагу розміщувалися у Сталінській (нині Донец. обл.), Ворошиловградській (нині Луган. обл.) та Дніпроп. областях. Після ліквідації Донлагу його в'язнів передали до відповідного від. при Управлінні МВС Сталінської обл.

Від лют. 1947 до трав. 1951 у *Дніпродзержинську* діяло управління «Будівництво 882 (940) та ВТТ», воно займалося спору-

Київ. Пам'ятний знак в'язням Сирецького концтабору. Фото 2008.

дженням цеху «Г» на Дніпродзержинському азототуковому комбінаті, а також цеху з перероблення доменних шлаків металургійного з-ду ім. Дзержинського. Його в'язні також брали участь у зведенні дач для високопосадових наук. та інженерно-тех. працівників на пд. узбережжі Криму. У перші місяці у ВТТ цього «Будівництва» утримувалося 1 тис. 700 в'язнів, а в період завершення робіт — майже 6 тис.

Від трав. до жовт. 1951 у *Кривому Розі* діяло «Будівництво 462 та ВТТ», воно здійснювало спорудження комбінату № 9, трьох шахт, ремонтно-мех. з-ду, видобувало пісок та камінь, прокладало дороги, зводило житлові й комунальні об'єкти. У ВТТ цього «Будівництва» утримувалося від 5 до 7 тис. в'язнів. У трав. 1953 на базі цього «Будівництва» було утворено Азовський ВТТ (Азовлаг), котрий проіснував до трав. 1955.

У січ. 1951 у Сімферополі діяло управління «Будівництво 712», воно мало свій ВТТ (у трав. 1953 отримав назву Гагаринське табірне від-ня), в'язні якого (від 1 тис. 800 до 2 тис. 200 осіб) працювали на гірничих роботах, буд-ві дизельної електростанції та бетонного з-ду.

Від січ. 1951 до жовт. 1955 на залізничній ст. Ділятин Station-славської обл. (нині смт Делятин Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл.) діяв ВТТ «ЕН» (у трав. 1953 перейменований на Мостівське лагерне від-ня; мав вищий рівень секретності). У перші роки тут утримувалася 1 тис. 700 в'язнів, які працювали у «нафторозвідувальній експедиції», на буд-ві дизельної електростанції, бетонного з-ду, на спорудженні тунелів.

У середині 1950-х рр. діяльність КТ в Україні припинилась, а 1 трав. 1960 було ліквідовано ГУЛАГ.

Питання про кількість КТ комуніст. режиму в УСРР—УРСР та заг. чисельність утримуваних у них в'язнів, умови їх життя й роботи потребує подальшого наук. дослідження. З документів відомі лише деякі заг. дані (цілком імовірно, що не повні) про кількість в'язнів у виправно-трудових установах, підвідомчих територіальним органам ГУЛАГу в УРСР. Ці цифри такі (на 1 січ. відповідного року): у 1935 — 57 тис. 568 осіб, у 1937 — 47 тис. 657, у 1939 — 42 тис. 690, у 1941 — 58 тис. 396, у 1945 — 38 тис. 381, у 1949 — 156 тис. 825, у 1953 — 89 тис. 261, у 1957 — 32 тис. 611, у 1960 — 31 тис. 976 осіб.

Гітлерівські КТ діяли на тер. УРСР під час її окупації 1941—44 у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.*

Після приходу 1933 до влади в Німеччині А.*Гітлер* проголосив програму «оздоровлення нації», її суть полягала в знищенні політ. противників нацистів, «неповноцінних народів» (зокрема євреїв і циган), «неповноцінних соціальних груп» (кримінальних злочинців і представників деяких реліг. громад) та окремих «фізично або психічно неповноцінних» людей. Для виконання цієї програми спочатку в самій Німеччині, а потім і в окупованих країнах створювалися КТ.

Слов'ян. народи були визнані нацистами як «расово неповноцінні», тому на територіях їхніх країн, які були захоплені гітлерівськими військами та їхніми союзниками, проводилася відповідна окупаційна політика. Нім. і румун. окупаційні власті утворили на тер. УРСР мережу місць примусового утримання військовополонених і цивільного населення. Такі місця мали різний режим ув'язнення, проте і там, і там умови проживання для утримуваних були нелюдськими і спричиняли поміж них масову смертність.

Сучасні дані про заг. кількість гітлерівських КТ на тер. УРСР різняться. Найбільш повну інформацію з цього питання дає «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України»: він створений на основі документів, що зберігаються в архівах України, РФ та Німеччини і упорядкований згідно з нормами міжнар. класифікації, визначеними Міжнар. пошуковою службою в Арользені (Німеччина). На основі цих матеріалів визначено 7 типів таборів: концтабір, виправно-трудовий табір, гестапівська тюрма, гетто, пересильний табір, табір для цивільного нас., трудовий табір, табір для військовополонених.

Згідно з цією класифікацією, власне концтабором є такий табір, який: 1) створений для превентивного (а не для покарання за злочин чи для утримання як заміни тюремного строку) ув'язнення людей з мотивів політ., нац. чи реліг. характеру за рішенням держ. таємної поліції — гестапо, без слідства й суду, без встановлення терміну, з особливо жорстким режимом утримування (ізоляції), з метою поступового знищення в'язнів непосильною каторжною працею, голодом, екзекуціями, тортурами, вбивствами і стратами; 2) підпорядкований інспекції КТ Третього рейху; 3) має такі характерні ознаки: повна ізоляція в'язнів; реєстрація утримуваних і запровадження спец. одягу та системи розпізнавальних знаків і номерів; охорона *військами СС*; використання праці ув'язнених гол. службою господарського управління СС. За цими ознаками до категорії власне концтаборів на тер. сучасної України належали 2 табори — у Львові (Янівський) та в Києві (Сирецький). За сукупністю окремих ознак до цієї категорії належали ще 4 табори — у Красному Лучі Ворошиловградської (нині Луганської) обл., у *Дніпропетровську*, у *Макіївці* Сталінської (нині Донец.) обл. та в Сімферополі Крим. АРСР у складі РРФСР (нині столиця АР Крим).

Решта КТ визначається як:

виправно-трудовий табір — підпорядковане комендатурі СД та поліції безпеки місце ув'язнення з особливо жорстким режимом для утримання мешканців підлеглих тер. упродовж визначеного строку (від 21 до 56 днів, з можливим продовженням терміну) за ухиляння від трудової повинності чи за трудові порушення та направлення їх після відбування покарання на попереднє місце роботи або до концтабору;

гестапівська тюрма — місце попереднього ув'язнення й утримання підлеглого нас. з політ. мотивів із застосуванням до ув'язнених насильницьких дій виняткової жорстокості, у т. ч. катування та вбивства;

гетто — певний район населеного пункту, виділений для примусового утримання там осіб єврейс. національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення. Закриття гетто означало, що утримувані в ньому особи підлягають знищенню або направленню до КТ;

табір примусової праці для євреїв — підпорядковане кер-ву поліції та СС місце утримування осіб єврейс. національності для використання їх на тяжких роботах, міг становити собою колишнє гетто або бути створеним для працездатних євреїв, вивезених з ін. гетто;

трудовий табір — місце для ізольованого утримування бранців з місц. нас., які примусово працюють на підпр-вах, буд-вах та ін. роботах;

табір для військовополонених — місце утримування військовополонених і партизанів; існували 2 стаціонарних підтипи цих таборів: шталаг — для рядового та сержантського складу; офлаг — для офіцерів; а також збірний і пересильний пункт для військовополонених та інтернованих цивільних громадян, що називався дулаг;

пересильний табір — збірний пункт для відправки попередньо відібраних з числа місц. нас. бранців на примусову працю до Третього рейху;

табір для цивільного нас. — умовна категорія, що використовується для означення місця примусового утримування нас. тоді, коли в документах щодо цього місця відсутні чіткі дані, які б давали змогу зарахувати його до вже визначених типів таборів.

На сьогодні відомі лише орієнтовні дані про кількість нацистських таборів примусового утримування цивільного нас. та військовополонених по областях України (за місцем їх розташування відповідно до тогочасного адм.-тер. поділу). Ці дані такі:

1) Вінницька обл.: гестапівських тюрем — 1, гетто — 127, таборів примусової праці для євреїв — 7, трудових таборів — 3, таборів для військовополонених — 19;

2) Волинська обл.: гетто — 7, таборів примусової праці для євреїв — 2, таборів для військовополонених — 4, таборів для цивільного населення — 1;

3) Ворошиловградська обл.: концтаборів — 1, гестапівських тюрем — 11, трудових таборів — 3, таборів для військовополонених — 7, пересильних таборів — 2, таборів для цивільного населення — 5;

4) Дніпропетровська обл.: концтаборів — 1, виправно-трудових таборів — 1, гестапівських тюрем — 3, гетто — 6, таборів примусової праці для євреїв — 2, таборів для військовополонених — 13, пересильних таборів — 1, таборів для цивільного населення — 5;

5) Дрогобицька обл. (нині в складі Львів. обл.): гестапівських тюрем — 1, гетто — 12, таборів примусової праці для євреїв — 10, таборів для військовополонених — 2;

6) Житомирська обл.: виправно-трудових таборів — 1, гестапівських тюрем — 3, гетто — 6, таборів для військовополонених — 5;

7) Запорізька обл.: гестапівських тюрем — 2, пересильних таборів — 1, таборів для військовополонених — 4, таборів для цивільного населення — 3;

8) Ізмаїльська обл. (нині в складі Одес. обл.): гетто — 6, трудових таборів — 2, таборів для військовополонених — 3, таборів для цивільного населення — 1;

9) Кам'янець-Подільська обл. (нині Хмельн. обл.): виправно-трудових таборів — 2, гестапівських тюрем — 1, гетто — 16, таборів для військовополонених — 9;

10) Київська обл.: концтаборів — 1, гестапівських тюрем — 2, гетто — 3, трудових таборів — 1, таборів для військовополонених — 7, пересильних таборів — 2, таборів для цивільного населення — 2;

11) Кіровоградська обл.: гестапівських тюрем — 1, гетто — 2, таборів примусової праці для євреїв — 1, таборів для військовополонених — 14, пересильних таборів — 1, таборів для цивільного населення — 5;

12) Львівська обл.: концтаборів — 1, виправно-трудових таборів — 1, гестапівських тюрем — 1, гетто — 15, таборів примусової праці для євреїв — 21, трудових таборів — 1, таборів для військовополонених — 3;

13) Миколаївська обл.: гестапівських тюрем — 3, гетто — 7, таборів для військовополонених — 7, таборів для цивільного населення — 3;

14) Одеська обл.: гестапівських тюрем — 2, гетто — 30, трудових таборів — 1, таборів для військовополонених — 6, пересильних таборів — 3, таборів для цивільного населення — 5;

15) Полтавська обл.: гестапівських тюрем — 6, гетто — 1, таборів для військовополонених — 12, пересильних таборів — 2, таборів для цивільного населення — 9;

16) Рівненська обл.: виправно-трудових таборів — 1, гестапівських тюрем — 1, гетто — 20, таборів примусової праці для євреїв — 1, трудових таборів — 1, таборів для військовополонених — 9, таборів для цивільного населення — 2;

17) Сталінська обл. (нині Донецька обл.): концтаборів — 1, виправно-трудових таборів — 1, таборів для військовополонених — 29, пересильних таборів — 1, таборів для цивільного населення — 4;

18) Станіславська обл. (нині Івано-Франк. обл.): гетто — 2, таборів примусової праці для євреїв — 4, таборів для військовополонених — 1, таборів для цивільного населення — 1;

19) Сумська обл.: гестапівських тюрем — 3, гетто — 1, таборів для військовополонених — 14, таборів для цивільного населення — 1;

20) Тернопільська обл.: гестапівських тюрем — 2, гетто — 24, таборів примусової праці для євреїв — 29; трудових таборів — 1, таборів для військовополонених — 5;

21) Харківська обл.: гестапівських тюрем — 4, гетто — 1, таборів для військовополонених — 28, пересильних таборів — 3, таборів для цивільного нас. — 3;

22) Херсонська обл.: гестапівських тюрем — 5, гетто — 1, таборів примусової праці для євреїв — 1, трудових таборів — 1, таборів для військовополонених — 10, пересильних таборів — 2, таборів для цивільного нас. — 7;

23) Чернівецька обл.: гетто — 6, пересильних таборів — 2, таборів для військовополонених — 1, таборів для цивільного нас. — 5;

24) Чернігівська обл.: гестапівських тюрем — 5, трудових таборів — 2, таборів для військовополонених — 2, таборів для цивільного нас. — 1;

25) Закарпаття: гетто — 8, трудових таборів — 2, пересильних таборів — 2;

26) Крим. АРСР у складі РРФСР (нині АР Крим): концтаборів — 1, гестапівських тюрем — 7, гетто — 2, таборів для військовополонених — 23, таборів для цивільного нас. — 4.

Усього на тер. УРСР (разом із Закарпаттям та Кримом) було 817 нацистських таборів примусового утримування цивільного нас. та військовополонених, з них: концтаборів — 6; виправно-трудових таборів — 7; гестапівських тюрем — 68; гетто — 304; таборів примусової праці для євреїв — 78; трудових таборів — 22; таборів для військовополонених — 242; пересильних таборів — 23; таборів для цивільного нас. — 67.

На тер. УРСР гітлерівці та їхні союзники загалом закатували в таборах і тюрмах та позбавили життя в ході масових знищень людей до 6 млн осіб мирного населення та військовополонених, серед них бл. 1 млн 600 тис. євреїв.

На *Нюрнберзькому процесі 1945—1946* система гітлерівських КТ була засуджена як прояв антилюдяності. Офіц. міжнар. засудження сталінських КТ не було.

Літ.: Історія України: нове бачення, т. 2: Катастрофа і опір українського єврейства (1941—1944). К., 1996; *Марунчак М.Г.* Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. Вінніпег, 1996; Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923—1960: Справочник. М., 1998; *Сушон Л.П.* Транснистрия: евреи в аду. Одесса, 1998; Творчество и быт ГУЛАГа: Каталог музейного собрания Общества «Мемориал». М., 1998; Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. К., 1999; ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1917—1960. М., 2000; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944). К., 2000; Де-

ти ГУЛАГа. 1918—1956. М., 2002; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов, т. 1—7. М., 2004—05.

В.Ю. Васильєв.

КОНЦЕ́ПЦІЯ ДАВНЬОРУ́СЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУ́РНОЇ СПІ́ЛЬНОСТІ — див. *Давньоруська етнокультурна спільність.*

КОНЦЕ́ПЦІЯ «ДРУ́ГОГО ЄРУСАЛИ́МА» — див. *«Другого Єрусалима» концепція.*

КОНЦЕ́ПЦІЯ ІСТОРИ́ЧНА. Термін «історична концепція» має багато значень і вживається для іменування: а) системи поглядів на істор. факти; б) певного способу розуміння, тлумачення та узагальнення істор. явищ і подій; в) системи доказів тих чи ін. історіографічних положень; г) сукупності історіографічних фактів, пов’язаних з поглядами на істор. процес окремих істориків, наук. шкіл, напрямів; г) гол. ідеї, якою керується автор під час дослідження істор. процесу, тощо. Як система поглядів чи ідея К.і. грунтується на тих чи ін. світоглядних та методологічних засадах і визначає методику відбору й вивчення *джерел історичних*, а також характер трактування істор. явищ і подій тощо. Аналіз конкретної К.і. потребує вивчення суспільно-політ. обставин творчості та особливостей світогляду її автора (авторів), наявної для періоду її творення наук. методології, проблематики й джерельної бази тощо. Такий аналіз неможливий без комплексного вивчення розвитку *пізнання історичного* і, у свою чергу, є складовою вивчення історії. Він дає змогу, зокрема, реконструювати ідеї, емоції та ментальні структури сусп-ва певного періоду.

Літ.: *Сахаров А.М.* Методология истории и историография. М., 1981; *Зевелев А.* Историографическое исследование: методологические аспекты. М., 1987; *Куделко С.М.* Концепція. В кн.: Історіографічний словник. Х., 2004.

О.М. Богдашина.

«КОНЦЕ́РТ» — кодова назва масштабної диверсійно-бойової операції рад. партизанів, здійсненої 19 верес. — 1 листоп. 1943. Стала продовженням операції *«Рейкова війна»*. Спрямована на пошкодження ліній залізничних комунікацій в тилу гітлерівських військ для сприяння наступу Червоної армії (див. *Радянська армія*) на смоленському та гомельському напрямках і в *битві за Дніпро 1943.* Розроблена й здійснена під кер-вом Ставки Верховного головнокомандування та *Центрального штабу партизанського руху* (ЦШПР), передбачала знищення більше 272 тис. рейок. В операції задіяно 193 партизан. загони і групи Білорусі, Прибалтики, Карелії, Ленінгр. і Калінінської (нині Тверська) областей та Криму заг. кількістю до 120 тис. вояків. Унаслідок порушення поставок вибухових матеріалів лише деякі загони змогли вчасно розпочати диверсійні дії. У запланованому масштабі операція розгорнулася 25 верес. Загалом у межах операції «К.» було знищено або ж пошкоджено 148 557 рейок (бл. 55 % від плану). Масовані підриви залізничного полотна завдавали певної шкоди комунікаційним шляхам противника, проте відволікали партизанів від нанесення втрат його рухомому складу, а також живій силі та бойовій техніці, що транспортувалась. Навіть при 100-відсотковому виконанні плану операції «К.» з ладу виводилося лише до 3 % від 10 млн рейок, які перебували в розпорядженні гітлерівського командування на окупованій тер. *СРСР* станом на літо 1943. Зважаючи на зазначені обставини та брак вибухових матеріалів, партизан. загони, підпорядковані *Українському штабові партизанського руху* (УШПР), фактично проігнорували заплановану ЦШПР мету операції «К.» (підрив рейок), а продовжили завдавати ударів безпосередньо по залізничних вузлах, мостах та ешелонах противника, що давало набагато відчутніші практичні результати (див. *«Ковельський вузол»*). У верес. було підірвано 520 ешелонів противника. Результатом цього, за нім. даними, стало виведення з ладу і переведення на ремонт 32 % паровозного парку залізничного управління «Київ». У жовт. активізували дії проти ешелонів противника білорус. партизани. На початку листоп., у зв’язку з нестачею вибухових речовин та зростаючою протидією ворога, операцію було припинено. Її результатом стало скорочення пропускної спроможності залізничних комунікацій на 35—40 %, що сприяло успіху рад. військ у наступі на Білорусь та *Лівобережну Україну.*

Літ.: Советские партизаны. М., 1963; Война в тылу врага, вып. 1. М., 1974; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, кн. 2. К., 1985; *Зевелев А.И. и др.* Ненависть, спрессованная в тол. М., 1991; *Клоков В.И.* О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941—1944). К., 1994; *Старинов И.Г.* Записки диверсанта. М., 1997; *Його ж.* Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта. М., 1999; *Боярский В.И.* Партизаны и армия: история утерянных возможностей. М.—Минск, 2001.

І.І. Дерейко, Т.М. Лобода.

КОНЦЕ́СІЯ (від лат. concessio — по́ступка, дозвіл, згода) — 1) у традиційному сенсі — договір про експлуатацію належних *державі* чи муніципалітетові пром. підпр-в або земельних ділянок з правом видобутку на цих ділянках корисних копалин чи буд-ва різноманітних споруд; а також підпр-во, організоване на підставі такого договору. На укр. землях практика К. почала поширюватися з 2-ї пол. 19 ст. Після встановлення рад. влади розвиток такої практики був заблокований декретом Всерос. ЦВК та РНК СРСР (1927), який забороняв рад. органам влади укладати договори з іноз. фірмами, що не були офіц. зареєстровані. Наприкінці 1920-х рр. у *СРСР* існувало 68 К., які належали представникам приватного капіталу та фірмам з Німеччини, Японії, Великої Британії, Франції, Данії, Нідерландів, Норвегії, Австрії та ін. країн. К. використовувалися переважно в галузях металообробної, гірничо-видобувної пром-сті, у лісовому госп-ві. Іноз. надходження в пром-сть становили тоді 0,57 % від загальносоюзного фінансування пром-сті, а їхня валова продукція — 1 % від загальносоюзної. На концесійних умовах функціонувала система тех. допомоги зх. д-в новобудовам перших радянських п’ятирічок (див. *П’ятирічні плани*). На поч. 1930-х рр. були укладені 64

угоди подібного типу. У наступні роки відбулося скорочення кількості К., а на 1936 їх залишилося всього 11;

2) у широкому сучасному сенсі — договір про передачу за винагороду однією стороною другій стороні комплексу належних їй прав (зокрема на фірмовий знак) для використання їх у підприємницькій діяльності.

Літ.: «Торгово-промышленная газета». 1927, 2 августа; *Касьяненко В.И.* Как была завоевана технико-экономическая независимость СССР. М., 1964; Индустриализация СССР 1926—1928: Документы и материалы. М., 1969; История предпринимательства в России, кн. 2. М., 1999.

В.І. Марочко.

КОНЧА́К (бл. 1150 — бл. 1205) — хан Донського угруповання *половців*, онук «великого хана» *Шарукана*, чиї володіння йому вдалося знову об'єднати під своєю владою. 1172—87 здійснив у союзі з ін. ханами кілька набігів на землі *Чернігівського князівства*, *Переяславського князівства* та Київ. князівства (див. *Київська земля*): 1172—83 — у союзі з ханом Кобяком, 1184—86 — з ханом Ґзаком. 1184 був розбитий з'єднаними військами князів *Святослава Всеволодича* і *Рюрика Ростиславича* на р. Хорол (прит. Псла, бас. Дніпра). 1185 К. і Ґзак розгромили загін новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича*, що стало сюжетом для давньорус. епічного твору *«Слово о полку Ігоревім»*. Від 1187 політика К. стосовно рус. князів змінилася — його донька і син Ігоря Святославича — *Володимир Ігорович* одружилися. Залишивши Ґзака один на один з рус. князями, К. зосередився на поступовому об'єднанні всіх половецьких орд. Мабуть, йому це вдалося: літописець іменував його сина Юрія «болиишие всих половец». У початковій статті *Галицько-Волинського літопису* вміщено поетичну епітафію ханові Кончакові.

А.Г. Плахонін.

КО́НША Богдан (р. н. і р. с. невід.) — *гетьман Війська Запорозького.* Прийшов до влади, судячи з усього, після О.*Голуба*, який став гетьманом 4 черв. 1622. Перші відомості в джерелах про К. як запороз. гетьмана з'являються наприкінці січ. 1623 у зв'язку з його політ. діяльністю, спрямованою на захист висвячених на поч. 1620-х рр. правосл. церк. ієрархів (див. *Феофана III місія в Україні 1620*), котрих унійці (див. *Берестейська церковна унія 1596*) звинуватили в зраді Вітчизни під час *Хотинської війни 1621.* К. виступав за визнання польс. королем *Сигізмундом III* Ваза їхніх майнових прав як легітимних церк. ієрархів. Невдовзі, за нез'ясованих обставин, утратив гетьман. булаву: у трав. гетьманом фігурує вже М.*Дорошенко*, який, серед іншого, домагався «заспокоєння» православних на найближчому сеймі. Завдяки активізації козац. дипломатії, у т. ч. політ. крокам, до яких вдався К., сейм 1623 прийняв конституцію (див. *Конституції сеймові*), за якою скасовувалися суд. вироки та процеси, пов'язані з реліг. питаннями. Хоча це юридично не скасовувало королів. універсали про арешт новопоставлених правосл. ієрархів, однак зазначені універсали, по суті, втратили чинність.

Літ.: *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

КОНЮ́ШИЙ — 1) конюх, слуга *князя*, який відав князівською конюшнею. У *«Руській правді»* йдеться про «тивуна конюшого» (див. також *Тивун*), «конюха старого», а в найдавнішій частині *«Повісті временних літ»* — про «старейшину конюхом»;

2) двірський титул та уряд. Уряд К. згадується з 12 ст. Згідно з літописами, титул К. був не менш значним, ніж титул *тисяцького*;

3) у 14—15 ст. — боярин, який відав королів. або князівськими конюшнями, а також титул. У *Великому князівстві Московському* — чин знатного боярина, голови Конюшенного приказу.

Літ.: Словарь древнерусского языка XI—XVII вв., вып. 7. М., 1980.

Т.Л. Вілкул.

КООПЕРАТИ́ВНИЙ КОМІТЕ́Т ПРИ ІМПЕРА́ТОРСЬКОМУ ТОВАРИ́СТВІ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА ПІ́ВДНЯ РОСІЇ. Ств. 20 груд. 1912 для вивчення місц. умов розвитку кооперації, надання їй орг.-матеріальної допомоги, видання часописів, скликання кооп. з'їздів, обговорення та з'ясування доцільності запровадження змін у законодавстві й у статутах кооп. об'єднань, а також для представництва кооперації в урядових установах, надання консультацій та здійснення ревізії кооперативних т-в. Чл. к-ту були С.*Шелухін* і В.*Чехівський*, у його засіданнях брали участь кооператори В.Козлов, К.Шеметів, М.В.*Левитський*, М.*Стасюк*, А.Степаненко, М.Гутник.

К-т припинив свою діяльність 1917.

Літ.: «Южный кооператор», 1913, № 1 (27).

В.І. Марочко.

КООПЕРАТИ́ВНИЙ РУХ В УКРАЇНІ. Кооперативним називають сусп. і госп. рух, спрямований на створення й розвиток різних форм (артілей, громад, т-в тощо) і видів (кредитних, споживчих, с.-г.) кооперативів. Початок такого руху на укр. землях припадає на 1860-ті рр. Саме тоді почали діяти перші споживчі та ощадно-позичкові т-ва (див. *Кредитна кооперація в Україні*). Наприкінці 1890-х рр. створювалися хліборобські артілі та с.-г. громади. Тривалий час кооперація на укр. землях розвивалася без власних централізованих об'єднань — спілок. Це було пов'язано як із певними заборонами царського уряду, так і з нерозвиненістю кооп. мережі та браком коштів. Питання про заснування укр. кооп. спілок уперше порушила делегація укр. кооператорів на 1-му з'їзді представників кредитної кооперації в *Москві* (1898).

Масштабного розвитку кооперація набула після ухвалення

«Крамар міцний обманом, а кооператив — паями. Несіть паї до кооперативу!» Плакат. Художник М. Щеглов. 1925—1927.

«Кондитерская фабрика. Харьков. Кооперативное т-во Идеал». Плакат. 1927.

царським урядом Зразкового статуту споживчого т-ва (1897). Після *революції 1905—1907* щороку на укр. землях виникало бл. 300 споживчих т-в: 1906 їх налічувалося 572, а 1914 — 3052, 2/3 з них діяло на селі, вони створювали власні кооп. спілки.

С.-г. кооперація веде свій початок від хліборобських артілей (див. М.В.*Левитський*), а також с.-г. громад, що займалися просвітницькою та агрокульт. роботою. 1914 їх налічувалося 1061.

Напередодні 1917 на укр. землях діяло загалом бл. 8 тис. кооп. т-в усіх осн. видів (споживчі, кредитні та с.-г.) і орг. форм (15-и типів).

Створення самодіяльної укр. кооп. системи припадає на 1917—19. Саме тоді виник Центр. укр. кооп. к-т (ЦУКК, 15—18 верес. 1917). Він займався координацією роботи всієї укр. кооперації та розробленням законів. До його складу входили представники кооп. центрів 9 *губерній* та 40 % спілок. Правління ЦУКК очолював Б.*Мартос*, його чл. були, зокрема, М.*Туган-Барановський* та Г.Павловський. В *Українській Народній Республіці* діяли *Дніпровський союз споживчих товариств* (Дніпросоюз, 1917), Укр. кооп. нар. банк (*Українбанк*, 1917), Центр. укр. с.-г. кооп. союз (*«Централ»*, 1918), Укр. кооп. кредитна спілка (1919), а також потужні кооп. спілки в *Харкові*, *Полтаві*, *Одесі* та в ін. містах. Представником укр. кооперації в Міжнар. кооп. альянсі був Дніпросоюз. 1918 в УНР існувало 15 тис. кооп. т-в, об'єднаних у 222 кооп. спілки (120 споживчих, 43 кредитні, 7 с.-г. та 52 універсальні).

Невдовзі після встановлення на укр. землях рад. влади нац. кооп. система, по суті, була ліквідована. Активи центр. органів кооперації перебрала на себе Вукоопспілка, а низова мережа була підпорядкована губсекціям споживчої кооперації.

Відродження укр. кооперації розпочалося після запровадження РКП(б) *нової економічної політики*. Тоді знову було створено укр. систему с.-г. (див. *«Сільський господар»*, *Сільськогосподарська кооперація*), кредитної, кустарно-пром., житлової, робітн. та ін. видів кооперації. Укр. кооперація мала представництва за кордоном, монополізувала сферу заготівель та збуту с.-г. продукції і в цілому становила окремий сектор економіки.

Реалізація в *СРСР* проголошеного ВКП(б) курсу на масову колективізацію с. госп-ва (див. *Колективізація сільського господарства в УСРР/УРСР*) досить швидко призвела до руйнації кооп. системи. Її «реорганізація» в УСРР розпочалася наприкінці 1929. Тоді с.-г. та кредитна кооперація була ліквідована, а споживча перетворилася на держ. заклади торгівлі. Діяльність кустарно-пром. кооперації звелась до заготівлі вторинної сировини на кошти *держави* і в такому вигляді проіснувала до серед. 1950-х рр.

На землях *Західної України* та *Буковини* укр. кооперація діяла з 2-ї пол. 19 до кін. 30-х рр. 20 ст.

В УРСР нові кооперативи (у галузі торгівлі, буд-ва, заготівель вторинної сировини, перероблення с.-г. продукції) почали створюватися наприкінці 1980-х рр. Подальшого розвитку кооп. рух набув уже після проголошення незалежності України. Правові засади для цього створили Закон України «Про споживчу кооперацію» від 10 квітня 1992, Типовий статут кредитної спілки від 7 лют. 1994 та Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 лип. 1997.

Літ.: Реорганизация колхозно-кооперативной системы: Постановление ЦК ВКП(б) от 30 июля 1930 г. М., 1930; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929). К., 1995; Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти, т. 1. Львів, 1998.

В.І. Марочко.

КООПЕРАТИ́ВНІ З'Ї́ЗДИ 1917—1918 — три з'їзди кооператорів у *Києві*, на яких організаційно оформилася самодіяльна укр. кооп. система. 1-й з'їзд відбувся 22—23 (9—10) квіт. 1917, його делегатами були представники 18 кооп. спілок з України, *Кубані* та *Поділля*. Було засновано всеукр. кооп. центри (орг.-ревізійний, культ.-просвітній, фінансовий, торг. і пром., а також Тимчасовий центр укр. кооп. к-ту), започатковано видання газ. *«Народна воля»*.

2-й з'їзд проходив 15—18 верес. 1917 в Києві, в його роботі брали участь представники 30 кооп. спілок. На з'їзді відбулися збори акціонерів, які заснували Укр. кооп. нар. банк (*Українбанк*). Делегати ухвалили «Положення про Всеукраїнський кооперативний з'їзд». Право скликання з'їзду було надано Укр. центр. кооп. к-тові (УЦКК).

3-й з'їзд був скликаний Тимчасовим центром УЦКК і відбувся 26—29 трав. 1918. На з'їзд прибули 101 делегат з правом вирішального і 120 — дорадчого голосу. У роботі з'їзду брали участь Б.*Мартос*, М.*Туган-Барановський* та ін. діячі укр. кооп. руху. Представники загальнорос. кооп. центрів визнавали за УЦКК лише його обласний статус, тому делегати з'їзду ухвалили статут УЦКК як всеукр. координуючого кооп. центру.

Літ.: «Українська кооперація», 1918, № 1; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964.

В.І. Марочко.

«КООПЕРАТИ́ВНОГО СОЦІАЛІ́ЗМУ» КОНЦЕ́ПЦІЯ — перелік положень, уперше висунутих В.*Леніним* в одній з його останніх праць — статті «Про кооперацію». Концепція не була втілена в практику, однак історія її виникнення і усунення з теор. арсеналу більшовицької партії проливає додаткове світло на хід розвитку й причини колективізації с. госп-ва в *СРСР*, що, у свою чергу, була однією з ключових причин *голодомору 1932—1933 років в УСРР*.

У 1-й пол. груд. 1922 В.Ленін почав збирати матеріали для виступу на 10-му Всерос. з'їзді рад (запланованому на кінець груд.). Однією з тем його виступу мала

стати тема кооперації. У листі до голови Центроспілки Л.Хінчука він просив дати йому останні дані про діяльність кооп. спілок. Зберігся план майбутньої доповіді В.Леніна із записом її назви: «Центроспілка: її особливе значення». Проте 16 груд. у нього стався новий напад хвороби, після чого він засумнівався в можливості свого повернення до політичного життя. Щоб висловити останню волю, В.Ленін почав щоденно диктувати стенографістці. До 6 берез. 1923, коли черговий напад хвороби перетворив його на розумового інваліда, він устиг надиктувати спочатку 3 листи до ЦК РКП(б), а потім — 5 статей. Другою з них була стаття на тему, сформульовану так: «Про Центроспілку та її значення з точки зору непу». Текст був надиктований у два прийоми. Дружина В.Леніна Н.Крупська передала його в ЦК РКП(б) у трав. 1923, і він був надрукований у газ. «Правда» під назвою «Про кооперацію» 26 і 27 трав. цього ж року. По суті, стаття зафіксувала ще один, після переходу до нової екон. політики, крок В.Леніна в переосмисленні своїх поглядів на шляхи побудови в Росії соціалізму і комунізму. Після смерті В.Леніна керівники партії механічно об'єднали нові ідеї свого колишнього лідера про суть аграрних перетворень з ідеями, висловленими ним раніше, у т. ч. в програмі РКП(б) 1919. Таке «творче об'єднання» дало їм можливість відмовитися від того курсу в аграрно-сел. політиці, що накреслювався у статті «Про кооперацію», і водночас озброїло

«Женщины, идите в кооперацию». Плакат. Художник І. Нівінський. 1918.

«При условии полного кооперирования...» Плакат. Художник К. Юон. 1927.

рад. пропагандистський апарат під час здійснення на селі передбачених парт. програмою 1919 перетворень принадною для багатьох селян лексикою. Після цього з'явився «кооперативний план В.І.Леніна» зовсім протилежного змісту, ніж той, що мав би бути так названим.

У праці «Про кооперацію» викладено альтернативний колективізації шлях пристосування с. госп-ва до утвореного в 1918—20 держ. сектору економіки. Альтернатива залишилася нереалізованою, але заслуговує на увагу істориків як одна із спроб зімкнути держ. сектор у пром-сті з аграрним сектором без ліквідації приватної власності селян на засоби вир-ва (крім землі).

Одразу після захоплення у свої руки влади (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*) більшовики почали створювати в країні лад, позбавлений товарно-грошових відносин і ринку. Однак реалізувати цей свій намір їм ніяк не вдавалося: замість екон. прориву, на який вони розраховували, їхні дії призвели до колапсу націоналізованого сектору економіки, голоду в містах і повсюдних сел. повстань. Їхній експеримент з організації 1919 на завойованих укр. землях (див. *Війна РСФРР і УНР 1918—1919*) великого вир-ва в с. госп-ві (радгоспів і комун) закінчився для них тимчасовою втратою України. Спроба здобути продовольство для націоналізованого сектору і армії реквізиціями сел. продукції теж зазнала невдачі. На 8-му Всерос. з'їзді рад у груд. 1920 В.Ленін констатував: «Мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться». Щоправда, саме на цьому з'їзді він зробив останню відчайдушну спробу продовжити комуніст. штурм проведенням закону про доповнення розкладки на продукцію с. госп-ва посівною розкладкою. В країні почала створюватися мережа губернських, повітових і волосних посівкомів, яка повинна була роздавати селянам урочні завдання на посів. Незабаром, однак, більшовики згорнули мережу посівкомів, замінили *продрозкладку* фіксованим податком і визнали неминучість побудови екон. відносин між містом та селом на засадах ринку й вільного підприємництва. Засади вільного підприємництва були використані і в націоналізованому секторі.

Відмову від комуніст. штурму більшовицькі вожді вважали тимчасовою (див. *«Воєнний комунізм»*). Визнаючи недоцільність регулярних реквізицій с.-г. продукції, вони сподівалися, що невдовзі їм таки вдасться зімкнути націоналізований сектор у пром-сті з с. госп-вом шляхом об'єднання індивідуальних сел. госп-в у колективні (див. *Колгоспи*). На 6-й конф. КП(б)У (груд. 1921) голова РНК УСРР Х.*Раковський* висловився недвозначно: «Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невмілості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки».

Тим часом, шукаючи важелі для практичної реалізації ринкової змички між містом та селом, уряд В.Леніна звернув увагу на колективні об-ня, які організовувалися з ініціативи селян, — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні. Всі ці форми с.-г. кооперації не були пов'язані з відчуженням сел. власності, більше того — вони не могли існувати поза товарно-грошовими відносинами. Разом з тим вони породжували колективізм. Учасники кооперативів, залишаючись господарями-власниками, зосере-

джували зусилля на виконанні певних колективних операцій або функцій. Ідея кооперації зацікавила В.Леніна.

Передбачені програмою РКП(б) 1919 колективні сел. госп-ва (за ними й закріпилася назва колгоспи) не мали з с.-г. кооперативами нічого спільного, оскільки засновувалися способом відчуження засобів вир-ва. Колгоспи були елементом економіки, заснованої на директивному плануванні.

Свої перші роздуми про кооперацію В.Ленін виклав у квіт. 1921 у брошурі «Про продовольчий податок». Він написав її для компарт.-рад. *номенклатури* як теор. і практичний путівник переходу до *нової економічної політики.* В ній стверджувалося, що кооперація дрібних товаровиробників «неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвиткові, висуває на перший план капіталістиків, їм дає найбільшу вигоду», і отже, — є чужорідним для комунізму явищем. Разом з тим як практик В.Ленін закликав сприяти кооп. буд-ву, щоб надлишки сел. продукції, які залишалися після сплати податку д-ві, спрямовувалися в русло «кооперативного капіталізму», а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю: «Політика кооперативна в разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання».

Усе ще визнаючи необхідність колективізації с. госп-ва, В.Ленін разом з тим став досить обережним у визначенні строків її проведення. Розглядаючи, напр., представлені в ЦК РКП(б) тези Є.Преображенського з аграрного питання (вони цілком узгоджувалися з програмою РКП(б) 1919), він передав їх іншим членам ЦК з негативним відгуком. Пояснюючи негативне ставлення до цих тез у листі Н.Осинському (В.Оболенському), В.Ленін наголосив, що «невмілим втручанням» можна «утруднити успішний розвиток сільськогосподарського виробництва».

За два роки непу в країні вдалося досягти істотних успіхів на шляху до госп. відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати на майбутнє припинення непу і повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, чого вимагала комуніст. доктрина?

Свою відповідь на це актуальне питання В.Ленін спробував дати у своєму останньому волевиявленні. У статті «Про кооперацію» стверджувалося, що при макс. кооперуванні населення соціаліст. мета досягається сама по собі; що лад цивілізованих кооператорів — усупереч тому, що про нього думають комуністи, — є соціаліст. ладом.

На початку січня 1923 В.Ленін продиктував стенографістці: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

Цим «каменем спотикання» для більшовиків, у т. ч. В.Леніна, були десятки мільйонів дрібних виробників і землеробів. Добре розуміючи це, В.Ленін попросив стенографістку виділити в статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків «якнайбільш простим, легким і доступним для селянина».

Стенографістка також записала фразу, яка тривалий час інтригувала істориків: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Зміна точки зору на кооперацію була зміною точки зору на ринкові відносини і на пов'язану з ними політику. Знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між Росією непівською і соціаліст. означав, по суті, не що інше, як відмову від комуніст. доктрини у сфері економіки. Новий лад, який, на думку В.Леніна, повинна була створити в СРСР партія більшовиків, ставав схожим на той лад, який був ідеалом для західноєвроп. соціал-демократів з часів Е.Бернштейна.

Однак, стверджуючи, що «кооперація в наших умовах часто цілком збігається з соціалізмом», В.Ленін водночас досить категорично відмежувався від своїх попередників, які до нього розвивали ідею кооп. соціалізму (нім. школа Ш.Жида, концепція споживчого соціалізму, теорія «кооперативної республіки», напрацювання М.*Туган-Барановського* та рос. *народників*). Він продиктував наступне: «В чому полягає фантастичність планів старих кооператорів, починаючи з Роберта Оуена? В тому, що вони мріяли про мирне перетворення соціалізмом сучасного суспільства без урахування такого основного питання, як питання про класову боротьбу, про завоювання політичної влади робітничим класом, про повалення панування класу експлуататорів. І тому ми праві, знаходячи в цьому «кооперативному» соціалізмі чисту фантастику, щось романтичне, навіть вульгарне в мріях про те, як простим кооперуванням населення можна перетворити класових ворогів у класових співробітників і класову війну в класовий мир (так званий громадянський мир)».

Історія спростувала це судження. В назві створеного в країнах Заходу соціально-екон. ладу слово «соціалізм» не прижилося тільки через те, що цей популярний термін був узурпований спочатку В.Леніним, а потім — А.*Гітлером.* Але як би не називався той лад, він базується якраз на громадян. мирі, а не на війні класів. Від комуніст. ідеї боротьби класів В.Ленін не відступився, не відступилися від неї і його однопартійці.

Стаття «Про кооперацію» після першої її публікації в газ. «Правда» була надрукована в мільйонах примірників, але залишилася в партії і сусп-ві «непрочитаною». Про це свідчать, напр., дебати на жовтневому пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся через п'ять місяців після оприлюднення статті. Обговорюючи питання про виробничі об-ня селян, лише деякі учасники цього пленуму заперечували можливість і необхідність колективізації. Більшість же вважала за до-

цільне не знімати гасла колективізації з порядку денного. В резолюції пленуму процеси кооперування і колективізації були проголошені рівноцінними для утвердження соціалізму на селі. Важливість тимчасового, навіть пріоритетного, розвитку кооперації ніхто не заперечував. Через півроку, у трав. 1924, XIII з'їзд РКП(б) поставив питання «Про кооперацію» окремим пунктом порядку денного і у відповідній резолюції наголосив, що дальше просування до соціаліст. госп-ва відбуватиметься двома паралельними шляхами: зрушеннями в розвитку великої держ. пром-сті й успіхами кооперування населення. Однак уже 1925 ситуація дещо змінилася. Так, хоча в доповіді «Про кооперацію» на 14-й Всесоюзній партконференції (квіт. 1925) голова РНК СРСР О.Риков заявив, що «головним шляхом організації сільського господарства в наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників», одночасно підкресливши, що «колективна організація кількох селянських господарств, що обробляють землю дерев'яною сохою, аж ніяк не являє собою соціалістичного господарства», однак у резолюції конференції, яку відредагував ген. секретар ЦК РКП(б) Й.*Сталін*, зміст цієї заяви набув протилежного звучання. У резолюції йшлося про те, що «в умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основною суспільно-економічною формою зв'язку між державним господарством і дрібними товаровиробниками села». Ключова ідея В.Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму в резолюції була відсутньою. Кооперація розглядалася не як рівноправна з держ. форма власності на засоби вир-ва, а як «форма зв'язку» двох протилежних соціально-екон. укладів. Кооп. товаровиробник залишався дрібним товаровиробником. Створення великого вир-ва на селі пов'язувалося не з кооперуванням селянства, а з колективізацією. Через кілька місяців після конференції, у жовт. 1925, черговий пленум ЦК РКП(б) уже поставив вимогу «всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіцного і середнього селянства». Гасло колективізації знову з'явилося на поверхні політ. життя.

Однопартійці В.Леніна не розгледіли в змісті його статті «Про кооперацію» концепції, альтернативної комуніст. екон. доктрині. Вони вважали неп перехідним до соціалізму і комунізму періодом. По-різному вони оцінювали лише тривалість цього перехідного періоду. Зокрема, Й.Сталін вважав, що цей період має бути коротким, і тому починав готувати парт. функціонерів до нового комуніст. штурму. М.*Бухарін*, як показав його виступ у груд. 1925 на Моск. губпартконференції, стояв за поступовий і розтягнутий у часі перехід до комунізму. Згадавши твердження В.Леніна про те, що кооперація робить для селянина перехід до соціалізму простим, легким і доступним, він продовжив: «Раніше ми намагалися селян увігнати в комунізм залізною мітлою продрозкладки і воєннокомуністичною системою, а нова економічна політика, за визначенням Леніна, є така політика, яка з'єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смисл непу полягає в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за цю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму».

На заклик М.Бухаріна поставити на перший план кооперування і вважати саме його стовповим шляхом селян до соціалізму, Й.Сталін у статті «Рік великого перелому» (листоп. 1929) відповів: «Суперечка про "стовповий шлях" соціалістичного розвитку села є суперечкою схоластичною... Ясно, що, поки не було масового колгоспного руху, "стовповим шляхом" були нижчі форми кооперації, постачальницька і збутова кооперація, а коли виступила на сцену вища форма кооперації, її колгоспна форма, остання стала "стовповим шляхом" розвитку». Канонізувавши статтю В.Леніна «Про кооперацію», Й.Сталін повністю вихолостив її зміст. Його висновок був таким: «Говорячи без лапок, стовповим шляхом соціалістичного розвитку села є кооперативний план Леніна, який охоплює всі форми сільськогосподарської кооперації, від нижчих (постачальницько-збутова) до вищих (виробничо-колгоспна). Протиставити колгоспи кооперації — значить знущатися з ленінізму і розписатися у власному неуцтві».

Наступники В.Леніна не поставили ідею кооп. соціалізму в основу своєї екон. політики. Але якби вони так зробили, то рано чи пізно змушені були б відмовитися від екон. диктатури. Однак такої перспективи вже згуртовані на той час навколо Й.Сталіна партапаратники не допустили.

Літ.: Четырнадцатая конференция РКП(б). Стенографический отчет. М.—Л., 1925; Новая обстановка и задачи партии. Доклад А.И. Рыкова о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции. Прения по докладу. М.—Л., 1926; *Сталін Й.* Рік великого перелому. В кн.: *Сталін Й.* Твори, т. 12. К. 1950; *Ленін В.І.* Про продовольчий податок. В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 43. К. 1974; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; *Бухарин Н.И.* О новой экономической политике и наших задачах. В кн.: *Бухарин Н.И.* Избранные произведения. М., 1988; *Ленін В.І.* Останні листи і статті. 23 грудня 1922 р. — 2 березня 1923 р. К., 1989; *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». К., 1991; *Його ж.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996.

С.В. Кульчицький.

«КООПТА́Х» — всеукраїнське кооперативне т-во зі збуту й експорту продукції птахівництва. Мало також за мету розвивати племінне птахівництво в УСРР. Засноване 13 серп. 1924 *«Сільським господарем»*, Вукоопспілкою й Харків. спілкою с.-г. т-в. Організаційно підпорядковувалося «Сільському господарю», виконувало його доручення і завдання. Об'єднувало 18 спілок і 24 т-ва. Правління містилося в *Харкові*. Мало представництва в *Москві* та Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*). Через «Коопукр» збувало продукцію у Берліні (Німеччина) та Лондоні (див. *«Коопукр» у Лондоні*). 1-й з'їзд уповноважених «К.» відбувся 30—31 січ. 1926 в Харкові: делегати обрали новий склад правління, внесли зміни до

статуту, прийняли нових чл. товариства.

Ліквідоване в січ. 1931.

Літ.: «Сільський господар». Відчит за четвертий операційний рік 1-ше жовтня 1924 р. — 1-ше січня 1926 р. Х., 1926; Кооперація на Україні в 1925—1926 році: Статистика України, № 148. Х., 1929; Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР: Путівник. К., 1960.

В.І. Марочко.

«КООПУ́КР» У ЛО́НДОНІ — об'єднане представництво укр. кооперації у Великій Британії. Займалося вивченням кон'юнктури ринку, організацією експорту продукції укр. кооп. спілок і т-в (льону, паклі, коноплі, пуху, смушки, яєць, птиці, вершкового масла, бекону) та імпорту кооп. спілками і т-вами зарубіжних пром. товарів. Засноване 1 квіт. 1924 з ініціативи Вукоопспілки, *«Сільського господаря»* та *Українбанку* після ухвалення урядом УСРР рішення від 15 січ. 1924 про надання укр. кооперації права безпосередньо здійснювати зовнішньоторг. діяльність через систему власних кооп. представництв. Представництво в Лондоні керувало роботою кооп. представництв у Німеччині та Канаді.

Ліквідоване в лют. 1930.

Літ.: Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР: Путівник. Х., 1960.

В.І. Марочко.

КОПА́ — 1) у сх. слов'ян — назва певної кількості, як правило 60, речей (60 снопів, 60 яєць тощо);

2) у 14—18 ст. на укр. землях — назва певної кількості грошей, зокрема, в 17 ст. копа становила 75 польс. *грошей* або 60 литов. грошей (див. *Пенязі*) чи 50 рос. *копійок*;

3) у 15—18 ст. на укр. землях — назва зібрання (сходу) сільс. громади для вирішення спільних справ, як синонім слова «копа» в цьому значенні іноді вживалося слово «віче» (див. *Віче*; див. також *Копний суд*).

А.О. Гурбик.

КОПА́ЙГОРОД — с-ще міськ. типу Барського району *Вінницької області.* Розташов. на р. Немия (прит. Дністра), за 5 км від залізничної ст. Копай. Нас. 1,5 тис. осіб (2004).

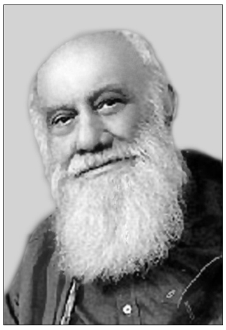
Уперше згадується в джерелах під назвою Новогород (назву «Копайгород» дістав від новоосілих *міщан*, змушених самотужки «копати вали і городити»). Осадником міста був Лукаш-Казимир М'ясковський, *підстолій* подільський (його нащадки володіли К., принаймні, до 1665). 1624 дістав *магдебурзьке право.* Належав до барського староства на *Поділлі.* 1648 копайгородці, приєднавшись до загонів М.*Кривоноса*, брали участь у штурмі м. *Бар.* Значно постраждав під час Руїни (див. *Громадянські війни в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років*) та турец. окупації Поділля 1672—99. За *люстрацією* 1765, був центром окремого *староства.* 1776 мав 171 *дим.* Бл. 1793 став власністю Сулатицьких.

За 2-м поділом Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшов під владу *Російської імперії.* Належав до Могилівського пов. *Подільської губернії.* Мав значну єврейс. громаду (1897 р. з 2950 мешканців було 1720 євреїв). Райцентр 1923—59. Від 1932 — у складі Вінницької обл. С-ще міськ. типу від 1956.

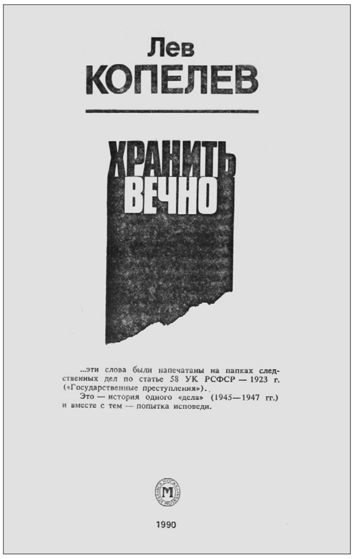
Літ.: ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972.

Д.С. Вирський.

КО́ПЕЛЄВ Лев Зіновійович (09.04(27.03).1912—18.06.1997) — письменник, літературознавець, перекладач, мемуарист, педагог, громад. та політ. діяч, дисидент. Чл. міжнар. Пен-клубу, Спілки письменників ФРН, почесний доктор Нової школи соціальних досліджень у Нью-Йорку. Н. в м. *Київ* у сім'ї земського агронома. Навч. спочатку в Києві, потім у *Харкові* в профшколі; учасник юнацьких літ. гуртків «Юнь» і «Порив», згодом пролітфронтівського літ. гуртка на Харків. паровозобудівному з-ді. У берез. 1929 відбув короткий строк у тюрмі за підозрою у троцькізмі (див. Л.*Троцький*). 1932 працював у редакції газ. «Харківський паровозник», брав участь у колективізації укр. селян (у чому згодом розкаювався), був свідком голодомору (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*). 1933—35 — студент філос. ф-ту Харків. ун-ту, брав активну участь у комсомольській діяльності. Після одруження з Надією Колчинською (студенткою нім. від-ня Моск. пед. ін-ту іноз. мов) переїхав до *Москви.* 1935 закінчив ф-т германістики Моск. ін-ту іноз. мов. Із 1936 почав друкуватися. Був аспірантом і викладачем Моск. ін-ту історії, філос. і літ., захистив канд. дис. на тему: «Драматургия Шиллера и проблемы буржуазной революции». У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* як знавець нім. мови і літ. вів пропаганду серед військ противника: спочатку на Пн.-Зх. фронті, а згодом на 2-му Білорус. (1981 його фронтові листівки були опубл. в Мюнхені у вигляді теледіалогу з письменником Г.Бьоллем у книзі «Чому ми стріляли один в одного?», нім. мовою). Викладав в антифашист. школі для колиш. вояків *вермахту.* Нагороджений бойовими орденами і медалями. У берез. 1945 в бою під Грауденцем (Сх. Пруссія) був контужений. Перебуваючи в госпіталі, 5 квіт. 1945 заарештований за подану командуванню доповідну, в якій ішлося про випадки мародерства та насильства над нім. жінками з боку військових Червоної армії (див. *Радянська армія*). За звинуваченням у наклепах, підриві морально-політ. духу Червоної армії та пропаганді бурж. гуманізму був засуджений на 10 років таборів; познайомився там з О.*Солженіциним* (останній у повісті «Один день Ивана Денисовича» намалював з нього портрет Цезаря, а потім зобразив

Л.З. Копелєв.

Копелєв Л. «Хранить вечно». М., 1990. Титульний аркуш.

під прізвищем Рубін у романі «В колі першому»). Звільнений 1954, реабілітований у верес. 1956 і поновлений у КПРС. Вдруге одружився з перекладачкою, ред. ж. «Иностранная литература» Раїсою Орловою. Викладав курс історії зарубіжної преси в Моск. поліграфічному ін-ті, став членом Спілки письменників СРСР (СП СРСР), ст. н. с. Ін-ту історії мист-в. Займався історією нім. літ. й театру, опублікував монографії «Фауст» Гете (1962) і «Брехт» (1966); для Театру на Таганці переклав «Галілея» Б.Брехта. Активний діяч правозахисного руху; був знайомий із І.*Світличним*, Л.Танюком, Г.*Кочуром* (пізніше написав спогади про І.Світличного). 1968 протестував проти введення рад. військ до *Чехословаччини* (див. *«Празька весна» 1968*), проти переслідувань *інтелігенції*, виступав за взаєморозуміння з ін. народами, у т. ч. з німцями, підтримував польс. «Солідарність», боровся за свободу В.Гавела. За цю діяльність, а формально — «за співучасть в ідеологічних диверсіях» (за протест проти арешту А.Синявського і Ю.Даніеля) його виключили з КПРС та СП СРСР, звільнили з Ін-ту історії мист-в, позбавили права друкуватися і читати лекції. На поч. 1980, після того, як він разом з дружиною (Р.Орловою) підписав листа, в якому висловлювався протест проти вислання до м. Горький (нині м. Нижній Новгород в РФ) акад. А.Сахарова, його дружину також виключили з партії і СП СРСР. Отримавши від Г.Бьолля запрошення протягом року читати в м. Кельн цикл лекцій, 12 листоп. 1980 разом з дружиною виїхав до Німеччини. На початку наступного року Л.*Брежнєв* підписав указ про позбавлення його і Р.Орлової громадянства СРСР «за действия, порочащие высокое звание советского гражданина». Перебуваючи в м. Кельн, отримав громадянство ФРН. Працюючи в Німеччині, виконав титанічну роботу (літ., дослідницьку і громад.-політ.), за яку був нагороджений премією Миру нім. видавців і книготорговців, різними літ. преміями (у т. ч. ім. Е.-М.Ремарка) та премією ім. Олександра Меня. Опублікував нім. і рос. мовами бл. 20 книг і збірок (деякі — у співавторстві з дружиною) проти расизму, тоталітаризму, екстремізму і тероризму. 1981 започаткував т. зв. Вуппертальський проект, у рамках якого проводилися дослідження взаємозв'язків східнослов'янських і німецького народів упродовж 9—20 ст. 1985 вийшов 1-й т. серії «Німці про росіян», 1988 — 1-й т. серії «Росіяни про німців». За життя ним було видано або підготовлено до друку 10 томів обох серій (від епохи Київської та Новгородської Русі до перших десятиріч 20 ст.). Автор трилогії спогадів «Хранить вечно», «И сотворил себе кумира» (1976), «Утоли мои печали» (1980); співавтор (разом з Р.Орловою) спогадів «Мы жили в Москве (1956—1980)» і «Мы жили в Кельне (1980—1989)». У верес. 1995 Липецький пед. ін-т провів 1-ші Копелєвські читання рос. і нім. учених, у квіт. 1997 — другі. За книгу «Святий доктор Федір Петрович» був обраний почесним громадянином м. Мюнстер, звідки походив Ф.Гааз (1780—1853; нім. лікар, відомий також як Федір Петрович Гааз, який служив у Росії і прославився там своєю безкорисливістю та гуманністю).

П. у м. Кельн.

У Німеччині засновано міжнар. премію ім. Л.Копелєва «За мир і права людини» та форум його імені.

Тв.: Ярослав Гашек и его бравый солдат Швейк. М., 1958; Сердце всегда слева: Статьи и заметки о современной зарубежной литературе. М., 1960; Святой доктор Федор Петрович. СПб., 1993; Будущее уже начинается. М., 1995; Поет і лицар. В кн.: Доброокий: Спогади про Івана Світличного. К., 1998.

Літ.: *Гайвас Я.* Упадок і відродження людини. «Визвольний шлях», 1985, № 8; *Кардиналовська Т.* Невідступне минуле. К.—Нью-Йорк, 1992; *Приставкин А. и др.* Льву Копелеву — 80. Поздравляем! «Столица», 1992, № 16; *Борозняк А.И., Воробьева О.В.* Россия и Германия: диалог культур. «Новая и новейшая история», 1996, № 3; *Драбкин Я.С.* Слово о Копелеве. В кн.: Копелевские чтения 1995 г. Россия и Германия: диалог культур. Липецк, 1996; *Драбкин Я.С.* Памяти Льва Копелева: Воспоминания. «Новая и новейшая история», 1997, № 6; *Гришко В.І.* Карби часу. Історія, література, політика, публіцистика, т. 1. К., 1999; *Евтушенко Е.* Последний идеалист. «Общая газета», 1999, 12—18 августа, № 32; Лев Копелев и его «Вуппертальский проект». М., 2002; *Борозняк А.И.* Лев Копелев и его Вуппертальский проект. «Новая и новейшая история», 2003, № 2; *Куликова В.* Перипетии судьбы Льва Копелева. «Великая эпоха», 2007, 5 февраля.

Г.П. Герасимова.

КОПЕНГА́ГЕНСЬКИЙ СОЮ́ЗНИЙ ДО́ГОВІР 1709 між Російською державою і Датським королівством. Підписаний 22 (11) жовт. в м. Копенгаген (Данія) у ході *Північної війни 1700—1721* після перемоги рос. армії над швед. військом у *Полтавській битві 1709.* До серп. 1700 Данія вже була союзницею Росії в антишвед. коаліції «Північний союз». Тоді Датське королівство приєдналося до коаліції (у складі Рос. д-ви, *Речі Посполитої* та Саксонського курфюрства) за умовами підписаного 16 лип. 1699 російсько-датського трактату, ратифікованого 1700 датським королем Фредеріком IV Ольденбургом і рос. царем *Петром I.* У цій угоді Швеція була названа «нападником» і «кривдником» країн-підписантів договору. Приєднуючись до «Північного союзу», Данія зобов'язувалася вести зі Швецією війну «до самого її завершення». У разі спільної перемоги Росія мала отримати Інгрію (у 13—15 ст. так називалася підвласна Новгороду територія народності іжори, а саме — землі по обидва береги р. Нева і пд.-зх. Приладож'я) і Карелію, Річ Посполита — Ліфляндію (пн. ч. сучасної Латвії та пд. ч. сучасної

Датський король Фредерік IV Ольденбург. Портрет роботи невідомого художника. Початок 18 ст.

Естонії) й Естляндію (істор. назва пн. ч. Естонії), а Данія — повернути собі сканд. області Халланд, Емтланд, Харьєдален, Сконе, Блекінге й Бохуслен та острови Ґотланд і Езель, анексовані в неї Швецією після невдалих для Данії датсько-швед. війн 1643—45 і 1657—58. Згідно з планом союзників, Данія 1700 атакувала свого пд. сусіда — герцогство Гольштейн, яке підтримувало Швецію. Тим часом загроза встановлення монопольного контролю д-в «Північного союзу» над акваторією Балтійського м. занепокоїла західноєвроп. країни, спонукаючи їх до відповідних дій. У серп. 1700 об'єднаний флот Швеції, Англії та Голландії (нині Нідерланди) бомбардував датську столицю — Копенгаген. Рос. д-ва обіцяла Данії додаткові субсидії на продовження війни зі Швецією, але король Фредерік IV Ольденбург відмовився від них і вийшов з «Північного союзу». 18 серп. 1700 у замку Травенталь (поблизу Любека, нині місто в Німеччині) Данія підписала мирний договір з Гольштейном на умовах, продиктованих швед. королем *Карлом XII*, — визнання суверенітету Гольштейну та виплата йому (Гольштейну) репарацій за завдані агресією «збитки».

Після Полтав. битви 1709 король Фредерік IV відправив до царя Петра I надзвичайного посланника — барона фон Ранцова «з привітанням государю щодо вікторії полтавської, а також і для вимагання, аби королю його з государем у союз наступальний та оборонний проти Швеції вступити». Переговори Петра I з датським посланником пройшли в м. Торунь (Польща), де тількино, 20 (9) жовт. 1709, було підписано Торуньський союзний договір, за яким до антишвед. війни знову долучився курфюрст саксонський Фрідріх-Август I (див. *Август II* Фридерик). Здобути для Данії субсидію від Росії на поновлення бойових дій у рамках антишвед. коаліції фон Ранцову не вдалося. Впевненість Росії у власних силах і твердість рос. дипломатії змусили короля Фредеріка IV піти на поступки, і рос. посланник у Данії кн. В.Долгоруков та датський міністр О.Граббе підписали в Копенгагені договір — К.с.д. — про російсько-

Шведський король Карл XII. Портрет роботи художника А. Спарре. 1715.

датський антишвед. воєнно-політ. союз на умовах, вигідних царю Петру I. Текст договору містив стислу преамбулу і складався із 10 пунктів, які передбачали, що Данія без усяких субсидій бере на себе зобов'язання: поновити наступальні бойові дії проти Швеції; сприяти поверненню саксонського курфюрста Фрідріха-Августа I на польс. престол у статусі короля Речі Посполитої Августа II; відновити торгівлю та вільний прохід рос. кораблів через підконтрольні Данії балт. протоки; «схиляти» до війни зі шведами Пруссію; узгоджувати свою подальшу зовн. політику з ін. союзниками по «Північному

Г.І. Головкін. Портрет роботи художника І. Нікітіна. Початок 1720-х років.

союзу». У відповідь Росія в разі спільної перемоги над Швецією погоджувалася на повернення Данії анексованих у неї в минулому шведами територій. Для кращого російсько-датського порозуміння рос. посланник кн. В.Долгоруков отримав від царя фінансування в обсязі 1865 *рублів* і наказ підкупати на ці кошти датських міністрів в інтересах Рос. д-ви: «давати їм не одразу, але часто і потроху, щоб завжди дивилися із рук».

Успіхи рос. дипломатії у відбудові «Північного союзу» були належним чином оцінені царем Петром I: перший міністр Посольської канцелярії граф Г.Головкін 1709 був призначений держ. канцлером.

Дж.: Северная война. Документы 1705—1708. СПб., 1892; Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом, 1709—1711. М., 1899; Лавры Полтавы. М., 2001.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 4. СПб., 1830; *Тельпуховский Б.С.* Северная война 1700—1721. М., 1946; *Тарле Е.В.* Русский флот и внешняя политика Петра I. Л., 1949; Письма и бумаги императора Петра Великого, т. 5, вып. 2. М., 1952; *Тарле Е.В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958.

В.А. Рубель.

КОПЕРЖИ́НСЬКИЙ Костянтин Олександрович (04.11(23.10).1894 — 18.03.1953) — літературознавець, фольклорист, етнограф і бібліограф. Н. в с. Глібів (нині село Новоушицького р-ну Хмельн. обл.). Початкову освіту здобув у сільс. школі. 1913 закінчив Кам'янець-Подільську г-зію, 1918 — історико-філол. ф-т Петрогр. ун-ту. Був учнем акад. В.*Перетца*. 1918—22 — викладач історії літератури в середніх школах Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*). Після встановлення в Україні рад. влади вернувся на Батьківщину. 1922—23 — проф. Кам'янець-Подільського ін-ту нар. освіти. Від 1923 знову в Петрограді, працював проф. історії літератури в ун-ті (нині *Петербурзький університет*). 1925 переїхав до *Одеси*, жив тут до 1929, був проф. Одес. ін-ту нар. освіти. Викладав історію літератури та рос. літературу, керував Укр. відділом Наук. б-ки в Одесі. Мав дружні стосунки з А.Музичкою, Р.Волко-

І.С. Коперницький.

вим, М.*Слабченком*, Б.Комаровим, С.Дложевським. 1926—28 опублікував кілька праць з історії театру і літератури: «Театральне та музичне життя Поділля наприкінці XVIII та в перші три десятиліття XIX ст.», «Український письменник XVI століття Василь Суразький» (обидві — 1926), «Громадсько-політична тактика М.Драгоманова у 60-х — першій пол. 70-х рр.», «Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80—90-х років XIX ст.» (обидві — 1927), «З історії театру на Чернігівщині (1750—1830)» (1928). Займався народознавчими дослідженнями («Питання про наукову постанову справи вивчення побуту», «Особливості клубної роботи влітку», «Обжинки: обряди збору врожаю у слов'янських народів нової доби розвитку», «Господарчі сезони у слов'ян», «Яфетична теорія та її значення для етнології»). Після розгрому слідчими ДПУ УСРР одес. українознавчого осередку (в ході розслідування *«Спілки визволення України» справи 1929—1930*) переїхав 1929 до *Києва.* Почав працювати у Комісії давнього українського письменства (під кер-вом В.Перетца), у 1928—30 — дійсний чл. Науково-дослідної каф-ри історії України при ВУАН (під кер-вом М.*Грушевського*), 1931—33 — наук. співробітник каф-ри укр. етнографії при ВУАН, одночасно наук. співробітник Київ. філії Ін-ту Тараса Шевченка, брав участь у редагуванні видань ВУАН (нині *Національна академія наук України*). 1929 в Києві опублікував дві праці — «Українське літературознавство» та «Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття 1917—1927». З початком переслідувань працівників ВУАН переїхав до Ленінграда (нині м. С.-Петербург), працював в Ін-ті антропології та етнографії. На поч. 1934 був заарештований і в берез. цього ж року засуджений за справою «Російської національної партії» («Справа славістів» про створення вченими Москви та Ленінграда контрреволюц. орг-ції, яка нібито планувала здійснити держ. переворот) до 3 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі. Відбувши термін покарання, 1937 був звільнений і отримав дозвіл на проживання в Іркутську (нині місто в РФ). До 1945 працював там у пед. ін-ті завідувачем каф-ри рос. мови, професором. Після *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* переїхав до Ленінграда, працював проф. каф-ри слов'ян. філології Ленінгр. ун-ту.

П. у м. Ленінград.

Архів К. зберігається в Рос. нац. б-ці в С.-Петербурзі (ф. 1006, 25 карток, 1928—53) та у Відділі рукописних фондів *Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України.*

Реабілітований посмертно.

Тв.: Обжинки. Одеса, 1926: До системи поняття часу у слов'ян. К., 1928; Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття 1917—1927. К., 1929.

Літ.: *Гуменюк М.* К.О. Копержинський — бібліограф і книгознавець. В кн.: Формування і використання бібліотечних фондів. К., 1984; *Бузейчук В.* Одеський слід Костя Копержинського. Web: «Корреспондент.net» (http://blogs.korrespondent.net/users/buzeychuk/2637).

І.М. Лисенко.

КОПЕРНИ́ЦЬКИЙ (Коперніцький, Kopernicki) **Ізидор** (Сидір, Ісидор) **Станіславович** (17(05).04. 1825 — 24(12)/25(13).09.1891) — учений, лікар, педагог, політ. діяч. Н. в с. Чижівка Звенигородського пов. Київ. губ. (нині село Звенигородського р-ну Черкас. обл.). Від 1835 навч. у Златопільському уч-щі, від 1838 — у 2-й Київ. г-зії, від 1839 — у Він. г-зії. 1844 став студентом мед. ф-ту Київ. ун-ту (там 1847 вступив до польської антиурядової конспірації). Здобувши 1849 вищу освіту, за фахом служив у чині титулярного радника по військ. лазаретах *Волині*, а також *Бершаді*, Дніпровська (див. *Цюрупінськ*).

Під час *Кримської війни 1853—1856* був у рос. діючій армії. Герой *Севастопольської оборони 1854—1855*, удостоєний орденів св. Анни 3-го ст. (1855), св. Станіслава 2-го ст. (1856), срібної та бронзової медалей на Георгіївській стрічці. 1856 підвищений до колезького асесора (на становищі штабс-лікаря). 1857 взяв відставку й став прозектором анатомії в Київ. ун-ті.

1861 на шпальтах час. «Университетские известия» опублікував попередні результати своїх антропологічних розвідок «Предварительные сведения о краниологических исследованиях над строением славянских черепов». Заклав у *Києві* основу колекції черепів анатомічного музею. Був одним із організаторів і провідників «Товариства таємних польських шкіл», чл. «Провінційного комітету на Русі», у січ. 1863 перетвореного на тимчасовий провід місц. учасників *польського повстання 1863—1864.*

9 квіт. (28 берез.) 1863 виїхав до *Царства Польського*, створював у Каліському пов. повстанські мед. пункти і керував ними. Восени направлений виконувати обов'язки комісара революц. Нац. уряду до *Львова.* Затриманий австрійс. властями, спромігся втекти з-під арешту. 1864 у Бєлграді (Сербія) намагався заробляти на життя приватною практикою. Того ж року переїхав до Румунії і розгорнув у Бухарестському ун-ті анатомічний музей, був за це нагороджений орденом Bene Merenti. Мандрував Європою. Виступив на Міжнар. антропологічному конгресі у Парижі (Франція). На 1-му з'їзді польс. лікарів і природознавців у *Кракові* одержав найвищу нагороду за презентовані препарати. Співпрацював з час. «Correspondance du Nord-Est». Уфундував у Бухаресті польс. читальню.

1871 прибув до *Галичини* (де мешкав у різних містах), зупинився в Кракові. 1876 отримав ступінь д-ра медицини Ягеллонського ун-ту, наступного року заснував наук. зб. «Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej» (видав 14 томів). 1879 висунув ідею скласти етногр. карту Галичини, 1880 оприлюднив відповідний проект. Редагував ж. «Przegląd Akademicki» (1881—89). Тривалий час викладав у Ягеллонському ун-ті безоплатно, 1886 призначений на штатну посаду проф.

Автор понад 100 наук. праць, у т. ч. монографії «O góralach Ruskich w Galicji» («Про руських горців у Галичині»), підготовленої за матеріалами, зібраними ним в експедиції 1888, і названої І.*Франком* «першим систематичним дослідженням українців Карпат», а також статті «Odrzwia ozdobne w chatach górali ruskich» («Оздоблені одвірки в хатах руських горців») — за підсумками подорожі 1889 (вміщено: «Wisła», 1890, t. 4).

Як близький друг О.*Кольберга* опікувався його рукописами, продовжував започатковані ним видання, зокрема багатотомне «Obrazy etnograficzny». Зі спадщини О.Кольберга видрукував «Chełmskie» та «Przemyskie» (зі своєю передмовою).

П. у Кракові від туберкульозу, на який захворів, доглядаючи О.Кольберга.

Літ.: *L.D.* Dr. Izydor Kopernicki. «Tygodnik Illustrowany», 1883, N. 20; Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета св. Владимира. Киев, 1884; *Нейман Ц.Г.* Коперницкий И. Русские горцы в Галичине (Prof. Dr. J. Kopernicki. O góralach ruskich w Galicyi: Zarys etnograficzny). Krakòw, 1889. «Киевская старина», 1889, № 5/6; *В.А.[Антонович В.Б.]* Исидор Станиславович Коперницкий. Там само, 1891, № 12; *Karłowicz J.* Izydor Kopernicki. «Wisła», 1891, t. 5; Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX, t. 2. Warszawa, 1903; *Bystron J.* Bibliografia etnografii polskiej. Kraków, 1919; Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг., К., 1963; Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг. К., 1964; *Kieniewicz S., Sikora P.* Kopernicki Izydor. W: Polski Słownik Biograficzny, t. 13. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968; *Болтарович З.Є.* Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. К., 1976*; Лісевич І.Т.* У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.). К., 1993; *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст. Хмельницький, 1995; *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини. Вінниця, 2007.

П.Г. Усенко.

КОПИЛО́В Анатолій Олексійович (14.07.1936—21.12.2007) — історик-славіст, організатор науки та освіти. Канд. істор. н. (1967), проф. (1991). Заслужений працівник освіти України (1993). Батько С.*Копилова.* Н. в м. *Шепетівка.* Після закінчення Ізяславської серед. шк. (1954) працював учителем семирічної школи. 1955—58 служив у *Радянській армії.* 1963 закінчив істор. ф-т Чернів. ун-ту і відтоді працював у Кам'янець-Подільському пед. інституті (з 1997 — пед. університет, з 2003 — *Кам'янець-Подільський державний університет, з 2008 —* Кам'янець-Подільський нац. ун-т): асистент, ст. викл., доц., професор. 1968—2001 обіймав посади декана історичного ф-ту, проректора, ректора. 1967 захистив кандидатську дис. на тему: «Створення Вітчизняного фронту в Болгарії і його роль у встановленні в країні народно-демократичної влади». 1985 опублікував монографію «Отечественный фронт и народно-демократическая революция в Болгарии». Активно працював у складі редколегій наук. збірників «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки», «Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць», час. «Краєзнавство». Сферою його наук. інтересів були проблеми соціально-політ. історії Болгарії 1940—80-х рр. й укр.-болг. відносин 19—20 ст. В цілому його наук. доробок складає 114 робіт.

Опікувався підготовкою науково-пед. кадрів для навч. закладів Хмельн. обл., збереженням, дослідженням і популяризацією місц. пам'яток історії, розвитком краєзнавчого руху.

Нагороджений орденами, медалями й почесними знаками СРСР та України.

П. у м. *Кам'янець-Подільський.*

Тв.: Отечественный фронт и народно-демократическая революция в Болгарии. Львов, 1985; Хотинське повстання. К., 1989 (у співавт.); Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917—1921 рр.). «УЇЖ», 1999, № 4—5 (у співавт.); Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст. Там само, 2003, № 2; 2005, № 1 (у співавт.).

Літ.: Историки-слависты СССР: Биобиблиографический словарь-справочник. М., 1981; *Баженов Л.В.* Копилов Анатолій Олексійович. В кн.: *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993; Славяноведение в СССР: Изучение южных и западных славян: Биобиблиографический словарь. Нью-Йорк, 1994; Хто є хто в Україні: Бібліографічний словник. К., 1997; «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки», 2001, т. 8; *Красуцький М.І., Степанков В.С.* Копилов Анатолій Олексійович. В кн.: Кам'янець-Подільський державний університет в особах, т. 1. Кам'янець-Подільський, 2003; *Їх же.* Анатолій Олексійович Копилов. «Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць», 2006, т. 7; *Їх же.* Професор А.О. Копилов — вчений-педагог. «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки», 2006, т. 16: На пошану професора А.О. Копилова.

В.С. Степанков.

КОПИЛО́В Сергій Анатолійович (н. 23.06.1963) — історик-славіст, історіограф. Д-р істор. н. (2006), проф. (2006). Син А.*Копилова.* Н. в м. *Слов'янськ.* Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1985). Після закінчення ун-ту працював асистентом, стажистом-дослідником Луцького пед. ін-ту, 1987 стажувався в Софійському ун-ті (Болгарія). 1988 захистив канд. дис. на тему: «Участь Робітничої молодіжної спілки у зміцненні народно-демократичного ладу в Болгарії (1944—1947 рр.)». Від 1988 — у Кам'янець-Подільському пед. ін-ті (з 1997 — пед. ун-т, з 2003 — *Кам'янець-Подільський державний університет*, з 2008 — Кам'янець-Подільський нац. ун-т): асистент, старший викл., доц., проф. Від 2002 — декан істор. ф-ту, з 2006 — зав. каф-ри всесвітньої історії. Цього ж року захистив докторську дис. на тему: «Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку».

Чл. редколегій наук. збірників: «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки»; «Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць»; «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта»; «Славістичний альманах». Автор і співавтор кількох підручників та навчальних посібників. Науковий доробок — понад 100 робіт.

Тв.: Новітня історія країн Європи і Америки (1918—1945 рр.). Кам'янець-Подільський, 1997 (у співавт.); Новітня історія країн Європи і Америки (1918—1945 рр.). К., 2003 (у співавт.); Новітня історія країн Європи і Америки (1945—2002 рр.). К., 2004 (у співавт.); Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII — початок XX ст.). Кам'янець-Подільський, 2005; Джерелознавство нової і новітньої історії країн Європи і Америки. Кам'янець-Подільський, 2007.

Літ.: *Баженов Л.В.* Копилов Сергій Анатолійович. В кн.: *Баженов Л.В.* Поділля в працях істориків і краєзнавців XIX—XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993; Кращі науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів України: Тематичний збірник, вип. 4. К., 2007; *Степанков В.С.* Копилов Сергій Анатолійо-

А.О. Копилов.

С.А. Копилов.

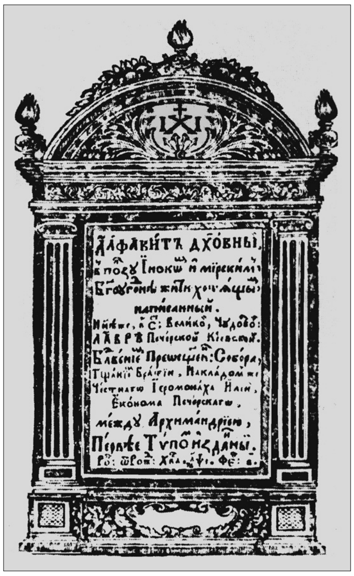

Захарія (*Копистенський*).

вич. В кн.: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет в особах, т. 3. Кам'янець-Подільський, 2008.

В.С. Степанков.

КОПИ́НСЬКИЙ, чернече ім'я Ісайя (2-га пол. 16 ст. — п. 25(05).10.1640) — церк. і культ. діяч. Н. в с. Копин на *Підляшші* в укр. шляхетській сім'ї. Навч. в *Острозькій академії*, можливо, й у Львові. Бл. 1600 пішов з батьківського дому і постригся в ченці в *Києво-Печерській лаврі.* 16 років жив у печері св. Антонія (див. *Антоній Печерський*). Брав активну участь у розбудові Києво-Печерської лаври, *Густинського Свято-Троїцького монастиря.* Був одним із засн. Київ. братства і братської школи (див. *Києво-Могилянська академія*), 1615 разом з Іовом (*Борецьким)*, першим ректором цієї школи, ввів до неї перших учнів. Того ж року був обраний ігуменом *Київського Братського Богоявленського монастиря*, розпочав його буд-во. 1616 став ігуменом *Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* у *Вишгороді*, а 1619 — Густинського Свято-Троїцького монастиря. З допомогою кн. Раїни *Вишневецької* (Могилянки) заснував два монастирі: чол. *Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир* і жін. *Ладинський Свято-Покровський монастир.* 6 жовт. 1620 висвячений на єпископа Перемишльського і Самбірського. У серп. 1628 став архієпископом Смоленським, Чернігівським та всього Сівера. Тоді ж брав активну участь у *Київському православному церковному соборі 1628*, який проголосив анафему на «Апологію» Мелетія (*Смотрицького*). Будучи непримиренним ворогом католицизму (див. *Католицька церква*) та унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*), шукав допомоги в Рос. д-ві, був ініціатором посольств правосл. *духовенства* до *Москви.* 20 черв. 1631 по смерті київ. митрополита Іова (Борецького) обраний митрополитом Київ., Галицьким і всієї Русі, але цей вибір не було затверджено новим королем *Владиславом IV* Ваза і елекційним сеймом *Речі Посполитої* (листоп. 1632). Коли у квіт. 1633 київ. митрополитом було обрано Петра (*Могилу*), вступив з ним у конфлікт. Унаслідок досягнутого компромісу покинув митрополичу кафедру і перейшов у *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*, а після 1635 переїхав на Сіверщину.

Ісайя (Копинський). «Алфавит духовный в ползу іноком и мірским богоугоднѣ жити хотящым написанный...» Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1710. Титульний аркуш.

Автор багатьох листів і послань, один із співавторів публіцистичного тв. *«Протестація»* (1621), написаного від імені нововисвяченої правосл. ієрархії (див. *Феофана III місія в Україні 1620*), спрямованого на захист Православної церкви, нововисвячених єпископів та на захист й піднесення історичної ролі українського лицарства-козацтва. Йому належить також «Алфавит духовный» — філософський твір, що розвиває концепцію пізнання Бога на основі духовного вдосконалення самої людини. В подальшому це вчення знайшло відгук у творах Петра (Могили) і Паїсія (*Величковського*), Григорія *Сковороди* та інших учених Могилянської академії. Твір поширювався в рукописах, уперше виданий 1710, перевидавався понад 20 разів.

П. у м. *Ніжин*, похований у Києво-Печерській лаврі.

Літ.: *Возняк М.* Старе українське письменство. Львів, 1929; *Нічик В.М.* Філософські попередники Г.С. Сковороди. «Філософська думка», 1985, № 2; *Хижняк З.І., Колосова В.П.* Копинський Ісайя. В кн.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст. Енциклопедичне видання. К., 2001.

З.І. Хижняк, В.П. Колосова.

КОПИСТЕ́НСЬКИЙ, чернече ім'я Захарія (псевд. — Азарія; р. н. невід. — п. 21.03.1627) — письменник-полеміст, церк. і культурно-освіт. діяч. Родом з Перемишлянщини, небіж перемишльського єпископа Михаїла (Копистенського). Імовірно, навч. у *Львівській братській школі*, опісля відвідав монастирі в *Галичині* та *Буковині*, деякий час перебував у Путнянському монастирі (нині на тер. Румунії), був архімандритом *Унівського монастиря.* На запрошення архімандрита *Києво-Печерської лаври* Єлисея (*Плетенецького*) прибув до *Києва*, очолив культурно-освіт. гурток, створений архімандритом для здійснення книговидавничої та просвітньої діяльності (див. *Вчений гурток Києво-Печерської ла-*

Захарія (Копистенський). «Казанье на честном погребе... Еліссеа в ієросхимонасех Евфиміа Плетенецкого». Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1625. Титульний аркуш.

Захарія (Копистенський). «Оміліа албо казанье на роковую память... Еліссеа... Плетенецкого». Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1625. Титульний аркуш.

ври). 1616 записався до Київського братства. Після смерті Єлисея (Плетенецького) обраний печерськими ченцями архімандритом (1624). Був високоосвіченою людиною, богословом. Брав участь у підготовці видань «Часослов» (1616), *«Анфологіон»* (1619), «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань св. ап. Павла» (1623) та «Бесіди Іоанна Златоуста на діяння св. апостолів» (1624). Автор полемічних творів «Книга о вірі» (1619—20), *«Палінодія»*, передмов до видань *Києво-Печерської друкарні*, проповідей, виголошених при похованні та в річницю пам'яті Єлисея (Плетенецького; «Казання...» і «Омілія...», видані 1625). Вважається одним з укладачів *Густинського літопису*. У його творах ідеться про тяглість істор. процесу на укр. землях від часів *Київської Русі*, про належність укр. народу до слов'ян. спільноти, відстоюється право українців на своє віросповідання, підкреслюється вклад укр. *еліти* в підтримку освіти та церкви. Ці твори написані книжною укр. мовою, насичені нар. приказками, прислів'ями.

П. у м. Київ, похований в *Успенському соборі* Києво-Печерської лаври.

Літ.: *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. К., 1924; Українська література XVII ст. К., 1987; *Пшеничний Є.* Захарія Копистенський. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997.

О.М. Дзюба.

КОПИ́ЧИНЦІ — місто Гусятинського р-ну *Тернопільської області*. Розташов. на р. Нічлава (прит. Дністра). Залізнична станція. Нас. 7 тис. осіб (2004).

Відоме з 1-ї пол. 14 ст. 1443 тут споруджено замок. 1564 поселення згадується як місто. 1600 в ньому збудовано новий, т. зв. Червоний замок. 1672—83 місто було в складі *Османської імперії*. У 18 ст. власники міста Бавоpовські збудували палац (зруйнований у *Першу світову війну*). Від листоп. 1918 до лип. 1919 — місто в складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. Від 1939 — у складі УРСР. Райцентр 1940—62.

У К. є церкви Воздвиження Чесного Хреста Господнього (1630; дерев'яна) і св. Миколая

Копичинці. Церква Воздвиження Чесного Хреста Господнього (1630, дерев'яна). Фото початку 21 ст.

(1905; мурована), костьол Успіння Пресвятої Богородиці (1802).

Пам'ятники: на честь скасування панщини в *Галичині* (1898; відновлений 1990); Т.*Шевченкові* (1946; реконструйований 1989); полеглим воїнам у *Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945* (1965); діячам ОУН та воякам УПА (1993). Пам'ятний знак жертвам операції «Вісла» (див. *«Вісла», акція 1947*; 2004).

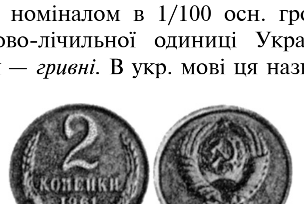
У місті діють Музей театрального мист-ва, Музей пам'яті борців за волю України.

У К. народилися: медики М.Андрейчин і О.Кузів, композитор і диригент В.Вшелячинський, шахіст, міжнар. гросмейстер В.Іванчук, оперні співаки Є.Ласовська, О.Соневицька-Ласовська і К.Чічка-Андрієнко, літератори й публіцисти А.Паламар і М.Савка, митець А.Перейма, краєзнавець Б.Савка, діяч ЗУНР М.Петрицький, діяч ОУН та УПА Я.Кузик, громад. і політ. діяч В.Лисий, генерал юстиції Б.Палій, вишивальниця М.Заребська, польс. мовознавець Ф.Славський. Працював педагогом правозахисник М.Коц.

Літ.: *Савка Б.* Копичинці: Мандрівка через століття. Тернопіль, 2001; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005.

П.З. Гуцал.

КОПІ́ЙКА — назва дрібної монети номіналом в 1/100 осн. грошово-лічильної одиниці України — *гривні*. В укр. мові ця назва

2 копійки. Реверс і аверс. СРСР, 1961.

набула вжитку після поширення на укр. землях грошей Рос. д-ви. У рос. мові з'являється після 1534, коли в ході грошової реформи вел. княгині моск. Олени Глинської (див. *Глинські*) була запроваджена монета, що за вартістю становила 1/100 тогочасного *рубля* і метрологічно дорівнювала новгород. денгам (див. *Денга*), а тому іменувалася спочатку «новгородською денгою» або «новгородкою» і лише згодом — «копійкою» (від рос. слова «копье» — спис; на монеті містилося зображення царя у вигляді вершника зі списом у руці). У 16 ст. 1 руб. = = 100 К. = 200 моск. денгам = 400 *полушкам*. Вага К. постійно зменшувалася (у 16 ст. вона становила 0,68 г срібла), а проба металу (срібла) — погіршувалася. За часів царювання *Олексія Михайловича* 1656—63 було вчинено невдалу спробу запровадити мідну К., рівноцінну срібній. Однак непродумані дії уряду призвели до т. зв. мідного бунту 1662 і припинення реформування грошової системи. Запровадження мідної К., що за вартістю дорівнювала срібній, було здійснене в ході грошової реформи царя *Петра I* 1704. 100 мідних К. дорівнювали 1 срібному рублеві. Від 18 ст. К. стала осн. розмінною монетою *Російської імперії*. В обігу перебували монети номіналом 1/4, 1/2, 1, 2, 3, 4, 5, 10 К. (з міді), 5, 10, 15, 20, 25 та 50 К. (зі срібла).

За часів існування СРСР К. була розмінною грошовою одиницею, що дорівнювала 1/100 руб. (крб.). Випускалися монети 1/2, 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20, 50 К.

Після проведення в Україні грошової реформи і запровадження з 1 верес. 1996 нац. грошової одиниці за 1/100 гривні залишено назву «копійка». В обігу перебувають монети номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 25, 50 К.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

КО́ПНИЙ СУД — назва в 16—17 ст. на укр. (а також на білорус. і литов.) землях суду територіальної громади (або кількох сусідніх громад, переважно сільс., рідше міськ.; походить від слова «ко-

Копійка. Аверс і реверс. Російська держава, 1704.

5 копійок. Аверс і реверс. Російська імперія, 1793.

5 копійок. Аверс і реверс. Україна, 2003.

па», що означало, зокрема, схід громади; див. *Копа*). Збирався за потреби в наперед визначеному місці або там, де було вчинено злочин. Судочинство здійснювали авторитетні й обізнані зі *звичаєвим правом* особи — «мужі добрі, віри гідні», яких обирали на початку суду. До компетенції К.с. належали земельні спори, скарги про завдання шкоди польовим і лісовим угіддям, кримінальні справи тощо. К.с. поєднував слідчі та власне судові функції, передбачав низку пов'язаних між собою процесуальних дій: підготовку до суду («заклич», «заповідь на торгу», оповіщення околиці тощо); зібрання копи, вибори суддів та вислуховування сторін; слідчі дії (обшук, «личкування», «поволання», «гоніння сліду», «тортури» тощо); за потреби — збір другої («головнішої») та третьої («остаточної») копи; визначення винуватців, призначення покарання та його здійснення (від грошових штрафів і тілесних кар аж до смертного вироку «на шибениці»). Копне судочинство вирізнялося значною ритуальністю.

З певними видозмінами елементи К.с. проіснували до серед. 18 ст.

Літ.: *Ефименко А.Я.* Копные суды в Левобережной Украине. «Киевская старина», 1885, № 10; *Її ж.* Народный суд в Западной России. «Русская мысль», 1893, кн. 7—8; *Лащенко Р.М.* Копні суди на Україні, їх походження, концепція і устрій. В кн.: Збірник Правничої при історично-філософській секції Наукового товариства ім. Шевченка, ч. 1—2. Львів, 1925—27; *Його ж.* Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі. В кн.: Записки Української господарчої академії в ЧСР, ч. 1. Подебради, 1927; *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII ст. В кн.: Праці комісії для вивчування історії західноруського та вкраїнського права, вип. 4—5. К., 1928; *Гурбик А.О.* Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. «УІЖ», 1990, № 10; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Його ж.* Правові уявлення та народна правосвідомість. В кн.: Українське суспільство на зламі середньовіччя і Нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. К., 2001; Історія української культури, т. 3. К., 2003; Правовий звичай як джерело українського права XI—XIX ст. К., 2006; *Гурбик А.О.* Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства Литовського. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), вип. 7. К., 2007.

А.О. Гурбик.

П.В. Копнін.

КОПНІ́Н Павло Васильович (27.01.1922—27.06.1971) — філософ. Д-р філос. н. (1955), проф., акад. АН УРСР (1967), чл.-кор. АН СРСР (1970). Н. в с. Гжель (нині село Моск. обл., РФ) у сім'ї селянина. 1939 поступив на філос. ф-т Моск. ін-ту історії, філос. та літератури. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був мобілізований до Червоної армії (див. *Радянська армія*). 1943 став чл. ВКП(б)—КПРС і відновив навчання. Закінчив філос. ф-т Моск. ун-ту (1944) та аспірантуру Моск. пед. ін-ту. 1947 захистив канд. дис. на тему: «Борьба материализма и идеализма в развитии учения о сущности суждения». Цього ж року деякий час працював на каф-рі філософії Академії сусп. наук при ЦК ВКП(б), а потім став зав. каф-ри філософії в Томському ун-ті, де організував філос. аспірантуру й заклав основи місцевої філос. школи з логіки і методології науки. Від 1953 — докторант Ін-ту філософії АН СРСР. 1955 захистив докторську дис. на тему: «Форми мислення та їх роль у пізнанні». Деякий час працював зав. каф-ри філософії АН СРСР, зав. сектору діалектичного матеріалізму Ін-ту філософії АН СРСР.

Від 1958 — у *Києві*, займав спочатку посаду зав. кафедри філософії в Київ. політех. ін-ті, потім — зав. каф-ри діалектичного та історичного матеріалізму в Київ. ун-ті. Від 1962 — дир. Ін-ту філософії АН УРСР (нині *Інститут філософії імені Г.Сковороди НАН України*). Від 1961 — чл. редколегії «Философской энциклопедии», від 1963 — чл. редколегії ж. «Вопросы философии», а також чл. Виконавчого к-ту Міжнар. федерації філос. т-в.

1968 переїхав до *Москви*, працював дир. Ін-ту філософії АН СРСР, був також проф. філос. ф-ту *Московського університету.*

Його творчість і орг. діяльність справили значний вплив на розвиток філос. думки в Україні, *СРСР* та за його межами. Найбільш плідним у його творчості був київ. період, саме тоді він написав свої найвагоміші твори. У 1960-х рр. заснував в Україні новий наук. напрям — логіку наук. дослідження, що розробляє методологічні засоби пізнання наук. дослідження як особливим чином структурованого логічного процесу. Розробив і обґрунтував низку категорій зі стрижневими поняттями «наукова проблема», «науковий факт» та «теоретична система», виділив і проаналізував раціональні форми використання діалектики як логіки наук. пізнання. Запропонував відповідне новим реаліям свого часу тлумачення взаємодії раціонального і чуттєвого, теор. й емпіричного, теор. та практичного, розумового й розсудкового в наук. пізнанні. Розкрив сутність, концептуальну структуру та пізнавальні функції ідеї, наук. гіпотези й наук. теорії як форм систематизації наук. знання, системи теорій і науки як прикладної логіки. З'ясував новий статус об'єкта, наочного образу та абстрактних структур у наук. дослідженні, ввів нестандартні категорії в теорію пізнання — гносеологічний ідеал, краса, віра, свобода. Започаткував розвиток соціологічної науки в системі АН УРСР (нині *Національна академія наук України*). Виступив ініціатором вивчення філос. спадщини мислителів *Києво-Могилянської академії.* Дав початок Київ. школі філософів, був зачинателем і організатором серії Всесоюзних симпозіумів з логіки та методології науки, організатором і учасником багатьох міжнар. філос. наук. форумів.

Написав багато розділів у колективних монографіях, статей у наук. збірниках, журналах. Осн. тв.: «Діалектика як логіка» (1961); «Гіпотеза і пізнання дійсності» (1962); «Логічні основи науки» (1968); «Діалектика як логіка і теорія пізнання» (1973); «Діалектика, логіка, наука» (1973); «Гносеологічні основи науки» (1974); «Проблеми діалектики як логіки і теорії пізнання» (1982).

Був одружений; його дружина Людмила Пилипівна працювала вченим секретарем комісії філософів СРСР—НДР, брала участь у перекладі книги Г.-*В.Гегеля* «Работы разных лет».

П. у м. Москва.

28—29 верес. 2006 філос. факультет Київ. ун-ту провів філос. читання пам'яті П.Копніна.

Тв.: Гипотеза и ее роль в познании. М., 1958; Диалектика как логика. К., 1961; Гипотеза и познание действительности. К., 1962; Идея как форма мышления. К., 1963; Теорія пізнання і кібернетика. К., 1964; Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966; Логические основы науки. К., 1968; Философские идеи В.И. Ленина и логика. М., 1969; Диалектика как логика и теория познания. Опыт логико-гносеологического исследования. М., 1973; Гносеологические и логические основы науки. М., 1974.

Літ.: *Горский Д.П.*, *Лекторский В.А.* Копнин П.В. (1922—1971). В кн.: *Копнин П.В.* Диалектика как логика и теория познания М., 1973; П.В. Копнин. К., 1988; *Попович М.В.* П.В. Копнин: страницы философской биографии. «Вопросы философии», 1997, № 3; Павел Васильевич Копнин: философ и человек. Там само, 1997, № 10; Философы России XIX—XX века. Биографии, идеи, труды. М., 2002; *Завялова М.П.* Томский государственный университет (исторический очерк). Web: Томський університет (http://fsf.tsu.ru/faculty/history/zav.doc); *Алексеев П.В.* Философы Московского университета. Web: Философский факультет Московского государственного университета имени М.Ломоносова (http://www.philos.msu.ru/fac/history/fmu/kopnin.html).

В. Лубський.

КОРАБЛЬО́В Василь Миколайович (24(12).04, за ін. даними, 13(01).01.1873 — 14.02.1936 або 1937) — учений, журналіст, освіт. діяч, мемуарист. Н. в с. Криштопівка (Криштівка, Криштанівка) Павлоградського пов. Катериносл. губ. (нині село Близнюківського р-ну Харків. обл.), за ін. даними — у *Полтаві*. Син педагога. Освіту здобував у Павлоградській та Ніжин. г-зіях, останню закінчив 1893 із золотою медаллю. 1897 завершив навчання на історико-філол. ф-ті Петерб. ун-ту і залишився в цьому закладі для підготовки до наук. діяльності. Того ж року опублікував нарис «Сербия и сербы». Мав відрядження на два роки за кордон. Відвідав, зокрема, Німеччину й *Австро-Угорщину*, з Бєлграда (Сербія) був висланий, оскільки зажив репутації «небезпечного агітатора» своєю пропагандою слов'янофільських доктрин (див. *Слов'янофіли*).

1899—1914 викладав у петерб. реальному уч-щі. На шпальтах наук. преси («Известия Отделения русского языка и словесности», «Византийский временник» та ін.) регулярно друкував різноманітні рецензії, у т. ч. на *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»*. Уміщував мандрівні нотатки, огляди політичних подій і культ. явищ й ін. матеріали в низці часописів, зокрема, таких, як «Педагогический еженедельник», «Русский труд», «Санкт-Петербургские ведомости», «Жизнь», «Литературный вестник», а також у зарубіжних журналах, у галицькому збірнику «Научно-литературный сборник Галицко-русской матицы». 1902 у *Львові* видав брошуру «Памяти Г.И. Успенского». Досліджував творчість М.*Гоголя*, В.*Жуковського*.

Від 1902 редагував «Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества» (з 1904 — «Славянские известия»). Від 1905 виконував обов'язки секретаря Петерб. слов'ян. к-ту, з наступного року помічника гол. редактора газ. «Правительственный вестник», став постійним автором як цього органу, так і спорідненого офіціозу «Русское государство».

Від 1912 читав курси лекцій у Практичній сх. акад., 1913 — у Петерб. історико-філол. та Жін. педагогічному ін-тах. 1915 служив окружним інспектором Петрогр. учбового округу. За рад. влади був — з 1921 — проф. Петрогр. ун-ту (нині *Петербурзький університет*), від 1923 працював у Ін-ті нар. госп-ва, від 1931 — співробітник Ін-ту слов'янознавства в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*). Надрукував спогади «Об Э.Э.Эссене» («Красная летопись», 1931, № 3), статтю «Академик А.Н. Пыпин и славянский вопрос» («Вестник Академии наук СССР», 1933, № 7—9), біографічні нотатки «Памяти академика И.В. Ягича» («Труды Института славяноведения АН СССР», 1934, вип. 2) тощо.

1934 заарештований, безпідставно засуджений і висланий до Алма-Ати (нині м. Алмати, Республіка Казахстан), де й помер. Реабілітований посмертно.

Тв.: Съезд русских славистов. «Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества», 1902, № 1; События в Македонии и Старой Сербии. СПб., 1903; Литературные заметки. СПб., 1908; Памяти В.Н. Гаршина. СПб., 1908; Признательная Болгария. СПб., 1908; Сербская матица и ее деятельность. [СПб.], 1908; Славянский съезд в Праге 1908 года. СПб., 1908; Крах неославизма. «Славянские известия», 1910, № 2; Константин Аксаков. СПб., 1911; Ломоносов. СПб., 1911; Славянский мученик Ян Гус из Гусинца. Пг., 1915.

В.М. Корабльов.

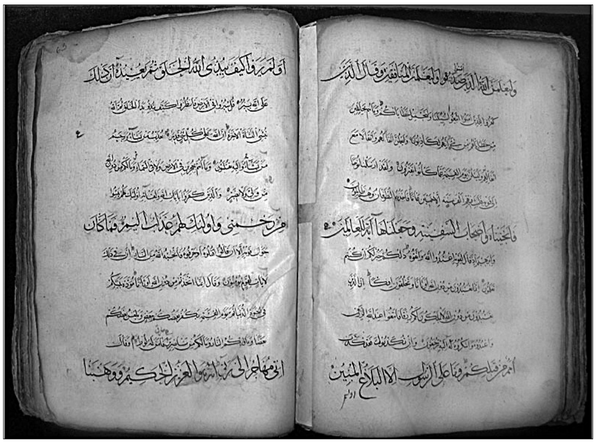
Літ.: Перечень литературных и научных работ В.Н. Кораблева с 1894 по конец 1911. СПб., 1912; *Беляева Ю.* Кораблев. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979; *Семенюк М.С.*, *Рогалина Е.А.* Кораблев Василий Николаевич. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994.

П.Г. Усенко.

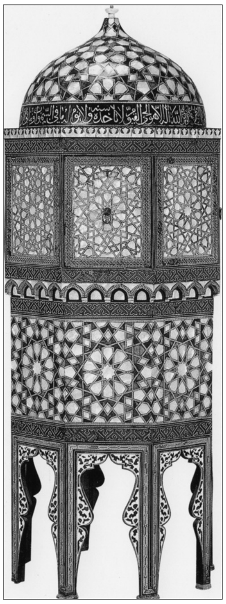
КОРА́Н (Кура́н) — священна книга мусульман. Назва «Кура́н» у перекладі з араб. — «те, що читають, вимовляють». За ін. етимологією назва походить від діє-

Коран. Сторінка рукопису 12 ст.

Коран. Список першої половини 17 ст.

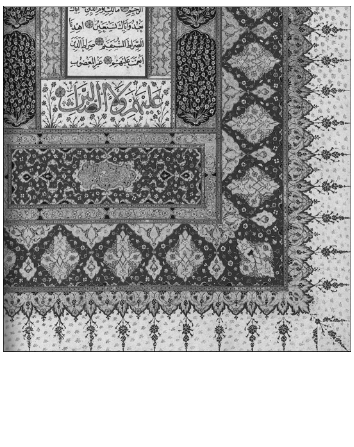

Скриня для зберігання Корану. Туреччина, початок 17 ст.

слова «карана» («збирати, згортати в одне ціле»).

Історія виникнення. Зміст К. складають пророцтва Мухаммада (Магомета). Мухаммад бен Абдаллах ал-Курайші. Н. бл. 570/71 в м. Мекка (нині місто в Саудівській Аравії). Купцем їздив у Сирію, де завдяки християнам (див. *Християнство*) та іудеям (див. *Іудаїзм*) познайомився з ученням про єдиного Бога (араб. — Аллах). Місія Мухаммада почалася бл. 610. Він намагався поширити *іслам* в Мецці, але його спроби були сприйняті переважно вороже. Зневірившись у жителях Мекки, переїхав 622 у м. Ясріб (Медину, нині місто в Саудівській Аравії) на запрошення тамтешніх послідовників. У Медині він продовжував свою місію до самої смерті (632).

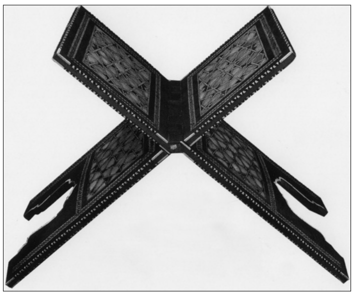
Проповіді Мухаммада звичайно запам'ятовувалися на слух. Тих, хто знав напам'ять усі проповіді, називали хафізами («хранителями Корану»). Після смерті Мухаммада халіф Абу-Бакр ас-Сиддик (632—34) за порадою Омара (наступний халіф; 634—44) доручив колиш. секретареві пророка Зейду ібн-Табіту звести в єдиний текст усі пророцтва за всіма існуючими записами та усними переказами. Підготовлений звід отримав назву «ес-сохоф» і призначався для приватного користування Абу-Бакра і Омара, а зберігався у вдови пророка Хефсе. Решта мусульман продовжували читати К. по пам'яті та власних записах, що спричинило появу його різних редакцій, передусім у плані правопису й мови. Тому халіф Осман (644—54) замовив Зейдові підготувати одну заг. і обов'язкову для всіх редакцію К. на курайшитському діалекті. Зейд повторно упорядкував текст К., поділивши його на глави (сури), і 650 р. підготував чотири примірники — для Медини, Куфи (нині м. Ель-Куфа), Басри (нині обидва в Іраку) і Дамаска (нині столиця Сирії). Ін. записи К. були знищені. Редакція Османа дійшла в незмінному вигляді до наших днів.

Коран. Фрагмент сторінки. Туреччина, 16 ст.

Зміст і догматика Корану. Згідно з мусульманським богослов'ям (калам), К. вважається одвічним і несотворенним. У самому К. стверджується, що ця книга не створена людьми, а є божественним одкровенням. Вона є об'єктом найбільшого шанування й поклоніння мусульман. Сама процедура її читання становить священний ритуал. Правовірний приступає до читання після ритуального омивання. Повчання, заборони, настанови К. торкаються буквально всіх питань життя і смерті правовірного мусульманина. Сусп.-політ. відносини, екон. проблеми, питання війни та миру, взаємостосунків між народами, проблеми побуту, шлюбу, сім'ї, виховання — усе це займає важливе місце у «Священному писанні» ісламу. У читанні К. правовірні мусульмани шукали ліки від усіх хвороб. Мулли, імами читали К. над ліжком хворого, щоб відігнати хворобу. Багато хто з правовірних мусульман і досі вірить у те, що 36-та сура К. «Йа сін» володіє лікувальними властивостями. «Йа сін» читається й над узголов'ям покійного. Перш ніж почати будь-яку справу, правовірний мусульманин прочитає молитву «Істіхар» (араб.: «прошення добра» в Аллаха).

Своє повчання Мухаммад ототожнював із повчанням Мойсея й Ісуса Христа, Старий Заповіт і Євангеліє (див. *Біблія*) визнавав священним писанням, а свою коранічну проповідь розглядав як наступну стадію пророцтва. Не вважаючи Ісуса втіленням Бога (мусульмани заперечують існування Трійці), К. змальовував Його як посланця Божого, проте визнавав, що народився Ісус чудесним чином від пресвятої діви Марії («Батуль Марьям») і отримав від Бога незрівнянний дар творити чудеса, особливо дар воскрешати мертвих, тоді як сам Мухаммад народився природним чином і не

Підставка для читання Корану. Туреччина, початок 17 ст.

був удостоєний чудотворення. Іслам увібрав більше єврейс., ніж християн., догм та звичаїв. Та й сам образ Аллаха більше нагадує грізного старозаповітного Яхве, ніж Ісуса Христа. У К. Аллах постає невидимим, проте всевидющим. К. забороняє зображати Бога і пророків, замість зображення ликів святих правовірні мусульмани застосовують рослинний орнамент (арабески). При Аллахові є сонм ангелів, у числі яких Джібріль і Михаїль, проти нього воює відступник Ібліс (від грец. «діаблос»), інакше — Шайтан (єврейс. «Сатана»).

К. говорить про те, що в людини вільна воля і від людини цілком залежить, чи потрапить вона в рай чи в пекло. Оскільки Бог всевидячий, Він наперед наділив людину муками або блаженством. Звідси одні мусульмани, подібно до християн-кальвіністів (див. *Кальвінізм*), виводять фаталістичне вчення про напередвизначення, але ін., напр. персишиїти, відмовляються бачити в пророцтвах К. підстави для твердження про фаталізм. Пекло і рай змальовані в К. натуралістично: у пеклі — вогонь, у раю — тінисті сади, медові ріки, розкіш і, окрім воскреслих земних дружин, — ефірні діви-гурії. Щоб потрапити до раю, кожний правовірний мусульманин за життя повинен дотримуватися «п'яти стовпів» ісламу: 1) визнавати єдиного Бога і пророчу місію Мухаммада (шахада); 2) 5 разів на день молитися за встановленим зразком (салат); 3) постити вдень протягом усього місяця Рамадан (саум); 4) вносити податок на користь бідних, милостиню-десятину (закят); 5) хоч раз у житті здійснити паломництво на поклоніння (хаджж) до Мекки, при умові, що цьому не

перешкоджають слабке здоров'я і матеріальний стан. Крім того, К. рекомендує здійснювати жертовні вчинки та зобов'язує йти в «джихад», тобто у священну війну за віру проти невірних, якщо невірні нападають першими. К. не тільки накладає на правовірних суто реліг. обов'язки і вчить догматам, а й дає юрид. розпорядження, встановлюючи сусп. норми та регламентуючи повсякденні відносини між людьми. Таким чином, він є гол. джерелом мусульманського права («фікх»).

Структура Корану. К. складається із 114 сур (глав), кожна з яких ділиться на вірші («аяти», буквально — чудо, знамення). Кількість аятів у різних сурах коливається від 3 до 286. Недостатньо підготовленому читачеві важко розібратися у змісті К., оскільки священна книга мусульман не має будь-якого плану. К. складається з мовлень і проповідей, повчальних історико-реліг. розповідей про долю стародавніх народів і посланих до них пророків, із притч та заклинань, з етико-правових і обрядових настанов. Усі вони проголошувалися Мухаммадом протягом більше двох десятків років перед різною аудиторією.

К. не має цілісної сюжетної, тематичної, хронологічної або ін. послідовності. У викладі матеріалу відсутні система й зв'язок. Сури розміщено за принципом поступового зменшення обсягу — від найдовшої (за винятком першої) до найкоротшої. Мусульманська традиція вважає 86 сур мекканськими (610—22), 28 — мединськими (622—32). Мединські сури загалом довші, ніж мекканські. Європ. вчені встановили, що пристрасні монологи про всемогутність єдиного Бога і неминучу відповідь у Судний день, ін. словами — короткі, палкі й енергійні сури, які були розміщені Зейдом наприкінці К., належать до раннього, мекканського, періоду життя пророка, а от довгі сури із сухими повчаннями та законодавчими розпорядженнями, розміщені Зейдом на початку збірки, — до пізнього, мединського, періоду. Існують суперечності між сурами різного часу. Напр., у давніших сурах ішлося про те, що у вживанні вина «є і користь» [2: 219], тільки не можна молитися у п'яному стані, коли не розумієш, що говориш [4: 43]. Пізніша сура спростовує ці місця К., трактуючи вживання спиртних напоїв як великий гріх [5: 90].

Перша сура — «ал-Фатіха» («Відкриваюча Книгу») — одна з найкоротших, однак хронологічно в К. вона не є першою, оскільки виголошена набагато пізніше. На початку книги вона посіла місце тому, що має характер вступної молитви, в якій розкривається суть єдинобожжя і поклоніння. Мусульмани вважають її текст найважливішим і повторюють його як молитву набагато частіше від ін. місць К. «Ал-Фатіхою» відкриваються молебні, реліг. збори мусульман, напуття перед дорогою, особливо перед паломництвом. У цілому «ал-Фатіха» аналогічна за ритуальним значенням християн. молитві «Отче наш».

Форма і стиль Корану. Пророк Мухаммад подавав одкровення у формі римованої прози. Коли на мові оригіналу К. читає добре натренований читець, створюється враження декламації, що емоційно діє на слухачів. Граматика К. не завжди правильна, і якщо це не помічається, то тільки внаслідок того, що араб. філологи звели його помилки в правила мови. Стиль К. визнається яскравим, образним, барвистим.

Будучи переважно реліг.-філос. і законодавчою пам'яткою, К. є й унікальною історико-культ. пам'яткою Аравії кін. 6 — 1-ї третини 7 ст., і водночас — літ. твором з худож. достоїнствами. Це глибокий психологічний документ, що відобразив етапи еволюції особи Мухаммада, його становлення як віровчителя і людини нової епохи. Сприйнятий як слово Аллаха, К. зіграв виняткову роль у формуванні єдиної літ. мови араб. народів і в її розповсюдженні в країнах Азії та Африки. Слова й вирази з К. увійшли до літературної та повсякденної мови мусульман незалежно від їх національності. Натяки на образи і мотиви К. насичують літ. мусульманського Сходу і не тільки її.

Коментарі, видання, переклади Корану. Багато труднощів у розумінні тексту К. зумовлені своєрідністю його змісту й форми. До того ж багато потаємних проявів духовного світу людей родового сусп-ва стародавньої Аравії виявилися назавжди втраченими для нашого розуміння. Здебільшого вони були призабуті навіть для середньовічних мусульман.

Для правильного розуміння суті сказаного в К. в ісламі сформувалася певна традиція тлумачення Священного тексту, котра отримала назву «тафсір» (коментар). Провідними коментаторами К. були: Табарі (838—923), Замахшарі (1074—1143), Бейдаві (п. бл. 1286), Союти (1445—1505).

К. не раз перекладався на іноз. мови, хоча мусульманські богослови тривалий час негативно ставилися до цього. У Європі з К. вперше познайомилися 1143, коли він був частково перекладений на лат. мову в Толедо (нині місто в Іспанії). 1534 з'явився повний лат. переклад К., виданий Т.Бібліандром у Базелі (Швейцарія); 1698 у Падуї (Італія) вийшов ще один лат. переклад Л.Мараччі; 1547 у Венеції (Італія) — італ. переклад А.Аррівабене. 1647 К. був перекладений на франц. мову А. дю Ріє (Париж), в 1734 — на англ. мову Дж.Селем (Лондон) — і в 1772 — на нім. мову Фр.Мегерліном (Франкфурт). Новіший франц. переклад з араб. оригіналу здійснено Р.Блашером (Париж, 1945—51, т. 1—2).

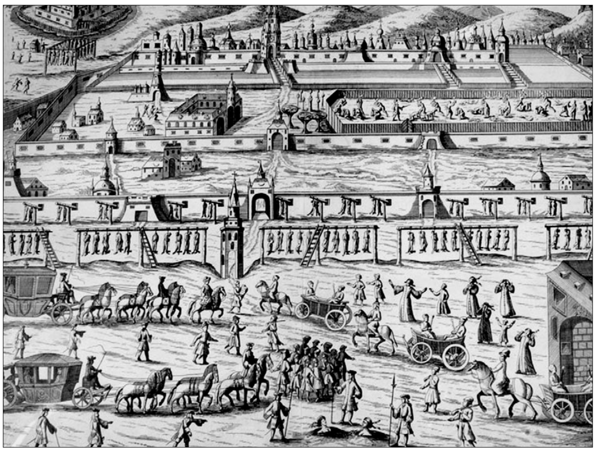
Видання А. дю Ріє було перекладене на рос. мову 1716 П.Постніковим. У 70-х рр. 19 ст. майже водночас і незалежно один від одного було зроблено два переклади К. на рос. мову, цього разу вже з араб. оригіналу. Автором першого з них (1871), так і не надрукованого, був Д.Богуславський (1826—93), другий переклад (1878) належав Г.Саблукову (1804—80). Серйозним недоліком перекладів Д.Богуславського, Г.Саблукова, так само й західноєвроп. перекладів 19 — поч. 20 ст., було те, що в розумінні тексту перекладачі систематично зважали на коментарі мусульманських тлумачників-екзегетів, які вносили в тлумачення «Священної книги» ідеї та поняття, що з'явилися через кілька століть після появи К. і нерідко були чужі поглядам його автора. Лише 1986 і 1990 був здійснений і виданий повний переклад І.Крачковського з мови

В.Ю. Корбутяк.

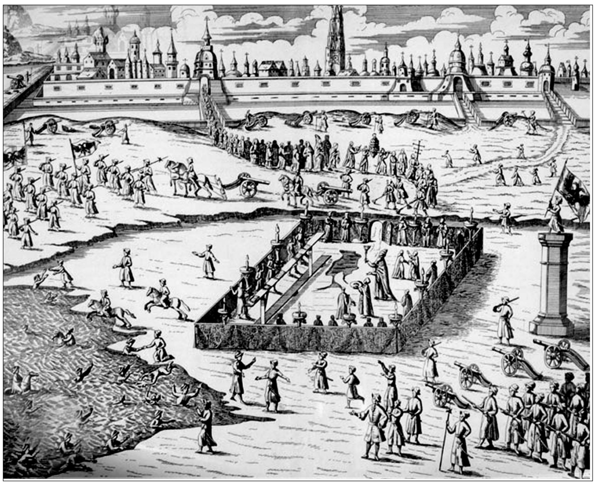
оригіналу. Гол. досягненням І.Крачковського є те, що в перекладі К. він спирався переважно на контекст і слововживання самої пам'ятки, не звертаючись по можливості до спец. словників і посібників, особливо до богословських коментарів — тафсірів.

В Україні досі немає власного повного перекладу Священної книги мусульман. Виняток становить переклад К. кримськотатар. мовою (1998), виконаний не з мови оригіналу. Існують і два україномовні переклади поч. 20 ст. львів'ян О.Абраньчака-Лисенецького та В.Лезевича, виконані з європ. мов; безпосередньо з арабської переклад окремих сур К. зроблено В.Рибалкіним (2002). *А.Кримський* на поч. 20 ст. зробив пер. на рос. мову сур К. старішого періоду.

Й.-Г. Корб. «Diarium itineris in Moscoviam Perillustris». Відень, 1701. Гравюра «Страта стрільців у Москві у 1698 р.»

Й.-Г. Корб. «Diarium itineris in Moscoviam Perillustris». Відень, 1701. Гравюра «Водохреща у Москві наприкінці 17 ст.»

Вид.: Суры старейшего периода. Пер. с объяснениями. А.Е. Крымского. М., 1905; Коран. Казань, 1907; Коран. М., 1990; Коран: Сказания, предания, притчи: (цитаты с коммент.). М., 1991; Коран. К., 2002.

Літ.: *Авксентьев А., Мавлютов Р.* Книга о Коране. Ставрополь, 1984; *Климович Л.* Книга о Коране, его происхождении и мифологии. М., 1988; *Джаббаров С.* Мифология Корана и ее земные корни. Ташкент, 1990; *Курайши Х., Емыкова-Темиржанова Р.* Тематическая систематизация стихов Корана (по актуальным вопросам современности). Нальчик, 2000; Al-Kuran. В кн.: The Encyclopaedia of Islam. Brill, 2003.

Н.М. Каймакан.

КОРБ Йоган-Георг (бл. 1670 — бл. 1741) — австрійс. дипломат посольства герм. імп. Леопольда I Габсбурга в *Москві* (1698—99). 1701 видав у *Відні* книгу «Diarium itineris in Moscoviam Perillustris» («Щоденник подорожі до Московії»). У ній є, зокрема, цікаві відомості про укр. *козацтво* й перебіг воєн. дій на укр. землях, є кілька гравюр, на яких зображені сцени штурму запорожцями турец. фортець Пн. Причорномор'я. На думку К., козаки є «важливою підмогою для царських сил. Московити схиляють їх на свій бік щорічними подарунками, а найщедрішими обіцянками намагаються втримати від того, щоб вони не перейшли на бік поляків... Цей народ (козаки) сильний і перевищує московитів і військовим умінням, і хоробрістю».

Літ.: *Січинський В.* Чужинці про Україну. К., 1992.

В.А. Чабаненко.

КОРБУТЯ́К Василь Юлійович (27.11.1883 — після 09.10.1937) — політ. діяч. Н. в с. Балинці (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.) в бідній сел. родині. Після закінчення сільс. школи виїхав на заробітки до Пн. Америки. 1912 працював у Канаді та США, брав там участь у робітн. русі, 1916 став чл. Укр. федерації Соціаліст. партії США. Повернувся на Батьківщину 1920 і включився в комуніст. рух. Був делегатом від *Коломиї* 1-го з'їзду Комуніст. партії Сх. Галичини у *Львові* (1921). 1923 очолив Коломийський окружком *Комуністичної партії Західної України*. 1924 був організатором виступу селян у м-ку *Заболотів*. На 2-му з'їзді КПЗУ 1925 в *Москві* відстоював лінію на приєднання західноукр. земель до УСРР, був обраний чл. ЦК КПЗУ. Переслідувався польс. владою. 1930 виїхав до УСРР. Під час «більшовицьких зачисток» 10 листоп. 1933 засуджений Колегією ДПУ УСРР до 5 років таборів. Утримувався на Соловецьких островах (див. *Соловки*). Рішенням Окремої трійки Управління НКВС Ленінградської обл. РРФСР від 9 жовтня 1937 засуджений до смерті. Страчений.

Літ.: *Бортей П.І., Фінчук М.С.* Першотравнева демонстрація у Заболотові. В кн.: За владу Рад. Львів, 1957; *Медведенко М.* Червоні прапори над Покуттям. В кн.: За волю народну: Біографічні нариси про видатних діячів революційного руху в Західній Україні. Львів, 1959; *Зільберман М.* Революційна боротьба трудящих Західної України (1924—1928 рр.). Львів, 1968; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Білокінь С.* Соловки. Списки репресованих. Web: «Меморіал» (http://memorial.org. ua).

К.Є. Науменко.

КО́РГУН Михайло Васильович (н. 1924) — художник-різьбяр. Засл. майстер нар. творчості України (2001). Н. в с. Яцини (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.). Під час *Другої світової війни* вивезений до табору праці в Німеччині. По завершенні війни залишився на еміграції. 1947 взяв участь і здобув 2-ге місце на організованій *Міжнародною організацією в справах біженців* при ООН мистецькій виставці в м. Амберг (Німеччина). 1948 разом із дружиною виїхав до Франції, 1952 — до США, оселився в м. Трой (шт. Нью-Йорк). Працював інструментальником на заводі, давав уроки писанкарства та різьблення по дереву при церквах, а від 1972 — у школах м. Трой. 1990 заснував і оформив музей церкви св. Миколая в м. Трой.

Його роботи — виточені на верстаті вази, декоративні тарелі, скриньки, барильця, келихи, речі хатнього вжитку тощо — експонувалися на багатьох (бл. 60) виставках та фестивалях у США і Канаді. Після 1992 вони виставлялися також в Україні. К. є постійним учасником укр. фестивалю «Верховина» у Глен Спей (шт. Нью-Йорк). Працює і як скульптор, творить барельєфи. Його праці зберігаються в музеях США (Лос-Анджелес, Філадельфія) та України (*Київ*, *Полтава*).

Коргун М. «Кий, Щек, Хорив та сестра їх Либідь». Різьба по дереву.

Статті про методику своєї творчої роботи друкує у спеціалізованих часописах (США, Велика Британія).

Майстер вносив пожертви на підтримку *Світового конгресу вільних українців*, *Української вільної академії наук* та ін. організацій, фінансував видання «Словника митців Полтавщини» (2002), ж. «Народне мистецтво», підготовку до видання альманаху «Видатні постаті закордонного українства».

Є чл. Укр. нар. союзу, Спілки художників України, Спілки нар. майстрів України.

1989 орг-ція «Національний вклад у мистецтво» (США) представила його до держ. нагороди «Національна спадщина». Нагороджений почесною грамотою орг-ції «Нордіст Вудворкерс Асосіейшен» (1995; США), має багато відзнак від Респ. партії та президентів США (Р.Рейгана й Дж.Буша).

Тв.: Моя техніка різьби і точіння. Полтава, 1999.

Літ.: Талановитий різьбар. «Народна воля» (Скрентон, США), 1988, 18 лют.; *Clements I.* Troy man carves scenes for bi-centennial. «The Record» (Troy, USA), 1988, 11 may; Michael Korhun carves bicentennial plaque. «Chip Chats» (Cincinnati, USA), 1989, № 4.

І.І. Винниченко.

КОРД, холодна зброя. Слово «корд» у значенні виду зброї походить від перського слова «кард», яким перси свого часу означали різновид залізного ножа. В європ. країнах цим словом називали кинджали з досить довгим клинком (інколи до 60 см), товщина якого була середньою між товщиною шаблі й меча, аналог європ. палаша. У польс. кіннотників був на озброєнні до кін. 18 ст. У Росії так іменували коротку шпагу, що стала прототипом кортика.

Б.В. Черкас.

КОРДО́Н ДЕРЖА́ВНИЙ — лінія на поверхні Землі (суходолу та водного простору), а також вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, яка визначає межі тер. *держави* (її суші, вод, надр, повітряного простору) і відділяє її від тер. ін. д-в і відкритих морів. К.д. між сусідніми д-вами визначається в договірному чи законодавчому порядку шляхом делімітації та демаркації. Делімітація К.д. — це визначення в договорі заг. напрямку лінії кордону та її графічне зображення на карті, що додається до договору. Демаркація — це позначення з допомогою прикордонних знаків лінії К.д. на місцевості. Делімітацію проводять спец. комісії, які створюються згідно з договором про К.д. між сусідніми д-вами. При цьому будь-які відхилення від лінії К.д., зафіксованої в договорі, що можуть бути спричинені особливостями місцевості (зміна русла річки чи рельєфу тощо), узгоджуються на держ. рівні. Згідно з міжнар. правом, держ. кордони є недоторканними. На К.д. встановлюється спец. режим, а на місцевості, що прилягає до нього, — прикордонний режим, який визначається внутр. законодавством за погодженням між прикордонними державами.

Літ.: Соціально-економічна географія України. Львів, 1994; *Ковтун Л.П., Маркова О.Є.* Словник-довідник слухача з військової географії. К., 2000.

М.Ф. Дмитрієнко, О.Є. Маркова.

КОРДО́НИ ДЕРЖА́ВНІ УКРАЇ́НИ, принципи та історична практика їх визначень. Сучасний держ. кордон (див. *Кордон державний*) України з Білоруссю, Молдовою, Польщею, РФ, Румунією, Словаччиною та Угорщиною є підсумком тривалого процесу його визначення у 20 ст. На цей процес впливали найрізноманітніші об'єктивні та суб'єктивні чинники. Головним став фактор заселеності тих чи ін. площ суходолу українцями (ідеться про укр. етнічну територію, тобто про корінні етнічні землі, де утворилася укр. народність, та про безпосередньо прилеглі до них колонізовані (тобто освоєні й заселені) землі, де українці становлять більшість). Далі це адм.-тер. поділ тих д-в, у складі яких перебували укр. землі. І насамкінець — економічний, географічний та ідеологічний чинники.

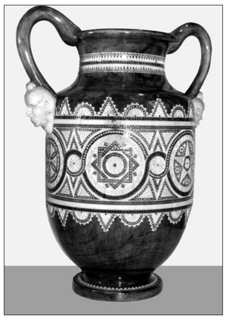
Перед *Першою світовою війною* тер. розселення українців перебувала в складі двох імперій — *Російської імперії* та *Австро-Угорщини*. Внаслідок аграрного перенаселення ті укр. селяни, які змушені були в пошуках роботи покидати рідні місця, осідали здебільшого не в найближчих містах, а на придатних для землеробства вільних землях. Водночас нас. *міст* на території розселення українців поповнювалося переважно представниками ін. націй. Оскільки в Австро-Угорщині вільних земель не було, то поширеним явищем серед українців тут стала еміграція на амер. континент. У Рос. імперії укр. корінні етнічні землі протягом тривалого часу межували з малозаселеними тер., саме ці тер. й стали колонізовувати укр. переселенці. В результаті цього суцільна тер. розселення українців за кілька століть істотно розширилася. У колонізаційних процесах поряд з українцями брали участь також росіяни й представники багатьох ін. народів.

За оцінками В.*Кубійовича*, зробленими в 1930-х рр., перед І світ. війною суцільна тер., на якій українці складали абсолютну більшість, становила 718,3 тис. км^2, з яких 89,5 % цих земель були у складі Росії, а 10,5 % — у складі Австро-Угорщини. За оцінками М.*Шаповала*, тер., на якій українці чисельно переважали всі ін. національності, разом узяті, була дещо більшою: перед 1914 вона становила 739 тис. км^2 (у т. ч. в Росії — 665 тис. км^2, в Австро-Угорщині — 74 тис. км^2). На цих землях у той час проживало 46 млн осіб (у т. ч. в Росії — 39,6 млн, в Австро-Угорщині — 6,4 млн), з них: 32,662 тис. (71,0 %) — українців,

М.В. Коргун.

Коргун М. Різьблені вироби.

5,379 тис. — росіян (11,7 %), 3,796 тис. (8,2 %) — євреїв, 2,079 тис. (4,5 %) — поляків, 871 тис. (1,9 %) — німців.

Контури суцільного укр. етногр. масиву в Рос. імперії вперше були визначені Всерос. переписом 28 січ. 1897 (див. *Перепис населення всеросійський 1897*). Нац. склад нас. під час перепису визначався за рідною мовою. Однак певна кількість українців за походженням, які зазнали впливу асиміляційних процесів — як стихійних, так і свідомо спрямованих царською адміністрацією, не назвала своєю рідною мовою «малоросійську» (так укр. мова була іменована в анкетах). Цей фактор є вагомою підставою для того, щоб вважати, що реальна кількість українців була значно більшою, ніж це показав перепис.

За даними перепису 1897, українці становили абсолютну більшість у 9 губерніях. У *Подільській губернії* проживало 2 млн 442,8 тис. українців (це становило 80,9 % усього її нас.), у *Київській губернії* — 2 млн 819,1 тис. (79,2 %), *Волинській губернії* — 2 млн 95,6 тис (70,1 %), *Полтавській губернії* — 2 млн 583,1 тис. (93,0 %), *Харківській губернії* — 2 млн 9,5 тис. (80,6 %), *Чернігівській губернії* — 1 млн 526,1 тис. (66,4 %; в укр. повітах — від 86 до 98 %), *Катеринославській губернії* — 1 млн 456,4 тис. (68,9 %), *Херсонській губернії* — 1 млн 462,0 тис. (53,5 %), *Таврійській губернії* — 611,1 тис. (42,2 %, у материковій частині — 60,6 %). У кожному з повітів цих губерній, за винятком 4 пн. повітів Чернігівщини та півострівної частини Таврійської губ. (Крим), українці становили абсолютну, зрідка — відносну більшість.

Ще в одній адм.-тер. одиниці Російській імперії — Кубанській обл. — українці становили відносну більшість. Тут проживало 1 млн 270,6 тис. українців (47 % нас. обл.). Водночас у Темрюцькому відділі цієї області частка українців складала 75 %, Єйському — 74 %, Єкатеринодарському — 52 %. Чималим був відсоток українців і в Майкопському (31 %), Баталпашинському (27 %) відділах та Туапсинському (24 %) окрузі Чорноморської губернії (виділена з Кубанської області 1896).

Чимала кількість українців мешкала на тер. окремих повітів ін. губерній, що межували з 9 укр. і становили суцільний укр. етногр. масив. Так, у Бессарабській губ., на пд. зх. цього масиву укр. земель, українців було 379,7 тис., що становило 19,7 % усього нас. При цьому вони переважали в Хотинському повіті (56 %) і складали відносну більшість в Акерманському (26 %).

На крайньому сх. укр. етногр. масиву — в *Області Війська Донського* — проживало 719,7 тис. українців, що складало 28,1 % нас. області. У Таганрозькому повіті українці становили абсолютну більшість (61 %), а ще в 3-х — Ростовському (31 %), Донецькому (38 %) та Сальському (28 %) — значну частину місц. нас. Осн. нас. були українці і в Новогригор'євському повіті

Ставропольської губ. — 50 %. У 2-х повітах цієї губернії — Медвеж'єнському (45 %) та Александрівському (38 %) — українці не складали абсолютної більшості.

Велика кількість українців проживала за межами осн. 9 губерній у повітах ін. губерній на пн. сх. від осн. губерній. Так, у Курській губ. їх було 527,8 тис. (22,3 %), при цьому у Грайворонському повіті — 58 %, Путивльському — 52 %, Новооскольському — 51 %. Були повіти, де українці становили значну частину нас. і проживали здебільшого у волостях, які межували з укр. повітами. Це Суджанський (48 %), Рильський (36 %), Корочанський (34 %), Бєлгородський (21 %) повіти. У Воронезькій губ. мешкало 915,9 тис. українців, причому в Богучарському повіті вони становили 82 %, в Острогозькому — 90 %, Бирюченському — 71 %, Валуйківському — 51 %. Безпосередньо межувало з укр. повітами й укр. нас. Павловського повіту (42 %).

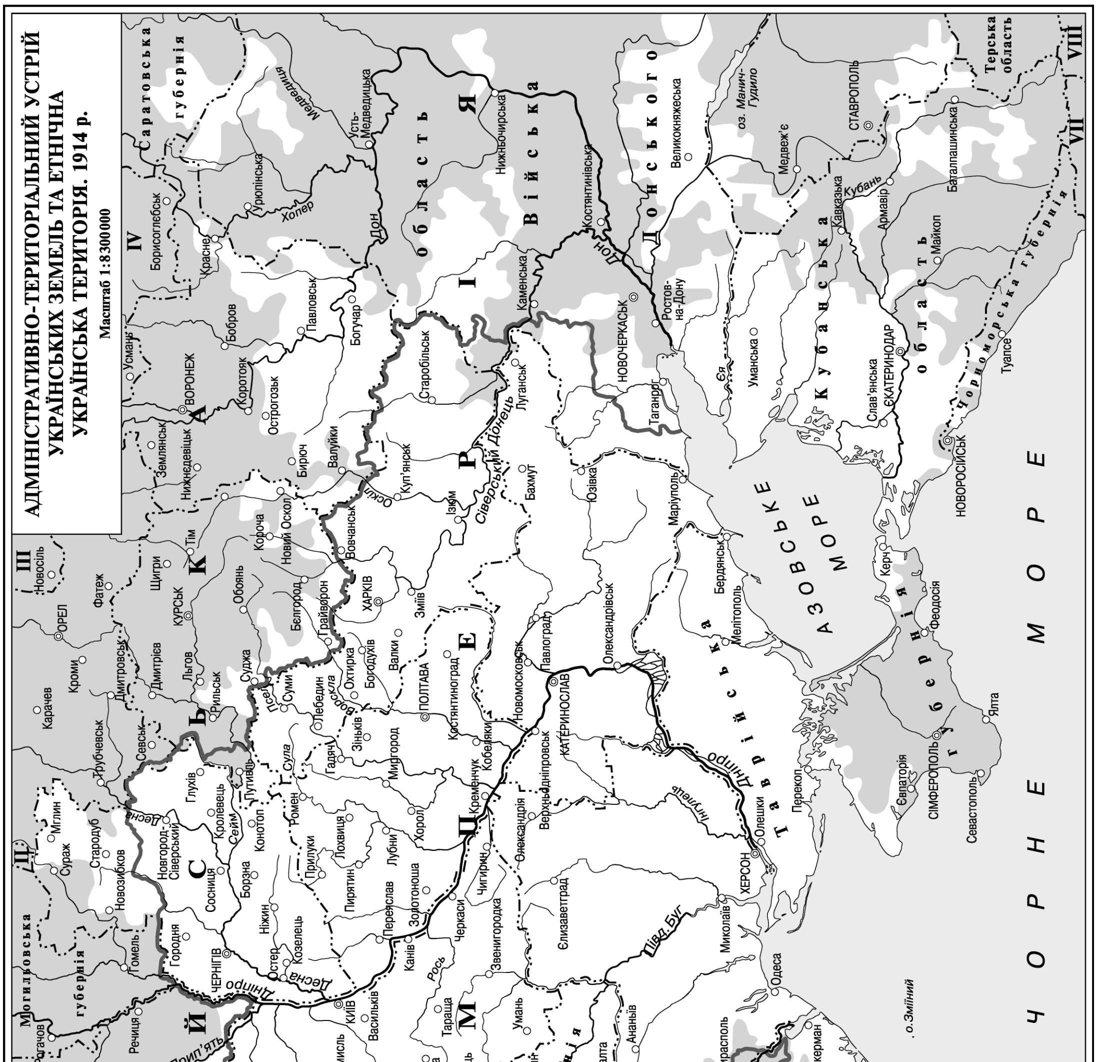
На пн. зх., у Гродненській губ., мешкало 262,5 тис. українців (22,6 %). При цьому частка українців у Кобринському повіті складала 80 %, Брестському — 63 %, Бєльському — 39 %. У Люблінської губ. *Царства Польського* проживало 196,5 тис. українців (16,9 %), при цьому вони чисельно переважали у Грубешівському (60 %) та Томашовському (50 %) повітах і становили значну частину населення в Холмському (33 %) та Білгорайському (20 %) повітах. У Седлецькій губ. жило 107,8 тис. українців (14 %), зосереджених переважно у Влодавському повіті (56 %), дещо менше їх було у Костянтинівському (36 %) та Бєльському (38 %) повітах (у Бєльському повіті Седлецької губ. проживало 29 тис. українців, а в однойменному повіті Гродненської губернії — 64 тис.). З метою нейтралізації польс. впливів на тер. тих повітів Люблінської та Седлецької губерній, що були заселені переважно українцями, 23 черв. 1912 було утворено *Холмську губернію*, 50 % її нас. були українцями.

В Австро-Угорщині українці (понад 4 млн) проживали на своїх етнічних корінних землях суцільною смугою в 3-х регіонах — *Закарпатській Україні*, *Буковині Північній* та *Східній Галичині*. Етнічний склад нас. цих земель характеризують передусім дані перепису 1900. Питання про національність у перепису було відсутнє, тому його дані мають певну неточність (не на користь українців). Осн. критерієм визначення національності нас. Сх. Галичини та більшої частини Закарпаття є конфесійна приналежність (українці — греко-католики), а для Пн. Буковини та комітату Мармарош у Закарпатті — рідна мова, греко-католиками на цих тер. були не лише українці. Згідно з даними цього перепису і відповідними критеріями визначення національності, 1900 в угор. частині імперії (Транслейтанії) проживало 470 тис. українців. Вони становили більшість (відносну) у 4-х пн. закарп. комітатах: Мармарош (46,4 %), Берег (45,7 %), Угоча (39,7 %), Унг (36,4 %). Переважна частина українців (бл. 3,7 млн осіб) проживала в Австрійс. частині імперії (Цислейтанії), з них 297,8 тис. становили 40,8 % нас. *Буковини* — окремого *коронного краю* (при цьому укр. нас. концентрувалося в пн. частині краю); набагато більше українців проживало в *Королівстві Галіції* і *Лодомерії*, зосередившись у Сх. Галичині: тут їх налічувалося 3 млн 19,6 тис. (62,7 %). Частка українців у складі нас. східногалицьких повітів була такою: Львівський повіт — 37,5 %, Санокський — 52,1 %, Перемишльський — 54,7 %, Тернопільський — 54,9 %, Золочівський — 62,5 %, Жолквеський — 66,1 %, Бережанський — 66,3 %, Чортківський — 66,5 %, Станіславський — 67,4 %, Самбірський — 70,1 %, Стрийський — 73,8 %, Коломийський — 76,1 %. У Зх. Галіції більш-менш вагому частку (14,3 %) українці становили лише в Ясельському повіті.

У практичному сенсі питання про визначення територіальних меж України як автономної частини Росії постало після *Лютневої революції 1917*. За цю справу взялося кер-во новоств. *Української Центральної Ради*. У трав. 1917 до Петрограда (нині *Санкт-Петербург*) відбула делегація УЦР на чолі з В.*Винниченком*. За пропозицією М.*Грушевського* делегація УЦР пропонувала *Тимчасовому урядові* ухвалити декларацію, в якій тер. автономної України визначалася в межах «губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської». Водночас наголошувалось, що «виділення неукраїнських частин з цих губерній і, навпаки, включення в склад української області українських частин із суміжних губерній, якими є Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Воронезька, Кубанська область та ін., надається Крайовій Раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом та населенням цих територій».

Тимчасовий уряд наголосив, що у нього немає достатніх повноважень для вирішення питання про надання Україні автономії, а тому запропонував дочекатися *Всеросійських Установчих зборів*. Під тиском обставин він, однак, змушений був піти на поступки і 3 лип. 1917 визнав *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* органом крайового управління. Проте, згідно з *«Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»* від 4 серп., підвладними Ген. секретаріатові визнавалися лише 5 губерній — Волин., Подільська, Київ., Полтав., Черніг. (без чотирьох пн. повітів — Суразького, Мглинського, Стародубського, Новозибковського). Це були майже всі ті землі, з якими Укр. козац. д-ва гетьмана Б.*Хмельницького* перейшла під *протекторат* рос. царя *Олексія Михайловича* 1654 (див. *Березневі статті 1654*). Тимчасовий уряд не вважав за можливе при визначенні тер. України використовувати реалії 20 ст. і наполягав на тому, щоб при визначенні меж укр. автономії використовувався виключно істор. критерій, а не критерій цілісного масиву укр. етнічних земель. Тобто кордони укр. земель у складі Рос. імперії, на думку Тимчасового уряду, у 20 ст. мали визначатися за реаліями 17 ст. Взаємної згоди у питанні про тер. укр. автономії Ген. секретаріат УЦР і Тимчасовий уряд не досягли, але на конфронтацію з Тимчасовим урядом Ген. секретаріат не наважився.

Після падіння Тимчасового уряду УЦР 20 (7) листоп. 1917

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ЕТНІЧНА УКРАЇНСЬКА ТЕРИТОРІЯ. 1914 р.
Масштаб 1:8 300 000
Державні кордони
Межі губерній і областей Російської імперії, провінцій Австро-Угорщини
Етнічні українські території
Сучасні державні кордони України
Цифрами на карті позначено:
I Піотрківська губернія
II Смоленська губернія
III Тульська губернія
IV Тамбовська губернія
V Галичина (Галіція і Лодомерія)
VI Буковина
VII Сухумський округ
VIII Кутаїська губернія
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ

проголосила III Універсал (див. *Універсали Української Центральної Ради*). Про кордони України в ньому говорилося таке: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів». Цим універсалом УЦР засвідчила свою прихильність до етнографічного принципу при визначенні кордонів *Української Народної Республіки*. Такий підхід, однак, не давав їй підстав включити до складу УНР частину Таврійської губ. — п-ів *Крим*, оскільки українці становили там меншість і лише у двох повітах — Євпаторійському та Перекопському — їхня кількість ненабагато перевищувала 20 %. У III Універсалі не згадувалася також і Кубанська обл., де на той час утворився окремий крайовий уряд.

На час захоплення *більшовиками* влади в Петрограді (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*) позиція ЦК РСДРП(б) у питанні про кордони була такою самою, як і в Тимчасового уряду. Відповідно тер. України визначалася в межах 5 губерній — Київ., Волин., Подільської, Полтав. і Черніг. (без пн. повітів). Саме ці тер. й охоплювала утворена в липні 1917 обласна орг-ція РСДРП(б) Пд.-Зх. краю. Однак необхідність боротьби з УЦР змусила більшовиків змінити своє ставлення до проблеми укр. тер. і фактично погодитися з визначеними III Універсалом УЦР кордонами України. Свідченням цього є рекомендації, надані 30 (17) листоп. 1917 наркомом у справах національностей РНК РСФРР Й.*Сталіним* представникові ЦК *Української соціал-демократичної робітничої партії* М.*Поршу* та членові Київ. обласного к-ту РСДРП(б) С.Бакинському. При висвітленні позиції більшовицького кер-ва щодо подальших дій РСДРП(б) в Україні Й.Сталін наголосив на необхідності скликання Всеукр. з'їзду рад робітн. і сел. депутатів з утворенням на ньому ЦВК рад України, який повинен був замінити УЦР. Більшовики контролювали на той час здебільшого лише ради пд. та сх. губерній України, і Й.Сталін радив у зв'язку з цим М.Поршу та С.Бакинському: «Взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесити, харків'яни, катеринославці й ін.» Це, по суті, свідчило про фактичне визнання керівниками РСДРП(б) етногр. принципу визначення кордонів України.

Місц. укр. більшовики погодилися на запропоновану Петроградом рад. форму нац. державності. В.*Ленін* наполіг на тому, щоб пробільшовицькі делегати *Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917*, які не здобули в *Києві* більшості, переїхали до *Харкова*, приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну й оголосили об'єднаний з'їзд «справжнім» Всеукр. (див. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*). Цей з'їзд проголосив створення радянської УНР і утворив рад. уряд — *Народний секретаріат*. Назва рад. республіки була тотожною назві республіки, утвореної УЦР, а назва уряду — подібною. Рад. уряд України претендував на ті ж тер., що й УЦР. Таким чином, рад. кер-во Росії остаточно погодилося на етногр. критерій при визначенні кордонів України, для нього важливим було тільки те, щоб Україна була радянською.

Етногр. критерій визначення кордонів укр. територій був використаний і на переговорах представників УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь). Позиція укр. делегації зміцнилася після проголошення УЦР 22 (9) січ. 1918 IV Універсалу й незалежності УНР. Спроби підняти питання про приєднання до України Сх. Галичини та Пн. Буковини були заблоковані австро-угор. делегацією. Але укр. делегації вдалося домогтися включення до складу УНР *Холмщини* та *Підляшшя*. Згідно з умовами *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, зх. кордон України мав проходити по довоєн. кордону між Австро-Угорщиною і Рос. імперією, а далі — на пн., «починаючи від Тарнограда [Тарногруда] западно по лінії Білгорай, Щебретин [Щебжетин], Красностав [Краснислав],

Київ. Пам’ятник захисникам кордонів Вітчизни всіх поколінь. Скульптори Ю. Багаліка, В. Медведєв, О. Радіонов, архітектори Ю. Лосицький, О. Макаренко. 2004.

Пугачев, Радин [Радзинь-Подляскі], Межиріччя [Медзижву-Подляскі], Сарнаки, Мельники, Високолитовськ [Високає, Каменець-Литовський [Каменец], Пружани, Вигановське озеро». Більш точно кордон мала встановити спец. комісія після етногр. досліджень. Накреслена лінія загалом відповідала межам розселення українців, але проти неї виступили поляки. Тому реальною влада укр. уряду була лише в пн. частині тер., що перебувала в нім. зоні окупації.

Кер-во рад. Росії після підписання *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* було змушене відмовитися від підтримки маріонеткового уряду радянської УНР і визнати УНР, утворену УЦР. Згідно з умовами договору, кордони між Росією та Україною мали визначитися в ході переговорів. Однак делегація РСФРР на чолі з Х.*Раковським* та Д.*Мануїльським* затягувала переговори, сподіваючись на поразку Німеччини в I світ. війні, що дало б підставу для відмови від умов договору. Водночас уряд гетьмана П.*Скоропадського* розпочав переговори щодо кордонів *Української Держави* з урядами Білорусі та *Всевеликого Війська Донського*. Уряд Укр. Д-ви, бажаючи мати спільника у боротьбі з більшовизмом, погодився на те, щоб кордоном між Україною та Всевеликим Військом Донським, незважаючи на наявність у ньому значної кількості укр. етногр. земель, стала дореволюц. межа Області Війська Донського з Харків. та Катериносл. губерніями з невеликим відступом на користь України в районі Маріуполя.

Ін. типу труднощі виникли у відносинах з *Кубанською Народною Республікою*, що не потрапила в зону окупації нім. військ. 28 трав. 1918 до Києва прибула делегація Кубанської крайової ради на чолі з М.*Рябоволом.* Як свідчив міністр закордонних справ гетьман. уряду Д.*Дорошенко*, під час переговорів між П.Скоропадським і М.Рябоволом була укладена таємна угода про возз’єднання України і Кубані. Однак провести її в життя не вдалося. 23 серп. 1918 у Новочеркаську (нині місто Ростовської обл., РФ) голова кубанського уряду Л.*Бич* підписав договір про союз з *Добровольчою армією.* Втім зв’язки керівництва Кубані з гетьман. владою в Україні не переривалися. У жовт. 1918 до Києва прибула надзвичайна місія Кубанської крайової ради на чолі з В.Ткачовим. Одним із її завдань було з’ясування обставин, за яких могло відбутися об’єднання Кубані та України. Повалення гетьман. влади (див. *Протигетьманське повстання 1918*) завадило реалізувати ці плани.

Складними були взаємовідносини з Кримом. Оскільки в III Універсалі УЦР не було згадки про Крим як про тер. України, нім. уряд створив у Криму крайовий уряд на чолі з ген.-лейтенантом С.*Сулькевичем*, який узяв курс на побудову незалежної д-ви, а в майбутньому — на об’єднання з небільшовицькою Росією. П.Скоропадський, однак, вважав, що Крим має бути приєднаним до Укр. Д-ви на засадах автономного краю. Не знайшовши в цьому питанні порозуміння із С.Сулькевичем, він оголосив екон. блокаду п-ова. С.Сулькевич капітулював і вислав у Київ делегацію для обговорення умов приєднання Криму до Укр. Д-ви. Наприкінці верес. 1918 умови приєднання були узгоджені, але повалення влади гетьмана унеможливило реалізацію задуманого.

18 жовт. 1918 у *Львові* відбулися збори представників від укр. земель Австро-Угорщини, конституйовані як Укр. нац. рада (УНРада; див. *Українська національна рада ЗУНР*). На зборах була проголошена укр. нац. д-ва й було розглянуте питання: «Чи має нова держава змагатися до злуки з Українською Державою над Дніпром негайно?» Не заперечуючи необхідності возз’єднання всіх укр. земель, УНРада відклала це питання на майбутнє. Злука з гетьман. Україною загрожувала поглиненням західноукр. земель Росією. Кордони д-ви, названої *Західноукраїнською Народною Республікою*, визначалися УНРадою таким чином: «Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну, з вилученням Лемківщини, північно-західна Буковина, з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська смуга північно-східної Угорщини — творить одноцільну українську територію».

Символічним для України став *Акт Злуки* 22 січ. 1919, що засвідчив бажання обох гілок українства жити в одній д-ві. Однак ні уряд відновленої УНР, ні ЗУНР не змогли вистояти в умовах міжнар. ізоляції і зазнали поразки. Закарпаття, після невдалої спроби приєднатися до ЗУНР, під назвою *Підкарпатська Русь* увійшло до складу *Чехословаччини*, кер-во якої обіцяло українцям автономію. Окремо від Підкарпатської Русі до складу Словаччини увійшов також невеликий етнічний укр. масив (*Пряшівщина*). Заг. площа укр. етнічних земель у складі Чехословаччини складала бл. 15 тис. км^2.

Пн. Буковина, *Мармарощина* та *Бессарабія* були окуповані Румунією. У випадку із Пн. Буковиною та Мармарощиною румун. уряд використав розпад Австро-Угорщини та слабкість ЗУНР. Для окупації Бессарабії Румунія скористалася запрошенням *«Сфатул церій»* (Крайової ради) — уряду проголошеної 15 (2) груд. 1917 Молдов. Нар. Республіки. Між УЦР та «Сфатул церій» було досягнуто домовленості про відкладення на майбутнє питання про спірні землі. Однак ці домовленості з боку «Сфатул церій», як це виявилося пізніше, були лише прикриттям для дій новоств. молдов. уряду в напрямку приєднання Молдов. Нар. Республіки до Румунії. Румун. війська до середини лют. 1918 фактично зайняли Бессарабію. 9 квіт. 1918 приєднання Бессарабії до Румунії було оформлено юридично. І хоча уряди УНР, Укр. Д-ви і УСРР не визнавали законною окупацію Бессарабії, Румунія не відмовилася від захоплених тер. Заг. площа укр. етнічних земель у складі Румунії в міжвоєн. період складала 17,6 тис. км^2.

Укр. державність збереглася лише в рад. формі. Під час *польсько-радянської війни 1920* більшовицький уряд відмовився зупинити просування власних військ на *«Керзона лінії»*, що розділяла укр. і польс. частини *Галичини* за етнічною ознакою (хоча за межами України «Керзона лі-

нія» й залишала Холмщину, Підляшшя, *Надсяння*). Поразка в серп. 1920 рад. військ під *Варшавою* і подальший контрнаступ польс. армії на сх. призвели до того, що за умовами *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* значна частина укр. етнічних тер. (Сх. Галичина, Зх. *Волинь*, Зх. *Полісся*, Підляшшя, Надсяння, *Лемківщина*, Холмщина) площею 122 тис. км^2 опинилася у складі Польщі. 14 берез. 1923 Рада послів *Антанти* офіційно визнала сх. кордони Польщі, встановлені Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польшею 1921 і позбавила Сх. Галичину статусу міжнарод. території.

1923 в Україні й Росії розпочався перехід від дореволюц. адм.-тер. поділу (*губернії*, *повіти* і *волості*) на новий (*округи* й *райони*). Укр. уряд скористався реформою, щоб підняти перед ЦВК РСФРР питання про приєднання до власної республіки тих повітів і волостей у прикордонних з УСРР Курській і Воронезькій губерніях, у яких переважало укр. нас. Ішлося про приєднання до УСРР повітів та волостей Курської губ. з чисельністю нас. 807,2 тис. осіб (у т. ч. українців 484,8 тис., 60 %), а також повітів і волостей Воронезької губ. з чисельністю населення 1 млн 243,8 тис. осіб (у т. ч. українців — 930,9 тис., 74,9 %).

Майже водночас виконком Пд.-Сх. (з кін. 1924 — Північнокавказ.) краю і Пд.-Сх. бюро ЦК РКП(б) звернулися до політбюро ЦК РКП(б) з проханням вилучити з підпорядкування Україні Таганрозької та Шахтинської округ. Керівники Пн. Кавказу посилалися на те, що до 1917 Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) з околицями входив до складу Області Війська Донського.

Для розгляду подання уряду УСРР ЦВК СРСР створив Союзну комісію під керівництвом голови ЦВК Білорус. СРР О.Черв'якова. Після багатьох обговорень комісія прийшла до висновку про необхідність приєднати до УСРР Путивльський, Грайворонський і Бєлгородський повіти Курської губ., а також Валуйський повіт Воронезької губ. Усього пропонувалося приєднати території з кількістю нас. 1 млн 18,6 тис. осіб, у т. ч. 591,7 тис. українців. Території з кількістю нас. 1 млн 31,2 тис. осіб (у т. ч. 724 тис. українців) залишалися за Курською і Воронезькою губерніями. Однак після протесту рос. частини комісії питання було винесене на розгляд останньої інстанції — політбюро ЦК РКП(б).

11 лип. 1924 політбюро ЦК РКП(б) розглянуло і позитивно вирішило подання властей Північнокавказького краю. Політбюро ЦК КП(б)У не погодилося з цим рішенням і попросило винести питання на розгляд членів ЦК РКП(б) у повному складі.

Й.Сталін загальмував розв'язання рос.-укр. тяжби з територіального питання більше ніж на рік, аж поки на чолі ЦК КП(б)У став Л.*Каганович*. А тим часом компарт.-рад. кер-во УСРР використовувало будь-який привід для того, щоб домогтися потрібного рішення від Кремля. Йому вдалося навіть заручитися підтримкою своїх намірів з боку *Інтернаціоналу Комуністичного*. У резолюцію президії виконкому Комінтерну про розпуск *Української комуністичної партії* від 24 груд. 1924 була вписана знаменна фраза: «Тепер відбувається робота з об'єднання у складі УСРР всіх суміжних з нею територій з українською більшістю населення, що входять у Радянський Союз».

Після того, як ген. секретарем ЦК КП(б)У став Л.Каганович, ВУЦВК дисципліновано вніс узгоджені з Росією та Білоруссю пропозиції про врегулювання кордонів УСРР з РСФРР і Білорус. СРР. Росії Україна передавала осн. частини Таганрозької та Шахтинської округ. На пн. сх. до УСРР переходив майже весь колиш. Путивльський повіт, а також деякі прикордонні волості Курської і Воронезької губерній. На укр.-білорус. кордоні до складу України була включена одна сільрада у пд. частині Мозирської округи. Натомість до складу Білорусі Україна передавала частину Олевського і Словечанського (існував 1923—62 на тер. сучасної Житомир. обл.) районів, а також пн. частину Овруцького району. Усього УСРР одержувала тер., на якій мешкало 278,1 тис. осіб, і втрачала територію з нас. 478,9 тис. осіб.

Загальний баланс надбань і втрат був не на користь України. У первинній заявці українського уряду про перегляд кордонів йшлося про приєднання до УСРР суміжних територій з нас. 2 млн 51 тис. осіб.

Після ухвалення постанови президії ЦВК СРСР від 16 жовт. 1925 укр. громадськість не заспокоїлася. Питання про перегляд кордонів продовжували ставити на офіц. рівні. Тези червневого (1926) пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» закінчувалися адресованим політбюро ЦК дорученням такого змісту: «Провадити далі роботу в справі об'єднання в складі УСРР всіх межуючих з нею територій з українською більшістю населення, що входять до складу Радянського Союзу».

У груд. 1926 відбувся заг. *перепис населення*. Опитувані відповідали на запитання про народність, тобто йшлося не стільки про нац. самовизначення, скільки про походження. Українці, які тривалий час проживали в ін. регіонах, при відповіді на сформульоване таким чином запитання в анкеті підтверджували свою національність. Перепис зафіксував кордони етногр. України всередині *СРСР*. Кількість українців (у тис. осіб) за межами УСРР та їхня питома вага серед нас. регіону проживання були такими: Центрально-Чорноземна обл. (колишні Курська та Воронезька губернії, дані на 1929, екстрапольовані за переписом 1926) — 1 млн 773,6 тис. українців (14,63 % від усього нас.), у т. ч. Россошанська округа — 680,6 тис. осіб (89,1 %), Острогозька — 381,7 (49,9 %), Бєлгородська — 315,4 (36 %), Льговська — 144,9 (14,76 %), Борісоглєбська — 107,5 (12,3 %). У 26 р-нах українці складали абсолютну більшість населення: Каменському — 99 %; Калачевському — 97,5; Михайловському — 97; Ровенському — 94,8; Подгоренському — 93,4; Россошанському — 92,5; Ольховатському — 92; Петропавловському — 87; Кантеміровському — 81,9; Новокалітвянському — 80,5; Павловському — 79; Богучарському — 78,1; Алексеєвському — 73,1; Острогозькому — 70,6; — Борісовському — 70,3; Волоконовському — 65; Глушковському — 63,8;

Вейделєвському — 63; Воробйовському — 61,2; Гайворонському — 59,3; Бутурліновському — 58,7; Ракитянському — 58; Чернянському — 57,5; Будьоновському — 56,6; Нікітовському — 55,7; Велико-Михайловському — 53,5 %.

У Північнокавказ. краї (за переписом 1926) проживало 3 млн 106,8 тис. українців (37,1 %), у т. ч. в Кубанській окрузі — 915,4 тис. (61,5 %), Донській — 498,3 тис. (44,0 %), Армавірській — 305,1 тис. (32,9 %), Ставропольській — 245,7 тис. (38,8 %), Сальській — 207,2 (43,9 %), Сіверськодонецькій — 206,5 (55,1 %), Терській — 194,1 (30,2 %), Таганрозькій — 191,8 (71,5 %), Чорноморській — 103,9 (35,7 %), Майкопській — 94,3 (28,6 %), Шахтинській — 70,8 (13,1 %). Українці мали абсолютну більшість у 37 районах Північнокавказ. краю: Ремонтинському — 93 %; Таганрозькому — 93; Косарському — 90; Леоно-Калітвенському — 90; Канєвському — 89; Темрюкському — 89; Староміньському — 87; Арзгірському — 86; Курсавському — 86; М.-Курганському — 86; Азовському — 85; Брюховецькому — 85; Краснодарському — 85; Павловському — 85; Сальському — 84; Приморсько-Ахтарському — 82; Кущевському — 80; Міллеровському — 80; Тімашевському — 79; Абінському — 76; Винодєльненському — 75; Гаряче-Ключівському — 75; Єйському — 74; Сєвєрському — 70; Слав'янському — 70; Дивенському — 69; Кримському — 69; Корєновському — 65; Єссентукському — 64; Арапському — 62; Баталпашинському — 60; Завітінському — 55; Зімовниківському — 55; Невинномиському — 55; Мечетинському — 54; Геленджицькому — 52; Апшеронському — 51 %.

Значна частина укр. етногр. тер. знаходилася на прилеглій до УСРР тер. РСФРР. Особливо рельєфно це було видно на прикладі Центральночорноземної обл., де, за переписом 1926, на пд. колиш. Воронезької губ. проживало 903 тис. українців, які становили в цілісному масиві прилеглих до рад. України земель більше 90 % населення. Не чекаючи опублікування остаточних даних про нац. склад нас., політбюро ЦК КП(б)У з ініціативи М.*Скрипника* вирішило повернутися до проблеми укр.-рос. кордону. 21 трав. 1927 воно розглянуло питання «Про приєднання до України земель». У Кремлі, однак, вважали справу з кордонами між Україною і Росією завершеною і розв'язаною.

1928 М.Скрипник звернувся в політбюро ЦК КП(б)У з офіц. поданням, у якому констатував, що укр. нас. тих територій РСФРР, які межують з УСРР, цілком позбавлене можливості користуватися рідною мовою і приречене на обрусіння. Цілеспрямована *русифікація* мільйонів українців за межами УСРР, писав він, суперечить «правильній ленінській національній політиці і послаблює її революційний вплив на пригноблені маси Західної України, Буковини, Бессарабії. В самій УСРР підіймають голову ворожі сили, які використовують ці факти курської, кубанської, таганрозької дійсності, що не залишаються невідомими. У роботі на Україні відчувається вплив тих помилок, тої неприпустимої лінії, яка проводиться на місцях, в Курській губернії, Таганрожчині і т. п.» 18 трав. записка була розглянута на політбюро ЦК КП(б)У. Кер-во УСРР знову звернулося до Й.Сталіна з ініціативою переглянути питання про кордони УСРР, але цього разу без укр. претензій на Кавказ: у Кремлі дуже гостро реагували на рядок з укр. нац. гімну (див. «*Ще не вмерла Україна*»), в якому окреслювалися кордони України «від Сяну до Дону».

У лют. 1929 Й.Сталін востаннє на офіц. рівні торкнувся питання про кордони. На зустрічі з укр. письменниками він заявив, зокрема: «Ми в ЦК двічі вивчали питання і залишили без наслідків. Ми повинні бути особливо обережними, тому що такі зміни провокують величезний спротив з боку деяких росіян». У даному випадку етногр. критерій не став для Кремля головним, більш вагому роль зіграли межі дореволюційного губернського поділу в Росії.

Інший принцип був покладений в основу позиції Кремля у питанні створення Молдавської АСРР (див. *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*). Упродовж десятків років на тер. дореволюц. Херсон. губ. осідали переселенці з-за Дністра, унаслідок чого там утворилася досить велика молдов. нац. меншина. Командуючий *Збройними силами України і Криму* М.*Фрунзе* одержав з ЦК РКП(б) доручення визначити кордони молдов. автономії, яка б слугувала політичною противагою анексованій румунським урядом Бессарабії. У постанові ЦК РКП(б), виданій з цього приводу, підкреслювалося: «В акті утворення Автономної Молдавської СРР повинно бути зазначено, що західним її кордоном є державний кордон СРСР». Тут ішлося не про кордон по Дністру, якого радянський уряд не визнавав, а про кордон по Пруту (прит. Дунаю). Керівники УСРР змушені були погодитися на створення автономної республіки, хоча розуміли, що у випадку повернення до СРСР Бессарабії постане питання про створення в СРСР нової союзної республіки, до якої перейде Молдав. АСРР, а з нею — і частина укр. території.

Територія Автономної Молдав. СРР визначалася таким чином, щоб вона відповідала за величиною осн. одиниці тодішнього адм.-тер. поділу — окрузі. Тому до складу автономної республіки увійшли не лише тер., де молдовани складали більшість населення, а й райони з переважно укр. населенням. 12 жовт. 1924 сесія ВУЦВК ухвалила постанову «Про утворення Молдавської АСРР», якою до складу автономії було зараховано частину Балтської округи (Рибницький, Бірзульський (нині Котовський), Олексіївський (так певний час від 1923 називався Красноокнянський р-н), Ананьївський та Ставровський (існував 1923—25 на тер. сучасної Одес. обл.) р-ни повністю і частини Крутянського (назва 1923—30 Кодимського р-ну), Балтського і Валегоцуловського (так певний час називався Долинський р-н, що був ліквідований 1957) р-нів) та частину *Одеської округи* (Дубоссарський, Григоріопольський, Тираспольський, Слободзейський р-ни; нині усі в Молдові) *Одеської губернії* і низку населених пунктів *Тульчинської округи*

Подільської губ. Однак у цій постанові були визначені лише осн. обриси кордонів автономії, а для остаточного розмежування територій сесія ВУЦВК створила комісію з представників губвиконкомів Одес. та Подільської губерній і Революц. к-ту Молдав. АСРР, що був на той час гол. владним органом у створюваній автономії. За наслідками роботи комісії 26 листоп. 1924 Президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про скасування Балтської округи Одеської губернії і про приєднання Балтського району до складу АМСРР і про районування деяких районів Балтської округи». Саме цей колишній окружний центр (м. *Балта*) і став столицею новоствореної автономії.

Процес визначення кордонів АМСРР на цьому не припинився. У верес. 1926 ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про врегулювання кордонів Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки», в якій містився перелік населених пунктів, що додатково мали відійти до автономної республіки: «1. Передати село Болгани Піщанського району і село Нижню Слободку Велико-Косницького району Тульчинської округи до складу Кам'янського району АМСРР. 2. Передати Сербську, Кодимську, Французьку і Будейську сільради Тульчинської округи до складу Крутянського району АМСРР. 3. Передати села Івано-Богословку, Шайки, Добролюбівку, Стару і Нову Андріянівку Одеської округи до складу АМСРР. 4. Село Грабарівку Піщанського району Тульчинської округи вважати у складі Кам'янського району АМСРР».

Таким чином, після уточнень до складу Молдав. АСРР увійшли 11 р-нів Лівобережжя Дністра. За переписом 1926, молдовани складали абсолютну більшість лише у Дубоссарському (67,0 %) та Слободзейському (64,7 %) р-нах, відносну — у Григоріопольському р-ні (45,7 %), та сільс. частині Тираспольського р-ну (38,5 %). Українці становили абсолютну більшість в Ананьївському (51,7 %, у сільській частині — 52,2 %), Балтському (91,1 %), Бірзульському (Котовському; 53,1 %,), Красноокнянському (65,9 %), Крутянському (Кодимському; 71,7 %) р-нах та в м. *Ананьїв* (50,6 %). Відносну більшість українці складали в Кам'янському (46,6 %) та Рибницькому (48,3 %) р-нах. Росіяни становили відносну більшість у Тираспольському р-ні — 32,7 %, однак це було досягнуто переважно за рахунок м. *Тирасполь*, де росіян було 54,8 %. У столиці республіки (м. Балта) відносну більшість становили євреї (39,6 %), далі йшли українці (38,3 %). Загалом у Молдав. АСРР наприкінці 1926 на тер. 8288 км^2 проживали 546 тис. осіб, у т. ч. 48,5 % українців, 30,1 % молдован, 8,5 % євреїв, 8,5 % росіян. У зміненій після утворення АМСРР *Конституції УСРР 1919* та в *Конституції УСРР 1929* за АМСРР фактично визнавалося право виходу зі складу УСРР — про це свідчило положення, у якому говорилося, що «об'єднання» АМСРР з УСРР відбувається на основі «права на самовизначення аж до відокремлення». 1929 столицею Молдав. АСРР став Тирасполь. Згодом змінилася і кількість р-нів у республіці. У лют. 1935 було розукрупнено 3 р-ни з виділенням на їхній тер. нових р-нів: Ананьївський — з утворенням Валегоцулівського, Балтський — з утворенням Піщанського, Красноокнянський — з утворенням Чорнянського.

23 серп. 1939 у Москві був підписаний рад.-нім. договір про ненапад (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*). До нього додавався секретний протокол, в якому розмежовувалася сфера «обопільних інтересів» у Центр. та Сх. Європі. Розмежувальна лінія у Польщі пролягала по р. Нарев (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли), р. Вісла і її притоці р. Сан, тобто більша частина міжвоєн. Польщі опинялася у «сфері інтересів» СРСР. Після того, як А.*Гітлер* напав на Польщу, Велика Британія і Франція оголосили Німеччині війну. Щоб не бути втягнутим у цю війну, Й.Сталін терміново змінив узгоджений з А.Гітлером план спільних дій: відмовився від окупації польс. етнічної тер. (але виторгував собі за цю відмову переведення Литви з німецької в радянську «сферу інтересів») і здійснив вторгнення в Польщу під гаслами «визвольного походу» Червоної армії (див. *Радянська армія*) на допомогу «єдинокровним братам-українцям і білорусам». Переглянуту «на ходу» лінію розмежування «сфери інтересів» було закріплено в рад.-нім. договорі «Про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939. *Західна Україна* була возз'єднана з УРСР. У складі УРСР з'явилося 6 нових областей — *Волинська область*, *Дрогобицька область*, *Львівська область*, *Рівненська область*, Станіславська обл. (від 1962 — *Івано-Франківська область*) і *Тернопільська область*. Тер. УРСР зросла з 450 до 540 тис. км^2, а нас. — з 30 млн 960 тис. до 38 млн 890 тис. осіб.

Користуючись можливостями, які випливали з пакту Молотова—Ріббентропа, Й.Сталін пред'явив Румунії 26 черв. 1940 ультиматум, у якому вимагалося повернути СРСР анексовану 1918 Бессарабію і передати населену українцями пн. частину Буковини. Румун. армія без бою відійшла з територій, вказаних у рад. нотах. З більшої частини приєднаної території більшовицьке керівництво створило нову союзну республіку — Молдавську.

Гол. роль у розмежуванні тер. новостворюваної Молдав. союзної республіки з тер. УРСР відіграв 1-й секретар ЦК КП(б)У М.*Хрущов*. Він наполіг на визначенні кордонів за етногр. принципом. Унаслідок такого підходу УРСР одержала 3 із 9 повітів колиш. Бессарабської губ.: найбільш пн. — Хотинський — і два пд. — Акерманський та Ізмаїльський, а також 7 районів Молдав. АРСР з переважно укр. нас. — Ананьївський, Балтський, Валегоцулівський, Кодимський, Красноокнянський, Піщанський, Чорнянський. Із Пн. Буковини і Хотинщини була утворена *Чернівецька область*, а із 2-х пд. бессарабських повітів — *Ізмаїльська область*. Молдав. РСР утворювалася з 6 центр. повітів Бессарабії з переважно молдов. нас. і частини р-нів розформованої Молдав. АРСР (р-ни лівобережного Придністров'я). Кордон України з Молдовою набув сучасних обрисів.

Питання про зх. кордони УРСР знову постало після напа-

ду Німеччини на СРСР. 30 лип. 1941 в Лондоні (Велика Британія) було підписано угоду між СРСР та урядом Польщі в еміграції, яка передбачала відновлення дипломатичних відносин та взаємодопомогу у війні проти Німеччини. Ключовим в угоді був пункт, де зазначалося: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу». Це давало польс. урядові змогу ставити питання про те, щоб СРСР відмовився від західноукр. земель, оскільки зникала будь-яка легітимація кордону, утвореного внаслідок реалізації пакту Молотова—Ріббентропа.

Однак рад. уряд уже після перших перемог Червоної армії зайняв досить жорстку позицію у територіальному питанні. Уряд Польщі в еміграції на чолі зі С.Миколайчиком наполягав на тому, що лінія кордону між Польщею та СРСР має бути такою, як це визначено в Ризькому мирному договорі 1921. СРСР скористався цією непоступливістю лондонського уряду Польщі й розірвав з ним дипломатичні відносини, а тим часом створив маріонетковий люблінський уряд Польщі. На *Тегеранській конференції*, що відбувалася в листоп.—груд. 1943, керівники країн *антигітлерівської коаліції* виявили близькість поглядів у польс. питанні. У.-Л.*Черчілль* запропонував визнати кордоном між СРСР і Польщею «*Керзона лінію*». Цю пропозицію підтримало кер-во СРСР. Саме на цій основі радянський уряд підписав у лип. 1944 таємний договір з люблінським урядом. Щоб схилити люблінських поляків погодитися на «лінію Керзона», рад. сторона почала залякувати їх заявами голови уряду УРСР М.Хрущова про необхідність «включення до складу Української радянської держави прадавніх українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав».

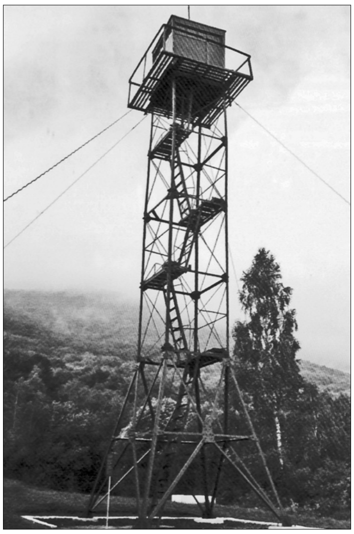
На *Кримській конференції* (лют. 1945) рад. делегація внесла пропозицію вважати сх. кордоном Польщі «лінію Керзона» з відхиленнями від неї в деяких ділянках від 5 до 8 км на користь Польщі. Тер. СРСР на кордоні з Польщею зменшувалася на 22 тис. км^2 порівняно з 1939. Нова конфігурація кордону була оформлена в *Договорі між СРСР та Польщею про державний кордон* від 16 серп. 1945. Укр. етнічні землі на зх. від рад.-польс. кордону мали бути деукраїнізовані, а землі на сх. — деполонізовані. Останні поправки в конфігурацію кордону були закріплені договором «Про заміну ділянок державних територій», що був підписаний 15 лют. 1951 між СРСР та Польщею.

За межами України залишалася ще одна велика етнічна українська територія — Закарпаття. *Паризька мирна конференція 1919—1920* у верес. 1919 ухвалила рішення приєднати Закарпаття («Підкарпатську Русь») до Чехословаччини з умовою надання краю найширшої автономії. Таке рішення підтримала міжнар. конф. русинів-емігрантів, що відбулася в листоп. 1918 у м. Скрентон (США). Однак чеський уряд надав українцям автономію лише в жовт. 1938, а в берез. 1939 Закарпаття було окуповане угор. військами.

Влітку 1942 союзники заявили, що не вважають себе зв'язаними *Мюнхенською угодою 1938*, а СРСР не визнавав її з моменту укладення. Таким чином, Закарпаття мало б знову стати складовою частиною Чехословаччини. Проте ситуація склалася по-іншому. Реальну владу у звільненому Закарпатті стали перебирати *народні комітети*. Вони були під контролем Кремля, але створювалися на хвилі нац. піднесення. 26 листоп. 1944 З'їзд нар. к-тів Закарп. України ухвалив маніфест, у якому проголошувалося про вихід Закарп. України зі складу Чехословаччини і возз'єднання з УРСР. Переговори між урядами Чехословаччини та

Державний кордон України. Прикордонний стовп.

Державний кордон України. Прикордонна спостережна вишка.

СРСР закінчилися підписанням 29 черв. 1945 у Москві *Договору між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну*, згідно з яким Закарпаття виходило зі складу Чехословаччини та возз'єднувалося з рад. Україною. Кордоном між СРСР і Чехословаччиною визнавався кордон, що існував до 29 верес. 1938 між Словаччиною і Підкарпатською Україною.

Остання зміна кордону УРСР сталася 1954. 19 лют. цього року Президія ВР СРСР за поданням Президії ВР РРФСР та Президії ВР УРСР ухвалила рішення про передачу Крим. обл. Україні (див. *Закон СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад Української РСР» 1954*). Передача мотивувалася екон. доцільністю, геогр. близькістю і тісними культ. зв'язками Криму з Україною.

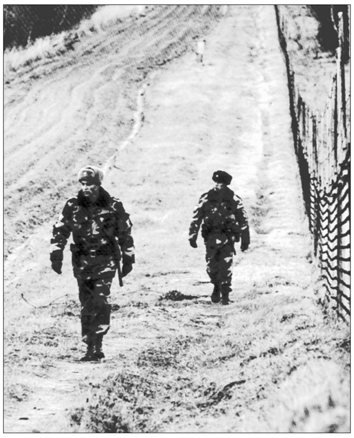
Після 1991 держ. кордон СРСР на тер. УРСР перетворився на зх. кордон незалежної України. Міжресп. кордони УРСР з Білоруссю, Молдовою і Росією стали держ. кордонами.

Непорушність кордонів України закріплена низкою міжнар. угод. Керівні кола Польщі та України від початку були переконані в тому, що польс.-рад. кордон мусить залишатися недоторканним як з погляду інтересів обох країн, так і з міркувань міжнар. права, яке проголошує принцип непорушності кордонів. Тому укр.-польс. угода від 18 травня

1992 підтвердила: «Існуючий і визначений на місцевості кордон між сторонами вважати недоторканним». В угоді також наголошувалося, що сторони «не мають жодних взаємних територіальних претензій, а також не будуть їх висувати у майбутньому». Протягом 1994—2004 було проведено перевірку кордонів між двома країнами.

Не виникло проблем й у підтвердженні кордонів з Угорщиною та Словаччиною, детальна делімітація та демаркація яких була здійснена ще в часи СРСР. 1996—2003 було здійснено перевірку кордонів між Україною та Угорщиною, а 2003 почалася повторна (після 1989—94) перевірка кордонів між Словаччиною та Україною.

Затягнулося розв'язання питання про кордон з Румунією. 1993 Румунія в односторонньому порядку оголосила таким, що «втратив актуальність», *Договір про режим радянсько-румунського кордону 1961*. 1995 був оголошений нечинним «Протокол про уточнення лінії державного кордону», підписаний СРСР і Румунією 1948. Румун. громадськість почала вимагати повернення своїй країні Чернів. області і Пд. Бессарабії, яка стала частиною *Одеської області*. Підкреслювалося, що Україна морально зобов'язана повернути ці території Румунії, якщо вона не хоче солідаризуватися з пактом Молотова—Ріббентропа. Підготовка договору про дружбу й співробітництво та добросусідство між Україною і Румунією затримувалася румун. стороною через невирішеність, як здавалося румун. стороні, проблеми кордону.

Державний кордон України. Контрольна смуга.

Коли Румунія взяла курс на вступ до *НАТО і Європейського Союзу*, то для неї стало неможливим залишати в нерозв'язаному вигляді питання про держ. кордон із сусідніми країнами. Румун. уряд вжив заходів до припинення громад. виступів за повернення втрачених у 1940 територій. Адже було зрозуміло, що передача Бессарабії і Пн. Буковини СРСР була легітимізована Паризьким мирним договором (див. *Паризькі мирні договори 1947*), який у лют. 1947 Румунія змушена була укласти з Об'єднаними Націями, що перемогли в *Другій світовій війні*. Паризький мирний договір становив ланку в цілісній системі післявоєн. європ. устрою, непорушність якого була закріплена Гельсінкськими угодами (див. *Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975*).

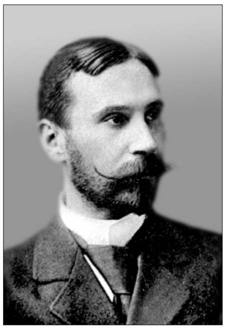
Незмінність укр.-румун. кордону була підтверджена укладенням Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією та додаткової міжурядової угоди у вигляді обміну листами міністрів закордонних справ двох держав. Остаточно питання про кордон було знято після підписання 17 черв. 2003 Договору між Україною і Румунією «Про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво і взаємну допомогу в прикордонних питаннях».

Обома сторонами була визнана демаркація сухопутної ділянки кордону, що свого часу була проведена між СРСР та Румунією. Не до кінця вирішеним залишилося лише питання статусу о-ва *Зміїний* у Чорному м., що впливає на визначення меж континентального шельфу і виключної економічної зони. Площа спірної території становить близько 7 тис. км^2. Обидві сторони подали меморандуми зі своїм баченням вирішення проблеми до Міжнар. суду ООН. На січневій 2007 зустрічі президентів Румунії та України сторони наголосили на тому, що будуть поважати рішення Міжнар. суду ООН, яке й стане основою остаточного вирішення цього питання.

При вирішенні питання про кордони з колишніми республіками СРСР постало завдання здійснити їх делімітацію та демаркацію, оскільки адміністративні межі між союзними республіками не відповідали стандартам держ. кордону. Протягом 1995—99 була здійснена делімітація кордону з Молдовою. 18 серп. 1999 було підписано Договір між Україною та Молдовою про держ. кордон. Від 2002 тривають роботи з демаркації.

1993—97 тривали роботи з делімітації білорус.-укр. кордону. 12 трав. 1997 президенти обох країн підписали Договір між Україною і Республікою Білорусь про держ. кордон. Проте на цьому справа зупинилася, оскільки парламент Білорусі не ратифікував цього Договору. Причиною затягування ратифікації стала, однак, не проблема визначення територіальних меж держав, а неврегульованість деяких фінансових питань. Демаркаційних робіт на кордоні України з Білоруссю ще не проводилося.

Найбільш складними виявилися проблеми визначення укр.-рос. держ. кордону. Рос. політ. *еліта* не бажала змиритися з «територіальними втратами», які стали наслідком здобуття Україною незалежності. Верховна Рада РФ у лип. 1993 навіть ухвалила рішення про надання *Севастополю* статусу міста Російської Федерації. Робота над підготовкою широкомасштабного договору про співпрацю між Україною і Росією загальмувалася через неготовність рос. сторони визнати існуючі кордони і заявити про те, що обидві країни не мають одна до одної жодних територіальних претензій. Лише після 5-річних переговорів справа зрушила з місця. 31 трав. 1997 під час візиту президента РФ Б.*Єльцина* в Київ відбулося підписання *Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Верховна Рада України* ратифікувала договір 14 січ. 1998, а Рада Федерації Росії — 17 лют. 1999. Договір набув чинності 1 квіт. 1999. Головною для України у ньому є стаття 2, в якій ідеться: «Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту

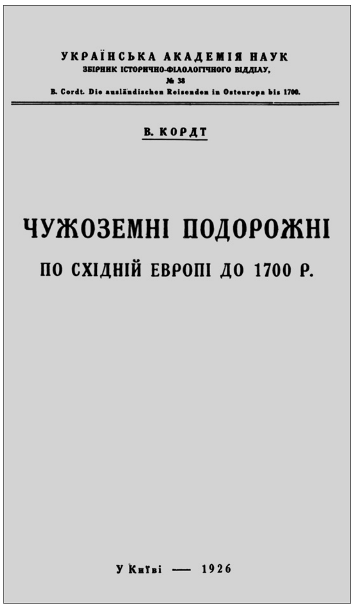
В. Кордт.

Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів». Протягом 1998—2003 була здійснена делімітація сухопутної ділянки між Україною та Росією, після завершення якої розпочалися роботи з демаркації. Залишається нерозв'язаною проблема морських кордонів, делімітація яких незавершена.

Літ.: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. М., 1905; *Ярошевич А.* Малороссы по переписи 1897 г. К., 1905; *Томашівський С.* Етнографічна карта Угорської Руси. СПб., 1910; *Багалій Д.* Історія Слобідської України. Х., 1918; *Рудницький С.* Огляд національної території України. Берлін, 1923; *Шаповал М.* Засади української визвольної програми. Прага, 1927; Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. Х., 1928; За українізацію радянську: Збірка постанов про українізацію на Північному Кавказі. Краснодар, 1931; *Островский З.* Проблемы украинизации и белоруссизации в РСФСР. М., 1931; Атлас України і сумежних країв. Львів, 1937; Географія України та сумежних земель. Львів, 1937; *Брук С.И., Кабузан В.М.* Численность и расселение украинского этноса в XVIII — начале XX века. «Советская этнография», 1981, № 5; *Винниченко І.* Українці в державах колишнього СРСР: Історико-географічний нарис. Житомир, 1992; *Дністрянський М.С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів, 1992; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Козловський І.С.* Встановлення українсько-польського кордону 1941—1951 рр. Львів, 1998; *Романцов В.О.* Український етнос: на одвічних землях та з їхніми межами (XVIII—XX століття). К., 1998; *Дністрянський М.С.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000; *Чорний С.М.* Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897—1990 рр. К., 2002; *Водарский Я.Е. и др.* Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков: (численность, размещение, этнический состав). М., 2003; *Макарчик В.С.* Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939—1945 рр.). К., 2004; *Кабузан В.М.* Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. М., 2006; *Сосса Р. та ін.* Картографічно-геодезичні роботи для встановлення державного кордону України. В кн.: Державна картографо-геодезична служба України (1991—2000). К., 2006.

Г.Г. Єфіменко, С.В. Кульчицький.

КОРДТ Веніамін (Веньямін-Христофор-Іоанн Кордт; 19.02.1860—24.12.1934) — історик, бібліограф, знавець середньовічної картографії, один з організаторів Всенар. б-ки України (нині *Бібліотека національна України імені В.І.Вернадського*). Н. в м. Дерпт (нині м. Тарту, Естонія) в сім'ї міщан нім. походження — гончара Олександра Кордта та його дружини Елізи Пердау. 14 січ. 1878 закінчив г-зію і вступив до Дерптського (Імператорського Юр'ївського) ун-ту. 1885 отримав звання домашнього вчителя з правом викладання гімназичного курсу. Тоді ж призначений пом. бібліотекаря ун-ту. 1888 здобув наук. ступінь канд. дипломатики й був затверджений на посаді бібліотекаря. 1891 отримав чин титулярного радника. 1893 під час відпустки працював у архівах Нідерландів, пізніше — у Швеції. 25 листоп. 1893 йому надано чин колезького асесора. 19 берез. 1894 зарахований на вакантну посаду зав. б-ки Київ. ун-ту та зав. Центр. архіву давніх актів. 1910 — приват-доц. каф-ри рос. історії Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Від 1911 — член-співробітник *Київської археографічної комісії.* Член багатьох т-в: наукових — Моск. археологічного, Одес. історичного, «Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии»; літературних — Нідерландського в Лейдені, Естляндського — у Ревелі (нині м. Таллінн, Естонія). 1913 10-й Міжнар. геогр. конгрес у Римі (Італія) обрав його членом міжнар. комісії для видання старовинних карт. Під час *Першої світової війни* в 1915—16 здійснював спочатку евакуацію до м. Саратов (нині місто в РФ), а потім повернення назад до *Києва* бібліотечного фонду (бл. 700 тис. томів) Київ. ун-ту. Був одним з організаторів 1918 Всенародної бібліотеки України, протягом 1921—23 очолював Тимчасовий к-т бібліотеки. Разом з ін. працював над проектом реорганізації б-ки за зразком провідних світових б-к. 1926 перейшов на постійну роботу до бібліотеки, працював зав. університетського від., наук. співробітником, а з 1928 й до кінця життя очолював створений за власною ініціативою картографічний відділ. 1924 обраний почесним членом Історичного товариства в м. Утрехт (Нідерланди).

Кордт В. «Чужоземні подорожні по Східній Европі до 1700 р.» К., 1926. Обкладинка.

Кордт В. «Матеріяли до історії картографії України». Ч. 1. К., 1931. Обкладинка.

Осн. праці пов'язані з історією укр. картографії. Під час 11-го Археол. з'їзду в Києві (1899) розгорнув в ун-ті виставку фак-

симільних репродукцій середньовічних карт України і Росії, видрукував каталог, що містив бл. 1200 назв експонатів. Тоді ж почав видавати «Материалы по истории русской картографии»: «Серия 1, выпуск 1: Карты всей России и южных ее областей до половины 17 в.» (Київ, 1899); «Серия 1, выпуск 2: Карты всей России и Западных ее областей и Сибири» (Київ, 1906). Протягом багатьох років досліджував праці Г. де *Боплана*, підсумком стала кн. «Боплан и его труды по картографии Южной России» (1911). Підготував видання «Матеріяли до історії картографії України», ч. 1 (Київ, 1931). У записках і збірниках історико-філол. від. ВУАН опублікував розвідки: «Бібліографія подорожей по Східній Європі до 1520 р.», кн. 7—8 (Київ, 1926); «Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє» (Київ, 1926); «Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України у другій половині 17 — початку 18 ст.», т. 3 (К., 1926—30). У «Збірнику праць Комісії для вироблення Законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві» (Київ, 1919) побачила світ його стаття «Про Національну бібліотеку Української Держави». Оприлюднив розшукані в Україні та Росії, а також в колекціях міст Лейден (Нідерланди), Дрезден (Німеччина), *Відень*, Стокгольм (Швеція), *Краків* та ін. унікальні високотех. репродукції карт України й сусідніх д-в 15—17 ст. і коментарі до них.

Дж.: Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. 33; № 3046; ф. 10, № 10 354; № 10 714; № 10 722; фф. 46; 71; 184; XXIX; XXXI).

Літ.: Каталог видань АН УРСР, ч. 1—2. Чикаго, 1966; *Дашкевич Я.Р.* Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII — початку XX ст. В кн.: Історичні дослідження. Вітчизняна історія, вип. 11. К., 1985.

О.Є. Маркова, О.П. Степченко.

КОРДУ́БА Мирон Михайлович (псевдоніми та криптоніми — К. М.К., Кор. М., (ОО), Буковинець, Норим К., Омікрон, Фуфі та ін.; 02.03.1876—02.05.1947) — історик. Д-р філософії (1898), проф. (1920). Чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1903). Н. в с. Острів (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.) в сім'ї греко-катол. священика. 1893 закінчив гімназію в м. *Львів*. 1893—98 навч. у Львів., згодом — Віденському ун-тах. Учень М.*Грушевського*. 1898 захистив докторську дис. з філософії на тему: «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві XIII ст.» 1898—1900 — працівник б-ки *Віденського університету*. Від 1900 до берез. 1919 — викл. історії та географії 2-ї г-зії в м. *Чернівці*. Брав активну участь у громад. та політ. житті, був президентом студентського т-ва *«Січ» у Відні* (1897), редактором його альманаху «Січ» (1898) та політ. час. «Україна» (1913—14). Діяльний співробітник Археогр. комісії НТШ. 1906—12 за дорученням М.Грушевського опрацьовував у архівах Бухареста (Румунія), *Відня* та *Москви* матеріали з історії Хмельниччини. За результатами роботи підготував 12-й том *«Жерел до історії України-Руси»* (1911). Досліджував історію Галицько-Волинської д-ви, історію козаччини, вітчизн. історіографію, спец. істор. дисципліни, зокрема *історичну географію*. У роки *Першої світової війни* співпрацював із *«Союзом визволення України»*, друкувався в його виданнях, керував культурно-освітньою роботою серед 30 тис. укр. бранців у Зальцведельському таборі військовополонених (Пруссія). 1918 — чл. буковинського Крайового к-ту *Української національної ради ЗУНР*, згодом — радник посольства *Західноукраїнської Народної Республіки* у Відні (1918—19). У жовт. 1920 призначений екстраординарним проф. Кам'янець-Подільського держ. українського ун-ту (див. *Кам'янець-Подільський державний університет*), проте більшовицька окупація міста унеможливила це призначення. 1920—28 — професор *Академічної гімназії у Львові*. Одночасно 1921—25 — співорганізатор, проф., декан філос. ф-ту *Львівського таємного українського університету*.

Голова *Історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка* (1920—34) і чл. багатьох комісій НТШ. Від 1926 — чл. Археогр. комісії ВУАН, з 1928 — Істор. секції ВУАН, з 1927 — чл.-кор. *Українського соціологічного інституту* в Празі (*Чехословаччина*).

У берез. 1928 приїжджав до *Києва*, брав участь у жалобному засіданні Істор. секції ВУАН з приводу 20-річчя з дня смерті В.*Антоновича* (25 берез.). Після повернення до Львова оприлюднив свої враження від подорожі до УСРР, як на прикметну рису повсякденного побуту в рад. Україні вказав на «поліційну систему надзору і настирливої, дошкульної контролі приватного життя».

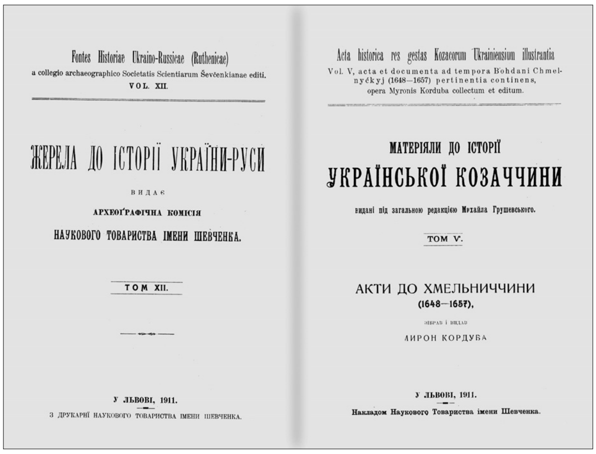

М.М. Кордуба.

Був одним із авторів *«Української загальної енциклопедії»* (3 т., 1930—33).

У січ. 1929 — верес. 1939 — проф. історії України гуманітарного ф-ту Варшавського ун-ту (спершу — позаштатний екстраординарний, потім, з лютого 1934, — екстраординарний, з верес. 1937 — ординарний проф.). 1933 був делегатом 7-го Міжнар. конгресу істор. наук (проходив у *Варшаві*).

Завдяки спілкуванню з укр. (еміграційною й галицькою) та польс. політ. *елітами* в столиці Польщі, а також з польс. слухачами свого семінару у Варшавському ун-ті (серед них був і видатний польс. інтелектуал, речник польсько-укр. порозуміння Є.*Гедройц*) налагодив контакти з тією частиною польс. інтелектуалів, які з огляду на засадничі інтереси своєї *нації* виступали за діалог з українцями перед обличчям імперської загрози Кремля. Не раз зустрічався зі своїм колиш. учнем по Академічній гімназії у Львові І.*Кедриним-Рудницьким*, у той час співредактором *«Діла»* (1922—39) й водночас варшавським кореспондентом

Fontes Historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae)
a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianae editi.
VOL. XII.

ЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

ВИДАЄ

АРХЕОҐРАФІЧНА КОМІСІЯ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

ТОМ XII.

У ЛЬВОВІ, 1911.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

Acta historica res gestas Kozacorum Ukrainiensium illustrantia
Vol. V, acta et documenta ad tempora Bohdani Chmelnyćkyj (1648—1657) pertinentia continens,
opera Myronis Korduba collectum et editum.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

видані під загальною редакцією Михайла Грушевського.

ТОМ V.

АКТИ ДО ХМЕЛЬНИЧЧИНИ
(1648—1657),

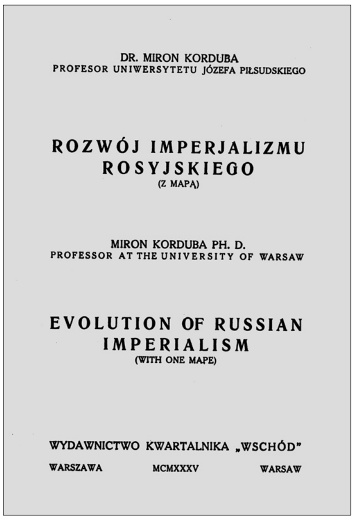
зібрав і видав

МИРОН КОРДУБА

У ЛЬВОВІ, 1911.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

«Жерела до історії України-Руси. Т. XII. Матеріяли до історії української козаччини. Т. V. Акти до Хмельниччини (1648—1657). Зібрав і видав Мирон Кордуба». Львів, 1911. Титульні аркуші.

Кордуба М. «Rozwój imperializmu Rosyjskiego. Evolution of Russian Imperialism». Варшава, 1935. Титульний аркуш.

цього щоденника й пресовим референтом (1925—31) *Української парламентської репрезентації*. І.Кедрин-Рудницький у своїх мемуарах згадує про нього як про людину, яка належить до гурту тих, хто «має почуття відповідальности за долю свого народу» і робить все, що в спромозі, щоб «долю тому народові облегшити».

Друкувався в *«Biuletynie Polsko-Ukraińskim»*, знайшов особливий тон для викладу тем із сумного реєстру «найважливіших болячок української дійсності» у 2-й Речіпосполитій, що ними легковажила, нехтувала й водночас «спричинювала їх та помножувала польська національна політика». На шпальтах *«Літературно-наукового вістника»* ініціював дискусію про походження *нації української*, що дала поштовх вітчизн. історіософській та історіографічній думці (О.*Пріцак*). Публікувався у фахових європ. (нім., польс., франц.) виданнях: «Le monde slave», «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte», «*Kwartalnik Historyczny*», «*Przegląd Historyczny*» та ін.

Від 1934 — дійсний чл. варшавського *Інституту досліджень національних справ*, з 1938 — почесний чл. *Українського наукового інституту у Варшаві*.

Листувався з І.*Крип'якевичем*, зокрема, у листі до нього від 3 лют. 1938 писав: «А тим часом наша продукція наукова зійшла до нулі, аж сором перед сусідами, коли від часу до часу спитають про наші новини з наукового поля. Ще 10 літ тому назад наша продукція на полі історичних дослідів перевисшала польську і чеську, а тепер зійшла до рівня білоруської. Фінансова кріза НТШ зійшлася фатально з розгромом Академії [наук у Києві] і крізою у Варш[авськім] Укр[аїнськім] Інституті, спричиненою непосильним видавництвом 16-томового Шевченка. Через те вже довгий час спочивають в редакційних теках ріжні праці без вигляду на виданнє у близшім часі [...]. Та й от і я сам, хоч зовсім не належу до плідних авторів, не раз неодно написавби, колиб знав, що се матиме вигляд вийти у рідній мові на світ Божий. Але щож, до фейлєтону "Діла" не полізу зі своїми розвідками, впрочім там би їх і не приняли, як замало актуальний матеріял».

Посада проф. Варшавського ун-ту давала йому змогу репрезентувати укр. історіографію перед польс. та закордонним наук. світом, а активна участь у *міжнародних конгресах дослідників історії та суміжних наук* — поширювати «докладні дані про розвиток української історичної науки в усіх українських землях та за кордоном». Разом з тим він змушений був визнати силувану «екзильність» свого історіографічного доробку: «Приходиться писати для чужих і збогачувати чужі і без сього богаті літератури. Щоправда, се робить також прислугу нашій справі, і було се для мене великою сатисфакцією, що та сама Крак[івська] Акад[емія] Наук, котра перед війною признала нагороду Равіті-Ґавронському за його пасквілю про Хмельницького, тепер у своїм Słownik-у Biograficzn-ім опрацьованнє життєписів всіх Хмельницьких поручила мені і видрукувала так, як я зладив. Також прикликали мене до співучасти у т. зв. "Cambridge Edition" (англійській серії підручників історії різних держав), де саме ладиться виданнє "History of Poland" [т. 1, 1950]; тут я подав статтю про генезу і розвій козаччини аж до Переяславської умови 1654 р., насвітлюючи справу з нашого становиська. Але все ж таки приємнійше писати для своїх, ніж для чужих, хочби і у своїм дусі».

28 серп. — 4 верес. 1938 К. брав участь у 8-му Міжнар. конгресі істор. наук (відбувся у Цюриху, Швейцарія). Виголосив доповідь «Домінуюче становисько Галицько-Волинської держави на Сході Европи в другій половині 13 ст.» Окрім нього, з укр. істориків на цьому конгресі був присутнім лише Є.*Перфецький*.

Напередодні 8-го Міжнар. конгресу істор. наук у Цюриху відбулися наради Федерації істор. т-в Сх. Європи (Fédération des sociétés historiques de l'Europe Orientale), що об'єднувала 41 наук. т-во (у т. ч. укр. інституції — НТШ у Львові й Укр. наук. ін-т у Варшаві) з вивчення історії Сх. Європи і слов'янства. 26 серп. 1938 на заг. зборах делегати обрали виконавчий к-т федерації. К. став скарбником виконкому. Того ж року у Варшаві як 7/8-й том щорічника федерації («Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale») з'явився його розлогий огляд вітчизн. істор. літ. на рад. теренах, датований осінню 1932.

З початком *Другої світової війни* опинився в нім. зоні окупації. Із закриттям 1940 Варшавського ун-ту й ліквідацією Укр. наук. ін-ту переїхав до Холма (нині м. Хелм, Польща), викладав там історію в укр. г-зії. Найважливішою подією цього часу в житті К. стала публікація *Українським видавництвом* у *Кракові* його «Історії Холмщини і Підляшшя». Холмській тематиці частково присвячувалася і його брошура про останнього князя Галицько-Волин. д-ви *Юрія Болеслава*.

Від 1941 — дійсний чл. *Українського історично-філологічного товариства* у Празі.

У грудні 1941 переїхав до Львова, працював у *Бібліотеці Наукового товариства імені Шевченка*, вчителював в укр. г-зії. З поверненням до міста рад. адміністрації був запрошений до роботи у Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*) і 7 серп. 1944 призначений в. о. проф. історії України, а з верес. 1945 — зав. каф-ри історії пд. і зх. слов'ян. Одночасно 1944—46 був ст. н. с. Львів. від. Ін-ту історії України АН УРСР.

У повоєнні роки як представник істор. школи М.Грушевського став об'єктом морального терору, піддавався публічним інквізиціям, проте зберіг відданість науці, категорично відмовивши-

ся паплюжити пам'ять і спадщину свого вчителя.

Автор понад 500 наук. і науково-популярних праць.

П. у м. Львів. Похований на *Личаківському цвинтарі.*

Його неопубл. праця «Бібліографія історії України» (понад 50 тис. карток) зберігається в *Інституті українознавства імені І.Крип'якевича НАН України.*

Тв.: Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві 13 ст., т. 1. Львів, 1900; Ілюстрована історія Буковини. Чернівці, 1906; Молдавсько-польська границя на Покуттю по смерті Стефана Великого. В кн.: Науковий збірник, присвячений проф. М.Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894—1904). Львів, 1906; Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.). «ЗНТШ», 1907, т. 78, кн. 4; Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911, т. 12: Матеріяли до історії української козаччини, т. 5: Акти до Хмельниччини (1648—1657); Боротьба за польський престіл по смерти Володислава IV. В кн.: Жерела до історії України-Руси, т. 12. Львів, 1911; Північно-західна Україна. Відень, 1917; Територія і населеннє України. Відень, 1918; Простір і населення України. Львів, 1921; Академик Михайло Грушевський як історик: З нагоди ювилею. «ЛНВ», 1926, кн. 12; Звязки В.Антоновича з Галичиною. «Україна», 1928, кн. 5 (30); Враження з поїздки до Київа. «Діло», 1928, 15 квіт., ч. 84; Найновіші теорії про початки Руси. «ЛНВ», 1929, кн. 12; В посольстві до гетьмана: Уривок із щоденника. «Літопис Червоної Калини» (Львів), 1930, ч. 10—12; Найважніший момент в історії України. «ЛНВ», 1930, кн. 6; Причинки до урядничої служби Куліша: Від губернського секретаря до надворного радника. «ЗНТШ» (Львів), 1930, т. 100, ч. 2; В обороні історичної правди. «ЛНВ», 1931, кн. 5; Ще кілька слів у справі «Найважнішого моменту в історії України»: Акад. Степанови Смаль-Стоцькому у відповідь. Там само, 1931, кн. 10; W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (Warszawa), 1933, N 2 (4); Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu. Там само, 1934, N 4 (39); Michał Hruszewśkyj jako uczony: Wspomnienia. «Przegląd Historyczny», 1935, t. 32, z. 2; Rozwój imperjalizmu rosyjskiego. Warszawa, 1935; Brzuchowiecki (Brjuchowećkyj) Iwan Martynowicz (1623—1668); Chanenko Michal (ok. 1620 — ok. 1680); Chmielnicki Bohdan Zenobi (ok. 1595—1657); Chmielnicki Jerzy (1640 — ok. 1681); Chmielnicki Michal (? — 1620); Chmielnicki Pawel (um. po r. 1678); Chmielnicki Tymosz (1632—1653). В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 3. Kraków, 1937; Два міжнародні історичні з'їзди в Ціріху. «Діло», 1938, 4 верес., ч. 195; La littérature historique soviétique-ukrainienne: Compte rendu 1917—1931. Varsovie, 1938; Що кажуть нам назви осель? Львів, 1938; Болеслав-Юрій II: Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави: З нагоди 600-ліття його смерти. Краків, 1940; Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині. Краків, 1941; Історія Холмщини й Підляшшя. Краків, 1941.

Літ.: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; К., 1996; *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Акад. Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції. «Записки Історично-археографічного інституту» (К.), 1934, № 1; *Пісковий С.* [*Дашкевич Я.*]. М.М. Кордуба та його «Бібліографія історії України». «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 6; *Кедрин І.* Життя—події—люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Wączkowski W.* Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. «Niepodległość» (New York — London), 1986—91, t. 19, 21, 24; *Пріцак О.* Мирон Кордуба і його життя. «Дзвін», 1990, № 7; *Його ж.* Мій шлях історика. В кн.: *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. К.—Кембрідж, 1991; *Giedroyc J.* Autobiografia na cztery ręce. Warszawa, 1994; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті рр. XX ст.). К., 1994; Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали, т. 1. К., 1995; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939—1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. Львів, 1997; *Гирич І.Б.* Організація М.С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.). «УІЖ», 1997, № 1; *Пріцак О.* Мемуаристика Мирона Кордуби. «Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету», 1997, вип. 1; *Його ж.* Краєзнавча діяльність Мирона Кордуби. Там само, 1999, вип. 2; *Чорній В.* Заснування та перший період діяльності кафедри історії слов'ян Львівського університету ім. І.Франка. (1945—1947). «Вісник Львівського університету. Серія історична», 1998, вип. 33; *Maternicki J.* Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej. Rzeszów, 1999; Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Львів, 2000; *Купчинський О.* З листів Мирона Кордуби до Михайла Грушевського (1927 р.). В кн.: На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. К.—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000; *Рубльов О.С.* З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрянщини 1920-х рр.: відвідини УСРР львівськими істориками М.Кордубою та І.Крип'якевичем. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти, вип. 14. К., 2001; *Дашкевич Я.* Мирон Кордуба зблизька. «Пам'ять століть», 2001, № 6; *Федорів І.* Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX — перша половина XX ст.). Тернопіль, 2001; *Зайцева З.І.* Мирон Кордуба й українські наукові товариства. «УІЖ», 2002, № 6; *Рубльов О.* Мирон Кордуба та Іван Крип'якевич: спроба паралельних біографій у загальноукраїнському науковому контексті 1920—1930-х рр. В кн.: *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004; *Юсова Н.* Питання щодо «спільноруськості» Київської Русі у доробку Мирона Кордуби. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), вип. 4. К., 2004; Листи М.Кордуби до М.Грушевського і Ф.Вовка. Запоріжжя, 2005; *Великопольська У.* Малознана праця Мирона Кордуби «Методольогія історії»: спроба аналізу. «Вісник Львівського університету. Серія історична», 2005, вип. 39/40; *Дашкевич Я.* Мирон Кордуба зблизька. В кн.: *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007; *Піх О.М.* Картотека Мирона Кордуби «Бібліографія історії України»: структура та принципи складання. «УІЖ», 2007, № 4; *Pedycz W.* Myron Korduba (1876—1947). В кн.: Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Rzeszów, 2007.

О.С. Рубльов.

КОРЕЇ́З — с-ще міськ. типу *Автономної Республіки Крим*, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташов. біля підніжжя г. Ай-Петрі, за 15 км від *Ялти* та за 73 км від *Севастополя.* Поблизу — берегова смуга завдовжки бл. 7 км курортної зони Місхор; разом з Місхором та *Гаспрою* складає єдиний курортний комплекс. Нас. 6,4 тис. осіб (2004).

Перші письмові згадки про землю, що нині є тер. с-ща, під

Кореїз. Палац «Дюльбер». Загальний вигляд. Фото початку 21 ст.

Кореїз. Палац «Дюльбер». Брама. Фото початку 21 ст.

назвами Куреїз, Хореїз, Кюріз, Курсанти датуються 8 ст. Як с-ще існує з кінця 18 ст. Після анексії Криму *Російською імперією* (1783) навколишні землі було роздано рос. аристократам (у т. ч. членам царської сім'ї) та підприємцям. К. дістався князям Юсуповим. 1904 вони звели тут палац у стилі модерн — Кореїзький (Юсуповський) палац (під час *Кримської конференції 1945* у ньому перебувала рад. делегація). Помітну роль у госп-ві містечка відігравало виноробство (зона впливу Лівадії; див. *Лівадія*).

1930 К. отримав статус с-ща міськ. типу.

У період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від листоп. 1941 до квіт. 1944 с-ще було окуповане гітлерівцями. У ньому в той час діяв осередок руху Опору (див. *Рухи Опору 1939—1945*).

Пам'ятки арх-ри — палац «Дюльбер» (1895—97), Палац-музей Юсупова (1904).

Літ.: Мисхор—Кореиз—Гаспра: Историко-краеведческий очерк. Симферополь, 1957; ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; *Шантырь С.П.* Три южнобережных курорта: Путеводитель. Симферополь, 1986.

Д.С. Вирський.

«КОРЕНІЗА́ЦІЯ» — назва політики, здійснюваної в 1920-х — на поч. 1930-х рр в *СРСР* правлячою партією *більшовиків* з метою зміцнення впливу центр. влади в нац. окраїнах через поступки у вживанні там нац. мов у сферах освіти, к-ри, держ. управління, у соціально-екон. та сусп. житті. Така політика, на думку більшовиків, повинна була повсюдно зробити рад. владу «рідною», «народною» і «зрозумілою» — такою, що сприймається не як нав'язана ззовні, а як корінна. Для цього створювалися нац. управлінські *еліти*, які знали місц. мову, побут, звичаї та традиції, і через них у свідомість нас. впроваджувалися ідеали та цінності комуніст. ідеології. На місцях така політика набувала відповідних нац. форм — «українізації», «білорусизації», «татаризації» тощо. Вона сприяла процесу зміцнення СРСР (у перші роки його створення необхідно було йти на поступки нац. політ. силам, які під час розвалу *Російської імперії* домоглися власної державності, але внаслідок більшовицької інтервенції втратили її) і водночас забезпечувала «вбудовування» в рад. систему етнічності (це давало змогу погасити мобілізаційний потенціал останньої, спрямувавши його в русло нац.-комуніст. буд-ва).

На поч. 20 ст. багато народів Рос. імперії не мали взагалі або мали лише слаборозвинуту нац. писемність, у них не тільки не вистачало кваліфікованих кадрів, а й просто письменних людей. Значною небезпекою для нової д-ви був також великодерж. *шовінізм*. За наявності в СРСР цих об'єктивних факторів політику «К.» рад. пропаганда пов'язувала лише з проголошеним XII з'їздом РКП(б) курсом на ліквідацію успадкованої від минулого госп. і культ. нерівності між народами. Кер-во РКП(б) визначило комплекс загальних адм.-політ. заходів з «коренізації», а місц. влада у союзних і автономних республіках та областях доповнювала його тими складовими, які відображали етнонац. специфіку того чи ін. регіону. Однак ці заходи були спрямовані не тільки на те, про що говорилося в засобах масової інформації. У черв. 1923 в *Москві* відбулася 4-та секретна нарада ЦК РКП(б) і на ній було вирішено позбутися тих управлінців, які підозрювалися у відсутності лояльності до режиму чи були прихильниками ін., ніж комуністична, ідеологічних доктрин. При цьому наголошувалося, що представники центру, які будуть брати участь у «партійній роботі серед більш відсталих народностей, повинні суворо витримувати тон сприяння і допомоги національним передовим елементам у їх комуністичній і радянській роботі, у жодному разі не допускаючи ні в діях, ні в промовах нічого, що було б подібним на присвоєння собі права нав'язувати і вирішувати, дозволяти чи відкидати, взагалі розпоряджатися, формально опираючись на авторитет центру». Згідно з рішеннями наради, було проведено чистку держ. і парт. апаратів, а на звільнені посади призначено нові кадри із числа членів Комуніст. партії.

Місц. нац. *інтелігенція* в цілому схвалювала політику «К.», хоча в академічних та літ.-худож. колах таку політику сприймали лише як часткове задоволення природних прав народів. Еміграційна інтелігенція розцінювала цю політику переважно як великомасштабну провокацію, тимчасовий тактичний відступ більшовицької партії.

Реалізація політики «коренізації» в нац. республіках постійно наражалася на опір рос. великодерж. шовіністів, багатьох парт. керівників та зрусифікованих елементів. При цьому низка нац. к-р зазнала істотних втрат, особливо в ході мовних експериментів. Однак у цілому «К.» справила значний вплив на розвиток нерос. народів СРСР, на процес поширення нац. мов, зміцнення основ нац. культур. У країні істотно зменшилася неписьменність. Для народів, які не мали власної писемності, було розроблено алфавіти, складено словники, налагоджено випуск навч.-методичної літ. та підготовку пед. кадрів. У результаті на кін. 1932 рівень писемності в Таджикистані зріс до 52 %, у Туркменистані — до 61 %, в Узбекистані — до 72 %. 1930 введено заг. обов'язкове початкове навчання в сільс. місцевості й семирічне — у містах і робітн. селищах мовами 70 національностей. Десятки раніше відсталих народів вперше отримали свою нац. середню і вищу школу, професійне мист-во. Зросла питома вага нац. мов у освіті, науці. Прискорено формувалася нова, «робітничо-селянська», інтелігенція, здатна сприймати і опрацьовувати «соціалістичні» ідеї, сприяти прискореній інтеграції корінного нас. в рад. державність. Правлячому режимові вдалося встановити кон-

троль над *етносами* країни й використовувати його для розв'язання своїх політико-ідеологічних завдань.

Попри ідеологічні обмеження, «К.» сприяла розвиткові нац. літератур, мист-в, театрів, кіно. Тому цей період у колишніх республіках СРСР часто називають добою культ. відродження.

Від кін. 1920-х рр. Комуніст. партія, побоюючись наростання самостійницьких тенденцій у нац. республіках, почала гальмувати «К.» Розгорнулися масштабні кампанії боротьби з «національним ухильництвом» та «буржуазним націоналізмом». Радикальна зміна парт. лінії відбулась між XVI (1930) та XVII (1934) з'їздами ВКП(б). Протягом 1933—34 в усіх нац. республіках було здійснено чистку місц. комуністів та безпарт. інтелігенції, знищено значну частину кадрів, вихованих у період «К.» Гол. небезпекою було оголошено місц. *націоналізм*. Форсована *індустріалізація* і примусова *колективізація сільського господарства* поглибили розрив між центр. р-ми Росії і нац. окраїнами, між Росією та ін. союзними республіками.

Величезних втрат зазнала УСРР. Здобутки *українізації політики* було знищено, посилився терор проти *інтелігенції української* та ін. «націоналістів» з числа нац. меншин, які мешкали в республіці. Набувала сили політика *русифікації*.

Літ.: Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8—11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция. Постановления и материалы ЦК НКМ при ВУЦИК. Х., 1927; Национальная политика ВКП(б) в цифрах. М., 1930; Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27—30 ноября 1930 года: Стенографический отчет и постановления. М.—Х.—Минск, 1931; Десятый съезд РКП(б). 8—16 марта 1921 г.: Стенографический отчет. М., 1963; *Грошев И.И.* Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики. М., 1967; XII съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 г.: Стенографический отчет. М., 1968; *Майстренко И.* Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. Мюнхен, 1978; Национальная политика КПСС: Очерк историографии. М., 1981; Национальная политика КПСС: Исторический опыт, противоречия и проблемы перестройки: Межвузовский сборник научных трудов. Чебоксары, 1990; *Ненароков А.П.* Из опыта национально-языковой политики первых лет советской власти. «История СССР», 1990, № 2; *Вдовин А.И.* Национальная политика 30-х годов: (Об исторических корнях кризиса межнациональных отношений в СССР). «Вестник Московского университета. Серия 8: История», 1992, № 4; *Ненароков А.П.* Крах попыток прогностического анализа межнациональных отношений: (XII съезд РКП(б) (17—25 апреля 1923 г.) о национальном вопросе). «Отечественная история», 1992, № 2; Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів. К., 1994; *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998; *Єфіменко Г.* Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні (1932—1938). К., 2001.

В.М. Даниленко.

КОРЕ́ЦЬ, міра місткості. Назва походить від слова «кора». «Корець» означав виріб з кори. Поширена в більшості слов'ян. народів. У Галицько-Волин. Русі відома з 12 ст.

З 16 ст. в метрологічній термінології *Речі Посполитої* слово «корець» вживається на означення одиниці виміру сипких тіл і речовин. Згідно з Конституцією 1565, К. дорівнював 36 *гарнцям*. Проте на практиці його величина не була сталою. Вона коливалася від 16 до 45 гарнців. Так, у *Руському воєводстві* налічувалося 17 видів місцевих К. Львівський К., напр., мав місткість 122,999 л. На Закарпатті слово «корець» («кориц») вживалося для означення молочарської міри місткістю близько 2 л.

К. поділявся на два корчики. Останній означав і окрему міру, у *Великому князівстві Литовському* корчик мав місткість 16 гарнців (бл. 60 л).

Літ.: *Ісаєвич Я.* Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 2; *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966.

Н.О. Герасименко.

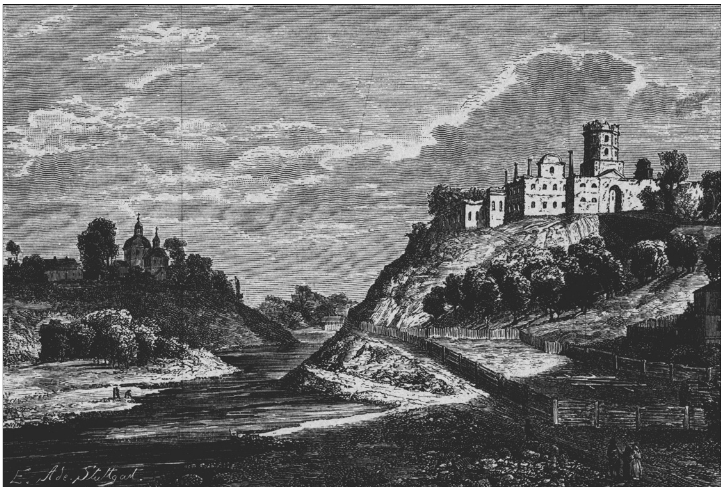
КОРЕ́ЦЬ — місто *Рівненської області*, райцентр. Розташов. на р. Корчик (прит. Случі, бас. Дніпра), за 63 км від обласного центру. Нас. 8,3 тис. осіб (2004).

Перша літописна згадка про тутешнє поселення під назвою *Корчеськ* зроблена під 1150.

1380 тутешня територія була передана великим кн. литов. *Ягайлом* кн. Федору *Острозькому*. 1386 тут було збудовано замок і відведено в нове русло р. Корчик. З початку 15 ст. поселення переходить у володіння роду князів *Корецьких*. Після *Люблінської унії 1569* — у складі Луцького повіту *Волинського воєводства* перебувало під владою *Корони Польської*. У 16 — серед.

Корець. Руїни замку. Фото початку 21 ст.

Корець. Замок. Гравюра кінця 19 ст.

В.М. Корецький.

17 ст. перетворюється на одне з найбільших міст *Волині*. 1612—19 у ньому проживав Л.*Зизаній*. Рід кн. Корецьких перервався 1651. Їх володіння перейшли в спадок кн. *Чорторийським*, які з цього часу стали називатися Чорторийськими-Корецькими. Протягом 2-ї пол. 17 ст. К. кілька разів зазнавав великих ушкоджень і прийшов у занепад.

Від 2-ї пол. 18 ст. почалося пожвавлення розвитку К., зокрема, тут виникли *мануфактури* шкіряної, полотняної та суконної пром-сті. 1788 став до ладу фарфорово-фаянсовий з-д (після вичерпання місц. покладів каолінової глини 1831 він припинив існування). Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) К. перейшов під владу *Російської імперії* й отримав статус волосного центру Новоград-Волинського повіту *Волинської губернії*. Після *селянської реформи 1861* стає значним торг. і пром. центром краю. 1887 тут працювали пивоварний з-д, 2 шкіряні з-ди, суконна ф-ка, 5 водяних та парових млинів, 12 разів на рік проходили великі *ярмарки*. 1898 споруджено цукровий з-д.

З 1920 К. перебував у складі Польщі і мав статус адм. центру гміни Рівнен. повіту Волин. воєводства. Від 1939 — у складі УРСР. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з лип. 1941 до січ. 1944 був окупований гітлерівськими військами.

Райцентр 1940—62 та від 1966.

На тер. сучасного К. знайдені археол. залишки доби *палеоліту пізнього*, а поблизу міста — *городища* доби *Київської Русі*.

Пам'ятки архітектури: будівлі жіночого монастиря 16 ст., костьол 17 ст., руїни замку 17 ст., Свято-Вознесенська, Свято-Георгіївська, Свято-Іллінська, Святих Кузьми і Даміана, Святої Параскеви церкви 18 ст. (Див. також *Корецький Свято-Троїцький монастир*.)

Літ.: *Пероговский В.И.* Корец и корецкие князья. «Волынские губернские ведомости», 1876, № 79, 87—89, 94, 96; ІМіС УРСР. Ровенська область. К., 1973.

В.В. Головко.

КОРЕ́ЦЬКИЙ Володимир Михайлович (18(06).02.1890—25.07. 1984) — правознавець, проф. (1920), д-р юрид. н. (1939), засл. діяч н. і т. України (1947), акад. АН УРСР (1948). Герой Соц. Праці (1980). Н. в м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) у сім'ї службовця. 1910 закінчив Катериносл. г-зію із золотою медаллю. 1911—12 навч. на юрид. ф-ті Моск. ун-ту, а потім — юрид. ф-ті Харків. ун-ту, який закінчив 1916 з дипломом 1-го ст. Як стипендіат був залишений в ун-ті для підготовки до отримання професорського звання по каф-рі цивільного права та судочинства. 1919 склав магістерський екзамен з історії та догми рим. права й почав читати в цьому ж ун-ті лекції із всесвітньої історії д-ви і права. Взяв участь у створенні в 1920 Харків. ін-ту нар. г-ва та організації в його складі правового ф-ту. Був проректором ін-ту та заст. декана цього ф-ту, читав лекції із заг. історії д-ви і права та міжнар. приватного права. 1930 правовий ф-т було перетворено на Харків. ін-т рад. буд-ва і права, 1932 — на Всеукр. комуніст. ін-т рад. буд-ва і права, а 1937 — Харків. юрид. ін-т (нині Нац. юрид. академія ім. Ярослава Мудрого). 1920—41 займав у них посади проф. та кер. (з 1937) каф-ри історії держави і права. Викладацьку діяльність поєднував із практичною: був зав. правового підвідділу Наркомату закордонних справ УСРР (1921—22), зав. юрид. від. *Укоопспілки* (1922—24), зав. юрид. від. *Українбанку* (1924—30), старшим консультантом Держ. арбітражу при РНК УСРР (1930—35).

Початок наук. діяльності К. припадає на 1920-ті рр., коли в країні здійснювалася *нова економічна політика*. У цей період він опублікував низку наук. праць, які увійшли до «золотого фонду» вітчизн. юрид. науки. Серед них: «Проблеми приватного міжнародного права в договорах, укладених радянськими республіками з іноземними державами» (1922), «Цивільний кодекс радянських республік» (1923), «Територіальні межі виконавчої сили судових рішень з цивільних справ» (1924), «Застереження про взаємність у міжнародному приватному праві» (1925), «Савіні у міжнародному приватному праві» (1926), «Уніформізм у праві» (1927), «Міжнародне радіоправо», «Нариси міжнародного господарського права» (обидві — 1928). Результатом багаторічної праці вченого з проблем міжнар. приватного права стало створення ним фундаментальної монографії «Нариси англо-американської доктрини і практики міжнародного приватного права» (1948; 1950 видана в Китайс. Нар. Республіці китайс. мовою). З цієї проблематики К. 1939 захистив в Ін-ті д-ви і права АН СРСР (*Москва*) докторську дисертацію.

1941 К. у числі ін. учених був евакуйований у м. Ташкент (нині столиця Узбекистану) і у створеному там у цей час Юрид. ін-ті (існує і нині) викладав всесвітню історію д-ви і права. Після визволення м. *Харків* і відновлення

Корець. Костьол св. Антонія 17 ст. Інтер'єр. Фото початку 21 ст.

1944 діяльності Харків. юрид. ін-ту працював у ньому проф., а з 1947 — зав. каф-ри міжнар. права. 1948 був обраний акад. АН УРСР, а 1949 очолив утворений у *Києві* Сектор д-ви і права АН УРСР. Після перетворення 1969 сектору на Ін-т д-ви і права АН УРСР (нині *Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України*) був його дир. до 1974, а потім — почесним дир. Водночас завідував від. міжнар. права та порівняльного правознавства ін-ту. Під кер-вом К. ін-т став однією з провідних в Україні та СРСР н.-д. юрид. установ.

Талант К. як ученого яскраво виявився і при дослідженні ним міжнар. публічного права, яке після *Другої світової війни* набуло якісно нового характеру, у т. ч. і для України як однієї із засновниць *Організації Об'єднаних Націй*. З даної галузі К. опублікував такі знакові праці, як «Суверенітет» (1963) та «Міжнародно-правова правосуб'єктність Української РСР» (1965). Одним з перших розпочав вивчення проблем міжнар. права, що набули глобального значення в післявоєн. період, зокрема проблеми визначення в ньому статусу континентального шельфу. У своїй праці «Нове в поділі відкритого моря» (1950) К. передбачив поділ Світ. океану, який остаточно було здійснено 1982 з прийняттям Конвенції ООН з мор. права. Протягом багатьох років у сфері наук. інтересів ученого були проблеми кодифікації міжнар. права, висвітлені ним у таких працях: «Перша сесія Комісії міжнародного права» (1956), «Про проект Філда. З історії проектів кодифікації міжнародного права» (1956), «Історія кодифікації міжнародного морського права» (1962). Аналізуючи шляхи розвитку сучасного міжнар. права, К. багато уваги приділяв дослідженню прогресивних принципів міжнар. права, заг. принципів права, співвідношення міжнар. права з внутр. правом. Його ідеї з цих основоположних проблем містяться в працях «Загальні принципи права у міжнародному праві» (1957), «Проблема основних прав і обов'язків держав у міжнародному праві» (1959), «Декларація прав і обов'язків держав» (1962). Відомими серед вітчизн. та зарубіжних учених є дослідження К. проекту чеського короля Іржи Подебрада про організацію миру і безпеки, що з'явився 1464 на хвилі гуситизму і якому належить гідне місце в історії ідей про співробітництво між народами. Це такі його праці: «Проект Юрія Подебрада про організацію миру і безпеки» (1946) та «Проект Іржи Подебрада про організацію миру і сучасність» (1966).

Багато сил К. віддав вивченню історії вітчизн. науки міжнар. права й висвітленню її ролі в розвитку світ. науки. Відомі його дослідження про акад. АН УРСР В.*Грабаря*, котрий підготував фундаментальну працю «Матеріали до історії літератури міжнародного права в Росії. 1617—1917» (1959), а також В.Безобразова, який був одним із засн. Ін-ту міжнар. права, ств. 1873 у м. Гент (Бельгія) для вивчення міжнар. права та його кодифікації (нині знаходиться в м. Женева, Швейцарія). В останні роки свого життя К. готував працю про видатного вітчизн. вченого, проф. міжнар. права Харків. ун-ту Д.*Каченовського.*

Багатогранною була діяльність К. і як історика права, передусім ранньофеодальної д-ви і права англо-саксів. Вона знайшла втілення в таких його працях: «Суд і судовий процес у Франкській державі», «Імунітет у Франкській державі», «Суд франків» (усі 1944), «Військовий устрій Франкської держави», «Англо-саксонські правди», «Лекції з історії держави і права» (усі 1947), «До історії Священної Римської імперії. 1200—1806» (1970). За його редакцією була видана «Хрестоматія пам'яток феодальної держави і права країн Європи» (1961), де він був також укладачем низки розділів, автором вступних нарисів до них і перекладачем з лат. мови «Золотої булли» 1356 герм. імп. Карла IV Люксембурга. За ред. К. видано й «Дигести Юстиніана» у пер. та з примітками проф. І.Перетерського (1984).

У складі делегацій *СРСР* К. брав участь у підготовчих сесіях заступників міністрів закордонних справ до Паризької мирної конф. і самій конф., скликаній для укладення мирних договорів держав антигітлерівської коаліції з колиш. союзниками гітлерівської Німеччини в Європі (1946). Був чл. делегації УРСР на 1-й, 2-й, 4-й сесіях ГА ООН (1946, 1947, 1949), радником представника СРСР в Раді Безпеки ООН (1946). К. — перший вітчизн. учений, який увійшов до складу К-ту ООН з прогресивного розвитку міжнар. права та його кодифікації (Нью-Йорк, 1947), а згодом став чл. Комісії міжнар. права ООН (Нью-Йорк, 1949—51). Він був також чл. і 1-м заст. голови Комісії з прав людини ООН (1947—49). На неї в цей період було покладено вироблення проекту *Загальної декларації прав людини 1948*, прийняття якої стало визначною віхою в історії людства. К. був радником делегації УРСР на Конф. з підготовки Конвенції про ліквідацію рабства й работоргівлі (Женева, 1956). Брав участь у роботі делегації УРСР на Конф. ЮНЕСКО з питань мирного співіснування держав (Мюнхен, 1957), очолював делегацію УРСР на сесіях Конф. ООН з мор. права (Нью-Йорк, 1958; Женева, 1960). У числі перших вітчизн. учених став чл. Постійної палати Третейського суду в Гаазі (Нідерланди; 1957—69), а також чл. Польс.-норвез. постійної узгоджувальної комісії (1959—60). Вінцем діяльності К. як визнаного у світі авторитета в галузі міжнар. права стало обрання його 1960 на 15-й сесії ГА і Ради Безпеки ООН чл. Міжнар. суду ООН у Гаазі строком на 9 років (1961—70), а 1968 — його колегами-суддями — віце-президентом цього суду.

П. у м. Київ.

Ім'я К. широко відоме наук. громадськості світу. Він був обраний почесним чл. Інд. т-ва міжнар. права (1960); чл.-кор. (1965), дійсним (1977) та почесним (1983) чл. Ін-ту міжнар. права; акад. Мексиканської акад. міжнар. права (1968); чл.-кор. Аргентинської асоц. міжнар. права. К. — єдиний учений-юрист у колиш. СРСР, який був удостоєний звання Героя Соціаліст. Праці (1980). 15 лют. 1990 РМ УРСР присвоїла ім'я К. Ін-тові д-ви і права АН УРСР. До сторіччя від дня народження К. було видано його «Вибрані твори» у 2-х т. (1989). К. належить велика

Корецький Свято-Троїцький монастир. Могила А.О. Андро. Фото початку 21 ст.

Корецький Свято-Троїцький монастир. Фото початку 21 ст.

заслуга у створенні в Україні вітчизн. школи міжнар. публічного та міжнар. приватного права і розвитку юрид. науки в цілому.

Літ.: *Маркусь В.* Володимир Корецький — перший українець суддя Міжнародного трибуналу в Гаазі. В кн.: Правовий вісник, кн. 2. Нью-Йорк, 1963; *Денисов В.Н.* Владимир Михайлович Корецкий: Биобиблиографический указатель. К., 1984; *Його ж.* Владимир Михайлович Корецкий (1890—1984). «Известия вузов. Правоведение», 1986, № 5; *Шемшученко Ю.С., Денисов В.Н.* Кредо вченого — гуманізм. До 100-річчя від дня народження акад. АН УРСР В.М. Корецького. «Вісник Академії наук УРСР», 1990, № 4; *Денисов В.Н.* Корецький Володимир Михайлович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001; *Його ж.* Наукова спадщина академіка В.М. Корецького та сучасний розвиток науки міжнародного права. В кн.: Держава і право: Збірник наукових праць. К.—Дніпропетровськ, 2003.

В.Н. Денисов.

КОРЕ́ЦЬКИЙ СВЯ́ТО-ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — жіночий правосл. монастир. Заснований бл. 1571 кн. Богушем Корецьким як Воскресенський. Був двічі руйнований. Відновлений у 1620—33 княжною Софією Корецькою (у чернецтві Серафимою, з 1580 ігуменія) коштом її племінника кн. Самуїла Корецького на честь Св. Трійці. На поч. 20 ст. старовинних храмів було два: Свято-Воскресенський собор і тепла Свято-Успенська церква. Будівництво закінчено 1810 кн. Йосипом Чарторийським — останнім князем Корецьким. 1752—65 монастирем володіли уніати: єпископ Феодосій (Рудинецький) ввів сюди монахинь василіанського ордену (див. *Василіани*). Православні інокині разом з ігуменею Анною були виселені з монастиря. Після 42 років перебування на приватних помешканнях монахині звернулись до єпископа Мінського Віктора (Садковського), і указом імп. Катерини II від 12 квітня 1795 монастир було знову відкрито як православний. Вдруге згорів під час варшавського повстання 1831 (див. *Польське повстання 1830—1831*). Клопотання ігуменії Аполлінарії (Князевої; п. 1877) перед єпископом Волинським Антонієм (Павлинським) 1864 завершилось відбудовою спаленого храму. Вівтар і центральну частину храму розписали майстри Почаївської іконописної майстерні. 21 вересня 1880 обитель було освячено як Свято-Троїцький жіночий монастир. Після того сюди переселено черниць із Свято-Воскресенського монастиря, а там організовано притулок для дівчат. З 1897 тут існувала двокласна школа. За рад. влади монастир був одним із дев'яти укр. монастирів, що лишився незакритим. Через закриття монастирів 1959—60 сюди переведено монахинь із монастиря в с. Пляшева (нині село Рівненської обл.) та *Дерманського Свято-Троїцького монастиря*. 1969—70 проведено великі реставраційні роботи. Із 1984 — ставропігійний, тобто підлягає безпосередньо патріархові Московському (див. *Московський патріархат*). Нині тут 120 монахинь і послушниць. У Свято-Троїцькому храмі знаходяться престоли на честь Святої Трійці, Успіння Пресвятої Богородиці та в ім'я преподобного *Іова Почаївського*. Тут зберігається стародавня ікона Божої Матері — Споручниця грішних (надав її монастиреві 1622 Ян-Карл Корецький), привезена з султанської Туреччини чи Риму (Італія). Як переказують, до неї молилась св. преподобна Марія Єгипетська в ерусалимському храмі. У монастирі культивується золотошвейне мист-во — виготовлення митр, плащаниць тощо.

У монастирі похована Анна Олексіївна Андро (дівоче прізв. — Оленіна; 1808—80), якій О.*Пушкін* присвятив низку поезій.

Літ.: *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, вып. 2. СПб., 1892; *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. М., 1908; *Жилюк С.І., Костриця М.Ю.* Монастирі Волині. Житомир, 1996; *Рожко В.* Православні монастирі Волині і Полісся. Луцьк, 2000.

С.І. Білокінь.

КОРЕ́ЦЬКІ — князівський рід герба «Погоня» з династії *Гедиміновичів*. Назва роду пов'язана з м. *Корець*. Його представники походили, за одними даними, — від *Дмитра-Корибута Ольгердовича*, за ін., — від Олександра Патрикійовича Стародубського (п. 1408), внука Наримунта Гедиміновича. Були пов'язані з ін. відомими родами *Великого князівства Литовського*, *Речі Посполитої*, Молдови та Рос. д-ви, зокрема, з князями *Масальськими*, Могилами, Потоцькими, князями *Сангушками*, Ходкевичами, князями *Чорторийськими*. Найвизначнішими представниками роду стали **Богуш Федорович** (1510—76) та його внук **Самійло Юхимович** (1586—1622). Перший був житомир. старостою (1539—48; див. *Староство*), брацлав. і він. старостою (1548—76), волин. *воєводою* (1572—76), луцьким старостою (1560—76), у 40-х рр. 16 ст. разом із Б.*Претвичем* обороняв пд. кордони Великого князівства Литов. від ординських наскоків, часто взаємодіючи із запороз. козаками. Самійло Юхимович брав участь у походах на Рос. д-ву за Смутного часу поч. 17 ст. Був одружений із Катериною Могилянкою, підтримував рід Могил у його претензіях на господарський престол у *Молдавському князівстві*. 1612—16 разом з кн. М.Вишневецьким організував похід у Молдову проти турец. ставленика господаря С.Томші, щоб посадити на престолі Олександра, сина Єремії Могили. Зазнав поразки і потрапив до турец. полону. З допомогою правосл. ченців утік на Батьківщину, згодом перейшов з *православ'я* в *католицизм*. Унаслідок поразки польс. війська в *Цецорській битві 1620* знову потрапив до турец. полону, де й загинув. Останнім представником роду був **Самуель-Кароль** (1621—51), який брав участь у спробах придушити нац.-визвол. війну укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*).

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978.

Ю.А. Мицик.

КОРЖ Микита Леонтійович (30.05.1731 — жовт. 1835) — запороз. *козак*, оповіді якого стали важливим джерелом до історії запорозького краю.

Н. в с. Нові Кодаки (нині в межах м. *Дніпропетровськ*). Його батьки походили з м. *Кобеляки*. У семирічному віці він був узятий хрещеним батьком Яковом Омеляновичем Качаловим на Запорожжя. Жив на Січі та в хрещеного в *зимівнику* над р. Сура (Суха Сура, прит. Мокрої Сури, бас. Дніпра), згодом на цьому місці виникла *слобода* Михайлівка. Після одруження залишився в зимівнику. Мав 7 синів та 4 доньки.

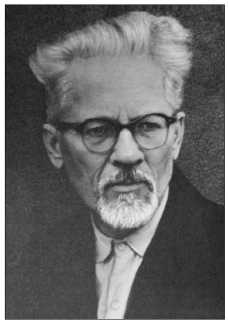
П. від застуди, збираючи пожертвування на відбудову церкви в Михайлівці.

1828—31 його розповіді про слободу Михайлівка (нині с. Сурсько-Михайлівка Солонянського р-ну Дніпроп. обл.), *Запорозьку Січ* і заснування Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*) були записані катериносл. архієпископом Гавриїлом (Розановим) і ректором катериносл. семінарії архімандритом Іоаковом (Вечерковим). У них ідеться, зокрема, про звичаї та обряди, суди і покарання, про розбійництво на Запорожжі, про зовн. вигляд і побут козаків, про ведення ними господарства, їхні промисли та торгівлю, січову церкву.

Свідчення К. використовували у своїх працях багато укр. істориків, зокрема А.*Скальковський*, П.*Куліш*, О.Стороженко, Д.*Яворницький*, В.*Голобуцький*.

Літ.: *Скальковский А.* Изустныя предания о Новороссийском крае. «Журнал Министерства народного просвещения», 1838, № 6; 1839, № 2; Устное повествование, бывшаго запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842; *Кулиш П.* Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад, ч. 2. К., 1843; *Біднов Д.* «Устное повествование запорожца Н.Л. Коржа» та його походження і значіння. Прага, 1925; *Стороженко О.* Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа. В кн.: *Стороженко О.* Твори, т. 2. К., 1957; *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1773. К., 1961; Дніпропетровськ, 2004; *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. К., 1990; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. К., 1994.

В.В. Станіславський.

О.Ю. Корж.

КОРЖ Олександр Юхимович (29(16).03.1903—16.04.1984) — поет і художник. Чл. Спілки художників України (з 1944). Н. в с. Огульці (нині село Валківського р-ну Харків. обл.). 1913 закінчив Огульцівську церковно-парафіяльну школу, 1920 — Люботинське вище початкове уч-ще, 1923 — Пед. курси ім. Г.Сковороди в *Харкові*. 1923—27 — літ. працівник ж. «Всесвіт», 1928—30 працював у газ. «Радянське село». Дебютував поезією «Лани» в ж. «Селянський будинок» (1920). Друкувався також у журналах: «Шляхи мистецтва», *«Червоний шлях»*, «Всесвіт», «Нова генерація», «Літературний журнал», «Зоря», «Наші дні» та ін. Належав до літ. орг-цій *«Гарт»* (1923—25) та «Нова генерація» (1927—30). Опублікував зб. поезій «Борть» (1926) та зб. оповідань «Із степу» (1930). Автор великої поеми «Пушкін». У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* через хворобу очей залишився на окупованій тер. Після публікації антифашистського вірша був заарештований гестапо, яке змусило його співробітничати з газ. «Нова Україна» (1942). 1943 його планували відправити до концтабору, але у Львові йому вдалося втекти. 1944—45 — відп. секретар Львів. від-ня Спілки художників України. Від 1948 жив у с. Таврове (нині село в Бєлгородській обл., РФ), працював як художник у Курську (нині місто в РФ). 1950 заарештований і після тривалого суд. процесу висланий на 25 років до сибірського концтабору. 1955 амністований. Усе подальше життя мешкав у с. Таврове, здійснив 2-гу редакцію поеми «Пушкін» (1-ша під час війни не збереглася), написав численні нові поезії та «Спогади з харківського літературного побуту». Його поезія є близькою до символізму та футуризму, але водночас тяжіє й до неокласицизму. Їй притаманні тонке ліричне відчуття, філософічність, жанрова різноманітність. К. перший в укр. літ. порушив тему *голодомору 1932—1933 років в УСРР* («Степова доля») та виступив з антисталінською інвективою («Зимовий псалом»). Як художник відомий своїми портретами та пейзажами.

П. в с. Таврове, де й похований.

Тв.: Шуміти прошу листя. Вибране. К., 2006.

Літ.: *Лисенко І.* Поет зболеного серця. «Березіль», 1994, № 9/10; *Його ж.* Король тавровської самоти. В кн.: *Лисенко І.М.* Поезії видіння осяйне. К., 2002.

І.М. Лисенко.

Герб роду Корицьких.

КОРИ́ЦЬКІ — козац.-старшинський, згодом — дворянський рід. Заснований відомим діячем *Гетьманщини* **Яковом** Корицьким (серед. — 2-га пол. 17 ст.): посідав чільні уряди: *гетьмана наказного* в П.*Дорошенка* (1669), чигиринського полковника (1674), охочекомонного полковника (1679), опішнянського *сотника* (1681—84) і гадяцького полкового *обозного* (1687). Його син — **Роман Якович** (р. н. невід. — п. 1724) — обіймав уряд опішнянського сотника в 1696—1724. Його онук — **Іван Романович** (1-ша пол. 18 ст.) — у 1728—30 також обіймав уряд опішнянського сотника.

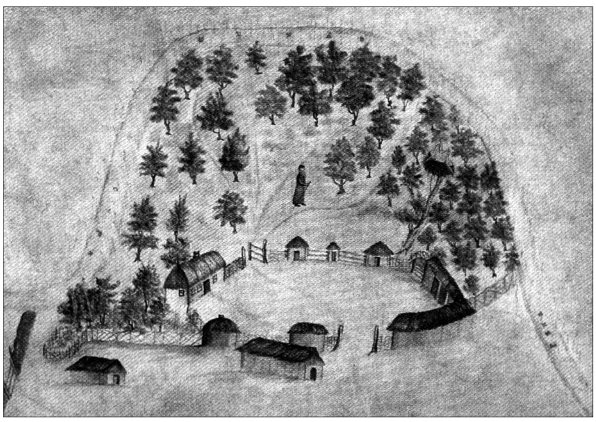
Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Полтав. губернії, а герб — до 6-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

«КОРИ́ЧНЕВА ПА́ПКА» — осн. розпорядження та укази імперського міністра Г.*Герінга* щодо цивільного урядування окупованими сх. областями, які стали складовою частиною *«Зеленої папки»*. До 2-ї частини «К.п.» були включені розпорядження та укази щодо цивільного управління в рейхскомісаріаті *«Україна»*. «Східні території (і в першу чергу Украї-

План поселення запорожця Микити Коржа на р. Суха Сура. Малюнок 18 ст.

на), — зазначалося в цьому документі, — призначені не для того, щоб розвиватися і жити власним життям, незалежно від Європи, вони тільки частина великонімецького і європейського життєвого простору, внаслідок чого мають певні завдання... забезпечити продовольство і незалежність сировинних запасів». На окупованій тер. гітлерівці задумали провести деіндустріалізацію великих пром. центрів. Передбачалося залишити тільки видобувну пром-сть, підпр-ва з вир-ва дрібного с.-г. обладнання й первинної переробки с.-г. сировини. У «К.п.» ці завдання обгрунтовувалися як політ., так і екон. міркуваннями: 1) політично небажаним є нагромадження тубільного нас. в індустріальних центрах; 2) вир-во і збут товарів широкого вжитку (arbeitsintensive Erzeugnisse) залишаються за Німеччиною і старими індустріальними країнами Європи; 3) ринок окупованих сх. областей має перебувати в розпорядженні зх. країн для збуту на ньому товарів широкого вжитку, якими будуть оплачуватися харчові продукти і сировина зі Сходу.

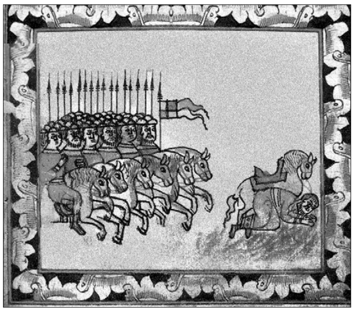
За цим же документом сусп. власність як основа «більшовицького соціалістичного способу виробництва» повинна бути терміново ліквідована: вона «суперечить націонал-соціалістичним принципам, які проголошують, що вищі досягнення народного господарства утворюються тільки при широкій особистій відповідальності господарюючих людей і на засадах приватної власності»; «держава повинна обмежитися керівництвом, а господарство надати власникові. Цим досягається як найбільша продуктивність, так і достатнє задоволення людей». Для ліквідації сусп. власності передбачалося: а) відновлення приватної власності; б) налагодження тех. кер-ва вир-вом; в) запровадження управління майном за довірою.

Згідно з директивами, призначати нім. робітників на роботу на окупованій укр. тер. можна було лише у «виняткових випадках і тільки в провідних установах», оскільки «це не відповідає німецьким принципам — примушувати німецьку робочу силу працювати... для тубільного населення». Постачання пром. товарами місц. нас. повинно було бути «обмежено найсуворішим чином» і «в повному обсязі покладалося на тубільні установи». Якщо місц. нас. відмовлялося працювати, то воно позбавлялося будь-якої підтримки.

Літ.: *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно-оккупированных территориях СССР. М., 1980; *Вєтров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941—1944 рр. К., 2000.

І.Г. Вєтров.

КОРІЯ́ТОВИЧІ — впливовий князівський рід *Великого князівства Литовського* в 1-й пол. 14 — на поч. 15 ст., гілка династії *Гедиміновичів.* Засн. роду **Михайло-Коріят Гедимінович** (п. між 1358 і 1362), удільний князь у Новгородку Литовському (нині м. Новогрудок Гродненської обл., Білорусь), відомий як учасник литовсько-польс. боротьби за *Галицьку землю* і *Волинь.* 1349 очолив невдале литов. посольство до хана *Золотої Орди* Джанібека. В серед. 1340-х рр. старші з братів К. утвердилися на пн.-зх. окраїнах ординського *Поділля*, в 1-й пол. 1360-х рр. вони разом з ін. братами, позбавленими на той час *Ольгердом* і *Кейстутом* батьківської спадщини, заснували *Подільське князівство*, яке проіснувало до 1394. Щодо кількості синів Михайла-Коріята висловлювалися різні версії, здебільшого польс. істориками, які найдокладніше досліджували цей родовід. Писемні джерела більш-менш певно називають **Юрія**, **Олександра**, **Костянтина**, **Федора** і **Василя**. Й.Вольф додав до них Лева, а Й.Пузина — ще чотирьох: **Семена Свислочського**, **Айкшу**, **Дмитра**, якого небезпідставно ототожнив з відомим моск. воєводою Дмитром *Боброком-Волинським*, і **Гліба** (Лева). О.Халецький зарахував до К. **Бориса**. Згідно з новітніми висновками Я.Тенговського, Коріят мав 7 синів і одну доньку — **Анастасію**, видану заміж бл. 1370 за молдов. господаря Романа І.

Мініатюра «Князь Боброк-Волинський перед Куликовською битвою» з рукописного «Сказанія о Мамаєвом побоїще». 17 ст.

Найстаршим серед синів Коріята був Юрій. Він у числі ін. литовсько-рус. князів підписав литовсько-польс. трактат 1352 про поділ Галицько-Волин. д-ви. У мирному договорі Польщі з Литвою 1366 Юрій виступає разом із братом Олександром та Юрієм Наримунтовичем уже на боці польс. короля *Казимира III* Великого. Імовірно, він був тоді володарем Подільського князівства з центром у *Смотричі* (згодом у Кам'янці; нині м. *Кам'янець-Подільський*). 7 лют. 1374 Юрій і Олександр видали городянам Кам'янця грамоту на *магдебурзьке право* і земельну власність. Весною того ж року Юрій був запрошений на воєводство в Молдову, влітку завдав поразки ординцям на пониззі Дністра, а восени був отруєний. На думку Я.Тенговського, Юрій залишив двох синів — Семена і Гліба (Лева), які, за літописними звістками, загинули під час битви біля р. Ворскла 1399 (див. *Ворскла, битва на річці 1399*).

Другим К. за старшинством має бути Дмитро, званий у рос. джерелах Дмитром Михайловичем Боброком-Волинським. Він міг мати сина **Івана**, якому король польс. і вел. кн. литов. *Казимир IV* Ягеллончик підтвердив грамотою право на володіння *волостю Бібрка* у Львів. землі.

Третій син Коріята Олександр тривалий час вважався в історіографії католиком і васалом польс. короля Казимира III Великого на Поділлі ще з поч. 1350-х рр. Підставою для такої думки послужила *булла папська*, в якій повторена інформація з попереднього листа Казимира III Великого про бажання стати католиком не названого на ім'я впливового литов. князя, власника значного уділу й двору. Нещодавно Я.Тенговський слушно зауважив, що є більше підстав

вважати цим князем не Олександра, а Юрія, бо джерела не свідчать про високий статус і великі володіння молодшого К. на той час. Уперше Олександр фігурує як повноправний князь і прибічник Казимира III Великого в польсько-литов. трактаті 1366. Того ж року він отримав у лен від польс. короля щойно захоплене у волин. кн. *Любарта* м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Олександр успадкував Подільське князівство по Юрію 1374, але, здогадно, ще з 1-ї пол. 1370 (після втрати м. Володимир) він перебував обік старшого брата як його співправитель. 17 берез. 1375 Олександр видав у Смотричі грамоту місц. церкві й ченцям-домініканцям, якою підтвердив їхнє право на власність, надану їм раніше Юрієм, і розширив їхні володіння. Підтримував добрі стосунки з Польщею, 2 квіт. 1375 уже в *Кракові* надав краківським городянам привілей на вільну торгівлю з Поділлям. За часів Юрія і Олександра на Поділлі зміцнюються позиції *католицизму*. 1378 на прохання Олександра Папа Римський надіслав буллу, якою ствердив його повноваження надавати місц. нас. певні духовні відпущення, напевно, у зв'язку з передбачуваною війною з татарами. Литовсько-рус. літописи сповіщають, що Олександр загинув від рук татар. Й.Вольф датував його загибель 1380, а Я.Тенговський відносить її до 1380—82. Під час походу 1377 угор. і польс. короля Людовіка I Великого на Зх. Волинь Олександр і Борис як співправителі Подільського князівства стали ленниками Угорщини. Проте 1382, скориставшися зі смерті Людовіка I Великого, вони порушили ленну присягу і взяли участь у заходах волин. кн. Любарта з визволення порубіжних волин. замків з-під влади угор. старост, за що отримали у володіння м. *Снятин*. Безсумнівно, Олександр був католиком, однак як дата, так й ін. обставини зміни ним віросповідання залишаються нез'ясованими. Про його нащадків також нічого невідомо.

Про Бориса К. літописні джерела взагалі не згадують. Уперше його ім'я було зазначене в листі угор. і польс. короля Людовіка I Великого до Франциска Каррари від 29 верес. 1377 про ленну присягу обох подільських князів «короні Угорського королівства». На думку Я.Тенговського, народився Борис на поч. 1330-х рр., співправителем Олександра став 1375, а від 1382 був гол. володарем Подільського князівства. Влітку 1385 був у складі Ягайлового посольства до Кракова, відіграв активну роль у виробленні умов унії Литви з Польщею (див. *Кревська унія 1385*). Вдруге прибув до Кракова 12 лют. 1386 разом із Ягайлом для участі в урочистостях, пов'язаних із хрещенням, коронацією та шлюбом Ягайла з Ядвігою, спадкоємицею польс. корони. П. між 1386 і 1388. Я.Тенговський вважає, що його синами могли бути князі **Іван Зв'ягільський** та **Семен Зв'ягільський**, імена яких зазначені в привілеї волин. кн. *Свидригайла* від 20 листоп. 1446. Не заперечує польс. дослідник і можливості безпосередньої спорідненості між Борисом К. та **Іваном Борисовичем Київським**, який, за літописами, загинув у битві біля р. Ворскла (див. *Ворскла, битва на річці 1399*).

Наступником Бориса став після 1386 його співправитель Костянтин, п'ятий син Коріята, народжений бл. 1335. Я.Тенговський аргументовано довів його тотожність із близьким у 1380-х рр. до вел. кн. литов. Ягайла кн. Костянтином, якого в історіографії вважали Ольгердовичем (див. *Ольгердовичі*). Ще на поч. 1380-х рр. Костянтин звернувся до Папи Римського Урбана VI з клопотанням про заснування біскупства (див. *Біскуп*, *Єпископства інститут у католицькій церкві*) у Кам'янці. 1383 він брав участь у великокнязівській раді і висловився за зрив переговорів із хрестоносцями. Мабуть, як і Борис, Костянтин також приїжджав до Кракова, де 17 квіт. 1385 видав привілей краківським купцям, які торгували з Поділлям. 19 верес. 1388 разом із братом Федором видав у Кам'янці останню у своєму житті грамоту (слузі Немирі на маєток Бакота). П. між верес. 1388 і 1 лип. 1392, коли його співправитель Федір виступає як єдиний володар Подільського князівства. Литовсько-рус. літописи пов'язують з іменем

Уявний портрет Федора Коріятовича. Робота невідомого художника. 19 ст.

Костянтина Коріятовича намір польс. короля Казимира III Великого одружити його зі своєю донькою і згодом передати зятеві польс. трон, але це не підтверджується ін. джерелами і навряд чи було можливим через значну різницю у віці учасників такого шлюбу. Пізніше джерело — *Биховця хроніка* (16 ст.) — приписує Костянтинові Коріятовичу володіння Костянтина Ольгердовича, *Чернігів* і Чорторийськ (нині с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волин. обл.) та двох його синів **Гліба** й **Василя**, предка князів *Чорторийських*. Костянтин Коріятович мав сина **Гридка** (Григорія), за якого бл. 1390 спец. грамотою ручалася намісникові короля польс. і вел. кн. литов. Владислава II Ягайла в Литві *Скиргайлу Ольгердовичу* група литовсько-рус. князів і бояр.

Шостий син Коріята *Федір Коріятович* був у 1388—94 останнім володарем Подільського князівства.

Наймолодший з К. Василь титулується як «князь Поділля» ще в документі угор. короля Сигізмунда I Люксембурга від 2 лют. 1398. На той час цей титул уже не мав реального значення і міг вказувати лише на те, що раніше, приблизно від 1390, його власник був співправителем Федора К. Наприкінці 1394 Василь разом із братом Федором змушений був шукати пристанища в

Угорщині, яке вони й отримали на тер. комітату *Берегове* (*Закарпатська Україна*). 1 лип. 1403 у Грубешові (нині м. Грубєшув, Польща) Василь видав грамоту, якою обіцяв королю польс. і верховному кн. литов. Владиславу II Ягайлу ніколи більше не виступати проти нього. З цього присяжного запису випливає, що Василь К. відмовився від титулу подільського князя й, можливо, отримав якісь володіння від польс. короля.

Літ.: *Stadnicki K.* Koryjat Gedyminowicz i Koryjatowicze. «Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydzialu Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności» (Kraków), 1877, t. 7; *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1885; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-rusci od końca XIV wieku. Warszawa, 1895; *Prochaska A.* Podole lennem Korony 1352—1430. «Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydzial Historyczno-Filozoficzny», Seria 2 (Kraków), 1895, t. 7; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. Львів, 1907; К., 1993; *Panaitescu P.P.* Iourij (Iourg) Koriatovic prince Lithuanien et la Moldavie. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського, т. 1. К., 1928; *Puzyna J.* Korjat i Korjatowicze. «Ateneum Wileńskie», 1930, 7; *Skrzypek J.* Usunięcie Fedora Korjatowicza z Podola w 1393 r. В кн.: Prace Historyczne w 30-lecie dzialal-ności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. Lwów, 1934; *Kuczyński S.M.* Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.). В кн.: Księga ku czci O.Haleckiego. Warszawa, 1935; *Halecki O.* Przyczynki genealogiczne do dziejów ukladu krewskiego. «Miesięcznik Heraldyczny», 1935, z. 7—8; *Puzyna J.* Korjat i Korjatowicze oraz sprawa Podolska. «Ateneum», 1936, 11; *Lowmiański H.* Wcielienie Litwy do Polski w 1386 r. «Ateneum Wileńskie», 1937, 12; *Puzyna J.* Pierwsze wystąpienie Koriatowiczów na Rusi Poludniowej, 1938, 13; *Krakowski St.* Korjatowicze i sprawa Podolska w XIV w. w oświetleniu najnowszej historiogafii polskiej. Там само; *Paszkiewicz H. W* sprawie roli politycznej Korjatowiczów na Wołyniu i Podolu. Там само, 1938, 13, z. 2; *Paszkiewicz H.* O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938; *Wyrozumski J.* Kazimierz Wielki. Wrocław, 1982; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Krzyżaniakowa J., Ochmiański J.* Władysław II Jagiełło. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Lódź, 1990; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Wasilewski T.* Pochodzenie i początek kariery domu Czartoryskich. В кн.: Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku. Poznań, 1994; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. Львів, 1996; *Tęgowski J.* Który Konstantyn — Olgierdowic czy Koriatowic — był przodkiem kniaziów Czartoryskich? В кн.: Europa Orientalis. Toruń, 1996; *Czamańska I.* Mołdawia i Wołoszyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV w. Poznań, 1996; *Szyk G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności, t. 1. Poznań, 1998; *Kurtyka J.* Wstęp. В кн.: Urzędnicy Podolski XIV—XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1998; *Tegowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Львів, 2000; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I połowie XV wieku. В кн.: Kamienniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. Kraków, 2000.

Ф.М. Шабульдо.

КОРМЛІ́ННЯ. За *середньовіччя* на Русі словом «кормління» називали утримування *князем* своїх васалів шляхом віддавання їм прибутків з тієї чи ін. *волості* або міста. При цьому самі волості й міста залишались у власності держави (князя). Уперше термін «кормління» трапляється в *Новгородському першому літописі* молодшого ізводу під 922. Тоді вел. кн. київ. *Ігор* обклав *даниною* племінний союз *уличів* і віддав ту данину своєму ближньому бояринові *Свенельду*. Про корми вирникам (збирачам *вир* та ін. поборів на користь князя) йдеться в *«Руській правді»*. *Київський літопис* під 1153 згадує, що галицький кн. *Володимирко Володаревич* своїх бояр «кормил и любил». А галицький літописець сповіщає, що 1235 *Данило Галицький* вокняжився в *Галицькій землі* і роздав міста боярам та воєводам і «було корма у них багато».

У 14—16 ст. у Пн.-Сх. Русі існував інститут кормлінців — намісників (бояр) князя у містах і волостях, а також служилих при цих намісниках людей — *тивунів* і митників. Населення було зобов'язане утримувати їх («кормить») протягом усього періоду відбування ними служби. У Рос. д-ві система кормлінь була ліквідована земською реформою 1555—56.

Літ.: *Черепнин Л.В.* Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. В кн.: *Новосельцев А.П. и др.* Пути развития феодализма. М., 1972.

М.Ф. Котляр.

КО́РМЧА, Кормча книга (від давньорус. кърмьчая, буквально — книга кормчого: того, хто стоїть біля кормила; книга керуючого) — збірник канонів і цивільних законів із церк. справ у правосл. слов'ян. церквах. Власне назва «Кормча» є слов'ян. найменуванням аналогічних візант. збірок — номоканонів (грец. — νομοκανών, від νόμος — звичай, закон — та κανών — правило, норма). Включала правила святих апостолів, постанови Вселенських церк. соборів (див. *Собори вселенські*), твори отців церкви 4—7 ст. (див. *Патристика*), а також місц. церк. та світські правові норми. Відома в східнослов'ян. світі з 2-ї пол. 11 ст. Існує бл. 180 різних її редакцій і списків 12—18 ст. Редагувалася й укладалася в *Києві* та Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). 1262 київ. митрополит *Кирило II* виписав з Болгарії найновішу обробку К., здійснену на *Афоні* наприкінці 12 — поч. 13 ст., вона дістала назву Сербської (за ім'ям її редактора — святителя Сави Сербського, 1169—1235). Доповнена й виправлена в Києві 1262—73, поширювалася не тільки в межах Київ. митрополії, а й в ін. правосл. слов'ян. церквах. Володимиро-Волинський список 1286 київ. К. правив за оригінал для багатьох ін. списків, що поширювалися наприкінці 13—14 ст. на укр. і білорус. землях *Вели-*

Кормча. 16—17 ст. Сторінка із заставкою.

кого князівства Литовського та у Молдові.

Літ.: *Щапов Я.Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв. М., 1978.

В.М. Ричка.

Найстарішим прийнято вважати Номоканон Іоанна Схоластика, антіохійського адвоката, згодом константиноп. патріарха (565—578). Складається з 50 титулів (глав). Містить витяги з новел імп. Юстиніана І. Для болг. церкви на слов'ян. мову перекладений у 2-й пол. 9 ст. При перекладі збережено правила, що поширювалися на сх. християн. церкви, та додано *«Закон судный людем»*.

Наступним за хронологією є Номоканон з 14 титулів. Існує у двох редакціях (629 та 883). Деякі вчені (В.Бенешевич, М.Заозерський, А.Павлов, О.*Лотоцький*) укладачем цього збірника вважали константиноп. патріарха *Фотія* (857—867, 877—886), тому він має ще назву «Номоканон Фотія». До нього ввійшли відібрані імператорські укази про церкву. На слов'ян. мову перекладений у 2-й пол. 9 ст. Однією з його редакцій є Владимирська (читалася 1274 на церк. соборі у м. Владимир на Клязьмі, нині м. Владимир, РФ), на її основі було укладено Переяславль-Залєську К. (1280), Володимиро-Волинську К. (1286) та Лукашевицьку К. (14 ст.). На думку дослідників (Я.Шапова), назву «Кормча» вперше вжито щодо Переяславль-Залєського збірника.

Важливе значення для правосл. церк. права мала К. святителя Сави Сербського — церк.-цивільний збірник для Сербської правосл. церкви та д-ви, укладений наприкінці 12 — поч. 13 ст. Вважають, що вона є сербським варіантом Номоканона з 14 титулів. Книга містить обидві передмови та систематичний покажчик Номоканона з 14 титулів, візант. збірник імператорських указів про церкву Іоанна Схоластика у 87 главах й ін. закони з церк. справ. До *Київської Русі* вона надійшла вже з коментарями Алексія Аристіна (одного з найавторитетніших візант. каноністів 12 ст., автора тлумачень церк. канонів). Існувало кілька її редакцій, зокрема, Сербська (та, що була завезена 1262 з Болгарії на прохання київ. митрополита Кирила II), Рязанська (або Йосифовська, складена для рязанського єпископа Йосифа 1284) та Софіївська (створена між 1294 і 1299 для новгород. єпископа Климента; названа за місцем її знаходження — у Софійському соборі в *Новгороді Великому*).

Київ. Номоканон, або «Номоканон при Великому Требнику» (кін. 15 ст.) був скороченим та переробленим зводом низки канонів правосл. церкви, розміщених наприкінці Великого Требника — збірки молитов до всіх церк. таїнств та норм щодо їх здійснення. Слов'ян. переклад, який має помітні ред. відмінності від грец. оригіналу, з'явився на поч. 16 ст. Перше друковане видання К. з передмовою та додатками Памва (*Беринди*) здійснене 1620 в *Києво-Печерській друкарні*. Книга перевидавалася 1624, 1629 — у Києві — та 1639, 1651, 1687 — у *Москві*.

У період існування (від 14 ст.) двох церк. центрів — у Києві та в Москві — створюються укр. списки К., які містять, окрім заг. канонічних правил, статті, що регламентують діяльність місц. церкви. До таких доповнень належать: послання укр. єпископів до моск. митрополита Фотія (у них засвідчується, що укр. єпископи не визнають юрисдикції митрополита Фотія); соборна грамота про обрання Григорія (*Цамблака*) київ. митрополитом; грамота вел. князя литов. *Вітовта* про відокремлення Київ. митрополії від Моск. (усі документи датовані 1415); грамота короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика правосл. *духовенству*; Судебник 1498; статути і привілеї щодо прав духовенства східнохристиян. церков.

Літ.: *Бенешевич В.Н.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований, т. 1. СПб., 1906; т. 2. София, 1987; *Юшков С.В.* К истории древнерусских юридических сборников. Саратов, 1921; *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. Варшава, 1931; *Щапов Я.Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв. М., 1978; *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1. К., 1994; *Цыпин В.А.* Церковное право: Учебное пособие. М., 1996; *Його ж.* Церковное право. Web: Информационно-аналитический портал Саратовской епархии Русской православной церкви. Электронная библиотека (http://www.eparhia-saratov.ru).

О.М. Волощенко.

КОРНИЛО́ВИЧ Михайло Іванович (1870 — р. с. невід.) — історик. Н. в с. Квасів (нині село Горохівського р-ну Волин. обл.). Здобув освіту на юрид. ф-ті Моск. ун-ту. Від 1912 жив у *Санкт-Петербурзі*, де займався опрацюванням документів Держ. канцелярії по кодифікації законоположень щодо селян у Царстві Польс. та Держ. архіву із збирання матеріалів для історії сел. реформи в Царстві Польс. 1918 переїхав до *Києва*. Зосередився на наук. роботі в Істор. архіві та ВУАН (нині *Національна академія наук України*). У 1920-х рр. активно співпрацював з етнографічними та археографічними комісіями, а також з Комісією по дослідженню Зх. України, започаткованою акад. М.*Грушевським*. Зазнав переслідувань у період окупації Києва поляками під час *польсько-радянської війни 1920* як один із прихильників входження *Холмщини* до складу України. Від серп. 1938 заарештований органами НКВС УРСР. Засуджений 23 верес. 1939 Особливою нарадою при НКВС СРСР до трьох років заслання. Відбував покарання в Кустанайській обл. Казах. РСР. Реабілітований 13 верес. 1957.

Тв.: Плани возз'єднання галицьких уніатів в 1914—1915 рр. «Україна», 1925, № 3; Бібіковські обов'язкові інвентарі, селянство в Володимирському повіті на Волині. В кн.: Український археографічний збірник, т. 1. К., 1926; Волинський кріпацький селянський двір і громада в першій половині XX віка. В кн.: Український археографічний збірник, т. 3. К., 1930.

Літ.: *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук: Нарис історії. К., 1993; *Очеретянко В.І.* Системі не скорився (М.І. Корнилович). В кн.: Історія України. Маловідомі імена, події, факти, вип. 2. К., 1997.

Ю.З. Данилюк.

КОРНИЛО́ВИЧ (Без-Корнилович) **Олександр Йосипович** (19 (07).07.1800—11.09(30.08).1834) — військовик, історик, педагог, декабрист. Н. в м. *Могилів* (за ін. даними — у *Тульчині*) в сім'ї чиновника, контролера Могилівської прикордонної митниці, який був родом з подільської *шляхти*. Дитинство провів у батьківському маєтку в с. Борсу-

О.Й. Корнилович. Портрет роботи невідомого художника. 1820-ті рр.

ки Ушицького пов. Подільської губ. (нині село Новоушицького р-ну Хмельн. обл.).

Від 1808 навч. в Одес. шляхетному пансіоні (майбутньому *Рішельєвському ліцеї*), по його закінченні 1815 вступив до Моск. училища колоноводів. 23 (11) січ. 1816 зарахований до імператорського почту за квартирмейстерською частиною. Одержав звання прапорщика 11 верес. (30 серп.) 1816 і цього ж року був відряджений для дослідження джерел військ. історії в архівах Колегії закордонних справ. Надсилав до *Санкт-Петербурга* скопійовані ним документи про *російсько-польську війну 1654—1667* і російсько-швед. війну 1656—58. Підвищений до підпоручика 11 верес. (30 серп.) 1818. Входив до моск. літературно-політ. гуртка «Товариство гучного сміху».

1820 переїхав до С.-Петербурга, служив у канцелярії генерал-квартирмейстера Гол. штабу при імп. *Олександрові I*. Продовжив архів. пошуки, допомагав ад'ютантові нач. Гол. штабу Д.Бутурліну лагодити книгу «История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 г.» Як автор 1820 дебютував статтею «Нечто о ратном искусстве древних россиян» у ж. «Отечественные записки» (1820, № 4). Співпрацював надалі й із тим часописом, і з такими періодичними виданнями, як «Соревнователь просвещения и благотворения», «Труды Вольного Общества Любителей Российской словесности», «Сын Отечества» та «Северный архив». Склав «Жизнеописание Мазепы» до поеми К.*Рилєєва* «Войнаровский». 1821 зріс у чині до поручика і переведений до Гвард. Ген. штабу, 1822 «поза чергою» номінований штабс-капітаном.

12 лют. (31 січ.) 1821 став співробітником, а з 9 вересня (28 серп.) 1822 — дійсним чл. Вільного т-ва любителів рос. словесності, де було заслухано його твори «О жизни царевича Алексея Петровича», «Два подлинных письма графа Гаврилы Ивановича Головкина к Петру Великому», «О балах в России» та ін., перекладені ним матеріали іноземців. Входив до Т-ва любителів словесності, наук і штуки та до Т-ва історії й старожитностей російських при Моск. ун-ті. 1823—25 виступав у альманасі «Полярная звезда». Викладав статистику та картографію в Корпусі військ. топографів і Петерб. училищі колоноводів. 1824 нагороджений орденом св. Анни 3-го ст., випустив спільно зі своїм колегою — офіцером В.Сухоруковим — кишенькову книжку-збірник «Русская старина» (2-ге вид. — 1825).

У трав. 1825 в *Києві* прийнятий до Пд. т-ва (див. *Декабристів рух в Україні*). Повернувшись до С.-Петербурга, взяв участь у протиурядовому повстанні 26 (14) груд., наприкінці тієї ж доби заарештований, допроваджений на допит до Зимового палацу, після чого утримувався на гол. гауптвахті. Наступного дня замкнений до камери-одиночки *Петропавловської фортеці* («без жодного спілкування з ким-небудь»). У лип. 1826 засуджений за 4-м розрядом на 12-літню каторгу, термін покарання 3 верес. (22 серп.) імп. *Микола I* скоротив до 8 років.

5 лютого (24 січня) 1827 етапом вирушив до Сибіру, 21 (9) берез. прибув на Нерчинські копальні. Ув'язненим у Читинському острозі (нині місто Чита, РФ) спромігся читати лекції з історії своїм соузникам (ними вдячно зустрінуті), проте вже через рік повернутий назад до С.-Петербурга, де знову підпав під допити. За гратами Петропавловської фортеці підготував низку трактатів із екон., торг., військ. і адм. питань, якими цікавився уряд. Тлумачив тексти рим. істориків *Тацита* й *Лівія*. Крім того, написав кілька повістей, з яких дві — «Утро вечера мудренее» й «Татьяна Болтова» (відповідно під псевдонімом «Старожилов» і криптонімом «А.И.») — 1828 вмістив альманах «Альбом северных муз», та істор. роман «Андрей Безыменный», 1832 анонімно опублікований *Третім відділом* (накладом 100 прим.) за цензури самого царя. 27 (15) листоп. 1832 переміщений до Петерб. ордонансгауза й за добу з фельд'єгерем відправлений у шереговці Ширванського піх. полку, дислокованого в Грузії. Там навіть солдатом намагався продовжити наукову та літературну діяльність. Улітку 1834 включений до загону рос. головнокомандувача в Дагестані генерал-майора С.Ланського.

П. від лихоманки в експедиційному поході на р. Самур (прит. р. Сулак, бас. Каспійського м.).

Тв.: Сочинения и письма. М.—Л., 1957.

Літ.: *Завалишин Д.* Сухоруков и Корнилович. «Древняя и новая Россия», 1878, т. 2, № 6; *Шумков.* А.О. Корнилович. «Русская старина», 1878, № 10; Корнилович Александр Осипович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 9. СПб., 1903; *Богучарский В.* Из прошлого русского общества. СПб., 1904; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; *Грумм-Гржимайло А.Г.* Декабрист А.И. Корнилович на Кавказе. В кн.: Декабристы на каторге и ссылке. М., 1925; *Щеголев П.Е.* Декабристы. М.—Л., 1926; *Грум-Гржимайло А.Г.* Декабрист А.О. Корнилович (Жизнь и литературная деятельность). В кн.: Декабристы и их время, т. 2. М., 1932; *Мейлах Б.С.* Литературная деятельность декабриста Корниловича (по неопубликованным материалам). «Литературный архив», 1938, т. 1; *Волк С.С.* Исторические взгляды декабристов. М.—Л., 1958; *Грум-Гржимайло А.Г.* А.О. Корнилович — исследователь архивных источников и археограф. «Исторический архив», 1961, № 2; *Лотман Ю.М.* Неизвестные и утраченные исторические труды А.О. Корниловича. «Русская литература», 1961, № 2; *Бескровный Л.Г.* Очерки военной историографии России. М., 1962; *Базанов В.Г.* Ученая республика. М.—Л., 1964; *Мирзоев В.Г.* Писатели-декабристы А.О. Корнилович и Н.В. Басаргин. «Сибирские огни», 1965, № 12; Восстание декабристов: Документы, т. 12. М., 1969; *Левкович Я.Л.* «Арап Петра Великого» А.С.Пушкина и «Андрей Безыменный» А.О.Корниловича. В кн.: Временник Пушкинской комиссии: 1967—1968. Л., 1970; *Серман И.З.* Александр Корнилович как историк и писатель. В кн.: Литературное наследие декабристов. Л., 1975; *Вацуро В.Э., Гиллельсон М.И.* Сквозь «умственные плотины». М., 1986; *Архипова А.В.* Литературное дело декабристов. Л., 1987; *Степанов Л.А.* Пушкин и А.Корнилович. В кн.: Временник Пушкинской комиссии, вып. 21. Л., 1987; Декабристы в воспоминаниях современников. М., 1988; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Афиани В.Ю.* Корнилович Александр Осипович. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994.

П.Г. Усенко.

А.І. Корнієнко.

КОРНІЄ́НКО Анатолій Іванович (н. 1938) — комсомольський і парт. діяч. Н. в с. Полствин (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) в сел. родині. Закінчив Київ. технологічний ін-т легкої пром-сті. Від 1960 — майстер, нач. цеху Київ. взуттєвої фабри-

ки № 1. 1962—70 — 2-й, згодом — 1-й секретар Київ. міськ. к-ту *Ленінської комуністичної спілки молоді України*, секретар Київ. обкому ЛКСМУ. 1971—72 — 1-й секретар Шевченківського райкому КПУ м. Київ. 1972—82 — 2-й, згодом — 1-й секретар ЦК ЛКСМУ. Від 1976 — чл. ЦК КПУ. 1983—87 — 1-й секретар Терноп. обкому КПУ. 1987 — зав. від. орг.-парт. роботи ЦК КПУ. Від лют. 1989 — заст. зав. відділу парт. буд-ва і кадрової роботи ЦК КПРС. Лип. 1989 — серп. 1991 — 1-й секретар Київ. міськкому КПУ, чл. політбюро ЦК КПУ. Делегат XXV—XXVII з'їздів КПРС, XXIV—XXVII з'їздів КПУ.

Літ.: *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005.

В.Ю. Васильєв.

КОРНІЄ́НКО Василь Онисимович (22.04.1867—11.12.1904) — живописець і графік. Н. в с. Мануйлівка (нині село Приморського р-ну Запоріз. обл.). 1888—96 навч. в петерб. Акад. мист-в. Його вчителем був В.*Орловський*. По закінченні акад. оселився в *Одесі*. Створив серію малюнків на теми укр. істор. *дум* та низку картин, зокрема, «Біля корчми» (1902), «В'їзд Б.Хмельницького до Києва» (1904), ілюстрації до «Енеїди» І.*Котляревського* (1903—04), портрет Т.*Шевченка*, який датується кін. 19 ст.

П. у м. Одеса, похований в рідному с. Мануйлівка.

Літ.: *Касіян В.І., Турченко Ю.Я.* Українська дожовтнева реалістична графіка. К., 1961; *Заремба В.І.* Василь Корнієнко. К., 1979; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Т.І. Лазанська.

КОРНІЄ́ЦЬ Леонід Романович (21(08).08.1901—19.05.1969) — парт. та держ. діяч доби *СРСР*. Н. в м. *Бобринець* у сім'ї наймита. 1922—25 проходив службу у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Від 1931 був на відп. парт. та держ. посадах. 1938 призначений 2-м секретарем Дніпроп. обкому КП(б)У, обраний депутатом ВР УРСР. Того ж року його було обрано головою президії ВР УРСР. Від 28 лип. 1939 до 5 лют. 1944 — на посаді голови РНК УРСР. Водночас після нападу Німеччини на СРСР чимало часу займала робота на військ. посадах, яка ставала основною для К. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був одним з активних організаторів партизан. руху в Україні, чл. Військ. ради *Південного фронту*, Північнокавказ. фронту, Чорномор. групи військ (лип. 1941 — жовт. 1942), *Воронезького фронту* (трав. — верес. 1943). З берез. 1944 — 1-й заст. голови уряду УРСР. Від берез. 1950 — заст. голови РМ УРСР. У листоп. 1953 призначений міністром заготівель СРСР. 1956 обійняв посаду міністра хлібопродуктів СРСР, 1958—61 — голова Держ. к-ту РМ СРСР із хлібопродуктів, 1961—63 — 1-й заст. голови, а від січ. 1963 — голова Держ. к-ту заготівель РМ СРСР.

П. у м. *Москва*.

Літ.: *Юровський В.М.* До 70-річчя від дня народження Л.Р. Корнійця. «УІЖ», 1971, № 4; Уряди України у XX ст. К., 2001.

Г.Г. Єфіменко.

КОРНІЙЧУ́К Олександр Євдокимович (25(12).05.1905—14.05. 1972) — письменник-драматург, публіцист, держ. і громад. діяч доби *СРСР*. Акад. АН УРСР (1939), акад. АН СРСР (1943), Герой Соц. Праці (1967). Н. на ст. Христинівка (нині м. *Христинівка*) в багатодітній сім'ї слюсаря. 1923 став слухачем *робітничого факультету*, а через 2 роки — студентом Київ. інституту нар. освіти, який закінчив 1929. Працював сценаристом, ред., зав. худож. відділу на Київ., Харків. та Одес. кіностудіях. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* його життя було пов'язане з фронтовою, громадсько-політ. і держ. діяльністю. Був політпрацівником, кореспондентом центр. газет і партизан. видань. Від 1943 — заст. наркома закордонних справ СРСР та наркомом закордонних справ УРСР. Від 1949 — чл. ЦК КПУ і з 1952 — чл. ЦК КПРС. 1953—54 — 1-й заст. голови РМ УРСР. Чл. Всесвітньої ради миру (1956) та її президії.

Був одружений з В.*Василевською*, останньою дружиною була М.Захаренко-Корнійчук.

Літ. діяльність розпочав 1925 (роботою «Він був великий», присвяченою В.*Леніну*). Як драматург дебютував 1928 п'єсою «На грані». У період правління в країні Й.*Сталіна* (Й.Сталін цікавився його творчістю, мав з ним особисті зустрічі, висловлював йому свої побажання щодо його праць) видрукував, зокрема: драми «Загибель ескадри» (2-га премія на Всесоюзному конкурсі, 1933), «Платон Кречет» (1934; Держ. премія СРСР, 1941) та «Богдан Хмельницький» (1939), комедію «В степах України» (1941), п'єси «Фронт» (1942), «Макар Діброва» (1948), «Калиновий гай» (1950). Найбільш відомими творами 1960-х рр. були «Над Дніпром» (1960), «Сторінка щоденника» (1964), «Пам'ять серця» (1969).

Лауреат п'яти Держ. премій СРСР (1941, 1942, 1943, 1949, 1951) і премії УРСР ім. Т.Шевченка (1971).

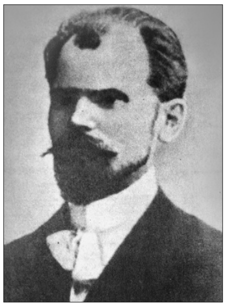
Нагороджений 5-ма орденами Леніна, ін. орденами, лауреат Міжнар. Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1960).

П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі*.

У с. Плюти Обухівського р-ну Київ. обл. створено будинок-музей О.Корнійчука. В Києві по вул. Шовковичній № 10, де жив К., на його честь встановлено меморіальну дошку.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1966—68; Зібрання творів, т. 1—5. К., 1986—88; Драматичні твори. К., 1999.

Літ.: *Горбунова Е.* Драматургия А.Корнейчука. М., 1952; *Пархоменко М.* Александр Корнейчук. М., 1952; *Гебель В.А.* А.Е. Корнейчук. М., 1957; *Старинкевич Є.* Олександр Корнійчук. В кн.: Літературні портрети, т. 1. К., 1960; *Кобылецкий Ю.С.* Драматург и время. М., 1973; Пам'ять серця. Спогади про Олександра Корнійчука. К., 1978; *Вакуленко Д.* Олександр Корнійчук. К., 1985; *Корнійчук М.Ф.* І в пам'яті, і в серці. К., 1988; *Харченко О.Д.* Літературні читання в Плю-

В.О. Корнієнко.

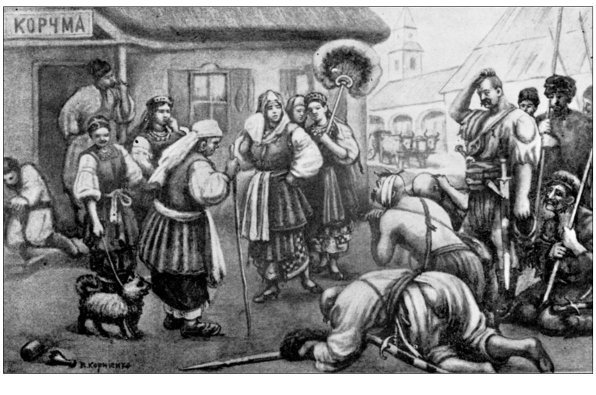

Л.Р. Корнієць.

О.Є. Корнійчук.

Корнієнко В. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда» (Дідона і троянці). 1903—1904.

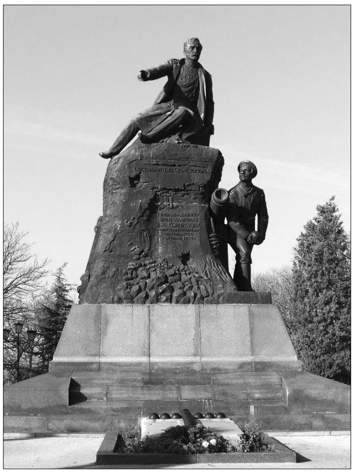
тах. «Архіви України», 1988, № 4; НАНУ: Персональний склад: 80 років. К., 1988; *Коломієць Р.* Титан міфотворення: До 90-річчя з дня народження Олександра Корнійчука. «Культура і життя», 1995, 21 черв.; *Василенко Р.* Життя в гримі та без: Шляхами діаспори. К., 1999; НАН України. Персональний склад. 1918—2003. К., 2003.

Л.Ф. Шепель.

В.О. Корнілов.

КОРНІ́ЛОВ Володимир Олексійович (13(01).02.1806—17(05).10. 1854) — військ. діяч *Російської імперії*, віце-адмірал і генерал-ад'ютант (1852). Син урядовця, колиш. моряка. Н. в батьківському маєтку в Тверській губ. Навесні 1821 вступив до Мор. шляхетного корпусу в *Санкт-Петербурзі.* 1823 номінований мічманом. Служив на Балт. флоті, 1825 був прикомандированим до Гвард. екіпажу. 1827 брав участь у спец. експедиції Д.*Сенявіна.* Кораблем «Азов» (капітан — М.*Лазарєв*) дістався Портсмута (порт на пд. Великої Британії), звідки в загоні графа Л.*Гейдена* перейшов до Середземномор'я. 20 (8) жовт., маючи під рукою 3 бортові гармати, діяв як судновий артилерист у Наваринській битві 1827 (Наваринська бухта — на пд.-зх. узбережжі п-ова Пелопоннес, Іонічне м., Греція), коли англо-франко-рос. з'єднання кораблів здолало турецько-єгип. флотилію, чим, зокрема, посприяло національно-визвол. боротьбі греків. Од 1828 — лейтенант. У *російсько-турецькій війні 1828—1829* — учасник кампаній блокади Дарданелльської протоки із зх. Обігнувши Європу, 1830 повернувся на Балтику.

Севастополь, Малахов курган. Пам'ятник В.О. Корнілову. Хрест з ядер на місці смертельного поранення В.О. Корнілова. 1895. Зруйнований 1942, відновлений 1983. Автори — генерал-лейтенант О.О. Більдерлінг, скульптор І.М. Шредер, автори реконструкції — скульптор М.К. Вронський, архітектор В.Г. Гнєздилов.

1832 переведений на Чорне м. 1833 відряджений до проток Босфор і Дарданелли, робив їх описи та карти. Від 1834 командував судном «Фемистокл», на якому для потреб дипломатичних місій плавав із *Миколаєва* через *Одесу* та *Севастополь* до *Стамбула*, а потім — в Егейське м. до Греції. 1835 його друг К.*Брюллов* написав картину «Портрет капітан-лейтенанта В.О. Корнілова на борту брига "Фемистокл"». 1836 обійняв посаду командира корвета «Орест», 1838 — командира споруджуваного в Миколаєві фрегата «Флора» (невдовзі передав командування В.*Істоміну*).

Від 1838 — нач. штабу практичних ескадр, під орудою М.*Раєвського* брав участь у десанті на Кавказ. узбережжя, за відзнаку в наступальній акції при гирлі р. Туапсе підвищений до капітана 2-го рангу. 1839 призначений командиром ще будованого миколаїв. майстрами 120-гарматного флагмана «Двенадцать Апостолов» (спущеного на воду 1841, введеного до ладу 1842 з першокласною оснасткою).

Надрукував у власному перекладі з англ. мови книгу капітана британського флоту В.Гласкока «Морская служба в Англии, или руководство для морских офицеров всякого звания на судах Его Королевского Величества» (С.-Петербург, 1839), додавши до видання свій коментар. 1840 уклав фундаментальний довідник «Штаты вооружения и снабжения судов Черноморского флота».

Від груд. 1840 — капітан 1-го рангу. Обраний одним із директорів Севастопольської мор. б-ки, переймався поповненням її фондів, насамперед істор. та геогр. творами. 1846 урочистим візитом шести вітрильників до *Феодосії* привітав від імені моряків І.*Айвазовського* з 10-літтям митецької праці, не раз консультував його.

Із осені 1846 — у Лондоні (Велика Британія), два роки наглядав там за виготовленням замовлених урядом імп. *Миколи I* пароплавів, у т. ч. «*Владимира*» (привів його до Одеси). Наприкінці 1848 став контр-адміралом. Од квіт. 1849 виконував обов'язки нач. штабу Чорномор. флоту та чорномор. і азовських портів (у лип. 1850 офіційно затверджений на посаді). 1851 удостоєний включення до царевого почту, фактично здійснював керівництво *Чорноморським флотом*, оскільки гол. командирові Чорномор. флоту, генерал-лейтенанту Морису (Морицю) Берху, титулованому віце-адміралом, на той час уже минуло 70. Порядкував адміралтейськими та гідрографічними справами, особливу увагу приділяв фаховій підготовці підлеглих, опікувався навч. Штурманською ротою, ініціював заснування Миколаїв. юнкерської школи.

У 1-й пол. 1853 супроводив надзвичайне і повноважне посольство, споряджене до *Османської імперії*, в Середземному м. інспектував дисльоковані там рос. стаціонери, відвідав Афіни (столиця Греції). Втілив програму пильного крейсерства-патрулювання між *Кримом* і Малою Азією.

Герой *Кримської війни 1853—1856.* Під його прапором «Владимир» у бою 17 (5) жовт. 1853 полонив осман. пароплавофрегат (узятий трофей в оновленому вигляді отримав назву «Корнилов»). Разом із П.*Нахімовим* та ін. соратниками організував *Севастопольську оборону 1854—1855.* За наказом головнокомандувача в Криму кн. О.Меншикова 22—23 (10—11) верес. 1854, щоб запобігти ворожому нападові між Олександрівською та Костянтинівською батареями, затопив на фарватері 5 старих лінкорів і обік них — два дерев'яних фрегати, посиливши знятими екіпажами укріплені на березі позиції. Очолив захист пн. частини Севастополя, а надалі — штаб усього гарнізону міста.

17 (5) жовт. 1854, тяжко поранений під час англо-франц. бомбардування Малахового кургана, п. у госпіталі. Ввечері наступної доби похований у склепі закладеного того року на севастопольському Центр. пагорбі Свято-Володимирського собору, обік могили М.Лазарєва (1855 у цій усипальні поховано й тіла В.Істоміна та П.Нахімова).

Кавалер орденів св. Анни 4-го (1827), 3-го (1830) і 2-го (1839) ступенів з імператорською короною (1843), св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го (1833),

3-го (1845) і 2-го (1853) класів, св. Станіслава 3-го (1837) і 2-го (1840) ступенів, св. Георгія 4-го класу (1851). Нагороджений срібною медаллю на Георгіївській стрічці «За турецкую войну» (1829), пам'ятною золотою медаллю султана Осман. імперії Мегмеда II (1833), золотим хрестом грец. ордену Спасителя (1836).

Літ.: Русские книги, изданные в последней половине апреля и первой мая месяца. «Отечественные записки», 1839, № 5; *Шестаков И.А.* Владимир Алексеевич Корнилов. «Морской сборник», 1855, № 12; *Лихачев И.Ф.* Несколько слов о Владимире Алексеевиче Корнилове. Там само, 1856, № 7; *Жандр А.П.* Материалы для истории обороны Севастополя и для биографии Владимира Алексеевича Корнилова. СПб., 1859; Общий морской список, ч. 7. СПб., 1893; Вице-адмирал Корнилов. М., 1947; *Зверев Б.И.* Вице-адмирал В.А. Корнилов. Симферополь, 1957; *Федоров М.Р.* Инициатор развития винтовых кораблей. «Судостроение», 1975, № 12; *Кузьмина С.Б.* В защиту вице-адмирала В.А. Корнилова. «Вопросы истории», 1988, № 11; Владимир Алексеевич Корнилов (1806—1854). «Морской сборник», 1993, № 10; *Экштут С.* «Действовать и не быть пешкой на белом свете...»: Флотоводец Корнилов на фоне эпохи. «Родина», 1995, № 3—4; *Березовский Н.Ю. и др.* Российский императорский флот: 1696—1917. М., 1996; Штаб Российского Черноморского флота. Симферополь, 2002; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770—1920). Севастополь, 2003; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия Российского флота, XIX — начало XX века. М.—СПб., 2004; *Скрицкий Н.* Вице-адмирал В.Корнилов. «Морской флот», 2005, № 4.

П.Г. Усенко.

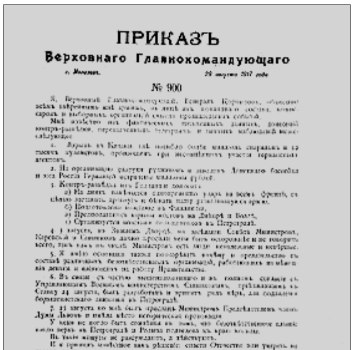
КОРНІ́ЛОВ Лавр Георгійович (30(18).08.1870—13.04.1918) — рос. військ. діяч, один із кер. Білого руху в Росії (див. *Білий рух в Україні*). Н. в станиці Каркаралінська (нині м. Каркарали Карагандинської обл., Казахстан). Закінчив Михайлівське артилер. уч-ще (*Санкт-Петербург*, 1892), Миколаїв. акад. Генштабу (1898). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*, генерал від інфантерії, Верховний головнокоманд. (1 серп. — 9 верес. (19 лип. — 27 серп.) 1917) рос. армії.

Сприяв українізації частин рос. армії, зокрема, згідно з його наказом було українізовано 34-й армійський корпус ген.-лейтенанта П.*Скоропадського* (*Перший Український корпус*). 7 верес. (25 серп.) 1917 очолив виступ консервативних сил проти *Тимчасового уряду* з метою встановлення військ. диктатури (див. *Корнілова заколот 1917*). Після ліквідації заколоту утримувався (15 верес. — 2 груд.) у в'язниці м. Бихов (нині місто Могильовської обл., Білорусь), звідки втік до м. Новочеркаськ (нині місто Ростовської обл., РФ). 7 січ. 1918 очолив *Добровольчу армію.* Загинув у ході 1-го Кубанського (Льодяного) походу під час штурму м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*).

Літ.: *Деникин А.И.* Очерки русской смуты, т. 2. М., 1991; М., 2005; *Шишов А.В.* Корнилов. В кн.: Белые генералы. Ростов-на-Дону, 1998.

А.О. Буравченков.

КОРНІ́ЛОВА ЗА́КОЛОТ 1917 — спроба консервативних сил (див. *Консерватизм*) установити сильну держ. владу у формі військ. диктатури, викликана неспроможністю *Тимчасового уряду* навести лад на фронті (див. *Перша світова війна*) та в тилу. Очолив виступ Верховний головноконанд. рос. армії ген. від інфантерії Л.*Корнілов.* За його наказом 7 верес. (25 серп.) 1917 3-й кінний корпус та ін. формування під командуванням ген.-лейтенанта О.Кримова рушили на Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*).

ПРИКАЗЪ
Верховнаго Главнокомандующаго
№ 900
Верховный Главнокомандующій
Генералъ КОРНИЛОВЪ

Наказ Верховного головнокомандуючого генерала від інфантерії Л.Г. Корнілова (Наказ № 900) з поясненням подій, що відбуваються. 29 серпня 1917.

8 верес. (26 серп.) голова Тимчасового уряду О.*Керенський* оголосив Л.Корнілова заколотником і усунув з посади Верховного головнокомандувача.

9 верес. (27 серп.) на спільному засіданні Всерос. ЦВК рад робітн. і солдатських депутатів і виконкому Всерос. ради сел. депутатів був утворений К-т нар. боротьби з контрреволюцією, до якого увійшли представники президій Всерос. ЦВК та виконкому Всерос. ради сел. депутатів, есерів, меншовиків, більшовиків, рад, профспілок. К-т очолив боротьбу із заколотом: ухвалив рішення про створення робітн. збройних формувань, допоміг придбати зброю, направив агітаторів у корніловські частини.

Л.Г. Корнілов.

В Україні 10 верес. (28 серп.) 1917 за ініціативою *Української Центральної Ради* в *Києві* був ств. Особливий к-т охорони революції при *Генеральному секретаріаті Української Центральної Ради.* До його складу увійшли комісари Тимчасового уряду (при Ген. секретаріаті та м. Київ), командуючий військами *Київського військового округу*, київ. міськ. голова та нач. міліції, голови виконкомів міськ. рад, представники політ. партій. Ген. секретаріат, УЦР та Особливий к-т видали відозву до населення про рішучу боротьбу з контрреволюцією.

Завдяки зусиллям К-ту нар. боротьби з контрреволюцією рух корніловських військ на Петроград було зупинено. 14 (1) верес. Л.Корнілов та його прихильники були заарештовані.

Після придушення заколоту Особливий к-т охорони революції при Ген. секретаріаті УЦР самоліквідувався 15 (2) верес.

Активні дії *більшовиків* під час ліквідації К.з. сприяли зростанню авторитету більшовицької партії серед мас, започаткували процес *більшовизації рад.*

Літ.: *Иванов Н.Я.* Контрреволюция в России в 1917 году и ее разгром. М., 1977; *Иоффе Г.З.* «Белое дело». Генерал Корнилов. М., 1989; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

А.О. Буравченков.

КОРНО́УХОВ Євген Олександрович (1881 — квіт. 1919) — історик, архівіст, музейний діяч. Працював службовцем у Черніг. духовній консисторії. 1901 обра-

ний чл. *Чернігівської губернської архівної комісії*, 1909 — хранителем її архіву, музею та б-ки. Брав безпосередню участь в упорядкуванні істор. архіву комісії, де концентрувалися документи з установ Черніг., Київ., Волин., Подільської та Мінської губерній. 1914 увійшов до складу «архівного бюро», покликаного розробити і втілити програму комплексного обстеження архівосховищ регіону. Проводив археол. розкопки, вивчав та готував до друку документи із соціально-екон. історії *Лівобережної України* 18 ст., формування на Чернігівщині *народного ополчення* 1812, про підготовку *селянської реформи 1861*, що побачили світ у «Трудах Черниговской губернской ученой архивной комиссии». 1915 упорядкував і видав найповніший каталог музею комісії. Учасник 14-го (1908) і 15-го (1912) Всерос. археол. з'їздів та 1-го з'їзду представників губернських архів. комісій (1914). Чл. громад. К-ту охорони пам'яток мист-ва і старовини на Чернігівщині (1917).

П. у м. *Чернігів*.

Літ.: *Курас Г.М.* Чернігівський історик та краєзнавець Є.О. Корноухов. В кн.: Питання вітчизняної та зарубіжної історії. Чернігів, 1991; *Коваленко О., Коваль О.* Корноухов Євген Олександрович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.Б. Коваленко.

КОРНЮ́ШИН Федір Данилович (28(16).11.1893—01.09.1938) — рад. держ. діяч. Н. в с. Данилівка Мещовського пов. Калузької губ. в сел. родині. У роки *Першої світової війни*, будучи на фронті у 186-му піх. полку, розпочав революц. діяльність. Від квіт. 1917 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). Організатор робітн. загонів в *Одесі*, 1917—18 очолював військ. підпільний відділ Одес. губернського к-ту РСДРП(б)/РКП(б)—КП(б)У, голова ради профспілок Одеси та *Миколаєва*. Голова Тираспольського повітового ревкому. Делегат X з'їзду КП(б)У. Канд. у члени ЦК (1923), чл. ЦК КП(б)У (1924). Заст. голови Південбюро ВЦРПС (1923—24). Секретар Одес. губкому та секретар оргбюро ЦК КП(б)У, з листоп. 1926 — кандидат у чл. політбюро ЦК КП(б)У. 1926—28 — секретар Київ. окружного к-ту КП(б)У. Брав участь в організації робіт зі спорудження Центр. залізничного вокзалу в *Києві* (1927). Відстоював ідею буд-ва водного каналу Волга—Дніпро. Від 1928 працював у *Москві*. Чл. колегії наркомторгу СРСР, голова к-ту у справах друку (1928—29), голова правління тресту «Союзм'ясо» наркомату постачання СРСР (1929—1937), нач. політ. управління наркомату харчової пром-сті СРСР (1934—38).

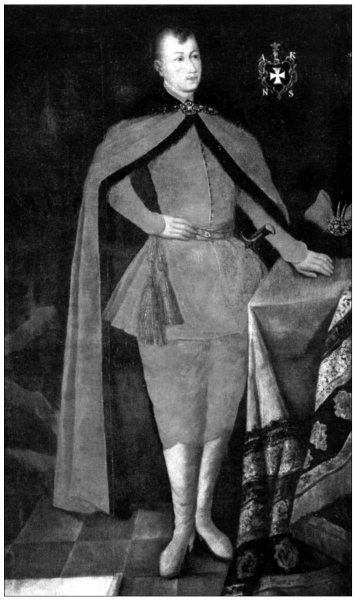
Нагороджений орденом Леніна (1936).

Арештований 22 черв. 1938. Розстріляний 1 верес. 1938.

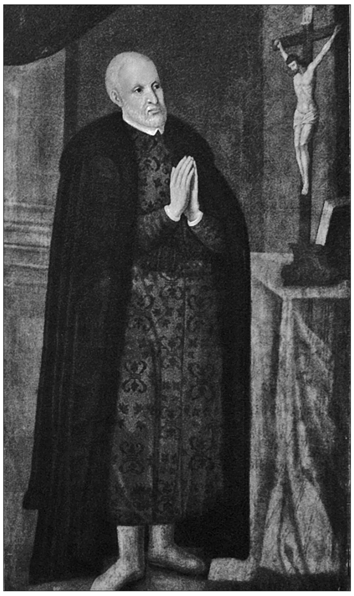
Літ.: «Известия», 1925, 22 апр.; *Марочко В.* Боровся за правду. «Київська правда», 1988, 26 жовт.; *Бут О.М., Бондаренко В.С., Нікітенко К.В.* Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921—1929). Донецьк, 2008; Державний архів Київської області, ф. Р-10408, оп. 1, спр. 1, арк. 2; спр. 15, арк. 1; Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1, оп. 11, спр. 3039, арк. 1—7.

В.І. Марочко.

КО́РНЯКТ (Корнеадес, Корето) **Константин** (бл. 1520 — 01.08. 1603) — найбагатший львів. купець 2-ї пол. 16 ст. За походженням — грек з м. Кандія, що на о-ві Кріт. У 1540-х р. був купцем у *Константинополі*, пізніше — у Молдові, де став високим посадовцем у фінансовій службі господаря Олександра Лапушняну. З 1560-х рр. оселився у *Львові*, 1571—83 — орендар *мит* у *Руському воєводстві*. Розбагатівши на міжнар. торгівлі (переважно вином, тканинами, шкірами) і на лихварських операціях, домігся шляхетських прав (з 1571). Зосередив у своїх руках заставлені йому під борг значні земельні маєтки у Перемишльській та Львівській землях (бл. 40 сіл, містечка Гусаків і *Куликів*). Пожиттєво володів Щирецьким старо-

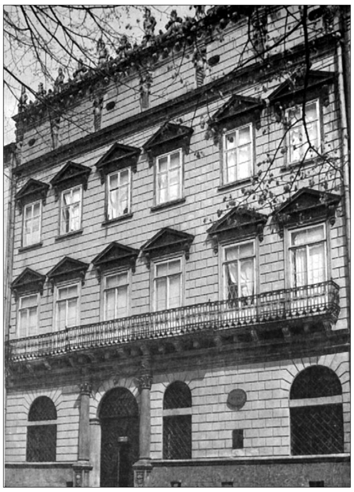
О. Корнякт. Портрет першої третини 17 ст.

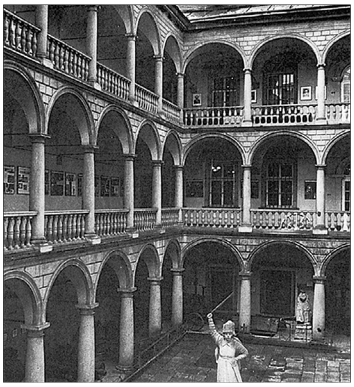

К. Корнякт. Портрет початку 17 ст.

Костянтин Корнякт. Портрет першої третини 17 ст.

Будинок Корнякта (Королівська кам'яниця) у м. Львів. Головний фасад.

Будинок Корнякта (Королівська кам'яниця) у м. Львів. Внутрішній двір.

Дзвіниця Свято-Успенської церкви («вежа Корнякта»).

ством (негродовим; див. *Староство*) на Львівщині. 1576 одружився з Ганною Дідушицькою, давши перед шлюбом обіцянку, що надалі особисто не займатиметься торгівлею. Бл. 1589 вписався у книгу вступників до *Львівського братства*. Надавав йому матеріальну допомогу, однак не брав участі в засіданнях братства, а під час конфлікту братчиків з єпископом Гедеоном (*Балабаном*) став на бік останнього. За кошти К. споруджено визначні пам'ятки укр. ренесансної арх-ри: дзвіниця Успенської церкви («вежа Корнякта») і кам'яниця К. у Львові. Сини К. — Олександр (п. бл. 1606) і Костянтин (1584—1624) — перейшли в *католицизм*.

Літ.: *Łoziński W.* Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie. Lwów, 1892; *Срібний Ф.* Студії над організацією львівської Ставропігії. «ЗНТШ», 1911, т. 106; 1912, т. 108; 1913, т. 114, 115; *Січинський. В.* Вежа і дім Корнякта у Львові. «Богословія», 1932, т. 10, ч. 4. Львів, 1933 (і окремим виданням, Львів, 1933); *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; *Urban W.* Korniakt Konstantyn. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 14. Warszawa, 1969; *Isaievych Ia.* Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton—Toronto, 2006.

Я.Д. Ісаєвич.

КОРО́БКА Микола Іванович (06.05(24.04).1872—1921) — фольклорист, літературознавець. Н. в м. *Кременець*. Один із засн. *Товариства дослідників Волині*. Навч. в Київ. і Петерб. ун-тах (останній закінчив 1894). На *Поділлі* й *Волині* зібрав багато фольклорних матеріалів і видав «Пісні Кам'янецького повіту Подільської губернії» (1895), «Колядки та щедрівки...» (1902) й ін. праці. Автор фольклористичних досліджень, історико-літ. праць про М.*Гоголя*, О.*Пушкіна*, М.Лермонтова. 1912—14 здійснив нове перевидання творів М.Гоголя. Досліджував літ. творчість рос. письменників В.Вересаєва, Максима *Горького* та ін.

Тв.: Опыт обзора истории русской литературы для школ и самообразования, ч. 1—3. СПб., 1907—14.

Літ.: *Владиславлев И.В.* Русские писатели XIX—XX ст.: Опыт библиографического пособия по русской литературе. М.—Л., 1924; *Мандельштам Р.С.* Художественная литература в оценке русской марксистской критики. М., 1928; История русской литературы, т. 10. М.—Л., 1954; История русской критики, т. 2. М.—Л., 1958.

В.І. Палієнко.

КОРО́БКА Павло Степанович (18(06).05.1846 — після 1919) — правознавець, освіт. діяч і доброчинець. Походив з давнього козац.-шляхетського роду. Н. в родовому дворянському маєтку батька в Борзенському пов. Черніг. губ., а юнацькі роки провів у маєтку матері в м-ку Мрин Ніжинського пов. тієї ж губ. (нині село Носівського р-ну Черніг. обл.). Навч. в Ніжинській г-зії та Ніжинському ліцеї (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*). Певний час жив у *Києві*, закінчив учительську семінарію, що тимчасово тут перебувала. 1868 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту, але держ. іспитів не склав. Надалі був головою Ніжинської училищної ради та з 1872 — дільничним мировим суддею (див. *Мировий суд*) у Борзенському та Ніжинському повітах. Підтримував дружні стосунки зі своїм колиш. викладачем О.*Кістяківським*, допомагав йому в збиранні матеріалів *звичаєвого права*. 1878—1903 займав посаду дільничного мирового судді в *Санкт-Петербурзі*. Службу завершив по відомству МВС у чині дійсного статського радника і з верес. 1913 був причислений до міністерства нар. освіти.

У м. Мрин провадив активну доброчинну та громад. діяльність. За його участю та значною мірою за рахунок його власних коштів там було збудовано церкву, богадільню, лікарню, засновано пожежну команду, 2-класне уч-ще, ремісниче уч-ще, а також Людмилінську (на честь матері) жін. школу сільс. домоведення і садибного г-ва (згодом була перетворена на вчительську семінарію). Всі освіт. заклади були прийняті у відання мін-ва нар. освіти, а К. був призначений пожиттєвим почесним піклувальником Людмилінської жін. вчительської семінарії.

Друкувався в С.-Петербурзі та *Чернігові*, зокрема опублікував цикл нарисів під спільною назвою «Заметки мирового судьи» (у «Журнале юридического об-

Герб роду Коровок-Вольських (герб «Сас»).

щества при Санкт-Петербургском университете») та низку праць на педагогічні й місц. теми.

1919 на правах позаштатного співробітника входив до складу Комісії УАН для виучування звичаєвого права України (див. *Комісія ВУАН для виучування звичаєвого права України*).

Подальша доля невідома.

Тв.: Задача деятельности Общества попечения о детях или о рациональном воспитании бедных детей и о призрении детей больных. СПб., 1883; Как нужно устроить местный суд. Чернигов, 1890; Значение Людмилинской женской школы сельского домоводства и усадебного хозяйства для экономического развития сельской жизни. СПб., 1904; Заметки мирового судьи. СПб., 1895—1909; Чему мы должны теперь учиться? Значение технического образования и о средствах к распространению сельскохозяйственного знания и умения. Школы усадебного хозяйства и ремесленные. СПб., 1907; Безотлагательные меры для правильного устройства сел в Черниговской губернии в связи с хуторским хозяйством. Чернигов, 1909; Преобразование местного суда. Чернигов, 1913; Преобразование Нежинского историко-филологического института. Чернигов, 1916.

Літ.: Общественная деятельность П.С. Коробки 1868—1903. СПб., 1904; *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874—1885), т. 1—2. К., 1994—95.

І.Б. Усенко.

КОРÓБКА Федір і рід Коробок. К. (поч. 17 ст. — п. після 1671) — політ. діяч, дипломат. Походив, очевидно, з козац. роду. 1648—49 був чигиринським *городовим отаманом*, тоді ж виконував обов'язки наказного чигиринського полковника. 1650—54 — *генеральний обозний Війська Запорозького*, деякі джерела згадують його в такому чині і 1657. Брав участь у багатьох посольствах, приймав іноз. посольства. Є відомості про його активну участь у переговорах з представниками Рос. д-ви 1650 і 1652. Учасник *Переяславської ради 1654*. У квіт. 1657 посланий Б.*Хмельницьким* до *Москви* для переговорів із царем *Олексієм Михайловичем*. За гетьманства І.*Виговського* очолював посольства Укр. козац. д-ви до Молдови (1657), Швеції (1658) та ін. країн. Брав участь у переговорах з моск. і польс. дипломатами (1658). Після незначної перерви знову став одним із керівників

Герб роду Коробок.

українського уряду — уже за гетьманства П.*Дорошенка*: чигиринський полковник (1667—69), ген. обозний (1669), очолював посольства на Січ (1667), до Рос. д-ви (1669), *Кримського ханату* (1671), можливо і до *Османської імперії*. Після 1671 звістки про К. відсутні.

Імовірно, до його роду належали **Яхим** (Юхим, Яхно) Коробка, новгород-сіверський *сотник Стародубського полку* (1653—54), полковник *Білоруського полку* (1654—55), посол І.Виговського до царя Олексія Михайловича (1658), та **Юрій** Коробка — *осавул* Білорус. полку (1654—55). Представники цього роду обіймали певні старшинські посади і в 2-й пол. 17—18 ст., насамперед на Сіверщині. Можливо, спорідненим із К. був **Ярема** Коробка, значний козак з Єсмані (нині смт Червоне Глухівського р-ну Сум. обл.) Глухівської сотні (1690), від якого пішов старшинсько-дворянський рід Коробок 18—19 ст., який мав власний герб.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 1—2. К., 1996—98; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина, ч. 1. К., 1997; К., 2005; *Мицик Ю.* Чигирин — гетьманська столиця. К., 2008.

Ю.А. Мицик.

КОРÓВКИ-ВÓЛЬСЬКІ — козац.-старшинський рід, походить від відомого діяча *Гетьманщини* **Григорія Карповича** К.-В. (Карпенка; серед. — 2-га пол. 17 ст.). Він обіймав найвищі посади в гетьман. адміністрації: батуринського *сотника* (1669—72), *генерального хорунжого* (1672—76), чигиринського полковника і *гетьмана наказного* (1676—78), стародубського полковника (1678—81), київ. полковника (1682—84, 1690), виконував відповідальні дипломатичні доручення. Один його син **Гнат Григорович** (р. н. невід. — п. 1697) був стародубським полковим *осавулом* (1690—92), почепівським сотником (1695—96), наказним полковником стародубським (1697), а інший син **Федір Григорович** (р. н. невід. — п. 1712) — київ. полковником (1708—12).

У 18 ст. рід К.-В. згас.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

КОРÓГВА — 1) у 16—18 ст. козацький прапор (див. *Клейноди козацькі*). Існувало 3 типи К.: гетьман. (інакше — військ.), полкові та сотенні (ними опікувалися, відповідно, *генеральний хорунжий*, полкові та сотенні *хорунжі*). Виготовлялися з тканин різного ґатунку та кольорів, на них містилися ті чи ін. малюнки, переважали зображення хреста, півмісяця, зірок та святих. Від 1755 у *Гетьманщині* порядок виготовлення та символіку сотенних К. регламентував спец. гетьман. ордер. Він зобов'язував відтворювати на полотнищах зображення *козака з мушкетом*;

2) церк. та цехові знамена;

3) військ. підрозділ кінноти в литов.-польс. війську 15—18 ст.;

4) варта укр. гетьманів (див. *Надвірна корогва*).

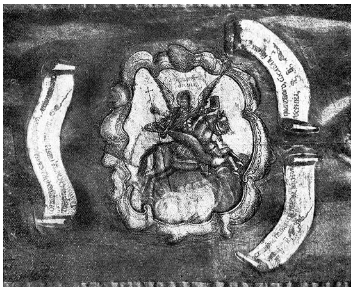
Ю.К. Савчук.

Мініатюра «Освячення козацької корогви». Служебник Лазаря (Барановича). Новгород-Сіверський, 1665.

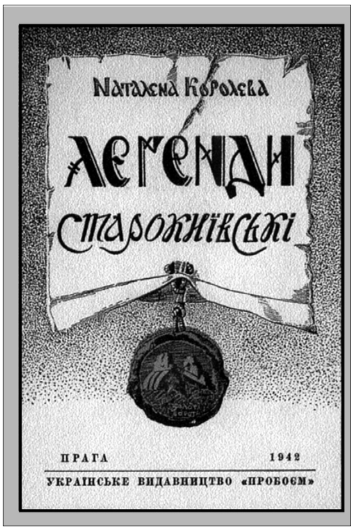
Корогви.

КОРОЛЕ́ВА ДОРО́ГА — давній шлях, що вів із Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*) через, очевидно, *Червен* і Любачів (нині м. Любачув, Польща) до *Перемишля*, а далі продовжувався в напрямку Судомира (нині м. Сандомир, Польща) і *Кракова*. Назву отримав від згадки про те, що по ньому 1123 ішов походом з Перемишля до Володимира у складі союзних військ колиш. (до 1118) волин. кн. Ярослава Святополчича (сина покійного вел. кн. київ. *Святополка Ізяславича*) угор. король Стефан (Іштван) II. У письмових джерелах ця назва зафіксована під 1152.

Літ.: ПСРЛ, т. 2 (Ипатьевская), стб. 447. СПб., 1908; *Пашуто В.Т.* О некоторых путях изучения древнерусского города. В кн.: Города феодальной России: Сборник статей памяти Н.В. Устюгова. М., 1966; Літопис руський. К., 1989; *Пришляк В.* Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів. В кн.: Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001.

В.В. Пришляк.

КОРОЛЕ́ВА Наталена Андріанівна (03.03.1888—01.07.1966) — письменниця, мистецтвознавець, археолог. Н. в Сан-Педро-де-Карден'я, поблизу м. Бургос, Іспанія. Батько — польс. граф Андріан Дунін-Борковський, мати — Марія-Клара де Кастро Лачерда Медіна — зі старовинного іспанського роду Лачерда. Навч. в Київ. ін-ті шляхетних дівчат. У *Санкт-Петербурзі* вивчала археологію та історію мист-ва. Закінчила також драм. курси, деякий час виступала на сцені Михайлівського театру (С.-Петербург). Від 1908 — на еміграції: проживала в Іспанії, брала участь у розкопках стародавнього рим. міста Помпея (Італія), студіювала історію Стародавнього Сх., зокрема єгиптологію. 1914 вступила до лав Червоного хреста — працювала медсестрою на фронті. 1919 працювала в дипломатичній місії *Української Народної Республіки* в *Чехословаччині*. Друкуватися почала 1909 франц. мовою. Худож. твори укр. мовою почала писати від 1919 за порадою В.Короліва-Старого, свого майбутнього чоловіка. Перше оповідання укр. мовою «Гріх (з пам'ятної книжки)» було надруковано у віденському укр. тижневику *«Воля»* 15 січ. 1921 за підписом Н.Ковалівська-Королів. Твори К. присвячені переважно історії *Риму Стародавнього*, ранньохристиян. доби, середньовічної Європи, давній історії України. Займалася також перекладацькою діяльністю, зокрема переклала «Наслідування Христа» Фоми Кемпійського, «Гидота Сенна-Херубова» (оповідь про Палестину).

Королева Н. «Легенди старокиївські». Прага, 1942. Обкладинка.

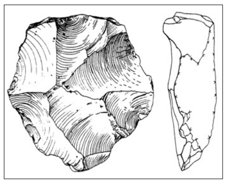
Н.А. Королева.

Основні твори: нариси на теми євангельських оповідань «Во дні они» (1935); істор. повісті — «1313» (про винайдення пороху, 1935); «Предок» (1937); «Сон тіні» (1938); «Останній біг» (не надрукована); «Quid est veritas?» (1961); зб. оповідань «Інакший світ» (1936); автобіографічні повісті «Без коріння» (1936); «Шляхами і стежками життя» (не надрукована); зб. «Легенди старокиївські» (вип. 1—2. Прага, 1942); повість «Місячні арфи» та ін. На літ. конкурсі у Львові 1936 була нагороджена двома першими нагородами.

П. у м. Мельник (нині місто в Чехії).

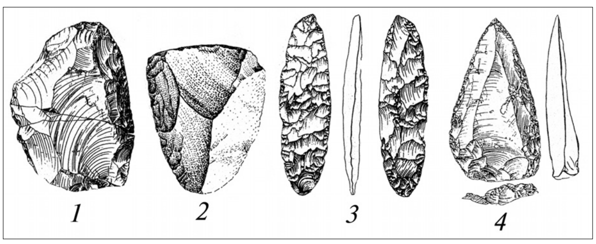
Літ.: *Копач О.* Наталена Королева. Вінніпег, 1962; *Микитенко О.* В гостях у Наталени Королевої. «Україна», 1964, № 7; *Шевчук В.А.* Загадковий і манливий світ Наталени Королевої. «Українська мова та література в школі», 1988, № 2; *Мишанич О.* Дивосвіти Наталени Королевої. В кн.: *Королева Н.* Предок. К., 1991; Наталена Королева: Бібліографічний покажчик. Львів, 2003.

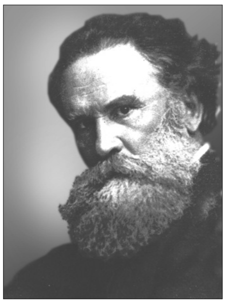
П.М. Бондарчук.

Королево. Дископодібний нуклеус (ашель).

Королево. 1 — скребло з поселення (мустьєр); 2 — ніж (ашель); 3 — наконечник списа (ашель); 4 — гостроконечник (мустьєр).

В.Г. Короленко.

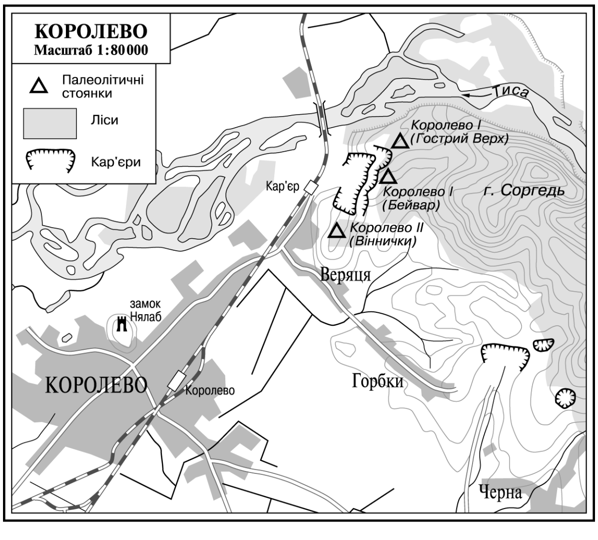
Королево. Руїни замку Нялаб. Фото початку 21 ст.

КОРОЛЕ́ВО, археологічна пам'ятка — найдавніше на тер. України і одне з небагатьох найдавніших у Євразії багатошарове палеолітичне поселення. Розташов. на лівому березі р. Тиса (прит. Дунаю), поблизу смт *Королево*. Відкрите 1974 В.Гладіліним, досліджувалося 1975—92. Простежено 16 культурно-хронологічних комплексів — залишків давніх стоянок, що послідовно змінювали одна одну: 7 — ашельської доби, 7 — мустьєрської (див. *Мустьєр*), 2 — початкової пори *палеоліту пізнього*. Знайдені тут знаряддя праці виготовлені переважно з місц. андезиту, рідше — кварциту, кременю, обсидіану. Для ашельських горизонтів характерні рубаючі знаряддя. У мустьєрських комплексах рубаючі вироби є поодинокими, переважають різноманітні ножі, скребла, скобелі, вістря. Знаряддя з пізньопалеолітичних горизонтів представлені типовими для цієї епохи скребками та різцями й доповнюються мустьєрськими виробами.

Найбільш давній, найнижчий, культ. горизонт належить до часів гюнцького зледеніння й датується бл. 1 млн років тому. Останнє палеолітичне поселення існувало тут на початку в'юрмського зледеніння — бл. 50 тис. років тому.

Літ.: *Кулаковская Л.В.* Мустьерские культуры Карпатского бассейна. К., 1989; *Гладилин В.Н., Ситливый В.И.* Ашель Центральной Европы. К., 1990.

В.М. Гладілін.

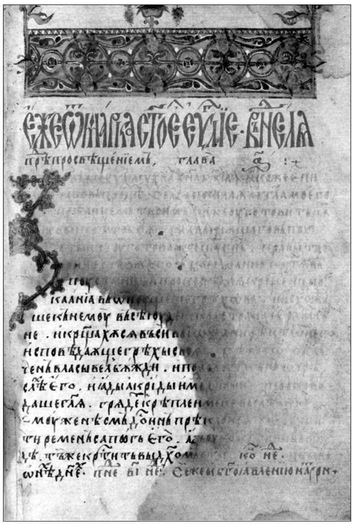
КОРОЛЕ́ВО — с-ще міськ. типу Виноградівського р-ну *Закарпатської області*. Розташов. на лівому березі р. Тиса (прит. Дунаю). Залізнична станція. Нас. 8,1 тис. осіб (2004).

Перша писемна згадка про тутешнє поселення датована 1262. Від 1405 протягом наступних більш як 4-х століть перебувало у власності баронів Перені.

Його жителі брали участь у *Дожі Дєрдя повстанні 1514*, у нац.-визвол. війні угор. народу 1703—11.

1661 і 1717 зазнало руйнівних нападів турец. загонів.

20 квіт. 1919 окуповане румун. військами.

Королівське Євангеліє. Переписане в с. Королево Станіславом Граматиком. 1401. Фрагмент сторінки із заставкою. Зберігається в Закарпатському краєзнавчому музеї в м. Ужгород.

Згідно з *Сен-Жерменським мирним договором 1919*, з верес. 1919 — у складі *Чехословаччини*.

У роки *Другої світової війни* від 1939 до 28 жовт. 1944 було окуповане угор. гортистськими військами.

За рад.-чехословац. угодою від 29 червня 1945 — у складі УРСР.

С-ще міськ. типу від 1947.

Пам'ятка арх-ри: замок Нялаб (руїни; 13 ст.). Поблизу — найдавніше в Україні палеолітичне поселення *Королево*.

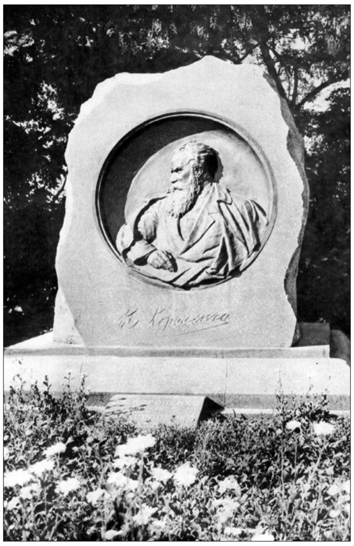
Літ.: ІМіС УРСР. Закарпатська обл. К., 1969; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; ГЕУ, т. 2. К., 1990.

Г.А. Вербиленко.

КОРОЛЕ́НКО Володимир Галактіонович (27(15).07.1853—25.12. 1921) — письменник. Н. в м. *Житомир* у дворянській сім'ї (батько — суддя, мати — із польс. шляхетського роду). Навч. в Житомир. та Рівнен. г-зіях. 1871 вступив до Петерб. технологічного ін-ту, а 1874 перевівся у Петровську землеробську й лісну акад. (нині с.-г. академія) в *Москві*, з якої 1876 був виключений за участь у студентських революц. гуртках та антиурядову агітацію. Підтримував *народників*, але був проти тероризму. 1877 спробував поновити навчання в Гірничому ін-ті в *Санкт-Петербурзі*. Співробітничав зі столичними виданнями, зокрема — із ж. «Слово», де 1879 опублікував своє перше оповідання. Від 1879 до 1884 не раз був ув'язнений, відбував покарання на засланні, у т. ч. в Сибіру. У цей період написав низку оповідань про життя знехтуванихусп-вом людей: «Чудная», «В дурном обществе», «Убивец», «Сон Макара» та ін. Від 1884 до 1896 жив у м. Нижній Новгород (нині місто в РФ). У цей період співробітничав із місц. і центр. газетами, працював в архів. комісії, видав свою першу книжку «Очерки и рассказы» (1886), встановив тісні стосунки з багатьма тогочасними письменниками, зокрема з Л.*Толстим*, А.*Чеховим*, М.*Чернишевським*. 1893, будучи за кордоном, познайомився з відомими народни-

ками С.*Кравчинським* і Ф.*Волховським*.

1900 переїхав на постійне місце проживання до *Полтави*. Цього ж року Петерб. АН обрала його почесним акад., проте 1902 він разом з А.Чеховим відмовився від цього звання на знак протесту проти незаконного скасування виборів до АН Максима *Горького* (відмовився поновити це звання 1917).

Пам'ятник на могилі В. Короленка в м. Полтава. Скульптор Н. Крандієвська, архітектори В. Пасічний, Л. Вайнгорт. 1962.

Житомирський літературно-меморіальний музей В. Короленка. Фото початку 21 ст.

Полтавський державний літературно-меморіальний музей В. Короленка. Фото початку 21 ст.

Став літописцем нар. життя (4-томна автобіографічна кн. «Історія мого сучасника», 1906—22). Багато написав про укр. побут, к-ру, природу. Завжди відгукувався публікаціями на найважливіші події, що відбувалися у світі, *Російській імперії* та в Україні. Підтримав *революцію 1905—1907*, засудивши дії властей під час «Кривавої неділі» (9 січ. 1905) і особливо в подіях *Сорочинської трагедії 1905*. У газ. «Полтавщина» 1906 опублікував відкритого листа статському радникові Філонову, в якому вимагав суду над карателями. У наступному році вийшла у світ його кн. «Сорочинська трагедія». Правдиво висвітлював *Бейліса справу*, вже на початку *Першої світової війни* оцінив її як велику трагедію для європ. народів. Вітав *Лютневу революцію 1917*, але виступив проти *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, вважаючи його таким, що обмежує демократію та свободу. Ледь не став жертвою «червоного» терору у квіт. 1918, і лише втручання майбутнього голови РНК УСРР Х.*Раковського* врятувало йому життя. У роки *громадянської війни в Україні 1917—1921* не підтримував жодну зі сторін, що боролися за владу. Однак із захопленням відгукувався про Н.*Махна* та його сел. армію. Вважав, що *більшовикам*, які захопили владу в Росії, не під силу побудувати соціалізм (див. *Соціалізм*). Закликав більшовицьких лідерів відмовитися від проголошеного ними хибного шляху.

П. у м. Полтава.

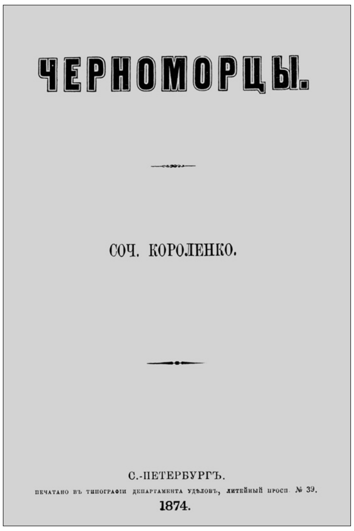
Після його смерті рад. влада, комуніст. партія і особисто В.*Ленін*, враховуючи активну боротьбу К. із *самодержавством*, переслідування його царськими властями, безапеляційно зарахували його до палких прихильників більшовизму.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1953—54.

Літ.: *Бойко І.З.* Короленко і Україна: Бібліографічний покажчик. К., 1957; *Миронов Г.* Короленко. М., 1962; В.Г. Короленко. Летопись жизни и творчества. 1917—1921. М., 1990.

В.М. Волковинський.

КОРОЛЕ́НКО Прокіп Петрович (1834—1913) — історик *Кубані*, етнограф. Н. на Кубані на сімейному хуторі в юрті Павловського куреня. Через ранню смерть

ЧЕРНОМОРЦЫ.

СОЧ. КОРОЛЕНКО.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ПЕЧАТАНО ВЪ ТИПОГРАФІИ ДЕПАРТАМЕНТА УДѢЛОВЪ, ЛИТЕЙНЫЙ ПРОСП. № 39.

1874.

Короленко П. «Черноморцы». СПб., 1874. Титульний аркуш.

батька зміг одержати лише домашнє виховання; однак постійно займався самоосвітою і став, за влучним висловом історика Кубані Ф.*Щербини*, орачем, який «один підготував поле» кубанської історії. 1851 вступив рядовим *козаком* у 6-й кінний полк *Чорноморського козацького війська* і менш ніж через рік за успіхи в діях проти горців отримав чин урядника. Від берез. 1853 займав посади писаря Чорномор. лікарської управи та військ. правління, столоначальника, пом. старшого ад'ютанта військ. чергування, секретаря цивільної експедиції і старшого діловода військ. госп. правління.

1863—70 на сторінках «Кубанських військових відомостей» опублікував етногр. нариси: «Чорноморські весілля», «Весняні хороводи в Чорноморії», розповіді укр. мовою «Чернець Лаврін, або хутірські бесіди» і «Кара Божа», статті «Про будівлю військового собору в фортеці міста Катеринодара», «Про розкопки стародавностей у Тамані» та ін.

Від 1871 до 1878 працював дільничним приставом повітового поліцейського управління та старшим пом. повітового начальника в Єйську (нині місто Краснодарського краю, РФ). Цей період ознаменувався публікацією книг «Чорноморці» (С.-Петербург, 1874) і «Чорноморські козаки: Історичний нарис політичного і громадського життя з 1775 по 1842 р.» (Київ, 1877).

Герб Королівства Ґаліції і Лодомерії. 1772.

Від 1878 до 1885 — старший діловод Кубанського військ. правління. Після відставки (1885) близько двох років працював в архівах та бібліотеках *Харкова.* Був обраний членом *Харківського історико-філологічного товариства* при Харків. ун-ті. У збірниках останнього опублікував статті «Чорноморські змови» (1892), «Матеріали з історії війська Запорозького» (1896), «Церковні старожитності кубанських козаків» (1905), «Довідка, узята з Харківського історичного архіву з історії малоросійських козаків» (1905). Окремим виданням вийшли «Матеріали з історії війська Запорозького з документів Харківського історичного архіву» (1896).

1891 дебютував у *«Киевской старине»* істор. нарисом «Азовці» (т. 34, № 7). Наприкінці 1880-х та у 1890-ті рр. надрукував у газ. «Кубанські обласні відомості» низку статей з цінними істор. фактами з історії укр. *козацтва*: «Отаман Осип Гладкий» (1891), «Чорноморське весілля за наказом» (1895), «Огляд історичних відомостей про походження Запорозьких і Хоперських козаків» (1896), «Російські козаки на Кубані під кримським пануванням» (1899), «Козацький монастир на Афоні» (1901). У петерб. газ. «Вісник козачих військ» опублікував матеріали «Картини з історії козаків», «Кошові отамани Чорноморського козачого війська» (обидва 1902) та ін.

1893—1902 працював військ. архіваріусом. 1896 обраний чл. *Таврійської губернської вченої архівної комісії.* На засіданнях комісії було заслухано 7 його повідомлень, 6 із них були надруковані в її «Відомостях», у т. ч.: «До історії Кубанського війська: Документи Кубанського військового архіву, що стосуються діяльності правителя Таврійської області Жегуліна» (т. 35, 1903) та копія маніфесту імп. *Катерини II* від 8 квіт. 1783 про приєднання до Росії Криму і Кубані (т. 42, 1908).

Після того як було відкрито Кубанський обласний стат. к-т (1879), що налагодив регулярний випуск «Кубанських збірників», К. публікує в них праці: «Отамани колишнього Чорноморського козачого війська» (1891), «Давні відомості про Межигірський монастир» (1898), «Дві сторінки з історії запорожців» (1901), «Предки кубанських козаків на Дніпрі» (1901), «Предки кубанських козаків на Дністрі» (1902), «Головатий, кошовий отаман Чорноморського козачого війська» (1905), «Турецькі емігранти в Кубанській області» (1905), «Матеріали з історії Кубанського козачого війська» (1908), «Опис прапорів військових частин Кубанського козачого війська» (1908), «Боротьба українських гетьманів з поляками» (1912), «Клейноди Чорноморських козаків» (1912), «Петро Дорошенко: Гетьман Задніпровської України і приєднання всієї України до Московської держави» (1912), «Записки з історії Кубанського козачого війська» (1915) та ін.

У 2-й пол. 1890-х рр. встановив зв'язок з *Одеським товариством історії та старожитностей* і опублікував кілька матеріалів у його «Записках»: «Ачуєв» (т. 19, 1896), «Лист Н.Т. Білого до П.П. Короленка про Сидора Білого» (т. 20, 1898).

Після створення 1899 Т-ва аматорів вивчення Кубанської обл. (рос. — Общество любителей изучения Кубанской области) стає його дійсним чл. Прочитані ним на засіданнях т-ва доповіді були опубліковані у вигляді окремих праць: «Первісне заселення чорноморськими козаками Кубанської землі» (1899). «Некрасовські козаки» (1900) і «Горянські поселенці в Чорноморії» (1902).

1902 вийшов у відставку.

П. і похований у Ставрополі (нині місто в РФ), де пройшли останні роки його життя.

Через те, що під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Держ. архів Краснодарського краю зазнав непоправних втрат, праці К., насичені документами з історії Кубані, набули нині значення першоджерел.

Літ.: *Щербина Ф.А.* Памяти Прокофия Петровича Короленко: Доклад, прочитанный на общем собрании членов ОЛИКО 26 апреля 1913 г. «Известия Общества любителей изучений Кубанской области» (Екатеринодар), 1913, вып. 6; *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії: Державна школа: Історія. Політологія. Право. К., 1996; *Чумаченко В.К.* Неутомимый и упорный работник (П.П. Короленко). В кн.: Кубань: проблемы культуры и информатизации. Краснодар, 2001.

В.К. Чумаченко.

КОРОЛІ́ВСТВО ГАЛИЧИНИ́ І ВОЛОДИМИ́РІЇ — див. *Королівство Ґаліції і Лодомерії.*

КОРОЛІ́ВСТВО ҐАЛІ́ЦІЇ І ВОЛОДОМЕ́РІЇ — див. *Королівство Ґаліції і Лодомерії.*

КОРОЛІ́ВСТВО ҐАЛІ́ЦІЇ І ЛОДОМЕ́РІЇ (Королівство Галичини і Володимирії, нім. мовою Königreich Galizien und Lodomerien; Galicia, рідше Halicia — лат. офіц. назва *Галичини*, Lodomeria — Володимирщина, тобто Волинь) — офіц. найменування пн.-сх. провінції (*коронного краю*) Австрії (від 1804 — Австрійс. імперії, від 1867 — *Австро-Угорщини*). Ств. 1772 на землях, що були приєднані до Австрії внаслідок 1-го поділу Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*). Назва провінції мала на меті довести спадкові права *Габсбургів* на новоприєднані землі: від 13 ст. королі *Угорщини*, прагнучи підпорядкувати собі Галичину й *Волинь*, титулували себе деякий час «королями Ґаліції і Володимирії». Найдокладніше «право на володіння» обґрунтовувала книга Й.-Х.*Енгеля* «Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772: Verbunden mit Auseinandersetzung und Verteidigung der Oesterreichisch-Ungarischen Besitzrechte auf diese Königreiche» (Wien, 1792, bd 1). До королівства входили заселена переважно українцями Галичина (у межах провінції відома як *Східна Галичина*), а також переважно польс. землі колиш. Краківського і Сандомирського воєводств (їх неофіційно називали Зх. Галичиною). Існувало до 1918. 1789—1914 друкувалися офіційні переліки установ і посадовців К.Ґ. і Л. (шематизми, схематизми), до 1869 — нім. мовою, а від 1870 — польс.; окремо друкувалися подібні переліки польс. мовою для катол. і укр. — для греко-катол. єпархій.

Літ.: [*Kuropatnicki E.-A.*] Geographia albo dokładne opisane królestw Galicyi i Lodomeryi. Przemyśl, 1786; *Hoppe J.A.* Aeltere und neuere Geschichte der Königreiche Galizien und Lodomerien. Wien, 1792; *Gebhardi L.A.* Geschichte der Königreiche Galizien und

Lodomerien und Rothreuβen. В кн.: Allgemeine Weltgeschichte, вd 54. Brünn, 1788; *Gebhardi L.A.* Geschichte der Königreiche Galizien, Lodomerien und Rothreuβen, teil 3. Leipzig, 1781; *Кревецький І.* Королівство Галичини і Володимирії 1772—1918. «Стара Україна» (Львів), 1925, № 1—2.

Я.Д. Ісаєвич.

КОРОЛІ́ВСТВО ПО́ЛЬСЬКЕ (Regnum Poloniae) — 1) польс. середньовічна монархія. Отримала статус «королівства» 1025 — тоді був коронований королівською короною *Болеслав I* Хоробрий (помер у цей же рік). Пізніше титул короля мали: 1025—34 — *Мєшко II*, 1076—79 — *Болеслав II* Сміливий, 1290—95 — Пшемислав II, 1300—05 — Вацлав II. Після подолання політ. роздробленості Польщі та коронації 1320 Владислава I Локєтка й аж до 3-го поділу Речі Посполитої 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) королями були всі наступні володарі Польщі. Разом з тим, у серед. 14 ст. відбулося відокремлення в рамках польської монархії інституту *держави* від особи конкретного *короля*: власне інститут д-ви, що міг функціонувати незалежно від наявності чи відсутності короля, оформився як Корона Королівства Польс. (див. *Корона Польська*). За умовами *Люблінської унії 1569*, К.П. («Корона») стало однією з двох частин *Речі Посполитої* (ін. її частиною було *Велике князівство Литовське*);

2) частина Польщі, яка, за рішенням *Віденського конгресу 1814—1815*, була включена до складу *Російської імперії* і перебувала там до 1915 (у рос. офіц. номенклатурі мала назву *Царство Польське*, у поточному мовному вжитку поляків — Конгресове Королівство, або Kongresówka). З укр. земель до К.П. тоді входили *Холмщина* і значна частина *Підляшшя*. До 1830 К.П. було *конституційною монархією*, сполученою персональною унією з Рос. імперією. З часом залишки давнього польс. устрою були зведені нанівець. Від серед. 1860-х рр. навіть назва Царство Польське поступово почала витіснятися неофіц. найменуванням Привіслінський край, яке з 1888 увійшло в царські законодавчі акти.

Літ.: *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1999; *Topolski J.* Historia Polski. Poznań, 2000; *Зашкільняк Л.П., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; *Клочовський Є.* Історія Польщі до кінця XV століття. Люблін, 2005.

Я.Д. Ісаєвич.

КОРОЛІ́ВСТВО РУСЬ (Королівство русинів, лат. мовою — Regnum Russiae, Regnum Ruthenorum) — вживана в латиномовних джерелах, головно 14 ст., назва *Галицького князівства* (в угор. джерелах Галицьке князівство фігурує як К.Р. від 13 ст.). Згодом під впливом цієї назви *Галичину* стали ототожнювати з Руссю (у вузькому значенні цього слова). У зх. пам'ятках більш раннього часу інколи королівством неофіційно називали всю *Київську Русь*, а її *великих князів* іменували королями.

Коронованими королями К.Р. були *Данило Галицький* (з 1253) і *Юрій Львович* (останній на аверсі маєстатичної печатки названий «Rex Russiae» — король Русі, а на реверсі — «Dux Ladimiriae» — князь Володимирії). У своїх грамотах *Юрій Болеслав* титулувався «князем всієї Малої Русі» або «князем Руського королівства». В іспанській «Книзі знань» фігурує Львів. королівство (Leon); частину тексту, де йдеться про це, деякі історики датують 1303—06. Після захоплення Польщею 1349 *Галицької землі* польс. королю *Казимирові III* Великому доводилось рахуватися з традиціями самостійного держ. існування *Галицько-Волинського князівства*. У низці документів 1350—58 Казимир III Великий титулував себе не лише королем Польщі, а й володарем Королівства Русі. Крім того, він випускав окрему монету для Рус. королівства — *грошик руський*. Усе це свідчить про те, що питання про держ.-правову форму анексії Галицького князівства, яке в Зх. Європі прирівнювали до королівства, на той час не було остаточно вирішеним. Як відзначив польс. історик Ю.Сєрадзький, Казимир III Великий вважав вигідною для себе персональну унію двох рівноправних королівств (Польщі і Галицької Русі), об'єднаних особою одного монарха. Однак незабаром перемогла репрезентована польс. політ. *елітою* тенденція до беззастережного включення «Руської землі» (terra Russiae) до *Корони Польської* як її складової частини. Вживаний не лише в західноєвроп. і угор., а й у польс. актах і хроніках термін «Руське королівство» засвідчує, що завойовані Польщею галицькі волості сприймалися поляками як окреме політ. утворення, відмінне в етнічному і культ. відношеннях від решти Польс. королівства. 1372 король Угорщини і Польщі Людовік I Великий Анжуйський передав К.Р. «з містами й населенням у вічне управління» кн. Владиславові Опольському.

1387 встановилося довготривале панування Польщі на теренах К.Р. На чолі польс. війська, яке здійснило *анексію*, була поставлена польс. королева Ядвіга — донька короля угор. і польс. Людовіка I Великого Анжуйського, а не її чоловік — король польс. і вел. кн. литов. Владислав II *Ягайло*: спадкові права Ядвіги на угор. корону полегшували полякам усунення з повітів Галичини угор. старост. Незважаючи на підпорядкування К.Р. Польщі, Угорщина і далі претендувала на К.Р. (див. *Королівство Ґаліції і Лодомерії*).

Літ.: *Sieradzki J.* Regnum Russiae, «Kwartalnik Historyczny», 1958, № 2; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. К., 1993 (репродукція вид. 1905); *Книш Я.* Таємниці княжої доби. Львів, 2006; Історія Львова, т. 1. Львів, 2006.

Я.Д. Ісаєвич.

С.М. Королівський.

КОРОЛІ́ВСЬКИЙ Степан Мефодійович (16(03).08.1904—01.11. 1976) — історик, археограф, краєзнавець, педагог. Д-р істор. н. (1969). Н. в с. Катеринівка Катеринославської губ. (нині село Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.) в селянській сім'ї. Початкову освіту здобув у Катеринівській церковно-парафіяльній школі та 2-класній шк. с. Миколаївка (нині село того ж р-ну). 1918—22 був учнем Павлоградської пед. шк. ім. Т.Шевченка. По її закінченні працював учителем історії, географії та укр. мови в 7-річній шк. с. Петропавлівка (нині с-ще міського типу Дніпроп. обл.). 1923—27 — студент соціально-істор. від-ня ф-ту професійної освіти Харків. ін-ту нар. освіти. 1927—28 — слухач семінару підвищеного типу з історії України при цьому ж ін-ті. 1928—31 — ас-

пірант і водночас учений секретар сектору історії України *Науково-дослідного інституту історії української культури імені академіка Д.Багалія* в *Харкові*. 1928—33 був викл., доцентом, проф. кафри історії СРСР та України в Харків. ін-ті нар. освіти, Ін-ті професійної освіти, Харків. ун-ті (нині *Харківський національний університет*) і співпрацював з НДІ історії укр. к-ри ім. акад. Д.Багалія. 1934 займався упорядкуваннями архів. фондів держ. установ Харкова. Від 1938 і до останніх років життя його пед. діяльність була пов'язана з кафрою історії СРСР і УРСР Харків. ун-ту. 1944 захистив канд. дис. на тему: «Харківський державний університет за років радянської влади (1917—1940)». Протягом 1946—68 був ст. н. с. та ред.-консультантом Центр. архіву Жовтн. революції і соціаліст. буд-ва УРСР і до 1971 — чл. Вченої ради архівів Харкова. 1969 за сукупністю праць (понад 175) йому було присуджено наук. ст. доктора істор. наук.

Був чл. редколегій багатьох видань: періодичних — «Учені записки Харківського державного університету. Труди історичного факультету» (т. 4—10), *«Український історичний журнал»*, «Научные доклады высшей школы. Серия: Исторические науки», «Вісник Харківського університету. Історична серія», «Питання історії народів СРСР»; багатотомних — *«Історія міст і сіл УРСР»* та *«Історія Української РСР»*. Відомий також як археограф. Під його редакцією вийшли 5 томів збірників документів і матеріалів з історії соціаліст. революції 1917 та громадян. війни в Україні.

Підготував 12 кандидатів наук, 4 з них згодом захистили докторські дисертації. Його учнями стали І.Рибалка, М.Колісник, В.Шило, В.*Довгопол*, М.Литвиненко та ін.

Нагороджений орденами й медалями, почесними грамотами. Лауреат Держ. премії УРСР (1967).

П. у м. Харків.

Тв.: Багатовікова боротьба українського народу за своє соціальне та національне визволення. Х., 1949; Перший з'їзд Рад України. К., 1957; Перша Всеукраїнська селянська конференція. Х., 1961; Червневі демонстрації 1917 року на Україні. Х., 1961; Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні, т. 1. К., 1967 (у співавт.); Победа Советской власти на Украине. М., 1967 (у співавт.).

Літ.: *Рибалка І.К.* Талановитий вчений, педагог. До 60-річчя С.М. Королівського. «Соціалістична Харківщина», 1964, 23 жовт.; *Колісник М.К.* Професору С.М. Королівському 60 років. «УІЖ», 1965, № 1; Степан Мефодійович Королівський: Бібліографічний покажчик. Х., 1972; Степан Мефодійович Королівський. Некролог. «УІЖ», 1977, № 1.

О.О. Ковалевська.

КОРОЛІ́ВСЬКИЙ ТРАКТ — назва низки доріг в укр. землях у складі *Речі Посполитої* 16—18 ст. Так іменували, зокрема, шлях з *Бердичева* до *Василькова*, а також *гостинець*, що вів з *Берестя* на Вільно (нині м. *Вільнюс*), власне відтинок від Кам'янця на Поліссі, через Шарашову (нині с-ще міськ. типу) до Пружан (нині місто; усі Брестської обл., Білорусь) на *Берестейській землі.*

Літ.: *Rulikowski E.* Opis powiatu Wasylkowskiego. Warszawa, 1853; *Zdański K.* Przyczynki do dziejów powiatu Brzesko-Litewskiego i ziem nim objętych. Warszawa, 1936, mapa; *Пришляк В.* «На тракті, який до Берестя вів...» (Суходільні й водні шляхи Берестейщини в XIV—XVIII століттях). «Пам'ятки України: історія та культура», 2002, ч. 3—4, карта.

В.В. Пришляк.

КОРОЛІ́ВЩИНИ (лат. bona regalia, польс. — królewszczyzny) — узагальнюючий термін, що від 15 ст. традиційно використовується на означення королів., пізніше (від 1590) — держ. (скарбових, dóbr Rzeczypospolitej) маєтностей у *Короні Польській*, *Речі Посполитій* та на інкорпорованих до їх складу укр. землях. Термін умовний, оскільки маєтності, на які він указує, зазнавали в процесі сусп. розвитку значних змін. У ранньому *середньовіччі* в Польщі не було чіткого розмежування держ. та королів. власності. Власність *держави*, трактована як дідицтво (patrimonium) правителя, щедро роздавалася монастирям, посадовцям та рицарству, що призвело до її істотного скорочення. Збільшення королів. домену спостерігається лише в період формування станової монархії, у першу чергу за *Казимира III* Великого (1333—70), коли в широких масштабах проводилися колонізація краю, вилучення К. та конфіскація приватних володінь. К. передавалися в пожиттєве держання старостам («до вірних рук»), в оренду та заставу на умові надання певної суми грошей чи виконання військ. повинностей і становили основу прибутків тогочасної польс. д-ви — Корони Королівства Польс.

Розміри К. постійно змінювалися, переважно в бік скорочення, унаслідок дарувань, несанкціонованих захоплень *магнатами*, застав, які складали особливу небезпеку для королів. домену, оскільки, як правило, вчасно не викуповувалися й переходили у спадкове володіння, а також унаслідок нееквівалентного їх обміну на приватні володіння (т. зв. фримарки). Останні були особливо характерними для укр. земель. Найістотнішого зменшення К. зазнали в 14—15 ст., за часів перших королів Ягеллонської династії (див. *Ягеллони*). Задля запобігання розпорошенню королів. домену були прийняті Нішавські привілеї 1454, якими маєтності правлячої династії проголошувалися власністю д-ви, а також королів. статути 1440, 1454, 1478, 1496 і насамперед статут короля *Олександра* 1504, що встановили істотні обмеження застав та відчуження К.

Пйотрковський сейм 1562—63, підтвердивши попередні постанови, скасував усі застави, зроблені після 1504. Виняток становили лише маєтності, передані в заставне володіння у зв'язку з війною Польщі з Пруссією (1519—21). Ці маєтності, а також ті, які були передані в заставу ще до статуту 1504, стали зватися К. «на старих сумах». На противагу цій категорії К. всі ін., які заставлялися за правління *Сигізмунда II* Августа (1548—72), дістали назву К. «на нових сумах». Пйотрковський сейм оголосив ревізію листів або актів записів на К., спрямовану на вилучення (екзекуцію; див. *Екзекуційний рух*) маєтностей, незаконно привласнених передусім магнатами-урядовцями. Водночас прийняли рішення про передачу $^{1}/_{4}$ прибутків з К. (т. зв. кварта) на утримання постійного війська (див. *Кварцяне військо*). Прибутковість К. визначалася в ході їх *люстрацій.* За реформою 1590 частина К. пе-

ретворювалася на столові маєтки короля або економії (mensae regiae). До найбільших з них належала Самбірська економія. Столові маєтки підпорядковувалися надвірному *підскарбієві*, а решта К., названа скарбовими маєтностями або власністю Речі Посполитої (dobra Rzeczypospolitej), перебувала під контролем Коронного скарбу і *вального сейму*. К. поділялися на гродові та негродові *староства*. У 17—18 ст. осн. формою їх держання стає «доживоття». Державці К. зобов'язувалися сплачувати лише п'яту частину прибутків, яка продовжувала зватися «квартою». Спірні справи з державцями розглядалися створеним 1591 Скарбовим трибуналом. Теоретично король теж мав право розпоряджатися цією частиною маєтностей, вимагаючи сплати $^{3}/_{4}$ прибутків з них. Проте практично польс. королі втратили цю можливість, оскільки вже наприкінці 16 ст. набув розповсюдження звичай надання староств разом із «трьома частинами». Скарбова власність до 1775 (до часу офіц. впровадження в Речі Посполитій оплат за виконання посадових обов'язків) служила винагородою для «заслужених людей» (panis bene merentium). Отримані в пожиттєве держання чи як винагорода К. могли пускатись у вільний обіг, що вело до їх розорення та скорочення держ. прибутків. Під час реформ 2-ї пол. 18 ст. частина К. (негродові староства) за сеймовою ухвалою 1775 перейшла в довготривалу (на 50 років) оренду. Чотирирічний сейм постановою від 23 груд. 1791 оголосив про поступовий розпродаж К. Після *поділів Польщі 1772, 1793, 1795* вони поповнили фонд казенних володінь *Російської імперії*, камеральних маєтностей Австрії та доменіальних — Пруссії.

Літ.: *Piotrowski E.* Summariusz królewszczyzn w całej Koronie Polskiej z wyrażeniem posesorów i siła, która płaci rocznej kwarty, spisany roku 1770. Żytomierz, 1861; *Czemeryński K.* O dobrach koronnych byłej Rzeczypospolitej Polskiej wedle źródeł wiarogodnych, dz. 1—2. Lwów, 1870; *Pawiński A.* Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego. В кн.: Źródła dziejowe, t. 8. Warszawa, 1881; *Sucheni-Grabowska A.* Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504—1548. Wrocław, 1967; *Pałucki W.* Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej potowy XVII wieku. Wrocław etc., 1974; *Bardach J. та ін.* Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1976, 1993; *Falniowska-Gradowska A.* Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej. Wrocław etc., 1984; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002.

Р.В. Майборода.

КОРО́ЛЬ (давньонім. chunig або kuning від chuni — рід, нім. könig, англ. king, лат. rex, франц. roi) — слов'янізований варіант титулу монарха, суверенного володаря. Походить від імені «Карл» (Carolus). Його виникнення пов'язують із засновником могутньої франкської династії Каролінгів — Карлом Великим (742—814) — правителем, який претендував на особливий статус у сім'ї європ. монархів. Загалом ідея імені-титула — не рідкість у ранньому *середньовіччі* (напр., похідним від звання священного обранця було ім'я Helg — Олег). Владні повноваження К. тісно пов'язувалися з принципом божественного походження і протиставлялися родовій владі племінного *князя*. Кров К. не могла бути викуплена, як кров ін. родича, вбивця К. платив власною смертю. Титул К. мали право надавати спочатку лише верховні світські володарі християн. світу — *імператори*, а згодом — і верховні духовні володарі — рим. папи (див. *Папство*). Корону *Данилові Галицькому* дарував саме папа, а *Вітовтові* її надсилав імператор Священної Рим. імперії. Титул рим. К. завжди належав спадкоємцеві останнього. Офіц. звертання до К. — «Ваша величність». За модерних часів (у зв'язку із занепадом імператорських та папського авторитетів) титул К. залежав уже просто від визнання його суб'єктами міжнар. відносин, зокрема «великими державами» (напр., наприкінці 19 ст. саме так здобули титули К. володарі новоутворених балканських країн, саме таким чином корону України сподівався отримати, у разі перемоги в *Першій світовій війні*, представник австрійс. дому *Габсбургів*).

Літ.: *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992; *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації. К., 2000.

Д.С. Вирський.

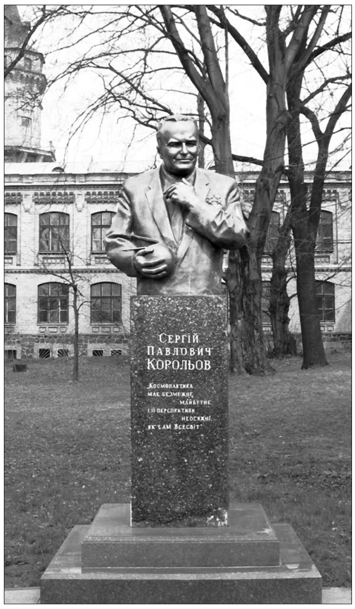
КОРОЛЬО́В Сергій Павлович (12.01.1907(30.12.1906)—14.01. 1966) — учений у галузі механіки та процесів керування, конструктор ракетно-косміч. систем, один із основоположників практичної космонавтики. Акад. АН СРСР (1958), двічі Герой Соц. Праці (1956, 1961). Н. в м. *Житомир* у сім'ї вчителя рос. мови Павла Яковича Корольова, мати — Марія Миколаївна (уроджена Москаленко). Від двох років проживав у *Ніжині* в купецькій родині батьків матері. Від 1917 жив у м. *Одеса* з матір'ю та вітчимом Григорієм Михайловичем Баланіним (мав два дипломи інженера з електричних машин, один одер-

С.П. Корольов.

Пам'ятник С. Корольову в м. Житомир.

Пам'ятник С. Корольову біля головного корпусу Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» у м. Київ. Скульптор М. Олійник. 2006.

В.Д. Королюк.

жав у Німеччині, другий — у Київ. політех. ін-ті). 1922—24 навч. в буд. професійній школі. Стає чл. Т-ва авіації і повітроплавання України та Криму (ТАПУК), закінчує спочатку курси пропагандистів, а згодом — теорії і практики проектування літальних апаратів. Як конструктор почав свою діяльність із розробки конструкцій планерів. 1924—26 — студент аеромех. ф-ту Київ. політех. ін-ту. 1926—30 навч. на аеромех. ф-ті Моск. вищого тех. уч-ща. Водночас закінчив Моск. шк. льотчиків. Дипломний проект — розробку легкомоторного літака «СК-4» — виконав під кер-вом А.Туполєва, літак був

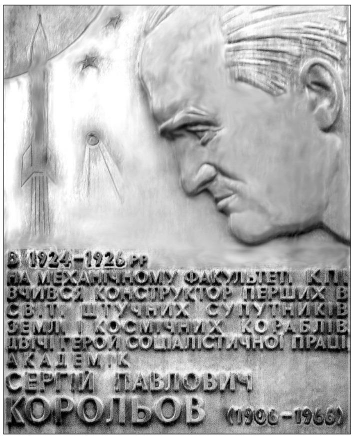

Будинок-музей С. Корольова в м. Житомир. Фото початку 21 ст.

Музей космонавтики ім. С. Корольова в м. Житомир. Фото початку 21 ст.

побудований і пройшов льотне випробування. Після знайомства з працями К.Ціолковського зацікавився ідеєю створення літальних апаратів ракетного типу. Від 1931 працював у Групі вивчення реактивного руху. Цього ж року одружився з однокласницею по одес. школі Ксенією Максиміліанівною Вінцентіні. Від 1933 —

Меморіальна дошка С. Корольову на фасаді головного корпусу Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» у м. Київ. Фото початку 21 ст.

у новоутвореному Реактивному НДІ, де 1934 очолив від. ракетних літальних апаратів. Цього ж року вийшла його праця «Ракетный полет в стратосфере». Він розробив кілька проектів крилатих ракет з автоматичним управлінням та проект ракетоплана «РП-318-1» (створений за цим проектом ракетоплан 1940 здійснив політ під управлінням льотчика). 1938 був заарештований, звинувачений у «контрреволюційній троцькістській діяльності» і засуджений до 10 років ув'язнення. Покарання відбував на Колимі (місцевість на пн. сх. сучасної РФ). Після перегляду справи 1940 був направлений до Конструкторського бюро особливого режиму при НКВС СРСР, яким керував А.Туполєв. Брав участь у створенні та вир-ві фронтового бомбардувальника «Ту-2» й одночасно з власної ініціативи розробляв проекти керованої аероторпеди й ракетного перехоплювача нового типу. Це стало приводом для переведення його 1942 в Особливе конструкторське бюро НКВС СРСР при Казанському авіазаводі № 16, де велися роботи зі створення ракетних двигунів для авіації. Звільнений 1944 (реабілітований, однак, лише 1957). 1945 направлений до Німеччини для ознайомлення з трофейною ракетною технікою (ФАУ-2). Від 1946 — гол. конструктор балістичних ракет далекої дії (керівництво *СРСР* розглядало такі ракети як транспорт для доставки атомних зарядів) і керівник Ради гол. конструкторів (конструкторів двигунів, систем автономного керування, гіроскопічних приладів, систем радіокерування і засобів наземного обладнання, стартових установок). Розробив ідею міжконтинентальної багатоступінчатої балістичної ракети і втілив її в життя. У серп. 1957 було здійснено перший успішний політ такої ракети. Під його кер-вом відбулися запуски перших у світі штучних супутників Землі та Сонця, польоти автоматичних міжпланетних станцій до Місяця, Марса й Венери, м'яка посадка автоматичної станції на поверхню Місяця. Очолював розробку і запуски супутників серій «Электрон», «Молния», «Космос», першої автоматичної міжпланетної станції «Зонд». Керував створенням ракет-носіїв «Спутник», «Молния», «Восток», створенням і запуском пілотованих косміч. кораблів «Восток», «Восход», на яких уперше в історії здійснені польоти людини в космос і вихід у відкритий косміч. простір.

П. у м. *Москва.*

1970 у Житомирі відкрито меморіальний будинок-музей К. (багато матеріалів, документів, особистих речей К. передали в дарунок музею його мати — М.Баланіна, донька — Н.Корольова, дружина — К.Корольова, його друзі, колеги й ін.), від 1987 це — Житомир. музей космонавтики ім. С.Корольова.

Літ.: *Голованов Я.К.* Королев: факты и мифы. М., 1994; *Копил О.А.* Родина С.П. Корольова. Web: http://who-is-who.com.ua/bookmaket/ukrfamily2006/1/5/2.html; Сайт Житомирского музею космонавтики імені С.П. Корольова. Web: http://cosmosmuseum.info; Сайт о Главном конструкторе Сергее Павловиче Королеве. Web: http:// korolev-s-p.ru.

Л.О. Гаврилюк, Д.В. Грузін.

КОРОЛЮ́К Володимир Дорофійович (28.02.1921—1981) — історик, славіст. Д-р істор. н. (1965), проф. Н. в м. Кутаїсі (Грузія). 1938—43 навч. в Моск. ун-ті. Учень В.*Пічети*, під керівництвом якого, навчаючись в аспірантурі (1943—47), підготував і захистив 1948 канд. дис. з історії російсько-польс. відносин у перші роки *Північної війни 1700—*

1721. Від 1947 працював у Ін-ті слов'янознавства АН СРСР (нині — Ін-т слов'янознавства і балканістики РАН): спочатку — н. с., а від 1965, після захисту як докторської дис. монографії «Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв.», — завідуючим сектором (спочатку — слов'яно-герм. відносин, згодом — історії середніх віків). Був заст. гол. ред. ж. «Советское славяноведение».

Його осн. праці присвячені питанням історії формування слов'ян. та східнороманських народностей, розвитку феод. відносин і *держав* у сх. і зх. слов'ян, міжнар. відносин епохи раннього *середньовіччя* в Центр. і Сх. Європі, російсько-польс. відносин 16—18 ст., слов'яно-герм. відносин. Вони ознаменували відродження *славістики* в *СРСР* у 2-й пол. 20 ст. Особливу увагу приділяв вивченню етнічної самосвідомості, розробляв методику аналізу письмових джерел для її (етнічної самосвідомості) дослідження. Увів поняття «контактна зона» для означення регіону контактів між народами, які належали до різних *цивілізацій.* Автор низки глав та розділів і водночас член редколегій колективних праць: «Історія Польщі» (т. 1—3, 1954—56), «Історія Чехословаччини» (т. 1—2, 1956—59), «Нариси історії СРСР періоду феодалізму» (1955).

П. у м. *Москва.*

Тв.: Ливонская война. Из истории внешней политики Русского централизованного государства во второй половине XVI в. М., 1954, 1984; Давнепольское государство. М., 1957; Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. М., 1964; Основні етапи розвитку ранньофеодальної державності у східних і західних слов'ян. «УІЖ», 1969, № 12; Валахи и славяне русской летописи. Кишинев, 1971; Славяноведение. В кн.: БСЭ, т. 23. М., 1976; Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья: Политическая и этническая история. М., 1985.

Літ.: *Флоря Б.Н.* Владимир Дорофеевич Королюк: (Очерк творческого пути). В кн.: *Королюк В.Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья: Политическая и этническая история. М., 1985; *Флоря Б.Н.* Владимир Дорофеевич Королюк (1921—1981). В кн.: Портреты историков, т. 3: Древний мир и средние века. М., 2004.

О.А. Удод.

КОРÓНА, крона (нім. — Krone) — грошова одиниця *Австро-Угорщини.* Запроваджена в ході проведення грошової реформи 1892, під час якої країна перейшла до золотого монометалізму (див. *Золота кронова валюта*). Карбувалися золоті та срібні монети (перші мали номінали 10, 20 і 100 К., другі — 1, 2, 5 К.), а також випускалися банкноти (вартістю 1, 2, 10, 20, 50, 100, 1000 К.). Номінал на банкнотах було подано мовами всіх *коронних країв*: чеською «koruna», українською «корона», польською «korona» та ін. Після розпаду Австро-Угорщини 1918 К. продовжувала залишатися платіжним засобом на землях, що раніше входили до складу Австро-Угор. монархії. На західноукр. землях її вилучено з обігу в трав. 1920 (під час проведення викупної операції 100 К. обмінювали на 70 *марок польських*).

1 Корона. Австро-Угорщина, 1895. Аверс і реверс.

1 Корона. Австро-Угорщина, 1913. Аверс і реверс.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

КОРÓНА ПÓЛЬСЬКА, поняття та назва держави. Поняття «Корона Польська» було впроваджене в *Королівстві Польському* в серед. 14 ст. Воно вживалося щодо польс. монархії з метою відокремлення *держави* як юрид. інституту від особи конкретного короля, а також для утвердження суверенітету д-ви та засад неподільності її території. Від *Люблінської унії 1569* до 3-го поділу Речі Посполитої 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Короною (Короною Польського Королівства, Corona Regni Poloniae, Korona Królestwa Polskiego) називали власне саме Королівство Польське, сполучене персональною унією з *Великим князівством Литовським* в об'єднаній д-ві — *Речі Посполитій.*

Поняття «корона королівства» виникло за часів *середньовіччя* в Зх. Європі в руслі розвитку ідей, що протистояли традиційним поглядам на монарха як на спадкового власника д-ви і висновувалися з політ. концепцій антич. мислителів, зокрема *Платона* («Політейя»), *Арістотеля* («Політика»), Марка Туллія Цицерона («Про республіку»). У серед. 12 ст. це поняття утвердилося в Англії, наприкінці 12 ст. — у Франції, наприкінці 13 ст. — у дещо модифікованій формі — в Угорщині (Корона св. Стефана), ще пізніше — у Чехії (Корона Королівства Чеського, Корона св. Вацлава). При цьому запроваджувалася відмінність між термінами «корона» як коронаційна *інсигнія* і «корона» як інститут держ. права («корона королівства»). У Польщі відповідне новим ідеям розуміння держ. устрою набуло поширення за часів правління *Казимира III* Великого в 3-й чверті 14 ст. і було оформлене правовими актами наступника Казимира III на польс. престолі — короля угор. і польс. Людовіка I Великого Анжуйського. Термін «Корона Польського Королівства» вперше був офіц. вжитий у документі 1364. Пов'язана з ним ідеологія служила політ. інтеграції князівств та уділів, об'єднаних за Владислава I Локєтка в одну д-ву, і обґрунтуванню претензій Польщі на землі, які не були спадковими володіннями польс. королів. До Корони Польс. Королівства в 2-й пол. 14 ст. зараховували не тільки основні території Королівства Польс. — Малопольщу, Великопольщу, Куявію, Сєрадзьку і Ленчицьку землі, а й землі, які відійшли до *Тевтонського ордену* і Бранденбургу, 1349—72 і з 1387 до її складу включали також анексовані Польщею терени Галицького князівства (див. *Королівство Русь*).

Хоча після смерті Людовіка I Великого деякий час (1382—84) королів. престол не був зайнятий, польс. політ. верхівка вважала, що польс. монархія як д-ва

продовжує існувати. Провідну роль у д-ві в той час здобули представники *магнатів* («можновладців»), які претендували на право обирати від імені всіх підданих такого короля, котрий, на їхню думку, найкраще оберігатиме «права і вольності Корони Польського Королівства». Згідно з умовами *Кревської унії 1385* до Корони Польс. Королівства було приєднане Велике князівство Литов., однак цей постулат не був реалізований. Від середини 15 ст. сам термін «Корона Польського Королівства» вийшов з ужитку, але пов'язані з ним політ. концепції справляли вплив на подальше формування станової монархії, в якій керівними позиціями оволоділи репрезентанти *шляхти*, насамперед магнатів.

Літ.: *Dąbrowski J.* Korona Królestwa Polskiego w XIV wieku. Studium z dziejów rozwoju polskiej monarchii stanowej. Wrocław, 1956; *Grzybowski K.* «Corona Regni» a «Corona Regni Poloniae». «Czasopismo Prawno-Historyczne», 1957, t. 9, z. 2; *Russocki S.* Monarchie stanowe środkowo-wschodniej Europy XV—XVI wieku. «Kwartalnik Historyczny», 1977; *Baszkiewicz J.* Myśl polityczna wieków średnich, wyd. 2. Poznań, 1998; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego, wyd. 4. Warszawa, 1999; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Львів, 2002; *Plisiecki P.* Korona Królestwa Polskiego. В кн.: Encyklopedia Katolicka, t. 9. Lublin, 2002; *Клочовський Є.* Історія Польщі до кінця XV століття. Люблін, 2005.

Я.Д. Ісаєвич.

КОРО́ННИЙ КРАЙ — адм.-тер. одиниця в монархії *Габсбургів* 1772—1918. Адм. влада в ньому належала: до 1849 — губернаторові, пізніше — намісникові. За рескриптом імп. *Франца-Йосифа I* від 14 листоп. 1868 Австро-Угор. монархія поділялася на дві частини: Цислейтанію з 14 К.к (спадкові володіння династії Габсбургів за виключенням земель, що були зараховані до володінь Корони св. Стефана) і Транслейтанію, що мала 3 К.к. (це були землі угор. Корони св. Стефана: Угорщина, Фіуме (Рієка), Хорватія із Словенією).

Поділ Австрії на краї було здійснено в період правління герм. імп. і австрійс. государя *Йосифа II* Габсбурга переважно на основі домінуючих у той час у країні традицій істор. минулого тих чи ін. земель, які склалися за пізнього *середньовіччя* та доби реліг. врядування (див. *Реформація*, *Контрреформація*). Нац. й госп. чинники відігравали при цьому другорядну роль.

Як окремий К.к. було виділено *Королівство Галіції і Лодомерії* з центром у *Львові*. До його складу 1786—1849 входила й *Буковина*. 1861 Князівство Буковина було визнано К.к. Окружну, а згодом повітову ланку влади в краї очолювали старости. Адм. й судово-поліцейські функції на місцях виконували *дідичі* та їхні управителі (див. *Домінії*), після 1866 — громад. уряди. Містами управляли *магістрати*, а від 1870 — міські ради. Органом самоуправління був становий сейм. Українське нас. краю, починаючи з 1848, вимагало від австрійс. уряду поділу королівства на укр. та польс. частини й утворення з укр. земель (Галіції, Буковини й Закарпаття — останнє входило до володінь угор. Корони св. Стефана) окремого К.к. Однак австрійс. уряд не підтримував цих ініціатив, побоюючись збурення поляків та передбачаючи спротив угорців.

1918 було підписано таємний додаток до *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* — умову з *Українською Народною Республікою* про те, що *Австро-Угорщина* створить з укр. частин *Галичини* і Буковини окремий К.к., але згодом ця угода була анульована.

Літ.: [*Kuropatnicki E.-A.*] Geographia albo dokladne opisanie krolestw Gallicyi i Lodomery i do druku podana. Przemyśl, 1786; Австро-Венгерская монархия. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона, т. 1. СПб., 1890; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. В кн.: Україна крізь віки, т. 9. К., 1999; Історія України: нове бачення: Навчальний посібник. К., 2000; *Цьольнер Е.* Історія Австрії. Львів, 2001.

В.С. Степанков, П.В. Голобуцький.

КОРО́ННИЙ ТРИБУНА́Л — апеляційний суд найвищої інстанції для маршалковських судів, *земських судів*, *гродських судів* і *підкоморських судів* (станових шляхетських судів), що діяв у *Речі Посполитій* з 1578 (до цього часу верховним суддею для *шляхти* був *король*). Для Малої Польщі (пд. ч. *Корони Польської*), *Червоної Русі*, *Підляшшя* і *Поділля* К.т. збирався навесні та влітку в м. Люблін (див. також *Люблінський трибунал*); від 1589 набув чинності для *Волинського воєводства*, *Брацлавського воєводства* і *Київського воєводства* (раніше вони підлягали *Луцькому трибуналові 1578—1589*), а від 1635 — також для *Чернігівського воєводства*. Для Великопольщі й решти польс. земель К.т. засідав восени та взимку в Пйотркові (нині м. Пйотркув-Трибунальські). Членами К.т. були 33 депутати-судді, 27 із них обиралися шляхтою терміном на 1 рік на депутатських сеймиках (див. *Шляхетські сеймики*), а 6 — *духовенством* на такий самий термін. Головою К.т. був виборний *маршалок*; на чолі депутатів від духовенства стояв президент. Ті справи, сторонами яких були лише шляхтичі, брали до розгляду світські члени К.т. Якщо ж одна сторона була представлена духовною особою, а друга — світською, то такі справи розглядав змішаний склад суддів (по 6 осіб від світських і духовних суддів). Процедура винесення вироків (у кримінальних справах) і рішень (у цивільних справах) передбачала одноголосність суддів, а в разі, коли цього не вдавалося досягти, проводилися повторні голосування, на яких враховувалася більшість голосів. Такі вироки (рішення) вважалися остаточними. Однак на практиці їх міг переглянути сеймовий суд або К.т. нової сесії. У разі рівності голосів суддів вирішальне слово належало королів. судові. Від 17 ст. К.т. дедалі біль-

Коронний трибунал у м. Пйотрков (нині м. Пйотркув-Трибунальські, Польща). Гравюра 18 ст.

ше потрапляв під вплив *магнатів*, що спричинило невдоволення шляхти. Укр. шляхтичі скаржилися на зловживання, несправедливий і часто позаправний характер рішень суддів К.т. (у т. ч. нехтування чинними для *Волині*, Брацлавщини й Київщини *Статутами Великого князівства Литовського*). Через кризу вального сейму в 2-й пол. 17—18 ст. К.т. перестав виправдовувати своє призначення — роль верховного суд. органу й утратив також своє політ. значення. У 70-х рр. 18 ст. з К.т. виділився Люблінський коронний трибунал.

Літ.: *Balzer O.* Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku. Warszawa, 1886; *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie: Korona. Lwów, 1925; *Wyczański A.* Polska Rzeczpospolitą szlachecką. Warszawa, 1991; Encyklopedia Historii Polski, t. 2. Warszawa, 1995; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996; Довідник з історії України, т. 3. К., 1999.

П.М. Сас.

КО́РОП — с-ще міськ. типу *Чернігівської області*, райцентр. Розташов. за 26 км від залізничної ст. Алтинівка. Нас. 5,6 тис. осіб (2004).

Деякі дослідники локалізують на місці сучасного К. літописне місто *Хоробор*, яке вперше згадується в *Іпатіївському літописі* 1153. Місто входило до складу *Новгород-Сіверського князівства*, а після захоплення військами *Батия* — Брянського князівства. Від 2-ї пол. 14 до кін. 15 ст. перебувало під владою *Великого князівства Литовського*. Після *литовсько-московської війни 1500—1503* відійшло до Рос. д-ви. У серед. 16 ст. тут налічувалося більше 100 дворів. Сучасну назву одержало наприкінці 16 — на поч. 17 ст. За *Деулінським перемир'ям 1618* К. перейшов під владу *Речі Посполитої*. Від 1635 — волосний центр Новгород-Сіверського пов. *Чернігівського воєводства*. У серед. 40-х 17 ст. польс. король *Владислав IV* Ваза передав його у володіння шляхтичеві А.Пясочинському.

У ході *національної революції 1648—1676* був звільнений з-під влади Польщі (1648), став сотенним містом *Ніжинського полку* (від 1659), під час бойових дій проти прихильників гетьмана

Короп. Свято-Вознесенська церква. 1764. Фото початку 1960-х рр.

І.*Виговського* (1659) був спалений. Невдовзі швидко відродився, цьому сприяла протекція уродженця містечка гетьмана Д.*Многогрішного*: 1669 він звільнив *міщан* на 5 років від сплати податків і повинностей; окрім того, в останню третину 17 ст. Коропська сотня, на відміну від інших, підпорядковувалася безпосередньо гетьманові. Від 1672 тут розміщувалася козац. *артилерія* («військова армата»). Під час *Північної війни 1700—1721* його жителі в жовтні 1708 підтримали загін кн. О.*Меншикова* у боротьбі проти армії шведського короля *Карла XII*.

1718 рос. цар *Петро I* пожалував місто гетьманові І.*Скоропадському*. За імп. *Петра II* К. заволодів кн. О.Меншиков. 1727 гетьман Д.*Апостол* перетворив місто на артилер. базу. У 1-й пол. 18 ст. К. отримав *магдебурзьке право*. У той час тут налічувалося 754 двори, наприкінці 18 ст. їх стало 825. Тут працювали 192 ремісники різних спеціальностей, об'єднані в *цехи*. К. був одним із важливих торг. центрів пн.-сх. Чернігівщини.

Від 1782, після ліквідації полкового адм.-тер. устрою, став повітовим містом *Новгород-Сіверського намісництва*, від 1802 — *Чернігівської губернії*. 1782 затверджений герб К. — у блакитному полі щита посріблений короп, а над ним — золота корона (проіснував до 1917). Під час *Війни 1812* 135 жителів К. вступили в *народне ополчення*, а 100 — служили в ополченському обозі.

У 2-й пол. 19 ст. в К. налічувалося 266 ремісників-майстрів, об'єднаних у 8 цехів, проживало 100 купців, діяли 3 миловарні, 3 цегельних і 3 шкіряних підпр-ва мануфактурного типу. 1859 відкрито лікарню на 10 ліжко-місць, протягом 50—60-х рр. 19 ст. діяли 2-класне парафіяльне уч-ще і приватна жін. школа, працювала б-ка.

Після проголошення *Української Народної Республіки* К. перебував у її складі. У груд. 1917 в місті була встановлена рад. влада і створений революц. к-т у складі 3-х осіб. 1918 був під владою *Української Держави*, *Директорії* УНР, у лют. 1919 відновлена рад. влада. Від 1923 — райцентр *Конотопської округи*, від 1932 — Черніг. обл. С-ще міськ. типу від 1924. 1939 нас. К. складало 6250 осіб, тут діяли 2 школи та агротехнікум.

Короп. Руїни Свято-Іллінської церкви. 17—18 ст. Фото 2007.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 28 серп. 1941 до 4 верес. 1943 К. був окупований гітлерівцями. На фронтах воювало 1306 жителів міста, з них 470 — загинуло.

У К. народився винахідник М.*Кибальчич*, тут на його честь відкрито пам'ятник, створено меморіальний музей.

Короп. Будинок-музей М. Кибальчича. Відкритий 1960, реконструйований 1988. Фото 2006.

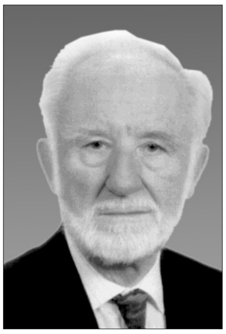

Пам'ятки арх-ри: Свято-Вознесенська церква (1764), Свято-Іллінська церква (18 ст.).

Археол. пам'ятки: поселення 8—2 тис. до н. е., поселення 3—5 ст., городище й поселення 10—13 ст.

Літ.: *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 5. Чернигов, 1874; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781 рр.). К., 1931; *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні, ч. 1. К., 1959; *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К., 1962; История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. К., 1983; Памятники истории и культуры УССР: Каталог-справочник. К., 1987; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

А.В. Блануца.

І.-С. Коропецький.

КОРОПЕ́ЦЬ — с-ще міськ. типу Монастириського р-ну *Тернопільської області.* Розташов. у гирлі р. Коропець (прит. Дністра), за 30 км на пн. від райцентру і 24 км від найближчої залізничної ст. Бучач. Нас. 3,7 тис. осіб (2004).

Коропець. Церква Успіння Пресвятої Богородиці. Фото початку 21 ст.

Коропець. Палац графа С. Бадені. 1906. Фото початку 21 ст.

Перша писемна згадка датується 1421, у ній ідеться про те, що в тутешньому поселенні польс. король Владислав II *Ягайло* дозволив побудувати костьол. Тоді К. належав до Галицького пов. *Руського воєводства Корони Польської.* 1453 новий власник К. — М.Бучацький — домігся для нього статусу міста і *магдебурзького права.* У 16 ст. тут збудовано замок. Місто знаходилося поблизу *Волоського шляху* і тому потерпало від татар. набігів, не раз зазнавало руйнувань. 1664 згадується вже як село. Від серед. 18 ст. його власниками були графи Бадені. 1772—1918 — у складі Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Значних руйнувань К. зазнав під час *Першої світової війни*, через нього проходила лінія фронту. У листоп. 1918 — лип. 1919 К. був у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*, 1919—39 — Польщі. Від 1939 — у складі УРСР.

Тут діяли укр. т-ва: *«Сокіл»* (від 1904), «Просвіта» (від 1906; див. *Просвіти*), *«Сільський господар»* (від 1908), «Січ» (від 1910; див. *«Січі»*), *Союз українок* (від 1926) та ін. Від черв. 1940 до січ. 1959 — райцентр Терноп. обл. Від 1984 — с-ще міськ. типу.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 8 лип. 1941 до 22 лип. 1944 окупований гітлерівцями, входив до складу *Генеральної губернії.* У лип. 1943 неподалік К. проходило під час рейду в Карпати партизан. з'єднання С.*Ковпака.*

У с-щі є церква Успіння Пресвятої Богородиці (1795, дерев'яна; 1992 реставрована), палац графа Бадені та костьол (19 ст.), Свято-Миколаївська церква (2002), дендропарк. Споруджено меморіальний комплекс полеглим у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45 рад. воїнам (1975), насипано символічну могилу УСС (1991), встановлено пам'ятні знаки діячам *Організації українських націоналістів* та воякам *Української повстанської армії* (1992), встановлено пам'ятники М.Каганцю і Т.*Шевченкові* (1996), пам'ятний знак з нагоди надання місту магдебурзького права (1998), пам'ятний хрест на місці розстрілу 14 воїнів рад. армії.

У К. народилися вчений-економіст Б.Гаврилишин, д-р екон. наук М.Довбенко, громадські діячі Є.Гринчишин, М.Каганець, І.Максимів, художники С.Мельниченко, Я.Миськів; працювали Герой Соц. Праці П.Дворська, співак І.Шмигельський. 2002 тут знято документальний фільм «Коропецька Швейцарія, або Великдень з Б.Гаврилишиним».

Поблизу К. виявлено археол. пам'ятки *палеоліту пізнього*, *трипільської культури* та доби *Київської Русі.*

Літ.: *Гаврилишин В., Гаврилишин Т.* Коропець: Історія і спогади. Тернопіль, 2004; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005.

П.З. Гуцал.

КОРОПЕ́ЦЬКИЙ Іван-Святослав (н. 24.06.1921) — економіст, історик екон. думки. Чл. *Української вільної академії наук*, іноз. чл. НАН України (1992). Н. в с. Струпків (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив Ерлангенський ун-т (ФРН, 1950) та *Український вільний університет* (1951) у Мюнхені (ФРН). Асистент професора в Нотр-Дамському ун-ті (1962—63). Захистив докторську дис. на тему: «Економічні інвестиції в українській промисловості 1928—1937 рр.» в Колумбійському ун-ті у Нью-Йорку (США; 1964). Проф. Темпльського ун-ту у Філадельфії (США; 1964—92). Президент Міжнар. укр. екон. асоц. (1992—96). Чл. Амер. екон. асоц. Автор праць, присвячених економіці України, порівнянню екон. систем, історії укр. екон. думки.

Тв.: Location Problems in Soviet Industry Before World War II. The Case of the Ukraine. Chapel Hill, 1965; The Economic Profession in the Ukraine. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (New York), 1973/1978, vol. 13, no. 35/36; National Income of the Soviet Union Republics in 1970: Revision and Some Applications. В кн.: Economic Development in the Soviet Union and Eastern Europe: Papers from the First International Slavic Conference. New York, 1975; The Ukraine within the USSR. An Economic Balance Sheet. New York, 1977; A Century of Moscow-Ukraine Relations: An Interpretation. «Harvard Ukrainian Studies», 1981, vol. 5, no. 4; Economics of Soviet Regions. New York, 1981; Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics. Cambridge, 1984; Українські економісти XIX століття та західна наука. К., 1993; Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. К., 1995; Економічні праці: Збір-

ник вибраних статей. К., 1998; Про Україну, економіку і про себе, т. 4. К., 2003.

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. К., 1998.

О.В. Ясь.

КОРОПЛА́СТИКА (від грец. κόρη — дівчина, жіноча статуетка і πλαστική — ліплення) — розповсюджене в Давній Греції ремесло виготовлення різноманітних, переважно жін., фігурок з обпаленої глини (теракоти, від італ. terra — земля і cotta — обпалена), з воску, гіпсу тощо. Фігурки виробо́лялися у формах, обпалювалися, розписувалися натуральними фарбами. Були як об'ємними, розрахованими на огляд з усіх боків, так і однобічними (як правило, кріпилися на стінах). Зображували богів, міфологічних істот, сцени з міфів, жінок, учителів, акторів, тварин, птахів тощо, іноді повторювали великі скульптури. Прикрашали житла, використовувалися під час реліг. обрядів і як пожертви, а також як іграшки. Традиційними центрами їх виготовлення були Іонія (давньогрец. назва прибережної смуги середньої частини зх. берега Малої Азії та прилеглих островів), о-в Родос в Егейському м., м. Коринф (нині місто в Греції), Аттика (в давнину область на пн. сх. Середньої Греції), Беотія (істор. область в Середній Греції; «танагрські»). Майстерні коропластів існували в *античних державах Північного Причорномор'я* (*Ольвія*, *Херсонес Таврійський*, *Боспорське царство*). Серед місц. виробів найбільш відомі — Кора-Персефона, Деметра, рельєф «Викрадення Еврідіки» (Ольвія), Геракл, який відпочиває (Херсонес Таврійський), та ін.

Коропластика. Кора-Персефона. Ольвія, 1-ша половина 3 ст. до н. е.

Коропластика. Деметра. Ольвія, 1-ша половина 3 ст. до н. е.

Літ.: Терракоты Северного Причерноморья: Свод археологических источников. М., 1970; *Русяева А.С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. К., 1982; Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1986.

Н.О. Лейпунська.

КОРОПЧЕ́ВСЬКИЙ Павло Григорович (бл. 1741 — 16.03.1808) — царський чиновник з роду козац. старшин, віце-губернатор *Малоросійської губернії* (1797—99). Н. в сім'ї *значкового товариша* Г.Коропчевського з Конотопської сотні *Ніжинського полку* (імовірно, у сотенному місті *Конотоп*). Після закінчення Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*) з черв. 1759 служив *канцеляристом*: спочатку — в Миргородській полковій канцелярії (див. *Полкова канцелярія*), а з лют. 1760 — при *Генеральній військовій канцелярії*. 1768 перебував під слідством за підозрою у зв'язках з ватажками пікінерського полку, в якому відбувалися заворушення (див. *Пікінерів повстання 1769—1787*). Проте К. вдалося спростувати звинувачення і продовжити службову кар'єру: з квіт. 1769 — реєстратор *Малоросійської колегії*, від січ. 1774 — полковий писар, од лют. 1775 — *хорунжий* (присутній у канцелярії) Ген. артилерії, з листоп. 1777 — *бунчуковий товариш*, від жовт. 1781 — голова 1-го департаменту Новгород-Сіверського магістрату, від листоп. 1794 — голова 1-го департаменту Новгород-Сіверського верхнього земського суду, з жовт. 1796 — голова Новгород-Сіверської палати цивільного суду, від берез. 1797 — віце-губернатор Малорос. губернії, з 1799 — у відставці. Мав рос. чини: з лип. 1779 — колезького асесора (сухопутного майора), від квіт. 1783 — надворного радника (сухопутного підполковника), з жовт. 1793 — колезького радника, від жовтня 1797 — статського радника.

Був чл. *Новгород-Сіверського гуртка автономістів*. Мав широке коло знайомств з укр. автономістами: ген. А.Гудовичем, міністром юстиції, меценатом Д.*Трощинським*, церк. діячем, архімандритом Мельхіседеком (*Значко-Яворським*).

У жовт. 1784 К. внесено до 3-ї ч. Родовідної книги Новгород-Сіверського намісництва.

Нагороджений орденами св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. (1785) і св. Анни 2-го ст. (1799).

П. у с. Баничі (нині село Глухівського р-ну Сум. обл.). Похований у Батуринському Петропавлівському монастирі.

Частина родинного архіву К. зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Оглоблин О.* Люди старої України. Мюнхен, 1959; *Жук В.Н.* Коропчевський Павло Григорович. В кн.: Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.: Енциклопедичний довідник. К., 2001; *Геращенко Т.С.* Коропчевський Павло Григорович. В кн.: Українське козацтво. Мала енциклопедія. К., 2002.

Т.С. Геращенко.

КОРОСТЕ́НСЬКА ОКРУ́ГА — 1) адм.-тер. одиниця УСРР 1923—30 (див. *Округа*). Утворена 1923 у складі *Волинської губернії*. Окружний центр — м. *Коростень*. На час утворення налічувала 11 р-нів. За даними на 1 жовт. 1925, складалася з 11 р-нів та 302 сільс. рад, нас. — 496 тис. осіб. Нац. склад нас. (за переписом 1926): українців — 77 %, росіян — 1,5 %, євреїв — 7,8 %, поляків — 7,8 %. Упродовж 1924—30 межі округи та кількість р-нів змінювалися. Ліквідована 2 верес. 1930;

2) адм.-тер. одиниця УРСР 1935—37. Утв. 4 трав. 1935 у складі *Київської області*. Центр — м. Коростень. Налічувала 8 р-нів, 2 міста, 1 с-ще міськ. типу, 250 сільс. рад. Ліквідована 22 верес. 1937 у зв'язку з утворенням *Житомирської області*.

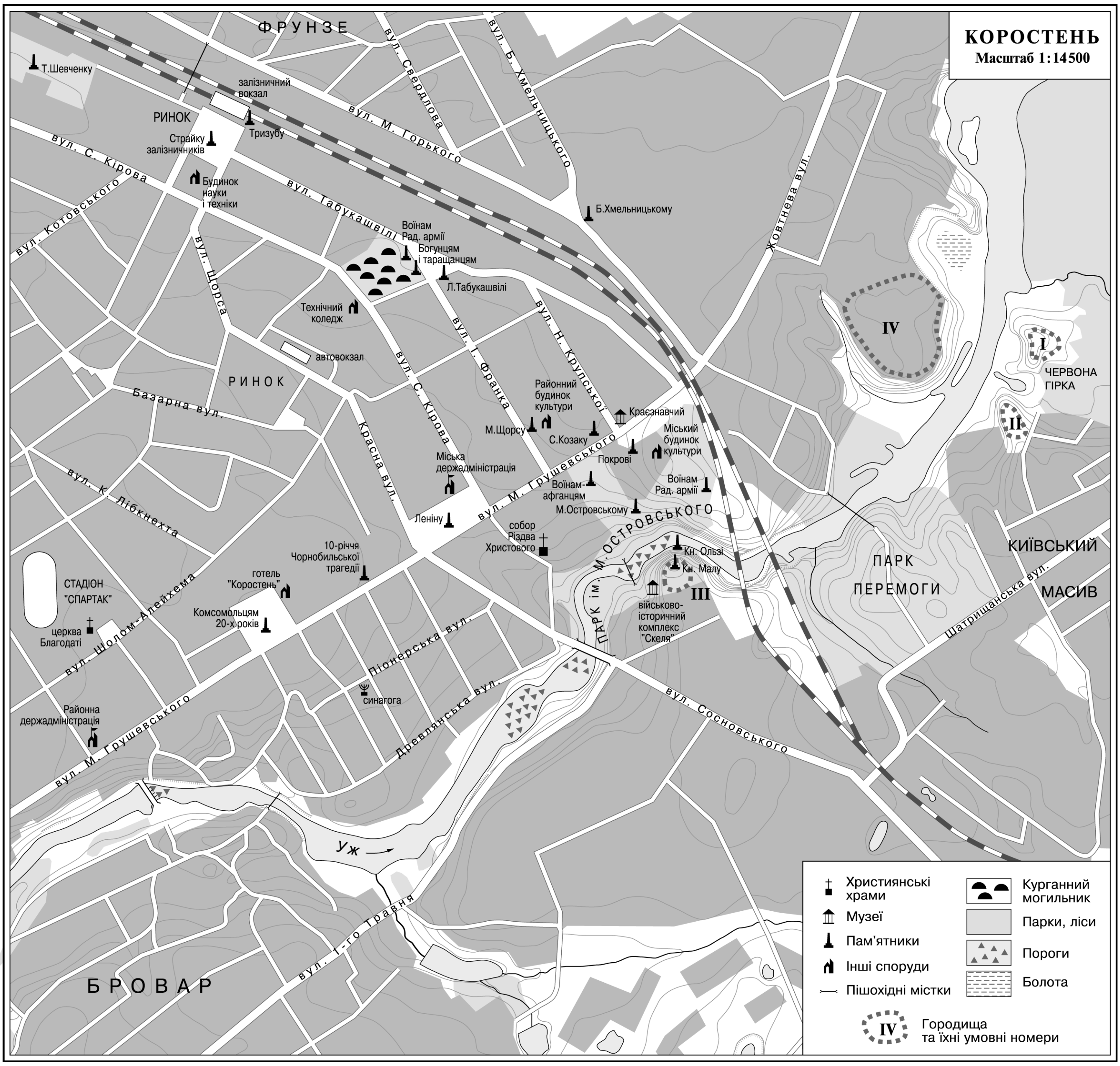
Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Коростенська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

КО́РОСТЕНЬ, Іскоростень — місто обласного підпорядкування *Житомирської області*, райцентр. Розташов. на р. Уж (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Залізничний вузол. Нас. 66 тис. осіб (2006).

У 8—13 ст. на місці К. існували три ізольовані одне від одного городища (перші два — 8 — серед. 10 ст., третє — 8—13 ст.). Літописний *Іскоростень*, центр племені *древлян*, відомий з історії повстання останніх проти київ. кн. *Ігоря* 945, а 946 спалений княгинею *Ольгою*. Після *монголо-татарської навали* місцевість спустіла й заросла лісом. Тривалий час її називали Древлянкою. Відроджується за литов. доби, наприкінці 14 ст. тер. належала до Овруцького пов. *Київського воєводства*. 1586 стала володінням шляхтича Межвинського (Менжинського), який одержав від короля дозвіл заснувати тут містечко і збудувати укріплення для оборони від татар. 1589 споруджено замок, а 1598 містечку надано *магдебурзьке право*.

За часів *національної революції 1648—1676* увійшов до складу Укр. козац. д-ви. 1649 козац. загін Гераськи здобув містечко та знищив його укріплення. Тер. цю контролював *Київський полк*,

Космонавт на Місяці. Статуетка. Коростенський фарфоровий завод. 1960-ті роки.

Вершник. Статуетка. Коростенський фарфоровий завод. 1970-ті роки.

але близькість до ворожого кордону не сприяла її розвитку. За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* містечко повернулося під владу Польщі. Від Межвинських його успадкували ченці-*кармеліти.* Від поч. 18 ст. — це зона активності гайдамаків (див. *Гайдамацький рух*). 1750 коростенці підтримали гайдамацький загін І.*Подоляки.* 1761 ченці продали містечко, після чого воно ще багато разів міняло власника.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) переходить під владу *Російської імперії.* 1793 увійшов до Ізяславського намісництва, а від 1795 — *Волинського намісництва.* 1797 містечко стало волосним центром Овруцького пов. *Волинської губернії.* Поштовх екон. розвитку надала залізниця *Київ—Ковель*, що 1902 пройшла через містечко. На 1913 тут мешкало 3738 осіб. Гол. заняттям жителів лишалося обробляння деревини, 1904 — відкрилася ф-ка фарфору (нині Акціонерне т-во закритого типу «Коростенський фарфор»).

На початку *Першої світової війни* стає військ. центром. З воєнно-стратегічних міркувань 1914—16 було прокладено лінію залізниці Іскоростень—*Житомир.* Виник значний залізничний вузол Коростень. 1917 містечко отримало таку ж назву.

За часів *української революції 1917—1921* поблизу К. велися бої між *Армією Української Народної Республіки* та *більшовиками* (січ. 1918, майже весь 1919, листоп. 1921). 1921 — центр повіту, 1923—30 — центр *Коростенської округи.* 1926 отримав статус міста (9950 жителів). Від 1932 — у складі *Київської області*, від 1937 — Житомир. обл. Райцентр 1923—24 та від 1940.

З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Коростенський укріпрайон прикривав Київ і став місцем запеклих боїв (лип.—серп. 1941, листоп.—груд. 1943). Під час гітлерівської окупації (7 серп. 1941 — 17 листоп. 1943, 19 листоп. — 28 груд. 1943) у місті існував осередок руху Опору (див. *Рухи Опору 1939—1945*), навколо К. діяли партизани.

Інтенсивний повоєн. розвиток був перерваний *Чорнобильською катастрофою 1986*, наслідки якої змусили згорнути деякі перспективні для К. програми.

На тер. міста відомі 4 давньорус. городища (9—13 ст.). Пам'ятники М.*Щорсу*, С.*Козаку.*

Літ.: *Дьячков И.А.* Краткая история Коростенского отделения Юго-Западной железной дороги. Коростень, 1962; ІМіС УРСР. Житомирська область. К., 1973; Коростень: Фотоальбом. К., 1986.

Д.С. Вирський.

КОРОСТИ́ШІВ — місто *Житомирської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Тетерів (прит. Дніпра), за 3 км від залізничної ст. Коростишів. Нас. 25,9 тис. осіб (2004).

Поселення на тер., що є нині тер. міста, існувало вже за часів *Київської Русі* (за переказами, тут знаходився центр племені міньчан або мічан — відгалуження *древлян*), однак перші письмові згадки про нього (від 1399) пов'язані вже з литов. добою. 1471 поселення входило до Житомир. повіту *Київського воєводства.* Було приписане до Житомирського замку, 18 «путних замкових» (див. *Бояри путні*) несли тут сторожову службу, працювали на укріпленні фортеці, платили данину медом. 1499 великий князь литовський *Олександр* надав поселення у володіння бояринові Кшиштофу-Олександру Кміті. 1566 його придбав Іван Олізар-Волчкович. Олізари (володіли К. до 1865) сприяли розквітові своєї резиденції. 1602 тут збудовано замок, 1634 — міст через р. Тетерів. Виникли новий і старий К. (у новому відбувалися *ярмарки* і *торги*, у старому розміщалися ремісничі *слободи*, жили селяни).

Мешканці міста брали участь у козац. русі. Разом з тим чимало коростишівських *бояр* у загонах «олізарчуків» змагалися з козац. повстанцями. 1640 з міста було

Мешканці Іскоростеня несуть птахів княгині Ользі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

виселено всіх католиків. Через рік після початку *національної революції 1648—1676* К. став сотенним центром *Білоцерківського полку* та уславився як батьківщина М.*Небаби.* 1653 війська С.*Чарнецького* зруйнували містечко. За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* К. повертався під владу Польщі. По Руїні належав до зони відродження козацтва на *Правобережній Україні.* 1694 козаки-паліївці (див. С.*Палій*) на

Комуністичний суботник. Набір статуеток. Коростенський фарфоровий завод. 1970-ті роки.

чолі з І.Киляном та С.Безпалим розбили тут урядовий загін. 1696 містечко спалили татари. У 18 ст. поступово зростає екон. потенціал містечка: від 1777 тут уже відбувалося по 8 щорічних ярмарків. 1779 стає містом і отримує *магдебурзьке право*. 1783 в К. мешкало 600 жителів.

За 2-м поділом Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшов під владу *Російської імперії*. 1794 графа Ф.Олізара від конфіскації у нього маєтку порятувала лише особиста вказівка російської імп. *Катерини II*. 1797 К., знову містечко, став волосним центром Радомишльського повіту *Київської губернії*. У 19 — на поч. 20 ст. тут виникає низка невеликих промислових підприємств, розпочинається розроблення місцевих покладів граніту. 1897 у містечку налічувалося 7863 жителі (з них 4160 — євреї).

В.О. Коротич.

Коростишів. Костьол Різдва Пресвятої Діви Марії. Фото 1914.

Коростишів. Надгробна каплиця графів Олізарів. Фото початку 20 ст.

Коростишів. Пам'ятник графу Густаву Олізару. Архітектор В. Рожик. Фото кінця 20 ст.

За часів *української революції 1917—1921* перебував у зоні сел. повстанських рухів. 1919 тут відбувалися запеклі бої частин *Армії Української Народної Республіки* з *більшовиками*.

Від 1923 — райцентр. Від 1925 — с-ще міськ. типу; від 1932 — у складі *Київської області*; від 1937 — Житомир. обл. Від 1938 — місто.

У період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (9 лип. 1941 — 28 груд. 1943) в місті існував осередок руху Опору (див. *Рухи Опору 1939—1945*), навколо діяли партизани.

1946 в р-ні міста виявлено родовище бурого вугілля, розпочався його видобуток.

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; ІМіС УРСР. Житомирська область. К., 1973; *Єршов В.О.* Магдебурзьке право в Коростишеві. В кн.: Житомир в історії Волині і України. Житомир, 1994.

Д.С. Вирський.

КОРОСТО́ВЕЦЬ Володимир Костянтинович (1888—1953) — журналіст і громад. та політ. діяч. Походив з давньої укр. родини, що свого часу, 1708, стала на бік І.*Мазепи*. Був племінником І.Коростовця, котрий за гетьмана П.*Скоропадського* провадив переговори в Яссах (Румунія) з представниками *Антанти* (1918). Після встановлення в Україні рад. влади емігрував до Німеччини. Брав участь у заснуванні *Українського наукового інституту в Берліні*, тривалий час був членом його кураторії. Згодом переїхав до Великої Британії, де представляв інтереси П.Скоропадського. 1930 взяв участь у створенні прогетьман. Англо-укр. к-ту, 1932—34 — ред. час. «The Investigator». У статтях, опубл. у брит. пресі, лекціях і публічних виступах обстоював укр. справу.

Р.Б. Сирота.

КОРО́ТИЧ Віталій Олексійович (н. 26.05.1936) — поет, прозаїк, публіцист, кіносценарист, перекладач, критик, редактор, викладач, громад. діяч. Проф. (1991). Засл. діяч к-ри Польщі. Н. в м. *Київ* у сім'ї науковця. Дебютував як поет 1954. Закінчив з відзнакою Київ. мед. ін-т (1959) і клінічну ординатуру. Працював у Київському ін-ті кардіології ім. М.Стражеска. Від 1962 — чл. Спілки письменників України, 1965—69 та 1981—86 — секретар її правління. 1966—67 — гол. ред. ж. «Ранок». 1969—78 — на творчій роботі. 1979—86 — гол. ред. ж. *«Всесвіт»*. 1981—91 — секретар правління Спілки письменників СРСР. 1985—89 — депутат ВР УРСР 11-го скликання.

Засідання редколегії журналу «Огонек». Крайній ліворуч — В. Коротич. 1987.

1986—91 — головний редактор ж. «Огонек» (*Москва*). 1989—91 — нар. депутат СРСР від *Харкова.* 1991—98 — на творчій і викладацькій роботі в США, проф. Бостонського ун-ту; також читав лекції в ун-тах Канади, Австралії, Мексики. Від верес. 1998 — голова ред. ради та автор колонки тижневика «Бульвар» (Київ).

Автор 65 книжок (поетичних збірок, нарисів, репортажів, статей на літ. та громад.-політ. теми), виданих укр., рос., болг., латис., польс., чеською, італ., іспанською, осетинською, нім., франц., англ. та угор. мовами, а також сценаріїв документальних кінофільмів («Україна: Земля і люди», 1970, у співавт.; «Я — “Водолаз-2”», 1975, у співавт.; «Така пізня, така тепла осінь», 1981; «Бути чи не бути?: Бути», 1986, у співавт.; «І сестра їхня Либідь» (мультфільм, 1981, у співавт.). Перекладач поезій з англ., болг., грузин., польс., угор., чеської, латис. мов. Редактор збірників «Поезія» (1968—73).

Лауреат премій: ім. О.Бойченка (1967), ім. М.Островського (1972), ім. П.Тичини «Чуття єдиної родини» (1978), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1981), Міжнар. премії ім. Ю.Фучіка (1984), Державної премії СРСР (1985), ім. О.Толстого (1982), ім. Б.Полєвого (1983), Вейнталя (Джорджтаунського ун-ту, США, 1987, за розповсюдження інформації, що сприяє взаєморозумінню між народами). Визнаний кращим редактором року у світі (1989).

Нагороджений орденами Жовтневої революції, «Знак Пошани» та медалями, почесними грамотами Президій ВР Укр., Грузин. і Казах. РСР.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1986; Поетичні збірки: Золоті руки. К., 1961; Запах неба. К., 1962; Вулиця волошок. К., 1963; Течія, К., 1965; Поезії. К., 1967; Вогонь. К., 1968; Можливості. К., 1970; Перевтілення. К., 1971; Щоденник. К., 1973, 1986; Закон землі. К., 1975, 1979; Гідність. К., 1977; Голоси. К., 1981; Закономірність. К., 1983; Ленін, том 54. К., 1990; Проза: О Канадо! К., 1966; Зорі та смуги. К., 1968; Така лиха пам'ять. К., 1970; Людина на повен зріст. К., 1972; Людина у себе вдома. К., 1974; Мандрівка на край світу. К., 1974; Біля витоків світла. К., 1976; Десяте травня. К., 1978; Побачити зблизька. К., 1980; Береги океану. К., 1981; Переведіть мене через майдан. К., 2005.

Рос. переклади: Запах неба. М., 1969; «Не стреляйте в пианиста!» М., 1970; Зеленый виноградник. М., 1975; Кубатура яйца. К., 1978; Прозрачный ливень. М., 1979; Метроном. М., 1982; Голоса. М., 1984; Избранное. М., 1986; Американцы пишут Горбачеву. М., 1988; Зал ожидания. М., 1991; От первого лица (книга воспоминаний). М., 2000.

Літ.: *Плющ В.* Сучасний український поет Віталій Коротич. «Лікарський вісник», 1963, № 31; *Кошелівець І.* Сучасна література в УРСР. Нью-Йорк, 1964; *Дивнич Ю.* Зустрічі з поетом і поезією [В.Коротич у Канаді]. «Листи до приятелів», 1965, № 3/4; *Архілог В.* Поетичний комівояжер Коротич. «Вісник: Орган організації оборони чотирьох свобод України», 1968, № 2; *Ільницький М.* «Я — з міста цього...» (Про поезію Віталія Коротича). «Радянське літературознавство», 1979, № 11; *Гримич В.* «Давайте багато на себе візьмемо». «Вітчизна», 1986, № 5; *Здоровега В.* Віталій Коротич. К., 1986; *Покальчук Ю.* 10 запитань до В.Коротича. «Молодь України», 1988, 7 жовт.; *Тролль Ю.* Виталий Коротич в Нью-Йорке. «ВИЖ», 1991, № 2; *Пасемко І.* Заокеанському недругові України й українства: Відкритий лист. «Всесвіт», 1995, № 8—9; *Мельник М.* Українські проблеми. К., 1999; *Мартинов В.* Що запам'яталось і що запам'ятається: Після прочитання інтерв'ю В.Коротича. «ЛУ», 2001, 15 берез.; Про що «забув» В.Коротич. В кн.: *Верига В.* Слово і чин: Вибрані статті. Львів, 2001; *Соколов В.* Ліс є й під Києвом, повертайтесь, або Що я сказав Віталієві Коротичу. «ЛУ», 2001, 8 берез.; Лукавите, Віталію Олексійовичу... Там само, 2003, 27 берез.; *Чернецький І.* Хто ж він? Там само, 2005, 24 лют.; *Гордон В.* Виталий Коротич: «Однажды сын играл во дворе...» «Бульвар Гордона», 2005, декабрь, № 36; *Гордон Д.* С глазу на глаз. К., 2005; *Драч І.* Сунична галявина Віталія Коротича. В кн.: *Коротич В.* Переведіть мене через майдан. К., 2005; *Дем'яненко М.* Читач має право... «Літературна Україна», 2008, 13 берез.; *Яровий О.* Не судімо зопалу: Репліка стороннього. Там само.

Г.П. Герасимова.

«КОРО́ТКИЙ ВИ́ВІД ПРИЧИ́Н, ЯКИ́МИ УКРАЇ́НА З ВІ́ЙСЬКОМ ЗАПОРО́ЗЬКИМ ПОБУ́ДЖЕНА АБО́ ВЛАСТИ́ВО ЗМУ́ШЕНА БУЛА́ ВИ́ЙТИ З МОСКО́ВСЬКОЇ ПРОТЕ́КЦІЇ» 1709 — політ. трактат, написаний представниками *мазепинської еміграції* для обґрунтування права *Гетьманщини* на вихід з Рос. д-ви, пам'ятка укр. політ. та правової думки. Знайдений у Швед. держ. архіві Н.*Молчановським*, опублікований 1909 М.*Грушевським.* Документ проголошує природні права народу на свободу совісті та непорушність станових привілеїв; а також указує на те, що повстання проти монарха-суверена в разі порушення ним цих природних прав є правомірним. Правовідносини народу з монархом класифікуються на умовне (договірне, протекція) та безумовне підданство. Осн. категорія твору — *«вільний народ».* У трактаті дається виклад політ. та правової історії *Наддніпрянської України* 17 — поч. 18 ст., висвітлюється статус українців у *Речі Посполитій*, історія відносин Гетьманщини з Рос. д-вою та *Кримським ханатом*, аналізуються документи, пов'язані з цими відносинами.

Літ.: *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. «ЗНТШ», 1909, т. 92, кн. 6; *Ульяновський В.* Пилип Орлик. В кн.: Володарі гетьманської булави. К., 1994; *Кресін О.* Правові аспекти відносин Війська Запорозького з Російською державою в період гетьманування І.Мазепи та в діяльності української політичної еміграції першої половини XVIII ст. «Держава і право», вип. 10. К., 2001.

О.В. Кресін.

КОРО́ТКИЙ ЛІТО́ПИС МАЛО́Ї РОСІ́Ї— див. *«Краткая лѣтопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетьманов, генеральных старшин, полковников и иерархов».*

«КОРО́ТКИЙ О́ПИС МАЛОРО́СІЇ» — укр. літопис, укладений невід. автором у 30-х рр. 18 ст. У ньому висвітлюється історія України переважно від 1506 до 1734. Гол. увага приділена історії *козацтва*, нац.-визвол. боротьбі укр. народу проти *Речі Посполитої*, боротьбі з *Османською імперією*, ординськими наскоками. Є чимало даних про події в Україні часів *Північної війни 1700—1721.* В основу «К.о.М.» було покладено літопис Г.*Граб'янки*, тому оригінальних звісток у пам'ятці небагато, вони стосуються гол. чин. подій 1-ї третини 18 ст., оскільки автор використовував часом свої власні спогади, свідчення очевидців. Автор «К.о.М.» належав до патріотично налаштованої *козацької старшини*, що помітно у ставленні до гетьмана Б.*Хмель-*

ницького, С.*Наливайка*, полковників І.*Богуна*, С.*Палія* та ін. Водночас простежується певна упередженість при висвітленні антифеод. рухів і повстань. Стислий і невимушений стиль викладу істор. подій сприяв великій популярності пам'ятки в Україні, де вона збереглася в понад 50 списках та редакціях і вплинула на укр. історіографію й літ. серед. 18 — поч. 19 ст. 1788 «К.о.М.» був включений у франкомовний твір Й.-Б.*Шерера* «Аннали Малоросії, або Історія запорозьких і українських козаків» (Париж, 1788).

Літ.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878; *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983; *Дзира І.Я.* Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспект. К., 2006.

Ю.А. Мицик.

Ф.І. Коротков.

КОРОТКО́В Федір Іванович (25(12).01.1905—15.04.1983) — держ. та військ. діяч доби *СРСР*. Н. в с. Дусміно (нині село Тверської обл., РФ). Працював робітником у деревообробній артілі. 1922—31 — голова Глебенської сільради; 1932—37 — секретар райкому комсомолу, голова райвиконкому; 1937—41 — 1-й секретар Корюківського райкому КП(б)У Черніг. обл. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — секретар підпільного (на окупованій гітлерівцями тер.) Корюківського райкому КП(б)У в *Чернігівській області*. Від верес. 1941 — командир Корюківського партизан. загону, а згодом — командир роти Черніг. об'єднання партизан. загону під командуванням М.*Попудренка*. Від 25 трав. 1943 — чл. Чернігівського підпільного обкому КП(б)У. Від 23 лип. 1943 (по смерті М.Попудренка) очолив обласний штаб партизан. руху та з'єднання партизан. загонів Черніг. обл. ім. М.Попудренка. Бійці з'єднання провели 12 великих боїв з ворогом, розгромили 7 гарнізонів, 22 поліційні станиці, здійснили понад 120 диверсій на залізничних комунікаціях, підірвали 4 залізничні та 10 шосейних мостів, розбили 120 потягів, захопили велику кількість трофеїв.

1943—46 — 2-й секретар Черніг. міськкому КП(б)У. 1947 — депутат ВР УРСР по Черніг. виборчому округу. 1948 закінчив річні курси перепідготовки керівних парт. працівників при Вищій парт. школі при ЦК КП(б)У. Від січ. 1950 — 1-й секретар Черніг. міськкому КП(б)У. Навч. у Вищій парт. школі при ЦК КПРС (1949—53).

Від верес. 1959 — персональний пенсіонер.

Нагороджений орденами Леніна, Богдана Хмельницького 1-го ст. та ін. орденами й медалями.

Літ.: Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944, кн. 2. К., 1985; Україна партизанська. 1941—1945: Партизанські формування та органи керівництва ними: науково-довідкове видання. К., 2001; *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941—1944). К., 2005; Сайт Державного архіву Чернігівської області (http://arch.rbone.ci.net.ua/fonds/rad_osfonds.htm#qwe).

О.Є. Лисенко.

Д.С. Коротченко.

КОРО́ТЧЕНКО Дем'ян Сергійович (10.11(29.10).1894—07.04. 1969) — парт. і держ. діяч доби УРСР. Герой Соц. Праці (1964). Н. в с. Погрибки (нині с. Коротченкове Шосткинського р-ну Сум. обл.) у родині сільс. бідноти. Працював робітником на залізниці, *Шостківському казенному пороховому заводі*, служив у війську. Після *Лютневої революції 1917* — чл. батарейного к-ту солдатських депутатів у Ревелі (нині м. Таллінн, Естонія). Чл. РКП(б) від 1918. 1918 — один з організаторів червоних партизан. загонів в Україні (див. *Партизанський рух в Україні 1918—1922*), які діяли проти австро-нім. війська (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) та *Армії Української Народної Республіки*. 1919—20 — політпрацівник Червоної армії (див. *Радянська армія*). На поч. 1920-х рр. — на керівній комуніст. парт. роботі в Шостківському й Новгород-Сіверському повітах. 1921—23 — секретар Шостківського повітового к-ту КП(б)У. Навч. на курсах парт. працівників при ЦК КП(б)У в *Харкові* (1923—24). 1924 — секретар Черніг. окружного к-ту КП(б)У, 1925—28 — секретар Первомайського окружного к-ту КП(б)У.

З 1928 — у *Москві*: навч. на курсах марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б) (1928—30). 1931—34 — голова виконкому Бауманської районної ради депутатів трудящих Москви; 1934—36 — 1-й секретар Бауманського, потім — Первомайського райкомів ВКП(б). Від черв. 1936 до черв. 1937 — секретар, 2-й секретар Моск. обкому ВКП(б), згодом очолював Зх. обком ВКП(б) у м. Смоленськ (нині місто в РФ).

У листоп. 1937, під час терору (див. *«Єжовщина»*) й спричинених ним масових втрат коменіст. парт. *номенклатури* УРСР, призначений в. о. 1-го секретаря Дніпроп. обкому КП(б)У. 19 лют. 1938 під головуванням М. *Хрущова* відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому К. затвердили головою РНК УРСР. 21 лютого 1938 парт. ухвалу легітимізував ЦВК УРСР, оприлюднивши це рішення. 8 берез. 1938 відбулося перше засідання РНК УРСР під головуванням К., присвячене переважно проблемам розвитку аграрного сектору республіки. Саме такі госп. питання (переважно — дріб'язкові) перебували в центрі уваги респ. РНК. Водночас, коли того потребувало моск. компарт. кер-во чи його київ. філія — ЦК КП(б)У, РНК УРСР долучалася до легітимізації залаштункових політ. рішень. Так, 20 квіт. 1938 К. підписав спільну постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України», якою на офіц. рівні остаточно відкидалася *українізації політика* і проголошувався стратегічний напрям на неприховану *русифікацію* жителів УРСР. Його ж підпис стоїть під постановою РНК УРСР від 29 черв. 1938 «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і вузах УРСР», що перекреслювала всі здобутки роботи з нац. меншинами республіки за попередні роки.

«По Україні ніби Мамай пройшовся», — згадував тодішні втрати урядовців і фахівців М.Хрущов. Сталінська «кадрова революція» винесла до вершин влади обмаль справжніх держ.

мужів. Абсолютна ж більшість осіб, які в ті роки опинилися біля керма, за звичайних обставин ніколи б не осягнули високих ієрархічних щаблів, оскільки не лише походили з маргінальнихсусп. верств, а й не мали відповідних даних та систематичної освіти. Але й на тогочасному невисокому тлі компарт. номенклатури М.Хрущов виокремлював особливі «здібності» тодішнього укр. «прем'єра»: «Коротченко був неохайний у словах. Він забував прізвища навіть найближчих осіб, багато що плутав». Чимало промовців на XVIII з'їзді ВКП(б) (1939) завершували виступи стандартними погрозами на адресу «мілітаристської Японії»: мовляв, ми задамо перцю цим самураям. Для К., як розповідав М.Хрущов, це був «заскладний» термін: «Тому він свій виступ завершив так: "Ми цим самуярам задамо перцю!" Так і лишився "самуяром". Сталін його інакше й не називав, аж до смерті». Очевидно, згадані обставини зумовили оперативне переміщення К. з крісла керівника уряду на далеко не першорядну посаду в секретаріаті ЦК КП(б)У. 23 лип. 1939, під час пленуму ЦК КП(б)У, його обрали 3-м секретарем ЦК КП(б)У.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* К. разом з ін. керівниками УРСР провадив роботу з перебудови економіки на воєн. лад (див. *Воєнна економіка*), мобілізації сил на забезпечення фронту озброєнням, боєприпасами, продовольством, організовував евакуацію з районів, яким загрожувало здобуття *вермахтом*. Був одним з організаторів рад. партизан. боротьби, чл. підпільного ЦК КП(б)У. Від 22 квіт. по 4 лип. 1943 з групою парт. і комсомольських працівників перебував у ворожому тилу, на контрольованій рад. партизанами й енкаведистами тер. Відвідав найбільші з'єднання, виступав перед партизанами, проводив наради з командирами та політпрацівниками, брав участь у походах.

Від лип. 1946 працював 2-м секретарем ЦК КП(б)У, з берез. 1947 — секретарем ЦК КП(б)У з пром-сті. 26 груд. 1947 указом Президії ВР УРСР призначений головою РМ УРСР.

Помітних ініціатив респ. уряду в цей час не спостерігалося — він регламентував діяльність пром-сті й с. госп-ва, оскільки проблеми відродження народногосп. комплексу України, зруйнованого під час воєн. дій, були тоді надзвичайно гострими. У центрі уваги респ. адміністрації перебували й питання зміцнення колг. системи (див. *Колгоспи*) на прилучених 1939—45 територіях. Так, 9 жовт. 1948 підписано спільну постанову ЦК КП(б)У і РМ УРСР про заходи щодо зміцнення колгоспів *Ізмаїльської області* у зв'язку з суцільною колективізацією, що передбачали репресії до осіб, які не були членами колгоспів.

Певну увагу приділяв К. питанням культ. розвитку республіки. Зокрема, 29 верес. 1948 підписано урядову постанову щодо поліпшення підготовки муз. і вокальних кадрів в Україні. 28 груд. 1949 оприлюднено постанову РМ УРСР про заходи щодо поліпшення радіофікації республіки. Кілька урядових рішень того часу мали на меті увічнити пам'ять класиків укр. словесності та представників літератур народів СРСР. Так, 16 трав. 1949 видано постанову РМ УРСР про заходи з увічнення пам'яті видатного письменника, класика укр. літератури Панаса *Мирного*; 20 трав. — постанову РМ УРСР «Про заходи у зв'язку з відзначенням на Україні 150-річчя з дня народження О.С. Пушкіна»; 26 лип. 1949 оприлюднено урядове рішення «Про заходи щодо увічнення на Україні пам'яті грузинського поета Давида Гурамішвілі».

30 груд. 1948 було підписано постанову уряду «Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури на території Української РСР». У документі наголошувалося: «Контроль за збереженням історичних і археологічних пам'ятників не здійснюється. Керівництво охороною та реставрацією пам'ятників архітектури та мистецтва з боку Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР і Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР провадиться незадовільно». Для усунення цих недоліків уряд покладав «охорону пам'ятників культури, а також нагляд за їх утриманням та схоронністю на виконавчі комітети обласних, районних і сільських рад депутатів трудящих».

Суспільно корисній меті мала б слугувати постанова РМ УРСР «Про заходи по впорядкуванню мережі і профілів державних музеїв Української РСР і поліпшенню їх діяльності» (20 лют. 1950). Одначе пропагандистські настанови документа скеровували роботу музеїв виключно у площину обслуговування ідеологічних потреб сталінського режиму.

Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест (ліворуч) та Голова Верховної Ради УРСР Д. Коротченко під час закладання першого кубометра бетону на будівництві Канівської ГЕС в дні святкування 150-річчя від дня народження Т. Шевченка. Канів, 1964.

Коли це було потрібно кремлівському кер-ву, уряд республіки згадував, що має право бути суб'єктом міжнар. політики. Так, 2 жовт. 1950 уряди СРСР, УРСР, Білорус. РСР, Польс. Нар. Республіки та ЧССР внесли на розгляд к-ту *Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй* пропозиції про негайне припинення війни в Кореї.

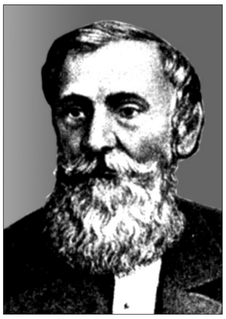
15 січ. 1954 указом Президії ВР УРСР К. увільнено від обов'язків голови РМ УРСР у зв'язку з обранням його головою Президії ВР УРСР. На цій посаді він перебував до останніх днів життя, будучи одночасно заст. голови Президії ВР СРСР.

Від 1938 — член ЦК КП(б)У/КПУ та політбюро ЦК КП(б)У/КПУ. Від 1939 — член ЦК ВКП(б)/КПРС. 1952—53 — член президії ЦК КПРС, 1956—61 — канд. у члени президії ЦК КПРС.

Нагороджений 7-ма орденами Леніна, орденами Суворова 1-го ст., Вітчизн. війни 1-го ст., медалями.

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Юровський В.М.* Життя, віддане народові: До 80-річчя з дня народження Д.С. Коротченка. «УІЖ»,

О.О. Корсун.

1974, № 10; *Овсій І.О.* Д.С. Коротченко: До 90-річчя з дня народження. Там само, 1984, № 11; Культурне будівництво в Українській РСР, черв. 1941—1950. К., 1989; *Хрущов Н.С.* Время. Люди. Власть: Воспоминания, кн. 1. М., 1999; *Рубльов О.С.* Коротченко Дем'ян Сергійович. В кн.: Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Политическое руководство Украины. 1938—1989. М., 2006.

О.С. Рубльов.

КОРСА́К Рафаїл, світське ім'я — Микола (бл. 1601 — 28.08.1640) — церк. діяч, унійний митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1637—40). Н. поблизу м. Новгородок (нині м. Новогрудок Гродненської обл., Білорусь) у шляхетській родині, яка сповідувала *кальвінізм.* У підлітковому віці, перебуваючи після втрати батьків під опікою унійного митрополита Йосифа-Вельяміна (Рутського), перейшов у *католицизм.* Освіту здобував у навч. закладах ордену *єзуїтів* — Замойській колегії, школі в м. Несвіж (нині місто Мінської обл., Білорусь), академії у м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). Після філос. студій у Папській місійній колегії в м. Браунсбург (Сх. Пруссія) вступив до чернечого чину св. Василія Великого (див. *Василіани*), 1620 висвячений на диякона. Продовжуючи навчання, до 1621 перебував у Чеській колегії єзуїтів у Празі (нині столиця Чехії). Сан священика прийняв 1624 в Римі (Італія) після завершення богословських студій в Григоріанській колегії. Тоді ж звернувся до Апостольської Столиці з меморандумами — у справі *унії церковної* на правосл. Сході, а також долучення ордену *кармелітів* до унійної діяльності. Повернувшись 1625 на Батьківщину, посів і до кінця свого життя зберігав чільне становище у василіанському ордені: був обраний архімандритом Святотроїцького монастиря в м. Вільно, а з 1626 поєднував цю посаду з обов'язками найвищого настоятеля чину в Литві, Україні і Білорусі. Невдовзі був висвячений на єпископа Галицького і проголошений правонаступником на Київ. митрополичому престолі. 8 лип. 1626 отримав королів. номінацію на титул єпископа, а 1631 — папську буллу з підтвердженням права

Рафаїл (Корсак).

на успадкування кер-ва митрополією. Очоливши 1632 Пінсько-Турівську єпархію, за дорученням Йосифа-Вельяміна (Рутського) поїхав до Риму відстоювати інтереси унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*) в умовах загострення боротьби з *православ'ям* і неприхильного ставлення до Греко-катол. церкви (див. *Українська греко-католицька церква*) світських властей і римо-катол. ієрархії *Речі Посполитої*, а також з метою пришвидшити процес *канонізації* Йосафата (*Кунцевича*). Успішно виконавши цю місію, навесні 1636 прибув до *Варшави* з листами Апостольської Столиці до короля і польських ієрархів з рекомендаціями сприяти діяльності унійної Церкви. Після смерті Йосифа-Вельяміна (Рутського) 1637 очолив унійну Київ. митрополію. 1639—40, втретє перебуваючи в Римі, продовжував клопотатися про канонізацію Йосафата (Кунцевича) і створення в Речі Посполитій патріархату Греко-катол. церкви. У цей час написав біографію Йосифа-Вельяміна (Рутського), переклав твори Мелетія (*Смотрицького*), заснував римську садибу василіан з України і Білорусі.

П. і похований у м. Рим.

Літ.: *Плохий С.Н.* Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. К., 1989; *Мудрий С.* Нарис історії Церкви в Україні. Івано-Франківськ, 1999; *Сапеляк А.* Київська церква на Слов'янському Сході. Канонічно-екуменічний аспект. Буенос-Айрес—Львів, 1999.

Н.С. Рубльова.

КО́РСУН (Корсунов) **Олександр Олексійович** (08.06(27.05).1818, за іншими даними, 23(11).05.1818 — 06.11(25.10).1891) — правник, чиновник, землевласник, видавець, письменник, мемуарист. Н. в с-щі Покровське Ростовського пов. (згодом Таганрозького округу) Катеринославської губ., або, за ін. джерелами, в с. Богдановська Антипівка Ростовського пов. Катеринославської губ. Син нащадка запорожця — тамтешнього поміщика, котрий змінив своє прізвище на «Корсунов». 1829—33 навчався в м. Ставрополь (нині місто в РФ) під рукою приватного репетитора. 1834 вступив до другого класу Таганрозької комерційної гімназії. 1836 покинув навчання й влаштувався на службу до місц. митниці. Потім перебрався до *Харкова.*

Здобував вищу освіту в Харків. ун-ті. 1839 здійснив римовану обробку нар. казок — «Украинські повірья» («Українські повір'я»), перекладав з польської А.*Міцкевича*, з чеської — Франтишека-Ладислава Челаковського. 1840 кореспондував до петерб. ж. «Маяк современного просвещения, искусства и образованности в духе народности русской». Гаряче відгукнувся на вихід «Кобзаря» поетичним зверненням «До Шевченка» (1841; надрукував 1845).

1841 упорядкував («зкрутив») і випустив у світ альманах «Сніпъ: Украинській новорочникъ» («Сніп: Український новорочник»), застосувавши зручні фонетичні правописні засади. Збірка містила його власні вірші, а також оригінальні твори М.*Костомарова*, Михайла Петренка (у т. ч. «Дивлюся на небо та й думку гадаю...), Порфирія Кореницького, Степана Писаревського, Петра Писаревського, переклади Марфи Писаревської з Ф.Петрарки, М.Костомарова з Дж.-Н.Байрона. На підтримку цього видання Т.*Шевченко* надіслав до наступного тому незакінчену поему «Мар'яна-черниця» (власноруч ілюстровану) та вірш «Вітер з гаєм розмовляє», але продовжити почин не вдалося.

1842 закінчив юрид. відділ Харк. ун-ту кандидатом правничих наук, у чині губернського секретаря обійняв посаду столоначальника Харків. кримінальної

палати (на запрошення Г.*Квітки-Основ'яненка*, який був її головою). Того ж року під псевдонімом А.Антипенко надрукував у травневому номері «Маяка» статтю «Как думают областяне», в якій дав огляд поступу «малоросійської писемності». Особливо відзначив повісті Г.Квітки-Основ'яненка, «Кобзар» Т.Шевченка, «Приказки» Є.*Гребінки*, «Думки і пісні та ще дещо» Амвросія Могили (А.Метлинського), «Саву Чалого», «Вітку» та «Переяславську ніч» Ієремії Галки (М.Костомарова). До вересневого числа того ж місячника подав замітку «Литературное известие о сборнике "Молодик"», привітавши працю І.*Бецького*.

Поширював укр. книжки. Восени 1843 опублікував «Воспоминания о Г.Ф. Квитке» («Литературная газета», № 37), взявши епіграфом початкові рядки Шевченкової поеми «Гайдамаки».

1846 перебував у Тифлісі (нині м. Тбілісі, столиця Грузії). Від 1847 до 1860 виконував обов'язки чиновника із особливих доручень при Дербентському військ. губернаторові.

Успадкувавши батьківський маєток Богдановська Антипівка, порядкував у ньому. Включився в діяльність ростовського *земства* як гласний та мировий суддя (див. *Мировий суд*), збирав етногр. матеріали, вивчав фольклор. 1886 переклав рос. мовою трагедію М.Костомарова «Переяславська ніч» (умістив текст у час. «Северный вестник»). 1888 залишив службу. Хворів. 1890 обнародував спогади «Николай Иванович Костомаров» («Русский архив», № 10), оголосив про намір відродити «Сніп».

П. у с. Богдановська Антипівка.

Літ.: Харьковский календарь на 1884 год. Х., 1883; А.А. Корсун. «Русский архив», 1890, № 10; *Науменко В.П.* Александр Алексеевич Корсун. «Киевская старина», 1891, № 12; *Уманець М.* [*Комаров М.*] Олександер Корсун (Посмертна згадка). «Зоря», 1892, № 1; *Степовик І.* Материяли до житєписи Олександра Корсуна. Там само, № 10; *Н.С-в* [*Сумцов Н.Ф.*] Корсун (Александр Алексеевич. 1818—1891). В кн.: Энциклопедический словарь, т. 16. СПб., 1895; [*Коваленко О.*] Олександер Олексієвич Корсун. В кн.: Українська муза, в. 12. К., 1908, 1993; *Возняк М.* До характеристики харківського гуртка українських письменників. «ЗНТШ», 1910, т. 93, кн. 1; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; Т.Г. Шевченко в епістолярії. К., 1966; Історія української літератури (Перші десятиріччя XIX ст.). К., 1992; Листи до Тараса Шевченка. К., 1993; *Павлюк М.М.* Корсун Олександр Олексійович. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995; *Погребенник В.Ф.* Корсун Олександр. В кн.: Українська література у портретах і довідках. К., 2000.

П.Г. Усенко.

КО́РСУНИ — кілька козацько-старшинських, згодом — дворянських родів, імовірно, різного походження. Найбільш потужний і відомий з них бере початок від **Григорія Яковича** Корсуна (р. н. невід. — п. до 1713) — миргород. полкового *сотника* (1672—83). Його син — **Степан Григорович** (р. н. невід. — п. 1738) — лубен. полковий *хорунжий* (1716—32) та *осавул* (1732—38). Син Степана — **Ярема Степанович** (р. н. невід. — п. до 1756) — *бунчуковий товариш* (1736—56), перекладач у Колегії закордонних справ (1735—38). Ін. представники роду обіймали посади *військових товаришів* і бунчукових товаришів. До цього роду належали брати-благодійники: **Микола Михайлович** (1802 — бл. 1868), магістр істор. наук (1823), камергер, дійсний статський радник, почесний попечитель Воронезької г-зії, на утримання якої жертвував гроші, та **Олександр Михайлович** (1803—55), магістр законознавства (1823), статський радник, на кошти якого побудовано церкву св. Іоанна Богослова у с. Велика Круча (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.).

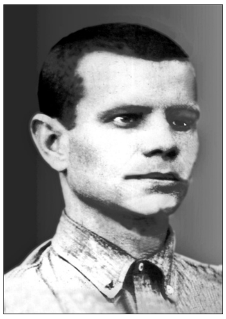
Ін. рід походить від **Івана Миколайовича** Корсуна (н. наприкінці 17 — п. на поч. 18 ст.), поручика. Його нащадок **Антип Іванович** (р. н. невід. — п. 1829) був сотенним писарем у *Прилуцькому полку*. До цього роду належав відомий письменник і перекладач **Олександр Олексійович** (1818—91; див. О.*Корсун*).

Роди внесено до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Полтав., Черніг. та Харків. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

КО́РСУНОВ Іван Миколайович (1902—1942) — комсомольський та парт. діяч доби *СРСР*. Н. в м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) в родині машиніста. Працював на суднобудівному з-ді у рідному місті, 1918—19 служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*), був політкомісаром. 1920—23 — секретар Таганрозького і Луган. повітових к-тів комсомолу, зав. від. ЦК ЛКСМУ. Навч. в Харків. ін-ті нар. госп-ва. 1927 — секретар Харків. окружного к-ту, 1928—30 — ген. секретар ЦК ЛКСМУ. Під його керівництвом комсомольці України брали активну участь у проведенні насильницької *колективізації сільського господарства* та розкуркулення, антицерк. акціях. Від червня 1930 — на парт. та рад. роботі: секретар міськкому ВКП(б) у м. Перм (нині місто в РФ), голова міськради в м. Комсомольськ-на-Амурі (нині місто Хабаровського краю, РФ). Під час гітлерівської окупації страчений у Таганрозі *гестапо*.

І.М. Корсунов.

Літ.: *Прилуцький В.* Забуте ім'я. «Молода гвардія», 1989, 12 лип.; Повертаючись до джерел. К., 1990.

В.І. Прилуцький.

КО́РСУНСЬКА БИ́ТВА 1648. Після перемоги в *Жовтоводській битві 1648* військо гетьмана Б.*Хмельницького* (бл. 14—15 тис. осіб) разом з татарами *Тугай-бея* (бл. 6 тис. осіб) вирушило проти війська *гетьмана великого коронного* М.*Потоцького* (12—14 тис. осіб разом зі слугами при 12 гарматах), що 22 (12) трав. зупинилося неподалік Корсуня (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) на березі р. Рось (прит. Дніпра), очікуючи на можливий підхід *надвірного війська* кн. Я.*Вишневецького*. Б.Хмельницький і Тугай-бей 25 (15) трав. почали переправу через р. Рось. Тоді М.Потоцький наказав спалити Корсунь і посилив оборону табору. Щоб спонукати поляків до відступу й атакувати їх на марші, Б.Хмельницький дезінформував польс. командування про чисельність укр. і татар. вояків і почав удавати, що готується до ген. штурму. Водночас він наказав перекопати за 8 км від Корсуня тракт на м. *Богуслав*, а також обхідну дорогу до Богуслава через м-ко *Стеблів* у балці Горохова Діброва.

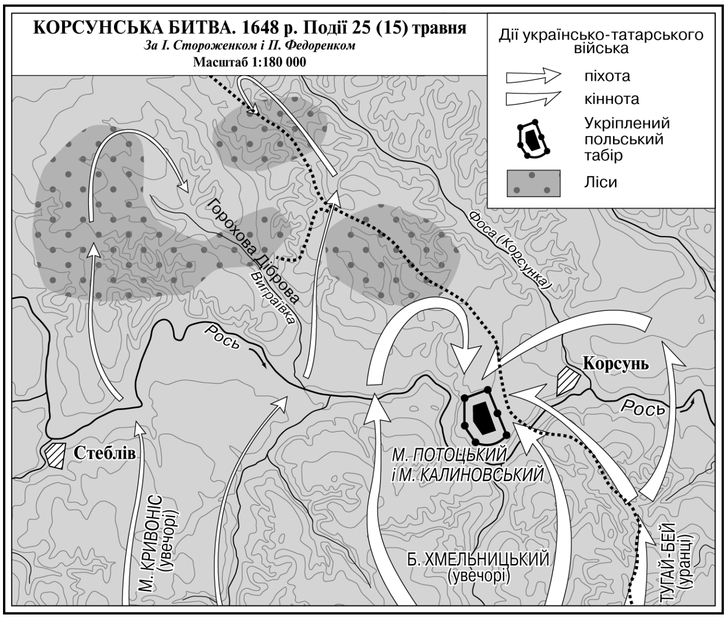

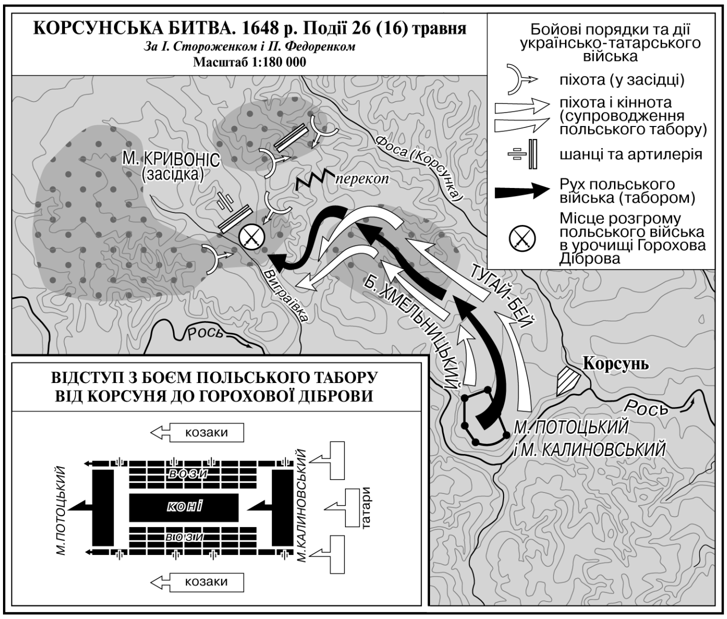
Казанок, знайдений 1991 на місці Корсунської битви 1648. З фондів Історичного музею Національного історико-культурного заповідника в м. Корсунь-Шевченківський.

На світанку 26 (16) трав. військо М.Потоцького під захистом табору з 8 рядів возів (завширшки 90 м і завдовжки 1—1,7 км; див. *Вагенбург*) почало від-

«Корсунська битва 1648». Художники С. Гончаренко, Ю. Саницький, О. Сіренко. Діорама. Фрагмент. 1995.

ступ. Українці й татари спочатку його пропустили, а потім почали переслідувати. М.Потоцький звернув на обхідний шлях через Стеблів. Коли його табір спускався по схилу перекопаної Горохової Діброви, вояки М.*Кривоноса* із засідки відкрили по ньому гарматний і рушничний вогонь. Водночас ззаду і з боків напали підрозділи гетьмана Б.Хмельницького та Тугай-бея. Табір був розірваний у 3-х місцях. У жорстокому бою більшість жовнірів або полягли, або потрапили до полону. Серед бранців опинилися і М.Потоцький, і *гетьман польний коронний* М.*Калиновський*.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, т. 1. СПб., 1884; *Тис-Крохмалюк Б.* Бої Хмельницького. Мюнхен, 1954; Львів, 1994; *Majewski W.* Przebieg wydarzeń w powstaniu Chmielnickiego 1648—1651. В кн.: *Górka O.* «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1986; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1988; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Петрів В.* Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648—1649 років (Історично-психологічний нарис). «Військо України», 1993, № 7; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 2. К., 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. К., 1996; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1: Воєнні дії 1648—1652 рр. Дніпропетровськ, 1996; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999; Działania militarne w Polsce Południowo-Wschodniej. Warszawa, 2000.

В.С. Степанков.

КО́РСУНСЬКА РА́ДА 1632 — *рада козацька*, що була скликана 1632 через загострення відносин *козаків* з урядом *Речі Посполитої*. Почала діяти 8 жовтня в Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*). На ній козац. *гетьман* А.*Діденко* — соратник Т.*Федоровича* — закликав козаків продовжити боротьбу за відстоювання в Україні *православ'я* як символу вікових нар. традицій. До ради не були допущені особи, які прий-

няли унію (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Рада прийняла рішення вимагати від уряду Речі Посполитої визнання відновленої в Україні правосл. ієрархії (див. *Феофана III місія в Україні 1620*), а якщо уряд не задовольнить цієї вимоги, то піддатися під владу рос. царя *Михайла Федоровича*. Цим рішенням укр. *козацтво*, по суті, заявило (вперше) про свої права на тер. *Лівобережної України*.

Літ.: *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 2006.

В.О. Щербак.

КО́РСУНСЬКА РА́ДА 1657 — ген. рада *Війська Запорозького*, скликана гетьманом І.*Виговським* 21 (11) жовт. 1657 в Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) з метою підтвердження правомочності його гетьман. елекції, проведеної на старшинських радах у *Чигирині* 4—5 вересня (25—26 серп.) 1657, а також визначення пріоритетів зовнішньополіт. діяльності гетьман. уряду та характеру взаємин із рос. царем *Олексієм Михайловичем*. У роботі ради взяли участь, окрім *козаків*, представники *духовенства* та міщанства; як спостерігачі були присутні дипломати зі Швеції, *Речі Посполитої*, Австрії, *Кримського ханату*, *Османської імперії*, *Трансильванського князівства*, Молдови і *Волощини*, які в цей час перебували в Корсуні. І.Виговський, демонстративно зрікшись гетьман. повноважень (мотивував своє рішення небажанням іти на поступки урядові Олексія Михайловича в справі обмеження укр. суверенітету), отримав від учасників ради підтвердження правомочності своєї елекції і схвалення політики, яку проводив його уряд, насамперед у стосунках із Москвою. Під час ради було також: ратифіковано *українсько-шведський договір 1657*, що передбачав визнання швед. королем *Карлом X* Густавом незалежної Укр. козац. д-ви і включення до її складу західноукр. земель, *Берестейського воєводства* і Новгородського воєводства на тер. *Великого князівства Литовського*; й ухвалено рішення щодо поновлення союзницьких взаємин із Кримом і Туреччиною. У сфері внутр. політики гетьман гарантував відновлення діяльності інституту *генеральної військової ради* як найвищого розпорядчого органу, а також розширення привілеїв *козацтва*. Одностайна підтримка радою політики І.Виговського змусила рос. кер-во визнати правомочність його гетьман. елекції.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, т. 4. СПб., 1863; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1998; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Його ж.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В.М. Горобець.

КО́РСУНСЬКИЙ ПОЛК — 1) військ. підрозділ реєстрового козац. війська (див. *Реєстрові козаки*);

2) адм.-тер. і військ. одиниця в *Правобережній Україні*; полковим містом був Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*). Як військ. підрозділ оформився, імовірно, бл. 1625 і став одним із 6 (найдавніших) реєстрових полків. Першим його полковником був Т.*Федорович*. Згодом цю посаду зайняв Филоненко, під його проводом полк брав активну участь у *польсько-російській війні 1632—1634* на боці *Речі Посполитої*.

Нас. К.п. підтримувало повстання під проводом Т.Федоровича (1630—31), П.*Бута* (1637), Я.*Острянина* та Д.*Гуні* (1638), національно-визвол. війну укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*, *Корсунська битва 1648*).

За умовами *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* К.п. став одним із 16 полків *Гетьманщини*. Тоді в полку було 19 сотень і налічувалося 3472 козаки. 1654 у складі полку було 5105 козаків. Крім старих сотенних центрів (за винятком Ситників, нині село Корсунь-Шевченківського р-ну), сотні розміщувалися у *Стеблеві*, *Богуславі*, *Звенигородці*, Синиці, Медвині (нині обидва села Богуславського р-ну Київ. обл.), Водяниках і Тарасівці (нині обидва села Звенигородського р-ну), Кальниболоті (нині смт Катеринопіль Черкас. обл.), Гуляйполі (згодом — Златопіль, нині в складі м. *Новомиргород*), Капустяній Долині, В'язовці, Млієві (нині обидва села Городищенського р-ну), Деренковці і Сахнівці (обидва села нині Корсунь-Шевченківського р-ну; усі Черкаської обл.).

Під час укладання *Білоцерківського договору 1651* частина козаків К.п. підняла повстання (див. *Білоцерківське повстання козаків 1651*), яке приборкав Б.*Хмельницький*.

У трав.—черв. 1658 полк брав участь у придушенні антиурядових виступів, очолюваних «кошовим гетьманом» Я.*Барабашем* і полтав. полк. М.*Пушкарем*.

К.п. відігравав активну роль у подіях часів Руїни (див. *Громадянські війни в Україні другої половини 1650-х — першої половини 1660-х років*), виступаючи з позицій держ. незалежності України, був учасником *Конотопської битви 1659*.

Тут не раз проводилися козац. ради (зокрема, *Корсунська рада 1632*, *Корсунська рада 1657*).

Заг. занепад Гетьманщини під час Руїни, розорення 1675—78 Корсуня рос., польс. та турец. військами, внутр. усобиці призвели до запустіння К.п. Його жителі почали переселятися в *Лівобережну Україну*. Цей процес посилився після укладання *Бахчисарайського миру 1681* та *«Вічного миру» 1686*, ухвалення сеймом Речі Посполитої 1699 постанови щодо правобереж. *козацтва*.

К.п. був одним з найактивніших під час національно-визвол. повстання 1702—04. 1711—12 став важливим опорним центром гетьмана П.*Орлика*. Після поразки П.Орлика 1712 полк було ліквідовано урядом Речі Посполитої.

Полковниками К.п. були: І.Шангірей, С.Мрозовицький (Н.*Морозенко*), Л.*Мозиря*, М.Івахнюк, Б.Кільдій, М.Стадниченко, М.Нестеренко, Г.*Гуляницький*, С.Дубина (наказний), Я.Петренко, І.Дуб'яга, Д.Трутина (наказ-

ний), І.Креховецький, Т.Оникієнко, К.Михалевський, С.Сухаренко (наказний), Я.Улізко, Г.Гуляницький, Ю.Липнянський, Г.Пододня, Г.Ульяновський, Ковшеванський (наказний), С.Бут, Ф.Кандиба, І.Гладкий, М.Соловій, Г.Шийко, І.*Яненко-Хмельницький*, С.Трушенко (наказний), І.Губаренко, Т.Филоненко, З.*Іскра*, Андронік (Андрій) Кандиба, С.Нестеренко.

Літ.: *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate, vol. 1—2. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1978; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995; *Мицик Ю., Степенькін С.* Корсунщина козацька. Корсунь-Шевченківський, 1997.

Ю.А. Мицик.

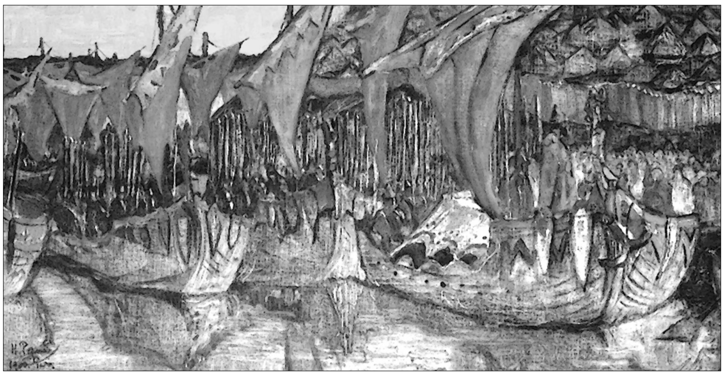
КО́РСУНСЬКИЙ ПОХІ́Д ВОЛОДИ́МИРА СВЯТОСЛА́ВИЧА. 987 було підписано угоду між вел. кн. київ. *Володимиром Святославичем* і візант. імп. *Василієм II*, за якою Володимир Святославич мав надавати військ. допомогу Василію II проти повсталих у *Візантії* феодалів, а Василій II після хрещення Володимира мав віддати йому в дружини свою сестру *Анну*. Після того, як рус. воїни допомогли Василію II здолати ворогів, той порушив гол. умову договору з Володимиром — відмовив йому в шлюбі зі своєю сестрою. Тоді князь вирішив силою примусити імператора дотриматися обіцяного. Він завдав удару по одному з найвразливіших місць імперії, центрові її панування в Криму — м. Херсон (ін. назва — Корсунь; антич. *Херсонес Таврійський*). Навесні 989 рус. військо облягло Херсон і після тривалої облоги здобуло його. Падіння Херсона означало для Візантії втрату Криму, що був однією з житниць імперії, а також контролю над пн. частиною Чорного моря. Не сподіваючись відвоювати місто в рус. вел. князя, імператор спішно відіслав Анну до Херсона, де Володимир восени 989 урочисто взяв із нею шлюб. Навесні 990 Володимир із Анною прибув до *Києва* і незабаром по тому почав запроваджувати *християнство* на Русі (див. *Хрещення Київської Русі*). У *«Повісті временних літ»* опис подій, пов'язаних з переговорами Володимира з Василієм II, а також облогою й здобуттям Херсона і запровадженням на Русі християнства, зведено в одну літописну статтю під 988; насправді, однак, ці події в цілому тривали 3 роки. Г.Васильєвський і В.Розен, виходячи з датування згаданих середньовічними хроністами астрономічних явищ, що спостерігалися в дні облоги Володимиром Святославичем Херсона, встановили, що місто було здобуто між 7 квітня і 27 липня 989.

Літ.: *Розен В.Р.* Император Василий Болгаробойца. СПб., 1883; *Талис Д.Л.* Из истории русско-корсунских политических отношений в IX—X вв. В кн.: Византийский временник, т. 14. М., 1958; *Poppe A.* Ruś i Bizancuim w latach 986—989. «Kwartalnik Historyczny», 1976, z. 1.

М.Ф. Котляр.

Похід Володимира на Корсунь. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

Червоні вітрила. Похід Володимира на Корсунь. Картина роботи художника М. Реріха. 1900. Оригінал зберігається в Державній Третьяковській галереї. Москва, РФ.

«КО́РСУНСЬКИЙ ЧАСО́ПИС» — щорічник *Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.* Виходить від 1994. На його сторінках публікуються наук. розвідки, *джерела історичні* та науково-популярні матеріали з історії переважно Корсунщини, а також *Черкаської області* й Середньої *Наддніпрянської України.* Значна увага приділяється дослідженням *Корсунського полку*, біографій його полковників і сотників, місц. родів, зокрема Даниловичів, висвітленню *Жовтоводської битви 1648*, подій з життя Корсуня (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) за доби Руїни. На сторінках часопису вперше опубліковано докази про перебування гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного* в *Стеблеві*, тут побачили світ, зокрема, документи Корсунської полкової канцелярії 17—18 ст., документи роду *Кандибів*, статейний список моск. посла до Трансильванії (істор. область на Пн. Румунії) І.*Желябузького* 1657, свідчення про *Коліївщину* 1768, опис Правобережної Наддніпрянщини 18 ст. франц. художника Ж.-А.*Мюнца.*

Ю.А. Мицик.

КО́РСУНЬ — 1) назва до 1944 м. *Корсунь-Шевченківський*;

2) назва в руських літописах м. Херсон (див. *Херсонес Таврійський*).

КО́РСУНЬ, Корсунь Київський — давньорус. місто. Вперше згадується в *Київському літописі* під 1172: у записі говориться про зупинення біля К. лукоморських *половців*, що йшли на *Київ*. Ідентифікується з городищем в урочищі Замчище в межах сучасного м. *Корсунь-Шевченківський*, при впадінні р. Корсунка в р. Рось (прит. Дніпра). Досліджена археологами тер. тутешнього укріпленого городища становить бл. 2 га, культ. шар на ньому сягає 1,5 м і містить, поряд з ін. залишками тогочасних речей, гончарну кераміку рубежу 10—11 — 1-ї пол. 13 ст. Зі сх. від укріпленого городища в давньорус. часи розміщувалося неукріплене селище.

За припущеннями істориків і археологів, заснування К. пов'язано з будівничою діяльністю або вел. кн. київ. *Володимира Святославича* на рубежі 10—11 ст., або, що більш імовірно, його сина *Ярослава Мудрого* в 2-й третині 11 ст. За повідомленнями *«Повісті временних літ»*, саме Ярослав Мудрий збудував укріплену лінію по р. Рось (див. *Змієві вали*). Місто названо на честь кримського м. Херсон (літописний Корсунь; див. *Херсонес Таврійський*), в якому, за однією з версій, хрестився Володимир Святославич.

Наприкінці 11 — на поч. 12 ст. навколо К. були розселені союзні рус. князям тюркські племена *клобуків чорних*. Протягом 12 ст. К. входив до складу Пороської волості *Київської землі* з центром у м. *Торчеськ*. У 12 ст. належав до резервного земельного фонду київ. князя (з цього фонду київ. князь роздавав землі князям значних центрів *Київської Русі* в обмін на їхню участь у спільній обороні *Руської землі* від кочівників — т. зв. причастіє; див. *Колективного сюзеренітету концепція*). Так, до 1195 К. разом з містами Треполь (нині с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл.), *Канів* і *Богуслав* (усі в складі Торчеської волості) тримав зять київського кн. *Рюрика Ростиславича* — волин. кн. *Роман Мстиславич*, потім на вимогу владимиро-суздальського князя *Всеволода Юрійовича* ці міста в Романа Мстиславича були відібрані. Пізніше Торчеськ було передано зятеві Всеволода Юрійовича — Ростиславу Рюриковичу, а К. та ін. міста волості були підпорядковані *посадникам* Всеволода Юрійовича. Після *монголотатарської навали* (1240) життя в К. припинилося.

Колишня тер. К. знову була заселена наприкінці 16 ст.

Літ.: *Довженок В.И.* Городища и селища на Роси и Росаве (По материалам разведки 1954 г.). В кн.: Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 5. К., 1955; *Його ж.* Сторожевые города на юге Киевской Руси. В кн.: Славяне и Русь. М., 1968; *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1980; *Рычка В.М.* Формирование территории Киевской земли (IX — первая треть XII в.). К., 1988; *Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв.: Свод археологических памятников. М., 1996.

А.Г. Плахонін.

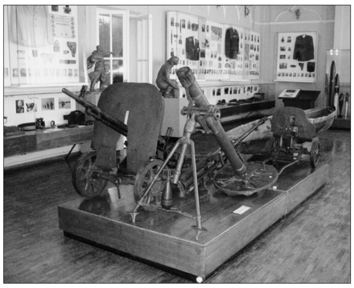
КО́РСУНЬ-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944, Корсунська операція 1944 — наступальна операція *Першого Українського фронту* та *Другого Українського фронту* (командуючі, відповідно, — генерали армії М.*Ватутін* і І.*Конєв*), здійснена в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* 24 січ. — 17 лют. 1944. У ході цієї операції було ліквідовано угруповання гітлерівських військ на Корсунському виступі (що утворився в результаті *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—1944* і *Кіровоградської наступальної операції 1944*) та створено сприятливі умови для остаточного визволення *Правобережної України*. У зарубіжній історіографії розглядається як частина стратегічної наступальної операції рад. військ на Правобереж. Україні «Черкаський котел». Угруповання противника в зоні Корсунського виступу складалося з 9 піх. д-зій, 1-ї танк. д-зії СС «Вікінг», моторизованої бригади СС «Валлонія», окремого танк. батальйону і 6 дивізіонів штурмових гармат зі складу 1-ї танк. та 8-ї армій групи армій *«Південь»* (команд. — ген.-фельдмаршал Е.*Манштейн*). Згідно з задумом Ставки Верховного Головнокомандування, війська 1-го та 2-го Укр. фронтів повинні були завдати зустрічних ударів по військах противника в заг. напрямку на *Звенигородку*, оточити й ліквідувати Корсунське угруповання. До операції залучалися війська 40-ї армії, *Двадцять сьомої армії*, 6-ї танк. армії й частини сил *Другої повітряної армії* 1-го Укр. фронту та *Четверта гвардійська армія*, *П'ятдесят третя армія*, *П'ятдесят друга армія*, *П'ята гвардійська танкова армія*, *П'ята повітряна армія*, 5-й гвард. кавалерійс. корпус 2-го Укр. фронту, а також 10-й винищувальний авіакорпус Протиповітряної оборони СРСР. На гол. напрямах ударів було створено перевагу над противником за чисельністю військ — у 1,7 раза, артилерії — 2,4, танків і самохідних артилер. установок — у 2,6 раза, в авіації деяка перевага була на боці ворога. Операція відбувалася в складних умовах ранньої відлиги та негоди. 24 січ. війська 2-го Укр. фронту перейшли в наступ передовими загонами, а 25 січ. — осн. силами. 26 січ. почали наступ війська 1-го Укр. фронту. Переборюючи запеклий опір ворога, рад. війська 28 січ.

Корсунь-Шевченківський. Ліногравюра художника Г. Малакова. 1970.

«Корсунь-Шевченківська битва 1944». Художники В. Парчевський, І. Ефроїмсон, В. Мокрожицький. Діорама. Фрагмент. 1969.

Музей історії Корсунь-Шевченківської битви. Один із залів музею. Фото 2008.

Зразки радянської військової техніки періоду Другої світової війни на майданчику біля Музею історії Корсунь-Шевченківської битви. Фото 2008.

з'єдналися в районі Звенигородки. В оточенні опинилися, за рад. джерелами — бл. 80 тис., за зарубіжними, у т. ч. нім., джерелами — 40—60 тис. солдатів та офіцерів. До 3 лют. було створено внутрішній і зовнішній фронти оточення. Значну допомогу рад. військам надавали партизани та місц. нас., вони брали участь у бойових діях, створенні оборонних укріплень, транспортуванні боєприпасів і продуктів, наданні допомоги пораненим воїнам тощо. До бойових частин були призвані польовими військкоматами або вступали добровільно багато місц. жителів, чимало з них загинули на завершальному етапі операції. Гітлерівське командування не раз робило спроби вивести з «котла» оточені війська. Для їх деблокування були зняті з ін. ділянок фронту 8 танк. і кілька піх. д-зій. Але всі контрудари були відбиті. Кільце оточення з кожним днем ставало все щільнішим. 8 лют. рад. командування запропонувало оточеним військам капітулювати. Але ця пропозиція була відкинута. 11 лют. противник знову почав наступ на зовн. фронті оточення з р-нів Ризине (нині село Звенигородського р-ну) та Єрки (нині с-ще міськ. типу Катеринопільського р-ну) на *Лисянку*. Назустріч їм почали наступ оточені війська, 12 лют. їм вдалося прорватися з р-ну *Стеблева* в р-н с. Шендерівка (нині село Корсунь-Шевченківського р-ну; усі Черкас. обл.). Відстань між оточеним угрупованням і танк. д-зіями противника скоротилася до 10—12 км. Рад. командування перегрупувало частину сил із зовнішнього на внутр. фронт оточення. З метою більш чіткого узгодження дій рад. військ кер-во ними було покладено на командування 2-го Укр. фронту. В ніч на 17 лют. оточені нім. війська трьома колонами рушили з Шендерівки на прорив кільця оточення. Цей удар прийняли на себе війська 27-ї та 4-ї гвардійської армій, їх підтримували льотчики 5-ї повітряної армії. Групі танків і бронетранспортерів противника вдалося прорватися, саме ж угруповання, що було оточене в р-ні Корсуня (з 3 трав. 1944 — *Корсунь-Шевченківський*), 17 лют. перестало існувати. За рад. історіографією, у Корсунь-Шевченківській битві противник втратив бл. 55 тис. солдатів і офіцерів, понад 18 тис. були взяті в полон. Згідно з оперативними зведеннями та бойовими донесеннями військ *вермахту*, кількість тих, хто вийшов з оточення, становила від 26 до 32—35 тис.

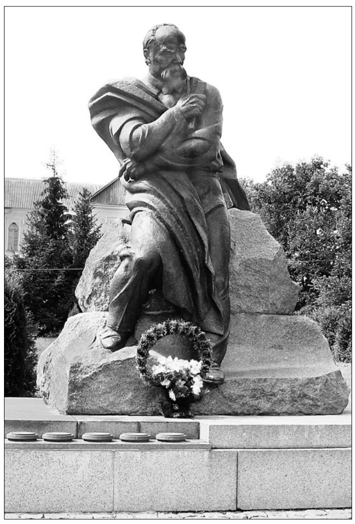
За виявлені в Корсунь-Шевченківській операції подвиги та мужність 23 частинам і з'єднанням 1-го та 2-го Укр. фронтів присвоєно почесні найменування «Корсунських», 6 — «Звенигородських». Тисячі солдатів і офіцерів були нагороджені орденами та медалями, 86 присвоєно звання Героя Рад. Союзу. У м. Корсунь-Шевченківський 1945 відкрито Музей Корсунь-Шевченківської битви, у місцях найбільш запеклих боїв встановлено пам'ятники та обеліски, об'єднані в Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс (нині в складі *Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника*).

Літ.: Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., ч. 3. М., 1958; *Грылев А.Н.* Днепр—Карпаты—Крым. М., 1970; Корсунь-Шевченковская битва. К., 1975; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3. К., 1975; Музей Корсунь-Шевченковской битвы: Путеводитель. Днепропетровск, 1976; Советская военная энциклопедия, т. 4. М., 1977; Корсунь-Шевченковская битва. К., 1983; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни. К., 1997; *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). К., 1999; Великая Отечественная война 1941—1945 гг.: Военно-исторический очерк, кн. 3. М., 1999; Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941—1945 рр. К., 2000; *Карель П.* Восточный фронт, кн. 2. Выжженная земля. 1943—1944. М., 2003; Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Корсунь-Шевченківської битви. Корсунь-Шевченківський, 2004.

Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко.

КО́РСУНЬ-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ (до 1944 — Корсунь) — місто *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Рось (прит. Дніпра). Залізнична ст. Корсунь. Нас. 19,0 тис. осіб (2004).

Існує кілька гіпотез щодо походження старої назви міста Корсунь, зокрема, що її першими запровадили ченці, які прибули сюди з крим. міста Херсон (літописна назва останнього — Корсунь; див. *Херсонес Таврійський*), або її запозичили у тюрків, у мові яких є слова «кор», що перекладається як «палаюча», і «су» — «вода».

Корсунь-Шевченківський. Пам'ятник Т. Шевченку. Скульптор Е. Кунцевич, архітектор К. Сидоров. 1999.

Засноване в часи Київської Русі (див. *Корсунь*). 1240 зруйноване монгол. військом (див. *Монголо-татарська навала*).

У 14 ст. ця тер. увійшла до складу *Великого князівства Литовського*. Згідно з умовами *Люблінської унії 1569*, відійшла до *Корони Польської*. 1580 привілей на володіння містом одержали князі *Вишневецькі*. 1584 Корсуню надано *магдебурзьке право*, він стає центром *староства*, тут зводять укріплену війск. фортецю.

Жителі міста брали участь у козац. повстаннях 90-х рр. 16 ст. і 30-х рр. 17 ст. У трав. 1648 військо Б.*Хмельницького* поблизу К. розгромило польс. шляхетське військо гетьманів М.*Потоцького* і

Корсунь-Шевченківський. Стела з багатофігурною композицією на честь перебування в місті Т. Шевченка в 1859. Автор М. Запорожець. Фото 2008.

М.*Калиновського* (див. *Корсунська битва 1648*).

1648—1712 Корсунь — адм. центр *Корсунського полку* (існував від 1625 як полк *реєстрових козаків*). За умовами *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* відійшов до Польщі. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. став одним з опорних пунктів визвол. боротьби на *Правобережній Україні* під проводом С.*Палія*, С.*Самуся* та З.*Іскри*. 1734 і 1750 його жителі брали участь у гайдамацьких повстаннях (див. *Гайдамацький рух*); 1768 під час *Коліївщини* містом оволодів загін М.*Залізняка*.

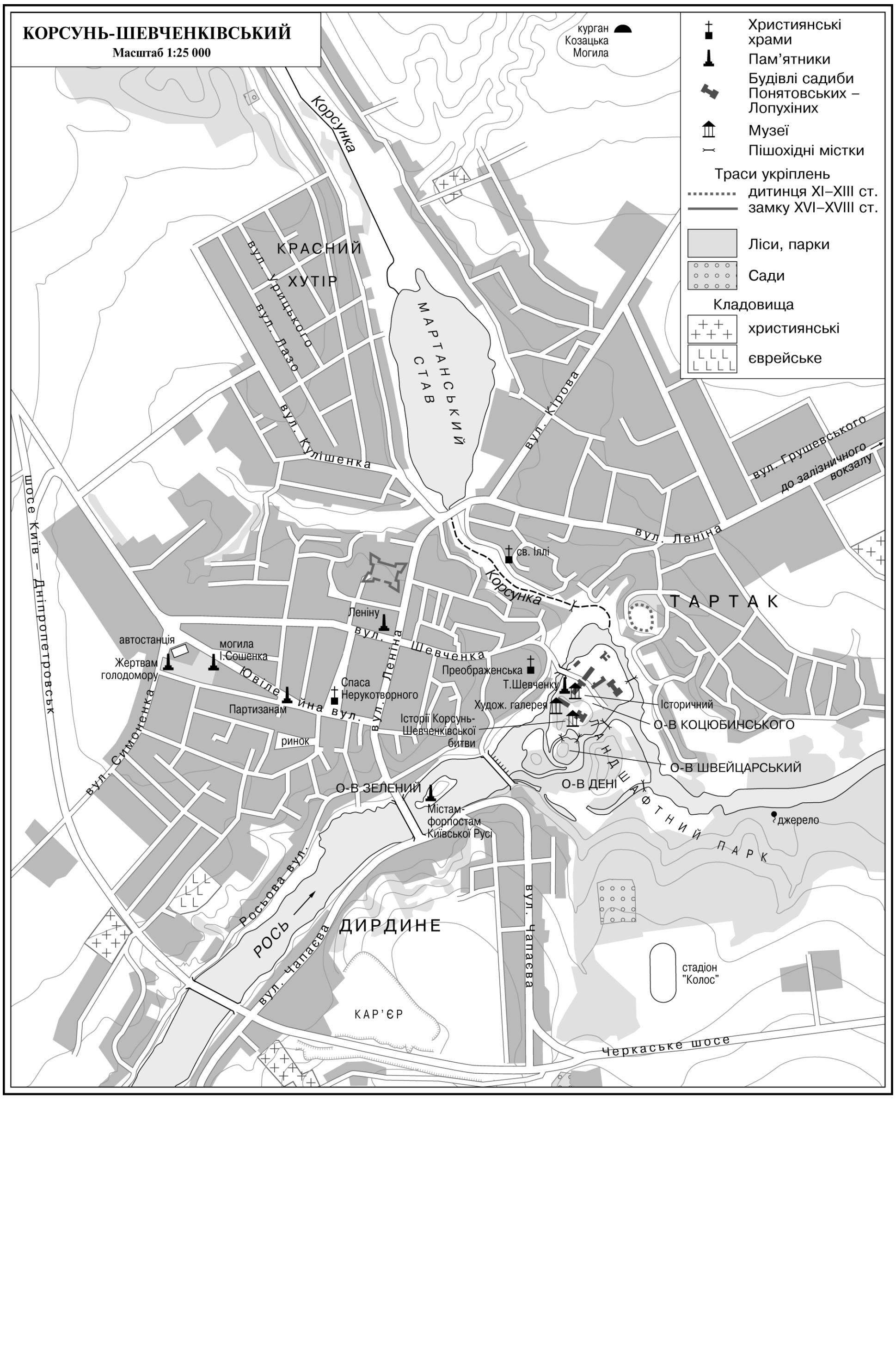
1780 Корсунське староство перейшло до племінника польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського* — кн. С.Понятовського. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) отримало статус містечка Богуславського пов. *Київського намісництва* (від 1797 — *Київської губернії*). 1797 Корсунський маєток викупила рос. казна, і 1799 рос. імп. *Павло I* подарував його кн. П.Лопухіну.

Корсунь над рікою Рось. Гравюра Н. Орди. 1870—1874. У центрі — палац князів Лопухіних-Демидових, ліворуч — в'їзна брама до садиби князів Лопухіних-Демидових.

Від 1846 входив до Канівського пов. Київ. губ. Під час *Київської козаччини 1855* рос. війська вчинили тут жорстоку розправу над учасниками сел. заворушення.

Від 1861 — центр Корсунської волості. 1876 неподалік міста було прокладено залізницю *Київ*—Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*).

Улітку 1918 населення волості виступило проти нім. окупаційного режиму (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), вибухнуло *Звенигородське збройне повстання*.

Від 1932 — у складі *Київської області*, від 1954 — Черкас. обл. Райцентр від 1923.

1934 дала перший струм Корсунська ГЕС.

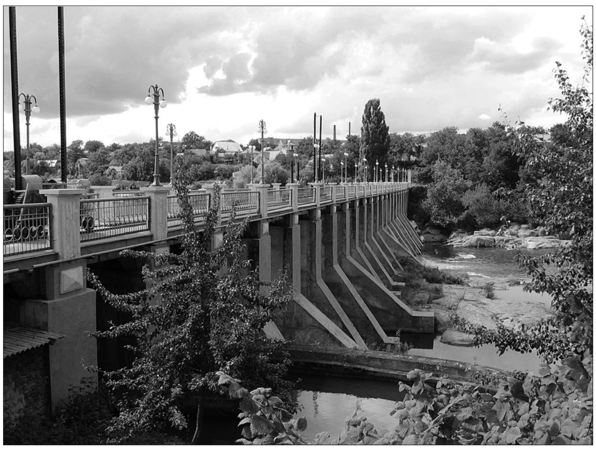
У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був окупований гітлерівцями з 30 лип. 1941 до 14 лют. 1944, у цей час у місті діяла підпільна орг-ція «Комітет-103». Місто було звільнене в ході *Корсунь-Шевченківської операції 1944.*

1994 створений *Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник.*

Окрім пам'яток Корсунь-Шевченківського держ. історико-культ. заповідника, в місті є також: могила-пам'ятник укр. художникові І.*Сошенкові*, місця козац. слави, пам'ятник-погруддя Б.Хмельницькому, дуб, каштан Т.*Шевченка* в дендропарку, стела на честь його перебування тут 1859 та ін.

Літ.: ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1972; *Гибенко В.І.* Корсунь-Шевченківський: Фотонарис. Дніпропетровськ, 1973; Корсунь-Шевченківський: Фотоальбом. К., 1984; Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы: Краткий путеводитель. К., 1984; Малий енциклопедичний словник Корсунщини, т. 1—2. Корсунь-Шевченківський, 2003.

Р.В. Маньковська.

Корсунь-Шевченківський. Корсунська ГЕС. Фото 2008.

Корсунь-Шевченківський. Палацовий комплекс. В'їзна брама. Фото 2008.

Корсунь-Шевченківський. Палацовий комплекс. Господарчий корпус (нині — Історичний музей). Фото 2008.

Корсунь-Шевченківський. Палац. Вигляд з південного сходу. Фото 2008.

КО́РСУНЬ-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК, Національний історико-культурний заповідник у м. Корсунь-Шевченківському. Ств. згідно з постановою КМ України від 8 лют. 1994 «Про державний історико-культурний заповідник у м. Корсуні-Шевченківському Черкаської області» на базі Музею історії Корсунь-Шевченківської битви (див. *Корсунь-Шевченківська операція 1944*). 14 травня 2008 заповіднику, згідно з Указом Президента України, надано статус національного. Він об'єднує заповідні тер. в м. *Корсунь-Шевченківський*, смт *Стеблів*, селах Квітки та Виграїв Корсунь-Шевченківського р-ну. На цій тер. є, зокрема: *городище* 11—13 ст. біля гирла р. Корсунка (прит. р. Рось, бас. Дніпра) в м. Корсунь-Шевченківський, садиби родин Левицьких та Головинських у смт Стеблів, місце остаточного розгрому польс. війська під час *Корсунської битви 1648* біля с. Виграїв. У складі заповідника є об'єкти, внесені до Держ. реєстру нац. культ. надбання: будівлі садиби князів Лопухіних-Демидових, ландшафтний парк, могила І.*Сошенка.* Серед пам'яток заповідника — пам'ятка архри — палацовий ансамбль (палац, триповерховий флігель, в'їзна брама, швейцарський будиночок), збудований наприкінці 18 ст. (архіт. Я.-Д.Ліндсей), перебудований 1830—40 в стилі рос. романтизму; пам'ятка садово-паркового мистецтва 18—19 ст. — ландшафтний парк на о-вах р. Рось, закладений 1783 (архіт. Ж.-А.*Мюнц*) у стилі англ. ландшафтних парків. На тер. парку (97 га) росте бл. 300 видів рослин. У складі заповідника діють: Музей історії Корсунь-Шевченківської битви (1945—57 — Держ. істор. музей); худож. галерея (1977, бл. 500 творів образотворчого та декоративно-вжиткового мист-ва кін. 18 — поч. 21 ст., у т. ч. твори І.Сошенка, І.*Їжакевича*, митців Корсунщини); Істор. музей у м. Корсунь-Шевченківський (1981, експозиція ілюструє історію Корсунщини з найдавніших часів до сьогодення); меморіальний музей К.*Стеценка* у с. Квітки (1959, розташов. у будинку колиш. земської школи, в якій навч. композитор); літ.-меморіальний музей І.*Нечуя-Левицького* в смт Стеблів (1960, розташов. у відновленому будинку, в якому мешкала родина письменника). На держ. обліку в музеях та фондосховищах заповідника є понад 50 тис. одиниць зберігання. Серед них значна кількість предметів, що стосуються подій *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* і *Другої світової війни* в цілому, а також приватні колекції, зокрема, письменника-шевченкознавця П.*Жура*, укр. хореографа В.*Авраменка*, твори худож. М.Прокопенка та ін. Книжковий фонд

наук. б-ки заповідника складає бл. 16 тис. одиниць. Заповідник видає *«Корсунський часопис»*.

На тер. заповідника встановлено пам'ятники І.Нечую-Левицькому, К.Стеценку (скульп. Г.*Кальченко*, архіт. А.Ігнащенко), Т.*Шевченку* (1999, скульп. Е.Кунцевич, архіт. К.Сидоров).

Літ.: Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы: Краткий путеводитель. К., 1984; *Хаврусь С.Л.* Музей І.С. Нечуя-Левицького у Стеблеві: Путівник. Дніпропетровськ, 1988; Сторінки історії. «Корсунський часопис», 1995, № 2; Малий енциклопедичний словник Корсунщини, т. 1—2. Корсунь-Шевченківський, 2003.

П.Я. Степенькіна, О.В. Андрощук.

КОРФ (Korff) **Микола Олександрович** (14(02).07.1834—25(13).11. 1883) — педагог, публіцист, держ. діяч, барон. Н. в м. *Харків*. Початкову освіту здобув у сім'ї Градовських (вони проживали у Воронезькій губ., там діяла домашня школа). Навч. в учбовому закладі Крюммера в м. Верро (Ліфляндська губ.; нині м. Виру, Естонія), а також петербурзькому пансіоні А.Филипова. 1854 закінчив петербурзький Олександрівський ліцей. Почав службу в мінві юстиції, однак через півтора року пішов у відставку. Переїхав у свій маєток Нескучне (Корфове *Катеринославської губернії*), одружився й почав займатися госп-вом, брав участь у *дворянських зборах*. Був учасником підготовки та здійснення в губернії *селянської реформи 1861*. Після *земської реформи 1864* обраний гласним Олександрівського повітового земства, почесним мировим суддею (див. *Мировий суд*), пізніше — головою повітового мирового з'їзду, від 1867 — чл., згодом голова повітової училищної ради в Олександрівську (нині м. *Запоріжжя*). Гол. справою його життя стала освітянська діяльність. Він розробив теор. та практичні положення земської нар. освіти, створив тип однокласної земської школи з 2—3-річним строком навчання, з одним учителем і 3-ма відділеннями в класі. Спеціально для сільс. школи написав посібник «Наш друг» (1871; перевидавався 19 разів, востаннє 1908). 1867—72 відкрив у повіті бл. 100 шкіл, особисто інспектував їх, навчав учителів, провадив зразкові уроки, захищав інтереси нар. школи в друкованих виданнях. Видав 5 підручників та керівництв для сільс. шкіл. Тип створеної ним сільс. школи став зразком для ін. сподвижників нар. освіти і набув поширення в багатьох губерніях. Він був ініціатором проведення з'їздів-курсів для вчителів *народних шкіл* (1867), організовував учительські б-ки. Виступав за навчання дітей їх рідною мовою. За критику офіц. документів, які не передбачали варіативності типів початкової школи, не мав підтримки з боку властей. 1872 виїхав до Швейцарії, оселився в Женеві, писав статті для журналів «Вестник Европы», «Народная школа», «Неделя», «Санкт-Петербургские ведомости», заснував рос. сімейну школу для дівчат. 1880 повернувся на Батьківщину. Займався практичними питаннями нар. освіти (головно — проблемою ліквідації неписьменності) в Маріупольському та Олександрівському повітах. Для цього розробив тип *недільних шкіл*, в яких закріплювалися знання, отримані учнями в початковій школі. Переклав на рос. мову «Руководство к начальному обучению» нім. педагога Ф.Гердера. 1883 видав типовий «Каталог народной библиотеки», який використовувався земствами при організації б-к і читалень (чимало його ідей були реалізовані гуртком харків. педагогів на чолі з Х.Д.*Алчевською*).

Був почесним чл. Петерб. пед. товариства (1870), Моск. комітету грамотності (1871), Женевської АН. Нагороджений золотою медаллю Петерб. к-ту грамотності (1873).

П. у с. Нескучне Олександрівського пов. Катериносл. губернії.

Тв.: Земский вопрос (О народном образовании). СПб., 1867; Из пережитого. Записки... «Русская старина», 1884, № 3—5.

Літ.: *Песковский М.Л.* Барон Н.А. Корф, его жизнь и общественная деятельность. СПб., 1893; *Пискун Г.В.* Барон Н.А. Корф и его педагогическая деятельность. Нижний Новгород, 1914; *Алчевская Х.Д.* Воспоминания о бароне Корфе (1870—1883). «Русская школа», 1916, № 7—9; *Бендриков К.Е.* Н.А. Корф — выдающийся организатор русской народной школы (1834—1883). «Народная школа», 1945, № 12; К 150-летию Н.А. Корфа. «Советская педагогика», 1984, № 8; Немцы Украины. Пилотный сборник. Материалы к энциклопедии «Немцы России», вып. 7. М., 2002.

І.І. Винниченко.

М.О. Корф. Гравюра К. Адта.

КОРЧА́К, комплекс археологічних пам'яток — 14 невеликих слов'ян. поселень 6—7 ст. н. е., а також курганний і ґрунтовий могильники на р. Тетерів (прит. Дніпра) поблизу с. Корчак Житомир. р-ну Житомир. обл. Досліджувався у 20-х, 50—60-х рр. 20 ст. Поселення належать до *празької культури*, мають розміри 100—200 × 30—40 м, розташовані на корінних берегах ріки, порізаних численними ярами. Житла — чотирикутні, близькі до квадратної форми напівземлянки зі стінами стовпової конструкції і печами-кам'янками. Між житлами знаходилися госп. ями-комори. Археол. матеріал представлений ліпним посудом, що складається з горщиків та сковорідок, знайдено залізний серп, ножі, глиняні пряслиця. Мешканці поселень займалися землеробством і скотарством, а також полюванням та рибальством. На одному з поселень (Корчак 7) відкрито дві агломеративні печі, заповнені вугіллям і шматками залізної руди.

Літ.: *Гамченко С.С.* Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха). В кн.: Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. 1. М, 1901; *Баран В.Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972; *Русанова И.П.* Славянские древности VI—VII вв. М., 1976.

В.Д. Баран.

О.В. Корчак-Чепурківський.

КОРЧА́К-ЧЕПУРКІ́ВСЬКИЙ Овксентій Васильович (28(14).02. 1857—27.11.1947) — діяч земської (див. *Земства*) медицини, санітарний лікар, епідеміолог і гігієніст, дослідник історії охорони здоров'я. Дійсний чл. ВУАН (1921; з 1937 — АН УРСР, нині *Національна академія наук України*). Батько Ю.*Корчака-Чепурків-*

Засідання Президії ВУАН. Зліва направо: академіки О. Гольдман, О. Корчак-Чепурківський, О. Палладін. Фото початку 1930-х років.

ського. Н. в м. Костянтиноград (нині м. *Красноград*). Закінчив повітову школу і духовну семінарію. 1877 вступив на природознавче від-ня фіз.-мат. ф-ту Київ. ун-ту, був виключений з нього через рік за участь у студентському русі й висланий з *Києва* під нагляд поліції. 1878 поступив на мед. ф-т Харків. ун-ту, закінчив його 1883. Від 1884 — земський дільничний лікар Костянтиноградського пов. Полтав. губ., з 1889 — земський повітовий санітарний лікар Херсон. пов. Херсон. губ. Творчо розвиваючи ідеї теоретика організації земської медицини М.Уварова, здійснив ґрунтовне санітарно-гігієнічне дослідження Херсон. губ., проводив у губернії санітарно-оздоровчу роботу. Від 1891 завідував губернським санітарним бюро Бессарабського земства (Кишинів; нині столиця Молдови), займався організацією боротьби з епідеміями тифу, дифтерії та холери, запровадив мед. звітність у Бессарабській губернії, видавав щомісячні лікарські хроніки, провів два губернські з'їзди, брав участь у роботі Рос. т-ва лікарів ім. М.Пирогова, був учасником Пироговських з'їздів. Підготував монографію «Материалы для изучения эпидемий дифтерии в России», яку 1898 захистив як дис. в Київ. ун-ті, здобувши наук. ст. д-ра медицини. У монографії було проаналізовано всі доступні джерела, включаючи церк. метричні записи, про епідемії дифтерії в Херсон. повіті 1870—89, що дало змогу виявити закономірну періодичність цих епідемій.

Від 1899 працював у Києві. Спочатку міськ. санітарним лікарем, а згодом — зав. санітарного від. Київ. міської управи. 1907 був звільнений з цієї посади з політ. мотивів. Наук.-практичну діяльність поєднував з пед. роботою. Від 1903 викладав на мед. ф-ті Київ. ун-ту, читав лекції з епідеміології й мед. статистики. Викладав також у Київ. комерційному ін-ті, читав курси соціальної гігієни, фабричної, залізничної, шкільної та харчової гігієни. 1915—17 завідував медико-санітарною частиною Всерос. земського союзу при 8-й армії *Південно-Західного фронту*.

Поряд із проблемами епідеміології розробляв питання заг. санітарного стану країни, природного руху нас., зміни смертності в Києві після запровадження в місті каналізації. Підготував низку праць з історії медицини і санітарії на тер. України та історії відносин між губернськими і повітовими земствами у справі організації земської медицини.

Після створення *Українського державного університету в Києві* став проф. гігієни і деканом його мед. ф-ту, який (факультет) згодом було перетворено на Київ. мед. ін-т.

1921 був обраний дійсним чл. ВУАН, 1928 став її неодмінним секретарем (до 1934). У складі ВУАН організував і очолив кафру нар. здоров'я, основне завдання якої вбачав у розроблянні укр. мед. термінології, зокрема, доклав чимало зусиль до опрацювання і видання укр. мовою «Міжнародної номенклатури хвороб і причин смерті». 1934—38 очолював санітарно-статистичний від. Ін-ту демографії і санітарної статистики ВУАН (див. *Інститут демографічний ВУАН*). Після закриття цього ін-ту працював консультантом в Ін-ті клінічної фізіології АН УРСР (1938—41). Наукову і наук.-орг. роботу поєднував із громад. діяльністю: був чл. Київ. міськ. ради, окружних з'їздів робітн. та сел. депутатів *Київської округи*, чл. ВУЦВК.

П. у м. Київ. Похований на Звіринецькому цвинтарі.

Тв.: Эпидемические вопросы в системе исследования санитарного состояния населения России. «Общественно-санитарное обозрение», 1886, № 2; Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1899 год. Херсон, 1890; Дифтерит в Херсонском уезде. «Сборник Херсонского земства», 1891, № 11; О номенклатуре отчетности и упрощении медицинской отчетности земских врачей. Доклад на IV Пироговском съезде. М., 1891; Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии, вып. 1. Кишинев, 1893; О пригодности метрических данных о смертности для целей изучения эпидемий сельского населения России. Доклад на VI Пироговском съезде. К., 1896; Материалы для изучения эпидемий дифтерии (эпидемиологии) в России, вып. 1. Херсон, 1898; Отношение между губернским и уездными земствами в деле организации земской медицины. «Вестник гигиены», 1900, № 1; Изменение смертности в г. Киеве со времени введения в нем канализации. Доклад 5-му водопроводному съезду в Киеве марте месяце 1901 г. К., 1902; Проект обязательных постановлений по постройке жилых помещений в г. Киеве. Труды общества Киевских врачей за 1903—1904 гг.; Войны и эпидемии. «Русский врач», 1904, № 16; Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени. «Труды общества Киевских врачей», 1905; Їжа та здоров'я людини. К., 1927; Номенклатура хвороб. Латинсько-українські назви хвороб та російський покажчик до них. К., 1927; Основні етапи будування у розвитку вищої медичної школи в Києві за перше десятиліття існування радянської влади на Україні. «Українські медичні вісті», 1928, № 9/10.

Літ.: Корчак-Чепурковский Авксентий Васильевич. В кн.: Большая медицинская энциклопедия, т. 14. М., 1930; *Каган С.С.* Видатний санітарний діяч України — академік О.В. Корчак-Чепурківський. К., 1965; Корчак-Чепурківський Овксентій (Оксен) Васильович (Розширенний іменний покажчик). В кн.: Надія Суровцова: Листи, кн. 1. К., 2001; *Власенко С.В.* Діяльність О.Корчака-Чепурківського в період Українського відродження (1905 р. — 20-ті рр. XX ст.). «Охорона здоров'я України», 2007, № 1(25).

В.С. Стешенко.

КОРЧА́К-ЧЕПУРКІ́ВСЬКИЙ Юрій Овксентійович (15.12.1896—20.06.1967) — демограф, статистик, один з фундаторів сучасної укр. демографії й демографічної статистики. Син О.*Корчака-Чепурківського*. Н. в м. Кишинів (нині столиця Молдови). 1913 закінчив Київ. комерційне уч-ще і вступив до Київ. політех. ін-ту, навчання, однак, було перерване у зв'язку з початком *Першої світової війни*. 1917 поступив на юрид. ф-т Укр. нар. ун-ту (згодом — *Український державний університет в Києві*, але невдовзі, 1918, через закриття юрид. ф-ту залишив навчання і переїхав до *Кам'янця-Подільського*, де допомагав проф. С.*Остапенку* у виданні книги «Курс статистики і демографії». 1920 повернувся до *Києва* і поступив на соціально-екон. ф-т Київ. ін-ту нар. г-ва, закінчив його 1922, отримавши спеціальність інж.-економіста.

Початок його наук. діяльності збігся з періодом становлення і розвитку в УСРР демографії. У той час у країні діяли два демографічні центри — від. демографії ЦСУ УСРР і Демографічний ін-т ВУАН. Спершу, від груд. 1921, він був статистиком в *Ін-*

Ю.О. Корчак-Чепурківський.

ституті демографічному ВУАН, 1923—25 — асистентом каф-ри статистики цього ж ін-ту та викл. у Кооп. ін-ті.

1925—28 працював у ЦСУ УСРР в *Харкові*, підготував і опублікував низку праць із проблем статистики природного руху населення в УСРР, зокрема монографію «Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР 1925—1926 рр.», у якій проаналізував і вдосконалив методику вимірювання смертності й середньої тривалості життя і на цій основі побудував відповідні таблиці, що стали досконалим інструментом таких вимірювань і були першими таблицями смертності в СРСР, які охоплювали дані як про міське, так і про сільс. населення.

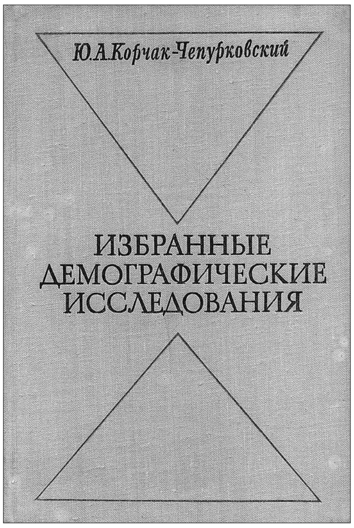
1928—33 — працював на каф-рі нар. здоров'я ВУАН у Києві, брав активну участь у дослідженнях Демографічного ін-ту. Зробив значний внесок у розробку двох унікальних збірників стат. матеріалів із природного руху нас. України за 1867—1914 і санітарної статистики України за 1876—1914. Здійснив дослідження смертності населення в чотирьох найбільших містах України — Києві, Харкові, *Одесі* та *Дніпропетровську*, вивчав вплив показників смертності від туберкульозу на показники середньої тривалості життя населення України. Роботу на каф-рі нар. здоров'я поєднував з участю в дослідженнях Всеукр. ін-ту охорони материнства і дитинства (1932—34 був зав. його стат. від.) і Всеукр. ін-ту соціаліст. охорони здоров'я (1932—35 керував його кабінетом методики мед. статистики). Розробив методичні засади вибіркового вивчення захворюваності колгоспників, детально проаналізував стан обліку і статистики в закладах охорони материнства і дитинства, обґрунтував напрями їх удосконалення. Вивчав питання смертності від злоякісних новоутворень у різних соціальних групах нас. капіталіст. країн, а також питання смертності жінок у зв'язку з їх генеративною функцією.

1929—31 працював над монографією «Відтворення населення Української СРР» (т. 1), в якій виклав основи і методики дослідження відтворення населення. 1934 завершив монографію «Огляд відтворення населення УСРР за 1925—1928 рр.», у ній на базі всіх наявних на той час стат. матеріалів проаналізував питання шлюбності й народжуваності, а також смертності в різних соціальних групах, у т. ч. питання смертності чоловіків за професіями, причини смерті міськ. і сільс. населення. Розробив методики побудови таблиць народжуваності й плідності, які використовуються як інструмент вимірювання інтенсивності й структури дітородної діяльності жінок, а також розрахунку узагальнених показників відтворення населення.

21 жовт. 1938 був заарештований за безпідставним звинуваченням у належності до «антинародної контрреволюційної і шпигунської організації» (підставою для цих звинувачень стало його наук. відрядження до Німеччини), а також за участь «у боротьбі на ідеологічному фронті та шкідництві» і засуджений до ув'язнення на 5 років у Карагандинському таборі *Гулагу*. Від берез. 1944 до черв. 1945, згідно з директивою НКВС Казах. РСР, працював «по вільному найму в примусовому порядку» економістом Карагандинського табору Гулагу НКВС Казах. РСР, а від осені 1945 до жовт. 1946 — старшим економістом у Виправно-трудовій колонії № 4 Гулагу НКВС Узб. РСР у Самарканді. Від жовт. 1946 — лікар-аналітик та зав. наук.-методичного бюро Самаркандського обласного від. охорони здоров'я. 1947—49 написав 10 наук. робіт, присвячених аналізові санітарного стану та стану охорони здоров'я нас. у м. Самарканд. Удруге заарештований 21 верес. 1949 «за належність до контрреволюційної націоналістичної організації та пропаганду антирадянських націоналістичних ідей» і засуджений до безстрокового (довічного) заслання на поселення в Красноярському краї. У берез. 1950 відправлений етапом до м. Красноярськ у розпорядження місц. управління Мін-ва держ. безпеки і поселений у с-щі Тура Евенкійського нац. округу (нині смт Тура — центр Евенкійського автоном. округу, РФ). Перебуваючи на засланні, підготував огляд стану охорони здоров'я в Евенкійському нац. окрузі за 1950. 29 червня 1954 звільнений. Повернувся до Самарканда, але влаштуватися там на роботу не зміг. Цього ж року розробив методику вимірювання впливу окремих причин смерті на рівень смертності нас. у працездатному віці.

Від лип. 1955 працював на тимчасовій роботі зав. від. статистики Моск. клінічної дитячої лікарні ім. І.Русакова.

1958 повернувся до Києва. Від осені цього року працював у Ін-ті організації економіки с. госп-ва Акад. с.-г. наук УРСР, пізніше — недовго в Раді з вивчення продуктивних сил України АН УРСР. Перебуваючи на пенсії і тяжко хворіючи, не полишав наук. діяльності, ділився своїми знаннями з молодим поколінням демографів. 1959 написав роботу про смертність і тривалість життя нас. Української РСР 1958—

Корчак-Чепурковский Ю.А. «Избранные демографические исследования». М., 1970. Обкладинка.

59, підготував кілька статей, зокрема присвячених перспективним розрахункам нас. з використанням комбінованої таблиці доживання і вікової інтенсивності міграцій, а також вимірюванню впливу рівня смертності в різних вікових групах на зміни показників середньої тривалості життя.

Загалом опублікував понад 70 наук. праць. Незавершеною залишилася монографія «Основні питання методики перспективних розрахунків населення».

Підтримував тісні наук. зв'язки з від. демографічних досліджень Ін-ту економіки АН УРСР.

П. у м. Київ. Похований на Звіринецькому цвинтарі.

Після його смерті у від. демографічних досліджень Ін-ту економіки АН УРСР підготовлено до публікації його вибрані твори та кілька підбірок матеріалів з його домашнього архіву.

Тв.: Місто й село у смертності Наддніпрянської України. В кн.: Демографічний збірник. Праці Демографічного інституту ВУАН, т. 4. К., 1926; Рух населення УСРР перед світовою війною. В кн.: Природний рух населення України в 1924 р. з оглядом природного руху населення перед світовою війною. «Статистика України», № 106, т. 4, серія 1: Демографія, вип. 3. Х., 1927; Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР 1925—1926. Х., 1929; Смертність у 4-х найбільших містах УСРР у 1923—1929 рр., вип. 1. К., 1930; Як вкорочує життя туберкульоза на Україні. «Профілактична медицина» (Х.), 1931; Смертність з лихих новотворів у різних соціальних групах капіталістичного суспільства. «Журнал медичного циклу ВУАН», 1932, т. 2, вип. 3; О таблицах рождаемости и плодовитости. «Гигиена и санитария», 1937, № 4; Перспективные исчисления населения с применением комбинированной таблицы доживаемости и повозрастной интенсивности миграции. В кн.: Проблемы демографической статистики. М., 1966; Влияние смертности в разных возрастах на увеличение средней продолжительности жизни. В кн.: Изучение воспроизводства населения. М., 1968; О методике и технике перспективных расчетов населения. «Демографические тетради» (К.), 1969, вып. 1; Избранные демографические исследования. М., 1970; Методика обчислення таблиць доживання за місяцями першого року життя. «Демографічні дослідження» (К.), 1970, вип. 1; Розрахунок темпу зростання кількості і вікового складу тих, що живуть у стабілізованому населенні з постійним рівнем міграції (на прикладі м. Києва). Там само, 1970, вип. 1; Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки. Там само, 1975, вип. 3; Подружність і народжуваність у жінок УРСР. Там само, 1979, вип. 4; Смертність населення (розділ неопублікованої роботи «Короткий огляд репродукції людності УСРР»). Там само, 1980, вип. 5; Перспективні обчислення людності УСРР на 1932—1937 рр. Там само, 1996, вип. 18; Таблицы доживаемости и средней продолжительности жизни для населения Украинской ССР за 1958—1959 годы. К., 1996.

Літ.: *Пискунов В.П., Стешенко В.С.* Юрий Авксентьевич Корчак-Чепурковский. В кн.: *Корчак-Чепурковский Ю.А.* Избранные демографические исследования. М., 1970; *Палій Т.* Спогади про Юрія Овксентійовича Корчака-Чепурківського. «Демографічні дослідження» (К.), 1997, вип. 19; Листування з Юрком Корчаком-Чепурківським. В кн.: Надія Суровцова: Листи, кн. 1. К., 2001; Корчак-Чепурківський Георгій (Юрій, Юрко) Овксентійович (Розширений іменний покажчик). Там само.

В.С. Стешенко.

КО́РЧЕВ. Корчев — середньовічне місто на крайньому сході Керченського п-ва (нині його тер. є частиною тер. м. *Керч*). Деякий час було одним із двох найбільших міст у складі *Тмутороканського князівства* поряд із *Тмутороканню.*

Місто здавна населяли різноманітні народи — нащадки найдавнішого ірановомовного нас., косоги, яси, греки. Згодом, очевидно, через важливість відрізку *шляху «із варягів у греки»* по Керченській протоці, почалося освоєння берегів протоки і заселення Корчева русами (див. *Русь*). Поступово місто перетворилося на своєрідний форпост *Київської Русі* на пд.

Керч. Церква Іоанна Предтечі. 10—13 ст.

Візант. історик *Лев Діакон* в оповіді про відступ вел. князів київ. *Ігоря* 941 та *Святослава Ігоровича* (бл. 968—70) після їх походів на *Візантію* писав про Тмутороканське князівство, використовуючи давню істор. назву цієї землі — *Боспор Кімерійський*, — як про рус. територію, навіть вважав його батьківщиною росів. Менш вірогідною вважається згадка в слов'ян. редакції *«Житія Стефана Сурозького»* (15 ст.) про захоплення Корча русами під проводом кн. *Бравліна* в кін. 8 чи на поч. 9 ст. (це джерело історики не вважають цілком достовірним).

Слово «Корчев» є в написі на плиті, що датується 11 ст. (т. зв. *Тмутороканський камінь*) і була знайдена 1792 на Таманському п-ові. Напис сповіщає про те, що року 1068 кн. Гліб міряв море по льоду від Корчева до Тмутороkані. Важливим джерелом історії присутності русів у Корчеві є також одна з 5 свинцевих печаток з ім'ям Ратибора (приблизно 1079—81), знайдена на тер. пізньої фортеці *Єнікале* (сх. частина Керчі, над Керченською протокою). Ратибор до 1081 виконував обов'язки *посадника* вел. кн. київ. *Всеволода Ярославича* в Тмуторокані. Його печатки було знайдено також у *Києві*, на Таманському п-ові та біля *Севастополя.* Оскільки тер., де була знайдена печатка в Керчі, значно віддалена від центру міста (16—18 км), можна припустити, що середньовічне місто мало кілька самостійних осередків, включно із торгово-воєнним, розташованим біля переправи через протоку. Поряд знаходяться такі істор. місця-переправи через Боспор, як поселення епохи бронзи Кам'янка (*кам'янська культура*) та антич. місто *Порфмій.*

Від центр. частини колиш. Корчева (неподалік підніжжя г. Мітридат на березі Керченської протоки) збереглася церква Іоанна Предтечі — хрестово-купольний храм. Завдяки археол. дослідженням поряд із церквою відкрито середньовічні будівлі та вулиці, переважна більшість останніх зорієнтована в напрямку до храму.

Вважається, що від кін. 11 ст. Тмутороканське князівство як політ. утворення перестає існувати. Проте культ. руська присутність у зоні протоки ще тривалий час залишалася актуальною. Це, очевидно, й спричинило те, що араб. географ ал-*Ідрісі* (1159) називає Керченську протоку «гирлом руської ріки» і згадує м. Руска над протокою. Така само назва міста є і в договорах візант. імператорів Мануїла I Комніна (1143—80) та Ісаака II Ангела (1185—95, 1203—05) з генуезцями 1169 і 1192.

Літ.: *Якобсон А.Л.* Крым в средние века. М., 1973; Людина і довкілля: Антологія, кн. 1: Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. К., 1995; Давня історія України, т. 3. К., 2000.

О.Є. Кислий.

КОРЧЕ́СЬК (нині м. *Корець*) — місто *Волинського князівства*, порубіжне з *Київською землею*. Розташов. на р. Корчик (прит. Случі, бас. Дніпра). Уперше згадується в *Київському літописі* під 1150 у розповіді про конфлікт *Юрія Долгорукого* (тоді вел. кн. київ.) та волин. кн. *Ізяслава Мстиславича*. Місто було добре укріплене. Збереглося його *городище* трикутної форми (довжина по периметру бл. 200 м), оточене валами й ровами, що з'єднувалися з р. Корчик. Археологічно практично не досліджене.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985.

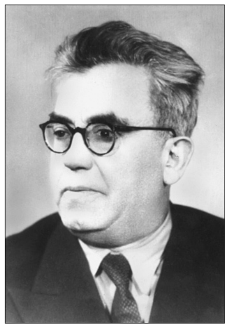
М.Ф. Котляр.

КОРЧМА́Р Яків Ісакович (19.11.1904—10.11.1973) — історик. Канд. істор. наук (1940). Н. в м. *Овруч*. У роки *громадянської війни в Україні 1917—1921* від 1919 до 1921 служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Після звільнення зі служби працював на комсомольській роботі. Від 1924 навч. в миколаїв. профтехшколі, а потім був направлений до житомир. парт. школи. По закінченні парт. школи 1924 працював пропагандистом. Від 1927 (і до 1931) продовжив навчання в Київ. ін-ті соціального виховання. Працював у системі нар. освіти: учитель, директор школи, інспектор райвід. нар. освіти. Від 1934 — аспірант каф-ри історії України Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), з 1937 — доцент цієї ж каф-ри. Співробітничав з Ін-том історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) у підготовці «Нарисів з історії України». З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був евакуйований з *Києва* в центр. області СРСР. Був спочатку доцентом каф-ри історії СРСР Сталінградського, а потім Астраханського пед. ін-тів. Від 1942 до 1945 — учасник війни. Від 1945 працював у Ворошиловградському (1958—70 — Луганському) пед. ін-ті: спочатку доцентом, а з 1947 — зав. каф-ри історії СРСР (до поч. 1950-х був єдиним кандидатом істор. наук в ін-ті). Став організатором істор. освіти у вищій школі на Луганщині. Вивчав укр. історію 19 — поч. 20 ст., зокрема, історію вугільно-металургійної пром-сті та робітн. руху в Донбасі в 1860—90-х рр.

Тв.: Историческая хронология. Ворошиловград, 1955; Наукова робота на кафедрі історії Луганського педінституту. «УІЖ», 1958, № 6; Виникнення металургійних заводів на Україні в XIX ст. Там само, 1960, № 6; 1961, № 2.

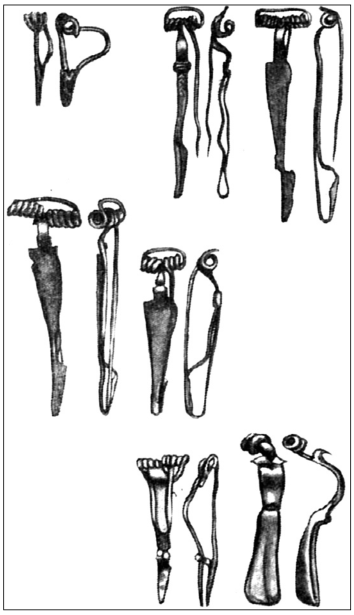
Літ.: Корчмар Яків Ісакович (некролог). «УІЖ», 1974, № 3.

А.О. Климов, О.В. Ясь.

Я.І. Корчмар.

КОРЧУВА́ТЕ, могильник — пам'ятка *зарубинецької культури*, частина поховань могильника належить до підгірцівської к-ри. Відкритий 1937 у с-щі Корчувате (нині в межах м. *Київ*) і досліджений 1940—41. На пл. 45 тис. м^2 знайдено 103 поховання (89 трупоспалень і 14 трупопокладень). Рештки трупоспалень зарубинецької к-ри розташов. в ґрунтових ямах чи безпосередньо на дні, чи в глиняних урнах, або — і так, і так (на дні ями — і на землі, і в урні; т. зв. змішані поховання). У похованнях знайдено глиняний посуд і бронз. прикраси (фібули, підвіски), залізні ножі, скляні та пастові намистини, кістки тварин (рештки жертовної їжі). Могильник датується 2 ст. до н. е. — 1 ст. н. е.

Корчуватський могильник. Фібули.

Літ.: *Самойловский И.М.* Корчеватовский могильник. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1959, № 70.

Л.Є. Скіба.

КОРШ Федір Євгенович (укр. псевд. — Хведір Корж; 04.05 (22.04).1843—01.03(16.02).1915) — філолог, перекладач, поет. Акад. Петерб. АН (1900), дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*, чл. Копенгагенського філол. т-ва, Угро-фінського т-ва (Фінляндія), почесний чл. Петерб., Київ., Новорос. та ін. університетів, Рос. археол. ін-ту в Константинополі та моск. Румянцевського музею. Н. в м. *Москва* в сім'ї літератора, перекладача, дир. б-ки Румянцевського музею (нині — Рос. держ. б-ка), близького знайомого Т.*Шевченка* Є.Корша (1810—97). З дитячих літ захоплювався вивченням іноз. мов (під кінець життя знав бл. 40 мов і діалектів). Літ. діяльність почав з 1860. Закінчив пансіонат Р.Циммермана (1859) та зі званням кандидата історико-філол. ф-т Моск. ун-ту (1864). Був залишений професорським стипендіатом із класичної філології. 1866 удостоєний стипендії ім. Т.Грановського. 1868 захистив магістерську дисертацію лат. мовою на тему: «De versu Saturnio» («Про сатурнійський вірш») і був зарахований на вчену службу до *Московського університету*. 1868—70 перебував у наук. відрядженні в Німеччині, *Австро-Угорщині* та Італії. 1870—72 — викладач каф-ри грец. словесності, згодом — викл. каф-ри римської словесності Моск. ун-ту. 1877 після захисту дис. на те-

Ф.Є. Корш.

му: «Способы относительного подчинения: Глава из сравнительного синтаксиса» на ступінь д-ра римської словесності обраний екстраординарним проф., а 1882 — ординарним проф. цієї каф-ри. З 1890 — проф. класичної філології Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*). 1892 повернувся до Москви: відновив працю на каф-рі класичної філології в Моск. ун-ті (викладав до 1901) і водночас обійняв посаду ординарного проф. перської філології Лазаревського ін-ту сх. мов, яку не залишав до кінця життя. З 1893 — заслужений проф. Моск. ун-ту. З грудня 1893 — чл.-кор. Петерб. АН по розряду класичної філології і археології (історико-філол. від-ня), з січ. 1900 — ординарний акад. по від-ню рос. мови і словесності. Очолював Східну (з 1887) і Слов'янську (з 1892) комісії Моск. археол. т-ва, Комісію для редакції укр. перекладу Євангелія (з 1905), Комісію з видання творів О.Пушкіна при від-ні рос. мови і словесності Петерб. АН (з 1906), Т-во слов'ян. к-ри (з 1908), Комісію зі складання діалектологічної карти Росії Петерб. АН (1909). Входив до однієї з масонських лож (див. *Масонство*).

П. у м. Москва. Похований на Введенському кладовищі Донського монастиря.

К. — представник школи порівняльно-істор. мовознавства, засновником якої був його колега, наставник і друг Ф.Фортунатов. Розвиваючи ідеї цієї школи, К. доповнив порівняльно-істор. дослідження мов істор.-типологічним аналізом не лише споріднених, а й не споріднених мов. З цих позицій він вивчав класичні (античні), індоєвроп., тюркські, фіно-угор. та слов'ян. мови, аналізував літературу і муз. к-ру (насамперед муз. ритміку) різних народів. Зокрема, розвиваючи теорію віршування і теорію перекладу, досліджував античне, давньоіндійське, перське, тюркське і слов'ян. віршоскладання. Класичними стали його дослідження істор. пам'яток давньорус. мови: *«Слова о полку Ігоревім»*, «Повести о Горе-Злосчастии», «Слова о хитроумном Хмелю» та ін. Він довів ритмічний, віршований характер «Слова о полку Ігоревім», здійснив актуальний і сьогодні аналіз тюркських запозичень (тюркізмів) у цій пам'ятці. Багато історико-літ. робіт К. присвячені критичному аналізові текстів класичних авторів (Гесіода, Софокла, Еврипіда, Квінта Горація Флакка, Публія *Овідія* Назона, Тіта Макція Плавта та ін.). В останні роки життя особливу увагу приділяв творчості О.*Пушкіна*, М.*Гоголя* та Т.*Шевченка*. Праці К. у сфері слов'янознавства охоплюють проблеми етимології, істор. фонетики і граматики, історії рос. мови й діалектології, порівняльної граматики слов'ян. мов, рос. літ., фольклору і міфології. Він також відомий як перекладач з класичних, європ. і сх. мов. Писав вірші укр. та рос. мовами.

К. блискуче знав укр. мову і літ., постійно виявляв інтерес до проблем укр. к-ри, історії, мови, захищав право укр. народу на нац. розвиток і рідну мову. Був ініціатором підготовки (разом з П.Фортунатовим і О.*Шахматовим*) відомої доповіді-записки «Про скасування утисків друкованого малоруського слова» («Об отмене стеснений печатного малорусского слова») (1905). 1906—07 разом з О.Шахматовим висунув кандидатуру І.*Франка* в дійсні члени Петерб. АН, що, однак, не знайшло підтримки у влади і консервативного академічного загалу. Очолював Ювілейні к-ти (1911 і 1914) з відзначення 50-річчя від дня смерті Т.Шевченка і 100-річчя від дня його народження; на ювілейних засіданнях виступав з доповідями. Був особисто знайомий з М.*Грушевським*, А.*Кримським*, С.*Петлюрою* та ін. укр. діячами.

Тв.: Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса. М., 1877; Универсалы Петра Великого к буджацким и крымским татарам. «Древности восточные», 1893, т. 1, № 3; Основное время в ритмике. «Филологическое обозрение», 1898, т. 15, кн. 1; Римская элегия и романтизм. М., 1899; Избранные оды Горация. М., 1900; О русском народном стихосложении. СПб., 1901; Каменец-Подольские армяно-татарские документы Центрального архива Киевского университета: Крымская жалованная грамота конца XVII в. «Древности восточные», 1901, т. 2, № 2 (обидві); О русском правописании. СПб., 1902; Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве. (Заметки к исследованию П.М. Мелиоранского). СПб., 1904; Опыты окончания «Русалки». В кн.: Пушкин и его современники: Материалы и исследования, т. 1, вып. 3. СПб., 1905; Происхождение десятисложного стиха южных и западных славян. СПб., 1905; Введение в науку о славянском стихосложении. СПб., 1907; Голос из партии 17-го октября. М., 1907; Повесть о горе и злочастии, как горезлочастие довело молодца во иноческий чин. СПб., 1907; О некоторых бытовых словах, заимствованных древними славянами из так называемых урало-алтайских языков. СПб., 1909; Слово о полку Игореве (Исследование и текст). СПб., 1909; До історії українського осьмискладового вірша. «ЗНТШ», 1910, т. 96; О комизме Гоголя. В кн.: Гоголевские дни в Москве: 1899—1909. М., 1910; Памяти Т.Г. Шевченко. «Утро России», 1911, № 6; К спору об украинской культуре. «Украинская жизнь», 1912, № 2; «Шевченко серед поетів слов'янства». В кн.: Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченка. М., 1912 (укр. і рос. мовами); Украинский народ и украинский язык. «Известия Общества славянской культуры», 1913, т. 2, кн. 1; Украинцы и Австрия. «Украинская жизнь», 1913, № 2; Дещо про нову теорію вийстя вкраїнського народу. «Україна», 1914, № 3; Дещо про вийстя вкраїнської народності. «ЗНТШ», 1914, т. 117—118; Тарас Григорьевич Шевченко (1814—1914). Его литературное и общественное значение. «Русские ведомости», 1914, № 46; Персидские лирики X—XV вв. М., 1916.

Літ.: *Варнеке Б.В.* Памяти Ф.Е. Корша. Одесса, 1915; *Ефремов С.А.* Ф.Е. Корш и украинство. «Украинская жизнь», 1915, № 3—4; Памяти Ф.Е. Корша (Из личных воспоминаний А.Ф.Саликовского). Там само; *Петлюра С.* Памяти Ф.Е. Корша — друга украинцев. «Русские ведомости», 1915, № 39; *Шахматов А.А.* Федор Евгеньевич Корш. Пг., 1915; *Грушка А.А.* Федор Евгеньевич Корш: Некролог. М., 1916; *Гордлевский В.А.* Ф.Е. Корш и востоковедение. Пг., 1917; *Дмитриев Н.К.* Федор Евгеньевич Корш. М., 1962; *Тимошенко П.Д.* Ф.Є. Корш і українська мова. В кн.: Питання історії та культури слов'ян, ч. 2. К., 1963; *Богданов А.И.* Федор Евгеньевич Корш. Ашхабад, 1982; *Баскаков Н.А., Баскаков Ник.А.* Академик Ф.Е. Корш в письмах современников. М., 1989.

І.Б. Усенко.

К.Ю. Коршак.

КОРША́К Кирило Юхимович (літ. псевд. — О.Лан; 12.05.1897—22.12.1937) — археолог і поет. Н. в с. Дирдин (нині село Городищенського р-ну Черкаської обл.) в сел. родині. Закінчив Черкаську учительську г-зію, суспільно-екон. від. ф-ту профосвіти Київ.

ін-ту нар. освіти (1929) та аспірантуру при Київ. істор. музеї та Археол. музеї ВУАН (1932). У 1932 захистив дис. з археології. Ще до переїзду в *Київ* працював учителем на Черкащині. 1932—34 — співробітник Археол. музею ВУАН, 1934—37 — наук. співробітник *Інституту історії матеріальної культури АН УСРР—УРСР*.

Брав участь у розкопках поселення *трипільської культури* 1934, 1936—37 в с. Халеп'я (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.) та 1935 скіф. курганів (див. *Скіфи*) в м. *Нікополь*. Був фахівцем з питань економіки сусп-в епохи енеоліту (див. *Мідно-кам'яний вік*) та *бронзового віку* на укр. землях.

Автор збірок поезій «Отави косять» (1928), «Назустріч сонцю» та «Долоні площ» (обидві — 1930). Писав народною, добірною мовою, вважався майстром сільс. та міськ. пейзажів. Був чл. Спілки сел. письменників *«Плуг»*, потім — *Всеукраїнської спілки пролетарських письменників*. Уже з часу появи перших його поетичних публікацій його творчість стала об'єктом офіц. критики.

1934 репресований. Через 3 роки страчений. Реабілітований посмертно 1960.

Тв.: Вибрані поезії. Черкаси, 1997.

Літ.: *Лисенко І.* Як спалах метеора. В кн.: Поезії видіння осяйне. К., 2002; *Михайленко О.Г., Лошицький О.* Належить до негайного виконання (Слідча справа Кирила Коршака). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВС—КДБ», 1997, № 1/2.

І.М. Лисенко.

КО́РЬЮС Міліца (справжнє прізвище Коріус; 18.08.1909—26.08.1980) — оперна співачка (колоратурне сопрано), кіноактриса. Н. в м. *Варшава* в сім'ї Артура Коріуса, естон. офіцера рос. армії. Жила в Росії та Україні. Вірогідно, вчилася вокалу в *Києві*, у відомої співачки і педагога Олени Муравйової (на стіні квартири останньої серед фотографій її відомих вихованок було й фото К.). Легко пройшла конкурс, оголошений хоровою капелою *«Думка»*, і 8 лют. 1927 була прийнята до її складу. Вже 26 і 27 лют. цього ж року виступила перед відвідувачами київ. ярмарки,

М. Корьюс у ролі Карли Доннер у фільмі «Великий вальс». 1938.

перед студентами вузів; 6 берез. брала участь у концерті для Шевченківської трудової школи В.*Дурдуківського*. У складі капели виступала в театрах і концертних залах в *Москві*; 14 берез. 1927 — учасниця Шевченківського концерту в Большому театрі в присутності членів уряду УСРР і Й.*Сталіна*. Після тріумфального успіху капела здійснила гастрольну подорож до Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*) і по містах України. До репертуару капели входили твори М.В.*Лисенка*, П.*Козицького*, Л.*Ревуцького*. Після двох років праці в «Думці» виїхала до Естонії, де продовжила професійну освіту в рос. педагогів В.Меломи і С.Мамонтова, виступала в Таллінні та Нарві. Одружившися з інж. Куно Фельшем, разом з ним і новонародженою донькою Меліссою виїхала до Німеччини. Як солістка Магдебурзької, а згодом Берлінської опери здобула славу кращого колоратурного сопрано Німеччини. Виступала у *Відні*; 1936 була запрошена зніматися в голлівудській стрічці «Великий вальс» франц. кінорежисера Жюльєна Дювів'є в гол. ролі оперної співачки Карли Доннер — вигаданої натхненниці Й.Штрауса. Одночасно співала в Метрополітен-опера. Фільм вийшов на екрани 1938, мав феноменальний успіх в усьому світі (у *СРСР* — по війні, як «трофейний») і був номінований на «Оскара» за 3-ма категоріями (отримав нагороду за операторську роботу). Після виходу у світ цього кінофільму, в титрах якого прізвище гол. акторки було написано «Корьюс», це написання її прізвища стало основним. Блискуча кар'єра К. перервалася через автокатастрофу (Мексика, 1940), після якої співачка залишилася кульгавою на все життя. Через каліцтво лише зрідка виступала із сольними концертами в США і Канаді, але багато записувалася на платівки. На поч. 1970-х рр. рад. фірма «Мелодія» випустила дві довгограючі платівки із записами оперних арій (Дж.Верді, Г.Доніцетті, Дж.Россіні, Л.Деліба), неаполітанських пісень та «Солов'я» О.Аляб'єва в її виконанні.

М. Корьюс.

П. в м. Сільвер-Сіті (шт. Каліфорнія, США).

2005 її донька Мелісса Уеллс (посол США в Естонії 1998—2001) сприяла випуску 4 компакт-дисків із записами арій і дуетів з опер, популярних пісень і вальсів Й.Штрауса у виконанні своєї матері.

Літ.: Олена Муравйова: Спогади. Матеріали. К., 1984; *Рудник В.* Киевлянка из «Большого вальса». «Независимость», 2000, 10 марта; *Анатольєв В.* Киянка з «Великого вальсу»: Саме в нашій столиці починався шлях до слави голлівудської кінозірки. «Президентський вісник», 2001, 20—26 січ.; *Абліцов В.* Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. К., 2007.

В.Г. Абліцов, Г.П. Герасимова.

КОРЯ́К Володимир Дмитрович (справжні прізв. та ім'я — Блумштейн Волько; 14(02).01.1889—22.12.1937) — літературознавець і критик. Проф. (1925). Н. в м. *Слов'янськ* у сім'ї купця. 1909 уперше виступив зі статтями, присвяченими питанням укр. літератури. 1915 за участь у соціалдемократ. гуртках був засланий у Тургайський край (Казахстан), де перебував до лют. 1917. Від 1917 належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*, від 1919 — до *Української комуністичної партії (боротьбистів)*, з 1920 — чл. КП(б)У. 1919—20 працював у системі Наркомосу УСРР, 1921—24 — у ж. «Шляхи мистецтва», газ. «Вісті». 1925—36 — проф. Харків. ін-ту нар. освіти (з 1933 — Харків. ун-т; нині *Харківський національний університет*), зав. каф-ри історії укр. літератури Ін-ту Тараса Шевченка (з 1933 — НДІ Тараса Шевченка;

А.Й. Кос-Анатольський.

нині *Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України*). Брав участь у діяльності літ. орг-ції *«Гарт»* та *Всеукраїнської спілки пролетарських письменників*. Під час *літературної дискусії 1925—1928* був одним із гол. опонентів М.*Хвильового*. Один з організаторів Спілки рад. письменників України. Праці: «До брами» (1913), «Українська державність і нова роль “Просвіт”» (1918), «Тарас Шевченко» (1919), «Нарис історії української літератури» (1925), «Життя Тараса Шевченка» (1929), «Нарис історії української літератури» (т. 1—2, 1925—29), «Селянський Бетховен. Творчість В.Стефаника» (1929), «В боях: Статті і виступи. 1925—1930» (1933) та ін.

30 верес. 1937 виключений з КП(б)У як «буржуазний націоналіст, що не побажав роззброїтися проти радянської влади». 1 жовт. був заарештований. В одній із заяв «зізнався» в тому, що вів «контрреволюційну» роботу, й визнав, що заслуговує на покарання.

21 груд. 1937 засуджений до смерті. Наступного дня страчений у м. *Харків*.

Реабілітований 1957.

Літ.: Письменники Радянської України. 1917—1987: Біобібліографічний довідник. К., 1988; Володимир Коряк. «ЛУ», 1991, 19 верес.; З порога смерті. К., 1991; *Кравців Б.* Зібрані твори, т. 3. К., 1994.

П.М. Бондарчук.

КОСА́ГОВ Григорій Іванович (р. н. і р. с. невід.) — рос. військ. діяч 2-ї пол. 17 ст., воєвода, генерал. У серед. 1661 був відправлений до України для допомоги запорожцям І.*Брюховецького* в їхній боротьбі з татарами, що діяли спільно із гетьманом Ю.*Хмельницьким*. Навесні 1663 як стряпчий і полковник очолював рос. *стрільців* та *донських козаків*, відправлених на *Чортомлицьку Січ* для боротьби з козаками гетьмана П.*Тетері*, крим. й ногайськими татарами. Наприкінці 1663 — на поч. 1664 спільно з *кошовим отаманом* І.*Сірком* ходив у похід на фортецю *Перекоп*. Під час антипольс. *правобережного повстання 1664—1665* разом із запорожцями І.Сірка та С.Туровця допомагав повсталим на Брацлавщині й Канівщині. 17—21 квіт. 1664 успішно обороняв від коронних військ С.*Чарнецького* м-ко Бужин (нині у складі с. Тіньки Чигиринського р-ну Черкас. обл.), згодом — м-ко *Сміла*. Від берез. 1665 як *стольник* очолював залогу Кодацької фортеці (див. *Кодак*). Навесні наступного року в умовах посилення антирос. настроїв на Запорожжі був змушений спішно відступити з Кодака, залишивши частину припасів і продовольства. 1670 спільно з укр. полками гетьмана Д.*Многогрішного* брав участь у поході проти прибічників С.Разіна (див. *Разіна Фрола похід 1670*), конфліктував зі старшинами з оточення гетьмана. У ранзі генерала та на посаді коменданта *Кам’яного Затону* керував діями частини рос. військ і запорожців під час Крим. походу 1687 (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). 1688 відправлений на допомогу гетьманові І.*Мазепі* для буд-ва фортець на р. Самара (прит. Дніпра) та проведення воєн. операцій проти татар. Деякий час виконував обов’язки коменданта новозбудованої Новобогородицької фортеці (нині м. *Новомосковськ*).

Дж.: Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел Российской империи, ч. 4. М., 1826; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4—6. СПб., 1864—69; Літопис Самовидця. К., 1971.

Літ.: *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. М., 1899; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1—3. К., 1990—91; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

В.М. Горобець.

КОС-АНАТО́ЛЬСЬКИЙ Анатолій Йосипович (справжнє прізв. — Кос; 01.12.1909—30.11.1983) — композитор, педагог, популяризатор укр. к-ри, громад. діяч. Нар. арт. УРСР (1969), проф. (1973). Н. в м. *Коломия*. 1934 закінчив Львів. консерваторію і деякий час викладав у її філії в м. *Стрий*. 1937 закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту й почав працювати адвокатом у м-ку Залізці (нині с-ще міськ. типу Зборівського р-ну Терноп. обл.). Від 1939 — у *Львові*, працював у гірничій шк., муз. уч-щі, муз.-драм. театрі. В період гітлерівської окупації 1941—44 — концертмейстер театру, давав приватні уроки музики. Від 1944 писав музику до вистав театру мініатюр. Від 1952 — у Львів. консерваторії, голова правління Львів. від-ня Спілки композиторів України і чл. правління Спілок композиторів України та СРСР.

Створив кілька сотень муз. творів, опублікував низку критичних статей з питань музики, літератури, культурно-громад. життя.

Відстоював самобутній розвиток укр. муз. к-ри, популяризував її серед місц. інтелігенції та студентства. Написав кілька листів до парт. та рад. органів про звільнення і реабілітацію композитора Вас.*Барвінського*, спорудження пам’ятника М.В.*Лисенку* в *Києві*, на захист укр. к-ри. Сприяв організації у Львові хору хлопчиків, чол. хору, оркестру нар. інструментів тощо.

Депутат ВР СРСР (1970, 1978), Львів. обласної ради нар. депутатів (1956). Лауреат Держ. премії СРСР (1951), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1980). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора.

П. у м. Львів.

Творча спадщина К.-А.: опера «Назустріч сонцю» (1957, 2-га ред. «Заграва», 1959); балети «Хустка Довбуша» (1951), «Сойчине крило» (1956), «Орися» (1964, 2-га ред. 1967); оперета «Весняні грози» (1960); симфонічні твори, інструментальні ансамблі, кантата «Давно те минуло» (слова Т.*Шевченка*, 1969), ораторія «Від Ніагари до Дніпра» (1969), поема «Львівська легенда» (1970), пісні, романси, в т. ч. «Ой ти, дівчино, з горіха зерня» (слова І.*Франка*, 1956), «Сміються, плачуть солов’ї» (слова О.*Олеся*, 1958), «Чом, чом, земле моя» (слова К.*Малицької*, 1967), «По діброві вітер віє» (слова Т.Шевченка, 1979), «Хвала рукам, що пахнуть хлібом» (слова І.Мельника, 1974) та ін., музика до театральних вистав, обробки нар. пісень.

Літ.: *Терещенко А.К.* Анатолій Кос-Анатольський. К., 1986; Митці України. К., 1992; Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали, т. 2. К., 1996.

Т.Ю. Галайчак.

КОСА́НОВЕ, Косанівський могильник. Розташов. на околиці с.

Косанове Гайсинського р-ну Він. обл. Досліджений 1961—64: на площі бл. 1000 м² розкопано 39 трупопокладень та 82 трупоспалення; окрім решток небіжчиків, у могильних ямах знайдені також горщики, миски, глеки, вази, скляні келихи, намиста, фібули, пряжки, гребені тощо.

Могильник датується серед. 3 — поч. 5 ст. За особливостями поховань й інвентаря належить до *черняхівської культури*. Його створили, очевидно, представники східногерм. культурно-етнічних утворень, що з писемних джерел відомі як готський племінний союз (див. *Готи*).

Літ.: *Кравченко Н.М.* Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961—1964 гг.). «Материалы и исследования по археологии СССР», 1967, № 139; *Petrauskas O.V.* Die Gröberfelder der Ĝernyachov-kultur Kosanovo und Gavrilovka. Eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestaflungsitten und etnokulturellen Besouderheiten. «Berichteder Römisch-Germanische Kommission», 2003, вd 84.

А.В. Петраускас.

КО́САЧ Михайло Петрович (псевдоніми — Михайло Обачний та ін.; 25(13).07.1869—16(03).10.1903) — математик, фольклорист і письменник. Син П.*Косача* і Олени *Пчілки*, брат *Лесі Українки* й О.*Косач-Кривенюк*. Н. в м. *Новоград-Волинський*. Закінчив Холмську класичну г-зію. Від 1889 навч. в Київ. (фіз. ф-т), потім — Юр'євському (нині — Тартуський) ун-тах. Останній закінчив 1894. Весною 1895 захистив канд. дис. Брав участь у побудові зразкової метеорологічної станції на Всерос. виставці 1896 в Нижньому Новгороді (нині місто в РФ). 1897 здобув ступінь магістра. Викладав у Юр'євському ун-ті (Юр'єв — нині м. Тарту, Естонія), з 1901 — приват-доцент каф-ри фізики і метеорології Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*). Крім того, викладав заг. фізику у ветеринарному ін-ті та в школі тех. т-ва. Автор кількох праць із математики і фізики, зокрема: «Деякі уваги до передбачення погоди Демчинським» і «Положення осьової лінії в електричних циклонах».

Літ. діяльність розпочав перекладами оповідань М.*Гоголя* («Вечори на хуторі біля Диканьки», 1885, разом з Лесею Українкою) та В.*Короленка* («У великодну ніч»), Г.*Сенкевича*, Ф.-Б.Гарта. Входив до літ. гуртка *«Плеяда»*. У журналах «*Зоря*» та «Житє і слово» опублікував низку оповідань: «Різдво під Хрестом Полудневим» (1889), «На огнище прогресу» (1891), «Владарі світу», «Погибель світу», «Сни», «Метелики», «Вовкулаки», «Гість», «Що?», «Нікуди» (усі 1894—97) та ін.

П. у м. *Харків*. Похований на *Байковому цвинтарі* в *Києві*.

Літ.: *Хорунжий Ю., Ісаков С.* Серце, яке жадало дії. «Вітчизна», 1984, № 8; *Денисюк І., Скрипка Т.* Дворянське гніздо Косачів. Львів, 1999.

Б.М. Янишин.

КО́САЧ (Тесленко-Приходько) **Олена Антонівна** (псевдоніми — Зовиця, Е.Ластівка, Олена Ластівка; 21(09).01.1845—09.02.1927) — письменниця, громад. діячка. Сестра П.*Косача*, тітка *Лесі Українки*. Н. в м. Мглин на Чернігівщині (нині місто Брянської обл., РФ). 1877 завідувала притулком для дітей робітників у м. *Київ*. Брала активну участь у народницькому русі (див. *Народництво*). 1879 заарештована у *Санкт-Петербурзі* у зв'язку із замахом на шефа жандармів О.Дрентельна і заслана до м. Пудож Олонецької губ. (нині місто в Карелії, РФ), а 1881 — ще на 5 років до м. Ялуторовськ Тобольської губ. (нині місто Тюменської обл., РФ). Пізніше мешкала в Ризі (нині столиця Латвії) та Києві.

Автор низки гумористичних та істор. віршів і стилізованої під Т.*Шевченка* поеми-билиці «Ганна» (вид. 1881) — про недолю вбогої вдови, в якої загинув синпідпасич. Леся Українка присвятила К. вірші «Надія» і «Забуті слова».

П. у м. Київ. Була похована на *Байковому цвинтарі* (поховання нині втрачено).

Літ.: *Денисюк І., Скрипка Т.* Дворянське гніздо Косачів. Львів, 1999.

Б.М. Янишин.

КО́САЧ Ольга Петрівна — див. *Пчілка* Олена.

КО́САЧ Петро Антонович (01.01. 1842(20.12.1841)—02.04.1909) — юрист, громад. діяч, освітянин. Чоловік Олени *Пчілки*, батько М.*Косача*, *Лесі Українки* та О.*Косач-Кривинюк*, брат О.*Косач*. Н. в м. Мглин на Чернігівщині (нині місто Брянської обл., РФ) у дворянській родині, яка вела свій початок начебто від сербського намісника Боснії і Герцеговини Стефана Косача. Мати — Марія Степанівна з роду Черняхівських. Після смерті матері (3 листоп. 1848) ріс і виховувався під опікою тітки Параски, старшої сестри матері. Навч. в Черніг. г-зії. 1859 вступив до Петерб. ун-ту на мат. ф-т, через рік перевівся на правничий. За участь у студентських заворушеннях виключений з 2-го курсу. Переїхав до *Києва* і вступив до Київ. ун-ту на юрид. ф-т, який закінчив 1864 із ступенем кандидата законодавства. 1865 був призначений секретарем київ. присутствія в сел. справах. 1866 відряджений до м. *Новоград-Волинський* для виконання обов'язків голови з'їзду мирових посередників (див. *Мировий посередник*), згодом затверджений на цій посаді (потім переведений на аналогічну посаду в м. *Ковель*), прихильно ставився до селян і дбав про захист їхніх інтересів.

Ще навчаючись у Києві, став чл. громади (див. *Громади*), працював у *недільних школах*, видавав «метелики» (невеличкі брошури для просвіти нар. мас). Товаришував з М.В.*Лисенком* (видав за свої кошти перший збірник його пісень), М.*Драгомановим*, К.*Михальчуком* та ін. Одружився із сестрою М.Драгоманова Ольгою. Добре знав світ. літературу, був першим критиком і цінителем творів своїх рідних — дружини, доньки, сина (Михайла Обачного — М.Косача), невістки (Грицька *Григоренка* — О. Судовщикової-Косач), фінансував більшість їхніх видань, а також укр. періодичні часописи, альманахи. В його оселях на Волині у с. Колодяжне (нині село Ковельського р-ну Волин. обл.) й Полтавщині на х. Зелений Гай гостювали укр. громад. діячі й письменники І.*Франко*, М.*Лисенко*, М.*Старицький* та ін.

Похований у Києві на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: *Борисюк Т.* Трагедія великого роду. «ЛУ», 1991, 1 серп.; *Денисюк І., Скрипка Т.* Дворянське гніздо Косачів. Львів, 1999.

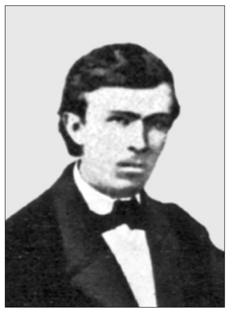
Б.М. Янишин.

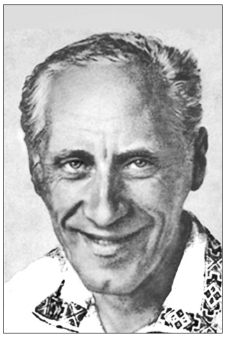
М.П. Косач.

О.А. Косач.

П.А. Косач.

Ю.М. Косач.

КО́САЧ Юрій Миколайович (псевдоніми і криптоніми — Я.Косарич, Г.Рославець, А.Зорянич, Андрій Скиба, Ю.К., К.Ю. та ін.; 18(05).12. 1908—11.01.1990) — прозаїк, поет, драматург, публіцист, ред., перекладач, громад. та політ. діяч. Н. в с. Колодяжне (нині село Ковельського р-ну Волин. обл.). Небіж *Лесі Українки.* Після розлучення батьків з раннього дитинства жив із матір'ю в м. *Ковель.* Учився в Ковельській та Львів. гімназіях. Був чл. *«Пласту»* (опублікував у його виданнях свої перші твори) та Ковельської повітової «Просвіти» (1927 заснував читальню «Просвіти» в Колодяжному; див. *Просвіти*). 1928 вступив на юрид. ф-т Варшавського ун-ту. 1929 входив до літ. групи «Танк».

Цього ж року дебютував оповіданням «Вершник над ланами» (ж. *«Нові шляхи»*). Співпрацював з *«Літературно-науковим вістником»* Д.*Донцова* (1928—29), календарем «Дніпро» (1930—31), журналами «Ми» (*Варшава*, 1933), «Назустріч» (Львів, 1934—36) та ін. За зв'язки з *Українською військовою організацією* 5 листопада 1932 засуджений до року ув'язнення. Від 1933 жив у Парижі (Франція). 1938 отримав 1-шу премію Т-ва укр. письменників і журналістів ім. І.Франка у Львові за збірки новел «Клубок Аріадни», «13-та чота» та історичних оповідань «Чарівна Україна» (остання одержала ще й премію Укр. катол. союзу). Підтримував зв'язки з реж. В.Блавацьким. За часів *Другої світової війни*, за його власними словами, перебував (1943—45) у гітлерівському концтаборі, проте укр. націоналісти звинувачували його в співпраці з нацистами. В окупованій *Галичині* й післявоєн. Німеччині з успіхом ішли його п'єси «Облога» (1943), «Ворог» (1946), «Ордер» (1948). Належав до «Мистецького українського руху». 1949 емігрував до США, редагував літ. газ. «Обрії», пізніше — прорад. ж. «За синім океаном» (1959—64) та ін. видання різних політ. напрямів. Після виходу у світ книги нарисів «Від феодалізму до неофашизму» (Нью-Йорк, 1962) його почала активно друкувати рад. преса, він не раз бував в УРСР (1964, 1973, 1980, 1986 та ін.). Через критику своїх колиш. соратників від нього відвернулася укр. еміграція, а через небажання переїхати в УРСР — і рад. уряд.

Автор понад 30 книжок поезії, прози і драм. творів, понад 2 тис. нарисів, есе, політ. статей і памфлетів у світ. періодиці укр., англ., нім., польс., португальською та ін. мовами. Перекладав з франц. мови (зокрема П.Морана і П.Клоделя).

П. у м. Паиксей (шт. Нью-Джерсі, США).

Тв.: Чорна пані: Новели. Львів, 1932; Сонце в Чигирині: Повість. Львів, 1934; Черлень. Львів, 1935; Дивимось в очі смерті: Повість. Париж, 1936; Мить із Майстром. Париж, 1936; Клубок Аріадни: Новели. Львів, 1937; 13-та чота: Новели. Львів, 1937; Чад: Повість. Львів, 1937; Чарівна Україна: Історичні оповідання. Львів, 1937; Рубікон Хмельницького: Роман. Краків—Львів, 1941; Львів, 1992; К., 2001; Облога. Краків—Львів, 1943; Ноктюрн бе-моль: Новели. Аугсбург, 1945; Вечір у Розумовського: Повість. Регенсбург, 1946; Запрошення на цитеру: Оповідання. Мюнхен, 1946; Ворог. Аугсбург, 1947; День гніву: Роман. Регенсбург, 1947; Те саме. «Дзвін» 1994, № 4; Дійство про Юрія-Переможця. Регенсбург, 1947; Те саме. В кн.: Близнята ще зустрінуться: Антологія драматургії української діаспори. К.—Львів, 1997; Еней і життя інших: Роман. Новий Ульм, 1947; Кубок Ганімеда. Нью-Йорк, 1958; Золоті ворота. Нью-Йорк, 1966; Мангаттанські ночі. К., 1966; Вибране: Поезії. Публіцистика. К., 1975; Лиха доля в Маракайбо: Новели. К., 1976; Літо над Делавером. К., 1980; Сузір'я Лебедя: Роман. Нью-Йорк, 1983; Володарка Понтиди: Роман мого прапрадіда. К., 1987; Кортез і Безталанна. «Сучасність», 1998, № 5; Чарівна Україна: Оповідання. «Київська старовина», 1998, № 4.

Літ.: *Мох О.* Книжки і люди. Торонто, 1953; Дійство Юрія Ході-Хамелеона. «Київ» (Філадельфія), 1959, № 2; *Еліяшевський І.* Лукаві мудрування. «Український самостійник», 1965, № 1; Косач, Вовк, хто далі? «Вісник Органу організації оборони чотирьох свобод України» (Нью-Йорк), 1967, № 9; Новий «прогресист». Там само, 1968; Чому Ю.Косач не вертається на «родіну»? Там само, 1971, № 5; Вітер у потилицю. Там само. № 7/8; *Женецький С.* Чи знеславлювання свого, рідного — чесна праця? Там само, 1974, № 6; *Самчук У.* Планета Ді-Пі: Нотатки й листи. Вінніпег, 1979; *Янів В.* Життя молоді Української Академічної гімназії в перші роки польської окупації. В кн.: *Янів В.* Студії та матеріали до новішої української історії, т. 2. Мюнхен, 1983; *Л.К.О.* Чи останній з роду Рославичів приречений повторити помилку своїх предків? «Сучасність», 1984, № 1/2; Пам'яті Юрія Косача. «ЛУ», 1990, 25 січ.; *Юсип Д.* «...І час каміння збирати». «Дзвін», 1994, № 7; *Агєєва В.* Юрій Косач. «Слово і час», 1995, № 1; *Ревуцький В.* В орбіті світового театру. К.—Х.—Нью-Йорк, 1995; *Кузьміна Н.* Родина Косачів у друкованих виданнях обласного архіву. В кн.: Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури: Тези і матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 24—25 лютого 1996 року, с. Колодяжне на Волині. Луцьк, 1996; Прижиттєві документи і матеріали Лесі Українки та родини Косачів: Каталог-довідник. Луцьк, 1996; *Ревуцький В.* «Ворог» Ю.Косача (До 50-ліття вистави — очима учасників і свідків). «Сучасність», 1996, № 12; *Гайдабура В.М.* Театр, захований в архівах... К., 1998; *Кравчук А.* Родина Косачів у документальних джерелах обласного архіву. «Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки (лесезнавство)», 1998, № 7; *Крушельницька Л.* Автор «Чарівної України» у моїх спогадах. «Київська старовина», 1998, № 4; Листи Юрія Шереха до Оксани Лятуринської (1950). «Сучасність», 1998, № 12; *Ревуцький В.* Після першого прочитання драми Ю.Косача «Кортез і Безталанна». Там само, № 5; *Ротач П.* Розвіяні по чужині. Полтава, 1998; *Тетерина Д.* Життя і творчість Юрія Бойка-Блохина. Мюнхен—К., 1998; *Василенко Р.* Життя у гримі і без (Шляхами діаспори). К., 1999; *Ільницький М.* Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова першої половини XX ст. Львів, 1999; *Гупало С.* Судьба Юрия Косача. «Зеркало недели», 2000, 11—17 марта; *Квіт С.* Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет. К., 2000; *Левчанівська І.* Мої зустрічі з рідними Лесі Українки. В кн.: *Левчанівська І.* Далеке і близьке: Нариси, статті. Луцьк, 2000; Проза про життя інших: Юрій Косач. К., 2003; *Білас Л.* Оглядаючись назад. Львів, 2005; XX сторіччя української поезії. Антологія «Вітчизни». Юрій Косач. (1909—1990). «Вітчизна», 2006, № 1—2.

Г.П. Герасимова.

КО́САЧІ — відомий рід. Згідно з традиційним родоводом К., складеним приблизно у 2-й половині 18 ст., його представники виводили свій початок з часів сербського намісника *Боснії і Герцеговини* **Стефана** Косача, а вже далі — від «шляхтича польської корони» **Петра** Косача зі Стародубщини (найпівнічнішої з укр. істор. земель; нині пд.-зх. ч. Брянської обл., РФ; істор. центр — м. *Стародуб*). Проте деякі дослідники, зокрема О.*Оглоблин*, вказують на факти, що стверджують безпосередньо стародубське походження К., імовірно, з місцевих *козаків* чи *міщан*. Так, один з К. — **Дми-**

тро — був 1715—19 *війтом* у м-ку Погар *Стародубського полку* (нині село Погарь Брянської обл., РФ). Сам Петро Косач, за достовірними відомостями, був стародубським *городничим* за полковництва М.Миклашевського (1690—1706; див. *Миклашевські*) й І.*Скоропадського* (1706—08). Його син **Василь** служив *значковим товаришем* Стародубського полку, асесором стародубського полкового суду й бакланським *сотником* (1732—55). Його онук — **Степан Васильович** (н. бл. 1705) — був писарем стародубського полкового суду (1732), згодом — полковим *осавулом* (1748) та писарем (1757—63), як маршал шляхти погарського повіту брав участь у виборах до *Комісії законодавчої 1767—1768*. Мав кількох синів, з яких відомі **Петро**, **Григорій**, **Василь** і **Федір** (вахмістр у відставці). Петро Степанович 1763 заступив батька на уряді полкового писаря, а 1768—78 виконував обов'язки стародубського полкового судді, відтоді служив *бунчуковим товаришем*, 1782—85 став погарським повітовим суддею, 1784 дістав чин колезького асесора, 1785—89 за обранням дворянства головував у Новгород-Сіверському верхньому земському суді, а 1791—93 служив погарським повітовим *маршалком*. Григорій Степанович був бунчуковим товаришем, 1782 обраний мглинським повітовим маршалком. Василь Степанович деякий час був на військовій службі, але дослужився лише до чина підпоручика, 1790 обраний головою погарського повітового суду.

Окрім погарської лінії Петра Косача, була ще й споріднена з нею мглинська (з м. Мглин на Чернігівщині; нині місто Брянської обл., РФ). Про те, що ці лінії були певним чином споріднені, свідчить обрання Григорія Степановича, правнука Петра Косача, погарчанина, маршалком мглинського повіту. Документальних даних про те, коли відокремилися ці дві лінії, немає. О.Оглоблин вважає, що це, імовірно, відбулося у 1-й пол. 18 ст. Мглинська лінія походить від **Йосипа**, який, можливо, був сином Петра (або Василя Петровича). З документів відомо про **Матвія** (н. бл. 1740), другого сина **Максима Осиповича**, губерніального секретаря, *військового товариша* (1765), абштитованого полкового судді й мглинського війта. Деякі представники цієї лінії Косачів стали визначними діячами укр. літературного та громад. життя 2-ї пол. 19—20 ст. Саме з цієї гілки походив **Петро Антонович** (1842—1909; див. П.*Косач*) і **Олена Антонівна** (1845—1927, заміжня Тесленко-Приходько; див. О.*Косач*). **Антон**, батько Петра, був сином **Матвія**. Петро Антонович був головою з'їзду *мирових посередників* міст *Новоград-Волинський*, *Луцьк*, *Ковель*. Згідно з даними його формулярного списку про службу від 1899, йому належали родовий маєток у Чернігівській губернії (у м. Мглин) та маєток у Колодяжному (471 *десятина*). Дружині Ользі (див. Олена *Пчілка*) належала садиба Зелений Гай на Полтавщині (100 десятин). Усього в їхній сім'ї було 2 сини та 3 доньки. Найбільш знана з них — **Лариса Петрівна** К.-Квітка (1871—1913, літературний псевдонім — *Леся Українка*) — укр. поетеса, письменниця, громадська діячка. Відома як перекладачка й **Ольга Петрівна** *Косач-Кривинюк* (1877—1945). Вченим-математиком був брат Лесі та Ольги — **Михайло Петрович** (1869—1903; див. М.*Косач*). Письменницькі традиції роду Косачів за океаном у 20 ст. продовжував **Юрій Миколайович** (1909—90; див. Ю.*Косач*) — син Миколи Косача, онук Петра Антоновича.

Літ.: *Лазаревский О.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления, т. 1. Полк Стародубский. К., 1888; *Косач М.П.* «Исторический вестник», 1903, т. 94; *Косач П.А.* «Исторический вестник», 1909, т. 116; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1—3. К., 1910; *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка: Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970; *Борисюк Т.* Трагедія великого роду. «Літературна Україна», 1991, 1 серп.; *Денисюк І., Скрипка Т.* Дворянське гніздо Косачів. Львів, 1999; *Оглоблин О.* Матеріяли до родословної Косачів. В кн.: Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка): Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. К., 2004.

Б.М. Янишин.

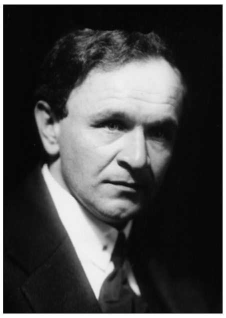
КО́САЧ-КВІ́ТКА Лариса Петрівна — див. *Леся Українка*.

О.П. Косач-Кривинюк.

КО́САЧ-КРИВИНЮ́К Ольга Петрівна (псевд. — Олеся Зірка; 26.07.1877—11.11.1945) — письменниця, перекладачка. Донька П.*Косача* та Олени *Пчілки*, сестра *Лесі Українки*. Н. в м. *Новоград-Волинський*. Закінчила Київ. жін. г-зію А.Дучинської (1897) і стала слухачкою вищих жін. мед. курсів у *Санкт-Петербурзі*, де, крім навчання, клопоталася ред. справами Лесі Українки, перекладала на рос. мову західноукр. новелістів (друкувалася в ж. «Жизнь»). По закінченні мед. курсів (1904) працювала в Україні земським лікарем, учителем укр. мови, бібліотекарем. Після одруження 1904 з М.Кривинюком жила з ним у Празі (нині столиця Чехії), а після народження дитини 1906 переїхала з нею до *Києва*, чоловік залишився у Празі. Від 1910 працювала земським патронажним лікарем для дітей-сиріт у Лоцманській Кам'янці біля Катеринослава (нині в межах м. *Дніпропетровськ*). 1924 вернулася до Києва, працювала вчителькою укр. мови, бібліографом у мед. б-ці.

У різні роки друкувалася в журналах *«Зоря»*, «Дзвінок», «Молода Україна», збірниках «Мати», «Вінок Т.Шевченкові...» Написала мемуарні нариси про свою родину — про матір, батька (не опубл.), сестру — «Повість, що стала драмою» (про дружбу Лесі Українки з О.*Кобилянською*), «Полум'яне серце», «З дитячих років Лесі Українки», «Перебування Лесі Українки в Луцьку», «З моїх споминів». Чимало зробила для збереження й впорядку-

В.С. Косенко.

О.М. Косигін.

вання архівів Олени Пчілки й Лесі Українки, уклала хронологію життя і творчості останньої («Леся Українка. Хронологія життя і творчості»). Перекладала твори І.Тургенєва, Ч.Діккенса, Е.Ожешко, Жорж Санд, Гі де Мопассана, В.Гюго, Г.-К.Андерсена, Р.Кіплінга та ін.

За доби *Другої світової війни* 1944 виїхала до Праги, потім потрапила до табору для переміщених осіб в м. Аугсбург (Німеччина). Перебуваючи у *Львові* під час переїзду до Праги, залишила у М.Деркач архів родини Косачів, який збирала впродовж багатьох років (після війни переданий АН УРСР — нині *Національна академія наук України*).

П. в м. Аугсбург.

Тв.: Леся Українка: Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970.

Літ.: *Одарченко П.* Ольга Петрівна Косач-Кривенюк. Сестра Лесі Українки. В кн.: *Косач-Кривенюк О.* Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970; *Борисюк Т.* Трагедія великого роду. «ЛУ», 1991, 1 серп.; *Денисюк І., Скрипка Т.* Дворянське гніздо Косачів. Львів, 1999.

Б.М. Янишин.

КОСЕ́НКО Віктор Степанович (23(11).11.1896—03.10.1938) — композитор, піаніст, педагог. Проф. (1932). Н. в м. *Санкт-Петербург.* 1898—1914 жив у *Варшаві*, там же навч. музики в польс. піаніста А.Міхаловського. 1915 повернувся в рідне місто і до 1918 навчався у Петрогр. консерваторії. Від 1919 жив в Україні. 1919—28 працював викладачем у Муз. технікумі в *Житомирі*, 1929—34 — у Київ. музичнодрам. ін-ті ім. М.Лисенка, 1934—38 — у Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України імені П.Чайковського*). Виступав як піаніст. У його творчості традиції рос. і західноєвроп. класики поєдналися з досвідом укр. нар. музики. Написав музику: для камерно-інструментального ансамблю (соната для віолончелі і фортепіано, 1923; соната для скрипки і фортепіано, 1927; «Класичне тріо» для скрипки, віолончелі й фортепіано, 1927); для фортепіано (бл. 100 муз. творів, у т. ч. цикл «11 етюдів у формі старовинних танців», «24 дитячі п'єси», 1936); для симфонічного оркестру («Героїчна увертюра», 1932; «Молдавська поема», 1937). Є автором кількох романсів («На майдані», «Мобілізуються тополі», «Пам'яті борців Паризької комуни» та ін.), пісень, хорів, обробок нар. співів. Для його музики притаманні глибокий ліризм, мелодичне багатство, громадян. пафос.

П. у м. *Київ.*

У м. Київ на честь К. відкрито меморіальний музей-квартиру його імені. На його фортепіанну музику написано балет «Світанкова поема» (1973, оркестровка Л.Колодуба).

Літ.: *Довженко В.Д.* В.С.Косенко. К., 1949, 1951; *Фільц О.* Фортепіанна творчість В.С.Косенка. К., 1965; В.С.Косенко у спогадах сучасників. К., 1967; *Гордійчук М.* Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; *Стецюк Р.М.* Віктор Косенко. К., 1974; В.С.Косенко: Спогади. Листи. К., 1975; *Олійник О.С.* Фортепіанна творчість В.С. Косенка. К., 1977; *Її ж.* В.Косенко: Популярний нарис. К., 1989; *Стадільна Я.* Музика чутливої душі. «Голос України», 1996, 29 листоп.

П.М. Бондарчук.

КОСИ́ГІН Олексій Миколайович (21(08).02.1904—18.12.1980) — парт. і держ. діяч доби *СРСР.* Двічі Герой Соц. Праці (1964, 1974). Н. в м. *Санкт-Петербург* у родині робітника. З 15-річного віку служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*). 1921—24 навч. в Ленінгр. кооп. технікумі, потім працював у системі кооперації в Сибіру. 1927 став чл. ВКП(б). 1930—35 навч. в Ленінгр. текстильному ін-ті. Після закінчення ін-ту працював спочатку майстром, а згодом — нач. цеху текстильної фабрики ім. Желябова (Ленінград; нині м. С.-Петербург). 1937, в добу репресій (див. *«Єжовщина»*), був призначений дир. ф-ки «Октябрьская», 1938 — зав. промислово-транспортним від. Ленінгр. обкому ВКП(б) і цього ж року — головою Ленінгр. міськвиконкому. Від 1939 — чл. ЦК ВКП(б). 1939—40 — нарком текстильної пром-сті СРСР. Від квіт. 1940 — заст. голови РНК СРСР, одночасно, з початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945,* — заст. голови Ради з евакуації, 1942 — уповноважений Держ. к-ту оборони в Ленінграді. Від 1943 до 1946 — голова РНК РРФСР. 1946—53 — заст. голови РМ СРСР, одночасно 1948 — міністр фінансів СРСР, 1948—53 — міністр легкої пром-сті СРСР. Після смерті Й.*Сталіна* звільнений з посади заст. голови РМ СРСР і виведений зі складу президії ЦК КПРС, призначений спочатку — міністром легкої пром-сті СРСР, потім — міністром пром. товарів широкого вжитку СРСР. Від кін. 1953 відновлений на посаді заст. голови РМ СРСР. 1956—57 — 1-й заст. голови Держ. екон. комісії РМ СРСР з поточного планування нар. госп-ва (від трав. 1957 — Держ. плановий к-т), міністр СРСР. Від 1957 до 1960 — заст., а 1960—64 — 1-й заст. голови РМ СРСР, одночасно 1959—60 — голова Держплану СРСР.

Після зміщення голови РМ СРСР, 1-го секретаря ЦК КПРС М.*Хрущова* в жовт. 1964 призначений головою РМ СРСР, працював на цій посаді до жовт. 1980. 1965 ініціював проведення екон. реформи, спрямованої на заміну директивних методів управління економікою методами екон. регулювання. Через провал реформи тричі подавав у відставку, яка, однак, не була прийнята. Звільнений з посади у зв'язку з невиліковною хворобою.

Від 1980 — персональний пенсіонер союзного значення.

Депутат ВР СРСР 2—10-го скликань.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Об улучшении управления промышленностью, совершенствовании планирования и усилении экономического стимулирования промышленного производства: Доклад на Пленуме ЦК КПСС 27.09.65 г. М., 1965; Избранные речи и статьи. М., 1975.

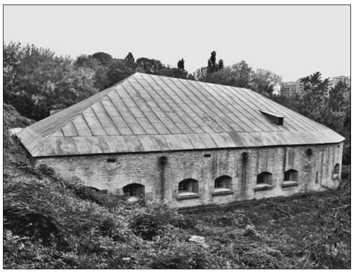
Літ.: *Медведев Р.А.* Личность и эпоха: Политический портрет Л.И. Брежнева, кн. 1. М., 1991; Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923—1991. М., 1999.

В.В. Головко.

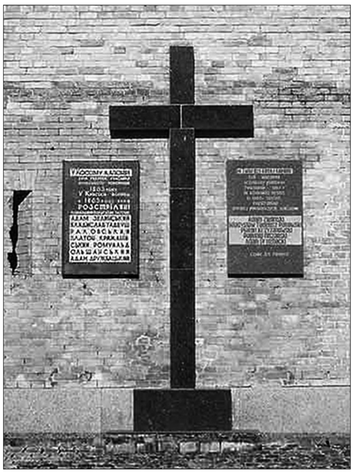
КО́СИЙ КАПОНІ́Р — одна з оборонних споруд Госпітального укріплення *Київської фортеці*, деякий час використовувалася як військово-політична в'язниця, нині має статус пам'ятки-музею. Споруда була зведена 1844—46, а 1863 перебудована під в'язницю: замість 11-ти казематів тут було влаштовано 4 одиночні й 2 спільні камери, 2 карцери та караульне приміщення. В'язницю за її суворий режим і неприступність (за всі роки її діяльності — від 1863 до ліквідації 1918 — тут не

Косий капонір. Вхід до потерни. Фото початку 21 ст.

Косий капонір. Фото 2008.

Косий капонір. Пам'ятні знаки на вшанування розстріляних у Косому капонірі учасників польського повстання 1863—1864 рр. (на меморіальній дошці вказані імена Адама Зелинського, Владислава-Тадеуша Раковського, Платона Крижанівського, Ромуальда Ольшанського, Адама Дружбацького). Фото початку 21 ст.

було зафіксовано жодної втечі) неофіційно називали «Київським Шліссельбургом». Першими її в'язнями стали учасники *польського повстання 1863—1864.* У наступні роки тут утримувалися, зокрема, учасники повстання саперів 1905, вбивця П.*Столипіна* Д.*Богров*, революціонери-більшовики О.*Шліхтер* (1908—09) і Г.*Чудновський* (1917). На тер. в'язниці відбувалися страти: 1863 тут розстріляли командирів польс. повстанських загонів, а 1907 — солдатів-учасників повстання в Сирецьких таборах (за рад. влади на їхню честь встановлено меморіальні знаки).

1930 у К.к. був відкритий історико-революц. музей «В'язниця. Каторга. Заслання» (філія Київ. музею революції, з 1940 філія Держ. істор. музею УРСР). Під час окупації Києва в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* експозицію музею було знищено. Після реставраційних робіт у верес. 1971 у спорудах К.к. відкрито Держ. історико-революц. пам'ятку-музей «Косий капонір». У груд. 1991 її реорганізовано в Історико-архіт. пам'ятку-музей «Київська фортеця». На відміну від рад. часу в експозиції широко представлена військово-історична тематика. 1995—2002 було проведено реставрацію прилеглих до К.к. фортифікаційних споруд, зокрема, капоніру 2-го полігону, який перетворено на виставкову залу.

Літ.: *Гриценко А. та ін.* Косий капонір. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України. Київ, кн. 1, ч. 1. К., 1999.

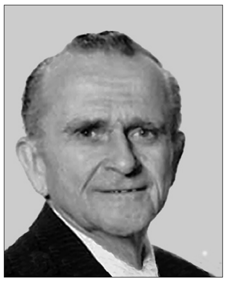
Д.Я. Вортман.

КО́СИК Володимир (н. 26.11. 1924) — журналіст, історик. Н. в с. Залужани (нині село Львів. обл.). Закінчив нар. школу в *Дрогобичі.* Середню освіту здобув після виїзду на еміграцію в Регенсбурзі (Німеччина), а вищу — в Ун-ті Париж-1 (Сорбонна). Докторські дипломи захистив у Сорбонні та в *Українському вільному університеті* у Мюнхені (Німеччина). Одночасно з навчанням працював журналістом у деяких франц. журналах і в пресі укр. діаспори. Від 1962 очолював об-ня українців у Франції. Став засн. і гол. ред. франкомовного ж. «L'Est Europeen» (1962—99). Від 1975 працював викладачем УВУ і Нац. ін-ту сх. мов та цивілізацій Ун-ту Париж-3. Був засн. і гол. ред. інформаційного бюлетеня для франц. преси і політ. кіл «Ukraine — Information» (1985—99). Нині працює гостьовим проф. УВУ і Львів. нац. ун-ту.

Нагороджений однією з найвищих відзнак Франц. Республіки — Oficier de l'Ordre des Arts et des Lettres за цикл франкомовних публікацій про Україну, а також укр. орденом «За заслуги» 3-го ст.

Тв.: Les camps de concentration en URSS. Taipei (Taiwan), 1960 (переклади на китайс., англ., япон. мови); Violation des droits de l'homme en Ukraine et URSS. Paris, 1969; La politique de la France à l'egard de l'Ukraine mars 1917 — février 1918. Paris, 1981 (перевидання укр. мовою); Das Dritte Reich und die ukrainishe Frage. Dokumente 1934—1944. München, 1985; L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. Paris, 1985 (перевид. укр. мовою); Тисячоліття християнства в Україні (988—1988). Брюссель—Лондон, 1987 (переклади на нім., франц., англ., хорватську мови); L'Ukraine et les Ukrainiens. Paris, 1993; Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів, т. 1—4. Львів, 1997—2000 (зібрав і упоряд.); Франція і Україна. Становлення української демократії (березень 1917 — лютий 1918). Львів, 2004.

С.В. Кульчицький.

В. Косик.

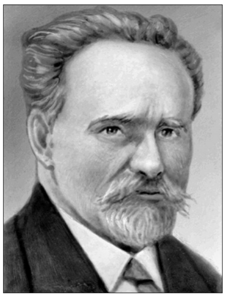
КОСИ́НКА Григорій Михайлович (справжнє прізв. — Стрілець; 29(17).11.1899—15.12.1934) — письменник. Н. в с. Щербанівка (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.) у незаможній сел. родині. В чотири роки навчився грамоти від діда. Змалку працював на цукроварні. Закінчив 2-класну школу в сусідньому с. Красний Кут. Інтерес до навчання заохочував брат матері, у майбутньому відомий прозаїк, Калістрат Анищенко. 1914 перебрався до *Києва.* Працював на різних роботах, учився на вечірніх курсах г-зії, склав екстерном іспити за 6 класів. Почав публікувати в періодичних виданнях невеликі нариси, оповідання, фейлетони. 1919 видрукував своє перше оповідання («На буряки»), підписане

Г.М. Косинка.

Зліва направо: Б. Антоненко-Давидович, Григорій Косинка, М. Гарич, Є. Плужник, В. Підмогильний. Київ, 1925.

В.А. Косинський.

ім'ям Григорій Косинка. 1919—22 навч. в Київ. ін-ті нар. освіти. У різні роки працював у газ. «Вісті Київського губернського революційного комітету», в журналах *«Нова громада»*, *«Всесвіт»*, у вид-ві «Маса», у Держ. вид-ві України, на радіо, у *Всеукраїнському фотокіноуправлінні*, на Київ. кінофабриці (нині *Національна кіностудія художніх фільмів імені О.Довженка*). 1924 одружився з Тамарою Михайлівною Мороз (1905—94; прізвище після одруження — Мороз-Стрілець). Був дир. Харків. і Київ. радіокомітетів, чл. літературно-мистецької групи «Гроно» та літ. орг-ції «Ланка» (з 1926 — *«Майстерня революційного слова»*). У різні роки опублікував збірки оповідань і новел: «На Золотих Богів» (1922), «За воротьми» (1925), «В житах» (1926), «Політика» (1927), «Вибрані оповідання» (1928), «Циркуль» (1930), «Серце» (1933). Його творчості притаманні ескізність, фрагментарність, використання імпресіоністичних засобів, соціально-психологічне відображення дійсності. Перекладав твори М.*Гоголя*, Максима *Горького*, А.*Чехова*, М.Шолохова.

На поч. 1930-х рр. «зарахований» критиками до апологетів «власницького націоналістичного світогляду». 4 листоп. 1934 після критичного виступу в будинку письменників був заарештований, а 13—15 груд. в ході розпочатих владою репресій (див *«Кіровський призов»*) разом з ін. 27 «терористами-білогвардійцями» (серед них, зокрема, письменники Д.Фальківський, О.Близько та К.Буревій) засуджений до смерті. Страчений у м. Київ. 1957 реабілітований.

Дружина К. зібрала і видала спогади про нього, а також надрукувала про нього та ін. діячів укр. культури, з якими він мав дружні й творчі стосунки, власну книгу.

Його твори перекладено рос., білорус., нім., італ., польс., болг., угор. та ін. мовами.

1979 в с. Щербанівка встановлено пам'ятник К. (скульп. Г.*Кальченко*, архіт. А.Ігнащенко).

Тв.: Новели. К., 1962; Серце. К., 1967; Твори. К., 1972; Гармонія. К., 1988; Заквітчаний сон. К., 1990; Вибрані твори. К., 2002; Оповідання. Місто: Роман. К., 2003.

Рос. переклади: В хлебах. М.—Л., 1930; На Золотых Богов. М., 1966; Вечерние тени. М., 1991.

Літ.: *Музичка А.* Творчий шлях Г.Косинки. «Критика», 1929, № 3; *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження. Мюнхен, 1959; К., 2001; Про Григорія Косинку. К., 1969; *Мороз-Стрілець Т.* Слово на варті революції. «Дніпро», 1984, № 11; *Жулинський М.* Григорій Косинка (1899—1934). «ЛУ», 1988, 13 трав.; *Наєнко М.* Григорій Косинка. К., 1989; *Фещенко В.В.* Косинка Григорій Михайлович. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995; Син з Дівіч-гори: Косинка і Обухівщина. Обухів, 2004.

П.М. Бондарчук.

КОСИ́НСЬКИЙ Володимир Андрійович (25(13).08.1864—05.11. 1938) — економіст. Д-р політекономії (1907), акад. УАН (1918; нині *Національна академія наук України*). Н. в с. Дорошівка Глухівського пов. Черніг. губ. (нині село Ямпільського р-ну Сум. обл.; за іншими даними, на х. Янков того ж повіту) в заможній дворянській родині. Середню освіту здобув у Новгород-Сіверській г-зії, яку закінчив 1883. 1887 закінчив фіз.-мат. ф-т Моск. ун-ту, водночас склав екстерном іспити за повний курс юрид. наук. Працював учителем математики в г-зіях. 1892—94 — професорський стипендіат каф-ри політекономії і статистики Моск. ун-ту. Працював під кер-вом О.Чупрова. 1896—97 був у наук. відрядженні за кордоном (Німеччина, Австрія). Від 1900 — приват-доцент каф-ри політ. економії і статистики *Московського університету*. 1901 захистив дис. на ступінь магістра політекономії на тему: «Установи для дрібного кредиту в Німеччині: Їхня історія у зв'язку з деякими сторонами економічного життя цієї країни». 1902—04 — ад'юнкт-професор Ризького політех. ін-ту. Від берез. 1904 — в. о. екстраординарного професора каф-ри поліцейського права, а з жовт. 1905 — декан юрид. ф-ту Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*). 1907 захистив у Моск. ун-ті дис. на ступінь д-ра політекономії на тему: «До аграрного питання: Селянське і поміщицьке господарство». Обстоював курс на поступові демократ. зміни, розвиток у *Російській імперії* конституціоналізму і парламентаризму. 1905 брав участь у підготовці проекту рос. конституції. 1907 звільнений з посади декана і притягнутий до кримінальної відповідальності за посадовий злочин («потурання безпорядкам»), але був виправданий. Від 1909 — професор каф-ри політекономії с.-г. від-ня Київ. політех. ін-ту (нині *Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут»*). Водночас працював у Київ. комерційному ін-ті. Як представник лівої професури й один з активних діячів *Конституційно-демократичної партії* перебував під негласним наглядом поліції. За *Тимчасового уряду* брав участь у роботі Гол. земельного комітету, Держ. екон. наради.

Із серп. 1917 — чл. *Української Центральної Ради* від кадетської партії (як представник рос. нац. меншини). 1918 (за *Української Держави*) — чл. утвореної Міністерством нар. освіти і мистецтв комісії з вироблення законопроекту про заснування Укр. АН. Безпосередньо працював над пропозиціями щодо складу кафедр «юридичного класу» УАН. У жовт. 1918 — товариш (заст.) міністра праці, у листоп. того ж року — міністр праці в *Раді міністрів Української Держави*. Після падіння режиму гетьмана П.*Скоропадського* зазнав переслідувань від владних структур — спочатку *Директорії Української Народної Республіки*, а потім УСРР. У черв. 1919 отримав офіц. дозвіл повернутися до праці в УАН і Київ. політех. ін-ті. Від 1921 працював у Кам'янець-Подільському ін-ті нар. освіти, потім емігрував (*Варшава*, Прага). 1921 проживав у Варшаві, був головою руської академічної групи в Польщі. 1922 обраний професором Рос. нар. ун-ту і Рос. юрид. ф-ту в Празі (*Чехословаччина*). Читав лекції також у Вищому комерційному ін-ті та Рос. ін-ті с.-г. кооперації в Празі й *Українській господарській академії* в Подєбрадах (Чехословаччина). Від 1928 — професор каф-ри політ. економії Латв. ун-ту. Водночас з 1931 викладав у Рос. ін-ті університетських знань у Ризі (Латвія).

П. у м. Рига, похований на Покровському кладовищі.

Осн. праці: Точне знання і суспільствознавство (1903); До питання про заходи щодо роз-

витку виробничих сил Росії (1904); До аграрного питання, вип. 1: Селянське і поміщицьке господарство (1907); До аграрного питання, вип. 2: Земельна заборгованість і мобілізація земельної власності (1914); Основні тенденції в мобілізації земельної власності та їхні соціально-економічні фактори, ч. 1: Земельна заборгованість (1917); Основні тенденції в мобілізації земельної власності та їхні соціально-економічні фактори, ч. 2: Мобілізація земельної власності (1918).

Літ.: *Матвєєва Л.В.* Академік Володимир Косинський. В кн.: Члени-засновники Національної академії наук України. К., 1998; *Корицкий Э.Б. и др.* Экономисты русской эмиграции. СПб., 2000.

І.Б. Усенко.

КОСИ́НСЬКИЙ (Коссинський) **Володимир Дмитрович** (18(06).09.1830—03.02(22.01).1889) — військовик, музейник, літератор. Чл. Т-ва рос. драм. письменників і оперних композиторів.

З полтав. *шляхти.* Навч. в Петерб. кадетському корпусі, звідки 1849 випущений офіцером до лейб-гвардії Литов. полку. Учасник *Кримської війни 1853—1856.* За власним проханням 1854 переведений до діючої армії. 1855 перебував у Криму. Герой *Севастопольської оборони 1854—1855*, узяв участь у битві біля р. Чорна. Зазнав контузії. Нагороджений орденом св. Анни 3-го ст. з мечами.

Повернутий до гвардії, 1863 призначений правителем справ комітету з улаштування та навчання військ, а 1867 — діловодом канцелярії військ. мін-ва. Від 1869 — скарбник і один із головних розпорядників улаштування Севастопольського музею, первісно розміщеного в будинку Е.*Тотлебена* (див. *Севастопольської оборони музей*). 1870 став генерал-майором. 1872 очолив комісію з нагляду за військово-виправними ротами.

На *російсько-турецькій війні 1877—1878* виконував обов'язки інспектора шпиталів, розгорнутих військами на Балканах. За відзнаку в поході через р. Дунай удостоєний ордена св. Анни 1-го ст. з мечами, за хоробрість у боях на Шипкинському перевалі (гора Стара Планина, Болгарія) — ордена св. рівноапостольного кн. Володимира 2-го класу з мечами.

В.Д. Косинський.

Хворів на тиф і підпав під відправлення до *Санкт-Петербурга.* 1883 номінований генерал-лейтенантом.

Автор багатьох фахових праць, виступав зі статтями в петерб. газ. «Русский инвалид». Публікував свої віршовані «билини» на тему Севастопольської оборони («Под Севастополем», СПб., 1867), писав п'єси, у т. ч. для нар. та солдатських театрів (з них 1880 драму в 2-х діях «Дитя Севастополя» під псевд. «Владимир Дмитриев» надруковано в ж. «Чтение для солдат» і окремими книжками). В імператорських театрах — Малому в *Москві* й Александринському драматичному в С.-Петербурзі — було поставлено його водевіль «Птенчик упорхнул», опубл. 1885. Уклав багатотомник «Систематический сборник приказов по военному ведомству и циркуляров главного штаба», що витримав кілька видань.

П. у м. С.-Петербург. Похований на Нікольському кладовищі Олександро-Невської лаври.

Літ.: *Жерве К.К.* Воспоминания. «Исторический вестник», 1898, № 12; Коссинский Владимир Дмитрович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 9. СПб., 1903; Коссинский. В кн.: Военная энциклопедия, т. 13. СПб., 1913; *Махов А.Е.* Коссинский Владимир Дмитрович. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994.

П.Г. Усенко.

КОСИ́НСЬКИЙ Криштоф (р. н. невід. — п. у трав. 1593) — козацький *гетьман.* За походженням — шляхтич з *Підляшшя.* Уперше згадується 1586 як козац. старшина на Запорожжі. Навесні 1590 за дорученням польс. короля *Сигізмунда III* Ваза організував козаків для захисту *Поділля* від турків і татар, у нагороду за це отримав маєток Рокитно (нині смт *Рокитне*). Після того, як надані йому королем землі привласнив кн. Я.*Острозький*, очолив козац. повстання (див. *Косинського повстання 1591—1593*). Восени 1591 у *Білій Церкві* особисто вилучив майнові документи князів *Острозьких.* Під його кер-вом козаки зайняли майже всю Київщину і частину Поділля, однак у лют. 1593 зазнали поразки. У трав. 1593 під час відвідин *Черкас* був убитий слугами місц. старости (див. *Староство*) кн. О.Вишневецького.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996: *Його ж.* Криштоф Косинський. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997.

С.А. Леп'явко.

Герб К. Косинського («Равич»).

КОСИ́НСЬКОГО ПОВСТА́ННЯ 1591—1593 — перше збройне повстання *козаків* проти держ. влади *Речі Посполитої.* Осн. його причинами були обмеження традиційних козац. прав і поширення на Київщину і Сх. Поділля (Брацлавщину) магнатського землеволодіння. Гол. противниками *козацтва* виступали князі *Острозькі* — великі землевласники, у чиїх руках перебували уряди (посади) київ. і волин. *воєвод.* Приводом до повстання стало невиконання обіцянок, даних козакам під час їхнього перебування на держ. службі 1590 на *Поділлі.* Очолив повстання К.*Косинський*, маєток якого привласнив кн. Я.*Острозький.* У серп. 1591 козаки зайняли с. Пиків (нині село Калинівського р-ну Він. обл.), а до кінця року — більшість міст на пд. Київщини. У шляхетських маєтках, насамперед у Острозьких, вони забирали документи, майно, зброю, коней, продовольство. К.Косинський вимагав від населення присягати йому як козац. *гетьману*, що юридично могло трактуватися як вихід тих, хто присягнув, з-під підданства короля. Таку присягу склали жителі *Білої Церкви*, Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Богуслава* й Корсуня (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), а також, імовірно, *Черкас* і *Канева.* У берез. 1592 до козаків було направлено королів. комі-

Пам'ятний знак на честь повстання під проводом К. Косинського 1591—1593 у м. Біла Церква.

Косів. Свято-Василівська церква із дзвіницею. Фото кінця 20 ст.

сію. Повстанці відступили з *Білої Церкви* до Трипілля (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.). Переговори з комісарами завершилися безрезультатно. Після цього козаки поступово встановили повний контроль над Київщиною і Брацлавщиною, але їхні спроби поширити владу на *Волинь* зазнали невдачі. Князі Острозькі намагались отримати військ. підтримку від короля *Сигізмунда III* Ваза, однак останній розглядав дії козаків лише як особистий виступ К.Косинського проти кн. Я.Острозького. Тому на поч. 1593 князі Острозькі самі зібрали *надвірне військо* і шляхетське ополчення (див. *Посполите рушення*) й почали наступ на козаків. 2 лют. 1593 під м-ком П'ятки (нині с. П'ятка Чуднівського р-ну Житомир. обл.) відбулася битва, козаки в ній зазнали поразки. Однак умови їхньої капітуляції зводилися, по суті, лише до зобов'язання утримуватися від конфліктів із князями Острозькими, а також позбавити К.Косинського гетьманства. Невдовзі козаки відійшли на Запорожжя. Однак після того, як у трав. 1593 К.Косинський прибув до Черкас і був там убитий слугами черкас. старости (див. *Староство*) кн. О.Вишневецького, козаки вдалися до нових дій. У серп. вони змусили кн. О.Вишневецького визнати традиційні козац. права, а в жовт. здійснили похід на *Київ* і домоглися подібного від київ. уряду. Вони фактично відновили свій вплив на Придніпров'ї і після цього майже повністю зосередилися на боротьбі проти турків і татар.

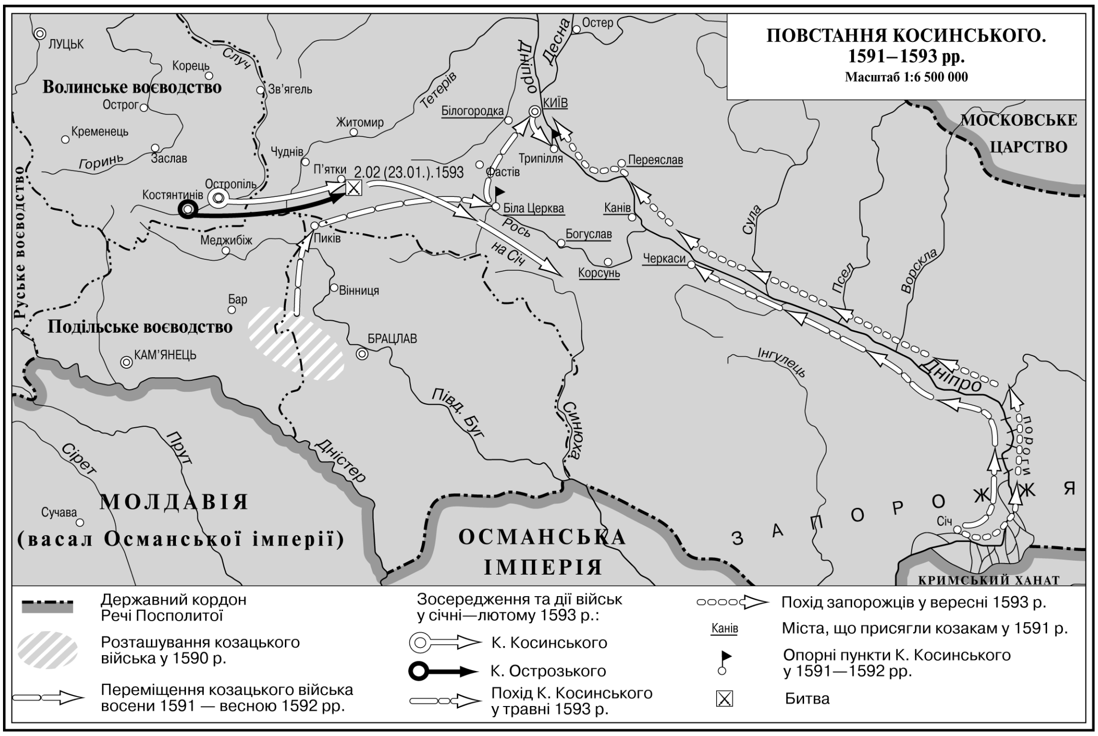
Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

С.А. Леп'явко.

КО́СІВ — місто *Івано-Франківської області*, райцентр. Розташов. на р. Рибниця (прит. Пруту, бас. Дунаю), за 26 км від залізничної ст. Заболотів. Нас. 8,2 тис. осіб (2004).

Перша писемна згадка датується 1424. Здавна осн. промислами тутешніх жителів були видобуток солі й ткацтво. Значних руйнувань поселення зазнало від турецько-татар. наскоків 1621—24. Місц. нас. брало участь у русі *опришків* у загонах О.*Довбуша*, В.*Баюрака*, І.*Бойчука*. Від 1772 — під владою Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Від 1863 відоме як повітове місто зі щорічним *ярмарком*. У 2-й пол. 19 ст. тут посилюється революційно-демократ. рух. Під час *Першої світової війни* поблизу міста велися бойові дії. Від 1919 — у складі Польщі, від 1939 — у складі УРСР зі статусом міста. Райцентр від 1940.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—*

1945 місто було окуповане гітлерівцями від 1 лип. 1941 до 31 берез. 1944, входило до складу *Генеральної губернії.*

Сучасне місто відоме як осередок нар., худож. промислів, лікувально-оздоровчий і туристичний центр; працює філія *Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені отця Йосафата Кобринського.*

Уродженцями міста є письменник М.*Павлик*, худож. Є.Сагайдачний, оперний співак Ю.Закревський (Закржевський).

У місті є пам'ятники Т.*Шевченкові*, І.*Франкові*, М.*Павликові*; могили: борців за волю України, жертв фашизму, полеглих у *Другій світовій війні*, пам'ятні знаки на честь О.Довбуша, Є.Сагайдачного, В.*Касіяна*, воїнів УПА. Пам'ятки арх-ри: Свято-Василівська церква і дзвіниця 1895, рештки оборонних валів замку 16—17 ст. Виявлені знахідки часів *неоліту* й *мідно-кам'яного віку.*

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; *Пелипейко И.А., Дацюк Я.Ю.* Косов: Путеводитель. Ужгород. 1983; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; ГЕУ, т. 2. К., 1990; *Стеф'юк В.* Косів — місто історичне: Урбаністичний нарис. Косів, 2002.

Г.А. Вербиленко.

КОСІО́Р Станіслав Вікентійович (18(06).11.1889—26.02.1939) — парт. і рад. діяч. Н. в м. Венгрув Седлецької губ. (нині місто в Польщі) в сім'ї польс. робітника. Невдовзі родина переїхала до Донбасу. 1899 закінчив 3-класне училище при металургійному з-ді. 1904 почав працювати слюсарем. Від 1905 брав участь у робітн. страйках, 1907 вступив до *Російської соціал-демократичної робітничої партії.* 1908—11 очолював орг-цію РСДРП Донецько-Юрієвського металургійного заводу. Задля приховування нелегальної діяльності створив популярний гурток футболістів. Не раз підпадав під адм. арешти, 1911 був висланий до *Катеринославської губернії.* 1912—14 вів нелегальну роботу в *Харкові*, *Полтаві*, *Києві.* 1915 переїхав до *Москви*, де був заарештований і висланий на 3 роки до Сибіру. Після *Лютневої революції 1917* у берез. приїхав до Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*), став відп. секретарем Нарвсько-Петергофського райкому РСДРП(б). Був делегатом VI з'їзду РСДРП(б), що проголосив курс на збройне повстання. Очолював діяльність *більшовиків* з організації опору *Корнілова заколоту 1917* проти *Тимчасового уряду.* Після того отримав призначення комісара Військово-революц. к-ту Петрогр. ради робітн. і сел. депутатів. На цій посаді брав активну участь у здійсненні *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917.* На поч. 1918 виступив проти лінії В.*Леніна* на укладання *Брестського мирного договору РСФСР з державами Четверного союзу.* Разом з Г.*Пятаковим* і А.*Бубновим* перебрався в Україну, щоб очолити тут опір німецько-австрійс. військам (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) та продовжити «світову революцію» (див. *Експорт революції*). Від берез. 1918 — нар. комісар фінансів *Народного секретаріату* (першого рад. уряду в Україні). Від квіт. 1918 — чл. оргбюро зі скликання першого з'їзду Компартії України. Від серп. 1918 — на нелегальному становищі, кер. підпільного Київського к-ту КП(б)У. У берез. 1919 — груд. 1920 — секретар ЦК КП(б)У, від лип. до груд. 1919 — кер. *Зафронтового бюро ЦК КП(б)У*, що координувало нелегальну роботу більшовиків у тилу *Добровольчої армії* та *Армії Української Народної Республіки.* Від груд. 1920 — чл. колегії нар. комісаріату продовольства УСРР, безпосередній учасник вилучення та відправлення продовольства з України до Росії. У жовт. 1922 — груд. 1925 — секретар Сибірського бюро ЦК РКП(б). У січ. 1926 — лип. 1928 — секретар ЦК ВКП(б). Активно підтримував групу Й.*Сталіна* у внутрішньопарт. боротьбі за владу. Від лип. 1928 до січ. 1938 — ген. (від лют. 1934 — 1-й) секретар ЦК КП(б)У. Був рішучим прихильником *ліквідації куркульства як класу.* Беззастережно підтримав ініційовану Й.Сталіним суцільну *колективізацію сільського господарства*, що супроводжувалася виселенням «куркулів» на північ *СРСР.* Після провалу першої хвилі насильницької колективізації (листоп. 1929 — трав. 1930) слідом за Й.Сталіним звинуватив у помилках та «перегинах» місц. партійно-рад. працівників. У наступні роки продовжував виступати за масові депортації «куркулів» до пн. р-нів Росії та Казахстану. Один із гол. винуватців *голодомору 1932—1933 років в УСРР.* На відміну від В.*Чубаря* та Г.*Петровського*, ін. керівників республіки ніколи не висловлював незадоволення політикою Кремля в Україні. Проте від січ. 1933 його дії за вказівкою Й.Сталіна контролював надісланий в УСРР секретар ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У П.*Постишев.* Брав активну участь у репресіях проти керівників УСРР 1935—37. На XIII з'їзді КП(б)У (трав. 1937) наполягав на необхідності пошуку «ворогів радянського ладу», водночас виправдовувався за «лівокомуністичні помилки» 1918. Підписував протоколи політбюро ЦК КП(б)У, що містять рішення про виключення з Компартії репресованих керівників УРСР. У січ. 1938 був відкликаний з УСРР до Москви і призначений заст. голови РНК СРСР та головою комісії рад. контролю при РНК СРСР. У трав. цього ж року заарештований, а 26 лют. 1939 засуджений до смертної кари.

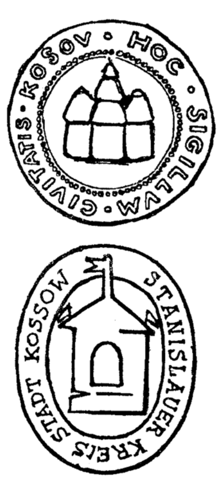
Страчений у м. Москва.

Реабілітований 1956.

Літ.: *Мельчин А.* Станислав Косиор 1889—1939. М., 1964; О Станиславе Косиоре: Воспоминания, очерки, статьи. М. 1989; *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории: Биографический справочник. М., 1997; *Залесский К.А.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

В.Ю. Васильєв.

КОСІО́РОВСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ РАЙО́Н (колишні назви — Станично-Луганський, Верхнє-Теплівський) — див. *Національні райони.*

Печатки м. Косів 16 і 19 ст. Прориси.

С.В. Косіор.

У президії 12-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Зліва направо: Г. Петровський, С. Косіор, П. Любченко. Харків, лютий 1931.

Є.О. Космінський.

КОСМІ́НСЬКИЙ Євген Олексійович (02.11.1886—24.07.1959) — історик-медієвіст, дослідник історії середньовічної Англії, історіограф, д-р істор. н., проф., акад. АН СРСР (1946). Н. в м. *Варшава.* Навч. у Варшавському (1904—05) та Моск. (1905—10) ун-тах. По завершенні навчання був залишений при *Московському університеті* для підготовки до професорського звання. 1915, після складання магістерського екзамену, став викл. цього ун-ту, працював там проф. ф-ту сусп. наук, етнологічного ф-ту, Ін-ту філософії, літератури, історії. 1934, з відновленням у Моск. ун-ті істор. ф-ту, очолив каф-ру історії середніх віків (керував нею до 1949). Став ініціатором розроблення низки нових для рад. медієвістики проблем. Читав курси із джерелознавства середніх віків, лат. номографії. Підготував систематичний курс лекцій з історіографії середніх віків і був одним із перших творців рад. підручника для вузів і серед. шкіл з історії цього періоду (1938). Після утворення в системі АН СРСР Ін-ту історії (1936) став його співробітником. 1947—52 завідував сектором історії середніх віків, 1952—59 очолював сектор візантинознавства. 1942—59 був відп. ред. гол. друкованого органу рад. медієвістів — «Средние века», а 1947—59 — «Византийского временника». 1939 обраний чл.-кор. АН СРСР, а 1946 — дійсним чл. АН СРСР. 1955 обраний почесним доктором Оксфордського ун-ту.

Гол. сферою його наук. інтересів була аграрна історія Англії 13—15 ст. Особливу увагу він приділяв питанням, пов'язаним із розшаруванням *селянства.*

Багато займався проблемами візантинознавства. Досліджував церк. і світську візант. к-ри.

Був звинувачений в бурж. об'єктивізмі та апологетиці «антимарксиста» Д.Петрушевського. З тавром «безрідного космополіта» (див. *«Космополітизм»*) вимушений був 1949 залишити каф-ру, а 1952 — сектор Інституту історії. На поч. 1950-х рр. написав низку статей, нашпигованих цитатами К.*Маркса*, Ф.*Енгельса*, В.*Леніна*, Й.*Сталіна*, які випадали із характерного для нього наукового стилю.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Английская деревня в XIII веке. М.—Л., 1935; Варварские государства и Византия. Дипломатия периода феодальной раздробленности. В кн.: История дипломатии. М., 1941; Исследования по аграрной истории Англии XIII в. М.—Л., 1947; Историография средних веков. V в. — середина XIX в.: Лекции. М., 1963 (у співавт.); Проблемы английского феодализма и историографии средних веков: Сборник статей. М., 1963.

Літ.: Научная и общественная деятельность Е.А. Косминского. «Средние века», 1956, вып. 8; *Гутнова Е.В.* Евгений Алексеевич Косминский. «Вопросы истории», 1972, № 9; *Удальцова З.В.* Роль Е.А. Косминского в развитии советского византиноведения. «Средние века», 1973, вып. 37; *Могильницкий Б.Г.* Е.А. Косминский как историк исторической науки. Там само, 1980, вып. 43.

О.А. Удод.

«КОСМОПОЛІТИ́ЗМ», ідеологічна кампанія боротьби з «безрідними космополітами» і чергова сталінська терористична чистка в СРСР. Кампанія була розпочата в берез. 1947, коли при мін-вах і відомствах були запроваджені «суди честі», що мали, відповідно до їхніх статутів, «повести непримиренну боротьбу з низькопоклонством перед західною культурою, ліквідувати недооцінку значення діячів російської науки і культури у розвитку світової цивілізації». Виступаючи з нагоди 30-ї річниці більшовицької революції, 1-й заст. голови РМ СРСР і міністр закордонних справ СРСР В.*Молотов* закликав засудити всі прояви низькопоклонства перед Заходом (див. *Євроатлантична цивілізація*) і бурж. к-рою. У січ. 1948 секретар ЦК ВКП(б) А.Жданов на нараді діячів рад. музики в ЦК ВКП(б) увів до пропагандистського лексикону термін «безрідний космополіт». Невдовзі цей термін в рад. ідеологічному арсеналі змінив термін «антипатріотизм». Й.*Сталін* тлумачив космополітизм передусім як поширення агресивного, спрямованого на глобальну гегемонію амер. бурж. *націоналізму*, як своєрідний інструмент ідеологічної й культ. експансії США.

Звинувачення в космополітизмі адресувалися гол. чин. усім інтелектуалам, які контактували із Заходом або зберігали вірність переконанням, близьким до світогляду дореволюц. лібералів-західників (див. *Західники*). Але найбільш потенційно вразливими щодо таких звинувачень були представники єврейс. національності, оскільки вони мали численних родичів за кордоном, а їхні одноплемінники були достатньо й виразно представлені серед інтелектуальних *еліт* США і країн Зх. Європи.

В епіцентрі нової ідеологічної кампанії спочатку постали театральні критики, серед яких було чимало євреїв. Їхня прозахідна естетика, яку влада змушена була терпіти в перші повоєн., відносно ліберальні, роки, наприкінці 1948 уже явно не вписувалася в антизахідні ідеологічні рамки періоду *«холодної війни»*. 12-й пленум правління Спілки рад. письменників, що відбувся в груд. 1948, звинуватив групу відомих критиків у ідеологічному шкідництві.

Масова боротьба з космополітизмом розпочалася після публікації ред. статті в газ. «Правда» 28 січ. 1949 під назвою «Об одной антипатриотической группе театральных критиков». Публікації статті передувало засідання оргбюро ЦК ВКП(б) 24 січ. 1949, на якому було вирішено розгорнути широку пропагандистську кампанію «проти безрідного космополітизму і антипатріотичних сил». Стаття готувалася за безпосередньою участю Й.Сталіна. «Правда» звинуватила групу театральних критиків у тому, що вони «втратили свою відповідальність перед народом» і є «носіями глибоко відразливого для радянської людини, ворожого їй безрідного космополітизму». Їх було зараховано до категорії антипатріотичних сил, що «руйнували монолітну єдність радянського суспільства». Космополітизм був представлений газетою у трьох різновидах: «ура-космополітизм», «оголтілий космополітизм» і «безрідний космополітизм». Однак у подальшому в офіц. рад. пропаганді прижився лише останній термін.

Слідом за «Правдою» критику «космополітів» розгорнули «Литературная газета», «Культура и жизнь», «Советское искусство».

В Україні з критикою виступили *«Більшовик України»*, *«Дніпро»*, «Вітчизна», «Радянська Ук-

раїна», «Радянське мистецтво», «Вільна Україна» та ін. видання. Спрямування цієї критики визначив XVI з'їзд КП(б)У (січ. 1949). У доповіді М.*Хрущова* космополітизм критикувався як такий, що ігнорує багатонац. прояви єдиної за своїм змістом рад. к-ри. У резолюції з'їзду прозвучала вимога посилити боротьбу з пережитками безрідного космополітизму і низькопоклонства перед «гнилою культурою» бурж. Заходу. У лют. 1949 пройшов пленум Спілки рад. письменників України під девізом: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів». Пошуки «космополітів» і їх критика були поширені на всі культ. центри республіки та на всі сфери літературно-худож. творчості. У Києві центрами космополітизму були оголошені Укр. театральне т-во і Київ. консерваторія (нині *Національна музична академія України імені П.Чайковського*). Під вогонь критики в Україні попали А.Гозенпуд, Я.Гордон, І.Стебун, Л.Санов-Смульсон, Є.Адельгейм, Є.Мартич (Фінкельштейн), А.Кацнельсон, М.Штейн, Л.Лівшиць, Л.Юхвід та ін.

Найбільш поширеними репресивними заходами щодо космополітів були моральні утиски, критика, звільнення з роботи, виключення з комуніст. партії, заборона друкуватися. Разом з тим, боротьба з космополітизмом стала прелюдією широкомасштабного наступу на «єврейських буржуазних націоналістів». До кінця правління Й.Сталіна кілька десятків людей були страчені у справі Єврейс. антифашист. к-ту (див. *Єврейський антифашистський комітет*) і деяких ін. справах, сотні — відправлені в табори, тисячі — позбавлені роботи.

Отримавши бажаний для себе результат, зокрема справивши сильний психологічний вплив на рад. єврейство, яке займало важливі позиції у сфері літератури, мист-ва, науки й освіти, влада почала згортати антикосмополітичну кампанію в пресі та ін. засобах масової інформації. З газет і радіо були зняті надмірно крикливі та войовничі публікації і передачі. У наступні роки атаки на «буржуазний космополітизм» як знаряддя амер. ідеологічної експансії час від часу відновлювалися, але вже не мали такого розмаху, як на поч. 1949. 28 жовт. 1951 у «Правді» з'явилася ред. стаття «Проти рецидивів антипатріотичних поглядів у літературній критиці», в якій містилися нові звинувачення на адресу деяких критиків. Останній сплеск кампанії спостерігався на поч. 1953, у період розслідування «справи лікарів». Після смерті Й.Сталіна кампанія була згорнута.

Літ.: *Борщаговский А.М.* Записки баловня судьбы. М., 1991; *Батыгин Г.С., Девятко И.Ф.* Еврейский вопрос: Хроника сороковых годов. «Вестник Российской академии наук», 1993, т. 63, № 1; *Ваксберг А.И.* Нераскрытые тайны. М., 1993; *Айзенштат Я.И.* О подготовке Сталиным геноцида евреев. Иерусалим, 1994; *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. М., 2001; *Этингер Я.Я.* Это невозможно забыть. М., 2001; *Даниленко В.М.* Єврейське питання. В кн.: Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; Ксенофобия: история, идеология, политика. М., 2003; *Медведев Ж.А.* Сталин и еврейская проблема. Новый анализ. М., 2003.

В.М. Даниленко.

«КО́СМОС», видавництво — укр.-амер. видавниче т-во комуніст. спрямування. Створене 21 лют. 1922 у *Варшаві* представниками закордонних дипломатичних місій УСРР й діячами Комуніст. партії Сх. Галичини (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*) С. *Вікулом*, Н.*Калюжним*, П.*Ладаном*, К.Максимовичем та О.Ниткою. На установчому засіданні до членів т-ва було кооптовано П.*Дятлова*. Метою т-ва проголошувалося «дати українським трудящим масам добру, бездоганно видану з технічного, стилістичного й наукового боку книжку в згоді з певним пляном, який охопив би цілий цікль літератури науково-соціялістичної, шкільно-педагогічної, технічно-природознавчої і красного письменства», й поширення цих видань серед укр. трудової еміграції в Канаді, США та інших країнах. Правління «К.» перебувало в Берліні (Німеччина). Очолювали т-во П.Ладан — адміністратор (директор), Є.Касьяненко — редактор, П.Дятлів — видавець. Осн. капітал т-ва визначався в сумі 5 тис. дол. США й розбивався на 500 акцій по 10 дол. США. Першими акціонерами т-ва, крім засновників, стали В.*Блакитний*, Г.*Гринько*, Д.*Кудря*, М.*Полоз*, Х.*Раковський*, І.*Сіяк*, О.*Шумський* та ін. До акціонерів належали також укр. північноамер. робітничі й комуністичні організації й товариства.

»КОСМОС«
УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ Т-во З ОБМ. ПОР.
Видає літературу з поля:
1. Соціяльної економії, 2. Красного письменства, 3. Школи й самоосвіти, 4. Індустріяльної техніки і 5. Сільського господарства.

Вийшли з друку:
1. *Ю. Стеклов:* Карл Маркс, його життя і діяльність. 1922, 16⁰, 112 стор.
2. *А. Богданов:* Червона Зоря (Утопія). Друге, переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстр. Ів. Бабія. 1922, 16⁰, 160 стор.
3. *Проф. О. Синявський:* Порадник української мови. 1922. 16⁰, I—IX + 150 стор.
4. *Б. Ґорєв:* Матеріялізм-філософія пролєтаріяту, Переклад П. Де-ка за ред. Евг. Касяненка. 1923, 16⁰, 112 стор.
5. *К. Маркс:* Заробітна плата, ціна й зиск. Пер. О. Бондаренка, за редакцією Г. Петренка. 1923, 16⁰, 70 стор.
6. *Н. Бухарин:* Теорія історичного матеріялізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8⁰, 326 стор.
7. *А. Річицький:* Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923, 8⁰, 200 стор.
8. *Е. Мюзам:* Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за ред. О. Нитки. 1923, 8⁰, 128 стор.
9. *К. Маркс:* Злидні філософії. Переклад С. Вікула. 1923, 8⁰, I—XLIV + 136 стор.
10. *Л. Троцький:* Тероризм і комунізм. Авторизований переклад. 1923, 8⁰, 224 стор.
11. *О. Авсем*: Історія боротьби праці за визволення. Ч. I. 1923, 8⁰, 270 стор. з 65 малюнками.
12. *К. Маркс*: До критики політичної економії. Переклад М. В. Порша, за ред. Евг. Касяненка. 1923, 8⁰, 204 стор.
13. *Дж. Лондон*: Залізна пята. Переклад Ост. Нитки. Друге, перегл. видання з малюн. Ів. Бабія. 1923, 8⁰, 308 стор.
14. *С. Пилипенко*: Евангеллія часу. 1924, 8⁰, 80 стор.

В друку:
15. *Ф. Енґельс:* Анти-Дюрінґ. 16. *В. Шопінський:* Коли бунтуються раби. Драма. 17. *А. Сінклер:* Мене зовуть теслею.

Готовиться до друку:
18. *Е. Толлер:* Машиноборці. Драма. 19. *Ф. Енґельс:* Людвік Фаєрбах. 20. *Ф. Енґельс:* Революція і контрреволюція в Німеччині. 21. *К. Маркс:* Горожанська війна у Франції. 22. *Е. Гекель:* Світові загадки. 23. *А. Богданов:* Інженір Менні. 24. *А. Сінклер:* Джімі Гігінс. 25. *А. Сінклер:* 100%.

‚KOSMOS' Verlagsgesellschaft m. b. H.
Berlin, N4. Wöhlertstraße 3.

Реклама видавництва «Космос».

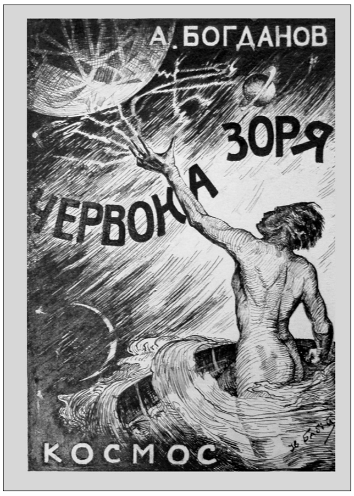
Книжки друкувалися переважно в Німеччині. Т-во надавало допомогу УСРР у налагодженні видавничої справи, забезпечувало підручниками Наркомос УСРР, використовуючи сприятливу екон. кон'юнктуру й коливання валютних курсів у Німеччині й Австрії. Друкувало в укр. перекладі твори К.*Маркса* — «Заробітна плата, ціна й зиск», «Злидні філософії» (обидві 1923), «До критики політичної економії», «Горожанська війна у Франції» (обидві 1924); Ф.*Енгельса* — «Анти-Дюрінг», «Людвіг Фаєрбах», «Революція і контрреволюція в Німеччині» (усі 1924); соціально-екон. й суспіл.-політ. літературу марксистського спрямування — О.Ауссем «Історія боротьби праці за визволення. Ч. 1: До наукового соціялізму» (1923) та «Комунізм: Історія. Ч. 1» (1924); А.Богданов «Червона Зоря: Утопія» (1922); М.Бухарін «Теорія історичного матеріялізму» (1923); Б.Горєв «Матеріялізм — філософія пролєтаріяту» (1923); С.Пилипенко «Євангелля часу» (1924); А.Річицький «Тарас Шевченко в світлі епохи: Публіцистична розвідка» (1923); Ю.Стеклов «Карл Маркс, його життя і діяльність» (1922);

«Космос». Печатка видавництва. Відтиск.

Друкарська марка видавництва «Космос».

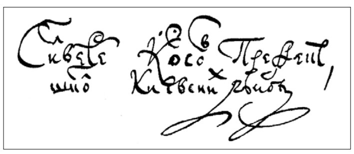
Богданов А. «Червона зоря». Берлін: Видавництво «Космос», 1922. Обкладинка.

Л.Троцький «Тероризм і комунізм» (1923) та ін. Випустило окремі твори Дж.Лондона (роман «Залізна п’ята», 1924), Е.Мюзама («Юда: Робітнича драма на 5 дій», 1923), Е.-Б.Сінклера («Джімі Гігінс», «100 %», «Мене зовуть теслею» — усі 1924); посібник О.Синявського «Порадник української мови» (1922) та ін. Частина накладів, а також матриці підготовлених книжок надсилалися до України, де харків. представництво «К.» друкувало потрібну кількість примірників. Товариство неофіційно забезпечувало друк видань КПСГ—КПЗУ й радянофільського час. «Нова громада», редагованого С.*Вітиком*. «Космос» мав зв’язки з міжнар. асоціацією прогресивних письменників і діячів к-ри «Кларте», очолюваною А.Барбюсом. У підготовці видань т-ва брали участь М.*Йогансен*, Є.Касьяненко, О.*Олесь*, С.Пилипенко, М.*Порш*, В.*Сімович*, В.Шопінський та ін. У лип. 1924 злилося з харків. вид-вом «Червоний шлях».

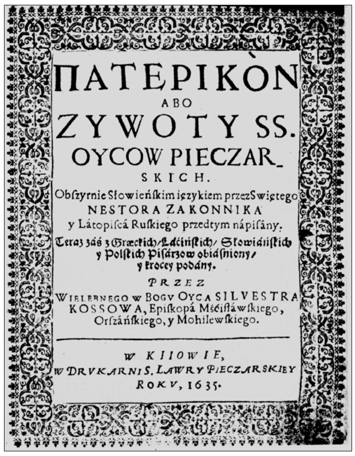
Літ.: *Ярошенко А.Д.* Визначний діяч КПЗУ: До 70-річчя з дня народження П.С. Ладана. «УЇЖ», 1962, № 1; За правильне висвітлення історії Комуністичної партії Західної України. «Комуніст України», 1963, № 8; За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины. «Коммунист», 1963, № 10; Борці за возз’єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Рубльов О.С., Синицький П.Е.* До історії вітчизняного совєтофільства початку 1920-х років: Співробітництво Н.Суровцової у часописі «Нова Громада». «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.» (К.), 2007, вип. 13.

О.С. Рубльов.

КО́СОВ (Косів) **Стефан-Адам** (чернече ім’я — Сильвестр; бл. 1600 — 23(13).04.1657) — префект Київ. колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*), єпископ Білоруський (1635—47), митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1647—57). Н. в Жировичах Вітебського воєводства в сім’ї білорус. правосл. шляхтича. Мав брата, який, імовірно, теж був духовною особою. Навч. у Київ. братській школі в часи ректорства Іова (*Борецького*) (1615—18) та Мелетія *Смотрицького* (1619—20), потім — у Віленській акад. і Люблінському єзуїтському колегіумі, *Замойській академії*. Після завершення навчання прийняв чернечий постриг у Свято-Троїцькому монастирі у Вільно (нині м. *Вільнюс*). Деякий час викладав у Віленській братській школі та *Львівській братській школі*. У верес. 1631, з відкриттям Лаврської школи Петра (*Могили*), став її префектом. 1632—35 був першим префектом Київ. колегіуму, викладав курс риторики та курс філософії. 1632, з відкриттям колегіуму, вступив до Київ. братства. 1635 оприлюднив 2 польськомовних тв. — «Exegesis, to iest dawne sprave o szkolach Kiowskich i Winickich»» та «Paterikon, abo Żywoty ss. ojców pieczarskich». У першому з них ішлося про Київ. колегіум, його навч. програму, доводилися переваги вивчення латини і «семи вільних наук» (див. *«Вільні мистецтва»*); другий являв собою стислий варіант *Патерика Києво-Печерського* із до-

Автограф Сильвестра (Косова).

ΠΑΤΕΡΙΚÒΝ
ABO
ZYWOTY SS.
OYCOW PIECZAR-SKICH.
Obszyrnie Słowieńskim ięzykiem przez Swiętego NESTORA ZAKONNIKA y Látopiscá Ruskiego przedtym nápisány.
Teraz záś z Graeckich, Láćińskich, Słowiáńskich y Polskich Pisárzow obiásniony, y krotcey podány.
PRZEZ
Wielebnego w Bogu Oyca SILVESTRA KOSSOWA, Episkopá Mśćisłáwskiego, Orszáńskiego, y Mohilewskiego.
W KIIOWIE,
w Drukarni S. Ławry Pieczarskiey
ROKU, 1635.

Сильвестр (Косов). «Paterikon, abo Zywoty ss. ojców pieczarskich». Київ, друкарня Києво-Печерської лаври. 1635. Титульний аркуш.

данням до нього важливих істор. сюжетів та хронологічного списку київ. митрополитів від Михаїла (994—98) до Петра (Могили). У серп. цього ж року був висвячений в сан єпископа Мстиславського, Оршанського і Могильовського, його резиденцією став новозбудований Богоявленський собор у Могильові (нині місто в Білорусі). 1637 написав і видрукував у Кутейно (Куцеіна, нині у межах м. Орша в Білорусі) богословський тв. «Дидаскалія, альбо наука о седми сакраментах, альбо таїнах». 1647, по смерті Петра (Могили), обраний митрополитом Київ., Галицьким і всієї Руси. З початком *національної революції 1648—1676* став на бік повстанців, хоча політично належав до поміркованого крила. 2 січ. 1649 (23 груд. 1648) разом із єрусалимським патріархом *Паїсієм* урочисто вітав гетьмана Б.*Хмельницького* при тріумфальному в’їзді останнього до *Києва*. У січ. 1650 на чолі делегації правосл. *духовенства* та київ. *воєводи* Адама *Киселя* виїхав на сейм до *Варшави*, щоб посісти своє законне місце в сенаті (див. *Сенат у Речі Посполитій*) і сприяти ратифікації Зборівського договору 1649 (див. *Зборівський договір Криму з Польщею 1649*). Однак зайняти своє місце в сенаті через протидію сенаторів-католиків не зміг, тому покинув сейм. Цього ж року висвятив правосл. єпископів на Перемишльську, Холмську й Луцьку кафедри. Упродовж поточного року й наступно-

О САКРАМЕНТАХЪ
или ТАИНАХЪ
в посполитости.
Вопросъ.
Што суть САКРАМЕНТА, албо ТАЙНЫ;
Отвѣтъ.
Сакрамента, албо ли тайны, суть видомые знаки, и причины инструментальные ласки Божой: абовѣмъ презъ оные невидимо на душу нашу, ласку свою Всемогутый Богъ вливаетъ. Потверждаето Златоустый Святый, тыми словы мовячи

Сильвестр (Косов). «О сакраментахъ». Київ, друкарня Києво-Печерської лаври. 1657. Титульний аркуш.

го, спираючись на положення Зборівського договору та королів. привілеї, активно повертав православним відібрані раніше в них греко-католиками церкви й монастирі (див. також *Берестейська церковна унія 1596*). 1652 опублікував тв. «О хиротонии» (передрук у час. *«Зоря Галицька»* за 1854). Був непримиренним противником союзу України з Рос. д-вою, засудив Переяславсько-Моск. договір 1654 (див. *Березневі статті 1654*). Вимагав підтвердити право митрополитів Київських утримувати правосл. єпархії на *Волині*, в Білорусі й Литві, мати вільні зв'язки із закордонними церквами, також — не присилати в Україну рос. духовних людей і не забирати силою укр. духовних до Росії. Особливо гостро виступав проти можливого підпорядкування Київ. митрополії *Московському патріархатові*. Відстоював право підпорядкування її *Константинопольському патріархатові*, що вважалося Київ. церквою «першою вольностю, єже єсть всіх вольностей і прав коренем».

П. у м. Київ, похований в *Успенському соборі Києво-Печерської лаври*.

Літ.: *Макарий (Булгаков).* История русской церкви, т. 11. СПб., 1883; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в., т. 1. М., 1899; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. К., 1997; *Хижняк З.І.* Косов (Косів Стефан-Адам). В кн.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання. К., 2001.

З.І. Хижняк.

КО́ССАК Гриць (Григорій Йосипович; 07.03.1882—03.03.1939) — громад. і військ. діяч, полковник. Н. в м. *Дрогобич* у сім'ї багатодітного коваля. Закінчив дрогобицьку г-зію і вчительську семінарію. Вчителював у *Козовій*, *Бережанах*, у с. Ясениця-Сільна (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Активний діяч «Просвіти» і січового руху (див. *Просвіти*, *«Січі»*). Був знайомий з І.*Франком*, листувався з К.*Студинським*, В.*Старосольським*, К.*Трильовським* та ін. відомими галицькими діячами. У роки *Першої світової війни* — командир куреня *Легіону Українських січових стрільців*, командир 1-го полку УСС, засн. Вишколу УСС. За бої на г. *Маківка* (1915) нагороджений австрійс. військ. хрестом заслуг 3-го ст. Активний учасник *українсько-польської війни 1918—1919.* 5—9 листоп. 1918 під час боїв у *Львові* очолював Начальну команду Галицької армії. Був командиром 3-го і 5-го корпусів *Української Галицької армії*, командувачем запілля (тилу) УГА. Після підписання *Договору між командуванням Української Галицької армії та командуванням Добровольчої армії 1919* з групою старшин і стрільців покинув армію і переїхав у *Закарпатську Україну*, звідки потрапив до чеського табору *інтернованих формувань Української Галицької армії* в м. Німецьке Яблонне (нині м. Яблонець-над-Нісоу, Чехія). У грудні 1924 переїхав до УСРР, викладав тактику і стратегію у харків. школі червоних старшин. 1929 закінчив курси для вищого команд. складу «Выстрел» у м. Солнечногорськ (Моск. обл.). Деякий час очолював військ. каф-ру в Дніпроп. хім. ін-ті, потім працював в ін. вузах УСРР. 15 січ. 1931 заарештований *Державним політичним управлінням УСРР* в *«Українського національного центру» справі 1930—1931* і 7 лют. цього ж року засуджений до 6 років ув'язнення. Спочатку відбував покарання на *Соловках*, наприкінці 1933 переведений до Малого Ірбіту на Уралі. Після звільнення 1937 жив у дочки в *Москві*, викладав нім. мову. 22 лют. 1938 заарештований удруге. 2 берез. 1939 Військ. колегія Верховного суду СРСР засудила його до смерті, наступного дня страчений.

Г. Коссак.

Літ.: *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX ст. Львів, 1995; *Литвин М., Науменко К.* Військова еліта Галичини. Львів, 2004; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

Ю.А. Черченко.

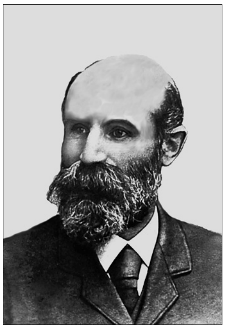
КО́ССАК Зенон (псевдоніми — Оса, Тарнавський; 01.04.1907—19.03.1939) — бойовик *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*, борець за незалежність *Карпатської України*. Н. в м. *Дрогобич* у родині коваля. Навчався (до 1926) у Дрогобицькій г-зії. Чл. *«Пласту»*. Чл. УВО. Один з ініціаторів створення в Дрогобичі осередку Орг-ції вищих класів укр. г-зій (1920). Студент ф-ту права Львів. ун-ту. Чл. Проводу *Союзу української націоналістичної молоді.* 1928 мобілізований до військ. служби. Був деякий час слухачем школи підхорунжих у м. *Рава-Руська*, виключений за приналежність до ОУН. Учасник і організатор 1-ї Крайової конф. ОУН (Львів, підземелля *собору святого Юра*, 1930). Бойовий, пізніше — орг. референт Крайової екзекутиви ОУН на зх. укр. землях (1930—32). Кер. і виконавець багатьох експропріацій-

З. Коссак.

Команда 3-го корпусу Української Галицької армії. В центрі (9-й ліворуч): полковник Г. Коссак. Стрий, січень 1919.

К.К. Костанді.

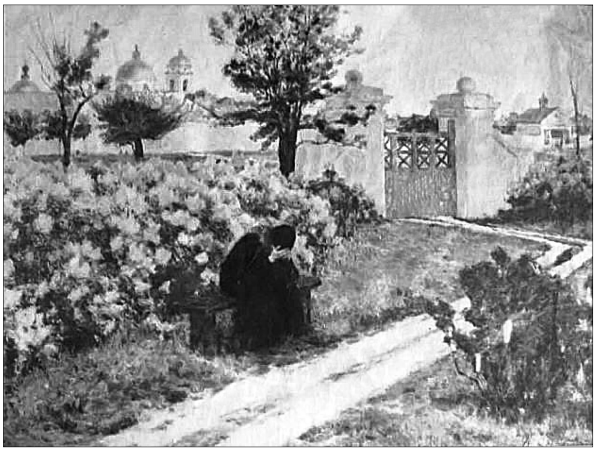
них акцій: у *Бориславі* (31 лип. 1931), *Трускавці* (8 серп. 1931), Городку Ягайлонськім (30 листоп. 1932); а також замахів на життя таємного агента поліції Я.Буксу (24 серп. 1931) і нач. сх. відділу мін-ва внутр. справ Польщі Т.*Голувка* (29 серп. 1931). Співробітник підпільного вид. ОУН «Бюлетень Крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ», ж. «Студентський шлях». Політв'язень польс. тюрем *«Бригідки»*, Вронкі, Сєрадзь (1932—38). Активний організатор створення оборонної армії Карпатської України *Карпатська Січ*. Інструктор ідеологічного від. штабу Карпатської Січі, пом. Гол. команданта армії Карпатської України (1939).

Розстріляний угорцями в с. *Солотвина*.

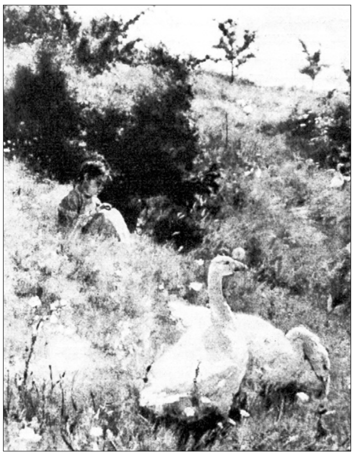
Літ.: *Книш З.* Дрижить підземний гук. До 25-ліття Організації українських націоналістів. Вінніпег, 1953; *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. 1920—1939 рр. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968; Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974; Календар-альманах «Нового шляху» на рік 1985. Торонто, 1985; *Підкова І., Шуст Р.* Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; Тернопілля-97: Регіональний річник. Тернопіль, 1997.

О.Й. Стасюк.

КОСТА́НДІ Кіріак Костянтинович (03.10(21.09).1852—31.10.1921) — живописець, педагог, громад. діяч. Акад. петерб. Акад. мист-в (1907). Н. в с. Дофінівка (нині в складі м. *Одеса*) в сім'ї рибалки. 1870—73 навч. в Одес. рисувальній школі. За підтримки І.*Айвазовського* вступив до петерб. Акад. мист-в, де 1874—82 вчився у П.Чистякова. Від 1885 викладав в Одес. рисувальній школі. Від 1897 — член Т-ва пересувних художніх виставок.

Костанді К. Бузок. 1902.

Костанді К. Гуси. 1888.

Костанді К. В люди. 1885.

Від 1902 (і до останніх днів свого життя) був головою Т-ва південнорос. художників (свого часу був одним із його засн.). Серед його ранніх творів найбільш відомими стали картини побутового жанру («У хворого товариша», 1884; «В люди», 1885). У 1890—1900-х рр. створює полотна філософсько-поетичного характеру («Хвора на дачі», 1889; «Старенькі», 1891; «Рання весна», 1892; «На терасі», 1899; «Бузок», 1902). Намалював низку вишуканих за кольором пейзажів — здебільшого Одеси та її околиць («З пташиного польоту», 1907; «Світла хмарка», 1906; «Синя хмара», 1908; «Галки», 1915; «Квітуча акація», 1912) та портретів (зокрема портрет М.*Князєвої*, 1899). Був одним із засн. міськ. музею красних мистецтв (1898; нині — Одес. ХМ), з 1917 до 1921 — його директор. У нього вчилися художники — П.Нілус, Є.*Буковецький*, П.Волокидін, М.Мучник, О.Шовкуненко, М.Греков, І.Бродський.

П. у м. Одеса.

1922 група його учнів і послідовників організувала в Одесі Худож. т-во ім. К.Костанді (існувало до 1929).

Літ.: *Афанасьєв В.* К.К. Костанді. К., 1955; *Його ж.* Товариство південно-російських художників. К., 1961; *Пархоменко І.* Кіріак Костанді. «Образотворче мистецтво», 1978, № 1; *Лобановський Б.Б., Говдя П.І.* Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст. К., 1989.

Н.Г. Ковпаненко.

КОСТАЩУ́К Василь Миколайович (04.10.1885—1932) — історик. Учень М.*Грушевського*. Н. в с. Тулова (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.). 1912 закінчив історично-філол. від. філософічного ф-ту Чернів. ун-ту. 1910—14 — член *Української радикальної партії*. З початком *Першої світової війни* мобілізований до австро-угорського війська. Був поранений і потрапив у полон до рос. військ. У ході революц. подій у *Російській імперії* звільнився. 1917—26 вчителював на Київщині та в *Києві*. Від 1927 (і до кінця життя) — співробітник Комісії історії Зх. України при ВУАН, 1928—30 — аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*. Вивчав історію революції 1848 та часи реакції 1848—60 у Галичині.

П. у м. Київ.

Тв.: До замаху на пам'ятник Пушкіна в Харкові 1904 р. «Україна», 1927, кн. 6; Громадське та культурне життя Буковини від 1848 р. до 1914 р. Там само, 1928, кн. 1; Парубоцька громада в селі Тулові на Покутті в Галичині. «Побут» (К.), 1929, ч. 4—5.

Літ.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

КОСТЕ́ЛЬНИК Гавриїл Теодорович (15.06.1886—20.09.1948) — священик, церк. і громад. діяч, богослов, публіцист, письменник-зачинатель сучасної літератури бачванських русинів. Д-р філософії (1913), проф. (1920). Н. в с. Руський Керестур у Пд. Угорщині (нині село в Сербії) в сел. родині греко-католиків. Ди-

тинство провів у рідному селі, що було осередком нац. життя бачванських українців — нащадків *русинів*, які переселилися з Карпат до Бачки — низовини в межиріччі Дунаю і його прит. Тиси. Здобувши початкову освіту в сільс. школі, навч. в м. Загреб (нині столиця Хорватії): спочатку — в г-зії, згодом — у малій греко-катол. семінарії. З юних років займався літ. діяльністю, звертаючись у своїх творах — поезіях, оповіданнях, драмах — до образів земляків і рідного краю. 1904 опублікував написаний на місц. діалекті вінок сонетів «З мойого валала» («З мого села»), ставши автором першої книжки оригінальної поезії бачванських русинів. Виділяючись особливими здібностями й успіхами в освоєнні наук, здобув право навчатися на богословському ф-ті Львів. ун-ту. Від 1907 почав наполегливо опановувати літ. укр. мову. Закінчивши 1911 Львів. ун-т, продовжив навчання на філос. ф-ті Фрайбурзького катол. ун-ту (Швейцарія), де 1913 захистив докторську дис. на тему: «Про основні принципи пізнання». Цього ж року прийняв духовний сан і, оселившись у *Львові*, розпочав душпастирську діяльність. Від 1915 викладав у середніх школах основи християн. віровчення. Написав першу історію бачванських русинів — «Хроніку Руського Керестура» (1915). Від 1920 займав посаду проф. *Греко-католицької духовної семінарії у Львові*. Водночас з цього ж року (і до 1929) редагував церковно-сусп. щомісячник «Нива», навколо якого гуртувалися «орієнталісти» — прихильники візант. традиції в реліг. житті українців. 1923 ініціював створення при семінарії *Українського богословського наукового товариства* з друкованим органом *«Богословія»*. Не пориваючи зв'язків із земляками, дбав про розвиток їхньої освіти. Склав і видав «Граматику бачванско-рускей бешеди» (1923). Від 1928 обіймав посаду проф. *Греко-католицької богословської академії у Львові*. Однак після публікації цього ж року статті «Спір про епіклезу між Сходом і Заходом» здобув репутацію послідовного критика сх. політики *Ватикану* та відповідних спроб Ватикану латинізувати унійну церкву і невдовзі (1930) втратив посади редактора часопису і професора академії. За підтримки митрополита А.*Шептицького* продовжував душпастирську і катехитичну діяльність.

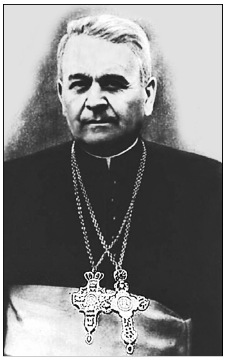
Стежив за подіями в УСРР. У статті «Більшовицька інквізиція» (1930) писав, зокрема, що «всі історичні інквізиції блїднуть супроти більшовицької інквізиції. Доки вона не стала дійсністю, ніхто в Европі не був би повірив, що в наших часах можливий такий розклад духової культури, таке диктаторське винищування моральности, така демонічна тиранія, таке систематичне гноблення сотень міліонів підданих, таке варварство». В цій же статті він констатував, що «в більшовицькому царстві тільки віра володіючої партії має всі права, а всі інші віри засуджені на загибіль».

У різні роки опублікував низку богословських і філос. праць, написаних лат., нім. й укр. мовами, зокрема: «Християнство і демократизм» (1918), «Границі демократизму» (1919), «Три розправи про пізнання», «Християнська апологетика» (1925), «Психологія віри» (1926), «Засада тотожності» (1929), «Становище і походження людини» (1936) та ін. Публікував критичні статті про творчість класиків укр. і польс. літератур. Був одним з авторів *«Української загальної енциклопедії»* (3 т., 1930—33).

Після приєднання Зх. України до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) рад. власті одразу ж почали втілювати в життя план з ліквідації *Української греко-католицької церкви*. Кандидатуру К., зважаючи на особливості його стосунків з Ватиканом, було обрано на роль лідера руху «Геть від Риму» й ініціатора перетворення унійної церкви на автокефальну православну (див. *Автокефальна церква*, *Православ'я*). Однак К. відмовився співпрацювати з властями, за що поплатився життям свого сина Богдана, страченого з початком німецько-рад. війни 1941—45 (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) 25 червня 1941 за наказом начальника Львів. обласного управління НКВС УРСР.

Під час гітлерівської окупації в числі 45 відомих укр. політ., церк., громад. і культ. діячів входив до складу *Української національної ради* (це був єдиний представницький орган нас. *Галичини*, діяльність якого впродовж лип. 1941 — лют. 1942 була дозволена гітлерівцями). Як член митрополичої капітули УГКЦ брав активну участь у засіданнях архієпархіальних соборів, поєднував виконання обов'язків настоятеля Преображенської церкви і катехита *Академічної гімназії у Львові*. Позитивно поставився до формування д-зії СС *«Галичина»*, до лав якої вступили двоє його синів. Після повернення Червоної армії (див. *Радянська армія*) до Львова за дорученням митрополита А.Шептицького увійшов до складу офіц. делегації УГКЦ, яка, намагаючись відвернути репресії проти унійного *духовенства*, 21—28 груд. 1944 відвідала *Москву*, де провела переговори з представниками рад. уряду й кер-вом РПЦ (див. *Московський патріархат*). У квіт. 1945 після здійснених спецслужбами СРСР арештів митрополита Й.*Сліпого* та ієрархів УГКЦ погодився очолити Центр. ініціативну групу з об'єднання УГКЦ з РПЦ, до якої також увійшли священики А.Пельвецький та М.Мельник. 22 лют. 1946 у Воздвиженській церкві *Києво-Печерської лаври* був урочисто переведений у православ'я. 8—10 берез. 1946 головував на неканонічному *Львівському соборі Української греко-католицької церкви*, який ухвалив скасування *Берестейської церковної унії 1596* й возз'єднання УГКЦ з РПЦ.

Помер від куль убивці, який стріляв у нього неподалік від Преображенської церкви, коли той повертався додому після ранкового богослужіння. Злочинець, згідно з офіц. версією слідства, відразу після замаху наклав на себе руки, за ін. даними, — був знищений пострілами з автомобіля, що стояв обабіч. Ким був злочинець, слідство не встановило, і це питання донині лишається відкритим. Рад. пропаганда тим часом проголосила, що вбивцею К. є член *Організації українських націоналістів* В.Паньків, і поклала відповідальність за організацію й здійснення злочину на укр. націоналістів та «аген-

Г.Т. Костельник.

тів Ватикану». Провід ОУН спростував ці обвинувачення. Документальні джерела, що є нині в розпорядженні істориків і що стосуються цієї справи, засвідчують, однак, те, що рад. керівництво було реально зацікавлене у фізичному усуненні надто поінформованого про підготовку і проведення «возз'єднавчого собору» священика.

Похований у м. Львів.

Тв.: Більшовицька інквізиція. «Діло», 1930, 26, 29, 30 квіт., 1 трав.; Світ як вічна школа: Фільсофічні розважання. Львів, 1931; Чому я став українцем? «Діло», 1935, 15—16, 18—20 жовт.; Вибрані твори. К., 1987.

Літ.: Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8—10 березня 1946. Львів, 1946; Західня Україна під большевиками. IX.1939—VI.1941. Нью-Йорк, 1958; Львівський Церковний Собор. Документи і матеріали. 1946—1981. Львів, 1984; Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали, т. 1 (1939—1953). К., 1995; Україна в минулому, вип. 7. К.—Львів, 1995; *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава, 1939—1950. Львів, 2005; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939—1944 рр.). К., 2005; Ліквідація УГКЦ (1939—1946). Документи радянських органів державної безпеки, т. 1—2. К., 2006; *Дашкевич Я.* Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007.

Н.С. Рубльова.

КОСТЕНЕ́ЦЬКИЙ Василь Григорович (точна дата народження невід., у джерелах указуються роки від 1766 до 1772, найвірогіднішим вважається 1769 — п. 19(06).07.1831) — військ. діяч, генерал-лейтенант (1826). Н. в родовому маєтку в с. Вирівка (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.). Належав до козацько-старшинського роду (див. *Костенецькі*), до тієї його гілки, що починається з Осипа Костенецького на прізвисько Воловатий, *сотника* Коропської сотні. У трав. 1786 закінчив Артилер. та інженерний шляхетський кадетський корпус. У чині штик-юнкера призначений до 2-го Канонірського полку. Бойове хрещення отримав у роки *російсько-турецької війни 1787—1791.* Мав неабияку фізичну силу, за що отримав прізвисько «Василь Великий». Відзначився під час штурму *Очакова* 1788. До кінця війни був у діючих військах: учасник штурму фор-

В.Г. Костенецький. Портрет роботи художника Дж. Доу. 1820-ті рр.

тець Гаджибей (турец. фортеця на тер. сучасного м. *Одеса*) та Бендери (нині місто в Молдові; див. *Тягиня*). 1795 призначений командиром артилер. роти у новосформованому Чорномор. артилер. батальйоні, наступного року — командиром новоствореної роти кінної артилерії. 1798 отримав чин полковника і був призначений командиром 5-ї, а згодом — 3-ї піх. роти лейб-гвардії артилер. полку. Від 1800 — командир лейб-гвардії кінно-артилер. роти. Учасник військ. дій Третьої (1805—06) та Четвертої (1806—07) антифранц. коаліцій. За вдалі дії в битві при Аустерліці 1805 нагороджений орденом св. Георгія 4-го класу. 1807 відзначився в боях під Гейльсбергом (нині м. Лідзбарк-Вармінські, Польща) і Фрідландом (нині м. Правдінськ Калінінградської обл., РФ). 1808 отримав чин генерал-майора. 1811—12 — командир 2-ї та 4-ї резервних артилер. бригад. Під час *Війни 1812* командував артилерією 6-го піх. корпусу. За відвагу під час *Бородінської битви 1812* нагороджений орденом св. Георгія 3-го класу та позолоченою шпагою з написом «За храбрость». Відзначився також в ін. битвах Війни 1812 та закордонного походу рос. армії 1813—14, зокрема: при Тарутиному (нині село в Калузькій обл., РФ), Малоярославці (нині місто в РФ), Красному, Калиші (нині місто в Польщі), Люцені, Бауцені, Дрездені, Кульмі, Лейпцигу (всі нині міста в Німеччині), Страсбурзі, Парижі (обидва міста у Франції). Не раз був поранений. Від 1814 командував артилерією 3-го, а з 1817 — 4-го корпусу. 1820 був вимушений піти у відставку. Жив то в *Санкт-Петербурзі*, то в родових маєтках у Вирівці й *Конотопі.* Під час грудневих подій 1825 (див. також *Декабристів рух в Україні*) був при імп. *Миколі I.* 1826 пожалуваний чином генерал-лейтенанта. 1831 відкликаний з відставки і призначений начальником артилерії Кавказ. армії. Прибувши до С.-Петербурга, в якому була епідемія холери, захворів і невдовзі помер.

Нагороджений також орденами св. рівноапостольного кн. Володимира — 4 та 2-го ст., св. Анни — 3, 2 та 1-го ст. і діамантами до хреста цього ордена, хрестом ордена св. Іоанна Єрусалимського; хрестами прусських орденів «Pour le Merite» (франц. «За заслуги») і Червоного Орла 2-го ст., австрійс. орденом Леопольда 2-го ст.

Літ.: Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца, т. 2. СПб., 1845; *Костенецкий Я.И.* Василий Григорьевич Костенецкий. «Русская старина», 1875, № 2; *Глинка В.М., Помарнацкий А.В.* Военная галерея Зимнего дворца. Л., 1981; *Галайко В.М.* Ему вечно хотелось сражаться: Историческо-документальная повесть. М., 1990; Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812—1815 гг. В кн.: Российский архив: Сборник, т. 7. М., 1996.

Є.В. Ромінський.

КОСТЕНЕ́ЦЬКИЙ Яків Іванович (1811—13(01).06.1885) — літератор, правознавець, громад. діяч. Н. в сімейному маєтку в с. Вирівка (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.). Походив з давнього козацько-старшинського роду (див. *Костенецькі*). Був первенцем (мав брата і 4 сестри) у багатодітній сім'ї Івана Йосафовича та Євдокії Василівни (уродженої Богдановської). 1828 закінчив Новгород-Сіверську г-зію і вступив на етико-політ. ф-т Моск. ун-ту, де досить близько познайомився з О.*Герценом*, М.Огарьовим і М.Станкевичем, зустрічався з М.Лермонтовим (який також у той час був студентом ун-ту). Брав участь у студентських виступах (спрямованих, зокрема, проти проф. М.Малова), а зго-

дом — в антиурядовому політ. гуртку М.Сунгурова, чл. якого вважали себе наступниками декабристів (див. *Декабристів рух в Україні*), виступали проти кріпосництва (див. *Кріпацтво*) і *самодержавства*, закликали до запровадження конституційного ладу, розробляли плани збройного повстання в *Москві*. У черв.—лип. 1831 разом з ін. гуртківцями був заарештований і 1832 засуджений військово-суд. комісією. Пробув під арештом 12 місяців і за вироком суду мав бути повішений; однак, затверджуючи присуд у лют. 1833, імп. *Микола I* змінив його на позбавлення *дворянства* і направлення осудженого рядовим у Куринський полк на Кавказ. 1839 за бойові заслуги при штурмі фортеці Ахульго (існувала на тер. сучасного Дагестану, РФ, при злитті річок Андійське Койсу і Аварське Койсу) здобув звання прапорщика і був поновлений у дворянстві. Згодом служив старшим ад'ютантом при П.*Граббе* — командувачеві військами Кавказ. лінії і в Чорноморії, завідував 1-м (стройовим) відділом штабу. 1840—41 у Ставрополі і П'ятигорську (нині обидва міста Ставропольського краю, РФ) кілька разів зустрічався з М.Лермонтовим, зокрема, допоміг йому оформити документи на відпустку. 1842 за станом здоров'я вийшов у відставку й оселився у Вирівці. Працював у земських органах, був почесним мировим суддею (див. *Мирові суди*) і членом училищної ради. Опублікував низку спогадів про студентське життя, справу М.Сунгурова, перебування на Кавказі, зустрічі з М.Лермонтовим, а також кілька статей юрид. характеру, переважно із власного досвіду ведення спадкових справ. Останні роки життя мешкав на х. Скибинці, де, імовірно, й помер.

Про К. згадують, зокрема, О.Герцен у творі «Былое и думы» й О.*Лазаревський* у «Спогадах про конотопців».

Тв.: Записки об Аварской экспедиции на Кавказе в 1837 г. СПб., 1851; Об улиточной записи. «Журнал Министерства Юстиции», 1859, № 4; Генерал Василий Григорьевич Костенецкий. «Русская старина», 1875, т. 12, № 2; Воспоминания о М.Ю. Лермонтове. Там само, 1875, т. 14, № 9; Ив. Скобелев и генерал Тешен. Там само, 1882, т. 33—35; Рассказы об императоре Николае I. «Исторический вестник», 1883, т. 12, № 7; Воспоминания из моей студенческой жизни. «Русский архив», 1887, кн. 1—3, 5.

Літ.: Костенецкий Яков Иванович. В кн.: Русский биографический словарь, «Кнаппе—Кюхельбекер». М., 1896—1918.

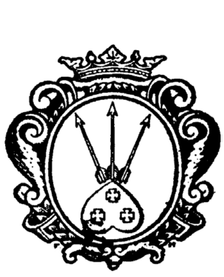
І.Б. Усенко.

КОСТЕНЕ́ЦЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від «шляхтича малоросійського» **Назара** Костенецького (р. н. невід. — п. до 1664), мешканця м-ка Капустине *Корсунського полку* (нині село Шполянського р-ну Черкас. обл.). Мав кількох синів, один з них — **Григорій Назарович** (р. н. невід. — п. після 1736) — був конотопським *сотником* (1707—27). Онуками Назара були, зокрема: **Іван Григорович** (р. н. невід. — п. бл. 1760) — батуринський сотник (1732—35), **Осип Григорович** (р. н. невід. — п. 1750) — конотопський сотник (1727—50), **Степан Матвійович** (р. н. невід. — п. до 1751) — ніжинський полковий *осавул* (1738—49); його правнук — **Опанас Іванович** (р. н. невід. — п. 1760) — був ніжин. полковим осавулом (1745—54). Ін. нащадки посідали уряди *бунчукових товаришів* та *військових товаришів*. З цього роду походить і герой антинаполеонівських кампаній та *Війни 1812* ген.-лейтенант В.*Костенецький* (1769—1831). Ще один відомий представник роду — Я.*Костенецький* (1811—85).

Рід внесено до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Лазаревський А.М.* Спогади про конотопців. В кн.: Український археографічний збірник, т. 2. К., 1927.

В.В. Томазов.

Герб роду Костенецьких.

КОСТЕ́НКО Валентин Григорович (28(16).07.1895—14.07.1960) — композитор, музикознавець, педагог і громад. діяч. Н. в слободі Уразово (нині місто Бєлгородської обл., РФ) в багатодітній сім'ї сільс. регента. Його мати знала чимало укр. і рос. пісень і часто їх співала. За деякими даними, у 6 років він написав свій перший романс на власні вірші «Ой, горечко в світі мені». Тоді ж почав співати в церк. хорі. 1905—14 був півчим *Придворної співацької капели* в *Санкт-Петербурзі*. 1914 отримав звання учителя співу й теорії музики. 1915 склав екстерном екзамени за повний курс навчання в Петрогр. консерваторії і отримав диплом вільного художника композиції. Навчався теорії музики в М.Соколова. 1922 переїхав до *Харкова*, де став викладати в Харків. музично-драм. ін-ті та на Вищих музично-драм. курсах. Деякий час також працював у Вищому муз. к-ті при Наркомосі УСРР. Від 1926 почав активно виступати в пресі як музикознавець, публікувався, зокрема, в газетах і журналах «Культура і побут», «Комуніст», «Всесвіт», «Нове мистецтво», «Мистецька трибуна», «Критика», «Музика масам», «Радянська музика». 1928 видав книгу «Народна пісня та музика українська», 1930 — дослідження «Павло Сениця. До 25-річчя композиторської діяльності» й один з перших в Україні підручників «Практичний підручник елементарної теорії музики». Був чл. *Асоціації революційних композиторів України* (1927—32) і Спілки композиторів України (1932—41). Від 1932 — співробітник Вищого муз. к-ту при Наркомосі УСРР, кер. муз. редакції Всеукр. муз. комітету. В 1920—30-х рр. написав багато муз. творів, зокрема: опери — «Кармелюк» (1929—30), «Карпати» (1932), «Наталка Полтавка» (1935), «Назар Стодоля» (1937), «Кочубеївна або Сава Чалий» (1937, не закінчена), балет «Відроджений степ» (1931), кантату «1905 рік»; для симфонічного оркестру — Романтичну симфонію «1917 рік» (1925), Сюїту на укр. теми (1925), Скрипковий концерт (1927); камерно-інструментальні твори — 8 струнних квартетів (1924—58), Струнне тріо (1942), для віолончелі — Сонатина, для скрипки з фортепіано — «Укр. тема з варіаціями» (1930), «Козачок» (1933), для фортепіано — Соната (1915), Етюд (1930), хори та пісні на слова Т.*Шевченка*, П.*Тичини*, Х.*Алчевської*; обробки нар. пісень. Його твори звучали на сценах оперних театрів Харкова, *Одеси*, *Львова*, виконувалися кращими співаками тієї доби, зокрема: З.*Гайдай*, М.Литвиненко-Вольгемут, М.*Гришком*, І.*Паторжинським*. У роки окупації УРСР

В.Г. Костенко.

Л.В. Костенко.

під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебував на окупованій території. Після війни написав 12 солоспівів на слова *Лесі Українки*. 1950 був репресований: засуджений військ. трибуналом військ МВС Харків. обл. до 25 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Відбував покарання у таборах Озерлаг та Ангарлаг. У трав. 1956 достроково звільнений зі зняттям судимості. Повернувся до Харкова, де невдовзі помер.

Реабілітований 1993.

Значна частина його спадщини не опублікована і зберігається в держ. та приватних архівах. У Центр. держ. архіві-музеї літератури і мист-ва України зберігаються, зокрема, його автобіографічні спогади й поема «Пророк Дажбога», а також його листи із заслання (1951—56) до дружини — Л.П.Костенко.

Тв.: Народна пісня та музика українська. Х., 1928; Павло Сениця. Х., 1930; Практичний підручник елементарної теорії музики. Х., 1930.

Літ.: *Шульгіна І., Беренбейн І.* Композитор Валентин Костенко. «Культура і життя», 1995, 19 лип.; Валентин Костенко: Статті, матеріали, листи. Х., 1996; *Лисенко І.М.* Жертва сталінського режиму. В кн.: *Лисенко І.М.* Музики сонячні дзвони. К., 2004.

І.М. Лисенко.

КОСТЕ́НКО Ліна Василівна (н. 19.03.1930) — поетеса, культуролог, громад. діячка. Н. в с. *Ржищів* (нині місто) в сім'ї вчителів. Змалечку виховувалась у бабусі. 1936 разом з нею переїхала до батьків, які від 1931 мешкали в *Києві*. Батько зазнав переслідувань (1930 був засуджений на 10 років умовно, 1945 — на 10 років заслання, які повністю відбув). 1946 надрукувала свої перші вірші. Після закінчення середньої шк. продовжила навч. в Київ. пед. ін-ті, який невдовзі за власним бажанням покинула. 1952—56 навч. в Моск. літ. ін-ті ім. Максима Горького. У наступні роки опублікувала кілька поетичних збірок: «Проміння землі» (1957), «Вітрила» (1958), «Мандрівки серця» (1961). Її твори одразу ж привернули увагу читачів, спраглих слова чесного і яскравого. Але так само вони привернули специфічну увагу властей. Під час розпочатої з ініціативи М.*Хрущова* погромної ідеологічної кампанії, фальшиво названої «боротьбою з абстракціонізмом і формалізмом», К. була звинувачена в «ідейній нечіткості». Секретар ЦК КПУ А.*Скаба* 1963 поставив її ім'я поряд із двома молодими поетами (М.*Вінграновським*, І.*Драчем*), чиї «формальні викрутаси зі словом неодмінно приводять до викривлення і затуманення ідейно-художнього змісту творів». Її поезії, незважаючи на схвальні або й захоплені відгуки найавторитетніших майстрів слова (М.*Бажана*, Л.Первомайського, Б.*Антоненка-Давидовича*), почали рідше друкувати, а потім для її творів настала багаторічна негласна, але жорстка заборона. Збірки «Зоряний інтеграл» та «Княжа гора» були зняті з вир-ва. Наступна її книжка — «Над берегами вічної ріки» — з'явилася тільки 1977.

Відтоді, як сталася аварія на Чорнобильській АЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*), К. багато часу віддає збереженню спадщини Чорнобильщини, постійно порушує гострі побутові проблеми «зони».

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1987), міжнар. премії Фонду Омеляна і Тетяни Антоновичів (1990), премії ім. Ф.Петрарки за книжку поезій у перекладі італ. мовою «Інкрустації» (1994), премії ім. О.Теліги (2000).

Нагороджена Почесною відзнакою Президента України (1992) і орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2000).

Її перу належать кілька істор. творів: два романи у віршах — «Маруся Чурай» (1979) та «Берестечко» (осн. частина написана наприкінці 1960-х, надрукований 1999), поема-балада «Скіфська Одіссея», «Дума про трьох братів неазовських».

Роман «Маруся Чурай» став однією з найкоштовніших перлин укр. поезії. Легендарна постать козачки-поетеси ожила в ньому як велика людська особистість, крізь духовний вимір і долю якої бачиться нац. історія в її драматизмі й героїці, в багатостраждальності укр. землі. Вся Україна під проводом Б.*Хмельницького* піднялася на нац.-визвол. війну укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*); ця боротьба мала не тільки свою ідеологію та свій пафос, а й свою естетику, до створення якої причетні пісні Марусі Чурай. Крім того, в романі — і ширший спектр щедро виписаних натур, що в сукупності своїй віддзеркалюють глибину й потугу нар. життя, і вічні питання людського духу, що постають не абстрактно, а в усій предметній конкретності нац. буття, через його соціальні, моральні, політ. конфлікти.

Етична глибина образу Марусі Чурай змушує залишити осторонь давно дискутоване питання про те, чи існувала така козачка-піснярка насправді (див. також *Історичні українські пісні*). Хоч би що не казали про це дослідники, вона живе й житиме як символ поетичного духу укр. народу. Так само недоречні спроби відшукувати якісь істор. неточності або закидати наявність нафантазованих епізодів. Адже маємо не істор. розвідку, а поетичний твір на істор. тему. Це не означає, однак, мистецької сваволі. Звертаючись до історії, авторка скрупульозно вивчає джерельний матеріал, — і це видно з фактографічної, предметної та мовної насиченості кожного її твору.

У літературах світу не так уже й багато епічних творів, сюжетом яких була б не перемога, а поразка. У вітчизн. літ., здається, тільки *«Слово о полку Ігоревім»*. А тепер — ще істор. роман у віршах «Берестечко». Програний бій під *Берестечком*, що так трагічно урвав низку блискучих перемог, гірко озвавсь у свідомості сучасників і нащадків. Але й у пам'яті народу, і в працях авторитетних дослідників *Берестецька битва 1651* поставала як епізод — хоча й моторошний, але не визначальний для всього ходу боротьби. Так воно й було, коли дивитися з позиції наступного піднесення нар. боротьби, з вершин наступних перемог. Але зовсім інакшою постає ця битва, якщо подивитися на неї як на узагальнений образ нац. істор. поразки, проектований і на минулі, і на майбутні часи. З осягненням її причин, наслідків, уроків, також і неминучості подолання поразки — у вимірах політ. реальності й *ментальності* народу. І самий програний бій, і наступний реванш залишаються поза

межами роману, немовби винесені за дужки. Ми немов бачимо й чуємо самого Богдана Хмельницького — тоді, коли він вирвався з полону зрадника-хана *Іслам-Гірея III*, якого кинувся було наздоганяти.

Зрозуміла річ: гол. герой у романі «Берестечко» — це не конче історичний Богдан Хмельницький у всій достеменності його конкретної поведінки й думання. Це — узагальнений поетичний образ великого нац. діяча в годину поразки, й сама ця поразка переростає свої конкретні обриси, резонуючи з усією нац. долею. Внутрішній монолог Хмельницького (яким і є роман) увібрав у себе все болісне переживання цієї нац. долі самою поетесою; звідси — широке «проблемне поле», велика «думна» й чуттєва осяжність і насиченість цього монологу, розкид його настроєвих полюсів. Звідси — й вагомість кожного рядка, кожного слова, та пристрасність сповіді, що робить її незаперечною; та щільність поетичної мови, що й сама стає творчим началом, продукуючи мало не суцільну афористичність і викликаючи з лексичного небуття небувалі словоформи, розпечатуючи скарби нар. мови.

Богдан Хмельницький, яким ми його бачимо в «Берестечку», думанням і почуваннями незрівнянно багатший, ніж у працях істориків, які залежать від фактичного матеріалу й можуть оперувати лише документально зафіксованими діями, вчинками та висловлюваннями. Але сила поетичної інтуїції та уяви така, що саме цей Богдан здається істинним. У нього та повнота бачення України, та глибина самоототожнення з нею, що тільки й притаманна нац. генієві. Даремна справа шукати тут якісь фактичні невідповідності, сумніватися, чи міг Богдан Хмельницький подумати або сказати саме так, а не інакше. У «Берестечку» він переживає долю України так, як це відповідає людині його вдачі й діячеві його формату, — але водночас і так, що його переживання й думки суголосні нам, кому відомі події 17, 18, 19, 20-го ст. Тут і геополіт. пастка, з якої непросто знайти вихід; і розіп'ятість між Зх. і Сх.; і істор. запізненість нац. самоствердження, але водночас і його неминучість; і ганьба нац. зрадництва; і драматичний діапазон самоусвідомлення — від картання нац. вад до утвердження нац. вартостей. Нещадно судячи себе, Хмельницький, одначе, весь час непомітно переходить і до самозахисту, прямої чи прихованої полеміки з сучасниками й нащадками, з їхніми оцінками його особи...

З великою силою звучить у «Берестечку» незмінна думка про те, що Україна мала утвердити себе не лише в ділі, а й у Слові світ. виміру («Бо лиш народи, явлені у Слові, достойно можуть жити на землі»; «Вмирати вмієм, по степах гасати, але себе не вміємо написати»). Це говорить Богдан Хмельницький, але це голос самої поетеси. Один із гол. мотивів «Берестечка» — необхідність приходу Т.*Шевченка.* Однак Тарас Шевченко — це й певна альтернатива Богданові Хмельницькому. Коли така собі чаклунка «відьма», незмінна супутниця гетьмана в його поневіряннях, викликає дух загиблого незадовго перед тим черніг. полковника М.*Небаби*, той провіщає прихід Т.Шевченка, що вносить дисонанс, хоч і ненаголошений, у візію майбутніх перемог Богдана Хмельницького.

Істор. сюжети майже завжди містять у собі якщо не очевидний, то прихований полемічний заряд. Це викликано не охотою до полеміки як такої, а потребою щось доповнити до «відомого», договорити ненаголошене, інколи взагалі гостро заперечити, зрештою — подати своє поетичне переживання істор. факту, яке завжди «більше» за сам факт. У деяких випадках увесь твір може мати полемічний вимір. Такою є поема-балада «Скіфська Одіссея». Поема є своєрідною альтернативою «Скіфам» О.Блока, одного з улюблених поетів К., — його візії месіанства Росії, яка нібито несе осн. заряд кочівницько-революц. енергії нового «скіфства», що зруйнує фальшиву к-ру бурж. Європи. Натомість у «Скіфській Одіссеї» — не політизований міф умовно-скіф. всеруйнівної повені, а епічна картина Скіфії (див. *Велика Скіфія*) як землі наших предків чи попередників — у тому сенсі, що на цій землі постало й укр. життя, отож і скіфи не можуть бути безвідносними до нього. Ширший масштаб полемічності «Скіфської Одіссеї» — уже не тільки щодо блоківських «Скіфів» — і полягає в стримано-захопленій та дивовижно-щедрій на обставини й подробиці та їх переживання поетичній візії Скіфії — на підставі хоч і скупих, але промовистих істор. згадок.

Означення «поема-балада» вказує на відмінність «Скіфської Одіссеї» від ін. віршованих істор. творів К. Це несподівано «легка», спокійна, послідовно ведена оповідь про мандрівку умовного грека-купця вглиб Скіфії, Дніпром. Власне, він і не зовсім умовний, має якогось здогадного прототипа: поштовхом до роботи поетичної уяви стала нотатка в «Українській радянській енциклопедії» про знайдені в заплаві р. Супой (ліва прит. Дніпра) залишки човна, рештки кістяка людини та антич. бронз. посудини, — що свідчить про торг. шляхи причорномор. греків. К. й «простежує» одну з таких виправ. Її «грек» шукає купецького щастя в землях, яких уже досягали його конкуренти-земляки, але йому самому ще не знаних. Отож йому трохи лячно, більше цікаво, а ще більше звабливо з розрахунку на можливий виторг.

Ліричний компонент поеми виражений «м'яко» — принагідні (але неуникненні) коментарі до ймовірно побаченого й відчутого «греком», що немовби орієнтують і потроху врозумляють цього неординарного подорожанина, немовби дорощуючи купця до світознавця. Коментарі ці проникливі й утеплені гумором. Гумор з елементами бурлеску, одначе, переходить в іронію, а то й сарказм, коли мовиться вже не про наївного «грека» та його скіф. першодосвід, а про стереотипи популярного скіфознавства.

Широкий спектр гумористичних та іронічних інтонацій, як також інтонацій поблажливо- і вдаваносерйозних, що непомітно переходять у добродушний і скоряючий ліризм, дає можливість поєднувати у вільноплинній оповіді побутові реалії, мандрівничі спостереження, колоритні картини природи, принагідні екскурси в географію та історію, дотепний огляд наук. і псевдонаук.

скіфіани. Разом усе це становить сучасне культ. переживання Скіфії, солідарне з істор. пам'яттю і вільне від ідеологічних екзальтацій.

Зовсім ін. типу полемічність у «Думі про трьох братів неазовських». Вона прямо адресує до відомої *думи*, в якій картина втечі трьох братів з бусурманської неволі стає своєрідним «соціопсихологічним» аналізом відступництва — цього разу локального: двоє братів кидають у біді третього через неможливість врятуватися всім.

У думі наче й немає прямої етичної оцінки поведінки кожного з братів, однак їхні мотиви в ситуації вибору між неправедним порятунком і праведною жертвою окреслюють «простір ваганъ» та власне одного з типів цієї вдачі: в особі старшого брата.

У поемі феномен відступництва-зрадництва постає вже у масштабах нац. трагедії та історії. Конкретний істор. епізод видачі *козаками* польс. урядовцям свого гетьмана П.*Бута* — ватажка протипольс. повстання (див. *Павлюка повстання 1637*) — обростає згадками про ін. випадки, коли бунтівні козаки, зазнавши поразки, віддавали в руки ворога провідників, сподіваючись на прощення. Поема є відповіддю на вчинки «братів неазовських» усіх укр. поколінь. Вірність у ній — більша реальність, ніж зрада.

Проблему виходу крізь тему мист-ва в тему народу, його буття у світі на широкому й тонко інтерпретованому історико-культ. матеріалі розглядає К. у своїй лекції «Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала», прочитаній 1999 в Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*). Тут маємо теор. аспект тієї проблеми, яка постійно зринає в її поезії: проблеми неприсутності або неадекватної присутності образу України в житті світу, а власне, й у свідомості самого укр. susп-ва — не лише через недостатню опанованість культурно-інформативної сфери, а й через невиповненість писаного слова мірою великого й сутнього: «Хто знає, що тут відбулося? Хто розказав це людям до путтія? Неназване — туманом пойнялося. Непізнане — пішло у небуття». Це — у «Марусі Чурай», але цей обертон з великою силою звучить і в «Берестечку», і в «Скіфській Одіссеї», і в багатьох ліричних медитаціях. Звичайно, в ньому — і умовне полемічне перебільшення, і безумовна претензія до себе, наказ собі, моральний імператив. Та «Велика книга нашого народу», про брак якої з гіркотою говорить мудрий *мандрівний дяк* — супутник Марусі Чурай, насправді писалася й пишеться. Нетлінні сторінки в цю книгу істор. та духовного буття народу вписує Л.Костенко.

Тв.: Проміння землі. К., 1957; Вітрила. К., 1958; Мандрівки серця. К., 1961; Над берегами вічної ріки. К., 1977; Маруся Чурай. К., 1979, 1982, 1990; Неповторність. К., 1980; Сад нетанучих скульптур. К., 1987; Бузиновий цар. К., 1987; Софія, 1990; Вибране. К., 1989; Берестечко. К., 1999; Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. К., 2005.

Літ.: *Барабаш Ю.* Розмова по щирості. «Літературна газета», 1957, 2 серп.; *Симоненко В.* Краса без красивостей. «Молодь Черкащини», 1962, 23 берез.; *Новиченко Л.* Пора змужніння. «Літературна газета», 1962, 26 січ.; *Антоненко-Давидович Б.* Перед невижатою смугою. «Дніпро», 1962, № 11; *Іванисенко В.* Один день з поетичного року. «ЛУ», 1963, 20 груд.; *Кошелівець І.* Сучасна література в УРСР. Нью-Йорк, 1964; *Первомайський Л.* Мова і майстерність. В кн.: *Первомайський Л.* Творчий будень. К., 1967; *Турбин В.* Лина Костенко: века, годы, дни и минуты. «Дружба народов», 1979, № 1; *Olynyk M.* Selected Bibliography of Works by and about Lina Kostenko. «Nationalities Papers», 1979, vol. 7, N. 2; *Бажан М.* Поема про кохання і безсмертя. «ЛУ», 1980, 4 берез.; *Ільницький М.* «Якби знайшлась неопалима книга...» «Прапор», 1980, № 8; *Макаров А.* Історія — сестра поезії (шкіц до портрета Ліни Костенко). «Українська мова і література в школі», 1980, № 10; *Ільницький М.* Неповторність — це доля. «Прапор», 1981, № 3; *Никанорова О.* «Душа не створить бутафорський плід...» «Дніпро», 1981, № 3; *Макаров А.* Поэзия — сестра истории: О стихотворном романе Лины Костенко «Маруся Чурай». «Дружба народов», 1982, № 2; *Янченко А.* Любов і небо Марусі Чурай. «Вітчизна», 1983, № 1; *Никанорова О.* Поезії одвічна висота. К., 1986; *Салига Т.* Поезія — це завжди неповторність: Мотиви художнього мислення у творчості Ліни Костенко. «Вітчизна», 1986, № 5; *Барабаш Ю.* Розмова по щирості з самим собою. «Літературна Україна», 1987, 10 вересня; *Дзюба І.* Неопалима книга. «Україна», 1987, № 7; *Гольберг М.* «Душа тисячоліть себе шукає в слові»: Роздуми над книжкою Ліни Костенко «Сад нетанучих скульптур». «Жовтень», 1988, № 6; *Фізер І.* Шедеври поетичної літоісторії Ліни Костенко. «Сучасність», 1988, № 7; *Прісовський Є.* Оновлююча пам'ять. «Вітчизна», 1988, № 8; *Антонишин С.* Місія слова (Ліна Костенко). «Слово і час», 1990, № 12; *Брюховецький В.* Ліна Костенко: Нарис життя і творчості. К., 1990; *Гуцало Є.* На всесвітніх косовицях (Про поезію Ліни Костенко). «ЛУ», 1990, 22 берез.; *Базилевський В.* Поезія як мислення. «Дніпро», 1990, № 3; *Naydan M.M.* Anamnesis in the Poetry of Lina Kostenko. «Canadian Slavonic Papers», 1990, vol. 32, N 2; *Smyrniv W.* Authorial Comments in Lina Kostenko's «Skifs'ka Odisseia». Там само; *Struk D.* The How, the What and the Why of «Marusia Churai»: A Historical Novel in Verse by Lina Kostenko. Там само; *Znayenko M.T.* Restoration of the Self through History and Myth in Lina Kostenko's «Marusia Churai». Там само; *Pachlovska O.* Il concetto di tempo e di storia nella poesia di Lina Kostenko. «Ricerche Slavistiche», 1992—93, 2, vol. 39—40; *Nieuwazny F.* O poezji ukrainskiej: od Iwana Kotlarewskiego do Liny Kostenko. Białystok, 1993; *Кошарська Г.* Творчість Ліни Костенко з погляду поетики експресивності. К., 1994; *Її ж.* Ще один підхід до поезії Ліни Костенко. «Слово і час», 1996, № 8—9; *Панченко В.* Поезія Ліни Костенко. Кіровоград, 1997; *Клочек Г.* Історичний роман Ліни Костенко «Маруся Чурай». Кіровоград, 1998; *Galeazzi P.* «Neve a Firezne» di Lina Kostenko, osmosi storica di due mondi culturali. В кн.: *Calvi L., Girando G. (eds.).* L'Ucraina del XX secolo. Padovo, 1998; *Жулинський М.* Лицарство Духа: Про творчість Ліни Костенко. «Вітчизна», 2000, № 3—4; *Краснова Л.* Поезія Ліни Костенко: Посібник для вчителів. Дрогобич, 2001; *Овдійчук Л.* Вивчення творчості Ліни Костенко в школі. Тернопіль, 2002; *Барабаш С.* Поетична історіософія Ліни Костенко: безсмертя Духу. Кіровоград, 2003; *Кулаковський О.* Ліна Костенко: Нарис творчо-світоглядної біографії. Х., 2004; *Карпенко Ю., Мельник М.* Літературна ономастика Ліни Костенко. Одеса, 2004; Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних: Матеріали круглого столу 18 березня 2005 року в Києво-Могилянській академії. К., 2005; Х., 2006.

І.М. Дзюба.

КОСТЕ́НКО Федір Якович (22 (10).02.1896—26.05.1942) — військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Н. в слободі Мартинівка (нині с-ще міськ. типу Ростовської обл., РФ) в сел. сім'ї. У Червоній армії (див. *Радянська армія*) — від 1918. Учасник громадян. війни 1917—22. 1941 закінчив курси при Акад. Генштабу. Як командир корпусу брав участь у поході на Зх. Україну

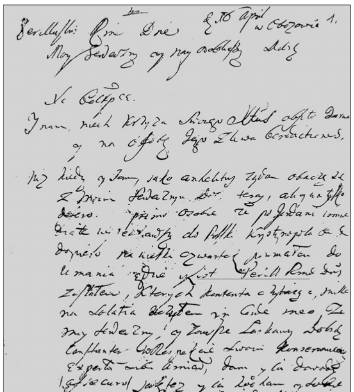
(див. *Радянсько-польська війна 1939*). На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* командував *Двадцять шостою армією*, у жовт.—листоп. 1941 — *Брянським фронтом*, від груд. 1941 — *Південно-Західним фронтом*. Від квітня 1942 — заступник командира військ Пд.-Зх. фронту. Загинув у бою в р-ні *Харкова*.

Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами та медалями.

Літ.: *Нехонов Г.* Генерал-лейтенант Ф.Я. Костенко. «ВИЖ», 1967, № 5.

О.В. Буцько.

КОСТЕ́ЦЬКИЙ Гераклій (Іраклій; 1721—21.06.1768) — діяч чернечого чину св. Василія Великого (див. *Василіани*) в галузі просвіти (див. *Василіанські школи*), місіонер-проповідник, підніс значення Теребовлянського (Підгірцівського) монастиря до центру студій для чернечої молоді. Походив з Перемишльщини. 1750—54 навч. в папській семінарії у Вільно (нині м. *Вільнюс*), де здобув богословську освіту. 1758—64 — ігумен монастиря оо. Василіан у Замості (нині м. Замосць, Польща), за його суперіорату (правління) активно провадилася розбудова обителі, пожвавилася душпастирська праця («місії», їх у цей час відбулося 22) серед мирян (у т. ч. й римо-католиків) Холмської єпархії та Брацлавщини (Ладижин — нині місто Він. обл., *Тетіїв*, *Умань*, Торговиця — нині село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.). За його участю було засновано

Лист отця Г. Костецького до Ф.-С. Потоцького. Перша сторінка. Середина 1760-х рр.

монастир василіан у Христинополі (нині м. *Червоноград*). Улітку 1765 на прохання київ. *воєводи*, графа Ф.-С.Потоцького очолив новосте. Уман. монастир Василіан і колегіум при ньому. Після отримання звістки про наближення до Умані гайдамаків (див. *Коліївщина*), розуміючи небезпеку, дозволив ченцям рятуватися та розпустив по домівках частину вихованців колегіуму, а сам, передбачаючи свою кончину, залишився, однак, у місті для підтримки міщан. Загинув разом із кількома монахами-василіанами під час «уманської різанини» після захоплення міста гайдамаками.

Літ.: *Pidłypczak-Majerowicz M.* Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonne. Warszawa—Wrocław, 1986; Нарис історії василіянського чину святого Йосафата. Рим, 1992; *Антонович В.Б.* Уманский сотник Иван Гонта. В кн.: *Антонович В.Б.* Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995; *Великий А.* ЧСВВ. З літопису християнської України. Львів. 2000; *Gil A.* Chełmska diecezja unicka 1596—1810. Dzieje i organizacja. В кн.: Studia i materiały do dziejów chrześciaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 1. Lublin, 2005.

Р.С. Захарченко.

КО́СТІН Мирон (1633—1691) — молдов. історик, поет, політ. і держ. діяч. Батько Н.*Костіна*. Походив з боярського роду, дитинство і юність провів в Україні, де його батько орендував під м. *Бар* маєток Новосілка. Закінчив єзуїтську колегію в Барі (див. *Єзуїтські школи*). Був нобілітований (див. *Нобілітація*), служив у польс. війську, брав участь у *Берестецькій битві 1651.* 1652 вернувся до Молдови, 1653 у складі військ господаря Г.Стефана брав участь в облозі Сучави (нині місто в Румунії), де тримали оборону козаки Т.*Хмельницького.* З часом разом зі своїм молодшим братом Величком став провідним діячем молдов. уряду. 1683 спільно з господарем Г.*Дукою* брав участь в облозі *Відня* турец. військом (див. *Віденська битва 1683*). Після повернення додому був заарештований новим молдов. господарем Ш.Петричейку й висланий до Польщі. Там у замку Дашів у Карпатах написав «Польську поему», в якій виступив як апологет сильної монаршої влади, уособленням якої вважав польс. короля *Яна III Собеського.* 1685 повернувся до Молдови, був старостою пд. повіту Путна, неофіц. радником господаря Костянтина Кантеміра (1688—91). В ім'я боротьби проти *Османської імперії* встановив таємні контакти з потенційними союзниками Молдови — Австрією та Францією, за це був звинувачений у держ. зраді й страчений разом із братом наприкінці 1691. Мав двох синів: Петрашку і Некулає.

У різні роки створив і опублікував кілька істор. творів, зокрема «Опис Молдавської і Мунтянської землі» (в ньому є відомості з історії *Буковини*) та «Літопис Молдавської землі від воєводи Аарона» (охоплює період від 1595 до 1661).

Республіка Молдова. Срібна монета у 50 лей на відзначення 370-річчя народження Мирона Костіна. 2003.

Мирон Костін. Портрет 18 ст.

Пам'ятник Мирону Костіну в м. Яссі (Румунія). Листівка початку 20 ст.

В описах історії своєї Батьківщини займає патріотичну позицію і є продовжувачем традицій молдов. літописця Г.*Уреке*. Висвітлюючи події укр. історії, зокрема *Хотинську війну 1621*, молдов. походи укр. козац. війська 1650 і 1653 (див. *Молдовські походи війська Б.Хмельницького 1650, 1652, 1653*), виявляє відверто вороже ставлення до тих, хто боровся проти *Речі Посполитої*.

Тв.: Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік. «УІЖ», 1992, № 10—11, 12; Latopis ziemi Moldawskiej i inne utwory historyczne. Poznań. 1998.

Літ.: *Власова Л.В.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начале XVIII вв. Кишинев, 1980; *Семчинський С.В.* Про М.Костіна та його «Літопис землі Молдавської». «УІЖ», 1992, № 10—11.

Ю.А. Мицик.

КÓСТІН (Costin) **Некулає** (Ніколає, Микола; 1660—1712) — історик, літописець, держ. діяч Молдови. Н. в заможній сім'ї. Його матір була родичкою господаря Молдови С.Могили (Мовіли), а батько — Мирон *Костін* — держ. діячем Молдови і письменником. Здобув освіту в Польщі. Повернувшись на Батьківщину, займав посади логофета, гетьмана, великого логофета (глава канцелярії молдов. господаря та хранитель державної печатки) (1709—11). Був у фаворі в господаря Молдови Н.Маврокордата (1709—10; 1711—16). У своїх творах захищав місц. боярство проти греків-фанаріотів.

Найвідомішою його працею став «Літопис землі Молдови від заснування світу до 1601 р.», який становить собою об'ємну компіляцію творів *Геродота*, Фалеса із Мілета, *Арістотеля*, Публія *Овідія* Назона, польс. хроністів Я.*Длугоша*, М.*Кромера*, М. і Й. *Бєльських*, а також творів Г.*Уреке* й книг, що належали перу М.Костіна (його батька). У ньому описано істор. події від часів бібл. потопу до поч. 17 ст.: переповідаються сюжети про створення світу, про Ноя та його синів Сима, Хама і Яфета, а також коротко викладається історія *даків* і римлян, Польс. королівства, утворення Молдови за Драгоша тощо, подається інформація про похід кн. Д.*Вишневецького* в Молдову (1563), про Хотинську фортецю (див. *Хотин*). Він є автором, можливо — співавтором, ще одного відомого твору — «Літопису землі Молдови від Штефана, сина Василя-вода» (1-шу частину цього літопису дослідники приписують Н.Мусте, сину літописця А.Аміраса). У 1-й частині містяться посилання на списки В.Димяна і Т.Дубеу, оповідається про події 1662—1709: правління сина В.*Лупула*, війни та природні катаклізми — комети і землетруси — у часи Ш.Петричейку, Г.*Дуки* та ін., численні повстання в Молдові в 2-й пол. 17 ст. У 2-й частині йдеться про події 1709—11, вона має характер офіц. хроніки, багатої на деталі. Особливо ефектно в ній описано правління «Думитрашки» (Д.*Кантеміра*), друге правління господаря Н.Маврокордата (1709—11). На основі офіц. рос. реляцій подано відомості про перемогу рос. військ під Полтавою (див. *Полтавська битва 1709*), а зі слів очевидців — про втечу швед. короля *Карла XII* в Бендери (Молдова), *Прутський похід 1711* рос. царя *Петра I*, взяття турец. фортеці Браїлів (нині м. Браїла в Румунії) тощо.

Тв.: Карте пентру дескьлекатул дінтії Молдовії. В кн.: *Когьлнічеану М.* Летопісіціле цьрії Молдовії, т. 1. Іашії, 1852; Леатопісецул цьрії Молдовії де ла Щефан сън Васіліе водь. В кн.: Там само, т. 2. Іашії, 1854; Letopiseţul Ţării Moldovei de la ziderea lumii până la 1601. Bucureşti, 1942; Letopiseţul Ţării Moldovei de la ziderea lumii până la 1601 si de 1709—1711. Iaşi, 1976.

Літ.: История Молдавии, т. 1—2. Кишинев, 1951; *Михайлина П.В.* Відомості з історії Північної Буковини XV — першої половини XVII ст. в молдавських літописах (до 1648 р.). «Минуле і сучасне Північної Буковини» (К.), 1972, № 1; *Ursu N.A.* Nicolae Costin autor al Cronicii anonime a Moldovei de la 1661 până la 1709. «Arhivele istorice» (Bucureşti), 1994, 31; Istoria Românilor, vol. 5. Bucureşti, 2003.

О.Д. Огуй.

КÓСТКА-НАПÉРСЬКИЙ Олександр-Леон (бл. 1620 — 18(08).07.1651) — організатор і кер. сел. повстання в Підгаллі (Пд. Польща, р-н Прикарпаття). Н. в сім'ї шляхтича. Здобув добру освіту, пізнав військ. ремесло. 1650, вірогідно за попередньою домовленістю з Б.*Хмельницьким*, розробив план повстання в Підгаллі, що мало сприяти наступу трансильванської армії на Польщу. Порозумівшись із трансильванським кн. *Ракоці Дєрдєм II*, у трав. 1651 розпочав підготовку виступу селян і гуралів (корінних жителів польс. Татрів) проти *шляхти*, при цьому використовував універсали Б.Хмельницького. 14 (4) черв. оволодів чорштинським замком, в якому не було залоги, і закликав ватажків сел. загонів прибувати туди для походу на *Краків*. 24 (14) черв. польс. урядові підрозділи захопили замок, де гуртувалися повстанці, схопили К.-Н. і після лютих тортур 18 (8) лип. стратили — посадили на палю на горі Лясота під Краковом.

Літ.: *Миллер И.С.* Крестьянское восстание в Подгалье в 1651 году. «Ученые записки Института славяноведения», 1950, т. 2; *Baranowski B.* Powstanie chłopskie Kostki Napierskiego. Warszawa, 1951; *Szczotka S.* Powstanie chłopskie pod wodzą Kostki Napierskiego. Warszawa, 1951; *Kersten A.* Na tropach Napierskiego: W kręgu mitów i faktów. Warszawa, 1970; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 1. К., 1996.

В.С. Степанков.

КОСТОМÁРОВ Микола Іванович (псевд. і криптоніми — Ієремія Галка, Иван Богучаров, Николай, Н., Н.К. та ін.; 16(04).05, за ін. даними, 17(05).05.1817—19(07).04.1885) — громад. і політ. діяч, дослідник історії, переважно України, Росії та Польщі, археограф і архівознавець, фольклорист і етнограф, письменник і публіцист. Д-р історії (1864), чл.-кор. Петерб. АН (1867). Н. в слободі Юрасовка Острогозького пов. Воронезької губ. (нині с-ще Воронезької обл., РФ; від 2-ї пол. 17 ст. і до ліквідації рос. владою козац. полкового устрою ця тер. належала до *Острогозького полку* — першого і найбільшого в *Слобідській Україні*, заснованого укр. переселенцями). Був позашлюбним сином (до 1832 — кріпаком) рос. дворянина, нащадка козаків-переселенців з *Волині*, і укр. селянки-кріпачки. З дитинства зазнавав впливів укр. к-ри. Навч. у приватних пансіонах *Москви* й Воронежа (нині місто в РФ). Закінчив Воронезьку г-зію (1833) і Харків. ун-т (1836), склав у ньому іспит на ступінь канди-

дата (1837) і магістра (1840). Володів кількома європ. і класичними мовами. Від 1837 — юнкер Кінбурнського драгунського полку в м. Острогожськ (нині місто Воронезької обл., РФ), досліджував матеріали місц. архіву. Захопився вивченням минулого Слобожанщини, згодом розширив коло своїх інтересів, зацікавився епохою Б.*Хмельницького*. Водночас займався літ. творчістю, публікував поезії — «Українські балади» (1839), прозу та драматургію — «Сава Чалий» (1838), «Переяславська ніч» (1841), переклади українською з «Краледворського рукопису» (див. В.*Ганка*), творів В.Шекспіра та ін. 1841 подав до ради Харків. ун-ту дис. — «О причинах и характере унии в Западной России», однак адміністрація заборонила проводити її захист. 1844 захистив ін. дис. — «Об историческом значении русской народной поэзии», за яку здобув ступінь магістра істор. наук. Опублікував «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» (1843). Збирав і вивчав фольклорні й етногр. матеріали. Відстоював право на самостійний і вільний розвиток укр. мови і літ. Був одним із яскравих представників *харківської школи романтиків*.

1844—45 викладав історію в г-зіях та ін. навч. закладах *Рівного* і *Києва*, від 1846 — ад'юнкт-проф. Київ. ун-ту, чл.-співробітник Тимчасової комісії для розбору давніх актів у Києві (див. *Київська археографічна комісія*). Тоді ж почав готувати до друку літопис С.*Величка* та монографію «Славянская мифология» (1847). Зійшовся з В.*Білозерським*, М.*Гулаком*, П.*Кулішем*, Т.*Шевченком*. Виступив разом з ними одним із засн. таємного політ. т-ва «Кирило-Мефодіївське (Украйно-Слов'янське) братство» (1845—47; див. *Кирило-Мефодіївське товариство*). Став ідеологом братства і автором його найголовнішого програмного документа *«Книга буття українського народу»*. Майбутнє слов'ян. народів вбачав у побудові ними союзу (федерації) на зразок тодішніх Сполучених Штатів Пн. Америки. У берез. 1847 за участь у Кирило-Мефодіївському т-ві заарештований, ув'язнений на рік у *Петропавловській фортеці*, потім засланий до м. Саратов (нині місто в РФ) із забороною займатися наук. діяльністю і друкуватися.

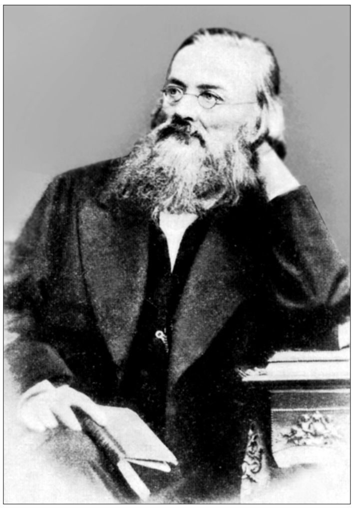
1855 — амністований, 1859 — обраний проф. на каф-ру рос. історії Петерб. ун-ту, однак уже 1862 на знак протесту проти дій царської влади під час студентських заворушень залишив ун-т за власним бажанням. Від 1860 — чл. Археогр. комісії. Водночас співпрацював із журналами *«Современник»*, *«Отечественные записки»* та ін., був одним з організаторів і активних співробітників часописів *«Основа»* і «Вестник Европы», друкувався в численних періодичних виданнях (зокрема в *«Киевской старине»*). Виступав як впливовий діяч укр. громади в *Санкт-Петербурзі*. 1867 за його активної участі (автор передмови, упорядник і редактор) вийшла у світ коштом Д.Кожанчикова перша посмертна збірка творів Т.Шевченка «Кобзар».

Входив до складу багатьох вітчизн. та зарубіжних наук. установ, закладів і т-в (*Історичне товариство Нестора-літописця*, Південнослов'ян. акад. та ін.), від 1884 — почесний чл. Київ. ун-ту.

Його літературна спадщина складається з десятків томів поезії, повістей, оповідань, наук.-публіцистичних і полемічних статей (дискусії з М.*Погодіним* стосовно походження *Русі*, С.*Соловйовим* — про значення *козацтва* тощо), серед яких такі «канонічні», за визначенням М.*Грушевського*, як «Две русские народности», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Об отношении русской истории к географии и этнографии».

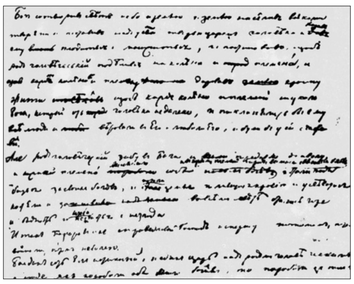
Популярність йому принесли також редаговані й рецензовані ним видання унікальних зібрань документів, якими є *«Акты Южной и Западной России»* (т. 1—9, 11, 13) та *«Архив Юго-Западной России»*. У наук.-пошуковій і видавничій діяльності він використав матеріали 65 вітчизн. і зарубіжних архівів і б-к. На думку І.*Крип'якевича*, його археогр. роботи є величезним пам'ятником грандіозної праці, який залишиться назавжди.

У різні роки написав кілька серій істор. творів, найвідоміші з них: з укр. історії — «Богдан Хмельницкий» (1859), «Руина» (1879—80), «Мазепа» (1882), «Мазепинцы» (1884); з рос. історії — «Бунт Стеньки Разина» (1858), «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород—Псков—Вятка» (1863), «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия» (1863); з польс. історії — «Последние годы Речи Посполитой» (1869); із всесвітньої історії — «Патриарх Фотий и первое разделение церквей» (1868).

М.І. Костомаров.

Плідно працював у галузі історіографії та джерелознавства, здійснив глибокий наук. огляд майже всього комплексу вітчизн. літописів. Одним із перших висунув вимогу до історіографів вивчати нар. діяльність в усіх сферах життєвого процесу суспільств і обґрунтував необхідність з'ясування взаємодії народності й державності. Запроваджені ним концепції вічового начала, демократизму та державотворення зайняли чільне місце в укр. історіографії й помітно вплинули не лише на розвиток вітчизняної *історичної науки*, а й на ідеологію національно-визвол. руху. Започаткував і розвинув ідею істор.

Костомаров М.І. «Книга буття українського народу». Перша сторінка. Фрагмент.

дослідження всіх верств сусп-ва. Створив життєписи вітчизн. політ. та культ. діячів — вел. кн. київ. *Володимира Святославича*, Петра (*Могили*), І.*Сірка*, П.*Орлика*, Г.*Сковороди* та ін., завдяки чому неабияк зацікавив громадськість укр. історією.

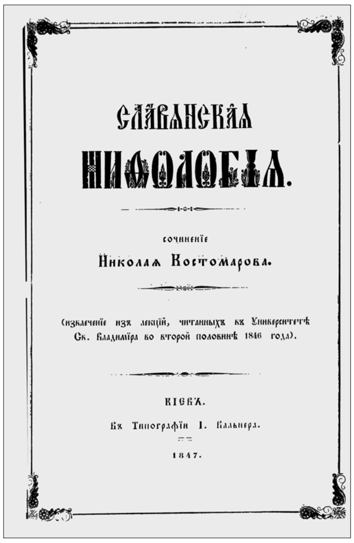
Серед опрацьованих ним найважливіших тем виділяється тема козацтва, зокрема укр. («Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого» та ін. праці). Він максимально «очистив» первісну історію козацтва від різного роду вигадок. Досліджував склад козацтва, козац. рухи, причини їх виникнення та поразки. Вважав, що козацтво не є негативним чинником для розвитку державності, й підкреслював, що притаманні козацтву традиції нар. «вольниці» та демократизму справляли позитивний вплив на тогочасне суспільство. Простежив процес виникнення і розвитку ядра вільного козацтва — *Війська Запорозького*, основу якого складав «народний елемент», першим увів до наук. обігу визначення *Запорозької Січі* як християн. козац. *республіки*.

П. у м. С.-Петербург. Похований на петерб. Волковському кладовищі.

Тв.: Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования, кн. 1—8, т. 1—21. СПб., 1903—06; Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; Етнографічні писання Костомарова. К., 1930; Твори, т. 1—2. К., 1990; Исторические монографии и исследования, т. 1—17. М., 1994—97.

Літ.: *Антонович В.Б.* Н.И. Костомаров как историк. «Киевская старина», 1885, № 5; *Семевский В.И.* Николай Иванович Костомаров: 1817—1885. «Русская старина», 1886, № 1; *Драгоманов М.* Микола Іванович Костомаров. Львів, 1901; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; К., 1996; *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна. «Україна», 1925, № 3; *Шабліовський Є.С.* Микола Костомаров і Україна. «Жовтень», 1967, № 4; *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Його ж.* Дослідження про принципи демократичного федералізму. «УІЖ», 1993, № 10; *Prytak T.M.* Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto—Buffalo—London, 1996; *Чалая Т.П.* О дате рождения и родителях Н.И. Костомарова. «Вопросы истории», 2002, № 3; *Козачок Я.В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія. К., 2004; *Пінчук Ю.А.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: історіографічні нариси з доданням спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. К., 2005; *Смолій В.А. та ін.* Микола Костомаров: віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. К., 2005; *Пінчук Ю.А.* Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І.Костомарова. «УІЖ», 2007, № 2; *Чалая Т.П.* Славянский мир Н.И. Костомарова. Воронеж, 2007; *Ясь О.В.* Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в одноіменній монографії М.І.Костомарова. «УІЖ», 2007, № 2; *Пінчук Ю.А.* Розгляд монографії М. Костомарова «Гетманство Юрия Хмельницкого». «Історичний журнал», 2008, № 2.

Ю.А. Пінчук.

Славянская Мифологія.

сочиненіе

Николая Костомарова.

(извлеченіе изъ лекцій, читанныхъ въ Университетѣ Св. Владиміра во второй половинѣ 1846 года).

Кіевъ.

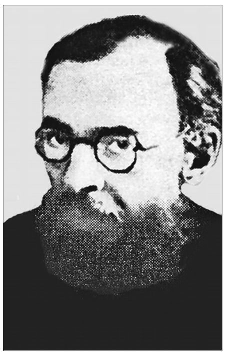
Въ Типографіи І. Вальнера.

1847.

Костомаров М.І. «Славянская мифологія». К., 1847. Титульний аркуш.

Костомаров М.І. «Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей», вип. 6. СПб., 1911. Обкладинка.

Т. Коструба.

КОСТРУ́БА Теофіл (чернече ім'я — Теодосій; 26.05.1907—03.03.1943) — історик, літературознавець, журналіст, поліглот (знав 11 мов), перекладач, бібліограф, редактор, чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1927), чернець-василіанин (див. *Василіани*), громад. діяч. Н. в с. Стара Ягільниця (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї нар. вчителя. Дитячі роки провів у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). 1922 вступив до 4-го класу Чортківської г-зії, однак через тяжку хворобу після 1-го півріччя повернувся до своєї родини, у с. Білобожниця (нині село Чортківського р-ну). 1924—28 займався самоосвітою та громад. діяльністю, зокрема в читальні «Просвіти» (див. *Просвіти*), т-ві *«Луг»*, театральному гуртку. Від 1928 жив у *Львові*. 1930 здав екстерном екзамени на атестат зрілості в Академічній г-зії у Львові. 1928 надрукував свою першу статтю «Ще до генези форми українських дум» (*«Записки Наукового товариства імені Шевченка»*, т. 149). 1932—35 був співвидавцем ж. «Хліборобський шлях». 1935—39 навч. у Львів. ун-ті на філос. і богословському ф-тах, одночасно працював у НТШ в історично-джерелознавчій комісії та комісії старої і нової укр. історії. За його ініціативи в 1936/37 академічному році при НТШ був організований неофіц. семінар з історії України для студентів-українців Львів. ун-ту. Готував збірку джерел, перекладаючи їх на сучасну укр. мову й подаючи до них коментарі, та велику працю з історії України, деякі складові цієї роботи публікував окремими виданнями. Так з'явилися «Опис Скитії» *Геродота*, *«Галицько-Волинський літопис»* (т. 1—2, 1936) і *«Повість временних літ»* (т. 1, Львів, 1939). 1938 уклав підручну бібліографію з укр. історії.

Написав кілька монографій та кілька сотень наук. статей з історії України (переважно княжої доби), укр. церкви та літ. (зокрема великий «Вступ» до 2-го вид. «Антології українського католицького письменства»). Друкувався переважно в катол. виданнях. Після приєднання Зх. України до УРСР відмовився від запропонованої йому владою ка-

федри середньовічної історії України у Львів. ун-ті. 29 січ. 1940 митрополит А.*Шептицький* таємно висвятив його на священика. В останні роки свого життя був прикутий тяжкою хворобою до ліжка (туберкульоз кісток, ампутація ноги), однак продовжував працювати — диктував текст до книги про історію України. Незадовго до смерті склав чернечі обітниці (13 січ. 1943).

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі*.

Тв.: Гетьман Іван Скоропадський. Львів, 1932; Володимир Великий. Станіслав, 1937; Унія й православ'я в українській історії І пол. XIX ст. Львів, 1937; Нариси з церковної історії України X—XIII ст. Львів, 1939; Торонто, 1955; Віра наших предків. Інсбрук, 1946; Що таке католицька література. «Життя і слово», 1948/49; Нарис історії України. Торонто, 1961; Як Москва нищила українську церкву. Торонто, 1961.

Літ.: *Мох О.* Теофіл Коструба. Учений праведник. Торонто, 1952; *Домбровський О.* Теофіл Коструба. «Свобода» (Нью-Йорк), 1953, 1—2 квіт.; *Його ж.* 25-ліття українського перекладу Геродотової Скитії. Там само, 1963, 7 берез.; Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові. 1929—1944, ч. 1. Торонто—Чикаго, 1973; *Домбровський О.* Семінар історії України при НТШ у тридцятих рр. «Український історик», 1973, № 1/2; Те саме. В кн.: *Домбровський О.* Студії з ранньої історії України. Львів—Нью-Йорк, 1998; *Хорунжий Ю.* Так скіфи ми чи ні? В кн.: *Геродот.* Скіфія. К., 1992; *Денека О.* Коструба Теофіл. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1996; *Ільків М.* Культорологічні аспекти рукописної спадщини Теофіла Коструби. В кн.: Рукописна україніка у фондах ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Львів, 1999; Теофіл Коструба — призабутий історик. «Український історик», 2004, № 3/4, 2005, № 1.

Г.П. Герасимова.

КОСТШЕ́ВСЬКИЙ (Kostrzewski) **Юзеф** (25.02.1885—19.11.1969) — польс. археолог. Проф. (1919), чл. Краківської АН (1928). Н. в м. Веньчяєво (нині м. Веньчолєв, Польща). Навч. в Кракові (нині місто в Польщі) й Берліні (Німеччина). 1918 захистив докторську дис. у Львів. ун-ті. Один із засн. Познанського ун-ту. 1920 виступив засн. Польс. археол. т-ва (був його багаторічним головою). Організатор і ред. археол. періодичних видань «Przegląd Archeologiczny» та «Z otchłani wieków», а також книжкової серії «Археологічна бібліотека». Ініціатор багатьох археол. досліджень на тер. Польщі, зокрема в торфовищі на Біскупінському озері поблизу м. Гнєзно, де було розкопане відоме відтоді у всьому світі стародавнє праслов'ян. оборонне поселення епохи заліза (700—400 рр. до н. е.).

Засн. Польс. археол. школи. Написав понад 700 наук. праць, у яких, зокрема, доводить автохтонність (див. *Автохтони*) слов'ян у межиріччях Вісли, Одри і Лаби (верхньої течії р. Ельба, в Чехії), обґрунтовує праслов'янськість періоду *лужицької культури* на більшій ч. тер. Польщі від епохи бронзи до епохи заліза. Результати своїх археол. досліджень узагальнив у монографії «Прапольська культура» та низці ін. праць.

П. у м. Познань (Польща).

Тв.: Pradzieje Polski. Posnań, 1949; Kultura prapolska. Warszawa, 1962.

І.Т. Лісевич.

Ю. Костшевський.

КОСТЮ́К Григорій Олександрович (літ. псевдоніми — Теодор Залужний, Борис Подоляк; 12.10.1902—02.10.2002) — науковець, письменник, літературознавець, критик, публіцист, мемуарист, історик, журналіст, громад. та політ. діяч *української діаспори*. Чл. літ. об-ня письменників УСРР «Пролітфронт» (1929—31), проф. Колумбійського ун-ту в Нью-Йорку (США), дійсний чл. ВУАН, *Наукового товариства імені Шевченка* та *Інституту з вивчення СРСР* (США), чл. Міжнар. ПЕН-клубу та його виконкому (Executive Board) в США (1965—75), чл. Нац. спілки письменників України, іноземний чл. *Національної академії наук України* (1992). Н. в с. Боришківці (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) в сел. родині. Закінчив г-зію та *робітничий факультет* с.-г. ін-ту в Кам'янець-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*; 1925), від-ня мови і літ. ф-ту професійної освіти Вищого ін-ту нар. освіти (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Визначальний вплив на формування його світогляду та зацікавлення наук. дослідженнями в галузі літературознавства, за його власними словами, мали погляди І.*Огієнка* (митрополит Іларіон), М.*Зерова*, О.*Білецького* та М.*Хвильового*. Починаючи з 1927, друкувався в журналах «*Життя і революція*», «Критика», «Літературний архів», «Молодняк», «Пролітфронт», «*Червоний шлях*». Як секретар редколегії ж. «Пролітфронт» (1930) співпрацював і спілкувався з О.*Вишнею*, Г.Епіком, О.*Корнійчуком*, Л.Первомайським, В.*Сосюрою*, П.*Тичиною*, Ю.*Яновським* та ін. авторами цього видання. Від 1930 був аспірантом Харків. НДІ літературознавства ім. Т.Шевченка (нині *Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України*). 1931 опублікував критично-біографічний нарис «Панас Мирний: Життя його та діяльність». 1932 захистив канд. дис. на тему: «До проблеми творчої методи пролетарської літератури». Надалі викладав історію укр. літ., історію укр. критики і публіцистики в Ін-ті підготовки кадрів до інститутів червоної професури при ВУАМЛІН (див. *Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів*), Укр. комуніст. ін-ті журналістики, робітн. ун-ті, Харків. пед. ін-ті професійної освіти (нині *Харківський національний університет*), працював ред. юнацького сектору вид-ва дитячої і юнацької літ. «Молодий більшовик» (1932—33). З посиленням репресій сталінського режиму (див., зокрема, *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*) перебрався до *Лу-*

Г.О. Костюк.

Костюк Г.О. «Зустрічі і прощання». 2008. Обкладинка.

ганська, викладав там у місц. ін-ті нар. освіти (нині *Луганський національний університет*) теорію та історію укр. літ. (11 січ. — 20 листоп. 1934). Щоб уникнути переслідувань органами НКВС УСРР, виїхав на деякий час на Урал, влаштувався там на посаду керівника від. технічної пропаганди азбестоцементного комбінату в м. Сухий Лог (нині місто Свердловської обл., РФ). Після повернення в Україну відвідав *Харків*, а потім перебрався до *Києва* і там влаштувався на роботу. На момент арешту (25 листоп. 1935) працював на підготовчому від-ні Київ. політех. ін-ту (нині *Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут»*). Був звинувачений в укр. *націоналізмі* й 3 лип. 1936 Особливою нарадою при НКВС УСРР засуджений до 5 років позбавлення волі. Покарання відбував у концентраційних таборах Ухтпечлагу (Воркутинські табори) ГУЛАГу НКВС СРСР (див. *Гулаг*).

До арешту встиг підготувати до друку дві монографії «Історія української літератури доби фінансового капіталізму» (співавт. В.Бойко) і «Українська модерна поезія. Стилі і напрямки. 1890—1917 рр.» та докторську дис. на тему: «Українська модерна поезія початку XX століття. 1900—1917 рр.» Проте під час арешту та заслання рукописи цих праць безслідно зникли.

Після звільнення з ув'язнення (25 листоп. 1940) оселився згідно з приписом НКВС УРСР у *Слов'янську*, працював завгоспом у місц. лікарні. Влітку 1941 одружився з Раїсою Бутко. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* мешкав на окупованій гітлерівцями території. Літ. та наук. діяльність відновив 1943 у *Львові*, почав працювати у газетах «Наші дні», «Львівські вісті», «*Краківські вісті*». Емігрувавши до Німеччини разом з дружиною, працював у Плауені літ. ред. газ. «Земля» (1944—45), тут 12 серп. 1944 в нього народився син — Теодор (Теодор Костюк, отримавши освіту, став астрофізиком, співробітником Центру космічних досліджень у м. Грін-Бей (шт. Вісконсин, США), відкрив явище природного лазера на вуглекислому газі в атмосфері Марса). По закінченні *Другої світової війни* перебував на тер. Німеччини у таборах для переміщених осіб (1945—51). Восени 1945 в Новому Ульмі (нині м. Ной-Ульм) разом з І.*Багряним*, У.*Самчуком* і Ю.*Шевельовим* став співзасн. Мистецького укр. руху, редагував газ. *«Українські вісті»* та додаток до неї — «Літературний зошит», що виходив у Мюнхені (був ред. відділу літератури, мист-ва, критики). Після створення Укр. революційно-демократ. партії (від 1990 — Укр. демократично-революц. партія) став її першим ген. секретарем (1947—48). У лют. 1952 виїхав до США, працював там у Дослідному центрі Колумбійського ун-ту (Програма з вивчення СРСР, Рос. ін-т, Архів Східноєвроп. історії) та ін. установах. 1959—64 очолював Мистецьку комісію Комітету з побудови пам'ятника Т.*Шевченкові* у Вашингтоні (відкритий 1964 до 150-річчя від дня народження Кобзаря). Був ініціатором створення, одним із засн. і першим головою (1954—75) об-ня укр. письменників на еміграції «Слово», відредагував і випустив три однойменні зб. цієї орг-ції (1962, 1964, 1968). Став основоположником наук. винниченкознавства і головою комісії *Української вільної академії наук* у Нью-Йорку (США) з вивчення, охорони та збереження спадщини В.*Винниченка*. Власні дослідження з винниченкознавства видрукував окремим виданням «Володимир Винниченко і його доба» (1980). У різні роки опублікував праці з історії сталінського терору: «Падіння П.Постишева» (1954), «Сталінський режим в Україні: десятиріччя масового терору — 1929—1939» (1960), «Окаянні роки» (1978) та ін. За редакцією і з його коментарями були видані твори і щоденники В.Винниченка, п'ятитомник творів М.Хвильового, праці М.*Куліша*, В.*Підмогильного*, М.Плевака, П.*Филиповича*, М.*Драй-Хмари* та ін. Дві книги його спогадів «Зустрічі і прощання» (1987, 1998), які він почав писати, коли йому виповнився 81 рік, стали унікальним документом укр. культ. життя в Україні і за її межами. Уперше перевидані 2008 в Україні, вони не тільки представляють його своєрідний талант мемуариста, а й виявляють оригінальне тлумачення його теорії «двоколійності» та «романтики вітаїзму» як естетико-культ. феномену доби. *Національна ідея*, зрефлексована у свідомості К., переросла в ідею відродження України, якій він присвятив усе своє життя. К. також є автором понад 300 наук. розвідок в журналах «Вістник Інституту історії і культури СРСР», «Сучасна Україна», «Анали УВАН у США», *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»*, *«Сучасність»* та інших.

Реабілітований 22 черв. 1989.

Власні архіви передав (2000) для зберігання й вивчення до Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка НАН України.

Лауреат Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1988) і премії ім. В.Винниченка (1991).

П. у м. Сільвер Спрінг (шт. Меріленд). Похований на укр. правосл. цвинтарі св. Андрія Первозванного в Бавнд-Бруку (шт. Нью-Джерсі).

На його пошану до 100-річчя з дня його народження у Луганську та *Хмельницькому* були проведені наукові конференції, присвячені вивченню його творчої спадщини.

Тв.: Панас Мирний. Життя його та творчість. Х., 1931; The Fall of Postyshev. New York, 1954; Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of Mass Terror (1929—1939). New York, 1960; London, 1960; Minick, 1960; Теорія і дійсність: до проблеми вивчення теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні. «Сучасність», 1970, ч. 9, 11—12; 1971, ч. 1—4; З літопису літературного життя в діаспорі. Мюнхен, 1971; Окаянні роки. Торонто, 1978; Володимир Винниченко і його доба. Нью-Йорк, 1980; На магістралях доби. Торонто—Балтімор, 1983; Сталінізм в Україні: (Ґенеза і наслідки). К., 1998; Зустрічі і прощання: Спогади, кн. 1. Едмонтон, 1987; кн. 2. Едмонтон—Торонто, 1998.

Літ.: Українська революційно-демократична партія (УРДП—УДПР): Збірник матеріалів і документів. Чикаго—К., 1997; «ЛУ», 1991, 30 трав.; *Галич О.* Столітній Костюк: штрихи до творчого портрета. «Бахмутський шлях», 2002, № 3—4; *Жулинський М.* Григорій Костюк — Літописець «Несамовитої доби». Там само; *Семистяга В.* Нові документальні свідчення про луганський період життя й діяльності Г.О. Костюка. Там само; Творча спадщина Григорія Костюка в контексті сучасної наукової думки: Збір-

ник наукових праць. Кам’янець—Хмельницький, 2002.

В.Ф. Семистяга.

КОСТЮ́К Платон Григорович (н. 20.08.1924) — нейрофізіолог, біофізик. Проф. (1956), акад. АН УРСР (1969), акад. АН СРСР (1974). Герой Соц. Праці (1984), Герой України (2007). Н. в м. *Київ*. 1946 закінчив Київ. ун-т; 1949 — Київ. мед. ін-т. Від 1951 — викл. Київ. ун-ту; 1956—58 — зав. лабораторії Ін-ту фізіології тварин при цьому ж закладі. Від 1958 — зав. лабораторії заг. фізіології нервової системи; від 1966 — директор Ін-ту фізіології ім. О.Богомольця АН УРСР. 1993—98 — віце-президент НАН України.

Осн. праці присвячені вивченню клітинних механізмів діяльності нервової системи. Вперше в *СРСР* провів мікроелектродне вивчення діяльності нервових клітин і створив школу дослідників у цій галузі. Разом з ін. науковцями вперше у вітчизн. науці застосував метод фіксації напруги на мембрані нервової клітини. Під його кер-вом та з його безпосередньою участю розроблений новий електрофізіологічний метод дослідження нервових клітин — внутрішньоклітинний діаліз.

Лауреат премії АН СРСР ім. І.Павлова (1962), премії АН СРСР ім. І.Сєченова (1977), Держ. премії УРСР (1976), Держ. премії СРСР (1983), премії ім. О.Богомольця (1987), Держ. премії України (1992). Нагороджений Почесною відзнакою Президента України (1993), орденом Ярослава Мудрого 5-го ст. (1998).

Тв.: Двухнейронная рефлекторная дуга. М., 1959; Микроэлектродная техника. К., 1960; Структура и функция нисходящих систем спинного мозга. Л., 1973; Физиология центральной нервной системы. К., 1977; Методологические аспекты изучения деятельности мозга. М., 1986; Кальций и клеточная возбудимость. М., 1986; Биофизика. К., 1988; К., 2001 [укр. мовою]; Role of calcium joins in nerve cell function. Oxford, 1992; Plasticity in nerve cell function. Oxford, 1998; Іони кальцію у функції мозку від фізіології до патології. К., 2005; Над океаном времени. Книга воспоминаний и размышлений. К., 2005.

Літ.: *Сорокина З.А.* Достойный вклад в нейрофизиологию и биофизику. «Физиологический журнал», 1984, т. 30, № 5; *Шуба М.Ф.* Платон Григорьевич Костюк: К 60-летию со дня рождения. «Успехи физиологических наук», 1984, т. 15, № 3; Платон Григорьевич Костюк. К., 1986; Національна академія наук України. Персональний склад: 1918—1998. К., 1998; *Можаева Г.Н.* Академик Платон Григорьевич Костюк: к 75-летию со дня рождения. «Российский физиологический журнал», 1999, т. 85, № 8.

П.М. Бондарчук.

П.Г. Костюк.

КОСТЯНТИНОГРА́Д — назва до 1923 м. *Красноград.*

КОСЦЮ́ШКО (Kościuszko, Костюшко) **Тадей** (Андрій-Тадей-Бонавентура, Тадеуш; 1745 чи 1746 — 15(03).10.1817) — фортифікатор, воєначальник, революціонер, чл. Амер. філос. т-ва (1785), військ. і політ. лідер *Речі Посполитої* 1794. Мав білорус.-укр. корені. Син берестейського шляхтича полк. Людвига-Тадея Косцюшка та його дружини Теклі (у дівоцтві — Ратомська). Н., вірогідно, у родовому маєтку Сехновичі (Сєхновичі) *Берестейського воєводства* (нині на тер. Жабінківського р-ну Брестської обл., Білорусь) або у фільварку Меречовщизна (Меречовщина, Марачовщина) Слонімського пов. Новогрудського воєводства (нині на терені Івацевіцького р-ну Брестської обл.).

1755—60 навч. в колегіумі м. *Любешів*, з 1765 — у варшавському кадетському корпусі (Szkoła Rycerska). Наприкінці 1766 здобув патент офіцера зі званням хорунжого. 1768 отримав чин капітана. Від 1769 як стипендіат короля *Станіслава-Августа Понятовського* фахово вдосконалювався в Парижі (Франція), як маляр відвідував Академію живопису та скульптури. 1774—75 подорожував європ. країнами, деякий час був домашнім репетитором дітей смоленського воєводи (від осені 1775 — польного гетьмана *Великого князівства Литовського*) Ю.Сосновського. З початком боротьби північноамер. колоній Великої Британії за незалежність вирушив до Америки.

1776 у званні полковника виконував обов’язки інженера армії колоністів у боротьбі проти метрополії. Особливо відзначився в баталії при Саратозі, коли на вготованому ним бойовищі повстанці перемогли значну частину брит. війська (1777). Укріплював Вест-Пойнт (нині місто у шт. Нью-Йорк, США). Удостоєний амер. громадянства, відзнаки ордену Цінцінната й пам’ятної зброї-пістолів од Д.Вашингтона. Демобілізувався 1783 в ранзі бригадного генерала (винагородні статки передав своєму приятелю, майбутньому президентові США Т.Джефферсону для викуповування з рабства негрів). 1784 вирушив додому, з наступного року на *Поліссі* займався с. госп-вом.

Восени 1789 прийнятий на службу генерал-майором коронної Великопольс. д-зії. Від 1790 служив у Малопольс. д-зії, квартирував у *Меджибожі.* З літа 1791 — у *Немирові* тимчасово заступав нач. укр. корпусу кн. Ю.*Понятовського.* Командуючи окремими з’єднаннями, 1792 чинив опір ініційованій *Катериною II* агресії *Російської імперії*, боровся проти *Торговицької конфедерації*, виявив хист полководця та особисту мужність у боях під Зеленцями на *Поділлі* 18 (7) черв. та Дубенкою на *Холмщині* 17 (6) лип. Став одним із перших кавалерів хреста «Віртуті мілітарі» («Virtuti militari»), номінований генерал-лейтенантом.

Протестуючи проти урядової капітуляції перед ворогами, взяв відставку, виїхав до *Львова*, потім через *Краків* — до Вроцлава (Силезія), Лейпцига (Саксонія) та Парижа, де удостоївся гонорового титулу франц. громадянина. Задля підготовки протестного збурення Речі Посполитої відвідав Білорусь, Зх. Галичину, Італію, Німеччину.

Т. Косцюшко з орденами Цінцінната та «Virtuti militari». Портрет 19 ст.

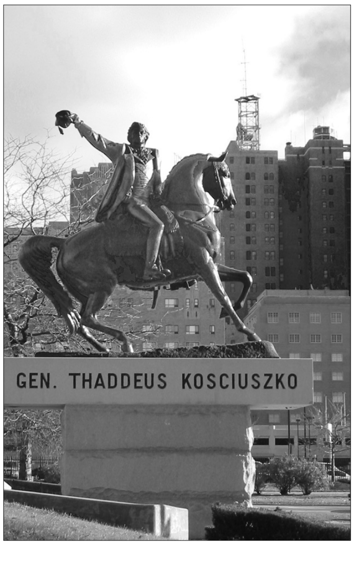
Присяга Т. Косцюшка на Краківському ринку. Березень 1794. Картина роботи художника Ф. Смуглевича. 1797.

Навесні 1794 очолив визвол. рух, що охопив тер. Польщі, Литви, Білорусі, Курляндії (істор. область на зх. та пд. Латвії) та *Правобережної України.* 23 (12) берез. як нач. ЗС урочисто присягнув ужити надану йому абсолютну владу тільки для оборони цілості кордонів, утвердження народоправства та уфундування загальної свободи. 4 квіт. (24 берез.) у Рацлавицькій битві здобув перемогу над рос. каральним загоном ген. О.*Тормасова.* 7 трав. (26 квіт.) видав Поланецький універсал, яким, зокрема, проголосив особисту волю кожного панщанина (див. *Кріпацтво*) і значне зменшення повинностей люду. Водночас декларував рівність прав віруючих різних віросповідань. Уклав союз із колиш. запорожцями, узгодивши взаємопідтримку та можливість відновлення ними гетьманства (див. *Гетьманату інститут*). 10 жовт. (30 верес.), зазнавши тяжкого поранення під Мацейовицьким замком неподалік *Варшави*, потрапив у полон (після того, як на поле битви не з'явився очікуваний ним резервний корпус інсургентів). Це обернулося катастрофою для його сподвижників, яким так і не вдалося захистити Варшаву. За наказом імп. Катерини II маршрутом Кисилин—*Луцьк*—*Острог*—Ізяслав—Голосків—Меджибіж—*Київ*—*Козелець*—*Чернігів*—Могильов—Шклов—Вітебськ під вартою таємно був привезений до *Санкт-Петербурга*, майже два роки утримувався в *Петропавловській фортеці* та в ін. місцях ув'язнення. Після смерті монархині, наприкінці 1796 з пошаною звільнений імп. *Павлом I.* Заради визволення репресованих рос. владою своїх соратників присягнув «на вірність» цареві, проте повернув отримані від нього коштовні подарунки.

Меморіальна дошка на честь присяги Т. Косцюшка у березні 1794 у м. Краків (Польща). Фото початку 21 ст.

Пам'ятник Т. Косцюшку в м. Детройт (штат Мічіган, США). Фото початку 21 ст.

Від 1797 до кінця життя перебував на еміграції в Зх. Європі й Америці. 1799 вступив до Т-ва польс. республіканців. 1800 інспірував вид. програмної брошури свого секретаря Ю.Павликовського «Czy Polacy wybić się mogą na niepodległość?» («Чи можуть поляки здобути незалежність?») з викладом думок про покладання на власні сили, а не на чужинську допомогу, із засудженням терору та оптимістичною вірою в народну звитягу. Того ж року на прохання фундатора Наддунайського легіону ген. К.Князевича та посла Сполучених Штатів у Франції В.Даві написав посібник з тактики кінної артилерії (пер. англ. мовою — «Manoeuvres of Horse Artillery» — було 1808 заохочено Військ. філос. т-вом у Нью-Йорку, студіювався амер. армією).

Сповідуючи демократ. принципи, відкинув пропозиції співпрацювати як з Павлом I, так і з франц. імп. *Наполеоном I* Бонапартом. Брав участь у створенні польс. легіонів, але був проти їхньої підлеглості диктату Наполеона Бонапарта, з яким зустрічався 1799. Обстоював перед рос. імп. *Олександром I* 1814—15 у листах і розмовах, зокрема в Австрії напередодні завершення *Віденського конгресу 1814—1815*, ідею поширення аж по Дніпро ліберальної конституції, «подібної до англійської». Після утворення *Царства Польського* припинив спілкування з петерб. самодержцем. Од 1815 безвиїзно мешкав у Швейцарії. Заповів розкріпачити селян, успадкованих ним на Кобринщині.

Пам'ятник Т. Косцюшку на площі Свободи в м. Лодзь (Польща). Фото початку 21 ст.

П. у м. Солюр (кантон Золотурн), там був первісно й похований. 1818 прах з почестями перенесено до *Кракова* й поховано в кафедральній усипальні Королівського замку на Вавельському узвишші.

Ім'я К. було надано першій дивізії *Війська Польського.* Його прізвищем названо графство, місто й тихоокеанський острів США, а також найвищу гору Австралії. У Львові 1894 було відкрито художньо-істор. «Рацлавицьку панораму», присвячену ювілеєві вікторії К. навесні 1794 (у роки *Другої світової війни* будинок з експозицією було зруйновано бомбуванням, 1946 пошкоджене полотно панорами передано польс. властям, після реставрації панораму розміщено в м. Вроцлав, Польща).

Тв.: Pisma. Warszawa, 1947.
Літ.: *Jullien M.A.* Notice sur Thadée Kościuszko. Paris, 1818; *Глинка Ф.Н.* Несколько слов о Тадеуше Костюшке. «Труды высочайше утвержденного вольного общества любителей российской словесности», 1821, ч. 13; Допросы Костюшке, Немцевичу и прочим и их показания. «Чтения в

Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1866, кн. 3; *Niemcewicz J.Y.* Pamiętniki czasów moich. Lipsk, 1868; *Костомаров Н.И.* Последние годы Речи-Посполитой, т. 2. СПб., 1886; *Альбовский Е.* Битва при Мациовицах и плен Косцюшки. «Русская старина», 1895, № 1; *Воробьев Г.А.* Разговоры императора Павла I-го с Тадеушем Косцюшко в Петербурге. Там само, 1905, № 11; *Korzon T.* Kościuszko: Biografia z dokumentów wysnuta. Kraków—Warszawa, [1906]; Костюшко. В кн.: Военная энциклопедия, т. 13. СПб., 1913; *Рябинин И.* Тадеуш Косцюшко. «Голос минувшего», 1915, № 4—6; *Dybowski B.* Andrzej Tadeusz Bonawentura Kościuszko. «Kosmos», 1917, N. 4; *Gumowski M.* Portrety Kościuszki. Lwów, 1917; Kościuszko: Listy, odezwy, wspomnienia. Warszawa, 1917; *Marczewski W.* Tadeusz Kościuszko. Lwów, 1917; Akty Powstania Kościuszki, t. 1—2. Kraków, 1918 (t. 3. Wrocław—Kraków, 1955); *Щурат В.* Українські традиції про походження Костюшка. «ЗНТШ», 1921, т. 131; *Hajman M.* Kościuszko: Leader and exile. New York, 1946; *Kopczewski J.S.* Tadeusz Kościuszko w historii i tradycji. Warszawa, 1968; *Смолій В.А.* Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна. «УІЖ», 1974, № 2; *Lubicz-Pachoński J.* Kościuszko po Insurekcji. Lublin, 1986; *Szyndler B.* Tadeusz Kosciuszko: 1746—1817. Warszawa, 1991; *Дьяков В.А.* Т.Костюшко и его соратники после сражения при Мацейовице (1794—1798). «Славяноведение», 1993, № 5; *Быков В.* Андрей Тадеуш Костюшко. «Родина», 1994, № 12; *Юхо Я., Емяльянчык У.* «Нарадзіўся я ліцьвінам...»: Тадэвуш Касцюшка. Мінск, 1994; [*Усенко П.Г.*] Генерал-гуманіст. В кн.: Український історичний календар-96. К., 1995; *Липатов А.В.* Костюшко. В кн.: Исторический лексикон: XVIII век. М., 1996; *Юхо Я.А.* Касцюшка. В кн.: Асветнікі зямлі беларускай. Мінск, 2001; *Усенко П.Г.* Тадей Косцюшко й Україна: наш земляк — найславніший поляк. К., 2004.

П.Г. Усенко.

КОСЦЮ́ШКО-ВАЛЮЖИ́НИЧ Карл Казимирович (20.04.1847—14.12. 1907) — археолог. Н. в м. Могильов (нині місто в Білорусі) у сім'ї могильовського шляхтича. Навч. в Гірничому кадетському корпусі, з якого 1867 вибув за станом здоров'я. 1868—72 працював на Динабурзько-Вітебській залізниці, 1872—73 — на будві Лозово-Севастопольської залізниці, 1873—81 — знову на Динабурзько-Вітебській залізниці. 1881 переїхав до Криму. Захопився вивченням історії *Таврики*, брав участь у створенні Гуртка любителів історії й археології, одним із завдань якого стало збереження пам'яток *Херсонеса Таврійського*. Був одним із перших дослідників, хто довів (1888), що Херсонес — не тільки візант., а й антич. місто. Від 1892 завідував розкопками Херсонеса. 1891 став чл. Імператорської археол. комісії. Цього ж року ініціював створення на тер. Херсонеса музею (називався — «Склад місцевих старожитностей Імператорської археологічної комісії»).

П. у м. *Севастополь.*

Тв.: Археологические раскопки в Херсонесе в 1894 году. Севастополь, 1895; Гробница с драгоценным ожерельем, найденным в Херсонесе. Севастополь, 1896; О раскопках в Херсонесе. В кн.: Салгир. Б/м, 1899; Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе. «Известия Императорской Археологической комиссии», 1901, вып. 1; 1902, вып. 2, 4; 1904, вып. 9; 1905, вып. 16; 1906, вып. 20; 1907, вып. 25; Новости археологии. Севастополь, 1901.

Літ.: *Антонова И.А.* К.К.Косцюшко-Валюжинич: К вопросу о методике раскопок и паспортизации находок. В кн.: Проблемы исследования Херсонеса. К столетию регулярных раскопок: 1888—1989 гг. (Тезисы докладов). Севастополь, 1989; *Романчук А.І.* К.К. Косцюшко-Валюжинич (1847—1907). «Археологія», 1991, № 2.

Г.Г. Денисенко.

КОСЯЧЕ́НКО Григорій Петрович (06.01.1901(24.12.1900)—08. 07.1983) — держ. і парт. діяч доби *СРСР.* Канд. екон. н., проф. Н. в с. Петрівка (нині село Луган. обл.) у родині фельдшера. 1913—14 навч. в ремісничому уч-щі. Від 1914 працював посильним магазину в *Луганську*, з 1915 був учнем, а потім — робітником *Луганського паровозобудівного заводу.* Від 1917 — чл. РСДРП(б)—КПРС. Під час *австро-німецьких військ контролю над територією України 1918* діяв у партизан. загоні на тер. *Харківської губернії.* 1919—22 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*): спочатку політпрацівник, потім — уповноважений, з листоп. 1920 — військ. комісар, а з 1921 — зав. відділу постачання 42-ї стрілец. д-зії. У лют.—лип. 1922 — курсант воєнно-політ. курсів у Новочеркаську (нині місто Ростовської обл., РФ). Від серп. 1922 до 1926 — слухач Військово-політ. акад. ім. М.Толмачова в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). 1926—29 — викл. військово-політ. курсів у Ленінграді (нині м. С.-Петербург), 1929—32 — слухач Екон. ін-ту червоної професури в *Москві*, 1931 був призначений зав. каф-ри політ. економії Військ. акад. ім. Фрунзе. Від 1937 — зав. каф-ри політ. економії Військово-політ. акад. ім. Леніна в Москві. 1940 — заст., 1941—44 — 1-й заст. голови Держплану СРСР. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* брав участь у розробленні військово-госп. планів і планів матеріально-тех. забезпечення воєн. пром-сті й оборони країни. 1944—49 — редактор ж. «Плановое хозяйство». 1949—53 — 1-й заст. голови, у берез.—черв. 1953 — голова, потім до 1957 знову 1-й заст. голови Держплану СРСР. Від 1952 до 1961 — чл. Центр. ревізійної комісії КПРС. 1957—60 — заст. міністра фінансів СРСР, 1960—70 — дир. Науково-дослідного фінансового ін-ту Мін-ва фінансів СРСР, від 1970 — на пенсії і водночас ст. н. с. цього ж ін-ту.

Написав кілька праць і був відповідальним редактором кількох видань з екон. та фінансових питань, зокрема автором і редактором колективної монографії «50 лет советских финансов» (М., 1967).

П. у м. Москва.

Літ.: Григорий Петрович Косяченко (некролог). «Правда», 1983, 13 июля; Інтернет-сторінка Музею «Дом на набережной» (http://museum-dom.narod.ru/bio01/kosya.html); Интернет-сайт Научно-исследовательского финансового института Академии бюджета и казначейства Министерства финансов Российской Федерации (http://www2.minfin.ru/nifi/his_nifi.htm); Госплан. Web: http://blogwar.ru.

І.М. Лисенко.

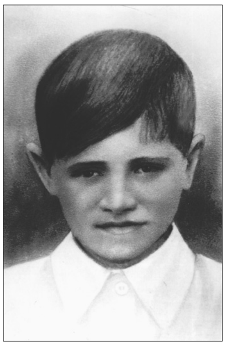

К.К. Косцюшко-Валюжинич.

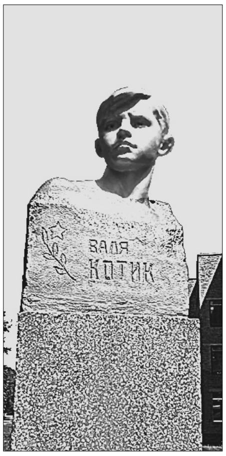

С. Кот.

КОТ Станіслав (22.11.1885—26. 12.1975) — польс. історик к-ри, громад. діяч, політик. Проф. (1920), почесний д-р Оксфордського ун-ту (1942). Н. в с. Руда (біля м. Ропчице, нині в Польщі). Навч. у Львів. ун-ті (1904—09). Ред. час. «Promień», 1908—10 — голова Львів. округу Т-ва нар. ун-тів ім. А.Міцкевича. 1912—14 проводив наук. дослідження в Парижі (Франція) за дорученням краківської Акад. знань. Під час *Першої світової*

В. Котик.

Пам'ятник В. Котику в м. Красилів Хмельницької обл. Фото початку 21 ст.

Д.В. Котко.

війни працював у військ. департаменті Гол. нац. к-ту. Від 1919 — наук. кер. і ред. серії «Національна бібліотека» (Biblioteka Narodowa). 1920 отримав звання габілітованого професора і був призначений на каф-ру історії к-ри *Краківського університету*. Від 1921 (і до 1939) редагував час. «Reformacja w Polsce». Цього ж року став чл.-кор. Польс. акад. знань, з 1928 — її дійсний член. Від 1930 — чл. Наук. т-ва у Львові. Досліджував к-ру Ренесансу (див. *Відродження*), висвітлив творчий внесок польс. діячів у розвиток *Реформації*, зокрема аріанського руху (див. *Аріанство*). Упорядкував хрестоматію джерел для вивчення історії в школах. Друкував статті з історії пед. думки і шкільництва. За участь у протесті проти ув'язнення опозиційних політ. діячів і проти ухвалення закону, який обмежив самоуправління вищих шкіл, змушений був 1934 вийти на пенсію. 1935 викладав у Колеж де Франс (переважно історію польс. аріанства), 1936—39 — чл. виконавчого к-ту Селянської партії (Stronictwo Ludowe). Від грудня 1939 — міністр внутр. справ польс. еміграційного уряду В.-Е.*Сікорського* в Парижі (Франція). 1941—42 — посол польс. еміграційного уряду в *Москві*. 1942—43 — держ. міністр польс. уряду і його представник на Бл. Сході, де тоді перебувала значна частина ЗС Польщі (див. *Андерса армія*). 1943—44 — міністр інформації. Після *Другої світової війни* повернувся до Польщі з С.Миколайчиком, співпрацював з Тимчасовим урядом нац. єдності й був призначений послом у Римі (Італія). Після загострення репресій приєднався до політиків, пов'язаних з лондонським урядом, відмовився співпрацювати з варшавським режимом і залишився на еміграції, проживав у Парижі та Лондоні (Велика Британія). Займався літ. творчістю. Вивчав історію українсько-польс. взаємин, зокрема обставини укладання *Гадяцького договору 1658* і діяльність Ю.*Немирича*. Від 1955 очолював Гол. раду Польс. сел. партії.

П. у м. Лондон.

Тв.: Andrzej Frycz Modrzewski o wychowaniu i szkole. Lwów, 1910; Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XV—XVIII w. Lwów, 1912; Andrzej Frycz Modrzewski. Studium z dziejów kultury polskiej XVI wieku. Kraków, 1919; Komisja Edukacji Narodowej 1773—1794. Kraków, 1923; Reforma szkolna Stanisława Konarskiego. Kraków, 1923; Historia wychowania: Zarys podręcznikowy. Warszawa, 1924, 1996; Helmstedt i Zamość: Z dziejow kultury humanistycznej. Zamość, 1929; Zygmunt August i rozkwit reformacji w Polsce, 1548—1572. Kraków, 1929; Ideologia polityczna i społeczna braci polskich, zwanych arianami. Warszawa, 1932; Polska Złotego Wieku wobec kultury zachodniej. Kraków, 1932; Listy z Rosji do generała Sikorskiego. Londyn, 1955; Polska Złotego Wieku a Europa: Studia i szkice. Warszawa, 1957; Rozmowy z Kremlem. London, 1959; Jerzy Niemirycz: w 300-lecie ugody hadziackiej. Paryż, 1960.

Літ.: *Tazbir J.* Stanisław Kot. «Kwartalnik Historyczny», 1976, 83; *Rutkowski T.P.* Stanisław Kot 1885—1975: Biografia polityczna, Б/м, 2000; Stanisław Kot — uczony i polityk. Kraków, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

КО́ТИК Валя (Валентин Олександрович; 11.02.1930—17.02. 1944) — юний учасник *руху Опору* в Україні в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Герой Рад. Союзу (1958). Н. в с. Хмелівка (нині село Шепетівського р-ну Хмельн. обл.). Від 1937 жив у м. *Шепетівка*. Після окупації міста гітлерівцями встановив зв'язок з підпільною парт. орг-цією й виконував її доручення. Від серп. 1943 — розвідник шепетівського партизан. загону ім. У.Кармалюка (командир — С.Логутенко). У бою за визволення м. *Ізяслав* був тяжко поранений і невдовзі помер. Похований у Шепетівці.

За бойові заслуги нагороджений орденами Леніна, Вітчизн. війни 1-го ст., медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 2-го ст.

1957 на Одес. кіностудії режисером Е.Бочаровим було знято худож. фільм «Орленок», прообраз гол. героя якого був створений за даними біографій К. і Марата Казея (29 жовт. 1929 — 11 трав. 1944).

У містах *Красилів*, Шепетівка, Ізяслав та *Москва* (на ВДНГ) йому споруджено пам'ятники.

Літ.: *Котик А.Н.* Он был пионером. М., 1980; Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Подвигом прославленные: Герои Советского Союза — партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны. К., 1985.

Н.М. Руденко.

КОТКО́ Дмитро Васильович (16 (04).01.1892—29.11.1982) — хоровий диригент. Н. в с. Балки (нині село Василівського р-ну Запоріз. обл.) в сел. родині. 1908 закінчив Таганаську церковно-вчительську шк., 1913 — Ордонську місіонерську духовну семінарію (обидві — на Кавказі), паралельно навч. у богословському та педагогічно-диригентському класах. 1913—16 — викл. музики і співу в середніх школах Кавказу. Від 1916 брав участь у *Першій світовій війні*, потрапив до полону. 1920 разом з ін. військовополоненими українцями, які перебували в Польщі, організував «Український хор» (під тиском польс. адміністрації назву з часом було змінено на «Український Наддніпрянський хор»). Окрім нього, серед ініціаторів створення хору були, зокрема: В.Андрієвський (колишній учитель співу в одній з херсон. шкіл); І.Білявський (колиш. студент Петерб. консерваторії); П.Воскресенський (колиш. студент Київ. консерваторії); Д.Леонтович (колиш. учень Полтав. муз. уч-ща, хорист архієрейського хору в *Києві*, бас-профундо хору Надеждинського в Києві); Г.Нестеренко (колиш. учень Київ. музично-драм. школи ім. М.Лисенка); О.Овчаренко (колиш. учень Катериносл. муз. уч-ща); Б.Полянський (колиш. учитель співу Кам'янець-Подільської г-зії); М.Самойлович (колиш. студент Київ. комерційного ін-ту, володів професійними вокальними даними); О.Самойлович (випускник Харків. муз. училища); П.Чеканів (колиш. співак київ. церк. хору Калішевського, відомий бас-профундо). Худож. керівником і гол. диригентом хору став К. З дозволу польс. адміністрації перші виступи відбувалися в кінотеатрах як вокальні ілюстрації до неозвучених фільмів. Дещо пізніше К. поповнив склад хору (1925—30 це був мішаний хор, а потім — знову чоловічий) і об'їздив з ним багато країн Зх. Європи, зокрема Німеччину і Францію, широко пропагуючи укр. нар. пісню. Після приєднання Зх. України до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) на основі хору 1939 було організовано львів. капелу «Трембіта», К. був у ній 2-м

диригентом. Перед початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* виїхав з капелою на гастролі до Середньої Азії і змушений був там затриматися до закінчення війни. 1945 створив у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) «Гуцульський ансамбль пісні й танцю», був його гол. диригентом і худож. кер. 1951 репресований і висланий на заслання (перебував там до 1956). Після звільнення жив у *Львові*, де керував самодіяльними хоровими капелами, зокрема незрячих бандуристів — «Карпати» (з 1958). Серед його учнів — диригенти Є.Вахняк та В.Василевич.

П. у м. Львів.

Літ.: *Шевчук О.* Сторінки музичної україніки кінця XIX — початку XX ст. в історико-культурному контексті. «Народна творчість та етнографія», 1992, № 1. *Стельмащук С.* Дмитро Котко та його хор: До 100-річчя народження диригента і 70-річчя заснування хору. «Тернопіль», 1992, № 3—4; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Дмитро Котко та його хори: Статті, рецензії, спогади, документи. Дрогобич, 2000.

І.М. Лисенко.

Перший склад українського хору Д. Котка в Стрілковському таборі інтернованих у Польщі. 1921.

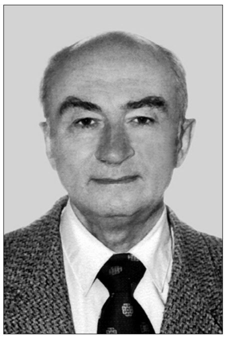
Капела незрячих бандуристів «Карпати» під керівництвом Д. Котка у Львові. 1960-ті роки.

КОТЛЯ́Р Микола Федорович (н. 04.07.1932) — дослідник історії України середніх віків, нумізмат, джерелознавець, історіограф. Д-р істор. н. (1972), чл.-кор. НАН України (1995), засл. діяч н. і т. України (1996). Н. в м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Закінчив Київ. ун-т (1956). Навч. в аспірантурі Держ. Ермітажу (м. *Санкт-Петербург*). Під наук. кер-вом д-ра істор. н. проф. І.*Спаського* 1965 захистив в Ін-ті історії АН СРСР канд. дис. на тему: «Галицька Русь 14—15 ст. (історико-нумізматичне дослідження)». Від 1965 працює в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1972 захистив тут докторську дис. на тему: «Грошовий обіг України доби феодалізму». 1982—96 — зав. сектором історії Київської Русі від. історії України середніх віків. Від 1996 — гол. наук. співробітник. Засновник наук. школи; підготував 3 докторів та 8 кандидатів істор. наук.

На початку наук. кар'єри викладав у Київ. пед. ін-ті (нині *Національний педагогічний університет* імені М.Драгоманова) та в Київ. філіалі Львів. поліграфічного ін-ту імені І.Федорова. Пізніше у різні роки викладав в ун-тах *Варшави*, *Кракова*, Венеції, Падуї (обидва останні міста в Італії), Стокгольма, Упсали (обидва міста в Швеції) та ін. навч. закладах. Професор Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*) та Міжнар. славістичного ун-ту (м. *Київ*). Стипендіат Нац. істор. музею Швеції (1991—93) та Венеціанського університету. Іноз. член польського археол. і нумізматичного т-ва. Співорганізатор щорічної міжнар. наук. конференції «Восточная Европа в древности и средневековье. Пашутинские чтения» (*Москва*). У різні роки — чл. Нумізматичної комісії АН СРСР та Укр. к-ту славістів. Є віце-президентом Асоц. візантиністів України; чл. редколегії журналів *«Український історичний журнал»* і *«Архіви України»*. В останні роки активно співпрацює з ж. *«Київська старовина»*; є чл. редколегії «Енциклопедії історії України», «Энциклопедии Древней Руси» (Москва).

Визнаний фахівець з історії грошового обігу Сх. Європи доби *середньовіччя*, істор. метрології. В останні десятиріччя досліджує історію Пд. земель Русі, зокрема Галицьких та Волинських. Почавши з історико-географічних розвідок, поступово зосередився на письмових пам'ятках — літописах. Розвинув напрацювання своїх попередників — О.*Шахматова*, М.*Грушевського*, В.*Пашута*, Л.Черепніна — і переконливо довів, що пам'ятка, яка відома як *Галицько-Волинський літопис*, — це не літопис як такий, а збірка повістей, що свого часу були об'єднані й упорядковані за взірцем літопису. Підготував і видав коментоване видання Галицько-Волинського літопису в Україні та Росії.

Автор бл. 450 наук. праць, з них 36 монографій. Серед них: «Галицька Русь 14—15 ст. (історико-нумізматичне дослідження)» (К., 1968); «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (К., 1971); «Знахідки монет на території України 14—17 ст., 18 ст.» (Краків—Варшава—

М.Ф. Котляр.

І.П. Котляревський.

Пам'ятник І. Котляревському в м. Київ. Скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнащенко. 1975.

Будинок І. Котляревського в Полтаві. Картина роботи Т.Г. Шевченка. 1845.

Гданськ, 1976—1977 (польс. мовою)); «Нариси обігу і лічби монет на Україні 14—18 ст.» (К., 1981); «Киев древний и современный» (К., 1982 (у співавт.)); «Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси 9—13 вв.» (К., 1985); «Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах» (К., 1986); «Галицько-Волинський літопис» (К., 1993); «Давньоруські монетні гривні» (Стокгольм, 1995 (англ. мовою)); «Русь язичницька» (К., 1995); «Історія України в особах: Давньоруська держава» (К., 1996); «Полководцы Древней Руси» (К., 1996, 2005); «Галицько-Волинська Русь» (К., 1998); «Древнерусская государственность» (СПб., 1998); «Галицько-Волинський літопис: текст, коментар» (К., 2002); «Історія дипломатії Південно-Західної Русі» (К., 2002); «Воєнне мистецтво Давньої Русі» (К., 2005); «Київський літопис» (К., 2008).

Лауреат Держ. премії України в галузі н. та т. (2001), премії імені М.Костомарова НАН України (2003).

Літ.: «Вісник Національного банку України», 1995, № 4; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998; «А сє его сребро...»: Збірник праць на пошану чл.-кор. НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. К., 2002; Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Плахонін А.Г.* Микола Федорович Котляр. В кн.: Інститут історії України Національної академії наук України. 1936—2006. К., 2006.

А.Г. Плахонін.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Іван Петрович (09.09(29.08).1769—10.11(29.10).1838) — письменник, театральний і громад. діяч. Н. в м. *Полтава* в сім'ї канцеляриста міськ. *магістрату.* Спочатку навч. в Катериносл. г-зії, 1780—89 — у духовній семінарії (Полтава). Працював канцеляристом та домашнім учителем у сім'ях *поміщиків.* Літ. діяльність розпочав бл. 1794 переробкою в бурлескному стилі «Енеїди» Публія Вергілія Марона. Від 1796 (і до 1808) перебував на військ. службі. 1798 в *Санкт-Петербурзі* без його відома були надруковані перші 3 ч. його «Енеїди» (2-ге вид. — 1808). 1804 написав оду «Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку, князю Олексію Борисовичу Куракіну» (опубл. 1849). Брав участь у *російсько-турецькій війні 1806—1812.* 1809 опублікував виправлену і доповнену 4-ю частиною «Виргилієву Энеиду, на малоросійській язык переложенную И.Котляревским» (повністю вийшла 1842 в *Харкові*). Від 1810 — куратор Будинку виховання дітей бідних дворян. Під час *Війни 1812* сформував 5-й козац. полк, отримав чин майора. 1817 переклав вірш давньогрец. поетеси Сапфо «Ода Сапфо» (опубл. 1844). Був одним з організаторів Полтав. професійного театру, а 1819—21 — його худож. керівником. Разом із кн. М.*Рєпніним-Волконським* сприяв викупу з *кріпацтва* М.*Щепкіна.* 1818 вступив у масонську ложу «Любов до істини» (див. *Масонство*). 1819 для Полтав. театру написав п'єси «Наталка Полтавка» (опубл. 1838) і «Москаль-чарівник» (опубл. 1841), які поклали початок нової укр. драматургії (п'єси були поставлені 1819 за участю молодого М.Щепкіна). М.Щепкін ставив їх також у *Москві*, С.-Петербурзі та ін. містах. В основу характеристик їх персонажів було покладено нар. етичні та естетичні ідеали. Від 1819 (і до 1830) служив скарбником і книгохранителем полтав. від. Рос. бібл. т-ва; з 1827 (і до 1835) був також попечителем полтав. богоугодних закладів. Записував укр. фольклор. У зб. «Русские в своих пословицах и поговорках» І.Снєгірьова (1831) вміщено 70 зібраних і записаних ним укр. приказок і прислів'їв.

П. у м. Полтава.

«Енеїда» стала першим твором нової укр. літератури, що був написаний нар. мовою. В ньому запроваджено нову на той час віршовану форму — десятирядкову строфу чотиристопного ямба з правильним чергуванням рими замість панівного силабічного віршування. Широке й талановите зображення життя українців у широкому контексті їхньої мови, історії, звичаїв, традицій і побуту принесло авторові й поемі великий успіх серед сучасників, викликало багато наслідувань і привело до того, що укр. нар. мова остаточно витіснила з літ. вжитку стару книжну мову.

За мотивами «Енеїди» Я.Лопатинський створив оперу «Еней на мандрівці» (1911), М.В.*Лисенко* написав музику до «Наталки Полтавки» (1890) та «Енеїди» (1911). Сценічні ролі у п'єсах К. зіграли М.Щепкін, К.*Соленик*, М.К.*Садовський*, П.*Саксаганський*, М.*Заньковецька* та ін. Його твори були інсценізовані («Енеїда» — 1903, 1913, 1986) й екранізовані («Москаль-чарівник» — 1909, 1911; «Наталка Полтавка» — 1911, 1936, 1978).

1903 було споруджено пам'ятник К. в Полтаві (скульп. Л.*Позен*), а 1973 — у Києві (скульп. Г.*Кальченко*). 1990 встановлено премію в галузі драматургії і театрального мист-ва ім. І.Котляревського.

Літ.: *Гринченко Б.Д.* Иван Котляревский. Описание его жизни. Полтава, 1898; *Горецький О.І.* Котляревський Іван. Біографія 1904—1928. Одеса, 1928; *Еремин И.П.* Иван Петрович Котляревский (1769—1838). М., 1952; І.П. Котляревський у критиці і документах. К., 1959; *Волинський П.К.* Іван Котляревський: Життя і творчість. К., 1969; Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. К., 1969; *Кирилюк Є.* Живі традиції: І.Котляревський та українська література. К., 1969; *Мороз М.О.* Іван Котляревський: Бібліографічний покажчик. 1798—1968. К., 1969; *Хропко П.П.* Іван Петрович Котляревський. К., 1969; *Кирилюк Є.* Іван Котляревський. К., 1981; Творчість Івана Котляревського в контексті сучасної філології: Збірник наукових праць. К., 1990; УЛЕ, т. 3. К., 1995.

П.М. Бондарчук.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Нестор Олександрович (02.02(21.01).1863 — 12.05.1925) — літератор, історик, театральний діяч, мистецтвознавець, педагог, почесний академік (1906) і ординарний чл. (1909) Імператорської АН. Нагороджений Пушкінською золотою

медаллю (1907). Син О.*Котляревського.* Н. в м. *Москва.* Після переїзду з батьком до Дерпта (нині м. Тарту, Естонія) відвідував нім. школу (по 1872). До 1875 перебував за кордоном *Російської імперії*, зокрема в Неаполі, Римі (обидва міста в Італії), Празі (нині столиця Чехії). Після переїзду до *Києва* навч. в 2-й Київ. г-зії, а взимку 1877/78 був переведений до *Колегії Павла Ґалаґана.* 1881 вступив на історико-філол. ф-т Моск. ун-ту й там, здобувши 1885 ступінь кандидата, залишився при каф-рі історії заг. літератури. На поч. 1880-х рр. отримав у спадок од батька раритетну рукописну збірку *дум* і укр. пісень «Повести малороссийские числом 16» і передав її у розпорядження редакції місячника *«Киевская старина»*. Стажувався в Парижі (Франція). 1890 замешкав у *Санкт-Петербурзі*, від 1892 читав лекції на Вищих жін. (Бестужевських) курсах, з наступного року — також в Олександрівському ліцеї.

Від 1895 співробітничав із час. «Вестник Европы». 1899 захистив у Москві магістерську дис. за монографією «Мировая скорбь в конце прошлого и в начале нашего века: Её основные этапы и социальные мотивы и их отражение в художественном творчестве» (С.-Петербург, 1898). 1900 читав курси в Акад. Генштабу. Досліджував біографію та творчість М.*Гоголя*, 1902—03 з посвятою П.*Житецькому* як від «одного з багатьох вдячних вихованців Колегії Павла Ґалаґана» підготував персоналію «Николай Васильевич Гоголь 1829—1842», не раз перевидану. 1901—05 у ж. «Русское богатство» та 1906 у тижневику «Полярная звезда» вміщував етюди про декабристів (окремі видання: Декабристы. СПб., 1907; Рылеев. СПб., 1908).

Спільно з рос. істориком В.Богучарським (Василем Яковлевим) 1905 заснував літературно-громад. гурток ім. О.Герцена. Від 1906 (і до 1917) читав курси на Вищих історико-літ. курсах. Одним із перших відгукнувся рецензією на випущений у Москві 1-й том зібрання політ. творів М.*Драгоманова* («Слово», 1908, 11 трав. за ст. ст.). 1908—09 виконував у час. «Вестник Европы» обов'язки редактора від. белетристики, як автор 1908 оприлюднив тут есе «Памяти Алексея Михайловича Жемчужникова» (один з письменників, які друкувалися під колективним псевд. Козьма Прутков, брат Л.*Жемчужникова*). З зими 1908/09 керував імператорською Александринською драм. трупою (1916—17 завідував її репертуаром). Виступав у пресі як театрознавець. 10 лип. (27 черв.) 1909 в імператорському Рос. військово-істор. т-ві виголосив промову, присвячену пам'яті імп. *Петра I.* Від 1910 до кінця життя очолював Пушкінський Дім, став його першим директором. Передав цьому закладові власну б-ку й заповів особистий архів.

1910—14 у час. «Вестник Европы» опублікував цикл статей під назвами «Очерки из истории общественного настроения в России в шестидесятых годах прошлого века», «Из истории общественного настроения шестидесятых годов», «Очерки из истории общественного настроения в шестидесятых годах», пізніше укладених до книги «Канун освобождения» (Петроград, 1916), присвяченої пам'яті О.*Пипіна.* Від 1911 читав курси у Військово-юридичній академії. 1913—14 уфундував щорічник «Временник Пушкинского Дома». Брав активну участь у працях Літфонду, досліджував його історію (див. «К пятидесятилетию Литературного фонда». «Вестник Европы», 1910, № 1).

На урочистому засіданні Імператорської АН 1913 доповідав про її стан на межі 19—20 ст. (опубліковано: «Императорская Академия наук в царствование Императора Николая II». Пг., 1915). У серп. 1914 в академічному конференц-залі на пожертви колег і власні кошти влаштував лазарет для солдатів, поранених на *Першій світовій війні.* 1910—17 складав річні звіти Відділення рос. мови і словесності Імператорської (з 1917 — Російська) АН, матеріалами до них видав, зокрема, некрологи Л.*Толстого*, В.*Ключевського*, П.Житецького та ін.

Під час *Лютневої революції 1917* налагодив рятування з вогню документів колиш. *Третього відділу*, кинувшись до палаючого штабу жандармського корпусу. 18 (5) берез. 1917 від О.*Керенського* отримав право вивезти з архіву Департ. поліції для наук. потреб ті документи, «які він визнає за необхідні».

Від 1920 — викладач «першої категорії» Ін-ту історії мист-в, від 1922 — його почесний член. У трав. 1921 був серед організаторів заходів на спомин Д.*Овсянико-Куликовського.* 11 лют. 1922 в петрогр. Будинку літераторів виголосив промову «Пушкин и Россия» (надрукована: Пб. [Пг.], 1922). Цього ж року виїхав за кордон.

Н.О. Котляревський.

1924 повернувся в *СРСР.* Самовіддано боронив фонди Пушкінського Дому від шкоди, завданої тогоріч осінньою повінню.

П. у м. Ленінград (нині м. С.-Петербург).

Тв.: Михаил Юрьевич Лермонтов. Личность поэта и его произведения. СПб., 1891; Наше недавнее прошлое. «Вестник Европы», 1896, № 5; История новой русской литературы. СПб, 1897; Н.В.Гоголь: 1829—1842. «Мир Божий», 1902, № 1—4; Из жития Св. Апостола Андрея Первозванного. «Тропинка», 1907, № 2—3; Старинные портреты. СПб., 1907; Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности за 1910 год. СПб., 1910; Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук за 1911 год. СПб., 1911; Котляревский [автобиография и список трудов]. В кн.: Императорская Академия наук: 1889—1914, т. 3. Пг., 1915; Литературные направления Александровской эпохи. Пг., 1917; Народ и высшие культурные ценности. Пг., 1917; Наше недавнее прошлое в истолковании художников слова. Пб. [Пг.], 1919; Девятнадцатый век. Пб. [Пг.], 1921; Пушкин как историческая личность. Берлин, 1925.

Літ.: *Королицкий М.С.* Н.А. Котляревский: Из личных воспоминаний. Л., 1925; Памяти Нестора Александровича Котляревского: 1863—1925. Л., 1926; *Розанов М.Н.* Нестор Александрович Котляревский. В кн.: Известия АН СССР. Отдел русского языка и словесности, т. 20. Л., 1926. *Кони А.Ф.* Собрание сочинений, т. 7. М., 1969; *Яковлев Н.В.* Из воспоминаний о Пушкинском Доме. «Звезда», 1969, № 8; *Вандалковская М.Г.* История изучения русского революционного движения середины XIX века. 1890—1917 гг. М., 1982; *Баскаков В.Н.* Пушкинский Дом. Л., 1988; *Зыкова Г.В., Белодубровский Е.Б.* Котляревский Нестор Александрович. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994.

П.Г. Усенко.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Олександр Олександрович (25(13).09.1836, за ін. даними, 1837 — 11.10(29.09).

О.О. Котляревський.

1881) — учений, педагог, публіцист. Проф. (1875), чл.-кор. Імператорської АН (1875). Батько Н.*Котляревського*. З полтав. шляхти, син чиновника. Н. в Крюковому посаді (нині в складі м. *Кременчук*). 1846—53 навч. в Полтав. г-зії, потім, до 1857, — на історико-філол. ф-ті Моск. ун-ту, по закінченні якого вчителював у Александринському сирітському кадетському корпусі м. *Москва*. 1861 здобув ступінь кандидата в Петерб. ун-ті. Ще студентом-другокурсником підготував розвідку «Древняя Малороссия в её песнях: Опыт характеристики народа по памятникам народной словесности», на третьому курсі відзначений золотою медаллю за твір «В котором году было крещение болгар». У 2-й пол. 1850-х рр. дебютував у пресі (зокрема в газ. «Московские ведомости») нотатками «Несколько слов о Ломоносове по поводу исполнившегося столетия его грамматике», «По поводу соч. г. Данилевского об Основьяненко», «Сказания о русских богатырях» та ін., відгуком на «Исследование о Летописи Якимовской» П.*Лавровського*.

Виступав у часописах «Атеней», «Молва», «Московское обозрение», «Русский вестник» тощо. Вітав «Народні оповідання» Марка *Вовчка* (*«Отечественные записки»*, 1859, № 3), репрезентував бібліографічний огляд «Старина и народность за 1861-й год», співробітничав в *«Основі»*, яка в десятому числі за 1862 вмістила його спростування концепції М.*Погодіна* про «прийшлість» українців (стаття «Были ли малоруссы исконными обитателями полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV веке?»). Спілкувався з М.*Костомаровим*. Входив до гуртка «вертепників».

1862 ув'язнений жандармами за підозрою у зв'язках з революц. рухом. Півроку утримувався в казематі *Третього відділу* «Власної Його Імператорської Величності канцелярії» та Алексеєвському равеліні *Петропавловської фортеці*. Перебуваючи під арештом, продовжував творчу діяльність, склав своєрідний заповіт — «На память русским библиографам: Заметка о библиографии в отношении науки о русской старине» («Отечественные записки», 1862, № 11). У тюремних камерах захворів на сухоти.

Після звільнення перебував до 1869 під поліцейським наглядом. Позбавлений права служити в держ. закладах, давав приватні уроки, регулярно друкувався в газ. «Санкт-Петербургские ведомости». 1864 став одним з фундаторів Моск. археол. т-ва, виконував у цій орг-ції обов'язки товариша (заст.) секретаря, бібліотекаря, хранителя музею, ред. ж. «Древности» (1865). Був автором багатьох періодичних органів, зокрема: «Летописи русской литературы и древности», «Филологические записки», «Беседы в Обществе любителей российской словесности при Императорском Московском университете», «Русский архив», «Известия Императорского Археологического общества». Високо поцінував «Сказания о населенных местностях Киевской губернии...» Л.*Похилевича* («Книжный вестник», 1865, № 2). Консультував В.Маслова (Маслія) — одного з перших біографів Т.*Шевченка*.

1867 отримав дозвіл викладати в Дерптському (Тартуському) ун-ті й од літа наступного року до 1872 (формально — до 1873) обіймав тамтешню «кафедру російської мови особливо та слов'янського мовознавства взагалі». 1868 завершив дослідження «О погребальных обычаях языческих славян», захистив магістерську дис.

1872—74 перебував у відрядженнях і лікувався за кордоном, відвідав *Варшаву*, *Відень*, Неаполь, Венецію, Рим, Прагу (нині столиця Чехії). 1874 став титарем уперше освяченої на теренах Праги православної церкви, видав «Древности юридического быта балтийских славян: Опыт сравнительного изучения славянского права» та «Материалы для славянской истории и древности: Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древности». Цього ж року захистив докторську дис. і взимку 1874/75 обраний ординарним професором Університету св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*).

Восени 1875 виїхав до *Києва*. Окрім читання лекцій в ун-ті, проводив також заняття (до 1880) на вищих жін. курсах св. Ольги. Від 1876 — голова київ. від. Слов'ян. к-ту, від 1877 — самостійного київ. Слов'ян. доброчинного т-ва. Дотував власним коштом видання збірників «Славянский ежегодник» (у 1-му випуску 1876 вміщено огляд «Успехи славяноведения в России до 1872 года, по А.А.Майкову, П.А.Лавровскому и А.А.Котляревскому»; після його смерті новий укладач збірника — А.*Стороженко* — 1882 присвятив черговий (5-й) випуск пам'яті К.). У рецензії на 1-й том зб. «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова» 1876 запропонував заохотити зазначених науковців (див. В.*Антонович*, М.*Драгоманов*) академічною премією (того року їх обох було вшановано з урахуванням думки К.: «Отчет о девятнадцатом присуждении наград графа Уварова 25-го сентября 1876 года». СПб., 1878).

1879 очолив *Історичне товариство Нестора-літописця*. Відредагував останню книгу зібрання творів свого друга М.*Максимовича* (Максимович М.А. Собрание сочинений, т. 3. К., 1880), оприлюднив власну монографію «Древняя русская письменность. Опыт библиологического изложения истории ее изучения» (Воронеж, 1881). У керованих ним громад. інституціях виголосив промови на спомин видатних колег, у т. ч. В.*Григоровича* й О.*Бодянського* (надруковано: «Виктор Иванович Григорович». В кн.: Славянский ежегодник. Киев, 1877; «Осип Максимович Бодянский». Там само, 1878).

13 (1) берез. 1881 у заповненій киянами великій університетській аудиторії урочисто відкрив засідання пам'яті Т.Шевченка, під оплески слухачів висловивши впевненість, що «здобуде ж загальне визнання й повагу політична діяльність рідного нам краю мовою йому рідною...» За наполяганням медиків у трав. 1881 вирушив на австрійс. курорт Рейхенгаль (поблизу м. Зальцбург). 7 жовт. (25 верес.) переїхав до італ. м. Піза, де й помер. Його тіло було перевезено до Москви і 26 (14) жовт. 1881 поховане на кладовищі Свято-Покровського монастиря.

Був нагороджений орденами св. Станіслава 2-го ст. з імператорською короною (1871), св. Анни 2-го ст. (1879).

Мав велику книгозбірню (1894 значну її частину придбав *Історичний музей у Москві*, 1938 цей фонд передано Держ. публічній істор. б-ці РФ) та унікальні записи дум і укр. пісень, використані, напр., М.Костомаровим та П.*Житецьким* (Костомаров Н.И. Историческая поэзия и новые ее материалы: «Исторические песни малорусского народа» с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый. «Вестник Европы», 1874, № 12; Костомаров Н.И. История казачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества. «Русская мысль», 1880—1883; Житецкий П.И. Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним. «Киевская старина», 1892, № 12, 1893, № 1/2). П.Житецький присвятив пам'яті К. працю «Мысли о народных малорусских думах» (Киев, 1893), де поцінував його колекцію.

Імператорська АН встановила премію імені К. Серед ін. лауреатів 1898 її володарями стали Т.*Флоринський* та випускник Київ. ун-ту, екстраординарний проф. Юр'євського (Дерптського) ун-ту (Юр'єв — нині м. Тарту, Естонія) А.Ясинський, 1901 — історик і чиновник рос. місії в Чорногорії П.Ровинський, 1904 — С.*Кульбакин*, 1910 — В.М.*Гнатюк*. За «Студії над українськими народними піснями» 1916 нею удостоєно І.*Франка* (посмертно).

Тв.: Сочинения, т. 1—4. СПб., 1889—95.

Літ.: Успехи славяноведения за последнее время. В кн.: Славянский ежегодник. К., 1877; А.А. Котляревский (Некролог). «Заря», 1881, 1 октября; Смесь [А.А.Котляревский: Некролог]. «Исторический вестник», 1881, № 11; *А.П.* [*Пыпин А.Н.*] Александр Александрович Котляревский. «Вестник Европы», 1881, № 11; Поминка по Александре Александровиче Котляревском. К., 1881; *Беликов С., Шимков А.* Некролог. «Мир», 1881, т. 1, № 2; [*Хованский А.А.*] А.А. Котляревский. (Некролог.) «Филологические записки», 1881, вып. 4—5; *Кочубинский А.А.* Итоги славянской и русской филологии: По поводу книги проф. Котляревского «Библиологический опыт о древней русской письменности». Одесса, 1882; *Иконников В.* Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира. К., 1884; *Веселовский А.* Воспоминания об А.А. Котляревском. «Киевская старина», 1888, № 9; *Стороженко А.* А.А.Котляревский. «Вестник Европы», 1890, № 7; *Степович А.* К биографическому материалу об А.А. Котляревском. «Киевская старина», 1892, № 3; *И.Д.С.* А.А. Котляревский как преподаватель. «Русская старина», 1893, № 6—7; *Линниченко И.* А.А. Котляревский (Страничка университетских воспоминаний). В кн.: Памяти отца наместника Леонида, А.А. Гатцука, Н.А. Попова и А.А. Котляревского. М., 1893; *Петухов Е.* Котляревский Александр Александрович. В кн.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета, за сто лет его существования (1802—1902), т. 2. Юрьев, 1903; Котляревский Александр Александрович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 9. СПб., 1903; *Клевенский М.* «Вертепники». «Каторга и ссылка», 1928, № 10; *Житецький І.[Г.]П.* Заходи коло організації історичного товариства в Києві. «Україна», 1929, № 1—2; *Правдин Б.* Русская филология в Тартуском университете. В кн.: Ученые записки Тартуского государственого университета, вып. 35. Tallinn, 1954; *Лаптева Л.П.* Котляревский. Александр Алексеевич. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979; *Зельдович М.Г.* Страницы истории русской литературной критики. Х., 1984; *Власова З.И.* «Привлекавшийся по делу...» «Русская литература», 1987, № 2; *Пашаева Н.М.* Библиотека А.А. Котляревского. В кн.: Сокровищница книги, ч. 1. М., 1988; *Лаптєва Л.П.* Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'ян. «Архіви України», 1991, № 1; *Федченко П.М.* Котляревський Олександр. В кн.: Українська література у портретах і довідках. К., 2000; *Злобина Н.Ф.* Комплексный подход в изучении фольклора учеными-мифологами XIX в. (А.А. Котляревский). «Древняя Русь. Вопросы медиевистики», 2003, № 4.

П.Г. Усенко.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Сергій Андрійович (04.08(23.07).1873 — 15.04.1939) — правознавець, історик та громадський діяч. Д-р заг. історії (1904), д-р держ. права (1909), проф. Н. у родині чиновника укр. походження, який працював у Моск. губ. 1896 закінчив історико-філологічний ф-т Моск. ун-ту, з 1900 — приват-доцент каф-ри заг. історії цього ун-ту, 1901 захистив дисертацію на ступінь магістра («Францисканский орден и римская курия в XIII—XIV вв.»), 1904 — на ступінь доктора («Ламеннэ и современный католицизм»). З початку 1900-х рр. — активний учасник т-ва «Беседа», Союзу земців-конституціоналістів, а також ряду ін. ліберально-демократичних рухів і орг-цій. Згодом — член Ради «Союза освобождения», один із засновників і упродовж 1905—08 член ЦК *Конституційно-демократичної партії*. 1890—1900 обирався гласним Балашовських повітових і Саратовських губернських земських зборів, а 1906 — від цієї ж губернії депутатом *Державної думи Російської імперії* 1-го скликання. Після розпуску Думи підписав у лип. 1906 Виборзьку відозву (див. *Виборзька акція депутатів Першої Державної думи 1906*) з закликом до пасивного опору самодержавству, за що був відданий під суд і позбавлений виборчих прав. 1912 вийшов з кадетської партії і надалі, за власним визначенням, залишався безпартійним «еволюційним соціалістом».

С.А. Котляревський.

1905—07 екстерном склав іспити за юрид. ф-т і цього ж року (1907) захистив на основі монографії «Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора» дис. на ступінь магістра держ. права. 1909 на основі монографії «Правовое государство и внешняя политика» захистив дис. на ступінь д-ра держ. права (монографія перевидана у *Москві* 1993). Ці праці відіграли помітну роль у становленні вітчизняної концепції правової держави, висунули К. у число провідних державознавців країни. Вони також стали внеском у розвиток таких основоположних інститутів міжнародного права, як міжнародний договір, право війни, дипломатичні зносини тощо. К. дістав каф-ру проф. держ. права у Моск. ун-ті. Одночасно на правах приват-доцента читав лекції з історії на Вищих жіночих курсах у Москві, а також викладав окремі курси в ін. навч. закладах. Упродовж наступних років опублікував низку наук. праць, серед яких найбільший інтерес викликають монографії «Юридические предпосылки русских основных законов» (Москва, 1912), «Власть и право. Проблема правового государства» (Москва, 1915), а також статті «Национально-областной вопрос в программе конституционно-демократической пар-

тии» («Полярная звезда», 1906, 19 січ.), «Гаагские конференции» («Русский мир», 1907, № 10), «Война» («Вопросы философии и истории», кн. 124, 1914), «Проливы» («Юридический вестник», 1915, № 1), «К вопросу об оговорке rebus sic stantibus» («Известия МИД», 1916, т. 3, 4). Опублікував низку публіцистичних творів у періодичних виданнях «Русская мысль», «Московский еженедельник», «Русские Ведомости» та ін. У роки *Першої світової війни* був чл. Моск. військ.-пром. к-ту. 1917 оприлюднив працю «Война и демократия», що містить спробу юридичного обгрунтування війни з Німеччиною. За *Тимчасового уряду* в трав. — верес. 1917 був чл. особливої наради з розроблення Положення про вибори до Установчих зборів, яка підготувала досить якісний, на думку фахівців, проект виборчого закону. Входив до Юридичної наради, для якої підготував доповідну записку про українську автономію. Був також товаришем обер-прокурора Синоду і міністра віросповідань, комісаром з питань православних та іновірних релігій. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* став противником більшовицької влади, входив з серед. 1918 до складу низки опозиційних організацій: «Ради суспільних діячів», «Національного центру», «Тактичного центру» та ін. Наприкінці серп. 1919 був заарештований органами *ВЧК* та відданий під суд Верховного революційного трибуналу РСФРР. На суді та під час досудового слідства дав широкі свідчення, повністю визнав свою провину і у верес. 1920 був засуджений умовно до позбавлення волі строком на 5 років. Після того змінив своє ставлення до рад. влади, заявив про відмову від «старомодної юридичної схоластики». Надалі працював консультантом Наркомату юстиції РСФРР, наук. співробітником Ін-ту рад. права та співробітником редакції часопису «Советское право», консультантом Ради з вивчення продуктивних сил АН СРСР. Дістав широке визнання як один з основоположників рад. держ. і фінансового права.

Основні праці пореволюційного періоду: «Бюджетное право РСФСР и СССР» (М.—Л., 1923), «СССР и союзные республики» (1-ше вид. — М.—Л., 1924; 2-ге — М.—Л., 1926), «Правовое положение автономных республик» («Советское право», 1925, № 6), «Бюджет и местные финансы» (М., 1926), «Финансовое право СССР» (М.—Л., 1926), «Национальное строительство в РСФСР» («Революционная законность», 1926., № 3/4), «Вопросы союзного гражданства и гражданства союзных республик» («Вестник Верховного Суда СССР и Прокуратуры Верховного Суда СССР», 1927, № 2), «Правовая природа закавказских республик» («Вестник Верховного Суда СССР и Прокуратуры Верховного Суда СССР», 1928, № 4/13), «Развитие советского законодательства о местном хозяйстве» (М., 1928), «Правовые элементы плановых актов» («Советское право», 1928, № 1), «Изменения Конституции Союза ССР и связанные с ними изменения конституции союзных республик» («Советское строительство», 1928, № 7), «Бюджетные права Союза ССР и союзных республик» («Финансы и народное хозяйство», 1928, № 44), «Финансовые взаимоотношения Союза, республик и мест в реконструктивный период» («Советское строительство», 1931, № 4), «Некоторые вопросы новой Конституции» («Советская юстиция», 1936, № 21). Був одним з провідних авторів (написав 5 із 12 ст.) зб. «Советский федерализм», що побачив світ 1930 під загальною редакцією М.Рейхеля.

17 квіт. 1938 за звинуваченням у шпигунстві і контрреволюційній діяльності був арештований і ув'язнений. 14 квіт. 1939 засуджений Воєнною колегією Верховного суду СРСР до смертної кари. Наступного дня страчений і похований на «Комунарці» (м. Москва).

Реабілітований 8 груд. 1956.

Літ.: Котляревский Сергей Андреевич. В кн.: Новый энциклопедический словарь, т. 22; Первая Государственная Дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. М., 1906; *Грабарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России. М., 1958; *Куприц Н.Я.* Из истории науки советского государственного права. М., 1971; Красная книга ВЧК, т. 1—2 (2-ге вид. — М., 1989); *Кувырченков В.А.* Котляревский С.А. В кн.: Антология правовой мысли в пяти томах, т. 5. М., 1999; *Томсинов В.А.* Сергей Андреевич Котляревский (1873—1939): Судьба и творчество. Статьи 1—6. «Законодательство», 2004, № 3—8.

І.Б. Усенко.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Тимофій Терентійович (р. н. невід. — п. 18.02.1800) — військ. отаман *Чорноморського козацького війська* (з 27 черв. 1797 до 15 листоп. 1799), генерал-майор. 1760 записався козаком у *Запорозьку Січ.* Після зруйнування *Нової Січі* служив у Самарській земській управі. Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* як чорномор. козак брав активну участь у всіх битвах. 1789 був обраний військ. писарем. Особливо відзначився при *Ізмаїла штурмі 1790*, за що отримав чин підполковника. 1793 у складі військ. уряду прибув на *Кубань.* 1797, залишаючися старшим у війську, був на коронації імп. *Павла I*, який 27 черв. 1797 призначив його, всупереч запороз. виборчій традиції, військ. отаманом. У тому ж році брав участь у придушенні бунту чорноморців, які повернулися з походу в Персію (нині Іран; див. *Перський бунт 1797—1800*). Наприкінці 1799 вийшов у відставку, рекомендувавши замість себе підполк. Ф.*Бурсака.*

П. у м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*).

Літ.: *Фелицын Е.Д.* Кубанское казачье войско 1696—1888: Сборник кратких сведений о войне. Воронеж, 1888; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910.

Є.Д. Петренко.

КОТЛЯРЧУ́К Нектарій (справжнє ім'я — Ніколає; криптонім і псевдоніми — К. Н., Ніко Котлярчук, К. Ніколає; 19.02.1875—04.07.1934) — церк. і культ. діяч, публіцист. Д-р теології, проф. (1919). Н. в с. Стулпікани Кимпулунзького пов. в сім'ї церк. кантора. 1895 закінчив Сучавську г-зію, 1901 — теологічний і літературно-філос. ф-ти Чернів. ун-ту. 1919—23 — дир. наук. б-ки Чернів. ун-ту (нині *Чернівецький національний університет*), 1920—21 — декан теологічного ф-ту цього ж ун-ту. 1924—34 — архієпископ і митрополит Буковини. У різні роки написав і опублікув-

Нектарій (Котлярчук).

вав кілька праць з історії церкви і румун. літератури.

П. у м. *Чернівці.*

Тв.: Православний патріарший престол у Константинополі. Чернівці, 1903; Дещо про реформу церковного патронату на Буковині. Чернівці, 1904; Історія румунської літератури на Буковині. Чернівці, 1906; Установче право і церковний патронат у провінціях Молдавії і Буковини. Чернівці, 1907; Соціальний захист і православна церква. Б/м, 1921.

Літ.: *Лютик М.* Котлярчук Нектарій. «Зоря Буковини», 1993, 30 черв.; Про Котлярчука Н. В кн.: Чернівецький університет: Сторінки історії. Чернівці, 1995; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

КО́ТОВ Віктор Никифорович (08.04.1912—23.02.2001) — історик, історіограф. Д-р істор. н. (1971), проф. (1973). Н. в м. *Одеса.* 1930 закінчив школу і влаштувався на роботу складальником у друкарні обласної газ. «Чорноморська комуна». 1933—35 — студент Одес. ун-ту. Продовжив навчання на істор. ф-ті Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), який закінчив 1938 і цього ж року став його аспірантом. Перед початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працював асистентом в Ін-ті історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). Від черв. 1941 до 1944 служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*). У верес. 1945 захистив канд. дис. на тему: «Україна в завойовницьких планах Наполеона». Працював ст. н. с. у *Комісії Академії наук УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні* і за сумісництвом — на каф-рі історії СРСР Київ. ун-ту: викл., доц. (1949), зав. (1968—84), проф. Тема докторської дис.: «В.І. Ленін — основоположник радянської історичної науки». Читав лекції з історії Росії 19 ст., з рос. і рад. історіографій, низку спецкурсів. Автор підручника «Історія СРСР» та більше 60 наук., науково-популярних та навчально-методичних праць, присвячених історії Росії та України 19 ст., декабристському руховi, поширенню марксизму в Росії, розвиткові *історичної науки.* Досліджував сусп. та істор. погляди О.*Герцена*, О.*Пушкіна*, В.Бєлінського. Кілька його праць було опубліковано за кордоном, зокрема в НДР, Польщі, *Чехословаччині.*

Від 1988 — на пенсії.

Нагороджений 2-ма орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизн. війни 2-го ст., 7-ма медалями.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Отечественная война 1812 года. Берлин, 1956; В.И. Ленин об историческом развитии России. К.,1961; К.Маркс і Ф.Енгельс про Росію і їх зв'язки з російськими революціонерами. К., 1962 (у співавт.); Историография истории СССР. (1917—1934 гг.). К., 1966; В.І. Ленін — основоположник радянської історичної науки. К., 1969; К.Маркс, Ф.Енгельс і Росія. К., 1971; Перші російські благовістителі свободи. К., 1975; Введение в изучение истории. К., 1982.

Літ.: *Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В.* Вивчення руху декабристів у Київському університеті ім. Тараса Шевченка в 1944—1991 роках. «Вісник Київського університету. Історія», 2003, вип. 68—70; *Казьмирчук Г.Д.* Котов Віктор Никифорович. В кн.: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Минуле й сьогодення (1834—2004 рр.). К., 2004; *Його ж.* Котов Віктор Никифорович: Людина і вчений. В кн.: Проблеми історії та історіографії України. К., 2007; Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, спр. 50, 126 арк.

Я.С. Калакура.

В.Н. Котов.

КОТОВА́НЕ, археологічна пам'ятка — комплекс пам'яток історії і к-ри первісної людини, датований *неолітом* і енеолітом (див. *Мідно-кам'яний вік*), а також поселень давньорус. часу. Розташов. в околицях с. Котоване Дрогобицького р-ну Львів. обл. Найбільш дослідженим є поселення доби неоліту *лінійно-стрічкової кераміки культури* (Котоване І), воно вивчалося В.Кобільником, Я.*Пастернаком*, І.*Свєшніковим*, Л.Мацкевим, В.Козаком та ін. Під час розкопок 1942 Я.Пастернаком тут зафіксовано два житла типу півземлянок, знайдено багато кам'яних і керамічних виробів.

Літ.: *Пастернак Я.* До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі. Авгсбург, 1948; *Свешников И.К.* Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднестровья и Западной Волыни. «Советская археология», 1954, т. 20; *Пассек Т.С., Черныш Е.К.* Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР. М.—Л., 1963; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский период). К., 1990.

Л.Г. Мацкевий.

Г.І. Котовський.

КОТО́ВСЬКИЙ Григорій Іванович (24(12).06.1881—06.08.1925) — бунтівник, рад. військ. діяч. Н. в м. Ганчешти (нині м. Гинчешть, Молдова) в сім'ї заводського механіка. Навч. в реальному уч-щі, з якого був виключений за нешанобливе ставлення до вчителів. Закінчив с.-г. уч-ще. Багато читав, цікавився есерівською літературою. Працював пом. управителя та управителем маєтку. За фінансові махінації та непорядну поведінку його двічі арештовували: першого разу — 1902, вдруге — 1903. Від початку 1904 перебував на нелегальному становищі, очолював невелику групу есерівських бойовиків, що займалася пограбуваннями. 1905 разом з «бойовою» групою розірвав стосунки з есерами і розширив масштаби грабіжництва. 1907 засуджений до 12 років каторжних робіт, направлений до Нерчинська (нині місто Забайкальського краю, РФ), де працював на будівництві Амурської залізничної магістралі. У лют. 1913 втік із заслання. На поч. 1915 сформував нову «бойову» групу і разом з нею займався грабіжництвом у *Бессарабії.* 1916 його група здійснила напад на арештантський вагон і звільнила засуджених, які там утримувалися, після

цього чисельність групи збільшилася до 30 осіб. «Бойовий загін» К. під приводом «повернення народові того, що в народу було відібрано» здійснював зухвалі напади і грабував майно та власність заможних мешканців *Одеси*. Сам К., як писали одес. журналісти, жив у найдорожчих готелях міста. Цього ж року він був арештований і на суді переконував присяжних, що грабував з ідейних мотивів. Однак присяжні визнали його винним і він був засуджений до страти. Через протести невдоволених рішенням суду та втручання дружини командуючого *Південно-Західним фронтом* ген. О.*Брусилова*, до якої К. відправив листа з оповіддю про свою долю, вирок замінили ін. — довічною каторгою. Сидячи в одес. в'язниці, написав автобіографію (сповнену вірою у свою винятковість). У трав. 1917 умовно звільнений з каторги, згодом направлений на *Румунський фронт*. Обраний чл. полкового к-ту 136-го Таганрозького піх. полку. У листоп. 1917 примкнув до лівих есерів (див. *Партія лівих соціалістів-революціонерів*), був вибраний чл. к-ту 6-ї армії. У січ.—берез. 1918 командував Тираспольським червоним загоном. Примкнув до *більшовиків*. 1918 за допомогою більшовицького підпілля здійснив кілька пограбувань в Одесі, зокрема фінансових установ *Добровольчої армії*. Від лип. 1919 — комбриг 45-ї стрілец. д-зії. Під командуванням Й.*Якіра* брав участь у переході угруповання червоних військ від Дністра до *Житомира*. Від листоп. 1919 воював проти білих військ під Петроградом (нині м. *Санкт-Петербург*). Від січ. 1920 командував бригадою під час боїв на Кавказі, а потім — в Україні (на радянсько-польс. фронті; див. *Польсько-радянська війна 1920*). Чл. РКП(б) з квіт. 1920. Від груд. 1920 командував 17-ю Кавказ. д-зією. Брав участь у придушенні сел. повстань в Україні (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*) та під Тамбовом (нині місто в РФ). У верес. 1921 командував 9-ю кавалерійс. д-зією, у жовт. 1922 — 2-м кавалерійс. корпусом. Після громадян. війни був членом Всерос. ЦВК. 1925 — голова ревізійної комісії Центр. управління промрадгоспами. Один з ініціаторів створення Молдавської Автономної СРР у складі УСРР (див. *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*).

Був нагороджений трьома орденами Червоного Прапора.

Застрелений 6 серп. 1925 за нез'ясованих обставин у радгоспі Чебанки під Одесою (убивця був схоплений, але потім звільнений від покарання і невдовзі несподівано загинув). За однією із версій, К. вбили співробітники ДПУ, коли встановили, що він продовжував підтримувати зв'язки з одес. бандами злочинців.

Його тіло було забальзамоване й покладене в мавзолеї, що був названий його ім'ям, у м. Бірзула (нині м. Котовськ Одес. обл.). За румун. окупації 1941—44 мавзолей зруйнували, у повоєнні часи відновили.

Рад. пропаганда зробила з К. символ героя громадян. війни 1918—22. Про нього було знято фільм «Котовський» (вийшов на екрани 1942, режисер М.Мордвін). На його честь в *СРСР* було названо 3 міста.

Літ.: *Новохатский М.* Путь в легенду. Кишинев, 1976; Советский энциклопедический словарь. М., 1984; *Залесский К.А.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

В.Ю. Васильєв.

Б.А. Которович.

КОТОРО́ВИЧ Богодар Антонович (н. 03.07.1941) — скрипаль. Нар. арт. УРСР (1979), проф. (1985), чл.-кор. Акад. мист-в України (1997). Н. в м. Грубешів (нині м. Грубєшув, Польща). 1966 закінчив Моск. консерваторію (клас Ю.Янкелевича). 1966—69 — концертмейстер Симфонічного оркестру УРСР, одночасно з 1967 — соліст Київ. філармонії і викл. Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України*). Від 1992 — зав. каф-ри скрипки Київської консерваторії, проводив майстер-класи за кордоном (зокрема в Польщі та Італії). В його репертуарі — класична музика, твори сучасних укр. композиторів, старовинна музика (А.Вівальді, Дж.Тартіні, Дж.Трелллі, А.Кореллі), рідко виконувані твори Й.-С.Баха, ансамблева музика віденських класиків (Ф.-Й.Гайдна та В.-А.Моцарта), п'єси В.Губаренка, Г.*Майбороди*, М.*Скорика*. Особливе місце в репертуарі посідає творчість Н.Паганіні. Від 1994 деякий час працював у Сіднейській консерваторії (Австралія) як запрошений професор. Від 1995 — худож. кер. і диригент Держ. камерного ансамблю «Київські солісти» (у складі ансамблю багато його учнів, першою скрипкою є його донька — Мирослава Которович, а сам ансамбль називають «оркестром Которовича»). Цього ж року заснував Міжнар. конкурс юних скрипалів у *Харкові*.

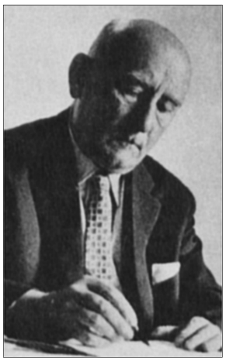
Лауреат міжнар. конкурсів ім. Енеску (1967, Бухарест, Румунія); ім. Паганіні (1971, Генуя, Італія), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1985; за концертні програми 1982—84).

Літ.: *Задерацький В.* У виконанні Которовича. «Музика», 1973, № 2; *Сатаева Т.* Струн пламенные звуки. «Радуга», 1982, № 5; *Бєляєва М.* Завжди в пошуку. «Музика», 1985, № 3; Чотири дебюти. «Прапор комунізму», 1988, 14 верес.; *Білоусов А.* Колір гармонії. «Культура і життя», 1998, 4 лют.; Шевченківські лауреати: Енциклопедичний довідник. К., 2001; *Лисенко І.* Словник музикантів України. К., 2005; Сайт Державного камерного ансамблю «Київські солісти» (http://www.kyivsoloists.com).

П.М. Бондарчук.

КОТЯ́Н, Котян Сутойович (р. н. і р. с. невід.) — хан куманів (зх. гілка половецького етносу; див. *Половці*). Очолював об'єднання половецьких орд на правобережжі Дніпра. Був союзником кн. *Мстислава Мстиславича* Галицького, віддав йому в дружини одну зі своїх доньок. Постійно ворогував з кн. *Данилом Галицьким*, останній набіг на *Галицьке князівство* здійснив 1235. 1237 під тиском монголів (див. *Монголо-татарська навала*) відступив з 40-тис. ордою до Угорщини, там йому виділили для поселення землі між Дунаєм і Тисою (прит. Дунаю). Одна з його доньок (під іменем Єлизавети) стала дружиною сина і наступника короля *Бели IV* Іштвана (Стефана). Був звинувачений у змові з монголами й руськими і вбитий.

А.Г. Плахонін.

Г. Кох.

КОХ (Koch) **Ганс** (07.07.1894—09.04.1959) — нім. історик, теолог. Д-р філософії (1924), д-р теології (1927). Проф. Бреславського, Кенігсберзького, Віден-

ського і Мюнхенського ун-тів, дир. Ін-ту східноєвроп. економіки в Кенігсберзі (1934—40), Ін-тів Сх. Європи (1937—40) в Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща) та в Мюнхені (з 1952), член *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в м. *Львів* у родині чиновника австрійс. адміністрації Зх. Галичини (див. *Галичина*). Навч. в німецькомовній школі. 1912 вступив до Віденського ун-ту, вивчав історію. На початку *Першої світової війни* залишив навчання і записався добровольцем до австро-угор. армії, отримав звання офіцера й направлення на Сх. фронт. 1918—20 служив сотником ген. штабу *Української Галицької армії*. Після завершення революц. криз у Європі поч. 20 ст. відновив навчання в ун-ті. 1924 закінчив філологічно-філос. факультет, отримав звання д-ра філософії. Вивчав історію країн Сх. Європи. 1927 отримав звання д-ра теології. Цього ж року опублікував книгу «Die orthodox-autokephale Kirche der Ukraine», в якій розглянув низку проблем укр. історії. 1929 став професором. Підтримував мілітаристські кола Німеччини. Після приходу до влади А. *Гітлера* здобув каф-ру історії в Кенігсберзькому ун-ті, а також посаду дир. Ін-ту з вивчення економіки Сх. Європи. 1934—37 не раз офіційно відвідував Львів. У жовт. 1937 очолив Ін-т з вивчення Сх. Європи в Бреслау. 1938 оприлюднив працю «Byzanz, Ochrid und Kiev 987—1037», в якій знову звернувся до проблем укр. історії. Був причетним до створення двох підрозділів «Легіону українських націоналістів» — «*Роланд*» і «*Нахтігаль*». Як представник Мін-ва Сходу та Верховного командування вермахту при штабі групи армій «*Південь*» брав участь у формуванні гітлерівської політики щодо укр. питання. Одразу після окупації військами *вермахту* Львова в червні 1941 прибув до цього міста, був присутнім там, коли Я. *Стецько* створював *Українське державне правління*. 12 верес. мав у Берліні (Німеччина) зустріч зі С. *Бандерою*, Я. Стецьком та В. Стахівим, вимагав від них відкликання *Акта Тридцятого червня 1941*. Після закінчення *Другої світової війни* в роки протистояння *СРСР* і Заходу жив у Мюнхені (Німеччина). Від 1952 очолював там Українсько-нім. т-во ім. Й.-Г. Гердера (з 1954 був його почесним головою). 1953 став гол. редактором видання «Щорічники з історії Східної Європи: Нова серія». У рамках співпраці з Церковно-археогр. комісією апостольського візитатора для українців у Зх. Європі підготував і опублікував працю «Теорія Третього Риму в історії відновленого Московського патріярхату: 1917—1952» (Мюнхен, 1953), в якій виклав свої погляди на періодизацію історії правосл. церкви у Сх. Європі. Згідно з його концепцією, ця історія, починаючи з 1917, має три логічно пов'язані між собою періоди. Перший з них він датував 1917—39 і визначив його як етап національно-церк. розпорошення, яке було спричинене територіальним розпадом *Російської імперії* та *Австро-Угорщини*. Другий період — 1939—47 — характеризував як період зближення *Московського патріархату* з рад. урядом, саме в цей період Моск. патріархат почав проводити панславістську (див. *Панславізм*) церк. політику, реалізовувати тактику правосл. об'єднання та місіонерського наступу проти інших християн. церков. Зміст третього, сучасного на момент виходу книги у світ, періоду — 1948—52 — К. визначив як виявлення рос. претензії на загальнохристиян. примат. 1954 опублікував свою нову книгу, присвячену укр. історії, — «Ukraine und Protestantismus».

П. у м. Мюнхен.

Тв.: Tätigkeitbericht 1937—1940. В кн.: Jahrbuch des Osteuropa. Instituts Breslau, 1942; Теорія Третього Риму в історії відновленого Московського патріярхату (1917—1952). Мюнхен, 1953.

Літ.: *Franz D.* Zur antisovjetischen Tätigkeit Professor Hans Kochs in der Ukraine im ersten und zweiten Weltkrieg. В кн.: Zur Ukraine — Politik des deutschen Imperialismus. Jena, 1969; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland, Neun Jahrhundert Deutsch: Ukrainischer Beziehungen. München, 1994; *Русак А.В.* Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941—1945. К., 1998.

І.М. Кулинич, О.А. Іваненко.

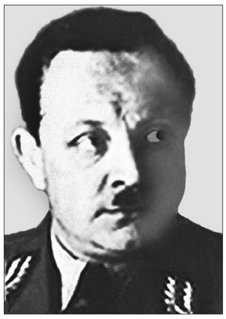
КОХ (Koch) **Еріх** (19.06.1896—12.11.1986) — парт. і військ. діяч нацистської Німеччини, рейхскомісар України (1941—44). Н. в Пруссії. На поч. 1920-х рр. працював дрібним службовцем на залізниці в Рейнській обл., приєднався до націонал-соціаліст. руху. Просунувся по парт. сходах до рівня впливового кер. націонал-соціаліст. партії. Захоплювався комуніст. ідеями (див. *Комунізм*), активно виступав за союз Німеччини з *СРСР* з метою подолання наслідків *Версальського мирного договору 1919*, за що у парт. середовищі отримав прізвисько «Червоний Еріх». 1933—45 — обер-президент Сх. Пруссії. Після окупації гітлерівськими військами 1941 зх. тер. СРСР (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) призначений рейхскомісаром України (див. *Рейхскомісаріат «Україна»*). На цій посаді відзначився як один із найбільш жорстоких і наполегливих провідників нацистської колоніальної політики на Сході (див. *«Зелена папка»*, *«Коричнева папка»*). Був відповідальним за *геноцид* в *Україні* в період її окупації, за спалення сотень укр. поселень, депортування понад 2 млн *остарбайтерів*. У промові, виголошеній у *Києві* в берез. 1943, продовжував закликати до того, щоб німці пам'ятали, що «найнижчий німецький робітник расово і біологічно в тисячу разів є більш цінним, ніж місцеве населення». Був категоричним противником ідеї обмеженої укр. державності.

Після *Другої світової війни* жив інкогніто в брит. зоні окупації. 1949 був заарештований у Зх. Німеччині й переданий Польщі. 1959 засуджений польс. судом до смертної кари, проте вирок не був виконаний. Перебував у довічному ув'язненні.

П. у м. Барчево (Польща).

Літ.: *Dallin A.* German Rule in Russia 1941—1945: A Study of Occupation Policies. London, 1957; The encyclopedia of World War II. London, 1978; Энциклопедия Третьего рейха. М., 1996; М., 2000.

В.А. Гриневич.

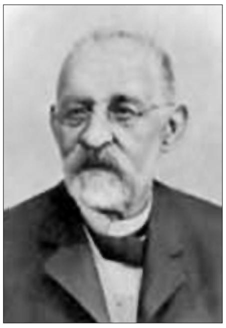

Е. Кох.

А. Кохановська.

КОХА́НОВСЬКА Августа (06.07.1866—07.12.1929) — буковинська художниця та етнограф. Н. в Пд. Буковині (див. *Буковина*) в сім'ї чиновника. 1895—1900 навч. у віденській Акад. мист-в. По її закінченні поселилася в *Чернівцях*. Виконала ілюстрації до опові-

А. Кохановський.

В.П. Коховський.

дань І.*Франка*, О.*Кобилянської*. Використовуючи етногр. гуцульські матеріали (див. *Гуцульшина*), створила картини «Гуцул з сапою», «Повернення гуцулів з ярмарку» (1906), «Старий гуцул» (1910), «Паска» (1911) та ін.

П. в м. Торунь (Польща).

Літ.: *Середюк І.* Художниця Августа Кохановська. «Радянська Буковина», 1965, 14 груд.; *Павлюк О.М.* Буковина. Визначні постаті 1774—1918: Біографічний довідник. Чернівці, 2000.

О.Д. Огуй.

КОХАНО́ВСЬКИЙ Антон (17.11. 1817—10.09.1906) — громадсько-політ. діяч *Буковини*, барон, бургомістр *Чернівців*. Н. в м. *Тернопіль* у польс. родині. Закінчив Львів. ун-т, після чого протягом 25 років займався адвокатською діяльністю в Чернівцях (з 1868 — голова буковинскої палати адвокатів). Від 1864 — чл. міськ. *магістрату*. Двічі (1866—74 та 1887—1905) обирався бургомістром Чернівців. 1874—84 був *маршалком* буковинського сейму, а з 1871 також постійно обирався депутатом австрійс. парламенту. Був толерантним до представників усіх народів, які жили в Буковині, підтримував, зокрема, у сеймі нац. прагнення українців. Однаково ставився до всіх прошарків нас. Чернівців, за що був названий «батьком міста». Доклав багато зусиль для благоустрою та розвитку Чернівців: саме в ті роки, коли він перебував на посаді бургомістра, в місті було пущено перший трамвай, побудовано водогін та водозабірну споруду, запроваджено електроосвітлення й прокладено каналізацію, покрито бруківкою вулиці тощо.

П. у м. Чернівці.

Літ.: *Масан О., Чеховський І.* Чернівці: 1408—1998. Нариси з історії міста. Чернівці, 1998; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

С.Л. Юсов.

КОХО́ВСЬКИЙ Веспасіан (1633—1700) — польс. історик, хроніст і письменник, офіц. королів. історіограф (див. *Історіографія*). Перебуваючи в полку С.*Чарнецького*, брав участь у війнах поляків з козаками, у т. ч. в *Берестецькій битві 1651.* Учасник віденського походу 1683 (див. *Віденська битва 1683*). Автор хроніки в 3-х т. «Annalium poloniae ab obitu Vladislavi IV Clicmacteres scriptore Vespasianoa Kochovo Kochovski» («Польські аннали від смерті Владислава IV») та ін. фундаментальних істор. творів, для написання яких використовував значну кількість джерел. Так, створюючи хроніку, він використав праці Й.*Пасторія*, П.*П'ясецького*, А.Кордецького, рукописні зб. документів М.Томенського, Павла Коноядського, А.Бискупського, документи коронної канцелярії, свідчення очевидців. У хроніці йдеться про події, що відбувалися в роки *національної революції 1648—1676* в Україні в руслі українсько-польс. взаємин. Вона справила сильний вплив на польс. історіографію та літературу (дані в ній описи подій Г.*Сенкевич* узяв за основу при створенні роману «Вогнем і мечем»).

В. Коховський. Малюнок 19 ст. з портрета 1674.

За своїми суспільно-політ. поглядами був прихильником концепції сильної королів. влади зі збереженням деяких шляхетських вільностей. Звідси — його тенденційність у ставленні до укр. козаків загалом і водночас позитивне оцінювання окремих дій Б.*Хмельницького*, І.*Богуна* та деяких ін. укр. лідерів.

Літ.: *Мицик Ю.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.

Н.О. Герасименко.

КОХО́ВСЬКИЙ Всеволод Порфирович (14(02), за ін. даними, 16(04).03.1835 — 13(01) або 14 (02).06.1891) — військовик, педагог, письменник. Н. в с. Стародубівка Ізюмського пов. Слобідсько-Укр. губ. (нині село Слов'янського р-ну Донец. обл.). Навч. у приватному пансіоні м. Бахмут (нині м. *Артемівськ*), 1853 закінчив держ. військово-навч. заклад — Дворянський полк, став офіцером.

Учасник *Кримської війни 1853—1856*, зазнав контузії, за бойові заслуги відзначений орденом св. Анни 4-го ст. Восени 1854 переведений з діючої армії до лейб-гвардії Фінляндського полку. 1860 вступив до Миколаївської Акад. Генштабу в *Санкт-Петербурзі.* Дебютував як автор на сторінках *«Основи»* кореспонденцією «Лист до основ'ян», зібраними в Харків. губ. фольклорними записами «З народних уст», нарисом «Усна мова з науки про дощ». Виголосив промову на петерб. панахиді з приводу першої роковини смерті Т.*Шевченка*.

1862 здобув вищу фахову освіту за першим розрядом, направлення на службу до Павловського кадетського корпусу. 1863 призначений командиром 1-ї роти Павловського військ. уч-ща. 1864 прикомандирований до Гол. управління військово-навч. закладів військ. мін-ва, з наступного року очолив там навч. відділ, Пед. музей та Пед. б-ку.

1870 очолив постійну комісію, яка займалася облаштуванням Пед. музею («Соляной городок»). Уклав і під егідою Всерос. мануфактурної виставки поширив «Каталог учебных и воспитательных пособий педагогического отдела Военного Министерства», під псевд. «Данило Медовник, що прозивають Погонцем», у ж. *«Правда»* вмістив оповідання «Пан Комарчук» (анонімно надруковане у Швейцарії окремою книгою «Пан народолюбець»; І.*Франко* відмітив його «тривку літературну вартість»). У *Галичині* творчість К. було представлено по шкільних читанках.

Виступав на шпальтах офіц. час. «Педагогический сборник», у відомчих виданнях. Ставши першим директором Пед. музею, ініціював загальнодоступну пед. секцію та публічні читання з методики викладів освіт. предметів, а також муз. студію для бажаючих удосконалювати спів чи гру на оркестрових інструментах.

Від 1874 — генерал-майор. 1875 на Міжнар. геогр. виставці в

Парижі (Франція) демонстрував матеріали свого музею, отримав найвищу нагороду цього заходу. Пізніше запровадив зразковий клас на міжнародній гігієнічній виставці в Брюсселі (Бельгія), брав участь в ін. подібних акціях за кордоном. 1890 влаштував у С.-Петербурзі 1-шу Всеросійську виставку дитячих іграшок, ігор і занять. Удостоєний чину генерал-лейтенанта (1889), був обраний чл. Ради імператорського Людинолюбного т-ва, залишившись на посаді дир. Пед. музею зі спеціальними правами, прирівняними до привілеїв нач. військ. корпусу.

Зберігав малярську спадщину Т.Шевченка (нині худож. реліквії з його колекції — в Нац. музеї Тараса Шевченка). Спогади «Дело 22-го мая 1854-го года под Силистрией» обнародував у місячнику «Русская старина», 1891, № 3.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Отцам и матерям о детях: Чтение для народа, составленное и произнесенное в аудитории Соляного городка. СПб., 1873; Областные педагогические и народные музеи. СПб., 1886.

Літ.: Всеволод Порфирьевич Коховский (Некролог). «Педагогический сборник», 1891, № 7; Генерал-лейтенант В.П. Коховский. «Воспитание и обучение», 1891, № 7; *Рогов П.И.* Памяти В.П.Коховского. «Русская школа», 1891, № 12; *Семенов Д.Д.* Всеволод Порфириевич Коховский как директор Педагогического Музея воен.-учебн. заведений. «Русская старина», 1892, № 5; Всеволод Порфирьевич Коховский (Биографическая заметка). Там само, 1901, № 7; *Васильев П.* Коховский Всеволод Порфирьевич. В кн.: Русский биографический словарь, [т. 9]. СПб., 1903; *Острогорский А.Н.* Памяти Вс.П. Коховского. «Педагогический сборник», 1914, № 2; *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей. Пг., 1915; *Мазуркевич О.Р.* Додаток. В кн.: Зброя слова: Українська демократична література у боротьбі проти класових ворогів трудящих. К., 1955; *Його ж.* Коховський Всеволод. В кн.: Українська література у портретах і довідках. К., 2000.

П.Г. Усенко.

КОЦИЛО́ВСЬКИЙ Йосафат (світське ім'я — Йосип; 03.03. 1876—17.11.1947) — церк. і громад. діяч, єпископ *Української греко-католицької церкви*, д-р філософії (1903) і теології (1907), проф. (1907). Н. на *Лемківщині* в с. Пакошівка поблизу м. Сянок (нині м. Санок, Польща) у хліборобській родині з давніми священицькими традиціями. Його батько — Петро Коциловський, успішно поєднуючи землеробство з активною участю в політ. і громад. житті, у 70-х рр. 19 ст. обирався депутатом до *Галицького крайового сейму*. Мати — донька греко-катол. священика Катерина Косар-Коциловська — прищепила своїм чотирьом дітям глибоку релігійність і спрямувала обох синів на шлях духовного служіння. 1886 К. закінчив 4-класну нар. школу, 1895 — г-зію в м. Ясло й вступив на правничий ф-т Львів. ун-ту. Став активним учасником т-в *«Академічна громада»* та *«Сокіл»*. Після закінчення в м. Прага (нині столиця Чехії) спец. гімнастичних курсів 1898 організував, усупереч русофільським тенденціям у сокільському русі *Галичини*, національно орієнтоване т-во «Український сокіл». Тоді ж добровільно вступив до однорічної офіцерської школи у *Відні* й, отримавши звання лейтенанта артилерії, з берез. 1900 служив у Львів. гарнізоні. Невдовзі, відмовившись від військ. кар'єри, вступив до греко-катол. духовної семінарії в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), звідки був скерований на навчання до Риму (Італія). Від жовт. 1901 впродовж 7-ми років навчався на філос. і теологічному ф-тах колегіуму «Ruthenum» при Конгрегації поширення віри (Congregatio de Propaganda Fide), захистив дві докторські дис., досконало оволодів лат., італ., франц.

Йосафат (Коциловський).

й нім. мовами, працював бібліотекарем і редактором часопису цього навч. закладу. 6 верес. 1907 був висвячений на священика.

Упродовж наступних 4-х років обіймав посаду професора і віце-ректора Station Станіславської греко-катол. духовної семінарії. 2 жовт. 1911, взявши на честь борця за унію св. Йосафата (*Кунцевича*) чернече ім'я Йосафат, вступив до Крехівського монастиря чину св. Василія Великого (див. *Василіани*), де продовжував займатися викладацькою і пастирською діяльністю. Під час *Першої світової війни* перед наступом рос. військ 1914 виїхав до Відня, де ініціював створення греко-катол. духовної семінарії для біженців-галичан, яка функціонувала в моравському м. Кромєріж поблизу м. Оломоуц (нині місто в Чехії) і 1915 очолив її. 28 листоп. 1916 отримав від австрійс. імп. *Карла I* Габсбурга номінацію на посаду єпископа — глави Перемишльської греко-катол. єпархії, що 29 січ. 1917 було офіційно підтверджено буллою Папи Римського *Бенедикта XV*. На єпископа висвячений 23 верес. 1917 у кафедральному соборі Перемишля митрополитом А.*Шептицьким* у присутності станіславського владики Г.*Хомишина* і єпископа з Хорватії Д.Ніяраді.

Разом з митрополитом А.Шептицьким та ін. ієрархами УГКЦ увійшов до складу Конституанти (Конституційних зборів), а згодом — Укр. нац. ради у Львові (див. *Українська національна рада ЗУНР*), яка 19 жовт. 1918 проголосила створення Укр. д-ви на укр. етнічних землях, що перебували під юрисдикцією *Австро-Угорщини*. Під час *українсько-польської війни 1918—1919* відправив урочистий молебень на честь укр. стрільців, які 4 листоп. 1918 оволоділи Перемишлем.

У 1920—30-х рр., перебуваючи на чолі Перемишльської єпархії УГКЦ, що опинилася в межах Польс. Республіки, опікувався піднесенням освіт., культ. і матеріального рівня укр. спільноти, провадив активну пастирську й адміністративно-церк. діяльність, дбав про реліг. навчання і виховання віруючих, підготовку і дисципліну *духовенства*. 1925 запровадив обов'язковий целібат для випускників єпархіальної семінарії. Сприяв зростанню чисельності та інституційному розвиткові

греко-катол. чернецтва. Дотримувався консервативних поглядів на здійснення літургійно-обрядової реформи, прагнучи запровадження змін лише еволюційним шляхом й наполягаючи на збереженні самобутності й укр. характеру греко-катол. обряду.

Під час *Другої світової війни* безвиїзно залишався в Перемишльській єпархії, через територію якої у верес. 1939, згідно з пактом Молотова—Ріббентропа (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*), було прокладено рад.-нім. демаркаційну лінію. Мешкаючи до 22 черв. 1941 в зоні, що контролювалася Червоною армією (див. *Радянська армія*), був запідозрений сталінськими спецслужбами у нелояльності до рад. влади, і вони встановили за ним таємний нагляд. У період гітлерівської окупації його двічі викликали на допит у *гестапо*, де погрожували ув'язненням у концтаборі за виявлені випадки переховування євреїв греко-катол. духовенством єпархії.

У верес. 1945 за відмову підтримати акцію переселення етнічних українців з Польщі до УРСР К. арештувала польс. поліція й 4 місяці без висунення обвинувачення утримувала в тюрмі м. Жешув (Польща). 16 січ. 1946 був депортований до УРСР, однак 24 січ. 1946 з дозволу властей повернувся до Перемишля. 25 черв. 1946 був повторно арештований польс. поліцією, наступного дня переданий органам Мін-ва держ. безпеки (МДБ) УРСР і вивезений до Львова, згодом етапований до *Києва*. До 2 лип. 1946 утримувався в київ. в'язниці МДБ без будь-якого документального оформлення. Рішення МДБ УРСР про його арешт і відповідна санкція прокурора Укр. округу військ МВС від 5 лип. 1946 ґрунтувалися на обвинуваченні у веденні антирад. пропаганди, здійсненні полонізаторської політики в зх. областях України, підтримуванні зв'язків з укр. націоналістичним підпіллям й ОУН—УПА, пособництві гітлерівським окупантам, участі в організації д-зії СС *«Галичина»*.

Після допитів із застосуванням фізичних методів впливу втратив здатність самостійно приймати їжу і пересуватися й потрапив до тюремного шпиталю, внаслідок чого 23 верес. 1946 слідство було зупинене. Згідно з вироком трибуналу Укр. округу військ МВС від 19—21 лют. 1947, був засуджений за обвинуваченням в антирад. діяльності (ст. 54-1 і 54-11 Карного кодексу УРСР) до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах.

П. у виправно-трудовій колонії № 35 у с-щі Чапаєвка (нині в межах м. Київ).

24 квіт. 2001 у *Ватикані* проголошено декрет про мучеництво К. Обряд його беатифікації здійснено 27 черв. 2001 у м. Львів за участі Папи Римського *Іоанна Павла II.*

Тв.: Зібрання послань та інші праці. Перемишль, 2004.

Літ.: *Biłas I.* Likwidacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej oraz tragiczne losy jej ordynariusza biskupa Jozafata Kocyłowskiego w kontekście polityki wyznaniowej ZSSR. В кн.: Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, t. 3. Przemyśl, 1996; *Iwaneczko D.* Biskup Jozafat Kocyłowski (1876—1947): Życie i działalność. В кн.: Там само; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Стемпєнь С.* Між окциденталізацією та візантинізацією: проблема обрядової ідентичности греко-католицької церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду. В кн.: Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, ч. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. Львів, 2003; *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава, 1939—1950. Львів, 2005; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939—1944 рр.). К., 2005; Ліквідація УГКЦ (1939—1946). Документи радянських органів державної безпеки, т. 1—2. К., 2006; Źródła do dziejów Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944—1989, t. 1. Przemyśl, 2007.

Н.С. Рубльова.

КОЦІПІ́НСЬКИЙ (Коціпинський, Коципінський, Kocipiński) **Антон** (Антоні) **Гіацинтович** (1816—26(14).05.1866) — фольклорист, композитор, видавець. Н в. м. Андрихів побл. *Кракова*, за походженням поляк. Навч. гри на фортепіано, органі, а також мистецтву композиції у свого батька, органіста й керівника оркестру Львів. кафедрального собору. 10 років прослужив у австрійс. військ. оркестрі в *Чернівцях.* 1845 переїхав до Кам'янця-Подільського (нині м. *Кам'янець-Подільський*; у той час це була тер. *Російської імперії*), де давав уроки музики, а з 1847 працював у нотному магазині. Захопився фольклористикою, почав активно збирати й записувати укр. нар. пісні. 1849 через політ. мотиви був висланий з Рос. імперії, жив у *Відні.* 1853 повернувся до Кам'янця-Подільського, з 1855 постійно проживав у *Києві*, займався видавничою справою. Відкрив нотні магазини в Кам'янці-Подільському, Києві, Кишиневі (нині столиця Молдови), *Житомирі* (останній мав назву «магазин музики, інструментів музичних і всякого роду приборів артистичних»; згодом К. віддав його під завідування своєму братові Юрію).

Брав активну участь у муз. житті Києва: і як організатор аматорських муз. вечорів, і як співак-виконавець (тенор).

Видавнича діяльність К. сприяла популяризації в Україні музичної, насамперед фортепіанної і пісенної, літератури, особливо творів місц. композиторів М.Завадського, В.Заремби, Й.Витвицького, Ф.Яроньського, Д.Бонковського та ін. Поміж видань К. — кілька пісень Л. ван Бетховена.

1861 оприлюднив власну збірку «Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії» (2-ге вид. — 1862), що являла собою науково-етнографічну публікацію укр. муз. фольклору й водночас містила матеріал для домашнього музикування. Пісенні зразки в ній були підтекстовані слов'ян. і лат. шрифтами. До збірки увійшли записи самого К., а також ін. музикантів (М.Вигорницького, Й.Витвицького, Й.Шпека) і деякі запозичення зі збірників В.-М.*Залєського* та М.*Маркевича.* Всього в ній представлено 45 пісень, 42 думки і 13 шумок. Була видрукувана у 2-х варіантах: один — із записами мелодій, другий — у вигляді обробок для голосу та фортепіано. Передмову до 2-го вид., написану К. польс. мовою, було перекладено укр. мовою О.*Гулаком-Артемовським.* В.Зентарський здійснив інструментальну транскрипцію матеріалів збірки для фортепіано.

У 1860—70-х рр. унаслідок наступу царату на *українську мову* та репресій, спрямованих проти польс. та укр. визвольних рухів, збірку К. в Рос. імперії було вилучено з продажу й заборонено. Її перевидання з'явилося лише

1885, наступні перевидання були здійснені 1891 (під редакцією Г.Ходоровського) та 1899.

Композиторська спадщина К. охоплює типові для салонного музикування того часу жанри: фортепіанні полонези, мазурки, романси, пісні. К. записав на ноти, гармонізував, склав фортепіанний супровід пісні «Гандзя» Д.Бонковського. Низка творів К. заснована на укр. нар. піснях, поміж них — «Ярмарок на Україні» (для голосу та фортепіано, також існує фортепіанний варіант з підзаголовком «козак-полька»), «Мазур з українкою» для фортепіано та ін.

П. у м. Київ.

Літ.: *Doroszenko J.* Listy z Kijowa. «Ruch muzyczny», 1858, nr. 35, 45; 1859, nr. 14; *Шульгин В.* Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838—1863). «Киевлянин», 1864, 5 октября; Коципинский А. [Некролог]. «Киевский телеграф», 1866, № 58; Коципинский А. [Некролог]. «Киевлянин», 1866, 26 мая; *Марахов Р.* «Визнати людиною неблагонадійною» (Невідомі сторінки з життя Антона Коціпінського). «Вісник АН УРСР», 1969, № 6; *Правдюк О.* Українська музична фольклористика. К., 1978; *Правдюк О.* Музична фольклористика. В кн.: Історія української музики, т. 2. К., 1989; *Загайкевич М.* Творчість українсько-польських композиторів 30—60-х років XIX століття. В кн.: Київські полоністичні студії: «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя, т. 7. К., 2005.

М.П. Загайкевич.

КО́ЦУР Віктор Петрович (н. 19.10.1959) — історик, фахівець у галузі історії України та історії педагогіки. Д-р істор. н. (1999), проф. (1999), засл. працівник освіти України (2001), чл.-кор. Акад. пед. наук України (2003). Н. в с. Сакуниха (нині село Недригайлівського р-ну Сум. обл.). 1982 закінчив з відзнакою істор. ф-т Чернів. ун-ту. 1982—84 працював викладачем Брянського технологічного ін-ту. Продовжив навчання в аспірантурі Київ. ун-ту. 1987 захистив канд. дис. на тему: «Преса як джерело вивчення соціальних відносин на Україні в 1921—1925 рр.» і цього ж року почав працювати в Переяслав-Хмельницькому філіалі Київ. пед. ін-ту (нині це — Переяслав-Хмельницький пед. ун-т). Займав посади викладача, ст. викладача, доцента каф-ри історії України, декана ф-ту фізичного виховання (1989—92), зав. каф-ри історії та к-ри України (1993), декана істор. ф-ту (з 1994). Від 1998 — ректор цього ун-ту. 1999 захистив докторську дис. на тему: «Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920—30-х рр.: Історіографія». Цього ж року йому присвоєно звання професора.

К. є автором і співавтором понад 300 наук. та науково-публіцистичних праць.

Як керівник вузу розробляє проблеми інтеграції університетської й академічної науки, питання співпраці каф-р і ф-тів з наук. установами і центрами *Національної академії наук України* та Акад. пед. наук України в дослідженні актуальних наук. тем, у підготовці науково-пед. кадрів вищої кваліфікації, в якнайшвидшому впровадженні досягнень сучасної науки в навч. процес. На кафедрі історії та культури України, яку він очолює, започатковано, зокрема, новий напрям досліджень: повсякденне життя нас. України 1920—80-х рр.

Нагороджений відзнакою *Української православної церкви Київського патріархату* — орденом св. Володимира 3-го ст. (2003).

Тв.: Історія України від найдавніших часів до наших днів. Чернівці, 1994 (у співавт.); Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього отамана Запорізької Січі П.І.Калнишевського). К.—Переяслав-Хмельницький, 2004 (у співавт.); Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті — початок 1930-х рр.): історіографія. Переяслав-Хмельницький, 2004 (у співавт.).

Літ.: Коцур Віктор Петрович. В кн.: Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. Суми, 2003; Коцур Віктор Петрович. В кн.: 500 впливових особистостей. Україна. Рік 2003. Х., 2003; Коцур Віктор Петрович — ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. В кн.: Ректор третього тисячоліття, вип. 1. К., 2003; Коцур Віктор Петрович. В кн.: Ділова Україна. Погляд у майбутнє. К., 2004; *Берест О.* Родина істориків. «Ромни», 2005, 25 трав.; Коцур Віктор Петрович. В кн.: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича: Імена славетних сучасників. К., 2005; *Коцур П.М.* Дерево мого роду. Переяслав-Хмельницький, 2005; Переяслав-Хмельницький педагогічний державний університет імені Григорія Сковороди. В кн.: Кращі науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів України. К., 2005.

О.П. Реєнт.

В.П. Коцур.

КОЦЬ Маріян-Павло (н. 29.06. 1922) — просвітитель, кооператор, громад. діяч, видавець, меценат. Почесний чл. Асоц. дослідників голодоморів в Україні і Спілки композиторів України. Почесний громадянин м. *Дубно*. Н. в м. *Львів*. Після початку *Другої світової війни* та приєднання більшої ч. Західної України до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) жив на окупованому гітлерівськими військами *Підляшші*, працював учителем, був директором школи. 1943—45 — студент. 1945—47 — зав. бюро статистики й оперативних рапортів *Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй* (ЮНРРА), 1947—48 — офіцер гол. квартири *Міжнародної організації в справах біженців* (МОБ). Емігрував до США. Від груд. 1952 проживає в м. Нью-Йорк. Працював дир. кооперації «Самопоміч» у Джерсі-Сіті, віце-президентом «Центрального українського кооперативу Америки». Був головою фундації *Української вільної академії наук*, екзильним дир. *Східноєвропейських досліджень інституту імені В.Липинського*. Розгорнув широку діяльність як меценат. Ініціював і став доброчинним видавцем: «Українських народних мелодій» (т. 1—6, 1964—71); «Кошиць О. Релігійні твори / За ред. З.Лиська» (Нью-Йорк, 1970). За його підтримки побачили світ книги: «Піонери музичного мистецтва в Галичині» (Львів, 1994); підручник для вищих муз. навч. закладів Л.Корній «Історія української музики» (ч. 1—2, К.—Х., 1996, 1998) та багато ін. праць на муз. тематику. Результатом його спонсорської діяльності стали також видання книг ін. проблематики. Він сам є автором низки статей з історії й к-ри України. За його кошти було здійснено друк наук. та науково-популярної літератури з історії України: «Голод в Україні 1946—1947: Документи і матеріали». (К.—Нью-Йорк, 1996); «Чорні жнива: Голод 1932—1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки по-

М.-П. Коць.

мерлих» (К.—Х.—Нью-Йорк—Філадельфія, 1997); «Голод 1946—1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 трав. 1997 р.» (К.—Нью-Йорк, 1998); «Грушевський М. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941)» (К.,1993); «Голодгеноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 28 листопада 1998 р.» (К.—Нью-Йорк, 2000); «Голодовка: 1932—1933 роки на Переяславщині: Свідчення» (Переяслав-Хмельницький—К.—Нью-Йорк, 2000); «Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу» (вид. 2-ге, доповнене, К.—Нью-Йорк, 2000), «Голодомор в Україні 1932—1933 рр.: Бібліографічний покажчик» (Одеса—Львів, 2001), «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнар. наук.-теор. конференція, Київ, 25 листоп. 2000 р.» (К.—Нью-Йорк, 2003); «Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні)» (К.—Львів—Нью-Йорк, 2003), «Наніїв П. Лозинова труна: Біографічно-художня повість» (Київ — Нью-Йорк, 2003), «Столиця відчаю: Голодомор 1932—1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі» (Харків — Нью-Йорк — Львів, 2006) та ін.

Він є: співзасн. Укр. соціологічного ін-ту та редактором кількох періодичних видань у США, зокрема «Нашої громади», «XXI століття», «Голосу діаспори», чл. дирекції Фонду допомоги дітям Чорнобиля, чл. редколегій журналів *«Березіль»* у *Харкові* та «Борисфен» у *Дніпропетровську*, добродієм і членом орг-ції «Друзі Харкова»; фундатором (від 1992) конкурсів композиторів в Україні, жертводавцем 250 тис. дол. США на комп'ютерні системи для шкіл України.

Нагороджений: орденом «За заслуги» 3-го ст. (1998; за плідну діяльність у якості представника США в Нац. комісії з питань повернення в Україну культ. цінностей при КМ України); орденом св. Володимира (2002, відзнака *Української православної церкви Київського патріархату*); орденом «За заслуги» 2-го ст. (2005; за вагомий особистий внесок у дослідження голодоморів в Україні, привернення уваги міжнар. спільноти до визнання голодомору 1932—33 актом геноциду укр. народу, активну громад. діяльність щодо вшанування пам'яті жертв трагедії); орденом «За заслуги» 1-го ст. (2007; за вагомий особистий внесок у дослідження голодоморів в Україні, активну громадську діяльність з метою вшанування пам'яті жертв трагедії).

Літ.: Президент Украины вручил более 50 орденов в связи с седьмой годовщиной независимости Украины. «Факты», 1998, 26 августа; Меценати — меценатам. «Наука і суспільство», 1998, № 12; З ініціативи Маріяна Коця. «Народна газета», 2000, № 23; Промовляє пам'ять голоду. У видавництві Маріяна Коця з'явилася нова книжка, профінансована меценатом. Там само, 2000, № 34; *Веселова О.М.* До питання створення Асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і Установчий з'їзд (1983—1992 рр.). В кн.: Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць, вип. 6. К., 2002; *Слабошпицький М.* Чоловік, завжди схожий на себе. «ЛУ», 2006, 2 листоп.; *Веселова О.* З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). К., 2007.

О.М. Веселова.

Г.М. Коцюба.

КОЦЮ́БА (справжнє прізв. — Коцегуб) **Гордій Максимович** (14(02).01.1892—17.12.1938) — письменник і публіцист. Н. в с. Костів (нині село Валківського р-ну Харків. обл.) в сел. родині. Три роки навч. в *народній школі.* Потім працював писарем у канцеляріях. 1912 закінчив Валківське реальне уч-ще, після чого екстерном склав іспити за 8 класів гімназії, 1917 — юрид. ф-т Петрогр. ун-ту. Повернувшись в Україну, у жовт. 1917 вступив до *Української партії соціалістів-революціонерів.* Після встановлення *австро-німецьких військ контролю над територією України 1918* та розколу партії перейшов до новоствореної 1919 УПСР (боротьбистів; 6 серп. 1919 партія об'єдналася з лівою частиною УПСР (незалежних) і утворила *Українську комуністичну партію (боротьбистів)*, що стояла на рад. платформі, а її члени входили до Всеукр. революц. комітету). У жовт. 1919 дебютував оповіданням «Два світи» в одес. альманасі «Червоний вінок». 1921 кілька місяців працював у пресбюро радянського посольства у *Варшаві.* Від 1921 проживав у *Харкові.* Брав активну участь у літ. житті, зокрема, був одним з організаторів і редакторів ж. «Шляхи мистецтва» (1921—23). Друкувався в журналах *«Червоний шлях»*, *«Всесвіт»*, «Вапліте», «Радянська література», «Літературний журнал» та ін. Належав до літ. організацій *«Гарт»* (1923, 1925 деякий час її очолював), *Вільна академія пролетарської літератури* (1926—27), «Пролітфронт» (1930), з 1934 — чл. Спілки рад. письменників України.

У ранніх зб. оповідань «На межі» (1924), «Свято на буднях» (1927), «Змова масок» (1929) писав про внутр. роздвоєність людини, про суперечність, що існує між революц. обов'язком і людяністю, за що дістав осуд офіц. критики. За основу роману «Нові береги» (1936) узяв конкретику з життя будівників Дніпрогесу (див. *Дніпробуд*), які проходили там «соціалістичну академію» й подавали приклади творчого героїзму. В романі «Перед грозою» (1937) на прикладі криворізьких рудокопів художньо відтворив розвиток робітн. руху напередодні *Першої світової війни.*

21 берез. 1938 заарештований як «активний учасник антирадянської організації українських есерів, що проводила підготовку до збройного повстання проти радянської влади». Під допитом визнав свою вину. 17 груд. 1938 засуджений Військ. трибуналом Харків. військ. округу до смерті. Страчений. Реабілітований 1957.

Тв.: Перед грозою. К., 1958; Нові береги. К., 1967.

Літ.: *Радченко В.* В шуканнях долі. «Вітчизна», 1958, №. 12; *Мацько В.* Дорога болю. Там само. 1991, № 9; *Федченко П.* Гордій Коцюба. В кн.: Нові береги. К., 1967; *Поліщук Т.* За що постраждав Гордій Коцюба: Невідомі факти з життя письменника-земляка. «Сільські новини», 1993, 29 жовт.; *Корж О.* Дещо про Гордія Коцюбу: Спогади. В кн.: *Корж О.* Шуміти прошу листя. К., 2006.

І.М. Лисенко.

КОЦЮБИ́НСЬКИЙ Михайло Михайлович (17(05).09.1864—25(12).04.1913) — письменник, культ. і громад. діяч. Батько Ю.*Коцюбинського.* Н. в м. *Вінниця* в родині дрібного чиновника. В дитячі та юнацькі роки жив на *Поділлі*, освіту здобував у нар. училищі м. *Бар* та в духовній семінарії у *Шаргороді.* 1880 по закінченні семінарії переїхав у м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Зблизився з *народниками* і деякий час перебував під їхнім впливом. 1882 повернувся до Вінниці, заробляв на життя приватними уроками. 1884 дебютував як літератор виданням оповідання «Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма». Цього ж року у зв'язку з суд. справою над подільською групою *«Народна воля»* за ним було встановлено таємний поліційний нагляд (не був знятий до кінця його життя). Вчителював у с. Лопатинці (нині село Шаргородського р-ну Він. обл.), займався просвітництвом селян, записував фольклор. Активну літ. діяльність розпочав з 1890 друкуванням праць у західноукр. журналах «Дзвінок», *«Правда»*, *«Зоря»*, «Життє і слово» та ін. Від 1892 у складі Одес. філоксерної комісії (по боротьбі зі шкідником винограду — філоксерою) працював у *Бессарабії* та Криму. Був чл. нелегальної громадсько-культурницької орг-ції *«Братерство тарасівців»*, підтримував зв'язки із західноукр. діячами. Через хворобу залишив роботу у філоксерній комісії і переїхав до *Житомира.* 24 січ. 1896 у Вінниці одружився з Вірою Дейшею (н. 22 вересня 1863 — п. 30 грудня 1921). Працював у редакції газ. «Волынь» (1897—98). 1898 оселився у *Чернігові*, працював спочатку діловодом, а з 1900 — статистиком у *земській управі* та зав. від. стат. бюро. Зблизився з Б.*Грінченком*, В.Самійленком, М.*Вороним*, М.Чернявським, М.Могилянським. Брав участь у виданні збірників і альманахів — «Хвиля за хвилею» (1900), «Дубове листя» (1903), «З потоку життя» (1905). 1903 разом із М.Чернявським оприлюднив відозву із закликом до письменників творчо освоювати досягнення найновішої європ. літератури, розробляти філософсько-психологічну проблематику, втілювати нові худож. принципи. 1906—08 очолював *чернігівське товариство «Просвіта»*, 1907 організував Шевченківський вечір. Влаштовував муз. вечори за участю родички своєї дружини М.Дейші-Сіоницької, М.В.*Лисенка*, О.*Мишуги* та ін. Допомагав творчо зростати літ. молоді, збираючи її на традиційні «понеділки» (1906—07) та «суботи» (1911—12), на яких обговорювалися нові твори. Через хворобу виїздив на лікування за кордон на о-в Капрі (Італія), де познайомився із рос. письменником Максимом *Горьким.*

В укр. літературу ввійшов як майстер психологічної прози. Вже його ранні оповідання «Харитя», «Ялинка» (1891), «Маленький грішник» (1893) відзначалися тонким психологізмом, мальовничістю, експресивністю та худож. лаконізмом. У ці ж роки звертається до традиційної для укр. літератури сел. тематики. Публікує повість «На віру» (1891), оповідання «П'ятизлотник» (1892), «Ціпов'яз» (1893), де порушує соціальні та морально-етичні проблеми, вони знайшли своє продовження в оповіданнях «Для загального добра» (1896), «Дорогою ціною» (1901) та ін. Найулюбленішим його жанром була соціально-психологічна новела. Від кін. 1890-х рр. написав низку творів, позначених глибоким реалізмом у зображенні соціального життя: «В путах шайтана» (1899), «По-людському» (1900), «Лялечка» (1901), «У грішний світ», «Під минаретами» (1904) та ін. У наступний період своєї творчості, що збігся з подіями *революції 1905—1907*, написав, зокрема, новели: «Сміх», «Він іде» (1906), «Невідомий», «Persona grata» (1907), «В дорозі» (1907), «Intermezzo» (1908) та повість «Fata morgana» (1903—10). У ліричних творах стверджував нерозривність долі справжнього митця із людською долею («Intermezzo», «В дорозі», «Дебют»).

Вершинами досконалості його особливого худож. стилю критики вважають «Fata morgana», «Що записано в книгу життя» (1910), «Тіні забутих предків» (1911). У своїх останніх новелах («Хвала життю», «На острові», «Цвіт яблуні») доповнив свій характерний стиль елементами неоромантизму.

У різні роки написав чимало публіцистичних та літ.-критичних праць.

П. у м. Чернігів, похований на Болдиній горі.

Окремі його твори екранізовано та інсценізовано, перекладено мовами багатьох народів світу. На його честь у Вінниці (1927) і Чернігові (1934) створено музеї (див. *Коцюбинського Михайла літературно-меморіальні музеї*), споруджено пам'ятники. Його ім'ям названо два населених пункти: смт Михайло-Коцюбинське Черніг. р-ну Черніг. обл., смт Коцюбинське Київ. обл., підпорядковане Ірпінській міськраді. У Вінниці встановлено літ. премію ім. М.Коцюбинського, якій 1992 надано статус всеукраїнської. 100-річчя від дня його народження за рішенням Всесвітньої Ради Миру відзначалося в багатьох країнах світу.

Літ.: *Коцюбинська І.* Спогади і розповіді про М.М. Коцюбинського. К., 1965; М.М. Коцюбинський як громадський діяч: Документи, матеріали, публікації. К., 1968; *Калениченко Н.Л.* Михайло Коцюбинський: Нарис життя і творчості. К., 1984; Електронна версія книги «Родина Коцюбинських». Web: http://who-is-who. com. ua/ bookmaket/ukrfamily2006/1/6/1.html.

Т.І. Лазанська.

М.М. Коцюбинський.

Ю.М. Коцюбинський.

КОЦЮБИ́НСЬКИЙ Юрій Михайлович (09.12(25.11).1896—11.05.1938) — рад. парт., держ. і військ. діяч. Н. в м. *Вінниця* в сім'ї Михайла Михайловича *Коцюбинського* та Віри Устимівни (у дівоцтві — Дейша; н. в *Чернігові* 22 верес. 1863 — п. 30 груд. 1921, її прапрадід — Діжа — був знатним *військовим товаришем Війська Запорозького*, за заслуги отримав дворянство й змінив прізвище на Дейша). Мав двох молодших сестер і молодшого брата. Навч. в Черніг. гімназії. Багато подорожував разом з батьком по укр. містах. 1913 став чл. РСДРП(б)—ВКП(б), входив до складу її черніг. к-ту, активно займався пропагандистською діяльністю. Восени 1916 був мобілізований до армії. Навч. в школі прапорщиків в *Одесі*, по її закінченні отримав направлення в 180-й піх. запасний полк, що дислокувався в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). Служив у цьому полку. 1917 входив до

Військ. орг-ції при Петрогр. к-ті РСДРП(б) та до Петрогр. військ. революц. к-ту. Організовував мітинги, друкувався в більшовицькій газ. «Солдатская правда», очолював 2-тис. *Червону гвардію* одного з районів міста, брав участь у *Жовтневому перевороті в Петрограді 1917.* У груд. цього ж року за розпорядженням ЦК РСДРП(б) направлений в Україну нар. секретарем у військ. справах рад. УНР (див. *Народний секретаріат*). У січні—березні 1918 — формальний головнокоманд. Рад. військ в Україні. Надалі — чл. повстанського Нар. секретаріату («Дев'ятки»), Всеукр. військ. революц. к-ту, з листоп. 1918 — *Тимчасового робітничо-селянського уряду України*. 1919 — чл. Військ. революц. к-ту *Українського фронту*, голова Черніг. губернського виконкому, секретар Черніг. губернського к-ту КП(б)У. Входив до *Зафронтового бюро ЦК КП(б) України*, 1919—20 — до Полтав. губернського революц. к-ту.

Пізніше — на дипломатичній роботі в Австрії (1920—22, 1925—27), Польщі (1927—30). 1926—27 примикав до троцькістської опозиції (див. Л.*Троцький*). 1930—34 — заст. голови, голова Держплану УСРР, заст. голови РНК УСРР.

22 жовт. 1934 знятий з посади, виведений зі складу ЦК КП(б)У, висланий до Алма-Ати (нині м. Алмати, Казахстан). 17 трав. 1935 засуджений на 5 років заслання до Сибіру (див. *«Контрреволюційної троцькістської організації» справа 1935*).

У жовт. 1936, будучи на засланні, знову був заарештований у зв'язку з новим звинуваченням у керівництві контрреволюц. троцькістською організацією в УСРР/УРСР («український троцькістський центр»). 8 берез. 1937 засуджений Військ. колегією Верховного суду СРСР до смерті. Страчений 11 трав. 1938.

1956 реабілітований за клопотанням сестри І.Коцюбинської.

Літ.: *Дмитриенко М.Ф., Ярошенко А.Д.* Сын революционного века: Из хроники одной жизни. М., 1985; *Ярошенко А.Д.* Юрий Михайлович Коцюбинский. К., 1986; Електронна версія книги «Родина Коцюбинських». Web: http://who-is-who.com.ua/bookmaket/ukrfamily2006/1/6/1.html.

Л.В. Гриневич.

КОЦЮБИ́НСЬКОГО МИХА́ЙЛА ЛІТЕРАТУ́РНО-МЕМОРІ́АЛЬНІ МУЗЕ́Ї, Вінницький літературно-меморіальний музей М.М.Коцюбинського, Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського — культ.-освіт. заклади, в яких представлено меморіальні речі, документи, літ. й епістолярну спадщину, архів. та ін. матеріали, що розповідають про життя та діяльність М.*Коцюбинського*, а також матеріали, що засвідчують вшанування пам'яті письменника в Україні та за її межами.

Вінницький музей розташов. в будинку, де 17 (5) верес. 1864 народився М.Коцюбинський і прожив більшу частину свого життя (до 1897, з перервами). Садибу було закладено у 20-х рр. 19 ст. його дідом по матері М.Абазою. Крім будинку, збереглися також комора, невеличка сторожка, частина саду з власноручно посадженими М.Коцюбинським деревами. Відкриття музею відбулося 1927 (це був один з перших літературно-меморіальних музеїв в Україні). Після реставрації будинку в ньому відтворено меморіальні кімнати, зокрема світлицю, де письменник народився і жив під час приїздів до Вінниці; кабінет-вітальню з письмовим столом, приладдям, книжками, фотографіями та ін. його особистими речами. Заг. фонд закладу налічує бл. 9 тис. пам'яток.

Вінницький літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського. Фото початку 21 ст.

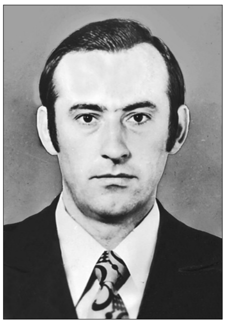

Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського. Фото початку 21 ст.

Чернігівський музей-заповідник заснований 1934 в будинку, де пройшли останні 15 років життя — з 1898 до 1913 — М.Коцюбинського. Тут відбувалися «літературні суботи», на яких були присутні відомі письменники, діячі к-ри: М.*Вороний*, Б.*Грінченко*, М.*Грінченко*, М.*Лисенко,* В.*Самійленко*, молодий П.*Тичина* та ін. В розташов. біля будинку садку збереглися дерева тих часів, бузкова альтанка, де любив відпочивати письменник. Основу музейних фондів склали матеріали (рукописи, листування, б-ка, меморіальні речі, фотографії тощо), передані його дружиною на зберігання до Черніг. музею укр. старожитностей ім. В.Тарновського (нині *Чернігівський історичний музей*). 1958 відкрито меморіальну квартиру, що складається з трьох кімнат (кабінету-вітальні, їдальні та спочивальні), у яких відтворено прижиттєву обстановку митця. 1983 зведено будинок, де розміщено літ. експозицію музею, що містить матеріали про життя, громадсько-політ. діяльність, осн. етапи творчості М.Коцюбинського. 1993 заклад отримав статус музею-заповідника. Нині в його фондах зберігається понад 20 тис. пам'яток.

Літ.: Музей Михайла Коцюбинського у Вінниці: Путівник. Одеса, 1989; Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського: Путівник. Чернігів, 2004.

Е.М. Піскова.

А.І. Кочерга.

КОЧЕРГА́ Анатолій Іванович (н. 09.07.1947) — оперний співак (бас). Нар. артист СРСР (1983). Н. в с. Самгородок (нині село Козятинського р-ну Він. обл.). Закінчив Київ. консерваторію (1968—73, клас професорів Р.Разумової та З.Ліфтман). Від 1972 — соліст Київ. театру опери і балету (нині *Національний академічний театр опери і балету України імені Т.Шевченка*). Вчи-

вся в аспірантурі в Мілані (Італія). Потім, 1975—76, стажувався в «Ла Скала», попередньо пройшовши відповідний відбірковий конкурс у Большому театрі СРСР (м. *Москва*). Живучи в Італії, досконало опанував італійську мову, познайомився з диригентом К.Аббадо, співаками Л.Паваротті й М.Гяуровим. 1977 записав на фірмі «Мелодія» грамплатівку оперних арій із творів рос. та зарубіжних композиторів. Став одним з перших артистів УРСР, який наприкінці 1980-х рр. виїхав працювати за кордон. 1988 написав заяву про перехід на самофінансування й невдовзі уклав контракт на 6 сезонів з муз. директором і худож. керівником театру К.Аббадо, який готував постановку «Хованщини» на сцені Віденської міськ. опери. 1987—93 — соліст Віденської міськ. опери, з 1993 виступає як гастролер.

Володіє голосом красивого оксамитового тембру широкого діапазону. Партії: Сильвестр («Ярослав Мудрий» Г.*Майбороди*), Гремін («Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*), Галицький («Князь Ігор» О.Бородіна), Борис, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» М.Мусоргського), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Дж.Россіні), Мефістофель («Фауст» Ш.Гуно), Нілаканта («Лакме» Л.Деліба), граф де Гріє («Манон» Ж.Массне). Виступає також з концертами, зокрема, пропагує твори укр. (М.В.*Лисенко*, В.Заремба, К.*Стеценко*), рос. (П.Чайковський, С.Рахманінов) та зарубіжних композиторів, а також укр. нар. пісні.

Виступав на оперних сценах *Варшави* (Великий театр), Парижа («Гранд-Опера»), *Відня* («Народна опера»), Барселони, Вісбадена, Берліна. 8 листоп. 1997 під час денної прогулянки у Мехіко-сіті, куди був запрошений місц. театром заспівати «Бориса Годунова» в концертному виконанні, на нього в центрі міста напали грабіжники і двічі ранили з пістолета. На 7-й день після кількох операцій він у інвалідному візку виконував «свого Бориса».

Нині з сім'єю живе за кордоном, переважно у Відні, й там же працює.

Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання (1985—91). Лауреат Шевченківської премії (1989).

Літ.: *Сидоренко Р.* Фундамент злету. «Культура і життя», 1984, 5 лют.; *Суярко Т.* Для маминих троянд. «Україна», 1984, ч. 7; *Поліщук Т.* Зірки є на небі, А на сцені — артисти... «День», 2000, № 170, 21 верес.

І.М. Лисенко.

КОЧЕРГА́ Іван Антонович (08.10 (26.09).1881—29.12.1952) — драматург, театральний і літ. критик, публіцист. Засл. діяч мист-в УРСР (1950). Н. в м-ку *Носівка* в сім'ї дворянина, залізничного чиновника. 1891—99 навч. в Черніг. класичній чол. г-зії, 1903 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. Творчу діяльність розпочав 1904 як літературно-театральний критик. Від 16 січ. цього ж року (і до 10 груд. 1913) працював чиновником Черніг. контрольної палати на різних посадах; 1907 отримав чин колезького секретаря, 1910 — титулярного радника. 1910 опублікував свій перший худож. твір — драм. казку «Песня в бокале» (1926 поставлена в укр. перекладі автора). 1913 нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ст. і призначений старшим ревізором Люблінської контрольної палати. Від 1914 жив у *Житомирі*, працював у Держ. контролі (1914—16). Його п'єса «Девушка с мышкой» 1914—15 з успіхом ішла на сценах Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*), *Москви*, *Києва*, Житомира і була згодом екранізована. Після встановлення в місті рад. влади працював спочатку в *Робітничо-селянській інспекції*, а з 1928 — у місц. газетах «Робітник», пізніше — «Радянська Волинь». Багато писав. 1934 переїхав до Києва. 1941 редагував ж. «Театр». Після початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був евакуйований до м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), де працював у газ. «Література і мистецтво» та ст. н. с. АН УРСР (нині *Національна академія наук України*).

Писав на теми з проблем теорії драми. В останні роки займався перекладами (зокрема «Приборкання непокірної» В.Шекспіра).

Автор бл. 30 п'єс і сценарію документального фільму «Київ» (у співавт.).

З його п'єс 1920—40-х рр. на актуальну тематику лише деякі витримали іспит часом. П'єса «Майстри часу» («Годинникар і курка», 1933) була відзначена 3-ю премією на Всесоюзному конкурсі в Москві (1934) і поставлена в багатьох театрах *СРСР* (вона ставилася також у Болгарії, *Чехословаччині*, Німеччині). 1926 почав писати укр. мовою п'єси про минуле укр. народу: «Фея гіркого мигдалю» (1926); «Алмазне жорно» (1927); «Свіччине весілля» («Пісня про Свічку», 1930), «Пророк» (про Т.*Шевченка* як нац. пророка, 1948; опубл. 1961). Вершиною його творчості, на думку критиків, стала драм. поема «Ярослав Мудрий» (1944; 2-га ред. — 1946), поставлена Харків. укр. драм. театром ім. Т.Шевченка і відзначена Держ. премією СРСР (1947). На основі поеми «Свіччине весілля» М.*Скорульський* створив однойменну оперу (1948), а Ю.Знатоков — балет (1973); за мотивами «Ярослава Мудрого» Г.*Майборода* і Ю.*Мейтус* написали однойменні опери (обидві — 1973). За його творами Р.Єфіменко зняв телеспектакль «Свіччине весілля» (1962), а А.Степаненко — телеспектакль «Годинникар і курка» (1962).

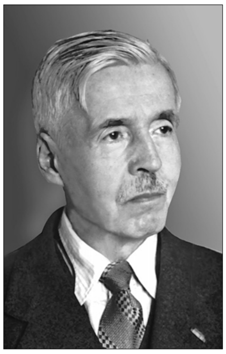
Нагороджений 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора і медалями.

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі*.

До 100-річчя з дня народження його ім'я було внесене до календаря *ЮНЕСКО* зі вшануванням діячів світової к-ри (1981). Його ім'я присвоєно Житомир. укр. музично-драм. театрові, одній з вулиць м. *Чернігів*. На будинку колиш. г-зії в Чернігові (по вул. Горького, 4), де він навч., встановлено меморіальну дошку.

Тв.: Історичні драми. К., 1948; Твори, т. 1—3. К., 1956; Твори. К., 1968; Радість мистецтва: Збірник театральної публіцистики. Рецензії, статті, промови. К., 1973; Драматичні твори. К., 1989; П'єси. К., 1990; Вибрані твори. К., 2005.

Рос. пер.: Часовщик и курица (Мастера времени). М., 1934; Песнь о Свече. М., 1935; Пойдешь — не вернешься. М., 1940; Ярослав Мудрый.

І.А. Кочерга.

М., 1946; Исторические драмы. М., 1954.

Літ.: *Вишневський М.Ф.* Іван Кочерга. «Література в школі», 1956, № 5; *Ф.Ш.* Визначний український драматург. «УЇЖ», 1961, № 5; *Юр'єв Б.* Нові документи до біографії І.А. Кочерги. «Архіви України», 1963, № 4; *Станіславський М.* Митець виняткового хисту. «Вітчизна», 1965, № 10; *Неділько В.* Майстер вічності. Стежки життя і шляхи творчості. В кн.: *Кочерга І.* Твори. К., 1968; *Кузякіна Н.* Іван Кочерга — театральний критик. «Радянське літературознавство», 1969, № 6; *Мартич Ю.* Майстри часу живуть поруч. В кн.: *Мартич Ю.* Зустрічі без прощань: Біографічні розповіді. К., 1970; *Бойко Ю.* Іван Кочерга. В кн.: *Бойко Ю.* Вибране, т. 1. Мюнхен, 1971; *Архімович Л.* Герої Івана Кочерги на оперній сцені. «Музика», 1981, № 6; *Барабан Л.* Машиніст Черевко та інші. «Всесвіт», 1981, № 10; *Грабовський В.* Світло його душі. «Українська мова і література в школі», 1981, № 10; *Новокам'янецький О.* Майстер вічності. «Наука і суспільство», 1981, № 10; *Рудь В.* Іван Кочерга і сучасність. «Прапор», 1981, № 10; *Барабан Л.І.* М.Т. Рильський та І.А. Кочерга. «Радянське літературознавство», 1984, № 8; *Дудко В.І.* До біографії Івана Кочерги. Там само, 1984, № 4; *Карклінь Г.* На консультації в майстра. «Вітчизна», 1984, № 1; *Мамчур І.А.* Драматична поезія Івана Кочерги і музика. К., 1987; *Крупський І.* Кочерга Іван Антонович. «Українська журналістика в іменах», 1994, вип. 4; «Мистецтва дивний цвіт...» В кн.: Український історичний календар'96. К., 1995; *Хороб С.* Іван Кочерга — теоретик драми. В кн.: Українська філологія. Школи. Постаті. Проблеми: Збірник наукових праць, ч. 1. Львів, 1999; *Савчин В.* «Мого імення ні плекати, ні сцена славити не буде...» «ЛУ», 2003, 9 січ.; *Цалик С., Селігей П.* Іван Кочерга в «Роліті» та поза ним. Там само; Драматург — людинолюб. В кн.: Знаменні дати: Календар 2006. К., 2005; *Свербілова Т.* П'єси Івана Кочерги та проблема визначення соцреалізму як масової культури. «Слово і час», 2006, № 10; Іван Антонович Кочерга (1881—1952). В кн.: *Свербілова Т., Скорина Л.* Українська драма 30-х рр. як модель масової культури та історія драматургії у постатях. Черкаси, 2007.

Г.П. Герасимова.

Гунський вождь із почтом. Китайський малюнок.

КОЧІВНИ́ЦТВО. Віхи з історії кочовиків на українських землях. К., або номадизм (від грец. νομάδες, що, у свою чергу, є похідним від νέμω — пасу) — це характерний для минулих епох і притаманний лише окремим сучасним людностям спосіб життєдіяльності, що базується на веденні випасного *скотарства*, пов'язаного з великими перегонами худоби на нові місця паші та водопої й відповідними пересуваннями цілих родин людей. Кочування передбачає нетривалі сезонні зупинки в місцях, багатих на корми для худоби та воду, а також більш тривалі зупинки для зимівель. Гол. рисами кочовиків є відсутність у їхньому госп. житті *землеробства* й постійне пересування общинами (чи групами сімей) разом з належною їм худобою. Цим вони відрізняються від т. зв. рухливих скотарів, госп. діяльність яких більш чи менш пов'язана із землеробством і які практикують найрізноманітніші варіанти поєднання рухливості й осілості.

К. з'явилося в регіонах, що були малопридатними або й зовсім непридатними для землеробства чи то через спекотний (сухі степи, напівпустелі, пустелі), чи то через надто холодний клімат (тундра, тайга). У ході істор. поступу відбувалося неухильне зменшення придатних для К. просторів; величезного прискорення цей процес набув у новітні часи (гол. складовими його стали розорювання степів, видобуток нафти та ін. корисних копалин, повсюдне буд-во пром. об'єктів і їхніх міст-супутників тощо). На поч. 21 ст. у світі зосталося всього лише кілька мільйонів кочовиків. Осн. регіонами їхнього розселення є: в Африці — пн. й сх. околиці Сахари (тут господарюють бедуїни, бербери, туареги, араби, масаї й ін.), а також р-ни пд. Африки (готтентоти); в Євразії — Передня, Середня й Центр. Азія (бедуїни, араби, курди, туркмени, белуджі, афганці, пуштуни, монголи, якути, тібетці та ін.), а також пн. р-ни (нганасани, саами).

Кочовий спосіб життя спрощує побут і не сприяє накопиченню матеріальних цінностей. Єдиним багатством для кочовика є худоба, він зневажає землеробську працю й осілий спосіб життя. Його гол. пріоритетами є простір, рух, військ. звитяга й численні стада. Приватна власність на худобу й майнове розшарування продукують у кочовиків соціально-екон. нерівність та відчуження, натомість спільне кочування й спільне користування пасовиськами консервують у їхніх спільнотах архаїчні родові відносини (див. *Рід*). Для кочових общин характерними є як приховані способи експлуатації людини людиною під виглядом кооперації праці й взаємодопомоги, так і неприховані — наймитування та оренда худоби. Кочівницька економіка жорстко залежна від природних умов, особливо негативно на ній позначаються епізоотії (поширення інфекційних хвороб тварин на значних тер.), суворі сніжні зими, джут (нестача кормів для худоби в районах зимівель, спричинена обледенінням пасовищ), тривалі посухи. Високоспеціалізований і екстенсивний характер позбавляє її внутр. потенціалу для розвитку. Тому способи життя й соціальні організації давніх і сучасних кочовиків принципово не відрізняються.

Моногалузеве госп-во спрямовувало інтереси кочовиків назовні, у т. ч. й до осілих землеробських народів, за рахунок яких можна було компенсувати недоліки власної однобокої економіки й отримати землеробську і ремісничу продукцію та престижні речі. Кліматичні негаразди, перенаселеність, а також прагнення знайти для себе більш вигідні екологічні й соціальні (поруч розвинених осілих народів) ніші змушували кочовиків долати величезні простори, що, однак, не суперечило їхньому способові життя, а його мобільність цьому навіть сприяла. Це стосувалося, у першу чергу, кочовиків помірної та спекотної смуг (саме такими були походи *кімерійців* та *скіфів* до Передньої Азії, поява *гунів* у Європі). Проте вихід оленярів за межі субарктичного й арктичного кліматичних поясів чи острівних вівчарів за межі тих ос-

тровів, де вони жили, унеможливлювався суто природними обставинами.

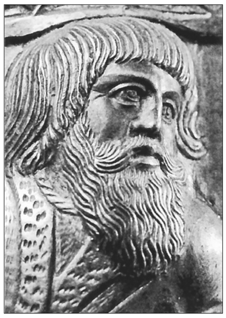
Піднесення кочовиків було пов'язане, передусім, з діяльністю їхніх ватажків, спрямованою на завоювання нових тер. та експлуатацію осілого населення. Разом з тим налагоджування життя на нових землях супроводжувалося зазвичай, по-перше, включенням землеробської периферії до кочівницької «імперії» на правах данниці, а по-друге, частковим переходом до осілості самих кочовиків як через збідніння окремих сімей та общин (для нормального кочування необхідна певна мінімальна кількість худоби), так і через заг. демографічний приріст, який досить швидко наростав. Сила кочівницьких об'єднань трималася на особистісних якостях їхніх лідерів, тому, коли після смерті могутнього лідера в об'єднанні розгорталася боротьба за владу і жоден з претендентів не міг взяти гору, об'єднання руйнувалося. Це, з одного боку, давало змогу землеробам вивільнитися з-під «опіки» кочовиків, а з другого, робило ослаблих кочовиків жертвою руху нових кочових орд.

Процес становлення К. історики пояснюють таким чином. У ході поширення комплексного землеробсько-скотарського відтворювального госп-ва із первинних осередків його виникнення (див. *Неоліт*, *Неолітична революція*) до ін. регіонів відбувалася і певна його трансформація. Залежно від природних умов, у яких змушені були жити тогочасні спільноти, одні з них віддавали більшу перевагу землеробству, інші — скотарству. Там, де питома вага землеробства в заг. госп. діяльності почала переважати, виникли землеробські сусп-ва, а там, де головним стало скотарство, з'явилися скотарські (або пасторальні) суспільства. Поступово, впродовж тисячоліть, у середовищі скотарів формувалися необхідні для переходу до К. складові — схеми й маршрути перекочування та досвід визначення необхідних для кочування якісних і кількісних параметрів стад худоби.

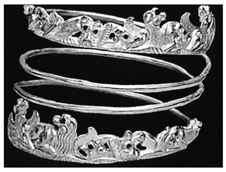
Гол. чинниками, які визначали схему перекочування і довжину маршруту (у межах річного циклу від десятків до тисяч кілометрів), були наявність води, стан трав'яного покриву в тих чи ін. регіонах у різні сезони, склад стада, а також відтворювальні можливості пасовиська. Щоб запобігти деградації пасовиськ, слід було не допускати їх надмірного витоптування та ослаблення їхнього трав'яного покриву в ході випасання на них худоби, а для цього необхідно було постійно змінювати пасовиська та організовувати випасання не одним великим стадом, а багатьма малими, що потребувало «розсіювання» кочовиків на значних тер. невеликими колективами. Для помірної і холодної смуг оптимальним є меридіональне кочування — «за теплом» (влітку — на пн., а з пізньої осені — на пд.). За сніжної й холодної зими особливо важливими стають зимові пасовиська та природні укриття для худоби і людей. У помірній і теплій смугах, що примикають до гірських районів, звичними є т. зв. вертикальні перекочування: весною з рівнин (місць зимівок) на гірські пасовиська, а восени — назад. У глибинних районах степів і пустель схеми перекочувань визначалися тим, що ці відкриті простори були придатними для випасання худоби лише нетривалий період — напровесні чи після сезону дощів; посушливий період доводилося перечікувати біля джерел води — у долинах річок та низинах, в околицях землеробських поселень. Так поступово формувалися оптимальні для того чи ін. регіону конфігурації перекочувань — коло, чотирикутник, трикутник, прямі різноспрямовані лінії тощо, а також набувалися знання про оптимальний для перегону на значні відстані та для виживання в умовах нестачі кормів і води склад худоби. У північноафриканському й передньоазійському регіонах більшість у стадах складали вівці та кози, а осн. транспортною й верховою твариною був верблюд. На пд. від Сахари вирощували головно велику рогату худобу. В євразійських степах основу стада складали вівці, хоча тут також розводили й велику рогату худобу. Осн. транспортною й верховою твариною тут був кінь, меншою мірою — віл, а в пд. районах — і верблюд. Особлива роль верблюдів та коней надавала їм виняткової цінності — з часом саме вони стали своєрідним мірилом соціального та майнового становища їхнього власника, а також слугували своєрідною умовною одиницею вимірювання багатства та всього поголів'я стада — у кількості одиниць «верблюдів чи коней»: за даними різних джерел, кінь та верблюд прирівнювалися приблизно до 6—10 і навіть більше овець чи 10—20 кіз. Можливість використання коней та верблюдів для їзди верхи надавала їм особливої значимості у військ. діях — як для захисту стад, так і для грабіжницьких наскоків і підкорення нових територій. Це визначило активну участь кочовиків Пн. Африки та євразійських просторів у подіях історії. Для євразійських кочовиків коні відігравали ще одну важливу роль. Ця тварина здатна до тебеньовки — розгрібання (копитами) снігу і розбивання крижаної плівки, що уможливлювало доступ до сухої трави під нею. Це відкривало доступ до кормів і для решти стада (великої і дрібної рогатої худоби), що рухалася слідом за ними.

Своєрідне явище складають кочовики крайніх пн. районів Азії та Європи, де землеробство в минулі часи взагалі було неможливим. Вони спеціалізувалися на розведенні оленів (такими були і частково є саами в Норвегії, Швеції й Фінляндії, нганасани, евенки, чукчі, самодійці в Росії) або овець (норвежці, шотландці, ісландці, фарерці). Вони активно поєднували скотарство з мисливством, рибальством та морським промислом.

Кочовики створили характерний для мобільного способу життя матеріально-тех. та побутовий комплекс: легкий і міцний посуд (зокрема дерев'яний, шкіряний та металевий), розбірне житло (юрта, чум, шатро, намет), відповідну екіпіровку для їзди верхи (вуздечка, сідло, штани), транспортні засоби (вози, сани, нарти тощо). Виробили режим харчування, який базувався, зокрема, на різних способах перероблення й консервації м'ясних і молочних продуктів (в'ялене або сушене м'ясо, сир, сквашене молоко та напої з нього — кумис і арак, топ-

Зображення знатного скіфа на срібній чаші. Курган Гайманова Могила. 4 ст. до н. е.

Сарматська золота гривна. Курган Ногайчик (Крим). 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е.

лене масло та сало), а також на вживанні крові, взятої з шийної артерії тварин. Загалом кочовикам притаманні бережливе ставлення до худоби та повна утилізація продуктів скотарства: шкури (покрівля для жител, одяг, шкіряні вироби), хутра, вовни овець та верблюдів, шерсті кіз (повсть, кошма, тканини), кісток та ріг (різні вироби, паливо), кізяків (паливо, ліки), сечі (миття рук, ліки).

Будучи потомками скотарів, кочовики через віки пронесли характерні риси к-ри своїх предків, напр., курганний обряд поховань, кам'яні стели (т. зв. баби), звичай давати небіжчику «в дорогу» шматок м'яса або ховати з ним цілу тварину чи її опудало (шкуру з кінцівками й головою).

Виникнення К. науковці датують рубежем 2—1 тис. до н. е. Саме на той час уже повністю визрів увесь необхідний для ведення кочового способу життя комплекс передумов, який збігся із впровадженням залізної індустрії (див. *Залізний вік*), яка стала «каталізатором» процесу виокремлення К. із скотарства. Для вирощування худоби в природних умовах відкриття заліза не мало принципового значення. Але для мобільності скотарів залізо, зокрема й через значну поширеність і доступність залізної руди, відкрило нові перспективи, з нього почали виготовляти зброю і захисний обладунок (мечі та кинджали, бойові сокири, наконечники для стріл, панцирі, кольчуги, шоломи, бойові паски), а також досконалу металеву вуздечку. Все це надавало кочовикам впевненості в собі — вони могли надійніше захищати свої стада, а також набути більшої свободи у виборі життєвого простору (динаміка пересувань). У помірній смузі завершальна стадія процесу становлення К. відбувалася паралельно зі змінами, які спричинило впровадження заліза в землеробство. І це мало неабияке значення. Саме залізо дало змогу інтенсифікувати землеробство в помірній смузі, і воно остаточно тут утвердилося як провідна галузь господарювання. А це означає, що скотарське нас. могло отримувати хліб від осілого нас., а отже, могло повністю покінчити з власним землеробством, стати справжніми кочівниками. Проте це сталося не скрізь. Чимало мобільних скотарів продовжували вести традиційне госп-во, поєднуючи скотарство із землеробством. Такий спосіб життя зберігся й донині, особливо в передгірських і гірських місцевостях. Найпізніше (мабуть на поч. 2 тис. н. е.) виникло оленярство. Але не пн. народи визначали роль К. в історії, а кочовики помірної й теплої смуг.

Із виникненням К. в історії з'явилося чітке протистояння: кочовий світ — осілий світ. Воно стає визначальним для поступу людства на євразійських просторах, зокрема й на землях, що є нині укр. (див. *Кордони державні України*). Землеробський світ, мов магніт, притягує кочовиків. Прив'язаному до ланів і садиб хліборобському нас. важко було захищатися від непередбачуваних і зухвалих наскоків степовиків. Через це воно змушене було миритися з ними і сплачувати їм *данину*, а також докладати зусиль для захисту своєї землі і зведення укріплень. Проте в будь-якому разі протистояння з кочівниками стало стримуючим чинником для розвитку осілого населення. Нестабільності додавала й відкритість південноукр. степів зі сх., звідки накочувалися раз за разом хвилі кочовиків.

Віхи з історії кочівництва на українських землях. Історію К. на укр. землях розпочинають *кімерійці* (9 — 1-ша пол. 7 ст. до н. е.). Їхню могутність та руйнівні навали пізнали навіть жителі Середньої Європи та Передньої й Малої Азії. Завдяки цьому кімерійці потрапили в аннали писемної історії (ассирійські та давньогрец. джерела, *Біблія*). За такого сусідства лісостепове нас. почало консолідуватися й будувати лінію оборони на порубіжжі зі степом (у Потясминні, Середній Наддніпрянщині) у вигляді низки укріплень — *городищ*, обнесених валами й ровами. Сліди згарищ і руйнації таких городищ свідчать про те, що запеклий спротив землеробів не завжди був успішним (див. *Чорнолісська культура*).

З часом на кімерійців знайшлася сила, могутніша за них, це були *скіфи* (серед. 7 — поч. 3 ст. до н. е.). Скіфи, як писав у 5 ст. до н. е. *Геродот*, прийшли у Пн. Причорномор'я із глибин Азії. Спершу інтереси скіфів були спрямовані до Передньої Азії, куди вони ринули, переслідуючи буцімто кімерійців. Однак скіфи не випускали з поля зору й землеробів лісостепової зони. Нас. праукр. земель, намагаючися захистити себе, здійснило безпрецедентні заходи — звело городища по всій своїй території. Серед них і величезні — у сотні й тисячі гектарів (*Більське городище*, *Трахтемирівське городище*, Ходосівське та Басівське городища й ін.) зі складною й потужною системою укріплень. Важко навіть уявити, скільки сил і енергії було витрачено на це. Однак вистояти не вдалося. По завершенні передньоазійських походів, з кінця 6 ст. до н. е., осн. зоною інтересів скіфів стає Пн. Причорномор'я. У той час там почали розквітати грец. міста (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*) й налагоджуватися взаємовигідні для грец. колоністів і землеробів Лісостепу відносини. Та скіфи вклинилися поміж ними. Грекам різними засобами (дипломатія, дарунки, військ. сила) вдавалося стримувати, хоча й не завжди, скіф. натиск. Тому жертвою скіф. царів, які захоплювалися славою своїх попередників і здобутими ними багатствами в передньоазійських походах, стали землероби Лісостепу. З них скіфи викачували все, що могло стати в нагоді їм самим і що могло бути продано грекам, — хліб, худобу, сировинні ресурси, людей. Від 5 ст. до н. е. квітуча землеробська к-ра починає згасати, натомість могили скіф. вельмож наповнюються дорогоцінними речами. Виснаживши свої ресурси й ресурси лісостепового нас., могутня Скіфія пішла в небуття, залишивши «золотий слід» в *археології* України.

Наприкінці 3 ст. до н. е. південноукр. степи зайняли нові кочовики — *сармати* (*язиги*, *роксолани*, *аорси*, *алани*). Нічого нового в економіку цього регіону вони не внесли. Як і скіфи, сармати допікали антич. містам, приставали на участь у всіляких конфліктах, рвалися за Дунай і постійно конфліктували з *Римом Стародавнім*. На початку нової ери вони вдерлися в Середню Наддніпрянщину і на 150 років перетворили її на свої кочів'я, чим спричинили деструкцію пра-

слов'ян. світу (див. *Зарубинецька культура*).

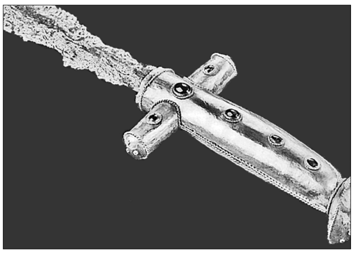
І кімерійці, і скіфи, і сармати за мовою належали до давніх іранців. А от *гуни*, нашестя яких сколихнуло в 370-х рр. Пн. Причорномор'я, виявилися народом зовсім чужим (монголоїдна раса) і з незрозумілою мовою (тюрки), народом, що — як писав рим. історик *Амміан Марцеллін* — палав невгамовною жагою до знищення чужого багатства. Поява гунів спричинила частковий відтік причорномор. нас. за Дунай, що одразу ж додало проблем Риму, цих проблем стало ще більше, коли гуни з праукр. земель рушили далі на зх. Час панування гунів історики називають ще *Великим переселенням народів*. Однак по смерті вождя гунів *Аттіли* (п. 453) союз їхніх племен розпався, і вони розчинилися в середовищі ін. кочівних угруповань.

У 550-х рр. через степи Пн. Причорномор'я, підкорюючи тутешніх землеробів і кочовиків, стрімко пройшли *авари*, які обрали своєю ставкою Середнє Подунав'я. Підбурюваний *Візантією* Аварський каганат завдав багато лиха слов'ян. племенам, особливо *антам* і *дулібам*. Покінчив зі свавіллям аварів король франків Карл Великий (791).

За часів Аварського каганату в Прикаспії на роль лідера висунулися *хозари*. Столицею *Хозарського каганату* в серед. 8 ст. стало м. *Ітиль* у пониззі р. Волга. Влада хозарів поширювалася на величезні простори, зокрема й Пн. Причорномор'я, а підвладними їм були не лише кочові племена й землеробська околиця, а також ті кочовики, які почали переходити до напівосілого й осілого життя (про такий перехід свідчать рештки *салтівсько-маяцької культури*). Важливою складовою економіки Хозарії була торгівля між Пн. Європою та Сходом. Упритул підійшовши до слов'ян. рубежів, хозари обклали слов'ян даниною, проте, як вважають дослідники, поміркованою. Поклав край цьому вел. кн. київ. *Святослав Ігорович*, він розгромив 965 м. Ітиль.

На той час Хозарія вже втрачала могутність, зокрема й через *печенігів*, які з початку 10 ст. проникають у причорномор. степи. Розгром Святославом Ігоровичем Хозарії відкрив для печенігів шлях на рус. землі, і результати не забарилися. 968 печеніги взяли в облогу *Київ*, однак підкорити його не змогли, проте 972 вони підстерегли та вбили Святослава Ігоровича, коли той повертався Дніпром до Києва з виснаженим військом після невдалої спроби закріпитися на Балканах. Агресивна політика печенігів спонукала вел. кн. київ. *Володимира Святославича* до укріплення пд. рубежів країни (було збудовано систему т. зв. *Змієвих валів* та зведено кілька нових міст). Останній напад печенігів на Київ відбувся 1036, перемогу вел. кн. київ. *Ярослава Володимировича* над ворогом кияни увічнили зведенням собору Св. Софії. Після цього печеніги спрямували свої походи проти Візантії, 1091 імперія завдала їм нищівного удару.

Доки точилися ці війни, причорномор. степи зайняли *торки* (так їх називали давньорус. літописці, у сх. писемних джерелах їх іменували узами, гузами, огузами) і *половці*. Зазнавши 1060 нищівної поразки від Ярославичів, торки стали підлеглими кількох країн: частина їх разом з печенігами увійшла до Половецької орди, друга частина осіла у Візантії, а третя — на пд. кордонах Русі, ставши союзниками й васалами київ. князів. Натомість для половців (у сх. джерелах вони іменуються кипчаками, у зх. — куманами, команами) причорномор. степи стали другою Батьківщиною аж до монгол. нашестя. 200-літнє сусідство з цими кочовиками вивело «половецьке питання» на перше місце в політиці рус. князів. З поч. 12 ст. русичі перейшли до рішучого наступу на половців, який скінчився розгромом останніх і перенесенням ставки їхнього хана на Пн. Кавказ. Смерть *Володимира Мономаха* (1125) стала початком відродження колиш. могутності половців на пд. рубежах Русі, пік цього відродження припадає на час правління хана *Кончака* (2-га пол. 12 ст.). Попри те, що половецькі сили залучалися рус. князями для боротьби за київ. престол, а князівські родини родичалися з половцями через шлюби, відносини слов'ян і половців були напруженими. Походи на

Руків'я парадного сарматського меча. 4—5 ст.

Скульптура хозарського вершника. Салтово-маяцька культура. 9—10 ст.

степ, як і набіги половців на рус. міста, були звичним явищем аж до поч. 13 ст. Загроза монгол. нашестя змусила об'єднатися рус. князів з половцями. Їхня спільна поразка у битві на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*) стала прологом для нової навали монголів (з 1236), яка знекровила Половецьку орду й сплюндрувала давньорус. міста і села (див. *Монголо-татарська навала*).

Формально давньорус. землі не входили до складу *Золотої Орди*. Однак їхня залежність від Орди позначалася тим, що вони сплачували їй данину, а монгол. *хани* могли втручатися в їхнє політ. життя. До того ж, окрім страшенного розгрому Києва 1240 й спустошення ін. тер. Русі, укр. землі зазнали ще кількох тяжких навал (1300, 1399, 1416).

Унаслідок послаблення Золотої Орди та її розпаду лідерство в причорномор. степах перейшло до *Кримського ханату* (1449), який згодом став васалом *Османської імперії*. У 2-й пол. 16 ст. на укр. землі прикочувала т. зв. Мала Ногайська орда (ще один нащадок Золотої Орди). Згодом вона розпалася на кілька орд, які стали васалами Крим. ханату

Герб роду Кочубеїв.

Герб графів Кочубеїв.

С.В. Кочубей.

Татарин (ногаєць). Німецька гравюра 17 ст.

(див. *Ногайська орда*). Дослідники вважають, що цей період в історії укр. земель був особливо руйнівним і в цей час взаємини місц. люду із кочовим світом надзвичайно загострилися. Укр. землі перебували в стані постійної загрози нападу з боку кочовиків, великі походи (напр. розгром Києва *Менглі-Гіреєм I* 1482) чергувалися з менш великими стихійними нападами ординців на укр. села і міста, причому практикувалося навіть полювання на людей, яких потім продавали в рабство (див. *Ясир*). Реакцією на це стало виникнення укр. *козацтва*, яке почало захищати пд. рубежі своїх земель та, у свою чергу, завдавати ударів по кочовому світові.

Історія Крим. ханату скінчилася з приєднанням Криму до Росії (1783). Проте ногайці остаточно полишили укр. степи лише після *Кримської війни 1853—1856*.

Літ.: *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962; *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. М., 1967; *Толыбеков С.Е.* Кочевое общество казахов в XVII — начале XX века. Политико-экономический анализ. Алма-Ата, 1971; *Хазанов А.М.* Социальная история скифов. М., 1975; *Марков Г.В.* Кочевники Азии. М., 1976; *Тереножкин А.И.* Киммерийцы. К., 1976; Проблемы этнической географии и картографии. М., 1978; Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981; *Плетнева С.А.* Кочевники средневековья. М., 1982; *Бунятян Е.П.* К вопросу о материально-технической базе кочевых обществ. В кн.: Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. К., 1984; *Масанов Н.Э.* Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII—XIX веков. Алма-Ата, 1984; *Андрианов Б.В.* Неоседлое население мира. М., 1985; *Добролюбский А.О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. К., 1986; *Плетнева С.А.* Хазары. М., 1986; *Калиновская К.П.* Скотоводы Восточной Африки в XIX—XX вв. М., 1989; *Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. К., 1990; *Плетнева С.А.* Половцы. М., 1990; *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М., 1992; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; Давня історія України, т. 2—3. К., 1998—2000; *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. К., 1998; *Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. К., 1999; *Хазанов А.М.* Кочевники и внешний мир. Алматы, 2000; *Бунятян К.П.* Генеза кочового скотарства у Північному Надчорномор'ї. В кн.: Магістеріум, вип. 6: Археологічні студії. К., 2001; Історія української культури, т. 1—2. К., 2001.

К.П. Бунятян.

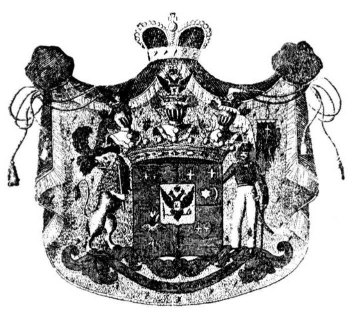

Будинок генерального судді Василя Кочубея у Батурині. Кінець 17 ст. Фото 2006.

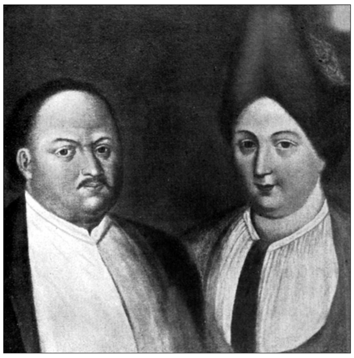

Пам'ятник І. Іскрі та В. Кочубею в Києві 1914. Фото 1918. Зруйнований 1918. З 1923 на постаменті встановлено гармату в пам'ять загиблих у січні 1918 робітників заводу «Арсенал» (нині — Арсенальна площа).

КОЧУБЕ́Ї — козац.-старшинський, згодом — дворянський рід 17—19 ст. Родоначальником династії вважається татарин **Кучукбей**, який переселився в Україну

Герб князів Кочубеїв.

Василь Васильович Кочубей та його дружина (Анастасія Данилівна Апостол або Марфа Іванівна Янович).

в серед. 17 ст. і охрестився, отримавши ім'я **Андрій**. Його нащадки стали згодом великими землевласниками в Рос. д-ві. Так, **Василь Леонтійович** (див. В.Л.*Кочубей*) був ген. старшиною (див. *Генеральна старшина*) в *Гетьманщині*; **Василь Васильович** (р. н. невід. — 1743) — полтав. полковник (від 1727), напередодні й під час *російсько-турецької війни 1735—1739* командував козац. полком на буд-ві та при охороні *Української лінії*, мав звання «знатний військовий товариш» (див. *Знатне (значне) військове товариство*); **Семен Васильович** (1725—79) — ніжин. полковник (1746—51), *генеральний обозний* (від 1751), чл. *Малоросійської колегії* (від 1771), генерал-майор; **Віктор Павлович** (1768—1834) — дипломат і держ. діяч, граф (1799), князь (1831), надзвичайний посланник у Туреччині (1792—97), віце-канцлер (від

1798), сенатор (1801), міністр внутр. справ (1802—07 або 1812, 1819—23), з 1825 — голова секретних к-тів із підготовки держ. перетворень, з 1827 — голова Держ. ради і *Комітету міністрів Російської імперії*; **Василь Вікторович** (1812—50; син Віктора Павловича) — нумізмат, зібрав одну з найкращих у Росії колекцій антич. монет.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1995; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина, ч. 1—2. К., 1997—98; *Гуржій О.І.* Гетьман Іван Скоропадський. К., 1998; *Його ж.* Іван Скоропадський. К., 2004.

О.І. Гуржій.

КОЧУБЕ́Й Василь Леонтійович (1640—25(15).07.1708) — регент *Генеральної військової канцелярії* (1681—87), *генеральний писар* (1687—99), *генеральний суддя* (1699—1708) *Гетьманщини.* Власник великих маєтків у *Полтавському полку* (зокрема *Диканьки*, оспіваної М.*Гоголем*), *Чернігівському полку*, *Стародубському полку* та ін. полках. Належав до промосковськи налаштованої частини *козацької старшини.* Один із тих, хто підписав донос на І.*Самойловича* й сприяв скиненню того з гетьманства 1687. Його донька Мотрона покохала гетьмана І.*Мазепу,* і через це в нього з І.Мазепою виник конфлікт. Разом з полтавським полк. І.*Іскрою* та ін. особами кілька разів сповіщав царя *Петра I* про наміри І.Мазепи розірвати злуку Гетьманщини з Росією. Однак Петро I не повірив цьому і після вчинених К. й І.Іскрі допитів і катувань звинуватив їх у політ. наклепі й видав І.Мазепі. Разом з І.Іскрою страчений у м-ку Борщагівка (нині село Погребищенського р-ну Він. обл.). Згодом перепохований на тер. *Києво-Печерської лаври.*

У рос. і рад. історіографії його постать нерідко ідеалізувалася, йому приписували високі патріотичні почуття.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в. «Русский архив», 1876, № 12; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

О.І. Гуржій.

КОЧУБЕ́Й Володимир Іванович (1888—1937) — археолог, краєзнавець. Н. в с. Жижниківці (нині село Білогірського р-ну Хмельн. обл.) в сел. родині. 1905 закінчив учительську семінарію. Від 1906 працював учителем початкових та старших класів. Від 1908 і до 1913 навч. в учительському ін-ті. Публікував краєзнавчі розвідки на сторінках газет «Вісті Волинського губернського земства» і «Нове життя для всіх». Від 1919 до 1922 служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*). З жовт. 1923 працював учителем професійно-тех. школи в м. *Славута.* Наприкінці 1923 був обраний членом районної комісії з перевірки іспитів. Один з ініціаторів і засн. низки краєзнавчих гуртків у містах та селах Славутського, Полонського, Красилівського, Шепетівського (колиш. Судилківського), Ізяславського та Білогірського (колиш. Ляховецького) р-нів (нині всі р-ни Хмельницької обл.). Від 1926 — уповноважений Всеукр. археол. к-ту при ВУАН (див. *Всеукраїнський археологічний комітет*) по *Шепетівській окрузі* та Київ. крайової інспектури для охорони пам'яток к-ри на Шепетівщині. У жовт. 1926 заснував та очолив Шепетівський окружний краєзнавчий музей у м. Славута. 1926 ініціював створення і пізніше очолив *Шепетівське наукове товариство при ВУАН.* 1927—29 ініціював проведення під наук. кервом професорів С.*Гамченка* та О.Безбородька двох геол. та двох археол. експедицій.

Автор монографій з археології та краєзнавства Шепетівщини — «Археологічне обстеження берегів р. Горинь в 1928 р.», «До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині», «Довідник Шепетівщини», «Екскурсант Шепетівщини» (Шепетівка, 1929).

1 верес. 1937 арештований за місцем проживання на околиці м. *Москва* за звинуваченням у контрреволюційній діяльності.

21 листоп. 1937 засуджений до розстрілу Трійкою при УНКВС по Моск. обл. за контрреволюційні наклепи на керівництво рад. уряду, захист розстріляних ворогів народу та за «готовность к совершению террористических актов». 8 груд. 1937 страчений у Москві.

Реабілітований в січ. 1961.

Літ.: *Нестеренко В.А.* Етнонаціональний розвиток Славутчини в 20—30-ті роки XX століття. В кн.: Сангушківські читання: Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції. Львів, 2004; *Берковський В.Г.* Студії з історії Славутчини, К., 2008; Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 6, спр. 2762, арк. 15—15 зв.; оп. 8, спр. 443, арк. 174—176; оп. 9, спр. 1507, арк. 12—13 зв.

В.Г. Берковський.

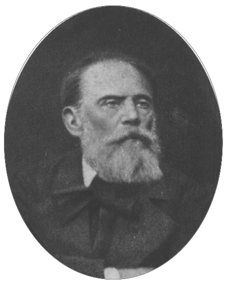
КОЧУБИ́НСЬКИЙ Олександр Олександрович (04.11(22.10).1845—26(13).05.1907) — філолог, історик та слов'янознавець. Проф. (1877). Н. в м. Кишинів (нині столиця Молдови) в сім'ї священика. Навчався в Одес. г-зії при *Рішельєвському ліцеї.* 1869 закінчив Моск. ун-т. Деякий час потому викладав у г-зіях у Владимирі (нині місто в РФ), потім переїхав до *Одеси.* Був у відрядженні в Німеччині та Австрії, вивчав там досвід організації загальноосвіт. шкіл. Від 1871 — у Новорос. ун-ті (нині *Одеський національний університет*): доц. (1873), проф. (1877). 1873 захистив тут магістерську дис. на тему: «Брати подобої та чеські католики на початку XVII ст.» і отримав посаду доцента, 1877 захистив докторську дис. на тему: «До питання про взаємні відношення слов'янських наріч». Від 1878 — ред. *«Записок Императорского Новороссийского университета».* Один із засн. *Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті.* Автор праць з мовознавства, історії рос. слов'янознавства та рос. сх. політики, історії Чехії, історико-біографічних студій, у т. ч. про О.*Бодянського*, В.*Григоровича* та ін. Належав до поміркованих прибічників офіц. слов'янофільства (див. *Слов'янофіли*), не поділяв його тези про необхідність активного розповсюдження рос. мови та *православ'я*, бо вважав, що подібні явища мають поширюватися серед слов'ян. народів поступовим, еволюційним шляхом. Виправдовував придушення рос. царатом *польського повстання 1863—1864*, оскільки, на його думку, це повстання «загрожувало єдності слов'янського світу». Ідеалізував

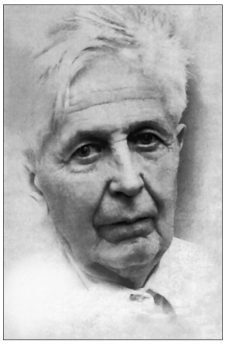
В.П. Кочубей. Портрет роботи художника Ф. Жерара. 1809.

В.Л. Кочубей. Картина роботи невідомого художника. 18 ст. Оригінал зберігається в Національному музеї історії України, м. Київ.

О.О. Кочубинський.

Г.П. Кочур.

роль Росії у визволенні балканських слов'ян. Чл. Т-ва прихильників природознавства, антропології та етнографії у Москві, Моск. археол. т-ва, Вченого т-ва в Константинополі, Чеського королів. т-ва наук, Чеської академії наук і мист-ва та ін.

Тв.: Сношения России при Петре Первом с южными славянами и румынами. М., 1872; К вопросу о взаимных отношениях славянских наречий, т. 1—2. Одесса, 1877—78; Памяти товарищей. Одесса, 1878; Наши две политики в славянском вопросе. «Исторический вестник», 1881, № 7—8; В краю былых еретиков. Там само. 1882, № 7—8; Итоги славянской и русской филологии. «Записки Новороссийского университета», 1882, т. 33; 6 апреля 885 — 1885 г. Добрый сеятель и добрая нива. Одесса, 1885; Карта расселения славян в IX в., в эпоху деятельности свв. Кирилла и Мефодия. Одесса, 1885; Тысячелетие славянского самосознания. «Исторический вестник», 1885, № 3; Начальные годы русского славяноведения. Адмирал Шишков и канцлер гр. Румянцев. Одесса, 1887—88; Лапидарные надписи XV столетия из Белгорода, что нынче Аккерман. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1889, т. 15; О русском племени в Дунайском залесье. В кн.: Труды VII Археологического съезда в Ярославле, т. 2. М., 1891; Виктор Иванович Григорович (1815—1876) в истории славяноведения. «Записки Новороссийского университета», 1893, т. 59, ч. 2; Ян Амос Коменский в исторических судьбах своего народа. Там само; Граф Сперанский и университетский устав 1835 года. «Вестник Европы», 1894, № 4; Литовский язык и наша старина. «Труды IX Археологического съезда в Вильне», М., 1895, т. 1; Граф С.Г. Строганов. Из истории наших университетов 30-х гг. «Вестник Европы», 1896, № 7—8; Поездка на нижний Днестр в с. Троицкое. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1896, т. 19; На Босфоре в 1735 году. «Вестник Европы», 1897, № 10; Территория доисторической Литвы. «Журнал Министерства народного просвещения», 1897, № 1; Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. «Записки Новороссийского университета», 1899, т. 74; Тура (Тирас) — Белгород — Аккерман и его новая лапидарная надпись от 1454 г. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1901, т. 23; Доклад о поездке в Хотинскую крепость. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1904, т. 25; П.Й. Шафарик. Очерк жизни русской науки полвека тому назад. «Вестник Европы», 1906, № 5, 9, 10.

Літ.: [*Карский Е.Ф.*] А.А. Кочубинский. «Русский филологический вестник», 1907, № 3—4; Речи, произнесенные 15-го мая 1907 года при погребении заслуженного профессора Императорского Новороссийского университета Александра Александровича Кочубинского. «Записки Новороссийского университета», 1907, т. 109; *Ляпунов Б.М.* А.А. Кочубинский и его труды по славянской филологии. Одесса, 1909; Сборник в память А.А. Кочубинского, изданный историко-филологическим обществом при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1909; *Ягич И.В.* История славянской филологии. СПб., 1910; *Линниченко И.А.* Александр Александрович Кочубинский. Одесса, 1916; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979.

О.В. Ясь.

КО́ЧУР Григорій Порфирович (17(04).11.1908—15.12.1994) — перекладач, поет, літературознавець, педагог. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1992). Н. в с. Феськівка (нині село Менського р-ну Черніг. обл.). 1932 закінчив Київ. ін-т нар. освіти, був учнем М.*Зерова.* 1932—36 викладав зарубіжну літ. в Тираспольському пед. ін-ті, 1936—41 очолював каф-ру літератури Він. пед. ін-ту. Перші переклади опублікував у хрестоматії «Антична література» (1938) та в періодиці. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації України 1941—43 мешкав у *Полтаві.* Після визволення міста рад. військами був заарештований і звинувачений у приналежності до *Організації українських націоналістів.* Провів 10 років у таборі Інта (нині місто Республіки Комі, РФ). Там само покарання відбувала і його дружина. Звільнений 1953; реабілітований 1957. Знову почав публікуватися. Зокрема, видрукував: 1958 — історико-літ. розвідку про творчість польс. поета Ю.Тувіма, 1960 — про Ю.*Словацького*, 1961 — про давньогрец. байкописця Езопа, 1965 — про М.*Рильського*, 1966 — про В.Шекспіра. Цього ж року побачила світ його книга з історії та теорії перекладу «Майстри перекладу». Був ред. і упорядником антології чеської та словац. поезій (1964; разом з М.Рильським), ред. «Нового життя» Данте Аліг'єрі (1965), «Вибраного» М.Зерова (1966), зб. «Співець: Із світової поезії кінця XVIII — I половини XIX століччя» (1972). Увесь цей час зазнавав переслідувань, а 1973 був виключений зі Спілки письменників України (СПУ) за «націоналізм». Лише після початку в *СРСР перебудови* був 1988 поновлений у СПУ. 1989 опублікував поетичну зб. про табірні будні «Інтинський зошит. Вірші 1945—1953 рр.»

Здійснив переклади поетичних творів з 25 літератур світу (Євразії, Пн. і Пд. Америки) в часовому діапазоні 26 століть. Виховав багатьох талановитих перекладачів та науковців.

Лауреат премії ім. М.Рильського (1989) та Державної премії України ім. Т.Шевченка (1995, посмертно, за книгу вибраних перекладів «Друге відлуння», 1991). Нагороджений медаллю ім. М.Грушевського НТШ (1993).

П. у м. *Київ.*

1998 його ім'я присвоєно каф-рі перекладознавства і контрастивної лінгвістики Львів. ун-ту. Будинок, де він жив у м. *Ірпінь*, переобладнано в його літературно-меморіальний музей. 2000 побачила світ зб. його перекладів «Третє відлуння». 2003 в Києві було проведено наук. конф. «Г.Кочур і український переклад».

Тв.: Шевченко в польських перекладах. К., 1961; Микола Зеров і польська література. К., 1966; Лорка в нових перекладах. К., 1967; Роман Сервантеса на Україні. К., 1967; Здобутки і перспективи. К., 1968; Відлуння: Вибрані переклади. К., 1969; Арістофанів сміх. К., 1971; Зеров і Словацький. К., 1988; Феномен Миколи Лукаша. К., 1988; З творчої майстерні перекладача. К., 1992; Спогади. «Зона», 1994, № 7; Тисячоліття: Поетичний переклад України-Руси. К., 1995; *Шекспір В.* Гамлет, принц датський / Пер. Г.Кочура. К., 2003; «А правда цієї землі прастара...»: Листування Григорія Кочура з Інтинського заслання. «Зона», 2005, № 19.

Літ.: *Зілинський Б.* Штрихи до портрета Г.Кочура. «Дукля», 1988, № 6; *Іллєнко І.* Григорій Кочур. В кн.: З порога смерті, вип. 1. К., 1991; Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті, т. 4. К., 1991; Кочур Григорій Порфирович (Некролог). «Урядовий кур'єр», 1994, 20 груд.; Кочур Г.П. «ЛУ», 1994, 22 груд.; *Хорунжий Ю.* Григорій Кочур. «Зона», 1994, № 7; *Пасемко І.* Як приховали нагороду Григорія Кочура. «ЛУ», 1994, 17 лют.; *Стріха М.* Пам'яті майстра. «Всесвіт», 1995, № 8—9; *Його ж.* Унікальний доробок перекладача. «ЛУ», 1995, 23 лют.; *Суровцева Н.* Спогади.

К., 1996; *Москаленко М.* Переклади Григорія Кочура: Шлях до «Третього відлуння». «Сучасність», 1996, № 6; *Кочур А.* Вагомий доробок перекладача. «Слово і час», 1998, № 8; *Савич І.* «Задротовані» роки Григорія Кочура. «ЛУ», 1998, 19 листоп.; Ірпінський університет Григорія Кочура. «Дніпро», 1999, № 1/2; *Василенко М.* Штрихи до біографії Григорія Кочура. «Зона», 1999, № 14; *Зорівчак Р.* Подвижник українського перекладацтва. «Вісник Наукового товариства імені Шевченка», 1999, № 21; *Коцюбинська М.* Ірпінь. Кочура, 12. В кн.: *Коцюбинська М.* Мої обрії, т. 2. К., 2004; Григорій Кочур і український переклад. К.—Ірпінь, 2004; *Зорівчак Р.* Дивосвіт Григорія Кочура. «ЛУ», 2005, 3 берез.; *Хорунжий Ю.М.* Григорій Кочур — патріарх всія літератури. В кн.: *Хорунжий Ю.М.* Мужі чину: Історичні парсуни. К., 2005; *Жадько В.* У пам'яті Києва: Столичний некрополь письменників. К., 2005; Літературний музей Г.П.Кочура в Ірпіні. «Музеї України», 2005, № 3; *Зорівчак Р.* Зеровіана Григорія Кочура. «Дзвін», 2005, № 5—6; *Содомора А.* Третя стріча з Григорієм Кочуром. Там само, № 12; *Зорівчак Р.* Він жив за кодексом честі. У вінок шани Григорія Кочура. «ЛУ», 2007, 10 трав.; Перекладний всесвіт Григорія Кочура. В кн. Знаменні дати: Календар 2008. К., 2008.

Г.П. Герасимова.

КОШЕЛІ́ВЕЦЬ Іван Максимович (справжнє прізв. — Ярешко; 23(10).11.1907—05.02.1999) — літературознавець, публіцист, критик, перекладач, мемуарист, громад. діяч. Почесний д-р філософії *Українського вільного університету* в Мюнхені (ФРН), дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* та *Української вільної академії наук*. Н. в с. Велика Кошелівка (нині село Ніжинського р-ну Черніг. обл.) у сел. родині. 1930 закінчив Ніжин. ін-т нар. освіти. Працював учителем. 1931—33 — доц. Кременчуцького ін-ту соціального виховання. 1933 звинувачений в укр. *націоналізмі*, звільнений з роботи й позбавлений права викладати у вищих навч. закладах. Учителював у серед. шк. у *Ніжині*. 1938 отримав дозвіл читати окремі курси з історії стародавньої укр. літ. в Ніжин. пед. ін-ті. 1940 поступив до аспірантури Ін-ту літ. АН УРСР. Від 1944 — в еміграції, з 1946 — у Тіролі (Австрія) в таборі для «переміщених осіб». Від 1947 у Зальцбурзі (Австрія) разом з ін. укр. письменниками, які емігрували з УРСР, почав видавати ж. «Літаври». Тут була опубл. його перша стаття «Нотатки про український роман». У цей же час познайомився з В.*Кубійовичем*, який запропонував йому роботу в редакції *«Енциклопедії українознавства»*. Від 1957 — чл. її редколегії і редактор від. літератури. Написав велику кількість статей спеціально до «ЕУ». До початку роботи в «ЕУ» редагував літ. сторінку мюнхенського час. «Сучасна Україна» (1951—55), згодом на її основі було створено «Українську літературну газету» (1955—60 редагував її разом з Ю.*Лавріненком*). На кін. 1960 часописи «Сучасна Україна» і «Українська літературна газета» були об'єднані, і з січ. 1961 почав виходити літ. і громад.-політ. ж. *«Сучасність»*, а К. став його гол. ред. (1961—66, 1976—77, 1983—84).

Перекладав філос. та худож. твори, зокрема Ф.Ніцше, Д.Дідро, Ф.Кафки. Був упорядником і видавцем низки книг, зокрема: «Панорама найновішої літератури в УРСР. Поезія. Проза. Критика» (Нью-Йорк, 1963; упорядник і видавець, 1974 — друге і доповнене вид.); «Симоненко В. Берег чекань» (Мюнхен, 1965, 1973; перевид. — К., 2001; упорядник); «Україна 1956—1968: Збірник документів українських дисидентів» (польською мовою; Париж, 1969; Варшава, 1986; упорядник); «Статті й промови з національного питання Миколи Скрипника» (Мюнхен, 1974; упорядник і видавець); «Сверстюк Є. Вибране» (Мюнхен, 1979; упорядник).

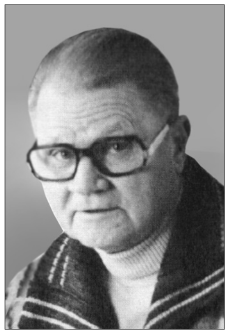
Після здобуття незалежності України (див. *Акт проголошення незалежності України*) 1992 вперше відвідав Батьківщину. Згодом ще кілька разів був у *Києві*, презентував тут свої нові видання, зокрема 1997 книжку «Жанна д'Арк».

П. у м. Мюнхен.

Тв.: Нариси з теорії літератури. Мюнхен, 1954; Сучасна література в УРСР. Нью-Йорк, 1964; Микола Скрипник. Мюнхен, 1972; К., 1993; Олександр Довженко. Спроба творчої біографії. Мюнхен, 1980; Розмови в дорозі для себе. Фрагменти спогадів та інше. Мюнхен, 1985; перевидана у Києві 1994; Літературний процес, дещо з віддалі. Париж, 1991; Про близьке й далеке, або Мені 85. «Сучасність», 1993, № 11; Жанна д'Арк. К., 1997.

Літ.: *Бойко Ю.* 70-ліття Івана Кошелівця. «Сучасність», 1977, № 12; *Одарченко П.* Іван Кошелівець (До 80-ліття від дня народження). Там само, 1988, № 5; Іван Кошелівець «мав щасливу можливість висловлюватись так, як думав» (розмову вела Л.Тарнашинська). «ЛУ», 1995, 13 квіт.; *Жулинський М.* Слово на 90-ліття. «Слово і час», 1998, № 1; *Рязанцева Т.* Цікаво про невідоме. Там само. 1998, № 8; *Дроздовська О.* Кошелівець Іван Максимович. «Українська журналістика в іменах», вип. 5, 1998; Іван Кошелівець: Некролог. «ЛУ», 1999, 11 лют.; *Тарнашинська Л.* Закон піраміди. К., 2001; *Ковальчук О.* Кошелівець Іван Максимович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006.

О.О. Ковальчук.

І.М. Кошелівець.

КО́ШИК Олександр Кузьмич (20.08.1905—27.01.1977) — історик. Д-р істор. н. (1966), проф. (1966). Н. в с. Микитин Ріг (нині в межах м. *Нікополь*) у бідній сел. родині. 1934 закінчив Київ. ун-т. Був учасником *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Від 1944 — доцент, 1948—51 — проректор з наук., а 1951—54 — з навч. частини, 1964—69 — зав. каф-ри історії СРСР Київ. ун-ту. Автор монографії «Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и Февральской революции» (Київ, 1965). Чл. редколегії і співавтор колективних праць: «Історія Київського університету» (Київ, 1959), *«Історія Києва»*, *«Історія міст і сіл Української РСР»*, «УРЕ» та ін.

П. у м. *Київ.*

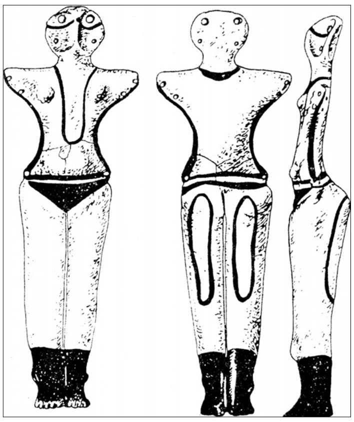
Літ.: Олександр Кузьмич Кошик (Некролог.) «УІЖ». 1977, № 4.

П.І. Скрипник.

О.К. Кошик.

КОШИ́ЛІВЦІ, комплекс археологічних пам'яток. Розташов. на околицях с. Кошилівці Заліщицького р-ну Терноп. обл. Під час розкопок тут знайдено

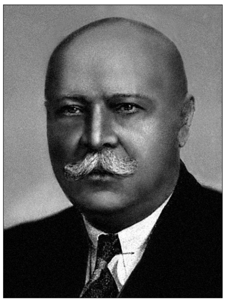

Кошилівці. Жіноча фігурка. Статуетка.

пам'ятки *лінійно-стрічкової кераміки культури*, *трипільської культури* і *кулястих амфор культури*. Найбільш відомим є поселення трипільської к-ри — Кошилівці-Обоз: 1998 до 120-річчя з часу його відкриття було проведено Міжнар. археол. конф. під патронатом М.*Плав'юка*. Серед знахідок — кам'яні та унікальні керамічні вироби (посуд і статуетки), а також залишки житлових і житлово-госп. споруд.

Літ.: «Dwutygodnik naukowy» (Kraków), 1878, N. 1; *Hadaczek K.* Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu. Lwów, 1914; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). К., 1987; Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз»: Наукові матеріали. Заліщики, 1998.

Л.Г. Мацкевий.

О.А. Кошиць.

КО́ШИЦЬ Олександр Антонович (12.09 (30.08).1875—21.09.1944) — хоровий диригент, композитор, етнограф. Н. в с. Ромашки (нині село Рокитнянського р-ну Київ. обл.). Батько — Антін Гнатович — священик, мати — Євдокія Михайлівна — з роду Маяковських. 1877 сім'я переїхала до села Тарасівка (нині село Звенигородського р-ну Черкас. обл.). 1884—90 навч. в Богуславській бурсі, 1890—96 — у Київ. духовній семінарії, 1897—1901 — у *Київській духовній академії*, де 1896—1901 був диригентом хору. По закінченні акад. отримав наук. ст. канд. богослов'я. 1902—04 викладав історію в г-зіях Ставрополя (нині місто в РФ) і Тифліса (нині м. Тбілісі, столиця Грузії). Від літа 1903 до 1905 за дорученням Кубанського стат. к-ту (з рекомендації М.В.*Лисенка*) подорожував по станицях *Кубані* й записував козац. пісні (усього бл. 1 тис.; 1908 за зб. «500 кубанських народних пісень» на Етногр. і госп. виставці Кубані отримав золоту медаль). У жовт. 1904 був затверджений на посаді вчителя співу в Київ. духовній семінарії. Відтоді в його житті почався новий період — київський, який тривав 15 років і був для нього, за його власною оцінкою, «самым бурным и самым трудным». Працював в Учительській семінарії, 2-й жіночій та 1-й комерційній школах. Згодом влаштувався в Музично-драм. ін-ті М.Лисенка і вів там клас хорового співу й сам навчався в класі композиції проф. Любомирського. Згодом очолив (як директор і диригент) засноване М.Лисенком т-во «Боян» (див. «*Боян*»). Від 1908 керував хором студентів Київ. ун-ту, який користувався великою популярністю серед киян. 1909 він став переможцем київ. конкурсу. Саме цей колектив уперше виконав знаменитий «Щедрик» М.Лисенка. Працював диригентом: 1912—16 — театру М.К.*Садовського*, водночас з 1913 — хору Вищих жін. курсів, 1916—17 — Київ. оперного театру. Працюючи в театрі М.Садовського, поставив опери М.Лисенка «Утоплена» та «Різдвяна ніч», Д.Січинського «Роксолана», П.Масканьї «Сільська честь», а також кілька оперет, відновив опери С.Монюшка «Галька» та М.Лисенка «Енеїда», написав музику до п'єс, зокрема до «Дай серцю волю, заведе в неволю» М.Л.*Кропивницького* та «Казка старого млина» С.*Черкасенка*. У роки *української революції 1917—1921* був призначений *Українською Центральною Радою* муз. представником Театрального і муз. к-ту, а після перетворення останнього на муз. відділ мін-ва освіти *Української Народної Республіки* — кер. цього відділу. У січ. 1919 разом із К.*Стеценком* за дорученням С.*Петлюри* організував у *Києві* Укр. респ. капелу (з 1919 — Укр. респ. хор) і виїхав разом з нею на гастролі до країн Європи і Америки. У зв'язку з встановленням на укр. землях більшовицької влади не повернувся на Батьківщину. Від 1924 мешкав у США та Канаді. Багато уваги приділяв організації укр. хорів, підготовці кадрів для них, писав хорові твори, обробки укр. нар. пісень. Від 1935 керував об'єднаними укр. хорами Нью-Йорка і передмістя. Гастролі укр. хору спільно з ансамблем В.*Авраменка* у 1930-ті рр. по північноамер. континенту перетворилися на тріумф укр. пісні і танцю. Брав участь у зйомці перших укр. фільмів у США (1930-ті рр.). Був одним із кращих знавців і популяризаторів укр. нар. пісні та церк. співу.

П. у м. Вінніпег (Канада).

У Канаді діють фундація та хор ім. О.Кошиця. Від 1978 хор

Український національний хор під проводом О. Кошиця в Буенос-Айресі (Аргентина). Червень 1923.

Українська хорова капела під проводом О. Кошиця в Станіславові (нині м. Івано-Франківськ). Квітень 1919.

не раз виступав з концертами в УРСР. 1992 йому за популяризацію укр. хорового мист-ва присуджена Держ. премія України ім. Т.Шевченка.

Тв.: Про українську пісню й музику. Із серії докладів на українські теми, що були влаштовані департаментом східноєвропейських мов Колумбійського університету з У.Н.Союзом в Америці 1941 року. Вінніпеґ, 1942; Спогади, т. 1—2. Вінніпеґ, 1947—48; К., 1995; З піснею через світ. Подорож Української республіканської капели. Вінніпеґ, 1952; К., 1998; Релігійні твори. Нью-Йорк, 1970.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція, ч. 1. Прага, 1942; *Маценко П.* Засади творчості О.Кошиця. Вінніпеґ, 1950; *Щербаківський В.* Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця. Лондон, 1955; *Королюк Н.* Корифеї української хорової культури XX століття. К., 1967; *Інгулець О.* Життєвий шлях Олександра Кошиця (1875—1944). В кн.: Українські композитори. Буенос-Айрес, 1970; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпеґ, 1986; *Китастий Г.* Носієві української пісні О.А. Кошицеві. В кн.: *Прокоп Д.* Українці в Західній Канаді. Едмонтон—Вінніпеґ, 1987; *Уманець В.* Життя і доля Олександра Кошиця. «Київ», 1991, № 9; *Головащенко М.* Геній хорового мистецтва. В кн.: *Кошиць О.* З піснею через світ. К., 1998.

О.О. Ковальчук.

КО́ШИЦЬ Павло Олексійович (справжнє прізв. — Порай-Кошиць; 26(14).01.1863—15(02).03. 1904) — оперний і камерний співак (ліричний, лірико-драм. тенор), педагог. Батько Н.Кошиць, двоюрідний брат О.*Кошиця*. Н. в с. Кирилівка (нині село Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл.). Із давнього священицького роду, що мав герб Порай-Кошиць. Освіту отримав у Богуславській і Київ. духовних семінаріях. У 1880-х рр. співав у Нижегородській капелі купця В.Рукавишникова. 1886 навч. співу в Моск. консерваторії (клас Ф.Комісаржевського), три роки удосконалювався в Мілані (Італія; у маестро Поцці), дебютував 1887 на сцені театру м. Ворчеллі (Італія), мав успіх в оперних театрах Італії (1887—89), Греції, Гватемали. 1890 — соліст Тифліської (нині Тбіліська) опери. Високо оцінений П.*Чайковським* за партію Германа у «Піковій дамі». 1891—92 виступав у Київ. опері, блискуче дебютував у ролі Отелло (однойменна опера Дж.Верді), мав великий успіх у партіях Ленського, Рауля та Іоанна Лейденського («Євгеній Онєгін» П.Чайковського, «Гугеноти», «Пророк» Дж.Мейєрбера). Витримавши конкурс, став солістом Большого театру в *Москві* (1893—1903). Мав красивий, сильний голос широкого діапазону з багатою тембровою палітрою, як актор був артистичним й імпозантним. Брав участь у прем'єрних виставах, не відмовлявся від ризикованого розширення свого амплуа — «Паяци» Р.Леонкавалло (Каніо), «Зігфрід» Р.Вагнера (1894, Зігфрід), «Троянці в Карфагені» Г.Берліоза (Еней). Став улюбленцем публіки. У камерних концертах виконував романси П.Чайковського і М.В.*Лисенка* («Огні горять»). Зірвав голос. 1904 був звільнений з театру з призначенням мізерної пенсії. Деякий час приватно викладав спів. Покінчив життя самогубством у м. Москва.

Літ.: Павел Алексеевич Кошиц: Некролог. «Ежегодник императорских театров». Сезон 1903—1904, вып. 14, приложение; Homo novus. Судьба тенора. «Театр и искусство», 1904, № 11; *Кошиць О.* Спогади, ч. 1—2. Вінніпеґ, 1947—48; К., 1995; Леонид Витальевич Собинов: Письма, т. 1. М., 1970; *Гозенпуд А.* Русский оперный театр между двух революций. 1905—1917. Л., 1975; *Лисенко І.* Трагедія співака. «Музика», 1995, № 6; *Нарбут А., Порай-Кошиц Г.* Порай-Кошицы. Родословные росписи, вып. 15. М., 2001; *Станішевський Ю.* Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка: Історія і сучасність. К., 2002; *Кошиць О.* Спогад про Павла Кошиця. В кн.: Українські співаки у спогадах сучасників. К., 2003; *Кротевич Є.* Трагедія співака. Там само.

Л. Пархоменко.

КО́ШКА Петро Маркович (справжнє прізв. — Кішка, за ін. даними, — Маркович; 1828—13.02 (01.02).1882) — чорномор. моряк, герой *Севастопольської оборони 1854—1855* у період *Кримської війни 1853—1856*. Н. в с. Ометинці (нині село Немирівського р-ну Він. обл.) у сім'ї кріпака (див. *Кріпацтво*). 16 трав. 1849 власник села пан Казимір Яловицький, запідозривши молодого К. у зв'язках з учасниками сел. заворушень на *Поділлі*, віддав його в рекрути (див. *Рекрутська повинність*). 20 серп. (1 верес. за н. ст.) того ж року той прибув до *Севастополя* і був зарахований матросом 2-ї статті в 30-й флотський екіпаж Чорномор. флоту. Спочатку плавав на різних військ. кораблях, а 1854, коли почалася облога Севастополя, був призначений на батарею, що розташовувалася між 3-м і 4-м бастіонами внизу (між Бамборською висотою і Бульварною гіркою), в кінці Пд. бухти і захищала підступи до цієї бухти та центру міста. Разом з ін. матросами, солдатами та козаками-пластунами *Чорноморського козацького війська* брав участь у нічних вилазках у тил англо-франц. військ. У складі команди «мисливців» не раз і сам ходив у розташування ворога, виводив там з ладу облогові гармати, здобував нарізні гвинтівки та штуцери, яких у захисників Севастополя було обмаль, брав у полон солдатів ворожих військ. Про його зухвалу хоробрість складали легенди, про нього писали, зокрема, що він сам взяв у полон трьох французів і привів їх у розташування свого підрозділу, що він на очах у ворогів, під шаленим обстрілом із їхнього боку, виніс із фронтової смуги встановлений там (підпертий палками) на наругу труп одного з «мисливців». Оповіді про його відвагу доповіли імп. Олександрі Федорівні, й вона надіслала йому «хрест благословення». В останніх боях за Севастополь був легко поранений, лікувався у М.*Пирогова*. Після здачі Севастополя був підвищений у чині до квартирмейстера і відправлений в жовт. 1855 у безстрокову відпустку. Почав супроводжувати обози в *Одесу*, *Миколаїв*, *Херсон*, працював лісником. 1863 повернувся на військ. службу, проходив її на Балт. флоті. Після звільнення (1867) йому була призначена пенсія і він перебрався жити в рідне село, там одружився.

Нагороджений золотим Георгіївським хрестом 2-го ст., знаком відзнаки Військ. ордена св. Георгія 4-го ст., двома медалями — срібною за захист Севастополя і бронзовою в пам'ять про Крим. війну.

П. у с. Ометинці, там же похований.

У м. Севастополь йому встановлено пам'ятник (відкритий 26 трав. 1956; скульптори — брати Й. та В. Кейдуки, архіт. — В.Пе-

П.М. Кошка.

Севастополь. Пам'ятник матросу П. Кошці. 1956. Фото початку 21 ст.

О.В. Кошовий

Пам'ятник О. Кошовому на подвір'ї Історико-меморіального музею Олега Кошового у м. Прилуки. Скульптор А. Харечко, архітектор А. Ігнащенко. 1979. Фото 2002.

тропавловський) і ще одне погруддя (в одній з ніш на будинку панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.»). На батьківщині — в Ометинцях — йому споруджено такий само пам'ятник, як і в Севастополі. Його портрет написав художник В.Тімм, приятель Т.*Шевченка.* На полотні панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» він зображений в момент повернення з чергової вилазки разом із полоненим ним франц. солдатом.

Літ.: *Голохвастов К.* Матрос 30-го Черноморского экипажа Петр Кошка и другие доблестные защитники Севастополя. СПб., 1895; *Слободянюк Б.* Дума про матроса Кішку. К., 1981; *Кравченко В.* Український Севастополь. Web: Українське життя в Севастополі» (http://ukrlife.org/main/valiko/kish.html).

В.М. Волковинський

КОШОВА́ КАНЦЕЛЯ́РІЯ — адм. орган, через який здійснювалося кер-во всіма внутр. і зовн. справами *Вольностей Війська Запорозького низового.* Через неї проходило все офіц. і навіть приватне листування кошової адміністрації. До штату К.к. входило в різний час до 20 службовців — від підписаря і до простих канцеляристів та писарчуків, які всі підлягали безпосередньо *кошовому писареві.* Військ. канцеляристи поділялися на старших і молодших, або на власне канцеляристів і підканцеляристів, писарів і підписарів. Керував ними кошовий військ. писар, який обирався щороку на загальній козацькій раді і відав усією канцелярією Війська Запороз. низового. Увесь штат канцеляристів призначався особисто кошовим (військ.) писарем і виконував обов'язки як секретаріату *Коша Запорозької Січі*, так і його дипломатичної служби.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Л., 1990.

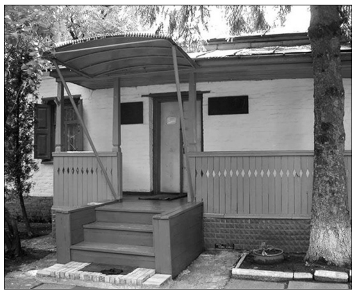
О.Л. Олійник.

КОШОВИ́Й Олег Васильович (підпільний псевдонім «Кашук»; 08.06.1926—29.01.1943) — член штабу комсомольсько-молодіжного підпілля «*Молода гвардія*» в м. *Краснодон*, що діяло там у роки окупації УРСР військами *вермахту* 1941—43. Герой Рад. Союзу (13 верес. 1943, посмертно). Н. в м. *Прилуки.* Полтав. обл. У різні роки жив і навчався в *Полтаві*, *Ржищеві*, *Каневі*, *Антрациті.* Переїхавши до м. Краснодон, став учнем середньої шк. № 1 ім. Максима Горького. Від початку війни разом з однокласниками працював на с.-г. роботах, допомагав доглядати за пораненими в шпиталях, брав участь у випуску «Блискавок» зі зведеннями Радінформбюро. З наближенням до міста ворожих військ спробував евакуюватися, однак на території сусідньої Ростовської обл. РРФСР потрапив в оточення, після чого повернувся в уже окупований Краснодон. Через радіоприймач слухав зведення Радінформбюро і розповсюджував їх серед населення міста. У берез. 1942 став членом *Ленінської комуністичної спілки молоді України*, 7 листопада (за ін. даними, — у серед. листоп.) — членом підпільної орг-ції «Молода гвардія», створеної та очолюваної В.*Третякевичем.*

Уведений до штабу підпільної орг-ції. Одразу після перших арештів керівного ядра «Молодої гвардії» К. разом із членами своєї групи — Валерією Борц, зведеними сестрами Ніною («Донська») й Ольгою («Оксана») Іванцовими та Сергієм Тюленіним — намагався перейти лінію фронту, однак йому не вдалося це зробити. Повернувшись до Краснодона, К. пересвідчився, що його розшукують окупаційні власті, і за порадою матері 12 січ. 1943 вирушив до Антрацита, де проживали його родичі. Через кілька днів, у дорозі, за нез'ясованих обставин був затриманий каральними органами і, вже побитим, доставлений до Ровеньківського районного відділу поліції. Після попереднього допиту був перепроваджений до Ровеньківського окружного відділення нім. польової жандармерії. Після нових допитів його розстріляли. Коли Луганщина була визволена військами Червоної армії (див. *Радянська армія*), тіло К. було поховане 20 берез. 1943 у братській могилі в м. *Ровеньки* Ворошиловградської (нині Луган.) обл.

13 верес. 1943 К. як один з керівників підпілля був посмертно удостоєний звання *Героя Радянського Союзу.*

У повоєнні десятиліття розгорнулася масштабна героїзація

Історико-меморіальний музей О. Кошового у м. Прилуки. Фото 2007.

молодогвардійців. Художньо-публіцистичний образ Олега Кошового став символом радянського патріотизму, відданості ідеям партії. Після виходу у світ роману О.*Фадєєва* «Молодая гвардия» (1945; 2-ге видання — 1948 — становило собою переробку 1-го, до нього були внесені кон'юнктурні зміни, пов'язані з урахуванням зауваження Й.*Сталіна*, що в романі не відображено провідної ролі парт. кер-ва в діяльності комсомольського підпілля) та однойменного кінофільму, знятого режисером С.Герасимовим за цим романом (вийшов на екрани 1948 і цього ж року був відзначений Сталінською премією 1-го ст.), Олег Кошовий став кумиром рад. молоді. У цьому ж дусі була створена й книга матері К. — Олени Кошової — «Повесть о сыне» (1947, кілька разів перевидавалася масовими тиражами центр. дитячими вид-вами).

В офіц. документах, наук. і довідкових виданнях, у матеріалах експозицій музеїв (у т. ч. держ. музею «Молода гвардія» в м. Краснодон) стверджувалося, що К. був комісаром і секретарем комсомольської орг-ції, яка діяла у складі «Молодої гвардії», що всі акції цієї орг-ції проводилися під його безпосереднім кер-вом і за його активної участі, більше того, що він мав вплив навіть на діяльність місцевої організації КП(б)У, а будинок, де мешкала його сім'я, був штаб-квартирою всього краснодонського підпілля і там він здійснював прийом до комсомолу нових членів, вручав їм тимчасові комсомольські посвідчення, керував засіданнями штабу.

Міфологізація імені Олега Кошового була пов'язана передусім із браком документів про діяльність краснодонського під-

пілля й, відповідно, про дійсний внесок К. в боротьбу «Молодої гвардії», а також з упередженим ставленням з боку парт. і держ. діячів *СРСР*, Луган. обкому КП(б)У/КПУ до деяких молодогвардійців.

Водночас над пошуком і аналізом документів та свідчень про діяльність «Молодої гвардії» у різні роки працювали кілька комісій. Зібрані ними матеріали дають змогу зробити висновок, що К. не був комісаром і не очолював комсомольський актив цієї підпільної орг-ції. Проте наприкінці 1942 він таємно від кер-ва підпілля під контролем невідомих осіб намагався створити партизан. загін «Молот», який, однак, декларованих завдань не виконав, як і не здійснив жодної бойової операції.

Чимало домислів пов’язано зі смертю К., оскільки його ім’я значилося в списках підпільників, похованих у братській могилі в м. Краснодон, а сам він був похований у братській могилі в м. Ровеньки.

З метою підтвердити чи спростувати чутки про те, що К. нібито залишився живим і після війни мешкав за кордоном (у США, Німеччині або країнах Лат. Америки), в серед. 1960-х рр. Управління КДБ при РМ УРСР по Луганській обл. провело оперативно-пошукову роботу і неспростовно довело, що К. був страчений нім. жандармами «як ворог Великонімеччини» у Гримучому лісі на околиці м. Ровеньки.

Проте ці висновки не були доведені до відома сусп-ва в повному обсязі. В історико-пропагандистській літературі так і залишилася незмінною теза про керівну роль комісара К. в молодіжному підпіллі та про те, що він був страчений разом із членом штабу орг-ції «Молода гвардія», військ. розвідницею Л.Шевцовою («Григор’євою») 9 лют. 1943.

Після розвалу СРСР традиційні художньо-публіцистичні уявлення про молодогвардійців зазнали істотної еволюції. Було оприлюднено невідомі документи, зокрема спеціальних комісій, що вивчали діяльність «Молодої гвардії». Вони дали можливість по-іншому поглянути на роль і місце К. в організації та обставини його загибелі.

У СРСР ім’я Олега Кошового було присвоєно багатьом пром. і с.-г. підпр-вам, річковим і морським суднам, навч. закладам, піонерським таборам, дружинам і загонам. Із пропагандистською метою це ім’я широко використовували під час проведення т. зв. комсомольсько-молодіжних трудових вахт і різноманітних змагань за дострокове виконання планів і завдань чергових п’ятирічок (див. *П’ятирічні плани*).

У Прилуках на честь К. встановлено пам’ятник (відзначений респ. молодіжною премією ім. М.Островського) і створено історико-меморіальний музей.

Літ.: Герои Краснодона (материалы и документы о работе в тылу врага подпольной комсомольской организации «Молодая гвардия»). М., 1943; *Кошевая Е.Н.* Повесть о сыне. М., 1958; *Тронько П.Т.* Бессмертие юных (Из истории борьбы комсомольского подполья Украины против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны). М., 1958; Олег Кошевой, Ульяна Громова, Иван Земнухов, Виктор Третьякевич: Свет пламенных сердец: Сборник. Донецк, 1969; Історико-меморіальний музей комісара «Молодої гвардії» Героя Радянського Союзу Олега Кошового: Путівник. Прилуки, 1983; Бессмертие юных: Сборник документов и воспоминаний о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации (июль 1942 — февраль 1943 гг.). Донецк, 1988; «Молодая гвардия» (г. Краснодон) — художественный образ и историческая реальность: Сборник документов и материалов. М., 2003; *Стахів Є.П.* Останній молодогвардієць. К., 2004.

В.Ф. Семистяга.

КОШОВИ́Й ОСАВУ́Л — виборна вища керівна посада у *Запорозькій Січі.* Як і ін. старшин, військового, або кошового, осавула обирали щороку. Його обов’язки були досить складні: він стежив за ладом і пристойністю серед *козаків* на Січі у мирний час, а у воєн. — за порядком у таборі (див. *Вагенбург*), за дотриманням і виконанням рішень *козацької ради* й розпоряджень *кошового отамана* на всій тер. *Вольностей Війська Запорозького низового*, проводив розслідування всіх скарг і суперечок цивільного населення Вольностей та сімейних козаків. Крім того, керував заготівлями фуражу та провіанту для війська, приймав хлібне і грошове жалування *Війська Запорозького* від його сюзеренів — польського короля, а згодом — російського царя. За наказом кошового отамана К.о. розподіляв жалування серед *куренів запорозьких* і товариства, опікувався справами всіх подорожніх і купців на територіях Вольностей, організацією прикордонної служби, розвідки і контррозвідки, організовував прийняття іноземних послів і формував склад запороз. депутацій і посольств. Одним словом, його обов’язки були поєднанням функцій глави виконавчої влади та поліційно-наглядових. Це було справді всевидяще око і права рука кошового отамана. Символом влади К.о була дерев’яна палиця, тонша посередині і товща на кінцях, скріплених срібними кільцями. Помічником К.о. вибирали військового підосавулія, а під час війни — військового обозного (див. *Обозний*), який відав артилерією, провіантом і фуражем.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990.

О.Л. Олійник.

КОШОВИ́Й ОТА́МАН — найвища виборна керівна посада в *Запорозькій Січі.* Вибори на Січі проводилися щороку 1 січня на заг. раді Війська Запороз. низового (див. *Військо Запорозьке*). К.о. обирався на рік. Це не означало, що обраний мав обов’язково керувати увесь свій строк. Його могли переобрати в будь-який час. Але для того, щоб ініціювати переобрання К.о. або будь-якої ін. посадової особи, треба було мати вагомі аргументи. Ними

Вибори кошового. Данилевський Г.П. «Останні запорожці». Гравюра. Кінець 19 ст.

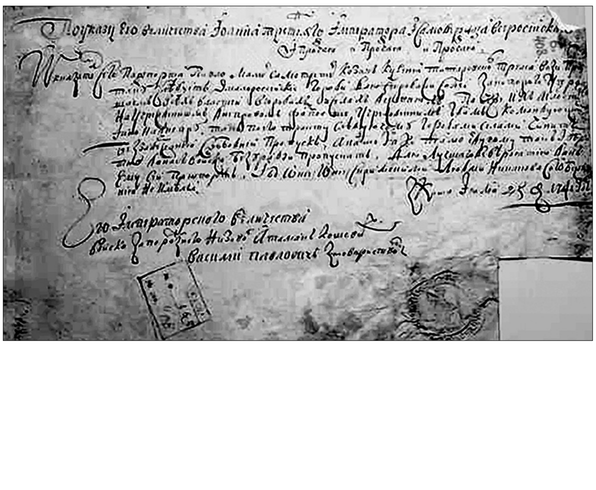
Похорон кошового. Картина роботи художника О. Мурашка. 1900.

могли бути злочин, незадовільне кер-во громадою та зрада. Відомі випадки, коли кошові отамани закінчували життя самогубством. Дехто з кошових отаманів обіймав цю посаду по 10—15 років, як, скажімо, І.*Сірко* або П.*Калнишевський*. Самі вибори обставлялися спец. ритуалом. Після обрання або затвердження К.о. йому вручалася *булава* як символ влади над Військом Запороз. низовим. К.о. об'єднував у своїх руках військ., адм., суд. та духовну владу. Під час війни він був головнокоманд. усіх військ і флоту і діяв як необмежений диктатор. Усі його накази виконувалися миттєво та незаперечно. Будь-хто з війська за його наказом міг бути страчений за найменшу провину. В мирний час він був конституційним володарем *Вольностей Війська Запорозького низового*: керував усіма *паланками*, виконував роль верховного судді над усіма; визначав покарання і карав злочинців; вважався начальником запороз. духовенства, а тому приймав і призначав духовних осіб з *Києва* в усі церкви Вольностей. К.о. затверджував також усіх обраних товариством нижчих урядовців. Узаконював розподіл між *куренями запорозькими* угідь, земель, майна, припасів, реманенту, грошей, військ. здобичі тощо. К.о. вступав у дипломатичні стосунки з будь-якими д-вами. Видавав службові атестати та узаконював землеволодіння між підданими Війська Запороз. низового. Але попри все він не був необмеженим володарем, а був «primus inter pares» (першим серед рівних). Його владу обмежували три умови: звіт, час і рада. Спочатку він не мав ні особливого приміщення, ні окремого столу і залежав від волі Війська, яке в будь-який час могло порушити питання про переобрання К.о. й усієї адміністрації. Без заг. ради всього Війська Запороз. низового К.о. нічого не міг здійснити. Офіційно його титулували «мосць пане отамане кошовий», «його вельможність пан кошовий», «його благородіє пан кошовий». Неофіційно звався «батьком», «панотцем», «вельможним добродієм». На час своєї відсутності призначав із середовища старшини свого заст. — наказного кошового отамана. За часів *Нової Січі* спостерігалася тенденція до узурпації влади особою К.о. Але це пояснюється низькою об'єктивних причин.

Серед найвизначніших кошових отаманів слід згадати І.Сірка, К.*Гордієнка*, І.*Малашевича* та П.Калнишевського.

Кошові отамани Запорозької Січі, 1650—1775 (за Ю.Мициком):

Гуцький, квіт. 1650
Лютай, 1652
Яків *Барабаш*, 19 жовт. 1656 — 24 серп. 1658
Павло Шкурко (Гомон), 30 берез. 1658 — 2-га пол. 1658
Іван Сірко, 1659—60
Петро Суховій (див. П.*Суховієнко*), 1660 і далі
Іван *Брюховецький*, 1662 і далі
Сацько Туровець (Яцько Торський), 20 квіт. 1663 — 24 черв. 1663
Іван Сірко, 4 серп. 1664 — 1665
Іван Щербина, 18 листоп. 1664 і далі Лесько Шкура 1665 і далі
Іван Куриленко (Ждан, Ріг), лют. 1665 — 22 трав. 1667
Іван *Донець*, 11 черв. 1665 і далі
Іван Величко-Білковський, 27 верес. — 25 листоп. 1666 і далі
Пластун, 9 груд. 1666
Остап Васютенко (Чемерис), 22 трав. — 28 черв. 1667 і далі
Іван Величко-Білковський, 17 січ. — 18 берез. 1668 і далі
Петро Кіхотський, 1-ша пол. 1669
Курило, 1668 або поч. 1669
Лук'ян Мартинович, черв. 1669
Григорій Пелех, 2-га пол. 1669
Михайло *Ханенко*, 20 червня 1669 — 7 серп. 1670
Іван Сірко, 1670 — 29 квіт. 1672 і далі
Денис Кривоніс, 1672
Овсій Шашол, квіт. — 17 жовт. 1672 і далі
Микита Вдовиченко, 27 жовт. 1672 і далі
Лук'ян Андрійченко, 20 жовт. 1672 — квіт. 1673
Іван Сірко, вересень 1673 — 11 серп. 1680
Григорій Шиш, 29 лип. 1678 і далі
Іван Стягайло, 29 серп. 1680 — трав. 1681
Трохим Волошин (Костянтинович), 8 серп. 1681 — 10 трав. 1682
Василь Олексійович, 2 трав. 1682
Пасько Василевич, 2 трав. 1682 і далі
Григорій Єремієнко (Іванович), 20 листоп. 1682
Григорій Сагайдачний, 1686
Федір Іванник, 11 трав. 1686 — 5 січ. 1687
Григорій Сагайдачний, 22 верес. 1687 — лип. 1688 і далі
Филон Лихопой, кінець лип. — 20 груд. 1688
Іван Гусак, 20 грудня 1688 — 25 трав. 1691
Федір (Гусак), 28 трав. — 6 черв. 1691 і далі

Пашпорт, виданий від Коша Запорозької Січі кошовим отаманом Василем Павловичем козакові Титарівського куреня Павлові Малому. 25 липня 1741.

Іван Гусак, 15 черв. 1691 — січ. 1693
Василь Кузьменко, січ. 1693 — 24 січ. 1693
Іван Гусак, черв.—лип. 1693
Семен Рубан, 13 лип. 1693 — 10 трав. 1694
Іван Шарпило, літо 1694
Петро Прима (Примис), літо 1694 — 18 лют. 1695
Максим Самійленко, трав. — серп. 1695 і далі
Іван Гусак, листоп. 1695
Яків Мороз, листоп. 1695
Григорій Якименко, 1 серп. 1696
Яків Мороз, 17 квіт. 1696 — 17 лют. 1697
Йосип Федоренко, 13 берез. 1697 і далі
Григорій Якименко, 13 березня 1697 — 12 листоп. 1698
Мартин Стук (Стукало), 14 трав. 1698 — 12 черв. 1699
Петро Прима, 5 серп. 1699 — 13 лют. 1700
Герасим Криса, 27 лют. 1701 і далі
Петро Сорочинський, 28 черв. 1701 — 3 жовт. 1702
Кость Гордієнко, груд. 1703 — 27 трав. 1706
Лук'ян Тимофієнко, 8 верес. — груд. 1706
Петро Сорочинський, 6 черв.— груд. 1707
Кость Гордієнко, груд. 1707 — квіт. 1709
Петро Гордієнко, 1709 — квіт. 1710 і далі
Йосип Кириленко, 13 черв. 1710 і далі
Кость Гордієнко, 29 листоп. 1710 — 1713 і далі
Іван Малашевич, 1713—14
Василь Йосипович, 13 серп. 1714 — 23 лют. 1715 і далі
Іван Малашевич, лип. 1716 — 6 черв. 1720 і далі
Павло Федорович, 17 липня 1725 — 1727 і далі
Павло (Пасько) Сидоренко, 13 берез. 1728 і далі
Кость Гордієнко, 3—4 черв. 1728
Іван Гусак, черв.—лип. 1728
Кость Гордієнко, лип. 1728
Іван Малашевич, серп. 1731 і далі
Іван Білицький, серп. — 22 груд. 1733 і далі
Іван Малашевич, 1734—35
Іван Білицький, берез. 1735 і далі
Іван Малашевич, 1736—37
Іван Білицький, 1738
Кость Покотило, 1739
Яків Туркало, 1739—40
Степан Гуманський, 26 листоп. 1740 і далі
Степан Гладкий, 1741
Семен Єремієвич, 1742
Іван Малашевич, 1743
Яким Ігнатович, 1744
Василь Сич (Григорович), 1745 — 23 трав. 1747
Павло Козелецький, 1747
Данило Гладкий
(Яковлев, Яковенко), січ.—груд. 1748
Яким Ігнатович, 1748—49
Олексій Козелецький, літо 1749 — 2 січ. 1750 і далі
Іван Кажан, 1750
Василь Григорович, 1751 — 25 лип. 1752
Яків Ігнатович, 1752 і далі
Павло Іванович, 2 листопада 1752 — 25 лют. 1753
Григорій Федорович (Лантух), 25 черв. 1753 і далі
Семен Тимотій, 1753
Данило Гладкий
(Стефанович), 22 жовт. — 25 груд. 1753 і далі
Яків Гнатович, 1754
Григорій Федорович (Лантух), 1755 — 20 черв. 1756 і далі
Данило Гладкий, 1757
Григорій Федорович, 20 листоп. 1758 і далі
Іван Білицький, 25 квіт. — 14 листоп. 1760 і далі
Степан Рудь, 23 серп. 1762
Петро Калнишевський, 1762
Григорій Федорович, 16 квіт. — 22 серп. 1763 і далі
Пилип Федорович, 1764
Іван Білицький, 27 берез. 1765 і далі
Петро Калнишевський, 1765 — 14 серп. 1775.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990; *Мицик Ю.А.* Козацький край. Дніпропетровськ, 1997.

О.Л. Олійник.

КОШОВИ́Й Петро Кирилович (21.12.1904—30.08.1976) — рад. військ. діяч. Маршал Рад. Союзу (1970). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в м. *Олександрія*. У роки *української революції 1917—1921* був учасником громадян. війни. Від 1920 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*). 1924—27 навч. в Олександрійському пед. уч-щі та в Укр. кавалерійс. шк. ім. С.Будьонного (колиш. Єлизаветградське кавалерійс. уч-ще). 1939 закінчив Військ. акад. ім. М.В.Фрунзе. В черв. 1941 отримав звання полковника. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* командував стрілец. д-зіями та корпусом на Волховському, Сталінградському фронтах, *Південному фронті*, *Четвертому Українському фронті* і 3-му Білорус. фронті. Першу відзнаку Героя Радянського Союзу отримав за визволення м. *Севастополь*, другу — за взяття міста-фортеці Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ). Після війни — команд. військ Сибірського військ. округу, *Київського військового округу*. Від 1965 — головнокоманд. Групи рад. військ у Німеччині. Від 1969 — Ген. інспектор Мін-ва оборони СРСР.

П.К. Кошовий.

Нагороджений 5-ма орденами Леніна, орденом Жовтн. Революції, 3-ма орденами Червоного Прапора, ін. нагородами. Почесний громадянин м. Олександрія (рішення міськ. ради депутатів трудящих від 14 груд. 1967).

П. у м. *Москва*, похований на Новодівичому кладовищі.

Посмертно в серії «Військові мемуари» (Москва, 1978) вийшла друком його книжка.

Літ.: В годы военные. М., 1978; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987; Офіційний сайт міста Олександрія (http://www.alexandriya.info/module.php?m=library&lib=32).

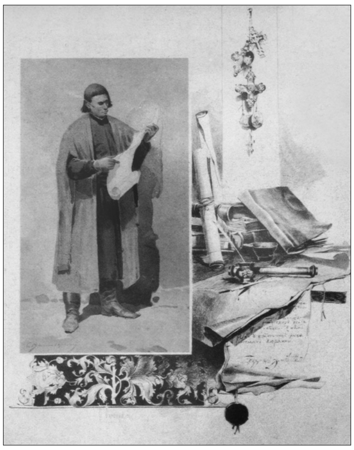
О.В. Буцько.

КОШОВИ́Й ПИ́САР, військовий писар — виборна вища керівна посада в *Запорозькій Січі*. Обіймаючи третю за значимістю посаду у Війську Запорозькому низовому (див. *Військо Запорозьке*), К.п. відав усіма письмовими справами Війська, займався офіц. листуванням у внутр. і зовн. справах, вів усі фінансові справи і рахунки, приймав усі укази, ордери і листи, що надходили на Січ від різних посадових і цивільних осіб на ім'я Війська чи пана *кошового отамана*. К.п. мав виключне право вести листу-

Каламар. 18 ст.

Футляр для паперів — портфель військового писаря. 17 ст.

Чорнильниця запоясна — каламар. 18 ст.

Військовий писар (за Т. Калинським). Картина роботи художників С. Васильківського, М. Самокиша. 1900.

М.Й. Коялович.

вання від імені *Коша Запорозької Січі.* Він тримав у своїх руках усі важелі політики і громад. життя. Його посаду можна порівняти із сучасним начальником штабу армії. Незважаючи на те, що ця посада була виборною, писарі подовгу залишалися при ній. Відомо, що за останній 41 рік на Запорожжі змінилось лише чотири писарі. Зовн. ознакою влади К.п. був каламар (чорнильниця; див. *Каламар козацький*) у добрій срібній оправі і перо, застромлене за праве вухо. Йому підпорядковувалися до двох десятків різних канцелярських службовців, якими керував його помічник — виборний підписар (див. також *Кошова канцелярія*).

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990.

О.Л. Олійник.

КОШОВИ́Й СУДДЯ́ — виборна вища керівна посада в *Запорозькій Січі.* Це, по суті, друга особа на Запорожжі після *кошового отамана.* Її міг обіймати найбільш освічений і авторитетний козак. К.с. обирали на заг. військ. раді на один рік. Він репрезентував суд. владу у *Вольностях Війська Запорозького низового* і мав за обов'язок судити винних, розглядати цивільні й кримінальні справи, виносити вироки, залишаючи, однак, кошовому отаманові остаточну їх ухвалу або скасування. Був також «начальником при скарбі і арматі». К.с. часто заступав кошового отамана під час відсутності останнього як наказний кошовий отаман. Зовнішнім знаком його влади була велика срібна військова печатка, яку він постійно мав при собі і прикладав до всіх офіц. ухвалених заг. козац. радою паперів. Він, як і кошовий отаман, жив і харчувався разом з простими козаками того самого куреня (див. *Курені запорозькі*), до якого був колись приписаний. Джерелом доходів судді було царське жалування — 70 *рублів* на рік і частина *мита* за перевози через ріки. Крім того, він отримував, як і кошовий отаман, *ралець* із торгівлі і штрафів.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990.

О.Л. Олійник.

КОЯЛО́ВИЧ Альберт, Віюк-Коялович Альберт (1609—1667) — литов. історик, теолог і педагог, автор хроніки «Historia Lituanae» («Історія Литви»). Н. в м. Ковно (нині м. Каунас, Литва). Походив з полонізованого литов. шляхетського роду (див. *Шляхта*) герба «Віюк». Мав трьох братів (один з них — Петро — був відомим теологом, віце-ректором Віленської акад.; нині *Вільнюський університет*). Замолоду вступив до ордену *єзуїтів*, вчився у Несвіжі (нині м. Нясвіж Мінської обл., Білорусь), Смоленську (нині місто в РФ), Вільно (нині м. *Вільнюс*). 1638 закінчив повний курс Віленської акад., став д-ром філософії і викл. у цьому навч. закладі, а згодом — д-ром теології (1645). Від 1649 — проканцлер Віленської акад.; 1654—55 виконував обов'язки її ректора. Був єзуїтським прокуратором Литви і як такий став делегатом до Риму на конгрегацію ордену єзуїтів. Після конгрегації не зміг вернутися у Вільно, оскільки на той час місто було зайняте рос. військами. Як духівник віленського єпископа Завіші переїжджав з одного міста в інше. 1662—66 виконував обов'язки голови чернечого дому у Вільно, одночасно був заст. провінціала (голови литов. єзуїтів). Через гоніння з боку князів Радзивіллів переїхав до *Варшави*, де й помер.

Є автором друкованих праць, написаних лат. мовою, з історії, філософії та теології. Однією з найбільш відомих стала хроніка «Історія Литви» у двох частинах, виданих відповідно 1650 і 1669. Вона дає опис подій до 1572 — року смерті короля *Речі Посполитої Сигізмунда II* Августа. К. написав також «Хроніку Радзивіллів» і «Хроніку Сапіг» (остання не збереглася), книгу «Про дії проти запорозьких козаків у 1648—1649» (Вільно, 1651). Книга «Про дії...» складається з трьох частин: «Короткий опис дій проти запорозьких козаків військ Великого князівства Литовського у 1648—1649 рр.»; «Короткий опис дій проти запорозьких козаків у 1648 р. князя на Вишневці та Лубнах Єремії Корибута Вишневецького...»; «Короткий опис 1649 р. до Зборівських переговорів...» У ній описуються події, що відбувалися 1648—49 в Білорусі і які були безпосередньо пов'язані, згідно з сучасною термінологією укр. історіографії, з подіями початкового етапу *національної революції 1648—1676* в Україні. У них є багато звісток про укр. повстанців, зокрема про запороз. козаків. Однак симпатії автора на боці Речі Посполитої, він засуджує укр. і білорус. повстанців, вихваляє діяльність короля *Яна II* Казимира Ваза, кн. Я.*Вишневецького*, К.-Л.Сапіги.

Літ.: *Плохий С.Н.* Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. Днепропетровск, 1983.

Ю.А. Мицик.

КОЯЛО́ВИЧ Михайло Йосипович (02.10(20.09).1828—04.09(23.08).1891) — історик, викладач, публіцист. Н. в м. Кузниця Сокольського пов. Гродненської губ. в родині священика. 1851 закінчив Литов. семінарію в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*), 1855 — Петерб. духовну акад. У різні роки викладав у Ризькій та Петерб. духовних семінаріях. Чл. Археографічної комісії в *Санкт-Петербурзі.* Від 1862 — у Петерб. духовній акад.: інспектор (1874—78), проф. (з 1873), пом. ректора на церковно-істор. від-ні (1878—84). Був прибічником слов'янофільської (див. *Слов'янофіли*) та панславістської (див. *Панславізм*) інтерпретацій істор. минулого. Виходив з ідеї суб'єктивності *пізнання історичного.* Розглядав розвиток історіографії в руслі єдиного процесу поступу істор. самосвідомості сусп-ва. Вважав, що росіяни, українці та білоруси походять від спільного кореня, належного до слов'ян. *етносу*, об'єднані *православ'ям* і складають єдине ціле — рос. народ. Ви-

ступав за урядову підтримку православ'я. Полемізував з М.*Костомаровим* та ін. істориками й публіцистами з питань нац. та конфесійної політики уряду в зх. губерніях *Російської імперії* та *Царстві Польському*, проблем укр. та польс. історії. Автор праць з історії Литов.-Рус. д-ви та Польщі, історії укр. та білорус. церкви, міжконфесійних взаємин, польс.-рос. відносин, рос. суспільно-політ. думки та історіографії. За його редакцією видано: «Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польще» (С.-Петербург, 1865), «Дневник Люблинского сейма 1569 года. Объединение Великого княжества Литовского с королевством Польским» (С.-Петербург, 1869), а також низку джерел з історії польс.-рос. відносин 16—17 ст.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Замечание об источниках для истории литовской церковной унии. «Христианское чтение», 1858, № 2; Литовская церковная уния, т. 1—2. СПб., 1859—62; Лекции по истории Западной России. М., 1864; Просьба жителей западной Малороссии о принятии их в русское подданство 1773 года. «Журнал Министерства народного просвещения», 1872, № 9; История воссоединения западно-русских униатов старых времен. СПб., 1873; Три подъема русского народного духа для спасения нашей государственности во времена самозванческих смут. «Христианское чтение», 1880, № 3—4; Историческая живучесть русского народа и ее культурные особенности. СПб., 1883; История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1884; Минск, 1997; Чтения по истории Западной России. СПб., 1884.

Літ.: *Бершадский И.* Коялович М.О. «Журнал Министерства народного просвещения», 1891, № 10; *Пальмов И.С.* Памяти М.И. Кояловича (23 августа 1891 г.): Речь, произнесенная в торжественном собрании славянского благотворительного общества 1-го декабря 1891 г. СПб., 1891; *Родосский А.* Биографический словарь студентов первых XXVII-ми курсов Санкт-Петербургской духовной академии. СПб., 1907; *Языков Д.Д.* Обзор жизни и трудов покойных русских писателей и писательниц, вып. 11. СПб., 1909; *Костомаров Н.И.* По поводу книги «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» М.О. Кояловича. В кн.: *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования, т. 16: Русские инородцы. М., 1996; *Черепица В.Н.* М.О.Коялович: История жизни и творчества. Гродно, 1998.

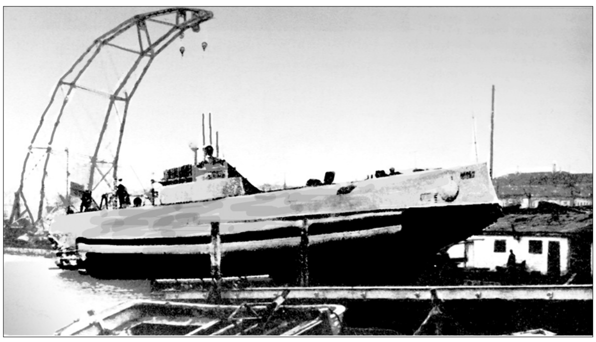
Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь.

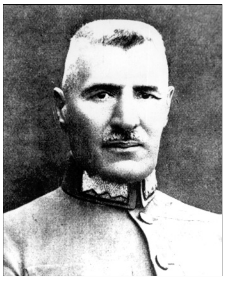
«КРАБ» — назва першого у світі спеціалізованого підводного човна для встановлення під водою мінних загорож. Збудований на Миколаїв. суднобудівному з-ді «Наваль» за проектом конструктора М.Налетова, який з 1904 працював над створенням такого типу човнів. 9 серп. 1912 човну надали ім'я «Краб» і 12 серп. спустили на воду. Мав довжину 53 м, ширину 4,3 м, осадку 4 м, міг зануритися під воду на глибину до 50 м, пропливти по воді 2500 миль, під водою — 30, здатен був транспортувати 60 мін і кілька торпед. Входив до складу *Чорноморського флоту.* Перший бойовий похід здійснив у роки *Першої світової війни*: 25 черв. 1915 з 58 мінами і 4 торпедами у супроводі підводних човнів «Морж», «Нерпа» і «Тюлень» вийшов у напрямку Босфору і через 2 дні виставив мінну загорожу в районі маяків Анатолі-фенер і Румелі-фенер. Загорожа невдовзі була виявлена турец. флотом по мінах, що піднялися на поверхню, проте на одній з виставлених мін підірвався турец. канонірський човен «Іса-Рейс». Друге виставлення мін було здійснено в тому самому районі 18 черв. 1916, третє — 1 верес. 1916. Після цього човен поставили на ремонт до майстерень Севастопольського порту. У період *австро-німецьких військ контролю над територією України 1918* човен потрапив у підпорядкування нім. мор. командування, а після висадки в Криму англо-франц. військ — мор. командування Антанти (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*). Після отримання пробоїни затоплений 26 квіт. 1919 на зовн. рейді Севастопольської бухти. Знайдений 1934 під час проведення підготовчих робіт з підйому підводного човна «Кит». У жовт. 1935 припіднятий із дна і заведений у Стрілецьку бухту, а через місяць — повністю піднятий на поверхню. М.Налетов розробив проект його відновлення і модернізації, але проект відхилили і човен здали на брухт.

Літ.: ВМФ России. Web: NAVY (http://www.navy.ru/users/lapin/Imperial/krab.htm).

КРА́ВЕЦЬ Володимир Олексійович (н. 03.05.1930) — держ. діяч і дипломат. Н. в с. Шарин (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.) у сел. сім'ї. 1953 закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту, 1956 — аспірантуру на кафедрі історії КПРС Харків. ун-ту, захистив канд. дис. 1953—54 — інструктор Київ. міськкому КПУ; 1956—61 — асистент, старший викладач кафедри марксизму-ленінізму Харків. авіаційного ін-ту, а потім Уманського с.-г. ін-ту. 1961—65 — консультант відділу науки і культури ЦК КПУ; 1965—67 — старший викладач історії КПРС Київ. інженерно-буд. інституту. Від 1967 — на дипломатичній службі: 1967—71 — радник Постійного представництва УРСР при ООН у Нью-Йорку (США); 1971—79 — заст. міністра закордонних справ УРСР по лінії міжнар. орг-цій; 1979—84 — постійний представник УРСР при ООН, 29 грудня 1984 — 27 липня 1990 — міністр закордонних справ УРСР. Брав участь у роботі 22—24-ї, 36-ї та 39-ї сесій ГА ООН; очолював укр. делегації на 40—44-й сесіях ГА ООН, на 6-й, 8-й і 9-й Надзвичайних спец. сесіях, 3-й спец. сесії з роззброєння й 14-й спец. сесії ГА ООН з намібійської проблеми; 1985 кілька разів головував на засіданнях *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй.* Мав ранг Надзвичайного і повноважного посла СРСР. Обирався депутатом ВР УРСР (1985—90), членом ЦК КПУ (1986). 26 трав. 1989 — 26 груд. 1991 — нар. депутат СРСР. На 1-му з'їзді нар. депутатів СРСР (1989) наполягав на відмові від обговорення питання про денонсацію «пакту Молотова—Ріббентропа» 1939 (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*). Від 28 липня 1990 — на пенсії.

Підводний човен «Краб». Фото до 1917.

А. Кравс.

Б.-Ю. Кравців.

Літ.: *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії XX століття у постатях. К., 2001; *Табачник Д.В.* Українська дипломатія: нариси історії (1917—1990 рр.). К., 2006.

В.І. Головченко.

КРА́ВЕЦЬ Микола Миколайович (н. 28.11.1928) — історик. Д-р істор. н., проф. (1972). Н. в с. Бабичі Білгорайського пов. (нині тер. Польщі). 1944 закінчив учительську семінарію в Грубешові (нині м. Грубєшув, Польща). Після визволення укр. земель з-під окупації (див. *Друга світова війна*) навч. в Луцькому учительському ін-ті (закінчив 1948) та на істор. ф-ті Львів. пед. ін-ту (закінчив 1949). Від 1952 працював у Ін-ті сусп. наук АН УРСР (нині *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*): аспірант, м. н. с., ст. н. с. 1954 захистив канд. дис. на тему: «Боротьба трудящих Волині проти соціального і національного гноблення, за возз'єднання з Українською РСР», 1965 — докторську дис. на тему: «Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині 19 ст.». 1968—72 — зав. каф-ри історії УРСР Львів. ун-ту, від 1972 — проф., зав. каф-ри Чернів. ун-ту, Він. пед. ін-ту. Опублікував низку праць з історії робітн. і сел. руху, розвитку *історичної науки* на зх. землях України 19—20 ст., історії укр. *козацтва*.

Тв.: Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. К., 1961; Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів, 1964; Іван Франко — історик України. Львів, 1971; Нариси з історії селянства Північної Буковини на початку XX ст. Вінниця, 1998; Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. Вінниця, 1999.

Ф.І. Стеблій.

КРАВС Антін (23.11.1871—13.11.1945) — військ. діяч, генерал-чотар *Української Галицької армії*. Н. в м. Берегомет (нині с-ще міськ. типу Вижницького р-ну Чернів. обл.). Його батько був нім. колоністом, управителем маєтку, мати — місц. українкою. Рано втратив батька і виховувався родичами у *Відні*, там же закінчив 1891 кадетську школу. Військ. службу проходив на офіцерських посадах у дислокованих у *Галичині* полках австрійс. армії, здебільшого в українських. У роки *Першої світової війни* командував піх. батальйоном 58-го Станіславського полку, згодом був командиром 55-го Бережанського полку, воював на рос. та італ. фронтах, не раз був відзначений бойовими нагородами. У листоп. 1918 прибув у Галичину й добровільно поступив на службу в УГА. Під час *українсько-польської війни 1918—1919* очолював бойову групу «Хирів», а від січ. 1919 командував 8-ю Самбірською бригадою, з якою відзначився успішними бойовими діями у ході *Вовчухівської операції* в лютому. Від квіт. цього ж року — командир 3-го Галицького корпусу. За визначні бойові заслуги в *Чортківській наступальній операції* 8—28 черв. 1919 іменований генерал-чотарем. У серп. цього ж року — командир армійської групи об'єднаних армій УНР і ЗУНР, яка в ході Київської наступальної операції 1919 визволила 31 серп. від більшовиків столицю України. Після об'єднання УГА з Червоною армією (див. *Радянська армія*) в лют. 1920 командував стрілец. бригадою, згодом був на нелегальному становищі, потім став командиром стрілец. бригади 5-ї Херсон. д-зії. У серп. 1920 на чолі угруповання галицьких старшин і стрільців пробився з *Поділля* до *Чехословаччини*. Склавши зброю, перебував у складі *інтернованих формувань Української Галицької армії*, очолив бригаду в *Ліберці*. Від 1923 оселився у Відні. Підтримував тісні зв'язки з організаціями укр. зарубіжжя, співпрацював з т-вами колиш. вояків УГА. Написав кілька спогадів про участь у війнах за незалежність України, зокрема книгу «За українську справу» (Львів, 1937). У роки *Другої світової війни*, з 1941, — активний чл. Укр. ген. ради комбатантів.

Після вступу Червоної армії у квітні 1945 до Відня був затриманий органами військової контррозвідки *«Смерш» Третього Українського фронту*. Невдовзі звільнений за станом здоров'я.

П. у м. Відень, похований у родинному склепі віденського цвинтаря Калькебург.

Літ.: *Ключенко О.* Генеральна булава УГА. В кн.: Літопис «Червоної Калини», 1931; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань, ч. 4. Львів, 1995; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Литвин М., Науменко К.* Збройні Сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Львів—Х., 2007.

К.Є. Науменко.

КРАВЦІ́В Богдан-Юрій Миколайович (псевдоніми — Граф, Остап, Самітній олень, Шевчик; 05.05.1904—21.11.1975) — поет, літературознавець, перекладач, бібліограф. Н. в с. Лоп'янка (нині село Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл.). Навч. в *Академічній гімназії у Львові*, а по її завершенні — на філос. ф-ті *Львівського таємного українського університету* (1923—25) та Львівського ун-ту. Референт пропаганди крайової команди *Української військової організації*, крайовий провідник *Організації українських націоналістів* на зх. укр. землях (ЗУЗ; лют. — листоп. 1929), провідник ОУН у *Львові* (1929—30), заступник політ. референта Крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ. Редагував періодичні видання націоналістичного спрямування: «Вісті», «Голос», «Голос нації». Як поет дебютував 1922 віршем у місячнику «Український пласт». Належав до літ. молодіжної групи «Листопад». 1929 опублікував збірку віршів «Дорога», а через деякий час — ще одну збірку «Промені». 1929—33 не раз ув'язнювався польс. владою.

У цей час переклав біблійну «Пісню пісень» і написав кілька ліричних творів, останні 1933 були опубліковані в книжці «Сонети і строфи» (1934 Т-во письменників і журналістів відзначило це видання своєю літ. премією). Цього ж року одружився з Неонілою Головацькою, донькою виславського пароха, й знову був арештований і ув'язнений у концтаборі *Береза Картузька* (листоп. — груд. 1934). Після катувань і спричиненого ними захворювання нирок та через втручання митрополита А.*Шептицького* був звільнений. Брав активну участь у львів. літ. процесі: редагував журнали «Дажбог» (1936), «Обрії» (1936—37), «Напередодні». Після початку *Другої світової війни* та у зв'язку з приєднанням західноукр. земель до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) 1939 емігрував до

Німеччини. Жив у Берліні, редагував газети укр. остарбайтерів «Вісті», «Українець», «На шахті», щоденник «Голос». 1940 опублікував зб. поезій «Остання осінь». Після закінчення війни, аби запобігти можливій примусовій репатріації, оселився в північнобаварському селі й почав займатися с.-г. діяльністю. Водночас працював над перекладами творів Р.-М.Рільке, опублікував їх 1947 у збірці «Речі й образи». 1948 видав збірку поезій «Кораблі». 1949 переїхав до США. Спочатку мешкав у Філадельфії, потім оселився неподалік Нью-Йорка в м. Рутерфорд. У різні роки працював редактором щоденного вид-ня «Америка», газети *«Свобода»*, пластового журналу «Молоде життя», ж. *«Сучасність»*. Був членом редколегії *«Енциклопедії українознавства»* та альманаху «Слово». Займався дослідженням *«Слова о полку Ігоревім»*, готував бібліографічні довідки та коментарі до видання карт України. Написав літературознавчі праці «На багряному коні революції: До реабілітаційного процесу в УРСР» (1960) і «Розгром українського літературознавства 1917—1937 рр.» (1962). Упорядкував кілька антологій укр. поезії: «Обірвані струни» (1955), «Поети Чумацького шляху» (1962), «Шістдесят поетів шістдесятих років» (1966). Продовжував творити поезії: 1951 видрукував збірку «Зимозелень», 1962 — вінок сонетів «Дзвенислава», 1974 — збірку «Глосарій».

П. у м. Рутерфорд (шт. Нью-Джерсі, США).

Посмертно (1978, 1980 та 1994) за редакцією Б.Бойчука були опубліковані 3 томи (із запланованих 4) «Зібраних творів» Б.Кравціва.

На думку критиків, у ранній період літ. творчості К. зазнав сильного впливу неоромантизму, а також поезії І.*Франка*, М.*Рильського*, М.*Зерова*.

Літ.: *Маланюк Є.* Рецензія на збірку поезій «Сонети і строфи». «Вістник», 1934, ч. 12; *Тарнавський О.* Поетичний шлях Богдана Кравцева. «Сучасність», 1977, ч. 11; *Салига Т.* З євшаном крізь долю. «Дзвін», 1991, № 12; XX сторіччя української поезії. Антологія «Вітчизни». Богдан Кравців. «Вітчизна», 2006, № 1—2.

І.М. Лисенко.

КРА́ВЧЕНКО Андрій Григорович (30(18).11.1899 — 18.10.1963) — військ. діяч, ген.-полк. танк. військ (1944). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. на х. Сулимин (нині с. Сулимівка Яготинського р-ну Київ. обл.) у селян. родині Григорія Лукича Кравченка. Служив наймитом у панській економії. Закінчив церковноприходську школу. 1918 пішов добровольцем до Червоної армії (див. *Радянська армія*); був учасником *війни РСФРР і УНР 1918—1919* і *польсько-радянської війни 1920.* 1921—23 — курсант Полтавської військової піхотної школи. Від 1925 — чл. ВКП(б)—КПРС. 1928 закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе і був призначений нач. штабу стрілецького полку. Від 1930 — викладач тактики на Ленінградських бронетанкових курсах удосконалення командного складу, з 1935 — викладач в Саратовському бронетанковому уч-щі (нині Саратовське ракетне уч-ще). Брав участь у *радянсько-фінляндській війні 1939—1940.* Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був нач. штабу 18-го механізованого корпусу, командиром окремої танкової бригади, з берез. 1942 — нач. штабу 1-го танк. корпусу, з черв. 1942 — командиром 2-го, з жовт. 1942 до січ. 1944 — 4-го (пізніше — 5-го гвард.) танк. корпусів. Брав участь *у битві під Москвою 1941—1942.* Під час контрнаступу під Сталінградом (нині м. Волгоград, РФ) його 4-й танковий корпус у складі рухомої групи 21-ї армії 23 листоп. 1942 вийшов у р-н селища «поселок Советский» і з'єднався там з військами 4-го механізованого корпусу Сталінградського фронту, замкнувши кільце оточення угруповання ворожих військ під Сталінградом. Пізніше його танковий корпус воював на *Воронезькому фронті* та *Першому Українському фронті*, *Другому Українському фронті*, *Третьому Українському фронті.*

За вміле керівництво корпусом під час форсування Дніпра та визволення *Києва*, а також за особисту хоробрість йому було присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

Від січ. 1944 і до кінця війни був команд. 6-ї (з вересня 1944 — 6-ї гвард.) танк. армії. Очолювана ним армія діяла у складних умовах Карпат, Трансильванських і Сх. Альп. Влітку 1945 армія була передислокована в Монголію, включена до складу Забайкальського фронту й брала участь у Хінгано-Мукденській операції.

Вдруге звання Героя К. отримав за успішні бойові дії 6-ї гвард. танкової армії у розгромі військ Квантунської армії.

1946 був обраний депутатом Верховної Ради СРСР 2-го скликання (1946—50). Від черв. 1947 — команд. бронетанк. і механізованих військ ЗабВО і ПрибВО. 1949 закінчив Вищі академічні курси при Військ. акад. Генштабу. Від січ. 1954 — пом. команд. військами Далекосхідного військ. округу з танкового озброєння. У жовт. 1955 за станом здоров'я звільнений у запас.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 3-ма орденами Червоної Зірки, 2-ма орденами Суворова 1-го ст., орденом Богдана Хмельницького 1-го ст., орденом Суворова 2-го ст., орденом Кутузова 2-го ст., медалями, а також 9-ма іноземними орденами.

8 трав. 1949 на батьківщині К. в с. Сулимівка йому як двічі Герою Радянського Союзу встановлено бронзове погруддя.

П. у м. *Москва.*

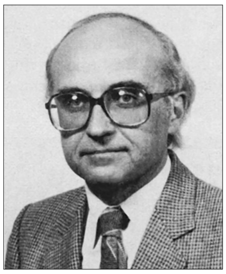
Посмертно його ім'ям названо центр. вулицю с. Сулимівка та місцев. краєнавчий музей (відкрито — 30 листоп. 1983).

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; *Никитин П.* Жизнь в строю. В кн.: Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Боевые звезды киевлян. К., 1983; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987; Кравченко Андрій Григорович. Web: Хто є хто на Київщині. Видатні земляки 2006 (http://who-is-who.com.ua/bookmaket/xxkiev2006/2/35.html); Кравченко Андрій Григорович. На сайті міста Яготин (http://www.yagotin.info/index.php?name=Pages&op=view&id=15).

Т.С. Першина.

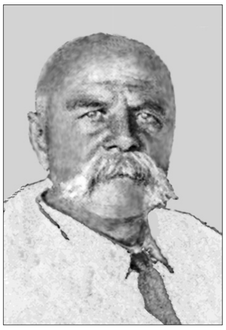

А.Г. Кравченко.

Б.О. Кравченко.

КРА́ВЧЕНКО Богдан Олександрович (н. 29.12.1946) — політолог, соціолог, історик, діяч к-ри. Н. в м. Гінзбург (Німеччина). 1969 отримав диплом бакалавра політ. наук і філософії в ун-ті Бішопа в Квебеку (Канада). 1969 був обраний і впродовж року очолював (був президентом) Укр. канад. студентську спілку. 1970 в Торонтському ун-ті (Канада)

В.Г. Кравченко.

став магістром політ. наук, 1971 здобув вищий диплом соціології й економіки в ун-ті Глазго в Шотландії. Від 1976 — співробітник *Канадського інституту українознавчих студій* (КІУС). 1982 захистив докторську дисертацію (сусп. науки) в Оксфордському ун-ті (Велика Британія). 1986—92 — дир. КІУС. Після початку побудови в Україні нової державності (див. *Акт проголошення незалежності України*) переїхав до України. 1992 працював секретарем Консультативно-дорадчої ради при Президії ВР України. 1992—95 був співдир. Ін-ту держ. управління і самоврядування при КМ України. Від 1995 — проректор Академії держ. управління при Президентові України (з 2003 — Нац. акад. держ. управління при Президентові України), з 1996 керував програмою магістерської підготовки в Києво-Могилянській акад. Почесний проф. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*). 1998—99 — в. о. голови наглядової ради Міжнар. фонду «Відродження». 2004 — дир. Центру досліджень адм. реформи. Від 2007 працює над реалізацією освітнього проекту Фонду імама секти ісмаїлітів, принца Ага Хана IV зі створення Ун-ту Центр. Азії для слухачів з віддалених р-нів Киргизії, Казахстану та Таджикистану.

Автор праць з політології, теорії держ. управління, екон. та політ. історії України 20 ст. Брав участь у розробці низки законодавчих актів України у 1990-х рр., зокрема закону про держ. службу.

Тв.: Ukrainian Studies Courses at Canadian Universities. Edmonton, 1977; Dissidents in Ukraine before 1972: A Summary Statistical Profile. «Journal of Ukrainian Studies», 1983, no. 2; Hat eine marxististische Opposition in der Sowjetunion eine Zukunft? «Gegenstimmen», 1983, nr. 14—15; Національне відродження та робітнича кляса в Україні в 1920-х роках. «Сучасність», 1984, № 1/2; Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. New York, 1985 (укр. вид. — К., 1997); Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік. К. — Едмонтон, 1990; National Memory in Ukraine: The Role of the Blue and Yellow Flag. «Journal of Ukrainian Studies», 1990, vol. 15, no. 1; The Social Structure of the Ukraine in 1917. «Harvard Ukrainian Studies», 1990, vol. 14, no. 1/2.

Літ.: Особи: Богдан Кравченко. «Бюлетень Канадського інституту українських студій», 1984, № 3; Register: Scholars, Researchers and Academics in Ukrainian and Ukrainian Canadian studies in Canada. Edmonton, 1985–86; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Пеленський Я.* «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у XX сторіччі» Б.Кравченка. «Віднова» (Філадельфія), 1987, № 6/7; Канадський інститут українських студій: Святкування 20-річчя. Едмонтон, 1996; Чиновник — это профессия (интервью с Богданом Кравченком; записала Людмила Павлович). «Слово Кыргызстана», 2007, 23 августа.

О.В. Ясь.

КРА́ВЧЕНКО Василь Григорович (08.05.1862—20.03.1945) — народознавець, етнограф, фольклорист, діалектолог, активний учасник «Просвіти» (див. *Просвіти*), один з перших в Україні теоретиків етнографічної музейної справи, письменник. Н. в м. *Бердянськ* у родині робітника. Навч. в Бердянській початковій школі. Товаришував з народовольцями (див. *«Народна воля»*) В.Мартиновичем і В.Чорнобаєвим. 1877 вступив до Феодосійського вчительського ін-ту. 1880 поліція під час перлюстрації його листів до В.Мартиновича та В.Чорнобаєва виявила в них «вільнолюбиві» мотиви. К. був змушений припинити навчання в інституті. Йому заборонили займатися пед. працею. Водночас поліція рекомендувала властям примусово мобілізувати його в армію «для виправлення». Це спонукало К. вступити до Одес. юнкерської школи. Там він познайомився з близьким товаришем М.*Драгоманова* — Л.Смоленським. За рекомендацією останнього став членом «гуртка молоді» — старшої групи одес. громадівців (див. *Громади*). Л.Смоленський прилучив його також до наук. та просвітницької діяльності. По закінченні юнкерської школи був направлений до Рильського полку, який у той час дислокувався на *Волині*, в Острозькому повіті. Прибувши на службу, почав активно займатися збирацькою роботою, робив записи про звичаї, побут, вірування та фольклор волинян. За наук. консультаціями звертався до Б.*Грінченка* і за порадою останнього почав публікувати свої записи (значна їх частина побачила світ в «Етнографічних матеріалах», *Чернігів*, 1895—99). 1892 перейшов на цивільну службу в акцизне управління (працював там до 1917). Став друкуватися в *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»*, житомир. тижневику «Волинь», *«Літературно-науковому віснику»*, одес. альманасі «З-над хмар і долин», празькому щорічнику «Народні листи», галицьких та буковинських часописах «Руслан», «Поступ», *«Зоря»*, *«Діло»*, *«Буковина»*. 1900 з потреб служби переїхав до *Житомира*, включився там у місц. суспільно-політ. і наук. життя. Зокрема, разом з істориком літератури та етнологом М.*Коробкою* та О.Фотинським організував перший в Україні краєзнавчий осередок — *Товариство дослідників Волині*, деякий час очолював його етногр. секцію. Сприяв створенню двох книг записів місц. народознавчого матеріалу (побачили світ як 5-й та 12-й томи «Праць Товариства дослідників Волині»). Доклав чимало зусиль до реалізації планів т-ва зі створення *Музею Товариства дослідників Волині*. 1900 став зав. етногр. відділу цього музею (залишався на цій посаді до 1931). Написав кілька худож. творів, зокрема зб. оповідань «Буденне життя» (*Львів*, 1902). 1905 заснував кооператив «Споживче товариство», 1909 — «Товариство самодопомоги». Разом з В.*Новицьким*, О.Петровським, В.Квіткою, дружиною — Олімпіадою Михайлівною — став одним з організаторів місцевої філії «Просвіти» й 1907—12 займався активною просвітницькою діяльністю серед волинян. Був звинувачений у «сепаратизмі-українофільстві» та *«мазепинстві»*, зазнав переслідувань і 1914 був

Учасники краєзнавчо-етнографічної експедиції до с. Мар'янівка (нині селище міського типу Горохівського р-ну Волинської обл.). У центрі — В. Кравченко. 1931.

висланий за межі України до м. Ковров (нині місто Владимирської обл., РФ). Після *Лютневої революції 1917* повернувся на Батьківщину. Навесні 1917 став одним з ініціаторів скликання в Житомирі 1-го та 2-го Сел. з'їздів, брав участь у діяльності *міської думи*, 1-го та 2-го з'їздів робітн., сел. і солдатських депутатів Волині. У політ. плані солідаризувався з платформою заснованого за участю М.*Грушевського Товариства українських поступовців* (ТУП; згодом став членом створеної на його основі *Української партії соціалістів-федералістів*). На запрошення лідерів ТУПу брав участь у роботі *Всеукраїнського національного конгресу 1917*, підтримав вимогу щодо надання Україні *автономії*. Після *гетьманського перевороту 1918* зазнав переслідувань гетьман. влади та нім. військ. адміністрації (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), згодом — окупаційних польс. військ. Відійшов від участі в політ. житті. Зосередився на збереженні музейних цінностей. Після утвердження в місті рад. влади і проголошення в УСРР курсу на «українізацію» (див. *Українізації політика*) поновив свою наук. і музейницьку діяльність. Працював завідувачем етногр. від. Волин. науково-дослідного музею (нині *Житомирський краєзнавчий музей*). Водночас викладав на Житомир. вищих пед. курсах та в Житомир. пед. технікумі. 1927—31 займався також вихованням музейних кадрів і учнів-музеїстів. Розробив і реалізовував широку програму етногр. дослідження Волині, вивчення матеріальної та духовної культури як корінного місц. населення, так і численних груп нац. меншин, які мешкали в краї. Залучав до цієї роботи вчителів, учнів, студентів, слухачів пед. курсів, ентузіастів з місць. У зазначений час народознавець виступив засновником етнографічних гуртків як у самому Житомирі, так і поза його межами. Провадив роботу з організації нових музейних осередків на Житомирщині та виховання музейних кадрів. З метою активізації підготовки музейних працівників у 1927 при найбільш потужних музейних осередках УРСР було організовано аспірантуру. Незмінний керівник аспірантури при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного історико-археологічного музею протягом 1927—31. 1928—31 обіймав посаду голови культурно-історичної секції «Волинського наукового товариства краєзнавства» м. Житомир. Тісно співпрацював з *Кабінетом національних меншин при ВУАН*, *Комісією ВУАН для вивчування звичаєвого права України*, Комісією істор. пісенності при ВУАН, *Культурно-історичною комісією при ВУАН*, *Кабінетом примітивної культури та народної творчості при ВУАН*. В умовах згортання політики «українізації», під час процесу «СВУ» (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*), був відданий під слідство. І хоча його невдовзі звільнили з-під арешту (9 берез. 1930) з правом відновлення на попередній посаді, однак цькування в пресі та на роботі посилилися. 1931 на пропозицію Д.*Яворницького* переїхав на роботу до Дніпроп. крайового історико-археол. музею (нині *Дніпропетровський історичний музей імені Д.Яворницького*). У жовт. 1933 під час широкомасштабної чистки музею був звільнений з посади «за участь в українській націоналістичній організації». Щоб вберегтися від переслідувань, переїхав до м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ; там проживав його єдиний син Михайло, який, однак, невдовзі був заарештований і засуджений до 15-літнього ув'язнення). 1934, після його численних клопотань до властей з приводу пенсії, йому були призначені виплати по інвалідності (належну йому академічну пенсію почав отримувати 1939). Проте продовжував працювати, брати активну участь у суспільному житті міста, будучи активним членом «Каси взаємодопомоги пенсіонерам праці», організовуючи збір позик до каси, тощо; членом Комісії при обкомі профспілок робітників вищих шкіл та наукових установ. Працював над обробкою раніше зібраних і нових матеріалів та підготовкою їх до друку («Російські частушки Владимирської та сусідніх з нею губерній», «Фольклор міста Ростова»), писав працю «Музей краєзнавства та його роль в соціалістичному будівництві країни».

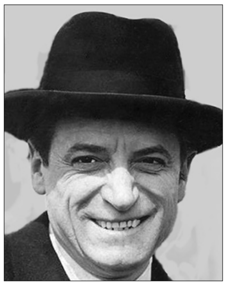
П. у м. Ростов-на-Дону.

Значна кількість зібраних К. фольклорно-етнографічних записів зберігається у фондах *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*.

Літ.: *Скрипка В.* Народознавчі праці В.Кравченка. «Народна творчість та етнографія», 1970, № 6; *Чубинська К.* Видатний учений-етнограф. «Радянська Житомирщина», 1971, 25 липня; *Кострица М.Ю., Мокрицький Г.П.* Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991; *Малюк М.* Василь Кравченко. Спроба життєпису. В кн.: Україна. Наука і культура. К., 1991, вип. 25; *Лобода Т.М.* Проблеми родинної обрядовості Волині в етнографічних дослідженнях В.Кравченка. В кн.: Матеріали науково-практичної конференції: «Міцна родина — міцна Україна». К., 1994; *Її ж.* Василь Кравченко і Волинь. «Берегиня: історія, звичаї, традиції українського народу». 1995. № 1—2 ; *Її ж.* Лицарі репресованого Відродження: народознавець Василь Кравченко. «Борисфен». Дніпропетровськ, 1996; *Її ж.* Народознавець Василь Кравченко та процес «Спілки Визволення України» (За матеріалами судової справи Волинського ОВ ДПУ). «Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Історія», вип. 40. К., 1998; *Її ж.* Суспільно-політична та наукова діяльність В.Г. Кравченка (1862—1945): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 1999; *Скрипник Г.* Етнографічна діяльність Василя Кравченка. «Народна творчість та етнографія», 2002, № 5; *Лобода Т.* Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. К., 2008.

Т.М. Лобода.

КРА́ВЧЕНКО Віктор Андрійович (11.10.1905—25.02.1966) — інженер, «неповерненець», автор політ. бестселерів серед. 20 ст. Н. в м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). За освітою — металург. 1929 вступив до ВКП(б). Працював на металургійних заводах Донбасу, брав участь у вилученні хліба в селян у роки насильницької *колективізації сільського господарства*. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — капітан Червоної армії (див. *Радянська армія*). 1943 направлений рад. урядом до США, де працював у складі комісії із закупівель у Вашингтоні. 4 квіт. 1944 не з'явився на роботу. Певний час переховувався в емігрантів, потім по-

В.А. Кравченко.

В.В. Кравченко

просив політ. притулок у США. Домагання рад. посольства повернути К. до *СРСР* амер. сторона не задовольнила. 1946 К. опублікував книгу «I chose Freedom» («Я обираю свободу»; в підготовці тексту до друку брали участь амер. журналіст Ю.Лейонс та перекладачка Е.Хепгуд), вона одразу ж стала бестселером, у ній ішлося про злочини сталінського режиму, зокрема про голодомор 1932—33 (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*), про систему *Гулаг*, про співпрацю урядів Й.*Сталіна* і А.*Гітлера*. Разом з тим, у ній осуджувалася «сепаратистська» політика, що загрожувала територіальній цілісності Росії—СРСР (саме це стало причиною несприйняття К. в колах патріотично налаштованої *української діаспори* Америки). Мінво держ. безпеки СРСР організувало міжнародну кампанію з дискредитації К. До неї долучилися й окремі інтелектуали Заходу. Зокрема, Ж.-П.Сартр написав п'єсу, в якій К. був зображений агентом Центр. розвідувального управління США (ЦРУ), а французька газ. «Леттр франсез» опублікувала статтю, в якій стверджувала, що факти, про які йдеться в книзі К., є вигаданими, а її справжнім автором є амер. спецслужби. К. подав на газету позов до суду. Суд. слухання відбувалися у Парижі (Франція) й тривали з 24 січ. до 22 берез. 1949. Вони стали тогочасною світ. сенсацією. Окремі журналісти називали їх «процесом століття». Рад. спецслужби для тиску на К. залучили до справи його колиш. дружину та колиш. друзів. Захисниками газети виступали відомий фізик Ф. Жоліо-Кюрі, єпископ Кентерберійський Х.Джонсон, популярний журналіст П.Деке та ін. прорадянськи налаштовані діячі. У свою чергу адвокати К. залучили до процесу колиш. в'язнів рад. концтаборів, дружину покійного нім. комуніста, виданого Й.Сталіним нацистам, а також колиш. льотчика ескадрильї «Нормандія—Німан» А.Муане. К. виграв процес. Для багатьох інтелектуалів Заходу це стало доказом правдивості інформації про злочини сталінського режиму в СРСР (зокрема, П.Деке змінив своє ставлення до книги К. і навіть написав передмову до одного з її перевидань). Після завершення процесу К. опублікував у Парижі книгу «Процес Віктора Кравченка», мешкав у США, одружився, мав двох дітей, яким, проте, були видані документи під ін., ніж у батьків, прізвищами. Майже всі кошти, отримані з перевидань своїх книг, він вклав у бізнес, який, однак, виявився невдалим. 1966 К. знайшли мертвим у його квартирі — з простріленою скронею. За офіц. версією, це було самогубство. Проте слідство так і не змогло пояснити всіх суперечливих обставин смерті. Тіло К. поховали у шт. Коннектікут на тер. маєтку Е.Хепгуд (після *Другої світової війни* дім Е.Хепгуд став притулком для багатьох емігрантів з СРСР, у т. ч. й «неповерненців»). Син К. — Ендрю, художник за професією, після здобуття Україною суверенітету виконав заповіт батька розвіяти прах того (який зберігав роками) над його рідною землею.

Літ.: *Носик Б.* Этот странный парижский процесс. М., 1991; Энциклопедия российско-американских отношений. XVIII—XX века. М., 2001; *Шаповал Ю.* Відповідальність пам'яті. «Форум націй», 2006, 11/54, листоп.

П.В. Голобуцький, Г.Й. Трутовський.

КРА́ВЧЕНКО Володимир Васильович (н. 11.07.1957) — історик. Д-р істор. н. (1997), проф. (1998), відмінник нар. освіти України (2004). Н. в м. *Кам'янець-Подільський* у родині лікарів. Закінчив істор. ф-т Харків. ун-ту (1980). 1980—81 — учитель історії та географії серед. шк. № 1 м. *Дергачі*. 1981—84 — аспірант каф-ри історії України Харків. ун-ту. 1986 захистив в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) канд. дис. на тему: «Дмитро Іванович Багалій та його внесок до вивчення вітчизняної історії». Від 1984 працює в Харків. ун-ті (нині *Харківський національний університет*): спочатку — викл., потім — доц. (з 1990), 1992—94 — зав. каф-ри українознавства, з 1998 — проф. каф-ри історії України, з 1999 — зав. кафедри українознавства. Стипендіат фонду імені проф. А.Синявського (1993). Від 1994 — голова секції українознавства та славістики Пн.-Сх. наук. центру НАН України в Харкові. Стипендіат Канад. ін-ту укр. студій (1996, 1998). 1997 захистив в *Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України* докторську дис. на тему: «Українська історіографія епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.)». Працював за сумісництвом зав. каф-ри історії України та музеєзнавства Харків. акад. к-ри (1999—2001), ст. н. с. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. Від 2000 — координатор Програми дослідження Сх. України *Канадського інституту українських студій*, дир. Сх. ін-ту українознавства ім. Ковальських у Харкові. Стипендіат Амер. ради наук. т-в (2000), *Українського наукового інституту Гарвардського університету* (2001). Спеціалізується на вивченні укр. історіографії кін. 18 — поч. 21 ст., інтелектуальної історії *Слобідської України*.

Гол. редактор «Вісника Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна» (серія «Історія України»), історико-культурологічного збірника «Схід—Захід»; входить до складу ряду редколегій періодичних фахових видань. Чл. спеціалізованої Вченої ради при Ін-ті укр. археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.

Автор бл. 130 наук. публікацій.

Нагороджений знаком Мін-ва освіти і науки України «Петро Могила» (2007).

Тв.: Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Х., 1990; Поема вольного народу («Історія Русів» та її місце в українській історіографії). Х., 1996; Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; Д.І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». В кн.: *Багалій Д.І.* Вибрані твори, т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. Х., 1999; Die Grundung der Universität Char'kov. Zu einigen historiographischen Mythen. «Jahrbuch für Universitätsgeschichte» (Stuttgart), 2001, bd. 4; Спогади німецького професора про своє життя й мандрівки по Центральній та Східній Європі на початку XIX ст. В кн.: *Роммель К.-Д. фон.* Спогади про моє життя та мій час. Х., 2001; Історія Центрально-Східної Європи: Посібник. Львів, 2001 (у співавт.); Концепції Переяслава в українській історіографії. В кн.: Переяславська рада 1654 року (історіографія

та дослідження). К., 2003; Іван Мазепа в українській історичній літературі XVIII — першої чверті XIX ст. В кн.: Mazepa e il suo tempo Storia, cultura, societa/Mazepa and his time History, culture, society. Alessandria, 2004; Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества. «Ab imperio», 2004, № 2; *Kohut Z.E.* Selected Pages of an Intellectual Biography. «Journal of Ukrainian Studies», 2005, vol. 29, N. 1—2; Special Issue. Synopsis. A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut. Б/м, 2005; Університет для України. «Схід—Захід», 2005, вип. 7; Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии). В кн.: Западные окраины Российской империи. М., 2006;

Літ.: Преподаватели исторического факультета Харьковского госуниверситета (1933—1991 гг.): Материалы к биобиблиографическому словарю. Х., 1992; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна: Біобібліографічний словник учених Харківського університету, т. 2: Історики: ч. 2: 1933—2000 рр. Х., 2001; Українські історики XX століття: Бібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004.

В.О. Крупина.

КРА́ВЧЕНКО Григорій Пантелійович (12.10(29.09).1912—23.02. 1943) — генерал-лейтенант авіації (1940). Двічі Герой Рад. Союзу (лют., серп. 1939). Н. в с. Голубівка (нині село Новомоск. р-ну Дніпроп. обл.). Від 1931 — чл. ВКП(б). 1932 закінчив Качинську військ. шк. пілотів ім. А.Мясникова. Був льотчиком-інструктором, командиром ланки, загону, ескадрильї, льотчиком-випробувачем, командиром авіаполку винищувачів і особливої авіагрупи. 1937—38 — учасник національно-визвол. війни в Китаї. 1939 — учасник боїв на р. Халхін-Гол, командував винищувальним авіац. полком. Учасник *радянсько-фінляндської війни 1939—1940.* Від 1940 — команд. Військово-повітряних сил Прибалт. особливого військ. округу, з 1941 — командир 64-ї авіад-зії. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* командував 11-ю змішаною авіадивізією, військово-повітряними силами 3-ї армії, ударною авіац. групою Ставки Верховного Головнокомандування, з лип. 1942 — 215-ю винищувальною авіадивізією. Брав участь у боях на Брянському, Калінінському, Зх., Волховському і Ленінгр. фронтах. Загинув у повітряному бою.

Г.П. Кравченко.

Нагороджений орденом Леніна, 2-ма орденами Червоної зірки, орденами Вітчизн. війни 2-го ст. та «Знак Пошани», а також орденом Монгол. Нар. Республіки.

Похований у *Москві* на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Літ.: *Григорьев Г.К.* Две Звезды. М., 1970; *Яковлев В.П., Устюжанин Г.П.* Генерал Кравченко. Челябинск, 1976; И генерал, и рядовой. Днепропетровск, 1983; Герои Советского Союза, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

КРА́ВЧЕНКО Іван (10-ті рр. 17 ст. — п. наприкінці 1661 або на початку 1662) — полковник білоцерківський. Особа з прізвищем Кравченко на ім'я Іван записана в *«Реєстрі всього Війська Запорозького» 1649* серед кер-ва *Білоцерківського полку.* В джерелах є згадка про *сотника* К., який під час українсько-татар. походу на Молдову у верес. 1650 (див. *Молдовські походи війська Б.Хмельницького 1650, 1652, 1653*) в супроводі понад сотні козаків і чотирьох сотень татар був направлений Б.*Хмельницьким* до *гетьмана великого коронного* М.*Потоцького*, щоб відвернути останнього від наміру втрутитися в молдов. справи. Ця дипломатична місія була успішною. Після переговорів у Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*) К. був щедро обдарований М.Потоцьким. На шляху до Кам'янця (у *Могилеві-Подільському*) і на зворотному шляху (у Буші, нині село Ямпільського р-ну Він. обл.) К. вів також переговори з рос. послами П.Протасьєвим і Г.Богдановим. Роль К. посилилася в останні роки гетьманства Б.Хмельницького, а 1657 чи 1658 він став білоцерківським полковником. Активно підтримував гетьмана І.*Виговського.* У серп. 1658 під час вибуху російсько-укр. війни 1658—59 разом з полковниками І.*Богуном*, О.*Гоголем*, І.Сербином та Ш.Саблинським зробив невдалу спробу вибити рос. гарнізон з *Києва* (див. *Київська облога 1658*). Восени 1658 гетьман І.Виговський, котрий якраз захворів, доручив К. очолити мирні переговори з боярином В.*Шереметєвим*, який був тоді київ. *воєводою.* Переговори закінчилися досить успішно, і К. навіть присягнув на вірність царю *Олексію Михайловичу.* У груд. 1658 І.Виговський послав К. з дипломатичною місією до *Москви*, щоб покласти край війні. К. брав участь у переговорах з крим. ханом *Мухаммед-Гіреєм IV*, що посприяло відновленню українсько-татар. військ. союзу. Брав участь і в переможній битві проти рос. війська під *Конотопом* (1659; див. *Конотопська битва 1659*). Підтримував І.Виговського до останнього, відмовився прибути на Жердевську раду, на котрій гетьманом було проголошено Ю.*Хмельницького.* Не визнав рішень Переяславської ради 1659, наслідком якої стала втрата Україною держ. незалежності (див. *Переяславські статті 1659*). Пізніше К. знайшов спільну мову з Ю.Хмельницьким і став військ. суддею, однак з часом його відносини з Ю.Хмельницьким загострилися і він разом з деякими старшинами вступив у таємні переговори з наказним гетьманом *Лівобережної України* Я.*Сомком*, який орієнтувався на Рос. д-ву. Про це стало відомо Ю.Хмельницькому, і з наказу останнього наприкінці 1661 чи на поч. 1662 К. та його однодумців було розстріляно.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 7. СПб., 1872; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995.

Ю.А. Мицик.

КРА́ВЧЕНКО Михайло Степанович (27.12.1858—22.04.1917) — кобзар (див. *Кобзарі*). Н. в м-ку Сорочинці (нині с. Великі Сорочинці Миргород. р-ну Полтав.

М.С. Кравченко. Портрет роботи художника О. Сластіона. 1903.

Уляна Кравченко.

обл.). У 15-річному віці осліп. Почав навчатися у миргородського кобзаря Самійла Яшного, потім опановував кобзарське мист-во у Ф.Холодного (Грищенка-Холодного). 1875 його гру в *Кам'янці* слухав рос. композитор П.*Чайковський* (на думку дослідників, він згодом використав мелодії укр. кобзаря у своїх творах — 2-й симфонії та 1-му фортепіанному концерті). Після смерті жінки залишився з трьома дітьми. Одружився вдруге. Щоб утримувати рідню, заробляв не лише кобзарством, а й плетінням шнурів. З кобзою обійшов майже всю *Лівобережну Україну*. У його репертуарі були нар. *думи* — «Три брати самарські», «Втеча трьох братів з города Азова», «Невольники на турецькій каторзі», «Плач невольників», «Бідна вдова і три сини», «Маруся Богуславка», істор. пісні («Про Саву Чалого»), жартівливі й танцювальні пісні, псалми. У лют. 1902 О.*Сластіон* записав від нього укр. думи, які надрукував у травні того ж року разом зі статтею про нього самого, а також організував (на кошт Рос. геогр. т-ва) його поїздку на виставку кустарного виробництва до *Санкт-Петербурга.* За свідченням О.Сластіона, К. співав добре, хоча його голос не був чистим. У серп. 1902 К. разом з ін. кобзарями виступав на 12-му Археол. з'їзді в *Харкові.* Потім виступав у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Одесі*, *Ялті.* 1903 думи від К. записувала на фонографі Є.Линьова (записи зберігаються в Пушкінському Домі в С.-Петербурзі), 1904 його записував кобзар В.Шевченко (записи зберігаються в *Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*). 1905 він був свідком сел. повстання і жорстокого придушення непокірних каральними загонами в Сорочинцях (див. *Сорочинська трагедія 1905*). Склав про ті події дві думи. Під час однієї з його подорожей з ним познайомився М.Короленко й записав від нього одну з цих дум — «Чорна неділя в Сорочинцях». Іншу його думу — «Про сорочинські події 1905» — записав О.Сластіон. 1908 думи від К. записував Ф.*Колесса.* 1911 виступав у *Києві* на Шевченківському ювілейному концерті та в *Москві.* За участю кобзарів Т.Пархоменка та П.Древченка склав думу «Як на славній Україні кобзарі-лірники проживали» (про безправне становище кобзарів і лірників, переслідування їх поліцією).

Серед його учнів — Ф.Кушнерик, П.*Гузь*, Н.Чумак.

П. у м-ку Сорочинці.

У Миргород. краєзнавчому музеї зберігається кобза, на тильній стороні грифа якої викарбувано текст: «Оцю кобзу роздобувъ Мыхайло Стыпановичъ Кравченко, а переробляли брати Заикыны, а коштує вона доpoгенько 10 карбованцівъ».

Літ.: *Сластионов А.* Кобзарь Михаил Кравченко и его думы. К., 1902; *Кирдан Б., Омельченко А.* Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980; *Мішалов, В. і М.* Українські кобзарі-бандуристи. Сідней, 1986; *Гармаш Г.* Кравченко Михайло Степанович: Спогади очевидця. В кн.: Музична культура України у спогадах, матеріалах, листах. К., 2008.

І.М. Лисенко.

КРА́ВЧЕНКО Петро Митрофанович (н. 21.06.1921) — маляр, діяч укр. діаспори. Н. в м. *Київ.* Закінчив Держ. худож. серед. шк. ім. Т.Шевченка (1940). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебував на окупованій гітлерівськими військами території. У післявоєн. час працював у Німеччині художником-декоратором. 1949 переїхав до Австралії. Закінчив там Ін-т комерційного мист-ва та Школу телевізійного вишколу. По завершенні навчання працював дизайнером у держ. телевізійній студії (CH-2). Багато малював. У різні роки його картини демонструвалися на виставках у Лідкомбі, Воллонгонзі, Сіднеї, Аделаїді, Мельбурні. 1967 став одним із засн. Спілки укр. образотворчих митців Австралії, виконував у ній обов'язки секретаря. 1975 став співзасн. Фундації укр. студій Австралії, її постійним членом (1991—98 був чл. її дирекції). 1992 в Австралії відбулася персональна виставка К., на якій експонувалось 65 його творів. Цього ж року представляв свої картини на виставці «Єдність» у Києві. 1996 влаштував у Києві виставку з нагоди 150-річчя від дня народження М.*Миклухи-Маклая* та був ініціатором випуску Укрпоштою марки, присвяченої цій даті. 1997 влаштував у *Музеї історії Києва* персональну виставку «Ноша України крізь віки», приурочену 2-му Всесвітньому форуму українців (Київ; див. *Всесвітні форуми українців*). 1998 за його ініціативи Укрпошта випустила марку з нагоди 50-ліття укр. поселення в Австралії. 2000 сприяв приїзду делегації Київ. міськ. ради для налагодження культ. зв'язків між Києвом і Сіднеєм та транспортуванню до Сіднея в подарунок місц. українцям від України пам'ятника Т.*Шевченкові.*

К. — почесний чл. Міжнар. благодійного фонду «Духовна спадщина» (Київ), акредитований кореспондент газ. *«Вільна думка»*. Нагороджений грамотами та медалями від Союзу укр. орг-цій Австралії, Спілки визволення України, Міжнар. благодійного фонду «Духовна спадщина» та похвальними грамотами УАПЦ укр. громади Сіднея. Почесний чл. Нац. спілки художників України (1994).

Літ.: Українці Австралії: Енциклопедичний довідник. Сідней, 2001; Художники України: творчо-бібліографічний довідник, вип. 2. К., 2001.

І.І. Винниченко.

КРА́ВЧЕНКО Уляна (справжні прізв., ім'я та по батькові — Шнайдер Юлія Юліївна; 18.04. 1860—31.03.1947) — поетеса, письменниця. Н. в м. *Миколаїв* (нині місто Львів. обл.) в сім'ї українізованого німця, комісара Жидачівського пов. Її батько був помітною людиною в суспільнополітичному житті *Галичини* 60-х рр. 19 ст., прихильником народовської течії укр. руху (див. *Народовці*). Мати письменниці — Юля Лопушанська, з родини священика, виховувала доньку в любові до пісні та слова. Її захопленню літературою сприяло й те, що сім'я проживала в будинку Леонтія Устияновича, батька поета і письменника М.*Устияновича.* Спочатку вчилася вдома, а від 1877, після переїзду до *Львова* (до дядька по матері Омеляна Лопушанського, проф. права, суд. радника), — у Львів. учительській семінарії. Під впливом віршів І.*Франка* почала писати й самостійно вивчати укр. мову (у домі О.Лопушанського, прихильника старорусинів, як і в багатьох ін. укр. родинах Львова того часу, спілкувалися головно

польс. мовою та *«язичієм»*). Читала твори І.*Котляревського*, Марка *Вовчка*, Юрія *Федьковича.* Після закінчення семінарії 1881 вчителювала в містечках та селах Львівщини й Дрогобиччини. Цього ж року надрукувала в ж. *«Зоря»* свої перші вірші та оповідання «Калитка». За сприяння І.Франка (він відіграв значну роль у її літ. біографії та житті: завдяки йому з'явилася друком більшість її творів, він прихильно відгукувався про її громад. та культ. діяльність, високо оцінив її перші поезії та оповідання) в лют. 1885 перейшла на роботу в 6-класну укр. школу для дівчат — т. зв. Ін-т василіанок у Львові. Однак уже в листоп. цього ж року за прихильність до фонетичного правопису та популяризацію ідей І.Франка і М.*Драгоманова* її звільнили з посади вчительки. Цього ж року побачила світ її книжка поезій «Prima Vera» (видана Є.*Олесьницьким*, відредагована І.Франком). 1887 опублікувала збірку нарисів автобіографічного характеру «Спогади вчительки», де на основі власного досвіду роботи в школах у *Бібрці* та с. Стоки (нині село Перемишлянського р-ну Львівської обл.) розповіла про занедбаний стан нар. освіти в *Галичині* і важку долю вчителя зокрема. Брала активну участь у жін. емансипаційному русі Галичини (див. *Жіночий рух в Україні*). Публікувалася в альманахах: «Перший вінок», «Вік», «За красою», журналах «Житє і слово», «Дзвінок», *«Літературно-науковий вістник»*, «Жіноча доля» та ін. 1891 в «Літературно-науковій бібліотеці» під псевд. Уляна Кравченко опублікувала поетичну книжку «На новий шлях» (відредагована І.Франком). Від 1920 жила в доньки в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща).

Їй належать поетичні книжки: «В життї є щось» (1929), «Для неї — все!» (1931); кілька збірок віршів для дітей та юнацтва — «Проліски», «В дорогу» (обидві — 1921), «Лебедина пісня» (1924), «Шелести нам, барвіночку» (1932). У її поетичних творах переважають соціальні мотиви, національно-визвол. ідеї («Україні», цикл «Думки»), характерною є тема розкріпачення жінки («Вагання», «Жінко, невольнице звичаїв темна»). Із захопленням вона писала про І.Франка і його однодумців (цикли віршів «Титани» та «Миронові»). Критики віддають їй належне як майстрові інтимної та пейзажної лірики («Моє кохання», цикл «В бескидах»). Окремі її вірші 1920—30-х рр. пройняті містичним настроєм.

Залишила помітний слід у прозі: 1934 опублікувала зб. «Замість біографії», що містить афоризми, лаконічні роздуми-нотатки про спостережене в природі й сусп-ві, малюнки з натури, міркування про людське життя тощо. Написала спогади про І.Франка («Велика дружба», 1940; «Щирий друг і вчитель», 1941). Її листування з І.Франком упродовж 1883—1915 містить цінний історико-літ. матеріал.

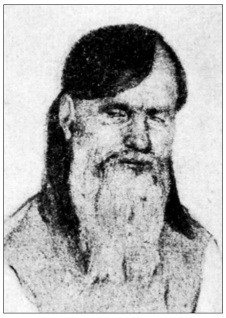
П. в м. Перемишль.

Тв.: Вибрані поезії. К., 1941; Вибране. Львів, 1956; Вибрані твори. К., 1958; [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968.

Літ.: *Лук'янович Д.* Листи І.Франка до Уляни Кравченко. В кн.: Іван Франко: Статті і матеріали, зб. 5. Львів, 1956; *Ящук П.* Уляна Кравченко. В кн.: *Кравченко У.* Вибране. Львів, 1956; *Каспрук А.* Уляна Кравченко. В кн.: *Кравченко У.* Вибрані твори. К., 1958; *Жук Н.* Уляна Кравченко (До 100-річчя з дня народження). «Література в школі», 1960, № 2; *Огриза Г.* Зігріта франковою увагою. «Жовтень», 1988, № 8; *Царик Я., Малайський В.* Талановита вихованка Каменяра. «Дзвін», 1990, № 4.

Б.М. Янишин.

КРА́ВЧЕНКО-КРЮКО́ВСЬКИЙ (справжнє прізв. — Кравченко) **Іван Григорович** (1820 — липень 1885) — кобзар (див. *Кобзарі*). Н. в передмісті м. *Лохвиця*. На третьому році життя був відданий до покоїв пана Крюковського (за прізвищем останнього його самого згодом прозвали Кравченком-Крюковським). Панське свавілля призвело до того, що в 10 років він осліп, після чого був відпущений на волю без хати і поля. Батько його на той час помер, і мати віддала його на навчання до кобзарів. Маючи від природи муз. здібності й неабияку пам'ять, швидко опанував техніку гри на кобзі, вивчив багато дум і пісень (за його власним свідченням, знав бл. 70 поетичних творів). Кобзарське мист-во вивчав у Івана Кравченка-Касьяна та Гаврила Зінківського (Вовка), а також у Клима Губи. Був талановитим імпровізатором. Створював нові варіанти дум і пісень, вносив до них зміни і доповнення. Володів чудовим голосом. Його виконавська майстерність відзначалася багатством супроводу на бандурі й глибокою виразністю співу. Грав на бандурі на 28 струн. У його репертуарі було 12 нар. *дум*, зокрема, «Три брати азовські», «Олексій Попович», «Федір Безрідний», «Сокіл і соколя», «Самійло Кішка», «Про козака Голоту», «Про трьох братів самарських», «Про Правду і Неправду», «Про сестру і брата», «Іван Коновченко». Обійшов майже всю *Лівобережну Україну*, Чорноморію, Донщину. Мав неабиякий вплив серед кобзарів. Був кер. (пан-майстром) кобзарсько-лірницької організації, добре знав і беріг її звичаї, турбувався про матеріальні умови кобзарів, про удосконалення їхньої худож. майстерності. Мав на Полтавщині багатьох учнів.

І.Г. Кравченко-Крюковський. Портрет роботи художника П. Мартиновича. 1870-ті роки.

Думи й пісні від нього записували П.Мартинович (він же намалював і його портрет) та О.*Сластіон* (1876), а також В.*Горленко* (1882).

П. у м. Лохвиця.

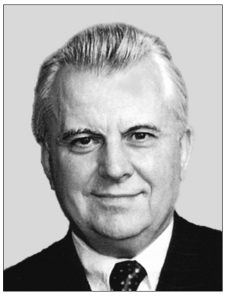
Літ.: *Горленко В.* Бандурист Иван Крюковский. «Киевская старина», 1882, т. 4; Українські записи Порфирія Мартиновича. К., 1906; *Лавров Ф.* Кобзарі. К., 1980; *Мішалов, В. і М.* Українські кобзарі-бандуристи. Сідней, 1986; Сайт «Харківський кобзарський цех» (http://kobzarstvo.org.ua/kobzari.htm).

І.М. Лисенко.

С.М. Кравчинський.

КРАВЧИ́НСЬКИЙ Сергій Михайлович (літ. псевд. — Степняк; 13(01).07.1851—23(11).12.1895) — анархіст, терорист, письменник. Н. в с. Новий Стародуб (нині село Петрівського р-ну Кіровогр. обл.) у сім'ї гол. лікаря місц. військ. шпиталю. Після закінчення військ. Орловської г-зії навч. в Олександрівському уч-щі в *Москві* та Михайлівському артилер. уч-щі в *Санкт-Петербурзі.* 1870 став підпоручиком. Рік служив учителем у феєрверковій (військово-тех.) школі Харків. військ. округу. 1871 пішов у відставку, вступив до Петерб. лісового ін-ту на агрономічне від-ня. В оригіналі прочитав «Капітал» К.*Маркса*, твори англ. соціологів і франц. утопістів. 1872 увійшов

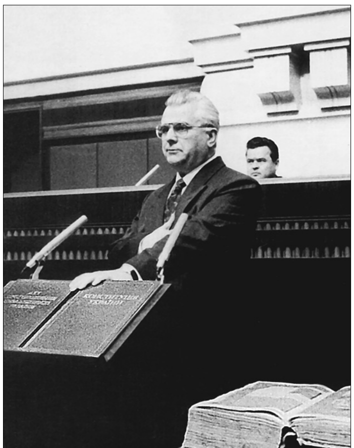
Л.М. Кравчук.

до складу Центр. петерб. гуртка *«чайковців»* (серед чл. цього гуртка були, зокрема, кн. П.*Кропоткін*, С.*Перовська*, Д.Клеменць, М.Морозов). Став одним з ініціаторів *«ходіння в народ»*. Покинув навчання в ін-ті й зайнявся пропагандою серед селян Тверської губ. 1873 був заарештований, але за сприяння селян втік з-під варти. Переховувався в Москві, працював у народницьких гуртках (див. *Народництво*). Писав у вигляді казок пропагандистські брошури про міжнар. співтовариство трудящих, про *Інтернаціонал І*, про ідеї К.Маркса (брошури друкувалися в Лондоні (Велика Британія) та Женеві (Швейцарія) й поширювалися в Росії серед робітників і селян). Так побачили світ, зокрема, «Сказка о Мудрице Наумовне» та «Приключения пошехонцев». 1874 виїхав за кордон, брав участь у революц. русі в Герцеговині (1875). Після розгрому повстання повернувся в Росію. 1877 виїхав в Італію. Там брав участь в організованому учнями М.Бакуніна (див. *Бакунізм*) збройному повстанні в провінції Беневенто. Був заарештований зі зброєю в руках. Більше 9 місяців провів за гратами в очікуванні суду. Був амністований щойно ставшим на престол італ. королем Умберто I. Після амністії пішки перебрався до Швейцарії і в Женеві разом із групою рос. емігрантів налагодив видання ж. «Община», в якому друкувалися статті про визвольні рухи в Росії та Італії. У трав. 1878 повернувся до С.-Петербурга. Входив до складу центр. групи орг-ції *«Земля і воля»*. 16 (4) серп. 1878 посеред дня в центрі С.-Петербурга заколов кинджалом шефа жандармів М.Мезенцова й не був схоплений, невдовзі (цього ж року) написав брошуру «Смерть за смерть», у якій виклав свої пояснення мотивів вчинку, а наприкінці року емігрував до Швейцарії. Політичні погляди К. не були системними: він солідаризувався і з ідеями *анархізму*, які розвивав М.Бакунін, і поділяв думки П.Лаврова, і популяризував принципи *соціалізму* К.Маркса. Його політичні пріоритети з часом змінювалися, проте у своєму устремлінні до бунту й пропаганді бунту він змолоду і всюди був послідовним. Після вбивства народовольцями 1881 рос. імп. *Олександра ІІ* змушений був покинути Швейцарію і під чужим прізвищем жити в Італії. Займався літературною працею: перекладав рос. мовою твори італ., іспан. і нім. письменників, зокрема, 1881 переклав роман Р.Джованьолі «Спартак» (це був перший переклад цього твору на рос. мову). Від листоп. цього ж року в міланській газ. «Пунголо» («Жало») під псевдонімом Степняк почав друкувати серію нарисів «La Russia sotterranea» («Подпольная Россия») про рос. революц. рух. 1882 нариси були доопрацьовані і видрукувані в Мілані окремою книгою. 1883 вийшов її авторський переклад рос. мовою. Невдовзі книга була перекладена також на португальську, англ., франц., нім., датську, голл., швед., іспанську, польс., болг., япон. та ін. мови світу. 1884 переїхав до Великої Британії, оселився в Лондоні. 1885 тут побачила світ його нова книга «Russia under the Tsars» («Россия под властью царей»). Упродовж двох років вона тричі перевидавалася, а 1887 була надрукована у Франції та США (рос. переклад окремих її глав з'явився 1908, повний переклад — 1964). 1886 оприлюднив книгу «Русская грозовая туча», а 1888 — «Русское крестьянство, его экономическое положение, общественная жизнь и религия». 1889 опублікував роман «The Career of a Nihilist» (рос. мовою 4 глави з роману переклала В.*Засулич* й опублікувала в ж. «Социал-демократ» у Женеві, повне видання роману, в перекладі вдови письменника, побачило світ 1898 під назвою «Андрей Кожухов»). Співпрацював з журналами «Дело» і «Free Russia». Був одним із організаторів у Лондоні «Общества друзей русской свободы», засн. «Фонда русской вольной прессы». Його помічницею у цій справі стала донька видатного математика і філософа Дж.Буля — Лілі Буль (Е.*Войнич)*. Вона була чл. виконавчого к-ту «Общества друзей русской свободы». Саме в будинку К. вона познайомилася з польським революціонером М.Войничем і невдовзі з ним одружилася (1897 опублікувала роман «Овод», одним із прообразів гол. героя якого був К.). Листувався з М.*Драгомановим*, особисто був знайомий з Ф.*Енгельсом*, Г.*Плехановим*, І.*Франком*, з донькою К.Маркса — Елеонорою. Товаришував з О.Уайльдом і Б.Шоу. Про його літ. талант схвально писали, зокрема, М.Тургенєв, Л.*Толстой*, В.*Короленко*, А.Доде.

Загинув випадково, потрапивши під колеса потягу. Похований у Лондоні.

Літ.: Кравчинский Сергей Михайлович. В кн.: Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь, т. 2, вып. 2. М., 1930; *Таратута Е.* С.М. Степняк-Кравчинский — революционер и писатель. М., 1973; *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории: Биографический справочник. М., 1997; *Сафонова Е.* Есть мнение: столько не живут. Сайт журнала «Огонек» (http://www.ogoniok.com/); *Таратута Е.* Писатель-революционер. Web: Lib.ru (http://az.lib.ru/s/stepnjakkrawchinskij_s_m/text_0050.shtml).

КРАВЧУ́К Леонід Макарович (н. 10.01.1934) — політ. і держ. діяч, перший всенародно обраний Президент України. Герой України з врученням ордена «Держави» (2004). Н. в с. Великий Житин (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.) у сім'ї селянина. Був єдиним хлопчиком у великій родині, яка жила в одному невеликому будинку (тут же мешкали два батькових брати зі своїми багатодітними сім'ями). До школи вперше пішов за часів німецької окупації в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу*

Л. Кравчук складає присягу Президента України. Київ, 5 грудня 1991.

1941—1945. Проте навчання тривало лише 2 місяці. Після війни за один рік пройшов 4-річну шкільну програму. Після 7-го класу почав працювати і паралельно навчався в Рівнен. кооп. технікумі. Закінчивши з відзнакою технікум, поступив до Київ. ун-ту. 1958 отримав диплом економіста і цього ж року разом з дружиною Антоніною Михайлівною переїхав з *Києва* до *Чернівців*. Викладав там курс політекономії в Чернів. фінансовому технікумі. 1960—67 — консультант-методист, лектор Будинку політпросвіти, пом. секретаря, зав. від. пропаганди та агітації Чернів. обкому КПУ. 1967 був направлений до *Москви* для навчання в аспірантурі Акад. сусп. наук при ЦК КПРС. 1970 захистив канд. дис. на тему: «Сутність прибутку при соціалізмі та його роль у колгоспному виробництві». Від 1970 живе в Києві. Обіймав посади: зав. сектору перепідготовки кадрів відділу орг.-парт. роботи, інспектора, пом. секретаря ЦК, 1-го заст. зав. від., зав. від. пропаганди та агітації ЦК КПУ. 1988 став зав. ідеологічного від. ЦК КПУ. Перебуваючи на цій посаді, вів публічну полеміку з представниками *Народного руху України*. Від жовт. 1989 до черв. 1990 — секретар ЦК КПУ з ідеологічної роботи, кандидат у члени політбюро ЦК КПУ, з черв. 1990 — чл. політбюро, 2-й секретар ЦК КПУ. Депутат ВР СРСР 10-го (1984—89) та 11-го (1989—91) скликань. У берез. 1990 обраний нар. депутатом УРСР, у лип. 1990 — головою ВР УРСР (див. *Верховна Рада України*). Від лип. 1990 — також чл. ЦК КПРС. Під час серпневого (1991) путчу в Москві відмовився виконувати накази нелегітимного Держ. к-ту із надзвичайного стану (рос. абревіатура — ГКЧП; Государственный комитет по чрезвычайному положению), невдовзі заявив про вихід з КПРС. Під його кер-вом ВР УРСР прогосила 24 серп. незалежність республіки (див. *Акт проголошення незалежності України*). 1 груд. 1991 на президентських виборах отримав підтримку 19 млн 643 тис. 481 виборця (61,59 %). 7—8 груд. 1991 разом із президентом Росії Б.*Єльциним* і головою ВР Білорусії С.*Шушкевичем* брав участь у нараді в Біловезькій Пущі (Білорусь), на якій було ухвалено рішення про ліквідацію *СРСР* і створення *Співдружності Незалежних Держав*. Як Президент України поставив підпис під *Біловезькою угодою про створення СНД 1991*. Перебував на посаді Президента України до лип. 1994. У цей період почалося формування атрибутів державності України, скорочення ЗС, створення багатопарт. системи, започаткувався процес поділу держ. влади. Протистояння Президента і ВР призвело до створення в лют. 1992 Держ. думи України, яку К. очолював до жовт. 1992 і діяльність якої виявилась неефективною. У берез. 1992 було запроваджено інститут представників Президента України, що значною мірою зміцнило президентську вертикаль, але водночас призвело до протистояння між цими представниками та головами міськ. і районних рад через неокресленість відповідних компетенцій. Спроби Прем'єр-міністра України Л.*Кучми* (призначений у жовт. 1992) підпорядкувати собі представників Президента України в областях призвели до його конфронтації з К. До цього за відсутності чіткого проекту реформ додалися труднощі в екон. розвитку, падіння життєвого рівня народу, зростання злочинності. Протистояння К. і тогочасного складу депутатів ВР України закінчилося ухваленням рішення обопільно достроково припинити свої повноваження й оголосити нові вибори. На дострокових виборах 1994 кандидат у президенти України К. у 1-му турі зайняв 1-ше місце серед 7 претендентів, набравши 37,92 % голосів; у 2-му турі поступився Л.Кучмі, набрав 45,1 % голосів.

У верес. 1994 обраний нар. депутатом. Був чл. К-ту з питань к-ри і духовності, чл. депутатської групи «Конституційний центр» (до цього — чл. фракції «Соціально-ринковий вибір»). До груд. 1996 — президент фонду сприяння мист-вам України. Голова Держ. комісії з проведення в Україні адм. реформи (з лип. 1997). Від січ. 1998 — чл. Соціал-демократ. партії України (об'єднаної). За списком цієї партії (СДПУ(о)) в берез. 1998 обраний до ВР України, чл. фракції СДПУ(о) з травня 1998. Чл. К-ту в закордонних справах і зв'язках з СНД (з липня 1998); співголова Всеукр. об-ня демократ. сил «Злагода» (з берез. 1999). У черв. 2002 — трав. 2006 — кер. фракції СДПУ(о), чл. к-ту в закордонних справах.

Нагороджений срібним орденом «За вірність Вітчизні», орденом Жовтневої революції, 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора, орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го (1996) та 4-го (1999) ступенів, ін. відзнаками.

Тв.: Є така держава — Україна. К., 1992.

Літ.: *Камінський А.* На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990; *Kuzio T.* Ukraine: The Unfinished Revolution. London, 1992; Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty. London, 1992; *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., 1994; *Чемерис В.* Президент. К., 1994; *Михальченко М., Андрущенко В.* Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991—1995. К., 1996; Перебудова: задум і результати в Україні. До 10-річчя проголошення курсу на реформи: Матеріали науково-теоретичного семінару. К., 1996; *Литвин В.М.* Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука. К., 1997; *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. К., 2000; *Бойко О.Д.* Україна в 1985—1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

М.П. Кравчук.

КРАВЧУ́К Михайло Пилипович (12.10(30.09).1892—09.03.1942) — математик, громад. діяч. Акад. ВУАН (1929; нині *Національна академія наук України*). Н. в с. Човниця (нині село Ківерцівського р-ну Волин. обл.). Його батько працював землеміром, свого часу закінчив Петровсько-Розумовську академію (нині Моск. с.-г. академія ім. К.Тімірязєва), мати за національністю була полькою, знала кілька іноз. мов, зокрема нім. та італ. Початкову освіту здобув удома, чимало знань і вмінь засвоїв від батьків. 1901 сім'я переїхала до *Луцька*. Там К. продовжив навчання в г-зії, по її закінченні отримав золоту медаль. 1910 вступив на фіз.-мат. ф-т Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) і 1914 закінчив його з дипломом 1-го ст.

Пам'ятник М. Кравчуку біля головного корпусу Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» у м. Київ. Скульптор О. Скобліков. 2003.

На прохання проф. Д.*Граве* був залишений при ун-ті як професорський стипендіат для підготовки до наук. та викладацької роботи. У роки *Першої світової війни* деякий час жив у *Москві*. Після *Лютневої революції 1917* повернувся до *Києва*. У серп. 1917 склав магістерські екзамени, а у верес. того ж року прочитав пробну лекцію «Про функції, що справджують теорему додавання» й отримав звання приват-доцента. За *Української Народної Республіки* та *Української Держави* викладав мат. дисципліни в 1-й та 2-й укр. г-зіях Києва та в Укр. нар. ун-ті. Працюючи в правописно-термінологічній комісії УАН, долучився до розроблення укр. мат. термінології. 1919 опублікував власний курс лекцій з геометрії та зробив перший переклад укр. мовою широковідомого російськомовного підручника з геометрії О.Кисельова. 1919 виїхав з Києва і до 1921 працював дир. і викл. математики в школі с. Саварка (нині село Богуславського р-ну Київ. обл.). Одним з його учнів там був майбутній конструктор перших турбореактивних двигунів А.*Люлька* (згодом він також слухав лекції К. під час навчання в Києві). Повернувшись до Києва, працював у Київ. політех. ін-ті (див. *Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут»*), написав низку наук. робіт і 1924 захистив докторську дис. на тему: «Про квадратичні форми та лінійні перетворення». Цього ж року зробив доповідь про найважливіші результати своїх досліджень на 2-му Міжнар. мат. конгресі в Торонто (Канада). 1924—26 його лекції в Київ. політех. інституті слухав майбутній конструктор косміч. кораблів С.*Корольов*. 1928 брав участь у Міжнар. мат. конгресі в Італії, виступив на засіданні Мат. т-ва в Парижі (Франція). 1929 понад 100 організацій висунули його кандидатуру на вибори у дійсні члени ВУАН, і в черв. цього року він став академіком. Був обраний також чл. мат. спілок Франції, Німеччини, Італії. Перебуваючи на посаді голови природничого від. *Інституту української наукової мови*, ініціював створення 3-томного мат. словника. Листувався з багатьма відомими вченими світу. Зберігся, зокрема, лист до К. розробника принципів й автора першого проекту (1937) обчислювальної машини на електронних лампах (ЕОМ) Дж.Атанасова, в якому той повідомляв, що скористався його (К.) розробками у своїх роботах.

Активне наук. життя та відрядження за кордон стали приводом для переслідувань К. в роки сталінського терору. 14 верес. 1937 у газ. «Комуніст» пролунала перша критика на його адресу, в якій академіку дорікали за те, що він підносить «ворогів народу», бо у своїй статті «Успехи математических наук» згадав імена кількох репресованих учених. У жовт. цього ж року Президія АН УРСР визнала діяльність К. антирад. та буржуазно-націоналістичною. Йому влаштували «судилища» в Ін-ті математики АН УРСР, Київ. політех. ін-ті, Київ. ун-ті. 21 лют. 1938 він був заарештований НКВС УРСР, на його квартирі було влаштовано обшук. Ученого обвинуватили в зрадництві й шпигунстві на тій підставі, що він був членом Наук. т-ва у *Львові*, часто їздив за кордон, листувався із закордонними колегами.

До арешту написав понад 180 робіт, у т. ч. більше 10 монографій з різних галузей математики: алгебри, теорії чисел, теорії функцій дійсної і комплексної змінних, теорії диференціальних рівнянь, теорії імовірностей і мат. статистики.

23 верес. 1938 виїзна сесія військ. колегії Верховного суду СРСР засудила К. до 20 років позбавлення волі та позбавлення політ. прав на 5 років. З *Лук'янівської тюрми* його відправили до Новочеркаська (Ростовська обл., РФ), а звідти у квітні 1939 — до Владивостока (Приморський край, РФ). Будучи ув'язненим, учений продовжував розвивати свої ідеї, дещо записував (записи, однак, не збереглися). У берез. 1940 його визнали непридатним до фізичної праці. Перебуваючи в м. Магадан (РФ), він відправив скаргу голові Верховного суду СРСР, датовану 16 серп. 1940, в якій писав, зокрема: «Я був приголомшений дикими обвинуваченнями, розбитий фізично нічними допитами, зокрема, цілковитим позбавленням сну протягом одинадцяти діб, загостренням хвороби серця, заходами прямого фізичного впливу, морально на мене впливали криками, стогонами тих, над ким знущалися в сусідніх кімнатах». У відповідь йому відповіли, що в разі, якщо він відмовиться від визнання висунутих йому обвинувачень, то до слідства будуть притягнуті члени його сім'ї. У черв. 1941 його звільнили від робіт на шахтах. 23 лют. 1942 направили на лікування. Невдовзі К. помер.

Його дружина — Есфір Йосипівна — не раз зверталася зі скаргами на несправедливі обвинувачення її чоловіка й клопотаннями про перегляд його справи, однак лише в черв. 1945 вона отримала повідомлення, що її чоловік помер у Магадані в берез. 1942.

Місце поховання невідоме.

Багато наук. результатів К., у т. ч. і його внесок у розробку проекту комп'ютера, дістали міжнар. визнання, сьогодні широковживаними у багатьох галузях знань є поняття «q-багаточлени Кравчука», «q-функції Кравчука—Мейкснера», «моменти Кравчука», «осцилятори Кравчука».

1956 суд. справу К. було переглянуто і закрито за відсутністю складу злочину.

1979 у селі, де народився К., встановлено його погруддя, а в місц. школі відкрито кімнату-музей.

20 берез. 1992 заг. збори АН України поновили К. у складі дійсних членів Академії.

Його ім'я занесено *ЮНЕСКО* до Міжнар. календаря визначних наук. діячів.

2003 на території Нац. тех. ун-ту України «Київський політехнічний інститут» відкрито пам'ятник К., на ньому викарбувано, зокрема, слова вченого: «Моя любов — Україна і математика».

Тв.: Вступ до вищої математики. К., 1932 (у співавт.); Елементи теорії детермінантів. К., 1933; Вибрані питання з основ аналізу нескінченно малих. К., 1933 (у співавт.).

Літ.: *Гупало С.* Доля академіка Михайла Кравчука. «Дзеркало тижня», 2002, № 38; *Кравчук О.* Одержимий наукою. «Математика», 2002, № 33; *Мігус С.* Удома його знають лише фахівці. «Наше слово», 2003,

№ 28; *Вірченко Н.* Невідомий рукописний підручник М.П. Кравчука. «Київський політехнік», 2006, № 18; *Шаров І.* Вчені України: 100 видатних імен. К., 2006.

Д.В. Грузін, Я.Л. Примаченко.

КРАВЧУ́К Петро Ількович (псевдоніми — Арсен, Марко Терлиця; 06.07.1911—03.02.1997) — публіцист, історик, громад. та політ. діяч. Н. в с. Стоянів (нині село Радехівського р-ну Львів. обл.).

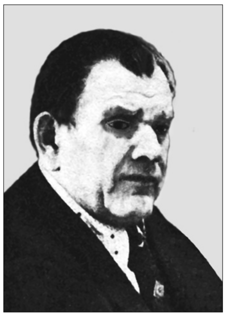
Від 1930 — у Канаді. Відразу включився в життя укр. діаспори. Активний чл. укр. прокомуніст. орг-цій, від 1932 — чл. Комуніст. партії Канади. 1932—36 — секретар ЦК секції молоді Т-ва укр. робітн.-фермерського дому, 1931—39 — чл. гол. управи Т-ва допомоги визвол. рухові на Зх. Україні. 1940—42 за революц. пропаганду був ув'язнений. Від 1942 працював у пресі *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК). 1947—49 — спецкор кількох еміграційних видань у *Києві*. 1978—91 — голова ТОУК. Автор бл. 40 публіцистичних книг і брошур, сотень статей. Лауреат міжнар. премії ім. Я.Галана (1967), премії ім. В.Винниченка (1993).

П. у м. Торонто.

Тв.: Українці в історії Вінніпега. Торонто, 1947; На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців. Торонто, 1957; П'ятдесят років на службі народу. До історії української народної преси в Канаді. Торонто, 1957; *Терлиця М.* Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді. К., 1960; *Терлиця М.* Націоналістичні скорпіони. К., 1963; Важкі роки. Торонто, 1968; Під проводом благородних ідей. В.І. Ленін і українська прогресивна громадськість в Канаді. Торонто, 1969; Вони обрали Канаду. Торонто, 1971; Листи з Канади. К., 1976; Українці в канадській літературі. К., 1990; Від Петра І до Суслова. К., 1993; Без недомовок. Спогади. К., 1995; Our History: The Ukrainian Labour-Farmer Movement in Canada, 1907—1991. Toronto, 1996.

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Петро Кравчук: Некролог. «ЛУ», 1997, 13 лют.; *Савка М.* Петро Ількович Кравчук. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 5. Львів, 1999; *Ковальчук О.* Кравчук Петро. В кн.: Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004; *Лазебник С., Гавура О.* Роздуми на мосту з двобічним рухом. К., 2004.

О.О. Ковальчук.

П.І. Кравчук.

КРАВЧУ́К Роман Миколайович (псевдоніми — Петро, Степовий, Максим, Семен, «1876»; 1910—21.12.1951) — військ. і політ. діяч. Н. в м. *Кам'янка-Бузька* в сім'ї Миколи Кравчука (1882—1952, сотника Бережанського куреня *Української Галицької армії*, дир. Золочівського «Українського банку»; 25 січ. 1950 засудженого Особливою нарадою Мін-ва держ. безпеки (МДБ) СРСР до 10 років позбавлення волі (3 квіт. 1952 п. у таборі) у зв'язку з підпільною діяльністю сина). 1929 закінчив г-зію. Вчився на юрид. ф-ті Краківського ун-ту. Брав участь у національно-визвол. русі. 1933 засуджений польс. властями за націоналістичну діяльність, 1937 звільнений за амністією. 1939 заарештований як керівник Золочівської окружної екзекутиви *Організації українських націоналістів*. Від 1940 увійшов до Центр. проводу ОУН (С.*Бандери*), заст. керівника Львів. крайової екзекутиви ОУН. Закінчив Краківську старшинську школу ОУН. 1941 керував Золочівським окружним проводом ОУН(б). Від 1942 очолив орг. референтуру Центр. проводу, мережу підпілля ОУН у Зх. Україні. Не раз арештовувався гітлерівцями. Від 1944 — чл. проводу ОУН(б), кер. підпілля в *Галичині*. Брав участь у низці нарад керівного складу руху опору (1946–49) з розробки наріжних підвалин тактики підпілля. Виступав прихильником силових засобів боротьби проти рад. властей. Загинув у бою з оперативно-військ. групою МДБ УРСР поблизу с. Вишнів (нині село Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.). Його тіло було таємно знищено на Житомирщині оперативною групою МДБ.

Літ.: *Вєдєнєєв Д.В., Биструхін Г.С.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно...» Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940—1950-ті роки. К., 2006.

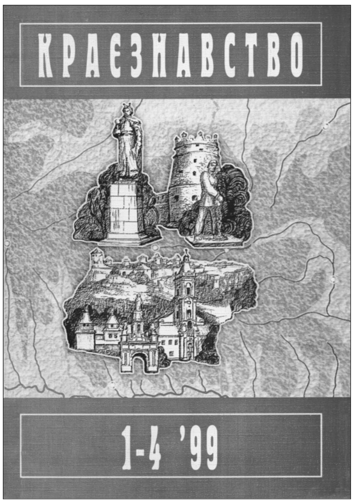
Д.В. Вєдєнєєв.

Р.М. Кравчук.

«КРАЄЗНА́ВСТВО» — 1) друкований орган *Українського комітету краєзнавства* (УКК). Видавався в *Харкові* 1927—30. Був започаткований як «журнал для масового краєзнавця». Одним з головних його завдань було забезпечення координації дій у краєзнавчому русі. Основними його розділами стали: «Загальний» (у ньому висвітлювалися теор. основи та заг. питання краєзнавства), «Методика краєзнавчої роботи» (тут вмішувалися матеріали, в яких давалися практичні вказівки з краєзнавчої роботи), «Шкільне краєзнавство» (в ньому висвітлювалися проблеми методики й результати розвитку краєзнавчої справи в освіт. закладах), «Наш край» (тут друкувалися матеріали, що ілюстрували практичні досягнення в справі вивчення окремих районів України), «Життя краєзнавчих організацій» (публікувалися відомості про роботу первинних краєзнавчих осередків), «Керуючі матеріали» (подавалися інструкції та методичні рекомендації УКК). Часопис вміщував історико-геогр. та етногр. дослідження, наукові розвідки з істор. *урбаністики*, дописи з фольклористичної, діалектологічної, екологічної тематики. До складу редколегії входили вчені, громад. діячі, журналісти, зокрема, О.Ветухов, В.*Геринович*, К.Дубняк, Д.Зайцев, П.Ковалівський, С.*Рудницький*, О.Яната. Незмінним відп. ред. журналу був заст. голови УКК М.Криворотченко. За браком коштів часопис виходив нерегулярно. 1927—30 побачило світ 28 чисел, об'єднаних в 11 випусків, накладом по 1000—3000 прим. кожен.

В 1930-ті рр., в умовах відсутності фінансування, встановлення ідеологічного контролю над краєзнавчим рухом в УРСР, розпочатих політ. репресій проти

«Краєзнавство». 1999. № 1—4. Обкладинка.

членів УКК, журнал припинив існування.

2) друкований орган *Всеукраїнської спілки краєзнавців*, видається з 1993 як відроджений часопис «К.» 1927—30 рр. Від 2005 співзасн. час. є *Інститут історії України НАН України*. Гол. ред. — голова правління Всеукр. спілки краєзнавців П. *Тронько*. Періодичність виходу — 4 числа на рік. У журналі публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в 19—20 ст., збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці укр. музейництва, питанням історичної регіоналістики. Видається на спонсорські кошти. На січень 2007 опубліковано 34 числа. Має постійні рубрики: «Літопис українського краєзнавства», «Туризм та краєзнавство», «Краєзнавство в особах», «Музеї і краєзнавство», «На допомогу учителю історії», «Політична історія XX ст. в світлі регіональних досліджень».

Літ.: *Прокопчук В.С.* Під егідою Українського комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський, 2004. *Бездрабко В.* Часопис «Краєзнавство» та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х — початок 1930-х рр.). К.— Кам'янець-Подільський, 2005.

О.Г. Бажан.

КРАЄЗНА́ВСТВО, краєзнавство та краєнавство історичне. Краєзнавством традиційно називають комплексне дослідження під кутом зору історії, географії, природничих наук, етнографії та економіки нар. госп-ва переважно силами ентузіастів і професійних науковців відносно невеликої території (регіону) — міста, села, району, області, а також етногр. чи певної ін. території, яку населення, яке там проживає, називає своїм краєм. К. пов'язане з масовим громад. рухом, спрямованим на вивчення рідного краю. Воно вважається ефективним засобом патріотичного виховання й формування самосвідомості місц. населення. Осн. формами участі населення в краєзнавчому русі є діяльність краєзнавчих музеїв, наук. т-в, гуртків, клубів тощо. За напрямами розрізняють К. істор., геогр., літ., муз. та ін.

Водночас, усі різновиди К. тісно пов'язані між собою й доповнюють одне одного; К. в цілому є органічною сукупністю всіх цих різновидів і спрямоване на всебічне вивчення краю. Краєзнавство історичне досліджує як історію того чи ін. краю або окремого населеного пункту, так і історію вулиць, ф-к, з-дів, різних форм організації с.-г. вир-ва, наук., культ.-освіт. установ, пам'яток історії та к-ри, воно також досліджує життя й діяльність видатних політ., держ., військ., наук. діячів, нар. героїв, відомих письменників та митців, життєвий і творчий шлях яких тим чи ін. чином пов'язаний з даним краєм. Такі дослідження здійснюються на основі найрізноманітніших речових, писемних і мовних джерел, що належать до конкретних етапів історії краю. Специфіка історико-краєзнавчого дослідження полягає в поєднанні загальноістор. методології з методиками деталізації та конкретизації істор. фактів. Це дає змогу з'ясувати особливості прояву в конкретних локальних регіонах осн. рис та гол. тенденцій істор. епох і періодів, а також тих чи ін. заг. процесів і явищ, характерних для тієї чи ін. країни, складовою якої є даний край. Ці особливості проявів, як правило, пов'язані з впливами таких факторів, як — специфіка геогр. умов, екон. розвитку та соціальних відносин, зовн. оточення, своєрідності місцевої к-ри, традицій, психології, нарешті, індивідуальних рис конкретних учасників подій.

Витоки К. істор. на укр. землях історики вбачають у традиції, що пов'язана з літописанням у *Київській Русі*: саме тоді була започаткована практика фіксації важливих істор. подій, явищ, геогр. та ін. відомостей. Істор.-краєзнавчі дослідження набули поширення від серед. 18 ст., коли на наук. основі почали проводитися описи укр. земель і урядовими та наук. установами були розіслані на місця різноманітні анкети та запити, в яких містилися питання щодо істор. минулого окремих населених пунктів, відомостей про наявність стародавніх городищ і споруд, архівів та літописів. Значне піднесення краєзнавчого руху в 19 — на поч. 20 ст. було пов'язане з діяльністю широкої мережі держ. і громад. установ, що збирали і вивчали історико-краєзнавчі матеріали. Серед них своєю активністю вирізнялися губернські стат. к-ти та *губернські вчені архівні комісії*, єпархіально-стат. к-ти, численні наук. т-ва.

У 2-й пол. 1920-х рр. в УСРР краєзнавчий рух набув масового характеру, цьому сприяла, зокрема, *українізації політика*. У складі ВУАН (нині *Національна академія наук України*) ще з 1922 почала діяти Комісія краєзнавства, від 1927 діяв *Український комітет краєзнавства*, а також кілька комісій з порайонного дослідження України. Було створено багато наукових, студентських і шкільних істор.-краєзнавчих т-в. 1927—30 виходив ж. *«Краєзнавство»*. Однак на поч. 1930-х рр., коли влада взяла курс на згортання процесів нац. відродження, вітчизн. краєзнавці були піддані масовим політ. репресіям, а більшість краєзнавчих т-в ліквідовані.

У *Західній Україні* в міжвоєн. період осередками К. були: т-во *«Плай»* у *Львові* (з 1924; видавало ж. «Наша Батьківщина»), т-во «Бойківщина», краєзнавчі музеї у містах Сянок (нині м. Санок, Польща), *Яворів*, *Коломия*, *Ужгород*, *Тернопіль* та ін.

Відродження К. в УРСР після *Другої світової війни* відбувалося під контролем КПУ та рад. установ. Це позначалося на змісті та напрямах роботи як краєзнавчих осередків, так і окремих ентузіастів — їхня робота зосереджувалася переважно на вивченні історії встановлення рад. влади в краї та місц. подій *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Від 2-ї пол. 1950-х рр. активізувалося видання краєзнавчої літ. (серія «Області Української РСР», туристичні довідники й карти, описи пам'яток історії та к-ри, ж. «Краєзнавство в школі»), було відновлено мережу краєзнавчих та істор.-краєзнавчих музеїв на обласному й районному рівнях, які стали центрами організації краєзнавчого руху. Від 1960 почали створюватися нар. музеї і музейні кімнати. Важливим етапом у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень в УРСР була підготовка та видання в 1960—70-х рр. 26-томної *«Історії міст і сіл Української РСР»*,

у її створенні брали участь понад 100 тис. місц. авторів. Від 1966 почало діяти *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*, невдовзі воно стало найбільшою масовою громад. організацією республіки.

Від 1980 стали регулярно проводитися всеукр. історико-краєзнавчі конференції. Щорічно в різних регіонах України проводилися місц. конференції з історико-краєзнавчої тематики. Активізації істор. К. сприяли також роботи з підготовки багатотомного *«Зводу пам'яток історії та культури України»* (започаткований 1982).

На поч. 1986 в УРСР діяли 7994 громад. музеї, в яких було зібрано 2 млн 200 тис. експонатів. У 2-й пол. 1980-х рр. на хвилі демократизації рад. сусп-ва масового характеру набуло заснування неформальних краєзнавчих об'єднань нац.-патріотичної спрямованості (*Товариство Лева*, «Спадщина», Карпатський лещетарський клуб у Львові, «Сокіл» у Харкові, «Вертеп» у Тернополі, «Щире братство», «Громада», «Клуб києвознавців» та ін.).

У берез. 1990 відбувся установчий з'їзд *Всеукраїнської спілки краєзнавців*, нині її осередки діють в усіх регіонах України. Відновлено видання час. «Краєзнавство» (з 1993).

На поч. 21 ст. важливу роль у координації історико-краєзнавчих досліджень в Україні відіграють створені в складі *Інституту історії України НАН України* відділ історико-краєзнавчих досліджень (з 2007 — центр зводу пам'яток історії та культури України) і відділ проблем регіональної історії, а також проблемна рада з історико-краєзнавчої тематики.

Літ.: Историческое краеведение. М., 1975; *Ашурков В.Н. и др.* Историческое краеведение. М., 1980; Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1989; Историческое краеведение в СССР: опыт, проблемы, перспективы. К., 1991; *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. К., 1995; *Тронько П.Т.* Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. К., 1996; *Самойленко Г.В.* Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне: Навчальний посібник Ніжин, 2001; *Уривалкін О.М.* Історичне краєзнавство: Навчальний посібник. Ніжин, 2002; *Гальчак С.Д.* Краєзнавство Східного Поділля. Вінниця, 2005; *Бездрабко В.В.* Часопис «Краєзнавство» та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х — 1930-х рр.). Київ—Кам'янець-Подільський, 2005; *Петранівський В.Л., Рутинський М.Й.* Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник. К., 2006.

С.І. Кот.

КРА́ЙНІЙ Лев Олександрович (справжні прізв., ім'я та по батькові — Карпіловський Вольф-Лейба Айзикович; 03.05.1889—1943) — редактор-видавець, прокурор ДПУ—НКВС УСРР. Н. в м. *Рівне*. Навч. в початковому учщі, згодом екстерном закінчив реальне уч-ще. 1905—07 входив до осередку партії сіоністів-соціалістів у м. Рівне, 1912—14 був ред.-видавцем газ. «Юго-Западная Волынь». Від 1915 — у *Києві*, 1916—17 — ред. газ. «Новости полудня», 1917 — ред. газ. «Вечерние новости». 1919 — ред. газ. «Красный меч» Політвідділу військ ВУЧК, слідчий у Харків. і Київ. ЧК, у трав.—груд. 1920 працював у Харків. губернському ЧК, з груд. 1920 до груд. 1921 — голова колегії обвинувачів Харків. губернського революц. трибуналу, виступав як обвинувач у кількох процесах. 1921—22 — двічі виключений з КП(б)У. Був відновлений зі стажем, починаючи з 10 груд. 1922, однак сам писав, що має парт. стаж з 1920. 1922—23 працював на канатному з-ді ім. Г.Петровського в *Харкові*. Від груд. 1923 — у Прокуратурі УСРР, прокурор ДПУ—НКВС УСРР, пом. Ген. прокурора УСРР у спецсправах. Працював у тісному контакті з кер-вом органів ДПУ—НКВС УСРР, причетний до фабрикації багатьох справ, арештів, здійснення політ. терору, ін. акцій комуніст. режиму. Автор кн. «Лицо врага» (1930). 14 квіт. 1937 виключений з КП(б)У. Обвинувачений у «редагуванні буржуазних газет» та приховуванні фактів біографії. Заарештований влітку 1937. Рішенням Особливої наради при наркомі внутр. справ СРСР від 1 груд. 1937 засуджений до 5 років заслання, яке відбував у Казахстані. 1—2 берез. 1943 знову засуджений Північноказахстанським судом до 7 років виправно-трудових робіт. У трав. 1943 достроково звільнений через хворобу.

П. у Казахстані.

Реабілітований постановою Президії Верховного суду Казах. РСР 30 листоп. 1957 і висновком Суд. колегії в кримінальних справах Верховного суду УРСР від 28 лют. 1958.

Ю.І. Шаповал.

КРАЙОВА́ КОНСТИТУ́ЦІЯ ДЛЯ ГАЛИЧИНИ́ 1850, **Крайовий статут для Королівства Ґаліції і Лодомерії з Великим князівством Краківським з незалежним правилом виборів до Крайового сейму** — осн. закон для *Королівства Ґаліції і Лодомерії* у складі Австрійської імперії. Видана цісарським патентом від 29 вересня 1850 на виконання ст. 77 австрійс. Конституції 1849 (див. *Конституції Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії*), відповідно до якої всі *коронні краї* Австрійс. імперії отримали свої крайові конституції. Закріплювала рівноправність укр., польс. та ін. народів, які жили на тер. краю, та їх право на збереження і розвиток своєї національності й мови.

К.к. для Г. передбачала самостійність краю у вирішенні всіх питань, за винятком тих, що конституцією д-ви були зараховані до відання центр. органів. Край повністю займався питаннями, що стосувалися благоустрою, громад. споруд, буд-во яких фінансувалося за рахунок крайового бюджету, а також усіма питаннями, пов'язаними з крайовим бюджетом, у т. ч. встановленням місц. податків і зборів. До компетенції краю в рамках, встановлених загальнодерж. законом, належали організація та функціонування громад. самоврядування, церковні та шкільні справи тощо.

К.к. для Г. передбачала поділ краю на 3 округи, в яких відповідно утворювалися сеймові курії: Львів. — 50 депутатів (11 осіб, які сплачували найвищий податок, 11 — від міськ. громад, 28 — від сільс. громад); Краківська — 58 (відповідно 14, 9, 35); Station Станіславська — 42 (відповідно 10, 8, 24). Депутати обиралися прямими виборами на 6 років. Для отримання пасивного виборчого права (права бути обраним) потрібно було не мати обмежень у громадянських та політ. правах, досягнути 30-річного віку на день виборів та 5 останніх років

проживати на тер. відповідної сеймової курії.

Представницьким органом, передбаченим К.к. для Г., були сеймові курії, наділені правом приймати ухвали при вирішенні крайових справ. Ухвали мали обов'язкову силу після їх затвердження цісарем. Спільним представницьким органом 3-х округів був Центр. виділ у складі 33 членів (15 членів Крайового виділу та по 6 представників від сеймових курій), який вирішував справи, що стосувалися всього краю. Крайовим виконавчим органом був спільний Крайовий виділ у складі 15 членів.

К.к. для Г. не була введена в дію — вона була офіційно скасована цісарським патентом від 31 груд. 1851; тоді ж було скасовано і загальнодерж. конституцію 1849 та адм. автономію коронних країв. 20 жовт. 1860 цісарським дипломом було проголошено відновлення конституційного правління й автономних прав коронних країв. 26 лют. 1861 опубл. цісарський патент, що був офіційно визнаний доповненням до цісарського диплома 1860 і яким розмежовано повноваження держ. парламенту (рейхсрату) та центр. міністерств і крайових органів. Додатком до патенту були крайові конституції (статути) та правила виборів (положення про вибори) для кожного коронного краю, включаючи *Галичину.* За цим актом у Галичині створювався *Галицький крайовий сейм* (150 депутатів). Повноваження крайових органів та порядок їх формування (при деяких змінах) у цілому були схожі до визначених К.к. для Г. 1850. Структура держ. та крайового управління, яка сформувалася у цей період, в осн. рисах зберігалася до розпаду Австро-Угор. монархії.

Літ.: *Кульчицький В.С.* Австрійська конституція 1849 року і Крайова конституція для Галичини 1850 року. «Вісник Львівського державного університету імені І.Франка: Серія юридична». Львів, 1965.

Т.Г. Андрусяк.

КРАЙОВИ́Й ВИ́ДІЛ — виконавчий і керівний орган *Галицького крайового сейму*, який діяв на підставі *Крайового статуту для Галичини 1861.* Складався з 6 чл., їх заступників і канцелярії. Членів К.в. обирав сейм: 3 — від курій та 3 — від повного складу. Всі вони працювали на постійній основі, були зобов'язані проживати у *Львові*, отримували за свою працю грошові винагороди. Кожний чл. очолював певний департамент. До компетенції К.в. входили: організація роботи сейму, право законодавчої ініціативи, представлення ухвал сейму до санкціонування цісарем, управління майном, крайовими ресурсами та фундаціями, контроль над діяльністю повітових і громад. рад. Засідання К.в. відбувалися двічі на тиждень під головуванням *маршалка* сейму, який входив до К.в. як 7-й чл., але не брав участі в голосуванні, окрім випадків рівності голосів, поданих членами К.в. «за» і «проти» при ухваленні рішень. Формування К.в. відбувалося без урахування нац. фактора: українці мали в його складі максимально одного чл. та одного заст. Унаслідок сеймової виборчої реформи 1914 (див. *Сеймова угода 1914*) чисельність К.в. передбачалося збільшити до 8 членів; українцям гарантувалося 2 місця.

Літ.: *Кульчицкий В.С.* Галицкий сейм в системе колониального аппарата Австро-Венгрии. Автореферат дис. ... канд. истор. наук. М., 1953; *Buszko J.* Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905—1914. Warszawa, 1956; *Grzybowski K.* Galicja 1848—1914: Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. Kraków—Wrocław—Warszawa, 1959; *Ajnenkiel A.* Historia Sejmu Polskiego, t. 2, cz. 1: W dobie rozbiorów. Warszawa, 1989; *Grodziski S.* Sejm Krajowy galicyjski, t. 1—2. Warszawa, 1993; Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Im auftrag der Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch. Band 7. Wien, 2000; Verfassung und Parlamentarismus. 1. Teilband: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften; 2. Teilband: Die regionalen Repräsentativkörperschaften; Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX—XXI wiek. Kraków, 2006.

О.Г. Аркуша.

КРАЙОВИ́Й КОМІТЕ́Т ПО ОХОРО́НІ РЕВОЛЮ́ЦІЇ В УКРАЇ́НІ — надзвичайний орган революц. демократії. Був утворений після падіння *Тимчасового уряду* в ніч з 7 на 8 листоп. (з 25 на 26 жовт.) 1917 на закритому спільному засіданні Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) з представниками революц. орг-цій України з метою перебрання функцій центр. влади в Україні у зв'язку з *Жовтневим переворотом у Петрограді 1917.* До складу комітету ввійшли представники *Української Центральної Ради*, *Всеукраїнської ради військових депутатів*, *Українського генерального військового комітету* (УГВК), укр. партій (*Української партії соціалістів-революціонерів*, *Української соціал-демократичної робітничої партії*, *Української партії соціалістів-федералістів*), рос. партій (*більшовики*, *меншовики*, есери; див. *Партія соціалістів-революціонерів*, *Партія лівих соціалістів-революціонерів*), єврейс. партій, Гол. залізничного к-ту, київ. рад робітн. і солдатських депутатів, рад *Харкова*, Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*) і *Одеси*: М.*Порш* — голова, М.*Ткаченко*, О.*Севрюк*, М.*Ковалевський*, А.*Ніковський*, Ф.*Матушевський*, Г.*Пятаков*, М.*Шаповал*, С.*Гольдельман*, С.Сараджев, А.*Пісоцький*, С.*Петлюра*, М.Шумицький, М.Тележинський, Г.Кас'яненко, І.Крейсберг, В.*Затонський*, М.*Рафес*, М.*Зільберфарб.* 9 листоп. (27 жовт.) у відозві до громадян України комітет повідомив, що зосереджує функції центр. влади в своїх руках і є підзвітним УЦР. Комітет утворив революційний штаб для організації військових сил і пред'явив командуючому КВО М.Квецинському вимогу, щоб усі військові частини підлягали тільки наказам УГВК, а розпорядження командуючого та штабу округу контролював створений комітетом комісаріат у складі 9 осіб. Комітет вимагав також негайно усунути комісара Тимчасового уряду І.Кирієнка.

Однак к-т не зміг опанувати владу навіть у *Києві.* Командування *Київського військового округу* відмовилося його визнати: після падіння Тимчасового уряду воно вважало себе єдиною легітимною владою в місті. Командування КВО відхилило вимогу комітету, а члени його комісаріату, які прибули для ведення переговорів, були заарештовані в штабі. Досягти порозуміння зі штабом було доручено голові УГВК С.Петлюрі, але командування КВО відмовилось від будь-яких перемов через входження до складу комітету більшовиків. Після засудження Малою радою

УЦР більшовицького перевороту в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) зі складу комітету 9 листоп. (27 жовт.) вийшли більшовики. Того ж дня вони провели спільне засідання з представниками рад, профспілок і військ. частин, на якому ухвалили резолюцію на підтримку більшовицького повстання в Петрограді та утворили революц. к-т з метою перебрання ним влади в місті. Укр. есери на знак протесту проти подальших переговорів зі штабом КВО заявили про свій вихід зі складу Крайового к-ту по охороні революції в Україні, до них приєдналися і укр. есдеки. За таких умов 10 листоп. (28 жовт.) цей к-т припинив існування і передав свої функції *Генеральному секретаріатові Української Центральної Ради*.

Літ.: 1917 год на Киевщине: Хроника событий. 1928; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

О.Й. Щусь.

КРАЙОВИ́Й СТАТУ́Т ДЛЯ ГАЛИЧИНИ́ 1861 — документ, який регламентував склад, компетенцію, порядок роботи *Галицького крайового сейму*, додаток до патенту австрійс. цісаря *Франца-Йосифа I* від 26 лют. 1861. Згідно зі статутом, сейм налічував 150 депутатів, 9 з яких (вищі церк. ієрархи, ректори Львів. та Краківського ун-тів) володіли т. зв. вірильними мандатами, а решту обирали в 4-х куріях: 1) 44 — від великих землевласників; 2) 20 — від міст; 3) 3 — від торг.-пром. палат; 4) 74 — від містечок і сіл. На підставі законів 1896 і 1900 рр. число сеймових депутатів зросло до 161 особи внаслідок збільшення на 3 числа «вірилістів» і на 8 — числа депутатів від міст, додатково включених до другої курії. Компетенція сейму, згідно з Крайовим статутом, визначалась як співучасть у законодавчій владі і включала: 1) щорічне ухвалення бюджету провінції, рішення щодо аграрних відносин, фінансування громадських будівель і доброчинних закладів; 2) конкретизуючі розпорядження в межах загальнодержавних законів щодо громад. справ, релігії, шкільництва, утримання війська; 3) спеціально доручені справи. Політичні питання не входили до компетенції сейму, однак обговорювались на його засіданнях. Сейм мав право висловлювати свою позицію з політичних питань у формі звертань або депутацій до Трону. До 1873 р. сейм обирав делегацію до Держ. ради з 38 осіб. Проекти сеймових ухвал мали бути урядовими або сеймовими ініціативами; для введення закону в дію необхідними були ухвала сейму та цісарська санкція. Кваліфікованою більшістю сейм міг змінити власне виборче законодавство. Депутати мали право законодавчої ініціативи у вигляді подання законопроекту («внеску»; не менше 15 підписів депутатів) і депутатського запиту («інтерпеляції»). Документ визначав також термін роботи сейму, порядок засідань, компетенцію керівних органів. Права на участь у роботі сейму і на виступ у будь-який момент мав галицький намісник. Голосування відбувалося усно, окрім виборів, на яких використовувалися бюлетені для голосування. На засіданнях сейму велися докладні стенограми, які згодом публікувалися. Крайовий статут зазнав суттєвих змін під час сеймової виборчої реформи 1914 (див. *Сеймова угода 1914*).

Літ.: *Кульчицкий В.С.* Галицкий сейм в системе колониального аппарата Австро-Венгрии. Автореферат дис. ... канд. истор. наук. М., 1953; *Buszko J.* Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905—1914. Warszawa, 1956; *Ajnenkiel A.* Historia Sejmu Polskiego, t. 2, cz. 1: W dobie rozbiorów. Warszawa, 1989; *Grodziski S.* Sejm Krajowy galicyjski, t. 1—2. Warszawa, 1993; *Аркуша О.* Українське представництво в Галицькому сеймі (1889—1901). Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Львів, 1997 (рукопис дисертації міститься в бібліотеці Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України); Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Im auftrag der Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch. Wien, 2000. Band 7: Verfassung und Parlamentarismus. 1. Teilband: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften; 2. Teilband: Die regionalen Repräsentativkörperschaften; *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму 1861—1901 (нарис з історії українського парламентаризму). Львів, 2002; Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX—XXI wiek. Kraków, 2006.

О.Г. Аркуша.

КРАЙОВІ́ ІНСПЕКТУ́РИ ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТНИКІВ КУЛЬТУ́РИ — держ. органи охорони пам'яток в УСРР в 1920—30-ті рр., створені згідно із затвердженим ВУЦВК та РНК УСРР «Положенням про охорону пам'ятників культури і природи» (1926). Діяли Дніпроп. (інспектор П.Козар), Київ. (до 1930 — Ф.*Ернст*), Одес. (С.Дложевський, з 1930 — Г.Крисін), Харків. (С.*Таранущенко*) крайові інспектури. Забезпечували реєстрацію та нагляд за збереженням пам'яток на підпорядкованих їм територіях. Зокрема, до Одес. крайової інспектури належали Одес., Херсон., Миколаїв., Первомайська, Криворізька, Зінов'євська, Мелітопольська округи. На базі інспектур створювалися *крайові комісії охорони пам'ятників культури*. З поч. 1930-х рр. діяльність К.і.о.п.к. піддавалась ідеологічному тиску з боку партійних та рад. органів, усі крайові інспектори були репресовані. Після 1933 у зв'язку з реорганізацією Наркомосу УСРР та відсутністю фінансування К.і.о.п.к. фактично припинили існування.

Літ.: Законодавство про пам'ятники культури: Збірник нормативних актів. К., 1970; Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1989.

С.І. Кот.

КРАЙО́ВІ КОМІ́СІЇ ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТНИКІВ КУЛЬТУ́РИ — держ.-громад. міжвідомчі органи охорони пам'яток при *крайових інспектурах охорони пам'ятників культури* в УСРР в 1920—30-х рр. Складалися з представників виконавчої влади, вищих навч. закладів, н.-д. установ, архівів, музеїв, наук. та краєзнавчих т-в, парт., комсомольських та профспілкових органів. Виконували дорадчо-консультативні та координаційні функції з метою забезпечення охорони пам'яток відповідно до затвердженого ВУЦВК та РНК УСРР «Положення про охорону пам'ятників культури і природи» (1926). Діяли Дніпроп. (1926), Київ. (1931), Одес. (1926), Харків. (1931) крайові комісії. Їм підпорядковувалися окружні та місц. комісії (у різний час працювало від 6 до 12 таких комісій по Україні), місцеві активісти-кореспонденти (116 у 1931 р.). У середині 1930-х рр. у зв'язку з реорганізацією Наркомосу УСРР та репресіями більшості провідних пам'яткознавців крайові комісії фактично припинили існування.

Літ.: Законодавство про пам'ятки культури: Збірник нормативних актів. К., 1970; Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1989.

С.І. Кот.

КРА́ЙЧИЙ (structor mensae, incisor) — двірський уряд (посада), функції якого полягали в приготуванні учти монарха (розташування страв на столі, нарізання м'яса, куштування його і подача *королеві* чи *великому князеві*). Початково призначалися різні особи, присутні при монархові, на нетривалий час. Перша згадка про К. в *Короні Польській* фіксується 1412, а у *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ) — при волин. дворі кн. *Свидригайла* — 1446. Однак тільки під кінець правління польс. короля і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика формується постійний склад крайчих ВКЛ на взірець коронних. З поч. 16 ст. в Короні Польс. періодично фіксується поділ крайчих на надвірного і коронного, а також існування двох крайчих одночасно. Окремий крайчий існував при дворі королеви.

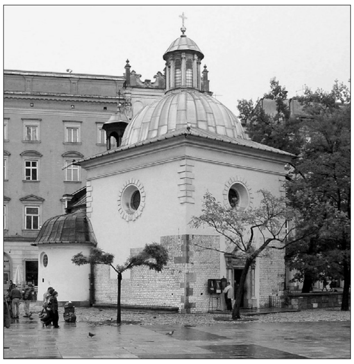
Уряд К. займав високу позицію в урядницькій ієрархії. Для багатьох молодих представників магнатерії (див. *Магнати*) цей уряд був першою сходинкою в кар'єрі.

Літ.: Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1992; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1994; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

Краків. Костьол Діви Марії (Мар'яцький) та пам'ятник Адаму Міцкевичу. Фото початку 21 ст.

Краків. Костьол св. Войцеха на площі Ринок. Фото початку 21 ст.

Краків. Вавель. В'їзна брама. Фото початку 21 ст.

Краків. Палац єпископів. Пам'ятник Іоанну Павлу II. Фото 2008 р.

Краків. Вавель. Картина роботи художника Я. Гловацького. 1847.

КРА́КІВ — одне з найбільших і найстаріших міст Польщі. Розташоване в її пд.-зх. частині на р. Вісла. Вузол залізничних і автомобільних шляхів, пристань. Нас. 760 тис. осіб (2004).

Виник у 8—10 ст. на місці поселення племені віслян. У 11—13 ст., поряд з м. Гнєзно, — гол. місто Польщі. 1320—1596 — столиця *Корони Польської* та одне з найбільших міст Центр. Європи. 24 берез. 1794 — центр визвол. руху на чолі з Т.*Косцюшком*. 1795—1809, 1846—1918 — у складі Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*), 1809—1815 — *Варшавського князівства*; 1815—1846 — центр т. зв. Краківської республіки — штучного держ. утворення з нейтральним статусом (пл. 1164 км^2; нас. 95 тис. осіб, 1815). 1939—1944 окупований гітлерівською Німеччиною, був адм. центром *Генеральної губернії*, а також одним із центрів польс. руху Опору (див. *Рухи Опору 1939—1945*). Визволений військами *Першого Українського фронту* 19 січ. 1945.

Істор. ядро К. — пагорб Вавель з архіт. комплексом 10—17 ст. Від 11 ст. Вавель — гол. королів. резиденція, місце коронації і вічного спочинку польс. монархів. 16 ст. — період найвищого розквіту Вавеля, час створення скарбу польс. Ренесансу (див. *Відродження*) — Зигмунтової каплиці при кафедральному соборі. Серед ін. архіт. пам'яток — романський костел св. Анджея (бл. 1090), готичні костели Діви Марії (бл. 1360—1548, вівтар — скульп. В.Ствош, 1477—89) і Святого Хреста (14—16 ст.), торг. суконні ряди (сукеннице), перебудовані в стилі Відродження 1555—59, колиш. будинок Ягеллонського університету («Колегіум Майус», 15 ст.) та ін. *Краківський університет*

тет — найстаріший ун-т у Польщі. Заснований 1364. 1400 реорганізований королем Владиславом II *Ягайлом* (Ягелло, звідси — друга назва ун-ту) за зразком Паризького. У Краківському ун-ті навчався і працював польс. астроном, основоположник геліоцентричної системи світу М.Коперник. 1873 на базі Ягеллонського ун-ту створено Польс. АН. У княжу добу встановлено зв'язки К. з укр. (рус.) землями, гол. чин. торг. (через К. проходив важливий шлях з *Києва* до Праги (Чехія) і Пд. Німеччини). Вони стали тіснішими з 2-ї пол. 14 ст., коли до складу Корони Польс. ввійшла частина укр. (рус.) земель. За правління династії *Ягеллонів* при королів. дворі перебували також українці (русини), а в ун-ті навч. укр. (рус.) молодь і одним з його професорів був Ю.*Дрогобич* (1488). У К. друкувалася в Ш.*Фіоля* перша укр. книжка (1491). Наприкінці 18 ст. в К. постала греко-катол. парафія (див. *Українська греко-католицька церква*), якій 1808 віддано церкву св. Норберта. Укр. колонія збільшилася в 2-й пол. 19 ст., коли К. належав до Австрії. У 1910-х рр. вона становила бл. 1,5 тис. осіб, в 1930-х — бл. 2000 (частково сполонізовані), переважно студентів і військових. Українці зосереджувалися навколо церкви та т-ва «Просвіта» (з 1894; див. *Просвіти*), українці-студенти (1888 — 60 осіб, 1911 — 200, 1930 — бл. 500) — навколо Української студентської громади (1924—39). У К. українці спочатку вивчали мед. науки, пізніше — усі фахи в ун-ті, Акад. мист-в, Гірничій акад., Вищій торг. школі тощо. В ун-ті викладали в 19 ст. (на теологічному ф-ті) українці — Ф.Кулревич, Л.Лаврисевич, О.Черлюнчакевич (усі три були одночасно греко-катол. парохами), у період між двома світ. війнами — Б.*Лепкий* (каф-ра укр. літ.), І.*Зілинський* (кафедра укр. мови), С.*Томашівський*, В.*Кубійович*, Ю.Панейко; у Гірничій акад. — І.*Фещенко-Чопівський*. У різні часи в К. жили укр. письменники В.*Стефаник*, Я.*Галан*. У краківській Акад. мист-в навч. укр. художники М.Жук, М.*Бурачек*, О.*Новаківський*. У К. працювали укр. співаки С.*Крушельницька*, О.*Мишуга*. 1939—41 К. був важливим осередком укр. еміграції, яка нахлинула туди після зайняття західноукр. земель Червоною армією (див. *Радянська армія*; понад 3 тис. осіб). У зв'язку з тим, що К. був гол. мі-

Краків. Площа Ринок. Фото початку 21 ст.

стом нім. Ген. губернії, у ньому 1940—44 діяв центр укр. легального життя в Генеральній губернії — *Український центральний комітет* (УЦК) на чолі з доц. Ягеллонського ун-ту В.Кубійовичем та *Українське видавництво*, яке, крім книжкової продукції, видавало щоденник *«Краківські вісті»* та ін. газети. «Краківські вісті» (до 1 трав. 1940 виходили двічі, далі — до 30 жовт. 1944 — тричі на тиждень у К. (1940—44) й *Відні* (з 10 жовт. 1944 до 29 берез. 1945)) були неофіц. органом УЦК (ред. М.Хом'як) і призначалися насамперед для укр. нас. Ген. губернії, хоча поширювалися й серед українців у Німеччині й Чехії та Моравії. Попри гостру нім. цензуру, були єдиним за *Другої світової війни* загальноукр. щоденником і становлять цінне джерело для пізнання того періоду на всіх укр. землях. Усього вийшло 1401 число накладом від 7 тис. до 22,5 тис. прим. Після II світ. війни укр. колонія в К. згорнула свою діяльність. Унаслідок примусового переміщення всіх українців 1947 з пд.-сх. земель Польщі на пн. та пн.-зх. у ході акції «Вісла» (див. *«Вісла», акція 1947*) змінилися етно-демографічна ситуація в регіоні і політико-правове становище укр. нас. в усій країні. Польс. уряд заборонив діяльність греко-катол. церкви. Становище почало поступово виправлятися зі зміною політ. системи в Польщі. 1989 Мін-во к-ри і мист-в Польщі зареєструвало створену в К. фундацію св. Володимира — Хрестителя Київ. Русі, яку очолює проф. укр. філології, зав. каф-ри українознавства Ягеллонського ун-ту В.Мокрий. При фундації діють Центр укр. науки і к-ри, українознавча б-ка та укр. книгарня «Нестор». Від 1991 видається альманах «Між сусідами», від 1992 — «Краківські українознавчі зошити», від 1995 понині — час. «Краківські обрії». У фундації існує також запроектована проф. Ю.Новосільським каплиця перших страстотерпців Київ. Русі святих *Бориса і Гліба*, синів небесного покровителя фундації св. Володимира Хрестителя. Каф-ра українознавства Ягеллонського ун-ту постійно організовує студентські Дні укр. к-ри. Низка пам'яток укр. старовини є в музеях Чарторийських (рукопис Лавришівського євангелія, грамоти з 14—15 ст.) і Чапських, у б-ках Польс. АН і Ягеллонській, у скарбниці Вавельської кафедри (поліхромія Каплиці Чесного Хреста з 1470 із староукр. написами) та ін. На Раковицькому цвинтарі в К. поховано бл. 300 вояків *Української Галицької армії*, померлих у таборі *Домб'є*.

Краків. Вавель. Фото початку 21 ст.

Літ.: Альманах українського студентського життя в Кракові. Краків, 1931; *Горняткевич Д.* Українські пам'ятки в Кракові: Збірник матеріалів НТШ в Торонто. Торонто, 1954; *Божик С.* Українська католицька парохія і церква св. Норберта в Кракові. Ловеч, 1959; Złota księga Kraków. Kraków, 1996; Український альманах 2002. Варшава, 2002.

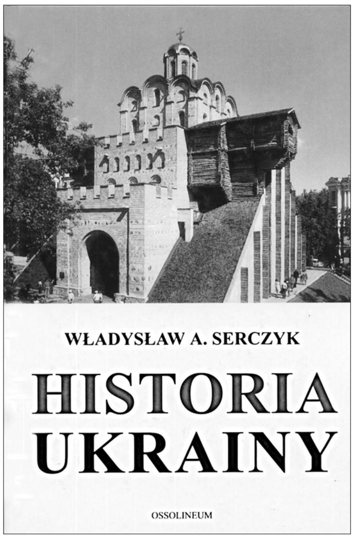
І.І. Ільюшин.

КРА́КІВСЬКА ДОРО́ГА — торг. шлях 16—18 ст. у зх. напрямку, що в трьох варіантах вів зі *Львова* до *Кракова*: 1) перша — через *Городок*, Любачів (нині м. Любачув), Ряшів (нині м. Жежув), Сандомир, Опатів (нині м. Опатув), Радом до Кракова, а далі через Брест-Куявський до Торуня; 2) другий комбінований варіант цієї дороги проходив зі Львова через Городок, Перемишль (нині м. Пшемисль), Ярослав, Сандомир; 3) третя краківська дорога йшла зі Львова через Городок, Перемишль, Радимно, Ярослав, Пшеворськ, Ланьцут і далі доходила до Кракова.

Літ.: *Lewicki S.* Targi lwowskie od 14—19 wieku. Lwów, 1921.

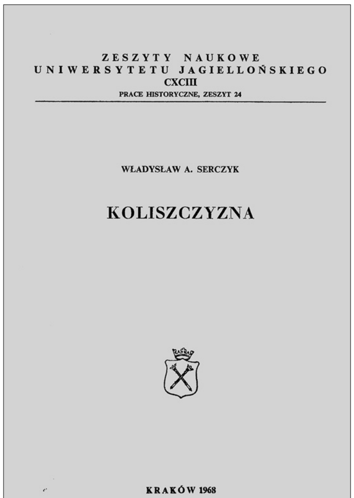
В.В. Пришляк.

КРА́КІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т (до 1400 — Studium Generale, потім — Akademia Krakowska, згодом — Szkoła Główna Koronna, з

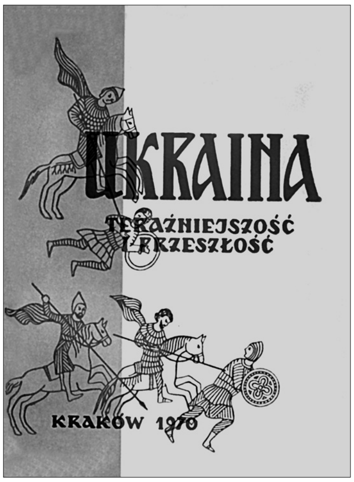

Serczyk W. «Historia Ukrainy». Краків, видання Ягеллонського університету, 2001. Обкладинка.

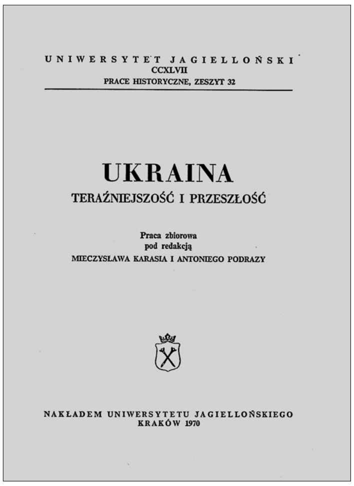
1817 має офіційну назву — Ягеллонський університет) — перший у Польщі й другий у Центр. Європі (після *Карлового університету*) вищий навч. заклад. Заснований 1364 польс. королем Казимиром III Великим під назвою Studium Generale (тобто як навч. заклад — Studium, — який був розрахований на студентів з різних територій і мав підтримку короля). Фактично розпочав функціонувати не раніше 1367 у складі 3-х ф-тів — *вільних мистецтв*, медицини й права. Вже після 1370 його діяльність на

Serczyk W. «Koliszczyzna». Краків, видання Ягеллонського університету, 1968. Обкладинка.

«Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość». Краків, видання Ягеллонського університету, 1970. Суперобкладинка.

«Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość». Краків, видання Ягеллонського університету, 1970. Титульний аркуш.

тривалий час завмерла. 1400 відновився в статусі ун-ту (додався ф-т теології), отримав також назву Akademia Krakowska (Краківська академія). Першим його ректором 1400—01 (також 1413—14) був Станіслав із Скарбімєжа (р. н. невід. — п. 1431), його наступниками — Я.Вайдут (1401—02), М.Гожковський (1402—03), П.Влодковіч (1414—15; 1419) та ін.

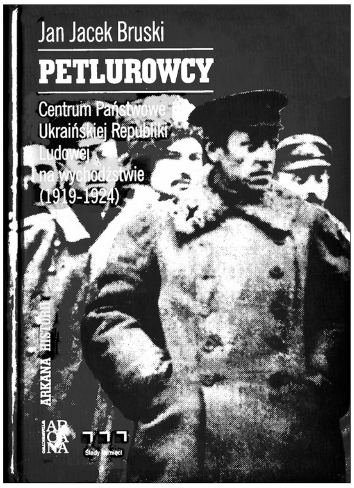
Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795)* ун-т занепав. Щоб відновити колишню його славу, за дорученням *вального сейму* й *Едукаційної комісії* ксьондз Г.*Коллонтай* (ректор ун-ту 1782—86) здійснив його ґрунтовне реформування. Тоді ж ун-т отримав ще одну назву — Szkoła Główna Koronna (Гол. коронна школа). Поступово він знову став провідним наук. осередком. У часи, коли м. *Краків* було Вільним містом Краковом (1815—46), ун-т мав широку автономію. Від 1817 його стали іменувати Ягеллонським ун-том. У 2-й пол. 19 ст. він був одним з гол. осередків польської науки і к-ри в *Королівстві Галіції і Лодомерії* у складі Австрійської імперії (з 1867 — *Австро-Угорщина*).

За часів 2-ї Речіпосполитої (1918—39) ун-т мав 5 ф-тів, тут викладали відомі вчені, у т. ч. правник Р.Таубенсхляг (1881—1958), політекономом А.Кжижановський (1873—1963), історики В.Конопчинський (1880—1952), *С.Кутшеба*, філософ К.Міхальський (1879—1947) та ін.

У листоп. 1939, після окупації Польщі *вермахтом*, ун-т закрили. 6 листоп. 1939 у рамках акції «Sonderaktion Krakau» («Спеціальна краківська операція») було заарештовано 183 краківських викладачів і студентів, у т. ч. 144 з К.у., з часом їх ув'язнили в концтаборі *Заксенгаузен* (більше 10 осіб з них загинули, решту, зважаючи на міжнар. протести, до жовт. 1941 звільнили). Від 1942 ун-т діяв без офіц. на те дозволу окупаційної влади («підпільно»). Усього впродовж *Другої світової війни* гітлерівцями, а також НКВС СРСР (у Катинському лісі, Козельському, Старобільському, Осташківському спецтаборах НКВС та ін. місцях; див. *Катинський розстріл 1940*) було вбито 34 працівники К.у. 1945, після звільнення Кракова від гітлерівської окупації, ун-т відновив свою роботу.

Серед відомих випускників і професорів ун-ту різних років були: Я.*Длугош*; М.Коперник (1473—1543); А.Фрич-Моджевський (бл. 1503—72); «батько польської літератури» М.Рей (1505—69); Я.Кохановський (1530—84); пізніший король Польщі *Ян III Собеський*, філолог і історик К.Моравський (1852—1925); творець першої багатотомної бібліографії польс. письменництва «Bibliografia polska» й ректор 1919—21 С.Естрайхер (1869—1939), майбутній Папа Римський *Іоанн Павло II* (К.Войтила, 1938/39 він вивчав тут польс. філологію, з 1942 був студентом теологічного ф-ту, а 1945 — його асистентом).

Від початку існування К.у. в ньому навчалися й іноземці (у різні часи до 44 % слухачів). Серед студентів і викладачів ун-ту було чимало українців. Зокрема, вихованцем ун-ту, а 1487—93 його професором був Ю.*Дрогобич*. У Ягеллонському ун-ті навчалися: Й.*Верещинський*, В.*Липинський*, С.*Оріховський*, В.*Старосольський*, В.*Стефаник*, Р.Яросевич і багато ін. 1887 укр. студенти Ягеллонського ун-ту заснували «Академічну громаду», яка діяла до 1895. Її наступницею стала створена 1902 «Українська студентська громада», 1930 вона налічувала бл. 500 членів. Її заходами, а також зусиллями ін. укр. організацій Кракова 22 січня 1928 у приміщенні ун-ту було урочисто відзначено 10-ту річницю незалежності України; 27 травня 1928 там же вшанували пам'ять *С.Петлюри*.

Bruski, Jan Jacek. «Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919—1924)». Краків, видання Ягеллонського університету, 2004. Обкладинка.

Краківський (Ягеллонський) університет. Фото початку 21 ст.

Ягеллонський ун-т традиційно був центром українознавчих досліджень. У 19 ст. його професори, особливо історики, часто поєднували наук. заняття з політ. й урядовою діяльністю. Були це насамперед представники краківських консерваторів, які займалися також історією України — Ю.*Шуйський*, С.*Смолка*, М.*Бобжинський*. Вважається, що україністика в К.у. була започаткована в 1886/87 навч. р. викладами з порівняльної граматики рос. і укр. мови проф. Л.Маліновського (1839—98). Курс укр. письменства читав тут 1897—99, будучи доцентом ун-ту, К.*Студинський*; укр. мову і літературу викладав 1899—1914 Б.*Лепкий*. 1926 при ун-ті створено кафедру укр. філології (література — Б.Лепкий, мова — І.*Зілинський)*; крім того, в ун-ті працювали доценти-українці: географ В.*Кубійович*, правник Ю.Панейко, історик С.*Томашівський*, лектор укр. мови Ю.Ґеник-Березовський.

Серед відомих українознавців К.у. часів «народної Польщі» (1947—89) — В.*Серчик*, автор монографії «Історія України» (1979, 1990, 2001), Я.Козік (1934—79), автор монографій про укр. нац. відродження в *Галичині* 19 ст., А.Подраза (1920—2008) та ін. Ректор К.у. 1972—77 мовознавець М.Карась (1924—77) опрацював і видав лінгвістичні матеріали, зібрані під час польових експедицій 1930-х рр. проф. І.Зілинським та його співробітниками.

1962 було укладено угоду про дружбу і співпрацю між К.у. та Київ. ун-том (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). До 1970 бл. 100 викладачів обох ун-тів побували на стажуванні в Кракові (47 осіб) й Києві (50 осіб).

Події 1990—91 в *СРСР* (і особливо в Україні) дали новий імпульс і відкрили нові можливості для розвитку українознавства в К.у. 1994 тут було створено кафедру україністики (укр. філологія). Вона діє на філол. ф-ті у складі Ін-ту східнослов'ян. філології (зав. — проф. А.Фаловський); на ф-ті міжнар. і політ. студій є кафедра українознавства (зав. — проф. В.Мокрий). Серед середнього й молодшого покоління викладачів К.у. — істориків-українознавців — дослідник козаччини Я.Качмарчик (н. 1955), дослідник укр. еміграції в Канаді А.-А.Земба (н. 1958), історик і політолог, дослідник сх. політики Ю.-К.*Пілсудського* А.Новак (н. 1960), дослідник укр. питання у Галичині 2-ї пол. 19 ст. й 2-й Речіпосполитій Я.Мокляк, дослідник історії петлюрівської еміграції в Польщі, *голодомору 1932—1933 років в УСРР* Я.-Я.Бруський (н. 1969) та ін.

На початку 2008 у складі К.у. було 15 ф-тів, тут працювали 6847 викладачів, у т. ч. 496 професорів й 514 докторів габілітованих, навч. майже 46 тис. студентів різних форм навчання.

Літ.: *Morawski K.* Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 1—2. Kraków, 1900; *Бажанський М.* Дещо зі студентського життя в Кракові до 1924 р. В кн.: Альманах українського студентського життя в Кракові. Краків, 1931; *Serczyk W.-A.* «Akademiczna Hromada» (1887—1895). В кн.: Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego od Oświecenia do połowy XX wieku, t. 1. Kraków, 1964; *Serczyk W.-A.* Koliszczyzna. Kraków, 1968; Kraków—Kijów: Szkice z dziejów stosunków polsko-ukraińskich. Kraków, 1969; *Кубійович В.* Мені 70. Париж—Мюнхен, 1970; Ukraińa: Teraźniejszość i przeszlość. Kraków, 1970; *Kozik J.* Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830—1848. Kraków, 1973; *Його ж.* Między reakcją a rewolucją: studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848—1849. Kraków, 1975; Studia nad dialektologią ukraińską i polską: z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ. Kraków, 1975; *Кубійович В.* Мені 85. Париж—Мюнхен, 1985; *Kaczmarczyk J.-Z.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław, 1988; 2007; *Його ж.* Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль—Львів, 1996; *Zięba A.-A.* Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polski (1914—1939). Kraków, 1998; *Bruski J.-J.* Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919—1924). Kraków, 2000 (2-ге вид. — Kraków, 2004); *Fałowski A., Zinkiewicz-Tomanek* B. Krakowska ukrainistyka — teraźniejszość i perspektywy rozwoju. В кн.: Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze, t. 17—18. Warszawa, 2004; *Filar T.* U stóp Królewskiego Wawelu: Społeczność ukraińska w Krakowie w latach 1918—1939. Kraków, 2004; *Moklak J.* W walce o tożsamość Ukrainców: Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866—1892. Kraków, 2004; *Wiszka E.* Emigracja ukrainska w Polsce 1920—1939. Toruń, 2005; *Gancarz B.* My, szlachta ukraińska...: Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882—1914. Kraków, 2006; *Podraza A.* Europa, Galicja, regiony: pisma historyczne. Kraków, 2006; *Kaczmarczyk J.-Z.* Rzeczpospolita Trojga Narodów: mit czy rzeczywistość: ugoda hadziacka — teoria i praktyka. Kraków, 2007; *Stępień S.* Ukraińskie życie naukowe w Drugiej Rzeczypospolitej. В кн.: Polska—Ukraina — Osadczuk: Księga jubileuszowa ofiarowana prof. B. Osadczukowi w 85 rocznicę urodzin. Lublin, 2007; *Литвин М.* Українське культурно-освітнє життя в Кракові (кінець XIX — перша третина XX ст.). В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 16: Ювілейний збірник на пошану І. Патера. Львів, 2008.

О.С. Рубльов, С. Стемпєнь.

«КРА́КІВСЬКІ ВІ́СТІ» — загальноінформаційний щоденник краківсько-львівського *Українського видавництва*, найстабільніше укр. періодичне видання періоду *Другої світової війни*. Часопис виходив від 7 січ. 1940 в м. *Краків*, з 10 жовт. 1944 до 29 берез. 1945 — у м. *Відень*: спочатку — двічі на тиждень (середа, субота), з 1 трав. 1940 — тричі на тиждень (понеділок, середа, п'ятниця), згодом — набув статусу єдиної в *Генеральній губернії* позаурядової щоденної газети для українців. Усього надруковано 1401 число. На початковому етапі філії редакції функціонували в Ярославі, Сяноку (нині м. Санок), Холмі (нині м. Хелм, усі в Польщі); надалі для регіонів було засновано два тижневики («Краківські вісті» для *Лемківщини*, *Підляшшя* і Посяння та «Холмська земля» для *Холмщини*), а всі структурні підрозділи щоденника (адміністрація, редакція, друкарня) аж до моменту евакуації постійно перебували в Кракові: адреса редакції — вул. Елізи Ожешко, 7; адміністрації — вул. Кармелітська, 34. Поліграфічною базою стала колиш. друкарня краківської єврейс. газ. «Nowy dziennik». У віденський період осідок «К.в.» знаходився на Fleischmarkt, 3—5.

Кроки, необхідні для легалізації преси в захопленому гітлерівцями Кракові, — переговори з властями, юрид. оформлення, забезпечення матеріальної бази, пошуки окремих журналістів і видавців — укр. політемігранти здійснили ще в кін. 1939. Відп. ред. призначено досвідченого журналіста М.Хом'яка. До роботи в «К.в.» були залучені колиш. чл. редколегії *«Діла»* — І.*Кедрин-Рудницький*, І.Німчук, П.Лисяк, В.Несторович, Г.Которович та ін.

Управління часописом здійснювалося на різних рівнях. Питання організації, визначення ред. складу, вишколу кореспон-

Рік III. Ч. 202 (649) Субота 12 вересня 1942 Ціна 30 сот.

КРАКІВСЬКІ ВІСТІ

УКРАЇНСЬКИЙ ЩОДЕННИК

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ: Краків, Ожешкової 7. — Тел. 104-81
АДРЕСА АДМІНІСТРАЦІЇ: Краків, Райхсштрасе 34. Тел. 220-39

„Krakauer Nachrichten" — Ukrainische Tageszeitung
SCHRIFTLEITUNG: Krakau, Orzeszkowastrasse 7. — Fernruf 104-81
VERWALTUNG: Reichsstrasse 34. — Fernruf 220-39, 146-42

ПЕРЕДПЛАТА (в краю і закорд.): місячно . . . . 6 зол.

Бій під твердинею Сталінграду йде вперед

Знищено 25 совітських човнів

Наслідки поразок

Фінська преса про Совітський Союз

Лондон про німецькі підводні човни

Закордонна політика Еспанії

Шеф уже є...

Забагато балакають

«Краківські вісті». 1942, 12 вересня. Перша сторінка.

дентів, встановлення зв'язків з властями належали до компетенції *Українського центрального комітету* (УЦК), єдиної санкціонованої структури, що уособлювала легальне укр. життя в Ген. губернії. Низові клітини УЦК — укр. допомогові к-ти (УДК) і делегатури — здійснювали безпосередній контакт з кореспондентами, сприяли їм в отриманні інформації, повідомляли про заходи місц. укр. осередків. Представники УДК/делегатур ставали одночасно інформаторами УЦК та кореспондентами щоденника. Гонорари за кореспонденції редакція виплачувала на основі тарифів, усталених відділом пропаганди УЦК, і без погодження з останнім не могла самостійно працевлаштувати чи звільнити кореспондентів.

Для виконання кореспондентських функцій часто обирали місц. активістів — управителів шкіл, учителів, діячів кооперації, що виступали речниками політики УЦК серед укр. нас., брали участь у місц. культ.-освіт. роботі, допомагали в підготовці громад. заходів. Більш кваліфікованим резервом для забезпечення пресової діяльності були політемігранти з журналістським досвідом роботи (М.*Терлецький*, І.Черкавський, М.Каплистий, Р.-Г.Кульчицький, Р.Данилевич, О.Губчак, В.Безушко, Ю.Таркович).

Частина матеріалів «К.в.» вказує на тісний зв'язок газети з УЦК, що здійснювався через його чільних працівників, керівників структурних підрозділів, представників створених при к-ті професійних об-нь — В.*Кубійовича*, В.Глібовицького, Я.Дзиндру, М.Василіва, П.-М.*Ісаїва*, М.Коновальця, Х.Кононенко, М.*Кушніра*, С.Левицького, А.Міляничa, Р.Осінчука, К.*Паньківського*, М.Пастернакову, Ю.Полянського, П.Саноцького, О.Тарнавського, І.*Теслю*, М.Хронов'ята та ін. Усі вони вміщували матеріали офіц., пропагандистського, освіт. характеру, використовуючи щоденник як трибуну для пропаганди діяльності к-ту та його позиції з усіх важливих питань нац. життя в тогочасних умовах.

УЦК ініціював запровадження окремих сторінок і рубрик — літ., госп., жін., фейлетонів, наполегливо вимагав постійного обговорення тем з фахового шкільництва, організації праці, культ.-освіт. життя тощо. 14 січ. 1940 започатковано «Літературно-науковий додаток» для вміщення невеликого розміру белетристики, а також статей з географії, історії, етнографії, культ. розвитку укр. теренів. 28 лют. 1940 рубрику закрили, хоч літ.-худож. твори, мемуари, історр. та політологічні нариси й надалі постійно вміщувалися в підвалах щоденника, а деякі з цих матеріалів услід за газетними публікаціями вийшли в Укр. вид-ві окремими книгами (напр., «Історичні нариси: Княжа доба» М.*Андрусяка*, «По неволі — відродження: Українська православна церква Холмщини і Підляшшя на новій дорозі» С.*Барана*, «Причини упадку Польщі» І.Кедрина, «Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині» та «Болеслав-Юрій II: Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави» М.*Кордуби*).

Відповідно до розвитку воєнно-політ. ситуації змінювався склад дописувачів «К.в.». На етапі становлення (1940 — 1-ше півріччя 1941) переважали політемігранти та мешканці укр. етнічних земель, повітових міст і сіл Ген. губернії. Обережність редакції в розгортанні щоденника, як з погляду кількості і складу авторів, так і щодо інформаційної різноплановості, зумовлювалася заг. цензурними приписами, випадками звільнення перших співробітників. Нім. цензори толерували обговорення освіт., госп. тем, не заперечували стосовно вміщення матеріалів антипольс. спрямування, проте, з огляду на тимчасові домовленості з рад. стороною (пакт Молотова—Ріббентропа; див. *Радянсько-німецькі договори 1939*), стримували намагання політеміграції викривати суть ідеології і політики *більшовизму*. Перевагу отримала госп. та освіт.-виховна тематика (Б.*Галайчук*, М.Хронов'ят, Ю.Таркович, І.Коровицький). В «К.в.» літ.-худож. матеріали й дописи про літературу репрезентовано іменами Б.*Лепкого*, Л.*Лепкого*, Б.*Гошовського*, Б.Романенчука, О.Стефановича, С.Кушніренка, Ю.*Яновського*, худож. і гумориста Е.Козака. Репортажі про події з місць найчастіше підписано псевдонімами, утвореними від геогр. назв. Попри те, що в Кракові перебували лідери всіх осн. політ. груп, найбільший вплив на зміст часопису мали автори із середовища *Організації українських націоналістів*.

Після нападу військ *вермахту* на *СРСР* (черв. 1941) почалося масове повернення політемігрантів-дописувачів в Україну. Водночас редакція отримала змогу поширювати тираж на західноукр. землях і залучити до співпраці десятки дописувачів з *Галичини*. Було оприлюднено свідчення очевидців воєн.-політ. подій у Галичині від верес. 1939 до черв. 1941 — про спроби насильницької *колективізації сільського господарства*, більшовицькі репресії, купи тіл забитих в'язнів, списки замордованих під промовистими назвами «Українські гекатомби», «Жертви НКВД» тощо, а також фоторепортажі із застінків НКВС УРСР, відкритих у перші дні вступу німців до *Львова*. Актуальними стали спогади учасників боротьби з більшовиками та рос. армією в 1-й чверті століття — М.*Островерхи* про похід на Львів і *Київ*, Б.Лепкого з часів *Першої світової війни*, Я.Гальчевського-Войнаровського (Я.*Гальчевського*) «Проти червоних окупантів» тощо.

У кін. 1941 — на поч. 1942 визначилася група кореспондентів (Б.Нижанківський, З.Тарнавський, М.Пастернакова, І.Німчук), яка спеціалізувалася на львів. тематиці: повсякденна хроніка — перейменування вулиць, вивіски, графік руху транспорту, розпорядження окупаційної влади; мартирологія; культ. життя;

Краковець. Пам'ятник Р. Шухевичу. 2007.

видавничі справи; організація освіти; сусп. опіка та ін. Наук. теми порушували львівські вчені В.*Сімович*, М.*Возняк*, І.*Крип'якевич*, М.Кордуба, П.Лушпинський, літ.-мистецькі — С.*Гординський*, Б.Гошовський, Ю.*Стефаник*, Л.*Луців*, Вас. *Барвінський*, Є.Цегельський. Унаслідок залучення львів. авторів матеріали з Холмщини, Лемківщини, Підляшшя, Посяння порідшали, стало більше репортажів з Галичини. Від весни 1943 воєн. звітодавці С.Волинець, Ол. Луцький, М.Левицький висвітлювали хроніку формування д-зії СС *«Галичина»*.

З початком рад. контрнаступу та внаслідок поетапної евакуації у Львові деякий час перебували численні втікачі зі Сходу України, серед них — харків. та київ. вчені й літератори (Т.*Осьмачка*, Ю.*Шевельов*, О.*Оглоблин*, А.Любченко, І.*Багряний* та ін.). Налагодивши співпрацю з укр. періодичними виданнями Ген. губернії, друкуючи свої вірші, оповідання, спогади, наук. статті та інтерв'ю, представники новоприбулої творчої інтелігенції істотно змінили образ тутешньої укр. преси, зокрема покращили якість матеріалів культурного характеру «К.в.».

Постійними співробітниками газети в Кракові залишалися Л.Бурачинська, І.Винницька, Б.Романенчук, Є.-Ю.*Пеленський*, Д.Горняткевич.

Окрему групу авторів утворили українці — військовополонені рад. армії та робітники-«остівці» (К.Дацько, П.Кізко, М.Ситник, М.Терлецький, І.*Майстренко*), листи, оповідання, спогади яких постачав редактор берлінської газети для полонених «Нова доба» Г.Которович.

Закордонні дописувачі газети працювали у великих європ. містах, менших населених пунктах, усюди, де діяли організовані укр. громади. Із Праги (нині столиця Чехії) матеріали про життя еміграції, культурологічні, мистецтвознавчі статті, огляди поточних подій зі Східної України подавав Д.*Антонович*. З Берліна дописували Б.*Осадчук*, Г.Которович, С.Женецький. Десятки публікацій належать А.Курдидикові, ім'я якого, попри часті зміни ним місця проживання, не зникало на тривалий час зі шпальт. Постійним представником газети в Римі (Італія) був Є.*Онацький*. Офіц. представник ОУН(м) у Фінляндії Б.*Кентржинський* спеціалізувався на сканд. тематиці — країнознавчій, культ. і політичній.

Кореспондентський корпус щоденника зазнавав постійних втрат, що були як природними, так і спричинювалися переслідуваннями з боку *гестапо* (Я.Рак), польс. підпілля (П.Саноцький), рад. партизанів (Є.Грицак), а на останньому етапі — повітряними бомбардуваннями союзних військ (Н.Мазепа-Сингалевич). Дестабілізація воєн.-політ. обстановки, масштабний евакуаційний процес і перенесення «К.в.» до Відня (жовт. 1944) призвели до припинення співпраці з газетою багатьох авторів. Кількість кореспондентів скоротилася до лічених осіб, а перевагу в змісті на завершальному етапі отримали офіц. матеріали.

Літ.: Вістник Українського центрального комітету. Краків, 1940—44; *Кубійович В.* Українці у Генеральній губернії. 1939—1941: Історія Українського центрального комітету. Чікаго, 1975; *Головата Л.* Формування і розбудова кореспондентської мережі часопису «Краківські вісті» (1940—1945). В кн.: Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника, вип. 14. Львів, 2006.

Л.В. Головата.

КРАКОВЕ́ЦЬ — с-ще міськ. типу Яворівського р-ну *Львівської області*. Розташов. на р. Шкло (прит. Сану, бас. Вісли), за 23 км від залізничної ст. Яворів. Нас. 1,1 тис. осіб (2004).

Перша згадка про К. у писемних джерелах датується поч. 15 ст. 1425 містечко отримало *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшло до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Його побіжно охарактеризував австрійс. географ Б.Гакет (1739—1815) у 4-му т. опису своїх наук. подорожей по Пн. Карпатах («Hacquet's neueste phisikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788—1795 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen»), в частині, присвяченій маршрутові 1794—95 зі *Львова* через К. та ін. міста до Нового Сонча (Польща).

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) до 1939 К. належав Польщі. З початком *Другої світової війни*, наприкінці верес. 1939 до К. були введені війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) і він 1 листоп. ввійшов до складу УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Від 1940 — с-ще міськ. типу. Райцентр 1940—57.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був окупований військами *вермахту* від черв. 1941 до лип. 1944, входив до складу *Генеральної губернії*. Звільнений військами *Першого Українського фронту*.

На тер. К. працює міжнародний пункт пропуску для автомобільного сполучення через державний кордон України з Республікою Польща «Краковець—Корчова». 15 лют. 2000 у районі пункту пропуску було відкрито автопорт «Краковець», який на той час був найбільшим і найсучаснішим у Європі. Автопорт межує з ділянкою держ. кордону України з Республікою Польща завдовжки 1,5 км, його заг. площа становить 74,5 га., на цій тер. запроваджено спец. митний режим, діє ТОВ «Автопорт Краковець».

Уродженцем К. є командувач *Української повстанської армії* генерал-хорунжий Р.*Шухевич*. У К. йому встановлено пам'ятник, діє школа, названа його іменем, проводяться міжобласні спортивні змагання за кубок Романа Шухевича.

Архіт. пам'ятки: церква і дзвіниця (дерев'яна, 1802).

Літ.: ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; Яворівщина і Краковеччина: Регіональний історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1984; *Ровенчак І.* Бальтазар Гакет як географ України. В кн.: Історія української географії, Тернопіль, 2007.

Ю.З. Данилюк.

КРАЛИ́ЦЬКИЙ Анатолій Федорович (12.02.1835—11.02.1894) — письменник, етнограф, історик, фольклорист, журналіст і громад. діяч, один із закарп. *«будителів»* 2-ї пол. 19 ст. Н. в с. Вишні Чабини (нині село в Словаччині) в багатодітній сім'ї священика. Освіту здобув у монастирських школах та Ужгородській духовній семінарії. Від 1869 і до кінця життя був ігуменом *Мукачівського Свято-Миколаївського монастиря*. Друкувався в різних виданнях Будапешта (нині столиця

Угорщини), *Відня*, *Москви*, *Санкт-Петербурга*, *Києва*, *Львова*, зокрема на сторінках перших у *Закарпатській Україні* періодичних видань «Церковная газета» (1856—58) і «Свет», у галицьких часописах *«Слово»*, «Житє і слово». Автор низки романтичних тв. — «Князь Лаборець», «Пугачов», «Наполеон в Москві», «Жизнь на Руси», «Пастир у полонинах», «Не ходи, Грицю, на вечорниці!», біографічного нарису «Михаил Александрович Балудянский» та ін. Бібліографія наук., публіцистичних і літ. праць К. налічує понад 400 позицій. 1874 він опублікував уривок з Мукачівського літопису 15 ст. (сам літопис не знайдений) та ст. «Северно-Восточная Угорщина», в якій дав топографічно-геогр. опис усіх закарп. комітатів з характеристикою міст і сіл, нац. складу їхніх мешканців тощо. Підтримував творчі контакти з багатьма діячами к-ри та науки, зокрема з А.Будиловичем, Б.Дедицьким, А.Дешком, Ф.Єзберовим, О.*Петровим*, К.*Сушкевичем*, І.*Срезневським*, М.Ф.*Раєвським*, І.*Франком*, листувався з Я.*Головацьким* та М.*Драгомановим*, які надрукували зібрані ним фольклорні матеріали: Я.Головацький — у 4-томній праці «Народные песни Галицкой й Угорской Руси» (1878), М.Драгоманов — у зб. «Малоруські народні пісні» та у зб. «Малоруські народні перекази».

П. у монастирі м. *Мукачеве.*

На честь К. в містах *Ужгород* та Мукачеве названо вулиці, а в с. Чабини (Межилабірський округ, Словаччина) йому споруджено пам'ятник.

Тв.: Хрестоматія закарпатської української літератури XIX ст., ч. 2. Кошице, 1985; Вибрані твори. Пряшів, 1984; Кому мила єсть отчина... Ужгород, 1998.

Літ.: *Микитась В.* Галузка могутнього дерева. Ужгород, 1971; о. Анатолій Кралицький. Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1994; *Бабота Л.* Закарпатоукраїнська проза другої половини XIX ст. Братислава—Пряшів, 1994; *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.). Ужгород, 1999.

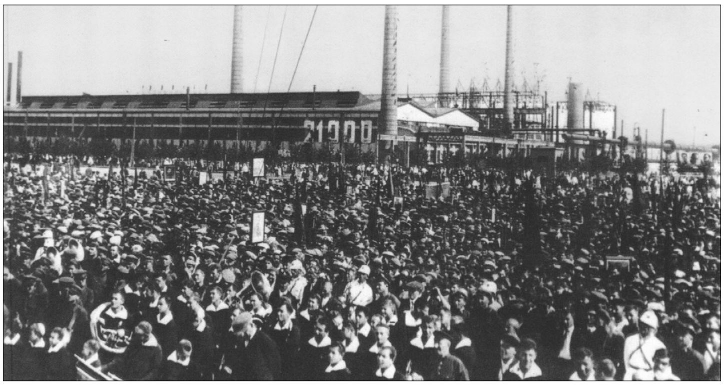
С.В. Віднянський.

КРАМАТО́РСЬК — місто обласного підпорядкування *Донецької області.* Розташов. на р. Казенний Торець (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). Вузол автомобільних і залізничних шляхів. Нас. 173 тис. осіб 77 національностей (2006).

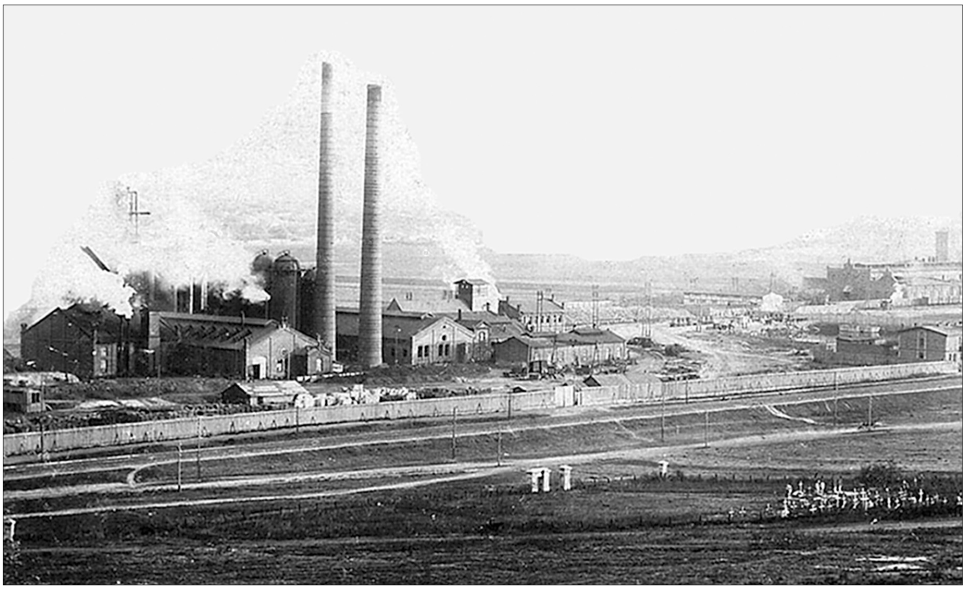
Виникнення міста пов'язане з будівництвом Курсько-Харково-Азовської залізниці і спорудженням на ній 1868 поблизу р. Казенний Торець залізничної напівстанції, названої Краматорськ. Поряд з напівстанцією в урочищі р. Біленька на той час уже існувало старовинне селище з такою самою, як і річка, назвою, а неподалік були дві слободи — Білянська (виникла 1753) та Шабельківка (виникла 1758). 1870 у с. Біленька почав діяти спиртовий з-д. 1878, після відкриття руху поїздів по Донец. кам'яновугільній залізниці, напівстанція Краматорськ стала повноцінною вантажо-пасажирською станцією. 1885 поряд зі станцією було споруджено завод Е.Адельмана з вир-ва вина та алебастру. Цього ж року в слободі Шабельківка почала діяти перша в цій місцевості земська школа. 1896 біля станції спорудили мех. і ливарний завод фірми «В.Фінцер і К.Гампер» (нині це Старокраматорський машинобудівний з-д). 1898 відбулося закладання доменної печі на заводі Краматорського металургійного т-ва (нині Краматорський металургійний завод). У період *революції 1905—1907* робітники К. брали участь у *Горлівському збройному повстанні 1905.* 1909 у

Краматорськ. Вокзал. Фото початку 20 ст.

Краматорськ. Мітинг з нагоди пуску Новокраматорського машинобудівного заводу. 1934.

Краматорськ. Домни заводу Краматорського металургійного товариства. Фото початку 20 ст.

К. почала діяти міжміська телефонна станція. До 1917 К. входив до Білянської волості Ізюмського пов. *Харківської губернії*. 1923—32 К. — райцентр. 1927 у К. побачив світ перший випуск місц. друкованої газ. «Краматорська домна». У жовт. 1929 в місті було розпочато буд-во Новокраматорського машинобудівного з-ду (НКМЗ, уведений в дію у верес. 1934). З ініціативи наркома важкої пром-сті СРСР С.*Орджонікідзе* навесні 1931 його включили до особливо важливих ударних будов *СРСР*. У черв. 1932 К. зарахований до розряду міст обласного підпорядкування Донец. обл. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в районі міста діяв партизан. загін М.Карнаухова. Війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) звільнили місто 1943. Невдовзі почалося відновлення його підпр-в. 1952 в К. було відкрито філіал Донец. індустріального ін-ту. 1959 у місті заклали з-д лиття та поковок (нині ВАТ «Енергомашспецсталь»). На НКМЗ поряд з традиційною продукцією виготовляли пускові ракетні установки. 1969 почав зводитись електроламповий завод «Альфа».

Сучасний К. — один з центрів важкого машинобудування України. Тут діють потужні з-ди, зокрема, машинобудівний, важкого верстатобудування, металургійний, коксохімічний, металоконструкцій.

2004 за ініціативою міськ. ради К. створено регіональний ландшафтний парк «Краматорський» (охоплює 4 заповідні зони — «Біленька», «Пчолкінські скам'янілі дерева», «Комишуваха», «Білокузьминівка», заг. площа бл. 1740 га).

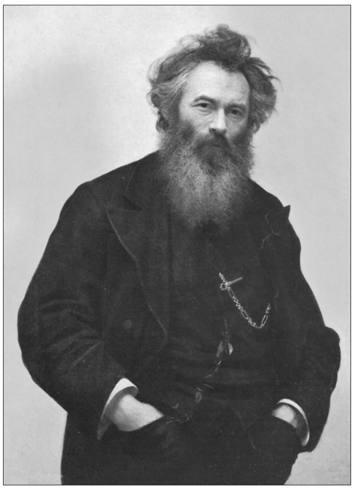
У місті діють 11 громад. організацій національно-культ. спрямування, зокрема орг-ція греків «Аристид», Т-во польс. к-ри, Т-во китайс. к-ри.

У місті народилися чи тривалий час працювали, зокрема: політ. і держ. діячі О.*Ляшко*, В.*Масол*, М.Рижков, Герой Рад. Союзу М.Гаврилов, артисти Л.*Биков*, М.Булгакова, Й.Кобзон, поет, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка М.Рибалко, чемпіон світу з шахів Р.Пономарьов.

Літ.: ІМіС УРСР. Донецька область. К., 1970; *Златокрылец Н.М.* Краматорск: Путеводитель. Донецк, 1984; *Коцаренко В.Ф.* Краматорская быль. Краматорськ, 2002; Краматорськ. Web.: Інформаційний портал Краматорської міської ради (http://www.krm.dn.ua).

О.Г. Бажан, Д.В. Грузін.

КРАМСЬКО́Й (Крамський) **Іван Миколайович** (08.06(27.05).1837—05.04(24.03).1887) — художник та критик. Н. в м. Острогожськ (нині місто Воронезької обл., РФ). Походив зі збіднілої міщанської родини. З дитинства — маляр-самоучка. Працював ретушером у харків. та петерб. фотографів. 1857—63 навч. в петерб. Акад. мист-в. Один із ініціаторів «бунту чотирнадцяти», котрий привів до виходу з Акад. мист-в багатьох її випускників, які заснували артіль художників. Викладав у Рисувальній школі Т-ва сприяння мист-в (1863—68). Академік петерб. Акад. мист-в (1869). Один із засн. Т-ва пересувних худож. виставок (1870). Обстоював принцип вільного худож. розвитку молодих людей. Не раз відвідував

І.М. Крамськой. Портрет роботи художника І. Шишкіна. 1880.

Крамськой І. Портрет Т.Г. Шевченка. 1871.

Крамськой І. Портрет художника Шишкіна. 1873.

Крамськой І. Русалки (Травнева ніч). 1871.

Україну. 1871 працював на Сумщині. Створив галерею портретів визначних рос. письменників, учених, художників та громад. діячів, у т. ч. портрети Л.*Толстого* (1873), І.Шишкіна (1873), М.Салтикова-Щедріна (1879), С.Боткіна (1880) та ін. Автор численних портретів селян та жанрових картин і сцен з нар. життя, творів з гуманістичними, морально-філос. та християн. мотивами: «Христос у пустелі» (1872), «Невідома» (1883), «Невтішне горе» (1884), «Селянин з вуздечкою» (1883) та ін. Брав участь у розписі плафонів Храма Христа Спасителя в *Москві*. Виконав малюнок «Шевченко на Батьківщині» (1862) та за фотографією портрет Т.*Шевченка* (1871), низку робіт за мотивами творів М.*Гоголя* і власними спогадами про Україну: «Русалки» (1871), «Місячна ніч» (1880) та інші.

Тв.: Письма. Статьи, т. 1—2. М., 1965—66.

Літ.: Иван Николаевич Крамской. Его жизнь, переписка и художественно-критические статьи. 1837—1887. СПб., 1888; *Репин И.Е.* Иван Николаевич Крамской: Памяти учителя. «Русская старина», 1888, № 5; *Гольдштейн С.Н.* Иван Николаевич Крамской. М., 1965; *Ступак Ю.П.* Крамськой і Україна. К., 1971; *Курочкіна Т.І.* Іван Миколайович Крамськой. К., 1980; *Абарбарчук С.* Українські адреси Крамського. «Культура і життя», 1987, 12 лип.; Из переписки И.Н. Крамского и И.Е. Репина [1873 г.]. «Подъем», 2001, № 3.

О.В. Ясь.

КРАСИ́ЛІВ — місто *Хмельницької області*, райцентр. Розташов. на р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра), за 3 км від однойменної залізничної станції, за 36 км від м. *Хмельницький*. Нас. 20,45 тис. осіб (2007).

Перша письмова згадка — в акті від 16 січ. 1444, за яким волин. кн. *Свидригайло* передав «Красилів двір» своєму слузі Михайлу Олехновичу. 1497—1541 належав князям *Острозьким*.

Від кін. 16 ст. зазнавав спустошливих нападів татар. Протягом 16—17 ст. — під владою Польщі. 1648—49 входив до Остропільського козацького полку. Нас. К. брало участь у *національній революції 1648—1676* та в *гайдамацькому русі* 18 ст. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772*, *1793*, *1795*) відійшов

Красилів. Костьол. Кінець 18 — початок 19 ст. (Нині — костьол Пресвятого Серця Ісуса монастиря ордену Братів Менших Капуцинів.) Фото початку 21 ст.

до *Російської імперії*. 1793—95 — у складі *Ізяславського намісництва*, 1795—96 — Старокостянтинівського пов. *Подільської губернії*, 1797—1917 — Заславського пов. *Волинської губернії*.

1825 в К. знаходилась управа *Товариства з'єднаних слов'ян* на чолі з командиром роти Пензенського піх. полку М.Спірідовим.

У трав. 1906 робітники місцевого цукрового з-ду підняли страйк, який був придушений владою, організатора виступу Д.Слободзянюка засуджено до 15 років ув'язнення, а активістів заслано до Сибіру.

Райцентр 1923—31 та від 1935.

1932 почала діяти невелика майстерня по ремонту сільськогосподарського інвентаря (після повоєнної реконструкції та будва нових цехів у 1950-х рр. на її базі було створено Красилівські ремонтно-механічні майстерні).

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, під час гітлерівської окупації К. від 8 лип. 1941 до 9 берез. 1944, тут було знищено 3255 осіб, 700 вивезено на примусові роботи до Німеччини. Від верес. 1942 і до визволення тут діяла підпільно-диверсійна група ім. Суворова під командуванням Г.Вітюка, яка входила до партизанського з'єднання С.Олексенка.

1948 споруджено красилівську дільницю (120 км) газопроводу *Дашава—Київ*. 1958 запрацював маш.-будівний з-д (створений шляхом реорганізації 1957 Красилівських ремонтно-механічних майстерень), 1970 — агрегатний з-д (створений у верес. 1968 як філія при Київському виробничому об'єднанні ім. Артема за розпорядженням Мін-ва авіаційної пром-сті СРСР для забезпечення виготовлення деталей до виробів авіаційної техніки).

Місто від 1964.

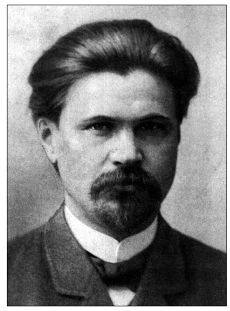
У К. народився С.Хотовицький, один з основоположників вітчизн. педіатрії.

Архіт. пам'ятки: меморіальний комплекс загиблим воїнам у роки *Другої світової війни*.

Літ.: ІМіС УРСР. Хмельницька область. К., 1970; *Гуменюк С.К., Морський М.Д.* Туристські маршрути Хмельниччини: Путівник. Львів, 1983.

Р.В. Маньковська.

КРАСИ́ЦЬКИЙ Фотій Степанович (24(12).08.1873—02.06.1944) — живописець і графік. Внучатий небіж Т.*Шевченка*. Н. в с. Зелена Діброва (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.) в сел. родині. Коштом М.В.*Лисенка* навч. в *Київській рисувальній школі* М.*Мурашка* (1888—92), пізніше — в Одес. худож. уч-щі (1892—94), петерб. Акад. мист-в у І.*Рєпіна* (1894—1901). Викладав у Київ. худож. уч-щі, Миргород. худож.-керамічному технікумі, Київ. худож. ін-ті (1920—30-ті рр.). Писав жанрові картини на теми з життя і побуту селян та істор. минулого України («За обідом», 1898; «Просвітитель», 1898, другий варіант — «Якби ви не панич...», 1899; «У свято», 1902; «Подруги», 1905; «Гість із Запоріжжя», 1911, варіант — 1916); сільс. краєвиди та пейзажі шевченківських місць; живописні та

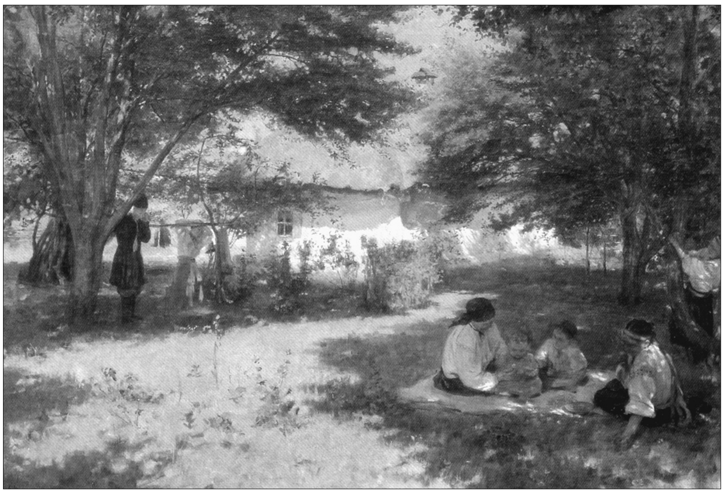
Ф.С. Красицький.

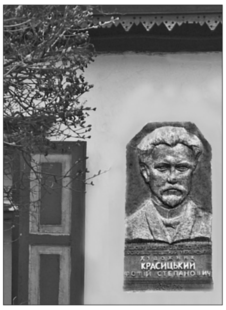
Пам'ятна дошка на будівлі керамічного технікуму в м. Миргород, де в 1922—1926 рр. викладав Ф. Красицький.

Красицький Ф. Гість із Запоріжжя. 1916.

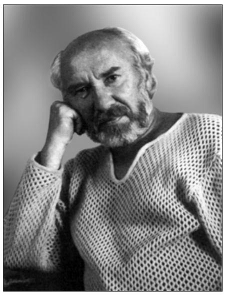

Красицький Ф. У свято. 1902.

Меморіальна дошка на будинку в м. Київ, де у 1905—1944 рр. жив Ф. Красицький. Скульптор О. Супрун, архітектор К. Сидоров. 1977. Фото 2008.

З.М. Красівський.

графічні портрети видатних діячів укр. к-ри і науки (М.*Старицького*, 1893; М.К.*Садовського*, 1912; *Лесі Українки*, 1904; Т.*Шевченка*, 1906, 1910; І.*Франка*, 1907, 1914; Олени *Пчілки*, 1927; М.*Грушевського*, Д.*Яворницького*, Мик. І.*Терещенка*, 1934, та ін.). Створив композиції на сюжети з життя Т.Шевченка. Працював у жанрі політ. карикатури, один із засн. та активних співробітників київ. сатиричного ж. *«Шершень»* (1906). Організував і завідував худож.-друкарською шк. в *Києві*. Брав участь у роботі з охорони та збереження пам'яток мистецтва. Автор першого укр. посібника «Рисування та малювання» (1929).

П. у м. Київ.

На поч. 1990-х рр. у Києві відкрито меморіальний будинок-музей Ф.Красицького.

Літ.: Персональна виставка творів художника Фотія Степановича Красицького. К., 1941; *Блюміна І.* Визначний художник-реаліст. «Образотворче мистецтво», 1973, № 4; *Мусієнко П.Н.* Фотій Красицький. К., 1975.

Н.Г. Ковпаненко.

КРАСІ́ВСЬКИЙ Зіновій Михайлович (12.11.1929—20.09.1991) — правозахисник, громад. діяч. Н. в с. Витвиця (нині село Долинського р-ну Івано-Франк. обл.). 1949 за участь в *Організації українських націоналістів* засуджений на 5 років ув'язнення і довічне заслання. 1953 звільнений за амністією і висланий у м. Караганда (нині місто в Казахстані) до родини. Працював на шахті. 1957 внаслідок аварії під час робіт був тяжко травмований. Згодом отримав дозвіл на повернення в Україну. 1957—62 навч. на філол. ф-ті Львів. ун-ту. 1964 — один із співзасн. підпільної орг-ції *«Український національний фронт»*, брав участь у підготовці програмних документів, редагував позацензурний ж. *«Воля і Батьківщина»*. 1967 заарештований і засуджений на 5 років таборів суворого режиму та 5 років заслання. Перебуваючи у Владимирській тюрмі (у м. Владимир; нині місто в РФ), не припиняв правозахисної діяльності. 1972, напередодні звільнення, у м. Владимир проти нього була порушена нова кримінальна справа за ст. 70 Кримінального кодексу РРФСР («антирадянська агітація і пропаганда»). За вироком суду його утримували в психіатричних лікарнях міст Смоленськ (нині місто в РФ) та *Львів*. 1978 під тиском міжнар. правозахисних організацій був звільнений. Повернувшись в Україну і оселившися в смт *Моршин* (нині місто), знову долучився до правозахисного руху. Від 1979 — член *Української громадянської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод*. У берез. 1980 заарештований. Покарання відбував у пермських таборах суворого режиму. 1985 повернувся в Україну, де ініціював створення нових політ. орг-цій. 1987 — секретар *Української Гельсінкської спілки*. 1989 брав участь у створенні товариства «Меморіал», *Народного руху України*, відродженні «Просвіти», а 1990 — політ. об-ня «Демократична самостійність України», правозахисної орг-ції «Гельсинкі-90».

П. у Моршині.

Літ.: Український національний фронт: Дослідження, документи, матеріали. Львів, 2000.

О.Г. Бажан.

КРАСІ́НСЬКИЙ Ян-Анджей (14.08.1550—13.04.1612) — польс. історик. Н. в Щуках на Мазовше, походив зі шляхетської родини. Як небіж краківського єпископа отримав ґрунтовну освіту (навч. в єзуїтському колегіумі у *Відні*, згодом в Італії — у Римі та Болоньї). Від 1572 виконував обов'язки каноніка гнезненського та краківського, від 1576 — кантора краківського. З того ж таки року перебував при дворі польс. короля *Стефана Баторія*, виконував різні дипломатичні місії, супроводжував короля у його противоск. походах (див. *Лівонська війна 1558—1583*). Автор першого друкованого геогр.-політ. опису *Речі Посполитої* «Полонія: До ясновельможного та могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки божої Польського короля» (Болонья, 1574). Твір К., до створення якого автора підштовхнули відомий італ. історик Карло Сигоній (Сигоніус) та деякі освічені болонські нобілі (від лат. nobilis — відомий, шляхетний; представники вищих станів у Венеціанській республіці та деяких італ. містах), був задуманий спеціально, аби «просвітити» щодо польс. проблем короля-іноземця — Генріха Валуа. Незважаючи на кишеньковий формат, праця відзначалася предметністю та багатством інформації, у т. ч. і про землі Русі-України. Вона твердо боронила засади держ. ладу Речі Посполитої та відіграла істотну роль у формуванні опінії (від лат. opinium — громадська думка) про Польщу на Заході.

Тв.: Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI, oraz materyaly do panowania Henryka Walezyusza, przetłumaczone, zebrane i objaśnione przez Stanisława Budzińskiego. Warszawa, 1852.

Літ.: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.), ч. 1—2. К., 2007.

Д.С. Вирський.

КРАСКО́ВСЬКИЙ Іван Гнатович (24.06.1880 — 23.08.1955) — громад., політ. та держ. діяч, дипломат. Н. в с. Дубичі Гродненської губ. (нині село в Польщі). Закінчив г-зію в м. Вільно (нині *Віль-*

нюс), 1903—05 навч. на історико-філол. ф-ті Варшавського ун-ту. Звільнений за участь у нелегальному студентському гуртку, продовжив навчання в Петерб. ун-ті, де здобув фах історика-економіста. 1907—14 проживав у Вільно, викладав у гімназіях, був чл. Білоруського вчительського союзу й ін. освіт. т-в.

Від літа 1915 перебував у м. *Київ*. Обраний 1916 членом к-ту Всерос. союзу міст *Південно-Західного фронту* (див. *Союзи зем-ств і міст*), який займався наданням допомоги нас. зайнятих рос. військами територій *Галичини* і *Буковини*. Як чл. *Української партії соціалістів-федералістів* брав участь у революц. подіях в Україні навесні 1917. Наприкінці квіт. призначений комісаром Терноп. губ. *Галицького генерал-губернаторства* (див. також *Губернські комісари*). Обіймав цю посаду й після того, як у лип. рос. війська залишили майже всю тер. губернії. Від груд. 1917 — товариш (заст.) ген. секретаря (потім — нар. міністра) внутр. справ В.*Винниченка* в уряді *Української Народної Республіки*. У період *Української Держави* — співробітник мін-ва закордонних справ, яке очолював Д.*Дорошенко*. Після утвердження влади *Директорії* УНР призначений товаришем (заст.) міністра закордонних справ. Згодом — голова Укр. дипломат. місії на Кавказі, посол УНР в Грузії.

Після поразки *української революції 1917—1921* перебував у Польщі, Литві, Латвії. 1925 переїхав в *СРСР*, поселився в м. *Мінськ*, працював у Держплані Білорус. СРР й одночасно був доцентом Білорус. ун-ту. 1930 переведений у м. *Москва* на роботу в Держплан СРСР. У грудні цього ж року заарештований органами ОДПУ СРСР за сфабрикованою справою «білоруських націонал-демократів». За вироком суду 1931 висланий у м. Самара (1935—1991 — Куйбишев, РФ), де працював у крайовому плановому управлінні. У листоп. 1937 знову заарештований; у берез. 1940 Особливою нарадою при НКВС СРСР звільнений з ув'язнення. Надалі до виходу на пенсію 1949 працював учителем у населених пунктах Куйбишевської обл. 1953 виїхав до дочки у *Чехословаччину*. Реабілітований в СРСР у трав. 1962.

П. у м. Братислава (нині Словаччина).

Літ.: *Гаврилюк Ю.* Штрихи до біографії Івана Красковського. «Над Бугом і Нарвою», 2000, № 3; *Сергійчук В.* Іван Красковський — творець кавказької політики. Там само, 2000, № 4; Довідник з історії України. К., 2001; *Гаврилюк Ю.* За свободу України та Білорусі. Штрихи до біографії Івана Красковського — педагога та дипломата. «День», 2005, 4 листоп.

П.З. Гуцал.

КРА́СНЕНСЬКА ОБОРО́НА 1651 — оборона козаками та місц. нас. на чолі з брацлавським полк. Д.*Нечаєм* м-ка Красне (нині село Тиврівського р-ну Він. обл.) під час наступу військ *Речі Посполитої* під командуванням *гетьмана польного коронного* М.*Калиновського* і брацлавського *воєводи* С.*Лянцкоронського* в лют. 1651 (див. *Національна революція 1648—1676*). Довідавшись про загрозу нападу польс. війська, Д.Нечай наказав сотням свого полку збиратися в м-ку Красне (що входило до міст порубіжної лінії, якою окреслювався простір Укр. козац. держави), куди сам прибув 19 (9) лют. 1651. У ніч на 20 (10) лют. польс. військо (бл. 20 тис. осіб разом зі слугами) перетнуло кордон і на світанку його авангард під'їхав до Красного. Сторожа, прийнявши жовнірів за козаків, допустила їх до брами. Оволодівши брамою, польс. авангард увірвався до міста. Спалахнув жорстокий бій. Під натиском козаків жовніри почали відступати, але в цей час підійшли осн. сили польс. армії. Козаки та міщани зі смертельно пораненим Д.Нечаєм відступили до замку, оборону якого очолив обраний полковником Г.Кривенко. 20—21 (10—11) лют. вони відбивали штурми жовнірів. У ніч на 22 (12) лют. кількасот козаків спробували прорватися, але зазнали поразки. Переслідуючи їх, поляки увірвалися до замку і до ранку 22 (12) лют. оволоділи ним. Його захисники були перебиті, міщани (включаючи жінок і дітей) вирізані, а містечко спалене дощенту.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, т. 2. СПб., 1884; *Петровський М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; *Апанович Е.М.* Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1954; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Сигидин М.В.* Про загибель Данила Нечая. «УІЖ», 1992, № 6; *Romański R.* Beresteczko 1651. Warszawa, 1994; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Степанков В.* Данило Нечай. В кн.: Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Serczyk W.A.* Na płonacej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998; *Nagielski M.* Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko kozakom. «Przegląd Wschodni» (Warszawa), 1999, t. 5, z. 3.

В.С. Степанков.

І.Г. Красковський.

КРАСНО́В Іван Кузьмич (Козьмич) (1752—06.09(25.08).1812) — воєначальник. Генерал-майор (1798). Н. в станиці Букановська Донського козачого війська (нині станиця Волгоградської обл., РФ). Від поч. 1770-х рр. — на військ. службі. Учасник *російсько-турецької війни 1768—1774*. 1781 став сотником. 1787 за бойові заслуги в обороні *Кінбурна* під час *російсько-турецької війни 1787—1791* отримав чин капітана. 1789 підвищений до секунд-майора, вправно діяв під час *Ізмаїла штурму 1790* й у битві під Мачином (нині місто в Румунії) 1791, за що був удостоєний золотої медалі на Георгіївській стрічці з портретом імп. *Катерини II*. 1792 брав участь у війні між *Російською імперією* та *Річчю Посполитою*, 1794 — у придушенні повстання, очоленого Т.*Косцюшком*. Від 1795 — полковник, од 1798 — генерал-майор. 1803 призначений *наказним отаманом* до *Бузького козацького війська*. Рішуче здолав опір непокірного козацтва у станицях Новогригорівка, Визиряни (Арнаутівська) та у *Вознесенську*, залучивши на допомогу собі роту Сибірського гренадерського полку. 1806 звільнений з посади за зловживання.

Учасник *російсько-турецької війни 1806—1812*. Герой *Війни 1812*, командував козац. полками та мобільним загоном під час відступу рос. армії (в ар'єргарді, керованому генералом од кавалерії М.Платовим, потім — генерал-лейтенантом П.*Коновніци-*

П.М. Краснов.

ним). 5 верес. (24 серп.) 1812 тяжко поранений у бою під Колоцьким монастирем поблизу с. Бородіно (нині село Моск. обл., РФ), де й помер за добу, напередодні *Бородінської битви 1812.*

Похований на цвинтарі Донського монастиря в *Москві.*

Нагороджений орденами св. Георгія 4-го класу, св. Анни 2-го ст., св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст., Мальтійським хрестом, золотою шаблею з написом «За храбрость».

Літ.: *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, ч. 1—2. Одесса, 1836—38; *Його ж.* Еще о бугских казаках. «Киевская старина», 1882, № 12; Красновы. В кн.: Военная энциклопедия, т. 13. СПб., 1913; *Хіоні І.О.* Нові матеріали до історії Бузького козацького війська. «УЇЖ», 1966, № 11; *Глинка В.М., Помарнацкий А.В.* Военная галерея Зимнего дворца. Л., 1974; *Бачинський А.Д., Бачинська О.А.* Козацтво на півдні України: 1775—1869. Одеса, 1995; *Горшман А.* Краснов. В кн.: Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX вв., т. 7. М., 1996; Козацтво на Півдні України: кінець XVIII—XIX ст. Одеса, 2000.

П.Г. Усенко.

КРАСНО́В Петро Миколайович (псевдоніми — П.Лидин, П.Николаев, П.Чернов; криптонім — Гр.А.Д.; 22(10).09.1869—16.01. 1947) — військ. і політ. діяч, письменник. Н. в м. *Санкт-Петербург* у родині донського козац. офіцера. 1887 закінчив Олександрівський кадетський корпус, 1889 — 1-ше Павлівське військ. уч-ще. 1897 — нач. конвою в рос. місії полк. Л.Артамонова в Абіссінію. 1901 — кореспондент у Китаї на час остаточного придушення іхетуанського повстання 1899—1901. На фронт *російсько-японської війни 1904—1905* прибув як військ. кореспондент, брав участь у боях, мав відзнаки. Від 1910 — командир 1-го Сибірського козац. полку, з жовт. 1913 по листоп. 1914 — командир 10-го Донського козац. полку. Учасник *Першої світової війни*: листоп. 1914 — генерал-майор, листоп. 1914 — трав. 1915 — командир бригади в 1-й Донській козац. д-зії, трав.—лип. 1915 — командир бригади в Кавказ. туземній кінній д-зії. Верес. 1915 — квіт. 1917 — нач. 2-ї козац. зведеної д-зії. Від 23 (10) черв. 1917 — нач. 1-ї Кубанської козац. д-зії, з 4 вересня (23 серпня) — командир 3-го кінного корпусу. За участь у *Корнілова заколоті 1917* був заарештований, незабаром звільнений, відновлений на посаді. У листоп. (жовт.), після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, під кер-вом О.*Керенського* К. з частиною сил 3-го кінного корпусу намагався відновити владу *Тимчасового уряду.* Після короткочасного арешту переховувався у станиці Константинівській (нині м. Константиновськ у Ростовській обл., РФ). 16 (3) трав. 1918 Кругом порятунку Дону обраний Донським отаманом. Від 8 верес. (26 серп.) 1918 — генерал від кавалерії. Дотримувався пронім. орієнтації (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), що спричиняло конфлікти з білогвардійцями. Противник підпорядкування Донської армії ген.-лейтенанту А.*Денікіну,* виступав за автономію Дону у складі майбутньої Росії.

8 серп. (26 лип.) 1918 *Українська Держава* і *Всевелике Військо Донське* уклали договір про взаємне визнання кордонів, суверенітету і незалежності; відбувся обмін дипломатичними представниками. 3 листоп. (20 жовт.) 1918 на ст. Скороходово (між *Харковом* і *Полтавою*) відбулася зустріч К. з П.*Скоропадським*, під час якої гетьман просив отамана

Пам'ятник П. Краснову на Меморіальному комплексі пам'яті донських козаків, які загинули в боротьбі з більшовиками. Станиця Єланська Шолоховського р-ну Ростовської обл., Російська Федерація. 2007.

виступити посередником між Українською Д-вою і *Добровольчою армією.* 15 (2) лют. 1919 К. склав повноваження отамана. У лип. 1919 — січ. 1920 займався пропагандистською діяльністю у штабі Пн.-Зх. армії М.Юденича.

Від 1921 — у Німеччині, брав участь у роботі Верховної монархічної ради. Один з організаторів й ідеологів «Братства русской правды» (1921—32), співред. берлінського ж. «Русская правда» (1922—33). Наприкінці 1920-х переїхав до Франції. Від 1938 — знову в Німеччині. Був співробітником козац. управління мін-ва у справах окупованих сх. територій. Від 31 берез. 1944 займав посаду нач. гол. управління козац. військ у Німеччині. Виступав проти об'єднання козац. військ зі Збройними силами К-ту визволення народів Росії А.Власова.

Літ. діяльністю почав займатися з 12 років. Перші статті опубл. 1891 в газ. «Русский инвалид», згодом співробітничав з ін. газетами. 1895 вийшла перша збірка. Автор: документальних книг — «На озере» (1895), «Донцы» (1896), «Атаманская памятка» (1900), «По Азии: Очерки Маньчжурии, Д.Востока, Китая, Японии и Индии» (1903); автобіографічних творів про революцію — «На внутреннем фронте» (1921), «За чертополохом» (1922), «Всевеликое войско Донское» (1922), «Подвиг» (1932). Особливе місце у його творчості займає історія Росії — їй присвячено романи: «Единая-неделимая» (1925), «Цесаревна. 1709—1762» (про імп. *Єлизавету Петрівну*; 1933), «Екатерина Великая» (1935), «Цареубийцы (1 марта 1881 г.)» (1938) та ін. Світ. славу К. приніс перекладений на 12 мов 4-томний роман «От Двуглавого Орла к красному знамени, 1894—1921» (Берлін, 1921—22), присвячений Росії кін. 19 — поч. 20 ст. та громадян. війні. 1921—40 опублікував понад 40 книг, його твори перекладені на 17 мов.

28 трав. 1945 К. був інтернований англійцями й переданий радянському командуванню. Разом із групою колишніх білогвардійців страчений у *Москві* за вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР. 1997 Військ. колегія Верховного суду РФ відмовила

на клопотання реабілітувати П.Краснова.

Літ.: «Правда», 1947, 17 января; *Шкаренков Л.К.* Агония белой эмиграции. М., 1986; *Краснов Н.Н.* Атаман Краснов в руках большевиков. «Дон», 1992, № 1/2; *Сухих И.* Генерал Краснов: пером и шашкой. «Нева», 1994, № 3; *Скоропадський П.* Спогади: (Кінець 1917 — грудень 1918 рр). К. — Філадельфія, 1995; *Венков А.В.* Краснов. В кн.: Белые генералы. Ростов-на-Дону, 1998; *Марыняк А.В.* Генерал-от-кавалерии П.Н. Краснов. В кн.: Исторические портреты. М., 2003; *Смирнов А.А.* Атаман Краснов. М.—СПб., 2003.

А.О. Буравченков, В.О. Крупина.

КРАСНОГРА́Д (1733—84 — Бельовська фортеця, 1784—1922 — Костянтиноград) — місто районного підпорядкування *Харківської області*, райцентр. Розташов. на р. Берестова (прит. Орелі, бас. Дніпра), за 101 км на зх. від *Харкова*. Залізничний вузол. Нас. 22,3 тис. осіб (2004).

Історія міста розпочалася із заснування 1731—33 фортеці Бельовська у складі оборонної *Української лінії*, що проходила від Дніпра до Сіверського Дінця (прит. Дону). Фортеця, закладена 11 серп. 1731 ген. Таракановим, стала першою спорудою майбутнього міста. Вона була збудована за конфігурацією чотирикутника, кожна сторона якого мала в довжину 100 м, з бастіонами по кутах. 1733 тут розмістився один з 20-ти *ландміліцейських полків*, який був сформований у м. Бельов Тульської губ. Від назви м. Бельов одержали назву полк і фортеця.

Поблизу фортеці виникла Солдатська слобідка, де поселилися сім'ї солдатів і офіцерів. Чисельність нас. слобідки зростала за рахунок *підпомічників*, яких рос. уряд надсилав до фортеці. У серед. 18 ст. на пд. від оборонної Укр. лінії почали створюватися укр. поселення, засновані переселенцями з *Лівобережної України*.

Від 1736 до 1764 в Бельовській фортеці розміщалася канцелярія Укр. ландміліцейського корпусу. 1745 в містечку при фортеці почали організовувати перші *ярмарки*.

Після *російсько-турецької війни 1768—1774* Укр. лінія втратила стратегічне значення у зв'язку з буд-вом *Дніпровської лінії*. Бельовська фортеця перетворилася на пересильний пункт і місце ув'язнення селян. Зі створенням 1775 *Азовської губернії* у фортеці містилося гол. управління губернії. Після переведення управління губернії в Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*; 1778) Бельовська фортеця стала повітовим центром Азовської губ.

1784 указом імп. *Катерини II* Бельовська фортеця перейменована у м-ко Костянтиноград на честь онука імператриці. Нас. на цей час налічувало 617 осіб. 1797 містечко переведене на становище позаштатного міста *Малоросійської губернії*. Від 1801 — повітовий центр *Полтавської губернії*. На 1810 нас. налічувало 1680 осіб. У 2-й пол. 19 ст. місто розвивалося як пром. центр завдяки буд-ву залізниці *Полтава*—Костянтиноград—Лозова.

1922 Костянтиноград перейменовано в Красноград (з 1925 — деякий час Червоноград). 1923—25 — центр Красноградської (Червоноградської) округи, яка 1925 була ліквідована. Від 1925 — райцентр Полтав. округи. Від 1932 — у складі Харків. обл.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* К. був окупований гітлерівцями від 20 верес. 1941 по 18 верес. 1943.

Після створення Красноградської нафтогазорозвідувальної експедиції глибокого буріння та Хрестищенського газопромислу в К. зросла кількість населення: 1977 тут проживало 20 тис. осіб, проти 15,5 тис. 1967. Почалося промислове буд-во.

На поч. 21 ст. основними промисловими галузями економіки міста стали: газовидобувна, легка (ткацька фабрика), харчова (комбінати м'ясний і хлібопродуктів, маслозавод, завод продтоварів, хлібозавод, овочева фабрика), деревообробна (меблева фабрика) і будівельних матеріалів.

У місті працюють краєзнавчий музей та картинна галерея (відкрита на поч. 1980-х рр., її основу склали твори картинної галереї, що діяла тут з 1922 до 1929, зокрема роботи художника-етнографа Порфирія Мартиновича).

У К. народився О.*Корчак-Чепурківський*.

Літ.: *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, ч. 3. Полтава, 1852; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; *Голуб О.О., Рущенко П.Т.* Красноград: Путівник. Х., 1981; Харьковская область. Х., 1993; Історія міста Красноград. Web.: Красноград (www.krasnograd.iatp.org.ua).

Я.В. Верменич.

КРАСНОДА́Р (до 1920 — Єкатеринодар) — місто, центр Краснодарського краю, РФ. Розташов. на Кубано-Приазовській (Прикубанській) низині, на правому березі р. Кубань. Річковий порт. Вузол залізничних та автомобільних шляхів. Аеропорт. Нас. 649,9 тис. осіб (2005).

Заснований 1793 запороз. козаками, які у складі *Чорноморського козацького війська* (ЧКВ) почали заселення *Кубані*. 15 серп. 1793 військ. уряд Чорномор. козац. війська на чолі з отаманом А.*Головатим* вирішив у Карасунському Куті (місцевість на

Красноград. Краєзнавчий музей ім. П. Мартиновича. Фото 2007.

Красноград. Залишки Бельовської фортеці. Фото середини 1960-х років.

Краснодар. Обеліск на честь 200-річчя кубанського козацтва. 1897. Демонтований 1920, відновлений 1999. Архітектор В. Філіппов, автор відновлення пам'ятника архітектор О. Аполлонов. Фото початку 21 ст.

Краснодар. Пам'ятник імператриці Катерині ІІ. Скульптор М. Мікешин. 1906. Демонтований 1920, відновлений 2006. Скульптори О. Аполлонов, В. Антонов, архітектори В. Сирмолотов, О. Кобзар і В. Назаренко.

правому березі р. Кубань) поблизу діброви (Круглик, Дубинка) заснувати місто, в якому будуть знаходитися військ. уряд та сорок куренів (див. *Курені запорозькі*). Першим *городничим* міста був обраний козак Данило Вовкоріз. Спочатку козаки називали місто Новою Січчю і будували його за взірцем *Запорозької Січі.* Назва Єкатеринодар та статус міста були остаточно закріплені в «Порядку загальної користі».

Пізніше Єкатеринодар виконував роль фортеці та ставки отаманів Чорномор. козац. війська, а з 1860 — *Кубанського козацького війська* (ККВ). Тут же містився штаб ЧКВ (Військ. канцелярія, Військ. правління) й перебував нач. Чорномор. кордонної лінії, а після 1860 — штаб Кубанського козац. війська. Від 1860 Єкатеринодар — військ.-адм. центр Кубанської обл. Місто було штабквартирою всіх кінних та більшості піших полків ЧКВ, а пізніше — ККВ — і збірним пунктом усіх стройових частин. Єкатеринодарська фортеця була гол. цитаделлю війська. Тут були зосереджені адм., суд., госп., фінансові, мед., освіт. установи.

Єкатеринодар із самого початку свого існування став центром ярмаркової торгівлі. Від 1794 у ньому проводилися 4 щорічні *ярмарки.* 1796 для торгівлі із закубанськими черкесами в місті був заснований міновий двір. Побудова залізниці Тіхорецьк—Єкатеринодар—Новоросійськ (перше і останнє — нині міста Краснодарського краю, РФ) наприкінці 19 ст. сприяла перетворенню Єкатеринодара у великий транспортний і торг.-пром. центр. 1910—11 в місті побудовано металообробне підпр-во «Кубаноль».

До закінчення Кавказ. війн 1817—64 нас. складалося лише з козаків-чорноморців. 1867 Єкатеринодар отримав статус цивільного міста і більшість козац. нас. (14 167 осіб усього нас., з них — 9632 козаки) було виселено. Однією з причин такого заходу було намагання царського уряду запобігти вірогідним проявам козац. сепаратизму. Але частка українців серед нас. міста залишалася досить значною. Подальше поповнення чисельності нас. Єкатеринодара відбувалося

Краснодарський крайовий художній музей ім. Ф. Коваленка. Фото початку 21 ст.

Краснодар. Пам'ятник Кубанському козацтву. Скульптор О. Аполлонов. 2005.

гол. чин. за рахунок вихідців із *Катеринославської губернії* та *Полтавської губернії.* На 1897 нас. Єкатеринодара складало 65 606 осіб (українці — бл. 50 %).

1917—20 Єкатеринодар був столицею *Кубанської Народної Республіки.*

Тривалий час місто було центром укр. к-ри та укр. нац. руху на Кубані. В Єкатеринодарі жили і творили: Я.*Кухаренко*, І.*Попко*, П.*Короленко*, Ф.*Щербина*, М.Канівецький, С.*Ерастов*, С.*Петлюра*, В.Орел, М.*Вороний*, А.*Кащенко*, В.Сулятицький, Я.Бігдай, В.*Барка* та ін. Тут функціонували від-ня «Просвіти» (див. *Просвіти*), філія *Революційної української партії* — «Чорноморська громада». На 1926 нас. міста налічувало 161 843 особи (українці — 30 %). У 1920-х рр., під час проведення більшовиками політики *«коренізації»*, К. був центром українізаційного руху на Кубані. До 1933 в місті діяли Північнокавказ. укр. пед. ін-т ім. М.Скрипника (нині Краснодарський ун-т), укр. школи, б-ки, вид-ва, укр. театральні студії та укр. літ. об'єднання. Починаючи з 1932—33, зі згортанням рад. властями курсу на нац. відродження, у К., як і на всьому Пн. Кавказі, проводилися заходи з насильницької «деукраїнізації», масові репресії, у т. ч. проти місц. укр. діячів. Під час *голодомору 1932—1933 років в УСРР* політика винищення нас. голодом була поширена й на Кубань, у самому К. тоді загинуло бл. 40 тис. осіб.

Відродження укр. к-ри в К. починається на поч. 1990-х рр. 1991 зареєстроване Т-во укр. культури Кубані (перший кер. — М.Тарновський). Нині діє Т-во українців Кубані (голова М.Сергієнко), виходить «Вісник Товариства українців Кубані» (ред. — проф. В.Чумаченко).

Літ.: *Попко И.Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. СПб., 1858; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1—2. Екатеринодар, 1910—13; *Голобуцкий В.А.* Черноморское казачество. К., 1956; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українців Кубані. К., 1994; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002.

Д.Д. Білий.

КРАСНОДО́Н (до 1936 — Сорокине) — місто обласного підпорядкування *Луганської області*, райцентр. Розташов. у пд.-сх. частині Донец. кряжа, на лівому березі р. Велика Кам'янка (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону), за 7 км від однойменної залізничної станції. Нас. 48,7 тис. осіб (2004).

Заснування міста пов'язане з буд-вом Сорокинського рудника (шахтового комплексу), яке припадає на період пром. піднесення в *Російській імперії* напередодні *Першої світової війни.* Вугільні розробки проводилися акціонерними т-вами Урало-Кавказької та Московсько-Казанської залізниць, а також торговими домами й окремими підприємцями на землях, що орендувалися в *донських козаків* Сорокинської та ін. волостей гурту станиці Гундорівська Донецького округу *Області Війська Донського.* Сорокине —

назва одного з тамтешніх *хуторів*; звідси й назва рудника та однойменного робітн. с-ща, що виросло поряд з ним. Швидкому промисловому освоєнню місцевих вугільних запасів сприяло спорудження 1912 Північнодонец. залізниці, що пройшла поруч із селищем рудника. 1914 на шахтах Сорокинського рудника видобули перше вугілля (цей рік згодом стали вважати роком заснування міста К.). На 1916 на руднику працювало 776 гірників, а в с-щі проживало 3105 осіб різних національностей, тут було більше десятка кам'яних та більше двох десятків дерев'яних будинків і кілька казарм. Адміністративно Сорокине належало до Катеринодонського підрайону Луган. р-ну.

За часів *громадянської війни в Україні 1917—1921* стрижнем соціальних конфліктів на Сорокинському руднику були суперечності між робітниками рудника і донськими козаками прилеглих станиць.

1923—62 та від 1966 — райцентр.

Навколо Сорокиного з часом виникли кілька нових поселень: Краснодон, Первомайка, Ізварине, Урало-Кавказ та ін.

1935 був створений трест «Сорокинвугілля» (з 1936 — «Краснодонвугілля»), який об'єднував 25 шахт.

1936 с-ще отримало назву К.

28 жовт. 1938 К. надано статус міста. За переписом 1939, у ньому мешкало 22 тис. 220 осіб.

У період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час окупації К. військами *вермахту* (з 20 лип. 1942 до 14 лют. 1943) у місті існував осередок руху Опору (див. *Рухи Опору 1939—1945*), відомий як *«Молода гвардія»*.

У післявоєнні роки в місті велися широкомасштабні роботи з відновлення зруйнованих і будівництва нових шахт. Сотні краснодонців тоді були нагороджені медалями «За восстановление угольных шахт Донбасса» й ін. відзнаками. 1956 тут зародився «мамаївский рух». Таку назву отримало ініційоване бригадою забійника М.Мамая з шахти «2-Північна» та підтримане комуніст. партією і рад. властями змагання гірняків за щоденне перевиконання змінних норм не менше, як на 1 т.

Поруч із містом (за 10 км) навколо залізничної станції виросло місто-супутник Молодогвардійськ.

На честь молодогвардійців у місті споруджено меморіальний комплекс «Нескорені».

Літ.: *Сидоренко О.О.* Краснодон — місто комсомольської слави. К., 1961; ІМіС УРСР. Луганська область. К., 1968; История Краснодона. Web: Официальный сайт Краснодонского городского совета (http://krasnodon.org.ua/krasnodon/history).

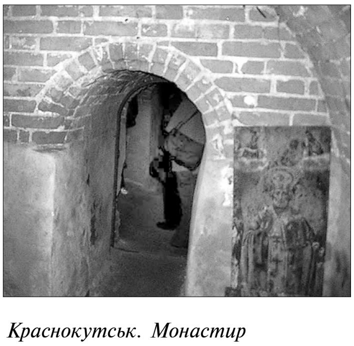
Д.С. Вирський.

КРАСНОДО́НСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ РАЙО́Н (до 1936 — Сорокинський) — див. *Національні райони.*

КРАСНОКУ́ТСЬК — с-ще міськ. типу *Харківської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Мерло (прит. Ворскли, бас. Дніпра), за 22 км від найближчої залізничної ст. Гути і за 108 км (залізницею) від *Харкова.* Нас. 8 тис. осіб (2004).

Заснований як один з опорних пунктів захисту пд. кордонів Рос. д-ви від нападів татар. Веде початок від 1651. Тоді (після *Берестецької битви 1651*) на місці майбутнього К. — в одному з найкращих закутків, що створила тутешня природа, — на пагорбі, неподалік річки, в оточенні лісових масивів — замешкала група переселенців з Корсуньщини, 1652 тут було збудовано острог і тоді ж ченцями з Корсуня (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) був побудований чол. монастир св. апостолів Петра і Павла.

У 17 і 18 ст. поселення мало назву Красний Кут. Тривалий час, до 1765, було сотенним містечком *Охтирського полку.* Козаки Краснокутської сотні брали участь у *Кримських походах 1687 і 1689*, в *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696.* 1709 під час *Північної війни 1700—1721* біля Красного Кута відбувся бій рос. війська зі шведами, в якому один зі швед. загонів зазнав поразки.

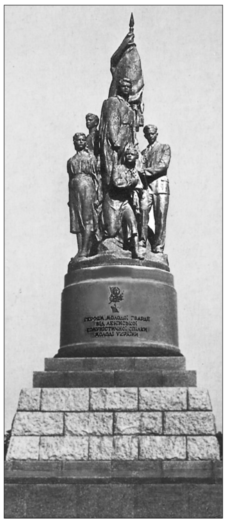
Краснокутськ. Монастир св. апостолів Петра і Павла. Підземний хід. Фото початку 21 ст.

У 18 ст. Красний Кут — повітове (з 1798 — заштатне) місто Богодухівського пов. *Слобідсько-Української губернії*, від 1835 — *Харківської губернії.* 1773 тут мешкало 4143 особи.

1780 назву міста було дещо змінено — на Краснокутськ. 21 верес. 1781 було затверджено герб К.

У ході *секуляризації* церк. і монастирських земель, здійснюваної в *Російській імперії* згідно з указом імп. *Катерини II* від 10 квіт. 1786, місц. монастир був закритий. Трохи пізніше імп. Катерина II подарувала землі монастиря грекові за походженням (з роду Караджі) Н.Каразіну. Його молодший син — Іван (1802—58) за підтримки свого старшого брата В.*Каразіна* почав вести там (в успадкованому від батька маєтку Основинці) роботи з відведення води в балці, впорядкування старих (створених ченцями) ставків, спорудження тераси, доріжок, майданчиків, містків і потім заклав парк-сад. Кілька десятків років сюди доставлялись і тут прищеплювалися живці і висаджувалося насіння дерев з багатьох країн Європи, Азії, Пн. та Пд. Америки. Після смерті І.Каразіна його справу продовжив його син Іван Іванович. Він збільшив площу парку, а також заг. кількість видів і форм декоративних і плодових рослин. Всього сюди було завезено до 600 нових для укр. земель видів. Місц. мікроклімат виявився для багатьох із них (бл. 50 видів) сприятливим для акліматизації, саме звідси поширилися в ін. регіонах країни, зокрема, американський клен, акація, платан, софора.

Наприкінці 19 ст. поблизу К. почали створюватися великі економії, що спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряку (І.Харитоненка, І.І.Каразіна та ін.). Згідно з переписом 1897, у К. проживало 6860 осіб.

Краснодон. Пам'ятник молодогвардійцям. Скульптори В. Агібалов, В. Мухін, В. Федченко, архітектор О. Сидоренко. Бронза, граніт. 1954.

Краснокутськ. Пам'ятник на могилі Івана Назаровича Каразіна. Фото початку 21 ст.

Краснокутськ. Пам'ятник на могилі Івана Івановича Каразіна. Фото початку 21 ст.

О.Г. Краснокутський.

Від 1923 — у складі *Харківської округи*, з 1932 — у складі Харків. обл. Райцентр 1923—62 та від 1966. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з 9 жовт. 1941 до 11 серп. 1943 був окупований гітлерівцями. У ці роки місц. парку було завдано значних збитків.

Від 1975 — с-ще міськ. типу.

Парк-сад Каразіних (нині — «Краснокутський») отримав статус пам'ятки садово-паркового мист-ва загальнодерж. значення. На поч. 21 ст. заг. кількість тутешніх видів і форм декоративних рослин становила більше 300. На тер. парку (понад 13 га) є залишки монастиря св. апостолів Петра і Павла — старовинні печери й підземні ходи (заг. довжиною бл. 18 км); на одному з його майданчиків — поховання засновників парку — батька і сина Каразіних, тут же їм встановлено пам'ятники. Поблизу діє Краснокутська станція садівництва, працює «Музей яблук».

Літ.: *Багалей Д.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского Государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний). Х., 1890; ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Харьковская область. Х., 1993; *Білоус В.* Красен край наш Краснокутщина: Історико-краєзнавчий нарис. Краснокутськ, 1995; *Тертишна Л.В.* Нові сторінки історії дендропарку. «Промінь», 2001, 2 жовт.; *Гречило А. та ін.* Герби міст України (XIV — I пол. XX ст.). К., 2001; *Тертишна Л.В.* Краснокутський Петро-Павлівський чоловічий монастир. «Православна Харківщина», 2003, № 11 (листопад); *Мазниця А.* Перлина Харківщини. «Дзеркало тижня», 2003, 28 червня — 4 липня (№ 24).

Я.В. Верменич, Д.В. Грузін.

КРАСНОКУ́ТСЬКИЙ Олександр Григорович (1781—1841) — військовик, журналіст, мемуарист. Брат С.*Краснокутського*. Н. в с. Пайки Переяславського пов. *Київського намісництва* (нині село Яготинського р-ну Київ. обл.) у сім'ї Г.Краснокутського (див. *Краснокутські*). Його мати — Софія — походила з родини козац. старшини Степана Томари (див. *Томари*) та його дружини Ганни, дочки полтав. полковника В.Кочубея (див. *Кочубеї*). Навч. в петерб. Сухопутному кадетському корпусі, звідти 1797 направлений корнетом до Черніг. кірасирського полку. З 1799 — підпоручик. 16 (4) жовт. 1804 увільнений на цивільну службу колезьким секретарем, 13 (1) квіт. 1805 призначений приставом складових магазинів в *Одесі*. З 17 (5) січ. 1806 — поручик, від 1808 — капітан. Учасник *російсько-турецької війни 1806—1812.* 1806 удостоєний ордена св. Анни 4-го ст., 1809 — ордена св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст.

1810 розпочав співпрацю з час. «Русский вестник», дебютувавши розповіддю «Поездка русского офицера в Константинополь» (окремо надруковано: «Дневные записки поездки в Константинополь Александра Григорьевича Краснокутского в 1808 году, самим им писанные». М., 1815). Від 1812 — майор. Того ж року перейшов старшим ад'ютантом до головнокоманд. створеної на *Волині* 3-ї армії генерала від кавалерії О.*Тормасова.* За участь у *Війні 1812* нагороджений орденами св. Анни 2-го ст. і св. Георгія 4-го ст. Від 4 берез. (20 лют.) 1813 — підполковник, від осені цього ж року — полковник. Опублікував лист до С.*Глинки* під заголовком «Уважение англичан и других народов к деяниям графа Матвея Ивановича Платова» та нарис «Ландек в Силезии» з висвітленням подробиць прибуття імп. *Олександра I* на курорт до м. Ландек. Занотував спогади, пов'язані з *донськими козаками*, зокрема про перебування в Лондоні (Велика Британія) одного з них — Олександра Земленухина («Русский вестник», 1813—1814; «Русская старина», 1905, № 3).

Від 2 жовт. (20 верес.) 1819 — у відставці зі званням генерал-майора. Видав як «найщиріше підношення» П.*Коновніцину* (старшому) книгу «Взгляд русского офицера на Париж во время вступления Государя Императора и союзных войск, в 1814 году» (СПб., 1819).

П. у с. Кузнєцовка Дмитрієвського пов. Курської губ.

Літ.: *Белозерская Н.А.* Донской казак в Лондоне. «Исторический вестник», 1886, № 12; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Тартаковский А.Г.* Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX в. М., 1991; *Бокова В.М.* Краснокутский Александр Григорьевич. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994.

П.Г. Усенко.

КРАСНОКУ́ТСЬКИЙ Семен Григорович (1788 або 1787 — 15(03). 02.1840) — військовик, правник, сановник *Російської імперії*, член Пд. товариства (див. *Декабристів рух*), масон. Брат О.*Краснокутського.* 12 (1) 1798 вступив до Сухопутного (1800 перейменований на 1-й) кадетського корпусу в *Санкт-Петербурзі.* 27 (15) листопада 1802 став унтер-офіцером, 19 (7) вересня 1805 закінчив навчання прапорщиком лейб-гвардії Семеновського полку.

1807 відзначився в боях рос. армії з франц. військом, отримав прикрашену алмазами золоту шпагу з написом «За храбрость». Того ж року підвищений до підпоручика. Від 7 лют. (26 січ.) 1809 — поручик, з 13 (1) трав. 1811 — штабс-капітан. Учасник *Війни 1812*, у т. ч. *Бородінської битви 1812*, та зарубіжних антинаполеонівських походів 1813—14. Удостоєний орденів св. рівноапостольного князя Володимира 4-го ст. з бантом і св. Анни 2-го ст., іноз. нагород. Від 5 жовт. (23 верес.) 1813 — капітан, од 25 (13) січ. 1816 — полковник. 14 (2) берез. 1816 призначений командиром Олонецького піх. полку.

1817 став чл. *Союзу благоденства* (прийнятий до цієї організації особисто П.*Пестелем*). 7 груд. (25 листоп.) 1821 звільнений зі служби у званні генерал-майора. З 23 (11) черв. 1823 — обер-прокурор *Сенату Російської імперії.*

8 січ. 1826 (27 груд. 1825) арештований за причетність до повстання декабристів, утримувався до літа 1826 у *Петропавловській фортеці.* У лип. 1826 засуджений за 8-м розрядом звинувачення («належав до таємного товариства зі знанням мети в обмеженні самодержавної влади Сенатом і знав про підготовку до заколоту»). Згідно з указом імп. *Миколи I*, позбавлений чинів і дворянства та покараний довічним засланням (невдовзі цар конкретизував строк — 20 років).

6 серп. (25 лип.) 1826 відправлений до Сибіру, в дорозі тяжко занедужав. 1827 прибув до Якутська (нині столиця Якутії, РФ), цього ж року був переведений до Вітіма Іркутської губ. (нині с-ще міськ. типу Якутії, РФ), 1829 — до Мінусинська Єнісейської губ. (нині місто Красноярського

краю, РФ). Хворів на ревматизм. Улітку 1831 з дозволу властей виїхав на Туркійські мінеральні води до оз. Байкал, але на шляху туди зазнав паралічу ніг й від верес. осів у м. Красноярськ Єнісейської губ. (нині місто в РФ). 1835 успадкував кошти, заповідані йому Єлизаветою Томарою (у дівоцтві Каламей) — дружиною материного брата Василя.

На прохання сестри К. — Надії Лукашевич — його 1838 перевезли до Тобольська (нині місто Тюменської обл., РФ), де він і помер. Похований на міськ. Завальному кладовищі.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Декабристы. Л., 1926; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Восстание декабристов: Документы, т. 12. М., 1969; Восстание декабристов: Документы, т. 17. М., 1980; *Лорер Н.И.* Записки декабриста. Иркутск, 1984; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; Декабристы в воспоминаниях современников. М., 1988.

П.Г. Усенко.

КРАСНОКУ́ТСЬКІ — два козацько-старшинські, згодом — дворянські роди, імовірно, різного походження. Більш відомим з них є той, що був започаткований шляхтичем Київського воєводства **Василем** Еліта-Вільчківським (2-га пол. 17 ст.). Його син — **Федір Васильович** — оселився в *Гетьманщині* 1718 й почав писатися Краснокутським. Онук Федора — **Григорій Іванович** (1751—1813) — статський радник (1797), київ. губернський прокурор (1791—92). Старший син Григорія Івановича — **Олександр Григорович** (1781—1841) — учасник *Війни 1812*, генерал-майор (1819) (див. О.*Краснокутський*); ін. син — **Семен Григорович** (1787/88—1840) — дійсний статський радник, обер-прокурор Правительствуючого Сенату (1825), декабрист (див. *Декабристів рух*, С.*Краснокутський*); онук — **Микола Олександрович** (1819—91) — наказний отаман *Всевеликого Війська Донського* (1874—78; див. *Донські козаки*), генерал від кавалерії (1878).

Другий рід започаткував **Єрофій** Краснокутський (1-ша пол. 18 ст.), *бунчуковий товариш Полтавського полку.*

Роди внесено до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Харків. та Полтав. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

КРАСНОПЕ́ВЦЕВ Петро Іванович (1836 — 07 або 08.02 (26 чи 27.01).1865) — військовик, революціонер. З безмаєтної *шляхти Київської губернії.* Син лікаря. Освіту здобув у військово-навч. закладі — петерб. Дворянському полку, 1854 випущений в армію *Російської імперії* прапорщиком. За власним бажанням направлений на *Кримську війну 1853—1856*, став героєм *Севастопольської оборони 1854—1855*, кавалером орденів св. Анни 4-го і 3-го ступенів, св. Станіслава 3-го класу. Після цього зі своєю частиною квартирував на *Поділлі* та *Волині.* Нелегально поширював видання *Вільної російської друкарні.*

На поч. 1860-х рр. — поручик артилер. д-зії, чл. таємної антиурядової орг-ції офіцерів рос. війська, розташованого в *Царстві Польському* (з девізом на печатці «Земля і воля»), приятель А.*Потебні*, один із анонімних авторів опублікованих 1862 у безцензурній пресі (*«Колокол»*, 22 жовт. та 1 груд.; «Общее вече», 15 груд.) звернень до царського намісника вел. кн. Костянтина Миколайовича (брата імп. *Олександра II*) та товаришів по службі на захист волелюбних прагнень (зокрема до держ. незалежності) польс. народу, обстоював право самовизначення «за всіма областями, злученими з Польщею спогадами минулого».

Репресований за участь у демонстративній панахиді 6 лип. (24 черв.) 1862 по страчених сподвижниках-конспіраторах Іванові Арнгольдту, Петру Сливицькому та Феліксу Ростковському. В адм. порядку підлягав висланню до піхоти, дислокованої в м. Веньов Тульської губ. (нині місто в Тульській обл., РФ), проте, будучи додатково звинуваченим за зневагу до начальства, залишився під домашнім арештом у *Варшаві.* Навесні 1863 зігнорував встановлений за ним офіц. дисциплінарний контроль ордонансгаузу, перейшов у підпілля.

Підтримав *польське повстання 1863—1864* (псевд. — «Красновольський»). Виконував обов'язки командира загону на *Підляшші*, керував штабом при генералові «Круку» (М.*Гейденрейхові-де-Генінзі*). Відзначився поміж соратників як «людина надзвичайної відваги та військового хисту». Зазнав поранення, восени 1863 лікувався в *Кракові.* Затриманий австрійс. властями в *Галичині*, коли намагався формувати диверсійні підрозділи інсургентів із місц. солдатів. Перебував інтернованим у фортеці Оломоуц (нині місто в Чехії), звідки втік і через Прусське королівство повернувся до Польщі. По поразці повстання емігрував до Франції, бідував. Улітку 1864, за порадою О.*Герцена*, замешкав у *Добруджі.*

Невдовзі скінчив життя самогубством у м. Тулча (нині місто в Румунії).

Літ.: «Исповедь» В.И. Кельсиева. В кн.: Литературное наследство, т. 41—42. М., 1941; [*Клевенский М.*] Примечания. Там само; *Богданов Г.В., Дьяков В.А.* Алфавит участников революционного движения в русской армии за 1861—1863 гг. В кн.: Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. М., 1960; Русско-польские революционные связи, т. 1—2. М., 1963; *Дьяков В.А., Миллер И.С.* Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г. М., 1964; Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг. К., 1964; *Дьяков В.А.* Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865 годов. М., 1967; *Гурвич-Лищинер С.Д.* Летопись жизни и творчества А.И. Герцена: июль 1864—1867. М., 1987.

П.Г. Усенко.

КРАСНО́ПІЛЬ — назва до 2-ї пол. 16 ст. смт *Солотвин.*

КРАСНОСІ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна к-ра доби кінця *палеоліту пізнього.* Тер. її поширення — бас. річок Німан, Дніпро та його прит. Прип'ять. В Укр. Поліссі до цього типу к-ри належать виявлені і досліджені стоянки поблизу сіл: Красносілля (Володимирецького р-ну), Великий Мидськ (Костопільського р-ну; обидва Рівнен. обл.), Лютка (Старовижівського р-ну), Самари (Ратнівського р-ну; обидва Волин. обл.), Раска (Бородянського р-ну Київ. обл.); в урочищі Бір у Новгород-Сіверському р-ні

А.О. Красовський

Черніг. обл. Усі ці стоянки датуються 9 тис. до н. е., це означає, що їхні мешканці жили в холодних умовах льодовикового періоду. Знайдений на стоянках крем'яний інвентар характеризується грубими черешковими наконечниками стріл, відщеповою технікою розколювання кременю, одноплощинними нуклеусами, короткими скребачками, ретушними різцями на відщепах. Мешканці стоянок, вочевидь, полювали на пн. оленів. На думку вчених, К.к. походить від к-ри лінгбі, для якої характерні великі наконечники особливого типу, саме такі наконечники дослідники знаходять на ранніх красносільських стоянках. Нас. к-ри лінгбі просунулося в Полісся із заходу. Післяльодовикове потепління бл. 8 тис. до н. е. привело до змін у природі та змін археол. к-р. Як вважають археологи, красносільська фінальнопалеолітична к-ра трансформувалася в мезолітичну *пісочнорівську культуру*.

Літ.: *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. К., 1998.

Л.Л. Залізняк.

КРАСО́ВСЬКИЙ Андрій Опанасович (04.05(22.04).1822—22(10).06.1868) — військовик, учасник загальнорос. демократ. і укр. нац. рухів 1850—60-х рр., дворянин, підполковник. Н. в м. *Київ* у сім'ї генерала О.*Красовського.* 1840 закінчив петерб. Пажеський корпус. Брав участь у Дунайській кампанії 1853, де командував гусарським ескадроном. У бою біля м. Каракала (нині місто в Румунії) дістав кілька важких ран. Після тривалого лікування залишився в строю. Воюючи на Кавказі, отримав нові поранення й протягом року лікувався в Києві. Потім служив в Олександрійському гусарському полку в *Санкт-Петербурзі*, вступив до таємної революц. орг-ції. 1859 виїхав за кордон і налагодив там зв'язки з рос. та польс. еміграцією. Познайомився з Дж.*Гарібальді.* Встановив контакти з О.*Герценом*, який невдовзі став регулярно доставляти йому видання *Вільної російської друкарні*, що діяла в Лондоні (Велика Британія), а той розповсюджував їх серед опозиційно налаштованих до влади *Російської імперії* людей. Разом із забороненою літературою (*«Колокол»*, «Полярная звезда») він поширював також рукописні списки антисамодержавних поетичних тв. Т.*Шевченка.* Сам К. свідчив, що особисто знав Т.Шевченка.

Через деякий час після повернення з-за кордону, будучи підполковником, домігся 1861 переведення на посаду викл. Київ. кадетського корпусу. Саме тоді в Києві розгорнуло свою роботу таємне революц. т-во *«Земля і воля»*. Разом з ін. його чл. К. вів революц. пропаганду. Він сподівався, як свідчать його записи, що невдовзі почнеться сел. революція, і тому часто виїжджав у села, щоб набути серед селян популярності. Водночас вивчав особливості мови, звичаї та побут селян. Навесні 1862 деякий час під виглядом селянина жив у м. Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), мешкав на квартирі родича Т.Шевченка — Варфоломія Григоровича Шевченка, з яким листувався і з допомогою якого організував панахиду в пам'ять поета і одержав на збереження деякі його особисті речі та рукописи. Під впливом Шевченкових поетичних творів сам почав писати вірші політ. змісту.

Коли після введення в країні т. зв. сел. уставних грамот (див. *Уставні грамоти*) навесні 1862 розпочалися сел. заворушення, склав відозву до солдатів Житомир. полку із закликом не йти на придушення сел. виступів. Під час однієї з акцій серед мешканців військ. містечка під Києвом влітку 1862 був пізнаний і заарештований. На його квартирі влаштували обшук, під час якого знайшли нелегальну літературу, переписані ним поезії Т.Шевченка, його власні вірші.

Військово-польовий суд виніс йому вирок: визнати його винним і засудити до «позбавлення чинів, дворянської гідності, бронзової медалі в пам'ять війни 1853—1856 рр., усіх прав власності і до смертної кари — розстрілом». Імп. *Олександр II* написав на вироку резолюцію: «Підполковнику Красовському замінити смертну кару політичною смертю з виконанням над ним обряду, для цього випадку в законах встановленого, і потім заслати на каторжну роботу в рудники строком на 12 років». У жовт. цього ж року під конвоєм К. був доставлений на есплананду Києво-Печерської цитаделі (див. *Київська фортеця*). Після оголошення йому вироку суду із засудженням до страти на нього одягли довгу білу сорочку, зав'язали очі й прив'язали до стовпа, потім по команді в нього «стріляли», а після цього зачитали резолюцію імп. Олександра II про заслання й знову відвели до каземату *Косого капоніру*. Тим часом він тяжко захворів.

25 листоп. його, закутим у кайдани, таємно (оскільки київ. студенти планували на шляху з міста, яким його мали везти на заслання, висловити йому свою підтримку) відправили до Тобольська (нині місто Тюменської обл., РФ). Там, після огляду в лікаря, який дійшов висновку, що К. не витримає дальшої дороги, йому дозволили вирушити на каторгу «за власний рахунок на обивательській підводі під наглядом внутрішньої варти незакутим». Через 40 з лишком днів він прибув до Томська. Звідти був переправлений в Красноярськ, де майже 2 місяці пролежав у лікарні. Уже в Іркутську (нині всі міста в РФ) отримав повідомлення, що померла його дружина Марія.

Покарання відбував спочатку в рудниках Петровського з-ду (нині м. Петровськ-Забайкальський, Забайкальський край, РФ), потім, за клопотанням родичів, — у Кадаї (нині с-ще міськ. типу того ж краю), на монгол. кордоні (саме в цей час там відбував каторгу і М.*Чернишевський*). 1867 разом з М.Чернишевським був відправлений на Александровський з-д (нині село того ж краю). Йому було дозволено поселитися в приватній квартирі під наглядом поліції. Він налагодив зв'язки зі своїми товаришами на волі, популяризував серед місцевого нас. Шевченкову поезію (зокрема, у Домі-музеї Т.Шевченка зберігається власноручно переписаний К. текст Шевченкової поеми «Кавказ» з дарчим написом одній зі знайомих), готувався до втечі. 28 трав. 1868 залишив у кімнаті, де мешкав, записку про те, що «в ім'я свободи, рівності і святого

братерства» він відмовляється бути підданим Росії й має намір продовжити свою боротьбу з політичною сатрапією з-за кордону.

25 черв. до С.-Петербурга надійшла телеграма, в якій повідомлялося, що «політичного злочинця Андрія Красовського, який втік з Александровського заводу Нерчинського округу, знайдено вбитим за 16 верст від зазначеного заводу, але поки що не відомо, чи сам він наважився на самогубство, чи причиною його смерті був хтось інший...» Зміст телеграми доповіли імп. Олександру II й той наполіг на повторній експертизі з ідентифікації загиблого. Повторна експертиза підтвердила, що небіжчик — це А.Красовський. «Краще померти, ніж віддатися в руки ворогів живим» — такими були останні слова загиблого, написані кров'ю.

Літ.: *Марахов Г.* Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства. К., 1961; *Ястребов Ф.* Андрій Красовський. В кн.: Книга для читання з історії Української РСР з кінця 50-х років XIX ст. до лютого 1917 року, ч. 2. К., 1961; *Загоронюк Л.* Гусар у вишиванці. «Військо України», 2004, № 5—6.

В.Г. Сарбей.

КРАСО́ВСЬКИЙ Михайло Васильович (1851—10.05(27.04).1911) — держ., громад. і політ. діяч, таємний радник (1891), землевласник (бл. 500 *десятин*). Н. в *Чернігівській губернії* у дворянській родині. Закінчив юрид. ф-т Київ. університету (1871). Від 1872 — на держ. службі: у Правительствуючому Сенаті (1872—81, 1898—1903), мін-ві юстиції (1881—86, 1890—93), держ. канцелярії (1886—90), Харків. суд. палаті (1893—98). Брав участь у розробленні контрреформ 1888—90. 1903 вийшов у відставку з посади обер-прокурора заг. зборів Сенату.

1880—90 — гласний Остерських, 1898—1911 — Козелецьких повітових, 1903—11 — Черніг. губернських земських зборів (див. *Земства*). 1905—06 — голова Петерб. держ. думи, один із засновників партії «Союз 17 октября» (див. *Октябристи*). Від 1905 — товариш (заст.) голови Петерб. ЦК октябристів, з 1906 — чл. Держ. ради Рос. імперії від Черніг. земства, редактор-видавець і ведучий публіцист газ. «Новый путь» (*Санкт-Петербург*). Був активним прихильником *столипінської аграрної реформи*. Виступав за знищення общинного землеволодіння, підтримував заходи царського уряду щодо виходу селян на *хутори* і відруби. Майбутнє д-ви пов'язував з утворенням широкого прошарку селян — власників — і передачею їм кер-ва на місцях як представникам «новоявленного дворянства».

В останні роки свого життя брав участь у панславістському русі (див. *Панславізм*): очолював рос. делегацію на Слов'ян. з'їзді 1908 у Празі (нині столиця Чехії), став одним із засн. Товариства слов'ян. взаємності (1909), чл. Комісії з пошуку способів розв'язання російсько-польс. питання (1910). Був чл. ради Волзько-Камського банку (з 1908), чл. Особливої комісії для всестороннього вивчення залізничної справи при мін-ві шляхів сполучення, головою Бобровицького (Черніг. губ.) т-ва взаємного с.-г. кредиту. У своєму маєтку вів зразкове госп-во: використовував багатопільну систему, застосовував мінеральні добрива та удосконалював с.-г. засоби.

П. у маєтку Озеряне (нині с. Озеряни Бобровицького р-ну Черніг. обл.).

Тв.: По вопросу о подъеме экономических сил России. Речь члена Государственного Совета М.В. Красовского (произнесенная на съезде октябристов в Москве, в октябре 1909 г.). СПб., 1910.

Літ.: М.В. Красовский (Некролог). «Земский сборник Черниговской губернии», 1911, № 4; М.В. Красовский Некролог. «Исторический вестник», 1911, № 6; Памяти М.В. Красовского. Чернигов, 1911; *Павлов Д.Б.*, *Теребов О.В.* Красовский Михаил Васильевич. В кн.: Отечественная история с древнейших времен до 1917 г. Энциклопедия, т. 3. М., 2000.

В.М. Чисніков.

КРАСО́ВСЬКИЙ Опанас (Афанасій) **Іванович** (28(17). 01. 1781, за ін. даними, 1780 — 30(18). 05.1843) — військ. діяч, генерал-ад'ютант (1831), чл. Військ. ради (1834), генерал від інфантерії (1841). Батько А.*Красовського*. Нащадок козац. роду, що набув дворянство (див. *Красовські*). Н. в Лебединській окрузі *Харківського намісництва* (до указу імп. *Катерини II* від 25 квіт. 1780 за ст. ст. ці землі входили до Сум. провінції *Слобідсько-Української губернії*). 4 лип. (23 черв.) 1795 вступив унтер-офіцером до 4-го батальйону Бузького єгерського корпусу. 1798 переведений до 13-го єгерського полку. На поч. 1800 — підпоручик, у січ. 1803 — поручик. Залучався до експедицій *Чорноморського флоту*: 1804 — на о-в Корфу (нині у складі Греції), 1805 — в Італію. Став кавалером ордена св. Анни 3-го ст. На *російсько-турецькій війні 1806—1812* поранений. Від 1808 — штабс-капітан, 1809 — капітан, з трав. 1811 — майор. За мужність у боях нагороджений двома золотими шпагами (кожна з написом «За храбрость»), орденами св. Георгія 4-го ст., св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. і св. Анни 2-го ст. з алмазними знаками. 11 верес. (30 серп.) 1811 підвищений у чині до підполковника. 13 (1) січ. 1812 призначений командиром 14-го єгерського полку й того самого місяця утверджений полковником.

На *Війні 1812* перебував у 3-й армії на *Волині*, воював під Кобрином, Борісовим (нині обидва міста в Білорусі), на р. Березина (прит. *Дніпра*). Зазнав поранення в живіт. Після одужання 1813 брав участь у блокаді фортець Кюстрин (нині м. Костшин, Республіка Польща) і Магдебург (нині місто у ФРН). За відвагу та вправність, виявлені в «Битві народів» під Лейпцигом, 18 (6) жовт. 1813 одержав чин генерал-майора, після чого командував гренадерською бригадою. 1819 через недугу пішов у відставку.

О.І. Красовський. Портрет роботи художника Дж. Доу. 1822—1825.

1823 повернувся на службу. Призначений начальником штабу 4-го піх. корпусу. Від 3 верес. (22 серпня) 1826 мав ранг генерал-лейтенанта. Надалі командував різними з'єднаннями. Брав участь у російсько-перській війні 1826—28 і *російсько-турецькій війні 1828—1829*. Знову був поранений. Від 3 верес. (22 серп.) 1830 до 27 (15) лют. 1831 виконував обов'язки нач. 3-го піх. корпусу та водночас — новоросійського й бессарабського генерал-губернатора (заступивши на цій посаді М.*Воронцова*). Опікувався прийнятими в рос. підданство запорожцями з-за р. Дунай (див. *Задунайська Січ*). Листувався з Й.*Гладким*. 25 (13) берез. 1831 очолив гол. штаб 1-ї армії. Придушував *польське повстання 1830—1831*. Від 1 черв. (20 трав.) 1834 — командир 6-го піх. корпусу. 23 (11) січ. 1835 узяв відпустку для лікування. 1842 вже як повний генерал прийняв 1-й піх. корпус. Нагороджений прикрашеною алмазами золотою шпагою «За храбрость», багатьма орденами, у т. ч. св. Георгія 3-го ст., св. рівноапостольного кн. Володимира 2-го ст. та 1-го ст., св. Анни 1-го ст. з діамантами, св. кн. Олександра Невського з діамантами, прусського Червоного Орла

Складав нотатки про минулі бої, які частково опубліковано.

Похований у *Києво-Печерській лаврі*.

Тв.: Из записок. «Русский вестник», 1880, № 8; Записка о боях при Ново-Свержне и Койданове в 1812 г. В кн.: *Харкевич В.* 1812 год в дневниках, записках и воспоминаниях современников, вып. 4. Вильно, 1907.

Літ.: [*Соболев М.*] Несколько дней. «Московский телеграф», 1828, № 9; *Глебов И.Н.* Воспоминания армейского офицера. «Сын Отечества и Северный архив», 1834, т. 46; Красовский. В кн.: Справочный энциклопедический словарь, т. 6. СПб., 1847; Красовский. В кн.: Энциклопедия военных и морских наук, т. 4. СПб., 1889; *Е.В.* Дневник генерала Красовского 1826—1828 гг. «Кавказский сборник», 1901, т. 22; Красовский Афанасий Иванович. В кн.: Русский биографический словарь, [т. 9]. СПб., 1903; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; Красовский. В кн.: Военная энциклопедия, т. 13. СПб., 1913; *Сидорова М.В., Безотосный В.М.* Записка К.Ф. Толя 1831 г. В кн.: Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX вв., т. 6. М., 1995; *Малышкин С.* Красовский. Там само, т. 7. М., 1996.

П.Г. Усенко.

С.Я. Красовський.

КРАСО́ВСЬКИЙ Степан Якимович (20(08).08.1897—21.04.1983) — військовик, маршал авіації (1959), проф. (1966). Герой Рад. Союзу (1945). Н. в с. Глухи (нині село Могильовської обл., Білорусь). В армії з 1916. Брав участь у *Першій світовій війні*, унтер-офіцер. У Червоній армії (див. *Радянська армія*) — з 1918. Цього ж року став чл. РСДРП(б)—КПРС. Учасник громадян. війни 1917—22. Був авіамотористом, начальником зв'язку авіазагону (Сх. фронт), льотчиком-спостерігачем, комісаром авіац. загону (Кавказ. фронт). 1927 закінчив курси вдосконалення керівного складу Військово-повітряних сил, 1936 — Військово-повітряну інженерну акад. ім. М.Жуковського. Учасник *радянсько-фінляндської війни 1939—1940*. Від 1940 — нач. Краснодарського військ. авіац. уч-ща, з 1941 — помічник командуючого військово-повітряних сил Північнокавказ. військ. округу по військово-навч. закладах. У черв. 1941 йому було присвоєно звання генерал-майора авіації і призначено командуючим військово-повітряних сил Північнокавказ. військ. округу. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з жовт. 1941 був командувачем військово-повітряних сил 56-ї армії, з січ. 1942 — командувач військово-повітряних сил *Брянського фронту*, в трав.—жовт. цього ж року — командуючий *Другою повітряною армією*, з листоп. цього ж року — командуючий *Сімнадцятою повітряною армією*, з берез. 1943 — знову командуючий 2-ю повітряною армією. З'єднання під його командуванням воювали на *Південному фронті*, Брянському фронті, *Південно-Західному фронті*, *Воронезькому фронті* та *Першому Українському фронті*; брали участь у боях за Ростов-на-Дону і Сталінград (нині м. Волгоград; обидва міста в РФ), у *Курській битві 1943*, форсуванні Дніпра, визволенні *Києва*, *Корсунь-Шевченківській операції 1944*, *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944*, Нижньосилезькій наступальній операції 1945 та *Берлінській наступальній операції 1945*.

Після війни був команд. військово-повітряних сил низки округів. 1950—52 — радник у Китаї. 1956—68 — нач. Військ.-повітряної акад., водночас 1961—66 — чл. Центр. ревізійної комісії КПРС, 1968—70 — інспектор-радник Групи ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР.

Нагороджений 6-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої революції, 4-ма орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 1-го та 2-го ст., Кутузова 1-го ст, Богдана Хмельницкого 1-го ст., ін. орденами, медалями, іноз. нагородами.

1967 виконком міської ради м. *Бровари* присвоїв К. звання «Почесний громадянин міста Бровари» і видав відповідне посвідчення за № 1, його ім'ям названо одну із вулиць міста (1943 у Броварах знаходився штаб 2-ї Повітряної армії, якою в той час командував К.).

П. у м. *Москва*. Похований у с-щі міськ. типу Моніно Моск. обл., РФ.

Тв.: Жизнь в авиации. М., 1968.

Літ.: Красовский Степан Акимович. Web: «Интернет проект «Герои Страны» (http://www.warheroes.ru); Історія міста Бровари. Web: Офіційний сайт міста Бровари (http://brovary.kiev.ua).

О.В. Буцько.

КРАСО́ВСЬКІ — кілька козацько-старшинських, згодом — дворянських родів, різного походження. Найбільш відомий з них бере початок від шляхтича **Йосипа** Красовського (серед. — 2-га пол. 17 ст.), який за привілеєм польс. короля *Яна II* Казимира Ваза від 1659 тримав с. Волинка *Чернігівського воєводства* (нині село Сосницького р-ну Черніг. обл.). З його численного потомства відзначився **Михайло Йосипович** (р. н. невід. — п. до 1729), він був білоуським *сотником* (бл. 1700), черніг. полковим суддею (1710—16). Один із синів Михайла Йосиповича — **Тимофій Михайлович** (р. н. невід. — п. бл. 1765) — був спочатку сотником *Сумського полку* (1732), а згодом сум. полковим *обозним* (1756—61), ін. син — **Іван Михайлович** (р. н. невід. — п. бл. 1770) сотник лебединський (1767). 1773—82 білоуським сотником був **Василь Дмитрович** (бл. 1751 — п. після 1811), а **Іван Дмитрович** (р. н. невід. — п. 1770) — сотником го-

родницьким (1770). До цього роду належали: відомий військ. та держ. діяч, учасник антинаполеонівських кампаній та *Війни 1812*, в. о. новоросійського та бессарабського генерал-губернатора (1830—31), генерал від інфантерії (1841) О.*Красовський* (1781—1843) та його син — військовик, учасник загальнорос. демократ. і укр. нац. рухів 1850—60-х рр., підполковник А.*Красовський* (1822—1868); відомий педагог, дир. 2-ї Харків. г-зії (1846—55) **Микола Петрович** (1808—55); генерал-лейтенант, постійний чл. Інженерного к-ту (1908—09) **Ростислав Володимирович** (1841—1909); земський діяч, чл. Держ. ради *Російської імперії* (1908), гласний Санкт-Петерб. міськ. думи та Черніг. губернських земських зборів (1908), таємний радник (1908) **Михайло Васильович** (1851—1911; див. М.*Красовський*).

Рід внесено до 1-ї, 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Черніг. та Харків. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

КРАТ Михайло Миколайович (06.08.1892 — серп. 1979) — військ. діяч, генерал-поручник *Армії Української Народної Республіки* (звання присвоєно Урядом УНР на вигнанні). Н. в м. *Гадяч*. Військ. освіту здобув у Полтав. кадетському корпусі та Чугуївському піх. юнкерському уч-щі (останнє закінчив 1912). Під час *Першої світової війни* — на фронті, підполковник рос. армії. В укр. війську — від літа 1917: був нач. відділу штабу *Київського військового округу*, брав участь в обороні *Києва* взимку 1918. Згодом — командир полку, пом. командира, нач. штабу *Запорізької дивізії Армії УНР* на більшовицькому і денікінському фронтах. Учасник *Першого Зимового походу Армії УНР 1919—1920.* Від листоп. 1920 — у таборах *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки* в Польщі. Став впливовим діячем укр. військ. еміграції, написав спогади з історії визвол. змагань. Був чл. Укр. військово-істор. т-ва. У роки *Другої світової війни* — чл. *Українського національного комітету* у *Варшаві*, на поч. 1945 — нач. штабу 1-ї Укр. д-зії Укр. нац. армії ген. П.*Шандрука* (див. *«Галичина»*, дивізія), яка здалася в полон британській армії на півдні Австрії та Балканах. Від 1945 до 1948 утримувався в таборі для військовополонених в Італії, після звільнення емігрував 1950 до США, очолював там Братство колиш. вояків 1-ї Укр. дивізії.

П. у м. Детройт, похований на укр. православному цвинтарі в Бавнд-Бруку, штат Нью-Джерсі.

Літ.: *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід. Каліш, 1934; *Верига В.* Під сонцем Італії. Торонто, 1984; *Гунчак Т.* У мундирах ворога. К., 1993; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи й забуття. К., 1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні Сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Львів—Х., 2007.

К.Є. Науменко.

«КРА́ТКАЯ ЗАПИ́СКА ДЕ́ЙСТВИЙ ПРЕ́ЖДЕ БЫ́ВШИХ ПО НА́ШЕ ВРЕ́МЯ». Пам'ятка укр. істор. думки 18 ст. Хронологічні межі згадуваних у ній подій охоплюють період від 1581 до 1789. Є компіляцією «літопису Граб'янки» (див. Г. *Граб'янка*), *Лизогубівського літопису*, «Краткого летоизбрания знаменитых и памяти достойных действ и случаев». Автор не відомий. Текст пам'ятки складається із 69 повідомлень, розміщених у хронологічному порядку, в них ідеться, зокрема, про події, які в сучасній історіографії отримали такі визначення, як: козац. повстання кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст., *Хотинська війна 1621*, національно-визвольна війна укр. народу під проводом Б.*Хмельницького*. Період 2-ї пол. 17 ст. відображений у повідомленнях про міжусобну боротьбу старшинських угруповань, напади на укр. землі *кримських татар*, діяльність гетьманів *Лівобережної України*, події рос.-турец. війн 18 ст.

Текст пам'ятки не опубл., зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ.

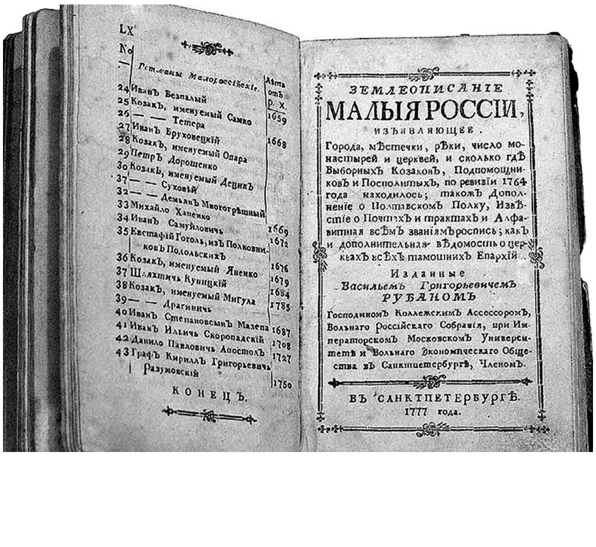
Літ.: *Апанович Е.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине. К., 1983; *Бовгиря А.* «Краткая записка действий прежде бывших и по наше время» — пам'ятка української історіографії другої половини XVIII ст. «Український історичний збірник 2002» (К.), 2003, вип. 5.

А.М. Бовгиря.

«КРА́ТКАЯ ЛЕ́ТОПИСЬ МА́ЛОЙ РОССИ́И С 1506 ПО 1776 ГОД, С ИЗЪЯВЛЕ́НИЕМ НАСТОЯ́ЩЕГО О́БРАЗА ТАМО́ШНЕГО ПРАВЛЕ́НИЯ И С ПРИОБЩЕ́НИЕМ СПИ́СКА ПРЕ́ЖДЕ БЫ́ВШИХ ГЕ́ТМАНОВ, ГЕНЕРА́ЛЬНЫХ СТАРШИ́Н, ПОЛКО́ВНИКОВ И ИЕРА́РХОВ», «Краткая лѣтопись Малыя Россіи с 1506 по 1776 годъ, съ изъявленіемъ настоящаго образа тамошняго правленія и съ приобщеніемъ списка прежде бывшихъ гетмановъ, генеральныхъ старшинъ, полковниковъ и іерарховъ» — компілятивний твір, опубл. 1777 у *Санкт-Петербурзі* В.*Рубаном* на кошти колиш. гетьман. урядовця П.Хлєбникова. Присвячений малорос. ген.-губернаторові П.*Румянцеву-Задунайському*. Написаний тогочасною рос. літ. мовою. Одразу після видання й на поч. 19 ст. був досить популярним. 1788 його текст було вміщено в «Новий і повний географічний словник», а через 15 років, 1803, з деякими відмінностями й доповненнями — у «Словник географічний». Поширювався також у рукописних копіях. В основі його першої частини лежить відредагований *«Короткий опис Малоросії»*. Далі міститься хроніка істор. подій, що відбувалися на теренах України 1735—75, списки *гетьманів*, *генеральної старшини* та *полкової старшини*, церк. ієрархів, а також вищих рос. урядовців, які служили в Україні 1654—1764. Автором цієї частини, як вважають, був О.*Безбородько*. При її написанні використані документи *Генеральної військової канцелярії*. Як додаток до «К.л.М.Р...» було видано

М.М. Крат.

«Краткая лѣтопись Малыя Россіи...». Санкт-Петербург, 1777. Розворот.

«Землеописання Малої Росії», де зібрані відомості геогр. й стат. характеру про *Лівобережну Україну* в цілому й Полтавщину зокрема.

Подібно до «Короткого опису Малоросії» в «К.л.М.Р...» події укр. історії до 1647 висвітлено дуже стисло. Гол. увага приділена *національній революції 1648—1676* і діяльності Б.*Хмельницького.* У структурній канві самостійної частини пам'ятки виділяються за обсягом два сюжети, присвячені гетьманству К.*Розумовського* й реформам П.Румянцева-Задунайського. Кілька уміщених до «К.л.М.Р...» матеріалів свідчать, що його укладачі мали підвищений інтерес до загальноросійської історії.

У концептуальному плані «К.л.М.Р...» обстоює автономістську версію історії України, що поєднувала в собі ідеї прав і вольностей *козацтва*, політ. лояльності до імперської влади та утвердження рівності *козацької старшини* з польс. *шляхтою* і рос. *дворянством.* Підкреслено шляхетське походження перших козац. гетьманів. Гол. причини польсько-укр. конфлікту зведено до реліг. і соціальних утисків. Деякі описи битв козац. війська з польс. військом містифіковані, козакам приписані перемоги там, де вони насправді зазнали поразки, зокрема під Берестечком 1651 (див. *Берестецька битва 1651*), або не досягли вирішального успіху як під Жванцем 1653 (див. *Жванецька облога 1653*). Робляться наголоси на правах і привілеях укр. козацтва, що містяться в наданнях польс. королів і статтях Б.Хмельницького (це, на думку авторів, мало слугувати вагомим аргументом на користь зрівняння в правах козац. старшини з рос. дворянством). В оцінках дій гетьманів — наступників Б.Хмельницького — осн. критеріями є дотримання чи порушення традиційних місц. законів і вірність чи невірність рос. *цареві.* Особливо великі симпатії укладачів «летописи» викликає Д.*Многогрішний*, натомість найчорнішими барвами зображено І.*Мазепу.* У творі вихваляються представники рос. адміністрації, у першу чергу П.Румянцев-Задунайський. Однак у кількох епізодах засуджуються вчинки князів Г.*Ромодановського* й О.Меншикова та М.Леонтьєва, пов'язані з виявом надмірної жорстокості або порушенням прав і свобод українців. З пророс. позицій пояснюється зруйнування *Нової Січі.* На думку укладачів, Січ з 2-ї пол. 17 ст. перетворилася на деструктивну й антисоціальну організацію, при цьому у творі наголошується на жорстокості, пияцтві й розбійництві запорожців.

«К.л.М.Р...» використовували у своїх працях М.*Антоновський*, Д.*Бантиш-Каменський*, М.*Берлинський*, І.*Срезневський*, М.*Маркевич* та ін.

У літературно-естетичному плані «К.л.М.Р...» належить до пам'яток *класицизму.*

Дж.: Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления... СПб., 1777.

Літ.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Дзира І.Я.* Козацьке літописання 30—80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. К., 2006.

І.Я. Дзира.

«КРА́ТКИЕ СООБЩЕ́НИЯ ИНСТИТУ́ТА АРХЕОЛО́ГИИ» — неперіодичне наук. вид. Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*). Виходило 1952—62. Всього було опубліковано 12 вип. У них вміщувалися статті теор. та методологічного змісту, матеріали наук. дискусій, досліджень різних комплексів археол. матеріалів і окремих речей, звіти про польові археол. дослідження, про розкопки пам'яток різних періодів давньої історії на тер. УРСР. Публікувалися тези доповідей на наук. конференціях, реферати дисертацій, друкувалася хроніка наук. життя Ін-ту археології АН УРСР та ін. археол. установ УРСР і *СРСР.*

М.Ф. Котляр.

«КРА́ТКИЙ БИОГРАФИ́ЧЕСКИЙ СЛОВА́РЬ УЧЕ́НЫХ И ПИСА́ТЕЛЕЙ ПОЛТА́ВСКОЙ ГУБЕ́РНИИ С ПОЛОВИ́НЫ XVIII в.» (КБС) та словник «Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVII в.» КБС був підготовлений істориком-архівістом І.*Павловським* і виданий *Полтавською губернською вченою архівною комісією* 1912. Містить 433 записи (серед яких — бл. 40 автобіографій) і 62 портрети, що стосуються уродженців та діячів *Полтавської губернії* — письменників, учених, художників, композиторів. Зокрема, О.*Афанасьєва-Чужбинського*, М.Башкірцева, О.*Бодянського*, Л.*Боровиковського*, Л.*Глібова*, М.*Гоголя*, М.*Гулака*, М.*Драгоманова*, В.*Капніста*, І.*Котляревського*, М.В.*Лисенка*, М.*Максимовича*, А.*Метлинського*, О.*Потебні*, Панаса *Мирного*, В.*Самійленка*, Г.*Сковороди*, М.П.*Старицького*, М.І.Стороженка, М.В.*Стороженка*, А.*Стороженка*, П.*Струве*, П.*Чубинського.*

Видання увійшло в історію як перша спроба створення краєзнавчого біографічного словника в *Лівобережній Україні.*

1913 видано «Первое дополнение к Краткому биографическому словарю...» з 85 новими біографіями та 17 автобіографіями, а також зі списком поправок до попереднього словника.

На основі цих двох робіт 1914 І.Павловський випустив новий словник «Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт

И. Ф. Павловскій.

КРАТКІЙ

БІОГРАФИЧЕСКІЙ СЛОВАРЬ

ученыхъ и писателей Полтавской губерніи

съ половины XVIII вѣка.

Съ портретами.

Изданіе Полтавской ученой Архивной Комиссіи.

ПОЛТАВА.
Типо-литографія преемниковъ Дохмана.
1912.

Павловський І.Ф. «Краткій біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губерніи съ половины XVIII вѣка». Полтава, 1912. Титульний аркуш.

краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVII в.». Він складається з двох частин. У першій зібрані дані про адміністраторів краю (як духовних, так і світських), які працювали на Полтавщині з часу утворення тут (1802) *губернії.* У другій зібрані біографії держ., військ. та громад. діячів (письменників, учених, художників, композиторів) і доброчинців, які пожертвували для краю значні кошти і чиїми іменами названі ті чи ін. установи або заклади. Словник містить більш ніж 500 імен діячів краю, як уродженців його, так і не пов'язаних з ним місцем народження. Він добре ілюстрований (передусім якісно зробленими портретами) і має науково-пошуковий апарат. Значні кошти на його видання дали місц. *поміщики* (зокрема Іванов та Італінський), а також Г.*Ґалаґан* і *предводитель дворянства* костянтиноградського повіту П.Джунковський.

Літ.: *Гуменюк М.П.* Українські бібліографи XIX — початку XX ст.: Нариси про життя та діяльність. Х., 1969; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Мельник Н.* Регіональні біографічні видання в Україні: історія та сучасний стан. «Бібліотечний вісник», 2004, № 5.

П.В. Голобуцький, Н.І. Мойсеєнко.

КРАТОХВИ́ЛЯ-ВІДИ́МСЬКА Юзефа Богуславівна (18.05.1878—19.12.1965) — живописець і графік, майстриня архіт. пейзажу. Н. в м. *Львів.* Під час *Першої світової війни* жила в Силезії (істор. обл. у верх. і середній течії р. Одер; нині більша її частина в межах Польщі, решта — у складі Чехії). 1919 повернулася до Львова. Вчилася у Вищій худож. шк. у *Відні* та на курсах живопису при Львів. худож. шк. (1921—23). Від 1926 працювала кореспондентом франц. асоц. худож. зв'язків. 1932 їй присвоїли звання офіцера Франц. акад. й нагородили орденом «Академічні пальми». У 1930-ті рр. — чл. правління та заст. голови Спілки львів. художників-графіків. Після приєднання західноукр. земель до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) 1940 стала чл. Спілки рад. художників України. Після звільнення Львова, окупованого в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* військами *вермахту*,

Кратохвиля-Відимська Ю. Дружки. 1947.

брала участь у шефстві над госпіталями. 1944—45 працювала художницею у *Львівському історичному музеї.*

Справжнє покликання знайшла у графіці. Більшість її робіт присвячені красі львів. пейзажів та *Гуцульщині.* Значне місце в її творчості займають теми війни і села. Малювала краєвиди Парижа, Страсбурга (обидва — Франція), Зальцбурга (Австрія), Далмації (примор. обл. на пн. зх. Балканського п-ва, в Хорватії), створила численні портрети.

Основні твори: «Далматинські селянки» (1910), «Гуцулки» (1930), «Львівські вежі», «Оссолінеум» (обидва — 1932), «Жінка з гітарою», «Колодязь біля Бернардинського монастиря» (обидва — 1933), «Двір єзуїтського костьолу» (1934), «Подвір'я старого університету» (1936), «Музиканти з Ворохти» (1937), «Старий Львів», «Арсенал» (обидва — 1940), «Пушкін та Міцкевич» (1949), «Ланкова», «Жнива» (обидва — 1950), портрет Т.Шевченка (1961).

Твори К.-В. не раз експонувалися у Львові, а також у Польщі, Франції, США, Італії, Фінляндії, Австрії. Її картини зберігаються у фондах *Національного художнього музею України*, Нац. музею у Львові, Львів. галереї мист-в, ін. музеях СНД, а також у приватних колекціях.

П. в м. Львів, похована на *Личаківському цвинтарі.*

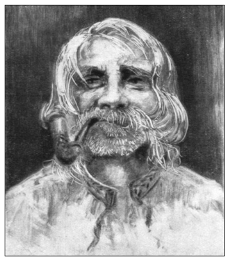
Літ.: *Островський Г.* Юзефа Богуславівна Кратохвиля-Відимська. К., 1967; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Т.Ю. Галайчак.

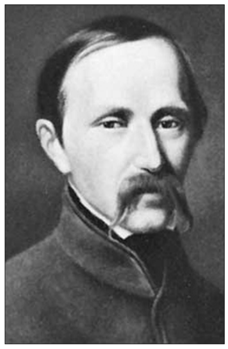
КРАШЕ́ВСЬКИЙ (Kraszewski**) Юзеф-Ігнаци** (28.07.1812—19.03.1887) — письменник, журналіст, громад. діяч. Член *Одеського товариства історії та старожитностей* (1843), чл.-кор. Краківського наук. т-ва (1858), зарубіжний чл. Акад. мистецтв (Umělecka Beseda) у Празі (1873), почесний д-р університетів у *Кракові* та *Львові* (1879). Н. в м. *Варшава.* Походив з берестейської *шляхти.* Син пружанського *хорунжого.* Навч. в школах міст Біла і Люблін (нині обидва в Польщі), у Свіслоцькій гімназії (нині смт Свіслоч — у Гродненській обл., Білорусь). 1829 вступив на медичне відділення Віленського ун-ту (нині *Вільнюський університет*), 1830 перевівся на від-ня філології цього ж ун-ту. В ці ж роки почав літературну діяльність, учився малярству. За участь у таємному гуртку наприкінці 1830 взятий під варту, понад рік утримувався арештованим у Вільні (нині м. *Вільнюс*). Після звільнення перебував під негласним жандармським наглядом. 1833 переїхав до с. Довге (Довгає, Долге) Пружанського пов. Гродненської губернії (нині село Брестської обл., Білорусь). 1834 на *Волині* зустрів і покохав Зоф'ю (Софію) Воронич — племінницю та спадкоємицю власниці с. Киселі (нині село Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.) Ельжбети Урбановської. Від 1835 працював над багатотомною монографією «Wilno: od początków jego do roku 1750» («Вільно: від початків його до 1750 року», 1842 завершив її 4-й том). 1836 претендував на місце лектора польської літератури в Київському університеті, витримав офіційний конкурс, однак через те, що влада не відкрила обіцяну каф-ру, не став викл. 1837 орендував с. Омельне (нині с. Макаревичі Ківерцівського р-ну Волин. обл.), налагодив співробітництво з петербурзьким час. «Tygodnik Petersburski». 1838 одружився із З.Воронич. 1839—40 уклав працю «Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy» («Спомини Волині, Полісся та Литви»). 1840 купив с. Городок (Городець), звільнив місц. селян од повинностей. Від 1841 (і до 1851) редагував віленський 2-місячник «Athenaeum», насичений істор.

Ю.Б. Кратохвиля-Відимська.

Кратохвиля-Відимська Ю. Старий гуцул. Монотипія. 1931.

Ю.-І. Крашевський.

матеріалами. 1841—42 оприлюднив 2-томник «Obrazy z życia i podróży» («Картини з життя й подорожі»). 1843 відвідав Причорномор'я, потоваришував там з А.*Скальковським*. 1844 умістив у «Athenaeum» переклади творів М.*Гоголя* «Записки сумасшедшего», «Шинель», двох розділів поеми «Мертвые души». 1845—46 видрукував щоденник мандрівки, яку здійснив 1843, — «Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budjaku» («Спомини Одеси, Єдисану та Буджаку»). 1846 виступав у газ. «Северная пчела» і ж. «Gwiazda» (*Санкт-Петербург*). 1847—50 завершив двотомник «Litwa» («Литва»). 1848, продавши частину власних маєтностей, придбав с. Губин (нині село Локачинського р-ну Волин. обл.). У белетристиці образно висвітлював побут земляків.

1851 мав запрошення на професорство в *Краківському університеті*, проте реалізувати пропозицію йому завадили як австрійс., так і рос. власті. Цього ж року в київ. серії «Галерея польских писателей» з'явилися підготовлені О.*Афанасьєвим-Чужбинським* рос. переклади повістей К. «Будник» і «Осторожней с огнем».

1853 оселився в *Житомирі*, від 1854 виконував обов'язки голови Волин. стат. к-ту. 1855, по смерті мемуариста Яна Дуклана Модеста Охоцького, купив рукописи останнього і оприлюднив частину їх після власної обробки в газ. «Gazeta warszawska» (згодом видав окремо з додатками). 1856 затверджений на посаді почесного куратора Житомир. г-зії. 1857—59 керував театром. Водночас головував у дворянському клубі.

Заснував Житомир. міську бібліотеку, впорядкував каталог однієї з найвизначніших на *Правобережній Україні* книгозбірень, яка належала Антонію Урбановському. Входив до губернського к-ту для поліпшення побуту селян, наполягав на потребі їхнього визволення з-під кріпаччини (див. *Кріпацтво*). 1858 подорожував Центр. Європою (Австрією, Італією, Францією, Бельгією, Німеччиною). 1859 у Львові обнародував «Wieczory Wołyńskie» («Волинські вечори»).

Від 1859 редагував варшавський час. «Gazeta Codzienna» (від 1861 під назвою «Gazeta Polska»). Обраний до міськ. делегації, уповноваженої 1861 варшав'янами на спілкування з адміністрацією. 1862 уфундував місячник «Przegląd Europejski», того самого року у формі листа, надісланого за кордон, випустив у Парижі (Франція) брошуру «Sprawa polska w roku 1861» («Польська справа в 1861 році»).

1863 царат вислав К. з території *Російської імперії*. Відтоді він замешкав у Дрездені (Німеччина), володів там друкарнею. Випускав книжки та періодику, зокрема польськомовний переклад нотаток *Станіслова-Августа Понятовського*, здійснений Б.*Залєським* з франц. оригіналу. 1866—67 відвідував *Галичину* та Познань (тоді місто Прусського королівства, нині у Республіці Польща). 1872 у брошурі «Program Polski» («Польська програма») запропонував шукати компроміс із російським урядом, спиратися на продуктивну працю та просвіту.

Брав участь в археол. конгресах (Болонья, 1871; Стокгольм, 1874). Досліджував історію *Речі Посполитої* у 3-томній розправі «Polska w czasie trzech rozbiorów» («Польща в період трьох поділів»), що побачила світ 1873—75. Радив Б.Залєському надрукувати адресовані тому листи Т.*Шевченка*. Маючи копії цих листів, надав їх для публікації. Сприяв публікації в ж. *«Киевская старина»* двох укр. інтермедій поч. ст.

Зажив популярності у читачів як істор. романіст і повістяр: «Brühl» («Брюль»), «Hrabina Cosel» («Графиня Козель»), «Król Piast» («Король Пяст»), «Król i Bondarywna» («Король і Бондарівна»), «Król chłopów» («Хлопський король»), «Kraków za Łokietka» («Краків за Локетка»), «Warszawa w 1794» («Варшава в 1794 р.»), «Zygmuntowskie czasy» («Зигмунтовські часи») тощо. Навесні 1879 у Дрездені й восени 1879 у Кракові урочисто відзначив 50-річчя своєї худож. творчості (ювілей обернувся на масштабну патріотичну маніфестацію різних польс. організацій, після чого рос. імп. *Олександр II* наказав стежити за учасниками тієї події). 1880 був на Краківському з'їзді істориків з нагоди 400-ліття від дня смерті Я.*Длугоша*, 1881 — на Віденському міжнар. літ. конгресі (почесним головою). Хворів, лікувався на різних європ. курортах.

13 черв. 1883 затриманий нім. поліцією за звинуваченням у передачі за кордон конфіденційної інформації про ЗС Німеччини. На організованому в цій справі властями 12 трав. 1884 в Лейпцигу трибуналі його спільниками фігурували прусський офіцер Август-Кароль Хенць і померлий ще 1880 Б.Залєський. Переконливих доказів слідство не надало, проте під тиском, учиненим на суддів рейхсканцлером О.*Бісмарком*, К. був таки визнаний винним і йому винесли вирок — 3,5 року ув'язнення у фортеці, яке відбував переважно у тюрмі Магдебурзького укріплення. За ґратами написав оповідання «Awantura» («Бешкет»), «Król w Nieświeżu» («Король у Нісвежі»), «Nad przepascią» («Над прірвою»), «Boży gniew» («Божий гнів») та ін., займався аквареллю. Наприкінці 1885 звільнений під заставу 20 тис. марок. Виїхав до Італії, а потім до Швейцарії.

П. у м. Женева (Швейцарія), похований у *Кракові*, на пагорбі Вавель.

Спадщину К. складають сотні його власних творів (поезії, драматургії, публіцистика, пошукові студії тощо), а також власноручно виконані ілюстрації до текстів, численна кореспонденція з кількома тисячами адресатів. Він зібрав колекцію гравюр і велику бібліотеку (за життя часто дарував книги зі своєї бібліотеки громадам польс. еміграції), зберігав меморіальні речі Т.Шевченка, З.*Сєраковського* та Б.Залєського, їхні портрети. Архів К. інвентаризував М.*Павлик* (каталог побачив світ у Львові 1888).

1915 у Петрограді (нині м. С.-Петербург) вийшло друком зібрання рос. перекладів його творів (Крашевский И. Собрание сочинений, т. 1—52).

Тв.: Wybór pism. Warszawa, 1890; Cykl powieści historycznych, t. 1—29. Warszawa, 1958—63; Łisty do rodziny, t. 1—2. Kraków—Warszawa, 1981—1993.

Укр. пер.: Прадавня легенда. Львів, 1964; Хата за селом. К., 1967; Повісті. К., 1979; Епістолярій. «Всесвіт», 1988, № 1; Прадавня легенда. К., 1989; Цвіт папороті. Львів, 2002.

Літ.: Иосиф Крашевский. «Пчела», 1876, № 27; Юбилей Крашевского. «Слово», 1876, № 12; *Estreicher K.* Jubileusz Józefa Ignacego Kraszewskiego. Lwów, 1878; *К.Д.* Юбилей Крашевского 3—5 октября 1879 г. (Письмо из Кракова). «Вестник Европы», 1879, № 11; *Orzeszkowa E.* Księga jubileuszowa dla uczczenia picdzięrioletniej pracy literackiej J.I.Kraszewskiego. Warszawa, 1880; Jubileusz J.I.Kraszewskiego w Tatrach dnia 14 sierpnia 1879 r. *W*: Pamiętnik Towarzystwa Tatrańskiego. Kraków, 1880; *W.*[*Горленко В.*] Иосиф-Игнатий Крашевський. «Киевская старина», 1887, № 4; *Dębicki L.* Józef Ignacy Kraszewski. Kraków, 1887; *Chmielowski P.* Józef Ignacy Kraszewski. Kraków, 1888; *Павлик М.* Куліш та Крашевський: причинок до історії русько-польських відносин. «Народ», 1892, ч. 20/21; Погляд М.П.Драгоманова на українську історію. (Єго статя по поводу переписки д. Куліша с Крашевским і Павликом). Там само. 1895, ч. 17; *Арабажин К.* Крашевский (Иосиф-Игнатий). В кн.: Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона, т. 16а, вып. 32. СПб., 1895; [*Воровский В.В.*] Иосиф Игнатий Крашевский. «Одесские новости», 1912 (укр. пер. в: *Воровський В.В.* Літературно-критичні статті. К., 1957); *Быков П.В.* Силуэты далекого прошлого. М.-Л., 1930; *Bar A.* Kraszewski na Wołyniu. W: Rocznik Wołyński, t. 4. Lwów, 1935; *Rulikowski M.* Korespondencja Kraszewskiego. Łuck, 1939; Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego. Łuck, 1939; *Rewski Z.* Kraszewski jako inventaryzator zabytków Wołynia. Łuck, 1939; *Danek W.* Publicystyka Józefa Ignacego Kraszewskiego w latach 1859—1872. Wrocław, 1957; *Горский И.К.* Польский исторический роман и проблемы историзма. М., 1963; *Kucharska E.* Początki sławy literackiej Józefa Ignacy Kraszewskiego w Rosji. «Slavia Orientalis», 1963, N 4; *Прокофьева Д.С.* Отклики русской общественности на творчество Юзефа Игнация Крашевского. «Известия АН СССР. Серия литературы и языка», 1963, т. 22, вып. 6; *Кауриж А.* Dzieje konkursu na Uniwersytecie Kijówskim i praca konkursowa J.I. Kraszewskiego o języku polskim. «Przegląd Humanistyczny», 1964, z. 6; *Prokofjewa D.S.* Józef Ignacy Kraszewski w prasie rosyjskiej drugiej półowy XIX wieku. «Pamiętnik Literacki», 1965, z. 2; Józef Ignacy Kraszewski: Zarys bibliograficzny. Kraków, 1966; *Козак С.* Біля джерел польського українофільства. «Всесвіт», 1967, № 6; *Кирчів Р.Ф.* Юзеф Крашевський і Україна. «Радянське літературознавство», 1968, № 8; *Цыбенко Е.З.* Польский социальный роман 40—70-х годов XIX века. М., 1971; *Полотай А.* Новознайдені автографи листів Т.Г. Шевченка до Бронислава Залеського. «Радянське літературознавство», 1971, № 6; *Пилипчук Р.Я.* Крашевський (Kraszewski) Юзеф Ігнаци. В кн.: Шевченківський словник, т. 1. К. 1976; *Barycz H.* Józef Ignacy Kraszewski czterokrotny kandydat do katedry uniwersyteckiey. Kraków, 1979; *Burkot S.* Podróz po stronach rodzinnych. W: *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Wołynia. Polesia i Litwy. Warszawa, 1985; *Trepiński A.* Józef Ignacy Kraszewski. Warszawa, 1986; *Габлевич М.* «Праця — се необхідна умова життя...» «Всесвіт», 1988, № 1; *Borejsza J.W.* Piękny wiek XIX. Warszawa, 1990; *Jarowiecki J.* O powieści historycznej Józefa Ignacego Kraszewskiego. Kraków, 1991; *Пажимський О., Олійник Л.* Юзеф Ігнацій Крашевський, визначний польський письменник, художник, громадський діяч Волині. В кн.: Велика Волинь: Минуле й сучасне. Хмельницький—Ізяслав—Шепетівка, 1994; *Лісевич І.Т.* Родом з України... К., 1995; *Бур'ян М.Ю., Єршов В.О.* Діяльність Ю.І.Крашевського в Житомирській чоловічій гімназії. В кн.: Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу. Житомир, 1996; *Дияк А.Б.* Юзеф Ігнацій Крашевський. В кн.: Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Хмельницький, 1999; Крашэўскі Юзаф Ігнацы. В кн.: Асветнікі зямлі Беларускай. Мінск, 2001; *Василенко В.* Крашевский в Российской империи (1812—1863—1917). Poznań, 2002; Ю.І.Крашевський як явище світової культури. Житомир, 2002.

П.Г. Усенко.

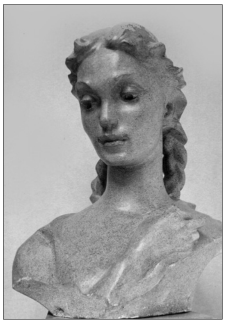
Сучасні історики польс. літератури зазначають, що **творчість Ю.-І. Крашевського** сприяла переходові польс. літератури від *романтизму* до *реалізму*.

Перші повісті К. «Пан Валери» («Pan Wallery», 1831), «Останній рік панування Сигізмунда III» («Rok ostatni panowania Zygmunta III. Obraz historyczny», 1833), «Костел Свято-Міхальський у Вільно» («Kościół Święto-Michalski w Wilnie. Obraz historyczny z pierwszej połowy XVII wieku», 1833), а також начерки «Пан Кароль» («Pan Karol», 1833), «Чотири весілля» («Cztery wesela. Szkic fantastyczny», 1834) та ін. зустріли жорстку критику консервативно-клерикального час. «Tygodnik Petersburski». Критика настільки приголомшила К., що він вирішив покинути красне письменство й зайнятися істор. дослідженнями. Однак його книга з історії Вільно (нині м. *Вільнюс*; 1836) теж була розкритикована, й він певний час перестав активно писати. Став співробітником «Tygodnika Petersburskiego», зблизився з консервативно-клерикальним гуртком М.*Грабовського*, Г.Ржевуського та І.Головінського (цей союз, однак, був розірваний 1843, коли К. довідався про наміри М.Грабовського видавати в Києві газ. «Слов'яни» в дусі примирення з рос. *самодержавством*).

Славу К. принесла повість «Поет і світ» («Poeta a świat», 1839), присвячена трагедії поетично обдарованої особистості, приреченої жити в середовищі, що є ворожим ідеальним устремлінням. Патріотично налаштована польс. молодь сприйняла цей твір через призму власної долі — існування в умовах, що склалися після розгрому *польського повстання 1830—1831.* К. створив низку образів укр. селян і польс. шляхтичів Волині, Полісся та Київщини, зокрема, у повістях: «Історія Савки» («Historia Sawki», 1842), «Уляна» («Ulana», 1843), «Чародійський ліхтар» («Latarnia czarnoksięska. Obrazy naszych czasów», 1843—44), «Будник» («Budnik. Obrazek», 1848), «Ярина» («Jaryna»,1850), «Хата за селом» («Chata za wsią. Powieść», 1854—55) та ін. Він реалістично й водночас іронічно відобразив відносини на селі за часів кріпацтва, при цьому недвозначно засвідчив своє гаряче співчуття скривдженим і визискуваним. У творі «Остап Бондарчук» («Ostap Bondarczuk: Powieść», 1847) підняв тему трагічності долі незаможної обдарованої особистості. Сільс. сирота Остап Бондарчук отримав прекрасну освіту в Берліні разом з небожем графа, власника села, але після повернення додому він наражається на презирство й нехіть графа бачити в ньому вільну людину. Тим часом у нього закохується дочка графа й завдяки їй він отримує звільнення з підданства; проте, не маючи сил знести фальш свого становища, він втікає до далекого села, де, працюючи лікарем, намагається злитися з середовищем селян, нічим не відрізнятися від них: ні трибом життя, ні навіть одягом. В оповіданнях К. знайшли прояв характерні для його часу суперечності між укр. селом та панським двором, а також сусп. настрої часів Краківського повстання 1846 й *революцій 1848—1849 в Європі*, гострі дискусії в Росії з приводу визволення селян із кріпаччини.

Д.П. Крвавич.

Крвавич Д. «Висока нагорода». Штучний камінь. 1960.

Крвавич Д.П. Надгробний пам'ятник І.І. Компанійцю. 1978. Фото 2008.

У перекладі рос. мовою його твори були досить популярними як у Росії, так і в Україні. Творчістю К. цікавився Т.Шевченко, зокрема, він згадував повісті «Уляна» та «Остап Бондарчук» у написаних після заслання «Прогулках с удовольствием и не без морали» (1856—58). У свою чергу в б-ці К. зберігалися видання «Кобзаря» та окремих Шевченкових поезій у польс. перекладі. За повістю К. «Хата за селом» здійснено кілька драм. переробок для укр. театру (одна з них — «Циганка Аза» М.*Старицького*). К. створив цикл романів з історії Польщі, найкращим серед них вважається «Старий переказ» («Stara baśń. Powieść z IX wieku», 1876).

Літ.: Księga ku czci Jozefa Ignacego Kraszewskiego. Łuck, 1939; *Warzenica E.* J.I.Kraszewski. Warszawa, 1963; *Burkot S.* Powieści współczesne (1863—1887) J.I.Kraszewskiego. Warszawa, 1967; *Кирчів Р.Ф.* Юзеф Крашевський і Україна. «Радянське літературознавство», 1968, № 8; *Danek W.* Jozef Ignacy Kraszewski. Profile. Warszawa, 1973.

М.В Баранник, П.В. Голобуцький.

КРВА́ВИЧ Дмитро Петрович (28. 09.1926—02.04.2005) — скульптор, мистецтвознавець, педагог. Засл. діяч мист-в УРСР (1964), нар. художник УРСР (1990). Н. в с. Княжпіль (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.). 1942—44 навч. в Самбірській учительській семінарії. 1945—46 — учитель початкової шк. с. Кропивник (нині село Старосамбірського р-ну). Після закінчення Львів. держ. ін-ту прикладного і декоративного мистецтва (ЛДІПДМ, 1953) залишився працювати в ньому викладачем. 1955—57 — зав. від. Львів. картинної галереї. 1958 опублікував дослідження «Іван Васильович Севера: Нарис про життя і творчість». 1959 мав персональну виставку у *Львові*. Цього ж року став чл. Спілки художників України. Від 1961 — викл., зав. кафедри, проф., проректор з наук. роботи ЛДІПДМ. 1986 у Львові мав другу персональну виставку. Був учасником респ., обласних і всесоюзних виставок худож. творів. Від 1997 — дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*, з 1998 — Наукового богословського товариства у Львові.

У різні роки опублікував дослідження: «Український народний одяг XVII — початку XIX ст. в акварелях Ю.Глоговського» (1988, у співавт.), розділи з історії західноукр. скульптури 19 ст. до 6-томного вид. «Історія українського мистецтва», «Львівська барокова скульптура: Джерела інспірації» в кн. «Українське бароко та європейський контекст» (1991), розділ «Українська скульптура» в навч. посібнику «Українська скульптура: історія і сучасність» (1994), є співавт. 3-томного вид. «Українське мистецтво» (2003, 2006, 2007), бл. двохсот мистецтвознавчих статей. Активно діяв в *Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури.*

Твори: Монумент Слави (нині Монумент перемоги над фашизмом, 1970, у співавт.), пам'ятники: І.*Франку* (1964), С.*Тудору* (1979), М.*Шашкевичу* (1990), М.*Грушевському* (1994) у Львові (усі у співавт.), О.*Маковею* в м. *Яворів* (1957), А.*Кримському* в м. *Володимир-Волинський* (1988), надгробний пам'ятник д-ру істор. н. І.*Компанійцю* (1978; м. Київ, *Байковий цвинтар*), композиції «Карпатська легенда» (1959), «Весна» (1968), портрети. Співавтор Меморіалу воїнів УГА на тер. музею «Личаківський цвинтар» (2005).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1972). Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1960), Золотою медаллю студії ім. М.Грекова (1974).

П. у м. Львів.

Літ.: *Батіг М.* Дмитро Крвавич. К., 1968; Дмитро Крвавич: Бібліографічний покажчик. Львів, 1996.

Т.Ю. Галайчак.

КРЕАЦІОНІ́ЗМ (від лат. creatio — творення) — теологічна доктрина, що ґрунтується на постулаті про існування особливого — надприродного, тобто такого, що пов'язаний з Творцем, а не з природою самою по собі, чинника процесів становлення, еволюції, розвитку. Цей чинник не є складовою самостановлення, самоеволюції, саморозвитку, а є зовнішнім щодо них чи щодо їх виникнення діянням (або діяннями). Витоки К. сягають найдавніших часів і безпосередньо пов'язані з міфологічними уявленнями та відповідними типами мислення. Ідея неприродного творення тривалий час була характерною і для раціоналістичного й навіть для наукового світогляду. Вона стала стрижневою і для традиції історіописання Стародавнього часу. Свідченням цього є, зокрема, думка «батька історії» *Геродота* про вирішальну роль невмолимої долі (Немезиди) в житті людей, а також пояснення становлення нового в «Теогонії» давньогрец. історика Гесіода, в «Історичних записках» («Ши цзи») китайс. історіографа Сима Цяня. З набуттям панівного становища в сусп. свідомості монотеїстичних віровчень з їх фундаментальним положенням про акт Божественного творення світу з нічого К. став домінуючим принципом пізнання, у т. ч. й у сфері істор. досліджень. В епоху *середньовіччя* він був посилений *провіденціалізмом* — уявленням про істор. події як результати втручання небесних сил і твердженням про визначення ходу історії Божественною волею. В Новий час креаціоністське уявлення в історії продовжувало розвиватись, зокрема в культурологічних дослідженнях італ. вченого Д.Віко. В *історіософії* нім. філософа Г.-В.*Гегеля* істор. події пояснюються як процес втілення абсолютної ідеї.

Від серед. 19 ст. бурхливий розвиток природознавства й техніки привів до широкого утвердження принципу еволюціонізму, визнання поступового чи стрибкоподібного, прогресивного чи регресивного саморозвитку природи. Це спричинило витіснення ідей К. з методології природничих наук. Проте в гуманітарних науках вони, по суті, зберегли свої позиції, оскільки ці науки мають справу з пізнанням того, що є результатом не лише розвитку досліджуваних явищ і процесів як таких, а й впливів на цей розвиток і на сам процес його пізнання вільної творчості людини.

У 20 ст. поступ наук. досліджень, результати яких не відповідали креаціоністським поглядам, змусив учених-теологів здійснити неодноразові спроби поєднання принципів К. і еволюціонізму у формуванні сучасної картини світу. Прикладом цього є концепція теїстичного еволюціо-

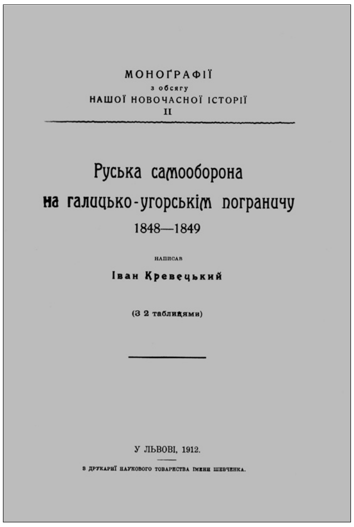
нізму франц. теолога і палеонтолога П.Тейяра де Шардена, згідно з якою Бог є рушієм процесу косміч. еволюції. Однак такі ідеї не стали базисними для подальшого поступу природознавства й техніки.

Наприкінці 20 ст. пожвавлення інтересу громадськості до позаземного світу, загадкових артефактів стародавніх *цивілізацій*, істор. пророцтв, парапсихології, астрології тощо сприяли посиленню ідей К. в сусп. думці. Ці ідеї також розробляють у теологічних центрах т. зв. наукового креаціонізму в США, зокрема в Т-ві дослідження проблем творення (м. Анн-Арбор, штат Мічиган) та Ін-ті креаціоністських досліджень при Коледжі християн. спадщини (м. Сан-Дієго, штат Каліфорнія).

Літ.: *Gish D.T.* Evolution, the Fossils sau no! San Diego, 1979; Creationism as the «Law»: The arkansas Case. London, 1984; *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. М., 1986; *Скибицкий М.М.* «Научный» креационизм: претензии и действительность. М., 1987; *Моррис Г.* Сотворение мира: Научный подход. Сан-Диего, 1990; *Хайнц Т.* Творение или эволюция? Чикаго, 1990.

М.В. Баранник, П.В. Голобуцький.

КРЕВЕ́ЦЬКИЙ Іван Іванович (14.10.1883—27.06.1940) — історик, бібліотекар та журналіст. Н. в с. Іванівці (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.). Закінчив Львів. ун-т. Від 1909 до 1937 — гол. бібліотекар б-ки *Наукового товариства імені Шевченка.* Був ред. часописів «Наша школа» (1909—12), «Республіка» (1918—19), *«Стара Україна»* (1924—25), кер. наук. семінару з укр. військ. історії у *Львівському таємному українському університеті* (1921—25). Як історик сформувався під впливом свого вчителя М.*Грушевського.* Згодом належав до *державницького напряму в українській історіографії.* Автор праць переважно з історії *Галичини* кін. 18 — поч. 20 ст., особливо періоду революції 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*), змістовних публікацій з історії *Наддніпрянської України* 17—18 ст., численних есе, історико-публіцистичних нарисів, досліджень з історії укр. науки, бібліотекознавства і бібліографії, преси, мемуаристики, історіографії.

МОНОГРАФІЇ
з обсягу
НАШОЇ НОВОЧАСНОЇ ІСТОРІЇ
II

Руська самооборона
на галицько-угорскім пограничу
1848—1849

написав
Іван Кревецький

(З 2 таблицями)

У ЛЬВОВІ, 1912.
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

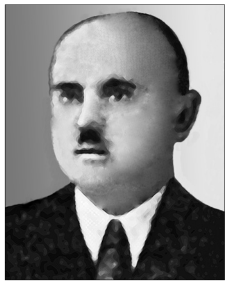
Кревецький І. «Руська самооборона на галицько-угорскім пограничу 1848—1849». Львів, 1912. Обкладинка.

Як кер. б-ки НТШ листувався з багатьма діячами укр. науки і к-ри, ці листи становлять собою багатий епістолярій. Під його кер-вом б-ка напередодні *Другої світової війни* була найповнішою книгозбірнею укр. книг, часописів та ін. друків, а також книжок про Україну іноз. мовами (налічувала до 300 тис. томів книг і рукописів).

П. у смт Роздол (нині смт Розділ) Миколаївського р-ну Львів. області.

Літ.: *Стеблій Ф.* Іван Кревецький — вчений і бібліотекар. В кн.: Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди. Матеріали круглого столу. Львів, 1996; *Його ж.* Іван Кревецький — історик. В кн.: Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів, 24—25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р. Львів, 1999; *Його ж.* Початки державницького напряму української історіографії: Іван Кревецький. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 7. Львів, 2000; *Його ж.* Іван Кревецький — історик-державник. Львів, 2003.

Ф.І. Стеблій.

І.І. Кревецький.

КРЕ́ВСЬКА У́НІЯ 1385 — держ.-політ. союз *Корони Польської* та *Великого князівства Литовського* (ВКЛ), оформлений 14 серп. 1385 у м. Крево (нині село Гродненської обл., Білорусь). Цей союз завершив розпочатий 1325 етап політ. зближення цих д-в і був спробою примирити їхні інтереси в боротьбі за галицько-волин. землі та об'єднати сили проти агресії рицарів-хрестоносців у Прибалтиці. За умовами унії, вел. кн. литов. *Ягайло* (польс. король Владислав II Ягелло) взамін за руку Ядвіги, спадкоємиці польс. престолу, зобов'язувався прийняти разом з підлеглим йому язичницьким нас. Литви хрещення за катол. обрядом, використати на користь Польщі свою великокнязівську казну, повернути всі відторгнуті на той час її тер. і, головне, назавжди приєднати до неї землі Литви і Литов. Русі. Реалізація умов К.у. почалася 1386 і одразу ж викликала сильну протидію литов. феодалів, бо тягла за собою ліквідацію держ. суверенітету Литви й перетворення залежних від неї земель

Руїни замку в с. Крево Гродненської обл., Білорусь. Фото початку 21 ст.

Русі на об'єкт феод. колонізації для польс. *еліти*, якій належала провідна роль в унітарному утворенні. Боротьба литов. боярства, підтримуваного частиною рус. знаті, за рівноправність з польс. стороною завершилася компромісом, оформленим *Острівською угодою 1392* і наступними поновленнями актів польс.-литов. унії, але вже за умови визнання за ВКЛ певної політ. автономії.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К.—Львів, 1907; К., 1993; *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą. B кн.: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914; *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej, t. 1. Kraków, 1919; Akta unji Polski z Litwą 1385—1791. Kraków, 1932; *Paszkiewicz H.* O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938; *Пичета В.И.* Польско-литовские унии. В кн.: *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. М., 1961; *Bardach J.* Krewo i Lublin. Z problemów unji pol-

Крейцер. Німеччина. Срібло. 1690. Реверс і аверс.

3 крейцери. Австрія. 1812. Аверс і реверс.

Акт Кревської унії 1385.

sko-litewskiej. В кн.: *Bardach J.* Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVII w. Warszawa, 1970; *Jučas M.* Nuo Krevos sutarties iki Lublino unijos. Kaunas, 1970; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975; *Wisner H.* Unia. В кн.: Sceny z przeszłości Polski i Litwy. Warszawa, 1988.

Ф.М. Шабульдо.

КРЕДИ́ТНА КООПЕРА́ЦІЯ В УКРАЇ́НІ. Кредитна кооперація (див. *Кооперативний рух в Україні*) — система об'єднань (товариств, спілок) дрібних товаровиробників та ін. осіб, які мають спільний інтерес у створенні грошових фондів із власних коштів для задоволення потреб в отриманні невеликих кредитів. На укр. землях перші кредитні кооперативи виникли наприкінці 60-х рр. 19 ст. на Полтавщині. До серед. 1890-х рр. засновувалися переважно ощадно-позичкові товариства, які діяли на паях і надавали довгострокові кредити під заставу майна. Масовому заснуванню кредитних товариств, осн. капітал яких становили позички і пожертви і які надавали цільові довгострокові кредити, сприяло «Положення про установи дрібного кредиту» (1895). За діяльністю кредитних т-в наглядали *земства.* 1 серп. 1895 розпочало роботу кредитне товариство в с. Дзензелівка (нині село Маньківського р-ну Черкас. обл.), до 1907 воно надавало лише позики, а згодом почало займатися також виробн.-збутовою діяльністю. Його фундатором був учитель О.Черненко, а рахівником — Х.*Барановський.* Саме в Дзензелівці протягом 1907—11 містилося правління «Київського кредитного союзу (Союзбанк)» — першої кредитної спілки. На 1 січ. 1915 в Україні діяли 2401 кредитне та 1011 ощадно-позичкових товариств, які обслуговували 1,7 млн осіб. Становлення нац. системи кредитної кооперації припало на 1917—18. У верес. 1917 було засновано Укр. нар. кооп. банк (раніше створення кредитного банку укр. кооперації штучно стримував царський уряд) зі статутним фондом 1 млн *рублів.* Його правління очолив Х.Барановський. 1918 існувало 43 кредитні спілки. Система кредитної кооперації була триступеневою: окремі товариства — спілки кредитних товариств — центр. спілка.

Після встановлення на укр. землях рад. влади РНК УСРР своїм декретом «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій» від 10 серп. 1920 ліквідувала систему кредитної кооперації як таку, а існуючі на той час кредитні товариства та спілки підпорядковувалися споживчим товариствам. 18 груд. 1920 були ліквідовані *Українбанк* та товариства приватного кредиту.

Після запровадження РКП(б) *нової економічної політики* РНК УСРР ухвалила 1922 декрет «Про кредитну кооперацію». Було опубліковано Статут с.-г. кредитного товариства, який передбачав заснування кредитних товариств у сільс. р-нах. Такі товариства мали універсальний характер: вони кредитували сел. господарства, займалися торгівлею, заготівлею с.-г. продукції, постачанням с.-г. техніки тощо.

7 жовт. 1925 ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про порядок ліквідації кооперативних організацій, об'єднання та їх розділ». 30 груд. 1925 Гол. кооп. к-т при РНК УСРР встановив порядок переходу с.-г. кредитних товариств універсального типу на статут кредитного с.-г. товариства. Перехід на новий статут мали завершити до 1 січ. 1927, хоча сам статут було зареєстровано лише 13 груд. 1927.

Одразу після 1922 в УСРР діяло 2 тис. кредитних товариств, 1926 — 4,5 тис., а наприкінці 1929 — 2,5 тис., на поч. 1930-х вони припинили своє існування.

На західноукр. землях, які не входили до складу УСРР—УРСР, кредитні кооперативи діяли до кін. 1930-х рр.

Кредитні кооперативи в Україні стали відроджуватися на поч. 1990-х рр. 20 верес. 1993 Президент України видав Указ про затвердження «Тимчасового положення про кредитні спілки в Україні», а 7 лют. 1994 НБУ ухвалив Типовий статут кредитної спілки. У черв. 1994 28 кредитних спілок з 17 областей заснували Нац. асоціацію кредитних спілок України. 1996 в Україні існувало вже 150 кредитних спілок, вони діяли переважно в містах, займалися заощадженням коштів нас., кредитуванням та наданням соціально-матеріальних послуг.

Літ.: *Мандрика М.* Дзендзелівське ощадно-позичкове товариство. «Наша кооперація», 1914, № 1; «Статистическое управление УССР», 1922, № 16, ст. 269; Устав сельскохозяйственного кредитного кооперативного товарищества. Х., 1922; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; *Гончаренко В.В.* Кредитні спілки як фінансові кооперативи. К., 1997; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 271, оп. 1, спр. 1, арк. 408.

В.І. Марочко.

КРЕ́ЙЦЕР — спочатку срібна, а потім білонна (зі сплаву срібла та міді) й мідна монета європ. країн, запроваджена в 13 ст. Від 15 ст. К. став осн. монетою австрійс. монетної системи. 1 К. = = 4 віденським пфенігам; 60 К. = = 240 пфенігам = 1 *флорину.* На укр. землях монети з позначенням номіналу в К. з'явилися в 16 ст.

Після переходу 1772—74 західноукр. земель до складу Австрії тут була запроваджена австрійс. грошова система. До 1857 К. прирівнювався до $^1/_{60}$ *гульдена*, а 1857—92 становив $^1/_{100}$ його частину.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

КРЕ́МЕНЕЦЬ — місто *Тернопільської області*, райцентр. Залізнична станція. Нас. 23,3 тис. осіб (2004).

Уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1227 як місто *Галицько-Волинського князівства.* 1382—1569 належало до *Великого князівства Литовського.* 1438 місту надано *магдебурзьке право.* 1529—35 власником був віленський катол. єпископ Януш, 1535—56 — королева польс. і вел. княгиня литов. Бона Сфорца. Після укладення *Люблінської унії 1569*

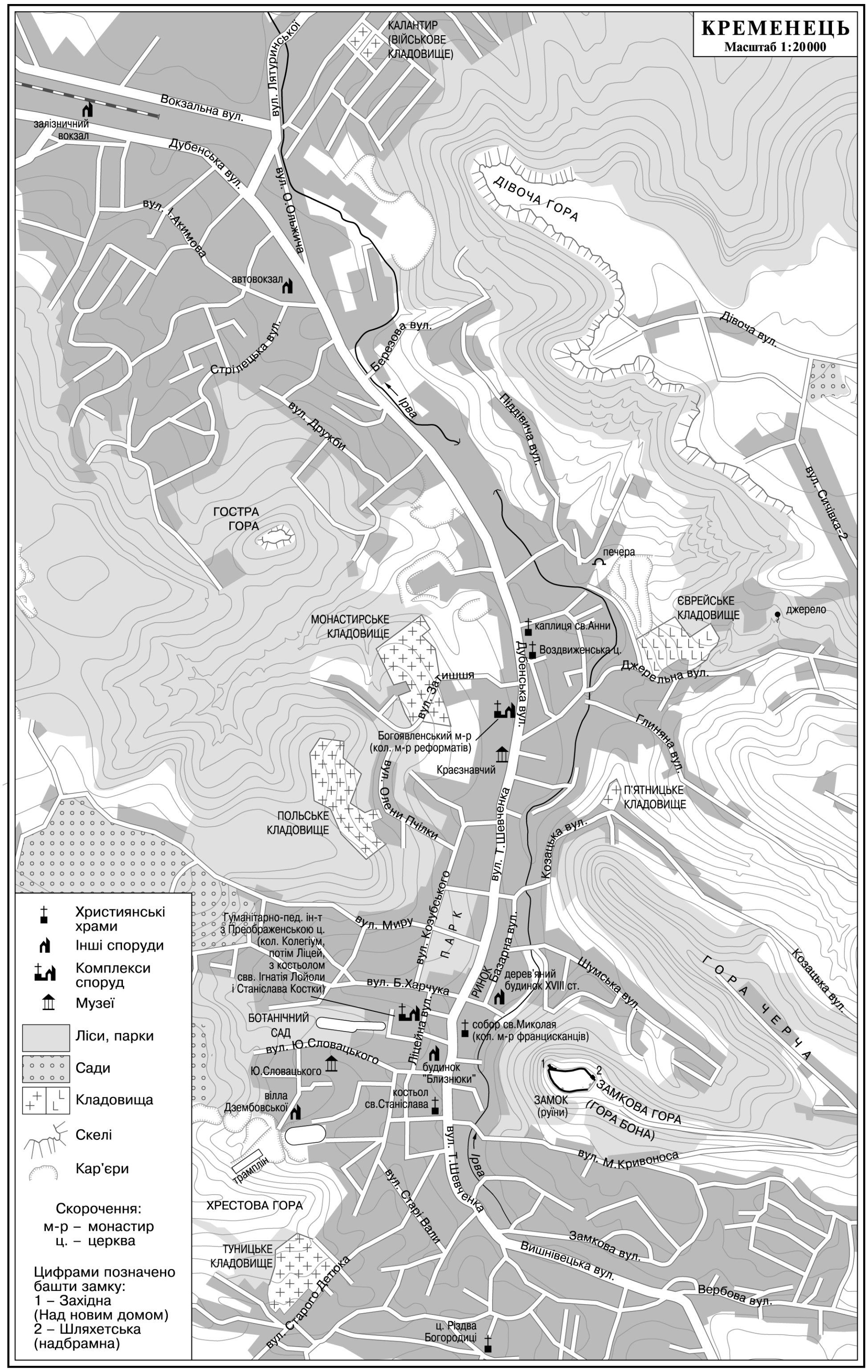

Кременець. Костьол св. Станіслава. Фото 2007.

перейшло до *Корони Польської*. 1633 представники волин. шляхти *чашник* Л.*Древинський* і *хорунжий* Д.Малинський одержали королів. привілей на заснування в К. правосл. монастиря з церк. *братством*, яке мало право утримувати шпиталь і друкарню. Згодом братство відкрило власну школу. 13 вересня 1637 митрополит Київський Петро (*Могила*) надав *Кременецькому Свято-Богоявленському монастирю* благословенну грамоту на *ставропігію*. 1636—38 в монастирі діяла друкарня; найбільш відома її книга — «Граматика» (збереглося 6 прим.).

1720 відкрита єзуїтська колегія (див. *Єзуїтські школи*). За проектом архіт. П.Гіжицького для неї 1731—43 зведений комплекс будівель (зберігся донині).

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) К. відійшов до *Російської імперії*. 1805 тут відкрилася Вища Волин. г-зія, реорганізована 1819 у Волин. ліцей (див. *Кременецький ліцей*), що діяв до 1832. Його матеріальна база була використана при заснуванні Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Цей навч. заклад приніс К. славу «волинських Афін». Усього в г-зії (потім — ліцеї) отримали освіту понад 600 осіб. Серед них — згодом відомі діячі польської к-ри: літератори К.-Ф.Годебський, М.Єловицький, Ю.*Коженьовський*, Ф.Ковальський, історик К.Сенкевич, літературознавець Т.Сєроцінський та ін.; поети — *представники «української школи» в польській літературі* М.Гославський, С.*Гощинський*, Т.Заборовський, А.Мальчевський, Т.Олізаровський, С.Осташевський, Т.*Падура*. Викладачами були історик Й.*Лелевель*, правознавець О.-Ю.Міцкевич (брат Адама), філолог А.Осінський, літературознавець Е.Словацький, економіст М.Хоньський та ін.

Кременець. Замкова гора, або гора Бона. Фото початку 21 ст.

1836—1903 в К. діяла Волин. духовна семінарія; серед її вихованців — митрополит Н.Абрамович, історик і краєзнавець А.Сендульський.

1918—19 місто належало *Українській Народній Республіці*, від 1919 — Польщі. У ці роки в К. діяла правосл. семінарія (1918—39), українська г-зія ім. І.Стешенка (1918—38), польський ліцей (1921—39).

Кременець. Руїни фортеці. Фото початку 21 ст.

Ансамбль споруд Кременецького єзуїтського монастиря. Фото 2007.

Від 1939 — в складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). 1940 у місті створено учительський інститут (діяв 1940—41, 1944—50), реорганізований 1950 в педагогічний інститут (1969 переведений у м. *Тернопіль*).

Пам'яткою садово-паркового мист-ва є ботанічний сад, заснований 1806. Постановою КМ України від 29 трав. 2001 створено *Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник*, до якого належать 17 пам'яток міста.

У місті діють обласний гуманітарно-пед. ін-т ім. Т.Шевченка (створений 2002 на базі пед. коледжу), мед. уч-ще ім. А.Річинського, школа мист-в ім. М.Вериківського, краєзнавчий музей (створений 1937). 2003 відкрито літ.-меморіальний музей Ю.Словацького.

У К. народилися: композитор М.*Вериківський*, літературознавець і фольклорист М.*Коробка*, письменники Г.Гордасевич та Ю.Покальчук, бандуристка, заслужена артистка України М.Попілевич, співак, перекладач В.Морозов, фольклорист О.Вітенко, рос. письменник Л.Котелянський, польс. поет Ю.*Словацький*, єврейс. просвітитель І.Левінзон, геолог і географ О.Чекановський, амер. скрипаль І.Стерн, генерал Армії УНР О.*Осецький*, бригадний комісар Червоної армії М.Вайнсберг, протопресвітер, оголошений Рос. правосл. церквою святим, О.Хотовицький.

У К. навч. письменники У.*Самчук*, О.Лятуринська, Б.*Харчук*, К.Куцюк-Кочинський та А.Коломиєць, славіст, історик Ю.*Мулик-Луцик*, архієпископи правосл. церкви в діаспорі І.Скальський і Б.Яковкевич, д-ри наук Є.Міцевич і П.Остапчук, голова Проводу укр. націоналістів О.*Штуль-Жданович*.

У місті працювали літературознавець М.І.*Петров*, історики М.*Теодорович* та А.Хойнацький, художники А.*Ждаха* та О.Сафонов, ботанік Д.Міклер, проходили військ. службу В.*Липинський* і рос. мандрівник М.Пржевальський.

Літ.: *Теодорович Н.* История города Кременца Волынской губернии. Седлец, 1904; *Черниxівський Г.* Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець, 1999; Кременець: Путівник. Львів, 2003; Про місто. Web: Кременець (http://kremenets.com).

П.З. Гуцал.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ ЄЗУЇ́ТСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — катол. монастир ордену *єзуїтів* у *Кременці*, освіт. осередок Пд. *Волині*. Засн. 1702 з ініціативи кременецького старости кн. Я.-А. Вишневецького (див. *Вишневецькі*) як філія Львів. колегіуму, з 1711 — резиденція Луцького, а приблизно з 1715 — Острозького колегіумів, 1750 отримав статус колегіуму (див. також *Єзуїтські школи*). 1731—53 на кошти князів Вишневецьких та деяких ін. осіб архіт. П.Гіжицький спорудив новий монастирський комплекс, що складався з костьолу та двох прилеглих до нього навч. корпусів (стиль пізнього *бароко*). 1712 єзуїти відкрили школу граматики, наступного року — школу риторики, 1740 мали вже повну школу, 1750 відкрили колегіум. 1754 закладено аптеку. З метою зміцнення своїх позицій члени ордену розгорнули проповідницьку діяльність на укр. мові в унійних церквах Волині й *Поділля* (див. *Українська греко-католицька церква*). 1773 К.є.м. припинив існування. Залишені ним навч. корпуси й маєтки отримала *Едукаційна комісія 1773—1794*, яка відкрила тут світську серед. шк.

Архіт. ансамбль колиш. К.є.м. входить до складу *Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника*.

Літ.: *Załęski S.* Jezuici w Polsce. Kraków, 1905; *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium pojezuickie w Krzemieńcu: Monografia architektury. «Rocznik Wołyński» (Równe), 1939, t. 8; *Betlej A.* Paweł Giżycki SJ. Kraków, 2003; *Собчук В.Д.* Пам'ятки міста Кременця, зв'язані з Волинськими Афінами. В кн.: Волинські Афіни. 1805—1833: Збірник наукових праць. Тернопіль, 2006.

В.Д. Собчук.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ ЗА́МОК — старовинна фортифікаційна оборонна споруда в м. *Кременець* на високій (397 м) стрімкій горі (остання має нині дві назви: давню — Замкова — та більш пізню — Бона, на честь королеви Бони Сфорца Арагонської, яка володіла містом і замком у 16 ст.). Перша письмова згадка про укріплення м. Кременець міститься в *Галицько-Волинському літописі* під 1227, у ній ідеться про те, що військо угор. короля *Андраша II* не змогло захопити місто. У той час Замкова гора була укріплена земляним валом з

частоколом. Узимку 1240—41 місто не змогло взяти після тривалої облоги військо хана *Батия*, 1254 воно вистояло перед воїнами золотоординського воєводи *Куремси*. Однак 1259 на вимогу темника *Бурундая* волин. кн. *Василько Романович* змушений був таки зруйнувати кременецькі укріплення.

14—15 ст. під час воєн між *Короною Польською* та *Великим князівством Литовським* за галицько-волин. землі м. Кременець не раз переходило із рук у руки і кожен його володар намагався відновити укріплення на Замковій горі. Бл. 1350—52 містом володів кн. *Юрій Наримутович*. 1354 його захопив волин. кн. *Любарт*, але невдовзі на деякий час втратив. Саме тоді новий господар міста — польс. король *Казимир III* Великий — зміцнив замок. Від 1370 (і до останніх днів свого життя — бл. 1384) містом і замком знову володів (з деякою перервою) волин. кн. Любарт, він же звів на Замковій горі мури з каменю-пісковику. Потім замок належав городенському кн. *Вітовту*, а 1392—95 був власністю *Скиргайла Ольгердовича*. 1395 повернутий вел. кн. литов. Вітовтові. За його наказом 1409—18 тут був ув'язнений кн. *Свидригайло*. Він же (кн. Свидригайло) після смерті Вітовта (1430) володів замком (з перервами) до своєї смерті 1452.

1529 король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд I* Старий передав Кременець із замком своєму позашлюбному синові — віленському єпископові Янусу. За розпорядженням останнього в Кременці було проведено ремонт замкових укріплень. 1535—56 замком володіла дружина Сигізмунда I — королева Бона Сфорца Арагонська; вона доклала багато зусиль для зведення на горі нових фортифікаційних споруд. Згідно з *люстрацією* 1545, замок був кам'яним, від міста недоступним, мав 2 мости на ланцюгах, 3 вежі, що іменувалися — «Над воротами», «Черлена», «Над новим домом», а також палац, приміщення для гарнізону, 25 закінчених і 8 незакінчених сховищ («городнів»), церкву св. архістратига Михаїла. У той час на озброєнні замку було 29 гармат, 2 мортири, 22 фальконети, 10 *гаківниць*, 33 рушниці. Мурами замку йшла крита галерея з бійницями. Тогочасну могутність замку підтверджують також люстрації 1552 та 1563. Природна недоступність гори, посилена фортифікаціями, значна кількість зброї та запасів пороху, води і харчів давали змогу захисникам замку, в разі потреби, тримати тривалу облогу. Нападники, зокрема крим. ординці, навіть не намагалися його всерйоз штурмувати.

Однак восени 1648, після 6-тижневої облоги, замок був узятий козац. полками М.*Кривоноса* та Ф.*Джалалія* за підтримки місц. повстанців на чолі з Колодкою. Тоді ж замок було зруйновано. Відтоді його повністю не відбудовували, а від кін. 17 ст. він втратив своє оборонне значення.

Донині від колиш. будов замку збереглися: найкраще — квадратна двох'ярусна Надбрамна вежа та в'їзна арка в готичному стилі, частково — оборонні мури та вежа Над новим домом (згідно з археол. дослідженнями, найкраще укріплена частина замку розташовувалася в зх., найнеприступнішій, частині гори й мала площу 65 × 135 м). На цих спорудах встановлені таблиці: охоронні (про те, що це пам'ятки архітектури) та меморіальна — на честь битви з військом хана Батия.

Зображення (сріблом) напівзруйнованої вежі замку в лазуровому полі разом із гербом Волині є головними елементами міськ. герба м. Кременець.

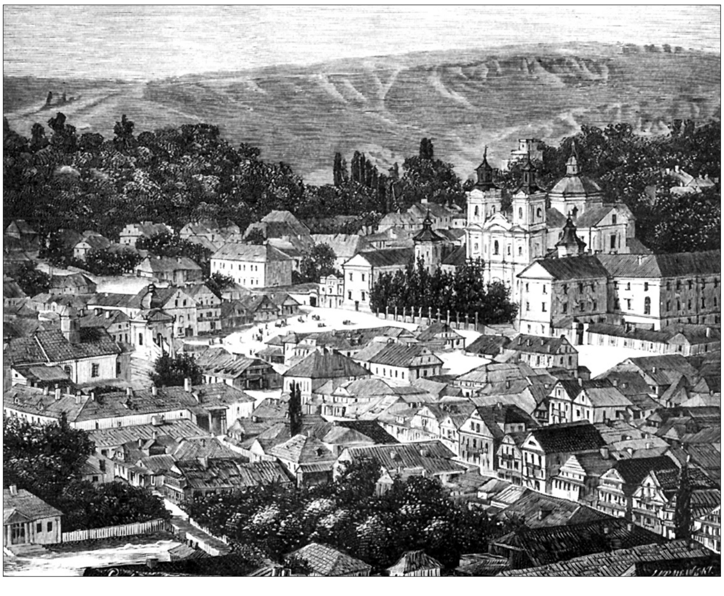
Літ.: *Теодорович Н.* История города Кременца Волынской губернии. Седлец, 1904; *Савелюк Й.* Історія Крем'янця. Крем'янець, 1934; *Маслов Л.* Замок в Крем'янці. «Наша Батьківщина», 1938, № 1; *Черниховський Г.* Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець 1999; Кременець: Путівник. Львів, 2003.

П.З. Гуцал.

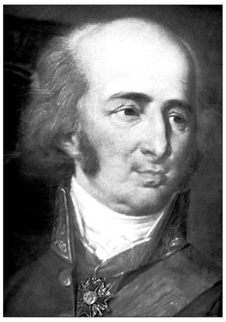
КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ ЛІЦЕ́Й — 1) усталена в літературі заг. назва напіввищого навч. закладу на *Волині*, що спочатку формально називався гімназією, а потім ліцеєм — Волин. гімназією та Волин. ліцеєм — і діяв у м. *Кременець* від 1805 до 1833; 2) навч. заклад у м. Кременець, що діяв від 1921 до 1939.

Волинська гімназія та Волинський ліцей. Волин. г-зія була заснована зусиллями вчених і громад. діячів Т.*Чацького* та Г.*Коллонтая* за указом рос. імп. *Олександра I* від 29 лип. 1805 й відкрита 1 жовт. того ж року. Діяла за окремим статутом. Входила до Віленського учбового округу й у своїй діяльності підпорядковувалася кураторові цього учбового округу (до 1824 цю посаду обіймав кн. А.*Чарторийський*), а також Віленському ун-тові (див. *Вільнюський університет*), візитаторові (інспекторові) навч. закладів *Волинської губернії*, *Подільської губернії* та *Київської губернії*.

Г-зія займала споруди світської серед. школи, відкритої

Кременець. Гравюра. Друга половина 19 ст.

Т. Чацький. Портрет роботи художника Ф. Пічмана.

свого часу *Едукаційною комісією 1773—1794* в будівлях колиш. *Кременецького єзуїтського монастиря*, частково перебудованих за проектом варшавського архіт. Я.Кубіцького, а 1807 додатково отримала від імп. Олександра I розташовані по сусідству з нею територію і чернечий корпус *Кременецького Свято-Богоявленського монастиря*, переведеного до приміщень *Кременецького реформатського монастиря*, монахів якого за імператорським указом переселили до ін. монастиря цього ж ордену. Структурними складовими г-зії були 2 школи — практичних механіків і землемірів, відкриті за указами імп. Олександра I (відповідно, від 17 і 27 лип. 1807).

Через 13 років діяльності, 4 груд. 1818, г-зія була перетворена у Волин. ліцей з офіційним наданням ліцеєві права присвоювати своїм випускникам учені ступені дійсного студента й кандидата наук. Проте фактично реорганізація обмежилася лише перейменуванням, оскільки не були затверджені ні новий статут, ні нова структура, так само залишився без змін і навч. план. Не були реалізовані й задуми (хоча для цього вживалися належні заходи) зі створення при ліцеєві семінарію гувернанток та 4-х шкіл — агрономічної, сільської арх-ри, садівництва, акушерства.

На чолі г-зії, а пізніше ліцею, стояв директор, який призначався кер-вом Віленського ун-ту і затверджувався міністром нар. освіти. Він відповідав за орг. справи, роботу вчителів і використання коштів, а також здійснював кер-во всіма школами Волинської, Подільської і Київської губерній (в останній — до приєднання її 1818 до Харків. учбового округу).

Засновники гімназії намагалися комплектувати її найкращими пед. кадрами. Для них виділялися спец. стипендіальні кошти на навчання та стажування за кордоном.

Навч. заклад існував на дотації уряду, які виділялися з т. зв. едукаційного фундушу, що формувався з прибутків від колиш. єзуїтських маєтків і доходів від колиш. Кременецького староства (села Дунаїв, Двірець, Малі Фільварки, нині с. Підлісне; Підлісці, Млинівці, Сапанів, Жолоби, нині усі села Кременецького р-ну Терноп. обл.), переданих г-зії за указом імп. Олександра I від 13 жовт. 1806, а також приміського с. Грабівка, подарованого кн. Я.Сангушком (див. *Сангушки*), і чималих коштів, пожертвуваних приватними особами. За життя Т.Чацького маєтками розпоряджався сам візитатор, а після його смерті — спец. адміністрація з 5 осіб (директор, префект, два вчителі і касир), установлена 1814 Віленським ун-том.

Навч. заклад мав велику б-ку, ботанічний сад, астрономічну обсерваторію, метеорологічну станцію, а також фізичний, зоологічний, мінералогічний і нумізматичний кабінети. 1810 при г-зії було створено друкарню (за два десятиліття її діяльності тут побачили світ понад 140 видань).

Г-зія і ліцей мали 2-ступеневу орг. структуру — 1-річні «класи» (за роками навчання їх було 4) і 2-річні «курси» (за роками навчання їх було 3). Закінчення «класів» відповідало рівневі отримання освіти в повітових школах, а «курсів» — рівневі, що був проміжним між середньою школою та ун-том. Повний курс навчання тривав 10 років. Програма мала загальноосвіт. енциклопедичний характер і передбачала паралельне вивчення всіма віковими групами різних предметів, останні поділялися на обов'язкові та факультативні. У «класах» вивчалися: польс., лат., франц., нім. та рос. мови, загальна географія, арифметика та наука моралі. На 1-му «курсі» вивчали елементарну математику, логіку, історію та географію, на 2-му — фізику і право, на 3-му — натуральну історію, хімію та літературу. Здібна молодь мала можливість поглибити знання із граматики слов'ян. мов, грец. мови, бібліографії, вищої математики, астрономії, практичної механіки, гідравліки, практичної гідростатики, фізичних наук, садівництва, с. госп-ва, анатомії та фізіології, хірургії, акушерства, ветеринарії, малювання. Рос. мова та історія Росії викладалися російською, а решта предметів — польс. мовою.

Навч. заклад був розрахований переважно на дітей польс. та полонізованої укр. *шляхти*, але тут навчалися також діти *міщан*, *духовенства*, деякі вихідці з єврейс. родин. Першого навч. року в гімназії налічувалося 280 учнів, пізніше заг. річна чисельність учнів досягала майже 700 осіб.

1809 при гімназії відкрили 2 конвікти (гуртожитки). В одному з них, т. зв. фундушевому, проживали понад 100 учнів, вони утримувалися на кошти д-ви і пожертвування приватних осіб, а в другому, т. зв. вільному, налічувалося бл. 40 учнів, за їх проживання гроші платили їхні батьки чи родичі. Інші вихованці проживали групами по 8—10 осіб у приватних будинках мешканців міста, з якими префект укладав відповідні договори. Усі учні перебували під опікою т. зв. репетиторів або директорів — спеціальних наглядачів із курсантів-відмінників, які отримували за свою роботу безплатне проживання там, де проживали їхні підопічні, та невеличку платню.

Навчання в г-зії, а пізніше ліцеї, було безплатним. Виняток становили тільки т. зв. таланти — предмети, що входили до циклу фізичного та естетичного виховання (верхова їзда, танці, фехтування, музика, малювання тощо). У навч. закладі був спец. стипендіальний фонд, заснований 8 груд. 1808 лікарем Яном-Непомуком Лернетом і підтверджений указом імп. Олександра I від 6 берез. 1809. Він становив банківський депозит у 30 тис. *рублів* сріблом, відсотки з нього призначалися для оплати навчання (у Кременці, в університетах *Російської імперії* і за кордоном) та на облаштування після завершення освіти 4-х здібних учнів із бідних сімей родом із Волині.

У г-зії та ліцеї діяло кілька учнівських орг-цій, одним із завдань яких було відвертати молодь від участі в конспіративній діяльності. Так, від 1809 діяло Т-во молоді Волин. г-зії, покликане сприяти вдосконаленню знань в учнів польс. мови; 1815 воно перетворилося в елітарний Письменницький клуб, члени якого займалися аналізом своєї літ. творчості (1818—20 колишні члени Письменницького клубу, — Т.Заборовський, Ю.*Коженьовський*, К.Сенкевич, Т.Сероцинський, А.Чарноцький — видавали у

Варшаві літературно-мистецький журнал, спочатку, від 1818, він виходив під назвою «Ćwiczenia naukowe», а пізніше, з 1819, — «Pamiętnik Naukowy»). 1818 виникло Т-во учнів Волин. ліцею, які вдосконалюються в правильному мовленні та письмі (1823 закрите адміністрацією у зв'язку з арештами серед студентів Віленського ун-ту).

У січ. 1831 ліцей був виведений з Віленського учбового округу і введений до Харків. учбового округу. У берез. цього ж року у зв'язку з епідемією холери за розпорядженням тимчасового подільського і волин. військ. генерал-губернатора В.Левашова ліцей тимчасово припинив навч. діяльність, і тільки в жовт. 1831 куратор Харків. учбового округу В.Філатьєв дозволив відновити заняття. Проте не надовго. Після придушення *польського повстання 1830—1831* рос. уряд 26 верес. 1831 створив таємний К-т західних губерній, який на своєму засіданні 30 груд. цього ж року прийняв рішення про закриття Віленського ун-ту й Волин. ліцею. З метою ліквідації ліцею як провідного осередку збереження польс. ідентичності в *Правобережній Україні* у груд. 1832 його перепідпорядкували Київ. учбовому округові, а 12 квіт. 1832 вирішили перевести в *Київ*.

Улітку 1833 план з переведення ліцею до Києва почав реалізовуватися, а 8 листоп. цього ж року імп. *Микола I* видав указ про створення на базі ліцею Ун-ту св. Володимира, одним із завдань якого мала стати *русифікація* краю.

8 березня 1834 куратор Київ. учбового округу Є. фон Брадке (1796—1861) затвердив учителів ліцею викладачами нового навч. закладу. Ун-т (нині це *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) успадкував усі пожертви шляхти Правобереж. України на гімназію і ліцей у Кременці, колишнє Кременецьке староство, кошти, виручені за продаж споруд, які залишилися в Кременці, кабінети, лабораторії, б-ку. Остання на кінець існування Волинського ліцею налічувала 24 379 праць у 34 378 томах. Її основу становила книгозбірня польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського*, придбана Т.Чацьким для г-зії ще до її відкриття. У її фондах були також книги, подаровані ліцеєві князями Ю.*Понятовським* та М.*Кутузовим*, а також б-ка померлого проф. Ф.Шейда, ін. численні збірки, у т. ч. твори укр. полемістів і *Острозька Біблія*, передана ліцеєві митрополитом Київським і Галицьким Серапіоном (Александровським; нині всі ці видання є частиною фондів *Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*). До Києва перевезли з Кременця також частину насаджень ботанічного саду. Нумізматичну колекцію Волинського ліцею, яка налічувала 17 352 одиниці, ще 1828 за розпорядженням імп. Миколи I відправили для упорядкування та опису у Віленський ун-т, а вже звідти наприкінці 1833 на вимогу Є. фон Брадке передали в Київ. Колишні викладачі Волин. ліцею очолили переважну більшість університетських кафедр.

За час існування навч. закладу посаду його директора займали: Юзеф Чех (1805—10), Ян-Непомук Лернет (1811), Міхал Сциборський (1812—19), Алоїз Фелінський (1819—20), Анджей-Юстин Левицький (1823—30) та Юзеф Бокщанин (1830—33). Заступником директора з навчально-виховної роботи був префект. Цю посаду займали: Антоній Ярковський (1805—24), Юзеф Бокщанин (1825—31), Стефан Вижевський (1830—33 з перервою) та Ян Княгницький (1831—32).

Із вихованців г-зії та ліцею найбільше відомі: скульптор Томаш-Оскар Сосновський, польс. письменники Юзеф Коженьовський, Антоній Мальчевський, Тимко *Падура*, Кароль Сенкевич, Тимон Заборовський, Томаш Олізаровський, Станіслав-Габріель *Ворцель* (частина з них була причетною до т. зв. *української школи в польській літературі*). Протягом року тут навчався також Ю.*Словацький*.

Кременецький ліцей 1921—1939. У 1920—30-х рр. під назвою Кременецький ліцей на Волині, що в той час була в складі Польщі, діяв крупний навч., культурно-просвітницький та госп. осередок комплексного характеру, який становив собою окремий шкільний округ і безпосередньо підпорядковувався міністерству віровизнань і публічної освіти. Заснований за указом Ю.-К.*Пілсудського* від 27 трав. 1920 з метою сприяти інтеграції Волині в складі Польщі. Трактувався польс. властями і громадськістю як спадкоємець традицій Волин. г-зії і ліцею 1-ї третини 19 ст., у зв'язку з цим польс. уряд після підписання *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* деякий час вів дипломатичну роботу з приводу повернення К.л. спадщини Волин. ліцею, що була перевезена 1833 в Київ.

Керівник ліцею спочатку називався візитатором, а з 1934 — куратором. До К.л. входили: учительська семінарія (1921—32), педагогіум (середній спеціальний навч. заклад, який давав пед. освіту, 1935—39), г-зія, навч. заклади сільськогосподарського і ремісничо-промислового характеру, кілька дошкільних дитячих закладів, три т. зв. нар. ун-ти для дітей місц. селян. 1937 тут відкрився Музей кременецької землі ім. д-ра Віллібальда Бессера, покликаний вивчати й пропагувати природу та істор. і культ. спадщину м. Кременець і його околиць (нині Кременецький краєзнавчий музей). 1938 при ліцеї виник Волин. наук. ін-т, завдання якого полягало у всебічному дослідженні регіону. У навч. закладі працювали: польс. художник В.Галімський, фотохудожники С.Схейбаль і Г.Германович. У 1930-х рр. при К.л. постійно діяли літні курси вчителів малювання і музики та сільс. активістів. Видавалися журнали «Życie Liceum Krzemienieckiego», «Życie Krzemienieckie», «Sprawy Pedagogiczne», «Nasz Widnokrąg». Усі видатки покривалися прибутками від госп. діяльності. Для забезпечення виконання своїх завдань К.л. отримав від держави земельні ділянки і споруди в м. Кременець, які в минулому належали Волин. ліцею, т. зв. фундушеві маєтки в селах Лідихів і Білокриниця, (обидва села нині Кременецького р-ну Терноп. обл.), лісові масиви заг. площею бл. 38 тис. га. У госп-во входили 8 *фільварків* у селах Кременецького і Дубенського повітів *Волинського воєводства*, низка підпр-в деревообробної, будівельної і харчової пром-сті, електростанція, майстерні тощо. Восени 1939 після приєднання Західної України

Т.-О. Сосновський.

Ю. Словацький.

до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) К.л. припинив існування, а в квітні наступного року в корпусах, які залишилися після нього, рад. власті відкрили вчительський ін-т, на його базі 1952 був створений Кременецький пед. ін-т, який 1969 перевели до м. *Тернопіль.*

Кременецький Свято-Богоявленський монастир. Фото початку 21 ст.

Кременець. Свято-Миколаївський собор. Фото 2007.

Літ.: [*Kołłątaj H.*] X. Hugona Kołłątaja Korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim Wizytatorem Nadzwyczajnym szkól w Guberni Wołynskiej, Podolskiej i Kijowskiej przedsięwzięta w celu urządzenia instytutów naukowych i pomnozenia oświecenia publicznego w trzech rzeczonych guberniach, t. 1—4. Kraków, 1844—45; *Крыжановский Е.* Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов. «Киевская старина», 1882, т. 1; *Владимирский-Буданов М.Ф.* История императорского Университета святого Владимира, т. 1: Университет святого Владимира в царствование императора Николая Павловича. К., 1884; *Иконников В.С.* Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета святого Владимира (1834—1884). К., 1884; *Доброленский Ф.* О деятельности Ф.Чацкого на пользу Кременецкого лицея. «Волынские епархиальные ведомости», 1913, № 8; *Kukulski Z.* Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego. Warszawa, 1914; *Василенко М.П.* Кременецький ліцей і Університет святого Володимира: Історично-юридична розвідка. К., 1923; *Rolle M.* Ateny Wołyńskie: Szkic do dziejów oświaty w Polsce. Lwów—Warszawa—Kraków, 1923; *Danilewiczowa M.* Życie literackie Krzemieńca w latach 1813—1816. (Przyczynek do dziejów Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu). В кн.: «Rócznik Wolyński», t. 2. Równe, 1931; *Danilewiczowa M.* Towarzystwo Uczniów Liceum Wołyńskiego, ćwiczących się w porządnym mówieniu i pisaniu (Krzemieniec 1818—1823) (Zarys dziejów organizacji). В кн.: Rocznik Wołyński, t. 3. Równe, 1934; *Danilewiczowa M.* Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego. «Nauka Polska», 1937, t. 22; *Dianni J.* Matematyka w szkole krzemienieckiej. «Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej», ser. C, z. 12, 1967; *Bartnicka K.* Polskie szkolnictwo artystyczne na przełomie XVIII i XIX wieku (1764—1831). Wrocław, 1971; *Bartnicka K.* Programy nauczania w Wileńskim Okręgu Naukowym a Szkoła Krzemieniecka. «Kwartalnik Historii Nauki», 1989, nr. 3; *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach ruskich 1803—1832, t. 1—2. Rzym—Lublin, 1991; *Голобуцький П.* Скарб світового значення [Про бібліотеку Кременецького ліцею]. «Бібліотечний вісник», 1993, № 1; *Чуйко С.* Кременецький ліцей в контексті XIX століття. У кн.: «Тернопіль-96: Регіональний річник». Тернопіль, 1996; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. К., 1996; *Gręcbecka W.* Wilno—Krzemieniec: Botaniczna szkoła naukowa (1781—1841). Warszawa, 1999; *Warda K.* Szkice z dziejów szkół krzemienieckich: Biblioteki liceum, ich zasoby i losy. Kielce, 2000; Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. Warszawa, 2004; Волинська гімназія у Кременці (У 200-річчя заснування Т.Чацьким і Г.Коллонтайом Волинської гімназії у Кременці). Варшава, 2005; *Оболончик Н.Г.* Джерела з історії Кременецького ліцею (1920—1939 рр.). В кн.: Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, вип. 1. Тернопіль, 2005; *Piotrowski W.* Żłownik krzemieńczan 1805—1832. Piotrków Trybunalski, 2005; *Piotrowski W.* Życie umysłowe Krzemieńca w latach 1805—1832. Piotrków Trybunalski, 2005; Волинські Афіни. 1805—1833: Збірник наукових праць. Тернопіль, 2006; *Ролле М.* Афіни Волинські: Нарис з історії освіти у Польщі. К., 2007 (репринтне відтворення видання 1923 р.).

В.Д. Собчук.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ РЕФОРМА́ТСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — катол. монастир ордену реформатів у *Кременці*. Засн. в 40-х рр. 18 ст. Архіт. ансамбль К.р.м., який складався з костьолу й прилеглого до нього двоповерхового чернечого корпусу, збудовано в стилі пізнього *бароко* за проектом архіт. Антоніо Кастеллі на кошти княгині Терези з Лещинських — Вишневецької. 1807 за указом імп. *Олександра I* монахів К.р.м. переселили у монастир того самого ордену в с. Великі Дедеркали (нині село Шумського р-ну Терноп. обл.). Звільнені ними в Кременці тер. і споруди передали ченцям-василіанам (див. *Василіани*) *Кременецького Свято-Богоявленського монастиря*. Нині тут діє однойменний жін. монастир УПЦ (МП).

Літ.: *Теодорович Н.И.* История города Кременца Волынской губернии. Седлец, 1904; *Kowalczyk J.* Kierunki w póżnobarokowej architekturze sakralnej na Wołyniu. В кн.: Sztuka kresów wschodnich: Materiały sesji naukowej, Kraków, marzec 1994. Kraków, 1994; *Александрович В.* Монастирі францисканців та реформатів у Кременці: нововіднайдені архівні матеріали. В кн.: Релігія і церква в історії Волині: Збірник наукових праць. Кременець, 2007.

В.Д. Собчук.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ СВЯ́ТО-БОГОЯВЛЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир у м. *Кременець*. Заснований 1633 хорунжим Данилом Малиновським та чашником Лаврентієм *Древинським*. Спочатку це був чол. монастир, який звався Братським. При ньому діяло правосл. Богоявленське братство, яке мало школу, друкарню, шпиталь. 1701 за сприяння кременецького старости кн. Януша Вишневецького Богоявленським монастирем оволоділи уніати (див. *Українська греко-католицька церква*). Друкарня, де були випущені «Грамматика» (1638) та «Собор Луцкий» з передруком твору Сильвестра (*Косова*) «О седми таинствах», школа й шпиталь припинили своє існування. Оволодівши монастирем, *василіани* 1725 розпочали в ньому буд-во кам'яних будівель. 1807 будівлі віддано під польс. ліцей, що його заснував Т.*Чацький*, а монастир переведено у будівлі *Кременецького реформатського монастиря*. 1839 терени монастиря повернули православним, церкву перетворено на парафіяльну, а б-ку (1607 назв), за розпорядженням *Синоду*, передано до Волинської

духовної семінарії. 1865 при Богоявленській церкві відновлено Свято-Богоявленський монастир (спочатку прирахований до *Загаєцького Святого Іоанна Милостивого монастиря*, з 1873 — до *Дерманського Свято-Троїцького монастиря*, з 1906 — самостійний 1 класу). На поч. 20 ст. храмів було три: соборний Свято-Богоявленський (збудований 1760), Микільський (перебудований 1841) та Іоанна Хрестителя. Існувала братська Свято-Миколаївська церковно-парафіяльна школа. 1934 в обителі містилась резиденція архієпископа Олексія *Громадського* (убитий 1943, похований на монастирському кладовищі). 1953 монастир перетворений на жіночий (сюди були переведені монахині зі Свято-Миколаївського монастиря, с. Обич Шумського р-ну Терноп. обл.). 1959 монастир був закритий (налічував 65 сестер), сестри оселилися здебільшого в *Корецькому Свято-Троїцькому монастирі*. Монастирське майно, зокрема б-ку, пограбовано. Гол. святиню — чудотворну ікону Божої Матері — врятовано і збережено в *Почаївській Свято-Успенській лаврі*. Монастир відновлено в серп. 1990. Належить до УПЦ (МП). Ігуменія Херувима (Бенещук; п. 1996) відновила ризницю, б-ку, золотошвейну майстерню. Повернуто Свято-Миколаївський храм і корпус келій. Нині тут понад 80 монахинь і послушниць.

Літ.: *Барановский С.* Краткие исторические сведения о бывших на Волыни православных типографиях. «Волынские Епархские Ведомости», 1877, № 18; *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, вып. 1. СПб., 1890; *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 3. Почаев, 1893; *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. М., 1908; Християнські церкви в Крем'янці. «Літопис Волині» (Winnipeg), 1988, ч. 15.

С.І. Білокінь.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ ФРАНЦИСКА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — катол. монастир ордену *францисканців*, що існував у м. *Кременець* у 17—19 ст. Засн. 1606 луцьким *біскупом* М.Шишковським при катол. храмові міста (це був дерев'яний парафіяльний костьол Успіння Пресвятої Діви Марії, фундований 1538 королевою Боною). У 1-й пол. 17 ст. на кошти меценатів із місц. укр. шляхти, яка почала окатоличуватися, францисканці змурували новий костьол і двоповерховий чернечий корпус. У серед. 17 ст., на початку визвол. війни укр. народу (див. ***Національна революція 1648—1676***), монастир був розгромлений, але згодом відновив свою діяльність. У 18 ст. тут була збудована двох'ярусна дзвіниця в стилі пізнього *бароко*. На поч. 19 ст. францисканці володіли приміським с. Бонівка (нині село Кременецького р-ну Терноп. обл.), яке постало на землях, наданих колись королевою Боною. Парафія, яку вони обслуговували, охоплювала католиків м. Кременець і бл. 40 навколиш. сіл. Після поразки *польського повстання 1830—1831* за указом імп. *Миколи I* 1832 монастир закрили. Його тер. і споруди отримала правосл. Церква: костьол був переосвячений у Свято-Миколаївський собор (до сьогодні є діючим).

Нині будівлі колиш. монастиря входять до складу *Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника*.

Літ.: *Теодорович Н.И.* История города Кременца Волынской губернии. Седлец, 1904; *Александрович В.* Монастирі францисканців та реформатів у Кременці: нововіднайдені архівні матеріали. В кн.: Релігія і церква в історії Волині: Збірник наукових праць. Кременець, 2007.

В.Д. Собчук.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКО-ПОЧА́ЇВСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ІСТО́РИКО-АРХІТЕКТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — н.-д. та культ.-освіт. заклад. Засн. згідно з постановою КМ України від 29 трав. 2001 для вивчення, охорони, реставрації та популяризації історико-архіт. спадщини міст *Кременець* і *Почаїв*. Підпорядковується Мін-ву регіонального розвитку і буд-ва України. На балансі заповідника перебуває 17 пам'яток 14—20 ст., розташованих у містах Кременець і Почаїв; найцікавішими серед них є: руїни Кременецького замку (14—16 ст.), Свято-Миколаївський собор (споруда колиш. *Кременецького францисканського монастиря*, 17—18 ст.), ансамблі архітектурних споруд *Кременецького Свято-Богоявленського монастиря* (18—20 ст.), *Кременецького єзуїтського монастиря* (18 ст.) та *Почаївської Свято-Успенської лаври* (18—20 ст.).

Літ.: *Собчук В.Д.* Перлина в короні України: Кременець. Кременець, 2005.

В.Д. Собчук.

КРЕМЕНЧУ́К — місто обласного підпорядкування *Полтавської області*, райцентр. Річковий порт і місце відомої істор. переправи («броду») на Дніпрі. Більша частина міста розташов. на лівому березі Дніпра, менша (колиш. *Крюків*) — на правому. Залізничний вузол. Нас. 230 тис. осіб (2006).

Символічною датою заснування К. вважається 1571, хоча існує історіографічна традиція зараховувати виникнення тутешнього поселення до часів вел. кн. литов. *Вітовта*. Безперервне існування міста починається з 1636 (до цього часу поселення відоме як «уход»; див. *Уходництво*). 1590 К. проектувався урядом *Речі Посполитої* під Січ (базу запорожців). 1625 правобережна частина сучасного міста (Крюків) стала місцем Куруківської битви (див. *Куруківська угода 1625*). 1637—38 К. перебував у центрі подій козац. війни під проводом спочатку П.*Бута*, а потім — Я.*Острянина*

Кременчук. Палац культури імені І. Котлова.

Почаївська Свято-Успенська лавра. Фото 2007.

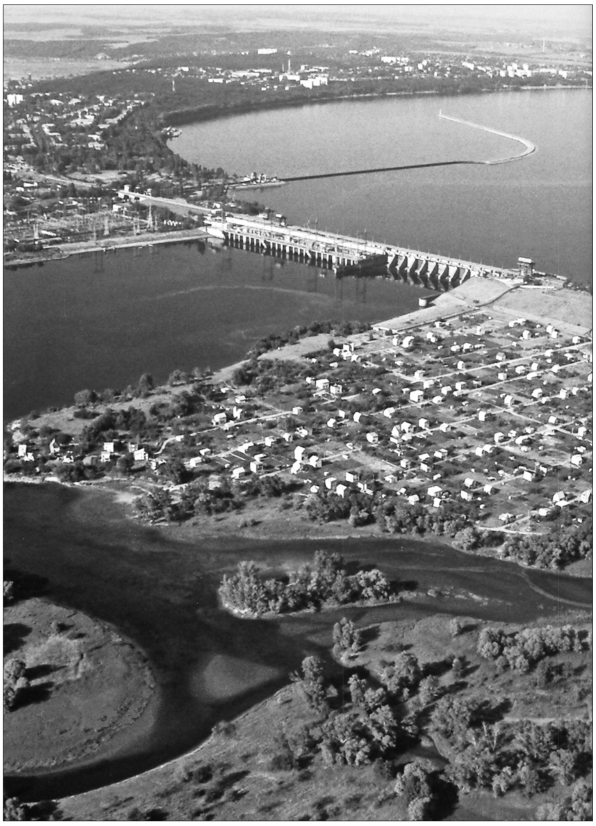
та Д.*Гуні*. Від 1648 — сотенний центр *Чигиринського полку*. Від 1661 до, імовірно, 1666 — центр *Кременчуцького полку*. 1663 зруйнований рос.-козац. загонами І.*Брюховецького*. Від 1674 — сотенний центр *Миргородського полку*, прикордонний пункт *Гетьманщини*. Від поч. 1720-х тут

Кременчук. Південна частина міста. Листівка початку 20 ст.

існувала рос. застава (форпост), з 1754 — митниця. Від 1764 місто стало підпорядкованим *Новоросійській губернії* (козац. сотня стала ротою Дніпровського пікінерського полку; див. *Пікінерські полки*), 1765—84 було її адм. центром (з 1776 — також і повітовим), 1784—89 — центром *Катеринославського намісництва*. 1784 постраждало від чуми. 1787 його відвідала імп. *Катерина II* на шляху до Криму. Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* в К. існувала верф. 1789—96 — заштатне місто Градизького пов. Повітовий центр *Чернігівської губернії* (з 1796), *Малоросійської губернії* (з 1798) та *Полтавської губернії* (1802—1920). У 19 ст. місто розвивається переважно як торг. та транзитний центр, тут існують потужні єврейс. та рос. (переважно із старообрядців) громади. 1872 в К. збудували міст через Дніпро. Місто стало вузловою залізничною станцією.

Кременчуцьке водосховище. Фото початку 21 ст.

За часів *Української Народної Республіки* існував проект нового адм. поділу України, за яким К. мав стати центром однієї з проектованих областей-«земель» («Самара»). 1920—22 — центр губернії, 1923—30 — округи, після ліквідації останньої — місто спец. підпорядкування спочатку *Харківської області*, потім Полтав. обл., з 1939 — райцентр Полтав. обл.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був окупований військами *вермахту* з 9 верес. 1941 до 29 верес. 1943. У цей час тут розташовувалися кілька концтаборів.

У період другої хвилі індустріалізації в УРСР (1950—60-х рр.) К. перетворився на потужний пром. центр (нафтопереробка, машинобудування, сталеваріння, с.-г. переробка тощо). 1959 введено в експлуатацію Кременчуцьку ГЕС. Наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. у місті спостерігалося піднесення екологічного руху.

На поч. 21 ст. набуло розвитку відродження торг.-транзитних традицій К.

Пам'ятки: будинок для спостереження за рухом на Дніпрі (1809), «будинок техніки» (поч. 20 ст., нині приміщення відділення банку «Аваль»), Палац культури ім. І.Котлова (1925—27), музей А.С.*Макаренка*, ландшафтний заповідник «Білецьківські плавні».

Літ.: *Николайчик Ф.* Город Кременчук. СПб., 1891; *Євселевський Л.І.* Кременчуччина у XIX — на початку XX ст. Кременчук, 1996; *Литвиненко А.К., Лушакова А.Н.* Кременчуг финансовый. 1571—1941 гг. Кременчуг, 1999; *Лушакова А.Н., Евселевский Л.И.* Улицами старого Кременчуга. Кременчуг, 2001; *Вирський Д.* Кременчук 1917—1920 рр.: провінційні образи революції. К., 2003; *Його ж.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. К., 2004; Про місто: Історичні дані. Web.: Офіційний веб-сайт Кременчуцької міської ради (http://www.rada.kremenchug.net/misto/history).

Д.С. Вирський.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця у складі України, утворена постановами ВУЦВК від 8 та 30 лип. 1920. Центр — м. *Кременчук*. До К.г. увійшли 6 повітів: Золотоніський, Кременчуцький, Хорольський, Черкаський, Чигиринський, Олександрійський. Ліквідована постановами ВУЦВК від 4 та 30 листоп. 1922 (належні до неї повіти були розподілені між сусідніми губерніями).

Я.В. Верменич.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця УСРР 1923—30 (див. *Округа*). Утворена 7 берез. 1923 у складі *Полтавської губернії* (1925—30 округа — найвища адм.-тер. одиниця УСРР). На час утворення налічувала 10 р-нів. Окружний центр — м. *Кременчук*. Станом на 1 жовт. 1925 складалася з 18 р-нів та 258 сільс. рад, нас. — 758 тис. осіб. Нац. склад нас. за переписом 1926: українців — 91,5 %, росіян — 3,0, євреїв — 4,8, поляків — 0,1 %. Упродовж 1924—30 кількість р-нів змінювалася. Ліквідована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Кременчуцька округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. та адм.-тер. одиниця *Гетьманщини*. Створений 1661 з лівобереж. володінь *Чигиринського полку* з ініціативи гетьмана Я.*Сомка*. Полковий адм. центр — м. *Кременчук*. До складу К.п. входили сотенні містечка: Багачка (нині смт *Велика Багачка*), Балаклія, Білоцерківка, Бірки, Остап'є, Устивиця (нині усі Великобагачанського р-ну), *Біліки*, Кишеньки, *Кобеляки* (усі три Кобеляцького р-ну), Вереміївка (село Семенівського р-ну), *Говтва*, Городище (нині смт *Гра-*

дизьк), Манжелія, Федорівка (усі три Глобинського р-ну), Лукомль (нині с. Лукім'я Оржицького р-ну), Максимівка, Потоки, Омельник (Кременчуцького р-ну), Нові Санжари (нині смт *Нові Санжари*; усі Полтав. обл.), *Переволочна*, Жовнин (нині с. Жовнине Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.), *Чигирин-Діброва*. Його очолювали полковники: Кирило Андрійович Каменник (Андриєвич, Андрієнко, Андрєєв; трав.—серп. 1661), Гаврило Дубовик (25 серп. 1661 — після 20 берез. 1662), Кость Гавриленко (вірогідно, син попереднього), Сава Канівець (наказний полковник, 22—26 черв. 1662), Кудлай (6 серп. 1664) і, ймовірно, Павло Апостол (див. *Апостоли*; берез. 1665). Востаннє К.п. згадується 20 лют. 1666. Дискусії про його реставрацію велися до кінця гетьманування П.*Дорошенка*. Згодом тер. К.п. остаточно закріпилася за *Лубенським полком*, *Миргородським полком* та *Полтавським полком*.

Літ.: *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2; *Вирський Д.С.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. К., 2004.

Д.С. Вирський.

КРЕ́МЕНЬ Василь Григорович (н. 25.06.1947) — освіт. та держ. діяч. Д-р філос. н. (1991), проф. (1994), академії *Національної академії наук України* (2000), чл. президії НАН України (2000), президент *Академії педагогічних наук України* (від 1997), дійсний чл. Рос. академії соціальних наук (1994), іноз. чл. Рос. акад. освіти (2001), засл. діяч н. і т. України (1997), заст. голови К-ту з Держ. премій України в галузі н. і т. (2000), президент т-ва «Знання» України (1998; див. *«Знання»*), президент Студентської спортивної спілки України (1998). Н. в с. Любитове Кролевецького р-ну Сум. обл. 1966—79 — студент, аспірант, викл., заст. декана філос. ф-ту Київ. ун-ту. 1979—86 працював у ЦК КПУ, від 1986 до 1991 — у ЦК КПРС, де займався питаннями освіти й науки. 1991—92 — заст. дир. Ін-ту соціально-політ. досліджень РАН. 1992—94 — заст. дир. та зав. від. методології прийняття соціально-політ. рішень Нац. ін-ту стратегічних досліджень (м. Київ). 1994—98 — кер. служби з питань гуманітарної політики, заст. глави Адміністрації Президента України, кер. Управління внутр. політики. 1998—2000 — нар. депутат *Верховної Ради України* 3-го скликання, голова підк-ту з фахової освіти к-ту ВР України з науки та освіти. 2000—05 — міністр освіти і науки України.

Автор понад 400 наук. праць із проблем соціально-політ. розвитку сусп-ва, філософії та педагогіки. Лауреат Міжнар. премії ім. Г.Сковороди (1997), Держ. премії України в галузі н. і т. (2005), премії НАН України ім. М.Костомарова (2006).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2002), 2-го ст. (2004) та 1-го ст. (2007), Почесною грамотою КМ України, Почесною грамотою ВР України, орденом Нестора-літописця (УПЦ(МП)).

Тв.: Индивидуальное и коллективное: антиподы или стороны одной медали. К., 1990; Коллективность и индивидуальность: Судьба одной из ключевых социалистических идей в социалистической теории и практике. М., 1990; Політичне рішення: механізм прийняття. К., 1995 (у співавт.); Україна: альтернативи поступу: Критика історичного досвіду. К., 1996 (у співавт.); Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення. К., 1998 (у співавт.); Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. К., 1998 (у співавт.); Охорона інтелектуальної власності в Україні. К., 2002 (у співавт.); Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. К., 2002 (у співавт.); Освіта і наука України: шляхи модернізації. К., 2003; Україна: проблеми самоорганізації, т. 1—2. К., 2003 (у співавт.); Шляхи інноваційного розвитку України. К., 2004 (у співавт.); Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. К., 2005; Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. К., 2007.

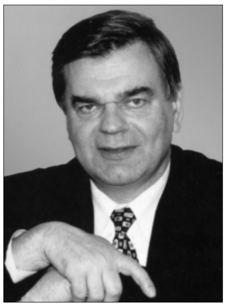
Літ.: Хто є хто в українській політиці. К., 1998; Хто є хто в Україні. К., 2001; *Шаров І.* Вчені України: 100 видатних імен. К., 2006; Василь Григорович Кремень — філософ, учений, освітянин, державний діяч. Бібліографічний покажчик. К., 2008.

В.М. Ткаченко.

КРЕ́МНИ (Κρήμνοι; у пер. з грец. — кручі, урвища) — гавань у Надазов'ї, що згадується *Геродотом* (IV, 20; IV, 110) та Клавдієм *Птолемеєм* (III, 5, 12). Геродот писав про К. як про землі царських *скіфів* і місце висадки легендарних амазонок. Згоди між науковцями щодо точної локалізації К. немає; за останньою версією — це гавань поблизу с. Ботієве Приазовського р-ну Запоріз. області.

Ю.В. Болтрик.

КРИВБА́С — 1) скорочена назва *Криворізького залізорудного басейну*; 2) назва села в Криворізькому р-ні Дніпропетровської області.

В.Г. Кремень.

КРИВЕ́ЦЬ Юхим Хомич (10.03. 1897—26.01.1940) — один із керівників органів держ. безпеки в 1920—30-х рр. в УСРР—УРСР. Н. в с. Кривець Лідського пов. Віленської губ. в родині робітника. Закінчив Двінське вище початкове уч-ще. 1912—16 — канцелярист Двінського повітового з'їзду, окружного суду, Брянської міськ. управи, Арсеналу. Від трав. 1916 — у рос. армії: рядовий запасного та 97-го Ліфляндського стрілец. полків, від травня 1917 — писар Управління військ. начальника (Брянськ; нині місто в РФ), від жовт. 1917 — пом. секретаря заводського к-ту Арсеналу; з серп. цього ж року став чл. РСДРП(б)—ВКП(б). 1918 — начальник 2-го р-ну Ржевської міської міліції.

Ю.Х. Кривець.

Від жовт. 1918 — слідчий, чл. колегії, зав. юрид. від. Брянської повітової, згодом — губернської ЧК (див. *ВЧК*). На поч. 1920 направлений на роботу в УСРР: від січ. 1920 — слідчий, заст. зав. юрид. від., уповноважений, секретар колегії Полтав. губернської ЧК; від лип. 1921 — уповноважений з контррозвідки, заст. нач. політ. від., нач. секретного від., заст. нач. секретно-оперативного від., нач., заст. нач. контррозвідувального від., уповноважений Київ. губернської ЧК (губернського від. ДПУ УСРР); від серп. 1923 — уповноважений, заст. нач., нач. контррозвідувального від. ДПУ УСРР; від груд. 1925 — пом. нач. Київ., від жовт. 1927 — Одес. окружних від. ДПУ УСРР; від трав. 1930 — нач. інформаційного від. ДПУ УСРР; від берез. 1931 — пом. нач. Київ. оперативного сектору ДПУ УСРР; від верес. 1931 — нач. се-

Кривий Ріг. Пам'ятник О. Полю. Скульптор Б. Едуардс. 1896. Відновлений 1996. Фото початку 21 ст.

кретно-політ. від. ДПУ УСРР; від лют. 1933 — заст. нач. Дніпроп. обласного від. ДПУ УСРР; від берез. 1934 — заст. нач. екон. управління ДПУ (екон. від. Управління держ. безпеки НКВС) УСРР, у листоп.—груд. 1936 — нач. екон. від. Управління держ. безпеки НКВС УСРР; від груд. 1936 — нач. Управління НКВС УСРР/УРСР по Черніг., від січ. 1937 — по Дніпроп. обл., від березня 1938 — нач. Управління НКВС РРФСР по Орджонікідзевському краю (нині Ставропольський край, РФ).

Майор держ. безпеки (1935), ст. майор держ. безпеки (1936).

Нагороджений орденом Червоного Прапора (1924), знаком «Почетный работник ВЧК—ГПУ» (1927), орденом Леніна (1937).

28 січ. 1939 звільнений з посади, згодом заарештований; 25 січ. 1940 Військ. колегією Верховного суду СРСР йому винесений смертний вирок, наступного дня страчений.

Не реабілітований.

Літ.: *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник. М., 1999.

С.А. Кокін.

КРИВЕ́ЦЬКИЙ Михайло Єреміійович (р. н. невід. — п. 27.08. 1929) — політ. і громад. діяч, економіст. До *Лютневої революції 1917* працював у мін-ві фінансів *Російської імперії* в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*), потім переїхав до *Києва.* Після утворення *Української Центральної Ради* і уряду України спочатку був обраний радником ген. секретаря фінансів, потім дир. департ. Держ. скарбниці, а 18 груд. 1917 — дир. Держ. банку УНР. Тоді ж підготував доповідь «Экономико-финансовые перспективы Украинской Республики и ближайшие экономические, финансовые и политические задачи Генерального секретариата: Краткие соображения М.И. Кривецкого» (належні обрахунки йому допоміг виконати проф. А.Вольський). У документі аналізувалися екон. показники розвитку укр. земель за 1908—12 та йшлося про можливі перспективи подальшого поступу України як у складі майбутньої Всерос. Федерації, так і в статусі незалежної д-ви. К. дійшов висновку, що за умов, які склалися у сфері держ. фінансів на кін. 1917, найкращим виходом для України є проголошення на її тер. самостійної соціаліст. д-ви, монополізація, націоналізація і соціалізація пром-сті, цін, банків тощо. 9 берез. 1918 Рада міністрів УНР звільнила його з посади дир. Держ. банку УНР. Після цього він разом з М.*Гаврилівим*, І.Ганіцьким, А.Вольським, В.Ковалем, Х.*Барановським*, Ф.Королевим, К.*Мацієвичем*, П.Линниченком, І.*Фещенко-Чопівським* та В.Тимошенком зосередився на роботі в україно-німецько-австро-угор. комісії з підготовки проектів торг. договорів між *Українською Народною Республікою* та Центр. д-вами. За доби *Української Держави* відійшов від держ. справ, однак саме в цей час почали реалізовуватися запропоновані ним 1917 практичні рекомендації щодо обмеження ввозу і заборони обігу окремих рубльових номіналів, штемпелювання *рублів*, а також підготовки до обміну всієї маси рос. грошових знаків в Україні на українські. Після приходу до влади *Директорії* УНР і запровадження нових укр. грошей в обігу з'явилася банкнота номіналом у 100 *карбованців* з його підписом (виготовлена на поч. 1918). У берез. 1919 під час відступу Директорії з Києва і перебування уряду УНР у *Вінниці* К., як представник *Української партії соціалістів-самостійників*, був призначений виконуючим обов'язки нар. міністра фінансів УНР у коаліційному кабінеті проф. С.*Остапенка.* Однак він не прибув до *Рівного*, де діяли в той час держ. установи УНР, і на початку квітня замість нього обов'язки міністра фінансів було доручено виконувати Б.*Мартосу.* Після відступу військ УНР зі *Жмеринки* перебрався до *Галичини*, де став на бік Є.*Петрушевича* та О.М.*Андрієвського* й був призначений керуючим міністерством фінансів (у Станіславі; нині м. *Івано-Франківськ*). У квіт. 1920 під час реорганізації уряду в м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*) А.*Лівицький* призначив його на посаду міністра. Після створення в трав. цього ж року нової Ради міністрів УНР з лівих партій К. емігрував до Австрії, зупинився у *Відні.* Згодом перебрався до Франції.

П. у м. Клемарт (Франція).

Літ.: *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Мюнхен, 1969; *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917—1920 років: ілюстрований історико-іконографічний нарис. Клівленд, 1974; *Дмитрієнко М. та ін.* Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998; *Гай-Нижник П.П.* Інтелігент, політик, державний діяч УНР (М.Є. Кривецький — забутий патріот України). В кн.: Література та культура Полісся, вип. 27. Ніжин, 2004.

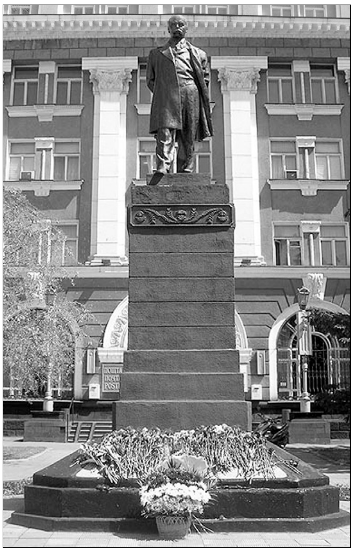
М.Ф. Дмитрієнко.

Кривий Ріг. Завод «Криворіжсталь». Фото початку 21 ст.

КРИВИ́Й РІГ — місто обласного підпорядкування *Дніпропетровської області*, райцентр. Розташов. при злитті річок Саксагань та Інгулець (остання — прит. Дніпра). Залізничний вузол. Центр *Криворізького залізорудного басейну.* Нас. 692 тис. осіб (2006).

Першим постійним поселенням на тер., що нині входить до меж сучасного міста, був *зимівник.* Він згадується у складі ство-

Кривий Ріг. Пам'ятник Т. Шевченкові. Фото початку 21 ст.

реної 1734 *Інгульської паланки.* Його буд-во пов'язують з іменем козака І.Рога, який в 60—70-х рр. 17 ст. обирався *кошовим отаманом Чортомлицької Січі.* Від 1770 в цьому зимівнику була розташов. ставка *Коша Запорозької Січі.* Після завершення *російсько-турецької війни 1768—1774* по тутешній тер. проліг новий поштовий тракт, одна зі станцій якого 1775 була заснована в місц. урочищі — К.Р. Біля станції утворилося поселення з однойменною назвою, згодом воно отримало статус держ. *слободи.*

1781 слобода К.Р. стала волосним центром, її нас. налічувало 216 осіб.

Перший наук. опис К.Р. був підготовлений 1774 Й.-А.Гюльденштедтом і видрукуваний 1791 в книзі «Путешествие через Россию и в Кавказских горах».

У 2-й пол. 18 ст. в районі К.Р. починається розробка залізної руди. Докладний опис криворізьких руд дав акад. В.*Зуєв*, який побував тут 1781.

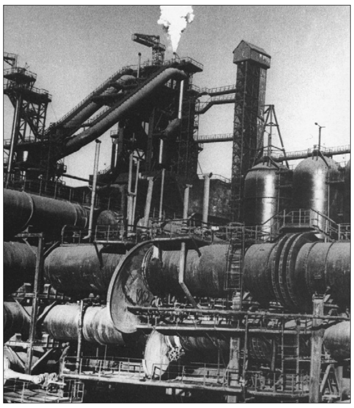
1817 К.Р. згадується в «Списке казенных селений Херсонского и Александрийского уезда, которые в 1816—1817 гг. были обращены в военные поселения» (див. *Військові поселення*). Тут були розташов. два ескадрони Бузького уланського полку. Нас. становило 1336 осіб. 1857 військ. поселення К.Р. переведено до розряду сіл, а 1860 отримало статус містечка Херсонського пов. *Херсонської губернії.*

Пром. видобуток криворізької залізної руди і археол. дослідження краю започаткував О.*Поль.* 1881 було відкрито перший на Криворіжжі Саксаганський рудник з видобутком руди кар'єрним способом. Великий вплив на розвиток економіки Криворіжжя справило спорудження 1881—84 Катерининської залізниці, яка зв'язувала Кривбас з пром. р-нами Придніпров'я і Донбасу (505,6 км; див. також *Залізничне будівництво в Україні*). 1897 Криворізький залізорудний р-н зайняв перше місце в Росії з видобутку руди. На 1900 тут діяли 79 рудників. У 1890-ті рр. в К.Р. з'явилася нова галузь промисловості — металургійна, це зумовило значний приплив сюди населення. На кін. 19 ст. на тер., що входить до складу сучасного міста, проживало 35 тис. осіб.

На поч. 20 ст. К.Р. — містечко Криворізького пов. *Катеринославської губернії.* Після громадянської війни 1918—21 у Кривбасі почалося відновлення зруйнованих і буд-во нових шахт. 1922 створений Південнорудний трест, який об'єднав залізні та марганцеві рудники.

1923—30 К.Р. — центр *Криворізької округи.* Місто від 1926. Райцентр 1923—31, 1939—59 та від 1965. Від 1932 — у складі Дніпроп. обл.

1930 в місті почала діяти головна контора тресту «Руда», 1931 почалося буд-во з-ду «Криворіжсталь», його перша домна стала до ладу 1934. 1940 до складу діючих увійшла найбільша на той час в *СРСР* шахта «Гігант».

Кривий Ріг. Домна-гігант на Криворізькому металургійному заводі. 1962.

Нас. міста з 1925 до 1941 зросло в 4 рази і становило 212 878 осіб.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 14 серп. 1941 до 22 лют. 1944 К.Р. був окупований військами *вермахту.* 1941—43 в місті діяли підпільна антифашист. організація на чолі з Ю.Козаченком, підпільна група «Дзержинець» та ін.

Після звільнення Кривбасу тут одразу ж почалося інтенсивне відновлення шахт, у листоп. 1944 вже працювали 20.

На поч. 21 ст. К.Р. — великий індустріальний центр, провідні галузі пром-сті — металургійна, маш.-буд., будматеріалів.

Археол. пам'ятки: поселення періоду *палеоліту пізнього*, скіф. кургани (див. *Скіфи*).

Літ.: *Рубин П.* Криворожский бассейн и его железные руды. СПб., 1900; Описание населенных мест Екатеринославской губернии на 1 января 1925 г. Екатеринослав, 1930; *Варгатюк П.* Криворіжжя: Путівник. Дніпропетровськ, 1969; ІМіС УРСР. Дніпропетровська область. К., 1969; Кривому Рогу — 200. Дніпропетровськ, 1975; *Новик Л.И., Кан Д.И.* Кривой Рог: Путеводитель-справочник. Днепропетровск, 1986; Кривий Ріг: Історичний розвиток. Web.: Місто Кривий Ріг: Офіційний сайт Криворізького міськвиконкому (http://www.kryvyi-rih.dp.ua/index.html).

Я.В. Верменич.

КРИ́ВИН — назва у 18—19 ст. резиденції князів *Яблоновських.* Резиденція була розташов. на правому березі р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) в однойменному населеному пункті (нині це с. Старий Кривин Славутського р-ну Хмельн. обл., за 12 км від райцентру; залізнична станція). Тутешнє поселення уперше згадується в джерелах 1534 як володіння князів *Острозьких.* Після смерті Анни-Алоїзи Острозької (1654), вдови віленського воєводи Яна-Кароля Ходкевича, частину Острозької волості разом з поселенням К. успадкував Ян Замойський, який згодом передав свої права на неї кн. Олександру *Конецпольському.* Князі Яблоновські стали власниками К. 1690 і володіли ним до серед. 19 ст. У цей період дідичами маєтку були представники однієї з гілок роду, а саме нащадки *гетьмана великого коронного* Станіслава-Яна *Яблоновського*:

Л.С. Кривицька.

Ян-Станіслав (п. 1731), Station-слав-Вінцентій (1694—1754), Антоній-Варнава (1732—99), Максиміліан (1785—1846) та Владислав (1834—75).

За однією з версій, резиденція К. була збудована на кошти гетьмана Станіслава-Яна Яблоновського (1634—1702) наприкінці 17 ст., але більш імовірним є припущення про її зведення нащадками князя в 1-й пол. 18 ст. За свідченням мандрівників, Кривинський палац з великими, виготовленими з чеського скла, вікнами стояв на високому підмурівку і був оточений широкими каналами та чудовим парком, закладеним 1800—01 відомим майстром Діонісієм Маклером. Всередині палацу, прикрашеного картинною галереєю, розміщувалися велика колекція монет, мінералів, б-ка та родовий архів, в якому, між іншим, зберігалася частина архіву князів Острозьких.

Кривин. Ворота в парку. Фото початку 21 ст.

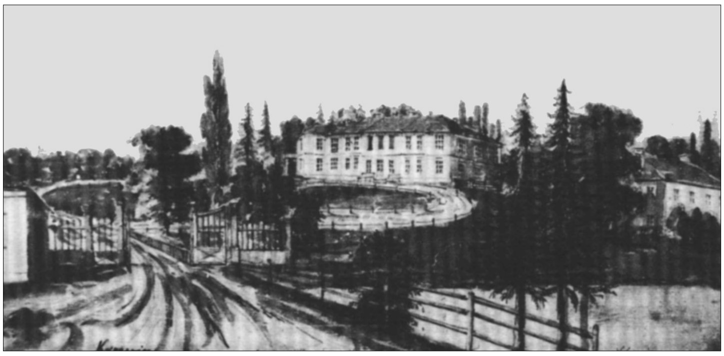
Для сплати величезних боргів, успадкованих від батька, Владислав Яблоновський був змушений у серед. 19 ст. передати Кривинський маєток в управління Острозькій дворянській опіці й переїхати до ін. свого володіння — с. Плужне (нині село Ізяславського р-ну Хмельн. обл.), де незабаром було зведено нову резиденцію. На поч. 1856 К. придбала під час публічного торгу дружина дійсного статського радника графиня Наталія Зубова.

Літ.: *Raczyński E.* Dziennik podróży do Turcyi, odbytej w roku 1814. Wrocław, 1821; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4. Warszawa, 1883; *Dunin-Karwicki J.* Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia. Kraków, 1891; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: materyały do historyi Wołynia. Warszawa—Kraków, 1913; *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 5. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1994; Старий Кривин: дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині. Білий Данаєць—Остріг, 2005.

І.А. Тесленко.

Кривин. Загальний вигляд палацу князів Яблоновських. 19 ст.

Кривин. Палац з боку в'їзної брами. Малюнок Н. Орди.

КРИВИ́ЦЬКА (Єлисеєва) **Леся** (Олександра) **Сергіївна** (16(04). 01.1899—07.11.1983) — актриса, громад. діячка. Нар. арт. УРСР (1954). Н. в м. *Чигирин.* Від 1918 навч. в театральній шк. в *Києві* і одночасно працювала в театрі М.К.*Садовського.* Разом із театром виїхала в *Галичину*, звідки інтернована в *Домб'є* — табір біля *Кракова.* Від 1921 — у *Львові.* Працювала в мандрівних укр. трупах: драм. театрі ім. І.Франка, «Українському театрі» під кервом Й.Стадника, театрах ім. Тобілевича, «Заграва» під керівництвом В.Блавацького, ім. І.Котляревського та ін. Наприкінці 1930-х рр. вела клас худож. слова у Вищому муз. ін-ті ім. Лисенка у Львові, від 1940 — актриса Львів. укр. театру ім. Лесі Українки, 1944—73 — Львів. укр. драм. театру ім. М.Заньковецької.

Ролі: Анна, Предслава («Украдене щастя», «Сон князя Святослава» І.*Франка*), Ольга («Три сестри» А.*Чехова*), пані Наталія Семенівна («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М.Л.*Кропивницького*), у двох п'єсах — матір («Вій, вітерець!» Я.Райніса, «Поступися місцем» В.Дельмар) та ін. Автор спогадів «Повість про моє життя» (1965).

П. в м. Львів.

Літ.: Митці України. К., 1992; *Кирчів Р.* Тернистий шлях актриси Лесі Кривицької. В кн.: Український альманах. Варшава, 1999; *Веселка С.* Заньківчани. «Арт-поступ», 1999, 26 січня.

Т.Ю. Галайчак.

КРИВИ́ЦЬКИЙ Вальтер Германович (справжні прізв., ім'я та по батькові — Гінзберг (Гінзбург) Самуїл Гершович; 28.06.1899—10.02.1941) — рад. розвідник, перебіжчик (1937). Н. в родині торг. службовця в м-ку *Підволочиськ.* Учився в г-зії в м. *Львів.* Від 13 років — у робітн. русі. 1919 вступив до РКП(б). Займався підривною діяльністю в тилу *Добровольчої армії* на території України. Відтоді його партійний псевд. «Вальтер Кривицький» став для нього другим прізвищем. 1920 направлений на Зх.

фронт у тил польс. армії (див. *Польсько-радянська війна 1920*) із завданням здійснювати диверсії та саботаж на транспорті, забезпечувати командування Червоної армії (див. *Радянська армія*) військово-політ. інформацією. Нагороджений орденом Червоного Прапора та почесною зброєю. Після громадян. війни 1917—22 закінчив спец. курси Військ. академії РСЧА. Від 1921 — співробітник розвідувального управління штабу РСЧА. Знав кілька мов, зокрема, франц., італ., голл., нім. й польс. 1923 разом з контингентом партпрацівників і військ. службовців відбув до Німеччини для навчання там нім. комуністів методам саботажу, військ. справи й підривної роботи. Діяв у франц. окупаційній зоні. Після провалу «німецького Жовтня» (спроба частини керівництва РКП(б) — у першу чергу Л.*Троцького* та Г.*Зінов'єва* — ініціювати в Німеччині восени 1923 комуніст. революцію; див. *Експорт революції*) повернувся до *СРСР*. Під час перебування на нім. території створив там базу для майбутньої розвідувальної мережі. Будучи провідним фахівцем Розвідувального управління РСЧА, працював у Швейцарії, Італії, Австрії, Франції, Бельгії, Нідерландах. Від 1925 викладав у *Москві* у Вищій школі підготовки розвідників, займав там посаду, що відповідала званню командира бригади РСЧА. У черв. 1926 направлений до Німеччини. Після повернення в СРСР служив у центр. апараті Генштабу РСЧА; його безпосереднім начальником був Я.Берзін — гол. організатор рад. розвідки. Від 1931 — в Іноз. відділі ОДПУ СРСР. 1934 — заст. дир. Ін-ту воєн. пром-сті. Цього ж року відряджений до Австрії. У жовт. 1935 направлений до Німеччини керувати нелегальною резидентурою Іноз. відділу ОДПУ СРСР. Викупив у одного з високоурядовців креслення нового італ. підводного човна, а також, перебуваючи в Берліні, роздобув код япон. дипломатичних шифрів. Виявив факт надсекретних переговорів між представником Німеччини Й. фон Ріббентропом і япон. атташе Хіросі Осіма щодо координації дій Берліна й Токіо в Європі й на Далекому Сх. та розподілу між ними сфер впливу у світ. політиці. У груд. 1936 отримав наказ центру надати компрометуючі дані на політ. діячів СРСР, які на той час потрапили до розряду «ворогів народу», а також «заморозити» агентурну мережу в Німеччині. З перевірених джерел йому стало відомо про таємні переговори Й.*Сталіна* (в обхід офіц. каналів НКВС СРСР) з А.*Гітлером* (переговори велися зі сторони Й.Сталіна через торг. представника СРСР у Берліні Д.Канделакі, а зі сторони А.Гітлера — через імперського міністра Я.Шахта). У берез. 1937, у самий розпал «Великого терору» (див. *«Єжовщина»*), був відкликаний до Москви. Будучи добре поінформованим, вирішив не повертатися до СРСР. Спочатку нелегально жив у Франції, а 1938, пересвідчившись, що за ним полюють агенти НКВС СРСР, переїхав до США. Почав співробітничати з англ. розвідкою. Виказав бл. 100 прізвищ рад. розвідників у країнах Європи, у т. ч. К.Філбі. Підготував і оприлюднив низку статей і спогадів, у яких розповів, зокрема, про здійснювані в СРСР великомасштабні підробки амер. грошових купюр, про фінансування спецслужбами СРСР підривних операцій за кордоном, а також про вчинені ОДПУ—НКВС СРСР політ. вбивства й фальсифікації як в СРСР, так і в ін. країнах.

У груд. 1939 — жовт. 1940 жив у Канаді, співробітничав з Королів. канад. кінною поліцією.

У лют. 1941 знайдений мертвим в одному з готелів у м. Вашингтон (США). Версія про самогубство була відкинута його вдовою. За неофіц. даними — убитий агентами Кремля.

Тв.: In Stalin's Secret Servise. New York, 1939; Я был агентом Сталина. М., 1995.

Літ: *Филби К.* Моя тайная война. М., 1980; Судьбы советских перебежчиков. Нью-Йорк—Иерусалим—Париж, 1983; *Лурьев М., Кочик В.* ГРУ: дела и люди. СПб., 2002; Разведка и контрразведка в лицах: Энциклопедический словарь российских спецслужб. М., 2002; *Рамов В.* Евреи в КГБ: Палачи и жертвы. М., 2005.

П.В. Голобуцький, Г.Й Трутовський.

КРИ́ВИЧІ — об'єднання східнослов'ян. племен 6—9 ст. у верхів'ях річок Зх. Двіна, Дніпро, Волга, Велика. Із літописних джерел, крім власне К., відомі також К. псковські і К. полочани. На думку дослідників, К. взяли участь і в формуванні племінного об'єднання словен ільменських. Є кілька версій щодо походження К. Згідно з однією з них (вона грунтується на антропологічних даних), К. були близькими до фіно-угрів, за ін. гіпотезою, яку запропонували деякі лінгвісти, К. вважаються «слов'янізованими балтами» (див. *Балти*). Так само є кілька версій щодо прабатьківщини «слов'янського компонента» К.: одні дослідники припускають, що К. прибули з Пн. Польщі, інші намагаються довести, що вони прийшли з Прикарпаття. Основні міста К. — це Смоленськ, Псков, Ізборськ (нині с. Старий Ізборськ Псковської обл.; усі РФ), Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь). К. увійшли до складу *Київської Русі* ще в 9 ст. Пізніше на тер. їхнього розселення утворилися Смоленське, Полоцьке та Ростово-Суздальське князівства. Після 11 ст. згадки про К. поступово зникають зі східнослов'ян. літописів. Автори іноз. джерел вживали слово «кривичі» набагато довше. Зокрема, воно є в «Хроніці землі Прусської» (поч. 14 ст.) Петра з м. Дуйсбург (Німеччина): для визначення земель *Чорної Русі* цей хроніст використав топонім «земля кривичів». У подальшому нащадки К. склали основу білорус. етносу.

Літ.: *Довнар-Запольский М.В.* Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца 12 столетия. К., 1891; *Седов В.В.* Длинные курганы кривичей. М., 1974; *Штыхаў Г.В.* Крывічи: по матэрыялах раскопак курганоў ў паўночнай Беларусі. Мінск, 1992; *Алексеев Л.В.* Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры, кн. 1—2. М., 2006.

А.Г. Плахонін.

В.Г. Кривицький.

КРИВІ́ЦЬКИЙ Олександр Олексійович (30.03.1886—09.12.1946) — педагог і краєзнавець. Н. в с. Дзигівка (нині село Ямпільського р-ну Він. обл.) в учительській родині. 1907 закінчив вищі 4-річні пед. курси Черняєва в *Санкт-Петербурзі*. Володів, окрім укр. та рос., також нім. і польс. мовами, знав франц. й англійську. Був обізнаний із світовою літературою, фізикою, археологією, біологією, геологією, історією. Наприкінці 1910 переїхав у містечко Озаринці (нині село

Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.), розташоване на р. Немія (прит. Дністра) за 10 км від Могилева (нині м. *Могилів-Подільський*). 1 січ. 1911 став учителем Озаринецької початкової (2-річної) шк., з якою в подальшому переплелося все його життя. На громад. засадах займався археол., етногр. й геол. дослідженнями, організував краєзнавчу роботу серед учнів, опублікував низку праць у галузі геології. Був знайомий із М.*Старицьким*, М.Л.*Кропивницьким*, К.*Квіткою* (останній двічі приїздив до нього в Озаринці, вивчав тут місц. звичаї й традиції, у містечку жили переважно українці, поляки та євреї). 1921, по завершенні *української революції 1917—1921*, влаштувався працювати зав. курсів соціального виховання в Могилеві-Подільському. Деякий час на цих курсах читала дитячу літ. Олена *Пчілка*. 1923—24 був зав. райнаросвіти. Організував в Озаринцях хоровий і драматичний гуртки. Підтримував відкриту 1922 в Озаринцях еврейс. трудову школу, рекомендував на посаду її завідувача Н.Хандроса. 1925 повернувся в Озаринці й працював тут (до 1931) завідуючим Озаринецької 7-річної школи. У цей час за його участю було створено місц. геол. музей. 1926 передав зібрану археол. колекцію Всеукр. істор. музеєві ім. Т.Шевченка. 1927 був обраний чл. ради *Всеукраїнського етнографічного товариства*. Від 1931 — дир. Могилів-Подільського гірничого технікуму. 1933, щоб уникнути переслідувань з боку спецслужб (місц. регіон сильно постраждав у роки *голодомору 1932—1933 років в УСРР*), переїхав до м. Сталіно (нині м. *Донецьк*), де працював учителем семирічки. Наприкінці 1930-х рр. був заарештований у зв'язку з висунутою вінницькими слідчими НКВС УРСР (див. також *Вінницька трагедія*) проти нього і його «групи» з 28 осіб, у т. ч. і його рідного брата Миколи (також учителя), сфабрикованою справою про участь в антирад. укр. націоналістичній орг-ції. Визнав себе винним, і суд засудив його до позбавлення волі строком на 3 роки з відбуванням покарання у віддалених місцевостях і пораженням у правах іще на 2 роки. Він оскаржив це рішення, мотивуючи це тим, що визнав свою провину, оскільки був важко хворим і не міг відстоювати себе, а також тим, що за своїми політ. переконаннями ніколи не був націоналістом, а до жовтневих подій 1917 тричі (1905, 1906, 1907) був заарештований. У лют. 1940 суд задовольнив скаргу К., справу проти нього було закрито, а його самого звільнено. Його брат після засудження був відправлений відбувати покарання, помер у таборах.

1944, після визволення окупованих на початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* румун. військами укр. земель (с. Озаринці за часів окупації належало до *Трансністрії*), знову повернувся працювати вчителем в Озаринецьку серед. школу (перехід до статусу середньої — 10-річної — школа завершила 1937).

П. у с. Озаринці. За бажанням удови — Марії — був похований біля церкви. У жовт. 1969 на вимогу властей його син — Іполит — перепоховав прах свого батька на сільс. кладовищі.

На честь К. названа його іменем одна з вулиць с. Озаринці.

Літ.: *Рябий М.В.* О.О. Кривіцький (до 80-річчя з дня народження). «Народна творчість та етнографія», 1956, № 2; *Парасунько О.* Хвала тобі, вчителю! «Соціалістична культура», 1970, № 10; *Хандрос Б.* Винницкая трагедия. «2000», 2005, № 3 (253) 21—27 января; Те саме. Web: http://news2000.org.ua/print?a=/paper/6552; Історія школи. Web: Озаринці (http://www.ozarinci.narod.ru/index.htm).

П.І. Скрипник, Д.В. Грузін.

КРИВОНІ́С Максим (бл. 1600—1648) — черкас. полковник, *гетьман наказний*. Н., імовірно, у сім'ї міщанина м-ка Вільшана (нині с-ще міськ. типу Городищенського р-ну Черкас. обл.) чи м. Могилів (нині м. *Могилів-Подільський*). Мав брата, котрий поліг у *Пилявецькій битві 1648*, і сина (див. *Кривоносенко*). На Запорожжі зажив слави безстрашного учасника мор. виправ. 1647 взяв участь у підготовці козац. повстання. Зіграв помітну роль у *Жовтоводській битві 1648* та *Корсунській битві 1648*. У ранзі черкас. полковника був направлений на Брацлавщину для організації боротьби й згодом призначений Б.*Хмельницьким* наказним гетьманом. Із повстанців сформував 20—25-тис. військо. Звільнив Брацлавщину і Пд.-Сх. *Волинь*, 26—28 (16—18) лип. 1648 під *Старокостянтиновом* завдав поразки 16-тис. війську (разом зі слугами) під орудою кн. Я.*Вишневецького*. Поділяючи радикальні настрої більшості селян і *міщан*, допустив розправи повстанців над католиками та євреями, за що був покараний Б.Хмельницьким. Противник зосередження влади в руках *гетьмана* й обмеження владних повноважень чорної ради (див. *Чернь*). У зіткненні 17 (7) верес. з польс. підрозділами був тяжко поранений. Командував частиною укр. війська в битві під Пилявцями (див. *Пилявецька битва 1648*), 15 (5) жовт. взяв Високий замок у *Львові* (див. *Львівські облоги 1648, 1655, 1672*). 20—21 (10—11) ли-

Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким. Картина роботи художника М. Самокиша. 1934.

стоп. 1648 під м. Замостя (нині м. Замосць, Польща) під час переговорів з польс. послом виступив проти перемир'я з *Річчю Посполитою* на умові виведення війська із зх. укр. земель (див. *Замостське перемир'я 1648*). Повертаючися з походу, помер від чуми.

Літ.: *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1621—1651). Warszawa, 1933; *Полухін Л.К.* Максим Кривоніс — герой визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. К., 1952; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648—1654 гг. Л., 1959; *Крип'якевич І.П.* Листи Максима Кривоноса. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 2; *Винар Л.* Питання походження полковника Максима Кривоноса. «Український історик», 1971, т. 8, ч. 3/4; *Widacki J.* Kniaź Jarema. Katowice, 1984; *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991; *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654). Львів, 1991; *Мицик Ю.А.* Максим Кривоніс. «УІЖ», 1992, № 12; *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 3. К., 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. К., 1996; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Воєнні дії 1648—1652 рр., кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Мицик Ю.А.* Максим Кривоніс. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998.

В.С. Степанков.

КРИВОНО́С Петро Федорович (12.07(30.06).1910—19.10.1980) — один з ініціаторів соціаліст. змагання (*стахановського руху*) на залізничному транспорті УСРР/УРСР в 1930-х рр. Герой Соц. Праці (1943). Н. в м. *Феодосія*. Від 1929 — чл. ВКП(б)—КПРС. Прославився 1935: працюючи машиністом у депо на ст. Слов'янськ Південнодонец. залізниці, збільшив форсування котла паровоза і досяг небувалого на той час використання потужності локомотива — удвічі підвищив технологічну швидкість грузових поїздів. Мав численних послідовників («кривоносівці»). Від 1937 працював нач. депо ст. Слов'янськ, згодом — нач. Південнодонец. — та пізніше — Північнодонец. — залізниць, з 1946 — нач. Пд.-Зх. округу залізниць. 1953, після закінчення Моск. електромех. ін-ту інженерів залізничного транспорту, призначений на посаду нач. Пд.-Зх. залізниці і відтоді займав її безмінно 27 років.

Обирався делегатом з'їздів ВКП(б)/КПРС і КП(б)У/КПУ, чл. ЦК КПУ. 1939—52 — чл. Центр. ревізійної комісії ВКП(б). Був депутатом ВР СРСР 1—5-го скликань (1937—62) та ВР УРСР 7—10-го скликань (1967—80).

Нагороджений 4-ма орденами Леніна, 4-ма орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, ін. орденами та багатьма медалями.

П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі*.

Тв.: Мои методы работы. Х., 1935; Комплексное использование железнодорожного, автомобильного и водного транспорта. К., 1960.

Літ.: *Гудзенко П.П. та ін.* Трудові почини робітничого класу (1921—1937). (На матеріалах Української РСР). К., 1989; Вулиці Києва: Довідник. К., 1995.

О.А. Удод.

П.Ф. Кривонос.

КРИВОНО́СЕНКО (справжнє ім'я невід., можливо, Сава; бл. 1620 — бл. 1650) — остропільський полковник. Син М.*Кривоноса*. Учасник *Жовтоводської битви 1648* і *Корсунської битви 1648*. Під час походу М.Кривоноса на Брацлавщину й *Волинь* обіймав посаду полковника. 17 (7) липня 1648 разом з І.Гирею штурмом оволодів м. Махнівка (нині с. Комсомольське Козятинського р-ну Він. обл.) й відбив наступ кінноти *надвірного війська* кн. Я.*Вишневецького*. Брав участь у *Старокостянтинівській битві 1648* і *Пилявецькій битві 1648*, облогах *Львова* (див. *Львівські облоги 1648, 1655, 1672*) й Замостя (нині м. Замосць, Польща). Весною 1649 призначений Б.*Хмельницьким* «найстаршим полковником в Остронолі». У першій декаді червня 1649 очолював оборону міст *Старокостянтинів* і *Острополь* (нині с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.) від польс. підрозділів. Належав до радикального угруповання *козацької старшини*. На поч. 1650 у *Черкасах* почав формувати полк із *нереєстрових козаків*. Подальша доля невідома.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. Днепропетровск, 1988; *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654). Львів, 1991; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995; *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. К., 1996; *Мицик Ю.А.* Максим Кривоніс. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Мицик Ю.А.*, *Цибульський В.І.* Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття: Документи і матеріали. Рівне, 1999.

В.С. Степанков.

КРИВОРІ́ЗЬКА ОКРУ́ГА — адміністративно-територіальна одиниця в складі УСРР (див. *Округа*). Утворена 12 квіт. 1923 у складі *Катеринославської губернії*. Окружний центр — м. *Кривий Ріг*. На час утворення налічувала 13 р-нів. За даними на 1 жовт. 1925, складалася з 14 р-нів та 184 сільрад, нас. 489 тис. осіб. Нац. склад нас. за переписом 1926: українців — 87,9 %, росіян — 5,4, євреїв — 3,8, поляків — 0,1 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Розформована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Криворізька округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ БАСЕ́ЙН. Розташов. у межах *Дніпропетровської області* та частково *Кіровоградської області*, в басейнах рік Саксагань та Інгулець (прит. Дніпра). Простягається вузькою смугою (2—7 км) з пн. на пд. майже на 100 км (від Жовтих Вод до широти Каховського водосховища). Заг. пл. — бл. 300 км².

Перші наук. відомості про геол. будову К.з.б. належать до 2-ї пол. 17 ст. В 19 ст. проведені узагальнюючі дослідження. Всього в басейні налічується бл. 300 рудних тіл, глибина залягання їх понад 2700 м, подекуди вони виходять на поверхню, вміст заліза в деяких з них — від 50 до 60 %, поряд з ними є значні запаси бідних (від 22 до 38 %) руд залізистих кварцитів. Пром. видобуток багатих руд здійснюється підземним способом (глибина видобут-

О.В. Кривошеїн.

ку на поч. 21 ст. досягла 850—1200 м). Залізисті кварцити видобуваються переважно відкритим способом, на більшості кар'єрів глибина видобутку становить бл. 300 м.

Згідно з археол. розкопками, копальні залізних руд на тер. К.з.б. існували вже за часів *скіфів* (6—2 ст. до н. е.).

Початок пром. освоєння залізних руд у басейні припадає на 2-гу пол. 19 ст. і пов'язаний з діяльністю створеного 1880 у Парижі (Франція) з ініціативи і за безпосередньою участю О.*Поля* акціонерного т-ва «Железные руды Кривого Рога» з уставним капіталом 5 млн франків (залізну руду в К.з.б. О.Поль знайшов під час археол. досліджень урочища Дубова Балка). У трав. 1881 це т-во розпочало видобуток руди на Саксаганському руднику.

Від 1884, після побудови Катерининської залізниці (див. *Залізничне будівництво в Україні 19 — початку 20 століть*), що з'єднала К.з.б. з Донбасом, у басейні почалося швидке зростання гірничорудної пром-сті. Наприкінці 19 ст. К.з.б. посідав перше місце в *Російській імперії* за кількістю видобутої руди, а 1913 тут було видобуто 6,9 млн т, що становило 74,5 % усього видобутку руди в імперії.

У роки громадян. війни 1919—21 (див. *Громадянська війна в Україні 1917—1921*) значна частина шахт була затоплена. Після їх відбудови на поч. 1930-х рр. рівень видобутку руди в К.з.б. перевищив дореволюц. рівень 1913, а 1940 він досяг 19 млн т. Поряд із відбудовою і реконструкцією старих шахт велося буд-во нових, здійснювалася електрифікація і механізація осн. виробн. процесів.

Басейн зазнав великих руйнувань у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* У повоєн. роки тут велося велике шахтне буд-во, впроваджувалися ефективні системи розробки руди, а також технології збагачення й пром. освоєння бідних залізних руд. Зростав і видобуток руди. На кін. 1950-х рр. він зріс проти 1940 більше ніж у 2,5 раза. Від 1955 розпочато видобування залізистих кварцитів. Для їхнього збагачення було споруджено 5 гірничозбагачувальних комбінатів: Пд., Новокриворізький, Центр., Пн. та Інгулецький. На поч. 1970-х рр. у К.з.б. діяло 11 рудоуправлінь, що об'єднували 24 шахти. До найбільших шахт басейну належали «Гігант—Глибока», «Саксагань» і «Гвардійська». У 1980—90-х рр. більшість руди (до 80 % всього обсягу) видобувалася відкритим способом. Чим далі вглиб просувалася така виробка, тим більше земної поверхні треба було розкривати та відправляти у відвали. Від кін. 1990-х рр. у К.з.б. почала впроваджуватися технологія видобутку залізистих кварцитів з внутр. складуванням порожніх порід (ств. у співавт. гірничих фахівців і екологів під егідою Ін-ту проблем природокористування та екології НАН України).

На поч. 21 ст. в басейні діяли 9 шахт, 5 гірничо-збагачувальних комбінатів, що вели видобуток руди на 9 кар'єрах. Усього на цей час з початку пром. освоєння К.з.б. тут видобуто 5,5 млрд т залізорудної сировини.

Літ.: *Егоров Н.А. и др.* Рудные ресурсы Украины. К., 1964; *Варгатюк П.Л., Дольчук А.В.* Рудна скарбниця Півдня. Дніпропетровськ, 1966; Гірничий енциклопедичний словник, т. 3. Донецьк, 2004.

М.Р. Плющ, Д.В. Грузін.

КРИВОШЕ́ЇН Олександр Васильович (31(19).07.1857—28.10. 1921) — держ. і політ. діяч. Н. в м. *Варшава* в сім'ї Василя Федоровича (1829—1894; сина селянина-кріпака; почав службу солдатом, дослужився до підполковника артилерії) та Юлії Федорівни (у дівоцтві — Яшинської, зі збіднілого польс. шляхетського роду). Закінчив Варшавську г-зію. Навч. в Петерб. ун-ті, спочатку на фізико-мат., потім — на юрид. ф-ті, де отримав ступінь кандидата права. Деякий час працював юрисконсультом Донец. кам'яновугільної залізниці, що 1882 була викуплена д-вою в С.Мамонтова. 1884—85 — у Мін-ві юстиції Рос. імперії. 1887 отримав призначення у Земський від. МВС. 1892 одружився з Оленою Карповою (1870—1942; внучкою мільйонера Т.Морозова). 1893 в його сім'ї народився син (у наступні роки — 1894, 1899, 1900, 1904 — іще 4 сини). Зі створенням 1896 Переселенського управління — пом. нач., а від 1904 — нач. цього управління. Від 18 (6) жовт. 1906 — товариш (заст.) міністра фінансів Рос. імперії. Від 3 черв. (21 трав.) 1908 до 8 листоп. (26 жовт.) 1915 — головноуправляючий землеустроєм і землеробством. Займався практичним здійсненням *Столипінської аграрної реформи.* У роки *Першої світової війни* очолював групу міністрів, які намагалися спиратися на підтримку ліберальної громадськості й враховувати в діяльності царського уряду позицію Прогресивного блоку. Від листоп. 1915 був головноуповноваженим рос. т-ва Червоного Хреста в районі бойових дій.

У різні роки був нагороджений: орденом св. Станіслава 3-го (1889), 2-го (1891) та 1-го ст. (1906), орденом св. Анни 1-го ст. (1908), орденом св. рівноапостольного кн. Володимира 2-го ст. (1912), орденом Білого Орла (1913), орденом св. кн. Олександра Невського (1915).

Після *Лютневої революції 1917* звільнився зі служби, очолив правління моск. фірми «Товарищество Морозов и К». Після укладення *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* весною 1918 очолив у *Москві* «Правий центр», що об'єднував консервативних політиків, які орієнтувалися на співпрацю з Німеччиною. З початком «червоного терору» змушений був у лип. цього ж року перебратися до *Києва.* Співпрацював з *Білим рухом.* Був головою *Ясської конференції країн Антанти 1918*, став одним з організаторів антибільшовицької «Ради державного об'єднання Ро-

Зліва направо: О. Кривошеїн, генерал П. Врангель, генерал П. Шатілов. Крим, 1920.

сії». У груд. 1919 — лют. 1920 був назначений нач. управління постачання Уряду при головнокомандуючому А.*Денікіні*. Після евакуації білих з Новоросійська (нині місто Краснодарського краю, РФ; берез. 1920) виїхав до *Стамбула*, потім — у Францію. 2 черв. 1920 на запрошення ген.-лейтенанта П.*Врангеля* прибув у *Севастополь*. 19 черв. призначений пом. головнокомандуючого *Російської армії* з цивільних справ. Керував проведенням аграрної реформи, спрямованої на передачу селянам землі за викуп (за частину майбутніх врожаїв). Після поразки білих емігрував.

Жив у Великій Британії, Франції, Німеччині.

П. у м. Берлін (Німеччина).

Літ.: Кризис самодержавия в России, 1895—1917. Л., 1984; *Врангель П.Н.* Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.), ч. 2. М., 1992; *Кривошеин А.К.* Александр Васильевич Кривошеин. Судьба российского реформатора. М., 1993; Власть и реформы: От самодержавной к советской России. СПб., 1996; *Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи. 1802—1917: Биобиблиографический справочник. СПб., 2001; Родословная семьи Кривошеиных. Web.: Религиозная деятельность русского зарубежья: Биобиблиографический справочник (http://zarubezhje.narod.ru).

В.О. Крупина.

КРИВЧЕ́НЯ Олексій Пилипович (12.08(30.07).1910—10.03.1974) — оперний співак (бас). Нар. арт. СРСР (1956). Н. в м. *Одеса*. Мав міцну статуру і гарний та сильний голос. Деякий час працював молотобійцем. Навч. в Одеській консерваторії (у класі проф. В.Селявіна), водночас (з 1936) виступав на сцені Одеської філармонії. По закінченні 1938 консерваторії працював на сценах театрів опери та балету в *Луганську* та *Дніпропетровську*. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був евакуйований до Красноярська, з 1944 працював у Новосибірську (обидва міста в РФ) у театрі опери та балету. Від 1949 — у *Москві*, соліст Большого театру СРСР.

Його голос відзначався красивим тембром і великим наповненням, а його виконавській майстерності були притаманні благородна простота й глибокий психологізм, він добре володів мист-вом яскравих перевтілень.

Партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Виборний, Тарас («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» М.В.*Лисенка*), Іван Хованський, Борис («Хованщина», «Борис Годунов» М.Мусоргського), Руслан, Сусанін («Руслан і Людмила», «Іван Сусанін» М.*Глинки*), Мельник («Русалка» О.Даргомижського), Кончак («Князь Ігор» О.Бородіна), Сторожев («В бурю» Т.Хрєнникова), Кутузов («Війна і мир» С.Прокоф'єва).

Провадив активну концертну діяльність, пропагуючи твори укр., рос. та зарубіжних композиторів, а також нар. пісні. 1956 виконував провідну партію в прем'єрі «Тарас Бульба» М.Лисенка в *Києві*. Знявся в кінофільмах «Борис Годунов» (1956, у ролі Варлаама) та «Хованщина» (1959, у ролі Івана Хованського). Гастролював за рубежем (Румунія, Болгарія, *Югославія*, Польща, Франція та ін.). Наспівав на грамплатівки фрагменти з опер та кілька укр. нар. пісень («Доля», «Ой важу я, важу» та ін.).

Лауреат Держ. премії СРСР (1951, за виконання партії Івана Хованського в опері «Хованщина» М.Мусоргського).

Після 1963 не співав на сцені. За спогадами його колеги — оперного співака (баса) І.Петрова, він, як і сам І.Петров й досить багато ін. знаменитих басів, у т. ч. й Ф.*Шаляпін*, захворів на діабет.

П. у м. Москва.

Літ.: *Полякова Л.* Алексей Кривченя. «Советская музыка», 1956, ч. 5; *Маршкова Т.* Иван Петров: Все прошлое я вновь переживаю. «Парламентская газета», 2002, 21 декабря; Те саме. Web: http://www.pr.bolshoi.net/person/pg_petrov.htm; *Бахтаров Г.* Записки актера. М., 2002; *Покровський Б.* Явище оперного мистецтва. В кн.: Українські співаки у спогадах сучасників. К., 2003.

І.М. Лисенко.

О.П. Кривченя.

КРИЖА́НИЧ Юрій (бл. 1618 — 12.09.1683) — хорватський богослов, мислитель і письменник, автор праць з історії, географії, філософії, політекономії. Н. поблизу м. Загреб (нині столиця Хорватії). Навч. спочатку у *Відні*, потім у Болоньї та Римі (обидва міста в Італії). Став одним із перших проповідників *панславізму*. З метою поширення ідеї слов'ян. єднання 1658 поїхав до Росії. Його шлях пролягав через Угорщину, *Закарпатську Україну*, *Галичину*. У *Львові* він затримався на 8 місяців. 1659 прибув на *Гетьманщину*, там йому надали протекцію спочатку І.*Виговський*, а потім — Ю.*Хмельницький*. Жив на Гетьманщині 1,5 року. Переконував *козаків* у необхідності підпорядкування сильній Москві. Написав про свою мандрівку укр. землями два твори: «Подорожні записки від Львова до Москви» та «Розмова з Черкасом». Після прибуття до *Москви* за досить різкі висловлювання про моск. політику був невдовзі відправлений «на службу» до Тобольська (нині місто Тюменської обл., РФ). На засланні написав кілька праць, найвідомішою з них стала «Політика» (1666), у ній, зокрема, обгрунтовується необхідність проведення в Рос. д-ві політ. і екон. реформ. (1965 цей твір тиражовано в Москві мовою оригіналу та в перекладі.) Царське прощення й дозвіл повернутися до Москви отримав 5 берез. 1676, згодом йому було дозволено виїхати з Росії, що він і зробив.

П. поблизу Відня.

Літ.: *Дацюк Б.Д.* Юрий Крижанич. М., 1946.

Г.К. Швидько.

В.Й. Крижанівський.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Всеволод Йосипович (24(12).01.1885—02.09.1938) — філолог, фахівець з правничої термінології. Н. в с. Лаврики (нині село Білоцерківського р-ну Київ. обл.) в сім'ї священика. Середню освіту здобув у Київ. духовній семінарії (закінчив 1905). Згодом навч. на юрид. ф-ті Юр'євського ун-ту (Юр'єв — нині м. Тарту, Естонія). Залишив навчання в листоп. 1908. Від квіт. 1910 працював у Семипалатинському переселенському р-ні Переселенського управління Гол. управління землеробства і землеустрою Рос. імперії, спочатку займав посаду помічника зав. Павлодарського підрайону, а з лют. 1911 був зав. цього підрайону. У лют. 1912 перейшов на роботу в канцелярію іркутського генерал-губернатора: працював архіваріусом, з лют. 1913 — помічником діловода, з листопада 1914 — в. о. діловода.

О.П. Крижанівський.

1917 приїхав у відпустку додому, після чого залишився в *Києві*. Від груд. 1917 — діловод, з берез. 1918 — нач. відділу канцелярії в секретарстві ген. писаря *Української Народної Республіки*. За часів гетьманату П.*Скоропадського* — нач. 1-го відділу департаменту заг. справ Держ. канцелярії. В обох установах працював під безпосереднім кер-вом директора канцелярії, а згодом — директора департаменту заг. справ С.*Гаєвського* (імовірно, родича дружини К. — Тетяни Серапіонівни, доньки священика, духовного письменника С.Бряковського, з якою перебував у шлюбі з 1912). У серп. 1918 наказом по Держ. канцелярії призначений тимчасовим членом термінологічної комісії при департаменті законодавчих справ. Згодом, за *Директорії* УНР, був канцеляристом 2-го рангу гол. інтендантського управління військ. мін-ва УНР. Від 1919 — на постійній роботі в УАН (нині *Національна академія наук України*). Зокрема, від берез. 1919 — член новоствореної *Правничо-термінологічної комісії УАН* (з 1919 — секція правничої термінології Правописно-термінологічної комісії Історико-філол. відділу УАН, з 2-ї пол. 1921 — відділ правничої мови *Інституту української наукової мови*, з січ. 1926 — Правничо-термінологічна комісія Соціально-екон. відділу ВУАН, у берез. 1930 знову передана до складу Ін-ту укр. наук. мови, де невдовзі припинила існування). Від серп. 1922 і до листоп. 1923 очолював цю комісію (осн. результатом її діяльності стало видання 1926 «Російсько-українського словника правничої мови» під заг. редакцією А.*Кримського*, одним з упорядників цього словника був К.; 2-ге вид. цієї праці, яка з часом не втратила своєї значущості, вийшло в Нью-Йорку (США) 1984 за редакцією К.Царкевича і В.Павловського). В академії наук деякий час був в. о. члена-співробітника Комісії УАН для складання істор. словника укр. мови (1919) та чл. Комісії ВУАН для виучування візант. письменства та його впливу на Україну (1927).

Також працював 1920 в очолюваній єпископом Василем (Богдашевським) комісії («Переводческом комитете») при Київ. митрополії. Комісія займалася перекладом *українською мовою* книг Святого Письма (див. *Біблія*) та богослужбових текстів. Був причетний до укр. автокефального церк. руху та обновленського церк. руху (див. *Українська автокефальна православна церква, Обновленство*). Друкувався в реліг. журналах. Імовірно, К. належать статті «Проповіді на Україні-Русі в 13—15 ст.» («Рідна церква», 1927, № 10) та «Церква апостола Андрія Первозваного в Києві: Історичний нарис» («Рідна церква», 1927, № 21—24).

1931 звільнений з ВУАН. Відтоді займав посаду редактора укр. мови в друкарні газети «Пролетарская правда» (редагував багатотиражні часописи). Від 1935 працював архіваріусом у «Київ-Енерго», а з 1937 — на Київ. радіозаводі.

4 черв. 1938 заарештований за сфальсифікованим звинуваченням в участі в «контрреволюційній антирадянській націоналістичній організації церковників». 1 верес. 1938 Трійка при Київ. обласному управлінні НКВС УРСР засудила його до смерті. Присуд був виконаний наступного дня. Тіло К. таємно поховали поблизу с. *Биківня*.

Реабілітований 28 квіт. 1989. Архівно-слідча справа К. зберігається в Центр. держ. архіві громад. об'єднань України (ф. 263, оп. 1, спр. 62639).

Не знайшла підтвердження думка деяких дослідників, що К. під псевдонімами Одик Д., Тутешній Ів., Селянин та ін. друкував статті й матеріали в газетах *«Рада»* і *«Громадська думка»*, часописах *«Українська хата»*, *«Маяк»* і *«Рідний край»*. Ці публікації, імовірно, належать іншому Всеволоду Крижанівському (одно-фамільцеві К.), 1869 року народження, укр. лірику турец. походження, який публікував свої поезії під псевдонімами Криж та Крижан-паша.

Літ.: Історія НАН України. 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; Історія НАН України. 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; *Усенко І.Б.* Правничо-термінологічна комісія. В кн.: Академічна юридична думка. К., 1998.

І.Б. Усенко.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Олег Прокопович (н. 03.01.1944) — історик, дослідник соціально-екон. історії *Правобережної України* 18 — 1-ї пол. 19 ст., історії церкви і реліг. думки в Україні, історії стародавнього світу. Д-р істор. н. (1992), проф. (1993). Н. в с. Красна Слобідка Обухівського р-ну Київ. обл. 1965 закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту. 1965—67 — асистент каф-ри історії Кам'янець-Подільського пед. ін-ту (див. *Кам'янець-Подільський державний університет*). Від 1968 — у Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), 1970 захистив канд. дис. на тему: «Інвентарна реформа» 1847—1848 рр. у Волинській губернії» (наук. кер. — д-р істор. наук, проф. П.*Лавров*), 1989 — зав. каф-ри історії стародавнього світу та середніх віків істор. ф-ту. 1992 захистив докторську дис. на тему: «Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. 18 — перша половина 19 ст.» Від поч. 1990-х рр. за сумісництвом викладає в Міжнар. Соломоновому ун-ті (м. *Київ*) та Київ. славістичному ун-ті. 2002 читав лекції в Ін-ті історії Свєнтокшизької Академії ім. Яна Кохановського (Польща).

Автор бл. 100 наук. і науково-методичних праць, у т. ч. підручника для студентів істор. спеціальностей вищих навчальних закладів «Історія Стародавнього Сходу».

Тв.: Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII — перша половина XIX ст. К., 1991; Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 3: Кінець XVI — середина XIX століття. К., 1994 (у співавт.); Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій. К., 1996; Історія середніх віків: Підручник для 7 класу загальноосвітньої школи. К., 1998; Історія Стародавнього Сходу: Підручник для вузів. К., 2000, 3-тє вид. К., 2006; Історія середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя: Курс лекцій. К., 2004 (у співавт.).

Літ.: *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993; *Комаренко Т.* Крижанівський Олег Прокопович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Крижанівський Олег Прокопович. В кн.: Історичний факультет Київського національного

університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834—2004 рр.). К., 2004; Крижанівський Олег Прокопович. В кн.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Шляхами успіху, т. 2. К., 2006.

О.О. Ковальчук, Т.О. Комаренко.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ (Крижановський, Кршижановський; Krzyżanowski) **Платон** (р. н. невід. — п. 1863) — військовик, революціонер. З дворян *Подільської губернії.* Служив офіцером у рос. армії, потім став ротмістром 2-го уланського полку *Царства Польського.* Учасник *польського повстання 1830—1831*, за виявлені в боротьбі за суверенну польс. державу мужність і героїзм нагороджений срібним хрестом Virtuti Militari («Віртуті мілітарі» — орден військ. звитяги, встановлений 1792 польс. королем *Станіславом-Августом Понятовським* для осіб, які відзначились у війні за *Річ Посполиту*). Після поразки інсургентів перебрався до *Галичини*, а через деякий час осів поблизу *Бердичева.*

У ході *польського повстання 1863—1864* організував партизан. рейд неподалік сіл Блажіївка та Вівсяники Бердичівського повіту *Київської губернії* (нині села Козятинського р-ну Він. обл.): навесні 1863 зі своїми соратниками, яких налічувалося кілька сотень, на шляху просування ліквідовував пости та патрулі царських карателів, проголошував «Золоту грамоту», в якій ішлося про демократ. засади свободи й рівності, а також про винагороду, яку в разі перемоги отримає кожен повстанець, — ділянку землі та садибу від «народного скарбу». 15 (3) трав. 1863 поблизу с. Булаї (нині село Погребищенського р-ну Він. обл.) після бою, програного загонові урядових ЗС, був арештований і відправлений до *Києва.* Утримувався в *Київській фортеці.* Згідно з вироком військово-польового суду страчений.

24 верес. 1971 на місці виконання вироку в *Косому капонірі* встановлено меморіальну дошку з написом, в якому зазначені імена розстріляних там учасників польс. повстання 1863: Адама Дружбацького, Адама Зелінського, Ромуальда Ольшанського, Владислава-Тадеуша Раковського та Платона Крижанівського.

Літ.: Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг. К., 1964; *Дьяков В.А.* Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865 годов. М., 1967; Rok 1863 na Ukrainie. Kraków, 1979; *Марахов Г.И.* Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века. К., 1981; *Галайчук А.М., Воронцов И.Н.* Киев: Страницы мемориальной летописи. К., 1987.

П.Г. Усенко.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Степан Андрійович (08.01.1911(26.12.1910)—17.07.2002) — поет, літературознавець, критик, перекладач. Д-р філол. н. (1962), проф. (1963). Чл. Спілки письменників України (1934). Н. в м-ку *Новий Буг* у сім'ї шевця. 1928 закінчив Одес. професійну шк. Цього ж року дебютував у одес. ж. «Блиски». Продовжив навчання в Харків. ін-ті професійної освіти (закінчив 1933). 1930 опублікував поетичну збірку «Енергія», 1932 — «Країна майстрів». Належав до літ. групи «Молодняк». 1934—37 — співробітник харків. газ. «Ленінська зміна» та журналів «Піонерія» і «Літературний журнал». Видав збірки: «Дні, дороги, друзі» (1934), «Повноліття» (1935), «Південь» (1937), «Золоті ключі» (1938), «Калиновий міст» (1939). Навчався в аспірантурі при Харків. ун-ті, по її закінченні (1940) переїхав до *Києва*, почав працювати в Ін-ті літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР (нині *Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України*). На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був мобілізований, брав участь у бойових діях, закінчив війну майором. 1946 опублікував збірку «Гори і долини», а також наук. працю «Василь Стефаник». 1948 оприлюднив працю «Андрій Малишко», 1949 — «Архип Тесленко». Цього ж року знову став працювати в Ін-ті літератури ім. Т.Шевченка: 1949—73 — зав. від., 1973—75 — зав. сектору, 1976—87 — наук. консультант. Створив низку праць з питань теорії та історії літератури, а також про творчість укр. письменників: «Проблеми типовості в художній літературі» (1953), «Микола Бажан» (1954), «Максим Рильський» (1960, 1985), «Виховання правдою і красою» (1962), «Художні відкриття і літературний процес» (1979), «Хвала життю» (вибране, 1981). Був одним з авторів «Історії української літератури» в 2-х т. (1954—57), «Історії української літератури» (1964), «Історії української літератури» у 8-ми т. (1967—71) та ін.

С.А. Крижанівський.

Продовжував писати вірші, поеми, сонети, балади і притчі, віршовані оповідання. У різні роки видрукував збірки: «Весна людства» (1951), «Срібне весілля» (1957), «Ще не вечір» (1961), «Вічнозелене дерево життя» (1967), «Формула щастя» (1970), «Віднокруг» (1980), «Літопис» (1991). На деякі його вірші композитори П.*Козицький*, П.*Майборода* та С.Д.*Козак* створили пісні. Був також ред. та упорядником збірників поезій і літературно-критичних праць. Перекладав твори О.*Пушкіна*, М.Некрасова, Максима *Горького*, В.Маяковського, М.Тихонова, Янки Купали, Якуба Коласа, Пятруся Бровки та ін. Деякі його власні твори були перекладені рос., білорус., болг., польс. та чеською мовами. Написав мемуари «Ми пізнавали неповторний час» (1986) та «Спогад і сповідь з XX ст.» (2002).

Нагороджений орденами Вітчизн. війни 2-го ст. та Червоної Зірки, а також медалями.

Згідно з розпорядженнями Президента України від 2 берез. 2000 та за № 127/2002-рп, йому як видатному діячеві к-ри було призначено держ. стипендію.

Літ.: *Нудьга Г.* Поет і літературознавець. «Прапор», 1961, № 1; *Білоус Д.* У вічнозеленому саду поезії. В кн.: *Крижанівський С.* Берізка. К., 1971; *Левада О.* Співець окриленого покоління. В кн.: *Крижанівський С.* Хвала життю. К., 1981; *Логвиненко М.* Степанові Крижанівському — 80. «ЛУ», 1991, 10 січ.

І.М. Лисенко.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Федір Іванович (04.09.1878—28.04.1938) — громад. та політ. діяч. Н. в с. Скибинці (нині село Тетіївського р-ну Київ. обл.) в сім'ї сільс. священика. Навч. на мед. та юрид. ф-тах Юр'євського (нині Тартуський) ун-ту. За участь у студентському русі 1904 був заарештований і відбув піврічне тюремне ув'язнення. 1907 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту і переїхав до *Києва*. Працював юрисконсультом у конторі Держбанку

М.К. Крижановський. Портрет роботи художника Дж. Доу. 1819—1825.

М.А. Крижановський.

(*Київ*), кооп. банк. установах, зокрема Київсоюзбанку (1912—19), був одним з організаторів *кооперативного руху* в Україні. Належав до Київ. громади, *Товариства українських поступовців*, *Українського клубу* в Києві. Став одним із засн. *Української Центральної Ради*, 20 (7) квіт. 1917 був обраний заст. голови, чл. *Комітету Української Центральної Ради.* Разом з однодумцями-кооператорами 1917 створив *Українську трудову партію* (установчий з'їзд відбувся 18 жовт. в Києві). Був лідером парт. фракції в УЦР та Малій раді. 1919—21 — заст. голови правління *Українбанку*, від 1921 — проф. Київ. кооп. ін-ту. 1930 заарештований органами *Державного політичного управління УСРР.* Після 3-х років ув'язнення повернувся до Києва. 1938 заарештований вдруге і страчений.

Літ.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1996; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97.

Т.С. Осташко.

КРИЖАНО́ВСЬКИЙ (Крижанівський) **Максим Костянтинович** (20(09).08.1777—18(06).05. 1839) — укр. шляхтич козац. походження, дворянин Полтав. губ., військ. діяч, чл. Військ. ради Рос. імперії (1837). Генерал-лейтенант (1826). Службу розпочав каптенармусом флотського екіпажу 5 лип. (26 черв.) 1792, від 17 (6) жовт. — сержант. 1794 плавав на кораблі «Двенадцать апостолов», 1795—96 брав участь у поході до берегів Великої Британії на 84-гарматному судні «Европа». 28(17) квіт. 1797 номінований підпоручиком. 1798 перебував на кораблі «Победоносец», 1799—1800 з судном «Мстислав» відвідував Англію. 22(11) груд. 1800 отримав чин поручика. 16 (4) черв. 1803 переведений до 2-го Мор. полку, 26 (14) жовт. того ж року став штабс-капітаном, 12 лют. (31 січ.) 1804 — капітаном, 26 (14) черв. 1806 — майором. 22 (10) жовт. 1806 направлений до 1-го Мор. полку, 5 черв. (24 трав.) наступного року зайняв там посаду батальйонного командира, а 25 (13) груд. був призначений командиром батальйону імператорської міліції (невдовзі перейменований на лейб-гвардії Фінляндський батальйон). Від 14 (2) лют. 1808 — підполковник, від 7 серп. (26 лип.) 1809 — полковник. 1811 реорганізував очолений ним підрозділ у лейб-гвардії Фінляндський полк.

Герой *Війни 1812.* У *Бородінській битві 1812*, відбиваючи атаки ворога поблизу Семеновського яру, зазнав контузії. Удостоєний ордена св. Георгія 4-го ст. Вправно діяв у ін. тогорічних боях, у т. ч. під с. Красне (за що відзначений орденом св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го ст.). Зі своїм полком здобув Вільно (нині м. *Вільнюс*). 27 (15) верес. 1813 утверджений генерал-майором. Був учасником битв проти наполеонівських військ при містах Люцен, Бауцен, Дрезден, Лейпциг. В останній з цих битв 16 (4) жовт. чотири рази поранений у плече та ноги, а також контужений артилер. ядром у груди. За виявлену мужність удостоєний ордена св. Анни 1-го ст. Тривалий час лікувався, формально залишався в лавах своєї частини.

Від 20 (8) лип. 1817 — скарбник Капітулу рос. імператорських і царських орденів (своїм підписом скріплював іменні грамоти про надання нагородних регалій). 3 верес. (22 серп.) 1826 підвищений до генерал-лейтенанта. Від 23(11) черв. 1832 — чл. Генерал-аудиторіату, від 13 (1) лип. 1836 — директор Чесменської військової богадільні, з 14(2) черв. 1837 — комендант Санкт-Петербурзької фортеці (див. *Петропавловська фортеця*). Виконував особливі доручення імп. *Миколи I.*

Кавалер орденів св. рівноапостольного кн. Володимира 2-го ст. (1830), Білого Орла (1833) та св. кн. Олександра Невського (1836), до якого 7 квіт. (26 берез.) 1839 одержав алмазні прикраси.

Похований у м. *Санкт-Петербург*, в огорожі собору святих Петра і Павла.

Літ.: Крыжановский. В кн.: Справочный энциклопедический словарь, т. 6. СПб., 1847; *Затворницкий Н.М.* Память о членах Военного совета. СПб., 1907; Военная галлерея 1812 года. СПб., 1912; Крыжановские. В кн.: Военная энциклопедия, т. 13. СПб., 1913; *Безотосный В.* Крыжановский. В кн.: Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX вв., т. 7. М., 1996.

П.Г. Усенко.

КРИЖАНО́ВСЬКИЙ (Крижанівський) **Микола Андрійович** (11.11 (30.10).1818—11.05(29.04).1888) — військ. і держ. діяч *Російської імперії*, письменник. Генерал-ад'ютант (1862). Н. в сім'ї дворян Санкт-Петерб. губернії. 1837 закінчив артилер. уч-ще в *Санкт-Петербурз*і, отримав звання офіцера і був залишений у цьому ж навч. закладі. 1839 направлений служити в гвард. артилер. бригаду, потім відряджений до Берліна (Німеччина) помічником військ. агента, вдосконалювався як фахівець. Від 1842 — офіцер з особливих доручень при начальникові Чорномор. берегової лінії на Кавказі. 1850 — штаб-офіцер Арсеналу в *Києві.* Учасник *Кримської війни 1853—1856*, нач. артилерії Пд. армії. 1854 за здобуття фортеці Силістрія (нині м. Силістра, Болгарія) нагороджений золотою шаблею з написом «За храбрость». Став генерал-майором, був одним з організаторів *Севастопольської оборони 1854—1855.* Зазнав контузії. 1856 в час. «Артиллерийский журнал» виступив з передмовою до статті підпоручика В. Лугинина «Некоторые исторические достопримечательности обороны Севастополя». Перебуваючи того року в *Одесі*, адресував до цього самого журналу спогади «Посещение лагеря союзников на Федюхинских горах» (публікація викликала жваві відгуки; 1857 опубліковані цим самим виданням).

Від 1857 у С.-Петербурзі керував артилерійським училищем й Михайлівською артилерійською академією, написав і оприлюднив «Очерк устройства и хозяйства французской артиллерии с изложением главных оснований организации французской армии», «Замечания, сделанные в течение войны 1854—1856 года по снабжению войск огнестрельными припасами и оружием», «Обзор сведений, полученных с театра войны из Италии» та ін. 1861 виконував обов'язки нач. гол. штабу 1-ї армії та особливої канцелярії намісника *Царства Польського*, варшавського генерал-губернатора, був утверджений генерал-лейтенантом. 1862 відкликаний до С.-Петербурга, підвищений до генерала від артилерії, призначений головою комісії зі складання військово-суд.

статуту. 1863 призначений пом. командира Кронштадського порту, 1864 — пом. командувача Віленського військ. округу, 1865 — оренбурзьким генерал-губернатором. За вдалий наступ рос. військ проти Бухарського ханату 1866 удостоєний ордена св. Георгія 3-го ст.

1881 урядова ревізія виявила в Оренбурзькому краї незаконні оборудки. К. було увільнено із займаної посади, а очолювані ним генерал-губернаторство та Оренбурзький військовий округ було скасовано. Вийшовши у відставку, займався літературною діяльністю. 1884 в ж. «Русский вестник» обнародував роман «Дочь Алаяр-хана», 1886 у місячнику «Русская старина» — мемуари «Севастополь и его защитники в 1855 г.» Досліджував історію *польського повстання 1863—1864*.

П. у с. Матвіївка Золотоніського пов. Полтав. губ. (нині село Золотоніського р-ну Черкаської обл.).

Посмертно побачила світ його худож. проза: «На берегу Черного моря» («Русское обозрение», 1897, № 1—12), «Казачка» (СПб., 1905).

Літ.: *Веревкин Н.* Письмо к редактору Артиллерийского журнала. «Артиллерийский журнал», 1857, № 5; *А.А.* Об артиллерийских лекциях при гвардейской артиллерии. Там само, 1858, № 3; *П.Ф.* Правила приема войсками предметов артиллерийского довольствия, собранные бывшим штабофицером по искусственной части Киевского арсенала Н.Крыжановским, части 1 и 2. Там само, 1859, № 1; *Лобысевич Ф.* Главные начальники Оренбургского края: 1734—1870. «Военный сборник», 1872, № 5; [*Роткирх В.А.*] Солдатская песня 1861 года. «Русский архив», 1884, кн. 3; *Милошевич Н.С.* Севастополь в ночь с 27 на 28 августа 1855 г.: По поводу Записок генерала Крыжановского «Севастополь и его защитники в 1855 г.» «Русская старина» 1886, № 12; Крыжановский Николай Андреевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 9. СПб., 1903; *Пащенко М.В.* Крыжановский. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. 1994; Оренбург-260. Оренбург, 2003.

П.Г. Усенко.

КРИЖАНО́ВСЬКИЙ (Кшижановський, Крижанівський, Кржижановський, Krzyżanowski) **Северин Тадейович** (14(03).07.1787— 13(01).08.1839) — військовик, діяч польс. національно-визвол. руху. Масон. З київ. *шляхти*. Н. в с. Пархомівка Сквирського пов. *Київського воєводства*. Виховувався вдома. 1808 нелегально залишив територію *Російської імперії* й перебрався до *Варшавського князівства*, вступив сержантом до Надвіслянського легіону. Із франц. армією брав участь у воєн. діях в Іспанії 1809—11, був двічі поранений, став підпоручиком (1809), поручиком (1810), капітаном (1811).

С.Т. Крижановський. Портрет роботи невідомого художника. До 1839.

Учасник *Війни 1812* на боці імп. *Наполеона I* Бонапарта, а також кампаній 1813—14. Кавалер польського ордена «Virtuti militari» (1812), нагороджений хрестом Почесного Легіону (1813). Пізніше служив у військ. частинах *Царства Польського*: на поч. 1815 — у піх. полку, від літа — офіцер гвард. ескадрону. Восени 1817 призначений командиром підрозділу гвардії Кінно-єгерського полку. Активний діяч польс. нелегальних гуртків, які ставили за мету відновлення *Речі Посполитої*, у черв. 1821 вступив до *Патріотичного товариства*, з осені 1822 фактично став одним з його керівників. У січ. 1824 в *Києві* познайомився з С.*Муравйовим-Апостолом* і М.*Бестужевим-Рюміним*, налагодив контакти з *декабристів рухом*, сподіваючись на союзницьку взаємодію. Від черв. 1825 — підполковник.

Заарештований у *Варшаві* в лют. 1826 й відданий до суду сенаторів Царства Польського. У трав. 1828 за приналежність до таємної орг-ції покараний ув'язненням на 3 роки і 3 місяці із заліком попереднього 16-місячного тюремного утримування. За рішенням імп. *Миколи I* був допроваджений до *Петропавловської фортеці*, звідти 1830 засланий до Сибіру. Спершу мешкав у м. Березов, 1832 переведений до м. Ішим Тобольської губ. (нині обидва міста в Тюменській обл., РФ). Тяжко захворів, отримав дозвіл на лікування у м. Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ), де й помер.

Літ.: *Коробка Н.И.* Польские общества 20-х годов и декабристы. В кн.: О минувшем. СПб., 1909; *Медведская Л.А.* Южное общество декабристов и Польское патриотическое общество. В кн.: Очерки из истории движения декабристов. М., 1954; *Ольшанский П.Н.* Декабристы и польское национально-освободительное движение. М., 1959; *Łepkowski T.* Krzyżanowski Seweryn. W: Polski Słownik Biograficzny, t. 15/4. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988.

П.Г. Усенко.

С.Д. Крижицький.

КРИЖИ́ЦЬКИЙ Сергій Дмитрович (н. 11.12.1932) — археолог. Д-р арх-ри (1981), чл.-кор. АН УРСР (1990; з 1991 — АН України, з 1994 — *Національна академія наук України*). Н. в м. *Київ*. Закінчив Київ. худож. ін-т (1960), обіймав посаду архітектора в НДІ теорії та історії арх-ри (1960—64). З серед. 1964 — в Ін-ті археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*), пройшов шлях від м. н. с. до зав. від. (з 1974) і заст. дир. (1981—2003). Від 2003 — гол. н. с., зав. антич. відділом. 1974—91 завідував заповідником «Ольвія». З 1972 незмінно очолював Ольвійську експедицію Ін-ту археології, яка за його кер-ва стала базою для відпрацювання якісно нової методики розкопок і розвідок, запровадження нових принципів фіксації і реставрації антич. археол. пам'яток, а також проведення досліджень із підводної археології прибережної частини *Ольвії*. Він дослідив принципи містобудування, зведення оборонних споруд, культових комплексів і окремих храмів, житлових будин-

С. Крижицький під час розкопок Ольвії (с. Парутино Очаківського району Миколаївської обл.). Липень 1985.

ків, поховальних споруд, поодиноких конструкцій, а також особливості буд. технології майстрів з *античних держав Північного Причорномор'я*, що дало змогу реконструювати цілісний архіт. вигляд їх міст.

Лауреат премії ім. М.Макаренка (1994). Почесний доктор НДІ теорії та історії арх-ри та містобудування. Автор понад 200 наук. праць.

Тв.: Жилые ансамбли древней Ольвии (IV—II вв. до н. э.). К., 1971; Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. К., 1982; Ольвия: Историческое исследование архитектурно-строительных комплексов. К., 1985; Архитектура античных государств Северного Причерноморья. К., 1993; Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье. К., 1999 (у співавт.).

Літ.: До 60-річчя Сергія Дмитровича Крижицького. «Археологія», 1992, № 4; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; Северное Причерноморье в античное время: Сборник научных трудов к 70-летию С.Д. Крыжицкого. К., 2002; *Русяєва А.* Сергій Крижицький. «Ант», 2005, № 13—15.

С.П. Юренко.

КРИ́ЗА ДЕМОРЕА́ЛЬНОСТІ, криза демографічна. Криза демореальності в Україні на рубежі 20 та 21 ст. К.д. — стан сусп. організму, який характеризується втратою ним здатності до самовідтворення нас. в досягнутих раніше якості й кількості. Її проявами є зниження дітородної активності, погіршення стану фізичного та психологічного здоров'я, загострення міжпоколінних та гендерних (від англ. gender — стать) проблем тощо. Демографічні процеси і демореальність взагалі не можуть бути змодельовані винятково в кількісних вимірах. Цілком очевидно, що К.д. не тотожна депопуляції, коли чисельність померлих за певний період перевищує кількість народжених. Вона може мати місце й за відсутності депопуляції. Напр., якщо в країні чисельність населення досить швидко зростає, але водночас знижуються якісні показники переважної більшості її громадян — зменшується середня тривалість їхнього життя внаслідок посилення збідніння, падає потенціал їхньої сусп.-екон. та культ.-творчої активності, то в такій країні спостерігається К.д. Зовсім іншою є картина демореальності в д-вах, де відбуваються депопуляція й водночас поліпшення якісних показників населення, зокрема, збільшення середньої тривалості життя, професійного та освіт. рівня. У цих країнах втрати від депопуляції компенсуються за рахунок підвищення якості населення і часто за рахунок такого важливого додаткового чинника, як *імміграція*.

К.д., яка є наслідком зниження якісних показників населення, що супроводжується депопуляцією, є найнебезпечнішою. На жаль, саме найгірший варіант К.д. характерний для України кін. 20 — поч. 21 ст.

Окремі параметри демографічних процесів в Україні мали негативну динаміку ще від 1960-х рр. На поч. 1990-х відносно плавне погіршення зазнало різкого прискорення, з'явилися ін. руйнівні фактори і процес самовідтворення населення увійшов у стан гострої кризи. Відбулося незворотне за тогочасних умов падіння абсолютних і відносних показників народжуваності. За офіц. стат. даними, середньорічний темп зниження сумарного показника народжуваності в останнє десятиліття 20 ст. був у 10 разів вищим, ніж за попереднє 30-річчя, і вдвічі вищим, ніж у катастрофічні 1930-ті рр. в УСРР. Осн. причиною стало обвальне зменшення екон. забезпечення демопроцесу. Рівень заробітної плати став недостатнім не лише для утримування та виховання бажаного числа здорових дітей, а й для відновлення (у належній якості) робочої сили батьків. Окрім того, вкрай низький рівень пенсійного забезпечення повністю або частково непрацездатних людей старшого і похилого віку спонукав покоління середнього віку всіляко допомагати своїм батькам, що також негативно позначилося на бюджеті багатьох сімей, які могли б планувати народження дітей. Стримуючими дітонародження чинниками стали також платність освіти й медицини, високі ціни на ліки, незадовільні житлові умови. За таких обставин потреба в дітях, у материнстві й батьківстві витіснялася ін. потребами, причому тим елементарнішими, чим нижчим був рівень життя. Уже 1993 навіть у селах, де традиційно народжуваність вища, ніж у містах, показник сумарної народжуваності впав значно нижче рівня (2,3 дитини на жінку), необхідного для простого відтворення населення («нульового приросту») за тогочасного рівня смертності. 2007 сумарний показник народжуваності по Україні становив 1,3 дитини на жінку (у містах — 1,2, у селах — 1,6 дитини).

У 1990-х рр. значно погіршився стан здоров'я населення. Це було наслідком зубожіння переважної більшості громадян України, соціального стресу та занепаду системи охорони здоров'я, особливо в сільс. місцевості. Життєвий тонус багатьох людей істотно знизився, і це вкрай негативно вплинуло на їхню життєзбережувальну поведінку, призвело до зростання смертності, особливо від т. зв. зовн. причин (нещасні випадки, самогубства, вбивства) взагалі та надмірної смертності чоловіків у працездатному віці зокрема, небувалого раніше поширення пияцтва та наркоманії, а також двох епідемій — ВІЛ/СНІДу і туберкульозу. За даними досліджень Ін-ту демографії та соціальних досліджень НАН України, показник середньої тривалості життя в Україні 2007 становив 67,8 року, у т. ч. у чоловіків — 61,8, у жінок — 73,8 року. За цим показником Україна відстала від країн *Європейського Союзу* більше ніж на 10 років, а від Японії (у цій країні показник тривалості життя є найвищим) — більше ніж на 14 років.

Окремою демографічною проблемою є смертність немовлят. 2007 смертність немовлят на 1000 живонароджених в Україні становила 11,0, у той час як в економічно розвинутих країнах цей показник знаходиться у межах 3,2—4. Дослідження свідчать: якщо обрахунок рівня смертності немовлят в Україні перевести на міжнар. стандарти, то відповідний показник збільшиться майже у 2 рази. А це означає, що показник середньої тривалості життя в Україні, який наводять органи статистики, є відповідно завищеним.

Осн. причинами смерті людей в Україні є хвороби системи кро-

вообігу, новоутворення й зовн. причини. Причому в чоловіків зовн. причини смерті стали посідати друге місце після хвороб системи кровообігу, а в чоловіків працездатного віку — навіть перше.

Падіння народжуваності та зростання смертності в сукупності призвели до того, що на плечі укр. сусп-ва ліг «демографічний хрест»: так називають перетин протилежно спрямованих кривих народжуваності й смертності. Смертність почала перевищувати народжуваність в укр. селах ще 1979, у містах — 1992, у загальноукр. масштабі — 1991. Відтоді в Україні прогресує депопуляція. 2007 у 95,7 % сільс. адм. р-нів чисельність померлих була істотно більшою, ніж чисельність народжених, у т. ч. в 59,8 % р-нів вона у 2 рази перевищувала чисельність народжених.

Нетто-коефіцієнт відтворення населення України, що показує, якою мірою попереднє покоління замінюється наступним, 2005—07, за даними Держ. к-ту статистики України, становив 0,626, тобто був трохи більшим половини від того рівня, що є необхідним для простого заміщення поколінь. За рахунок депопуляції чисельність населення України 1991—2007 зменшилася на 4,9 млн осіб, а від поч. 1993, коли його чисельність була найбільшою — 52,2 млн, до поч. 2008 природне убування нас. і негативне міграційне сальдо разом склали 5,9 млн осіб. За розрахунками фахівців, якщо існуючі в Україні на поч. 21 ст. рівні народжуваності й смертності населення збереглися б і надалі, то навіть при нульовому сальдо міграції чисельність нас. 2055 скоротилась би у 2 рази.

Тривале зменшення народжуваності в умовах заг. погіршення рівня життя призвело до якісних змін у віковому складі нас. — його постаріння, тобто зменшення частки дітей і збільшення частки людей старшого і похилого віку. На поч. 2008 частка нас. у віці старше працездатного становила 24,0 %, у т. ч. в містах — 22,7 %, у селах — 27,0 %. За величиною частки нас. віком 60 років і старше Україна посіла 11-те місце у світі й потрапила до групи демографічно найбільш старих країн (лідерами цієї групи є, однак, лише екон. розвинуті країни — Італія, Греція, Німеччина, Японія, Швеція та ін.; для порівняння: Білорусь посідає за цим показником 23-тє місце, Рос. Федерація — 27-ме). В Україні утворилося стійке замкнене коло — депопуляція спричинює старіння нас., а старіння пришвидшує депопуляцію.

Старіння нас. зумовлює посилення «навантаження» непрацездатних на працездатних: у цілому по Україні на 1000 осіб працездатного віку припадає 649 осіб непрацездатного. На побутовому рівні це «навантаження» здебільшого лягає на плечі жінок, оскільки виховання дітей і догляд за членами сім'ї похилого віку традиційно вважаються їхнім обов'язком.

Намагання пом'якшити проблему депопуляції за рахунок компенсації її міграційним приростом може мати для України вкрай негативні наслідки. Адже для простого заміщення поколінь («нульового приросту» чисельності населення) за існуючого рівня народжуваності треба, щоб чисельність дорослих збільшилася майже у 2 рази, тобто іммігранти мали б становити половину дорослого населення дітородного віку, а це спричинило б порушення єдності та внутр. рівноваги сусп-ва. Міграційний приріст населення України відбувається поки що за рахунок тих прибульців, які осідають тут через складнощі натуралізації в економічно розвинутих країнах. Україна тривалий час мала від'ємне сальдо зареєстрованої зовн. міграції, але з посиленням антиміграційного законодавства в Зх. країнах приплив мігрантів до України, особливо нелегальних, поступово збільшився. 2005 вперше за роки кризи було зареєстровано невелике перевищення чисельності прибулих над вибулими (4,6 тис. осіб), 19 % якого склали іммігранти з країн Азії та Африки. У 2006 міграційний приріст населення України становив 14,2 тис. осіб, у 2007 — 16,8 тис. осіб.

Бажаним варіантом збільшення чисельності нас. України є створення сприятливих умов для повернення до неї її уродженців, які виїхали до ін. країн в пошуках кращої долі, чи тих іноземців, які мають укр. корені.

Крім стану здоров'я, важливою характеристикою якості населення є його соціально-екон. склад, зокрема освіт., професійний і кваліфікаційний. В Україні за цими показниками в період загострення соціально-екон. кризи відбулися негативні зміни, породжені насамперед безробіттям в умовах різкого спаду рівня життя. Переважна більшість людей стала гірше харчуватися, що швидко позначилося на їх трудовому та інтелектуальному потенціалах. Набули поширення маргіналізація та безпритульність (у т. ч. дитяча). Безробіття і вимушена зайнятість багатьох людей тими видами діяльності, які не відповідають рівню і характеру набутих ними раніше професійного та інтелектуального потенціалів, призвели до втрати ними кваліфікації. Неблагополучна ситуація склалася і на всіх рівнях освіти. Певна частина дітей взагалі перестала відвідувати школу. Доступ же до вищої професійної освіти через поширення її платності на більш ніж половину її потенційних здобувачів зробив її практично недоступною для вихідців із сімей, що перебувають за межею малозабезпеченості. Якість освіти також істотно погіршилася. До значних втрат сукупного трудового потенціалу призвела й трудова еміграція. У цілому, були зруйновані майже всі механізми масового відтворення в країні якісної робочої сили.

Одним з проявів К.д. в Україні є погіршення соціального становища жінок. Їхня заробітна плата в середньому є нижчою за заробітну плату чоловіків. Це пов'язано з тим, що жінки зайняті більше, ніж чоловіки, виконанням робіт, які потребують меншої кваліфікації. У деяких галузях госп. діяльності жінки виконують важку «нежіночу» працю, змушені трудитися в умовах, які не лише не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, а й нормам цивілізованого ставлення до жінок як до матерів і вихователів дітей (у таких жінок руйнується репродуктивне здоров'я, і вони втрачають здатність народжувати здорових дітей). Жінки працюють у менш престижних галузях економіки, ніж чоловіки, їхня абсолютна і відносна кіль-

кість на керівних посадах в усіх сферах вир-ва, науки, к-ри й управління значно менша, ніж відповідна кількість чоловіків, вони мають менший доступ до екон. ресурсів. Жінки становлять більшість серед безробітних і серед працюючих за умов вимушеної неповної зайнятості, а працюючі жінки через бідність і кризовий стан сусп. системи дошкільних дитячих закладів та сфери побутового обслуговування, особливо в селах, ще більшою мірою, ніж раніше, несуть подвійний тягар — і професійної зайнятості, і домашніх обов'язків, умови для поєднання яких істотно погіршилися.

Входження українського суспільства в К.д. було пов'язано насамперед з нежиттєздатністю старого сусп. організму та масштабними неконтрольованими процесами, які супроводжували соціально-екон. реформування. Новий сусп. організм може бути життєздатним лише за умови істотного поліпшення в країні соціальної якості населення, його трудового потенціалу. Історичний перехід людності України від якості суб'єкта старого сусп. організму до якості суб'єкта нового сусп. організму означатиме завершення першого, найскладнішого та найгострішого в соціальному відношенні етапу К.д. Без поліпшення соціальної якості укр. населення подолання К.д. в Україні є нереальним, навіть якби вдалося звести до нуля депопуляцію. Реальне досягнення необхідного для сім'ї і сусп-ва режиму природного руху нас. в Україні, тобто потрібної збалансованості народжуваності й смертності, можливе лише на основі досягнення мети першого етапу протидії кризі демореальності.

Літ.: *Арманд А.Д.* Комментарий к нормальному кризису. «Путь. Международный философский журнал», 1993, № 3; *Стешенко В., Піскунов В.* До питання про концепцію національної демографічної політики. В кн.: Демографічні дослідження, вип. 18. К., 1996; *Левчук Н.* Туберкульоз і зумовлена ним смертність населення України у 60—90 роки XX століття. В кн.: Демографічні дослідження, вип. 21. К., 1999; *Піскунов В.* До з'ясування чинників сучасної кризи демореальності в Україні. К., 1999; *Стешенко В. та ін.* Демографічні перспективи України до 2026 року. К., 1999; *Steshenko V.* Demographic Situation in Ukraine in the Transition Period. В кн.: New Demographic Faces of Europe. Berlin, 2000; Эпидемия ВИЧ/СПИД в Украине: социально-демографический аспект. К., 2000; Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. К., 2001; Україна: утвердження незалежної держави. 1991—2001. К., 2001; Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки: Збірник матеріалів. К., 2003; Демографічна криза в Україні: причини та наслідки. К., 2003; Населення України в дзеркалі перепису. В кн.: Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. К., 2004; *Парадиш Я.* Польща і Україна: демографічні наслідки двох шляхів відходження від комунізму. «Регіональна економіка», 2004, № 1; *Вишневский А.Г.* Демографический кризис в странах СНГ. В кн.: Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, т. 1. К., 2006; *Стешенко В.С., Піскунов В.П.* Деякі теоретичні аспекти протидії демографічній кризі в Україні. Там само; Стратегія демографічного розвитку на 2006—2015 роки. «Демографія та соціальна економіка», 2006, № 1; Смертність населення України у трудоактивному віці. К., 2007; *Стешенко В.С.* Особливості демографічної ситуації. В кн.: Державотворчий процес в Україні. 1991—2006. К., 2007.

В.С. Стешенко.

КРИ́ЗИ, основні концептуальні підходи до аналізування суспільних криз (з досвіду міжнародної політології). Термін «криза» походить від грец. слова κρίσις, що перекладається як «вихід», «закінчення», і сьогодні вживається для означення переломної «точки», яка «розділяє», «відділяє» один якісний стан плину буття від іншого. В міжнар. політиці терміном «криза» зазвичай послуговуються, коли говорять про «переломну точку» в протистоянні *держав*, яка передує або мирному розв'язанню конфлікту, або початку воєн. дій. Разом з тим міжнар. політологія практикує цілу низку спеціалізованих підходів до міжнар. криз. Заслуговують на особливу увагу три з них, а саме ті, в яких ідеться про системні кризи, конфронтаційні кризи та кризи з прийняття рішень. Ці підходи відрізняються один від одного дефініціями, рівнями аналізувань та практичними зацікавленнями.

У рамках першого з них криза трактується як потужний удар по структурі системи, яка забезпечує її (системи) цілісність. Системна криза порушує стабільність системи і створює передумови її розвалу або зміни. Розрізняють глобальні й регіональні системні кризи. Прикладом глобальної кризи є два «злами», що мали місце наприкінці 1980-х — поч. 1990-х рр. і завершилися ліквідацією Організації Варшавського договору (див. *Варшавський договір 1955*) та розвалом *СРСР* і, по суті, поклали край майже півстолітньому існуванню біполярного міжнар. порядку з двома гол. протидіючими супердержавами — СРСР і США.

Не всі системні кризи є руйнівними. Більше того, регіональні системні кризи можуть створюватися штучно з метою стимулювати уряди д-в відповідних регіонів до прояву тих чи інших ініціатив. Чільники *Європейського Союзу* не раз використовували «кризи крайнього строку» для примушування урядів країн-членів ЄС робити інтеграційні кроки, аби уникнути розвалу регіональної системи, що продукує вигідні для них результати, від яких жодна з партій цих країн не бажала відмовлятися. Так, *Маастрихтський договір 1992* встановлював кінцевий термін виконання членами ЄС умов, необхідних для прийняття спільної валюти — *євро.*

Ще не так давно причинами міжнар. системних криз могли бути лише війни або революції, що повністю змінювали розподіл влади в країнах і світі. Однак сьогодні, в умовах глобальної екон. взаємозалежності країн (див. *Глобалізація*), валютний колапс або гіперінфляція в провідних д-вах також можуть стати початком системної кризи. Регіональна фінансова нестабільність в Азії наприкінці 1990-х рр. чітко окреслила саме таку перспективу. Окрім екон. нестабільності глобальну системну кризу можуть спричинити нова вірусна епідемія, геологічна чи космічна катастрофи.

Другий тип криз — це конфронтаційні кризи. У міжнар. стосунках вони виникають тоді, коли одна з сторін міжнар. процесу висловлює претензії щодо позиції другої сторони. На відміну від системних криз, конфрон-

таційні кризи не є небезпечними для стабільності системи в цілому. На рівні міжнар. порядку їхні наслідки є відчутними лише для тих чи ін. об'єднань, що протидіють одне одному. Як правило, такі кризи після висловлення однією із сторін своїх претензій до другої сторони та демонстративної відповіді другої сторони першій стороні завершуються укладанням угоди. Проте в разі, коли переговори між сторонами заходять у глухий кут, то конфлікт має жорстке продовження. Так, після того, як претензії Аргентини 1982 до Великої Британії з приводу здійснення контролю над Фолклендськими (Мальвінськими) о-вами в Пд. Атлантиці були відкинуті урядом М.Тетчер, а наступні переговори не мали успіху, між Аргентиною і Великою Британією почалася Мальвінська (Фолклендська) війна.

Дослідники, які вивчають конфронтаційні кризи, зазвичай використовують або теорію гри, або метод порівнянь. Ті, хто застосовує теорію гри, як правило, звертають увагу на умови, за яких можна розв'язати кризу з мінімальними втратами. Ті, хто віддає перевагу аналізові конкретних випадків вирішення криз, що мали місце в минулому, фокусуються на питаннях стратегій, втручання третіх сторін та умовах, що впливають на ескалацію криз. Однак, незалежно від використовуваного методу, і ті й другі шукають відповідь на ключове для практики питання: «Які варіанти ведення переговорів є більш успішними з точки зору уникнення подальшого насильства та війни?»

Третій тип криз — це кризи прийняття рішень, що мають місце в окремих політ. одиницях. У міжнародній політиці вони виникають навколо подій, які становлять серйозну загрозу для керівників тієї чи ін. д-ви, а можливо, й для їхніх виборців. Прикладом такої кризи була криза, що виникла в урядових колах США, коли в жовт. 1962 спецслужби США виявили, що СРСР секретно розміщує на о-ві Куба ракети з ядерними боєголовками. Керівники уряду США повинні тоді були в найкоротший термін прийняти доленосне для себе рішення.

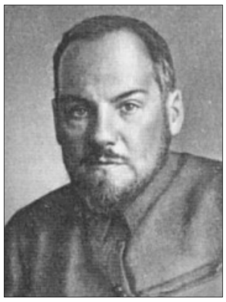
У рамках концепції прийняття рішень основними вважаються два питання: «Як впливає кризова обстановка на якість прийняття рішення?» та «Які характерні риси урядовців або окремих політиків сприяють їм більш-менш ефективно долати кризи?». Дослідники намагаються дати рекомендації та запропонувати заходи для попередження криз і вказати шляхи ефективного їх розв'язання без істотних негативних наслідків. Для цього вони спочатку встановлюють бажаний стандарт якості рішення (напр., його раціональність чи адаптивність, нетрадиційність чи уникнення конкретних небажаних наслідків тощо), а потім визначають політичні чинники, які «відхиляють» рішення від стандарту, та надають рекомендації щодо того, як досягти бажаного ефекту.

Іноді криза може розвиватися від одного типу до іншого. Так, коли 1962 амер. уряд, домагаючись вивозу ракет з Куби, оголосив про свій намір блокувати острів, криза прийняття рішень перетворилася на конфронтаційну кризу (між СРСР і США). А коли невдовзі увесь світ дізнався про небезпеку ядерної війни, конфронтаційна криза стала системною кризою.

Літ.: *Snyder G., Diesing P.* Conflict Among Nations. Princeton, New Jersey, 1977; *Brecher M., Wilkenfeld J., Moser S.* Crises in the Twentieth Century, vol. 1—2. New York, 1988; Avoiding War: Problems of Crisis Management. Boulder, Colorado, 1991; *Leng Russel J.* Interstate Crisis Behavior, 1816—1980. New York, 1993.

За: *Charles F. Hermann. Crisis. (The Oxford Companion to Politics of the World. Oxford, 2001.) Переклад О.В. Юркової.*

КРИЛЕ́НКО Микола Васильович (парт. псевд. — Абрам; 14(02).05. 1885—29.07.1938) — парт., військ. і держ. діяч. Д-р держ. і правових н. (1934). Н. в с. Бехтеєво (нині село Смоленської обл., РФ) в сім'ї службовця, колиш. студента, якого за революц. діяльність виключили з ун-ту і вислали на проживання в село. Згідно з даними, наведеними самим К. в написаній ним у 1920-х рр. автобіографії, від 1890 проживав з родиною в м. Смоленськ (нині місто в РФ), де батько редагував газету «Смоленский вестник», а потім — у м. Люблін (нині місто в Польщі), де батько з 1902 обіймав посаду чиновника в акцизному відомстві. 1903 закінчив класичну г-зію в Любліні (був зарахований до неї 1895) й поступив на історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту. Від осені 1904 — чл. студентської революц. підпільної організації. Від груд. 1904 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). 1905—07 займався революц. діяльністю в *Санкт-Петербурзі*, *Москві*, Фінляндії, деякий час перебував в еміграції в Бельгії та Франції. Під час перебування за кордоном познайомився з В.*Леніним*. Кілька разів його арештовували, але оскільки К. постійно і вміло змінював своє прізвище, його за відсутністю доказів звільняли. Перебував під судом за участь у «воєнній організації», але у верес. 1907 був виправданий. Після чергового арешту наприкінці 1907 був висланий до Любліна. 1909 з дозволу властей на кілька місяців приїхав у С.-Петербург і здав екстерном екзамени за повний університетський курс. Працював на каф-рі заг. історії та історії слов'ян в Люблінському ун-ті, викладав літературу й історію в приватних польс. школах у містах Люблін і Сосновець. Написав працю «В поисках ортодоксии» (1909), у якій теоретично відмежовувався від офіц. соціал-демократії. Після того два з половиною роки стояв осторонь парт. життя. Весною 1911 зустрівся в *Галичині* з В.Леніним і за пропозицією останнього налагодив у Сосновицях (це місто фактично було прикордонним) та неподалік *Кракова* нелегальні канали «транспорту» через рос. кордон. 1912 прийняв нову пропозицію В.Леніна і виїхав до С.-Петербурга для агітаційної роботи, пов'язаної з виборами до 4-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*). Будучи в С.-Петербурзі, повторно поступив до ун-ту на юрид. ф-т і водночас склав 3 магістерські іспити з нової історії. Від осені 1912 змушений був відбувати обов'язкову військ. повинність, служив у 69-му Рязанському полку. Після закінчення строку проходження військ. служби поновив революц. діяльність. ЦК РСДРП(б) направив його в С.-Петербург для роботи в редакції газ. «Правда» та в неофіц. апараті більшовицької

М.В. Криленко.

фракції 4-ї Держ. думи (фактично був парт. інструктором з підготовки виступів членів фракції). Після арешту поліцією в грудні 1913 був ув'язнений. У березні 1914 звільнений і висланий в адм. порядку на 2 роки зі столиці. Вибрав для свого проживання *Харків*, там за завданням партії вів підготовчу роботу до проведення чергового парт. з'їзду та до Пд. парт. конференції. Там цього ж року закінчив складання в Харків. ун-ті держ. екзаменів по юрид. ф-ту. Випадково уникнувши арешту, емігрував до *Австро-Угорщини*, потім до Швейцарії. Кілька разів зустрічався з В.Леніним, брав участь у парт. конференції в Берні (берез. 1915, Швейцарія). Знову був направлений в Росію, в Москву, на нелегальну роботу. Влітку 1915 був заарештований під чужим прізвищем і після 3 місяців ув'язнення доправлений у Харків як нібито офіцер, який ухилився від військ. служби. У Харкові до квіт. 1916 утримувався під вартою, а потім був направлений у діючу армію на *Південно-Західний фронт*. Після *Лютневої революції 1917* — голова спочатку полкового, а потім дивізійного та армійського к-тів 11-ї армії Пд.-Зх. фронту. У трав. від армійського к-ту був делегований в Петроград (нині м. С.-Петербург), де виступав від імені Пд.-Зх. фронту на зборах з'їзду фронтовиків. За рішенням ЦК РСДРП(б) повернувся на фронт. Через суперечки, що виникли в армійському к-ті, змушений був відмовитися від головування в ньому, після чого як представник к-ту був делегований на 1-й Всерос. з'їзд рад до Петрограда. Став чл. Всерос. бюро військ. організації при ЦК РСДРП(б), Петрогр. військово-революц. к-ту. В лип. 1917 прибув до *Києва*, де виступав у Київ. раді робітн. і солдатських депутатів та на зібраннях робітників місц. заводів. Знову виїхав на Пд-Зх. фронт, однак через загрозу арешту повернувся до Києва, а потім виїхав до Петрограда. По дорозі був арештований у Могильові (нині місто в Білорусі) й доправлений у Київ, де проти нього завели справу за обвинуваченням у держ. зраді та під конвоєм доправили в Петроград, де утримували в ув'язненні. У верес. за наказом військ. міністра О.Верховського був звільнений. Став одним з організаторів і керівників *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*. Увійшов до складу першого рос. більшовицького уряду. Був чл. К-ту РНК у військ. і мор. справах, чл. Колегії нар. комісарів у військ. справах, нар. комісаром військ. і мор. справ. Від 25 (12) листоп. 1917 — Верховний головнокоманд. ЗС рад. Росії. Був обраний делегатом *Всеросійських Установчих зборів* і 3-го Всерос. з'їзду Рад. Будучи Верховним головнокомандувачем, виїхав на фронт для переговорів з командуванням нім. військ щодо укладання перемир'я. Керував розгромом ставки ген.-лейтенанта М.Духоніна. Від січ. 1918 — чл. Всерос. колегії з організації і формування Червоної армії (див. *Радянська армія*). У лют.—берез. 1918 — чл. К-ту революц. оборони Петрограда. Через суперечності з В.Леніним у питанні про формування Червоної армії (К. був противником залучення до цієї справи воєнспеців — офіцерів рос. армії; див. *Воєнні спеціалісти в Робітничо-селянській Червоній армії*) перейшов працювати в органи юстиції РСФРР. Від берез. 1918 — нач. відділу Надзвичайного трибуналу Всерос. ЦВК, з черв. 1918 — керівник центр. колегії обвинувачів Революц. трибуналу при ВЦВК, з 12 квіт. 1919 — єдиний обвинувач Верховного ревтрибуналу ВЦВК, з січ. 1921 — заст. голови Касаційного трибуналу при ВЦВК. Брав участь у створенні рад. суд. і прокурорської систем. 1922—28 — заст. наркома юстиції РСФРР і водночас старший пом. прокурора республіки. 1928—31 — прокурор РСФРР. Виступав держ. обвинувачем на гучних політ. судових процесах: справи Локкарта—Рейлі, ЦК партії лівих есерів, Р.Малиновського (усі 1918), «Шахтинська справа» (1928), справа «Промпартії» (1930), справа «Процесу Союзного бюро меншовиків» (1931).

Захоплювався шахами й альпінізмом. Від 1924 був головою Всесоюзної шахової секції, ініціював проведення в *СРСР* 1925—36 міжнар. шахових турнірів, організував приїзд до СРСР чемпіонів світу з шахів Е.Ласкера та Х.-Р.Капабланки. 1927 здійснив сходження на Ельбрус, брав участь у кількох наукових експедиціях у Памірі. Написав 6 книг про сходження на гори.

5 трав. 1931 був призначений наркомом юстиції РСФРР, з 20 лип. 1936 до 19 січ. 1938 був наркомом юстиції СРСР.

У 1920-х рр. викладав в Ін-ті червоної професури при Всерос. ЦВК, завідував каф-рою кримінального права Моск. ін-ту рад. права, читав лекції на Вищих юрид. курсах та в ін навч. закладах. Від 21 черв. 1937 — дир. Всесоюзного ін-ту юрид. наук. Був відп. редактором журналів «Еженедельник советской юстиции» (1923—25), «Советская юстиция» (1936—37).

Написав більше 100 праць з різних питань рад. права. Був членом Конституційних комісій з підготовки Конституції РСФРР і Конституції СРСР (1935—36). Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора.

Займався передусім проблемами кримінального права, судочинства і законності. Обстоював концепцію «пролетарського права» («класового права») як типу права перехідного періоду побудови соціалізму в СРСР (див. *Соціалізм*). Теор. розробки К. у сфері права сприяли «юридичному обґрунтуванню» протиправних репресій. Він, зокрема, пропонував відмовитися від точного визначення санкцій за певні злочини в Кримінальному кодексі, віддати цю справу на розсуд суддів. Ідею доцільності розглядав як основну і керівну в кримінальній політиці, заперечував класичний принцип «nullum crimen, nulla poena sine lege» («жодного обвинувачення поза відповідним законом, жодного беззаконного покарання»), оскільки, на його думку, висловлену 1935 у ст. в ж. «Советская юстиция», «умови нашої політичної дійсності такі, що іноді вимагають застосування закону з відступом від його текстуального тлумачення і дуже часто вимагають застосування не тієї статті, під яку прямо підпадає даний злочин, при, знов-таки, точному тлумаченні закону. Політична лінія суд. політики при цьому залишається правильною, хоч формально-логічне тлумачення закону страждає». Проте, врешті-решт, К. програв бо-

ротьбу за лідерство у рад. юрид. науці А.*Вишинському* і сам став жертвою репресій.

У ході чергового загострення в СРСР внутрішньопарт. боротьби за владу (див. *Компартійно-радянська система державної влади в СРСР*) 1938 на пленумі ЦК ВКП(б) був підданий критиці (формально за те, що надто багато сил і часу віддавав альпінізмові). Невдовзі його звільнили з посади, а потім арештували за звинуваченням у причетності до антирад. шпигунської орг-ції. 29 лип. цього ж року Військ. колегія Верховного суду СРСР засудила його до смерті. У цей самий день страчений.

Реабілітований 1955.

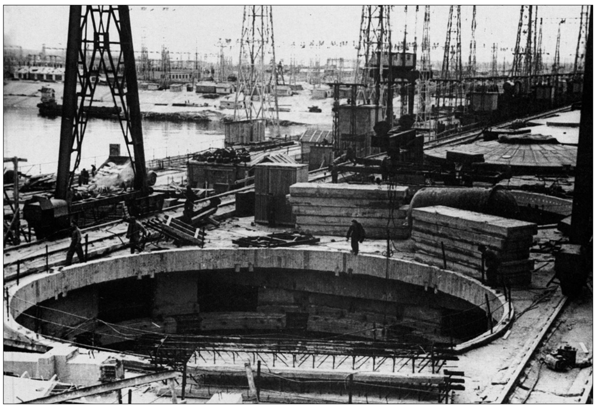
Тв.: Беседы о праве и государстве. М., 1924; Реформа Уголовного кодекса (основные принципы пересмотра Уголовного кодекса). М., 1929; Суд и право в СССР, т. 1—3. М.—Л., 1927—30; Задачи шахматно-шашечного движения. Л.—М., 1932; Ленин и Сталин о революционной законности. М., 1934; Ленин о суде и уголовной политике. М., 1934; Обвинительные речи по наиболее крупным процессам. М., 1937; Сталинская Конституция: В вопросах и ответах. М., 1937; По неисследованному Памиру. М, 1960; Судебные речи: Избранное. М., 1964.

Літ.: *Симонов Е.Д.* Человек многих вершин: Николай Васильевич Крыленко. М., 1969; *Ваксберг А.И.* Прокурор республики: Документальная повесть. М., 1974; *Максимов Е.В.* Николай Крыленко. М., 1979; *Муратов Х.И.* Первый советский Главковерх: Историко-биографический очерк о Н.В. Крыленко. М., 1985; *Якупов Н.М.* Первый Верховный главнокомандующий. К., 1989; Крыленко Николай Васильевич (автобиография). В кн.: Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь «Гранат». М., 1989; *Касяненко Ю.Я.* Криленко Микола Васильович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001; Крыленко Николай Васильевич. Web: Клуб альпинистов «Санкт-Петербург» (http://www.alpklubspb.ru/persona/krilenko.htm).

Л.В. Гриневич, І.Б. Усенко.

КРИ́ЛІВ — істор. місто. Було розташов. у гирлі р. Тясмин (прит. Дніпра). Нині затоплене водами Кременчуцького водосховища.

Заснований бл. 1615 магнатом Яном Даниловичем. Належав до Чигиринського староства *Київського воєводства*, мав *магдебурзьке право*. Був укріплений земляними валами. 1625, 1637—38 опинявся в епіцентрі подій козац. війн. На початку *національної революції 1648—1676* у трав. 1648 спалений відступаючими урядовими військами. Сотенний центр *Чигиринського полку*. За часів *громадянських війн кінця 50—60-х років 17 століття в Україні* — місце численних бойовищ (найвідоміше — погром у серп. 1662 рос. військ кн. Г.*Ромодановського* загонами Ю.*Хмельницького* та союзних татар). Зруйнований під час чигиринських походів турецько-татар. військ 1677—78 (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*). Відроджується на рубежі 17—18 ст. як маєтність миргород. полк. Д.*Апостола*. 1711 населення містечка на вимогу царського уряду, згідно з умовами *Прутського трактату 1711*, було переселене на Лівобережжя. Від 1720-х рр. К. відроджується зусиллями польс. адміністрації. Бл. 1736 з поверненням під рос. зверхність правого берега Тясмину напроти польс. К. зростає Крилівська слобідка, згодом центр (де-юре 1744—53) Крилівської сотні *Миргородського полку*. З утворенням *Нової Сербії* підрос. К. стає центром одного з 2-х новосербських полків (Пандурського). Через поширення в регіоні *гайдамацького руху*, піднесення польс. частини міста простежується лише з 1780-х (1782 польс. король *Станіслав-Август Понятовський* підтвердив магдебурзький привілей К.). Наприкінці 18 ст. в рос. частину К. переселяється чимало старообрядців (див. *Старообрядництво*). Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) розпочинається процес об'єднання польс. та рос. міст. 1795 місто (вже формально єдине) стає повітовим і отримує нову назву — Олександрія. Однак уже через рік, 1796, повіт було скасовано, а місту повернуто стару назву. 1821 колишня рос. частина К. була зарахована до складу *військових поселень*, тут було розквартировано кірасирський полк ордена св. Георгія Переможця, а поселення отримало назву Новогеоргіївськ. Колишня польс. частина залишилася в попередньому статусі й зберегла назву К. 1864 К. налічував 1948 жителів, Новогеоргіївськ — 7920. Гол. заняттям городян була торгівля лісом (він сплавлявся річкою) та худобою. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. старе місто підупадає. В роки *української революції 1917—1921* в місті не раз змінювалася влада. З середини 1930-х рр. у місті діяли електростанція, меблева ф-ка, маслозавод та ін. підпр-ва. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто було від 7 серп. 1941 до 3 груд. 1943 окуповане військами *вермахту*. Після війни госп-во міста повністю відбудували. 1 листоп. 1957 почалося буд-во Кременчуцької ГЕС. К.-Новогеоргіївськ мав потрапити до зони затоплення, у зв'язку з цим його жителі були переселені, переважно до *Світловодська*. 4 жовт. 1959 було перекрито основне русло Дніпра.

Будівництво Кременчуцької ГЕС. 1960.

Нині про існування в регіоні містечка під назвою К. нагадує назва місц. лісництва — Крилівське лісництво.

У Світловодському міськ. краєзнавчому музеї зберігаються фотографії, зроблені колишнім кореспондентом районної газ. «Прапор комунізму» В.Перепечаєм, на яких задокументовані останні, перед затопленням, миттєвості Новогеоргіївська.

Літ.: ІміС УРСР. Кіровоградська область. К., 1972; *Пивовар А.В.* Поселення Задніпровських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. К., 2003; Історії нашої пам'яті. Web: Світловодський інформаційно-ресурсний центр (http://sv.cen.library.kr.ua).

Д.С. Вирський.

М.І. Крилов.

КРИЛО́В Микола Іванович (29 (16).04.1903—09.02.1972) — військовий діяч. Маршал Рад. Союзу (1962). Двічі Герой Рад. Союзу (1945). Н. в с. Галяєвка (нині с. Вишневе Пензенської обл., РФ) в сім'ї службовця. 1919 закінчив екстерном школу 2-го ступеня в

М.М. Крилов.

м. Аркадак (нині місто Саратовської обл., РФ). Цього ж року добровільно вступив до Червоної армії (див. *Радянська армія*). У жовт. 1920 закінчив піхотно-кулеметні курси червоних командирів. Учасник громадян. війни, командував стрілковим взводом, ротою, потім батальйоном на *Південному фронті*, у Закавказзі, на Далекому Сх. Двічі був поранений. 1927 став чл. ВКП(б)—КПРС. 1928 закінчив вищі курси вдосконалення командного складу «Выстрел». Напередодні *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — нач. штабу Дунайського укріпрайону. У черв. 1941 — полковник. Під час війни — нач. оперативного від. штабу, потім — заст. нач. і нач. штабу *Приморської армії* (від листоп. 1941), 62-ї армії (від верес. 1942), *Восьмої гвардійської армії* (від квіт. 1943), команд. 21-ї армії (від липня 1943), 5-ї танк. армії (жовтень 1943 — жовтень 1944) і *П'ятої гвардійської танкової армії* (від груд. 1944). Брав участь в *Одеській оборонній операції 1941*, *Севастопольській обороні 1941—1942* (був тяжко поранений), у *Сталінградській битві 1942—1943*, *Білоруській наступальній операції 1944*, Східно-Прусській і Харбіно-Гірінській наступальних операціях 1945. Перший раз звання Героя Радянського Союзу йому було присвоєно 19 квіт. 1945 за особисту мужність і вміле кер-во військами армії в період Білорус. наступальної операції 1944. Вдруге — 8 верес. цього ж року за розгром квантунського угруповання япон. військ на тер. Манчжурії. Після війни — команд. армії, команд. Далекосхідного, Уральського, Ленінгр. і Моск. військ. округів. Від 1961 — чл. ЦК КПРС. 1963—72 головнокоманд. ракетних військ стратегічного призначення і заст. міністра оборони СРСР.

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції (1968), 4-ма орденами Червоного Прапора, орденом Суворова 1-го ст., орденом Кутузова 1-го ст., а також медалями та відзнаками іноз. д-в.

Написав мемуари: «Не померкнет никогда» (М., 1969), «Навстречу победе» (М., 1970; у співавт.) «Огненный бастион» (опубліковано посмертно; М., 1973), «Сталинградский рубеж» (опубліковано посмертно; М., 1984).

П. у м. *Москва*. Урна з його прахом встановлена в Кремлівській стіні.

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; *Кондратович А.И.* Рубежи полководца. М., 1973; *Чуйков В.* Маршал Советского Союза Н.И. Крылов. «Военно-исторический журнал», 1973, № 4; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987; Крылов Николай Иванович. Web: Герои страны (http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1).

Т.С. Першина.

КРИЛО́В Микола Митрофанович (29(17).11.1879—11.05.1955) — математик, механік. Проф. (1912), д-р математики (1917), академік ВУАН (1922; нині *Національна академія наук України*), чл.-кор. АН СРСР (1928), акад. АН СРСР (1929), засл. діяч н. УРСР (1939). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї сенатського чиновника. Виріс у родовому маєтку батька в с. Ковганівка (нині село Брусилівського р-ну Житомир. обл.). 1889 був зарахований до Київ. кадетського корпусу. По закінченні навчання в ньому 1897 подав прохання на ім'я ректора Київ. ун-ту зарахувати його вільним слухачем фіз.-мат. ф-ту. Однак йому було відмовлено через те, що він не пройшов курсу вивчення класичних мов (їх не викладали в кадетському корпусі). Цього ж року поступив до Петерб. гірничого ін-ту. По закінченні навчання 1902 за рекомендацією проф. І.Долбіна був залишений на кафедрі вищої математики для підготовки до звання професора. Цього ж року поїхав за кордон для поглиблення своїх знань і налагодження наук. зв'язків із західноєвроп. колегами. В Італії опублікував свою першу працю. 1910 повернувся на Батьківщину. Деякий час, згідно з даними краєзнавців м. Брусилів, проживав у родинному маєтку в Ковганівці, завершив тут написання праці «О разложениях в ряды по фундаментальным функциям, встречаемых при интегрировании одного дифференциального уравнения с частными производными 4-го порядка, и о разложении по полиномам Якоби» (Киев, 1911), за яку 1911 йому було присвоєно наук. звання ад'юнкт-професора Гірничого ін-ту по кафедрі математики. Цього ж року почав читати лекції в ін-ті. 1912 був обраний проф. ін-ту. 1914 опублікував курс лекцій з диференціального та інтегрального обчислювання. 1915 захворів на туберкульоз і поїхав на лікування до *Криму*. Став ініціатором відкриття в Криму філіалу Київ. ун-ту, в якому могли б навчатися хворі студенти (згодом ця ідея була підтримана проф. Д.*Граве*, і 1918 такий філіал було створено). 1917 Київ. ун-т присвоїв йому вчений ступінь доктора математики honoris causa за обгрунтування ним методу Ритца (Application of the method of W.Ritz to a system of differentiaequations. «Известия РАН», 1917, 11, № 8; Sur les generalisations de la methode de Walter Ritz. «C. r. Acad. sci.», Paris, 1917, № 164). Невдовзі потому почав працювати в *Лівадії* в Таврійському філіалі Київ. ун-ту. Після окупації Криму військами *Антанти* (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*) філіал було переведено до м. *Сімферополь* і К. став проф., зав. каф-ри математики Крим. (Таврійського) ун-ту. Друкувався в ж. «Записки математического кабинета Таврического университета» (тут побачили світ понад 20 його праць). 1922 його обрали дійсним чл. ВУАН і він переїхав до *Києва*, очолив. каф-ру мат. фізики Ін-ту буд. механіки ВУАН АН УРСР. 1923 одним з його учнів став М.*Боголюбов*. Не раз виїздив за кордон, брав участь у роботі наук. конференцій і конгресів, читав лекції в наук. установах. Так, 1924 був на Міжнар. мат. конгресі в м. Торонто (Канада). 1926 читав лекції в Італії: спочатку в Неаполітанській АН і в Неаполітанському ун-ті, потім — у математичному ін-ті *Болонського університету*. 1927 читав лекції у Франції в Паризькому мат. т-ві й Паризькій АН, потім у Португалії — в Коїмбрському ун-ті (ще 1924 був обраний чл.-кор. Коїмбрської АН), а потім знову у Франції — у Страсбурзькому ун-ті. 1928 був обраний чл.-кор. АН СРСР й у верес. цього ж року брав участь у Міжнар. мат. конгресі в Болоньї (Італія). У різні роки був обраний почесним членом Амер. мат.

т-ва, Амер. мат. асоціації, Франц. мат. т-ва. Від 1930 разом з М.Боголюбовим розробляв асимптотичну теорію нелінійних коливань, створив з ним новий наук. напрям — нелінійну механіку, займався впровадженням теорії нелінійних коливань у практику. Кілька цих досліджень були з успіхом застосовані в різних галузях науки й техніки. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був спочатку евакуйований до *Харкова*, а потім до Уфи (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), 1943 переїхав до *Москви*. У нього загострилася давня легенева хвороба, він почав втрачати зір, однак продовжував працювати.

Загалом опублікував 185 наукових праць, переважно присвячених мат. фізиці, варіаційному та операційному численню.

Нагороджений 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора (1944, 1945), орденом Леніна (1949).

П. у м. Москва. Похований на Новодівичому кладовищі.

1964 президія АН УРСР на честь К. встановила премію його імені.

Тв.: Избранные труды, т. 1—3. К., 1961.

Літ.: *Боголюбов М.М.* Микола Митрофанович Крилов: До 35-річчя науково-педагогічної діяльності. «Вісті АН УРСР», 1940, № 1; *Боголюбов Н.Н.* Николай Митрофанович Крылов: Краткий очерк жизни и научной деятельности. В кн.: *Крылов Н.М.* Избранные труды, т. 1. К., 1961; *Бородин А.И., Бугай А.С.* Биографический словарь деятелей в области математики. К., 1973; *Митропольский Ю.А.* Николай Митрофанович Крылов: К 100-летию со дня рождения. «Украинский математический журнал», 1979, т. 31, № 6; *Боголюбов А.Н.* Математики. Механики: Биографический справочник. К., 1983; *Дудченко С.В.* Биобиблиографический указатель «Великие ученые». «Культура народов Причерноморья», 2006, № 87; Крилов Микола Митрофанович. Web: Брусилів-online (http://www.brusilov.org.ua/vydatni_zemlyaki/index_2.htm).

Д.В. Грузін, Г.С. Брега.

Крилос. Княжа криниця. Фото 2007.

Крилос. Свято-Успенська церква. 16 ст. Фото 2007.

Крилос. Пам'ятник-символ «Меч і рало» на місці першої лінії оборонних валів Галицько-Волинської держави. Архітектор В. Лукомський, скульптор П. Сопільник. 1987. Фото 2007.

КРИ́ЛОС — село Галицького району *Івано-Франківської області.* Розташов. на р. Луква (прит. Дністра), за 5 км від м. *Галич.* Нас. — 1697 осіб. На тер. К. виявлено поселення *трипільської культури* і передскіф. часів, поховання ранньої та пізньої бронзи, скарб срібних речей 6 ст. та араб. монет 9 ст. На території сучасного К. — на Крилоській горі — свого часу — у 12—13 ст. — стояв *Галич (давній)*, був зруйнований 1241.

Як самостійна адм. одиниця К. уперше згадується в 1301 у фундаційній грамоті на закладення *Галицької митрополії.* Від 1303 у м. Галич, що було розбудоване неподалік колишнього Галича давнього (див. карту «Городище у Крилосі» в 2-му т. ЕІУ, стор. 38), діяла резиденція митрополита, а осередок його капітули — крилоса був на тер. давнього княжого замку. Дещо пізніше Крилосом назвали й тутешнє село. Після ліквідації Галицької митрополії (1391) у К. майже до останньої третини 15 ст. була резиденція намісників.

З відновленням 1539 Галицької єпархії К. став другою резиденцією галицько-львів. єпископів, їхньою основною резиденцією був *Львів.*

Великих руйнувань К. зазнав під час турецько-татар. нападу 1676. У 18 ст. у К. діяла друкарня. Від 1807 (і до 1944) — місце тимчасової резиденції галицьких митрополитів *Української греко-католицької церкви.* 1875 в К. відкрилася 1-класна школа.

Пам'ятки: каплиця св. Василія (15 ст.); Свято-Успенська церква (16 ст.); митрополичі палати (поч. 19 ст.; нині тут краєзнавчий музей); Княжа криниця; пам'ятний знак на честь княжого Галича; місце поховання кн. *Ярослава Володимировича*; пам'ятник воїнам-односельчанам, загиблим

Крилос. Каплиця св. Василія Великого. Східний бік. 15 ст.

Крилос. Музей історії Національного заповідника «Давній Галич» у митрополичих палатах. Фото 2007.

у роки *Другої світової війни*; пам'ятник жертвам сталінських репресій.

Від 1994 тер. К. є складовою частиною тер. Нац. заповідника «Давній Галич».

Літ.: Крилос. Княжий Галич. Львів, 1937; *Пастернак Я.* Старий Галич. Краків—Львів, 1944; *Шеремет О.П.* Галич. Ужгород, 1984; Галич та його довкілля. Національний заповідник «Давній Галич». Галич, 1997; *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. К., 1997; Міста і села Галицького району: історія, пам'ятки, особистості. Івано-Франківськ, 2001.

Г.А. Вербиленко.

КРИМ, перебіг основних доісторичних та історичних подій на півострові Крим. Географічно К. є півостровом на пд. України. Омивається з зх. і пд. *Чорним морем*, з пн. та сх. — *Азовським морем*. На пн. з'єднується з материком Перекопським перешийком (ширина бл. 8 км). Пл. 25 880 км^2. На сх. виступає Керченський п-ів, на зх. — Тарханкутський. Пн. частина п-ова — рівнина, у пд. частині — гори (Крим. гори, висотою до 1545 м — г. Роман-Кош), уздовж їх пд. підніжжя простягається прибережна смуга (Пд. берег Криму). (Див. також карту в т. 1, стор. 25.)

Для істориків Крим — це переплетіння унікальних доістор. та істор. подій і проблем.

Антич. назви тутешньої землі — Кімерія (частина К.), Таврія, Таврика. Саме ці назви вживали, зокрема, у своїх творах Скілак Каріандський та *Геродот*. Сучасна назва з'являється в 2-й пол. 13 ст. і походить, вірогідно, або від монгольського слова «херем», що означає — висока, широка стіна, вал, або від тюркського слова «къирим», що означає — рів.

Доісторичний період — кінець 2 століття н. е. Природні умови К. сприяли розселенню тут найдавнішої людини. Датування епохою ашель (700—100 тис. років тому; див. *Ашельські пам'ятки Криму*) стоянок, що були відкриті 1924—26 Г.*Бонч-Осмоловським* (верхів'я р. Зуя та нижній шар Киїк-Коби; див. *Киїк-кобинська культура*), а також стоянок, що були відкриті у 1970-х рр. А.Щепінським (Шари I—III, Бодрак I—III, Альма та ін., р-н *Бахчисарая*), є спірним. Що стосується датування цим же періодом стоянок південнобережних — Ечки-Даг, Артек, Гаспра (А.Щепінський, С.Жук, О.Клюкін), то воно є менш спірним.

Згідно з археол. дослідженнями, для К. періоду середнього *палеоліту* та ранньої пори *палеоліту пізнього* характерні як місц. (крим. мікоку, західнокрим. мустьєр), так і прийшлі — центральноєвроп. традиції (оріньяк, східноселецька). Дослідження стоянок цього часу — Вовчий Грот на р. Бештерек (прит. Зуї; датується епохою *мустьєру*, була відкрита К.Мережковським 1879—80) та Кабазі на р. Альма, а також Чокурча, Шайтан-Коба, Ак-Кая, Кабазі, Старосілля, Холодна Балка та ін. — засвідчують, що розселення людей в К. в цей період відбулося в районах передгір'я, невисоких гір та південнобережжя.

Одним з результатів дослідження крим. стоянок періоду пізнього палеоліту (35—11 тис. рр. тому) є висновок, що в К. в цей період з'являються перші ознаки кризи привласнюючого мисливського господарювання. Чисельність стоянок невелика (Сюрень I на р. Бельбек, Аджи-Коба на Карабі-яйлі, Заскальна IX біля м. *Білогірськ*), кістки мамонта на них не знайдені, хоча вони є на досліджених тогочасних стоянках поза п-овом.

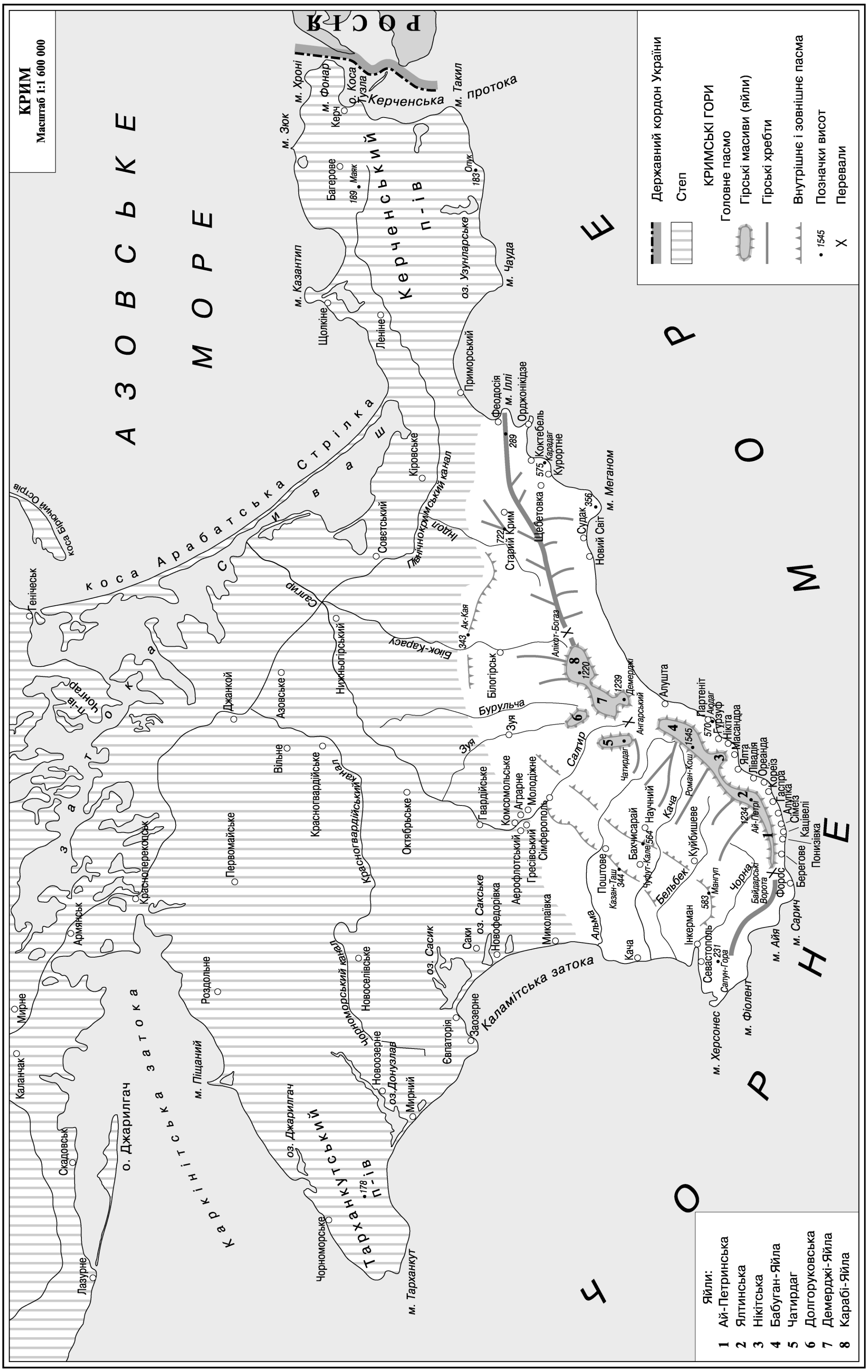
У порівнянні зі стоянками попереднього періоду на стоянках епохи *мезоліту* (9—6 тис. рр. до н. е.) зникають рештки пн. оленя (випадковою здобиччю тогочасних мисливців були кінь, осел, бізон, згодом — сайга) і поступово зменшується кількість решток благородних оленів. Клімат, флора та фауна К. в той час стають близькими до сучасних. Осн. об'єктами полювання були косуля та кабан. Лише в степовій частині п-ова ще було можливим колективне загінне полювання на стадних тварин (дикий осел, кінь, тур, бик). В ін. його частинах для того, щоб вживати м'ясо, необхідно було під час полювання застосовувати спеціалізовані пристрої — лук і стріли, або займатися прирученням тварин. Так, у гірському К. були приручені собака і свиня, на Керченському п-ові — бик, причому це відбулося раніше, ніж на Бл. Сході.

Археол. дані свідчать, що навіть у пізньому палеоліті, мезоліті та *неоліті* в Центр. і Зх. К. постійного нас. майже не було. Неолітичні пам'ятки в К. (5—1-ша пол. 4 тис. до н. е.) близькі до пам'яток мезоліту й знайдені здебільшого в Пд. та Сх. К. поблизу річок чи джерел. Разом з тим серед цих пам'яток є й такі, що вказують на ознаки *землеробства* — деталі ножа-серпа та мотики. У Пн. Причорномор'ї знайдені рештки одомашнених кози і вівці, ці тварини були запозичені з Передньої Азії. На стоянках Долинка, Ішунь, Мартинівка в Присивашші та Фронтове I на Керченському п-ові виявлені речі, що засвідчують наявність зв'язків мешканців цих стоянок з мешканцями Придніпров'я та Приазов'я (*маріупольська культурно-історична спільність*).

В епоху раннього металу або міді-бронзи (прибл. з 2-ї пол. 4 тис. до поч. 1 тис. до н. е.) в К. продовжувався перехід до економіки відтворювального господарювання, що в умовах територіальної замкнутості й домінування степового екстенсивного скотарства, як і в ін. подібних регіонах, уможливлювало виникнення і підтримання к-ри з такими кількісними пропорціями чоловічого і жіночого складу нас., коли заг. кількість чоловіків істотно переважала над заг. кількістю жінок і при цьому тривалість

Крим. Кримські гори. Вид на Головну гряду з г. Деліклі-Бурун. Фото початку 21 ст.

КРИМ
Масштаб 1:1 600 000
Державний кордон України
Степ
КРИМСЬКІ ГОРИ
Головне пасмо
Гірські масиви (яйли)
Гірські хребти
Внутрішнє і зовнішнє пасма
Позначки висот
Перевали
Яйли:
1 Ай-Петринська
2 Ялтинська
3 Нікітська
4 Бабуган-Яйла
5 Чатирдаг
6 Долгоруковська
7 Демерджі-Яйла
8 Карабі-Яйла
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
РОСІЯ
Керченський п-ів
Тарханкутський п-ів
Керченська протока
Каркінітська затока
Каламітська затока
коса Арабатська Стрілка
Сиваш
Північнокримський канал
Сімферополь
Севастополь
Керч
Феодосія
Ялта
Алушта
Євпаторія
Джанкой
Бахчисарай
Судак
Армянськ
Красноперекопськ
Чорноморське

життя чоловіків перевищувала тривалість життя жінок (див. *Палеодемографія*). Для такої к-ри стає притаманною традиція час від часу здійснювати походи в чужі землі для захоплення там у ін. племен здобичі та жінок. (Навіть у 19 ст. характерні для кримчан форми життєдіяльності зумовлювали незначну кількісну перевагу поміж них чоловіків над жінками.)

Епоха міді-бронзи в К. представлена автохтонною *кемі-обинською культурою*, а також протокочовими *ямною культурно-історичною спільністю*, *катакомбною культурно-історичною спільністю*, *зрубною культурно-історичною спільністю* та *багатопружкової кераміки культурою*, що пов'язували степ К. з материковими степами від Волги до Дністра. *Кам'янська культура* Сх. К. (18—15 ст. до н. е.) свідчить про пристосування тутешнього нас. катакомбної культурно-істор. спільності до осілих умов господарювання і одночасно про наявність у виниклих груп воїнів-колісничих традиції здійснювати дальні походи. Традиції осілості продовжує нас. *сабатинівської культури* та *білозерської культури* (поселення Кіровське, Лугове, Чуюнча, Фонтани, Дружне II, Петровська Балка, Тау-Кипчак та ін.).

Зі свідчень найдавніших письмових джерел відомо, що в ранньому *залізному віці* к-ра кочовиків-*кімерійців* (9 — 1-ша пол. 7 ст. до н. е.) пов'язувала тер., яка нині є тер. України, з Малою Азією. При цьому антич. письмова традиція «локалізує» кімерійців переважно в Сх. К. (*Боспор Кімерійський*), однак археол. пам'ятки, що могли б належати самим кімерійцям, тут відсутні, а в ін. частинах К. вони є поодинокими, більшість із них — маловиразні (Зелений Яр, Лугове, Фронтове — пн.-зх. і зх. частини Керченського п-ова, Зольне, Цілинне, Мар'їне — пн. та центр. частини К.).

Суто крим. племенами вважаються *таври* (9—5 ст. до н. е. і пізніше). Про них є відомості у письмових джерелах: напр., за Геродотом, — це нас. «гірської країни» від *Керкінітиди* (нині м. *Євпаторія*) до Скелястого (Керченського) п-ова. Більшість дослідників зараховують до пам'яток, що належать таврам, також численні поселення передгір'я К. (кизил-кобинська к-ра; це не знімає, однак, проблеми вивчення особливостей таврської та кизил-кобинської культур). Етнонім «таври» (у сучасному його трактуванні) стосується принаймні двох субетнічних груп, які відрізнялися мірою впливу на їхні к-ри степових та власне гірських племен. Історія таврів — важливий етап місц. етногенетичного розвитку. Спочатку (9—7 ст. до н. е.) йшов пошук можливостей комплексного (землеробство, скотарство, мисливство, рибальство) розвитку на власних засадах. Розповідь Геродота про ритуальне вбивство таврами «потерпілих від корабельної аварії і всіх еллінів, кого захоплять у морі» (Геродот, IV, 103), засвідчує, що економіка таврів, імовірно, не потребувала додаткових робочих рук, а стабільність їхнього життєвого укладу підтримувалася недопущенням впливів з боку більш розвинених к-р. У таврських похованнях археологи не знаходять антич. речей. Бідність таврських селищ робила їх непривабливими для сусідів, такий висновок можна зробити на підставі того, що під час досліджень таврських селищ не виявлено значних оборонних споруд. Надалі приріст населення спричинив вихід таврів з їхньої екологічної та культурної ніші, а це привело як до створення змішаної тавро-скіфської к-ри (див. *Тавроскіфи*), так і до втрати таврами у 2-й пол. 1 тис. до н. е. при зіткненні з периферійною антич. цивілізацією своєї етноідентичності.

Шляхи проникнення до К. іраномовних *скіфів* означені двома скіф. похованнями серед. 7 ст. до н. е. — на Тімір-Горі біля *Керчі* та біля с. Філатівка Красноперекопського р-ну (поблизу *Перекопа*). Надалі к-ра скіфів у К. стає однією з найбільш яскравих в історії п-ова. З цим етносом пов'язана легенда (за Геродотом) про рів, який був викопаний потомками скіф. рабів і дружин скіфів (коли ті воювали в Азії) і який перегородив п-ів від Таврійських гір до Меотіди (Азов), себто на підступах до Боспору. З цим етносом пов'язано також: а) виникнення на Боспорі етнічної групи скіфів з осілою, землеробською к-рою, що розвинулася в контакті з економікою *Боспорського царства*; б) вибух чисельності нас. крим. степу в 4 ст. до н. е. і, відповідно, формування значних племінних об'єднань скіфів, які брали активну участь в екон., воєнно-політ. та культ. житті Боспору (поховання скіф. вождя в кургані *Куль-Оба*) та Керкінітиди (поховання вождя в кургані Чаян).

Хоча греки здавна знали і відвідували Пн. Причорномор'я й крим. береги, але лише наприкінці 7—6 ст. до н. е. вони почали їх колонізовувати (початок періоду *античності*). Саме тоді в К. виникають грец. торгові факторії (емпорії), колонії, а згодом — міста і незалежні поліси: *Пантікапей* — з кін. 7 — поч. 6 ст. до н. е.; *Німфей*, *Феодосія*, *Тірітака*, *Мірмекій*, Керкінітида — з 6 ст. до н. е.; *Херсонес Таврійський*, *Кітей* — з 5 ст. до н. е. Розташування осн. грец. міст на узбережжі Пн. Причорномор'я свідчить про те, що гол. шляхом проникнення сюди греків був мор. (спочатку — каботажний уздовж берегів *Понту Евксінського*, а потім — з кін. 5 ст. до н. е. — від Малої Азії до пд. берегів К. — прямий).

Саме на тер. К. з'явилися найдавніші д-ви, що існували в минулому на тер. України. Їх було дві: Боспорське царство (прибл. з 480/479 до н. е.) — об'єднання грец. полісів по обидва боки Керченської протоки — та Херсонеська д-ва на зх. п-ова.

Після розпаду Причорномор. скіф. протод-ви царя *Атея* в 3 ст. до н. е. у Пн. Причорномор'ї значно скорочується чисельність скіфів. У К. в цей час формується пізньоскіф. держ. об'єднання. У його складі було кілька етнічних компонентів: тавро-скіф., еллінський, сарматський, фракійський. Його розквіт припав на період царювання *Скілура* та *Палака* (2 ст. до н. е.). Столицею об'єднання був *Неаполь Скіфський* (він розташовувався на Петровських висотах сучасного *Сімферополя*). Пізні скіфи в К. займали лише частину п-ова, причому не більшу його частину, а тільки родючі землі району Першої та Другої гряд Крим. гір, досягаючи під час воєн з греками також узбережжя моря на пн.

заході та пд. заході К. Версія витіснення скіфів іраномовними *сарматами* (вперше у відомих на сьогодні джерелах вона з'являється в працях *Діодора Сицилійського*; в 20 ст. її дотримувався, зокрема, К.Смирнов, 1984) не підтверджується, оскільки сармати зайняли в 2—1 ст. до н. е. вже вільні (тобто ті, що були покинуті їхніми попередниками) регіони Причорномор'я. Причини виходу скіф. нас. з цих регіонів Причорномор'я, у т. ч. й з Пн. Криму, остаточно не з'ясовані. Гіпотеза про те, що це сталося через збіднення тутешніх пасовищ під дією антропогенного навантаження, є недостатньо обґрунтованою, оскільки не враховує економічні деструкції у даному соціумі та зміну якості його населення. У будь-якому разі можливе в рамках цієї гіпотези припущення про деструктивний (руйнівний) для природи характер скіф. господарювання потребує доказів того, чому скіфи не змогли перейти до більш прогресивного інтенсивного господарювання, зберегти себе як етнос за меншої кількості населення. Цілком імовірно, що скіфський етнос зник у результаті внутрішніх змін в якості його населення через неможливість підтримувати на притаманному їхній к-рі рівні пропорцію (по суті, диспропорцію) в чисельності чоловічої і жіночої частин населення. Саме ці деструкції досягли такого рівня, що їх не можна вже було компенсувати за рахунок внутр. та зовн. резервів. Скіф. етнос ставав «зайвим» у тогочасній заг. системі екстенсивного господарювання в регіоні, і його поступово замінив нечисленний кочовий етнос сарматів з істотно іншою — більш пріоритетною — роллю жінки. Сарматські пам'ятки на п-ові поодинокі (напр. *Ногайчинський курган*), здебільшого присутні окремі елементи сарматських пам'яток у к-рах боспорян і скіфів, хоча, згідно з письмовими джерелами, сармати брали активну участь у політ. подіях у К. Так, *Поліен* пише про звернення наприкінці 3 — на поч. 2 ст. до н. е. херсонеситів до сарматської цариці *Амаги* по допомогу в боротьбі зі скіфами (Strataeg, VIII, 56), а *Страбон* повідомляє, що сарматське плем'я *роксоланів* наприкінці 2 ст. до н. е. на чолі з Тасієм у союзі з Палаком воювало з Діофантом — полководцем царя *Понтійського царства Мітрідата VI* Євпатора (Страбон, VII, 3, 17).

Через вчинені варварами походи на Херсонес і Боспор мешканці Херсонеса та Боспору звернулися по допомогу до царя Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора — противника Риму. Після затяжних Мітрідатових війн у К. починається період рим. присутності, який завершується з кінцем антич. епохи (4—5 ст. н. е.).

Літ.: *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. М.—Л., 1949; *Высоцкая Т.Н.* Поздние скифы в юго-западном Крыму. К., 1972; *Якобсон А.Л.* Крым в средние века. М., 1973; *Геродот.* История в девяти книгах. Л., 1974; К. 1993 (укр. пер. з давньогрец.); Античные города Северного Причерноморья. М., 1984; *Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья. К., 1990; *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики X—XV вв. К., 1991; *Храпунов И.Н.* Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры. Скифы. Сарматы. Симферополь, 1995; *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999; *Чабай В.П. и др.* Палеолит Крыма: методы исследования и концептуальные подходы. К., 2000; *Кислий О.Є.* Етноекономіка Криму на фоні Північного Причорномор'я: епоха бронзи. «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету», 2004, вип. 18; *Буров Г.М.* Энциклопедия крымских древностей. К., 2006.

О.Є. Кислий.

3 століття — 12 століття. У 2-й пол. 3 ст. К. зазнав навали *готів*, тоді ж на його тер. проникло сарматське плем'я *аланів*. 375 до К. вторглися племена гунського союзу (див. *Гуни*). Боспорське царство занепало, Скіфське — припинило своє існування, його нас. знайшло порятунок у горах, де змішалося з місц. племенами. Через деякий час переважна частина гунів, разом зі своїми союзниками готами, аланами та ін. племенами, пішла на зх. Однак після поразки 451 від об'єднаних сил Зх. Рим. імперії та ін. народів Європи й смерті вождя гунського союзу племен — *Аттіли* — більшість кочовиків (скіфи, алани, скірри й самі гуни) повернулися до місць попереднього проживання. Гунські племена осіли, зокрема поблизу Херсона (Херсонеса). Згодом з *Таврики* їх почали витісняти споріднені з ними утігури. Останні зайняли рівнину від Херсона до Боспору й змусили переселитися на Таманський п-ів також готів-тетракситів.

Тоді ж поширила свій вплив на К. *Візантія*. Імп. Юстиніан I захопив Боспор, на пд. березі почали будуватися нові фортеці — Алустон (*Алушта*) і Гурзувіти (*Гурзуф*), була розширена фортеця Херсон та зведені т. зв. Довгі стіни на гірських перевалах. У 7 ст., рятуючись від *хозар*, які напали на Велику Болгарію, частина болгар, змішавшись із гото-аланським субстратом, осіла в передгір'ї та гірських долинах, поблизу візант. міст. Скориставшись послабленням Візантії після династичних суперечок та війни з арабами, *Хозарський каганат* захопив Боспор і перетворив його на плацдарм для просування вглиб К. За правління в *Константинополі* Філіппіка-Вартана (711—13) між Візантією та Хозар. каганатом був укладений союз проти арабів. Кримський Херсон з округою відійшли до імперії, а степи — до Хозарії. У зв'язку з іконоборським рухом в імперії посилилися міграція візантійців на п-ів, їх розселення по пд. узбережжю та в горах. З'явилися укріплені поселення та монастирі, де іммігранти мешкали разом з місц. населенням. Зі збільшенням у К. чисельності християн тут виникли три нові *єпархії* (окрім Боспорської та Херсонської, — Сугдейська в 730; Готська в 754; Фулльська в кін. 9 ст.). У 8 ст. Хозар. каганат розірвав мир з Візантією. У К. знову почалися війни, саме з ними історики пов'язують загибель більшої частини поселень Сх. Таврики та посилення тюркського елементу на п-ові. Резиденцією хозар. тархана (намісник *кагана*) в К. стало місто *Судак*. Хозар. гарнізони розміщувалися, зокрема, в Доросі, Сюрені, Киз-Кермені, *Чуфут-Кале*. Тут, особливо навколо фортець, поступово склався своєрідний етнічний масив, який почав домінувати в політ. житті. Землі, які тоді належали хозарам, ще тривалий час потому називали Хазарією або Крим. Газарією.

Від 9 ст. влада хозар поступово ослабла. Водночас посилився процес християнізації тюрок і їх (тюрок) проникнення у візант.

середовище та на візант. службу. 932 Візантія зробила спробу повернути Таврику, проте її війська були розгромлені хозарами, після чого християн. села та міста в К. були спустошені. У серед. 10 ст. до К. вторглися *печеніги,* вони зайняли степи й перебрали на себе торгівлю з містами, зокрема, перепродаж рус. товарів Херсону. Розгром Хозар. каганату довершив 965 вел. кн. київ. *Святослав Ігорович.* Надалі Візантія витісняє хозар. загони з Готії (Пд.-Зх. Таврика). Вел. кн. київ. *Володимир Святославич* у відповідь на порушення візант. імп. *Василієм II* договору йде на К., оволодіває Херсоном, укладає мир (див. *Корсунський похід Володимира Святославича*). Сам князь та його дружина приймають тут *християнство*, що привело до укріплення позиції *Київської Русі* на Боспорі, зміцнення рус. *Тмутороканського князівства.* Зв'язок останнього з рус. землями був остаточно порушений у 12 ст. внаслідок навали *половців.* Половці (в араб. та перських джерелах — «кипчаки», «гузи», «баджнак») зайняли майже весь К., за винятком його гірської частини. Їхнім гол. політ. і торг. центром став Судак. Торгово-екон. вплив половців поступово поширився на весь К., включно з гірсько-лісовою та передгірською зонами, що привело до подальшої тюркізації місц. говірок і виникнення нової мови — мови кримськотатар. народу (вона належить до огузо-кипчацької підгрупи тюркських мов).

Крим. Карта Якова Сандрарта на основі карти Г. де Боплана. 1687.

13 століття — 17 століття. Після розгрому Візантії хрестоносцями 1204 її влада в К. перетворилася в номінальну, у Тавриці виникли об'єднання невеликих феод. володінь. Зокрема, *Феодоро* (з центром у місті того ж імені на горі Мангуп) і Кирк-Орське (з центром у Кирк-Ор, на місці якого потім виникло Чуфут-Кале; тер. — басейни річок Кача, Бодрак та Альма).

На поч. 13 ст. в К. проникли генуезці й венеціанці (див. *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*). Конкурентна боротьба між ними закінчилася перемогою генуезців. Їх гол. оплотом у К. стала Кафа (нині м. Феодосія). Також вони оволоділи Судаком (назвали його Солдаєю), Керчю (Черкіо), *Балаклавою* (Чембало) таількома ін. великими населеними пунктами на пд. узбережжі.

1223 в К. з'явилися монголи, тоді вони захопили та пограбували Судак. 1239 в К. вторглися війська хана *Батия* (див. також *Монголо-татарська навала*). Степова частина п-ова увійшла до складу *Золотої Орди.* Місц. народи (половці, алани, греки, вірмени та ін.) були обкладені податками. Серед ординців тим часом ішов інтенсивний процес асиміляції їхньої верхівки місц. тюрками з одночасним поширенням на останніх імені «татари». *Татари* брали активну участь у тюркізації місц. індоєвроп. нас., ісламізації християн та у формуванні кримськотатар. народу. З послабленням Золотої Орди Крим. юрт поступово отримував дедалі більшу незалежність, а в серед. 15 ст. створився незалежний *Кримський ханат.*

1475 турки захопили генуезькі володіння й князівство Феодоро, а ханат став васалом *Османської імперії.* Численні походи крим. ханів за здобиччю та полоненими (див. *Ясир*) спричинили набіги на К. запороз. та донських *козаків.* 1589 запороз. козаки захопили Ґьозлеве́ (*Євпаторія*), 1616 штурмом оволоділи турец. Кафою, 1628 розбили велике турецько-ханське військо під *Бахчисараєм.*

18 століття — початок 20 століття. Наприкінці 17 ст. чинити тиск на ханат розпочала Російська д-ва. Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* рос. війська 1771 зайняли К., а за *Кючук-Кайнарджийським мирним договором*

Бахчисарай. «Катеринська миля». Біля входу до Ханського палацу. 1787. Фото початку 21 ст.

1774 ханат отримав незалежність від Осман. імперії. 19 (8) квіт. 1783 імп. *Катерина II* підписала маніфест про прийняття К. «під державу Всеросійську». У К. розпочали будувати нові порти та міста, зокрема: *Севастополь* (як фортецю й базу *Чорноморського флоту*) та Сімферополь (він став центром створеної 1784 *Таврійської області*, з 1802 — *Таврійська губернія*). Після прокладання дороги з Сімферополя на Алушту та *Ялту* розпочалося рос. освоєння пд. узбережжя п-ова. Рос. власті проводили в К. політику заохочення захоплень общинних земель, християнізації місцевого нас., впровадження рос. мови, запровадження типових загальноімперських порядків. Це спричинило масову еміграцію *кримських татар* до Туреччини, чисельність нас. на п-ові різко скоротилася. Тоді рос. уряд почав переселяти в К. кріпосних з материкових володінь, закликав їхати сюди иноз. (нім., естон., болг., польс. та ін.) колоністів. Етнічна складова на п-ові змінилася в бік зменшення тюркського елементу. Друга хвиля еміграції крим. татар до Туреччини відбулася під час та після *Кримської війни 1853—1856*, гол. події якої розгорталися на п-ові. Незважаючи на те, що під час *Севастопольської оборони 1854—1855* крим. татари доставляли рос. армії фураж, продовольство та боєприпаси, а також як добровольці брали участь у бойових діях на боці Росії, їх звинуватили у співробітництві з

ворогом і піддали грошовому штрафу, а їхні села безкарно пограбували козаки. Унаслідок масового виїзду крим. татар з п-ова там різко впав валовий збір винограду, тютюну, фруктів. Щоб сприяти колонізації К., царська влада почала будувати тут дороги, у т. ч. залізниці, що з'єднували його міста і порти з центром імперії. У серед. 90-х рр. 19 ст. екон. становище п-ова поліпшилося: під посівами пшениці було задіяно 849 тис. *десятин*, під виноградниками — майже 6,3 тис. десятин. З К. вивозилося до 0,5 млн *відер* вина. У промислових масштабах тут вирощували фрукти і тютюн, виробляли вовну. На 1897 чисельність нас. п-ова збільшилася (гол. чин. за рахунок емігрантів та селян, які переїхали сюди після *селянської реформи 1861*) й перевищила півмільйона осіб. На п-ові було 2,5 тис. населених пунктів, з них 12 міст. Пд. узбережжя та Євпаторія перетворилися на курортні зони.

1917—1991 роки. Після *Лютневої революції 1917* в містах К. почали створюватися ради робітн. і солдатських депутатів, місц. органи *Тимчасового уряду*. Виникли нові партії та рухи, у т. ч. кримськотатар. «Національна партія» (*Міллі-фірка*). Під впливом більшовицької агітації матроси Чорномор. флоту в черв. 1917 усунули від командування флотом віце-адмірала О.*Колчака*. У листоп. цього ж року в Бахчисараї відбувся з'їзд кримськотатар. нас. (*Курултай*), який обрав Нац. уряд крим. татар (*Директорію Криму*). Одночасно в Сімферополі пройшов губернський з'їзд представників міськ. та земських самоуправлінь, який обрав *Раду народних представників*. За згодою обох урядів був створений об'єднаний Крим. штаб, який розпочав формування добровольчих частин. Владу в Севастополі захопив 16 грудня 1917 більшовицький ревком. Він одразу ж почав надсилати загони озброєних матросів для надання «допомоги» у встановленні більшовицької влади в ін. містах К. Такі загони були направлені, зокрема, до Феодосії, Ялти, Керчі, Євпаторії. У відповідь на це Крим. штаб спрямував до Севастополя нещодавно сформований Крим. кінний полк («ескадронців»). 11 січ. 1918 під Севастополем відбувся бій. Ескадронці були розбиті. 14 січ. більшовики встановили свою владу в Сімферополі. 28 січ. в Севастополі відбулася конференція ревкомів, яка оголосила себе «Надзвичайним з'їздом рад робітничих, солдатських, з участю представників селянських, депутатів і військово-революційних комітетів Таврійської губернії». Вона підтвердила чинність декретів Сімферопольського військово-революц. к-ту про розпуск Ради нар. представників та Курултаю й створила Таврійський ЦВК як уряд К. Таврійський ЦВК одразу ж почав проводити широку конфіскацію земель, маєтків, великих пром. підпр-в, скасував міські, губернські й повітові управи (див. *Земські управи*), передав їхні функції «комісаріатам», обклав усіх заможних кримчан контрибуцією, організував відбір у селян зерна і відправку його до *Москви*, Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*) та ін. пром. міст. Набули поширення масові розстріли незгідних і «зайвих». У зв'язку із загрозою захоплення К. нім. військами та військами *Української Центральної Ради* (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України*) Таврійський ЦВК 21 берез. 1918 проголосив створення *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди* як суверенної д-ви в складі РСФРР. 18 квіт. німці захопили Перекоп, вторглися до К., а 22 квіт. підійшли до Сімферополя й невдовзі зайняли його. Згідно з дорученням командуючого нім. військами в Криму ген. піхоти Р. фон Коша, ген.-лейтенант рос. служби С.*Сулькевич* сформував та очолив Крим. крайовий уряд, до якого й перейшла влада на п-ові. Водночас з унормуванням впровадженого більшовиками режиму анархії уряд мав забезпечити постачання товарів до Німеччини. Це спричиняло боротьбу місц. нас. з німцями. Після революції в Німеччині нім. війська почали спішно виходити з п-ова. 14 листоп. 1918 Крим. крайовий уряд на чолі з С.Сулькевичем пішов у відставку. 15 листоп. в Сімферополі відбувся з'їзд гласних губернського земства з участю міськ. голів, представників повітових земських управ та членів *Всеросійських Установчих зборів*, який ухвалив рішення про створення нового — 2-го Крим. крайового уряду на чолі з С.*Кримом*, до його складу увійшли представники найбільш впливових партій К. Уряд звернувся до урядів країн *Антанти* з проханням про надання допомоги для боротьби з більшовиками. У груд. 1918 в Севастополі висадилися десанти англ. (500 осіб), франц. (бл. 3 тис.) і грец. (бл. 2 тис. осіб) військ (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*). 22 груд. на Керченський п-ів переправилися з *Кубані* перші загони денікінської *Добровольчої армії*, які невдовзі зайняли всі осн. пункти К. Вони одразу ж запровадили продовольчі реквізиції, що викликало спротив у більшості мешканців К., які почали поповнювати створювані більшовиками підпільні групи, а з кінця груд. 1918 — партизан. загони. 4 квіт. 1919 Червона армія (див. *Радянська армія*) захопила Перекоп, 11 квіт. увійшла в Сімферополь, а потім розпочала наступ на Севастополь. Члени Крим. крайового уряду були змушені евакуюватися за кордон. 28 квіт. відкрилася Крим. обласна конференція РКП(б), яка ухвалила рішення про створення в межах Крим. п-ова *Кримської Соціалістичної Радянської Республіки*. 29 квіт. більшовики увійшли в Севастополь. Частинам Добровольчої ар-

Група членів Раднаркому Криму. 1918.

мії вдалося закріпитися на Ак-Монайському перешийку (смуга суходолу між Арабатською і Феодосійською затоками). До 1 трав. 1919 весь К., за винятком Керченського п-ова, був зайнятий більшовиками. В усіх містах, повітах і волостях були створені військово-революційні комітети. 18 черв. розпочався наступ денікінських військ з Ак-Монайських позицій та з Донбасу до Дніпра. Частини Червоної армії залишили К. На п-ові утвердилася влада Добровольчої армії.

21 берез. 1920 військ. рада в Севастополі прийняла рішення замінити на посаді головноком. Півдня Росії ген.-лейтенанта А.*Денікіна*, який втратив авторитет, на ген.-лейтенанта барона П.*Врангеля*. П.Врангель утворив *Уряд Півдня Росії*, запросив до роботи колишніх авторитетних у Рос. імперії держ. діячів, зокрема О.*Кривошеїна*. Уряд Півдня Росії ухвалив низку прогресивних законів, зокрема про землю. 12 листоп. 1920 розпочався масовий відхід білих до портів для евакуації за кордон. Велику допомогу рад. військам надали крим. партизани під командуванням О.*Мокроусова*. 16 листоп. 1920 частини Червоної армії взяли Керч, і в К. знову було встановлено рад. владу. Розпочалася нова хвиля червоного терору. 18 жовт. 1921 була створена *Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка* у складі РСФРР. 21 груд. 1921 В.*Ленін* підписав декрет «Про використання Криму для лікування тих, хто працює», згідно з цим декретом палаци, приватні володіння й дачі передавалися під санаторії та будинки відпочинку.

Голод 1921—23 в РСФРР (див. також *Голод 1921—1923 років в УСРР*) спричинив і в К. загибель десятків тисяч людей, передовсім крим. татар. Після введення *нової економічної політики* становище з продовольством на п-ові почало покращуватися. 1926, за офіц. даними, валовий збір зерна, тех. культур та винограду наблизився до довоєн. рівня. Однак уже з осені 1931 в К. розпочалася нова хвиля голоду. Розпочата невдовзі в СРСР *індустріалізація* сприяла пром. розвиткові п-ова (станом на 1940 пром-сть давала майже 80 % усієї валової продукції нар. г-ва К.), але разом з тим вона започаткувала процес руйнації крим. природи.

Сімферополь. Будинок Ради міністрів Криму. Фото початку 21 ст.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в К. відбувалися масштабні бої (*Севастопольська оборона 1941—1942, Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—1942*, *Євпаторійський морський десант 1942*, *Керченсько-Ельтингенська десантна операція 1943*). Тут діяли партизан. загони та підпільні групи (див. *Аджимушкайські катакомби*). Сотні тисяч солдатів, матросів, офіцерів, партизанів і підпільників за бойові заслуги на крим. землі були нагороджені орденами й медалями, майже півтисячі отримали звання *Героя Радянського Союзу* (по завершенні війни Севастополю й Керчі були присвоєні звання «Місто-герой»). 12 трав. 1944 на мисі Херсонес було ліквідовано останні частини нім. військ у К.

Під час боїв та окупації К. тут були знищені 127 населених пунктів, майже вщент зруйновані Севастополь і Керч, постраждала більша частина оздоровниць, пром. підпр-в, електростанцій. Величезних збитків було завдано с. госп-ву. 85 тис. мешканців К. були вивезені на примусові роботи до Німеччини.

У лют. 1945 під Ялтою в Лівадійському палаці (див. *Лівадія*) відбулася *Кримська конференція 1945* глав держав-союзників, котра на багато післявоєн. десятиліть визначила обличчя Європи.

Після визволення К. розпочалася відбудова нар. г-ва краю. Це потребувало значних матеріальних і, що не менш важливо, трудових ресурсів. Тим часом нас. п-ова, порівняно з 1940, скоротилося майже вдвічі. Ще 1941 було депортовано крим. німців, а 1944 ця ж доля спіткала й кримських татар, греків, болгар та вірмен (див. *Депортації народів Криму в роки Другої світової війни*).

У черв. 1945 Крим. АРСР була перетворена на Кримську обл. РРФСР.

За післявоєн. роки в К. було перейменовано майже всі населені пункти. Тільки Указом ВР РРФСР від 18 трав. 1948 було перейменовано 1035 поселень.

19 лют. 1954 Крим. обл. була переведена до складу УРСР.

До 1961 в К. було реконструйовано дорогу між Севастополем та Ялтою, побудовано міжміські тролейбусні траси, що зв'язали пд. берег К. з обласним центром. На п-ові розвивали суднобудівництво, машинобудування, металургію. Інтенсивне буд-во пром. підпр-в, у т. ч. «великої хімії», введення в експлуатацію Північнокрим. каналу, будування на Керченському п-ові АЕС стали загрозою для екології К. Завдяки масовим виступам кримчан будво АЕС було заборонене.

1991—1997 роки. На референдумі в січ. 1991 жителі К. проголосували за відновлення на п-ові Крим. АРСР. 12 лют. 1991 ВР УРСР ухвалила Закон про відновлення крим. автономії. Після розвалу *СРСР* й утворення незалежної України Крим. АРСР 24 квітня 1992 була перейменована на *Автономну Республіку Крим* (АРК). АРК стала адм.-тер. одиницею України із власним урядом та Конституцією. Після цього нового поштовху набув процес повернення до К. депортованих крим. татар, було відновлено дію *Меджлісу кримськотатарського народу*. Разом з тим новітні політ. процеси в К. викликали зростання напруження у відносинах між урядами Рос. Федерації та України. Тільки в трав. 1997 президенти РФ та України підписали *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією*, в якому особливо підкреслено дотримання обома д-вами принципу недоторканності держ. кордонів.

Літ.: *Уманец А.А.* О заселении Крыма новыми поселенцами. «Русский вестник», 1866, т. 63, май; Россия. Полное географическое описание нашего отечества.., т. 7. Малороссия. М., 1903; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 41. Таврическая губерния. СПб., 1904; Весь Крым (1920—1925). Симферополь, 1926; *Бу-*

негин М.Ф. Революция и Гражданская война в Крыму (1917—1920 гг.). Симферополь, 1927; *Никольский П.А.* Крым. От Крымского ханства до наших дней. Симферополь, 1929; *Його ж.* Население Крыма. Симферополь, 1929; *Бочагов А.К.* Милли-Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму: Очерк. Симферополь, 1930; Советскому Крыму двадцать лет. 1920—1940. Симферополь, 1940; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма, ч. 1—2. Симферополь, 1951—57; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму: Сборник статей. Симферополь, 1957; Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма: Сборник статей. Симферополь, 1958; Очерки по истории Крыма, ч. 3. Крым в период социалистического строительства (1921—1941 гг.). Симферополь, 1964; Очерки по истории Крыма, ч. 4: Крым в период Великой Отечественной войны, в годы восстановления и дальнейшего развития народного хозяйства (1941—1965 гг.). Симферополь, 1967; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800—1825 гг. М., 1970; ІМіС Української РСР. Кримська область. К., 1974; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860 гг. М., 1981; Крым. Памятники славы и бессмертия. Симферополь, 1985; Крым: прошлое и настоящее. М., 1989; Крымская АССР (1921—1945). Симферополь, 1990; *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. М., 1992; Крым: эпос и история. Легенды, мифы, сказания, исторические справки. К., 1992; *Бойко Я.В.* Заселение Южной Украины. 1860—1890 гг. Черкассы, 1993; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Голод в Крыму (1921—1923). «Клио» (Симферополь), 1995, № 1—4; *Чумак В.* Україна і Крим. Спільність історичної долі: феномен на межі Європи і Сходу. К., 1995; Вопросы развития Крыма. В кн.: Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов, вып. 3. Симферополь, 1996; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 1997; *Урсу Д.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921—1941 гг.). Симферополь, 1999; *Брошеван В.М., Черная В.Г.* Крым в составе Украины, кн. 1. Крым. 1921—1991 гг.: Историко-документальный очерк. Симферополь, 1999; *Д'Асколі Е.* Опис Криму і татар. «Хроніка (Український культурологічний альманах)», 2000, вип. 33; *Сергійчук В.* Український Крим. К., 2001; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; *Копиленко О.Л.* Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. К., 2002; *Володарский Я.Е. и др.* Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков (Численность, размещение, этнический состав). М., 2003; *Дюличев В.П.* Рассказы по истории Крыма. Симферополь, 2003; *Омельчук Д.В. и др.* Политические репрессии в Крыму (1920—1940 годы). Симферополь, 2003.

Т.Б. Бикова.

КРИМ Соломон Самійлович (1867/1868, за ін. даними, 1864, є також повідомлення про дати н. 07.05(25.04).1867 і 06.08(25.08). 1868 — п. 09.09.1936) — держ. і політ. діяч, землевласник, підприємець, меценат, учений-агроном. Н. в м. *Феодосія* в заможній караїмській (див. *Караїми*) багатодітній сім'ї Самійла Абрамовича Крима (1835—1898) та Анни-Аджикей Шабатаєвни, уродженої Хаджи. 1884 закінчив Феодосійську г-зію й поступив на юрид. ф-т Моск. ун-ту, звідки згодом перевівся до Петровсько-Розумовської с.-г. акад. (нині Моск. с.-г. академія), отримав диплом ученого-агронома. Окрім рос. мови, вільно володів караїмською і кримсько-татарською, добре знав англ., франц. та нім. Після навчання, по поверненні до Феодосії, очолював с.-г. т-во в Криму, був чл. Таврійської с.-г. ради й Імператорського т-ва садівництва. Спільно з братами володів Феодосійським банк. домом «Братья Крым», а також особисто — 280 га землі у Феодосійському повіті. Як агроном і вчений займався переважно питаннями збереження винограду, про це написав дві праці (першу з них — «Виноградарство в Феодосийском уезде» — опублікував 1893, другу — «Новый способ сохранения винограда и физиологические его основы» — через 14 років, 1907). 1897 ініціював створення у Феодосії першої публічної б-ки, надав для цього кошти й домігся її відкриття. Утримував у Феодосії 2 лікарняні відділення. Товаришував з лікарем В.Томашевичем, який 1909—15 жив і працював у Феодосії, а по поверненні на Батьківщину — в Польщу — написав мемуари, в яких чимало сторінок присвятив К. (Wincenty Tomaszewicz. Ze wspomniec lekarza. Warszawa, 1965). Деякий час жив у громадян. шлюбі з караїмкою Вірою Ісаківною Егіз (1871—1950; лікар-окуліст, 1897 закінчила мед. ф-т у Берні, Швейцарія). Будучи сусідом і душеприкажчиком І.*Айвазовського*, допоміг останньому скласти заповіт щодо майбутньої долі картин і будинку (саме завдяки цьому заповітові картинна галерея І.Айвазовського стала виключною власністю м. Феодосія). Від 1898 — чл. Феодосійської думи. Належав до *Конституційно-демократичної партії.* 1906 був депутатом 1-ї Держ. думи (вона працювала з 10 трав. до 21 лип.) від Феодосійського пов. Таврійської губ. (див. *Державна дума Російської імперії*). У листоп. цього ж року брав участь у роботі 1-го Всерос. нац. караїмського з'їзду в *Євпаторії.* Був головою Таврійських губернських земських зборів, чл. Держ. ради *Таврійської губернії.* Від 1912 — чл. *Таврійської губернської вченої архівної комісії.* 28 листоп. цього ж року став депутатом 4-ї Держ. думи (працювала офіційно до 12 берез. 1917, а фактично — до 19 жовт. 1917). Фінансував видання праці агронома-селекціонера Л.*Симиренка* «Крымское промышленное плодоводство». 1916 розробив законопроект про відкриття в *Криму* ун-ту. Після *Лютневої революції 1917* як лідер крим. кадетів займав посаду комісара Мін-ва землеробства Росії, обстоював участь Росії в *Першій світовій війні* і був прихильником *Тимчасового уряду.* Перебравшись з *Санкт-Петербурга* до Криму, за присутності там нім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) у лип. 1918 був обраний чл. опікунської ради Таврійського ун-ту, виділив для унту значну суму грошей. 14 жовт. разом з головою Крим. крайового уряду ген.-лейтенантом С.*Сулькевичем* і командуючим нім. військами Криму ген. піхоти Р. фон Кошем брав участь в урочистому відкритті ун-ту. 13 листоп. 1918 виступив на засіданні Таврійської вченої архів. комісії, прочитав там свою хроніку «Шагин-Гирей-хан». Після початку виведення з Криму нім. військ ген. Р. фон Кош 14 листоп. 1918 дав згоду на відставку очолюваного С.Сулькевичем кримськотатар. (за складом і політ. спрямованістю діяльності) Крим. крайового уряду та на впровадження в життя рішення, що було прийняте 18 жовт. в *Сімферополі* на з'їзді гласних Таврійського губернського земства (див. *Земства*), міськ. голів Криму, представників повітових *земських управ* та

С.С. Крим.

чл. *Всеросійських Установчих зборів*, про призначення К. на посаду голови Крим. крайового уряду. Наступного дня К. почав виконувати обов'язки голови уряду, він також став міністром землеробства і держ. маєтностей. У своїй діяльності намагався, з одного боку, спиратися на підтримку військ *Антанти* (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*) та *Добровольчої армії* під командуванням ген.-лейтенанта А.*Денікіна*, а з ін. — реалізовувати демократ. програму своєї партії. Переважна більшість чл. нового уряду були росіянами. За 5 місяців своєї діяльності (у трав. 1919 тер. Криму, за винятком Керченського п-ова, вже була підконтрольною військам Червоної армії; див. *Радянська армія*) 2-й Крим. крайовий уряд встиг провести задуману ще попереднім урядом грошову реформу й дещо стабілізував екон. ситуацію на п-ові. Гроші друкувалися у Феодосії та Сімферополі. Їх приблизні розміри, а також фактура паперу і спосіб друку були подібними до грошових знаків *Української Народної Республіки*. На грошах була зображена Таврійська губернія з її трьома материковими повітами, що за попереднього уряду були передані *Українській Державі*. У берез. 1919 ситуація в Криму настільки загострилася, що Крайовий уряд втратив довіру не лише крим. татар, а й соціал-демократів (*меншовиків*) і есерів (див. *Партія соціалістів-революціонерів*). Активізували свою антиурядову діяльність *більшовики*. Аналізуючи тогочасні події в Криму, А.Денікін констатував, що, всупереч сподіванням, демократ. уряд К. не зміг знайти підтримки в мешканців Криму: «...низи його не знали й не відчували; татарська громадськість знаходилася до нього в постійній і різкій опозиції; революційна демократія мирилася з ним рівно настільки, наскільки його існування гарантувало від пришестя добровольчої влади... Про буржуазію нічого й казати...». 4 квіт. 1919 більшовицькі війська почали відновлювати в Криму рад. владу. 10 квіт. 1919 члени 2-го Крайового уряду разом із сім'ями прибули до м. Севастополь, а 15 квіт. на грец. судні «Надежда» відбули до Пірею (Греція), а потім до Франції та ін. країн. К. покинув Крим разом з дружиною — француженкою з Феодосії — Люсі Клар (він одружився з нею 1919, після того, як В.Егіз офіційно одружилася з караїмським лідером С.Шапшалом). У Франції задля формальності закінчив народну шк. та вищу с.-г. шк. в Монпельє, відвідував окремі заняття в ліцеях Тулузи і Бордо. Працював на рос. зоологічній станції ім. А.Коротнева у Віллафранжі, брав участь у виданні «Русского альманаха», що виходив у Парижі. Був причетним до створення 29 трав. 1922 крим. земляцтва в Парижі, став членом його правління. 16 груд. 1923 заснував Караїмське т-во у Франції. 1925 опублікував у Парижі зб. «Легенды Крыма» (переважно це записані ним у різні роки фольклорні матеріали, а також, як вважають деякі дослідники, створені ним самим казки, зокрема «Молитва Гахама»). Видання він присвятив Фені Самійлівні Эттінгер, що дало змогу дослідникам його біографії говорити про його тісні зв'язки з єврейс. общиною як у Криму, так і за кордоном. Здійснив подорожі до Палестини та Великої Британії. Входив у число рос. масонів (див. *Масонство*). 1929 читав лекції на Рос. с.-г. курсах, 1931 брав участь у роботі з'їзду рос. спільників та орендарів пд.-зх. Франції. Працював в ін-ті Пастера. Після того, як захворів, купив поблизу м. Тулон маєток (називав його «Кримом») і мешкав там останні два роки свого життя. Власних дітей не мав, усиновив Рюрика Крима.

П. у своєму маєтку біля м. Тулон.

1993 на честь К. його ім'ям була названа одна з нових вулиць у м. Сімферополь у кримськотатар. мікрорайоні Чукъурч.

У лют. 2002 в м. Сімферополь на колиш. будинкові губернатора Криму було встановлено пам'ятну дошку з написом: «Здесь, в бывшем доме таврического губернатора, где в 1887 г. была учреждена Таврическая ученая архивная комиссия, размещались крымские краевые правительства М.А. Сулькевича (1918 г.) и С.С. Крыма (1918—1919 гг.)».

13 трав. 2007 на фасаді Центр. б-ки ім. О.Гріна в м. Феодосія на кошти караїмської общини на честь К., як засновника цієї б-ки, була встановлена пам'ятна дошка з чорного граніту з портретом К. й написом: «Городская публичная библиотека открыта в 1897 году под попечительством Соломона Самуиловича Крыма (1867—1936 гг.) великого государственного и общественного деятеля».

Установлений на феодосійському кладовищі ще самим К. на його ж пам'ять кенотаф (пам'ятник над могилою, в якій немає останків померлого) був перенесений у 2-й пол. 20 ст. в ін. місце (під Феодосією), на кенотафі викарбувані такі дати життя К.: 1867 — 9 верес. 1936.

Літ.: Известия Таврического Университета, кн. 1. Симферополь, 1919; Крымское краевое правительство в 1918/19 гг. «Красный архив», 1927, т. 3 (22); *Винавер М.* Наше правительство. Крымские воспоминания 1918—1919 гг. Париж, 1928; Очерки истории Симферопольского государственного университета (1918—1939). Симферополь, 1993; *Полканов Ю.* Патриот Крыма. Новый Град. 1995; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 1997; *Їх же.* Второе Крымское Краевое правительство (ноябрь 1918 — апрель 1919 г.). «Отечественная история», 1998, № 1; *Клавинг В.В.* Кто был кто в Белой гвардии и военной контрреволюции (1917—1923 гг.). СПб., 1998; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; *Кизилов М.Б.* Соломон Крым в воспоминаниях современника: мемуары Винцентия Томашевича (1909—1915). «Историческое наследие Крыма», 2005, № 10, те саме на сайті: Республиканский комитет по охране культурного наследия Автономной Республики Крым (http://www.commonuments.crimea-portal.gov.ua); *Зарубин В.Г.* Соломон Крым и второе Крымское краевое правительство. Там само; *Родионов А.М.* Деньги Таврики — Крыма. Симферополь, 2006; *Олещук А.* Денежные выпуски Крымского краевого правительства С. Крыма: Правда и вымысел. К 140-летию со дня рождения Соломона Самуиловича Крыма. Web: «Музей денег» (http://www.museum-of-money.org/stor/STM/72).

Д.В. Грузін, Т.Б. Бикова.

КРИ́МСЬКА АВТОНО́МНА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА (Крим АСРР) була утворена постановою Всерос. ЦВК та РНК РСФРР від 18 жовт. 1921 як частина РСФРР в межах Крим. п-ова. Центр — м. *Сімферополь*. У результаті Перекопсь-

ко-Чонгарської операції 1920 і захоплення в листопаді Крим. п-ова Червоною армією (див. *Радянська армія*) в Криму була встановлена рад. влада. 16 листоп. був утворений Крим. обласний революц. к-т (голова Б.*Кун*). У січ. 1921 на спільному засіданні обкому РКП(б) і Крим. ревкому було ухвалено рішення про створення в Криму автономії через його «соціально-економічні й національні особливості» (проведений облік нас. п-ова внаслідок численних фальсифікацій дав такі результати за нац. складом: 50 % — росіяни (у цю графу було об'єднано разом росіян, українців і білорусів), 25 % — татари, решта — представники всіх ін. національностей — болгари, вірмени, греки, караїми, кримчаки, німці та ін.). 18 жовт. 1921 ВЦВК і РНК РСФРР видали декрет про утворення Крим. АСРР. 7 листоп. 1-й Всекрим. установчий з'їзд рад проголосив створення Крим. АСРР, обрав ЦВК (голова Ю.*Гавен*) і РНК (голова М.*Саїд-Галіїв*) республіки, прийняв Конституцію Крим. АСРР, складену на основі Конституції РСФРР. У республіці здійснювалися т. зв. соціаліст. перетворення в економіці й к-рі. 21 груд. 1921 В. *Ленін* підписав декрет «Про використання Криму для лікування тих, хто працює». Апарат держ. влади Крим. АСРР складався з місц. рад, ЦВК і РНК, до якої входили комісаріати: внутр. справ, юстиції, просвіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, землеробства, продовольства, фінансів, праці, ради нар. г-ва, робітн.-сел. інспекції, зв'язку, керувань комунального г-ва і статистики. Для керування військ. справами Крим. АСРР був створений Кримвійськкомат при РНК Крим. АСРР, підпорядкований найближчому військ. округу. Для «ведення постійної боротьби з контрреволюцією» при РНК Криму створювалася КримЧК, підпорядкована безпосередньо *ВЧК*. Закордонні справи й зовн. торгівля, управління шляхами сполучення в межах Крим. АСРР, центр. управління курортами залишалися цілком і безпосередньо у віданні нар. комісаріатів РСФРР, що створювали відповідні представництва при РНК Крим. АСРР. Нар. комісаріати Крим. АСРР у своїх діях були автономні й відповідальні перед КримЦВК, КримРНК і Всерос. ЦВК. Конституція Крим. АСРР проголошувала скасування всіх нац. і нац.-реліг. привілеїв та обмежень, стверджуючи територіальний принцип побудови республіки. Держ. мовами Крим. АСРР Конституцією проголошувалися рос. і татар. 30 черв. 1945 Президія ВР СРСР видала Наказ про перетворення Крим. АСРР у Крим. обл. у складі РРФСР. 25 черв. 1946 ВР СРСР прийняла Закон про перетворення Крим. АСРР у Крим. обл. у складі РРФСР і про внесення відповідних змін і доповнень у ст. 14 Конституції РРФСР. 1954 Крим. обл. була передана до складу УРСР.

Літ.: *Бунегин М.Ф.* Революция и гражданская война в Крыму. 1917—1920. Симферополь, 1927; Борьба большевиков за Советскую власть в Крыму: Сборник документов и материалов, т. 1. Симферополь, 1957; Борьба за власть Советов в Крыму: Сборник статей. Симферополь, 1957; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма, ч. 2. Симферополь, 1957; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 1997; Державний архів Автономної Республіки Крим, ф.-п. 150, оп. 1; ф.-п. 1, оп. 1; ф.-р. 663, оп. 1—5; ф.-р. 652, оп. 1—26.

Т.Б. Бикова.

КРИ́МСЬКА ВІЙНА́ 1853—1856, Східна війна 1853—1856 — широко вживана в дореволюц. рос. та рад. історіографії назва, що, однак, лише механічно поєднувала дві окремі події — війну *Російської імперії* з *Османською імперією* 1853 і цивілізаційний конфлікт, одним з проявів якого була власне Крим. війна Росії з Великою Британією та Францією 1854—56. У дореволюц. рос. і рад. історіографії К.в. характеризувалася як війна Рос. імперії проти коаліції д-в у складі Великої Британії, Франції, Осман. імперії та Сардинського королівства за панування на Балканах і Бл. Сході.

Суть цивілізаційного конфлікту полягала в тому, що після *Французької революції кінця 18 століття* і наполеонівських завоювань (див. *Наполеон I*) більшість європ. країн, ламаючи середньовічні перепони, почала ставати на шлях прискореного тех. та екон. прогресу. *Революції 1848—1849 в Європі* довершили справу, давши додатковий імпульс розвиткові *євроатлантичної цивілізації*. Осман. імперія у цей час перебувала в стані розкладу. Революції не відбулося у Великій Британії, яка, однак, знаходилася на вістрі тех. та екон. прогресу (див. *Індустріалізація*), і в Рос. імперії, котра, хоча й брала в європ. революціях і спричинених ними війнах активну участь, але винятково як консервативна сила, що охороняла застарілий соціальний порядок (через це її називали тоді «жандармом Європи»). Могутність Росії, територія якої простягалася в ту добу на трьох континентах (в Європі, Азії та Пн. Америці), базувалася на значних сировинних та людських ресурсах, а також на *самодержавстві*, що спиралося на кріпосництво (див. *Кріпацтво*) і забезпечувало високий ступінь централізації управління цими ресурсами та проводило політику *вестернізації*, започатковану *Петром I*.

Хрест наперсний у пам'ять війни 1853—1856 років. Бронза. Хрест нагородний для священиків — учасників Кримської війни. На лицьовому боці хреста відтворено аверс медалі в пам'ять цієї події.

У 18 ст. динамічне зростання Росії відбувалося великою мірою за рахунок прирощування тер., зокрема постійно відвойовуваних у Туреччини. На поч. 19 ст. здобуттю спадщини осман. султанів перешкодили війни, які Росія змушена була вести з Францією Наполеона I Бонапарта. Проте з цих війн вона вийшла наймогутнішою на суходолі д-вою, після чого розпочала нову серію війн з Осман. імперією.

У тех. та екон. відношеннях Рос. імперія делалі більше відставала від країн, які побороли середньовічні пережитки революц. шляхом. Водночас вона породжувала в них страх і потребу консолідувати свої зусилля, щоб протистояти небезпекам з її боку. Усвідомлення рос. загроз допомогло навіть політ. зближенню давніх суперників — Франції та Великої Британії. Їхній союз, що виник на поч. 1850-х рр. саме з метою протистояння агресивній політиці Росії, виявився для рос. правлячих кіл цілком непередбачуваним. Рос. дипломати були переконані, що англо-франц. суперечності є непереборними.

Однак союз Великої Британії з Францією імп. Наполеона III став можливим на тлі т. зв. сх.

питання про поділ Осман. імперії: у випадку, якби Росія поглинула більшу частину цієї імперії, то перетворилася б на ще потужнішу д-ву, здатну загальмувати поступальний розвиток євроатлантичної цивілізації. Тому зх. сусіди Росії не погодилися, як у випадку з *Річчю Посполитою* 18 ст. (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), на поділ Осман. імперії й підтримували останню в її постійних двобоях з Росією.

Російсько-турецька війна. Черговий рос.-турец. конфлікт став визрівати 1852 внаслідок суперечок між правосл. і катол. *духовенством* за володіння святими церквами та місцями в Палестині (див. також *Православ'я*, *Католицизм*, *Єрусалим*). Під тиском франц. імп. Наполеона III турец. уряд передав ключі від храму Різдва Христового у Віфлеємі (нині місто в Палестинській Автономії) катол. духовенству. Тоді рос. імп. *Микола I* направив у *Стамбул* надзвичайного посла кн. О.Меншикова з вимогою домогтися, щоб правосл. піддані султана Абдул-Меджида були поставлені під особливе покровительство рос. царя. У трав. 1853 турец. уряд відкинув цю вимогу, після чого Росія розірвала дипломатичні відносини з Туреччиною, а потім окупувала залежні від султана Дунайські князівства (Молдавію і *Волощину*). 9 жовт. (27 верес.) Туреччина в ультимативній формі запропонувала вивести рос. війська з князівств, після чого 16 (4) жовт. 1853 оголосила Росії війну.

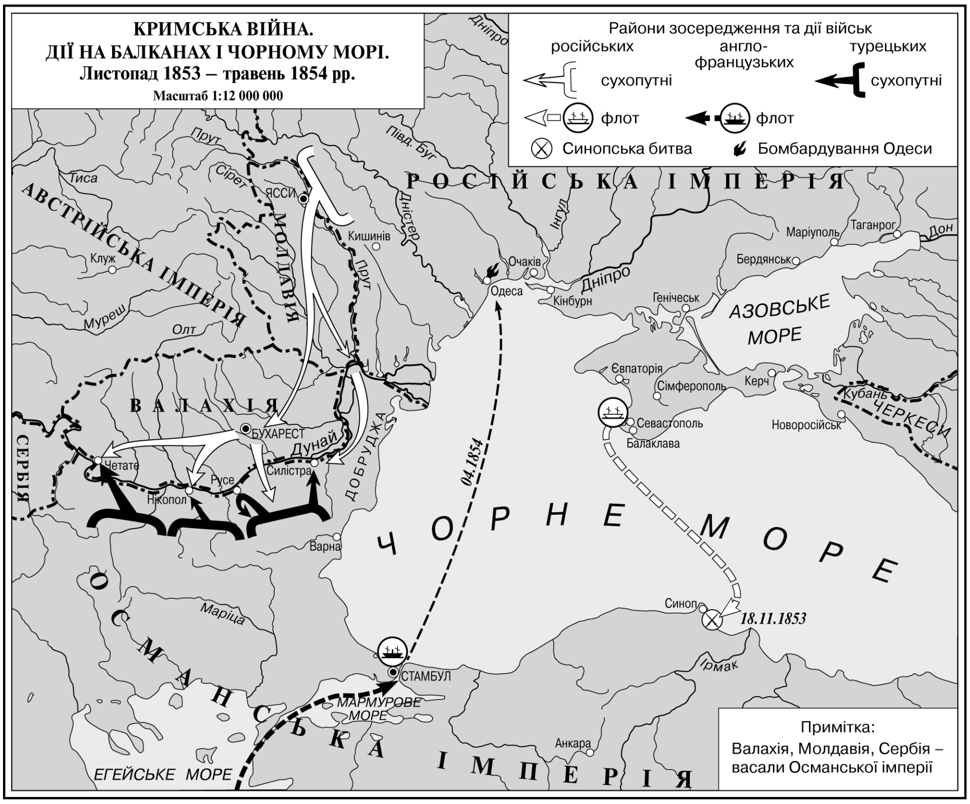
Севастополь. Малахов курган. Оборонна башта. Фото 2008.

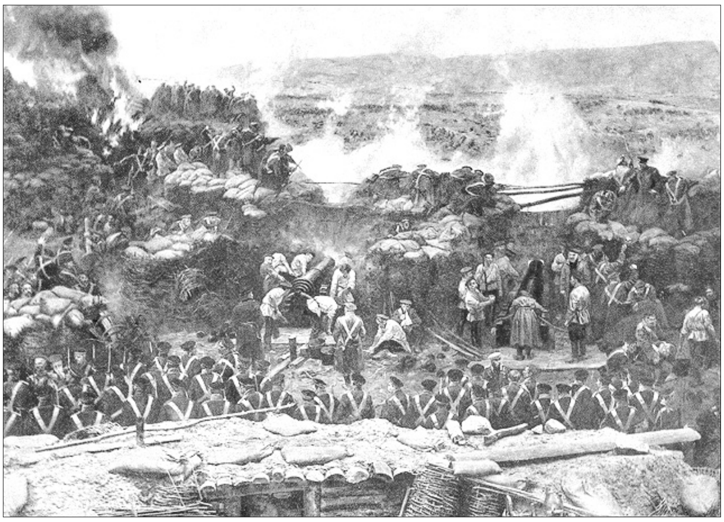
Військ. дії почалися атаками турец. військ у гирлі Дунаю і на кавказ. кордоні. Проте на Дунаї дії 150-тис. армії Омер-паші виявилися невдалими. Спроба прориву в Тифліс (нині м. Тбілісі, столиця Грузії) через Боржомську ущелину теж зазнала невдачі. Турки відступили, після чого зима перервала воєн. дії в гірській місцевості.

30 (18) листоп. 1853 рос. флот під командуванням віце-адмірала П.*Нахімова* знищив у Синопській бухті (на пн. узбережжі Туреччини) весь турец. флот. Рос. війська на Дунаї зосередилися в Пн. Добруджі (див. *Добруджа*), щоб завдати вирішального удару. Події розвивалися за звичайним для рос.-турец. війн сценарієм, і не було сумнівів у тому, що 1854 війна закінчиться поразкою султанських військ.

Кримська війна. Щоб попередити вкрай небажаний для Заходу розвиток подій у рос.-турец. протистоянні, англо-франц. флот 4 січ. 1854 (23 груд. 1853) увійшов у Чорне м. Дипломатичні переговори не дали результатів, і 21 (9) лют. 1854 Росія оголосила війну Великій Британії і Франції. Союзники висадили десант у Варні (нині місто в Болгарії) в кількості 70 тис. вояків і заблокували рос. флот у *Севастополі.* Тим часом Дунайська армія на чолі з ген.-фельдмаршалом кн. І.Паскевичем (див. *Паскевичі*) на початку трав. 1854 взяла в облогу гол. турец. фортецю на Дунаї — Силістру (нині місто в Болгарії).

Вступаючи у війну з Великою Британією і Францією, імп. Микола I сподівався на допомогу прусського і австрійс. монархів, яких він врятував під час революції 1848—49. Однак ці сподівання виявилися марними: цар дізнався, що почалися переговори про створення широкої антирос. коаліції між Великою Британією, Францією, Австрією, Пруссією та Швецією. Австрія зосередила в тилу Дунайської армії значні військ. сили. Це змусило кн. І.Паскевича віддати наказ про відхід армії за Дунай, але оскільки рос. війська в цілому були сконцентровані на лінії протистояння з австрійс. військами, то проти військ Омер-паші були виставлені лише заслони. На початку лип. 1854 3 франц. дзії почали просуватися з Варни, щоб знищити рос. заслони, але епідемія холери змусила їх повернутися назад. У верес. 1854 рос. війська відійшли за р. Прут (прит. Дунаю), а Молдавія та Во-

«Оборона Севастополя». Частина панорами. Автор панорами Ф. Рубо. 1904.

лощина були окуповані австрійцями.

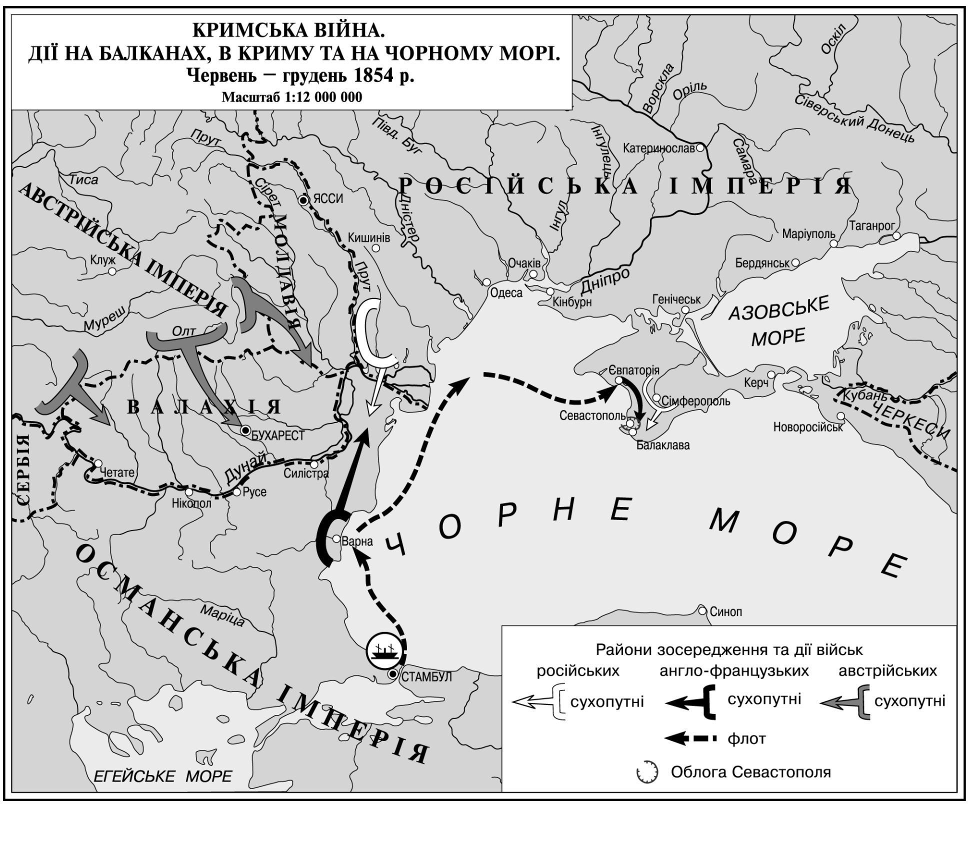
На Балтійському м. 52 англ. і франц. лінійні кораблі і фрегати (переважно — парові) блокували 26 рос. парусних лінійних кораблів, 9 фрегатів і 9 пароплавофрегатів. Після невдалих спроб висадити десанти в Або (нині м. Турку, Фінляндія) та ін. пунктах союзники відійшли до Аландських о-вів. На Білому м. вони бомбардували Соловецький монастир (див. *Соловки*) та зробили спробу висадитися в Архангельську (нині місто в РФ), але їхня атака була відбита. Гарнізон Петропавловська-на-Камчатці (нині м. Петропавловськ-Камчатський, РФ) в серп. 1854 відбив напад англо-франц. ескадри й розгромив висаджений десант (однак на поч. 1855 і гарнізон, і жителі міста були евакуйовані в гирло р. Амур; див. В.*Завойко*).

Через загрозу розширення воюючої коаліції рос. війська змушені були залишатися в місцях їхньої попередньої дислокації вздовж зх. кордону — у Фінляндії, Прибалтиці, Польщі та Україні. Англо-франц. командування вирішило дати осн. бій у *Криму*. За відсутності залізниць росіяни не могли своєчасно доправити туди належну кількість військ, щоб створити кількісну перевагу сил. Враховуючи досвід колоніальних війн 2-ї чв. 19 ст. в Африці та Азії, союзники планували задовольнитися однією масштабною сухопутною операцією на п-ові, яка мала перебувати під захистом їхнього флоту. Застарілі парусні кораблі рос. флоту не становили для них будь-якої загрози.

14 (2) верес. 1854 флот союзників почав висадку десанту в районі *Євпаторії.* 62-тис. армія під командуванням маршала А.-Ж. де Сент-Арно і фельдмаршала Ф.-Дж.Раглана зустрілася з 33-тис. армією адмірала кн. О.Меншикова на р. Альма 20 (8) верес. і завдала їй поразки. Кн. О.Меншиков відступив на сх. до *Бахчисарая* і залишив напризволяще гол. базу рос. Чорномор. флоту Севастополь. Контр.-адмірал В.*Істомін*, віце-адмірали В.*Корнілов*, П.Нахімов і військ. інженер Е.*Тотлебен* організували оборону

Севастополь. Малахов курган. Пам'ятник Третьому бастіону. Архітектор О. Вейзен, військовий інженер О. Енберг. 1904. Зруйнований під час Другої світової війни. Відновлений 1978. Автори реконструкції — архітектори Н. Калінова та О. Шеффер.

місц. силами, переважно особовим складом Чорномор. флоту. Оборона Севастополя тривала 349 днів (див. *Севастопольська оборона 1854—1855*). Кожна спроба рос. військ у Криму полегшити долю севастопольців зазнавала невдачі: у листоп. 1854 вони програли битву на Інкерманських висотах, у лют. 1855 був відбитий їхній наступ на Євпаторію, яку захищав турец. корпус, у серп. цього ж року зазнали поразки в битві на Чорній річці.

Щоб перервати сухопутні (по Арабатській Стрілці) і мор. (по Азовському м.) комунікації Криму з материковою частиною країни, союзницька ескадра в трав. 1855 захопила *Керч* і зруйнувала *Бердянськ*, а також вчинила спробу висадити десант біля *Генічеська*, однак останнього виконати не змогла.

Союзники мали під Севастополем на початку облоги 18 мортир, а до серп. 1855 збільшили їхню кількість до 260, з яких майже безперервно вели навісний вогонь по місту. У захисників було лише кілька мортир (пром-сть Росії ледь почала освоювати цю новинку) і не вистачало пороху. На п'ятдесят пострілів противника вони відповідали п'ятьма.

Незабаром після одержання звістки про невдачу наступу на Євпаторію імп. Микола I помер. У країні й за кордоном поширилися чутки про його самогубство під впливом поразок у війні. Царем став його син *Олександр II*.

Після того, як союзникам удалося захопити 8 вересня (27 серп.) 1855 *Малахов курган*, що височів над Севастополем, захисники міста відступили, а залишки Чорномор. флоту затопили.

Військ. дії фактично припинилися наприкінці 1855. Правлячі кола Росії розуміли, що війна програна. 25 (13) лют. 1856 в Парижі (Франція) розпочався конгрес представників Росії, Франції, Великої Британії, Австрії, Туреччини і Сардинського королівства з метою опрацювання умов миру. 30 (18) берез. був підписаний *Паризький мирний договір 1856*. Росії і Туреччині заборонялося тримати на Чорному м. військ.-мор. бази та військ. флоти. Пд. Бессарабія (див. *Бессарабія*) з гирлом Дунаю переходила від Росії до *Молдавського князівства*. Волощина, Молдавія і Сербія переходили під колективний протекторат великих д-в, але залишалися в номінальній залежності від турец. султана. Росія зобов'язувалася не будувати укріплень на Аландських о-вах у Балтійському м. та відмовлялася від претензій на «захист» правосл. нас. Осман. імперії.

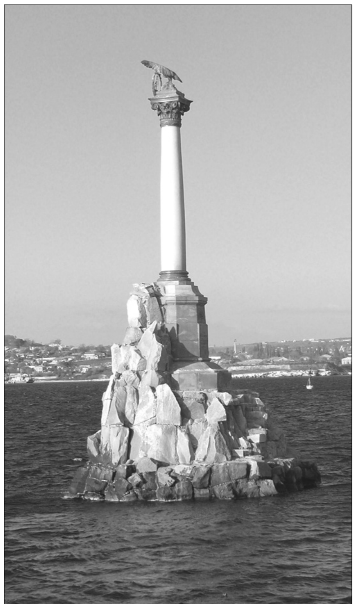
У боях у Криму й безпосередньо в обороні Севастополя брали участь сформовані в Україні бойові частини, зокрема Волин., Житомир., Кременчуцький, Одес., Подільський, Полтав. і Черніг. полки. Під час війни своїми подвигами прославилося багато солдатів і матросів — українців, зокрема А.Гіденко, Д.Горленко, І.Даниленко, І.Демченко, Ф.Заїка, П.*Кошка*.

Разом з тим у період війни саме на укр. губернії припав осн. тягар постачання рос. армії паливом і продовольством. Селяни прикордонних губерній змушені були нести цілодобові караули на кордоні.

Особливо велику роль у забезпеченні рос. армії боєприпасами відігравали *Шосткинський казенний пороховий завод* та *Луганський ливарний завод*. Завод у *Шостці* збільшив обсяги вир-ва за роки війни вшестеро й 1855 давав близько половини всього пороху, що вироблявся в Рос. імперії; Луганський з-д цього ж року виготовив снарядів учетверо більше, ніж перед початком війни, — вагою бл. 90 тис. *пудів*.

М.Д. Горчаков.

Севастополь. Пам'ятник кораблям, що були затоплені в 1854—1855 рр. Скульптор А. Адамсон, архітектор В. Фельдман, військовий інженер О. Енберг. 1905. Фото 2008.

І.Ф. Паскевич. Гравюра роботи Т. Шевченка. 1844.

А.-Ж. де Сент-Арно. Серед. 19 ст.

О.С. Меншиков. Портрет роботи художника Ф. Крюгера. 1851.

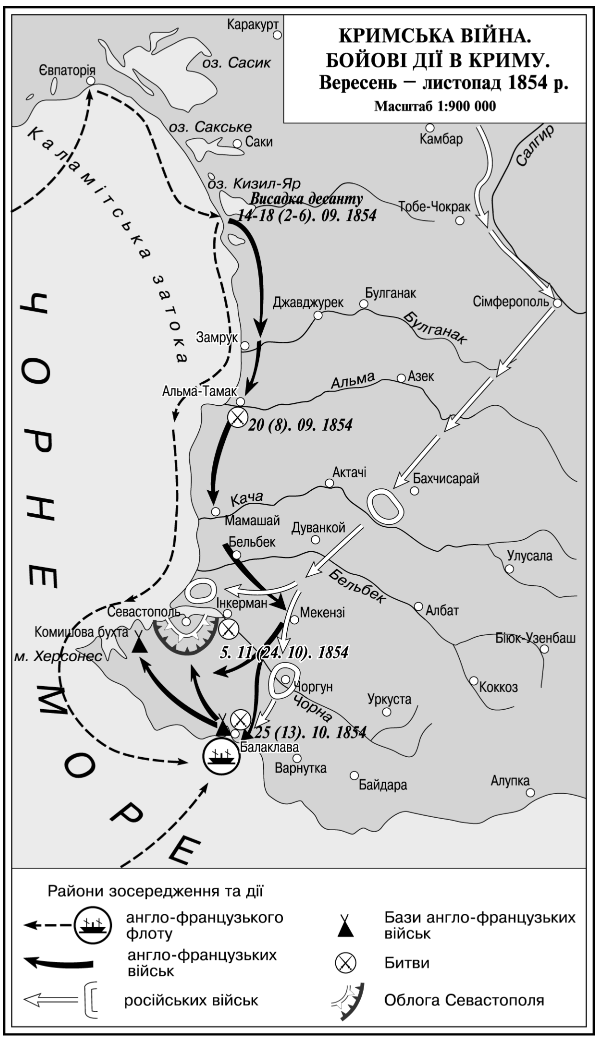

Ф.-Дж. Раглан. Севастополь, 1855.

Наприкінці війни на укр. землях розгорівся антиурядовий сел. рух, спричинений тим, що влада затягувала вирішення питання про скасування кріпацтва. Безпосереднім поштовхом до нього стало те, що в очікуванні змін селяни по-своєму тлумачили укази імператора про формування ополчень. Так, коли у квіт. 1854 був опубл. указ імп. Миколи І про формування мор. ополчення для воєн. дій, то в переліку губерній, з мешканців яких формувалося ополчення, не значилися укр. губернії, а це означало, що кріпосним цих губерній дозволялося записуватися в ополчення тільки з дозволу *поміщиків*, отже, їм не гарантувалося, що після служби вони будуть звільнені від кріпосної залежності. Проте селяни не брали цих нюансів до уваги. Далі, на поч. 1855 з'явився маніфест імп. Миколи І про створення мобільного держ. ополчення. У ньому також не було запевнень для укр. селян про звільнення їх від кріпосної залежності, якщо вони стануть ополченцями. Однак і цей документ укр. кріпосні розуміли посвоєму. В укр. селах пішов поголос, що той, хто не запишеться в *козаки* до весни 1855, назавжди втратить право на волю. Тому в берез. 1855 більшість повітів *Київської губернії* охопив селянський рух за волю (*«Київська козаччина» 1855*).

Багато хто з тогочасних демократів, зокрема й Т.*Шевченко* (тема «селянство і Кримська війна» знайшла відображення в його короткому вірші, написаному 1853 на засланні і відредагованому 1859 в *Санкт-Петербурзі*: «Мій боже милий, знову лихо!.. Було так любо, було тихо; Ми заходились розковать Своїм невольникам кайдани. Аж гульк!.. І знову потекла Мужицька кров! Кати вінчанні, Мов пси голодні за маслак, Гризуться знову»), вважав, що війна загальмує скасування кріпосного права. Однак насправді вона прискорила його скасування. Не пройшло й двох тижнів після оприлюднення маніфесту про закінчення війни, як імп. Олександр ІІ оголосив про намір ліквідувати кріпацтво. Відкинувши політику поверхової вестернізації, Росія стала на шлях глибоких соціальних реформ і політики прискореної індустріалізації. Однак «реформи зверху» тільки відстрочили революцію.

Дж.: Собрание донесений о военных действиях и дипломатических бумаг и актов, относящихся до войны 1853, 1854, 1855 и 1856 гг. СПб., 1858; Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя: Сбор-

ник под редакцией Н.Дубровина, вып. 1—5. СПб., 1871—74.

Літ.: *Богданович М.И.* Восточная война 1853—1856 годов, т. 1—4. СПб., 1877; *Дубровин Н.Ф.* История Крымской войны и обороны Севастополя, т. 1—3. СПб., 1900; *Тарле Е.В.* Крымская война, т. 1—2. М.—Л., 1950; *Гуржій І.О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001.

С.В. Кульчицький.

КРИ́МСЬКА ВЛА́ДА В ПЕРІ́ОД ОКУПА́ЦІЇ ПІВО́СТРОВА ВЕРМАХТО́М. Невдовзі після військ. нападу на *СРСР* канцлер Третього рейху А.*Гітлер* підписав 17 лип. 1941 указ про створення у складі *рейхскомісаріату «Україна»* ген. округу (адміністративно-тер. одиниці) «Крим» (Generalbezirk Krim). Формально цей ген. округ був утворений 1 верес. цього ж року і, згідно з планами, охоплював території, що нині перебувають у складі *Херсонської області*, *Запорізької області* й АР Крим. Центр округу мав розміщуватися в м. *Сімферополь*, а найвищим органом його цивільної адміністрації мав бути ген. комісаріат (див. *Генерал-комісаріати*), очолюваний ген. комісаром (ним був призначений Альфред Фрауенфельд, цю посаду він займав до кінця окупації). Ген. округ було поділено на 14 округів (Gebiete; кожен з них територіально об'єднував по 2—3 райони, що були зазначені на тогочасній карті СРСР). В округах планувалося створити окружні комісаріати на чолі з окружними комісарами (див. *Гебітскомісаріати*). Як адм. центри округів були визначені населені пункти: *Цюрупинськ*, *Каховка*, *Генічеськ*, Якимівка (нині с-ще міськ. типу Запоріз. обл.), *Мелітополь*, *Джанкой*, *Євпаторія*, Курман-Кемельчі (нині смт Красногвардійське, АР Крим), Ічки (нині смт Совєтський, АР Крим), *Сімферополь*, *Судак*, *Керч*, *Ялта* і *Севастополь*. У 4-х містах ген. округу — Мелітополі, Сімферополі, Керчі та Севастополі — планувалося створити міські комісаріати (Stadtkomissariat), керівники яких користувалися б правами окружних комісарів.

Проте фактично ген. округ «Крим» так і не був остаточно створений. Причиною цього стало те, що до літа 1942 територія, яка мала бути територією цивільного ген. округу, являла собою ближній тил військ *вермахту*. Тому А.Фрауенфельд до своїх обов'язків ген. комісара зміг приступити тільки 1 верес. 1942 і то лише на частині території ген. округу. Зокрема, 9 округів Криму так і не перейшли під юрисдикцію ген. комісаріату, а територія півострова в цілому вважалася такою, що була під подвійним управлінням — цивільним (номінально) і військ. (фактично). У зв'язку з цим адм. центр ген. округу був перенесений у м. Мелітополь, а сама адм. одиниця отримала назву ген. округ «Таврія» (Generalbezirk Taurien).

Упродовж усього періоду окупації реальна влада на Кримському півострові належала командувачеві місцевих частин вермахту. На чолі апарату військ. адміністрації стояв Befehlshaber Krim (командувач військами вермахту в Криму), який був підпорядкований командувачеві групою армій «А» (з квіт. 1944 — група армій «Південна Україна»). У різні роки посаду Befehlshaber Krim займали: генерал піхоти Франц Маттенклотт (серп. 1942 — квіт. 1943), генерал піхоти Хельге Аулеб (квіт.—лип. 1943), генерал-майор Фрідріх Кехлінг (лип.—листоп. 1943), генерал-полковник Ервін Йенеке (листоп. 1943 — трав. 1944) і генерал піхоти Карл Альмендінгер (трав. 1944).

З метою здійснення всіх необхідних владних функцій у Криму при посаді Befehlshaber Krim був створений штаб. Останній складався з кількох відділів, головними з них були: оперативний (1-й), розвідувальний (2-й) і адміністративний (7-й). Оперативний відділ займався управлінням усіма військами окупаційного угруповання на півострові (це були нім., румун. і словац. польові частини і з'єднання). Розвідувальний відділ опікувався підрозділами *абверу* (німец. військ. розвідки). Адм. відділ керував військово-адм. органами, що складалися з польових (Feldkommandantur; FK) і місцевих (Ortskommandantur; OK) комендатур, наділених усією повнотою влади на закріпленій за ними території. Польові комендатури створювалися, зазвичай, у межах 1—2 районів. Їм підпорядковувалися місц. комендатури — у містах, районних центрах, крупних вузлах залізних і шосейних доріг і місцях дислокації військ. гарнізонів. Усі комендатури мали виконувати дві функції: охоронну («забезпечення спокою» в окупованих районах і охорона тилів вермахту) та управлінську (створення органів місц. управління та кер-во, і контроль за ними, а також «мобілізація резервів» для ведення війни). До кожної комендатури прикріплювалися підрозділи армійської служби порядку, що були представлені таємною польовою поліцією і польовою жандармерією й виконували в зоні юрисдикції військ. адміністрації, відповідно, слідчі і каральні функції. Усього за період з 1941 до 1944 в Криму дія-

Адміністративний устрій генерального округу «Крим» на 1 вересня 1941 р. Карта з книги: Frauenfeld A. Und trage keine Reu': vom Wiener Gauleiter zum Generalkomissar Krim. Leoni am Starnberger See, 1978.

ло 4 польові і 23 місц. комендатури.

У лип.—листоп. 1943 на території Криму діяла ще одна адм. служба. Вона була створена після початку боїв за Таманський п-ів з метою охорони тилу військ, що вели воєн. дії. Влада її керівників розповсюджувалася, окрім зайнятої німцями частини території *Кубані*, також і на Керченський п-ів. У результаті, військ. адміністрацію тут очолював Befehlshaber der Straβe Kertsch (командувач військ вермахту Керченської дороги) генерал-лейтенант Вальтер Лухт. Владні повноваження Befehlshaber der Straβe Kertsch ніяк не залежали від військ. адміністрації на решті території Криму і мали такий само, як і в останньої, статус. У листопаді—грудні 1943 після евакуації Кубанського плацдарму і звільнення військами Червоної армії (див. *Радянська армія*) Керченського п-ова, пост Befehlshaber der Straβe Kertsch був ліквідований, а персонал відповідної адміністрації переведений в ін. подібні структури.

З часом кожна з гілок окупаційної адміністрації почала залучати до співпраці населення Криму. Зокрема, одразу ж після встановлення на тій чи ін. території нім. військ. або цивільної адміністрації там створювалися органи т. зв. місц. самоврядування — сільські, районні й міські управління. Їх очолювали, відповідно: старости, начальники районних і начальники міських управлінь, які підпорядковувалися відповідним нім. чиновникам: окружним або міським комісарам, а коли органи самоврядування створювалися в зоні дії військ. адміністрації, то їх керівники підпорядковувалися шефам польових або місцевих комендатур. У політ. відношенні органи місц. самоврядування були повністю безправними.

Для налагодження системи адм. управління в Криму активно використовувався фактор багатонац. складу тамтешнього населення. Паралельно з владними органами самоврядування створювалися представницькі органи — т. зв. нац. к-ти. Узимку 1941 і протягом 1942 на півострові з'явилися татарські, вірменські, болгарські, українські й ін. к-ти. Через ці к-ти нац. групи могли відстоювати перед окупаційними властями свої культ., реліг. та екон. інтереси і водночас через них на членів цих груп окупаційна влада чинила бажаний для себе вплив. Діяльність таких к-тів повністю підпорядковувалася і контролювалася поліцією безпеки і СД (див. *Головне управління імперської безпеки Німеччини*).

Фінансування органів місц. самоврядування відбувалося за рахунок зібраних з населення податків. Керівниками органів місц. самоврядування могли бути представники будь-якої нац. групи, що населяла відповідну територію.

Нац. к-ти утримувалися виключно на кошти від діяльності підвідомчих культ. установ (зокрема, театрів і муз. ансамблів), а також за рахунок добровільних пожертвувань. Будь-якою підприємницькою діяльністю членам к-тів було заборонено займатися. Членом нац. к-ту міг бути лише представник певної національності.

Ні вірменська, ні рос., ні укр., ні інша, окрім татар, нац. група на території Криму не змогла отримати для свого к-ту вагомого політ. статусу. Татарські ж нац. к-ти отримали від німців більше повноважень, ніж решта всіх комітетів, узятих разом. Незважаючи на повну заборону політ. діяльності, лідери кримськотатар. націоналістів вели з окупаційними властями переговори про проголошення в Криму татар. держави і створення власної нац. армії.

У січ. 1944 генерал-полковник Ервін Йенеке наказав розпочати підготовку до створення в Криму Landesregierung (місц. земельного уряду). Він мав складатися з представників 3-х осн. національностей, які населяли півострів: росіян, українців і татар. Основою уряду повинні були стати органи місц. самоврядування і деякі нац. к-ти. До компетенції Landesregierung при заг. нагляді з боку нім. військ. адміністрації планувалося передати: адм. кер-во органами цивільної влади, а також командування частинами допоміжної поліції, доброчинність і судочинство та питання, що стосуються релігії і освіти. До берез. 1944 вся місц. адміністрація була, в основному, переформована згідно з цим планом. Однак Landesregierung так і не приступив до роботи, оскільки в квіт.—трав. 1944 Крим був повністю звільнений частинами Червоної армії.

Літ.: *Tessin G.* Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939—1945, bd 1. Osnabrück, 1977; *Frauenfeld A.* Und trage keine Reu': vom Wiener Gauleiter zum Generalkomissar Krim. Leoni am Starnberger See, 1978; *Романько О.В.* Крым, 1941—1944: Оккупация и коллаборационизм: Сборник статей и материалов. Симферополь, 2005; *Його ж.* Органы управления на оккупированной территории Крыма (1941—1944). В кн.: Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей, вип. 10, ч. 1. К., 2006; *Його ж.* Немецкая оккупационная группировка и силовые структуры на территории Крыма (1941—1944): организация, структура, численность. «Историческое наследие Крыма», 2006, № 12—13.

О.В. Романько.

КРИ́МСЬКА ГРУ́ПА А́РМІЇ УНР — тимчасове об'єднання частин *Армії Української Народної Республіки*, утворене в квіт. 1918 для звільнення Криму від більшовицьких військ і оволодіння базами Чорномор. флоту. Формувалося на основі *Запорізького корпусу Армії УНР*. Команд. — полк. П.*Болбочан*. До складу Крим. групи (бл. 6 тис. осіб) увійшли: 2-й Запоріз. піх. полк (командир — полк. П.Болбочан), 1-й Запоріз. ім. кошового К.Гордієнка полк кінних гайдамаків (див. *Гайдамацький імені Костя Гордієнка кінний полк;* командир — полк. В.*Петрів*), Запоріз. автопанцерний дивізіон (командир — сотник О.Болдирів), Запоріз. кінно-гірський гарматний дивізіон (командир — полк. О.*Алмазов*), інженерний курінь, три легких і одна важка гарматна батареї, два бронепотяги.

Крим. група звільнила Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*) та *Мелітополь*, а після прориву Сиваської лінії укріплень — Джанкой (нині місто АР Крим), 24 квіт. вступила до *Сімферополя*. Подальший її наступ був припинений на категоричну вимогу нім. командування, яке не визнавало належності Криму до України і саме намагалося захопити Чорномор. флот (див. *Австро-німецьких військ контроль над те-*

риторією України 1918). У трав. 1918, щоб не загострювати конфлікт з нім. військами, Крим. група залишила Крим.

Літ.: *Монкевич Б.* Слідами новітніх запорожців. Львів, 1928; Історія українського війська. Львів, 1992; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. К., 1995.

А.О. Буравченков.

КРИ́МСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945, Ялтинська конференція 1945 — зустріч 4—11 лют. 1945 в Лівадійському палаці (див. *Лівадія*) поблизу *Ялти* голови РНК СРСР і генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й.*Сталіна*, президента США Ф. *Рузвельта*, прем'єр-міністра Великої Британії У.-Л.*Черчілля*, міністрів закордонних справ та начальників вищих штабів союзних д-в, ін. радників країн «Великої трійки» (*СРСР*, США і Великої Британії) з метою вирішення низки ключових питань, пов'язаних із закінченням *Другої світової війни* та повоєн. устроєм світу. Осн. блоками проблем, що розглядалися на конф., стали: 1) про заснування *Організації Об'єднаних Націй*; обриси якої були окреслені на конференціях у Думбартон-Оксі (в околиці Вашингтона; 21—28 верес. 1944 та 29 верес. — 7 жовт. 1944); 2) про повоєн. долю Німеччини: принципи розмежування окупаційних зон, кількість окупаційних д-в (питання участі Франції), репарації; 3) про утворення єдиного уряду та майбутню тер. Польс. д-ви; 4) про продовження бойових дій на Далекому Сході за участю СРСР.

По 1-му блоку питань конф. розглянула пропозицію СРСР про членство центр. представництва та представництв усіх республік Рад. Союзу в ООН із правом голосу (16 членів; див. *Конституційні зміни в СРСР 1944*). Така пропозиція була розкритикована Ф. Рузвельтом, оскільки порушувала принцип «одна держава — один голос», проте отримала підтримку У.-Л.Черчілля за умови аналогічного включення до ООН на правах окремих членів із правом голосу низки брит. домініонів (Австралії, Канади, Нової Зеландії, Пд.-Афр. Союзу, Індії). 7 лют. В.*Молотов* висунув нову пропозицію з цього ж питання, у якій ішлося про зменшення загальної кількості представництв до чотирьох (СРСР, Укр. РСР, Білорус. РСР та Литов. РСР). Після обговорення було остаточно відкинуто можливість членства Литви, пов'язане з негативним ставленням зх. д-в до інкорпорації країн Балтії до СРСР. Лише 10 лют. Ф.Рузвельт дав згоду підтримати рад. пропозицію про надання права участі в конф. країн-засновниць ООН трьом представникам з рад. боку — від СРСР, УРСР і БРСР. Позитивне рішення щодо УРСР і БРСР стало можливим з огляду на визнання їхньої значущості для долі Європи і світу у вимірах чисельності нас. й розмірів тер., значних втрат, яких вони зазнали впродовж війни, та наявності в них номінально незалежних мін-в (наркоматів) зовн. справ та оборони, запроваджених навесні 1944.

Прибуття Й. Сталіна до Лівадійського палацу перед початком Кримської конференції. 4 лютого 1945.

Результатом проведеної роботи стала «Декларація Об'єднаних Націй», яка проголосила склад держав-засновниць ООН («Велика трійка» і Китай) та д-в, що запрошувалися до участі в майбутній установчій конф. ООН у Сан-Франциско (шт. Каліфорнія, США), — це всі країни, які оголосили війну д-вам осі Рим—Берлін—Токіо до 1 трав. 1945. У декларації також зазначалося, що ООН матиме вищий постійно діючий орган — *Раду Безпеки Організації Об'єднаних Націй* у складі найбільш впливових д-в, кожна з яких може ветувати неприйнятні для неї силові акції ООН проти третіх країн або ж утримуватися під час голосування за «несилові» постанови та дії. Питання про участь УРСР та БРСР у заснуванні ООН на вимогу керівників урядів США і Великої Британії, які були занепокоєні очікуваною негативною реакцією щодо цього з боку Конгресу США та брит. домініонів, до фінального комюніке конф. не включили, його зафіксували лише у розділі «Всесвітня організація» таємного протоколу, підписаного В.Молотовим, Е.Стеттініусом та А.Іденом. Це призвело до того, що Україні й Білорусі не були надіслані офіц. запрошення на конф. до Сан-Франциско (США), а тому поява на конференції укр. та білорус. делегацій була неочікуваною для її учасників, що спричинило скандал й обмін ультиматумами.

У справі майбутнього розмежування окупаційних зон у Німеччині боротьба розгорнулася довкола питання про участь у цьому процесі Франції. Залучення її лобіював У.-Л.Черчілль, оскільки, на його думку, без неї стабільність майбутньої Європи була неможливою. Й.Сталін цьому опирався. Ф. Рузвельт також ставився до цього неприхильно попри наполягання своїх радників. У ході роботи, 10 лютого, рішення таки було прийняте, і Франції було надано місце в Міжсоюзницькій контрольній комісії та право вето. Окупаційна зона для неї повинна була виокремлюватись із окупаційних зон США та Великої Британії.

Сторони задекларували спільну мету — роззброїти та розпустити нім. збройні сили, ліквідувати військ. пром-сть Німеччини, справедливо покарати всіх *воєнних злочинців*, відшкодувати збитки, заподіяні гітлерівцями, заборонити нацистські партії (див. *Нацизм*). Поряд з демілітаризацією та денацифікацією Німеччини переможці зобов'язувалися створити умови для гідного існування нім. народу.

Обговоривши питання про можливість стягнення репарацій з Німеччини, учасники вирішили створити Міжсоюзницьку контрольну комісію (з осідком у *Москві*), яка мала перевести це питання в практичну площину. Розмір репарацій та детальна схема поділу тер. Німеччини визначені не були, їх розгляд перенесли на засідання Міжсоюзницької контрольної комісії в Москві. Ухвалена в результаті обговорення спільна заява визначила за мету продовження війни, принцип післявоєн. демілітари-

зації та денацифікації Німеччини, а завершення бойових дій в Європі визнавалося можливим лише за умови повної і безумовної капітуляції Третього рейху.

Питання про тер. майбутньої Польс. д-ви було розв'язане загалом на користь СРСР: Й.Сталін відстоював етнічний принцип визначення сх. кордонів Польщі, що приблизно відповідали *«Керзона лінії»*, встановленій 1919. За цієї умови осн. частина *Західної України* та Зх. Білорусі мала входити до складу СРСР. Фактично така конфігурація повторювала територіальні рішення пакту Молотова—Ріббентропа 1939 (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*), за винятком передачі польс. стороні Білостоцького регіону. Цьому рішенню опирався У.-Л.Черчілль, проте за такий розподіл виступив Ф.Рузвельт. Польщі мали бути надані землі на сх. Німеччини, навіть якби для цього необхідно було примусово переселити кілька мільйонів німців. Існувала також проблема наявності двох урядів Польщі — так званих Лондонського (довоєн. на еміграції) та Люблінського (маріонеткового прорад.). Й.Сталін наполягав на легітимності створеного під контролем кер-ва СРСР уряду Б.Берута й на «зрадництві» еміграційного уряду С.Миколайчика. Зокрема, він педалював вимогу розпуску *Армії Крайової*, підконтрольної «Лондонському» урядові, звинувативши її у веденні терористичної діяльності проти Червоної армії (див. *Радянська армія*) та вбивстві 212 рад. військовиків. Після консультацій СРСР погодився лише на розширення та демократизацію «Люблінського» уряду з залученням еміграційних кіл і перетворення його на «Тимчасовий польський уряд національної єдності». Контроль за здійсненням цього рішення мала здійснювати новопризначена Міжсоюзницька комісія. Керівники Великої Британії та США погодилися на запропоновану Й.Сталіним конфігурацію кордону й фактичне збереження «Люблінського» уряду лише за умови щонайшвидшого проведення в Польщі вільних виборів; кер-во СРСР зобов'язувалося забезпечити їх найраніше через місяць після завершення конференції. Ця обіцянка виконана не була, вибори відбулися лише двома роками пізніше, без будь-якого міжнар. нагляду. Надалі рішення К.к. щодо Польщі зумовили формат радянізації східноєвроп. країн. Одним з основоположних документів К.к. стала «Декларація про політику на визволених територіях» (ін. назва — «Декларація про визволену Європу»), в її основу лягли принципи Атлантичної хартії про право всіх народів обирати форму уряду, за якого вони будуть жити, а також відновлення суверенних прав і самоуправління для тих народів, які були позбавлені цього агресивними націями шляхом насильства. Контроль за новообраними шляхом вільних виборів демократ. урядами мали здійснювати спільні комісії трьох держав. Військ. структури кожної із союзних д-в, що здійснили визволення тієї чи ін. країни, зобов'язувалися забезпечувати та надавати допомогу в їх проведенні. Таке рішення дало змогу рад. кер-ву зберегти присутність своїх військ. сил та можливість прямого впливу на ситуацію у звільнених країнах, що згодом привело до подальшої радянізації Сх. Європи.

На конф. було досягнуто угоди про створення постійного механізму для регулярних консультацій між трьома міністрами закордонних справ.

На вступі СРСР у війну проти Японії найбільше наполягав Ф.Рузвельт, оскільки в ін. випадку США довелося б воювати з Японією факт3ично самотужки. Попри наявність чинного на той час рад.-япон. договору про ненапад Й.Сталін пообіцяв участь Червоної армії в розгромі япон. війська через 2—3 місяці після завершення війни в Європі за умови повернення СРСР у далекосх. регіоні колиш. володінь і прав *Російської імперії*, втрачених нею в результаті *російсько-японської війни 1904—1905* (військ.-мор. база в Порт-Артурі, нині м. Люйшунь, Китай; Пд. Сахалін; контроль над Китайс. Чанчуньською залізницею, а також включення до складу СРСР Курильських о-вів. Монголія залишалась у сфері впливу СРСР, незалежною від Китаю). США та Велика Британія прийняли ці умови, виходячи з тодішньої ситуації та наявності власних колоніальних інтересів у регіоні (напр., збереження брит. контролю над Гонконгом, нині Сянган, Китай).

У ході переговорів фактично було узгоджено ту конфігурацію сфер впливу, яка вже існувала на той момент чи саме визначалася в ході просування військ союзних д-в. Уточнення стосувалися передусім Балкан. За неофіц. домовленостями, контроль над Грецією отримували зх. д-ви, над Болгарією — СРСР, а інтереси сторін у *Югославії* мали здійснюватися рівноправно. При цьому офіц. владою в Белграді (нині столиця Сербії) було визнано комуніст. режим Й.Броз-Тіто (У.-Л.Черчілль погодився припинити підтримку інтересів еміграційного монархічного уряду цієї країни).

Також було розглянуто питання *репатріації* бл. 2,5 млн рад. громадян, які на момент закінчення війни опинилися на тер., зайнятій арміями Великої Британії та США. Це були рад. військовополонені, цивільне нас., вивезене на роботи до Німеччини (*остарбайтери*), та громадяни СРСР, які зі зброєю в руках воювали на боці *вермахту* і здалися в полон англо-амер. військам. Під час конф. було укладено рад.-брит. (Молотов—Іден) та рад.-амер. (Гризлов—Дін) договори про збір, умови утримання та взаємну передачу громадян кожної зі сторін. Із боку США і Великої Британії йшлося передусім про військовополонених, визволених рад. військами з гітлерівських таборів.

Значна частина рад. громадян, особливо тих, які співпра-

Кримська конференція. Зліва направо: У.-Л. Черчілль, Ф. Рузвельт, Й. Сталін та особи, які їх супроводжують. Лютий 1945.

цювали з гітлерівцями під час війни, опиралася поверненню в СРСР, тому операція з їх репатріації набула рис примусової (напр., видача т. зв. Козачого стану — козаків з родинами, що утримувалися в м. Лінц; нині місто в Австрії); супроводжувалася масовими стратами та самогубствами. З усіх звинувачених у *колабораціонізмі* уникли видачі лише ті, хто не був громадянином СРСР станом на 1 верес. 1939 і тому не міг вважатися зрадником (західноукр. та латвійські військовослужбовці *військ СС* — до 20 тис. осіб), а також рос. вояки 1-ї д-зії Рос. нац. армії (РНА), що опинилися на тер. Великого герцогства Ліхтенштейн, парламент якого відмовився здійснювати видачу на підставі неучасті своїх представників у Ялтинській конференції. Зх. д-ви, однак, здійснювали окремі таємні набори рад. громадян: Велика Британія — фахівців на роботи, Франція — військовослужбовців до Іноз. легіону, США — осіб, придатних для використання в розвідувальній діяльності. Значна частина визначених до репатріації осіб залишалася на Заході нелегально. За рад. даними, заг. кількість тих, хто не повернувся (рос. «невозвращенцы»), сягнула 450 тис. осіб, із них 145 тис. українців. Уникли повернення бл. 180 тис. військовополонених. За сучасними оцінками, заг. число осіб, які уникли репатріації, сягає 690 тис. У справі примусової репатріації мільйонів рад. громадян СРСР наочно продемонстрував країнам Заходу репресивний характер рад. влади та значною мірою вплинув на формування негативного образу комуніст. режиму в очах європ. громадськості.

Конф. започаткувала нову, т. зв. Ялтинську (див. також *Берлінська (Потсдамська) конференція 1945*) систему взаємостосунків і сфер впливу у світі. Рішення конф. вважались і вважаються донині тріумфом рад. дипломатії й одним з пікових моментів історії СРСР. Кер-ву країни на чолі з Й.Сталіним вдалося значно розширити тер. і сфери впливу Рад. Союзу та перетворити його на одну зі світ. супердержав. Конф. затвердила та зафіксувала новий баланс сил і фактично визначила зони протистояння під час *«холодної війни»*. Декларативні рішення щодо проведення вільних виборів у визволених країнах і демократ. принципи побудови політ. життя (Декларація визволеної Європи) лише камуфлювали зони впливу супердержав, які визначалися мірою просування їхніх військ. Принципи «допомоги в становленні визволених країн і проведенні виборів» зумовили втручання у внутр. справи «визволених країн» і виникнення на тер. Центр. та Пд. Європи мережі підконтрольних Москві держав-сателітів, а відповідно — і поляризацію світу. Рішення про спільну окупацію та розподіл тер. Третього рейху вилилося у виникнення двох нім. д-в, які мали різний сусп. лад і не раз ставали об'єктами загострення стосунків між СРСР і Заходом.

Кер-во США і Великої Британії в ході К.к. продемонструвало слабкість і політ. неготовність до адекватного сприйняття й протистояння комуніст. системі, внаслідок чого Ялта в зх. історіографії отримала назву «другого Мюнхена» (див. *Мюнхенська угода 1938*), тобто малася на увазі відмова від впливу у Сх. Європі на користь Рад. Союзу задля досягнення тимчасових домовленостей і тактичних інтересів.

Для України знаковість К.к. полягає у формуванні її зх. кордону та посиленні в ній етнічного фактора. Разом з тим затвердження саме такої лінії кордону між УРСР і Польщею спричинило майбутню депортацію укр. нас. із тер., що залишалися під контролем Варшави (*Холмщина*, *Підляшшя*, *Лемківщина*; див. *Вісла, акція 1947*). Рішення та домовленості, досягнуті на К.к., зумовили вихід УРСР на міжнар. арену й майбутню її участь у заснуванні ООН. Із вступом УРСР до ООН зх. д-ви де-юре визнали легітимним держ. органом і єдиним виразником волі укр. народу респ. уряд — РНК УРСР. Це призвело, однак, до нівелювання політ. ваги укр. антибільшовицьких еміграційних сил.

Літ.: Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941—1945: Документы и материалы, т. 2. М., 1948; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 4. М., 1984; *Волков Ф.Д.* За кулисами второй мировой войны. М., 1985; *Толстой-Милославский Н.Д.* Жертвы Ялты. М., 1996; Дипломаты вспоминают. Мир глазами ветеранов дипломатической службы. М., 1997; *Дещинський Л.Є., Панюк А.В.* Міжнародні відносини України: Історія і сучасність. Львів, 2001; Політична історія України. ХХ століття, т. 6. К., 2003; Мировые войны ХХ века, кн. 4; Вторая мировая война: Документы и материалы. М., 2005.

О.Є. Лисенко, І.І. Дерейко.

Звільнення Криму. Група бійців Радянської армії біля Севастополя. 1944.

КРИ́МСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944. Здійснена військами *Четвертого Українського фронту* і *Окремої Приморської армії* 8 квіт. — 12 трав. 1944 за підтримки кораблів і авіації Чорномор. флоту і *Азовської військової флотилії*. Крим утримувало майже 200-тис. вороже угруповання. Частини 4-го Укр. фронту 8 квіт. розпочали прорив оборони противника на Перекопському і Сиваському напрямках. Окрема Примор. армія вела наступ на позиції ворога з р-ну м. *Керч*. 11 квіт. рад. війська оволоділи містами Керч і Джанкой, 13 квіт. — містами *Сімферополь* і *Євпаторія*, 14 квіт. — містами *Бахчисарай*, *Алушта*, *Судак*, 16 квіт. — м. *Ялта*, 18 квіт. — м. *Ба-*

лаклава. Від 26 квіт. війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) вели жорстокі бої з ворогом у р-ні м. *Севастополь.* 9 трав. після п'ятиденного штурму місто було визволене від ворога. Залишки гітлерівців були знищені на мисі Херсонес 12 трав. У ході операції загинуло 84 тис. 819 червоноармійців. 126 воїнів були удостоєні звання Героя Рад. Союзу.

Літ.: История Украинской ССР, т. 8. К., 1984; Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. К., 1985; *Коваль М.В.* Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). К., 1994; Памяти павших. Великая Отечественная война (1941—1945). М., 1995.

І.В. Мазило.

Загін кримських партизанів у дні звільнення Сімферополя. Квітень 1944.

КРИ́МСЬКА О́БЛАСТЬ — назва 1945—91 *Автономної Республіки Крим.*

КРИ́МСЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ 1941. Велася 18 жовт. — 16 листоп. військами *П'ятдесят першої армії* і *Приморської армії* у взаємодії з *Чорноморським флотом.* У середині жовт. нім. командування зосередило для наступу на *Крим* 7 піх. д-зій 11-ї армії, румун. гірський корпус і значні сили авіації. Крим обороняли 4 кавалерійс. і 12 стрілец. д-зій 51-ї армії (ген.-полк. Ф.Кузнєцов) і Примор. армії (ген.-майор І.*Петров*). На найбільш уразливому пн. напрямку займали оборону 5 д-зій — 4 на Ішунських позиціях і 1 на Чонгарському перешийку. Ворог перейшов у наступ 18 жовт., гол. удару завдали війська нім. 11-ї армії через Перекопський перешийок, допоміжного — частини румун. гірського корпусу через Чонгарський міст. Використовуючи кількісну перевагу сил, ворог до 20 жовт. прорвав Ішунські позиції (поблизу с. Ішунь; нині село Красноперекопського р-ну АР Крим). Війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) опинилися в загрозливому становищі. Для поліпшення управління військами в Криму Ставка Верховного Головнокомандування об'єднала діючі там сухопутні й мор. сили, створивши 22 жовт. командування військ Криму на чолі з віцеадміралом Г.Левченком, підпорядкувавши йому 51-шу і Примор. армії та Чорномор. флот. Ведучи безперервні важкі бої, Примор. армія змушена була відійти до м. *Севастополь*, 51-ша армія, ослаблена в боях, не змогла зупинити ворога на Керченському п-ові й відійшла до м. *Керч*, а 16 листоп. була евакуйована через Керченську протоку на Таманський п-ів.

Оборонні бої майже на місяць скували в Криму велике угруповання ворожих сил, дали можливість організувати оборону Таманського півострова.

Літ.: Керчь героическая: Воспоминания. Очерки. Документы. Симферополь, 1974; *Абрамян Г.С.* Мощное оружие советских войск в боях за Крым (1941—1942 гг.). Ереван, 1975; *Сирота Н.А.* Так сражалась Керчь: Документальный очерк. Симферополь, 1976; Великая Отечественная война. 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

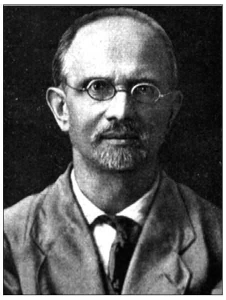
Т.С. Першина.

Кримська оборонна операція. Бронепоїзд, що брав участь у боях. 1941.

КРИ́МСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА (КСРР). Проголошена 1 трав. 1919 окремою республікою у складі РСФРР (див. *Російська Федерація*) на підставі рішення політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919. Утворена за територіальним принципом у межах Крим. п-ова. Центр — м. *Сімферополь.* До складу уряду увійшли: нарком охорони здоров'я та соцзабезпечення Д.*Ульянов* (тимчасово в. о. голови уряду), нарком внутр. справ Ю.*Гавен*, нарком закордонних справ С.Меметов, нарком юстиції І.Арабський, нарком з військ. і мор. справ П.*Дибенко*, нарком освіти І.Назукін, нарком рад. нар. госп-ва, фінансів, шляхів сполучення, пошт і телеграфів Я.Городецький, нарком землеробства С.Ідрісов, нарком праці І.Полонський, нарком продовольства і торгівлі С.Вульфсон, керуючий справами РНК А.Боданінський. Дещо пізніше наркомом з нац. справ став І.Фірдевс. Першими діями новоствореного уряду було: проведення націоналізації банків, кредитних установ, залізничного та водного транспорту, флоту, маєтків, монастирських госп-в, великих підпр-в, курортів та ін. У селах націоналізували госп-ва заможних селян. Для забезпечення республіки фінансами *більшовики* наклали на «ворожі класи» контрибуцію. Продзагони вилучали в *селянства* всі «залишки» хліба та ін. продовольства. Вільна торгівля хлібом була заборонена.

Протягом весни 1919 в *Москві* сформувалася думка про те, що настав час для «законодавчого оформлення більш тісного з'єднання всіх суверенних республік». Це рішення торкалося й крим. уряду. 1 черв. Всерос. ЦВК видав декрет «Про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму для боротьби зі світовим імперіалізмом». Нова форма об'єднання республік передбача-

А.Ю. Кримський.

ла, що у сфері військ. організації й військ. командування, промсті, фінансів, праці й транспорту держ. органи РСФРР мали виконувати функції органів влади та управління для всіх рад. республік.

Екон. політика більшовиків викликала масові повстання серед селян РСФРР. Уряд спрямовував у неспокійні р-ни велику кількість військ. Цим скористалася *Добровольча армія.* З Акмонайського перешийка (смуга суходолу між Арабатською Азовського м. та Феодосійською Чорного м. затоками) білогвард. війська перейшли в наступ на територію п-ова. 12 черв. в Криму висадився десант ген. Я.*Слащова.* 18 черв. частини Червоної армії (див. *Радянська армія*) почали відступати. 24 черв. вони залишили Сімферополь, а ще через дві доби в Криму не залишилося жодного червоного загону. Уряд Крим. СРР евакуювався до м. *Нікополь*, а потім — у *Київ*. Кримська СРР припинила існування (див. також *Автономна Республіка Крим*, *Крим*).

Літ.: Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. Симферополь, 1957; Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. Симферополь, 1958; Гражданская война на Украине 1918—1920: Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967; История национально-государственного строительства в СССР. 1917—1978 гг., т. 1. М., 1979; *Гарчев П.І., Овод В.В.* Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р. «УІЖ», 1992, № 4; Состав правительств Крыма периода гражданской войны. «Известия Крымского республиканского краеведческого музея», 1995, № 11; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 1997.

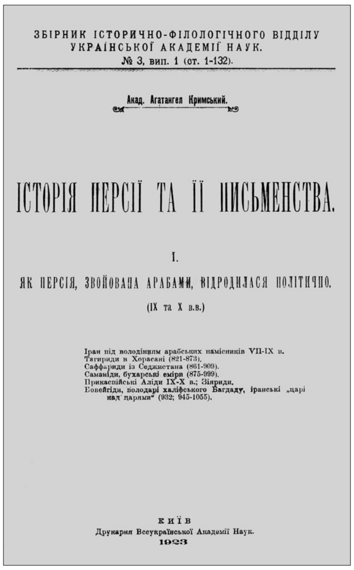
Т.Б. Бикова.

КРИ́МСЬКЕ ХА́НСТВО — див. *Кримський ханат.*

КРИ́МСЬКИЙ Агатангел Юхимович (псевд. — А.Хванько та ін.; 15(03).01.1871—25.01.1942) — сходознавець, славіст, історик літератури, письменник, публіцист та перекладач. Н. в м. Володимир-Волинськ (нині м. *Володимир-Волинський*) у сім'ї Юхима Степановича та Аделаїди Матвіївни (у дівоцтві — Сидорович) Кримських. Батько був з білорусько-татар. роду, засн. якого — кримський мулла з *Бахчисарая* в 17 ст. переселився до литов. м. Мстислав (нині місто Могильовської обл., Білорусь), там прийняв *християнство* й одружився. Мати була литов. полькою. У Володимирі-Волинську батько спочатку працював поштовим чиновником, а потім гімназійним учителем історії та географії. Невдовзі по народженні сина (К.) він переїхав працювати до *Звенигородки* і придбав там для сім'ї будинок. Від 1876 К. навч. в Звенигородському міськ. уч-щі, з 1881 — у протог-зії *Острога*, з 1884 — у в 2-й Київ. г-зії, з 1885 — у *Колегії Павла Ґалаґана.* 1889—92 продовжив навч. в Лазаревському інституті сх. мов у *Москві*, а 1892—96 — на історико-філол. ф-ті Моск. ун-ту під кер-вом відомих рос. учених В.*Міллера*, Р.Брандта, М.Соколова та В.Гер'є. Знавець багатьох сх., класичних та західноєвроп. мов. 1895 отримав пропозицію посісти каф-ру історії укр. мови Львів. ун-ту, проте відхилив її з огляду на сходознавчі зацікавлення. 1896—98 на стипендію від Лазаревського ін-ту був у наук. відрядженні в Сирії та Лівані. Співробітничав з араб. наук. часописами, зокрема з філол. ж. «Ал-Машрік». Працював в араб. рукописних сховищах і б-ках, зокрема в Бейруті (Ліван). Зібрав багато документів і матеріалів, які опрацьовував до кінця життя. Викладав араб., перську та турец. мови в Лазаревському ін-ті сх. мов (1898—1918), від 1900 — проф. Улітку 1917 був відряджений Рос. АН до Трапезунда (Туреччина), окупованого рос. армією (див. *Перша світова війна*), зі спец. місією забезпечити охорону місц. пам'яток історії та к-ри. 1918 переїхав до *Києва*, став проф. Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), чл. Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Був одним із академіків-засновників УАН (1918; з 1921 — ВУАН, нині *Національна академія наук України*), неодмінним секретарем УАН/ВУАН і, одночасно, головою 1-го історико-філол. від. УАН/ВУАН (1918—29). За його ініціативою 1925 було засноване Київ. від-ня наук. асоціації сходознавства. 1926 — голова Комісії для вивчення візант. письменства та впливу його на Україну, до роботи в Комісії залучив багатьох знавців сх. та класичних мов, зокрема колиш. викладачів *Київської духовної академії.* Намагався захистити колег-учених, зокрема акад. М.*Василенка*, від репресій рад. каральних органів. У трав. 1928 був переобраний секретарем ВУАН, але рад. уряд не затвердив його на цій посаді. Після процесу в справі «Спілки визволення України» (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*) усунутий з усіх академічних посад та від науково-викладацької роботи. Вважають, що К. не був арештований і притягнутий до суду лише через те, що його особистий помічник і прибраний син М.З.*Левченко* (через погіршення зору в К. він був у нього читцем і секретарем) не дав слідчим *Державного політичного управління УСРР* тих відомостей про свого керівника і прибраного батька, які від нього вимагали. Після засудження М.Левченка залишилася його (М.Левченка) вагітна дружина. К. всиновив новонародженого хлопчика. До кін. 1930-х рр. був в опалі, у нього відібрали аспірантів, він жив у скрутних матеріальних умовах. Мешкав у Києві та в Звенигородці (там жили також його прибраний син Микольця з матір'ю, його сестра Маша та брат Юхим з родиною). Від 1935 його секретаркою стала Н.*Полонська-Василенко.* Це дало

Кримський А. «Історія Туреччини». К., 1924. Обкладинка.

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.
№ 3, вип. 1 (ст. 1-132).

Акад. Агатангел Кримський.

ІСТОРІЯ ПЕРСІЇ ТА ЇЇ ПИСЬМЕНСТВА.

I.

ЯК ПЕРСІЯ, ЗВОЙОВАНА АРАБАМИ, ВІДРОДИЛАСЯ ПОЛІТИЧНО.

(IX та X в.в.)

Іран під володінням арабських намісників VII-IX в.
Тагириди в Хорасані (821-873).
Саффариди із Седжистана (861-909).
Саманіди, бухарські еміри (875-999).
Прикаспійські Аліди IX-X в.; Зіяриди.
Бовейгіди, володарі халіфського Багдаду, іранські „царі над царями" (932; 945-1055).

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

Кримський А. «Історія Персії та її письменства». Т. 1. К., 1923. Обкладинка.

К. змогу написати низку нових книг, зокрема «Історію хозар». Від 1937 працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР (нині *Інститут мовознавства імені О.Потебні НАН України*), зокрема з 1938 — зав. відділу укр. мови. Після приєднання західноукр. земель до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) власті почали заохочувати його поїздки до Львова, де він зміг виступати з наук. доповідями і брати участь в організації наук. установ. 1940 йому присвоїли звання засл. діяча науки УРСР, а 15 січ. 1941, у зв'язку з відзначенням 70-річного ювілею від дня народження, нагородили орденом Трудового Червоного Прапора.

Після початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* як особливо неблагонадійний був заарештований (20 лип. 1941) за звинуваченням в антирад. націоналістичній діяльності й етапом відправлений до Казахстану. У жовт. цього ж року був ув'язнений у Кустанайській тюрмі НКВС СРСР. Невдовзі помер у тюремній лікарні.

Справу проти К. припинено 1957. Реабілітований 1960.

З юнацьких років переконаний українофіл, зокрема завдяки впливу викладача Колегії Павла Ґалагана П.*Житецького*. Палкий прихильник і водночас критик М.*Драгоманова*, якому закидав недооцінювання ролі *української мови*. Підтримував зв'язки з Ол.*Барвінським*, В.*Вернадським*, Б.*Грінченком*, І.*Гаспринським*, М.*Павликом*, *Лесею Українкою*, І.*Франком* та ін. відомими діячами і вченими. У ході критики поглядів О.*Соболевського* щодо рос. характеру мови давніх киян виконав низку студій у царині укр. мовознавства, за що здобув неабияку популярність в укр. академічних колах. У 1890—1900-х рр. співробітничав з багатьма галицькими часописами, зокрема з *«Зорею»*, *«Народом»*, *«Правдою»* та ін. Разом з К.*Михальчуком* підготував «Программу для собирания особенностей малорусских говоров» (1910) для Петерб. АН. 1918 за ініціативою К. засновано Комісію живої укр. мови для створення українсько-рос. словника. Під його кер-вом та за його участю були складені «Найголовніші правила українського правопису» (1921). Вважав, що найважливішими джерелами для вивчення історії мови є оригінальні пам'ятки. Зокрема, видав низку пам'яток як додаток до «Української граматики», а також у книзі «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.» (1922, співавтор О.*Шахматов*). Присвятив низку праць українській літературній мові, її збагаченню й унормуванню: «Практический курс для изучения малорусского языка» (1906), «Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья» (1907—08. Т. 1—2), «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922). Приділяв значну увагу укр. літ. процесові, зокрема написав низку студій з літературознавства: «Про лубочну українську літературу» (1893), «Про рукописи Руданського, про їх відносини між собою та про поетові листи» (з додатком двох листів Руданського до його брата, 1895), «Знадоби для життєпису Степана Руданського (1833—1873)», (1926, співавт. М.Левченко) та ін. Крім того, перу К. належать розвідки про Івана *Вишенського*, Б.Грінченка, М.Драгоманова, М.*Комарова*, І.*Котляревського*, Г.*Квітку-Основ'яненка*, І.*Карпенка-Карого*, О.*Кобилянську*, М.*Коцюбинського*, П.*Тичину*, Лесю Українку, Ю.*Федьковича* та ін. За редагуванням К. видруковані твори Г.Квітки-Основ'яненка, М.Коцюбинського, С.*Руданського*, І.Франка. Крім того, К. відомий своїми студіями з антропології («Про антропологічний склад східних слов'ян», 1928), етнографії та фольклористики («Народна пам'ять про Шевченка», 1891; «Шевченко в народних оповіданнях», «До питання про стародавні малоруські релігійні сказання», обидві — 1896; «Волосова борода. З учено-кабінетної міфології XIX віку», «Українська етнографія в чужім опоетизуванні», «До етнографії Полісся», «До етнографії т. зв. Новоросії», «До етнографії Чернігівщини», передмова до збірника «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектичного», усі — 1928). У різні роки опублікував багато праць з історії, літератури та к-ри мусульманських народів, зокрема Ірану, Туреччини та Бл. Сходу, студій з семітології, історії *ісламу*, історії укр. літератури і мови, фольклору та етнографії, зокрема огляди сирійської й абіссинської літератур, статей про роль слов'ян. елементу в *Османській імперії*, робіт з історії Хозарії, Криму та ін. Виконав багато перекладів з араб., перської, турец. мов, араб. та турец. фольклору, зокрема творів Антари, ал-Мааррі, Джама, Міхрі-хатун, Омара Хайяма, Сааді, Халіфа Зія, Хафіза, Фірдоусі та низки ін., а також творів західноєвроп. авторів. Переклав ряд творів Т.*Шевченка* турец. мовою та присвятив кілька статей творчій спадщині Великого Кобзаря. Як письменник відомий своїми поезіями на сх. теми — 3-ма збірками «Пальмове гілля» (1901, 1908, 1922), прозовою зб. «Бейрутські оповідання» (1906), романом «Андрій Лаговський» (1905), зб. «Повістки й ескізи з українського життя» (1895) та ін. Значна частина його прозових творів була свого часу заборонена царською цензурою. Залишив значну епістолярну спадщину. Був чл. і займав відповідальні посади в багатьох наук. інституціях і т-вах, зокрема секретаря Сх. відділу Моск. археол. т-ва (1900—18). Редагував друкований орган цього т-ва «Древности восточные», а

також «Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков». Ним написана більша частина статей, присвячених Близькому та Середньому Сходу, в *«Брокгауза и Ефрона енциклопедическом словаре»* та енциклопедичному словнику братів Гранат (див. *Гранат, енциклопедичний словник*). Підготував ряд відомих сходознавців, зокрема А.Горстера, Я.Кемаля, Б.Міллера, В.Мінорського, А.Олесицького, С.Олфер'є, А.Тейле, Г.Чиркова та ін.

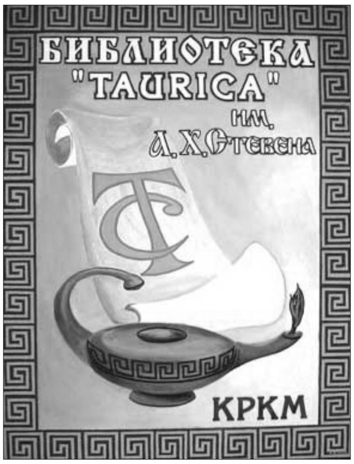
Пам'ять про К. вшановано низкою меморіальних заходів. 1970 16-та сесія Ген. асамблеї ЮНЕСКО внесла його ім'я до переліку видатних діячів світу. Цього ж року в Києві на його честь було названо вулицю. На колиш. будинкові Колегії Павла Галагана (нині це Музей літератури, вул. Б.Хмельницького, № 11) на його честь встановлено меморіальну дошку. На честь К. Ін-т сходознавства НАН України носить його ім'я (див. *Інститут сходознавства імені А.Кримського НАН України*). Проводяться щорічні міжнар. наук. читання ім. А.Кримського, а також встановлено премію ім. А.Кримського НАН України.

Тв.: Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения. «Киевская старина», 1895, № 9—10; Филология и Погодинская гипотеза (Дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезу г. Погодина и г. Соболевского о галицко-волынском происхождении малоруссов?). «Киевская старина», 1898, № 6, 9; 1899, № 1, 6, 9; Мусульманство и его будущность. Прошлое ислама, современное состояние мусульманских народов, их умственные способности, их отношения к европейской цивилизации. М., 1899; Лекции по истории Ирана: Арсакиды, Сасаниды и завоевание Ирана арабами. М., 1900; Ислам, его возникновение и старейший период его истории. М., 1901; Лекции по истории семитских языков, вып. 1—2. М., 1902—03; Лекции по Корану, вып. 1. М., 1902; История арабов, их халифат, их дальнейшие судьбы и краткий очерк арабской литературы. М., 1903; Семитские языки и народы, ч. 1—3. М., 1903—12; Бейрутські оповідання. К., 1906; Из истории Турции (От основания государства до XVI века): Конспект лекций. М., 1909; История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. 1—3. М., 1909—17; История Турции и ее литературы, т. 1—2. М., 1910—16; История арабов и арабской литературы, ч. 1—3. М., 1911—13; Історія Персії та її письменства. К., 1923; Хафиз та його пісні (бл. 1300—1389) в його рідній Персії XVI в. та в Новій Європі. К., 1924; Перський театр, звідки він узявсь і як розвивавсь. К., 1925; Вступ до історії Туреччини, вип. 3. К., 1926; Знадоби для життєпису Степана Руданського (1833—1873). К., 1926 (у співавт.); Історія Туреччини та її письменства, т. 2, вип. 2. К., 1927; Оповідання арабського історика Абу-Шоджі Рудраверського XI в. про те, як охрестили Русь. В кн.: Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності, ч. 1. К., 1927 (у співавт. з Кезмо Т.); До історії вищої освіти у арабів та дещо про Арабську академію наук. К., 1928 (у співавт. з О.Боголюбським); Розвідки, статті та замітки. К., 1928; Вибрані твори. К., 1965; Поезії. К., 1968; История новой арабской литературы: XIX — начало XX вв. М., 1971; Пальмове гілля. Екзотичні поезії. К., 1971; Твори, т. 1—5. К., 1972—73; Письма из Ливана. 1896—1898. М., 1975; Низами и его современники. Баку, 1981; Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. К.—Львів, 1996; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського, т. 1-2. К., 2005.

Літ.: Бібліографічний покажчик друкованих писань професора А.Е. Кримського. «Записки Історично-філологічного відділу УАН», 1919, кн.1; Бібліографічний покажчик писаннів академіка А.Ю. Кримського. К., 1926; *Білоштан Я.* А.Є. Кримський — український письменник. «Літературний журнал», 1941, № 4; А.Е. Кримський: Бібліографічний покажчик. К., 1941; *Н.Д. [Полонська-Василенко Н.]* Агатангел Кримський. «Україна» (Париж), 1949, № 2; *Полонська-Василенко Н.* До біографії акад. А.Кримського. «Наша культура» (Вінніпег), 1953, № 7; *Мухин М.* З життєпису академіка А.Кримського. «Визвольний шлях», 1963, кн. 6—8; *Бабишкін О.К.* Агатангел Кримський: Літературний портрет. К., 1967; *Гурницький К.І.* А.Ю. Кримський в радянській історіографії. Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 4. К., 1971; *Його ж.* Кримський як історик. К., 1971; *Полонська-Василенко Н.Д.* Академік Агатангел Юхимович Кримський (1871—41). «Український історик», 1971, № 3/4; А.Ю. Кримський: Бібліографічний покажчик (1889—1971). К., 1972; *Гурницкий К.И.* Агафангел Ефимович Крымский. М., 1980; *Веркалець М.М.* А.Ю. Кримський у колі своїх сучасників. К., 1990; *Борисенко В.* Агатангел Кримський як фольклорист і етнограф (До 120-річчя від дня народження). «Народна творчість і етнографія», 1991, № 3; *Гирич І.Б., Кіржаєв С.М.* До історії ВУАН. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу «Осібної гадки академіка М.Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року»). «Український археографічний щорічник: Нова серія», 1992, т. 4, вип. 1; *Пріцак О.* Агатангел Кримський. «Київська старовина», 1992, № 1; *Його ж.* Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження. «Східний світ», 1993, № 1; *Веркалец М.Н.* Проблема духовности тюркских народов в исследованиях А.Е. Крымского. К., 1994; *Матвєєва Л.* Тяжкий хрест опального академіка. «Віче», 1995, № 9; *Криса Б.С.* Агатангел Кримський і його візія України. В кн.: Питання історії, української та слов'янської мов та культури. Львів, 1997; *Матвєєва Л.В., Циганкова Е.Г.* А.Ю. Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. К., 1997; *Ляхоцький В.П.* Агатангел Кримський та Іван Огієнко: до проблеми персонального історичного порівняння. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (К.), 1998, вип. 4; *Циганкова Е.Г.* Академік Агатангел Кримський. В кн.: Члени-засновники Національної академії наук України: Збірник нарисів. К., 1998; *Курас І.Ф.* Великий учений-гуманіст (до 130-річчя академіка А.Ю. Кримського). «Київська старовина», 2001, № 2; *Павличко С.Д.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. К., 2001; V Сходознавчі читання А.Кримського: Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 10—12 жовтня 2001 р.). К., 2001; Матеріали ювілейної сесії секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, присвяченої 130-річчю від дня народження А.Ю. Кримського. К., 2002; Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. К., 2006.

О.В. Ясь.

КРИ́МСЬКИЙ РЕСПУБЛІКА́НСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й (1921—45 — Центральний музей Тавриди, 1945—93 — Кримський краєзнавчий музей) — музейний заклад у м. *Сімферополь.* Створений 1921 на базі зібрань *Музею Таврійської губернської вченої архівної комісії* (заснований 1887) і Природничо-істор. музею Таврійського губернського земства (заснований 1899). Ідея створення в Криму єдиного багатопланового музею, в якому об'єдналися б природничі, археол., мистецькі колекції, архів і б-ка, належить голові *Таврійської губернської вченої архівної комісії* О.Стевену. Ця ідея була реалізована 1921, коли було створено Центр. музей Тавриди. У трав. 1923 в колиш. будинку Офіцерських зборів було відкрито першу експозицію, в ній було представлено археол., етногр. і мистець-

Кримський республіканський краєзнавчий музей. Бібліотека «Таврика». Друкарська марка.

кі колекції. Музей мав відділи: природничо-істор., археол., худож., етногр. Йому передали також б-ку «Таврика», що раніше належала названій вище комісії. Пізніше відкрився від. революції. Станом на 1926 музей поділявся на два від-ня: культ.-істор. та природничо-істор. Через 10 років картинну галерею Центр. музею Тавриди було передано у відання Управління у справах мист-в при РНК Крим. АРСР, на її основі створено сучасний Сімферопольський худож. музей. У різні роки до складу музею входили: городище *Неаполь Скіфський*, печера Чокурча і генуезька фортеця в *Судаку*. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* частину зібрання втрачено. 1945 одержав назву — Кримський краєзнавчий музей, з 1993 — сучасна назва.

Музейне зібрання нині налічує понад 100 тис. одиниць зберігання, серед них велика археол. збірка, що документує історію краю від *палеоліту* до *середньовіччя*, колекції нумізматики, графіки 18—19 ст. з видами Криму, особисті архіви дослідників природи та історії п-ова — П.*Кеппена*, О.Стевена, О.*Бертьє-Делагарда*, багаті збірки фотографій і документів; колекції історико-побутових речей, предметів декоративно-прикладного мист-ва, фарфору, етногр. матеріалів.

Для відвідувачів відкрито кілька постійно діючих виставок (експозиційних розділів): «Минуле Тавриди з найдавніших часів до кінця XVIII ст.», «Заповідні ландшафти Криму», «Реліквії природничо-історичного музею», «Крим у роки Великої Вітчизняної війни», «Пожвавлення душі», «Життя і творчість поета І.Л. Сельвинського».

«Музеєм у музеї» називають наук. б-ку «Таврика» ім. О.Стевена, засновану 24 листоп. 1873, її фонди утворено шляхом злиття зібрань кількох краєзнавчих б-к — Таврійського губернського земства, Таврійської губернської вченої архів. комісії, Крим. т-ва природодослідників і любителів природи, Центр. музею Тавриди і приватних збірок М.Головкинського, О.Бертьє-Делагарда, частини б-ки рос. імп. *Миколи II* із Лівадійського палацу та ін.

«Таврика» — гол. сховище літ. з усього світу про Крим, виданої за останні 400 років. Фонд налічує понад 40 тис. томів з історії, археології і природи краю. В їх числі такі раритети, як рукописний «Танах» (П'ятикнижжя) 11 ст., книги видавничого дому *Ельзевірів* (кін. 15 — серед. 16 ст.), рос. рукописні книги духовного змісту (17—18 ст.), праці перших мандрівників і дослідників Криму, літографії, карти, атласи, альбоми перших фотографій тощо.

Музей проводить активну виставкову діяльність, бере участь у міжнар. виставках. Від 1993 виходить ж. «Известия Крымского республиканского краеведческого музея», з 1996 на основі фондів музею і б-ки — серійне вид. «Крым в иллюстрациях».

Музей має філіали: 1) Крим. етногр. музей (Сімферополь), заснований 1992. 1999 тут відкрито стаціонарну виставку «Мозаїка культур Криму», що розповідає про матеріальну і духовну к-ру 13 етнічних громад Криму: вірмен, білорусів, болгар, греків, євреїв, *караїмів*, *кримських татар*, *кримчаків*, німців, росіян, українців, чехів та естонців. Музейна збірка (3,5 тис. одиниць зберігання) включає комплекти знарядь праці, посуду; традиційний одяг, предмети культу, фотографії та ін. Раритетами музею є колекції кримськотатар. ювелірних прикрас, укр. одягу різних регіонів, унікальних предметів побуту вірмен, кримчаків, естонців; 2) Алуштинський історико-краєзнавчий музей (відкритий 1923; тричі закривався, а його фонди передавались в Ялтинський, Бахчисарайський і Крим. краєзнавчий музеї. Останній раз відкритий 1971). Збирає археол., етногр., документальні та ін. матеріали, пов'язані з історією *Алушти* та Криму в цілому. У збірці — понад 6,5 тис. одиниць зберігання; 3) Літ.-меморіальний від. «Будинок-музей І.Л.Сельвинського» (Сімферополь) — створений 1989 в будинку, де народився поет; 4) Музей сучасного християн. мист-ва ім. Г.Е.Бострема. Створений 1997, комплектує і зберігає колекції творів на християн. тематику тих художників, життя та діяльність яких пов'язані з Кримом. У збірці музею, що не має аналогів в Україні, представлено живопис, графіку, скульптуру, худож. фотографію, документи, книги, журнали, листи, архіви, богослужбові та культ. предмети, що належать Крим. респ. фонду «Мистецтво в ім'я Христа» і тимчасово зберігаються в респ. краєзнавчому музеї. Експозиція висвітлює історію *православ'я* на Крим. п-ові. Центр. місце в ній посідають твори Г.Бострема, особисті речі святих і подвижників Тавриди.

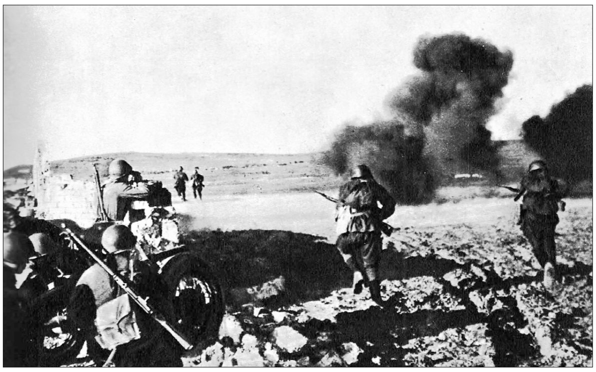
Літ.: Крымский краеведческий музей: Путеводитель. Симферополь, 1984; *Непомнящий А.А.* Очерк развития исторического краеведения Крыма в XIX — начале XX в. Симферополь, 1998; *Його ж.* Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX — начало XX века): Биобиблиографическое исследование. Симферополь, 2000; *Филимонов С.Б.* Хранители исторической памяти Крыма: О наследии Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии (1887—1931 гг.). Симферополь, 2004; Крымский республиканский краеведческий музей. Web: http://www.ccssu.crimea.ua/crimea/ethno/musofloc/index.htm.

Л.Д. Федорова.

КРИ́МСЬКИЙ ФРОНТ — оперативне об'єднання військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (команд. — ген.-лейтенант Д.Козлов). Утворене 28 січ. 1942 з військ колиш. Кавказ. фронту, розташованих на Керченському і Таманському п-вах, а також у районі м. *Краснодар* (44-та, 47-ма і 51-ша армії). У його підпорядкуванні перебували також Севасто-

польський оборонний район, *Чорноморський флот*, *Азовська військова флотилія*, Керченська військ.-мор. база і Північнокавказ. військ. округ. Мета утворення об'єднання — усунення незручностей в управлінні військами в Криму. Від 27 лют. до 13 квіт. 1942 його частини і з'єднання тричі вдавалися до організації наступу для надання допомоги військам Севастопольського оборонного району (див. *Севастопольська оборона 1941—1942*), але безуспішно. З оперативною метою 21 квіт. Чорномор. флот, Азовська військ. флотилія, Севастопольський оборонний район і Північнокавказ. військ. округ були виведені із підпорядкування К.ф., а сам він увійшов до складу військ Північнокавказ. напрямку. 8 трав. противник перейшов у наступ проти частин і з'єднань К.ф., що обороняли Керченський п-ів. Війська Червоної армії змушені були відступити і відійшли на Таманський п-ів. Частина військ, що прикривала відхід і переправу гол. сил фронту (залишки 83-ї бригади мор. піхоти, 95-го прикордонного загону, Ярославського авіац. уч-ща, Воронезького уч-ща радіоспеціалістів та ін. частин — усього понад 10 тис. осіб), залишалася відрізаною, зайняла оборону в *Аджимушкайських катакомбах* і до кінця жовт. 1942 вела героїчну боротьбу з ворогом. 19 трав. 1942 К.ф. було розформовано, а його війська ввійшли до складу ств. 20 трав. 1942 Північнокавказ. фронту.

Кримський фронт. Контратака. 1942.

Бахчисарай. Ханське кладовище. Кінець 16—18 ст. Фото початку 21 ст.

Літ.: Великая Отечественная война. 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Военный энциклопедический словарь. М., 1986.

Н.М. Руденко.

КРИ́МСЬКИЙ ХАНА́Т — д-ва на зразок степових *імперій* (pax nomadica), що існувала на пд. України, в Прикубан'ї та на Пн. Кавказі від бл. 1430 до 1783.

Назва і територія. У титулатурі крим. *ханів* належна їм д-ва називалася метафорично «Тахт-і-Крим» («Кримський престол») або «Тахт-і-Крим ве Дешт-і-Кипчак» («Престол Криму та Кипчацького степу»). Цій назві передували означення, також метафоричні, що стосувалися *Золотої Орди* — «Улу(г) Орда» («Велика Орда») — та її метрополії в Нижньому Поволжі — «Улу(г) Юрт» («Велика вотчина»). Від 1502 хани вживали також титул імператорського рангу «падишаг» (див. *Падишах*), але не користувалися ним у стосунках з осман. *султанами*. У 1-й пол. 16 ст. крим. хани претендували на роль спадкоємців усієї імперії *Чингізхана* як «імператорів усіх монголів» (barça Mogol padişahi).

Д-ву крим. ханів османці та їхні європ. сусіди називали «Кримським ханатом» (за назвою столичного міста Крим/Солхат). Європейці іменували її також «Малою Татарією» на протиставлення «Великій Татарії» — Євразійському Степові та Монгол. імперії Чингізхана. У *Речі Посполитій* та Рос. д-ві її називали «Перекопською Татарією» (Tartaria Praecopensis, Tartaria Precopensis) та «Перекопською ордою» (за калькою назви м. Крим, а згодом пограничної фортеці Ор — «Перекоп»).

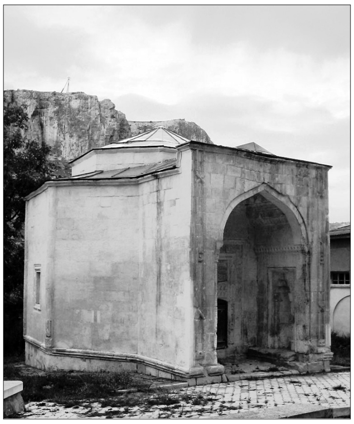
Литов. та моск. *великі князі* визнавали імператорський статус крим. ханів і титулували їх «царями кримськими» (або «перекопськими», Caesar Praecopensis).

Від серед. 16 ст. повний титул крим. хана було стандартизовано — «Ulu Orda ve Ulu Yurtniŋ ve taht-i Krim ve Deşt-i Kipçakniŋ ve cumle Tatar ve bi-hesab Nogayniŋ ve Tat ve Tavgaçniŋ ve Dağ Çerkaçniŋ ulu padişah» («Великий падишаг Великої Орди, Великого Юрту, престолу Криму та Кипчацького степу, усіх татар, незліченних ногаїв, татів, тавгачів та гірських черкесів»). Неофіційно хани та їхні підданці називали свою д-ву «Крим юрт» («Кримська вотчина»).

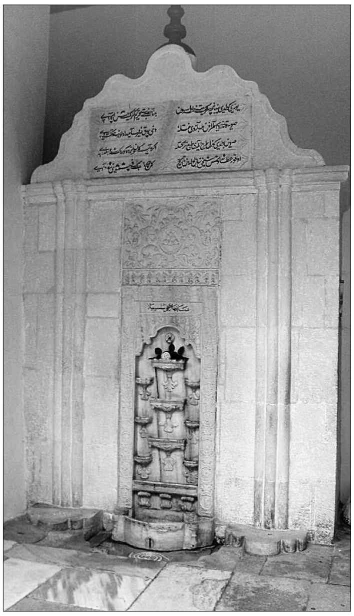
Окрім Крим. п-ова, під правлінням крим. ханів на засадах тих чи ін. форм залежності були степові тер. Пн. Причорномор'я, населені кочовими племенами, переважно ногайцями, — «Орташраси» («Заор'я», «Земля за Перекопом»), а також деякі тер. Прикубання й Пн. Кавказу, населені ногайцями, черкесами та абхазами.

Правляча династія кримських ханів. Ханатом правив рід Ґереїв (див. *Гіреї*). Своє походження він виводив від Тога-Темюра (Тука-Тімур), молодшого сина Джучі, старшого сина Чингізхана. Власне ім'я Ґерей династія перейняла від імені монгол. племені кереїтів (на припущення Д.Немета, остання назва походить від монгол. ker — велетень та зменшувального суфікса -еу, множина — кереїт), яке в ході завоювань Чингізхана розселилося в Центр. Азії та Сх. Європі. Кереїти були одним з чотирьох провідних племен (кешік) Золотої Орди. Політ. зв'язки династії Ґереїв з кереїтами відобразилися в крим. легенді, за якою один з ханських предків Гияседдін виховувався названим батьком-опікуном (аталиком) з кереїтів. Родовим символом (тамгою) династії Ґереїв був тарак («гребінь») — знак у вигляді тризуба із повернутими додолу зубцями — символ одного з відділів кереїтів, відомого за назвою цього різновиду тамги — тараклі. Прізвисько (лакаб) Ґерей взяв засн. династії Гаджжі (див. *Хаджі-Гірей*), але тільки один з його синів Менглі (див. *Менглі-Гірей I*) та його нащадки іменували себе Ґереями. Цей факт дає змогу припустити, що лінія Ґереїв пішла від однієї з дружин Гаджжі-Ґерея, імовірно, кереїтки за походженням.

Будучи чингізидами, усі Ґереї від народження мали право на

Бахчисарай. Тюрбе Гаджжі-Ґерея. 1501. Фото початку 21 ст. (до реконструкції).

Бахчисарай. Ханський палац. Сельсебіль (Райське джерело). Скульптор Омер. 1764.

титул хана, але в К.х. його носили тільки ті з них, хто хоч раз посідав престол. Імператорський титул падишагів хани з роду Ґереїв ввели до свого титула після завоювання 1502 Великої Орди — метрополії Золотої Орди. Усі принци та ханські доньки мали титул султан (султанка).

Після встановлення залежності К.х. від *Османської імперії* остання почала практикувати «почесне заручництво» Ґереїв. Суть його полягала в тому, що хтось із принців з роду Ґереїв, зазвичай братів хана, перебував у «полоні» в осман. султана. У *Стамбулі* не раз добровільно мешкали амбітні пошукачі крим. трону.

Престол за традицією переходив до старшого в роду. Від поч. 1475 було введено посаду першого заст. хана — *калги* (тюркське «калга», «кагилга», як припускає Й.Матуц, означає «ставленик»). Той з Ґереїв, хто займав цю посаду, також вважався спадкоємцем трону. Починаючи з правління Мегмед-Ґерея II (1577—84; див. *Мухаммед-Гірей II*) було введено посаду другого заст. і спадкоємця — нуреддина (араб. «світоч віри»; див. *Нуреддин-султан*). На посаду калги призначали лише братів хана, на посаду нуреддина — допускалися і сини. 24 хани зійшли на престол з посади калги і 5 — з посади нуреддина.

Степова традиція допускала також «відкрите престолонаслідування», що супроводжувалося вбивством гол. претендентів на престол — братів, дядьків та племінників. Утеча від переслідувань за межі Кримського півострова в степи чи на Кавказ і козакування там («вільне життя» у вигнанні) з побратимами (кунаками) під опікою названого батька (аталика) вважалися нормою життя крим. царевичів.

Легітимність престолонаслідування санкціонувалася *курултаєм*, починаючи із серед. 16 ст. право вибору кандидата на ханство поступово переходить до осман. султанів. Остаточно ця практика закріпилася наприкінці 17 ст. Усунуті з престолу хани перебували на засланні в султанських помістях, часто на о-ві Родос (Середземне м.). Деякі представники династії сходили на трон двічі й навіть тричі (ель-Гаджж Селім-Ґерей I правив чотири терміни між 1671 та 1704). Осман. султани мали право страчувати усунутих із престолу ханів. Два хани — Мегмед-Ґерей II та Інайєт-Ґерей — були страчені, відповідно 1584 та 1637, навіть перебуваючи при владі.

Репродуктивна політика Ґереїв зводилася до конкубінажу (унормованого спільного життя як форми одруження) із невільницями, які були або захоплені в полон у різних краях, або привезені як *данина* від черкеських племен. Династичні шлюби Ґереї не практикували, за винятком видачі Менглі-Ґереєм I своїх доньок за осман. принців Мегмеда (п. 1505, син султана Баєзіда II) та Сюлеймана (майбутній султан *Сулейман I* Законодавець) під час їхніх перебувань у Кафі (нині м. *Феодосія*) як губернаторів провінції.

Султанок роду Ґереїв переважно видавали заміж за представників родової *аристократії* К.х. Як нащадки чингізидів Ґереї мали особливо значний авторитет і вважалися спадкоємцями Османів у разі вигасання в останніх чол. лінії.

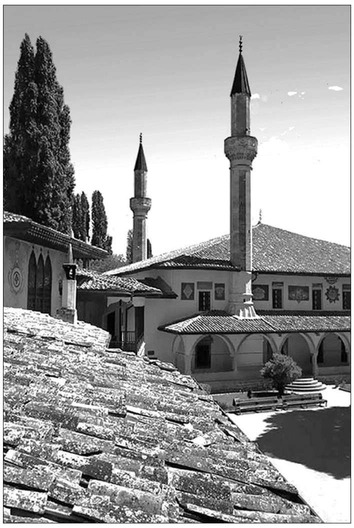
Ханські наложниці (хатун), попри невільницьке походження, визнавалися членами династії. Старша конкубіна (наложниця) — валіде султан або улу султан — мала ранг третьої особи в К.х. слідом за калгою. Султанки мали право на дипломатичне листування. Відсутність законних шлюбів забезпечувала спадковість династії лише одній чол. лі-

Бахчисарай. Ханський палац. Портал Демір-Капи («Залізна брама»). Архітектор Алевіз Новий. 1503. Фото початку 21 ст.

Старий Крим (Солхат). Мечеть Узбека. Початок 14 ст. Фото початку 21 ст.

Бахчисарай. Ханський палац. Велика мечеть Біюк-Хан-Джамі. 1740. Фото початку 21 ст.

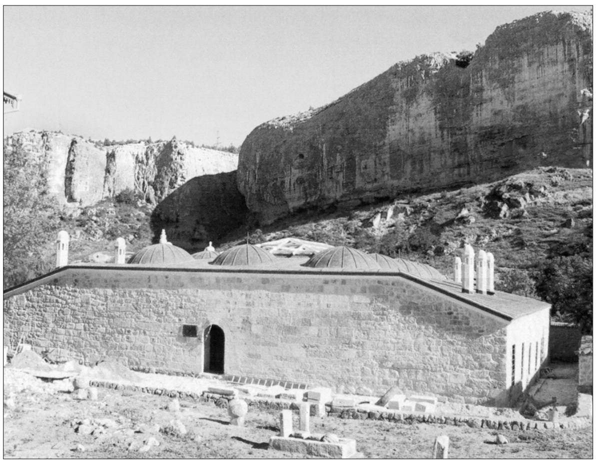
нії. Відоме лиш одне відгалуження династії — Чобан-Ґереї (слово «чобан» означало зневажливе «пастух»), що утворилося від нащадків однієї з наложниць калги Фетг-Ґерея (загинув 1596), нібито Марії Потоцької. Один із представників цієї лінії Аділь Чобан-Ґерей був ханом (1665—70), але в подальшому Чобан-Ґереям було відмовлено в праві на ханство.

Утворення Кримського ханату. Формування центр. тер. д-ви почалося у зв'язку з монгол. завоюванням (див. *Монголо-татарська навала*). За свідченням *Плано Карпіні* (1246), межиріччя Дніпра та Дону було віддане в правління Мауці (Моджи Яя; другий син Чагатая, внук Чингізхана). Ця тер. як окреме володіння згодом була виділена ханом Золотої Орди Мунгке-Тімуром (1267—80) у нунтух (уділ) своєму сину Уранг-Тімуру. Від цього часу дана тер. дістала назву «Кримський край» (від назви ставки намісника — Крим; це слово, імовірно, означало «рів»; ін. назва ставки — Солхат; нині м. *Старий Крим*). Згодом ця тер. була пожалувана в окреме володіння (ікта) сельджуцькому султану Ізз-ед-Діну Кейкаусу (п. 1278), котрий прибув до Криму, тікаючи з Малої Азії. 1299 темник *Ногай*, чингізид і претендент на утворення незалежного ханату, захопив і пограбував *Судак* через конфлікт із містом з приводу податків. На поч. 14 ст. Крим. улус (див. *Улус*) мав статус тумена Золотої Орди, тобто намісництва, що виставляло 10 тис. війська. У 1360—80-х рр. улус перебував у руках темника *Мамая*, який також контролював зх. половину всієї Золотої Орди (див. *Біла Орда*). Судячи з монет, карбованих у м. Крим 796 та 797 років гіджри (за н. ст. — 1393—95), п-ів Крим у цей час був окремим улусом Золотої Орди під правлінням Таш-Тімура. Після того, як в управлінні Золотою Ордою виник безлад, спричинений поразкою військ хана *Тохтамиша* в бою з військами Тімура і втечею Тохтамиша до Литви (1395), Крим. улус стає плацдармом для кількох претендентів на золотоординський престол. 1419 у м. Крим карбує монету Гияс-ед-дін, син Таш-Тімура, а його брат Девлет-Бірди 1427 відправляє з м. Крим посольство до єгип. султана Барсбая.

Вел. кн. литов. *Вітовт*, зазнавши під час походу на землі Золотої Орди поразки на прит. Дніпра — р. Ворскла 1399 (див. *Ворскла, битва на річці*), продовжив, однак, експансивну політику в Пн. Причорномор'ї, надаючи нащадкам і союзникам Тохтамиша фінансову і воєн. допомогу, а також притулок у Литві. На поч. 15 ст. він прагнув установити *протекторат* над генуезькою Кафою, але не досягнув у цьому успіху. У свою чергу, кримці та ординці взяли участь у громадян. війні у *Великому князівстві Литовському* між *Свидригайлом* та *Сигізмундом*, що принесло їм багату здобич, передусім *ясир*.

Екон. фундаментом Крим. улусу була міжнар. торгівля Золотої Орди, яка здійснювалася через м. Солхат (Крим), а також генуезькі порти Судак та Кафа (з кін. 13 ст.), що номінально належали монголам і платили їм данину. Через ці порти велася торгівля тканинами, рибою та предметами розкоші, передусім хутром та невільниками, які звідси вивозилися до Зх. Європи та на Близький Схід. Торгівля невільниками базувалася, зокрема, на спец. договорах, укладених мамлюцькими султанами Єгипту із золотоординським ханом Берке (1261) та візант. імп. Михаїлом VIII Палеологом (1281).

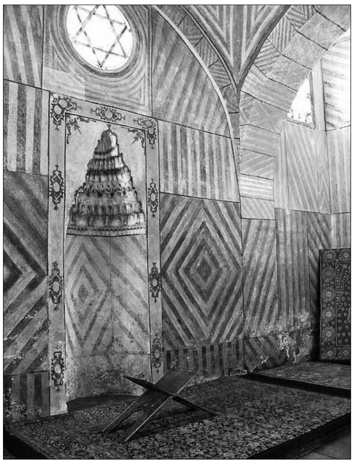
Занепад торгівлі з Китаєм після 1342 внаслідок розпаду Монгол. імперії та поразка Золотої Орди від Тімура 1395 привели до занепаду *Сарая-Берке* і ще більше піднесли екон. значення Ка-

Бахчисарай. Медресе Зинджирли. 1500. Фото 2008.

Бахчисарай. Ханський палац. Зал Дивану. Кінець 16 ст. Фото початку 21 ст.

Бахчисарай. Ханський палац. Мала мечеть. Міхраб. 16 ст. Фото початку 21 ст.

фи, яка переорієнтувалася на вивіз місц. товарів — зерна, риби, рабів, хутра, солі, шкіри. Це сприяло також посиленню правителів Крим. улусу, на користь яких ішла частина податків від цієї торгівлі, яку збирала татар. адміністрація в Кафі на чолі з тудуном. Екон. процвітання стимулювало міграцію до Криму золотоординських кланів, зокрема Конграт, Ширін, Барин.

На поч. 15 ст. у Пд.-Зх. Криму посилюється князівство *Феодоро*. Його правляча династія Гаврасів-Таронітів мала за політ. союзників *Трапезундську імперію*, *Молдавське князівство*, *Велике князівство Московське* та Крим. улус.

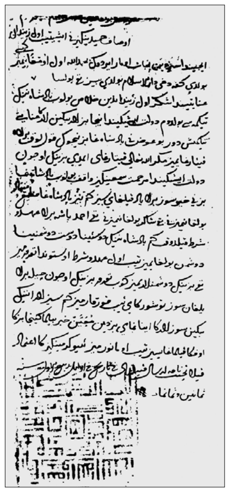
На поч. 1430-х рр. Гаджжі-Ґерей досяг певного консенсусу із золотоординськими кланами, що розселилися в Криму. Однією з важливих його поступок кланам стала згода призначати на посаду тудуна Кафи ширінського *бея*, наймогутнішого з кланових чільників. Як результат 1434 спільно з феодоритами він розгромив 6-тис. корпус К.Ломмеліно, посланий з Генуї (Італія) на допомогу Кафі. Гаджжі-Герей карбував монети 1441 і 1443 у Солхаті та Кирк-Орі. 1445 укладає союз із вел. кн. литов. (з 1447 також королем польс.) *Казимиром IV* Ягеллончиком. У серп. 1449 формально проголошує себе незалежним правителем Криму, при цьому не полишаючи претензій на золотоординський престол. Статус своїх володінь він визначає як «улуг улус» («великий улус», — тобто суверенний улус). Завдає поразки ханам Золотої Орди: 1452 — на *Поділлі* і 1466 — на р. Дон.

Пошук союзників проти Кафи та Золотої Орди штовхає Гаджжі-Ґерея до союзу з османцями, які з 1446 проявляють активність на пн. Чорного моря. 1454 він приєднується до осман. флоту під час блокади Кафи, діставши 1,2 тис. золотих (див. *Дукат*) данини. Однак по смерті Гаджжі-Ґерея його син хан Нур-Девлет виступає за підданство хану Золотої Орди Ахмату. Ін. син Менглі-Ґерей був вороже налаштований проти Ахмата і тому орієнтувався на союз з Османами (відомий його лист 1469 до султана Мегмеда II). За сприяння місц. кланів Менглі-Ґерей утвердився в зх. частині п-ова, а 1471 оволодів Солхатом. 1474 він пропонує наступальний союз проти Золотої Орди вел. кн. моск. *Івану III* Васильовичу.

Османські завоювання в Криму. Дії Менглі-Ґерея I, спрямовані на посилення контролю над посадою тудуна Кафи, спричинили 1473 спротив беґа Ширінів Емінека та ін. кланів. Конфлікт переріс у повстання невдоволених проти Менглі-Ґерея I і той змушений був тікати до Кафи, де генуезці кинули його до в'язниці. Вожді кланів закликали Османів допомогти покласти край анархії. Мегмед II скористався цією нагодою для захоплення економічно й стратегічно важливої генуезької Газарії та розправи з князівством *Феодоро*, союзником ворожого йому молдов. господаря Стефана III Великого. 6 черв. 1475 осман. корпус на чолі з *візирем* Гедюком Агмедом-пашою захопив Кафу, а в груд. — столицю феодоритів Мангуп. На завойованій тер. османці утворили провінцію із центром у м. Кафа (Кефе). На тер. Крим. улусу вони не вступали і не завойовували його. Статус Крим. улусу не змінився. На трон повернувся Нур-Девлет. Менглі-Ґерей був відправлений до двору султана.

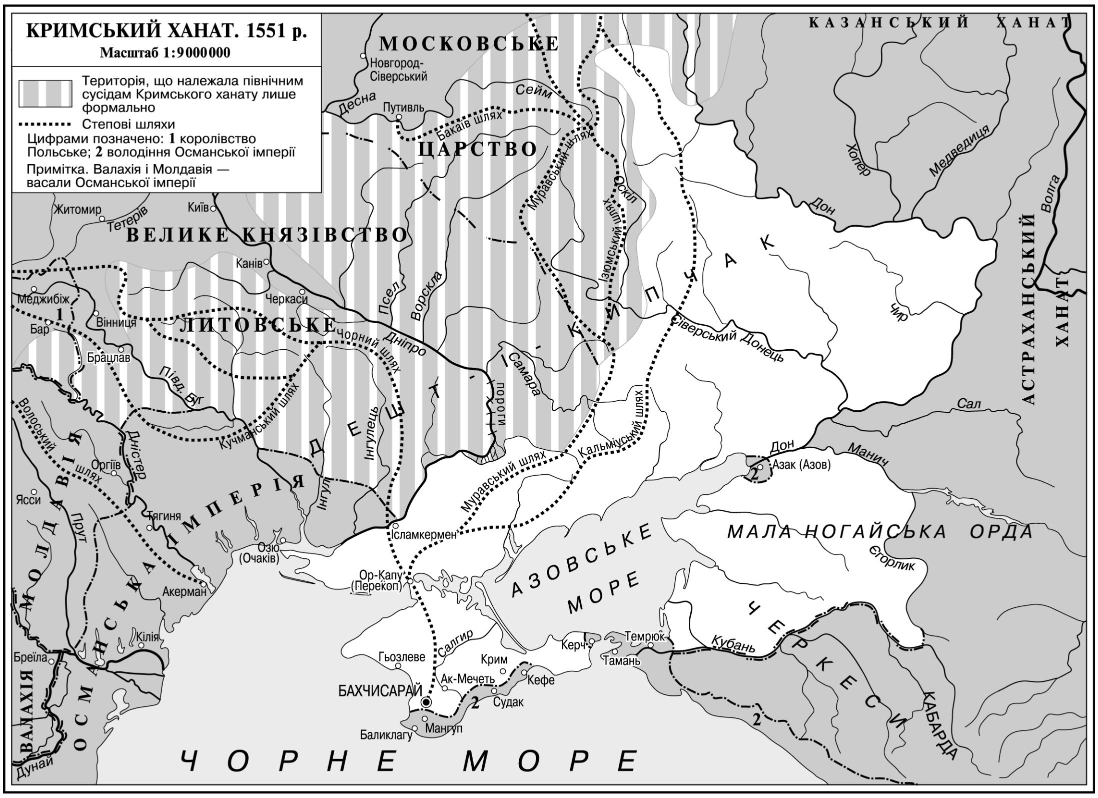
1476 внаслідок безвладдя в Криму утвердився Джанібек, ставленик золотоординського хана Ахмата. Внутр. анархія та загроза відновлення влади Золотої Орди над Крим. улусом змусили крим. клани відновити на ханстві Менглі-Ґерея I. Це влаштовувало і Мегмеда II, оскільки, будучи визволеним з генуезької в'язниці під час осман. завоювання Кафи, Менглі-Ґерей визнав особисте підданство осман. султану Мегмеду II і засвідчив це листом на початку лип. 1475 (згодом це створило прецедент для підпорядкування династії Ґереїв дому Османів, хоча формального договору щодо цього між двома династіями — Османів та крим. чингізидів — ніколи не існувало, але цьому сприяло тривале царювання Менглі-Ґерея I та витіснення з Криму його братів, що забезпечило престолонаслідування лише по лінії Менглі-Ґерея I). 1478 Мегмед II відпустив Менглі-Ґерея і той прибув до Криму.

Змагання за золотоординську спадщину. Після повернення до влади Менглі-Ґерей I зрікся союзу з Великим князівством Литов. і встановив союз з вел. кн. моск. Іваном III Васильовичем. Унаслідок спільних дій союзники відбили наступ золотоординського хана Ахмата на Велике князівство Московське 1480. Поразка золотоординців спричинила заколот проти Ахмата, у ході якого останнього 1481 було вбито. Після цього Менглі-Ґерей I допомагав великим князям моск. Івану III Васильовичу та *Василію III* Івановичу воювати з великими князями литов. і сам почав практикувати набіги на укр. землі, що входили до складу Великого князівства Литов. Водночас він сам

Лист Менглі-Ґерея I невідомому османському достойнику, в якому він визнає себе «ставлеником падишаха». 5—15 липня 1475. Стамбул. Архів палацу Топкапи. E 11776/2.

на сам воював з нащадками Ахмата, 1502 завоював Астрахань (нині місто в РФ), і це поклало кінець Золотій Орді.

Крим. хани надалі ще кілька разів збройно підкоряли астраханських ханів; крім того, 1521—24 Сагіб-Ґерей, а 1524—34 та 1546—49 Сафа-Ґерей займали трон у Казані (нині столиця Татарстану, РФ). На певний час це сприяло відновленню колиш. Золотої Орди під правлінням династії Ґереїв. Але віддаленість її осн. територій від Криму, а також занепад там госп-ва і торгівлі, особливо в Нижньому Поволжі, перешкодили зміцненню влади Ґереїв як володарів Золотої Орди, осердям їхньої д-ви залишався Крим.

Водночас Рос. д-ва, що перетворювалася на екон., а разом з тим і політ. центр Сх. Європи, також розпочала боротьбу за золотоординську спадщину. Це стало причиною ворожнечі К.х. і Рос. д-ви. Починаючи з Мегмед-Ґерея I (1515—23; див. *Мухаммед-Гірей I*), крим. хани проводили виразно протирос. політику. Але внутр. нестабільність Криму, посилена 1551 вбивством Сагіб-Ґерея I (див. *Сагіб-Гірей I*) унаслідок втручання Османів, послабила К.х. і сприяла тому, що 1552 рос. цар *Іван IV* завоював Казань, а 1556 з допомогою ногайців (див. *Ногайська орда*) — також Астрахань. На поч. 1560-х рр. Іван IV утвердився на Пн. Кавказі, впритул наблизившись до володінь К.х. та Осман. імперії. Відсутність злагоди між крим. ханами та османцями зірвала їхні спроби відвоювати колиш. золотоординські землі й покласти край посиленню Рос. д-ви. Осман. експедиція 1569 з метою завоювання Астрахані та спорудження каналу між Волгою і Доном скінчилася безрезультатно. Спустошливі набіги кримців на Рос. д-ву, навіть спалення *Москви* Девлет-Ґереєм I (див. *Девлет-Гірей I*) 1571 не дали політ. наслідків. У 16 ст. Рос. д-ва зуміла організувати ефективну оборону пд. кордонів, зокрема, завдяки спорудженню «засєчних черт» та прийняттю на військ. службу ординців. Останній похід усіх сил К.х. на Москву взимку 1591 скінчився поразкою кримців. Договір 1593 між Ґазі-Ґереєм II (див. *Газі-Гірей II*) та рос. царем Федором Івановичем про замирення означав перемогу Москви у змаганні за Улуг Юрт.

Відгомоном претензій К.х. на спадщину Золотої Орди до поч. 18 ст. було їхнє право на данину з Рос. д-ви та Речі Посполитої.

Перетворення Кримського ханату на провінцію Османської імперії. Стосунки К.х. з Осман. імперією ґрунтувалися не на праві завоювання, а на праві міждинастійної унії, згідно з якою Ґереї визнавали зверхність Османів, включно з правом останніх призначати та усувати крим. ханів. Упродовж першого століття по осман. експедиції в Крим 1475 крим. хани мали всі формальні атрибути суверенітету, визнані в ісламському праві, а саме: право карбувати власну монету і право на хутбе (заздравиці на свою честь під час соборної пополуденної молитви по п'ятницях). Тільки починаючи з Іслам-Ґерея II (1584—88; він створив прецедент, відмовившись від згадування свого імені на першому місці під час хутбе), імена крим. ханів стали згадуватися в хутбе після імені султана. Судочинство за приписами ісламського права (*шаріату*), спільного для Осман. імперії та К.х., здійснювалося в

Криму суддями (*кадіями*), які призначалися відомством кадіаскера Румелії (в ті часи охоплювала, крім Болгарії, сучасну Македонію, пн. ч. Греції, ч. Сербії, Албанії, Боснії і Герцеговини та ч. сучасної Туреччини) в *Стамбулі*. Проте султанське право (канун) на К.х. не поширювалося. Тут діяло традиційне право (адат або тьоре). Хан Мурад-Ґерей (1678—83) навіть збирався, щоправда марно, запровадити судочинство виключно за нормами тьоре.

Особливий правовий статус К.х. в його союзі з Осман. імперією проявлявся і в тому, що ханат не входив до жодної імперської митної зони, а тому товари, зокрема невільники, які перетинали осман.-крим. кордон, обкладалися як з одного, так і з ін. боку ввізним *митом* як імпортні. Хани під час свого правління були повновладними суверенами К.х., мали право на самостійні зовн. зносини, право призначати і збирати податки, право видавати закони тощо.

Чимало ханів намагалися проводити справді незалежний політ. курс і робили різкі заяви на адресу Осман. імперії, що призводило до відкритих конфліктів з султанами. Прагнення Ґереїв позбутися контролю з боку Османів спонукало Сагіб-Ґерея I перенести на поч. 1530-х рр. столицю своєї д-ви з Солхата в *Бахчисарай* (подалі від Кафи з її сильною фортецею, гарнізоном та осман. намісником).

Осман. султани мали тільки дві політ. прерогативи стосовно крим. ханів: по-перше, усувати і призначати ханів за власним бажанням, а по-друге, викликати крим. війська на імперські воєн. кампанії. І хоч здійснення цих прав потребувало узгодження з правлячим класом К.х., осман. султани мали чимало засобів заохочення та тиску для цього. З формального боку К.х., починаючи з 1475, завжди був союзною д-вою Осман. імперії, однак, з огляду на частоту втручання осман. влади в престолонаслідування та використання крим. війська для власних воєн. кампаній у більш пізній період, він з часом фактично перетворився і на осман. провінцію.

Осман. політика щодо К.х. визначалася низкою факторів, зокрема її планами стосовно д-в Сх. Європи. Віддаленість Сх. Європи від центр. земель імперії, з одного боку, і важливість цього регіону для постачання в імперію невільників, з другого, блокували плани територіальної експансії імперії в цьому напрямку. Підтримання мирних стосунків з Річчю Посполитою обумовлювалося також завданням запобігати її союзу з австрійс. *Габсбургами*, що мало стратегічне значення для утримання осман. контролю над Угорщиною. Нарешті, стабільність у Сх. Європі була важливою умовою для транспортування через її тер. товарів, насамперед хутра, з Рос. д-ви. Воєн. домінування і автономний статус К.х. у цьому регіоні відповідали інтересам Осман. імперії, ханат оберігав осман. кордони, постачав невільників і при цьому не потребував дотації держ. коштів (більше того, хани мали право стягати данину з Речі Посполитої — 15 тис. *флоринів* щорічно — та з Рос. д-ви — бл. 10 тис. *рублів* на рік; а також мали зиск від іноз. посольств, які привозили ханам подарунки та платили за їх утримання). Так, загалом за 1-шу пол. 17 ст. К.х. стягнув з Рос. д-ви бл. 1 млн руб. Значні прибутки приносили работоргівля та викуп полонених.

К.х. самостійно організовував воєн. кампанії в Пн. Причорномор'ї, передусім набіги за *ясирем*, що зазвичай не переслідували політ. цілей. Водночас хани брали участь і в осман. походах у цьому регіоні. Уперше Османи запросили крим. війська взяти участь у воєн. кампанії — поході на Молдав. князівство — 1476. Однак тоді, через внутр. чвари та золотоординське втручання, похід не відбувся. Уперше крим. військо на чолі з ханом Менглі-Ґереєм I приєдналося до османців під час завоювання 1484 фортець *Кілія* та Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*), це було зроблено у відповідь на запрошення султана Баєзида II. 1538 кримці брали участь у поході османців на Молдову. Проте 1569 Девлет-Ґерей I саботував осман. похід на відвоювання Астрахані.

Кримці брали участь в організації оборони осман. володінь від укр. *козацтва*, а з поч. 1560-х рр. — також військ Рос. д-ви.

Однак Пн. Причорномор'я дуже рідко ставало ареною спільних осман.-крим. походів. Османи не раз ігнорували інтереси К.х. Вони намагалися стримувати (відповідними наказами) татар. напади на землі Великого князівства Литов. та Корони Польс. (з 1569 — Річ Посполита), а 1538 задля посилення контролю в Пн. Причорномор'ї окупували фортеці *Тягиня* та *Очаків*,

ПІВОСТРІВНА ЧАСТИНА КРИМСЬКОГО ХАНАТУ. XVI ст.
Межі бейликів – за Р. Куртієвим і Е. Чубаровим
Масштаб 1 : 2 800 000

відібравши останню в хана Сагіб-Ґерея I. Щоб усунути причину для пограничних конфліктів, Осман. імперія 1542 ініціювала впорядкування своїх кордонів з Великим князівством Литов. та Короною Польс., хоча й не досягла бажаного результату.

Висунута рос. історіографією теза про повну узгодженість політики крим. ханів з політ. курсом Осман. імперії є перебільшенням.

Хани самостійно укладали союзи та приймали рішення про воєн. походи в Сх. Європі. Гол. завданням крим. політики тут була воєн.-політ. гегемонія. Вона, звичайно, досягалася воєн. набігами на сусідів та укладанням тимчасових союзів К.х. з одними д-вами проти ін., що було засобом підтримування вигідного для Криму балансу сил у регіоні. Саме керуючись цією політикою, Ісалм-Ґерей III (див. *Іслам-Гірей III*) уклав 1648 союз із Б.*Хмельницьким*, і це мало вирішальне значення в боротьбі останнього з військами Речі Посполитої. Хан тримався цього союзу до груд. 1653, а потім, з огляду на намір Б.Хмельницького прийняти підданство рос. царя *Олексія Михайловича*, уклав союз із Річчю Посполитою.

1709—34 К.х. дав притулок запороз. *козакам*, які шукали у володіннях хана прихисток від репресій рос. царя *Петра I* за союз із швед. королем *Карлом XII*.

Осн. метою походів крим. військ була воєн. здобич, передусім полонені, яких потім кримчаки збували на невільничих ринках або звільняли за гроші. Часто-густо набіги здійснювалися всупереч стратегічним політ. цілям К.х. та його міжнар. зобов'язанням. Особливо страждали від цих набігів укр. землі Речі Посполитої, причому і тоді, коли між Осман. д-вою та Річчю Посполитою йшла війна, і тоді, коли був стан миру. Кримці брали ясир на територіях осман. союзників.

Воєн. і політ. активність К.х. в Сх. Європі, що збагачувала правлячу верхівку д-ви, стимулювала її сепаратистські настрої відносно Осман. д-ви. Деякі крим. хани, які прагнули проводити незалежну політику, навіть ішли на союз із супротивниками османців. Цьому сприяла слабкість центр. осман. уряду, особливо протягом перших двох третин 17 ст. Так, 1624—28 уряд хана Мегмед-Ґерея III (Мухаммед-Гірей III; див. також *Шагін-Гірей*) тримався при владі, спираючись на підтримку укр. козаків під проводом М.*Дорошенка*. 1624 спільними зусиллями козаки і кримці дали відсіч яничарському десантові біля Кафи. 1637 хан Інайєт-Ґерей, заручившись підтримкою козаків, розбив ногайські війська Кан-Теміра. Навзаєм татари потурали мор. нападам козаків на Чорномор. узбережжя Анатолії та Румелії. Цей період був кризовим для осман.-крим. стосунків.

Крим. війська добре проявили себе в далеких походах османців: у війнах із сефевідським Іраном (велися від 1570-х рр.) та з Габсбургами (починаючи з «довгої» війни; 1593—1606) в Угорщині.

Здебільшого кримці воювали за звичною тактикою — робили раптові короткотривалі набіги на ворожу тер., руйнували тил та комунікації ворога й відступали, забираючи з собою полонених.

Для союзників татар. війська були досить корисними при стратегічних оточеннях та організації блокад міст, але до ген. баталій їх залучали лише зрідка через їхню недисциплінованість.

Крим. загони не раз потрапляли в полон до персів і переходили до них на службу. Так, 1579 Аділь-Ґерей (калга Мегмед-Ґерея II) потрапив у оточення шаха Мохаммеда I, 1614—23 Шагін-Ґерей (майбутній калга хана Мегмед-Ґерея III) воював проти османців та своїх побратимів на боці перського шаха Аббаса I.

Незадоволення діями крим. військ не раз ставало причиною серйозних конфліктів між Бахчисараєм і Стамбулом. 1583 хан Мегмед-Ґерей II самовільно залишив театр воєн. дій у Закавказзі й проігнорував наказ повернутися, переданий через бейлербея Кафи, натомість сам узяв у облогу Кафу. У відповідь на це османці організували заколот, у результаті якого хан зазнав поразки, втік і, зрештою, був страчений. 1637 Інайєт-Ґерей відмо-

Бахчисарай. Панорама. Гравюра з оригіналу Г. Гейслера. 1794.

вився йти походом у Закавказзя. Осман. імперія знову організувала збройний заколот, цього разу підбуривши проти хана ногайців під проводом Кан-Теміра. Хан з допомогою укр. козаків Т.*Федоровича* завдав поразки ногайцям, але коли з'явився на аудієнцію до султана Мурада IV, то його там удавили.

З останньої третини 17 ст. Осман. д-ва спромоглася поставити К.х. під значно жорсткіший контроль. До цього османців спонукали, по-перше, провали у власній обороні в Угорщині, а по-друге, активізація експансіоністської політики Рос. д-ви в Пн. Причорномор'ї після укладання останньою союзу з укр. козацтвом.

Поступово буферна зона степу, що відділяла К.х. від його пн. сусідів, була приєднана до Рос. д-ви, і це привело до того, що власна тер. К.х. перетворилася на театр воєн. дій. Тим часом татар. кіннота стала менш ефективною у боротьбі з військами, оснащеними вогнепальною зброєю. Крим. хани змушені були вдатися до укріплення кордону своєї д-ви й організації оборони, а отже, й до посилення дисципліни в країні і до розширення політики лояльності до Стамбула.

Прихід до влади і тривале правління в Осман. імперії великих везірів (візирів) з родини Кьопрюлю мало своїм результатом упорядкування фінансів та централізації уряду, що позначилося й на стосунках з К.х. Крим. хани почали частіше мінятися на престолі, строки їхнього царювання стали коротшими, вони по кілька разів сходили на трон. Воєн. досвід та талант разом з лояльністю до султана стають гол. критеріями у відборі кандидатів на ханство, тоді як воєн. невдача або невправність служили достатнім приводом для усунення навіть заслуженого хана. Так, 1677 після невдачі під *Чигирином* (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*) було усунуто з ханства Селім-Ґерея І, а 1683 за ігнорування походу на *Віде*нь (див. *Віденська битва 1683*) — Мурад-Ґерея. По кілька разів сходили на трон: ель-Гаджж Селім-Ґерей І (правив 4 рази упродовж 1670—1704), Девлет-Ґерей II (правив двічі між 1699 та 1713), Каплан-Ґерей І (царював тричі між 1707—36), Селім-Ґерей II Кати («Суворий»; правив 1743—48, уславився в походах на Персію), Крим-Ґерей (пробув на ханстві два терміни між 1758 та 1769).

Хани поступово втрачають зовнішньополіт. ініціативу і мусять вступати в союзи, укладені Осман. імперією. Так, стратегічно важливий для К.х. союз з Річчю Посполитою, спрямований проти Рос. д-ви, було залишено внаслідок прийняття укр. гетьманом П.*Дорошенком* осман. протекторату та участі Речі Посполитої в протиосман. *«Священній лізі»*. Водночас кримці майже щорічно в інтересах Осман. імперії проводять походи в Угорщину та Трансильванію (істор. обл. на пн. Румунії). Тим часом рос. військо і запороз. козаки під час *Кримських походів 1687 і 1689* досягають *Перекопа*. 1695 К.х. втрачає свої фортеці у нижній течії Дніпра (див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*).

Щоб компенсувати втрату Азова (1696), османці будують фортецю *Єнікале* та укріплюють Очаків.

Одними з останніх проявів самостійної політики К.х. були плани Девлет-Ґерея II (1708—13) приєднатися до союзу укр. гетьмана І.*Мазепи* зі швед. королем Карлом XII (перемога Петра І в *Полтавській битві 1709* зірвала ці плани), а також прийняття в підданство запороз. козаків, які заснували на землях ханату *Олешківську Січ*, і визнання К.х. гарантом вольностей *Війська Запорозького* за конституцією П.*Орлика*.

Наступ Російської імперії і завоювання Кримського ханату. Прутська кампанія 1711 (див. *Прутський похід 1711*), що скінчилася поразкою рос. армії, стала останнім стратегічним успіхом К.х. в боротьбі проти Рос. д-ви. Крим. військо на чолі з Девлет-Ґереєм II відіграло ключову роль в оточенні і блокуванні військ Петра І. Однак уже під час *російсько-турецької війни 1735—1739* війська *Російської імперії* двічі проривалися в Крим: 1736 — через Перекоп, а 1739 — по Арабатській Стрілці. 1736 було захоплено столицю Бахчисарай і спалено ханський палац.

Бєлградський мирний договір 1739 не завдав К.х. територіальних втрат, але зречення Осман. імперією прав на укр. землі привело до зростання екон. та воєн. присутності Росії в Пн. Причорномор'ї. Зокрема, Рос. імперія вперше дістала право торгівлі на Чорному м. (хоч і на кораблях осман. підданців) і отримала право будувати фортеці на тер. *Гетьманщини*.

Наступні чверть століття осман. уряд намагався стабілізувати стосунки з Рос. імперією різними миротворчими заходами. Було облаштовано сухопутний кордон, організовано комісію для врегулювання взаємних прикордонних претензій між К.х. та Військом Запороз., у Бахчисараї відкрито спочатку укр. консульську місію (проіснувала до 1758), а зго-

дом — і рос. (проіснувала від поч. 1750-х рр. до 1764).

У 18 ст. крим. хани змушені були погодитися на буд-во осман. фортець на своїй тер. (Єнікале і Арабат) і розміщення осман. гарнізонів у власних фортецях. Самостійно здійснювати буд-во своїх фортець на Дніпрі вони не могли.

1758 рос. уряд підбурив ногайців до повстання проти хана Халім-Ґерея.

Пропозиція прусського короля Фрідріха II Крим-Ґерею 1761 укласти наступальний союз проти Росії скінчилася нічим.

У ході *російсько-турецької війни 1768—1774* осман. війська зосереджувалися переважно в Подунав'ї, у цей час К.х. змушений був самостійно обороняти свої пн. кордони. Власними силами він спромігся провести лише один раптовий рейд в укр. землі взимку 1768—69.

Пророс. симпатії ногайських кланів ще більше послабили оборону К.х. У лип. 1771 рос. війська під командою кн. В.*Долгорукова* легко зайняли весь Крим. п-ів, включно з осман. *Кафинським ейялетом.*

За умовами *Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774* К.х. став незалежною державою, причому до нього прилучалася колиш. тер. Кафинського ейялету. За *Айнали-Кавакською конвенцією 1779* осман. султан визнавався главою мусульман у К.х. Проте Росія зберігала за собою фортеці *Керч* та Єнікале, а її війська залишилися на п-ові.

Правління хана Шагін-Ґерея (1777—83; див. *Шагін-Гірей*) було позначене рішучими заходами з модернізації д-ви. Столицю К.х. разом з резиденцією хана було перенесено з м. Бахчисарай до м. Кафа. Було створено уряд у складі 12 міністрів, постійне наймане 6-тис. військо «бешлю» європ. зразка, налагоджено карбування якісної срібної монети. Частину доходів від *вакфів* було відібрано в реліг. інституцій і передано в розпорядження д-ви, а священнослужителів відправлено на держ. пенсію.

1778 за наказом імп. *Катерини II* правосл. грец. нас. Криму було депортоване в Приазов'я (див. *Переселення християнського населення (греків) Кримського ханства до Північного Приазов'я 1778—1779*), що істотно підірвало екон. потенціал К.х.

Наприкінці 1770-х рр. фінансові, екон. та демографічні втрати повністю дестабілізували внутр. ситуацію в К.х. Це спровокувало спочатку повстання ногайців 1781, потім — заколот двох братів хана і врешті — повстання війська. Навесні 1782 хан Шагін-Ґерей змушений був тікати під російську протекцію. Невдовзі рос. війська відновили його владу.

8 лют. 1783 імп. Катерина II видала маніфест про приєднання Криму до Росії. Хан Шагін-Ґерей був засланий до м. Калуга (нині місто в РФ), згодом йому дозволили переїхати до Туреччини, що він і зробив на поч. 1787. У шевралі (лип.—серп.) 1787 його було страчено на о-ві Родос.

З початком *російсько-турецької війни 1787—1791* титул хана було пожалувано Шагбаз-Ґерею (призначити хана татарам *Буджаку* Туреччина планувала ще 1785), пізніше Бахт-Ґерею (обидва хани билися на чолі загонів буджацьких татар).

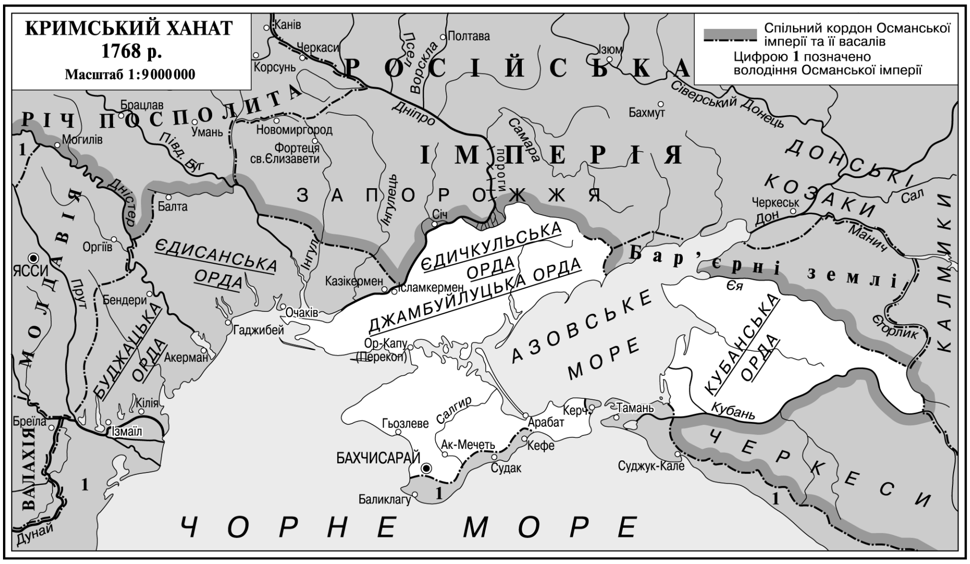
Остаточно Осман. імперія визнала рос. анексію К.х. за *Ясським мирним договором 1791.*

Державний та соціальний устрій Кримського ханату. К.х., будучи степовою імперією, становив собою воєн. *конфедерацію* кочових племен на чолі з воєн. ватажком, який водночас був патримоніальним володарем. Військо забезпечувало як внутр. порядок і законність (араб. адалет — «справедливість») у країні, так і отримання матеріальних благ з сусідніх д-в воєн. шляхом. Воєн. характер К.х. позначився в одній з його осн. метафоричних назв *орда* (перське слово «орду» має два значення — ставка головнокомандуючого і військо).

Хан у К.х. був верховним головнокомандуючим, правителем і власником. Він мав право: на збереження життя і заподіяння смерті своїм підданим, на власний розсуд розпоряджатися їхньою землею та майном, на встановлення законів. Він міг вимагати від своїх підданих служби у війську, йому належала п'ята частина воєн. здобичі. Усі ці права становили собою норми неписаного *звичаєвого права* (тьоре, яса). Однак реальне їх здійснення залежало від персонального авторитету хана. Згідно ж із принципами степової релігії тенгріанства (монгол. Тенгрі — «Небо», Бог), авторитет хана підпорядковувався його небесній харизмі («кут»), гол. проявами якої були воєн. щастя хана та його багатство. Брак цих проявів особистої харизми був підставою для непокори і навіть збройного повстання підданих.

З виявом харизми в ході престолонаслідування був пов'язаний звичай, згідно з яким новопоставлений хан розправлявся зі своїми суперниками та сам призначав собі заступників (калгу й нуреддина) за власним бажанням.

Хани мали резиденцію (початково це було м. Солхат, з

1530-х рр. — м. Бахчисарай, від 1777 — м. Кафа), однак не мали власного домену.

При ханові діяв дорадчо-виконавчий орган (спочатку мав назву корниш, з кін. 16 ст. — діван) у складі заступників та співправителів хана — калги і нуреддина, везира (дувана, у 18 ст. *каймакана*), муфтія та/або казиаскера (гол. тлумача ісламу та/або судді), ор-бега (перекопського бега, у 18 ст. каймакана), ватажків крим. та ногайських кланів. Про постійні розпорядчі органи К.х. відомостей немає.

Калга і нуреддин призначалися правлячим ханом і за його дорученням перебирали на себе ті чи інші воєн. та адм. повноваження. Вони мали пріоритетне право успадковувати престол. У ролі співправителів вони мали власні постійні резиденції (спочатку в Ак-Мечеті, нині м. *Сімферополь*, а потім — поблизу р. Альма) і дорадчі органи (дівани), їхня згода і присяга були обов'язковою умовою чинності укладених К.х. міжнар. угод.

Для переписів нас., збирання центр. податків та управління прибутковими одиницями хан призначав комісарів (араб. емін — довірена особа) зі свого оточення.

Адм.-тер. одиницями К.х. впродовж майже всього його існування були *бейлики*, на тер. кожного з них уся повнота адм. влади належала беєві. В міру утворювання осілих поселень формувалися суд. округи — *кадилики*. В істор. джерелах поч. 16 ст. є повідомлення про існування кадилика (кадиликів) для степу, а також кадилика для ханських підданців, які мешкали на тер. осман. провінції Кефе. 1666 налічувалося 24, а 1740—48 кадиликів. На їхній основі після відокремлення К.х. від Осман. імперії було запроваджено цивільний адм.-тер. та суд. поділ д-ви. Він складався з 6 повітів (каймакамликів) та 42 кадиликів.

Для створення противаги родовій аристократії хани утримували власне військо, штат невільників (*капи-кулу*) та служилого дворянства (ічкі-беґлері). Останні з серед. 1550-х рр. почали діставати умовні пожалування.

Кримські клани становили собою розгалужені племінні об'єднання, утворені як із кровно споріднених *племен* та *родів*, так і тих кримців, які виявляли лояльність до тієї чи ін. кланової верхівки. Кожен із кланів мав постійну тер. для кочування й виставляв окреме військо. Правлячу верхівку клану утворювала родина на чолі з бегом (він також називався карачу-бегом або кримбегом), який, як правило, був старійшиною клану. Родичі бега мали титул *мурз* (від арабсько-перського емір-заде — син правителя).

Гол. були 4 крим. клани, початково — Ширін, Барин, Кипчак та Аргин, а наприкінці 17 ст. — Ширін, Барин, Аргин (Арин) та Яшлав. Найвпливовішим з них був Ширін, беґ цього клану вважався старшим з карачу-беґів, він один міг виставити до 20 тис. війська; його мірзи вважалися достойними для одруження з султанками Ґереїв.

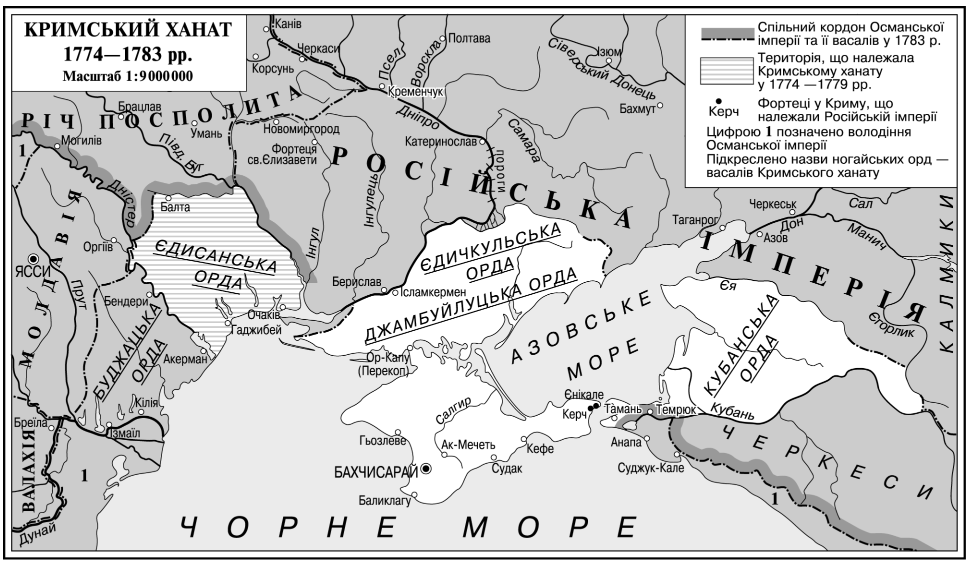
Ватажки крим. кланів мали право збиратися на заг. з'їзд — курултай (проводився або в Солхаті, або біля скелі Ак-Кая — Біла скеля, на пн. від м. Карасу-Базар; нині м. *Білогірськ*), який міг усувати і обирати ханів. Повноваження курултаю ґрунтувалися на давній степовій політ. традиції і нових традиціях К.х.

Ногайські клани. Крім кланів тюркського походження, що мали свої землі на Крим. п-ові, владу хана визнавали численні ногайські племена і клани, які кочували між Дунаєм та Кубанню, хоча мали свої тер. і в Криму. Найвпливовішим з них був клан Мангит (Мансур), він оселився в Криму біля Ґьозлеве́ (нині м. *Євпаторія*). У 18 ст. вплив Мансурів у К.х. був майже таким самим, як і Ширінів. Склад кланів, які мешкали поза Кримом, як і їхнє підданство Ґереям, не був сталим. Ногайські племінні обня відомі як під умовними назвами, напр., *Білгородська орда* (Акерманська орда, Буджацька орда, очаківські татари; 16—17 ст.), так і під власними, напр., Єдисан, Єдичкуль, Джамбуйлук (18 ст.; див. *Єдисанська орда*, *Єдичкульська орда*, *Джамбуйлуцька орда*). Вони мали власну структуру і правлячі роди.

Витіснені зі сх., ногайські клани вподобали Пн. Причорномор'я і були зацікавлені залишитися тут, незважаючи на те, що крим. хани не раз піддавали їх тяжким і принизливим поборам. Разом з тим, маючи власні держ. амбіції, ногайці часто виявляли непокору, зокрема, 1523 вони вбили Мегмед-Ґерея I, а 1541 зірвали Сагіб-Ґерею I похід на Москву (за це їхнього ватажка Баки пізніше було вбито). 1548 ногайці зазнали страшенного розгрому біля Перекопа (ця подія увійшла в історію як «Ногай киргини» — «ногайська різанина»).

Осман. імперія використовувала ногайців як засіб нейтралізації занадто непокірних крим. ханів. Так, за вказівкою зі Стамбула 1628 ногайці вбили Мегмед-Ґерея III, а 1637 повстали проти Інайєт-Ґерея.

У 18 ст. суперечності між лідерами ногайців і крим. ханами у

власних цілях використовувала Рос. імперія.

Ногайські племена складали периферію К.х. У 17 ст. головнокомандувачем ногайців був Орбеґ (перекопський беґ). У 18 ст. хани призначали кожній орді сераскера (слово перського походження, означає — командуючий) із султанів роду Ґереїв та каймакама (адміністратора).

Черкеські племена Північного Кавказу. Ці племена вважалися підневільними крим. ханів, і осман. султани визнавали такий суверенітет. Данина черкесів крим. ханам та осман. султанам складалася з полонених. Черкеські племена часто повставали. Разом з тим у племені Бесленей виховувалися молоді Ґереїди.

Немусульманська частина населення Кримського ханату. Ця частина підданих К.х. була досить значною, переважно це були жителі міст. Відповідно до віросповідання вони організовувалися в самоврядні громади правосл. греків, вірмен та іудеїв. Незважаючи на суд. іммунітет цих громад, їхні члени могли звернутися в суд. справах до мусульманського судді.

На тер. К.х. кочували також цигани, однак відомостей про їхній статус у д-ві немає.

Раби в Кримському ханаті. Кількість рабів (у Криму їх називали запозиченим з араб. мови словом «есір», що в укр. звучанні передавалося словом «ясир» — «бранець») не піддається точним підрахункам. За даними осман. мандрівника *Евлії* Челебі, 1666 на 187 тис. підданих крим. хана припадало 920 тис. невільників. Есірами в Криму володіли не лише мусульмани, а й немусульмани. Досить поширеною була характерна для мусульманських сусп-в практика відпускати невільників на волю. Завдяки відкритості степових кланів (їхніми членами були не лише кровноспоріднені особи, а й ті, хто визнавав авторитет вождів клану) колишні невільники, які залишалися жити в Криму, упродовж одного-двох поколінь асимілювалися місц. нас., ставали членами тих чи ін. громад за віросповіданням, підтримуючи цим самим певний рівень їх відтворення.

Економіка Кримського ханату. Надійні джерела про економіку К.х. до 1774 на сьогодні невідомі. Дані, що відображають стан економіки ханату після цієї дати, мають дві принципові «вади»: по-перше, включають показники економіки осман. провінції Кефе, а по-друге, не показують прибутків від работоргівлі, що на той час була припинена. На початковому етапі існування К.х. його екон. основу становило кочове скотарство, а також продаж в Осман. імперію та ін. сусідам худоби, зокрема коней, продуктів тваринництва — шкір та масла (останнє постачалося султанським кухням, а його доставкою відав спеціальний комісар у Кефе).

Заселення земель К.х. спричиняло дефіцит пасовиськ, а вигідні умови для торгівлі хлібом з Осман. імперією стимулювали осідання кочовиків і перехід їх до землеробства. Доступність дешевої рабської сили стимулювала розвиток місц. госп-в, які спеціалізувалися на вирощуванні зерна (передусім пшениці). У 18 ст. пшеницю на продаж почали вирощувати також на материкових тер. К.х., це змусило ханів розробляти плани буд-ва при своїх фортецях на Дніпрі портів, придатних для завантаження хлібоперевізних кораблів.

Як свідчать істор. джерела, з К.х. вивозили, окрім пшениці, багато льону та меду.

Ремісниче вир-во в К.х. було обмежене потребами натурального госп-ва. Найбільшим центром ремесел було м. Бахчисарай, місцеві ремісники обслуговували потреби *двору* та родин чиновників.

На експорт вироблялися дрібні залізні вироби, насамперед ножі, виготовлені з місц. та привозного заліза. У Сх. Європі та в Осман. імперії користувалися попитом татар. луки.

Значним був видобуток солі в соляних озерах. Її експортували на укр. землі, але найбільше — до Осман. імперії, де тамтешні господарі використовували її, зокрема, для засолювання риби та кав'яру (ікри).

Після укладання союзу крим. ханів з вел. кн. моск. Іваном III Васильовичем почала розвиватися торгівля з Рос. д-вою. Хани взяли під свою опіку дороги, мости та переправи. Однак через слабкість своєї влади на материковій частині д-ви вони не змогли забезпечити стабільність цього торг. напрямку. Обмін посольствами залишився осн. способом доставки торг. караванів між К.х. та пн. краями. Тому осн. торг. партнером К.х. була Осман. імперія. Зовн. торгівлю К.х. провадили переважно купці з греків, вірмен та євреїв.

Найбільші прибутки нас. К.х. мало від воєн і работоргівлі. За даними відкупів мита на ввізних невільників до Кафи, щорічна кількість невільників, які продавалися в цьому місці, сягала 17,5 тис. Невідомо, скільки рабів вволилося крим. підданими через ін. митниці — в Акермані, Очакові, Ґьозлеве́. Так само невідомо, скільки невільників осідало в Криму. Упродовж 16—17 ст. К.х. був найбільшим постачальником рабів для Осман. імперії. Однак у цілому кошти від війн та работоргівлі давали змогу забезпечувати лише прожитковий мінімум існування осн. маси населення. У країні постійно відчувався брак вільних коштів місц. землеробів і скотарів (данина, визискувана з сусідніх тер., споживалася виключно ханом та його оточенням). Відтоді, як масштаби работоргівлі істотно зменшилися (останнім крим. набігом за ясиром був рейд Крим-Ґерея взимку 1768—69), постала гостра потреба в реформуванні економіки ханату.

Культура Кримського ханату. Культура К.х., як і його нас., була неоднорідною. Кочове нас. творило к-ру, властиву степовим кочовикам Євразії. Кожен народ К.х. розвивав власну, окрему к-ру. Разом з тим у К.х. набули поширення й синкретичні культ. взірці, що увібрали в себе впливи к-р Середземномор'я, Бл. Сходу, Кавказу, слов'ян. країв.

Серед ремесел найбільшого розвитку набули оздоблення металевих виробів (чеканка, філігрань, черніння, ковка, інкрустація), вир-во шкіри, килимів, повсті, обробка кістки. З місц. тканин найбільше виготовлялося льонових. Шовкарство було зосереджене головно в Кафі. Популярною була вишивка різноманітними стилями.

Архітектура 15—16 ст. має відчутний вплив Центр. Азії та сельджукідської Анатолії. Від серед. й до кін. 16 ст. в Криму поширюються осман. моделі. Архіт.

пам'ятки зазнали значної руйнації по рос. завоюванні; ханський палац у Бахчисараї дуже постраждав від пожежі 1736 і нині становить собою відновлену будівлю зі значними осман. впливами. З оригінальних пам'яток краще збереглися мавзолеї (тюрбе), фонтани, у поганому стані — мечеті та караван-сараї.

Усна нар. творчість досить багата і має специфічно крим. сюжети як у *кримських татар*, так і в ін. народів К.х.: греків, *караїмів*, *кримчаків*, вірмен. Крим. татари творили кримськотатар. мовою, що зберігає три діалекти (степовий, гірський та південнобережний), які розрізняються ступенем впливу кипчацьких (степовий діалект) та огузьких (південнобережний діалект) говірок. Нетюркські народи витворили власні мови, що були близькі до кримськотатар. Для цих мов крим. греки та вірмени пристосували традиційну писемність. Разом з тим нетюркські народи зберегли свої оригінальні мови і до певної міри усну нар. творчість.

Література К.х. творилася під значним осман.-перським мовним впливом і літ. традиціями, що зумовило входження однієї з її складових — придворної високої літератури — до осман. літ. спадщини. Її вирізняли сюжети і стиль. Літ. твори, що збереглися, представлені насамперед ліричною поезією, що належала перу крим. ханів — починаючи від Менглі-Ґерея I. Особливо образно багатим і оригінальним був доробок Ґазі-Ґерея II. Серед ін. авторів помітними постатями були поет Ашик Умер (1621—07), поети-суфії 17 ст. Афіфеддін Абдуллаг та Абдульазіз. У жанрі газа-наме відомі поеми Мегмеда Сенаї про похід Іслам-Ґерея III та Джан-Мугамеда — про Тогайбея (див. *Тугай-бей*; ця поема втрачена). Істор. твори представлені кількома роботами, зокрема працею Реммаля Ходжи «Історія хана Сагіб-Ґерея» (серед. 16 ст.), анонімним рукописом «Історія Дешт-і Кипчака» (до 1640), книгами Сеїда Різи «Сім планет» (бл. 1750) та Галім-Ґерея «Розарій Ханів» (1811).

Центром розвитку місцевих к-р грец., вірм. та іудейських діаспор було м. Кафа. Зразком слов'ян. літ. творчості в К.х. є поеми, складені наприкінці 17 ст. смоленським шляхтичем Поплонським на честь перекопського бея.

Дж.: *Peyssonnel Ch. de.* Traité sur le commerce de la Mer Noire, vol. 1—2. Paris, 1787; Материалы для истории Крымского ханства. СПб., 1864; *Абул-Гачи Баядур Хан.* Родословная история о татарах, т. 1—2. СПб., 1871; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею, т. 1. [Сборник Русского исторического общества, т. 41], СПб., 1884; т. 2 [Сборник Русского исторического общества, т. 95], СПб., 1895; Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1895, № 22—23; 1896, № 24—25; 1897, № 26; *Halim Gerey.* Gülbün-i Hanan. Istanbul, 1327, 1909; *Kurat A.N.* Topkapi Sarayi Müzesi Arşivivndeki Altinordu, Kirim ve Türkistan Hanlarina Ait Yarlik ve Bitikler. Istanbul, 1940; *Senai Mehmed.* Historija Chana Islam Gereja III. Warszawa, 1971; Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 a 1551). Ankara, 1973; *Matuz J.* Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen: Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. Freiburg, 1976; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapl. Paris — La Haye, 1978; Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов. М., 1984; *Тунманн Й.-Е.* Крымское ханство. Симферополь, 1991; *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог. К., 1993; *Эвлия Челеби.* Книга путешествий. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666—1667 гг.). Симферополь, 1999.

Літ.: *Хартахай Ф.А.* Историческая судьба крымских татар. «Вестник Европы», 1866, № 2; 1867, № 2; *Лашков Ф.* «Исторический очерк Крымско-татарского землевладения. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1894, № 21; 1895, № 22—23; 1896, № 24—25; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; *Його ж.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. Одесса, 1889; *Кримський А.Ю.* Література Кримських татар. В кн.: Студії з Криму. К., 1930; *Inalcik H.* Yeni vesikalara göre Kirim Hanliginin Osmanlí tâbiliğine girmesi ve ahidname meselesi. «Belleten», 1944, № 30; *Fisher A.W.* The Crimean Tatars. Stanford, 1978; *Manz B.F.* The Clans of the Crimean Khanate, 1466—1532. «Harvard Ukrainian Studies», 1978, vol. 2, N 2, September; *Inalcik H.* The Servile Labor in the Ottoman Empire. В кн.: The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern. New York, 1979; *Inalcik H.* Power relationship between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in Titulature. В кн.: Passe turco-tatar present sovietique: Études offertes á Alexandre Bennigsen. Paris, 1986; *Акчокракли О.* Татарська поема Джан-Мухамедова. Про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648—1649 рр. (За рукописом з матеріалів етнографічної експедиції Кримського НКО по Криму влітку 1925 року). «Східний світ», 1993, № 1; Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914. Cambridge, 1994; *Усеинов Т.Б.* Къырымтатар эдебиятынынъ орта асырлар девири. Симферополь, 1999; *Галенко О.* Дипломатія Кримського Ханату (середина XV ст. — 1783). В кн.: Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Williams B.G.* The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation. Leiden, 2001; *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. М., 2002; *Бушаков В.А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. К., 2003.

О.І. Галенко.

Пам'ятна монета номіналом 20 гривень «Чумацький шлях». Срібло. 2007. Аверс і реверс.

КРИ́МСЬКИЙ ШЛЯХ, Чумацький шлях — одна з бокових гілок *Муравського шляху*, що відходила від нього біля р. Вовчі Води (нині р. Вовча, прит. Сіверського

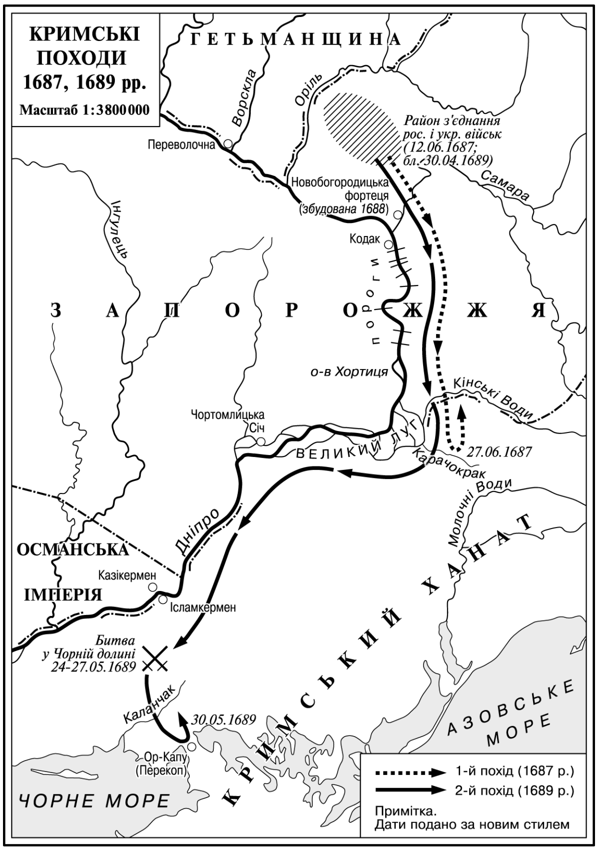

Чумацький Ромоданівський шлях. Картина художника С. Васильківського. 1901—1908.

Дінця, бас. Дону). Вів з *Гетьманщини* через землі *Вольностей Війська Запорозького низового*, понад *Великим Лугом* до *Січі*, а звідти — до *Кримського ханату*, зокрема до *Перекопу*. Мав дві гол. гілки, розгалужуючись поблизу Микитина (пізніше Микитинський Перевіз, нині на цьому місці м. *Нікополь*), далі йшов однією, осн., гілкою вздовж лівого берега Дніпра на *Царичанку*, ін. — через Дніпро над *Кічкасом* (тут свого часу гирло річки було найвужчим; тут — над Кічкасом — у період *Нової Січі* діяла пошта) на *Крюків* (звідси ін. назва цієї правобереж. гілки — Крюківський шлях), на *Кременчук* і *Полтаву*. Мав іще кілька розгалужень, збігався з нижньою частиною *Чорного шляху*. Був найбільш пожвавленим у 18 ст. Під час *російсько-турецької війни 1735—1739* саме цим шляхом від Царичанки до Перекопу, уздовж лівого берега Дніпра пролягав 1736 маршрут рос. армії генерал-фельдмаршала Б.-К.*Мініха* (див. *Кримські походи 1736—1738*).

Літ.: Архів Коша Нової Запорізької Січі: Опис прав 1713—1776. К., 1994; *Яворницький Д.І.* Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ, 2002.

В.В. Пришляк.

КРИ́МСЬКІ ПОХО́ДИ 1687 і 1689 — спільні походи рос. армії та укр. козац. війська на *Кримський ханат*. Уклавши *«Вічний мир» 1686* з *Річчю Посполитою*, Росія вступила в *«Священну лігу»* — антиосман. коаліцію Австрії, Венеції та Польщі й розпочала боротьбу за землі Пн. Причорномор'я. У трав. 1687 100-тис. рос. армія під командуванням кн. В.*Голіцина* вирушила в похід. Між річками Оріль і Самара (притоки Дніпра) до неї приєдналося 50-тис. укр. козац. військо під проводом гетьмана І.*Самойловича*. Переправившись через річки Самара й Кінські Води (нині р. Кінська), об'єднані війська дійшли до *Великого Лугу* неподалік *Хортиці*. Подальше просування ускладнювалося степовою пожежею (татари підпалили висушену пекучим сонцем траву), нестачею продовольства, води, фуражу. Подолавши шлях до р. Карачокрак (прит. Дніпра), армія змушена була припинити похід. Відправивши на пониззя Дніпра корпус із українського та російського війська, головні об'єднані сили почали відхід на Полтавщину, куди й прибули на початку липня. Вину за невдалий похід рос. *воєводи* та *козацька старшина* звалили на І.Самойловича, закинувши йому таємні зв'язки з татарами. 22 липня 1687 в таборі над р. Коломак (прит. Ворскли, бас. Дніпра) І.Самойловича арештували, відправили до *Москви*, а потім заслали до Сибіру. Скликана 25 лип. вузька рада старшини обрала гетьманом *генерального осавула* І.*Мазепу*, вибір якого підтримав кн. В.Голіцин.

Успіхи Австрії та Венеції в боротьбі проти Туреччини спонукали царський уряд готуватися до другого походу на Крим. 112-тис. російська армія, до складу якої входили *слобідські козацькі полки*, під командуванням кн. В.Голіцина виступила в берез. 1689 в похід. Наприкінці квітня до неї приєдналися гетьманські війська під проводом І.Мазепи. Цього разу об'єднані сили дій-

Кримський похід кн. В. Голіцина 1687. Мініатюра з «Повести о зачатии и рождении Петра Великого» П. Крекшина. Друга чверть 18 ст.

шли до *Перекопа*, де в той час уже діяв загін запорозьких козаків на чолі з отаманом Лугівським, але подолати опір татар і здобути місто не змогли. Велика спека, нестача води, масовий падіж коней, значна відстань від баз постачання та нездатність великих військових з'єднань, зокрема російських, вести бойові дії у незвичних для них степових умовах змусили кн. В.Голіцина відмовитися від облоги і штурму Перекопа. Армія почала відступати і за два тижні була вже на берегах р. Самара.

Обидва Крим. походи не принесли бажаних результатів для Росії, але, відволікаючи сили Крим. ханату, сприяли союзним військам у здобуванні низки перемог над турец. силами в Угорщині, Далмації та Мореї (нині п-ів Пелопоннес, Греція).

Літ.: *Бабушкина Г.К.* Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг. «Исторические записки», 1950, т. 33; *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України, т. 1—2. Львів, 1991; Історія українського козацтва, т. 1. К., 2006.

В.В. Панашенко.

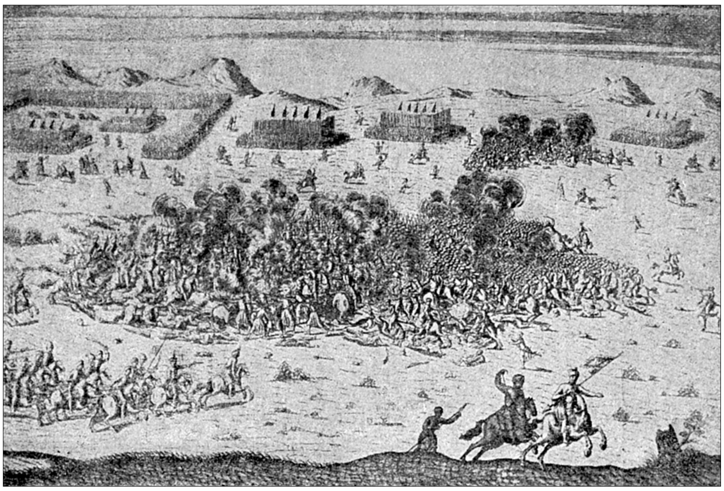
КРИ́МСЬКІ ПОХО́ДИ 1736—1738 — три воєн. походи рос. армії та укр. козац. війська на *Кримський ханат* під час *російсько-турецької війни 1735—1739.* Перший

похід розпочався 1736. У трав. рос.-укр. армія під командуванням ген.-фельдмаршала Б.-К.*Мініха* та наказного гетьмана Я.Лизогуба штурмом здобула *Перекоп*, а в черв. — Ґьозлеве́ (Козлов; нині м. *Євпаторія*) та *Бахчисарай*. Під час бою за Ґьозлеве́ був смертельно поранений миргород. полк. П.Апостол. Через велику спеку, нестачу води і провіанту, а також епідемію холери рос. і козац. війська відступили до *Лівобережної України*.

Другий похід розпочався 1737 з фортеці *Азов*. У червні рос.-укр. війська під командуванням П.Лассі форсували зат. Сиваш, а 14 лип. розбили загони крим. хана Фетіх-Ґерея II і зайняли Карасубазар (нині м. *Білогірськ*). Проте віддаленість від баз постачання змусила командування припинити воєн. дії і віддати наказ про відступ.

Третій похід російської армії і українського козацького війська на Крим відбувся в черв.—лип. 1738 і закінчився невдачею. У поході загинув гадяцький полковник Г.*Граб'янка* (автор відомого літопису).

«Кримські походи 1736—38» з кн. «Українське козацтво. Мала енциклопедія» (2-ге вид. К.—Запоріжжя, 2005).

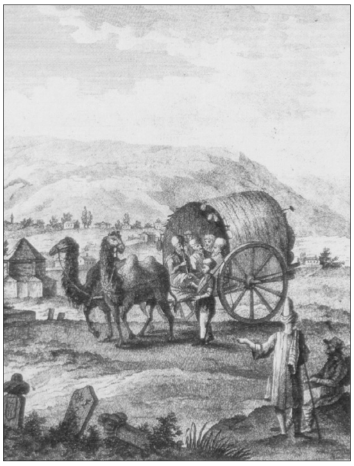

Бій під Перекопом 1689. Гравюра 18 ст.

Карта Кримського півострова і навколишньої території кримсько-татарською мовою. 1787.

КРИ́МСЬКІ ТАТА́РИ (самоназва — «къырым татарлар») — тюркський *етнос*, батьківщиною якого є земля Крим. п-ова. Нині в Україні К.т. живуть переважно в *Автономній Республіці Крим* (за переписом нас. 2001, в Україні проживало 248,2 тис. крим. татар, із них у АР Крим — 243,4 тис.). За межами України К.т. є в Узбекистані, Таджикистані, Румунії, Болгарії та Туреччині. Традиційну самоназву («къырым татарлар») в останній час К.т. намагаються замінити на «къырымлы», «къырымлар» (кримці).

Татарська арба. Офорт. Кінець 18 ст.

Етнонім «татари» (це слово за походженням є монгол.) уперше зафіксований в істор. джерелах 732 в Монголії; це — була назва монголо-тюркського племені, наприкінці 12 ст. винищеного майже дощенту монголами *Чингізхана* та китайс. військами царства Цзінь. У 13 ст. це слово почали вживати як назву кочових племен монголів та *тюрків*, які у 1220—40-х рр. здійснили агресію на Сх. та Центр. Європу і захопили у 20—30-х рр. 13 ст. Крим. п-ів. Етнонім «къырым татарлар» поширився від 1475 (після захоплення турками пд. узбережжя Криму).

Початок етнічної, політичної та культурної історії К.т. дослідники датують серед. 13 ст. По-

Татарка. Офорт. Кінець 18 ст.

ширені в сучасній кримськотатарській ідеології етногенетичні конструкції, що пов’язують початок етносу з появою перших тюрків у *Криму* в 7—8 ст., а то навіть і в 2—4 ст., позбавлені наукового грунту.

В історії К.т. фахівці виділяють такі 4 періоди:

1) монголо-татар. і золотоординський, тривав від 1223 до 1437 (бл. 1261 утворено окремий Крим. юрт *Золотої Орди* зі столицею в Солхаті, тобто Киримі, нині м. *Старий Крим*);

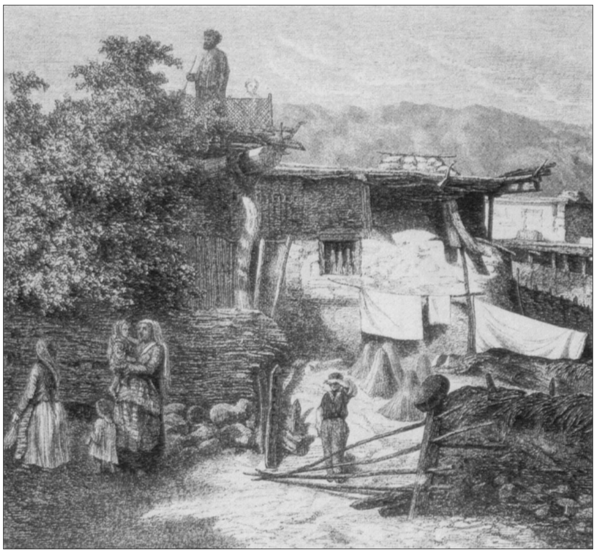
2) *Кримського ханату*, тривав від 1437 (цього року ханат вийшов зі складу Золотої Орди) до 1783 (приєднання ханату до складу *Російської імперії*);

3) життя на Батьківщині — у Криму — у складі Рос. імперії, а пізніше РСФРР/РРФСР, тривав від 1783 до 1944 (цього року К.т. були депортовані в Серед. Азію; див. *Депортація кримськотатарського народу 1944*);

4) повернення і облаштування К.т. на Батьківщині — у Криму — у складі УРСР/України (реемiграція почалася наприкінці 1970-х рр.).

Визначальним чинником етногенезу кримських татар стала поступова *асиміляція* (частково добровільна, частково насильницька) монголо-татарами після їхнього приходу до Криму місц. дотатар. нас. (*греків*, *готів*, решток *хозар* і *половців* — останніх татари масово винищували), яка пізніше поширилася на генуезців, черкесів, українців (полонені з *ясиру*), ін. народності. Тюркізація монгол. верхівки Золотої Орди завершилася досить рано. Існував (практично до 1944) поділ на субетноси: 1) південнобережний («ялы-бойлю») з помітними ознаками османізації (частково це крим. турки, які поселялися на тер. колиш. генуезьких колоній, захоплених Туреччиною 1475); 2) гірський («татлар», тати) — значною мірою татаризовані греки, готи, ін. народності; 3) центральнокрим. («ортаюлак»); 4) степовий («ногайлар», ногайці або «мингат», «мангит», мангити) — недавні кочовики, переважно ногайці за походженням.

Подвір’я татарського будинку. Гравюра. Кінець 19 ст.

Терміном «тати» у Криму означали, по-перше, тюркізоване й ісламізоване нетюркське нас. в гірському Криму та частково на пд. узбережжі п-ова, яке увійшло до складу крим. татар, і, по-друге, крим. греків (т. зв. урумів), що зберегли *християнство*, вживаючи грец. або кримськотатар. мову. Цю — останню (грец.) частину татів — елінофонів та тюркофонів — 1778 росіяни відселили з Криму. Назва «тати» не була принизливою — крим. *хан* офіційно титулував себе ханом татів (татів Криму слід відрізняти від татів Закавказзя, які мають ін. етнічну історію та ін. етнічний склад).

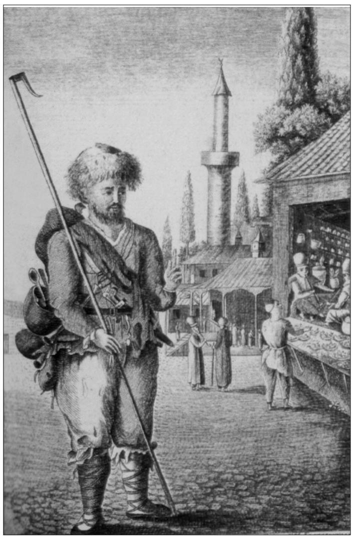
Кримськотатарська мова належить до кипчацької групи тюркських мов. Початок її еволюції науковці датують 2-ю пол. 13 ст. Її найдавнішою письмовою пам’яткою є *Codex Cumanicus* (14 ст.). Починаючи з 14 ст. відбулася значна османізація її літ. та актових мовних форм. На різних стадіях творення її взяли до вжитку як у розмовній, так і в письмовій формах, крім частини греків (тюркофони-уруми), також: вірмени, які в 16—18 ст. користувалися т. зв. вірмено-кипчацькою мовою (у т. ч. й ті, які жили на укр. землях), і євреї, які утворили субетноси *кримчаків* і *караїмів* (у 18—19 ст. вони втратили свою давню тюркську мову, замінивши її на тогочасну кримськотатар.).

У 19 — на поч. 20 ст. існувало три діалекти кримськотатар. мови: 1) пд., по суті крим. діалект осман. мови з огузької групи тюркських мов з незначною кількістю кипчацьких елементів; 2) середній, що остаточно став основою літ. мови; 3) пн., близький до ногайської мови. Після депортації діалектні відмінності помітно нівелювалися. До 1929 вживалася араб. графіка, 1929—38 — лат., від 1938 — кирилична. Згідно з ухвалою ВР АР Крим 1997 здійснюється поступовий перехід на лат. графіку («яналіф») у турец. варіанті.

* * *

На момент приходу до Криму (серед. 13 ст.) монголо-татари були шаманістами-тенгріанцями (монгол. Тенгрі — «Небо», Бог); елементи шаманізму зберігалися в них до 15 ст. і пізніше. Проникнення *ісламу* відбулося в 2-й пол. 13 ст., інтенсивна ісламізація (сунітського напряму) була проведена в 20—40-х рр. 14 ст. Поступово виникла розгалужена реліг. адм. система на чолі з ханом як представником влади осман. *султана* (починаючи з *Селіма I*, султан був одночасно й халіфом — духовним та політ. лідером мусульманської реліг. громади). До складу цієї системи, окрім хана, входили: муфтій (вища духовна особа, яка дає юрид. тлумачення тверджень *Корану* стосовно тієї справи, яка ще не має прецедентів, таке тлумачення, узгоджене з ін. муфтіями, — фетва — стає прецедентом у вирішенні ін. подібних справ); реліг. судді (каді; див. *Кадій*); монастирі дервішів (на чолі з шейхами), мережа шкіл (медресе, мектебе) при мечетях. З часом ця система зазнала змін. На поч. 19 ст. на тер. Криму (без Ялтинського пов.) було 1556 мечетей та мектебе, 1890 — лише 275 мектебе. На поч. 21 ст. переважна більшість К.т., які живуть в Україні, підпорядковується муфтіатові (духовному правлінню) мусульман Криму (див. *Духовне управління мусульман Криму*), а невелика частина — муфтіатові мусульман України.

Традиційний спосіб господарювання та побут К.т. у 18 — кін. 19 ст. на пд. березі був таким: житла — з нетесаного каменю, з плоскими дахами, неправильним розташуванням кімнат, оточені стінами; заняття — садівництво (персики, груші, яблука, горіхи), виноградарство (понад 50 сортів), городництво, вирощування

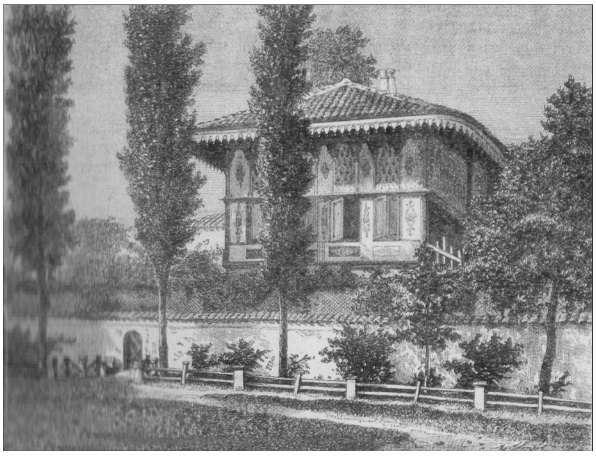

Татарський чабан. Офорт. Кінець 18 ст.

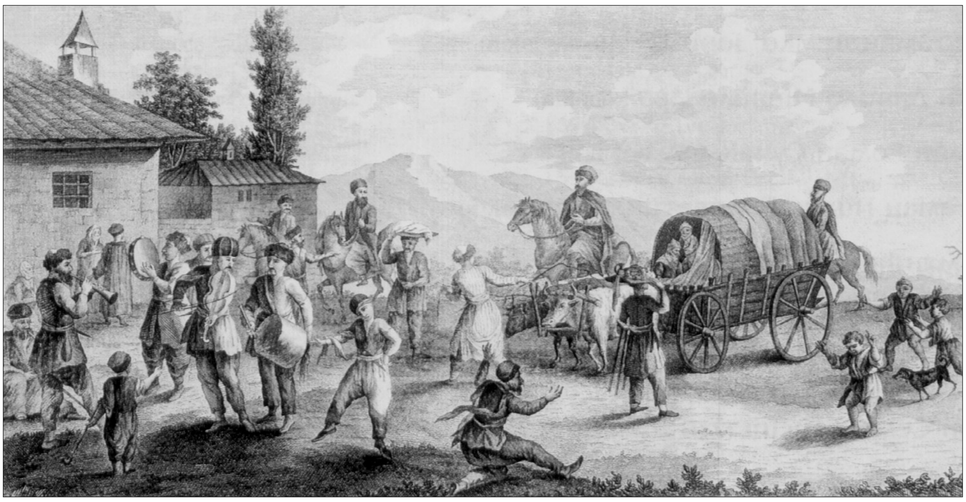
тютюну, рибальство. У горах і передгірському та центр. регіонах: житла — вузькі приземні з дерева і глини, також із нетесаного каменю; заняття в селах — садівництво, товарне городництво, вирощування тютюну, вівчарство, птахівництво (кури), зернове госп-во (просо, ячмінь, пшениця), лісові промисли (деревне вугілля, дрова), лісове бджолярство (*бортництво*); заняття в містах — золотарство, токарство, виготовлення повсті, кованого мідного посуду, обробка сталі (ножі, кинджали, вогнепальна зброя), чинбарство, виправлення сап'яну та юхти, виготовлення селітри, пороху. У степу: житла — з саману, черепашника, глини; заняття — тваринництво (коні, вівці, кози), землеробство. Центрами к-ри були: Солхат (Ескі-Кирим — Старий Крим), *Бахчисарай*, Ґьозлеве́ (Кезлев, нині м. *Євпаторія*, гол. порт ханства, у 16 ст. тут було 2 тис. будинків, понад 20 тис. нас.), Карасубазар (нині м. *Білогірськ*; ремісничий і торг. центр), *Перекоп* (фортеця для захисту перешийку, купецькі склади, у 16 ст. тут було не більше 500 будинків, нині село, підпорядковане Армянській міськраді АР Крим), а також — на захопленому турками пд. побережжі — столиця намісника Кефе (Кафа; нині м. *Феодосія*; див. також *Кафинський ейялет*).

Перехід до осілості почався у К.т. ще в золотоординську епоху, хоча в жителів пн. частини п-ова елементи кочового госп-ва збереглися до серед. 18 ст. У 14 — на поч. 15 ст. існував чіткий, успадкований з кочового періоду, воєнізований поділ на тисячі, сотні та десятки. У ханстві склалися досить стійкі соціальна структура та цивільна адм. система. Очолював цю систему хан (виключно з династії *Гіреїв*), до її складу також входили: калга-султан (переважно брат хана; див. *Калга*), *нуреддин-султан* (спадкоємець хана), каймакан (ханагаси, везир, великий бей; див. *Каймакам*), *мурзи* (старші родів) та цивільні сановники. Зберігався родо-племінний лад; п-ів поділявся на *бейлики* окремих могутніх родів — Ширін, Барин, Кипчак, Мансур (Мангит), Седжет, Яшлав (Сулеш), Аргин. Ремесло мало цехову організацію (див. *Цехи*). Торгівля і мануфактура розвивалися слабо. Земля була власністю феодалів, реліг. об'єднань (вакуфні землі; див. *Вакф*), особисто вільних селян. Широко використовувалася праця рабів (переважно ними були колиш. полонені). У 18 ст. виникає службове дворянство. Існували релікти патріархального ладу, полігамна родина.

Правова система будувалася на поєднанні залишків домусульманського права (тьоре) з мусульманським шаріатом (правові норми, що виводяться з Корану та хадисів, — достовірних оповідей про минулі дії в тому чи ін. випадку Мухаммада ал-Курайші, бл. 570—632); зберігалася кровна помста. До поч. 18 ст. ханат був сильною у військ. відношенні автономною д-вою в складі Осман. імперії, він міг давати інколи понад 100 тис. воїнів для далеких походів. Щорічно або навіть 2—3 рази на рік К.т. великими силами робили різного масштабу набіги за здобиччю, поєднувані з захопленням *ясиру*, на землі Литви, Польщі, Рос. д-ви, могли також охоплювати Молдову й Угорщину, доходили навіть до Данії. Укр. землі особливо часто були об'єктом таких набігів, резервуаром ясиру. Доправлені в Крим, невільники у переважній більшості асимілювалися з К.т. (особливо після звільнення з неволі). Відносини К.т. з пн. сусідами здавна були напруженими, ця напруженість згодом збереглася, зокрема, в ставленні (дискримінаційному) рос. влади до К.т. після захоплення Криму, що спричинило масові еміграції К.т. під час загострення міжетнічних стосунків. Це напруження не зникло навіть на поч. 21 ст.

Старий ханський палац у м. Бахчисарай. Гравюра. Кінець 19 ст.

Татарське весілля. Картина роботи невідомого художника. Кінець 18 ст.

У містах розвивалася наука — теологія, філософія, право, укладання істор. хронік, лексикографія; помітні були араб., пізніше — турец. впливи. Високого ступеня розвитку досягли арх-ра (під впливом мавританського та сельджуцького стилів), худож. оброблення каменю (архіт. деталі з рослинним і геометричним орнаментом, надгробки), дерева (орнаментована різьба), металу (прикрашання зброї), шкіри (сідла).

Створювалися писемні праці, що поширювалися в копіях (в осн. своїй масі вони досі не опубліковані). Це твори золотоординського періоду (т. зв. хорезмійсько-тюркські) — «Нехджуль-ферадіс» («Шлях до неба»), «Кетаб-уль-масабіх фі-ттесауфі» («Книга світочів суфізму»), «Хадісі масабіх» («Світочі хадісів»); поетичні зб. різних жанрів — «ханської поезії» (твори крим. ханів 16—18 ст.), «ностальгічної поезії» (твори вихідців з Криму після 1783), реліг. та містичної поезії, а також антології поем — пісень «дженк», переважно фольклорних, на істор. й побутові теми (18—19 ст.). В останній чверті 19 ст. виникає авторська худож. література в загальноприйнятому значенні.

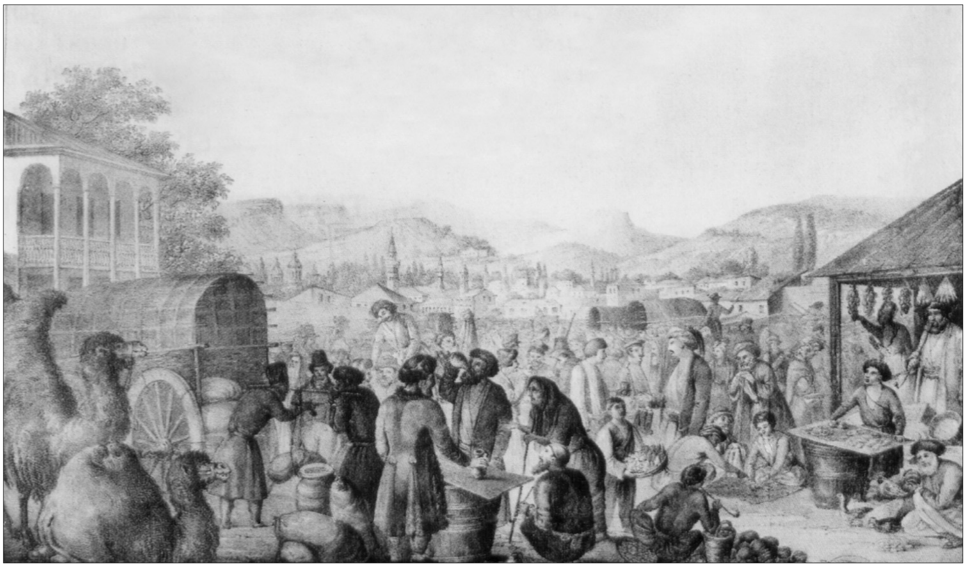
* * *

Кримськотатарська діаспора на українських етнічних землях починає складатися наприкінці 13 — у 1-й пол. 14 ст. Спершу її утворювали втікачі з Криму, які не хотіли приймати насильницьки запроваджуваний іслам; пізніше — мусульмани, полонені під час битв із литов. та польс. військами, або групи кочовиків по кілька десятків сімей, захоплених у степах, а також перебіжчики на землі *Великого князівства Литовського*. Їх розселяли на *Поділлі*, *Волині*, у *Галичині*, тут вони утворили три категорії нас.: 1) міськ. татари — ремісники (чинбарі, ковалі, золотарі), городники, фурмани; 2) військові татари на держ. земській або приватній магнатській службі, які складали окремі кінні *корогви*, — частина з них перейшла до шляхетського стану (див. *Бояри-шляхта*); 3) землевласники із золотоординської аристократії з офіційно затвердженими титулами *князів* (див., напр., *Глинські*).

У містах К.т. облаштовували окремі дільниці під назвами «Татарська вулиця» чи «Татарське передмістя», користувалися реліг. автономією. Великі колонії існували в містах: *Львів* (імовірно, від кін. 13 ст.; окрема вулиця, Татар. брама в укріпленнях, мечеть, цвинтар), *Луцьк*, *Острог* (від поч. 16 ст., Татарські: передмістя, брама, башта, мечеть, цвинтар), *Дубно*, *Корець*, Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*; 17 ст., вулиця), *Полонне* (поч. 17 ст., вулиця), *Старокостянтинів* (поч. 17 ст., вулиця), *Меджибіж* (поч. 17 ст., вулиця, мечеть), *Немирів* (поч. 17 ст., мечеть), Ягільниця (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.; поч. 17 ст.) та в ін. Було бл. 30 сіл з назвами Татари, Татаринів, Татарища, Татарівка, Улан, Уланів тощо. Біля *Запорозької Січі* існувала окрема татар. дільниця (1-ша пол. 18 ст. і далі). Татар. корогви в 16—17 ст. були у князів *Корецьких*, магнатів Лянцкоронських, князів *Острозьких* (вони особливо опікувалися мігрантами), *Вишневецьких*, *Заславських*, *Збаразьких* та ін. Ці військові формування відомі також під назвою «липків».

Кримські татари і мулла. Хромолітографія з видання: Паулі Г.-Ф. «Народы России». СПб., 1862.

Базар у м. Карасубазар (нині м. Білогірськ) у Криму. Літографія. Середина 19 ст.

У період наступу *Контрреформації* на реліг. свободи розгорілася катол. антитатарсько-антиісламська полеміка, в якій намагалися брати участь кримськотатар. теологи. Ставлення до К.т. у Польщі різко погіршилося після 1648—49, коли Крим. ханат став союзником гетьмана Б.*Хмельницького*. Під час наступу турец. військ 1672 загони липків — унаслідок національно-реліг. переслідувань з боку польс. сторони — перейшли на бік турків. За це польс. війська вирізали татар. міські дільниці в Ягільниці і Меджибожі.

Тривале співжиття українців і крим. татар вплинуло на побут і матеріальну к-ру укр. нас. пристепової зони та, зокрема, запорозьких *козаків* (сх. одяг, зброя, запозичення значної кількості тюркських термінів). Архітектура мечетей мала вплив на церк. будво *Полісся*.

У 18 ст. посилилися асиміляційні процеси серед кримськотатар. нас. Волині, Поділля та По-

лісся (у Галичині воно християнізувалося ще в 16 ст.). К.т. з Поділля емігрували 1699—1700 в межі Осман. імперії. На Волині, Поділлі, Поліссі рештки К.т. зберігали нац. самосвідомість та мусульманство до серед. 20 ст. Частина К.т. та ногайців, які залишилися в Пд. Україні після захоплення цих земель Рос. імперією та не емігрували пізніше на Балкани і до Малої Азії, прийняли християнство (група перехрестів) та українізувалися в 19 ст.

* * *

Приєднання Криму до Російської імперії 1783 призвело до великого упадку культ. життя на п-ові: по-варварськи було спалено багато давніх рукописів (1833), зруйновано велику кількість пам'яток історії та к-ри. Почалося заселення Криму росіянами, українцями, чужоземними колоністами (див. *Колонізація Південної України*). Нищилися мечеті, медресе, караван-сараї, цвинтарі тощо. Рештки давньої традиційної забудови збереглися лише в небагатьох містах (напр. в Євпаторії).

Починаючи з серед. 18 ст. демографічні процеси в Криму розвивалися не на користь К.т. Уже під час походів рос. військ на Крим 1736, 1737, 1738 проводилося фізичне винищування татар. нас., особливо криваво придушувався опір повстань 1772, 1777, 1781. Періодично виникали хвилі еміграції. Якщо до 1787 емігрувало лише 8 тис., то 1792 це вже були десятки тисяч. Друга велика еміграція — 1850—60-х рр. (пік — 1863), коли перестало існувати 784 татар. села, а кількість емігрантів становила бл. 150 тис. (більше половини пропали в морі, де їх топив рос. флот). Частину К.т. ошуканськими обіцянками переселили на Приуралля та Урал. Третя велика еміграція 1893—1900 — бл. 80 тис. У зв'язку з цим падає відсотково кількість кримськотатар. нас.: 1860 — 51, 1897 — 34, 1921 — 21 %.

Кримськотатар. емігранти в Туреччині спершу опинилися в злиденних умовах. Після стабілізації К.т. заснували тут окремі села, оволоділи вдосконаленою агротехнікою. У містах активізувалося сусп. і культ. життя, по-новому почало вирішуватися жін. питання (татарки отримали можливість ходити з відкритим обличчям, вимагати рівних з чоловіками прав).

У 2-й пол. 19 ст. К.т. в Криму почали відроджувати свою к-ру — результатом стало, зокрема, становлення худож. літератури та журналістики. У 1880-х рр. в кримськотатар. середовищі виникли ідеї *пантюркізму*. Гол. ідеолог *І.Гаспринський* та його прихильники пропагували утворення загальнотюркської мови — «тюркі», складеної пополам з огузьких (турец.) та кипчацьких (татар.) елементів. «Тюркі» не набула поширення та розвитку. Замість реліг. фундаменталізму пропагувалося реформоване мусульманство — *джадидізм*. Як реакція на пантюркізм виникла течія татаризму, що орієнтувалася на татар. духовні цінності та кипчацькі мови. У цих ідеологічних суперечностях зародився младотатар. рух (1880—1905), який привів до консолідації модерної кримськотатар. *нації*. Серед політ. ідей впливовими стали ідеї кримськотатар. індепендентизму (від англ. independent — незалежний, самостійний; 1909—17). 25 берез. 1917 на заг. зборах мусульман Криму було утворено Мусульманський виконком (уряд), 26 листоп. 1917 розпочав роботу *Курултай*, який узяв участь в організації кримськотатар. військ. ескадронів.

Кримськотатар. національно-визвол. рух ускладнювався внутр. боротьбою між соціалістами та націоналістами, переслідуванням його як рос. монархістами, так і *більшовиками*. К.т. становили меншість на п-ові (не більше 25 % нас.), що й вирішило долю індепендистських тенденцій. 1918, за присутності в Криму нім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), нім. влада не схвалила пропозицію Крим. крайового уряду, яку підтримували лідери К.т., на автономізацію Криму. Після утворення *Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки* у складі РСФРР політика патронування над К.т. — «татаризація» (згідно з ухвалою РНК Крим. АСРР від 10 лют. 1922 ця політика проводилася в заг. руслі політики «*коренізації*» в РСФРР та ін. рад. республіках; у цей період було організовано 6 татар. р-нів та 144 татар. сільради) змінилася 1928 терором і репресіями, у першу чергу щодо інтелігенції (К.т. втратили тоді щонайменше 35—40 тис. осіб). К.т. зазнали великих втрат також під час голоду 1921 (бл. 100 тис. осіб) та голоду 1932—33 (див. також *Голод 1921—1923 років в УСРР*, *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*).

У період гітлерівської окупації Криму в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* кримськотатар. емігранти намагалися поширювати ідеї пантуранізму (об'єднання тюркських та угро-фінських націй), але це не дало помітних результатів. 1942 було сформовано 6 татар. стрілец. батальйонів під нім. командуванням. Вимогу емігрантів надати К.т. нац. самоврядування окупаційна влада відкинула.

Депортація кримськотатарського народу 1944, що становила собою акт *геноциду* і *етноциду*, була в основному проведена 18 трав. 1944 і завершена в черв. цього ж року. За офіц. даними (т.

Кримські татари — продавці овочів. Фото початку 20 ст.

Кримські татари. Інтер'єр кімнати для молодят. Фото початку 20 ст.

зв. цифри Л.*Берії*), було депортовано 183 тис. 155 осіб; за татар. джерелами — 238 500, з яких за перших півтора року померло бл. 110 тис.

Восени 1944 кримськотатар. полк увійшов до складу д-зії «Східнотюркське формування зброї СС» (див. *Війська СС*), у квіт. 1945 у Берліні (Німеччина) було створено Кримськотатар. центр. нац. к-т.

1956 в СРСР було видано указ (неопубл.) про реабілітацію К.т., але реабілітованим не було дано права (фактично було заборонено) повертатися до Криму. Протягом 1960—80-х рр. К.т., спираючись при цьому на підтримку укр. дисидентських кіл, вели боротьбу за повернення на п-ів (див. *Кримськотатарський правозахисний рух*).

Повернення почалося наприкінці 1970-х рр., набирало динаміки, хоча й натрапляло на сильний опір, провокації, контрпропаганду на місцях. Лише 1989 ВР СРСР формально засудила депортацію 1944. За кримськотатар. даними, 1979 в Криму мешкало 5 тис. К.т., 1988 — 17,5 тис., 1989 — 38 тис. (що відповідає офіц. переписові 1989, згідно з яким в УРСР у цілому жило 47 тис. К.т.; у *СРСР* було тоді 272 тис. К.т., більшість проживала в Узбекистані — 189 тис., для 93 % з них кримськотатар. мова декларувалася рідною; однак загальносоюзні дані, імовірно, значно занижені), 1990 — 120 тис., 1995 — 250 тис., 2000 — 261 тис. (це становить 12,3 % населення Криму). Осн. р-нами розселення на цей час були: Сімферопольський, Білогірський, Бахчисарайський, Джанкойський. Вважається, що на поч. 21 ст. до Криму повернулося трохи більше половини К.т. із Серед. Азії (разом з тими, які ще не мали укр. громадянства). Наприкінці 1990-х рр. темпи повернення сповільнювалися через невлаштованість тих, хто повернувся, фактичну заборону повертатися на давні (до депортації) місця проживання, сутички (часом збройні) з місц. пророс. шовіністами (див. *Шовінізм*), антитатар. пропаганду, руйнування жител, погроми, заг. криміногенну ситуацію в Криму. Для поліпшення демографічної ситуації в Криму лідери К.т. всіляко пропагують багатодітність сімей.

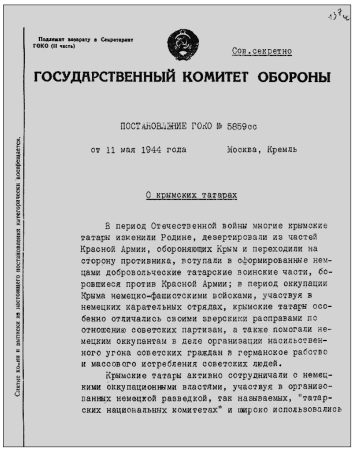
Матеріальну підтримку реемігрантам надає уряд України, а також неофіційно — Туреччина, Іран, араб. країни. Уряди Росії й Узбекистану відмовилися надавати допомогу. Діють укр. «Програма влаштування і соціальнокультурного розвитку депортованих громадян» та (під егідою *Організації Об'єднаних Націй*) «Програма розвитку й інтеграції Криму».

К.т. на поч. 21 ст. є відносно консолідованою нацією зі значною політ. активністю та високим рівнем організованості й дисциплінованості. Разом з тим це нація з досить істотною часткою змішаних шлюбів (до 38 % — дані 2000), а її середнє і молоде покоління втратило — фактично, хоча назовні декларується навпаки — рідну мову. Осн. політ. орг-ції К.т. — це Кримськотатар. нац. рух (організований 1989 в Узбекистані; має центристський характер, орієнтується на укр. національно-демократ. сили) та Нац. рух крим. татар (від 1987; співпрацює з прокомуніст. силами в Криму). Існують також радикальні праві й ліві політ. орг-ції, опозиційні до України та Росії. На поч. 21 ст. посилюються впливи правих: партії «Адалет» («Справедливість», вона створює парамілітарні загони аскерів (турец. аскер — солдат)) та партії «Къырым ислям фиркаси» («Ісламська партія Криму» з фундаменталістським крилом).

Після повернення до Криму К.т. домагаються перш за все: своєї політ. реабілітації в Україні, створення національно-територіальної форми державності, реалізації права на землю та на частину майна, відновлення довоєн. топонімії Криму. Роль виборного парламенту в К.т. відіграє Нац. конгрес (курултай; див. *Курултай кримськотатарського народу*). 2-й Курултай ухвалив 1991 в *Сімферополі* декларацію про нац. суверенітет, затвердив прапор і гімн. Постійним органом курултаю є Нац. рада кримськотатар. народу (*Меджліс кримськотатарського народу*), у ній, однак, представлені не всі політ. блоки, партії та орг-ції, оскільки для обрання до курултаю встановлено 4-відсотковий бар'єр. Меджліс офіційно не визнаний. К.т. мають своїх депутатів у Верховних радах України та АР Крим. Крім цього, меджліс має своїх представників при Президентові України: від 1999 — у спеціально створюваній Раді представників кримськотатар. народу при Президентові, а від 2000 — також у Раді представників сусп. орг-цій нац. меншин України при Президентові. Окрім того, Меджліс кримськотатар. народу утворив мережу регіональних меджлісів.

У Сімферополі діють Кримськотатар. нац. музично-драм. театр, Кримськотатар. нац. галерея, Кримськотатар. фонд к-ри, Респ. кримськотатар. б-ка ім. І.Гаспринського, Кримськотатар. музей, Т-во для вивчення археол. й історико-архіт. пам'яток кримськотатар. народу «Азізлер» та низка асоціацій, утворених за професійною ознакою. Є кримськотатар. ЗМІ (радіо- та телепередачі, щоправда, з обмеженою програмою, журнали, газети, у т. ч. селищні).

Професійна структура К.т. після депортації кардинально змінилася — тепер це переважно

Подлежит возврату в Секретариат ГОКО (II часть)

Сов.секретно

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ОБОРОНЫ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ГОКО № 5859сс

от 11 мая 1944 года Москва, Кремль

О крымских татарах

В период Отечественной войны многие крымские татары изменили Родине, дезертировали из частей Красной Армии, обороняющих Крым и переходили на сторону противника, вступали в сформированные немцами добровольческие татарские воинские части, боровшиеся против Красной Армии; в период оккупации Крыма немецко-фашистскими войсками, участвуя в немецких карательных отрядах, крымские татары особенно отличались своими зверскими расправами по отношению советских партизан, а также помогали немецким оккупантам в деле организации насильственного угона советских граждан в германское рабство и массового истребления советских людей.

Крымские татары активно сотрудничали с немецкими оккупационными властями, участвуя в организованных немецкой разведкой, так называемых, "татарских национальных комитетах" и широко использовались

Снятие копии и выписки из настоящего постановления категорически воспрещается.

Постанова Державного комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 року про виселення з території Криму татар та їх спецпоселення в Узбецькій РСР.

Кримські татари, вислані під конвоєм з Криму. Станція Усть-Лабинська Краснодарського краю (РФ). 1944.

міське нас. з різноманітними робітн. (тех., буд. тощо) спеціальностями. К.т. займаються дрібним підприємництвом, працюють у сфері послуг. Відродження традиційних професій, перш за все в сільс. місцевостях, штучно гальмується тією нормою законодавства, що приватизувати землю в Криму мають право лише ті постійні його жителі, які працювали в колгоспах чи радгоспах Криму; лише невелика кількість К.т. отримала земельні ділянки й займається на них городництвом і садівництвом. Є спроби відновити деякі традиційні ремесла, напр., ювелірне (філігрань срібною ниткою). Поступово створюється культурно-освіт. мережа дошкільних закладів і серед. шкіл, запроваджується вивчення кримськотатар. мови як обов'язкового предмета або як факультативу в загальноосвіт. навч. закладах. Для цього створена держ. структура — Управління освіти кримськотатар. мовою при Мін-ві освіти АР Крим. Відродження духовної к-ри та підготовка кадрів власної інтелігенції стали першочерговими завданнями кримськотатар. нац. руху.

Літ.: *Кричинский А.* Библиографические материалы о татарах Польши, Белоруссии и Украины. Пг., 1917; *Kryczyński A.* Bibliografia do historii Tatarów polskich. Zamość, 1935; *Kirimal J.* Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917—1918. Emsdetten, 1952; *Fisher A.* The Crimean Tatars. Stanford, 1978; *Borowski P., Dubiński A.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. Warszawa, 1986; Kirim bibliografyasi; Türkiye Cumhurieyeti Dönemi (1923—1986). Ankara, 1986; *Tyszkiewcz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII—XVIII w. Warszawa, 1989; *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. М., 1992; *Губогло М.Н., Червонная С.М.* Крымскотатарское национальное движение, т. 1—2. М., 1992; Крымскотатарская энциклопедия, т. 1—2. Симферополь, 1993; *Wilson A.* The Crimean Tatars. A Situation Report on the Crimean Tatars for International Alert. Sidney—Cambridge, 1993; *Червонная С.* Крымскотатарское национальное движение и этнополитическая ситуация в Крыму. М., 1994; Кримські татари. Історія і сучасність. (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13—14 травня 1994 р.). К., 1995; *Дехтярьова Н.А. та ін.* Татари в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик 1917—1941. К., 1997; *Куртиев Р.* Крымские татары: этническая история и традиционная культура. Симферополь, 1998; Деятели крымскотатарской культуры (1921—1944 гг.): Биобиблиографический словарь. Симферополь, 1999; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів (1941—1998). К., 1999; *Урсу Д.П.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921—1941 гг.). Симферополь, 1999.

Я.Р. Дашкевич.

КРИМСЬКОТАТА́РСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ТЕА́ТР, Кримськотатарський академічний музично-драматичний театр. Відроджений 1990. Має давні традиції. У *Кримському ханаті* були поширеними театралізовані вистави сх. колориту з пригодницьким заплутаним сюжетом. Крим-Гірей (1758—64, 1768—69) звертався до франц. короля Людовіка XV Бурбона з проханням дозволити перекласти драму Ж.-Б.Мольєра «Тартюф» на кримськотатар. мову. У кін. 19 ст. було опубліковано п'єсу «Бахтсыз бала» («Нещасливе дитя»), що дало початок формуванню сталого театрального репертуару (п'єси Ж.-Б.Мольєра, Наміка Кемаля, М.*Гоголя*, О.*Пушкіна*, Максима *Горького*), а на поч. 20 ст. склалася постійна трупа (Джелял Меїнов, Сеїт Абдулла Озенбашли, Сеттар Місхорли, Сеитджаліл Хаттатов, Осман Заатов та ін.). 1901 в *Бахчисараї* театру дали окреме приміщення, 1905—08 тут були поставлені істор. драми «Надиршах», «Шейх Санан», «Алім-Азамат оглу». Театр сприяв залученню жінок-мусульманок до творчості, 1917 у *Сімферополі* створюється жін. трупа «Єшиль ада» («Зелений острів»; режисери А.Болатукова та А.Тайганська). 1923 було відкрито Кримськотатар. драм. театр, у своєму репертуарі він мав яскраві нац. п'єси. Від 1928 кримськотатар. нац. к-ра зазнає репресій. У період гітлерівської окупації Криму в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під опікою Крим. центр. мусульманського к-ту продовжуються репетиції, постановки, працює театральна студія. Наприкінці 1943, запобігаючи сталінським репресіям, трупа перебралася до Румунії, де по завершенні війни була заарештована органами НКВС СРСР. Після повернення *кримських татар* з депортації до Криму, завдяки корифеям театру Ільясу Бахшишу, Акіму Джемілеву, Сулейману Умерову почалося відродження кримськотатарського театрального мист-ва. 1990 на сцені Рос. театру ім. Максима Горького в Сімферополі відбулася прем'єра драми Ю.Болата «Арзи киз» («Дівчина Арзи») у постановці Кримськотатар. муз.-драм. театру. 1998 театр отримує власне приміщення. 2002 йому надано звання академічного.

Літ.: *Меинов Дж.* Къырымда татар театросы. «Енъи дюнья», 1925, ноябрь 17; *Керімова С. та ін.* Кримськотатарський національний театр (Сторінки історії). Сімферополь, 2003.

Л.А. Асанова.

Сцена з вистави «Арзи Киз» («Дівчина Арзи») Кримського державного татарського театру. 1930-ті рр.

Актори при дворах кримських ханів та турецьких султанів. Французька гравюра 16 ст.

Сцена з вистави «Татарське весілля». 1942.

КРИМСЬКОТАТА́РСЬКИЙ ПРАВОЗАХИСНИ́Й РУХ. Виник після XX з'їзду КПРС (1956) у місцях депортації *кримських татар* (див. *Депортація кримськотатарського народу 1944*). У різні роки активну роль у його діяльності та підтримці брали С.*Амет-хан*, А.Решидов, С.Сеїтвелієв, У.Абдураманов, Р.Джемілєв, Р.Мустафаєв, М.Халілов, Б.Османов, М.Селімов, А.Джеппаров, А.Аблаєв, М.*Джемілєв,* Ю.Османов, А.Сейтмуратова, С.Меметов, П.*Григоренко,* А.*Сахаров,* А.Марченко, А.Костерін, Л.Алексєєва, Г.Алтунян, Р. Чубаров та ін. До політ. кер-ва країни складалися петиції, провадилася роз'яснювальна робота як протидія антикримськотатар. пропаганді. Відповіддю влади були незначні поступки в галузі к-ри та репресії. Коли на поч. 1960-х рр. було створено Союз кримськотатар. молоді за повернення на Батьківщину, то його лідерів — М.Омерова, С.Умерова — заарештували. Це не спинило рух. Продовжили його на цьому етапі «ініціативні групи» (діяли в рамках законодавства), і невдовзі заг. чисельність їхніх членів склала 5 тис. осіб, що дало змогу у 2-й пол. 1960-х рр. створити цілісну орг. структуру руху. Посилилася агітація за повернення до *Криму* та відновлення Крим. Автономної РСР як нац. республіки. Збиралися кошти для роботи і допомоги засудженим та їхнім сім'ям, посилалися делегації до *Москви*, проводилися демонстрації. Підготовлене лідерами руху звернення до XXIII з'їзду КПРС (1966) підписали понад 120 тис. осіб, у жовт. 1966 в Узбекистані повсюдно у місцях проживання депортованих були проведені масові акції з приводу 45-річчя створення *Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки*. У верес. 1967 в Ленінабаді (нині м. Худжанд, Таджикистан) відбулися перші нелегальні збори представників «ініціативних груп».

5 верес. 1967 Президія ВР СРСР ухвалила указ «Про громадян татарської національності, що проживали в Криму», він формально повернув кримським татарам громадян. права, а також передбачив можливість проведення обмеженого «оргнабору» переселенців до Криму. У цей же час тисячі активістів були в різних формах піддані переслідуванням.

К.п.р. був підтриманий правозахисним рухом у *СРСР*, а через нього — правозахисниками з-за кордону. Одночасно активісти К.п.р. були одними із засновників створеної в СРСР Ініціативної групи з захисту прав людини (1969), брали участь у заг. правозахисних акціях.

З поч. 1970-х рр. зростає число тих, хто самочинно повертався до Криму. 1973 таких було 1494 особи, вони зазнали відвертого знущання і жорстоких переслідувань з боку властей. Подальше повернення (з дозволу властей чи ні) було унеможливлено: з 1973 «оргнабір» до Криму фактично було призупинено, влада насильно почала виселяти крим. татар з Криму. 1978, опираючись повторному виселенню, Муса Мамут на знак протесту в с. Нова Мазанка (колиш. с. Беш-Терек, нині село у складі с. Донське Сімферопольського р-ну АР Крим) здійснив самоспалення.

Після початку перебудовних процесів у СРСР (див. *Перебудова*) «ініціативні групи» провели 1-шу Всерос. нараду своїх представників (Ташкент, нині столиця Узбекистану, квіт. 1987), на ній була сформована Центр. ініціативна група, яка добилася зустрічі із заст. голови ВР СРСР. Зустріч, однак, не дала результатів, тому в Москві пройшли акції протесту активістів руху. Чергова всесоюзна нарада представників ініціативних груп (квіт. 1988) рекомендувала крим. татарам розпочати масове переселення на Батьківщину як єдино можливу форму боротьби за свої права.

1989 ВР СРСР засудила депортацію кримськотатар. народу 1944 і цим актом зняла формальні перепони до повернення крим. татар у Крим.

К.п.р. продовжив свою діяльність у рамках Нац. руху крим. татар (поміркуване крило руху, що наприкінці 1990-х рр. майже зійшло з політ. сцени) та Орг-ції кримськотатар. нац. руху. Зусиллями останньої було відроджено *Курултай кримськотатарського народу* і створено *Меджліс кримськотатарського народу*. Перший від початку масового повернення до Криму кримських татар Курултай 1991 в м. *Сімферополь* ухвалив декларацію про нац. суверенітет кримськотатарського народу, затвердив нац. прапор і нац. гімн.

На поч. 21 ст., коли серед крим. татар посилюються впливи радикальних партій «Адалет» («Справедливість») та «Къырым ислям фиркаси» («Ісламська партія Криму»), керівники кримськотатар. демократ. орг-цій та Меджлісу намагаються брати активну участь у демократичних трансформаціях укр. сусп-ва.

Сімферополь. Всекримський траурний мітинг з приводу 55-ї річниці депортації кримських татар. 18 травня 1999.

Літ.: *Некрич А.* Наказанные народы. Нью-Йорк, 1978; *Губогло М.Н., Червонная С.М.* Крымскотатарское национальное движение, т. 1—2. М.,

1992; *Kisliy A.* The Return of Crimean Tatars from Deportation and the Process of Development of a Civil Society in Ukraine. В кн.: Political and Civil Society in the Black Sea Region. Ankara, 2001; *Джемілєв М.* Основні етапи кримськотатарського національного руху. Доповідь на I сесії II Курултаю кримськотатарського народу 26 червня 1991 року. В кн.: Кримськотатарське питання, вип. 2 (26). Сімферополь, 2002.

О.Є. Кислий.

КРИМЧАКИ́ та стародавнє єврейське населення Криму. К. — єврейс. етнолінгвістична (тюркомовна) група. Сформувалася на тер. Крим. п-ова в 14—16 ст. У різні істор. періоди налічувала від кількох сотень до кількох тисяч осіб. За даними перепису нас. України 2001, у Криму було зареєстровано 204 К. На думку більшості істориків, К. є відгалуженням стародавнього єврейс. нас. Криму, яке за своїми віруваннями належало до *іудаїзму* талмудичного, а не караїмського (див. *Караїми*) зразка. К. перейняли у татар багато звичаїв і традицій і від 13 ст. стали тюркомовними (окремі дослідники припускають, що предки К. могли засвоїти тюркську мову ще раніше). Власне кримчацький етнолект кримськотатар. мови сформувався на основі кількох мов і діалектів: а) мови євреїв-тюркофонів домонгольського періоду, б) середньокримського і південнобережного діалектів кримськотатарської мови, в) ін. мов, що вживалися в єврейських громадах регіону, г) давньоєврейс. мови іврит як мови культу і ділового листування. Він належить до кипчацької групи тюркських мов. Від кримськотатар. мови його відрізняють говіркові особливості, а також великий пласт лексики иврито-арамейського походження: «адоні» — пан, «ходеш» — місяць, «мазон» — їжа тощо. Івритські слова піддалися в кримчацькій мові фонетичній адаптації. Кримчацький автор Нісім Леві Чахчір називав цю мову «татарською мовою, на якій ми говоримо між собою».

До поч. 20 ст. для К. осн. мовою літургії, богослужіння, ділового листування, надгробних епітафій, наук. і теологічних праць залишався іврит.

Назва «кримчаки» є скороченим варіантом більш повної назви «кримчаки-євреї», що, у свою чергу, є калькою з кримськотатар. назви «яхуділер киримча» (тобто «євреї кримського зразка»; кримськотатар. скорочення цієї назви — «кримчахлар»). Імовірно, що саме так після приєднання Криму до *Російської імперії* могли представити татар. чиновники російській адміністрації крим. євреїв-талмудистів, які не знали рос. мови. Лише в 2-й пол. 19 ст. термін «кримчаки» стає осн. для означення даної етнічної групи в офіц. рос. документах (спочатку він використовувався для розрізнення місц. тюркомовних євреїв-талмудистів і тих євреїв, які почали селитися в Криму після 1783) і тільки наприкінці цього ж століття — на поч. 20 ст. він стає самоназвою самих К. 1818 у петиції до рос. імп. *Олександра I* К. іменували себе «бені Ісраєл» (мовою іврит це означає сини Ізраїлю). У період до російського завоювання Криму вони називали себе або «ехуді», що на івриті означає «євреї», або «срел балалари», що на кримськотатар. означає «сини Ізраїлю».

Стародавнє єврейське населення Криму. Перші свідчення про євреїв у Криму належать до 1 ст. Очевидно, вони прибули з Малої Азії. Збереглися документи *Боспорського царства* 1 ст. — 1-ї пол. 2 ст. (записи на кам'яних плитах), у яких ідеться про звільнення рабів і про те, що звільнені мають регулярно відвідувати *синагогу* (як правило, у ті часи звільнені раби мали залишатися під контролем свого колиш. господаря). Ці документи засвідчують, по-перше, що елінізовані єврейс. громади Боспорського царства були вільними від переслідувань і обмежень, а по-друге, що вони могли чисельно поповнюватися за рахунок навертання в іудаїзм звільнених рабів. Значний вплив єврейс. релігії на перебіг життя в Боспорському царстві зберігався і на поч. 4 ст., про це говорить один з написів місц. чиновника про будівлю синагоги в *Пантікапеї*. У 2—3 ст. євреї мігрували з Боспорського царства вздовж пд. узбережжя Криму на зх. Вторгнення до Криму *гунів* (370-ті рр.) зруйнувало Боспорське царство і стало одним з факторів деелінізації євреїв Криму. На поч. 6 ст. тер. колиш. Боспорського царства була захоплена *Візантією*. У серед. 7 ст. частина Криму була підкорена *хозарами*: їхні володіння містили пд.-сх. Крим (колиш. тер. Боспорського царства), степи пн. Криму і гірську область на пд. зх. Криму — Готію (див. *Готи*). На поч. 8 ст. після тривалих зіткнень установився мир між Візантією, що змогла зберегти у своїх руках лише Херсон (див. *Херсонес Таврійський*), і *Хозарським каганатом*, під владою якого опинилася майже вся тер. Криму. Крим перетворився на одну із зх. прикордонних областей Хозар. д-ви. Можливо, євреї Криму зіграли значну роль у процесі юдаїзації Хозар. д-ви, що завершився наприкінці 8 ст. — на поч. 9 ст. прийняттям иудейської релігії її правлячим прошарком і частиною населення. Заг. кількість євреїв у Криму в цей час збільшилася за рахунок єврейс. біженців до Хозар. д-ви з ін. д-в, переважно з Візантії, де періодично відбувалися гоніння на євреїв (843, 873—74 і 943).

Після поразки хозар. війська в битві з військами вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича* 965 починається занепад Хозар. каганату.

1096 візант. імп. Алексій I Комнін розпорядився вигнати з Херсона всіх євреїв і конфіскувати їхнє майно. Херсонські вигнанці осіли, очевидно, у невізант. районах Криму. Але і через 60—70 років євреї все ще населяли його візантійську частину. Громада євреїв-рабанітів існувала у м. Солдайя (нині м. *Судак*) — одному з найважливіших кримських портів.

Клуб кримчаків. Сімферополь, 1923.

1239 степова частина Криму була захоплена монголами і ввійшла до складу *Золотої Орди*.

Починаючи з 1266 на пд. узбережжі Криму одна за одною з'являються колонії генуезців: Кафа (нині м. *Феодосія*), Солдайя, Чембало (нині м. *Балаклава*), Воспоро (нині м. *Керч*; див. *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*). Це перетворює Крим на важливий центр торгівлі, що привабив до себе значне число єврейс. іммігрантів із країн Сходу (Персії, Малої Азії, Єгипту) і Заходу (Італії, потім Іспанії).

Екон. процвітання єврейс. громад Криму сприяло їхньому культ. підйому. Книга Аврахама Кірімі (тобто Кримського) «Сфат ха-емет» («Мова істини», 1358) є першим оригінальним твором, що зберігся від євреїв Криму. Це коментар до П'ятикнижжя, написаний з раціоналістичних позицій.

Занепад у 15 ст. в Криму торгівлі привів до збільшення питомої ваги ремесла і с. госп-ва серед занять місц. євреїв. На *Мангупі* і *Чуфут-Кале* багато євреїв займалися вичинюванням шкір і гірським городництвом, у пд.-зх. Криму і біля Кафи — садівництвом і виноградарством.

Для захисту себе та свого майна від зазіхань місц. феодалів євреї-купці намагалися одержати *ярлики ханські*. З відомих на сьогодні таких ярликів перші були видані євреям Карасубазара (нині м. *Білогірськ*) і Чуфут-Кале наприкінці 16 ст. — на поч. 17 ст., але, можливо, вони видавалися і раніше. Специфічним заняттям крим. євреїв було посередництво у справах, пов'язаних з викупом євреїв, які були захоплені татарами при набігах на Польс.-Литов. д-ву, а також надання притулку євреям-вигнанцям.

Кримчаки є нащадками євреїв-рабанітів, які прибули до Криму в складі різних хвиль єврейс. міграції і поступово там консолідувалися в єдину громаду. У розмовній мові *кримських татар* євреї-рабаніти іменувалися «зюлюфлю чуфутлар» (євреї з пейсами), а караїми — «зюлюфсюз чуфутлар» (євреї без пейсів). Від 14 ст. велика частина євреїв-рабанітів проживала в Солхаті (нині м. *Старий Крим*), дещо пізніше — у Карасубазарі. Однак їхня найбільша громада була в Кафі. Згідно з даними перепису, проведеного в часи султана *Сулеймана I* (1520—66), у Кафі жили 92 єврейс. родини та один єврей-бобиль, тобто загалом бл. 460 євреїв. Орієнтовна ж заг. кількість євреїв-рабанітів у Криму була тоді 500—700 осіб. Переважну більшість їх складали К.

Хаїм Хезекія Медіні, кримчацький рабин у 1866—1899 рр.

Наприкінці 18 ст. більшість євреїв-рабанітів проживала в Карасубазарі (до серед. 1920-х рр. це місто було осн. центром кримчацького общинного життя). Згідно з офіц. рос. даними кін. 18 ст., у Карасубазарі було 93 єврейс. доми, тобто загалом там проживало бл. 460—470 євреїв. У вже згадуваній петиції до імп. Олександра I (1818) говориться про 150 дворів, тобто про 750 осіб. У 1847 у Криму було 2837 євреїв-рабанітів. Згідно з даними перепису 1897, в Криму проживало 3345 К., водночас у перепису зазначено, що на Чорномор. узбережжі Кавказу мешкали 153 євреї-рабаніти, які говорили «татарсько-турецькою» мовою.

Протягом усієї своєї історії єврейс. громада Криму постійно асимілювала євреїв-вихідців з Вавилонії, Візантії, Хозар. каганату, Італії, з Кавказу, а також ашкеназів (див. *Ашкеназі*), які переселялися до Криму з екон. причин чи тікали туди від погромів або потрапляли як татар. бранці.

Про різне походження євреїв Криму свідчать їхні прізвища: більшість із них характерна для євреїв тюркомовних країн (Демерджі, Кая, Колпакчі, Бакші, Куюмжі та ін.); деякі вказують на зв'язок з Малою Азією (Токатли, Ханбулі, Ізмерлі) та з Кавказом (Абаєв, Гурджі); ін. — на походження з Італії й Іспанії (Анджело, Конфіно, Ломброзо, Піастро, Манто, Чапічо); є прізвища ашкеназького ряду (Берман, Варшавський, Вайнберг, Лур'є, Зельцер, Фішер), деякі несуть у собі иврито-арамейський елемент (Рофе, Шамаш, Бахур, Нееман, Гібор, Хахам, Песах, Пурім, Кохен, Леві, Шалом, Мізрахі, Ашкеназі, Рабі).

На поч. 16 ст. рабанітська громада Кафи була поділена на кілька земляцтв, кожне з яких молилося за окремим ритуалом — ашкеназьким, романіотським чи вавилонським. Представники цих громад час від часу намагалися об'єднатися на основі приналежності до іудаїзму талмудичного зразка. Виробленню єдиної форми обряду сприяла поява в Криму рабина Моше бен Яакова з *Києва* (Моше га-голе), він склав новий молитовник «Махзор мінхаг Кафа» і установив правила общинного устрою.

Остаточно кримчацький молитовний ритуал оформився в 16—17 ст. під впливом євреїв-талмудистів *Константинополя* і Палестини.

У 18 ст. єврейс. громаду Карасубазара очолював талмудист Давид Лехно (п. 1735), автор вступу до молитовника «Махзор мінхаг Кафа», що містить інформацію про життя і звичаї К., творів «Мішкан Давид» («Обитель Давида»), присвяченого граматиці мови іврит, і «Двар сфатаїм» («Вислів вуст»), що являв собою хроніку крим. *ханів*.

До поч. 19 ст. серед К. було поширеним багатожонство, до кінця 19 ст. їхні родини жили за патріархальними порядками. Дівчата виходили заміж у ранньому віці; допускалися шлюби між порівняно близькими родичами (напр. між дядьком і племінницею). Удови не вступали в другий шлюб, оскільки чоловік і дружина вважалися нерозлучними навіть після смерті. Побут К. нагадував побут крим. татар. Серед К. були поширені різні марновірства, пов'язані з посилени-

ми заняттями кабалою (містична течія в іудаїзмі). Особливого значення К. надавали доброчинності, турботі про вдів і сиріт. Жебраків серед них не було, бідняки одержували від громади дрова, борошно і свічки. Більшість К. займалася ремеслами, меншість — землеробством, садівництвом і виноградарством, деякі — торгівлею. 140 кримчаків заснували 1840 с.-г. колонію Рогатликой, однак уже 1859 євреї-хлібороби цієї колонії були переведені в статус *міщан* міста Карасубазар, а їхні землі передані рос. переселенцям-християнам.

У 19 ст. громада К. була досить бідною, про це свідчить, зокрема, задокументоване прохання кримчацької громади Карасубазара за 1844 звільнити її від свічкового збору. Влада, однак, не задовольнила цього прохання.

К. утримувалися від контактів з новими євреями-переселенцями і не визнавали нав'язуваних їм рос. властями казенних рабинів з числа ашкеназів, надаючи перевагу гахамам-сефардам з Туреччини. 1866—99 гол. рабином Карасубазара був уродженець *Єрусалима* Хаїм Хезекія Медіні (1832—1904). Він запровадив низку змін у звичаях громади, заснував кілька шкіл і ешіву, написав багатотомну працю «Сдей хемед» («Поля краси»), в якій докладно описав традиції К. 1899 він повернувся до Палестини і видавав там реліг. літ. з перекладами текстів на кримчацьку мову.

В останній третині 19 ст. почалося розселення К. з Карасубазара (тут 1897 їх було 1912 осіб) по ін. містах Криму. У 1890-х рр. у *Сімферополі* проживало бл. 100 К., у *Бахчисараї* — бл. 200. 1902 окремі родини К. мешкали у Феодосії, *Алушті*, *Ялті*, *Євпаторії* та Керчі.

1901—02 кримчацькі активісти в Карасубазарі видавали газ. «Газетхаберлері» кримчацькою мовою з використанням єврейс. графіки.

1902 рос. влада відкрила у Сімферополі для дітей К. початкову школу з викладанням рос. мовою, 1907 така сама школа була відкрита в Карасубазарі. Від 1911 до 1921 дир. цієї школи був І.Кая (1887—1956). Це був перший кримчак, який отримав вищу освіту (закінчив Віленський єврейс. учительський ін-т). Він вів просвітницьку роботу серед К., написав багато праць, присвячених історії та етнографії своїх земляків.

1912 кількість К. у Рос. імперії становила 7500 осіб. З них у Карасубазарі проживали 2487, приблизно стільки ж — у Сімферополі, 750 — у Феодосії, 500 — у Керчі, 400 осіб — у *Севастополі*, решта — у 28 ін. містах Криму і Кавказу.

Соціально-демографічні перетворення традиційного общинного устрою і соціальних зв'язків К., спричинені їхнім розселенням та підвищенням рівня освіти, прискорилися після *Російської революції 1917—1918*. Почався процес розпаду традиційного їхнього побуту.

Під впливом атеїстичної пропаганди та внаслідок владного тиску перестали функціонувати майже всі синагоги К. (остання з них протрималася до кін. 1930-х рр. в Карасубазарі), були закриті реліг. школи (мідраші та карасубазарська «Талмуда-Тора»). Одночасно почали створюватися світські кримчацькі клуби та культ.-освіт. т-ва. 1926 був проведений 1-й Всекрим. з'їзд цих установ, почалася робота з реформи шкільної освіти і створення літ. мови з використанням лат. алфавіту. Наприкінці 1920-х рр. був випущений кримчацький буквар і підручник для початкової школи. 1930 усі 3 кримчацькі школи (у Сімферополі, Карасубазарі і кримчацькій сільраді Табулди, створеній за підтримкою Т-ва землевпорядкування єврейс. трудящих та К-ту із землевпорядкування єврейс. трудящих) перейшли з рос. на двомовну систему навчання. При введенні паспортної системи в *СРСР* (див. також *Паспортизація населення*) у відповідних документах у графі «національність» робився запис «кримчак», «кримчачка».

Наприкінці 1930-х рр. кримчацькі клуби, культ.-освіт. т-ва і школи були закриті.

Перепис населення СРСР 1926 зафіксував зменшення чисельності К.: у всій країні їх налічувалося 6383 особи, з них 6 тис. — у Криму. Зменшення чисельності було пов'язане з громадян. війною 1918—20 і голодом 1921—22 (див. також *Голод 1921—1923 років в УСРР*), під час якого загинуло бл. 700 чл. громади (голод змусив також значну частину громади Карасубазара переселитися в Сімферополь). Частина К. емігрувала до Палестини (бл. 200 осіб) і США (бл. 400 осіб). Згідно з даними цього перепису, 98,4 % К. жили в містах, 25,9 % визначили рос. мову як рідну. Посилилася тенденція до консолідації К. з ашкеназами в рамках заг. єврейс. етносу (див. *Євреї в Україні*). Це проявилося у збільшенні кількості шлюбів між представниками двох громад, участі К. у діяльності єврейс. громад. орг-цій (Т-ва землевпорядкування єврейс. трудящих та ін.). Під час паспортизації 1932 частина К. обрала етнонім «єврей», «кримський єврей».

Напередодні 1941 заг. кількість К. в СРСР становила 9,5—10 тис. осіб. Більшість з них проживала в Сімферополі, Карасубазарі, Керчі, Феодосії і Севастополі; 500—700 К. — на Чорномор. узбережжі Кавказу (у Новоросійську, нині місто Краснодарського краю, РФ, та в Сухумі, нині місто в Грузії); 200—300 — в ін. містах країни, здебільшого в її європ. частині.

У листоп. 1941 Крим був окупований гітлерівськими військами. Лише незначній частині К. вдалося евакуюватися. Не будучи упевненими в належності К. до «єврейської раси», окупаційні власті (командир айнзацгрупи «Д» О.Олендорф) зробили відповідний запит до *Головного управління імперської безпеки Німеччини* в Берліні й одержали відповідь, що К. повинні бути знищені. Згідно з даними звіту айнзацгрупи «Д», за період з 16 листоп. по 15 груд. 1941 у зх. Криму було вбито 2504 К. Як засвідчують ін. джерела, 9—11 груд. було розстріляно бл. 1,5 тис. К. Сімферополя; 12 груд. — 245 К. Феодосії, наприкінці грудня — бл. 150 К. Євпаторії. У черв. 1942 після повторної окупації Керчі усі кримчаки міста були вбиті. 17—18 січ. 1942 у Карасубазарі 468 К. були отруєні газом у «душогубках».

К. боролися в рядах Червоної армії (див. *Радянська армія*) і партизан. загонах. У боях з гітлерівцями героїчно загинув крим-

І.П. Крип'якевич.

чацький поет Я.Чапічев (1909—45), посмертно йому було присвоєно звання Героя Рад. Союзу. У партизан. діях відзначилися Я.Манто, С.Бакши і багато ін. кримчаків.

Після *Другої світової війни* в СРСР залишилося в живих не більше 1,4—1,5 тис. К. Гітлерівці знищили бл. 3/4 групи. Бл. 1 тис. К. знаходилися в Палестині і США.

Згідно з даними 1948, в Карасубазарі проживало 10 К. (дві родини), у Феодосії — 150, у Керчі — 100, у Сімферополі — 400, по кілька осіб мешкало в Євпаторії, Севастополі і *Джанкої*. В Криму в цілому було 700—750 кримчаків.

В умовах посилення в СРСР держ. антисемітизму (див. *Антисемітизм в Україні*) поміж К. почали наростати етносепаратистські тенденції і етногрупова консолідація. 1955 зусиллями кримчацької інтелігенції було відновлено скасоване після війни записування в паспортах, що видавалися К., у графі національність — «кримчак». Висловлювалася ідея відродження кримчацьких нац. клубів. 1963 з ініціативи Е.Пейсаха (за походженням кримчак, проживав у Ленінграді, нині м. *Санкт-Петербург*, займався дослідженням кримчацького фольклору) при Раді сприяння Держ. музею етнографії народів СРСР була створена ініціативна група з двох десятків К., робота якої полягала в пошуку і збереженні культ. спадщини К., проведенні пропагандистських сусп. заходів, щорічних жалобних зборів у пам'ять про масову загибель К. у роки війни (тъкун). Одночасно вчинялися спроби довести «кримчацький етнічний міф», згідно з яким К. мають не єврейс., а тюркське походження, або є автохтонним нас. Криму. Разом з тим підсилювалися асиміляційні тенденції. За даними перепису 1959, з 1,5 тис. К. лише 189 назвали своєю рідною мовою кримчацьку. Дослідження про кількість К. в СРСР, які проводилися в 1970—80-х рр., не є точними: за одними джерелами, протягом 1970—80 заг. кількість К. в СРСР складала 900 осіб (тобто на цей період вона скоротилася на 15 %), за ін. — вона становила в 1982 бл. 2 тис. осіб. З метою відродження нац. к-ри К. 1989 було створено культ.-освіт. т-во «Кърымчахлар», однак зупинити процес швидкої *асиміляції* К. не вдалося. Сучасні К. лише незначною мірою зберігають свої етнічні особливості й свою етнічну самосвідомість.

К. створили багатий фольклор. Виявлено їхні збірники легенд, пісень, загадок і прислів'їв («джонки»), написані від руки єврейс. алфавітом. Зразки їхнього фольклору не раз публікувалися в оригіналі й у перекладах на рос., ідиш та іврит. Найбільша колекція книг і рукописів на кримчацькій мові (фольклорні твори та переклади реліг. текстів) зберігається в Публічній б-ці ім. М.Салтикова-Щедріна в С.-Петербурзі.

Різними аспектами історії та етнографії К. займалися П.Лякуб, І.Кая, В.Філоненко, Б.Ачкіназі, М.Куповецький, І.Ачкіназі, Д.Ребі. Велику колекцію кримчацького фольклору зібрав Е.Пейсах, він працював також над укладанням кримчацько-рос. і рос.-кримчацького словників. Матеріали з історії та к-ри К. збирали ізраїл. дослідник І.Керен (1911—81) та син І.Кая — Л.Кая (1912—88).

Літ.: *Loewenthal R.* The Extinction of the Krimchaks in World War 2. «The American Slavic and East European Review», 1951, № 10; *Green W.* The Fate of the Crimean Jewish Community: Askenazim, Krimchaks and Karaites. «Jewish Social Studies», 1984, № 46 (2); Крымчаки. В кн.: Краткая еврейская энциклопедия, т. 4. Иерусалим, 1988; *Куповецкий М.С.* К этнической истории крымчаков. В кн.: Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: (География, динамика, методы изучения). М., 1989; *Khazanov A.* The Krymchaks: A Vanishing Group in the Soviet Union. Jerusalem, 1989; *Ачкинази И.В.* Крымчаки: Историко-этнографический очерк. Симферополь, 2000; *Кизилов М.Б.* Крымчаки. В кн.: От киммерийцев до крымчаков. Народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII века. Симферополь, 2004; *Реби Д.И.* Крымчакский язык. Крымчакско-русский словарь. Симферополь, 2004.

М.І. Тяглий.

КРИПТОГРА́ФІЯ (від грец. κρυπτός — таємний, прихований та γράφω — пишу) — спеціальна історична дисципліна про шифрування (та розшифровування) записів за спец. технологіями з метою зробити їх зміст зрозумілим тільки для обмеженого кола осіб.

В *історичній науці* методи К. використовуються при роботі з такими істор. джерелами, як дипломатичні, воєн., політ. та торг.-фінансові документи.

Серед письмових джерел з минулого України також є закодовані записи. Найдавніші з них містяться в рукописах 12—13 ст.

Сучасні методи шифрування базуються на комп'ютерних технологіях.

Літ.: *Срезневский И.И.* Замечания о русском тайнописании. СПб., 1871; *Лавровский П.А.* Старорусское тайнописание. В кн.: Древности: Труды Московского Археологического Общества, т. 3. М., 1873; *Сперанский М.Н.* Тайнопись в югославских и русских памятниках письма. Л., 1929; *Черепнин Л.В.* Русская палеография. М., 1956; *Жельников В.* Криптография от папируса до компьютера. М., 1996; *Войцехівська І.* Криптографія. В кн.: Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998; *Задірака В., Олексюк О.* Комп'ютерна криптологія. К., 2002; *Ємець В. та ін.* Сучасна криптографія: Основні поняття. Львів, 2003.

І.Н. Войцехівська.

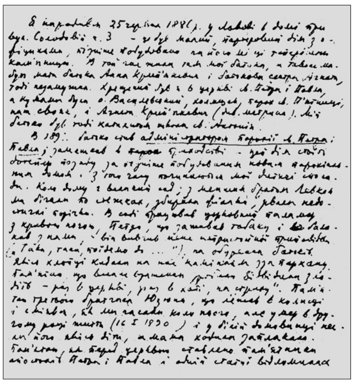
КРИП'ЯКЕ́ВИЧ Іван Петрович (псевдоніми та криптоніми — Іван Горишівський, Іван Петренко, Іван Холмський, І.К., Крч, І.Кр-ч, Viator; 25.06.1886—21.04.1967) — історик, археограф, організатор наук. життя, громад. і освіт. діяч, журналіст. Від 1906 — звичайний, а з 1911 — дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*. Д-р філософії (1911), д-р істор. н. (1941), проф. (1941). Н. в м. *Львів* у родині вихідця з *Холмщини* о. Пе-

І. Крип'якевич разом із співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР оглядає нову археологічну знахідку. Львів, 23 жовтня 1956.

тра-Франца Крип'якевича, дослідника візант. гімнографії (богослужбових піснеспівів). 1904 закінчив польс. г-зію і вступив до Львів. ун-ту. Став одним із провідних учнів М.*Грушевського*, слухав його лекції, працював у його семінарі (який, на думку К., був цікавішим від лекцій), де освоював дослідницьку методику, брав участь у підготовці наук. апарату «Історії України-Руси» (зокрема, уклав покажчики до 2-го й 3-го томів, займався коректурою тексту). 1906, будучи ще студентом, опублікував 4 статті в *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»*. Уже ці його перші розвідки обіймали широке коло питань (княжа доба, козаччина, минувшина Львова, Холмщина 19 ст.), засвідчивши той горизонт зацікавлень, який став визначальним для його наук. діяльності. У наступному році на підставі вичерпного використання архів. матеріалів дослідив склад і діяльність укр. громади Львова («Львівська Русь у першій половині XVI в.», 1907; самі ж акти на цю тему, хоча й були підготовлені ним до друку як окрема збірка, побачили світ лише посмертно 1996). Цього ж року за участь у боротьбі за укр. ун-т у Львові був ув'язнений. 1908 закінчив університетський курс навчання. Осн. напрямом його наук. студій стала історія *Війська Запорозького* і національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). Джерельну базу з цієї проблематики істотно збагатили його знахідки під час археогр. поїздок до *Кракова*, *Варшави*, *Москви*. 1908 НТШ видало документи 1531—1631 з історії укр. *козацтва* як 8-й т. *«Жерел до історії України-Руси»*, вступною статтею до цього видання стала розвідка К. «Козаччина і Баторієві вольності» (у продовження цієї теми К. згодом написав працю «Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630-х р.», 1914). 1909—10 працював учителем г-зії в *Рогатині*, 1910—12 був бібліотекарем НТШ. Поряд з наук. статтями публікував у «ЗНТШ» численні рецензії на вітчизн. та зарубіжні дослідження з історії України, *краєзнавства*, питань методики праці історика. Відзначився і як журналіст, редагував дитячий час. «Дзвінок» і популярний двотижневик *«Ілюстрована Україна»*, брав участь у редагуванні журналів *«Стара Україна»* та «Туристика і краєзнавство», в яких уміщував також свої дописи на істор. теми. Користувався матеріалами власних досліджень й у численних науково-популярних статтях з усіх періодів історії України, які друкувалися в газ. *«Діло»*, ж. «Письмо з Просвіти», щорічних «Календарях "Просвіти"», а також книжечками-«метеликами» в серії «Історичні листки». Окремими брошурами поширювалися написані для періодичних видань нариси «Львів, його минувшина і теперешність» (1909), «Білоруси» (1909) та ін. Від 1912 і до 1925 працював учителем у г-зіях Львова. 1914, коли в ході воєнних дій *Першої світової війни* зх. частина *Волині* й Холмщина були зайняті австро-угор. військом, керував Бюро культ. допомоги для Холмщини і Волині, створеним під егідою *Союзу визволення України* (СВУ), разом з дружиною Марією та її сестрою Савиною Сидорович брав участь в організації там укр. шкільництва. У цей час опублікував низку статей про Волинь і Холмщину, а також брошуру «Холмщина», яку видав СВУ. Побачила світ і його брошура «Українське військо» (*Відень*, 1916).

К. здобув авторитет і як автор підручників. 1918 була надрукована його «Коротка історія України для початкових шкіл та першої кляси гімназії». У роки *української революції 1917—1921* побачили світ також «Огляд історії України: Repetitorium для вищих кляс середніх шкіл та вчительських курсів», белетризовані нариси для школярів «Шляхами слави українських князів» та «Оповідання з історії України для нижчих кляс середніх шкіл».

Крип'якевич І. Спогади. Рукопис. Перша сторінка. 1946.

Від 1920 — секретар *Історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. На поч. 1920-х рр. у колегії референтів при *Міжпартійній раді* (цю колегію К. пізніше назвав «свого роду сурогатом уряду» *Західноукраїнської Народної Республіки*) відповідав за справи Волині та Холмщини. 1921—23 був викл., секретарем сенату, керівником семінару в *Львівському українському таємному університеті*.

Видавав як підручникові нариси (серед них «Історія козаччини для народа і молоді», 1922; «Історія України для народа», 1929), так і розраховані на широке коло читачів брошури про галицького кн. *Ярослава Володимировича*, М.Грушевського, історію *Гуцульщини* та ін. Технікою літографії було надруковано посібник для студентів Львів. таємного укр. ун-ту — зміст курсу лекцій «Історія української держави XVII ст.» (1922).

Гол. темою досліджень К. в 1920-х рр. була історія укр. держ. буд-ва в серед. 17 ст. У «ЗНТШ» були опубл. розвідки «Український державний скарб за Богдана Хмельницького» (1920), «До історії українського державного архіву в XVII в.» (1924), серія праць про ключові аспекти державотворення (*рада козацька*, *генеральна старшина*, держ. межі, шляхи, *гетьманські універсали*, суд), об'єднаних спільним заголовком «Студії над державою Богдана Хмельницького» (1925—31).

Будучи одним з кер. НТШ, брав діяльну участь у роботі «Просвіти» та ін. укр. національно-культ. т-в та інституцій. Взяв участь як представник НТШ в Укр. наук. з'їзді у Празі (*Чехословаччина*; 1926, доповідь «Держава Богдана Хмельницького») та конференції істориків Сходу Європи і Слов'янщини у *Варшаві* (1927, доповідь про стан істор. науки в Україні).

У міжвоєн. роки друкував у журналах, розрахованих на широкі кола інтелігенції (*«Стара Україна»*, *«Літопис "Червоної Калини"»*, *«Рідна школа»*, *«Українсь-*

ка книга» та ін.), розвідки з різних ділянок історії та краєзнавства, основані на виявлених ним джерелах. Попри лаконізм, зумовлений часто труднощами з публікацією, піонерський у багатьох відношеннях характер мали огляди й причинки з історії війська, праці про міста, села та церкви, статті з істор. географії та етнографії, книгознавства, врешті — з історіографії та істор. бібліографії. Особливо плідною стала співпраця К. з найпоширенішим науково-популярним часописом *Західної України* — місячником «*Життя і знання*», що його видавало *Львівське товариство «Просвіта»*. Тут було опубліковано десятки статей про істор. події та діячів, а також змістовні нариси про вулиці й будівлі Львова, які були потім зібрані в книжці «Історичні проходи по Львові» (Львів, 1932, перевидана 1991 і 2007). Окремі статті виходили у світ у періодиці укр. діаспори в США, а також 1926—30 — у наук. виданнях УРСР (*«Україна»*, «Бібліологічні вісті», «Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії», «Вісник природознавства»).

1929 на запрошення М.Грушевського відвідав *Київ* і *Харків*, домовився про активізацію співпраці НТШ з істор. установами ВУАН (нині *Національна академія наук України*), зв'язки припинилися в роки посилення комуніст. репресій проти *інтелігенції української*.

Від 1929 (і до 1934) працював викладачем г-зії у *Жовкві*. 1930 у збірнику «З минулого Жовкви», що був опубл. коштом місц. філії Т-ва «Просвіта» (прибуток від реалізації призначався на буд-во Укр. повітового дому), була вміщена коротка, але насичена фактами ст. К. «Картини з історії Жовкви». Вона стала зразком його майстерності як історика-краєзнавця.

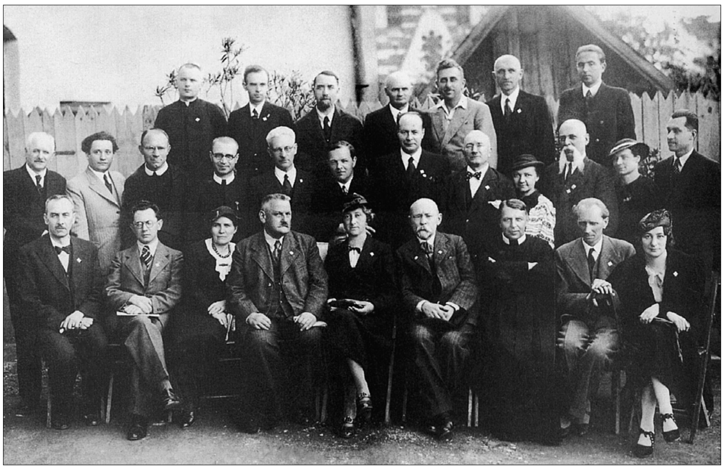
У 1930-х рр. К. був ініціатором і гол. автором серії оглядових синтетичних праць, що поєднували доступність викладу з урахуванням гол. здобутків тогочасної *історичної науки*. Назустріч йому пішов видавець І.*Тиктор*, налагодивши друкування в серії «Історична бібліотека» щомісячних випусків, які потім об'єднувались у великі за обсягом томи. Першою видано «Велику історію України» М.*Голубця* (1935; К. консультував автора й написав розділи про перших князів, про Б.*Хмельницького* та наступних *гетьманів*). Пізніше К. був редактором і співавтором дальших томів: «Історія українського війська» (ч. 1: Військо княжих часів; ч. 2: Запорізьке військо, 1936), «Історія української культури» (розділ «Побут», 1937). Врешті сам К. написав «Всесвітню історію» (1938—39), яка стала останнім томом серії.

Від 1934 (і до 1939) був головою Історично-філософічної секції НТШ та кер. Комісії старої України НТШ, у ці ж роки викладав історію України у *Львівській богословській академії*.

Хоча в серед. 1930-х рр. в УРСР почали таврувати К. як одного з «фашистських учених», після введення до Львова на початку *Другої світової війни* в жовт. 1939 військ Червоної армії (див. *Радянська армія*, *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) рад. власті призначили його в. о. проф. Львів. ун-ту, а з лютого 1940 — зав. новоствореного Львів. відділу Ін-ту історії АН УРСР. У квіт. 1941 на підставі друкованих праць, без подання дисертації йому присвоїли ступінь д-ра істор. н. і надали звання професора. Це було одним з виявів тодішньої політики рад. влади в Зх. Україні, що передбачала обмежену українізацію та одночасно ліквідацію укр. громад. т-в і традиційних освіт. установ.

Після окупації УРСР військами *вермахту* в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* залишився у Львові. На початку окупації, коли політ. контроль був менш тотальним, у Львові вийшла 3-м і 4-м виданням малоформатна «Коротка історія України» (підписана криптонімом І.К.; 1-ше видання побачило світ ще 1921, а 2-ге — 1924). Ці видання стали підставою для численних передруків у роки війни, головно в Сх. Україні, на сторінках газет або окремими книжечками. 1942—44 працював на посаді редактора у львів. *Українському видавництві*. Час від часу з'являлися його змістовні, хоча й короткі, газетні статті, головно в Кракові, де цензура була легшою, ніж в окупованій Україні. 1941—43 написав «Історію України», задуману як «провідник для інтелігента, що хоче пізнати головні лінії нашого історичного шляху» (книжка вперше була надрукована 1949 коштом НТШ у Німеччині (Мюнхені) під псевд. Іван Холмський; за цим виданням її посмертно було передруковано 1990 у Львові накладом понад 200 тис. прим.; майже одночасно первісний текст з правленого автором машинопису, імовірно з конспіративних міркувань, датованого 1 лют. 1938, опубліковано, теж масовим тиражем, у ж. *«Дзвін»*; 1990, № 5—12, 1991, № 1—3).

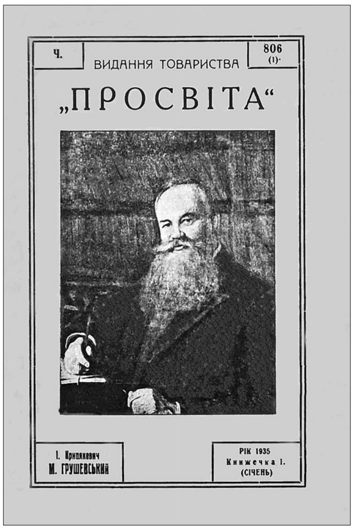
Після відновлення рад. влади у Львові К. став зав. Львів. від. Ін-ту історії України АН УРСР і, одночасно на деякий час, в. о. декана істор. ф-ту Львів ун-ту (нині *Львівський національний університет*). Спершу він отримав урядове доручення підготувати істор. та етногр. обґрунтування

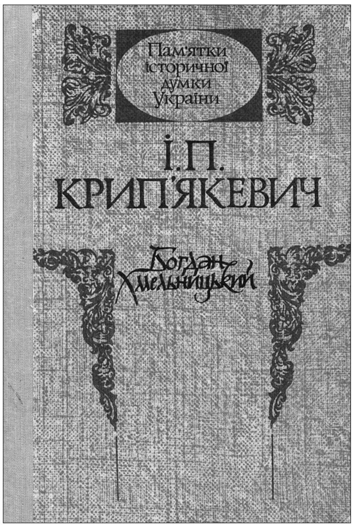
І. Крип'якевич (2-й ряд, 5-й ліворуч) серед учасників з'їзду музеологів та істориків у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща). 1936.

зх. кордону УРСР, але незабаром надійшла вказівка цю роботу припинити (див. *Кордони державні України*). Наук. характер мала написана К. частина довідника «Львів» (1945, рос. вид. 1946; цей довідник був значно змістовнішим, ніж рад. довідники пізніших часів). Проте вже незабаром, особливо інтенсивно з серед. 1946, розгорнулося брутальне паплюження К. та ін. учнів М.Грушевського в пресі й на зборах інтелігенції. У верес. 1946 було ліквідовано львів. відділи гуманітарних ін-тів АН УРСР, у т. ч. Ін-ту історії України. Під тиском тодішніх владних структур К. був змушений переїхати до Києва, де йому надали посади ст. н. с. Ін-ту історії України АН УРСР і зав. відділу стародруків Держ. публічної б-ки УРСР. Це «почесне заслання», яке вчений і його оточення сприйняли як закамуфльовану депортацію, тривало до трав. 1948. Повернувшись до Львова, К. отримав скромну посаду в *Музеї етнографії та художнього промислу*, деякий час залишався без офіц. роботи. 1951 створено Львів. філіал АН УРСР і в його складі Ін-т сусп. наук АН УРСР (нині *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*). У новому ін-ті К. став зав. від. історії України, але вже наступного року знову був звільнений. В умовах «відлиги» 15 трав. 1953 К. запросили на посаду дир. ін-ту. 1954 вийшла друком фундаментальна монографія «Богдан Хмельницький», в якій, попри спричинені цензурним контролем недомовлення і вилучення значної частини тексту, зібрано й узагальнено унікальний фактичний матеріал з політ. історії України. Хоча не допускалося слово «держава» і треба було писати лише про «державність», К. зумів висвітлити різні аспекти формування Укр. козац. д-ви, яку очолив гетьман Б.Хмельницький, проаналізував її апарат управління, військо, фінанси, дипломатичну службу. На підставі раніше зібраних матеріалів К. 1953 опублікував працю «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.» (попри актуальну з точки зору рад. режиму назву, комуніст. парт. критики дошукались і в цьому тексті *націоналізму*). Від 1957 був членом редколегії *«Українського історичного журналу»*, від 1959 (і до 1965) — *«Українськoї радянської енциклопедії»*, в якій опублікував низку статей з історії України, головно середніх віків. 1962 опублікував невелику книгу «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772)». У час, коли директором ін-ту був К., було започатковано за його редакцією серійні збірники *«З історії західноукраїнських земель»*, «Дослідження і матеріали з української мови» та ін.

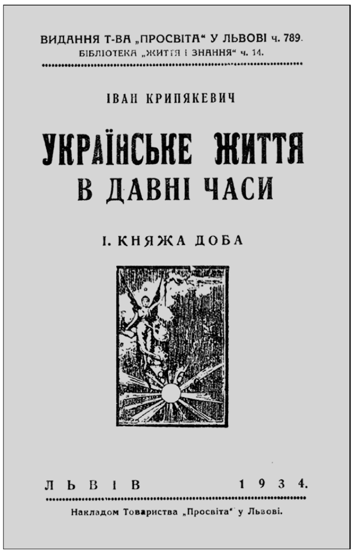
На посаді директора ін-ту К. підтримував тих учених, які використовували легальні можливості для рятування укр. к-ри, плекання нац. свідомості. Як редактор наук. збірників та ін. публікацій, керівник дисертацій і наук. семінарів він дбайливо виховував молодих науковців, прищеплював їм прагнення до наук. об'єктивності, сумлінності в опрацюванні джерел. Вважаючи ключовим завданням підвищення фахового рівня укр. гуманітарної науки, в останні роки життя приділяв велику увагу заснованому 1961 з його ініціативи семінарові з *архівознавства* та *спеціальних історичних дисциплін* в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Львові (нині *Центральний державний історичний архів України, м. Львів*). І.*Бутич* і П.*Тронько* підтримали ідею К. про створення історико-геогр. словника України. Це стало одним з поштовхів для рішення про видання *«Історії міст і сіл Української РСР»* в 26 томах, яка, попри неминучі

Крип'якевич І. «М. Грушевський: Життя й діяльність». Львів, 1935. Обкладинка.

Крип'якевич І.П. «Богдан Хмельницький». Львів, 1990. Обкладинка.

ВИДАННЯ Т-ВА „ПРОСВІТА" У ЛЬВОВІ ч. 789.
БІБЛІОТЕКА „ЖИТТЯ І ЗНАННЯ" ч. 14.

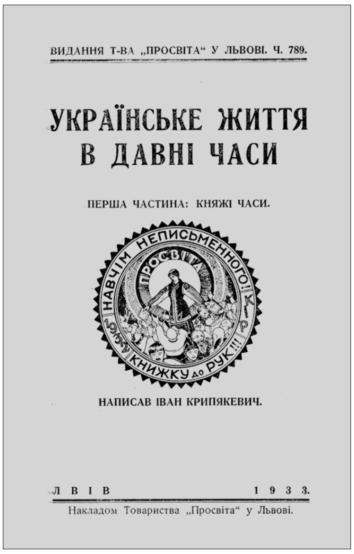
ІВАН КРИПЯКЕВИЧ

УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ В ДАВНІ ЧАСИ

І. КНЯЖА ДОБА

ЛЬВІВ 1934.

Накладом Товариства „Просвіта" у Львові.

ВИДАННЯ Т-ВА „ПРОСВІТА" У ЛЬВОВІ. Ч. 789.

УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ В ДАВНІ ЧАСИ

ПЕРША ЧАСТИНА: КНЯЖІ ЧАСИ.

НАПИСАВ ІВАН КРИПЯКЕВИЧ.

ЛЬВІВ 1933.

Накладом Товариства „Просвіта" у Львові.

Крип'якевич І. «Українське життя в давні часи. 1. Княжа доба». Львів, 1934. Обкладинка і титульний аркуш.

тих умовах хиби, стимулювала пожвавлення краєзнавчої праці, залучення місцевих джерел до опрацювання історії України та її регіонів. Важливу підготовчу працю здійснили для цього видання сам К. і під його кер-вом В.*Огоновський*, С.Білецький, О.Павенцький та ін. працівники ін-ту. Чимало авторів «Історії міст і сіл Української РСР» змогли використати передану до відділу історії України бібліографічну картотеку про міста й села *Галичини*, над якою К. працював багато років.

Не лише в довоєн. публікаціях, але й тоді, коли доводилося рахуватися з офіц. й неофіц. вимогами цензури, дослідження К. утверджували розуміння укр. істор. процесу як рівнорядного й рівновартісного з істор. розвитком ін. народів. Органічний і самоочевидний для нього україноцентричний підхід справив значний вплив на науку та сусп. свідомість, бо сприймався не як наповнення фактами вже готової схеми, а як узагальнення *джерел історичних*. К. починав свою наук. діяльність як учень М.Грушевського і спершу повністю поділяв його погляди, репрезентативні для *народницького напряму в українській історіографії*. У той же час, услід за М.Грушевським, деякі питання з самого початку К. висвітлював з державницьких позицій. З поч. 1920-х рр. він декларував свою солідарність з *державницьким напрямом в українській історіографії*. Але на відміну від В.*Липинського*, С.*Томашівського*, І.*Кревецького* та їхніх послідовників К. не перебільшував впливу «народництва» і «неонародництва» на М.Грушевського й визнавав реальні здобутки «народницької» історіографії. Хоча в працях К. і працях його вчителя М.Грушевського акценти не ідентичні, обидва вони не нехтували ані соціальним аспектом історії, ані процесами націотворення й державотворення. К. підкреслював значення соціальних виступів нар. мас, у його дослідженнях нема властивої В.Липинському ідеалізації укр. *шляхти*. Сам К. стояв на позиціях нац. солідаризму, але підкреслював не лише необхідність єднання у вирішальні хвилини всіх верств народу, але й той факт, що розмаху нац. рухові надавала активність нар. мас. Закидав гетьманові І.*Виговському*, що той «занадто гостро ставав по стороні панівної верстви і тим дратував і обурював козацтво та селянство», яке «жило недавніми традиціями боротьби за соціальну волю». Галицьких *москвофілів* картав за те, що вони не солідаризувалися з боротьбою *селянства* проти залишків *панщини*. Схвально писав про ту частину інтелігенції («інтелігентну верхівку»), яка «в народі відкрила великі революційні сили, що скупчувалися коло економічних і соціальних питань», саме це, на його думку, стало передумовою залучення мас до нац. ідеології.

У конкретних дослідженнях К. дотримувався, переважно, засад позитивізму (див. *Позитивізм в історичній науці*), у той же час у його узагальнених характеристиках істор. процесу відчувається вплив нац. *романтизму*. Підкреслював він і досягнення історико-культ. школи К.Лампрехта, уже в рад. час рекомендував своїм учням користуватися підручником Е.Бернгайма — типового репрезентанта *неокантіанства в історичній науці*.

У наук. світі К. відомий насамперед як дослідник та видавець джерел і автор побудованих на їх підставі студій. У той же час широке громад. визнання в Галичині, а в роки незалежності — і в ін. регіонах України, принесли йому підручники, синтетичні огляди осн. проблем нац. історії, а також науково-популярні праці.

Пам'ятник на могилі І. Крип'якевича на Личаківському цвинтарі у Львові. Скульптор Т. Бриж.

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі*.

Тв.: Матеріали до історії української козаччини, т 1. Документи по рік 1631. В кн.: Жерела до історії України-Руси, т. 8. Львів, 1908 (упорядник і автор вступної статті «Козаччина і Баторієві вольності»); Студії над державою Богдана Хмельницького. «ЗНТШ», 1913, т. 117—118; 1925, т. 138—140; 1926, т. 144—145; 1927, т. 147; 1931, т. 151; Археографічні праці Миколи Костомарова. «ЗНТШ», 1918, т. 126—127 і окремі вид.; Український державний скарб за Богдана Хмельницького. «ЗНТШ», 1920, т. 130; Ставропігійська літографія в рр. 1847—1854, т. 1. Львів, 1921; Історія козаччини. Львів, 1922 (2-ге вид. — 1934); До історії Українського Державного архіву в XVII ст. «ЗНТШ», 1924, т. 134–135; «Мемуари українців XVI—XVII ст.» (Львів), 1924, № 9–10; Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в. Львів, 1925; Середньовічні монастирі в Галичині. «Записки Чину святого Василя Великого», 1926, вип. 1—2; Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол у Туреччині 1670-х рр. «Україна», 1928, кн. 6 (31); Коротка історія Зборова до початку XIX в. Львів, 1929; З історії Гуцульщини. Львів, 1929; Історичні проходи по Львові. Львів, 1932; 1991; 2007; Історія українського війська. Львів; 1936; Вінніпег, 1953; Львів, 1992; Князь Ярослав Осмомисл (1158—1187). Львів, 1937; Історія української колонізації, т. 1. Львів, 1938; Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.: Нариси. К., 1953; Богдан Хмельницький. К., 1954 (2-ге вид. — Львів, 1990); Львів княжих часів. В кн.: Нариси історії Львова. Львів, 1956; Бібліографія історії України в дожовтневий період. «УІЖ», 1958, № 5; Стан і завдання української сфрагістики. «УІЖ», 1959, № 1; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961 (співупорядник); Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). К., 1962; Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964; Адміністративний поділ України 1648—1654, вип. 2. К., 1966; До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. «УІЖ», 1966, № 12; Нарис методики історичних досліджень. «УІЖ», 1967, № 2—4, 7—10; До питання про герб Львова, «Архіви України» (К.), 1968, № 1; Галицько-Волинське князівство. К., 1984; Львів, 1999; Історико-філософічна секція НТШ під керівництвом М.Грушевського у 1894—1913 рр. «ЗНТШ»,

1991, т. 222; Полуднева Україна в часи Хмельниччини. «Український археографічний збірник» (К.), 1993, вип. 2; Львівська Русь у першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали. Львів, 1994 (Львівські історичні праці, Джерела. вип. 2). Зміст: Львівська Русь у першій половині XVI віку (репринт видання 1907 р.), матеріали до історії Львівської Русі (1460—1550) (джерельні матеріали); Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. К., 1998 (співупорядник).

Літ.: *Ісаєвич Я.* Іван Крип'якевич (25.VI. 1886). В кн.: Український календар 1966. Варшава, 1965; *Його ж.* Архівознавство і джерелознавство в працях І.П. Крип'якевича (до 80-річчя з дня народження).«Архіви України», 1966, № 3; *Івасюта М.* Іван Петрович Крип'якевич (до 80-річчя з дня народження). «УІЖ», 1966, № 6; *Винар Л.* Іван Крип'якевич. «Український історик», 1967, № 1—2; *Його ж.* Іван Крип'якевич як бібліограф. «Сучасність», 1968, № 9; *Його ж.* Іван Крип'якевич як дослідник української сфрагістики. «Український історик», 1973, № 1—2; *Пріцак О.* Іван Крип'якевич (1886—1967). «Український історик», 1968, № 1—4; *Крип'якевич Р.* Історик України. «Дзвін», 1990, № 5; *Грабовецький В.* Іван Крип'якевич — визначний історик України. До 110-річчя від дня народження. Івано-Франківськ, 1996; *Ісаєвич Я.* Історія Галицько-Волинської держави Івана Крип'якевича. В кн.: *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999; *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич — історик консервативно-державницької школи. «Воля і Батьківщина», 2000, № 1; *Сливка Ю.* Академік Іван Петрович Крип'якевич: Спогади. Львів, 2000; *Стеблій Ф.* Крип'якевич Іван Петрович. В кн.: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ: Наукова діяльність, структура, працівники. Львів, 2001; Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві: Збірник наукових праць (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність). Львів, 2001; Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис. К.—Львів, 2005; *Юркова О.В.* Іван Петрович Крип'якевич. В кн.: Інститут історії України НПН України: 1936—2006. К., 2006; *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич. В кн.: *Дашкевич Я.* Постаті. Львів, 2006, 2007.

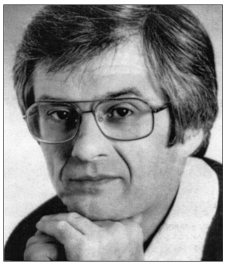
Я.Д. Ісаєвич.

КРИ́СА Олег Васильович (н. 01.06.1942) — скрипаль і педагог. Засл. артист УРСР (1968). Н. в с. Малі Ухани (нині село в Польщі). З раннього віку під наглядом батьків займався музикою. За його власними спогадами, «в дитинстві мав насолоду сидіти в оркестровій ямі поряд з диригентом і тремтів від щастя». По закінченні середньої школи в м. *Львів* поступив 1961 до Моск. консерваторії, потім (з 1966) там же продовжив навчання в аспірантурі (1961—68, клас Д.*Ойстраха*). Дебютував 1963 концертами в *Києві* та Львові. Від 1965 почав постійно виступати з сольними концертами, а також у дуетах та ансамблях. 1968 переїхав до Києва і працював тут викладачем (з 1971 — доц.) Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України*). 1974 знову поїхав до *Москви*, де до 1987 займав посаду доцента Моск. консерваторії. У його репертуарі твори Ф.Шуберта, Й.Брамса, Л. ван Бетховена, В.-А.Моцарта, М.Бруха, Н.Паганіні, Б.Бартока, М.Равеля, С.Франка, Я.Сібеліуса, П.*Чайковського*, І.*Стравінського*, С.Прокоф'єва, Д.Шостаковича, А.Хачатуряна, Д.Тартіні, а також укр. композиторів (Б.*Лятошинський*, М.*Скорик* та ін.). Гастролював з концертами в багатьох містах України та за кордоном (Росія, майже всі країни Європи, Японія, Австралія, США, країни Пд. Америки, Китай).

Його мист-во відзначається бездоганним володінням інструментом, глибокою музикальністю, емоційною насиченістю, свободою віртуозного блиску та темпераментом.

Став організатором і першим скрипалем Струнного квартету ім. Л. ван Бетховена. Композитор А.Шнітке спеціально для нього написав свій твір «Паганіні».

1988 разом з родиною (з дітьми та дружиною Тетяною Павлівною Чекіною, піаністкою за фахом) виїхав з *СРСР* до США. Викладав там в Укр. муз. ін-ті в Нью-Йорку, співпрацював з диригентом Теодором Кучаром (на поч. 1990-х рр. Т.Кучар очолював Нац. симфонічний оркестр України, а потім виїхав за кордон). Від 1993 працює в Міжнар. навч. закладі «Істманівська школа музики» в м. Рочестер (шт. Нью-Йорк). Бере активну участь в укр. муз. житті, активно концертує як скрипаль. Після того, як Україна проголосила свою держ. незалежність, кілька разів представляв на Батьківщині, в Києві та Львові (там залишилися жити його мати і брат), свої програми. Зокрема, у груд. 1999 під час відвідин Києва з усією родиною дав концерт, за диригентським пультом стояв його молодший син Тарас. 2000 виступав у Києві з Нац. симфонічним оркестром України, яким у цей час диригував Т.Кучар, наступного року з цим же оркестром гастролював у Великій Британії. Разом з дружиною записав кілька дисків в серії «Подорожі зі скрипкою», разом з сином Петром — симфонію-концертату В.-А.Моцарта для скрипки і альта (сам грав як альтист). Видав свої архів. записи 1960—70-х рр. — «Мистецтво Олега Криси», серед яких твори українських композиторів М.Скорика, А.*Штогаренка*, В.Губаренка. Записав диск творів Б.Лятошинського («Скрипкова соната» і два фортепіанних тріо).

О.В. Криса.

Від 2000 — почесний проф. Львів. муз. академії.

Лауреат Респ. конкурсу музикантів-виконавців у Києві (1959), Міжнар. конкурсу скрипалів ім. Н.Паганіні в Генуї (Італія; 1963, 1-ша премія, удостоєний на цьому конкурсі честі грати на скрипці Н.Паганіні), Міжнар. конкурсу скрипалів ім. Г.Венявського в Познані (Польща; 1962, 2-га премія), Міжнар. конкурсу ім. П.Чайковського в Москві (1966, 3-тя премія) та Міжнар. конкурсу скрипалів у Монреалі (Канада; 1969, 2-га премія).

Літ.: *Ганін Є.* Щедрий талант. «Мистецтво», 1969, ч. 1; *Гончаренко Л.* Грає Олег Криса. «Культура і життя», 1970, 22 лют.; *Задерацький В.* Утвердження таланту. «Культура і життя», 1970, 28 трав.; *Кузишин О.* Криса у Карнегі-Гол. «Світовид» (К.—Нью-Йорк), 1990, вип. 2; *Поліщук Т.* Олег Криса: київська прелюдія напередодні гастролей у Англії. «День», 2000, 22 груд.; *Лисенко І.* Словник музикантів України. К., 2005.

І.М. Лисенко.

КРИ́СТЕР Арнольд Едмундович (Арнольд-Едуард Германович-Едмундович; 11.11(30.10).1886—24.10.1937) — правознавець, професор (1920). Н. в м. *Київ* у сім'ї садовода-підприємця нім. походження; онук Вільгельма Кристера (доброго знайомого Т.*Шевченка*), засн. садівницької фірми і садівницького госп-ва (нині відомі як квітково-декоративне госп-во «Троянда» і ландшафтний парк «Кристерова гірка»). Після здобуття серед. освіти у 3-й Київ. г-зії (1904) навч. 2 роки на фіз.-мат. ф-ті, а згодом — на

юрид. ф-ті Київ. ун-ту, який закінчив 1912. Із верес. 1913 — професорський стипендіат каф-ри рос. цивільного права і судочинства Київ. ун-ту. Чл. Київ. юрид. т-ва. 1913—14 слухав лекції у Бернському (Швейцарія) та Тюбінгенському (Німеччина) ун-тах, працював під кер-вом відомого швейцарського правника Є.Губера. Від черв. 1917 — приват-доцент юрид. ф-ту Київ. ун-ту, 1919 — секретар ф-ту. Водночас 1918—19 викладав у Київ. юрид. ін-ті, Київ. комерційному ін-ті та на Вищих жін. курсах у Києві. Від 2-ї пол. 1919 жив на Кавказі та Дону (за власним свідченням, не зміг повернутися з відпустки через обставини воєн. часу). Із весни 1920 — проф. каф-ри енциклопедії та історії філософії права Донського (Ростовського) ун-ту. Після повернення в серп. 1921 до Києва працював у ВУАН (нині *Національна академія наук України*) заст. кер., а з 1922 — кер. Комісії ВУАН для виучування звичаєвого права України. 1926 очолив секцію приватного права цієї комісії, а з жовтня 1927 — також створену за його ініціативою Комісію для виучування рад. права. Був заст. голови Правничого т-ва при ВУАН (1922—29), керівником Семінару з виучування цивільного та звичаєвого права (заснований у трав. 1921 для молодих науковців ВУАН), головою, а згодом — секретарем заснованої 1928 Статутної («Статутарної») комісії ВУАН, дійсним чл. Всеукр. наук. асоціації сходознавства (з 1928). До сфери його наук. інтересів входили проблеми речового права, а в пореволюц. час — теор. питання *звичаєвого права*, правові відносини в сел. дворі, проблеми заставного права, заг. питання госп. (торг.-пром.) права. За його редакцією вийшли друком «Програми до збирання матеріалів звичаєвого права» (1925); 2 перші випуски академічного вид. «Праці Комісії для виучування звичаєвого права України» (1925, 1928); зб. «Наукові досліди та розвідки Комісії радянського права» (1929). Крім того, у наук. вид. ВУАН «Записки Соціально-економічного відділу» він опублікував біографічні нариси, присвячені творчості проф. Є.Губера, акад. О.Гуляєва і акад. В.Гордона; в ж. *«Україна»* (1927—29) — кілька бібліографічних оглядів нової цивілістичної літ.; у виданнях «Наукові записки Київського інституту народного господарства. Техніка, економіка і право», «Право и жизнь» та ін. — низку статей. Водночас працював у Київ. ін-ті нар. госп-ва: проф. (1921—30), зав. правничим семінаром (1923—24), декан правничого ф-ту (1925—28), проректор з навч. частини (1925—27). Викладав курси цивільного права, цивільного процесу, міжнар. приватного права. У лип. 1933 звільнений з ВУАН «за саботаж у науковій роботі» і з Київ. ін-ту нар. госп-ва у зв'язку з ліквідацією юрид. ф-ту. Від 1934 працював юрисконсультом «Укрцивільбуду» Наркомату комунального госп-ва УСРР, а з 1936 — ст. консультантом Держ. арбітражу при РНК УСРР. Водночас з 1934 — наук. співробітник сектору мед. законодавства Ін-ту охорони здоров'я.

Заарештований у лютому 1937 і 23 жовтня 1937 виїзною сесією Військ. колегії Верховного суду СРСР (після попереднього схвалення «розстрільного списку» Й.*Сталіним*, В.*Молотовим*, Л.*Кагановичем*, К.*Ворошиловим* і А.Мікояном) засуджений за сфабрикованим звинуваченням в участі в антирад. націоналістичній терористичній орг-ції та шпигунстві на користь Німеччини до вищої міри покарання. Страчений у Києві наступного дня. Реабілітований у лют. 1959.

Тв.: Главные имущества и принадлежности. Учение о вещах с точки зрения догмы и истории гражданского права. К., 1912; Задача изучения истории римского права. Вступительная лекция. К., 1917; Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині. К., 1925; Три ступені правоутворення. К., 1925; Приналежності та складові частини речей в історії російського та українського права. К., 1926; Духівниці XVI—XVII віку. К., 1927; До питання про виучування народного права України. К., 1928.

Літ.: *Усенко І.Б.* Юридична академічна наука у 1918—1941 роках. В кн.: Академічна юридична думка. К., 1998.

І.Б. Усенко.

КРИСТИ́НКА, назва монет — 1) назва нім. *гульденів*, що згадана в актових джерелах укр. земель 2-ї пол. 17—18 ст. Ці гульдени карбувалися за Циннаївською монетною стопою, запровадженою 1667, згідно з якою 1 гульден = $^2/_3$ лічильного *талера* = $^4/_7$ реальнoго рейхсталера, а згодом — за Лейпцігською монетною стопою 1690, за якою 1 гульден = $^2/_3$ лічильного талера = $^1/_2$ реального рейхсталера. 1687—91 курс К. становив у Львові 120 *грошів* мідними шелягами — *боратинками*;

2) назва швед. монет королеви Кристини-Августи (1632—54) номінальною вартістю 4 марки, що в Німеччині були взяті за зразок для карбування гульденів.

Літ.: *Зварич В.*, *Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

КРИСТИНО́ПІЛЬ — назва до 1951 м. *Червоноград.*

КРИ́ТИКА ІСТОРИ́ЧНИХ ДЖЕРЕ́Л В УКРАЇ́НСЬКІЙ ІСТОРІОГРА́ФІЇ. Вперше проблема критики *джерел історичних* була виразно поставлена італ. гуманістами Л.Валла (1407—57) та Ф.Патрічі (F.Patrizzi, 1529—97), а пізніше розвинута франц. правником Ж.Боденом (у праці «Метод для легкого пізнання історії», 1566) і просвітителями. У нац. історіографії про критичне осмислення документальних джерел почали писати С.*Величко* (1670—1728) та Феофан (*Прокопович*; 1681—1736). У *Російській імперії*, а до її складу входила значна частина укр. земель, заг. принципи критики тексту джерел розробляли В.*Татищев* (1686—1750), І.*Болтін* (1735—92), А.-Л.*Шльоцер* (1735—1809). Останній визначив 3 етапи роботи з писемними джерелами: 1) нижча (мала) критика («критика слів») — встановлення авторського тексту та доповнень і змін до нього, що внесли продовжувачі та переписувачі; 2) граматичне, лексичне та істор. тлумачення тексту — встановлення того, що насправді хотів сказати автор (див. *Герменевтика історична*); 3) вища критика («критика справ») — оцінка правдивості викладених подій. Проте до поч. 19 ст. в більшості істор. творів домінував некритичний підхід до використовуваних у них джерел (найяскравіший приклад — *«Історія Русів»*).

У 2-й пол. 19 ст. однією з причин бурхливого розвитку джерелознавчих дисциплін (див. *Джерелознавство історичне*) стало поширення ідей позитивізму (див. *Позитивізм в історичній науці*), що сприяло, зокрема, розробці джерелознавчої критики. В.*Ключевський*, Ф.*Фортинський*, В.*Іконников*, В.*Данилевич* та ін. розрізняли нижчу (ін. назви: дипломатична, зовн., філологічна) та вищу (ін. назви: текстологічна, внутр., істор.) критики. Д.*Багалій* виділяв критику свідоцтв, або критику формальну, та критику фактів, або критику реальну. Завдяки працям Е.Бернгейма, Ш.-В.*Ланглуа* та Ш.*Сеньобоса* в джерелознавстві в кін. 19 ст. остаточно утверджується поділ наук. критики джерел на: зовн. критику — аналіз «матеріальних» особливостей джерел (папір, форма, особливості мови тощо) — та внутр. критику — аналіз правдивості викладених істор. фактів. О.*Лаппо-Данилевський* виділив ще два види критики: моральну та естетичну.

До 1960-х рр. вивчення істор. джерел за допомогою методів зовн. та внутр. критики було традицією рад. джерелознавства. Під зовн. критикою більшість науковців (І.*Крип'якевич*, І.Ковальченко) розуміли визначення часу та місця виникнення джерела, встановлення особистості автора, обставин виникнення джерела, оцінку його справжності, виділення з тексту більш пізніх виправлень (авторських, цензурних, редакторських), розшифровку незрозумілих місць, термінів, встановлення та виправлення помилок у тексті, аналіз зовн. ознак джерела. Завданнями внутр. критики були: аналіз змісту джерела, встановлення достовірності та цінності джерельної інформації, оцінка її вірогідності, автентичності, оригінальності.

Відмовитися від поділу критики джерел на внутр. та зовн. першим у рад. джерелознавстві запропонував С.Биковський (1931). Він розробив схему аналітичної (формальної й текстуальної) та синтетичної критики. За допомогою формальної аналітичної критики встановлюються або перевіряються обставини виникнення документа, його справжність тощо. Текстуальна аналітична критика досліджує текст джерела, його зміст, стиль, редагування, формуляр тощо. Завдання синтетичної критики — зіставлення фактів, про які мовиться в досліджуваному джерелі, з подібними фактами з ін. різних джерел. Значний внесок у розробку концепції аналітичної та синтетичної критики джерел у 1960—80-х рр. зробили О.Медушевська, С.Каштанов, О.Курносов, М.Варшавчик, у сучасний період — І.Войцехівська, Б.Корольов та ін. У цій галузі знання плідно працювали В.*Стрельський*, О.Проншгейн, В.Котигоренко та ін.

Наприкінці 20 — на поч. 21 ст. окремим напрямом розвитку джерелознавчої методики стала розробка методів роботи з масовими джерелами (І.Ковальченко, В.Підгаєцький) та розширення кількості методів (особливо міждисциплінарних), що застосовуються під час критики істор. джерел. Усе більший вплив на методику інтерпретації тексту істор. джерел мають ідеї врахування особливостей істор. свідомості та наративу (від лат. narro — оповідаю, повідомлюю — мовний акт, виклад у словах, на відміну від уявлення) періоду появи джерела.

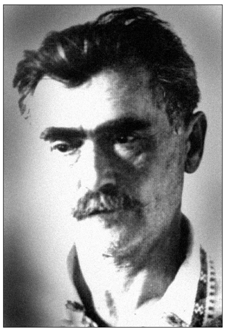
Перший етап джерелознавчої критики («аналітична критика») передбачає вирішення таких дослідницьких завдань: виявлення джерел; їх попередній відбір, групування та класифікація; вибір методів та прийомів вивчення; текстологічна критика (встановлення первинного тексту та доповнень до нього); з'ясування авторства, місця, часу, обставин та мети створення джерела; оцінка його автентичності, повноти та достовірності викладених у джерелі фактів. Для джерел (особливо рукописів) важливе значення має вивчення зовн. ознак: дослідження паперу та водяних знаків на ньому, гербових марок, печаток, маргіналій тощо.

Другий етап джерелознавчої критики («джерелознавчий синтез») вирішує такі завдання: виявлення зв'язків даного джерела з ін. джерелами, зіставлення джерел за ступенем їх достовірності та повноти, створення комплексу джерел, що дають змогу дослідити ті чи ін. історичні події; встановлення всієї суми наявних наукових фактів, які стосуються теми дослідження, визначення фактів, яких бракує для повноти картини.

Літ.: *Фортинский Ф.* Опыты систематической обработки исторической критики. «Университетские известия», 1884, № 8; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 1, кн. 1. К., 1891; *Бернгейм Э.* Введение в историческую науку. СПб., 1899; *Сеньобос Ш., Ланглуа Ш.-В.* Введение в изучение истории. СПб., 1899; *Лаппо-Данилевский А.С.* Методология истории, вып. 1—2. СПб., 1910—13; *Багалей Д.И.* Русская историография. Х., 1911; *Данилевич В.Е.* Литературные и вещественные источники русской истории. К., 1914; *Быковский С.Н.* Методика исторического исследования. Л., 1931; *Стрельский В.И.* Основные принципы научной критики источников по истории СССР. К., 1961; *Каштанов С.М., Курносов А.А.* Некоторые вопросы теории источниковедения. «Исторический архив», 1962, № 4; *Крип'якевич І.П.* Нарис методики історичних досліджень. «УІЖ», 1967, № 2—4, 7—10; *Медушевская О.М.* Теоретико-методологические проблемы источниковедения и современная буржуазная историография. В кн.: Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 25. М., 1967; Источниковедение истории СССР. М., 1973; *Стрельский В.И., Пронштейн А.П.* Методика источниковедческого исследования. Ростов-на-Дону, 1976; *Стрельский В.И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1976; *Варшавчик М.А.* О структуре источниковедческой критики. В кн.: Источниковедение отечественной истории за 1979 г. М., 1980; *Його ж.* Историко-партийное источниковедение. К., 1984; Джерелознавство історії України. К., 1998; *Войцехівська І.Н.* Структура історичного джерелознавства. «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство» (К.), 2001, вип. 3; Історичне джерелознавство. К., 2002; *Уайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002; *Анкерсмит Ф.Р.* История и тропология: взлет и падение метафоры. М., 2003; *Його ж.* Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. М., 2003; *Богдашина О.М.* Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Х., 2005.

О.М. Богдашина.

КРИ́ЦЬКИЙ (Критський, Крітський) **Микола Дмитрович** (р. н. і р. с. невід.) — військ. моряк, гідрограф. Контр-адмірал (1832). За походженням грек з о-ва Крит (у той час острів належав *Османській імперії*; нині — у складі Греції). 1789 в м. *Санкт-Петербург* вступив кадетом до Корпусу

В.Г. Кричевський.

Кричевський В. Великий Державний Герб УНР. 1918.

Кричевський В. Малий Державний Герб УНР. 1918.

чужинських єдиновірців. 1794 став гардемарином, 1796 — мічманом. По закінченні навчання направлений на *Чорноморський флот*, командував різними суднами. 1801 як капітан требаки (2-щоглового вітрильника) «Константин» здійснив гідрографічні дослідження Чорного моря, через рік описав північно-сх. узбережжя Азовського моря. На *російсько-турецькій війні 1806—1812* орудував загоном із п'яти канонерських човнів. 1807 брав участь в експедиції проти осман. фортець. 1823 склав план о-ва Фідонісі (*Зміїний*) і Тендрівської коси.

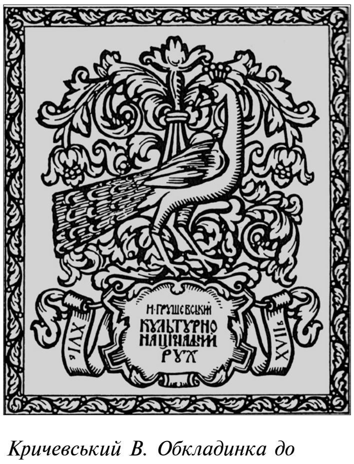
За чверть століття офіцерської служби 1824 удостоєний ордена св. Георгія 4-го класу і, як наслідок цього, — спадкового *дворянства.* 1826 провадив обміри в акваторії від *Севастополя* до Керченської протоки, нагороджений орденом св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. й призначений командиром 32-го флотського екіпажу. 1827 став кавалером ордена св. Анни 2-го ст.

Герой *російсько-турецької війни 1828—1829.* У чині капітана 1-го рангу на кораблі «Париж» 1828 брав участь у боях під Варною (нині місто в Болгарії) та Анапою (нині місто Краснодарського краю, РФ). За фахову вправність і особисту сміливість у здійснених операціях одержав, відповідно, золоту зброю з написом «За храбрость» і діамантові знаки ордена св. Анни. Улітку того ж року очолював загін кораблів, успішно атакував фортецю Інада (нині м. Ігнеада, Туреччина) на зх. чорномор. березі, за що отримав орден св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го ст. Після того обійняв посаду обер-інтенданта Чорномор. флоту. 1832 підвищений у ранзі до контр-адмірала. 1834 звільнений у відставку.

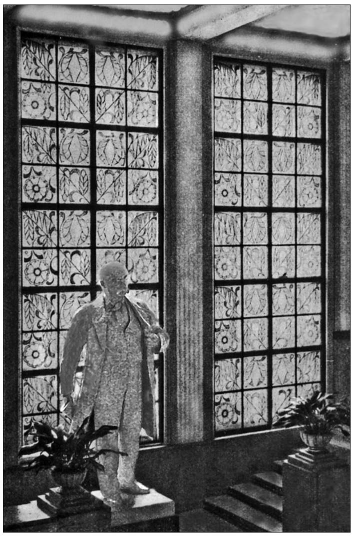
Літ.: *Мелихов В.И.* Описание действий Черноморского флота в продолжение войны с Турциею в 1828 и 1829 годах. «Морской сборник», 1850, № 3—4; Общий морской список, ч. 10. СПб., 1898; *Белавенец П.* Критский Николай Дмитриевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 9. СПб., 1903; *Пряхин Ю.Д.* Участие моряков-греков в боевых действиях российского флота. В кн.: Подвижники й меценати. К., 2001; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. СПб., 2001; *Чертопруд С.В.* Российские адмиралы. М., 2004.

П.Г. Усенко.

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Василь Григорович (12.01.1873(31.12.1872)—15.11.1952) — архітектор, мистецтвознавець, маляр, графік, декоратор театральних вистав та кіноф-мів, майстер декоративно-вжиткового мист-ва. Засл. діяч мист-в УРСР (1940). Почесний чл. *Вільної української академії наук* у США (1945). Брат Ф.*Кричевського.* Батько М.*Кричевського.* Н. в с. Ворожба (нині село Лебединського р-ну Сум. обл.) в родині міщанина м. *Лебедин*, земського фельдшера Григорія Якимовича Кричевського. Найстарший з 8-ми дітей. З дитячих літ робив замальовки окремих хат, інтер'єрів, орнаментів. В юнацькі роки слухав у Харків. ун-ті окремі курси лекцій (з історії України, етнографії, нар. мист-ва, історії мист-ва), які в той час там викладали Д.*Багалій*, Є.*Рєдін*, М.*Сумцов.* Закінчив Харків. технічно-залізничне уч-ще. Архіт. та худож. освіту здобув під кер-вом архіт. С.Загоскіна (три роки жив у нього вдома, був його помічником і учнем) та О.*Бекетова* (працюючи в його майстерні, зробив проект будинку Т-ва гірничопромисловців у *Харкові*, який згодом — 1899 — одержав першу нагороду на конкурсі). Від 1892 був пом. харків. міськ. архіт. А.Шпігеля, з 1893 (і до 1898) — проектувальником у Службі шляхів і будівель місц. залізниці. Згодом працював як незалежний архітектор, маляр та графік. Одружився з Варварою Марченко (зберігся її портрет, намальований на поч. 1910-х рр. братом К. — Федором). Як художник дебютував 1897 на виставці Харків. малярів. Подорожував з В.*Горленком* Полтавщиною, збирав там етногр. матеріали. 1902 був чл. підготовчої комісії до 11-го Археол. з'їзду, збудував для його етногр. виставки типову сел. хату *Слобідської України* з усіма її деталями. 1903—06 жив у *Полтаві.* Підготував проект нового будинку Полтав. губернського земства, форми, пропорції, деталі й конструкції якого були виконані в дусі традицій нар. арх-ри, 1903 цей проект виграв конкурс (1908 буд-во було закінчено; нині — *Полтавський краєзнавчий музей*). 1904 за його проектом був зведений Нар. дім у *Лохвиці.* Від 1907 почав виготовляти декорації та костюми для київ. театру М.К.*Садовського.* 1908 виконав проект надгробного пам'ятника М.Милорадовичу в *Києві.* Від 1910 оселився в домі М.*Грушевського*, перевіз туди свої колекції, зокрема вироби укр. нар. мист-ва та старовинні укр. килими. 1911 разом із М.Грушевським подорожував Італією. Працював над оформленням низки книжок, у т. ч. й праць М.Грушевського («Ілюстрована історія України», побачила світ 1912—13, «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII століттях», надрукована 1912). Цього ж року познайомився і потоваришував з Д.*Щербаківським*, а також почав співпрацювати із школою килимарства, яку відкрила Варвара Ханенко (у дівоцтві — Терещенко; див. Б. і В. *Ханенки*). Фактично до 1913 він був керівником цієї килимарні, сам зробив чимало композиційних рисунків до килимів. 1913 оформив книжку В.*Винниченка* «Краса і сила». Після *Лютневої революції 1917* став одним з організаторів *Української академії мистецтв.* Після створення академії був обраний її ректором, однак відмовився від посади, і першим ректором академії став його молодший брат Федір, а він сам керував у ній майстернею арх-ри та орнаментики. Водночас брав участь у роботі підготовчої комісії зі створення *герба* України, підготував свої проекти Великого і Малого Державних Гербів України. Розробив також проекти Великої та Малої Держ. Печаток

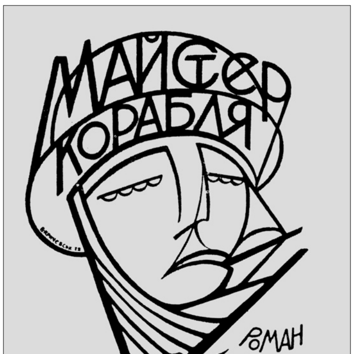

Кричевський В. Обкладинка до праці М. Грушевського «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віках». Київ—Львів, 1912.

Кричевський В. Вітраж у літературно-меморіальному музеї Шевченківського національного заповідника в Каневі. 1938. Фото 1960-х рр.

УНР, прапор для *Богданівського полку*. У січ. 1918 почав працювати над проектами паперових грошей і поштових марок *Української Народної Республіки* (згодом у грошовий обіг була випущена виготовлена за його проектом банкнота 2 *гривні*). У лют. 1918 під час наступу на Київ військ М.А.*Муравйова* було обстріляно будинок М.Грушевського, там почалася пожежа і тоді загинула більшість колекцій як М.Грушевського, так і К., зокрема й значна частина проектів паперових грошей і поштових марок. Під час пожежі ледь не загинули друга дружина К. — Євгенія — та донька, якій на той час ще не виповнилося й місяця. За часів правління гетьмана П.*Скоропадського* К. перебрався до м. *Миргород*, керував там керамічною школою. Невдовзі створив на її базі керамічний ін-т. Його двічі арештовували, взимку 1919 він був ув'язнений, однак після втручання студентських та громад. делегацій звільнений. Влітку цього ж року повернувся до Києва і продовжив свою пед. діяльність в Акад. мист-в, проте невдовзі рад. власті закрили акад. (на її базі був створений Ін-т пластичних мист-в). Від 1922 — проф. Архіт. ін-ту (1924 ін-т був об'єднаний з Ін-том пластичних мист-в і на їхній базі створено Київ. худож. ін-т). 1923 оформив книжку М.Грушевського «Історія української літератури». Від 1925 був консультантом кінофабрики ВУФКу в *Одесі*. Співпрацював там з Ю.*Яновським* та О.*Довженком*. Оформив низку істор. фільмів, зокрема, «Тарас Трясило» і «Тарас Шевченко» (обидва 1926). Був ініціатором і учасником реставрації в Києві будинку, в якому свого часу жив Т.*Шевченко* (нині філіал музею Т.Шевченка). 1928 оформив книжку Ю.Яновського «Майстер корабля», 1929 — книжку В.Винниченка «Намисто», а також книжку Д.Щербаківського «Українське мистецтво». 1931 виконав проект надгробного пам'ятника М.*Коцюбинському* в *Чернігові*, 1936 — М.Грушевському в Києві. Цього ж року завершив проект музею на могилі Т.Шевченка в Каневі (буд-во здійснювалося як його спільний проект з П.Костирком, проте дещо не так, як задумував К., фасад був оголений, без укр. орнаментації). 1937—38 був мистецьким консультантом кінофільмів «Назар Стодоля» та першого кольорового кінофільму в УРСР «Сорочинський ярмарок». 1939 йому присвоїли звання д-ра мистецтвознавчих наук, а 1940 — засл. діяча мист-в УРСР. З цієї нагоди була влаштована виставка його робіт. До початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був керівником каф-ри малярства Київ. худож.

Кричевський В. Обкладинка до роману Ю. Яновського «Майстер корабля». 1928.

ін-ту. Його учнями стали, зокрема, А.*Петрицький* та В.*Заболотний*. Після окупації військами *вермахту* укр. земель жив у Києві. Восени 1943 разом з дружиною та донькою емігрував спочатку до *Чехословаччини*, потім до Австрії, пізніше до Німеччини, згодом до Франції. У лип. 1945 з родиною оселився у свого сина від першого шлюбу Миколи, який жив у Франції ще з 1929. На поч. 1948 в 75-літньому віці переїхав до доньки Галини, яка з чоловіком мешкала у Венесуелі, в м. Каракас. Продовжував малювати, з натури — переважно місц. природу, з пам'яті — рідне село Ворожбу на Сумщині, дідове обійстя в Лебедині, працював над альбомом українських селянських хат. У Каракасі його твори експонувалися на трьох оглядових виставках.

П. у м. Каракас, там був і похований.

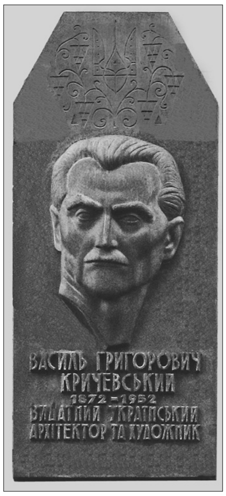
1975 могилу К. в Каракасі відвідав митрополит УАПЦ *Мстислав* (Скрипник), якому доповіли, що останки К. планують перепоховати в одній із спільних могил. За розпорядженням патріарха прах К. та прах його дружини Євгенії перенесли до укр. цвинтаря св. Андрія в Бавнд-Бруку (поблизу Нью-Йорка, шт. Нью-Джерсі, США).

На думку істориків арх-ри, К. є одним з основоположників нового стилю в арх-рі — неоукр. стилю, або укр. модерну. В різні роки його малярські твори виставлялися як на Батьківщині, так і за кордоном (зокрема у Німеччині, Франції, Бельгії, Чехії, Польщі, Великій Британії, США, Канаді). Тематичні виставки його творів організовуються й сьогодні. Найвідомішими його роботами стали: «Гребля Квітки-Основ'яненка» (1899), «На Дніпрі» (1900), «Крим» (1901), «Ярмарок» (1913), «Кам'яна баба» (1925), «Пейзаж» (1934) та ін.

2005 праці К. було внесено до нац. енциклопедії Венесуели.

В Україні його картини зберігаються в музеях у Києві, *Львові*, *Сумах*, Полтаві, Каневі.

Літ.: Персональна виставка творів заслуженого діяча мистецтв, д-ра мистецтвознавчих наук, проф. В.Г. Кричевського: (період творчості 1892—1940): Каталог. К., 1940; *Радіонов Г.* В.Г. Кричевський: До характеристики творчого шляху. «Образотворче мистецтво» (К.), 1940, № 7; *Трембіць-*

Меморіальна дошка В.Г. Кричевському у м. Київ на фасаді будинку по вул. Стрілецькій, 28, де митець мешкав у міжвоєнний період. Скульптор Ю. Багаліка.

М.В. Кричевський.

кий В. Державницька творчість Василя Кричевського. «Крила» (Нью-Йорк), 1953, № 6; *Щербаківський В.* Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. «Визвольний шлях» (Лондон), 1954, кн. 1—2, 4; *Павловський В.* Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. Нью-Йорк, 1974; *Ясієвич В.* Василь Кричевський — співець українського народного стилю. В кн.: Українське мистецтвознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 1. К., 1993; Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998; *Блакитний Є.* Василь Кричевський. «Образотворче мистецтво», 1999, № 3—4; *Рубан-Кравченко В.* Кричевські і українська художня культура ХХ століття: Василь Кричевський. К., 2004; *Кіндрась К.* Венесуельське сонце українського генія. Заокеанські береги художника Василя Кричевського. «Дзеркало тижня», 2007, № 14 (643), 14—20 квіт.

М.Ф. Дмитрієнко, Д.В. Грузін.

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Микола Васильович (24.11.1898—11.09.1961) — художник-постімпресіоніст, живописець, графік, театр. декоратор. Син худож. В.*Кричевського* від першого шлюбу (з В.Марченко). Н. в м. *Харків.* Початкову худож. освіту отримав у батька. 1917 закінчив 4-ту Київ. г-зію. Працював художником і актором у театрі М.К.*Садовського*, з яким восени 1919 виїхав у турне по Європі. Художник Рус. театру т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*) в *Ужгороді*, де продовжив худож. освіту в Й.*Бокшая*. Від лип. 1923 — у Празі (*Чехословаччина*), де одночасно вчився в Укр. студії пластичних мист-в та Мистецько-пром. школі (закінчив 1928). Від 1929 жив у Парижі (Франція), оформляв театральні вистави («Theatre des Arts», 1939; «Theatre Hebertot», 1942, та ін.). Добровольцем пішов на фронт *Другої світової війни* як громадянин Франції; нагороджений орденом Почесного легіону. Цікавився укр. культ. життям, брав участь у колективних виставках укр. митців. Мав персональні виставки у *Львові*, *Варшаві*, Празі, Парижі. 1945 зробив 45 ілюстрацій пером і пензлем до франц. перекладу «Тараса Бульби» М.*Гоголя*. Вільно володів різними технiками (гуаш, олія, темпера та ін.), але прославився як віртуоз-аквареліст, майстер ліричного міського краєвиду. Подорожував по Європі, збагатив мист-во сотнями акварельних пейзажів Франції, Італії, Австрії, Швейцарії. 1957—61 звертається до ремінісценцій з України («Осінній краєвид з церквою», «На Україні», «Перед дощем», «Спогади з України», «Гірська церковця» та ін.). Виставляв у повоєнний час свої твори в Парижі, Римі (Італія), Брюсселі (Бельгія), США і Канаді. 1960 зустрічався з братом Василем у Пало-Альто (Каліфорнія, США).

П. у м. Париж, похований на кладовищі Баньйо.

К. — автор майже 7 тис. творів, серед них акварелі з видами Парижа, Венеції, Марселя, Лозанни, Відня та ін., портрети батька, В.*Щербаківського*, вел. кн. київ. *Володимира Святославича* та ін. Деякі з них виставлялися в *Києві*: 20 квіт. 1995 і 1998 (спільна виставка на честь 100-річчя від дня його народження і 125-річчя від дня народження батька). Картини К. є в музеях Франції, Канади і США, а також у Києві, *Каневі* і *Полтаві* (вітчизн. музеям їх подарувала К.В.Кричевська-Росандич із *Українського музею* в Нью-Йорку).

Літ.: Сонце і колір — стихія українського митця. «Листи до приятелів», 1959, № 4; *Павловський В.* Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. Нью-Йорк, 1974; Книга творчості митців поза батьківщиною. Філадельфія, 1981; *Попович В.* Микола Кричевський. «Нотатки з мистецтва», 1981, № 21; Нариси історії української культури, кн. 3: *Кейван І.* Українське образотворче мистецтво. Едмонтон, 1984; *Кедрин І.* У межах зацікавлення. Нью-Йорк, 1986; *Богацька Е.* Виставка «Повернення». «Визвольний шлях», 1995, № 7; *Рубан В.* Майстер акварелі Микола Кричевський. В кн.: Михайло Андрієнко і европейське мистецтво ХХ ст. К., 1996; *Кейван І.* Українські митці поза батьківщиною. Едмонтон—Монреаль, 1996; *Малаков Д.* Кричевські в Києві. «Родовід», 1997, № 1 (15); *Світлична Н.* Візьміть мене, лелеченьки, на свої крилята... «Свобода», 1999, 12 лют.; Столітній ювілей художника Миколи Кричевського. В кн.: Календар «Просвіти» на 1999 р. Ужгород, 1999; *Галян Г.* Акварелі родини Кричевських. «Зоря Полтавщини», 2000, 22 лют.; *Лебедєв Г.* Повернення в Україну спадщини художників Кричевських. «Київська старовина», 2000, № 6; *Малаков Д.* Твори Кричевських у Музеї культурної спадщини. «Пам'ятки України: історія та культура», 2003, № 3; *Терно В.С.* Растрепанные воспоминания о странном детстве. К., 2003; *Рубан-Кравченко В.* Кричевські і українська художня культура ХХ ст. Василь Кричевський. К., 2004; *Пеленська О.* Український портрет на тлі Праги. Нью-Йорк—Прага, 2005.

Г.П. Герасимова.

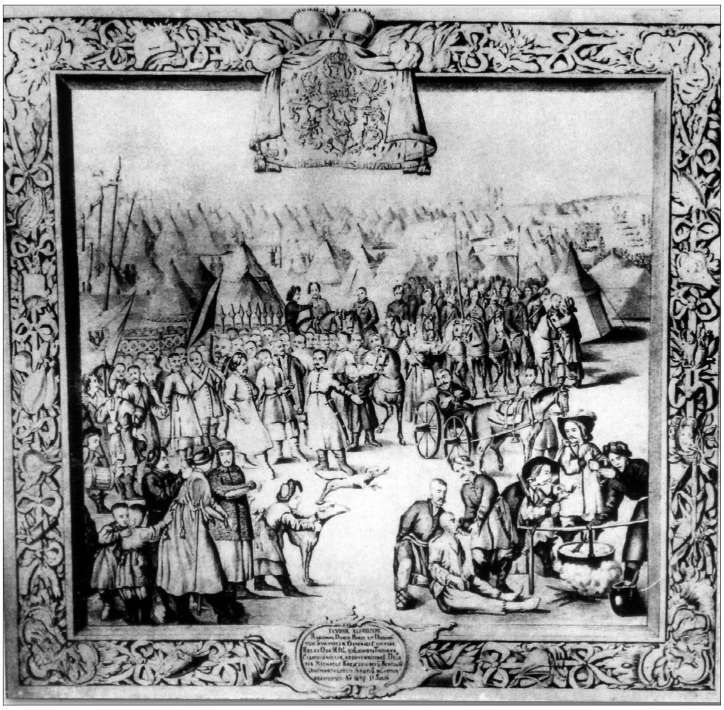
Посмертний портрет полковника С.-М. Кричевського. Художник А. Вестерфельд. Середина 17 ст. Оригінальна гравюра.

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Станіслав-Михайло (р. н. невід. — п. 03.08 (24.07).1649) — чигиринський і київ. полковник, *гетьман наказний*. Н. в сім'ї шляхтича-католика в *Берестейському воєводстві.* Служив у польс. армії. 1643 призначений чигиринським полковником, став кумом *сотника Чигиринського полку* Б.*Хмельницького.* В листопаді 1647 звільнив Б.Хмельницького з ув'язнення. У трав. 1648 Б.Хмельницький викупив його з татар. неволі. Перейшов на бік повстанців, прийняв *православ'я* і, можливо, в трав. 1649 призначений київ. полковником. Як наказний гетьман на чолі 10 тис. вояків був направлений для захисту пн. рубежів. 18 (8) лип. прибув до м. *Чорнобиль.* Об'єднавшись там з ін. полками, вирішив атакувати литов. армію, що готувалася до наступу на Україну, під м. Лоєв (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл., Білорусь). 24 (14) лип. переправився через р. Прип'ять (прит. Дніпра), 29 (19) числа цього ж місяця зайняв м. Холмеч (нині село Гомельської обл., Білорусь), здійснив обхідний маневр і ранком 31 (21) завдав по литов. армії удару (див. *Лоєвська битва 1649*), але зазнав поразки. Вважаючи себе винуватцем і будучи двічі пораненим, наказав залишити себе на полі бою. Потрапив до полону, відмовився від їжі й лікування.

П. 3 серп. (24 лип.).

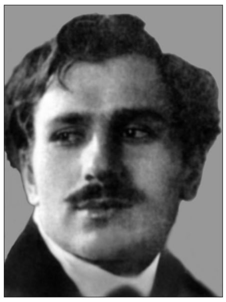
Літ.: *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. Wilno—Witebsk, 1859; *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski. В кн.: Z dziejów Ukrainy: Księga pamiątkowa ku czci Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego. Kijów, 1912; *Переяславський О.* Лоїв—Loiv. Каліш, 1935; *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. В кн.: *Липинський В.* Твори, т. 2. Філядельфія, 1980; *Капустянський М.* Козачі війни. В кн.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 3. К., 1995; *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. К., 1996; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1: Воєнні дії 1648—1652 рр. Дніпропетровськ, 1996; *Степанков В.* Михайло (Станіслав) Кричевський. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998.

В.С. Степанков.

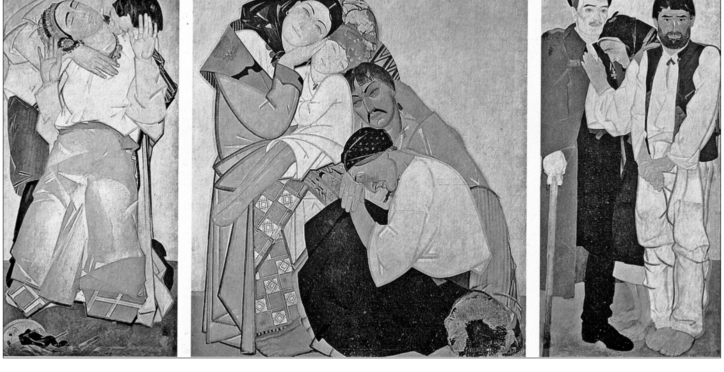

Полоненого С.-М. Кричевського привозять до князя Януша Радзивілла під Лоєвим 1 серпня (22 липня) 1649. Гобелен за малюнком художника А. Вестерфельда. 1760.

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Федір Григорович (22(10).05.1879 — 30.07.1947) — художник-живописець, педагог. Д-р мистецтвознавчих н. (1939), проф., засл. діяч мист-в УРСР (1940). Н. в м. *Лебедин* у багатодітній сім'ї земського фельдшера Григорія Якимовича Кричевського. Брат В.*Кричевського.* Змалку жив у с. Ворожба (нині село Лебединського р-ну Сум. обл.), де працював батько, там 1895 закінчив 4-річну школу. Захоплювався малюванням і ліпленням, яке опанував в сусідньому с. Межиріч (нині село Лебединського р-ну) — центрі гончарства. За рекомендацією гончарів з Межиріча познайомився з художником К.Савицьким, який запросив його до себе в *Москву* й підготував до іспитів. 1896 К. став студентом Моск. уч-ща живопису, скульптури та арх-ри. В уч-щі заприятелював із сином художника-передвижника Г.Мясоєдова — Іваном (згодом той став відомим майстром живопису й графіки, представником символізму й модерну). 1901, по закінченні уч-ща, подорожував з І.Мясоєдовим по Україні, побував, замальовуючи краєвиди, зокрема, у Великих Сорочинцях (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.), *Яготині*, *Харкові*, *Миргороді*, Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Києві*, *Чернігові.* 1902 разом зі своїм товаришем був направлений як маляр у складі царського двору до Лондона (Велика Британія) замалювати урочистості церемонії з нагоди коронації Едуарда VII. 1903 вступив до петерб. Акад. мист-в у майстерню І.*Рєпіна* та Д.Кардовського. Невдовзі, однак, через хворобу залишив навчання і повернувся в Україну, поселився у родовій садибі матері І.Мясоєдова Павленки під *Полтавою.* Часто їздив до мальовничого села на р. Псьол (прит. Дніпра) — Шишаки (нині с-ще міськ. типу Полтав. обл.), де багато малював з натури, а згодом придбав там хату. 1907 відновив навчання в академії у майстерні баталіста Ф.Рубо. Водночас відвідував скульптурну майстерню В.Беклемішева та опановував графічні техніки в майстерні В.Мате. 1910 створив конкурсну картину «Наречена» й отримав звання художника з правом викладати в середніх та вищих навч. закладах, Рада академії надала йому також однорічне закордонне відрядження за рахунок академії. 1911 він був у Берліні (Німеччина), *Відні*, Парижі (Франція), Генуї, Римі, Флоренції, Турині та Венеції (усі міста в Італії). Повернувшись з відрядження, влаштувався працювати викл. Київ. худож. уч-ща, з 1914 став його директором. З початком *української революції 1917—1921* взяв активну участь у створенні *Української академії мистецтв*, після її відкриття 18 груд. 1917 був обраний її першим ректором. 1919 у зв'язку зі склад-

Ф.Г. Кричевський.

Кричевський Ф. Життя. Триптих (Любов. Сім'я. Повернення). Темпера. 1925—1927.

нощами проживання в Києві переїхав до своєї хати в Шишаках. 1922 академія була реорганізована в Ін-т пластичних мистецтв, який 1924 об'єднали з Укр. архітектурним ін-том (засн. 1918) і назвали новоутворений заклад Київ. художнім ін-том (нині *Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури*). К. був призначений його проректором і повернувся до Києва. Став також деканом живописного ф-ту цього ін-ту, брав участь у створенні Спілки художників України. По поверненні в Київ став одним з організаторів, а потім чл. *Асоціації художників Червоної України*. Після виходу з цієї асоціації організував Українське мистецьке об'єднання. 1926—28 створив для Малого залу ВУАН (нині *Національна академія наук України*) погрудні портрети М.В.*Лисенка*, М.*Костомарова*, І.*Котляревського*, Г.*Сковороди*, *Лесі Українки*, І.*Франка*, Т.*Шевченка* та ін. Написав полотно, що згодом стало найбільш відомою з усіх його робіт, — триптих «Життя». Після того, як в Україні розпочався процес згортання *українізації політики*, щоб уникнути переслідувань, переїхав працювати до Харкова, викладав у Харків. худож. ін-ті. 1933, коли властi дозволили поставити оперу М.Лисенка «Тарас Бульба», займався оформленням цієї постановки. У черв. 1939 за мистецьку й пед. діяльність йому присвоїли (з його братом — Василем) ступінь д-ра мистецтвознавчих наук, а в трав. 1940 (також разом з братом) — звання засл. діяча мист-в УРСР. 1941 К. здійснив творчу подорож до *Західної України*, був у *Коломиї*, Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), *Яворові*, Криворіччі, *Косові*, в *Кутах*, Жаб'єму (нині смт *Верховина*). На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* повернувся до Києва. Фактично ухилився від евакуації до Уфи (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ) і після окупації УРСР військами *вермахту* жив у Києві та в Шишаках. Восени 1943 виїхав до Зх. України, а згодом емігрував до Кенігсберга (нині м. Калінінград, РФ), де влаштувався працювати креслярем на одному з місц. з-дів. Коли війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) стрімко заволоділи Кенігсбергом, був заарештований співробітниками *«Смершу»*, утримувався в ув'язненні, а потім був відпущений і самостійно дістався Києва. Тут його знову арештували, але у зв'язку з хворобою звільнили. Деякий час він мешкав у свого учня В.Бондаренка, який повернувся із фронту. К. намагалися допомагати його друзі — В.*Заболотний* та С.Грабовський, однак невдовзі спецслужби виселили його за межі Києва — у с-ще *Ірпінь*, де він перебував під їхнім контролем. Через відсутність належної допомоги голодував. Працював над полотном «Квітуча Україна», керував аспірантурою в НДІ монументального живопису і скульптури при Академії арх-ри.

Кричевський Ф. Катерина. 1937—1939.

Кричевський Ф. Веселі доярки. 1937.

За роки своєї пед. діяльності виховав плеяду видатних художників, серед них, зокрема: Є.Волобуєв, С.Грош, В.Костецький, Г.Меліхов, Л.Морозова, А.*Петрицький*, Т.*Яблонська*.

У своїх творах поєднував декоративну звучність палітри з реалістичною формою, гострою лаконічною композицією, чітким вишуканим малюнком. Визначний творчий доробок митця займає вагоме місце в національній мистецькій скарбниці України. Найвідоміші твори: «Наречена» (1910), «Три віки» (1913), триптих «Життя» (1925—27), «Свати» (1928), «Мати» (1929), «Переможці Врангеля» (1934—35), «Веселі доярки» (1937), цикл картин за поемою Т.Шевченка «Катерина» (1937—40) і багато ін. Створив понад 40 портретів видатних діячів науки і культури, колоритних національних образів, більша частина яких не збереглася. Творчо пра-цював до останнього дня.

П. у с-щі Ірпінь (нині місто обласного підпорядкування Київської обл.).

1965 перепохований у Києві на *Лук'янівському цвинтарі*. На його честь названо вулицю в Києві, яка пролягає від проспекту Перемоги у Святошинському р-ні міста.

Більшість творів К. зберігається в *Національному художньому музеї України*.

Літ.: *Мусієнко П.* Федір Григорович Кричевський. К., 1966; Історія українського мистецтва, т. 6. К., 1968; *Членова Л.* Федор Кричевский. М., 1969; Словник художників України. К., 1973; *Рубан В.* Український портретний живопис другої половини XIX — початку XX століття. К., 1986; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Малаков Д.* Кричевські в Києві. «Родовід. Наукові записи до історії культури України», 1997, № 1 (15); Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. Довідково-інформаційне видання до 85-річчя від дня заснування. К., 2002; Кричевський Федір. Web: Історико-просвітницьке правозахисне благодійне товариство «Меморіал» імені Василя Стуса (http://memorial.org.ua/education/frameset.htm).

Р.І. Бондаренко, Д.В. Грузін.

КРИЧИ́НСЬКИЙ Леон (друге ім'я — Арслан; Kryczynski Leon, Najman Murza; псевдоніми — Арслан-Бей, Л. мурза Найманський, Найман-мурза-Олешкович-Кричинський; 25.09.1887 — 1939, за ін. даними, 1940) — юрист, історик, татар. громад. діяч. Н. в м. Вільно (нині *Вільнюс*) у сім'ї Костянтина Кричинського (генерал рос. армії, виходець з одного із знатних родів польс. татар — Найманів) та Марії Ахматович. Його брат — Ольгерд — був юристом і татар. громад. діячем. Навчання розпочав у Вільно, г-зію закінчив у Смоленську (нині місто в РФ). 1907 поступив до Пе-

терб. ун-ту. Був одним з активних чл. громади польс. татар мусульманської колонії в *Санкт-Петербурзі*, створив гурток студентів — польс. мусульман. 1911 захистив диплом на відділенні права Петерб. ун-ту. 1912 поселився у *Варшаві*. Після створення 1913 Т-ва допомоги бідним мусульманам очолив його разом з батьком (батько був головою, а він сам — секретарем). Тоді ж почав роботу над «Бібліографічними матеріалами про татар Польщі, Литви, Білорусі та України» (опубл. в Петрограді, нині м. С.-Петербург, 1917, містить 239 назв книг про литов. татар і 11 рукописів, розподілених за рубриками: історія, геральдика, статистика, етнографія та ін., має іменний покажчик). Був секретарем ЦК Спілки татар Польщі, Литви, Білорусі та України. Наприкінці 1917 обраний головою Петрогр. клубу мусульман. 1918 разом з майже 1 тис. польс. татар перебрався до Криму, а потім — в Азербайджан. У *Сімферополі* був чл. міськ. ради (див. *Ради робітничих депутатів*), канд. у делегати нац. з'їзду *кримських татар* — Курултаю (див. *Курултай кримськотатарського народу*), у Баку (Азербайджан) — дир. Канцелярії мусаватистського Уряду і редактором осн. офіц. документів. Перебуваючи в Баку, видав спочатку 1-шу частину «Очерков русской политики на окраинах» — «К истории религиозных притеснений крымских татар», а потім 2-гу — «Борьба с просвещением и культурой крымских татар» (1920), а також спільно з К.Сулькевичем — «Документы по русской политике на Закавказье» (1919, 1920, ч. 1 і 2). Після того, як Вільно 1920 ввійшло до складу Польщі, переїхав туди й отримав там посаду судді. 1928—29 очолював к-т з підготовки до видання «Гербовника татарських сімей Польщі» С.Дзядулевича. 1929 був обраний у центр. раду Культурно-просвітницької спілки татар Польщі. Організував у Вільно Нар. татар. музей. 1931, будучи головою управління гміни (одиниця адм.-тер. поділу Польщі), у Вільно відкрив нар. татар. архів і став кер. Татар. б-ки. За його ініціативою 1932 центр. рада Культурно-просвітницької спілки татар видала 1-й т. ж. «Rocznik Tatarski» (два наступні томи вийшли, відповідно, 1935 і 1938). У журналі публікувалися документи щодо татар і наукові праці, зокрема самого К. та польс. сходознавців, у т. ч. С.*Кричинського*, й ін. матеріали. Від 1932 (і до 1935) був віце-головою Окружного суду в Замосці, а потім — у Гдині (обидва міста в Польщі). Цього ж року був обраний чл. Польс. т-ва сходознавців і здійснив подорож до Туреччини, де зібрав багатий матеріал для публікації розвідок про польс. мусульман (цю роботу продовжив 1934 під час подорожі до Марокко). 1933 був нагороджений Золотим Хрестом заслуги. 1936 Польська академія літератури увінчала його Срібними академічними лаврами. 1935 опублікував «Бібліографію з історії татар польських» (Замосць, 1935). 1937 в «Przeglądie Islamskiem» оприлюднив працю «Історія мечеті у Вільно». Співпрацював з виданнями «Lud», «Przegląd Islamski», «Słowo», «Kurier Wilenski», «Wschód».

Після окупації військами *вермахту* в роки *Другої світової війни* Польщі був заарештований *гестапо* і ув'язнений в таборі Грабовскі (Гдиня), потім його утримували в тюрмі в Данцигу (нині м. Гданськ, Польща). Наприкінці 1939 (за ін. даними — на поч. 1940) був убитий у П'яcницях під Вейхеровемом.

Літ.: «Przegląd Islamski», 1937, z. 1—3; *Sulimowicz J.* Kryczynski (Najman Murza Kryczynski) Leon. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 15. Warszawa—Kraków, 1970; *Самойлович А.Н.* Избранные труды о Крыме. Симферополь, 2000.

За: Г. Бекірова «Кричинський Леон». Web: Центр інформації та документації кримських татар.

КРИЧИ́НСЬКИЙ Станіслав (03.05.1911—02.11.1941) — історик-орієнталіст, дослідник історії татар. Н. в м. Нови-Сонч (нині місто в Польщі). Походив з родини литов. татар. Студіював право та історію в ун-тах *Кракова* та *Львова* (під кер-вом С.Закжевського), а також тюркологію у *Варшаві* (під кер-вом А.Зайончковського). Співпрацівник Л.*Кричинського*. 1938—39 працював у польс. Гол. архіві давніх актів. Автор наук. праць, друкованих переважно на шпальтах часопису «Rocznik Tatarski»: «General Józef Bielak. 1741—1794» (1932), «Bej barski. Szkic z dziejów Tatarów polskich w XVII w.» (1935), «Tatarzy Litewscy — próba monografii historyczno-etnograficznej» (1938).

Літ.: *Tyszkiewicz J.* Dorobek historyczny Leona i Stanisława Kryczyńskich. В кн.: Srodowiska historyczne II Rzeczypospolitej, cz. 2. Warszawa, 1987.

Д.С. Вирський.

КРІ́ГЕР (Вевель фон Крігер, Кригер) **Григорій Олександрович** (1820—08.04(27.03).1881) — військ. моряк, гідрограф, віце-адмірал (1873). 1831 вступив до петерб. Мор. шляхетського корпусу, 1836 завершив освіт. курс у цьому закладі, отримав чин мічмана і був рекомендований навчатися до Вищого офіцерського класу. 1840 в чіні лейтенанта направлений ад'ютантом до гол. командира Чорномор. флоту та Чорномор. портів М.*Лазарева*, 1842—43 служив на корветі «Андромеда», 1844 включений до Гвард. екіпажу, від 1845 командував різними суднами, мав відрядження до Середземномор'я. 1851 призначений тимчасово керуючим гідрографічним бюро на Чорному морі.

Учасник *Кримської війни 1853—1856.* Від 1855 виконував обов'язки чергового штаб-офіцера флоту — помічника віце-адмірала Миколи Мєтліна в обороні м. *Миколаїв* (зі спорудження навколишніх укріплень). Зарахований флігель-ад'ютантом до царського почту, керував чорномор. від-ням гідрографічного департаменту мор. мін-ва Рос. імперії, 1860 обійняв посаду віце-директора департаменту. Входив

Родина Ольгерда Кричинського. Сидить праворуч Станіслав Кричинський. 1939.

до Комісії з дослідження обміління Азовського моря.

11 верес. (30 серп.) 1861 підвищений у ранзі до контр-адмірала, після чого став військ. губернатором м. Ковно (нині м. Каунас, Литва) та ковенським цивільним губернатором, начальником Ковенської губ. Від 28 (16) верес. 1863 до 27 (15) лют. 1865 займав посаду військ. губернатора м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) і катериносл. цивільного губернатора. Від 1869 — член К-ту мор. навч. закладів, од 1872 — командир Ревельського порту та директор маяків і лоції Балт. моря. 1874 повернувся до м. *Санкт-Петербург* директором гідрографічного департаменту мор. мін-ва й головою Комісії з перегляду лоцманських статутів.

Нагороджений багатьма орденами, у т. ч. св. рівноапостольного кн. Володимира 2-го ст, св. Анни 1-го ст., св. Станіслава 1-го ст., Білого Орла.

Літ.: Общий морской список, ч. 10. СПб., 1898; *Белавенец П.* Кригер (Вевель фон Кригер) Григорий Александрович. В кн.: Русский биографический словарь, [т. 9]. СПб., 1903; [*Білокінь С.І.*] Імперське управління Україною, 1794—1902. «Наше минуле», 1993, № 1; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. СПб., 2001; *Чертопруд С.В.* Российские адмиралы. М., 2004.

П.Г. Усенко.

КРІ́ЛИК (Крілик-Васильків) **Йосип Васильович** (парт. псевд. — Васильків; 22.07.1898—11.09. 1941) — діяч комуністичного руху в *Західній Україні*. Н. в м-ку *Краковець* у сім'ї службовця. Здобув вищу освіту. Від кін. 1920 — секретар ЦК Комуніст. партії Сх. Галичини (від 1923 — ЦК *Комуністичної партії Західної України*). Від 1923 — чл. ЦК Комуніст. партії Польщі (КПП), згодом — політбюро ЦК КПП. 1927 разом з Р.*Кузьмою* (Туринським) підтримав наркома освіти УСРР О.*Шумського* в його протистоянні з ген. секретарем ЦК КП(б)У Л.*Кагановичем*. У січ. 1928 був виключений з партії. Співпрацював з газетою нім. лівоопозиційного Ленінського союзу «Прапор комунізму». 1929 заарештований польс. властями у *Львові* й ув'язнений. Після звільнення «покаявся» перед рад. властями й був відкликаний 1932 до УСРР. Проживав у *Харкові*. Працював уповноваженим Головліту УСРР. 13 квіт. 1933 заарештований як один з керівників УВО (див. *«Української військової організації» справа 1933*), агент чеської розвідки та польс. дефензиви. 23 верес. цього ж року судова трійка при колегії ДПУ УСРР засудила його до позбавлення волі на 10 років. Покарання відбував в Орловській в'язниці Гол. управління держ. безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР.

Після початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* напередодні відступу військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) з м. Орел (нині місто в РФ) Л.*Берія* 6 верес. 1941 направив на ім'я голови Держ. к-ту оборони СРСР Й.*Сталіна* клопотання про застосування до 170 ув'язнених Орловської в'язниці ГУДБ НКВС СРСР, серед яких був і К., вищої міри покарання — страти — у зв'язку з воєн. діями між СРСР і Німеччиною та оскільки ці особи «ведуть серед ув'язнених пораженську агітацію й намагаються підготувати втечі для відновлення підривної роботи». Цього ж дня Й.Сталін підписав відповідну постанову про страту. 8 верес. 1941 на підставі цієї постанови без відкриття кримінальної справи й проведення попереднього слідства та суд. процесу військ. колегія Верховного суду СРСР під головуванням В.Ульриха винесла вирок про страту. Через три дні в Медведівському лісі, за 10 км від м. Орел, вирок було виконано.

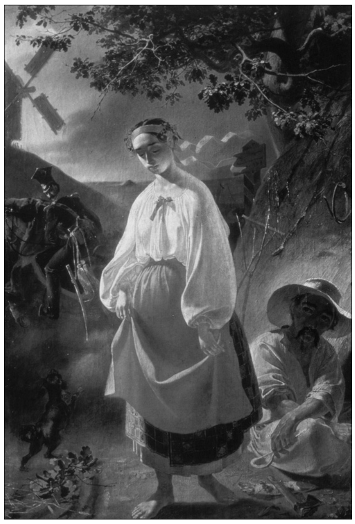
Реабілітований 5 берез. 1959.

1990 на окраїні м. Орел, на місці страти 11 вересня 1941 у Медведівському лісі політв'язнів Орловської тюрми, встановлено пам'ятний знак.

Літ.: Трагедия в Медведевском лесу: О расстреле политзаключенных Орловской тюрьмы. «Известия», 1990, 5 і 15 сентября; Книга памяти жертв политических репрессий на Орловщине, т. 1. Орел, 1994; Крілик-Васильків Йосип Васильович. Web: Реабілітовані історією. Харківська область (http://reabilitovani.kharkov.ua/base/view/4431/index.html).

В.І. Прилуцький.

КРІПА́ЦТВО, кріпосне право — система аграрних відносин переважно в сільс. районах, за якої, по-перше, власником землі, що перебуває у володінні чи безпосередньому користуванні селянина, який на ній господарює, а також неповним власником виробленої на цій землі продукції є можновладець — феодал, а по-друге, селянин, що господарює на його землі, підлягає адм. і суд. владі землевласника. Появу К. зумовили виникнення й розвиток великої земельної власності. Особиста залежність селянина від феодала (див. ***Феодалізм***), як правило, юридично закріплювалася держ. владою; ступінь цієї залежності був тим вищий, чим менше правових підстав було в селянина на вільний перехід від одного землевласника до ін. і чим менше можливостей він мав, щоб вільно розпоряджатися своїм майном тощо. Кріпак, який без дозволу залишав господаря (у багатьох випадках такий дозвіл мав бути письмовим), вважався збіглим і переслідувався відповідно до діючого законодавства. Стосовно прикріплених до землі селян практикувалися купля-продаж і обмін (на укр. землях така практика набула особливого поширення в 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст.).

Шевченко Т. Катерина. 1842.

Термін «кріпацтво» походить від назви купчих документів на землі — «кріпості», у Росії вони були відомі з кін. 15 ст. У 19 ст. рос. й укр. публіцисти почали вживати цей термін для означення сусп. відносин *середньовіччя* та Нового часу.

Першими кріпаками на укр. землях слід вважати «посаджених на землі» *холопів* періоду *Київ-*

ської Русі, безправне становище яких було законодавчо визначене *«Руською правдою»*. У часи перебування укр. земель у складі *Великого князівства Литовського* та *Речі Посполитої* в 14 — 1-й пол. 17 ст. набули розвитку процеси покріпачення найбідніших верств місц. нас. Численні урядові привілеї окремим можновладцям, Литов. статути 1529, 1566, 1588 (див. *Статути Великого князівства Литовського*), що встановлювали особисту залежність *посполитих* і забороняли всякі переходи їх від одного землевласника до ін., призвели до закріпачення наприкінці 16 ст. 20 % селян. На *Закарпатській Україні* оформлення К. відбулося на поч. 16 ст. Його розвиток характеризувався зростанням обсягу повинностей за користування землею (*панщина*, натуральні побори, грошові платежі).

Визвольна війна 1648—76 (див. *Національна революція 1648—1676*) на більшій частині укр. земель помітно нівелювала правовий статус осн. груп сусп-ва. Проте подальший тамтешній соціально-екон. і політ. розвиток призвів до відновлення з кін. 17 ст. на західноукр. і правобереж. землях чинності законодавства Речі Посполитої. У *Лівобережній Україні* та *Слобідській Україні* повторне юрид. оформлення в К. кількох мільйонів селян відбулося згідно з указом імп. *Катерини II* від 14 (3) трав. 1783.

У *Галичині*, на Закарпатті та *Буковині* К. було скасоване 1848 (див. *Селянська реформа в Галичині, на Буковині та Закарпатті 1848*), у *Російській імперії* — 1861 (див. *Селянська реформа 1861*).

Від 1930 і до поч. 1950-х рр. у *СРСР* практичне скасування паспортної системи на селі (див. *Паспортизація населення*) й заборона колгоспникам залишати земельні ділянки фактично призвели до прикріплення селян до землі з обов'язковою умовою виконання т. зв. *трудоднів*.

Літ.: Жерела до історії України-Руси, т. 1—2. Львів, 1895—97; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; *Софроненко К.А.* Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI—XIII вв. М., 1955; *Герасименко М.П.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959; Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. К., 1961; *Дубровіна А.Б.* Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.). К., 1966; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; *Ткач А.П.* Кодификация, памятники и основные черты права Украины второй половины XVIII — первой половины XIX ст. К., 1969; *Новосельцев А.П. и др.* Пути развития феодализма. М., 1972; *Пашук А.И.* Законодательство периода становления абсолютизма, т. 4. М., 1986; История государства и права Украинской ССР, т. 1. К., 1987; Історія українського селянства: Нариси, т. 1—2. К., 2006.

О.І. Гуржій.

КРМАН Даніель (1663—24.08. 1740) — словац. церк. та суспільно-політ. діяч, видавець, перекладач, автор численних реліг. й істор. творів, а також «Словацької граматики» (1704). Н. в с. Омшен (нині село в Словаччині) у нім. протестантській сім'ї. Навч. в освіт. закладах Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), Лейпцига та Віттенберга (обидва — Німеччина). Працював учителем, зав. євангелічної школи. Завершив освіту в Дрездені та Берліні (обидва — Німеччина). 1706 обраний суперінтендантом лютеранської церкви Пн. Угорщини. Разом зі словац. шляхтичем С.Погорським був відправлений словац. та угор. протестантами до *Карла XII* з метою заручитися його підтримкою у протистоянні з *католицизмом*. До швед. ставки Карла XII, що знаходилася біля Могильова (нині місто в Білорусі), прибув у серп. 1708. Отримавши позитивну, але стриману

Д. Крман.

відповідь на свої клопотання, мав вирушити у зворотну дорогу, проте через обставини воєн. часу змушений був перебувати при швед. армії до прибуття її залишків у Бендери (нині місто в Молдові). Лише тут Карл XII надав словац. посланцям 20 тис. *талерів* на Пряшівську колегію та 1 тис. талерів на дорогу, після чого вони поїхали до Словаччини. 1710—11 через переслідування емігрував до Німеччини та Польщі. Після подорожі ще кілька разів відвідував укр. землі. 1729 за розпорядженням імп. Карла VI Габсбурга був заарештований. Судовий процес у його справі закінчився винесенням вироку про довічне ув'язнення. До смерті перебував у в'язниці м. Пресбург (нині м. Братислава, Словаччина).

Автор «Подорожнього щоденника», який містить записи про його поїздку до швед. короля. У ньому значне місце займають відомості про воєнно-політ. події в Україні, зокрема про прийом І.*Мазепи* та запорожців шведами, облогу *Полтави*, *Полтавську битву 1709*, відступ решток армії Карла XII та укр. загонів до Бендер. Важливими є свідчення про взаємини шведів з укр. нас., портретний опис І.Мазепи, відомості про побут та звичаї українців, реліг. ситуацію в Україні, її природні умови. Щоденник містить також міркування К. про причини повороту швед. армії в Україну та про мотиви переходу І.Мазепи на бік Карла XII, а також про обставини, які стали визначальними для битви під Полтавою. На думку істориків, повідомлення К. мають високий рівень достовірності.

«Подорожній щоденник» уперше було видано з його латиномовної копії 1894 в Будапешті (нині столиця Угорщини), а 1969 його опубліковано з оригіналу лат. мовою та зі словац. перекладом. Укр. мовою частина щоденника К. була перекладена двічі. Обидва переклади здійснено зі словац. мови.

Тв.: Подорожній щоденник (Itinerarium 1708—1709). К., 1999.

Літ.: *Томашівський С.* Словацький висланник на Україні (1708—1709). В кн.: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському. Львів, 1906; *Сварник І.* Словак під Полтавою. «Жовтень», 1988,

№ 1; *Січинський В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожніх по Україні та інших писань чужинців за десять століть. К., 1992; *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. К., 1998.

В.В. Станіславський.

«КРО́ВЛЯ» — *синдикат*, один з найбільших металургійних монополістів (поряд з *«Продаметом»*, *«Продвагоном»*, «Медью», *«Проволокой»*) *Російської імперії* поч. 20 ст. Регулював вир-во та продаж покрівельного заліза; сконцентрував у своїх руках до 60 % його збуту. Його створенню передували переговори, що велися з кін. 1902 за ініціативою З'їзду гірничопромисловців Уралу. Влітку 1903 7 підпр-в відповідного профілю підписали угоду про заснування картелю з продажу покрівельного заліза. Керувати оргцією була призначена спец. рада. До її компетенції були зараховані питання цінової політики, нормування замовлень, залучення нових контрагентів (1904—07 їх було 12, 1908—10 — понад 30), а також створення синдикату (останнє стало можливим 1907 після заснування в лют. 1906 однойменного АТ). Діяльність «К.» фінансували *Азовсько-Донський банк*, Об'єднаний рос. банк із зовн. торгівлі. Помітну роль у синдикаті відігравали 4 лудильні ф-ки в *Одесі*, їх власники — Д.Люлька, Я.Трігер та Ш.Левін — обіймали в правлінні важливі адм. посади. Філіали «К.» діяли в *Києві*, *Харкові* й Одесі, синдикат виступав постачальником Черніг. і Полтав. земств (див. *Земства*), його акціонерами були відомі місц. підприємці — кн. Н.Барятинська та Є.Барбот де Марні. Після революції 1917, у жовт. цього ж року припинив своє існування.

Літ.: *Цыперович Г.В.* Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Л., 1927; *Лившин Я.И.* Монополии в экономике России. М., 1961; Монополии в металлургической промышленности России. 1900—1917. Документы и материалы. М.—Л., 1963.

О.М. Машкін.

Йоасаф (Кроковський). Портрет роботи невідомого художника 2-ї половини 18 ст.

Академічна теза на честь Йоасафа (Кроковського). Невідомий художник, 1713.

КРОКО́ВСЬКИЙ Олександр (чернече ім'я — Йоасаф; р. н. невід. — п. 01.07.1718) — церк. діяч, митрополит Київ., Галицький і всієї Малої Росії (1708—18). Закінчив Київський колегіум (див. *Києво-Могилянська академія*). У 1680-х рр. викладав у ньому риторику, був проф. філософії та богослов'я, префектом, ректором (1693—97), водночас 1690—93 — ігуменом *Київського Свято-Микільського пустинного монастиря*. 1689—93 прочитав (уперше в Київ. колегіумі) 4-річний курс богослов'я, що дало йому підставу клопотатися про затвердження нового статусу колегіуму як вищого навч. закладу. 11 січ. 1694 царський уряд своєю грамотою затвердив його право на читання 4-річного курсу богослов'я, а також право колегіуму на самоврядування без втручання світських і військ. властей, що означало набуття колегіумом статусу академії. 1697 став архімандритом *Києво-Печерської лаври.* 15 серп. 1708 був висвячений на митрополита Київ., Галицького і всієї Малої Росії. Невдовзі, однак, за наказом рос. царя *Петра I* був схоплений як прихильник гетьмана І.*Мазепи* і доставлений в м. *Глухів*. З примусу взяв там участь у проголошенні *анафеми* гетьманові. 1717 знову був запідозрений в опозиційності до Петра I і викликаний до *Санкт-Петербурга*. По дорозі, у м. Твер (нині місто в РФ), несподівано помер.

Збереглися його записи лекцій з філософії (1686—87), написані лат. мовою. У них він ділить філософію на «розумову» (логіка), «природну» (фізика) та «божественну» (метафізика) і подає власні оригінальні за змістом зразки філос. диспутів. Характерною їх особливістю є спрямованість проти доктрини томізму (напрям у схоластичній філософії; назва походить від імені його засн. Фоми (Томи) Аквінського, 1225—74) про примат розуму над волею. К. стверджує, що «воля є більш благородною потенцією, ніж інтелект», і що «тільки воля є загальною причиною волевиявлення». За його концепцією, волевиявлення залежить як від волі, так і від інтелекту — осмислення об'єкта. Але, будучи важливою складовою волевиявлення, інтелект діє не як керуючий або спричинюючий чинник, а як той, що радить чи переконує, при цьому «його порада перебуває під владою волі». К. солідаризується з тими мислителями, які вважають, що в процесі мислення здійснюється постійне його (мислення) коригування. Він критикує також, поряд з поглядами томістів, вчення скоттистів (напрям пізньої схоластики, пов'язаний з ім'ям англ. філософа Іоанна Дунса Скотта, 1265—1308, чл. ордену *францисканців*), яке в кін. 17 — на поч. 18 ст. викладалося в багатьох катол. колегіях Європи. На його думку, «універсальне» не є таким самим, як одинична річ, однак воно не є й поза світом речей. Воно «не є чистим словом чи поняттям», а є

«внутрішнім відносно одиничних», є «притаманним буттю багатьох», «єдиним у багато чому». К. наголошує, що даремною була б наука, коли б вона не могла застосуватися на практиці, а тому той, хто не прагне втілювати в життя результати науки, не має нічого спільного з нею.

Літ.: Від Вишенського до Сковороди. К., 1972; *Ничик В.М.* Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII вв. К., 1978.

П.Д. Овчаренко.

КРОКО́ТКИ-ЯЛОВИ́ЦЬКІ (Кропотки-Яловицькі) — князівський рід, що походив зі смоленської гілки *Рюриковичів.* У 2-й пол. 15 ст. кн. **Іван Дмитрович** Кропотка отримав від короля польс. і великого кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика привілей на села Яловичі, Ворсин, Чекня та Котелів у Луцькому повіті *Волинської землі*, які перед тим тримала «княгиня Свидригайлова». Від назви першого з цих сіл нащадки князя почали йменуватися Яловицькими, а вже їхні наступники додали до родового прізвища приставку («придомок») — Кропотки (Крокотки). Син Івана Дмитровича — **Василь Іванович** К.-Я. (р. н. невід. — п. після 1534), згідно з описом війська *Великого князівства Литовського* 1528, мав виставляти зі своїх володінь на воєнну потребу 2 вершників (це повідомлення свідчить про те, що в нього було на той час 48 *димів* підданих; у порівнянні з числом підданих, приписаних до маєтків ін. представників князівських родів, осілих на *Волині,* це досить небагато). Синами Василя К.-Я. і його дружини Овдоті Олехнівни Козинської були князі **Яків Васильович** та **Трохим Васильович**. Після смерті 1564 старшого з братів — Якова — рід К.-Я. «по мечу» вигас, а всі родові володіння успадкували його зяті кн. Михайло Ружинський, Дмитро Долматович-Ісайковський, Василь Привередовський, Григорій Данилевич Слуцький (родоначальник Чеконських) та Степан Русинович-Берестецький.

Відомою волин. панською фамілією були Яловицькі (Єловицькі), які мали ін. походження, ніж представники князівського роду Крокоток-Яловицьких.

Дж.: Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 22, 25.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

І.А. Тесленко.

КРОЛЕВЕ́ЦЬ — місто *Сумської області*, райцентр. Розташов. при впадінні р. Свидня в р. Реть (прит. Сейму, бас. Дніпра). Залізнична станція. Нас. 24,6 тис. осіб (2004).

До цього часу (поч. 21 ст.) тер. міста археологами досліджена недостатньо, поодинокі розкопки дають змогу говорити лише про те, що люди тут господарювали ще в епоху енеоліту, в 5 ст. тут зводили житла, у 12 ст. тут було 2 поселення, на межі 17 ст. виникло с. Подолово. Власне К. (точніше поселення, що згодом — після зведення тут укріплень — отримало назву К., можливо, від польс. слова «круль», що означає король) був заснований на поч. 17 ст. (імовірно 1601) вихідцями з *Правобережної України.* Розвитку міста сприяло його розміщення — на перехресті двох торг. шляхів, що вели з *Києва* до *Москви*: одного — через *Новгород-Сіверський* і Калугу (нині місто в РФ), другого — через *Глухів* на Орел і потім на Тулу (нині обидва міста в РФ). За *Деулінським перемир'ям 1618* поселення відійшло до Польщі і було подароване польс. магнату Щ.Вишлю. 1638 К. згадується як місто. 1644 польс. король *Владислав IV* Ваза надав місту *магдебурзьке право.* 1648—1781 — сотенне м-ко *Ніжинського полку.* 1657 місцеві козаки виступили проти гетьмана *І.Виговського.* Наприкінці 1663 місто захопило об'єднане військо польс. короля *Яна II* Казимира Ваза та правобереж. гетьмана П.*Тетері*, але вже на поч. наступного року містом оволодів рос. воєвода кн. Г.*Ромодановський.* У 18 ст. мав *ярмарок.* Після поділу *Лівобережної України* на три *намісництва* 4 черв. 1782 був затверджений герб К.: «Архангел Михаїл в одежі воїна, стоїть на чорному змієві, зв'язаному у вузол, тримає в одній руці оголений меч, а в другій — ваги золоті, у синьому полі». Від 1782 К. — повітове місто (з 1796 — заштатне) *Новгород-Сіверського намісництва*, від 1797 — *Малоросійської губернії*, а з 1802 — *Чернігівської губернії.* Від 1803 — знову повітове місто. В «Описах Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.» вміщено два плани К. з позначеними укріпленнями. У 17—18 ст. К. — один з найбільших осередків укр. худож. ткацтва та центр торгівлі України з Росією. У 19 ст. вироби місц. ткачів (рушники, скатерки, запаски тощо) були відзначені медалями Паризької, Лондонської, Туніської виставок, отримали почесні відгуки Барселонської, Копенгагенської, багатьох рос. виставок.

1860 в місті було 7209 жителів, 1913 — 16,5 тис.

1923—30 — райцентр Кролевецької округи (див. *Округа*), 1932—39 — *Чернігівської області*, від 1939 — Сум. обл. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівцями з 3 верес. 1941 по 2 верес. 1943. Під час окупації в околицях К. діяв партизан. загін на чолі з В.Кудрявським, що згодом увійшов до партизан. з'єднання під командуванням С.*Ковпака.*

1999 відроджено Кролевецький Хрестовоздвиженський ярмарок. На поч. 21 ст. в місті діяло 20 пром. підприємств, у т. ч. ЗАТ «Кролевецький арматурний завод», ВАТ «Кролевецький ремонтно-механічний завод», ВАТ «Фабрика "Художнє ткацтво"». Через К. проходять залізниця та автомагістраль Київ—Москва.

У К. народилися, зокрема: етнограф Г.*Калиновський*, учений-лісівник, основоположник лісової дослідної справи в *Російській імперії* В.Огієвський (1861—1921; див. *Огієвські*), дер-

Кролевець. Залізничний вокзал. 1905. Фото початку 21 ст.

М. Кромер.

матовенеролог, один з організаторів мед. від-ня при Вищих жін. курсах у Києві С.Томашевський (1854—1919), педагог Т.Лубенець (1855—1936), художник-авангардист, мистецтвознавець, письменник О.Грищенко (1883—1977), поет-перекладач М.Лукаш (1919—88).

Пам'ятки арх-ри: Спасо-Преображенська церква (освячена 1782; нині використовується за прямим призначенням), міська управа (кін. 19 ст.), залізничний вокзал у місті (1905).

Літ.: ІМіС УРСР. Сумська область. К., 1973; *Гурьев А.Д.* История города Кролевца. Сумы, 1994; *Карась А.В.* З історії міста Кролевця. Суми, 1995; Кролевець. Web: Органи влади Кролевецького району (http://www.krolrda.gov.ua).

О.Г. Бажан.

КРО́МЕР (Kromer) **Мартин** (1512—23.03.1589) — польс. історик. Н. в м-ку Бєч (Польща) в міщанській родині. Навч. в *Краківському університеті* та *Болонському університеті*. Від 1579 — єпископ Вармії. Був секретарем польс. короля *Сигізмунда II* Августа. Учасник дипломатичних місій. Автор публіцистичних творів, зокрема, спрямованих проти доктрини протестантів (див. *Протестантизм*), а також трактатів з теорії музики. Великої популярності набула написана ним класичною латиною праця «De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX» («Тридцять книг про походження та історію поляків»). Уперше була надрукована 1555 в Базелі (Швейцарія) і там само перевидана 1558, 1568 та 1582; нім. пер. вийшов 1562, польс. — 1611. Вона стала осн. джерелом інформації для тогочасних іноз. учених про Сх. Європу, хоча неописаних раніше фактів практично не містила. Гол. її частина була переробкою хроніки Я.*Длугоша*, а кінцеві розділи, що охоплюють 1580—1606, — хроніки Б.*Ваповського*. Ще більш відомим свого часу став історико-геогр. опис Польсько-Литов. д-ви, написаний бл. 1562 і вперше надрукований 1575 лат. мовою у Франкфурті (нині м. Франкфурт-на-Майні, ФРН) під назвою «Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici» («Польща або про розташування, народи, звичаї, установи і державний лад Польського королівства»). До книжки була додана карта Литви, Ліфляндії (пн. ч. сучасної Латвії і пд. ч. Естонії) і Рос. д-ви, укладена М.Струбичем. Обидві істор. праці використовували укр. літописці 17 — поч. 18 ст.

Літ.: *Barycz H.* Kromer Marcin. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 15. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970.

Я.Д. Ісаєвич.

КРО́НЕБЕРГ Андрій Іванович (1815 або 1816 — 22(10).04.1855) — філолог, історик. Син І.*Кронеберга*. Н. в м. *Харків*. Закінчив Моск. ун-т. 1836 дебютував як літератор у харків. альманасі «Надежда» презентацією перекладів рос. мовою уривків з п'єси «Макбет» В.Шекспіра. 1838 підготував некролог і бібліографію робіт свого батька для ж. «Московский наблюдатель» (1839, ч. 1, кн. 2). Надсилав матеріали до петерб. преси. Зарекомендував себе прискіпливим критиком, обнародувавши гостру статтю «"Гамлет", исправленный г-ном Полевым» («Литературная газета», 1840, 19—22 черв.). Налагодив співпрацю з місячником «*Отечественные записки*», зокрема, вмістив там власні тлумачення текстів Г.Гейне, Й.-В.Гете та В.Шекспіра (1844 у Харкові видав перекладений ним «Гамлет»). Друкувався в «*Молодику*». 1845 оприлюднив рос. мовою роман О.Дюма «Королева Марго» («Отечественные записки», № 7—9; окремо — петерб. 2-томник того ж року). 1846 друкувався в альманасі «Петербургский сборник» (у той же час авторами альманаху були Ф.Достоєвський, О.*Герцен*, М.Некрасов, В.Белінський, І.Тургенєв).

1847 оселився в *Санкт-Петербурзі*, на шпальтах «*Современника*» розмістив переклади творів В.Шекспіра, Й.-В.Гете, Ч.Дікенса, Г.Філдинга, Ж.Санд та ін. західноєвроп. письменників, а також власне оповідання «Странные вещи» (1850, № 5), повість «Скрыпка» (1850, № 3, 6), статті «Богатства Древнего Рима и знакомство его с Грециею и Востоком» (1849, № 4) та «Шахматы» (1850, № 2—3, 5).

Як шахіст на рівних змагався з визначними майстрами-сучасниками (записи деяких його партій оприлюднив місячник «Шахматный листок», що видавався 1859—63 Г.*Кушельовим-Безбородьком*). Досліджував теорію цієї гри, аналізи були опубліковані в найавторитетнішій фаховій періодиці того часу.

1852 повернувся в Україну, займав посаду керуючого цукровим з-дом у *Харківській губернії*.

П. у м. Харків.

Тв.: Шекспир: Обзор главнейших мнений о Шекспире, высказанных европейскими писателями в XVIII и XIX столетиях. «Отечественные записки», 1840, № 9; Охотники новейшего времени. Сочинение маркиза де-Фудраса. «Библиотека для чтения», 1849—1850, т. 97—100; Пленники. Там само, 1849, т. 98.

Літ.: Heinrich Croneberg's Schachnachlass. «Schachzeitung», 1861, № 1—5; Кронеберг Андрей Иванович. В кн.: Русский биографический словарь, [т. 9]. СПб., 1903; *Коган М.С.* История шахматной игры в России. Л., 1927; В.Г. Белинский и его корреспонденты. М., 1948; Шекспир и русская культура. М.—Л., 1965; *Линдер И.М.* У истоков шахматной культуры. М., 1967; *Левин Ю.Д.* Кронеберг Андрей Иванович. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994; *Белинский В.Г.* Собрание сочинений, т. 8. М., 1982; Кронеберг. В кн.: Шахматы: Энциклопедический словарь. М., 1990; *Дмитрієва Т.В.* Кронеберг Андрій Іванович. В кн.: Літературна Харківщина. Х., 1995.

П.Г. Усенко.

КРО́НЕБЕРГ Іван (Йоган-Християн) **Якович** (1788—31(19).10. 1838) — учений, педагог, перекладач, літератор. Д-р філософії (1807), чл. Єнського великогерцогського мінералогічного т-ва (1814). Батько А.*Кронеберга*. Н. в м. *Москва* в сім'ї священика євангелічного сповідання. 1800—07 навч. в Галльській школі та Єнському ун-ті в Німеччині. Повернувшись до *Російської імперії*, від 27 (15) січ. 1814 служив в Експедиції держ. прибутків. 6 січ. 1815 (25 груд. 1814) призначений директором Моск. комерційного уч-ща й понад 3 роки залишався на тій посаді. 1818 нагороджений орденом св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. Невдовзі переїхав до *Харкова*. 1819 став ад'юнктом, наступного року — екстраординарним проф. каф-ри лат. словесності й старожитностей Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*). У цьому ж та наступному роках побачили світ його тлумачний латинсько-рос. словник, «Латин-

ско-российский лексикон» (Харків, 1819—20, т. 1—2; протягом 19-го ст. витримав 8 видань) та посібник «Латинская грамматика» (Харків, 1820). 1821 став ординарним професором. Читав лекції з філософії, естетики, нім. мови, викладав курси антич. пам'яток. Популяризував класичні тексти Квінта Горація Флакка, Марка Туллія Цицерона, Публія Корнелія *Тацита* та ін. авторів. 1821, 1822—26 та 1831—32 виконував обов'язки декана словесного від-ня. 1826—29 і 1833—36 був ректором Харків. ун-ту, заснував студентську б-ку, піклувався про колекції та музейні фонди ун-ту.

Писав наук. розвідки. У різні роки видрукував, зокрема: «О перенесении творений искусства из завоеванных земель в Рим», «О изобилии произведений пластического искусства у греков и о причинах оного» (обидві — 1825), «Взгляд на Древнюю Грецию» (1826), «Илиада» (1826), «Гете и Шиллер» (1827), «Исторический взгляд на эстетику» (1830), «Материалы для истории эстетики» (1830), «Об исторических трагедиях Шекспира и Гетевом “Фаусте”» (1830), «Французская словесность» (1832), «Гораций» (1835), «О изучении словесности» (1835), «Макбет» (1835), «О путях сообщения у древних римлян» (1836), «Древний Карфаген» (1837), «Характеристика древних греков и римлян» (1838). Виступав у місц. пресі (зокрема час. «*Украинский журнал*»), у журналах «Московский телеграф», «Московский наблюдатель», петерб. місячникові «Журнал Министерства народного просвещения».

Працював над трактатом «Основания науки древности». Опублікував кілька збірників своїх авторських матеріалів та перекладів.

П. у м. Харків.

Посмертно в ж. «*Отечественные записки*» були обнародувані його нарис «Исторические пьесы Шекспира» (1841, № 11) та стаття «О ходе искусства у древних народов и об истреблении и сохранении памятников древнего искусства» (1844, № 4).

Тв.: Об обрядах и обычаях древних римлян. Х., 1818; Амалтея, или собрание сочинений и переводов, относящихся к изящным искусствам и древней классической словесности, ч. 1—2. Х., 1825—26; Брошюрки, № 1—10. Х., 1830—33; Минерва, ч. 1—4. Х., 1835; Письма. «Московский наблюдатель», 1838, № 5, 9; Латинско-русский и русско-латинский лексикон, с полным объяснением свойств и значений каждого слова, с показанием собственных имен древней географии и мифологии. М., 1870.

Літ.: Харьковский календарь на 1886 г. Х., 1885; Кронеберг Иван Яковлевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 9. СПб., 1903; *Багалей Д.И.* Опыт истории Харьковского университета, т. 2. Х., 1904; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Х., 1908; *Цявловский М.* Эпигоны декабристов. «Голос минувшего», 1917, № 7—8; *Пархоменко М.* В поисках реализма: Из истории украинской эстетической мысли. «Дружба народов», 1965, № 12; *Каменский З.А.* Русская эстетика первой трети XIX в. В кн.: Русские эстетические трактаты первой трети XIX века, т. 2. М., 1974; *Коганов И.* Иван Кронеберг и его «Брошюрки». В кн.: Альманах библиофила, вып. 5. М., 1978; *Яценко М.Т.* Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст. К., 1979; *Корж Н.Г., Луцкая Ф.И.* Из истории классической филологии в Харьковском университете. «Вісник Харківського університету: Філологія», 1980, вип. 13, № 193; *Турчин В.С.* Эпоха романтизма в России. М., 1981; *Белинский В.Г.* Собрание сочинений, т. 9. М., 1982; *Федченко П.М.* Літературна критика на Україні першої половини XIX ст. К., 1982; *Ходанен Л.А.* Кронеберг Иван Яковлевич. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994; *Яценко М.Т.* Кронеберг Іван Якович. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995.

П.Г. Усенко.

КРОНТА́ЛЕР — всеавстрійс. монета (29,44 г срібла 873-ї проби); названа «коронним талером» за

Кронталер. Брюссель, 1786. Аверс і реверс.

Кронталер-crocione. Мілан, 1795. Аверс і реверс.

зображенням на ній спочатку 4-х (до 1780), потім 3-х корон на Андріївському хресті; була майже повним відповідником старого бельг. *альбертусталера* 17 ст. (29,48 г срібла 866-ї проби). Завдяки своїй пробі здобула вищий від альбертусталера курс — від 2 *флоринів* 12 *крейцерів* до 2 флоринів 42 крейцерів (1800). Від 1755 до 1789 карбувалася в Бельгії (Антверпен, Брюгге) замість дукатона, з 1783 до 1798 — у *Відні*, з 1793 до 1797 — у Кремніці (нині у Словаччині) та ін. монетних дворах монархії (зокрема в Гюнцбурзі, нині у Німеччині та Празі, нині в Чехії), з 1786 до 1800 як crocione («хрестовик») — у Мілані (Італія). Поступово її карбування було налагоджено в пд. німецьких державах — Баварії, Вюртембергі, Бадені та Гессен-Дармштадті (нині земля Гессен, Німеччина) і продовжувалося аж до запровадження Монетного союзу 1857 (див. *Австрійська валюта*).

К. був поширений на *Буковині* та в *Галичині* до 1880-х рр. Він дорівнював 132 крейцерам і мав більшу на 12 крейцерів ціну за конвенційний талер (28,06 г срібла 833-ї проби; див. *Конвенційна система*).

Літ.: *Szaivert E.* Münzkatalog Österreich. Von 1740 (Maria Theresia) — 1990. Aktuelle Marktpreise in öS. Augsburg, 1991; *Krause Ch./Mishler C.* Standard world coins: 1701—1800. Iola—Wisconsin, 1994; *Probszt G.* Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918. In 2 Teilen. 3. Aufl. Wien—Köln—Weimar, 1994; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.). Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

КРОПИВНИ́ЦЬКА Олександра Марківна (01.06(20.05).1888—20.04.1969) — оперна та камерна співачка (сопрано). Дочка М.Л.*Кропивницького* та його дружини Надії Василівни (до заміжжя Галущенко). Н. в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*). Названа на честь першої дружини батька — Олександри Вукотич. Невдовзі після народження доньки сім'я Кропивницьких переїхала до хутора, який перед тим купив її батько на Харківщині й назвав «Затишок». Значний вплив на виховання К. справила її бабуся Капітоліна Іванівна. З дитя-

О.М. Кропивницька.

М.Л. Кропивницький.

чих років брала участь у домашніх спектаклях, вчилася грі на фортепіано. 1901—05 навчалася в Харків. г-зії й одночасно брала уроки гри на фортепіано у проф. А.Бенша. Драм. мист-ва навч. у батька. 1905 вперше виступила на публічному концерті. У цьому ж році навч. в Парижі в Р.Карон (співу) і проф. Тальберга (гри на фортепіано). 1907—10 вчилася на імператорських драм. курсах в *Санкт-Петербурзі* (клас В.Давидова і В.Петрова). Від 1909 приватно брала уроки співу спочатку в С.Гладкої, потім у А.Томської. Від 1912—13 навч. в Італії в Римській консерваторії у А.Котоньї.

1913—14 — солістка рим. театру «Констанца», 1915—16 — Театру муз. драми та Нар. дому в Петрограді (нині м. С.-Петербург). Після революції 1917 брала участь у концертах для робітників, виконувала нар. й революц. пісні. 1918 гастролювала по Україні, зокрема співала в *Харкові*.

1920—22 — солістка Ростовської опери, 1922—23 — Харків. опери. Згодом співала на оперних сценах Поволжя, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу. Від 1929 — солістка Нар. дому в Ленінграді (нині м. С.-Петербург). У 1930-х рр. викладала спів у Ленінградському театрі муз. комедії, давала приватні уроки й епізодично виступала в концертах.

Володіла голосом великої сили і краси тембру широкого діапазону. Співала партії: Татьяна, Ліза, Марія («Євгеній Онєгін», «Пікова дама», «Мазепа» П.*Чайковського*), Купава («Снігуронька» М.Римського-Корсакова), Тамара («Демон» А.Рубінштейна), Аїда («Аїда» Дж.Верді), Рахіль («Жидівка» Ф.Галеві), Маргарита («Фауст» Ш.Гуно), Тоска («Тоска» Дж.Пуччіні), Недда («Паяци» Р.Леонкавалло), Мерседес («Кармен» Ж.Бізе).

Як камерна співачка виконувала в Італії сольні партії в ораторіях «Жанна д'Арк» П.Паре і «Дочка Ієвфая» Дж.Каріссімі, у Четвертій симфонії Г.Малєра і Дев'ятій симфонії Л. ван Бетховена. Виступала під орудою диригентів В.Менгельберга, А.Пазовського та ін.

Активно пропагувала укр. музику, зокрема, виконувала твори укр. композиторів (М.В.*Лисенка*, К.*Стеценка*, Я.*Степового*) та нар. пісні.

Була одружена з актором оперети М.Михайловим, у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* пережила з ним блокаду Ленінграда. Після війни займалася переважно приватною педагогічною діяльністю.

П. в м. Петродворець Ленінгр. обл., нині РФ.

Літ.: *Горовиц А.* О концерте А.М. Кропивницкой. «Южный край» (Х.), 1918, 10 мая; *Лисенко І.* З родини Кропивницьких. «Вітчизна», 1978, № 7; *Його ж.* Словник співаків України. К., 1997; Українські співаки у спогадах сучасників. К., 2003.

І.М. Лисенко.

КРОПИВНИ́ЦЬКИЙ Марко Лукич (22(10).05.1840—21(08).04. 1910) — драматург, актор, режисер, композитор, один із засн. укр. професійного театру. Н. в с. Бежбайраки (нині с. Кропивницьке Новоукр. р-ну Кіровогр. обл.) у сім'ї Луки Івановича (дрібного шляхтича) та Капітоліни Іванівни (в дівоцтві Дубровинської) Кропивницьких. Його мати вміла грати на різних музичних іструментах, гарно співала, виступала на званих вечорах, після знайомства з ротмістром гусарського полку Руткевичем покинула сім'ю. Батько залишившся з трьома дітьми — двома синами і донькою. Деякий час К. виховувався у священика, потім — у бабусі по материнській лінії в м. *Бобринець*. Там він навчався у 3-класному повітовому уч-щі. Деякі знання перейняв від своїх дядьків Дубровинських, які були добрими музикантами. 1856 з похвальним листом закінчив училище. Мав добрий почерк, працював на канцелярських посадах у Бобринці та м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*). Брав участь у аматорських виставах. 1862—63 протягом трьох семестрів був вільним слухачем юрид. ф-ту Київ. ун-ту. 1863 написав першу п'єсу — драму «Микита Старостенко, або Незчуєшся, як лихо спобіжить» (1873 переробив її і назвав «Дай серцю волю, заведе в неволю»). Повернувшись до Бобринця, брав участь у виставах аматорського гуртка, заснованого 1863 І.*Тобілевичем*, з 1865 був кер. цього гуртка. 1868 одружився з Олександрою Вукович. 1871 став професійним актором у Нар. театрі І. та Д. Моркових і М.Чернишова в *Одесі*. Протягом 10 років працював у рос. театральних трупах. 1882 організував у Єлизаветграді власну трупу, яка виступала в містах України, Центр. Росії, Криму, на Дону, *Кубані*, Пн. Кавказі, в Закавказзі, Білорусі, Молдові, Польщі. В цей період (1882—1900) створив і поставив свої п'єси: «Глитай, або ж Павук» (опубл. 1882, поставлена 1883), «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» (1903), «Дві сім'ї» (1895). Загалом написав понад 40 п'єс.

І.*Франко* відгукувався про його твори, зокрема, такими словами: «Такої чистої, блискучої всіма блесками поезії і гумору народної мови не у многих писателів случиться подибати... Широкою струєю пливе мова в драмах Кропивницького. Автор, очевидно, сам знає свій дар слова і любується переливами його чудових красок і блесків».

І.*Рєпін* у одній із своїх картин зобразив К. як рульового козац. човна, що пливе посеред морських хвиль.

1887, вже будучи вдівцем, К. одружився з молодою лікаркою

Театральна трупа М.Л. Кропивницького. 1880-ті роки.

Меморіальна дошка на фасаді Національного академічного театру російської драми ім. Лесі Українки. Київ.

Надією Василівною Галущенко. Мав з нею трьох дітей: двох доньок — Олександру (див. О.*Кропивницька*) й Ольгу (ставши дорослою, деякий час була актрисою в музичному театрі, потім вийшла заміж за композитора і диригента Олексія Рядова й присвятила себе сім'ї) та сина Володимира (ставши дорослим, працював хормейстером оперних театрів).

1900—10 займався драм. переробками й інсценізаціями творів ін. письменників, перекладами (зокрема, «Ревізора» й «Отелло»), писав вірші, романси, музику до вистав, мемуари. Останні роки життя мешкав на своєму х. Затишок, який після другого одруження придбав на Харківщині. Займався бджільництвом, виноградарством, шовківництвом (у роки громадянської війни хутір горів, тоді загинула бібліотека К. й багато його рукописів; а в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від хутора майже нічого не залишилося. Після війни місц. колгосп збудував там садибу.)

П. у поїзді по дорозі в *Харків*; похований у м. Харків.

1914 на його могилі встановлено погруддя (скульп. Ф.Балавенський). 1972 йому споруджено пам'ятник у Бобринці. 1982 на його честь відкрито музей у Кіровограді. Його ім'ям названо Кіровогр. укр. муз.-драм. театр.

На фасаді театру ім. Лесі Українки в Києві є меморіальна дошка з силуетом К. і словами: «В цьому будинку 10 січня 1882 року під керівництвом великого артиста і драматурга М.Л.Кропивницького відбувся перший виступ українського професійного театру».

Тв.: Повний збірник творів, т. 1—3. Х., 1895—1903; Збірник творів, т. 1, ч. 1—2. Полтава, 1911—13; Твори, т. 1—7. К.—Х., 1929—31; Твори, т. 1—6. К., 1958—60; Музичні твори, т. 1—3. К., 1967—68; Вибрані твори. К., 1977; Драматичні твори. К., 1990.

Літ.: *Шевченко Й.* М.Л. Кропивницький. В кн.: *Шевченко Й.* Українські драматурги. Х., 1928; *Рулін П.* Життя і творчість М.Л. Кропивницького. В кн.: *Кропивницький М.* Твори, т. 1. Х., 1929; *Тобілевич С.* М.Л. Кропивницький. В кн.: *Тобілевич С.* Корифеї українського театру. К., 1947; *Мар'яненко І.О.* Минуле українського театру. К., 1953; Марко Лукич Кропивницький: Збірник статей, спогадів і матеріалів. К., 1955; *Йосипенко М.К.* Марко Лукич Кропивницький. К., 1958; *Киричок П.* Марко Кропивницький. К., 1985; Спогади про Марка Кропивницького. К., 1990; Апостоли правди і науки: Документальні матеріали. К., 1999; *Василенко Р.* Життя в гримі та без (Шляхами діаспори). К.—Торонто, 1999; *Шаров О.* 100 видатних імен України. К., 1999; *Піскун І.* М.Л. Кропивницький — організатор, режисер, актор українського театру. К., 2000; *Константинова К.* Євангеліє від Марка. Онук Кропивницького, «батька українського театру», розповів «ДТ» про зигзаги долі свого знаменитого предка. «Дзеркало тижня», 2007, № 36 (665), 29 вересня — 5 жовтня; Родина Кропивницьких. Web: Українська родина 2006 (http://who-is-who.com.ua/bookmaket/ukrfamily2006/1/7.html).

Л.Ф. Шепель, Д.В. Грузін.

КРОПИВНИ́ЦЬКИЙ (Судимонтович-Кропивницький) **Михайло Северинович** (р. н. і р. с. невід.) — земський *підсудок Брацлавського воєводства* (1616—40). Був активним поборником конфесійних прав православних *Речі Посполитої.* Як шляхетський парламентарист сприяв починанням, спрямованим на досягнення політ. компромісу між православними та унійцями (див. *«Пункти для заспокоєння руського народу»*). Став одним із авторів проекту сеймової конституції 1629 про узгоджувальний церк. собор православних і унійців. Цей проект підтримали кілька шляхетських послів від *Київського воєводства*, *Руського воєводства*, *Волинського воєводства* й *Великого князівства Литовського*, він був також узгоджений з унійною стороною (див. *Львівський православно-унійний церковний собор 1629*).

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. (Волинь і центральна Україна). К., 1993; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

КРОПИВНЯ́НСЬКИЙ ПОЛК, Кропивенський полк — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні.* Ств. 1649. Існував 9 років. Його полковим центром було м-ко Кропивна (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.). Межував з *Прилуцьким полком*, *Переяславським полком*, *Черкаським полком*, *Чигиринським полком*, *Полтавським полком* і *Миргородським полком.* Сотенні м-ка: Демки, Кропивна (нині села Золотоніського р-ну), Іркліїв (село Чорнобаївського р-ну; усі Черкас. обл.), Оржиця (нині с-ще міськ. типу), Яблуневе (нині село Оржицького р-ну), м. *Пирятин*, Чорнухи (нині с-ще міськ. типу), Куріньканька, Городище (нині села Чорнухинського р-ну; усі Полтав. обл.) та Журавка (нині село Варвинського р-ну Черніг. обл.). Його полковник — Ф.*Джалалій* (Джеджалій) — був одним із найближчих сподвижників і помічників Б.*Хмельницького.* Козаки К.п. брали участь у *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652* та ін. битвах *національної революції 1648—1676.* 1658 К.п. ліквідовано, а його тер. приєднано до *Лубенського полку* та Переяслав. полку.

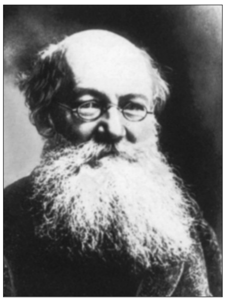
Літ.: *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966.

В.В. Панашенко.

КРОПИВ'Я́НСЬКИЙ Микола Григорович (28(16).12.1889—21.10.1948) — військ. діяч. Н. в с. Володькова Дівиця (нині с. Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл.) у заможній сел. родині. 1913 закінчив Чугуївське військ. уч-ще. Був учасником *Першої світової війни.* Став підполковником рос. армії, повним Георгіївським кавалером, був нагороджений Золотою Георгіївською зброєю. Від лют. 1917 —

М.Г. Кропив'янський.

П.О. Кропоткін.

чл. РСДРП(б)—ВКП(б). Воював на *Південно-Західному фронті*, вів там пропагандистську роботу. В груд. 1917 обраний командиром 12-го армійського корпусу. Від берез. 1918 — нач. штабу 2-ї революц. армії, що воювала проти *Армії Української Народної Республіки* та австро-нім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). Після відступу 2-ї революц. армії під натиском нім. військ на тер. РСФРР улітку цього ж року був направлений на підпільну парт. роботу в Україну. Став організатором партизан. руху на Чернігівщині та Полтавщині, керівник *Ніжинського збройного повстання 1918.* У верес.—листоп. 1918 командував більшовицькою 1-ю повстанською укр. д-зією, що була утворена в *«нейтральній зоні»* з партизан. загонів. Пізніше став нач. штабу формувань групи військ Курського напрямку Укр. рад. армії (див. *Радянська армія*). У лют.—трав. 1919 був ніжин. військкомом, комендантом. У верес. цього ж року призначений нач. 60-ї стрілец. д-зії, що воювала проти денікінців (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*). Був нагороджений орденом Червоного Прапора. Від лют. 1920 призначений нач. тилу *Дванадцятої армії*, одночасно у квіт.—трав. цього ж року командував на польс. фронті 47-ю стрілец. д-зією.

1921—22 — нач. військ ВЧК України і Криму, уповноважений РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом. 1923—24 служив у штабі РСЧА. Потім працював на госп. роботі та в органах ДПУ й НКВС УРСР.

У ході чергової сталінської чистки правоохоронних органів (див. *Компартійно-радянська система державної влади в СРСР*, *«Єжовщина»*) у травні 1938 був заарештований, а 20 лип. 1940 засуджений до 5 років таборів (відбування строку покарання рахувалося з дня арешту). 1943 був звільнений. Після відновлення на Україні рад. влади (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) повернувся на Чернігівщину, працював лісником, конюхом, сторожем.

П. у м. *Ніжин.*

Реабілітований 1956.

Літ.: *Дудко І.* Микола Григорович Кропив'янський. К., 1965.

О.Й. Щусь.

КРОПО́ТКІН Петро Олексійович (09.12(27.11).1842—08.02.1921) — географ, публіцист, один з ідеологів *анархізму*, князь. Н. в м. *Москва.* Його батько — Олексій Петрович — був відставним офіцером, володів маєтностями в кількох губерніях і більше ніж 1 тис. кріпаків, мати — Катерина Миколаївна — була донькою ген. М.Сулими, потомка запороз. козаків (див. *Сулими*) і героя *Війни 1812.* Коли К. було три з половиною роки, померла його мати й він залишився під наглядом батька та опікою дворових, які всіляко про нього дбали, пам'ятаючи добре ставлення до них з боку його матері. Це, за власними спогадами К., справило істотний вплив на його становлення: уже змалку він вирішив, що ніколи не буде деспотичним кріпосником. До 11-річного віку виховувався вдома, одним з його вчителів був студент Моск. ун-ту М.Смирнов. Помітний вплив на К. мав його старший брат Олександр. Від 1853 навч. в 1-й Моск. г-зії, 1857—62 — у Пажеському корпусі. Був призначений особистим камер-пажем імп. *Олександра II.* По закінченні навчання за власним бажанням направлений служити до Амурського кінного козац. війська. Працював у комісіях з підготовки проекту реформ тюрем та системи заслання і з розробки проекту міськ. самоврядування. Після того, як втілення в життя реформ, започаткованих владою 1861, почало гальмуватися, він дійшов висновку, що за допомогою адм. заходів нічого корисного для сусп-ва не може бути зроблено, а тому відійшов від справ у комісіях і захопився дослідженнями басейну р. Амур та Забайкалля. Організував і очолив наук. експедиції по Пн. Маньчжурії (пн.-сх. частина Китаю) та Саянах. За наук. результати, отримані під час Олекминсько-Вітимської експедиції, Рос. геогр. т-во нагородило його золотою медаллю (1864). Тривале перебування серед місцевого нас. Сибіру та невдачі в спробах допомогти цьому нас. через органи влади, за власними словами К., привели до того, що він втратив останню віру в значимість держ. дисципліни й став близьким до того, щоб бути анархістом. 1867 на знак протесту проти жорстокого поводження властей з політ. каторжанами в Сибіру (учасниками *польського повстання 1863—1864*) покинув службу в армії і переїхав до *Санкт-Петербурга.* Цього ж року був зарахований на фіз.-мат. ф-т Петерб. ун-ту. Займався перекладами, друкував у журналах наук. статті.

Брав активну участь у роботі Рос. геогр. т-ва. Познайомився з багатьма мандрівниками і географами, зокрема, з М.*Міклухою-Маклаєм*, О.Федченком, М.Северцовим, М.Пржевальським. 1872 отримав дозвіл на поїздку за кордон. У Швейцарії вступив в одну з секцій *Інтернаціоналу I*, читав соціаліст. й анархічну пресу, познайомився з послідовниками М.Бакуніна (див. *Бакунізм*), а також зі швейцарськими годинникарями в Юрській Федерації, які намагалися жити без поділу «на вожаків і підлеглих». Саме там, за його спогадами, він остаточно став анархістом.

Повернувшись у Росію, вступив до гуртка *«чайковців»* і разом з М.Натансоном, М.Чайковським, С.*Перовською*, С.*Кравчинським* та ін. почав вести революц. агітацію серед студентів і робітників. 1874 заарештований і ув'язнений до *Петропавловської фортеці.* За особистим розпорядженням імп. Олександра II йому були надані «перо і папір». Перебуваючи за ґратами, читав спец. наукову літературу англ., франц., нім., італ., шведською та норвежською мовами. Написав працю «Исследования о ледниковом периоде», яка принесла йому світ. славу як ученому, що утвердив у науці теорію льодовикового періоду. 1876 захворів і був переведений до шпиталю, звідки влітку цього ж року за сприяння товаришів утік і тут же виїхав за кордон. 1878 одружився з Софією Григоріївною Ананьєвою-Рабинович. Брав участь у Міжнар. соціаліст. конгресі в м. Гент (Бельгія), у Швейцарії був учасником робітн. демонстрацій, у Франції виступав на мітингах, плавав до Канади, де також пропагував свої погляди. 1879 в Женеві (Швейцарія) почав видавати газ. «Бунтарь». Під час низки антиреволюц. кампаній у країнах Зх. Європи 1883, перебуваючи у Франції, був засуджений до 5 років тюрми за активну про-

паганду анархістських ідей та належність до анархістської орг-ції «Міжнародна асоціація робітників». На його захист виступили соціолог і філософ Г.*Спенсер*, поет А.Суїнберн, письменник В.Гюго та багато ін. знаних людей. Після 3-х років ув'язнення в січ. 1886 був звільнений і переїхав до Великої Британії. Там написав і опублікував низку праць: «В русских и французских тюрьмах» (1887), «Хлеб и воля» (1892), «Взаимная помощь, как фактор эволюции» (1902), «Записки революционера» (1902), «Идеалы и действительность в русской литературе» (1905), «Великая французская революция: 1789—1793» (1909), «Современная наука и анархия» (1913) та ін. Деякі з них, зокрема «Великая французская революция: 1789—1793», невдовзі після виходу у світ були перекладені багатьма європ. мовами.

Дійшовши висновку, що одним із принципових моментів еволюційного розвитку високоорганізованих живих істот є їхня здатність допомагати і підтримувати одне одного, постулював «закон взаємної допомоги», який, на його думку, є для живої природи не менш визначальним, ніж «закон боротьби за виживання», а для поступу історії є найголовнішим. Виходячи з цієї тези, вважав, що найкращим типом сусп. устрою є таким чином організоване співжиття людей, яке дає змогу кожній людині як членові спільноти бути вільною і соціально рівноправною. Такий устрій він називав анархічним і передбачав, що цей устрій може бути реалізованим у федеративному союзі самоврядних одиниць — різноманітних общин, територій тощо, які у своїх відносинах керуються принципом добровільності, а не обов'язкового підпорядкування центр. владі, яка, через її незалежність від інтересів вільних людей і через її устремління до зосередження в своїх руках все більшої й більшої влади, завжди породжує та підтримує нерівність і насилля.

Після *Лютневої революції 1917* в Росії 30 трав. цього року повернувся на Батьківщину. У лип. відмовився від пропозиції О.*Керенського* стати міністром *Тимчасового уряду*. Відмовився також і від посади проф. каф-ри географії Моск. ун-ту. До серп. жив у Петрограді (нині м. С.-Петербург), потім переїхав до Москви.

Жовтневий переворот у Петрограді 1917 сприйняв позитивно, оскільки вбачав у ньому та в утвердженні влади рад (див. *Ради робітничих депутатів*, *Ради селянських депутатів*) крок до втілення ідеї бездержавності. Разом з тим вважав, що бездержавність у Росії не може бути запроваджена одразу. На його думку, в цій країні спочатку має бути побудована федерація «вільних областей і народів». 1917—18 брав участь у роботі Ліги федералістів, яка була створена для пропаганди ідей децентралізації.

Від весни 1918 разом із сім'єю замешкав у м. Дмітров (нині місто Моск. обл., РФ).

Не брав участі в рос. анархічному русі, оскільки вже після кількох зустрічей з тими, хто вважав себе прибічниками ідеї анархізму, розчарувався в їхніх намірах. Навіть відмовився від пропозицій Я.Новомирського та О.Борового співпрацювати в анархістській газеті. Разом з тим зголосився на участь у з'їзді вчителів і з'їзді кооператорів, виступив там з доповідями. Працював над новою книгою «Этика», намагався навернути читачів до віри в істор. оптимізм.

1920 засудив воєн. втручання зх. д-в у внутр. справи РСФРР. Разом з тим у листах до В.*Леніна* засудив червоний терор і запроваджений *більшовиками* інститут заручництва (див. *ВЧК*).

Незважаючи на нестатки, відмовився від запрошення своїх прихильників зі Швеції переїхати жити до їхньої країни.

П. у м. Дмітров, похований на Новодівичому кладовищі в Москві.

Після його смерті В.Ленін розпорядився, щоб анархістам дозволили випустити у світ їхню газету «со всеми теми высказываниями, которые они хотели сделать в честь и память своего гениального учителя». У першу річницю смерті К. — 8 лютого 1922 — така газета була видрукувана.

Літ.: *Пирумова Н.М.* Петр Алексеевич Кропоткин. М., 1972; *Ударшев С.Ф.* Кропоткин. М., 1989; *Беленький И.Л., Старостин Е.В.* (*составители*). П.А. Кропоткин: Указатель литературы. 1921—1992. М., 1992; *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории: Биографический справочник. М., 1997.

Д.В. Грузін.

КРО́ХМАЛЬ Нахман (Krochmal Nachman; акронім — Ранак — від початкових літер: Раббі Нахман Крохмаль; 1785—1840) — філософ, історик, один із фундаторів юдаїки (науки про єврейство), провідний мислитель єврейс. просвітницького руху — гаскали (га-скала — просвіта). Цей рух розвинувся в колі європ. єврейс. інтелектуалів у 2-й пол. 18 ст. Його послідовники — маскілім (освічені) — виступали проти культурно-реліг. окремішності єврейства й обгрунтовували тезу про те, що для подальшого розвитку єврейства євреї повинні опановувати світську європ. освіту. Основоположником цього руху став Мойсей Мендельсон (1729—86), а найвидатнішими його лідерами були: Нафталі Херц Весселі (1725—1805) — у Гамбурзі, К. — у Сх. Європі, Самуель Давид Луццатто (1800—1865) — в Італії.

К. народився в м. *Броди*. Деякий час мешкав у *Львові*. Переважну частину свого життя провів у м. *Жовква*. 1820 тут у нього народився син Абрагам (п. 1888; став письменником і публіцистом). За роки перебування К. у Жовкві це місто стало одним з гол. центрів східноєвроп. гаскали (характерною рисою представників цього центру було те, що вони писали не нім. мовою, а на івриті). Для поширення серед єврейства своїх ідей маскілім за

מורה נבוכי הזמן
ספר
מורה אמונה צרופה ומלמד חכמת ישראל
חברו הרב החכם הנפלא הפילוסוף האלהי
מו״ה נחמן הכהן קראכמאל זלה״ה
ועל פי רצון וצוואת המחבר המנוח
הכינו והוציאו לאור החכם החוקר
דאקטאר יום טוב ליפמן צונץ נ״י
מברלין
עתה נדפס שנית בהוצאות ובדפוס מיכל וואלף, ונוסף עליו תולדות
המחבר מאת תלמידו החכם המשורר הנפלא דאקטאר מאיר הלוי לעטרים
וגם איזה מכתבים מאת הרב המחבר
לעמבערג
געדרוקט ביא מיכל וואלף
1863

Крохмаль Нахман. «More Nevuche Ha-Zeman» («Наставник для тих, хто сумнівається в наш час»). Друге видання. Львів, 1863. Титульний аркуш.

сприяння доброчинців у різних місцевостях краю засновували т-ва з навчання ремесел, вивчення нім. і польс. мов. К. мав значний вплив на формування поглядів багатьох своїх сучасників, товаришував і співпрацював, зокрема, з Ш.Рапопортом, Й.Ертером, Ш. га-Леві Блохом, Х.Пінелесом, Й.Шором, М.Летерісом, Ц.Хаосом.

Ю.А. Крохмалюк. Фото 1944.

Його власні погляди сформувалися під впливом праць єврейс. середньовічних мислителів Маймоніда (Моше бен Маймон, н. 1136, за ін. даними, 1138 — п. 1204) і Абрагама ібн Езри (Аврахам бен Меїр ібн Езра, н. 1089, за ін. даними, 1092 або 1093, — п. 1164, за ін. даними, 1167), а також нім. філософів І.*Канта*, Ф.Шелінга, Г.-В. *Гегеля*. З метою пізнання духовної сутності й природи єврейства він звернувся до історії єврейс. народу, яку осмислював з позицій істор. концепції Г.-В. Гегеля та єврейс. реліг. книг. На його думку, релігія і філософія є різними способами пізнання абсолютного духу, перша пізнає його за допомогою образів, друга — за допомогою понять. Однак, оскільки мова філософії має більш заг. характер, то саме філософія розкриває кінцеву мету історії. К. постулював, що кожен народ втілює в істор. життя те чи ін. притаманне лише йому духовне начало, яке, по суті, визначає місце і роль цього народу в історії людства. Історію кожного народу він ділив на 3 періоди: зростання, сили й занепаду. Разом з тим він шукав аргументи для обгрунтовування вічного повторювання цих періодів у нац. житті єврейства. Сутнісною ідеєю єврейського народу він вважав ідею єдності, що збігається з абсолютною ідеєю Г.-В. Гегеля.

Конфлікт між послідовниками гаскали і хасидами (див. *Хасидизм*) привів наприкінці 1830-х рр. до того, що рабини виключали маскілім, а в їхньому числі й К., з місц. общин і накладали на них прокляття. Все це істотно загальмувало поширення ідей К. серед євреїв в Україні.

1836 в К. померла дружина, і цього ж року він переїхав у Броди, а невдовзі, 1838, оселився в м. *Тернопіль*, де й помер.

1851 Л.Цунц (1794—1866) посмертно видрукував його працю «Море невухей га-зман» («Наставник для тих, хто сумнівається в наш час»). Саме ця праця згодом була визнана істориками як осн. праця К. Вона містить 4 розділи, в яких викладаються: філософія релігії і філософія історії (глави 1—7); єврейс. історія (глави 8—11); єврейс. літературна спадщина (глави 12—15); основи його власної (К.) філософії (глави 16 і 17).

Аналізуючи більше ніж через 140 років після смерті К., у 1980-х рр., його (К.) творчість у контексті розвитку єврейс. політ. думки, Ш.Авінері у книзі «Основні напрями в єврейській політичній думці» відзначив, що «Крохмаль указав народові Ізраїлю його місце в ланцюзі національних історій, включив єврейський народ у загальний історичний процес і разом з тим розгадав таємницю існування єврейського народу далеко за межами строків існування інших історичних народів, які зійшли зі світової сцени».

Літ.: *Авинери Ш.* Основные направления в еврейской политической мысли. Б/м, 1983; Видатні особистості гебрейського Львова. «Незалежний культурологічний часопис "Ї"», 2008, № 51; Те саме. Web: http://www.ji.lviv.ua/n51texts/51-zmist.htm; *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період (1772—1918 рр.). Там само.

В.А. Гриневич.

КРОХМАЛЮ́К Юрій Андрійович (псевдоніми — Юрій Орест, Б.Коринт, Юрій Тис, Ю.Тис-Крохмалюк; 27.10.1904—01.01.1994) — літератор, публіцист, історик, громад. і культ. діяч. Н. в м. *Краків*. 1922 закінчив г-зію в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), навч. у Віденській політехніці. Працював інженером у Станіславі та *Львові*. Закінчив авіац. військ. школу і служив підпоручником у польс. армії. Заарештований за участь в *Організації українських націоналістів*; згодом входив до *Фронту національної єдності*. Заснував і очолював видавництво «Юнацька школа». Зібрав чималу збірку рукописів і книг, яку передав 1943 у Львові О.*Оглоблину*. Служив у д-зії СС *«Галичина»*, очолював військово-істор. від. її управи (1943—45).

Після закінчення *Другої світової війни* перебував в Австрії та Німеччині. 1947 емігрував в Аргентину, де працював інженером-хіміком у Буенос-Айресі. Входив до Спілки укр. письменників, журналістів, науковців та артистів у цій країні. Від 1961 перебував у США. Був головою Ін-ту укр. культури, гол. ред. ж. «Терен» — органу Асоц. діячів укр. к-ри.

Друкувався від поч. 1930-х рр. Творчість К. присвячена істор. минулому України, зокрема періоду козац. доби, а також визвол. боротьбі під час II світ. війни. К. — автор статей, нарисів, істор. оповідань і повістей, наук. розвідок. Худож. твори: «Під Львовом плуг відпочивав» (1937), «Симфонія землі» (1951), «Різдвяна містерія: Драма» (1952), «Маркіза» (1954), «Шляхами віків: Оповідання» (1957), «Життя іншої людини: Повість» (1958), «Конотоп: Історична повість. Оповідання» (1959, повість перевидана в *Києві* 2005), «Звідун з Чигирина» (1961), «На світанку: Біографічна повість з життя Марка Вовчка» (1961), «Рейд у невідоме» (1955), «Щоденник національного героя Селепка Лавочки», «Не плач, Рахіле...»; істор. оповідання: «Зустріч», «Магістр з Праги», «Останній з роду Сірих», «Пергаменти», «Поворот Барського» та ін. Науково-популярні праці: «Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р.: Стратегічно-тактична студія» (1936), «Бої Хмельницького: Військово-історична студія» (написана 1939, видана 1954), «Історія Першої української дивізії УНА» (1961; іспанською мовою), «Українська повстанська армія» (1972; англ. мовою).

П. у м. Детройт (США).

Літ.: Альманах Станиславівської землі. Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен, 1975; «Вісті комбатанта», 1994, число 1; *Слабошпицький М.* Юрій Тис — його життя і його книги. В кн.: *Тис Ю.* Конотоп. Історична повість. К., 2005; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005.

П.З. Гуцал.

КРО́ЧЕ Бенедетто (Croce Benedetto; 25.02.1866—20.11.1952) — італ. історик, філософ, політик. Його істор. та філос. праці справили помітний вплив на розвиток методології *історичної науки* 20 ст. Н. в м. Пескассеролі (Італія) у заможній сім'ї землевлас-

ників з пд. країни — Паскуале Кроче та Луїзи Сипарі. 1883, коли він разом із сім'єю перебував поблизу Неаполя в м. Казамічола на о-ві Іскья, там стався землетрус. Батьки і сестра загинули на його очах. Після цієї події він разом з братом жив у Римі у свого дядька Сильвіо Спавенти. У салоні дядька, який був відомим у місті історіком, познайомився з багатьма тогочасними інтелектуалами, зокрема з Антоніо Лабріолою (за своїми поглядами той був марксистом). Відвідував лекції останнього в Рим. ун-ті. Захопився філософією Й.-Ф.Гербарта. Деякий час вчився на юрид. ф-ті в Неапольському ун-ті, однак через невдоволення рівнем викладання залишив його, так і не отримавши диплома. Мандрував країнами Зх. Європи. 1886 купив будинок у Неаполі й переїхав туди жити. Тоді ж студіював філософію Г.-В.*Гегеля*. Став секретарем Т-ва історії Вітчизни, організував видання неаполітанських казок, досліджував діалекти. 1893 подав на слухання до вільної Акад. Понтаніана доповідь «Історія з погляду загального поняття мистецтва», в якій підняв питання, що історик у своїх працях оповідає не про минулі події як такі, а про те, що створила його уява. Після 1895 деякий час студіював праці К.*Маркса*. 1896 подав на розгляд до Акад. Понтаніана записку «Про матеріалістичну концепцію історії». 1903 разом з Дж.Джентіле заснував ж. «La Critica», в якому друкував свої праці. Це сприяло поширенню його поглядів серед загалу читачів. 1910 був вибраний сенатором. 1914 одружився з Адель Россі, яка стала господаркою його літ. салону (після її раптової смерті більше не одружувався, виховував четверо доньок). Від черв. 1920 до лип. 1921 був міністром освіти у кабінеті Д.Джолітті. 1924 став чл. Ліберальної партії. 1925 у відповідь на «Маніфест фашистської інтелігенції» написав «Маніфест італійських інтелектуалів-антифашистів». 1926 його будинок зазнав погрому, а він сам потрапив під нагляд поліції. На деякий час покинув Італію. Перебуваючи за кордоном, познайомився з Т.Манном та А.Ейнштейном. Після падіння режиму Б.*Муссоліні* 1943 став президентом відновленої Ліберальної партії. Був чл. Установчої ради, а згодом чл. Сенату. 1947 відійшов від політики. Заснував Ін-т істор. досліджень (територіально розташовувався в його будинку). 1949 тяжко захворів, не міг виходити з дому, однак продовжував працювати. 1951 опублікував автобіографію «Contributo alla critica di me stesso».

Осн. його праця — «Філософія духу» в 4-х т.: «Естетика як наука про вираження і загальна лінгвістика» (1902), «Логіка як наука про чисте поняття», «Філософія практики» (обидва — 1909), «Теорія та історія історіографії» (1915 — німецькою мовою, 1917 — італійською).

К. багато уваги приділяв історії, яку розглядав як результат розвитку духу. Констатуючи, що і історик, і письменник описують події так, як їх розуміють, а відмінність у цих описах полягає лише в тому, що історик намагається критично оцінювати правдоподібність того, про що йдеться, він фактично ототожнив історіописання з красним письменством. Щодо поняття «точності в історії», то він зауважував, що історик, як правило, сам вирішує, які з джерел і свідчень є більш, а які менш вірогідними. Критикував позитивістську методологію (див. *Позитивізм в історичній науці*) як таку, що не дає заг. погляду на історію і не залишає місця «ні для людини, ні для історії людини». Запропонував методологію «абсолютного історизму» (див. також *Історизм*), що ґрунтується на тезі про тотожність філософії та історії. Її осн. постулат, що історія завжди є «сучасною історією», оскільки є тією історією, яка «пізнається тут і тепер» і, отже, неминуче віддзеркалює сучасний історикові світ, на думку багатьох істориків істор. науки, «зіграв величезну роль у переміні оцінки можливостей історіописання». К. констатував, що «хроніка» стає «історією» лише після того, як історик оживить її власною свідомістю. При цьому метод такого оживлення є близьким до худож. інтуїції. «Історичний факт» він тлумачив як духовний акт, що породжується волею індивіда та волею Провидіння. Він надавав великого значення особистості іс-

Б. Кроче.

торика як творцеві історії, який діє відповідно до своїх моральних і ціннісних настанов. Заперечував можливість у рамках *філософії історії* знайти кінцеві причини й цілі істор. розвитку.

К. приділяв значну увагу історії зх. істор. думки, поділяв її розвиток на періоди: греко-рим., середньовічна історіографія, історіографія доби *Відродження*, *Просвітництва доби*, *романтизму*, позитивістська історіографія.

П. у м. Неаполь.

У різні роки, як за життя К., так і після його смерті, його твори перекладалися рос. мовою. Серед них: «Исторический материализм и марксистская экономия: Критические очерки» (СПб., 1902); «Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика, ч. 1: Теорія» (М., 1920); «Теория и история историографии» (М., 1998); «Антология сочинений по философии: История. Экономика. Право. Этика. Поэзия» (СПб., 1999).

Літ.: *Гарин Э.* Хроника итальянской философии XX века. М., 1965; *Овсянникова И.А.* Философ и паладин истины Бенедетто Кроче. «Вестник Московского университета. Серия 7. Философия», 1997, № 2; *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів, 1998; *Яковенко Н.* Вступ до історії. К., 2007.

КРУЗ (Cruis, Крюйс, Крейц, Крейць, Крейс) **Корнелій** (Корнеліс) **Іванович** (14(04).06.1657—14(03).06. 1727) — моряк, адміністратор, гідрограф, адмірал (1721). Н. в м-ку Ставангер (Норвегія) у сім'ї голл. переселенців. З юних літ плавав на торг. суднах, 20 років перебував у

К.І. Круз. Гравюра П.Шенка. До 1719.

королів. флоті (штатгальтер Республіки Сполучених провінцій (1672—1702) Вільгельм III Оранський був також королем Англії та Шотландії; 1689—1702), командував кораблями, став оберекіпажмейстером Амстердамського порту. 1698 (1697) взятий рос. царем *Петром I* на службу в порту затоки Зюрдерзее Північного моря в чині старшого віце-адмірала. Допомагав цареві вербувати іноз. мор. фахівців. Склав правила поводження на рос. флоті (т. зв. Статті Крюйса), організовував спорудження адміралтейства у Воронежі (нині місто в РФ), потім обладнував гавань у Таганрозі (нині місто Ростовської обл., РФ), зміцнював фортецю *Азов*, створював Азовську ескадру. 1699 у ранзі командира судна «Благое начало» та пом. командувача флотилії брав участь в очоленому царем Петром I Керченському поході («морской воинский караван»), склав нотатки про експедицію від Воронежа до Таганрога, Азова та *Керчі*, атлас р. Дон із картами Азовського й Чорного морів. Спеціально описав укр. козацькі човни (див. *Чайка*). До 1701 облаштовував азовські судна, від 1702 переведений на Біле море до м. Архангельськ (нині місто в РФ), займався наймом у Голландії майстрів корабельної справи для Рос. держави. 1704 командував першим рос. Балтійським флотом під час захисту *Санкт-Петербурга* від швед. військ, 1707 займав посаду заст. адміралтейського президента, 1708 зупинив наступ противника.

1710 повернутий до Воронежа і Азова. 1711 командував кораблем «Меркуриус» та азовським загоном на *російсько-турецькій війні 1710—1713.* Потому знову на Балтиці. За невдале керування тамтешньою кампанією 1713 у *Північній війні 1700—1721* був засуджений 1714 на смерть, але помилуваний і засланий до Казані (нині столиця Татарстану, РФ). 1715 відновлений на службі, виконував обов'язки флотського генерал-інтенданта, завідував кораблебудуванням, магазинами, ластовими (вантажними) суднами. 1717 відряджений для оборони Ревеля (нині м. Таллінн — столиця Естонії), наприкінці того ж року призначений віце-президентом щойно сформованої Адміралтейств-колегії (за відсутності в ній 1722 генерал-адмірала Ф.Апраксіна керував флотом і всіма портами *Російської імперії*, запровадив регулярні відомчі метеорологічні спостереження).

П. у м. С.-Петербург. За заповітом похований в Амстердамі (Нідерланди).

Літ.: [*Берх В.Н.*] Жизнеописания первых российских адмиралов, или опыт истории Российского флота, ч. 1. СПб., 1831; Материалы для истории русского флота, ч. 3. СПб., 1866; Общий морской список, ч. 1. СПб., 1885; Крюйс Корнелий Иванович. В кн.: Русский биографический словарь, [т. 9]. СПб., 1903; *Бестужев Н.А.* Опыт истории российского флота. Л., 1961; *Шигин В.* Организационная структура Российского флота в 18 веке. В кн.: Под Андреевским флагом. М., 1994; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. СПб., 2001; *Романов Б.С.* Черноморскому флоту — быть!: Век 18. «Маринист», 2001, № 3; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия российского флота: 18 век. СПб, 2003; *Скрицкий Н.В.* Флагманы Петра Великого. М., 2004; *Лурьє В.Н.* Морской биографический словарь. СПб., 2005.

П.Г. Усенко.

КРУЗ (Крюйс, Крюз, Von Kruse) **Олександр Іванович** (Іоганович), **фон** (1731—16(05).05.1799) — моряк, адмірал (1790). Син датчанина, який вступив у підданство до рос. імп. *Петра I* й став капітаном-командором. Н. в м. *Москва.* Служив волонтером на мор. суднах, зокрема, під командуванням свого хрещеного батька, майбутнього віце-адмірала Джеймса Кеннеді.

17 (6) черв. 1753 утверджений унтер-лейтенантом рос. флоту. За укладеним потому контрактом іще 2 роки практикувався в мор. походах, 1756 приписаний до петерб. берегової команди. 1758 підвищений у лейтенанти, порядкував придворними яхтами імп. *Єлизавети Петрівни.*

На *Семилітній війні 1856—1863* був поранений під Кольбергом (нині м. Колобжег, Польща). 11 трав. (30 квіт.) 1762 переведений у капітан-лейтенанти. 14 (3) квіт. 1766 призначений командиром фрегата «Надежда», 29 (18) квіт. став капітаном 2-го рангу, 27 (16) квіт. 1767 — командиром лінійного корабля «Евстафий Плакида», через рік — капітаном 1-го рангу.

Герой *російсько-турецької війни 1768—1774.* Під час Хіоської битви 5 лип. (24 черв.) 1770 командуване ним судно разом із узятим на абордаж ворожим флагманом вибухнуло, однак К. дивом урятувався. За подвиг відзначений орденом св. Георгія 4-го класу. Кілька років командував різними кораблями. На початку 1773 отримав од імп. *Катерини II* річну відпустку для відновлення здоров'я, після повернення на службу командував лінійним кораблем «Андрей Первозванный», 1775 — лінійним кораблем «Пантелеймон». 1776 досяг бригадирського рангу.

1777 відряджений на посаду помічника командуючого флоту в Азовському та Чорному морях, 23 (12) черв. очолив флотилію в *Керчі*, а 8 лип. (27 черв.) — також патрульну флотилію в *Балаклаві.* 1778 з цими з'єднаннями (вони були підначальні командувачеві рос. військ у Криму й легкого Кубанського корпусу генерал-поручикові О.*Суворову*) забезпе-

О.І. Круз.

чував охорону південно-зх. частини Криму від *Османської імперії*. Сприяв утвердженню фактичного протекторату *Російської імперії* над *Кримським ханатом*.

Від 12 (1) січ. 1780 — капітан генерал-майорського рангу. Від 25 (14) цього ж місяця — контр-адмірал. Невдовзі був повернутий на Балтику. Від 1783 — віце-адмірал. 1790 на додачу до адміральського чину удостоєний орденів св. кн. Олександра Невського та св. Георгія 2-го класу, а також прикрашеної діамантами золотої шпаги з написом «За храбрость». 1796 нагороджений орденом св. Андрія Первозванного, 1797 — маєтностями «командорства», утвореного для нього імп. *Павлом I*.

П. у Кронштадті, де й похований на Лютеранському (Німецькому) цвинтарі.

Літ.: [*Берх В.Н.*] Жизнеописания первых российских адмиралов, или опыт истории российского флота, ч. 3. СПб., 1834; *Крашенинников С.П.* Круз Александр Иванович. В кн.: Военный энциклопедический лексикон, т. 4. СПб., 1843; *Милюков П.* Адмирал Александр Иванович фон Круз. «Морской сборник», 1855, № 6; *Ал. Ск.* [*Соколов А.*] Военные действия эскадры вице-адмирала Круза в троекратное сражение со шведскою эскадрою близ острова Сескара 23 и 24 мая 1790 года. Там само, 1857, № 9; *Аркас З.А.* Начало учреждения Российского флота на Черном море и действия его с 1778 по 1798 год. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1860, т. 4; *Тарле Е.В.* Три экспедиции русского флота. М., 1956; *Скрицкий Н.В.* Георгиевские кавалеры под Андреевским флагом. М. 2002; *Сухарева О.В.* Кто был кто в России от Петра I до Павла I. М., 2005; *Широкорад А.Б.* Адмиралы и корсары Екатерины Великой: звездный час русского флота. М., 2005.

П.Г. Усенко.

КРУК Григорій Якович (Kruk Gregor; 30.10.1911—05.12.1988) — скульптор, графік. Н. в с. Братишів (нині село Тлумацького р-ну Івано-Франк. обл.) в родині галицького гончара. В його майстерні К. почав ліпити з глини. Після закінчення Станіславської деревообробної школи навч. в Мистецько-пром. школі м. Львів, працював у майстернях різьбяра А.Ковера та скульптора С.Литвиненка. 1932 вступив на скульптурне відділення Краківської акад. мист-в, вчився там (до 1934) у К.Ляшка. 1936—40 як стипендіат *Українського наукового інституту в Берліні* вчився в Берлінській акад. мист-в у професорів А.Фоке, О.Гіцбергера, Ф.Блачека, А.Кранца і А.Бреккера. У роки *Другої світової війни* мешкав у Німеччині. 1942 відвідав Батьківщину. Восени цього ж року взяв участь у Великій мистецькій виставці. Набув досвіду європ. мистецьких шкіл. Жив у Мюнхені. 1946 його майстерню відвідували українці, які жили в таборах для біженців («переміщених осіб»), зокрема М.Дмитренко й С.*Гординський.* Після Паризької виставки 1954 до К. прийшло визнання. 1955 була організована його виставка в Бонні (ФРН), 1957 — у Римі (Італія), 1961 — у Нью-Йорку та Філадельфії (США), 1962 — у Берліні (Німеччина), 1963 — у Торонто (Канада). 1964 у *Ватикані* Папа Римський *Іоанн Павло II* нагородив К. дипломом і медаллю за виконані ним у Римі скульптурні портрети кардинала Й.*Сліпого* та Папи Римського Павла VI. 1968 К. виставлявся в Мерано (Італія) та Вільдбаді (ФРН), 1970 — у Дубровніку (*Югославія*, нині місто в Хорватії), 1971 — у Генті (Бельгія), 1986 — у Кіхлі (Велика Британія). Побував також у Франції, Нідерландах, Австрії, Греції, Туреччині. Належав до Мюнхенського товариства мистецтв.

Був самотнім, любив подорожувати, від середини 1980-х рр. тяжко хворів, перебрався до пансіонату для самотніх людей, де мав кімнату й окреме місце для роботи над скульптурою.

Крук Г. Дівчина. Бронза, 1972.

Осн. темами його творчості були туга за рідною землею, доля селян, істор. минуле України. Він створив понад 300 монументальних і малоформатних скульптур, зокрема, скульптурні портрети: *Анни Ярославни*, вел. кн. київ. *Володимира Святославича*, Т.*Шевченка*, Л. ван Бетховена, М.В.*Лисенка*, В.*Стефаника*, С.*Петлюри*, І.*Мазепи*, своїх колег і друзів — С.Гординського, Я.*Гніздовського*, Г.Мазепи, В.*Янева.*

Твори: «Родина втікачів» (1938), «Голівка хлопчика» (1938), «Мати з дитям» (1944), «Селяни перед розстрілом у Станіславі» (1944—45), «Швачка» (1946), «Голова дитини» (1959), «Стояча жінка» (1960), «Лежача» (1967), «Портрет батька» (1968), «Дівчина з глечиком» (1973), «Танцюристка» (1975).

П. у м. Мюнхен.

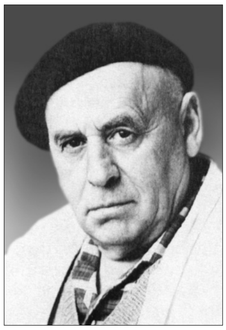
Спадкоємцем архіву К. та осн. частини його робіт є *Український вільний університет* (Мюнхен). Частина творів зберігається в Нац. музеї (Париж), Брит. музеї (Лондон), музеях ін. країн, у приватних колекціях, 16 творів — у власності Спілки українців Британії. В Україні творів К. небагато: бронз. скульптура «Бандурист» (1958) та 7 малюнків у *Національному художньому музеї України* (*Київ*), в Івано-Франк. худож. музеї — «Дівчина, що читає книжку» — та 6 рисунків у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мист-ва.

1992 в *Івано-Франківську* відбулася міжнар. конф. «Григорій Крук і європейська пластика середини XX ст.», де було ухвалено рішення про створення Міжнар. фонду Г.Крука.

У м. Братислава (Словаччина) засновано шкільний музей Г.Крука.

Тв.: Мій шлях до різьби. В кн.: Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева. Мюнхен, 1983.

Літ.: *Гординський С.* Крук, Павлось, Мухин: Три українських різьбярі. Мюнхен, 1947; Книга творчості українських митців поза Батьківщиною. Філадельфія, 1981; *Попович В.* Українська тематика в творах Григора Крука. «Нотатки з мистецтва» (Філадельфія), 1986, № 26; *Даревич Д.* Григорій Крук — співець селянської долі. «Сучасність», 1987, №7/8; *Її ж.* З нагоди виставки скульптур Григорія Крука в Англії. «Визвольний шлях», 1987, № 8/9; *Попович В.* Григорій Крук. «Сучасність», 1990, № 6; *Качуровський І.* Григор Крук, скульптор,

Г.Я. Крук.

Крук Г. Рабин. Бронза.

Б.Д. Крупницький.

якого не знають на Україні. «Україна», 1990, № 1; *Мельник В.* Мистецтво, народжене сонцем і землею: Скульптор Григорій Крук повертається в Україну. «Культура і життя», 1992, 19 груд.; Григорій Крук та європейська пластика середини XX століття: Матеріали міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 3—5 грудня 1992 р.). К., 1995; *Стебельський Б.* Григорій Крук. В кн.: Українці в Берліні 1918—1945. Торонто, 1996; *Гентош О.* Мистецтво Григорія Крука повертається у Львів. «Вісник Львівської Академії мистецтв», 1998, вип. 9; *Кишакевич-Качалуба Х.* Спомин про Григора Крука. Там само; *Трач І.* Стежки українські. «Зерна», 2004, № 6—7; *Морозюк В.* Пом'яник-2. Івано-Франківськ, 2006; *Пекарська Л.* Розшукуються викрадачі картини та скульптури з бібліотеки ім. Т.Шевченка в Лондоні. «Музеї України», 2007, квіт.; Те саме. Web: Музеї України (http://museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=2138).

Г.П. Герасимова, Д.В. Грузін.

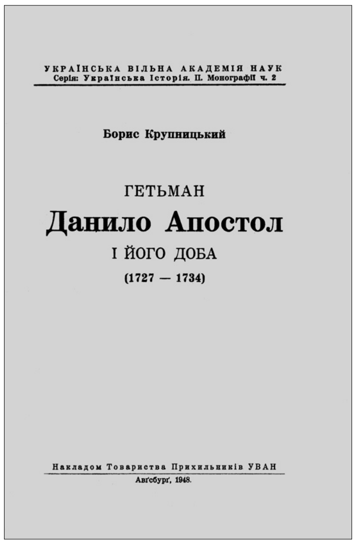
КРУПКО́ Семен Никифорович (09.05(27.04).1891—1937/1938) — рад. і суд. діяч доби СРСР, голова Найвищого суду УСРР (1927—28). Н. в с. Казенна Крива Руда (нині с. Крива Руда Семенівського р-ну Полтав. обл.) в багатодітній сел. родині. Закінчив пед. курси в м. *Кременчук* (1911), вчителював у сільс. школі. Навчання продовжив у Феодосійському вчительському ін-ті. Від 1912 — чл. *Партії соціалістів-революціонерів*. 1915, після закінчення ін-ту, був мобілізований до рос. армії (див. *Перша світова війна*). Від квіт. 1917 — голова революц. к-ту Кавказ. військ. округу, чл. Тифліської ради робітн. і сел. депутатів, чл. виконавчого к-ту, а згодом голова виконавчого к-ту Головинського району м. Тифліс (нині м. Тбілісі, столиця Грузії) й одночасно заст. голови есерівського парт. к-ту цього р-ну. 1918 повернувся в Україну, брав участь у партизан. русі (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*). Від 1919 чл. КП(б)У. Займав різні посади в органах рад. влади. 1924—26 обирався головою Лубенського окружного виконкому, а з трав. 1926 до лип. 1927 був головою Криворізького окружного виконкому, гол. інспектором нар. освіти Харків. окружного виконкому. Від верес. 1927 до серп. 1928 очолював Найвищий суд УСРР. Від лютого 1929 — чл. особливої колегії Найвищого нагляду в земельних справах. 1936 — зав. обласного відділу нар. освіти Дніпроп. облвиконкому. Був делегатом 4-го Всесоюзного з'їзду рад, 7-го і 11-го Всеукр. з'їздів рад, член ВУЦВК. 1937 заарештований за сфабрикованим звинуваченням і ув'язнений. Цього ж року Військ. колегія Верховного суду СРСР, беручи до уваги «Список лиц, подлежащих суду Военной коллегии Верховного суда Союза ССР» від 21 жовтня 1937, що був підписаний Й.*Сталіним,* В.*Молотовим*, Л.*Кагановичем*, К.*Ворошиловим* і А.Мікояном, засудила його до смерті. Страчений у м. *Київ*.

Реабілітований 1957.

Літ.: Рада при Народному комісарі освіти УСРР. «Комуніст», 1936, 26 квіт.; *Бородкін Є.* Не виносять сміття з хати. «Зоря», 1937, 12 лип.; *Чиснiков В.М.* Вищі судові органи України в особах (1917—2001 рр.). «Юридичний вісник України», 2002, № 23; *Марочко В., Хілліг Г.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—41). К., 2003; *Чиснiков В.М.* Крупко Семен Никифорович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 6. К., 2004; Архив Президента России, оп. 24, дело 412, лист 50, 53; Те саме. Web: Сталинские расстрельные списки (http://stalin.memo.ru).

В.М. Чиснiков.

КРУПНИ́ЦЬКИЙ Борис Дмитрович (24.07.1894—05.06.1956) — історик. Д-р філософії (1929), проф. (1941). Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* та *Української вільної академії наук*. Н. в с. Медведівка (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї псаломщика. 1913 закінчив г-зію в м. *Черкаси* і цього ж року поступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту, відвідував лекції М.*Довнар-Запольського*, В.*Данилевича*, Є.Сташевського та ін. 1916 був мобілізований до рос. армії у зв'язку з воєн. діями військ *Російської імперії* (див. *Перша світова війна*). Після революц. подій 1917 відновив (1918) навчання в ун-ті, але вже наступного року добровільно став вояком укр. армії. 1919—20 — у складі 2-ї Волин. д-зії *Армії Української Народної Республіки.* Брав участь у бойових діях, після відступу Армії УНР до Польщі був інтернований у табір для вояків у м. *Каліш*. Невдовзі емігрував до Німеччини. Працював як с.-г. робітник у місцевості Гіммельпфортен (поблизу Гамбурга), там познайомився і згодом одружився з німкенею Маргаритою Шпрекельзен, місц. мешканкою (її спадок дав йому змогу продовжити освіту). Від 1925 разом з дружиною жив у Берліні. Деякий час працював на тамтешніх ф-ках і з-дах, вивчав нім. мову в Ін-ті для іноземців при Берлінському ун-ті (1925—26). Від зимового семестру 1926/27 почав відвідувати заняття на істор. ф-ті *Берлінського університету.* Водночас став стипендіатом (як учасник бойових дій Армії УНР) *Українського наукового інституту в Берліні* та учнем Д.*Дорошенка* й І.*Мірчука*. Навчаючись у Берлінському ун-ті, спеціалізувався на східноєвроп. історії. Під кер-вом О.Геча підготував дис. на тему: «Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine» («Йоганн Християн фон Енгель та Історія України») і 26 черв. 1929 захистив її в Берлінському ун-ті й отримав учений ступінь д-ра філософії. Деякий час працював асистентом при каф-рі історії України в Укр. наук. ін-ті, а потім мав творче відрядження до *Українського вільного університету* в Празі (*Чехословаччина*). 1932 отримав там звання доцента за працю «Гетьман Мазепа у світлі німецької літератури його часу». Від 1933 був н. с., з 1941 — проф. Укр. наук. ін-ту в Берліні. Проживаючи в ці роки постійно в Берліні, приїздив читати лекції

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Українська Історія. II. Монографії ч. 2

Борис Крупницький

ГЕТЬМАН
Данило Апостол
І ЙОГО ДОБА
(1727 — 1734)

Накладом Товариства Прихильників УВАН
Авґсбурґ, 1948.

Крупницький Б. «Гетьман Данило Апостол і його доба (1727—1734)». Авґсбурґ, 1948. Титульний аркуш.

до Праги. 1938 був обраний дійсним чл. НТШ у *Львові.* 1939 у Лейпцигу (Німеччина) опублікував курс історії України нім. мовою: «Geschichte der Ukraine von den Aufangen bis zum Jahre 1917» (2-ге вид. Leipzig, 1943; 3-тє вид. Wiesbaden, 1963). У різні роки опрацьовував фонди Прусської держ. б-ки м. Берліна, Дрезденського держ. архіву, Стокгольмського державного архіву. 1945, коли стала очевидною поразка військ *вермахту*, УВУ переніс свою академічну діяльність до Мюнхена, і К. після евакуації Укр. наук. ін-ту оселився в містечку Гіммельпфортен, звідти їздив читати лекції в УВУ. Водночас з 1946 став проф. Правосл. богословської академії. Від 1947 (і до 1949) був головою Істор. комісії НТШ. Від 1948 — дійсний чл. УВАН. Чл. НДІ укр. мартирології та Церковно-археогр. комісії Апостольського візитатора для українців у Зх. Європі. 1953 був обраний дійсним чл. Міжнар. вільної академії наук у Парижі (Франція). В останні роки життя тяжко хворів, однак продовжував працювати.

Похований у м-ку Гіммельпфортен.

Автор понад 140 праць (опубліковані укр., нім. та англ. мовами) з укр. історіографії 18—20 ст., *історіософії*, *методології історії*, політ. історії *Гетьманщини* серед. 17 — поч. 18 ст., *мазепинської еміграції*, історії українсько-швед. відносин на поч. 18 ст., спогадів. Брав участь у дискусіях про шляхи та методологічні засади розвитку укр. історіографії 2-ї пол. 40-х — поч. 50-х рр. 20 ст., зокрема з Л.*Окіншевичем*, В.*Петровим* та ін. Виступав за інтеграцію укр. *історичної науки* до європейської. Висунув власну періодизацію укр. історії, для обговорення якої запропонував скликати спец. конгрес УВАН. Залишив цікаву епістолярну спадщину. За редакцією К. виданий 156-й т. *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»* («В 300-ліття Хмельниччини», Мюнхен, 1948).

Тв.: Johann Christian v. Engel und die Geschichte der Ukraine. Berlin, 1931; Мазепа в світлі шведської історіографії. В кн.: Мазепа. Збірник, ч. 1. Варшава, 1938; Hetman Mazepa und seine Zeit (1687—1709). Leipzig, 1942; Geschichte der Ukraine. Leipzig, 1943; Wiesbaden, 1963; До методологічних проблем української історії. Авгсбург, 1946; Історичні основи європеїзму України. «ЛНВ» (Регенсбург), 1948, № 1; Теорії доби і сучасність. «Орлик» (Берхтесгаден), 1948, № 7; «Нація» в козацькій Україні XVIII віку. «Україна» (Париж), 1952, № 8; Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. Мюнхен, 1952; Німеччина й Україна в XVIII ст. (Міллєр, Шлєцер, Енгель, Гаммердорфер, Вангер, Шпітлєр). «Україна» (Париж), 1953, № 10; Михайло Грушевський і його історична праця. В кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 1. Нью-Йорк, 1954; Основні проблеми історії України. Мюнхен, 1955; Історіознавчі проблеми історії України. Мюнхен, 1959; Богдан Хмельницький в світлі української історіографії. «Київська старовина», 1995, № 6; Гетьман Данило Апостол і його доба. К., 2004.

Літ.: *Оглоблин О.* Борис Крупницький (1894—1956). В кн.: *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): його життя і доля. Мюнхен, 1956; *Полонська-Василенко Н.* Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894—1956): 3. Праці Б.Крупницького. В кн.: *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами (1920—1950). Мюнхен, 1957; *Вінтоняк О.* Борис Дмитрович Крупницький, 1894—1956. «Український історик», 1987, № 1/4; *Давлєтов О.Р.* Б.Д. Крупницький — історик українського козацтва. «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII—XIX ст.» (Запоріжжя), 1998, вип. 3; *Горобець В.М.* Борис Крупницький — повернення в Україну. В кн.: *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. К., 2001; *Ясь О.* Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. XX ст. (Б.Крупницький, В.Петров). «Молода нація: Альманах», 2002, № 2; *Його ж.* Борис Крупницький. «Історіографічні дослідження в Україні» (К.), 2003, вип. 12.

О.В. Ясь.

КРУ́ТЕНЬ Євграф Миколайович (29(17).12.1890—19(06).06. 1917) — льотчик, автор перших в історії авіації праць з основ тактики повітряного бою та принципів створення загонів винищувальної авіації. Н. в м. *Київ* у сім'ї Миколи Євграфовича й Кароліни Карлівни. Невдовзі після його народження батьки розвелися, мати переїхала до *Санкт-Петербурга*, а він залишився з батьком, кадровим офіцером. По закінченні Київ. кадетського корпусу поступив до Павловського військ. уч-ща в С.-Петербурзі, а потім перевівся до Костянтинівського артилер. уч-ща. 1911 отримав чин прапорщика й був зарахований до 4-го кінно-артилер. дивізіону, що дислокувався в *Київському військовому окрузі.* 1912 став підпоручиком і був переведений до 2-ї батареї 2-го кінно-гірського артилер. дивізіону. 1913 направлений на маневри, де відпрацьовувалися можливості взаємодії артилерії та авіації, там за власним бажанням був переведений до 3-ї Київ. авіац. роти, згодом служив спостерігачем і коректувальником вогню артилер. батареї з літака в авіазагоні, яким командував П.*Нестеров.* 9 верес. (27 серп.) 1913 був присутнім на Сирецькому аеродромі в Києві, коли П.Нестеров виконував там «мертву петлю». На поч. 1914 за рекомендацією П.Нестерова поступив у Гатчинську військ. авіац. школу і вже у вересні цього ж року без спеціальної підготовки, керуючись лише досвідом спостережень та інтуїцією, виконав дві «мертві петлі» П.Нестерова й був направлений на фронт (див. *Перша світова війна*). Весною 1915 керував виконанням (уперше в історії авіації) нічного групового польоту над територією противника. У листоп. цього ж року призначений командиром 2-го армійського авіазагону і невдовзі виїхав до *Москви* на з-д «Дукс» для випробування й приймання нових літаків. Подав на розгляд кер-ва рапорт про створення спец. авіац. винищувальних загонів для здійснення атак на ворожі літаки. Його рапорт був розглянутий в Управлінні військ. повітряного флоту, й невдовзі почалося формування таких загонів. У трав. 1916 К. був призначений командиром 2-го авіазагону винищувачів. У серп. цього ж року його загін прибув на фронтовий аеродром поблизу м. Несвіж (нині місто Мінської обл., Білорусь). Під час атак на ворожі літаки він сам збив кілька машин, а дві змусив приземлитися на своїй (зайнятій рос. військами) території. У листоп. 1916 у

Є.М. Крутень.

Є. Крутень у кабіні літака «Ньюпор-21» (на борту фюзеляжу — зображення голови Іллі Муромця). 1917.

складі фронтових льотчиків відряджений до Франції для вивчення досвіду союзників і нових типів літаків. Деякий час воював у франц. 3-й ескадрильї «Лелек», збив 2 нім. літаки. Був нагороджений «Бойовим Хрестом з пальмовою гілкою». Після короткочасного візиту до Великої Британії в берез. 1917 повернувся в Росію, був підвищений у званні до штабс-капітана і призначений командиром 2-ї бойової авіагрупи, що діяла на *Південно-Західному фронті*. Розробив понад два десятки способів атаки одиничними машинами, а також у парі та групою літаків. Був першим в історії авіації винищувачем, хто придумав і застосував на практиці вертикальний маневр у повітряному бою, а також атакування ворога парою літаків, що діють скоординовано (з часом ці прийоми отримали найширше застосування, особливо в роки *Другої світової війни*). Написав (після повернення з-за кордону) серію брошур, зокрема, «Наставление летчику-истребителю», «Воздушный бой», «Военная авиация во Франции», «Что думалось в Лондоне», «Нашествие иноплеменников», «Кричащие нужды русской авиации». У повітряних боях збив більше 10 (що офіційно засвідчено) ворожих літаків. За життя був нагороджений Золотою Георгієвською зброєю, а також орденами св. Анни 4-го ст. з мечами, св. Станіслава 2-го та 3-го ст., св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. з мечами, св. Георгія 4-го ст.

6 черв. (за ст. ст.) 1917 на аеродромі під м. *Тернопіль* під час посадки з пустими баками після повернення з бойового завдання на невеликій висоті зірвався у штопор і розбився. Можливою причиною цього, на думку його колег-пілотів, могло бути те, що К. був поранений, або ж, як припускають інженери, під час перевороту літака непередбачувано запрацював двигун і всі розрахунки пілота виявилися марними. Посмертно його підвищили у званні до підполковника й нагородили орденом св. Георгія 3-го ст.

Останки тіла К. були перевезені до Києва й поховані неподалік стіни Микільської військової церкви на тер. *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*.

На честь К. 2-й бойовій авіагрупі присвоїли його ім'я та випустили спец. медаль з його зображенням. Був також створений фонд (поточний рахунок було відкрито в Могильовському банку), названий його іменем і засновано стипендію для випускників військ. уч-щ.

Уже за доби *СРСР* засл. льотчик-випробувач, Герой Рад. Союзу, киянин О.Граціанський (1905—87; він багато зробив для увіковічення в УРСР пам'яті видатних льотчиків, зокрема С.*Леваневського* і К.) розшукав могилу К. й організував перепоховання його праху на Лук'янівському кладовищі (див. *Лук'янівський некрополь*) поряд з могилою П.Нестерова (прах останнього було перенесено сюди раніше з цвинтаря, що розташовувався біля *Аскольдової могили*). На гроші авіаконструктора О.*Антонова* на могилі встановили гранітну плиту з написом «Легендарный витязь неба...» У літературі, однак, є твердження, що в могилі на Лук'янівському кладовищі помилково був перепохований не прах К., а ін. льотчика.

Літ.: *Бурче Е.* Нестеров Петр Николаевич (1887—1914). М., 1955; Выдающийся русский летчик. «Авиация и космонавтика», 1967, № 6; *Кочевых О.* Зарисовки старой Лукьяновки. «Отрок», 2005, № 3 (14); *Митюрин Д., Медведько Ю.* Летающие тузы: Российские асы Первой мировой войны. СПб, 2006; Евграф Николаевич Крутень. Web: Авіаційна енциклопедія: «Уголок неба» (http://www.airwar.ru/index.html).

Д.В. Грузін.

КРУ́ТИ, БІЙ 1918. Відбувся 29 (16) січ. 1918 поблизу ст. Крути (нині в с. Пам'ятне Борзнянського р-ну Черніг. обл.) під час наступу на м. *Київ* військ більшовицької Росії. З кінця груд. 1917 загін юнкерів 1-ї Київської юнацької школи ім. Б.Хмельницького (4 сотні по 150 юнкерів, 20 старшин, 18 кулеметів) під командою сотника Ав.*Гончаренка* обороняв ст. Бахмач (див. *Бахмач*), важливий залізничний вузол на кордоні УНР і РСФРР. 27 (14) січня 1918 до них надійшло підкріплення з Києва — 1-ша сотня (115—130 осіб) новоствореного студентського куреня, складена з добровольців — студентів Українського національного ун-ту, Київського ун-ту, гімназистів старших класів українських г-зій (командир — сотник Омельченко). Укр. військо зайняло оборону біля ст. Крути.

Вранці 29 (16) січ. 1918 розпочався наступ на укр. позиції

Київ. Похорон героїв Крут. 1918.

Меморіал пам'яті героїв Крут біля колишньої станції Крути (нині с. Пам'ятне Борзнянського р-ну Чернігівської області). Автор А. Гайдамака. 1998—2006.

6-тис. більшовицького загону петрогр. і моск. червоногвардійців (див. *Червона гвардія*) на чолі з П.Єгоровим. Бій тривав до вечора, було відбито кілька атак, бойові втрати складали до 300 вбитих, поранених, полонених. Чимало полягло й червоногвардійців. Командир Ав.Гончаренко віддав наказ відійти до ешелону, який чекав за 2 км.

Відступаючи, частина студентської сотні потрапила в оточення, відчайдушно атакувала, але сили були нерівні. Одна чота (взвод) студентів у сутінках втратила орієнтир і вийшла на ст. Крути, уже зайняту червоногвардійцями. 27 полонених юнаків було розстріляно.

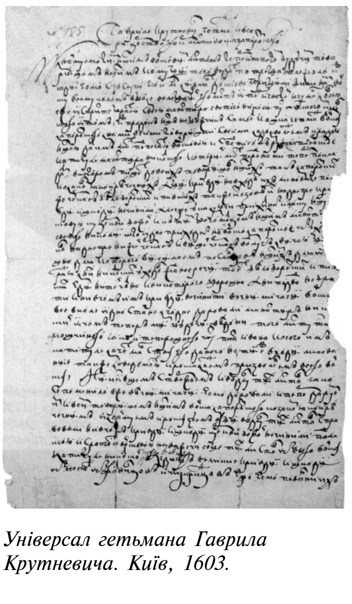
За рішенням *Української Центральної Ради* 19 берез. 1918 тіла вояків-студентів було перевезено до Києва та урочисто поховано на цвинтарі *Аскольдова могила*.

Після здобуття Україною 1991 незалежності подвиг героїв Крут зайняв гідне місце в пантеоні нац. слави, став символом патріотизму і жертовності у боротьбі за держ. незалежність. 1998 на місці бою біля ст. Крути та на Аскольдовій могилі встановлено пам'ятні знаки.

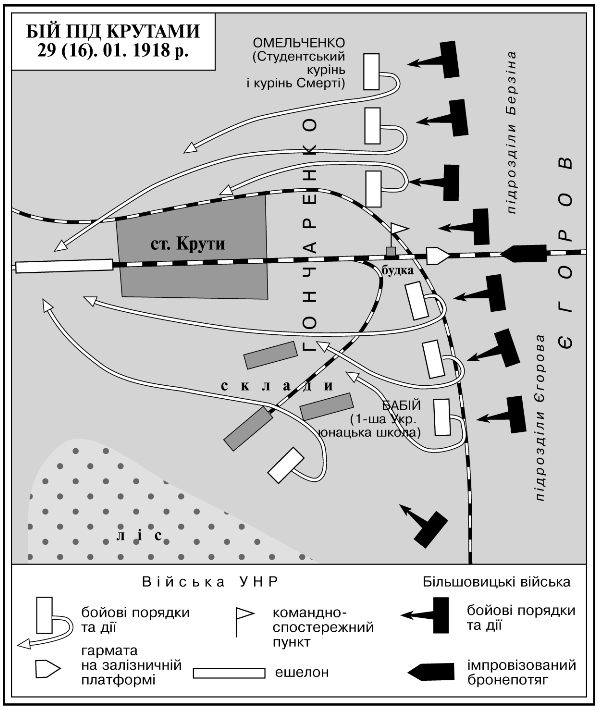
Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; *Зарицький В.* Крутянська подія. Чикаго, 1972; К., 2001; Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 р.: Спогади, статті, відгуки, оцінки. Дрогобич, 1995; *Божко О.* Крути в документальних свідченнях. «Київська старовина», 1996, № 2—3; *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). К.—Львів, 1996; *Білокінь* С. Про крутян-гімназистів. В кн.: Альманах Українського народного союзу. 1999. Нью-Йорк, 1999.

О.Д. Бойко.

КРУТНЕ́ВИЧ Гаврило (2-га пол. 16 ст. — п. після 1603) — гетьман *Війська Запорозького* на поч. 17 ст. Походив, імовірно, з козац. роду, можливо з Київщини (*Димер*). Уперше став «старшим» Війська Запороз. під час походу запорожців у Молдову та Валахію (див. *Волощина*) на підтримку Симеона Могили (батька П.*Могили*) проти господаря Михая Хороброго. В розпал цього походу був обраний козаками на місце С.*Кішки*. Очолював запорожців під час битви на р. Телезина, де військам Михая Хороброго було завдано поразки. Вислав посольство до *гетьмана великого коронного* та *канцлера коронного* Я.*Замойського*, яке очолив дипломат П.*Одинець* і яке мало добиватися амністії для учасників *Косинського повстання 1591—1593* та *Наливайка повстання 1594—1596*, виплати жолду (військ. платні), розширення козац. прав і вольностей. Імовірно, одразу після завершення цього походу козаки замість К. обрали собі нового гетьмана. Дещо пізніше К. брав участь у поході запорожців на польс. боці проти Швеції. Під час цього походу під м. Феллін (нині м. Вільянді, Естонія) було смертельно поранено гетьмана С.Кішку (осінь 1602) і козаки знову на його місце обрали К., однак невдовзі (у цьому ж році) скинули. Навесні 1603 вже в *Києві* К. втретє був обраний «старшим» Війська Запороз. 1 черв. (22 трав.) 1603 він видав універсал *Київському Свято-Микільському пустинному монастиреві*. Дещо пізніше направив чергове посольство до Я.Замойського, причому презентував йому в дар двох верблюдів, захоплених козаками в турків. Того ж року К. був переобраний, новим гетьманом став І.Куцкович. Імовірно, К. загинув під час моск. походів запорожців на поч. 17 ст.

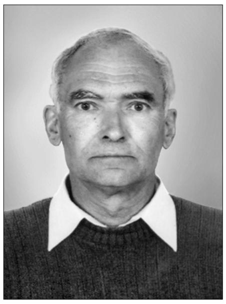
Універсал гетьмана Гаврила Крутневича. Київ, 1603.

Дж.: Архів головних актів давніх у Варшаві. Ф. «Архів Замойських», № 3036.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Мицик Ю.* Гетьман Самійло Кішка і його незнаний лист. «Вежа», 1996, № 3.

Ю.А. Мицик.

В.О. Круц.

КРУЦ Володимир Опанасович (н. 23.11.1938) — археолог, фахівець у галузі первісної археології України. Канд. істор. н. (1974). Н. в м. *Київ*. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1962). З того ж року працює в Ін-ті археології АН УРСР (нині — *Інститут археології НАН України*), з 1981 — ст. н. с. Від 1981 веде дослідження найбільшого з поселень-гігантів *трипільської культури*, залишки якого розташовані поблизу с. Тальянки Тальнівського р-ну Черкас. обл. Від 1990 керує роботою Трипільської експедиції Ін-ту археології. У різні роки керував на новобудовах роботою Бортницької

В.А. Крушельницька.

Л.І. Крушельницька.

та Поліської експедицій з виявлення пам'яток різних епох, зокрема, доби енеоліту (див. *Мідно-кам'яний вік*), бронзи (див. *Бронзовий вік*) та скіфського часу (див. *Скіфи*). Автор бл. 90 друкованих праць, у т. ч. 5 особистих та колективних монографій.

Лауреат Державної премії України в галузі н. і т. (2002; за цикл праць «Давня історія України» та «Етнічна історія давньої України»).

Бере активну участь в охороні пам'яток історії і к-ри, зокрема, був одним з ініціаторів і організаторів створення Держ. заповідника «Трипільська культура» в Черкас. області.

В.А. Колесникова.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКА Володимира Антонівна (1903—08.12.1937) — лікар-дерматолог, публіцист, редактор, громад. та культ. діячка. Н. в м. *Коломия* в сім'ї А.*Крушельницького* та М.С.*Крушельницької.* Мала чотирьох братів: І.*Крушельницького*, Б.*Крушельницького*, Т.*Крушельницького*, О.Крушельницького. Її племінницями є Л.*Крушельницька* і М.Т.*Крушельницька.* Закінчила у *Відні* г-зію (1919) і мед. ін-т (1925). 1926—27 — лікар у *Рогатині*; 1928—31 мала у *Львові* приватну практику. Від 1928 разом з С.Парфанович редагувала журнал Укр. антиалкогольного т-ва «Відродження» у Львові. Позитивно оцінивши події в *СРСР* кін. 1920-х рр., переїхала до СРСР. Від 2 листоп. 1931 навч. в аспірантурі Ін-ту венерології та дерматології в *Харкові*, за рік написала і захистила докторську дис.; працювала в тому ж ін-ті асистентом. 1932 до неї в Харків із Зх. України переїхав її брат Іван, а в трав.—лип. 1934 — й інші, окрім дружини її брата Івана — Галини, члени її великої родини. У ніч з 5 на 6 листоп. 1934 були заарештовані її брати Тарас та Іван, а потім батько й двоє інших її братів. Сама К. була заарештована 12 груд. 1934 за звинуваченням у приналежності до контрреволюц. терористичної орг-ції (див. також *Західноукраїнська еміграція в УСРР 1920—1930-х років*). 27 лют. 1935 К. була засуджена до 3-х років таборів. Відбувала покарання на *Соловках*, працювала лікарем.

К. в групі в'язнів (509 осіб), згідно з протоколом від 25 листоп., спочатку вивезли до Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*), а потім стратили в місцевості Койранкангас під Токсово (нині с-ще міськ. типу Ленінгр. обл., РФ; документ про виконання вироку підписаний 8 груд. 1937).

Реабілітована Харків. обласним судом 10 берез. 1958.

Літ.: *Крушельницька Л.* Крушельницька Володимира Антонівна. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 1. Львів, 1994; *Пундій П.* Українські лікарі. Львів—Чикаго, 1994; *Ведєнеєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки. К., 2001; *Крушельницька Л.* Рубали ліс...: Спогади галичанки. Львів, 2001; *Ганіткевич Я.* Українські лікарі — вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи. Львів, 2002; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914—1939). К., 2004; *Овсієнко В.* Світло людей: Мемуари та публіцистика, кн. 2. К., 2005.

Г.П. Герасимова.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКА Лариса Іванівна (н. 05.04.1928) — археолог. Д-р істор. н. (1991), проф. (1999), дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*, голова його археол. комісії. Онука А.*Крушельницького* та М.С.*Крушельницької*, племінниця В.*Крушельницької*, Б.*Крушельницького*, Т.*Крушельницького*, О.Крушельницького, двоюрідна сестра М.Т.*Крушельницької.* Н. в м. *Стрий* у сім'ї І.*Крушельницького* та Галини Крушельницької (у дівоцтві — Левицька). Визначальними факторами її життєвого шляху, окрім власної природи та духу сімейних традицій, були трагічні події, пов'язані зі знищенням більшовицьким режимом більшості членів її великої родини, переслідування та важкі матеріальні умови існування. У 16 років як «остарбайтер» працювала на одному з алюмінієвих з-дів у Пд. Німеччині (м. Зінген, 1944—45). По завершенні *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* повернулася до *Львова*, навчалася в серед. школі. 1947 почала працювати художником-реставратором відділу археології Львів. установ АН УРСР. Від 1951 — в Ін-ті сусп. наук АН УРСР (нині *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*). 1960 заочно закінчила істор. ф-т Львів. ун-ту. 1961 стала м. н. с. Ін-ту сусп. наук, 1973 захистила кандидатську дисертацію й наступного року була переведена на посаду ст. н. с. Після захисту 1991 докторської дисертації займала посаду пров. наук. співробітника. У жовт. 1991 призначена директором Львів. наук. б-ки ім. В.Стефаника АН України (з 1994 — Львів. наук. б-ка ім. В.Стефаника НАН України, з квітня 2008 — *Львівська національна наукова бібліотека України імені В.Стефаника*), керувала цією установою до 2003, потім стала почесним її директором. Водночас від 1999 працює (за сумісництвом) професором *Львівського національного університету*. Є заст. голови громад. організації «Львівська бесіда».

Основне наук. зацікавлення — *бронзовий вік* і початок *залізного віку* на землях Прикарпаття і *Волині.* Протягом майже 50-літньої наукової діяльності К. керувала численними археол. експедиціями, проводила широкомасштабні дослідження археол. пам'яток, відкрила багато невідомих досі старожитностей різних *археологічних культур* на тер. сучасних областей *Західної України.* На основі аналізу отриманих матеріалів, а також археол. джерел, виділила культурно-хронологічні локальні групи пам'яток, встановила геогр. межі їх поширення, синхронізувала з к-рами Сх. і Центр. Європи. Розробила концепцію розвитку земель Прикарпаття і Волині як контактної зони етнокульт. масивів Сх., Центр. і Пд.-Сх. Європи.

Була учасницею багатьох міжнар. археол. з'їздів, конгресів, конференцій, є співавтором археол. видань у Німеччині, Польщі, Румунії, Словаччині та ін. У її доробку бл. 200 наук. праць, у т. ч. 9 монографій, серед яких широке визнання отримали «Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза» (К., 1976), «Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)» (К., 1985), «Чорноліська культура Середнього Придністров'я» (К., 1998), а також видані спільно з ученими Львова монографії «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині» (К., 1982)

та «Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья» (К., 1990) та підготовлена спільно з археологами Польщі книга «Пам’ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип’яті» (Київ, 1993; осн. частина текстів написана К.). Як голова археол. комісії НТШ вона є редактором і співавтором 3-х томів *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»* (2002, 2004 і 2007 рр.) та ін. видань цієї комісії.

Завдяки зусиллям К. у Львів. наук. б-ці НАН України було створено нові наук. структури, приділено належну увагу зберіганню фондів. У доповідях на всеукр. і міжнар. бібліотечних форумах (Австрія, Велика Британія, Німеччина, Польща, США) і численних публікаціях К. послідовно відстоює принципи цілісності й непорушності бібліотечних збірок.

Вона є авторкою багатьох публіцистичних статей, есе та мемуарних творів. За книгу «Рубали ліс (спогади галичанки)» нагороджена першою премією Фонду Воляників-Швабінських при УВУ в США (2002) і Міжнар. літературно-мистецькою премією ім. Олени Теліги (2005).

У різні роки за розвиток істор. науки, за багаторічну наук., орг. та видавничу діяльність, подвижницьке служіння Україні К. була нагороджена численними почесними грамотами, у т. ч. ВР України (2003), Президії НАН України (1998, 2002, 2003), Мін-ва освіти України, обласних і міських рад. 2008 нагороджена орденом кн. Ольги 3-го ст. і Почесною грамотою КМ України.

Літ.: *Filip J.* Encyklopadisches Handbuch zur Uhr-und Frügeschichte Europas. Prag, 1966—69; *Королюк В.Д.* Рецензія на працю: Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. «Советское славяноведение», 1977, № 6; *Hausler A.* Zeitschrift für Archeologie, bd 13, 1977; *Вальо М.* Передмова. В кн.: Лариса Крушельницька: Бібліографічний покажчик. Львів, 1998; Збірник праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, 2003; *Коцюбинська М., Костенко Л.* Виступи на урочистостях з нагоди вручення премії ім. О.Теліги. «Жіночий світ», 2004, ч. 3; *Шарафутдінова І.М.* Подвижницьке служіння національній ідеї. «Археологія», 2004, № 4.

М.М. Романюк.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКА Марія Степанівна (дівоче прізвище — Слобода, псевдоніми і криптоніми — Слободівна, Марія Слободівна, Марія Степанівна, Слобода-Крушельницька Марія, М.С., М.; 08.12.1876—28.08.1935) — актриса, письменниця, громад. діячка. Дружина А.*Крушельницького*, мати В.*Крушельницької*, І.*Крушельницького*, Б.*Крушельницького*, Т.*Крушельницького* та О.Крушельницького. Бабуся Л.*Крушельницької* та М.Т.*Крушельницької*. Н. в с. Ульгівка Рава-Руського пов. (нині Польща) в сім’ї поштового службовця, згодом — музиканта в театрі т-ва *«Руська бесіда»*. Навчалася в укр. г-зії в м. *Львів*. Від 1893 грала в укр. театрі т-ва «Руська бесіда», виконувала гол. ролі в п’єсах І.*Карпенка-Карого*, М.*Старицького*, І.*Франка*, І.Крашевського, Г.Зудермана, Л.*Толстого*. З театром об’їздила всю *Галичину*, гастролювала в Польщі. 1899 (як указано в її неопублікованому рукописі) написала п’єсу на 3 дії «Мачуха». 1901 одружилася з А.Крушельницьким і невдовзі покинула сцену. Цього ж року в друкарні т-ва «Руська бесіда» опублікувала цикл оповідань («І хто ж вона була?», «Прощання», «Хвилі туги», «Поезія молодих її літ», «Штука»), об’єднаних у збірку під назвою «І хто ж вона була?» (Чернівці, 1901). Друкувалася в газетах *«Буковина»* та *«Діло»*, альманахах, журналах *«Літературно-науковий вістник»*, *«Нові шляхи»*, «Нова хата». Брала участь у виданні читанок, організації театральних гуртків та культурно-освіт. закладів. Багато часу віддавала сім’ї, вихованню дітей, допомагала чоловікові в редагуванні «Нових шляхів» і «Критики». Разом з тим пропагувала ідеї емансипації жінок, зокрема в альманасі «Жіноча доля» (Коломия, 1928) опублікувала статтю «Нова жінка», в якій виклала свої думки про новий тип жінки-українки. У трав. 1934 переїхала з чоловіком і родиною до *Харкова*, де на той час уже жили її донька й один із синів — Іван. Продовжувала писати, виступала в періодичній пресі на педагогічні теми. Після арешту членів її родини і страти в груд. цього ж року її синів Івана й Тараса тяжко захворіла (див. також *Західноукраїнська еміграція в УСРР 1920—1930-х років*).

П. в лікарні в м. Харків.

Літ.: М. Некролог. «Нова хата», 1935, № 20; *Громова В., Дубина М.* Марія Слободівна — акторка і письменниця. «Український театр», 1987, № 5; *Погребенник Ф.* Життя і смерть Марії Слободівни. «Дзвін», 1990, № 1; *Луговий О.* Визначне жіноцтво України. К., 1994; *Крушельницька Л.* Рубали ліс...: Спогади галичанки. Львів, 2001; *Качкан В.* Визволення... смертю (Ще одна постать у терновім вінку: Марія Крушельницька). «Українознавство», 2003, № 4 (9); *Його ж.* Ще одна постать на українській Голгофі (Повернення Марії Крушельницької). «Етнос і культура», 2005/06, № 2—3; *Карамаш С.* Знищення родини Крушельницьких. В кн.: Київ: Скарбниця документальної пам’яті, вип. 1. К., 2006; *Морозюк В.* Пом’яник-2. Івано-Франківськ, 2006.

Г.П. Герасимова.

М.С. Крушельницька.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКА Марія Тарасівна (Шушкевич Арета; н. 31.12.1934) — піаністка і педагог. Проф. (1991). Засл. артистка УРСР (1989), нар. артистка України (2005). Онука А.*Крушельницького* та М.С.*Крушельницької*, племінниця В.*Крушельницької*, І.*Крушельницького*, Б.*Крушельницького* й О.Крушельницького, двоюрідна сестра Л.*Крушельницької*. Н. в м. *Харків* через кілька днів після того, як її батька — Т.*Крушельницького* — стратили в *Києві* за вироком виїзної сесії Військ. колегії Верховного суду СРСР як шпигуна і терориста (разом з ним були тоді ж розстріляні її дядько Іван, а також іще 26 осіб, у т. ч., зокрема, Г.*Косинка* та Д.*Фальківський*). Щоб приховати від злого поголосу — «ворог народу» — походження своєї доньки, мати — Стефа Крушельницька — назвала її так, як заповів батько — Аретою, й записала під

М.Т. Крушельницька.

С.А. Крушельницька.

своїм дівочим прізвищем Шушкевич. Від 1935 разом з матір'ю жила в Курську (нині місто в РФ), туди була заслана її матір після страти батька та арешту діда, тітки і дядьків (1937 всі вони були страчені в місцях позбавлення волі; бабуся померла ще 1935). Після визволення *Галичини* від гітлерівської окупації в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* разом з матір'ю переїхала до *Львова.* Тут у *соборі святого Юра* її охрестили і дали друге ім'я — Марія, на честь бабусі. 1952 закінчила Львів. середню (10-річну) спеціалізовану муз. школу (по класу фортепіано О.Процишина) при Львів. консерваторії. За сприяння композитора А.*Кос-Анатольського*, який свого часу знав діда К. і приятелював з її батьком, ще у Львові її гру прослухав відомий музикант Г.*Нейгауз* і тут же запросив її на навчання до свого класу в Моск. консерваторії. Невдовзі вона почала виступати з сольними концертами. По закінченні консерваторії 1957 продовжила навчання в аспірантурі (кер. — Г.Нейгауз). 14 січ. 1958 був реабілітований її батько і вона отримала новий паспорт, в якому була записана як Марія К. 1960 закінчила аспірантуру й переїхала до Львова, стала працювати викл. Львів. консерваторії (з 2000 — Львівської муз. акад.), з 1991 — проф., двічі обиралася її ректором.

З сольними концертами виступала в Києві, Львові, *Миколаєві*, *Херсоні*, *Одесі*, *Тернополі*, *Рівному*, *Ужгороді*, *Чернівцях*, *Сумах*, *Луцьку*, *Вінниці*, *Луганську*, *Донецьку*, *Черкасах*, *Полтаві*, *Чернігові*, а також у країнах Зх. Європи та Америки.

У її репертуарі твори: Л. ван Бетховена, Р.Шумана, Й.Брамса, О.Скрябіна, С.Рахманінова, А.Кос-Анатольського, Л.*Ревуцького*, В.*Косенка*, С.*Людкевича*, М.*Колесси*, Р.Сімовича, Вас.*Барвінського*, М.*Скорика* та ін.

Виступала також солісткою симфонічних оркестрів Києва, Львова, Донецька (під орудою диригентів М.Колесси, Ю.Луціва, С.*Турчака* та ін.).

Виконавська майстерність К. відзначалася симфонічністю, масштабністю, драматизмом, емоційністю та експресивністю. В її інтерпретації завжди відчувалися піднесеність почуттів, неповторний особистий тон інтонації, схвильованість динамічних відтінків. К. — артистка емоційного типу. Її індивідуальність під час виконання була відчутна в мелодійній вимові — в активній, щирій і небайдужій інтонації. Звукова палітра була багата й різноманітна. Виконавський стиль — глибоко романтичний і національний.

Ще за доби *СРСР* К. награла альбом з двох платівок (на рад. фірмі «Мелодія»). Уже за часів незалежної України видала компакт-диск з музичними та поетичними творами А.Кос-Анатольського.

Лауреат Респ. конкурсу піаністів ім. М.Лисенка в Києві (1962, 2-га премія).

Серед її учнів — Й.Ермінь.

Літ.: *Кашкадамова Н.* Грає Марія Крушельницька. «Музика», 1985, № 5; *Білинська Л.* Речиталь Марії Крушельницької. «Культура і життя», 1987, 23 серп.; *Олексюк М.* Молода осінь піаністки. «За вільну Україну», 1994, 27 груд.; *Попович Ж.* Двічі народжена із Крушельниць. «Дзеркало тижня», 2005, № 42 (570), 29 жовт. — 4 листоп.; *Лисенко І.* Словник музикантів України. К., 2005.

І.М. Лисенко.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКА Соломія Амвросіївна (23.09.1872—16.09. 1952) — оперна та камерна співачка (лірико-драматичне сопрано), педагог. Засл. діяч мист-в УРСР (1951). Здобула всесвітнє визнання поруч з Е.Карузо, М.Баттістіні, Т.Руффо, Ф.*Шаляпіним.* Виконувала різнопланові сопранові партії (була неперевершеною у драматично насичених), зокрема з опер Р.Вагнера, Р.Штрауса, Дж. Пуччіні. Останній вважав її «найпрекраснішою й найчарівнішою Батерфляй». Володіла дуже сильним, дзвінким голосом із специфічним «оксамитовим» тембром, широким діапазоном у 3 октави, чудовою дикцією, яскравим акторським хистом та артистизмом. Мала надзвичайну муз. пам'ять (могла вивчити оперну партію за 2—3 дні), визначну віртуозну техніку, чудову зовнішність, співала на 7-ми європ. мовах.

С. Крушельницька в партії Баттерфляй в опері Дж. Пуччіні «Чіо-Чіо-сан». Початок 20 ст.

С. Крушельницька в партії Аїди в однойменній опері Дж. Верді. Початок 20 ст.

Н. в с. Білявинці (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.) в родині священика. Замолоду виявила чималі муз. здібності: навч. гри на фортепіано, брала участь у хорах і виставах аматорських театрів, «Руської бесіди» в *Тернополі*, диригувала хором, вивчала нар. пісні. Закінчила Львів. консерваторію як мецо-сопрано (1893, клас В.Висоцького). 1893—94 вдосконалювалася в Мілані в театрі «Ла Скала» (Італія; як лірико-драм. сопрано, клас Ф.Креспі), 1895 — у *Відні* (клас Генсбахера, вивчала опери Р.Вагнера). Артистичну діяльність розпочала в концертах львів. *«Бояна»*. 1893 дебютувала на сцені

Львів. опери в партії Леонори («Фаворитка» Д.-Г.Доніцетті). Виступала на сценах багатьох оперних театрів світу, зокрема Кремони, Трієста (1895, обидва міста в Італії), *Одеси* (1896), Буенос-Айреса («Колон», 1897, Аргентина), *Варшави* (Великий театр, 1898—1902), *Санкт-Петербурга* (1899, 1900, 1901), Парижа («Гранд-Опера», 1902, Франція), Неаполя («Сан-Карло», 1903), Генуї (1904), Мілана («Ла Скала», 1904, 1906, 1909, 1915, усі Італія), Каїра (1904, Єгипет), Риму (1905, Італія) тощо. Виконала близько 60 партій в операх Р.Вагнера, Дж.Верді, Дж.Пуччіні, Ш.Гуно, Ж.Бізе, Р.Штрауса, М.Масне, С.*Гулака-Артемовського*, П.*Чайковського* та ін. 1904 на запрошення Дж.Пуччіні блискуче виконала партію Баттерфляй у його опері «Чіо-Чіо-сан» (театр «Гранде», Трієст), після чого ця опера здобула всесвітнє визнання.

Від серед. 1920-х рр. залишила оперну сцену, виступала в камерних концертах (країни Зх. Європи, Канада, США). Була тонким, глибоким інтерпретатором творів К.Монтеверді, К.-В.Глюка, В.-А.Моцарта, Ф.Шуберта, Р.Шумана, Й.Брамса, М.Равеля, М.Мусоргського. 1928 гастролювала в *Галичині.*

Пристрасно популяризувала укр. музику. 1900 на сцені т-ру «Скарбка» (*Львів*) разом з О.*Мишугою* виступала в опері «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського. Блискуче виконувала укр. нар. пісні, твори С.*Людкевича.* Брала участь у ювілейних концертах М.*Шашкевича*, Д.Січинського, М.В.*Лисенка*, у вшануванні пам'яті Т.*Шевченка* у Львові, Тернополі, *Чернівцях,* Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща) та ін. містах Галичини.

Світогляд сформувався під впливом І.*Франка* й М.*Павлика*, з якими підтримувала дружні стосунки. Була пов'язана творчою дружбою з В.*Стефаником*, О.*Кобилянською*, Н.*Кобринською*, М.В.Лисенком, Д.Січинським, О.Мишугою, Ф.Шаляпіним, М.Менцинським, А.Тосканіні, Дж.Пуччіні. Поміж партнерів по сцені: О.Мишуга, М.Баттістіні, А.Дідур, В.Флоріанський, Е.Карузо, Т.Руффо та ін.

Від 1939 проживала у Львові, де активно включилася в муз. життя. 1946—51 — проф. Львів. консерваторії.

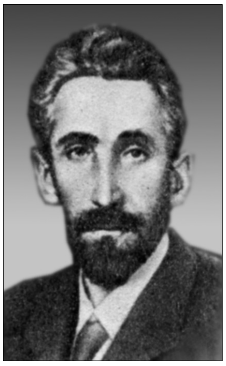
П. в м. Львів. Похована на *Личаківському цвинтарі.* На могилі 1978 встановлено пам'ятник (скульп. Т.Бриж).

У с. Біла Терноп. р-ну Терноп. обл. в будинку, де пройшло дитинство К., 1963 було відкрито Білецький меморіальний музей. Її ім'я присвоєно Терноп. муз. уч-щу, Львів. оперному театру та Львів. середній спец. музичній школі, вулицям у цих містах. 1989 у власному будинку К. у Львові (вул. Чернишевського, нині С.Крушельницької), де вона жила останні роки, відкрито меморіальний музей К., а також встановлено меморіальну дошку (скульп. Е.Мисько, 1977). Прижиттєвий портрет К. роботи Я.*Музики* зберігається у Муз.-меморіальному музеї К. у Львові. Існують також скульптурні портрети К. (В.Власов, Л.Бичанич, Я.Мотика, В.Одрехівський, Е.Мисько), медаль скульптора Фарнезі із зображенням співачки в ролі Саломеї. Про К. знято 2 кіноф-ми: «Пісня подолянки» (реж. Р.Фощенко, 1966, студія документальних фільмів), «Повернення Баттерфляй» (реж. О.Фіалко, 1983, Київ. кіностудія ім. О.Довженка); написані: роман-біографія В.Врублевської (1979), драма-легенда Б.Мельничука й І.Ляховського (Тернопіль, 1994) та балет М.*Скорика* «Повернення Баттерфляй» (Львів, 2006) за мотивами опери Дж.Пуччіні «Чіо-Чіо-сан». Видано зб. «Українські народні пісні з репертуару С.Крушельницької» (упорядник І.Майчик, К., 1971).

1997 на відзначення 125-річчя від дня народження К. було випущено ювілейну монету з її зображенням номіналом у 2 гривні. 1988 на честь К. було засновано фестиваль оперного мист-ва у Львові. 1991 в Україні засновано Міжнар. конкурс оперних співаків ім. С.Крушельницької (уперше відбувся у Львові, 20 листоп. — 1 груд. 1991).

Літ.: Славетна співачка: Спогади і статті про Соломію Крушельницьку. Львів, 1956; *Муха А., Мазепа Л.* Музично-театральне життя. В кн.: Історія української музики, т. 3. К., 1968; *Головащенко М.* Чарівниця співу. «Музика», 1973, № 4; *Кортопассі Р.* «Мадам Баттерфляй» — тріумф Соломії Крушельницької. «Музика», 1973, № 4; *Герета І.П.* Музей Соломії Крушельницької: Нарис-путівник. Львів, 1978; *Головащенко М.* Соломія Крушельницька в «Ла Скала». «Музика», 1978, № 5; Соломія Крушельницька: Спогади. Матеріали. Листування, ч. 1–2. К., 1978—79; *Врублевська В.* Соломія Крушельницька. К., 1979; М., 1989 (рос. мова); *Загайкевич М.* Великій артистці. «Музика», 1980, № 4; Віночок Соломії Крушельницької. Поезії і музичні твори. Висловлювання визначних діячів культури. Тернопіль, 1992; *Фільц Б.* Родовід Григорія Савчинського, священика і письменника зі Звенигорода (діда Соломії Крушельницької). В кн.: Матеріали 6-ї наукової геральдичної конференції 27—29 березня 1997 р. Львів, 1997; *Її ж.* Славетна співачка — гордість України. В кн.: Україна музична'98. К., 1998; *Її ж.* Внесок старовинного роду Савчинських в культурно-мистецьке і духовне життя України. «Історія України. Маловідомі імена, події, факти», 1999, вип. 6; *Горак Я.* Львівські виступи Соломії Крушельницької 1903 року у музично-критичній оцінці Анатоля Вахнянина. В кн.: Музична україністика: сучасний вимір, вип. 1. К., 2005; Соломія Крушельницька та світовий музичний простір: Збірник статей. Тернопіль, 2007.

Б.М. Фільц.

А.В. Крушельницький.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Антін Владиславович (псевдоніми і криптоніми — Антін Володиславич, Л.Журбенко, Педагог, Непедагог, Спокійненький, А.К., С-й, Кр. та ін.; 04.08.1878—03.11. 1937) — письменник, критик, редактор, видавець, перекладач, громад. та політ. діяч. Чоловік М.С.*Крушельницької*, батько В.*Крушельницької*, І.*Крушельницького*, Б.*Крушельницького*, Т.*Крушельницького* та О.Крушельницького. Дід Л.*Крушельницької* і

О. Крушельницький — син А. Крушельницького.

М.Т.*Крушельницької*. Н. в м. Ланцут (нині місто в Польщі) в сім'ї юриста, суд. урядовця шляхетського роду. Закінчив г-зію в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща). 1898 вступив на філос. ф-т Львів. ун-ту. Наступного року видав першу збірку оповідань «Пролетарі», почав писати статті на пед. теми. Познайомився з І.*Франком*, став активним діячем самостійницької групи «Молода Україна» (видавав однойменний журнал 1900—03) та *Української радикальної партії*. Друкувався в *«Літературно-науковому віснику»* (1900—13) і газ. *«Буковина»* (1901). За політ. діяльність зазнав переслідувань властями. 1901 закінчив ун-т, у жовт. цього ж року одружився з актрисою, письменницею Марією Слободою. У наступні роки мешкав у різних містах Зх. України, працював викл. г-зій, зокрема, у Ярославі (1901), *Коломиї* (1902—05, 1908, 1926), Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*; 1905, 1908), *Долині* (1914), *Ужгороді* (1923), *Рогатині* (1925—26). Деякий час був дир. приватних г-зій: укр. в м. *Городенка* (1912—18, з перервами) та єврейс. в Коломиї (з осені 1926). Прагнув виховувати національно свідому молодь, боровся за вдосконалення шкільних програм і методів навчання, видавав підручники, редагував учительську газ. «Прапор». Ініціював заснування в краї осередків «Просвіти» (див. *Просвіти*), філій товариств «Січ» (див. *«Січі»*) та *«Сокіл»*, т-ва «Учительська громада» (у Коломиї). 1915 був обраний бургомістром м. Городенка. У роки *української революції 1917—1921* став 1918 чл. *Української національної ради ЗУНР*, від квіт. 1919 очолював мін-во освіти *Української Народної Республіки*, з 27 жовт. 1919 був головою пед. місії УНР у *Відні*, заснував там вид-во «Чайка». Наприкінці 1928 повернувся до *Львова*. Польс. власті заборонили йому займатися пед. діяльністю, і тому 15 січ. 1929 він заснував видавничу спілку «Нові шляхи» й однойменний журнал *«Нові шляхи»*, надав їхній діяльності прорад. характеру. 1932 журнал було закрито, а К. 28 верес. цього ж року ув'язнено в тюрмі *«Бригідки»*. Після звільнення 1933 заснував ж. «Критика», однак і цей журнал уже після виходу 4-го номера було заборонено. На цей час К. став «своєю людиною» в рад. консульстві у Львові; його твори (романи «Рубають ліс», «Гомін Галицької землі, 1918—1919») було видано в УСРР. 8 трав. 1934, незважаючи на події, що в той період відбувалися в УСРР (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*, *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*), разом з родиною і майном на запрошення уряду УСРР виїхав до *Харкова*, де на той час уже жили його донька і син Іван. Прийняв рад. громадянство, отримав посаду в редакції «Української радянської енциклопедії».

Невдовзі, після арешту його синів Тараса й Івана наприкінці цього ж року, був заарештований разом з ін. двома синами й донькою за звинуваченням у контрреволюційно-терористичній діяльності (у груд. 1937 Івана й Тараса було засуджено до смерті й страчено). Під час допитів визнав себе винним і дав свідчення, які від нього вимагали слідчі, зокрема щодо власної керівної участі та участі ін. звинувачуваних у цій справі осіб в антирад. діяльності «центру ОУН на території УСРР». Підтвердив той факт, що його син Тарас був чл. *Організації українських націоналістів*. 15 груд. 1934 звернувся із заявою до суду при НКВС УСРР з проханням дати йому змогу присвятити решту своїх сил «будуванню соціалізму й безкласового громадянства». 28 берез. 1935 виїзна сесія Військ. колегії Верховного суду СРСР під головуванням В.Ульріха визнала К. винним і встановила для нього міру покарання — 10 років позбавлення волі в таборах суворого режиму з конфіскацією майна.

Покарання відбував на *Соловках*.

Улітку 1937 особлива трійка Управління НКВС Ленінгр. обл. РРФСР засудила його (хоча на той час він був уже психічно хворим) у числі 1825 в'язнів Соловецької тюрми особливого призначення (у т. ч. двох його синів Богдана і Остапа й доньку — Володимиру) до смерті. Страчений в урочищі Сандормох (поблизу м. Медвеж'єгорськ, Карелія, РФ).

Літ. спадщина К. (десятки прозових творів і збірок, п'єс, перекладів, літературно-критичні та науково-пед. праці, публіцистика і рецензії) і саме ім'я були на довгі роки вилучені з укр. літ. процесу.

Реабілітований 19 жовт. 1957 за відсутністю складу злочину.

Архів К. зберігається в Центр. держ. істор. архіві України в м. Львів (ф. 361).

Тв.: Літературно-критичні нариси. Станіслав, 1908; Ірена Оленська: Оповідання. К.—Відень—Львів, 1921; Буденний хліб. Рубають ліс: [Повісті]. Львів, 1960; Дужим помахом крил: Роман із часів визвольних змагань 1918—1920 рр., т. 1—2. Львів, 1992.

Літ.: *Трофимук С.* Листи Івана Франка до Антона Крушельницького. «Жовтень», 1958, № 12; *Рудницький М.* Доля одного таланту. «Вітчизна», 1961, № 7; *Трофимук С.* Творчі зв'язки І.Франка та А.Крушельницького (на матеріалах листування). «Радянське літературознавство», 1963, № 5; *Боднарук І.* Одна з жертв проклятих років. «Визвольний шлях», 1965, № 1; *Трофимук С.* З листування Антона Крушельницького. «Радянське літературознавство», 1968, № 9; *Гава М.В.* Антін Крушельницький. В кн.: Городенщина. Нью-Йорк, 1978; *Романчук Б.* Літературна Коломия. В кн.: Коломия й Коломийщина. Філадельфія, 1988; *Погребенник Ф.* В кн.: ...З порога смерті... К., 1991; *Голинський М.* Спогади. К., 1993; *Дубина М.І.* Антін Крушельницький: Літературно-критичний нарис. К., 1993; *Юсип Д.* «...І час каміння збирати». «Дзвін», 1994, № 7; *Качкан В.* Крушельницький Антін Володимирович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 4. Львів, 1997; *Сухорський С.* Рубали ліс...: Освітнє подвижництво Антіна Крушельницького. «Рідна школа», 1997, № 5; *Качкан В.* Згаслі крила натужного лету (Нове прочитання Антона Крушельницького). В кн.: *Качкан В.* Хай святиться ім'я твоє. Львів, 1998; *Чаграк Н.* Антін Крушельницький — педагог, просвітитель, громадський діяч. «Джерела», 1999, № 4 (20); Антін Крушельницький — письменник, публіцист, педагог: Матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини. Львів, 2002; *Боровик А.* Діяльність педагогічної місії за кордоном по забезпеченню шкіл українськими підручниками. «Сіверянський літопис», 2002, № 2; *Піддубняк О.* Листи Миколи Чайковського до Антона Крушельницького. «Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника» (Львів), 2002, вип. 9/10; *Чаграк Н.* Науково-педагогічна і громадська діяльність А.Крушельницького. Там само; Справа А.Крушельницького [№ П-5186]. В кн.: Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 роках, т. 1. К., 2003; *Тарасюк П.М., Тарасюк Т.П.* Слово — на вагу кулі. Житомир, 2006; «Винним себе не визнаю...» (Невідомі

сторінки з біографії Юліана Бачинського). Web: Меморіал (http://memorial.kiev.ua/content/view/79/30); Тріумф і трагедія. В кн.: Знаменні дати: Календар-2008. К., 2008.

Г.П. Герасимова.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Богдан Антонович (1906—03.11.1937) — економіст, педагог. Брат В.*Крушельницької*, І.*Крушельницького*, Т.*Крушельницького* й О.Крушельницького. Дядько Л.*Крушельницької* та М.Т.*Крушельницької*. Н. в м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*) у сім'ї А.*Крушельницького* та М.С.*Крушельницької*. Навч. в *Українській господарській академії* в Подєбрадах і *Карловому університеті* в Празі (*Чехословаччина*). Вивчав економіку аграрного вир-ва. Одружився з Наталією Мельник, донькою проф. Карлового ун-ту — Валеріана Мельника. 1930 у час. *«Нові шляхи»* (т. 7) вмістив розвідку «Реконструкція та раціоналізація промисловості України». Автор підручника з мат. економіки.

У трав. 1934 разом з дружиною та ін. членами родини виїхав в УСРР, де на той час вже жили його сестра та брат Іван. У *Харкові* працював в НДІ тваринництва. Після арешту в листоп. 1934 його братів Тараса та Івана був у груд. цього ж року також заарештований разом з сестрою. 26 берез. 1935 Особлива нарада при НКВС СРСР засудила його до 5 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах. Відбував покарання на буд-ві Біломорсько-Балт. каналу.

Згідно з рішенням від 9 жовтня 1937 про виконання вироку страчений в урочищі Сандормох (поблизу м. Медвеж'єгорськ, Карелія, РФ).

Реабілітований Харків. обласним судом 19 груд. 1958.

Літ.: Остання адреса, т. 1. К., 1997; *Роженко М., Богацька Е.Л.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства, кн. 1. К., 1999; *Крушельницька Л.* Рубали ліс...: Спогади галичанки. Львів—Нью-Йорк, 2001; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

Г.П. Герасимова.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Іван Антонович (12.11.1905—17.12.1934) — письменник, критик, мистецтвознавець, графік. Брат В.*Крушельницької*, Б.*Крушельницького*, Т.*Крушельницького* й О.Крушельницького. Батько Л.*Крушельницької*, дядько М.Т.*Крушельницької*. Н. в м. *Коломия* в сім'ї А.*Крушельницького* та М.С.*Крушельницької*. 1922 закінчив Віденську г-зію. Тоді ж почав друкувати вірші в періодиці Австрії, зокрема, в галицькому *«Літературно-науковому віснику»*. Вступив на філос. ф-т Віденського ун-ту; як вільний слухач відвідував лекції в Академії мист-в. Перевівся до празького Карлового ун-ту. 1924 побачила світ перша збірка його поезій «Весняна пісня». 1926 закінчив навчання в ун-ті. Володів 5-ма іноз. мовами. Працював учителем рисунку в приватній укр. г-зії у м. *Стрий*, разом зі своєю дружиною — піаністкою Галиною Левицькою — організував театральну школу. 1927 став чл. *Комуністичної партії Західної України* і цього ж року за підозрою в протиурядовій діяльності був позбавлений права викладати в г-зіях. 1928 в нього народилася донька Лариса. 1929 разом з сім'єю переїхав до *Львова*, займався літературно-мистецькою діяльністю, друкувався як поет, виступав як мистецтвознавець і графік, автор перекладів з нім., франц., італ. та польс. мов. Став одним із засн. і редактором від. поезії ж. *«Нові шляхи»*. Активно друкувався в галицькій («Вікна», «Руслан», «Рідна мова») та рад. (*«Червоний шлях»*, «Молодняк», «Західна Україна») періодиці. 1929 видав збірку поезій «Юний спокій». 15 черв. цього ж року був заарештований польс. властями за зберігання нелегальної літератури і ув'язнений у Львів. тюрмі Баторія. 1930 надрукував книгу перекладів поезій Г. фон Гофмансталя «Лірика». Невдовзі були оприлюднені також його збірки «Радощі життя» і «Спір за мадонну Сільвію», антивоєнна драм. поема «На скелях (Каверна № 16)». 1931 організував у Львові Західноукр. мистецьке об-ня, що згуртувало митців-новаторів, і редагував його орган — «Альманах лівого мистецтва». 1932 опублікував п'єси «Любов» і «Мури і вежі», зб. памфлетів «Залізна корова». Цього ж року на конкурсі Наркомосу УСРР до 15-річчя революції в Росії його поема «На скелях (Каверна № 16)» була відзначена 1-ю премією і у верес. він виїхав на лікування до *СРСР*. Більше 6 місяців жив у Сухумі (нині місто в Грузії), потім, незважаючи на неоднозначні події в політ. і сусп. житті УСРР (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*, *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*), оселився в *Харкові*, де з 1931 вже мешкала його сестра Володимира. Працював н. с. Ін-ту матеріальної к-ри в секторі капіталіст. к-ри (керував аспірантами, готував курс укр. мист-ва), для вид-ва «Мистецтво» писав історію західноукр. графіки, деякий час співробітничав із Всеукр. картинною галереєю, був режисером у театрі «Революційна героїка». Схвалив переїзд до УСРР батька з матір'ю і своєї сім'ї. У трав. 1934 його батьки, брати і донька (дружина через гастролі та хворобу залишилася тимчасово у Львові) приїхали в Харків.

І.А. Крушельницький.

У ніч з 5 на 6 листоп. 1934 був разом з братом Тарасом заарештований і вивезений до *Києва* (згодом були заарештовані й ін. дорослі чл. його родини). 13—15 груд. цього ж року виїзна сесія Військ. колегії Верховного суду СРСР під головуванням В.Ульріха на підставі постанови Президії ЦВК СРСР від 1 груд. 1934 засудила К. (разом із братом Тарасом, Г.*Косинкою*, Д.*Фальківським*, О.В.Близьком, К.*Буревієм* та ін.) до смерті (див. *«Кіровський набір»*).

Страчений у м. Київ. Таємно похований в одній з братських могил на Лук'янівському цвинтарі, що були вириті на головній і бічній алеях, а потім зрівняні й утоптані.

Реабілітований 14 січ. 1958.

1964 вперше після заборони в СРСР його робіт була видана книжка його вибраних творів «Пісня про руки» (вірші з різних збірок, поеми «З-над прірви», «Поема про різьбяра», драми «На скелях», «Мури і межі»).

Тв.: Весняна пісня (Родавнський рукопис). К., б/р; Графіка І.Крушельницького: Альбом. Львів, 1930, 2004; Георгій Нарбут: Мистецько-історичний нарис. Львів, 1930; Джерела творчості Ярослава Галана: Критичні листки. Львів, 1931; Лірика Гофмансталя. Львів, 1931; Пісня про руки: Вибране. К., 1964; Поезії. К., 1993.

Літ.: *Огієнко І.* Іван Крушельницький: Некролог. «Рідна мова», 1934, № 5; *Крушельницька Л.* Сонце,

Т.А. Крушельницький.

палітра, роки. «Жовтень», 1965, № 4; *Дубина М.* Іван Крушельницький. В кн.: *Дубина М.* Сурмачі возз'єднання. К., 1976; Борці за возз'єднання. Львів, 1989; *Погребенник Ф.* Іван Крушельницький. В кн.: ...З порога смерті... К., 1991; *Ільницький М.* Весняна пісня в чорному ореолі. «Слово і час», 1993, № 11; *Ільєнко І.* Мертві не винні... «ЛУ», 1994, 21 верес; *Карамаш С.* Розстріляні у Києві. Там само, 2001, 14 черв.; *Крушельницька Л.* Рубали ліс... Львів—Нью-Йорк, 2001; *Тарасюк П.М., Тарасюк Т.П.* Слово — на вагу кулі. Житомир, 2006; Трагедія родини Крушельницьких. «Хрещатик», 2006, № 139 (2934), 22 верес.

Г.П. Герасимова.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Тарас Антонович (псевд. — Чача; 14.03. 1909 — 15, за ін. даними, 17.12. 1934) — письменник, публіцист, перекладач, скрипаль, політ. діяч. Брат В.*Крушельницької*, І.*Крушельницького*, Б.*Крушельницького* й О.Крушельницького. Батько М.Т.*Крушельницької*. Дядько Л.*Крушельницької*. Н. в м. *Коломия* в сім'ї А.*Крушельницького* та М.С.*Крушельницької*. Початкову й основну гімназійну освіти здобув у Родауні (передмістя *Відня*), де до 1925 проживала його сім'я. Після переїзду сім'ї до *Рогатина* там закінчив повний гімназійний курс. У *«Пласті»* з 1926, присягу склав 1927 (пластовий псевд. — Чача). 1927 почав студіювати германістику у Львів. ун-ті, одночасно навч. у Вищому муз. ін-ті (клас скрипки в проф. Й.Москвичіва). Захоплювався хоровим співом, диригував хорами на Клепарові та Знесінні. 1928 брав участь у сутичках з поліцією під час святкування 10-річчя проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки* на Свято-Юрській горі. Цього ж року налагодив контакти з *Українською військовою організацією* і став її чл. (з 1929 — *Організація українських націоналістів*). У серп. 1929 разом з групою старших пластунів здійснив мандрівку за маршрутом р. Рата (прит. Західного Бугу) — р. Західний Буг (прит. Вісли) — *Сокаль* — р. Луга (прит. Західного Бугу) — *Володимир-Волинський* — і далі по *Волині* (написав про цю подорож невелику оповідь «На тихих водах (хроніка першого водного, мандрівного пластового табору на Волині)» і видрукував її у вигляді брошури 1930), тоді ж склав слова й музику маршової пісні «Гей-гу, гей-га — таке то в нас життя» (після її переробки Тарасом Чубаєм, зокрема заміни в ній слів «Маршалок поведе нас» на «Бандера поведе нас», вона стала широковідомою).

Писав гумористичні оповідання і літературно-критичні фейлетони. 1930 був обвинувачений у причетності до терористичного замаху бойовиків УВО на торговельно-госп. виставці («Таргах Всхідніх») 1929 у Львові і засуджений до 3 років ув'язнення. Покарання відбув у львів. *«Бригідках»*. 1931 його сестра Володимира опублікувала після закінчення нею незавершений ним через ув'язнення переклад «Зеленого какаду» А.Шніцлера. Перебуваючи в тюрмі, вивчив франц., англ. та іспанську мови. Після звільнення в жовт. 1932 одружився зі Стефанією Шушкевич (пластунка, чл. старшопластунського куреня «Ластівки»), тоді ж надрукував сатиричну повість «Будуємо галицький пантеон». У лип. 1934 разом з дружиною, яка закінчувала навчання на геогр. ф-ті в Краківському ун-ті, приїхав до *Харкова*, де на той час уже жила його рідня — батьки, сестра й брати.

У ніч з 5 на 6 листоп. 1934 був заарештований разом з братом Іваном і вивезений до *Києва* (дещо пізніше були заарештовані й ін. дорослі чл. його родини). 13—15 груд. цього ж року виїзна сесія Військ. колегії Верховного суду СРСР під головуванням В.Ульріха на підставі постанови ЦВК СРСР, яку власноручно підписав Й.*Сталін* одразу ж після вбивства С.*Кірова* 1 груд. 1934, про посилення боротьби з терористами засудила К. як шпигуна й терориста (разом з його братом Іваном, а також іще 26 особами з 37 звинувачуваних) до смерті (див. *«Кіровський набір»*).

Страчений у м. Київ. Таємно похований в одній з братських могил, що були вириті на головній і бічній алеях на Лук'янівському цвинтарі, а потім зрівняні й утоптані.

Його дружина разом з народженою в Харкові 31 груд. 1934 донькою Аретою (пізніше названою Марією) була заслана до Курська (нині місто в РФ). Там вони пробули до весни 1943, а потім переїхали до Львова.

14 січ. 1958 К. був реабілітований.

Літ.: *Медведик П.К., Полєк В.Т.* Крушельницький Тарас Антонович. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995; *Суровцева Н.* Спогади. К., 1996; *Карамаш С.* Розстріляні у Києві. «ЛУ», 2001, 14 черв.; *Крушельницька Л.* Рубали ліс... Львів—Нью-Йорк, 2001; *Хлистун І.Г.* Традиції виховання елітарного роду Крушельницьких. В кн.: Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного інституту імені М.Драгоманова, т. 45: Педагогіка. Філологія. К., 2004; *Карамаш С.* Знищення родини Крушельницьких. В кн.: Київ: Скарбниця документальної пам'яті, вип. 1. К., 2006; Трагедія родини Крушельницьких. «Хрещатик», 2006, № 139 (2934), 22 верес.; *Чорновол І.* «Гей-гу, гей-га — таке то в нас життя...». Тарас Крушельницький. «Львівська газета», 2007, № 114 (184), 6 лип.; Крушельницький Тарас. Web: Пластовий портал (http://www.plast.org.ua/100/krushelnystkyy)

Г.П. Герасимова, Д.В. Грузін.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКІ — старовинний галицький шляхетський рід. Згідно з легендою, бере початок від 1395, коли король польс. і верховний кн. литов. Владислав II *Ягайло* надав братам **Івану** і **Дем'яну** та їхнім нащадкам у володіння «село у тустанській волості Крушельницю» (нині село Сколівського р-ну Львів. обл.). Від назви маєтку походить і родове прізвище.

Відомим представником цього роду став **Антін Владиславович** (1878—1937; див. А.*Крушельницький*), письменник, педагог, громад. і політ. діяч. Українській к-рі прислужилися також його дружина — акторка та письменниця Марія Степанівна (у дівоцтві — Слобода; 1876—1935; див. М.С.*Крушельницька*) — та їхні діти і онуки: сини — письменник, художник і мистецтвознавець **Іван Антонович** (1905—34; див. І.*Крушельницький*), економіст і педагог **Богдан Антонович** (1906—37; див. Б.*Крушельницький*), письменник, музикант і політ. діяч **Тарас Антонович** (1909—34; див. Т.*Крушельницький*), донька — лікар-дерматолог, публіцист, громад. і культ. діячка **Володимира Антонівна** (1903—37; див. В.*Крушельницька*), онуки — археолог, письменниця та культ. діячка **Лариса Іванівна** (н. 1928; див. Л.*Крушельницька*), піаністка та педагог **Марія Тарасівна** (н. 1934; див. М.Т.*Крушельницька*).

Імовірно, до цього роду належала й ін. відома в укр. к-рі родина, заснована **Амвросієм Васильовичем** К. (1841—1903), священиком та хоровим диригентом. Перебуваючи парохом у с. Біла (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.), він заснував хор, що став відомим на всю околицю, сільс. читальню та активно працював у місц. т-ві «Просвіта» (див. *Просвіти*). Від шлюбу з Теодорою Григорівною (у дівоцтві — Савчинська; 1844—1907; була дочкою священика, письменника та вченого-садовода Г.Савчинського) мав багато дітей, всі вони були музично обдарованими. Найбільш відома серед них — **Соломія Амвросіївна** (1872—1952; див. С.*Крушельницька*), оперна співачка. Як оперна та камерна співачка уславилася також її молодша сестра — **Ганна Амвросіївна** (1887—1965), випускниця Вищого муз. ін-ту ім. М.Лисенка у *Львові* та Міланської консерваторії, виконавиця партій сопрано в операх М.В.*Лисенка* «Наталка-Полтавка» (Наталка), С.*Гулака-Артемовського* «Запорожець за Дунаєм» (Оксана), Р.Вагнера «Тангейзер» (Єлизавета) та ін. на театральних сценах *Варшави*, Львова, Мілана, Риму (обидва в Італії) та ін. Диригентом Львівського «Бояна» (див. *«Боян»*) та одним з організаторів видавництва «Бібліотека музикальна» у Львові був брат співачок — **Антін Амвросійович** (1868 — р. с. невід.), а їхня сестра — **Емілія Амвросіївна** (1875 — р. с. невід.) була співачкою, фольклористкою, диригентом Львівського і Тернопільського «Боянів». Розвитку професійного та аматорського муз. мистецтва в Галичині сприяли також ін. доньки і син Амвросія Васильовича — **Осипа Амвросіївна** (1867 — р. с. невід.), **Олена Амвросіївна** (1870 — р. с. невід.), **Марія Амвросіївна** (1880 — р. с. невід.) та **Володимир Амвросійович** (1882 — р. с. невід.).

Літ.: *Крушельницька Л.* Рубали ліс...: Спогади галичанки. Львів—Нью-Йорк, 2001; *Зюбровська Н.Я.* Родина Соломії Крушельницької. «Українська родина», 2006, вип. 1; *Карамаш С.* Знищення родини Крушельницьких. В кн.: Київ: «Скарбниця документальної пам'яті», вип. 1. К., 2006.

В.В. Томазов.

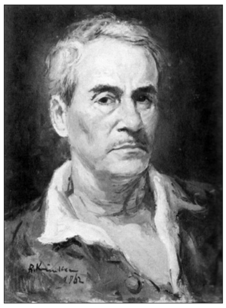
КРЮ́КІВ (Круків) — 1) істор. місто, що було розташов. на правому березі Дніпра проти м. *Кременчук*. Нині його тер. — у складі Крюківського району м. Кременчук; 2) скорочена назва залізничної станції Пд. залізниці — Крюків-на-Дніпрі на тер. м. Кременчук.

Назва «Круків» походить від тюркського «Курук-ова» — «фортеця на річці Курук». Імовірно, за золотоординських часів (див. *Золота Орда*) тут існувало укріплене поселення, залишки якого 1625 використали козаки під час Куруківської битви (див. *Куруківська угода 1625*). У 2-й пол. 17 ст. Круків згадується як місце татар. стоянки (1661) та планованої козац. ради (1696). Поселення Кременчуцької сотні *Миргородського полку* тут виникло перед 1709, але остаточно усталилося лише з 1740. 1752 Круків уперше згадується як містечко. За часів *Нової Сербії* Круків став шанцем Пандурського полку. Від 1764 увійшов до складу *Новоросійської губернії*, зазнав напливу росіян-старообрядців (див. *Старообрядництво*), які, вірогідно, й надали назві міста сучасного звучання. 1776—83 — повітовий центр Єлизаветградської провінції Новорос. губ., з 1784 — містечко Катериносл. повіту. Як складський пункт на межі традиційного «річкового» та «сухопутного» відтинків шляху до Криму наприкінці 18 ст. вважався «чумацькою столицею». Від 1796 йдеться про підпорядкування К. Кременчуку. Справу цю було вирішено 1817, але залишки відрубності К. існували й надалі. Від 1869 К. відомий залізничними майстернями (нині Крюківський вагонобудівний з-д). 1923—28 — центр Крюківського р-ну *Кременчуцької округи*, з 1925 — с-ще міськ. типу. Після розформування Крюківського р-ну К. приєднаний до Кременчука, тривалий час, однак, існував як поселення Крюків м. Кременчук. За часів окупації УРСР військами *вермахту* в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* тут діяла окрема Крюківська міська управа.

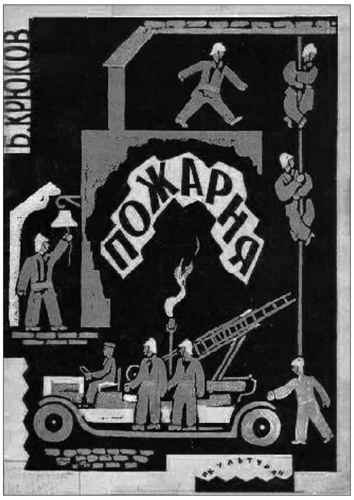
Літ.: *Осташко О.І. та ін.* Нарис історії Кременчука. Кременчук, 1995; *Лушакова А.Н., Евселевский Л.И.* Улицами старого Кременчуга. К., 2001; *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. К., 2004.

Д.С. Вирський.

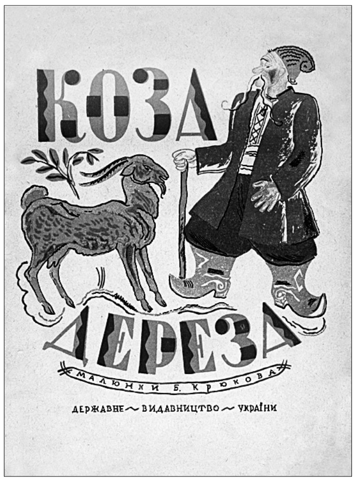
КРЮ́КОВ Борис Іванович (псевдоніми — Іван Усатенко, K.Boris; 19.01.1895—06.03.1967) — живописець, графік, театральний декоратор. Н. в м. Оргіїв (нині місто в Молдові) в родині судді-росіянина і українки з роду Усатенків. Почав рисувати з дитинства. Після смерті матері (1903) батько одружився вдруге. 1905 родина переїхала до м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*), потім до *Вінниці*. К. навч. в г-зіях обох міст, але курс не закінчив: через незгоди з мачухою виїхав разом з молодшим братом до *Києва* і вступив до худож. школи під кер. Ф.*Кричевського*, де також викладали М.*Бойчук* і Ю.*Нарбут*. Закінчивши навчання 1918, переїхав до Кам'янця-Подільського, викла-

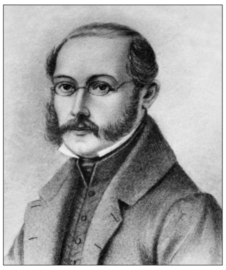
Б.І. Крюков. Автопортрет. 1963.

Крюков Б. «Пожарня». К., 1930. Обкладинка.

Крюков Б. «Коза-дереза». Обкладинка. К., 1920-ті рр.

М.О. Крюков.

дав там малювання в Художньопром. технікумі. 1923 став декоратором Київ. театру опери і балету. Почав працювати у книжковій графіці, ілюстрував і оформляв класичні й модерні літ. твори, у т. ч. дитячі. У 1930-х рр. співробітничав з *Державним видавництвом України*, а також з вид-вами «Культура», «Радянський письменник» та ін., зокрема ілюстрував і оформив видання книг І.*Франка*, Б.*Грінченка*, Б.*Антоненка-Давидовича*, Г.Епіка, Н.*Забіли*, П.*Панча*, І.*Ле*, О.*Іваненко*, Ю.*Смолича*, Л.Первомайського і Т.*Шевченка.* Напередодні окупації Києва військами *вермахту* в роки *Великої вітчизняної війни 1941—1945* не евакуйовувався в сх. р-ни СРСР. 1943 виїхав з родиною до *Львова.* У грудні цього ж року брав участь у 5-й виставці Спілки укр. образотворчих мист-в (СПУОМ). Наступного року емігрував до *Кракова.* Співпрацював там з газ. *«Краківські вісті»*, у ній побачили світ бл. 30 його статей з питань мистецтвознавства, а також спогади про довоєнну рад. дійсність. Наступ військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) змусив його виїхати до Австрії, жив у м. Гмунден. Був учасником виставок у Лінці, Інсбруку, Зальцбурзі (усі міста в Австрії). 1948 виїхав до Буенос-Айреса (Аргентина). У наступні роки мав персональні виставки в Аргентині (в кращих галереях Буенос-Айреса: 1949, 1951, 1952, 1954, 1956, 1958, 1965), Канаді (Торонто, 1956) і США (Нью-Йорк, 1963). Малював ікони та створював мозаїки для укр. церков за кордоном. Співробітничав з багатьма вид-вами, зокрема «Атлантидою», «Кодексом», «Атенео». Для останнього ілюстрував «Тисячу і одну ніч» (1950), «Фантастичні оповідання» Е.По (1951), «Божественну комедію» Данте Аліг'єрі (1952), «Декамерон» Дж. Боккаччо, серію «Класичний іспанський театр» (1958), твори А.Франса (1959), Е.Золя (1961), Ф.Кеведо-і-Вільєгаса (1957). Двічі — 1964 і 1965 — його робота з ілюстрування книг відзначалася преміями (відповідно — «Дон Кіхот» і «Дон Сегундо Сомбра»). У 1950—60-ті рр. проілюстрував для вид-в Ю.Середяка і М.Денисюка бл. 80 україномовних книжок. Більш як 15 років малював карикатури для укр. сатиричного ж. «Мітла». Одним з його учнів став Микола Головатий (1986 він отримав спеціальний приз папи Римського).

Осн. твори: «Біля коня» (1929), «Шлях крізь руїни» (1950), «Карнавал», «Акт» (обидва 1962); Мозаїчний запрестольний образ Богоматері в укр. католиц. кафедральному соборі Буенос-Айреса; портрети: Е.По, гетьмана І.*Мазепи* (рис., вугіль), кардинала Й.*Сліпого*, «Автопортрет» (1962); Сміхоліна: Краплі для доброго гумору з лабораторії Б.Крюкова. Буенос-Айрес, 1966.

Намалював портрет дружини (художниці Ольги Гурської) і доньки Лідії Качуровської (керамістки).

1969 були організовані його посмертні виставки в Нью-Йорку і Торонто.

1970 дружина К. видала в Аргентині альбом «Boris Kriukow» («Б.Крюков») із ґрунтовною передмовою іспанською, укр. та англ. мовами.

1977 і 1980 були проведені виставки його творів у Німеччині (відповідно, в Мюнхені і Бад-Айлінгу).

До кінця 1980-х рр. в УРСР його ім'я і творчість замовчувалися.

Літ.: Борис Крюков. Буенос-Айрес, 1970; *Тарнавський О.* Борис Крюков — ілюстратор з уявою. «Нотатки з мистецтва» (Філадельфія), 1977, № 17; *Штелень В.* З мистецької виставки Бориса Крюкова. «Християнський Голос», 1977, 12 черв.; Книга творчості митців поза Батьківщиною. Філадельфія, 1981; Нариси з історії української культури, кн. 3: *Кейван І.* Українське образотворче мистецтво. Едмонтон, 1984; *Кедрин І.* У межах зацікавлення. Нью-Йорк, 1986; *Костюк Г.* Зустрічі й прощання: Спогади, т. 1. Едмонтон, 1987; *Качуровський І.* Борис Крюков (1895—1967) та його релігійне мистецтво. «Визвольний шлях», 1987, № 10; *Пулюй-Гогенталь А.* Поцінований у світі, забутий удома. «Кур'єр ЮНЕСКО», 1994, № 6; *Тарнашинська Л.* І дисонансом — «сполохані коні»... З життєпису одного українського Дон-Кіхота. «ЛУ», 1995, 17 серп.; *Кейван І.* Українські митці поза Батьківщиною. Едмонтон—Монреаль, 1996; *Качуровський І.* Художник Борис Крюков — очима письменника. «Київська старовина», 1998, № 1.

Г.П. Герасимова.

КРЮ́КОВ Микола Олександрович (1800—11.08(30.07).1854) — військовик, декабрист, музикант. Брат О.*Крюкова.* З дворян. Син поміщика — нижегородського губернатора — та його дружини–англійки Єлизавети Манжен (Mangin). У дитинстві виховувався в пансіонах *Москви* та м. Нижній Новгород (нині в РФ), а також здобував освіту вдома у приватних педагогів. 1817 вступив до Моск. уч-ща колоноводів й ще під час свого навчання викладав там математику, був включений до імператорського почту за квартирмейстерською частиною. По завершенні навчання 22(10) берез. 1819 випущений прапорщиком.

Від весни 1820 перебував у Подільській губ., проводив картографічну зйомку місцевості, став одним із найближчих друзів П.*Пестеля,* входив до *«Союзу благоденства»*, а згодом — до Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). 14 (2) квіт. 1822 номінований підпоручиком. За напрацьовані на службі матеріали нагороджений орденом св. Анни 4-го ст. (1822) і 10 квіт. (29 берез.) 1825 підвищений в чині до поручика.

Взяв участь у розробці планів антиурядового повстання, у створенні *«Руської Правди»* та в її конспіративному збереженні. Як зв'язковий 1825 координував дії *Тульчинської управи* та *Васильківської управи.* У грудні того року одразу після арешту П.Пестеля обшуканий та затриманий у *Тульчині* генерал-ад'ютантами О.Чернишовим і П.Кисельовим. До 9 січ. 1826 (28 груд. 1825) був ув'язнений на головній квартирі 2-ї армії, після чого з жандармом відправлений до *Санкт-Петербурга* на допит. 17 (5) січ. допроваджений на головну гауптвахту *Російської імперії*, 18 (6) того ж місяця переведений до *Петропавловської фортеці.* Утримувався там в умовах суворого режиму до початку 1827.

Згідно з інкримінованим йому 2-м розрядом провини («брав участь в умислі на царевбивство й знищення імператорської фамілії згодою; брав участь в умислі вчинити бунт і в поширенні таємного товариства покладанням на себе доручень та залученням товаришів»), 20 (8) лип. 1826 засуджений на політ. смерть і довічну каторгу, 22 (10) лип. за конфірмацією імп. *Миколи І* отримав 20-літній строк каторжних робіт з подальшим поселенням у

Сибіру (невдовзі, 3 верес. (22 серп.) строк каторги змінено на 15-річний, а 20 (8) листопада 1832 — на 10-річний). Визначене покарання відбував з весни 1827 у Читинському острозі (нині м. Чита, РФ), з осені 1830 — у Петровському Заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський, РФ). Як артист підтримував засланих декабристів грою на скрипці. 26 (14) грудня 1835 оголошений поселенцем. Навесні 1836 направлений мешкати з братом Олександром до с. Анашино (Онашино) Єнісейської губ. (нині село Красноярського краю, РФ), наприкінці року — до м. Мінусинськ тієї ж губернії (нині місто в Красноярському краї, РФ), де й помер.

На засланні займався рільництвом, відкрив школу, власним коштом утримував мінусинську богадільню.

Тв.: Философские записи. В кн.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 2. М., 1951; Из «Записной книжки». Там само.

Літ.: *Сильванский* [*Павлов-Сильванский*] *Н.П.* Материалы двадцатых годов. «Былое», 1907, № 7; *Базилевич В.М.* Декабристы Крюковы, Вольф, Фаленберг и Борисовы в 1845 г. «Былое», 1925, № 5; *Троцкий И.М.* Ликвидация Тульчинской управы Южного общества. Там само; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. 1—2. М., 1953; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Восстание декабристов: Документы, т. 11. М., 1969; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Михайлова М.С.* Свод данных о декабристах (1826—1856 гг.). Красноярск, 1989.

П.Г. Усенко.

КРЮ́КОВ Олександр Олександрович (25(14).01.1793—1866, за іншими даними, 1867) — військовик, декабрист. Брат М.*Крюкова*. Виховувася у *Санкт-Петербурзі* в приватних пансіонах. 1805 вступив до училища св. Петра, після чого формально записаний на службу. На *Війні* 1812 увійшов до ополчення, сформованого у Нижньому Новгороді, де його батько був губернатором. 22(10) груд. 1812 утверджений корнетом кінного полку. 1813—14 брав участь у закордонних антинаполеонівських походах рос. армії. 1815 переведений до Ольвіопольського гусарського полку. 1817 став поручиком, 1819 отримав призначення ад'ютантом головнокомандувача 2-ї армії П.*Вітгенштейна*. Залишаючись на цій посаді, вважався зарахованим до гвардії (1820 — до лейбгвард. Кінно-єгерського полку, 1822 — до Кавалергардського полку).

1820 вступив до *«Союзу благоденства»*, потім — до Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). 30(18) груд. 1825 заарештований у *Тульчині*. 20(8) січ. 1826 переведений на головну гауптвахту до С.-Петербурга і наступного дня замкнений у каземат Трубецького бастіону *Петропавловської фортеці*.

Так само, як і його брат Микола, за інкримінованим 2-м розрядом провини засуджений на політ. смерть і довічну каторгу, а потім конфірмацією імп. *Миколи I* йому було встановлено 20-літній термін каторжних робіт із подальшим поселенням у Сибіру (невдовзі строк каторги змінено царем на 15-річний, а 20(8) листопада 1832 — на 10-річний).

У січ. 1827 разом із братом Миколою етапований до Читинського острога (нині м. Чита в РФ), прибув туди у берез. Від осені 1830 утримувався в Петровському Заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський в РФ). 26(14) груд. 1835 оголошений поселенцем, 1836 направлений до с. Анашино (Онашино) Єнісейської губ. (нині село Красноярського краю, РФ), далі — до м. Мінусинськ тієї ж губернії (нині місто в Красноярському краї, РФ), куди дістався на поч. 1837. На прохання матері отримав дозвіл цивільно служити за місцем заслання. Після смерті матері успадкував 65 тис. *рублів* і будинок у Нижньому Новгороді. По амністії 1856 їздив до Нижнього Новгорода та *Москви*. 1858 повернувся до Мінусинська. Навесні 1859 разом із дружиною Ганною Якубовою (колиш. каторжанка, селянка; повінчалася з К. 1853) та дітьми вирушив до *Києва*, оселився там 1861 і звідти 1865 відбув за кордон.

П. у Брюсселі (Бельгія).

Літ.: *Базилевич В.М.* Декабристы Крюковы, Вольф, Фаленберг и Борисовы в 1845 г. «Былое», 1925, № 5; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Восстание декабристов: Документы, т. 12. М., 1969; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Павлов Ю.П., Воробьев В.И.* Декабристы в Сибири. В кн.: Сибирь и декабристы, вып. 5. Иркутск, 1988; *Михайлова М.С.* Свод данных о декабристах (1826—1856 гг.). Красноярск, 1989.

П.Г. Усенко.

О.О. Крюков.

В.Д. Крючков.

КРЮЧКО́В Василь Дмитрович (н. 16.04.1928) — парт. діяч, чл. ЦК КПУ (від 1975), канд. у члени політбюро ЦК КПУ (1984—91). Н. в с. Казановка (нині село Тульської обл., РФ) в сел. родині. Від 1945 — голова Куркінського районного к-ту у справах фізкультури і спорту Тульської обл. Від 1947 — учень Тульського мех. технікуму. Від 1949 — чл. КПРС. На поч. 1950-х рр. переїхав до м. *Дніпропетровськ*. Від 1951 — на Пд. маш.-буд. з-ді: майстер, старший майстер, заст. начальника, нач. цеху. 1967 без відриву від вир-ва закінчив фізико-тех. ф-т Дніпроп. ун-ту. Від 1969 — секретар парткому Пд. маш.-буд. з-ду. Від 25 листоп. 1974 — зав. від. оборонної пром-сті ЦК КПУ. Від 21 верес. 1984 — кандидат у чл. політбюро ЦК КПУ, секретар ЦК КПУ з оборонної пром-сті та хімії. Від 1986 — канд. у члени ЦК КПРС. Делегат XXV—XXVII з'їздів КПРС, XXIV—XXVII з'їздів КПУ. Делегат XIX конференції КПРС. Депутат ВР УРСР 9—11-го скликань. Нар. депутат України 1-го скликання, голова підкомісії з питань військово-пром. комплексу і конверсії Комісії ВР України з питань оборони і держ. безпеки (1990—94). Від 1994 — консультант Держ. служби експортного контролю України.

2002 був обраний академіком Академії космонавтики Росії.

За доби СРСР нагороджений 2-ма орденами Леніна та 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора, а також орденом Жовтневої Революції, медалями, Почесною грамотою Президії ВР УРСР, а також почесними медалями ім. К.Ціолковського, С.Корольова, М.Янгеля, Ю.Кондратюка, Ю.Гагаріна Федерації космонавтики СРСР.

2003 за значний особистий внесок у становлення та розвиток держ. системи експортного контролю України, багаторічну сумлінну працю нагороджений орденом «За заслуги» 2-го ст.

Лауреат Держ. премії СРСР (1982), Держ. премії України (2001).

Літ.: *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Хто є хто в Україні. К., 2001; Крючков Василий Дмитриевич. Web: Энциклопедия космонавтики (http://www.rtc.ru/encyk/biogr-book/10K/1560.shtml).

В.Ю. Васильєв.

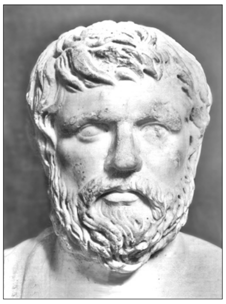

Е. Ксантос. Портрет 19 ст.

КСА́НТОС Емануїл (1772—28.09. 1852) — один з трьох організаторів (ін. два — Н.*Скуфас* і А.*Цакалов*) в *Одесі* грец. патріотичного т-ва *«Філікі етерія»* («Товариство друзів»), що зіграло визначальну роль у боротьбі грец. патріотів за незалежність Греції. К. був уродженцем о-ва Патмос (нині в Греції). Початкову освіту здобув у місц. уч-щі. Від 1792 служив у купецькій конторі в Трієсті (нині місто в Італії). 1810 переїхав до м. Одеса, працював у купецькій фірмі В.Ксеніса. 1812—13 здійснив ділову мандрівку в торг. справах по *Османській імперії*. На зворотному шляху до Одеси на о-ві Левкос (нині в Греції) став чл. масонської ложі (див. *Масонство*). 1814 разом з греками-однодумцями створив таємну орг-цію «Філікі етерія», розробив її структуру і статут на зразок таємних західноєвроп. орг-цій, визначив її цілі, спрямовані на нац. визволення Батьківщини. 1817—18 керівний центр орг-ції (його членом був К.) перебрався до м. *Стамбул*. У січ. 1820 К. був делегований до *Санкт-Петербурга* для переговорів з графом І.Каподістрією (той був греком за походженням, знав про діяльність т-ва і служив 2-м статс-секретарем, керуючим азійськими справами МЗС Рос. імперії) щодо того, аби граф одноосібно очолив т-во, але той відмовився. Після цього з цією ж пропозицією К. звернувся до грека за походженням, генерала рос. армії О.Іпсіланті. Останній погодився (див. *Іпсіланті*). Це підвищило авторитет «Філікі етерія» в очах грец. патріотів як у Греції, так і за її межами. Було розроблено план повстання і 1821 почався виступ проти Осман. імперії в *Молдавському князівстві*. Цей виступ зазнав невдачі, але дав поштовх до повстання в Греції. 1821, після поразки повстання в Молдові, К. виїхав до Греції, брав там участь (до 1829) у національно-визвол. війні. Написав мемуари, нині вони стали важливим джерелом з історії «Філікі етерії».

2 верес. 2004 представники греко-укр. торг. палати м. Пірей (Греція) подарували м. Одеса пам'ятник — на ньому зображені фігури К., Н.Скуфаса і А.Цакалова; він має назву «Клятва основателей “Филики Этерия”». Пам'ятник встановлено на Грецькій площі біля будинку, де свого часу збиралися чл. т-ва «Філікі етерія», а нині діють Фонд грец. к-ри та музей історії товариства.

Н.І. Бацак.

Ксенофонт. Римська копія 4 ст. Музей Прадо. (Мадрид, Іспанія).

КСЕНОФО́НТ (Ξενοφῶν; бл. 430—355 до н. е.) — давньогрец. історик, воєначальник, політик. Автор багатьох праць з історії, філософії та економіки. Найвідоміша — «Анабасис» (з цього твору починали читати грец. авторів у класичних г-зіях в 19—20 ст.); у книзі йдеться про невдалу війну перського намісника в Малій Азії Кіра Молодшого проти його брата царя Артаксеркса II і про відступ грец. найманців, які брали участь у війні під командуванням К. У «Бенкеті» і «Спогадах» К. повідав про життя і філософію свого вчителя Сократа. «Грецьку історію» він присвятив гол. чин. останньому етапу Пелопоннеської війни 431—404 до н. е. й історії Спарти. В історико-політ. романі «Кіропедія» створив ідеалізований образ царя. В діалозі «Економіка» рекомендував кращі способи ведення домашнього і сільс. господарств.

Тв.: Анабасис. М., 1951; Киропедия. М., 1976; Греческая история. СПб., 1993, 1996; Сократические сочинения. СПб., 1993.

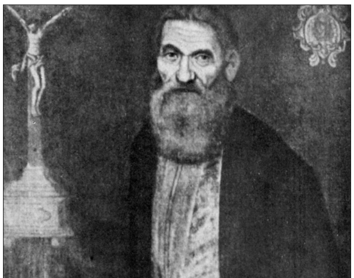
М.В. Скржинська.

КСЬОНДЗ, термін. Має польс. походження і вживається в сучасній польс. мові (сучасне написання — Ksiądz) для означення римо-катол. священиків (див. *Католицька церква*). У давнину ним означали тих, хто належав до панівного стану, включаючи і *короля*. На думку деяких дослідників, схожість польс. назв ksiądz (ксьондз) і ksęcia (князь) свідчить про те, що у племен, які об'єдналися в єдину д-ву — Польщу, язичницьке духовенство мало значну вагу і великий авторитет. Польс. хроніст 13 ст. Богухвал (Bogufal) свідчить, зокрема, що *Болеслава I* Хороброго, який поширив назву К. на християн. *духовенство* з метою піднести авторитет останнього в очах напів'язичницького нас., поляки спочатку титулували воєводою, а згодом почали іменувати також К. Ще в 16 ст. *Сигізмунд II* Август у Статуті Гербурта титулується: «король польський, великий ксьонз литовський». У 17 ст. слово К. у світському значенні практично перестає вживатися.

Літ.: *Kuropatnicki E.A.* O Xiążętach. В кн.: Wiadomosci o kleynocie szlacheckim, oraz herbach domów szlacheckich w Koronie Polskej i Wielkim Xięstwie Litewskim ..., cz. 1. Warszawa, 1789; *Любавский М.* История западных славян. М., 1918; Ksiądz. В кн.: *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska. Ilustrowana, t. 2. Warszawa, 1958.

П.В. Голобуцький, О.О. Михайлов.

КТИ́ТОР (від грец. κτήτωρ — будівничий, засновник) — 1) особа, на кошти якої збудовано або заново убрано (іконами, фресками) правосл. храм чи монастир. К. брав участь у наймі на роботу священнослужителя та ін. членів причету, опікувався церк. і госп. життям храму, мав право розпоряджатися частиною прибутків храму. Зображення ктиторів, у т. ч. портретні, інколи з невеликою моделлю будови на долоні, були поширені в мист-ві *Візантії* та країн Балканського півострова. На укр. землях з часів *Київської*

Ктиторський портрет Івана Петровича Гудими зі Свято-Іллінської церкви в Києві. 1755.

Русі портрети ктиторів поміщали в інтер'єри храмів. У розписах Успенського собору *Києво-Печерської лаври* є галерея ктиторських зображень (див. також *Козацтво українське в образотворчому мистецтві*). У часи *Гетьманщини* ктиторами виступали гетьмани і козац. старшини. Ктиторами церков Запорожжя були також рядові козаки;

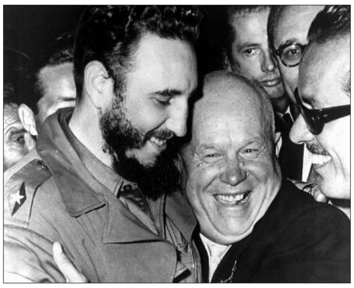
2) церк. староста, керуючий госп. життям храму;

3) спец. посада в церквах військ. відомства в 19 — на поч. 20 ст. На відміну від церк. старост парафіяльних церков, які обиралися парафіянами, К. церков військ. відомства призначались військ. керівництвом.

І.І. Лиман.

КУ́БА, Республіка Куба — острівна д-ва, що розташов. на о-ві Куба і прилеглих о-вах (понад 1600) з групи Великих Антильських о-вів. Омивається водами Атлантичного океану, Карибського м., Мексиканської затоки. Тер. — 110,9 тис. км^2. Столиця — м. Гавана. Адм.-тер. поділ — 14 пров. і спец. муніципалітет о-ва Хувентуд. Населення — бл. 11,4 млн осіб (2007). Расовий склад: мулати та іспано-індіанські метиси (51 %), білі (37 %), негри (11 %), монголоїди, переважно китайці (1 %). Держ. мова — іспанська. Релігія — римо-католики (85 %), послідовники синкретичних афро-християнських культів та ін. Грошова одиниця — кубинське п'єсо, яке дорівнює 100 сентаво.

У країні діє Конституція 1976 (з поправками 1992 та 2002). За формою правління — парламентська республіка, однак фактично — диктатура. Законодавча влада представлена однопалатним парламентом — Нац. асамблеєю нар. влади (609 депутатів), яка обирається прямим голосуванням за списками, затвердженими спец. комісією строком на 5 років. Нац. асамблея обирає президента і віце-президента країни строком на 5 років, а також Держ. раду, яка складається з 31 члена й діє від імені парламенту в період між сесіями. Президент одночасно є головою виконавчої влади — Ради міністрів, яка призначається парламентом або Держ. радою за поданням президента. Від лют. 1959 кер. країни був Фідель Кастро Рус.

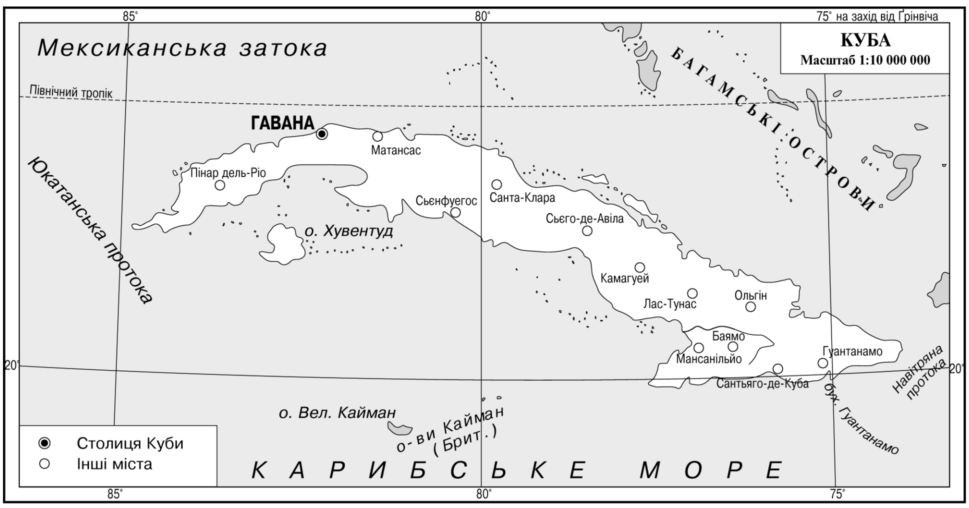

Ф. Кастро Рус та М. Хрущов. Фотографія М. Ледерхандлера. Нью-Йорк, 1960.

Від груд. 1976 віце-президентом д-ви є рідний брат Ф.Кастро Рус ген. Рауль Кастро Рус. 31 лип. 2006 Ф.Кастро у зв'язку з погіршенням стану здоров'я тимчасово, а в лют. 2008 — остаточно — передав владу братові.

Першим з європейців, який висадився на о-ві, був Х.Колумб (жовт. 1492). 1511 Дієго Веласкес де Куельяр підкорив корінне нас. і став першим іспанським губернатором К. Подальша колонізація супроводжувалася винищенням корінного нас. і ввезенням рабів з Африки для роботи на плантаціях цукрової тростини (рабство зберігалося до 1886). Жорстоке правління іспанців спровокувало оформлення руху за незалежність. Десятирічна війна 1868—78 та повстання Х.Марті й А.Масео 1895—98 остаточно ослабили іспанську колоніальну владу. Завдяки амер. військ. інтервенції (1898 США вступили у війну з Іспанією) колоніальний режим на К. було скинуто. Згідно з умовами Паризької мирної угоди, укладеної в груд. 1898, К. протягом 3 років перебувала під юрисдикцією США і отримала незалежність у 1902 (від 1901 США належить невелика пд.-сх. частина кубинської тер., де нині розташов. військ. база Гуантанамо). 1934 до влади прийшов диктатор Ф.Батіста. 26 лип. 1953 група революціонерів на чолі з Ф.Кастро зробила невдалу спробу захопити армійські казарми у фортеці Монкада (м. Сантьяго-де-Куба). Більшість учасників було заарештовано, на суді Ф.Кастро виголосив свою знамениту промову «Історія мене виправдає». Після 2-х років ув'язнення революціонерів вислали з країни. Перебуваючи в еміграції, Ф. Кастро започаткував «Рух 26-го липня», метою якого було скинення режиму Ф.Батісти. У груд. 1956 Ф.Кастро на чолі команди з 81 особи на яхті «Гранма» прибув з Мексики на К. У горах Сьєрра-Маестра він створив повстанську армію, яка в кін. 1958 розгромила урядові війська. 1 січ. 1959 повстанці вступили в Гавану.

Ф.Кастро почав проводити політику *націоналізації* та *експропріації* власності, що привело до конфронтації зі США, які мали тут значні капіталовкладення. 1961 США розірвали дипломатичні відносини з К. і наклали на неї екон. ембарго. У квіт. 1961 за амер. підтримки на Плайя-Хірон був висаджений десант. Однак спроба перевороту виявилася невдалою. Ф.Кастро переорієнтувався на *СРСР*, який надавав йому політ. і екон. підтримку. В жовт. 1962 внаслідок розташування на Кубі рад. ракет з ядерними боєголовками розпочалася

Куба. Гавана. Фортеця Ель-Морро. Фото початку 21 ст.

«карибська криза». Світ певний час перебував на межі ядерної катастрофи.

1965 була заснована єдина в країні партія — Комуніст. партія Куби, її ген. секретарем став Ф.Кастро. 1975 К. проголосила себе соціаліст. д-вою. Протягом 1960—80-х рр. країна відігравала активну роль у міжнар. політиці, ставши плацдармом антиамер. та революц. рухів у Лат. Америці. У 1970-х рр. кубинські війська брали участь у військ. конфліктах в Анголі та Ефіопії.

Розвал СРСР спричинив різкий спад екон. розвитку К., госп-во якої було залежним від рад. продовольчих і пром. поставок (рад. субсидії становили бл. 4—6 млрд дол. США щорічно). З К. був виведений рос. навчальний центр сухопутних військ, а невдовзі закрито центр радіоелектронного стеження в м-ку Лурдес. ВВП К. скоротився на третину. За цих умов уряд Ф.Кастро змушений був піти на введення режиму жорсткої економії і водночас на незначні кроки з активізації приватної ініціативи. Для заохочення іноз. інвестицій 1996 був ухвалений закон про створення вільних екон. зон (ВЕЗ) і вже на поч. 1997 було відкрито три такі зони — Вахай, Гавана, Маріель. Від 2000 К. отримує від Венесуели 98 тис. барелів нафти щодня на пільгових умовах, частково розраховуючись наданням послуг, зокрема в галузі охорони здоров'я. К. є чл. багатьох міжнар. орг-цій, зокрема, *Світової організації торгівлі* та Всесвітньої митної організації.

У сфері міжнар. політики кубинський уряд робить ставку на розвиток відносин із країнами Лат. Америки та Китаєм.

2006 при Держ. департаменті США створений к-т, який має розробити політику США стосовно К. після смерті Ф. Кастро.

Осн. галуззю кубинської економіки є цукрова пром-сть (виробляє 9—9,5 млн т цукру на рік). К. займає 3-тє місце у світі з видобутку нікелю, має значні поклади хрому, марганцевих, залізних та мідних руд, азбесту, кам'яної солі, фосфоритів. Країна залишається традиційним постачальником тропічних фруктів, рому, тютюну та сигар. 2006 ВВП на душу нас. становив 3,9 тис. дол. США. Д-ві належить монополія на зовн. торгівлю, в її власності знаходиться більшість пром. підприємств.

Починаючи з берез. 1990, за особистою ініціативою Ф.Кастро діє програма «Діти Чорнобиля», завдяки якій понад 20 тис. укр. дітей пройшли курс лікування та оздоровлення (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*).

6 груд. 1991 Республіка Куба визнала незалежність України. 12 берез. 1992 було підписано протокол про встановлення дипломатичних відносин. 24 серп. 1991 в Україні започаткована діяльність ген. консульства К., яке пізніше було перетворене в посольство Республіки Куба. Від верес. 1993 на К. діє посольство України. Україна експортує на К. металопрокат, взуття, трактори, автозапчастини, імпортує з К. цукор та тютюнові вироби. Починаючи з 1995, відбуваються регулярні спільні засідання міжурядової укр.-кубинської комісії з торгово-екон. та науково-тех. співробітництва. Розвивається співпраця в галузі медицини.

У квіт. 1999 в Гавані відкрито пам'ятник Т.*Шевченку*.

Літ.: Куба: опыт общественного развития. М., 1979; *Кастро Ф.* История меня оправдает. Гавана, 1984; Страны и регионы мира: Экономико-политический справочник. М., 2005.

Я.Л. Примаченко.

КУБА́ЛЯ Людвік (09.09, за ін. даними, 04.09.1838—30.09.1918) — історик, дослідник історії *Речі Посполитої* 17 ст. Дійсний чл. краківської Акад. мист-в (1903), дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в с. Кам'яниця на *Лемківщині* в сім'ї заможного *дідича*. Мати — пані П'ясецька з Тарнова (нині м. Тарнув, Польща). Навч. спочатку в г-зії Нового Сонча (нині м. Нови-Сонч в Польщі), а потім — у г-зії св. Анни в *Кракові*. Освіту продовжив на правничому ф-ті Краківського ун-ту. Входив до складу гуртка, чл. якого був також Л.Гумпльович (у майбутньому відомий діяч єврейс. руху, соціолог і письменник, проф.). 1858 вчився у Віденському ун-ті. 1861 повернувся до Кракова. Став одним з ватажків польс. студентського руху в *Галичині*, прихильником заг. повстання поляків проти влади Австрії, Пруссії та *Російської імперії*. Належав до таємного Краківського к-ту. За це 1864 отримав покарання — 5 років ув'язнення в замку Йозефштадт у Чехії. У тюрмі студіював В.Шекспіра і писав драми про козац. війни. Наприкінці 1866 був помилуваний австрійс. імп. *Францем-Йосифом I*. По звільненні через рік склав докторат. Невдовзі, після відкриття каф-ри історії Польщі в *Краківському університеті*, подав свою кандидатуру на посаду професора цієї каф-ри, однак потім, з огляду на свої демократ. й романтичні (див. *Романтизм*) уподобання та незгоду з позитивістським напрямом істор. думки (див. *Позитивізм в історичній науці*) представників краківської істор. школи, відмовився від академічної кар'єри в Кракові й переїхав до *Львова*. Працював там заст. учителя г-зії ім. Франца-Йосифа. 1873 почав публікувати історичні нариси в «*Gazeti Lwowskiej*» та її додатку —

«Przewodniku naukowemu i literackiemu». 1874—75 викладав у Золочівській г-зії. Потім знову повернувся до роботи в г-зії ім. Франца-Йосифа, водночас з 1883 і до кінця життя керував приватною львів. б-кою Павловських. Не раз подавав свою кандидатуру на різні посади у Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*) та міськ. архіві, однак його численні й впливові критики-позитивісти шкодили його працевлаштуванню. Від 1884 — чл.-кореспондент краківської Акад. мист-в (з 1903 — дійсний чл.). У різні роки був: президентом літературно-мистецького т-ва, чл. фонду підтримки вдів і сиріт літераторів і митців, організатором 1-го з'їзду літераторів і журналістів у Львові (1894), чл. «Macierzy szkolnej», віце-президентом *Галицької крайової виставки 1894*, президентом Товариства шанувальників історії Львова (1906). У верес. 1918 з нагоди його 80-річчя у Львівському ун-ті відбулася урочиста академія, а його заслуги були відзначені докторатом honoris causa цього ун-ту.

Публікував свої праці в підбірках, названих «Szkicy historyczny». Досліджував епоху *Владислава IV* Ваза та *Яна II* Казимира Ваза (серія 1 і 2, 1880; 2-ге вид. 1881, 5-те — 1923; серія 3: «Wojna moskiewska», 1910; серія 4: «Wojna szwedzka w roku 1655 i 1658», 1914; серія 5: «Wojna brandenburska i pokój oliwski», 1922). За неточність та використання непевних джерел його «Szkicy historyczny» були піддані критиці (М.*Бобжинський*, О.*Гурка*), утім вони користувалися великим читацьким успіхом завдяки колоритному стилю. Ін. зацікавлення К. відображені у працях: «Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce» (1870, 2-ге вид. 1906), «Jerzy Ossoliński» (т. 1—2, 1883) та «Handel i przemysł za czasów Stanisława Augusta» (1872). На 2-му з'їзді польс. істориків (1890) він виступив з рефератом «O wydawnictwe źródel historycznych XVII wieku».

П. у м. Львів. Похований на *Личаківському цвинтарі.*

Посмертно зібрання його творів під назвою «Dzieła» (т. 1—2) виходило друком 1923—24.

На матеріалах його книг Г.*Сенкевич* написав свої романи «Вогнем і мечем», «Потоп» і «Пан Володийовський».

Літ.: *Barycz H.* Ludwik Kubala, historyk XVII wieku. В кн.: *Barycz H.* Wśród gawędziarzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich, t. 2. Kraków, 1963; *Kubiak A.* Badania nad dziejami wojskowości w twórczości Ludwika Kubali. В кн.: Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej, t. 1. Poznań, 1975; *Чорновол І.* Військова історія Людвіка Кубалі. «Львівська газета», 2005, № 176 (742), 30 верес.

Д.С. Вирський.

КУБА́НСЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА, Самостійна Кубанська Народна Республіка, Кубанський Край — держ. утворення на *Кубані* в період *української революції 1917—1921.* Виникла внаслідок потужного руху нас. Кубані (насамперед більшості українців-чорноморців) за держ. самовизначення. Проголошена 28 січ. 1918 Кубанською законодавчою радою як складова частина майбутньої Рос. Федеративної Республіки, але вже 16 лют. 1918 була урочисто визнана актом Кубанської законодавчої ради як незалежна д-ва — «Самостійна Кубанська Народна Республіка». Серед її засновників і керівників — М.*Рябовол* (голова Кубанської крайової ради), К.*Бардіж*, Л.*Бич* (голова Кубанського уряду), К.*Безкровний* (міністр внутр. справ), Ф.*Щербина* (голова Верховного суду) та ін. Законодавчими органами республіки були — Кубанська крайова рада та Кубанська законодавча рада. Виконавча влада зосереджувалася в руках гол. отамана, який обирався на 4 роки Крайовою радою і був головнокоманд. ЗС та призначав уряд. Уряд був відповідальним перед Законодавчою радою. Пріоритетними напрямами внутр. політики були: вирішення демократ. шляхом соціальних, нац. та екон. проблем, заходи з переведення на *українську мову* навч. закладів у районах із більшістю укр. нас., зовн. політики — боротьба з *більшовизмом* шляхом створення військово-політ. союзу новопосталих незалежних д-в та орієнтація на Україну, зокрема, підтримка руху за об'єднання з Україною на федеративній основі. 4 груд. 1918 на надзвичайній сесії Кубанської крайової ради була прийнята нова конституція, в якій започатковано нову назву Кубанської д-ви — Кубанський Край. Розвиток К.Н.Р. значною мірою гальмувався з боку *Добровольчої армії* ген.-лейтенанта А.*Денікіна*, який вкрай вороже ставився до незалежності Кубані. Представники *Білого руху*, з яким лідери К.Н.Р. вимушені були укласти союз для спільної боротьби з більшовиками, вдалися до прямого терору проти лідерів самостійництва Кубані — убивств М.Рябовола (13 черв. 1919) і О.Кулабухова, до арештів та переслідувань членів Кубанської крайової ради, поза законом була оголошена делегація К.Н.Р. на *Паризьку мирну конференцію 1919—1920*, яка поставила там питання про прийняття К.Н.Р. до *Ліги Націй* (5 жовт. 1919). Ці репресії викликали відторгнення значної частини кубанських козаків від Білого руху, що врешті-решт призвело до його поразки. Становлення державності Кубані остаточно було припинене вторгненням Червоної армії (див. *Радянська армія*) 1920. (Див. також *Кубанське козацьке військо.*)

Літ.: *Сулятицький П.* Нариси з історії революції на Кубані, т. 1. Прага, 1925; *Иванис В.* Стежками життя, кн. 1—4. Новий Ульм, 1958—61; *Його ж.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українців Кубані. К., 1994; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002.

Д.Д. Білий.

КУБА́НСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО (ККВ) — остання ланка *Війська Запорозького.* Утворене 19 листоп. 1860 шляхом об'єднання в єдину структуру *Чорноморського козацького війська* (ЧКВ) та частини *Лінійного козацького війська* (ЛКВ). Офіц. назва ККВ затверджена з квіт. 1861. За датою утворення Хоперського полку, який увійшов до складу ККВ, був визначений термін старшинства війська — 1696. Військ. свято відзначалося 30 серп. за ст. ст.

До складу ККВ увійшов увесь склад ЧКВ — бл. 200 тис. осіб (12 кінних полків, 9 пластунських батальйонів, 4 батареї і 2 гвард. ескадрони) та бл. 100 тис. осіб з ЛКВ (6 бригад, піх. батальйон, 2 кінні гарматні батареї). Одночасно з утворенням ККВ була виділена в окрему адм.-тер. одиницю Кубанська обл., яка стала тер.

Пам'ятник першим запорожцям-поселенцям на Кубані в станиці Тамань (Краснодарський край, РФ). Скульптор А. Адамсон, архітектор А. фон Гоген. 1911.

розташування ККВ (нині Краснодарський край і частина Ставропольського краю РФ). Адм. центром Кубанської обл. стала столиця ЧКВ м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*). 1896 від Кубанської обл. була відокремлена частина тер. Лівобереж. Кубані і створена Чорномор. губернія.

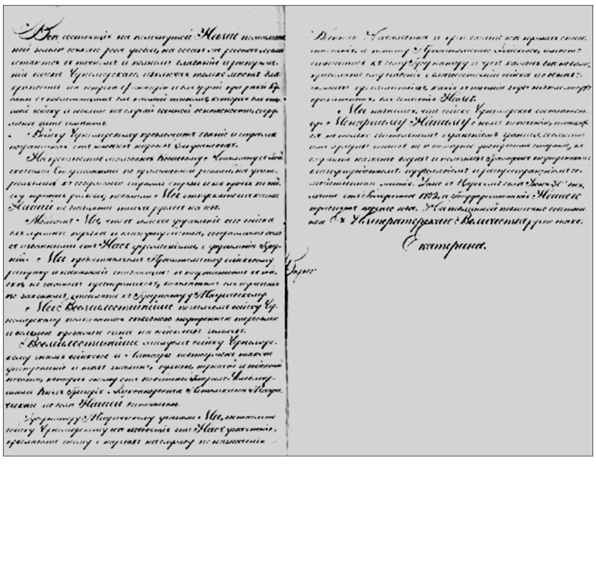
Гол. причиною утворення ККВ було намагання царського уряду за рахунок об'єднання колиш. ЧКВ (яке складалося з українців) з частиною колиш. ЛКВ (в якому переважали росіяни) активізувати серед українців-чорноморців процеси *русифікації* та ліквідувати сильні традиції автономізму, що панували серед козаків та старшин ЧКВ. Утім, асиміляційні процеси майже не зачепили ту частину ККВ, яка складалася з козаків-українців. Укр. звичаї та власне укр. самоідентифікація продовжували переважати серед мешканців відділів, які були розташов. на терені колиш. ЧКВ (Чорноморщині). За переписом нас. 1897, в Кубанській обл. мешкало 1 911 133 особи. З них укр. як рідну мову визнали 49,1 %, рос. — 41,17 %. Згідно з переписом, українці складали в Єйському відділі — 81 %, Темрюцькому (від 1910 — Таманський) — 79, Єкатеринодарському — 57, Кавказькому — 47, Майкопському — 31, Баталпашинському — 28, Лабинському — 20 %. За весь час існування ККВ так і не була утворена єдина «кубанська козацька» етнічна спільнота і нац. відмінності між козаками-чорноморцями і козаками-лінійцями продовжували зберігатися, що особливо позначилося під час існування *Кубанської Народної Республіки*. З метою перешкоджання активізації сепаратистських настроїв серед кубанських козаків (і в першу чергу, козаків-чорноморців) у 60-х рр. 19 ст. з Єкатеринодара були виселені козаки, а решта його мешканців були виведені з козац. стану і отримали цивільний статус. За своєю чисельністю та бойовим складом ККВ серед ін. 12 козац. військ *Російської імперії* поступалося тільки Донському козац. війську (див. *Всевелике Військо Донське*). ККВ брало участь у всіх війнах, які вела *Російська імперія* у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Під час *Першої світової війни* було мобілізовано більше 100 тис. кубанських козаків, ККВ виставило на фронт 37 кінних полків, 24 пластунські батальйони, 1 окремий пластунський дивізіон, 51 сотню, 9 гарматних батарей, не враховуючи тилових частин. Система управління ККВ мала подвійний характер. З одного боку, ККВ підпорядковувалося заг. установам, адм. та суд. органам Кубанської обл., але зберігало елементи самоврядування на рівні станичних та хутірських громад і особливі структури для госп. та військ. врядування. Вища влада зосереджувалася в командуючого військами Кавказ. військ. округу і військ. наказного отамана Кавказ. козац. військ, місц. влада — у нач. Кубанської обл., який водночас був наказним отаманом ККВ. При ньому діяло обласне правління, якому підкорялися 7 відділів — адм.-тер. одиниць Кубанської обл. У військ. відношенні ККВ, як і ін. козац. війська Рос. імперії, підпорядковувалося військ. міністру, гол. установою, яка завідувала справами козац. військ, був козац. відділ Генштабу.

Порядок проходження військ. служби *козаками* визначало «Положення про військову службу козаків Кубанського і Терського козацьких військ» (1882). Козаки проходили військ. службу довше, ніж представники ін. станів. 3 роки тривав підготовчий вишкіл у станиці, 4 — безпосередня служба в полках, 4 — у частинах другого призову, кожного літа козаки проходили обов'язковий вишкіл у таборах, 4 роки — у частинах третього призову, 5 років — у резерві. На службу козаки мали придбати за власний кошт амуніцію, бойового коня і холодну зброю. Після 20 років служби козаки переходили до військ. ополчення. Полки ККВ були розташов. на всіх теренах Рос. імперії. На відміну від ін. козац. військ ККВ мало у своєму складі порівняно багато піх. частин — пластунів, які формувалися з колиш. чорноморців і вели свої традиції від запороз. козацтва. Всього у військ. частинах ККВ у мирний час було задіяно бл. 50 тис. козаків.

Для послаблення козац. спільноти царський уряд призначав наказними отаманами ККВ переважно осіб некозац. походження. До 1905 наказними отаманами ККВ були: Л.Кусаков, М.Іванов, Ф.Сумароков-Ельстон, М.Цакні, М.Кармалін, С.Шереметєв, Г.Леонов, Я.Малама, М.Михайлов. 1908 отаманом став кубанський козак М.*Бабич*. Наказному отаманові ККВ підпорядковувалися наказні отамани відділів, які здійснювали військ. та цивільну владу у своїх відділах. Колиш. козац. самоврядування збереглося лише на рівні *станиць* — станичний отаман, станичне управління, станична нарада та суд обиралися станичною козац. громадою. У *хуторах* також діяли хутірський збір та виборний хутірський отаман.

Екон. структура ККВ була заснована на принципах, які поєднували елементи традиції Війська Запороз. (землеволодіння) та

Жалувана грамота імператриці Катерини II Чорноморському козацькому війську на Кубанські землі. 30 червня 1792. Рукописна копія.

особливості становища Кубанської обл. у заг. екон. системі Рос. імперії. Вся козац. земля належала ККВ і була поділена між станицями на правах користування, а не власності. Станичні та хутірські козац. громади розділяли землю між усіма козаками у віці понад 16 років на рівних паях. Частина землі залишалася в запасі для підлітків. Коли запас вичерпувався, відбувався новий перерозподіл. На поч. 20 ст. земельний пай (наділ) складав у середньому 30 *десятин*. Така система давала змогу забезпечувати всі козац. г-ва землею, але заважала розвиткові інтенсивного госп-ва. Окрім того, пільгові умови землеволодіння для козац. старшин породжували майнове розшарування в козац. середовищі, а довготривала служба і витрати на неї призводили до поступового зубожіння частини козац. г-в.

Значною мірою соціально-екон. напруга посилювалася через збільшення іногородньої (некозац.) людності в Кубанській обл. На поч. 1917 іногородні (див. *Іногородці*), які не мали права отримувати землю, складали 59 %, а козаки — 41 %.

Фінансові засоби ККВ складали т. зв. військ. та станичні капітали і прибутки (на 1912 — 16,3 млн *рублів*), з яких покривалися видатки обласного управління, шкільництва (у школах діти козаків навчалися безплатно), охорони здоров'я, спорудження гребель, доріг тощо. Левова частка доходів ККВ (бл. 100 млн руб. золотом) передавалася як внесок ККВ у Держ. скарбницю Рос. імперії. Козаки (переважно українці-чорноморці) брали активну участь у кооп. русі, який набув на Кубані досить великих масштабів. На 1919 у кооп. спілках було об'єднано 555 тис. козаків та іногородніх. Кооп. рух значною мірою сприяв екон. зміцненню, створив фінансові можливості для розвитку к-ри та освіти кубанського козацтва.

Серед чорномор. частини ККВ панувала укр. к-ра. *Українська мова* сприймалася козаками як певна ознака своєї станової належності та самобутності. Намагання царського уряду провадити русифікацію козаків-чорноморців не мали вагомих наслідків. Особливу роль у цьому відігравали реліквії ККВ, більшість яких належала ще Запороз. Січі (ризниця зі Свято-Покровської церкви *Нової Січі*, Євангеліє 1759, іконостас та б-ка *Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря*). Великий вплив на розвиток укр. традицій та к-ри в ККВ відігравали тривкі контакти з представниками *інтелігенції української Наддніпрянської України* і, певною мірою, *Галичини*. У різні періоди в Кубанській обл. перебували Б.*Мартос*, С.*Петлюра* (який допомагав Ф.*Щербині* у його праці над «Історією Кубанського козацького війська»), О.*Левицький*, П.Сулятицький та ін. Із середовища ККВ вийшло чимало особистостей, які зробили вагомий внесок у розвиток укр. к-ри та науки (Ф.Щербина, В.*Мова-Лиманський*, Г.Омельченко, С.Манжула, К.*Безкровний,* П.*Макаренко,* Л.*Бич* та ін.).

Особливу увагу кубанські козаки приділяли розвиткові освіти. Багато шкіл у станицях ККВ було відкрито за кошти самих козаків. На поч. 1920 в Кубанській обл. діяли Політех. ін-т, бл. 200 серед. навч. закладів, бл. 2200 нар. шкіл, Учительський ін-т і 3 учительські семінарії, 3 консерваторії. 1917 було визначено, що організація нар. освіти в Кубанській обл. знаходиться на першому місці серед усіх регіонів Рос. імперії. В Єкатеринодарі був відкритий великий музей історії *Кубані* та ККВ.

Ф.Щербина зазначав в «Історії Кубанського козацького війська»: «Кубань росла, розвивалася як відокремлена географічно, економічно і культурно країна з дуже міцним тяжінням населення до самовизначення і самодіяльності». Ці тенденції найсильніше проявилися в часи *революції 1905—1907* і *української революції 1917—1921.* Укр. національно-демократ. рух мав досить значний вплив і в середовищі ККВ. На поч. 20 ст. в Кубанській обл. були створені, завдяки ініціативі С.*Ерастова*, осередки *Революційної української партії*, які з часом продовжили своє існування як «Чорноморська вільна громада». Революція 1905—07 привела до пожвавлення демократ. процесів в ККВ. Декілька козац. частин (2-й Урупський полк, 15-й і 17-й пластунські батальйони) взяли участь у революц. виступах. Окрім соціально-економічних вимог, козаки виступали за відновлення козац. традиційного самоврядування. 1906 представники козац. громад утворили Кубанську військ. раду, яка скинула наказного отамана М.Михайлова і стала першим козац. органом самоврядування з часів Війська Запороз. Представники ККВ та ін. козац. військ утворили в *Державній думі Російської імперії* козац. фракцію, незмінним лідером якої під час усіх 4-х скликань був кубанський козак К.*Бардіж.*

25 серп. 1906 в Єкатеринодарі була заснована філія т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*), згодом було відкрито ще 15 від-нь «Просвіти» в містах, станицях і хуторах Кубанської обл. 1912 у Єкатеринодарі була відкрита перша кобзарська школа (див. *Кобзарі*). Багато представників ККВ взяли активну участь в укр. революції 1917—21. У самому середовищі ККВ виник потужний рух за становлення державності на Кубані і виявилися сильні тенденції до об'єднання з Україною. Фактично відбувається процес, коли на основі ККВ як військово-адм. одиниці починає створюватись основа державності. 22 квіт. 1917 у Єкатеринодарі відкрився обласний з'їзд уповноважених від усіх населених пунктів Кубані, одночасно з ним відбувся козац. з'їзд — Кубанська військ. рада, яка обрала тимчасовий військ. уряд і отамана ККВ (полк. О.Філімонова). У січ. 1918 на Кубані утворюється Кубанська Нар. Республіка, керівним органом якої стала Кубанська крайова рада, в яку ввійшли, окрім представників козацтва, також депутати від іногородніх та горців. Була ухвалена конституція Кубанської Нар. Республіки. Керівні органи ККВ намагалися утворити демократ. держ. утво-

Кубанські козаки в загоні отамана Ю. Божка. 1919.

рення на Кубані, розв'язати соціально-екон. проблеми, сприяти становленню укр. к-ри та виведенню укр. мови на офіц. рівень у місцях компактного проживання укр. нас. Переважну більшість в Кубанській крайовій раді складали прихильники самостійного розвитку Кубанської Нар. Республіки, т. зв. чорноморська група, або «самостійники». Головою Кубанської крайової ради був обраний М.*Рябовол* — прихильник об'єднання України та Кубані. Делегація від Кубанської Нар. Республіки, направлена до гетьмана П.*Скоропадського* під кервом М.Рябовола, уклала в лип. 1918 таємну угоду про об'єднання з *Українською Державою*. Досить значна частина представників ККВ брала активну участь у боротьбі за укр. державність. В *Армії Української Народної Республіки* декілька відділів (отаман Юркевич) повністю складалися з кубанських козаків. Кубанський козак ген.-хорунжий В.*Павленко* був командуючим авіацією Армії УНР, кубанський козак ген.-хорунжий К.Смовський командував бригадою Окремої кінної дивізії Армії УНР. Кубанський козак А.Чорнота відзначився як один з лідерів *Холодноярської республіки*. Але з самого початку державницького руху на Кубані виникла ситуація, коли ККВ вимушене було протистояти військ. *інтервенції* з боку Червоної армії (див. *Радянська армія*) та більшовицькому рухові, який підтримували більша частина іногороднього нас. та певна частина незаможного козацтва. Так, рад. 11-ю армією на Пн. Кавказі командував кубанський козак І.Сорокін; червоним корпусом — І.Кочубей тощо. Захоплення *більшовиками* влади на Кубані 1918 призвело до жорстоких репресій проти козацтва, що викликало цілу низку козац. повстань. Унаслідок найбільш масового повстання влітку 1918 у Таманському відділі від більшовиків була звільнена Правобереж. Кубань і створилися умови для контрнаступу *Добровольчої армії*. Особливої гостроти набуло протистояння козац. та іногороднього нас. Кубані, що дало привід деяким очевидцям називати події громадян. війни на Кубані «війною між козаками та іногородніми». У таких умовах лідери ККВ вимушені були підтримати представників *Білого руху*, які виступали проти існування державності на Кубані, хоча 1918—19 військ. частини з кубанських козаків складали переважну більшість у Добровольчій армії ген.-лейтенанта А.*Денікіна*. Втім, глибокі розбіжності між великодержавницькими принципами і політ. метою (відновлення Рос. імперії), на яких була заснована Добровольча армія, і ККВ, яке підтримувало створення Кубанської д-ви, призвели до прямого протистояння (убивство денікінськими контррозвідниками лідерів «самостійників» — М.Рябовола (16 черв. 1919), О.Кулабухова, репресії білих проти Кубанської крайової ради). Унаслідок цього більша частина бойових загонів, які складалися з кубанських козаків, покидає Добровольчу армію А.Денікіна, що приводить до її остаточної поразки 1919. Окремі кубанські з'єднання беруть участь у *Російській армії* П.*Врангеля* (корпуси С.Улагая, А.*Шкуро*), але більшість кубанських козаків більше не підтримують білогвард. рух, виступаючи за незалежність Кубані. 17 берез. 1920 керівні органи ККВ відступають з Єкатеринодара внаслідок наступу Червоної армії. За кордон були вивезені військ. регалії ККВ (див. П.*Кокунько*). Відбувалося обрання отаманів ККВ. Так, козаки-емігранти обирали отаманами ККВ В.Науменка, Б.Ткачова, О.Бублика та ін. У середовищі кубанської козац. еміграції виникли дві течії, які ґрунтувалися на різних ідеологічних засадах. Одна («козакійці»: Г.Білий) виступала за визнання козацтва як окремої нації, друга («чорноморці»: Ф.Щербина, В.*Іванис*) розглядала кубанське військо як складову укр. нації. Рад. власті сприймали козацтво як ворожий, контрреволюц. елемент. 1920 ККВ було скасовано. До 1922 на Кубані продовжувався масовий козац. повстанський рух (Кубанська повстанська армія, повстанські загони Пилюка, Чорного, Дрофи, Сідельника, В.Рябоконя та ін.). Окремі повстанські загони діяли до 1925. У 1925 козаки отримали частину громадян. прав, можливість брати участь у радах. Це викликало пожвавлення національно-культ. і госп. життя на Кубані. З кін. 1920-х рр. знову поновлюються репресії проти козацтва. 1936 у складі Червоної армії формуються деякі козац. частини, але це не вплинуло на заг. вороже ставлення рад. властей до козацтва. Унаслідок репресій 1920—30-х рр., розкуркулення та голодомору 1932—33 (див. також *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*) значна частина кубанських козаків була фізично знищена. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* нім. окупаційна влада на Кубані з метою притягнути на свій бік незадоволених рад. владою козаків оголосила про відновлення деяких структур ККВ та елементів самоуправління в станицях і хуторах колиш. Таманського відділу. Похідним отаманом ККВ був обраний В.Білий. Кубанські козац. з'єднання увійшли до 15-го козац. кавалерійс. корпусу СС та Козацького стану і воювали у складі *військ СС*. У складі Червоної армії, у свою чергу, був сформований 17-й козац. кавалерійс. корпус.

Наприкінці 80-х рр. 20 ст. на тер. Краснодарського краю починається стихійне утворення козац. об-нь, які виступали за відновлення ККВ. 14 жовт. 1990 на 1-му з'їзді Кубанського козацтва була утворена Кубанська козац. рада. 19 черв. 1992 на раді отаманів Кубанської козац. ради було ухвалене рішення про створення Всекубанського козац. війська. Нині на Кубані існує декілька козац. об-нь, які претендують на статус ККВ. Сучасні козацькі орг-ції на Кубані діють як громад. об'єднання.

Літ.: Кубанское казачье войско 1696—1888 гг. Воронеж, 1888; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1—2. Екатеринодар, 1910—13; *Іванис В.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968; *Петренко Є.* Українське козацтво і Кубань. «Київська старовина», 1993, № 1; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українців Кубані. К., 1994; Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. Краснодар, 1996; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002; *Малукало А.Н.* Кубанское казачье войско в 1860—1914 гг.: Организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. Краснодар, 2003.

Д.Д. Білий.

КУБА́НЬ — історико-геогр. регіон у пн.-зх. частині Кавказу. Назва походить від назви гол. тамтешньої річки — Кубань (давньогрец. Гіпаніс), витоки якої починаються зі схилів г. Ельбрус (висота 5642 м), а води впадають у Темрюцьку затоку Азовського моря. Істор. кордони К. майже повністю збігаються з адм. кордонами сучасного Краснодарського краю РФ (утворений 1937). Тер. бл. 100 тис. км^2, нас. понад 5 млн осіб (2002). Поділяється на 2 (правобережний та лівобережний) або на 3 (степовий, Таманський півострів, гірський — Закубання) історико-геогр. регіони. Клімат помірно континентальний, степовий, з вологою зимою та сухим літом. Тут є багато річок, озер, плавнів та лиманів. Степи багаті на чорнозем.

Залишки перших поселень на кубанських землях археологи датують періодом *палеоліту*. К. входила до ареалу формування індоєвроп. народів. На її правобереж. частині відбувались етноістор. процеси, тотожні тим, що розвивалися на землях, які становлять сьогодні пд. частину тер. України. Тривалий час К. була «брамою», через яку йшло переселення народів з Азії до Європи: у її степовій частині почергово домінували *кімерійці*, *скіфи*, *сармати*, *гуни*, *хозари*, *тюрки*, татари. Значний культ. та екон. вплив на її причорномор. частину мали д-ви середземномор. культ. ареалу — Греція, *Боспорське царство*, *Рим Стародавній*, *Візантія*, *Османська імперія*. У її гірській частині здавна мешкали, зберігаючи тривалий час самостійність, гірські племена (заг. назва — черкеси, адиги).

Від 7 ст. кубанські землі були під владою *Хозарського каганату*. У 10—12 ст. Таманський п-ів входив до *Тмутороканського князівства Київської Русі*. У 13—14 ст. тут володарювала *Золота Орда*, від 15 ст. — *Кримський ханат* і Османська імперія. У 17 ст. тут посилюється вплив запороз. козаків, які вважали річки Кубань та Єя кордонами *Війська Запорозького*, створювали на Таманському п-ові свої військ. бази, рибальські й мисливські *зимівники*, вели бойові дії з турец. і татар. військами.

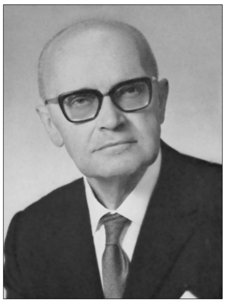
1783, після приєднання земель Крим. ханату до *Російської імперії*, р. Кубань стає кордоном між Осман. та Рос. д-вами. *Ногайська орда*, яка постійно кочувала по К., частково була знищена рос. військами, частково виселена на сх. Кавказ. намісництва (на тер. майбутньої Кавказ. обл.; з 1847 — Ставропольська губ.). Для заселення Чорноморії — Правобережжя К. (Таманський п-ів та землі сх. узбережжя Азовського м. по р. Єя та Єйський лиман з пн. боку і до р. Кубань з пд. до впадіння в неї р. Лаба) — царський уряд використовував козаків *Чорноморського козацького війська*. Згідно з *Адріанопольським мирним договором 1829*, до складу Рос. імперії перейшла вся К., почалося заселення її Лівобережжя козаками Чорномор. козац. війська, *Азовського козацького війська* та *Лінійного козацького війська*. До закінчення Кавказьких війн 1817—64 К. використовувалася царським урядом як одна з гол. баз ведення війни з гірськими племенами та подальшого просування на Кавказ.

1860, після створення *Кубанського козацького війська* та адм. об'єднання тер. Чорномор. козац. війська (Чорноморії) зі сх. частиною К. і Лівобереж. К., виникає окрема адм.-політ. одиниця — Кубанська обл. Її кордони на зх. визначалися береговою лінією Азовського і Чорного морів, на пн. вона межувала з *Областю Війська Донського* по р. Єя; на сх. — зі Ставропольською губ. та Терською обл. (вододіл між річками Кубань, з одного боку, і Дон, Кума й Терек — з другого), на пд. — з Кутаїською губ., на пд. зх. — з Чорноморською губ. (гол. Кавказький хребет від Ельбруса до верхів'я р. Лаба, а далі до берега Чорного м. в околицях м. Анапа; нині місто Краснодарського краю, РФ).

1896 від К. було відокремлено тер. вздовж узбережжя Чорного м. і створено окрему Чорномор. губернію.

Починаючи з кін. 18 ст., нас. К. (її степової частини) у переважній більшості складалося з українців. Для поповнення Чорномор. козац. війська проводилися масові переселення з ко-

В.М. Кубійович.

лиш. *Гетьманщини* і *Слобідської України.* 1809—11 на К. було переселено 41 тис., 1821—25 — понад 48 тис., 1848—50 — бл. 16 тис. осіб. Окрім того, нас. К. постійно поповнювалося втікачами-кріпаками. 1861 на К. мешкало 189 тис. осіб, із них тільки 5 тис. некозаків. 1897 нас. зросло до 1 млн 911 тис. (українці складали — 53 % його заг. чисельності, безпосередньо на Чорноморії — 80 %), а 1914 — до 3 млн 51 тис. (українці —54 %, на Чорноморії — 80 %) осіб.

На поч. 20 ст. К. стає найбільш розвинутим с.-г. регіоном Рос. імперії. Екон. піднесення відбувалося за рахунок розвитку *кооперативного руху* серед українців на Правобереж. К. Одночасно почав посилюватися укр. нац. рух: виникають місц. громади *Революційної української партії* («Чорноморська вільна громада»), численні укр. культурно-просвітницькі об-ня (т-во «Просвіта»; див. *Просвіти*) тощо, зміцнюються культ. та політ. зв'язки з укр. землями. Під час *революції 1905—1907* посилюється рух за самоврядування — утворюється Кубанська військ. рада, кубанські делегати беруть активну участь у роботі *Державної думи Російської імперії* у складі окремої козац. фракції.

1918 створено *Кубанську Народну Республіку.* Вона одразу ж змушена була боронитися і від тиску білогвард. кіл, що не визнавали кубанської державності, і від Червоної армії (див. *Радянська армія*), яка навесні 1920 частково, а наприкінці цього ж року повністю її окупувала. До 1925 тут тривав повстанський рух, зумовлений неприйняттям кубанським козацтвом рад. влади, що позбавила козаків виборчих прав (до 1925) і фактично поставила їх поза законом. Від 1925 в умовах проведення більшовиками політики *«коренізації»* на К. починається масовий рух за українізацію освіти, громад. та культ. життя. За переписом нас. 1926, українці складали на К. 1 млн 644 тис. 380 осіб (54,1 % всього нас.). З ініціативи місц. укр. нас. та за підтримки Наркомосу УСРР на укр. мову навчання було переведено 746 шкіл Кубанської округи (див. *Округа*), працювало 12 укр. пед. технікумів, у м. *Краснодар* відкрився Північнокавказ. укр. ін-т, виходили україномовні газети та часописи, діяли укр. письменницькі орг-ції. 1929 на К. почала впроваджуватися політика суцільної *колективізації сільського господарства*, наслідком якої став штучний голодомор 1932—33 (див. також *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*), тоді ж центр. влада ініціювала насильницьке згортання укр. національно-культ. розвитку та *русифікацію.* Унаслідок голодомору, депортацій та репресій укр. нас. К. втратило 25—50 % своєї чисельності, решта під час проведення паспортизації 1933 була зареєстрована як росіяни. Усі укр. навч. заклади були закриті або переведені на рос. мову навчання. За переписом нас. 1939, українці складали на К. тільки 4,3 %.

На поч. 1990-х рр. на К. активізувався рух серед місц. українців, спрямований на відновлення істор. правди про місц. події.

Літ.: *Попко И.Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту, ч. 1—2. СПб., 1858; *Короленко П.* Черноморские казаки. К., 1877; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1—2. Екатеринодар, 1910—13; *Сулятицький П.* Нариси з історії революції на Кубані, т. 1. Прага, 1925; *Болотенко О.* Козацтво і Україна, ч. 1—2. Торонто, 1950; *Голобуцький В.А.* Черноморское казачество. К., 1956; *Іванис В.* Стежками життя, кн. 1—4. Новий Ульм, 1958—61; *Скобцов Д.* Три года революции и гражданской войны на Кубани. Париж, 1961; *Іванис В.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968; *Білий Д.Д.* Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані. К., 1994; *Ратушняк В.Н.* Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. Краснодар, 1996; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002.

Д.Д. Білий.

КУБІЙО́ВИЧ Володимир Михайлович (23.09.1900—02.11.1985) — географ, демограф, громадсько-політ. діяч, один з організаторів укр. науки на Заході в 1950—70-х рр., гол. ред. *«Енциклопедії українознавства».* Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1931) та *Української вільної академії наук.* Проф. (1940). Н. в польському м. Новий Сонч (нині м. Нови-Сонч, Польща), однак записаний у метрикальних книгах села Матієва, яке розташов. неподалік м. Новий Сонч, але було не польс., а лемківським (окраїна *Лемківщини*), де був церк. прихід греко-католиків. Його батько — Михайло — походив з сел. родини з с. Корнев Городенського пов. на *Покутті*, по закінченні 6-ти класів г-зії в м. *Стрий* працював приватним домашнім учителем, а потім став дрібним службовцем податкового уряду в м. Новий Сонч. Мати — Марія (у дівоцтві — Добровольська) — походила з польс. родини, яка мешкала в м. Новий Сонч (за повідомленням двоюрідного брата К. по материнській лінії — Казимира, проф. історії і соціології Краківського ун-ту, чл. Польс. АН, — їхня родина походила з євреїв, які перейшли в християн. віру). Згідно з традицією, що була на той час характерною для мішаних польсько-укр. подружжів, сини йшли за віросповіданням батька, а доньки — матері. Тому К. охрестили в греко-католиц. обряді як українця. Ця подія вирішальним чином вплинула на подальше нац. самовизначення К., однак процес цього самовизначення був тривалим і болісним, зокрема, в майбутньому через нац. непорозуміння зі своєю дружиною-полькою він розлучиться. Батьки К. говорили між собою польс. мовою, проте з сином батько спілкувався лише українською, хоча міг це робити не часто, оскільки

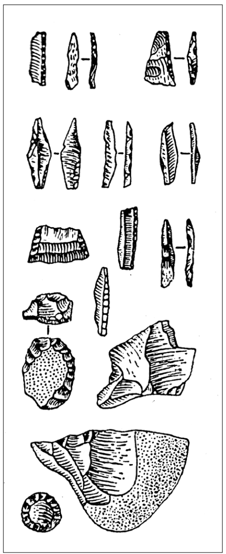

Меморіальна дошка В. Кубійовичу у Львові на вул. Листопадового чину.

цілими днями працював у конторі чи мав відрядження. У своїх споминах, які К. написав, коли йому вже було 70 років, він зізнався: «З перспективи десятків літ від нашої розлуки і від відходу мами у вічність я відчуваю, що ми обоє — моя мама і я — були найближчі і найбільше любили одне одного». Батьки багато читали і це їхнє захоплення передалося синові. 1906 К. відправили на навчання до місц. нар. школи. До переселення в Новий Сонч В.Яворського, який до цього був послом (депутатом) віденського парламенту від *Бережан*, а також редагував укр. квартальник нім. мовою, укр. життя в Новому Сончі було доволі кволим. Завдяки В.Яворському в місті постали філія і читальня «Просвіти» (див. *Просвіти*) та укр. банк «Лемківський союз». Коли К. закінчив 3-й клас нар. школи, його родина переселилася до дому, власником якого була «Просвіта». Тут він долучився до читання укр. книг. Тоді ж уперше почав писати (це були дві, за його власною характеристикою, польськомовні «повісті» на укр. тематику: про хлопчика-втікача з татарського полону та про укр. селянина, який, вимушено емігруючи до Америки, потрапив на кораблі в бурю й став Робінзоном Крузо). 1910, по закінченні 4-го класу нар. школи, успішно склав іспити з арифметики, польс. та нім. мов до польс. г-зії. По закінченні 3-х класів г-зії почав займатися репетиторством, готував дітей з укр. сімей до вступу в польс. г-зії та ліцеї. Будучи в 4-му класі г-зії, за порадою В.Яворського, почав читати і конспектувати «Історію України-Руси» М.*Грушевського*, що, однак, за його власним зізнанням, було для нього малоприємною справою. Після початку *Першої світової війни*, у зв'язку зі стрімким наступом рос. військ, сім'ю К., як сім'ю держ. чиновника, евакуювали до *Відня*. Там К. пробув 8 місяців, навчався в місц. польс. г-зії, часто мандрував з матір'ю і молодшим братом містом, вивчав нім. мову. На поч. липня 1915 повернувся до Нового Сонча. У черв. 1918 закінчив г-зію і записався до *Краківського університету* на філос. ф-т (вибір саме цього ун-ту для подальшого навчання був зумовлений тим, що в *Кракові* мешкав дядько К., який, однак, служив у війську, а квартира була вільною). У жовтні прибув на навчання, проте в середині листоп. цього ж року (після того, як було проголошено утворення *Західноукраїнської Народної Республіки* і почалася *українсько-польська війна 1918—1919*) перебрався на тер. ЗУНР в *Коломию* до своєї двоюрідної сестри по батьківській лінії Стефанії (перед тим вона деякий час жила в сім'ї К.) і добровольцем вступив до *Української Галицької армії*. Навч. в старшинській школі артилерії в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), вивчав там картографію, але через швидкоплинність воєн. подій, так і не закінчивши школи, був призначений до однієї з батарей в Бережанській бригаді, у черв. 1919 брав участь у *Чортківській операції Української Галицької армії 1919*. Під час відходу військ УГА за р. Збруч (прит. Дністра) захворів на тиф і був демобілізований. Повернувся додому. Вилікувавшись, наприкінці осені 1919 поновив навчання в ун-ті на філос. ф-ті. Це дало йому змогу дістати відстрочку від служби в польс. війську. В ун-ті почав відвідувати геогр. гурток, де викладав проф. Л.Савицький, який зацікавив його проблемами антропогеографії (географії людини), й відтоді він почав їх фахово розробляти. Влітку 1920 опублікував свою першу працю — звіт про мандрівку в Живецькі Бескиди. Підготував доповідь на тему географії транспорту, з якою виступив на семінарі. За рекомендацією проф. Л.Савицького матеріал доповіді був опубл. польс. та англ. мовами, а невдовзі отримав позитивні рецензії, зокрема в Німеччині. На поч. 1921 брав участь у тижневій геогр. експедиції в центр. частину укр. Карпат — Горгани. Цього ж року помер його батько і він через матеріальну скруту сім'ї змушений був залишити ун-т, почав учителювати в приватній г-зії в містечку Пшисуха на Родомщині. У вільний від роботи час займався самоосвітою. Під час відпусток 1921, а також 1922 працював у Горганах. Зібраний там матеріал про вплив природи на життя людини згодом систематизував і написав докторську дисертацію. На поч. 1923 переїхав до Кракова, знайшов там роботу в одній з польс. г-зій і почав готуватися до випускних іспитів в ун-ті. У черв. цього ж року склав іспити і захистив докторську дис. на тему: «Антропогеографія Горганів». По закінченні навчання проф. Л.Савицький запропонував йому роботу асистента, але, щоб мати більше вільного часу для власних студій, він відмовився від цієї пропозиції і продовжив працювати викладачем у г-зіях у Кракові. Водночас став секретарем Краківського відділу Польс. геогр. т-ва, чл. геогр. комісії Польс. АН. Багато часу проводив у б-ках, співпрацював з Геогр. ін-том. У черв. 1924 брав участь у 1-му Конгресі слов'ян. географів і етнографів, що відбувся в Празі (*Чехословаччина*). Під час роботи з'їзду познайомився зі С.Руданським. Тоді ж зацікавився антропогеографією Сх. Європи. 1927, під час роботи 2-го Конгресу слов'ян. географів і етнографів, познайомився з рад. географами, зокрема з проф. Кам'янець-Подільського ін-ту нар. освіти В.*Гериновичем*, а під час однієї з сесій цього ж конгресу, що відбувалася у *Львові*, відвідав НТШ, мав зустріч з головою НТШ К.*Студинським* і слухав його доповідь про поїздку до УСРР, зустрічі там з М.Грушевським і М.*Скрипником*. У черв. 1928 прочитав в ун-ті лекцію на тему: «Розміщення населення в європейській частині Радянського Союзу» і став доц. філос. ф-ту Краківського ун-ту, викладав географію Сх. Європи, читав курс антропогеографії Рад. України, однак не полишив і роботи в г-зіях, зокрема в приватних дівочих. У цей же час у Краківському ун-ті викладачами були українці І.*Зілинський*, Б.*Лепкий*, Ю.Панейко, С.*Томашівський*. К. приєднався до їхньої компанії, час від часу вони зустрічалися й обговорювали різні наук. й політ. проблеми. 1929 одружився з корінною краків'янкою, полькою, викладачкою однієї з г-зій. Активно прилучав студентів-українців до вивчення географії, організовував наук. виїзди в Карпати. За підсумками цієї роботи за його редакцією 1930 був підготовлений і опубл. «Науковий збірник Географічної

секції при Українській студентській громаді в Кракові». Видання цього збірника сам К. згодом оцінював як перший вияв свого організаційно-видавничого нахилу. Цього ж року брав участь у роботі 3-го Конгресу слов'ян. географів і етнографів у Бєлграді (*Югославія*), а також з'їзду укр. географів-педагогів у Львові. Саме тоді почав співпрацювати з НТШ, якому, на його думку, в той час бракувало ініціативи і праці, пов'язаної з нац. потребами. 1931 став дійсним чл. НТШ у Математично-природничо-лікарській секції і очолив новостворену Геогр. комісію при цій секції. З цього часу почав активно переучувати себе мислити і писати не польс. мовою, як це було, а українською. Водночас, після того, як народилася його друга донька, яку дружина потайки від нього охрестила в костьолі, у його сім'ї почалися негаразди (1940 він розійшовся з дружиною, а 1944 оформив судову сепарацію щодо свого шлюбу). Як представник НТШ брав участь: у берез. 1932 — у роботі 2-го Укр. наук. з'їзду в Празі (познайомився там з директором *Українського наукового інституту* в Берліні (Німеччина) І.*Мірчуком* і його заст. — З.*Кузелею*), 1934 — у Міжнар. геогр. конгресі у *Варшаві*, а 1936 — у 4-му Конгресі слов'ян. географів і етнографів у Софії (Болгарія). У січ. цього ж року демонстрував на виставці в Берліні 27 великих карт масштабу 1 : 1 250 000, 70 окремих карт у масштабі 1 : 4 000 000 на 29 аркушах, 10 таблиць з діаграмами. Згуртував довкола Геогр. комісії НТШ багатьох фахівців, зокрема О.*Степанів-Дашкевич*, С.Пашкевич, Г.Дрогомирецького, М.Кулицького, В.*Огоновського*, Ю.Полянського, І.*Теслю*, І.Федіва. Разом з ними підготував видання «Атласу України та сумежних країв» (1937) і «Географії українських та сумежних земель» (1938). Окрім географії західноукр. земель, цікавився також, зокрема, госп. комплексом Донецького басейну. Видав нім. мовою економіко-геогр. опис Донбасу. Після публікації матеріалів, в яких він звинуватив деяких польс. учених, у т. ч. проф. Е.Ромера у Львові, у маніпулюванні стат. даними, а також поставив під сумнів дані польської урядової статистики, у газеті польс. військового відомства «Польска збройна» з'явилася стаття, в якій було поставлено запитання, чому «д-р Кубійович демонстративно використовує титул доцента Ягеллонського університету». На підставі цієї статті та ін. «повідомлень» рада філос. ф-ту Краківського (Ягеллонського) ун-ту двома третинами голосів позбавила К. права викладати в ун-ті. 16 черв. 1939 це рішення ради підтвердило Мін-во віровизнань та публічної освіти Польщі, додавши до цього також заборону на викладання в г-зіях. Після «вигнання» з ун-ту К. відвідав Львів, мав там зустріч з ректором *Греко-католицької богословської академії* Й.*Сліпим*, а потім, повернувшись до Кракова, на деякий час виїхав у підгірську місцевість Мислєніци, де працював над 2-м т. «Географії України». У цей час на його квартиру в Кракові приходили поліцейські, які мали припис його арештувати й ув'язнити в *Березі Картузькій*. Повернувся до Кракова після початку *Другої світової війни* й евакуації з міста польс. цивільної влади. Отримав від гітлерівських окупаційних властей пропозицію опрацювати довідки про українців, які проживали в *Генеральній губернії* (адм.-тер. одиниця, утворена в окупованій німцями центр. частині Польщі, до її складу входила й частина укр. етнічних земель), зробити нац. статистику й докладні етногр. карти. Налагодив співпрацю з полк. Р.*Сушком*, який очолював у Ген. губернії *Організацію українських націоналістів*. У жовт. 1939 підготував для ОУН проект мережі укр. шкіл на тер. Ген. губернії і виїхав на Лемківщину для узгодження питання про відкриття там укр. шкіл з нім. адміністративною владою. Наприкінці цього ж року погодився з пропозицією укр. політ. кіл, що була схвалена окупаційними властями, очолити Укр. нац. об'єднання, яке мало координувати в Ген. губернії діяльність укр. громадсько-культ. орг-цій (після визнання 1940 укр. допомогових к-тів нім. владою центр. орган цих к-тів отримав офіц. назву *Український центральний комітет* (УЦК); офіційно К. був затверджений головою УЦК на з'їзді допомогових к-тів у квіт. цього ж року). З цього часу життя К. істотно змінилося, він став провідним укр. громад. діячем. За його власними словами, його робота в УЦК призвела до того, що він «припинив зв'язки (в тому числі й суто товариські) з польським оточенням і не відновлював їх ніколи». Він не мав також змоги займатися власними наук. дослідженнями, міг лише опікуватись справами науки (вів переговори з властями про відкриття Ін-ту українознавства в Кракові та відродження НТШ, організував Наук. фонд, що надавав матеріальну допомогу науковцям, підтримував науковців гонорарами від публікації їхніх праць). 1940, однак, був звичайним професором географії *Українського вільного університету* в Празі. Штаб-квартира к-ту розташовувалася в Кракові, тут же в грудні к-т заснував *Українське видавництво*. УЦК опікувався проблемами біженців з УРСР, організовував у селах на *Холмщині*, *Надсянні* та Лемківщині школи і мистецькі групи, а також госп. кооперативи, ініціював (у листоп. 1940) створення Комісії допомоги укр. студентству в Кракові, намагався відстоювати інтереси українців перед нім. адміністрацією. Як міг, рятував від окупаційного терору людей, у т. ч. євреїв. Сприяв відновленню *Української автокефальної православної церкви*. Після окупації військами *вермахту Західної України* до Ген. губернії були приєднані землі Галичини (див. *«Галичина»*, дистрикт) і діяльність УЦК, як гол. виразника інтересів українців перед нім. владою, поширилася також на них. Наприкінці жовт. 1941 на чолі делегації УЦК був у *Києві*. Не раз відвідував Берлін. Постійно роз'їжджав по селах Ген. губернії у справах налагодження там укр. життя. Після поразки військ вермахту в *Сталінградській битві 1942—1943* став одним з організаторів Військ. управи й брав активну участь у створенні цією управою укр. стрілец. д-зії СС *«Галичина»*, зокрема, 28 квіт. 1943 через газ. «Львівські вісті» звернувся з відозвою та закликом до українців поновити боротьбу з *більшовизмом*, добровільно «узяти в руки зброю, бо цього вимагає наша

національна честь, наш національний інтерес» (мотиви своїх дій зі створення укр. військ. з'єднання, що мало, на його думку, зміцнити роль українців у Галичині, а також перебіг тогочасних подій описав, зокрема, у статті «Початки української дивізії "Галичина"», що побачила світ у Мюнхені 1954). К. домігся дозволу на набір до д-зії не тільки українців, які проживали в дистрикті «Галичина», а й з ін. дистриктів Ген. губернії. У період загострення протистояння підпільних військ. формувань українців і поляків (див. *Волинська трагедія 1943*) виступив із закликом про примирення. У берез. 1945 разом з генерал-хорунжим П.*Шандруком*, О.Семененком і П.Терещенком підписав «Декларацію Українського національного комітету», в якій ішлося про необхідність створення Укр. нац. армії, «що має відновити збройну боротьбу за українську державність» («Український шлях», 1945, 30 берез.). Був обраний заст. голови Укр. нац. к-ту, багато зусиль доклав до справи організації частин Укр. нац. армії. За увесь період своєї діяльності в УЦК допоміг багатьом укр. утікачам з УРСР. По закінченні війни жив у *Баварії* (Німеччина), в амер. окупаційній зоні, деякий час переховувався в селах. Знову повернувся до наук. роботи, але набагато більше часу змушений був займатися науково-орг. справами. Співпрацював з нім. геогр. інституціями. Розробив проект «Сучасні проблеми української науки» (1946 був опублікований в Мюнхені під назвою «Питання української еміграції в Європі» за підписом «Антін Корнівський»), в ньому йшлося про відродження Наукового товариства імені Шевченка і Мазепинсько-Могилянської академії наук. Однак через обвинувачення в *колабораціонізмі* з боку окремих укр. орг-цій відійшов від орг. справ, поселився в селі й почав упорядковувати архів УЦК та писати книгу про історію діяльності УЦК. У лют. 1946 був арештований амер. військ. поліцією за звинуваченням у колиш. співпраці з гітлерівцями (під час ув'язнення почав активно вивчати англ. мову). Після допитів і за сприяння друзів був виправданий і через 6 тижнів звільнений. Після цього неприязне ставлення до нього деяких укр. емігрантських кіл змінилося на цілком ділове й нормальне і він замешкав у Мюнхені, вдруге одружився (його дружина — Дарія стала його секретаркою, пізніше — також вела б-ку НТШ, вона була на 8 років молодшою за нього, в юнацькі роки входила до орг-ції пластунів; див. «*Пласт*»). Викладав в УВУ, а як голова надвірної ради і гол. пайовик Укр. вид-ва фінансував УВУ. Знову ініціював процес відновлення НТШ. Ця ідея була підтримана і 30 берез. 1947 в Мюнхені відбулися Заг. збори т-ва, К. був обраний ген. секретарем т-ва (головою став проф. І.Раковський). 1948 з ініціативи К. було створено Ін-т заочного навчання в Мюнхені. Цього ж року до структури НТШ було введено створений 1947 Ін-т енциклопедії українознавства, який очолював З.Кузеля. Гол. редакторами «Енциклопедії українознавства» були призначені К. і З.Кузеля. К. об'єднав навколо проекту енциклопедії професорів УВУ, членів НТШ, УВАН, зокрема, О.*Оглоблина*, Ю.*Шевельова*, Н.*Полонську-Василенко*, Б.*Кравціва*, І.*Кошелівця*, Ю.Луцького, А.*Жуковського*. У черв. 1949 вийшов 1-й із 3-х загальних (т. зв. «ЕУ»-1) томів енциклопедії (3-й т. побачив світ у черв. 1952). Статті до енциклопедії опрацьовували понад 100 фахівців. 1951 Центр європ. осередку НТШ перемістився до Парижа (Франція) й розташувався в його пн. околиці — Сарселі, де на кошти конгрегації Східної церкви був придбаний і реставрований старовинний будинок (цьому сприяв апостольський адміністратор для українців у Франції владика Іван (*Бучко*)). Цього ж року до Сарселя переїхав з Мюнхена і там замешкав К. 23 черв. 1952 на Заг. зборах Європ. НТШ він був обраний головою НТШ в Європі. Керував усіма роботами над продовженням підготовки і видання словникової частини «Енциклопедії українознавства» (т. зв. «ЕУ»-2). Писав до неї власні матеріали. Ця справа поступово стала для нього найголовнішою. Водночас він завершив і 1953 опублікував «Етнографічну карту Південно-Західної України (Галичини)», в якій було представлено етнічну структуру нас. Галичини станом на 1 січ. 1939 у розрізі ґмін і міських поселень. Карта була побудована на основі аналізу урядової статистики *Австро-Угорщини* та Польщі, а також відповідного анкетування багатьох вихідців з тамтешніх сіл і містечок, які після війни жили в Зх. Європі. Групування населення було здійснено за етнічною, мовною та віросповідною ознаками, це дало змогу виокремити: власне українців, українців з польс. розмовною мовою, власне поляків і польс. колоністів, а також «латинників» (тих, хто за походженням був українцем і перейшов у римо-катол. обряд), євреїв та ін. (переважно німців). 1955 вийшов у світ 1-й т. «ЕУ»-2 (останній — 10-й — був видрукуваний 1985, уже після смерті К.). 1961 у зв'язку з початком видання в УРСР «*Української радянської енциклопедії*» К. разом з В.*Маркусем* видав книгу «Дві енциклопедії», в якій визначив характерні риси діаспорної і рад. енциклопедій. У берез. 1963 на засіданні Гол. ради НТШ в Нью-Йорку (США) президентом НТШ було обрано проф. д-ра Р.*Смаль-Стоцького*, а ген. секретарем — проф. д-ра Є.Вертипороха. К., залишаючись головою Європ. НТШ і директором Історично-філософічної секції, зосередився на роботі над «ЕУ»-2. Цього ж року почало друкуватися англомовне видання «ЕУ», яке не було копією україномовного. Для «Енциклопедії українознавства» К. самостійно та у співавторстві написав багато геогр. статей, зокрема, здійснив комплексно-геогр. описи *Бессарабії*, *Буковини*, Високих Бескид, *Волині*, Галичини, Донец. басейну, Дрогобицько-Бориславського пром. району, Закарпаття, *Криворізького залізорудного басейну*, *Криму*, *Кубані*, Пд. України, *Підляшшя*, *Поділля*, Покуття, *Полісся*, Полтавщини, Посяння, *Пряшівщини*, *Слобідської України*, Ставропільщини та Терщини (область над р. Терек, Кавказ). З метою збору коштів для енциклопедії здійснив кілька поїздок до США, Канади та Австралії. 1977 після тяжкої хвороби померла його дружина, він важко переживав цю втрату, за його власними сло-

Кудлаївська культура. Дрібні крем'яні пластинки та вістря з притупленим краєм.

вами, Дарія для нього була такою ж близькою людиною, як і його мати.

У різні роки написав спогади «Мені — 70» (1970), «Українці в Генеральній губернії 1939—41» (1975) і «Мені — 85» (1985), а також багато праць з історії укр. еміграції та діаспори в Пн. Америці, Сибіру, Серед. Азії.

1981 став першим лауреатом Канад. фундації укр. студій. 28 верес. 1985 у Нью-Йорку на його честь та у зв'язку з його 85-річчям було проведено ювілейну конференцію Заг. зборів Історично-філософічної секції НТШ.

П. у м. Париж (Франція); похований у склепі НТШ в Сарселі (поблизу Парижа).

Одразу ж по його смерті його іменем було названо Ін-т енциклопедії НТШ.

Після утвердження суверенної Укр. д-ви 1995 в *Тернополі*, а 2000 у Львові були проведені наук. конференції, присвячені, відповідно, 95-ти та 100-річчю від дня народження К.

У Львові в одному з нових районів на його честь названо вулицю, а на будинку по вул. Листопадового чину встановлено меморіальну дошку.

За: В.Кубійович «Мені — 85» (Мюнхен, 1985).

Д.В. Грузін.

Коротка бібліографія творів В.Кубійовича і літератури про нього.

Тв.: Пастушство Буковини. «Праці географічної комісії НТШ» (Львів), 1935, вип. 1; Атлас України і суміжних земель. Львів, 1937; Географія України і суміжних земель. Львів, 1938; Краків—Львів, 1943; Із актуальних антропогеографічних проблем Закарпаття. «Сьогочасне й минуле» (Львів), 1939, № 1; Територія й людність українських земель. Краків—Львів, 1943; Сучасні проблеми української науки. «Сьогочасне й минуле» (Мюнхен), 1948, № 1; Географія України. Мюнхен, 1949; З демографічних проблем української еміграції. Мюнхен, 1949; Хроніка НТШ. За час 25.VI 1939 — 15.III 1949. Мюнхен, 1949; Етнографічна мапа. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини). Лондон—Мюнхен—Нью-Йорк—Париж, 1953; Зміни в стані населення совєтської України в рр. 1927—1958. «Український збірник» (Мюнхен), 1959, кн. 16; Дві українські енциклопедії. Мюнхен, 1961 (у співавт.); Національний склад населення Радянської України в світлі совєтських переписів з 17.12.1926 і 15.01.1959. «ЗНТШ» (Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней), 1962, т. 169; Мені — 70. Париж—Мюнхен, 1970; Зміни в стані населення Української РСР у 1959—1969 рр. Мюнхен, 1972; Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. «Український історик», 1973, № 1/2; Українці в Генеральній губернії 1939—1941. Історія Українського центрального комітету. Чикаго, 1975; Міграційні процеси в Українській ССР. В кн.: Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977; Україна: карта України. Мюнхен—Париж, 1978 (у співавт.); Зауваження до доповіді проф. Омеляна Пріцака [До стодесять-ліття НТШ. 1873—1983. Роль Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) в історії України]. «Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С» (Париж—Мюнхен), 1983/1984, число 25; Мені — 85. Мюнхен, 1985; Мої візити у Митрополита Андрея Шептицького. «Український історик», 1989, № 1/3; Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873—1949). Львів, 1991; Наукові праці, т. 1—2. Львів, 1996—2000.

Літ.: Наукові праці проф. д-ра Володимира Кубійовича. «Українська книга» (Краків—Львів), 1943, № 5; Kleine slavistische Biographie. Wiesbaden, 1958; Біографічні нотки авторів: Кубійович Володимир. «ЗНТШ» (Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней), 1962, т. 169; Святочна промова на закінчення ювілею 70-ліття проф. д-ра Володимира Кубійовича. «Вісті із Сарселю», 1971 (квіт.); 1972 (трав.), № 14; *Кошелівець І.* Володимиру Кубійовичу — 75. Мюнхен, 1975; *Добрянський М.* Володимир Кубійович: Некролог. «Віднова» (Мюнхен), 1986, № 5; *Шаблій О.* Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. Париж—Львів, 1996; Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: (У персоналіях). К.—Донецьк, 1997; Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900—1985), Атанас Фіголь (1908—1993): Науковий збірник. К.—Нью-Йорк, 1998; *Шаблій О.* Володимир Кубійович і НТШ. «Київська старовина», 1999, № 2; *Мельник І.* Україна понад усе!: До 100 річчя Володимира Кубійовича. «Поступ», 2000, 23—24 верес.; *Пащенко В.* Реабілітована географія. «Дзеркало тижня», 2006, № 37 (616), 30 верес. — 6 жовт.

О.В. Ясь.

КУДЛАЇ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — одна з археол. к-р *Полісся* доби *мезоліту*. Виокремлюється дослідниками за характерними пам'ятками, виявленими в місцях розкопок: Кудлаївка, Таценки, Селище, Коржі, Кухарі, Мартиновичі, Броди, Люботинь III, Криниця, Поляни та ін. на тер. Волин., Рівнен., Житомир., Київ. та Черніг. областей. Пам'ятки датуються 8—6 тис. до н. е., з них визначальними для даної к-ри є дрібні крем'яні пластинки та вістря з притупленим краєм, що служили вкладишами в пази кістяних наконечників стріл та метальних списів. Техніка розколювання кременю — відщепова мікролітична, характерними є скребачки, різці, сокири на відщепах. Нас. цієї к-ри полювало на лісових тварин (тур, лось, олень, кабан) за допомогою лука, займалося рибальством. К-ра генетично пов'язана з сусідніми зх. археол. к-рами: коморницькою к-рою Польщі та к-рою Дювенсі Пн. Німеччини. Сформувалася в бас. Прип'яті (прит. Дніпра) на поч. мезоліту, набула поширення в межах Полісся і в 2-й пол. мезоліту поступилася місцем *яніславицькій культурі*.

Літ.: *Залізняк Л.Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. К., 1984; *Його ж.* Передісторія України X—V тис. до н. е. К., 1998.

Л.Л. Залізняк.

КУДЛА́Й Петро Дмитрович (29.06.1915—23.02.1977) — історик. Канд. істор. н. (1953). Н. в с. Прохори (нині село Борзнянського р-ну Черніг. обл.). 1930—33 навч. в Ніжин. пед. технікумі; 1933—34 працював учителем початкової шк. на х. Шевченка (нині село Борзнянського р-ну), 1935—38 був директором неповної СШ в с. Неданчичі Любецького р-ну (нині село Ріпкинського р-ну; обидва — Черніг. обл.). 1938 став студентом істор. ф-ту Київ. ун-ту. Навчався до початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, а потім з 1944 до 1945. Від 1945— ст. н. с. Центр. істор. музею в м. *Київ*. Від 1946 — аспірант каф-ри історії УРСР істор. ф-ту Київ. ун-ту Від 1949 — заст. дир. технікуму з підготовки культ.-освіт. працівників та лектор при Київ. обласному від. культ.-освіт. установ.

1953 захистив канд. дис. на тему: «Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1906 рр.» Від 1954 — доц. каф-ри історії України Київ. ун-ту. Досліджував проблеми аграрних відносин у *Правобережній Україні* в період від 1907 до 1917. Займався упорядкуванням бібліографії літ. з історії України. Опублікував низку покажчиків, серед яких: «Наукові записки і праці історичних

факультетів університетів УРСР (1939—1958 рр.). Покажчик статей»; «Висвітлення історії України в загальносоюзних історичних журналах. Систематичний покажчик статей і публікацій (1921—1958 рр.)» та ін.

П. у м. Київ. Похований на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: Кудлай Петро Дмитрович: Некролог. «Вечірній Київ», 1977, 28 лют.

І.Н. Войцехівська.

КУ́ДРЯ Данило Євменович (09.12(28.11).1885 — після 1961) — політ., військ., банк. та кооп. діяч. Н. на х. Березівський (нині с. Березівка Полтав. р-ну Полтав. обл.) в заможній сел. родині. Закінчив Казанське піх. уч-ще (1906). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*, штабс-капітан (1916). 1908—18 — чл. *Партії соціалістів-революціонерів*. 1917 — голова солдатського к-ту 41-го корпусу. У жовт. 1917 *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* призначив К. комісаром *Південно-Західного фронту*, наприкінці 1917 К. обрано його головнокоманд. 1918 примкнув до партії боротьбистів (див. *Українська партія соціалістів-революціонерів*). Від серп. 1919 — кер. протиденікінського боротьбистського підпілля в *Одесі*. Згодом, до жовт. 1919, — заст. наркома продовольства УСРР, виступав проти більшовицької т. зв. продовольчої диктатури. 1920 — один із кер. Харків. губернського к-ту *Української комуністичної партії (боротьбистів)*, потім — чл. КП(б)У, очолював продовольчий від. *Галицького революційного комітету 1920.* У 1920—30-ті рр. — на керівній кооп., госп., фінансовій роботі.

1922 як член правління *Українбанку* в *Харкові* був одним з перших акціонерів укр.-амер. видавничого т-ва комуніст. спрямування *«Космос»*. Восени 1928 як управитель Укрсільбанку — чільний учасник таємних переговорів із західноукр. кооперацією у *Львові* та *Варшаві* «під дахом» Повноважного представництва СРСР у Польщі й загальним кервом «українського» радника Повпредства Ю.*Коцюбинського.* Кооперація УСРР виділила західноукр. колегам товарний кредит у 100 тис. *золотих рублів* — харків. урядовці розраховували таким чином опанувати розгалуженою мережею укр. кооперативів *Західної України.* Але задум зазнав фіаско.

Був ініціатором створення й заст. голови правління (фактичним керівником) пайового т-ва «Укрробсельтеатр», що його формально очолював П.*Любченко*, метою якого була фінансова підтримка вітчизн. театрального мист-ва. Діяльний учасник українізації (див. *Українізації політика*) вітчизн. опери 1920-х рр., особисто брав участь у переговорах щодо ангажування низки провідних моск. співаків (А.Нежданової, Л.Собінова та ін.) для виконання партій укр. мовою в оперних театрах Харкова, *Києва*, Одеси.

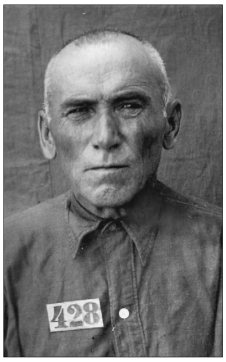
Заарештований 12 груд. 1934 на посаді дир. Всеукр. контори Банку фінансування соціаліст. сільс. госп-ва СРСР за обвинуваченням у належності до керівного центру «Контрреволюційної підпільної боротьбистської організації» (див. *«Контрреволюційної боротьбистської організації» справа 1935*). Тоді ж виключений з КП(б)У. К. інкримінувалося, що «як управитель Всеукраїнської контори Сільськогосподарського банку, на ґрунті своїх націоналістичних переконань, у період 1932—34 рр. провадив шкідницьку діяльність у справі фінансування сільського господарства». 28 берез. 1935 виїзною сесією Військ. колегії Верховного суду СРСР у Києві засуджений до 7 років позбавлення волі. Після подання апеляції справа К. вдруге розглядалася 7—18 черв. 1935 Спецколегією Верховного суду УСРР, яка засудила його до страти. Президія ЦВК УСРР замінила вирок 10 роками таборів. Покарання відбував у відділеннях Дальлагу НКВС СРСР у Хабаровському краї РРФСР. Звільнений 10 квіт. 1947. До 20 трав. 1948 працював майстром з переробки овочів у «Торгплодовочі» м. Бєлгород Курської обл. (нині Бєлгород — обласний центр РФ). Згодом завідував Харабалинським опорним пунктом Всесоюзного НДІ консервної пром-сті в с. Харабали Астраханської обл. РРФСР.

Вдруге заарештований 12 трав. 1950 Управлінням Мін-ва держ. безпеки СРСР по Астраханській обл. Згідно з постановою Особливої наради при Міністрі держ. безпеки СРСР від 19 серп. 1950, «за належність до есерів й націоналістичної організації» засланий на поселення до Акмолинської обл. Казах. РСР. Визначенням Військ. колегії Верховного суду СРСР від 4 серп. 1956 вирок Військ. колегії Верховного суду СРСР щодо К. від 28 берез. 1935 скасований «за відсутністю складу злочину». 30 листоп. 1956 Судова колегія з кримінальних справ Верховного суду РРФСР скасувала постанову щодо К. Особливої наради при Мін-ві держ. безпеки СРСР від 19 серп. 1950.

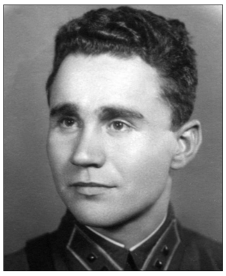
Згодом мешкав на ст. Пєрєдєлкіно під *Москвою*, листувався з Ю.*Смоличем*, не приховуючи власної укр. нац. ідентичності.

Літ.: *Юренко О.П.* Данило Кудря на тлі свого часу. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. К., 1995.

О.С. Рубльов.

Д.Є. Кудря. Фото зі слідчої справи. Астрахань, 1950.

І.Д. Кудря.

КУ́ДРЯ Іван Данилович (24.06.1912 — листоп., за ін. даними, — жовт. 1942) — розвідник, кер. підпільної розвідувально-диверсійної групи в Києві в період окупації міста у роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Герой Рад. Союзу (1965, посмертно). Н. в с. Сальків (нині в межах с. Проців Бориспільського р-ну Київ. обл.). 1919 К. почав навчатися в сільс. школі, однак не закінчив її через сімейні обставини. 1926 у пошуках кращої долі його родина переїхала до с. Ново-Наталіївка (нині с. Новонаталівка Чаплинського р-ну Херсон. обл.). Відтоді і до 1929 К. разом із старшими братами батракував. 1930 отримав свідоцтво про закінчення 7-річної школи. Того ж року за мобілізацією ЦК ЛКСМУ брав участь у розкуркуленні та організації колгоспів у Чаплинському р-ні Херсонської обл. 1931 закінчив 6-місячні пед. курси в м. *Херсон* і деякий час працював директором 4-річної школи. У жовт. 1934 був призваний на військ. службу в прикордонні війська. До трав. 1935 служив на

С.О. Кудрявцев.

В.С. Кудряшов.

зх. кордоні, потім за рекомендацією командування був направлений на навчання до Військово-політ. уч-ща НКВС СРСР у Ново-Петергофську. Від 1937 — чл. ВКП(б). У квіт. 1938 направлений на роботу в центральний апарат зовнішньої розвідки. Працював спочатку в *Москві*, а в берез. 1941 був відряджений до *Києва*, де очолив один з відділів 1-го (розвідувального) управління НКДБ УРСР. У серп. 1941, напередодні окупації Києва військами *вермахту*, призначений кер. розвідувально-диверсійної групи, що мала залишитися в місті після входження туди ворожих військ. Змінив прізвище на Кондратюка Івана Даниловича (за легендою був сином репресованого священика, викладачем укр. мови та літератури середньої школи). Мав псевдонім «Максим». Оселився у помешканні М.Груздової по вул. Інститутській, буд. 16 (т. зв. будинок Гінзбурга; нині на цьому місці стоїть готель «Україна»). Коли військ. розвідка у перші дні окупації Києва почала здійснювати підриви замінованих будинків, злетів у повітря й будинок Гінзбурга. К. залишився живим, однак без зброї, грошей, засобів зв'язку, шифрів і документів. Це істотно ускладнило його роботу. Він переселився на вул. Пушкінську. Налагодив контакти з київським підпіллям КП(б)У й організував низку диверсій на залізничних вузлах. Важливу для Москви інформацію збирав разом із своїми помічницями — киянкою, німкенею за національністю, дружиною співробітника НКВС Є.Бремер та артисткою Київського оперного театру Р.Окіпною. З ними та іншими підпільниками К. організував виготовлення та розповсюдження листівок.

5 лип. 1942 за доносом агентки СД (СД — служба безпеки Німеччини), К. разом з Р.Окіпною був заарештований. Наступного дня така ж доля спіткала Є.Бремер. У листоп. (за ін. даними — у жовт.) цього ж року всі троє були розстріляні. Однак група К. продовжувала діяти під керівництвом заступника К. —Д.Соболєва, невдовзі затриманого і закатованого в тюрмі СД.

1965 за заслуги в кер-ві підпільною розвідувальною організацією в м. Київ та за мужність і відвагу, виявлені в боротьбі з ворогом, К. посмертно був удостоєний звання Героя Рад. Союзу.

На вшанування пам'яті про нього ім'ям К. назвали вулицю в Києві.

Літ.: *Демон О.* В окупованому Києві. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 1. Разведка и контрразведка в лицах. Энциклопедический словарь российских спецслужб. М., 2002.

Т.В. Вронська.

КУДРЯ́ВЦЕВ Сергій Олександрович (1903—25.04.1938) — комсомольський і парт. діяч, чл. політбюро ЦК КП(б)У. Н. в с. Ниви (нині село Тверської обл., РФ) в сел. родині. Закінчив реальне уч-ще. Від 1919 — чл. РКП(б), цього ж року став головою Бєжецького повітового к-ту комсомолу Тверської губ. У наступні роки працював: відп. секретарем Харків. губернського к-ту комсомолу, зав. орг. відділу ЦК Комуніст. спілки молоді Вірменії, відп. секретарем ЦК Комуніст. спілки молоді Абхазії, зав. орг. відділу Закавказ. крайкому ВЛКСМ, зав. орг. відділу Уральського бюро ЦК Рос. комуніст спілки молоді, відп. інструктором ЦК ВЛКСМ. Від 1924 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Від 1927 працював: інструктором, секретарем Тифліського к-ту КП(б) Грузії. Від 1929 — відп. секретар обласного к-ту КП(б) Грузії Автономної обл. Південно-Осетія. 1933 — секретар Керченського міськкому ВКП(б). Від груд. 1933 — 2-й секретар ЦК КП(б) Азерб. РСР, з квіт. 1934 — 2-й секретар Закавказ. крайкому ВКП(б). Восени 1936 направлений до УСРР. Від 21 верес. 1936 — 1-й секретар Харків. обкому КП(б)У, з 8 січ. 1937 — чл. ЦК КП(б)У. У *Харкові* сприяв пошукам «ворогів народу» серед місц. партійно-рад. працівників, виступав із голослівними звинуваченнями їх у «троцькізмі» (див. Л.*Троцький*) та «правому ухильництві». Від 16 січ. (і до верес.) 1937 — 1-й секретар Київ. обкому КП(б)У, від 3 черв. 1937 — чл. оргбюро ЦК КП(б)У, з 26 верес. 1937 — 2-й секретар ЦК КП(б)У. Делегат X, XIV, XVI—XVII з'їздів РКП(б)—ВКП(б), XIII з'їзду КП(б)У.

Під час роботи в *Києві*, за завданням Й.*Сталіна* та Л.*Кагановича*, звинуватив П.*Постишева* і його оточення у троцькізмі, також висунув політ. звинувачення у короткозорості, недостатній вимогливості, пособництві «ворогам народу» на адресу ін. керівників УРСР.

13 жовт. 1937 був заарештований і ув'язнений. 27 січ. 1938 постановою пленуму ЦК КП(б) України виведений зі складу ЦК КП(б) України.

Його прізвище було внесено до «Списка лиц, подлежащих суду Военной коллегии Верховного суда Союза ССР», підписаного 19 квітня 1938 Й.Сталіним, В.*Молотовим*, Л.Кагановичем і А.Ждановим. Вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР засуджений до смерті. Страчений.

Реабілітований 1956.

Літ.: *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Кудрявцев Сергей Александрович. Web: Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898—1991 (http://www.knowbysight.info/index.asp).

В.Ю. Васильєв.

КУДРЯШО́В Володимир Сидорович (21(08).10.1909—15.07.1942) — один із організаторів і кер. київ. антифашист. підпілля 1941—42 під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Н. в м. *Київ.* Від 1926 працював на Київ. паровозовагоноремонтному з-ді, 1935—41 — нач. цеху. Учасник оборони Києва (див. *Київська оборонна операція 1941*) — командир загону нар. ополченців. Від жовт. 1941 — чл. підпільного міськкому КП(б)У. Відповідав за організацію диверсійних акцій на пром. об'єктах міста, очолив штаб підготовки бойових резервів для партизан. загонів Київщини, організував підпільну друкарню.

Від трав. 1942 — команд. міськ. партизан. загону, що готувався для бойових дій в р-нах Київ., Житомир. областей, в Зх. Білорусі.

Заарештований *гестапо* і страчений у Києві.

У повоєнні роки на території проф.-тех. училища № 17 (вул. Фурманова № 1/5) встановлено бронзове погруддя В.Кудряшову, на фасаді будинку по вул. Ползунова № 2-а — меморіальну дошку. 1955 на його честь у Києві названо вулицю і провулок. 1965 його іменем названо б-ку для дітей по вул. Солом'янська, 33.

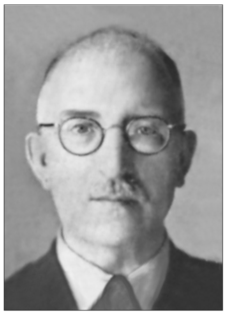
Літ.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, З. К., 1967; Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 22, спр. 282, арк. 1—3.

В.І. Смирнова.

КУЗЕ́ЛЯ Зенон (криптоніми К., З.К., К-Я та ін.; 23.06.1882—24.05.1952) — етнограф, фольклорист, мовознавець, бібліограф, педагог, редактор, перекладач, видавець, громад. та наук. діяч. Д-р слов'ян. філології та історії (1906). Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1909). Проф. *Українського вільного університету*. Н. в с. Поручин (нині село Бережанського р-ну Терноп. обл.) поблизу *Бережан* у сім'ї Франциска Кузелі, поляка. Мати — Іванна Лепка — була українкою, сестрою священика о. Сильвестра Лепкого (відомого також під псевдонімом Марко Мурава; батька Б.*Лепкого* та Л.*Лепкого*). Змалку К. багато часу проводив у родинному колі дядька Сильвестра та його дружини Домни (у дівоцтві Глібовицької). Вплив цієї родини на нього, укр. традицій рідного села фактично визначили його нац. приналежність. 1888 сім'я переїхала до Бережан. Там К. навч. спочатку в нар. школі, а потім — у польс. г-зії, 1898 заснував у ній таємний гурток «Молода Україна», до якого залучив майже всіх своїх товаришів. Друкувався в час. *«Діло»*. 1900—01 — студент Львів. ун-ту, слухав лекції М.*Грушевського*, К.*Студинського*, О.*Колесси*, друкувався в студентському ж. «Молода Україна». 1901—06 продовжив навчання у Віденському ун-ті, студіював слов'ян. філологію, археологію, етнологію, статистику. Чл. студентського т-ва *«Січ»*, 1902—04 — його голова. 1903—06 за пропозицією М.Грушевського друкував у *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»* огляди західноєвроп. праць з антропології, археології та етнології. Улітку 1904, 1905 і 1906 разом з Ф.*Вовком* брав участь у роботі етногр. експедицій у *Карпатах,* які були здійснені під егідою НТШ, Т-ва австрійс. етнографії й Антропологічного т-ва в Парижі. Після закінчення навчання у 1906—09 працював референтом і редактором у б-ці Віденського ун-ту. 1908 разом з Миколою Чайківським видав у Львові альманах «Січ» до 40-х роковин заснування однойменного т-ва у Відні, де була надрукована і його стаття «Історія віденської «Січі» (див. «*Віденська січ*»).

1909—14 — у *Чернівцях.* Працював зав. слов'ян. відділу і читальні в університетській б-ці. Був лектором укр. мови в ун-ті й учительській семінарії. Редагував укр. літературно-наук. додаток у час. «Czernovitzer Allgemeine Zeitung». Очолював чернів. філію культурно-освіт. т-ва *«Руська бесіда»*. Як фаховий бібліотекар і бібліолог (1906 склав іспит на бібліотекаря у Віденському ун-ті) займався питаннями бібліографічної техніки й організації б-к і читалень.

Взимку 1914 переїхав до *Відня*, куди у зв'язку з подіями *Першої світової війни* евакуювали чернів. б-ку. Працював в Ін-ті східноєвроп. історії, де була розміщена евакуйована б-ка. 1915 разом із С.*Томашівським*, І.Раковським і С.*Рудницьким* заснував Ін-т сходознавства. 1916 на заклик віденського *Союзу визволення України* виїхав до одного з таборів для військовополонених рос. армії (біля Зальцведеля, Німеччина), серед яких було багато українців, для ведення там національно-просвітницької роботи. Був головою Просвітнього відділу, редагував таборові видання «Вільне слово», «Шлях». Від 1920 — у Берліні (Німеччина). Редагував час. «Нове слово» (1920—21), «*Українське слово*» (1921—23), співпрацював з час. «Діло», «Літопис», «Політика», з вид-вом «Ратай», а також нім. наук. енциклопедією «Мінерва». Від 1926 — проф. *Українського наукового інституту в Берліні* (УНІ), ред. його видань «Kulturberichte», «Osteuropaische Korrespondenz». Створив при УНІ словниковий відділ. Одночасно викладав укр. мову на ф-ті закордонних наук у Берлінському ун-ті. Через різноманітні німецькомовні видання ознайомлював нім. читачів з укр. к-рою. 1930—36 — голова Союзу закордонних журналістів у Берліні, а потім його почесний президент. Протягом майже 10 років очолював укр. громаду в Берліні. 1940 заснував у Берліні Комісію допомоги укр. студентству (КоДУС), у 1944—1952 був її головою (після смерті К. КоДУС утворив наук. стипендію ім. З.Кузелі для українознавчих студій). Разом з Я.*Рудницьким* за участю К.Майєра підготував (уклав від літери «П» до «Я») і видав «Українсько-німецький словник». 1945 переїхав до *Баварії*, жив у Фюрті. 1947, після відновлення НТШ, був обраний заст. голови, 1949 — головою т-ва. Водночас очолив Етнологічну комісію т-ва, пізніше — його філол. секцію, відновив і редагував орган т-ва *«Сьогочасне і минуле»*.

З. Кузеля.

Від 1947 — гол. редактор *«Енциклопедії українознавства»*. Цього ж року опублікував працю «Історичний розвиток і сучасний стан українського словникарства». Від 1948 редагував енциклопедію разом з В.*Кубійовичем* (вийшла друком у Мюнхені 1949—52). Від 1949 — голова Європ. осередку НТШ. Останні кілька років жив у Парижі (Франція), в його пн. околиці — Сарселі, де з 1951 розміщувався Центр. європ. осередок НТШ. Тоді ж був обраний дійсним чл. Міжнар. вільної академії, керівником її укр. секції.

П. у лікарні м. Париж (Франція); похований у склепі НТШ на міському цвинтарі у Сарселі.

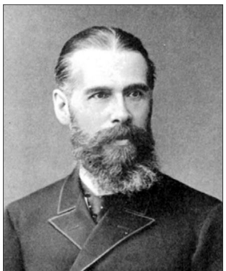
Автор понад 440 наук. праць.

Твори: «Наші сільські оповідачі» (1908), «Як закладати й вести бібліотеки» (1909), «Про потребу і техніку збирання етнографічних матеріалів» (1909), «Словар чужих слів» (1910; у співавт.), «Борис Грінченко як етнограф» (1910), «Ціль і значінє студентських (кружкових) бібліотек» (1910), «Ярмарки на дівчат» (1913), «Рік 1918 на Україні» (1918), «В 60-ті роковини смерті Тараса Шевченка» (1921), «Богдан Лепкий: Біографічний нарис» (1924), «Ukraine und die Kirchliene Union» (1930), «Handbuch der Ukraine» (1941; у співавт.), «Малий адресат українського організованого життя на чужині» (1949).

Літ.: *Борщак І.* Зенон Кузеля (1882—1952). «Україна» (Париж), 1952,

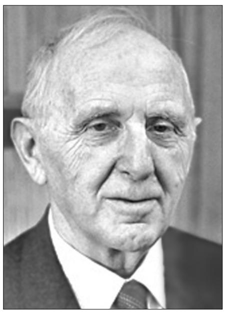
М. Куземський.

О.М. Кузьминський.

Т.А. Кузминська (у дівоцтві — Берс). Фото 1867.

С. Кузнец.

№ 7; Збірник на пошану Зенона Кузелі. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней, 1962; *Погребенник Ф.П.* Кузеля Зенон. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995; *Яріш В.* Українські науковці в Берліні. В кн.: *Яріш В. та ін.* Українці в Берліні. Торонто, 1996; *Смик Р.* Професор Зенон Кузеля — людина, вчений, громадянин і патріот. Там само; *Качкан В.* Кузеля Зенон. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 4. Львів, 1997; *Бабич Н.* Особисто причетний до ідейного і культурного розвою Буковини. Зенон Кузеля. «Буковинський журнал», 2005, № 1; *Роговий В.* Документи комісії допомоги українському студентству в діаспорі як джерело вивчення жертовності нашого народу в ім'я освіти. В кн.: Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство, вип. 11. К., 2007; *Погребенник В.* Визначний українознавець Зенон Кузеля: Наукова розвідка до 120-річчя від дня народження вченого і 50-річчя смерті. Web: Науково-дослідний інститут українознавства (http://www.rius.kiev.ua/journal/5/pogrebennyk); *Качкан В.* Фольклористична та етнографічна діяльність Зенона Кузелі. Web: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (http: // www.etnolog.org.ua/vyd/nartv/ 2003/N5_6/Art02.html).

О.О. Ковальчук, Д.В. Грузін.

КУЗЕ́МСЬКИЙ Михайло (20.02.1809—05.12.1879) — греко-катол. церк. і політ. діяч. Н. в с. Шибалин Бережанського округу в *Галичині* (нині село Бережанського р-ну Терноп. обл.). Закінчив Бережанську г-зію, Львів. ун-т (ф-т богослов'я). Від 1833 до 1836 — священик у м-ку *Заліщики*. Згодом займав різні посади в управлінні Львів. греко-катол. архієпархії (див. *Українська греко-католицька церква*): сповідник при *соборі святого Юра* у *Львові* (1836); канцлер консисторії (1837—42), канонік, прелат-схоліарх (1842—48). Відаючи шкільництвом, сприяв заснуванню значної кількості нар. (парафіяльних) шкіл у Галичині. 1848—49 — заст. голови, 1849—51 — фактичний голова *Головної руської ради* у Львові. Один з ініціаторів скликання *Собору руських учених* у Львові (жовт. 1848), заснування *Галицько-руської матиці* (був її першим головою), відкриття Нар. дому у Львові (1849). Від 1856 — прелат-кустос (хранитель), від 1865 — архідиякон, ген. вікарій і офіціал митрополії. Після смерті митрополита Михайла (*Левицького*) управляв митрополією (1858—60). 1859 — активний учасник боротьби проти наміру урядових кіл перевести галицьке письменство на лат. алфавіт (див. *«Азбучна війна» 1859*). Від 1861 — депутат *Галицького крайового сейму*. 1868—71 — холмський останній греко-катол. єпископ. Від 1871 жив у Львові, згодом — у с. Ляшки Горішні (нині с. Горішнє Миколаївського р-ну Львів. обл.), де й помер.

Літ.: *Стеблій Ф.* Куземський Михайло. В кн.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Himka J.-P.* Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek-Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867—1900. Montreal—Kingston—London—Ithaka, 1999; Головна Руська Рада. 1848—1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції. Львів, 2002; Довідник з історії (А—Я). К., 2002.

Ф.І. Стеблій.

КУЗМИ́НСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, заснований священиком м. *Мена Чернігівського полку* **Сидором** Кузминським (кін. 17 — поч. 18 ст.). Його син — **Григорій Сидорович** (р. н. невід. — п. бл. 1753) — *сотник* менський (1742—53), автор твору «Петр Великий, в Елисавете воскресший» (1744), який у дещо переробленому вигляді було видано у зб. Петерб. АН «Сочинения и переводы» (С.-Петербург, 1806). З цього роду походив **Олександр Михайлович** (1843—1917) — голова Київ. суд. палати (1894—1900), таємний радник (1909), сенатор (1900). Його дружина — **Тетяна Андріївна** (у дівоцтві — Берс; 1846—1925) — своячениця Л.*Толстого* (прототип Наташі Ростової в романі «Война и мир»), письменниця, мемуаристка, автор книги «Моя жизнь дома и в Ясной Поляне» (Москва, 1925—26). Їх син — **Михайло Олександрович** (1875 — р. с. невід.) — автор книги «Перлы остроумия: рассказы, анекдоты, стихи» (Шанхай, 1920).

Рід внесено до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Сафонова О.Ю.* Род Берсов в России. М., 1999.

В.В. Томазов.

КУЗНЕ́Ц Саймон (Семен) **Сміт** (Kuznets Simon Smith; 30.04.1901—10.07.1985) — амер. економіст. Д-р економіки (1926), проф. (1930). Лауреат Нобелівської премії з економіки (1971). У переважній більшості біографічних довідок про К. зазначається, що місцем його народження є м. *Харків*, однак деякі дослідники доводять, посилаючись на свідчення вдови К., що той народився в м. Пінськ (нині місто в Білорусі), сам К. про себе писав, що народився 1901 в Росії (мова йшла про *Російську імперію*). Сім'я К. — батько Абрам Кузнец, мати Поліна (у дівоцтві Фрідман) і старший та молодший брати — жили в різний час і в Харкові, і в Пінську. 1907 батько у справах бізнесу (він був торгівцем хутром) виїхав до США, змінив там прізвище на Сміт (англ. smith — коваль). Напередодні *Першої світової війни* до США мала виїхати вся сім'я, однак цьому завадили швидкоплинні воєн. події. Тому після здобуття середньої освіти (можливо, закінчення реального учща в Пінську та/чи г-зії в Харкові) К. поступив на юрид. ф-т Харків. ун-ту і деякий час там навчався. Потім працював у стат. відділі Центр. ради профспілок. 1921 в «Материалах по занятости на Украине» (видання «Центрального совета профсоюзов: Статистический отдел Южного бюро») опублікував свою першу наук. працю «Заработная плата фабрично-заводских рабочих в Харькове в 1920 г.» і цього ж року як уродженець (чи мешканець) Пінська (це місто згідно з *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* відійшло до Польщі, а всі, хто народився на тер. Польщі, у т. ч. у Пінську, могли отримати польс. громадянство) переїхав до Польщі. 1922 разом з братом Соломоном виїхав до батька в Нью-Йорк (США), взяв там ще одне прізвище — нове прізвище батька, проте віддавав перевагу своєму першому прізвищу. Цього ж року поступив на старший курс Колумбійського ун-ту. 1923 отримав диплом бакалавра, а наступного року став магістром. 1926 під кер-вом проф. У.-К.Мітчела захистив докторську дис. на тему: «Cyclical Fluctuations: Retail and Wholesale Trade: United States, 1919—1925» («Циклічні коливання: роздрібна та гуртова тор-

гівля: Сполучені Штати, 1919—1925»). 1926—28 працював наук. співробітником Ради з досліджень у галузі соціальних наук (РДСН), 1929 одружився з Едіт Хандлер, яка працювала штатним економістом Нац. бюро екон. досліджень (у них народилися син і донька). 1930 вийшла його підсумкова праця «Secular Movements in Production and Prices» («Столітня динаміка виробництва та цін»).

Від 1927 до 1961 — співробітник Нац. бюро екон. досліджень, згодом очолив програму з вивчення нац. прибутку. Став першим ученим, який займався вивченням взаємозалежності між екон. коливаннями і довгостроковим екон. зростом. Його праці містять економічно-стат. дослідження з питань динаміки інвестицій галузевої та технологічної структури капіталовкладень, еволюції нагромадження капіталу в США та ін. країнах за останні 100 років. Він дав стат. обґрунтування екон. концепції «революції в доходах». Запропонована ним методика обрахування нац. продукту, нац. прибутку та ін. екон. показників розвитку країни використовується нині в офіц. звітності майже всіх д-в світу. Від 1930 розпочав викладацьку роботу в кількох амер. ун-тах. 1944—46 працював заст. дир. Бюро планування і статистики при Мін-ві воєн. пром-сті, 1949 — головою К-ту з екон. зросту в РДСН. Проф. економіки і статистики Пенсильванського ун-ту (1930—54), проф. політекономії Ун-ту Джонса Хопкінса (Балтимор, 1954—60), проф. економіки Гарвардського ун-ту (1960—71). 1954 обраний президентом Амер. екон. асоціації. 1959 працював радником з економіки при уряді Ізраїлю, у 1960-х рр. — при уряді Китаю (Китайс. Республіка на о-ві Тайвань).

Автор серії основоположних статей (усього 10) під назвою «Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations» («Кількісні аспекти економічного зросту націй») в ж. «Economic Development and Cultural Change» («Економічний розвиток і культурний обмін») у період з жовт. 1956 до січ. 1967. У своїх дослідженнях доводив, що найбільшим капіталом країни є її люди, які володіють майстерністю, досвідом і мають виразний нахил до екон. діяльності. 1971 йому було присуджено Нобелівську премію в галузі економіки, присвоєно звання почесного проф. Гарвардського ун-ту, а також Прінстонського, Колумбійського, Пенсильванського та Єврейського ун-тів. Цього ж року він пішов у відставку. 1977 був нагороджений медаллю Френсиса Уокера.

На честь К. до наук. обігу введено низку термінів, зокрема «закон Кузнеця», «цикли Кузнеця», «гіпотеза Кузнеця».

П. у м. Кембридж (шт. Массачусетс, США).

Ім'я Саймона Сміта (Кузнеца) присвоєно пінській загальноосвітній школі «Бейс-Агарон». На фасаді будинку цієї школи на його честь розміщено меморіальну дошку.

Тв.: Cyclical Fluctuations: Retail and Wholesale Trade: United States, 1919—1925. New York, 1926; National Income and Capital Formation, 1919—1935. New York, 1937; National Income and Its Composition, 1919—1938. New York, 1941; Capital and American Economy. Б/м, 1961; Economic Growth of Nations. Cambridge, 1971; Autobiography. Web: Nobel Foundation (http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1971/kuznets-autobio.html).

Літ.: *Бей О.* Економічний світ С.Кузнеца. «Сучасність», 1972, № 3; *Довбенко М.* Кузнец Саймон Сміт (США). «Економіка Радянської України», 1991, № 5; *Ильевич С.* Украина подарила Америке выдающегося экономиста: К 95-летию со дня рождения лауреата Нобелевской премии Саймона Кузнеца. «Зеркало недели», 1996, 23 августа (№ 34); *Тодоро М.П.* Исторический опыт: шесть характеристик современного экономического роста по С.Кузнецу. В кн.: *Тодоро М.П.* Экономическое развитие. М., 1997; *Abramovitz M.* Simon Kuznets (1901—1985). «The Journal of Economic History», 1986, vol. 46, N. 1, march; *Гринкевич Т.* Знаменитый экономист Саймон Смит (Кузнец) родился в Пинске. Web: Белорусский портал. 13 октября 2007. Общество. (http://news.tut.by/society/96133.html).

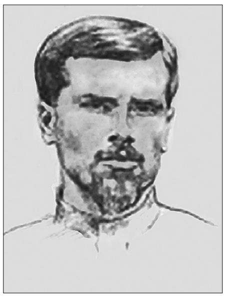
В.П. Швидкий, В.Г. Абліцов, Д.В. Грузін.

КУЗНЕЦО́В Анатолій Васильович (псевд. — А.Анатолій; 18.08.1929—14.06.1979) — письменник. Н. в м. *Київ* у сім'ї українки — учительки молодших класів Марії Федорівни Семерик та росіянина — міліціонера, згодом — інженера-ливарника; 1937 батьки розлучилися, і К. ріс під наглядом діда й бабусі Семериків на Куренівці, біля *Бабиного Яру*. Приголомшений подіями, що відбувалися в Бабиному Яру після окупації Києва військами *вермахту* в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, тоді ж почав занотовувати все, що бачив або чув з приводу трагедії Бабиного Яру. Навчаючись у школі, одночасно вступив до балетної студії Київ. театру опери і балету (1945). 1946 отримав на конкурсі 1-шу премію за оповідання, надруковані в «Пионерской правде». Залишивши 1948 театр, зобразив його життя (і своє власне) в повісті «Володимир Шубін» (груд. 1948), рукопис якої подарував балерині Валентині Мікхельсон (опубл. вперше 1994). 1952 працював на буд-ві Каховської ГЕС теслярем, бульдозеристом, співробітником багатотиражки. 1955 вступив до Літ. ін-ту ім. Максима Горького (*Москва*). 1956, будучи студентом, працював бетонувальником Іркутської ГЕС. 1957 опублікував повість «Продолжение легенды. Записки молодого человека» («Юность», 1957, № 7; окреме вид. — 1958), що започаткувала т. зв. сповідальну прозу, витримала більш як 30 перевидань у країнах Європи, Азії та Америки. На франц. перекладача повісті Спілка письменників СРСР подала позов до суду за допущені ним антирад. вільності і 1960 виграла процес (винний мав сплатити штраф за порушення авторського права). 1960 К. закінчив навчання в Літ. ін-ті, став чл. Спілки письменників і Літфонду СРСР та переїхав для зміцнення місц. письменницької орг-ції до м. Ту-

А.В. Кузнецов.

Кузнецов А. «Бабий Яр: Роман-документ». М., 1967. Титульні аркуші. Ілюстрація С. Бродського.

С.М. Кузнецов.

ла (нині місто в РФ), де його дружина Ірина Марченко (теж літератор) народила сина Олексія. Одна за одною виходили нові книги К.; у театрі «Современник» ішов спектакль «Продолжение легенды» реж. О.Єфремова; за його оповіданням «Юрка — бесштанная команда» було знято кінофільм «Мы, двое мужчин» з В.Шукшиним у головній ролі. Поданий К. до редакції ж. «Юность» рукопис роману-документа «Бабий Яр» (1965) було піддано суворій цензурі; незважаючи на шалені протести автора і сутичку з ред. Б.Полєвим, твір було опубліковано і в журналі (1966, № 8—10), і окремим виданням (*Москва*, вид-во «Молода гвардія») у спотвореному вигляді: з нього було вилучено цілі глави («Людоеды», «Горели книги» та ін.), що кидали тінь на рад. усп. лад. З антитоталітарного роман став антифашистським, і все одно мав приголомшливий успіх в *СРСР* і за кордоном. Твір було засуджено на вищому рівні як «проєврейський», вилучено з б-к і заборонено перевидавати. Доведений до розпачу відсутністю в країні свободи слова, зневірений у можливості будь-яких змін, К. влітку 1969 домігся творчого відрядження до Великої Британії начебто для збирання матеріалів для книги про II з'їзд РСДРП. В Лондоні він попросив про надання політ. притулку і в інтерв'ю для газ. «Дейлі телеграф» зізнався у вимушеному співробітництві з КДБ при РМ СРСР, на яке він пішов лише заради шансу вибратися за кордон. Рад. преса розпочала широку кампанію проти «зрадника Батьківщини». 26 листопада 1969 в Лондоні відбувся перший публічний виступ К. укр. мовою про причини виїзду з СРСР (*русифікація*, укр. рух спротиву, переслідування укр. діячів тощо). 5 січ. 1970 К. взяв участь у роботі наук. конференції про цензуру в СРСР і цього ж року здійснив гол. справу свого життя: на основі вивезених з собою фотоплівок видав повний («справжній») текст «Бабиного Яру», який різко засуджував як гітлерівську, так і рад. політику щодо України. К. працював у редакції радіо «Свобода», подорожував, виступав у пресі, зокрема, вів дискусію з істориком А.Амальриком.

П. у м. Лондон від другого інфаркту, будучи біля колиски народженої в травні 1979 доньки Маші від громадян. дружини, польс. емігрантки Іолани.

1991 посмертно було видано повний варіант роману «Бабин Яр» у Києві, *Запоріжжі* та Москві. 25 верес. 1991 в Києві відбувся вечір пам'яті К., на який приїхав син Олексій, журналіст із Москви; він передав до Укр. держ. музею історії Великої вітчизн. війни 1941—45 (див. *Великої вітчизняної війни 1941—1945 років національний музей*) друкарську машинку батька, на каретці якої рукою К. було надряпано фразу: «Вона написала "Бабин Яр"». Восени 1992 пам'ять К. було вшановано в Москві. На матеріалі роману «Бабин Яр» продюсер В.Приходько разом з реж. Г.Бейкером запланував розпочати у верес. 2007 в Києві та *Чернівцях* зйомки укр.-амер. кінофільму з Меріл Стріп у ролі бабусі, який вийде у прокат трьома мовами (укр., англ. та ідиш).

Тв.: Продолжение легенды: Записки молодого человека. М., 1958; Солнечный день. М., 1960; Августовский день. М., 1961; Биение жизни. М., 1961; Селенга. М., 1962; Внутрішній цензор. «Вісник: Орган організації оборони чотирьох свобод України», 1970, № 11; Артист миманса: Рассказ. «Новый мир», 1963 (Передрук — «Огонек», 1990, № 30); Владимир Шубин, или Когда нам было по семнадцать: Повесть. К., 1994; Между Гринвичем и Куреневкой: Письма Анатолия Кузнецова из эмиграции. М., 2002.

Літ.: З розмови про ситуацію в СРСР. «Український самостійник», 1969, № 9; *Добрянський М.* Анатолій Кузнецов. Там само, № 11; А.Анатолій про актуальні проблеми тюрми народів. «Українське слово», 1970, 8 берез.; Анатолій Кузнецов про советські фальшивки. «Вісник Організації оборони чотирьох свобод України», 1970, № 5; *Зеленко К.* Анатолій Кузнецов. «Український самостійник», 1970, № 1; *Михайловський М.* Лондонський щоденник. Там само; *Сарнов Б.* Анатолий Кузнецов. «Огонек», 1990, № 30; *Петрашевич Ю.* Кто же он, Анатолий Кузнецов? Вместо предисловия. В кн.: *Кузнецов А.* Владимир Шубин, или Когда нам было по семнадцать: Повесть. К., 1994; *Минутко И.* Возвращение Анатолия Кузнецова. «Вопросы литературы», 1995, вып. 4; *Владимиров Л.* Бегство: [Воспоминания]. «Грани» (Франкфурт-на-Майне), 1999, № 189; *Лучников А.* Пропавший шестидесятник. «Независимая газета», 1999, 13 ноября («Кулиса», приложение к «НГ», № 18); *Фролов Ю.* Отступники от власти, кн. 1. Донецк, 1999; *Васильева С.* Невозвращенец Кузнецов. «2000», 2001, 19—25 октября; *Джурабаева Т.* Война и мир Анатолия Кузнецова. «Деловые новости», 2002, 30 мая — 6 июня, 13 июня; *Гришин-Грищук І.* Втеча на лоно природи. «Українське слово», 2002, 26 груд. — 2003, 1 січ.; *Санін С.* Українське кіно в очікуванні Стріп. «Дзеркало тижня», 2007, 24 берез., № 11 (640).

Г.П. Герасимова, Ю.І. Шаповал.

КУЗНЕЦÓВ Степан Матвійович (1891—15.01.1938) — парт. і рад. діяч, чл. політбюро ЦК КП(б)У (черв. 1921 — листоп. 1923). Н. в с. Домашня (нині село Нижегородської обл., РФ) в сел. родині. Закінчив 3 класи церковно-приходської школи. Потім змушений був працювати: влітку пастухом, а в холодну пору року — пом. майстра-тесляра, навчився теслярської справи. 1914 переїхав до Нижнього Новгорода. Влаштувався теслею в суднобудівному цеху Сормовського з-ду (м. Нижній Новгород). 1915 став чл. РСДРП(б). Після *Лютневої революції 1917* був головою Сормовської ради, заст. голови виконавчого к-ту Нижегородської губернської ради робітн., сел. і солдатських депутатів. Від серп. 1919 — голова Нижегородської міської ради. Водночас від січ. 1920 — голова Нижегородського губернського к-ту РКП(б). Зарекомендував себе вправним господарником і здібним апаратником-управлінцем. Працював разом з В.*Молотовим*, брав участь у «червоному терорі», ініційованому в Нижньому Новгороді Л.*Кагановичем*. Від серп. 1920 працював в УСРР. Спочатку був головою виконавчого к-ту Миколаїв. губернської ради, потім, наприкінці літа 1921, став головою Харків. міської ради, згодом працював головою Харків. губернського виконкому. Від 14 груд. 1921 (і до 12 трав. 1924) — чл. ЦК КП(б)У. Від 23 трав. 1922 (і до 4 квіт. 1923) — чл. політбюро ЦК КП(б)У. 1923—26 — нар. комісар фінансів УСРР, чл. колегії нар. Комісаріату фінансів СРСР. Брав участь у формуванні бюджетів УСРР та *СРСР*, виступав за збільшення держ. видатків на потреби УСРР із загальносоюзного бюджету, але

невдало. Від 6 груд. 1925 (і до 20 листоп. 1927) — чл. ЦК КП(б)У. 1926 — 5 трав. 1929 — заступник нар. комісара фінансів СРСР. Від 5 трав. 1929 — голова Сибірського крайвиконкому (м. Новосибірськ у РФ). 1930—31 — заст. голови Держплану при РНК СРСР. 1931 — трав. 33 — заст. голови управління Китайс. Чанчуньської залізниці. Від 1 черв. 1935 — голова Сталінградського крайвиконкому. Делегат IX, XI, XII, XV, XVI з'їздів РКП(б)—ВКП(б), V, VI, VII конференцій КП(б)У.

29 черв. 1937 в ході чергових сталінських репресій (див. *«Єжовщина»*) був заарештований. За вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР, яка керувалася підписаним 7 груд. 1937 Й.*Сталіним*, В.Молотовим та А.Ждановим «Списком лиц, подлежащих суду Военной коллегии Верховного суда Союза ССР. Сталинградская область», засуджений до смерті. Страчений.

Реабілітований 1956.

Літ.: *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Степан Матвеевич Кузнецов. Web: Нижегородские градоначальники (http://www.admgor.nnov.ru/references/mayor/kuznecov.htm); Кузнецов Степан Матвеевич. Web: Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898—1991 (http:// www.knowbysight.info/KKK/06042.asp).

В.Ю. Васильєв.

КУЗНЄЦÓВ Микола Іванович — (27(14).07.1911—09.03.1944) — рад. розвідник, у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* виконував терористичні акти проти кер-ва військ *вермахту* й окупаційної адміністрації. Герой Рад. Союзу (1944; посмертно). Н. в с. Зирянка (нині село Свердловської обл., РФ) у заможній сім'ї старообрядця. Закінчив 7-річну сільську школу. Завдячуючи місц. вчительці, яка свого часу жила у Швейцарії, місц. аптекарю-австрійцеві і ще одному вчителю-чехові навчився добре розмовляти нім. мовою. 1926 вступив на агрономічне від-ня Тюменського с.-г. технікуму, 1927 перевівся до Талицького лісового технікуму, 1929 був з нього виключений за «приховування куркульського походження». Працював лісовпорядником у земельному управлінні Комі-Перм'яцького нац. округу. 1932 засуджений «за службову недбалість» до одного року виправних робіт за місцем роботи. Самотужки вдосконалювався в нім. мові, оволодів кількома її діалектами (згодом вивчив також польську й українську, добре знав мову комі). Від лип. 1932 — секретний співробітник Комі-Перм'яцького окружного від. ДПУ РСФРР, згодом Свердловського управління НКВС РСФРР (псевдоніми «Кулік», «Учений», «Колоніст»). Від 1934 — статистик тресту «Свердловліс», кресляр Верх-Ісетського з-ду (м. Свердловськ, нині м. Єкатеринбург, РФ), працівник бюро тех. контролю конструкторського від. Уральського маш.-буд. з-ду м. Свердловськ. 1939 за рекомендацією наркома НКВС Комі АРСР М.Журавльова переведений на посаду оперуповноваженого контррозвідувального від-ня центр. апарату Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР (псевд. «Пух»). Брав участь в операціях з вербування співробітників посольства Німеччини. З початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 в лип. 1941 переведений до складу 4-го (диверсійно-розвідувального) управління НКВС СРСР. У серп. 1942 для розгортання агентурно-розвідувальної та диверсійної роботи під псевд. «Микола Васильович Грачов» направлений в оперативну групу НКВС СРСР «Переможці» під командуванням Д.*Медведєва* в район м. *Рівне*, там розташовувалися центр. органи окупаційного режиму в Україні (див. *Рейхскомісаріат «Україна»*). Використовував документи оберлейтенанта 230-го полку 76-ї піх. дивізії вермахту Пауля-Вільгельма Зіберта. Працював разом з М.Струтинським, який був водієм його машини. Від кін. 1942 періодично влаштовував засідки на шляху Рівне—*Київ* та Рівне—*Ковель.* Під час однієї з таких засідок затримав нач. відділу рейхскомісаріату «Україна» майора графа Гаана та його супутника — імперського радника зв'язку фон Райса. Серед речей затриманих була топографічна карта з позначеннями ліній зв'язку між приміською тер. *Вінниці* і Берліном (Німеччина). Так до *Москви* потрапила інформація про буд-во резиденції А.*Гітлера «Вервольф»*. Невдовзі К. отримав завдання вбити рейхскомісара України Е.*Коха*. Задля цього він добився аудієнції в Е.Коха, однак, дізнавшись під час аудієнції про операцію військ вермахту «Цитадель» на Курській дузі (див. *Курська битва 1943*), вирішив передати до Москви цю стратегічну інформацію, а тому не стріляв у Е.Коха, оскільки не був упевнений в тому, що у випадку вбивства Е.Коха зможе вийти з резиденції останнього живим. Цим самим він поставив себе під загрозу звинувачення в невиконанні покладеного на нього гол. завдання. Д.Медведєв деякий час тримав його в ув'язненні, аж поки з Москви не надійшло виправдальне рішення. 20 верес. 1943 К., щоб «реабілітувати» себе, убив імперського радника рейхскомісаріату «Україна» Г.Геля та його секретаря А.Вінтера, а через 10 днів убив заст. рейхскомісара України ген. П.Даргеля та агента *гестапо* — майора М.Геттеля, потім застрелив заступника Е.Коха із заг. питань та шефа контори «Пакетаукціон», генерала Г.Кнута разом з ад'ютантом і водієм, а також убив президента Верховного суду окупованої України А.Функа. У відповідь на ці вбивства гітлерівці запровадили масові розстріли мирного населення. На місцях убивств К. не раз залишав «докази», які мали свідчити про те, що ці вбивства вчинили члени *Організації українських націоналістів.* Через це постраждало чимало керівників ОУН. 15 листоп. 1943 разом з М.Струтинським, Я.Камінським і М.Стефаньським, за сприяння Л.Лисовської (Демчинської) та її двоюрідної сестри М.Мікоти К. викрав командуючого особливими (каральними) військами окупованої території України ген. М. фон Ільгена з його власного будинку (останній, проте, під час транспортування загинув). На поч. 1944 К. разом з І.Бєловим та Я.Камінським був засланий до *Львова* із завданням убити губернатора дистрикту *«Галичина»* О.-Г.*Вехтера.* 9 лют. 1944 він застрелив віце-губернатора дистрикту «Галичина» О.Бауера та шефа канцелярії президії галицької адміністрації Г.Шнайдера. Кілька

М.І. Кузнєцов.

М.В. Кузнєцов.

разів його група потрапляла в засідки, однак кожного разу К. вдавалося відбитися, при цьому ворог зазнавав втрат у живій силі. Невдовзі К. і його група перестали діяти.

Згідно з найпоширенішою версією, яка з'явилася на підставі знайдених у повоєнні роки в нім. архівах документів, 8 берез. 1944 в с. Боратин (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.) групу К. зненацька заскочила чота «Гуцулка» сотні «Чорногори» з куреня «Шугая» *Української повстанської армії.* Коли К. зрозумів, що цього разу обставини склалися не на його користь, він підірвав себе гранатою. По смерті К. при ньому був знайдений зошит, в якому містився повний опис (з детальними подробицями) вчинених К. терористичних акцій. Командування УПА повідомило німців про те, що вояки УПА захопили нім. офіцера з документами, що становлять для гітлерівців особливу цінність, і запропонувало в обмін на передачу німцям полоненого і документів звільнити дружину М.*Лебедя* Дарію Гнатківську з донькою та родичами, яких гітлерівці тримали в концтаборі. Німці виконали умови обміну, проте їм передали лише документи, а захоплений офіцер нібито був убитий під час сутички з охороною.

Оскільки історія з арештом К. і його записами містить чимало білих плям, то дослідники вважають, що беззаперечних документів, які б проливали світло на обставини загибелі К., до цього часу немає.

По завершенні війни та «з'ясуванні» обставин смерті К. 1947 реж. Б.Барнет зняв фільм «Подвиг разведчика», прототипом головного героя якого був К.

Невдовзі рад. власті вирішили перепоховати останки тіла К., які нібито були поховані біля с. Боратин. З метою ідентифікації останків акад. М.*Герасимову* було передано розірваний на багато шматків череп небіжчика й фотографії К. 24 груд. 1959 М.Герасимов підписав позитивний висновок здійсненої ним експертизи. Після цього останки тіла були перепоховані на Пагорбі Слави у Львові.

1967 реж. В.Георгієв зняв новий фільм про К. та його групу, стрічку було названо «Сильные духом». Про К. було видрукувано кілька книжок, зокрема, О.Лукін і Т.Гладков опублікували працю «Николай Кузнецов» (М., 1971), Л.Капелюшний — «Слідами подвигів Кузнецова» (Львів, 1976). 1977 на честь К. було назване с-ще (з 1984 — місто, нині містосупутник Рівнен. АЕС) Кузнецовськ Рівнен. обл. 1987 на екрани вийшла худож. стрічка реж. Г.Кузнєцова «Отряд специального назначения» про групу К. У м. Рівне йому встановили пам'ятник.

1990—91 у львів. пресі з'явилося кілька статей учасників укр. підпілля, в яких ішлося про масові вбивства українців, до яких вдавалися гітлерівці у відповідь на терористичні акції К., а також ставилося питання про демонтаж пам'ятника на його честь на вул. 30-річчя Перемоги (нині — вул. Свєнціцького). На пропозицію земляків К. пам'ятник К. з Рівного було перевезено до м. Талиця Свердловської обл., РФ, де свого часу К. навчався в технікумі. 2000 ветерани Єкатеринбурга (центр Свердловської обл., РФ) звернулися з проханням до міськради Львова перепоховати прах К. в Єкатеринбурзі, однак Комісія з військ. поховань тоді відмовила їм. 2007 з метою вирішення питання про перезахоронення праху К. до Львова приїжджали уповноважені делегати Свердловської обласної думи.

Літ.: Очерки истории российской внешней разведки, т. 4. М., 1999; *Гладков Т.К.* Легенда советской разведки — Н.Кузнецов. М., 2001; *Антонов В.С.* Разведчики: Герои Советского Союза и Герои России. М., 2005; *Чорновол І.* Микола Кузнєцов — радянський розвідник. «Львівська газета», 2005, № 80 (646), 6 трав.; *Романчук О.* Таємниця смерті обер-лейтенанта Зіберта. Web: ОУН—УПА (http://oun-upa.org.ua/articles/romanchuk.html).

Д.В. Грузін, Р.Ю. Подкур.

КУЗНЄЦО́В Михайло Васильович (07.11(25.10).1913—15.12.1989) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1959). Двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Н. в с. Агаріно (нині село Моск. обл., РФ) в сім'ї робітника. Від 1928 з батьками жив у *Москві.* 1930 закінчив 7 класів і влаштувався працювати на станкобудівному з-ді ім. С.Орджонікідзе. Був комсоргом однієї з груп з-ду, а 1932 став секретарем заводського к-ту ВЛКСМ і чл. ВКП(б). 1933 мобілізований до Червоної армії (див. *Радянська армія*) і направлений в Єйську військово-мор. школу льотчиків. Від 1934 служив у частинах винищувальної авіації. Учасник *радянсько-фінляндської війни 1939—1940* та *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Воював на Ленінгр., Калінінському, Зх. фронтах, *Південно-Західному фронті*, *Третьому Українському фронті* та *Першому Українському фронті.* Від 1942 — командир 814-го винищувального авіац. полку на Пд.-Зх. фронті. Багато часу приділяв навчанню молодих льотчиків. У серп. 1943 його полк був удостоєний гвард. звання й став іменуватися 106-м Гвард. винищувально-авіац. полком. Цього ж року після визволення Донбасу за героїзм і відвагу та вміле командування полком йому 8 верес. було присвоєно звання Героя Рад. Союзу. На той час він здійснив 245 бойових вильотів і в 53 повітряних боях збив особисто 17 літаків противника, 6 — у групі (з них 12 особисто і 4 — у складі групи були збиті в небі України). Не раз здійснював лобову атаку, завжди нападав на лідера ворожої групи літаків, був «вільним мисливцем». 27 черв. 1945 Указом Президії ВР СРСР К. вдруге присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Усього за роки війни здійснив 345 бойових вильотів і в 72 повітряних боях збив особисто 22 літаки противника, 6 — у складі групи. 1951 закінчив Військово-повітряну акад. Керував одним з військ. уч-щ льотчиків. 1959 йому було присвоєно звання генерал-майора авіації. Від 1974 — у відставці. Переїхав жити в УРСР, оселився в м. *Бердянськ.*

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 4-ма орденами Червоного Прапора, орденами Богдана Хмельницького 2-го ст., Вітчизн. війни 1-го ст., Трудового Червоного Прапора, 2-ма орденами Червоної Зірки, медалями.

П. у м. Бердянськ. Його тіло було перевезено до Москви й поховане на Троєкуровському кладовищі.

Літ.: Дважды Герой Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Герои Совет-

ского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941—1945 років», сектор «Герої Радянського Союзу», спр. 1467/63; Кузнецов Михаил Васильевич. Web: Лучшие асы России, 1914—1953 гг. (http://airaces.narod.ru/all0/kuzns_mv.htm).

Л.В. Легасова.

КУЗЬМА́ Киянин (Кузьмище; р. н. і р. с. невід.) — милостник (милостниками в часи *Київської Русі* називали людей, які були залежними від князя і отримували від нього «милость» — коней, зброю, землю — або ж були їх вільновідпущениками) владимирського і суздальського кн. *Андрія Боголюбського*, відомий з повісті про вбивство цього князя (1174), вміщеної до *Київського літопису* (Поширена редакція). Згідно з текстом повісті, К. закликав убивць князя укрити його тіло і занести в церкву. Деякі дослідники вважають, що повість була вписана до зведення Київ. літопису, що створювалося 1179 при дворі вел. кн. київ. *Святослава Всеволодича*, або на підставі розповіді самого К., або навіть самим К. За гіпотезою Б.*Рибакова*, К. також є автором ін. літописних фрагментів, переважно — повідомлень про закладення церков, що збереглися у Владимирському зводі (1155—75) і представлені Лаврентіївською та Іпатіївською редакціями.

Літ.: Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2, стб. 580—595. СПб., 1908; *Серебрянский Н.И.* Древнерусские княжеские жития. М., 1915; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972.

Т.Л. Вілкул.

КУЗЬМА́ Роман Володимирович (псевд. — Турянський; 25.05. 1894—29.08.1940) — громад. та політ. діяч. Н. в с. Стриївка (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.). Закінчив *Академічну гімназію у Львові.* Навч. на мед. ф-ті Львів. ун-ту. У роки *Першої світової війни* був 1915—16 чл. Інтернац. революц. соціал-демократії. Написав кілька антивоєн. статей. У роки *українсько-польської війни 1918—1919* — лікар 1-ї бригади Укр. січових стрільців *Української Галицької армії.* Від 1920 — в УСРР. Деякий час працював на пед. і парт. роботі в *Бердичеві*, потім був скерований Комінтерном (див. *Інтернаціонал Комуністичний*) на підпільну роботу в *Західну Україну*. Від 1924 — член ЦК, з 1925 — член політбюро ЦК КПЗУ (див. *Комуністична партія Західної України*), з 1926 — представник КПЗУ в польс. секції Комуністичного Інтернаціоналу. Після розколу ЦК КПЗУ на «більшість» і «меншість» разом з Й.*Кріликом* (Васильківим) очолив «більшість», критикував політику партійного керівництва УСРР на чолі з Л.*Кагановичем.* У своєму виступі на засіданні секретаріату Виконкому Комінтерну 28 берез. 1927 заперечив обґрунтованість звинувачень кер-ва КП(б)У на адресу колиш. наркома освіти УСРР О.*Шумського.* 18 лют. 1928 виконком Комінтерну за поданням ЦК КПЗУ-меншості, ЦК КП(б)У та ЦК Компартії Польщі виключив «групу Василькова—Турянського» з партії і Комінтерну. У квіт. 1928 опублікував у газеті нім. лівоопозиційного Ленінського союзу «Die Fahne des Kommunismus» («Прапор комунізму») «Лист з Польщі», в якому піддав критиці сталінську політику в нац. питанні. У жовт. 1928, після саморозпуску КПЗУ-більшості, очолив «групу колишньої КПЗУ-більшості». 1929 визнав свої «помилки» і звернувся до ЦК КПЗУ і ЦК Компартії Польщі з проханням поновити його в партії, однак поновлений не був. 1932 переїхав до *Москви*, працював у видавництві Профінтерну. Проходив у справі «української контрреволюційної організації, що прагнула повалення радянської влади збройним шляхом» і яку нібито очолював М.*Волобуєв.* Останній після арешту й допитів підписав протокол, в якому зазначалося, що «українська контрреволюційна організація» мала два центри, до одного з яких — московського — входили К., О.Шумський, П.*Солодуб* і М.*Полоз.* 8 лют. 1933 заарештований в *«Української військової організації» справі* і колегією ОДПУ СРСР засуджений до 5 років позбавлення волі. Покарання відбував у Владимирській в'язниці («Владимирський централ»). Після звільнення жив у Москві, працював у редакції друкованого органу ЦК ВКП(б) «Крестьянская газета» (виходила з 25 листопада 1923 до 28 лют. 1939). 11 лют. 1939 щодо нього розпочалося нове слідство за звинуваченням у шпигунській діяльності на користь Німеччини й Польщі. 13 берез. 1939 був арештований і ув'язнений. Під час допитів підписав зізнання, які від нього вимагали слідчі, однак під час закритого судового засідання Військової колегії Верховного суду СРСР у Москві 16 лип. 1940 відмовився від своїх показань. Проте був засуджений до смерті.

Р.В. Кузьма.

Страчений у Москві. Його тіло було кремоване, а прах похований на Донському кладовищі.

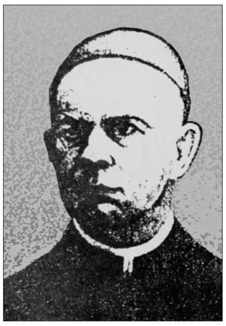
Реабілітований 11 верес. 1958.

Літ.: *Галушко Є.М.* Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Сливка Ю.* Сторінки історії КПЗУ. Львів, 1989; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. К., 1994; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; Довідник з історії України, т. 3. К., 2001. Расстрельные списки. Москва. 1935—1953. Донское кладбище. М., 2005 (також Web: http://www.memo.ru/memory/donskoe/d40.htm).

К.Є. Науменко.

КУЗЬМИ́Н (Кузьмін) **Анастасій Дмитрович** (р. н. невід. — п. 15(03).01.1826) — військовик, декабрист. Н. у дворянській сім'ї. Навч. в 2-му кадетському корпусі в *Санкт-Петербурзі*, звідти 1817 випущений до армії прапорщиком. Від 4 черв. (23 трав.) 1822 — поручик. Командував 5-ю мушкетерською ротою Черніг. піх. полку, розташованою в с. Трилиси Васильківського пов. Київ. губ. (нині село Фастівського р-ну Київ. обл.). Вступив до *Товариства з'єднаних слов'ян*, а також до солдатської артілі свого підрозділу.

Уночі на 10 січ. 1826 (29 груд. 1825) на його квартирі, але за його відсутності (у цей час К. був на службі), жандарми та полковий командир підполковник Г.Гебель ув'язнили щойно прибулих до с. Трилиси С.*Муравйова-Апостола* з братом М.*Муравйовим-Апостолом.* Вранці цього ж дня К. разом із спільниками-офіцерами В.Соловйовим, І.Сухино-

Юліян Куїловський-Сас.

вим і М.*Щепиллом* визволив затриманих з-під варти. Потім за наказом С.Муравйова-Апостола К. повів свій підрозділ на з'єднання зі сподвижниками-однополчанами, які були розквартировані в ін. населених пунктах Васильківського пов., фактично ініціювавши цим *Чернігівського полку повстання.* 12 січ. 1826 (31 груд. 1825) К. публічно заявив про рішучий намір пожертвувати собою в розпочатій боротьбі: «Свобода або смерть!».

15 (3) січ. 1826 у бою з каральними військами поблизу с. Ковалівка (нині село Васильківського р-ну Київ. обл.) був поранений і схоплений карателями. Перебуваючи під арештом у будинку корчми (заїзду) поблизу с. Трилиси, застрелився. 16 (4) січ. похований із загиблими напередодні соратниками І.*Муравйовим-Апостолом*, М.Щепиллом та рядовими Ісаком Акусовим, Степаном Івановим, Миноном Юрієм, Юрієм Юрієм, Никифором Єпіфановим, Єфимом (Юхимом) Михайловим понад шляхом на пагорбі край цього села.

11 квіт. (30 берез.) військ. суд при 1-й армії визначив К., І.Муравйову-Апостолу та М.Щепиллу посмертну кару, затверджену 24 (12) лип. імп. *Миколою I.* Згідно з вироком, їх символічно стратили у Василькові: на майдані 4 верес. (23 серп.) 1826 встановили шибеницю і на ній прибили дошку з їхніми іменами. На їхній могилі цар заборонив встановлювати хрест чи пам'ятник.

За доби УРСР в с. Трилиси встановлено пам'ятний знак з викарбуваними на ньому словами, що тут є братська могила М.Щепилла, І.Муравйова-Апостола, А.Кузьміна, І.Акусова, М.Юрія, Ю.Юрія, С.Іванова, Н.Єпіфанова, Є.Михайлова — учасників повстання проти самодержавства 1826 року.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; *Базилевич В.М.* Восстание Черниговского полка: 1825—1826 гг. В кн.: Из эпохи борьбы с царизмом, сб. 5. К., 1926; *Його ж.* Декабристи на Київщині: 1825—1826. К., 1926; Рух декабристів на Україні. Х., 1926; *Нечкина М.В.* Общество соединенных славян. М.—Л., 1927; Восстание декабристов: Материалы, т. 6. М.—Л., 1929; Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. 1—2. М., 1931—33; *Порох И.В.* Восстание Черниговского полка. В кн.: Очерки из истории движения декабристов. М., 1954; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; *Лисенко М.М.* Повстання Чернігівського полку. К., 1956; *Сергієнко Г.Я.* Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; Мемуары декабристов: Южное общество. М., 1982; Декабристы в воспоминаниях современников. М., 1988; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; Мемуары декабристов. М., 1988.

П.Г. Усенко.

КУЗЬМИ́Ч Олександр Петрович (1806—1868) — письменник. 1826 закінчив Харків. ун-т. Писав рос. мовою, підписувався — «А.Кузмич». Більшість творів присвятив укр. істор. тематиці. Так, 1843 опублікував роман «Казаки» (у 2-х ч.), в якому зобразив події, що мали місце на поч. 18 ст. і відбувалися за участю козаків. 1844 оприлюднив оповідання «Набег в степи» про спустошливий напад татар на укр. землі та про боротьбу з людоловами запорожців. 1846 видрукував роман про життя, військ. та політ. діяльність Б.*Хмельницького* — «Зиновий-Богдан Хмельницкий». На відміну від попередніх істор. творів, у яких К. намагався бути реалістом, роман про Б.Хмельницького містить чимало авантюрно-пригодницьких елементів. 1849 під впливом Т.*Шевченка* написав повість «Последние потомки гайдамаков» (в ній використано сюжет *думи* «Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі»).

В.А. Чабаненко.

КУЇЛО́ВСЬКИЙ-САС Юліян (01.05.1826—04.05.1900) — діяч *Української греко-католицької церкви*, митрополит Львівський і Галицький (1899—1900). Н. в с. Конюшки-Королівські Комарнянського деканату (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.) в сім'ї місц. декана (старшого священика, який наглядав за кількома парафіями). Початкову освіту здобув у м. *Рудки*, потім навчався у *Самборі*, *Львові* і Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), отримав диплом про середню освіту. В добу *революцій 1848—1849 років в Європі* спочатку брав участь у польс. повстанському русі (за це втратив право на проживання в *Галичині*), а потім в угор. повстанні (у складі польс. легіону). Після придушення повстання як вигнанець деякий час жив у Сербії, Болгарії й Туреччині. Познайомившись з франц. священиками-місіонерами, зазнав їхнього впливу й переїхав до Парижа (Франція), де став відвідувати духовну семінарію св. Сульпіція. 1854 закінчив навчання і був висвячений на священика. Виконував функції капелана монастиря сестер-бенедиктинок у Парижі. 1857, завдяки клопотанням папи Пія IX, австрійс. влада дала йому амністію й він повернувся в Галичину. Став парохом у Руському Селі Бірчанського деканату Перемишльської єпархії, в якій згодом обіймав далі вищі посади: від 1883 — ректор духовної семінарії в Перемишлі, з 1890 — єпископ-суфраган (помічник). 1891 очолив Станіславську греко-катол. єпархію. Цього ж року був учасником Львів. собору УГКЦ. Після смерті митрополита Львівського і Галицького Сильвестра *Сембратовича* (1885—98) польс. і австрійс. правлячі кола, прагнучи покінчити з надмірною політизацією УГКЦ, сприяли тому, щоб саме К.-С. був номінований на вакантну посаду митрополита. Ставши несподівано для багатьох митрополитом, К.-С. зробив кілька спроб обмежити громадсько-політ. активність греко-катол. *духовенства.* Це викликало обурення укр. політ. сил, і тоді К.-С. зосередився винятково на реліг. діяльності, зробив щедрі доброчинні пожертвування на потреби церкви. У церк. питаннях займав позицію «тихого обрядовця» (відстоював усталені церк. традиції та обряди і протистояв нововведенням), у політ. — був послідовним монархістом. Його консерватизм, зокрема протидія запровадженню фонетичного правопису, був співзвучним з політ. позиціями галицьких русофілів. Він був прихильником відновлення греко-катол. церкви на укр. землях у складі *Російської імперії.* У квіт. 1900, за кілька тижнів до смерті, йому надано чин таємного радника австрійс. двору.

П. у м. Львів, похований у крипті *собору святого Юра.*

Літ.: *Матковський С.* Три синодальні архієреї. Спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліяна Куїловського, д-ра Юліяна Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича. Львів, 1932; *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590—1960). Рим, 1962; *Колб Н.* Ми-

трополит Юліан Сас-Куїловський: шлях зі Станіслава до Львова. В кн.: Lwów: miasto—społeczeństwo—kultura, t. 5. Kraków, 2005.

О.Г. Аркуша.

КУЇ́НДЖІ (Куїджі) **Архип Іванович** (прізвище за батьком — Куюмджия; н. 1842, згідно з ін. джерелами, — 1841 чи 1843 — п. 24(11).07.1910) — художник-пейзажист. Проф. петерб. Акад. мист-в (1894—97). Н. в татар. передмісті *Маріуполя* — Карасубазарі (рос. назва — Карасьовка). За походженням — грек (його предки перебралися до Маріуполя з Криму, з району *Бахчисарая*, під час *переселення християнського населення (греків) Кримського ханства до Північного Причорномор'я 1778—1779*). Його батько — Іван Христофорович — заробляв чоботарством, помер 1845. Невдовзі померла й мати. К. довелося поперемінно мешкати то у тітки, батькової сестри, то у старшого брата (власне К. його назвали пізніше — за прізвиськом його діда; слово «куїнджі» у перекладі з татар. означає «золотих справ майстер»). Грец. грамоти його приватно навчив один з місц. викладачів, деякий час він відвідував міську школу. Від 10 років став працювати — вів облік цегли на буд-ві місц. римо-катол. церкви. Маючи нахил до малювання, робив замальовки повсюдно, де тільки міг, у т. ч. й в облікових зошитах та на стінах госп. кухні. На початку *Кримської війни 1853—1856* перейшов працювати до місц. торгівця хлібом Аморетті. Останній показав малюнки К. своєму приятелю Дуранте, який мав родича-художника А.Феслера, що навчався і працював у *Феодосії* в майстерні І.*Айвазовського*. За рекомендацією Дуранте К. відправився до А.Феслера. Серед біографів К. немає єдиної думки щодо того, коли саме (і чи раз чи два) К. був у Феодосії і чи брав він у майстерні І.Айвазовського уроки живопису, чи лише займався приготуванням фарб. Прожив він у Феодосії лише кілька місяців, однак остаточно визначився у своєму покликанні. Повернувшись до Маріуполя, влаштувався до місц. фотографа ретушером. Оволодівши ремеслом, перебрався до *Одеси*. Заробивши грошей, в серед. 1860-х рр. (не пізніше 1866) виїхав до *Санкт-Петербурга*. Там двічі намагався поступити в Акад. мист-в, однак через недостатню підготовленість не був зарахований. Тоді почав самотужки вдосконалювати свою майстерність, всіляко імітуючи стиль І.Айвазовського. Гроші для життя заробляв ретушерством. Познайомився і затоваришував з І.*Рєпіним*, В.Поленовим, В.*Васнецовим*, А.Антокольським. Уже в той час вирізнявся оригінальністю поглядів на мист-во. Згодом І.Рєпін щиро називав його «генієм-винахідником», який «вірить лише у своє особисте розуміння мистецтва». 1868 отримав дозвіл представити картину на академічній виставці. Демонстрував «Татарскую саклю при лунном освещении на Южном берегу Крыма» (намалював її, за його власними словами, з натури; картина не збереглася), за результатами виставки йому присвоїли звання вільного художника, однак, щоб отримати відповідного диплома, необхідно було скласти усі належні для цього екзамени. Через це К. подав прохання про присвоєння йому звання класного художника, оскільки цей диплом потребував складання меншої кількості іспитів. 1870 отримав диплом некласного художника. Влітку 1871 і 1872 був на Ладозькому озері й о-ві Валаам. Згодом виставив картини «Ладожское озеро» та «На острове Валаам» (остання стала першою з картин, які у нього купив П.Третьяков). 1873 здійснив подорож до Зх. Європи (відвідав Німеччину, Велику Британію, Францію). Переважно мешкаючи в С.-Петербурзі, в літню пору навідувався до свого брата та сестри в Маріуполі, малював там багато етюдів (чимало з них роздавав сусідам). Новий успіх принесли йому роботи «Забытая деревня» (1874) і «Чумацкий тракт в Мариуполе» (1875). 1875 (після повернення з Парижа, де ознайомлювався з останніми досягненнями живопису) вінчався в рідному місті з Вірою Шаповаловою (гречанкою, її друге — татарське — прізвище Кетчерджи). Зберігся запис у метричній книзі карасьовського храму, в ньому йдеться про вінчання між «мариупольского мещанина Ивана Куюмджия сыном классным художником Архипом Ивановым Куинджи тридцати четырех лет и мариупольского купца Елевтерия Спиридонова Шаповала дочерью, двадцати лет». Цього ж року К. оформив членство в Т-ві пересувних ху-

А.І. Куїнджі.

Куїнджі А. Чумацький шлях. 1875.

дож. виставок (ТПХВ). Саме в цей період він почав утілювати в життя своє оригінальне розуміння мистецтва як шляху до радісного відчування краси й звільнення від буденності. Результатом стала картина «Украинская ночь» (1876). На Всесвітній виставці в Парижі 1878 (К. був там разом з дружиною) вона здобула визнання, про неї писали в газетах. Невдовзі з'явилися й ін. новаторські полотна. Сенсацією 7-ї виставки Т-ва передвижників (1879) була картина К. «Березовая роща».

К. оволодів мистецтвом творення в пейзажах ілюзії натурального сонячного та місячного світла. Для цього він багато експериментував, готував особливі фарби та випробовував різні варіанти підсвічування картин, консультувався з цього приводу у фізика Ф.Петрушевського й у свого товариша — хіміка Д.Менделєєва. Водночас відмовився від деталізації намальованого. Критики одразу відзначили надзвичайну емоційність та особливу — споріднену з грецькими та східними традиціями — філософічність його творів. Проте дехто з колег не зрозумів його, і це змусило його вийти з ТПХВ. 1880 у С.-Петербурзі він самостійно організував виставку, на якій вперше в історії виставок демонстрував лише одну картину — «Лунную ночь на Днепре» (зала мала спец. освітлення). Впродовж двох наступних років виставив ще кілька картин, а потім (коли йому виповнилося 40), маючи солідні статки, перестав виставлятися. Однак продовжував малювати.

1886 купив у Криму під Кекенеїзом (нині село Оползневе Ялтинської міськради АР Крим) ділянку землі й деякий час усамітнено жив там з дружиною. 1888 вперше побував на Кавказі. Багато малював (для себе), зокрема види г. Ельбрус.

1890 увійшов до складу комісії з підготовки нового статуту Акад. мист-в. 1892 отримав звання професора. Потім став позаштатним чл. ради академії. 1894 на пропозицію академії очолив пейзажну майстерню. У нього навчалися Ф.Рушиц, К.Врублевський, В.Пурвіт, А.Рилов, К.Богаєвський, М.Реріх. 1897 за зв'язки з учасниками студентських заворушень два дні був ув'язнений під домашнім арештом, а потім відсторонений від служби. Зі своїми учнями продовжив приватні заняття. За власні кошти організував для них поїздку до Зх. Європи. Кожного літа відвідував з ними Крим (окрім земель, мав два будинки в *Алупці*). Виділив Акад. мист-в значну суму вкладених до банку грошей, проценти з якої мали йти на виплату стипендій молодим художникам.

1901 вперше після тривалого (20-річного) «мовчання» влаштував у своїй майстерні кілька виставок для друзів. У наступні роки знову нікому нічого з написаного не показував. Багато експериментував з фарбами, намагаючись підібрати для них такі компоненти, які б упродовж тривалого часу не змінювалися і не спричинювали цим втрати фарбою її первинного кольору, як це частково трапилося з фарбами на його попередніх картинах. У його майстерні була також скрипка, на якій він полюбляв грати.

1909 за наполяганням учнів заснував т-во свого імені (для цього виділив 150 тис. *рублів* і 225 *десятин* землі в Криму). Весною цього ж року виїхав до свого крим. маєтку. Там застудився і лише восени тяжко хворим повернувся до С.-Петербурга. Невдовзі його самопочуття дещо поліпшилося, однак не надовго (його продовжували турбувати болі в серці).

Більшу частину свого значного статку (в т. ч. усі свої наявні в нього на той час картини) заповів т-ву свого імені (яке, однак, по його смерті мало виплачувати пенсію його вдові; дітей у нього не було; т-во проіснувало до 1930), меншу — своїм родичам і церкві Різдва Богородиці в Маріуполі (там його охрестили і там він вінчався). На виділені кошти церква мала збудувати школу його імені.

П. у м. С.-Петербург, був похований на Смоленському кладовищі (1952 його прах перепохований у Некрополі майстрів мистецтв у Свято-Троїцькій Олександро-Невській лаврі).

К. створив кілька сотень картин, у т. ч.: «Вечер на Украине» (1878), «Лунная ночь на Днепре» (1880), «Днепр утром». (1881), «Кипарисы на берегу моря. Крым», (1887), «Березовая роща» (1901), «Дубы» (1900—1905), «Крым» (1900—1905), «Ай-Петри. Крым» (1898—1908), «Снежные вершины. Кавказ» (б/р), «Голова крестьянина украинца в соломенной шляпе» (б/р), «Полдень. Стадо в степи» (1890—1895), «Облака» (1900—1905), «Закат в степи на берегу моря» (1898—1908), «Лесные дали» (б/р), «Солнечные пятна на инее. Закат в лесу» (б/р), «Пятна лунного света в лесу» (1898—1908), «Прозрачная вода: Пасмурный день. Крым» (1898—1908), «Море. Крым» (1898—1908), «Радуга» (1900—1905), «Озеро. Вечер» (1890—1908), «Лесное озеро. Облако» (1890—1908), «Роща» (1898—1908), «Цветник. Кавказ» (1908), «Осень» (1890—1895), «Эльбрус» (б/р), «Эльбрус днем» (б/р), «Эльбрус вечером» (1898—1907).

Вміння радісно відчувати красу й відповідно цьому відчуттю творити пейзажі передав своїм учням. Так, зокрема, М.Реріх втілив і розвинув принципи худож. естетики К. в «Гималайском цикле», а К.Богаєвський — у «Киммерийских пейзажах».

У серед. 20 ст. у м. Маріуполь вулицю Карасьовку, де свого часу жив К., назвали його іменем, однак 19 груд. 1991 цій вулиці знову повернули стару назву.

Значна ч. картин К. — понад 100 — зберігається в Держ. рос. музеї в С.-Петербурзі, 15 картин — у Держ. Третьяковській галереї (у Москві). Кілька творів є в музеях України, зокрема у Київ. держ. музеї рос. мист-ва — картина «Вечер» (1885—1890), у Луган. обласному худож. музеї — «Пейзаж» (1874), у Сум. худож. музеї — «После грозы» (1879) та «Сосна» (1878), у Харків. худож. музеї — «Ранняя весна» (1890—1895).

Літ.: *Шутов В., Илюшин С.* Юность Куиджи. Донецк, 1977; *Буров С.* Куинджи и Мариуполь. «Приазовский рабочий», 2007, 1 сентября, № 130; *Проценко А.* К 230-летию Мариуполя. «Приазовский рабочий», 2008, 4 июня, № 83; *Манин В.* Русский художник Архип Иванович Куинджи. Жизнь и творчество. Web: Куинджи (http://kuinje.ru).

Д.В. Грузін, Н.І. Бацак.

КУК Василь Степанович (псевдоніми — Леміш, Ле, Коваль, Юрко, Ведмідь; 11.01.1913—09.09.

2007) — діяч укр. визвольно-революц. руху 1930—50-х рр. Н. в с. Красне (нині с-ще міськ. типу Бузького р-ну Львів. обл.) в родині залізничника. Закінчив г-зію в *Золочеві*, вчився на юрид. ф-ті Люблінського ун-ту (Польща). Від 1929 — чл. «Юнацтва» *Організації українських націоналістів*, потім — виконував доручення крайової екзекутиви ОУН на західноукр. землях щодо перевезення зброї та вибухівки, транспортування нелегальної літератури. 1933 двічі був заарештований польс. поліцією і за підозрою в підпаленні польс. маєтків разом з братом Ілярієм засуджений на 2,5 року ув'язнення. Після звільнення 1936 очолив повітовий провід ОУН Золочівщини, а з 1937 перейшов на нелегальне становище. Коли після початку *Другої світової війни*, восени 1939 західноукр. землі були приєднані до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), він перебрався на окуповані Німеччиною польс. терени, де в *Кракові* закінчив військ. курси ОУН і був залучений до підготовки кадрів націоналістів та перекидання їх на радянську територію. Після розколу в ОУН у лютому 1940 став на бік прихильників С.*Бандери*, котрі створили Революційний провід ОУН. На 2-му великому зборі ОУН у квітні 1941 його обрали членом проводу і призначили орг. референтом. За його участю в травні 1941 були підготовлені інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни».

В.С. Кук.

Напередодні нім.-рад. війни (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) він увійшов до кер-ва центр. штабу «похідних груп» ОУН(б) (див. *«Похідні групи» ОУН*). Після окупації укр. земель військами *вермахту* став учасником проголошення у *Львові* 30 черв. 1941 Акта відновлення укр. державності (див. *Акт Тридцятого червня 1941*) та отримав доручення від голови *Українського державного правління* Я.*Стецька* встановлювати укр. владу на звільнених від *більшовиків* укр. землях. У лип. 1941 у складі Пн. похідної групи ОУН(б) прибув під *Київ*, але через деякий час був заарештований гітлерівцями у *Василькові*. Після втечі з тюрми повернувся до Львова, де наприкінці верес. — на початку жовт. 1941 взяв участь у 1-й конф. ОУН(б), яка розглянула діяльність ОУН під час гітлерівської окупації України. Був одним з авторів «Інструкції до переведення в життя цілості діяльності ОУН», котра проголосила гітлерівців новими окупантами укр. земель. Навесні 1942 увійшов до складу крайового проводу ОУН(б) на пд.-сх. укр. землях, який охоплював своєю діяльністю *Дніпропетровську область*, *Запорізьку область*, *Кіровоградську область* і район *Одеси*. Після повернення до *Галичини* З.*Матли* обійняв посаду крайового провідника ОУН на пд.-сх. укр. землях. У квіт. 1943 висловився за обрання Р.*Шухевича* головою бюро проводу ОУН в Україні. На 3-му надзвичайному великому зборі ОУН (серп. 1943) підтримав демократизацію деяких орг., політ. та ідеологічних засад діяльності ОУН. У зв'язку з наступом Червоної армії (див. *Радянська армія*) восени 1943 переніс місце свого постою на *Волинь*, брав активну участь у створенні УПА-Південь та УПА-Схід. В останній декаді квіт. 1944 як один з керівників загонів *Української повстанської армії* брав участь у бою під Гурбами в кременецьких лісах проти частин Червоної армії та НКВС УРСР. У лип. 1944 разом з М.Степаняком, Я.*Буселом* та ін. діячами крайового проводу створив Народно-визвол. революц. орг-цію (НВРО), яка мала заступити ОУН у сх. областях України. Однак у зв'язку з утворенням *Української головної визвольної ради* (УГВР) як «верховного органу українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД» (лип. 1944; УССД — Укр. самостійна соборна д-ва) НВРО на засіданні Проводу ОУН восени 1944 було ліквідовано. Провідник ОУН Р.Шухевич критично оцінив дії К., М.Степаняка і Я.Бусела стосовно створення НВРО, але разом з тим зазначив, що це був експеримент, корисний для ОУН. Незабаром К. знову був обраний орг. референтом Проводу ОУН, а від 1945 здійснював кер-во діяльністю ОУН на пн.-зх. укр. землях, *Поділлі* та східноукр. землях. У керівному середовищі ОУН він вважався одним з кращих знавців умов діяльності підпілля в центр., пд. та сх. областях України. 1947 з ініціативи Р.Шухевича К. був кооптований до складу УГВР. Після загибелі Р.Шухевича 5 берез. 1950 за постановою УГВР від 8 лип. 1950 К. був призначений головою ген. секретаріату УГВР, гол. командиром УПА та провідником ОУН в Україні. На своїх нових посадах він намагався шляхом скорочення бойових акцій та ретельної конспірації зберегти провідні кадри націоналістичного підпілля в Україні, домогтися їх передислокації в сх. області. Разом з тим він критично ставився до можливості повалення рад. влади в Україні за допомогою зовнішнього втручання.

У лавах УПА мав звання полковника, а згідно з постановою УГВР від 20 жовт. 1952 його було підвищено в ранзі до генерал-хорунжого.

23 трав. 1954 разом зі своєю дружиною У.Крюченко був схоплений співробітниками МВС УРСР в підземному бункері на Львівщині. Під час тривалих допитів у Києві та *Москві* зробив заяви «про політичне визнання перемоги радянської влади», хоч демонстрував перед слідчими своє переконання у відступі більшовиків від «ленінської національної політики». Указом Президії ВР СРСР від 14 лип. 1960 К. та його дружина були звільнені від кримінальної відповідальності. 19 верес. 1960 він на радіо зачитав звернення до українців на еміграції із закликом припинити

В.С. Кук.

боротьбу і визнати рад. владу. Тоді ж з'явився «Відкритий лист В.Кука до Ярослава Стецька, Миколи Лебедя, Степана Ленкавського, Дарії Ребет, Івана Гриньова, до всіх українців, що живуть за кордоном».

Після звільнення заочно закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту (1964), отримав диплом історика. Від 1961 працював ст. н. с. ЦДІА УРСР в м. Києві, з 1968 — в. о. ст. н. с. відділу історіографії та джерелознавства Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1972 з ідеологічних міркувань був звільнений з ін-ту і до виходу на пенсію працював товарознавцем в «Укрпобутрекламі». Після проголошення ВР України суверенітету Української д-ви почав брати активну участь у громадсько-політ. житті: став позаштатним наук. співробітником відділу національно-визвол. руху в Україні 20 ст. *Інституту української історіографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, чл. головної булави Всеукр. братства ОУН—УПА, кер. його наук. відділу, чл. методичної ради Т-ва політв'язнів та наук. відділу Т-ва «Меморіал».

П. у м. Київ. Похований у рідному смт Красне.

Літ.: *Содоль П.* Українська повстанча армія. 1943—1949. Довідник, ч. 1. Нью-Йорк, 1994; *Кентій А.В.* Нарис боротьби ОУН—УПА в Україні (1946—1956 рр.). К., 1999; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. К., 2005; *Ведєнєєв Д.В., Биструхін Г.С.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940—1950-ті роки. К., 2006.

А.В. Кентій.

КУ́КІЛЬ-ТУСТАНО́ВСЬКИЙ Лаврентій — див. Л.*Зизаній*.

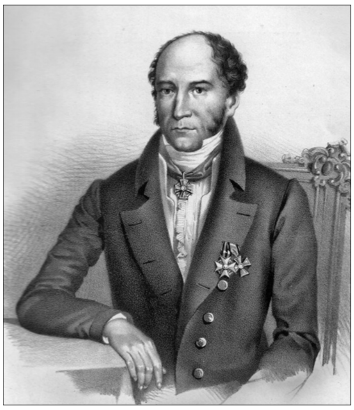
КУ́КІЛЬ-ТУСТАНО́ВСЬКИЙ Стефан — див. С.*Зизаній*.

КУ́КІЛЬ-ЯСНОПО́ЛЬСЬКИЙ Іван Андрійович (р. н. і р. с. невід.) — один з найбільших цукрозаводчиків *Лівобережної України* 2-ї пол. 19 ст. Н. у сім'ї рос. дворянина польс. походження. Початкову освіту здобув удома, у маєтку батька в одному з сіл Сум. пов. Після закінчення військ. г-зії в *Києві* кілька років служив в армії, а потім — в Окремому корпусі жандармів (див. *Жандармерія*). Приблизно від 1878 — у відставці в чині штабротмістра. Замешкав у с. Куянівка (нині село Білопільського р-ну Сум. обл.), став власником місц. цукроварні. Разом із купцем А.Бартельсом досить швидко переобладнав це підпр-во, перетворивши його на з-д із паровими двигунами, локомобілями, вакуумними агрегатами, гідравлічними пресами, дифузійними котлами. З-д давав щороку в середньому до 120—150 тис. *пудів* цукру-піску на 540—600 тис. *рублів*, на ньому працювало від 650 до 700 робітників. За всіма показниками він був найпотужнішою вироб. одиницею відповідного профілю в *Харківській губернії*, а також входив до п'ятірки найбільших цукрових підпр-в європ. частини *Російської імперії*. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* рад. власті націоналізували з-д; трохи згодом на його базі був створений Куянівський цукрокомбінат і центр. садиба радгоспу «Куянівський».

Літ.: Указатель фабрик и заводов Европейской России. СПб., 1881; СПб., 1887; СПб., 1895; Фабрично-заводская промышленность России. Пг., 1914; ІМіС УРСР. Сумська область. К., 1973.

О.М. Машкін.

КУ́КОЛЬНИК Василь Григорович (30.01.1765—18(06).02.1821) — правознавець, учений-енциклопедист. Д-р вільних мист-в, філософії і права. Н. в м. *Мукачеве*. Походив з давнього укр. шляхетського роду. 1787 закінчив Львів. ун-т. Згодом поглиблював освіту у Віденському ун-ті. Від поч. 1790-х рр. працював у *Замойській академії*, викладав фізику, природничу історію, с. госп-во й кілька ін. дисциплін. Там само був удостоєний ступеня д-ра вільних мист-в, філософії і права, тут же підготував свою першу працю (проте опублікував її дещо пізніше — 1805 — під назвою «Економічна справа»). 1803 разом з М.*Балудянським* і П.*Лодієм* був запрошений на службу до Росії. Викладав у Петерб. пед. інституті (з 1816 — Гол. пед. ін-т) фізику, хімію, технологію, агрономію. Водночас 1805—16 читав рим. право у Вищому уч-щі правознавства. Не раз був призначений директором ін-ту. Викладав також у 1-й Петерб. г-зії та на різноманітних курсах. 1813—17 був придворним викладачем рим. і цивільного рос. права у великих князів Миколи і Михайла Павловичів. Співробітничав у Комісії для складання законів і в Тимчасовому департаменті комерц-колегії. 1819 брав участь у перетворенні Гол. пед. ін-ту на *Петербурзький університет*, був призначений на каф-ру позитивних прав цього закладу. Прийняв пропозицію стати дир. новостворюваної Г-зії вищих наук кн. Безбородька в м. *Ніжин* (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*) і переїхав в Україну. Офіційно г-зія була відкрита у верес. 1820 (однак, за деякими даними, на посаду дир. К. був призначений ще 1818—19). Викладав у г-зії майже всі предмети, передбачені навч. планом. Невдовзі впав у стан глибокої депресії й на початку 1821, перебуваючи в Ніжині, покінчив життя самогубством.

В.Г. Кукольник. Портрет роботи П. Кукольника, гравюра Бореля.

К. є автором перших у *Російській імперії* підручників з рим. та рос. цивільного права. Спочатку побачив світ підручник «Начальные основания римского гражданского права для руководства к преподаванию онаго на публичных курсах» (С.-Петербург, 1810), а згодом — «Начальные основания российского частного гражданского права. Для руководства к преподаванию онаго на публичных курсах» (С.-Петербург, 1813). Незважаючи на те, що підготовці підручника з рос. цивільного права передувала робота автора з адаптації понять

і принципів рим. права до рос. дійсності, він (підручник) характеризувався значною залежністю від рим. права і пізніше був справедливо розкритикований за недостатню увагу до особливостей власне рос. права. Через кілька років підручник був доопрацьований і перевиданий під назвою «Российское частное гражданское право» (С.-Петербург, 1815—16). Друге видання містило значно більше прикладів з рос. законодавства, зокрема при викладі сімейного і спадкового права, речового права тощо. Книга зросла в обсязі майже вдвічі за рахунок включення до неї нової частини «Обряд гражданского судебного делопроизводства», що сама по собі була першою спец. працею в галузі рос. цивільного процесу. 1818 цей курс перевидано у Вільно (нині м. *Вільнюс*) в польс. перекладі С.Будного.

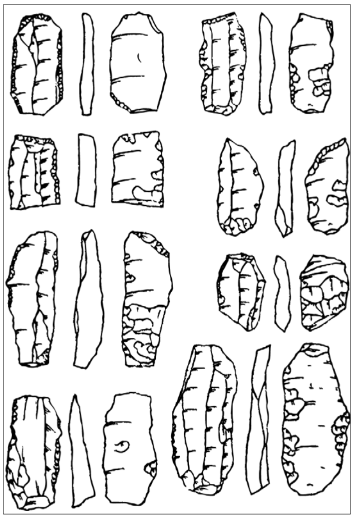
Під кінець життя К. підготував нове видання курсу рим. права — «Руководство к преподаванию римского права» (С.-Петербург, 1921), яке містило 2 томи: «Обозрение истории римского законодательства и права» та «Начальные основания римского права».

У різні роки опублікував також праці: «Коло господарських знань» (1805), «Економічний журнал» (1807), «Начальные основания сельского домоводства: для употребления в учебных заведениях Российской империи» (С.-Петербург, 1816).

Літ.: Кукольник Василий Григорьевич. В кн.: Митрополит Евгений. Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, т. 1. М., 1845; Кукольник В.Г. В кн.: *Григорьев В.В.* Императорский Санкт-Петербургский университет в течение первых пятдесят лет его существования: Историческая записка. СПб., 1870; Из воспоминаний Н.В. Кукольника. «Исторический вестник», 1891, № 7; Кукольник Василий Григорьевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 9: Кнаппе—Кюхельбекер. СПб., 1903; М., 1995; Кукольник Василий Григорьевич. В кн.: Новый энциклопедический словарь, т. 23. Пг., 1914; *Костенко І.* Перший директор. «Ніжинський вісник», 1992, 5 серп.; *Михальский Е.Н.* В.Г. Кукольник и его роль в становлении Гимназии высших наук кн. Безбородько. В кн.: Література та культура Полісся, вип. 6. Ніжин, 1995; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах з давніх часів до початку XX ст. Ужгород, 1997; *Гранатович Л.В.* Викладачі Ніжинської вищої школи. Біобібліографічний покажчик, т. 1: 1820—1920. Ніжин, 2001; *Касяненко Ю.Я.* Кукольник Василь Григорович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001.

І.Б. Усенко.

КУКРÉЦЬКА КУЛЬТЎРА — *археологічна культура* доби *мезоліту*. Осн. пам'ятки цієї к-ри знайдені в ході досліджень тер. комплексів: Кукрек, Вишенне І, Іванівка, Кам'яна Могила (див. *Кам'яна Могила*), Абузова Балка, Ігрінь VIII, Попів Мис, Прибір VIIа та ін. і датуються часом від 10 до 7,5 тис. років тому. Ареал К.к. охоплює Крим, Нижнє та частково Середнє Подніпров'я, Пд.-Зх. Причорномор'я. Формується на основі епіграветських к-р (див. *Гравет*) пд. України. Для К.к. притаманна надзвичайно розвинена відтискна пластинчаста техніка розколювання кременю з одноплощинних нуклеусів для виготовлення мікропластинок-вкладишів до кістяних наконечників з пазом. Знаряддя: нечисленні мікроліти (мікропластівки зі скошеним кінцем та притупленим краєм), півокруглі та кінцеві скребачки, багатофасеткові різці на відщепах, вкладиші кукрецького зразка, кістяні наконечники з пазом. Госп-во кукрецького нас. було зорієнтоване на використання степових та лісостепових ландшафтів: полювання на степових тварин, збиральництво, рибальство. У Криму госп. сезонний цикл передбачав використання степів рівнинної частини п-ова взимку та лукових степів, яйл (гірських плато) влітку. На основі К.к. склалися неолітичні *олексіївська культура*, *сурська культура* та частково *буго-дністровська культура*.

Кукрецька культура. Кременеві вироби зі стоянки Кукрек.

Літ.: *Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). К., 1982; *Яневич О.О.* Етапи розвитку культури Кукрек у Криму. «Археологія», 1987, вип. 58.

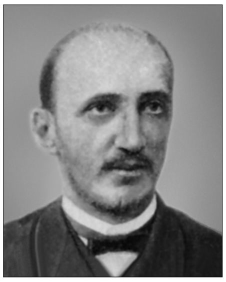
О.О. Яневич.

КУКУРЎЗА Степан (р. н. і р. с. невід.) — громад. та культ. діяч у м. Харбін (Маньчжурія, пн.-сх. частина Китаю; див. *Далекосхідні поселення українців*; *Китай, українці в Китаї*). Родом з Подільської губ. 1906 царський уряд позбавив його права вчителювати (до цього часу працював сільським учителем) і він був висланий до Сибіру. Згодом став службовцем Китайс. Чанчуньської (Китайсько-Сх., нині Харбінська) залізниці. Жив у Харбіні, диригував хором при Укр. клубі (з 1909). Організатор і впродовж багатьох років (з 1910) голова аматорського гуртка «Бандура». Після *Лютневої революції 1917* був обраний (у берез. 1917) секретарем тимчасового Укр. бюро в Харбіні. У лип. 1917 як чл. правління Укр. клубу обраний до складу Маньчжурської окружної укр. ради, чл. її президії, кер. культ.-просвітньої секції. Від груд. 1917 — ред. ж. *«Засів»*. У жовт. 1918 — секретар 4-го Укр. далекосх. надзвичайного з'їзду (проходив у м. Владивосток, нині місто в РФ). 1918—19 — секретар укр. консульства в Харбіні. Автор двох читанок — «Перша читанка» і «Рідні зерна» — та граматики для укр. шкіл на Далекому Сході. 1921 — заст. голови укр. правосл. братства Покрови Пресвятої Богородиці в Харбіні, диригент церк. хору, чл. ревізійної комісії харбінського т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*). 1936 виїхав з родиною до *СРСР*. Невдовзі був репресований і страчений.

Літ.: *Світ І.* Український консулят в Харбіні. В кн.: Календар «Свободи» на рік 1957. Джерсі Сіті, 1956; *Його ж.* Українська церква в Китаї. В кн.: Український православний календар на 1973 рік. Нью-Йорк, 1973; *Попок А.* Українське театральне та хорове мистецтво на Далекому Сході у XX ст. «Визвольний шлях» (Лондон),

2001, кн. 7; *Його ж.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001; *Його ж.* Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. К., 2004.

А.А. Попок.

Ю.А. Кулаковський.

КУЛАКО́ВСЬКИЙ Юліан Андрійович (25(13).06.1855—21.02.1919) — історик, археолог, філолог класичних мов, візантиніст, перекладач. Проф. (1884). Чл.-кор. Петерб. АН (1906; з 1914 — Петрогр., з 1917 — Рос. АН). Н. в м. Поневежі (нині м. Паневежис, Литва) в родині священика. Батько помер, коли Юліанові було 5 років. Від 1865 навч. у Віленській чол. г-зії (у м. Вільно; нині м. *Вільнюс*). 1871 переведений до Ліцею цесаревича Миколи у *Москві* (неофіційна назва ліцею — Катковський, за іменем одного з його засновників М.Каткова). У той час у місті після навчання в *Московському університеті* працював за призначенням учителем 4-ї Моск. г-зії його старший брат (у майбутньому відомий славіст) — Платон (1848—1913). К., закінчивши гімназійні класи ліцею з золотою медаллю, згідно з правом, яке мали учні цього ліцею, 1873 перевівся до 3-річного Університетського від-ня цього ж ліцею в історико-філол. клас Моск. ун-ту. 1876 по закінченні історико-філол. ф-ту був затверджений у ступені кандидата по відділенню класичної філології й призначений на посаду тутора ліцею (від англ. tutor — репетитор, наставник, молодший викладач; лат. tutor — покровитель, опікун). Від поч. 1878 (і до осені 1880) перебував у закордонному відрядженні, стажувався в Боннському, Берлінському та Тюбінгенському ун-тах, слухав там лекції і брав участь у семінарах. 1881 здав магістерські іспити в Моск. ун-ті й був запрошений на викладацьку роботу до Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Від осені цього ж року замешкав у *Києві*. В Київ. ун-ті захистив дисертацію pro venia legendi (для отримання права читати лекції) на тему: «Надел ветеранов землею и военные поселения в Римской империи: Эпиграфические исследования» і став працювати приват-доцентом кафедри рим. словесності. 1883 їздив до Москви, де захистив у Моск. ун-ті магістерську дисертацію на тему: «Коллегии в древнем Риме: Опыт по истории римских учреждений». По поверненні до Києва з 1 квіт. 1883 став доцентом ун-ту, а з жовт. 1884 — екстраординарним професором. Читав лекції з рим. словесності і лат. мови, курс з історії Греції і Риму. Водночас викладав на Вищих жін. курсах, займався наук. діяльністю. Починаючи з 1884, брав учать у роботі *археологічних з'їздів* (8—15-го; 1884—1911). Написав монографію «К. вопросу о начале Рима», за якою 1888 в *Петербурзькому університеті* здобув ступінь д-ра рим. словесності. Того ж року став ординарним професором, а від 1890 (і до 1906) займав посаду секретаря (заст. декана) історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту. Тоді ж був обраний чл. Рос. археол. т-ва і почав досліджувати археол. та епіграфічні пам'ятки *античності* Пн. Причорномор'я (*Боспорського царства*, *Ольвії*, *Пантікапея*, *Херсонеса Таврійського*). Вивчав місц. старожитності, досліджував *кургани*, руїни християн. храмів, *печерні міста*, фортифікаційні споруди. Роботи тривали до 1900, одним з їхніх підсумків стало, зокрема, зібрання доказів, які підтверджували тезу, що *християнство* існувало на *Боспорі Кімерійському* з 4 ст.

Від 1891 — чл. *Одеського товариства історії та старожитностей.* Цього ж року прочитав публічну лекцію «Христианская церковь и римский закон в течение двух первых веков» (опублікована в 12-му випускові «Известий Университета святого Владимира» під назвою «Христианская церковь и римский закон в течение двух первых веков: Публичная лекция, читанная в Императорском Университете св. Владимира 8 декабря 1891 года в пользу пострадавших от неурожая»), в якій висловив думку, що принцип реліг. нетерпимості був запроваджений на держ. рівні християн. імператорами Риму. Ця теза з його виступу стала предметом гострої дискусії, яку започаткували на сторінках київ. видань його опоненти з *Київської духовної академії.*

1903 брав участь у 2-му Міжнар. конгресі дослідників історії (див. *Міжнародні конгреси дослідників історії та суміжних наук*) у Римі (Італія). 1904—05 був головою *Історичного товариства Нестора-літописця*.

Досліджував візант. пам'ятки воєн. літератури («Новоизданный византийский трактат по военному делу», «Византийский временник», 1900, вип. 7), займався перекладами джерел з історії *Візантії* (зокрема, оприлюднив переклад праці *Амміана Марцелліна* з історії пізньої Рим. імперії — «Предисловие. Вып. 2. Аммиан Марцеллин. История: Перевод с латинского», 1906).

Від 1906 — ординарний проф. каф-ри класичної філології Київ. ун-ту. Того ж року був обраний членом-кореспондентом Петерб. АН, а також оприлюднив книгу «Прошлое Тавриды» (це перший узагальнюючий істор. нарис про стародавні міста і пам'ятки Пн. узбережжя Чорного моря від часу заселення його греками до пізнього *середньовіччя*).

1908 брав участь у 2-му Міжнар. конгресі дослідників історії у Берліні (Німеччина) і вдруге був обраний головою Істор. т-ва Нестора-літописця.

Став одним з ініціаторів створення *Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва* (1910), займав посаду гол. редактора *«Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца»* (1911—14). Поряд з археол. розвідками на сторінках «Чтений...», «Университетских известий...», «*Киевлянина*» друкував матеріали з проблем антич. історії, історії стародавньої літератури, біографічні нариси про життя і діяльність рос. учених, істориків, письменників, статті про проблеми середньої і вищої шкіл.

Від 1912 — позаштатний проф. каф-ри класичної філології Київ. ун-ту.

До останніх днів свого життя був головою Істор. т-ва Нестора-літописця.

П. у м. Київ.

Рукописи К., листи та ін. особові матеріали зберігаються, зокрема, в ЦДІА України в м. Київ (ф. 264, 228 одиниць зберігання, 1877—1918) і в Ін-ті рукопису НБУВ (ф. 239, 48 одиниць зберігання, 1863—1919, у т. ч. й

особові документи сина К. — С.Кулаковського).

Тв.: Светоний и его биографии Цезарей. «Известия Университета святого Владимира», 1881, № 10; Правители римских провинний. Там само, 1881, № 11; Краткий обзор архаизмов у Плавта в связи с влиянием их на критику текста. Там само, 1882, № 1; Древности Южной России: Керченская христианская катакомба 491 года. СПб., 1891; Древности Южной России: Две керченские катакомбы с фресками. СПб., 1896; Заметки по истории и топографии Крыма. АИЗ. М., 1896, т. 4; К истории Боспора Киммерийского в конце 6 века. В кн.: Византийский временник, т. 3, кн. 1—2. Б/м, 1896; К истории готской епархии (в Крыму) в 8 веке. СПб., 1898; Христианство у алан. «Византийский временник», 1898, вып. 1—2; Новые данные для истории Старого Крыма. СПб., 1898; Аланы по сведениям классических и византийских писателей. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 13. К., 1899; Новейшие находки в Старом Крыму. Там само; Новые домыслы о древнейшем периоде истории готов (по поводу книги г.Брауна). Там само, кн. 14, вып. 2. К., 1900; Греческие города на Черноморском побережье: Книга для чтений по русской истории. Составленная при участии профессоров и преподавателей. К., 1904; Новые домыслы о происхождении имени Русь. «Университетские известия», 1906, № 6; Прошлое Тавриды: Краткий исторический очерк. К., 1906; 1914; 2002; История Византии, т. 1—3. К., 1910—15 (2-ге вид. — СПб., 1996; 3-е вид., виправлене і доповнене — СПб., 2003); Школа и мировоззрение Авита, епископа вьенского. К., 1999; К истории Боспора Киммерийского в конце 6 века: Христианство у алан. В кн.: Византийская цивилизация в освещении российских ученых (1894—1927). М., 1999; Избранные труды по истории аланов и Сарматии. СПб., 2000; Эсхатология и эпикуреизм в античном мире: Избранные. работы. СПб., 2002; История римской литературы от начала Республики до начала Империи в конспективном изложении. К., 2005.

Літ.: Serta Borysthenica: Сборник в честь заслуженного профессора Императорского Университета св. Владимира Юлиана Андреевича Кулаковского. К., 1911; Академия наук СССР: Персональный состав, кн. 1. М., 1974; *Грушевой А.Г.* Ю.А. Кулаковский (1855—1919) и его «История Византии». В кн.: *Кулаковский Ю.А.* История Византии, т. 1. СПб., 1996; *Голобуцький П.* Раннє християнство і свобода совісті. «Людина і світ», 1997, № 5—6; Юлиан Андреевич Кулаковский (1855—1919): Библиографический указатель: К 80-летию со дня смерти. К., 1999; *Пучков А.А.* Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византинистики в России. К., 2000 (перевидання — СПб., 2004); *Чеканов В.* Ю.А. Кулаковський та його внесок у візантиністику. В кн.: Український історичний збірник. К., 2000; *Матвеева Л.* Юлиан Кулаковский. К., 2002; *Булатова С.О.* Кулаковський Юліан Андрійович. В кн.: Особові архівні фонди Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського: Путівник. К., 2002; *Денисенко О.* Кулаковський Юліан Андрійович. В кн.: Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник, ч. 1. К., 2005; *Шевченко Л.* Кулаковський Юліан Андрійович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006; *Левінець Р.П.* Кулаковський Юліан Андрійович. Web: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка (http://www.history.univ.kiev.ua/maximow1.html).

Г.Г. Денисенко.

КУЛИ́К Григорій Іванович (09.11. 1890—24.08.1950) — військ. діяч. Маршал Рад. Союзу (1940), Герой Рад. Союзу (1940). Н. на х. Дудникове (нині село Полтав. р-ну Полтав. обл.) у сел. родині. 1904 закінчив 2-класне уч-ще. 1912 був мобілізований до рос. армії. Служив рядовим в артилер. бригаді. Учасник *Першої світової війни.* 1917 вступив у РСДРП(б). У листоп. 1917 створив червоногвард. загін (див. *Червона гвардія*) в районі *Полтави* й до берез. 1918 був його командиром. У Червоній армії (див. *Радянська армія*) — з квіт. 1918, нач. артилерії 5-ї (потім — 10-ї) армії. Брав участь в обороні Царицина (нині м. Волгоград, РФ). Від поч. 1919 і до травня цього ж року був військ. комісаром *Харківської губернії* та нач. гарнізону *Харкова.* У берез. 1919 керував придушенням меншовицьких і есерівських повстань у Бєлгороді (нині місто в РФ), *Сумах* і Харкові. За придушення повстання в Тамбові (нині місто в РФ) отримав орден Червоного Прапора. Головував у трійці революц. трибуналу, яка чинила суди над повсталими селянами. У трав. 1919 — нач. артилерії щойно створеної 14-ї армії, яка ліквідувала збройні сили отамана Н.*Григор'єва* і розгромила під Кромами (нині с-ще міськ. типу Орловської обл., РФ) *Добровольчу армію* генерал-лейтенанта В.*Май-Маєвського.* Від черв. 1920 — нач. артилерії *Першої Кінної армії*, що брала участь у *польсько-радянській війні 1920* та розгромі *Російської армії* генерал-лейтенанта П.*Врангеля.* Після війни — на командних посадах: з черв. 1921 — нач. артилерії Північнокавказ. військ. округу, потім — пом. нач. артилерії РСЧА. 1924 закінчив академічні курси вищого комскладу РСЧА. Від 1925 — заст. голови Воєннопром. к-ту *Вищої ради народного господарства*, з листоп. 1926 — нач. Головного артилер. управління РСЧА. 1932 закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе і отримав призначення командиром-комісаром 3-го стрілец. корпусу, з трав. 1937 — нач. Артилер. управління РСЧА. Від 1937 (і до 1946) — депутат ВР СРСР. 1938 підписав лист до Й.*Сталіна* з пропозицією зупинити репресії проти командного складу. Під час арештів у 1939 намагався захищати деяких воєначальників (у т. ч. А.Хрульова). Від січ. 1939 — командарм 1-го рангу, заст. наркома оборони СРСР і начальник Гол. артилер. управління. 1939 координував дії *Українського фронту* і Білорус. фронту, які здійснювали операції на тер. Зх. Білорусі та *Західної України* під час *радянсько-польської війни 1939.* Указом Президії ВР СРСР від 21 берез. 1940 «за зразкове виконання бойових завдань командування в радянсько-фінській війні» одержав звання Героя Рад. Союзу. 7 трав. 1940 отримав звання маршала Рад. Союзу.

Г.І. Кулик.

На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* очолив Гол. управління з формування й комплектування військ, що здійснювало контроль за організацією резервів і підготовкою маршових поповнень. 6 серп. знятий з посади «через незадовільність роботи». У серп.—верес. 1941 призначений команд. 54-ї армії, що діяла на Ленінгр. фронті. 9 листоп. 1941 за особистим розпорядженням Й.Сталіна направлений як уповноважений Ставки Верховного Головнокомандування в *Керч* для організації там оборони й на допомогу командуванню *П'ятдесят першої армії Кримського фронту.* На той час більшість дивізій військ Кримського фронту мала у своєму складі по 300 бійців, що унеможливлювало опір переважаючим силам противника. У зв'язку з цим К. на-

І.Ю. Кулик.

казав евакуювати особовий склад і військ. техніку з Криму. 16 листоп. гітлерівці взяли *Керч*.

16 лют. 1942 Спец. присутствіє Верховного суду СРСР звинуватило К. у військ. злочині. За те, що він, усупереч наказу Ставки, віддав військам наказ залишити Керч, Президія ВР СРСР позбавила К. звань маршала Рад. Союзу і Героя Рад. Союзу, а також усіх держ. нагород (3-х орденів Леніна, 3-х орденів Червоного Прапора, медалі «Золота Зірка» і ін.). Його зняли з посади заст. наркома оборони і виключили зі складу ЦК ВКП(б).

У берез. 1942 К. понизили в званні до генерал-майора. З цього часу він перебував у розпорядженні наркома оборони СРСР. Постановою РНК СРСР від 15 квіт. 1943 йому було присвоєне військ. звання генерал-лейтенанта, після чого К. був призначений командуючим *Четвертої гвардійської армії*, яка брала участь у *Курській битві 1943*.

Від жовт. 1943 до січ. 1944 К. — у розпорядженні Гол. управління кадрів, з січ. 1944 — заст. нач. Гол. управління формування й укомплектування військ Червоної армії. Від 1944 до 1945 — заст. Головкому мобілізації і заст. командуючого Приволзьким військ. округом. У лип. 1944 йому повернули вилучені ордени.

У квіт. 1945 знятий з посади «за розвал бойової підготовки і побутове розтління». 19 лип. 1945, на підставі «повідомлень» (зокрема, генералів армії І.*Петрова* і Г.Захарова, які зазначали, що К. «вихваляв офіцерський склад царської армії, говорив про погане політвиховання радянських офіцерів, неправильне розміщення кадрів вищого складу армії»), а також у зв'язку з «сигналом» нач. Гол. артилер. управління РСЧА І.Смородинова «про моральну неохайність» К., РНК СРСР своєю постановою понизила К. у званні до генерал-майора. Від 19 лип. 1945 був заст. командуючого Приволзьким військовим округом. 28 червня 1946 знятий з усіх посад і звільнений у відставку. 11 січ. 1947 заарештований і ув'язнений. 24 серп. 1950 Військ. колегія Верховного суду СРСР засудила його разом з ін. обвинувачуваними — В.Гордовим і Ф.Рибальченком — до смерті. У вироку зазначалося, що К., «вступивши в злочинний зв'язок з В.Гордовим і Ф.Рибальченком на ґрунті спільності антирадянських поглядів, організував змовницьку групу для боротьби з радянською владою». Того ж дня вирок був виконаний, тіло небіжчика кремували, а прах поховали на Донському кладовищі.

11 квіт. 1956 Військ. колегія Верховного суду СРСР реабілітувала К. за відсутністю складу злочину. 28 верес. 1957 президія ВР СРСР задовольнила клопотання Верховного суду СРСР про відновлення К. у військ. званні маршала Рад. Союзу, у званні Героя Рад. Союзу й у правах на ордени Леніна та Червоного Прапора.

Літ.: За мужність і відвагу: Документальні розповіді про полтавців — Героїв Радянського Союзу. Х., 1984; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987; Маршалы Советского Союза: личные дела рассказывают. М., 1996; *Карпов В.* Расстрелянные маршалы. М., 1999; *Егоршин В.* Фельдмаршалы и маршалы. М., 2000; *Соколов Б.* Григорий Кулик: Разжалованный маршал. М., 2000; *Межирицкий П.* Читая маршала Жукова. Филадельфия, 2002; *Рубцов Ю.* Маршалы Сталина. Ростов-на-Дону, 2002; *Соколов Б.* Сталин, Булгаков, Мейерхольд...: Культура под сенью великого кормчего. М., 2004; *Турченко С.* Дело «обиженных»: за что был расстрелян маршал Кулик. «Труд», 2005, 27 октября (№ 201); *Рубцов Ю.* Маршалы Сталина: От Буденного до Булганина. М., 2006; Расстрельные списки за 1950 год. Web: Меморіал: Донское (http://www.memo.ru/memory/DONSKOE/d50.htm).

Т.В. Заболотна.

КУЛИ́К Іван Юліанович (справжні ім'я та по батькові — Ізраїль Юделевич, літ. псевдоніми — Р.Ролінато, Василь Роленко; 26 (14).01.1897—10.10.1937) — поет, парт. і держ. діяч. Н. в м-ку *Шпола* в родині вчителя. Закінчив 4-класне уч-ще в *Умані*, куди переїхали батьки. Від 1911 навч. в Одес. худож. уч-щі. 1914 разом з родиною емігрував до США, працював на фабриках та копальнях шт. Пенсильванія. Тоді ж розпочав літ. діяльність: друкував вірші рос. мовою в соціал-демократ. газ. «Новый мир». 1914 вступив до *Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків)*. Після революційних подій в *Російській імперії* (див. *Лютнева революція 1917*) у трав. 1917 через Далекий Сх. і Сибір повернувся в Україну. Деякий час мешкав у *Києві*, брав участь у діяльності київ. організації більшовиків. У груд. 1917 разом з В.*Шахраєм*, Г.*Лапчинським* і В.*Затонським* виступив на обласному (крайовому; за задумом — всеукр.) з'їзді РСДРП(б) — з'їзд мав розв'язати низку найневідкладніших для більшовиків, які діяли в Україні, орг. і політ. питань — за створення окремої від РСДРП(б) партії більшовиків України. Однак ця пропозиція не дістала схвалення зібрання. Незважаючи на це, делегати з'їзду обрали К. до складу Гол. к-ту РСДРП(б) — Соціал-демократії України. На *Першому Всеукраїнському з'їзді рад 1917* його обрали також членом ЦВК Рад України. Після відступу більшовицьких військових формувань з тер. України (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) К. підтримав на Таганрозькій нараді більшовиків України 19—20 квіт. 1918 (див. *Таганрозька конференція 1918*) позицію «лівих комуністів» (Г.*Пятакова* та ін.) щодо створення окремої від РКП(б) Компартії України. У першому більшовицькому уряді України — *Народному секретаріаті* — практично керував нар. секретарством з міжнац. справ, заступаючи формального кер. — С.Бакинського, який зосередився на кер-ві нар. секретарством шляхів сполучення. Від 1918 почав регулярно друкуватись. 1919 був чл. колегії нар. комісаріату закордонних справ РСФРР.

У лип. 1919 направлений на підпільну роботу в *Галичину*. Не раз його арештовували польс. власті, проте не був ув'язнений. Восени 1919 повернувся до Києва і був обраний до складу тимчасового крайкому Компартії Східної Галичини і Буковини. У лип.—верес. 1920 входив до складу урядовців *Галицького революційного комітету* в *Тернополі*, очолював Всегалицьке рад. видво й Галицьке телеграфне агентство. 1921 вийшла перша збірка його віршів — «Мої коломийки», присвячена темі *громадянської війни в Україні 1917—1921*. 1921—23 був секретарем Кам'янець-Подільського міськкому КП(б)У

й ред. міськ. час. «Червона правда». Опублікував у ньому та в галицьких комуніст. виданнях низку статей, а також видрукував книгу «Радянська влада в Галичині». 1923 побачили світ дві його поетичні збірки «Зелене серце» та «Одужання». Від 1924 працював консулом СРСР у Канаді. 1925 оприлюднив поему «Ніагара». 1927 повернувся в СРСР і був призначений заст. уповноваженого наркомату закордонних справ СРСР при Уряді УСРР. Цього ж року опублікував поетичну збірку «В оточенні». У квіт. 1929 очолив *Український комітет охорони пам'яток культури* (УКОПК). Цього ж року опублікував поему (на тему з життя ін. народів) «Чорна епопея». 1930 серед ін. номенклатурних працівників призначений «уповноваженим ЦК КП(б)У по посівній кампанії і ліквідації куркульства як класу» до *Маріупольської округи*. Згодом працював секретарем Кам'янець-Подільського райкому КП(б)У (1930—32). Водночас 1927—1932 був одним із засновників і керівників *Всеукраїнської спілки пролетарських письменників*.

Г.*Костюк* (1902—2002) у своїх спогадах, які написав на еміграції 1987 («Зустрічі і прощання», кн. 1), зробив таку замальовку тогочасного К.: «Був це невеликий, щупленький, середній на зріст чоловік з рудою чи темнорусявою борідкою. Баритональний голос звучав переконливо, щиро. Говорив доброю українською мовою із знанням звичаїв, повір'їв та багатих приказок українського народу [...]. На мене він не робив враження грізного революціонера, що вогнем і мечем прийшов переробити світ, а доброго вчителя історії, овіяного вже вітром революції [...]. Був одним з тих, що, поборюючи УНР, вірили, що творять УСРР, як вільну серед вільних і рівну серед рівних радянських республік [...]. Такий був Іван Юліянович Кулик, син учителя, а дехто твердить — рабина, правдоподібно, єврейських містечкових шкіл-хедерів, з Уманщини. Овіяний з дитинства українською стихією, він, людина єврейського походження, все життя своє почував себе українцем і діячем суспільного й культурного життя українського народу».

Від 1932 К. очолював орг. к-т Спілки рад. письменників України, з 1934 став першим головою спілки. На 1-му з'їзді письменників СРСР виступив з доповіддю про шляхи розвитку укр. рад. літератури.

Саме в цей час набирали обертів масові репресії більшовицького режиму проти вітчизн. літераторів (як і представників усієї укр. інтелектуальної *еліти*). Будучи головою Спілки рад. письменників України, К. не міг залишатися осторонь діянь партійно-чекістських органів, що проводили численні арешти його колег по літ. цеху, готували різноманітні матеріали щодо їхньої прижиттєвої й посмертної дискредитації. Ю.*Смолич* у своїх спогадах, опублікованих 1969, згадує, що в ті роки К. став зовсім іншим, ніж був раніше: «Не залишилося й сліду від його (К.) делікатності, а тонка дипломатичність змінилась на брутальну хитрість».

Так, представляючи парт. фракцію орг. к-ту Спілки радянських письменників України на об'єднаному пленумі ЦК і Центр. контрольної комісії (ЦКК) КП(б)У 18—22 листоп. 1933, К. виступив на цьому зібранні компарт. *номенклатури* з доповіддю, в якій викрив «підривну роботу» ворогів рад. влади на «літературному фронті» в УСРР. Будучи добре обізнаним з «цілком таємним» друкованим примірником «Обвинительного заключения по делу контрреволюционной "Украинской военной организации" ("УВО")», підготовленим секретно-політ. відділом *Державного політичного управління УСРР* (цей документ отримали всі сановні учасники листопадового пленуму), К. у своєму виступі вдався до чекістсько-агітпропівської риторики. Він говорив, що «саме тим, що українська радянська художня література стала могутнім знаряддям класової боротьби, соціалістичного будівництва, масово-політичного виховання трудящих, саме цим пояснюються постійні спроби класового ворога захопити вплив на цю радянську українську літературу, пролізти в неї. Не було [...] жодного контрреволюційного угрупування на Україні без спроб пролізти в літературу. Згадайте СВУ, де був свій "літературний салон" Старицької-Черняхівської, згадайте [...] ВАПЛІТЕ, хвильовізм, шумськізм, згадайте про те, що початок боротьби з шумськізмом пішов саме з літературної дискусії. А тепер, товариші, зважте на контрреволюційну організацію УВО, де було стільки письменників серед членів УВО, оці шпигуни — запроданці закордонних інтервентів, всі ці Ялові, Козорізи, Атаманюки і чимало іншої сволоти. Потім на літкатедрі ВУАН, в Інституті імені Шевченка, навіть в ІЧП Літератури ВУАМЛІН, — всюди ми знаходимо агентів контрреволюції, агентів петлюрівських, які намагаються захопити художню літературу в свої руки, використати її проти диктатури пролетаріату [...]».

Від 1935 К. працював у Закордонному бюро допомоги Комуністичній партії Зх. України. Паралельно з цим був головою Радіокомітету УСРР/УРСР (з 1936), дир. Партвидаву ЦК КП(б)У та заст. дир. Ін-ту укр. літ. ім. Т.Шевченка АН УСРР/УРСР (нині *Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України*; 1936—37). Чл. ЦК КП(б)У й ЦВК УРСР. 16 лип. 1937 політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «Запропонувати т. Кулику негайно ліквідувати всі справи, що зв'язані з бувшим представництвом КПЗУ, здати їх в ЦК КП(б)У і більш цими справами не займатися». Невдовзі й сам К. став жертвою шпигуноманії й обвинувачень на адресу *Комуністичної партії Західної України* (КПЗУ) та Комуніст. партії Польщі в «зрадництві» й «розкладанні зсередини агентурою іноземних розвідок».

У 1930-ті рр. К. видрукував: поему «Карачай» (1930), поему-памфлет «16 морців» (1934); збірки оповідань і нарисів — «Пригоди Василя Роленка (В країні фейкерів)», «Чотирнадцята люлька» (обидві — 1932), «Васька Квасник» і «Записки консула» (обидві — 1934); поетичну збірку «Змужніла молодість» (1935). У літ. спадщині К. — також укр. переклад «Антології американської поезії», численні критичні нариси, переклади поетичних творів А.Акопяна, Е.Багрицько-

го, Н.Бараташвілі, В.Броневського, М.Тихонова, Дж.Тюллі, Б.Ясенського та ін. Автобіографічний характер має незакінчений віршований роман К. «Софіївка» (1929—33), в ньому йдеться про формування світогляду підлітка та про впливи на цей процес подій *революції 1905—1907.*

Вночі 27 лип. 1937 К. був заарештований у Києві й ув'язнений. Його звинувачували в тому, що він, мовляв, був одним з «керівників контрреволюційної націоналістичної і троцькістської терористичної організації на Україні та агентом англійської розвідки». Рішенням наркома внутр. справ СРСР та прокурора СРСР від 7 жовт. 1937 засуджений до смерті. Через 3 дні страчений. Таємно похований у київ. передмісті *Биківня.*

12 груд. 1956 Військ. колегія Верховного суду СРСР, розглянувши протест військ. прокурора Київ. військ. округу, скасувала незаконний вирок і справу щодо К. припинила за відсутністю складу злочину.

Тв.: Твори, т. 1. Х., 1932; Записки консула, т. 1—2. Х., 1934 (К., 1958; М., 1964); Вірші та поеми. К., 1962; Поезії. К., 1967.

Літ.: *А.Ш.*[*лєпаков*]. Письменник, громадський діяч, дипломат: До 65-річчя з дня народження І.Ю. Кулика. «УЇЖ», 1962, № 3; *Куліш В.* Слово про будинок «Слово»: Спогади. Торонто, 1966; *Смолич Ю.* Розповідь про неспокій триває: Дещо з двадцятих, тридцятих років і дотепер в українському літературному побуті, ч. 2. К., 1969; Поет революції: Спогади про Івана Кулика. К., 1971; *Смолич Ю.* Розповіді про неспокій немає кінця: Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті, кн. 3. К., 1972; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади, кн. 1—2. Едмонтон, 1987—98; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Варгатюк П.Л.* Перший радянський уряд України: відоме і невідоме. В кн.: Про минуле — заради майбутнього. К., 1989; *Варгатюк П.Л. та ін.* На шляху до І з'їзду КП(б)У. В кн.: Там само; *Войналович В.А.* Голова УКОПК: І.Ю. Кулик. В кн.: Репресоване краєзнавство: 20—30-ті роки. К., 1991; *Сорока М.* Кулик Іван. В кн.: З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій, вип. 1. К., 1991; *Суровцова Н.* Дещо про Кулика як художника-етнографа. «Народна творчість і етнографія», 1991, № 4; Історія української літератури XX ст., кн. 1. К., 1993; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. К., 1995; *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Її ж.* Листи, кн. 1. К., 2001; *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.; *Амонс А.І.* Биківнянська трагедія: Документи й матеріали. К., 2006; *Шкандрій М.* Модерністи, марксисти і нація: Українська літературна дискусія 1920-х років. К., 2006.

О.С. Рубльов.

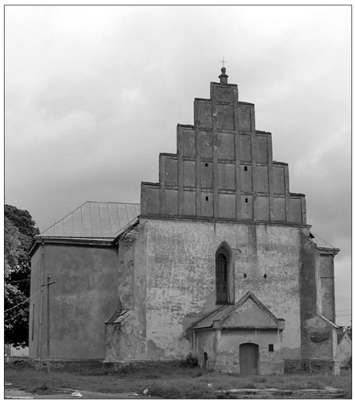
КУЛИ́КІВ — с-ще міськ. типу Жовківського р-ну *Львівської області.* Розташов. на р. Думний Потік (прит. Полтви, бас. Зх. Бугу), за 14 км на пн. від *Львова* та за 12 км на пд. сх. від райцентру (*Жовква*) і за 3 км від залізничної ст. Куликів. Нас. 3,9 тис. осіб (2004). Через с-ще проходить автомагістраль Львів—*Варшава.*

Про давнішнє заселення території с-ща свідчать залишки давньорус. *городища* 11—12 ст., виявленого в пн.-сх. частині К. Існує припущення, що тут був один з оборонних пунктів на шляху до Львова — «стовп» Кулика (розміщувався на пагорбі, оточеному з трьох боків озерами, сполученими між собою ровом).

Перша письмова згадка про К. міститься в акті галицького єпископа Якуба, датованому 1399, про закладання в м-ку костелу Пресвятої Трійці й закріплення за ним земельного наділу (тогочасна будова не збереглася). У 15 ст. К. мав паралельну назву — Бощ: про це свідчить документ, підписаний у *Самборі* королем польс. і верховним кн. литов. Владиславом II *Ягайлом* і датований 23 лют. 1431, в ньому йдеться про передачу міста «Бощ або Куликів» в дар Яну з Конецполя. За деякими переказами, сучасна назва К. походить від птахів куликів, що масово селилися тут на болотистих берегах річки та озер.

За даними О.*Мацюка*, у 15 ст. на території К. існував замок, що був обнесений валом (його рештки — земляні бастіони — «перетворені» тепер на трибуни міського стадіону).

Тут діяла парафіяльна церква Успіння Пресвятої Богородиці (перша письмова згадка про неї датована 1515; церква згоріла 1799, була збудована наново 1801, 1901 зведено мурований

Куликів. Костьол св. Миколая. 1538. Фото початку 21 ст.

храм, належить *Українській греко-католицькій церкві*).

1538 на кошти Миколая Гербурта Одновського був зведений однонефний костел св. Миколая (посвячений 1546; згодом були добудовані дві бічні каплиці). Місто було обнесене валами, на яких височіли дерев'яні огорожі. Від 1569 мало *магдебурзьке право.*

Неподалік тутешнього ставу розташовувався жін. монастир василіянок Воздвиження Чесного Хреста Господнього (перша згадка про нього датована 1680; закритий 1744).

У різні роки К. належав: представникам династії Куликівських, потім — Гербуртам-Одновським, згодом — Костянтину *Корнякту.* Від 17 ст. містечко належало Яну Собеському (з 1674 — польс. король *Ян III Собеський*). Він заснував тут ф-ку з вир-ва бурок і килимів (попервах на ній працювали турец. й татар. полонені, а згодом — їхні місц. нащадки).

1709 на Белзькому (нині Жовківському) передмісті було збудовано церкву св. великомученика Димитрія (1880 на цьому ж місці було зведено нову дерев'яну церкву; вона згоріла 1899; 1901 тут постав мурований храм, належить УГКЦ).

Від лип. 1743 власником містечка був кн. Міхал Радзивілл, перед цим воно належало Муравським.

Згідно з переписом населення, 1880 в гміні (м-ку та його околицях) проживало 3226 осіб (з них 66 — на території двору), бл. 2 тис. мешканців були греко-католиками (українцями), бл.

400 — римо-католиками (поляками), 900 — євреями.

У К. була пошта, 2-класна школа, аптека, кредитна каса «Надія» (1881 її членами були 193 особи), пекарні, що постачали хліб до Львова, а сам хліб був відомим у багатьох містах Європи.

Згідно з даними австрійс. перепису населення, 1910 у К. проживало 914 осіб, з них греко-католиками назвали себе 63,7 %, римо-католиками — 9 %, євреїв було 27,2 %.

У роки *Першої світової війни* К. був у центрі воєн. подій (у серп. 1914 тут на горі Червоний Камінь, що має висоту 353 м, діяв обсерваційний пункт австрійс. військ).

У міжвоєнні роки було розвинутим ремісництво, вироби місц. шевців та чинбарів — «куликовські бути» — були відомі по всій *Галичині.*

Від 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане військами *вермахту.* Під час воєн. дій місто постраждало, був зруйнований костел св. Миколая (згодом відбудований).

Від 1940 — с-ще міськ. типу, 1940—1959 — райцентр, потім, після укрупнення районів, втратило цей статус.

У К. народилися: о. С.Лепкий (батько Б.*Лепкого* та Л.*Лепкого*), письменниця А.Туринська, педагог, краєзнавець С.Шах, єврейс. учений С.Блох, нар. артист України Б.*Ступка.*

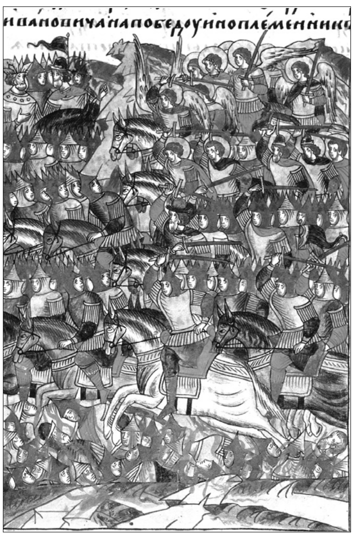
Літ.: *Шах С.* Львів — місто моєї молодости. (Спомин присвячений Тіням забутих Львов'ян). Мюнхен, 1955; ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968. Куликів. Web: Замки та храми України (http://www.castles.com.ua/kulykiv.html).

КУЛИКО́ВСЬКА БИ́ТВА 1380 — битва військ, зібраних вел. кн. моск. Дмитрієм Івановичем (див. *Дмитрій Донськой*) на підвладних йому рус. землях, і прибулих йому на допомогу підрозділів з білорус. та укр. земель (загони *Ольгердовичів* із Чернігово-Сіверщини, князя Дмитра Коріятовича *Боброка-Волинського* та ін.) проти армії правителя *Золотої Орди* темника *Мамая.* Дві великі армії (загалом бл. 100 тис.) зій-

Куликовська битва. Бій Пересвєта з Темір-Мурзою. Мініатюра з Лицьового літописного зводу. 16 ст.

шлися у вирішальній битві 8 верес. на Куликовому полі при впадінні р. Непрядва в р. Дон (нині в Тульській обл.). Вел. кн. Дмитрій Іванович попереду своїх військ поставив Передовий полк, за ним стояли Великокнязівський (Великий) та Резервний полки, а по боках — полки Правої та Лівої руки. Крім того, в Зеленій Діброві між ріками Смолка і Дон укрився Засадний полк Дмитра Коріятовича Боброка-Волинського та Володимира Андрійовича Хороброго, кн. Серпуховського. Перед початком К.б. відбувся традиційний поєдинок витязів — рус. монаха-воїна Олександра Пересвєта та ординця Темір-Мурзи (Челубея), які,

Куликовська битва. Перемога військ Дмитрія Донського над військом Мамая. Мініатюра з Лицьового літописного зводу. 16 ст.

простромивши списами один одного, загинули. З початком битви ординська кіннота та генуезька піхота вдарили на Передовий та Великий полки. Цей натиск було відбито, і тоді Мамай переніс центр удару на лівий фланг рус. армії й почав його тіснити. Резервний полк рус. війська не зміг стримати наступ ординців. Проте стрімкий удар Засадного полку в тил та фланг військ Мамая виявився повною несподіванкою і фактично вирішив долю битви на користь рус. армії. Війську ординців було завдано нищівної поразки (загинуло бл. 2/3 його складу). Втрати військ Дмитрія Івановича також були значними — трохи більше половини особового складу.

Перемога Русі в К.б. не ліквідувала її залежності від Золотої Орди, проте змусила ординців відсунути свої кочів'я й поселення від рус. земель. Золотій Орді було завдано відчутного удару, і це прискорило процес її розпаду.

Літ.: *Данилевський В.* Дмитрій Донськой. К., 1945; *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950; *Тихомиров М.Н.* Куликовская битва 1380 года. «Вопросы истории», 1955, № 8; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.). М., 1975; *Прохоров Г.М.* Повесть о Митяе: Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Л., 1978; *Кирпичников А.Н.* Куликовская битва. Л., 1980; Куликовская битва: Сборник статей. М., 1980; *Петренко В.Я.* Битва на Куликовому полі 8 вересня 1380 року. «УІЖ», 1980, № 9; *Хорошкевич Г.Л.* Політичні наслідки Куликовської битви. Там само; *Шабульдо Ф.М.* Консолідація антиординських сил Північно-Східної та Південно-Західних руських земель. Там само; *Його ж.* Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. В кн.: Історичні зошити. Інститут історії України НАН України. К., 1998.

А.О. Гурбик.

КУЛИКО́ВСЬКІ — шляхетський рід молдов. походження, відомий в *Слобідській Україні* у 18 — на поч. 20 ст. Одним з перших його представників у Слобідській Україні був **Прокіп Васильович** (р. н. невід. — п. 1713). Він служив у молдов. господаря Д.*Кантеміра*, а після поразки царя *Петра I* в *Прутському поході 1711* в числі значної групи молдов. провідників прийняв рос. підданство; з кін. 1711 до 1713 — полковник *Харківського полку.* Був вороже

І.М. Кулинич.

М.Г. Куліш.

зустрінутий місц. старшиною, яка постійно скаржилася на його зловживання владою. Ще один представник цього роду — **Матвій Прокопович** — був останнім полковником Харківського полку (1757—65).

Д.М. Чорний.

КУЛИ́НИЧ Іван Маркович (15. 08.1924—28.09.2002) — історик. Д-р істор. н. (1970), проф. (1975), засл. діяч н. УРСР (1984). Н. в с. Грушківка (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.) в сел. родині. Після закінчення сільс. 7-річної школи поступив до Смілянського механіко-технологічного технікуму. Під час окупації УРСР у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* військами *вермахту* жив у рідному селі, після звільнення села військами Червоної армії (див. *Радянська армія*) був у січ. 1944 мобілізований. У червні 1944 — тяжко поранений, втратив зір. Після тривалого лікування закінчив Ніжин. школу з підготовки сліпих інвалідів Великої вітчизн. війни для навчання у вузах і 1948 став студентом істор. ф-ту Львів. ун-ту. Отримавши диплом з відзнакою, від 1953 працював в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*), пройшов там шлях від аспіранта до гол. н. с. відділу всесвітньої історії і міжнар. відносин. 1958 захистив канд. дис. на тему: «Становище і боротьба робітничого класу Болгарії на початку 20 ст. (1907—1912 рр.)», 1970 — докторську дис. на тему: «Загарбницька політика німецького імперіалізму щодо України в кінці 19 — на початку 20 ст.». Був наук. кер. 10 кандидатів істор. наук, чл. Ради центру нім. істор. досліджень при Ін-ті заг. історії РАН, Міжнар. асоціації дослідників історії і к-ри рос. німців (*Москва*), редколегій низки вітчизн. періодичних видань з історії.

Наук. дослідження К. пов'язані з проблемами історії Болгарії, Німеччини та міжнар. відносин. Він є автором 350 наук. і науково-популярних праць, у т. ч. понад 20 колективних та індивідуальних монографій, серед останніх: «Революційна діяльність німецької комуністичної групи "Спартак" на Україні 1918—1919 рр.» (К., 1959), «Економічне співробітництво УРСР з країнами соціалізму» (К., 1962), «Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914)» (К., 1963), «Економічні та культурні зв'язки УРСР і НДР» (К., 1966), «Українсько-німецькі історичні зв'язки» (К., 1969), «Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму» (К., 1976), «Траса братерського співробітництва» (К., 1980), «Рабочий класс Германской Демократической Республики — ведущая сила в строительстве социалистического общества» (К., 1982), «Нариси з історії німецьких колоній в Україні» (К., 1995) та ін.

Лауреат премії ім. Д.Мануїльського АН УРСР (1976).

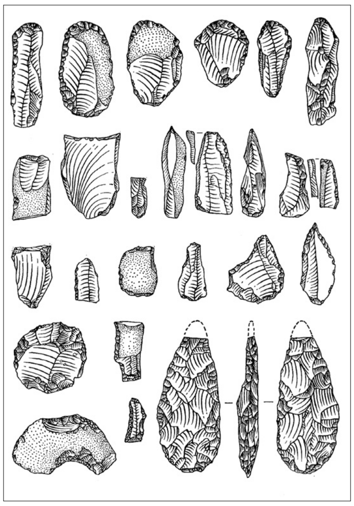
Нагороджений 3-ма орденами і 15-ма медалями.

П. та похований у м. *Київ*.

Літ.: *Стрілко А.А.* Захист докторської дисертації І.М. Кулiничем. «УІЖ», 1970, № 9; Шевченківський словник, т. 1. К., 1977; Историческа та българиска в чужбина 1944—1980. Библиографскити справочник. София. 1983; *Румянцева В.В.* Вшанування члена-кореспондента АН УРСР Ф.П. Шевченка, доктора історичних наук І.М. Кулинича, доктора історичних наук, професора А.В. Санцевича у зв'язку з їх ювілеями. «УІЖ», 1984, № 11; Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 5: На пошану Івана Марковича Кулинича, історика-гуманіста, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки України — у зв'язку з його 70-річчям. К., 1995; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998; Кулинич Іван Маркович: Некролог. «УІЖ», 2003, № 1; Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 13: Пам'яті доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Івана Марковича Кулинича. К., 2004.

С.В. Віднянський.

КУЛИ́ЧІВКА, археологічна пам'ятка. Знаходиться в м. *Кременець*, на г. Куличівка. Відкрита 1937 О.*Цинкаловським*. Розкопки проводила 1968—89 Західноволин. експедиція Ін-ту сусп. наук АН УРСР (нині *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*) під кер-вом В.*Савича*. Досліджено понад 3 тис. $м^2$ площі, у різних культ. шарах знайдено: понад 500 тис. крем'яних решток, кістки плейстоценових тварин, залишки вогнищ і, можливо, жител. На основі аналізу цих знахідок В.Савич виділив на території пам'ятки 4 пізньопалеолітичні горизонти, поселення *бронзового віку* та поселення раннього *залізного віку*. Нижні пізньопалеолітичні шари належать до завершальної пори середнього *палеоліту* і початкової фази *палеоліту пізнього* — леваллуазька стрільчаста індустрія (богунісьєн).

Куличівка. Крем'яні вироби нижнього пізньопалеолітичного горизонту.

Літ.: *Савич В.П.* Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. К., 1975; *Його ж.* Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у Кременці. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині», 1995, вип. 6.

О.С. Ситник.

КУЛІ́Ш Микола Гурович (18(06). 12.1892—03.11.1937) — драматург, публіцист, громад. та культ. діяч. Н. в с. Чаплинка (нині с-ще міськ. типу Херсон. обл.) в родині селянина-бідняка. З раннього дитинства наймитував. Учився в нар. школі, з 1905 — в уч-щі м. Олешки (нині м. *Цюрупинськ*), з 1908 — у г-зії, де почав писати сатиричні вірші і п'єсу «На рыбной ловле» (1913). Іспити на атестат зрілості склав екстерном. З початком *Першої світової війни* був мобілізований до рос. армії. Закінчивши 20 лют. 1915 Одес. шк. прапорщиків, воював на передовій; отримав чин штабс-капітана, був поранений і контужений. Учасник революц. подій і *громадянської війни в Україні*

1917—1921: з лют. 1918 — голова Ради робітн. і солдатських депутатів в Олешках, 1919 — чл. Дніпровського політвиконкому і зав. повітнаросвітою, з черв. 1920 — нач. штабу військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) Херсон. напрямку. Від 1919 — чл. КП(б)У. Від 1921 — на цивільній службі в наросвіті, з кін. 1922 — інспектор шкіл в *Одесі*. Після тріумфального успіху п'єси «97», поставленої Г.*Юрою* в Харків. театрі ім. І.Франка (1924, 2-га редакція — 1929), був запрошений О.*Шумським* до Харкова на посаду інспектора Наркомосу УСРР. «97» разом з наступними п'єсами «Комуна в степах» (1924, 2-га редакція — 1931) і «Прощай, село» (1923—30, опубл. під назвою «Поворот Марка» 1933) склала трилогію про життя пореволюційного села (від *голоду 1921—1923 років в УСРР* до *колективізації сільського господарства*). Переїзд до столиці спричинив справжню революцію в творчості К. Тут він зблизився з М.*Хвильовим*, Л.*Курбасом*, М.*Яловим* та ін. діячами укр. к-ри. Став чл. *«Гарту»*, згодом — *Вільної академії пролетарської літератури* (1926—28 — її президент), Пролетарського літ. фронту — «Пролітфронту» (1929); 1926—31 — засн. і чл. Укр. т-ва драматургів і композиторів. Гострою сатирою на парт. кар'єристів та міщанських пристосуванців до рад. влади стали п'єси К. «Отак загинув Гуска» (1925, 2-га редакція — 1932), «Хулій Хурина» і «Зона́» (обидві — 1926). Учасник театрального диспуту 1929, завзято боронив Л.Курбаса як свого однодумця від нападок парт. критиків. Найвищим досягненням К. стали п'єси, поставлені в театрі *«Березіль»* Л.Курбасом: «Народний Малахій» (1928), «Мина Мазайло» (1929) і «Маклена Граса» (1933), а також «Патетична соната» (поставлена О.Таїровим у моск. Камерному театрі 1931). 14 черв. 1934 виключений з партії як контрреволюціонер, 7 груд. 1934 — заарештований. За звинуваченням у належності до Всеукр. боротьбистського терористичного центру був засуджений до 10 років ув'язнення з суворою ізоляцією, яке відбував на *Соловках*. Хворий на туберкульоз, позбавлений права на прогулянки і мед. допомогу, К. був страчений в урочищі Сандормох поблизу м. Медвеж'єгорськ (Карелія, РФ) за вироком особливої трійки УНВС Ленінгр. обл. (постанова за № 83 від 9 жовт. 1937).

Реабілітований 4 серп. 1956 за відсутністю складу злочину.

Автор віршів (під псевд. «Максим Будяк»), кіносценарію «Парижком», бл. 40 статей культурно-освіт. тематики і 15 п'єс, з яких 9 були поставлені за життя драматурга і згодом заборонені, 3 — заборонені репертуарним к-том («Зона́», 1926; «Закут», 1929; «Вічний бунт», 1932). П'єси «Отак загинув Гуска» і «Зона́» поставлені на сцені після реабілітації К. (відповідно, в *Києві*, *Львові*, 1962—1963, потім знову заборонені; Одеса, 1988, *Ужгород*, 1989), «Зона́» була екранізована реж. М.*Мащенком* за сценарієм І.*Драча* на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О.Довженка (1988). Рукопис п'єси «Такі» був вилучений НКВС УСРР під час обшуку і зник. Залишився незавершеним розпочатий 1918 роман «Леміш» (рукопис втрачено). Майже всі п'єси К. стали українською національною класикою, а «Народний Малахій», «Патетична соната» і «Маклена Граса» ввійшли до скарбниці світової драматургії. Низка п'єс перекладена рос., латис., литов., болг., чеською, польс., англ., нім. мовами, поставлена у театрах Росії, країн Прибалтики, Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії, Канади і США.

Куліш М. «Комуна в степах». Харків, 1931. Обкладинка.

К. став творцем модерної драми укр. революц. відродження, сповненої духом протесту, був сміливим експериментатором у всіх жанрах драм. мист-ва. Широко відзначено 100-річчя від дня народження К.: його творчості повністю присвячено № 6 журналу «Український театр» і № 2 ж. «Степ» (Херсон), його ім'я присвоєно Херсонському обласному музично-драм. театрові; про останні дні К. і Леся Курбаса знято документальні фільми «Пастка» і «Тягар мовчання» (сценарії Н.Кузякіної, «Київнаукфільм», 1991). Спогади про К. залишили Й.Гірняк, А.Куліш (дівоче прізвище — Невель), Н.Пилипенко, А.Гак, І.*Майстренко*, Н.*Суровцова*, Г.*Костюк*, Д.Нитченко (Чуб), В.Чистякова, Ю.*Смолич*, В.Губенко-Маслюченко, Мик.І.*Терещенко* та ін. Творчість К. стала об'єктом досліджень Н.Кузякіної, Н.Корнієнко, Я.Голобородька, Л.Танюка, М.Ласло-Куцюк (Румунія), М.*Неврлого* (Словаччина), В.Ревуцького, П.Одарченка, Ю.*Шевельова* та ін.

Тв.: Твори. Спогади про М.Куліша. Нью-Йорк, 1955; П'єси. К., 1960, 1983, 2001; Твори. К., 1968, 1990, 1998; П'єси. Листи. К., 1969; З неопублікованих листів Миколи Куліша. «Радянське літературознавство», 1972, № 8; Листи М.Куліша до І.Дніпровського. Там само, 1989, № 2.

Рос. пер.: «97». М., 1957; Патетическая соната. Маклена Граса. М., 1964; Пьесы. М., 1980.

Літ.: *Бжеський Р.* Політичні ідеї творів Миколи Куліша. Мюнхен, 1955; *Кузякіна Н.Б.* Драматург Микола Куліш: Літературно-критичний нарис. К., 1962; *Щербина С.* Сартр і Куліш. «Листи до приятелів», 1966, кн. 3—4; *Заверталюк Н.* Поборник вільної школи для вільних дітей. «Радянська школа», 1967, № 12; *Кузякіна Н.Б.* П'єси Миколи Куліша: Літературна і сценічна історія. К., 1970; *Губенко-Маслюченко В.* Таким я його знала. «Прапор», 1973, № 1; *Кисельов Й.* Микола Куліш. В кн.: *Кисельов Й.* Майстри театральної літератури. К., 1976; *Ласло-Куцюк М.* Маски Миколи Куліша. В кн.: *Ласло-Куцюк М.* Шукання форми: нариси з української літератури XX століття. Бухарест, 1980; *Гірняк Й.* Спомини. Нью-Йорк, 1985; *Кузякіна Н.* Несподіваний сюжет: Із слідчої справи Миколи Куліша. «Київ», 1991, № 11; *Мельник В.* Микола Куліш. В кн.: З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій. К., 1991; *Залеська-Онишкевич Л.М.* Куліш і Брехт... «Сучасність», 1992,

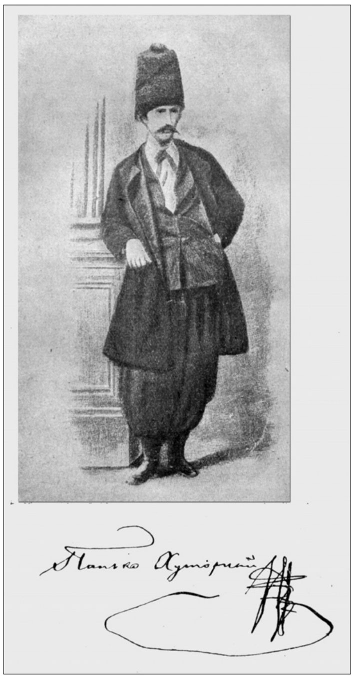

П.О. Куліш.

№ 1; *Ревуцький В.* Співтворці. «Український театр», 1992, № 6; Конкурс імені М.Г.Куліша: Положення. «Степ», 1993, № 1; *Кузякіна Н.* «Ув'язнений з суворою ізоляцією...»: З роздумів над долею Миколи Куліша. «Київ», 1993, № 7; Український письменник Микола Куліш: Бібліографічний покажчик. X., 1993; *Лавріненко Ю.* Микола Куліш. В кн.: Українське слово, кн. 1. К., 1994; *Іллєнко І.* У жорнах репресій. К., 1995; *Скалій Р.* Історія нас виправдає... «Розбудова держави», 1996, № 10, 12; *Іванюк С.* Міфи про Миколу Куліша. «Наукові записки Києво-Могилянської Академії. Філологія» (К.), 1998, т. 4; *Мегела І.П.* Шлях Миколи Куліша до новочасної драми (між вертепом і гротеском). В кн.: Sprache und Literatur der Ukraine zwischen Ost und West. Wien, 2000; *Кузякина Н.* Дело № 1255 вместо завещания. «Степ», 2002, № 11; *Голобородько Я.* Микола Куліш: сучасний погляд. X., 2004; *Прядка П.* М.Г. Куліш і Олешки. «Дніпро», 2004, № 9/10; *Стех М.Р.* «Революція маленької людини» у ранніх п'єсах Миколи Куліша. «Сучасність», 2004, № 11; *Луків А.* Літопис долі — сторінка за сторінкою. «Кафедра», 2005, № 1; Сучасники про Миколу Куліша: Дайджест прижиттєвих публікацій. К., 2005; *Мегела І.П.* Шлях Миколи Куліша до новочасної драми (між вертепом і гротеском). В кн.: *Мегела І.П.* У світі вічних образів: Статті, лекції, відгуки. К., 2006; *Свербілова Т.*, *Скорина Л.* Українська драма 30-х років як модель масової культури та історія драматургії у постатях. Черкаси, 2007.

Г.П. Герасимова.

КУЛІ́Ш Пантелеймон Олександрович (псевдоніми та криптоніми — Панько Казюка, Козак Белебень, Данило Юс, Хуторянин, Павло Ратай, П.К, Николай М. та ін.; 07.08(26.07).1819—14(02). 02.1897) — письменник, публіцист, етнограф, історик, літ. критик, перекладач, громад. діяч. Н., як зазначається в більшості біографічних довідок про нього і як написав він сам в автобіографічній повісті «Жизнь Кулеша» (1867), у м-ку *Вороніж*, однак, як вважають сіверянські краєзнавці, посилаючись на дослідження І.Абрамова (1874—1960; свої розвідки про рід Кулішів він почав друкувати ще 1905), місце народження К. — Кулешів хутір, Кулішеве подвір'я, що, за записами І.Абрамова, «міститься поруч Гудкова хутора..., щось за п'ять верстов од Воронежа на шляху до села Макова». Нині це тер. с. Гукове (село Шосткинського р-ну Сум. обл.), розташованого за 7 км від смт Вороніж і за 10 км від м. *Шостка*. Саме на цьому хуторі була літня садиба й пасіка діда та батька К. (уже в зрілому віці К. продав свій хутір, а наприкінці 1930-х рр. усі садибні будівлі тут були знесені, лишилися лише садок та могила батька К.). Батько К. — Олександр Андрійович — був заможним хліборобом з козацько-старшинського роду, мати — Катерина Іванівна (у дівоцтві — Гладка) — була донькою козац. сотника, вміла цікаво оповідати про старовину і співати давніх пісень. У своїх спогадах про дитинство К. з приємністю згадував про матір, яка його пестила, й про дні, проведені на хуторі Уляни Мужиловської (написав про неї повість «История Ульяны Терентьевны», 1852), що розташовувався по сусідству з батьковим. Саме від неї, за його словами, він «набравсь ідеального погляду на життя людське» і саме за її наполяганням батько віддав сина на навчання до Новгород-Сіверської г-зії. Перед цим К. учився у дяка Андрія з воронізької Соборно-Михайлівської церкви. Свого батька К. боявся, оскільки той мав «жорстоку вдачу». Навчання в г-зії спочатку давалося К. дуже важко, оскільки

П. Куліш. Підпис «Панько Хуторянин». Фото 1859.

він не знав книжної рос. мови, однак згодом усе змінилося, й книжна рос. мова перестала бути для нього чужою. В г-зії зарекомендував себе як талановитий, честолюбний і впертий юнак. Мав добру пам'ять (міг з пам'яті цитувати цілі сторінки прочитаного), красивий почерк, гарно вмів малювати. Коли К. закінчив 5 класів (1836), батько через матеріальні негаразди відмовився повністю оплатити навчання сина. К. змушений був залишити г-зію. За рекомендацією дир. гімназії І.Тимківського почав працювати домашнім учителем дочок маршалка глухівського дворянства й невдовзі за зароблені гроші зміг продовжити навчання. 1838, не закінчивши повного гімназійного курсу, спробував поступити до Київ. ун-ту, однак не склав іспитів. Після цієї невдачі знову влаштувався працювати домашнім учителем, самотужки готувався до нових екзаменів. 1839 був зарахований до ун-ту на правах вільного слухача на історико-філол. відділення філос. ф-ту. Слухав лекції М.*Максимовича*, дав йому на перегляд збірник пісень, які записав від матері, й цим привернув до себе його увагу. Квартируючи в одній з польс. сімей, вивчив там польс. мову. 1840 почав друкувати рос. мовою в альманасі М.Максимовича «Киевлянин» свої перші літ. твори в жанрі фольклорної фантастики (це — два оповідання, датовані 1839, — «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» та «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе»; у них досить точно відтворені побут і місц. автентичні топонімічні легенди та перекази, чуті К. у його рідному Вороніжі). Обидва оповідання, особливо друге, були доволі прихильно оцінені критиками. Приблизно цього ж року М.Максимович, прагнучи допомогти К., познайомив його із заст. куратора Київ. учбового округу М.*Юзефовичем*, який прихильно ставився до молодих талановитих українців. К. сподобався М.Юзефовичу, й той став йому за покровителя. Як виняток мін-во нар. освіти дало Київ. ун-ту дозвіл зарахувати К. повноправним студентом. Для цього, однак, К. мав надати документи, що засвідчу-

вали б його дворянське походження, але, оскільки таких документів він роздобути не зміг (бо свого часу його батько відмовився від держ. служби, а потім не виявив бажання допомагати в цій справі синові), то, щоб мати змогу продовжити навчання, К. перевівся вільним слухачем на юрид. ф-т. Проте вже наприкінці 1840 через відсутність документального підтвердження дворянського походження його відрахували з ун-ту. Цього ж року він опублікував у «Киевлянине» повість, написану за нар. переказами в стилі фольклорного запису, «Огненный змей» та уривок з казки «Циган» в журналі Є.*Гребінки* «Ластівка». За рекомендацією М.Юзефовича 1841 переїхав до *Луцька* і працював там (з 28 січ. до серпня) учителем рос. мови у повітовому дворянському уч-щі. Невдовзі був переведений, знову-таки за сприяння М.Юзефовича, до *Києва*, спочатку (із серп.) працював учителем у Києво-Печерському, а потім (із груд.) — у Києво-Подольському дворянських уч-щах. Опублікував у «Москвитянине» оповідання-казку «Коваль Захарко» (підписана криптонімом П.К). Став співробітником *Київської археографічної комісії.* 1843 познайомився з Т.*Шевченком.* Оприлюднив істор. роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия 80 лет тому назад». На запрошення В.*Білозерського* відвідав його родинний х. Мотронівка (нині в складі с. Оленівка Борзнянського р-ну Черніг. обл.), що розташовувався за 100 *верст* від Ворніжа. Там познайомився з матір'ю В.Білозерського, а також з його братом Миколою (див. М.*Білозерський*) і його сестрами Надією та Олександрою (ставши письменницею, Олександра друкувалася під псевдонімом Ганна *Барвінок*). Тоді ж закохався, однак йому дали зрозуміти, що через його непевне матеріальне становище він не отримає згоди на вінчання. Улітку 1843 як співробітник тимчасової комісії для збирання свідчень про предмети старовини в деяких повітах Київ. губернії відвідав містечко Олександрівка Чигиринського повіту Київ. губ. (нині смт Олександрівка Кіровогр. обл.) й провів там кілька тижнів. Мешкав у маєткові польського письменника М.*Грабовського.* Згодом у своїх спогадах («Майже півстоліття тому») згадував про своє гостювання в Олександрівці як про дні, проведені «у такому захваті щастя, яким хіба що повниться душа праведника в Господа на небесах». Одним з наслідків візиту до польс. письменника стало те, що К. почав схилятися до думки, що політ. життя України закінчилося, а отже, потрібно всіляко розвивати винятково культ. укр. життя (згодом М.Грабовський познайомив К. з К.Свідзинським, Е.Руликовським і Р.Подберeським, які надавали йому допомогу в пошуках і вивченні польс. істор. документів). Повернувшись до Києва, К. підтримував там дружні стосунки з М.*Костомаровим*, М.*Гулаком*, О.В.*Марковичем.* Написав ідилію «Орися» та поему «Україна», в якій на зразок Гомерової «Іліади» склав одноцільний епос про козац. героїв та козац. старовину від вел. кн. київ. *Володимира Святославича* до гетьмана Б.*Хмельницького.* Мріючи бути «духовним вождем українського рісорджіменто» (так про нього висловився польс. дослідник Є.Єнджеєвич, друзі ж жартома називали його «гарячим Кулішем»), наприкінці 1845 став одним із засн. *Кирило-Мефодіївського товариства.* Цього ж року журнал *«Современник»* почав друкувати перші розділи його роману «Чорная рада» (написані рос. мовою) і редактор журналу П.Плетньов (ректор *Петербурзького університету*) запросив К. до *Санкт-Петербурга.* Щоб отримати в С.-Петербурзі роботу з пристойною оплатою, він на деякий час, за сприяння М.Юзефовича, був зарахований старшим учителем історії Рівненської г-зії, а вже звідти переведений на посаду старшого вчителя 5-ї г-зії в С.-Петербурзі. Справив добре враження на П.Плетньова, і той надав йому притулок у своєму будинку (живучи там, К. закохався в доньку П.Плетньова, однак до зізнання справа не дійшла через зверхнє ставлення дівчини до укр. мови), а невдовзі він отримав посаду викладача рос. словесності в Петерб. ун-ті. Зблизився з гуртком рос. письменників, надрукував у дитячому ж. «Звездочка» «Повесть об украинском народе». За порадою П.Плетньова запланував поїздку на стажування за кордон. У зв'язку з цим владнав свої особисті справи — 22 січ. 1847 одружився з Олександрою Білозерською («старшим боярином» на його весіллі був Т.Шевченко). У берез. цього ж року Петерб. АН надала йому закордонне відрядження до Пруссії, Саксонії та Австрії для вивчення там слов'ян. мов, і він з дружиною виїхав до *Варшави.* Однак уже через кілька тижнів потому (2 квіт.) був заарештований у справі Кирило-Мефодіївського т-ва й відправлений з Варшави до С.-Петербурга. Осн. звинуваченням проти К. стала книга «Повесть об украинском народе», в якій була висловлена думка, що Україна, самостійна д-ва за княжих часів, могла б за козаччини відновити свою державність, якби не моск. панування і зрада місц. аристократії. Згідно з висновком *жандармерії* у цій справі, К. спочатку мав бути ув'язненим на 4 місяці в Олексіївському равеліні (у *Петропавловській фортеці*), а потім відправлений на службу до Вологди (нині місто в РФ). Однак після заступництва друзів і покровителів, а також його власного «щирого каяття» в тому, що він не мав на меті підвести читачів своїх творів до тих «крамольних» висновків, які можуть бути зроблені з написаного, його ув'язнили на 2 місяці в арештантське відділення військ. госпіталю, а потім відправили на заслання в Тулу (нині місто в РФ). Разом з ним до Тули виїхала і його дружина. У Тулі працював у канцелярії губернатора, редагував «Тульские губернские ведомос-

«Ганнина пустинь». Історико-меморіальний музей-заповідник П. Куліша в с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл. Пам'ятники П. Кулішу та Ганні Барвінок. Автор — А. Гайдамака. Фото 2006.

ти», написав «Историю Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца», істор. роман «Северяки» (опубл. під назвою «Алексей Однорог»), автобіографічний роман у віршах «Евгений Онегин нашего времени», а також роман «Петр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиеся во что бы то ни стало быть счастливыми». Посилено вивчав європ. мови. Завдяки клопотанням старих і нових друзів (у т. ч. з числа жандармів, які служили в Тулі) 1850 отримав дозвіл повернутися до С.-Петербурга. Розгорнув широку журналістську і літ. діяльність як співробітник ж. «Современник». 1852 працював редактором стат. відділу мінва держ. маєтностей. Після того, як імп. *Микола I* не ухвалив подання щодо присвоєння К. службового чину, той звільнився зі служби й з дружиною поїхав на Батьківщину. Перебуваючи на Полтавщині у свого товариша, отримав від нього в подарунок під *Лубнами* хутір Баївщина і вирішив вести там своє госп-во. Взимку жив на х. Мотронівка, поблизу м-ка *Борзна*, а влітку, позичивши грошей, почав господарювати на Баївщині. Водночас продовжував працювати над книгою про М.*Гоголя*. Познайомився з родичами М.Гоголя, зокрема з його матір'ю, і з С.Аксаковим (як зазначають дослідники творчості К., під час роботи над книгою про М.Гоголя, особливо з його листами, К. багато чого запозичив із життєвого досвіду й світогляду письменника). Працював також над рукописом «*Записок о Южной Руси*». Узимку у видавничих справах поїхав до Києва, а потім відправився до С.-Петербурга, залишивши баївське госп-во на управителя. 1857 за отримані гонорари відкрив у С.-Петербурзі друкарню «Типографія П.А. Кулиша» (діяла до 1863; тут побачили світ бл. 40 книг під заг. назвою «Сільська бібліотека», «Кобзар» Т.Шевченка, «Українські оповідання» О.Стороженка, твори Г.*Квітки-Основ'яненка* та редаговані К. твори Марка *Вовчка*, тут же друкувалися альманах «Хата» і ж. «Основа»). Під криптонімом «Николай М.» (оскільки на той час іще не мав права друкуватися) опублікував в «Современнике» працю «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем». Закінчив друкувати (почав — 1856) «Записки о Южной Руси» (текст був написаний спеціально ним же придуманим фонетичним правописом, який згодом, 1860, був ужитий для друку «Кобзаря», а потім використовувався в ж. «Основа» й отримав назву «кулішівка»). 1857 в С.-Петербурзі були одночасно опубліковані україномовний (у вигляді окремої книги) та російськомовний (у ж. «*Русская беседа*») варіанти роману «Чорна рада: Хроніка 1663 р.» (на думку М.*Зерова*, «український текст 1857 і російський "переклад" становлять, видимо, переробку одної з українських редакцій 50-х років, причому російський текст позначається більшою старомодністю манери». Невдовзі по виході «Чорної ради» М.Максимович опублікував на неї рецензію, в якій, позитивно оцінивши роман, разом з тим зауважив, що його автор надто вільно поводиться з деякими істор. фактами). Цього ж року К. видрукував укр. буквар — «Граматку» (це був перший буквар *українською мовою* в *Російській імперії*). У берез. цього ж року разом із дружиною вирушив у подорож по Європі. 1860 почав видавати альманах «Хата», а також перекладати з церковнослов'ян. на укр. мову *Біблію* (згодом, однак, відмовився від задуму й взявся за вивчення давньоєврейс. мови, щоб перекладати Біблію з її оригінальних текстів). 1861 брав безпосередню участь в організації ж. «*Основа*», де після смерті Т.Шевченка почав друкувати свої україномовні поезії (за життя Т.Шевченка цього не робив, оскільки не бажав бути «блідим підголоском» поезії Кобзаря), тут же оприлюднив свої «Історичні оповідання». Цього ж року з М.Костомаровим їздив до Ніцци (Франція), Монако (Князівство Монако), Генуї (Італія), а потім сам відвідав *Стамбул*. 1862 жив на х. Мотронівка, тоді ж як дійсний чл. Імператорського Рос. геогр. т-ва попросив у влади дозволу на проведення в Україні етногр. експедиції, однак ця ініціатива не знайшла схвалення. 1864, після придушення *польського повстання 1863—1864*, отримав пропозицію від рос. влади зайняти посаду «директора духовних справ» у *Царстві Польському* і цього ж року виїхав до Варшави, працював там у комісії для перекладу польс. законів. Проте займався не стільки держ. службою, скільки роботою в польс. архівах, які містили багато документів, що проливали світло на укр. історію. Коли рос. власті запровадили в життя обмеження на друкування в імперії книг укр. мовою (див. *Валуєвський циркуляр 1863*), налагодив зв'язки з укр. виданнями в *Австро-Угорщині*, публікував свою україномовну прозу і поезію у львів. журналах «*Вечерниці*» і «Мета», співробітничав із ж. «*Правда*». 1867 рос. власті за відмову К. припинити активні взаємини з галицькими українцями змусили його покинути держ. службу. Від 1868 проживав за кордоном, був в Італії та Німеччині, мешкав у *Відні*, писав матеріали для галицьких журналів, зав'язав дружні стосунки з О.*Барвінським* та І.*Пулюєм* (залучив останнього до свого проекту перекладу укр. мовою Біблії; див. *Біблії переклади українською мовою*). 1869 вийшло друком перекладене К. Мойсеєве П'ятикнижжя. 1871 К. повернувся до Росії, став редагувати «Журнал Министерства путей сообщения», продовжував студії з історії *козацтва*. Розпочав видавати «Історію возсоєдінєнія Русі» (т. 1—2, 1874, т. 3, 1877), в якій різко осудив козаччину, назвав її «колючим будяком на українській історичній ниві». 1876 у львівській «Правді» опублікував розвідку «Мальована Гайдамаччина», яку підготував за матеріалами архів. документів і в якій засудив *гайдамацький рух* та козацтво. Це стало причиною його розриву з українством у *Галичині*. Цього ж року, після *Емського акта 1876*, залишив держ. службу. Водночас докорінно змінив своє ставлення до власної минулої творчості (зокрема, наголошував, що його загальною метою в написанні роману «Чорна рада» було «показать политическое ничтожество Малороссии»). Досить грубо почав відгукуватися про Т.Шевченка, написав пасквільні статті на адресу М.Костомарова

та Д.*Мордовця* (1919, вже після смерті К., С.О.*Єфремов* з приводу цієї й ін. перемін у житті К. написав: «Куліш — це дві людини в одній подобі, якийсь ходячий контраст, дволикий Янус, нерозгадана загадка не тільки для сучасників, а й для нащадків, перед якою з подивом стоять і читачі, й критика, — якась трагічна фігура, що бореться в життєвих суперечностях, плутається, падає, знову встає й знову падає». Сучасники К. пояснювали ці зміни в його житті по-різному, зокрема: хворобою, пихою, «фанатизмом неупередженості»).

1881, живучи у *Львові*, опублікував «Зазивний лист до української інтелігенції», в якому закликав підтримати національно-культ. рух у Галичині. 1882 видав брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень», де закликав русинів і поляків до порозуміння. Ці заклики К., однак, не мали успіху і невдовзі, 8 квіт. 1883, він, розчарований у політ. діяльності, покинув Львів і оселився разом із дружиною на х. Мотронівка. Уклав зі своїх російськомовних статей і україномовних худож. творів збірку «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (К. трактував «хутір» (див. *Хутір*) як первісне нац. середовище українців, перебування в якому дає їм сили протистояти ворожим для них впливам, зокрема й таким, як *русифікація* та *урбанізація*, а також створює найкращі умови для їхнього внутр. духовного розвитку, спрямованого на єднання з природою). 1883 втілив свої роздуми про мусульманський світ у поему «Магомет і Хадиза» (у ній зобразив Магомета як творця релігії, опертої на принцип любові, а Хадизу як жінку, яка жертовно любила Магомета і була його опорою в житті). 1884 опублікував драму у віршах «Байда, князь Вишневецький».

6 листоп. 1885 сталася пожежа в домі К., майже все його майно, у т. ч. й готові до друку рукописи, а серед них і частина його перекладу Біблії, згоріло, а всі гроші, що він мав, на той час були витрачені на видання книг. К. з дружиною переселився на хутір Шаповаленка (нині с. Шаповалівка Борзнянського р-ну Черніг. обл.), коло села Оленівка (у тому ж р-ні), проте сильно потерпав від матеріальних нестатків.

Наприкінці цього ж року Бібл. т-во погодилося купити в К. переклад Нового Завіту (переговори з цього питання тривали з 1871). К. знову сів за новий переклад Біблії.

1887 у *Відні* вийшов Новий Завіт у виданні Брит. бібл. т-ва. Цього ж року К. видав збірку поезій «Хуторна поезія». 1889 почав друкувати 3-томну «Историю отпадения Малороссии от Польши» (3-й т. побачив світ 1890). Від 1892 перекладав на укр. мову твори Ф.Шіллера, Й.-В.Гете, Г.Гейне, В.Шекспіра, Дж.-Н.Байрона. 1893 опублікував збірку «Дзвін». Починаючи з 1896, став почувати себе гірше і майже повністю зосередився на перекладі Старого Завіту. 1897 опублікував зб. перекладів «Позичена Кобза».

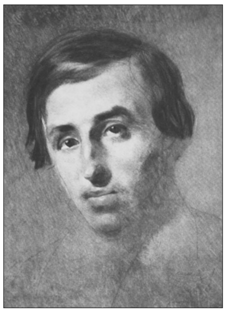
П. і похований на х. Мотронівка. Нині місце, де розташовані його і його дружини могили, відокремлює дерев'яна арка, поруч — каплична та семиметровий хрест. На ньому слова І.Пулюя: «Ти гетьман України, могучий не мечем кривавого насилля, а булавою правди, світла і науки».

Підсумовуючи напередодні 100-літнього ювілею з дня народження К. розвідки своїх попередників про його романтично-трагічну долю, а також власні дослідження його творчості, Д.*Чижевський* написав про нього так: він «прожив довго і пройшов довгий шлях змін світогляду ніби аж до повного противенства вихідному його світоглядові. Від романтизму він еволюціонував до позитивізму, від релігійного світогляду — до миротворниці-науки, від православ'я до ідеї природної релігії, для усіх людей і народів спільної, від козакофільства до козакофобства», крім того, для нього характерними були спричинювані змінами зовн. обставин хитання, як то, зокрема, його захоплення західництвом, «хутірською» к-рою, полонофільством, русофільством, австрофільством. Але попри всі ці «суперечності» в працях К. є провідна ідея, яка надає їм внутр. єдності. Це — ідея України, гол. атрибутами якої є «серце», «історія», «культура», «народна мова», «єдність з природою», «жіночість». К. усе своє життя шукав шлях до очищення України (України-серця, України-історії, України-мови, України-природи, України-жінки) від усього, що є для неї зовн., чужим, ворожим, що робить людей егоїстичними, виключно раціональними й байдужими. «Все в світі, — пише Д.Чижевський, — розпадалося для Куліша на дві групи в залежності від свого відношення до України: благо і лихо, вороги і друзі, будівники і руїнники, своє й чуже, святе і "негідь"». Разом з тим Д.Чижевський риторично запитував: «чи так легко знайти лад в хаосі історичного і соціального буття, щоб розташувати його за цими "принципами поділу"». На думку Д.Чижевського, К. ще замолоду відкрив для себе провідний принцип розпізнавання ладу в хаосі буття і незмінно його тримався. Цим принципом був для нього орієнтований на нац. життя принцип двох природ (душевної і раціональної) людини, принцип двоякого єства душі.

За рад. доби через наявність у працях К. «суперечностей» багато його творів з часом були якщо не відкинуті чи заборонені, то «забуті».

З позицій нової доби в історії України, що розпочалася з утвердження держ. суверенітету України, творча спадщина К. дає підстави оцінювати його як постать масштабу визначних діячів італ. *Відродження*. Він був талановитим поетом і прозаїком, автором першого укр. істор. роману, батьком укр. худож. перекладу, одним із найкращих знавців укр. мови. Розроблений ним правопис став основою усистематизованого сучасного укр. правопису. Його 9-томний проект «Воссоединения Руси» був першою спробою створення синтетичної історії України.

Уся епістолярно-літературно-наукова спадщина К. поки що не впорядкована і не опублікована, хоча спроби зробити це започатковувалися не раз. Першою стала впорядковувати і друкувати твори К. його вдова, однак із запланованих нею 20 томів побачили світ лише 5 (після смерті впорядниці видання припинилося), 6 томів видала львів. «Просвіта» (див. *Просвіти*). Держ. вид-во України мало намір опублікувати

П.О. Куліш. Портрет роботи Т. Шевченка. 1844—1847.

24 томи, але оприлюднило лише 3. Найбільш масштабний проект видання творчої спадщини К. задумано в рамках науково-видавничої програми «Інститут критики» — 35 томів, 2006 вийшов 1-й том «Листи: 1841—1850».

30 квіт. 1998 у Відні на фасаді будинку, де 1870 проживали К. та І.Пулюй, на їхню честь встановлено барельєфну дошку.

1999 створено Міжнар. благодійний фонд ім. П.Куліша, який очолив І.*Плющ*.

Від 2000 ім'я К. носить г-зія в м. *Борзна*. Ім'я П.Куліша носить також Воронізька загальноосвіт. школа № 1.

11 серп. 2006 в м. Шостка (це в Сум. обл. за 10 км від смт Вороніж) у приміщенні Центр. міської б-ки ім. Л.Толстого було відкрито музей П.Куліша.

У с. Гукове на місці, де колись була садиба Кулешів і де був похований батько К. (у 1950-ті рр. тутешні могили розорали), встановлено пам'ятний знак: схрещені високі балки підтримують дзвін, а також закладено на честь К. липову алею. Починаючи з 2006, тут щорічно проводяться Кулішеві читання.

Тв.: Сочинения и письма П.А. Кулиша, т. 1—5. К., 1908—10; Твори, т. 1—6. Львів, 1908—10; Твори, т. 1—2. К., 1989, 1994, 1998; Щоденник. К., 1993; Записки о Южной Руси, т. 1—2. К., 1994; Повість про український народ. Львів, 2006.

Літ.: *Гринченко Б.* П.А. Кулиш. Чернигов, 1899; *Маковей О.* П.О. Куліш: Огляд його діяльності. Львів, 1900; *Сріблянський М.* Трагічна постать. «Українська хата», 1909, ч. 3—4; *Грушевський О.* Пантелеймон Куліш. «Шлях», 1918, ч. 2; *Дорошенко Д.* П.О.Куліш. К., 1918; *Єфремов С.* Історія українського письменства. К.—Ляйпціг, 1919 (перевидання — К., 1995); *Абрамов І.С.* Розшуки про П.О. Куліша й його батьківщину. В кн.: Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, кн. 3. К., 1931; *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. К., 1989; *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992; Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. Львів—Нью-Йорк, 2000; *Панченко В.* Пантелеймон Куліш в «Абботсфорді». «День», 2002, № 231, 14 груд.; *Гирич І.* П. Куліш на тлі суспільного життя. «Молода нація», 2004, № 1; *Федорук О.* Бібліографія творів Куліша (1989—2002). Там само; *Кульова В.* Останній прихисток Куліш знайшов на хуторі Мотронівці під Борзною. «Хрещатик», 2005, 17 черв.; *Терлецький В.* Пантелеймон Куліш та його воронезьке оточення у дослідженнях І.С. Абрамова: Літературознавчі студії. «Сіверянський літопис», 2005, № 6; *Гончарук П.С.* Суспільно-політичні та історичні погляди П.О.Куліша: До 110-ї річниці його світлої пам'яті (1819—1897). К., 2006; *Радченко І.* Літературні читання на батьківщині Куліша. «УНІАН, Культура», 2007, 21 серп.; Те саме. Web: http://culture.unian.net/ukr/detail/185351.

О.А. Удод, Д.В. Грузін.

КУЛЧИ́НСЬКИЙ Ігнацій (1707—09.01.1747) — василіанський історик та агіограф. Н. в м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Походив із шляхетської родини. Навч. у василіанських школах (див. *Василіанські школи*). У 1730-х рр. перебував у Римі (нині столиця Італії). Від 1736 — архімандрит Гродненський. Автор першої синтези історії *Української греко-католицької церкви* «Specimen Ecclesiae Ruthenicae...» («Взірець церкви руської»). Надрукована 1733 в Римі та 1759 в *Почаївській друкарні*, вона була доповнена цінним додатком, що містив тексти документів («Appendix ad Specimen», Рим, 1734). Залишив по собі також «Хроніку абатства на Коложі» (видана в «Археографическом сборнике», т. 11. 1870).

П. у м. Гродно (нині місто в Білорусі).

Літ.: *Марозава С.В.* Уніяцкая царква ў культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596—1839). Гродна, 1996.

Д.С. Вирський.

КУЛЬБА́КИН (Кульбакін) **Степан Михайлович** (08 або 09.08(27 чи 28.07).1873—22.12.1941) — учений, педагог. Чл.-кор. Рос. АН (1919), чл.-кор. (1920) і дійсний чл. (1925) Сербської АН. Н. в м. Тифліс (нині м. Тбілісі, столиця Грузії) у сім'ї міщанина. Закінчив тамтешню г-зію з золотою медаллю. 1892 вступив на історико-філол. ф-т Новорос. ун-ту в *Одесі* (нині *Одеський національний університет*). 1896 здобув диплом 1-го ст. Від січ. 1897 — на держ. службі, працював у фондах книгосховищ *Санкт-Петербурга* та *Москви*, студіював слов'ян. мови. За кандидатське дослідження проблем, пов'язаних з *глаголицею* та *кирилицею*, був нагороджений золотою медаллю. У квіт. 1900 зарахований приват-доцентом Новорос. ун-ту, водночас викладав у місцевих гімназіях. 1901—03 мав наук. відрядження за кордон. 1903 оприлюднив магістерську розвідку «К истории и диалектологии польского языка».

1904 обраний на кафедру слов'ян. філології у Харків. ун-ті (нині *Харківський національний університет*), з 1905 виконував обов'язки екстраординарного професора. 1907 захистив докторську дисертацію на тему: «Охридская рукопись Апостола конца XII века» (того ж року ця праця була видана в Софії, Болгарія). Займаючи від 1908 посаду ординарного професора в Харків. ун-ті, читав лекції також на Вищих жін. курсах (1911 став ректором цього навчального закладу).

Брав участь у діяльності *Харківського історико-філологічного товариства*. Друкувався в часописах «Славянский край», «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», «Известия Петербургского благотворительного общества» та ін.

У роки *української революції 1917—1921* оприлюднив 1919 у *Харкові* книгу «Украинский язык: Краткий очерк исторической фонетики и морфологии». Згодом емігрував. Від 1920 — проф. ун-ту в м. Скоп'є (нині столиця Македонії), від 1924 жив у Белграді (на той час — столиця Королівства сербів, хорватів і словенців; нині столиця Сербії). 1929 у Парижі (Франція) опублікував франц. мовою книгу, присвячену старослов'ян. мові.

Лауреат премій ім. О.Котляревського та М.Ахматова.

П. у м. Белград.

Тв.: Отчет Отделению русского языка и словесности Императорской Академии наук о занятиях в книгохранилищах Москвы и Петербурга с 25-го сентября по 23-е декабря 1898 г. В кн.: Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, т. 59. СПб., 1901; Речь, произнесенная 11 мая 1903 года в Императорском Новороссийском университете перед защитой диссертации, представленной на степень магистра славянской филологии «К истории и диалектологии польского языка» приват-доцентом С.М. Кульбакиным. Одесса, 1903; Материалы и заметки по славяноведению (Из отчета о заграничной командировке). «Журнал Министерства народного просвещения», 1904, № 7; Историче-

ское развитие и современное состояние славянского языкознания. Там само, 1906, № 5; Вопросы исторической фонетики польского языка. СПб., 1906; М.С. Дринов: Некролог. «Южный край», 1906, 4 марта; Памяти Марина Степановича Дринова, как ученого. В кн.: Почесть. Х., 1908; История славян. Х., 1908; O pracach Szachmatowa, dotyczących języka polskiego. «Rocznik sławistyczny», 1908, t. 1; Петр Хельчицкий, чешский Толстой XV столетия. «Вестник Европы», 1909, № 11; Отчет о заграничной командировке. «Записки Императорского Харьковского университета», 1911, № 1; Языкознание. В кн.: Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. М., 1911; С дороги. «Южный край», 1912, 19 июня — 7 июля; Ярослав Верхлицкий (Эмиль Фрида). Там само, 4 сентября; Грамматика древнецерковнославянского языка по древнейшим памятникам. Пг., 1915; Сербский язык, т. 1—2. Х., 1915; Древнецерковнославянский язык. Х., 1917; Акценатске питања. «Јужнословенски филолог», 1921, кн. 1—2; Белешке о Храбровој апологији. «Глас Српске краљевске академије», 1935, т. 168; Mluvnica jazyka staroslovénského. Praha, 1948.

Літ.: *Васильев Л.Л.* С.М. Кульбакин. К истории и диалектологии польского языка. «Журнал Министерства народного просвещения», 1904, № 8; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Х., 1908; *Грунский Н.К.* По поводу моих «Лекций по древнославянскому языку» (Ответ на рец. проф. С.Кульбакина). «Русский филологический вестник», 1910, № 2; *Його ж.* Ответ на «Несколько разъяснений проф. С.М.Кульбакина. Там само, 1911, № 1—2; Стеван Кульбакин. «Глас Српске краљевске академије», 1920, т. 29; *А.Б.* [*Белић А.*] Степан Михајлович Кульбакин. «Јужнословенски филолог», 1949—50, кн. 18; *Колесов В.В.* Кульбакин. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. М., 1988.

П.Г. Усенко.

КУЛЬЖЕ́НКО Василь Стефанович (11.02(29.01).1865—07.09.1934) — культ. діяч, книговидавець, педагог. Професор естетики, історії і техніки книгодрукування. Син С.*Кульженка.* Н. в м. *Київ.* Освіту здобув у Поліграфічній акад. (Лейпциг, Німеччина), по закінченні заснував власну фотолітодрукарню «В.С. Кульженко», де були видані альбом «Нова рада», твори М.*Старицького*, «Всередині» М.Метерлінка (1908), «Розбійники» Ф.Шіллера (1911), «Байки по Крилову» (1910) та ін. К. входив до *Київського літературно-артистичного товариства*, заснованого укр. інтелігенцією для пропаганди ідей нац. руху. 1903 заснував Київ. шк. графіки та друкарства, в якій викладав особисто, і музей друкарської справи при ній. Протягом 1909—14 видавав і редагував час. «Искусство и печатное дело». 1917—19 у його друкарні друкувалися держ. папери, грошові знаки, поштові марки *Української Народної Республіки* та *Української Держави.* З 1924 — проф. Київ. худож. ін-ту, викладав на поліграфічному ф-ті. Під псевд. В.С.Васильєв видав кн. «Полвека у печатного станка» (Київ, 1904) про свого батька.

П. у м. Київ.

Літ.: Українська Центральна Рада: Збірник документів і матеріалів, т. 1—2. К., 1996—97; *Білокінь С.* Кульженко Василь Стефанович. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995.

Т.С. Осташко.

КУЛЬЖЕ́НКО (дівоче прізвище Голубкова, сценічне — Гудалова) **Поліна Аркадіївна** (31.05 (за паспортом — 31.09).1891—24.07. 1982) — мистецтвознавець. Доцент (1931). Дружина (з 1912) видавця В.*Кульженка.* Н. в м. *Київ* у сім'ї кравця Ашера Голубкова (п. 1920; був родичем А.Маневича; молодший брат К. — Йосиф, 1892—1937, згодом став військ. комендантом Києва). 1909 закінчила київ. г-зію С.Львової, 1910—13 навч. у вищому театральному уч-щі Київ. т-ва мист-ва й літератури. Деякий час працювала в міськ. музеї, від 1915 — у театрі Соловцова: з 1920 (і до 1924) навчалася в Київ. археол. ін-ті. Від 1921 (і до 1932) підробляла в київ. лекційно-екскурсійному бюро УкрТУРЕ (провела більше 1 тис. екскурсій-лекцій; серед слухачів цих лекцій були, зокрема, 1924 — учні Г.Федотова, вони написали потім вірш про київ. учених, 1928 — члени Будинку вчених у Києві). По закінченні ін-ту працювала в Музеї мист-в ВУАН (нині *Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків*). 1926—29 навч. в аспірантурі. Написала промоційну працю на тему: «Срібна сасанідська чаша в Музеї мистецтва ВУАН» (машинопис не зберігся). 1927 підписала лист до редакції газ. «Пролетарська правда» з приводу загибелі мистецтвознавця Д.*Щербаківського.* 1930—34 завідувала кабінетом гравюр картинної галереї (нині *Київський музей російського мистецтва*). Водночас з 1931 (і до 1941) була доцентом Київ. худож. ін-ту (нині *Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури*). Від 1935 стала доцентом Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Від 1940 — знову в Київ. музеї рос. мист-ва. Після окупації військами *вермахту* Києва (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*; окупація тривала з 19 вересня 1941 до 6 листопада 1943) від 1 жовт. 1941 — директор Київ. картинної галереї. Окупаційні власті включили її до групи супроводу музейних експонатів, що після вилучення з фондів київ. музеїв (серед них було багато цінних ікон) мали бути відправлені до Німеччини. Спочатку музейні експонати були вивезені до *Кам'янця-Подільського*, а потім транспортувалися до маєтку Вільденгоф біля Кенігсберга (нині м. Калінінград, РФ). Подальша доля їх невідома, очевидно вони загинули під час наступу Червоної армії (див. *Радянська армія*) на Кенігсберг. Перебуваючи на території, підконтрольній військам Червоної армії, К. потрапила до фільтраційного табору, пройшла там перевірку і повернулася на Батьківщину. Оселившись на Черкащині, написала докладні спогади про свою «епопею» (вже після її смерті вони були опубл. у ж. «Пам'ятки України», 1998, ч. 1) і передала їх до Управління мист-в при РНК. Невдовзі була заарештована, ув'язнена і засуджена (3 груд. 1946). Відбувала покарання до 10 берез. 1955. Після звільнення жила в Костромі (нині місто в РФ), працювала в Костромській обласній картинній галереї (до 1958) та художньому уч-щі при Костромському педагогічному ін-ті (1957—61). 1956—76 широко публікувалася (80 статей) у місцевих газетах «Северная правда» та «Молодой ленинец». Спецслужби СРСР поширили поголоску, ніби вона була причетною до зникнення Янтарної кімнати, що гнітюче на неї вплинуло. Останні роки життя прове-

В.С. Кульженко.

П.А. Кульженко.

С.В. Кульженко.

ла в будинку-інтернаті біля Костроми. Там же померла.

Тв.: Виставка тканини: Каталог. К., 1927; Японська кольорова гравюра на дереві на виставці мистецтва Далекого Сходу. «Бібліологічні вісті», 1927, № 4; Японська гравюра на виставці мистецтва Далекого Сходу. К., 1928.

Літ.: *Кролевский В.* Тайна Янтарной комнаты. «Молодая гвардия», 1960, № 5; *Дмитрієв В., Єрашов В.* Таємниця Янтарної кімнати: Повість. К., 1962; *Кончин Е.* Эти неисповедимые судьбы. М., 1990; *Білокінь С.* Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко. «Пам'ятки України», 1998, ч. 1 (118); *Друг О., Малаков Д.* Особняки Києва. К., 2004; *Білокінь С.* Музей України: (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006.

С.І. Білокінь.

КУЛЬЖЕ́НКО Стефан Васильович (05.01.1837(24.12.1836)—29 (16).01.1906) — друкар, книговидавець, один з найуспішніших підприємців свого часу в Україні й *Російській імперії.* Батько В.*Кульженка.* Н. в м-ку *Баришівка* в сім'ї з козац. роду. Його батько торгував вином у *Києві*, мати померла, коли К. йшов 7-й рік. По смерті матері виховувався у родички. Близько року вчився вдома під наглядом учителя, потім його відвезли до Києва, де він жив на квартирі й спочатку 2 роки відвідував приватне початкове уч-ще на Печерську, а після цього поступив до 2-го класу духовного уч-ща при *Софійському соборі.* По смерті опікунші змушений був залишити уч-ще, оскільки батько не мав змоги оплачувати його навчання. У лип. 1848, випадково потрапивши до книжкової крамниці й поспілкувавшись з її власником — угорцем І.Вальнером, став на 7 років одним із 16 учнів при його (І.Вальнера) друкарні (на той час у Києві було 5 друкарень; усі учні були на повному утриманні підприємства). Проявив кмітливість і вправність, залучався до робіт (як наставник) у друкарні при *Києво-Печерській лаврі.* По закінченні навчання (1855) залишився працювати у І.Вальнера. Після банкрутства останнього став машиністом у друкарні при Губернському управлінні, а потім літографом у друкарні Гаммершмідта. Мешкаючи в будинку Гаммершмідта, опанував нім. мову. Любив музику й спів, щоб слухати їх, часто ходив до костелу. Від 1858 став управляючим у невеликих за потужностями літографії та друкарні О.Сементовського (останній випускав альбоми малюнків та ж. «Древности и достопримечательности г. Киева»). У жовт. 1859 одружився з П.Ткаченко. Тим часом у власника друкарні виникли серйозні фінансові проблеми і, щоб поліпшити своє матеріальне становище, К. за сприяння свого однокласника по навчанню у І.Вальнера — Буткевича — став спочатку конторником (у жовт. 1862), а потім (через рік) — управляючим у друкарні (це було колишнє підпр-во І.Вальнера) І.Давиденка (родича Буткевича). Після від'їзду І.Давиденка до *Санкт-Петербурга* за пропозицією останнього влітку 1864 узяв його друкарню в оренду на 10 років (задля цього попередньо знайшов собі компаньйона — В.Давиденка, однофамільця І.Давиденка, який вніс більшу частину застави за укладання договору про оренду). На отримані в кредит гроші придбав додаткове обладнання, а вже 1867 поїхав до Німеччини і купив там нове устаткування. 1870 відвідав всерос. виставку в С.-Петербурзі, придбав у *Москві* парового двигуна, а повернувшись додому, потрапив на похорони дружини, яка раптово померла від крупу. Восени 1871 одружився вдруге. 1873 В.Давиденко, отримавши спадок, почав будувати нову друкарню, а К. з 1874 став одноосібним орендарем друкарні І.Давиденка ще на 6 років. Цього ж року в друкарні побачили світ перекладені М.*Старицьким* на укр. мову «Казки Андерсена» з передмовою та ілюстраціями М.*Мурашка.* Наприкінці 1875 К. відкрив на вул. Хрещатик свій перший «писчебумажный магазин», а 1876 їздив до Парижа (Франція), *Відня* та Берліна (Німеччина), придбав там нове устаткування й, повернувшись додому, відкрив фабрику конторських книг. Навесні 1879 купив ділянку землі (нині це територія будинку № 4 по вул. Пушкінська) і збудував там (до серп. 1880) нове приміщення для друкарні (не збереглося). 1882 вперше демонстрував продукцію своїх підпр-в на Всерос. виставці в Москві (це були конторські книги, шкіряні вироби, монограми) й отримав Велику срібну медаль (у наступні роки — 1886, 1895, 1896 — його продукція також відзначалася срібними та золотою медалями). 1884 відкрив стереотипне відділення, 1885 — відділення з виготовлення конвертів, 1886 — з вир-ва коробок, налагодив також випуск відривних календарів. 1886 почав друкувати щоденну газ. «Киевское слово» (виходила до 1905; потім була закрита властями, проте невдовзі відновилася під назвою «Новый век», але 1906 була закрита остаточно; в газеті друкувався О.*Купрін*, саме тут вперше побачили світ його «Миниатюры» і «Киевские типы»). Тоді ж став активно розширювати виробництво: 1886 купив у проф. анатомії В.Беца фототипію (на той час вона була єдина в Пд.-Зх. краї Рос. імперії, К. виконував на ній замовлення для *Одеси*, *Харкова*, *Полтави*, *Ніжина*, а також для Москви), придбав нове устаткування, а 1897 викупив друкарню в Київ. ун-ту. До 1890-х рр. у нього працювало бл. 80 осіб, а вже через кілька років — більше 200, 1905 на його підприємствах навчалося 35 учнів. До таких дій К. підштовхувала гостра конкуренція між друкарями в умовах всезростаючого попиту на друковану продукцію (наприкінці 19 ст. в Києві діяло 25 підпр-в цього профілю, причому кілька з них були найпотужнішими в Рос. імперії). Будучи одним з перших, хто освоїв друк кольорових фотоілюстрацій, К. на найкращому для свого часу рівні випускав найскладніші видання, деякі з них навіть сьогодні викликають у фахівців захоплення своєю якістю, як, наприклад, книга «Собор Святого и Равноапостольного князя Владимира в Киеве» (1898). До нього почали звертатися з престижними замовленнями, він став конкурентом друкарів Москви, С.-Петербурга, *Варшави.* Водночас він не забував і про потреби громади, 1898—99 видрукував для *Київського товариства грамотності* літературу для широких верств нас., твори Т.*Шевченка*, М.Конопницької, К.Станюка. При друкарні відкрив загальноосвітню школу для дорослих. За його участю постало «Общество вспоможения рабочих печатного дела», і трива-

лий час він був його головою. Створив при друкарні хор, в якому разом з робітниками, що в нього працювали, співав і сам, а керували хором кращі професійні диригенти Києва. Був також активним чл. Київ. рос. драм. т-ва. Разом з І.Чоколовим, Г.Фронцкевичем і К.Милевським ініціював створення і став співзасновником Художньо-ремісничої навч. майстерні друкарської справи Мін-ва торгівлі й промсті із 3-річним курсом навчання для дітей 12—16 років (відкрита 2 листопада 1903), деякий час викладав там історію книговидавничої справи. 1904 до 100-ї річниці смерті І.*Котляревського* в його друкарні побачила світ збірка творів укр. письменників «На вічну пам'ять Котляревському». Тоді ж він купив кілька дачних ділянок на околиці Києва і звів там помешкання (відтоді цю місцевість на його честь стали називати «Кульженковими дачами»).

Загалом на його підприємствах було випущено у світ понад 1 тис. назв книг. Сучасні фахівці друкарської справи зазначають особливо високу якість таких з них, як «Киев теперь и прежде» (автор — М.Захарченко, 1888), «Собор св. Владимира в Киеве» (автор — І.Александровський; містить 42 великі фототипії та 105 фотоцинкографій у тексті; 1898), «История искусств» (автор — С.Байє; містить 350 ілюстрацій і 30 фототипічних таблиць; 1902). У друкарнях К. були випущені популярні свого часу альбоми видів Києва, Одеси, *Житомира*, Парижа, «Альбом художника Саврасова», «Альбом Киевской сельсько-хозяйственной и промышленной выставки 1896 года». На його підприємствах, окрім «Киевского слова», друкувалися часописи «Заря» і «Киевская газета», а також кілька журналів, зокрема, «Земледелие», «Инженер», «Епархиальные ведомости», «Известия Политехнического института», «Журнал Церковно-приходской школы».

Кілька останніх років свого життя К. хворів, фактично передавши управління своїми друкарнями старшому синові Василеві (1904 Василь під псевдонімом В.С.Васильєв видав книгу про свого батька, вона містить багато особистих спогадів К.), а два книжкові магазини — синам Сергієві та Михайлові (останній був також присяжним повіреним). Мав ще одного сина — Олексія, він вивчився на лікаря і працював у шпиталі *Київського Свято-Покровського монастиря*.

П. у м. Київ. Похований на *Байковому цвинтарі* (неподалік — могила Лесі Українки).

Літ.: *Васильев В.С.* Полвека у печатного станка. К., 1904; *Проценко Л.* Київський некрополь. К., 1994; *Рожановский В.* Книгоиздатель Кульженко. «Зеркало недели», 1996, 14—20 груд., № 50 (115); *Гамоля Н.* «Друкарська» слава Стефана Кульженка. «Галицькі контракти», 2003, № 12, берез.; *Махун С.* Стефан Кульженко — некоронований цар друкарської справи. «Дзеркало тижня», 2004, 14—20 серп., № 32 (507); *Сандул В.* Некоронований цар друкарської справи. «Персонал плюс», 2006, 22—28 черв., № 24 (72).

Д.В. Грузін.

КУЛЬЖИ́НСЬКИЙ (Кулжинський) **Іван Григорович** (26(14).04.1803—04.04(23.03).1884) — педагог, публіцист, мемуарист. Член Т-ва любителів рос. словесності (1829). Н. в м. *Глухів* у сім'ї диякона. Освіту здобував у воронізькій церковно-парафіяльній школі та Черніг. духовній семінарії. Закінчив навчання 1823 і з осені того ж року викладав у Черніг. повітовому духовному учщі. На поч. 1825 дебютував у час. *«Украинский журнал»* розвідкою «Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии» (згодом подав дописи «Некоторые черты о воспитании» та «О латинском языке»). Від цього ж року служив учителем латини Ніжин. г-зії вищих наук (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*). Співпрацював з моск. виданнями, зокрема з «Дамским журналом».

Розглядав українську мову як «давнє особливе наріччя мови слов'янської», захоплено відгукнувся про творчість С.*Климовського*, І.*Котляревського*, Г.*Сковороди*, бандуристів. Серед його учнів у *Ніжині* були М.*Гоголь* і Є.*Гребінка*. Займався етногр. дослідженнями, збирав фольклор, результатом чого став збірник «Малороссийская деревня» з додатком «Изъяснение малороссийских слов, находящихся в сей книге» (М., 1827).

Від 1829 — старший учитель Слобідсько-Української г-зії у *Харкові*. На урочистостях 11 лип. (29 черв.) 1830 виголосив доповідь про відмінності між класичною та романтичною поезією (надрукована лат. мовою з низкою посилань на вірші рос. авторів, головно В.*Жуковського* та Ф.*Глинки*). Читав лекції також у харків. приватних пансіонах та Ін-ті шляхетних дівчат.

1832 зайняв посаду директора Луцької (з 1835 — Клеванська) г-зії. Наступного року видав у *Москві* свій «украинский роман», названий «Федюша Мотовильский», 1836 — «литературные очерки» під заголовком «Эмерит», 1837 — «Речи, произнесенные в разные времена директором Клеванской гимназии Иваном Кулжинским». 1839 очолив Немирівську г-зію. Оприлюднив брошуру «О значении России в семействе европейских народов» (М., 1840), вірнопідданськи прославляючи імп. *Миколу I*.

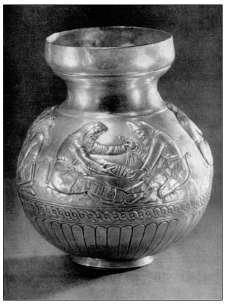
1841 повернувся до Ніжина інспектором юрид. ліцею. Вже як ревний провідник урядових засад (за його висловом — «в духе народности русской, опирающейся на божественном православии и богоподобном самодержавии») в освіт. сфері допомагав *русифікації*, висунув офіціозну програму «практичного християнського благочестя» — в петерб. ж. «Маяк современного просвещения и образованности», з яким від 1840 співпрацював (1842 — «Журнал современного просвещения, искусства и образованности в духе народности русской», редактор С.*Бурачок*).

1843 переведений до м. Тифліс (нині м. Тбілісі, столиця Грузії) начальником місц. г-зії та всіх закавказ. уч-щ, керував «учбовою частиною» краю. 1846 в серії «Библиотека назидательного чтения» опублікував у *Санкт-Петербурзі* трактат «Задача человеческой жизни». Від того року виступав на шпальтах ж. «Москвитянин».

1847, будучи хворим, вийшов у відставку і, оселившись у Ніжині, активізував літ. роботу. Невдовзі в С.-Петербурзі побачили світ кілька його праць, зокрема: 1850 — 1-ша частина зібрання творів «Сочинения» (затримана цензурою, проте 1853 на

І.Г. Кульжинський.

Куль-Оба. Електрова ваза. 4 ст. до н. е.

Куль-Оба. Золота підвіска із зображенням голови Афіни. 4 ст. до н. е.

відшкодування завданих йому збитків по цій справі уряд виділив держ. кошти — 530 *рублів*), 1853 — «Рассказы из русской истории», 1858 — «О преобразованиях и улучшениях в духе святого православия», 1859 — «Курс всеобщей истории». У Москві 1851—52 обнародував повісті «Последний день Помпеи» та «Семен Середа, куренной атаман запорожского войска», в газеті «Черниговские губернские ведомости» 1857 — мандрівні нотатки.

Брав участь у підготовці довідника «Лицей князя Безбородко» (СПб., 1859; 2-ге вид., перероблене — «Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко». СПб., 1881). Склав для нього автобіографію, життєписи дир. г-зії та фіз.-мат. ліцею (1827—35) — Данила Ясновського (Яснівського) й учителя історії і статистики (1835—55) — Федора Шульговського (Шульгівського).

Після 1860 не раз вдавався до різких нападок на укр. мову, вважав її «зіпсованою російською», ганив нову укр. писемність, засуджував Т.*Шевченка*, М.*Костомарова*, П.*Куліша*, Марка *Вовчка* та ін. Автор памфлетів «О зарождающейся так называемой малороссийской литературе» (Київ, 1863), нарисів «История Польши», «Народная русская история», «Новый взгляд на хохломанство (физиологический опыт)», «Сорокалетие Европы, с 1815 по 1855 года» (Київ, 1864).

У місячнику *«Вестник Юго-Западной и Западной России»* та його продовженні «Вестник Западной России», який виходив у Вільно (нині м. *Вільнюс*) з 1864, вмістив тенденційні статті-звинувачення, у т. ч. «Александр Герцен, он же Искандер», «Несколько слов о хохломании», «Святая Русь», «Письмо к издателю львовского журнала “Мета” г. Ксенофонту Климковичу», «Опыт дипломатической записки без лукавства и многословия», «К делу о народных школах». З подібних позицій складав байки («Современные басни», т. 1—3. Київ, 1864—1866) та ін. вірші.

Куль-Оба. Золота платівка із зображенням оленя. 4 ст. до н. е.

У 2-й пол. 1860-х співробітничав у моск. газ. «Русский», у 1870-х — на сторінках церк. преси («Черниговские епархиальные известия», «Волынские епархиальные ведомости»). В останні роки життя співпрацював з харків. ж. «Благовест», започаткованим його сином Григорієм.

Нагороджений орденом св. Анни 2-го ст.

П. у м. Ніжин.

Тв.: Краткая грамматика русского языка для благородных воспитанниц Харьковского института. Х., 1832; Кочубей. В кн.: Русская беседа, т. 1. СПб., 1841; Русская книга для грамотных людей. СПб., 1841; Поездка из Малороссии в Грузию. «Маяк», 1844, т. 15; Воспоминания учителя. «Москвитянин», 1854, № 2; Столетие в лицах. В кн.: Русская правда. К., 1860; Письмо б. директора клеванской гимназии И.Г. Кулжинского варшавскому р. католическому архиепископу Феликсу Фелинскому, от 27 марта нынешнего года, сообщенное в редакцию Вестника при нижеследующей заметке г. Кулжинского. «Вестник Юго-Западной и Западной России», 1863, кн. 10; Славяне с незапамятных времен. «Вестник Западной России», 1865—66, кн. 1—2; Воспоминания о Волыни. Там само; Еще воспоминания о Волыни. Там само, кн. 6; Болезни, вопли и молитвы. М., 1871; Прощальное слово старика-литератора. СПб., 1873; Ф.Чацкий и Кременецкий лицей. В кн.: Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России, вып. 1. Вильна, 1885; Из истории церковно-приходских школ. К., 1895.

Літ.: *Шульгин В.* Допотопный ревнитель православия. «Киевлянин», 1865, 23 октября; *Кулжинский Г.И.* Воспоминание об Аврааме Сергеевиче Норове. «Странник», 1878, апрель; *Лавровский Н.А.* Гимназия высших наук князя Безбородко. В кн.: Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. СПб., 1881; Степан Онисимович Бурачок и некоторые его письма к И.Г. Кулжинскому. «Благовест», 1883, № 6—7; *Языков Д.Д.* Обзор жизни и трудов покойных русских писателей, вып. 4. СПб., 1888; Кулжинский Иван Григорьевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 9. СПб., 1903; *Багалей Д.И.* Опыт истории Харьковского университета, т. 2. Х., 1904; *Сперанский М.Н.* Один из учителей Н.В. Гоголя. Нежин, 1906; *Данилов В.В.* К характеристике И.Г. Кулжинского и его литературной деятельности. К., 1907; *Комаров А.И.* Украинский язык, фольклор и литература в русском обществе начала XIX века. «Ученые записки Ленинградского государственного университета: Серия филологических наук», 1939, вып. 4, № 47; *Федченко П.М.* Літературна критика на Україні першої половини XIX ст. К., 1982; *Кузнецова Н.В.* Кулжинский. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994; *Жаркевич Н.М., Лисенко І.М.* Кульжинський. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995.

П.Г. Усенко.

КУЛЬ-ОБА́ — одне з найбільших скіф. поховань (див. *Скіфи*) 2-ї пол. 4 ст. до н. е. Назва в перекладі з татар. мови означає «курган попелу». Розташов. за 6 км на зх. від м. *Керч*. *Курган* складено з плит, сягав висоти 10 м. У центрі на рівні давнього горизонту був влаштований склеп з тесаного каменю зі східчастим склепінням висотою 5 м, розмірами 4,3×4 м, в який вів довгий хід-тунель, також споруджений з тесаного каміння за боспорською традицією (див. *Боспорське царство*). Виявлений матросами 1830 під час пошуку каменю для буд-ва казарм у Керчі і одразу ж досліджений П.Дюбрюксом (1774—1835; з 1811 служив у Керчі спочатку начальником таможні, а потім начальником соляних озер; самостійно проводив археол. розкопки пам'яток Боспорського царства; фактично на основі його колекцій був створений Керченський музей старожитностей). У гробниці було знайдено поховання «царя» (вік — 30—40 років), «цариці» і «слуги». Цар лежав у дерев'яному саркофазі. На голові мав гостроконечний башлик, рясно розшитий золотими штампованими бляшками з різними зображеннями, на шиї — масивну перевиту гривну зі скульптурними зображеннями скіфів-вершників на кінцівках. На руках та ногах мав розкішні золоті браслети. Парадний одяг також був прикрашений великою кількістю золотих бляшок. Комплект зброї складався з руків'я та піхов меча, які були прикрашені золотими пластинами із зображеннями тварин, нагайки, обвитої золотою стрічкою, точильного бруска в золотому окладі, визолочених поножів, залізних наконечників списів та дротиків, сагайдака зі стрілец. спорядженням. Поряд знайдена велика золота орнаментована чаша-фіал. Цариця була похована в кипарисовому саркофазі, розписаному та прикрашеному пластинами зі

слонової кістки із зображеннями сцен із давньогрец. міфів та скіф. життя. Одяг жінки був розшитий золотими бляшками, голову прикрашала електрова діадема та золоті скроневі підвіски високохудож. роботи. На шиї — золота гривна, яка закінчується зображеннями левів, та намисто з амфороподібними підвісками, на руках — масивні золоті браслети. Серед особистих речей — 6 ножів, бронз. дзеркало з руків'ям, оздобленим золотом, веретено зі слонової кістки, золотий кубок із зображеннями сцен життя скіфів. Поряд зі служником знайдено кістки коня, грецькі шолом та поножі, два срібних визолочених тази та срібне блюдо, а також срібні кубки із зображеннями тварин, два ритони та кілік.

По завершенні досліджень пн. частини склепу до нього вночі проникли грабіжники і винесли знайдені в його пд. частині речі. Один із грабіжників згодом здав Керч-Єнікальському градоначальнику І.Стемпковському кілька речей зі склепу, зокрема велику золоту бляху у вигляді оленя. (З тайника походить велика золота фігура оленя — прикраса щита.)

Літ.: Древности Боспора Киммерийского, хранящиеся в императорском музее Эрмитажа, т. 1—2. СПб., 1854; *Власова Е.В.* Поль Дюбрюкс. Жебелевские чтения-2. Тезисы докладов научной конференции. 26—27 октября 1999. Web: Центр антиковедения Санкт-Петербургского государственного университета (htth://centant.pu.ru).

С.В. Полін.

КУЛЬТУ́РА в розмаїтості понять, явищ і схем поступу. К. є тим проявом життя людей, який виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, у т. ч. в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях. Лат. слово cultura («культура»), яким іменують і тим самим «об'єднують» в одне ціле найрізноманітніші прояви К., означає і землеробство та хліборобство, і обробіток та догляд, і освіту та розвиток, і шанування та догідливість. Походить воно від слова cultus, яке, у свою чергу, означає «опрацьований», «оброблений», «вишуканий», «прикрашений», «освічений», «витончений», «шляхетний» і яке є похідним від слова colo — «вирощую», «обробляю землю», «мешкаю», «проживаю», «піклуюся», «прикрашаю», «удосконалюю», «ошляхетнюю», «шаную», «вшановую», «приношу жертву», «святкую». Ідея К. протиставляє світ людини світові натури як виключно природному світові. Однак її виникнення, як про це свідчить її лінгвістичне оформлення, пов'язане в першу чергу з усвідомленням людиною самої себе як людини землеробської цивілізації (див. *Землеробство*). Слово «культура» поширюється на діяльність, що пов'язана з обробленням, піклуванням і догляданням, а також набуває змісту сакральної, культової діяльності (жертва і обряд взагалі), духовної опіки та поклоніння (духовний і інтелектуальний аналог вирощування). Інший шлях виникнення ідеї К. — це усвідомлення людиною простору свого життя як особливого середовища — ойкумени — тер. планети, населеної і освоєної цивілізованими людьми (грец. οικυμενέ — «населений край» — походить від όικος, що означає дім-сім'я, а також — майно, з яким пов'язані такі європ. найменування дій з управління майном, як «економія», «економіка» тощо).

Наук. класифікація культурно-госп. типів, що ґрунтується на врахуванні характерних для більшості нас. певного періоду чи регіону осн. занять і знарядь праці, особливостей їхнього харчування та одягу, їхніх жител і засобів пересування, їхньої утварі тощо (А.Фадєєв, Я.Чеснов, Н. та І. Чебоксарови), дає змогу виділити 3 великі культурно-госп. типи: 1) К. мисливців, збирачів та рибалок; 2) К. мотижно-землеробська та тваринницька; 3) К. орних (плужних) землеробів (власне землеробська цивілізація). Така типологія сприяє узагальненню етногр. матеріалу та дослідженню істор. поступу. Однак вона має й істотні обмеження, а тому малопридатна для аналізу цілої низки навіть власне культурно-госп. проявів К. Так, згідно з цією класифікацією, в рамках одного й того ж культ.-госп. типу об'єднуються спільності, які є кардинально відмінними між собою саме в культурно-госп. плані. Напр., в К. мотижно-землеробській та тваринницькій об'єднуються полікультурні (у госп. сенсі) мотижні землероби з монокульт. кочовиками (див. *Кочівництво*), а в одну землеробську К. об'єднуються всі народи Євразії, незалежно від того, наскільки великими є відмінності між їхніми духовними К. та яку роль у кожному випадку відіграє К. міста і які риси виділяють урбаністичну К. із землеробського культурно-госп. типу. Класифікація типів К., що ґрунтується лише на ознаках трудових занять та побуту, є придатною тільки для певного кола досліджень. Культ. відмінності між людськими спільнотами, які стосуються глибинних основ їхнього духовного життя, не можуть бути нею охоплені.

В *етнології* прийнято розрізняти матеріальну і духовну к-ри. До першої належать предмети, що використовуються в людській діяльності або є її продуктами, а також домашні тварини та культ. рослини, а іноді й татуювання (малюнки на тілі), зачіски тощо. До явищ духовної К. зараховують усю сукупність знань, різні види мист-ва, реліг. вірування, звичаї і обряди, правові норми й норми моралі, трудові навики та весь життєвий досвід. З методологічної точки зору поділ К. на ці дві складові так само, як і поділ її на культурно-госп. типи, є цілком виправданим, але досить умовним. З одного боку, нелогічно зараховувати знаряддя праці до матеріальної К., а їх виготовлення та використання — до духовної. З другого боку, явно неправомірно відносити до одного й того ж розряду культ. явищ — культ. надбань — примітивні забобони і наук. істину, лікарні і знаряддя катувань чи табори смерті.

Розуміння К. особливо ускладнюється тоді, коли некритично використовуються нормативний та істор. підходи до тієї чи ін. сукупності явищ, які вважаються належними до К. З істор. або дескриптивного (тобто описового; від. лат descriptivus — описовий) погляду К. є сукупністю предметів і явищ, створених людською діяльністю (напр., *археологічна культура* становить множину предметів — пам'яток певного часу в певному просторі, об'єднуваних в одне ціле на підставі спільності їхніх певних — виділених, спостережуваних — ознак). При цьому всі ці явища існують для істор. підходу лише

як факти, а це значить, що істор. підхід ігнорує будь-які якісні відмінності між тим, що ті чи ін. спільноти вважають нормальним і ненормальним.

Як предмет істор. опису норма і належне не відрізняються від ненормального і неналежного. І те, й друге існує лише в реальності як факт; а з констатації факту не випливає, що добре, а що зле, чому необхідно чи дозволено діяти таким, а не ін. чином.

Істор. підхід не дає змоги порівнювати різні к-ри за принципом «краще—гірше», «вище—нижче», говорити про некультурність або відсутність К. З істор. точки зору к-ри бувають тільки різнотипними.

З нормативної точки зору К. має вимір (систему вимірів, параметрів, координат), в якому може бути визначена міра її довершеності. Нормативне розуміння ближче до уявлення про більш чи менш високу К., воно дає змогу говорити також про псевдокультуру та антикультуру. Але залишається відкритим питання, як визначити справжні, а як — несправжні норми та цінності, звідки вони походять і на чому грунтуються. Люди схильні вважати «справжньою» лише свою власну К. і судити про чужі к-ри з позицій винятково своєї К. Постулювання універсальних норм спонукає до пошуків ідеальних критеріїв «справжньої культури», які, однак, реально не існують у жодній істор. обстановці.

Коли істор. та нормативний підходи протиставляються один одному, тоді виникає логічний парадокс, що є різновидом суперечності між сущим і належним, між тим, що є, і тим, що повинно бути. Вихід із ситуації «парадоксу культури» стає можливим, коли К. розглядається не лише як предметний світ створених людиною речей і явищ, а й як сукупність усіх можливостей і обмежень людського буття, що з'являються разом з цими речами та явищами. Саме у світлі цих можливостей і обмежень елементи предметного світу людини набувають ціннісних якостей. Це дає змогу порівнювати к-ри через сукупності притаманних їм «дозволів» і «заборон» найрізноманітніших форм життєдіяльності індивідів та їхніх груп. К. як сукупність можливостей завжди є нормативною і підлягає порівнянню та оцінці. Вона містить критерії, за якими в кожній її галузі приймаються або відкидаються новації, у т. ч. чужі культ. впливи. Культ. новації змінюють спектр можливостей К., і від того, в якому напрямі відбуваються зміни, залежить оцінка новацій або як таких, що підвищують рівень К. даної спільноти, або як таких, що спричиняють її (К. даної спільноти) деградацію. Порівняння к-р як сукупностей можливостей не потребує абстрактного критерію ідеальної К., який би був дійсним для всіх часів і спільнот; достатньо сформулювати критерії порівняння для будь-якої пари конкретних к-р.

Розгляд К. крізь призму тих можливостей, які вона людині відкриває і які ліквідовує, дає змогу говорити про К. певної сфери діяльності на відміну від сукупності здобутків у тій чи ін. сфері діяльності (ми розрізняємо, напр., музику і муз. К., живопис і К. живопису). Окрім того, це дає змогу уникати цілої низки двозначностей. Так, стає зрозумілим, що вираз «національна математика» не може мати наук. сенсу, оскільки на змісті мат. науки не відображаються нац. риси; зате вираз «національна математична культура» має чіткий зміст для кожної нації в кожен період її історії. Говорячи про К. поведінки, порівнюють реальну поведінку людей із тими поведінковими нормами, які усталені в даній спільноті в даний час. Порівнювати можна і мови, тобто сукупності засобів, за допомогою яких здійснюються акти мовлення. Мовлення може бути більш чи менш культурним у залежності від того, якою мірою воно відповідає мовним нормам: не всі мови мають однакові виражальні можливості (напр., лексичні).

З точки зору можливостей розвиток К. (у т. ч. й мовної) полягає у збагаченні її (к-ри) можливостей. Однак у жодному випадку К. не є якоюсь абстрактною сутністю чи силою, що діє сама по собі. Суб'єктом діяльності завжди є людина, «озброєна» К. Іншими словами, предметом теорії й історії К. є «культурна людина» (М.*Вебер*). Саме «культурна людина» надає значення (смисл) предметам чи явищам навколишнього світу. Таке тлумачення К. потребує визначення сутності «культурної людини» — тобто тих «сутнісних сил», устремлінь або інтенцій (Е.*Гуссерль*), реалізація і опредметнення яких властиві людині і тільки їй.

Осмислюючи сутність «культурної людини», дослідники так чи інакше зосереджуються на виявах у К. її («культурної людини») розуму, волі і почуттів. При цьому їм доводиться вирішувати наступні питання. Чи людина є насамперед такою істотою, яка живе за принципом cogito, ergo sum — «мислю, значить, існую»? Чи істотніше те, що людина «практично діє», причому діє солідарно, а її мислення має коріння в практиці? Чи, врешті, для людини «бути» — значить чуттєво «переживати» своє буття — любити і ненавидіти, боятися і долати страх, насолоджуватися і розкаюватися?

Той вид людини, який вижив — утвердився в ході еволюції, вчені назвали homo sapiens («людина розумна»). Ця назва безпосередньо вказує на те, що первинною ознакою сутності людини необхідно вважати мислення, а «культурну людину» слід іменувати homo cogitans (людиною, яка мислить) або homo intelligens (людиною, яка розуміє). Емпіричним проявом розуміння є мовлення, тому природно називати homo sapiens також homo dicens (людиною, яка говорить).

Якщо тлумачити розуміння як оцінювання ситуації, в процесі якого здійснюється відбір тих дій, які є найбільш прийнятними для реалізації певних цілей та інтересів, то, очевидно, розуміння притаманне не лише людині, а й високорозвинутим тваринам і комп'ютерним системам. Однак людина, і тільки вона, спроможна відрізняти правильне розуміння від хибного (завдяки поняттю «істина»). Тільки людина продукує знання, і воно є не лише розумінням-оцінюванням ситуації, а й усвідомленням того, що це розуміння-оцінювання є істинним або принаймні ймовірним.

Щоб відрізняти істинні судження і оцінки від імовірних або хибних, необхідно вміти до-

водити і спростовувати. Таке вміння потребує, зокрема, відповідного розвитку головного мозку, тому мислення є недосяжним для дитини до певного віку, воно було недосяжним і для багатьох еволюційних попередників homo sapiens. Важливою є, однак, не тільки біологічна зрілість мозку. Саме слово «sapiens» означає не просто розум, а розсудливість, розважливість, мудрість. Як показали дослідження психології дитини, досягнення зрілої здатності мислити пов'язане з появою в дитини певних моральнісних рис особистості — здатності до об'єктивної самооцінки. Психоаналіз розглядає сферу психічної діяльності, в якій приймаються об'єктивні і безсторонні рішення, як певну зону поведінки в межах норми, «над» і «під» якою є зони деградації особистості (Е.*Фромм*). «Над» сферою раціональності — зона некритичного прийняття чужих уявлень на віру. «Під» цією сферою особа втрачає критичність щодо власних проектів, і в неї все більш переважає егоїзм оцінок (аж до безмежно індивідуалістичної самозакоханості — нарцисизму). Оцінка критичної і самокритичної діяльності мислення може бути основою аналізу К. мислення (ментальності у власному розумінні) в її істор. розвиткові. Епохи, соціальні групи та індивіди різняться між собою за характером критеріїв, які вони пред'являють для оцінки на істинність, і за обсягами сфер раціональності, в яких вони самостійно дають істинносні оцінки. Кожна нормальна людина має вужчу чи ширшу сферу, в якій вона змушена самостійно розв'язувати інтелектуальні задачі; так, за будь-яких культ. умов людина діє раціонально в процесі праці, у сфері повсякденної поведінки тощо. Однак сфера раціональності може ледве виходити за межі практик повсякденності; у традиційному сусп-ві розв'язання всіх більш-менш заг. проблем некритично беруться ним у спадщину від старших поколінь чи осіб, наділених *владою* або особливим авторитетом. Постулати віри й авторитету не потребують доказів і критичної перевірки.

Процедура доказування завжди наявна в сусп-вах, де є суди, хоча не завжди як суд. докази розглядалися емпірично констатовані факти, — прикладом заздалегідь упереджених «доказів» можуть бути, зокрема, «судові поєдинки» та випробування вогнем чи водою відьом і чаклунів. Беззаперечним доказом у реліг. диспутах і в тоталітарних практиках (див. *Тоталітаризм*) вважається посилання на авторитет (відповідно реліг. чи політ.). У середні віки схоластами була розвинута ціла «система пошуків» авторитетів, і остаточним доказом вважалося посилання на найбільш авторитетний авторитет. У сусп-вах із традиціями архаїчної ментальності велике доказове значення в суд. процесах надавалося свідченням людей з вищих соціальних кіл. Так, згідно з Литов. статутами (див. *Статути Великого князівства Литовського*), слово шляхтича, який не був спійманий «на гарячому» (безпосередньо під час вчинення ним злочину чи обману), вважалося істинним без доказів. У давні часи в судах, що діяли на укр. землях, могли свідчити лише ті особи, які належали до категорії «людей добрих», тобто до родин, знаних у даній місцевості впродовж кількох поколінь. У середні віки посилатися як на доказ у тій чи ін. суд. справі на звичайні природні явища вважалося недоречним, доказом у ті часи могло служити тільки щось надзвичайне і незрозуміле — те, що можна було трактувати як чудо. Не міг бути доказом і спеціально проведений експеримент, оскільки все, що робилося «руками», в очах освіченого сусп-ва не заслуговувало на пошану.

Іще одним (поряд із суд. процедурами) свідченням наявності в тій чи ін. К. критеріїв прийнятності або неприйнятності тверджень, які претендують на істинність, є присутність у мові такої К. особливого типу речень, ключовими елементами яких є вирази на зразок «встановлено, що...», «сумнівно, що...», «істинно, що...» тощо.

Водночас знанням, що потребують доказу, протистоїть область віри й авторитету, яка приймається без критичної перевірки. З огляду на це, історія К. мислення є історією не лише критеріїв істинності, а й історією визначення обсягу сфери раціональності.

К. мислення творить поняття «свідчення», «доказ» і «спростування», придатні для все ширших сфер діяльності й незалежні від тиску сторонніх щодо пізнання соціальних обставин, і в цьому полягає утвердження в сусп-ві ідеалу істини.

Інше визначення «культурної людини» пов'язане з наданням постулативної якості тому фактові, що тільки «культурній людині» властива праця з використанням виготовлених нею самою знарядь і що завдяки такій праці людина виявляє себе як homo faber (істота творча). З цього постулату випливає, що К. починається з виготовлення знарядь праці, а її розвиток є поступовим вивільненням людини з-під влади природних обставин, а на певному етапі навіть утвердженням і посиленням контролю над ними.

Історія К. як історія матеріальних практик у їх безпосередньому предметному втіленні досить добре вивчена, класифікована і періодизована. Іншою складовою К., інтерпретованої як практика, яка, однак, не знаходить безпосереднього виразу в предметах, є спілкування індивідів і поколінь.

Homo faber змушена діяти солідарно, це зумовлено вже хоча б тим, що для передачі досвіду необхідна саме злагоджена поведінка. Завдяки спілкуванню носіїв тієї чи ін. К. ця К. відтворюється і ретранслюється. В деяких соціально-філос. теоріях (напр., Ю.Габермас) гол. об'єктом аналізу К. є явище комунікації.

У процесі спільних дій люди мусять підкорятися комусь і водночас здійснювати владу щодо інших. Те, що влада і підпорядкування є для них надто важливими атрибутами життя, засвідчує, зокрема, логіко-лінгвістичний аналіз (Дж.Остін, Дж.Серль та ін.) засобів їхньої комунікації: він виявляє, зокрема, особливу різноманітність тих категорій актів мовлення, які мають імперативний або спонукальний характер і пов'язані з владними відношеннями. Вміння владарювати і

підкорятися потребує від людини особливих здібностей (невдале суміщення влади й підпорядкування може спричинити дуже важкі наслідки для неї). Як вважають психологи, у структурі особистості «над» сферою норми міститься «сфера святості», вона й полегшує підпорядкування і самопожертву особистості в ім'я загалу, «готує» її до страждань (у патологічних випадках — аж до відчуття хворобливого задоволення від них). У сфері «під» нормою, в ході деградації особистості концентрується вдоволення від влади (Е.Фромм) — аж до садизму і далі до некрофілії (прагнення змертвити увесь світ навколо себе). Саме у владному вимірі особистості, у патологічних випадках реалізується інстинкт танатосу — інтерес або й потяг до смерті (З.Фрейд). Психологічні характеристики владного виміру притаманні також К. Як показав Е.Фромм, деякі споріднені *етноси*, майже не відрізняючись один від одного за госп.-культ. рисами, можуть мати протилежні психологічні характеристики. Владні функції К. перебувають у центрі культурологічної концепції М.Фуко.

Саме у сфері владних відносин між людьми можливе існування зла як свідомого чи несвідомого спричинення страждань іншому. Зло притаманне «культурі терору» — «простору смерті» (М.Таусcіг), а також такій системі відносин, де садизм, страждання і вбивство стають звичним і рутинним явищем («банальність зла» — Г.*Арендт*). Переважна більшість людства завжди прагне вирватися з обіймів зла і страждань, і саме цьому слугує ідеал добра, він є одвічною метою розвитку К.

Нарешті, ще одним виявом людського єства є чуттєвість. Будь-яке визначення людини, абстраговане від сфери почуттів, безнадійно збіднює людську природу. Ідеться передусім не стільки про засіб пізнання світу, скільки про вираз внутр. природи людини. Оскільки К. регулює поведінку людини через систему заборон та прескрипцій, то вона фактично визначає її як homo patiens, тобто як «людину, яка страждає» (лат. слово passio і похідні від нього вирази означають не просто пристрасть, а страждання). Разом з тим людина є homo amans, тобто «людиною, яка любить»; любов так само властива людині, як й ін. ознаки розвинутої і багатої психіки, зокрема здатність морально страждати і конфліктувати з собою.

У психоаналізі постулюється, що є два найпотужніші глибинні інстинкти, які лежать в основі людської поведінки, — ерос і танатос — сексуальність і агресія (тяжіння до смерті, мортальність). Багато дослідників навіть вважають, що бестіарний світ сексуального і мортального libido (лат. — бажання, стремління), яке продукується цими інстинктами, ледве прикритий у людини тонкою патиною, яку творить К. і яку досить легко можна «стерти». З точки зору психоаналізу найістотнішим механізмом людської чуттєвості є механізм придушення сексуальних інстинктів, який виник унаслідок заборони (табу) інцесту (сексуальних стосунків з близькими родичами). Табу на інцест було рубежем становлення чуттєвості сучасної людини й породило як систему «шлюбних (вікових) класів» і всю сімейно-родову структуру з її поведінковими нормами, так і найрізноманітніші психологічні травми, з яких найвідомішою є «Едіпів комплекс». Сумніви в таких трактуваннях людської чуттєвості викликає, однак, довільність і різноманітність психоаналітичних тлумачень основного libido і глибинних мотивів людської поведінки, а також зведення прихованих мотивацій до примітивних інстинктів як «справжньої» суті людини.

Безумовно, у підсвідомості людини від неї самої приховані чуттєві потяги найдавнішого походження, але ці потяги й інстинкти частково придушені, а частково змінені К., унаслідок чого вони набули соціально прийнятних форм. К. не тільки трансформує одвічні потяги, а й творить людську чуттєвість, її ціннісні системи. Лише в патологічних випадках, що пов'язані з розладом психічного здоров'я індивіда, або у випадках тиску на людину чи групу людей «нелюдських» зовн. обставин, відбуваються крах психічної рівноваги і зрив усталених механізмів гальмування прихованих і вже «скалічених» інстинктів (це проявляється або в психічному розладі особистості, або в «масовому психозі», що за певних обставин охоплює цілком нормальних людей).

Світ людських почуттів незмірно багатий, глибокий і різноманітний, він не піддається чіткій класифікації; разом з тим у кожній К. існує своя власна вербалізація (від лат. verbalis — словесний) і концептуалізація (від лат. concipere — сприймати) почуттів, в яких виявляється істотне і неістотне для цієї к-ри. Аналіз лексики та прагматики (грец. πρᾶγμα — справа, дія) різних К. дає змогу встановити властиві кожній із них культ. моделі поведінки (А.Вєжбицька). Демонстрація або приховування певних почуттів може бути самостійною метою комунікативних актів у різних к-рах.

З точки зору класифікації актів мовлення, до чисто чуттєвої комунікації належать т. зв. експресиви (від лат. expressio — вираження), тобто дії, які надають додаткової виразності сповіщуваній людиною інформації. Прикладами експресивних комунікативних актів можуть бути жести і пози — як у буквальному, так і в широкому, у т. ч. переносному, значенні.

Опредметненням і об'єктивацією людської чуттєвості стає в ході розвитку К. мист-во. Будучи вираженим і продемонстрованим в акті мовлення, у тексті, в обрядовій дії, танці, музиці тощо, почуття немовби одержує самостійне життя і стає окремим об'єктом спостереження та сприйняття, «ніби реальністю» і об'єктом гри. Мистецтво-майстерність — «техне» (грец. τέχνη — мист-во, майстерність) перетворюється на мист-во в сучасному розумінні цього слова тоді, коли воно стає цінним не завдяки прагматично корисним наслідкам тих чи ін. дій, а саме по собі, коли воно стає сферою, де репрезентовано не реальний світ, а лише «ніби світ», і де гра невіддільна від цього «ніби світу». В історії К. вираження почуттів еволюціонує від колективного екстазу учасників містерій, у ході яких нерідко один із них приноситься навіть у жертву, до спектаклю-трагедії, в

якому експресія вже не втілюється в безпосередню дію, а лише явно репрезентується: учасники поділяються на акторів і глядачів, з'являється сцена, глядачі спостерігають за діями акторів як за грою, «місце» колективного екстазу займає індивідуальне естетичне почуття-співпереживання (Ф.*Ніцше*, В.Іванов). Така людина визначається як homo ludens (людина, яка грає). Коли гра доходить до межі зустрічі з жахом жорстокості, хаосу і небуття, стає можливим або зняття жаху через переживання трагічності (катарсис), або сміх як життєрадісний опір страху і подолання нелюдського (М.Бахтін). Кожному суспіву властиві свої форми трагізму і сміху. Підсвідоме відчуття гармонії, яке притаманне людині, усвідомлюється нею як краса, а в діяльності й самосвідомості митця воно набуває форми ідеалу краси.

Розвиток культури. Кардинальне питання теорії К. — питання про типи К. та їх еволюцію. Існують два діаметрально протилежних підходи до його вирішення. В одному, «еволюційному», усі наявні в історії типи К. розглядаються як етапи розвитку, що з більшою чи меншою точністю укладаються в еволюційну схему «від нижчого до вищого». У другому напрямі — «цивілізаційному» — різні типи К. чи *цивілізації* вважаються незіставними один з одним і еволюційно один з одним не пов'язаними, у деяких випадках окремі типи тлумачаться як тупикові. Одну з перших «цивілізаційних» концепцій запропонував у 2-й пол. 19 ст. М.*Данилевський*, найпоширенішою у 20 ст. стала філософсько-істор. схема А.-Дж. *Тойнбі*. Найпопулярніша у 20 ст. еволюційна концепція — теорія соціально-екон. формацій — належить К.*Марксу*. До теорій К. еволюційного типу належать також численні дослідження змін худож. стилів в історії європ. і світ. К., що доповнюються і узагальнюються історією «стилів мислення» (К.Маннгейм).

З інформаційної точки зору, культ. прогрес виявляється у збільшенні різноманітності к-р, а також у творенні та відокремленні як автономних сфер все нових і нових галузей культ. діяльності. Інформаційне збагачення К. означає виникнення культ. новацій і, відповідно, нових критеріїв їх прийнятності (неприйнятності). У більш примітивних к-рах, напр., немає критерію доказовості, застосовуваного в розвинутій раціональній діяльності, там у сфері пізнання діють владні та престижні міркування, зокрема, вислів «я не розумію» в таких к-рах означає «мені не подобається». На ранніх стадіях культ. розвитку «виміри людини» визначаються міфологічною свідомістю (така свідомість не відділяє одну від одної різні функції К., а різні критерії прийнятності об'єднує між собою). Міф претендує бути водночас і істинною картиною реальності, і джерелом норм та правил поведінки, і «втіленням» у життя — через містеріальні дійства — притаманного певній спільноті чуттєво-худож. начала. Розвиток і спеціалізація культ. форм приводять до втрати міфом його первісної універсальної ролі в К., але окремі структури міфологічної свідомості залишаються і в розвинутій К. й продовжують там активно діяти. Уніфікуюча функція світогляду є важливою для людини на всіх стадіях розвитку К., і саме це робить міф актуальним як для сьогодення, так і для майбутнього.

Однак сам по собі інформаційний підхід не дає засобів визначення з-поміж усього спектра напрямів розвитку К. її магістрального напряму, пов'язаного з реалізацією в К. сформульованих іще в *античності* засад істини, добра і краси. Щоправда, релятивістські концепції К. наполягають на тому, що, оскільки зміст понять «істина», «добро» і «краса» є залежним від тих чи ін. чинників історії, зокрема екон., то він взагалі не може бути універсальним. Разом з тим аналіз показує, що хоча зміст поняття «істина» і змінювався впродовж історії, однак цей висновок не може заперечувати того твердження, що існує збагачення і розвиток знань. Так само факт наявності періодів занепаду в духовному розвиткові тих чи ін. людських спільнот не означає, що людство в цілому залишається на такому самому культ. рівні, як і в добу варварства (див. *Варварство*).

Важливе для розуміння процесу розвитку К. питання, яка з к-р — матеріальна чи духовна — є базисною, а яка вторинною, «надбудовною», не може мати однозначної відповіді, оскільки реально відсутня «лінійна» детермінованість одних сфер К. іншими (хоча сама постановка цього питання й виходить з уявлення про те, що лінійна детермінованість є можливою). Взаємодія культ. чинників принципово «нелінійна» (див. *Альтернативне тлумачення історії*), її сучасне дослідження засновується, зокрема, на ідеях автономності сфер К. та різномасштабності *часу історичного*. В культ. житті відбуваються як події, що мають часові виміри, зіставні з вимірами життя окремого індивіда (такими подіями є створення худож. твору, показ театральної прем'єри, здійснення наук. відкриття чи тех. винаходу, проведення виборів, зміна уряду, вчинення кимсь героїчних дій чи злочину тощо), так і такі, що здійснюються в «часі великої тривалості» (Ф.Бродель) — це глибинні культ. зміни, які відбуваються повільно, мають ін., несумірний з тривалістю життя окремої людини, часовий масштаб. Такі «повільні» зміни утворюють особливий вимір культ. історії, який виявляється, напр., тоді, коли йдеться не стільки про появу певного твору, скільки про його життя в сусп. свідомості, про його переосмислення як «бродячого сюжету» або джерела явного чи неявного цитування тощо. Прикладами культ. змін у «часі великої тривалості» є зміни стилю життя, *ментальності*, худож. стилю тощо. Тривалість «повільних» змін у різних сферах К. різна. Найшвидше відбуваються зміни в техніко-вироб. сфері: новації, що тут виникають, «не очікуючи» глибинних змін культ. цілого, спричиняють безпосередні наслідки в розвитку техніки та організації праці, а останні, у свою чергу, зумовлюють зміни в ін. областях К. Найповільніше відбувається асиміляція в К. тих новацій, які потребують для цього структурної перебудови усієї К.

Особливий інтерес становить питання про якості тієї К., яку називають Західною і яка сформувалася в Європі і поширилася

сьогодні на всіх континентах (див. *Євроатлантична цивілізація*). М.Вебер зазначав, що саме на Заході виникли специфічні складові сучасної науки — раціональний доказ, мат. обгрунтування і раціональний експеримент у природознавстві, а також фактографічна історія. В європ. К. були ефективно використані фіз. і тех. принципи в арх-рі, скульптурі й живопису і створені характерні стилі в цих сферах мистецтва; європейці створили також раціональну гармонічну музику, нотне письмо і відповідні інструменти. В Європі виникли публічне та приватне (рим.) право, станові та класові нац. д-ви з юридично освіченою бюрократією, пізніше — партійна політ. К. Нарешті, в Європі склалася система ринкової економіки із складними інфраструктурами, яка дала можливість досягти надзвичайної продуктивності матеріального вир-ва і на цій основі — високого рівня життя.

Зазначені риси характеризують той тип чи ту стадію розвитку К., яку пов'язують сьогодні з Новим часом і називають модерном (див. *Модерну теорія*). У 2-й пол. 20 ст. модерні якості європ. К. почали піддаватися жорсткій критиці. Разом з тим було проголошено творення новітнього етапу в розвитку світ. К. — т. зв. постмодерну.

К.Маркс намагався пояснити культ. особливості Європи, точніше її капіталіст. лад (див. *Капіталізм*), розвитком продуктивних сил. А щоб показати, як в Європі утвердилася економіка вільної конкуренції, він висунув теорію насильницького первісного нагромадження. Ця теорія давала змогу відповісти на питання, чому властиві Новому часові ринкові, фінансові та екон. структури, які склалися в Європі і поза нею значно раніше, не спричинили ні в Європі, ні в ін. геогр. регіонах появи капіталізму в попередні періоди (так, величезна кількість коштовностей, ввезених до Європи, зокрема в Іспанію, у ході *Великих географічних відкриттів* 15—16 ст., осідала в італ. банках і витрачалася традиційним способом, але так і не стала каталізатором формування потужної *буржуазії* і не викликала пром. піднесення). Однак ця теорія не пояснювала, чому саме нагромаджені в Англії 15—16 ст. кошти набули соціально-екон. функції капіталу. Щоб вирішити цю проблему, М.Вебер доповнив запропонований К.Марксом екон. аналіз становлення капіталізму аналізом загальнокульт. передумов утвердження капіталіст. типу вир-ва. Він намагався знайти в особливостях західноєвроп. К. ту основу, на якій могли скластися капіталіст. соціально-екон. форми. За таку основу він узяв, зокрема, етику *протестантизму*. Незалежно від того, наскільки повними можна вважати запропоновані ним відповіді, пошуки джерел модерну в глибинній сфері культ. ментальності залишаються актуальними і сьогодні.

Аналіз особливостей зх. К., зокрема в порівнянні з к-рами ін. регіонів світу, приводить до виявлення як у ній, так і в усіх ін. к-рах поряд з тими заг. характеристиками, які стосуються сфер економіки, релігії та мистецтва, ще одного заг. виміру, а саме — властивого тій чи ін. культ. епосі співвідношення індивіда і сусп-ва. Зміни в переживанні й осмисленні цього співвідношення породжують глибинні зміни як стилів мислення, так і худож. стилів різних культ. епох.

У рамках виміру особистість—соціум критеріями оцінки епох і соціально-екон. структур можуть бути показники, що характеризують, по-перше, бідність і багатство, кількість та якість індивідуального споживання матеріальних благ, і по-друге, міру можливостей для члена кожної із соціальних груп вибирати таку поведінку, яка давала б відчуття самоповаги й гідності, а отже, не приводила б до конфлікту індивіда ні з його спільнотою, ні з самим собою. У рамках цього виміру к-ри можна розрізняти за характером домінуючого в них уявлення про співвідношення індивіда і спільноти та за притаманними їм балансами між вільним індивідуальним вибором і підкоренням груповій або надгруповій солідарності.

Так, властива європейцям «культура вини» має індивідуалістичний характер і корелює з почуттям особистої відповідальності за вибір поведінки, а притаманна японцям «культура сорому», навпаки, ґрунтується на почутті внутр. солідарності (корпоративності) груп і пов'язана з переживанням винуватцем порушення загальноприйнятих норм і спричинення незручностей для ін. «своїх», сорому за свої дії. Людина «культури вини» орієнтована на оцінювання своєї відповідальності, тому, коли вона стає учасником конфлікту, то схильна виправдовуватися і доводити свою невинуватість. Людина «культури сорому» орієнтована на те, щоб не вносити дискомфорт у середовище, тому, коли вона стає учасником конфлікту, то намагається поправити становище своїм самоприниженням (Р.Бенедікт).

Дослідження етнологів, зокрема М.Мосса й Ф.Боаса, які вивчали походження ідеї обов'язку як етичної норми, показують, що первісна система взаємного обміну речами мала не стільки екон., скільки ритуально-символічний характер і ґрунтувалася на традиції забезпечення міцного союзу членів груп через спільну трапезу та обмін шлюбними партнерами. Невиправдано багаті дарування і надто урочисті трапези створювали ситуації незавершеності актів ритуального обміну і тим самим породжували «обов'язок» (старослов'ян. слово «длъг» має саме таке значення, його відповідником в укр. мові є слово «борг», а в рос. — «долг») — соціальне почуття і поняття, яке лише значно пізніше було екон. й етично переосмислене. У ході культ. розвитку це почуття розвинулось у «свідомість» обов'язку перед спільнотою, а також перед самим собою, порушення якого є провиною і гріхом. Цілком імовірно, що саме таким чином почуття корпоративного зв'язку поступово розвинулось у «свідомість обов'язку», яка й стала основою європ. «культури вини».

Це не означає, що європ. К. завжди базувалася на ідеології вільного відповідального вибору і що к-ри ін. народів не формували ідеї свободи та обов'язку. Європ. середньовічна К. мала суто корпоративні характеристики, окремий індивід поза рамками групових зв'язків і зобов'язань для сусп-ва просто не існував. У той же час суто європ. шлях до

ідеї індивідуальної свободи та «культури вини» лежав через елементи тієї ідеології індивідуальної відповідальності, яка склалася вже на основі *християнства.* З прийняттям християнства в етику європ. народів входить поняття гріха. Відділивши злочин перед людьми (порушення людських законів) від гріха перед Богом і, відповідно, людське (сусп.) покарання від спокути — покаяння перед Богом, християнство поклало на особистість величезну відповідальність. Середньовічна християн. людина змушена була докладати максимум зусиль, щоб витримувати тягар цієї відповідальності, не бути ним розчавленою. У катол. монастирях вироблявся особливий аскетичний світогляд презирства до світу, провідним мотивом якого став образ смерті. Проповіді гріховності людини, макабр (від іспанського macabro — похоральний), огида до всієї людської чуттєвості, особливо сексуальної, глибокий песимізм повинні були урівноважувати «відповідальну людину» і сусп. атмосферу в цілому, особливо — зважаючи на вульгарну життєрадісність заможних владних *станів* та примітивність низової К. Культ первородного гріха і смертного страху спричинився також до посилення садистських тенденцій та хворобливого інтересу до катувань і публічних страт.

Цілком слушно М.Вебер вбачав у етиці протестантизму ту індивідуалістичну моральнісну К., яка найбільше відповідала соціально-екон. потребам торговопром. *міста.* Однак європ. бурж. К. творилася не тільки на протестантському ґрунті і не лише в Заальпійській Європі, а й у європ. Середземномор'ї та в культурно найбільш пов'язаних з ним областях, які залишилися католицькими.

Розвиток європ. К., як і К. взагалі, пов'язаний з еволюцією культ. стилів, і це дає певні підстави для пошуків стильових схем періодизації розвитку К. Однак цей напрям досліджень має істотні обмеження. Навіть класична схема періодизації поступу європ. культ. стилів після доби середньовіччя — «ренесанс — бароко — класицизм» не повністю відповідає істор. реаліям поступу К. відповідного періоду. Стильова єдність культ. форм в європ. історії значною мірою була наслідком культ. домінування в ній церкви, що аж до 18 ст. залишалася центром духовного життя європейців.

Барокова стилістика виходить з ін., ніж стилістика ренесансу (див. *Відродження*), і навіть протилежних засад. У малярстві перехід від ренесансного стилю до *бароко* означав перевагу живописного та світлового принципів над лінійним і площинним — над рисунком (disegno). Функції рисунка в бароко виконує гра кольорів, світла і тіней. Якщо ренесансне (так само і класичне) худож. мислення можна характеризувати як таке, що в ньому переважають заг. схеми чи зразки — метафори, то барокове мислення віддає перевагу метонімії — уявлянню цілого на підставі якоїсь однієї його частини.

Стиль *класицизму*, що істотно вплинув на худож. мислення модерну—Просвітництва (див. *Просвітництва доба*), також склався не як продовження К. бароко, а радше як його альтернатива, маючи власні витоки в К. Відродження.

Осн. регіон поширення бароко — країни, де панувала катол. *Контрреформація.* Тридентський собор (1545—63, з перервами) 16 ст. вирішив не повертатися до примітивного аскетизму, а використовувати в боротьбі за душі всі найновіші досягнення світської К., поєднавши їхню худож. силу з силою проповідницького слова. Зрештою, барокова К. швидко виходить за рамки ідеології Контрреформації й утверджує певні худож. і філософські принципи у світській сфері, зокрема, поєднання слова з музикою реалізувалося в жанрі опери (К.Монтеверді).

Класицизм творився насамперед у Франції 17 ст. як світська К., що спиралася на антич. класику і розвивала притаманні їй принципи гармонії і порядку, ясності та рівноваги.

Якщо бароко є мист-вом пориву і руху, то класицизм тяжіє до закінченості та довершеності. Наполягання на свободі й навіть ірраціональності митецького вибору в епоху бароко випливало з нового розуміння природи твору: для ренесансу твір був розкриттям «справжньої природи» об'єкта, для бароко — враженням художника, яке тільки натякало на приховану природу. К. бароко відкриває значення суб'єктивності, започатковує дискусії про роль та можливості художника, а також про природу ідеї як творця людського універсуму.

Після поразки Франції у наполеонівських війнах (поч. 19 ст.) і аж до 2-ї пол. 19 ст. в Європі спостерігався розквіт *романтизму*, який являв собою радше реакцію на Просвітництво, ніж його продовження чи видозміну. Романтизм зовсім інакше, ніж просвітницький «модерн», розумів глибинний зміст того, що приховано за видимістю безпосередньо спостережуваного. Просвітництво бачило за хаосом буття раціональні норми, яким хаос так чи інакше підпорядковується, для нього (просвітництва) світ є полем цілераціональної діяльності, в якій визначено розумні цілі та ефективні способи їх досягнення. Романтичне уявлення на протилежність твореню образу світу як предмета і середовища цілераціональної діяльності апелює до чуттєвості, до глибших шарів смислу, що аж ніяк не зводяться до банальних цілей і засобів. Просвітництво продовжило класицистську традицію такої побудови твору, згідно з якою його театральна піднесеність задавалася наперед його заг. конструкцією, структурою його худож. простору, зразкомпарадигмою, які мали сприйматися раніше, ніж деталі. У живописі класичного стилю рисунок домінує над кольором. У цьому відношенні просвітництво продовжує худож. особливості ренесансу, тоді як романтизм є швидше наступником бароко.

Епоха Просвітництва, трактована в культ. сенсі як модерн, ґрунтувалася перш за все на сепарації світського та реліг. начал. У цей період починають відігравати більшу роль безпосередні зв'язки худож. свідомості з політ. та пізнавальною діяльністю.

Французька революція кінця 18 століття та реакція на неї приводять до утвердження в європ. політ. К. протилежних стилів мислення та відповідних ідеологічних засад двох таборів

партій політичних — прогресистськи-ліберальних (у т. ч. революц.) та консервативних (див. *Консерватизм*).

Основоположним мотивом європ. консервативного стилю мислення є «прагнення дотримуватися того, що безпосередньо дане, дійсне і конкретне» (К.Маннгейм). Консерватизм намагається якомога менше зачіпати традиції і зводить реформування сусп-ва до заміни одних одиничних чинників іншими. Осн. способом пізнання реальності є для нього пізнання її історії.

На відміну від консерватизму прогресистський реформізм прагне до зміни системи як цілого. Для нього реальність це насамперед не безпосередньо дане, а сукупність належних їй (реальності) можливостей, які можна виразити у вигляді певних засад бажаного майбутнього. Прогресистський реформізм пояснює реальність, виходячи не з її історії, а з абстрактних принципів.

Ключове поняття в прогресистській і консервативній політ. ментальності — це поняття свободи, яке, однак, трактується консерваторами і прогресистами по-різному. На думку революц. лібералів, свобода є можливістю користуватися «невід'ємними правами людини», а для цього, вважають вони, індивід має позбутися нав'язаної йому залежності від *держави* і *цехів*. Консерватори протиставляють ліберальній концепції «свободи від» ідею «якісної свободи» («свободи для»). Наполягаючи на фактичній нерівності людей, вони критикують ліберальне розуміння свободи за те, що воно ігнорує індивідуальність людей — відбирає в них їхні особливі й неповторні риси.

Відстоюючи необхідність збереження індивідом своїх неповторних рис, консерватизм виявляє себе наступником романтизму. Однак реалізована ним еволюція ідей романтизму не є поступом уперед, оскільки романтичний особистісний індивідуалізм трансформується ним в індивідуалізм нації і д-ви (які розуміються як «справжні» суб'єкти істор. розвитку), що фактично означає втрату людиною своїх особистісних засад, розчинення її в колективі та творення «групового індивідуалізму». Разом з тим така еволюція є цілком закономірною, бо романтичний погляд на індивідуальну свободу мав риси ущербності. У романтичному світосприйнятті індивідуальна позиція за своєю суттю є трагічною, і романтизм болісно переживає тягар індивідуальності. В характерній для нього темі самотності героя вже відчувається прагнення вирватися з її (індивідуальної позиції) обіймів. Шукаючи вихід з трагізму індивідуальності, він убачає його в чуттєвому і безпосередньому екстатичному єднанні з іншими «Я». Ця ідеологія особливо виразно твориться в пізньому романтизмі (А.Шопенгауер, Р.Вагнер, Ф.Ніцше). Консерватизм запропонував свій вихід із «трагічної самотності» — у «груповому індивідуалізмі».

Пояснення розвитку культ. історії від епохи Відродження до Просвітництва як протистояння «великих стилів» і зміни стильових епох є на сьогодні домінуючим, однак використання таких само пояснювальних схем стосовно поступу культ. історії 19 ст. малоефективне. Так, у середині 19 ст. роль «великого» і епохального стилю відігравав *реалізм*, породжений тогочасним революц. кліматом (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) і зрослим авторитетом науки (див. *Історія науки*). Він, будучи втіленим у франц. романі та творах живописців від Г.Курбе до барбізонців, не тільки повернув К. обличчям до соціальних проблем і зосередив увагу митців на техніці якомога точнішого зображення реальності, а й підготував імпресіоністську революцію в мист-ві і літературі. Разом з тим творення «реалістичної художньої мови» започаткувало зливу відкриттів виражальних засобів, і тому, починаючи з кін. 19 ст., уже стало неможливим існування «стилів-епох». Спроба насильницьки утвердити в 20 ст. «соціалістичний реалізм» як нібито найпередовіший стиль сучасності провалилася разом із крахом тоталітарного режиму.

Наприкінці 20 ст. набрала сил критика раціоналістичних та індивідуалістичних засад європ. моделі К. з позицій т. зв. постмодерну. Гол. рисою нової К., на думку ідеологів постмодерну, є відмова базувати «масштаби оцінок» існуючого на бажаному майбутньому. Оскільки майбутнього, констатують вони, ще немає, то «простір оцінок», який ним (майбутнім) опосередковується, є таким, що базується на фіктивній основі (Ж.Дерріда). Разом з тим постмодерн не відмовляється від заг. гуманістичних принципів, вироблених європ. цивілізацією, — він лише наполягає на їх незалежному від образу майбутнього втіленні. Позиція постмодерну по суті не відрізняється від типової позиції модерну, сформульованої свого часу Е.Гуссерлем (сутність європ. к-ри Е.Гуссерль вбачав у тому, що вона завдяки свідомому продукуванню ідей та ідеальному нормуванню життя несе в собі «безконечність у горизонті майбутнього»); постмодерн свідчить радше про нові прояви давніх тенденцій в К., а не про кінець модерну.

Розвиток культури як подолання обмеженостей групових культур. Участь кожної людини в сусп-ві, з одного боку, визначається цінностями і нормами поведінки, що передаються їй у «спадок від батьків» і діють на рівні її підсвідомості (звичайно їх називають ментальністю; історики *Анналів школи* найчастіше трактували ментальність не лише як К. мислення, а й як поведінкові норми в найширшому розумінні). З другого боку, така участь вимагає від кожної людини вільного і свідомого прийняття моделей поведінки, ідей та ідеалів (етосу) як певного особистого зобов'язання щодо своєї групи.

Культ. спадщина тієї чи ін. соціальної групи, у т. ч. нації, у кожен період історії зберігається і ретранслюється цією групою у відносній ізоляції від ін. груп. Механізми групової ізоляції, у т. ч. мовні, відіграють у культ. історії роль, подібну до імунітету в біологічному житті.

Поле К. дискретне, складається з окремих «культурних територій», що існують або самі по собі, або у зв'язку з ін. «культурними територіями». Такими дискретними одиницями були чи є, зокрема: невеликі сімейно-родові колективи мисливців; племінні

(трибальні) чи квазіплемінні етнічні утворення (найчастіше це сукупності різних за походженням родоплемінних груп, об'єднаних у цілісності міфами про спільних предків та ін. культ. традиціями); великі «культурні зони», заселені людьми, які більш чи менш усвідомлюють своє спільне походження; «території домінування» надетнічних світ. релігій.

В європ. Новий час осн. великими відносно відокремленими групами, в яких відбуваються культ. процеси, стали *нації*. Сьогодні термін «нація» (лат. natio — народжені, народ; у середні віки ним означали університетське земляцтво) вживається для іменування або певного типу соціальної структури (насамперед держ.), або певної духовної, культ. цілісності, чи, згідно з Ф.Теннісом, — суспільства (Gesellschaft), або спільноти (Gemeinschaft).

Творення нац. самосвідомості (воно мало місце вже в добу Відродження, а особливо явно — у часи *Реформації*) пов'язане з універсалізацією окремих локальних світських культ. цінностей у межах тих чи ін. історично збережених етнічних культ. полів. Зокрема, на нім. землях репрезентантом нац. цілісності стала цінність Священної Рим. імперії (з кін. 15 ст. — з додатком «германської нації»; див. *«Священна Римська імперія германської нації»*), а в Італії — цінність «благодатного світоча розуму» (Данте Аліг'єрі), тобто власне світської к-ри загалом. У Зх. Європі, після Франц. революції кін. 18 ст., нація-народ, яка розглядалася як суверен і джерело легітимності політ. влади, стала осердям нац. д-ви — структурованої нації-сусп-ва.

За середньовіччя відносно цілісна національно-культ. тер. розпадалася на невеликі локальні тер., де мешкали «свої» («тутешні»). Між групами «своїх», незалежно від їхньої етнічної спорідненості та сповідування ними однієї й тієї самої релігії, нерідко виникали жорстокі протистояння, що призводили до руйнації культ. цінностей. Релігія і церква (як організація) були тоді гол. культ. силами, що творили і підтримували культ. універсальність, однак вони виявилися недостатньо потужними для подолання існуючої локальної ізоляції.

В істор. пам'яті народів зберігаються архаїчні групові класифікації, які за певних умов можуть оживати й слугувати парадигмами (від грец. παράδειγμα — приклад, взірець) для оформлення нового змісту. Так, давня індоєвроп. схема поділу сусп-ва на класи «воїнів, жреців і трудящих» оживає в європ. середньовіччі у формулі «одні воюють, другі моляться, треті орють», проте вона використовується не стільки для класифікації соціальних груп, скільки для легітимації поділу владних функцій між військ. станом і кліриками. Ін. прикладом давніх архаїчних класифікацій є «пам'ять» про етнічне походження. Зокрема, в часи досить ефемерного політ. утворення — Священної Рим. імперії герм. нації саксонці не ототожнювали себе із швабами, і так само шваби не ототожнювали себе з саксонцями, проте і ті й ін. вживали стосовно себе означення «німецька нація». При цьому «німцями» представники саксонців і швабів, а також представники ін. мікроетносів нім. земель, як правило, вважали тільки себе.

Як індивід (реальний носій К.), так і спільнота (соціальна група) становлять собою певні цілісності. Важливий внесок в утвердження культ. цілісності нації роблять стани, соціальні класи та ін. групи, кожна з яких має своє особливе, але відповідне цілому культ. обличчя; крім того у різні періоди розвитку цілого його домінантами можуть бути раціональні чи силові виміри або ті чи ін. емоційні складові.

У сусп-вах існують також соціальні групи, які налаштовані проти загальноприйнятих у цих сусп-вах нормативів культ. порядку і є своєрідними «дублікатами» офіц. сусп. структур. Прикладами таких груп є неофіти в період посвяти, підкорені *автохтони* (і взагалі — малі народи) в чужому оточенні, придворні блазні при дворі, блаженні жебраки та чернецькі ордени тощо. Ці групи «протистоять» порядку, як хаос «протистоїть» космосу. Вони є «антиструктурами» — «тінню», яку легітимна, прийнята сусп-вом, структура неначе відкидає обабіч себе (В.Тернер).

З соціально-культ. точки зору в етносі й нації можна виділяти «світи», що становлять їх (етносів і націй) різні культ.-політ. простори (К.Баадер). Так, в епоху Київ. державності в К. тамтешньої людності існували достатньо ізольовані один від одного і різною мірою пов'язані з книжною християн. К. світи «церкви», «князівського двору», «міста», «села» (такі світи були характерними для всього середньовічного Заходу). Домінуючу ідейну роль у взаємодії цих культ. світів відігравала церква.

Для розвитку людини (він відбувається гол. чин. не через біологічні механізми, як це було в період *антропогенезу*, а через механізми соціальні та культ.) важливими є культ. новації, що виникають і поширюються у відносно однорідному культ. просторі (зокрема, мовні новації виникають і поширюються в близьких групах говірок і діалектів, сукупність яких можна вважати однією мовою), а також культ. запозичення.

Культ. новації завжди творяться індивідуально, але поширюються лише тоді, коли утверджуються в певних соціальних групах. Окремий інтерес становить процес поширення в К. тих новацій, що запозичуються в ін. к-рах.

Запозичення культ. досягнень завжди мало місце в історії. При цьому чим більше було внутр. стимулів для розширення можливостей К., тим енергійніше відбувалися запозичення і тим своєріднішою була їх асиміляція. Прикладом може бути історія т. зв. укр. бароко. В Україні від кін. 16 до кін. 18 ст. відбувався процес енергійного розвитку К., супроводжуваний її *вестернізацією*. Європ. новації сприймалися як щось ціле не завжди з сепаруванням їх на ренесансні, барокові чи класичні, але лише ті з них асимілювалися, які укр. К. з тих або ін. причин була готова засвоїти. Коли асиміляція ставала найбільш органічною, в укр. К. створювалися неповторні здобутки — т. зв. укр. бароко. По суті це були власні новації, в яких через «чужі» форми розкривалися визрілі в укр. К.

можливості. У цей же час було створено специфічно укр. архіт. стиль — хрещатий «кристалічний» храм, що розвивав традиції дерев'яної арх-ри, використовував форму хрещатих колон у рус. храмах візант. походження і становив стилістичну єдність із зх. бароковою арх-рою. У храмах-кристалах хрещатого типу не було пишної ліпнини й репрезентативних гнутих форм, але в них була така само гра об'ємів і поліфонічність, якої при зведенні розкішних монументальних барокових споруд добивалися ін. засобами.

Запозичення культ. досвіду відбувається також у ході модернізації архаїчних режимів шляхом цілеспрямованого поширення у відповідних сусп-вах «чужих» досягнень. При цьому виникають різні форми асиміляції «чужого» і різні форми опору його поширенню. Рос. цар *Петро I* охоче переймав у зх. європейців тех. досягнення, особливо в галузі озброєння, а також військ. орг. досвід, але не виявляв інтересу до їхньої духовної К., у т. ч. політ. (напр. до парламентських традицій). Японія після епохи Мейдзі почала обережно модернізовувати також і свою духовну К., пристосовуючи свої традиційні культ. форми до модерного світу. На поч. 21 ст. Іран, зберігаючи вкрай традиціоналістськи налаштовану К., почав інтенсивно модернізувати свою промислово-тех. базу і військ. техніку. Це вкрай занепокоїло світ. співтовариство, оскільки передова тех. база автоматично не визначає ідейну «надбудову», і отже, сполучення новітньої техніки та озброєння з архаїчними поглядами, які є вельми агресивними, може стати страшним монстром, якого історія ще не знала.

21 ст. творить новий ідеал духовності, який має спиратися не лише на традиційні зх. культ. цінності з властивою їм повагою до вільного індивідуального рішення та індивідуальної відповідальності, а й на багатство нац. культ. традицій.

Сучасний етап *глобалізації* це не лише експансія зх. впливів на «третій світ» і близькі до них пост- або неосоціаліст. країни, а й процес масової міграції нас. з «третього світу» та постсоціаліст. країн до економічно розвинутих д-в, особливо з колиш. колоній до метрополій. Ранні нац. програми країн-метрополій виходили з принципу «плавильного тигля». «Переплавлювання» націй в *індустріальному суспільстві* та *постіндустріальному суспільстві* уявлялося як асиміляція прибульців осн. населенням країни-реципієнта або навіть як їх взаємна асиміляція. Виявилося, однак, що інонац. анклави в країнах-реципієнтах можуть не лише тривалий час існувати, а й розвиватися та відігравати там самостійну культ. і політ. роль; це характерне навіть для такого динамічного сусп-ва, як амер., — воно не здатне асимілювати в єдиній нац. К. всю етнічно строкату «масу». При цьому взаємостосунки нац. анклавів і місц. більшості можуть загострюватися, що породжує радикалізацію правих кіл з обох сторін. На зміну концепції «тигля» з часом прийшла ідея «полікультурності» націй, але й вона не повністю розв'язує вже існуючі проблеми, оскільки реально осн. населення і нац. анклави не рівні за своїми можливостями. Спалахи міжетнічних конфліктів стали справжньою загрозою нац. солідарності в Америці та Європі. Питання асиміляції чи мультикультури залишається, однак, відкритим. Вирішення його, очевидно, матиме компромісний характер: у нац. анклавах зберігатимуться етнокульт. традиції, оскільки вони не суперечать зх. цінностям, а на «вищому поверсі» культ. життя відбуватиметься зближення нац. стереотипів.

Взаємодії між к-рами приводять до видатних досягнень, що входять до скарбниць народів і сприяють нац. солідарності.

Літ.: *Вельфлин Г.* Основные понятия истории искусств. СПб., 1884; *Кассирер Э.* Познание и действительность. СПб., 1912; *Маркс К., Энгельс Ф.* Из ранних произведений. М., 1956; *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1965, 1990; *Иванов В.В.* Очерки по истории семиотики в СССР. М., 1976; *Гуревич А.Я.* Проблемы средневековой народной культуры. М., 1981; *Леви-Стросс К.* Структурная антропология. М., 1983; *Тернер В.* Символ и ритуал. М., 1983; *Фрэзер Дж.Дж.* Золотая ветвь. М., 1983; *Лихачев Д.С. и др.* Смех в Древней Руси. Л., 1984; *Якобсон Р.* Избранные работы. М., 1985; *Дюмезиль Ж.* Верховные боги индоевропейцев. М., 1986; *Иванов В.И.* Дионис и прадионисийство. В кн.: *Эсхил.* Трагедии. М., 1989; *Тайлор Э.Б.* Первобытная культура. М., 1989; *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. М., 1992; *Сэпир Э.* Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993; *Вебер М.* Избранное. Образ общества. М., 1994; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1—2. К., 1994; Лотман Ю.М. и тартуско-московская семиотическая школа. М., 1994; *Мангейм К.* Диагноз нашего времени. М., 1994; *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994; *Бродель Ф.* Что такое Франция? Люди и вещи. М., 1995; *Мосс М.* Общества. Обмен. Личность. М., 1996; *Пропп В.Я.* Собрание трудов. М., 1996; *Кирилюк А.* Универсалии культуры и семиотика дискурса. Одесса, 1998; *Вежбицкая А.* Семантические универсалии и описание языков. М., 1999; *Попович М.В.* Нарис історії культури України. К., 1999; *Затонский Д.В.* Модернизм и постмодернизм. М.—Х., 2000; От структурализма к постструктурализму. М., 2000; *Габермас Ю.* Філософський дискурс Модерну. К, 2001; *Франк-Каменецкий И.Г. и др.* От слова к смыслу. М., 2001; *Почепцов Г.Г.* Семиотика. М., 2002; *Тейлор Ч.* Етика автентичності. К., 2002; *Бенедикт Р.* Хризантема и меч. М., 2004; *Иванов В.В.* Избранные труды по семиотике и истории культуры, т. 1—3. М., 2004; *Козеллек Р.* Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. К., 2005; *Эко У.* Отсутствующая структура. Введение в семиологию. СПб., 2006; *Декомб В.* Інституції сенсу. К., 2007.

М.В. Попович.

«КУЛЬТУ́РА», часопис — див. *«Kultura»*.

КУЛЬТУ́РНА СПА́ДЩИНА — сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культ. цінностей. Розрізняють матеріальну та нематеріальну К.с. До 1-го її різновиду належать: 1) пам'ятки арх-ри та монументального мист-ва й подібні до них пам'ятки археології та історії, а також пов'язані з ними природні об'єкти; 2) найрізноманітніші визначні місця; 3) рукописи, книги, архів. матеріали, всілякі предмети худож., істор. або археол. значення, наук. колекції, які мають худож., істор., етногр. чи наук. значення. До нематеріальної К.с. належать: традиції, звичаї, обряди, свята (святкування), традиційні ремесла, ін. форми збереження та демонстрування досвіду, навичок і знань, що мають значення для окремих спільнот і передаються

із покоління в покоління. К.с. підлягає збереженню та охороні, а також повинна бути доступною для якомога більшого кола зацікавлених людей і всіляко популяризуватися.

Літ.: *Богуславський М.М.* Международная охрана культурных ценностей. М., 1979; Україна в міжнародно-правових відносинах, кн. 2. К., 1996; Закон України «Про приєднання до Конвенції ЮНЕСКО "Про охорону нематеріальної культурної спадщини"» №132-УІ від 06.03.2008 р.; *Мельничук О.І.* Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. К., 2008.

С.І. Кот.

КУЛЬТУ́РНО-ІСТОРИ́ЧНА КОМІ́СІЯ ВУА́Н, Комісія для дослідження примітивної культури та її пережитків в українському побуті та фольклорі — н.-д. установа в складі Істор. секції ВУАН. Заснована М.*Грушевським* улітку 1924. Разом із Комісією істор. пісенності та *Кабінетом примітивної культури* при *Науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН* утворювала Асоц. культурно-істор. досліду. Наук. співробітник — К.*Грушевська.* У роботі брали участь В.Денисенко, К.*Квітка*, Ф.*Колесса*, В.*Кравченко*, Ф.*Савченко*, Л.Шевченко, а також кореспонденти на місцях.

Проводилися історично-культурні дослідження окремих районів України, за допомогою порівняльної *етнології* вивчалися найстаріші соціальні форми, не освітлені істор. пам'ятками.

Асоц. видавала час. *«Первісне громадянство та його пережитки на Україні»* (1926—29, 8 книжок, 12 вип.).

Комісія істор. пісенності та Кабінет примітивної к-ри були приєднані до К.-і.к. ВУАН 1930. Припинила діяльність 1934.

Літ.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. К., 1928; Діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1927. К., 1928; Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930; *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. К., 1997; Історія Національної академії наук України. 1929—1933: Документи і матеріали, т. 3. К., 1998.

О.В. Юркова.

КУЛЬТУ́РНО-НАЦІОНА́ЛЬНА АВТОНО́МІЯ — теорія і практика вирішення нац. питання в багатонац. д-вах. Теор. засади К.-н.а. вперше сформульовано лідерами австрійс. соціал-демократії в умовах наростаючої на рубежі 19—20 століть внутр. кризи *Австро-Угорщини* і неспроможності створеного австрійс. імп. *Франц-ом-Йосифом I* Габсбургом 1895 уряду К.*Бадені* задовольнити нац. вимоги найбільш розвинутої економічно чеської нації. Декретовані ним 1897 «постанови про мову» лише підтверджували офіц. проголошення Конституції 1867 (див. *Конституції Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії*) про нац. рівноправність у школах, держ. установах і судах. Адресоване урядовцям Чехії, Моравії (істор. обл. у Чехії) та Силезії (істор. слов'ян. обл. у бас. верхньої та середньої течій р. Одер) зобов'язування оволодіти до 1 лип. 1901 обома рівноправними тут мовами — нім. та чеською — викликало як незадоволення чеських мешканців провінцій, котрі вважали ці «постанови» недостатніми, так і різкий опір німців по всій країні. «Німецький фронт» зірвав роботу парламенту, після чого той було розпущено. Відновити його нормальну роботу не вдалося, уряд К.Бадені замінили, його «постанови» скасували, Австро-Угорщина, за визнанням імп. Франца-Йосифа I, «зробилася посміховиськом в очах усього світу». Соціал-демократи, турбуючись про збереження впливу на маси, влітку 1897 на з'їзді вирішили заснувати в партії самостійні нац. групи, об'єднані лише з'їздами та виконкомом. У результаті утворилося 6 нац. соціал-демократ. партій, серед них у *Галичині* — *Українська соціал-демократична партія.* 1899 в Брюнні (Австрія) на заг. з'їзді ухвалено програму партії з нац. питання — програму національно-культ. автономії, підтриману нац. соціал-демократіями. Проголосивши, що «остаточне врегулювання національного питання можливе лише в умовах справді демократичного суспільства, що базується на рівному, загальному й прямому виборчому праві», програма передбачала: 1) перетворення Австрії на демократ. федеративну д-ву; 2) утворення замість «історичних коронних земель» (див. *Коронний край*) розмежованих за нац. ознакою самоврядних областей, де законодавча й виконавча влада здійснювалася б демократично обраними «національними палатами»; 3) усі представники окремих національностей самоврядних областей утворювали б у межах Австрії єдині нац. союзи для кожної *нації*, які «цілком автономно» мали розв'язувати всі проблеми своєї нації; 4) права нац. меншин в областях мав гарантувати окремий загальноавстрійс. закон; 5) відкидаючи будь-які нац. переваги, соціал-демократи відхиляли й «вимогу про державну мову, потребу в існуванні "спільної мови"» мав вирішити загальноавстрійс. парламент. Теоретиками національно-культурної автономії виступали К.Реннер і О.Бауер.

Соціал-демократія ін. країн у своїй переважній більшості підтримала програму національно-культ. автономії. Проти неї непримиренно виступали *більшовики*, відстоюючи гасло самовизначення націй аж до відокремлення. *Меншовики*, а також есери (див. *Партія соціалістів-революціонерів*) взагалі нехтували нац. питання. Стоячи на позиціях федералізму, укр. соціаліст. партії схилялися до програми К.-н.а. 1917 вони, відіграючи провідну роль у діяльності *Української Центральної Ради* і домагаючись від *Тимчасового уряду* справжньої *автономії* для України, приділяли значну увагу налагодженню міжнац. взаємин на її території. Підтримка УЦР неукр. орг-ціями відіграла свою роль у визнанні центр. властями Росії автономної виконавчої влади в Україні. Перед ген. секретарством у міжнац. справах у відповідності до проголошення I Універсалу УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*) стояло завдання налагодити співробітництво «з демократією національних меншостей». Його політика *національно-персональної автономії* збігалася з програмними положеннями К.-н.а. (Тодішнє вживання терміна «національно-персональна» пов'язане з участю в розробці програми автономії представників дисперсно розселеної єврейс. громади.) Для практичного втілення К.-н.а. створено посади товаришів ген. секретаря міжнац.

справ для представників 3-х найбільших меншин: рос., єврейс. і польс. Останні дві заміщено одразу ж, перша тривалий час залишалася вакантною. Підтримка УЦР представниками нац. меншин свідчила про їх поступовий відхід від безоглядної орієнтації на Тимчасовий уряд, що прискорився у зв'язку з *Корнілова заколотом 1917*. Реалізується й друге поставлене перед ген. секретарством у міжнац. справах завдання — «об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки» і провести з'їзд «представників народів і областей Росії». Він відбувся 21—28 верес. (8—15 верес.) в *Києві* — «давньому гнізді федеративної ідеї» (М.*Грушевський*; див. *З'їзд поневолених народів у Києві 1917*). Майже 100 його делегатів представляли 10 націй (переважно соціаліст. орг-ції, що стояли на ґрунті національно-культ. автономії). З'їзд декларував демократизм у розв'язанні нац. проблем Росії, перетворення її у федеративну демократ. республіку, надання національно-територіальної автономії кожній нації Росії, там, де вона становила меншість, а євреям — екстериторіально-персональної. Виступаючи за рівність мов, з'їзд обрав рос. за мову спілкування з центром. У *Москві* мала функціонувати «Рада національностей», у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) — «орган захисту національностей», у Києві — «Рада народів» — «для... національного й крайового автономно-федеративного будівництва і для організації Союзу народів».

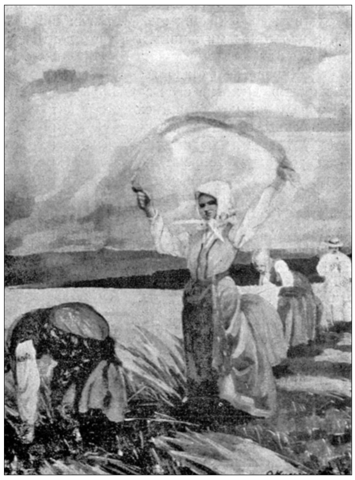
О.Л. Кульчицька.

III Універсалом УЦР проголосила створення *Української Народної Республіки*. В цьому документі було заявлено: «Український народ, що сам довгі літа боровся за свою національну волю..., буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні сущих», він гарантував «національно-персональну автономію для забезпечення... права і свободи в справах їх національного життя», передбачав розглянути «у найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію». Погоджений із проектом Конституції УНР, внесений на розгляд Малої ради 12 січ. 1918 (30 груд. 1917), схвалений 22 (9) січ. 1918. Перша стаття закону надавала кожній «з населяючих Україну [націй] право на національно-персональну автономію», його здійснення мало відбуватися «через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР». Стаття 2 надавала це право 3-м найбільшим нац. меншинам (рос., єврейс. і польс.); білорус., чеська, молдов., нім., татар., грец. та болг. нац. меншини могли скористатися цим правом, направивши до Ген. суду заяву від 10 тис. громадян УНР. Статті 4—7, 9 передбачали досить широкі повноваження нац. союзів, органи яких вважалися держ.; 7—8 — стосувалися «Установчих зборів даної нації». Закон (пізніше скасований П.*Скоропадським*) цілком увійшов до тексту *Конституції Української Народної Республіки* 29 квіт. 1918. З 2 січ. 1918 і до гетьманського перевороту 1918 в уряді УНР працювали ген. секретарі (нар. міністри) великорус., єврейс. і польс. справ. Україна 1917—18 стала єдиним полем практичного здійснення К.-н.а. Її не вдалося запровадити після *Першої світової війни* ані в країнах-переможцях, ані в країнах, що постали на місці переможених держав.

Літ.: *Бауэр О.* Национальный вопрос и социал-демократия. СПб., 1907; *Трайнин И.П.* Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М., 1947; *Симоненко Р.Г.* Национально-культурная автономия на Украине в 1917—1918 гг. «Вопросы истории», 1997, № 2; *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 г. СПб., 1998; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. К., 1999.

Р.Г. Симоненко.

КУЛЬЧИ́ЦЬКА Олена Львівна (15.09.1877—08.03.1967) — живописець, графік, педагог, громад. діяч. Засл. діяч мист-в УРСР (1945), проф. (1948), чл.-кор. Акад. арх-ри УРСР (1950), нар. худож. УРСР (1956). Н. в м. *Бережани*. Дитячі роки провела на *Гуцульщині*. 1901—03 навч. в худож. студії Р.Братківського і С.Качора-Батовського (*Львів*), 1903—08 — у Віденській худож.-пром. школі. У творчості поєднала давні традиції укр. гравюри з новими тенденціями тогочасної

Кульчицька О. Жнива. 1913.

Кульчицька О. Плетуть гірлянди. 1940.

європ. графіки. На своїй першій виставці (Львів, 1909) представила естампи, акварелі, емалі, карбування, філігрань. У подальшому виставляла свої твори у *Кракові*, *Варшаві*, Познані (нині місто в Польщі), *Києві* та ін. містах. 1910—38 викладала рисунок і малювання у г-зії, ліцеї та вела семінар з цього профілю в Дівочому ін-ті (Перемишль; нині м. Пшемисль, Польща). Навесні 1939 вийшла на пенсію і переїхала до Львова. Працювала в етногр. від. Музею *Наукового товариства імені Шевченка*; 1945—51 — викл. Львів. поліграфічного ін-ту (з 1948 — проф. книжкової графіки). 1950 подарувала Львів. музеєві укр. мист-ва понад 3 тис. творів. Найбільшу славу принесли К. естампи, виконані в техніках дереворіту, кольорового лі-

нориту, офорта, акватинти, багато з яких не мають аналогів в укр. графіці. Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1967). Депутат ВР УРСР кількох скликань. Мала урядові нагороди СРСР.

П. в м. Львів. 1971 у Львові відкрито Худож.-меморіальний музей О.Кульчицької.

Осн. праці: Альбом акварелей та ліногравюр (1958); Народний одяг західних областей УРСР (1959); Живописні твори: «Діти на леваді» (1909); «Бабуля», «Діти з свічками», «Жнива» (усі — 1913); Офорти: «Бора» (1911), «Берізки» (1912), «За море» (1915), «На панщині» (1918), «Проти бурі» (1928); Дереворити і ліноритии: «Українські письменники» (1920), «Пори року» (1924), «Народна архітектура» (1931), «Гуцульщина» (1935), «Легенди гір і лісів» (1936), «Довбуш», «Головач» (1940); Ілюстрації до книжок: серія «Нашим найменшим» (1915—28), «Слово о полку Ігоревім», «Українська народна міфологія» (1922), твори М.*Коцюбинського*, І.*Франка*, В.*Стефаника*, Ю.*Федьковича* та ін.; Акватинти: «У містечку» (1910), «Сусідки» (1911), «У лісі» (1912), «Цвинтарна брама» (1913), «Тим, що відійшли» (1914) та ін.

Літ.: *Голубець М.* Олена Кульчицька. Львів, 1933; *Вільде І.* В майстерні О.Кульчицької. «Радянська жінка», 1946, № 10/11; *Свенцицкая Е.* Народный художник Украины. К 80-летию Е.Кульчицкой. «Искусство», 1958, № 2; *Фіголь Д.* Скарб Олени Кульчицької. «Народна творчість та етнографія», 1967, № 4; *Гапак С.* Народна художниця Олена Кульчицька. «Дукля», 1977, № 6; *Коваль Я.* Із Бережан — у широкий світ. «Жовтень», 1978, № 1; *Попович В.* Олена Кульчицька в моїй пам'яті. «Нотатки з мистецтва» (Філадельфія), 1978, № 18; Художественно-мемориальный музей Елены Кульчицкой во Львове: Путеводитель. Львов, 1978; *Попов А.* Олена Кульчицька. К., 1983; *Кейван І.* Нариси з історії української культури, кн. 3: Українське образотворче мистецтво. Едмонтон, 1984; *Кавун О.* «Працювати, жертвенно працювати для молоді, для всього народу». В кн.: Ми — в історії. К., 1998; *Запаско Я.* Спомин про Олену Кульчицьку — видатного художника книги і педагога. «Вісник Львівської академії мистецтв», 1999, вип. 10; *Волошин Л.* Творці українського модерну: Олена Кульчицька. «Образотворче мистецтво», 2005, № 4; *Жадько В.* Український некрополь. К., 2005; *Пеленська О.* Український портрет на тлі Праги. Нью-Йорк—Прага, 2005; *Горинь Б.* Про Кульчицьку. В кн.: *Горинь Б.* Не тільки про себе, кн. 1. К., 2006; *Кость Л.* Іван Франко у творчості Олени Кульчицької. «Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького», 2006, № 4 (9); *Попович Ж.* Панночка з етюдником. «Дзеркало тижня», 2007, 22 верес.; *Залізняк Б.* Олена Кульчицька — мистецький класик України. «Дзвін», 2008, № 1.

Г.П. Герасимова.

КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ Володимир Семенович (н. 28.11.1919) — історик права. Д-р юрид. н. (1970), проф. (1973), чл.-кор. Акад. правових наук України (1992), засл. юрист України (1999), нар. посол України (1999), засл. проф. Львів. ун-ту (2001). Н. в с. Кульчиці (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.). Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту (навч. 1939—41, 1945—48) і аспірантуру цього ун-ту (1951). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* 1953 захистив канд. дис. на тему: «Галицький сейм у системі колоніального апарату Австро-Угорщини», 1970 — докторську дис. на тему: «Політичний апарат колоніального управляння Східною Галичиною (друга половина 19 — початок 20 ст.)». Від 1951 працює на юрид. ф-ті Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*) на посадах: викл., доц. каф-ри історії та теорії д-ви і права (з 1956), проф. (з 1973). Гол. напрямок наук. досліджень — історія д-ви і права України та д-в, до складу яких входили західноукр. землі. Підготував 11 кандидатів юрид. наук. Автор 480 наук. праць, з яких 9 колективних монографій, 7 підручників, 12 навч. посібників. Серед них: «Кодифікація права в Україні у XVIII ст.» (Львів, 1958); «Галицька Радянська Республіка» (Львів, 1965); «Державний лад і право в Галичині (у другій половині XIX — на початку XX ст.)» (Львів, 1966); «История государства и права СССР» (ч. 1. М., 1985); «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (соціально-політичні і правові основи)» (Львів, 1985); «История государства и права Украинской ССР» (т. 1—2. К., 1987); «Історія держави і права України» (К., 2001).

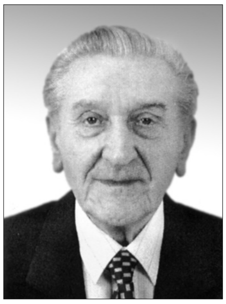
Т.Г. Андрусяк.

КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ Олександр (08.02.1895—30.04.1980) — філософ, психолог, педагог, наук. діяч. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*, Міжнар. середземномор. академії в Палермо (Італія), голова (1963—78) наук. ради Т-ва сприяння укр. науці (Мюнхен, Німеччина) та ін. Н. в м. *Скалат*. 1913 здобув 8-річну освіту в г-зії у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), 1913—14, 1924—26 навч. на філос. ф-ті Львів. ун-ту, 1919—20 — у Сорбонському ун-ті. 1926 у Львів. ун-ті отримав наук. ступінь магістра педагогіки і психології. 1925—39 — учитель франц. мови і філософії в г-зіях і семінаріях у *Золочеві*, *Коломиї*, *Львові.* 1930 у Львів. ун-ті захистив докторську дис. на тему: «Релігія у вченні Ренана» (франц. мовою). З 1924 вів активну публіцистичну діяльність. За низку педагогічно-психологічних праць, які вийшли в серії «Педагогічна бібліотека» вид-ва польс. міністерства освіти, 1930—32 отримав дворічну стипендію на навчання на філос. ф-ті Краківського ун-ту. 1939 — проф. пед. ліцею у Львові, викладав франц. мову, педагогіку і психологію. З 1940 — у Німеччині. 1945—58 — проф., 1962—63 — ректор, 1968—72 — проректор, 1973—79 — декан філос. ф-ту *Українського вільного університету.* З 1951 — у Франції. Сприяв встановленню тісного наук. зв'язку між європ. професурою УВУ та укр. наук. світом США і Канади.

Автор понад 100 монографій і журнальних статей. Залишив рукописну спадщину: 264 назви укр., нім., франц., англ. мовами.

П. у Сарселі поблизу Парижа (Франція).

Тв.: Родина в перспективі індивідуальної психології. Коломия, 1936; Вступ до філософії. Мюнхен, 1946; Український театр в світлі психоаналізи. Мюнхен, 1946; Нарис структурної психології. Мюнхен, 1949; Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен, 1949; Геопсихічний аспект в характерології української людини. Мюнхен, 1956; Die marxistisch-sowjetische Konzeption des Menschen im Lichte der westlichen Psychologie. München, 1956; До методики дослідів над еміграцією. Мюнхен, 1958; Проблематика «оперативної схеми» у вивченні української еміграції. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней, 1962; Введення у філософічну антропологію. Мюнхен, 1973; Укра-

В.С. Кульчицький.

О. Кульчицький.

С.В. Кульчицький.

їнський персоналізм: філософська й етнопсихологічна синтеза. Мюнхен, 1985.

Літ.: *Єржабкова Б.* Бібліографія наукових праць Олександра Кульчицького (1895—1980). «Визвольний шлях», 1981, № 2; 1982, №№ 6, 7; 1983, № 6; 1985, № 5; № 6; *Костюкова Я.* Менталітет як запорука розквіту народу. «Друг читача», 1995, 5 серп.; *Єржабкова Б.* У століття народження Олександра Кульчицького (1895—1980). «Визвольний шлях», 1996, № 1, 2; *Монолатій І., Вишиванюк О.* Мюнхенська школа історії України. 1946—1991. Коломия, 2001; *Ковальчук О.* Кульчицький Олександр. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 2, К., 2004.

О.О. Ковальчук.

КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ Станіслав Владиславович (н. 10.01.1937) — історик. Канд. екон. н. (1963), д-р істор. н. (1978), проф. (1986), засл. діяч н. і т. України (1996). Н. в м. *Одеса* в родині службовців. Закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту (1959). 1958—60 працював спочатку науковим співробітником, а згодом — старшим науковим співробітником Одес. обласного держ. архіву. 1960—63 — аспірант, 1963—72 — спочатку молодший науковий співробітник, а потім — старший науковий співробітник Ін-ту економіки АН УРСР. У листоп. 1963 захистив канд. дис. на тему: «Розвиток залізничного транспорту дореволюційної України» (наук. кер. — проф. Д.Вірник). Від 1972 працює в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). Деякий час займав посаду старшого наукового співробітника. 1976 захистив докторську дис. на тему: «Внутрішні ресурси соціалістичної індустріалізації СРСР (1925—1937 рр.)». Від 1977 — зав. від. історії України 20—30-х рр. 20 ст., водночас (1977—1979 та з 1990) — заст. дир. з наук. роботи ін-ту. Від 1988 — чл. редколегії *«Українського історичного журналу»*. Від 1997 — заст. гол. ред. «Енциклопедії історії України». Досліджує історію України 2-ї пол. 19 та 20 століть, зокрема питання *«воєнного комунізму»*, *нової економічної політики*, історії *голоду 1921—1923 років в УСРР*, *голодомору 1932—1933 років в УСРР*, *голоду 1946—1947 років в УРСР*.

Одночасно з виконанням осн. службових обов'язків 1983—88 та з 1998 — заст. академіка-секретаря Від-ня історії, філософії та права НАН України, 1990—93 — чл. бюро від-ня; 1988—91 — чл. Експертної ради з історичних наук ВАК СРСР; 1991—2000 — голова *Спілки архівістів України*, 2000—2004 — голова Експертної ради ВАК України з істор. наук.

Автор та редактор більше 1500 наук. праць, у т. ч. понад 60 монографій, підручників та довідників. Лауреат премії Освітньої фундації ім. Петра Яцика (Ун-т Альберти, Едмонтон, Канада; 1995, 2000), Держ. премії України в галузі н. і т. (2001; за монографію «Україна між двома війнами (1921—1939 рр.)» з циклу «Україна крізь віки», т. 11. К., 1999). Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го ст. (2001) та 2-го ст. (2006).

Тв.: Государственный архив Одесской области: Путеводитель. Одесса, 1961 (у співавт.); Економічний розвиток Радянської України 1917—1970. К., 1970 (у співавт.); Внутренние ресурсы социалистической индустриализации. 1926—1937. К., 1979; Трудові почини робітничого класу 1921—1937 (на матеріалах Української РСР). К., 1980 (у співавт.); Киев древний и современный. К., 1982 (у співавт.), Історія Української РСР: Матеріали до підручника для 9—10 класів середньої школи. К., 1988 (у співавт.); Християн Раковський. Політичний портрет. К., 1990 (у співавт.); Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. К., 1990; Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. К., 1991 (у співавт.); Ціна «великого перелому». К., 1991; Шляхами віків: Довідник з історії України. К., 1993 (у співавт.); Історія України: Матеріали до підручника для 10—11 класів середньої школи, ч. 1—2. К., 1993 (у співавт., перевидання у 1994 р. укр., рос. та угорською мовами, у 1995 — румун. мовою); Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; Довідник з історії України. К., 1996 (у співавт.); Хрестоматія з історії України. К., 1998 (у співавт.); Україна між двома війнами (1921—1938 рр.). К., 1999; Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985—1999. К., 2000 (у співавт.); Історія України: Підручник для 11 класу середньої школи. К., 2000 (у співавт.); Історія Національної академії наук України. 1918—1998. К., 2000 (у співавт.); Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. К., 2001; Новітня історія України (1914—1939): Підручник для 10 класу середньої школи. К., 2003 (у співавт.); Володимир Винниченко. К., 2005 (у співавт.); Почему ОН НАС уничтожал? Сталин и украинский Голодомор. К., 2007; Голод 1932—1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення. К., 2007; 2008.

Літ.: Станіслав Кульчицький: Матеріали до біографії. К., 1997; Станіслав Кульчицький: Бібліографічний покажчик. К., 2002; Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки, вип. 6: На пошану д-ра істор. наук, проф. Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 65-річчя від дня народження та 45-річчя наукової праці. К., 2002; Інститут історії України НАН України (1936—2006). К., 2006; Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки, вип. 16: На пошану д-ра істор. наук, проф. Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці, ч. 1—2. К., 2007.

О.В. Юркова.

КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ (Кольчицький) **Юрій-Франц** (бл. 1640 — 20.02.1699) — купець, учасник оборони *Відня* від турків 1683 (див. *Віденська битва 1683*). Н. на Самбірщині. Належав до укр. дрібношляхетського роду, осередком якого було с. Кульчиці (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.). Згідно з поширеними пізніше переказами, був запороз. *козаком*, перебуваючи в турец. полоні, вивчив турецьку мову, згодом став перекладачем белградського від-ня віденської Східної компанії і купцем у Відні. 13 серп. 1683, під час облоги Відня турец. армією, пробрався з міста до гол. австрійс. сил, повідомив командування про становище обложених, а 17 серп. повернувся і поінформував віденців про наближення допомоги — польс. війська на чолі з королем *Яном III Собеським*, до якого входили й укр. козаки. Передані

Ю.-Ф. Кульчицький. Гравюра 18 ст.

Пам'ятник Ю.-Ф. Кульчицькому у Відні на фасаді будинку, де він відкрив першу в місті кав'ярню. 1885. Фото початку 21 ст.

ним відомості сприяли виробленню спільного плану бойових дій, який забезпечив розгром турків під Віднем об'єднаним християн. військом. У подяку за мужність йому подаровано захоплений у турків запас кави, що дало можливість К. відкрити першу у Відні кав'ярню. Дотепер існує кав'ярня, названа ім'ям Ю.-Ф. Кульчицького.

Літ.: *Hryzaj W.* Die Ukrainer und die Befreiung Wiens, 1683. Б/м, б/р; *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 року: в 250-ліття великої історичної події. Львів, 1933.

Я.Д. Ісаєвич.

КУЛЯ́БКА Семен Петрович (чернече ім'я — Сильвестр; 1704, за ін. даними, 1701 — 28(17).04. 1761) — учений-просвітитель, філософ, теолог, ректор Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*; 1740—45), єпископ Костромський і Галицький (10 листоп. 1745 — 25 квіт. 1750), архієпископ Санкт-Петербурзький і Шліссельбурзький, чл. Найсвятішого Синоду й настоятель Свято-Троїцької Олександро-Невської лаври (1750—61). Н. в м. *Лубни* в сім'ї *бунчукового товариша* П.Кулябки та доньки миргород. полковника (з 1727 — гетьмана) Д.*Апостола* Ганни. Навчання розпочав удома, а продовжив — у Київ. акад. (1714—26) разом із двоюрідним братом по матері Я.Горленком, у майбутньому — св. Йоасафом Бєлгородським (див. *Горленки*). Разом із ним у берез. 1727 постригся в ченці. Викладав у Київ. академії іноземні мови, а також читав авторські латиномовні курси з риторики (1732—35), філософії (1733—39; «Cursus philosophicus, anno 1737 expositus») та богослов'я (1739—45; «Theologicae scientiae summa»). Був блискучим оратором. Його трактати з філософії та теології, незважаючи на їх компілятивний характер, вважалися одними з найкращих. Від 1738 був префектом, з 1740 — ректором Київ. академії. 1742 виголосив свою першу друковану проповідь «Слово в неделю самаряныни». Цього ж року поставлений архімандритом *Київського Братського Богоявленського монастиря*. 1744 зустрічав рос. імп. *Єлизавету Петрівну* в *Києво-Печерській лаврі* й виголосив дві проповіді в її присутності. 1745 за дорученням митрополита Київського Рафаїла (*Заборовського*) поїхав до *Санкт-Петербурга* з вітанням з нагоди одруження вел. кн. Петра Федоровича з вел. кн.

Тезис Сильвестра (Кулябки) з портретом імп. Єлизавети Петрівни. Києво-Печерська друкарня. 1744.

Катериною Олексіївною (майбутні *Петро III* і *Катерина II*). Виголошена ним промова справила враження на присутніх і його залишили в столиці імперії. У листоп. цього ж року його наставили єпископом Костромським і Галицьким. 1747 він відкрив духовну семінарію (існувала до квіт. 1750) в Іпатіївському монастирі поблизу Костроми (нині місто в РФ). У квіт. 1750 наставлений архієпископом Петербурзьким і настоятелем Свято-Троїцької Олександро-Невської лаври. Опікувався Олександро-Невською семінарією (м. С.-Петербург), передав їй свою б-ку.

Сильвестр (Кулябка). З портрета 18 ст.

На думку багатьох істориків, К. є автором спрямованого проти М.*Ломоносова* віршованого памфлету «Переодетая борода, или Ими пьяной голове», підписаного псевдонімом «Христофор Зубницкий».

1760 художник О.Антропов (1716—95) намалював портрет К. (зберігається в Держ. Рос. музеї).

П. у м. С.-Петербург. Похований у Благовіщенській церкві Свято-Троїцької Олександро-Невської лаври.

Рукописи лекційних курсів К., які він читав у Київ. акад., зберігаються в НБУВ та в Рос. нац. бібліотеці.

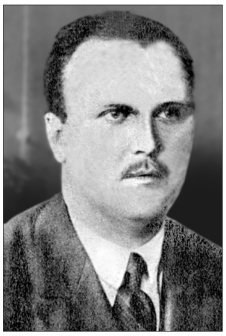
Літ.: *Архангельский М.* Член св. Синода преосв. Сильвестр Кулябка. «Странник», 1875, № 1; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Болховитинов Е.* Словарь исторический. М., 1995; Києво-Могилянська академія в іменах, XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання. К., 2001; *Николаев С.И.* Кулябка Семен Петрович. Web: Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН (http://www.pushkinskij-dom.ru/ Default.aspx?tabid=1206).

З.І. Хижняк.

КУЛЯ́БКИ — укр. козацько-старшинський рід 17—18 ст. Його представники брали активну участь у національно-визвол. війні укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*), особливо на Лубенщині. У цей час **Ілля** був лубен. протопопом, **Кирило** — лубен. *бурмистром*, **Дмитро** — *сотником* В'язівської сотні *Черкаського полку*. Продовжувачем роду став **Іван** — суддя *Лубенського полку* 1657—70. Один з його синів — **Петро** — одружився з дочкою миргород. полковника Д.*Апостола* Ганною,

Проект Національного герба Війська Запорозького. Малюнок, виготовлений для прапора Лубенського полку полковником Іваном Петровичем Кулябкою. 1758.

В. Кулябко-Корецький.

що сприяло подальшому піднесенню роду, після того, як її батько 1727 обійняв уряд *гетьмана*. Від цього шлюбу народилося 5 синів і 2 дочки, у т. ч.: **Петро Петрович** — полковий сотник Лубен. полку (1733—34), який на цій посаді замінив свого двоюрідного брата **Григорія Федоровича** — полкового сотника (1715—32); **Іван Петрович** — полковий сотник Лубен. полку (1734—36), *обозний* Лубен. полку (1737—57), лубен. полковник (1757—71); **Семен Петрович** — архієпископ Санкт-Петерб. та Шліссельбурзький (див. С.*Кулябка*); **Василь Петрович** — закінчив *Києво-Могилянську академію*, *бунчуковий товариш* 1754—63; **Яків Петрович** — *предводитель дворянства* Лубен. пов. 1767. Син Григорія Федоровича — **Василь Григорович** — закінчив Києво-Могилянську акад., був обозним Лубен. полку (1761—63), *підкоморієм* Лубен. повіту (1763—67). Відомі також **Іван Іванович** — закінчив Києво-Могилянську акад. (1742), Віттенберзький ун-т (1750), земський суддя Лубен. пов. (1764—82); **Павло Іванович** — закінчив Києво-Могилянську акад., снітинський сотник (1762—69), обозний Лубен. полку (1773—82).

Рід К. пов'язаний з ін. укр. козацько-старшинськими родами (*Апостоли*, *Горленки*, *Жураковські*, *Лизогуби*, *Миклашевські*, *Остроградські*, *Тарновські* та ін.), дав початок роду Базилевичів. З молодшої гілки К. вийшов **Олексій** (1866—1930) — проф. медицини, фізіолог (він був першим, хто в лабораторних умовах оживив серце людини через 20 хвилин по її смерті).

Від 2-ї пол. 18 ст. існує відгалуження роду — К.-Корецькі, воно внесено у Родовідні книги Полтав. і Саратовської губерній. З цієї гілки відомі **Микола Іванович** (1855—1924) — громад. діяч, близький до *народників*, адвокат, надавав матеріальну допомогу групі *«Визволення праці»* та **Віктор** (1874 — після 1945) — інженер-електротехнік, громад. діяч у Харбіні (Маньчжурія, істор. назва пн.-сх. частини Китаю; див. В.*Кулябко-Корецький*).

Літ.: *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 2 (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648—1782 рр.). К., 1998.

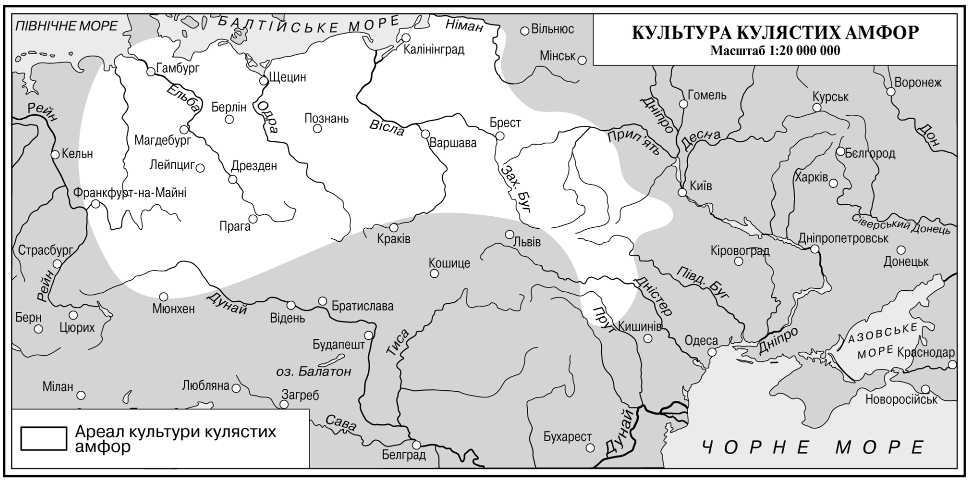
Ю.А. Мицик.

КУЛЯ́БКО-КОРЕ́ЦЬКИЙ Віктор (1874 — після 1945) — інженер-електротехнік, громад. діяч у Харбіні (Маньчжурія, істор. назва пн.-сх. частини Китаю). Н. на Полтавщині. До *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* працював в управлінні пошт і телеграфу в *Санкт-Петербурзі* (1914—24 — Петроград). Потім повернувся на Україну. 1918 був товаришем (заст.) міністра внутр. справ в уряді Ф.*Лизогуба*, кер. департ. пошт і телеграфу. Від 1921 — на еміграції в Харбіні (див. *Далекосхідні поселення українців*). Працював у «Службі телеграфу і телефону» Китайсько-Сх. залізниці. Після встановлення контролю над залізницею з боку *СРСР* отримав китайс. громадянство. Від 1932 брав активну участь в укр. громад. житті, задекларувавши себе прихильником гетьман. руху. Був головою К-ту громад. уповноважених (ін. назва — Укр. громада; орг-ція, до складу якої входили гол. чин. старші за віком українці, котрі приїхали до Маньчжурії ще перед *Першою світовою війною*). Співпрацював з рос. організаціями в Харбіні. У верес. 1934 очолив рос. Ун-т ім. св. Володимира. Після скасування япон. військ. місією принципу виборності членів ради Укр. нац. колонії (УНК) був призначений (з жовт. 1936 до січ. 1939) заст. нач. УНК (головою був Ю.*Рой*). На поч. 1938 призначений заст. кер. Бюро рос. емігрантів (БРЕМ), де намагався зареєструвати всіх українців. У січ. 1940 япон. військ. місією призначений керівником Укр. нац. дому, 1941 — керівником УНК, одразу зареєструвавши її в БРЕМ. 1 квіт. 1944 звільнений з цієї посади. З приходом у серп. 1945 в Маньчжурію військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) отримав роботу в управі Китайсько-Сх. залізниці, яку знову почав контролювати СРСР.

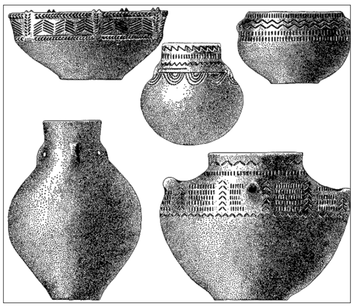
Подальша доля невідома.

Літ.: *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Його ж.* Українська молодь Далекого Сходу. «Визвольний шлях» (Лондон), 1976, № 2; *Попок А.А.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001.

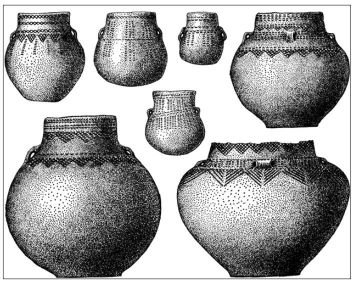
А.А. Попок.

КУЛЯ́СТИХ А́МФОР КУЛЬТУ́РА — *археологічна культура* доби енеоліту (див. *Мідно-кам'яний вік*) та раннього *бронзового віку*. Назву дістала від своєрідних форм посуду. Характерні для неї пам'ятки є у Сх. Німеччині, Польщі, Чехії, Пд.-Зх. Білорусі, Пн. та Румун. Молдові, на Поліссі й Лісостеповому Право-

Кераміка культури кулястих амфор. Волинь.

Кераміка культури кулястих амфор. Поділля.

бережжі України. Центрально-європ. (зх. та середню) групу цих пам'яток датують 2900—2000 до н. е.; сх. групу (в Україні) — серед. — 2-ю пол. 3 тис. до н. е. (за радіокарбонними датами, це 2900—2400/2350 рр. до н. е.).

Згідно з археол. дослідженнями, на тер. України К.а.к. змінює пізню *трипільську культуру* та передує к-рам *шнурової кераміки культурно-історичної спільності*; їй притаманні ґрунтові поховання в кам'яних гробницях із зібганим станом небіжчика (одиничні, парні, групові), інколи посипані вохрою; поруч часто влаштовано поховання свійських тварин — зокрема бика чи свині (Колодяжне, Суємці, Увисла, Довге). На поселеннях відкрито невеликі овальні напівземлянки (Межиріч), поміж знахідок переважають знаряддя з високоякісного волин. кременю, ліпний посуд, є кістяні та рогові вироби. Основу госп-ва племен цієї к-ри складали *скотарство* (зокрема свинарство) та *землеробство*.

Літ.: *Свешников И.К.* Культура шаровидных амфор. М., 1983; *Szmyt M.* Between west and east people of the Globular Amphora culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC «BPS», 1000, vol. 8.

Л.А. Черних.

КУМА́НІ Микола Петрович (бл. 1730—1809) — військ. моряк, капітан. Контр-адмірал (1797). Походив з греків з о-ва Крит. 1 серп. (20 лип.) 1769 вступив до рос. ЗС мічманом. На початку *російсько-турецької війни 1768—1774* служив у складі Архіпелазької експедиції, очоленої графом О.Орловим, на лінійному кораблі «Евстафий Плакида» під командуванням О.*Круза*. К. брав участь у Чесменській битві 1770, керував різними вітрильниками. Від 1771 — на 66-гарматному кораблі «Европа». 1773 став лейтенантом. 1775 командував фрегатом «Победа», який допровадив із Середземного м. на Чорне, але під час шторму поблизу *Балаклави* вимушено спрямував це судно на берег, в результаті чого воно розбилося. Від 1776 — на Азовському морі у складі Донської флотилії. Керував полякрой (швидкохідний плавальний засіб, озброєний 14-ма 3-фунтовими гарматами та 4-ма 1-фунтовими фальконетами) «Св. Екатерина», здобув звання капітана 2-го рангу. Через розформування азовського флоту відряджений на Чорне море.

Герой *російсько-турецької війни 1787—1791.* Особливо відзначився 14 (3) лип. 1788 у бою біля о-ва Фідонісі (*Зміїний*), коли в авангарді ескадри М.*Войновича* командував 40-гарматним фрегатом «Кинбурн» (за бойові подвиги це судно кн. Г.*Потьомкін* перевів у лінійні кораблі з перейменуванням на «Покров Богородицы»). 1789 став кавалером ордену св. Георгія 4-го класу (як учасник 18 кампаній), був підвищений до капітана 1-го рангу.

Міг говорити багатьма іноз. мовами, у т. ч. турец., араб., англ., італ., але залишався неписьменним. З цього приводу та у зв'язку з його заохоченням імп. *Катерина II* зауважила: «Неграмотность не может служить препятствием к награждению столь храброго и достойного офицера».

1790 на посаді командира 46-гарматного судна «Иоанн Богослов» успішно діяв у мор. битвах: 19 (8) лип. — під Керченською затокою, 8—9 верес. (28—29 серп.) — між фортецею Гаджибей (див. *Одеса*) та Тендрівською косою. Був удостоєний ордена св. рівноапостольного князя Володимира 4-го класу й золотої шпаги з написом «За храбрость». 11 серп. (31 лип.) 1791 як командир 66-гарматного лінійного корабля «Преображение Господне» вправно воював під прапором Ф.*Ушакова* неподалік рогу Каліакрія, за що одержав великий хрест ордену св. рівноапостольного князя Володимира 3-го класу.

1794 затверджений начальником 1-ї (центр.) чорномор. ескадри — «кордебаталії», водночас командував 80-гарматним флагманом «Рождество Христово».

Від 1796 — капітан бригадирського рангу, з 1797 — контр-адмірал, призначений на Балтику. Від 1799 — у відставці, оселився в Криму.

П. у м. *Севастополь.*

Літ.: Кумани. В кн.: Военная энциклопедия, т. 14. СПб., 1914; *Доценко В.Д.* Морские битвы России XVIII—XX вв. СПб., 1999; *Романов Б.С.* Черноморскому флоту — быть!: Век XVIII. «Маринист», 2001, № 3; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия российского флота, XVIII век. СПб., 2003; *Лурье В.М.* Морской биографический словарь. СПб., 2005.

П.Г. Усенко.

КУМА́НІ Михайло Миколайович (р. н. невід. — п. 1865) — військ. моряк, адмірал (1855). За походженням грек. 1789 вступив на службу до *Чорноморського флоту* гардемарином. Брав участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791*, зокрема, в Керченській битві 19 (8) лип. 1790, а також у боях між фортецею Гаджибей (див. *Одеса*) і Тендрівською косою 8—9 верес. (28—29 серп.) 1790 та при розі Каліакрія 11 серп. (31 лип.) 1791. Став мічманом. Від 1795 командував різними суднами на Чорному та Середземному морях, з 1817 служив у Миколаїв. порту, 1822 очолив у *Миколаєві* 29-й флотський екіпаж. 1824—28 був капітаном нового, спущеного на воду 1823 у *Херсоні*, лінійного корабля «Пимен» (формально, за рангом, 74-гарматний, а насправді з 95-ма гарматами).

Герой *російсько-турецької війни 1828—1829.* За мужність в облозі осман. фортець Анапа (нині місто Краснодарського краю, РФ) та Варна (нині місто в Болгарії) 1828 відзначений золотою зброєю. Цього ж року став контр-адміралом. За здобуття з

моря (на чолі загону з 3-х кораблів, 2-х фрегатів, 3-х канонерських човнів та 2-х ін. суден) 28 (16) лют. 1829 малої фортеці та міста Сизополь (нині м. Созопол, Болгарія), що дало змогу створити там тимчасовий опорний пункт для атак Анатолійського та Румелійського узбережжя *Османської імперії*, а також з огляду на попередні подвиги удостоєний ордена св. Анни 1-го ст. з імператорською короною (див. *Державні нагороди Росії 1698—1917*). Того року заступав адмірала О.*Грейга* як флагман у Миколаєві, керував заг. присутствієм. Від 1829 до 1835 командував чорномор. ескадрами.

1843 підвищений до рангу віце-адмірала й призначений членом заг. присутствія Чорномор. інтендантства. 1855 введений до складу Адміралтейств-ради.

Похований на Братському цвинтарі м. *Севастополь*.

Літ.: *Мелихов В.И.* Описание действий Черноморского флота в продолжение войны с Турциею в 1828 и 1829 годах. «Морской сборник», 1850, № 3—4; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. СПб., 2001; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770—1920). Севастополь, 2003; *Чертопруд С.В.* Российские адмиралы. М., 2004.

П.Г. Усенко.

П.В. Куманченко.

КУМА́НЧЕНКО Поліна Володимирівна (21(08).10.1910—02.02.1992) — актриса. Нар. арт. СРСР (1960). Н. в с. Музиківка (нині село Білозерського р-ну Херсон. обл.). Закінчила студію при Миколаїв. рос. драм. театрі. 1929—31 працювала в Миколаїв. укр. робітничо-сел. театрі; 1932—37 — у Харків. театрі робітн. молоді. 1937—61 — у Харків. укр. драм. театрі ім. Т.Шевченка, з 1961 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І.Франка. Театральні ролі: Харитина, Ганна («Наймичка», «Безталанна» І.*Карпенка-Карого*), Прісенька («Шельменко-денщик» Г.*Квітки-Основ'яненка*), Єлизавета («Ярослав Мудрий» І.*Кочерги*), Галина Романівна («Пам'ять серця» О.*Корнійчука*), Вірочка («Жартівники» О.Островського), Настя («Третя патетична» М.Погодіна), Маріне («Маріне» М.Бараташвілі) та ін. Ролі в худож. кіноф-мах: Горпина («Киянка», 1959), Марія Бондар («Кров людська не водиця», 1960), Захарівна («Старт», 1987).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1971).

П. в м. *Київ*.

Літ.: *Мартич Ю.* Поліна Володимирівна Куманченко. К., 1964; *Верещак Я.* Чарівна шкатулка П.Куманченко. «Український театр», 1970, № 1; *Гашинський А.* Кумир моєї юності. «Культура і життя», 1980, 19 жовт.; *Виноградова М.* І кожній ролі серце віддала. «Прапор комунізму», 1987, 22 жовт.; Поліна Володимирівна Куманченко: [Некролог]. «Культура і життя», 1992, 15 лют.; *Нечипоренко Ю.* Рідна мова — талант. Там само, 1996, 20 берез.; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

П.М. Бондарчук.

П.Х. Куманьок.

КУМАНЬО́К Порфирій Хомич (26(13).02.1911—29.07.1972) — один із організаторів і кер. партизан. руху в Україні в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Н. в с. Юрасівка (нині в складі м. *Дружба*). До війни — на комсомольській і рад. роботі. 1941—42 — секретар Червоного підпільного райкому КП(б)У (Сум. обл.). Від трав. 1942 — комісар партизан. з'єднання під командуванням О.*Сабурова*, з жовт. 1942 — 1-й секретар підпільного Сум. обкому КП(б)У й одночасно — чл. нелегальної групи ЦК КП(б)У. З визволенням Сум. обл. (вересень 1943) — секретар Сум. обкому КП(б)У. 1948 закінчив Вищу парт. шк. при ЦК ВКП(б). Від цього року — на парт. і держ. посадах у Житомир. і Черніг. областях, з 1960 — на керівній госп. роботі в *Києві*. Депутат ВР СРСР 5-го скликання і ВР УРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 2-ма орденами Леніна, ін. держ. нагородами.

П. у м. Київ.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1. К., 1975.

Н.М. Руденко.

КУМЕ́ЙКИ, БИ́ТВА 1637 — вирішальна битва в ході *Павлюка повстання 1637*. Відбулася 16 (6) груд. 1637. На момент битви повстанцям, попри їхні наміри, не вдалося отримати ані дієвої міжнар. підтримки (з боку *Кримського ханату*), ані знайти численних прибічників на тер. «волості», ані сконцентрувати всі наявні військ. сили (зокрема загони з *Лівобережної України*) в єдиний кулак. Тому урядовим військам під проводом *гетьмана польного коронного* М.*Потоцького* (за різними підрахунками, їхня кількість могла сягати від 6 до 15 тис. урядових та магнатських жовнірів) не склало труднощів нав'язати повсталим *козакам* вибір поля битви (на пд.-сх. околиці с. Кумейки, між р. Рось (прит. Дніпра) і Мошнами — нині обидва села Черкас. р-ну Черкас. обл.). Врятувати повстанців могла лише рішуча перемога, тому П.*Бут* (Павлюк) змушений був атакувати.

Козаки (за різними підрахунками, їхня кількість становила від 10 до 23 тис. вояків) підійшли до с. Мошни і 15 (5) груд. мали бій із загоном коронного стражника С.*Лаща*. Відступивши, С.Лащ став табором на правому фланзі армії М.Потоцького. Останній, вивівши своє військо з-під Кумейок, розташував його на вигідних позиціях на підвищеній рівнині перед болотами, які прикривали його позиції з фронту; з боку розмістив вози у 10 рядів; за табором (див. *Вагенбург*) стояла артилерія та піх. полки, а фланги прикривала кіннота. 16 (6) груд. С.Лащ зав'язав бій з військом П.Бута, яке рушило табором, вишикуваним у шість рядів, маючи спереду 6 гармат, всередині і ззаду по дві. С.Лащ відступив, виводячи козаків на позиції М.Потоцького. П.Бут змушений був піти в обхід, аби напасти на правий фланг поляків, відкриваючи для удару власний фланг. Дим від підпалених козаками Кумейок став на користь поляків, які контратакували спочатку драгунськими загонами (див. *Драгуни*), а за ними пішими полками. Козац. табір був знерухомлений, а згодом — і розірваний. У козаків було також підпалено запаси пороху. Погром тривав до пізньої ночі, загинуло понад 3 тис. (за ін. даними — 4,8 тис.) козаків. П.Бут залишив табір та відступив до Боровиці (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.). За ними вивів з бою свій загін К.Скидан та відійшов до Чигирина. Залишки козаків очолив Д.Гуня, який зміг вночі вивести їх на Боровицю. Їх не переслідували. Лише 19(9) груд. М.Потоцький послав за повстанцями передовий полк і сам поволі рушив за ним.

Досвід Кумейок змусив козац. військовиків шукати шляхів до підвищення маневреності війська та способів нейтралізації переваги суперника в кінноті.

Щойно по битві на честь переможців вийшла друком «Nowa pieśń o woynie kozackiey, ktora się odprawowała pod Kumeykami nad Dnieprem», присвячена передусім подвигам С.Лаща.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995; *Мицик Ю.* Незнана польська поема про повстання 1637 р. В кн.: Історичний календар'97. К., 1996; *Щербак В.* Павло Бут. В кн.: Історія України в особах. Литовсько-польська доба. К., 1997.

Д.С. Вирський.

КУМИ́РИ — див. *Ідоли.*

КУН (Kun) **Бела** (20.02.1886—30.11.1939) — міжнар. революц. діяч. Н. в Трансильванії (істор. обл. на пн. Румунії) в родині сільс. писаря. Закінчив реформатську колегію (г-зію). Навч. у Клузькому ун-ті на юрид. ф-ті. Оприлюднив низку антиурядових статей, за що притягався австро-угор. урядом до відповідальності. Від 1902 — чл. Соціал-демократ. партії Угорщини. З початком *Першої світової війни* був мобілізований до австро-угор. армії, служив рядовим, згодом став прапорщиком. Від 1916 — у рос. полоні. У цьому ж році вступив до РСДРП(б). Після жовтневих подій 1917 (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*) переїхав до Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*, РФ), працював у більшовицьких газетах, у т. ч. в газ. «Правда». Від травня 1918 — голова *Федерації іноземних груп РКП(б).* У серп. 1918 — комісар загону інтернаціоналістів на Сх. фронті, потім військ. комісар 3-ї бригади Середньоуральської д-зії. У листоп. 1918 нелегально повернувся до Угорщини, де став одним із засн. Комуніст. партії Угорщини, був обраний її головою. В уряді Угор. Рад. Республіки (берез.—серп. 1919) — нарком з іноз. і військ. справ. Після падіння республіки емігрував до Австрії, а в серп. 1920 приїхав до рад. Росії. У жовт.—листоп. 1920 — чл. РВР *Південного фронту*, керував політ. роботою. Від листоп. 1920 — голова Крим. обласного ревкому. Разом з Р.*Землячкою* наприкінці 1920 — поч. 1921 був ініціатором масових репресій та терору в Криму. Чл. Всерос. ЦВК. 1921—23 — на керівній парт. роботі на Уралі. Брав участь у роботі Комінтерну (див. *Інтернаціонал Комуністичний*).

1937 репресований.

П. в ув'язненні.

Літ.: *Кун И.* Бела Кун: Воспоминания. М., 1966; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. М., 1987; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

Т.Б. Бикова.

КУ́НА — 1) грошова одиниця *Київської Русі.* Назва, можливо, походить від назви замінника грошей — шкурки куниці. Згідно з версією І.*Спаського*, слово «куна» є результатом змін рим. слова «coin» (монета), яке увійшло до мови племен Сх. Європи завдяки обігові там *денарія* в 1—3 ст. н. е. У грошовій лічбі Київ. Русі на лічильну гривну (див. *Гривна давньоруська*) в 11 ст. йшло 25 К., а в 12 ст. — 50. Це пояснюється тим, що в 11 ст. К. називався араб. (куфічний) *дирхем*, а в 12 ст. — більш ніж удвічі легший від нього західноєвроп. денарій;

2) назва будь-яких грошей на Русі.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

М.Ф. Котляр.

КУНАКО́В Григорій (р. н. невід. — 1659) — дяк Стрілецького, Холопського та Розрядного приказів Рос. д-ви. Як гінець двічі виконував дипломатичні доручення до Польщі. Мета першої місії (4 січ. — 8 квіт. 1649) полягала в доставці царського листа Сенату, з'ясуванні перспектив укладення польс.-рос. династичної унії й зборі відомостей про політ. ситуацію; другої (16 жовт. 1649 — 12 січ. 1650) — привезти грамоту царя *Олексія Михайловича* польс. королю *Яну II* Казимиру Ваза й зібрати інформацію. Після першої поїздки підготував «Записку про Черкаську війну», а після другої — «Записку» про події у Польщі і в Україні 1649. У берез. 1659 переведений до Записного приказу. Невдовзі помер.

Його «Записки...» є нині цінним джерелом дослідження подій початку *національної революції 1648—1676.*

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3. СПб., 1861; *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования, ч. 1. М., 1998.

Літ.: *Лызлов Г.М.* Польско-русские отношения в период от Зборовского мира до Земского собора 1651 г. «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», 1959, вып. 27; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959; *Голобуцкий В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962.

В.С. Степанков.

Б. Кун.

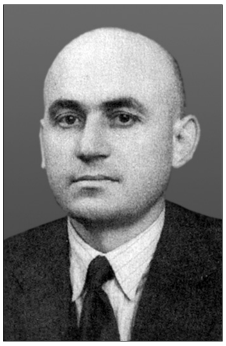

Є.М. Кунгурцев.

КУНГУ́РЦЕВ Євген Максимович (03.10.1921—12.05.2000) — військ. льотчик. Двічі Герой Рад. Союзу (лют., квіт. 1945). Генерал-майор авіації (1964). Н. в м. Іжевськ (нині столиця Удмуртської Республіки, РФ) в сім'ї робітника. 1939 закінчив неповну середню школу й поступив до Боткинського машинобудівного технікуму. 1940 мобілізований до Червоної армії (див. *Радянська армія*). 1942 закінчив Балашовську авіаційну школу льотчиків. 1943 став чл. ВКП(б)/КПРС. У лют. 1943 направлений на Ленінгр. фронт (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*). Служив у 15-му гвард. штурмовому авіаполку: льотчик-штурмовик, ст. льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї. Від 22 лют. 1943 до 15 лют. 1945 К. особисто здійснив 200 вдалих бойових вильотів на літаку Іл-2, штурмовими діями знищив чи пошкодив: танків — 8, автомашин — 97, паровозів — 2, залізничних вагонів — 46, літаків у повітряних боях — 1, дзотів — 2, польових артилер. точок — 22, тимчасових оборонних споруд — 8, складів — 5, мінометів — 21, точок зенітної артилерії — 23, а також ін. об'єкти та сотні солдатів противника.

У берез. 1945 його літак був підбитий над Сх. Пруссією, К. зумів посадити машину, однак потрапив у полон. Після допитів, під час конвоювання до табору, втік, вибрався з тер., підконтрольної нім. військам, вийшов у місця розташування рад. військ і повернувся у свою частину.

Після війни був інспектором-льотчиком авіац. об'єднання, ко-

І.Д. Кундюба.

мандиром авіаполку і авіад-зії. 1952 закінчив Військово-повітряну акад., 1957 — Військ. акад. Генштабу. Від 1964 — генерал-майор авіації.

Від 1968 — у запасі, а згодом — у відставці. Цього ж року переїхав до УРСР, більше 30 років жив і працював у м. *Бердянськ*. У різні роки був директором ПТУ № 4 та Бердянського професійно-будівельного ліцею.

Мав звання почесного громадянина м. Бердянськ, а 1999 був названий «Бердянцем року», отримавши «велику нагороду» відповідного конкурсу. На його честь один з місц. пасажирських теплоходів названо «Генерал Кунгурцев», а територію над морем, де він проживав, іменували «дачею Кунгурцева».

Нагороджений 2-ма орденами Червоної Зірки (1943, 1956), 4-ма орденами Червоного Прапора (1943, черв. 1944, серп. 1944, 1968), орденами Олександра Невського (1944), Леніна (1945), Богдана Хмельницького 3-го ст. (1945), Трудового Червоного Прапора (1981), Вітчизн. війни 1-го ст. (1985), медалями.

П. у м. Бердянськ, похований на кладовищі неподалік моря. Посмертно в парку ім. П.Шмідта йому встановлено барельєф.

Літ.: *Максименко Е.А.* Дважды Герой Советского Союза Е.М. Кунгурцев. М., 1949; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987; *Колесник В., Кривошея Г.* Герої — освітяни і науковці України. К., 2006; Кунгурцев Евгений Максимович. Web: Герои страны. (http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1240); Герои СССР. Web: Балашовский ВАИ (http://b-vai.boom.ru/lichnosti/main_geroi.htm).

КУНДЮ́БА Іван Дмитрович (24.04.1909—20.06.1975) — історик, дослідник історії радянсько-польс. відносин, робітн. і національно-визвол. руху в Європі. Д-р істор. н. (1965), проф. (1966). Н. в с. Тертишники (нині село Носівського р-ну Черніг. обл.) в сел. родині. Закінчив Ніжин. ін-т соціального виховання (1932), аспірантуру при Акад. історії матеріальної к-ри (1935, Ленінград, нині м. *Санкт-Петербург*). 1935—41 працював у вузах *Києва*. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Від 1946 працював у МЗС УРСР, 1946—47 — у Франції, в. о. заст. гол. уповноваженого уряду УРСР з репатріації, від 1949 — голова президії Укр. т-ва культ. зв'язків з закордоном. 1949—55 працював зав. каф-ри історії Київ. пед. інституту, з 1956 — доц., з 1966 — проф. каф-ри нової та новітньої історії Київ ун-ту. 1964 захистив докторську дис. на тему: «Крах панської Польщі і радянсько-польські відносини під час другої світової війни (1939—1945 рр.)».

Автор бл. 100 наук. праць, серед них монографії: «Исторические предпосылки краха панской Польши» (Київ, 1959); «Советско-польские отношения» (Київ, 1963). Брав участь у колективних працях «Дружба і співробітництво народів України і Польщі» (Київ, 1967); «Великий Жовтень і міжнародний робітничий і національно-визвольний рух» (Львів, 1967) та ін.

Нагороджений бойовими орденами і медалями СРСР, Польщі.

П. у м. Київ.

Літ.: *Антонюк С.М.* Ювілей І.Д. Кундюби. «УІЖ», 1969, № 9; Іван Дмитрович Кундюба. Некролог. Там само, 1975, № 10.

Г.С. Брега.

КУНИ́ЛЬ (ін. прочитання — Куниля, можливе оригінальне звучання Kunil) — літописна місцевість. Уперше цей топонім (власна геогр. назва; від грец. τόπος — місце, місцевість і ὄνυμα — ім'я) згаданий в *Іпатіївському літописі* під 1150 у зв'язку з поїздкою кн. *Ізяслава Мстиславича* з *Дорогобужа* «на Гольско да Кунилю», куди «приѣхаша к нему вси Чернии Клобочи с радостию великою всими своими полкы» (див. також *Клобуки чорні*). Робилося кілька спроб локалізації цього топоніма, однак поки що остаточної відповіді не отримано. Гол. складність у розв'язанні проблеми полягає в тому, що, по-перше, не відомо, чим власне була К. — містом чи територією, а по-друге, не зрозуміло, чи пов'язана К. з головним осередком Чорноклобуцького союзу племен — *Пороссям* — географічно. Найчастіше (починаючи з рос. історика М.Арцибашева) розташування К. пов'язувалося з околицями м-ка Конела (нині с. Конела Жашківського р-ну Черкас. обл.) та районом нижньої течії однойменної ріки (нині р. Конела, прит. Гірського Тікича, бас. Пд. Бугу). Так, О.*Яблоновський* не мав сумнівів, що засноване князями *Збаразькими* в 1620-х рр. м-ко Конела було осаджене саме на городищі стародавнього К. (Kunili). П.*Голубовський* також схилявся до цієї гіпотези, однак з невідомих причин називав річку поблизу К. «ручьем Безымянным», що згодом призвело до деякої плутанини в літературі. М.*Грушевський* в одному зі своїх посилань на думку П.Голубовського щодо локалізації К. зазначив, що той мав на увазі саме околиці м-ка Конела. Слідом за П.Голубовським на «допливі Безим'яному» локалізував К. також М.М.*Ткаченко*. Останнім Л.*Махновець*, укладаючи мапу *Київської Русі*, визначив її приблизне місце розташування біля лівого берега устя р. Конела.

На зв'язок назв «Куниль» і «Конела» вказує нещодавно помічений факт, що ще наприкінці 16 ст. назва річки Конела іноді писалася як Konył («na... Konyłu»). З суто філол. боку факт наявності серед перших відомих фіксацій цього гідроніма варіанта «Конил» (Konył), враховуючи природне чергування фонем «о» та «у», а також фонологічну близькість до нього літописного топоніма «Куниль», дає підстави припустити, що більш давньою назвою цього об'єкта (річки) могла бути «Конил».

На відміну від прибічників гіпотези про локалізацію К. на річці Конела М.*Дашкевич* пропонував шукати К. західніше від землі чорних клобуків. Осн. аргументом на користь цього припущення для нього були міркування про геогр. прив'язку К. до маршруту кн. Ізяслава Мстиславича та гадана близькість К. до літописного Гольська («на Гольско да Кунилю»). Однак П.Голубовський з приводу цих думок зауважував, що чорні клобуки завжди з'єднувалися з рус. князями лише у своїй землі й що літопис виразно, як на його думку, говорить про розташування К. саме в землі чорних клобуків. О.*Андріяшев* також вважав за доцільне шукати цей літописний об'єкт якщо не в Пороссі, то поблизу

нього. М.Грушевський наголошував, що р. Конела знаходиться дещо осторонь гол. осередку чорних клобуків — Пороссся, і висловив сумнів щодо розташування К. у цій місцевості. Він схилявся до думки, що К. слід локалізувати саме в Пороссі — імовірно, на р. Роставиця (прит. Росі, бас. Дніпра). Л.Махновець у вирішенні даної проблеми брав за основу версію з с. Конела, зокрема, він вважав за можливе пов'язати з К. знищене свого часу *городище* в урочищі Містечко поблизу цього села.

В.Ричка щодо К. слушно припустив, що К. міг мати характер тимчасового укріплення чи ставки кочової верхівки. У разі, якщо так і було, археологічно підтвердити або спростувати ту чи іншу гіпотезу щодо локалізації К. практично неможливо.

Дійсно, надійного археол. відповідника для К. поки що не знайдено. Не уточненою до кінця є й етимологія назви К. Робилися спроби вивести цю назву з іранських мов, однак найбільш обґрунтованими вважаються етимології, що пов'язані з мовою *торків* чи *печенігів*: 1) з тюркської «kun-el/il» — «сонячний (південний/східний) край/область, люди, поселення» (таке тлумачення вказує на окраїнне південне розташування К.; р. Конела дійсно протікає на пд. від Поросся); 2) від антропоніма Кун — Кунил (кінцеве «-il» часто є традиційним для відантропонімних назв поселень у тюркських народів; див. *Тюрки*).

Цілком вірогідно також, що первинна (можливо тюркськоогузька) назва К. зазнала змін через втрату своєї початкової семантики та переосмислення її носіями більш пізніх тюркських мов — ногайської та татарської («конела» — місце ночівлі).

М-ко Конела до кін. 18 ст. не мало унормованого написання і подекуди називалося також Кунела. З цим фактом, імовірно, пов'язана подвійна назва одного з *куренів запорозьких* — Конельського/Кунельського (Кунелевського).

Аналізуючи текст літописної статті, в якій ідеться про К., а також підсумовуючи результати намагань істориків локалізувати К. і досягнення етимологів, можна дійти таких заг. висновків: 1) К. мав важливе значення для чорноклобуцького союзу племен — на це вказує, зокрема, той факт, що відстань, яку мав подолати кн. Ізяслав Мстиславич з Дорогобужа до К., була доволі значною; 2) К. був тимчасовим укріпленим пунктом чи певною територією в землі чорних клобуків; 3) перспективною може стати версія про прочитання згадуваного разом з К. топоніма «Гольськ» як такого, що має зв'язок із сусіднім з с. Конела гідронімом Гірський Тікич (початкова назва — Угорський Тикич).

Літ.: *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории. К., 1876; *Голубовский П.В.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. К., 1884; Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Варченко І.О.* До вивчення говіркових і топонімічних даних Східного Поділля. В кн.: Діалектологічний бюлетень, вип. 9. К., 1962; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985; *Рычка В.М.* Формирование территории Киевской земли (IX — первая треть XIII в.). К., 1988; Літопис руський. К., 1989; *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. К., 1991; *Бушаков В.А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. К., 2003.

Р.С. Захарченко.

КУНИ́ЦЬКИЙ Стефан (Степан; р. н. невід. — п. у берез. 1684) — держ. та військ. діяч, гетьман *Правобережної України* (1683—84). Походив з укр. шляхетської родини, що проживала на Брацлавщині. Виконував дипломатичні доручення гетьманів І.*Виговського*, П.*Дорошенка* та І.*Самойловича.* 1672 був *військовим товаришем Війська Запорозького.* Під час перебування 1673 у *Варшаві* таємно нобілітувався (див. *Нобілітація*) у шляхетський стан сеймом *Речі Посполитої*, за що після повернення до *Батурина* був заарештований і певний час перебував у в'язниці. Після звільнення переїхав на Правобережжя, де з 1677 займав посаду немирівського старости (див. *Староство*). Не раз передавав лівобереж. гетьману І.Самойловичу важливу інформацію, яка об'єктивно характеризувала міжнародно-політ. та військ. становище у Центр.-Сх. та Пд.-Сх. Європі. 1681, згідно з універсалом наказного гетьмана Я.*Драгинича*, призначений полковником *Білоцерківського полку*, але через два роки взяв активну участь у вигнанні цього турец.-молдов. ставленика з Правобережжя. У лип. 1683 зібрав козац. раду, яка ухвалила рішення: визнати *протекторат* короля *Яна III Собеського* над Військом Запороз. на Правобережжі, підтримати війну Речі Посполитої з *Османською імперією* і здійснити похід на турецько-татар. володіння в Молдові та Пн. Причорномор'ї.

24 серп. 1683 К. королів. універсалом призначений гетьманом Війська Запороз. у Правобереж. Україні. Пізніше йому були вручені клейноди — *булава*, *корогва*, печать із «старожитнім гербом України». У листоп. того ж року на чолі 5—6-тис. укр. війська здійснив похід до *Молдавського князівства* та *Буджаку*, відволікаючи тим самим частину осман. сил від участі у боях з Австрією та Річчю Посполитою після *Віденської битви 1683.* 4 груд. (за ін. даними — 5 груд.) 1683 К. здобув перемогу над турецько-татар. військами Яли-паші під м. Кіцкани (нині село в Молдові), після чого рушив углиб володінь *Ногайської орди.* Знищив поселення навколо Акермана (нині м. *Білгород-Дністровський*) і дійшов до берегів Чорного м., де розорив передмістя *Ізмаїла* та *Килії.* Ці бої досить детально висвітлювали тогочасні європ. газети — польс., італ., нім., франц. та швейцарські «летючі листки». Зважаючи на гучний резонанс цих подій, король Ян III Собеський намагався використати інформацію про оволодіння правобереж. гетьманом татар. територіями на польсько-рос. переговорах у *Москві*, змусивши останню поступитися в окремих питаннях майбутнього «Вічного миру» (див. *«Вічний мир» 1686*). Перемога українців у Пн. Причорномор'ї була відзначена святковою літургією в гол. соборі *Відня* за участю герм. імп. Леопольда I Габсбурга та рим. папи Інокентія XI. 30 груд. біля с. Тобак (нині с. Табаки Болградського р-ну Одес. обл.), що на пн. сх. від м. *Рені*, війська крим. хана Хаджи-Гірея II (12 тис.) протягом п'яти діб атакували козаків в оборонному військ. таборі (див. *Вагенбург*). Не витримавши ворожого

натиску, К. разом з кінними полками (бл. 2 тис.) зумів переправитися через річку й покинути табір, у якому залишалися піх. полки на чолі з полковником А.*Могилою* (бл. 4 тис.), вони через деякий час також вирвалися з оточення.

У лют. 1684 до *Варшави* прибуло посольство К. на чолі з *генеральним писарем* Пяйковським і полк. Я.Дуніним-Раєцьким. Його вимоги сприяли появі наступних сеймових та королів. актів 1684—85, які в межах законодавства Речі Посполитої надавали певного правового оформлення козац. устроєві Правобереж. України. К. під час свого гетьманування у Правобереж. Україні від імені короля зумів відродити в цьому регіоні окремі інститути козац. державності, які були знищені тут у попередні роки під тиском Речі Посполитої, Осман. імперії та Рос. держави. Цьому сприяла й українсько-польс. військ. взаємодія, яка протидіяла спробам проникнення Осман. імперії до Центр. та Сх. Європи. Розпочавши колонізаційні заходи на правобереж. землях України, гетьман зміг підготувати ґрунт для своїх наступників у справі відтворення ними держ. інститутів правобереж. частини Українського гетьманату.

У берез. 1684 під час проведення козац. ради в м. Могилів (нині м. *Могилів-Подільський*) убитий козаками, невдоволеними його діями в битві поблизу с. Тобак.

Літ.: *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 рр. В кн.: Праці історико-філологічного товариства в Празі, т. 4. Прага, 1942; *Чухліб Т.* Гетьман С.Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683—1684). В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII ст. К., 2000; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). К., 2004.

Т.В. Чухліб.

КУНИ́ЧНЕ, податки 14—15 ст. — збірна назва кількох податків, що сплачувалися на укр. землях первісно в натуральній (хутром), а згодом — у грошовій формі: 1) весільний податок із підданих на користь господаря («куница выводная», або «куница свадебная», іменувався також поємщиною); 2) суд. податок (змирщина); 3) податок на користь держ. скарбниці за право користуватися мисливськими, промисловими чи орними угіддями на тер. держ. домену (куничне); 4) податок за право торгівлі харчовими продуктами.

Літ.: Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994.

Т.Л. Вілкул.

КУНТУВДИ́Й Кунтувдей (р. н. і р. с. невід.) — хан *клобуків чорних*, воєвода кн. *Рюрика Ростиславича* у 80—90-ті рр. 12 ст. Вперше згадується під 1183. Тоді К. очолював чорноклобуцьку кінноту, яка разом з черніг. і переяслав. дружинниками вирушила в погоню за *половцями*, які відступали в причорномор. степи із награбованою на Русі здобиччю. Весною 1185 К., щоб зашкодити планам половецького хана *Кончака* вторгнутися в Переяславщину на чолі 6-тис. загону, виступив у похід на половців. 1190, під час полювання в межиріччі Росі й Тясмину (обидві — праві притоки Дніпра) разом з вел. кн. київ. *Святославом Всеволодичем* і його співправителем Рюриком Ростиславичем, за наказом Святослава Всеволодича був зненацька ув'язнений. Вибравшись із полону, К. зачаїв образу на київ. князів. Він перейшов на бік половецького хана Тоглия і намовив того на грабунок *Поросся*. Не раз упродовж 1190—92 К. чинив напади на порубіжні землі Русі, які донедавна ще сам охороняв, аж доки не замирився остаточно з Рюриком Ростиславичем. Останній подарував йому місто-фортецю Дверен (у Поросі, локалізація дискусійна), де, очевидно, пройшли останні роки життя чорноклобуцького хана.

Літ.: Летопись по Ипатьевскому списку. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М., 2001.

В.М. Ричка.

Йосафат (Кунцевич).

КУНЦЕ́ВИЧ (Кунчич) **Іван** (чернече ім'я — Йосафат; бл. 1580—1623) — полоцький унійний (греко-катол.) архієпископ (1618—23). Н. в м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*) у сім'ї міськ. *лавника* Г.Кунчича. Після закінчення у Володимирі церковно-приходської шк. переїхав до Вільно (нині м. *Вільнюс*), де зайнявся купецькою справою. Зблизився із духовними особами з оточення унійного митрополита Іпатія (*Потія*), а також *єзуїтами*. 1604 прийняв чернечий постриг у Віленському монастирі св. Трійці (можливо св. Софії) під ім'ям Йосафат. 1614 К. став архімандритом цього монастиря, а 1618 — полоцьким унійним архієпископом. Змінив міщанське прізвище Кунчич, надавши йому шляхетського звучання — Кунцевич. Спираючись на підтримку королів. влади, силовими методами підпорядковував своїй владі правосл. церкви. Після посвячення в сан полоцького правосл. архієпископа Мелетія (*Смотрицького*; 1620) К. розгорнув запеклу боротьбу проти нього, а також міщан, які твердо трималися правосл. віри. У полоцькій єпархії відбувалися арешти православних, котрі не корилися владі унійного архієпископа, силоміць відбиралися храми. 12 листоп. 1623, під час чергової спроби утвердити свою владу в Вітебську (нині місто в Білорусі), К. був убитий правосл. міщанами. 1643 беатифікований РКЦ як мученик, а 1867 рим. папа Пій IX канонізував його як святого римо-катол. церкви. К. — автор 7 полемічних творів, що не дійшли до нашого часу.

Літ.: *Жукович П.Н.* Убийство Иосафата Кунцевича. «Христианское чтение», 1907, сентябрь; Polski Słownik Biograficzny, t. 16. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1971; Encykłopedia Historii Polski. Dzieje polityczne, t. 1. Warszawa, 1994; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Frick D.A.*

Meletij Smotryc'kyj. Cambridge, Massachusetts, 1995.

П.М. Сас.

КУПА́ЛА, Купайло — одне з давніх (дохристиян.) свят сх. слов'ян. Згідно з його описами, які дійшли до нашого часу, воно відбувалося в особливий момент у «споконвічному» циклі життя людей і природи — у період літньої вегетативної кульмінації, який у тих місцях, де господарювали сх. слов'яни, спостерігався, як правило, в дні найвищого сонцестояння і слідом за яким поступово, але неодмінно наставав спад зовн. природної активності. Обряд поєднував у собі веселі ігрища й голосіння та плакання за потопленими і захороненими під час свята опудалами. Його дійства та пісні були тісно пов'язаними з язичницькими віруваннями, світоглядом і госп. діяльністю раннього східнослов'янського сусп-ва. Ті пісні, що дійшли до нашого часу, нагадують весільні, але виконуються особливим жалібним однотонним наспівом. У них, імовірно, закодовані ритми тогочасного побуту, а також спогади про старовинні відносини молодих дівчат і хлопців. Вгадується в них і культ предків. У купальських урочистостях простежуються елементи аграрної та шлюбної магії. Свято відбувалося поблизу води, на пагорбах, а осн. його учасниками були юнаки та юнки. Свідченням надзвичайної давності свята є добування під час його проведення вогню тертям дерева об дерево. На думку М.*Максимовича*, магічні дії з вогнем і водою мали допомогти хліборобам духовно й тілесно очиститися перед жнивами.

Оскільки стара язичницька віра не залишила писемних пам'яток чи, можливо, всі вони були знищені після *хрещення Київської Русі*, то відомості, які дійшли до нас про старі слов'ян. вірування, є відомостями пізніших часів, тобто є, по суті, їх християн. тлумаченням. Більше того, оригінали християн. пам'яток, відомих сьогодні в списках, були створені не раніше 14 ст., а отже, є тлумаченнями навіть не доби введення *християнства* на Русі, а доби, коли християнству «протистояло» вже не *язичництво* як таке, а т. зв. двовірство — місц. духовний компроміс християн. вірувань з окремими елементами язичницької міфології. Про поширеність такого двовірства в 16 ст. засвідчує, зокрема, автор «Слова некого христолюбця, ревнителя по правой вере». Він пише, що поміж християн є чимало «во двоеверию живущих», які «веруют в Перуна, и в Хорса, и в Мокошь ... и кури им режють, и огневи моляться, зовуще его сварожичем...»

Ось як описує купальське свято *Густинський літопис* (16 ст.): «Купало, бог обилія (врожаю), якоже у елін Церез (Церера). Ему же безумнії за обиліє благодареніє приношаху, єгда імяше настати жнива... Сему Купалу — бісу еще і донині по нікоїх странах безумнії пам'ять совершают, наченше іюня 23 дня в навечеріє рождества Іоанна Предтечі, даже до жатви і далій, сіцевим (таким) образом і с вечера собираются простая чадь обоєго пола і соплітают себі вінці із ядомога зелія ілі коренія і препоясавшеся билієм, возгнітають огні, інді поставляют зеленую вітвь і, ємшеся за руці около, обращаются окрест оного огня, пояще свої пісні, переплітающе купалом, потом через оний огнь прескакуют».

Чи справді у слов'ян-язичників існував бог К., як це стверджує Густинський літопис, з'ясувати поки що немає змоги. Відомо, однак, що в пантеоні богів вел. кн. київ. *Володимира Святославича*, про який ідеться в *«Повісті временних літ»*, серед богів згадуються лише: *Перун*, *Хорс*, *Дажбог*, *Стрибог*, *Симаргл* і *Мокош*. Є згадка про К. в *Іпатіївському літописі* (15 ст.) під 1262, але в ній мовиться про події «напередодні Івана дня на самі купалья».

Немає відомостей про К. як про бога ні в «Посланнях Памфіла» (1505), ні в «Стоглаві» (1551) — великорос. пам'ятках, які давали поради стосовно того, як боротися з купальськими обрядами Іванового дня. В «Житії Володимира» (16 ст.) свято К. подається як «бісовський» язичницький обряд: «В вечер зобравшися младенцы и панны плетут собі вінкі із зелія, которие кладут на голову і опоясуются імы, кладут зась огнь і беруться за руки і около огня оного скачут, співаючи пісні, в которих часто спомінают Купала, а потом през оный огонь прескакуют, бісу оному Купалі офіруючи самы себе и иных много вымыслов бісовських бридких на той час на оных соборищах чинят».

Під тиском християнства, яке всіляко боролося зі святом К. різного роду заборонами, сталося «об'єднання» язичницького свята з християн. святом Іоанна Хрестителя (Предтечі), що відбувається на честь хрещення Ісуса Христа в водах Йордану «купанням». Змінившись змістовно, язичницький обряд, однак, зберіг свої архаїчні риси, серед яких найхарактернішими є ряження в зілля, розкладання вогнищ, співання стародавніх пісень, передусім пісні-кликання: «Купало купайло, де ти зимувало? Зимувало в лісі, ночувало в стрісі, зимувало в пір'єчку, літувало в зіллєч-

Ніч на Івана Купала. Картина роботи художника Г. Семірадського. 1880-ті роки.

ку». Закінчувалося свято стрибанням через вогонь, купанням та киданням вінків у воду, і нарешті, спаленням опудал К. та його жіночого відповідника Марени (Мари, Марини), або утопленням їх у воді чи погребінням у землі, хованням до наступного літа.

На думку деяких учених, зокрема Є.Гонсовського, невизначеність центральної фігури свята К., явно штучне пов'язування цього свята зі святом Різдва Іоанна Хрестителя та окремі елементи цього свята, що дійшли до нашого часу, дають підстави стверджувати, що свято К. становило собою обрядове нар. зібрання під час найвищого сонцестояння, що воно було присвячене сонячним богам — *Ярилові*, Дажбогу, *Сварогу* та ін., а також, що його головними складовими діствами були масові купання (ритуальне очищення), скакання через вогнище й залицяння молоді (останнє особливо характерне для білоруського обряду кумовства між дівчатами та хлопцями, що здійснюється саме на Іванову ніч).

Зі святом К. пов'язане старовинне укр. повір'я про цвіт папороті, який розквітає на ніч Івана Купала. Зірвати таку квітку, згідно з повір'ям, практично неможливо, оскільки всі лісові біси цьому всіляко заважають. Проте той, кому це все-таки вдасться зробити, отримає дар прозріння майбутнього й здібність розуміти мову тварин. Щоб зірвати цвіт з папороті, як свідчать деякі з переказів про свято, потрібно розіслати біля розквітлої папороті освячену скатертину, обвести навколо себе освяченим ножем коло, окропити папороть святою водою й молитись, а зірвавши квітку, слід щосили бігти не оглядаючись. Про легенди й перекази, пов'язані з цвітом папороті, писали багато письменників. Зокрема, М.*Гоголь* поклав їх в основу сюжету свого оповідання «Вечір на Івана Купала». З приводу самих легенд він у «Книзі усякої всячини» (збірнику матеріалів для своїх праць) записав: «Папороть ... цвіте вогняним коляром тільки у ночі під Іванів день, і той хто встигне зірвати цвіт і наважиться вистояти проти всіх примар, які будуть перед ним з'являтися, відшукає скарб».

Нині свято на Івана Купала, втративши всілякі архаїчні риси, перетворилось на веселе гуляння молоді якнайпоетичнішого дня літнього календаря.

Літ.: *Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения русского народа, т. 1—3. М., 1866—69; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край: Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским, т. 3. СПб., 1872; Купало. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона, т. 17. СПб., 1896; *Сумцов Н.* Папоротник (этнографич.). Там само, т. 22. СПб., 1897; *Преображенский А.* Этимологический словарь русского языка. М., 1913; *Потебня А.А.* О купальских огнях и сродных с ними представлениях. Х., 1914; *Камінський В'ян.* Свято Купала на волинському Поліссі. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. К., 1927; *Вовк Ф.* Студії з української етнографії та антропології. Прага, 1927; *Urbaczyk S.* Religia pogańskich Słowian. Kraków, 1947; *Лавров Н.Ф.* Религия и церковь. В кн.: История культуры древней Руси. т. 2. М.—Л., 1951; *Українка Леся.* Купала на Волині. В кн.: *Українка Леся.* Твори, т. 4. К., 1953; *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений, т. 1. М., 1959; *Gąssowski J.* Kupało. В кн.: Mały słownik kultury dawnych słowian. Warszawa, 1972; *Голобуцький П.В.* Дохристиянські вірування східних слов'ян. В кн.: Запровадження християнства на Русі — правда і вигадки. К., 1987; *Мацюцький С.* «На Івана, на Купала». «Людина і світ», 1990, № 6; *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. К., 1991; *Антонович Д.* Передхристиянська релігія українського народу. В кн.: Українська культура: Лекції за редакцією Дм. Антоновича. К., 1993; *Грушевський М.* Історія української літератури, т. 1. К., 1993; *Його ж.* Історія України-Руси, т. 1. Львів, 1993; *Плачинда С.* Словник давньо-української міфології. К., 1993; *Скрипник Г.* Сьогодні Купала, а завтра Івана... «Неопалима купина», 1993, № 3; *Її ж.* Липень. Там само; *Топорков А.* Вода. «Родина», 1994, № 1.

П.В. Голобуцький, Т.А. Карадобрій.

КУПЕ́РНИК Лев Абрамович (12.10(30.09).1845—12.10(29.09).1905) — адвокат, публіцист, громад. діяч. Батько письменниці Т.Щепкіної-Куперник. Н. в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*) у заможній купецькій родині. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1865). З 1867 — пом. присяжного повіреного, а з 1872 — присяжний повірений округу Моск. суд. палати. З 1878 працював у *Києві*, з 1891 — в *Одесі*, а з 1896 і до кінця життя — знову в Києві. Виступав у відомих політ. і кримінальних справах «нечаївців» (1871), «долгушинців» (1874), «Клубу червоних валетів» (1877), «Чигиринської змови» (1877), «12 народовольців» (1884), «Про єврейські погроми в Кишиневі» (1903), «Про повстання моряків міноносця "Прут"» (1905) та ін. Був гласним Київ. міськ. думи. Перебував у опозиції до урядової політики. Підтримував зв'язки з революційними осередками в *Російській імперії* та за кордоном, зокрема з лондонським «Фондом русской вольной прессы», який заснував С.*Кравчинський.* Після листа-протесту 1879 київ. ген.-губернаторові М.Черткову з пропозиціями припинити застосування смертної кари багато років перебував під таємним наглядом поліції. 1905, незадовго до смерті, притягувався до дізнання за антиурядову пропаганду. Був обраний почесним головою Всерос. з'їздів криміналістів у *Санкт-Петербурзі* та Києві. Активно співпрацював з «Юридическим вестником», «Юристом», «Зарей», «Киевской газетой», *«Киевскими откликами».* Чл. кількох юрид. т-в, Одес. від-ня Рос. муз. т-ва, Київ. драм. т-ва (ін. назва — Рос. драм. т-во в Києві, існувало 1879—89) і *Київського товариства грамотності.* Перебував у дружніх стосунках з багатьма відомими музикантами, співаками, акторами. Був меценатом і пропагандистом вітчизн. к-ри, користувався популярністю як захисник справедливості і остання надія всіх скривджених. Його ім'я набуло символічного значення, а багатолюдні похорони вилилися в політ. демонстрацію.

Л.А. Куперник.

Тв.: О свидетельских показаниях в гражданском процессе. «Юридический вестник», 1868, кн. 9–10; Проект русской конституции. Лондон, 1894; О судебном преобразовании. Одесса, 1894; Лондон, 1895; «Еврейское царство»: очерк. К., 1904.

Літ.: Л.А. Куперник [Некролог]. «Исторический вестник», 1905, № 11; *Щепкина-Куперник Т.Л.* Дни моей жизни. М., 1928; *Троицкий Н.А.* Судьбы российских адвокатов. Л.А. Куперник. «Государство и право», 2001, № 2.

І.Б. Усенко, В.М. Чисніков.

КУПЕ́ЦТВО. Термін «купецтво» в наук. літературі вживається переважно в таких значеннях: 1) для іменування соціального прошарку населення, представники якого живуть з торгівлі; 2) як синонім слова (у формі множини) «купці», що є похідним від слова «купівля» («купування») і через нього пов'язане зі словами «товар» і «торгівля»; 3) як збірна назва людей різних соціальних прошарків, які безпосередньо причетні до торгівлі. За доби *Київської Русі* існувало два терміни для означення «торгових людей»: купцями називали мешканців міст, які на місц. ринках займалися торгівлею і лихварством й мали підтримку князівської влади, а тих, хто торгував з ін. країнами й далекими містами, іменували «гостями» (так, в угоді Русі з греками 911 — див. *Договори Київської Русі з Візантією —* є згадка про «гостей»; це слово має безпосередній зв'язок зі словом «гостинець» у значенні «велика дорога»; див. *Гостинець*, *Гостинні двори*). У період *середньовіччя* на укр. землях ті люди, які жили з торгівлі, були належними: 1) у добу Київ. Русі та деякий час в роки входження укр. земель до складу *Російської імперії —* до одного окремого стану, який поділявся на кілька верств; 2) у період литов. та польс. владарювання — до різних станів. В епоху *капіталізму* в Рос. імперії «купцями» називали представників усіх видів підприємницької діяльності, які чи фактично, чи лише формально належали до купецької станової групи. У Київ. Русі торгівля між містами і країнами спершу поєднувалася з дружинними походами, і купці-гості тих часів нагадували воїнів, озброєних і готових до захисту. Араб. географ 9 ст. *Ібн Хордадбех* свідчив, що рус. купці (гості) доходили від *Києва* до Багдада (нині столиця Іраку). Заможне міське К. тримало у своїх руках міську торгівлю і, як свідчить літописний опис князівської усобиці в Києві 1069, було значною соціальною силою. Дані про професійні орг-ції на зразок європ. *гільдій* збереглися щодо новгород. К. Частина дрібного К. купувала товари в містах, а потім розвозила (чи навіть розносила) їх по навколишніх селах, де перепродувала (як свідчать *археологічні дослідження*, серед пам'яток, знайдених під час розкопок «сільської периферії», є багато найрізноманітніших виробів міських майстрів).

Після *монголо-татарської навали* на укр. землях почало відроджуватися місцеве К., найшвидше в тих секторах торгівлі, що задовольняли нагальні життєві потреби населення, а на Київщині — також у міжнар. торгівлі хутром (на хутро в ті часи існував стійкий попит на європ. і сх. ринках).

На західноукр. землях на розвиток місцевого К. істотний вплив справляла європ. сх. транзитна торгівля через *Львів*, тут половину найбагатшої частини К. становили суконники — торгівці сукном (це був осн. товар європ. експорту).

Із кін. 14 ст., коли почалося екон. і політ. піднесення укр. земель, К. розвивалося прискореними темпами. Від кін. 15 ст. на цей процес мала істотний вплив торгівля з європ. виробниками й споживачами, саме цим впливом було зумовлене, зокрема, зростання експорту зерна, худоби і т. зв. лісових товарів. У період залежності укр. земель від *Корони Польської* лідером у цьому секторі торгівлі став шляхетський стан (див. *Шляхта*), який ухвалою *вального сейму* 1559 отримав для себе право на безмитне вивезення на зовн. ринок продукції власного госп-ва. Ця норма була зафіксована й для земель *Великого князівства Литовського* в 2-му Литов. статуті 1566 (див. *Статути Великого князівства Литовського*) в артикулі «О неданье мыта шляхте». Найбільшими експортерами були *магнати*. Шляхта й навіть магнати практикували також торгівлю попередньо закупленими у виробників товарами, оренду маєтків і лісів із метою вир-ва товарної продукції. Організацією збуту продукції заможних госп-в, насамперед магнатських, займалися представники залежної шляхти, їхня господарська діяльність фактично мала професійно-купецький характер. Частина шляхетства, яка була причетною до торгівлі, фактично становила собою купецьку верству в *Речі Посполитій.* Магнатсько-шляхетське К. вже у 16 ст. стало силою, що впливала на тенденції розвитку великої міжнар. і внутр. торгівлі й на шляхи поступу своєї країни. Традиції магнатсько-шляхетської торгівлі в умовах *Лівобережної України* 2-ї пол. 17 — 18 ст. продовжувала *козацька старшина.*

Професійне К. з *міщан* було витиснуте з найприбутковішої європ. торгівлі магнатами й шляхтою і грало в цій торгівлі лише другорядну роль. Активністю тут відзначалася тільки верхівка правобереж. міщанства, здебільшого — привілейованого шляхетського походження.

В експорті худоби на європ. ринок із міщан Львова і волин. міст *Острог*, *Меджибіж*, *Олесько*, *Буськ* сформувалася така верства К., як гуртоправи. На Лівобережжі гуртоправів представляли міщани Києва, *Полтави* й *Миргорода*, які постачали худобу на рос. ринок. Серед К. Києва і *Луцька* були великі оптовики, вони закуповували на місц. ринках і збували в Білорусь і прилеглі рос. землі товарний хліб, худобу та уходницькі продукти (див. *Уходництво*). За даними *Люблінського трибуналу*, київ. К. не раз захищало свої торг. права перед королів. судом, що засвідчує його (цього К.) значну силу.

Внутр. товарообіг забезпечувало К. переважно міщанського походження. Найзаможнішу його верству становили крамарі, які здійснювали реалізацію на місц. ринку мануфактурних товарів, передусім імпортного походження. У джерелах 16 ст. згадуються також дрібні крамарі «з коробками». Мобільну частину міськ. К. представляла верства середньої заможності — перекупники, вони скуповували в селах різноманітні товари місц. вир-ва і торгували ними в містах. Продукти місц. ремесла і вироблялися, і реалізовувалися цеховими ремісниками (див. *Цехи*). До міськ. цехових ремісників-торговців належали різники, які закуповували худобу, тримали міські скотобійні й торгували на міськ. ринках м'ясом, пекарі (перепечаї), котрі виробляли й продавали у містах хліб, та риболови, які реалізовували рибу на міськ. ринку. Торг. права ремісників регламентувалися цеховими статутами, це за-

безпечувало монопольне становище цехових майстрів у міськ. торгівлі. У джерелах також згадуються фаринники (від лат. farina — борошно), які постачали містам борошно.

Спеціалізовану верству К. становили *коломийці*, прасоли, соленики, які забезпечували населення укр. і значної частини білорус. земель прикарпатською сіллю й були одночасно представниками як візницького, так і торгового промислів. Чумаки (див. *Чумацтво*) привозили сіль з північнокрим. і хаджибейських озер у *Наддніпрянську Україну.*

Професійні об'єднання К. — крамарські й перекупницькі цехи — контролювали міську торгівлю. Приїжджі купці повинні були заявляти про своє прибуття («оповідатися») цехмістрові й сплачувати певний податок на користь цеху за право на торгівлю, окрім того, торгівля приїжджих обмежувалася щодо строків (мала здійснюватися протягом лише певної кількості днів) і місця (лише в певних місцях) торгівлі, а також приїжджі зобов'язані були залучати до роботи у своїй торгівлі місц. жителів тощо (див. *Право складу*, *Баришництво*). Представники заможнішої частини К. займали виборні посади в *магістратах* і *ратушах.*

Здавна значний вплив на формування на укр. землях К. мали іноз. купці, які тут оселялися. Представники іноз. К. мали в давньорус. містах свої колонії й входили до кола місц. купців-гостей. У найдавніший час у Києві існувала колонія хозарських купців, пізніше — купців з європ. країн, а також із різних міст Русі, зокрема *Новгорода Великого* й Турова (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл., Білорусь). Рус. купці також мали свої закордонні колонії, особливо великими такі колонії були в Хозарії (див. *Хозарський каганат*), *Константинополі* та містах Криму. В добу пізнього середньовіччя закордонна активність купців з укр. земель ослабла: з 14 ст. значну роль у торгівлі європ. напрямку відігравала лише колонія у Вроцлаві (нині місто в Польщі). А на укр. землях у цей же час К. іноз. походження (вірмени, генуезці, греки, євреї) поступово зливалося з місц. населенням.

Наприкінці 18 ст. багатша частина укр. К. на землях Рос. імперії офіційно виділилася в купецький стан, увійшовши до привілейованих *купецьких гільдій*, створених 1775 і законодавчо оформлених *Жалуваною грамотою містам 1785* (існували до 1861). У купецьку організацію входили промисловці, купці з більш значними капіталами, а також представники банк. капіталу, що зароджувався, і лихварі. Решта ж, як і раніше, входила до складу міщан.

Рос. К. вже на серед. 18 ст. отримало повне юрид. оформлення станових орг-цій — купецьких гільдій, магістрату, словесних і совісних судів, міськ. уложення. Замість *подушного* сплачувало спеціальний податок — 1 % від об'явленого капіталу. Звільнялося від казенної служби, *рекрутської повинності* та ін. натуральних повинностей, тілесних покарань, мало право на ведення внутр. і зовн. оптової торгівлі, займатися підрядами і *відкупами*, заводити ф-ки і з-ди, посідати виборні посади (представники 1-ї та 2-ї гільдій) у міськ. станових установах, отримувати почесні звання — спадкових почесних громадян, комерції- і мануфактур-радників, клопотатися про свої потреби перед мін-вом фінансів, приїздити до царського двору. Їх зовн. атрибутикою було носіння шпаги, їзда по місту в кареті парою для купців 1-ї гільдії та в колясці парою — для другогільдійців.

Протягом 19 ст. заняття торгівлею у більш-менш значних розмірах законодавчо поєднувалося з належністю до купецького стану, а саме К. було єдиним станом, для вступу до якого необхідно було сплатити грошовий внесок. До купецького стану, розділеного на поч. 60-х рр. 19 ст. на дві (замість трьох) гільдії, вступали, купуючи одночасно гільдійське (станове) та пром. посвідчення.

Після 1898, коли було введено нові правила про держ. пром. податок, прямий зв'язок між отриманням пром. посвідчення і купівлею гільдійного документа порушився. На поч. 20 ст. К. як корпоративна організація об'єднувало вузьке коло заможних людей міста, які традиційно мали купецькі звання, а також тих, хто намагався шляхом запису до цього міськ. розряду населення позбутися деяких адм. утисків. Зокрема, для осіб єврейс. національності, стосовно яких діяв закон про межу осілості (див. *Смуга осілості*), стимулом до запису до К. було звільнення від необхідності приписування.

З розвитком капіталізму були зруйновані основи існування замкнутого купецького стану, посилився зв'язок купецького капіталу з промисловістю та с. госп-вом. Так, 1812 купцям (гільдійним підприємцям) належало 76 ф-к і з-дів, 1861—62 — 1575, а 1898 — 27 844 торгово-пром. підпр-ва. Одночасно зростала чисельність гільдійного К. 1827—54 його чисельність збільшилася майже в 6 разів: з 7699 до 42 486 ревізьких душ. На кін. 19 ст. купецький стан налічував 67 702 особи разом з родинами (це складало 0,28 % від заг. числа жителів укр. земель, що входили до складу Рос. імперії). К. мало свої представницькі орг-ції (*біржові комітети*, *торгово-промислові палати*, торгово-пром. з'їзди та ради тощо) і станові органи й установи — купецькі т-ва, купецькі управи (в *Одесі*, *Москві* та *Санкт-Петербурзі*), через які відстоювало свої підприємницькі інтереси, активно займалося *доброчинністю.*

Після встановлення на укр. землях рад. влади всі стани в країні, у т. ч. й купецький, були ліквідовані.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 6. К.—Львів, 1907; *Слабченко М.* Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны, т. 3. Х., 1923; *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму, т. 1. Одеса, 1931; *Яковцевский В.Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. М., 1953; *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. М., 1958; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі. К., 1992; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999.

Т.І. Лазанська, О.Ф. Сидоренко.

КУПЕ́ЦЬКІ ГІ́ЛЬДІЇ — корпоративні орг-ції торговців у Зх. Європі. Почали створюватися наприкінці 11 — на поч. 12 ст. в Англії, Німеччині, Франції, Фландрії (істор. обл. у Зх. Євро-

пі, осн. частина якої входить нині до складу Бельгії, решта — до Франції і Нідерландів). Тоді купці окремих міст як центрів міжнар. і внутр. торгівлі почали об'єднуватися в гільдії з метою охорони своїх товарів від грабіжницьких нападів, для цього вони створювали збройні загони, надавали одні одним взаємодопомогу у випадках стихійних лих та катастроф, спільно добивалися вигідних умов для збуту своїх товарів у торг. містах і портах, пільгових *мит*, монопольної роздрібної торгівлі. На чолі західноєвропейських К.г. стояли старійшини з помічниками і виборною радою. У пізньому *середньовіччі* К.г. діяли під вивісками торг. компаній.

У *Київській Русі* корпоративні купецькі орг-ції у великих торг. центрах відомі з 12 ст. під назвою «сотні» або «ста». Внаслідок *монголо-татарської навали* та роздроблення земель на окремі князівства процес розвитку самоорганізації місц. купецтва фактично призупинився. Протягом 14—18 ст. торг. промисел на укр. землях, що втратили самостійність і підпали під владу Польщі, Литви та Рос. д-ви (з 1721 — *Російська імперія*), провадили здебільшого не професійні купці, а *шляхта*, *магнати* і *козацька старшина*. Вони монополізували міжнар. торгівлю. Конкурентами для них були іноз. купці, що осіли по укр. містах. Внутр. торгівля перейшла до рук міськ. нас. — *міщан*. Останні створювали *цехи*, а також своєрідні *братства*, що діяли за статутами. Найдавнішими такими братствами були Віленське та Львівське (1-ша пол. 16 ст.). Ці корпоративні орг-ції дбали про якість продукції, боролися з конкурентами, вишукували засоби для вигідного збуту товарів. Відомим свого часу було Ніжин. торг. братство. За універсалом Б.*Хмельницького* від 5 трав. 1657 воно було звільнене від сплати мита та мало ін. пільги. Ці привілеї були підтверджені пізнішими грамотами ін. укр. гетьманів та владик.

До поширення загальноімперських законів на укр. землях торг. промисел тут був вільний від юридично-правових обмежень, а термін «гільдія» не вживався. Торгівлею могли займатися представники будь-якого стану, сплативши відповідне мито.

У Рос. д-ві термін «гільдії» з'явився вперше в регламенті Комерц-колегії 1719. Законодавче оформлення гільдій відбулося тут 1721 як станових, а не корпоративних орг-цій і було пов'язане з суто фіскальними інтересами д-ви. Тоді міське нас. було розділене на «регулярне» і «нерегулярне». Регулярне, у свою чергу, було поділене на дві гільдії. До 1-ї входили банкіри, знатні купці, лікарі, аптекарі, шкіпери купецьких кораблів, окремі категорії ремісників; до 2-ї — дрібні торговці та ремісники. 1742 *купецтво* як окремий стан було розділено на три гільдії. Належність до купецтва обумовлювалася обов'язковим записом до однієї з цих гільдій. Згідно з Маніфестом імп. *Катерини II* від 17 берез. 1775, купецтво як стан поділялося також на привілейоване гільдійне купецтво і на належних до стану міщан торговців. До «привілейованих» входили купці, які мали капітал від 500 *рублів*. Їхні права і обов'язки визначалися *Жалуваною грамотою містам 1785*. Купецтво звільнялося від подушних податків (див. *Подушне*), а замість *рекрутської повинності* сплачувало певний внесок. Великі купці, які мали більше 50 тис. рублів капіталу, були виділені в імените купецтво й отримували пріоритетне право вести закордонну торгівлю.

К.г. створювали купецькі товариства, які завідували становими справами, обирали щорічно купецького старосту і його товаришів (заступників). Староста займався розкладкою податків і зборів, громад. і міськ. повинностями купецького стану.

Із поширенням у 18 ст. на укр. землях, що ввійшли до складу Рос. д-ви, рос. законодавства, місц. торговці мусили записуватися до К.г. зі сплатою особливого збору, запровадженого повсюдно в Рос. імперії з 1785.

З розвитком економіки ценз розподілу за гільдіями у Рос. імперії зріс. Водночас під тиском збільшення обсягів торгівлі, якою займалися селяни, роль К.г. почала зменшуватися. За указом імп. *Олександра II* 1863 набув чинності новий закон, змінений 1865, згідно з яким 3-тя гільдія купців ліквідовувалася, а на заняття промислом вводився спец. збір. Для заняття торгівлею достатньо було придбати промислове посвідчення. Водночас той, хто мав посвідчення купця, мусив купувати також посвідчення на заняття промислом. Від 1898 купецькі гільдійські свідоцтва почали надавати добровільно лише тим особам, які бажали здобути станові права купецтва.

Після встановлення на землях колиш. Рос. імперії рад. влади становий поділ susп-ва було ліквідовано, і, відповідно, були ліквідовані купецькі гільдії.

Літ.: Свод законов Российской империи, т. 9. СПб., 1899; *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. М., 1946; *Яковцевский В.Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. М., 1953; *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. М., 1958.

Т.І. Лазанська.

КУПЛЕВА́СЬКИЙ Микола Йосипович (05.01.1848(24.12.1847) — після 1918) — правознавець, громад. діяч. Д-р держ. права (1888), заслужений проф. (1902). Н. в м. *Оріхів* у родині штатного доглядача повітового уч-ща. Згодом жив у *Києві* та *Харкові*. 1872 закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*) і став (з наступного року) професорським стипендіатом на каф-рі держ. права. 1875 упродовж півроку поглиблював знання в Київ. ун-ті. Повернувшись до Харкова, 1877 захистив дис. pro venia legendi (на право викладання) на тему: «Состояние сельской общины в XVI веке на дворцовых землях и землях духовных и светских владельцев», отримав звання приват-доцента і почав читати лекції з держ. права. Через два роки захистив магістерську дис. з проблем адм. юстиції у Франції і був обраний штатним доцентом. 1880—82 перебував у наук. відрядженні у Франції та Німеччині. Після захисту 1888 докторської дис. на тему: «Державна служба в теорії і діючому праві Англії, Франції, Німеччини та Цислейтанської Австрії» був затверджений у званні екстраординарного, а згодом — ординарного (1890) і заслуженого (1902) професора кафедри держ. права Харків. ун-ту. Ініціатор створення і перший го-

лова Харків. юрид. т-ва (з 1901). 1901—05 — ректор Харків. ун-ту. Від 1907 — у *Санкт-Петербурзі*: проф. держ. права Імператорського уч-ща правознавства, чл. ученого к-ту Мін-ва нар. освіти. Восени 1917 повернувся в Україну, поселився в с-щі Южное (нині м. *Південне*) під Харковом. В останні місяці гетьманату П.*Скоропадського* брав участь у роботі комісії, що розробляла положення про вибори до Державного сойму Української Держави. Подальша доля невідома.

Як правознавець К. критично оцінював тогочасну Рос. д-ву; одним з перших у вітчизн. юриспруденції виступив за перетворення її в конституційну і правову державу; ставив питання про: розвиток прав особистості, демократ. принципів і процедур, утвердження громадян. рівноправ'я; участь сусп-ва в держ. діяльності, забезпечення законності управління, поділу держ. влади, незалежності правосуддя, запровадження відповідальності посадових осіб і адм. юстиції тощо. У політ. діяльності К. був поміркованішим, ніж у наук. працях. Він належав до партії *октябристів*, був одним з засн. Всерос. нац. союзу (орг-ції націоналістичної, але не чорносотенної).

Сучасники знали К. також як музиканта і композитора. Він захоплювався теорією та історією музики, опублікував кілька збірок муз. творів, серед яких п'єси для фортепіано, пісні для духовного хору тощо. Його церк. музика виконувалася в багатьох храмах Росії. К. був головою Харків. хорового т-ва, а згодом — головою муз. комісії Петерб. просвітницького т-ва «Маяк», одним з провідних діячів Рос. муз. товариства.

Тв.: Административная юстиция в Западной Европе, вып. 1: Административная юстиция во Франции. Х., 1879; Принцип разделения властей в строе современного государства. «Юридический вестник», 1882, № 11—12; О чрезвычайных распоряжениях правительства в конституционном государстве. Там само, 1882, № 12; О пределах повиновения незаконным распоряжениям и действиям должностных лиц. Там само, 1886, № 9; Государственная служба в теории и в иностранном действующем праве Англии, Франции, Германии и Цислейтанской Австрии. Х., 1888; Русское государственное право, т. 1—2. Х., 1894—96; Вопрос об организации студенчества университетов. Х., 1901; Всероссийский национальный союз. СПб., 1908; Исторический очерк преобразования государственного строя в царствование императора Николая II, вып. 1: Преобразование высших государственных учреждений (1904—1907 гг.). СПб., 1912; Общее учение о государстве в связи с основными вопросами государственного права и политики (1911—1912 уч. г.). Б/м, б/р (літографія).

І.Б. Усенко.

КУПО́Н БАГАТОРА́ЗОВОГО ВИКОРИСТА́ННЯ, купон, купоно-карбованець, український карбованець — засіб грошового обігу в Україні від січ. 1992 до верес. 1996. Після проголошення держ. незалежності (серп. 1991) Україна заявила про вихід із загальносоюзного «рубльового простору» (першою серед республік колиш. *СРСР*; до цього часу в УРСР, як і в ін. республіках, в обігу перебували рад. *карбованці* та монети зразка 1961). 9 верес. 1991 Президія ВР України ухвалила постанову «Про введення в обіг на території республіки купонів багаторазового використання», в якій ішлося про запровадження з 1 січ. 1992 на тер. України власної грошової одиниці — купонів багаторазового використання, а також про створення монетного двору і випуск укр. грошей.

Купони були попередниками *гривні* — укр. нац. валюти; до запровадження в обіг останньої вони мали забезпечувати захист внутр. споживчого ринку, а також покрити нестачу готівки, якої систематично бракувало через скорочення її надходжень з РФ. Уведення їх проходило поетапно. У перший місяць запровадження (січ. 1992) їх частка в зарплаті або пенсії становила 25—30 %, ін. ч. виплачувалася рад. карбованцями. Поступово збільшувався простір для купонів, звужувалося застосування рад. карбованців. За півроку 1992 купони практично повністю витіснили з обігу рад. карбованці. Згідно з Указом Президента України «Про реформу грошової системи України» з 12 листоп. 1992 купоно-карбованець було впроваджено у сферу безготівкового розрахунку. Купоно-карбованець отримав статус тимчасової нац. валюти і став єдиним на тер. України офіц. засобом платежу. Із 2-ї пол. 1992 припинили своє функціонування монети, оскільки через високу інфляцію, зростання цін тощо відпала потреба в їх використанні. На кін. 1992 за купоном закріпилися назви «купоно-карбованець», «український карбованець». У ході *грошової реформи 1996* купони були обміняні на гривні за курсом: 100 тис. купонів на 1 гривню.

500 карбованців. Купон. 1992. Національний банк України. Україна. Лицьовий і зворотний бік купона.

Літ.: Відомості Верховної Ради України, 1991, № 46; Указ Президента України «Про реформу грошової системи України» від 7 листопада 1992 р., № 549. «Голос України», 1992, № 217; Проблеми монетарної системи та рівня життя населення. В кн.: Україна незалежна: час випробувань, сподівань. К., 1993; Указ Президента України від 25 серпня 1996 р. «Про грошову реформу в Україні». «Урядовий кур'єр», 1996, 29 серп.

Л.В. Ковпак.

КУПРІ́Н Олександр Іванович (псевдоніми — Януш, А.Незабудкин, В.Теплов, Киевлянин, А.Поспелов, Алеко, Али-хан, Заратустра та ін.; 07.09(26.08).1870—25.08.1938) — письменник. Н. в м. Наровчат (нині місто Пензенської обл., РФ) в сім'ї дрібного чиновника. Після смерті батька його мати — Любов Олексіївна (походила зі збіднілого роду князів Кулунчакових) — переїхала з дітьми жити до *Москви*. З 1880 навчався в 2-й Моск. військ. г-зії (1882 перейменована на 2-й Моск. військ. корпус), 1888 — в 3-му Олександрівському уч-щі в Москві. Ще юнкером опублікував оповідання «Последний дебют» («Русский сатирический листок», 1889, 3 груд.), у сюжеті використав резонансну подію — самогубство на харків. сцені 1881 актриси Є.Кадміної.

1890 закінчив навчання підпоручиком, призначений служити в 46-й Дніпровський піх. полк, розквартирований на *Поділлі*, переважно в Проскурові (нині м. *Хмельницький*), *Гусятині*, *Волочиську*. 1891 у газ. *«Волынь»* умістив віршований фейлетон «Везде встретишь», 1892 — у газ. *«Киевлянин»* — оповідку «Психея», 1893 передав свою нову поезію в час. «Волынь», а прозу — в газ. «Киевское слово» та петерб. ж. «Русское богатство».

У 1894 вийшов у відставку й переїхав до *Києва*. Публікував свої твори в газетах «Киевское слово», «Киевлянин», «Жизнь и искусство».

1896 служив на підпр-вах Донбасу, у т. ч. рахівником сталеливарного Петровського з-ду, готував кореспонденції, написав повість «Молох» («Русское богатство», 1896, № 12), влітку управляв поліським маєтком Казимирівка (нині с. Кузьмівка Сарненського р-ну Рівнен. обл.). Цього року надрукував у Києві свою першу книжку «Киевские типы», а наступного — «Миниатюры», ввійшовши до числа найвідоміших у *Російській імперії* письменників. 1897 відвідав *Одесу*, де зустрівся з І.*Буніним*, потім мандрував *Поліссям*. Виступав у житомир., київ. і петерб. пресі.

1898 завершив оповідання «В лесной глуши» («Лесная глушь»), додавши до нього українсько-рос. словничок («Русское богатство», № 9), опублікував у газ. «Киевлянин» повість «Олеся (Из воспоминаний о Волыни)». Деякий час займався акторством у драм. трупі В.Вікторова в *Сумах* (1899), був суфлером укр. («малоросійського») театрального гурту в Києві. Узимку 1899/1900 з другом-киянином М.Кисельовим написав комедію «Грань столетия». 1900 налагодив публікації на шпальтах газ. *«Одесские новости»* («Ошибка», «Тапер», «Царицынское пожарище», «Убийцы», «Оборотень», «Больничный цветок», «Астры», «Таинственный незнакомец»). 1901 потоваришував з А.*Чеховим*, у його ялтинському будинку працював над оповіданням «В цирке» («Мир Божий», 1902, № 1). На борту чорномор. пароплава «Св. Николай» познайомився з Л.*Толстим*, який схвально характеризував його літ. майстерність.

Від груд. 1901 жив у *Санкт-Петербурзі*, завідував белетристичним відділом час. «Журнал для всех», з лют. 1902 очолив такий само відділ у місячнику «Мир Божий». Співробітничав із вид-вами «Шиповник» і «Знание», з редакціями збірників «Земля», «Жизнь», «Помощь», «К свету», журналами «Русское богатство», «Театр и искусство», «Современный мир», «Юный читатель», «Родная нива». Оприлюднив у них низку творів, зокрема, «Гамбринус», «Белый пудель», «Гранатовый браслет», «Яма», «В казарме», «Вечерний гость», «На покое», «Каждое желание» («Звезда Соломона»), «Морская болезнь», «Как я был актером», «Редиард Киплинг», «Бред», «Изумруд», «Поединок», «Суламифь», цикл «Листригоны». Часто звертався до злободенної сатири. Восени 1902 познайомився з Максимом *Горьким*, чиє вид-во «Знание» наступного року опублікувало том оповідань К. Влітку 1903 знову відпочивав у Криму, восени їздив до Одеси. 1904 навідував *Ялту*, Одесу, «оксамитовий сезон» провів у *Балаклаві* й там 1905 купив ділянку для саду.

Як очевидець придушення *Севастопольського збройного повстання 1905* відгукнувся статтею «События в Севастополе» у газ. «Наша жизнь» за 1 груд. 1905 (передруковано: Историко-революционный альманах. СПб., 1907; Календарь Русской революции. Пг., 1917). Допомагав рятувати бунтівних матросів крейсера «Очаков» від загибелі під час придушення повстання урядовими ЗС. За критику каральних акцій зазнав переслідувань.

Наприкінці 1905 разом із дружиною М.Купріною, А.Богдановичем, Ф.Батюшковим, Є.*Тарле* та рештою чл. ред. комітету ж. «Мир Божий» задекларував програмні соціаліст. ідеали, обстоював свободу «національних груп», «ідею автономності народів, що входять до складу російської держави».

1909 нагороджений (разом з І.Буніним) академічною Пушкінською премією. На той час він мав не лише загальнорос., а й широке зарубіжне визнання свого таланту. Його «Поединок», уперше опублікований 1905, був перекладений нім., франц., швед., італ., іспанською та ін. європ. мовами.

1911 у час. «Синий журнал» (№ 14—15) розпочав друкувати колективний детектив-пародію «Три буквы», його співавторами стали А.*Аверченко*, Теффі (Надія Лохвицька, у заміжжі Бучинська) та ін. письменники. На сторінках цього ж періодичного видання вмістив есе «Мой полет», «Поэт арены», «Устроители», «Фараоново племя», «Заметка о Джеке Лондоне».

О.І. Купрін.

1912 у додатку до ж. «Нива» було видрукувано 8 перших томів зібрання його творів. 1913 дав інтерв'ю з приводу *Бейліса справи*, наголосивши: «Тут або свідома підлість, або расова ненависть, що дійшла до безумства». Відмовився контактувати з шовіністськи зорієнтованим тоді час. «Новый журнал для всех», де раніше, 1909, виступив із листом «О Гоголе». 20 (8) берез. 1914 на своїй лекції, присвяченій літ. явищам доби, презентував у Києві оповідання «Слоновья прогулка».

З поч. *Першої світової війни* відвідав прифронтову зону, був у Вільно (нині м. *Вільнюс*) та в м. *Рівне*. У листоп. 1914 як офіцер запасу призваний до армії. Навесні 1915 демобілізований за станом здоров'я. Для поранених улаштував лазарет на власному обійсті, придбаному 1911 в Гатчині (нині місто Ленінград. обл., РФ). Узимку 1915/16 в Києві виконував обов'язки помічника уповноваженого Всерос. земського союзу (див. *Земський союз*). Од 1916 на кіноекранах демонструвався фільм «Жакомино жестоко наказан» за участю К. (фіксація жартівливої вистави на його дачі).

Після *Лютневої революції 1917* редагував у Петрограді (нині м. С.-Петербург) газ. «Свободная Россия». В лип. 1918 ув'язнений комісією трибуналу за захист у газ. «Молва» великого кн. Михайла Олександровича (брата колиш. імп. *Миколи II*). Після звільнення проектував для селян час. «Земля», у зв'язку з чим зустрічався з В.*Леніним*, проте не дістав очікуваної підтримки. 1919 співробітничав із вид-вом «Всемирная литература», перекладав твори Й.-Ф.Шіллера, випускав у

О.А. Купчинський.

Гатчині «Приневский край» — газету підлеглих адміралові О.*Колчаку* протибільшовицьких військ генерала від інфантерії М.Юденича. Невдовзі емігрував.

З 1920 жив у Парижі (Франція), 1921 видав «Рассказы для детей», редагував ж. «Отечество». 1925 підготував книжку «Рассказы», 1927 — «Новые повести и рассказы», 1928 — «Купол св. Исаакия Далматского», «Храбрые беглецы», 1929 — «Елань», 1930 — «Колесо времени». Узяв участь у з'їзді рос. письменників і журналістів, організованому 1928 у Бєлграді (нині столиця Сербії). Поступово відійшов від політики. 1931—32 редагував тижневик «Иллюстрированная Россия». 1933 випустив окремим виданням роман «Юнкера». Друкувався також у часописах «Новая русская жизнь», «Сегодня», «Общее дело», «Русское время», «Русское дело», «Возрождение», «Русская газета в Париже» та ін. Опублікував низку статей антирад. спрямування, істор. нарисів, нотаток, спогадів.

Бідував. Листувався з І.*Рєпіним*, одержав від останнього в подарунок кілька картин, які через матеріальну скруту продав.

31 трав. 1937 тяжко хворим із дружиною Єлизаветою прибув до Москви, у лип.—серп. мешкав у Підмосков'ї, а наприкінці груд. переїхав до Ленінграда (нині м. С.-Петербург). У черв. 1938 жив у Гатчині.

П. у м. Ленінград.

Худож. проза К. значною мірою автобіографічна (зокрема, в «Поединку» відображено спомини про службу у війську, в творах «Гамбринус», «Листригоны», «Яма» — відповідно, одес., балаклавські та київ. враження). Втім, К. заявляв: «Я уникаю портретності, "Яма" — це і Одеса, і Петербург, і Київ».

Тв.: Сочинения, т. 1—12. СПб.—М., 1907—17; Полное собрание сочинений, т. 1—9. СПб., 1912—15; Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1970—73; Рассказы, очерки, воспоминания. «Неман», 1989, № 5; Золотой петух. М., 1999.

Укр. пер.: Конокради. Х. [1930]; В надрах землі. Х., 1931; Вибрані твори. К., 1950; Оповідання. К., 1953; Анафема. К., 1958; Мирне життя. Ужгород, 1960; Олеся. К., 1965; Поєдинок. К., 1981.

Літ.: *Чуковский К.* «Поединок» А.Куприна. «Одесские новости», 1905, 8 мая; *Богданович А.* На войне и дома (о «Поединке»). «Наша жизнь», 1905, 29 июля; *Колтоновская Е.А.* Куприн как выразитель эпохи. «Образование», 1907, № 4; А.И.Куприн о своем аресте. «Волынь», 1909, 8 сентября; Пушкинские премии. «Киевская мысль», 1909, 23 октября; *Колтоновская Е.А.* Поэт жизни. «Вестник Европы», 1915, № 1; *Боцяновский В.Ф.* Куприн и севастопольские события. «Литературный современник», 1939, № 7—8; [*Ротштейн Э.*] Материалы к биографии А.И. Куприна. В кн.: *Куприн А.И.* Забытые и несобранные произведения. Пенза, 1950; *Павловская К.Е.* А.И.Куприн. Публикация его произведений и литература о нем. «Ученые записки Саратовского университета», 1955, т. 53; *Берков П.Н.* Александр Иванович Куприн. М., 1956; *Павловская К.Е.* Очерки Куприна «Киевские типы». «Ученые записки Саратовского университета», 1957, т. 56; *Афанасьев В.Н.* Куприн и сцена. «Театральная жизнь», 1958, № 2; *Аспиз Е.М.* А.И.Куприн в Балаклаве. «Крым», 1959, № 23; *Волков А.* А.И. Куприн на Украине. «Советская Украина», 1960, № 9; *Афанасьев В.Н.* На подступах к «Поединку». «Русская литература», 1961, № 4; *Його ж.* Неизвестные очерки Куприна. «Русская литература», 1962, № 2; *Инсарова Н.* Куприн в Одессе. «Радуга», 1965, № 9; *Гончаренко И.* Неопубликованные письма А.И. Куприна. Там само, 1966, № 4; *Куприна-Иорданская М.К.* Годы молодости. М., 1966; К.Н. Батюшков, Ф.Д. Батюшков, А.И. Куприн. Вологда, 1968; *Афанасьев В.Н.* Александр Иванович Куприн. Ленинград, 1971; *Цященко Т.* Про роботу О.І.Купріна у київській пресі. «Радянське літературознавство», 1973, № 9; *Лилин В.* Александр Иванович Куприн. М., 1975; *Альберт И.Д., Вишневский И.П.* А.И. Куприн: (семинарий). Львов, 1978; *Куприна К.А.* Куприн — мой отец. М., 1979; *Кулешов Ф.И.* Творческий путь А.И.Куприна: 1883—1907. Минск, 1983; *Його ж.* Творческий путь А.И. Куприна: 1907—1938. Минск, 1987; *Бунин И.А.* Собрание сочинений, т. 6. М., 1988; Письма о Куприне. «Неман», 1988, № 2; *Хинкулов Л.Ф.* Золотые ворота Киева. К., 1988; *Храбровицкий А.В.* А.И. Куприн в 1937 году. В кн.: Минувшее, т. 5. Paris, 1988; *Петровский М.С.* Городу и миру. К., 1990; *Питляр И.А.* Куприн. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994; *Дружников Ю.* Александр Куприн: деготь и патока. «Смена», 1997, № 3.

П.Г. Усенко.

КУПЧИ́НСЬКИЙ Олег Антонович (псевдоніми і криптоніми — Олег Антонович, Антонович О., О. К., О. А.; н. 18.05.1934) — історик, філолог, археограф. Голова *Наукового товариства імені Шевченка* (2005). Н. в сім'ї свя-

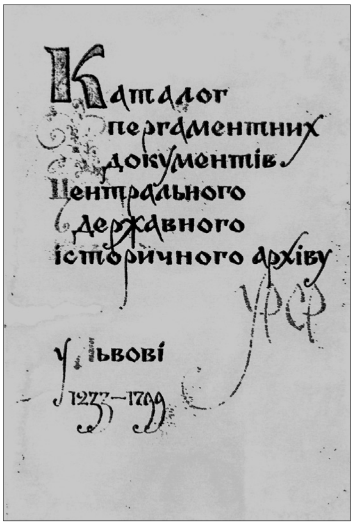

Купчинський О. «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти». Львів, 2004. Обкладинка.

щеника в с. Сороцьке (нині село Теребовлянського р-ну Терноп. обл.; розташов. за 45 км від *Тернополя*). 1952 закінчив середню школу робітн. молоді в м-ку *Скалат*. Замешкав у *Львові*. 1958 закінчив філол. ф-т Львів. ун-ту. 1959—60 працював бібліотекарем Львів. наук. б-ки АН УРСР (нині *Львівська національна наукова бібліотека України імені В.Стефаника*). Від 1960 — співробітник Центр. держ. істор. архіву УРСР у Львові. 1961 став одним із співорганізаторів, а в наступні роки був активним учасником Семінару з питань джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін при ЦДІА УРСР у Львові. Писав інформації про наукові конференції, огляди виставок, рецензії. Публікувався у виданнях: «Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР», «Вопросы географии», «*Історичні джерела та їх використання*», «*Архіви України*», «*Український історичний журнал*», «Советские архивы», «Жовтень» (див. «*Дзвін*»), «Мовознавство». 1974 захистив в Одес. ун-ті (нині *Одеський національний університет*) канд. дис. на тему: «Українські географічні назви на -ичі 14—20 ст.» Від 1978 (і до 1996) працював у Ін-ті сусп. наук АН УРСР (з 1993 — *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича*

НАН України). Учень І.*Крип'якевича* та Л.Гумецької. У 2-й пол. 1980-х рр. належав до ініціативної групи львів. учених з відновлення матірного Наукового т-ва ім. Шевченка у Львові, став співавтором Статуту НТШ. Від 21 жовт. 1989 — наук. секретар НТШ, голова Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін т-ва. Від 1990 — відп. ред. *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»* (під його кер-вом 1990—2008 вийшло 35 томів видання, № 221—256). Від 17 груд. 2005 — голова НТШ. 2006 захистив докторську дис. на тему: «Акти та документи Галицько-Волинського князівства 13 — 1-ї пол. 14 ст.» Цього ж року став відп. ред. ж. «Вісник Наукового товариства імені Шевченка». Чл. редколегій багатьох видань, дійсний чл. *Української вільної академії наук* у США, низки наук. т-в в Україні та за кордоном. За сумісництвом протягом кількох років викладав спец. курси у *Львівському національному університеті* («Галицько-Волинський літопис») і в Укр. катол. ун-ті у Львові («Вступ до церковно-слов'янської мови»).

Коло наук. зацікавлень К. — істор. науки (середньовічна історія України), філологія (істор. укр. мови, ойконімія), архівознавство та спец. істор. дисципліни (*джерелознавство історичне*, *географія історична*, *хронологія історична*, дипломатика та ін.), історія установ. У його доробку понад 500 наукових і науково-популярних праць, зокрема: **з історії мови** — «Мова "Казання" Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 р.» («ЗНТШ», 2003, т. 246), «Лексичний склад актів та документів Святоюрської юридики у Львові 70-х років XVI—XVII ст.» (у кн.: «На перехресті культур: Збірка наукових праць на пошану Л.Рудницького». Львів—Філадельфія, 2008); **з проблем ойконімії** — «Топоніми на -ичі і питання заселення України» («Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2), «Зміни словотворчої структури мікротопонімії» («Вопросы географии», 1966, № 20), «Статистика та географія двочленних відприсвійних географічних назв України на ∗-jь» («Історичні джерела та їх використання», 1969, вип. 4), «Питання генезису географічних назв на -ичі» («Середні віки на Україні», 1973, вип. 2), «Стародавні слов'янські топонімічні типи і деякі питання розселення східних слов'ян» (у кн.: «Славянские древности». К., 1980), «Давні східнослов'янські композитні імена, мотивовані ойконімами на ∗-itj-i» (у кн.: «З історії української лексикографії». К., 1980), «Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень» (К., 1981), «Географічні назви Полісся» (у кн.: «Полесье». К., 1988); **з філологічного джерелознавства** — огляди документів про Т.*Шевченка* («Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР», 1965, № 1), І.*Франка* («Архіви України», 1972, № 5), В.*Стефаника* («Архіви України», 1971, № 4), Марка *Черемшини* («Архіви України», 1974, № 2), І.*Труша* («Архіви України», 1969, № 4), В.М.*Гнатюка* («Збірник наукових праць НТШ», 1992), Г.Лужницького (вступне слово до твору останнього «Чорна ігуменя», 1994), «Słowo o pułku Igorowym. Przekład i opracowanie Jana Dalibora Wagilewicza. Do druku przygotowal i artykułem stępnym poprzedził Oleg Kupczyński» (Przemyśl, 1999); **з питань архівознавства** — «Про описання і каталогізацію картографічних творів» («Архіви України», 1971, № 3), «Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799» (К., 1972; у співавт. з Е.Ружицьким), «Методика наукового описання давніх документів» («Архіви України», 1972, № 4), «До історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV—XVIII ст.» («Архіви України», 1976, № 1), «Розшифрування ранніх фотодокументів та їх описування в архівах і бібліотеках» («Архіви України», 1978, № 6), «Земські та громадські судово-адміністративні фонди Львова» (Львів, 1998), «Рукописна спадщина Ярослава Падоха» (Львів, 2000); **з історичного джерелознавства та археографії** — «Втрачені пергаментні грамоти міст і сіл Галичини XIV — першої пол. XIX ст.» (в кн.: «Бібліотекознавство та бібліографія: Збірник наукових праць». К., 1982), «Дослідження і публікація грамот Галицько-Волинського князівства в XVIII — першій половині XIX ст.» (в кн.: «Київська Русь: культура, традиції: Збірник наукових праць». К., 1982), «Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Лева Даниловича)» (в кн.: «Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від народження М.Грушевського». Львів, 1994), «Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII — першої половини XIV століть» («ЗНТШ», 1996, т. 231), «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти» (Львів, 2004), «Згадки про акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст. у тогочасних і пізніших документальних матеріалах» («Вісник Львівського університету», 2005, вип. 39—40); **з питань української дипломатики** — «До питання про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя» («Архіви України», 1974, № 6), «Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII—XIV ст.» (в кн.: «З історії міжслов'янських

«Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові: 1233—1799». К., 1972. Суперобкладинка.

Р.Г. Купчинський.

зв'язків». К., 1983), «П'ять староукраїнських грамот» («Мовознавство», 1986, № 1), «Забута грамота Костянтина Василя Острозького села Мала Тухля» («Острозька давнина», 1995, т. 1); **хронології** — «О некоторых вопросах датировки средневековых документов на основе содержания» («Советские архивы», 1976, № 3), «Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVII ст.» («Записки НТШ», 1991, т. 222); **з питань картографії** — «Україна в картографічних творах колекцій Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові» («Український історико-географічний збірник», 1971, вип. 1), «Рукописні карти України XVIII ст. Ермітажної збірки Державної публічної бібліотеки імені М.Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді» («Архіви України», 1973, № 1), «Причинки до історії української картографії 1930—1940-х років: Микола Кулицький» (в кн.: «Mappa mundi: Збірник наукових праць на пошану Я.Дашкевича», 1996) та ін.; **з історичного минулого церкви в Україні та її нинішніх проблем** — «Унійний симпозіум у Варшаві» («Вісник НТШ», 1997, ч. 16/17), «Ієрархія Київської церкви 861—1996 рр.» («Вісник НТШ», 1997, ч. 18), «Патріарший собор УГКЦ» («Вісник НТШ», 1998), «Йосиф Сліпий про Берестейську унію та її роль в історії української церкви і народу» («Київська церква», 2000, № 1), «Українська церква і питання української (руської) народно-розмовної мови у другій половині XIV—XVII століття» («Warzawskie zeszyty ukrainoznawcze», 1997, № 4—5).

К. є автором монографії «Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень» (К., 1981) та праць «Ранні твори А.Кримського і царська цензура» («Архіви України», 1971, № 1), «Август Бєльовський та Іван Вагилевич: наукові контакти і співпраця» («Warsawskie zeszyty ukrainoznawcze», 1999, № 8/9), а також є співупорядником документальних збірок: «Іван Франко: Документи і матеріали» (К., 1966), «Акти села Одрехови: XVI—XVII ст.» (К., 1970), «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» (К., 1970), «Леся Українка: Документи і матеріали» (К., 1971), «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: XVI — перша половина XVII ст.» (К., 1975), «Зародження робітничого класу на Україні: середина XVI ст. — 1861 р.» (К., 1982); «Селянський рух на Україні: 1826—1849» (К., 1985), «Історія Львова в документах і матеріалах» (К., 1986), «Русалка Дністрова: Документи і матеріали» (К., 1989), «Володимир Гнатюк: Документи і матеріали» (Львів, 1998); «Михайло Драгоманов: Документи і матеріали: 1841—1994» (К., 2001) та ін.

Бібліогр.: Олег Купчинський: Бібліографічний покажчик. Львів, 2006.

Літ.: *Дишлевий П.С.* Присудження заохочувальної премії Архівного Управління за кращу науково-дослідну працю. «Архіви України», 1973, № 2; *Дем'ян Г.В.* Купчинський Олег Антонович. В кн.: УЛЕ, 1995, т. 3; *Трегуб М.* Купчинський Олег Антонович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 7. Львів, 2000; *Гирич І.* Слово про ювіляра. В кн.: «До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя», т. 1 К.—Львів, 2004; *Вальо М.* Вчений рідкісного таланту та одержимості. В кн.: Олег Купчинський: Бібліографічний покажчик. Львів, 2006.

І.Б. Гирич.

КУПЧИ́НСЬКИЙ Роман Григорович (псевдоніми і криптоніми — Мусій Гак, Чіпка Галант, Галактіон Чіпка, Тойсам, М.Д.Т.С. та ін.; 24.09.1894—10.11.1976) — поет, прозаїк, критик, композитор, бард січового стрілецтва, учасник національно-визвол. змагань, старшина *Легіону Українських січових стрільців* та *Української Галицької армії*, громад. діяч. Н. в с. Розгадів (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї священика. Від 1896 жив у с. Кадлубиське Бродівського повіту на Львівщині. Від 1911 — член Т-ва студентів вищих шкіл «Україна». 1913 закінчив Перемишльську г-зію. Цього ж року почав вчитися в *Греко-католицькій духовній семінарії у Львові*. Був рекордсменом з легкої атлетики Запорозьких ігрищ, чемпіоном *Галичини* з легкої атлетики. На початку *Першої світової війни* разом з багатьма ін. студентами записався до створюваного тоді Легіону УСС. На постоях вояків брав участь в організації шкільного навчання, читалень, хорів і оркестрових гуртів, видавав пресові листки, журнали. Від 1915 разом з Л.*Лепким*, Ю.Назаруком, Н.Гайворонським, А.*Лотоцьким*, С.Чарнецьким, Ю.Шкрумеляком був чл. Пресової квартири УСС; цього ж року опублікував у *Відні* в час. *«Вісник Союзу визволення України»* свій перший вірш. 1916—17 був командантом (командиром) чоти, 1917—18 — командантом сотні, ад'ютантом полку в ранзі поручника. Створив (писав слова і мелодії) багато стрілец. пісень. Найпопулярнішою в той час стала написана ним 1918 в день відходу вишколу й коша на Херсонщину пісня «Зажурились галичанки». Від 1919 служив в УГА. У лип. 1920 у складі військ УГА, які відступили на територію Польщі, був інтернований. Мешкав у таборі *Тухоля* для старшин УГА. Після звільнення в лют. 1921 розпочав навчання у Віденському ун-ті. Цього ж року опублікував драм. поему «Великий день». 1922 продовжив студії у *Львівському таємному українському університеті* і разом із бойовими друзями-митцями В.Бобинським і П.Ковжуном створив літ. групу неосимволістів «Митуса», входив до редколегії однойменного журналу. Від 1924 редагував газ. *«Діло»*. 1926 почав писати тексти для новоствореного Л.Лепким лялькового театру «Вертеп наших днів». 1928 опублікував дві перші частини роману-трилогії про стрілецьке життя «Заметіль» (3-тя ч. побачила світ 1933). Від 1933 очолював Т-во письменників і журналістів ім. І.Франка, працював у вид-ві *«Червона калина»*. Разом з В.Софронівим-Левицьким написав сценарій фільму «Для добра і краси» (знятий Ю.Дорошем 1936—37). З початком *Другої світової війни* та приєднанням земель Зх. України до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) у верес. 1939 переїхав до *Кракова*, працював там в *Українському видавництві*, друкувався в газетах, зокрема у *«Краківських вістях»*. Наприкінці II світ. війни виїхав до Німеччини, займався літ. діяльністю. 1949 емігрував до США. Від 1950 — чл. управи Літературно-

мистецького клубу в Нью-Йорку. Співпрацював з газ. *«Свобода»*, публікував спогади і худож. твори в укр. періодиці США і Канади. Був чл. головної редакційної колегії ж. «Вісті Комбатанта». 1952 увійшов до складу ініціативної групи, яка організувала Спілку укр. журналістів Америки (1958—60 був її головою). 1964 опублікував «Мисливські оповідання», 1965 — травестійно-героїчну поему «Скоропад» (відновлений варіант втраченого в 1940-х рр. тексту, що був написаний 1919—22).

Автор слів і мелодій понад 80 стрілец. пісень — героїчних, маршових, істор., ліричних, розважальних, створених переважно на основі справжніх подій, про конкретних людей («Заквітчали дівчатонька», «Був собі стрілець», «Ірчик» та ін.). Багато пісень К. стали народними («Їхав козак на війноньку», «Як з Бережан до Кадри», «Зажурились галичанки», «Човен хитається» та ін.). «Ода до пісні» К. стала програмним шкільним твором в *українській діаспорі.* Його твір «Боже Великий, Творче Всесвіту...» став національно-реліг. гімном багатьох українців. Вершиною поетичної творчості К. вважається неопубл. збірка «Село», рукопис якої зберігається у *Львівській національній науковій бібліотеці України імені В.Стефаника.*

В останні роки свого життя тяжко хворів. П. у м. Оссінг (шт. Нью-Йорк, США).

1977 посмертно опубліковано повну зб. пісень К. «Ми ідемо в бій» та зб. віршів і прози «Невиспівані пісні». 12 листоп. цього ж року в Нью-Йорку відбулася урочиста конференція *Наукового товариства імені Шевченка* і Братства УСС на пошану Р.Купчинського.

Замовчувані в рад. часи в УРСР твори К. тепер перевидаються, його пісні часто звучать у радіо- і телепрограмах, зокрема в радіопрограмі «Шануймося, друзі».

На пошану К. в його рідному селі — Розгадові — 1989 започатковано проведення щорічного пісенного фестивалю «Стрілецька слава», 1990 — відкрито меморіальну дошку й освячено музей (розташовується в його родинній хаті — колиш. парафіяльному будинкові; син К. — Юрій — передав музеєві листи й документи батька), у жовт. 1994 до 100-ліття від дня його народження відкрито пам'ятник (скульп. П.Кулик, архіт. В.Блюсюк).

Архів К., переданий зі США 1992, зберігається у Львів. науково-пед. бібліотеці.

Тв.: За рідну землю: Зі споминів з Визвольної війни. «Календар УНС на р. 1929» (Джерсі-Сіті), 1929; Заметіль: Повість зі стрілецького життя. Трилогія. Львів, 1931, 1991; У зворах Бескиду: Збірка оповідань. Львів, 1933; З вересня 1914: Спомин. «Свобода», 1952, 6 верес.; Мисливські оповідання. Вінніпег—Торонто, 1964; Поезії. В кн.: Координати: Антологія сучасної української поезії на Заході, т. 1. Мюнхен, 1969; Місто і степ. В кн.: Теребовельська земля. Нью-Йорк, 1972; Ми ідемо в бій: Пісні Р.Купчинського. Нью-Йорк, 1977; Недоспівані пісні. Нью-Йорк, 1983; Вірші. «Жовтень», 1989, № 5; ... І зі співом умирали: Поезії. «Україна», 1990, № 6; Поезії. В кн.: Стрілецька пісня. Львів, 1992; Вірші. В кн.: Атом серця: Українська поезія І пол. XX ст. К., 1993; Не сміє бути в нас страху: Вірші. «Літопис Червоної калини», 1994, № 7—9; Вірші. В кн.: Українська духовна поезія XVII—XX ст.: Антологія. К., 1996; Вірші. «Хрещатик», 1997, 29 листоп.; Дедьо в гостях (Присвячую В.Стефаникові). «Слово і час», 1999, № 9; Вірші. В кн.: Над рікою часу: Західноукраїнська поезія 20—30-х років. Х., 1999.

Літ.: *Лепкий Б.* Роман Купчинський. В кн.: Струни: Антологія української поезії від найдавніших до нинішніх часів, т. 2. Берлін, 1922; *Зленко П.* Українські січові стрільці (матеріали для бібліографічного покажчика). «За державність» (Каліш), 1935, зб. 5; *Луців Л.* Роман Купчинський (в 35-ті роковини літературної праці). «Свобода», 1950, 2 верес.; *Соневицький І.* Роман Купчинський (співтворець стрілецької пісні). Там само, 1951, 10 берез.; *Кедрин І.* Поема, її тло і автор. В кн.: *Купчинський Р.* Скоропад. Нью-Йорк, 1965; *Кравців Б.* Поема про легендарного стрілецького Цяпку-Скоропада. «Свобода», 1966, 20 груд.; *Кедрин І.* Романові Купчинському в альбом. Там само, 1967, 24 січ.; *Гординський С.* Чи скоординовано всі координати? «Сучасність», 1970, № 5; *Наумович С.* Відповідь «патлатим і бородатим». «Вісник Організації оборони чотирьох свобод України» (Нью-Йорк), 1970, № 4; Некролог. «Ukrainian Quarterly», 1976, № 2; Роман Купчинський. «Вісник Організації оборони чотирьох свобод України», 1977, № 6; *Гриневич Я.* Медальони: Риски до портретів Івана Франка, Василя Стефаника, Миколи Вороного, Катрі Гриневичевої і стрілецьких бардів — Лева Лепкого та Романа Купчинського. «Визвольний шлях», 1978, № 4; *Бобинський В.* Гість із ночі. К., 1990; *Ільницький М.* Західноукраїнська і еміґрантська поезія 20—30-х років. К., 1992; *Була Б.* Нарис історії села Розгадів: До 500-річчя села (1494—1994) і 100-річчя Романа Купчинського (1894—1994). Бережани, 1994; *Купчинський Р.* Розкиньте їхні жемчуги. «Хрещатик», 1997, 29 листоп.; *Салига Т.* Імператив: Літературознавчі статті, критика, публіцистика. Львів, 1997; *Городинський Л.Л., Зінчишин І.І.* Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині. Львів, 1998; Українські письменники: Матеріали до біобібліографічного словника, вип. 5. К., 1998; *Ільницький М.* Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова першої половини XX століття. Львів, 1999; *Погребенник Ф.* Роман Купчинський — лицар чину і слова. «Слово і час», 1999, № 9; *Сирота Л.* Літературна група «Митуса» (до висвітлення життєвого і творчого шляху її представників). В кн.: Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20—21 вересня 1996 року. Львів, 1999; *Качкан В.* Воскресіння Романа Купчинського. В кн.: *Качкан В.* Хай святиться ім'я твоє... Івано-Франківськ, 2000; Роман Купчинський. В кн.: *Левчанівська І.* Далеке і близьке: Нариси, статті. Луцьк, 2000; *Продан І.* Не змовкнуть ніколи стрілецькі пісні. «Свобода», 2002, 26 листоп.; Мала фотоенциклопедія Українських січових стрільців. Львів, 2004; *Мельник М.* «Мисливські оповідання» Романа Купчинського. «Вісник Львівського університету: Серія філологічна», 2004, вип. 35; *Салига Т.* Бард української пісні... і не тільки бард. «Дзвін», 2004, № 8; Українські письменники діаспори: Матеріали до біобібліографічного словника, ч. 1. К., 2006; Роман Купчинський. В розділі: Видатні земляки. Web: Тернопільська обласна державна адміністрація (http: //www.oda.te.gov.ua/index. php?module=humanitary&section=60).

Г.П. Герасимова, Д.В. Грузін.

КУ́П'ЯНСЬК — місто обласного підпорядкування *Харківської області*, райцентр. Розташов. на р. Оскіл (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону), за 124 км від *Харкова*. Залізничний вузол, тут функціонує митниця та ліцензійний митний склад. Нас. 31,5 тис. осіб (2004).

Перше поселення на території К. відоме з 1665. Це була козац. *слобода* під назвою Купенка чи Купчинка у складі *Харківського полку.* Приблизно в той же час тут була збудована дерев'яна Свято-Покровська церква. Відо-

мості про час заснування слободи містяться в *«Екстракті про слобідські полки»* 1734. Купенка розвивалася як форпост для захисту пд. кордонів Росії від татар. набігів. Наприкінці 17 ст. тут існувала вже добре укріплена фортеця з 7-ма бастіонами. Від 1685 (і до 1765) — сотенне містечко *Ізюмського полку*. 1705 тут було збудовано дерев'яну Свято-Миколаївську церкву. Після ліквідації *слобідських козацьких полків* (1765) Купенка стала центром комісарського управління Ізюмської провінції, деякий час мала назву Купенськ. Від 1780 — повітове місто Воронезького намісництва. 21 верес. 1781 указом імп. *Катерини II* був затверджений герб міста. В *«Полном собрании законов Российской империи»* за 1781 місто ще називалося Купенськом, а в 1786 отримало сучасну назву. Ця назва зафіксована на «Плане города Купянска Харьковского наместничества», затвердженому 1786 імп. Катериною II.

Від 1796 місто входило до *Слобідсько-Української губернії*, мало населення 3,5 тис. осіб, переважно це були військові та їхні сім'ї. 1807 було відкрито Куп'янське просвітницьке уч-ще, а 1819 — Куп'янське духовне уч-ще. 1822 був освячений храм Покрови Пресвятої Богородиці. Щорічно в місті проводилися 3 *ярмарки*. Від 1835 К. — у складі *Харківської губернії*. 1886 в ньому почало діяти Олександрівське ремісниче уч-ще. На той час тут працювали маслозавод, ф-ка з виготовлення свічок та 3 цегляні з-ди. Пром. розвиток міста прискорився у зв'язку з буд-вом залізниці Балашов—Харків (1895). Неподалік міста звели залізничний вузол, поряд з ним виникло поселення Куп'янськ-Вузлова. За Всерос. переписом населення 1897, заг. кількість мешканців, приписаних до К., складала 6893 особи (з них міських жителів — 2609; селян — 3504, дворян — 417, духовенства — 159, купців — 72). 1904 в місті був зведений вапняковий з-д. 1911 біля станції Куп'янськ-Заводська став до ладу силікатний з-д.

Куп'янськ. Свято-Миколаївська церква. 1850-ті рр. Фото 2007.

У січ. 1918 у місті було встановлено рад. владу, з трав. до груд. цього ж року тут за підтримки нім. військ урядували представники гетьманату (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*, *Українська Держава*). Від лип. 1919 в місті стояли військ. частини *Збройних сил Півдня Росії*, у груд. цього ж року їх вибили червоноармійці *Першої Кінної армії* під командуванням С.*Будьонного* й у місті знову було встановлено рад. владу.

1923—30 К. був центром *Куп'янської округи*, з 1923 — райцентр. Від 1932 — у складі Харків. області.

У 1930-х рр. на базі перетвореного (1919) на профтехшколу Олександрівського ремісничого уч-ща та відкритої 1923 с.-г. школи було створено автотранспортний технікум. 1937 почав діяти Куп'янський цукровий з-д.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з жовт. 1941 до черв. 1942 тут розміщувався Харків. обком КП(б)У та Харків. обласний військкомат, діяла оперативна група ЦК КП(б)У. Від 24 черв. 1942 до 3 січ. 1943 місто було окуповане військами *вермахту*. Гітлерівці розстріляли в місті 71 особу.

Невдовзі після визволення міста військами Червоної армії (див. *Радянська армія*) його господарське життя почало швидко розвиватися.

1955 на базі Куп'янських механічно-ремонтних майстерень було створено Куп'янський машинобудівний з-д. 1963 неподалік міста (за 15 км) почалося будівництво ливарного з-ду (філіалу Харків. моторобудівного з-ду «Серп і молот»), і вже 1966 з-д почав діяти.

На поч. 21 ст. в місті працювали, зокрема, ВАТ «Машинобудівний завод», ВАТ «Куп'янський цукровий комбінат», ВАТ «Куп'янський ливарний завод».

У місті народилися поет і худож. С.Волков, худож. Д.Чорний, тут жили і працювали етнограф П.*Іванов*, засн. укр. професійного театру М.Л.*Кропивницький*, письменники С.Сергєєв-Ценський та О.*Вишня*, санітарка, Герой Рад. Союзу й володарка відзнаки Міжнар. Червоного Хреста — медалі «Флоренс Найтингейнл» — М.Шкарлетова.

Літ.: ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Куп'янськ: Збірник архівних документів і матеріалів. Х., 1994; Історія міста Куп'янська. Web: Офіційний сайт Куп'янська (http://kupyansk.osp-ua.info/index.php?ch= 1&fl=his).

Я.В. Верменич.

КУ́П'ЯНСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР (див. *Округа*). Утворена 7 берез. 1923 у складі *Харківської губернії*. Окружний центр — м. *Куп'янськ*. Упродовж наступних років межі і склад округи не раз змінювалися. На час утворення було 12 р-нів. За даними на 1 жовт. 1925, налічувала 11 р-нів і 146 сільрад, нас. становило 384,3 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українців — 83,7 %, росіян — 15,8 %. Розформована 13 червня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Куп'янська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

КУРА́КІН Олексій Борисович, його діяльність на посаді генерал-губернатора Малоросії в 1802—1807. К. (19.09.1759—30.12.1829) — рос. держ. діяч, сенатор (з 1796), дійсний таємний радник (з 1797), князь. Перший генерал-губернатор новоствореного *Малоросійського генерал-губернаторства* у складі *Полтавської губернії* та *Чернігівської губернії*. Походив із відомого аристократичного роду князів Куракіних, які відзначилися на дипломатичній службі. Н. в м. *Москва*. Здобув домашню освіту, яку поглибив слуханням

лекцій у Нідерландах. Кар'єру розпочав військовим, згодом служив у суд. установах. Належав до діячів катерининської доби (див. *Катерина II*). При імп. *Павлові I* був генерал-прокурором Правительствуючого Сенату. Організував банк для допомоги дворянам, 1797 облаштував держ. кінські з-ди, заснував юнкерську школу при Сенаті. Потрапив у монаршу немилість і був звільнений зі служби. Поновлений на держ. посадах імп. *Олександром I*, став сенатором 1-го департаменту Сенату та головою Комісії для перегляду карних справ, що були відкриті до сходження на престол імп. Олександра I. 4 лют. 1802 призначений на посаду генерал-губернатора в Малоросію.

Розглядав Малоросію як окрему «країну» у складі *Російської імперії*, а тому з'єднав в одне управління землі «між річками Оріллю та Берестовою» й уточнив їхній внутр. адм. поділ, цим самим істотно зміцнив цей істор. регіон. На той час це відповідало планам імп. Олександра I з проведення часткової децентралізації та федералізації існуючого адм.-тер. устрою Рос. імперії. За роки перебування на посаді генерал-губернатора Малоросії К. здійснив тут низку заходів для зменшення відмінностей між загальноімперськими й місцевими правовими і управлінськими традиціями, зокрема, у становій, госп., законодавчій та соціокульт. сферах. Водночас він переконував центр. владу в тому, що Малоросія потребує більш гнучкого врядування, ніж внутр. губернії, оскільки найкращим засобом боротьби з укр. сепаратизмом є не уніфікаторські чи силові заходи, а ефективне й оперативне управління на місцях. Формуючи політику центру в питанні впорядкування місц. соціальної структури і наближення її до загальнорос., запропонував Сенату чіткі правові норми щодо того, кого вважати *козаком*, а кого — селянином, і разом з тим ратував за повернення козакам права вільно розпоряджатися земельною власністю. Його всепідданішу записку «О позволении малороссийским козакам распоряжаться недвижимыми их имениями, на древних их правах и привилегиях, Малороссии жалованных» було покладено в основу відповідного указу імператора від 28 черв. 1803. Аби уникнути соціальної напруги, спричинюваної безземеллям козаків, підтримав пропозицію херсон. військ. губернатора А.-Е. де *Рішельє* переселити 25 тис. козаків на пд., де на той час були вільні для обробітку землі, розробив відповідний план і втілив його в життя.

Був ініціатором проведення урядової політики, що сприяла поглибленій кооптації малорос. дворянства в загальнорос. структури. Зокрема, 1806 організовував ополчення та загони ландміліції, започатковував нові посади для дворян у держ. місц. установах. Однак не знайшов спільної мови з малорос. *шляхтою* в питанні наділення її відповідними військ. рангами при переведенні в *дворянство*, її петиції затримав у себе і передав їх на розгляд *Комітету міністрів Російської імперії* лише під час перебування міністром внутр. справ Рос. імперії — після виникнення для імперії зовніш. воєн. загрози 1809. Не підтримуючи місц. дворянство в його намаганнях зрівняти колиш. малорос. чини (див. *Козацька старшина*) з рос. дворянськими, підштовхнув його (укр. дворянство) до регіональної консолідації й пошуків ним свого істор. коріння та уславлення минулого *Гетьманщини*. Аби зменшити сепаратистські настрої серед укр. дворянства, К. мав намір здійснити нове *генеральне межування*, однак *дворянські депутатські збори* не підтримали його почину. Подолати або хоча б зменшити їхній (укр. дворянства) абсентеїзм (від лат. absens — відсутній; ухиляння виборців від участі у виборах; систематична відсутність представників колегіальних органів на засіданнях) він намагався шляхом активнішого їх залучення до загальнодерж. справ.

Звернув увагу центр. влади на занепад тих повітових *містечок*, що в минулому були прикордонними, а нині, втративши відповідний геогр. статус, зберегли, однак, свій колиш. правовий статус, через що дворянство відмовлялося споруджувати там будинки, бо це мало наслідком виконання в них постоєвої повинності. За його ініціативи імп. Олександр I звільнив такі будинки від згаданої повинності. Окрім того, царський уряд надав 800 тис. *рублів* позики для буд-ва в таких містечках адм. помешкань, судів, шкіл, богаділень, приміщень дворянських зборів, лікарень. К. організовував на підлеглих йому територіях профілактичне щеплення віспи, відкривав аптеки, облаштовував робітні будинки та в'язниці. Особливу увагу він приділяв розбудові *Полтави* як регіонального центру *Лівобережної України*. За його сприяння в Полтаві було відкрито г-зію, а в *Чернігові* — г-зію та ремісниче уч-ще. Він безпосередньо опікувався буд-вом поштових станцій та доріг, що зв'язували містечка з центром.

О.Б. Куракін. Портрет роботи художника В. Боровиковського. 1799.

Для з'ясування наявних природних ресурсів України та їх мобілізації К. організовував проведення детального геогр. опису підлеглих йому територій, вивчення їх госп. та кліматичних особливостей, дослідження тут корисних копалин. Щоб спонукати селян і козаків до інтенсивного господарювання, запросив до Малоросії нім. колоністів, фахівців з виготовлення сукна. Щоб сприяти залученню до госп. діяльності в Малоросії євреїв, заснував для них у *Кременчуці* школу-фабрику.

Царський уряд призначив К. відповідальним за увічнення перемоги Росії в *Полтавській битві 1709*, її 100-річчя відзначалося 1809. Кошти на спорудження пам'ятника генерал-губернатор відшукав на місці.

М.К. Курако.

1807 К. був переведений до *Санкт-Петербурга* і призначений міністром внутр. справ Рос. імперії. На цій посаді сприяв упорядкуванню діяльності мін-ва та його чиновницького апарату. Від 1810 — чл. Державної думи. Від 1821 — голова Департаменту держ. економії.

Похований у маєтку Куракіно Малоархангельського пов. Орловської губернії.

Літ.: *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. К., 1996; *Студьонова Л.* Чернігівські князі, полковники, губернатори. Чернігів, 1998; *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: функції, структура, архів. К., 2001; *Її ж.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005.

В.С. Шандра.

КУРА́КО Михайло Костянтинович (23(11).09.1872—08.02.1920) — металург. Н. в с. Козелля Могильовської губ. (нині тер. Білорусі) в сім'ї польс. землевласника. Закінчив 2-класну школу в с. Барщовка (нині с. Борщовка Гомельської обл., Білорусь) 1890 приїхав на Олександрівський залізоробний і залізопрокатний з-д Брянського АТ (нині Дніпроп. металургійний з-д) у м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) і почав працювати валяльником (навантажувальником), потім став горновим. Від 1892 працював на Гданцівському металургійному з-ді. 1898 переїхав до *Маріуполя*, влаштувався там на місц. металургійному з-ді, від 1900 займав посаду обер-майстра. Прославився як спеціаліст з ліквідації аварій на доменних печах, зокрема в розплавлянні застиглого в печі металу («козла»). Самостійно опанував курси з фізики та хімії, вивчив кілька іноз. мов. 1902 на запрошення директора-розпорядника Краматорського з-ду П.Томаса займався ремонтом і вдосконаленням домни на його з-ді, а 1903 став там начальником доменного цеху. Збудував доменну піч власної конструкції, яка на той час за своїми показниками була найкращою в *Російській імперії*. Головним його захопленням було винахідництво. Під час роботи в *Краматорську* він сконструював перший у Рос. імперії скіповий підйомник для завантажування шихти, розробив оригінальну конструкцію доменного горна, удосконалив фурменний прилад для подачі дуття. Розроблені ним конструкції невдовзі почали застосовуватися на всіх металургійних з-дах Донбасу. Він також першим увів чотири стандартні марки фасонної вогнетривкої цегли, що дало змогу вдвічі скоротити тривалість капітальних ремонтів. Створив школу доменщиків, серед його учнів були, зокрема, майбутні знамениті металурги І.Бардін, М.Луговцев, Г.Казарновський, М.Кизименко, В.Гребенников.

З початком робітн. виступів проти властей у роки *революції 1905—1907* став членом Краматорського заводського революц. к-ту. Перед вступом до Краматорська військ. загонів рос. армії виїхав на батьківщину.

Наприкінці 1908 повернувся на Донбас, став працювати начальником доменного цеху на Юзівському металургійному з-ді (нині Донец. металургійний з-д). Продовжив роботи з проектування автоматизованих доменних печей. 1913—15 працював на Єнакіївському металургійному з-ді (нині ВАТ «Єнакіївський металургійний завод»), де під його кер-вом було збудовано найбільшу на той час в Європі доменну піч. Від 1916 знову працював на Юзівському металургійному з-ді.

1917 отримав запрошення АТ «Копикуз» виконати проект будівництва в Кузбасі нового металургійного з-ду і виїхав до Томська (нині місто в РФ), а потім до Кузнецька (нині м. Новокузнецьк), Гур'євська (обидва міста Кемеровської обл., РФ). Однак революц. події завадили роботі (див. *Російська революція 1917—1918*). У квіт. 1918 Вища рада нар. госп-ва РСФРР оголосила конкурс на «проект создания единой хозяйственной организации, охватывающей область горно-металлургической промышленности "Кузнецкого каменно-угольного бассейна"». К. взяв активну участь у роботі над проектом. Під час одного з чергових приїздів з Гур'євська до Кузнецька захворів висипним тифом і невдовзі помер. Похований на горі, поряд з територією, де з часом був побудований Кузнецький металургійний комбінат (1950 прах К. був перепохований в пантеоні-могилі визначних металургів цього комбінату). Справу К. продовжили його учні.

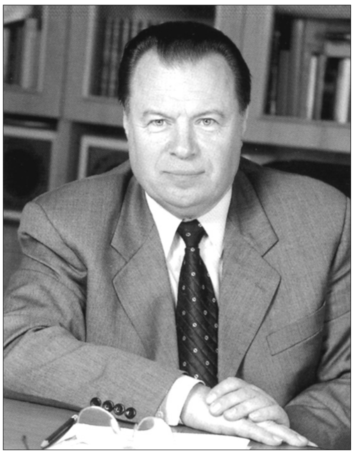
1934 А.Бек за сприяння І.Бардіна, який будував Кузнецький металургійний з-д, а потім працював на ньому гол. інженером, за спогадами самого І.Бардіна та розповідями про К. тих, хто працював разом з К., а також «у дусі часу» написав і опублікував про К. оповідання-нарис, який схвально оцінив нарком важкої пром-сті СРСР С.*Орджонікідзе* й дав вказівку передрукувати фрагменти з нього в газетах. Так К. став «великим доменщиком» і «революціонером».

На його честь було названо одну з вулиць у Кузнецьку, 1966 його ім'я присвоєно Гур'євському металургійному з-дові.

В Україні на його честь встановлено меморіальні дошки: на фасаді Будинку техніки в м. *Донецьк* та в м. Краматорськ на будинку, де він свого часу мешкав.

Літ.: *Бек А.* Курако. «Знамя», 1934, № 5; *Бек А., Григорьев Г.* Курако. М., 1953; *Сорокин М.Е.* Великий мастер: Очерк о великом доменщике Михаиле Курако. «Огни Кузбасса», 1986, № 3; Краматорск обязан Европе изначально. «Технополис», 2000, № 10 (399), 8 марта (Те саме. Web: http://tehnopolis.com.ua/ko/2000-10.htm); *Кушникова М.* Место в памяти: Вокруг старого Кузнецка. Web: Кузбас: Страницы истории (http://www.kuzbasshistory.narod.ru/book/mesto_pam_sk/011_tverd_01.htm).

КУ́РАС Іван Федорович (03.10.1939—16.10.2005) — історик, політолог, держ. діяч. Д-р істор. н. (1981), проф. (1985), акад. НАН України (1995), віце-президент НАН України (з листоп. 1998). Засл. діяч н. і т. України (1998). Н. в с. Немирівське (нині село Балтського р-ну Одес. обл.). Закінчив Одес. ун-т (1962). 1962—64 — наук. співробітник Кіровогр. обласного архіву, 1964—70 — аспірант і викл. Київ. ун-ту, 1970—72 — ст. н. с., учений секретар *Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, 1972—83 — інструктор, консультант, зав. сектору від. науки і навч. закладів ЦК КПУ, 1983—91 — заст. дир. Ін-ту політ. досліджень при ЦК КПУ. З груд. 1991 — дир. Ін-ту нац. відносин і політології НАН України (з 1996 — *Інститут по-*

І.Ф. Курас.

літичних і етнонаціональних досліджень НАН України). Ще до розпаду *СРСР* К. порушував перед кер-вом УРСР питання про необхідність дослідження нац. відносин, ініціював створення в Ін-ті історії партії сектору історії, теорії і практики міжнац. відносин і сформував відповідну наук. школу. Цей задум реалізувався повною мірою зі створенням нового ін-ту. Його було засновано у зв'язку з новим контекстом, якого набули в умовах незалежності проблеми співвідношення політики і етнонац. відносин, необхідністю вироблення нових парадигм етнонац. розвитку, запобігання конфліктності в етнонац. сфері, моделювання оптимальних варіантів етнополітики, технологій управління сферою політ. і міжетнічних відносин, здійснення експертизи нових модернізаційних проектів у соціокульт. сфері. Під кер-вом К. ін-т досягнув вагомих успіхів у теоретико-методологічному обгрунтуванні нового напряму соціогуманітарних наук — етнополітології. Поступово склався колектив кваліфікованих фахівців, які зосередилися на таких напрямах досліджень, як етнополітологія, розвиток нац. меншин, етноісторія, політ. думка і політ. процеси, істор. політологія, єврейс. історія і к-ра, реліг. ситуація і взаємовідносини різних конфесій. В ін-ті виховано плеяду молодих дослідників. Під кер-вом К. в ін-ті було виконано низку важливих н.-д. проектів, зокрема 1999—2003 підготовлено 6-томне вид. «Політична історія України. XX століття». Ін-т плідно співпрацював з держ. органами та громад. організаціями, вів активний діалог із представниками різних партій, рухів, конфесій щодо оптимальних шляхів подальшого розвитку України, функціонування політ. інститутів, політ. технологій тощо.

1988—93 — акад.-секретар Відділення історії, філософії і права НАН України, чл. Президії НАН України, 1998—2005 — віце-президент НАН України. Сприяв розвиткові в НАН України соціогуманітарних наук, відчутному зростанню їх впливу в незалежній Україні, у її держ. і сусп.-політ. житті, освіті й к-рі, у гуманітарній сфері загалом, розширенні міжнар. співробітництва України. Під кер-вом К. вчені Секції сусп. і гуманітарних наук НАН України підготували низку концептуальних документів держ. значення: Концепцію реформування політ. системи України, Концепцію пром. політики, Концепцію розвитку гуманітарної сфери, Концепцію держ. інформаційної політики. До уряду України було подано кілька концептуальних і прогностичних документів з гол. проблем економіки, інвестиційної, інноваційної, регіональної політики; зроблено вагомий внесок у розроблення програми екон. і соціального розвитку Донецького та Зх. регіонів, стратегії перспективного розвитку м. *Київ* до 2020 р., загальнодерж. програми розвитку малих міст України, яка була схвалена *Верховною Радою України*; здійснено розробку Стратегії регіонального розвитку України тощо.

1994—97 — віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики. Був чл. Конституційної комісії від Президента України (1994—96). Очолював держ. комісії у справах депортованих народів Криму; у справах депортованих німців; у справах неповнолітніх; з питань координації, приймання, транспортування, охорони та розподілу гуманітарної допомоги, що надходить із зарубіжних країн, при КМ України; реформування вищої освіти в Україні; реорганізації в галузі науки. Чл. Комісії з держ. нагород при Президентові України (1994—2002). Був головою Ради з питань мовної політики при Президентові України (1997), Ради з питань збереження нац. культ. спадщини (1997—98). З жовтня 2000 — за постановою Уряду — голова наглядової ради Нац. акціонерної компанії «Надра України», голова наглядової ради Київ. нац. мед. ун-ту (з 2003), секретар Політ. ради при Президентові України (з 2003), нар. депутат України (2002—05), очолював підкомітет міжпарламентських зв'язків К-ту ВР України в закордонних справах. Очолював робочу групу з розроблення Концепції реформування політ. системи України.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (1999). Нагороджений орденами: Дружби народів, «Великий Хрест» (1997, Італія), кн. Гедиміна 4-го ст. (1998, Литва), кн. Ярослава Мудрого 5-го (1999) та 4-го (2003) ступенів.

П. у м. Київ.

2005 Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України рішенням Президії НАН України присвоєно ім'я І.Кураса. Того самого року започатковано щорічні Курасівські читання.

Тв.: Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених. «Політика і час», 1992, № 3; М.І. Міхновський: постать на тлі епохи. «УІЖ», 1992, № 9, 10, 11; Слово про академіка М.Є. Слабченка. «Вісник АН України», 1993, № 2; Федерація чи унітарна держава? Загальнонаціональні та регіональні державотворчі інтереси в сучасній Україні. «Політика і час», 1993, № 6; Державотворчі інтереси в сучасній Україні. Загальнонаціональний та регіональний аспекти. «Вісник Національної академії наук України», 1994, № 4; Про війну — тільки правду. «Урядовий кур'єр», 1994, 24 верес.; Відродити іудаїку в Україні. «Еврейские вести», 1994, № 21—22; Рука об руку в XXI век: Большой договор Украины с Россией. «Родина», 1999, № 8; Етична константа у глобалізаційну добу. «АРТ-панорама: Інформаційно-аналітичний бюлетень». К., 2000, № 11; Українське суспільство на рубежі століть. «Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Серія: Політологія і етнологія, 2001, вип. 15; Між авторитарним минулим і демократичним майбутнім. Там само, 2001, вип. 16; Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології. «Пам'ять століть», 2001, № 1; Політичні трансформації сучасного суспільства. В кн.: Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук. К., 2001.

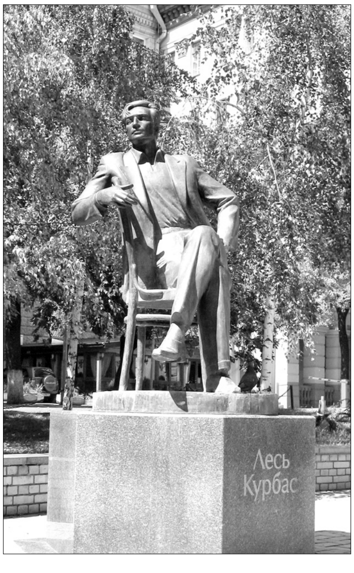
Літ.: *Меншун В.І.* Очистити джерела, які живлять ріку народної істо-

Лесь Курбас.

рії. «Трибуна лектора», 1989, № 8; Курас Іван Федорович. В кн.: Імена України: Бібліографічний щорічник. К., 1999; *Олійник О.* «Перемогла підтримка курсу реформ», — вважає керівник виборчого штабу Л.Кучми Іван Курас. «Урядовий кур'єр», 1999, 2 листоп.; 60-річчя академіка НАН України І.Ф. Кураса. «Вісник Національної академії наук України», 1999, № 10; *Солдатенко В.Ф.* Талант ученого, організатора науки. «Пам'ять століть», 1999, № 5; *Курас Іван Федорович.* В кн.: Хто є хто в економіці, культурі, науці Києва, т. 2. К., 2000; Іван Курас. В кн.: Золота книга української еліти, т. 6. К., 2001; *Меншун В.І.* Добросовісний працівник науки: (І.Ф. Курас). «Трибуна», 2001, № 3—4; *Шаповал Ю. та ін.* За що боремося: (Полеміка). «Критика», 2001, № 7—8; *Солдатенко В.Ф.* Курас Іван Федорович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. К.—Львів, 2003; Втрата. Учений, політик, людина... «День», 2005, 18 жовт.; Человек во всех отношениях. «Киевские ведомости», 2005, 25 октября; *Холод І.* Назавжди з Україною — Іван Курас. «Голос України», 2005, 23 листоп.; *Шаповал Ю.І.* Іван Курас: спроба неупередженої біографії. В кн.: Курасівські читання. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса, вип. 30, кн. 1. Серія «Політологія і етнологія». К., 2006.

Ю.І. Шаповал.

КУ́РБАС Лесь (справжні ім'я та по батькові — Олександр-Зенон Степанович; псевдоніми і криптоніми — Зенон Маслевич, Контрабас, Л.К., Л-ь; 25.02.1887—03.11.1937) — актор, режисер театру і кіно; теоретик, організатор і реформатор укр. театру; драматург, публіцист, перекладач. Нар. арт. УСРР (1925). Н., згідно з польс. метричним свідоцтвом, у м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) в акторській родині С.Курбаса і Ванди Тейхман (сценічний псевд. обох — Яновичі), які гастролювали із Львів. театром т-ва *«Руська бесіда»*. Від 1893 жив у свого діда Пилипа Івановича у с. Старий Скалат (нині село Підволочиського р-ну Терноп. обл.). Дід був священиком, настоятелем місц. церкви. Після домашнього навчання й підготовки до школи (за участі його дядька Р.*Курбаса*, який у той час був студентом Львів. ун-ту) склав іспити і був зарахований одразу до 3-го класу Терноп. укр. г-зії. Паралельно з осн. уроками відвідував гімназійний аматорський гурток. 1906 побачила світ його перша публікація — етюд «В горячці» (*«Літературно-науковий вістник»*). 1907 закінчив г-зію і цього ж року почав вивчати германістику і славістику на філос. ф-ті Віденського ун-ту, опанував кілька іноз. мов. Одночасно навчався в драм. школі при Віденській консерваторії, відвідував вистави видатного трагіка нім. і австрійс. сцени, першого актора Бургтеатру Й.Кайнца. Враження, отримані під час спостережень за грою Й.Кайнца, за власними зізнаннями К., стали для нього важливим підґрунтям його власних творчих пошуків. 1908 через сімейні обставини переїхав до *Львова* і продовжив навчання у Львів. ун-ті. Акторську кар'єру розпочав в аматорському гуртку т-ва *«Сокіл»* (1909—10, гол. ролі в п'єсах А.Коцебу, Б.*Грінченка* та М.*Старицького*), режисерську — у драм. гуртку, який створив сам при Львів. ун-ті (1910, п'єса Є.Чирікова «Євреї»). За участь у студентській демонстрації 3 листоп. 1910 був виключений з ун-ту. Переїхав до *Відня* і продовжив там навчання. Влітку 1911 на запрошення Г.*Хоткевича* влаштувався працювати в «Гуцульському театрі». Невдовзі перейшов до професійного пересувного театру «Руська бесіда» (1912—14), час від часу жив у с. Старий Скалат. 1914 здійснив подорож до *Варшави*, Праги (нині столиця Чехії), Берліна й Мюнхена (обидва — Німеччина), де знайомився з рівнем тамтешнього театрального мист-ва. 1915 заснував у Тернополі перший стаціонарний укр. професійний театр «Тернопільські театральні вечори». Одну з його вистав у жовтні цього ж року відвідав М.К.*Садовський* і після її перегляду запросив К. до свого театру в *Києві*. К. погодився й упродовж 1916 працював у М.К.Садовського. На поч. 1917 створив театральну групу, а невдовзі — «Молодий театр», в якому був актором і режисером (зіграв гол. ролі у виставах — «В пущі» *Лесі Українки*, «Горе брехунові» Ф.Грільпарцера, «Цар Едіп» Софокла). 1919 одружився з актрисою свого театру Валентиною Чистяковою. Цього ж року відбулося об'єднання «Молодого театру» з Укр. драм. театром ім. Т.Шевченка. Наступного року через проблеми, спричинені воєн. подіями (див. *Громадянська війна в Україні 1917—1921*), разом з ін. акторами створив Київ. драм. театр — Київдрамте (зіграв гол. ролі у виставах — «Невільник» М.*Кропивницького*, «Ревізор» М.*Гоголя*, «Макбет» В.Шекспіра). Цього ж року глядачі могли дивитися інсценізацію за «Гайдамаками» Т.*Шевченка*, автором і режисером якої був К. У

Пам'ятник Лесю Курбасу в Києві. Скульптор М. Рапай, архітектор В. Дормідонтов. 2002.

Меморіальна дошка Лесю Курбасу на будинку по вул. Штроццігассе (Strozzigasse), 40 у Відні, де він проживав під час навчання. 1998.

Меморіальна дошка Лесю Курбасу на фасаді Київського академічного Молодого театру.

трав. 1921 колектив Київдрамте переїхав до *Харкова* як Держ. мандрівний зразковий театр. Повернувшись до Києва, К. 1922 створив і став директором та худож. керівником мистецького об-ня *«Березіль»* з режисерською лабораторією, яка готувала кадри для всіх революц. театрів УСРР. Цього ж року на Одес. кіностудії *Всеукраїнського фотокіноуправління* зняв художній кінофільм «Шведський сірник», написав інсценізацію «Джіммі Хіггінс» за романом Е.Сінклера, а також написав і поставив агітп'єсу «Жовтень». Наступного року поставив власну агітп'єсу «Рур». 1924 зняв кінофільми «Вендета» і «Пригоди Макдональда», 1925 — «Арсенальці».

К. європеїзував укр. національно-етногр. театр і стиль акторської гри, вивів його на орбіту передових мистецьких шукань світу (експресіонізму, конструктивізму), дав зразки оригінального синтезу традицій укр. нац. театру з найновішими драм. формами. 1925 привіз із Парижа (Франція) золоту медаль театр. виставки за макети мистецького об-ня «Березіль» (під його режисурою).

1926 театр «Березіль» переїхав до тодішньої столиці УСРР — м. Харків. 1927 К. опублікував книгу «Шляхи українського театру і "Березіль"» і написав у співавт. із С.Бондарчуком інсценізацію «Пролог». У Харкові познайомився з М.*Кулішем* і поставив його п'єси «Народний Малахій» (1928) та «Мина Мазайло» (1929), які невдовзі були розкритиковані владою. 1929 розгорнулася широка театральна дискусія навколо п'єс М.Куліша і їх сценічного втілення в «Березолі», яка за участі *Державного політичного управління УСРР* була перетворена на кампанію цілеспрямованого цькування обох митців. Їхньою відповіддю на критику стала спільна робота «Маклена Граса» (глядачі її побачили на сцені театру у верес. 1933). Окрім п'єс М.Куліша, у різні роки К. поставив у театрі, зокрема, «Газ» Г.Кайзера та «Диктатуру» І.*Микитенка* з музикою Р.*Гліера*. 5 жовт. 1933 за вказівкою влади К. був усунутий від кер-ва «Березолем» за націоналізм, формалізм, відрив від рад. дійсності і рос. театру. Його також позбавили звання нар. артиста УСРР. Наступного дня він виїхав до *Москви* — ставити там «Короля Ліра» В.Шекспіра в Держ. єврейс. театрі — але тут 26 груд. 1933 був заарештований і ув'язнений за звинуваченням в участі в контрреволюційно-терористичній орг-ції (*Українській військовій організації*; див. *«Української військової організації» справа 1933*) і за намір убити 2-го секретаря ЦК КП(б)У П.*Постишева*. Після тривалих допитів 10 берез. К. підписав протокол про те, що він є «контрреволюціонером», але його колеги по театру до його контрреволюц. діяльності не причетні. 9 квіт. 1934 в Харкові відбувся суд, який, посилаючись на отримані під час слідства «зізнання» К., засудив його до 5 років ув'язнення. Покарання відбував (з 17 трав. цього ж року) на буд-ві Біломорсько-Балтійського каналу. Збереглися відомості, датовані 16 листоп. 1934, про реєстрацію К. в таборі на Медвежій Горі (Карелія, РФ). Там працював театр на 300 місць для вільнонайманих працівників, і в ньому К. поставив кілька п'єс, а також музичне видовище «Сон на Вянь-губі», що мало чималий успіх. У серед. 1936 його перевели на Соловки, там він створив театр, поставив «Аристократів» М.Погодіна і «Учня диявола» Б.Шоу. Наприкінці 1936 був етапований на о-в Анкер. Там також був театр (розташовувався в церкві) і К. поставив у ньому «Маленькі трагедії» О.*Пушкіна*. Улітку 1937 особлива трійка Управління НКВС Ленінградської обл. РРФСР засудила одним списком 1825 осіб Соловецької тюрми особливого призначення до смерті. У списку значилося й прізвище К. Вирок щодо К. було виконано восени цього ж року в урочищі Сандормох поблизу м. Медвеж'єгорськ (нині місто в Карелії, РФ).

У свідоцтві про смерть К., яке було видано його вдові В.Чистяковій вже через кілька років після смерті її чоловіка, указано, що К. помер 15 листоп. 1942 від «крововиливу в мозок».

Реабілітований 31 січ. 1957 за відсутністю складу злочину.

У різні роки і в різних театрах К. зіграв величезну кількість ролей, найбільш відомі з них, зокрема, такі: Гірей, Михайло («Маруся Богуславка» і «Не так сталося, як гадалося» М.Старицького); Іван, Гнат («Суєта» та «Безталанна» І.*Карпенка-Карого*); Гурман («Украдене щастя» І.*Франка*), Корній («Чорна пантера і білий ведмідь» В.*Винниченка*), Астров («Дядя Ваня» А.*Чехова*), Адвокат («Живой труп» Л.*Толстого*), Збігнєв («Мазепа» Ю.*Словацького*).

Він є автором низки статей на мистецько-театральні теми і перекладів з нім., польс., англ., франц., норвез. мов п'єс для театру та теор. праць із питань драм. мист-ва. За його ініціативою видавалися журнали «Театральні вісті», «Радянський театр» і «Барикади театру» (його ж К. і редагував).

Як режисер і викладач театральних студій Київ. (1922—26) і Харків. (1926—33) музичнодрам. театрів К. виховав плеяду укр. акторів і режисерів (Й.Гірняк, О.Добровольська, В.*Васильво*, Н.*Ужвій*, Н.Пилипенко, Л.Гаккебуш, В.Чистякова, Ф.Лопатинський, Г.Ігнатович, Б.*Тягно* та ін.).

Ідеї та новації К. втілювали в життя його вихованці, які потрапили на Зх. із хвилею повоєн. еміграції (Й.Гірняк, О.Добровольська, Н.Пилипенко та ін.).

Феномен К. став об'єктом досліджень театрознавців як в укр. діаспорі, так і в Україні (Н.Кузякіна, Н.Корнієнко, Л.Танюк, І.Волицька, Ю.Бобошко, Р.Скалій, М.Лабінський та ін.).

До 100-річного ювілею від дня народження К. його ім'я було внесено до календаря пам'ятних дат *ЮНЕСКО*; з нагоди ювілею відбулися наук. конференції в Києві, Москві, в Йоркському ун-ті (Торонто, Канада), у Гарварді (США), *Кракові* та Вроцлаві (Польща), Відні й в ін. містах, а також міжнар. театр. фестивалі «Березіль» (Харків) і «Березілля» (організатор і продюсер С.Проскурня), а в с. Старий Скалат відкрито садибу-музей К.

У груд. 1993, уже в суверенній Україні, у Харкові на могилах дружини і матері К. відкрито «Пантеон сім'ї Курбаса—Чистякової» (скульп. С.Якубович), 1994 створено Держ. центр теат-

рального мист-ва ім. Леся Курбаса, засновано премію його імені.

К. встановлено меморіальні дошки в *Самборі* та Відні (1998, скульп. В.Неборак, архіт. В.Положій).

Йому присвячено низку телефільмів (Н.Кузякіна, Л.Танюк, В.*Івченко*, І.Діденко) і радіопередач (В.Гайдабура, Н.Корнієнко, Л.Танюк та ін.).

Тв.: Статьи. В кн.: Лесь Курбас: Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие. М., 1987; Березіль: Із творчої спадщини [упорядник М.Г. Лабінський]. К., 1988; Статті і листи Леся Курбаса. В кн.: Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників: Документи. Балтимор—Торонто, 1989; Філософія театру. К., 2001.

Літ.: *Пилипенко Н.* Життя в театрі. Нью-Йорк, 1968; Лесь Курбас: Спогади сучасників. К., 1969; *Смолич Ю.* Курбас. В кн.: *Смолич Ю.* Розповідь про неспокій триває, ч. 2. К., 1969; *Скалій Р.* Пам'ятні місця на Україні, пов'язані з ім'ям О.С. Курбаса. К., 1971; *Тичина П.* Чорнобрович (Лесь Курбас). В кн.: *Тичина П.* З минулого — в майбутнє. К., 1973; *Скалій Р.* Де і коли народився Лесь Курбас. «Вітчизна», 1974, № 6; *Гірняк Й.* Спомини. Нью-Йорк, 1985; *Бобошко Ю.М.* Режисер Лесь Курбас. К., 1987; Лесь Курбас: Статьи и воспоминания о Л. Курбасе. Литературное наследие. М., 1987; Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників: Документи. Балтимор — Торонто, 1989; *Зінкевич О.* Цензура на Україні в час перебудови: на прикладі нових видань про Леся Курбаса. «Слово», Нью-Йорк, 1990, зб. 12; *Суровцова Н.* Зі спогадів Н.В. Суровцової. Лесь Курбас. 1917—27—37. «Слово і час», 1990, № 5; «Молодой театр»: Генеза. Завдання. Шляхи. К., 1991; *Лабінський М., Шудря М.* Справа № 103010. «Український театр», 1993, № 1; *Кузякіна Н.* Олександр Довженко і Лесь Курбас. «Дніпро», 1994, № 9—10; *Лабінський М.* Перекладацька спадщина Леся Курбаса. «Березіль», 1994, № 11/12; *Волицька І.* Театральна юність Леся Курбаса (проблеми формування творчої особистості). Львів, 1995; *Лесь Курбас.* Театральні закони і акценти. Львів, 1996; *Корнієнко Н.* Лесь Курбас: репетиція майбутнього. К., 1998; *Пуха Л.* Кінематограф і Лесь Курбас. Черкаси, 1999; *Ведєнеєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки. К., 2001; Лесь Курбас. В кн.: Видатні діячі України минулих століть. К., 2001; *Олещук І.* Остання адреса. У «Сандармоху» розстріляли Курбаса. В кн.: *Олещук І.* Шлях до світанку: Спогади, документи, статті. Тернопіль, 2001; Лесь Курбас. В кн.: *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933. К., 2003; *Веселовська Г.* Дванадцять вистав Леся Курбаса. К., 2004; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 роках, т. 1. К., 2004; *Шаповал Ю.І.* Соловки: трагедії українсько-кої еліти. В кн.: Еліти і цивілізаційні процеси формування націй, т. 1. К., 2006; *Корнієнко Н.* Лесь Курбас і духовні засади українського авангарду. «Дзеркало тижня», 2007, 3 лют., 10 лют.; *Ониськів М.* Хто вернув нам Курбаса? «ЛУ», 2007, 31 трав.

Г.П. Герасимова.

КУ́РБАС Роман Пилипович (08. 01.1883 — після червня 1944) — правник, громад. і політ. діяч. Д-р права (1911). Дядько Л.*Курбаса.* Н. в с. Старий Скалат (нині село Підволочиського р-ну Терноп. обл.). Навч. в г-зії в *Тернополі*, закінчив правничий ф-т Львів. ун-ту. У студентський період став чл. *Української соціал-демократичної партії Галичини.* Знався з В.*Винниченком*, сприяв йому в переході австрійсько-рос. кордону і переправленні нелегальної літ. в *Російську імперію.* Працював помічником адвоката в м. *Стрий.* 1912 відкрив канцелярію в м. *Борщів.* Крім фахової діяльності, брав участь у діяльності укр. товариств.

Під час *Першої світової війни* служив офіцером у тилових частинах австрійс. армії. На початку листоп. 1918 — учасник встановлення в Борщеві й повіті укр. влади. Обраний делегатом *Української національної ради ЗУНР*, очолював її законодавчу комісію; один із авторів закону республіки про громадянство. У січ.—берез. 1919 був комісаром Борщівського повіту. Потім працював заст. держ. ревізора в держ. секретарстві внутр. справ ЗУНР; займався справами корупції і службових зловживань. У лип. 1919 разом з *Українською Галицькою армією* перейшов у Велику Україну.

Навесні 1920 повернувся в *Галичину.* Поселився в м-ку *Рожнятів*, де 1922 відкрив адвокатську канцелярію. Один з організаторів і чільних діячів культ. та освіт. життя в містечку й повіті: 1926—39 очолював повітову філію т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*), займався заснуванням і підтримкою діяльності в селах читалень, театральних груп, оркестрів. Входив до Союзу укр. адвокатів. Після початку *Другої світової війни* та введення військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) на західноукр. землі (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) восени 1939 був заарештований органами НКВС УРСР й ув'язнений у тюрмі в м. *Долина.* Навесні наступного року звільнений. Під час окупації військами *вермахту* в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* західноукр. земель (1 лип. 1941 — 28 лип. 1944) обіймав у Рожнятові посаду бургомістра. У черв. 1944 виїхав у еміграцію. Подальша його доля невідома. Вважається, що він пропав безвісти; найімовірніше, загинув у дорозі.

Літ: *Бажанський М.* Вічно житимуть..: Постаті від зарання історії аж до найновіших часів. Детройт, 1984; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005; *Гуцал П.* Роман Курбас. «Рада: Інформаційно-методичний вісник», 2006, № 11.

П.З. Гуцал.

КУ́РБСЬКИЙ Андрій Михайлович (бл. 1528 — 1583) — держ. діяч, воєвода, видавець. Родом з іменитих ярославських князів. Його батько — кн. М.Курбський — був чл. *боярської думи*, а мати — донькою відомого тогочасного держ. діяча В.Тучкова. Молодість провів при велико-

Московські воєводи розповідають царю Івану Грозному про прихід князя А. Курбського з литовськими військами до Польщі. Мініатюра з Синодального списку Лицьового літописного зводу. 16 ст.

княжому дворі. Вважав себе учнем грец. книжника, перекладача і автора численних творів *Максима Грека* (бл. 1475 — 1556). Був одним з провідників групи однодумців рос. царя *Івана IV* («Избранной рады»), які здійснювали реформи в країні, спрямовані на зміцнення *самодержавства*. Брав участь у Казанському поході 1549—50 і здобутті Казані 1552. Від 1556 мав боярський чин. Під час *Лівонської війни 1558—1583* став 1560 головнокомандуючим рос. військами в Лівонії (тер. сучасних Латвії та Естонії). 1562 зазнав поразки у битві під Ревелем (нині м. Таллінн, Естонія) і був призначений намісником до Юр'єва (нині м. Тарту, Естонія). Через загрозу опали Івана IV (останній, утвердившись як цар, розігнав «Избранную раду» і встановив у країні режим терору) та після переговорів з королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом II* Августом перебрався 1564 до *Великого князівства Литовського* (для цього йому довелося таємно тікати, залишивши сім'ю та все своє майно). Від Сигізмунда II Августа отримав в оренду м. *Ковель* і с. Миляновичі (за 20 км від Ковеля; нині село Турійського р-ну Волин. обл.) та кілька десятків ін. невеликих сусідніх поселень (у наступні роки число його маєтностей не раз поповнювалося).

Узимку 1565 на чолі 15-тис. загону брав участь у поході польсько-литов. війська на Великі Луки (нині місто Псковської обл., РФ). У 2-й пол. 1560-х рр. почав реалізовувати свій давніший план, що склав ще під час спілкування з Максимом Греком, щодо видання перекладів старослов'ян. мовою творів візант. авторів, чиї праці могли б прислужитися для тогочасної ідеологічної боротьби православних з протестантами та католиками. Для цього став вивчати лат. мову, збирати необхідні для перекладу книжки, згуртував навколо себе групу однодумців. Наприкінці 1560-х рр. налагодив у Миляновичах роботу над перекладами творів святих Іоанна Златоуста та Іоанна Дамаскіна й ін. отців Церкви (див. *Патристика*). 1569 перебував у Любліні (Польща) на сеймі, на якому була укладена держ. унія між Польщею та Литвою (див. *Люблінська унія 1569*). 1571 одружився на Марії Юріївні, удові по Михайлові Козинському, уродженій княжні Гольшанській-Дубровицькій (це був другий шлюб К. — його перша дружина лишилася в Рос. д-ві — і третій шлюб Марії, яка мала синів від першого і другого чоловіків). Налагодив контакти з культурно-освіт. і видавничим гуртком, що діяв у Вільно (нині м. *Вільнюс*). Був обраний депутатом від *Волинського воєводства* на елекційний сейм (див. *Вальний сейм*) 1573. Почав друкувати переклади свого миляновицького гуртка, вони випускалися у світ без зазначення авторства перекладачів. 1575 боронив від татар *Волинь*. Після заснування 1576 *Острозької академії* підтримував з нею тісні контакти. 1579 разом зі своїм загоном допоміг польс. королеві *Стефану Баторію* взяти Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь). Цього ж року одружився втретє (з Марією Юріївною розлучився 1574) — на Олександрі Петрівні Семашко-Добратинській, у них було три сини і одна донька.

Помер у Ковельському замку, похований у Ковельському монастирі Святої Трійці в с. Вербка (нині село Ковельського р-ну Волин. обл.).

Заповів значні суми на підтримку видавничої діяльності, шпиталів при церквах та на ін. доброчинні заходи. Незважаючи на це, миляновицький гурток досить скоро по його смерті припинив свою діяльність через відсутність коштів, оскільки майже все майно К., у т. ч. й землі, відійшли до польс. короля Стефана Баторія. Тим часом здійснені там переклади набули значної популярності, їхні списки 16—17 ст. виявлені, зокрема, окрім України, також у Білорусі та Росії.

Серед дослідників життя К. не було і немає згоди не лише в оцінках тих чи ін. вчинків К., а й щодо істинності багатьох фактів з його життя. Зокрема, серед укр. авторів, які нині, на поч. 21 ст., пишуть про К., є прихильники традиційних схем викладу матеріалу про К. (їх переважна більшість), і є такі, що ці схеми спростовують. Належність автора до тієї чи другої групи визначається тим, підтримує цей автор чи ні «висновки», які можуть бути зроблені з оприлюдненої Е.Кінаном ще 1971 праці «The Kurbskii—Groznyi Apocrypha: The Seventeenth-Century Genesis of the “Correspondence” Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV». У цій праці піддано сумніву автентичність листування між К. та Іваном IV, а як підставу для сумнівів вказано, по-перше, на відсутність цього епістолярію у списках 16 ст., і по-друге, на текстуальні паралелі між 1-м посланням Курбського Грозному й творами ченця Ісаї (Кам'янчанина), який від 1561 мешкав у *Москві*. Ті з авторів, які не лише погоджуються з припущенням, що листування К. з Іваном IV є міфом, а й розвивають це припущення далі, — намагаються заперечити авторство К. стосовно ін. нібито його творів, розробляють гіпотезу, що міф про літератора К. створили, імовірно, укр. емігранти-інтелектуали, які мешкали в Рос. д-ві наприкінці 17 ст., з метою входження в моск. середовище, а у 1830—40-х рр. цей міф зусиллями рос. істориків набув наукоподібного характеру, оскільки засвідчував високий рівень рос. к-ри вже за доби Івана IV. Біографії К., написані в дусі цієї гіпотези, подають життєпис К. таким чином, щоб усе в ньому переконувало читачів у тому, що К. був активним воєначальником і політиком, а тому в нього просто не було часу займатися літ. справами, окрім того, його реальна політ. діяльність не узгоджується з тими ідеями, які містяться в нібито його творах. У зв'язку з цим вони наголошують перш за все, зокрема, на тому, що К. фактично позбавив мешканців Ковеля їхніх самоврядних прав (не визнавав наданого місту *магдебурзького права*, самочинно звільняв від податків, наділяв землю, дарував маєтки, а також чинив тиск на євреїв) і що він ніколи — ні будучи в Рос. д-ві, ні в Литві — не припиняв своєї політ. діяльності й багато часу проводив у військ. походах.

Проте переважна більшість дослідників життя К. непохитні в думці, що саме К. написав (а дещо, можливо, надиктував, оскільки опоненти припускають, що К. по прибутті до Сигізмунда II Августа не вмів добре писати

власноруч) «листи-послання» до Івана IV (ці дослідники також вказують на те, що у 1980-х рр. був знайдений список 1-го послання Курбського Грозному, який датується зламом 16—17 ст.). У будь-якому разі ці дослідники жодним чином не піддають сумніву авторство К. щодо «Истории князя великого Московского о делех, яже слышахом у достоверных мужей и яже видехом очима нашима» (виклад подій від дитинства Івана IV до 1578), листів до знаних людей його часу (зокрема, до волин. *воєводи* кн. Б.Корецького, троцького воєводи О.Воловича, брацлавського *каштеляна* В.Загоровського, королів. писаря В.Древинського, до К.Чаплича, С.Калениковича та ін.; деякі з цих листів засвідчують, що їхні адресати визнавали К. авторитетним знавцем тогочасної теологічної літератури), а також багатьох полемічних творів, спрямованих проти католиків (див. *Католицизм*) і протестантів (див. *Протестантизм*) та низки перекладів. Зважаючи на дух написаних К. творів (навіть без «листів-послань» до Івана IV), ці автори інакше розставляють акценти на особистісних якостях К. і його устремліннях, більшого значення надають не його військ. і централізаторській політ. діяльності, а його культурницьким і «демократичним» починанням.

Тв.: Сказания князя Курбского, ч. 1—2. СПб., 1833 (перевидання 1842, 1868). Сочинения князя Курбского. В кн.: Русская историческая библиотека, т. 31. СПб., 1914; Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1979; История о великом князе Московском. М., 2001.

Літ.: *Иванишев Н.Д.* Жизнь князя А.М. Курбского в Литве и на Волыни. К., 1849; *Оппоков З.* Князь А.М. Курбский. «Киевские университетские известия», 1872, № 6—8: *Ясинский А.Н.* Сочинения князя Курбского, как исторический материал. [К], 1889; *Keenan E.* The Kurbskii—Groznyi Apocrypha: The Seventeenth-Century Genesis of the «Correspondence» Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV. Cambridge, Massachusetts, 1971; *Лихачев Д.С.* Курбский и Грозный — были ли они писателями? «Русская литература», 1972, № 4; *Скрынников Р.Г.* Переписка Грозного и Курбского: Парадоксы Эдварда Кинана. Л., 1973; *Федоров Б.* Князь Курбский. М., 1995; *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории: Биографический справочник. М., 1997; *Золотухина Н.М.* Князь Андрей Михайлович Курбский и его «История о великом князе Московском». В кн.: *Курбский А.М.* История о великом князе Московском. М., 2001; *Мицько І.З.* Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах: Острозька академія. Літературно-перекладацький гурток князя Андрія Курбського в Миляновичах. В кн.: Історія української культури, т. 2. К., 2001; *Кралюк П.М.* Культурно-просвітницька діяльність князя Андрія Курбського на Ковельщині: міф чи реальність? В кн.: Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині, ч. 1. Луцьк, 2003.

Д.В. Грузін.

КУРГА́Н, надмогильний пагорб — споруда із землі, каміння, дерева тощо над похованням. У тюркських мовах словом «курган» означають: круглу могилу; могильні: пагорб, насип; могильний будинок-укріплення. Давні кургани — це пам'ятки не лише археології, а й історії, к-ри та арх-ри. Вони поширені на всіх територіях Старого Світу, є в Пн. Америці. Широко відомі в Україні, особливо в степовій зоні, звичай їх споруджувати виник у степах Пн. Причорномор'я в 4 тис. до н. е. з утвердженням тут рухливого *скотарства* і став притаманним багатьом народам, які тут мешкали, приблизно до 14 ст.

Курган Висока Могила. Фото початку 21 ст.

У давнину К. нерідко обмежовували спец. кам'яним, глинисто-муловим та ін. кільцем, ровом. На вершині насипу досить часто встановлювали антропоморфну стелу. В укр. фольклорі їх іменують або «Кам'яними бабами», або «Дівками кам'яними», або «Мар'їними каменями» («Маржитаг», «Марь Етож»). Найбільш відомі кам'яні стели епохи енеоліту—бронзи (*кемі-обинська культура*, *ямна культурно-історична спільність*), раннього залізного віку (кімерійські, скіф., антич.), середньовіччя (половецькі; див. *Половецькі статуї*). Під насипом (чи в насипу) були одна або кілька могил. Насип міг мати видовжену чи округлу в плані форму, містити в собі різноманітні поховальні споруди (ями, катакомби, склепи, кам'яні скрині, зруби тощо).

Заг. число курганів на тер. України не відоме. Багато з них з початком інтенсивного розорювання степів (з 19 ст.) було знищено, а за доби *індустріалізації* повністю змінився увесь істор. ландшафт укр. степу. Одним із перших, хто усвідомив потребу збереження цього ландшафту, обережного ставлення до насипів курганів, зокрема під час їх археол. дослідження, був Т.*Шевченко*, про це він писав у багатьох своїх поезіях та в щоденнику (напр., у записі від 13 серпня 1857).

За деякими підрахунками, на сьогодні в степовій зоні України залишилося бл. 150 тис. курганів. Більшість із них — невеликі, висотою 1—2 м, діаметром 10—30 м. На думку археологів, з усіх наявних курганів 70—80 % були споруджені племенами ямної культурно-істор. спільності доби енеоліту—бронзи, 1—2 % — племенами *катакомбної культурно-історичної спільності* (середня бронза), 8—9 % — іншим нас. доби середньої та пізньої бронзи, 2—3 % — *скіфами*, 2—3 % — середньовічними кочовиками. Істотне зменшення кількості споруджених курганів у період к-р катакомбної культурно-істор. спільності деякі дослідники пов'язують з імовірною тогочасною забороною реалістичних відтворень та зображень, врахо-

вуючи, що К. був образом житла померлих.

Найбільш відомими сьогодні є, зокрема, кургани: доби бронзи — Кемі-Оба (Крим), Широка Могила (Херсонщина); кімерійського часу — Висока Могила (Запоріз. обл.), Носачів, Квітки, Вільшана (Черкас. обл.); скіф. доби — *Чортомлик*, *Олександропільський курган*, *Товста Могила*, *Солоха*, *Огуз*, *Царський курган*, *Золотий курган*; сарматського часу — *Ногайчинський курган*, *Соколова Могила*; середньовіччя — *Чингульський курган*.

На укр. землях кургани стали важливою складовою укр. етнічної к-ри, вони широко опоетизовані в переказах і легендах. Селяни впорядковували на верхів'ях курганів кам'яні стели, а у випадку пошкодження курганів ставили стели в селах біля хат або воріт, білили та прикрашали їх перед кожним літнім церк. святом, у молитвах зверталися до них по допомогу.

Літ.: *Лєсков О.* Скарби курганів Херсонщини. К., 1974; *Плетнева С.А.* Половецкие каменные изваяния. М., 1974; *Черняков І.Т.* Кургани в культурі України. В кн.: *Чмихов М.О.* Курганні пам'ятки як явище давньої культури. К., 1993; *Мозолевский Б.Н., Полин С.В.* Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы). К., 2005.

С.А. Скорий, О.Є. Кислий.

КУРГА́НИ СХІДНОСЛОВ'Я́НСЬКІ, курганні поховання в різних районах Сх. Європи. З'являються на рубежі 2-ї пол. 1 тис., замінюючи безкурганні поховання (крім територій *уличів*, *тиверців* і *хорватів*). Серед археологів немає розбіжностей у питанні про слов'ян. приналежність тієї частини цих курганів, що являють собою невеликі округлі насипи. За визначенням дат створення цих курганів простежено їх поступове поширення з пд. на пн. Проте серед археологів існують деякі розбіжності в питанні про приналежність тим чи ін. етнічним угрупованням т. зв. довгих курганів і сопок. Значна частина дослідників вбачає в них поховальні пам'ятки *кривичів* та ільменських словен.

Характерними «складовими» К.с. є місця кремації небіжчиків обабіч місць захоронення. Самі поховання бідні на супроводжуючий інвентар, серед відповідних пам'яток переважають фрагменти ліпного посуду. Вважається, що в проведенні обряду кремації брала участь більшість членів *роду*. Наприкінці 1 тис. на зміну обрядові кремації приходять обряди трупоспалення на місці поховання та інгумації.

Літ.: *Моця А.П.* Погребальные памятники Южнорусских земель IX—XIII вв. К., 1990.

О.П. Моця.

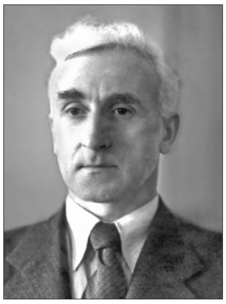
КУРДЮ́МОВ Георгій В'ячеславович (14(01).02.1902—07.07.1996) — металофізик. Акад. АН УРСР (1939), АН СРСР (1953, від 1991 — РАН), Герой Соц. Праці (1969). Н. в м. Рильськ (нині місто в Курській обл., РФ). 1919 закінчив у рідному місті школу. Деякий час працював шкільним інспектором. 1926 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. 1926 став аспірантом Ленінгр. фіз.-тех. ін-ту; від 1928 — доц. Ленінгр. політех. ін-ту; 1929 був у наук. відрядженні в Німеччині, працював там із Г.Заксом. 1930—32 завідував рентгенографічною лабораторією Ленінгр. фізико-тех. ін-ту. 1932 переїхав до *Дніпропетровська*, працював зав. рентгенографічної лабораторії Дніпроп. фіз.-тех. ін-ту та в Дніпроп. ун-ті. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* разом з інститутом був евакуйований на Урал, працював над створенням спеціальних сортів сталі для артилерії й танків. Наприкінці війни ін-т було переведено до *Москви.* 1944 К. був призначений (і залишався до 1978) дир. Ін-ту металознавства і фізики металів Центр. НДІ чорної металургії (Москва). Водночас з 1945 (і до 1951) працював у *Києві* як директор-організатор лабораторії металофізики АН УРСР (нині Ін-т металофізики НАН України). 1962—73 був директором-організатором Ін-ту фізики твердого тіла АН СРСР. Створив теорію мартенситних перетворень. Спільно з Л.Хандросом виявив (1949) термопружну рівновагу при фазових перетвореннях мартенситного типу, яку передбачив 1948. Створив наук. школу. Є автором понад 150 наук. праць з металофізики.

Лауреат Держ. премії СРСР (1949), Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1984).

Нагороджений Золотою зіркою Героя Соціалістичної Праці, 4-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора та ін. відзнаками.

П. у м. Москва.

На вшанування пам'яті К. та визнаючи його внесок у розвиток науки в Україні його ім'я присвоєно Ін-ту металофізики НАН України, а Президія НАН України заснувала премію ім. Г.Курдюмова.

Г.В. Курдюмов.

Тв.: Явления закалки и отпуска стали. М., 1960; Превращение в железе и стали. М., 1977 (у співавт.).

Літ.: Георгий Вячеславович Курдюмов. К., 1992; Національна академія наук України. Персональний склад: 1918—1998. К., 1998.

П.М. Бондарчук.

КУРЕМСА́ (р. н. і р. с. невід.) — монгол. полководець. За повідомленням *Плано Карпіні* — «молодший з монгольських вождів», за ін. джерелами, — темник (нач. над 10-ма тис. воїнів і управитель тих кочів'їв, що виставляли це військо). 1241—57 кочував у Пн. Причорномор'ї, об'єднав під своєю владою підкорених монголами *половців*. Наприкінці 1252 *Батий* спрямував його орду на *Галицько-Волинське князівство*, князь якого, *Данило Галицький*, намагався об'єднати для боротьби з монголами сили Русі із Заходом. На той час орда Неврюя розгромила війська союзника Данила Галицького вел. кн. владимирського Андрія Ярославича. Удар К. був спрямований на галицьке *Пониззя*. Намісник Пониззя — Мілей — перейшов на бік монголів. На боці монголів виступав і кн. Ізяслав (здогадно, з новгород-сіверських або, що менш імовірно, смоленських князів), який прагнув посісти галицький стіл. Ізяслав з монгол. допомогою вирушив безпосередньо на *Галич (давній)*, захопив його, але невдовзі був розбитий сином Данила Галицького кн. *Романом Даниловичем.* У цей час К. витіснив дружини Данила з Київщини, а невдовзі зазнав невдачі під *Кременцем*. Узимку 1254/55 Данило завдав монголам удар у відповідь: його війська та війська його брата *Василька Романовича* двома колонами увійшли в *Погорину* та *Побужжя*, де частина місц. нас. перейшла на

бік монголів (у ході цього походу було остаточно ліквідовано примарну автономію *Болоховської землі*). Наприкінці 1255 К. несподівано здійснив похід у *Волинь*. Зазнавши поразки під Володимиром (нині м. *Володимир-Волинський*) та отримавши звістку про те, що на допомогу волин. кн. Васильку Романовичу вирушив його брат Данило Галицький, негайно відступив у степ. Так само безуспішними були набіги К. 1256—57. Особливо гучної поразки зазнав він під *Луцьком*. Систематичні невдачі монгол. військ у боротьбі з об'єднаними силами Галицького князівства та *Волинського князівства* занепокоїли правлячу верхівку *Золотої Орди*, і 1258 К. був замінений *Бурундаєм* (останній, отримавши підкріплення, примусив Данила і Василька до примирення, Василько погодився взяти участь у поході Бурундая на до того часу союзну Русі Литву; укріплення більшості міст *Галичини* та Волині були знищені).

А.Г. Плахонін.

КУРЕНІ́ ЗАПОРО́ЗЬКІ 16—18 ст. Куренем запорожці називали: 1) своє житло (касарню; див. *Курінь*) на Січі та 2) гол. військово-адм. одиницю Запорозької Січі. Касарні будувалися з дубового, липового чи осокорового дерева навколо січового майдану, де відбувалися козацькі ради (див. *Рада козацька*), і були місцем зосередження приписаних до куренів (як військово-адм. одиниць) козаків. Частина козаків, зокрема ті, які відбували службу в січовій залозі, а також новоприйняті постійно проживали в касарнях, ін. — мешкали тут час від часу. Максимально касарні наповнювалися в дні заг. козацьких рад.

Кожен запорожець мав належати до одного з куренів (як військово-адм. одиниці), навіть коли він жив десь далеко з сім'єю. Усі козаки, вписані до курінного *компуту* (списку, реєстру), підпорядковувалися *курінному отаману*. Курінь об'єднував кілька сот козаків, мав свою частку в угіддях, свою власність у вигляді яток і дворів на базарі, свої прибутки, а також свій значок (або прапор), якого оберігав курінний хорунжий. Наприкінці 16 ст. в *Базавлуцькій Січі* було 7 куренів. За часів *Олешківської Січі*, *Нової Січі*, *Задунайської Січі* їхня кількість сягала 38 (кожен з них мав свою назву, яка, однак, могла зазнавати часткових змін). У 1-й пол. 18 ст. існували такі курені: Кущевський, Поповичевський, Васюринський, Іркліївський, Щербинівський, Титарівський, Шкуринський, Корєновський, Незамаївський, Рогіївський, Корсунський, Калниболотський, Уманський, Дерев'янківський, Нижчестеблїївський, Вищестебліївський, Джереліївський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Менський, Тимошевський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Брюховецький, Медведівський, Платніровський, Пашківський, Батуринський, Канєвський, Крилівський, Донський, Сергіївський, Конеловський, Іванівський і Кисляківський.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XV—XIX ст.). К.—Запоріжжя, 1998; Історія українського козацтва: Нариси, т. 1. К., 2006.

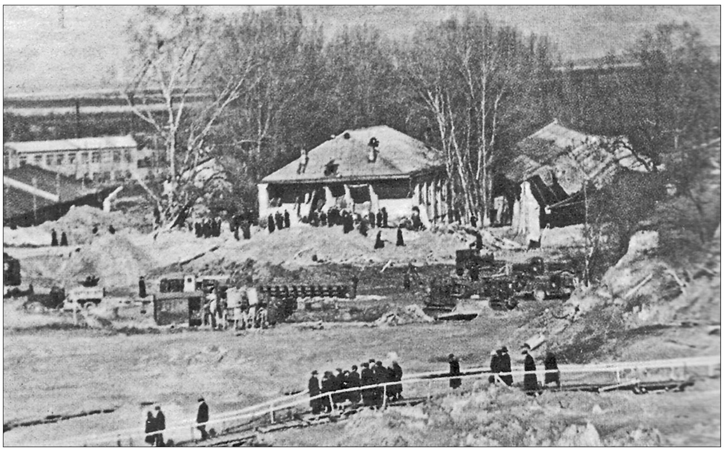
В.В. Панашенко.

КУРЕНІ́ВСЬКА КАТАСТРО́ФА 1961 — аварія техногенного походження, що сталася в київ. р-ні Куренівка 13 берез. 1961 внаслідок прориву пульпою (глиняною масою) дамби у відрозі № 3 *Бабиного Яру*. Трагедії передувало політ. рішення компартійного кер-ва УРСР про ліквідацію Бабиного Яру. Яр замивали відходами вир-ва сусідніх Петровських цегельних заводів: непридатні для вир-ва земляні породи з кар'єрів змішувалися з водою й у вигляді пульпи по трубах відводилися у відроги яру. За 10 років було намито понад 4 млн кубометрів ґрунту, причому абсолютна більшість — у відріг № 3. Заг. площа намиву складала 1 км^2, а висота шару — 30 м. Гол. причинами катастрофи були неякісність проекту, грубі помилки під час його виконання, а також кричущі порушення тех. правил, умов експлуатації і безпеки дамби. Дамба в урочищі, де збиралася вода не лише від намивів, а й від дощів і паводків, була земляною, а не бетонною. Намив пульпи відбувався постійно і не зупинявся навіть узимку. Напередодні трагедії, коли вода помітно розмила значну частину дамби і вже текла по Куренівці, не було вжито жодних запобіжних заходів. Цегельні з-ди продовжували намив пульпи в яр.

Ранком 13 берез. вода розмила дамбу одразу в багатьох місцях і водоспадом потекла на Куренівку, що призвело до низки аварій транспорту. Київ. штаб громадян. оборони запропонував розпочати негайну евакуацію, але парт. та рад. чиновники не бажали сіяти паніку. О 9 годині 20 хвилин стався прорив дамби власне пульпою. Вал вологої глиняної маси зі швидкістю 300 м/сек ринув донизу, змітаючи все на своєму шляху. Початкова висота валу складала 14 м, в р-ні вул. М.Фрунзе вона зменшилася удвоє. За 10 хвилин пульпа досягла Куренівки і впродовж півгодини покрила площу розміром у

Київ. Затоплена пульпою Куренівка. На передньому плані — територія стадіону «Спартак», далі — будівлі по вул. Фрунзе і територія депо ім. Д. Красіна. Березень 1961.

Наслідки Куренівської катастрофи. Фото 1961.

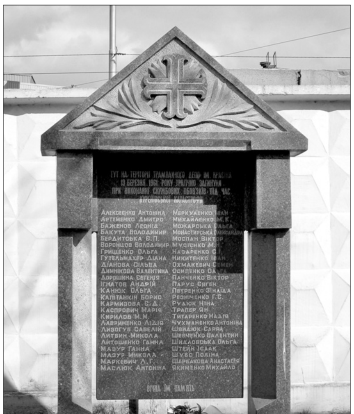
Київ. Затоплене трамвайне депо ім. Д. Красіна. Березень 1961.

30 га. Вода заповнювала низину ще 2 години. Поступово пульпа ставала твердою як камінь і в такому вигляді її висота деінде сягала 3 м. На шляху селевого потоку були житлові будинки, з-ди, трамвайне депо, стадіон «Спартак», насичена транспортом вул. М.Фрунзе. Вал пульпи зносив дерева, знищував будинки, перевертав транспортні засоби, руйнував мережі газо- і електропостачання тощо. Люди часто не встигали рятуватися і гинули. Епіцентром трагедії стали вул. М.Фрунзе і депо ім. Д.Красіна (його було знищено повністю разом з більшістю працівників, які там знаходилися). Під товщею пульпи опинився увесь р-н від парку ім. М.Фрунзе до Подільського узвозу.

Пізніше було оголошено про загибель 150 людей, інформація

Пам'ятник загиблим внаслідок Куренівської трагедії в Києві. 2006.

Пам'ятник загиблим працівникам трамвайного депо ім. Д. Красіна під час Куренівської катастрофи в Києві. 1991. Фото 2008.

ж про реальні цифри загиблих замовчувалася. Навіть матеріали карної справи, порушеної проти інженерно-тех. працівників (осудили шістьох), що займалися проектуванням і експлуатацією гідромех. робіт і дамби, були згодом знищені нібито «за давністю терміну зберігання». Згідно з неофіц. даними, під час трагедії загинуло бл. 1 тис. 500 людей. Катастрофа спричинила руйнацію житлових будинків заг. пл. 5 тис. м^2. Тією чи ін. мірою постраждало кілька з-дів та різних установ заг. пл. 9 тис. м^2. Матеріальні збитки д-ви з урахуванням відбудовних робіт склали понад 3 млн *карбованців*. Постраждалі отримали компенсацію: грошову допомогу і допомогу у вигляді речей (як відшкодування втраченого майна). Сім'ї, де загинули люди, отримали по 200 крб., а тим, хто втратив житло, було надано квартири (усього понад 400 осіб). Заг. сума грошової допомоги постраждалим склала понад 150 тис. крб.

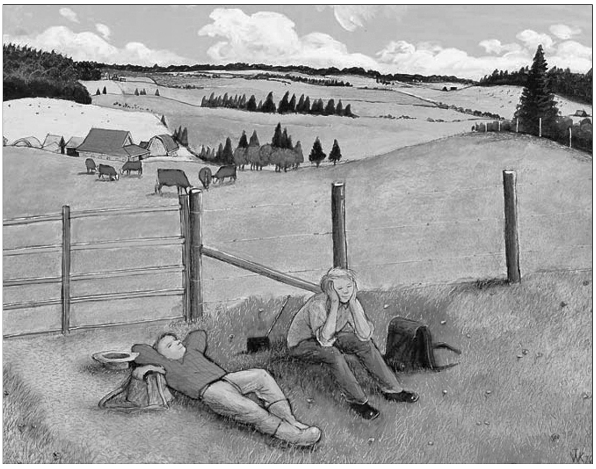
У роки незалежності України у пам'ять про загиблих у катастрофі на тер. депо ім. Д.Красіна встановлено монумент, а також влаштовано домову церкву.

Літ.: *Анісімов О.* Куренівський Апокаліпсис. Київська трагедія 13 березня 1961 року у фотографіях, документах, спогадах. К., 2000; *Анисимов А.* Киевский потоп. Куреневская трагедия 13 марта 1961 года. К., 2003; Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання. Роки 1961—1975, ч. 1: 1961—1965. К., 2005.

С.Л. Юсов.

КУРИ́ЛИК (Kurelek) **Василь** (03.03.1927—03.11.1977) — канад. художник укр. походження. Почесний д-р Віндзорського ун-ту (Канада). Н. в м. Вітфорд (Канада) в родині емігрантів, селян із с. Борівці (нині село Кіцманського р-ну Чернів. обл.). Закінчив вищу школу ім. Ї.Ньютона в м. Вінніпег (1943), отримав ступінь бакалавра мист-в Манітобського ун-ту (1949). Навч. в худож. коледжі м. Торонто та в худож. шк. м. Сан-Мігель у Мексиці (1949—51). 1952—59 удосконалював фах живописця в Англії, подорожував по Нідерландах, Франції, Австрії, Греції, Італії, де знайомив-

ся з творчістю великих європ. художників. Повернувшись до Канади (1959), організував персональну виставку (1960, Торонто), згодом виставлявся також в ін. провідних музеях і галереях Канади та США. В 1960-х рр., перебуваючи на Святій Землі (Палестина), створив 160 картин, об'єднаних в одну мистецьку роботу «Страсті Христові». 1970 та 1975 відвідав м. *Чернівці* та с. Борівці. Перебуваючи в УРСР, К. виконав понад 100 рисунків та 6 полотен. Спеціально для галереї «Ніагара Фолл» намалював фреску «Український піонер-першопроходець» (1971) розміром 1,5 × × 7,4 м, де в шести сюжетах розкрив історію укр. поселенців у

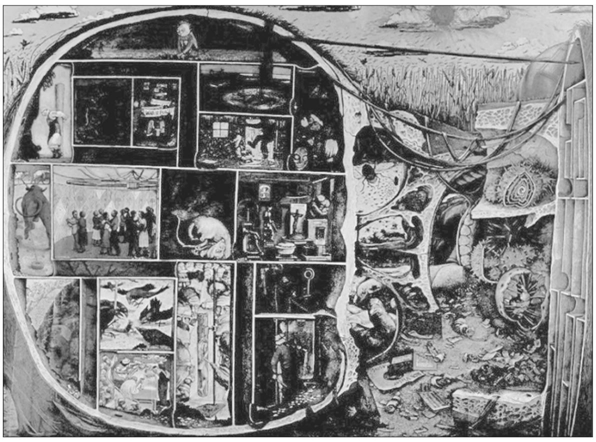

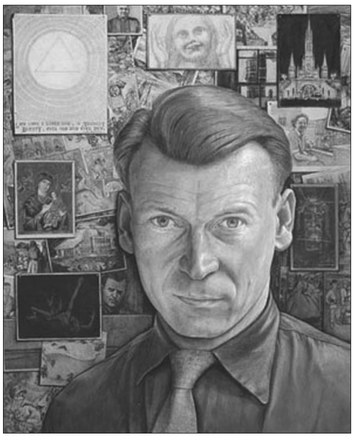
Курилик В. Пасторальна симфонія. 1976.

Канаді (цій темі присвятив загалом 4 тис. робіт). 1971 було знято 2 документальних фільми про творчість К.

Твори художника зберігаються в музеях Канади та США, у колекціях прем'єр-міністрів Канади та королеви Великої Британії, приватних колекціях.

Курилик В. Лабіринт. 1953.

В. Курилик. Автопортрет. 1957.

З нагоди 100-річчя укр. еміграції до Канади Поштова корпорація Канади випустила 4 марки за творами К. Альбоми робіт К. видавалися в Канаді, Норвегії, Польщі.

П. у м. Торонто.

Літ.: *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

КУРІННИЙ ОТАМАН — 1) у *Запорозькій Січі* (16—18 ст.) — виконувач військ., адм., госп., виховних і суд. функцій у межах запороз. *куреня*. Обирався щороку на сходках куреня (участь у виборах козаків з ін. куренів не допускалася) і постійно перебував у Запороз. Січі (для військ. походів призначалися наказні курінні отамани). Відповідав за облік *козаків*, здійснював контроль за відбуванням ними військ. служби, дбав про майнові та госп. потреби куреня (забезпечення зброєю, продовольством тощо), про неухильне дотримання звичаєвого порядку щодо прибутків та видатків із курінної скарбниці, провадив судочинство, виконував покарання, у т. ч. тілесні. У разі недотримання усталених норм курінного життя міг бути передчасно усунутий з посади, а в окремих випадках навіть позбавлений життя.

Усі курінні отамани складали окрему групу запороз. старшини (див. *Козацька старшина*). Козака, який жодного разу не був К.о., зазвичай не обирали на посаду військ. старшини чи *кошового отамана*. Козак після звільнення з посади кошового отамана, *кошового судді* чи *кошового осавула* залишався в курені й міг знову бути обраним К.о.;

2) у *Гетьманщині* (17—18 ст.) — воєначальник нижчої ланки в структурі козац. війська. Призначався сотенною чи полковою старшиною, у *сотні* очолював козац. громаду чисельністю від 10 до 40 осіб.

Літ.: *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994.

В.В. Панашенко.

КУРІННИЙ Петро Петрович (01.05.1894—25.10.1972) — історик, археолог, етнограф, музеєзнавець, організатор пам'яткоохоронної справи. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1947) та Міжнар. вільної акад. наук у Парижі (1951). Н. в м. *Умань* у родині адвоката. Вже під час навчання в г-зії проводив самостійні археол. дослідження на Уманщині, Звенигородщині, Липовеччині, Черкащині (1911—13), заснував Уман. філію *Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва* (1913—18). Протягом 1913—17 навч. у Київ. ун-ті, пройшов стажування з археології у Б.*Фармаковського*, М.*Біляшівського* та В.*Хвойки*. Від 1915 — секретар історико-геогр. гуртка при Київ. ун-ті, дійсний чл. Саратовської губернської вченої архів. комісії (1917). 1917 обраний на посаду вченого секретаря *Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні*. Від 1918 — учитель історії, з 1921 — дир. Уман. чол. г-зії. Водночас був фундатором та дир. новозаснованого Соціально-істор. музею Уманщини (з 1921). Від 1924 — дир. Музею культів і побуту (див. *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*). 1926—32 — дир. Держ. історико-культ. заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (див. *Всеукраїнське музейне містечко 1926—1934*). Водночас з 1924 — дійсний чл. *Всеукраїнського археологічного комітету*, з 1926 — секретар Трипільської комісії, з 1929 — учений секретар Всеукр. археол. к-ту. Був гол. ред. зб. «Український музей» (1927). 1928—30 — н. с. каф-ри мистецтвознавства при ВУАН.

Заарештований 1933 за сфабрикованими звинуваченнями в антирад. діяльності і протягом 5 років не мав права працювати за фахом. 1938—41 — ст. н. с. Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*), консультант Центр. істор. музею УРСР (м. Київ). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації: 1941 — інспектор охорони пам'яток міської управи м. *Харків*, з 1942 — заст. дир. Краєвого музею первісної та стародавньої історії в Києві. 1943 супроводжував потяг із фондами укр. музеїв, які вивозила окупаційна влада з тер. України до *Кракова*, а згодом — до м. Гохштадт (Німеччина). З цього часу — на еміграції (з лют. 1944 проживав у Німеччині). Став одним із організаторів *Української вільної академії наук* (Німеччина, 1945). Від 1946 — наук. співробітник Ін-ту мартирології в Мюнхені, з 1947 — проф. церк. археології *Богословської академії УАПЦ*. Наприкінці 1940-х рр. обраний проф. *Українського вільного університету* (м. Мюнхен) по кафедрі археології та етнографії (працював там до 1972). Після переїзду центр. органів акад. до США — президент УВАН на Європу. 1954—61 очолював укр. редакцію *Інституту з вивчення СРСР*, що видавав «Українські збірники» (17 вип. протягом 1954—69).

Досліджував пам'ятки *трипільської культури* та *білогрудівської культури*, давньорус. пам'ятки *Києва*. Приділив увагу визначенню топографічних меж та зв'язкам трипільської протоцивілізації з ін. культурами. Висунув та обґрунтував гіпотезу про спорудження Київ. Свято-Михайлівського Золотоверхого собору (див. *Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир*) не 1108, а за вел. кн. київ. *Ізяслава Ярославича* — 1054—78 початково як церкви св. Димитрія Солунського, визначив укр. авторство наявних у соборі мозаїк та фресок.

П. у м. Мюнхен.

Тв.: Монументальні пам'ятки трипільської культури. В кн.: Трипільська культура на Україні, вип. 1. К., 1926; Білогрудівські кам'яні стели. «Записки Всеукраїнського археологічного комітету», т. 1. К., 1932; Історичні плани Києва. Аугсбург, 1946; Нариси з історії української археології. Мюнхен, 1947; Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен, 1970; Полтава 1994; Передісторія та рання історія України на підставі археологічних джерел. Мюнхен, 1970.

Літ.: *Супруненко О.О.* Передмова. В кн.: *Курінний П.П.* Історія археологічного знання про Україну. Полтава, 1994; *Білокінь С.* Курінний П.П. В кн.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998.

С.І. Кот.

П.П. Курінний.

КУРІННІ́ СТАНИ́ЦІ ЧОРНОМО́РСЬКОГО КОЗА́ЦЬКОГО ВІ́ЙСЬКА. 1792 рос. імп. *Катерина II* на відзнаку заслуг *Чорноморського козацького війська* в *російсько-турецькій війні 1787—1791* підписала *Жалувану грамоту Чорноморському козацькому війську*, згідно з якою козакам для заселення виділялися землі на *Кубані*. Перед цим козаки були тимчасово оселені на тер. між Пд. Бугом і Дністром. Перші козац. загони прибули на п-ів Тамань Чорним морем на весельно-вітрильній флотилії у серп. 1792. Висадилися на пристані поблизу фортеці, яку охороняв рос. Кубанський корпус. Восени цього ж року на Кубань під проводом *кошового отамана* З.*Чепіги* суходолом (в обхід Азовського моря) прийшли 3 кінні і 2 піші п'ятисотенні полки, сімейні козаки і військ. обоз. Заселення земель (колиш. володінь *Кримського ханату*) почалося весною 1793. Козаки зайняли пн.-зх. частину Прикубання, що згодом отримала назву Чорноморія. Спочатку вони намагалися відтворити тут забудову останньої *Запорозької Січі*. Неподалік заплави р. Кубань заклали гол. укріплення на зразок Запороз. Січі у формі чотирикутника, яке було назване на честь рос. імператриці Єкатеринодаром (нині м. *Краснодар*). Однак врешті умови розселення були визначені «Порядком общей пользы» — документом про осн. засади управління військом, про землекористування і розселення, який після тривалої розробки був підписаний 1 січ. 1794 кошовим отаманом З.Чепігою, військ. суддею А.*Головатим* і військ. писарем Т.*Котляревським*. Згідно з жеребкуванням, козаки розташувалися 40 куренями (див. *Курені запорозькі*) на заздалегідь визначених місцях — уздовж степових річок, урочищ та по лінії тогочасного кордону *Російської імперії* — по пн. берегу р. Кубань. 38 куренів зберегли старі назви Запороз. Січі (з часом дещо видозмінені): Батуринський, Брюховецький, Васюринський, Величківський, Вищестеблїівський, Дерев'янківський, Джереліївський, Дінський, Дядьківський, Іванівський, Ірклїівський, Калниболотський, Канєвський, Кисляківський, Конеловський, Корєновський, Корсунський, Крилівський, Кущевський, Леушківський, Медведівський, Менський, Мишастівський, Незамаївський, Нижчестеблїівський, Пашківський, Переяславський, Пластунівський, Платнїровський, Полтавський, Поповичевський, Рогіївський, Сергіївський, Тимашевський, Титарівський, Уманський, Шкуринський і Щербинівський. Два нові курені дістали назви — Березанський на честь перемоги чорноморців при захопленні турец. фортеці на о-ві *Березань* (див. також *Березанської фортеці штурм 1788*) і Єкатериновський на честь імп. Катерини II. За приписом Військ. уряду куренні поселення повинні були забудовуватися за єдиним заг. планом — із прямими і широкими вулицями, з центр. площею, посередині якої мала стояти церква. Спочатку такі поселення не мали укріплень, однак потім їх почали обкопувати неглибокими ровами, уздовж яких насипали вали та встановлювали частокіл, або обносити двома рядами тину, проміжок між якими наповнювали землею, ворота охоронялися караулом. У поселеннях зводилися землянки й мазанки.

1842, згідно з Положенням про Чорномор. козац. військо, курені в Чорноморії набули статусу *станиць*.

За роки рад. влади частина курінних станиць втратила свої січові назви. Станиця Уманська була перейменована в Ленінградську, Полтавська — у Красноармійську, Поповичевська — у Калінінську. У 1990-х рр. окремим станицям повернуто їх старі назви.

Літ.: *Фелицын Е.Д.* Кубанское казачье войско 1696—1888 гг. Воронеж, 1888; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; *Голобуцкий В.А.* Черноморское казачество. К., 1956; *Кащен-*

ко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Нью-Йорк, 1973; Основные административно-территориальные преобразования на Кубани (1793—1985 гг.). Краснодар, 1986; Екатеринодар—Краснодар 1793—1993: Два века города в датах, событиях, воспоминаниях: Материалы к летописи. Краснодар, 1993; Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. Краснодар, 1996; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

КУРІ́НЬ — 1) осн. організаційно-госп. ланка *Запорозької Січі* та *Задунайської Січі*, а також *Чорноморського козацького війська*. Кількість козаків у кожному окремо взятому К. не була сталою і з року в рік змінювалася. Так, на Запороз. Січі в 16 ст. було 7 куренів, а в 1-й пол. 18 ст. — 38 (див. *Курені запорозькі 16—18 ст.*). Кожен К. очолював *курінний отаман*, якого козаки того чи ін. куреня обирали з-поміж себе терміном на один рік. Владні повноваження в К. мали також курінний хорунжий (значковий) і кухар. Зарахування новоприбулого козака до того чи того К. відбувалося на основі землицтва або ж прямої вказівки *кошового отамана* (зі згоди курінного отамана).

К. не становив собою бойову тактичну одиницю, такою одиницею в козаків була команда. Команди комплектувалися з таким розрахунком, щоб у кожній з них, по можливості, були представники всіх січових К. До створюваних під час мобілізації команд козаки від куренів відряджалися групами на чолі з наказними курінними отаманами і хорунжими, яких призначали курінні або наказні курінні отамани. Курінні отамани під час походів завжди залишалися на Січі. Під проводом наказного курінного отамана, відрядженого до тисячної команди, перебувало 25—30 козаків. На форпостах і відвідних караулах чисельність козаків від К. становила від 10 до 30 осіб. Платня, провіант і боєприпаси в усіх командах розподілялися по курінних групах і видавалися лише на число людей, які були при наказному курінному отамані.

У колективній власності козаків кожного К. були шинки, торгові будки, угіддя, промисли, човни тощо, від яких К. мав осн. частину прибутку. Тер. для випасання худоби довкола Січі розподілялася між усіма К. відповідно до їхньої чисельності;

2) спец. будівля (велика хата) без кімнат і перегородок, де гуртом (по кількасот) проживали запороз. козаки одного К. Ін. назва — «касарня». У будівлі вздовж стін стояли настили з дерев'яних дощок, посередині був довгий трапезний стіл — сирно, з обох його боків стояли лави, на покуті розміщувалися ікони, під ними жевріла лампада. У сінях будівлі була піч — кабиця, а над нею висів великий казан. Для зігрівання приміщення взимку в ньому ставили груби;

3) у *Гетьманщині* — найнижча організаційно-госп. і мобілізаційна одиниця козац. *сотні*;

4) будівля для тимчасового проживання козаків і *аргатів* на літніх промислах (рибальських, соляних та ін.);

5) невелика споруда для захисту від сонця та дощу, складена з гілок, хмизу, очерету тощо. Такі споруди козаки зводили зазвичай на баштанах, пасіках, мисливських і рибальських угіддях.

Г.Г. Шпитальов.

КУРІ́НЬ КАНЦЕЛЯ́РСЬКИЙ — спец. будинок при *Генеральній військовій канцелярії* (існувала до листоп. 1764), в якому мешкали *військові канцеляристи* та ін. службовці цієї установи. Збереглися документи про те, що в 50-х рр. 18 ст. К.к. перебував у стані «крайней обветшалости» і у зв'язку з цим виникла потреба в спорудженні нового приміщення, проект якого склав учень-архіт. К.Борзаківський. Він спланував житловий будинок на 13 кімнат, 2 комори і 2 сіней; кухню з прибудовою для житла служителів і кухарів; флігелі (льодовню для шафарні та амбар); конюшню і при ній амбар для вівса; сарай для колясок і при нім амбар для хомутів.

Дж.: Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 763, оп. 1, спр. 366, арк. 48—50.

В.В. Панашенко.

КУ́РІЯ — 1) у *Римі Стародавньому*:

а) у стародавньому Римі за часів родоплемінних відносин — об'єднання юнаків-воїнів, які нещодавно пройшли обряд посвячення в чоловіки, задля подальшої підготовки їх до самостійного життя як воїнів і мисливців. Поділ на курії з часом склав основу військ. організації Риму;

б) у царському Римі — структурна одиниця політ. та культового поділу громадян Риму; один з 30 відділів, кожний з яких об'єднував по 10 патриціанських родів (gentes), на які поділялися первісні 3 римських племені (tribus). На заг. куріатних (куріальних) комісіях — нар. зборах, що збирались за куріями, відбувались вибори царя і вищих магістратів, тут надавалися царю найвищі повноваження (imperium), призначались уряди і затверджувалися постанови щодо карних справ. На чолі К. стояв куріон, 30 куріонів складали колегію, яку в царський період очолював цар, а в часи республіки — великий куріон (ця посада з 209 до н. е. стала доступною плебеям). На противагу родовому культу, що з часом почав належати до приватної сфери, в Римі існував громад. (публічний) культ, що відправлявся в куріях за рахунок коштів держави. Покровительницею всіх курій була богиня Юнона, разом з тим кожна К. мала і своїх окремих богів-покровителів;

в) у роки Рим. імперії — міськ. сенат, що керував містом;

2) у середньовічній Європі — королів. двір як осередок центр. адміністрації;

3) у рим. (катол.) церкві — заг. назва центр. урядових установ, якими послуговується Папа Римський в управлінні Римо-катол. церквою (див. *Католицька церква*) як її голова, патріарх Заходу і примас Італії;

4) у куріальній системі виборів — назва структурної одиниці поділу виборців за становим, майновим, освіт., професійним, нац. чи реліг. цензом. Така система практикується д-вою з метою обмеження виборчих прав окремих груп населення. Так, в *Австро-Угорщині* (з 1861) у виборах депутатів до крайових сеймів Галичини (див. *Виборча сеймова ординація для Галичини*) виборці були поділені в залежності від майнового цензу на 4 курії: вели-

кої власності (44 мандати), малої власності (74 мандати), міська (23 мандати), торговельна і ремісничa (3 мандати). Укр. населення Австро-Угорщини боролося за введення нац. курій. Проте лише на *Буковині* під час виборів до крайового сейму 1911 було введено курії за нац. ознакою, це сприяло вибору 16 депутатів-українців. У *Російській імперії* куріальна система використовувалася до виборів в муніципальні органи, а з 1905 — і до Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*). По суті, куріальною була й система виборів в УСРР і *СРСР* до 1936 (див. *Конституція СРСР 1924*).

Літ.: *Налимов Т.* Вопрос о папской власти на Констанцком соборе. СПб., 1890; *Лебедев А.* О главенстве папы. СПб., 1903; *Кульчицкий В.С.* Галицкий сейм в системе колониального аппарата Австро-Венгрии. М., 1953; *Рамм Б.Я.* Современный Ватикан. М., 1956; *Немировский А.И.* История раннего Рима и Италии. Воронеж, 1962; *Аркуша О.* Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996.

М.В. Баранник, П.В. Голобуцький.

КУРЛО́В Павло Григорович (05.01.1860—1923) — рос. держ. діяч, генерал-лейтенант. Походив з дворянської родини. Навч. в 2-му військовому Костянтинівському уч-щі, закінчив Миколаївське кавалерійс. уч-ще (1879), служив у лейб-гвардії Кінно-гренадерському полку, в Таурогенській, Бакинській і Петербурзькій бригадах прикордонної варти. 1888 закінчив Олександрівську військ.-юрид. акад., з 1889 знаходився при прокуророві моск. військ.-окружного суду, займаючи згодом посади прокурора вологодського окружного суду, товариша (заст.) прокурора моск. судової палати. 1903 призначений курським віце-губернатором, 1905 — мінським, наприкінці 1906 — київ. губернатором. Від 1906 — чл. ради МВС. 1907 — нач. гол. тюремного управління. Від 1 січ. 1909 до жовт. 1911 — команд. Окремого корпусу жандармів і товариш (заст.) міністра внутр. справ. Після вбивства П.*Столипіна* звільнений з посади. На початку *Першої світової війни* — у розпорядженні Гол. нач. постачання Пн.-Зх. фронту, далі — особливоуповноважений з цивільного управління Прибалт. губерніями. Емігрував за кордон у серп. 1918, залишив спогади про свою діяльність.

П. у м. Берлін (Німеччина).

Тв.: Гибель императорской России. М., 1992.

О.Ф. Овсієнко.

КУРЛО́ЗЬКИЙ СКАРБ — бронз. речі 14—13 ст. до н. е., знайдені вкупі 1960 біля с. Курячі Лози Кривоозерського р-ну Миколаїв. обл. Назва походить від об'єднання слів «курячі» і «лози». Всього — 5 бронз. злитків і 18 готових бронз. виробів (серпи, долото, бойова сокира). Серед них є речі, типологічно характерні для металообробних майстерень Трансильванського осередку бронзоливарного вир-ва. На думку деяких дослідників, скарб може бути пов'язаним з мандрівними майстрами-бронзоливарниками Красномаяцького осередку металообробки *сабатинівської культури* доби пізнього *бронзового віку*, які жили в ті часи в Пн. Причорномор'ї.

Предмети скарбу зберігаються в *Миколаївському обласному краєзнавчому музеї.*

Літ.: *Никитин В.И., Черняков И.Т.* Курлозский клад эпохи поздней бронзы. «Советская археология», 1981, № 2; *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н. э. К., 1985.

І.Т. Черняков.

КУРМАНО́ВИЧ Віктор Йосипович (26.02.1876—18.10.1945) — військ. діяч, ген.-чотар *Української Галицької армії.* Н. в с. Вільшаниця (нині село Велика Вільшаниця Золочівського р-ну Львів. обл.). Закінчив Золочівську г-зію, кадетську шк. у Лобозові (передмістя м. *Краків*), Військ. акад. у *Відні.* Від 1902 (і до 1912) — офіцер Генштабу, командир батальйону австрійс. армії. Напередодні *Першої світової війни* служив у розвідувальному від. Генштабу, здійснив кілька нелегальних поїздок до Росії. 1914 арештований рос. контррозвідкою. Невдовзі, після взаємного обміну заарештованими між рос. і австрійс. сторонами, повернувся до австрійс. армії, був призначений командиром полку на італ. фронті, згодом (там само) — командиром бригади. Від груд. 1918 — в УГА: командир групи «Північ», командир 1-го корпусу, нач. штабу УГА. Цього ж року став військ. міністром *Західноукраїнської Народної Республіки.* Після відступу укр. військ за р. Збруч (прит. Дністра) — ген.-квартирмейстер штабу Гол. отамана УНР С.*Петлюри* в боях проти більшовицьких і денікінських військ. Від кін. 1919 — на еміграції. 1920—23 — командир інтернованої бригади УГА в *Чехословаччині.* Згодом мешкав у Відні, брав участь у громад.-політ. житті еміграції. В роки *Другої світової війни* співпрацював з *Українською військовою організацією* та *Організацією українських націоналістів*, був одним з організаторів формування укр. д-зії СС *«Галичина»*, став почесним головою її Військ. управи. Навесні 1945, перебуваючи у Відні, заарештований органами рад. військ. контррозвідки *«Смерш»* і ув'язнений. Згодом утримувався в одес. тюрмі, де й помер.

Літ.: *Ярославин С.* Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918—23 рр. Філядельфія, 1956; Українська Галицька армія: Матеріали до історії, т. 1. Вінніпег, 1958; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Литвин М., Науменко К.* Збройні Сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Львів—Х., 2007.

К.Є. Науменко.

КУРНО́СОВ Юрій Олексійович (29.03.1924—03.09.1996) — історик. Д-р істор. н. (1974), проф. (1984). Н. в м. *Конотоп* у родині залізничників. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1951), працював ученим секретарем Київ. держ. істор. музею (нині *Національний музей історії України*), з 1955 — в АН УРСР, з 1957 — в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*), 1957—60 — ред. *«Українського історичного журналу»*. 1960 захистив канд. дис. на тему: «Становище селянства Правобережної України і класова боротьба в 40—50-х рр. XIX ст.». 1960—65 — м. н. с. відділів історії феодалізму та історії соціаліст. і комуніст. будівництва, 1965—85 — ст. н. с. відділів ІМіС УРСР та історії комуніст. буд-ва, 1985—90 — зав. сектору, 1990 — провідний н.

П.Г. Курлов.

В.Й. Курманович.

Ю.О. Курносов.

Г. Куромія.

Я. Куронь.

с.-консультант від. історії к-ри укр. народу. Захистив докторську дис. на тему: «Внесок інтелігенції Української РСР у комуністичне будівництво (1959—70)».

Автор понад 170 наук. праць, у т. ч. монографій: «У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР» (Київ, 1964, у співавт.); «Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих 1959—1965» (Київ, 1968); «Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес. 1959—1970» (Київ, 1975); «Інакомислення в Україні. 60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.» (Київ, 1994). У різні роки брав участь у написанні бл. 40 колективних праць, серед них: «Історія Української РСР» в 2-х т. (Київ, 1967, т. 2); «Історія Української РСР» у 8-ми т. (Київ, 1979, т. 8, кн. 1 і 2); «Історія Української РСР» у 10-ти т. (Київ, 1988, т. 9, 10); «Історія Києва» (Київ, 1964, т. 2; Київ, 1986, т. 3, кн. 2); «Интеллигенция Советской Украины: Некоторые вопросы историографии и методологии исследования» (Київ, 1988, автор, відп. ред.); «Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.)» у 3-х кн. (Київ, 1994, автор і відп. ред.); один із авторів підручника «Історія України» для учнів 10—11 класів (1989—95, 5 вид.). Здійснював наук.-методичну та наук.-орг. роботу при написанні та підготовці до вид. 26-томної *«Історії міст і сіл Української РСР»* (укр. і рос. мовами). Деякі праці вийшли англ., угор. та румун. мовами.

Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ст., Грамотою Президії ВР УРСР.

П. у м. *Київ.*

Літ.: Курносов Юрій Олексійович: Некролог. «УІЖ», 1997, № 1; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998.

Г.С. Брега.

КУРО́МІЯ Гіроакі (Kuromiya Hiroaki; н. 1953) — американо-япон. історик, фахівець з історії *СРСР*, Росії, України 1920—30-х рр. Проф. (1990). Н. в м. Хамамацу (Японія). Навч. в Токійському ун-ті (Японія), 1977 (у цьому ж ун-ті) отримав ступінь бакалавра, 1979 — магістра. 1985 в Прінстонському ун-ті (м. Прінстон, шт. Нью-Джерсі, США) захистив докторську дис. 1985—86 — н. с. Гарвардського ун-ту (м. Кембридж, шт. Массачусетс, США), 1986—90 — Королів. коледжу (м. Кембридж, Велика Британія). Від кін. 1980-х рр. активно працює над матеріалами розсекречених рос. та укр. архівів, був членом Міжнар. науково-консультативної ради ж. *«З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ»*. Від 1990 є проф. історії істор. від-ня Індіанського ун-ту (м. Блумінгтон, шт. Індіана, США), читає курси: «Російська історіографія від Карамзіна до сучасності», «Радянська історія», «Холодна війна і Друга світова війна», «Модерна Україна: від козаччини до незалежності» та ін.

Тв.: Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928—1932. Cambridge, 1988; Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s—1990s. Cambridge, 1998; Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки. К., 2002; Stalin (Profiles in Power). Longman, 2005; The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s. New Haven — London, 2007.

Літ.: *Быстрова И.В.* Хироаки Куромия. Сталинская индустриальная революция. «История СССР», 1991, № 5; *Ellman M.* Hiroaki Kuromia. Stalin, Harlow, UK: Pearson, 2005. «Europe-Asia Studies», 2006, vol. 58, N. 6.

Н.О. Лаас.

КУ́РОНЬ Яцек (Kuroń Jacek; 03.03.1934—17.06.2004) — польс. політ. діяч, один з керівників антикомуніст. опозиції. Н. в м. *Львів* у польс. робітн. родині з великими традиціями революц. боротьби (його батько, за словами самого К., був соціалістом у третьому поколінні). Мав велику рідню серед українців. У роки *Другої світової війни*, коли йому було 10 років, разом з батьком брав участь у підпільній боротьбі *Армії Крайової* у Львові, рятував єврейс. сім'ї від знищення. «Мій батько, — згадував К., — вимагав від мене лише одного — відваги. Він вважав, що елементарним обов'язком кожної людини є боротьба. Вимагав, щоб я завжди мав власну думку і вмів її відстояти. Хвалив мене, коли я не погоджувався й опирався йому. Пояснив мені також, що лише випадок визначає національну свідомість». Наприкінці війни його родина переїхала до *Варшави*. Там він закінчив істор. ф-т Варшавського ун-ту і залишився в ньому працювати викладачем. Був активістом Соціаліст. союзу молоді. Після 8-го пленуму ЦК Польс. об'єднаної робітн. партії (ПОРП; жовт. 1956), який започаткував безкомпромісну боротьбу зі сталінщиною, став чл. цієї партії.

Від осені 1962 разом з К.Модзелєвським очолив політ. дискусійний клуб, що почав діяти у Варшавському ун-ті під патронатом Соціаліст. союзу молоді. Невдовзі діяльність клубу була заборонена властями. Тим часом К. у співавторстві з К.Модзелєвським за підсумками роботи клубу підготував «Програмний маніфест» — документ (на 128 сторінок), в якому з марксистських позицій критикував політичні устрої в Польщі, *СРСР* та ін. країнах соціаліст. блоку. Під час обговорення маніфесту в колі однодумців органи безпеки заарештували учасників зібрання. К. був виключений з ПОРП, звільнений з роботи і засуджений на 3 роки ув'язнення. Після відбуття покарання став одним з організаторів студентських маніфестацій. 1968 за участь в антиурядових виступах проти вторгнення військ д-в Варшавського блоку (див. *Варшавський договір*) в *Чехословаччину* (див. *«Празька весна» 1968*) знову був заарештований і засуджений на чергові 3 роки позбавлення волі. Став одним з найбільш авторитетних діячів дисидентського руху, широко відомим як у країні, так і за рубежем.

Після того, як у черв. 1976 польс. уряд жорстоко розправився з робітниками в Радомі, Урсусі та ін. містах, які протестували проти підвищення цін на продовольство, К. разом з 14 представниками польс. інтелектуалів різних світоглядних орієнтацій підписав «Звернення до суспільства і влади ПНР» (опубліковане у верес. того ж року). Так виник К-т оборони робітників (КОР), що своїми відозвами і прокламаціями поклав початок польс. *«самвидаву»* (К. оприлюднив таким чином і дві власні збірки публіцистичних виступів).

Польс. уряд не наважувався заарештувати керівників КОРу, оскільки вони закликали не до повалення сусп. ладу, а лише до забезпечення конституційних прав і свобод громадян, до до-

держання Гельсінських угод (див. *Нарада з безпеки та співробітництва в Європі 1975*). КОР незабаром був переим. у К-т соціальної оборони (КОС—КОР), його очолили К., А.Міхнік і Я.Липський. Від 1978 к-т почав створювати незалежні *профспілки*, на їх основі у верес. 1979 виникла Конфедерація незалежної Польщі. З утворених КОС—КОР структур 1980 вийшло профоб'єднання «Солідарність», яке пізніше відіграло ключову роль у поваленні комуніст. режиму. 1980 К. активно виступав на мітингах, на одному з них заявив, зокрема: «Немає незалежної Польщі без незалежної України і немає незалежної України без незалежної Польщі».

Після оголошення в Польщі воєн. стану (груд. 1981) К. був інтернований, а потім ув'язнений. Будучи за ґратами, він підготував і на поч. 1982 передав однодумцям програмне есе «Тези про вихід з ситуації без виходу», в якому наполягав на перетворенні «Солідарності» в централізовану орг-цію, здатну протистояти владі, на необхідності проведення заг. політ. страйку, який би поклав край комуніст. режимові. Навесні 1984 К. та ін. лідери КОС—КОР і підпільної «Солідарності» відмовилися від пропозиції вийти на волю за умови виїзду за кордон. Після цього уряд був змушений звільнити їх по амністії.

1989 К. став одним з організаторів «Круглого столу» (переговорного процесу організованої опозиції з урядовими колами), який задекларував політ. колапс Польс. Нар. Республіки і започаткував «оксамитову революцію». 1989 під час вільних виборів до Сейму К. став депутатом і міністром праці та соціальної політики в першому некомуніст. уряді Т.Мазовецького. Цього ж року опублікував автобіографічну книгу «Віра і вина: До комунізму і від нього». 1992—93 займав посаду міністра в уряді Г.Сухоцької. 1993 (а потім і 1997) знову був обраний депутатом Сейму. 1995 брав участь у президентських виборах, набрав 9,2 % голосів (3-тє місце після О.Квасьнєвського і Л.Валенси). Після цього зосередився на сусп. діяльності.

Від 1996 (і поки міг за станом здоров'я) активно працював у започаткованому цього ж року Укр.-польс. (Польс.-укр.) форумі — громад. орг-ції, що сприяла розширенню співробітництва обох країн. Не раз відвідував Україну.

К. користувався великим авторитетом удома і за кордоном. 1998 з нагоди відзначення 30-ї річниці подій берез. 1968 удостоєний найвищої нагороди Польщі — ордена Білого Орла. Нагороджений франц. орденом Почесного легіону, нім. Хрестом Заслуги, укр. орденом кн. Ярослава Мудрого, литовським орденом Гедимінаса, амер. відзнакою Свободи та ін. відзнаками багатьох країн світу.

2002 депутати Львів. міськради присвоїли йому звання почесного громадянина міста — третьому поляку після Папи Римського *Іоанна Павла II* і З.*Бжезинського*.

Після тривалої боротьби з хворобою помер у лікарні в м. *Варшава*. Похований на військовому кладовищі Повонзки, до його могили було покладено урну із землею зі Львова.

Тв.: Семилетка, или Кто украл Польшу. «Иностранная литература», 1998, № 10 (у співавт.); Я розумію українців. «День», 2002, 25 трав. (скорочений переклад статті, опублікованої в «Газета Виборча», 2002, 22 трав.).

Літ.: *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Львів, 2002; *Курпіль С.* У Східній Галичині етнічний кордон пролягав через ліжко. «Високий замок», 2002, 19—25 верес., № 214—215; *Чорновол І.* Апологія бунту: Яцек Куронь. «Львівська газета», 2006, 9 черв., № 102 (909).

С.В. Кульчицький.

КУРОПА́СЬ Мирон Степанович (н. 15.11.1932) — амер. політ., наук. і громад. діяч укр. походження, історик, дослідник історії українців у США. Професор. Активний діяч укр. громади. За твердженням К., уся його діяльність, усі його книги «мали метою відкрити українців для Америки». Н. в м. Чикаго у родині укр. емігрантів. Його батько — Степан Куропась — у минулому хорунжий *Української Галицької армії* — прибув до США 1927 й одразу ж включився в тамтешнє укр. життя і протягом усього свого життя брав активну участь у всіх заходах, організовуваних українцями. 1953 К. отримав наук. ст. бакалавра в Лойола Мерімаунт ун-ті (Лос-Анджелес, США), 1955 — диплом магістра в ун-ті ім. Рузвельта. 1956—71 працював учителем публічних шкіл. Водночас 1959—60 був ред. періодичних видань Укр. нац. молодіжної федерації. 1960 опублікував першу свою книгу з історії укр. еміграції у США «The saga of Ukraine: An outline history». 1960—62 очолював Укр. нац. молодіжну федерацію. Від 1960 і до 1972 був гол. радником, а з 1972 і до 1992 — віце-президентом найбільшої і найстарішої укр. орг-ції США — *Українського народного союзу*. 1974 захистив доктор. дис. на тему: «Українська спадщина в Америці» в Чиказькому ун-ті. 1976—77 займав посаду спец. радника з етнічних питань в адміністрації президента США Дж.Форда. Від 1980 і до 2006 вів рубрику «Faces and Places» у газ. Укр. нар. союзу «The Ukrainian Weekly». 1986 організував у Чикаго першу в історії США вчительську конференцію про *голодомор 1932—1933 років в УСРР*. Представив на ній своє видання-буклет (розраховане для широкого використання у навчальних закладах) «Примусовий голод в Україні, 1932—1933: Навчальна програма і практичний посібник з джерел для просвітян». 1986—90 — чл. Комісії дослідників голоду в Україні 1932—33-го рр. при Конгресі США. 1988—2006 — проф. Іллінойського ун-ту.

М.С. Куропась.

З працями К. в УРСР читачі змогли ознайомитися лише з початком *перебудови*. До того часу для пересічних громадян вони були невідомими. Навіть 1977 на Міжнар. виставці книжок у Москві за наполяганням рад. чиновників зі стендів було знято працю К. «Українці в Америці» як таку, що була визнана антирадянською.

Після проголошення суверенітету Укр. д-ви К. не раз був в Україні. Читав курси лекцій в *Київському національному університеті імені Тараса Шевченка*, *Києво-Могилянській академії*, *Острозькій академії* (2006 йому присвоєно звання почесного доктора Острозької академії).

У січ. 2005 у складі офіц. амер. делегації був на церемонії

прийняття президентської присяги В.*Ющенком*.

За особливі заслуги перед укр. громадою Америки нагороджений Shevchenko Freedom Award (Шевченківська відзнака Свободи; 2004).

Тв.: The Saga of Ukraine: An Outline History. Chicago, 1960; The Ukrainians in America. Minneapolis, 1972; To Preserve a Heritage: The Story of the Ukrainian Immigration in the United States. New York, 1984; Історія української імміграції в Америці. Збереження культурної спадщини. Нью-Йорк, 1984 (у співавт.); Українські піонери американських прерій: українці в Чікаго й Іллінойі. 1890—1948. В кн.: Українці в Чікаго й Іллінойі в Тисячоліття Хрещення України: Збірник-довідник. Чикаго, 1989; The Ukrainian Americans. Roots and Aspirations. 1884—1954. Toronto, 1991; Ukrainian-American Citadel: The First Hundred Years of the Ukrainian National Association. Colorado, 1996 (переклад: Українсько-американська твердиня. Перші сто років Українського народного союзу. Острог—Чикаго, 2004).

Літ.: Chronicle of Current Event. «The Ukrainian Quarterly», 1972, N. 1; Ukrainians in North America. Champaign, 1975; Ukrainian Life in the United States. «The Ukrainian Quarterly», 1976, N. 1; З життя українців у світі. «Сучасність», 1976, № 3; Там само, 1977, № 11; *Жила В.* У боротьбі за українську національну ідентичність. «Визвольний шлях», 1994, кн. 1; *Ковальчук О.* Куропась Мирон. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 2. К., 2004; Я шаную здоровий націоналізм. «Час і події», 2007, 14 берез. (інтерв'ю Мирона Куропася, взяте Наталією Іпатій в Чикаго).

О.О. Ковальчук.

КУРСЬК, давньоруське місто. Існувало на правому березі р. Сейм (прит. Десни, бас. Дніпра, у межах сучасного м. Курськ — обласного центру РФ). Уперше згадується в: «Житії преп. Феодосія» в *Патерику Києво-Печерському* у зв'язку з подіями серед. 1030-х рр., коли Дніпровське Лівобережжя повернулося під владу *Ярослава Мудрого*; у *«Повчанні» Володимира Мономаха* — при описі подій 1068; в *Іпатіївському літописі* — уперше під 1095, як місто *Переяславського князівства*. Вірогідно, у цей час (1030-ті рр.) місто управлялося князівським *посадником* («властителем», згідно з «Житієм») та мало кілька церков. Після *Любецького з'їзду 1097* князів увійшло до складу *Новгород-Сіверського князівства* як центр волості Посем'я, за яким остаточно закріплене в серед. 12 ст. Від 1130-х рр. — центр удільного князівства, в кін. 12 — на поч. 13 ст. намагалося конкурувати з *Черніговом*. Восени 1239 зруйноване військами хана *Батия*, а 1278 — повторно — військом темника *Ногая*. Від 1362 увійшло до складу *Великого князівства Литовського*, у 15 ст. переходить під владу *Великого князівства Московського*. Фортеця на місці городища існувала до кін. 18 ст. — на плані 1722 вона позначена як така, що оточена глибоким ровом і дерев'яними стінами з баштами.

У ході археол. досліджень, проведених на місці розташування К. — на мисі при злитті річок Кур і Тускар (права прит. Сейму), виявлено поселення (пл. *городища* — бл. 9 га), що було засноване в 10 ст. на місці городища *роменської культури*. Складалося з *дитинця* та окольного града (Верхній та Нижній посади; див. *Посад*), укріплення яких не збереглися, а також відкритих селищ-посадів. Рештки колись великого курганного некрополя збереглися на правому березі р. Сейм (2 насипи) та на лівих берегах річок Кривець і Тускар — по одному насипу.

У 1990-х рр. та на поч. 21 ст. досліджувалося В.Єнуковим. Під час робіт були зафіксовані рештки оборонних споруд (ровів та частоколу), виявлені сліди 7 дерев'яних настилів, якими мостилися вулиці міста, елементи садибної забудови 12—13 ст. У культ. шарі, потужністю від 2,6 (на дитинці) до 0,7—1,2 м (на посадах), знайдені численні уламки скляних браслетів і намистин, хрести-тільники та енколпіон (складаний нагрудний хрест, в якому зберігалася частка мощів святого), керамічне пасхальне яйце-брязкальце, залізне писало, деталі костюма та прикраси, предмети озброєння та спорядження вершника і верхового коня, побутові речі та знаряддя праці, фрагменти посуду різних часів. Знахідки уламків цеглиплінфи свідчать про існування в К. домонгол. часу мурованих споруд.

Літ.: Патерик Киево-Печерского монастыря. СПб., 1911; Лаврентьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 1. М.—Л., 1962. Стб. 247; Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962. Стб. 220; *Коган В.М.* История дома Рюриковичей (Опыт историко-генеалогического исследования). СПб., 1993; *Кашкин А.В.* Археологическая карта России: Курская область. М., 1998.

В.П. Коваленко.

КУ́РСЬКА БИ́ТВА 1943 — одна з найбільших битв *Другої світової війни* і *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, що відбувалася на тер. нинішніх Орловської, Курської, Бєлгородської та Харків. областей на ділянці рад.-нім. фронту — т. зв. Курському виступі («Курська дуга»). Складалася з оборонної (5—23 лип.) та наступальної (12 лип. — 23 серп.) операцій *Центрального фронту*, *Воронезького фронту* і *Степового фронту* за участю військ *Брянського фронту*, Зх. фронту та *Південно-Західного фронту*.

Прагнучи взяти реванш після поразки в *Сталінградській битві 1942—1943*, оволодіти ініціативою, повернути хід війни на свою користь, нім. командування з весни 1943 почало готувати великий літній наступ (операція «Цитадель») на Курському напрямку. До участі в операції були залучені сили: 50 д-зій, у т. ч. 16 танк. та моторизованих, два повітряних флоти — загалом понад 900 тис. осіб, бл. 10 тис. гармат і мінометів, бл. 2700 танків і штурмових гармат, понад 2 тис. літаків. Особливу увагу було приділено модернізації танк. сил *вермахту*, вони отримали нові типи бойових машин: середній танк T-V («пантера»), важкий T-VI («тигр»), самохідну гармату «Фердинанд» з потужним бронюванням і озброєнням. Авіацію було посилено новими літаками «Фокке-Вульф-190 А» і штурмовиком «Хенкель-129».

Солдати Червоної армії в бою під час Курської битви. Липень 1943.

До нової кампанії з розгрому окупантів ще з зими активно готувалися війська Центр., Воронезького і Степового фронтів Червоної армії (див. *Радянська армія*). Вони налічували бл. 2 млн осіб, 26,5 тис. гармат і мінометів, 5 тис. танків і самохідних артилер. установок, бл. 3 тис. літаків. У центрі оборонної смуги вперше в історії оборонних операцій було створено щільність артилерії (бл. 92 гармат і мінометів на 1 км фронту), в 1,5 раза більшу, ніж у противника, що організовував наступ. Було також створено 8 оборонних смуг (у т. ч. протитанк. райони) і рубежів, що розтягнулися на глибину 250—300 км. Задум Ставки Верховного Головнокомандування полягав у тому, щоб в оборонних боях на Курському виступі знесилити ворожі війська, а потім перейти у контрнаступ. Отримавши розвідувальну інформацію про день і час нім. наступу, війська Червоної армії потужною артилер. підготовкою внесли дезорганізацію в бойові порядки противника, який змушений був почати наступ із запізненням. Бої одразу ж набули вкрай запеклого характеру. Залучивши осн. танк. сили, нім. командування прагнуло протаранити рад. оборону і вийти до Курська (нині місто в РФ). У смузі Центр. фронту гол. удару з застосуванням до 500 танків і самохідних гармат було завдано по *Тринадцятій армії*. Рад. війська не тільки витримали натиск, а й вдалися до контратак. На 12 лип. наступ німців у смузі Центр. фронту було зупинено; противник зумів вклинитися в рад. оборону лише на 10—12 км і вимушений був перенести свій удар на ін. ділянку фронту. Так само провалився нім. наступ на смузі Воронезького фронту на пд. відтинку Курського виступу, де рад. оборону намагалися пробити 700 танків та штурмових гармат, підтриманих сотнями літаків. Вклинившись у другу лінію оборони, противник далі просунутися не зміг. 12 лип. почався контрнаступ на орловському напрямі військ Зх. і Брянського фронтів. Тоді нім. командування перенесло гол. зусилля на пд. сх. Курської дуги — у р-н с. Прохоровка (нині село Бєлгородської обл., РФ). 13 лип. тут відбулася танк. битва, в ній взяло участь з обох сторін 1200 танків і самохідних артилер. установок. Противнику вдалося пробитися вглиб рад. оборони на 35 км. 15 лип. контрнаступ на орловському напрямі розпочав Центр. фронт. У дію було введено стратегічні резерви, зокрема дві танк. армії (4-та танк. армія та *Третя гвардійська танкова армія*). 3 серп. 1943 почалася *Бєлгородсько-Харківська наступальна операція 1943* Воронезького й Степового фронтів — складова Курської битви. 5 серп. у ході контрнаступу Центрального фронту був визволений Орел (нині місто в РФ), а в ході наступу в рамках Бєлгородсько-Харків. операції — Бєлгород (нині місто в РФ). Зосередивши угруповання з 4-х танк. д-зій, перекинутих з Донбасу, противник намагався зупинити наступ рад. військ, але безуспішно. 5 серпня перейшли в наступ війська Воронезького фронту, перетнувши залізничну магістраль *Харків—Полтава*. Водночас упритул до Харкова вийшли війська Степового фронту, сильними контрударами противник намагався зірвати наступальні дії рад. військ, але йому вдалося лише затримати їх на кілька днів. Продовжуючи наступ, війська Степового фронту прорвали нім. оборону Харкова і вийшли на його околиці. 23 серп. 1943 війська цього фронту у взаємодії з Воронезьким та Пд.-Зх. фронтами визволили від гітлерівців Харків. Тим самим було створено умови для розгортання масованого наступу на донбаське угруповання противника. Успішний контрнаступ рад. військ на бєлгородсько-харків. напрямі завершив Курську битву. Наприкінці серпня було остаточно ліквідовано орловський плацдарм групи армій «Центр».

У битві на Курській дузі вермахт зазнав найбільшої поразки за весь час війни, втратив бл. 500 тис. солдатів і офіцерів, 1,5 тис. танків, 3,7 тис. літаків, 3 тис. гармат.

Рад. війська розгромили 30 д-зій противника, серед них — 7 танкових. Однак ціна перемоги також була надзвичайно великою. Людські втрати рад. військ, за новітніми підрахунками, удвоє перевищували нім., а в танках — у 4 рази.

189 осіб були удостоєні звання *Героя Радянського Союзу*, з них 30 — укр. походження.

Перемогою під Курськом і виходом рад. військ до Дніпра завершився корінний перелом у ході війни на користь країн *антигітлерівської коаліції*.

Літ.: История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3. М., 1961; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2. К., 1975; *Колтунов Г., Соловьев Б.Г.* Курская битва. М., 1983.

М.В. Коваль.

КУРУ́КІВСЬКА УГО́ДА 1625. Укладена 5 листоп. (26 жовт.) між польс. *гетьманом великим коронним* С.*Конецпольським* і гетьманом М.*Дорошенком* в урочищі Ведмежі Лози біля Курукового озера (поблизу сучасного м. *Кременчук*) під час козац. повстання, очолюваного М.*Жмайлом*. Згідно з К.у., *реєстр козацький* збільшувався до 6 тис. осіб (цей пункт угоди став підставою для створення 6 козац. полків: *Корсунського полку*, *Черкаського полку*, *Білоцерківського полку*, *Чигиринського полку*, *Канівського полку* та *Переяславського полку*). Реєстровцям встановлювалася платня в сумі 60 тис. *злотих* на рік. Їм дозволялося обирати кандидата на уряд *гетьмана* (старшого), якого потім мав затверджувати король, однак заборонялося вступати в

Пам'ятний знак на честь козаків, загиблих під час Куруківської битви 1625, після якої було підписано Куруківську угоду в урочищі Ведмежі Лози. 2006.

зносини з іноз. д-вами та здійснювати військ. походи на турец. володіння.

Угода не задовольнила осн. масу *козаків*, оскільки ті з них, які залишилися поза реєстром, повинні були повернутися під владу панів (див. *Нереєстрові козаки*).

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

В.О. Щербак.

КУРУЛТА́Й — з'їзд представників знаті у монголів, татар та тюркських народів, а з часів *Чингізхана* — з'їзд делегатів від усього народу, що скликався для вирішення питань держ. та сусп. ваги.

Після розпаду *Золотої Орди* в кожному з політ. утворень, що тоді виникли, у т. ч. і в *Кримському ханаті*, скликався свій К. Такі курултаї скликалися до того часу, поки зберігався суверенітет відповідних політ. утворень (у Крим. ханаті їх скликання припинилося після приєднання володінь ханату до *Російської імперії*). Нині практика скликання курултаїв у народів, які її мали, відроджується (див. *Курултай кримськотатарського народу*).

О.М. Майборода.

КУРУЛТА́Й КРИМСЬКОТА-ТА́РСЬКОГО НАРО́ДУ. Нині є органом громадського кримськотатар. нац. руху, що визначає себе як «національне зібрання, вищий представницький повноважний орган кримськотатарського народу», офіційного статусу в Україні не має. Уперше зібрався 9 груд. (26 листоп.) 1917 у *Бахчисараї* після розпаду *Російської імперії* для вирішення питання про форму самовизначення та організацію сусп.-політ. життя *кримських татар* у Криму. Курултай ухвалив «Кримськотатарські основні закони», а 26 (13) груд. 1917 обрав *Директорію Криму*.

Курултай ухвалив держ. символіку й оголосив себе *парламентом*. Головою парламенту був обраний Асан Сабрі Айвазов, головою нац. уряду — Нуман Челебі-джихан (див. *Челебієв Челебі*). До складу уряду, сформованого 18 груд., увійшли Джафер *Сейдамет*, Амет Шюкри, Амет Озенбашли, Сеитджеліль Хаттат.

Із встановленням у Криму рад. влади курултай був розпущений (28 січ. 1918), голова кримськотатар. уряду ув'язнений в севастопольській тюрмі й убитий. Активісти крим. татар зазнали переслідувань, а згодом після ліквідації партії *Міллі-фірка* (Нар. партія) були репресовані.

Традиція проведення крим. татарами *курултаїв* була відроджена на поч. 1990-х рр. у ході боротьби за повернення на істор. Батьківщину. За ініціативою та зусиллями Орг-ції кримськотатар. нац. руху були проведені вибори депутатів до 2-го курултаю, який відбувся в *Сімферополі* 26—30 черв. 1991. Сесію відкрив голова Оргкомітету з підготовки курултаю Сервер Омеров. Були сформовані робочі органи курултаю: президія, секретаріат, редакційна і мандатна комісії. Курултай ухвалив «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу», якою було визначено курс на нац.-держ. самовизначення крим. татар і заявлено їхні права на землі та природні ресурси Криму. Також були ухвалені: «Звернення до кримськотатарського народу», «Звернення до всіх жителів Криму», «Звернення до Президента СРСР, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР», «Звернення до Організації Об'єднаних Націй, народів, парламентів і урядів держав, міжнародних організацій», резолюція «Про виконання рішень державних органів, пов'язаних з поверненням кримських татар у Крим», постанови «Про національний прапор і національний гімн кримськотатарського народу» та «Про перехід на латинську графіку», а також положення про меджліс кримськотатар. народу. Курултай обрав представницький орган кримськотатар. народу — *Меджліс кримськотатарського народу*. Головою меджлісу був обраний Мустафа *Джемілєв*, його заст. — Рефат Чубаров. Головою ревізійної комісії затверджений Ремзі Аблаєв.

Відтоді й до кінця 2008 були обрані 3-й, 4-й, 5-й курултаї, кожен з яких мав по кілька сесій.

Так, 27—31 лип. 1993 відбулася 2-га сесія 2-го курултаю. Її делегати обговорили проект нового регламенту курултаю, провели ротацію $^{1}/_{3}$ складу меджлісу, обрали новий склад ревізійної комісії. 187 делегатів курултаю підтвердили таємним голосуванням повноваження голови меджлісу М.Джемілєва. За поданням голови меджлісу сесія затвердила на посаді 1-го заст. голови меджлісу Р.Чубарова. Головою ревізійної комісії був обраний Бекір Аджиалієв. Сесія ухвалила постанови «Про діяльність Меджлісу кримськотатарського народу в період з червня 1991 р. по липень 1993 р.» та «Про прийняття кримськотатарського алфавіту на основі латинської графіки», основні напрями діяльності меджлісу на період до 3-го курултаю, а також регламент курултаю.

27—29 листоп. 1993 відбулася 3-тя (позачергова) сесія 2-го курултаю. Вона була скликана меджлісом для вироблення позиції з питання участі чи неучасті крим. татар у майбутніх виборах нового складу ВР і президента Криму. За пропозицією групи делегатів із Серед. Азії до порядку денного було внесено також питання про заходи з надання допомоги поверненню на Батьківщину крим. татар, які все ще перебувають у місцях висилки. Сесія ухвалила постанови «Про участь у виборах Верховної Ради Криму», «Про інститут президентства в Криму», «Про негайні заходи по наданню допомоги в поверненні й облаштуванні кримських татар, які вимушено проживають у місцях висилки», а також звернення до 15-ї сесії ВР АР Крим і до РМ АР Крим, передвиборну платформу курултаю, затвердила список претендентів у кандидати в депутати ВР АР Крим, висунутий курултаєм, та текст зобов'язання кандидата в депутати, який дав згоду на висування від курултаю.

Вибори делегатів на 4-й курултай відбулися 2001. 1-ша сесія 4-го курултаю проходила в м. Сімферополь 9—11 листоп. 2001. Сесія ухвалила, зокрема, «Регламент Курултаю кримськотатарського народу», який визначає повноваження і порядок діяльності курултаю та його органів. У регламенті зазначається, що кримськотатар. народ на курултаї представляють делегати, які обираються крим. татарами і членами їхніх сімей, незалежно від на-

ціональності, що постійно проживають на тер. України, а також крим. татарами і членами їхніх сімей — громадянами України, незалежно від місця проживання. Строк повноважень курултаю встановлено 5 років.

Питання про визнання актом *геноциду депортації кримськотатарського народу 1944* та насильницького утримання крим. татар у місцях вигнання і пов'язаних із цим злочинів було розглянуто на 4-й сесії 4-го курултаю, яка відбулася 9—11 груд. 2005. За результатами його обговорення делегати ухвалили відповідну постанову. На сесії було розглянуто також питання про участь крим. татар у виборах нар. депутатів України, депутатів ВР АР Крим, місц. рад і сільс., селищних і місц. голів.

22—24 груд. 2006 відбулася 5-та сесія 4-го курултаю. Делегати розглянули найбільш актуальні проблеми, пов'язані з поверненням, облаштуванням та відновленням прав крим. татар, та ухвалили рішення з питань про освіту кримськотатар. мовою, про діяльність Спец. комісії курултаю з вивчення геноциду кримськотатар. народу і подолання його наслідків, про внесення змін до «Положення про вибори делегатів Курултаю кримськотатарського народу».

Перша сесія 5-го курултаю відбулася 5—7 груд. 2007. На ній було переобрано керівництво меджлісу, поставлено питання про вдосконалення діяльності й структурні зміни курултаю та його виконавчого органу — меджлісу.

Літ.: *Зінченко Ю.* Кримські татари. К., 1998; *Гарчев П.* Курултай і Центральна Рада. «Кримські студії», 1999, № 1; *Тищенко Ю., Піховшек В.* Повернення кримських татар. Хроніка подій. К., 1999; Курултай кримськотатарського народу. Web: Центр інформації та документації кримських татар (http://www.cidct.org.ua).

О.М. Майборода.

КУРУ́Ш (турец. звукоімітація лат. grossus — великий) — срібна турец. монета талерного типу. Від 1687 (початок карбування) й до кін. 18 ст. був у обігу на *Буковині*. За основу перших К. (19,24 г срібла 800-ї проби) був узятий, імовірно, польс. злотовий *талер* короля *Сигізмунда III* Ваза. Від 1703 за основу К. було взято франц. екю чи іспанський песо (ці К. стали називати також «піастрами» — «пластинами»). Вагові показники монети та проба срібла в ній у випусках різних років постійно зменшувалися — від 26 г 700-ї проби (1703) до 19 г 545-ї проби (1757) і до 12,6 г 465-ї проби (1789) та 3 г 170-ї проби (1830). Від 1787 1 К. = 40 *пара* = = 120 *акче*. Від 1844 100 К. = 1 ліра. Нині 1 К. = 4 пара.

Літ.: *Schaedlinger A.C.* Osmanische Numismatik: Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922. Braunschweig, 1973; *Hinz W.* Islamische Währungen umgerechnet: Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgeschichte in Gold. Wiesbaden, 1991; *Krause Ch., Mishler C.* Standard Catalog of World Coins: 1701—1800. Iola, Wisconsin, 1994; *Krause Ch., Mishler C.* Standard Catalog of World Coins: 1801—1995. Iola, Wisconsin, 1995; *Krause Ch., Mishler C.* Standard Catalog of World Coins: 1601—1700. Iola, Wisconsin, 1998.

О.Д. Огуй.

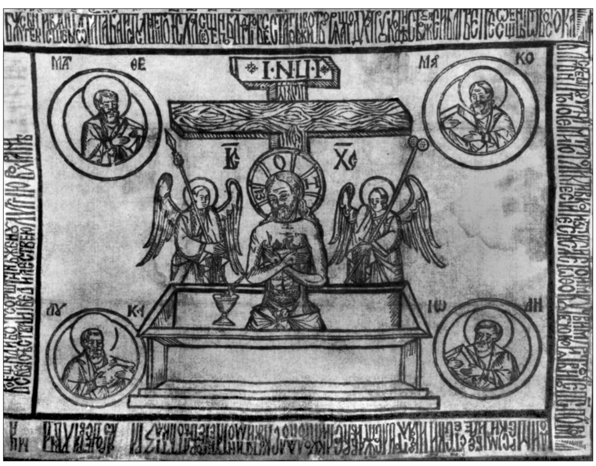

Куруш Сулеймана II. 1687/88. Аверс і реверс.

КУРЦЕ́ВИЧ Йосиф (чернече ім'я — Ієзекіль; 1589—1642) — архімандрит *Трахтемирівського монастиря*, єпископ Володимирський та Берестейський. Н., імовірно, в м. *Біла Церква*. Походив із князівського роду *Курцевичів*, проте поки що точно не встановлена належність його до тієї чи ін. конкретної гілки цього роду. Бл. 1615 прийняв чернечий постриг. 1616, будучи вже ієромонахом, навч. в *Падуанському університеті*. Цього ж року як архімандрит Трахтемирівського монастиря вписався до Київ. братства, 1619 став чл. *Луцького братства*. У січ. 1621 під час відновлення правосл. митрополії був висвячений єрусалимським патріархом Феофаном III (див. *Феофана III місія в Україні*) на єпископа Володимирського та Берестейського, проте не зміг посісти цю єпископську кафедру, оскільки польс. король *Сигізмунд III* Ваза не визнав відновлення правосл. митрополії. У черв. цього ж року на козац. раді його обрали послом до польс. короля з наказом відстоювати правосл. Церкву та її ієрархію. 1622 призначений ігуменом *Дерманського Свято-Троїцького монастиря*. 1625 прибув до *Москви*, а наступного року за підтримки патріарха Філарета (Романова-Юр'єва Федора Никитовича) був висвячений на суздальського архієпископа. В Суздалі (нині місто Владимирської обл., РФ) не знайшов порозуміння з місц. паствою, і невдовзі на нього почали писати доноси, звинувачували в недоброчинному житті, привласненні церк. маєтностей, утисках *духовенства*. В результаті 1634 його заслали (сану, однак, не позбавили) в Антонієво-Сійський Свято-Троїцький монастир на п-ові Михайлівського оз. (прибл. за 90 км від м. Холмогори, нині це село в Архангельській обл., РФ). Йому також заборонили писати й спілкуватися з єдиновірними. Імовірно, що осн. звинувачення проти нього ґрунтувалися на тому, що його, як вихідця з укр. землі, підозрювали у зв'язках з «латинською» (катол.) церквою. Пізніше за доносами келійників, приставлених до К., йому на соборі закидали, що він, будучи «обливанцем» (на Україні під час хрещення дітей обливали, тоді як у Росії занурювали в воду), по прибутті до Росії не перехрестився, як це вимагалося від усіх прибулих українців та білорусів, їсть м'ясо, живе з блудницями та ін. Собор позбавив його сану і заслав у Соловецький монастир. 1640 він був переведений в Казанський Свято-Успенський Зілотов монастир, де невдовзі й помер.

Літ.: Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов, т. 2. К., 1846; «Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1863, кн. 1; *Макарий* [*Булгаков*]. История Русской Церкви, т. 2. СПб., 1882; М., 1995; *Харлампович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. 1. Казань, 1914; *Мицъ-*

Антимінс Ієзекіля (Йосифа Курцевича) — єпископа Володимирського і Берестейського. Україна. Волинь. Перша чверть 17 ст.

І.В. Курчатов.

ко І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Герасименко В.* Доповнення до родоводу князів Курцевичів. В кн.: Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства, вип. 2. Біла Церква, 2001.

О.М. Дзюба.

КУРЦЕ́ВИЧІ (Курцевичі-Буремльські, Курцевичі-Булиги, Коріатовичі-Курцевичі) — князівський рід герба «Курч». Усупереч родовій легенді, за якою засновником фамілії був Коріят Гедимінович, К. насправді походили від його брата Наримунта.

Онук Наримунта Гедиміновича — **Костянтин Михайлович** Ольшанський, Пінський, Бинський (р. н. невід. — п. бл. 1452) — був 1446—51 володимирським старостою (див. *Староство*), 1452 отримав привілей короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика на Буремль (Боремель, нині село Демидівського р-ну Рівнен. обл.) та ряд ін. сіл у Луцькому пов. *Волинської землі*. Його старший син — **Федір Костянтинович** (р. н. невід. — п. після 1464), успадкувавши Буремль, започаткував гілку, представники якої від назви батьківщини почали писатися Курцевичами-Буремльськими (Буремськими). Останнім представником цієї гілки був **Андрій Андрійович** К.-Буремльський, який помер 1619 у 19-літньому віці.

Онуки молодшого Костянтинового сина — **Василя Костянтиновича** — в 1-й пол. 16 ст. започаткували ще дві гілки. Їх засновниками були королів. ротмістр **Василь Іванович** К.-Булига (р. н. невід. — п. 1555) та володимирський повітовий суддя **Михайло Іванович** (р. н. невід. — п. після 1583). Нащадки обох братів у 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. були на службі в представників потужного князівського роду *Острозьких*. Так, син Василя — **Дмитро Васильович** (р. н. невід. — п. 1596) — був білоцерківським, а онук — **Іван Дмитрович** — черкас. і білоцерківським *підстаростою* кн. Януша *Острозького*. Батько князя Януша — Василь-Костянтин *Острозький* — та брат — Костянтин, які в різний час обіймали уряд володимирського старости, а отже, на власний розсуд формували штат місц. *гродського суду* з числа своїх слуг та клієнтів, призначали на ключові місця в ньому дітей Михайла Івановича К.: **Олександра** (р. н. невід. — п. після 1585; підстароста 1578—85), **Костянтина** (р. н. невід. — п. 1586; підстароста 1581—83, писар 1584—86) та **Федора** (р. н. невід. — п. після 1598; підстароста 1584, суддя 1584—88).

Найвідоміший представник роду К. — **Йосиф** (у чернецтві Ієзекіль; див. *Й.Курцевич*, 1589—1642). Його традиційно пов'язують зі згаданим вище черкаським та білоцерківським намісником Іваном Дмитровичем К. Проте існує ще одна версія, за якою він був сином не Дмитра К.-Булиги, а його двоюрідного брата — володимирського гродського писаря Костянтина Михайловича К.

Згідно з сучасними дослідженнями, гілка К., заснована володимирським суддею Михайлом Івановичем, вгасла в 1-й пол. 17 ст. Рід продовжили ті нащадки Василя Івановича К.-Булиги, які від 1620-х рр. почали іменуватися Коріатовичами-Курцевичами.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Харлампович К.В.* Иосиф Курцевич. Почаев, 1900; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Герасименко В.* Родовід князів Курцевичів. В кн.: Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Біла Церква, 2000; *Його ж.* Доповнення до родоводу князів Курцевичів. Там само, 2001; Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 25, 26.

І.А. Тесленко.

Зліва направо: С. Корольов, І. Курчатов, М. Келдиш. 1956.

КУРЧА́ТОВ Ігор Васильович (12.01.1903(30.12.1902)—07.02.1960) — фізик. Акад. АН СРСР (1943). Тричі Герой Соц. Праці (1949, 1951, 1954). Н. в м. Сім (нині місто Челябінської обл., РФ) у сім'ї пом. лісничого Василя Олексійовича і домашньої вчительки Марії Василівни. 1909 родина переїхала до Симбірська (нині м. Ульяновськ, РФ), а 1912 — до *Сімферополя*. Там з 24 серп. цього ж року К. продовжив навчання в місц. казенній гімназії. Часто подорожував з батьком і молодшим братом по Криму. Будучи вже в старших класах, через матеріальні труднощі, спричинені революц. подіями (див. *Крим*, 1917—1991 роки), займався репетиторством, оволодів у вечірній ремісничій школі азами слюсарства. 1920 закінчив г-зію і поступив на фізико-мат. ф-т Таврійського (з 1921 — Крим.) ун-ту. 1923 екстерном закінчив ун-т (4-річний курс опанував за 3 роки) і поїхав до Петрограда (1914—24 назва м. *Санкт-Петербург*), щоб продовжити там навчання. Поступив на 3-й курс кораблебудівного ф-ту Політех. ін-ту. Невдовзі також влаштувався працювати в Магнітометеорологічну обсерваторію в м. Павловськ (нині місто підпорядковане Пушкінській райраді м. Санкт-Петербург). Цього ж року обсерваторія направила його до *Феодосії*, де він на гідрометеорологічній станції вивчав припливи і відпливи, а також періодичні коливання Чорного та Азовського морів. Наприкінці року влаштувався асистентом каф-ри фізики Азерб. політех. ін-ту, де працював його товариш по Крим. ун-ту К.*Синельников*. Разом з ним 1925 знову поїхав до Ленінграда (нині м. С.-Петербург). Став співробітником Ленінгр. фізико-тех. ін-ту (працював тут до 1942, з 1930 — зав. лабораторії).

Перші праці К. присвячено фізиці діелектриків, зокрема електропровідності твердих тіл, утворенню об'ємного заряду при проходженні струму через діелектричні кристали, механізму пробою твердих діелектриків, вивченню сегнетової солі. Зробив внесок у вчення про сегнетоелектрику, у вивчення електричних властивостей цих кристалів. 1931—32 разом з К.Синельниковим здійснив низку досліджень з

фізики напівпровідників, вивчав фотоелементи із запірним шаром. 1932 наук. інтереси К. перемістилися в ядерну фізику. Спільно із співробітниками створив 1933 високовольтну установку і прискорювальну трубку для прискорення протонів до енергії 350 кеВ, узяв участь у конструюванні високовольтних установок у Харків. фізико-тех. ін-ті, створенні та запуску (1936) в Ленінграді циклотрона.

1934 розпочав дослідження з нейтронної фізики. Вивчав ядерні реакції, зумовлені швидкими та повільними нейтронами, 1935 разом з Л.Арцимовичем чітко довів факт захоплення нейтрона протоном і отримав значення ефективного перерізу цього процесу. Цього ж року незалежно від інших виміряв перерізи розсіяння повільних нейтронів протонами та виявив їх зростання зі зменшенням енергії нейтронів. Спільно з харків. фізиками вперше дослідив ядерні реакції з повільними нейтронами при низьких температурах (1936). 1939 розпочав дослідження поділу важких ядер. 1940 під його керівництвом Г.Фльоров і К.Петржак відкрили спонтанний поділ ядер урану. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з А.*Александровим* та ін. розробив систему протимінного захисту кораблів, яка використовувалася ВМФ СРСР.

1943 призначений керівником Лабораторії № 2 АН СРСР, створеної за рішенням *Державного комітету оборони СРСР*, в якій розгорнулися дослідження з атомної енергії, зокрема зі здійснення ланцюгової ядерної реакції (1955 лабораторія перетворилася на Ін-т атомної енергії; К. був його директором до останніх днів свого життя; від 1960 ін-т носить його ім'я; нині — це Рос. наук. центр «Курчатовський інститут»). Одразу після звільнення *Харкова* сприяв відновленню там роботи Харків. фізико-тех. ін-ту (ХФТІ). Був наук. керівником робіт зі створення ядерних реакторів та атомних і термоядерних бомб у СРСР. Спільно зі співробітниками здійснив у груд. 1946 запуск першого рад. уран-графітового реактора. Як наук. керівник робіт зі створення атомної пром-сті та техніки безпосередньо брав участь у розробці та запуску наступних, більш потужних, ядерних реакторів. Під його керівництвом у СРСР розвивалися дослідження в різних галузях ядерної фізики, створювались атомна (1949) і воднева (1955) бомби, розпочато дослідження з керованого термоядерного синтезу.

Наприкінці січ. 1960 відвідав Харків (у ХФТІ споруджувалися прискорювачі) і *Київ* (тут завершувалися підготовчі роботи до запуску щойно збудованого дослідницького ядерного реактора). Результатом візиту став «план Курчатова» з подальшого розвитку ядерної фізики та атомної енергетики в УРСР.

П. у м. *Москва*. Його прах похований на Красній площі в Кремлівській стіні.

Лауреат Держ. премії СРСР (1942, 1949, 1951, 1954), Ленінської премії (1957). Нагороджений Золотою медаллю ім. Ф.Жоліо-Кюрі (1959).

Президія АН СРСР заснувала золоту медаль і премію ім. І.Курчатова. Його ім'ям названо гори в Антарктиді, 104-й елемент у періодичній таблиці елементів, кратер на Місяці, астероїд № 2352, відкритий укр. астрономами.

На фасаді сімферопольської середньої школи-гімназії № 1 установлено меморіальну дошку, а в музеї цієї школи є експозиція, присвячена гімназистові К. На його честь названо вулиці в м. Київ і в м. Сімферополь. На одному зі схилів гори Ай-Нікола на пд. березі Криму є «Курчатовская тропа», якою полюбляв ходити К., коли жив чи відпочивав (у т. ч. й в останні роки життя: 1958, 1959) у Криму.

27 черв. 2006 КМ України заснував академічну стипендію ім. Ігоря Курчатова для студентів вищих навч. закладів (призначається з 1 січ. 2007).

Тв.: Развитие атомной физики на Украине. «Правда», 1960, 7 февраля; Ядерную энергию на благо человечества: Избранные труды [К 75-летию со дня рождения]. М., 1978; Избранные труды, т. 1—3. М., 1982—84.

Літ.: *Асташенков П.* Курчатов. М., 1968; *Головин И.Н.* И.В. Курчатов. М., 1978 (3-тє вид.); Воспоминания об Игоре Васильевиче Курчатове. М., 1988; *Ворона П., Вишневський І.* Українські сторінки в біографії «головного ядерника»: До 100 років від дня народження І.В. Курчатова. «Вісник Національної академії наук України», 2003, № 1; Игорь Васильевич Курчатов в воспоминаниях и документах. М., 2003.

Ю.О. Храмов.

КУ́РЯ — 1) хан *печенігів*, який згадується в *«Повісті временних літ»* у зв'язку із загибеллю вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича*. 971 руси на чолі з князем Святославом верхи і на човнах поверталися до *Києва* після поразки у другій балканській кампанії. В районі *дніпрових порогів* їм заступили шлях печеніги (останнім, за різними версіями, відомості про маршрут русів заздалегідь передали або болгари, або греки). Дружина Святослава змушена була зимувати на Білобережжі, у гирлі Дніпра. Навесні одна частина дружини на чолі з воєводою *Свенельдом* вирушила додому верхи в обхід дніпровського шляху, а ін. разом із Святославом продовжила шлях по воді на човнах, обтяжених військ. здобиччю. Коли руси, щоб оминути один з порогів, витягли свої човни на суходіл, на них з ордою напав хан К. Як повідомляє літописець, саме тоді і загинув Святослав, згодом з його черепа печеніги зробили чашу;

2) хан *половців*, який згадується в «Повісті временних літ» під 1096. Його орда спалила околиці *Переяслава*, а 24 трав. взяла давньорус. місто Устя — порт Переяслава на Дніпрі.

А.Г. Плахонін.

КУРЯ́ЗЬКИЙ СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир біля *Харкова*, діяв (із нетривалою перервою) від 2-ї пол. 17 ст. до кін. 20-х рр. 20 ст. Заснований 1663 старцем-архімандритом Іоїлем і кількома ченцями зі *Святогірського монастиря*, які разом прийшли до Харкова саме з метою створення обителі на куплених для цього харків. полк. Григорієм Донцем у місц. власника О.Курязького землях (там останній тримав велику пасіку; за його іменем ці землі іменувалися Курязькими, і ця назва згодом перейшла на назву монастиря). Коштом старшин *Харківського полку* на Куряжі було зведено церкви й госп. приміщення. В дар монастиреві були передані нові землі,

Курязький Спасо-Преображенський монастир. Озерянська ікона Пресвятої Богородиці.

озера, ліси, млини, й досить швидко він став одним з найбагатших у *Слобідській Україні*. Напередодні видання імп. *Катериною II* указу про *секуляризацію* церк. і монастирських земельних володінь (датований 10 квіт. 1786) на тер. монастиря було 2 кам'яних храми — Спасо-Преображенський собор (зведений 1762 на місці дерев'яного коштом архімандрита Калязинського монастиря Варлаама (Андрієвського), який жив тут на спокої; відновлений за архімандрита Парфенія (Попова)) та собор св. великомученика Георгія Переможця (збудований 1709, відновлений 1759), а також за монастирем, під горою над джерелом, була кам'яна церква преподобного Онуфрія (збудована 1750—53). 1787 до Курязького монастиря через закриття Озерянської обителі перевели ченців з Озерянщини, й ті принесли з собою чудотворну Озерянську ікону Пресвятої Богородиці. 1788 було закрито Курязький монастир. За розпорядженням *консисторії* його приміщення було призначено для перебування там на спокої ченців усіх закритих обителей Бєлгородської єпархії (див. *Єпархія*). 1797 за клопотанням ген.-губернатора А.*Леванідова* монастир відновили зі статусом заштатної пустині. Наступного року на прохання ченців до монастиря повернули з Покровського монастиря в Харкові й Озерянську ікону Пресвятої Богородиці. 1836 статус монастиря був зведений до 2-го класу.

У монастирській книгозбірні було чимало стародруків, зокрема: «Октоїх» (Львів, 1639), «Хрест Христа Спасителя» Петра (*Могили*), «Огородок» (1676), «Вінець Христов» Антонія (Радивиловського). Монастир володів 142 *десятинами* землі. Управляв ним вікарний єпископ Сумський.

Від 1844 щорічно 30 верес. (за ст. ст.) відбувався хресний хід для перенесення Озерянської ікони Пресвятої Богородиці з Курязького монастиря до Покровського собору в Харкові, там ікона зберігалася до 22 квіт. наступного року і потім урочисто поверталася до Курязького монастиря (1896 харків. фотограф А.Федецький зняв документальну стрічку «Перенесение иконы Куряжской Божьей Матери в Харьковский Покровский монастырь», що започаткувало фільмовиробництво в *Російській імперії*).

На поч. 20 ст. монастир населяли 21 чернець і 19 послушників. У 1920-х рр. більшовики закрили обитель. 1926 сюди перевели *колонію імені Максима Горького*. Наприкінці 1920-х рр. було зруйновано Свято-Онуфріївську церкву (напередодні її особливості задокументував директор Музею укр. мистецтва С.Таранушенко) й перетворено на господарський склад Спасо-Преображенський собор, при цьому соборні бані були знесені.

Відомостей про місце знаходження Озерянської ікони Пресвятої Богородиці після закриття монастиря немає, залишилися два її списки (копії): один зберігається у Свято-Благовіщенському соборі в Харкові, ін. — у Свято-Озерянській церкві на Холодній горі, що розташована на шляху від Харкова до с. Куряж.

З монастирем різним чином пов'язані долі багатьох визначних людей, зокрема, письменника Г.*Квітки-Основ'яненка* (існує переказ, що в дитячі роки саме тут до нього повернувся зір, який він перед тим втратив) і його дядька М.Квітки, єпископа Христофора (Сулими), генерала О.Засядка (див. *Засядки*), архієпископа Іоанна (Максимовича), А.*Макаренка*.

Літ.: *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, т. 1. СПб., 1890; *Стефан* [*Архангельський*], *епископ.* Старо-Харьковская Куряжская обитель и ея Георгиевско-Петропавловский храм. Х., 1904; *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. М., 1908; *Таранушенко С.* Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII—XVIII віків. В кн.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959; *Пуха Л.* Кінематограф і Лесь Курбас. Черкаси, 1999; *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002; *Степаненко Г.В.* Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.). «УІЖ», 2004, № 5.

С.І. Білокінь.

КУ́РЯЧА ВІЙНА́ 1537 — насмішкувата назва подій, пов'язаних з виступом-протестом — *рокошем* (польс. rokosz, буквально — бунт) — польс. шляхти (зібраної для походу на Молдову під *Львовом* 1537) проти короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I* Старого через його тривале зволікання з проведенням політ. реформи — т. зв. екзекуції прав (див. *Екзекуційний рух*). Назва — «Wojna kokosza» (куряча війна, війна з курями — військ. прогулянка, війна без битви) — була дана цим подіям прибічниками короля — *магнатами*-регалістами, яких очолив Я.*Тарновський*.

Провідну роль у львів. рокоші відіграла малопольс. шляхта (зокрема, П. і М. Зборовські, М.Ташицький, Я.Сераковський). Рокошани виклали свої вимоги в поданні і передали його королю. Серед осн. вимог були такі: обмежити приватновласницькі апетити королеви Бони Сфорца Арагонської; впорядкувати скарб; провести кодифікацію законодавства; звільнити шляхту від обтяжень на користь церкви; призначати постійних радників короля з-поміж сеймових послів та сенаторів (див. *Вальний сейм*, *Сенат у Речі Посполитій*).

Отримавши подання, король розпустив *посполите рушення* по домівках, а наступного року на сеймі урочисто заприсягся провести екзекуції прав, але не визнав за шляхтою права на скликання рокошу і навіть переслідував у суд. порядку ватажків львів. рокошу за образу королів. маєстату (королів. величності).

Для шляхти Руського, Белзького та Подільського воє-

водств Корони Польс. львів. рокош дав можливість набути досвіду шляхетської демократії, а їхній союз з малополянами відкрив їм доступ до важелів загальнодерж. політики. В цілому він сприяв формуванню в них оптимістичної оцінки процесів об'єднання з Короною.

Літ.: *Orzechowski S.* Kroniki Polskie od zgonu Zygmunta I-go. Warszawa, 1805; *Prochaska A.* Rokosz lwowski w r. 1537. «Kwartalnik Historyczny», 1902, r. 16, z. 1—3.

Д.С. Вирський.

КУСЕ́НКО Ольга Яківна (11.11. 1919—17.11.1997) — актриса. Нар. арт. УРСР (1962), нар. арт. СРСР (1967). Н. в м. *Канів.* 1937—41 навч. в Київ. театральному ін-ті. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* стала санітаркою, згодом — молодшою медсестрою у військ.-санітарному поїзді. Від 1942 — артистка Сталінградського фронтового театру, потім — театру *Четвертого Українського фронту*, провела понад 450 концертів на передовій. Від 1944 (і до 1997) працювала в Київ. укр. драм. театрі ім. І.Франка (нині *Національний академічний драматичний театр імені І.Франка*). Спочатку її вводили до репертуару як дублерку. 15 берез. 1946 вона зіграла свою першу значну роль — Варі у п'єсі «Вишневий сад» А.*Чехова.* Рецензенти високо оцінили постанову, серйозність трактування образу Варі, вірність авторській інтонації і талант акторки. Потім зіграла кілька ролей із драматургії О.*Корнійчука*, які зуміла оживити і наповнити справжніми почуттями. У різні роки зіграла також ролі: Галі («Циганка Аза» М.*Старицького*), Ольги, Василини («Макар Діброва», «Калиновий гай» О.Корнійчука), Маланки («Свіччине весілля» І.*Кочерги*), Варки («Дума про Британку» Ю.*Яновського*), Одарки («Фараони» О.Коломійця), Софії Марківни («Старик» Максима *Горького*), Васілуци («Каса маре» Й.Друце), Беатріче, Регани («Багато галасу даремно», «Король Лір» В.Шекспіра) та ін. На думку критиків, її значний акторський потенціал не був використаний в повній мірі.

1973—87 була головою президії Правління укр. театрального товариства.

Лауреат Держ. премії СРСР (1951).

Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

П. в м. *Київ.*

Літ.: Митці України. К., 1992; *Волга Л.* Пам'яті Ольги Кусенко. «Урядовий кур'єр», 1997, 22 листоп.; *Гораніна М.* Її словами благословлюсь... «Хрещатик», 1997, 2 груд.; *Поліщук Т.* Перше кохання на все життя Ольги Кусенко. «День», 1999, 16 листоп.

О.В. Янковська.

О.Я. Кусенко.

О. Кусенко в ролі Васілуци («Каса маре» Й. Друце). Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка.

КУСТА́РНІ ПРО́МИСЛИ, кустарна промисловість. В екон., юрид. та істор. літературі поки що немає загальновизнаного визначення терміна «кустарна промисловість», хоча він широко вживався у повсякденному житті *Російської імперії*, в т. ч. й на укр. землях, у 19 — на поч. 20 ст. В Рос. імперії при Раді з торгівлі і мануфактур Мін-ва фінансів навіть працювала Особлива комісія з вивчення кустарної пром-сті, одним із завдань якої було дати чітке тлумачення змісту терміна «кустарна промисловість». Після тривалих дискусій чл. комісії на засіданні, що відбулося 20 берез. 1876, запропонували урядові вважати кустарною пром-стю «вид обробної промисловості, що є домашньою справою переважно сільського населення і є, більш-менш, додатковим при веденні сільського господарства». Кустарна пром-сть являла собою вид дрібної обробної пром-сті, з переважанням ручної праці, як із сімейною формою організації виробництва, так і з використанням найманої праці, й була орієнтована на ринок. Кустарним вир-вом займалися представники нижчих податних верств — як селяни, так і міщани — однак становий характер сусп-ва зумовив поділ цього вир-ва на дві його складові: сільську й міську. Кустарна пром-сть мала своєрідну організацію, яка, однак, не була формально визначеною.

Кустарну пром-сть можна трактувати також як ремісничу форму вир-ва з виготовлення продукції на широкий ринок. Саме це відрізняє її від ремесла, яке працює безпосередньо на замовлення. Від крупного пром. вир-ва кустарна пром-сть відрізняється в першу чергу нижчим рівнем застосовуваної техніки та продуктивності праці.

У Рос. імперії К.п. почали розвиватися після *селянської реформи 1861.* Базувалися на приватній власності на засоби вир-ва та праці виробника. Переважало в них дрібне хатнє товарне вир-во. Існувала централізована форма К.п. у вигляді роздаткової *мануфактури*, де торг. капітал (у формі скупника) опосередковано об'єднував безпосередніх товаровиробників, кустарів, роздачею сировини та збиранням готової продукції. За такою схемою працювала більшість кустарів. Менша частина майстрів (хатників) самостійно виготовляла кустарні вироби і продавала їх на ринку. Набуваючи майстерності, кустарі могли переходити до вищого за кваліфікацією статусу ремісника, який працював на замовлення та обслуговував нас. у власній майстерні.

В Україні в кін. 19 — на поч. 20 ст. посилився розклад сел. общини, збільшився попит на товари дрібного кустарного вир-ва для села. *Столипінська аграрна реформа* сприяла швидкому розвитку К.п. у р-нах малоземелля і аграрного перенаселення. Склалося кустарно-пром. районування, спеціалізація К.п. Найголовнішими промислами на укр. землях були: ткацький, вишивальний, килимовий, деревообробний, металевий, виготовлення с.-г. реманенту (граблі, коси, сокири, брички, борони, віялки та ін.). Міські кустарі обслуговували здебільшого міське населення. Вони займалися виготовленням взуття, меблів, капелюхів, пошиттям одягу, білизни, вишивкою, в'язанням тощо. У К.п. (за даними *земств* 1910—13) працювало 443 тис. осіб, тоді як у великій індустрії — 330 тис. За рад. часів К.п. були поступово знищені. Постановою РНК СРСР від 2 трав. 1927 «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію» започаткувався процес одержавлення кустарної промисловості.

Літ.: Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России, т. I. СПб., 1879; Промислова кооперація України за 1929—1932 рр. Х., 1932; *Тарновский К.Н.* Мелкая промышленность России в конце XIX — начале XX в. М., 1995; *Водарский Я.Е., Истомина Э.Г.* Сель-

ские кустарные промыслы Европейской России на рубеже XIX—XX столетий. М., 2004.

Л.В. Низова.

КУТЕ́ПОВ Олександр Павлович (28(16).09.1882 — п., імовірно, 26.01.1930 чи невдовзі після цього дня) — рос. військ. діяч, генерал від інфантерії (1920), учасник *Білого руху*. Н. в м. Череповець (нині місто Вологодської обл., РФ) у сім'ї лісника. Батько його походив з родових дворян Новгородської губернії. Разом із сім'єю переїхав до м. Архангельськ (нині місто в РФ). Будучи гімназистом, багато часу проводив з солдатами в місцевих казармах. 1901, після закінчення Архангельської класичної г-зії, поступив до Петерб. піх. юнкерського уч-ща. 1902 йому було присвоєно звання фельдфебеля. 1904, закінчивши училище і маючи звання підпоручика, добровільно вибрав службу в 85-му піхотному Виборзькому полку, що перебував на фронті *російсько-японської війни 1904—1905.* Служив у команді розвідників. За мужність, проявлену під час виконання бойових завдань, був нагороджений орденами: св. Анни 4-го ст., св. Станіслава 3-го ст. з мечами та св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. з мечами. 1906 за бойові заслуги переведений поручиком у лейб-гвардії Преображенський полк, займав там посаду завідувача навчальної команди. У роки *Першої світової війни* командував ротою, а потім — батальйоном. Воював на західноукр. землях. Кілька разів був поранений (під Любліном, Ломжею та Холмом; усі нині на тер. Польщі), не раз його рятували від смерті його підлеглі солдати. 1915 нагороджений орденом св. Георгія 4-го ст., а 1916 — Георгієвською зброєю й підвищений у званні до полковника. Будучи за переконаннями монархістом, під час *Лютневої революції 1917* придушував повстання в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). Від квіт. 1917 — командуючий Преображенським полком. За відвагу, виявлену в бою під с. Мшана (нині село Городоцького р-ну Львів. обл., за 17 км від *Львова*) у лип. 1917, представлений до ордена св. Георгія 3-го ст. (проте через революційні зміни у владі не був нагороджений). Наприкінці року своїм наказом розформував Преображенський полк і виїхав на Дон. Там вступив до збройних формувань Білого руху. Був призначений нач. гарнізону м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ). Згодом (від берез. 1918) став командиром Корніловського полку. Після взяття м. Новоросійськ (нині місто Краснодарського краю, РФ) зайняв посаду Чорноморського генерал-губернатора (серпень—грудень 1918) у званні генерал-майора. Від січ. 1919 — командир 1-го армійського корпусу. Разом з корпусом з боями пройшов шлях від Новоросійська через тер. України (у черв. отримав звання генерал-лейтенанта за бойові заслуги під час Харків. операції) до Орла (нині місто в РФ), а потім відступав до Новоросійська. У груд. 1919 — квіт. 1920 — командир Добровольчого корпусу (див. *Добровольча армія*). У *Російській армії* П.*Врангеля* командував 1-м армійським корпусом, з верес. 1920 — 1-ю армією. Відзначався рішучістю та сміливістю; для наведення порядку не зупинявся перед крайніми заходами. Після евакуації з Криму до Галліполійського узбережжя в Туреччині був підвищений (у груд. 1920) у званні до ген. від інфантерії, виконував обов'язки пом. головнокомандуючого П.Врангеля і був нач. Галліполійського табору та командиром 1-го армійського корпусу. Наприкінці 1921 з частинами 1-го армійського корпусу прибув у Болгарію, звідки у трав. 1922 був висланий (через протести з боку РСФРР) за «антиурядову діяльність». Перебрався до Сербії. Від листоп. 1922 до берез. 1924 був пом. головнокомандуючого Рос. армії. 1924 переїхав у Париж (Франція) в розпорядження вел. кн. Миколи Миколайовича, очолив там штаб з підривної роботи проти *СРСР*. Після смерті П.Врангеля був призначений (у квіт. 1928) головою Рос. загальновійськ. союзу («Русский общевоинский союз»).

О.П. Кутепов.

26 січ. 1930 агенти ОДПУ СРСР здійснили операцію з викрадення К. у Парижі. Подальша доля точно не відома. Згідно з однією з версій, К. загинув від розриву серця в момент викрадення; згідно з ін. (саме вона подається в більшості біографічних довідок про К.) — загинув від розриву серця на борту рад. судна на шляху в СРСР. У літературі висловлено також припущення, що К. був убитий під час викрадення при спробі дати відсіч, а потім його тіло було сховане в одному з районів Парижа.

1936 на рос. кладовищі в Сент-Женев'єв-де-Буа під Парижем К. встановлено пам'ятник — символічну могилу.

Літ.: *Шкаренков Л.К.* Агония белой эмиграции. М., 1986; *Бортневский В.Г.* В Париже исчезали генералы (Нераскрытые тайны зарубежной деятельности ОГПУ—НКВД). «Ленинградский университет», 1989, 20, 27 сентября; *Привалов К.* Судьба генерала: Подробности смерти А.П. Кутепова. «Литературная газета», 1990, 12 сентября; *Млечин Л.М.* Сеть. Москва—ОГПУ. Париж, 1991; *Судоплатов П.А.* Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930—1950 годы. М., 1997; Политическая история русской эмиграции. 1920—1940 гг.: Документы и материалы. М., 1999; *Абинякин Р.М.* Генерал-от-инфантерии А.П. Кутепов. В кн.: Исторические портреты. М., 2003.

В.О. Крупина.

КУ́ТИ — с-ще міськ. типу Косівського р-ну *Івано-Франківської області.* Розташов. на лівому березі р. Черемош (прит. Пруту, бас. Дунаю), поряд (з пн.-зх. боку) із с. Старі Кути (територіально Старі Кути є «продовженням» К.), за 3 км (у пд. напрямку) від залізничної ст. Вижниця (розташов. на правому березі р. Черемош, адміністративно належить до Чернівецької обл., свого часу тут по річці проходив кордон з Румунією) і за 10 км (у пн.-зх. напрямку) від *Косова*. Відстань до обласного центру — бл. 100 км. Нас. К. — 4,2 тис. осіб, Старих Кутів — 5,2 тис. (2004).

На тутешній тер. 1930 знайдені залишки городища 10—13 ст. Серед дослідників немає єдиної думки щодо того, які з джерельних відомостей стосуються власне с-ща К., а які — с. Старі Кути. Вважається, однак, що перша письмова згадка про с. Старі Кути датується 1448, а про К. — 1478.

1565 К. і Старі Кути входили до складу Снятинського староства польських королів. маєтків. У серед. 16 ст. тут були млин та солеварня. Місцеві жителі займа-

лися вівчарством. 1621—24, а також 1673 поселення зазнали турец. нападів. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. тут проходив кордон між Польщею і Молдовою.

Від початку 18 ст. в К. існувала вірменська колонія (див. *Вірменські колонії в Україні 16—18 ст.*). Вірмени займалися торгівлею (сіллю, худобою, м'ясними виробами), а також ремеслом (вироби зі шкіри), городництвом і садівництвом. Розвивалися гончарство (столовий посуд — миски, тарілки; посуд для варіння — горщики, ринки; посуд продуктовий — глиняні кадоби та великі горщики), килимарство. 1715 К. отримали *магдебурзьке право.* Відтоді тут тричі на рік проводилися *ярмарки*, а двічі на тиждень — місцеві торги. У цей час у місті були збудовані адміністративні будинки, публічні споруди, проведена каналізація. Вірменська громада звела церкву св. Антонія (нині в цій будові діє правосл. храм). Старі Кути виділилися в окрему адм. одиницю. Набула сили єврейс. громада.

Жителі міста і села брали участь у русі *опришків.* В околицях діяли загони О.*Довбуша*, В.*Баюрака.* В місті стояла сильна військова залога.

1765 тут було 360 хат, проживало 165 укр. і польс., 70 вірм. та 124 єврейс. родини.

1768—72 К. опинились у зоні військ. дій загонів Барської конфедерації (див. *Барська конфедерація 1768*). Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772*, *1793*, *1795*) — у складі Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Саме тоді сюди прибули перші нім. поселенці, яким, згідно з патентом, виданим *Марією-Терезією* 1 жовт. 1774 (підтверджений 13 жовт. 1781 *Йосифом II*), надавалися привілеї: прибульці наділялися землею, звільнялися від військової служби та на 6 років від сплати податків. Наприкінці 19 ст. у К. на місці дерев'яного римо-катол. костелу був зведений кам'яний.

1897 заснована філія т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*). Уже через 10 років (1907) у «Просвіті» налічувалося 66 чл., а в її бібліотеці — 439 книг.

Під час *Першої світової війни* в ході військ. дій 1916 місто було наполовину зруйноване. Воно двічі переходило із рук в руки. Частина мешканців була мобілізована в австрійс. армію, частина — пішла служити в *Легіон Українських січових стрільців.* Чисельність нас. зменшилась до 3 тис. осіб.

1918 мешканці міста та навколишніх сіл на своєму вічі вітали утворення *Західноукраїнської Народної Республіки.* У місті розміщувалася сотня УСС.

Від 1919 — у складі Польщі. В околицях міста діяв загін *Української Галицької армії*, влітку 1920 він увійшов до міста і роззброїв польс. жандармів, згодом перейшов на Закарпаття на тер. *Чехословаччини.*

З початком *Другої світової війни* місто ввійшло до складу УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). 1940 отримало статус с-ща міськ. типу. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з 1 лип. 1941 було окуповане спочатку угор. військами, а потім (з серпня) німецькими, входило до складу *Генеральної губернії.* У цей час тут було знищено все єврейс. нас. (понад 2 тис. осіб). Від весни 1944 К. опинилися в зоні воєн. дій. 26 черв. цього ж року були звільнені військами Червоної армії (див. *Радянська армія*). Однак у районі селища і села продовжувалися бої загонів *Української повстанської армії* з підрозділами НКВС УРСР. 1945 в К. було страчено трьох воїнів УПА (нині на місці страти встановлено пам'ятний хрест).

1946 до К. переселилася група укр. вигнанців з *Лемківщини* і *Надсяння.* Райцентр 1940—57.

За рад. доби у місті були збудовані дитячі садки, лікарня, протитуберкульозний диспансер, будинок побуту, а в частково зруйнованих будівлях вірм. церкви та римо-католицького костелу влаштовані склади.

30 жовт. 1993 був наново освячений римо-катол. костел.

Пам'ятки історії та культури: дві церкви та костел, пам'ятник Т.*Шевченкові* (1961), братська могила рад. солдатів та офіцерів, символічна могила полеглих за волю України, городище 10—13 ст.

Пам'ятка природи — Дубовий гай.

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська обл. К., 1971; ГЕУ, т. 2. К. 1990; Кути. Старі Кути. Web: Замки та храми України (http://www.castles.com.ua/kuty.html); Кути. Web: KosivArt (http://www.kosivart.com/index.cfm/fuseaction/kuty.main/); Історія селища Кути Косівського району. Web: Історичне Прикарпаття (http:// www.history.iv-fr.net/article. php?id=355).

Д.В. Грузін, Г.А. Вербиленко.

КУТУ́ЗОВ (Голенищев-Кутузов) **Михайло Іларіонович** (16(05).09. 1745, за ін. даними, 1746 або 1747 — 28(16).04.1813) — військ. і держ. діяч, дипломат, поміщик, граф (1811), найясніший князь і князь Смоленський (1812), генерал-фельдмаршал (1812), чл. Держ. ради (1812). Масон. З родини військ. інженера, поміщика. Н. в м. *Санкт-Петербург.* 1759 — капрал, каптенармус, 1760 — кондуктор. 1761, по закінченні Артилер. та інженерної дворянської школи й отриманні звання офіцера, викладав у цьому ж навч. закладі. Від 12 (1) березня 1762 — флігель-ад'ютант генерал-фельдмаршала принца П.Гольштейн-Бекського (фон Голштейнбека), 1 вересня (21 серп.) того ж самого року зарахований командиром роти Астраханського піх. полку, який з 11 вересня (31 серпня) очолив О.*Суворов.*

1764—65 та 1768—69 брав участь у воєн. діях загонів, надісланих імп. *Катериною II* до *Речі Посполитої* для підтримки *Станіслава-Августа Понятовського*, 1767 — секретар Комісії по укладанню нового уложення.

Герой *російсько-турецької війни 1768—1774.* 1773 прийнятий до Крилівського куреня *Нової Січі* як почесний товариш. У бата-

М.І. Кутузов. Останній прижиттєвий портрет роботи художника Р. Волкова. 1813.

Медаль в пам'ять поранення М. Кутузова під Алуштою 8 липня (27 червня) 1774. Художник В. Алексєєв. 1874.

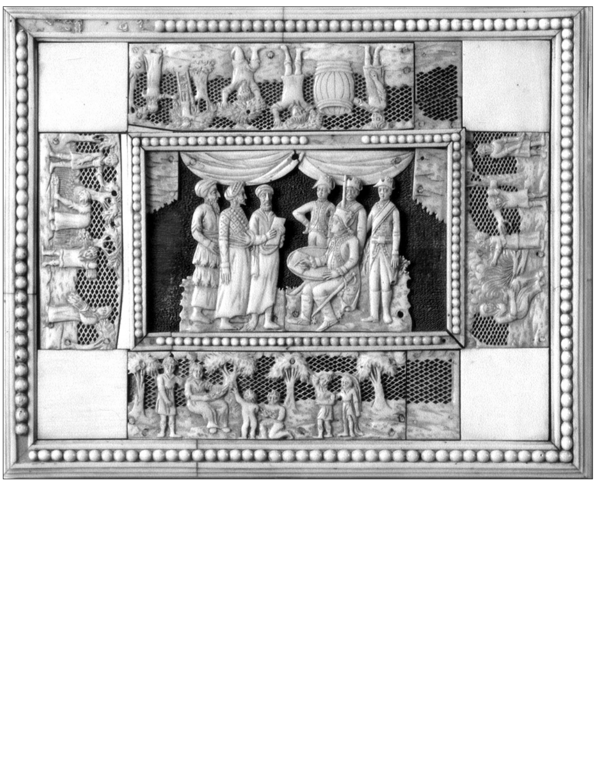
лії за с. Шуми неподалік *Алушти* 4 серп. (24 лип.) 1774 покалічений (втратив праве око). 1775—76 лікувався в Берліні (Німеччина) та *Відні*.

Від 1777 до 1784 командував полками — Луганським пікінерним, а потім Маріупольським легкокінним. У складі спец. експедиції забезпечував військ. підтримку приєднання до Росії *Кримського ханату* (1784 удостоєний чину генерал-майора за ліквідацію повстання невдоволених рос. анексією Криму). По цьому — шеф Бузького єгерського корпусу. Під керівництвом Г.*Потьомкіна* брав участь в організації *Чорноморського козацького війська*, фундуванні *Миколаєва*.

В ході *російсько-турецької війни 1787—91* — учасник здобуття фортеці Єні-Дунья та поселення Гаджибей (на тер. сучасного м. *Одеса*), Акермана (нині м. *Білгород-Дністровський*) і Бендер (нині місто в Молдові), відзначився в *Ізмаїла штурмі 1790*, у Бабадазькій та Мачинській битвах 1791 в *Добруджі*, був підвищений у ранзі до генерал-поручика.

Під час російсько-польс. війни 1792 активно забезпечував перемогу *Російської імперії*: 18 (7) трав. форсував *Дністер* поблизу Могилева (нині м. *Могилів-Подільський*), 17 (6) лип., після тривалого безуспішного наступу на *Холмщині*, провів війська через територію, належну нейтральній тоді *Австрії*, і з Грубешівського анклаву вдарив у тил позицій кн. Ю.*Понятовського* та Т.*Костюшка* за р. Зх. Буг. Як винагороду отримав на *Поліссі* маєтності, до яких належало понад 2,5 тис. кріпаків.

Шкатулка роботи невідомого художника. На кришці композиція «Кутузов приймає турецьких послів». Початок 19 ст.

Від кін. 1792 до осені 1794 був надзвичайним і повноважним послом Росії у *Стамбулі*, іменувався казанським і вятським генерал-губернатором, після чого зайняв ще дві посади — директора петерб. Сухопутного шляхетного кадетського корпусу та командувача окупаційних військ, флоту й фортець у Фінляндії.

Від 1797 — посол-міністр у Берліні, від зими 1797/98 — шеф Рязанського мушкетерського полку й начальник д-зії на випадок війни зі Швецією, генерал від інфантерії. Від 30 (19) груд. 1799 — литов. генерал-губернатор, шеф «мушкетерського генерала від інфантерії Голенищева-Кутузова полку» (пізніше перейменованого на Псковський мушкетерський полк), від зими 1800/01 — також команд. армії на *Волині*, з черв. 1801 — військ. губернатор С.-Петербурга, з наступного місяця — ще й фінляндський інспектор. 1802 усунутий з посад і тимчасово звільнений зі служби, замешкав на Україні у м-ку Горошки (нині смт *Володарськ-Волинський*).

1805 покликаний виконувати обов'язки головнокомандуючого армією (штаб — у *Новограді-Волинському*), споряджуваною до *Баварії* проти військ франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта. У тогорічній австро-російсько-франц. війні під проводом рос. імп. *Олександра I* та герм. імп. Франца II Габсбурга (див. *Габсбурги*) досить удало маневрував з боями від Тироля до Моравії. 11 листоп. (30 жовт.) розбив на березі Дунаю під Кремсом (нині місто в Австрійс. Республіці) підрозділи франц. маршала Е.Мортьє, одначе невдовзі змушений був удатися до ген. баталії проти кількісно переважаючих сил противника, 2 груд. (20 листоп.) зазнав поразки під Аустерліцем (сучасне м. Славков-у-Брно, Чехія), був поранений.

17 (5) жовт. 1806 призначений київ. військ. губернатором з особливими повноваженнями контролювати також цивільні справи. Від весни 1808 — радник генерал-фельдмаршала О.*Прозоровського*, пом. головнокоманд. Молдав. армії. Від лип. 1809 — литов. військ. губернатор у Вільні (нині м. *Вільнюс*), од берез. 1811 — головнокоманд. Молдав. (за рік потому — Дунайської) армії. Прибувши 13 (1) квіт. 1811 до Бухареста (нині столиця Румунії), звитяжно завершив *російсько-турецьку війну 1806—1812*, підписав *Бухарестський мирний договір 1812.*

На початку *Війни 1812* перебував у Горошках. У лип. цього ж року очолив збройні формування (включно з морськими) в С.-Петербурзі, Кронштадті, Нарві (нині місто в Естонії), Фінляндії, а також обидва столичні «загальні ополчення» (див. *Народне ополчення*). 20 (8) серп. затверджений імп. *Олександром I* на посаді головнокоманд. усіх ЗС д-ви. Негайно ж активізував 3-тю Зх. армію на *Волині*, підпорядкувавши її командуючому О.*Тормасову* окремі корпуси генерал-лейтенантів Ф. фон-дер *Остен-Сакена* (дислокований у *Житомирі*) та Ф.Ертеля (розташувався в р-ні Мозиря; нині місто в Білорусі), а також направив на злуку з нею Дунайську армію під проводом адмірала П.*Чичагова.*

Протистояв Наполеонові I в *Бородінській битві 1812.* У залишеній *Москві* наказав спалити запаси провізії і фуражу, вивезти звідти вогнегасний ремманент, що стало однією з причин загибелі покинутих у Москві тисяч рос. поранених і втрати значних матеріальних і культурних цінностей, істор. реліквій та пам'яток. Розвинув тактику і стратегію М.*Барклая-де-Толлі* на виснаження противника тотальною («малою», «народною») боротьбою, чим зрештою домігся відступу виснажених ворожих частин. Рішуче перетнув шляхи, які франц. війська могли б використати для маршу на пд., зокрема в Україну, і водночас не дав їм змоги відновити сили, принципово відмовившись од мирних переговорів.

Для зміцнення дисципліни серед підлеглих запровадив суворий поліційний нагляд за ними. Покладався на витривалість солдатів рос. армії, наражаючи їх на голод і холод заради «слави російського народу».

1 лют. (20 січ.) 1813 за його наказом генерал од інфантерії М.Милорадович вступив до *Варшави* (див. також *Варшавське кня-*

зівство). Потім керовані К. з'єднання, у т. ч. союзні (з берез.) — від прусського короля Фрідріха-Вільгельма III Гогенцоллерна (під командуванням генерала Г.-Л.Блюхера), увійшли до Берліна, Дрездена, Лейпцига, ін. західноєвроп. міст, підступивши до р. Ельба. Продовжувати протинаполеонівський похід далі К. остерігався.

П. у Силезії поблизу м. Бунцлау (нині м. Болеславець, у Республіці Польща).

Відзначений багатьма орденами, у т. ч. св. Георгія 4-го (1775), 3-го (1791), 2-го (1792) і 1-го (1812) ступенів (став першим повним Георгіївським кавалером), св. рівноапостольного кн. Володимира 2-го (1787) та 1-го ст. (1806), св. Анни (1789), св. благовірного кн. Олександра Невського (1790), св. Іоанна Єрусалимського (1799), св. апостола Андрія Первозванного (1800) з діамантами (1812), низкою іноземних. За перемогу поблизу с. Тарутино (нині населений пункт Калузької обл., РФ) над корпусом маршала Франції неаполітанського короля Й.Мюрата у жовт. 1812 нагороджений золотою шаблею, увінчаною лаврами і прикрашеною алмазами.

Похований у Казанському соборі в м. С.-Петербург.

За його побажанням капітан гвардії Д.Ахшарумов, ад'ютант П.*Коновніцина*, складав істор. нариси тодішніх операцій (анонімно видані як «Историческое описание войны 1812 года» в С.-Петербурзі 1813 й уже із зазначенням автора під назвою «Описание войны 1812 года» — там само 1819). Крім того, К. доручив власному ад'ютантові О.Михайловському-Данилевському, фактичному «історіографові армії», вести облік воєн. дій (записи були опубліковані 1813 в С.-Петербурзі під назвою «Журнал военных действий Российской армии против французов в 1812 г. с самого начала вероломного вторжения французских войск в пределы России до совершенного их истребления»).

1942 в *СРСР* було встановлено *Кутузова орден*.

1959 на Житомирщині у Володарську-Волинському споруджено пам'ятник М.Кутузову.

Тв.: Письма, записки. М., 1989.

Літ.: Исторические записки о жизни и воинских подвигах генерал-фельдмаршала светлейшего князя М.И. Голенищева-Кутузова-Смоленского. СПб., 1813; Картина жизни, военных и политических деяний его светлости князя М.И. Голенищева-Кутузова-Смоленского, кн. 1—2. М., 1813; [*Синельников Ф.*] Жизнь, военные и политические деяния его светлости генерал-фельдмаршала, князя Михаила Ларионовича Голенищева-Кутузова-Смоленского. СПб., 1813; *Михайловский-Данилевский А.И.* Черты из жизни князя Кутузова-Смоленского. «Отечественные записки», 1820, № 4; [*Бантыш-Каменский Д.*] Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, ч. 3. СПб., 1840; *Бутурлин Д.П.* Кутузов в 1812 году. «Русская старина», 1894, № 10—12; *Гейсман П.А.* Голенищев-Кутузов-Смоленский. В кн.: Русский биографический словарь [т. 9]. СПб., 1903; Материалы по Отечественной войне: Подробный журнал исходящих бумаг собственной канцелярии главнокомандующего армиями генерал-фельдмаршала князя Кутузова Смоленского в 1812 г. «Труды Московского отделения Русского военно-исторического общества», 1912, т. 2; Масонство в его прошлом и настоящем, т. 2. М., 1915; Фельдмаршал Кутузов. М., 1947; Кутузов в Дунайских княжествах: (сборник документов). Кишинев, 1948; М.И. Кутузов: Документы, т. 1—5. М., 1950—56; Документы штаба М.И. Кутузова: 1805—1806. Вильнюс, 1951; Полководец Кутузов. М., 1955; *Муньков Н.П.* Кутузов-дипломат. М., 1962; 1812 год. М., 1962; *Абаліхін Б.С.* М.І. Кутузов і Україна. «УІЖ», 1970, № 9; П.А. Румянцев, А.В. Суворов, М.И. Кутузов: Документы и материалы. К., 1974; *Жилин П.А.* Фельдмаршал Михаил Илларионович Кутузов. М., 1988; *Бакунина Т.А.* Знаменитые русские масоны. М., 1991; Круглый стол: Вероломство по плану. Чья победа? Лица или маски? «Родина», 1992, № 6—7; *Шведова Н.* Кем и когда была написана первая история войны 1812 года. Там само; «...Бессмертен тот, Отечество кто спас»: Михаил Илларионович Кутузов. М., 1995; Спаситель Отечества: Кутузов — без хрестоматийного глянца. «Родина», 1995, № 9; *Троцкий Н.А* Фельдмаршал Кутузов: мифы и факты. М., 2002; *Залесский К.А.* Наполеоновские войны: 1799—1815. М., 2003; История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. СПб., 2003; История русской армии, 1812—1864 гг. СПб., 2003; *Смирнов А.А.* Голенищев-Кутузов Смоленский. В кн.: Отечественная война 1812 года: Энциклопедия. М., 2004; *Сухарева О.В.* Кто был кто в России от Петра I до Павла I. М., 2005.

П.Г. Усенко.

КУТУ́ЗОВА О́РДЕН — держ. нагорода *СРСР* і РФ. Заснований Указом Президії ВР СРСР від 29 лип. 1942 у 2-х ступенях. 3-й ст. ордена встановлено Указом Президії ВР СРСР від 8 лют. 1943. Орденом нагороджувалися командири Червоної армії (див. *Радянська армія*) — від командуючих фронтів до командирів рот — за розробку та успішне здійснення військ. операції, у ході якої противник зазнавав тяжкої поразки, а рад. війська зберігали свою боєздатність. Орденом 1-го ст. нагороджувалися командуючі фронтами та арміями, їхні заст. і нач. штабів; орденом 2-го ст. — командири і нач. штабів корпусів, д-зій, бригад; орденом 3-го ст. — командири полків, батальйонів, рот і нач. штабів полків.

Орден Кутузова 1-го ст. 1942.

Уперше відзначення орденом Кутузова 1-го ст. відбулося згідно з указом Президії ВР СРСР від 28 січ. 1943. Тоді було нагороджено 17 рад. воєначальників. Орден № 1 вручено командирові 70-ї армії ген.-лейтенантові І.Галаніну.

Усього за роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* здійснено 669 нагороджень К.о. 1-го ст., 3325 — 2-го і 3328 — 3-го ст. Орденом нагороджено більш як 1570 військ. частин і з'єднань.

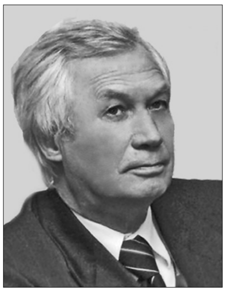
Трьома К.о. 1-го ст. нагороджено маршала Рад. Союзу В.*Соколовського*, двома — маршалів Рад. Союзу А.*Гречка*, М.*Захарова*, К.*Москаленка* та І.*Конєва*, генералів армії Д.*Лелюшенка*, М.Малініна та ін.

Після проголошення союзними республіками СРСР договору 1922 про створення СРСР таким, що втратив чинність, ВР РФ своєю постановою від 20 берез. 1992 зберегла в системі держ. нагород РФ орден Кутузова.

Літ.: *Зинченко О.В.* Награды рассказывают. Чернигов, 2002; Сто великих наград. М., 2002; *Гладков Н.Н.* История государства Российского в наградах и знаках, т. 2. М.—СПб., 2004; Символы, святыни и награды Российской державы. М., 2004.

В.Й. Бузало.

КУТШЕ́БА Станіслав (15.11.1876—07.01.1946) — історик права, археограф. Н. в м. *Краків*. 1912 закінчив *Краківський університет* й залишився там працювати. Водночас проводив широку орг.-наук. діяльність у стінах польс. (краківської) Акад. мис-

В.П. Кухар.

тецтв: був її чл., ген. секретарем, головою. Як експерт входив до складу делегацій на міжнар. переговорах. Мав різнобічні наук. зацікавлення. Спочатку досліджував історію госп-ва, а пізніше — польс. суд. устрою і права, переважно періоду *середньовіччя*. Прикметною рисою його дослідницького методу було пов'язування правничо-устроєвої проблематики з тією чи ін. сукупністю проявів сусп. життя. Автор кількох сотень наук. праць, серед них «Суди земські і гродські в середні віки» (1901), «Вбивство чоловіка в польському праві XIV—XV ст.» (1907), а також «Історія устрою польського в нарисі» (4 т., 1905—17), що багато разів перевидавалася і тривалий час викликала жваві дискусії. Започаткував дослідження суд. права в Польщі («Давнє судове польське право», 1921) і зорієнтував на дослідження цієї проблематики багатьох своїх учнів. Був знавцем джерел з історії польс. устрою і права, багато з них видав. Не втратила цінності його праця «Історія джерел давнього польського права» (1925—26). Цікавився він також проблематикою сучасного для нього істор. періоду («Польське політичне право згідно з трактатами», 1923, «Польща Відроджена», 1914—21). Був чл. кількох польс. та іноз. наук. т-в, двічі отримував титул д-ра Honoris causa.

П. у м. Краків.

Стефан Вжосек.
Переклад з польської А.О. Гурбика.

КУ́ФА — назва міри об'єму (бл. 40 *відер*) та тари для транспортування й зберігання рідин, зерна, борошна, риби, масла. В укр. землях була поширена в 14—18 ст. Торговельний помірний податок, що стягався з К., іменувався «покуховне».

Літ.: *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України. К., 1975; Торгівля на Україні XIV — середина XVIII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

КУ́ХАР Валерій Павлович (н. 26.01.1942) — учений-біохімік. Акад. НАН України (1985; до 1991 — АН УРСР, з 1991 — АН України, з 1994 — *Національна академія наук України*). Н. в м. *Київ*. У 16 років поступив до Дніпроп. хіміко-технологічного інституту. Отримавши 1963 диплом з відзнакою за спеціальністю «інженер-технолог пластмас», повернувся в рідне місто й поступив до аспірантури Ін-ту органічної хімії АН УРСР (з 1989 — Ін-т біоорганічної хімії та нафтохімії АН УРСР, з 1994 — Ін-т біоорганічної хімії та нафтохімії НАН України). Від 1966 став працювати в цьому ж ін-ті: займав посади молодшого, потім — старшого наук. співробітника, 1967 захистив канд., а 1973 — докторську дис. («Альфахлоралкіламіни та їх фосфорильовані похідні»), з 1975 очолював відділ хімії полігалогенорганічних сполук (згодом — відділ тонкого органічного синтезу), 1984 створив і очолив відділення біоорганічної хімії, з 1987 — дир. ін-ту. Від 1976 (і до 1996) читав курси лекцій з хімії елементоорганічних сполук та асиметричного синтезу в Київ. ун-ті.

1978 був обраний чл.-кор. АН УРСР та акад.-секретарем від-ня хімії та хім. технології АН УРСР, 1985 — акад. (спеціальність «органічна хімія»). 1988—93 — віце-президент АН УРСР/України. Водночас 1990—91 — чл. ЦК та чл. політбюро ЦК КПУ.

2004 очолював Комісію з вивчення техніко-екон. обґрунтування та екологічної безпеки різних технологій ліквідації твердого палива ракет СС-24. Від 2006 є чл. К-ту з Держ. премій України в галузі науки і техніки, з 2007 — заст. голови Міжвідомчої комісії з питань біологічної та генетичної безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України.

У різні роки провів дослідження в галузі хімії полігалогенорганічних сполук, разом з учнями створив і дослідив низку невідомих раніше біологічно активних речовин, розробив високоефективні регулятори росту рослин. У галузі хімії біорегуляції виконав дослідження, які допомогли з'ясувати найбільш заг. закономірності процесів регуляції в живій клітині.

Як президент Укр. к-ту з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» інтенсивно займається екологічними аспектами пром. технологій, пошуком шляхів зменшення техногенного навантаження на довкілля та ліквідації наслідків його забруднення. Публікує з цих питань статті та книги, зокрема видав монографію «Достижения энергетики и защита окружающей среды» (Київ, 2004, у співавт.).

Є автором понад 550 наук. праць і винаходів, а також гол. ред. зб. «Каталіз та нафтохімія»; чл. редколегій часописів: «Біотехнологія», «Журнал органічної та фармацевтичної хімії», «Украинский химический журнал», «Химия и технология воды», «Фармацевтичний журнал»; чл. редакційної ради ж. «Біополімери і клітина».

Лауреат премії ім. А.Кипріанова НАН України, Держ. премії України в галузі науки і техніки (1999), премії Міжнар. федерації вчених «Terni san Valentino: Un anno d'amore».

Літ.: «Вісник НАН України», 2002, № 1; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005.

В.Ю. Васильєв.

КУ́ХАР Володимир Михайлович (псевд. — Р. Володимир; н. 21.02. 1920) — письменник, літ. критик, перекладач, концертно-камерний співак (тенор), музикознавець і педагог. Д-р філософії (1962). Член Нац. спілки письменників України (2002). Н. в м. *Львів*. 1939—41 (після входження Львова до складу УРСР і до початку окупації міста військами *вермахту*; див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) навч. у Львівському ун-ті та Львів. консерваторії. Від 1943 (і до 1945) продовжив навчання у Віденській консерваторії, водночас виступав із власними концертами у Львові, *Відні*, Зальцбурзі, Мюнхені, Гейдельберзі. У його репертуарі були твори М.В.*Лисенка*, К.*Стеценка*, Д.Січинського, Ф.-П.Шуберта, Л.ван Бетховена, Дж.Верді, Ж.Бізе та ін. 1956—58 відвідував лекції у Гейдельберзькому ун-ті. 1962 студіював укр. філологію в *Українському вільному університеті*. Цього ж року емігрував до США, став викладачем славістики та германістики в одному з коледжів Нью-Йорка, почав займатися літературною справою. 1964 опублікував зб. поезій «Палкі серця». Від 1966 (і до 1985) працював проф. ун-ту м. Гейз (штат Канзас, США).

Автор збірок поезій «Прапори думки» та «Височій, життя» (1970), нарисів «Простір і воля» (1972), драми «Сучасний вертеп» (1973), повістей «Прощавай, минуле» (1977) і «Андрій Первозванний» (1984), двотомного істор. роману «Нація на світанку» (1973, 1979), капітальних досліджень «Віденська Січ» (1994), «До джерел драматургії Лесі Українки» (2001), «Буття в літературі» (2002) та ін.

Відомий також численними публіцистичними та музикознавчими статтями, а також перекладами («Поезія в перекладах», 1970). Творчість К. пройнята глибоким ліризмом, роздумами над долею України, філос. заглибленістю в питання життя і смерті.

Наспівав компакт-диск з укр. нар. піснями та романсами.

З 2000 видає у Вікторії (США) літ.-худож. журнал «Верховина».

Літ.: *Радіон С.* Видатний син України. «Свобода», 1990, 12 лип.; *Лисенко І.* У розповні багатогранного таланту. «ЛУ», 1997, 28 серп.

І.М. Лисенко.

КУХАРЕ́НКО Яків Герасимович (1799—08.10(26.09).1862) — письменник, історик і етнограф, військ. та громад. діяч *Кубані*. Син полковника *Чорноморського козацького війська* Г.Кухаренка. Освіту здобув у Єкатеринодарському повітовому уч-щі (1811—14), дир. якого був козац. просвітитель, учений і письменник укр. походження К.Росинський. З 15 років — на військ. службі: хорунжий (1823), сотник (1827), осавул (1833), військ. старшина (1836), підполковник (1838), полковник (1846), генерал-майор (1853). Брав участь у походах проти шапсугів (1822, 1826) і абадзехів (1823, 1825), у боях під турецькою фортецею Анапа (нині місто Краснодарського краю, РФ; 1828—29), у походах і боях під командою М.*Заводовського* та М.І.*Раєвського* (1830, 1838, 1839), у подіях *Кримської війни 1853—1856* і походах за Кубань на заключному етапі Кавказької війни 1817—64. Успішним було просування К. по військ.-адм. лінії: 1831 він призначений командиром піх. артилер. роти, 1834 — команд. 9-го кінного полку; служив асесором військ. канцелярії і в. о. військ. прокурора (1833—36), неодмінним чином екон. експедиції військ. канцелярії (1838—42), окружним штаб-офіцером Єйського військ. округу (1842—51), чином заг. присутствія Департаменту військ. поселень у справах козац. військ у С.-Петербурзі з правом голосу (1851), в. о. наказного отамана *Азовського козацького війська* (1851—52), нач. штабу (1852—56) і в. о. наказного отамана Чорномор. козац. війська (1852—55). Одночасно 1852—56 командував «незалежним» Єкатеринодарським загоном. 1861 К. призначили нач. Нижньокубанської кордонної лінії з покладанням на нього завдань по заселенню передгір'їв зх. частини Кавказ. хребта чорномор. козаками.

П. у полоні в горців, похований на міськ. цвинтарі Єкатеринодара (нині м. *Краснодар*). 1895 за бажанням родичів перепохований на тер. колиш. військ. фортеці біля стін Воскресенського собору (собор зруйнований 1932).

Перші (з відомих дослідникам) літ. спроби К. зробив наприкінці 1820-х — на поч. 1830-х рр. 1833—36 він очолив роботу з написання на основі матеріалів військ. архіву і спогадів старожилів «Огляду історичних фактів про Військо Чорноморське» (опубл. посмертно 1887 в *«Киевской старине»* під заголовком «Исторические записки про Войско Черноморское» за підписом пом. К. осавула О.*Туренка*). Одночасно працював над завершенням етногр. драми «Чорноморський побит на Кубані між 1794—1796 роками» (опубл. 1861 з передмовою П.*Куліша* в ж. *«Основа»*; 1878 М.*Старицький* створив за нею оперету під назвою «Чорноморці», музика М.В.*Лисенка*; відтоді ця оперета входить до класичного репертуару укр. муз. театру).

На поч. 1840-х рр. К. познайомився й почав активно листуватися з членами Харків. гуртка романтиків (І.*Срезневський*, М.*Костомаров*, К.*Сементовський*, А.*Метлинський*, О.Корсун; див. *Харківська школа романтиків*), фактично ставши їхнім представником у Чорноморії. За завданням харків'ян збирав різні істор. факти, записував чорномор. фольклор, надсилав для майбутніх укр. збірників свої етногр. оповідання (видрукувані в останні роки його життя під назвами: «Вороний кінь», «Пластуни», «Вівці і чабани в Чорноморії»). Написав нариси «Запорозький аркуш (Козак Мамай)» та «Сиротлива мова», а також віршоване послання І.Срезневському «До Глоби» (опубліковані 1992—93 у газ. «Кубанські новини»; упорядник В.Чумаченко). У січ. 1841 в *Санкт-Петербурзі* познайомився з Т.*Шевченком* й до самої смерті останнього підтримував з ним дружні стосунки та листувався. Т.Шевченко сприяв просуванню його драми «Чорноморський побит...» через цензуру, а потім її публікації та постановці (1861) силами студентського драм. гуртка мед. акад. у С.-Петербурзі.

Я.Г. Кухаренко.

Його перший «Збірник творів», скомпонований Ф.Піскуновим, побачив світ 1880 у київ. вид-ві книготорговця Ф.Іогансона (надрукований «ярижним письмом» за кошти старшого сина К. — Степана). 1928 у Празі (*Чехословаччина*) за ініціативою Громади українців з Кубані видано повне ілюстроване видання його праць «Твори» (за редакцією Г.Омельченка).

У колиш. будинку К. в Краснодарі з 1989 розташовано Літ. музей Кубані.

Тв.: Переписка с современниками. «Родная Кубань», 1999, № 3.

Літ.: *Омельченко Г.В.* Я.Г. Кухаренко. Наказний отаман Війська Чорноморського. Коломия, 1928; Кухаренковские чтения. Краснодар, 1993; Вторые кухаренковские чтения. Краснодар, 1996; Третьи кухаренковские чтения. Краснодар, 1999; *Чумаченко В.К.* Я.Г. Кухаренко — писатель, историк и этнограф. «Кубань: проблемы культуры и информатизации», 1999, № 4.

В.К. Чумаченко.

КУХМІ́СТР, уряд при дворі монарха. Назва має нім. походження — від слова küchenmeister. До компетенції К. входило управління монаршою кухнею та нагляд за її персоналом. Існування окремого уряду в *Короні Польській* уперше документально засвідчено 1352, у *Великому князівстві Литовському* — 1409 (при дворі *Вітовта*).

У 17—18 ст. у двірській ієрархії (див. *Двір*) уряд К. (окремо іс-

нували уряди К. великого коронного і К. великого литов.) стояв досить низько, однак високо цінувався завдяки можливостям, що їх він надавав.

Літ.: Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1992; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1994; *Goralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

В.П. Куц.

КУЦ (Куць) **Володимир Петрович** (07.02.1927—16.08.1975) — легкоатлет. Засл. майстер спорту СРСР (1954). Н. в с. Олексине (нині село Тростянецького р-ну Сум. обл.) в сім'ї робітників цукрового заводу. Навч. у сільс. школі. В дитинстві мріяв стати лижником. 1945, після закінчення *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, був направлений служити на Балтійський флот. 1948 взяв участь у гарнізонних змаганнях і здобув перемогу в забігові на 5 км. Відтоді почав тренуватися, спочатку самотужки, а з 1951 — у Л.Хоменникова, від 1952 — в А.Чикіна. Цього ж року К. отримав звання майстра спорту й був переведений до Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*), став тренуватися у Г.Никифорова, який розробив для нього спеціальну систему підготовки. 1953 уперше виступив на міжнар. змаганнях у Бухаресті (Румунія) й отримав срібну нагороду. 1954 на чемпіонаті Європи в Берні (Швейцарія) установив світ. рекорд на дистанції 5 км. 1956 на XVI Олімпійських іграх в Мельбурні (Австралія) з олімпійськими рекордами переміг у бігу спочатку на дистанції 10 км, а потім — на 5 км. Перемогу у своїх іменитих суперників на дистанції 10 км здобув завдяки кількаразовій зміні темпу бігу, що виявилося для всіх новиною і було не під силу жодному з учасників змагань, окрім К., а на дистанції 5 км — завдяки лише швидкості, чого від нього також не чекали. Про нього писали, що такі бігуни, як він, «народжуються, а не готуються по рецепту». Він був визнаний найкращим спортсменом світу, і на його честь олімпіаду в Мельбурні неофіційно стали називати його іменем. Упродовж 1953—57 10 разів ставав чемпіоном СРСР. Загалом установив 7 світ. та 13 всесоюзних рекордів з бігу на дистанціях 5 та 10 км. Через хворобу ніг, частково спричинену переохолодженням, змушений був 1957 обмежити виступи на змаганнях, а 1959 припинив тренування. Деякий час навч. в Ленінгр. ін-ті фізкультури, від 1961 працював тренером в ЦСКА. Після переїзду в *Москву* потрапив 1973 в автомобільну аварію, після чого переніс правобічний інсульт і чиновники заборонили йому виїжджати на перегляд змагань за кордон. Він залишив службу, працював у дитячій спортивній школі.

В.П. Куц.

За спортивні досягнення був нагороджений (одним з перших серед спортсменів) орденом Леніна, медалями.

П. «за нез'ясованих обставин» (за однією з версій — покінчив життя самогубством) у своїй квартирі в м. Москва, похований на Преображенському кладовищі.

1985 в *Тростянці* йому встановлено пам'ятник.

Літ.: *К.В.С.* Володимир Куць. «Молода Україна» (Чикаго), 1985, № 347; *Успенский А.* Спринт Владимира Куца. «Новая газета», 2003, № 26, 14 апреля; Нелегка доля чемпіона. «Свобода слова», 2005, № 29 (49); Те саме. Web: http://www.2000.cv.ua/2005/29/49).

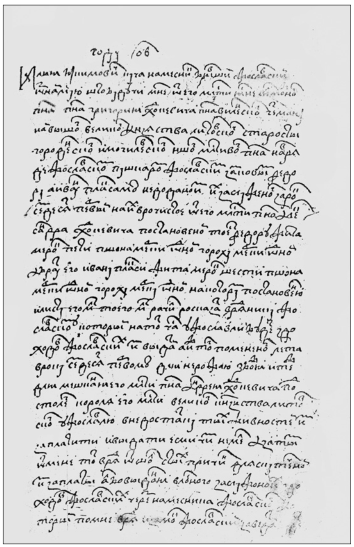
Д.В. Грузін, І.І. Винниченко.

КУЦЕ́ВИЧ-МИНЬКІ́ВСЬКИЙ Іван (поч. 17 ст. — п. 1657) — паволоцький полковник, активний учасник нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). Походив з укр. правосл. *шляхти*, його родове гніздо (Миньківці) знаходилося, очевидно, на Брацлавщині. Мав невеликі маєтності під м-ком Паволоч (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.). Здобув добру освіту, володів церковнослов'ян., польс. та лат. мовами, мав глибокі юрид. знання. Був одружений, мав двох синів. Тривалий час обіймав уряд *війта* м-ка Паволоч. З початком нац.-визвол. війни підняв повстання в Паволочі, арештував польс. урядовців, сформував *Паволоцький полк*, який і очолив. Брав участь у мирних переговорах з дипломатами *Речі Посполитої* в лют. 1649 в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*; див. *Переяславська угода 1649*), ставив і відстоював на них радикальні вимоги, прагнучи максимального розширення земель *Гетьманщини*. Учасник *Збаразької облоги 1649* та *Зборівської битви 1649.* За умовами Зборівського договору 1649 (див. *Зборівський договір Криму з Польщею 1649*) Паволоцький полк було перетворено в однойменну сотню *Білоцерківського полку*. В її складі, судячи з *«Реєстру всього Війська Запорозького» 1649*, був і К.-М. поруч з Федором Куцевичем-Миньківським, можливо братом. Після втечі крим. війська з поля *Берестецької битви 1651* виступив зі своїм полком з Паволочі на допомогу обложеним повстанцям. Пізніше разом з І.*Виговським* громив татар. загони, що прийшли на *Волинь* і *Поділля* за *ясиром*. Брав участь у боях під *Білою Церквою*, був одним із представників Укр. козац. д-ви при укладанні *Білоцерківського договору 1651.* Після цього Паволоцький полк тимчасово припинив своє існування, а К.-М., імовірно, став лубен. війтом.

Літ.: *Мицик Ю.А.* Іван Куцевич-Миньківський. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

КУ́ЧА Ілля (Якимович; чернече ім'я — Ілля; поч. 16 ст. — п. 1579) — церк. діяч, митрополит Київський (1577—79). Походив з *боярин-шляхти* Гродненського повіту Троцького воєводства. У 60-х — на поч. 70-х рр. 16 ст. був клі-

Лист Іллі Кучі, виданий після складання ним повноважень «заславського справці і намісника». 1572. Рукопис.

єнтом магнатів Ходкевичів. 1563 згадується як пінський, а 1566 — як кобринський *підстароста*. 1570—72 урядував у волин. маєтках віленського *каштеляна* Григорія Олександровича Ходкевича (його муравицький та княгининський намісник). Патрон К., будучи призначеним королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом II* Августом 1566 опікуном дітей померлого 1562 кн. Януша Кузьмича Заславського, доручив йому (К.) управляти володіннями малолітніх княжат Януша (майбутнього волин. *воєводи*) та Михайла. Складання К. уряду «заславського справці і намісника», на якому він перебував бл. двох з половиною років, відбулося в лип. 1572. Пізніше К. потрапив до найближчого оточення митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Йони (Протасевича). За підтримки останнього він одержав від короля *Стефана Баторія* привілей на управління митрополією, а після смерті Йони став із благословення константиноп. патріарха *Єремії II* Траноса його наступником (1577—79).

Літ.: *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви, т. 9. СПб., 1888; Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 21, 22, 25; Archiwum Państwowe w Krakowie. Dział na Wawelu. Archiwum Sanguszków, Rękopisy, nr. 27.

І.А. Тесленко.

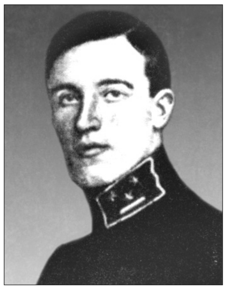
КУЧА́БСЬКИЙ Василь Васильович (04.11.1895 — імовірно, 1945) — військ. діяч, історик. Чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1938). Н. в с. Волиця (нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Навч. в *Академічній гімназії у Львові* та на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. Від 1911 — активний організатор і учасник укр. молодіжного та січово-стрілец. руху *«Пласт»* (Мазепинський мілітарний курс). 1914—16 — сотник *Легіону Українських січових стрільців.* 1916—17 — у таборі військовополонених, розташов. біля м. Царицин (нині м. Волгоград, РФ). З перших днів 1918 — старшина Куреня січових стрільців (командир Запасної сотні, 2-го піх. полку, чл. Старшинської ради; див. *Січові стрільці*), активний учасник *української революції 1917—1921*, *українсько-польської війни 1918—1919.* Інтернований разом із командуванням корпусу УСС у *Луцьку*, переїхав до *Чехословаччини*, де брав участь у заснуванні *Української військової організації.* 1920 входив до складу її кер-ва в *Галичині*, був арештований. 1923 — один з найближчих співробітників Д.*Донцова* в ж. «Заграва». З серед. 1920-х рр. і до початку *Другої світової війни* — у Німеччині, зблизився з гетьман. рухом (див. П.*Скоропадський*, В.*Липинський*), закінчив *Берлінський університет*, захистив дис., працював в *Українському науковому інституті в Берліні.* Автор праць, присвячених січовим стрільцям, спадщині В.Липинського тощо. Підкреслював важливе значення військових аспектів і ролі *еліти* в державному будівництві, дотримувався мілітарної геополітичної орієнтації. Надруковані 1931 у *«Дзвонах»* цикли статей «Польська дипльоматія і “східно-галицьке питання” на Паризькій мировій конференції в 1919-му році» та «Українська дипльоматія і держави Антанти в році 1919» доповнено й узагальнено в німецькомовній монографії, виданій 1934. 1934—39 — викладач мови та літератури в німецькій гімназії м. Кіль. У роки II світ. війни — директор бібліотеки в *Кракові.*

1945 пропав безвісти.

Тв.: Вага і завдання західно-української держави серед сил Східної Європи на переломі 1918—1919. «Дзвони», 1932, т. 1; Отверта відповідь польському консерватистові. Львів, 1932; Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. Berlin, 1934; Значення ідей В'ячеслава Липинського. Львів, 1935; Розвиток національно-державницької думки УСС. В кн.: За волю України. Український збірник УСС. Нью-Йорк, 1967; Большевизм і сучасне завдання Українського Заходу. В кн.: Українська суспільно-політична думка в XX столітті: Документи і матеріали, т. 2. Б/м, 1983.

Літ.: *Кучабський Ю.* Василь Кучабський — забутий історик державницької школи. «Старожитності», 1993, ч. 5—6 (41—42); *Гелей С.* Василь Кучабський і його погляди. «Республіканець», 1994, № 3—4 (11—12).

Р.Г. Симоненко.

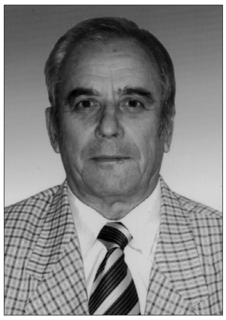
В.В. Кучабський.

КУЧЕЛМИ́Н — згадуваний у літописах (уперше — в *Київському літописі* під 1158, коли кн.-*ізгой Іван Ростиславич* Берладник зробив спробу прорвати оборонну лінію *Галицького князівства* по Дністру) сторожовий пункт (імовірно, городище Галиця біля с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернів. обл.). Являв собою порубіжний замок на пд. Галицького князівства на кордоні зі степом. Висунутий на правий берег Дністра, К. був сторожовою заставою, що мала зустрічати ворога, насамперед *половців*.

Археологічно не досліджений.

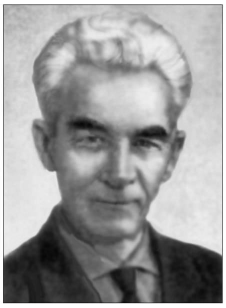
Літ.: *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). К., 1982.

М.Ф. Котляр.

В.І. Кучер.

КУ́ЧЕР Володимир Іванович (н. 05.04.1939) — історик, спеціаліст із соціально-політ. історії, а також історії України 1920—30-х рр. та років *Другої світової війни*. Д-р істор. н. (1987). Н. в с. Зінці Полтав. р-ну Полтав. обл. 1963 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1968—91 працював в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*): стажист-дослідник, м. н. с., ст. н. с. 1974 захистив в Ін-ті історії АН УРСР канд. дис. («Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої вітчизняної війни 1941—1944»), 1986 — докторську дис. на тему: «Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941—1944». Від 1989 — ст. н. с., пров. н. с., зав. проблемної групи з історії Великої вітчизн. війни Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України. Від 1991 — в Ін-ті нац.

П.С. Кучеров.

відносин і політології НАН України (з 1998 — *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*): пров. н. с., гол. н. с. Підготував 3-х кандидатів наук. Брав участь у багатотомних виданнях: *«Історія Української РСР»* (т. 7, К., 1977), «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944» (К., 1985), «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы» (т. 1—2. К., 1989), «Політична історія України: XX століття» (т. 4. К., 2003).

Автор більше 300 наукових праць, у т. ч. понад 25 індивідуальних і колективних монографій. Чл. редколегії *«Українського історичного журналу»* та «Історичного журналу».

Тв.: Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944). К., 1974; Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941—1944. К., 1983; Непокоренная земля Киевская. К., 1985; Становится город Героем. К., 1985 (у співавт.); Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. Хроника событий. К., 1985 (у співавт.); Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны. К., 1988 (у співавт.); Історія, економіка, політика, ідеологія, кн. 3: Україна у Другій світовій війні. К., 1997 (у співавт.); ОУН—УПА в боротьбі за незалежну Україну. К., 1997; ОУН—УПА і українське питання: погляд із сьогодення. К., 1998 (у співавт.); Україна у Другій світовій війні: Навчальний посібник. К., 1998 (у співавт.); Український народ у Другій світовій війні: Навчальний посібник. К., 1998 (у співавт.); Пошуки шляхів до визволення України. К., 1999 (у співавт.); Галичина у Другій світовій війні (1939—1945 рр.). Івано-Франківськ, 2001 (у співавт.); Соборність України, кн. 2. К., 2002 (у співавт.); Всесвітня історія. Новітній період: Підручник для 11 класу загальноосвітніх закладів. К., 2004 (у співавт.); Україна у Другій світовій війні (1939—1945): Посібник для вчителя. К., 2004 (у співавт.); Україна від самостійності до соборності. К., 2004 (у співавт.); За Україну, за її волю. Нариси про борців за українську справу. К., 2005 (у співавт.); Україна в полум'ї війни 1941—1945. К., 2005 (у співавт.); Українці проти нацизму: політичний вимір. Запоріжжя, 2005; Україна: політична історія XX—XXI століття. К., 2007 (у співавт.); Український вибір: політичні системи XX століття і пошуки власної моделі суспільного розвиту. К., 2007 (у співавт.); Україна: Політична історія XX — початок XXI століття. К., 2007 (у співавт.); Володимир Винниченко про політичні події міжвоєнної доби: погляд із «Закутка». К., 2008; Соціаліст-революціонер на тлі доби: Павло Христюк про соціально-політичні процеси часів Центральної Ради. К., 2008 (у співавт.).

Літ.: *Корнієвська О.* Кучер Володимир Іванович. В кн.: Вчені Інституту історії України НАН України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України 1936—2001. К., 2002; Бібліографія праць співробітників Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. 1991—2001 рр. К., 2002; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. К., 2006.

Л.Я. Муха.

КУ́ЧЕРОВ Пантелеймон Степанович (09.08(28.07).1902—25.06. 1973) — учений у галузі гірничої механіки та історії науки і техніки. Канд. тех. н. (1937), чл.-кор. АН УРСР (1939). Н. в станиці Казанська (нині станиця Ростовської обл., РФ) в родині робітників. Від 1915 почав працювати робітником на шахтах Донбасу. 1928 закінчив гірничо-мех. ф-т Донец. гірничого ін-ту (нині Донец. політех. ін-т). Деякий час був механіком на шахтах, потім навчався в аспірантурі Донец. гірничого ін-ту, став викладачем, зав. каф-ри гірничих машин цього ж ін-ту. Одночасно був зав. від. виробничо-тех. пропаганди Донец. окружного к-ту КП(б)У, відп. секретарем обласного бюро СНП, головою президії Сталінського окружного к-ту профспілки Парт. ВШ. 1937 ВАК присвоїв йому наук. ст. канд. тех. н. без захисту. 1939—40 — дир. Ін-ту гірничої механіки АН УРСР (пізніше Ін-т гірничої справи ім. М.Федорова, Ін-т гірничої механіки та тех. кібернетики ім. М.Федорова Мін-ва вугільної пром-сті СРСР). 1944—45 — зав. від. гірничих машин і механізмів, заст. дир., 1945—58 — дир. цього ж ін-ту. Від 1958 — ст. н. с. від. історії техніки сектору історії техніки і природознавства Ін-ту історії АН УРСР. Відзначений держ. нагородами. Звільнився 1966. Автор понад 60 праць.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Бурые угли УССР, их добыча и переработка. К., 1946 (співавт. і відп. ред.); Прогрес радянської техніки вуглевидобутку. «Вісник Академії наук Української РСР», 1950, № 7; Розвиток гірничої науки на Україні за 40 років Радянської влади. В кн.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; История технического развития угольной промышленности Донбасса, т. 1—2. К., 1969 (співавт. і відп. ред.).

Літ.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; История Академии Украинской ССР. К., 1979; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998.

Г.С. Брега.

КУ́ЧІН Георгій Дмитрович (псевд. К.Оранський, К. Ор.; н. 1887 — п. невдовзі після 22.12.1937) — один із лідерів політ. й профспілкового руху в Росії та на Україні на поч. 20 ст. Син військовика (полковника), за освітою — юрист, літератор. Від 1905 — чл. *Російської соціал-демократичної робітничої партії.* 1910—12 відбував заслання. Друкувався в меншовицьких журналах «Дело жизни», «Наша заря», газ. «Луч». Під час *Першої світової війни* воював у діючій армії, був артилер. офіцером (капітаном). Від 1915 входив до ОК меншовиків (з дорадчим голосом). До 1917 його тричі арештовували. Після *Лютневої революції 1917* обраний членом, потім — головою армійського к-ту 12-ї армії і головою фронтового к-ту Північного фронту. 1917 входив до складу Всерос. ЦВК 1-го скликання, був делегований на Держ. нараду в *Москві.* Делегат *Другого Всеросійського з'їзду рад 1917*, голосував проти «більшовицької змови» і разом з ін. правими меншовиками залишив з'їзд. На Всерос. нараді РСДРП (трав. 1918) обраний чл. ЦК РСДРП. Від літа 1918 — секретар меншовицького к-ту по Центр. області Росії, редактор ж. «Новая заря». Один із організаторів руху уповноважених фабрик і заводів у Москві. У червні 1918 був заарештований і утримувався в ув'язненні до листоп. цього ж року. Від 1919 — в Україні. Був обраний товаришем голови київ. ради профспілок і чл. київ. к-ту меншовиків, пізніше — головою Центр. бюро профспілок України і чл. Гол. к-ту партії меншовиків в Україні. 1920 очолив профспілку рад. і торг. підпр-в. У берез. 1920 засуджений революц. трибуналом у *«Київських меншовиків» справі* до позбавлення політ. прав до кінця війни. Служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*), учасник війни з Польщею 1920. Після

демобілізації — у Гол. к-ті РСДРП України. Весною 1921 заарештований у *Харкові*, в серп. — звільнений. У берез. 1922 знову заарештований та засланий до Туркестану, звідки прибув за викликом ЦК РСДРП до Москви, де очолив нелегальне Рос. бюро ЦК меншовиків. У квіт. 1924 нелегально виїхав за кордон: у Берліні (Німеччина) брав участь у розробці нової парт. програми, у *Відні* — в засіданні виконкому Робітн. соціаліст. інтернаціоналу. Після повернення до *СРСР* наприкінці 1924 заарештований ОДПУ СРСР і засуджений до 5 років ув'язнення, яке відбував у Свердловському, потім Ярославському політізоляторах. 1931 залучався по т. зв. меншовицькому процесу. 1932—35 проживав в Ульяновську (нині місто в РФ). Останній раз заарештований 1935. Його прізвище — Кучін-Оранський — є у «сталінському списку» (підписаному Й.*Сталіним* та ін.) за 22 груд. 1937. Був страчений або загинув в ув'язненні.

Реабілітований посмертно.

Тв.: Добровольческая зубатовщина. Берлин, 1924.

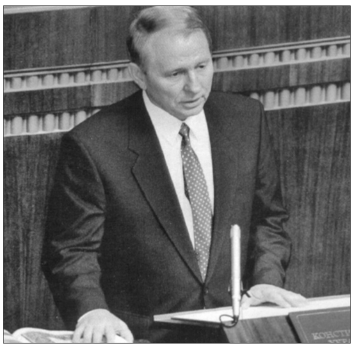
Літ.: *Двинов Б.* Записки о работе меньшевистской партии в России (1922—1924 гг.). В кн.: *Двинов Б.* От легальности к подполью (1921 — 1922). Stendford, 1968; *Тиль Т.И.* Социал-демократическое движение молодежи 1920-х годов. В кн.: Память: Исторический сборник, вып. 3. М., 1978; Париж, 1980; *Розенталь И.* Кучин Георгий Дмитриевич. В кн.: Политические партии России конец XIX — первая половина XX века: Энциклопедия. М., 1996; Меньшевики в большевистской России. 1922—1924 гг. М., 2004.

О.М. Мовчан.

КУ́ЧМА Леонід Данилович (н. 09.08.1938) — держ., політ. та громад. діяч. Президент України (1994—2004). Канд. тех. н. (1990), проф. (1992), чл. Інженерної акад. України, почесний д-р багатьох вищих навч. закладів, дійсний чл. низки АН зарубіжних країн. Н. в с. Чайкине Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. в сел. родині. Закінчив фіз.-тех. ф-т Дніпроп. ун-ту (1960), за фахом — інж.-механік у галузі ракетної техніки. Від 1960 працював у конструкторському бюро (КБ) «Південне» (м. *Дніпропетровськ*): інженером (1960—64), ст. інженером (1964—66), провідним конструктором (1966—72). Був тех. керівником випробувань ракетних комплексів на космодромі «Байконур» (збудований на тер. Казах. РСР, після розпаду *СРСР* належить Казахстану, орендується РФ до 2050), пом. гол. конструктора (1972—75), секретарем парт. к-ту КПУ КБ «Південне» (1975—80) та вироб. об-ня (ВО) «Південний машинобудівний завод» (1980—82). Від 1982 — 1-й заст. нач. і ген. конструктора КБ. 1986—92 — ген. дир. ВО «Південний машинобудівний завод».

1990—94 — нар. депутат України 12—13-го скликань, чл. Комісії ВР України з питань оборони і держ. безпеки (1990—92), чл. Ради нац. безпеки України (1992—93). Був президентом Укр. союзу промисловців і підприємців (1993—94). 13 жовт. 1992 — 21 верес. 1993 — Прем'єр-міністр України.

10 липня 1994 обраний Президентом України. Запровадив Програму радикальних екон. перетворень. Співголова Конституційної комісії (1994—96). Активно сприяв прийняттю *Конституції України 1996.* Як глава д-ви 1994 підписав Меморандум про надання гарантій Україні з боку ядерних держав — США, Великої Британії та Рос. Федерації, 1997 підписав *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією*, а також Хартію про особливе партнерство НАТО і України, 1998 видав Указ про затвердження стратегії інтеграції України до Європ. Союзу. Це сприяло тому, що Україна стала повноправним чл. міжнар. співтовариства, чл. *Ради Європи*, уперше у своїй історії врегулювала відносини з усіма сусідніми державами, створивши навколо себе пояс добросусідства й безпеки.

Л. Кучма складає присягу Президента України. 19 липня 1994.

14 листопада 1999 вдруге обраний Президентом України. Запропонував стратегію екон. та соціальної політики на 2000—04 рр. «Україна: поступ у XXI столітті».

2004, після завершення другої президентської каденції, очолив доброчинну орг-цію «Україна: Президентський фонд Леоніда Кучми».

Лауреат Ленінської премії у галузі н. і т. (1981, за участь у створенні унікальних косміч. технологій), Держ. премії України у галузі н. і т. (1993).

Л.Д. Кучма.

Тв.: Вибрані статті, виступи, т. 1—2. К., 2001; Україна: європейський вибір: Вибрані виступи. К., 2003; Україна — шляхом реформ: Вибрані виступи. К., 2003; Своїм шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні. К., 2004; Україна — не Росія. М., 2004; После Майдана: Записки президента: 2005—2006. М., 2007; Кроки становлення національної економіки: 1994—2004 роки. К., 2008.

Літ.: *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., 1994; *Луканов Ю.В.* Третій Президент: Політичний портрет Леоніда Кучми. К., 1996; Земні шляхи і зоряні дороги: Штрих до портрета Леоніда Кучми. К., 1998; Леонід Кучма: Людина і Президент. К., 1998; *Бондаренко К.* Портрет на фоне эпохи. Х., 2007.

В.М. Литвин.

КУЧМА́НСЬКИЙ ШЛЯХ («Керван Толі») — один із чотирьох найбільших татар. шляхів, фактично — відгалуження *Чорного шляху*, яким у 16 — 1-й пол. 18 ст. крим. й ногайські татари здійснювали набіги на Брацлавщину й *Поділля*. Виходив із Чорного шляху, від верхів'я р. Інгул (прит. Пд. Бугу) в р-ні сучасного м. *Вознесенськ*, перетинав р. Пд. Буг через Кучманський брід біля гирла р. Синюха (прит. Пд. Бугу) і йшов у зх. напрямку на м. *Бар* (Рів). Біля м-ка *Чорний Острів* з'єднувався з Чорним шляхом.

Літ.: *Rulikowski E.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. «Ateneum» (Warszawa), 1878, t. 4, z. 1; *Эварницкий Д.И.* Вольности запорожских козаков. СПб., 1898; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. «ЗНТШ», 1926, т. 144—145; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651). Warszawa, 1933; *Кісь Я.* Татарські шляхи на Україні в XVI—XVII ст. «Жовтень», 1986, № 4.

В.В. Пришляк.

КУШЕ́ВИЧ (Kuszewic, Kuszewicz, Kyszewič) **Павло** (р. н. і р. с. невід.) — польс. правник, імовірно, хелмінський міщанин, причетний до діяльності міськ. суду; можливо, батько відомого правника, львівського радника С.-К.Кушевича (1607—66). 1623 у Познані (Польща) видав працю «Prawa Chełmieńskiego poprawionego y z lacińskiego ięzyka na polski przetłumaczonego, xięg pięcioro ku pospolitemu pożytkowi przez Pawła Kuszewicza z Chełmna», що містила виклад одного з різновидів міськ. права — *хелмінського права* — польс. мовою. В основу цього авторизованого перекладу було покладено латиномовний текст 1580, що становив собою уточнений і доповнений польс. правниками варіант кодифікації хелмінського права — т. зв. Гейльсберзької редакції хелмінського права 1553. 1646 книга К. була перевидана у *Варшаві*, 1697 — у Познані, а 1735 перекладена рос. мовою (для потреб кодифікації укр. права; пер. залишився в рукопису). Праця використовувалася в укр. *магістратах* і судах до початку 19 ст.

Літ.: *Тарановский Ф.В.* Обзор памятников Магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. Варшава, 1897; *Яковлів А.* Український кодекс 1743 року «Права, по котрымъ судится малороссійскій народъ». «ЗНТШ» (Мюнхен), 1949, т. 159; Polski słownik biograficzny, t. 16. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1971.

І.Б. Усенко, Г.К. Швидько.

Г.О. Кушельов-Безбородько. Гравюра П. Бореля з портрета роботи Д. Левицького. 1850-ті роки.

О.Г. Кушельов-Безбородько. Гравюра П. Бореля з портрета роботи Ф. Крюгера. 1850-ті роки.

КУШЕЛЬО́В-БЕЗБОРО́ДЬКО Григорій Олександрович (01.02(20.01).1832—19(07).05.1870) — поміщик, чиновник, придворний, видавець, літератор, громадський діяч, меценат, граф, камер-юнкер (1855), дійсний статський радник (1861), почесний член шахових клубів *Відня*, Парижа (Франція), Риму (Італія). Праправнук К.*Розумовського* та генерал-фельдмаршала князя М.*Репніна*, онук князя М.*Репніна-Волконського*, правнучатий племінник князя О.*Безбородька*, внучатий племінник кн. С.*Волконського*. Володар величезного спадку родів князів *Безбородьків* і Кушельових, зокрема, мав родинний маєток із палацово-парковим комплексом у с. Стольне Сосницького пов. Чернігівської губ. (нині село Менського р-ну Черніг. обл.). Чл.-доброчинник Імператорського Людинолюбного т-ва (1857). Утримував дитячий притулок і жіночу богадільню. Один із вірогідних прототипів образу князя Мишкіна в романі Ф.Достоєвського «Идиот» («Ідіот»).

Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї Олександра Григоровича Кушельова-Безбородька (1850—55 був держ. контролером) та Олександри Миколаївни, у дівоцтві — княжни Репніної. Закінчив царськосельський Олександрівський ліцей 1850, служив у канцелярії *Комітету міністрів Російської імперії*. Став почесним попечителем Ніжин. юрид. ліцею (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*), субсидіював його, подарував йому унікальні колекції, серед яких: рукописи М.*Гоголя*, спеціально намальоване поличчя свого батька та низку копій відомих портретів, у т. ч. Н.Кукольника (з оригіналу пензля К.*Брюллова*) та Є.*Гребінки* (з картини худож. А.Мокрицького).

На поч. 1850-х рр. улаштував у власному будинку зібрання та змагання шахістів (переможців заохочував призами). 1853 взяв участь у заснуванні Т-ва любителів шахів. Виступав у рос. пресі з белетристикою, почасти на укр. тематику. До 6-го числа петерб. ж. «Пантеон» 1856 подав власну прозу «Сказочник: Отрывок из путевых записок Грицки Григоренко», сюжетно ввівши до неї виконувану гол. героєм-бандуристом пісню на вірш Т.*Шевченка* «Заворожи мене волхве...», («Заворожи мені, волхве...») зі спец. приміткою: «Стихи одного из малороссийских поэтов» (на той час ще діяла запроваджена імп. *Миколою I* заборона щодо Т.Шевченка «писати і малювати»). Ідентичний текст умістив у книжці нарисів і оповідань «Очерки и рассказы» (СПб., 1857).

Від 1859 випускав у С.-Петербурзі ж. «Русское слово», де 1860 побачили світ дві рецензії на «Кобзаря» (спочатку російського поета М.Михайлова, а потім Д.Мордовцева (Д.*Мордовця*)), виконаний М.*Гербелем* рос. переклад шевченкової «Катерини» та складені О.*Афанасьєвим-Чужбинським* матеріали про час. «*Основа*» й про життя Т.Шевченка. 1862 віддав «Русское слово» вкупі з друкарнею редакторові часопису Г.Благосвєтлову, чиїм сподвижником од 1861 зробився молодий літ. критик Д.Писарев — брат у других Марка *Вовчка*. На поч. 1860-х рр. К.-Б. зустрічався в Лондоні (Велика Британія) з О.*Герценом*, виділив гроші «*Вільній російській друкарні*». Восени 1861 підтримав петицію столичної інтелігенції на захист репресованого урядом М.Михайлова.

Власним коштом опублікував книгу «Лицей князя Безбородко» (СПб., 1859) та укладені М.*Костомаровим* (вип. 1—2, 4) і О.*Пипіним* (вип. 3) збірники «Памятники старинной русской литературы» (СПб., 1860—62). Видавав «Шахматный листок» (1859—63). Був разом з І.*Вернадським* одним

із фундаторів і чільників петерб. Шахового клубу (1862).

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Очерки, рассказы и путевые заметки, т. 1—2. СПб., 1862.

Літ.: Кушелев-Безбородко. «Русский архив», 1872, кн. 3; *Мей Л.* Граф Г.А. Кушелев-Безбородко. В кн.: Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. СПб., 1881; *Варустин Л.Э.* Журнал «Русское слово»: 1859—1866 гг. Л., 1966; *Линдер И.М.* У истоков шахматной культуры. М., 1967; *Назиров Р.Г.* Герои романа «Идиот» и их прототипы. «Русская литература», 1970, № 2; *Пилипчук Р.А.* Невідомі прижиттєві публікації Шевченкового вірша «Заворожи мені, волхве...» «Радянське літературознавство», 1977, № 5; *Кузнецов Ф.* Круг Д.И. Писарева. М., 1990; *Коротков Ю.Н.* Кушелев-Безбородко. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994; *Калібаба Д.П.* Відомі діячі культури, науки, політики Придесення. Чернігів, 1995; *Усенко П.Г.* Кушелев-Безбородко. В кн.: Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова. К.—Донецк, 2001.

П.Г. Усенко.

КУШНІ́Р Макар Олександрович (псевдоніми — Якименко, Богуш, Я.Дуб; 10.08.1890—16.11. 1951) — громад. та політ. діяч, журналіст. Н. в м. *Черкаси*. Закінчив історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту. Належав до Укр. соціал-демократ. центру і місц. громади *Товариства українських поступовців* у *Санкт-Петербурзі*. 1917 перебрався до *Києва*. Чл. *Української партії соціалістів-федералістів*, входив до складу ЦК партії, яку репрезентував в *Українській Центральній Раді* й Малій раді (див. *Комітет Української Центральної Ради*). Співробітник газет «*Нова рада*» (1917—19), «Трибуна» (1918—19). 1919—20 — чл. делегації *Української Народної Республіки* на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*.

Від 1920 — на еміграції в Парижі (Франція) та *Відні*. Співред. час. «*Воля*» (Відень). Один із засн. *Організації українських націоналістів*. 28 січня — 3 лютого 1929 — учасник 1-го Конгресу укр. націоналістів у Відні. Від 1929 (і до 1938) був чл. Проводу ОУН, виконував функції гол. судді. Очолював Укр. пресове бюро в Женеві (Швейцарія). Доклав багато зусиль для створення єдиної політичної організації з метою координації антибільшовицької боротьби. 1937 через утрату зору відійшов від активної політ. діяльності. Протягом останніх років мешкав у Бельгії, де й помер.

Літ.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

КУШТАНОВИ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — *археологічна культура* серед. 6 — 4 ст. до н. е., поширена в передгірній і низинній зоні *Закарпатської України*. Її назва походить від назви курганного могильника (Куштановицький могильник) біля с. Куштановиця Мукачівського р-ну Закарп. обл., розкопаного в серед. 1930-х рр. чеськими археологами Я.Бемом і Й.Янековичем. Пам'ятки представлені поселеннями й курганами. Житла напівземлянкові та наземні. Одиночні чи колективні поховання виконувалися за обрядом трупоспалення. Матеріальний комплекс — ліпні й, рідше, гончарні горщики з пластичною орнаментацією. Металеві вироби — карпатського походження, зрідка є також предмети озброєння та прикраси скіф. (див. *Скіфи*), сх. типу. Згідно з наявними археологічними даними, К.к. виникла в ході просування до Закарпаття груп нас. із Зх. Поділля. За припущеннями, носії К.к. мали північнофракійську етнічну приналежність.

Куштановицька культура. Кераміка та металеві вироби.

Літ.: *Смирнова Г.И., Бернякович К.В.* Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья. «Археологический сборник Государственного Эрмитажа», 1965, вып. 7; *Попович И.И.* Памятники куштановицкой культуры. В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). К., 1990.

Я.П. Гершкович.

КУЩ Віктор Максимович (10.09. 1878 — 21.11.1942) — військ. діяч, журналіст, ген.-хорунжий *Армії Української Народної Республіки*. Н. в м. *Сімферополь*. 1904 закінчив Одес. піх. юнкерське уч-ще. Учасник *російсько-японської війни 1904—1905*. Нагороджений за особисту хоробрість двома орденами. 1912 закінчив акад. Генштабу в *Санкт-Петербурзі*. У роки *Першої світової війни* — штаб-офіцер для доручень штабу 4-го Сибірського армійського корпусу, полковник (з 1916). Від осені 1917 служив у ЗС *Української Народної Республіки* і *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського* (команд. стрілецьких частин, булавний старшина Запорізького корпусу (з берез. 1918), нач. від. 1-го квартирмейстерства Генштабу, нач. штабу 13-ї піх. д-зії (з серп. 1918)). За *Директорії* УНР був нач. орг. від. Генштабу, нач. розвідувального від. штабу Дієвої армії, очолював штаби низки корпусів і дивізій Армії УНР.

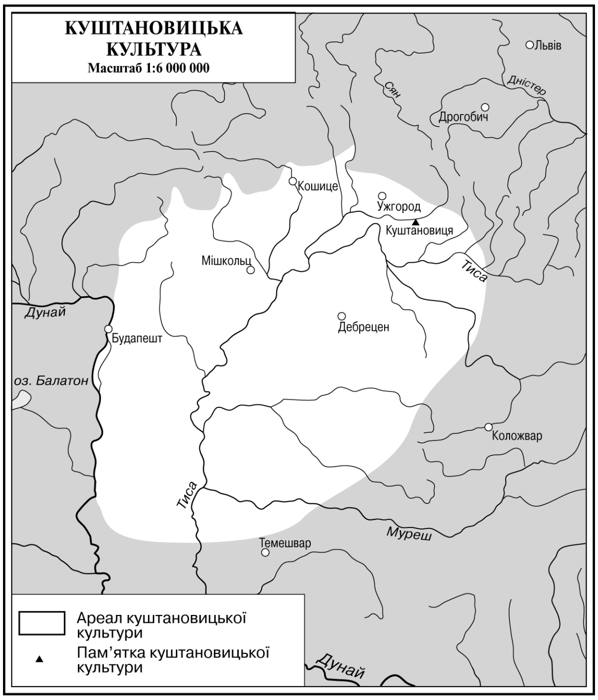
Восени 1920 — ген.-хорунжий, нач. мобілізаційного від. Генштабу Армії УНР. 1921—24 перебував у таборах інтернованих укр. частин (у Тарнові й *Каліші*,

М.О. Кушнір.

В.М. Кущ.

А. Кущинський.

обидва — Польща; див. *Інтерновані формування Армії Української Народної Республіки*). Від 1924 — співзасн. укр. станиці в Каліші, чл. і голова її управи. Співорганізатор Укр. воєн.-істор. т-ва в Польщі, гол. ред. ж. «Табор» (1923—39). Здійснив низку публікацій своїх творів з військ. історії України і перекладів праць військ. фахівців Франції, Великої Британії та Німеччини.

П. у м. *Варшава.*

Літ.: *Шанковський Л.* Нарис української воєнної історіографії. «Український історик» (Нью-Йорк—Мюнхен), 1971, № 3—4; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.Ю.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, ч. 1. К., 1995; Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1996; *Стрельський Г.* Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920 рр.). «Історія в школі» (К.), 1998, № 10; Довідник з історії України (А—Я). К., 2001.

Г.В. Стрельський.

КУЩИ́НСЬКИЙ Антін (01.02. 1897 — трав. 1992) — громад. та військ. діяч, публіцист, редактор. Н. в родині, що вела своє походження від укр. козаків. Під час *Першої світової війни* та *української революції 1917—1921* був військ. старшиною. Після 1921, коли *Армія Української Народної Республіки* остаточно відійшла за кордони України, проживав у *Закарпатській Україні.* Навч. в *Українській господарській академії* в Подєбрадах (*Чехословаччина*), захистив дис. на тему: «Лісові кооперативи в Карпатах». Працював учителем у школах сіл Кевелів (нині у складі с. Кваси) та Кваси (нині село Рахівського р-ну Закарп. обл.), де брав активну участь у діяльності т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*).

У берез. 1939 як командир Гуцульського коша *Карпатської Січі* брав участь у боях з угор. військами, захищаючи *Карпатську Україну.* У *Рахові* потрапив у полон, перебував у концентраційному таборі Варіо-Лопош в Угорщині. Завдяки клопотанню П.*Скоропадського* перед угор. владою за його долю був звільнений і переправлений до *Відня*, звідки переїжджає до Праги (Чехія). 1945 разом із дружиною виїхав до Німеччини, після завершення війни перебував у таборах для переміщених осіб у Міттенвальді. Наприкінці 1940-х рр. емігрував до Парагваю. Був організатором Спілки укр. молоді в Парагваї, Уругваї та Аргентині. Пізніше переїхав до Чикаго (США), продовжив там свою діяльність як вихователь *Спілки української молоді.* Брав активну участь у церк. житті як чл. братства при соборі св. Володимира, з 1965 — голова братства.

Був одним з ініціаторів та активних діячів відродження Укр. вільного козацтва (УВК) в США. Обирався ген. писарем, від 1969 — чл. ред. колегії та ред. ж. «Українське козацтво» — органу УВК. 1971—73 був військ. отаманом УВК.

Автор істор. розвідок з минулого укр. *козацтва* та розвідок і спогадів про діяльність *вільного козацтва* в Україні доби укр. революції 1917—21 та на еміграції: «Невмирущість та актуальність козацької ідеї» (1968), «Козацьке свято Покрови» (1968), «У 310-ту річницю козацької слави під Конотопом» (1969), «Гетьман Іван Мазепа і його державницькі ідеї» (1969), «Українське Вільне Козацтво в 1917—1918 роках» (1971), «Про українську мову в богослужбах Задунайських Січовиків» (1971), «“Літаюча” сотня УВК в Кременчуці» (1972), «Козацька слава Гетьмана Сагайдачного» (1973), «Ідеологічні й організаційні особливості УВК» (1973), «Спогад з 1917 року» (1974), «Два брати козацькі генерали» (1975), «Українська традиційна державницька сила» (1977), «Парамілітарність, єдність і соборність в українському Вільному Козацтві» (1979).

Ідеологічні статті К., присвячені відродженню та плеканню козац. ідеї, друкувалися не тільки в «Українському козацтві», а й у «Віснику», «*Свободі*», «Православному українці» й ін. виданнях укр. еміграції.

Автор книжок з історії козац. та гетьман. руху в Україні та в еміграції: «Гетьман Павло і Гетьманич Данило Скоропадські» (Чикаго, 1968), «Вояцькі заслуги і лицарські чесноти Гетьмана всієї України Павла Скоропадського» (Чикаго, 1973), «Патріот і державний муж України» (Чикаго, 1974), а також збірника спогадів з часів Карпатської України «Закарпаття у боротьбі» (Буенос-Айрес, 1981).

П. у м. Чикаго, похований на цвинтарі Ельмунд.

Літ.: *М.М.* Антін Кущинський. «Українське Вільне Козацтво: Одноднівка куреня ім. ген. Івана Омеляновича-Павленка в Чікаго», ч. 2. 1992.

О.В. Богуславський.

КУЯ́ВІЯ — одна з трьох груп русів (див. *Русь*), про які повідомляють араб. географи й історики 10 ст. ал-Істахрі та *Ібн Хаукаль.* Останній побував на пд. Каспію, де чув від прибульців з *Хозарського каганату*, які переселилися сюди, втікаючи від війська вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича* (968—69), розповіді про русів. У «Книзі шляхів і країн» (950—70-ті рр.) він свідчить, що руси поділялися на три групи, кожна з яких мала свого правителя і свою територію проживання.

Відомості про три групи русів беруть початок, імовірно, у 2-й пол. 9 ст. Згідно з повідомленнями джерел, правитель першої з цих груп — власне К., її землі розташовувалися найближче до *Булгара Великого* (столиці д-ви *болгар волзьких*), — сидів у місті, що звалося Куйаба й було жвавим торг. осередком.

Історики й досі дискутують з приводу локалізації м. Куйаба і теренів проживання К. Найбільш логічно обгрунтованим є ототожнення Куйаби з *Києвом*, а землі К. — із землею племінного союзу *полян.*

Літ.: *Новосельцев А.П.* Восточные источники о трех группах русов. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965.

М.Ф. Котляр.

КШИЖАНО́ВСЬКИЙ (Кшижанівський, Крижановський, Кжижановський, Krzyżanowski) **Станіслав** (Станіслав-Філіп-Якуб) **Михайлович** (1841—31.03.1881) — учений. Член Краківського наукового т-ва, краківської Акад. знань (Akademia Umiejętności), Імператорського Моск. археол. т-ва. Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї Міхала та Ідалії (з роду Ружанських) Кшижановських. Батько служив чиновником. Мати померла 1841. К. отримав початкову домашню освіту, 1852—56 навч. в Немирівській г-зії. 1857 подорожував Зх. Європою, захо-

пився пізнанням давнини. 1858 вступив на історико-філол. відня Ун-ту св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Від 1861 навчався на філос. ф-ті Ягеллонського ун-ту в м. *Краків*, цього ж року вперше обнародував свої мандрівні нотатки, наступного — опублікував нарис «Tulczyn» («Тульчин»).

1862 повернувся в Україну, замешкав у родинній садибі с. Черповоди Уманського пов. Київ. губ. (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.). 1865, по втраті батька, успадкував маєток. Господарював, водночас займався істор. дослідженнями, збирав мистецькі твори, старожитності. До його колекції потрапили, зокрема, документи, головно українські акти 17—18-го ст., зібрані в 1850-х рр. учителем черніг. г-зії польс. письменником М.Ґожковським (Ґоржковським). 1868 видав у Кракові листування кам'янецького коменданта Яна де Вітта (діда І.*Вітта*) за 1777—79.

1870 здобув вищу освіту, завершив докторську дисертацію про С.*Окольського*. Розгорнув видання «Rocznik dla Archeologów, Numizmatyków i Bibliografów Polskich» («Щорічник для польських археологів, нумізматів і бібліографів»), у якому працював як редактор і друкувався як автор. Збирав матеріали з історії Польщі, уклав геральдичний словник, життєпис археолога Є.Тишкевича, генеалогію роду Кшижановських, довідник про польс. колекціонерів та їхні раритети, огляд деяких пам'яток, зокрема з Одес. історико-археол. музею (див. *Одеський археологічний музей*), покажчик населених пунктів колиш. *Брацлавського воєводства*. Оприлюднив низку краєзнавчих розвідок, у т. ч. про костьол Пресвятої Діви Марії в *Могилеві-Подільському*.

1875 переїхав до *Львова*. Там став одним із засновників і головою місц. Археол. т-ва.

П. у м. *Варшава*.

Посмертно 1880 у 1-му томі енциклопедії «Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» («Географічний словник королівства Польського та інших слов'янських країв») уміщено його статтю «Czerpowody» («Черповоди»).

Літ.: *Dziwik K.* Krzyżanowski Stanisław. Filip. W.: Polski słownik biograficzny, t. 15/2. Wrosław—Warszawa—Kraków, 1968; *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej, t. 10. Wrocław, 1996; *Грушевський М.С.* Твори, т. 8. Львів, 2007; *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини. Вінниця, 2007.

П.Г. Усенко.

КЬО́ППЕН Петро Іванович — див. *Кеппен* Петро Іванович.

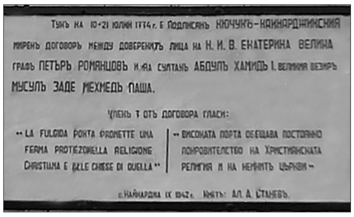
КЮ́ЛЬМАН (Kühlmann) **Ріхард фон** (н. 03 (за ін. даними — 17). 05.1873 — п. 06 (за ін. даними — 16).02.1948) — нім. дипломат. Н. в м. *Стамбул*. Його батько був дир. анатолійських залізниць. К. вивчав право в ун-тах Лейпцига, Берліна, Мюнхена. 1896 став доктором права. 1899 поступив на дипломатичну службу. Деякий час працював у *Санкт-Петербурзі*. 1904—05 був повіреним у справах у Танжері (нині м. Сеута, Іспанія), від 1909 — радником посольства в Лондоні (Велика Британія). 1915 його призначили посланником у Гаазі (Нідерланди), а 1916 — перевели до Стамбула. Від 7 серп. 1917 — статс-секретар закордонних справ Німеччини. Очолював нім. делегацію під час переговорів у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь), які закінчились укладенням *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* та *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*. 20 груд. 1917, перед від'їздом до Брест-Литовська, К. оголосив у рейхстазі, перед лідерами нім. партій, програму осн. напрямів роботи нім. делегації на переговорах, у ній ішлося, зокрема, про те, що Берлін вимагатиме від рос. уряду право на самовизначення для Польщі, Литви та Курляндії (істор. обл. у Прибалтиці на тер. сучасної Латвії на зх. і пд. зх. від Ризької зат.), а відокремлення від колиш. *Російської імперії* Фінляндії, України, Кавказу й ін. її частин визнає тільки тоді, коли це зробить рос. уряд. Водночас, проголосивши рад. уряд своїм єдиним офіц. партнером на Сході, К. фактично санкціонував проведення конфіденційних переговорів з *Українською Народною Республікою*. Переконавшись, що *більшовики* не збираються приймати умов Берліна, Німеччина і її союзники кардинально змінили ставлення до укр. питання і К. став активно вести переговори з укр. делегацією для тиску на російську, щоб підписати мир на вигідних для Центр. д-в умовах. Тим часом подальше ускладнення екон. становища Центр. д-в змусило їх піти на значні поступки в переговорах з українцями у територіальному питанні. 16 січ. 1918 К. погодився підтримати вимоги укр. делегації з прикордонних питань. «Щоб досягти задовільного в усіх пунктах мирного договору, ми вважаємо, що треба прихильно поставитись до бажання укр. делегації щодо етнічного розширення в Холмській губернії», — сказав він у своєму виступі. К. брав участь у спец. нараді представників вищої влади імперій — Німеччини та *Австро-Угорщини*, яка відбулася під головуванням кайзера Німеччини *Вільгельма II* Гогенцоллерна 5 лют. 1918 у Берліні. В ній взяли участь також канцлер Німеччини Г. фон Гертлінг, нач. нім. генштабу ген. Е.*Людендорф*, нач. штабу головнокомандування «Схід» ген. М.Гофман, міністр закордонних справ Австро-Угорщини О.Чернін та ін. К., враховуючи небезпеку соціального вибуху в Австро-Угорщині через брак продовольства, підтримав пропозицію О.Черніна про необхідність терміново укласти мир з Україною. На нараді, за наполяганням нім. кер-ва, було також ухвалено рішення про створення для українців *Східної Галичини* окремого *коронного краю* у складі Австро-Угорщини та приєднання *Холмщини* до УНР. Необхідною передумовою для підписання мирного договору з Україною бу-

Ріхард фон Кюльман під час переговорів у м. Брест-Литовськ. 1918.

ли домовленості з торгово-екон. питань. 9 лют. 1918 К., виступаючи на пленарному засіданні, присвяченому підписанню мирного договору з УНР, відзначив: «...те, що цей мир підписано з молодою і перспективною державою, яка вийшла із штормів цієї великої війни, сприймається

Пам'ятний знак із меморіальною дошкою на місці підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774. Фото початку 21 ст.

представниками союзних делегацій з особливим задоволенням».

При обговоренні питання мирного договору з УНР у нім. рейхстазі 20 лют. 1918 К., говорячи про вигідність для Німеччини підписання цього договору, зазначав, що Німеччина і особливо Австро-Угорщина зацікавлені у налагодженні торг. відносин з Україною, в обміні фуражу та сировини на пром. товари.

3 берез. 1918 підписав Брестський мирний договір з РСФРР, а 7 трав. цього ж року — *Бухарестський мирний договір* з Румунією. Наступного місяця, виступаючи в рейхстазі, зауважив, що Німеччина не зможе успішно закінчити війну самими лише військ. засобами без залучення дипломатії. Це викликало гнів ген. Е.Людендорфа та його прибічників, і К. змушений був піти у відставку (24 черв.). Він зосередився на пром. діяльності та управлінні своїми маєтностями, почав писати книги. У передвоєн. період (до *Другої світової війни*) виконав низку неофіц. дипломатичних доручень нім. уряду у Франції та США. Публікувався в різних нім. газетах. Автор «Спогадів» (Гейдельберг, 1948).

П. у м. Ольштадт (Німеччина).

Літ.: Мирные переговоры в Брест-Литовске, т. 1. М., 1920; *Гофман М.* Война упущенных возможностей. М.—Л., 1925; *Нотович Ф.И.* Захватническая политика германского империализма на Востоке в 1914—1918 гг. М., 1947; Документы внешней политики СССР, т. 1. М., 1957; *Норден А.* Между Берлином и Москвой. К истории германо-советских отношений. М., 1957; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: Сборник документов, т. 1. М., 1968; *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917—1918 рр. К., 1999; *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914—1918). К., 2006.

Н.В. Кривець, І.М. Кулинич.

КЮЧУ́К-КАЙНАРДЖІ́ЙСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1774 («Пункти вічного примирення та спокою між імперіями Всеросійською та Портою Оттоманською...») — мирний договір між *Російською імперією* та *Османською імперією*, укладений 21 (10) лип. 1774 у с. Кючук-Кайнарджі Сілістрійського ейялету Османської імперії (нині в Сілістрійській громаді Разградської обл. Республіки Болгарія). Завершив *російсько-турецьку війну 1768—1774.*

Основою К.-к.м.д. став Карасубазарський договір 12 (1) листоп. 1772 Рос. імперії з *Кримським ханатом*, за яким проголошувалася незалежність Крим. ханату, вічний союз з Росією, право Росії на міста *Єнікале* та *Керч*; фактично проголошувалося входження до Крим. ханату *Буджаку* та Єдисану (див. *Єдисанська орда*). У зв'язку зі зловживаннями рос. військ диван Крим. ханату скасував договір.

Переговори Рос. та Осман. імперій розпочалися у квіт. 1772 за посередництва послів Прусського королівства та *«Священної Римської імперії германської нації»* в Осман. імперії. 30 (19) трав. 1772 було укладено перемир'я, дія якого кілька разів продовжувалася. Подальші переговори тривали в м. Фокшани в *Молдавському князівстві* (т. зв. Фокшанський конгрес) влітку 1772, у м. Бухарест (нині столиця Румунії) у Валаському князівстві (див. *Волощина*; т. зв. Бухарестський конгрес) восени 1772 та навесні 1773 — уже без посередників. На них рос. представником О.Обресковим було розроблено проект, який став основою договору (статті 1, 2, 4—6, 8, 9, 21, 23, 25). Останній тур переговорів (16—21 (5—10) лип. 1774) у с. Кючук-Кайнарджі вели та уклали договір ген.-поручик кн. М.В.*Рєпнін* — від Рос. імперії, нішанджи Ресми-Агмед-ефенді та Ібрагім-Мюніб-рейс-ефенді — від Осман. імперії. Текст договору редагували П.*Завадовський* та С.*Воронцов.*

26 (15) липня 1774 договір був підписаний генерал-фельдмаршалом графом П.Румянцевим (див. П.*Румянцев-Задунайський*) — від Рос. імперії — та великим візирем Муссун-заде Мегмет-пашею — від Осман. імперії. Документ складений латиною («італійською»), рос. та турец. мовами, містить преамбулу та 28 статей.

Договір охоплює чотири групи питань: припинення війни та відносини сторін, проблеми Крим. ханату, територіальні зміни, питання щодо деяких регіонів Осман. імперії з християн. населенням. Проголошено вічний мир між сторонами; взаємне звільнення полонених; амністію для мешканців регіонів Осман. імперії, охоплених війною, які перейшли на бік Рос. імперії; можливість емігрувати протягом року з усіх окупованих Росією земель, що тепер поверталися під владу султана, сім'ям тих, хто вступив на рос. службу, а також усім бажаючим з Молдав. та Валаського князівств, о-вів Егейського моря, Грузії та Мінгрелії (істор. область на Зх. Грузії); вивід рос. військ та флоту з тер. Осман. імперії (ст. 1, 2, 16, 17, 23—25). Осман. імперія підтверджувала (уперше — у Константиноп. конвенції 26 серп. 1741) рівність титулів монархів обох д-в, що фактично означало визнання Росії *імперією* (ст. 13). Підтверджено положення *Бєлградського мирного договору 1739* про те, що Рос. імперія має право тримати в Осман. імперії постійного посла, а також з'явилося нове положення про необмежену кількість рос. консулів та віце-консулів у будь-яких містах Осман. імперії (ст. 5, 11, 16). Рос. імперія вперше отримала право на торг. мореплавство в Чорному, Адріатичному, Середземному морях, а також по Дунаю; підтверджувалося положення Бєлградського мирного договору 1739 про те, що рос. та осман. купці мають право торгувати на тер. обох д-в, не сплачуючи *мита* для іноземців (ст. 11). На майбутнє проголошено взаємну екстрадицію злочинців та перебіжчиків (ст. 2).

Крим. ханат, включаючи материкову частину його володінь, населену 5-ма ногайськими ордами (*Білгородською ордою*, *Джамбуйлуцькою ордою*, *Єдисанською ордою*, *Єдичкульською ордою* та Кубанською ордою; див. також *Ногайська орда*), став незалежною д-вою, а Осман. імперія відмовилася від своїх сюзеренних прав на нього. Крим. *хан* мав обиратися населенням Крим. ханства лише з роду Чінгізидів. Лише в реліг. відношенні нас. Крим. ханату підпорядковувалося *султану* Осман. імперії як халіфу всіх мусульман (ст. 3). Це означало, що новий хан ставав легітимним після отримання благословіння султана. До Крим. ханату перейшли осман. володіння на Пд. узбережжі Криму (див. *Кафинський ейялет*), а також у Пн. Причорномор'ї між Пд. Бугом та Дністром, окрім фортеці *Очаків* з округою (див. *Очаківський ейялет*; ст. 3). Тер. Буджаку, населена Білгородською ордою, залишилася у складі Осман. імперії (ст. 16). Питання про належність Крим. ханату Великої та Малої Кабарди (на Пн. Кавказі), які, згідно з Бєлградським мирним договором 1739, мали бути незалежними, мало бути вирішене Крим. ханатом; в ін. випадку ці території мали належати Рос. імперії (ст. 21). Рос. імперія зобов'язалася вивести свої війська з тер. Крим. ханства (ст. 3).

Усі попередні договори про кордони між сторонами втрачали чинність, окрім конвенції про межі округи м. *Азов* та кордон на *Кубані*, укладеної на виконання *Константинопольського мирного договору 1700* у 1705 (див. також *Межова комісія 1705*; ст. 22). До Рос. імперії перейшли осман. володіння на сх. Керченського п-ова (округа фортеці Керч) та зх. Таманського п-ова (округа фортеці Єнікале; сама фортеця знаходилася на Керченському п-ові), що ставило Керченську протоку під рос. контроль (ст. 3, 19), між нижніми течіями Дніпра та Пд. Бугу (див. також *Ханська Україна*) разом із фортецею *Кінбурн* (ст. 18). Підтверджено належність до Рос. імперії м. Азов з округою (ст. 3, 20; колиш. *Азовський ейялет*). Проголошено, що сторони мають право на свій розсуд проводити фортифікаційні роботи на власних територіях (ст. 4). Це означало, що Рос. імперія отримувала можливість колонізувати округу м. Азов, яка, згідно з Бєлградським мирним договором 1739 та Константиноп. конвенціями від 26 серп. 1741 та 30 берез. 1747, мала залишатися незаселеною; відкрилася можливість для Росії тримати флот, у т. ч. військ., в Азовському морі.

У Валаському та Молдав. князівствах у складі Османської імперії мали бути ліквідовані відчужені від них особливі мілітаризовані райони — *райї* (див. *Хотинське нахіє*); Осман. імперія відмовилася від створення на їх тер. податкової (фактично — і будь-якої ін.) адміністрації; Рос. імперія закріпила за собою право через послів здійснювати дипломатичну інтервенцію для захисту інтересів цих князівств перед кер-вом Осман. імперії (ст. 16). О-ви Егейського моря у складі Осман. імперії мали отримати тимчасові податкові пільги (ст. 17). Фактично проголошувалася автономія Грузії та Мінгрелії у складі Осман. імперії, легітимність їх належності до цієї д-ви ставилася під сумнів (ст. 23). Осман. імперія гарантувала захист християн (див. *Християнство*) на своїй тер. і, зокрема, у Валахії, Молдавії, Грузії, Мінгрелії, на о-вах Егейського моря (ст. 7, 16, 17, 23).

Секретний протокол до договору передбачав виплату Осман. імперією Росії контрибуції.

22 (11) серп. 1774 договір було ратифіковано указом рос. імп. *Катерини II*. Договір неодноразово порушувався сторонами, але його умови було підтверджено і уточнено конвенцією про територіальне розмежування 1775 та *Айнали-Каваксьскою конвенцією 1779*. У результаті уточнень до Рос. імперії відійшли колиш. бар'єрні землі між річками Кальміус та Міус; між річками Дон, Манич, Єгорлик та Єя (усі бас. Азовського м.); Осетія як тер., залежна від Кабарди; до Осман. імперії від Крим. ханату перейшли території між нижніми течіями Пд. Бугу та Дністра (Єдисан). Пославшись на порушення договору з боку Осман. імперії, указом від 19 (8) квіт. 1783 імп. Катерина II приєднала Крим. ханат до Рос. імперії; це приєднання було визнано Константиноп. конвенцією 28 груд. 1783 та остаточно затверджено *Ясським мирним договором 1791*.

Дж.: Переписка императрицы Екатерины II с графом Румянцевым-Задунайским. М., 1805; *Юзефович Т.* Договоры России с Востоком политические и торговые. СПб., 1869; *Шаховский И.И.* Кучук-Кайнарджийский мир: переписка фельдмаршала графа Румянцева-Задунайского. «Русский архив», 1879, № 3; Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения, т. 1—4 (Под ред. Н.Дубровина). СПб., 1885—89; *Румянцев П.А.* Документы (Под ред. Л.Бескровного), т. 1—3. М., 1959.

Літ.: *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами, т. 1—5. СПб., 1866—74; *Бухаров Д.* Россия и Турция. От возникновения между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 г. (включительно): Исторический очерк. СПб., 1878; *Уляницкий В.И.* Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII в. М., 1883; *Чечулин Н.Д.* Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762—1774. СПб., 1896; *Маркевич А.И.* Императрица Екатерина II и Крым. «Известия Таврийской ученой архивной комиссии», 1897, т. 27; *Мачанов А.Е.* Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством. Симферополь, 1929; *Клокман Ю.Р.* Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768—1774 гг. М., 1951; *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). М., 1955; *Fisher A.W.* The Russian Annexion of the Crimea 1772—1783. Cambridge, 1970; Формирование границ России с Турцией и Ираном. XVIII — начало XX в. М., 1972; *Бондарева Т.В.* Изменение характера ханской власти после Кучук-Кайнарджийского мира. В кн.: Проблемы истории Крыма, вып. 2. Симферополь, 1991; *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. М., 1992; *Дейников Р.Т.* От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России. «Отечественная история», 1999, № 2; *Де Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. М., 2002; *Кресін О.В.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України. «Правова держава», 2002, вип. 13.

О.В. Кресін.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрал. — австралійський
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азерб. — азербайджанський
азіат. — азіатський
акад. — академія
акад. — академік
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
а. о. — автономна область
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АПН — Агентство преси «Новини»
АР — Автономна Республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
асоц. — асоціація
АСУ — автоматична система управління
АТ — акціонерне товариство

афг. — афганський
афр. — африканський

* Складні терміни, до яких входять слова із цього списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т. п.

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
берез. — березень
бібл. — біблійний
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
бл.-сх. — близькосхідний
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брацлав. — брацлавський
брит. — британський
бронз. — бронзовий
БСЭ — Велика радянська енциклопедія (рос. — Большая советская энциклопедия)
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

в. — випуск (з цифрою)
в. — вік
ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
верес. — вересень
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від. — відділ
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ВШ — вища школа

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
гвард. — гвардійський
г-во — господарство
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний

герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
гол. — головний
голл. — голландський
гол. н. с. — головний науковий співробітник
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
ГПУ — Державне політичне управління (рос. — Государственное политическое управление)
грец. — грецький
грн. — гривня
громад. — громадський
громадян. — громадянський
груд. — грудень
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

ДА — Державний архів
дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
департ. — департамент
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (в бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
ДІНАУ — Державне інформаційне агентство України
дніпроп. — дніпропетровський
добр. т-во — добровільне товариство
дол. — долар
донец. — донецький
доц. — доцент
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р воєн. н. — доктор воєнних наук
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р психол. н. — доктор психологічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
енцикл. — енциклопедія
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий
жовт. — жовтень
жовтн. — жовтневий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
заг.-освіт. — загальноосвітній
закарп. — закарпатський
замполіт — замісник командира з політичної частини
зап. — записки (у значенні «наукові праці»)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні Сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

ІА — інформаційне агентство
івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС — «Історія міст і сіл» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
казах. — казахський
кам. — кам'яний
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. воєн. н. — кандидат воєнних наук
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. психол. н. — кандидат психологічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
канів. — канівський
капіталіст. — капіталістичний
катериносл. — катеринославський
катол. — католицький
каф-ра — кафедра
КБ — конструкторське бюро
кв. — квадратний
квіт. — квітень
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
киргиз. — киргизький
китайс. — китайський

кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
КЛЭ — Коротка літературна енциклопедія (рос. — Краткая литературная энциклопедия)
км — кілометр
$км^2$ — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбриг — командуючий бригадою
комуніст. — комуністичний
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
конг. — конгрес
константиноп. — константинопольський
конф. — конференція
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура
крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді
КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
лип. — липень
листоп. — листопад
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література, літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
лубен. — лубенський
луган. — луганський
львів. — львівський
лют. — лютий
лютн. — лютневий

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
м. — море (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
макс. — максимальний
мал. — малюнок
мат. — математичний
маш.-буд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МГБ — Міністерство державної безпеки (рос. — Министерство государственной безопасности)
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
миргород. — миргородський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком — міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
м. н. с. — молодший науковий співробітник
МОЗ — Міністерство охорони здоров’я
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МП — мале підприємство
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний
МЭ — Музична енциклопедія (рос. — Музыкальная энциклопедия)

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нар.-госп. — народногосподарський
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
нас. — населення
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
НДР — Німецька Демократична Республіка
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
ніжин. — ніжинський
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
НРБ — Народна Республіка Болгарія
НРУ — Народний рух України
н. с. — науковий співробітник
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
ОАД — Організація американських держав
ОАЕ — Об’єднані Арабські Емірати
ОАЄ — Організація африканської єдності
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. ц. — обласний центр
об-ня — об’єднання (при назві)
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі

о-в — острів
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
ОК — організаційний комітет
оо. — отці
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація (з назвою)
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пл. — площа (з цифрою)
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
ПНР — Польська Народна Республіка
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
політпрацівник — політичний працівник
політуправління — політичне управління
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище
пров. — провінція
пров. н. с. — провідний науковий співробітник
пролет. — пролетарський
пром. — промисловий
пром-сть — промисловість
проф. — професор
профспілка — професійна спілка
псевд. — псевдонім
псков. — псковський
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — ріка (з назвою)
рабовласн. — рабовласницький
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна Військова Рада
Р. г. — редакційна група
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с. невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада Народних Комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
РТС — ремонтно-технічна станція
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
СВЭ — Радянська військова енциклопедія (рос. — Советская военная энциклопедия)
с.-г. — сільськогосподарський
с. госп-во — сільське господарство
СД — Служба безпеки Німеччини
с.-д. — соціал-демократичний
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
серед. шк. — середня школа
серп. — серпень
СИЭ — Радянська історична енциклопедія (рос. — Советская историческая энциклопедия)
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
січ. — січень
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов'ян. — слов'янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав

соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
спецслужба — спеціальна служба
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — Охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — стаття (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
ств. — створений
ст. викл. — старший викладач
ст. н. с. — старший науковий співробітник
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
СФРЮ — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
тадж. — таджицький
танк. — танковий
танц. — танцювальний
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
тв. — твори
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
тер. — територія
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
т. ін. — та інше, таке інше
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
трав. — травень
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
туркм. — туркменський
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
узб. — узбецький
УІЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
уман. — уманський
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
УНСО — Українська національна самооборона
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)
УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРЕ — Українська радянська енциклопедія
УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСГЕ — Українська сільськогосподарська енциклопедія
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСПП — Українська спілка промисловців та підприємців
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фастів. — фастівський
фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦВФ — Центральний визвольний фронт
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦО — Центральний орган
ЦР — Центральна Рада
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черв. — червень
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл. — член
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ювіл. — ювілейний
югосл. — югославський
ЮЕ — Юридична енциклопедія
ЮНЕСКО — Комісія Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об'єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж*, *Її ж*, *Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УІЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.;
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто;
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.
- Джерела в Інтернеті: Web: адреса веб-сайта і веб-сторінки.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

більше 1 000 000
500 000—1 000 000
100 000—500 000
50 000—100 000
10 000—50 000
менше 10 000

ЗА ТИПОМ ПОСЕЛЕННЯ

СЕВАСТОПОЛЬ	міста державного підпорядкування
МУКАЧЕВЕ	міста республіканського (Автономна Республіка Крим) та обласного підпорядкування
БОЯРКА	інші міста
Буча	селища міського типу
Сулимівка	сільські поселення

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

КИЇВ	столиця України
ЛУГАНСЬК	столиця Автономної Республіки Крим, центри областей
БРОВАРИ	центри районів
ЛЮБИМІВКА	віддалені частини міст

КОРДОНИ І МЕЖІ

держав
Автономної Республіки Крим, областей, міст державного підпорядкування
районів, міст республіканського (Автономна Республіка Крим) та обласного підпорядкування

ШЛЯХИ

залізничні
автомобільні

ІСТОРИЧНІ КАРТИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

ЧИГИРИН	столиці держав
ЛЬВІВ	центри адміністративно-територіальних одиниць
Прилуки	інші населені пункти
Німфей	

КОРДОНИ І МЕЖІ

держав
адміністративно-територіальних одиниць

НАЗВИ

РІЧ ПОСПОЛИТА	держав
Волинська губернія	адміністративно-територіальних одиниць
ПОДІЛЛЯ	історичних областей, земель
СКІФИ	народів і племен
	вали

Авторський колектив

АБЛІЦОВ В.Г.
АНДРУСЯК Т.Г.
АРКУША О.Г.
АСАНОВА Л.А.

БАЖАН О.Г.
БАРАН В.Д.
БАРАННИК М.В.
БАЦАК К.Ю.
БАЦАК Н.І.
БЕРКОВСЬКИЙ В.Г.
БИКОВА Т.Б.
БІЛИЙ Д.Д.
БІЛОКІНЬ С.І.
БЛАНУЦА А.В.
БОВГИРЯ А.М.
БОГДАШИНА О.М.
БОГУСЛАВСЬКИЙ О.В.
БОЙКО В.М.
БОЙКО О.Д.
БОЛТРИК Ю.В.
БОНДАРЕНКО Р.І.
БОНДАРЧУК П.М.
БРЕГА Г.С.
БУЗАЛО В.Й.
БУНЯТЯН К.П.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУЦЬКО О.В.

ВАСИЛЬЄВ В.Ю.
ВЕРБИЛЕНКО Г.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВЄДЄНЄЄВ Д.В.
ВЄТРОВ І.Г.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВОЗЬНИЙ В.І.
ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОЛОЩЕНКО О.М.
ВОРТМАН Д.Я.
ВРОНСЬКА Т.В.

ГАЛАЙЧАК Т.Ю.
ГАЛЕНКО О.І.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЕРАЩЕНКО Т.С.
ГЕРШКОВИЧ Я.П.
ГИРИЧ І.Б.
ГЛАДІЛІН В.М.
ГОЛОБУЦЬКИЙ П.В.
ГОЛОВАТА Л.В.
ГОЛОВКО В.В.
ГОЛОВЧЕНКО В.І.
ГОНЧАРЕНКО В.Д.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГРИНЕВИЧ В.А.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРУЗІН Д.В.
ГУРБИК А.О.
ГУРЖІЙ О.І.
ГУЦАЛ П.З.

ДАНИЛЕНКО В.М.
ДАНИЛЮК Ю.З.
ДАШКЕВИЧ Я.Р.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЕНИСОВ В.Н.
ДЕРЕЙКО І.І.
ДЗИРА І.Я.
ДЗЮБА І.М.
ДЗЮБА О.М.
ДМИТРІЄНКО М.Ф.

ЄВСЕЄНКО І.В.
ЄФІМЕНКО Г.Г.

ЗАБОЛОТНА Т.В.
ЗАГАЙКЕВИЧ М.П.
ЗАЛІЗНЯК Л.Л.
ЗАРЕЦЬКА Т.І.
ЗАХАРЧЕНКО Р.С.
ЗОРЬКА О.В.

ІВАНЕНКО О.А.
ІЛЬЮШИН І.І.
ІСАЄВИЧ Я.Д.

КАЙМАКАН Н.М.
КАЛАКУРА Я.С.
КАРАДОБРІЙ Т.А.
КАШУБА М.В.
КЕНТІЙ А.В.
КИСЛИЙ О.Є.
КІРСЕНКО М.В.
КЛИМОВ А.О.
КОВАЛЕВСЬКА О.О.
КОВАЛЕНКО В.П.
КОВАЛЕНКО О.Б.
КОВАЛЬ М.В.
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОКІН С.А.
КОЛЕСНИКОВА В.А.
КОЛОСОВА В.П.
КОМАРЕНКО Т.О.
КОНСТАНТИНОВ В.Ю.
КОТ С.І.
КОТЛЯР М.Ф.
КРЕСІН О.В.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРУПИНА В.О.
КУЛИНИЧ І.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУЧЕРУК О.С.

ЛААС Н.О.
ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛЕГАСОВА Л.В.
ЛЕЙПУНСЬКА Н.О.
ЛЕП’ЯВКО С.А.
ЛИМАН І.І.
ЛИСЕНКО І.М.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛИТВИН В.М.
ЛІСЕВИЧ І.Т.
ЛОБОДА Т.М.
ЛУБСЬКИЙ В.
ЛЮБАЩЕНКО В.І.

МАЗИЛО І.В.
МАЙБОРОДА О.М.
МАЙБОРОДА Р.В.
МАКСИМОВ В.В.
МАНЬКОВСЬКА Р.В.
МАРКОВА О.Є.
МАРОЧКО В.І.
МАТВІЄНКО В.М.
МАЦКЕВИЙ Л.Г.
МАШКІН О.М.
МИРОНЕНКО О.М.
МИХАЙЛОВ О.О.
МИЦИК Ю.А.
МОВЧАН О.М.
МОЙСЕЄНКО Н.І.
МОЦЯ О.П.
МУХА Л.Я.

НАУМЕНКО К.Є.
НИЗОВА Л.В.

ОВСІЄНКО О.Ф.
ОВЧАРЕНКО П.Д.
ОГУЙ О.Д.

ОКІПНЮК В.Т.
ОЛІЙНИК О.Л.
ОСТАШКО Т.С.

ПАВЛЕНКО Ю.В.
ПАЛІЄНКО В.І.
ПАНАШЕНКО В.В.
ПАРХОМЕНКО Л.
ПАХАРЄВ А.Д.
ПЕРШИНА Т.С.
ПЕТРАУСКАС А.В.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПІНЧУК Ю.А.
ПІСКОВА Е.М.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПЛЮЩ М.Р.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОЛІН С.В.
ПОПОВИЧ М.В.
ПОПОК А.А.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИМАЧЕНКО Я.Л.
ПРИШЛЯК В.В.

РЕЄНТ О.П.
РИЧКА В.М.
РОМАНЬКО О.В.
РОМАНЮК М.М.
РОМІНСЬКИЙ Є.В.
РУБЕЛЬ В.А.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУДЕНКО Н.М.

САВЧУК Ю.К.
САРБЕЙ В.Г.
САС П.М.
СЕМИСТЯГА В.Ф.
СИДОРЕНКО О.Ф.
СИМОНЕНКО Р.Г.
СИРОТА Р.Б.
СИТНИК О.С.
СКІБА Л.Є.
СКОРИЙ С.А.
СКРЖИНСЬКА М.В.
СКРИПНИК П.І.
СМИРНОВА В.І.
СМОЛІЙ В.А.
СОБЧУК В.Д.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАРКОВ В.А.
СТАРЧЕНКО Н.П.
СТАСЮК О.Й.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕМПЄНЬ С.
СТЕПАНКОВ В.С.
СТЕПЕНЬКІНА П.Я.
СТЕПЧЕНКО О.П.
СТЕШЕНКО В.С.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.

ТАРАН Л.В.
ТЕСЛЕНКО І.А.
ТКАЧЕНКО В.М.
ТОМАЗОВ В.В.
ТРУТОВСЬКИЙ Г.Й.
ТЯГЛИЙ М.І.

УДОД О.А.
УСЕНКО І.Б.
УСЕНКО П.Г.

ФЕДОРОВА Л.Д.
ФІЛЬЦ Б.М.

ХИЖНЯК З.І.
ХОЙНАЦЬКА Л.М.
ХРАМОВ Ю.О.

ЧАБАНЕНКО В.А.
ЧЕРКАС Б.В.
ЧЕРНИХ Л.А.
ЧЕРНЯКОВ І.Т.
ЧЕРЧЕНКО Ю.А.
ЧИСНІКОВ В.М.
ЧОРНИЙ Д.М.
ЧУМАЧЕНКО В.К.
ЧУХЛІБ Т.В.

ШАБУЛЬДО Ф.М.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ В.М.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШВИДКИЙ В.П.
ШВИДЬКО Г.К.
ШЕВЧЕНКО Н.О.
ШЕМШУЧЕНКО Ю.С.
ШЕНДЕРОВСЬКИЙ В.А.
ШЕПЕЛЬ Л.Ф.
ШИП Н.А.
ШПИТАЛЬОВ Г.Г.
ШУСТ Р.М.

ЩЕРБАК В.О.
ЩУСЬ О.Й.

ЮРЕНКО С.П.
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.

ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯНЕВИЧ О.О.
ЯНЕВСЬКИЙ Д.Б.
ЯНИШИН Б.М.
ЯНКОВСЬКА О.В.
ЯРОЦЬКИЙ П.Л.
ЯСЬ О.В.

ВЖОСЕК СТЕФАН
HEMBERGER SUZETTE
HERMAN CHARLES F.
NORTON PHILIP
RABKIN JEREMI A.

Організаційне та науково-технічне забезпечення підготовки
Енциклопедії історії України здійснює Центр організаційного
та науково-технічного забезпечення підготовки ЕІУ
Інституту історії України НАН України:

В.Ю. Васильєв (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.І. Ганжа (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
В.В. Головко (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.М. Дзюба (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.В. Жданович (науковий співробітник),
О.О. Ковальчук (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.С. Рубльов (старший науковий співробітник, доктор. істор. наук),
О.В. Юркова (старший науковий співробітник, канд. істор. наук).

Науково-редакційне опрацювання текстів до 5-го тому
Енциклопедії історії України здійснено спеціальною
редакційною групою видавництва «Наукова думка»:

М.С. Бачинська (провідний редактор-географ),
В.Т. Береговий (провідний редактор-культуролог),
Я.В. Богданьок (науковий редактор-історик),
Ю.І. Бойко (провідний редактор-філолог),
І.П. Бочкалова (провідний редактор-бібліограф),
Г.П. Вдовенко (провідний редактор-бібліограф),
П.В. Голобуцький (науковий редактор-консультант, канд. істор. наук),
Д.В. Грузін (керівник групи),
І.М. Лисенко (провідний редактор-мистецтвознавець),
М.М. Ломонос (провідний редактор-філолог),
Т.С. Новікова (провідний редактор-історик),
І.Б. Усенко (науковий редактор-консультант, канд. юрид. наук).

Для створення ілюстративного ряду використано матеріали з фондів
Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного,
Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Державної історичної бібліотеки України,
Бібліотеки ім. О. Ольжича,
Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
Музею історії міста Києва,
Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків,
Центрального державного архіву-музею
літератури та мистецтва України.

Укладач ілюстративного ряду *О.В. Юркова.*

Укладачі карт: *Д.Я. Вортман, Л.І. Криницький.*
Картограф *С.О. Гаврилов.*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. 5

Кон—Кю

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2008

Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художні редактори *Р.І. Калиш*, *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Комп’ютерна графіка *М.О. Коваленко*, *М.З. Кодалашвілі*, *М.А. Панасюк*, *І.Р. Сільман*, *Д.В. Грузіна*
Комп’ютерний набір *К.С. Смаглюк*, *В.Г. Каменькович*
Комп’ютерна верстка *Т.А. Ценцеус*
Коректори *Л.Г. Бузіашвілі*, *Н.А. Дерев’янко*, *О.Є. Челок*

5-й том ЕІУ містить 704 статті, 833 ілюстрації, 37 карт.

Підписано до друку 10.12.08. Формат 84×108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Ум. друк. арк. 59,64. Ум. фарбо-відб. 59,64.
Обл.-вид. арк. 88,26. Наклад 5000 прим. Зам. 8—700

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції —
серія ДК № 2440 від 15.03.2006.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Видруковано у ВАТ “Поліграфкнига”
Корпоративне підприємство ДАК “Укрвидавполіграфія”
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3089 від 23.01. 2008

Е64 **Енциклопедія** історії України: У 10 т. / Редкол.:
В.А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2008. —
ISBN 966-00-0632-2

Т. 5 : Кон—Кю. — 2008. — 568 с. : іл. —
ISBN 978-966-00-0855-4

ББК 63.3(4УКР)я2

ДЛЯ НОТАТОК

Д Л Я Н О Т А Т О К